De Gids. Jaargang 101

bron
De Gids. Jaargang 101. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1937

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001193701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

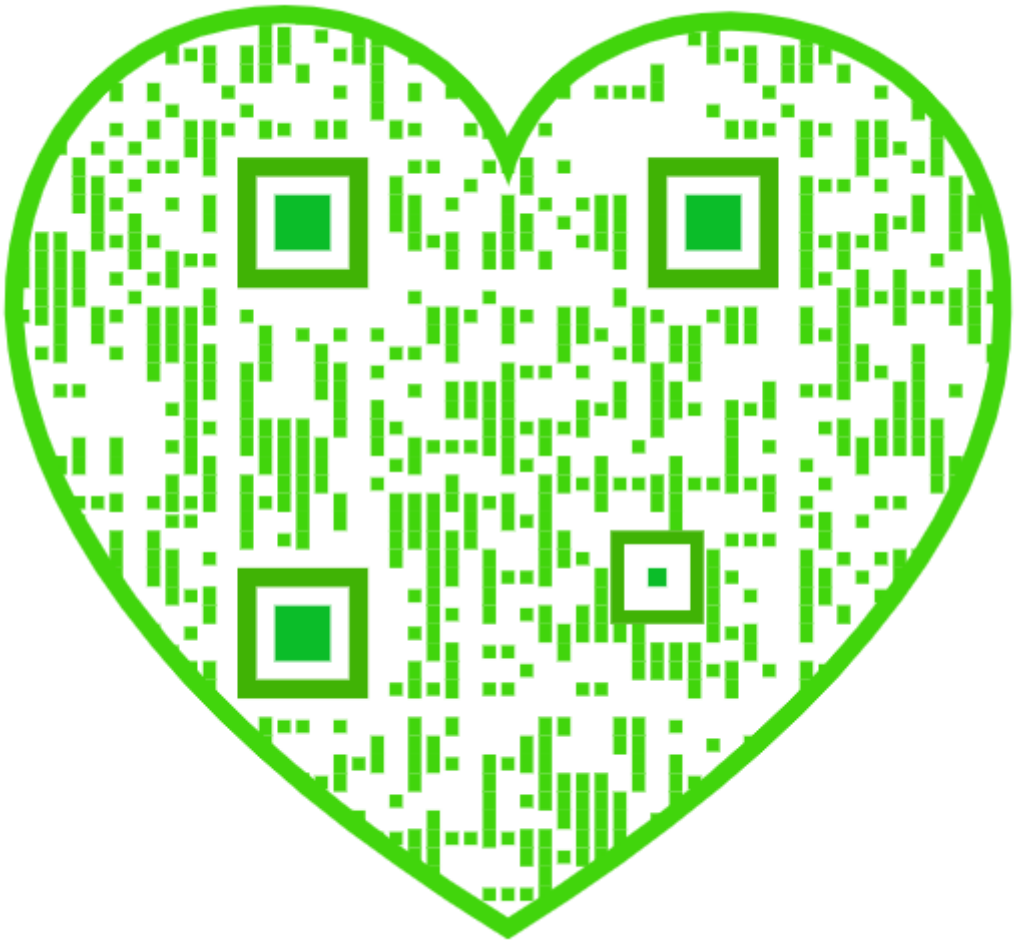

[Eerste deel]

Morgen weer licht

I

Kolle droeg de brandende lamp binnen. Het kind, dat bij het raam zat, wendde haar hoofd en zuchtte. Zoo stil had ze naar buiten zitten kijken, dat ze het vallen van den avond niet had gemerkt. De sneeuw was wit gebleven, en als de zwarte kraaien opvlogen, dan leek de lucht donzig om hun vlerken. - Nu keek ze naar de matglazen ballon van de lamp en glimlachte om de kleur van het licht. Maar meteen voelde ze haar mond en kaken strak geworden van de kou, en ze stond op.

- Waar is moeder? vroeg Kolle.

Het kind liep naar den haard; er was nu een veelheid van gevoelens in haar, die haar sprakeloos maakte: - blijdschap om het vlammende vuur, verlangen naar moeder, die voor haar weefgetouw zat, en nu naar de lamp toe zou komen - drang om te vertellen over de groote kraaien, die langzaam met hun vleugels sloegen, en het donkere bosch, waar de wolven liepen door de sneeuw.

De moeder kwam binnen; ze was een groote, statige vrouw, die zich vlug en toch kalm bewoog. Heur haar was zwart en zilverwit.

- Breng nog een lamp, Kolle, zei ze, ik wil bij het vuur zitten.

Het kind keek naar haar. Nu bukte moeder zich naar de blokken, die naast den haard waren opgestapeld. - Stoken we vandaag het beukenbosch? - ze legde een paar houtblokken in de vlammen.

Toen Kolle de tweede lamp op tafel had gezet, begon ze de luiken dicht te doen. De kleine Meta zei: Het was zoo mooi, buiten. En zeker dacht ze aan de stilte, waarnaar ze gekeken had, want ze zei: Vannacht komen de wolven niet - ze slapen in hun

holen - en als ze een gans hebben opgegeten, dan leggen ze alle veertjes op hun borst.

- Misschien wel, zei de moeder, en glimlachte.

Ze gingen nu naast elkaar op de haardbank zitten. Het kind praatte nog wat, langzaam en wel overwogen; door met haar hoofd te knikken, zette ze haar woorden kracht bij. - De wolven kunnen de veertjes niet in een beddezak doen, en Riso zegt, dat de sneeuw evengoed warm houdt - maar sneeuw is toch koud?

- Ja, maar het allerkoudste is de wind, en die kan niet door de sneeuw heenblazen.

- Maar de wolven loopen 's nachts om het huis, want ze willen liever in de stal slapen.

- Ja - maar Goro jaagt ze weg door te schieten.

- Schiet hij ze dood? - als hij goed mikt?

- Hij kan niet goed mikken in het donker.

Het bleef een oogenblik stil, - Kolle was de kamer uigeloopen. De vlammen lekten langs het nieuwe hout, groote schaduwbeelden gleden langs de wanden.

- Zal ik je eens wat zeggen? vroeg de moeder, - ik ga een mooien doek weven, die leggen we op tafel - deze tafel, waaraan niet gegeten wordt.

Het kind keek naar de tafel. - Waarom, moeder?

- Zou het niet mooi staan? - de menschen in de stad hebben tafelkleeden, - vader heeft een boek met patronen voor mij meegebracht.

Weer bleef het stil; de gloed van het vuur tintelde in Meta's wangen. - Moeder, hoe is eigenlijk een stad?

De moeder vertelde, maar al gauw keerden haar gedachten tot haar weefstoel terug. Ze zou mooie kleuren kiezen, grijs als de sneeuwlucht, rood als de vlammen, en blauw als de bloote hemel.

Het kind zei: En zwart als het bosch.

- Ja, zwart als het bosch.

Plotseling lachte Meta. - Krijgt de tafel een japon aan? wordt hij een mensch? - Maar toen werd ze weer stil, want ze had ineens gezien dat het vuur ook lachte, en opsprong.

Kolle sliep in de kamer bij de dochtertjes van haar meesteres. Ze werd wakker, doordat de wind aan het huis rukte, en met krachtige vlagen er tegen viel. Een seconde eerder droomde ze nog,

dat Goro met de staldeur sloeg, en al het vee dof gromde - nu sperde ze haar oogen open en herkende den wind. De nacht in de kamer was zwart. Kolle bleef roerloos liggen om goed te kunnen luisteren. Ze was niet bang voor de wolven, die 's nachts om het huis slopen, maar hoorde niet graag het luide hinniken van de paarden, en het stampen van de koeien. Ook dacht ze aan Meta, die dikwijls onrustig sliep, en begon te praten, zoodra ze wakker werd. Dan moest Kolle zich geweld aandoen om te antwoorden. - Mijn stem slaapt nog, zei ze soms, en voelde zich duizelig van inspanning.

- Maar je bent toch wakker, Kolle - wil je me goed leggen?
- Je mag niet woelen.
- Maar ik heb het in mijn slaap gedaan.

Kolle wist wel dat het kind warm onder de veeren lag, maar bang was in het donker. Ze probeerde nog te zeggen: Je hoeft niet bang te zijn - ze dacht die woorden, haar lippen wilden soms niet meer bewegen. En dan sliepen ze beide weer in, - of Meta begon te huilen. Nooit kwam de moeder binnen, en Kolle verwachtte dat ook niet. Die sliep aan den anderen kant van het huis, met haar man. Mocht ze al wakker worden door het huilen van het kind, recht-op gaan zitten, misschien haar voeten uitstrekken naar haar pelsschoenen, - dan deed haar man zijn oogen open en zei: blijf hier - blijf bij mij. - Zoo stelde Kolle zich het huwelijk van haar meesteres voor. De meester was groot, en hij had een diepe, dreunende stem. Soms gebruikte hij vreemde woorden, die hij in de stad had geleerd. Vroeger reisde hij niet, toen was hij alleen boer geweest; nu dreef hij handel in huiden en pelzen, want hij wilde rijk worden voor zijn zoons. Maar in het voorjaar hielp hij bij het ontginnen, en was geen dag van huis. Dat ging zoo door tot in den herfst; dan kwamen de jagers uit het Noorden, en de baas liep op pelsschoenen door zijn kantoor, en liet alle kostbare vachten uitspreiden.

Het huis werd hoe langer hoe grooter. Carol zou de veestapel erven en Riso de leerlooierij, die drie jaar geleden gebouwd was, ginder bij de beek. En er zou wel eens een knecht kunnen komen, die voor zichzelf begon, er viel hier zooveel moeras te ontginnen. Goro praatte er al over, maar ze wilde Goro niet hebben, hij had zoo'n dunne, meisjesachtige stem.

Buiten loeide de storm.

De boerin schrok wakker uit een wilden droom. Ze had het klapwieken gehoord van groote vleugels, en de wolven zaten rondom haar tafel en sperden hun bekken open. - Ze huiverde nog, hoewel ze zich klaar wakker voelde. Toen hoorde ze den wind krachtig aan het huis schudden. Het is altijd hetzelfde, dacht ze, - storm en kou en duisternis. Maar toen zag ze in haar verbeelding het blozende gezichtje van Meta, met het lichtbruine, soepele haar, en ze zag de vlammen in den haard zich hoog oprichten. Al die kleuren en lijnen wilde ze door een effen schering heenweven. Alles wat ze mooi vond, de slanke, donkere lijven van de wolven ook, en de vleugels van de wilde zwanen. - Tot haar verwondering werd ze ontroerd; ze lag onbewegelijk en voelde haar oogen vochtig worden. Ik zou ook een gedicht kunnen schrijven, dacht ze fluisterend, over het leven hier op het land, de eenzaamheid van de bevroren moerassen, en de liefde rondom het vuur. 'Krijgt de tafel een japon aan?' vroeg het kind, en lachte. Dat lachen klonk als muziek. Muziek moest er ook zijn in een vers, door het rijm, en de golving van de woorden. Ze had niet veel geleerd, ze kon noten schrijven zooals ze in haar psalmenboek stonden, en het weven had haar moeder haar voorgedaan. Ze wist nog hoe ze voor het eerst op den weefstoel zat, en dat haar armen te kort waren voor het breede getouw. Enkele technische moeilijkheden had ze pas overwonnen, nadat haar moeder gestorven was. Dat duidde op geestelijke traagheid. Wel was ze een knap weefster geworden, maar ze zou zeker geen gedicht schrijven - en geen muziek. Serge bewonderde haar, - hij meende dat ze alles kon, en ze sprak hem alleen plagend tegen. Ze vertelde haar kinderen de verhalen, die zijzelf in haar jeugd had gehoord. Soms liet ze de wreedheden weg, en wilde een ander slot fantaseeren - maar dat lukte niet altijd - het werd dan minder echt en levenswarm. Die oude geschiedenissen waren door den tijd beproefd, - daar viel niet aan te tornen.

Hoor den wind - en het huilen van de wolven. Nu zou Goro de rammen bij de horens binden en de stootplanken voorschuiven, anders beukten ze de wanden van hun kooi tot splinters.

De vrouw ging rechtop zitten en stak een kaars aan; - ze moest de ronde doen, haar man was op reis. Ze trok haar laarzen aan, en den ouden pels, die op haar voeten had gelegen. Met

haar linkerhand beschermde ze de kaarsevlam en liep door het huis. Maar ze moest zich vergist hebben, ze hoorde den wind bulderen en een kind schreien, maar geen wolven. Had de droom haar parten gespeeld? - Nu kwam ze de kamer binnen waar Meta en Kolle sliepen. Kolle gaf een gil en sloeg de dekens over haar hoofd.

- Ik ben het, zei de vrouw, en voegde erbij: waarom slapen jullie niet? - alles is rustig, behalve de wind - -

Meta hield op met huilen en keek met glanzende oogen naar het licht.

- Moeder, zijn er geen wolven?

- Nee, - ze gaan slapen in het bosch.

- Mag de kaars bij mij blijven?

De moeder boog zich over het kind. - Ik neem de kaars weer mee, maar je behoeft niet bang te zijn in het donker.

Kolle zei: Ze huilt altijd, als ze wakker wordt.

- En wat doe jij dan - gillen? - Meta was opnieuw zachtjes gaan huilen. Met een slip van het bonte laken veegde de moeder over het kindergezicht. - Stt - nu slapen; alle dieren slapen ook, en zijn vannacht niet meer boos op elkaar.

- Het is zoo donker. - Het kleine stemmetje klonk als gebroken. - Komt de zon weer terug?

- Ja, zeker.

- Loopt hij even de wereld om?

- Ja.

Een diepe zucht. - Morgen weer licht?

- Ja, morgen weer licht. De vrouw richtte zich op. - Hoe lang zou ik hier kunnen blijven praten, dacht ze, - het is goed dat Serge dit niet weet. - Zachter, en met een ijlen juichtoon van vertrouwen, herhaalde het kind: Morgen weer licht!

De moeder hield den deurknop in haar hand. Ze voelde dat ze nog iets zeggen moest, en er was niets beters dan die woorden, die nu als een groet klonken: Morgen weer licht!

II

Ver weg, in het Oosten, waren de heuvels, en achter de heuvels lag een groot meer. - Dien zomer wist Meta dat ze het meer zou zien, want ze was nu zes jaar, ze zou meeloopen met de jongens.

De hemel was altijd blauw en glanzend, ook nog de uren van den korten nacht. Het kind kende dagen van volstrekt geluk, een geluk dat door den slaap heen duurde en voelbaar was. Ze ging alleen naar bed, moeder hoefde maar even met haar hoofd te knikken en te zeggen: het is tijd; - ze strekte zich uit op haar rug en ademde diep. 's Winters kon je zoo niet ademen, dacht ze, dan werd je te koud van binnen, maar 's zomers voelde je de lucht door je bloed gaan. Ze dacht dat ze met open oogen sliep, want ook het raam bleef immers open, en de zachte wind streelde haar voorhoofd. Ze wilde bedenken wat het heerlijkste was geweest, het spelen in den vijver, of de mos-eik met zijn mooie blaadjes, die een dak vormden over het latwerk heen, dat vader had getimmerd. Daaronder stond een tafel met een bank, en Kolle liep op bloote voeten en zong. Ja, de mos-eik was het heerlijkste. - Maar boven het water vlogen blauwe libellen, en Carol had honing gevonden in een boom, en je kon heel lang kauwen op de wilde was. Moeder zou een honingraat weven - al die hokjes - van goud - en een zwerm bijen - - Zoo sliep ze in. Den volgenden morgen zong een vink jubelend voor haar venster en wekte haar.

Eens, aan het ontbijt, hoorde ze haar vader zeggen: De jongens moeten voor mij naar boer Thomas gaan, en hem vragen, bij mij te komen.

- Mag ik mee, vader?

- Jij? O ja - maar niet in het meer zwemmen, en geen vruchten eten die je niet kent, en - heelhuids terug komen.

- Ja vader.

- Het is een nieuw huis, achter het bosch, aan den overkant van het meer. En je moet rechts om het meer heen loopen, niet links, want daar is een gevaarlijk moeras. Kom eens bij me.

Hij nam haar tusschen zijn knieën en wendde haar gezicht naar den vijver. - Hoe loop je nu om het water heen?

Ze beschreef een boog met haar rechterhand.

- Carol weet het wel, zei de moeder.

- Maar als zij meegaat, moet ze het ook weten. - En je gehoorzaamt niet Carol, maar mij.

- Ja vader.

Al gauw gingen ze op stap, en volgden een pad langs de beek. De zonnestralen drongen nauwelijks door de breede kruinen van

de beuken; de vogels, die zoo vroeg hadden gezongen, zwegen, maar het heldere water klaterde over de groote steenen van zijn bedding.

- Dit bosch heeft vader betaald, zei Riso, maar moeras kan je voor niets krijgen, en dan mag je er toch jagen.

Carol lachte. - Wou jij van een paar korhoenen leven, en van wat reigerveeren? - Meta liep tusschen hen in, en kon het zich niet geheel bewust maken, dat ze wel hun woorden wilde hooren, maar niet hun gesprek. De woorden waren mooi: moeras - reigerveeren - maar ze vreesde spot, kleineering, drift.

- Nee, een moeras moetje droogleggen, natuurlijk; - weet je hoe *ik* het zou doen?

Carol luisterde geduldig; hij was twee jaar ouder dan Riso, maar had niet diens weetgierigheid en belangstelling. Meta voelde zich gerust. Ze hield van de broertjes, omdat ze hen kende en begreep, maar Riso begreep ze het best. Terwijl ze luisterde, zag ze aldoor het water en de bloemen, de groote, ongelijke steenen en de zware, gladde beukenstammen. Het water spoelde en ruischte zoo; - het had telkens een andere kleur, en daar waar het stilstond, was het doorzichtig als glas. - Heerlijk water, dacht het kind. Ze liepen regelmatig en vrij snel, hoewel ze langzaam stegen.

Na een uur gaans hield het pad op. - Tot zoover hebben we gekapt, zei Carol. Er was een kleine, vierkante lichting in het bosch, waar hooge varens groeiden; het geluid van het stroomende water klonk hier sterker. De kinderen liepen nu zoo dicht mogelijk langs de beek, soms er in; - de steenen waren rond en glad geslepen. De aanraking van hun voeten met het water gaf hun een trilling van vreugd - ze keken elkaar aan, maar spraken niet. - Kort daarna kwamen ze in het open veld, waar ze de koestering voelden van de zonnestralen. Voor hen, maar nog altijd in de verte, lag de heuvelrij. Meta stond een oogenblik stil; - ze was niet moe, maar de uitgestrektheid van het land vervulde haar met ontzag. Voelden de jongens dit ook? dacht ze - en dorsten ze nu nog verder? Vader had gezegd: Ga naar boer Thomas, maar wist vader wel, dat de wereld hier ineens zóó groot werd?

Ze liepen voort. De bodem was steenachtig; er groeide kort gras, en lage, bijna kruipende bloemen. Dat kleine aan haar voet leidde Meta wat af, maar telkens als ze opkeek, zag ze de

heuvellijn aan den hemel raken, - en hoe het daarboven dan weer zijn zou? - Na een lange poos dacht ze: nu nog even, - maar bijna op hetzelfde oogenblik zag ze een nieuwe lijn tegen den hemel opgeklommen, en ook daar moesten ze overheen. Ze vroeg niets, omdat de jongens zwijgend voortstapten, maar ze klemde haar lippen samen en een heete blos brandde in haar wangen. Eindelijk waren ze boven, en toen zag Meta het meer, een glanzend en rimpeloos licht vlak, door een haag van boomen omgeven. Achter dat donkere sparrebosch moest het huis van Thomas staan - o, ze waren er nu plotseling dicht bij, en daarachter waren hooge, blauwe bergen, heel ver weg. - Ze wendde zich om en keek naar het land waar ze vandaan kwam - het was niet anders dan het nieuwe land, alleen het meer ontbrak. - Daar woon ik, zei ze zichzelf, achter dat bosch, en ze strekte haar arm uit. Je ziet het huis niet, en het land is zoo groot - ik woon in ons land. - De gedachte bevredigde haar niet heelemaal, het was alsof ze die een beetje anders had bedoeld, maar ze wist niet hoe. Ze draaide zich weer om naar het meer, en op datzelfde oogenblik begonnen de broertjes te dalen met groote, springende stappen. Meta volgde hen; er was nu niets dan vreugd in haar, kinderlijke blijdschap om het uitbundig bewegen van haar lichaam.

Toen de kinderen het huis van boer Thomas zagen, werden ze stiller - bijna ingetogen. Het was hun vreemd, een nieuwgebouwd huis te benaderen, dat niet tot het complex van hun eigen huis behoorde - en dan: de luiken waren gesloten. Onhoorbaar op hun bloote voeten liepen ze den zijgevel langs; een kruiwagen vol steenblokken stond midden op het pad, een paar meter verder lag een spade. Een hond begon te blaffen; Carol, die de voorste was, stond stil bij de open deur. Meteen hielden Riso en Meta hun stappen in. - Een man kwam naar buiten loopen, haastig, alsof hij zoojuist was wakker geschud. - Toen hij de kinderen zag, streek hij met den rug van zijn hand over zijn oogen.

- Bent u boer Thomas? vroeg Carol - en ging meteen voort: Wij zijn van Tubal-hoeve - vader vraagt of u bij hem wilt komen.

De boer gromde iets, en keek Carol aan, alsof hij nu pas begreep dat de jongen had gesproken.

Carol deed een stap terug. - Als u eens komen kunt - het is nu lang licht. - Over zijn schouder keek hij naar zijn broertje en zusje, en zijn blik beduidde: houd je klaar om weg te loopen.

- Zoo, zei de ander - ja, mijn vrouw is gestorven vannacht, - dat weet je vader niet, - maar - ze is dood. We hadden de vroedvrouw, die is nu naar het dorp. Kom jullie maar binnen om mijn vrouw te zien; je hoeft niet bang te zijn, ze is nog maar twaalf uur dood. - Morgen zal er wel iemand uit het dorp komen - of vanavond nog - er is niemand om haar te zien - kom maar mee. - Hij legde zijn hand op Carol's schouder, en de jongen liep naast hem het huis binnen. Toen deed Riso een paar haastige stappen en ging achter hen aan. Meta zag het met schrik en verwondering; ze bewoog zich niet en staarde naar de donkere ruimte, waar de jongens doorheen waren geloopen, - om een dood mensch te gaan zien. - Zij wilde niet - ze dorst niet, en als boer Thomas haar kwam halen, en meesleurde, met kracht, dan kneep ze haar oogen stijf dicht. Ze balde haar vuisten en voelde haar knieën trillen, - toen draaide ze zich om en liep in een wijde boog om het huis heen. Met iederen stap klopte haar hart onstuimiger, - maar toen ze het sparrebosch bereikt had, dat naar het meer voerde, werd ze kalmer. Hier zou de boer niet komen, dacht ze. Wel beefde ze nog en voelde haar adem schokkend gaan, maar het was of de sparren hun lange gebogen armen naar haar uitstrekten om haar te troosten. - Misschien was de dood niet verschrikkelijk, dacht ze - ze had toch dikwijls een dood beest gezien -. Maar niet een mensch. - Langzaam liep ze door het hooge bosch. Ze zou wel alleen naar huis terug durven gaan, maar het zou heerlijk zijn als de jongens kwamen. En dan weer loopen, drie uur lang - ze was nog maar een klein beetje moe. Maar zoodra ze dat gezegd had, wilde ze wel graag uitrusten, daar ginds, op het mos. - Ze liep er heen, ging op haar knieën liggen, aaide het zachte, hel groene mos. - Plotseling vielen er een paar tranen uit haar oogen. Ze was heel moe, ze zou graag languit gaan liggen en slapen - maar dat dorst ze niet - want languit liggen deed haar denken aan dood zijn en als de jongens haar dan niet vonden - - Ze streek nog eens over het mos en stond toen op. Ze zou zoo langzaam loopen, dat de broertjes haar moesten inhalen.

Op Tubal-hoeve kwam bezoek van twee mannen te paard. Serge, die onder de mos-eik zat, stond op toen hij de hoefslagen op de steenen voor zijn huis hoorde. Hij begroette den burgemeester, daarna den vreemdeling.

- Dit is Numen, een onderwijzer uit de stad, die bij mij zijn intrek heeft genomen.

Zoo, zei Serge, welkom hier, en hij nam het paard van Numen bij de leidsels. - We zullen eerst de dieren verzorgen, ging hij voort, daarna de menschen, en glimlachte even. - Zoo gaat het in het boerenland.

De onderwijzer was een lange en tengere jonge man, met licht grijze oogen en golvend bruin haar. Hij maakte een gunstigen indruk op Serge, die toch meteen zichzelf tot voorzichtigheid maande. Hij geleidde zijn gasten tot aan het prieel, en bracht daarna zelf de paarden op stal. Terwijl hij de ruif vulde, dacht hij aan het gesprek dat komen zou. Hij had vier kinderen, die hoorden eindelijk wat te leeren - was de oudste niet al twaalf jaar? - en de jongste? De beide meisjes mochten dan aan moeders spinnewiel zitten, maar de jongens - - Een boer hoort niet dom te zijn, Serge, evenmin onontwikkeld. Ook hoeft hij niet altijd boer te *blijven*, - denk aan jezelf. -

Hij had sinds lang aan alles gedacht. - En dus had de burgemeester zijn zin doorgedreven - nou, een slechte keuze had hij niet gedaan. Maar wie zorgde er voor het droogleggen van het Tondi-moeras? - Hij schudde de haver uit, klopte de paarden op hun nek. Wel, wel, hoe komen jullie geloopen? dat gaat niet recht-toe, recht-an van burgemeesters-hoeve naar de mijne - we zullen het meest over dien weg moeten praten. - Nu liep hij naar zijn gasten met een glimlach om zijn mond. Van eenigen afstand zag hij zijn vrouw in gesprek met den onderwijzer, en zijn glimlach verbreedde zich.

- Laat jij je maar gaan, dacht hij - smul aan wat zoo smakelijk wordt opgediend: onderwijs voor je kinderen, - beschaving - vooruitgang. -

- Riso, de tweede, is leergierig, hoorde hij zijn vrouw zeggen.

Hij wendde zich tot den burgemeester. - En? hoe bent u hier gekomen? door het Westen, over de hoogvlakte, of Oostelijk -

- Door het Westen is een verbazende omweg, zei de burgemeester.

Serge trok zijn wenkbrauwen op. - Dus door de hei, en de vennen - het is nu vrij droog. - Een paar uur? - u hebt goede paarden.

De ander keek naar vrouw Tubal.

- Ja, zei hij, en het klonk afwezig - we zijn niet heel vroeg van huis gegaan - Numen is een langslaper.

De vrouw zei lachend: Het is te hopen, burgemeester, dat u niet aan hem bekocht bent.

- Het zijn de manieren van een student en een stedeling, antwoordde de burgemeester.

De jonge man zei op beleefden toon: En als zoodanig hebt u mij laten komen.

Het gesprek haperde; - de vrouw stond op en vroeg haar gasten wat ze zouden gebruiken. - Toen ze het huis binnenliep, zei de burgemeester: Ik zie geen van uw kinderen.

Er speelde nog altijd een glimlach om Serge's mond. - Mijn kinderen, dacht hij, - maar wie vat het Tondi-moeras aan? Hij sprak langzaam: Ruth, de oudste, zal wel in de buurt zijn. Het is een bijna volwassen meisje, en ze heeft lezen en schrijven geleerd. Ze leest graag, maar altijd de twee, drie zelfde boeken. Daar komt ze. - Ruth bracht borden en een schaal met room; - ze liep kaarsrecht, alleen haar hoofd hield ze gebogen. - Alstublieft, zei ze, terwijl ze alles op tafel zette. Het donkere haar, dat tot op haar schouders viel, werd door een lint om haar hoofd samen gehouden. Ze gaf den vreemde een hand, - Numen zag haar oogen schichtig maar met gespannen aandacht een seconde lang op zich gericht.

- Ruth, zei de vader, - als je in het huis van den burgemeester woonde, dan zou je heel veel van mijnheer Numen kunnen leeren.

Het meisje bloosde en zweeg een oogenblik. Toen vroeg ze: Mag ik de vruchten halen?

Serge knikte haar toe. Uit verlegenheid haar handen onder haar boezelaar verbergend, liep ze naar het huis terug.

De burgemeester lachte. - En dit kind noemt u volwassen? - ze is misschien veertien jaar?

- Ze is twaalf, antwoordde Serge.

- Twaalf? zoo jong - en werkt als een meid van twintig?

De ander schudde zijn hoofd. - Nee, zei hij kortaf, - mijn vrouw is verstandig.

- En de andere kinderen, vroeg Numen, - die zijn immers jonger?

- Ja - mijn vrouw heeft het u zeker al verteld? ze hebben den leeftijd om te leeren. Maar we wonen hier afgelegen. Als u 's winters bij ons zoudt kunnen komen, mijnheer Numen -

- 's Winters, zei de jonge onderwijzer haastig, - dan ga ik naar de stad terug voor mijn eigen studie.

- Zoo - tja, - en ik weet nog niet wat u zoudt moeten verdienen.

- Het is helaas niet mogelijk, zei Numen, - en had het gevoel dat de ander hem niet hoorde.

Ruth bracht een schaal met aardbeien. De jonge man keek naar haar; - dit kind iets te leeren, dacht hij. Ze had de intelligente oogen van haar moeder - toch - er was iets volgroeids in haar gezichtje, de vader had misschien gelijk, toen hij zei: Ze is bijna volwassen. En ze las altijd dezelfde boeken.

De vrouw voegde zich weer bij hen, en de schalen gingen rond. 's Zomers is het hier goed, dacht Numen - maar 's winters moet ik in de stad zijn. En meteen, onverwachts, voelde hij medelijden met zichzelf. Hij was arm, hij leed ontberingen om zijn studie, want ook in de stad was de winter koud en langdurig. Hij at niet altijd genoeg, en dan kon hij het beven van zijn onderkaak niet bedwingen. - Schuchter nam hij nog een schepje room op zijn bord. - Hij zou zijn studie kunnen uitstellen - maar niet om dit meisje alleen - dit gesloten kind, dat stellig al veel van haar moeder had geleerd.

Er werd zwijgend gegeten. - Toen er niets meer in de schalen over was, veegde de burgemeester zijn mond af en zei: Het is zeker niet mogelijk, dat uw kinderen bij mij komen om te leeren?

- Nee, antwoordde Serge bedachtzaam - de afstand is te groot - niet in hemelbreedte - hij keek omhoog in de zonnige lucht - maar - ze kunnen niet vliegen. Hij sprak ernstig en niemand lachte.

- De regeering moet het Tondi-moeras maar eens droog leggen, zei de burgemeester.

Serge trok zijn wenkbrauwen op en spitste zijn lippen. - Tja - de regeering - - Het bleef een oogenblik stil. Toen keek hij den burgemeester aan. - Weet u wat de regeering graag met zoo'n moeras doet? - het cadeau geven, aan wie erom vraagt.

De burgemeester lachte ongewis.

- De hoop uitsprekend, ging Serge voort, dat het in luttele jaren vruchtbaar bouwland zal zijn. - Maar het Tondi-moeras wordt nooit vruchtbaar - het is verzuurde grond. - Zijn toon was luchtig, als ging dit alles hem niet aan.

De jonge onderwijzer begon de toedracht van de zaak te begrijpen. De burgemeestersvrouw had op zijn komst aangedrongen - ze was waarschijnlijk lui en dom - ze kon haar kinderen niet regeeren. - Misschien ook verveelde ze zich. - En haar man had op de medewerking van dezen sluwen boer vertrouwd, een boer die vooruit wilde, die een schrander wijf had, en vier onopgevoede kinderen. - Maar hij kon zijn kinderen niet door een moeras heensturen om school te gaan, en evenmin zou hij een moeras dempen, alleen om het huis van den burgemeester te kunnen bereiken. - Bijna was Numen in lachen uitgebarsten - maar hij beheerschte zich. - Per slot word *ik* de dupe, ging het door hem heen. Toen glimlachte hij. - De aangewezen man voor uw moeras, zei hij, - ben *ik* - maar ik vrees dat ik me terugtrek.

Niemand antwoordde.

De burgemeester overlegde bij zichzelf: Ik kan dien grond aanvragen voor mijn gemeente - dat zou bij de regeering een goeden indruk wekken. - Maar dan? waar haal ik het geld vandaan, om dat werk aan te pakken? - niemand zal me vrijwillig helpen, want het brengt zijn rente niet op. - Maar mijn kinderen zullen leeren - morgen moet deze Numen zijn kunsten vertoonen - ik heb dan toch een particulier onderwijzer.

- Daar komen ze, zei de vrouw, en stond op om haar kinderen tegemoet te gaan, - want er was iets in hun houding, dat haar waarschuwde - ze hielden hun hoofd zoo strak en recht, alsof ze van één ding vervuld waren. Bij het elzenboschje, buiten het gehoor van de mannen, stonden ze met elkaar stil. Carol sprak het eerst: Of vader bij boer Thomas wil komen, zijn vrouw is dood.

- Wàt zeg je?

Riso trok haar aan een mouw. - We hebben haar gezien - het was net - net een beeld, maar dan zonder kleur.

- Stil nou, zei Carol haastig. Moeder, - en het kind is geboren, - het huilt zoo, Thomas weet er geen raad mee.

Och, zei ze - och, en schudde haar hoofd. Toen zag ze

het strakke gezichtje van Meta. - Ben je erg moe? hebben jullie gerust onderweg?

- Ja, zei het kind.

- Ze heeft niets gezien, zei Carol - ze is buiten gebleven. - Maar dat pas-geboren wicht, moeder, dat is een mormel.

- Is het een jongen of een meisje?

- O - dat weet ik niet - het had doeken om. Of vader nog vandaag kon komen.

- Ja, zei de moeder, gaan jullie in huis - ik zal het hem zeggen. Ze hurkte plotseling bij Meta, sloeg haar armen om het kind heen.

- En jij - ben je geschrokken, vrouwtje? - Ze voelde dat Meta haar zachtjes wegdrong, en veranderde daarom van toon. - Zal ik je eens wat zeggen? - de burgemeester is er, met een onderwijzer uit de stad.

Nu zag ze een glans in Meta's oogen komen.

- Een onderwijzer? vroeg Riso - mogen wij dan ook leeren?

- Ga hem maar vragen of hij dezen winter bij ons wonen wil.

- Moeder, zei Carol dringend - doet u nou *eerst* dat andere.

Numen keek naar de kinderen - ze kwamen langzaam naderbij, gaven den burgemeester een hand zonder dat hun dit gezegd werd en daarna hem; - het waren mooie, flinke kinderen.

- Waar zijn jullie geweest? vroeg hij.

De oudste antwoordde: Op Thomas'-Hoeve - maar wendde zich om naar zijn vader.

- Nu zal ik er nog heen moeten, zei de boer - Thomas heeft zijn vrouw verloren. - Hij was opgestaan en liep naar den stal - Carol en de moeder volgden hem. - De twee andere kinderen waren ieder aan een kant van den onderwijzer gaan zitten. Ze spraken niet. De burgemeester gaf een enkele inlichting omtrent boer Thomas.

Na een minuut of vijf kwamen de anderen terug - de jongen leidde zijn vaders paard. Boer Tubal nam afscheid van zijn gasten en zette zich in het zadel; zijn vrouw reikte hem een mand, waarin wat doeken lagen. Riso stond op en keek in de mand. - Brengt u dat kind mee? vroeg hij.

- Misschien, antwoordde de vader.

Carol klopte het paard op zijn bil - de moeder keek zwijgend

naar haar man op. Naast zich hoorde Numen het kleine meisje zuchten.

- Vooruit, zei Tubal. Het paard verzette voorzichtig zijn pooten, want het wist menschen in zijn onmiddellijke nabijheid - maar meteen daarop stapte het krachtiger voort.

Riso nam zijn plaats op de bank weer in. - Nu moeten wij ook gaan, zei de burgemeester, maar de onderwijzer antwoordde of bewoog zich niet. - Het bleef een oogenblik stil.

- Komt u bij ons wonen, als het winter is? vroeg Riso.

De ander vroeg terug: Hoe oud ben je?

- Negen - maar ik heb al wat geleerd. - Nu keken ze elkaar aan, en waren allebei verlegen. - Zoo - en wat leer je het liefst?

- Dat weet ik niet. - Hij dacht een oogenblik na. - Waar weet u het meest van af?

- En ik, zei Meta, ik houd het meest van versjes en geschiedenis. Riso lachte. - Geschiedenis, zei hij schamper - ze bedoelt verhaaltjes. Numen keek naar het meisje en zag een spanning in haar gezicht, die bijna te groot werd. - Van versjes houd ik ook veel, zei hij rustig - en we zouden wel iederen dag geschiedenis kunnen leeren.

- Komt u dan bij ons? vroeg Riso.

- Als jullie het zoo graag wilt - - Hij keek de moeder aan, die hem toeknikte. - En zoolang het Tondi-moeras niet is drooggelegd - -

III

Wat dor gebladerte vloog Meta vooruit, en stoof ritselend tegen den schuur op. Ze liep voetje voor voetje met twee volle emmers regenwater; - een slip van haar blauwe boezelaar woei tegen haar wang, en ze lachte even met dichte oogen. Toen hief ze haar hoofd, en zag den hemel in het Oosten, dicht boven den horizont, goudkleurig gloeien. Hoogerop was het strakke, wolkenlooze blauw, maar dáár het omgewoelde bed van de zon, nog warm en tintelend.

Het kind zette de zware emmers naast zich neer. - ‘Het omgewoelde bed van de zon’ - dat zou ze aan Lars willen zeggen; - of had hij het bedacht, en was ze dat vergeten? - Vader en moeder kwamen thuis, en zouden hem hebben gezien. Ze kwa-

men van avond. - Nu was het meer dan een jaar geleden, dat hij voorgoed van hen wegging, - omdat hij zooveel examens had gedaan in de stad, en - en - Ze kon haar zin niet afmaken. - Nog keek ze naar den kleurigen horizont; er kwam een streep van groenachtig licht daarboven - groen als druiven, zei Lars - maar zij had nooit druiven gezien. - Later zou ze ook naar de stad gaan - ze wist niet wanneer. - Nu nam ze de emmers weer op. Er lagen bladeren van den mos-eik in den hoop, die tegen den schuur was opgewaaid - ze waren gelijkmatig bruin en gaaf. - Ik zou ze allemaal willen bewaren, dacht het kind - maar ik weet niet of ze lang goed blijven - ik zou een jurk willen hebben van die kleur. - Met haar voet trok ze de schuurdeur open.

In het grijze halfduister stond Kolle bij de waschtobbe; met haar dikke, roode armen reikte ze over het waschbord heen in het schuimende sop. - Hier, Kolle.

- Zoo - giet dat water in de groote teil - en dan kan je nòg wel wat halen. - En vraag eens aan Ruth, waar ze de kousjes van Atze heeft.

Atze was het kind van boer Thomas, dat op Tubal-hoeve werd groot gebracht, en dien zomer zes jaar was geworden.

- Ruth wascht toch zelf zijn kleertjes, zei Meta.

Kolle antwoordde niet; ze trok even met haar schouders, en graaide blindelings in het sop.

De kleine Atze had drie moeders voor één. Voor hij kon loopen, droeg Kolle hem, voerde hem zijn pap, bracht hem naar bed. Maar de boerin leerde hem spelen, en waakte over hem, terwijl de anderen werkten en hun gedachten lieten afdwalen. Ze wist met hoeveel eikels hij speelde, ze begreep waarop hij zon, als hij plat op den grond zat en voor zich uitstaarde. Ze liet hem zooveel mogelijk begaan, maar aarzelde nooit, als ze meende te moeten ingrijpen. - Ruth zorgde voor zijn kleertjes. Toen ze veertien jaar was, kon ze evengoed spinnen als haar moeder, en had er meer geduld voor. Ze breide hempjes en broekjes van de fijnste wol - ‘alsof de jongen een koningskind is’, zooals Kolle schamper zei. - Maar Ruth's moeder maakte geen aanmerking, ze glimlachte zelfs niet, als het meisje haar vragend aankeek. - Het wordt heel goed, zou ze zeggen - of: het is toch sterk, Kolle - maar natuurlijk moet het voorzichtig gewasschen worden. En

dus kreeg Kolle Atze's baby-kleertjes niet in haar grooten waschemmer. Maar toen de jongen vijf jaar was, viel hij eens in den mestkuil, en Kolle, die hem eruit trok, kreeg daarna de vrije hand. Het was zomer - ze plensde het heldere putwater over hem heen, en kookte later zijn kleeren uit, zooals ze het de werkpakken van den boer en zijn zoons deed. Sindsdien telde ze Atze bij: de jongens.

De eerste drie jaar van zijn leven had Meta zich weinig om het kind bekreund. Hij was laat begonnen te spreken - maar in zijn vierde jaar ontwikkelde hij zich snel, en praatte plotseling duidelijk, bijna zonder fouten. - Meta herinnerde zich, hoe ze in het vroege voorjaar buiten liep, het kind aan haar hand. Hij sprak toen in zinnen, sinds enkele weken. Zijn stem was lager dan een kinderstem gewoonlijk is, en hij sprak wel met duidelijken nadruk, maar zonder kinderlijke bewogenheid. Ze had eerst niet goed naar hem geluisterd - toen trof het haar dat hij het woordje ‘want’ gebruikte, op de juiste manier. Ze voelde zich verrast en blij, ze vond op dat oogenblik een gelijkwaardige in hem. Van dien dag af aan begon ze hem te onderwijzen. Hij moest tegenover haar gaan zitten en zijn handjes op tafel leggen - dan keek ze hem aan, en zei langzaam een versje op, dat hij daarna regel voor regel moest herhalen. Ze merkte gauw, dat hij nog niet kon leeren schrijven - maar rekenen ging heel goed. Een poos lang gebruikte ze vijf kastanjes, om hem eenvoudige sommetjes te laten maken, en vóór Lars Numen, de onderwijzer, dien zomer terug kwam, rekende Atze tot tien. Daarna was het, of het meisje iets van haar zelfvertrouwen verloor; - het werd haar bewust, dat ze in alles den onderwijzer had nagedaan, en dit stoorde haar argeloosheid. Zelf leerde ze dien zomer niet zoo goed als vorige jaren, en het gebeurde nog al eens, dat ze 's avonds niet kon inslapen, en zich onrustig heen en weer gooide.

Soms kwam Numen dan bij haar bed zitten.

- Wat scheelt eraan? vroeg hij.

- Mijn oogen branden zoo.

- Je hebt groei-koorts - is het niet of er iets knaagt in je beenderen?

Ze schudde haar hoofd. - Nee, het zit achter mijn oogen. De kamer wordt heel lang en diep - die stoel lijkt heel ver weg te staan. Maar mijn hand is gezwollen - mijn duim wordt ontzet-

tend groot en dik - net een - - een spinrokken. Het licht hoeft niet te blijven branden - ik zie mijn hand niet, maar ik voel het.

- Het is alles verbeelding - je moet probeeren heel stil te liggen.

- Als u bij me blijft, lig ik stil.

Dan zwegen ze een poos.

- Moeten de groote menschen nog niet naar bed?

- Nee, nog niet.

Soms was boer Thomas gekomen, de vader van Atze. Hij zat naast Kolle op de bank, maar hij praatte met vader en de jongens.

- Natuurlijk moet hij weer trouwen, had moeder gezegd - maar Kolle laat den besten tijd voorbij gaan. - Waarom moest hij met Kolle trouwen, dacht Meta - die hoorde toch hier, bij hen? Ze moederde over Atze - en boer Thomas was niet alleen op zijn hoeve - hij had Goro, hun vroegere knecht.

- Waarom komt boer Thomas, als Atze naar bed is? vroeg ze.

Numen antwoordde: Hij kon niet vroeger klaar zijn met zijn werk.

- O! Wil hij met Kolle trouwen?

- Dat weet ik niet; - hij zou zijn zoontje graag bij zich hebben.

Het kind staarde koortsig naar den verren wand van de kamer.

- Die moeder was toen ineens dood, zei ze schuchter, en streek met haar tong langs haar droge lippen.

Numen voelde een lichte beklemming over zich komen, alsof ook hij in die geheimzinnige, onbegrepen wereld van het kind ademde.

- Je kunt nooit een andere moeder krijgen, als je eenmaal geboren bent.

Nee - maar wel iemand die voor je zorgt.

Daarop antwoordde Meta niet. - Wat later zei ze: U zorgt ook voor me. Haar ademhaling werd rustiger, en ze viel in slaap.

Het jaar daarop sprak niemand meer over die koorts-aanvallen van het kind, en het gebeurde nu nooit, dat er iemand aan haar bed zat. Toen ze twaalf jaar was, had ze lange, goed gevormde beenen en een slank lichaam. - Vijf zomers was Lars Numen op Tubal-Hoeve geweest, en Meta wist, dat hij voornamelijk

kwam om *haar* te onderwijzen. Ze voelde zich bevoorrecht, ze dacht soms dat de anderen het zeker niet merkten - haar vader en moeder in de eerste plaats - hoe zij de eenige was met schriften en boeken en het vaste plekje aan tafel, tegenover Lars. Dikwijls zat hij zelf te studeeren, maar hij keek altijd op en antwoordde haar als ze iets vroeg. Moeder had haar weefgetouw in die kamer en Ruth liep af en aan, ving brokstukken op van de les, maar leek niet naar meer te verlangen. De jongens, Riso en Carol, hadden het veel te druk om in huis te zijn, en Atze, die ieders vriendje was, speelde buiten.

Den laatsten zomer maakte Meta kleine opstellen, die ze zwijgend voor Lars neerlegde. Ze schreef erboven: Een lees-lesje - en alleen zij beiden wisten, dat dit niet tot het verplichte huiswerk behoorde. Dat bleek ook later uit de behandeling - daar kwam geen blauw potlood en geen cijfer aan te pas - wel een verhoogde blos, en een hart, dat langzamerhand weer normaal ging kloppen, maar o zoo gevoelig bleef voor ieder woord van waardeering. Lars Numen zei: Je mag alleen een opstelletje schrijven, als je heel goed weet, waarover het gaan zal, anders lukt het niet. Je moet één gedachte in je hoofd hebben - niet een heel dozijn.

- Ja, zei het kind.

- De jonge man dacht een oogenblik na. - Twee motieven kunnen ook goed zijn - als ze elkaar versterken en in evenwicht houden. Schrijf jij maar - dat wil zeggen: doe het alleen als je het niet laten kunt.

Die woorden waren niet heelemaal meer voor haar bedoeld, dat hoorde Meta wel, daardoor dorst ze nu zelfs geen ‘ja’ te zeggen. Maar ze stond naast hem, voelde al zijn aandacht naar zich uitgaan, en was bijna bewust gelukkig.

Dezen zomer was Lars Numen weggebleven, hij had een vaste aanstelling aan een van de regeerings-departementen in de hoofdstad. Tot verwondering van haar ouders keek Meta weinig naar haar boeken om, maar zocht aansluiting bij Kolle en de groote broers. Zooveel mogelijk was ze buiten en hielp op het land. Ze wilde de paarden roskammen, maar ook mennen, - ze bond de schoven, wiedde den moestuin, molk de geiten.

- Word je nu toch een boerinnetje? vroeg haar vader haar eens, en legde zijn hand op haar kleine, donkere hoofd.

- Ik weet niet, zei ze - ik moet toch alles leeren?

- Dat is goed, zei hij haastig, maar Numen komt niet terug, en kleine Atze -

- Van den winter zal ik Atze lezen leeren.

Nu was het herfst. Waar had Ruth de kousjes van dien jongen gelaten? Ruth speelde moedertje over hem, veel meer dan Kolle den laatsten tijd. Ze kon bij hem knielen, en haar armen om zijn middel slaan. Waarom deed ze dat? - niet om met hem te spelen. Vanavond kwamen vader en moeder thuis - moeder was nooit eerder mee geweest, als vader op reis ging - maar nu zijn de kinderen groot, had ze gezegd. Ze zouden boeken meebrengen, ze zouden Lars hebben gezien, en een heeleboel vertellen over de groote stad, de winkels en den schouwburg. Als vader zijn pelzen en huiden goed had verkocht, bracht moeder een klein weefgetouw mee, en een heeleboel wol. - Het kind liep dansend naar binnen.

In de kamer zaten boer Thomas en Ruth. Ze spraken niet - het leek een oogenblik, alsof ze boos op elkaar waren.

- Dag Thomas. Ruth, of je de kousjes van Atze wilt geven.

Ruth keek op. - De kousjes? nee, die heb ik zelf gewasschen. - Haar stem klonk zacht en verlegen; - Meta voelde er zich ook schuchter door worden. - Atze is naar het bosch gegaan met Riso, zei ze - hij mag geen bijl aanraken, maar hij helpt met de doode takken. Zal ik hem roepen?

Boer Thomas keek haar niet aan. - Nee, dat hoeft niet.

- Vader en moeder komen vanavond thuis. Terwijl ze nog sprak, dacht ze: Dat heeft Ruth hem natuurlijk ook al gezegd. Er viel een stilte. Ruth zat op een puntje van de bank met haar handen in haar schoot; - Thomas, tegenover haar, hield zijn geheven hoofd wat afgewend. In beider houding was een aandachtige verzonkenheid, die door het kind werd gezien en gevoeld. Ze begreep dat hier niemand bij hoorde, zelfs de kleine Atze niet - die moest maar in het bosch blijven, en Kolle hoefde zijn kleertjes niet te komen zoeken. - Ze glipte de kamer uit. Boer Thomas kwam haast nooit overdag - maar nu had hij zeker geweten dat vader en moeder uit waren. - Zou Ruth weggaan - en Atze meenemen? - wie moest hem dan leeren lezen? - Ruth weg - inplaats van Kolle - als je achttien jaar was, mocht je trouwen. Kolle was eigenlijk te oud voor Thomas, - ze had zulke dikke armen en beenen. - Nu zou hij niet meer naast haar

op de bank gaan zitten - nu hoorde hij bij Ruth. Wat zouden vader en moeder zeggen? - Op een draf liep het kind naar den schuur, zei haastig: Er is geen waschgoed meer, Kolle - en stak haar hoofd vooruit naar de verte. Als ze den kalen heuvel overliep, dan kwam ze in de vlakte bij de rivier, en daarlangs leidde de weg naar Geseröp. - Maar toen ze een minuut of tien geklommen had, stond ze stil en hijgde naar adem. Het was nog ochtend - ze zou misschien den heelen dag moeten loopen, voor vader en moeder kwamen. Over den heuvelkam woei een scherpe wind recht tegen haar aan, die was kil en vochtig aan haar warme hals en wangen. Ze moest liever omkeeren - ze zou Atze kunnen helpen bij het sprokkelen. - Waren Ruth en Thomas nu nog samen binnen? - waarom was ze zoo gauw weggeloopen?- ze wilde hen wel een beetje bespieden. - Het was nog vroeg; Thomas moest van huis zijn gegaan voor de zon scheen - en de dag duurde lang. Ze mocht het aan niemand vertellen - misschien was het ook niet waar. - Nog stond ze daar, onrustig ademend, temidden van het wijde, kale land. De bodem was steenachtig - er groeide een laag, dor gras, waartusschen distels stonden. - Maar ze wist heel goed dat het wèl waar was: ze hadden beloofd met elkaar te trouwen. - Weer zag ze hen daar zitten, zwijgend - en - anders dan verlegen. Vaag voelde het kind, die houding zelf te kennen, en wilde zich daarop bezinnen, maar meteen vervluchtigde het gevoel, zoodat ze zelfs niet meer zeggen kon, waaraan ze had willen denken. - Met een zucht draaide ze zich om. Misschien had Kolle regenwater noodig; - ze zou ook kunnen helpen spoelen - dat was beter dan sprokkelen in het verre bosch - want dan zou ze het niet weten, als Thomas wegging.

Aan den maaltijd was hij er nog. Kolle zei verbaasd: Zoo, kom jij uit de lucht vallen - en maakte haar oogen klein, toen Thomas niets antwoordde, maar rustig bleef kijken naar den hoek van de kamer waar Ruth stond. - Onder het eten praatten vooral de jongens met hem; ze vergeleken zijn land met het hunne.

- Jij komt daar niet vooruit, zei Carol - je moest meer werkkrachten hebben - zelfs een kind als Atze werkt hier al mee - en dan hebben we onze vrouwen.

- Jij hebt geen vrouw, zei Kolle haastig.

- Dat zeg ik ook niet - maar een vrouw heeft het eten ge-

kookt, en heeft aan de waschtobbe gestaan - en Thomas moet alles zelf doen, met Goro.

- Het zal wel beter worden, zei Thomas, - en dan neem ik ook den jongen mee naar huis.

Ruth boog haar hoofd diep over haar bord; - de broers gaven haar een vluchtigen blik, maar Kolle deed, of ze niets merkte.

- En Goro heeft een meisje gezien in Geseröp, ging Thomas voort - hij mag ook trouwen, op voorwaarde dat hij bij mij blijft.

- Zoo, zei Carol - nou, het werd rijd dat jullie daar wat opschoten.

- Toen begonnen ze weer over ontginningen te praten.

- Ruth sprak geen woord. Er lag in haar heele wezen een zoo groote ontroering uitgedrukt, dat niemand haar dorst te storen, zelfs niet door een langen blik. Alleen de kleine Atze keek haar een paar keer onderzoekend aan, en voor hem vond Ruth een trillenden glimlach.

Wat later, terwijl ze met Meta de borden waschte, herstelde ze zich. Thomas had de bijl van Serge opgenomen en was met de jongens meegegaan. - Ik zal een bed voor hem klaar maken, zei ze tegen het zusje - het wordt al bijna donker, hij kan niet meer terug.

Meta vroeg: Heb je den sleutel van de linnenkast?

- Ja, - die heeft moeder mij gegeven voor ze wegging.

Het bleef een oogenblik stil. - Wist moeder, dat Thomas zou komen?

De ander schudde haar hoofd. - Niemand wist het, - maar hij heeft van nacht van me gedroomd, en daarom....

O, zei Meta. Ze gingen samen naar boven, met linnengoed en een nieuwe kaars. Het dakkamertje, dat bijna nooit gebruikt werd, was stoffig; onder het bed, van ruw hout tegen den muur getimmerd, lag een stapel huiden. - Ze stonden aarzelend in de deuropening. Hun oogen waren gewend geraakt aan de doeken, die moeder weefde, en die langzamerhand door het huis verspreid waren - zelfs lag er een kleed met donkere kleuren voor het bed van Carol en Riso. - De jongens zijn het niet waard, had vader gezegd, maar moeder had het met een sterke gonjezak gevoerd, en het moest geschuierd worden, niet geklopt.

- Zal ik hier even dweilen? vroeg Meta. - Meteen bukte ze zich en trok de huiden naar zich toe.

- Ja - we kunnen het wel samen doen - Kolle hoeft het niet te weten.

- Nee. Er moet een stoel zijn voor zijn kleeren.

Ze pakten de huiden op en sleepten die naar een donkeren hoek van den zolder. - Zullen we ook iets neerleggen voor zijn bloote voeten?

Ruth antwoordde niet onmiddellijk.

- Misschien dat donkere kleed van de jongens? vroeg ze aarzelend.

- Ja, die kleuren vind ik zoo mooi.

- Maar misschien vindt hij het gek - in zijn eigen huis zijn geen kleeden.

Meta keek haastig op, maar kon Ruth's gezicht, dat van het kleine venster was afgekeerd, nauwelijks onderscheiden. - Nou ja, zei ze - hij weet toch wel dat het hier anders is.

Ruth ontweek die woorden door te zeggen: Laten we eerst den vloer schoon maken. - Dat deden ze toen duchtig, en dachten onderwijl beide aan hun moeder. Meta verheugde zich op de wol en het nieuwe weefgetouw, dat moeder zou meebrengen. We kunnen nog veel meer kleeden gebruiken, overwoog ze, - we zullen er Ruth meegeven voor haar eigen huis, natuurlijk zal Thomas dat prettig vinden. Moeder heeft zeker veel nieuwe patronen gezien in de stad - ze bedenkt altijd weer wat anders - ik ben erg blij, dat moeder dit kan.

Maar Ruth dacht: Moeder komt nooit boven - ze weet niet hoe 'n rommel het hier is. Ik zal in mijn eigen huis voor ieder plekje zorgen - de boel moet toch schoon zijn. - Nu is alles natuurlijk verwaarloosd bij Thomas, maar zijn huis is nog nieuw. Kleeden hoef ik niet te hebben - ik zal al het hout glimmend maken; - kleeden bedekken het vuil, - ze zijn het begin van de slordigheid.

- Zoo is het goed, zei ze na een poosje - hij blijft maar één nacht slapen, zijn kleeren kunnen aan een spijker hangen.

Meta antwoordde niet; - ze voelde plotseling, dat Ruth het kamertje niet wilde opsmukken - en dat verbaasde haar even, maar tot haar verwondering keurde ze het toch goed.

Eindelijk - het was sinds lang avond geworden - klonken er stemmen buiten. Carol liep naar de deur en Ruth en Thomas

keken elkaar aan, rustig, zonder glimlach. Ze zaten niet naast elkaar op de bank, er was een afstand tusschen hen, dien ze beide wenschten. Nu traden Tubal en zijn vrouw binnen.

- Goedenavond - wel - Thomas!

De jonge boer stond op en reikte hun om beurten de hand. Er was iets plechtigs in zijn houding, wat niemand ontging. De moeder liet haastig haar blik over allen gaan; haar wangen hadden een frissche roode kleur, en haar oogen straalden.

- Zoo - we zijn terug - jullie weet niet hoe wonderlijk een stad is. En we hebben den koning gezien in een prachtige koets, door vier witte paarden getrokken. En de menschen juichten - dat was het mooiste van alles - ik heb ook meegejuicht - ik weet niet waarom. - Hij is oud, de koning, - hij ziet eruit, of hij alle zonden van de wereld op zich heeft geladen. - Kolle, brandt dat vuur wel goed? - In de stad heb ik groote, steenen kachels gezien, die worden met kolen gestookt.

Meta was voor haar moeder gaan staan, en keek naar haar bewegenden mond. Ze had iets willen vragen, maar was meteen daarop vergeten wat. Ze zag iets nieuws in haar moeder, en tegelijkertijd al het bekende en vertrouwde.

- Kind, loop me niet voor mijn voeten. Heb ik Ruth al gezien? - kleine Atze slaapt zeker?

Meta sloeg haar armen uit. - Moeke, we zijn haast even groot, en - e -

- Ja, zei de moeder, nu wil ik zitten en mijn schoenen uittrekken. Ze keek Kolle aan, die bij haar knielde, en de veters uit haar hooge rijglaarzen trok. Er viel een plotselinge stilte. Toen begon Thomas te praten met zijn diepe stem: Ik heb op u gewacht, boer en vrouw Tubal - en ik hoop hier vannacht te blijven - maar het is mijn bedoeling, met uw dochter te trouwen. Ik ben nu zes jaar weduwnaar, en Ruth is achttien geworden. Als u het goed vindt, zullen we over drie weken trouwen. - Ik zeg het maar dadelijk - vanmorgen ben ik gekomen, omdat ik niet langer kon wachten - en vanmiddag heb ik in het nieuwe sparrebosch gewerkt. -

Boer Tubal, die nog altijd stond, strekte zich, waardoor hij grooter leek te worden. Hij keek naar zijn vrouw, die hem toeknikte.

- Het is goed, zei hij - als Ruth wil.

Nu had Ruth de houding van dien morgen - een beetje gebogen, en haar handen gevouwen in haar schoot. Maar de lijnen van haar gezicht waren strakker, zelfbewuster. Ze zei: Thomas weet wat ik gezegd heb.

De verhalen uit de stad kwamen broksgewijze, onder het vele werk door, dat de aanstaande bruiloft van Ruth meebracht. Vrouw Tubal gaf haar indrukken anders weer, dan ze had kunnen vermoeden - er leek iets in haar gevoel te zijn verschoven, telkens was ze licht verwonderd over haar eigen toon. Ze had zich jong gevoeld temidden van het kleurige en bruisende stadsleven - jong door innerlijke gaafheid - maar toen ze haar kinderen terug zag - Ruth, die zich gewonnen had gegeven door den waarachtigen blik van een man - toen voelde ze een andere waardeering voor het pronkende, groote leven van de stedelingen. Dikwijls praatte ze nog over den koning.

- Ik had gemeend, dat het een prachtig mensch zou zijn - maar alleen zijn paarden waren prachtig - zijn koets zelfs niet - zoo warrelig van krullen. De koning - misschien is hij van klei, of van beschilderd hout - zijn gezicht is vaal en rimpelig - en de hand waarmee hij wuifde - wat, kind? - ja, die hand - zoo stijf als een boterspaan. En zijn palfreniers konden nauwelijks loopen van pronk en gewichtigheid. Ze zeggen dat zijn zoon niet regeeren wil, dat hij een vrouw heeft, en kinderen, die niemand kent. En Lars Numen zal politicus worden.

- Wat is dat, moeder?

- Hij wil zich in den troep mengen, die het land bestuurt. Ik heb hem gezegd: Lars, je bent eerzuchtig. Hij antwoordde: Nee - maar het zou wel eens beter gedaan kunnen worden dan nu.

- En heeft hij naar ons gevraagd? ik bedoel: naar mij en Atze?

- Ja - hij wilde alles van jullie weten. - Ik heb ook zijn meisje ontmoet; - ze wachten nog met trouwen, totdat hij een stap hooger is geklommen. Hij is 26 jaar - en dan nog willen wachten.... Vrouw Tubal trok haar mondhoeken naar omlaag.

- Wat voor een meisje, moeke?

- Nou - een dametje -; ze schijnt wat geld te hebben, - daarom moet Lars meer zijn dan hij nu is, om haar te mogen

trouwen. Zoo gaat het in die wereld, de menschen draaien alles om.

Meta was stil geworden. - Ze had wel geweten dat Lars nooit terug kwam - maar nu was het plotseling, alsof ze hem ook niet meer kende; wat moeder over hem zei, klonk zoo vreemd. Lars, die tegenover haar aan de tafel zat, en haar opstellen had gelezen - - die haar alles had geleerd wat ze wist - - Er kwam een onbestemde droefheid in het kind. - Lars - hij was toch zoo dikwijls terug gekomen - hij vond het toch ook prettig in hun huis? Ze stelde zich zijn gezicht voor, dat lange, smalle gezicht met de lichte oogen en de scherpe neus. Zijn haar stond rechtop en golfde een beetje. - Lars - - Het kind zuchtte eens.

- Hij heeft gevraagd wat jij worden wilt, zei vrouw Tubal, - of je altijd thuis zou blijven, en je boeken zou vergeten.

Meta luisterde, maar vroeg niet naar het antwoord van haar moeder.

Hij zei: Als je mooi weefwerk leerde maken, dan moest je het naar de stad sturen en zien te verkoopen - hij zou naar de winkels kijken, en misschien je naam lezen. - Je armen zijn haast lang genoeg voor mijn groote weefgetouw - een kleiner heb ik niet gekocht, omdat je groeit, en ik al zoo veel geld besteed had aan wol.

- Mag ik de wol nog eens zien? vroeg het kind. - En begon met de kleuren te spelen - ze legde het groen tusschen het blauw en het rood, ze aaide de zachte strengen, en gaf cijfers aan de verschillende tinten van het bruin. Het was een prettig spelletje, - maar toch voelde ze zich niet heelemaal blij. - -

IV

Ze woonden aan den rand van de stad, Meta en haar moeder, in een huis dat door een slop van het hoekhuis was gescheiden. Dat hoekhuis stond met zijn gevel aan de Kaaskade, een weg met ruwe keien bestraat, eenigszins afhellend naar het water. Aan den overkant van het water stonden hooge olmen op een dijk en daarachter lag het altijd wijde land. Meta hield van het uitzicht en van het stadsrumoer, het was alles bont en levendig. Recht tegenover hen woonde een hoefsmid; fel kon het smidsvuur opvlammen, en de donkere grot van de werkplaats grillig

verlichten. Het voorste gedeelte daarvan was open naar de straat, geborgen onder den vloer van de bovenkamer, die op ijzeren pilaren rustte. In den avond eerst werden de verweerde, eikenhouten deuren van de smederij gesloten. - Links van dat huis stond een troepje oude iepen, en overschaduwde in den zomer de lage herberg daarachter. In het gemeente-bestuur werd er al lang over gesproken, dat oude hoekje op te ruimen, de smalle vaart, die daar dood liep, in het kanaal te laten uitmonden, waarbij sluizen noodig zouden zijn, en misschien verbreeding van de vaart. Doordat de deskundigen het op dat laatste punt niet eens waren, bleef de toestand bij het oude. De Kaaskade was geleidelijk haven geworden voor de groenten- en bloemenschuiten. Achter de vervelooze, houten herberg, die druk beklant was, werden bloem- en groentebakken overgeladen op smalle vaartuigjes, die door middel van een groot rad langs schuine planken van het kanaal in de gracht werden geheschen. De raddraaier was een oude, krom gegroeide schipper. Het groote wiel piepte, de paardenhoeven ketsten luid op de keien, de smid bewerkte met klinkende hamerslagen het gloeiende ijzer, - de menners, bovenop hun kar staande, de voeten wijd uiteen, groetten elkander schreeuwend.

Meta hield van al het lawaai en van alle kleuren, - het diepe rood van bloemen en vruchten, het helle, geel rood van het smidsvuur. Aan den voorkant van het huis was de weefkamer, en ze kon urenlang aan het getouw zitten, alle geluiden om zich heen, de lijnen en kleuren van buiten weergevend in haar werk. Telkens weer weefde ze de langgerekte ruitvorm van een boot, daarin enkele uitgezochte kleuren van groente en bloemen, en eromheen het blauw, grijs of groen als van water. Maar het kon gebeuren dat haar moeder een half voltooid kleed afmaakte, omdat Meta's belangstelling zich op iets nieuws had gericht.

's Avonds, bij gesloten gordijnen, huisden ze in de kleine achterkamer. Daar was, boven een schrijftafel, een plank met boeken. De moeder had nog haar verstelwerk bij het lamplicht; Meta las - maar dikwijls ook zat ze, heel nadenkend, te schrijven. Dat was een arbeid, die langzaam vorderde, en een zoo diepe bezinning van haar vroeg, dat ze er telkens weer voor terug schrok. En toch kwam dat werk ook af, en het verwonderlijkste was dat ze, het overlezend, niet begreep hoe ze het had kunnen maken. Ze

zei zichzelf eens: Ik moet er volkomen *in* zijn - en als het klaar is, ben ik er volkomen buiten. Nog toen ze op Tubal-hoeve woonde, had ze versjes geschreven voor kinderen - had die verzameld in een paar boekjes. Haar laatste uitgave was een berijmd verhaal over het boerenleven. Ze voelde zelf dat het juist en echt was; - sommige versjes kon ze niet overlezen zonder te lachen. De illustraties erbij waren goed, en het boekje werd in tienduizende exemplaren verkocht. Ze verdiende er maar heel weinig mee, en daar had ze tot voor kort niet over nagedacht, - maar nu was ze er wel over gaan denken.

Een jaar geleden was haar vader gestorven, vrij plotseling, op een zakenreis. - Hij voelde zich moe, toen hij van huis ging; - in de herberg, waar hij overnachtte, was brand uitgebroken, - een vrouw rukte hem den deken af, dien hij, koortsig en bezweet, had omgeslagen. Bijna zou het vuur hem hebben gegrepen, zoo dicht naderde hij het om warmte te zoeken. Maar iemand rukte hem weg; - toen voelde hij zich ziek - en verloren. Zijn pelzen waren verbrand - dat was niet het ergste - maar hij kreeg longontsteking en stierf. - Ruth was toen sinds negen jaar met Thomas getrouwd - Carol had een vrouw en al drie kleine jongens. Die woonden in een uitbouw van Tubal-hoeve, en alles was goed gegaan, zoolang vader leefde, al zei Riso vaak, dat hij Carol's knecht was. - Maar daarna wilde Riso ook trouwen, en het groote huis bleek toch te klein. Kolle was gebleven - die huilde al bij de gedachte, weg te moeten gaan - maar Meta en haar moeder trokken naar de stad.

Het meisje was nooit boerin geworden, al had ze ook bij ieders werk geholpen - en vrouw Tubal was meer en meer van de boerderij vervreemd, evenals Serge, hoewel ze maar een enkelen keer meeging op zijn reizen. Wel had ze zich gelukkig gevoeld op Tubal-hoeve, zoo goed als haar jongste kind, maar zij beiden hadden iets van bezoekers, die vol-op genieten konden van een weiland als bezaaid met bloemen, zonder zich te bekreunen om den geringen grasoogst. Nu woonden ze sinds een half jaar in de Oosterstraat, en schreven naar Tubal-hoeve, dat ze het zoo getroffen hadden met hun huis.

Voor Meta borg dat huis twee werelden. De voorkant was het nieuwe, het stadsbedrijf, het altijd weer kijken en luisteren, en invallen vasthouden voor haar weefwerk, en geld verdienen,

geld, waarmee ze de lessen betaalde, die in het centrum van de stad werden gegeven. Daar, waar de luidruchtige toevoer van buiten niet merkbaar doordrong, in dat oude stuk, gedeeltelijk nog door muren omsloten, waar een kerk stond op een stil pleintje met eeuwenoude boomen, het universiteitsgebouw, het hospitaal, het oude-mannen- en vrouwenhuis, nog een kerk in een heel anderen bouwstijl dan de eerste, dienend voor een ander geloof, - groote patriciërshuizen, regeeringsgebouwen, en, op den overgang naar een nieuwer stadsdeel, het paleis van den koning.

Aan deze stad was telkens eens, soms met tusschenpoozen van bijna een eeuw, gebouwd. Het koninklijk paleis stond er nu honderdtwintig jaar, en was zoo uitgestrekt, dat er allerlei grappen en anecdotes over in omloop waren, waarvan wel de bekendste was hoe de koning, den eersten nacht in zijn paleis, zijn slaapkamer niet had kunnen vinden, en eindelijk, uitgeput door het lange zoeken, in de bedstêe van den jongsten stalknecht was gekropen. Oorspronkelijk had dit verhaal een bitteren bijsmaak, het was waarschijnlijk bedacht door de voorstanders van een republiek, maar naarmate koning Ludo de Eerste leefde en regeerde, trok alle bitterheid eruit weg en kreeg het de beteekenis van een heldensage.

De feiten waren aldus: het uitgestrekte, maar arme land, met bijna 90 procent boerenbevolking, was de speelbal geweest van twee machtige, naburige staten. Gevochten was er haast nooit op zijn grondgebied, maar het werd herhaaldelijk in vredes-verdragen genoemd. De enkele kolonisten vermengden zich met de oorspronkelijke bevolking, want ze bleven in de minderheid, en hadden de anderen noodig. Eindelijk, na een verwoeden maar onbeslisten oorlog tusschen de buren, leek het de beste oplossing te zijn, het land vrij te geven. Beide vreemde staten waren volkomen uitgeput, snakten naar vrede en een inkrimping van macht en verantwoordelijkheid. De vooraanstaande mannen in het omvochten land wisten heel goed waaraan ze hun vrijheid te danken hadden, maar uit een soort speelsch en humoristisch rechtsgevoel, stelden ze het volk voor, den kroon aan te bieden aan den tweeden zoon van dien koning, die aan de beurt van heerschen zou zijn geweest. Er vormde zich een republikeinsche partij, maar bij de volksstemming bleek die in de minderheid te zijn,

en de vreemde prins werd gekozen. Het paleis, waaraan men drie jaar bouwde, bewees door zijn bijna verwarrende grootte de dankbaarheid van het volk.

Die eerste koning regeerde niet slecht; - hij gaf zijn land een grondwet, hij bleek een scherpzinnig en zeer werkzaam man te zijn. - Ik had juist genoeg van het gebeuzel aan mijn vaders Hof, zou hij eens gezegd hebben - ik had een droom, waarin een groot aantal mannen mij ernstig en plechtig uit dikke boeken voorlas - ik had tot nog toe niet veel geleerd, maar werd wakker met de begeerte naar kennis. Dit land heeft een goede keuze gedaan, want ik wil niets liever dan een bezig leven leiden. - Hij trouwde een meisje uit de hoogste kringen, maar de adelsbrief aan haar familie, die door sommigen verwacht werd, bleef uit. - Op zijn zevenstigste jaar deed hij afstand van den troon.

- Het is jammer, zei hij, dat ik nog leef, - het volk verlangt ernaar, mij tot nationalen held uit te roepen. - De kroon was niet erfelijk, en de koning deed het plechtige voorstel, zijn derden zoon in zijn plaats te kiezen. Die is onvoorbereid, zou hij gezegd hebben; de twee oudsten hebben de huid verdeeld, voor de beer geschoten is - maar de argeloozen zijn de besten. - Zoo werd de jongste zoon uitgeroepen tot koning Jaco de Eerste. - Nu regeerde Ludo de Derde, en was sinds maanden ernstig ziek.

Al in de dagen van Jaco werd een zijvleugel van het koninklijk paleis door de hoogeschool gebruikt. Later, toen het Academiegebouw was vergroot, bleven die lokaliteiten beschikbaar voor onderwijsdoeleinden. Op Meta's toegangskaart voor een Latijnsche cursus stond: Koninklijk Paleis, kamer M.

De oude binnenstad met haar voorname huizen, het groote openbare park voor het paleis, waar studenten en scholieren druk pratend en spelend een vrij kwartier doorbrachten, het politieke geredekavel in de gangen van het gebouw, gemompel omtrent den zieken koning, en niet in 't minste de lessen - dat alles hoorde tot Meta's nieuwe leven.

- Het oude leven werd door de stille achterkamer omsloten. Daar had ze haar eerste groote verhaal geschreven, twee handen steunend aan haar slapen en met dichte oogen in het verleden kijkend. Haar moeder zei soms: Maar kind - dat dat zulk zwaar werk is! Het wordt zeker mooi?

Dan keek ze even op. - Het moet niet ‘mooi’ worden -

alleen maar - en ze zocht naar het goede woord - alleen ‘precies’.

De moeder vroeg niet verder; de stille avonden maakten haar wat droefgeestig, ze zat dan veel te denken aan haar kleinkinderen, die ze in zoo lang niet had gezien, en aan Serge, die nooit meer terug kwam. Wel dikwijls trof haar de diepe glans in Meta's oogen, als het meisje haar papieren wegborg, - en dan begonnen ze over vroeger te praten. De moeder dacht het meest aan de eerste jaren van haar huwelijk, toen zij en Serge nog niet anders deden dan het boerenwerk, dat ze beide van hun ouders hadden geleerd. En dat was ook de tijd, dat de kinderen geboren werden. Ze vertelden elkaar soms dingen, die ze gemeend hadden dat altijd verzwegen moesten blijven.

- Ja, Kolle is een brave ziel - ze heeft nooit willen trouwen, want ze hield van je vader.

- Kolle? - van vader?

De ander knikte. Ik heb haar nooit verklapt - een man merkt zooiets niet - en misschien heeft ze het zelf nauwelijks geweten.

- Kan je van iemand houden zonder het te weten?

- Vroeger wel; - maar jou zal het niet overkomen, want je schrijft alles op - hoe zeg je het ook weer? - ‘zoo precies mogelijk’.

Meta fronste haar wenkbrauwen. - Vindt u dat eigenlijk niet goed?

- Ik? zei de moeder verbaasd - en wat zou dat helpen? Je vader en ik zijn geen boeren gebleven, daar was ook niets aan te doen. Vader hield van den handel om het avontuurlijke van het reizen - en overal hoorde hij nieuws - op 't laatst sprak hij mee over dingen, waarvan hij vroeger niets wist. - En jij leert Latijn.

- Dat is het voornaamste niet, zei Meta peinzend. Ze dacht aan het verhaal, dat ze bij een uitgever had gebracht, en waarvan ze over enkele dagen meer zou hooren, - maar haastig keerde ze tot het vorige onderwerp terug.

- Moeder, Ruth is wel heelemaal in het oude gebleven - ze wil nog geen spreitje over de wieg.

- Ruth is een uitstekende vrouw voor Thomas, zei de moeder.

Ze dachten er beide aan, hoe schoon en ordelijk het was op Thomas' hoeve. - En de jongens, zei Meta. Ze hoorde haar

moeder graag praten over dat verlangen naar het leven van den burger, den stedeling.

Vader bracht een boek met patronen mee - - dat was het begin geweest. - Bekijk dat eens - in de winkels ligt weefwerk uitgestald - vloer- en tafelkleeden - de menschen versieren daar hun huis. - Hoe goed herinnerde ze zich die woorden. En toen had moeder het eerste tafelkleed gemaakt. Maar Ruth wilde geen kleedje leggen voor het bed van Thomas.

- De jongens, zei moeder - die zijn nu ook getrouwd - en de koopman, die eens per jaar tot Geseröp kwam, loopt nu door naar Tubal-hoeve, iedere paar maanden. Gina is kooplustig - ik heb gezien dat ze gipsen beeldjes kocht voor de vensterbank, en een grof bedrukt katoenen kleed voor de keukentafel. Wat die marskramers hebben, is een helsche namaak.

Het bleef een oogenblik stil - toen vroeg Meta: Moeder, als ik geld krijg voor mijn verhaal, wat zullen we dan koopen? - Toen er niet dadelijk antwoord kwam, keek ze op en zag haar moeders gezicht vreemd onbewogen, alsof ze niets gehoord had.

- Ik zou wel eens, zei vrouw Tubal langzaam, - ik zou wel eens, vóór ik dood ga, met een zilveren lepel willen eten.

In het slop stond een jongen uitbundig te zingen. De smid was bezig een paard te beslaan. - Het is ineens lente, dacht Meta, en het was of haar hart grooter werd in haar borst. De boomen bij de oude herberg bewogen zacht hun kruinen, de twijgen zaten vol knop. Het was rustig langs de kade, en de overhaal werkte niet; wat kippen scharrelden tusschen de boomen, een haan kraaide plotseling luid naar een zonnestraal, die over het weiland viel.

Meta liep opgewekt voort. - Die man zal mijn verhaal wel goed vinden, dacht ze - ik vind het toch zelf ook goed, diep in mijn hart, - ik kan schrijven - dat is onbegrijpelijk heerlijk. - Stil - ik heb misschien wel fouten gemaakt, - taalfouten, dingen, die Lars mij geleerd heeft, maar veel later ben ik ze vergeten, en ik heb nooit geduld om iets op te zoeken. En eigenlijk wist ik niet, hoe ik dat kind in mijn verhaal ouder moest laten worden - misschien is dat het ergste - - of zou het er vanzelf wel in gekomen zijn?

Ze liep nu langs de smalle vaart, die naar het midden van de stad voerde. De huizen aan weerskanten waren meest hoog, de

tinteling van de lage zon lag hier niet op het water, maar een matte schaduw van de wallen. - Het is erg moeilijk, dacht Meta - een heel boek schrijven - je kunt wel aanmerkingen maken, maar er is een ding dat ‘doen’ heet. Ze klemde haar lippen opeen. Toen dacht ze weer aan dien jongen, die in het slop had staan zingen; het was lente geweest, - misschien nog maar een oogenblik, maar morgen zou het terug komen.

Nu struikelde ze haast over haar eigen voeten - en waarom liep ze zoo snel? Daar was de brug over het Groene Water, het vuilste plekje van de stad. Temidden van de grauwe huizen stond er een, op den hoek van het smalle plein, dat gelig-wit was. Hier liep ze gewoonlijk langzaam, keek naar de kerk met zijn stompe torentjes, en de lage huizen daarnaast, die haar door kleur en vervallenheid aan leemen hutten deden denken. - Nu stak ze het plein over - schuin achter de kerk woonde de uitgever.

Ze werd een schemerduistere kamer binnen geleid, die naar stof en oude papieren rook. Het was een bijna kaal vertrek. Aan den linker wand stond een open kast met boeken; rechts, bij het raam, zat een man aan een kleine tafel. Langs de raampost hing een versleten en heel vuil gordijn van kloskant - dat moest moeder zien, dacht Meta. - De man noemde haar naam, en schoof een krukje aan, waarop ze moest gaan zitten. Hij had een rood gezicht, en zijn zware, vleezige wangen leken door zijn hooge boord te worden gesteund. Zijn breede kin werd door een diepe groef in tweeën gedeeld. - Zoo, zei hij - hebt u dat verhaal geschreven? - u bent nog maar een heel jong meisje.

- Ik ben twee-en-twintig, zei Meta. Ze zag zijn oogen, die licht blauw en troebel waren. - Het bleef een oogenblik stil.

- Tja, een boek voor de jeugd - ik vind het overdreven, een speciaal boek te maken voor een kind - uitgezonderd misschien een leerboek. Toen ik jong was, werd er niet voor mij geschreven - ik moest maar zien me op te trekken aan de boeken van de volwassenen. Ik heb heel veel gelezen, en er was niets dat ik gemakkelijk begrijpen kon, - en veel dingen begreep ik heelemaal niet, maar het was een inspanning, en ik leerde er ook nog door. Dat een oudere zich zou verplaatsen in de wereld van het kind - dat was nog niet uitgevonden - maar u bent zelf nog bijna een kind.

Meta zweeg; - ik heb toch al gezegd hoe oud ik ben, dacht

ze, en keek star naar het gordijn, dat ondanks zijn vuilheid lichter was dan de hemel, waaruit alle kleur leek weg te trekken.

- Waar hebt u uw onderwijs genoten?

Nu keek ze den man weer aan. - Bij ons thuis, zei ze, er kwam een onderwijzer - - en aarzelde even, ze wilde zijn naam niet noemen, - en deed het toch. Lars Numen heette hij.

De ander herhaalde dien naam. - Dezelfde die nu op het ministerie zit?

- Ja - het is lang geleden.

- Hij schijnt met prins Gudro bevriend te zijn.

Ze verzonken beide in gedachten. Na een oogenblik vroeg Meta: Leeft de koning nog?

- Ik weet het niet - het kan zijn dat hij al dood is. - En dus heeft Lars Numen je lezen geleerd. Waar woonden je ouders?

Meta antwoordde en vertelde wat van haar jeugd - vertelde van Lars - hij kwam in den zomer - 's winters studeerde hij. Haar broers hadden weinig tijd voor lessen, en Ruth, haar oudste zuster, had alles al geleerd wat ze kennen wilde. Lars bemoeide zich niet den heelen dag met haar, maar hij verplaatste zich wel in haar gedachten, hij zorgde ervoor, dat ze alles begreep wat ze leeren moest. - Hij zat bij haar aan de tafel, - soms buiten, onder den mos-eik - ze kon hem altijd vragen. - Terwijl ze sprak, werd ze meer en meer ontroerd - het was of ze haar jeugd ver van zich had weggeschoven, en ze er nu naar keek, als een toeschouwer naar een tooneelspel. Maar tegelijkertijd was het alles binnenin haar - de liefde voor haar ouders, en Lars, en Tubal-hoeve, waar ze was geboren.

Mijnheer Henlo, de uitgever, luisterde aandachtig. Toen Meta zweeg, stond hij op en liet een suizende, onbeschutte gasvlam branden; de kamer werd er grillig door verlicht.

- Wat nu uw boek betreft, zei hij - ik wil het wel uitgeven - het is iets nieuws, het zal misschien verkocht worden - misschien ook niet.

Meta zat heel stil, ze zag tot haar verwondering dat het oude gordijn iets van zijn vroegere kostbaarheid leek te herkrijgen.

De ander ging voort: Uw verhaal is eenvoudig, maar goed. Ik begrijp het nu beter: u bent een Zondagskind, een ‘lieveling der goden’, zeiden we vroeger. - En dan heeft u over een paar jaar misschien een tweede boek voor me? - niet te gauw -

haast u zich vooral niet, ik zal u zooveel laten verdienen, dat u er een poos van leven kunt. En hij noemde een bedrag, maar zei dat hij het nog eens na moest rekenen, het zou iets meer kunnen worden, maar waarschijnlijk werd het iets minder.

Meta glimlachte - het viel haar plotseling in, dat ze de dochter van een koopman was. - Zullen we het daar dan maar op houden? vroeg ze snel, - dan behoeft u niet meer te rekenen - en zag een lichte verheldering komen in zijn troebele oogen.

- Ja, ja, zei hij - een leerling van Numen - die man wordt nog eens minister. - Maar ik zal dus een contractje laten opmaken, dat stuur ik u thuis, ter teekening.

Meta stond op. - Dank u wel, zei ze, en stak haar hand uit.

De deur ging open en er kwam een lange jongen binnen. - De koning is dood, zei hij - het wordt afgekondigd in de straten. Zijn stem klonk, of hij door een lichte angst of ontroering was gegrepen.

- Och - zei Meta, en voelde dat de straat haar lokte. Ze draaide zich om. - Dit is juffrouw Tubal, de bekende kinderschrijfster, hoorde ze den uitgever zeggen. De jongen keek schuw naar haar, mompelde: Friso Henlo.

Ze knikte hem eens toe - hij had een aardig gezicht, dacht ze - liefst zou ze hem eens even aan zijn donkere kuif hebben getrokken.

Een oogenblik later stond ze op straat, waar het nog niet heelemaal donker was. - Nu zou ze op een hol naar huis willen gaan, - maar ze wilde ook het laatste nieuws over den koning hooren. - Haastig liep ze in de richting van het paleis. Er stonden overal menschen in hun open huisdeur, en praatten met elkander. Achter donkere ramen brandde een klein licht, de meeste gordijnen waren nog niet gesloten. Een jongen met een trom liep langzaam door de straat, en schreeuwde, met opgeheven hoofd, in lang aangehouden klanken: Ko-ning - Lu - do - Voor een groot huis stond een koets met twee paarden bespannen. Toen Meta er langs liep, werd de deur geopend, en een man in een langen pels kwam naar buiten; over zijn glanzend zwarte kraag viel een witte puntbaard. Meta liep, even inhoudend, achter hem om. Ze dacht: zou *dit* nu een minister zijn? en glimlachte, denkend: wordt Lars dan later ook zoo deftig? - maar hij was niet zoo groot en breed als deze man. Nu sloeg het portier

dicht en de paarden trokken aan. Meta luisterde nog een oogenblik naar de regelmatige wir-war van het hoefgestamp op de keien. Het werd nu al drukker op straat; - de breede weg langs de koninklijke gebouwen zag zwart van menschen, - ze liepen langzaam en praatten gedempt. Uit de middelste rij van dakvensters stak de geknotte vlag naar buiten. De groote vleermuisvlammen van de lantaarns flikkerden. Meta ving enkele brokstukken van gesprek op. - Nou is er niets meer aan te doen - je zult het zien: Gudro wil niet - - Ze liep langs den hoofdvleugel van het paleis, waar alle vensters met blinden gesloten waren. - Ik had wel dadelijk naar huis kunnen gaan, dacht ze - ik hoor of zie hier niets bijzonders; - maar nu ging ze toch juist langzamer loopen, alsof ze niet weg wilde. - Iets verder stond weer een rijtuigje te wachten; - Meta zag dat de koetsier in slaap was gevallen, en ook het paard, met zijn kop naar beneden, sliep. Het was al een oud beest, met een wat ingezakten rug. - Ze stond even stil om te kijken. - Toen hoorde ze heldere stemmen dicht bij zich, en twee mannen naderden het koetsje.

Meta deed een paar stappen terug - ze wilde zien hoe het paard zou wakker schrikken, maar keek nog naar de mannen, en herkende Lars, die met zijn gezicht naar haar toegekeerd stond. Meteen voelde ze zich bevangen en besluiteloos - kon ze daar blijven staan? - als hij haar zag? - Maar hij luisterde naar den ander, - zijn mond was even geopend, en waarschijnlijk keek hij zonder iets te zien. - Meta kon niet wegloopen; er schoven voorbijgangers tusschen haar en Lars in - ze hoopte dat hij zou blijven staan, ze deed een stap naar hem toe - maar week weer terug, toen hij even zijn hoofd bewoog. - Nu sprak hij - ze kon het natuurlijk niet verstaan. Zou ze dit alles aan moeder vertellen? - Hij was ouder geworden - zijn gestalte was nietiger dan ze gedacht had. Eigenlijk kon ze zijn gezicht niet goed zien - er was een lantaarn juist boven zijn hoofd, en hij droeg een hoed met een breeden rand. - De ander opende het portier; - Lars praatte rustig voort. Maar nu drukten ze elkaars hand en groetten - ze zag in een kort oogenblik, dat zijn haar dun was geworden, maar nog altijd recht op stond. - Nu draaide hij zich om en liep weg. Ze voelde haar hart in haar keel kloppen - zou ze hem achterna gaan? - zijn naam was op haar lippen. - -

Neen, ze deed het niet; - ze keerde zich ook om, en begon langzaam voort te loopen. Voor zich uit zag ze het koetsje rijden. - *Nu* zou ze hem nog kunnen inhalen - en nu - maar met iederen stap werd het moeilijker. - Nee - ze ging vlugger loopen, ze kon over tien minuten thuis zijn. Lars zou ze later wel weer ontmoeten, en ànders - niet zoo heimelijk, in de donkere straat. - -

ELISABETH ZERNIKE

(*Wordt vervolgd*)

Afspraak

Aan Dr. J.L.M. Franken

PETRUS:

Onthou ons afspraak, liefste: môre staan
ek voor jou vensterraam; vroeg dou voor dag
sal ek 'n klippie gooi, 'n tydlang wag....
om met wakker tred, bly glimlag te gaan

die wyd oop velde in.... ver van die stad
wat ewig raasrumoer, met al sy rommel
van strate, roetfabrieke, kras gestommel
van trams en vragwaens op 'n hobbelpad!

Vort deur die velde, vrolik hand aan hand!
So kommerloos, so bly soos twee Israeliete
ontsnap uit 'n Egipte van verdriete;
vry soos twee swaeltjies langs die waterkant.

Ver deur die veld al met die kronkelpad,
waar die eerste skuins skig van die son hom vang;
hy swaai en slinger, oor heuwelrug en - hang,
verder, al verder, waar hy koers mag vat.

Deur duik, deur drif oor koel swart spruit waar nog die skyf
van die bleek maan dobber, verder, al verder
- sorgloos soos windekind, die hemelherder,
sy wit wolkkudde langsaam oor hul weiveld dryf.

Die velde slaap nog om ons heen. Ons kom
waar nog die maanlig daal so teer, so sag
soos sneeu op gras.... Ons stap tot die ligdag
stil opluik om ons soos 'n wonderblom

waarin 'n honderd teer yl tinte glans en gloei,
dof smeul deur elke blad.... Met diép in sy wit kelk
'n purper gloed. O blom wat net voor hy verwelk
pragtiger bot, volmaak verlaas in skoonheid bloei!

'n Haan se roep sal deur die stilte ril,
die dag sy blou boog span, sy pyle trek
wat goudgeveer vlam deur die asuur-bestek,
om teen wit poorte van die trans te tril!

En voëls sal ons daar verwelkom, vir ons fluit en sing;
in koorsang kweel hul gorr'lende roelades,
hul siel uitstort in vrolike aubades
wat hul as bly dankóffers tot die rooidag bring!

* * *

Nog nooit so heg soos nou, Marie, was ons verbind
met bande teer, in hart en siele één.
'n Dou-nat dal, ver velde's om ons heen....
Om jou lokke blond die soet spel van die wind!

Sag langs jou slape streel hy, soen jou mond,
vloei oor jou lippe soos die koelste wyn,
gee aan jou wange 'n nog warmer skyn,
speel met jou krulle, pluk hul rond en bont!

Jy kom nie waar? - tot waar die witdag lonk,
en goud net soos die graal die bulte oor
die golwende graanland glans en gloor,
bont die papawers teen die tarwes pronk.

Mild sal die môre uit sy blou bokaal
die helder geel wyn van sy sonlig stort.
Geen sprietjie gras dan sal die gawe skort,
in ons rooi hart se kruik die goudvog straal.

En ons verheug sal deur dié rykdom drentel,
wyl warm en felgekleur soos ons geluk,
bloedrooi papawers teen ons knieë druk,
en bo ons - koel - vaalvalke teen blou steiltes wentel.

Só in ons droom verloor sal ons gaan wandel
waar vrugtebome oor ons neig en buk
of hul ons nooi om van hul vrug te pluk
- die peer, die moerby, en die wild amandel.

Waar elk olyfboom soos 'n vensterruit
by dagbreek straal.... slank die popliérebome
soos silwer torings staan aanskou in drome,
ruisend van blink lig en 'n lief geluid.

Waar hals-oor-kop bo van die krans se rand
'n stroompie tuimel met 'n soet geklater,
sal ons ons neervly, drink.... en die klaarwater
sal flits in die skulpholte van jou hand.

Nie lank of ons sal sien hoe koorsig bo die rande
kaboutermannetjies van blink lig trippel
(bekies van blydskap soos wit lammers huppel,
kopspeel en bokspring deur die somerlande).

Hoe dààr die spieëling ver oor die vlak
met berge en heuwels konsertina speel,
so lustig sy ivorenote streel
dat hy moet hyg en diep na asem snak.

Kasteel en slot en klooster.... dyns'rig ver lokale
vreemd in 'n fabelagtige kontrei,
waar eilande soos grys trekskape wei
oor mere silwerskoon soos sang van nagtegale.

Ver woude vol geheime skemering....
En doér die lig! wat vlak met vlak verbind:
'n skitt'ring, glinst'ring wat die oog verblind
soos van triljoene swaarde omhoog gedring!

Dié lig-gelyktes tril tot in die oneindigheid,
vol van 'n sidderlig, 'n gloed, 'n glans
wat dans en dobber tot die verste trans.
O branding en bewing oor die wêreld wyd!

Wat alles, later, soetjiesaan sal taan
- soos uit 'n awendlug die vespersang
van verre klokke kwyn, of uit jou wang
die tere purper van 'n blos vergaan.

* * *

Die sonnebesies sing! Die heel' gewelf
lyk of dit bewe en gons van dié geluid. Dit ril
uit elke boom of bos: soos die eentoon'ge skril
verklanking van die flikk'rende warmte self.

Waar blou die lug welf oor ons soos 'n koepeldak,
en flitsende eskaders bye met blond geweld
in strooptog trek oor die stil sonverligte veld
om teen boomstamme bruin te soem en saam te pak;

die trae nanoen loom'rig is en swoel en swaar
van 'n broeiende warmte, goudstilte wat suis,
van lui brombyé, sleurende, hul dof gedruis
teen elk gousblom se kelk blink soos 'n kandelaar;

waar wyd 'n reuse-vyboom vrindelik
sy skad'wee strek, sal ons ons maal geniet
met bo ons, kalm, die bloue luggebied
- sal ons ons in mekaar se arme skik;

ons sink in rus en sluimer weg wat onvermoed
ons meesleur op 'n loom gety van weelde
- waar die ou gedroomde, verre, in waan verbeelde
skoon dinge waarheid word, só hul gemis vergoed,

sal ons die drywer van die dag gebied
om tog sy perde in hul spoed te toom,
die tyd dan sag vloei soos 'n murmelstroom,
en ons ons vreug soos in 'n droom geniet.

* * *

Diep in jou oë waar die blydskap straal,
in daardie evangelie van geluk
waaragtig-innig, sal ek lees verruk
jou liefde vir my soos 'n skoon verhaal;

blank, o so rein soos ryp by môrerood,
vreedsaam en stil net soos die wye veld
- tog forser dan die bergwind in geweld,
sterker, bestendiger dan selfs die dood!

Jy kom nie waar nie? om die dag te pluk
- 'n lus, 'n heerlikheid, 'n salige genot -
wat pragtig, al hoe pragtiger vir ons sal bot.
Vreugde, o kommerloosheid, o geluk!

Die daeraads rooie roos sal ons vergaar,
die namiddag se geur - swoel lotusblom
swaar - sondeurstowe; en in die aand se kom
die nag se lelie, maanwit nenufaar....

Tesaam ons twee die liewe lange dag!
Tot eindelik, tril-lewend teen die ver
skemerende kim die silwer awendster
straal soos 'n lamp.... en traag en stil die nag

daal.... dit 'n grys voël is wat wydgewiek
swewe oor die wêreld, wyl nes fluitjiesriet
sag windgeroer, diep stilte ruis....'

MARIE:

'Maar Piet,
môre's mos Saterdag! Wat van die fliek?'[1]

Nice, Julie 1932
UYS KRIGE

1 Bioskoop.

Djolosoetro

Waar ik op roode bergen sta,
Daar waait een koele wind.
Die brengt iets goeds, die brengt iets zouts
Voor ieder Hollandsch kind.

Beneden ligt de Blauwe Baai
Met brandend sneeuwwit schuim,
Een adelaar verheft zich hoog
In 't neevlig hemelruim.

En eindloos ver en eindloos stil
De Indische oceaan,
Geen meeuw, geen zeil, geen pluimpje rook,
Waar ik mijn oog laat gaan.

En alle rijkdom bergt zich stil
In 't koele zilte nat,
Alleen een kleine zeemeermin
Bewaakt een zilveren schat.

Dit landvolk kent de zeeën niet,
Het blijft zijn leven thuis,
Maar ieder Hollandsch kind bedenkt:
Eens keer ik weer naar huis.

Dan sta ik op het witte duin
En kijk te zeewaart in -
Veel scheepjes zie ik daar varen
Hoe wel is mij dat naar den zin.

J.R. VAN BLOM

Herman Gorter
Aanteekeningen bij zijn poezie

Ter inleiding

Deze studie is een omgewerkte lezing. Daar ik Gorters poëzie niet van uit één centrale conceptie behandel, behield zij het karakter van ‘Aanteekeningen’, en door haar oorspronkelijke opzet in stijl en niveau een zeker didactisch element. Toch bevat ze m.i. genoeg om de uitgave in dezen vorm te rechtvaardigen.[1)]

Ik beperk mij tot Gorters poëzie. Niet omdat ik geen belangstelling of respect zou bezitten voor de eenheid van zijn leven en werk, maar omdat zijn poëzie-alleen als onderwerp voor een lezing al omvangrijk genoeg bleek. Bovendien zouden wij over meer gegevens moeten beschikken (brieven, dagboeken, berichten van menschen die hem hebben gekend) om behalve een poëzie-critische studie ook nog een synthetische biographie te kunnen schrijven.

De eenheid van mensch en werk was, voor zoover ik kan nagaan, bij Gorter doorzichtiger dan in vele andere gevallen, maar hoewel het verkeerd is tusschen beide een scheiding te maken, de onderscheidingen kan men niet voorzichtig en scherp genoeg zien. De eenheid, die elk mensch tenslotte is, bij een dichter te reconstrueeren uit de veelheid van zijn gedichten vereischt echter een fijn-geschakeerd gevoel voor wat er bij de omzetting van leven in poëzie ook psychologisch gebeurt; maar zelfs wanneer men over dit reconstructie-vermogen beschikt - vrijwel steeds is het langs dezen weg verkregen beeld

1) Deze studie verschijnt in het voorjaar van '37 in boekvorm bij Stols te Maastricht.

van een dichter ánders dan de impressie der menschen met wie de schrijver persoonlijk heeft verkeerd.

Ik ga hier dus na, wie Gorter blijkens zijn gedichten geweest is en op welke wijze (en in welke mate) hij zich als dichter verwerkelijkt heeft. Dat voor een inzicht in zijn natuur de kennis van al zijn geschriften, ook de politieke, vereischt is, spreekt vanzelf. Omgekeerd is echter de invloed van Gorters dichterschap op zijn leven, ook als politicus, niet te miskennen. Hoezeer hij zelf ook van deze laatste inwerking overtuigd was, bewijst het slot van de voorrede van 1897 bij 'De School der Poëzie': 'Ik heb ze daarom "School der Poëzie" genoemd', schrijft hij daar, 'omdat het mij dikwijls voorkwam of het de Poëzie was, die mij leerde, hoe ik misschien tot beter inzicht en geluk komen kon.'

Ik ben in deze studie slechts in het voorbijgaan polemisch geweest en behandel de eenige kwestie van algemeen-polemischen aard in dit voorwoord. Het betreft een misverstand dat zich voordoet bij de socialistische critiek. Deze heeft meermalen betoogd, dat burgerlijke critici niet of onvoldoende in staat zouden zijn een bevoegd oordeel te vellen over socialistische poëzie. Afgezien van het feit dat deze bewering zich uitsluitend voordoet wanneer een socialistisch kunstwerk van burgerlijke zijde wordt afgekeurd, vergat men natuurlijk, dat als deze opvatting juist is, omgekeerd ook burgerlijke poëzie nooit op een bevoegde manier door de socialistische critiek beoordeeld kan worden. Maar die consequentie lag blijkbaar te zeer voor de hand om getrokken te worden. De stelling is overigens absurd. Afhankelijkheid tusschen levensbeschouwing en aesthetisch oordeel is een onloochenbaar en zelfs niet onheuglijk feit, maar de bevoegde critiek beschikt, van weerskanten, over genoeg onderscheidingsvermogen om ideologische en aesthetische normen niet zonder meer te verwarren. Over Gorters socialistische poëzie is door menschen als Donker, A. Roland-Holst en Engelman niet alleen uitstekend geschreven, maar zelfs vol sympathie. Zoo ver ging van dien kant de ontvankelijkheid voor poëzie en de liefde voor een groote, sublieme figuur. Omgekeerd worden de bezwaren der burgerlijke critiek door Henriette Roland Holst ['In Memoriam Gorter' (Stols 1928) en 'Herman Gorter'

Querido 1933)] en door B. de Ligt (‘Bevrijding’ Januari 1935) in menig opzicht gedeeld.

1

Toen ik Gorter omstreeks 1922 in Bergen ontmoette, maakte hij een tegelijk krachtigen en ingekeerden indruk. Het is waar, dat hij aan een medisch voorschrift gebonden was, maar hoewel zijn gezicht sterk gegroefd was, had zijn gestalte nog een natuurlijke, rustige veerkracht. Ik wist, dat hij in de jaren daarvóór ervaringen had doorgemaakt (men denke slechts aan het mislukken der wereldrevolutie) die vrijwel ieder ander op zijn leeftijd, na een leven met zooveel sloopende hartstocht geleefd, althans innerlijk tot een wrak zouden hebben gemaakt. Maar bij hem bleek niets van dit alles. Hij was de verwildering der sensitivistische verzen, het verlies van zijn vrouw, het schrijven van Pan, de korte, maar hevige ziekte daarna, den politieken strijd met zijn nederlagen en vernederingen te boven gekomen, en hoewel hij als dichter in den loop der jaren veranderd en als man van zestig natuurlijk geen jongen meer was, er leefde, nog in die laatste jaren, iets in hem van onverwoestbare jeugd, en merkwaardig genoeg, voor een deel leek mij deze bepaald door den inkeer waarover ik sprak. Hij begreep dat de zaak van de wereldrevolutie voorloopig verloren was, en was teruggekeerd tot de bronnen, die hem, sinds zijn jeugd, telkens weer hadden bezield en vernieuwd: de natuur en de poëzie - en tegelijk was zijn droom van de toekomst na het mislukken der revolutie terug geweken naar de verten en pas nu ten volle het visioen geworden dat hij als communistisch dichter noodig had. De poëzie, dat wilde zeggen: de groote dichters, wier werk hij in die jaren in het meesleepende boek van dien naam bezig was te beschrijven en te verklaren - en de natuur, de zee en de duinen, die meer dan ooit het gebergte, altijd in zijn gedichten aanwezig zijn geweest.

Als er één ding in staat is om de legende van Gorters menschelijk verval na zijn zestigste jaar te ontzenuwen dan de beschouwingen die hij grootendeels tusschen 1923 en zijn dood vier jaar later geschreven heeft, nu uitgegeven onder den titel: ‘De Groote

Dichters,', een werk zoo forsch en helder alsof het van een veertiger was. De mild geworden kracht en de inkeer bepaalden elkaar en zij beiden werden gevoed door zijn ongebroken geloof en juist deze verbondenheid met de toekomst gaf hem dit onverwoestbaar-jeugdige, deze niet te deren zekerheid, en ondanks het ongeduld dat hem vroeger ongetwijfeld eigen was geweest, een vertrouwen dat niet meer ziet op een enkele eeuw. De geschiedenis der menschheid voltrok zich voor hem in enkele enorme tijdperken, en hij die als 'krachtig schipbreukeling' aan den ondergang van de burgerlijke cultuur was ontkomen en een der eerste dragers en verkondigers dacht te zijn van de beschaving der toekomst, hij desespereerde niet. De dynamische wordingsgeschiedenis der natuur liep voor hem evenwijdig aan de cultureele geschiedenis en zij gingen zelfs in elkaar over. De natuur was geschiedenis geworden, de geschiedenis natuur, een oneindig verhaal, een voortschrijdend epos, dat zijn vervulling langzaam maar onweerhoudbaar tegemoet ging.

Zijn jeugd en het gevoel, dat hij zelf weer natuur werd, deden mij denken aan 'Mei' - en in die forsche gestalte stond nu dat legendaire jaar '80 voor mij. De man die er als dichter de vervulling en de overwinning van was, deed mij denken aan een boom; ondanks de sterk dynamische trekken van zijn natuur meer aan een boom dan aan een rivier of een gletscher, en de overgang van den lentedroom van loover, vol bloesems en vogels (deze gemeenplaats zij een oogenblik het symbool voor de 'Mei') tot den naakten stam die ik voor mij zag, was volkomen organisch geweest, maar het was nu een boom zonder blad.

2

De Beweging van Tachtig wordt dikwijls beschouwd als een uitlooper der europeesche romantiek. Deze zienswijze lijkt mij eenzijdig; ze berust vermoedelijk hierop dat men te uitsluitend aan den invloed van Keats en Shelley op de 80-er poëzie heeft gedacht. Als men let op het proza, op het impressionistische naturalisme, ziet men onmiddellijk dat de Tachtigers niet alleen laat-geboren romantici zijn geweest, maar in hun tijd tevens ten volle modern, en in dit modernisme sterk europeesch,

vooral fransch beinvloed. Men vergeet dat er tusschen den dood van Shelley en Keats en de komst van de Tachtigers meer dan een halve eeuw verliep, een tijdperk waarin Holland, niet alleen litterair, een radicale vernieuwing onderging; men denkt bij het beschouwen der Tachtigers meestal te veel aan voorgangers als Douwes Dekker en Busken Huet, te weinig aan het opkomend socialisme, het atheisme, het modernisme (de radicale bijbelcritiek), het liberalisme, de democratie, de uitbreiding der industrie (Twente), de nieuwe ontdekkingen der natuurwetenschap, de toepassingen dezer vondsten in de techniek, de humaniseering van het strafrecht, het feminisme, etcetera - en in de kunst aan het impressionisme der schilders,[1)] en artistiek beschouwd moet Gorter minstens zoozeer zijn beinvloed door het impressionisme, door het oplossen vaak van de waarneembare wereld in atmosferische motieven, in trillingen van kleur en van licht - als door Shelley en Keats. De schilderkunst van dien tijd en de poëzie van Gorter (veel meer dan van welken Tachtiger ook), was modern, en de gelijkwaardigheid aller motieven en van alle beelden was de bij Gorter zeer sterk optredende parallel van het democratische principe.

Toch is de invloed van Keats en Shelley ook op Gorter zeer sterk geweest, vooral van Endymion (met zijn overdaad van losse beelden, het jeugdwerk van Keats waaraan Gorter den prosodischen grondslag ontleende voor zijn ‘Mei’: de vijfvoetige jambe in twee aan twee rijmende regels. Maar Gorter ging verder in de behandeling van zijn vers, hij was vrijer, onklassieker (moderner alweer) in zijn assonance, zijn rhythmiek, zijn enjambement. Maar evenals Keats en Shelley is hij vooral gericht op de zichtbare wereld en als ‘Endymion’ is ‘Mei’ bevolkt met goden, tritons en nimfen, waaraan Gorter echter weer hedendaagsche wezens (wielrijders) toevoegt. Maar het landschap is anders en als Endymion gedrenkt is in maanlicht, heeft men gezegd, dan is ‘Mei’ het in zon; en verder: ondanks Shelley's onmiddellijke invloed op den zang van Balder in ‘Mei’ (later hoort men, vager, nog naklanken van hem in ‘Pan’), Keats was het bewuste literaire voorbeeld bij het schrijven van ‘Mei’.

1) In het begin der zeventiger jaren werd de eerste groote Maristentoonstelling gehouden.

Voor de rest was de overeenkomst tusschen Keats en Gorter gering. Keats was een (a-religieuse, a-mystische) kleinburger, wien bovendien alle sociale belangstelling ontbrak. Zijn voorbeelden waren Milton en Spenser. Tegenover Shelley was Keats de aestheet. Zijn uitspraak over het verband tusschen *truth* en *beauty* is niet kenmerkend voor de practijk van zijn verzen, die gebaseerd op indrukken zijn, op 'sensations rather than thoughts'. Gorter had overigens de sterke zintuigelijkheid met hem gemeen, en het opgaan in het moment, in de vluchtige impressie. Keats had dit zoo sterk, dat hij over zich zelf spreekt als van een 'camcleon', een wezen zonder identiteit. Pas later treedt in zijn verzen een bindend verstandelijk element op, maar zelfs dit groeit op uit het beeld.

Grooter was Gorters verwantschap met Shelley. Als men de bladzijden in 'De Groote Dichters' over Shelley leest, voelt men dat Gorter van hem gehouden heeft als van een verwante natuur. Hij stond hem inderdaad ook oneindig nader dan Keats. Het is waar dat Shelley niets had van het stoere, aardsche van Gorter, maar in zijn vrijheidsdrang, zijn 'atheistisch pantheisme', zijn hang naar rechtvaardigheid, zijn extatische honger naar geluk, zijn menschenliefde[1)] was hij met Gorter verwant en ook als temperament, tot in de plotselinge vlagen van melancholie, lijken zij op elkaar. De haat van Shelley tegen de gevestigde maatschappelijke orde van zijn tijd, zijn 'wereld-idealisme', zijn *religion of humanity* - dit alles moet Gorter uit het hart gegrepen zijn geweest. Ook is Shelley als dichter, hoewel hij vaak nog aan de klassieken, soms zelfs aan hun mythologie, ontleende voorstellingen noodig had, moderner dan Keats, minder historisch georiënteerd, veel meer een positief kind van zijn tijd, - en hoewel Gorter nòg onmiddellijker putte uit zijn tijd, kan men zeggen, dat hij in den romantischen Shelley, misschien toen hij hem voor het eerst las nog onbewust, althans twee elementen heeft gevonden, die voor zijn latere ontwikkeling van mede-beslissend belang zouden zijn: een zeker spinozisme en materialisme (Godwin), maar vooral, in het revolutionaire, de burgerlijke voorvorm (en voorbode) van wat later zijn eigen socialisme zou zijn.

1) Gorters menschenliefde was veel abstracter dan die van Shelley.

3

De term hellenisme, waarmee dikwijls Gorters wezen wordt aangeduid, lijkt mij weinig gelukkig. Liefde voor Griekenland spruit niet altijd voort uit een ‘helleensche’ natuur en ook bij Gorter berust die liefde op een contràst met de eigen natuur. Toen hij in 1883 student werd in Amsterdam moet die liefde voor de klassieken reeds hebben bestaan, anders - mag men aannemen - had hij dat studievak niet gekozen, en verder is het bekend dat hij voor de dispuut-vereeniging U.N.I.C.A. een scriptie over Horatius heeft gemaakt.[1)] Toch vraagt men zich af of het niet vooral Homerus is geweest die zijn volle liefde heeft gehad. De tragici hebben hem ongetwijfeld geboeid, hoewel tragiek niet inhaerent was aan het wezen van zijn natuur, maar van invloed op zijn werk zijn zij niet geweest, evenmin als de grieksche filosofen: noch de voor-socratische denkers, noch Plato, die voor Shelley nog zooveel heeft beteekend - en wat vindt men zelfs van Homerus in Gorter terug, behalve diens vergelijking? Slechts eenmaal dunkt mij, in het onvolprezen dubbelgedicht ‘Vanuit een nieuwe wereld treedt’ bereikte Gorter een strenge, gesloten eenheid, de bedwongen heerschappij over een sterk gespannen gevoel, die een sobere strakheid vertoont welke men, desgewenscht, klassiek zou kunnen noemen. Het gedicht herinnert inderdaad aan een dorische zuil, en ongetwijfeld vertoont Gorters natuur dionysische trekken (meer dan apollinische inderdaad), maar daar hoeft men geen Helleen voor te zijn, en bovendien: klassiek wordt een werk ook pas als de drift van den dionysisch geladene zich zuivert in de beteugeling van een apollinisch bedwang. In dien zin had Gorter weinig klassieks, minder dan een der andere dichters van '80 zelfs, en vooral minder dan zijn met name op lateren leeftijd werkelijk van de klassieken doortrokken vriend Diepenbrock, met wien hij o.m. Nietzsche's ‘Geburt der Tragoedie’ las. De term klassiek, op Gorter toegepast, heeft dus met de *antieke* classiciteit niets te maken en beteekent eenvoudig paganistisch, heidensch, zinnelijk, aardsch - en inderdaad, in felheid en volledigheid van heidensch natuur- en levensgevoel zoekt men, vooral in moderne

1) Reeds in die studie wees hij op het verband tusschen dichtkunst en maatschappij.

tijden, vrijwel vergeefs zijn weerga. Zijn ‘gewetenloos’[1] en dus in wezen ontragisch paganisme, zijn volkomen onpuriteinsch animaal, tot in het psychische toe lijfelijk reageeren, stempelen hem tot een, voor het hollandsch moralistisch puritanisme verbijsterend, uniek en inderdaad pan-isch wezen.

Maar klassiek? Hoe zou trouwens iemand met werkelijk klassieke trekken een Wagneriaan kunnen zijn? Wagner (oer-duitsch, oer-romantisch) en de klassieken zijn antipoden, wàt Wagner in den tijd van zijn vriendschap met Nietzsche en wàt Nietzschezelf ook van een verbinding tusschen duitsch en helleensch mag hebben gedacht en gedroomd; en toch waren Nietzsche, Diepenbrock en Gorter een tijdlang hartstochtelijk en verwoed Wagneriaan. Van Wagner komen de oud-noorsche mythologische figuren (Balder, Wodan, Idoena), van Wagner komt de neiging de poëzie op te lossen in pure muziek - een taak, die hoewel zij met het wezen der poëzie in strijd is, door Gezelle en later door Paul van Ostayen en Engelman ten aanzien van het muzikale element zooveel organischer is opgevat. Bij de drie laatstgenoemden overstemt het muzikale eenvoudig het verstandelijk element in de taal, die zij overigens bespelen zonder haar verder geweld aan te doen. Gorter, ongeduldig, absolutistisch en wreed, brak de taal eenvoudig in stukken, hij opende haar aderen zonder te beseffen dat bloed slechts bloed is zoolang het in het lichaam circuleert. Maar hierover straks bij de sensitieve verzen.

De synthese van antiek en nordiek, slechts door Hölderlin bijna bereikt, en veel dichter benaderd dan door classicisten van het slag Goethe en Winckelmann, door Nietzsche begeerd, door Diepenbrock, na zijn afval van Wagner, via zijn latiniteit hartstochtelijk beproefd, deze synthese is ook door Gorter niet bereikt en in wezen niet nagestreefd. Wat in hem uit ‘Die Geburt der Tragoedie’ als wezensbestanddeel is overgegaan, mag misschien weinig zijn, de geest der muziek waaruit zij geboren is, was in wezen zijn geest,[2] en wellicht is hij zich van deze verwantschap door de lectuur van Nietzsche's boek voor het eerst en tevens voor goed bewust geworden: hij leeft in Balder, in de Verzen,

1) Gorter zei van zich zelf dat hij ‘geen geweten’ had, en in dezen zin is dat juist.
2) Ondanks zijn sterke visualiteit.

in ‘Pan’, hij is de identiteit waarin de eenwording van natuur en menschheid, zijn opperst ideaal, plaats greep, zijn cor cordium en tevens zijn universum.

4

Ik kom nu tot de ‘Mei’. De poëtische kwaliteiten ervan zijn bekend: de harmonische, drie-ledige bouw, de vrije, zorgelooze rhythmiek, de slechts in het derde deel door weemoed gesluierde muziek, de onuitputtelijke visueele kracht, de confetti-regen van beeldjes. De vraag of de muzikale dan wel de visueele kracht overheerscht is betrekkelijk ijdel en moeilijk te beantwoorden: hoezeer Gorter zelf muzikaliteit als een criterium voor poëzie heeft beschouwd, blijkt reeds uit een brief van 1887 waarin hij spreekt van het normatief karakter van ‘Klank en Maat’, terwijl zijn vasthouden aan den eisch der visualiteit al te vinden is in het motto van zijn tweede dissertatie over de beeldspraak bij Aeschylus: de dichter moet alles wat hij beschrijft met de oogen hebben gezien. Hij zocht ongetwijfeld in ‘Mei’ naar een verbinding van muziek en aanschouwelijkheid, en mevrouw Langeveld, die Gorter voor primair visueel houdt, zegt dat hij zelfs het geluid tracht te verbeelden. (Er zijn echter ook voorbeelden van het omgekeerde).

Ik veronderstel de schoonheid van ‘Mei’ dus als bekend, vermijd alle dithyrambische paraphrase daarvan en bespreek kort het thema: in het eerste boek dwaalt Mei door het hollandsche land, in het tweede ‘ziet, zoekt, vindt en verliest’ zij Balder op haar tocht door een noordsch-mythologisch gebied, in het derde keert zij in Holland terug, dwaalt met den dichter door zijn stadje, en sterft.

De vraag doet zich voor: wat is Mei, wat beteekent de figuur van Balder, wat symboliseert hun verhouding en hun breuk? Vrij algemeen wordt in Mei een ten uiterste *verfijnd* en *vertakt* zintuigelijk leven gezien en de vluchtige aardsche schoonheid, in Balder, den blinden god, de ziel. Het voorbeeld voor Mei ziet men in Verwey's ‘Rouw om het jaar’[1]; dat voor Balder lag,

1) Gorter zelf is de eerste geweest om, in een gesprek met Verwey op de overeenkomst (en ontleening) te wijzen.

volgens van Eyck in ‘Cor Cordium’, het heele thema van ‘Mei’ was z.i. in Persephone aanwezig.

Uit het feit dat Gorter het tusschen Balder en Mei tot een breuk laat komen, uit het feit dat uit hen geen ‘hun beiden gelijkelijk behoorend kind’ wordt geboren concludeert men tot de onverbindbaarheid van lichaam en ziel; Balder blijft eenzaam, onsterflijk en onverbeeldbaar: ook Mei blijft eenzaam, maar sterfelijk, en kan niet uit haar lichamelijkheid worden verlost. Deze dubbele eenzaamheid realiseert zich in het gedicht als een dubbele weemoed (Donker). In het voorbijgaan wijs ik er nog op, dat Balder ergens tot Mei zegt: ‘ik was als gij’, waaruit men zou kunnen opmaken dat Gorter aan een oorspronkelijke eenheid van ziel en zinnen heeft geloofd, en dat Mei na haar breuk met Balder tot den dichter zegt: ‘gij zijt als hij, als hij, in uwe stem’, waaruit tot een overeenkomst tusschen Gorter en den ‘geest der muziek’ geconcludeerd kan worden.

5

Het is het eenvoudigst als men alle poëzie die Gorter na ‘Mei’ en vóór het ‘Klein Heldendicht’, dus tusschen 1890 en 1906 heeft geschreven, beschouwt als ‘De School der Poëzie’, zooals Gorter zelf in de uitgave van 1905 heeft gedaan. In die editie ontbreken echter o.m. de dertig sonnetten die de uitgave van 1897 bevat en de definitieve editie, die in 1916 weer ‘Verzen’ is genoemd (en in 1925 wéér ‘De School der Poëzie’), is nog erger verminkt. Het is, ondanks Gorter's verzoek om alleen uit die laatste uitgave te citeeren (een verzoek, dat blijkbaar door vrijwel iedereen die sindsdien over Gorter geschreven heeft, als niet gedaan wordt beschouwd), meer dan wenschelijk dat alles wat hij tusschen ‘Mei’ en het ‘Klein Heldendicht’ heeft geschreven onder den titel ‘De School der Poëzie’ gebundeld wordt.

Gorter zelf heeft ‘De School der Poëzie’ (1905) in drie deelen verdeeld: I Sensitieve Verzen, II Van individualisme naar Socialisme, III Socialistische Verzen. Deze indeeling houdt iets globaals en zonder in ieder vers een afzonderlijke phase te willen zien (wat ten slotte óók juist is) kan men m.i. een zestal perioden onderscheiden, zonder al te krampachtig aan die onderscheiding

vast te houden. Vooral de eerste drie elementen loopen voortdurend door elkaar heen, en het muzikale element vormt nauwelijks een phase. 1 de muzikale, 2 de erotische, 3 de (in engeren zin) sensitivistische, 4 de dertig sonnetten, 5 de spinozistische (en 6 de Balder-fragmenten), 7 de socialistische.

Over de *muzikale* is het minste te zeggen; voor zoover het een phase is, sluit zij aan bij de 'Mei'. Over het *erotische* element in Gorters poëzie zou een studie apart zijn te schrijven. De erotiek beheerscht, en geheel *on*verdrongen, ondergronds soms, maar doorgaans onmiddellijk aanwijsbaar, ook waar hij ze niet rechtstreeks noemt (wat zelden voorkomt) zijn gehééle poëzie. Niet alleen het onbevredigde schoonheidsverlangen, het vergankelijke zinnenleven (Mei) is een vrouw, ook het symbool der menschheid, het Gouden Meisje in 'Pan', en ettelijke malen wordt het socialisme, het proletariaat voorgesteld als een vrouw. Eens, in het gedicht 'Menschheid' (De School der Poëzie II, 136-140) geeft hij vijf bladzijden lang een uitvoerige en nauwkeurige beschrijving van het vrouwelijk lichaam in al zijn deelen en van een erotisch samenzijn en pas op de zesde bladzijde zegt hij dat de bedwelming die van haar uitgaat voor hem dezelfde is als hij van het socialisme ondervindt. De erotiek is hier zoo concreet, de vrouw is zoo zeer één bepaalde vrouw, dat men, zonder de titel 'Menschheid' en de onthullende uitspraak op bldz. 141 nooit aan een vergelijking, laat staan aan een symbool zou hebben gedacht. Daarnaast staat dan nog de lange reeks geheel onsymbolisch erotische poëzie, quantitatief en qualitatief een der belangrijkste stukken in Gorters werk.

De erotiek bij Gorter is buitengewoon zuiver en krachtig, een verrukkelijk en vervoerend spel, vol teederheid soms, en zij vooral is het, die bewijst, hoe vrij hij was van christelijk-moralistische bijgedachten en remmen, hoe heidensch en natuurlijk het geslachtsleven voor hem was. Tegelijk was zijn erotisch leven, juist door zijn louterheid, betrekkelijk ongeschakeerd, omdat ook zijn innerlijk leven betrekkelijk ongeschakeerd was. Voortdurend keeren, ook voor de vrouw, dezelfde beelden terug, van de bloem, van de lucht. De atmosfeer is wit of blauw, zwart of goud, tusschentinten en tusschenstaten, langzame bedwelmende overgangen schijnen hem vreemd. Er is een heftige, snel-opkomende begeerte, een heftige korte vervulling, maar tegelijkertijd een

ijlte, soms een leegte, en tegenover de felle lichamelijkheid, niet alleen in het erotische, iets als een psychisch tekort. De erotiek van Gorter doortrekt hem niet en van hoeveel overheerschend en ingrijpend belang zij ook voor hem is, men krijgt den indruk dat zij niet in zijn zielsleven doordringt, zij is de primitieve basis van zijn natuur, maar zij blijft grootendeels aan die basis gebonden, zij ontlaadt zich, zij sublimeert zich niet. Ik weet niet of ik volkomen duidelijk ben, het is een moeilijk te omschrijven kwestie en toch is zij voor het begrip van Gorter van zeer veel belang. Misschien vat men eerder wat ik bedoel als men, om bij gedichten te blijven, Gorters erotische poëzie vergelijkt met het kreunende donkere gonzen bij van de Woestijne, met het bedwelmende bij A. Roland Holst. Ook hier, bij Gorters erotiek, heeft men weer het gevoel, dat hij zijn aderen opent, dat zijn bloed zich uitstort. De grondstof die de erotische lagen onzer natuur ons verschaffen, wordt door Gorter roekeloos prijsgegeven, nooit in het zielsleven opgenomen en verwerkt.

Teekenend is het, in dit verband, dat in 'De School der Poëzie' vooral in de 3e (de 'sensitivistische') groep *lijfelijk* een thema of zelfs *het* thema van de 'Mei' terugkeert: de droefenis om het vergankelijke. Nergens is dit zoo duidelijk uitgedrukt als in deze strophe:

> Hoor, het leven vliedt,
> de klok holt, tik, tik -
> Zing het jammerlied
> van het oogenblik.'

en men zou kunnen zeggen, dat dit het streven van Gorter in dien tijd is geweest: met een snelle hartstochtelijke sprong van de zinnen het leven te grijpen en vast te houden, en dat de noodzakelijke mislukking van dit streven hem ertoe dwong het jammerlied te zingen van het oogenblik.

Ik geloof niet dat het juist is van die (3e) groep verzen te zeggen dat zij absolute muziek wilden zijn. Een maximum aan muziek had Gorter, binnen de grenzen der syntaxis en der algemeene verstaanbaarheid reeds bereikt in 'Mei'. In de in engeren zin sensitivistische verzen wilde hij de taal onmiddellijk laten reageeren op ten uiterste toe verhevigde, vrijwel uitsluitend lijfelijke gewaarwordingen. Toch kan men niet zeggen dat het psychische geheel werd buitengesloten en zelfs het verstandelijke

niet, maar het is alsof het lichaam alle andere functies heeft overgenomen. Zijn heele wezen, zijn heele leven concentreert zich in zijn lichaam; lijfelijk ondergaat hij ook zijn innerlijk leven, lijfelijk zoekt hij het leven (van het heelal, de vrouw, later ook van het socialisme en de menschheid) in zich op te nemen en te ondergaan. De gelukshonger die Gorters diepste begeerte is, heeft in dien tijd zijn lichaam tot zijn uitsluitende handlanger gemaakt.

Hoezeer het lichamelijk ondergaan van psychische ervaringen altijd, en centraal, in Gorter heeft geleefd, bewijst o.m. zeer frappant een passage uit ‘Mei’. Op het, voor de conceptie, beslissend oogenblik van de breuk tusschen Balder en Mei, wordt die breuk zoowel door Balder als door Mei allereerst weer lijfelijk ondergaan:

> ‘En om zich koud, en leeg
> Voelde ze, en was blind en wist niets meer,
> Zooals één, doodgevroren in sneeuwweer.
>
> Hij stond en voelde eerst een diepe kou
> Of hij bevroor en ijs werd, en blauwgrauw
> Waren zijn voete', en handen, en een hol
> Van ijs in hem, zooals een berg, een schol
> Van ijs, die uit de poolzee losgeraakt
> Is en 's nachts ronddrijft, en de zee bewaakt
> In stilte van de blauwe manestralen.
> Hij rilde van zijn grootheid en deed dalen
> Zijn trillingen als van een hooge trap,
> Zijn lijf, zijn tanden beefden met geklap
> Tegen elkaar, hij lachte als het water,
> Dat 's winters nog op de bergen valt, het baadt er
> Door ijsbrokken en korsten grimmig. Hij
> Lachte met klatering, maar was niet blij.

Dus dit was Gorters bedoeling: het lichamelijk leven, waartoe het heele leven was samengestroomd, onmiddellijk over te brengen in de taal. Dat hij daarbij het verstandelijke element grootendeels uitschakelde, of tenminste verwaarloosde, is volkomen juist, maar muziek zocht hij in die periode niet: hij gebruikte op volstrekt anorganische en bovendien anti-muzikale wijze het klank-element der taal om zijn *sensaties* uit te drukken. Hij liet zijn gewaarwordingen zich zoo onmiddellijk mogelijk ontladen in de taal, onbekommerd om het feit dat ze stuksprong. Nogmaals, muziek wilde hij niet, in dat tijdperk, hij wilde zooals

hij het zelf onverbeterlijk genoemd heeft ‘wegsidderen in woorden’.

Vrij algemeen neemt men aan, dat Gorter in de sensitivistische verzen een aan waanzin grenzend uiterste heeft bereikt en dat hij door zijn gewelddadig experiment met de taal zijn talent voor jaren bedorven heeft. Dit laatste is zeker niet waar,[1)] natuurlijk was hij uitgeput na het leven op een dergelijke spanning, maar zijn talent heeft zich vrij spoedig hersteld. Ik zie dan ook niet in het experiment der ‘Sensitieve Verzen’ (noch in zijn socialisme, later) de oorzaak voor de verzwakking van zijn poëzie als geheel, ik geloof veel eerder dat er, ondanks het herstel waarover ik sprak, na de ‘Mei’ een zeker synthetisch element in hem verloren is gegaan, dat zich nooit meer geheel heeft hersteld. Na de ‘Mei’ heeft Henriette Roland Holst uitstekend gezegd, trad er in Gorter een dissociatie op van zijn dichterlijke elementen, en hoeveel sublieme poëzie hij daarna als sensitivist en socialist nog geschreven heeft, nooit meer een gedicht waarin ál zijn faculteiten gezamenlijk en harmonisch tot een toppunt leiden als in ‘Mei’. Het is mogelijk, dat Gorter zich dit synthetisch vermogen bewust heeft voelen ontglippen: in dat geval zijn de sensitivistische verzen eerder een *uiting* van wanhoop over het uiteenvallen van zijn vermogens dan de oorzaak er van. De oorzaak is óf onnaspeurlijk, óf ze ligt hierin dat het bewuste synthetische element eenvoudig de herinnering is, die in ‘Mei’ alle andere elementen verbonden hield. Toen Gorter tegenover het heden (niet meer als in ‘Mei’ tegenover het verleden) kwam te staan, was zijn instinctieve zekerheid, zijn greep als het ware ontwricht. Hij aarzelde, en koos, om de onmiddellijk gegeven realiteit te bannen binnen zijn vers, eerst zijn lichaam, toen zijn verstand (Spinoza, Marx, Dietzgen), maar het herscheppen van een volledig stuk realiteit tot een volledig beeld is hem niet meer gelukt - en dubbel onthand bleek hij te staan tegenover zijn socialistische stof, die zelf reeds door de breuk van uiterst aanvankelijke, uiterst gebrekkige aanwezigheid in het heden en onbepaald beeld

1) Ook door dit te zeggen wijk ik af van vroegere uitspraken over Gorter (zie o.m. ‘Kort Geding’); deze aanteekeningen hopen, hoe onvolledig dan ook, een voorloopige aanvulling en verbetering te zijn.

en visioen in de toekomst, in zich zelf verdeeld was. Hij zelf heeft gemeend, dat het socialisme hem van zijn ineenstorting, twijfel en angsten volkomen genezen heeft, en ongetwijfeld, als mensch heeft het hem geregenereerd, het heeft zijn leven een zin en een waarde gegeven zooals weinig menschen voor zich zelf ooit hebben gevonden of bereikt - maar, al heeft het ook op zijn poëzie dikwijls zeer vruchtbaar ingewerkt, tot het volledig associeeren of reassocieeren van zijn dichterlijke vermogen leidde het niet.

6

De reeks van dertig sonnetten die voorkomen in de uitgave van 1897 van de 'School der Poëzie' bewijzen, dat Gorters talent zich vrij kort na de sensitivistische verzen reeds in aanzienlijke mate had hersteld. Het is waar dat Gorter den sonnetvorm nooit volmaakt heeft beheerscht, en dat hij haar in dit geval al zeer duidelijk gebruikte om, door beperking en vaste voorschriften, de regeneratie van zijn vermogens bewust te bevorderen, maar dit neemt niet weg dat de sonnetten, al is er geen een als sonnet ten volle geslaagd, enkele malen en in afzonderlijke strophen herhaaldelijk bijna tot het beste behooren wat Gorter geschreven heeft.

Zij kenmerken zich, in het algemeen, door een bij Gorter opvallende rust, een vage matheid ook nog, die ze kenmerkend maakt tot de uiting van een genezen. Maar behalve een gevoel van reconvalescentie wekken zij zeer sterk den indruk dat zij geschreven zijn van uit een voorgevoel. Dit tastend vermoeden, voorvoelen inderdaad van een nieuwe geluksmogelijkheid verleent de sonnetten behalve een gespannen onzekerheid tegelijk een vroeg, nog nevelig en gedempt glanzen. Naast de natuurimpressies, die inmiddels oneindig verrustigd zijn, vertoonen zij een beschouwelijk element, naast de aanwezigheid van een lichaam, dat de natuur verwonderder, bevreemder ondergaat dan in de tijden dat zijn hartstocht haar vrijwel verslond, is er vol verwachting een psyche in aanwezig, die zich voorzichtig aan de lichamelijke gewaarwording overgeeft, wetend hoe verwoestend zij kunnen zijn (in deze voorzichtigheid ligt inderdaad een zekere vrees), en ze keurend en bespiegelend in zich op-

neemt. De atmosfeer is tegelijk vol schaduw en vol zonlicht, maar gesluierd, dit laatste, en als het ware voortdurend getemperd door de aanwezigheid van water in de nabijheid en door jong ritselend gebladerte - ze doet denken aan de atmosfeer van luministische schilderijen. Een der sterkste, ofschoon voor die sfeer juist minst karakteristieke, zal ik citeeren:

> Zooals de maaiers 's avonds huiswaarts gaan,
> verzadigd krachtig, in het hoog gezag
> des avonds met in 't oog vierkant de dag
> van licht, waardoor zij zwaaiend zijn gegaan.
>
> Zoo ga ik ook, terwijl de groote maan
> kogelend voortgaat langs den stroeven dag
> der nacht, die 'k even koperhel óp zag
> mijn armen en mijn hoofd zijn welberaan.
>
> Dit heb ik zóó en dit ook zóó gedaan,
> mijn beenen gaan nog rustig door het werk,
> mijn borst dringt voor, mijn oogen zien naar 't rusten.
>
> De slaap heeft breed zijn dommelende kusten,
> daar zal ik als op steenen blauwe zerk
> slapen, de schouders moe van 't hangend gaan.

7

De dertig sonnetten werden spoedig gevolgd door de spinozistische verzen. Gorter was (via de sonnetten) van het uiterste der physieke impressie in enkele jaren hartstochtelijk geëvolueerd, of omgeslagen naar het lichaamlooze begrip; van het heidensch genieten en te kortschieten der felste zintuiglijkheid herstel en waarheid zoekend in de filosofie, belandde hij bij de koele, getemperde abstractie, van het ‘geweten-loos’ zwerven en rooven in de natuur, en na de opwellingen der sexueele bezitsdrift, zocht hij, ingekeerd, baat en standvastige zekerheid bij een bespiegelende ethiek.

In Spinoza's leer zal Gorter allereerst zijn geboeid door de stelling der albezieldheid; voorts door de mathematische structuur en het determinisme, maar ten slotte vooral door deze grondslag van Spinoza's systeem, dat denken en uitgebreidheid, de twee attributen zijn van God; ook de meening, dat de gebeurtenissen in het overigens autonome gebied van het denken een

parallel (minstens) hebben in dat van de uitgebreidheid, moet hem getroffen hebben doordat het een verband suggereert tusschen, ruw genomen, de sferen van geest en stof. Dat Gorter het spinozisme in den eersten tijd van zijn socialisme voor vereenigbaar hield met zijn nieuw gevonden leer, is begrijpelijk, omdat op het stuk van het determinisme en het monisme in Gorters ontwikkeling Spinoza de voorlooper van Marx is geweest. In hem (Spinoza) vond hij theoretisch de opheffing van het dualisme, dat de 'Mei' had beheerscht, en dat in de onverbindbaarheid van zintuiglijkheid en innerlijk leven (vergelijk de erotische verzen) nogmaals gebleken was. In Spinoza werden, om symbolen van Gorter zelf te nemen, Mei en Balder voorgoed verbonden, maar in de spinozistische verzen heerscht desondanks tusschen begrip en sentiment, tusschen beschouwing en beeld zulk een volstrekte antithese, dat het sentiment en de verbeelding eenvoudig niet meedoen. Er moet in dezen betrekkelijk weinig samengestelden man, die meer dan wie ook een element en een eenheid was, toch een dualistische duivel hebben gewoond, die beurtelings tusschen de sferen van ziel en lichaam, beeld en beschouwing, scheidingen voltrok, die na 'Mei' de harmonische groei van zijn wezen en zijn poëzie heeft tegengewerkt. Toch is de term dualisme wellicht misleidend, want van een strijd tusschen twee elementen of sferen in hem kan men nauwelijks spreken: als één der genoemde krachten aan het werk was, bestonden de anderen niet meer. Zijn absolutisme wierp zich, en telkens met een zoo groote vehementie dat de andere stukken van zijn wezen volkomen verdrongen en uitgeschakeld werden, in één richting, op één gebied, met het gevolg dat òf de zintuigelijkheid, òf het verstand een zoo despotische heerschappij ging voeren over zijn natuur en zijn werk, dat alle andere elementen, als niet aanwezig, volkomen in de schaduw bleven - en het merkwaardigste is dat dit fanatiek, onverhoedsch overstag gaan van zintuigelijke naar abstracte hegemonie niet opkwam uit zijn totale natuur, maar uit zijn wil. In de voorrede die hij 1905 bij De School der Poëzie heeft geschreven (ik kom er nog op terug) begint vrijwel iedere zin, die van deze plotselinge koerswijzigingen gewaagt, met de woorden: 'ik besloot'. Zoo, bewust-gewild, ontstonden ook de z.g. 'Balderfragmenten', de theoretische consequentie en toe-

passing van een (spinozistische) theorie: de poging, die spoedig strandt, om een ‘anti-Mei’ te schrijven zooals van Eyck ze noemt, een gedicht waarin Balder (weer) een ziende god wordt, waarin ‘ziel en zinnen’ niet langer gescheiden zijn.

8

Na een paar jaar verloor het spinozisme zijn geldigheid voor hem. Hij had wel degelijk een philosofische inslag, hij was zelfs als denker een hartstochtelijk schematicus, een dogmatisch simplist, zonder veel psychologie of gevoel voor nuancen, en zonder diepzinnigheid, maar zijn natuur was te zeer (op de wijze die ik reeds aangaf) gesplitst in abstractie en zintuigelijkheid om de laatste, die men zelfs kan beschouwen als de grondslag van zijn natuur, durend te kunnen uitschakelen uit zijn werk, of in zich zelf te onderdrukken - en toen Gorter voelde dat hij niet gelukkig was, dat zijn poëzie opnieuw een zuivering van stof, een toevoer van geestkracht, bloed en spanning behoefde, toen zocht hij opnieuw naar een levensbeschouwing die hem en zijn werk die regeneratie verschaffen kon.

Omstreeks 1897 werd Gorter socialist, en hoewel hij verschillende ontwikkelingsphasen heeft doorgemaakt, socialist in den ruimen zin van het woord is hij gebleven tot zijn dood. Het lag bovendien in zijn hartstochtelijken, ongeduldigen, didactischen aard om redenaar te worden en propagandist, en wij weten dat hij jarenlang als spreker in glasheldere, rechtlijnige betoogen het socialisme onder de arbeiders heeft verbreid.

In 1901, vier jaar nadat Gorter zich had aangesloten bij de S.D.A.P. kwam het tusschen Troelstra en hem tot botsingen (teekenend genoeg over vraagstukken betreffende tactiek) die later tot een breuk hebben geleid. Gorter was niet onredelijk, maar na eenig overleg nam hij een besluit (goed, of niet goed, dat zag hij dan niet meer) en daar hield hij aan vast, met al de onbuigzame strakheid van een starre, principieele Fries. Toen het socialisme z.i. begon te verburgerlijken en niet meer voldeed aan zijn zin voor absolutisme en puurheid, toen hij de sociaaldemocratie zag vervallen tot een rose, burgermanspartij, keerde hij zich naar het communisme, en ook daarbinnen evolueerde hij, fel en intransigant, steeds op zoek naar de *uiterste* waarheid, steeds beducht voor het verstarrende element, dat iedere zich

uitbreidende groepsvorming meebrengt, steeds in de richting van een sectarische, separatistische minderheid.

Toen in 1917 de revolutie in Rusland uitbrak, was Gorter in Zwitserland, in nauw contact met de russische delegatie. Hij werd met haar uitgewezen en trok naar Berlijn, vol hoop op de wereldrevolutie. Maar toen hij in November 1918 zag hoe zwak de duitsche revolutie verliep, doordat de groote massa der arbeiders bij de S.D. leiders bleven, hoe eenzaam Liebknecht en Rosa Luxemburg kwamen te staan, toen hij in Berlijn, in München, in Weenen en Budapest alles mislukken zag, ging hij naar Holland terug. Wel had hij sinds lang ingezien en zich vertrouwd gemaakt met de gedachte dat de revolutie een zaak van heel langen duur zou zijn, wel beschouwde hij reeds lang de meerderheids-socialisten en onder hen veel oude vrienden (Kautsky, Haase, Ebert enz.) als tegenstanders, maar het conservatisme der arbeidersklasse stelde hem pijnlijk te leur. Maar ook het communisme zou hem, en oneindig feller, ontgoochelen, en zijn vriendschap met Lenin moest eindigen met een breuk. Want ook Lenin en met hem het heele bolsjewisme en de communistische partij was reformistisch geworden. Daarnaast ontstond er tusschen hem en Lenin een ingrijpend conflict: de tactiek van Lenin c.s. die waarschijnlijk voor Rusland de eenig mogelijke was, leek Gorter voor West-Europa en de Vereenigde Staten onbruikbaar en noodlottig. Maar ondanks deze breuk en ondanks de teleurstellingen die het voorloopig mislukken der revolutie hem gaf, in wezen bleef hij ongeschokt in zijn vertrouwen, en in de overtuiging dat de arbeidersklasse zelf, van onder op en door de revolutie het communisme zou brengen; alleen het radencommunisme kon de revolutie nog brengen, en zoù de revolutie nog brengen.

Gorter is socialist geworden om zichzelf te redden uit de impasse waarin hij, toen het spinozisme hem niet meer voldeed, was geraakt. Hij vond in het historisch materialisme een leer die aan verschillende krachten van zijn natuur een taak, een geloof, een bezieling schonk, die hem een sterke ontplooiing beloofden. De theorie van het historisch dialectisch materialisme, zegt Henriette Roland Holst, paste volkomen bij zijn kortzichtige logica, die geheel opging in de automatisch werkende causaliteitsgedachte van het systeem, en beantwoordde aan zijn dyna-

mischen aard, maar ten derde, dunkt mij, moet *dit* de doorslaggevende factor zijn geweest, die Gorter, toen hij de gedachtengang eenmaal begreep, het historisch materialisme vol verrukte dankbaarheid deed aanvaarden: het voorspelde geluk. Ik heb er, als anderen, al eenige malen op gewezen dat dit de diepste alles overheerschende trek is geweest in Gorter's natuur: de honger, letterlijk, naar geluk. Het is waar dat de schoonheid, de vrijheid, de waarheid begrippen en levenselementen voor hem waren die hij hartstochtelijk liefhad, maar in wezen alleen omdat zij de krachten waren die het algemeene menschengeluk der toekomst in het leven zouden roepen, zooals zij omgekeerd glans, waarde en adel verkregen die afstraalde van het geluk. En het dialectisch materialisme voorspelde die gelukstaat niet alleen, het berekende in een streng doordacht wetenschappelijk betoog hoe deze toekomst automatisch ontstaan moest uit de huidige maatschappij en haar aanstaande ondergang. Deze beide factoren moeten voor Gorters strak en rechtlijnig verstand en voor zijn gelukdorst beslissend zijn geweest en zij bleven het, tot aan zijn dood. Dat ook hij de tekorten of enkele tekorten van het historisch materialisme heeft gezien, blijkt o.m. uit de passage in ‘De Groote Dichters’ waar hij zegt dat aan het marxisme in het algemeen nog ontbreekt de beschouwing der psychische factoren (pag. 222 bv.) maar deze tekorten waren voor hem bijkomstig, en het wezen der leer bleef hij trouw. Ook toen hij zag dat juist in Rusland, het land waar èn het moderne kapitalisme en het industrieele grootestadsproletariaat het zwakst ontwikkeld waren, in strijd met de voorspellingen der theorie, die haar hoop vooral op Duitschland gevestigd had, de revolutie uitbrak. Welke tekorten de theorie ook ging toonen, welke nederlagen de revolutie ook leed, welke smaad hem persoonlijk ook door socialisten werd aangedaan en hoezeer hij zich in zijn laatste jaren afkeerde van den dagelijkschen, sociaal-politieken strijd, waarin hij zich eenmaal brandend van idealisme en geluksdrift had gestort, aan het marxisme als leer, aan het proletariaat als klasse, aan het socialisme als idee in haar meest extreme gedaante, bleef hij trouw. Hij zou ongetwijfeld in zijn laatste jaar het gedicht dat hij in zijn socialistische jeugd had geschreven over het geluk dat het socialisme hem gebracht had in volle overtuiging hebben onderschreven:

De dag gaat open als een gouden roos;
ik sta aan 't raam en zend mijn adem uit;
het veld is stil, en nauwlijks één geluid
breekt naar het koepelblauw bij tusschenpoos.

En in mijn kamer, als een donkre doos,
waarvoor de parels hangen aan de ruit,
ga 'k heen en weer, tot waar mijn wandling stuit,
en ik bij donkren wand diep peinzend poos.

Ik heb 't gevonden, het menschengeluk,
al moest ik worden vier en dertig jaar
eer ik het vond, en ging veel trachten stuk
in spannend worstlen en ijdel gebaar.
Maar zoo zeker als daarbuiten de zon de
wereld befloerst, heb ik 't geluk gevonden.

9

Vrijwel niemand heeft zoo belangwekkend over Gorters overgang naar het socialisme geschreven als Gorter zelf. Toen de school der poëzie in 1905 opnieuw werd herdrukt, liet hij er behalve de inleiding van 1897 een nieuw voorwoord aan voorafgaan. Om het uitnemend belang van deze beschouwing, ook als staal van Gorters denkwijze, neem ik haar in haar geheel over.

> ‘Terwijl ik ‘Mei’ schreef, werd ik bekoord door de prozaïsten der Fransche en Hollandsche realistische, naturalistische en impressionistische school. Zij hadden een gloed en een kracht van leven, van onmiddellijkheid, hun pogen om uit ons leven zelf de schoonheid te halen betooverde mij zoo, ik had zelf dat onmiddellijk leven zoo lief, ik had zoo'n voorgevoel ook dat er in dat leven een nog veel dieper schoonheid verborgen lag, dat ik besloot te trachten poëzie te maken van de onmiddellijke realiteit zonder de traditie van vroegere tijden.
> De onmiddellijkste realiteit evenwel is de Samenleving, de Maatschappij. Wie de realiteit zóó bemint dat hij haar afbeeldt, komt voor de vraag: Wat is de maatschappij? - eene vraag waarop de genoemde scholen geen antwoord geven.
> Nu moet men, om dezen bundel goed te verstaan, weten, dat ik tot op dat oogenblik geen enkele poging tot kennen van onzen tijd had gedaan. Ik had geheel instinctief geleefd en mij met niets bijna dan met mijzelf, en oude dichters, bezig gehouden.
> Toen ik dus uitging met het voornemen om met alle traditie van poëzie te breken, en naar niets te luisteren dan naar mijn eigen wereld, vond ik niets dan mijzelf.
> De eerste bundel van deze ‘School der Poëzie’, de ‘Sensitieve Verzen’, geeft dan ook alleen realiteit van mijn eigen zinnelijk-onmiddellijk gevoel,

ontdaan van alle herinnering aan Grieken, Romeinen, en vroegere of latere renaissance.

En toen ik trachtte, in de laatste verzen van dezen bundel en in de eerste rij van den tweeden, den ‘Overgang van Individualisme naar Socialisme’ buiten mij zelf te gaan, en het leven van anderen te geven, kon ik ook niets vinden, dan mijn eigen zinnelijke waarneming, zonder omvattend begrip van wat ik waarnam.
Maar tegelijk.... nadat ik mij der onmiddellijke realiteit, dat wil dus zeggen, der Samenleving, had toegewend, bespeurde ik *dat mijne maatschappelijke waarnemingen klein en armoedig van inhoud* waren, en alleen door de heftigheid en felheid waarmede ik ze voelde, waarde hadden.
Ik werd daardoor zeer droef gestemd; een droefheid, die men zien zal in de verdere verzen van het eerste deel van den tweeden bundel.
Want mijne beperkte zinnelijk-individueele emotie bevredigde mij niet.
Was dat nu al de rijkdom, dacht ik? Bestond er nu niets meer dan dat?
Altijd maar weer mijzelf, mijn eigen onmiddellijke omgeving, en niets meer? Bedroefd keerde ik mij naar de groote kunsten van vroeger, en verwonderde mij vanwaar zij toch dat groote, dat rijke, dat *algemeene* hadden gekregen.
Ik wist niet dat zij dat hadden van hun klasse, van hun maatschappij.
Bedroefd keerde ik mij weder naar mijne maatschappij, maar zag niets schoons.
In mijn wanhoop over mijn armoede besloot ik toen nog een geheel anderen weg te beproeven. Ik voelde dat ik waarheid, niet alleen over mij zelf, maar over de wereld, noodig had. Ik wist dat de filosofie eeuwen lang getracht heeft de wereld-waarheid te vinden. Daarom stortte ik mij in de filosofie.
Maar moet ik nog zeggen dat de bevrediging die ik dáár vond een valsche, een halve was? Men leze het tweede deel van den tweeden bundel, en men zal door den klaren pijnlijken schijn heen zien, dat de abstractie mij niet voldeed.
Dorst naar schoonheid, onbevredigd, is een diepe pijn. Ik wendde mij naar alle kanten in den dag, ik wentelde mij op mijn leger en doorzocht mijzelf, maar ik vond de schoonheid, waartoe ik was uitgegaan, niet.
Toen, terwijl mijn krachten reeds gevaar liepen te verslappen door overinspanning, liet ik mij naar het socialisme gaan. En dáár, in de boeken van Karl Marx, vond ik wat ik gezocht had: den weg naar de algemeene schoonheid onzer onmiddellijke wereld, onzer maatschappij.
Het bleek mij daar, dat de schoonheid wèl bestaat, maar dat ik haar alleen op verkeerde plaatsen had gezocht. Het bleek mij dat ik haar gezocht had in een kleinen bourgeois, mijzelven, - het bleek mij dat ik haar gezocht had in de burgerlijke maatschappij, mijn omgeving.... terwijl ik haar had moeten zoeken niet in het persoonlijke leven, maar in het openbare, en niet onder de bourgeoisie, maar onder het proletariaat.
Ik vond tot mijn ontzaggelijke verbazing en langzame verrukking, dat ik zeer goed zou kunnen vinden, die ik zoo lang zocht, de Algemeene Schoonheid, de voor allen geldende, de niet-alleen-individueele, de rijke - als ik slechts van een ander punt uitging, en mij langs een anderen weg naar een andere streek begaf.

Het Proletariaat, den brenger der nieuwe schoonheid, vond ik, en langzaam leefde ik mij in het *diepe* leven der arbeidersklasse, in den strijd om de socialistische maatschappij, in.
Het past mij nog niet daar zooveel van te zeggen, maar ik hoop dat de lezer, in het geheele derde gedeelte van den tweeden bundel, waarin ik nog mijne persoonlijke gewaarwording bij het leeren van het socialisme beschrijf, en in den derden bundel, 'Socialistische verzen', waarin ik begin te trachten buiten mijzelf te gaan, de wassende vreugde zal zien van hem, die een groote schoonheid op het spoor is gekomen.
Omziende zie ik, dat ik, trots alle smart, eene rijke ontwikkeling heb doorgemaakt. De poëzie, die mij leidde, is blijkbaar zelve bij het leven onzer eigen klassemaatschappij ter school geweest. Den laatsten bloei der groote burgerlijke poëzie heb ik in mijzelf beleefd. Het demokratische naturalisme heb ik in het sensitivisme poëtisch gevoeld. Een oogenblik dreigde mij te vallen in de oude dwaling der bourgeoisie, de metaphysica, hier reactie. Maar gelukkig heeft het opkomende proletariaat en mijn liefde voor het leven mij gered, en ben ik als krachtig schipbreukeling van het schip der bourgeoisie in het land der arbeiders aangekomen.
1905.

10

'Het historisch materialisme', zegt Brandt Corstius[1)] terecht, 'verklaart niet het wezen der dingen, maar hun veranderingen, hun wisselende manifestaties in den tijd' - inderdaad, en zoo blijft ook het wezen van den mensch door het historisch-materialisme onverklaard, maar tegelijkertijd kreeg het, voor het hedendaagsche pluralistische besef, iets verouderds, doordat het in zoo sterke mate het product is geweest van de monistisch (idealistisch of materialistisch) denkende 19e eeuw, waarvan de onze in tallooze opzichten het tegendeel is. Men kan overigens het marxisme bezwaarlijk verwijten dat 'het wezen van den mensch' er niet door wordt verklaard, want welke filosofie doet dat wel? Het belang van een wijsbegeerte steekt dan ook niet allereerst in haar intellectueele aannemelijkheid, (die trouwens niets anders is dan de verstandelijk uitgewerkte rechtvaardiging van haar intuïtieve momenten), maar in de grootschheid en intensiteit van haar conceptie - en in hoeverre die wordt erkend is voor een groot deel afhankelijk van de affiniteit die zij vindt bij haar lezers; dit wisselt dus met den tijd. Ook de axioma's van het marxisme zijn voor ons zeer twijfelachtig geworden: wie gelooft nog, met déze

1) J.C. Brandt Corstius, Herman Gorter, een bijdrage tot de kennis van zijn leven en werk (proefschrift 1934).

wereld voor oogen, dat de mensch van nature goed is en tot aardsch geluk bestemd en dat slechts de verkeerde inrichting der maatschappij (die overigens van zelf zou verdwijnen) de oorzaak is van het menschelijk leed? Klinkt het niet als een slaaplied uit een sinds onheugelijke tijden vervlogen eeuw? Ook dit besef van de spoedige voltooidheid van het menschelijk lot (in sommig opzicht althans) is teekenend voor het ontstellend optimisme van de vorige eeuw. Ik las onlangs in de belangwekkende 'Antithesen' van Beerling,[1] dat Max Planck toen hij met een zijner leermeesters overlegde welke studie hij kiezen zou, de raad kreeg zich niet meer op de natuurwetenschappen te werpen, omdat die zeer binnenkort voltooid zouden zijn. - Iets van dit optimisme heeft ook Gorter bezield; als men leest hoe hij, na de nederlaag van de revolutie vol opgewekt vertrouwen schrijft, in 'De Arbeidsraad' (1925), dat ondanks die tegenslag het communisme toch eerlang zou overwinnen, als men daarbij bedenkt hoe hij in 'De Groote Dichters' blijken gaf van een groote historische kennis, en in zijn brochures van een scherpe kijk op de politieke realiteit, dan moet men daarnaast toch aannemen dat zijn onversaagd en haast al te zonnig wezen voor sommige lessen der historie bizonder immuun en hardleersch is geweest. Bovendien ligt er in de verwachting van een 'Gouden Tijd', die op komst is, een statisch element, dat onvereenigbaar lijkt met het dynamisch, eeuwig wordend karakter der menschheid, dat ook Gorter beleed; en hij zag deze 'Gouden Tijd' niet als norm of als regulatieve idee, maar als de eindstaat der menschheid, die zich uit het maatschappelijk gebeuren met onverwrikbare noodwendigheid ontwikkelen zou.[2]

Ik weet niet of Gorter althans onbewust heeft gevoeld dat het marxistisch axioma, dat de ontwikkeling der maatschappij a.h.w. automatisch *moest* leiden tot de communistische orde der toekomst, het consequent genomen overbodig maakt de arbeidersklasse aan te sporen tot strijd en revolutie, tenzij men aanneemt dat ook deze revolutionaire actie in het plan der maatschappelijke voorzienigheid besloten ligt. Maar in ieder geval kan óók dit mechanistisch determinisme in de leer der maatschappelijke

1) Haarlem 1935.
2) Bebel zei zelfs: 'Das goldene Zeitalter ist endlich gekommen.'

wording remmend hebben gewerkt op de gloed van Gorters verbeelding, en de opstandigheid, het revolutionaire élan, de extatische toekomstverwachting van zijn socialistische gedichten aanzienlijk hebben verzwakt en er het beredeneerend karakter van versterkt. En in hoeverre heeft hij, de moderne heiden, beseft dat het communisme als heilsleer niets anders is dan een vorm van christendom, een als maatschappijleer toegepaste ethiek, waartoe een religie werd verbleekt? Merkwaardig is in dit verband het herhaald voorkomen in zijn latere verzen van de term 'liefde' voor de menschheid, de natuur, het heelal.

De naïeve hedonistische conceptie van den mensch en de maatschappij, vooral die der toekomst, heeft aan de socialistische poëzie van Gorter een idyllisch, al te blijmoedig, soms ontzenuwend-kinderlijk karakter verleend. Bovendien behield Gorters gevoel voor de arbeiders ondanks zijn overtuiging van hun reddende taak, en zijn sterk besef van solidariteit, iets abstracts en schematisch. Hij hield van hen vooral als de brengers der toekomst, als pioniers en pionnen der heilstaat, als figuranten der socialistische maatschappij. Vergeleken bij Henriette Roland Holst is zijn deernis met de misdeelden gering en weinig emotioneel, vergeleken met het revolutionaire élan van Van Collem zijn Gorters ethos en pathos vrij zwak.

Treffend is in Gorters socialistische verzen vóór alles het gevoel eener wassende vreugde, zooals hij zelf zegt, om het nieuw gevonden geloof. Slechts enkele malen echter is het gedicht zoozeer van deze vreugde doortrokken en van hartstocht doorgloeid, dat het betoogende element overstroomd wordt of opgenomen in het geheel. Maar ook waar deze gedichten onvolmaakt zijn, hebben zij - en dit is vaak hun eenige kans op voorspraak - toch het prille, duizelige, nog half naslapende ontwaken van een begin.

Nergens misschien is deze nieuwe geboorte zoo overtuigend aanwezig als in het 'Klein Heldendicht', dat de overgang van Willem en Maria, twee jonge arbeiders, tot het socialisme beschrijft; en hoe zwak en redeneerend het gedicht ook grootendeels is, het dankt de bekoring van sommige stukken ongetwijfeld aan dit tastend, ontwakend bewustzijn. - Gorter zelf - het is een frappante uitzondering, waarop Henriette Roland Holst heeft gewezen - komt in het 'Heldendicht' niet voor, ook niet

vermomd, zooals in ‘Pan’[1]. Het is licht te begrijpen, dat Gorter, van huis uit individualist, en bezield met wat men zijn warm en heerlijk egoisme heeft genoemd, vooral in den tijd dat hij het socialisme ontdekte, zich zelf voortdurend in zijn gedichten betrok. Zij vertellen vrijwel onafgebroken van zijn worsteling, zijn verdwijnende wanhoop, zijn nieuwe vreugde, en in vele schakeeringen herhaalt hij hoe hij het socialisme gevonden heeft, hoe hoopvol het hem nu te moede is, hoe de toekomst zal komen en zal zijn; en niets is zoo kenmerkend voor zijn opgetogen blijdschap als de toon van verrukt mededeelen, die hem ook in zijn redeneeringen niet verlaat.

Ik geloof niet dat men Gorter, na de lectuur van zijn socialistische verzen, vooral als men denkt aan het aangehaalde voorwoord bij ‘De School der Poëzie’ van 1905, te kort doet door te zeggen dat zijn persoonlijke depressie, ook als dichter, hem tot het socialisme heeft gebracht, en dat zijn gering altruisme het steeds is blijven beschouwen als voorwaarde voor het algemeene toekomstgeluk, maar ook als een bron van persoonlijke inspiratie en vreugde. Reeds de tijdelijk schemerende komst van het socialisme, reeds de hoop er op en de strijd er voor inspireerden hem, en het is teekenend voor een der meest beslissende trekken van zijn natuur, dat hij behalve geluk voor zich zelf en de menschheid, van de socialistische toekomst behalve vrijheid, ook schoonheid verwachtte, ‘schoonheid en poëzie’. Men kan zelfs wel zeggen dat zijn strijd voor het socialisme en de vrijheid voor hem in diepste wezen minstens zoozeer een strijd is geweest voor wat hij de Groote Poëzie heeft genoemd. Want dit alles hoorde in Gorters droomen onafscheidelijk bijeen en dit zou werkelijkheid worden zoodra het groote blijspel, zooals hij, teekenend ook voor zichzelf, het socialisme heeft genoemd, in vervulling zou gaan - een blijspel waarin de arbeiders niet alleen rustig en onbedreigd zouden werken, maar zooals Gorter het vóór zich zag, ook ‘zwemmen’ en ‘dansen een groote reidans langs de oceaan der wereld’. Maar hoe lammer-achtig gelukkig en tegelijk mechanisch geordend hij de toekomst ook zag, men moet nooit vergeten, dat het gezicht dezer toekomst hem tot een groot en bezielend geloof heeft gebracht, en hem de

1) Natuurlijk vindt men Gorter zelf in ‘Pan’ ook onvermomd.

onverwrikbare zekerheid heeft geschonken van een heil waarin zijn persoonlijk lot onafscheidelijk verweven zou zijn met dat der geheele menschheid.

11

In 1912 verscheen de eerste uitgave van ‘Pan’ (later de kleine ‘Pan’ genoemd), het groote gedicht waaraan Gorter vijf jaar had gewerkt. Toch was het niet meer dan een betrekkelijk vlak en voorloopig schema voor de tweede, de groote ‘Pan’, die in 1916 verscheen - het tegelijk grootsche en monsterlijke gedicht waarin Gorter de eenwording schildert van natuur en menschheid (de natuur heet Pan in het gedicht, de menschheid het Gouden Meisje), nádat de ontwikkeling der maatschappij de uitvoerig beschreven stadia van het ontwaken der arbeidersklasse, de oorlog, de revolutie en de bevrijding van het proletariaat heeft doorloopen. Het is waar, dat ik door deze vier phasen in de evolutie der menschen te noemen het plan van Gorters epos zeer in het verkort, onvolledig en schematisch weergeef, maar een volledige opsomming der verschillende deelen van zijn werk wordt helaas onvermijdelijk een weerspiegeling van de verbijsterende onoverzichtelijkheid van ‘Pan’ zelf, een compositie zoo wrak en rommelig, zoo volslagen beroofd van ieder architectonisch begrip, dat zelfs de bij het gedicht gevoegde ‘Leiddraad bij het lezen van Pan’ in acht bladzijden van den bouw van het boek nog slechts een onduidelijke voorstelling geeft. Toch wordt in Pan, volgens Henriette Roland Holst, die óók tegen den zeer slechten bouw haar bezwaren heeft, de grootste dichterlijke conceptie belichaamd sinds Milton's ‘Paradise Lost’. - Wij zullen er niet over twisten.

Ik herinner slechts even aan ‘Mei’, en niet alleen om nog eens te wijzen op de heldere structuur, maar evenzeer om te herinneren aan het feit, dat de conceptie van ‘Mei’ de incorporatie was van een bij uitstek en essentieel menschelijk conflict: de droefheid om het vergankelijke van het aardsche schoon, de onverbeeldbaarheid van de ziel, de eenzaamheid, de onverbindbaarheid van ziel en lichaam. Het is weinig vergeleken met de opzet van Pan, maar ook wanneer men het conflict van Mei een theoretisch onhoudbaar, naïef probleem acht, men kan niet ont-

kennen dat het door Gorter diep en ook aan den lijve ervaren is. Daardoor kon het voor hem de grondslag en het uitgangspunt zijn voor een subliem en doorleefd gedicht.

De conceptie van ‘Pan’ is, vooral uiterlijk, grootscher. Ze omvat een geweldig ideologisch, dynamisch plan, dat voorzoover het gerealiseerd is, haar verwerkelijking dankt aan een ongelooflijke wilskracht. Het is ook deze wilskracht, die - de stuwing wordend van het gedicht - aan ‘Pan’ vaak een sterkere, forschere toon geeft dan ‘Mei’ bezit, en ongetwijfeld bevat het gedicht verschillende zeer goede stukken. Maar op het peil van zijn beste werk staan die niet.

De figuur van Pan lijdt aan een tweeledig gebrek. Ten eerste is het verkeerd om in een gedicht dat de ontwikkeling der moderne menschheid beschrijft, een klassiek symbool in te voeren, want het detoneert. Het detoneert zoozeer, dat men zich afvraagt of Gorter zich de situatie wel één oogenblik concreet voor oogen heeft gesteld: een grieksche god temidden van een hedendaagsche arbeidersmassa. Het is waar dat ook de moderne menschen en de moderne omgeving (de mijnen, de steden, tot de bergen toe) iets onwezenlijks houden, maar zelfs binnen die algemeene onwezenlijkheid heeft de combinatie van Pan, als gestalte, met het moderne proletariaat, iets grotesks. Ten tweede is de figuur van Pan misleidend tweeslachtig: hij symboliseert niet alleen de natuur, maar bijwijlen ook Gorter-zelf, en deze dubbele dienst vertroebelt zijn symboliek. Als de dichter heeft willen aanduiden dat de eenwording van natuur en menschheid (op zichzelf reeds onvoorstelbaar genoeg, en zelfs als begrip slecht te vatten) zich ook in hemzelf voltrok, dan had hij zichzelf ook trekken moeten geven van het Gouden Meisje, niet enkel van Pan.

Over de poging tot verwerkelijking der totale conceptie en in het bizonder van de Panfiguur zal ik kort zijn. Wat heeft het voor zin stuk voor stuk de tekortkomingen na te gaan van een gedicht dat men in wezen mislukt acht, als bovendien een dergelijke opsomming een accent van schoolmeesterij krijgt tegenover een groote en beminde figuur? Ik zal dus met enkele principieele bezwaren volstaan.

Men kan aan een symbolisch gedicht niet de eischen stellen van een psychologische roman, maar de figuren in Pan wérken nauwelijks symbolisch. Ze doen aan als gigantische schimmen

en tegelijk als monsterlijke afgodsbeelden, zwaar behangen met edelgesteente, kristal en goud.

Voorts is het vreemd, dat een gedicht waarin een zoo bij uitstek dramatisch gegeven als de revolutie in het middelpunt staat, geheel ondramatisch aandoet, en zich beperkt tot een conglomeraat van epiek en lyriek; terwijl bovendien de sterkste passages te vinden zijn in de lyrisch-descriptieve gedeelten. Het geheel doet voortdurend denken aan een massaspel, aan de *beschrijving* van een leeg, vaag-allegorisch, chaotisch massaspel zonder realiteit.

Hier ligt de centrale fout. 'Pan' mist vrijwel alle, zoowel innerlijke als uiterlijke realiteit, het is niet alleen als geheel ondoorleefd, het is bovendien niet doordacht in zijn structuur, niet gezien als verbeelding, niet gerealiseerd als symbool. Want ook, ja juist als men symbolisch wil zijn, dient men zijn symbolen te laden met een sterke realiteit. Ook Milton en Dante moet men voor een groot deel symbolisch lezen, maar zij beschreven ook de verbeeldingen hunner ideeën met de grootste nauwkeurigheid en alsof het de meest reëele werkelijkheid gold, omdat zij begrepen dat de overtuigingskracht juist van een symbolisch gedicht alleen te verkrijgen is door concreete aanschouwelijkheid. Algemeenheden en abstracta worden in een gedicht alleen realiteit door de uiterste verbizondering, door de scherp omschreven, onmiddellijk gegeven aanwezigheid in (niet achter) het concrete beeld. Maar hoe men zich inspant om de structuur van 'Pan' te zien als de plan-geworden idee, de figuren als realiteiten en de gebeurtenissen als ingrijpende feitelijke en dramatische momenten in de geschiedenis der menschheid - men houdt van de lezing van het gedicht, waarin de goede fragmenten onherroepelijk verdrinken, niets anders over dan het gevoel eener onnoemelijke malaise en de herinnering aan een chaos, onbezield, ondoorlicht, on-wezenlijk. In Pan, in het Gouden Meisje, in het huwelijk tusschen die twee - het cardinale thema van het gedicht - gelooft niemand.[1)]

1) Ik aanvaard zelfs niet dat 'Pan' realiteit werd voor de menschen die het vereeren. Zij verbeelden het zich. Bovendien zijn lezers als van Ravesteyn en Brandt Corstius, ondanks hun belangwekkende beschouwingen over Gorter, arm aan aesthetische ontvankelijkheid en als poëziecritici onbevoegd. Zij kunnen er blijkbaar niet in berusten, dat Gorter juist als socialist zijn zwakste poëzie heeft geschreven, ondanks zijn, menschelijk gesproken, enorme bezieling in dien tijd. De inspiratie gaat echter haar eigen wegen.

12

Van de acht bundels verzen, waaruit Gorters dichterlijke nalatenschap bleek te bestaan, zijn er zes geschreven na ‘Pan’. Maar reeds in de jaren tusschen 1909-1912 zijn de kleinere gedichten ontstaan die het hoogtepunt dezer nalatenschap vormen (‘Verzen I’, maar vooral ‘II’) en een absoluut novum in Gorters ontwikkeling.

Ik heb enkele malen gesproken over Gorters z.g. dualisme, en in verband daarmee vooral ook over het feit dat zijn extremisme òf naar de uitersten der abstractie joeg òf zich, met achterlating van innerlijker factoren (‘geest, ziel, verstand en hart’) reddeloos uitleverde aan de vernietigende almacht der alleen heerschend geworden zinnen. Slechts hier en daar vonden deze twee neigingen in zijn poëzie eenige toenadering. Maar nu, omstreeks 1910, terwijl hij werkte aan ‘Pan’, is wellicht ook onder den hoogdruk dier arbeid een samensmelting van Gorters verschillende vermogens ontstaan, waardoor het bewuste dualisme radicaal overwonnen werd in een mystisch te noemen monisme.

Psychologisch bezien is het merkwaardige dezer gebeurtenis vooral dit, dat juist tijdens de enorme arbeid die Gorter begonnen was, en soortelijk geheel verscheiden van de epische poëzie waarop alles in hem gericht scheen, een andere, kleine en pure bron is gaan wellen van waaruit - totdat de abstractie weer sterker de overhand nam - een nieuwe stroom zijn poëzie doortrekt. In een uiterste van concentratie, spanning en rust, ontstonden, naast ‘Pan’, kleine vaak over-simpele, tot delphisch gestamel versteende gedichten, waarvan men niet weet of zij een eerste of een laatste uiterste zijn, m.a.w. of zij als primaire oorspronkelijke woorden en beelden opwellen uit een haast onpersoonlijke onderlaag van Gorters wezen, of dat zij te beschouwen zijn als brokken metaal die eerst na een gloeiende en zuiverende hoogovenbewerking diens glans verwierven als van onbewerkt erts. Het waarschijnlijkste is, dat de twee uitersten, nu de kringloop van Gorters innerlijke ontwikkeling (misschien is het beter van een spiraal te spreken) tot haar oorsprong begon te naderen, elkaar raken, en in elkaar overgaan. De inkeer tot de natuur die zoo kenmerkend is voor Gorters

latere jaren, wordt hier, onderaardsch en verborgen, reeds ingeleid. Hij kon gedachtelijk een enorme evolutie doormaken, veranderingen in zijn denkwijze konden diepgaand hun invloed doen gelden in andere lagen van zijn natuur, hij naderde meer en meer zijn bestemming en werd voortdurend duidelijker wat hij was: een element. De taal, die hij ging spreken, vereenvoudigde zich tot een lapidaire verstarring en monotonie; hij had weinig woorden, weinig begrippen en beelden meer noodig; hij herhaalde ze, eindeloos, voorzichtig ze schikkend in telkens éven anders verband om ze, althans bij benadering, de uitdrukking, de afschaduwing te doen zijn van de eenheid, die hij in uiterste puurheid en rust verworven had.

Ik moet bekennen dat het mij doorgaans vrijwel onmogelijk is met deze verzen in een aanraking en verbinding te komen, die ook maar eenigszins lijkt op de verhoudingen waarin ik mij tegenover andere dichters, ook tegenover den jongen Gorter, bevind. Poëzie in den erkenden zin van het woord is Gorters nalatenschap zelden te noemen. Vooral 'In Memoriam' en op andere wijze, ook 'De Arbeidersraad' en de 'Sonnetten' missen de uitwerking die poëzie, hoe uiteenloopend haar uitingen ook mogen zijn, pleegt te hebben. Gorter versmaadt in deze bundels trouwens de middelen, waarbuiten de poëzie niet kan leven: rhythmisch is zij in een zoo hoogen graad van hiëratische bevriezing geraakt, dat men bijna van stilstand moet spreken: de tijd die verloopt bij het lezen van een dezer verzen, wordt a.h.w. niet gedeeld door het vers-zelf; er is dus geen sprake van tweeërlei dynamiek, van gedicht en van lezer, waardoor de rhythmische grondslag ontstaat, waarin het gedicht kan gaan leven. Poëzie van boven den boomgrens, ver en ontoegankelijk als de eeuwige sneeuw. Zij versmaadt iedere psychologische verwikkeling en nuanceering, zij brengt het menschelijke op een plan van veralgemeening waar het niet meer kan leven; ze verwerpt iedere aesthetische bekoring, ze ontdoet zich van de meest elementaire middelen der poëzie, van klank en beeld. Ze is kaal, ongenaakbaar, abstract, dikwijls leeg en onschoon.

Ik denk nu vooral weer aan 'De Arbeidersraad' en de 'Sonnetten' omdat deze, hoewel zonder iets van vaagheid, toch zoo onplastisch en theoretisch blijven, dat de eenheid waarvan zij uitgaan en getuigen, in geen enkel opzicht meer ervaarbare

werkelijkheid wordt. De eenheid - beurtelings als wordend en als bereikt voorgesteld - van mensch, *maatschappij* en heelal, wordt in deze gedichten niet tot poëtische uitdrukking gebracht, doordat Gorter deze eenheid niet doorleefde, niet zág, ook niet als klaar visioen. Men houdt voortdurend den indruk dat hij, hoe ijl en opgetogen dan ook, hoe rotsvast overtuigd en profetisch doordrongen van wat hij, hij als eerste (zijn trots en zijn zwakte) verkondigde, het toekomstbeeld waarvan hij getuigde, noch plastisch noch zelfs ideëel nauwkeurig zag. De abstracte gegevens waarmee hij werkte, waren bovendien, zelfs bij een scherper omschreven inhoud, onvoorstelbaar, tenzij in uiterste vereenvoudiging, en dus onverbeeldbaar in poëzie. Ik geloof niet dat in dezen de omstandigheid van beslissend belang is dat de dichter de communistische werkelijkheid slechts onvoldoende heeft gekend. Ook als dit wel het geval was geweest, had hij voor zijn gedichten een andere weg moeten kiezen. Poëtisch bereikt men niets door te *verklaren* dat onvoorstelbare grootheden als de natuur, de mensch(heid), de maatschappij eerlang één zullen zijn, zelfs al doet men dit nog zoo bezwerend. Op zijn woord alleen wordt geen dichter geloofd, het moet vleesch worden wil de van huis uit ongeloovige lezer het ervaren.

Het is pijnlijk te beseffen, dat Gorter juist daar waar hij het uitverkoren thema van zijn latere leven behandelde, de eenwording, via het raden-communisme (naar zijn eind-overtuiging) van natuur en menschheid (want in wezen bleef *dit* zijn centrale gegeven, tot zijn dood toe) doordat hij of verkeerde middelen koos, of er, wat waarschijnlijker is, eenvoudig niet meer over beschikte, in de poëtische verwerkelijking daarvan doorgaans heeft gefaald.

Iets geheel anders is het geval met die verzen uit de nalatenschap, waarin de toekomst van mensch en maatschappij geen rol speelt, maar waarin Gorter er zich toe bepaalt, van uit zijn nieuwe verworven toestand van evenwichtige rust, zijn relatie uit te drukken tot de, duidelijk-hollandsche, natuur en tot het, bij wijze van spreken, zelfs hollandsche heelal. Het is zeer merkwaardig voor Gorters oer-hollandsch dichterschap, dat zijn poëzie, twintig, dertig jaar nog na ‘Mei’, onmiddellijk herleeft als hij, hoe totaal anders ook dan vroeger en terwijl hij ook zelf zeer veranderd was, de hollandsche natuur, soms onge-

noemd, soms zelfs als landschap nauwelijks herkenbaar (maar onmiddellijk herkenbaar als sfeer) weer in zijn verzen betrekt. Het universum van Gorter, als makrokosmische omgeving, als atmosfeer blijft, wat er ook verder in hem gebeurt en wat er ook uiterlijk ten tooneele gevoerd wordt, hollandsch, en het is zeer merkwaardig dat de verbeelding van het gebergte hem zelden gelukt is, ja, dat men zelfs geneigd is zijn slechte verstandsverzen met bepaalde bergstreken te vergelijken, terwijl de aanraking met de hollandsche natuur - zie bv. de luministisch genoemde sonnetten in de 'School der Poëzie' van '97 - steeds verfrisschend en bezielend op hem werkt. Het wezen van dezen internationalist, bleef nationaal, evenals zijn taal, niet alleen in dien zin dat hij niet in het duitsch schreef of in het fransch, maar in dezen dat het geheele, innerlijke en uiterlijke hollandsche leven er in vervat ligt. Hollandscher dichter in den goeden zin van het woord dan Gorter is ondenkbaar, - en ook in dezen zin bleef hij trouw aan zichzelf, ondanks de ingrijpende veranderingen die vooral zijn inzicht en overtuiging hebben doorgemaakt, dat in de beste nagelaten verzen, oneindig verstild, bestorven, wintersch geworden (wintersch, maar met een zon in den nevel, die men hoogstens ziet als een bleeke bol zonder stralen, maar voortdurend ervaart als illuminatie der atmosfeer) ook het landschap terugkeert van zijn vroegste poëzie. Ook in dien zin, en in die richting werd de kringloop voltooid.

De mystische en kosmische natuurverzen uit de nalatenschap missen totaal de felle onstuimige zinnelijkheid waarmee Gorter vroeger getracht had de natuur te veroveren, door haar a.h.w. lichamelijk in te lijven binnen zijn eigen zintuigelijk bestaan, of door zich - en meestal koos zijn roekelooze hartstocht dezen weg - in haar uit te storten, om haar tot in haar uiterste schokken en trillingen, in al haar staten en metamorfosen te ondergaan. Toch zijn ook de nagelaten verzen, voorzoover ze zich richten tot de natuur en het heelal, zeker niet zonder zinnelijkheid.[1)] Integendeel - een beschroomde, maar tegelijk zeer fijne en nog krachtige zintuigelijkheid onderhoudt de verbinding van het ik met de natuur. Maar de vroegere muzikaliteit en visueele kracht hebben plaats gemaakt voor iets als een 'atmosferische

1) '*Alsof* ik onstoffelijk zweefde' (Liedjes II, 13).

suggestie'. In fijne trillingen worden niet meer de schroeiende natuurimpressies van eertijds, maar de met zijn innerlijke rust overeenstemmende stille gesteldheden, zielslandschappen a.h.w. der natuur in de verzen overgebracht.

Ook hier ligt een zeer belangrijk moment: deze verzen gaan uit van een evenwichtstoestand, niet alleen in den dichter zelf, maar ook tusschen hem en het heelal. De verscheurdheid van vroeger is genezen in een harmonisch accoord, de tijden werden inderdaad nu bladstil. Er heeft - en hier wordt het makrokosmische aan het individueel-psychische verwant en er onnaspeurlijk mee identiek, en de verzen mystisch - een onderlinge doordringing, samenstemming en versmelting plaats, waarin binnen den dichter, ziel en zinnen, om het simplistisch te zeggen, elkaars 'schaduw' zijn, terwijl de op deze wijze één-geworden individualiteit van den dichter zichzelf ervaart als de weerspiegeling van een harmonisch heelal en dit heelal als zichzelf.[1)]

De vernieuwing in mystischen zin heeft zich vooral verwerkelijkt in 'Verzen II' en in het eerste deel 'Liedjes', en zij bleef doorwerken, ook waar zij niet meer de atmosferische trillingen vond om zich dichterlijk te realiseeren en waar de verworven eenheid der psychische en kosmische krachten veçstoord werd doordat Gorter in dit verband ook de algemeene abstracta: mensch en maatschappij wilde incorporeeren. Ten aanzien van dien kant zijner nagelaten gedichten deel ik dan ook niet de overigens meesterlijke beschouwing door van Vriesland in de N.R. Ct. van 8 en 15 Juli 1930 aan een deel der nalatenschap gewijd, terwijl ik ook de dichterlijke waarde van het geheel minder hoog aansla. Voor de ontwikkeling van Gorters *talent* gelden m.i. ten volle de woorden van S. Vestdijk, (N.R. Ct. 6 December 1934) uit een bespreking van de 'Sonnetten' en 'De Arbeidersraad': 'Van "Mei" tot aan de nalatenschap overzien we nu, zonder hiaten of apocriefen, een ontwikkeling, die geen ontwikkeling,

1) Hiervan getuigt niet alleen de monistische sfeer dezer verzen, maar op verschillende plaatsen ook de tekst; die dan, in haar verklaring geheel in overeenstemming is met den indruk, die het lezen verwekt. Men zie bv. Liedjes I, bldz. 64, 65, 66, 67, 73, 74, terwijl een uitspraak als deze op bldz. 22 van denzelfden bundel: 'de vloed zijt gij, ik ben de eb', een kosmische verbondenheid aanduidt die scherp contrasteert met de bekende regels: 'ik wou dat ik eens even u kon zijn, maar 't kan niet, ik blijf van mijn'.

of evolutie, is in de gewone beteekenis van het woord, maar een involutie, een ontwikkeling naar beneden toe. Want van den kant van zijn talent beschouwd - met zorg maak ik deze restrictie - is de levensgang van Gorter niet vergelijkbaar met een ontluikende bloem of een groeienden boom, zooals de heer Brandt Corstius ons wel zou willen suggereeren, doch met een gesternte, dat langzaam aan het uitdooven is.[1)] Van dit inzicht zou zoo een beschrijver uit kunnen gaan. Ondanks een van de stellingen achter in het boek dat aan hem opgedragen is,[2)] zou hij ons Gorter allereerst kunnen toonen als een eenzame, die zijn geheele leven lang in angstige zorg leeft voor zijn talent, ook waar hij zelf meent het communisme te dienen. We zien hem het veelkleurige of roode licht van zijn groot begingedicht uitwerpen, de aetherische en reeds grillig intermittente trillingen der sensitivistische verzen. Reeds half afgekoeld vat hij de overgebleven stralen zuinig samen in de generalisaties van het Spinozisme. Dan komt de kentering. Niet meer bij machte om licht en warmte uit te zenden, zoekt hij nieuwe levenskracht bij een centraleren bol, “een gouden menschheid”, waar rond hij wentelen gaat, duister en nederig, planeet onder vele andere; het licht kaatst hij nog slechts terug. Totdat hij, door naijverige bollen uit zijn baan gestooten, een nieuwe rechtlijnige moet ondernemen door een ijskoude ruimte, waarin hij te vergeefs aan verre nietige lichten, de “sterren der arbeidersraden”, de vonk zoekt aan te wakkeren die nog binnen in hem gloeit. Vanuit deze (of soortgelijke) conceptie zouden waarschijnlijk ook de gunstigste gezichtspunten veroverd kunnen worden, waaronder de poëzie van het absolute nulpunt: Gorter's nagelaten werk, gelijkwaardig wordt aan “Mei” en de “sensitivistische” gedichten, gelijkwaardig als poëzie sui generis, niet als politiek testament of als de ontroerende stamelingen van een “groot man” in verval. In de twee bundels die voor mij liggen, *De Arbeidersraad* en *Sonnetten*, vooral in de laatste, treft men een interstellaire poëzie aan, die een totaal nieuwen maatstaf vraagt. Men heeft zich in Nederland aan veel tolerantie voor bejaarde dichters gewend. In dezen in

1) Gorter zelf gebruikt ergens in de nalatenschap, doch in een ander verband het curieuze woord: ‘sterrengesintel’.
2) De dissertatie van Brandt Corstius is opgedragen ‘aan wie eens het leven van Gorter zal beschrijven’.

abstractie verstarden ouderdomsstijl van Gorter evenwel, den stijl van een afgekoelde, verschrompelde planeet, brokkelig, verward geologisch òf van een lunaire monumentaliteit, heeft men niet de uiting te zien van een talent in ontbinding, zooals bij Kloos of Rilke, maar wel degelijk het laatste stadium in een autonoom ontwikkelingsproces, dat fataal, met ijzeren consequentie, naar het anorganische toe gericht is. Mag men dit nog kunst noemen, "schoonheid"? Ik weet het niet. Ik weet alleen dat het grootsch en onmenschelijk is. Men zoekt naar analogieën in de andere kunsten: bij de obstinate rhythmen van den lateren Strawinsky, bij Egyptische plastiek, bij de 16e eeuwsche italiaansche manieristen, die, eveneens onder dogmatischen druk, dezelfde stereotypieën en evenwijdigheden in de lichaamsstanden vonden als men hier aantreft in de rijmschemata, wier eindelooze monotonie eerder aan pontificale handelingen herinnert, aan scholastische syllogismen, aan wiskundige demonstraties dan aan welke literaire rijmfuncties ook. Men denkt, ineens, aan de laatste verzen van Hölderlin, aan de producten van obscure "schizophrenen" met hun verdwaasden herhalingsdwang. Geheele sonnetten worden varieerend herhaald of symmetrisch naast elkaar gezet (Sonnetten pag. 12 en 13!), lomp als onbehouwen brokken graniet, buiten alle proporties omhoog gegroeid en met een profileering, die enkel aan natuurtoeval te danken schijnt. Dat met woorden als "communisme" en "kapitaal" poëzie gemaakt kan worden, bewijzen pag. 88 en 93 van De Arbeidersraad. Maar die woorden hebben hier alle belang verloren. De wereldziel, als zij spreekt, bindt zich aan geen termen, zelfs niet in haar laatste versteening.'

H. Marsman

De beteekenis van Italië voor Rusland in de achttiende en negentiende eeuw

> Buiten Rome is er geen Rome in de wereld, ik wilde eigenlijk zeggen:
> geen geluk en geen vreugde, maar Rome is meer dan geluk en vreugde.
> GOGOLJ

De kennismaking met Italië beteekent voor ieder mensch een toetssteen voor zijn cultuurbewustzijn. Ieder volk ziet Italië vanuit een ander gezichtspunt; iedere tijd ontdekt in het klassieke land datgene wat hem na of verwant toeschijnt.

Voor den Europeeschen mensch is Italië ‘de groote Arke des Verbonds van antieke en christelijke beschaving’. Het is een van de meest fundamenteele ontwikkelingsmomenten voor den Westerling.

Hoe staat het in dit opzicht met Rusland? Borg Italië in zich voor de Russen den zelfden overvloed van ervaringen? Had het voor zijn cultuur een even groote en beslissende vormingskracht, zooals dit bij de West-Europeesche volken, voornamelijk bij de Duitschers, Franschen en Engelschen van oudsher het geval is geweest?

Deze overdenking, die zoo belangrijk is voor de kennis van de Russische geestesstructuur en zielsgesteldheid, vraagt om een antwoord, dat in een kort artikel in zijn geheelen omvang niet is te geven. Voor ons doel is het voldoende om de vormen van de Russische ervaringen in Italië, vooral in de eerste helft van de 19e eeuw, aan te toonen.

De ervaring van de Russen in Italië vormt een essentiëel bestanddeel van de geestesgesteldheid, die men als ‘Russisch Europeanisme’ kan aanduiden. Het wezen daarvan is - ge-

schiedkundig gezien - de uitkomst van de scheppende daad van Peter den Groote. Weliswaar bestonden ook vóór Peter den Groote betrekkingen tusschen Moscovië en Europa, maar eerst door de gewelddadige Europeïseering van Rusland werden de voorwaarden geschapen, die het binnenstroomen van Europeesche gedachten en beschavingsvormen in Rusland in veel grootere mate mogelijk maakten.

De machten, die den grondslag van het Westeuropeesche cultuurbewustzijn vormden, hebben niet hun stempel gedrukt op den geestestoestand van den middeleeuwschen Rus. De klassieke oudheid is voor het Rusland vóór Peter den Groote nooit een geestelijke werkelijkheid geweest. Rusland nam van Byzantium zijn Christendom over, waarin alle krachten van de oudheid eens en voor altijd verbannen en veranderd waren. Derhalve kende ook het middeleeuwsche Rusland nooit de spanning tusschen Oudheid en Christendom, die zelfs in de middeleeuwen als stuwende kracht van de Westersche cultuur steeds levend bleef.

Voor het middeleeuwsche Rusland kon bijgevolg Rome ook nooit de beteekenis hebben, die de eeuwige stad voor het geheele Westen had gedurende een tijdperk van duizend jaar. De eerbied van de volken der middeleeuwen voor Rome als ‘de schatkamer van bovennatuurlijke genade’, werd door Moscovië op Byzantium, het ‘tweede Rome’ overgedragen.

Ook het tijdperk van de Renaissance, dat zich aan de Romeinsche oudheid als aan een idealen vorm trachtte aan te passen, ging bijna spoorloos aan Rusland voorbij.

Het humanisme met zijn eisch tot een nieuw menschzijn, met zijn ontdekking van den mensch als ‘de maatstaf der dingen’, en als het middelpunt van de wereld kon in het ‘heilige Rusland’ geen bodem vinden. Zelfs in de 17e eeuw, toen, door het steeds sterker wordende binnenstroomen van Europeesche gedachten en zeden, Rusland gedwongen werd tot het bepalen van een standpunt ten opzichte van de Europeesche Barok, zelfs toen bleken de door de traditie gewijde denk- en uitdrukkingsvormen sterker te zijn dan de Fransche verleiding.

Ieder van de leidende Europeesche cultuurlanden - Holland, Duitschland, Frankrijk en Italië - had een bepaald aandeel in de architectonische vorming van St. Petersburg. Maar tegelijk met

da barokke en klassieke bouwvormen nam het nieuwe Rusland van Frankrijk den maatschappelijken omgangsvorm en levensopvatting, van Duitschland en Holland de organisatie van het leven en de grondelementen van administratie en oeconomie over. Voor Italië bleef het weggelegd om in den nieuwen Rus den zin voor het aesthetische op te wekken en zijn ziel door beeldende kunst, muziek en tooneel te verrijken. De aesthetische opvoeding van de Russische maatschappij voltrok zich op tweeërlei wijze: door het naar zich toehalen van Italiaansche architecten, schilders, musici en tooneelspelers en door de onmiddellijke inwerking van het klassieke land op Russische pelgrims naar Italië.

Italiaansche kunst te Petersburg.

- In tegenstelling tot de tweede helft van de 18e eeuw, waarin de Fransche invloed aan het hof en in de maatschappij overheerschend was, stond het tijdsgewricht van Elizabeth in den tooverban van de Italiaansche cultuur en kunst. Reeds Keizerin Anna (1730-'40) trachtte zich met Italiaansche souvenirs te omringen. Haar paleis Peterhof liet de keizerin met ‘veduten’ sieren, die het St. Pietersplein te Rome voorstelden (1739).

Onder haar opvolgster, de schitterende keizerin Elizabeth (1741-'61) wordt de Italomanie van het Russische Hof algemeen. Italiaansche schilders en decorateurs versieren de ruimten van de paleizen, Italiaansche zangers en dansers leggen den grondslag voor de Russische opera en het Russische ballet van den Baroktijd. In de jaren veertig en vijftig van de 18e eeuw was er te Petersburg een geheel Italiaansche kolonie, die bijna uitsluitend uit kunstenaars, zangers en handwerkslieden bestond.

Leest men den brief, dien de vice-president van de Academie van Wetenschappen, de Duitscher Jacob van Stählin in 1758 aan zijn vriend Gottschad te Leipzig schreef, dan verrast daarin de overvloed van Italiaansche namen, die in het Petersburgsche leven een leidende rol blijken te spelen. ‘De portretschilderkunst wordt door Rotari uit Verona schitterend vertegenwoordigd, voor de historische schilderstukken zorgen de Romein Valeriani en de Venetiaan Gradizzi. De bouwkunst wordt door Rastrelli en den Romein Rainaldi prachtig vertegenwoordigt’.

De in Italië beroemde theaterarchitect en plafondschilder

(tegelijkertijd balletmeester en dichter) Giuseppe Valeriani, de Bolognees A. Perizinotti, Gradizzi, Carboni en Girolamo Bon, tenslotte de ‘brillante, flinke schilder’ Francesco Fontebasso uit Venetië tooien met hun plafondschilderstukken het winterpaleis en de andere kasteelen van de Keizerin.

Allen worden echter in de schaduw gesteld door den sentimenteelen Venetiaan Pietro Rotari, dien Bestoesjew uit Dresden naar Petersburg haalt, waar hij de meest gevierde schilder van het Russische Rococo wordt. In Tsarskoje Selo bedekt Rotari de muren van een geheele zaal, het zoogenaamde ‘kabinet met de modes en gratiën’ met ‘delicate en gedurfde vrouweborst-beelden, allemaal teer en schoon, maar het schoonst en negligé’.

Stählin is verrukt over deze ‘vrouwspersonen’. ‘De natuur zelf verschijnt niet licht duidelijker en sterker dan hier in haar nabootsing in kleuren’.

De vraag naar Italiaansche kunstwerken stijgt. Uit het klassieke land worden geheele scheepsladingen marmeren beelden naar Petersburg gebracht. Alleen graaf Sjoewalow, de groote maecenas, koopt zeventig beelden om ze in de lanen van zijn park op te stellen.

Zooals reeds gezegd, werd in de tweede helft van de 18e eeuw de Fransche invloed aan het Russische Hof overheerschend. Maar juist door middel van de Fransche geestescultuur leert de Russische hofkring Italië als het klassieke land van de bouwvallen kennen. De werken van Diderot, van graaf Caylus en Winckelmann wekken ook in de Keizerin de geestdrift voor de oudheid op, zij wordt door de ‘raison et simplicité de l'antiquité’ meegesleept. ‘Rome, Rome, Rome, que le reste de l'Univers est loué de l'atteindre en fait des Beaux Arts, des beaux restes, de...., de....’, schreef zij aan Grimm. Zij draagt haar zaakgelastigde te Rome, Robert Reifenstein, op om haar antikiteiten, copieën, stadgezichten, etsen en teekeningen te zenden, die betrekking hebben op de oudheid. Zij dweept met Piranesi Panini en Cleriseau en voert briefwisseling met Angelica Kaufmann, Hackert Hamilton en Jenkins. Tweemaal laat zij den gevierden ruïnenschilder Hubert Robert naar Petersburg komen. Zij omringt zich in Tsarskoje Selo met marmeren borstbeelden van Caesar, Cicero en Antionus en laat daar een kleine pyramide van Cestius als grafteeken voor haar lievelingshond oprichten. ‘Prosternée

devant l'image de la postérité', gaat zij met het plan rond, het eerwaardige Kremlin te Moskou te doen afbreken om op zijn plaats een reuzenpaleis te bouwen, dat 'exactement semblable à celui d'Auguste et des empereurs Romains' moest worden.

Naast de antieken is het Raphaël, dien zij hartstochtelijk vereert. Zij bestelt voor de ermitage een getrouwe copie van de Loggia's van Raphaël, naast copieën van de fresco's uit de 'Farnesina', de 'Villa Madama' en van de 'School van Athene'. 'Wij zijn veelvraten', schrijft Keizerin Katharina in 1781 aan Grimm. 'Wij hebben arabesken van Raphael besteld en wij zijn zoo gulzig naar alles, wat op hem lijkt, dat er te Petersburg geen huis is waarin men met fatsoen zou kunnen wonen, wanneer er niet het een of ander in is, dat min of meer aan de Loggia's herinnert'.

Het liefst zou zij geheel Rome naar Petersburg hebben overgeplant. Inderdaad gelukte het den genialen Bergamees Quarenghi door zijn zware bouwwerken aan Petersburg een volkomen antiek-Romeinsch stempel te geven. Hij bracht de bouwvormen van het oude Rome en van Beneden-Italië over naar de stad aan de Newa, en vermengde ze met den geest van Palladio. Zoo lijkt het Petersburgsche stadsbeeld aan den buitenlander in het eind van de 18e eeuw een mengsel te zijn van Grieksche en Romeinsche architectuur. De opeenhooping van zuilen, architraven, pilasters, kapiteelen en tympanums noopte een vreemdeling tot de opmerking: 'Wanneer iets te Petersburg ons zou kunnen mishagen, dan is het de overdaad van zuilen, die overal in het oog vallen en dikwijls misplaatst schijnen.' Het klassieke van den Empirestijl bepaalde het uiterlijk van de stad. Het leven van de Petersburgsche aristocratische kringen ontrolde zich tegen een achtergrond, die gevuld was met antieke en Italiaansche bouw- en kunstvormen.

De indrukwekkende pracht van deze monumentale bouwwerken, 'die bij maneschijn op antieke tempels gelijken', wekte bij de meeste bezoekers van Petersburg verrukking en bewondering. 'Alles bij elkaar genomen', schreef de gevierde schilderes Vigée-Lebrun, die omtrent de eeuwswisseling te Petersburg vertoefde, 'verplaatste Petersburg mij in den tijd van Agamemnon, zoowel door de grootschheid van zijn gebouwen als ook door de volksdrachten die aan de oudheid herinneren'.

Italiaansche muziek te Petersburg.

- Hoe groot ook het succes van de Italiaansche architecten en schilders te Petersburg was, toch verbleekte het bij den bijzonderen glans, die straalde uit de Italiaansche muzeik van de 18e eeuw.

Te Petersburg vond de Italiaansche operamuziek de plaats van haar meest schitterende ontplooiing. Ja, men kan slechts betrekkelijk van *Russische* muziek in de 18e eeuw spreken: onmiddellijk na de regeering van Peter den Groote begint niet de geschiednis van de Russische muziek, maar de geschiedenis van de Italiaansche muziek in Rusland.

De eerste kennismaking met de Italiaansche operamuziek beleefden de Russische hofkringen bij de kroningsfeesten van Keizerin Anna (1730), waarvoor Koning August II van Saksen zijn Italiaansch opera-ensemble uit Dresden zond. In 1736 liet de Keizerin zelf een Italiaansche operatroep, die uit zeventig zangers bestond, naar Petersburg komen. Maar eerst onder Keizerin Elisabeth (1741-61) kwam de Italiaansche muziek tot onbegrensde overheersching te Petersburg. Weliswaar werd in de wekelijksche hofconcerten ook ‘Turksche muziek met veel lawaai voortgebracht’, weliswaar verlustigde Narysjkin de aristocratische kringen met de blaasmuziek van zijn eigen jagerscorps, maar het musiceeren op deze wijze werd door den hofkring alleen als een ‘bizarre nieuwigheid’ opgevat. Als muziek in den eigenlijken zin van het woord gold destijds alleen de Italiaansche operamuziek.

‘Onder leiding van twee beroemde kapelmeesters’, schreef in 1758 J. von Stählin, ‘van den Napolitaan Francesco Araga en den Florentijn Rutini, vinden voortdurend opera-avonden plaats. Een Fransch hoftooneel en een aantal vooraanstaande pantomimedansers betooveren het publiek, en een volledige troep Italiaansche zangers en zangeressen vermaakt den hofkring. Italiaansche intermezzi, burleske opere buffa en ernstige opera's, alle wekken stormachtigen bijval in de burgerkringen.’

Niettegenstaande het versterken van den Franschen cultureelen invloed handhaaft de Italiaansche muziek ook onder Katharina II haar vooraanstaande plaats.

In den beroemden Hermitage-schouwburg van Quarenghi, die in directe navolging van het ‘Theatro Olympico’ van Palladio was gebouwd, werken ten tijde van Katharina bijna uitsluitend

Italiaansche kunstenaars mede. Hier dirigeeren Cimarosa en Sarti, Paesiello en Galuppi het orkest, dat uit Italiaansche musici bestaat, hier brengen de beroemdste zangers en zangeressen van dien tijd het publiek in verrukking, hier bouwen Bibiena en Gonzaga hun phantastische tooneel-decoraties op. De meest schitterende namen van de toenmalige operawereld vinden wij in de tweede helft van de 18e eeuw in de keizerlijke en vorstelijke huistheaters. Met ontzaglijke kosten worden de nieuwste opera's van Sarti en van Paesiello in de particuliere operagebouwen van Vorst Potjomkin of graaf Sjoewalow uitgevoerd; Petersburg staat in de 18e eeuw onder de betoovering van de Italiaansche muziek en zangkunst.

Russische pelgrims naar Italië.

- Reeds vroeger hadden de Russische aristocraten Italië bezocht. In de 17e eeuw kwamen negentien Russische edellieden te Venetië aan om, zooals het in het schrijven van den jongen Tsaar Peter luidt, ‘zich in Europa de nieuwe krijgskunst en -oefeningen eigen te maken.’ Het dagboek van Vorst B.I. Koerakin, die zelf tot deze edellieden behoorde, doet een interessanten blik slaan in de zielsgesteldheid van de Russen, die voor de eerste keer het wonder van de heerlijke Lagunenstad aanschouwden. Met een ons grappig voorkomende nauwgezetheid wordt hier alles vermeld, wat den jongen Rus opvalt: merkwaardigheden op het gebied van natuur en kunst, anecdotes en rariteiten, het exotische en curieuze wordt hier eenvoudig aan elkaar gerijd. Voor Koerakin en zijn kamaraden was Venetië echter vóór alles de plaats waar zij ‘mathematica, nautica, mechanica, astronomie, defensieve- en offensieve fortificatieleer beoefenen en dikwijls per schip naar zee kunnen uitvaren.’ Het zakelijk tijdsgewricht van Peter den Groote drukte op dit dagboek zijn stempel. Deze Russische jongelingen waren voorwaar geen romantische pelgrims.

Nauwelijks honderd jaar later treffen wij in Italië Russische aristocraten aan, die slechts weinig verschillen van de Duitsche of Fransche reizigers naar Italië. Weliswaar zijn zij nog niet opgewassen tegen de op hen instormende indrukken. De bonte verscheidenheid van het ongewoon nieuwe, de overvloed van hetgeen zij zien, overweldigt hen. Maar deze rijke vorsten en graven, die de beroemdste steden van het klassieke land bezoeken, koopen

bijna in het wilde weg en in massa kunstwerken op om ze te Petersburg of in hun heerlijke landhuizen bij Moskou te kunnen opstellen. De invoer van beeldhouwwerken en schilderstukken uit Italië stijgt ieder jaar. Stroganow en Sjachowskoj, Golowin en Tolstoj, Bobrinskij en Sjeremetjew, Joesopow en Brjoes volgen ook daarin het voorbeeld van de Keizerin, die door haar zaakgelastigden te Rome en Parijs de beroemdste verzamelingen van dien tijd, voornamelijk van Italiaansche meesters, voor de Hermitage doet aankoopen.

De Russische adel wordt door het Europeesche gedweep met antieke bouwvallen aangestoken. De ‘ruïnenschilder’ Hubert Robert schildert voor Graaf Stroganow en voor Vorst Joesoepow zijn landschappen en Kroonprins Paul onderneemt als ‘Prince du Nord’ een ontwikkelingsreis naar het klassieke land en bezoekt daarbij met zijn jonge vrouw Venetië, Paestum, Pompei en Herculanum en staat ontroerd in het Pantheon.

Naast het Italiaansche landschap en de kunst van Italië, is het de Roomsch-katholieke kerk, die de Russische aristocratie van de ten einde loopende 18e eeuw tot zich trekt. De Roomsch-katholieke kerk lijkt velen van deze Russische adellijke heeren de eenige waarachtige vertegenwoordigster van de goddelijke idee op aarde te zijn. De families Golitzin en Narysjkin, Wolkonskij en Stroganow, Tolstoj en Mensjikow verloochenen het geloof hunner vaderen en gaan over tot het Roomsch-Katholicisme. Deze geloofsovergangen worden in het laatste kwart van de 18e eeuw, bevorderd door den invloed van de Petersburgsche Jezuïten, steeds talrijker. Daardoor krijgt de Russische dweperij met Italië van bepaalde kringen een bijzonderen godsdienstig-kerkelijken ondertoon. Het antieke Rome wordt in de voorstelling van de adellijke proselieten door het pauselijke Rome verdrongen.

Het beeld van de Italiaansch-Russische betrekkingen, zooals ons dat in den loop van de 18e eeuw tegemoet treedt, zou echter niet volledig zijn, wanneer men niet gewaagde van de Russische stipendiaten van de Academie, die te Rome of te Venetië hun opleiding kregen. Sedert 1764 werden, om de drie jaar, twaalf schilders aan de in 1758 gestichte Academie van Kunsten voor verdere vorming naar Rome en Parijs gezonden. De Russische stipendiaten van de Academie kwamen te Rome spoedig geheel

onder de betoovering van het heerschende klassicisme, werden slaafsche navolgers van Raphael Mengs, van Vien of van Botoni en maakten zich de leer van Winckelmann eigen. ‘Coloriet, licht en schaduw maken een schilderstuk niet zoo vol waarde als de edele contour’. De Russische academisten trokken de laatste consekwenties uit deze leer. Tamheid, eclecticisme, kleurloosheid en een vervelend schema waren het resultaat. Een ijzige, marmeren kilte waait ons uit de schilderstukken van Sokolow of van Egorow tegemoet.

Toch zijn er uitzonderingen. Niet te Rome maar in het door kleur en licht gezegende Venetië ontdekte een Russische stipendiaat wat de Academie hem niet kon geven. Is het te verwonderen, dat de eerste Russische landschapschilder F. Alexejew onder de betoovering komt van deze sprookjesachtige stad, die uit zee schijnt op te duiken en waar de marmeren paleizen met hun zuilen en balcons zich geheimzinnig in de stille wateren weerspiegelen?

In 1773 komt de twintigjarige Alexejew te Venetië en gedurende zijn zesjarig verblijf in de luchtig levende, feestvierende Lagunenstad van den Rococotijd leert hij deze met de oogen van Belotto en Guardi zien. Teruggekeerd in Rusland werd hij de Russische Canaletto. In Petersburg vond hij zijn tweede Venetië. Hier vond hij de uit licht en water geboren atmosfeer terug, den weerschijn van het flakkerende licht op den breeden stroom, waarachter zich in wonderlijke verlichting het monumentale front van de paleizen en kerken verhief. Dit alles trachtte hij in zijn Petersburgsche stadsgezichten vast te houden. Zijn schilderstukken van de Paleiskade, van de Beurs en van de Admiraliteit met de kleine groepen menschen op den voorgrond, die doen denken aan Guardi, beteekenen iets geheel nieuws in de kunst van het Russische stadsgezicht.

De Russische ervaring met het Italië der 18e eeuw maakte alle stadiën door, die ook de Europeesche dweperij met Italië van denzelfden tijd kenmerkt: van de eerste kennismaking tot de ontdekking van de schoonheid van het landschap, van de Romeinsche romantiek der bouwvallen tot de openbaring van de Venetiaansche atmosfeer, van de geestdrift voor de Italiaansche muziek en het tooneel tot de bewondering voor de architectonische vormen van het klassieke land, die verplaatst naar Rusland, de

Russen nog meer vertrouwd met de oudheid moesten maken, van den eerbied voor het katholicisme tot de hartstochtelijke liefde voor de Italiaansche schilderkunst.

Maar eerst in de 19e eeuw konden zich de ontvangen indrukken verdiepen en tot beeld- en woordsymbolen worden gevormd.

De Russische ervaring in Italië in de 19*e eeuw.*

- Voor de Russische élite in de eerste helft van de 19e eeuw is Italië een onuitputtelijke bron van geestes- en zielsverrijking.

Het klassieke land eischte, dat ieder zijn standpunt zou bepalen ten opzichte van de machten, die de cultuur van het Westen in den loop van 2000 jaar hadden bevrucht en bepaald: de Oudheid, de Christelijke Middeleeuwen en de Renaissance. De ervaringen waren bij de Russische reizigers in Italië van verschillenden aard.

Onder de toenmalige 'pelgrims naar Italië' kan men duidelijk twee sociale groepen onderscheiden. Aan den eenen kant vinden wij de vertegenwoordigers van de rijke Russische aristocratie, aan den anderen kant zijn het de Russische kunstenaars - voor het meerendeel onbemiddelde Russische stipendiaten van de Academie - die Rome tot hun bedevaartplaats maken.

Rome was destijds de eigenlijke metropolis van de Europeesche kunst. Uit alle landen stroomden hier schilders, beeldhouwers, architecten en dichters naar toe om tusschen de 'verheven puinhoopen' van de eeuwige stad nieuwe ervaringen op te doen. Hier werkten Thorwaldsen en Canova, Overbeck en Cornelius, Corot en Ingres. Byron en Shelley, Lamartine en Stendhal. Tieck en Heine hadden in dien tijd juist Italië bezocht en het geestdriftig geschetst.

Hoe verschillend de Russische kunstenaars al naar hun aanleg ook waren, allen trachtten zij de gevoelens, die de eeuwige stad en Italië in hen opwekten, door kleur, lijn en plastischen vorm, uit te drukken en vast te leggen.

Voor Sjtsjedrin werd Italië een onuitputtelijke schat van motieven, waarin hij het zuidelijke licht en het atmosferische landschap ontdekte. Voor Brjoelow was Italië het land van den idealen vorm, dien hij met nieuwen zielsinhoud zocht te vullen. Iwanow

trachtte de Italiaansche stof op klassiek ideale wijze tot een eenheid te vervormen, die hij met een nieuwe religieuze waarde trachtte te vullen. In aanschouwing van de zuidelijke natuur en klassieke kunst beleefde ieder van hen op zichzelf het wonder van een opwekking.

Twee van hen, Sjtsjedrin en Iwanow waren voorloopers van een zienswijze, die eerst veel later algemeen goed van de Europeesche schilderkunst zou worden. Geen van hen heeft school gemaakt. Het vaderland onthield aan twee van zijn grootste schilders zijn waardeering, maar in Italië vonden zij het vaderland van hun keuze. Zij waren beiden, ieder op zijn manier, 'Russische Europeanen' in de meest eigen beteekenis van het woord.

Omtrent 1820 treedt Italië steeds meer in het middelpunt van het Russische cultuurbewustzijn. Terwijl de meeste Russische aristocraten, uitgaande van hun zorgeloos bestaan, met den nieuwsgierigen blik van den onbevangen wereldreiziger de kunst en het landschap en het volk met een minzame gelaatsuitdrukking aan zich voorbij laten trekken, waarbij zij uit den overvloed van schatten datgene voor hun verzamelingen verwerven, wat hun bijzonder bevalt, zijn de arme, op hun studiebeurs aangewezen Russische kunstenaars, in geheel andere omstandigheden.

Vele bijzonderheden weten wij over het verblijf van den jongen Graaf Alexej Tolstoj in Italië, die met zijn oom Perowskij, den adjudant en gunsteling van Kroonprins Nicolaas, van 1822 tot 1824 daar verbleef. Venetiaansche voorname lieden verkochten uit oeconomischen nood een gedeelte van hun kunstbezit. Perowskij verkreeg van Grimani 'de Faun', die destijds nog onbetwist voor een echte Michelangelo werd gehouden. Dagelijks ontving men handelaars in antikiteiten en schilders, bij wie men portretten en landschappen bestelde. Met vorstelijke praal bracht men bezoeken bij aanzienlijke personen, bij de gezanten van de andere Italiaansche en van de vreemde mogendheden. Evenzoo ontving men hun tegenbezoek. In kwistige overdaad werden feesten gevierd, vertooningen en optochten gehouden. De aanteekeningen van Alexej Tolstoj, al zijn zij slechts die van een knaap, geven ons rijkelijk inlichtingen over het luxe leven van de Russische aristocratie in Italië.

Behalve deze zuiver aesthetische neiging was het nog de godsdienstige kant in het geestesleven van de adellijke Russen, die hen bestemde zelf als geloovige katholieken naar Rome te gaan. Onder den invloed van de wijsbegeerte der Katholieke Restauratie bereikte het aantal der overgangen in het eerste kwart van de 19e eeuw zijn hoogtepunt. Drie vierde van den Russischen adel werd destijds Roomsch-Katholiek.

Het besef van het innig verbonden zijn van de katholieke idee met het lot van de Westersche menschheid heeft niemand met meer overtuiging uitgedrukt dan P. Tsjaadajew, die als gewezen huzarenofficier en adjudant van den Tsaar een van de meest schitterende vertegenwoordigers van den Russischen adel was. In 1821 kreeg Tsjaadajew te Rome de beslissende indrukken, die hij later in zijn 'Philosophische Brieven' tot een groot opgezette philosophie van de geschiedenis verwerkte. Hier werd hem de eenheid van de Westersche cultuur duidelijk, 'de alles beheerschende, totalitaire wereldbeschouwing van de Katholieke kerk, die het leven van de menschen tot het deel van een hoogere eenheid heeft gemaakt, de bezielende harmonie der krachten, die aan den mensch zijn eigenlijke rust en macht vermocht te geven'. Door dit inzicht zag hij Rome als middelpunt van de Roomsch-Katholieke wereld.

Als vertegenwoordigster van de Russische aristocratie, die beide elementen van de beleving van Italië, de aesthetische en de religieuze, in zich vereenigde, kunnen wij Vorstin Zinaïda Wolkonskaja beschouwen.

'Italië werd voor Vorstin Zinaïda een tweede vaderland', schreef in 1830 haar vriend, de schrijver Kirejewskij. Het leek hem vanzelfsprekend, dat de Vorstin daar verblijf hield. 'De noodzakelijkheid van Italië is voor zulke naturen duidelijk. Voor wie van den beginne de wereld der schoonheid hier op aarde heeft leeren kennen, bestaat er zeker geen leven zonder Italië'.

De 'Casa Wolkonskij' werd de verzamelplaats van alle Russische pelgrims te Rome. De Vorstin, een buitengewone en geniale vrouw, ontvankelijk voor alle soort van kunst, hield er van om in haar prachtig paleis de grooten van het toenmalige Rome te ontvangen. In haar huis ontmoeten elkaar buitenlandsche en Russische kunstenaars, hier werd muziek gemaakt, en op het

huistooneel werden stukken gegeven, waarin de Russische stipendiaten van de Academie de rollen van Romeinsche legioensoldaten vervulden. Broeni, Bassin, Brjoelow en Sjtsjedrin, Zjoekowskij en later ook Gogolj kwamen hier aan huis.

Italië in den spiegel der Russische poëzie.

- Een neerslag van nog grooter verscheidenheid vond Italië in de Russische poëzie. De verheven grootheid en klassieke eenvoud van het Petersburgsche stadsbeeld maakten reeds in de 18e eeuw de phantasie van de Russische dichters gaande en trok hen naar het klassieke land. Soemarokow vergeleek in een gedicht St. Petersburg met Rome. De Pindarus van Katharina, Dersjawin, zwelgt bij de schildering van een schitterend feest, dat Vorst Potjomkin aan de Keizerin in het Taurische paleis gaf, in herinneringen aan de onovertroffen grootheid van Rome.

Het daarop volgende sentimenteele tijdperk hield er van zich in gevoelens en herinneringen te vermeien. Het klassicistische Petersburg scheen voorbestemd te zijn voor zulke stemmingen. Het pittoreske van het Petersburgsche architectuur-landschap, de antieke gelijkmatigheid van het stadsbeeld wekten in den dichter Batjoesjkow een vurig verlangen naar Italië, dat eerst later in vervulling zou gaan. Met een deel van Winckelmann in de hand doorleeft Batjoesjkow deze bijzondere totaliteit van menschenwerk en natuur, die St. Petersburg heet.

Overweldigd door het grootsche panorama aan de Newa, blijft hij aan de kade van de rivier staan. ‘Wat een eenheid, hoe weven alle deelen zich samen tot een geheel, hoe grootsch is de schoonheid van de klassicistische gebouwen, wat een smaak en wat een verscheidenheid in deze samenstelling van architectuur en water!’ Het is alsof de dichter hier zijn verlangen naar Italië sublimeert.

In zeldzame tegenstelling met zijn heimwee naar Italië staat zijn ervaring in Italië. In zijn poëzie vinden wij geen neerslag van zijn verblijf in dit eenmaal zoo geprezen en vurig begeerde land van de kunst. De vertaler van Petrarca, Ariosto en Tasso bekent in een brief, dat hij absoluut niet in staat is geweest in Italië te dichten. De indrukken van de ‘eenige stad, van dit

levend commentaar op de Romeinsche geschiedkundigen en dichters' overweldigen hem en wekken in hem minderwaardigheidsgevoelens. 'Steeds voel ik mijn onwetendheid,' schrijft hij uit Rome, 'ik had wel steeds het innerlijke bewustzijn van mijn geringe begaafdheid, maar hier te Rome schrok ik van mijn nietigheid.'

Hij vergelijkt Rome met de Egyptische hiërogliefen, waarvan men den zin ten deele kan raden, maar die men als geheel niet kan ontcijferen'. Rome kan iemand voor altijd van ijdelheid en zelfingenomenheid genezen.' Zelfs de eeuwig blauwe hemel van Napels kan hem niet van zijn steeds talrijker optredende oogenblikken van depressie verlossen. Zielsziek keert hij terug naar Rome, waar hij krankzinnig sterft.

De Russische élite van omstreeks 1820 en 1830 wordt steeds sterker aangegrepen door het verlangen naar Italië.

> Himmel Italiens, Himmel Torquatos,
> Rührende Trümmer des uralten Roms,
> Heimat des Glanzes, vom Ruhme umwoben,
> Wird mir vergönnt sein, dich einmal zu schauen?

De dichter van deze verzen, J. Baratynskij, stond onder den ban van Italië. Sedert zijn vroegste jeugd, die hij doorbracht onder het oog van een Italiaanschen gouverneur, brandde in zijn hart 'het ongeduld om de trotsche bouwvallen van Rome te zien'. Hij droomde van geurige weiden, van de zuilen en paleizen van Italië. Toen in 1828 de gevierde Vorstin Zinaïda Wolkonskaja, de 'Russische Corinne', in wier salon te Moskou Poesjkin, de groote Poolsche dichter Miskiewicz, Kaslow en Baratynskij kwamen, naar Rome vertrok, gaf Barantynskij in een gedicht welsprekende uitdrukking aan zijn afscheidssmart en zijn vurig verlangen naar Italië: 'Daar, waar in oude bouwvallen nog goden leven, waar in nieuwe, zuivere schoonheid Raphaël op het linnen ademt, daar zal haar ziel gelukkig zijn.' Baratynskij's peinzende, naar melancholie neigende geest voelde zich steeds tot de tragiek in het lot van Rome aangetrokken. De tegenstelling tusschen de verhevenheid en grootheid van de stad, die eens heerscheres der wereld was geweest, en haar toestand van verval en vernedering in de latere eeuwen vervulde den dichter met stillen weemoed en bange vragen. In den geest 'nadert de vreemde reiziger vol

weemoed de puinhoopen van uw roem'. In den geest ziet hij de trotsche ruïnes van de eeuwige stad:

> Warum verlorest Du der früheren Tage Pracht?
> Warum, erhabenes Rom, vergaszen Dich die Götter?
> Du hehre Stadt, wo blieben Deine Retter,
> O Vaterland des Ruhms, wo Deiner Toten Macht?

Het vurige verlangen van Baratynskij naar Italië zou eerst een jaar voor zijn dood bevredigd worden. In 1844 was het hem beschoren, het 'aardsche Elysium' te betreden. In Napels vond hij datgene waarnaar zijn ziel dorstte: 'waarachtige vreugde aan het bestaan', het gevoel van de gelukzaligheid, 'die alleen de Italiaansche hemel en de Italiaansche lucht een mensch kunnen schenken'.

Het 'gevoel van gelukzaligheid' in het 'zonneland' zelf te beleven is den grootsten Russischen dichter Alexander Poesjkin ontzegd gebleven. Zijn vurige liefde voor Italië veranderde door zijn onvervuld verlangen in een innig heimwee naar Italië, dat in zijn dichtwerk een zeer eigen uitdrukking vond. De verzen, die Poesjkin aan Italië heeft gewijd, zijn door de latere Russische lyriek niet overtroffen. Deze verzen getuigen van een zoo diep zich inleven in het wezen van het Italiaansche landschap en van de cultuur, dat men het alleen als uitdrukking van een zienersgave kan begrijpen.

Voor Poesjkin is Italië het 'zonneland', dat de geheimste snaren van zijn binnenste spant en doet klinken, de plaats van het licht, van den zielegloed en van de kunst.

> Wann endlich gönnt mir Schicksalswille,
> Durch Sturmwind oder Meeresstille
> Frei hinzuziehn ins Sonnenland?

St. Petersburg is het, de koude granieten stad, die in Poesjkin's dubbelganger Onegin het verlangen naar Italië en naar Venetië opwekt. 'Zwijgend aan de granieten kade (van de Newa) leunend, vol gedachten, elegisch droevig' staat Onegin en kijkt voor zich uit.

> Ganz still war's; nur vereinzelt schollen
> Der Schildwacht Rufe. Fernes Rollen
> Vom späten Fuhrwerk hallte matt
> Aus der in Schlaf versunkenen Stadt.

Im Strom, der schlummernd ausgebreitet
Dahinflosz, sich ein Kahn verlor,
Von fern her glitt zu unserm Ohr
Ein heiterer Sang vom Horn begleitet.

De heldere toovernacht met den sterk vloeienden stroom en het gezang doen een ander vizioen voor den dichter verrijzen:

O Adria's kristallene Wogen!
O Brenta! Doch ich schaue euch,
Geschwellten Herzens hingezogen
In euer Klänge Zauberreich!
Sie sind Apollos Enkeln teuer
Und mir durch Albions stolze Leier
Längst innig kund in tiefster Brust.
Ich will in sel'ger Nächte Lust
Italiens goldene Wonnen schlürfen,
In stiller Gondel zärtlich warm,
Venedigs goldene Maid im Arm,
Bald stumm, bald plaudernd schwelgen dürfen,
Bis meinen Lippen süsz vertraut
Petrarcas und der Liebe Laut!

Dit vizioen van de Lagunenstad, waarin de muziek van Cimerosa zacht schijnt na te klinken, en die door de schilderstukken van Guardi geïnspireerd zou kunnen zijn, doet de dichter de doode pracht van den ‘uitgedoofden geest’ van de stad aan de Newa vooral diep gevoelen.

Blosz fort von diesem öden Strand,
Mir feind gewordener Elemente,
Auf dass ich froh des Südens, nah
Dem Himmel meines Afrika,
Von Russlands Nacht genesen könnte...

Nog eenmaal rijst voor zijn oog het vizioen van Venetië op. ‘Aan de kust, waar het gouden Venetië heerscht,’ ziet hij een gondel voorbijtrekken, waarin een gondelier staat, die ‘vol van de stille muze,’ een lied zingt. Vrij is zijn lied als wind en golven, hij zingt ‘om zich te vermaken,’ doelloos, ja zonder weerklank te vinden, zooals de dichter zelf. Italië zweeft voor het geestesoog van Poesjkin, wanneer de geboren Petersburger Tsjarskij in de ‘Egyptische Nachten’ aan den Italiaanschen improvisator bitter klaagt over de voorname Petersburgsche kringen. ‘Onze dichters genieten geen bescherming van groote heeren. Er bestaan bij ons geen havelooze “abbati” die de musicus van de straat kan halen, om een libretto voor hem te maken.’

Tegenover de huichelarij en de ‘stompzinnigheid’ van deze kringen stelt Poesjkin de goddelijke bezieling van den armen kunstenaar uit Napels, die ‘het naderen van de godheid voelt,’ en dat prachtige gedicht van ‘Cleopatra e i suoi amanti’ improviseert. Een ‘Italiaan uit Napels’ is het, die hier het ideaal van den dichter, die ‘geboren is voor lofzangen, vervoeringen en gebed’ verwezenlijkt.

Italië is voor Poesjkin een tooverwereld van doorluchtige geesten, het vaderland van Virgilius, Horatius, Alfieri en Rossini.

‘De geniale gave van Poesjkin om zich in den geest van vreemde naties te verplaatsen en in den geest van den vreemde scheppend te worden,’ die later door Dostojewskij sterk in het licht is gesteld, deze gave openbaart zich in de verhouding van Poesjkin tot de groote dichters der Romeinsche oudheid. Naast Horatius, wiens ‘Exegi monumentum’ hij op geniaal scheppende wijze in poëzie omwerkte, was het vooral Ovidius, tot wien Poesjkin zich voelde aangetrokken. Want ook Ovidius had evenals Poesjkin de ‘zoete kwelling’ bezongen, ‘de benauwde driften, die zwoele zinnen bereiden.’

> Wofür der Dichter lebenslang
> Fern von Italien büssen muszte,
> Aus jungem Ruhm und Glück verbannt
> Ins öde Moldausteppenland,

waar ook Poesjkin drie jaar in ballingschap zou doorbrengen. De verbanning naar Bessarabië werd gevolgd door het verblijf te Odessa, waar de dichter ‘de waarde van de Europeesche lucht’ leerde voelen. Het waren drie momenten, die Poesjkin's verlangen naar Italië gedurende zijn verblijf te Odessa ‘deze stoffige stad, die veel verkeer, een vroolijken hemel en een drukke haven heeft,’ weer deden opvlammen: de levendige havenstad met de bonte mengeling van allerlei volken, waaronder de Italianen een groote rol speelden, de Italiaansche opera en de liefde voor een vrouw in wier aderen Italiaansch bloed vloeide.

> Dort wird Rossini neut' gegeben
> Der jetzt Europas Orpheus ist,
> Er zaubert, jeden Tadel meisternd,
> Und stets sich gleich und neu begeisternd
> Entströmt ihm seiner Töne Flut
> Und jauchzt und flammt in Lust und Glut.

Daar te Odessa ontbrandde de jonge Poesjkin in vurigen hartstocht voor de mooie, kokette Amalia Riznitsj, die een jaar later Rusland moest verlaten om in Italië, haar geboorteland, genezing voor haar longlijden te gaan zoeken.

> In ihrem Heimatland, von Bläue überdacht,
> War's nur ein Sehnen und Ermatten,

schreef Poesjkin twee jaar later onder den indruk van het bericht van haar dood. In 1830 gedenkt hij weer den dag van afscheid van de vurig beminde in een aandoenlijke weeklacht.

> Um Deiner Heimat Sonnestrahlen
> Verliessest Du das fremde Land.

en hij herinnert zich de woorden, die zij hem bij het ‘smartelijk einde van het afscheid’ zeide:

> In den Olivenhainen
> Vor ewig blauen Himmelsgrund,
> Wird sich beim Wiedersehn vereinen
> Mein Freund, in Liebe, Mund und Mund.

Het zonneland is nu overschaduwd door den dood.

> Wo über den Olivenhainen
> Der ewig blaue Himmel ruht,
> Wo unter Felsen Wellen träumen
> Nahm dich der letzte Schlaf in Hut.

Nog eenmaal rijst Italië, het vizioen van Italië door de verbeeldingskracht van den dichter te voorschijn getooverd, voor Poesjkin op. Het gedicht waarvóór Poesjkin het ‘Kennst du das Land’ van Goethe als motto plaatste, is fragment gebleven. Maar dit fragment bevat een bijzonderen kijk op het klassieke land.

> Unsagbar blau erstrahlt der Himmel
> Du ahnest wohl das Land wo warm
> Des Meeres Wogen wunderfern
> An den Ruinen leise plätschern,
> Wo Lorbeer und Zypressen blühn
> In Freiheit stolz emporgewachsen.
> Wo einst Torquatto sang
> In rythmischen Oktaven,
> Erklingt auch heute noch sein Lied
> Von Adrias Wellen leis' getragen.
> Wo Raphaels Gemälde wurden
> Wo heute sich der Stein belebt
> Unter Canovas kund'gem Meissel.
> Wo Byron, Märtyrer der Zeit

In Liebe glühte, litt und fluchte.
Italien, Du Zauberland,
O Land der allerhöchsten Wonnen.

Nooit zullen de kleuren van Italië Poesjkin zoo gloeiend en schitterend zijn voorgekomen. Het verlangen naar het klassieke land en de vurige hartstocht voor de pelgrimreizigster naar Italië, aan wie dit gedicht is gewijd, wisselen in zijn ziel om tenslotte tot een eenheid samen te smelten. Italië wordt door de aanwezigheid van de geliefde geïdealiseerd. Hij ziet het land met haar oogen, volgt haar in zijn verbeelding op den voet en doorleeft uit de verte samen met haar de afzonderlijke plaatsen op haar bedevaart naar de schoonheid.

De natuurlijkheid, waarmee hier de dingen spreken tot onze zinnen, wekt des te meer verbazing als men bedenkt, dat deze schildering van het klassieke land enkel uit Poesjkin's scheppende fantasie is gesproten. Gogolj was het vergund den heiligen grond te betreden. Van alle kunstenaars is het Gogolj geweest, die aan de Russische ervaring in Italië een uitdrukkingsvorm heeft gegeven, die alomvattend en diep tevens is. Italië is voor hem niet alleen een grootheid uit vergane dagen, maar zooals hij het zelf eens noemt ‘de groote Arke des Verbonds van antieke en Christelijke beschaving.’ Echter, zijn denken tracht ook den reëelen toestand van het land in het begin der negentiende eeuw te begrijpen, ja zelfs zijn mogelijk toekomstige gedaante te voorzien. Hij ontdekte het trapsgewijze, eerst als antiek kunstland, daarna ziet hij de atmosferische schoonheid van het landschap, totdat hij het godsdienstig leven ontmoet en daardoor tot het diep doorleven van de volksziel komt.

Gogolj verlaat Petersburg in een sombere en bange gemoedsgesteldheid. Het kleurlooze leven in de ‘Europeesch-Amerikaansche kolonie’, zooals hij Petersburg noemt, staat hem tegen. Van de zinloosheid van het Russische leven en van het grauwe alledaagsche bestaan te Petersburg richt hij zijn blik naar het land, dat hij reeds als twintigjarige jongeling in sentimenteele, dwepende verzen had bezongen:

Boden der Liebe, Meer der Verzückung,
In lustloser Oede - berauschender Hain,
Wo noch lustwandelnd in holder Verzückung
Tasso und Raphael, O, so erschein'
Mir, der ich suche Deine Erquickung!

Hij ontvluchtte Petersburg ‘om zijn zwaarmoedigheid te overwinnen, om zijn schrijversplichten te vervullen en zijn toekomstige werken te overdenken,’ berichtte hij aan Pogodin (25 Mei 1836).

Den 14den Maart 1837 komt hij eindelijk te Rome aan en huurt naast de Piazza Barberini in de Via di Isidoro een verblijf (17 Casa Giov. Masucci). De eerste maanden te Rome worden verduisterd door de tijding van den tragischen dood van Poesjkin, die hem diep ontroert. Maar reeds in October van hetzelfde jaar kan hij aan Zjoekowskij schrijven: ‘Ik ben hier herboren. Rusland, Petersburg, de sneeuw, schurken, schoften, de afdeelingen van de Ministeries, mijn katheder, het tooneel, dat heb ik alleen maar gedroomd.’ Een jaar daarna karakteriseert hij de tegenstelling tusschen Rome en Petersburg als volgt: ‘Petersburg is de nieuwste van alle steden, Rome de oudste.’

Eindelijk te Rome! Romeinsche lente, blauwe hemel, cypressen, de geur van oranjebloesem, de koepel van den St. Pieter en daarbij de lucht, die hij gretig inzuigt: ‘Ik ben vroolijk, mijn ziel is licht!’

Het herademen in de luchtige levensvormen van het Zuiden na de dufheid van het Peterburgsche bestaan voelt hij even diep als zijn vriend Iwanow.

‘Hier verscheen zelfs de armoede in een blij licht; zorgeloos en onbekend met ellende en tranen strekte zij onbevangen en schoon haar hand uit; hier maakte alles een liefelijken en vroolijken indruk: de schilderachtige optochten van monniken, die in lange witte en zwarte gewaden over de straat gingen, een smerige Kapucijner met rood haar, die plotseling in zijn licht kameelkleurig kleed in de zon begon op te laaien, en eindelijk dit geheele kunstenaars volk, dat hier uit alle streken van de wereld bijeenkwam.’ Aldus schildert Gogolj twee jaar later in zijn onvoltooide novelle ‘Rome’ zijn indrukken van de eeuwige stad. Maar in het eerst is hij te zeer overweldigd door den overvloed van nieuwe indrukken, die op hem aanstormen, om ze onder woorden te kunnen brengen. De stad lijkt hem in het begin klein en provinciaalsch. Het wonderbaarlijke karakter, dat Rome kenmerkt, groeit echter voor hem iederen dag tot steeds machtiger grootheid op. Hij is zichzelf bewust, dat er nog vele maanden moeten verloopen, eer deze indrukken zich tot een beeld zullen vormen. ‘Men wordt

slechts langzaam verliefd op Rome,' schrijft hij aan zijn vriend Danilewskij, 'maar dan ook voor het geheele leven.' Wanneer hij aan het eind van 1837 de stad moet verlaten voor een kuur in Baden-Baden, is hij reeds zoo sterk onder de bekoring van Rome gekomen, dat in hem een niet te stillen heimwee naar Rome en zijn 'Italië' ontwaakt. Hij voelt zich ziek buiten Rome, hij mist de lucht van die stad. En wanneer hij eindelijk weer te Rome aankomt, dan begint hij gewoonweg te juichen: 'Toen ik voor de tweede keer Rome aanschouwde, leek de stad mij nog schooner dan te voren. Het was mij, alsof ik mijn vaderland zag, waar ik jaren niet was geweest. Maar neen, dat is niet juist. Niet mijn vaderland, maar het vaderland van mijn ziel aanschouwde ik hier, waarin mijn ziel reeds had geleefd voordat ik was geboren.' De overvloed van zon en de volkomenheid van het landschap maken Rome en het Zuiden voor Gogolj tot een hoogeschool voor de genezing van geest en lichaam. 'Och, wat is dat een land, Italië! Onder dezen hemel is alles wonderbaarlijk. Er is geen schooner lot dan in Rome te sterven.' Hij voelt heel sterk, dat de grond waarop de stad is gesticht 'verhevener is dan de menschen zeggen.' Hij beleeft een heerlijke verheffing van zijn levensgevoel. De zin voor historische herinneringen is in hem even sterk ontwikkeld als de ontvankelijkheid voor de schilderachtige schoonheid van bepaalde pleinen, bouwwerken en straten. 'Iedere kerk bevatte het een of ander wonderwerk van het penseel. Iedere verweerde muur daar bracht het oog in verrukking door een fresco, waarvan de kleuren reeds dreigden te verbleeken, en ginds op de hoog opgestapelde marmerblokken en zuilen, die uit oude Heidensche tempels hierheen waren gebracht, lichtte ons een door een onsterfelijk penseel versierde zoldering tegen. Dat alles leek op een diep verborgen goudader, die met gewone aarde was bedekt en alleen bekend was aan den mijnwerker.' Bij zijn manier om de dingen te beschouwen, vindt hij alleen maar woorden van bitteren spot voor de oppervlakkigheid, waarmee de meeste 'forestiere' deze wonderen bekijken. Hij kan deze soort menschen niet uitstaan, die met den reisgids in de hand Rome in twee weken grondig willen leeren kennen. Hijzelf wordt mettertijd een uitstekend kenner van Rome. Annenkow, aan wien wij een voortreffelijk artikel over het verblijf van Gogolj te Rome te danken hebben, zegt daarin, dat 'Gogolj Rome

met zulk een genot liet zien, alsof hij het zelf had ontdekt.'

Tegenover de Russische schilders, die in vroolijke uitgelatenheid hier hun studietijd doorbrengen en zich weinig om de kunstschatten van de stad bekommeren, voelt Gogolj alleen maar medelijdende verachting. Naar 'deze Russische pittores', die om 12 uur bij Lepré en om 2 uur in het beroemde café Greco samenkomen om daarna hun tijd op de Monte Pincio in het café del Buon Gusto te dooden, om tenslotte den dag weer bij Lepré te besluiten, voert geen weg voor hem. Gogolj is zichzelf bewust, dat men het erfdeel van het verleden eerst moet veroveren om het te bezitten. De antieke bouwwerken zijn voor hem levende wezens, die het geheim van hun bestaan eerst na langzaam doorvoelen en beschouwen aan den nieuw aangekomene openbaren. 'Het Colosseum was vandaag spraakzaam,' meldt hij na een tweede bezoek aan deze plaats, 'ik voelde, hoe in mij wonderlijke gevoelens ontkiemden, zoo sprak het met mij.' Bij het beschouwen van deze monumenten van vergane grootheid wordt hem ook de tegenstelling duidelijk tusschen de verhevenheid van deze heilige plaatsen en het gewurm van het levende, dat hem in zijn onverschillige koude en met zijn ontijdige afstomping walgt. Hij voelt hier, dat hij voor schilder is geboren. 'Als ik schilder was,' verklaart hij aan Annenkow, 'dan zou ik heel bijzondere landschappen schilderen. Wat maakt men thans voor banale dingen. Alles is vlak, verstandelijk en de beschouwer kan het naspellen. Ik zou boom met boom samenvatten, zou hun takken door elkaar strengelen, en lichten plaatsen waar niemand ze vermoedde. Zulke stukken moesten worden geschilderd.' Zonder het zichzelf bewust te zijn ontwerpt Gogolj het program van de school van Barbizon. Verleden en heden, kunst en natuur smelten bij Gogolj samen tot een ervaring van organische onverdeeldheid. Zooals de held in zijn novelle 'Rome', zoo beziet Gogolj de stad met het oog van den schilder. 'De zon zonk steeds lager en naderde den aardrand. Haar weerglans op de vele bouwwerken werd steeds rooder en gloeiender. De stad leek nu nog bezielder en nader, de pijnboomen nog donkerder, het blauw van de bergen werd nog dieper, zij phosphoriseerden nog sterker en de vervluchtigende hemelaether werd nog wonderbaarlijker en plechtiger; o God, welk een aanblik!' - 'Rome, ons wondermooie Rome, heeft mij betooverd en meegesleept.

Ik kan mij gewoonweg niet meer losrukken van deze stad.'

Spoedig zullen hem ook de oogen opengaan voor de groote schoonheid van de Romeinsche Campagna. 'Hoe heerlijk waren die zwijgende woestenijen van de Romeinsche velden, die bezaaid met de bouwvallen van antieke tempels, zich rondom met onbeschrijfelijke rust voor mij uitstrekten. Nu eens deed het dichte dek van gele bloemen ze als in goud gedompeld schijnen, dan weer deden de roode bloemen van de wilde papaver ze opgloeien als een opnieuw aangewakkerd vuur. In vier verschillende richtingen had men een viervoudig prachtig uitzicht. Van den eenen kant vloeiden de velden onmiddellijk in een scherpe, vlakke lijn met den horizon samen. De arcaden van de waterleidingen leken in de lucht te zweven en als het ware op den blinkenden, zilveren hemel geplakt te zijn. Aan den anderen kant zag men achter de velden de bergen doorschemeren.'

Het samengaan van historischen aanleg en aesthetische gevoeligheid maken het voor Gogolj mogelijk om steeds dieper in het phenomeen Rome door te dringen. Wanneer hij in de feestvergadering van de Romeinsche Academie ter viering van de stichting van Rome het jaartal 2581 hoort, loopt er een rilling over hem heen. Een stad, die 2581 jaar oud is! 'Twee werelden ontmoeten hier elkaar, aan den eenen kant de wereld van het heidendom, aan den anderen kant het tijdperk van het Christendom.' Nergens kan Gogolj zoo sterk de over elkaar liggende lagen, de twee in elkaar gegroeide werelden doorleven als te Rome. In deze halfduistere kerken, die in de plaats van de oude heidensche tempels - gedeeltelijk uit haar overblijfselen - zijn gesticht, kon men vooral goed bidden. 'Alleen te Rome bidt men werkelijk, op andere plaatsen doet men alsof men bidt,' schrijft hij. Langzamerhand wordt voor hem daarbij de grootschheid van de Roomsch-katholieke wereld duidelijk. De weg naar het katholicisme leidt bij Gogolj over zijn aesthetische gewaarwording. De aldus ontvangen indrukken verdichten zich bij hem tot den zin: 'Er bestaat geen onderscheid tusschen katholicisme en orthodoxie.'

Van het begrijpend gadeslaan van het leven van vroomheid van het eenvoudige Romeinsche volk, was slechts één stap tot het ontdekken van de Italiaansche volksziel. Gogolj werd door het aesthetisch voelen van de Romeinsche volksziel meegesleept.

Hij houdt zich bezig met de volkspoëzie, vooral met den bundel ‘autori burleschi italiani’ en dit brengt hem steeds nader tot het wezen van het Italiaansche volk. Bijzonder belang stelt hij in de voortbrengselen van de volkspoëzie van dien tijd. Hij kent de werken van den geestigen satyricus Belli en de verzen van Casti. Door de literatuur van het jonge Italië, door Leopardi, Giusti, Gioberti en Balbo leert Gogolj de politieke romantische strooming kennen, die de gemoederen van de jeugd in beweging brengt. De sterkste invloed had op hem Silvio Pellico (1759-1854) met zijn ‘Discorso dei diveri degli nomini’, die in 1834 verschenen en reeds in 1836 in het Russisch werden vertaald. Zij hebben ook niet nagelaten indruk op Poesjkin, Aksakow en Pogodin te maken. De daarin vervatte ideeën om, door zedelijke verheffing van de natie, de wedergeboorte van Italië tot stand te brengen, worden door Gogolj overgenomen en in de briefwisseling met zijn vrienden op Rusland overgebracht, terwijl zijn ‘Doode Zielen’ sterk beïnvloed worden door Dante's ‘Comoedia’.

Het herstellen van de vroegere politieke macht van Italië houdt hem bezig. Op dezen kunstenaar, die zoo graag droomt van de toekomstige grootheid van zijn eigen Russisch geboorteland, maakt vooral de nationale politieke onmacht van dit land, waaraan de menschheid toch zooveel te danken heeft, indruk. Er ontwaakt in hem de zoo sterk met den tijdgeest overeenstemmende gedachte van het ‘eeuwige Rome’, van het onsterfelijke Italië. In zijn novelle ‘Rome’ hebben deze gedachten een dichterlijke uitdrukking gekregen: ‘Zal,’ schreef hij ‘Rome's roem dan nooit meer herrijzen? Is er dan heelemaal geen middel om het zijn verdwenen glans terug te geven? En hij dacht terug aan den tijd, toen hij student was aan de universiteit, toen hij te Lucca van de herleving van het roemrijk verleden had gedroomd. Hij herinnerde zich, hoe dat de liefste gedachte van de Italiaansche jeugd was geweest en hoe zij goedmoedig en trouwhartig bij den gevulden beker daarover hadden gefantaseerd.’

De betrekking van Gogolj tot Rome is aan bepaalde, periodiek optredende, schommelingen onderhevig. Zoo vindt hij in 1838, juist teruggekeerd uit Parijs, ‘zijn’ Rome niet terug. Hij klaagt over het afstompen van de gevoelens, wat voor hem een intensief beleven, zooals in de voorafgaande jaren, onmogelijk maakt. Rome komt hem nu voor als een huis, waarin hij den schoonsten tijd van

zijn leven heeft doorgebracht, maar ‘het huis is thans verkocht en uit de ramen kijken de domme gezichten van de nieuwe eigenaars hem aan.’ Er verloopen enkele maanden, en weer ontwaakt in. Gogolj de liefde voor de eeuwige stad. Deze omkeer heeft hij te danken aan den dichter Zjoekowskij, met wien hij nogmaals Rome ontdekt: ‘Ik begin nog een keer met de lectuur van Rome en van God. Hoe veel nieuws openbaart zich nog aan mij, die voor de vierde keer Rome leest. Deze lectuur bezorgt mij een dubbel genot, omdat ik een wonderbaarlijken vriend heb. Dagelijks rijd ik met Zjoekowskij uit, die door en door op Rome verliefd is.’ (Aan Danilewskij, 5 Februari 1839).

In den herfst van 1839 keert Gogolj eindelijk terug naar Rusland. Maar te Moskou ziet hij in, wat hij verloren heeft. Een bijna ziekelijk heimwee naar Italië ontwaakt in hem. ‘Van het oogenblik af, waarop mijn voet den vaderlandschen grond betreedt, lijkt het mij, alsof ik in den vreemde ben gekomen.’ De ‘Doode Zielen’ worden gedrukt. Hij heeft hierbij moeilijkheden met de censuur. ‘O, wat heb ik mijn stille hoekje te Rome noodig, waar geen opwinding en geen ergernis doordringen. Maar wat moest ik doen? Ik had geen middelen meer. Ik dacht, dat ik hier alles in orde zou brengen en dan terugkeeren.’ Het is hem, alsof hem te Moskou de lucht en de hemel van Rome ontbreken. ‘God, had ik ooit kunnen denken, dat ik zooveel ellende na mijn terugkeer naar Rusland zou moeten verduren!’

Eindelijk verschaft Zjoekowskij hem de noodige middelen voor een reis naar Italië. Gogolj juicht en snelt terug naar ‘zijn Rome’. Nu treedt bij hem geheel en al het ethische op den voorgrond. De schoone stad, die hem eens zóó in verrukking bracht, dat hij haar met den hemel zelf vergeleek, - ‘wie in Italië is geweest, zal niet willen afdalen naar de aarde,’ - verbleekt: ‘Noch Rome noch de Italiaansche hemel maken indruk op mij.’

Het is de nieuwe wereld van de religieus-ethische ideeën, die hem omvangt. Hij gelooft, dat hij door God is geroepen om de totaliteit van den Russischen mensch te bewerkstelligen, en door nieuwe scheppingen het nut van de menschheid te dienen of, zooals hij zich later uitdrukte: ‘een hymne op de goddelijke schoonheid te zingen.’

De eeuwige stad, ja Italië verbleekt voor het licht, dat hij nu in

zichzelf meent te bespeuren, en dat hem naar Palestina trekt. Zijn gedachten bepalen zich hoe langer hoe meer tot het godsdienstige. In begin 1848 wordt eindelijk zijn vurige wensch vervuld: hij reist naar het Heilige land. Nog eenmaal trekken de schoonheden van Italië aan zijn oog voorbij. Maar Gogolj's blik is thans naar binnen gekeerd. Hij kent het ‘vaderland van zijn ziel’ niet meer....

En toch had Gogolj oneindig veel aan Italië te danken. Evenals Goethe had hij alleen te Rome gevoeld, wat eigenlijk het menschzijn is. Tot het geluk van deze gewaarwording is hij later nooit meer gekomen. In Italië ontdekte hij zichzelf, maar ook Rusland. In Italië wordt hem de antieke idee van de menschelijke humanitas geopenbaard:

‘Deze massa van ondergegane werelden, die zich op wonderbaarlijke wijze met de eeuwig bloeiende natuur vermengden, dit alles bestaat slechts met het doel om de wereld wakker te schudden en de bewoners van het Noorden van tijd tot tijd als in een droom dit Zuiden te laten zien; het bestaat slechts opdat de gedachte er aan den Noorderling uit het koude leven en uit al de bedrijvigheid, die de ziel doet verharden en verstarren, zal rukken en hem boven zichzelf zal opheffen, door een plotseling lichtend uitzicht door den toover van een helderen maannacht, door het in schoonheid stervende Venetië, door het wonderlijk onzichtbare licht des hemels of de heerlijk zachte lucht, opdat hij tenminste *éénmaal* in zijn leven een *schoon mensch* kan zijn.’

Ieder volk ontdekt in Italië wat hem na en verwant voorkomt. Al moge de ervaring van de Duitschers in Italië rijker, die van de Franschen geestrijker, die van de Engelschen innerlijker zijn geweest, die van de Russen echter was van meer directen aard.

Uit het zich verdiepen in het verleden van Italië, uit het beleven van het Italië van hun tijd vormde zich het Russische Europeanisme, waarvan de bewoner van St. Petersburg de meest volmaakte belichaming werd.

Weliswaar had deze Russische Europeaan aan Frankrijk en Duitschland de voornaamste geestelijke prikkels te danken, de meest gelukkigmakende verrijking van de ziel ervoer hij in het klassieke land. Aan het ‘aardsche Elysium’ dankten de Russische Europeanen ‘de waarachtige vreugde aan het bestaan,’

het directe begrijpen van de schoonheid van de natuur en de kunst, het geloof aan een nieuwe menschwording. Evenals Gogolj konden de meeste Russische reizigers na Italië bezocht te hebben van zichzelf zeggen: ‘Ik deed inderdaad een trotsche ontdekking: namelijk dat men veel beter kan zijn dan de mensch gewoonlijk is.’

ALFRED A. HACKEL

De wiskunde op het A-Gymnasium

De wensch van den aftredenden Leidschen Rector Magnificus, dat er een actie zou ontstaan om te komen tot afschaffing van het wiskunde-onderwijs op de A-afdeeling van het Gymnasium, is eenigermate vervuld: kamerleden hebben hun instemming met het geuite verlangen betuigd en de Minister van Onderwijs heeft een onderzoek beloofd.

Het is natuurlijk heelemaal niet noodzakelijk, dat hieruit eenige daad zal voortvloeien: zoo gemakkelijk komen wijzigingen in ons onderwijs in den regel niet tot stand. Maar Zijne Excellentie legt nu eenmaal een duidelijke voorliefde aan den dag om in afwachting van een definitieve regeling van de gecompliceerde materie van het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs partieele wijzigingen in de vigeerende wet tot stand te brengen en men moet daarom ongetwijfeld rekening houden met de mogelijkheid, dat er eerlang een of andere maatregel ten aanzien van het wiskunde-onderwijs op het Gymnasium zal worden genomen.

Het is de bedoeling van dit artikel om voor dit geval door een nadere uitwerking van de denkbeelden, die een Stem uit de Redactie in het Novembernummer van den vorigen jaargang heeft ontwikkeld, een waarschuwing te laten hooren tegen inwilliging van den te Leiden geuiten wensch.

Met opzet wordt die waarschuwing hier uitgesproken en niet in een onderwijsblad. De schrijver leeft namelijk in de overtuiging, dat de strijd om de wiskunde op het Gymnasium-A zoo veel dieper gaat en zoo veel algemeener van aard is, dan men gewoonlijk aanneemt, dat hij de aandacht van het algemeen geestelijk belangstellend publiek verdient. Het gaat naar zijn meening niet zoozeer om de bijzondere vraag, of een bepaald vak op een bepaalde inrichting van onderwijs gedurende enkele uren per

week al dan niet zal worden gegeven, maar om de veel meer algemeene kwestie, of de regeling van ons onderwijs in steeds toenemende mate zal worden beheerscht door het onzalige denkbeeld van een tegenstelling tusschen wat men in de practijk als A- en B-richtingen van studie pleegt te onderscheiden, door de noodlottige opvatting, dat de aanstaande beoefenaar van letteren, wijsbegeerte, godgeleerdheid en rechtswetenschap reeds in het V.H.O. noodzakelijk een andere opleiding moet genieten dan wie later wiskunde, natuurwetenschappen of techniek (onder welke beide laatste de medische wetenschap begrepen kan worden) zal geen studeeren.

Reeds lang lijdt ons onderwijs onder dezen waan. Het populaire vooroordeel, dat de aanwezigheid van een voldoende begaafdheid om aan te leeren wat de school op het gebied van taal- en letterkunde geeft, in den regel zou worden gecompenseerd door een tekort aan vermogen om te voldoen aan de eischen, die zij voor wiskunde en natuurwetenschappen stelt en omgekeerd, hoewel door de practijk van het onderwijs onophoudelijk weerlegd en door de psychologische paedagogiek voor ongegrond verklaard, oefent onverzwakt zijn invloed uit. Men meent nog maar al te vaak, dat het voor iemand, die de wis- en natuurkundige vakken zonder groote inspanning beheerscht, tijdverlies is, zich ook nog met oude talen bezig te houden en acht het op zijn best om redenen van practischen aard gewenscht, dat hij van de moderne iets leert; en men zou leerlingen, die er meer moeite mee hebben, zich mathematische en natuurwetenschappelijke denkwijzen eigen te maken, maar liefst geheel willen ontslaan van de verplichting, zich hiervoor eenige inspanning te getroosten.

De gevolgen van deze opvatting drukken reeds lang een onmiskenbaren stempel op het intellectueele leven van ons land in den vorm van een bij geestelijk overigens voldoend ontwikkelden niet zelden voorkomend gemis aan begrip en waardeering voor wetenschappen, die tot een andere studierichting dan de hunne behooren. Het is geen uitzondering, dat men in B-kringen (om dien dwazen term dan ook maar eens te gebruiken) een zekere minachting aantreft voor ieder vak, dat niet tot wiskunde of natuurwetenschappen behoort of er althans niet naar streeft, de denkwijzen daarvan aan te nemen; en het gebeurt nog veel vaker, dat A-menschen (het is bedroevend, dat men ze zoo moet

aanduiden) een volslagen gemis aan begrip voor de geestelijke waarde van mathematisch, natuurwetenschappelijk of technisch werk aan den dag leggen. De eerste categorie waant zich maar al te vaak in het uitsluitend bezit van het intellect, de tweede beschouwt zich maar al te graag als de eigenlijke dragers van de cultuur.

Deze dingen zijn natuurlijk ten deele het gevolg van de strenge specialiseering van ons hooger onderwijs, met name van het ontbreken van een algemeene in wetenschappelijk denken oriënteerende propaedeuse. Maar de wortel van het kwaad ligt dieper: de splitsing van het Gymnasium in een A- en een B-afdeeling, de bevordering van de H.B.S. tot partieele inrichting van voorbereidend hooger onderwijs en daarna weer de splitsing van ook dit schooltype in twee richtingen, die al door haar namen haar eenzijdigheid demonstreeren, wekken reeds bij schoolkinderen de fatale gedachte op, dat er een onoverbrugbare klove zou moeten gapen tusschen wat men in een van de meest onzuivere tegenstellingen, die ook gemaakt werden, natuur- en geesteswetenschappen noemt.

Op dezen weg, die ons steeds verder afvoert van het ideaal van de een- en ondeelbare school voor Voorbereidend Hooger Onderwijs, die toegang zou kunnen verleenen tot alle studierichtingen, willen de aanhangers van den Leidschen wensch een nieuwen stap zetten. Dat lokt tegenstand uit; het is een tegenstand, die niet berust op het door buitenstaanders gewoonlijk met zoo goedkoop en welwillend medelijden geconstateerd onvermogen van de docenten van een bepaald vak, genoegen te nemen met een verzwakking van de positie, die het in het schoolsysteem inneemt, maar op de overtuiging van de verwerpelijkheid van het beginsel, waaruit het geuite verlangen voortkomt; daarom zijn het waarlijk niet alleen wiskundigen, die men er tegen op kan hooren komen; menig jurist, litterator of theoloog komt met hen in verzet tegen een maatregel, die in hun oog een verminking van de gymnasiale cultuur zou beduiden.

De hierboven uitgesproken principieele afwijzing van een verdere doorvoering van de vakspecialiseering in het V.H.O. ontzenuwt uiteraard de klachten niet, die het verlangen, de A-gymnasiasten van wiskunde-onderwijs ontheven te zien, hebben

opgewekt. Dat is voor de strekking van het hier te leveren betoog echter ook niet noodig; het blijft geldig, wanneer de gegrondheid van die klachten ex suppositione wordt erkend, omdat het het enthymeem der tegenstanders: ‘het wiskunde-onderwijs op het A-gymnasium heeft een onvoldoend nuttig effect; dus moet het worden afgeschaft’, niet aantast in de praemisse, maar in de conclusie. Laat het waar zijn, dat de resultaten van het wiskunde-onderwijs niet in overeenstemming zijn met de door docenten en leerlingen ten koste gelegde energie, dan volgt daaruit niet, dat het vak van het leerplan zou moeten worden geschrapt, zoolang niet is komen vast te staan, dat het in zijn leerstof en zijn methode niet nog wijziging en verbetering zou kunnen aanbrengen.

Zij, die zonder meer behoud van den bestaanden toestand bepleiten, nemen gewoonlijk wat al te grif aan, dat die wijziging en die verbetering evenmin mogelijk als noodig zijn. Zij achten het juist, dat de wiskunde, die aan de A-leerlingen wordt geboden, slechts in omvang, maar niet in aard verschilt van die op de B-afdeeling wordt onderwezen en dat dus het aankweeken van een zekere vaardigheid in het oplossen van vraagstukken als de hoofdzaak wordt beschouwd en zij meenen, dat de mate, waarin die vaardigheid zich laat ontwikkelen, conclusies aangaande intellectueele begaafdheid veroorlooft.

Er bestaan gegronde redenen, de juistheid van deze zienswijze in twijfel te trekken. Men kan vragen, of het wel zin heeft om leerlingen, die in hun latere studie geen technische bedrevenheid in het hanteeren van mathematische methoden noodig zullen hebben, de routine in het oplossen van vraagstukken bij te brengen, die voor de overgroote meerderheid het gemis aan spontaan uitvindersvermogen moet vergoeden; men kan van meening zijn, dat de beschikbare tijd beter zou worden besteed, wanneer het wiskunde-onderwijs zich meer dan tot dusver de ontwikkeling van zekere principieele inzichten in den aard van het mathematische denken ten doel stelde en er bovendien meer naar streefde, de cultuurhistorische beteekenis van dat denken tot haar recht te doen komen, kortom, wanneer het minder in technischen en meer in humanistischen zin werd gegeven.

Een zoodanig wiskunde-onderwijs zou in dubbel opzicht anders georiënteerd moeten zijn dan het tot dusver gangbare: het zou

eenerzijds voeling moeten houden met de theoretische logica, anderzijds met de historie; daartegenover zou het zich in den omvang der zuiver wiskundige leerstof een zoo sterke beperking kunnen opleggen, dat slechts een geringe uitbreiding van het in de vier aan de splitsing der beide afdeelingen voorafgaande jaren behandelde noodig zou zijn om het gestelde doel te kunnen bereiken.

Het is hier weliswaar de plaats, de denkbaarheid van humanistisch wiskunde-onderwijs te poneeren en de wenschelijkheid ervan te betoogen, maar niet om in details uiteen te zetten, hoe het zou moeten worden ingericht. Daarom worde volstaan met enkele grepen uit de mogelijkheden, die zich hierbij voordoen.

In de allereerste plaats moet worden gedacht aan een behandeling van de hoofdzaken der Grieksche wiskunde met het doel, eenerzijds den kijk op de Grieksche cultuur ruimer te maken dan bij een uitsluitend op litteraire en politisch-historische gezichtspunten gerichte klassieke opleiding mogelijk is; anderzijds een inleiding te geven tot een diepergaande beschouwing van de axiomatische fundeering van de elementaire wiskunde. Bij voldoende competentie van den docent zou de kennismaking met de Grieksche wiskunde kunnen geschieden aan de hand van de lectuur van een mathematisch werk in de oorspronkelijke taal.

Hierna openen zich twee wegen: vooreerst kan de gewekte historische belangstelling in het tot stand komen van mathematische begrips-en methodevorming worden aangewakkerd door ook eenig inzicht te geven in de prae-Helleensche phasen van ontwikkeling van getalbegrip, teltaal en cijferschrift en door bepaalde onderwerpen uit de elementaire wiskunde in hun lateren groei te vervolgen; vervolgens echter kan de kennismaking met de logische grondslagen der tot dusver op meer intuïtieve wijze beoefende gedeelten der wiskunde worden uitgebreid tot een bestudeering van de structuur van de mathematische redeneering, waardoor steun zou kunnen worden verleend aan een inleiding in de theoretische logica, zoowel in haar klassieken vorm als in haar moderne symbolische gedaante. De beschouwing der mathematische bewijsmethoden zou als tegenhanger een uiteenzetting van den aard van het empirisch-inductieve denken der natuurwetenschap kunnen krijgen; analyse en synthese, inductie

en deductie zouden voor den aankomenden student geen klanken zonder zin meer behoeven te zijn. Door een kritische behandeling van verscheidene in de wiskunde gangbare, maar in de vraagstukkenpractijk gewoonlijk minder exact gehanteerde begrippen en door een systematische oefening in het exact formuleeren van definities en stellingen zou een belangrijke gelegenheid tot ontwikkeling van het vermogen tot nauwkeurig en verantwoord spreken worden geschonken.

Het is heel moeilijk in te zien, welke tegenwerpingen vertegenwoordigers der A-faculteiten, die toch voor hunne aanstaande leerlingen zoowel een zoo ruim mogelijke klassieke vorming als een degelijke formeele propaedeuse in wetenschappelijk denken en spreken wenschelijk zullen moeten achten, zouden kunnen inbrengen tegen een wiskunde-onderwijs, dat op de uiteengezette beginselen zou berusten; nog moeilijker echter, op welken grond zij er bezwaar tegen zouden kunnen maken, indien een leerling, die den toets van een aldus georiënteerde opleiding niet zou kunnen doorstaan, van de universiteit werd geweerd.

Moge daarom ieder, die zich geroepen voelt, de afschaffing van de wiskunde op het A-gymnasium te bepleiten, overwegen of hij het voor zich zelf kan verantwoorden, haar verwijdering te eischen, zoolang zij nog de kostbare mogelijkheden van ontwikkeling bezit, waarvan hier een korte schets is beproefd.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kalma's overzicht der geschiedenis van Friesland

D. Kalma, Skiednis fen Fryslan. In gearfetting. Dokkum 1935.

Drie jaren lang heeft de schr., naar zijn eigen getuigenis, bijna al zijn vrijen tijd besteed aan het samenstellen van dit overzicht der Friesche geschiedenis. Nu hij er op terugziet, lijken ze hem, ook al weer volgens eigen verzekering, een zware periode. Het is te begrijpen. Voor ieder wetenschappelijk mensch met een levendigen geest wordt het spoedig vermoeiend steeds bezig te zijn met wat anderen aan het licht gebracht hebben en zelf niet eens op ontdekking uit te mogen gaan; bovendien deze schrijver, die zich onder verdenking wist van zijn nationaal enthousiasme en zijn verbeelding niet altijd te beheerschen, heeft zich als historisch auteur heel wat onvrijer moeten gevoelen dan anderen, die niet belast zijn met een zekere reputatie als nationalistisch voorvechter en schepper van belletristisch werk. Hij heeft het echter zijn taak geacht zijn stamgenooten een boek in hun eigen taal voor te leggen, waarin de niet-vakkundige bijeen kan vinden wat als Friesche geschiedenis wetenschappelijk aanvaardbaar is. Een boek dus, onderrichtend door wat er in staat, maar ook door wat er in weggelaten is. Want Ubbo Emmius moge voor ruim drie eeuwen geweldig opgeruimd hebben onder de kinderlijke versierselen, waarmee men eens het Friesche verleden opgesmukt had, een neiging om deze weer van den rommelzolder te halen of om aan nieuwe naieve historische snuisterijen een plaats te geven bestaat in de volksliteratuur nog altijd.

Over het algemeen lijkt mij het boek van Kalma geslaagd; het is welgeordend en duidelijk, geschreven in een meestal bescheiden stijl en aangenaam om te lezen, geschikt dunkt me

voor hen, voor wie het bestemd is. De schr. heeft conscientieus gewerkt, al zijn hier en daar wel eens foutjes aan zijn pen ontglipt; het aantal dier bepaalde kleine onjuistheden gaat echter de maat niet te boven van die, welke men een schrijver van bijna 350 bladzijden druks behoort te vergeven. Enkele daarvan teekenen een schr. die niet gedurig in persoonlijke aanraking met de bronnen geweest is (zoo, wanneer hij bisschop Hartbert *drie* broeders met stukken van het oude Drente laat begiftigen) en die zekere defecten heeft in zijn kennis van de algemeene historie (zoo, waar hij meedeelt, dat sedert 1338 door de keuze der keurvorsten iemand reeds den titel van keizer kreeg). Ze mogen hem niet te zwaar aangerekend worden: Kalma presenteert zich niet als zelfstandig onderzoeker en evenmin eischt hij met zijn boek een plaats in het gilde der eigenlijke historici voor zich op. Hij heeft zich niet aan de geschiedenis gegeven om der geschiedenis wille, voor hem is deze 'allereerst bezielende kracht in leven en strijd'. Bij hem staat niet op den voorgrond de lust om te weten, wat er eigenlijk gebeurd is: 'feiten zijn slechts feiten; het komt aan op den wil en de bereidheid om te begrijpen, en die heeft niemand zonder de liefde', zooals hij in zijn voorbericht verklaart.

Nu heeft dit er niet toe geleid, dat hij zooveel mogelijk voor de 'feiten' uit den weg is gegaan. Integendeel, een groot deel van zijn boek staat er vol van, misschien wel eens voller dan den lezers voor wie hij schrijft, lief is. Evenmin heeft hij vermeden onverkwikkelijke feiten uit de Friesche geschiedenis onder de oogen te zien, al doet hij dit dikwijls wat vergoelijkend. Maar toch, het komt mij voor, dat hij zich het behagelijkst gevoeld heeft daar, waar een liefdevol verstaan door de 'feiten' het minst gehinderd wordt. Verreweg het uitvoerigst is hij over den tijd, waarvan wij het minste weten; als men al ruim een derde gedeelte van het gansche boek gelezen heeft, is men het jaar duizend nog niet goed voorbij. Hiervóór beweegt hij zich, dunkt mij, met te groot gemak en gevoelt hij zich al te wel thuis met personen, van wie we in werkelijkheid door middel van de bewaarde gegevens niet meer dan een neveligen omtrek vermogen te onderscheiden. Hij kent 'den Germaan'. Deze is van het bekende standaardtype: krachtig, trouw, eenvoudig, vrijheidlievend, met eerbied voor eigen en anderer overtuiging

en bijgevolg gezond democratisch. Vreemd overigens is dat type ons niet; we weten, hoe het samengesteld wordt: voornamelijk uit de korte generalisaties van Tacitus, waaronder de bewoners der streken van de Noordzee tot den Weichsel samengevat worden; uit voorstellingen in dicht en proza van vele eeuwen later, welke met verwaarloozing van het verschil van tijd en plaats daarbij aangepast worden. Al te veel wil ik hier niet van zeggen, want behalve onzen schr. zijn er nog wel meer geleerde en overigens niet onverstandige mannen, die ook meenen 'den Germaan' te kennen. Maar niet alle bouwen ze daarop zoo veel als onze auteur, die de Friezen als Germanen 'bij uitstek' beschouwt, als lieden, die geaardheid en instellingen van hun voorvaderen buitengewoon taai bewaard hebben. Friesche wetten, waarvan we slechts weten, dat ze zeker na het jaar duizend van kracht waren, weerspiegelen voor hem nog het Germaansche wezen uit den Romeinschen tijd; in het Friesche 'bodthing' herkent hij een Germaansch 'geboden ding' (waar het niets op lijkt); de eigenaardige Friesche rechtsambtenaar, de 'asega', doet hem denken aan priesterlijke rechters, zooals bij de Germanen in hun heidenschen tijd in zwang zouden zijn geweest, en zelfs in de binnenlandsche twisten uit het laatst der middeleeuwen speurt hij nog overblijfselen van het 'Oudgermaansche veeterecht'. De afstanden verdwijnen hier; en dat ook die van het heden naar het verleden. Dicht komen we te staan bij Redbad (Radbod) - 'onze koning' noemt de schr. hem -, wiens trouw zijn noodlot zou zijn geworden, meer held dan staatsman. Wat hem in en de zijnen is omgegaan, voor twaalf en een halve eeuw gedurende hun strijd tegen Frankische heerschers, kunnen Friezen nog thans nabeleven, meent de schr.: 'den heldhaftigen wil, de streelende hoop, de doffe benauwenis, het onontkoombare einde'. Hun hart trekt dan ook naar Redbad, meer nog dan naar Aldgils, den anderen der twee Friesche koningen, die wij kennen. Kennen, dat wil zeggen, zooals wij menschen kennen, van wier lotgevallen wij iets - bij Aldgils zoo goed als niets - en verder een enkele anecdote gehoord hebben. Medegevoelen, vertrouwdheid met zulke figuren en hun omstandigheden moet zich wel richten op hetgeen men daarin uit eigen verbeelding en van eigen tijd uit geprojecteerd heeft. Waar vandaan ook weet de schr., dat Karel de Groote

zoo anders was als Napoleon; dat hij iemand geweest is, die ‘rustig en wijs de zaken aanziet’, die ‘niet organiseert om te overwinnen, maar overwint om te overwinnen’; in wien men vindt ‘al de heldhaftigheid, doch ook de bezonkenheid van den Germanenkoning’? Bij dit laatste past niet heel goed - ik noem maar iets - wat Karel's lofprijzende biograaf, Einhard, niet kan verzwijgen, ‘dat hij zoo spraakzaam was, dat hij wel babbelachtig leek’. En vreemd lijkt mij dat de hardnekkigheid, waarmee hij er naar gestreefd heeft om het Saksenvolk te onderwerpen, uit organiseerlust is voortgekomen. Veel te veel klinkt hier telkens het thema door, dat de Germaansche volksaard, die dan bij de Friezen bijzonder diep ingeworteld moet zijn, eigenaardigheden in het vroegere volksbestaan verklaart. Dat het ‘leenstelsel’ - waaronder de schr. ook allerlei begrijpt, dat er niet bij behoort en dat hij voor buitengewoon verderfelijk houdt - bij de Friezen niet tot ontwikkeling gekomen is, mag men toch niet, met hem, toeschrijven aan een innerlijk geestelijk verzet.

Ik wil op dit punt en op andere, waarmee ik me niet kan vereenigen, verder niet doorgaan. Liever voeg ik er aan toe, dat waar de schr. verder in de historie komt en waar een rijker en betrouwbaarder overlevering zijn onmiskenbaar streven om de grenzen van het historisch weten niet te overschrijden ondersteunt, mijn bezwaren veel geringer worden. Over het geheel genomen, schijnt mij de zelfverloochenende arbeid van Kalma, ik herhaal het, een prijzenswaardig resultaat te hebben opgeleverd.

Tenslotte moet mij nog één opmerking van het hart. Het zal den schr. zelf wel opgevallen zijn, toen hij zijn literatuuropgaven neerschreef, hoe weinig namen daarin opgenomen konden worden van personen, die de echte Friezen tot de hunnen willen rekenen. In het voorbericht tot het voortreffelijk boek over ‘De Friesche kleihoeve’ (door den schr. niet genoemd) van den Frieschen onderzoeker Dr. O. Postma, beschrijft deze wat hij ondergaat, wanneer hij van een terp het omringende landschap overziet. ‘Wij zien de oude boeren, het lang vergane geslacht, met de zwaar beladen hooiwagens moeizaam de hoogte beklimmen en een machtig gemeenschapsgevoel, dat heden en verleden als een eenheid omvat, vervult ons geheel. De dichterlijke geest vindt zijn bezieling. Maar’ - gaat hij verder - ‘er is

nog een andere zijde van ons wezen, waarbij we ons niet verliezen in de aandoening der algeheele overgave, maar meer actief wat buiten ons is, hier het verleden, door het begrip tot het onze trachten te maken. Als zoodanig is het dat wij willen weten.’ Doch hoe weinig duurzaams heeft dit willen weten der Friezen zelf tot nu toe opgeleverd. Een weetlust, die kracht geeft tot geduldige, langdurige geschiedvorsching en tevreden is met een solied, maar uiterlijk pronkloos resultaat, schijnt hier overspoeld te worden door de nationale geestdrift. Studie wil niet recht gedijen, als men van haar bezieling wil ontvangen, men moet ze aan haar schenken in stilte. Of het boek van Kalma vele, of laat het zijn maar weinige, van zijn stamgenooten zich zal doen terugtrekken tot ernstige bestudeering van het verleden van hun land? Ik wil het hopen voor de eere der Friesche geschiedschrijving.

I.H. GOSSES

Buitenlandsch overzicht

Spanje. - Duitschland. - Troonswisseling in Engeland. - Chineesche zaken.

17 Dec. 1936

‘De regeering gaat voort, Madrid te versterken,’ zoo werd 23 October gemeld. Hoe lang duurt nu de burgeroorlog reeds voort? Madrid is nog altijd niet genomen. 27 October zeide de *Prawda*: ‘de coördinatie-commissie kan voortgaan de comedie der niet-inmenging te spelen; zij moet geen hoop koesteren, dat Rusland daaraan zal meedoen.’ 28 October vergaderde die commissie. De Portugeesche regeering had eene nota gepubliceerd, waarin verklaard werd dat de burgeroorlog in Spanje het gevolg was van den Russischen invloed in de Spaansche aangelegenheden, en dat Rusland trachtte door dezen binnenlandschen oorlog Europa in een algemeenen oorlog te betrekken; terwijl Rusland beweerde stellig overtuigd te zijn, dat de regeeringen die met de opstandige generaals sympathiseerden, zijn voortgegaan hen in overvloed van oorlogstuig te voorzien. De Sowjet-regeering verlangde dus dat een toezicht werd ingesteld op de Spaansche havens en grenzen, en stelde voor, onmiddellijk de beraadslaging over dit onderwerp te openen. Portugal weigerde dit Russische voorstel te aanvaarden. Italië en Duitschland wierpen alle beschuldigingen verre van zich. Frankrijk zou ieder plan tot uitvoerbare contrôle bestudeeren en deelnemen aan alle maatregelen waarmede andere regeeringen instemmen. Den 29sten October zeide in het Lagerhuis Attlee, dat de niet-inmenging mislukt was en men er een einde aan diende te maken. De arbeiderspartij eischte herstel van de normale internationale betrekkingen. De democratie wijkt voortdurend voor bedreigingen terug. ‘Dat is niet de weg die leidt tot de

veiligheid van Engeland.' Maar Baldwin waarschuwde tegen de gevaren, die een communistisch-fascistische controverse voor de veiligheid van Europa zou medebrengen, en daarmede werd een debat besloten, dat ook in den vervolge tot geen enkel nieuw gezichtspunt meer aanleiding heeft vermogen te geven. De communistisch-fascistische controverse duurt voort, met het dat Baldwin bezworen wilde hebben, en die op Spanje's rampzalig hoofd schijnt te moeten worden uitgevochten. De tegengestelde krachten van communisme en fascisme bestrijden elkander nog steeds, en met toenemende hevigheid.

De onrust in België schijnt door de krachtige houding die van Zeeland heeft aangenomen, geluwd, als is zij nog niet geheel geweken. Het mysterieuze bezoek van Ciano aan Duitschland heeft in zekere mate opheldering verkregen. Duitschland heeft herhaaldelijk beweerd, Sowjet-Rusland als een barbaarschen, althans Aziatischen staat te moeten beschouwen, die buiten alle Europeesche aangelegenheden moet worden gesloten. Deze Duitsche opvatting is nu door Italië aanvaard; het zal in alle onderhandelingen met westersche mogenheden dit, nu gemeenschappelijk geworden, standpunt voorstaan. Een autonoom Catalonië zou in geen geval door Italië worden erkend, en Duitschland heeft nu verklaard dit evenmin te zullen doen. Ten opzichte van Oostenrijk en de overige Donau-aangelegenheden is overeenstemming bereikt. Het Italiaansch imperium in Abessinië is door Duitschland erkend.

De belangstelling der wereld verplaatste zich naar Amerika, waar Roosevelt zijn eclatante electorale overwinning behaalde. Onderwijl hield Eden in het Lagerhuis op 5 November een belangrijke rede, waarbij hij waarschuwde, dat Mussolini's opvatting als zou de Middellandsche Zee-route voor Engeland slechts van ondergeschikt belang zijn, door de Britsche regeering niet werd gedeeld. Engeland had thans zijn herbewapening hervat. Wat Frankrijk betreft, beschouwt Engeland de verplichting van Locarno als niet vervallen. Het zal die ook tegenover België gestand doen. Met instemming begroette het Lagerhuis de verzekering dat de regeering besloten was Engelands traditioneele staatkunde te handhaven.

Den 14den November legde Duitschland bij de hoven te Londen, Parijs, Rome, Brussel, Praag, Warschau, Kopenhagen, Stockholm, Kowno, Boekarest, Belgrado, Boedapest en 's-Gravenhage de verklaring af, dat het de commissies, die zijn ingesteld tot internationalisatie van de Elbe, Oder, Njemen, Donau, en tot herziening van de te voren reeds bestaande conventie van Mannheim omtrent den Rijn, niet langer erkent. Daardoor vervalt de deelneming van Duitschland aan de rivier-commissies ingevolge het tractaat van Versailles ingesteld; de volmachten der Duitsche gedelegeerden zijn niet langer van kracht. De Duitsche regeering deelt de volgende door haar nieuw getroffen regeling mede:

De scheepvaart op de op Duitsch gebied liggende waterwegen staat open voor alle met het Duitsche Rijk in vrede levende staten.

Er wordt geen onderscheid gemaakt tusschen Duitsche en buitenlandsche schepen. Dit geldt ook voor de scheepvaartgelden.

De Duitsche regeering onderstelt, dat op de waterwegen van de andere betrokken staten wederkeerigheid verleend wordt. Zij zal met de autoriteiten van de andere aan de waterwegen gelegen staten gemeenschappelijke problemen bespreken en daarover eventueel overeenkomsten afsluiten.

Deze drastische Duitsche methode ging aan de reeds bepaalde bijeenkomst der centrale Rijnvaartcommissie te Straatsburg vooraf, welke bestemd was, de bepalingen van het verdrag van Versailles door andere te vervangen. Duitschland heeft het onlangs door Turkije gestelde voorbeeld niet gevolgd. - Wat later (25 Nov.) sloot Duitschland met Japan eene overeenkomst tot onderlinge verdediging tegen het beide staten bedreigende communisme. Italië heet voornemens zich daarbij te zullen aansluiten, indien Japan, in ruil voor de erkenning van Mantsjoekwo door Italië, de verovering van Abessinië door Italië wil erkennen.

In December werd openbaar, dat de koning van Engeland Baldwin geraadpleegd had over zijn voornemen een huwelijk met de (tweemaal gescheiden) mevrouw Simpson (niet van vorstelijken bloede) aan te gaan; de bezwaren tegen dit huwelijk, die het Engelsche volk zeer zeker zou gevoelen, zouden slechts bij

speciale wet op te heffen zijn; was de Britsche regeering en waren de Dominions tot totstandkoming eener dergelijke wet bereid de hand te leenen? Baldwin moest zeggen van neen, maar de koning bleek desniettemin van zijn voornemen geen afstand te willen doen.

Den 4den December gaf Baldwin in het Lagerhuis de volgende inlichting:

> De huwelijksaangelegenheden van vorstelijke personen worden in Engeland geregeld door de Royal Marriage-act van 1772: geen vorstelijke persoon kan huwen zonder toestemming des konings onder diens eigen zegel. Maar ten opzichte van den koning zelf bepaalt de wet niets. De koning heeft niemands toestemming noodig om een huwelijk aan te gaan, maar de vrouw die hij tot zijn echtgenoote verheft wordt daardoor tevens koningin van Engeland, en de kinderen uit dat huwelijk geboren komen in aanmerking voor de troonsopvolging in de directe lijn. Er is slechts één weg om deze bij de wet geregelde gevolgen op te heffen. De regeering is niet voornemens aan bijzondere wetgeving voor dit doel hare medewerking te verleenen.

Hiermede was het conflict gesteld dat Eduard VIII genoodzaakt heeft den 10den December afstand te doen van den troon. George VI, tot dusver hertog van York, is hem opgevolgd. De troonswisseling heeft zich op ordelijke wijze kunnen voltrekken; men mag de wijze waarop het Britsche volk zijne beproeving doorstaan heeft, benijden.

12 December namen muitende troepen in Sjen-si, onder leiding van maarschalk Tsjang Sjoe-liang, den opperbevelhebber van de legers der centrale regeering te Nanking en feitelijken dictator van het grootste deel van China, maarschalk Tsjiang Kai-sjek, te Sian-foe, hoofdstad van de provincie Sjen-si, gevangen. De zoon van maarschalk Tsjang Sjoe-liang eischte onmiddellijke oorlogsverklaring aan Japan. Heeft wellicht Tsjiang Kai-sjek zich *laten* gevangen nemen? Hem is ten minste geen haar gekrenkt. Tokio laat verluiden dat de samenwerking van Tsjang Sjoe-liang met de Chineesche communisten Japan sterk verontrust; de Spaansche burgeroorlog zou in China herhaald kunnen worden; medewerking van Japan met Noord-China ter gemeenschappelijke verdediging tegen het communisme heet urgenter dan ooit. Nadere berichten zeggen dat Tsjiang Kai-sjek niet met de muitende troepen in onderhandeling wenscht

te treden, zonder dat de centrale regeering te Nanking daaraan deelneemt. Intusschen heeft deze besloten naar Sian-foe eene strafexpeditie te zenden, ja er schijnt door die expeditie reeds hevig te zijn gevochten. Te Sjanghai acht men evenwel een ingrijpen van Tokio vooralsnog onwaarschijnlijk.

C.

Bibliographie

Georges Bernanos, Journal d'un curé de campagne, - Plon, Paris.

De dorpspastoor heeft naar het lichaam alles tegen. Om zich temidden van de vijandige krachten der wereld op de been te houden schrijft hij dit dagboek. Het valt den lezer niet te moeilijk, deze fictie te aanvaarden, ja erin te gelooven, al worden de roerselen van zijn omgeving hem niet alle duidelijk. Het is een werk van den geest tot den geest. De geest is die van het strijdbare katholicisme en de niet-katholiek geeft zich niet gemakkelijk gewonnen.

Van alle kanten wordt het geloof van den jongen geestelijke belaagd, op wien een alcoholische herediteit drukt. Hij sterft aan een maagkanker en de korte baan tusschen de geboorte in een kring, bezoedeld door zonde en drank, en den dood in de schokkendste omstandigheden is een hel. Van zijn debuut, Sous le soleil de Satan, af wordt Bernanos door de gedachte aan den lichamelijken duivel bezeten. Het satanisme omgeeft dezen geestelijke als een brandend braambosch. Het brandt ook in hem en heel zijn worsteling is erop gericht, de demonen die hij in het bloed draagt uit te bannen. In dezen zelfstrijd stijgt de toon gemakkelijk tot dien van de Apokalyps, waarmee een soms uit de verhaalde feiten zelf voortkomende humor vol verve niet vloekt. Hij komt daarmee in de buurt van Léon Bloy en de bovennatuurlijke inslag van dit geschrift stelt het bij die essais, waarvan de niet sterk in de schoenen staande geloovige de lezing mijdt.

Er wordt veel geredetwist tot verheldering van de verdwaalde ziel en wat hierin pathetisch is ontspruit aan het karakter van den strijd, waarvoor de kunstkracht van den schrijver wijkt. Wat in dit dagboek zwak, eentonig of opgeblazen is kan gereedelijk aan den pastoor geweten worden. Aan Bernanos komt de eer toe, deze vereenzelviging mogelijk te maken, met andere woorden zich in zoo ver te laten vergeten als hij de zich toegemeten ruimte vult. Waar hij te kort schiet wordt men zich Bernanos' medewerking bij het oproepen van deze beelden eerst bewust.

H. de Montherlant, Les jeunes filles, roman. - Grasset, Paris.

De ontwikkeling van Montherlant beschrijft een zigzaglijn. De oorlog is zijn eerste ervaring geweest. Hij leerde er de exaltatie van het eigen wezen, den zin voor kracht en het maximum aantal wentelingen van den motor ter opzweeping van een vitalisme, dat wij ook hebben gekend,

den hang naar het gloeiende leven in afkeer van sleur en tot het volledig bezit nemen van zich zelf. Het gevaar van deze onverzoenlijkheid heeft hij bemind. Hij dronk er zich bij wijlen een roes aan en de gideaansche leer van het 'gevaarlijk leven' sleepte hem mee. Montherlant deelde met Gide ook den lust in zelfontvluchting tot zelfvermeestering en den weerzin van de belemmering, die alle bezit en het inperken van anderer vrijheid medebrengt. In opeenvolgende boeken heeft hij aan die opzichtige spieraanbidding en de onvermijdelijke verdorring van het hart uiting gegeven.

Deze verdorring in het wrange besef van de vruchteloosheid der experimenten drong hem tot zelfinkeer. Na het sportieve van lichaamsbeheersching in volharding en behendigheid tot in de vervoering gevierd te hebben kwam hij tot de suprematie van de geestelijke krachten. Mystisch getinte godsdienstige waarden schenen vat op hem te krijgen en voor de zedelijke wenschte hij zich niet te sluiten. En elk stadium in deze schijnbaar wanordelijke evolutie werd het thema voor een nieuw boek, al verstreken enkele jaren, waarin niets van hem verscheen. Elke ervaring, naar eigen voorgeven tot den bodem, dat is: tot het breekpunt doorleefd, was hem aanleiding zich zelf nauwkeuriger in kaart te brengen. In weerwil van die nauwkeurigheid ging hij moedwillig eenzijdig te werk: met elk nieuw werk scheen hij het vorige af te koopen en daarop wraak te nemen.

Dit boek bestaat grootendeels uit brieven, door meisjes uit de Fransche provincie den libertijn en schrijver Costa geschreven. Deze meisjes dwepen met hem op hun manier, den lezer verschijnen ze als doortrapte gansjes. In deze ontboezemingen gaan ze tot extreme onwaardigheid. Costa gedraagt zich daartegenover met nog grootere onbeschaamdheid. Costa is een dwaas, die de eigen figuur met zelfspot tracht te redden en rechtvaardigen. Montherlant, niet geheel vreemd aan hem! -, weet daarmee de beschuldiging van laaghartigheid niet af te wenden. Voor de rest schorte men het oordeel op: Montherlant belooft een ander werk, nu over de ware liefde!....

André Thérive, Fils du jour. - Grasset, Paris.

Den titel heeft Thérive, leider van de populistische school, aan Paulus ontleend, die de gemeente voorhoudt, dat ze niet van den nacht zijn gelijk de anderen en hen aanspoort te waken en elkander te stichten. Georges Beaucamp en vooral zijn ziekelijke vrouw hebben zich dit woord eigen gemaakt. Zij wijden zich aan een leven van christelijke daden, maar de bewustzijnsvernauwing, die daarvan onafscheidelijk schijnt, keert zich tegen hen, tegen hem vooral, want hij is als gezonde het meest bedrijvig. De kinderen lijden eronder evenals zekere behoeften van het eigen wezen, die het fanatisme van de goede werken voor anderen krampachtig ontkent en Jacques, de oudste zoon, verlaat het ouderlijke dak. Een onoverbrugbare kloof scheidt hem van den plichtsgetrouwen vader. Hij wandelt op het spoor van Tolstoi, al lezen we niet van praktische menschenliefde of ontferming. Maar in de veiligheid van de huiskamer werd het Jacques te benard: ter wille van den nood van een arme vrouw, Jeanne Vigouroux, dienster in een volkseethuis, verlaat hij die rust voor een bestaan van enkel slingering en onvree.

De jongen laat niets meer van zich hooren en de vader, overspannen door de toenemende tegenstelling tusschen leer en leven, prent zich in, dat de vriendin van zijn broer Aimé er meer van weet. In haar tegenwoordigheid en in lugubere omstandigheden, waarvan we in Russische romans van vóór de revolutie tegenhangers gevonden hebben, herneemt die prikkel haar rechten, waartegen de genoemde apostel de getrouwen waarschuwt. In.... liefde doodt hij haar, komt dan terug bij Alice, zijn vrouw, en beide dochtertjes en meldt zich bij de politie.

Er ligt over dit relaas de druk van een onafwendbaar lot, de macht, die met deze figuren speelt en welke hun uit de hand glipt, als ze meenen het daarnaar te kunnen zetten. En Thérive, die zich tot taak heeft gesteld, de taal te zuiveren en het instrument met alle middelen der techniek te bespelen, toont zich zoowel bedreven in den forschen als den geschakeerden aanslag. Van dezen getuigt een zinnetje over het wakker worden van Jeanne en Jacques: ils se contemplèrent l'un l'autre, comme s'ils se reconnaissaient.

Ramon Fernandez, l'Homme est-il humain? - N.R.F., Paris.

Ramon Fernandez aarzelde alvorens uit het partij kiezen voor het socialisme in den ruimen zin van het woord feitelijke conclusies te trekken. Het was hem onmogelijk zich in een partij te laten inlijven en van die onmogelijkheid legt hij in dit geschrift rekenschap af. Ik wil, zegt hij, wel sterven op een barrikade, maar ik wil niet averechts denken als ik besef dit te doen. Het zwichten van de rede is naar zijn overtuiging een gebrek aan menschelijkheid. Het eigene van den mensch is zich zelf te buiten gaan, wat een aanwijzing geeft voor de aan den titel te hechten beteekenis. Eer dan het individu draagt het menschdom het doel in zich zelf en Fernandez stelt de waarheid van den mensch tegenover de werkelijkheid, de kennis van diens beperktheid tegenover den ‘donkeren drang’ van den strijd tegen het niet-ik. De geest en het leven ontmoeten elkander zoowel in den zin van een duel als van een accoord. De schrijver onderscheidt ‘l'homme contre l'humanité’ en ‘l'homme à l'humanité’ en behandelt in het derde deel de menschelijke waarden.

Van de verdraagzaamheid, ‘geen deugd’, komt hij op den wil tot de macht via ‘de mensch wordt slechts menschelijk door te leeren aarzelen en de mensch aarzelt omdat hij aan de andere menschen denkt.’ Hoe meer de macht verzwakt, des te meer wast de wil. Macht en liefde liggen naast elkaar; over de liefde is het best in den verleden tijd te schrijven. ‘Ces misères.... ont du style, elles font le style. Elles composent d'elles-mêmes les actes d'une pièce. L'amour est à l'entr'acte’. Zij is noch een comedie noch een tragedie, ze is een geschiedenis. Hij bedoelt, dat ze haar beslag krijgt naarmate ze doorleefd wordt.

De kunstenaar en de geleerde worden in het hoofdstuk van l'homme à l'humanité behandeld. De eerste construeert met behulp van zijn affectieve categorieën, de ander met behulp van de verstandelijke. De eene constructie is te toetsen, de andere niet. Fernandez verwerpt het nationalisme, niet het patriottisme, want ieder moet zijn gehechtheid aan het kader erkennen, dat hem gevormd heeft en steunt, al hoopt hij,

dat dit gevoel zich tot een regionaal patriottisme zal verwijden als overgang tusschen het individueele en het universeele. De heele geschiedenis van de laatste jaren is een schikking tusschen een zich in woordenkraam uitend internationalisme en de vleugen van een werkelijke vaderlandsliefde, die zelfs de vijanden van het vaderland schokken. ‘In de moderne wereld kan niets menschelijks ontstaan zonder op deze liefde te steunen, maar niets van dien aard kan ontstaan als men ze absoluteert, onafhankelijk van de rede, welke niet zwicht voor de verstijvingen van het instinct.’ Fernandez vermaant den anti-fascisten hun houding niet aan het fascisme te verwijten. Hij voert een nieuw begrip in, revolutionnist, dat wel ongeveer aangeeft wat bedoeld wordt. Wie zich daaraan herkent is verantwoordelijk voor den haard, dien anderen voor eigen doel hebben ontvreemd, omdat hun brandstof lichter ontvlambaar was dan de andere. ‘Indien u democraat zijt heeft het fascisme uw democratie trachten te verwerkelijken, een inlijving van alle burgers in een op de massa gerichte samenleving.’

De schrijver meent, dat het idealisme weer een ‘jonge’ waarde geworden is en duidt aan, hoe de mensch zich kan humaniseeren. Of dit zal gebeuren is een andere zaak.

Louis Paul Deschanel, Histoire de la politique extérieure de la France, 806-1936. - Payot, Paris.

Het is niet heel duidelijk, voor welke categorie lezers de zoon van wijlen den oud-president der Fransche republiek al deze namen en feiten aaneengeregen heeft. De titel is wat pompeus en de greep ambitieus en Wladimir d'Ormesson, die de voorrede schreef, legt uit, dat gene hiermee de instinctieve, gebiedende, fatale wetten wilde blootleggen, die zelfs buiten den wil van de mannen, welke voorbijgaan, de Fransche diplomatie nopen zich altijd in een zekere richting, altijd volgens zekere beginselen te laten gelden. Telkens als een regeering of een man om welke reden ook dit soort onverbiddelijke physica - het is d'Ormesson, die spreekt - wilde tarten heeft het land te lijden gehad. De fundamenteele wetten van de Fransche diplomatie zouden aldus zijn vastgelegd.

Het werk komt daarmee, of de schrijver wil of niet, in de reuk van partijdigheid te staan. Wie historische feiten iets wil laten bewijzen riskeert zich in vooropgezette meeningen te verstijven. Het oordeel wordt dan gemakkelijk door vooroordeel vertroebeld. De schrijver is aan dit gevaar niet ontkomen. Een vurig republikein is hij zeker niet; de buitenlandsche politiek van de monarchie toont hij in het gunstigste licht. Dit is zijn recht, maar de voordracht met aanspraken van wetenschappelijke objectiviteit, zij het wetenschap voor ieder, heeft iets schijnheiligs: wat de Revolutie aan drijfkracht voor de ontwikkeling van de dingen geweest is komt onvoldoende uit. De binnenlandsche verdeeldheid, die het nationale gevoel verstikt en de buitenlandsche actie verlamt, is hem een doorn in het oog. Het verleden ziet hij ‘in functie van’ het heden en als voorbereiding van de toekomst.

Dit.... verhaal leest gemakkelijk. Beginnend met den eersten vorm der Fransche onafhankelijkheid bij het verdrag van Verdun komt hij tot de kristallisatie van de vaderlandsliefde gedurende den honderd-

jarigen oorlog. Met nadruk wordt verband gelegd tusschen de overwinningen van Bouvines en aan de Marne en het bestendige gevaar uit het oosten aangetoond. Richelieu is voor hem de groote man en terecht zoekt Deschanel de continuïteit eer dan in de menschen in de dingen. De Fransche natie, aldus leest men, is niet gevormd door verovering, maar door verzet tegen den onderdrukker, niet de eenheid van ras, maar het gemeenschappelijke geloof in Frankrijk heeft hen samengebracht. Hij spreekt over de liefderijke verbondenheid van den bewoner met zijn grond en waarschuwt voor de sinds den oorlog toegenomen en nog wassende gevaren wegens het samengaan thans van het Duitsche en het Italiaansche volk.

H. VAN LOON

P.T.A. Swillens, Pieter Janszoon Saenredam. - N.V. de Spieghel, Amsterdam, N.V. Het Kompas, Antwerpen. 1935.

Er schuilt een verdienste in, bij het beschrijven van den arbeid van een schilder zóó te werk te gaan, dat de aard van het boek, dat daardoor ontstaat, in overeenstemming is met den arbeid van den behandelden kunstenaar. Rubens vraagt een andere besprekingswijze van Brueghel, Rembrandt een andere dan Vermeer en vele onzer interieurschilders, ook die van kerken, een andere dan.... Saenredam.

In zijn Inleiding heeft Prof. Vogelsang hièrop op korte doch duidelijke wijze gewezen: Saenredam staat apart, hij is geen schilder, wien het om het schilderachtige alleen te doen is, noch ook een archaeoloog of architect, wien het om de zuivere bouwkundige aanteekening alléén gaat; hij vereenigt in zich zoowel het nauwkeurige als het gevoelige, zoowel het sentiment voor het liniaire als voor het coloristische; hij lijkt soms een philister en blijkt ten slotte.... een dichter te zijn.

Een werk in zwierigen stijl besteed aan Saenredams arbeid ware zeker te onpas geweest. Inderdaad, in een geest van gelijkheid met des schilders werk is de opzet en de uitwerking van het boek van den heer Swillens. Deze uitspraak houdt de bekentenis van waardeering in.

Wie zich de moeite geeft eens na te gaan, in hoeveel landen en steden, in hoeveel archieven en collecties de heer Swillens moet hebben gezocht en gewerkt, vindt daarin alleen reeds een reden tot waardeering en erkentelijkheid. Gelijk de schilder eerst geschetst heeft, toen maten genomen, daarna geconstrueerd, geteekend en eindelijk geschilderd zoo heeft de schrijver na een eerste opzet ongetwijfeld eerst alles nauwkeurig nagegaan, alvorens zijn boek te construeeren en het kleur te geven. Dat deze laatste wat schraler uitviel dan die van Pieter Janszoon, wie zal het den auteur kwalijk nemen? Saenredam was tenslotte een kunstenaar!

De verdienste van den auteur blijft een zorgvuldig voorbereide analyse gegeven te hebben van een onzer merkwaardigste figuren uit de zeventiende eeuw. Geen samenvattend inzicht is mogelijk zonder zulk voorbereidend werk; als straks weer een betere synthese mogelijk zal blijken, van onze Hollandsche kunst, zal dit mede te danken zijn aan studiën als die van den heer Swillens.

P.

Dr. H.E. Enthoven, Fritz von Holstein en de problemen van zijn tijd. - Kemink en Zoon, Utrecht, 1936.

De schr. vangt met de mededeeling aan, dat in 1937 Holsteins geboortedag ‘voor de honderdste maal zal worden herdacht’. Het is mogelijk, maar waarschijnlijker is het, dat die geboortedag in 1937 voor de honderdste maal ongemerkt aan het publiek zal voorbijgaan. Ook Dr. E.'s boek heeft de figuur van Holstein niet anders kunnen teekenen dan als een, zij het in menig opzicht belangwekkend, personage van het tweede plan, als een man, die van de ‘problemen van zijn tijd’ er niet één heeft kunnen oplossen, omdat hem met al zijn gaven juist datgene ontbrak, wat den waren staatsman kenmerkt: vastheid van karakter en grootheid van blik. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat Dr. E. meer gelegenheid heeft zijn lezers een aantal détails en anecdotes, Holstein persoonlijk betreffend, mede te deelen, dan dat hij de staatkundige en diplomatieke problemen van Holsteins tijd beschrijft of Holsteins beteekenis daarbij duidelijk maakt. Een samenvatting, waarin de groote lijnen van Holsteins politiek - voorzoover te onderkennen - tot één teekening worden samengebracht, ontbreekt.

Als persoonsbeschrijving is het boek niet oninteressant, al mag de vraag worden gesteld of het feit, dat het boek ‘de eerste, meer uitgebreide, studie in de Nederlandsche taal’ over Holstein vormt, voor de publicatie voldoende rechtvaardiging biedt. Lezers, die zich voor Holstein interesseeren, zijn toch in den regel ook wel in staat zich tot de Duitsche litteratuur, speciaal tot de ook door Dr. E. veelvuldig geraadpleegde en geciteerde biographie van Rogge (Friedrich von Holstein, Lebensbekenntnis, 1932), toegang te verschaffen. Veel nieuws geeft Dr. E., na wat door Rogge en in de alombekende mémoires van Bismarck, Bülow, Hohenlohe en anderen over H. en zijn tijd reeds was geschreven, in elk geval niet.

B.M.T.

Winston S. Churchill, Marlborough III. - London, George G. Harrap and Co., 1936.

Churchill had eigenlijk met een derde deel willen volstaan, maar de hoeveelheid materiaal is hem tegengevallen, en er moet dus nog een vierde deel bij, dat dan onherroepelijk het slot zal zijn. Malplaquet is er dus niet bij, maar Ramillies en Oudenaarde wel.

‘At this point (eind 1708) Louis XIV saw himself tot be definitely defeated and his whole desire was for peace, almost at any price.’ Over Goslinga is Churchill weinig te spreken; ‘how base appear the slanders with which Tory faction assailed him (Marlborough) in those days.’ Sicco van Goslinga was een van de drie in 1706 benoemde gedeputeerden te velde. ‘He was no doubt picked for his office because of his personal courage and fiery, aggressive nature.... He was a military-minded civilian, fascinated (without any professional knowledge) by the art of war, who would have liked to command the army himself.... Day after day, as his memoirs recount, he waited upon the Duke in his tent, offering freely his best advice. When

this was not taken his mood became not only critical but aspersive; and from an early stage in their

relations his writings accuse Marlborough of "prolonging the war for his own advantage" instead of ending it speedily and easingly by adopting one of the numerous Goslinga plans.' Dit is hard gezegd maar, geloof k, wel juist.

'We have noticed,' zegt Churchill elders, 'the change in Sarah's relations (zij was Marlborough's vrouw) with Anna which followed the Queen's succession. They were no longer united by common dislike of King William, and they had widely different feelings about politics and religion. We have traced the growing tension and estrangement which Sarah's advocacy of Whig interests produced between her and her royal mistress.... Sarah seemed endowed with power to make or mar.... Her interests were in the great spheres of war and affairs; her pride was to manage the Queen for the glory of the realm.' Dit is op Marlborough's ongeluk uitgeloopen. 'I did not mean the Whigs when I spoke of ingratitude,' zegt hij haar 22 Aug. 1707, 'but I meant it in general to England; and if you will do me justice, you must believe that I have done all the good offices that are possible at this distance.'

'England,' besluit Churchill dit deel, 'had now been raised by Marlborough's victories to the summit of the world. Many living men could remember the island as a paid dependant of France.... The foundations of Marlborough's authority in England had been destroyed, but the European cause which he served was triumphant. His power had gone, but his work was done.... He might still procure the means to fight the final campaign and to march to Paris.' Het vierde deel zal dan van den onverwachten omkeer verhalen, dien, niet het minst tot Nederlands verrassing, de zaken genomen hebben.

C.

David Lloyd George, War Memoirs. Volume six. - London, Ivor Nicholson and Watson, 1936.

Het lijkt wel of Lloyd George vermoeid is geraakt. Hij heeft in dit zesde en laatste deel nog een groot aantal bladzijden volgeschreven die betrekking hebben op het einde van den oorlog, doch er is niets meer bij wat niet ieder als Lloyd George even goed had kunnen schrijven. Tenzij dan de twee hoofdstukken 'Lord Haig's Diaries' en 'Some Reflections on the functions of Governments and Soldiers respectively in a War.'

Voor Haig heeft Lloyd George geen goed woord. 'This "supremely loyal" man was not above ungenerous efforts to pass on to his chiefs, his colleagues or his subordinates the blame for his own failures.... He and Pétain conspired together to destroy the schema for setting up a General Reserve - vowing to their respective Governments that they had made the most detailed arrangements for coming to each other's aid and that these plans were so perfect that they would work automatically. When the emergency arose and the perfect arrangements failed to automatise, then Haig suggests the failure was due to the fact that Pétain was "almost unbalanced".... He charges him with wishing to retire on Paris, leaving the British Army in the lurch or to escape northwards the best way it could without French assistance. Not much "loyalty" there....'

En in het andere hoofdstuk:

'Ought we to have interfered in the realm of strategy? This is one of the most perplexing anxieties of the Governement of a nation at war. Civilians have had no instruction.... It is idle, however, to pretend that intelligent men whose minds are concentrated for years on one task learn nothing about it by daily contact with its difficulties and the way to overcome them.... Strategy is not entirely a military problem. There is in it a considerable element of high politics.... The knowledge of the prodigious waste of ammunition on the Western Front, whilst the Russians were left without any shells, looked to them like a wanton and profligate betrayal. Militarily it was foolish - psychologically it was insane. Unfortunately the British and French Goverments left the decision to Generals whose fortunes depended on the victories of their own armies.... In the most crucial matters of their own profession our leading soldiers had to be helped out by the politician.'

Veel critiek dus van anderen, maar van de dingen zelf die Lloyd George verkeerd heeft gedaan spreekt hij niet, of nog niet: 'Of the task which was left to us of making a peace covering ethnic, territorial and economie affairs in every quarter of the globe, I do not propose here to speak. That would require a new series of Memoirs, covering the long controversies of Versailles, which I may record at some future time, if strength and opportunity avail.'

Zoodat wij ons voor dit gedeelte, dat niet onbelangwekkend kan zijn, vertroosten moeten.

C.

Carl G. Hempel und P. Oppenheim, Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik. - Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmij N.V. 1936. vii en 130 blz.

De hedendaagsche typologie is door de complicatie van het ervaringsmateriaal, dat zij te bewerken krijgt, reeds lang er toe gedwongen, de populaire typenindeeling, die op het al-of niet voorkomen van bepaalde kenmerken bij onderzochte individuen berustte, te verwisselen tegen een vloeiende beschrijving, waarin niet zoozeer op het al-of-niet dan wel op het meer-of-minder aanwezig zijn van die kenmerken gelet wordt. Dit wordt menigmaal als een methodologisch tekort gevoeld: men beschouwt de onscherpte der getrokken grenzen en het voorkomen van meng- of tusschenvormen van de ingevoerde typen als een bewijs, dat het wetenschappelijk denken in de starheid van zijn vormen niet in staat is, de ervaring in den rijkdom van haar inhoud tot haar recht te doen komen. Het hierboven vermelde boek stelt zich ten doel, deze opvatting te bestrijden: het wil aantoonen, dat het denken over vormen beschikt, die aangepast zijn aan het gradueele karakter, dat de empirisch vastgestelde feiten in een wetenschap als de typologie vertoonen en dat die vormen alleen daarom niet als gelijkwaardig met de starre denkvormen der classificatie worden beschouwd, omdat gene de theoretische grondslagen missen, die deze in de klassieke logica reeds sedert lang bezitten. Het wil verder de geconstateerde leemte aanvullen door met behulp van de relatietheorie der moderne logica een ontleding te geven van het denken in begrippen van rangorde, waardoor het naast de

klassieke theorie van de klassebegrippen er eene van de ordebegrippen plaatst.

Bij dit onderzoek treedt de typologie uiteraard slechts als een zeer geschikt gekozen en zeer sprekend voorbeeld op; dat maakt, dat de lezerskring van het boek zich veel verder kan uitstrekken dan tot hen, die met dit vak vertrouwd zijn; daar het hier namelijk vóór alles een vormonderzoek betreft, is vertrouwdheid met den inhoud der behandelde theorieën - hoezeer zij dan ook de belangstelling zal kunnen verhoogen - geen noodzakelijke voorwaarde voor het volgen van het betoog; daardoor zal ieder, die zich voor de logische grondslagen van het wetenschappelijk denken interesseert, het met vrucht ter hand kunnen nemen.

Het lijdt geen twijfel, of hij zal het ook met genoegen en bewondering doen. Want uit een oogpunt van helderheid in denken en schrijven is dit waarlijk een juweel van een boek, waarvan de beteekenis ver uitgaat boven die van het speciale onderwerp, dat aanleiding gaf tot zijn ontstaan. En dat niet alleen om de wijze, waarop het eigenlijke doel, de ontwikkeling van een theorie van de ordebegrippen, bereikt wordt, maar ook om de algemeene inzichten over het wetenschappelijk denken, die het aanbiedt en die in de slotconclusie van de logische eenheid van alle wetenschappen hun samenvatting vinden.

E.J.D.

D.J.D. Bierens de Haan, Plato's Levensleer. - Volksuniversiteitsbibliotheek. De Erven F. Bohn N.V. Haarlem.

Plato's strijd om kennis en inzicht staat in nauw verband met zijn zoeken naar de oplossing van het voor hem centrale levensprobleem: hoe leeft de mensch naar zijn natuur. Hij zocht naar levenswaarden en leerde ze zijn discipelen; daardoor zocht hij mede naar de goede verhouding tusschen de veelheid en den enkeling: tot in zijn hooge ouderdom bleef de vraag naar eigen beteekenis en plaats in het Universum en in de samenleving voor hem een pijnlijk, onopgelost raadsel. (Zie o.a. Leges 903 b vlg.).

Plato is een zoeker naar het ware inzicht ter ontsluiting van het ware leven. In dien zin is Plato's wijsgeerige arbeid teleologisch gericht, behelst zij een *levens*leer (een juist woord, zoo men aan leer het accent wil geven van de Socratisch-Platonische opvattingen omtrent weten en inzicht) en is de weloverwogen titel van Bierens de Haan's boek juist. Immers Plato's werken behelzen geen systeem: zij bieden ons het beeld van een nooit-vermoeiden zoeker naar het ware leven: wetenschap, zedeleer, theologie en maatschappijbeschouwing steunen hem op deze speurtocht. Dat wijsbegeerte inzonderheid Plato geleidde op zijn weg naar den waren levensvorm, brengt B.d.H. in volle klaarheid met recht naar voren.

'Plato's kenleer en ideeënleer stonden in dienst van zijn zedeleer' (zie pag. 103-105. Vgl. p. 36, 48): de *mensch* was het middelpunt van zijn denken. Uit deze doelstelling volgt b.v. voor zijn beroemdste werk, de 'Republiek', dat men er niet een wetenschappelijk, in casu sociologisch werk in mag zien, noch een 'ethisch tractaat': met de historische plaats van het werk moet men zelfs voorzichtig zijn. Het is veeleer

een belijdenis, zooals ook de ‘Apologie’, de ‘Critoon’, de ‘Gorgias’ e.a. kunnen opgevat worden, een beginselverklaring, in zijn zoekend karakter de autobiographie van Plato's geest. Van den beginne af vindt men er standaardwaarden, wordt er uitgegaan van standaardgedragingen; de ‘Republiek’ is een groote poging tot overreding (peithein); zij vertoont sterke contrastwerkingen tusschen licht en donker (ook in stijl en woordenkeus onmiskenbaar); de rechtvaardige en onrechtvaar dige (let op de ‘waarden’, in deze woorden verscholen), de wijsgeerkoning en de tyran zijn dramatiseeringen van Goed en Kwaad: de ‘Republiek’ is (met de ‘Gorgias’ o.a.) een gericht, geen analyse; haar philosophische heerschers belichamen Plato's eigen ideaal voor zijn persoonlijk leven.

De strekking van B.d.H.'s boek zij hiermede kort gekenschetst en met de opbouw van B.d.H.'s betoog mee volgen wij ononderbroken geboeid de stuwende kracht in Plato's leven. Dat wij ons overgeven aan een gids met terrein-kennis, maak ik duidelijk door op de beteekenis te wijzen van een opmerking op p. 50 vlg. B.d.H. blijkt daar Plato al tijdens het schrijven van de ‘Gorgias’ een zelfstandige houding toe te kennen tegenover Socrates' opvattingen: een heilzaam antidotum, ook van deze bevoegde zijde, tegen de onbegrijpelijke beweringen en argumentaties van de nog niet uitgestorven periodenscheppers, als zou Plato zeer lang (men weet het tot zijn 40ste en 50ste op te voeren!) niet veel anders gedaan hebben, dan vertellen, wat Socrates leerde en beredeneerde. Een zoeker, wien (zie B.d.H. en boven) zijn leven lang het probleem van den mensch geen rust liet, ondervond zeker langen tijd den fascineerenden invloed van zijn leermeester, voor den feilen Zuiderling Plato neem ik zelfs een volkomen overgave als zeker aan, juist in den tijd van zijn eigen ontvouwing, toen Socrates hem sterke impulsen gaf, Socrates zijn ‘vroedheer’ werd. Doch meer wilde Socrates niet zijn, meer noch minder werd hij voor den geniaal-begaafden Plato: hij wekte in zijn discipel den eeuwigen geest op tot baring, tot vruchtbaarheid. Na de onvergetelijke stuwing van zijn leermeester zocht Plato's leven en denken zijn eigen loop; het afstand-nemen kwam onvermijdelijk voor een onafhankelijk man als hij, wiens eigen aard zich weldra baan brak o.a. in sarcastische boutades, bitse critieken, lang niet altijd billijke uitvallen, meedoogenlooze veroordeelingen van toestanden en personen. Het proces van zelfstandig-worden, de emancipatie van Plato's geest moet ingezet zijn bij de scheiding van leermeester en leerling door den dood: toen bleef de stroom van Plato's leven de richting volgen, door Socrates gewezen, maar in zelf-ontdekte beddingen.

Deze uitweiding is gemotiveerd, omdat ik slechts naar aanleiding van één, voor het boek niet eens essentieele opmerking wil suggereeren, welk een zin kan schuilen in elke mededeeling van een denker, die zich in zijn stof zóó heeft ingedacht en ingeleefd, als B.d.H. gegroeid is in het gedachten- en kunstwerk van zijn geleidengel Plato. Bovendien markeer ik ook hier weer met B.d.H. Plato's wil tot het vinden en vormen van zijn eigen wezen: de grond voor zijn nooit-eindigend zoeken naar het ware-mensch-zijn, d.w.z. de verwezenlijking van het ware, goede en schoone als een harmonie in zichzelf.

Iedere bladzijde kan een aanleiding geven tot het bewijs, dat voor B.d.H. tijdens zijn langdurig samenleven met Plato allerlei kwesties terecht vanzelfsprekende, geen beredeneering of bewijs meer behoevende

waarheden mochten worden: weinige bieden mij stof tot critiek. Ik heb toch ernstige bezwaren tegen B.d.H.'s conceptie van Plato's samenleving, zooals deze vooral in de Republiek',, is opgebouwd. Ik kan hier niet ingaan op het m.i. ongeoorloofd gebruik van 'staat' en 'staatswezen' (m.i. samenleving en haar vorm), evenmin op de terminologie 'klassen' en 'standen' (m.i. is ethne alleen door 'groepen' te vertalen). Ik kan slechts aanstippen, dat volgens B.d.H. (p. 73 vlg.) alleen de laagste 'klasse' sophrosune zou bezitten, terwijl toch Plato zelf deze deugd aan alle groepen toekent (Rep. 431e, 442c.d. Vgl. Phdrs. 237e). Hij stelt de eisch van zelfbeheersching en opoffering juist aan de hoogste leiders, in overeenstemming met de Grieksche traditie: de sophrosane is de typische adelsdeugd en blijft dat in de 5e en 4e eeuw voor alle aristocraten. De omschrijving van de deugd der andreia acht ik niet gelukkig en dat 'het heele staatswezen slechts zou dienen tot de persoonlijke opvoeding der hoogste standen en als voorbeeld voor de gerechtigheid' (p. 84) kan ik noch naar de terminologie (zie boven), noch naar den inhoud aanvaarden (in de aangehaalde plaats Rep. 412 staat het ook niet). De 'Republiek' is een ideaal beeld van een samenleving, waarin *ieder* naar zijn krachten en aanleg 'het zijne doet' en die toestand beteekent de verwezenlijking van de gerechtigheid (zie alleen al de geen-twijfel-latende omschrijving in Rep. 435b): een *consequentie* is, dat de best-aangelegden naar geest en karakter leiders worden, maar dit is geen zelfstandig-gesteld doel, waaraan de andere leden van de gemeenschap ten offer vallen. Plato stelt in de 'Republiek' een postulaat aan alle samenlevingen, n.l. dat zij aan *alle* enkelingen de gelegenheid moeten geven tot ontplooiing van het doel, dat in deze zelf van nature besloten ligt; zijn regeeringsvorm van de wijsgeeren-koningen is slechts een middel, een logisch uitvloeisel van zijn zielsleer, zijn schildering van de ideale samenleving is mede 'een poging, om het cultureele doel en het welzijn van de weinigen in overeenstemming te brengen met het geluk en het welzijn van de velen.'[1)]

B.d.H.'s boek is rijk van inhoud, het lezen ervan werkt verdiepend: het is de oogst van een akker, waarop de werker elke voet aarde kent. Het voert ons, ik herhaal het, geboeid mee door Plato's leven. Enkele aantrekkelijkheden troffen mij bijzonder. B.d.H's bijbelkennis als oud-theoloog werkt telkens weer verhelderend, wanneer hij tegenstellingen belicht of parallellen trekt; zijn Grieksche onbevangenheid tegenover al wat menschelijk is, blijkt uit zijn bespreking van den Eroos-vorm in het Synposium, de dialoog waarvan hij de beteekenis der deelen m.i. in het juiste licht heeft gesteld. Menschelijk-reëel zijn ook B.d.H.'s opmerkingen over de wisseling in stemming van een wijsgeer onder den invloed van ervaringen, waardoor ook diens gedachten en standpunt zich wijzigen kunnen (p. 38, 40). De vurig-gestemde verdediging van Eroos als stuwend beginsel - de best-geschreven hoofdstukken van het boek - bewijst, hoe hier meer dan een intellectueel contact bestaat tusschen twee menschen in twee tijden: de vereerder volgt vervoerd de levensstroom van den grooten Griek.

1) Ik heb deze, van de meest gangbare beschouwingen over de 'Republiek' afwijkende opvatting uiteengezet in een verhandeling over 'Mens en maatschappij in Plato's 'Republiek'.

Het boek is een dankbaarheidsoffer: het bescheiden threptron, dat de discipel brengt aan zijn geliefden Meester. Voor ons beteekent het een verblijding, een benijdenswaardig werkstuk van den ouderdom; het is een van de beste Hollandsche boeken over Plato, zeker de beste inleiding tot het werk van den wijsgeer. De Volksuniversiteit is gelukkig in haar keuze op het gebied van de klassieke Oudheid.

D. LOENEN

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg. Maastricht, derde aflevering. - Alg. Landsdrukkerij.

Van de monumenten van Limburgs hoofdstad geeft deze band, nummer drie van Maastricht, alléén de St. Servaaskerk, met alles wat daarbij behoort. Dit, voor de geschiedenis onzer bouwkunst zoo uiterst belangrijke werk, verdiende de uitvoerigheid inderdaad, die een ruim 450 bladzijden groot formaat vroeg.

Dwingen de financiën van de Staat tot soberheid, en zou men zeker op het Rijksbureau van de Monumentenzorg het tempo der publicatiën gaarne versneld willen zien, het stemt tot waardeering, dat men door de moeilijke tijdsomstandigheden niet tot haastiger of oppervlakkiger werken overgaat, doch aan het eens gegeven voorbeeld - het werk over Breda van dr. Kalf - getrouw blijft.

Zoo is dan ook deze band weer een bijdrage, waarin een diep ingaan op de geschiedenis, een met zorg bespreken der ontwikkelingsvormen, een volledigheid in tekst en illustratie beide, tot erkentelijkheid en bewondering dwingen. Aan allen, die in het Voorloopig Voorbericht zijn genoemd, aan Ad. Mulder, wijlen dr. C. Hofstede de Groot, Dr. Kalf vooral, en niet het minst aan den bewerker, Jhr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, past hier weer hulde voor den geleverden arbeid.

P.

Jan Poortenaar, Rembrandt. Zijn kunst en zijn leven. - De Sikkel, Antwerpen. Jan Poortenaar, Amsterdam.

Heeft in dit maandschrift niet eens de waarschuwing gestaan, dat té veel roem zelfs Rembrandt schaden kan?

Men is geneigd zich die te herinneren, nu de inderdaad enorme Rembrandt-litteratuur weer met een nieuw werk is vermeerderd. Ditmaal niet geschreven door een ‘waanwijze’ kunsthistoricus, maar door een schilder, i.c. den heer Jan Poortenaar en bestemd voor niemand minder dan ‘heel ons volk’. Een bestemming die een weinig ons herinnert aan datgene, wat nog al eens in het meest ‘oostelijk dialect’ van ons taalgebied pleegt te verschijnen! Laten wij het geval echter maar zóó nemen, dat de heer Poortenaar graag over Rembrandt een boek wilde schrijven. Iets wat stellig zijn goed recht is, iets wat geen ander hem het recht heeft te ontzeggen. Wel heeft hij, die zich van de waarde van zulk een schriftuur openlijk rekenschap moet geven, den plicht na te gaan, of aan deze, van middelmatige reproducties voorziene, Rembrandt-beschouwingen nog behoefte bestond; m.a.w.

of het noodzakelijk was, dat de heer Jan Poortenaar ons ‘volk’ naar den maatstaf zijner

inzichten kwam inlichten over de kunst en het leven van Rembrandt, die nu toch wel van alle kanten bekeken zijn. Het lijkt dan ook volkomen overbodig hier op het Rembrandt-probleem zelf in te gaan, te meer daar dit werk toch steunt op de groote publicaties van erkende Rembrandt-vorschers en kunsthistorici, zonder wier hulp zelfs de schilder-schrijver het niet stellen kon, al meent hij dan van zijn schilders-toren uit den kunsthistorici wel hier en daar een veeg-uit-de-pan te kunnen verkoopen.

Het boek, behalve de reproducties, naar het uiterlijk zeer verzorgd, laat zich over 't geheel aangenaam lezen - het is, wat men noemt, behoorlijk geschreven - behalve dan in die gedeelten, waar men wordt herinnerd aan een ouderwetsche soort Nieuwe Gids-lyriek van weinig edel gehalte (‘meesterlijke werken, droomdiep, saâmgeschilderd uit gesmolten goud en brons en purper’ e.z.m.).

De kwaliteiten van het boek zijn vooral gelegen in het beschrijvende karakter, stellig niet in een scherp stellen en uitwerken van problemen en het samenvattend beschouwen van productie en tijd. Het geheel blijft daardoor ongeveer op hetzelfde niveau en het wordt - bij het ontbreken van een ‘groote lijn’ - nog al vormloos. Pogingen tot het geven van een algemeene karakteristiek, b.v. in het zesde hoofdstuk, blijven vaag en onuitgewerkt. Men vindt daar bovendien dingen in staan, die blijkbaar noodig(?) waren om Rembrandt nog eens een repoussoir te geven, doch allerminst getuigen van een goed inzicht in de verhoudingen en het verband der kunsten van verschillende tijdperken. Wat b.v. over het gotische wezen der schilderkunst - het z.g. ‘sierlijke’ (hoe volkomen mis is juist dàt woord!) - wordt gezegd, lijkt al bijzonder weinig gefundeerd en doordacht.

Het gansche boek is een poging in de richting van een historisch-psychologische methode. Zeer zeker bevat het ook goede bladzijden, wat trouwens van den heer Poortenaar, die een man van smaak en eruditie is, te verwachten was. Maar ze blijven te fragmentarisch om van het boek een breed uitgewerkt, veelzijdig geschakeerd beeld van Rembrandt en zijn tijd te maken. Merkwaardig is het, hoe de schrijver, na soms goed geschreven stukken, plotseling kan doordraven in een woorden-pathos van over elkander struikelende adjectieven en superlatieven, dat door letterlijk niets wordt gemotiveerd, behalve dan wellicht door een gebrek aan logische uitwerking der gegevens omtrent Rembrandt's ideeëngroei en het wezen van zijn kunst. Zoo geeft deze ‘Rembrandt’ een bepaalde ‘mixte’ van romanvorm en lyrische kunstbeschouwing, met veel ongemotiveerde zwellingen en gevoelsaccenten, culmineerend hier en daar in een veelal overdreven adoratie, die blijkbaar geen aarzelingen kent.

A. VAN DER BOOM

Stemmen uit de Redactie

Gewaagde Mythologie.

- De heer Deterding heeft een groot gebaar gemaakt en meer dan dat: hij tast in den zak en speelt met hulp van een Nederlandsche stichting ‘de Waag’ voor St. Nicolaas op een schaal, die aan zijn royaliteit geen twijfel laat. De heer Deterding staat verder bekend als één van de kundigste zakenmenschen ter wereld. Van hem te onderstellen, dat hij op zoo'n schaal liefdadigheid ‘in den blinde’ zoude plegen is dus niet geoorloofd. De menschlievendste bedoelingen van den heer Deterding zullen, mag, ja móet men aannemen, gepaard gaan met en beheerscht worden door de strikt zakelijke berekening, dat zij, die hij helpen wil, ook inderdaad geholpen wórden.

Aldus uitgaande van de onderstelling, die men tegenover den heer Deterding, tot op tegenbewijs, wel maken móet, n.l. dat de heer Deterding weet wat hij doet en de gevolgen van de uitvoering van zijn plan behoorlijk heeft overdacht, stelden wij ons zelf de vraag: wat kán de heer Deterding dan met zijn plan op het oog hebben gehad?

Het antwoord op die vraag is allerminst eenvoudig. Eén ding staat vast: als geschenk aan het Nederlandsche volk in zijn geheel kan het plan niet worden beschouwd. Niet alleen, dat slechts één groep van Nederland's bevolking - zeggen wij kortheidshalve: de agrariërs - er rechtstreeks van zou kunnen profiteeren: de andere bevolkingsgroepen zullen er zelfs eenige schade van ondervinden en hébben dat ook reeds, ten gevolge van de door de aankoopen van den heer Deterding veroorzaakte prijsstijging van sommige agrarische producten (o.a. aardappelmeel), ondervonden. Zelfs wie in tijden van crisis regeeringssteun, die óók tot prijsverhooging leiden moet, gerechtvaardigd acht, zal dergelijken steun van particuliere zijde, ongecontroleerd en ongeremd, moeilijk als een weldaad voor het Nederlandsche volk kunnen

beschouwen - als men haar al niet rondweg verkeerd acht. Daarbij komt nu nog, dat de uitvoering van het plan van den heer Deterding t.a.v. sommige producten (o.a. eieren) zóó schijnt te geschieden, dat de Nederlandsche handelaren eenvoudig worden onderboden, zoodat de export-prijzen naar Duitschland, die tot dusverre aanzienlijk boven het Nederlandsch prijsniveau lagen, zijn gedaald en de door den heer Deterding geprotegeerde exporteur de eenige is, die van het plan, voor wat eieren betreft profiteert. Alles te samen genomen kan van weldaad aan het Nederlandsche volk dus geen sprake zijn.

Des te meer en des te stelliger profiteert Duitschland, volk en staat, van den Nederlandschen Kerstman. Het Duitsche volk behoeft niet langer te kiezen tusschen 'kanonnen en boter' maar krijgt beide tegelijk. Voor de kanonnen zorgt de Duitsche Regeering, voor de boter (en wat daarbij behoort) zorgt de heer Deterding - tótdat de Duitsche Regeering tot de overtuiging komt, dat zóóveel boter voor het Duitsche volk toch schadelijke overdaad is en zij háár aankoopen van boter en wat dies meer zij met even groote quanta gaat verminderen als de heer Deterding gratis wil leveren. Waarom ook niet? Dan kunnen de kanonnen nog worden vermeerderd en houdt het Duitsche volk nog altijd zooveel boter over als de Duitsche Regeering voldoende acht. Bedenkt men daarbij, dat de opbrengst der producten - niet gelijkelijk aan Nederlandsch èn Duitsch maar - uitsluitend aan Duitsch liefdadigheidswerk ten goede komt, dan is de eenige mogelijke conclusie deze, dat niet Nederland maar alleen Duitschland en de geprotegeerde Nederlandsche leveranciers den heer Deterding dank zijn verschuldigd.

Men is misschien geneigd nog verder te gaan en te zeggen, dat Duitsche kanonnen ook tegen Nederland kunnen worden gericht, zoodat de heer Deterding bepaaldelijk een ón-Nederlandsche daad heeft verricht. Beschouwt men zijn daad in hare mogelijke gevolgen, dan valt op die stelling weinig af te dingen. Wij kunnen echter niet gelooven, dat zoo iets ook in de bedóeling van den heer Deterding heeft gelegen en moeten er dus nolens volens tóch toe overgaan tot een falen van des heeren Deterdings inzicht te concludeeren. De verklaring daarvan ligt bovendien voor de hand: de heer Deterding heeft zich altijd fel tegen de Russische Sowjets - die hem ook bepaaldelijk niet aardig hebben

behandeld - gekeerd en is nu gaan gelooven in de Duitsche mythe, dat het de geheele wereld bedreigende Russische communisme het eenige probleem der huidige internationale politiek vormt en dat daartegen Duitschland en Italië als het eenige bolwerk zijn te beschouwen. De verhuizing van den heer Deterding van Londen naar Berlin-Wannsee is in dit verband zooal geen oorzaak dan toch symptoom. De bedreiging der Duitsche wapenen figureert in de door deen heer Deterding gelóófde mythologie slechts als het vlammende zwaard der wrekende Gerechtigheid en de opgeheven arm van den Beschermer der Cultuur. Zoo kan de heer Deterding meenen, te goeder trouw meenen, dat hij, wanneer hij in wezen niet anders doet dan op nogal naïeve wijze in de Duitsche wapen-kaart spelen, daarmede aan Nederland, ja aan de geheele 'Westersche' wereld, een onschatbaren dienst bewijst, waarvoor hij zelfs met goed recht den steun van andere Nederlanders kan vragen.

Wij kunnen het niet helpen maar wij vinden de mythologie, die thans ook den heer Deterding blijkt te beheerschen, nogal naïef en zijn plan nogal ge-Waagd en in elk geval voor Nederland in zijn geheel niet erg gewenscht.

Nurks op de Bruiloft.

- Onder de herinnerings-albums, verspreid na de bruiloft van Prinses Juliana, moest er vooral een zijn, die alle artikels en ingezonden stukken bevatte, welke in de Nederlandsche pers verschenen naar aanleiding van dr. P.C. Boutens' gedicht op de prent voor de schooljeugd. Dit zou tenminste een leerrijke herinnering wezen, en voor iedereen begrijpelijk. Want zelden heeft het vaderlandsche frikkendom zich zoo zuur te kijk gezet als in de naargeestige en gewild-ironische aanvallen, onbehouwener naarmate de aanvallers onbeduidender waren. Uit vrijwel al die kriebelige kritiekjes sprak de grootst mogelijke verbazing over den toch heusch niet splinternieuwen stijl van dr. Boutens en over den stijl der poëzie in het algemeen. Nooit heeft men gehoord van een 'zoet geweld' en met Nurksche grappigheid vraagt men nu, of het geweld tegenwoordig ook al zoet kan zijn! Het woordje *zwoel* wekt bij paedagogen slechts libidineuse gedachten, het Nederlandsche woordenboek ten spijt. Wat heeft men zich uitgeput in

nare spitsvondigheden om aan te toonen, dat men het vers niet begreep, als ware het een zaak van eer voor schoolmeesters, iets *niet* te begrijpen! Welk een flauwe grapjes zijn er verkocht! In het dagblad *Ons Noorden* heeft een onderwijzer voorgesteld, de overschietende exemplaren van de rijmprent te verdeelen onder de leden der Koninklijke Academie van Wetenschappen. In *Volk en Vaderland* werd gesproken over 'dit minne-kozen, dat scholieren boven hun pet gaat'. De christelijke *Nederlander* heeft erop gewezen, dat hetgeen den wijzen en verstandigen verborgen blijven zal, deze maal blijkbaar zonder vrucht geopenbaard is aan de kinderkens. Het *Katholieke Schoolblad* prees het gedicht wegens 'de buitengewone verdienste, dat men de meeste coupletten ook het achterste voren kan lezen'. In de *Telegraaf* schreef een inzender, dat het vers voor de kinderen van beneden de Moerdijk, die 'voor het overgroote gedeelte R.K. zijn' in zooverre duidelijker is, dat deze kinderen althans geen moeilijkheid hebben met de verklaring van het woordje 'pij'.

Tusschen deze flauwiteiten door kreeg een der ellendigste trekken van ons volkskarakter de gelegenheid zich volop te vertoonen: de gehuichelde ergernis. De *Limburger Koerier* was verontwaardigd wegens het ontbreken van den naam Gods in den tekst! *Volk en Vaderland*, dat met groote letters aankondigde: 'De vulgaire rijmprent. - De regeering kleineert Oranje. - Zwoele minnepoëzie voor schoolkinderen in anderhalf millioen exemplaren over geheel Nederland verspreid', ergert zich over het 'rijmproduct van onzin en pornografie', omdat 'de dichter de smakeloosheid beging, letterlijk van den eersten tot den laatsten regel te zinspelen op zuiver intieme gevoelens, welke juist nimmer de vorstelijke verhouding tot het volk bepalen'. Het ligt aan de democratie. Immers: 'opnieuw blijkt het de democratie, die zoo weinig van ware Oranje-liefde verstaat, zoo weinig de hartslag van het volk zelf is, dat schoolkinderen de krolsche visie van een dichter present krijgen, terwijl dan nog niemand hardop durft te laten merken, hoe erg het is.'

De vraag is, hoeveel gedichten van Boutens al deze zwaar geërgerde humoristen ooit onder oogen hebben gehad, voordat hun kinderen er een meebrachten uit school. Ze moeten zich vooral niet wagen aan de vorstelijke bruilofstpoëzie van Vondel. Want die is duidelijk.

Morgen weer licht

V

Meta klapte het boek dicht, waaruit ze haar moeder had voorgelezen, en stond op. Ze voelde zich rusteloos, te groot voor de kleine kamer, te onbeheerscht van bewegingen. Nu trommelde ze met haar vuisten op het vensterglas. - De wereld is grauw, zei ze zichzelf - de hemel ook - en wat is het licht kaal en glansloos, dat hebben we nu al een week lang zoo gezien. - Langs de kade stonden enkele toegedekte sleeden; - over het ijs schoten donkere mannen af en aan, een troep meeuwen klapwiekte tegen de grijze lucht. De smidse was een duistere grot, de plaats tusschen de ijzeren pilaren glom zwart en vochtig. Op alle daken lag de sneeuw, niet meer vlokkig als dons, maar hard en stijf geworden.

- Er is niets te zien, zei ze.

Haar moeder, die op een ruststoel lag, glimlachte even.

- Zou je niet eens op je schaatsen naar de stad gaan, en dan -

En dan - herhaalde Meta; het klonk bijna bits.

- O, ik weet niet, - misschien zijn er boodschappen - of je zoudt eens naar de nieuwe ijsbaan kunnen kijken; is er 's middags ook muziek?

Meta keerde zich niet om; haar neusvleugels spanden zich en ze zoog haar lippen naar binnen. - Nu ben ik 29 jaar, dacht ze, en moeder bedenkt een afleidinkje voor me, alsof ik een kind was. Zoo is het nu geworden - het leven. Haar oogen werden dof en niets ziend, - maar de warmte van haar tranen, en hun neiging, over haar wangen te vloeien, deden haar een klein beetje goed. Een oogenblik bleef het stil - toen klonk weer de stem van de moeder. - Kom eens bij me, kind.

Terwijl ze de paar stappen deed naar den ligstoel, dacht ze:

moeder weet alles; - meteen knielde ze, en drukte haar gezicht tegen den ruigen deken. - Moeders handen bleven niet weg - groote, streelende handen. - Dezen zomer gaan we terug naar Tubal-hoeve - we zitten nu midden in den winter, en dan duurt het nooit zoo lang meer. En het geld voor je eigen huisje ligt klaar - ik ben erg benieuwd, hoe dat zal worden.

Meta hief haar hoofd wat op. - We hadden nooit weg moeten gaan, zei ze - u heeft daar alles, uw kinderen en kleinkinderen - en hier -

- Hier heb ik jou.

- Mij alleen - ja - ik ben bijna dertig - ik zal zeker niet trouwen, net als Kolle.

- Maar we zijn toch gelukkig geweest, al die jaren - en er is zooveel voor je te doen.

Meta schamplachte. Ze bleef op haar knieën liggen, maar strekte haar bovenlijf, en keek aan haar moeder voorbij. - Weet u wat Henlo gezegd heeft? - Je hebt een gelukkige jeugd gehad, nu moet je je een groot leven maken. Ik had hem willen antwoorden: Heeft *u* dat gekund? - een groot leven!

Weer bleef het stil. Nu weten we niet meer wat we zeggen moeten, dacht Meta, maar moeder voelt ook wel, dat het zoo niet voort kan gaan, zijzelf heeft me immers gevraagd: waarom schrijf je niet eens een boek voor volwassenen? - een echten roman? - en zoodra de woorden gezegd waren, kreeg ze spijt, want ze weet wel, dat het mijn schuld niet is. - Ik val in herhalingen, straks zal ik niet eens meer ‘de bekende kinderschrijfster’ zijn, want er komen andere boeken, en de mijne raken vergeten. Ik heb een gelukkige jeugd gehad, ik was een Zondagskind - maar dat gaat voorbij - en als moeder sterft - Ze stond haastig op, de gedachte schemerde in haar: dan zou er tenminste iets gebeuren - en ze wilde die woorden niet, en dat gevoel, dat bijna op verlangen leek. - Zullen we gaan eten? vroeg ze, - dan kan ik u vanavond nog wat voorlezen.

Toen ze in haar bed lag, kwamen de tranen terug, en ze huilde een lange poos; - daarna, rustiger geworden, overdacht ze haar leven, en vond een kleine bevrediging in de helderheid, waarmee ze dit nu doen kon. Ze was naar de stad gekomen en had een stedeling willen worden. Ze zag er niet anders uit dan andere meisjes, - dat wil zeggen: ze kleedde zich beter, want ze maakte

haar kleeren zelf, en soms had moeder de stof geweven. Ze was groot en donkerblond; alles aan haar leek echter dan aan die stadsmeisjes - ook was ze gezonder. Ze volgde allerlei cursissen en ontwikkelde zich. - Hm, dacht ze nu - het eenige dat meetelt, is wat ik thuis geleerd heb - van vader en moeder - en van Lars. Daar is later wat schuim overheen gewaaid, maar dat zal al gauw weer neerslaan en verdampen. Ik heb die kinderboeken kunnen maken, doordat ik zelf een kind gebleven ben - maar nu is dat voorbij, en kan ik niets meer. Ik had het me anders gedacht: ik zou een jonge vrouw worden, en het leven leeren kennen - maar dat is niet gebeurd - of heb ik het leeren kennen en is het me tegengevallen? Vrienden heb ik niet gemaakt - dat komt, geloof ik, doordat ik moeder had.

Ze lag heel stil en staarde met dichte oogen in de duisternis. Er kwamen haar allerlei herinneringen aan vluchtige ontmoetingen en gesprekken, aan wandelingen door de straten. Ze was dikwijls begonnen met veel van de menschen te verwachten - ze praatte openhartig, ze gaf iets van zichzelf, - niet te veel, een enkel woord, of een lach. En dan begreep de ander het niet, of wilde het niet aanvaarden, - in ieder geval, de vriendschap struikelde. Ze had verscheidene gezinnen leeren kennen, ze werd gewoonlijk met eenige onderscheiding ontvangen, want haar boeken waren populair, ze had van zich doen spreken. - Maar dan, na een paar bezoeken, kwam er een lusteloosheid over de menschen - een lichte afkeer, en ze wist dat ze niet terug zou komen. Soms ook was het een kleinigheid, waaraan zij zich stootte, een ondoordacht woord, een te vrijmoedige houding. - En altijd keerde ze terug naar huis, naar moeder - en de herinnering aan het voorbije - de herinnering aan Lars.

Maar ze wist nu toch wel, dat Lars haar opzettelijk in den steek liet - alleen kon ze nog vragen: waarom? - Hij had een brief geschreven bij den dood van haar vader. - Ik zal hem dus niet meer zien, stond er, - dat spijt mij meer dan ik zeggen kan. Maar u en de kinderen zal ik toch weer ontmoeten, al moest ik ervoor naar het Noorden reizen. Wel heb ik nu een eigen gezin, en is mijn tijd erg bezet - -

Meta blies haar adem hoorbaar door haar neus. Jawel - hij zou desnoods naar hen toekomen, - maar hij had geen tijd. En kon hij niet bedenken dat zij en moeder daar niet ver weg op

Tubal-hoeve zouden blijven, maar werden aangetrokken door de stad? - Kreeg hij nooit een boekje van haar in handen - kon hij haar uitgever niet vragen waar ze woonde? - En dan - ze had hem twee keer ontmoet - eerst in dien boekwinkel. Ze sprak hem aan - hij was toch nog dezelfde, al deed hij een beetje onrustig en verstrooid. - Ja, zei hij, ik heb je wel gevolgd in je ontwikkeling - ik ben er heel blij om - maar zijn oogen dwaalden weg. En toen de winkelbediende op haar toekwam, zei hij haastig: Ik wacht buiten op je - het is hier zoo vol. - Ze had hem even toegeknikt, en handelde zoo gauw mogelijk haar boodschap af. Maar toen ze buiten kwam, was Lars nergens te zien. Ze had het eerst niet kunnen gelooven, ze dacht dat hij nog wel te voorschijn zou komen. Ze liep bij den barbier binnen aan den overkant. - Is mijnheer Numen hier? - ze had lachend willen zeggen: Nu wacht ik buiten op jou - maar hij was er niet. - En weer gingen er jaren voorbij - onbegrijpelijk - jaren, waarin ze hem niet zag. Ze las over hem in de krant - het was niet moeilijk, *zijn* ontwikkeling te volgen. Hij werd gouverneur aan het Hof - moest hij toen vergeten dat hij begonnen was als onderwijzer op Tubal-hoeve? Er had een foto in de krant gestaan van ‘de leskamer ten paleize; van links naar rechts: Ole Numen, de gouverneur Lars Numen, prins Peter, prinses Charlotte, Karin Numen. De kinderen van den gouverneur vormen een klasje met de koningskinderen.’ Het portret leek goed, maar hij was wel oud geworden. - Die La*r*s, zei moeder, is hoog geklommen, toch denk ik dat hij in zijn hart dezelfde gebleven is.

- Gelooft u dat hij het prettig vond bij ons?

- Ja, ik geloof dat hij bij ons het gelukkigste was - maar zijn eerzucht heeft hem dwars gezeten. Hij heeft me eens gezegd, dat hij van ons allemaal hield, maar het meest van jou en van vader, - omdat jullie oogen hadden, die door alle schijn heenkeken.

- Lijk ik op vader? - ik bedoel: uiterlijk.

- Ja - en innerlijk ook, dat weet je wel.

Ole en Karin - maar zijn oudste dochtertje heette Ada - die zou nu al een jaar of vijftien zijn. Met haar en prins Peter had ze hem op die tentoonstelling van oude schilderijen gezien. Hij groette, - maar moest toen onmiddellijk een opmerking tegen

Peter maken - bang dat ze hem weer zou aanspreken. O, hij kon gerust zijn - ze deed dat niet meer - tenminste - - Eens zou ze het toch doen, en misschien al gauw, - vóór moeder stierf. Ze wilde hem terug roepen, omdat hij gelukkig was geweest op Tubal-hoeve, omdat moeder van hem had gehouden als van een eigen zoon. Hij moest beseffen dat hij haar verliezen kon - *zij* zou wel door zijn angst heengrijpen. - Angst - kon ze zijn carrière schaden - of had hij een jaloersche vrouw? - Zijn eerzucht had hem dwars gezeten - had hij die vrouw noodig om aan zijn eerzucht te voldoen? - neen, dat geloofde ze niet. Hij had niemand noodig - hij scheen invloed te hebben op den koning. Toen de oude koning stierf, wilde Gudro niet opvolgen - hij zei dat het land een republiek moest worden, dan kon het volk een president kiezen - nu had het geen keus, omdat hij de eenige zoon van zijn vader was. - En hij wilde zijn huwelijk laten wettigen - hij had geen zin in een vreemde prinses, voor wie hij de vrouw die hij lief had, zou moeten verstooten. Er werden veel grappen gemaakt, hij heette 'Prins-vrije-keuze' - maar het volk wilde *hem* tot koning, en zou wel alls goed vinden wat hij gedaan had, en nog doen zou. Toen al zou Lars hem hebben beïnvloed, maar niemand wist daarvan het rechte.

Ze geloofde eigenlijk niet, dat Lars eerzuchtig was - moeder moest zich daarin vergissen. Het had natuurlijk allen schijn, doordat hij zoo hoog was gestegen. Overigens hoefde zijn eerzucht hem niet te beletten, in een winkel met haar te praten. - Maar hij was bang, - dat had ze aan zijn houding gezien in dat museum - bang voor zijn gevoelens, want hij had van haar gehouden, toen ze een kind was - en nu....

Maar haar beloften had ze nog niet vervuld - ze moest een boek schrijven over het menschenleven, niet meer over de schapen en de kippen van Tubal-hoeve - en ze was daar niet voor klaar.

Ze gooide zich om in bed, kon niet langer stil liggen. Het was de schuld van Lars - hoe kon ze een vrouw worden, als hij zich van haar afkeerde? - nu was ze 29 jaar, en eigenlijk nog een kind. - Ze zou naar hem toegaan, om met hem te praten - er was iets in zijn stem dat haar wakker riep, en alles deed begrijpen. Hoe 'n goede leerling was ze geweest, toen hij haar les gaf. Hij hoefde maar in dezelfde kamer te zijn, dan kon ze haar

aandacht gespannen houden en alles in zich opnemen. - Nu leek ze bot en onbevattelijk geworden.

Langen tijd woelde ze in haar bed, wreef driftig haar koude voeten tegen elkaar, voelde haar hoofd koortsachtig gloeien. Wat moest ze beginnen als moeder stierf - teruggaan naar het land, omdat ze in de stad nooit recht had kunnen aarden? - Maar was het dan mogelijk dat haar leven mislukte?

Eindelijk, afgetobd, viel ze in slaap.

De wintermaanden gingen voorbij - de kwaal van vrouw Tubal verergerde. Meta verzorgde haar en dreef de huishouding; ook weefde ze nog, maar er ontstonden geen nieuwe patronen. De post bracht drukproeven - nog verscheen er ieder voorjaar een nieuwe oplage van haar populairste boek: de berijmde geschiedenis van het leven op een boerenplaats. Meta corrigeerde ze zonder aandacht, soms in het besef, dat nu de geest van haar geweken was. Ze wilde opgewekt zijn terwille van haar moeder - moeders glimlach met een sterken blik beantwoorden, maar dat gelukte niet altijd. - Zoolang het bleeke winterlicht naar binnen viel - de sneeuw lag nog op de daken - moest ze telkens eens haar lippen samenknijpen en haar borst opheffen, om een niet al te droevige figuur te zijn voor moeders oogen. 's Avonds, als de lamp scheen, kwam er soms iets van de vroegere natuurlijke blijheid terug, die het meest zich uitte in tevredenheid met het oogenblik. Als vrouw Tubal weinig pijn had, en stil lag te kijken naar de nabije dingen in den gelen lichtkring, dan voelde Meta soms haar stugge vijandschap tegenover het leven door een onbegrepen dankbaarheid overrompeld.

Zoo knielde ze eens bij haar moeder neer en verborg haar tranen niet.

- Kind - misschien is het wel het doel van het leven, met een ontroerd hart te sterven.

- Och moeder -

- Huil jij maar - ‘een nat verdriet zal vruchten dragen’, zegt het spreekwoord.

Ze huilde niet lang; voorzichtig, om den ruststoel niet te schokken, kwam ze overeind, voelde zich groot in de kleine kamer en onbehouwen naast moeders tengere en verstrakte wezen. Dan was er iets dat gedaan moest worden, zoodat ze zich bewegen

mocht en de stilte verstoren, die een oogenblik over moeder lag als de stilte van den dood. - Ze schreef aan Ruth en de beide jongens, zeggend dat de dokter vaak even binnenliep en toch niets kon doen.

Ruth kwam over; de reis kostte haar twee dagen, en ze bleef vierentwintig uur. Meta was verbaasd over haar onbeheerschte en hevige droefheid, dacht zelfs aan de mogelijkheid van een andere oorzaak - maar de kinderen waren gezond.

- En Thomas? vroeg Meta.

- Thomas heeft me tot Geseröp gebracht - hij houdt zooveel van moeder, maar hij kon niet meekomen. Als we Atze tijdig hadden kunnen waarschuwen -

- Ja, zei Meta. Ze wist plotseling weer alle mogelijkheden en alle bezwaren van het leven daarginds.

In de steedsche woning keek Ruth zoo min mogelijk rond. Ze zat naast haar moeder, maar moest telkens haar blik neerslaan naar haar eigen handen, die ze gevouwen hield in haar schoot. - En toch drong het langzamerhand tot haar door, dat het beter was niet terug te schrikken voor moeders bijna volkomen afgestorvenheid. Toen draaide ze zich om, zoodat ze de zieke recht in de oogen kon zien en begon te praten, zij, die altijd zoo zwijgzaam was geweest. Ze vertelde over haar kinderen. Anna, haar eenige dochtertje, voelde zich niet altijd gelukkig thuis. Soms werkte ze als een volwassen vrouw, met ijver en doorzicht, maar dan kwamen er dagen dat ze opstandig was, en het werk liet liggen. Laatst had ze gezegd, dat ze bij den burgemeester van Ottersee wilde gaan dienen, en Thomas was er op een Zondag naar toe gegaan, maar was geschrokken van de wanorde in dat huis, en den luiden, brutalen toon van de kinderen. Toen Anna zijn verontwaardiging daarover hoorde, had ze diep gebloosd en was de kamer uitgeloopen. Daarna was ze dagenlang stil en schuchter gebleven. Een moeilijk kind - En dan Serge --

De moeder luisterde, maar zonder vragen, en alsof ze eigenlijk iets anders hoorde dan er gezegd werd. Op 't laatst vroeg ze naar Atze.

- Atze is de beste van allen, zei Ruth - en toch hebben we hem als kind verwend. Weet u noch hoe jaloersch Kolle was, als hij bij mij op schoot klom?

Vrouw Tubal zei: Arme Kolle.

Nu bleef het een oogenblik stil. Meta stond bij haar weefgetouw; het was of ze met haar rechter hand aan de draden van de schering een melodie ontlokte, en met haar linker hand de klanken dempte.

- Nu moet jullie de stad ingaan, zei de zieke, en iets koopen dat Ruth kan meenemen naar huis - ik denk dat het bloemen moeten zijn, voor ieder een tuiltje, uit mijn naam.

Ruth zei: Maar ik wil nu niet weg, en de tranen sprongen uit haar oogen.

Meta knikte haar toe. - Ja, dan kan moeder rusten.

Een oogenblik later kwamen ze buiten, liepen zwijgend naast elkaar voort, kleumend in hun zware pelzen.

Toen Meta Lars ontmoette, stond het haar niet onmiddellijk voor, wat ze van hem gewild had, en dus liep ze voorbij. Maar meteen daarop keerde ze zich om. - Lars!

Hij bleef staan, half naar haar toegewend.

- Lars, kan ik je een oogenblik spreken? - het is over moeder.

Hij knikte. - Maar ga dan met me mee naar binnen - ik weet niet of ik dadelijk tijd heb.

Ze liepen op een kleine deur toe aan den uitersten vleugel van het paleis. - Hoe moet ik het zeggen? dacht Meta - is hij nog dezelfde van vroeger, of heb ik hem nooit gekend? - Ze kwamen in een kleine vestibule, daarna in een lange gang.

- Wil je maar doorloopen? recht-uit.

Ze liep. - Ze had het dus gedaan, en wist niet hoe het af moest komen.

- Hier, zei hij - en opende een deur. - Wil je gaan zitten?

De les-kamer, waarschijnlijk - er stonden drie schrijftafels. Meta knoopte den kraag van haar mantel los en slikte.

- Een oogenblik.

Nu had hij haar alleen gelaten. Zou hij lang wegblijven? - ze kon hier niet zitten wachten. - De kamer was hoog - de wanden waren met een grijze stof bespannen; het vloerkleed was ook grijs, iets donkerder. En de zoldering? - Mat-goud geverfd - korrelig. Op ieder bureau stonden twee bronzen lampen met een groen zijden kap. Een klok tikte, maar zoo zacht, dat het nauwelijks was te hooren. Hoe kon het zoo stil zijn, alsof er niemand woonde in dit groote gebouw? - ook de geluiden van de stad

drongen hier haast niet door. Drie minuten geleden liep ze nog buiten, en nu kon ze niet meer weg. - Er was een verpleegster bij moeder - zij was uitgegaan om vruchten te koopen - moeder kreeg niets meer dan wat vruchtensap. - Wat had Lars gezegd? Ze had zijn stem herkend, maar zijn woorden was ze vergeten. - Het kon toch niet zijn dat hij haar hier maar liet zitten, en in een andere kamer les gaf aan de kinderen van den koning?

Nog vijf minuten zou ze wachten - dan moest ze rustig opstaan en weg loopen - het hinderde niet of ze een lakei tegenkwam, ze had geen kwaad gedaan. - De verpleegster was vriendelijk - een heel jong meisje - ze losten elkaar af bij het waken. - Nu moest ze vooral niet vergeten, straks vruchten te koopen. - De boeken stonden hier achter glazen deuren. Op Tubal-hoeve had vader een plank tegen den muur getimmerd toen Lars zou komen, daarop legde vader de schrijfboeken, die hij voor haar had meegebracht - een stapeltje van een dozijn - wat was ze daar trotsch op geweest! - De plank was er nog - ze had hem dezen zomer gezien, maar hij lag vol speelgoed.

Nu moest ze gaan - ze had geen tijd meer om te wachten - maar ze bewoog zich niet. Lars zou wel komen. Vroeger liep hij soms even naar buiten om een paar haaltjes aan zijn pijp te doen - dan ging zij voort met haar les. De ramen stonden open, ze hoorde zijn stem, en een van de anderen zei iets terug. Kolle lachte vaak, en vaders stem klonk heel diep. - Ze was er niet bij geweest, toen vader stierf - moeder had geen van de kinderen willen wekken. - - Maar nu moest ze gaan, - moeder mocht niet ook sterven in haar afwezigheid - ze was nu weer zooveel ouder. - Ze stond op en liep naar de deur, die nog juist vóór haar openging. Lars had zijn hoed en jas afgelegd, zijn haar was heel dun geworden, en grijs aan de slapen.

- Ik moet weg, zei Meta, - moeder is heel ziek - ik dacht dat je het misschien zou willen weten, omdat je -

- Ga nog even zitten, zei hij.

Ze keek om naar den stoel, waarop ze gezeten had, de zitting was van geplet leer, en de rug was heel hoog en recht. - Ze bleef op dezelfde plaats staan. - Moeder zal gauw sterven - misschien heb je later spijt, als je niet gekomen bent.

Hij zei: Ik wil graag komen.

Ze stak haar hand uit, die hij drukte. - Weet je nog hoe het was, vroeger? - Haar keel werd dik, en ze kon niet verder praten.

- Ik weet alles nog, zei hij - maar ik heb niet eerder kunnen komen - dat - dat moet je maar van me aannemen.

Ze greep naar den knop van de deur - zijn laatste woorden waren niet tot haar doorgedrongen.

Hij kwam den avond van dienzelfden dag.

Twee weken later stierf vrouw Tubal.

VI

Dien dag was de lucht grauw en vochtig; na de vroege duisternis viel er een trage, krachtelooze regen.

Meta maakte de lange reis naar Tubal-hoeve, en vond geen afleiding van haar gedachten. Ze probeerde te lezen, maar begreep na enkele zinnen den samenhang van de woorden niet meer. Ze keek naar haar medereizigers en schrok voor de geschiedenis, die in hun trekken lag. Zeven jaar was ze alleen geweest met haar moeder, en moeder had haar nooit afgestooten of teleurgesteld. - Zeven jaar - het was haar of ze al dien tijd gespeeld had als een kind. Had de dood van haar vader eenigen indruk op haar gemaakt? - ja, ze herinnerde zich haar droefheid. Maar dit was anders. Er waren nu geen menschen, ouder dan zij, en niemand kon haar troosten, want niemand wist wat ze verloren had.

De trein reed door het wilde, grootendeels onontgonnen land; het regende, en het was duister - het aantal halte-plaatsen was ontelbaar. - ‘De trein die stilstaat als hij een lamp ontmoet’, zei het volk, en de allerlaatste lamp heette Geseröp. Daar verwachtte ze Carol om haar af te halen. - In vaders zwarte pak was hij op de begrafenis gekomen, en praatte druk tegen Thomas over het voorjaarswerk op Tubal-hoeve - toen stond de kist nog in de kamer. En den volgenden morgen was hij vroeg opgestaan om de stad te bekijken. - Och, hij was er nooit eerder geweest, en misschien dat het moeder niet zou hebben verwonderd. - Maar moest ze zich niet veronachtzaamd voelen, stil-recht uitgestrekt in die zwarte kist? Carol was naar *haar* niet gaan kijken,

en toen hij een kind was, had hij de doode moeder van Atze gezien. - Was hij toen erg geschrokken? - En nu voelde ze toch verlangen naar hem, omdat ze hem iets had kwalijk genomen en vergeven wilde.

Eindelijk kwam ze in Geseröp. Aan den overkant van den weg lag de herberg, die tevens dienst deed als stations-gebouwtje, en straalde licht uit. De deur ging open, de waardin sloeg haar rok over haar hoofd, en kwam op de reizigers toe. - Kaartjes, alstublieft; - blijkbaar herkende ze Meta niet in het donker.

In de gelagkamer hing een dichte rook en er was een warreling van stemmen. - Een vrouw stond op en kwam Meta tegemoet, het was Gina, de vrouw van Carol. Die had zelfs niet geschreven bij moeders dood, maar nu Meta haar omhelzing onderging, dacht ze: dit is er ook een, die niet anders heeft gekund.

Carol was verlegen bij de begroeting. Meta schoof aan op de bank. De waard kwam een hand geven. - En gecondoleerd met de dood van het oude mensch, zei hij.

- Dank u. - We blijven toch niet lang? vroeg ze even later aan haar broer.

Die schrok op. - Ik zal inspannen - wil je al weg?

- Och ja.

- Maar we krijgen koffie en brood - ik dacht dat je wat moest eten.

- We zitten hier warm, zei Gina, en luisterde meteen naar een gesprek tusschen twee mannen aan den overkant van de tafel.

- Goed, zei Meta, dan drinken we nog koffie. - Ze zag het volle gezicht van haar schoonzuster in spanning om het praten van die mannen, en begreep dat dit iets ongewoons was voor Gina: een gesprek te hooren. Carol en Riso zouden onder het werk wel met elkaar praten, in enkele afgebroken woorden, maar niet zoo, in den gloed van den avond, als schermutseling van heele gedachtenreeksen. - Onwillekeurig luisterde zij ook.

- En als de Staat daar grond gaat aankoopen, in 't groot, - wat zal ons dat kosten, vriend? - en wie waarborgt je de winst?

- De knappe koppen, die het zaakje onderzocht zullen hebben, zei de ander. - Een nieuwe industrie hebben we hard noodig. De regeering kan er niet meer mee uit, ons te zien als een stoer volk van ontginners en boeren, kerels die al tevreden zijn als ze hun mond kunnen open houden. Kijk eens om je heen,

er groeit een geslacht op, dat heel wat anders wil, en andere eischen stelt - en als de verantwoordelijke mannen daar blind voor blijven -

- Dan kan een buitenlandsche maatschappij zijn vingers branden, viel de eerste in - en onze jongens zullen er tijdelijk een goed werkloon aan verdienen.

- Maar man, als er niets zit, zal niemand er wat aan verdienen.

- Heb ik gezegd dat er niets zit? - altijd wel wat, zink, of koper - God weet het, - maar de mensch is zoo belust op geld, dat hij zich in die dingen misrekent - en nou vraag ik je: wat is een regeering waard, die zich laat meeslepen door gebral van jonge menschen om.... om.... welvaart, en levensgenietingen - jonge kerels, die waarschijnlijk nog nooit gewerkt hebben.

- En die snakken naar werk! riep de ander, en sloeg met zijn harde vuist op tafel, - maar zich niet juist in de wildernis willen afzonderen, zonder vrouw of kind, om een stuk rots vruchtbaar te maken.

- Zoo, zei de eerste, bits en haastig, maar die willen dus wel *onder* den grond op steenen hakken? - Ha - ha, - knap, wie het gelooft!

De waard, die koffie en brood had neergezet, bleef tusschen de beide mannen in staan luisteren. Carol trok zwaar aan zijn pijp, zoodat de rook om hen heen wolkte.

- Is er een mijn ontdekt? vroeg Meta - waar?

De laatste spreker keek haar aan, plotseling heel rustig.

- Ja, zei hij - tusschen het Onegör- en het Vespe-meer - in het Zuid-Oosten.

- Zijn daar niet altijd mijnen geweest? - Het viel haar op dat haar stem dun en kinderlijk klonk.

- Oude ijzermijnen, die al lang zijn uitgeput.

- Wat heelemaal niet zeker is, riep de ander. - Als er een deugdelijke commissie werd benoemd, kon dat meteen onderzocht worden.

- Commissies vreten geld.

- Ja - daarom wil jij al die rijkdommen in de bodem laten zitten.

- Misschien wel.

- En onze jongens laten verrekken in de wildernis.

Ineens lachte de kleine oude man, niet spottend nu, maar helder, alsof hij nog een jonge kerel was. - Wat heb je toch tegen de wildernis? vroeg hij - ben je bang, alleen?

De waard lachte ook. Gina stootte haar schoonzuster aan - ze had koffie ingeschonken. Carol luisterde, zijn oogen half dicht, zijn mond vertrokken. - Er ontstond nu een gesprek over ontginnen, waaraan ook Carol deelnam. - Meta verwonderde zich meer en meer over de krachtige en duidelijke taal van den kleinen man; - had hij in de eenzaamheid, waarin hij blijkbaar lang had geleefd, zich zoo helder leeren uitdrukken? - Ze dronk langzaam van haar koffie - die oude kerel kreeg jonge, glanzende oogen.

- Omdat, zei hij, en hief zijn hoofd nog wat op - omdat ik bij den mensch het meest vraag naar de mate van zijn scheppingsdrang.

De waarde mompelde iets - toen viel er stilte.

- Het is een groot woord, misschien moest ik zeggen: de drang tot herscheppen - geschapen heeft God alleen.

Carol trachtte een rookgordijn voor Meta's gezicht met zijn hand weg te schuiven. Het lukte niet, en hij stond aarzelend op. - Ik zal inspannen, zie hij.

Wat later reden de bewoners van Tubal-hoeve weg. Het was heel donker, en het regende nu hard.

- Sinds wanneer hebben jullie dit wagentje? vroeg Meta. Ze had vroeger nooit anders dan op een open kar gereden.

- O, nog niet zoo lang - een jaar, misschien? - maar er is thuis veel veranderd.

- Ja, zei Meta, en voelde zich ineens beklemd. Ze wist het immers: het was rommelig geworden op Tubal-hoeve.

Gina nam het haar kwalijk, dat ze zoo gauw weg wilde, en de eigenlijke reden kon ze niet noemen: ze leed onder het verval van het huis, en speurde toch de welvaart. Er werd geld verdiend, er was overvloed in alles, maar er ontbrak een ordenende, toegewijde geest. De strenge eenvoud van meubilair en huisraad, die zich in Meta's jeugd gewijzigd had door den kunstzin van haar moeder, had nu plaats gemaakt voor slonzigheid en goedkoope sier. Een kleed, waarvoor Meta nog de wol had gesponnen, lag slordig op een van de banken; toen ze het opensloeg, zag ze dat

het vuil en gevlekt was. - Gebruik je dit niet meer? vroeg ze Gina.

Die antwoordde zonder de minste verlegenheid: Nee - wil jij het hebben? - ik vind dit bonte kleed veel aardiger.

Nu hij haar was aangeboden, hanteerde Meta den ouden doek anders, ze spreidde hem over haar knieën uit en aaide de zachte wol. - Een wit en een zwart schaap, zei ze - deze wol is ongeverfd, en kan erg goed gewasschen worden. - Ze bleef wat zitten in dezelfde houding, en Gina keek van terzijde naar haar. - Heeft zeven jaar in de stad gewoond, dacht ze, en praat nog over witte en zwarte schapen.

- Weet je waarom ik zoo gauw naar Thomas-hoeve wil? vroeg Meta plotseling, - ik denk erover, daar een klein huisje te laten zetten - van hout, aan de hooge oever van het meer - je weet wel.

Gina keek op. - En wil je daar wonen? vroeg ze met nadruk en zag tot haar voldoening dat Meta aarzelde.

- Nee, misschien niet - daar wil ik komen uitrusten, als ik moe ben van de stad. Het hoeft maar klein te zijn, een kamer en een keuken. Misschien kan Thomas het bouwen, met de jongens, en Atze werkt immers op een houtzaagmolen? - zie je, dan bestel ik de planken bij hem.

- Atze werkt bij een boer, zei Gina, maar hij bemoeit zich met alles - het is een verwaande kerel geworden.

Dan is hij juist de man die ik hebben moet, dacht Meta, maar zei het niet. - Ineens lichtten haar oogen op. - Dat kleed zei ze, als jij het heusch missen wilt, kan ik daar mooi gebruiken - nu komt het wel goed. Dit heeft moeder geweven, in dien tijd kort na het vertrek van Lars, toen zij en ik waren teruggevallen in - Ze brak af en zag Gina met een wat angstige verbazing naar haar kijken.

- Nou, waarin waren jullie teruggevallen? - Het klonk alsof ze een vreemde taal sprak.

Meta was opgestaan. - Dat weet ik niet, zei ze - ik bedoel dat we weer aan onze intuïtie waren overgelaten. - Ze liep naar de keuken, waar Kolle over het fornuis gebogen stond. Hier was het minst veranderd, maar Kolle zelf was oud geworden. Wat korte, grijze piekharen vielen langs haar gezicht, en zoo had ze er toch vroeger nooit uitgezien, met zoo'n vette, zwarte boezelaar voor?

- Kolle, moeder heeft den laatsten tijd wel honderd maal over je gepraat - weet je nog hoe het was, vroeger?

Kolle verlegde met haar vingers een talhout, dat al vlam had gevat, toen veegde ze met den rug van haar hand langs haar neus. - Nou, zei ze, of ik het weet. Wat Gina me vandaag zegt, kan ik morgen kwijt zijn, maar wil je wel gelooven dat ik alles voor me kan zien, wat op je moeders weefgetouw heeft gestaan?

- Ja? Weeft Gina ook?

Kolle stiet een dierlijken klank uit. - I, zij niet - ze kan toch koopen wat ze hebben wil. En kramers dat er hier aan de deur komen, wel iedere maand één. Nou is het ergste voorbij, maar als Gina zwanger was, kocht ze het huis vol - Carol heeft er wat mee te stellen gehad! Eens - weet je wat ze eens gekocht heeft? - een waschkom op pootjes - Carol en ik hebben ons een stuip gelachen.

Nu lachte ze met Meta, maar die vond al gauw haar vorige stemming terug. - Ik wil hier vandaan, Kolle, kan je dat begrijpen? - het ligt niet aan de menschen, maar aan mezelf.

- Het ligt aan de menschen, zei Kolle - ze stoken je niet het goede hout. - Ze zweeg en blies in het vuur.

- Bij Ruth is het anders; en als ik daar aan mijn eigen huisje zou kunnen bouwen....

Kolle richtte zich uit haar gebogen houding op. - Onzin, jij hebt de stad noodig, menschen met wie je kunt praten.

- Tot nog toe heb ik niet veel met de menschen gepraat, Kolle.

- Doordat je je moeder had, maar nu kan je niet meer wegkruipen; - en je bent bijna dertig, te klagen heb je ook niet.

- Nee, zei Meta nadenkend - maar een klein huisje.... Hoe is ook weer dat sprookje van dien visscher? - in een kleine boot, die van hem zelf was, zou hij minder bang zijn op de groote zee - En ik wil er niet altijd wonen, ik zal weer naar de stad teruggaan, en een boek schrijven - mijn eerste boek voor groote menschen, daar heb ik vannacht aan liggen denken.

- Zoo, zei Kolle - eindelijk. Atze heeft het voorspeld, en toen zei ik maar niets, want het duurde mij al veel te lang.

- Heeft Atze voorspeld dat ik een boek zou schrijven? - wanneer?

Kolle keek naar het smelten van de reuzel in een ijzeren pot. -

Toen je een paar jaar in de stad woonde, en je moeder schreef, dat je een vriend had.

- Ik? - een vriend?

- Ja, zei de ander rustig. - Atze verwachtte er veel van, maar het schijnt niets te zijn geworden. - Hij heette Christiaan.

Meta bloosde langzaam. Ze was op de keukentafel gaan zitten en roerde in een aarden kom met beslag. - Christiaan, dat was zoo'n.... zoo'n ingebeeld ventje, hij noemde zich een philosooph, maar hij kon geen aanmerking van zijn professor verdragen. Ik heb hem maar een paar keer gezien. Eerst geloofde ik al zijn praatjes - ik begin altijd met de menschen te gelooven, Kolle - maar dat houdt geen stand.

- *Ik* begin met wantrouwen, zei Kolle, maar dat zal jij toch niet kunnen leeren.

Gina kwam binnen. - Zei ik het niet, dat je hier was? - Carol wil dat we naar zijn nieuwe ploeg komen kijken. Als je morgen weg gaat, zal je die nu moeten zien.

- Ik kom. Waar is die ploeg?

- In de schuur bij Riso; - maar hij wordt uitgereden, en dan moeten de vrouwen en kinderen er omheen staan.

Kolle klapte het ovendeurtje dicht. - En jij hoort het paard een krans om te hangen, zei ze tegen Gina - maar we hebben zeker geen krans? vooruit, dan maar zonder!

Buiten smolt de laatste sneeuw in de sterke stralen van de voorjaarszon.

In de groote kamer op Thomas-hoeve was het gezin bijeen, en toch heerschte er rust. De luiken waren nog niet gesloten, en Meta zag den duisterenden hemel, blauw-grijs, achter de roerlooze, hooge berken, met hun kruin van haarfijne takjes. Thomas, de boer, zat bij het vuur te rooken; hij was in zijn tweede huwelijk een bezadigd, tevreden mensch geworden. Hij wist dat Atze noch Serge later de hoeve zou overnemen, maar dan was er nog Marcus, zijn jongste zoon, en zijn dochter Anna, die met een boer zou kunnen trouwen. - En zou het werk, dat hij begonnen was, eens door vreemde handen worden voortgezet, dan keurde hij ook dàt goed. Zijn eerste vrouw had hij van kind af aan gekend, maar door haar dood leerde hij, vreemde hulp te aanvaarden, in een onbekende eensklaps een vriend te zien. Nooit

zou hij het oogenblik vergeten, waarop hij Ruth aanzag en wist dat ze zijn vrouw zou worden; het was hem geweest, alsof al het vreemde hem eigen werd. Sindsdien had hij zich rustig gevoeld tegenover de menschen; - wie aan zijn tafel wilde zitten, was welkom, maar hij zorgde wel dat niemand voor de tweede maal kwam, die de rust van zijn huis had verstoord. Met Meta had hij het altijd goed kunnen vinden. Ze was geen boerin, en hij dacht dat ze nooit kinderen zou krijgen - maar dat raakte hem niet, ze was een ernstig en waarachtig mensch, als ze boeken wilde schrijven, moest ze het zelf weten.

Ruth zat te breien, het koffieblad stond voor haar op tafel, haar bewegingen bleven zoo gesloten mogelijk. Serge las bij het licht van den vlammenden haard; hij las altijd het zelfde: de Robinson Crusoë. Marcus zat op den vloer aan een kruiwagentje te knutselen. Atze had zijn armen in een boog op de tafel gelegd, en stutte zijn voorhoofd met den rug van zijn hand; Meta en Anna, naast elkaar op de bank, dempten hun stem om den slaper.

- Atze lijkt nu weer een boer, zei het meisje fluisterend, en sloeg haar oogen niet op van haar naaiwerk - maar hij is eerzuchtig, hij zegt dat hij bankier wil worden.

- Bankier? Meta's stem schoot bijna uit in dat woord.

- Ja. Vind jij - ze aarzelde even - vind jij eerzucht een deugd?

- Dat weet ik niet, zei Meta, en dacht aan wat Gina had gezegd: Hij is een verwaande kerel geworden.

- Atze zegt dat hij eerzuchtig is, omdat het zijn werkkracht verhoogt - alleen daarom - maar ik weet het ook niet. Die Nankiëff is het hoofd van een winkel-vereeniging, daardoor heeft hij een boel geld, dat leent hij aan de boeren - en Atze kan zoo goed rekenen, die schrijft alles op.

Nu klonk er een gesmoord lachje. Atze wentelde zijn hoofd wat om en zei: Hij heeft ook zulke goede ooren, hij verstaat alles, en als Meta kwaad van me spreekt, krijgt ze geen hout voor haar huisje.

Ze hadden dien middag na lang zoeken de plek bepaald, waar het huisje gebouwd zou worden. Langzaam, iederen vierkanten meter gronds keurend, waren ze rondom het meer geloopen. - Waar jij het hebben wilt, had Atze gezegd, daaraan kunnen we ons niet storen, het komt waar het staan *moet*, als een ster aan

den hemel. - Meta was koud geworden door dat drentelen, en al Atze's luide overwegingen hadden haar moe gemaakt. Nu, achter deze tafel, voelde ze zich veilig voor den verderen dag.

Thomas stond op om de blinden te sluiten, en Atze sloeg zijn armen in de lucht en rekte zich.

- Zoo, zei hij, en keek Meta aan - nu zal ik je vertellen van die eerzucht. Mijn baas, Nankiëff, is een boeren-leenbank begonnen, en die hoop ik later voort te zetten. Of daar eenige eer mee te behalen is, weet ik niet, en het kan me ook niet schelen; - maar als de zucht daarnaar een zweep zou kunnen zijn, dan wil ik me die zweep wel aanschaffen.

- Zoo praat hij niet uit zichzelf, zei Ruth met een kalme stem - maar er is een oude man in Geseröp, die alle jonge menschen ophitst.

De twaalfjarige Serge stond eensklaps naast zijn moeder.

- Ophitsen niet, zei hij - gewoon praten - maar wat hij zelf geweest is, ontginner, dat wil ik ook worden.

- En wat je vader nog is, antwoordde Ruth.

- Ja - maar die man in Geseröp heeft nooit een vrouw en kinderen gehad, en dan kan je veel meer doen - dan is het echter.

Over Ruth's gezicht kwam de glans van een glimlach; Meta en Atze, die tegelijk hun hoofd hadden opgeheven om het kind van antwoord te dienen, bleven zwijgen, en keken geboeid naar haar.

- Maar Robinson, zei Ruth, had zijn vriend, Vrijdag - en daar was hij wel blij mee, is het niet?

- Ja, zei Serge - een vriend is wat anders.

Nu hoorden ze buiten den stap van Thomas, en het krachtig dicht drukken van de luiken. - Als je je huis beveiligt voor den nacht, dacht Meta - zou je er dan niet graag iets binnen sluiten? Ze zag zichzelf om haar nieuwe huisje heenloopen, een donkeren avond - en alles bleef stil. --

Serge stond nog naast den stoel van zijn moeder. Hij had een rond gezicht met een forschen, mannelijken neus en donkere oogen.

- Ik heb ook wel eens gedacht, zei hij, dat ik met een ander moest gaan, maar Marcus is er niet geschikt voor, en Atze is te oud.

De groote broer lachte; hij leek niet op de kinderen van Ruth, hij was blond en tenger.

Met zijn helder kindergeluid riep Marcus: Wacht jij maar waarvoor is geschikt ben!

- En de groote ontginner uit Geseröp, zei Atze, heeft niet voor een nageslacht gezorgd.

Op dat oogenblik kwam de vader binnen. Hij knikte Meta toe en zei: bedenk je nog eens, je kunt ook hier wonen - het is koud aan het meer - wij liggen beschut door het sparrebosch. - Serge liep terug naar den haard.

- Ja, zei Meta peinzend, - het is wel koud, zoo alleen.

Dien avond in bed drong het pas tot haar door, dat ze Serge's krachtig voorbeeld in de herberg van Geseröp had ontmoet.

VII

Eindelijk zag Meta het lengen van de dagen en wist dat er een jaar verstreken was sinds haar moeders dood. Hoe dikwijls had ze zichzelf gezegd dat het eerste jaar het moeilijkste zou zijn, en daarna het leven als vernieuwd voor haar zou liggen! Ze dorst dat nu nauwelijks meer te gelooven - ze was weggeleefd van haar jeugd, met veel omzien, en toch roekeloos, zonder te weten waar ze belanden zou. Nu had ze haar kleine huisje aan het meer bij Thomas-hoeve, en kon dus terug naar haar geboorteland, - maar dat baatte haar niet.

- Wou je hier wonen? had een jonge boer gevraagd die bij het bouwen hielp - alleen, en zonder te werken? - dan ben je een roofvogel.

Ze had zelf dien naam in blokletters boven de deur geschilderd, en Atze prees haar scherpen blik: zonder maatstok hielden de woorden het juiste midden. Maar het was of ieder die aan het huisje meebouwde een gevoel van verlegenheid moest weglachen. - Toen Thomas er vóór stond, verschoof hij langzaam de pijp tusschen zijn lippen: - De eerste villa in ons district, zei hij - tja, ‘de Roofvogel’, - maar één die van zijn soortgenooten is afgeraakt.

Ze had geprobeerd er te wonen - den anderen leek het een spel, zij voelde den bijna te zwaren ernst ervan. Ze moest weer aan de eenzaamheid wennen, en aan het vogelgeschal in de lichte zomernachten. En dan het denken: kan een mensch ooit terug?

Nu voelde ze zich toch langzamerhand genezen van den winter.

Haar voornemen, een roman te schrijven, had ze niet volbracht. De aanteekeningen lagen klaar, ze zei zichzelf dikwijls, dat het werk goed was voorbereid, - maar het schrijven kon ze niet. Misschien is er nog meer geduld voor noodig, dacht ze, en meer overgave. Ze vergeleek den schrijver met de compas-naald, die zich bevend naar het aard-magnetisme richt. Zoo zou ik trillend in God's hand moeten liggen, dacht ze; en wilde die beeldspraak vermijden, maar zocht tevergeefs haar bedoeling directer uit te drukken. Dat beeld van de gevoelige en door een groote kracht gerichte naald bleef haar lang bij - maar als ze eenmaal schrijven zou, wilde ze er niet meer aan denken - dan moest ze zichzelf hebben losgelaten.

Er kwam een morgen waarop ze wakker werd, doordat de zon in haar gezicht scheen. - Nu moet ik opstaan en gaan werken, prevelde ze; het woord ‘werken’ had een goeden klank. Nadat ze haar kamer had opgeruimd, stond ze een oogenblik naar buiten te kijken. 's Morgens was er vertier op de groote binnenplaats, één vleugel van de toegangsdeur stond open, er liepen menschen in en uit. Zij die gingen, hadden gewoonlijk haast, hun bewegingen waren luchtig, bijna speels. Er waren ook anderen, meest mannen van rijpen leeftijd, die bedachtzaam liepen, - of traag en zwaarwichtig. Van uiterlijk kende Meta hen allen. Ze woonde in den hoek, schuin tegenover den ingang, en keek op een hoogen, zoo goed als blinden muur, aan welks voet een strookje aarde was bloot gelaten; een paar berken en wat oude vlierstruiken wortelden daarin. Nu hadden de berken stijve, donkere katjes en spitse bladknoppen, waar het prille groen uitbarstte. Een houtduif, in een kooi tegen den muur, roekoede. In het midden van de plaats stond een oude pomp met gootsteenen aan drie kanten. Hij werd niet meer gebruikt, en sommige bewoners zetten een uitgebloeide of kwijnende plant in den waterbak, om hem kwijt te zijn en toch nog kans op leven te laten. Zoo was daar altijd wel eenig flets en dorrend groen te zien, waar soms een vrouw, babbelend en tegen het hardsteenen muurtje geleund, aan plukte. - Dien morgen ontwierp Meta het plan, geld in te zamelen bij de bewoners, de bakken vol te gooien met aarde en daarin bloeiende planten te zetten - violen en primula's, later hang-geraniums. Maar ze had zich nog nooit met de menschen bemoeid, al kende ze hun loop en hun houding. De menschen -

wilde ze hun nader komen? Hun onuitgesproken gevoelens en gedachten hooren? - ze wist het niet. Het stuitte haar tegen de borst, dat een vreemde zich aan haar zou openbaren, zelfs bij de enkelen die haar vertrouwd waren, bleef het een tasten en gissen naar hun innerlijk leven. Maar hoe moest ze schrijven, als ze zich niet met anderen kon vereenzelvigen?

Nu keerde ze zich van het raam af - ze wist wel, dat ze nog niet schrijven kon. Ze bladerde, staande, in een boek, opende toen een kist, waarin ze wol borg; haar bewegingen waren weifelend. Ze voelde het zelf, en dacht: hij die zijn werk kent, is zonder haast, zonder uitbundigheid of gewichtigdoenerij. In gedachten zag ze vele menschen de poort uitgaan, en een heel enkele had de juiste houding: rustig, maar vast. Zoo had haar moeder geloopen, bezield en overgegeven aan haar taak. - Kolle ook, en Ruth, en Thomas. - Kijk, altijd weer keerden haar gedachten terug tot haar jeugd - kon ze haar jeugd dan niet overwinnen? - Ze wilde niet dat haar leven een telkens verlengde kindsheid zou zijn, ze wilde als een stroom worden, die zich steeds meer van zijn oorsprong verwijdert - misschien mocht ze dan in het laatst van haar leven een buiging terug maken, om haar jeugd nog eenmaal te groeten en haar ouders te eeren. - Ze staarde zoor zich uit. Wat moest ze doen om werkelijk te leven? Andere vrouwen hadden een huis, en kinderen om voor te zorgen - zij had niets dan deze kamer, en aanteekeningen voor een roman, die dood bleef. Ze voelde zich een gevangene - ze mocht juist genoeg adem halen voor zichzelf, maar niet met zulke diepe teugen van het leven drinken, dat ze het anderen terug kon geven. En wie had dit oordeel over haar uitgesproken? - och, de mensch was zijn eigen God - rechtvaardig en mild, of gierig en boos. - Er drongen tranen naar haar oogen. Nu zal ik mezelf bevrijden, dacht ze, ik zal voorbij zien aan dien man, op wien ik gewacht heb - Lars Numen. - Hij komt nooit weer, - of hij komt te laat. Hij hield van ons en van Tubal-hoeve - hij hoort bij mijn jeugd - maar nu ga ik aan andere menschen denken. Lars Numen wordt omlaag gehouden door zijn eerzucht, en weet dat zelf waarschijnlijk niet, hij denkt dat hij een groot man zal worden, omdat hij de kinderen van den koning les geeft. Neen, een man is hij geworden door bij ons te zijn, en grootheid is zelfs aan het Hof niet te koop.

Nu liep ze naar buiten, de binnenplaats over waar de houtduif koerde, en kwam in een breede straat, vol verkeers-lawaai. De frissche luchtstroom aan haar gezicht deed haar goed, en hier vloeide het water kalm en vlak onder de brug door. Nog altijd kon ze lachen om het gelijktijdige van het verkeer in twee richtingen - wat zochten de menschen tegelijkertijd dáár en ginds? - Het water ging sneller, dan je op twintig pas afstand denken zoudt, het roetschte slierend voorbij, te diep om te kabbelen. Lei-blauw was het, met bewegende, witte lijnen van snelheid. - Meta stond stil en hief haar hoofd op. Het zonlicht viel door een ragfijnen wolkendoek, een tintelenden sluier van melkachtig blauw. Van het weefgetouw afgenomen, dacht ze, en in den hemel gehangen - telkens gescheurd, uiteengerafeld door de zon, en toch onvergankelijk. - Ja, zoolang ze niet schrijven kon, zou ze weven.

In de buiging van den glooienden weg, die den anderen rivieroever bereikte, stond een kiosk. Meta kocht een krant, die ze nog eens dubbel sloeg, om hem onder haar arm te nemen. Maar terwijl ze dat deed, las ze de woorden, in groote, glimmend zwarte letters: 'Worden wij door oorlog bedreigd?' Ze ging opzij van den menschenstroom staan, naar het water gekeerd. - Hm - ze begreep den samenhang van deze volzinnen niet. Een krant moest wat opschudding brengen, de lezers prikkelen. Laatst had ze een brochure gezien: 'De minderwaardigheid van de dagbladvoorlichting.' - Oorlog? - sensatie.... Maar ze draaide zich om en kocht een krant van andere politieke richting dan de eerste. Op de voorste bladzijde stond: 'Oorlog om onze mijnen?' - dat was tenminste duidelijker, het voorwerp van begeerte werd genoemd. Niemand wist, hoeveel mijnen er nog ontdekt zouden worden, daar in het Oosten, en wat ze bevatten - en juist die onzekerheid maakte onrustig. Ze had eens iemand hooren zeggen: Het is ondragelijk, niet te weten hoeveel geld je buurman heeft. - En als je buurman het zelf niet wist? - dan werd de toestand eerst recht onhoudbaar. Dachten veel menschen niet dat ze wel mochten nemen, van wien zijn eigen bezit niet becijferen kon? - Niet zonder grimmigheid stelde Meta deze dingen vast, terwijl ze naar huis terug liep. Begeerte, zucht naar machtsuitbreiding kende geen grenzen, zooals de uitgebreidheid van het heelal geen grenzen had. Maar kon dat waar zijn van de stof? - of was

oneindigheid een begrip, een ontastbare voorstelling van den geest? Weer stond ze stil, nu voor een winkelruit in de straat, en las het stukje ten einde. De vaagheid ervan hinderde haar.

Toen ze haar kamer binnenkwam, zag ze een briefje onder de deur geschoven. Ze raapte het op en las: 'Wilt u ons het genoegen doen onder onze gasten te zijn op aanstaanden Woensdag, de laatste uren van den avond. Onze dochter zal dien dag haar zestiende jaar hebben voltooid. Ilse en Lars Numen.' - Ze tuurde op het drukwerk, het papier was zalmkleurig, de letters paars als boschviooltjes, en er steeg een geur uit op. Noodigde zoo de 'groote wereld' haar gasten? Eens had ze Ilse gadegeslagen op een receptie, een kleine vrouw, die aan haar uiterlijk geen kosten had gespaard. En toch bezat ze niet de zelfverzekerdheid, die bij haar toilet zou hebben gepast. Achter zich had Meta hooren fluisteren: De vrouw van een onderwijzer - maar misschien rekende Ilse erop, dat ze morgen aan het Hof zou verkeeren. En nu richtte ze zich tot haar, Lars' leerling van Tubal-hoeve. Ze zou komen, ze voelde de nieuwsgierigheid steken naar het huis en de kinderen van Lars. En ze wilde hem *toch* terugzien. Ze was op Oudejaarsavond in de krant genoemd onder 'Bekende personen, die dit jaar hun intrek in de hoofdstad genomen hebben. Meta Tubal, kinderschrijfster.' - Wel had ze er zeven jaar met haar moeder gewoond, maar dat gold blijkbaar niet mee. Ze was nu zelfstandig, en Ilse Numen wilde haar ontvangen - goed. In het paleis van den koning vierde men feest, en de kranten schreven over oorlog. Maar wie aan den oorlog geloofde, wilde zich een roes drinken op den zestienden verjaardag van Ada Numen. - Het was een gebruik van vroeger, den leeftijd te vieren, waarop een meisje mocht trouwen. Haar ouders hadden dat niet gedaan, ze vonden Ruth nog bijna te jong, toen ze op haar achttiende jaar met Thomas meeging. Wat voor schepseltje zou die Ada zijn? Hoe moest ze kijken op een feest dat gegeven werd ter eere van haar zestiende jaar - 'in de laatste avonduren'? en waarom vond Lars dit goed? - Een geur van nagel-olie, en papier, dat bepoederd leek. Zou de koning komen? O, Ilse hoopte het misschien in heimelijkheid, maar hij kwam niet gelijk met de anderen, hij verscheen, aangekondigd wel, maar op een uur dat niemand hem verwachtte. Dan toonde hij zijn beminnelijkheid, die op dat oogenblik niet werd gewaardeerd, en

achteraf kon de gastvrouw haar spijt niet wegslikken, dat ze hem zoo slecht had ontvangen. Arme Ilse - vrouw van een onderwijzer.

Toen voelde Meta dat ze plezier had in deze voorstelling, en ze trok haar weefgetouw wat dichter naar het raam. - Je bent slecht, zei ze zichzelf, je wilt lachen om de zwakheden van de menschen, je zult naar hen toe gaan, om je gaafheid van boerenmeisje te doen uitkomen - en dan wil je den koning ontmoeten, die getroffen zal worden woor je eenvoud. Ja, je bent slecht.

Maar ze haalde haar schouders op - nu wilde ze zich verdiepen in een patroon, dat haar plotseling voorzweefde.

Een vestibule met marmeren zuilen en een fontein van licht in het midden; twee lakeien, die klaar stonden als om elkaar vertrouwelijkheden toe te fluisteren. Nog een paar stappen, dacht Meta (wat klinken ze!) dan moet één van beiden omkijken. - De grootste draaide zich langzaam naar haar toe - ze zag zijn afwezigen blik.

- De receptie van Lars Numen? vroeg ze.

- Van mevrouw Numen - wilt u mij volgen? - Een lange gang - het deed denken aan dien keer, een jaar geleden, toen ze Lars bij haar moeder had geroepen. - Er werd een deur voor haar geopend, ze kwam ongemerkt binnen. Dat wil zeggen: sommige menschen keken wel, maar zagen haar niet, hun blik was blijkbaar nog vol van iets anders. - Ze schoof langzaam tusschen hen door, een staande klok wees tien uur. Schittering van japonnen, en vrouwengezichten met een uitdrukking van bevangenheid, of schrik; - de stemmen klonken ingehouden. - Maar nu schalde er een lach, en plotseling werd er overal gelachen en helder-op gepraat; de betoovering was geweken. - Toen Meta voor Ilse stond, besefte ze pas ten volle, dat ze was gekomen.

- Veel geluk met uw dochtertje, zei ze - ik heb haar nog niet gezien, maar....

Ilse vroeg: Komt u juist binnen? en sprak ineenen voort: de koning is er geweest - ja, vanmorgen ook, in onze huiskamer - maar nu - een kwartier ongeveer - eigenlijk heb ik hem niet zien weggaan - bent u hem misschien tegengekomen?

- Nee, zei Meta - misschien is hij er nog - er zijn hier veel mooi aangekleede vrouwen.

Ilse trachtte over de menschen heen te kijken. Een forsche, blonde vrouw keerde zich naar haar om. - Vandaag is er een droom verwezenlijkt, lieve kind, zei ze - wil je me even voorstellen?

- Meta Tubal, de bekende kinderschrijfster - mevrouw Slotzky. - Och, wij leven zoo in de onmiddellijke nabijheid van het Hof, je weet niet, Irene, hoe vermoeiend dat is, door de onzekerheid, en de gedwongen politesse.

- Ik dacht dat de koning weinig ceremonieel was.

Ilse stootte een lachje uit. - Maar wij mogen niet zijn als hij.

Vanmorgen zou ik koffie inschenken, toen hij kwam; dan vraag je: één of twee klontjes suiker? - Hij antwoordde: Dank u - wat heeft hij daar mee bedoeld?

Mevrouw Slotzky glimlachte zoetelijk. - Ik denk dat hij geen koffie wilde.

Ilse zei met plotseling uitbrekende triomf: Ik heb hem een kopje zonder suiker gegeven, en dat heeft hij leeg gedronken.

Op dat oogenblik was Lars tegenover Meta komen te staan en reikte haar zijn hand. - Je bent laat, zei hij.

Ze antwoordde: Ik kom na den koning. - Nu wenschte ze hem geluk met zijn dochtertje, en hoorde zelf dat het afgemeten klonk - omdat er op Tubal-hoeve geen feest werd gevierd, toen de meisjes huwbaar werden. - Herinner jij je den zestienden verjaardag van Ruth? vroeg ze, en vond zichzelf onuitstaanbaar, om dat teruggrijpen naar haar jeugd.

- Neen, zei Lars.

Ze legde haar hand op zijn arm. - Ik ook niet - maar ik wil over iets anders praten - help me maar. De bedoeling van het leven is de toekomst, niet? Waar is Ada? - De blonde vrouw met de varkensoogjes luisterde - en Lars leek onbereikbaar in dit costuum van hoveling. Er hing een geur van menschenwarmte en vochtig groen: de palmen en bloeiende azalea's in een hoek van de zaal stonden onder een sproei-regen.

Lars leidde Meta van zijn vrouw weg. - Waar woon je nu? vroeg hij - ik kom je eens opzoeken. Ze glimlachte en antwoordde niet. - Zijn de kinderen al over hun slaap heen? Ze zag Karin,

het jongste meisje Numen, dat verschrikt naar een sliertje mocca op haar zijden jurkje keek.

- Wacht, ik zal je helpen, ik heb zoo'n daagsche zakdoek bij me - wanneer word *jij* zestien? - Een oogenblik later stond ze temidden van vreemden.

Ze zou een mensch zonder wortel willen zijn, zoo maar leven, als een vliegje op het water, heerlijk als de zon scheen en je je vleugels voelde glanzen. Niet in staat zijn te denken dat het je eigen verdienste was, dat glanzen - de dieren kenden geen God, doordat ze zichzelf niet kenden. - En toch wilde ze een mensch zijn - nog wel zoo hartstochtelijk ineens, op een receptie bij Lars. - Daar was Ada, met een gezichtje, spits van teleurstelling; - kwam het kind dit feest ooit te boven? - Ze werd aangesproken door een jongen man, en haar stemming sloeg om - ze was teer en zacht van kleur als de bloem van een azalea. Iemand zei: ‘als vlinders boven de klaver’ en een ander ‘neen, ik geloof niet, dat Gudro deze dingen begrijpt.’

- Maar dat kan noodlottig worden, zei de aangesprokene.

- Tja - je zoudt kunnen zeggen: een koning is altijd in meerdere of mindere mate noodlottig voor zijn land.

Meta draaide zich om en zag een man met een hoog voorhoofd en vlossig, grijzend haar, dat rechtop stond. Toen hij haar blik zag, glimlachte hij schuw als een jongen, maar het plezier om zijn woorden blonk nog in zijn oogen. Ze kende den naam van dezen man, en wist dat hij hoofd-redacteur was van een vooruitstrevende krant. Ze zei plotseling: Mag ik me aan u voorstellen? ik ben Meta Tubal - ik heb dikwijls gedacht dat ik in uw krant zou willen schrijven.

- Juffrouw Tubal - ik ben von Wandseck - waarover zoudt u willen schrijven? Me dunkt, het is niet meer zoo recht den tijd voor praatjes over den hoenderhof.

Meta bloosde en voelde scherp den stoot, dien zijzelf had uitgelukt.

De ander ging voort: Wat vindt u van een tijdelijk rubriekje: ‘De Vrouw in de Nieuwe Gemeenschap?’ - ik heb dat al aan een dozijn vrouwen aangeboden, maar ze schrikken ervoor terug.

- Ik weet niet wat u onder de nieuwe gemeenschap verstaat.

Von Wandseck keek haar aan, in zijn oogentinteling zag ze spot en geamuseerdheid. - Dat is een eerlijke bekentenis - weet u

misschien dat de oude gemeenschap niet meer deugt?

Meta schudde haar hoofd. - Nooit heeft de mensch heelemaal gedeugd, is het wel? En het wonderlijke is, dat niemand de ideale mensch kan schilderen, want hij moet fouten hebben, en die worden dan vergeten.

Uit de verte klonk viool-muziek, en het geschuif tusschen de gasten werd dringender. Men maakte ruimte voor Ada, die nu als eerste, geleid door een niet meer jongen man, de nevenzaal binnenging om te dansen. Meta en von Wandseck volgden het paar met hun oogen. Ada liep rustig en onhoorbaar in natuurlijke houding, de schouders naar achteren, den nog nauwelijks gewelfden buik wat naar voren. Haar rok, bijna wit, liet in de plooien iets duidelijker zijn bloesem-roze tint zien. - Is ze gelukkig? vroeg von Wandseck, en gaf zichzelf ten antwoord: Neen - en wat erger is: ze zal nooit in de goede richting leeren zoeken.

Meta glimlachte en vroeg: Kent u maar één goede richting?

Hij kneep zijn oogen wat dicht. - Voor onze tijd - ja. Danst u ook? Laten we ons dan iets te eten halen aan het buffet.

Ze liepen de zaal door. - De eene richting, zei von Wandseck, - naar broederschap. Gelijkheid is goddank onmogelijk, en vrijheid is een utopie - maar broederschap - dat kan een kind begrijpen - en soms verwezenlijken - bij oogenblikken - en dat zijn de ontroerendste oogenblikken in de geschiedenis van de menschheid. - Ze stonden nu bij het buffet. - Hier, zoekt u wat uit. Nu danst Ada Numen - maar waaraan denkt ze?

Meta trok haar wenkbrauwen op.

- Ik zal het u zeggen: ze is teleurgesteld, omdat de oudste zoon van den koning te jong voor haar is. Ze denkt: het kan toch niet - we hebben hem niet kunnen uitnoodigen - hij komt niet - alles ‘niet’. Zijn vader is er een oogenblik geweest, - zoo heel kort, maar de menschen kwamen onder den indruk. Ik dacht dat ik een prinses was - ik *ben* eigenlijk ook een prinses, maar de koning wil het niet zien.

Meta voelde haar hart kloppen en haar wangen gloeien. Nu boog ze haar hoofd een klein beetje. - Ik hoop voor Ada dat ze zoo denkt - het is althans niet banaal.

Von Wandseck maakte groote oogen en gaf zijn hoofd een rukje naar achteren. - Wàt zegt u? - het is de meest verwerpelijke grootheidswaan.

- Neen, zei Meta, dat hoeft het niet te zijn. Wat weten wij van Ada Numen? misschien is ze een koninklijk mensch.

De ander haalde zijn schouders op. - Misschien vindt u deze heele poppekasterij ook koninklijk, zei hij bits.

Meta moest bijna lachen. - Och, ik heb nooit eerder zooiets bijgewoond. Mooi is het wel - zooals Ada loopt, en de val van haar japon, - maar misschien hebt u daar geen oog voor? Ze keek hem aan - hij trok zijn mondhoeken omlaag. - De vrouw in de nieuwe gemeenschap, zei hij hoofdschuddend - waarover had *u* eigenlijk in mijn krant willen schrijven?

Ze zei glimlachend: Over het leven, richtingloos, maar....

- Maar? neen, juffrouw Tubal, niet altijd belangrijk. De mensch met een overtuiging laat zijn blik niet meer om zich heen dwalen om overal wat goeds en liefs op te merken - daarmee zijn eeuwen versnipperd - we moeten nu op ons doel afgaan.

De broederschap, dacht Meta. De ernst van zijn toon had haar getroffen. Ze waren onderwijl steeds meer door menschen ingesloten, de botsende klanken van mannen- en vrouwenstemmen maakten hun gesprek moeilijk. Nu trad er een oude dame op hen toe.

- Och, mijnheer von Wandseck, ik ben blij u te zien, maar eigenlijk bent u een vreeselijk mensch.

- Ja mevrouw.

- U laat niemand meer slapen; heusch, ik doe geen oog dicht, sinds ik uw artikelen lees.

- Misschien zult u vannacht weer slapen, na dit festijn.

- Het is een dwaas feest, vindt u niet? zoo ongedwongen. Meta had zich wat afgewend, ze wilde wegloopen en toch ook blijven luisteren. De oude dame nam met wijd gebaar haar oogglas en begon Meta op haar gemak te bekijken.

- Misschien mag ik u voorstellen? vroeg von Wandseck, - juffrouw Tubal, mevrouw Perkow.

Mevrouw Perkow trok haar fijne neus wat op, - blijkbaar zei de naam Tubal haar niets. Von Wandseck glimlachte. - Mevrouw, u hebt achterkleinkinderen - enkele dozijnen - die zijn dol op de prentenboekjes van juffrouw Tubal.

De groenachtige, doode wangplekken van de oude vrouw leken grooter te worden. - Mijn leeftijd, zei ze, geeft me het privilege mijn achter-kleinkinderen niet te kennen. - Haar stem klonk

schraal en onvast. - Mijn kleinkinderen zie ik een enkele maal, ze zijn te jong om naar me te luisteren.

Meta vroeg: En uw kinderen, mevrouw? Toen zag ze een uitdrukking van afkeer in dat ivoorkleurige gezicht komen.

Mevrouw Perkow antwoordde: Mijn kinderen zijn dood, op één na - maar daarover praten we niet. Even liet ze haar oogen dicht vallen, toen richtte ze zich nog wat meer op en greep haar lorgnon. - Woont u nog zoo kort in onze stad dat ik u niet eerder heb kunnen ontmoeten?

Ze was nu zichzelf volkomen meester, en von Wandseck lachte weer. Meta, die de terechtwijzing begreep, wist niet dadelijk een antwoord; ze dacht: was ik maar weggebleven. Maar de oude vrouw bleef haar aankijken. - Ik heb hier met mijn moeder gewoond, zeven jaar - toen ging ik weinig uit, en Lars Numen scheen ons te hebben vergeten. Nu ben ik zoo brutaal geweest, mijnheer van Wandseck aan te spreken, daardoor....

- Ja, zei mevrouw Perkow, en liet haar oogglas zinken - de jeugd is brutaal.

- En ik zal altijd tot de jeugd behooren, zei von Wandseck.

- U? u bent een vreeselijk mensch - dat heb ik u al gezegd, geloof ik.

- U bent daarmee begonnen, mevrouw.

- Juist, - en ik zal het herhalen. U moest begrijpen dat er menschen zijn, die te lang den Christelijken godsdienst hebben hoog gehouden, om te willen hooren dat we hem beter aan den kant kunnen zetten.

- Mevrouw, de menschen moeten altijd datgene hooren wat ze niet willen.

- Jonge menschen, die nog moeten worden opgevoed door het Evangelie van Christus.

Von Wandseck's gezicht straalde. - En omdat de kerk hun dat niet leeren kan, mevrouw, moeten ze het hooren van ons, die aan de Nieuwe Gemeenschap bouwen.

Mevrouw Perkow nam een kanten zakdoekje uit haar mouw en snoof daaraan. - U zoudt u voor uw nieuwe gemeenschap op den brandstapel laten brengen, zei ze misprijzend. - En u - ze wendde zich tot Meta - gelooft u ook dat het Christendom niet meer voldoet?

Meta bloosde en moest zich wat voorover buigen om zich

verstaanbaar te maken. - Ik heb daar nog niet over nagedacht, mevrouw. Er drong een zwakke geur van kajapoeti-olie tot haar door.

- O, u hebt er niet over nagedacht. Juffrouw Duvan - tot genoegen.

Een nauwelijks merkbare hoofdknik - het duurde een seconde voor Meta reageerde. Ze deed enkele stappen achterwaarts en draaide zich toen om; woorden kon ze niet vinden. Nu stond ze tegenover Lars - hij glimlachte naar haar verschrikte gezicht.

- Zoo, zij hij - ik kwam je halen - ik geloof niet dat je veel beminnelijke menschen ontmoet, wel?

Ze antwoordde: Ik ga nu maar naar huis - hoe oud is mevrouw Perkow?

- Bijna negentig, haar zoon is consul van Ulmland - ze wonen in hetzelfde huis, maar willen elkaar niet zien. - Ze liepen tusschen de menschen door, kwamen in een vertrek waar het minder vol was. Er stond daar een fluweelen bank, en Meta voelde de neiging te gaan zitten en veel te praten, maar ze bedwong zich en liep voort.

- Waarom ga je al? vroeg Lars - ik zou je nog aan dezen en genen kunnen voorstellen.

Ze dacht: het is altijd hetzelfde, zijn woorden komen te laat. Hardop zei ze: Het is genoeg geweest, dank je wel, - en voelde een ontroering, alsof ze iets van diepe beteekenis gezegd had. Bij de deur van de garderobe stak ze haar hand uit. - Ga nu maar - dag Lars. - Onder haar mantel hing een boodschappentasch waarin ze haar daagsche schoenen had geborgen - hij hoefde dat niet te zien.

- Dag Meta - ik kom je eens gauw opzoeken.

Nu verwisselde ze van schoenen - ze kon niet op hooge hakken door de straten loopen. In een hoek zat een dienstmeisje te slapen. - Meta probeerde haar niet te wekken. Von Wandseck - praatjes over den hoenderhof - ze bloosde plotseling diep. - O, u hebt daar niet over nagedacht, zei die oude vrouw. - Later zou ze in zijn krant schrijven - nee, ze wist dat nog niet - ze zou eerst naar huis gaan en slapen.

VIII

Het leven viel haar lang. 's Morgens liep ze naar de kiosk om een krant te koopen en verlangde heimelijk naar sensationeele berichten. Ze zag hoe de bewoners rondom de binnenplaats blindelings het oude spoor volgden, naar hun werk liepen, terug kwamen, zonder te vermoeden dat de vonken zouden kunnen overspatten van het vuur dat ergens, niemand wist precies waar, fel en feller werd opgestookt. - Maar de oorlogsgeruchten bleven al gauw weg uit de krant, en toen Meta op een morgen de poort binnenliep, en een vrouw van haar leeftijd zag in een nieuwen voorjaarsmantel, trof het haar dat de anderen wisten te leven, argeloos en kinderlijk, maar zijzelve niet. En doordat ze terzijde stond, en om zich heen blikte, viel de tijd haar lang. En toch kon het ook gebeuren dat ze schouderophalend dacht: Och, waarom aan iets nieuws beginnen? vóór het klaar is, zal ik het uit handen moeten leggen, want het leven is te kort. Zoo verlamde haar het tijdelijke, en liet haar tevens onbevredigd. Ze wist wel dat ze een groot werk kon aanvangen, en naar alle waarschijnlijkheid voltooien, - maar als het af was, zou ze de geringe waarde ervan inzien, dat wilde zeggen: het onvolmaakte - en mocht ze haar kracht verspillen aan wat onvolkomen blijven moest?

Maar ze had den drang naar daden in zich, ze moest *doen*, en niet méér denken, dan voor het simpele doen noodig was. In die eerste dagen na het feest bij de Numen's sloeg ze de schering voor een groot tapijt, dat ze noemde: wandkleed ter eere van Ada. Het zou vol van symbolische teekens worden, Ada's huwbaarheid werd voorgesteld in de lijnen van een zich openende bloem, en von Wandseck's broederschapsideaal in grillige randfiguren, die elkaar aanvulden en insloten. Terwijl ze werkte, dacht ze veel aan dien avond. Ze zei zichzelf: ik moet boeken lezen om von Wandseck te begrijpen. Waarom geen vrijheid en gelijkheid? Er zijn geen twee bladeren van denzelfden boom gelijk, maar de regen valt op allen, en vrijheid beteekent vrijwillig de beperkingen aanvaarden ten behoeve van het geheel.

De oude mevrouw Perkow wilde ze vergeten. ‘U bent een vreeselijk mensch’ - von Wandseck voelde zich door die woorden gevleid, en dat wist die vrouw - waarschijnlijk maakte

ze alle mannen het hof door haar vijandigheid. Vijandschap was afgunstige liefde, bewondering, onzuiver door het bijmengsel van eigenbaat. Mevrouw Perkow was oud, en vol troebele gevoelens, maar von Wandseck zou Meta weer willen ontmoeten. Waarom had hij gezegd: ‘Een koning is altijd in meerdere of mindere mate noodlottig voor zijn land? - waarom had het land dan een koning gekozen? Iedere vorm van bestuur was gebrekkig, - maar Gudro voelde zich niet door God tot zijn taak geroepen - dat was één goed ding. In landen waar de kroon erfelijk was, ontstond dat gegoochel met God's wil, en toch wees God zoomin koningen als pausen aan. Onder het weven van dat wandtapijt dacht ze ook aan Gudro - ze wilde dat hij een groot man zou zijn, ruim en eerlijk van blik. De kranten publiceerden in die dagen het verslag van een korte rede, die hij aan een maaltijd van politici gehouden had. - Er zijn oorlogsgeruchten rond gegaan, had hij gezegd, maar het volk zal, naar ik hoop, begrijpen dat het aan geen oorlog toe is, en nooit toe hoeft te komen. Zooals een kleine jongen verlangt naar den tijd dat hij een doosje lucifers in zijn broekzak mag dragen, zoo verlangt een jong volk naar het bezit van een weermacht. De jongen zal zijn lucifers krijgen, maar kan het brandstichten overslaan - het tweede lid van de vergelijking moogt u zelf invullen. Er staat geschreven: ‘Wie het zwaard neemt, zal door het zwaard vergaan’ - maar ik zeg u: ‘Wie over oorlog praat, anders dan om dien te bestrijden, zal door den oorlog vergaan.

Aan dien laatsten zin wijdden de dagblad-redacteuren bijzondere aandacht. Eén riep er uit: Wij praten nooit dan over den oorlog van onzen vijand - om dien te bestrijden - een ander vroeg naar aanleiding daarvan: Hoe stelt gij u den oorlog van uw vijand voor, zoolang het niet ook *uw* oorlog is? Weer een ander liet een spotprent maken van den koning in wufte vrouwenkleêren, overgeleverd aan een wilden sneeuwjacht. In de wolken stond: ‘Oorlog’, en het onderschrift luidde: ‘Idealisme beteekent domme zorgeloosheid’. Dit was tevens critiek op Gudro's afkeer van de soldaten-uniform, die hij nooit droeg. Het orgaan van von Wandseck prees den koning op wat schamperen toon. - Hij is een ernstig zoeker naar nieuwe wegen, maar durft hij het oude spoor verlaten?

Meta sprak over deze dingen met den jongen Henlo, den zoon

van haar uitgever. Hij was in zijn vaders zaak opgenomen en kwam juffrouw Tubal dringend vragen naar haar sinds lang aangekondigde nieuwe boek. Ze dacht aan de eerste maal dat ze hem gezien had, in het kantoortje met het vuile gordijn - dat was tien jaar geleden. Hij was binnengekomen en had gezegd: De koning is dood. - Ze vroeg hem of hij het zich herinnerde.

- Ja, zei hij - ik weet dat uw gezicht plotseling opklaarde - we waren alletwee blij en verlegen.

- O ja? waarom blij, denkt u?

- Omdat er eens iets gebeurde, en van Gudro werd gezegd dat hij de kroon zou weigeren.

Zoo begonnen ze hun gesprek over den koning. Meta had haar weefstoel wat opzij geschoven, maar merkte wel dat haar bezoeker telkens werd afgeleid door iets wat zijn oog trof. - Zal hij verward raken in de draden van mijn getouw? dacht ze; het was haar of ze hem op de proef wilde stellen. - Het is niet verstandig geweest van den koning, zei de jonge man, dat hij den Staat aan zijn jeugd heeft herinnerd. Zegt u eens smalend tegen een jongen: jij bent nog te klein om te vechten, dan loopt u een klap op. Maar het geval bewijst wel, hoe ver we van een oorlog af zijn. Heeft u die spotprent gezien? de koningin moet erom gehuild hebben.

Meta haalde haar schouders op. - Waarom doen andere koningen ook zoo strijdlustig? vroeg ze - trekken altijd een generaals-uniform aan, zelfs als ze feest vieren?

- Ze staan aan het hoofd van hun leger.

- Al die gouden sterren, zei Meta - het is een barbaarsche opschik.

De ander lachte. - Ziet u den koning liever uitgedost als demi-mondaine dan als veldheer? vroeg hij.

Meta dacht een oogenblik na. - Neen, zei ze toen - ik ben een vrouw - tegen een veldheer kan ik praten, tegen een demi-mondaine niet.

Henlo keek haar eens aan. - En misschien zou een veldheer u van zijn gelijk kunnen overtuigen, zei hij luchtig.

Die woorden kwamen haar onverwacht, en ze antwoordde er niet op.

- Is de koning populair? vroeg ze plotseling.

Friso Henlo had zoo zijn eigen opvattingen omtrent populari-

teit; hij had ernaar gestreefd in de hoogste klassen van het gymnasium, hetzelfde jaar dat prins Gudro aan het bewind kwam. Heimelijk vereenzelvigde hij zich met den jongen koning. Zooals ik nu mijn makkers regeer, dacht hij, zoo zal ik het later mijn volk doen. - De populariteit bleek niet moeilijk te veroveren, want Friso bezat een natuurlijke menschenkennis en de gave van het opmerken. - Nu dacht hij snel: met een vrouw moet je langs omwegen gaan en antwoordde: - Vóór zijn troonsbestijging was Gudro in hooge mate populair - daarna moet hij hebben ingezien dat de gunst van het volk is als de wind.

- Hm, zei Meta - onstandvastig en zoo....

De ander keek alsof hij veel verder dacht dan dat eene begrip.

- De wind - zei hij - in deze stad waait het altijd. Kent u de groote bosschen in het Noorden, waar het windstil is? Misschien zal Gudro daarnaar terugverlangen.

Meta zei nadenkend: Hij leefde teruggetrokken, en als hij nu naar de stilte verlangt, dan zal het misschien zijn om zich den stroom van de wereld zoo hevig en sterk te kunnen denken als vroeger. - Er steeg een blos in haar wangen. - Ik bedoel: In de wereld zal hij niet veel anders hebben ontmoet dan de beuzelarijen van ijdele of teleurgestelde menschen.

Henlo keek haar aan en zag haar gezicht glanzen. - Dus u gelooft dat een kluizenaar iemand is, die de wereld in zijn verbeelding bevolkt met de engelen van het vlammend zwaard.

Meta boog zich wat voorover, - haar gezicht werd bleeker, maar haar oogen schitterden nog. - Ja, zei ze - en als hij naderbij komt - dan ziet hij - helpt u mij eens - wat ziet hij dan?

Henlo stootte een schamper lachje uit. - Ik weet het niet, zei hij - ik ben nooit een kluizenaar geweest - maar allicht zijn de zwaarden van bordpapier? - Hij zag dat Meta haar handen in haar schoot legde, en haar geheven hoofd wat liet zakken.

- We zullen over iets anders praten, zei ze; - mijn boek? Maar ik ben aan het weven, ik speel als een kind met de kleuren en ik weet niet of ik van dat spel ooit afstand zal kunnen doen.

Ze keken nu beide naar het groote weefgetouw. - Dit wordt een wandtapijtje, en het heeft verder geen bedoeling; - of ook wel - maar dat hoef ik niemand te zeggen. Ze glimlachte en zag Ada voor zich in het voortschuiven van dien bijna witten rok.

- U houdt van decoratieve kunst, zei Henlo.

- Ja. - Dat klonk onwillig als werd haar een geheim ontfutseld. - Schrijven is moeilijk - en misschien ben ik te traag van gedachten.

De ander zei: Ik denk dat het u veel voldoening zou geven.

Ze keek hem een oogenblik aan. - Ja, maar dat geeft zoo'n tapijtje me ook; dat oker-geel tegen het bijna witte rood, - dat vind ik prachtig.

Ze hoorde een opgetogenheid in haar stem, die haar ontroerde, en ze dacht aan haar jeugd, toen haar moeder was thuis gekomen met strengen wol en met verhalen over Lars Numen.

- Heeft u Ada Numen gezien op haar zestienden verjaardag? vroeg ze plotseling, en stond op als om haar bezoeker uit te laten. Maar de jonge Henlo bleef rustig zitten en aanvaardde het nieuwe onderwerp van gesprek.

Een maand later kwam Lars. Het was een avond in den vroegen zomer. Meta had voor het open raam gezeten en zich verdiept in den aanblik van de binnenplaats, zoodat ze haar gedachten daar niet onmiddellijk van kon los maken. De houtduif roekoede, een paar spreeuwen twetterden, lawaaiig fladderend, in de boomen voor den blinden muur. Twee kleine meisjes, in bonte zomerjurkjes, speelden een hinkelspel en hadden tot schuivertje een doode muis, die hun maar steeds niet werd afgenomen. Enkele bewoners van het huizenblok waren voorbij gegaan zonder op de kinderen te letten, maar er stonden een paar vrouwen bij de pomp, waarvan er één aldoor, onder het praten, haar oogen gericht hield op de muis. Meta verwachtte dat ze plotseling uit zou schieten en het dier bij zijn staart pakken, zoodra de ander haar een oogenblik pauze liet - maar blijkbaar kwam het niet in de vrouw op, dat te doen. Er stonden bloemen in de oude fontein-bakken, margrieten en geraniums; Meta had daartoe een inzameling gehouden en kwam anders tegenover de menschen te staan dan ooit te voren. Nu wilde ze naar de bloemen kijken, en niet langer naar de hinkelende kinderen. En van de bloemen dwaalde haar blik naar den kleurigen avondhemel; in de uitgestrektheid van het blauw dreef een snoer wolkjes, zacht rood getint als schelpen. Ze zag Lars Numen niet de poort binnenkomen. Op dat oogenblik staakten de kinderen hun spel en schopten hun muis voor het laatst weg, nu achteloos, tot buiten

de krijtstrepen van hun hinkelbaan. - Lars vroeg hun, waar juffrouw Tubal woonde.

- Dat is die van de bloemen, zei het oudste meisje - ik zie haar zitten.

- Hij dankte haastig.

- Ben jij het? vroeg Meta, toen hij binnentrad, en dacht een beeld van vroeger te zien, maar meteen vervluchtigde het, en ze wendde zich opnieuw naar het raam, zag de binnenplaats leeger dan te voren, en voelde een ontroering om dat beeld. Daardoor zei ze, toen Lars tegenover haar zat: Het is nu weer zomer, gelukkig; 's winters kan het zoo grauw zijn, hier smelt de sneeuw overal van de warme daken.

- Hij antwoordde niet, en het drong tot haar door, dat hij een reden moest hebben voor zijn bezoek, nu, na al die jaren. Ze trok een rimpel tusschen haar oogen. - Zie je die bloemen? - wat zijn ze rustig bij dit licht; - ik heb ze bij elkaar gebedeld. Vreemd, om de menschen te leeren kennen. Eén heeft me geantwoord: Er komt oorlog - ik heb geen geld voor bloemen, - maar ik dacht dat niemand meer aan dien oorlog geloofde? Ze keek Lars aan, en zag dat zijn gezicht een uitdrukking van verslagenheid droeg. - Vertel eens, zei ze met weeker toonval - hoe gaat het jullie?

- Lees je geen krant? vroeg hij, en beet het laatste woord af.

Ze schudde haar hoofd. - Tenminste niet geregeld.

- Zoo - ik ben namelijk heel ongeregeld ontslagen. Hij keek nu langs haar heen. - De meeste kranten hebben er nogal aandacht aan gewijd.

- Waarom? vroeg ze.

- Waarom ik ontslagen ben? Zijn stem klonk hard.

Ze had bedoeld: waarom die aandacht, maar verbeterde hem niet, en wachtte zijn verdere woorden af.

- Ik dacht stellig dat je het weten zoudt, zei hij, en keek om zich heen. - Waarom ben je eigenlijk verhuisd? - je woonde daar aardig, aan den rand van de stad.

- Hier woon ik ook aardig - en ik zal langzamerhand leeren me met de menschen te bemoeien, - ik wist niet dat het zoo moeilijk was. Ze bloosde om dit plotseling aan haarzelf geopenbaarde verlangen naar de menschen - maar Lars antwoordde

niet. - Misschien heeft hij het niet gehoord, dacht ze - hij is ontslagen - hij denkt alleen daaraan.

Nu begon hij te spreken. - Ik heb op de standvastigheid van den koning vertrouwd - hij heeft me uit honderden gekozen - maar hij geeft me op, alsof hij zichzelf ontrouw is geworden.

Het bleef een oogenblik stil. Meta fronste haar wenkbrauwen.

- Ik weet niet wat ik zal antwoorden, dacht ze - het is of ik Lars niet meer ken. Straks, als hij weg is, zal ik aan mijn eigen leven denken, dat ik nu opnieuw moet beginnen, zonder hem. Maar ik ben alleen in mijn jeugd *met* hem geweest, daarna toch nooit meer - -

Lars ging voort: Het is moeilijk te begrijpen, misschien maken we allen de fout, te denken dat een koning een god is, rechtvaardig, trouw, en zoo. Of we denken dat de ander ons met gelijke munt zal betalen - misschien denk ik dat *nog* - ik weet het niet.

Ze keken elkaar aan, in zijn oogen zag Meta een kinderlijken, hulpeloozen blik en ze strekte een hand naar hem uit, maar trok die haastig terug, want hij bewoog zich niet en zijn blik werd dof. Ze dacht aan de doode muis, die door de kinderen was voortgeschopt en vroeg zich af, waarom ze eigenlijk een doode muis had willen redden? - Toen drong de beteekenis van zijn laatste woorden tot haar door.

- Als dat zoo is, zei ze, en dorst hem niet aan te kijken - dan zoek je dus de fout bij jezelf.

Hij antwoordde niet onmiddellijk, maar schamplachte even.

- Tja, Ilse wil van deze dingen niet hooren, ze zwelgt in haar verontwaardiging. Ik ben nog geen twee jaar geleden benoemd, het moet wel de bedoeling geweest zijn, me langer te houden. Prins Peter had ook tòen naar een openbare school kunnen gaan, of het klasje had gereorganiseerd kunnen worden, nu. Het is nooit goed samengesteld geweest, hoewel de jongens gelijken tred hielden.

Meta vroeg: Wat voor reden geeft de koning?

De ander haalde zijn schouders op. - Hij biedt me zijn verontschuldigingen aan, hij houdt niet van proefnemingen, maar ziet zich tot zijn spijt genoodzaakt, deze twee jaar als een niet geheel geslaagd experiment op te vatten. Hij laat niet méér los dan hij wil - zijn zelfbeheersching is bewonderenswaardig - maar bijna onmenschelijk.

Meta keek verwonderd op. - Ik denk, zei ze, dat deze terughouding hem niet de minste moeite kost - waarom ook? er is geen hartstocht in het spel.

Lars antwoordde niet.

Toen hij weg was, bleef ze zitten nadenken, een rimpel tusschen haar oogen. Langzaam-aan werd het toch donker; op de vier hoeken van de binnenplaats brandde zwak een lantaarn - de bloemen van de fontein hadden hun kleur verloren. Ze hoorde tot de menschen, zooals een blad tot den boom hoort, de wortels zuigen het voedsel uit den grond, ook voor haar - ze had het nooit zoo duidelijk gevoeld, - en waarom juist dezen avond? Ze zag haar moeder voor zich, die haar had liefgehad, meer dan eenig ander, maar het was niet alleen de uiterlijke gedaante die ze zag, ze voelde het wezen van haar moeder, de krachtige levensstroom, die door den mensch ging, voortgestuwd uit de eeuwige bron. Ze hoefde nu niet meer te wachten op de liefde van Lars - het leven zelf had haar lief. Er ging een warmte door haar heen, als hadden alle stralen van de zon haar aangeraakt. Leven, dacht ze - leven tot het einde - en het leven sterft nooit.

Wat later keerde ze terug tot haar gesprek met Lars; de maan was opgekomen en rees boven den blinden muur van de binnenplaats, een scherp gepunte, glanzende sikkel, die het licht van de lantaarns krachteloos maakte. Er kwam diepte in het beeld, de struiken maakten zich los van den muur, en hadden twijgen die, naar voren gebogen, bijna groen kleurden. - Lars moest dus weg uit het koninklijk paleis - hij was daar niet heelemaal op zijn plaats geweest. De kinderen van den koning werden naar een openbare school gestuurd - zoo democratisch was Gudro - had Lars dat niet voldoende begrepen? Misschien kon alleen een werkelijk voorname, uitzonderlijke geest democratisch zijn - het volk was daartoe te kinderlijk zelfzuchtig, en te klein van blik. Hoorde Lars nog tot het volk? - en zijzelf? Ze was geneigd te zeggen: O neen, ik niet - maar waarom? Ze stamde uit een boerengeslacht, maar haar vader was handel gaan drijven, en zij beoefende de kunstnijverheid. Ze wilde buiten en boven alle standen staan, en tegelijkertijd voelde ze zich één met de menschen. Ongetwijfeld hoorde ze tot het volk, maar ze zou zijn beste vertegenwoordiger willen zijn. Hier zat ze op een huurkamer in

de groote stad, omsloten door andere kamers, en was de menschen om zich heen welgezind, al kende ze hen niet. Of misschien juist daardoor. Alle menschen waren in aanleg gelijk - ze werden geboren en eischten hun deel van leven - ze zou allen kunnen begrijpen, als ze wilde. En wat zou ze doen met dat begrip? Over hen heerschen? - Tot haar verwondering bleef ze ernstig. Heerschen was een groot woord; - hun den weg wijzen? - of alleen dit: uitspreken wat ze willen? - Ze willen in hun eer gelaten worden, en zichzelf liefhebben bovenal - hun maker keurt dat goed, hij glimlacht met den glimlach van een wijzen vader. Voor *zijn* eer is gezorgd, eens en vooral, bij het ontstaan van de wereld - die heeft niet noodig vermeerderd te worden. De mensch vindt zichzelf voortreffelijk, want geen ander is hem geheel gelijk. Laat hem zoo denken, scherper en vrijer dan hij het tot nog toe gedaan heeft - laat hem het uitspreken en daarmee de verplichting op zich nemen, zijn voortreffelijkheid te toonen. Zijn er menschen die zeggen: Ik kan niets? - ze moeten ontwikkeld worden. Niet in het wilde-weg ontwikkeld tot waanwijzen, maar zorgvuldig, volgens hun aanleg. Die aanleg is dikwijls beperkt, eng, nauwelijks op te sporen. En wie zal het altijd weten, of A meer geschikt is om mest te kruien dan om onkruid te wieden? - Is de aanleg zoo gespecialiseerd? - dat dorst ze niet te zeggen - een goede boer deed al het werk, op het land en in den stal. - Maar op Tubal-hoeve was eens een man geweest, die zichzelf de beste greppelgraver noemde uit het district - zoo recht en diep als hij groef geen ander.

De maan steeg boven de huizen - ze dacht aan Lars, en voelde voor het eerst zijn teleurstelling. Hij was een heel goed onderwijzer - had de koning dat niet ingezien? Of was hij voortreffelijk geweest voor een boerenmeisje, maar niet voor een koningszoon? - Hij moest zich ongelukkig voelen, en ze had hem niets tot troost gezegd. Als hij terug kwam, zou ze hem weer laten praten, maar eerlijker, zooals hij met haar moeder zou hebben gepraat. Ze moest wijzer zijn dan hij, hij moest aan haar oogen kunnen zien dat ze de waarheid wist. Ilse had zijn eerzucht aangewakkerd, - ze begreep het eervolle van zijn aanleg niet. - En dan de zomeravonden op Tubal-hoeve - de zon die nauwelijks daalde onder de kim, en alweer omhoog klom aan den hemel, rood en gloeiend, voor iemand het had durven ver-

wachten. Hier, boven de veel zuidelijker stad, waren de Juninachten zoo licht niet. - Hij moest gelukkig zijn geweest op Tubal-hoeve, daar meer dan ergens anders. Wellicht zag hij het nu pas in, en was daarom naar haar toegekomen in zijn verslagenheid. Het meest stak het hem dat de koning hem geen ander ambt had aangeboden, een eere-baantje met hooge bezoldiging - Ilse had daar stellig op gerekend. Maar de koning was rechtvaardig. - Ze glimlachte en voelde blijdschap - hij dorst een koninklijk mensch te zijn. Als Lars terug kwam, zou ze hem naar Gudro vragen.

Zoo zat ze peinzend, totdat de hemel, door de weergekeerde zon gekleurd, het licht van de maan doofde.

ELISABETH ZERNIKE

(*Wordt vervolgd*)

Natuur en kunst

Het beste schilderij op de Rembrandt tentoonstelling van 1935 te Amsterdam was ‘Titus, de zoon van Rembrandt’, uit de verzameling van Etienne Nicolas te Parijs. Het is zeer levend en of het zoo juist geschilderd is. Men bemerkt niets van het vernis hetgeen aan de meeste oude schilderijen een geelachtige gloed geeft en de verf verstijft. Daarbij is dit schilderijtje zeker in een uitstekende conserveerende atmospheer bewaard gebleven daar de verfmaterie na honderde jaren nog zoo gevoelig is. De gelaatstint is van een magnifique bloemteer, ziekelijk bleek, rose doorschemerd.

Het gelaat weerspiegelt uiterste gevoeligheid, gedruktheid en gesloten hoogmoed. Men kan er de vervreemdheid in vinden die ziekelijke naturen eigen is.

Het mutsje is een allerliefst ding, van bruin fluweelige stof. De zoom is versierd met gouddraad stikseltjes, blijkbaar door een onvakkundige hand, waarschijnlijk door de moeder gemaakt. Men ziet n.l. waar de zoom eenigszins slordig aan elkaar is bevestigd. Dit maakt het van een buitengewone, eenvoudige gratie. En het is ook typisch voor Rembrandt het mutsje juist zoo te zetten dat deze zoomverbinding zichtbaar is. Het doet denken aan de Baskische muts, die deze jaren zooveel is, en nog wordt gedragen. De bruine lokken vallen tot op de schouders. Aan de voor zijkant rood-goudachtig getint als koper. Oogenschijnlijk op sommige plaatsen iets te sterk, onnatuurlijk glinsterend, aangetoest. Dit verlevendigt evenwel de kleur in het sobere schilderstuk. Ook kan het door het licht komen dat het haar daar zoo opblinkt.

Dit schilderij verrast zoo zeer daar het een oogenblik is, werkelijk, of een levend mensch ons aanziet, of in teeder-levend licht en schaduwbeweeg een mensch met zielsontbering en verstugdheid ons aanziet. Zóó als een droomgezicht uit het nachtelijk

onderbewust duister in uiterst gevoelig licht te voorschijn komt en een groote, hoogere werkelijkheid kan hebben.

Daarna beviel ‘Het Joodsche Bruidje’ mij het meest. De liefde is hier van een overstroomende teederheid in gelaatsuitdrukking, gebaar, en weelde van kleur.

Het kleine schilderij van Titus echter bezit een onovertroffen, koningklijke, verfijnde distinctie.

Hoe is het mogelijk dat men (no. 1 nog wel!) van deze tentoonstelling ‘Bileam's Ezel’ aan Rembrandt kan toeschrijven. Deze walgelijke plaat kan hij niet geschilderd hebben. Zij lijkt op die legkaarten voor kinderen van de goedkoopste soort. Mocht hij inderdaad dit monster als knaapje gemaakt hebben dan behoort zij niet op een tentoonstelling van serieuse kunst.

Een zeer bizonder schilderij is het lijk met de dokters die het geopend hebben en het bestudeeren. Hoe rauw en afstootend de voorstelling ook is gaat er bekoring uit van de hoogst eigenaardige opstelling en kleurentegenstelling.

Het verschil van de blozende, volbloedige dokter, met de blaauw, zwart, witte lijkkleur is opvallend. Men ziet tegen de groote voetzolen van het lijk aan. De maag is een open, duistere grot waar men recht in ziet, daar het lichaam in bijna zittende houding is geplaatst. Een gedeelte van het schilderij is verbrand, zoodat men van de andere dokter slechts de handen ziet, die met het hoofd bezig zijn. Het hoofd lijkt een christuskop. In fijne lijnen stroomt het bloed over hoofd en gelaat. Niettegenstaande het verbrande gedeelte is het formaat van het schilderij in verband met de grootte en intimiteit der figuren niet kwaad en doet zeer karakteristiek aan.

Dit schilderij is van een geraffineerd-grove, realistische nuchterheid. Het doode lichaam is mooier dan de wel wat al te gewone figuur van den dokter. Misschien is hier ook wel aan geknoeid.

Wanneer men deze drie schilderijen: ‘Titus met het Baskische mutsje’, ‘Het Joodsche Bruidje’ en ‘Het Lijk’ met elkaar vergelijkt krijgt men een denkbeeld van de grootheid en veelzijdigheid van Rembrandt.

Men kan beter een paar schilderijen nauwkeurig bekijken, dan vele oppervlakkig.

Er was een gebocheld, bleek venijnig Joodsch schildertje met dunne, rafelige haardos en baard. Zijn hoofd en gezicht waren

als een oude, witte muur in de winter, die met een warrelige, ontbladerde klimplant is begroeid. Hij liep met groote, vinnige, huppelende stapjes tusschen de menschenmassa door. Het was of hij zoo van een van Rembrandts doeken was afgestapt.

De terugrit gaf ons een zeldzame feeërieke zonsondergang, of liever de reeds rustende zon had de hemel achtergelaten in doorschijnend helder oranje en daarboven was de lucht licht zilverblauw. Tusschen Amsterdam en Haarlem liggen langwerpige stukken veengrond, afgewisseld met watervlakten. De veengrond was bij deze avond zeer donker, zwartachtig bruin en het water helblinkend zilverblauw. Een blauw zoo sterk metaalachtig wit gloeiend en uitstralend als ik me voorstel dat het ijs in de lichtende poolstreek is. Later kwamen er vurig-rose wolkensliertjes, in de nu zachtere caméekleurige lucht. Er stonden daar boompjes met nog een weinig blad er aan, veerfijn kroezig tegen de kleurige horizon. Het was als een kostbare Japansche prent.

J.C.A. ALBERDINGK THIJM

Martha

I

Nog altijd zijn in zoele zomernachten
De sterren even mooi en even ver;
Maar wie zich dwong geen wonder meer te wachten
En vlijtig door de dagen heen te jachten,
Schrikt bijna, als zij opziet naar een ster.

Genade komt ons hart geregeld zoeken,
Maar ons vervult het eten van den dag.
Een linnenkast vol stapels nette doeken
Kwam in de plaats van rijen verzenboeken;
In plaats van tranen een correcte lach.

Er is een lange rij van zoo verdwaalden
Door alle eeuwen in den dood gegaan:
Wie linzen met zijn hoogste recht betaalde,
Wie als de Leeraar sprak, in aandacht faalde,
Hebben gelijkerwijs als ik misdaan.

Hoe moet ik eenmaal voor Uw troon verschijnen,
Zoo dom bekrompen en zoo wel doorvoed,
Stralende God, hoog boven serafijnen.
Doordring mijn starheid met Uw milden gloed,
En, als 't niet anders kan, schroei mij met pijnen.
Maar breek mijn dorheid en verhef mijn moed.

* * *

II

Ik maak mij angstig, dat mijn hart verschrompelt,
Doordat ik te veel halfheid heb aanvaard.
Hoe heb 'k mij eens in zaligheid gedompeld,
Hoe heeft de wanhoop eens mij overrompeld; -
En nu werd enkel comfort mij wat waard.

De jaren der opstandigheid vergingen.
Ik werd verstandig en ook wat gezet.
Maar ik verloor gelijk mijn juublend zingen
Om onbereikbaar schoon gedroomde dingen....
Ik bond mijn wenschen naar der wereld wet.

Wie is er armer dan de gerangeerde,
Wie leeft beneepner dan in netten kring
Dë om haar tact en matigheid geëerde,
Die alle wijdheid, allen storm verleerde
En bij wie goede toon den droom verving....

O God, die zelfs een moordnaar hebt vergeven
En uitverkoren een publieke vrouw,
Erbarm U over mijn verkillend leven
En neig U tot mijn hulpeloos berouw.

Die nooit een arme zondaar woudt bedroeven,
Stel ook mijn poovre lauwheid niet te leur,
God van verraders, tollenaars en boeven,
Ontferm U over wie U 't meest behoeven:
Mevrouwen met een keurig intérieur.

ANNIE SALOMONS

De hofstede

Rechtschapen is 't gelaat van Holland's trotsche hoeve,
waar zich het leven van een land in samentrekt;
rechtschapen is de strengheid van haar stroeve
beslotenheid en rust, beheerscht en overdekt

door de gespierde dijk, die haar in de armen knelt
met 't driftig ongeduld van wie naijvrig zijn. -
De stugge horren, stuursch ter vensters opgesteld
tot een vierdubb'le wacht, 't hooghartige gordijn,

waarvan de bloemenpracht tot strakke afweer werd,
en, voor de ramen tot een bolwerk opgesnoeid,
't geknotte vruchthout, dat den blik de weg verspert
en aan drie kanten 't licht in groene kluisters boeit:

Dit is 't eenzelvig huis, dat zich naar binnen keert,
waar Holland werkt en bidt bij 't stroomen der getijden,
waar stram gevouwen hande' een simpel-g'loof belijden
en een trouwhartig volk zijn God in arbeid eert.

TRUUS GERHARDT

Nationaal of internationaal socialisme?

De sociale wetenschappen lijden nog steeds onder een zeer onnauwkeurige terminologie, voornamelijk door het opnemen van woorden en leuzen, die in de hitte van de politieke strijd zijn gevormd. Er zijn zelfs termen, welke een heel complex van begrippen omvatten. Eén daarvan is ‘het socialisme’.

Jarenlang scheen het alsof in het spraakgebruik kon worden volstaan met een identificatie van socialisme en sociaal-democratie. Na de wereldoorlog kwam de term ‘nationaal-socialisme’ verwarring stichten. De gangbare antithese tussen nationaal-socialisme en sociaal-democratie verliest iedere betekenis wanneer men zich losmaakt van het spraakgebruik of bepaalde politieke vormen uit het oog verliest, om de aandacht te bepalen tot de vraag of de socialistische gemeenschap op nationale of internationale grondslag zal worden gevormd. Ook de sociaal-democratie kan zich in nationale richting ontwikkelen.

In de laatste tientallen jaren zag men het socialisme in al zijn schakeringen van internationalisme tot nationalisme verschuiven. De gedachte dat nationale plannen aan internationale ordening vooraf dienen te gaan, treft men niet alleen aan bij Stalin en zijn medewerkers, maar ook bij de ontwerpers van sociaal-democratische ‘plannen van de arbeid’ (België, Nederland) en bij de leiders van semi-socialistische of fascistische staten.

Is er voor dit verschijnsel een verklaring? De nationale inslag in het huidig socialistisch denken dienen wij te vergelijken met de geestdrift voor het internationalisme omstreeks het midden der vorige eeuw. Ik waag het de veranderingen in enige brede lijnen te schetsen.

Reeds in het vroeg-Franse en -Duitse socialisme leefde het

vertrouwen in internationale samenwerking[1]. Weliswaar bleven de Franse utopisten vaag, maar Saint-Simon, Fourier, Blanc, Proudhon, Leroux en Pecqueur verdedigden de vrijhandel, die zij ook voor een wereld van socialistische staten als onmisbaar beschouwden[2].

Marx schreef weinig over de vraagstukken van vrijhandel en protectie, doch wij kunnen wel vaststellen dat ook in dit opzicht de denkbeelden der klassieke economen, vooral die van Ricardo, een beslissende invloed op hem hebben uitgeoefend. Ricardo's beroemd pleidooi voor internationale arbeidsverdeling en vrijhandel bevredigde het economisch denken in hoge mate. Ten eerste was het een onweerlegbare waarheid, dat het de productiviteit van de arbeid ten goede moest komen als ieder land zich toelegde op de productie van goederen waarvoor het van nature bijzondere geschiktheid vertoonde en ten tweede was een intensief internationaal handelsverkeer te verwachten van een specialisatie, die tot ruil der productie-overschotten zou dwingen.

Het is een nagenoeg stilzwijgende veronderstelling van alle socialisten voor en na Marx, dat de verwezenlijking van hun ideaal in ieder geval een verhoging van productiviteit zal waarborgen. Om deze te bereiken zou dus naast de socialisatie van het economisch leven de internationale arbeidsverdeling beslist noodzakelijk zijn. Zo schreef onlangs Trotzki nog: ‘Socialisme is de organisatie van een planmatige en harmonische maatschappelijke productie voor de menselijke behoeftenbevrediging. Gemeenschappelijk eigendom van productiemiddelen is nog geen socialisme, maar slechts de juridische voorwaarde daarvan. Het vraagstuk van de socialistische maatschappij is niet te scheiden van het vraagstuk van de productiekrachten, dat in het huidige stadium van de menselijke ontwikkeling in wezen een wereldvraagstuk is. De afzonderlijke staat, die te eng is geworden voor het kapitalisme, is nog minder in staat het toneel van een voltooide socialistische maatschappij te zijn’[3].

1) Slechts Fichte, die maar ten dele ‘socialist’ kan worden genoemd, bepleitte economische autarkie: Der geschlossene Handelsstaat, herdruk Reclam, Leipzig.
2) Een overzicht van hun theorieën in een artikel van mijn hand: De theorie van den internationalen handel in de socialistische literatuur, De Economist, 1933 I.
3) L. Trotzki, Geschiedenis der Russische revolutie, 1936, dl V, blz. 308.

Niet alleen uit economisch inzicht aanvaardde Marx de internationale specialisatie der productie. Ook voor zijn klassenstrijdtheorie was hij een cosmopolistische beschouwingswijze toegedaan. Indien het kapitalistisch systeem in alle landen zegevierde, moest het proletariaat overal onder gelijke omstandigheden steeds dieper in ellende geraken. Het Kommunistisch Manifest van 1848 stelt nadrukkelijk vast: 'Der Proletarier ist eigenthumslos; sein Verhältnisz zu Weib und Kindern hat nichts mehr gemein mit dem bürgerlichen Familienverhältnisz; die moderne industrielle Arbeit, die moderne Unterjochung unter das Kapital, dieselbe in England wie in Frankreich, in Amerika wie in Deutschland, hat ihm allen nationalen Charakter abgestreift.' Marx was een aanhanger der dialectische methode. Aan een conclusie, die logisch uit zekere praemissen voortvloeide, twijfelde hij nooit. Zo stond het voor hem vast, dat de internationale uniformering van het kapitalistisch productiestelsel door een proletarische wereldrevolutie gevolgd *moest* worden. Zijn volgelingen hebben deze opvatting geheel zonder critiek van hem overgenomen.

Minder duidelijk en nauwkeurig is het marxistisch internationalisme waar dit wordt toegepast op Marx' bekende leer van de arbeidswaarde. Op dit punt is Das Kapital tot dusver nog onvoldoende onderzocht. De theorie dat de waarde van een product gelijk is aan de hoeveelheid 'maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd' dwingt direct tot beantwoording van de vraag wat dan onder deze 'maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd' moet worden verstaan. Marx schreef, dat men moest uitgaan van de arbeidstijd 'erheischt um irgendeinen Gebrauchswert mit den vorhandenen gesellschaftlich-normalen Produktionsbedingungen und dem gesellschaftlichen Durchschnittsgrad von Geschick und Intensität der Arbeit darzustellen'[1]. Deze definitie leidt reeds dadelijk tot moeilijkheden. Marx erkende dat er grote nationale verschillen bestonden, maar met een merkwaardige salto mortale van zijn abstracte logica concludeerde hij: 'Diese nationalen Durchschnitte bilden (also) eine Stufenleiter, deren Maszeinheit die Durchschnittsarbeit der universellen Arbeit ist'[2]. Dit is een vernuftig gevonden uitweg om de stelling, die moet worden bewezen, snel te elimineren. De sprong van de nationale gemiddel-

1) K. Marx, Das Kapital I, Abschnitt I, Kap 1 (herdruk 1932, bl. 53).
2) K. Marx, Das Kapital I, Abschnitt VI, Kap. 20.

den naar het universeel gemiddelde is immers ontoelaatbaar. Een voorbeeld kan verduidelijken wat ik bedoel. In de metereologie vormen de uiteenlopende barometerstanden een belangrijk gegeven voor het berekenen van de windrichting. Men kan regionale gemiddelden verzamelen, maar het heeft geen zin een gemiddelde van de gegevens van alle metereologische stations over de gehele wereld te verzamelen. Wat zou men aan een dergelijk wereldgemiddelde hebben, indien het probleem juist schuilt in de *verschillen* tussen de regionale gemiddelden? Zo is het ook met de marxistische arbeidswaardeleer. Wij hadden van Marx mogen verwachten, dat hij zijn theorie had uitgewerkt voor de regionale verschillen, die van grote betekenis zijn voor de internationale handel.

Voor het beloop der internationale arbeidersbeweging waren kleine 'Schönheitsfehler' in de marxistische theorie van niet veel betekenis. De organisatie van de klassenstrijd onder het motto 'proletariërs van alle landen, verenigt U!', de oprichting van de eerste Internationale te Londen, bevredigden het revolutionair instinct der grote massa en vooraanstaande socialisten durfden bij iedere economische crisis verklaren, dat het kapitalisme in zware doodsstrijd verkeerde. Het was wel merkwaardig, dat zij zich de ondergang van het gehate stelsel slechts konden voorstellen als een economische 'Zusammenbruch' gevolgd door een proletarische wereldrevolutie. Oorlogen tussen kapitalistische staten onderling beschouwde men slechts als van secundaire betekenis. De leer der solidariteit van het internationale proletariaat was implicite sterk pacifistisch.

In dit verband mag wel eens worden gewezen op een merkwaardig parallellisme tussen de socialistische en de klassiek-liberale theoriën. Marx steunde geheel op de Ricardiaanse waardeleer en zoals reeds uiteengezet werd, stond zijn opvatting over de internationale samenwerking der arbeiders geheel onder invloed van zijn overschatting van het cosmopolitisch karakter van het kapitalisme. Zowel het wetenschappelijk socialisme als de liberale Manchesterschool verwachtten van de internationale arbeidsverdeling de gunstigste resultaten voor het behoud van de wereldvrede. Cobden en Bright waren pacifisten. Hoe meer de staten economisch op elkander waren aangewezen, hoe nuttelozer en gevaarlijker iedere oorlog! De wereldvrede was waarlijk

een logisch sluitstuk van de leer der internationale arbeidsverdeling.

De geschiedenis verloopt echter zelden logisch en ook zuiver economisch beschouwd, bleek dat men rekening had te houden met krachten, die de socialisten èn de liberale economen geheel buiten beschouwing hadden gelaten. Het kapitalisme bleek zich niet internationaal-homogeen te ontwikkelen en de arbeidersbeweging vertoonde allerwege typisch nationale trekken. De Internationale spatte uiteen. De vrijhandel begon omstreeks 1880 te wijken voor protectie en imperialisme. Weliswaar bleef de arbeidsverdeling tussen het industriële West-Europa en de agrarische werelddelen bestaan, doch tussen de Europese staten onderling groeiden scherpe tegenstellingen. Daarbij kwam dat ook de Verenigde Staten steeds meer industrieproducten gingen afleveren.

De vrije concurrentie, die door de klassieke economie steeds in de wolken was verheven, had voor de industrie enige ongewenste gevolgen. Om hun positie op de internationale afzetmarkten te handhaven, waren de meesteindustrieën gedwongen hun prijzen zo laag mogelijk te noteren en het beste middel daartoe was een voortdurende uitbreiding der productie. De ‘wet der afnemende kosten per eenheid’ stelde in staat een ruime winstmarge te behouden op de binnenlandse omzet, terwijl men op buitenlandse markten desnoods beneden de kostprijs kon verkopen: de dumping werd tot systeem verheven.

Iedere uitbreiding gaf gelegenheid tot prijsverlaging. Iedere prijsverlaging dwong tot verdere uitbreiding om de kosten verder te kunnen drukken. Met de mateloze expansie nam de behoefte aan grondstoffen toe. Een reden te meer om zich van nieuwe koloniën te verzekeren. En op de achtergrond stonden de regeringen met de gepantserde vuist, de kernindustrieën direct en indirect steunend door de algemene wedloop in bewapening.

Socialistische schrijvers waren de eersten, die het imperialisme economisch doorgrondden. De haat scherpte hun blik. Zij zagen echter niet dat de middelpuntvliedende krachten van het kapitalisme ook voor het proletarisch-internationalisme noodlottig moesten worden. Zij weigerden te erkennen dat de nationale verschillen in arbeidsvoorwaarden en welstand ook voor de arbeiders van jaar tot jaar toenamen. Iedere twijfel aan de solidariteit tussen de arbeiders der grote Europese staten werd onderdrukt. Slechts

Jaurès waagde het de vraag op te werpen wat Frankrijk moest doen wanneer de Duitse arbeiders tegen zijn land in het geweer kwamen. Hij ontwierp een plan voor een volksleger, na uitdrukkelijk te hebben vastgesteld dat de marxistische leuze, dat arbeiders geen vaderland hadden, volkomen onjuist was gebleken[1].

Zo openbaarde zich opnieuw het parallellisme tussen kapitalisme en socialisme. Omstreeks het midden van de 19e eeuw was een internationalistisch socialisme ontstaan in een wereld van internationaal-commerciëel kapitalisme. In het begin van de nieuwe eeuw vertoonde de arbeidersbeweging dezelfde nationale inslag als het industriëel-imperialistisch kapitalisme. De socialistische leiders wilden dit weliswaar niet erkennen, doch de wereldoorlog plaatste hen voor het harde feit. Augustus 1914 bracht de proef op de som. De tweede Internationale viel uiteen in een aantal nationaal-georiënteerde sociaal-democratische partijen.

De oorlog sloeg de internationale arbeidersbeweging uiteen. Daartegenover stond dat het socialisme in tal van landen een snelle triomf beleefde. Het kapitalistisch productiesysteem en de burgerlijke democratie bleken niet bestand tegen de drang om de brede socialistische schare op de meest ingrijpende wijze medezeggenschap te verlenen. Op het beslissend moment dat de socialistische partijen de failliete boedel overnamen, scheen het alsof hun krachten waren verlamd - althans in de democratische staten. Alleen in Rusland, waar men niet terugdeinsde voor de laatste consequenties van de proletarische revolutie, toonde men niet de geringste aarzeling.

Voor West-Europa waren de gebeurtenissen in Duitsland het belangrijkst. Nu was de Duitse S.D.A.P. echter een toonbeeld van machteloosheid. ‘Nicht wurde eine Kette gesprengt durch das Schwellen eines Geistes und Willens, sondern ein Schlosz ist durchgerostet. Die Kette fiel ab, und die Befreiten standen verblüfft, hilflos, verlegen, und muszten sich wider Willen rühren’[2]. De sociaal-democratie, in het stadium van constructief werk gekomen, faalde volkomen. Zij hechtte te veel waarde aan de parlementaire partijpolitiek en verwarde de uitbreiding van

1) J. Jaurès, l'Armée nouvelle, 1910.
2) W. Rathenau, Kritik der dreifachen Revolution, 1919, blz. 9.

het kiesrecht en de medezeggenschap der arbeiders in het bedrijf met het oorspronkelijk socialistisch ideaal. De sociaal-democratische leiders verborgen het gemis aan grote plannen achter de leuzen van de vorige eeuw: klassenstrijd en internationale verbroedering der arbeiders. Zij waagden het niet te bekennen dat de Duitse sociaal-democratie in wezen voor een nationaal-socialistisch probleem stond - de opbouw van een socialistische Duitse gemeenschap.

Het meest interessante vraagstuk van de jongste Duitse geschiedenis is niet hoe Hitler's nationaal-socialistische stormtroepen naar de macht grepen, maar hoe het mogelijk was dat de S.D.A.P. in enkele dagen werd vernietigd. Het antwoord ligt reeds in bovenstaande beschouwingen opgesloten. De sociaal-democratie stond machteloos tegenover de structuurcrisis, die Duitsland doormaakte. Vele jonge sociaal-democraten liepen over naar de tegenpartij, niet omdat zij het socialisme ontrouw waren geworden, doch uit minachting voor een democratie die sociaal improductief bleek te zijn. Zij wilden wèl hun leven geven voor het socialisme, maar niet voor de een of andere stembusoverwinning, die toch verliep in het drijfzand van partijkrakeel. Zo deserteerden de besten uit de sociaal-democratische gelederen. Het viel Hitler niet moeilijk de resterende tegenstanders te overrompelen. Deze beschrijving mag simplistisch zijn, zij raakt toch de kern van het probleem. Als het socialisme in Duitsland een taak had te vervullen, had het deze, onder opoffering der democratie, slechts in nationaal-socialistische zin kunnen vervullen. Diep tragisch moet het voor de ware nationaal-socialisten zijn geweest, toen zij bemerkten hoe hun ideaal spoedig na de overwinning geheel werd overwoekerd door rassen-mystiek en militair-dictatoriale neigingen van Hitler's medewerkers.

Het Russische communisme kwam in 1917 voor dezelfde moeilijkheden te staan als ruim een jaar later het Duitse socialisme. Ondanks hun internationale leuzen, waren Lenin c.s. gedwongen hun sociale experimenten te grondvesten op het economisch productiesysteem zoals zij dat aantroffen: in hoofdzaak een agrarisch vroegkapitalisme. De betrekkelijk eenvoudige economische structuur van het gebied waar de revolutie zegevierde, stelde de leiders in staat zich zonder al te veel moeite van de smalle maat-

schappelijke bovenlaag te ontdoen. De dictatuur van het proletariaat was echter op zich zelf nog geen garantie voor het welslagen van de vèrstrekkende socialistische plannen. Nu deed zich de merkwaardige omstandigheid voor, dat Lenin en zijn medewerkers van het begin af twijfelden aan de mogelijkheid van een nationaal-Russisch communisme. Geheel in marxistische geest verwachtten zij alles van een internationale arbeidersrevolutie. Op de derde verjaardag der Octoberrevolutie verklaarde Lenin: 'Wij hebben er altijd de nadruk op gelegd, dat men zoiets als een socialistische revolutie niet in één land volbrengen kan[1)].' Zo bleef ook steeds het standpunt van Trotzki: 'Dit is het alternatief: òf een internationale revolutie, òf een terugval in kapitalisme. Er is geen plaats voor een nationaal-socialisme[2)].'

Toen de wereldrevolutie uitbleef en de chaotische toestanden in Rusland tot onmiddellijk handelen dwongen, klampten de Sovjetbestuurders zich vast aan de hoop, het economisch leven op nationale grondslag te kunnen regelen. Twee vijfjarenplannen berustten op dit veranderd inzicht. Wel vermeldt het program van de 3e Communistische Internationale nadrukkelijk voortgezette actie voor de wereldrevolutie, maar de meeste aandacht wordt toch geschonken aan nationaal-Russische vraagstukken. In afwijking van de oude marxistische dogma's constateert het genoemde program (hfdst. IV, § 1) dat 'ongelijke economische en politieke ontwikkeling een absolute wet van het kapitalisme' is. Vooral Stalin verdedigde de noodzakelijkheid om alle krachten voor de interne opbouw te besteden. In deze opvatting schuilt de kern van zijn strijd met Trotzki, die de nieuwe koers in Rusland honend 'nationaal-socialisme' noemde en bleef ijveren voor de 'permanente revolutie', d.w.z. de onafgebroken actie van het internationaal revolutionair proletariaat.

Ongetwijfeld heeft Stalin gelijk. Hij kan zijn volk niet aan hongersnood prijsgeven. Er moet worden gehandeld; beter een vijfjarenplan dan een wissel op een onzekere toekomst. Het kapitalisme zal, aldus het program der 3e Internationale, voornamelijk door eigen kwalen ten gronde gaan. Samenwerking met arbeiders van andere landen, vooral een eenheidsfront tegen het

1) L. Trotzki, Geschiedenis der Russische revolutie, 1936, dl. V, blz. 315.
2) L. Trotzki, t.a.p., dl. V, blz. 309.

fascisme, willen de Russen gaarne accepteren, maar het vijfjarenplan blijft hoofdzaak.

In andere landen kwamen de revolutionaire arbeiders en hun leiders voor dezelfde keus te staan als de Duitse en de Russische socialisten. Moest het zwaartepunt liggen bij een internationaal proletarisch eenheidsfront of bij nationaal-constructieve plannen, desnoods onder opoffering van de klassenstrijd? De vraag is, analoog aan de controverse Stalin-Trotzki in Rusland, op verschillende manier beantwoord. Woordvoerder van de groepen, die vóór alles op internationale samenwerking aansturen is Otto Bauer, een der Oostenrijkse socialisten, die nu in ballingschap leven. In zijn boek Zwischen zwei Weltkriegen (1936) bepleit hij het revolutionair eenheidsfront, bij voorkeur op de brede basis van de voor-oorlogse marxistische arbeidersbeweging. Hoewel dit klanken à la Trotzki zijn, is Stalin er tegenwoordig om tactische redenen op uit zooveel mogelijk toenadering tot sociaal-democratische partijen te zoeken. Van Madrid en Parijs tot Moskou zal men het fascisme bestrijden.

De opvatting van Otto Bauer en van andere voorstanders van het ‘integraal socialisme’ is echter allerminst representatief voor de denkbeelden, die in West-Europese sociaal-democratieën leven. Het Franse volksfront is meer nationaal dan menigeen denkt en ondanks alle internationale leuzen voelt men ook in Frankrijk de noodzakelijkheid om binnen eigen staatsgrenzen constructief werk te verrichten. Degenen, die hierop met de meeste nadruk wijzen, de neo-socialisten, zijn voornamelijk tegenstanders van een volksfront met de communisten, omdat zij verzaking van de nationale opbouw vrezen.

De term neo-socialisme is een niet-officiële aanduiding voor de meest nationale oriëntering in de Franse sociaal-democratie. Blum heeft zelfs wel eens van ‘fascisme’ gesproken naar aanleiding van enige redevoeringen van de voormannen dezer beweging. Inderdaad bepleiten Marquet, Montagnon e.a. een nationaal-socialisme in de letterlijke zin van het woord. Met een merkwaardig realisme zien zij in, tot welke consequenties een overwinning van het socialisme in een bepaald land moet leiden: ‘Het kapitalisme zieltoogt; wij zeggen het; wij weten het; men weet het ook buiten onze rijen. Volgens onze opvattingen, volgens onze propaganda, zouden wij gelukkig moeten zijn over deze

verplettering van het kapitalisme, over de ineenstorting van het stelsel, dat wij elke dag veroordelen. En toch, wij zijn niet gelukkig; wij zijn ongerust; en het is deze ongerustheid, die nu juist het socialistische drama in zijn diepere betekenis vormt. Waarom zijn wij ongerust? - Omdat wij wel weten, diep in onszelf, dat het socialisme niet uit de chaos kan ontstaan'[1].

Deze woorden van Montagnon vestigen de aandacht op een belangrijk probleem. De marxistische leer van een socialistische maatschappij, die vanzelfsprekend uit de 'Zusammenbruch' van het kapitalisme zou ontstaan, blijft een der merkwaardigste naïeviteiten uit de geschiedenis van het 19e-eeuwse denken. De historische continuïteit kan niet worden verbroken. Wij zien nu waarlijk wel in, dat iedere triumferende socialistische partij een reconstructie zal moeten brengen van het kapitalisme, zoals het dat, binnen eigen staatsgrenzen, aantreft op het moment der geslaagde revolutie. Ook als de overgang naar het socialisme zich zonder revolutie zou kunnen voltrekken, blijft men gebonden aan de regionale of nationale structuur van het economisch leven. De socialist, die deze waarheid aanvaardt, wordt zich daardoor van zijn verantwoordelijkheid bewust. In plaats van een verlangen naar de internationaleproletarische revolutie komt dan het inzicht, dat een concreet plan, op nationale grondslag, voor het welslagen van voortgezette socialistische actie van de grootste betekenis is.

De Belgische sociaal-democratie heeft zich dit inzicht vooral door voorlichting van minister de Man verworven. Het Engelse socialisme heeft steeds nationale eigenschappen behouden. Voor zover het internationale samenwerking progaveerde, geschiedde dit nooit op revolutionaire grondslag. De Nederlandse sociaal-democraten hebben met hun 'Plan van de Arbeid' het voorbeeld van hun zuidelijke buren gevolgd, misschien ook in menig opzicht de invloed van het Franse neo-socialisme ondergaan[2]. Belangrijker dan het constateren van invloed of van navolging over en weer, blijft het onderzoek naar de oorzaken van het

1) B. Montagnon op het socialistisch partijcongres te Parijs, 15 Juli 1933. Geciteerd naar de vertaling van E. Boekman, Neo-socialisme, 1934, blz. 22.
2) Vgl. Prof. P.A. Diepenhorst's interessante studie over het Plan van de Arbeid, 1936.

sociaal en het politiek realisme, waaraan de nationale oriëntering van bijna alle socialistische stromingen haar ontstaan heeft te danken.

Na ons uiterst beknopt historisch overzicht van de oude en de nieuwe koers in het socialisme, is het speciaal voor Nederland van betekenis het beleid der S.D.A.P. te toetsen aan de gewijzigde omstandigheden. Reeds dadelijk kan worden vastgesteld, dat de Nederlandse sociaal-democratie thans blijk geeft de tekenen des tijds te verstaan. Na jaren van vaag-marxistisch getheoretiseer en van klein-burgerlijke egoïstische politiek ten gunste van enige begunstigde groepen arbeiders, valt tegenwoordig een groeiend inzicht waar te nemen in de moeilijkheden van iedere socialistische ordening.

Het is steeds duidelijker gebleken aan welke grenzen de revolutionaire kracht der arbeiders in de democratische West-Europese landen is gebonden. Bovendien durft men van socialistische zijde niet meer ontkennen, dat het wel en wee der arbeiders geheel afhangt van het kapitalistisch productie- en distributiesysteem. Het is uiterst gevaarlijk het gehate stelsel te vernietigen, vooral wanneer het ondermijnd is door een langdurige economische crisis. Wel blijft een reconstructie mogelijk, onder erkenning van de bijna onoverkomelijke moeilijkheden, die zich hierbij voordoen.

Als reconstructie van ons door de crisis geschokt productiesysteem is het Nederlandse ‘Plan van de Arbeid’ te verstaan. Het is niet mijn bedoeling in technische bijzonderheden te treden. Ik trachtte slechts in grote lijnen aan te duiden hoe deze heroriëntering historisch-sociologisch kan worden begrepen. Wie de diepste betekenis van de nieuwe koers in de Nederlandse sociaal-democratie aldus wil verstaan, aanvaardt daardoor ook gemakkelijker de ommekeer op ieder gebied der practische partijpolitiek. Het verwijt van opportunisme is ongegrond, wanneer men inziet dat bijna alle veranderingen, onverbrekelijk verbonden met het Plan van de Arbeid, in de nationale heroriëntering wortelen. Dit kan met enige voorbeelden worden verduidelijkt.

Vroeger had de sociaal-democratie te simplistische opvattingen over socialisatie en staatsexploitatie. Meer inzicht in de structuur van het bestaande economisch stelsel en een zekere waardering voor enige typisch-nationale trekken daarvan, hebben

geleid tot een zoeken naar vormen van organisatie in overeenstemming met de buitengewone verfijning van ons economisch leven. Reeds in 1931 publiceerde een commissie ingesteld door de S.D.A.P. het rapport ‘Nieuwe Organen’. Het is in ieder opzicht voortreffelijk werk, dat echter slechts in beperkte kring waardering vond. Hoewel de samenstellers van het Plan van de Arbeid niet alle genoemde nieuwe organen overnamen, gaven zij wel blijk de bestaande eigendomsrechten zeer voorzichtig te willen herzien. In plaats van radicale onteigening verwachten zij meer van overheidscontrôle en medezeggenschap.

Het Plan spreekt van een diepgaande economische hervorming ‘binnen het machtsbereik van de nationale gemeenschap’. De erkenning der gemeenschapsgedachte dwingt tot een radicaal breken met het verleden: in plaats van de klassenstrijd moet het solidarisme komen[1]. Weliswaar staat het partijprogram nog steeds op het oude standpunt, maar de leer van de klassenstrijd kan niet worden gehandhaafd in een socialistisch streven, dat rekening wil houden met de bestaande nationale volksgemeenschap en de bijzonder ingewikkelde klasseverhoudingen in alle democratische West-Europese staten. Binnen afzienbare tijd zal het partijprogram moeten wijken voor de sociale realiteit. De verwerping van de klassenstrijd zal dan het eindpunt vormen van een ontwikkeling, die Albarda reeds enige jaren geleden op openhartige wijze heeft aangeduid: ‘De toeneming der arbeidersklasse is niet voortgegaan in het tempo, dat in het laatste kwart der negentiende eeuw werd aangenomen. Het aantal middenstanders is niet afgenomen, zoals dat in het begin van de twintigste eeuw nog werd verwacht. De uitbreiding van de nieuwe middenstand, waartoe de technici en het middelbare kantoorpersoneel worden gerekend, heeft alle verwachtingen overtroffen. De politieke homogeniteit tussen de lagen en groepen, die in de ruimste zin van het woord

1) In het lied ‘Voor het plan, kameraad!’ (woorden van P. Bakker), treft men de woorden aan:

‘Bouwer, klinker, smid en schrijver,
Zeeman, ploeger en student,
Machinist en kranendrijver,
Ieder die ontbering kent,
Stedeling en plattelander,
Architect en sjouwerman -
Legt Uw handen in elkander,
Allen op voor 't Arbeidsplan!

tot het proletariaat worden gerekend, heeft niet de vorderingen gemaakt waarop men hoopte. De ideologieën, die arbeiders van arbeiders scheiden, middenstanders, boeren en intellectuelen verdeeld houden, wijken minder gemakkelijk dan voorspeld was. Veler politieke keuze wordt veel minder door hun maatschappelijk belang en veel sterker door hun ideologie beheerst, dan sommige theoretici waarschijnlijk hebben geacht'[1]. Nog één stap verder en men beschouwt de eertijds geminachte ideologie van het nationaal solidarisme als een positieve kracht voor sociale reconstructie.

De nadruk, die het Plan van de Arbeid op de nationale gemeenschapsgedachte legt, doet enigszins zonderling aan wanneer men sommige artikelen uit de sociaal-democratische pers onder ogen krijgt. Vele leiders kunnen en willen hun verleden niet verloochenen en vooral de brede massa der arbeiders, tientallen jaren in de leer van de klassenstrijd opgevoed, staat onwennig tegenover de nieuwe koers. Er zal veel paedagogisch talent en wilskracht voor nodig zijn om de socialistische menigte werkelijk geestelijk rijp te maken voor de nationale en solidaristische heroriëntering[2].

Geheel in de lijn van het Plan van de Arbeid ligt ook de geleidelijke wijziging in de denkbeelden omtrent de waarde en de betekenis der democratie. Ieder constructief nationaal plan vereist gezag en iedere erkenning van gezag vormt een beperking van ultra-democratische medezeggenschap. Prof. Bonger heeft er meermalen op gewezen, dat de werkelijke leiding van een grote onderneming slechts volgens het autocratisch beginsel kan geschieden. Zeer vruchtbaar voor ons inzicht is de onderscheiding tussen sociale en politieke democratie. Wat is het algemeen kiesrecht voor den arbeider waard, indien de politieke democratie op den duur niet tot een ware maatschappelijke democratie leidt? Het probleem der prioriteit der sociale democratie, die desnoods een beperking der politieke medezeggenschap zou kunnen toe-

1) J.W. Albarda, Over politiek, Socialistische Gids, Maart 1934, blz. 175.
2) Daarbij hangt alles af van de omstandigheid wie de nieuwe leiders zullen zijn. In de algemene leiding der S.D.A.P. heeft thans Dr. Banning grote invloed, terwijl het een verheugend feit is dat de energieke en bekwame Dr. H. Brugmans het Instituut voor Arbeidersontwikkeling onder zijn beheer kreeg.

laten, wordt nog slechts bij hoge uitzondering naar voren geschoven. En toch gaat het hierbij om een uiterst belangrijke consequentie der sociale gemeenschapsgedachte.

Het zou ons te ver voeren de heroriëntering der Nederlandse sociaal-democratie in al haar aspecten te beschouwen. Op menig gebied bleef het tot dusver bij zoeken en tasten. In de houding ten opzichte van ons koningshuis begint zich een wijziging te voltrekken. Ook het militaire vraagstuk wordt tegenwoordig met andere ogen aangezien. Men zou verband kunnen leggen tussen de nationale heroriëntering van het socialisme en de ontwakende belangstelling voor de defensie. Ik vrees echter dat deze belangstelling een meer opportunistisch karakter draagt dan de wijzigingen, die in de voorafgaande beschouwingen werden geschetst. Wij leven in een tijdperk van overgang. Een definitief oordeel over nationalisme en socialisme kan nog niet worden uitgesproken. Wie zich echter rekenschap geeft van de ontwikkeling van het socialisme voor en na de wereldoorlog, zal gaarne erkennen, dat - althans voor de West-Europese staten - de heroriëntering van het socialisme gunstiger verwachtingen voor de naaste toekomst schept dan zijn verouderde vormen.

P.J. BOUMAN

Het werk van de Nederlandsche Overzee Trust-maatschappij gedurende den Wereldoorlog

Dr. Charlotte A. van Manen, De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij. - Mart. Nijhoff, 's Gravenhage 1935.

I

De verschijning van het hierboven aangekondigde omvangrijke werk heeft naast gevoelens van groote waardeering ook eenige teleurstelling gewekt. Waardeering wekte de inhoud, teleurstelling de vorm. Laat mij met dit laatste punt, dat tenslotte slechts van geringe beteekenis is tegenover het vele, dat de hoogste lof waardig is, reeds thans mogen afrekenen, teneinde mij dan ongestoord met de belangwekkende geschiedenis der N.O.T. zelve te kunnen bezig houden.

Het boek is uitgegeven in zes loodzware deelen, 25 bij 33 cm elk. De bladspiegel is 16 cm breed. Bij het lezen geraken uw handen van het vasthouden, uw oogen van het volgen der te lange regels vermoeid. In het zetsel is een veelvuldig misbruik van kapitalen gemaakt: de geheele voorrede en - zoowaar - alle voetnoten zijn in hoofdletters gezet. De voetnoten volgen elkander rakelings op (soms drie op één regel) zoodat het de grootste moeite kost er een terug te vinden. Het boek is voorzien van een aantal kaarten, welker uitvoering al te dikwijls zakelijk karakter ontbeert, en die soms eer in een prospectus van een ambachtsschool op haar plaats zouden zijn geweest dan in een eerste rangs wetenschappelijk werk als dat van Mej. van Manen. De kaarten, illustraties en de verdere verluchting, waarvan de ‘sierkunstenaar’ Johan Briedé (die ook voor de typografie aansprakelijk schijnt) het boek heeft voorzien, hebben geen andere

uitwerking dan den lezer af te leiden, ja soms zelfs hem zenuwachtig te maken en hem er bijna toe te brengen zijn lectuur maar te staken - waarmede hij zichzelf dan echter aanzienlijk zoude benadeelen. Helaas gaat ook de schrijfster zelve in dit opzicht niet geheel vrij uit. Haar stijl is vaak hinderlijk opgewonden, haar beeldspraak gezwollen, haar poging bij tijd en wijle 'litteratuur' te schrijven, gegeven het karakter van haar werk, even misplaatst als op zichzelve mislukt. Teekenend is het in dit verband, dat naarmate de schrijfster geprecizeerder en belangwekkender mededeelingen te doen heeft ook haar schrijftrant kalmeert, zeer ten voordeele van de leesbaarheid van het werk. Wat dunkt u echter van zinswendingen als 'De Europeesche vrede stortte met donderend geweld ineen', 'De onrust wies, nam af, groeide aan, werd geslingerd door tal van tegenstrijdige berichten', 'Het veilige vaarwater, de ongestoorde vaart, de onaantastbare lading, het vrije schip, de beschermde bemanning en passagiers, zij lagen als met tooverslag in de banden van het oorlogsrecht', 'De stroom (van vreemdelingen in Nederland) zwol onheilspellend aan, daalde toen plotseling met reuzensprongen', 'De prijzen stegen (in Augustus 1914) met duizelingwekkende vaart', 'Europa werd overstelpt met een adembenemende (het aantal keeren, dat dit woord wordt gebezigd, is ontelbaar) stortvloed van verboden en geboden van nagenoeg alle Regeeringen'? Gelukkig komen dergelijke stijlbloempjes later minder vaak voor.

Degenen voor wier rekening deze uitgave geschied is, zouden het doel, dat hun daarbij voor oogen stond, m.i. dan ook beter hebben gediend (en: de beurs, waarover zij beschikten, minder hebben behoeven aan te spreken) indien zij de uitgave niet op andere leest hadden geschoeid dan bij geschiedkundige publicaties van hetzelfde hooge gehalte (ik denk bijvoorbeeld aan de Economisch-Historische Jaarboeken) gebruikelijk is.

Juist omdat aldus omvang, vorm en prijs (*f* 50, -) het mogelijk maken, dat het werk van Dr. van Manen niet alle lezers bereikt, die toch geacht kunnen worden voor den inhoud ervan belangstelling te koesteren, wil ik er in het hiervolgende wat uitvoeriger bij stilstaan. Mijn aankondiging moge dan ten gevolge hebben, dat zij, die door den eersten aanblik van de lectuur werden af-

geschrikt, haar hervatten en ten einde brengen, tot hun eigen ontwijfelbare voldoening.

II

Kort en duidelijk teekent Mej. van Manen (pag. 14) de rechtspositie zooals men in Augustus 1914 kon meenen, dat zij door het oorlogsrecht was bepaald: oorlogsbenoodigdheden, direct of indirect bestemd voor den vijand (zgn. absolute contrabande), was op zee overal neembaar. Goederen, die tot oorlogsgebruik konden dienen, maar ook voor ander gebruik geschikt waren (zgn. voorwaardelijke contrabande), zouden slechts neembaar zijn als hunne bestemming voor vijandelijke regeering of vijandelijke strijdkrachten kon worden bewezen en het vervoer rechtstreeks, dus zonder overlading in neutrale haven, naar vijandelijk gebied plaats vond. Wat voorwaardelijke contrabande is, bepaalt elke belligerent zelf. Op zichzelf leverde dit laatste nog zooveel bezwaren niet op: uitbreiding dier contrabandelijsten beperkte den handel slechts voorzoover rechtstreeks aan belligerente regeeringen of strijdkrachten werd geleverd. De Engelsche regeering zette echter reeds den 20sten Augustus 1914 de eerste stap in een richting, die beide partijen weldra nog verder zouden inslaan, door 1° voorwaardelijke contrabande ook bij indirecte vijandelijke bestemming (dus via een neutrale haven) neembaar te verklaren en 2° een reeks van ‘vermoedens’ op te stellen, op grond waarvan, behoudens tegenbewijs, eene bestemming voor Centrale Regeering of legermacht zoude worden aangenomen. Toen de andere geallieerden dit voorbeeld volgden ondervond de Nederlandsche handel begrijpelijkerwijs groot nadeel. Dit werd nog erger, toen de Engelsche regeering den 20sten Augustus 1914 alle voedingsmiddelen, naar Rotterdam of Amsterdam geadresseerd, behoudens tegenbewijs als voor Duitschland bestemd ging beschouwen (pag. 41). Had de Nederlandsche Regeering nu maar allen uit- en doorvoer van overzee aan te voeren voedingsmiddelen kunnen verbieden, dan zoude daarin allicht door de Engelschen voldoende garantie zijn gezien, dat het goed het Nederlandsche territoir niet zoude verlaten. Zoodanig uit- en doorvoerverbod was echter niet mogelijk, doordat art. 7 der Mannheimer Acte betreffende de Rijn-

scheepvaart den doorvoer langs den Rijn uitdrukkelijk vrij verklaarde: welk goed voor doorvoer bestemd was, kon eerst bij aankomst in een Nederlandsche Rijnhaven uit de te verrichten aangifte blijken. ‘De papieren aan boord der zeeschepen voor Nederland bestemd, gaven dus niet den doorslag.’ Het gevolg hiervan was, dat Engeland ‘alle voedingsmiddelen als verdacht zou beschouwen, tenzij de Nederlandsche Regeering een waarborg gaf, dat geen gelijkwaardige hoeveelheid naar Duitschland zou verkocht worden (26 Aug. 1914)’ (pag. 42). De Nederlandsche Regeering kon niet anders dan dit weigeren: den eisch in te willigen stond gelijk met prijsgeven harer neutraliteit.

Dit was het eerste probleem, dat oplossing behoefde: hoe kon, zonder compromitteeren onzer neutraliteit, aan de Geallieerde regeeringen de door hen verlangde garantie worden gegeven, dat overzeesch goed niet den weg naar Duitschland zoude vinden?

Daarnevens rees al spoedig een ander, zij het verwant, vraagstuk. In het Britsche wereldrijk was elk handeldrijven met den vijand verboden. Voor export naar Nederland werd dus door de Britsche Regeering een Declaratie van Uiteindelijke Bestemming verlangd, bij import uit Nederland verlangden de Britsche autoriteiten - behoudens voor met name genoemde artikelen o.a. voedingsmiddelen - een certificaat van oorsprong (pag. 57). Hoe kon de uiteindelijke bestemming in het eene, de oorsprong in het andere geval zonder Regeeringsmedewerking behoorlijk worden gegarandeerd?

Ten aanzien van de garantie der uiteindelijke bestemming zijn verschillende methoden beproefd of overwogen. Het eenvoudigste was de Nederlandsche Regeering zelve als geadresseerde te doen optreden. Daarin zou dan afdoende garantie zijn gelegen. Dit stelsel kon echter slechts voor die goederen worden toegepast, die voor Nederland zelf onmisbaar waren (o.a. graan). De Regeering dekte zich daarbij door een stel afspraken met de Holland-Amerikalijn en de importeurs (pag. 43). Voor goederen uit het Britsche Rijk zelf afkomstig kon bovendien de Nederlandsche gezant te Londen zonder strijd met het volkenrecht verklaren, dat zij uitsluitend voor gebruik in Nederland zouden worden bestemd (pag. 43). Gevaar voor prijsgeven der neutraliteit bestond dus slechts voor overzee aangevoerde (zoogenaamde)

'contrabande' van niet-Britsche herkomst. Regeeringsgaranties, voorzoover mogelijk, hielden echter nog het gevaar in, dat, mocht van misbruik blijken, het Regeeringswoord zijn waarde zoude verliezen en volledige stopzetting van invoer zou dreigen. Geen wonder dus, dat de Nederlandsche Regeering niet dan zeer ongaarne zelve als geadresseerde optrad en dat anderzijds de Nederlandsche industrieele wereld zelf, uit vrees voor represailles, herhaaldelijk op strenge maatregelen tegen weder-uitvoer aandrong, soms zelfs een algeheel uitvoer-verbod voor een bepaald artikel verlangde (pag. 55), wat echter voor andere artikelen (o.a. margarine), die óók naar Engeland werden geëxporteerd, weer niet mogelijk was (pag. 66). Een soortgelijk belang had de Nederlandsche handel bij het handhaven van de betrouwbaarheid der certificaten van Nederlandschen oorsprong. Ter behartiging van al deze belangen trad sedert 17 September 1914 eene (particuliere) 'Commissie voor den Nederlandsche Handel' op, uit wier midden later de N.O.T. is ontstaan. Haar leden waren C.J.K. van Aalst, A.G. Kröller, Jhr. L.S.D. Op ten Noort, Joost van Vollenhoven en Prof. Mr. C. van Vollenhoven (pag. 45/6). Eén harer werkzaamheden bestond in het bijhouden van een lijst van 'verdachte' tusschenhandelaars, zoowel exporteurs van (verboden) Duitsche goederen naar Engeland als exporteurs van (verboden) overzeesch goed naar Duitschland. Het aantal 'knoeiers' bleek echter onrustbarend groot (pag. 46, 47, 50). Zelfs een bona fide Nederlandsche importeur kon dan ook onmogelijk garandeeren, dat het goed niet uit de derde, vierde of vijfde hand tòch naar Duitschland zoude ontsnappen. 'Indien de particulier dit niet kon - en de Regeering het niet kon - wie dan wel? Dit vraagstuk was van overheerschend belang' (pag. 68). Het aantal goederen, waarvan algeheel uitvoerverbod of - bij invoer - consignatie aan de Nederlandsche Regeering zelve noodzakelijk werd, nam toe, maar de Indische lijnen konden of wilden niet op dezelfde wijze als de Holland-Amerikalijn zulks gedaan had, de gevraagde achter-garanties verschaffen (pag. 69-70).

Om deze en andere moeilijkheden te ondervangen werd de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij opgericht. Het denkbeeld daartoe 'zweefde als het ware in de lucht' maar het was de heer A.G. Kröller die, den 10den November 1914, dit vage

denkbeeld voor het eerst tot een bruikbaar ontwerp heeft gekristalliseerd (p. 71). De garanties, die de Nederlandsche Regeering niet kon geven, zoude de Trust kunnen verstrekken. Voorwaarden voor het welslagen van het plan waren 1° dat een sluitende of zoo goed als sluitende controle over het eenmaal geïmporteerde goed in Nederland door de Trust kon worden georganizeerd en 2° dat tusschen Trust en Regeering geenerlei rechtsband zoude bestaan, die toerekening van de handelingen van de Trust aan het Nederlandsche goevernement mogelijk zoude maken, waardoor de Nederlandsche neutraliteits-politiek weer in gevaar zoude komen (pag. 76). De sluitende regeling hoopte men te verkrijgen door een stel contracten tusschen de Trust eenerzijds en de reederijen en de importeurs anderzijds. Over beiden bedong de N.O.T. een verstrekkend contrôle-recht (pag. 78-81). Later kwam daar nog een contract met een aantal opslagveemen bij (II, pag. 18). Een overeenkomst met den Engelschen handelsattaché (pag. 81-83) later gevolgd door overeenkomsten met Frankrijk en Italië (II, pag. 68) en Rusland (II, pag. 141) voltooiden den opzet. Overigens beperkte de N.O.T. haar werkzaamheden geenszins tot geallieerde contrabande. Integendeel: den handel van alles wat door eenig belligerent tot contrabande zou worden verklaard trok zij zich aan (pag. 77). Ook de Duitsche Regeering trad dan ook, zij het eerst later en ook toen nog slechts aarzelend, met haar in verbinding (II, pag. 62 e.v.).

III

Het tweede deel van het hier aangekondigde werk vangt aan met eene levendige beschrijving van het eerste N.O.T.-werk en zijn organisatie. Uit de talrijke interessante bizonderheden stip ik slechts aan, dat de consignatie aan de Nederlandsche Regeering zelve, die tot dusverre voor enkele goederen was toegelaten geweest, al spoedig door N.O.T.-consignatie werd vervangen en dat de N.O.T. van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel tijdige mededeeling van het opheffen van uitvoerverboden - vereischt voor het behoorlijk vervullen harer contrôle-functie - bedong (pag. 16).

Met de toeneming harer werkzaamheden moest de Trust er ook voor waken, niet misbruikt te worden, hetzij door specu-

lanten, die groote voorraden, waarbij Nederland geen belang had, wilden importeeren om deze *na* den oorlog naar Duitschland te kunnen leveren, hetzij door.... de Engelsche Regeering, die trachtte ook vrije goederen onder N.O.T.-verband te brengen en poogde op de N.O.T. de contrôle af te schuiven, die zij, in haar eigen belang, op haar eigen exporteurs wenschte uitgeoefend te zien (pag. 17-19). De N.O.T. weigerde aanvankelijk hare medewerking hiertoe.

Tegen Nederlandsche of pseudo-Nederlandsche 'knoeiers' werkten boeten (afgedragen aan het Kon. Nat. Steuncomité) en een, later zelfs openbaar gemaakte, 'zwarte lijst' van voortaan uitgeslotenen. Door ketting-verklaringen, tusschen importeur en afnemer bedongen, werd de contrôle bevorderd. Samenwerking met de spoorwegmaatschappijen en de douane-autoriteiten was noodig en werd verkregen (pag. 20 e.v.). Niettemin was de ontduiking, althans in den beginne, veelvuldig (pag. 27). Toen b.v. wederuitvoer van (onbewerkt) koper verboden werd, maakte men er Boeddha-beeldjes van. De Duitsche belangstelling daarvoor nam toen plotseling en verrassend snel toe! (pag. 28). Later vielen ook de bewerkte grondstoffen onder het N.O.T.-verband (pag. 134/5).

De verschillende maatregelen, door beide oorlogvoerende partijen in 1915 als wederzijdsche 'represailles' genomen, verscherpten in niet geringe mate ook de bepalingen, die de neutrale handel en scheepvaart betroffen. Het was het werk van de N.O.T., dat Engeland daarop ten behoeve van den handel tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië ('from the garden to the house' zeide men) belangrijke uitzonderingen toestond (pag. 55 e.v.), hetgeen echter anderzijds de N.O.T.-bemoeiïngen in omvang sterk deed toenemen. T.a.v. allerlei producten (tabak, kina, koffie) moest nu immers ook de Nederlandsch-Indische oorsprong worden gecontroleerd (pag. 89 e.v.) en ook voor andere producten (thee, cacao, oliën en vetten, steenkolen enz.) moesten ingewikkelde voorzieningen worden getroffen (pag. 100 e.v.).

Op 25 Juli 1915 verbood de Britsche Regeering alle export naar Nederland, tenzij met N.O.T.-consignatie. Daartegenover gaf zoodanige consignatie ook belangrijke faciliteiten, in geval van onderzoek op zee door geallieerde oorlogschepen. De N.O.T. verplichtte zich harerzijds tot terugzending van doorgelaten goed,

als de Engelsche Regeering over zoodanige gegevens bleek te beschikken, dat een prijs-procedure gerechtvaardigd was, behoudens natuurlijk de aanspraken der eigenaren op schadevergoeding, indien de gegevens tenslotte tóch niet tot prijsverklaring leidden (pag. 133 e.v.). De N.O.T. kreeg aldus een feitelijk invoer-monopolie. Een soortgelijke bevoorrechting verkreeg zij voor het telegrafisch verkeer: telegrammen betreffende N.O.T.-ladingen, door bemiddeling der N.O.T. verzonden of te ontvangen, zouden van den censor geen last meer ondervinden (pag. 139 e.v.).

De uitbreiding der N.O.T. bemoeiïngen maakte uitbreiding en verscherping der contrôle-maatregelen onvermijdelijk. Noodzakelijkerwijs moest daarbij langzamerhand ook het beginsel van de scheiding tusschen N.O.T. en Staatsoverheid prijs gegeven worden. De onmisbare verdere medewerking der douane-autoriteiten werd dan ook door Minister Treub toegezegd (pag. 148 e.v.). Dat niettemin ontduikingen niet zeldzaam waren spreekt haast vanzelf.

Tengevolge van de nieuwe regelingen met Engeland liep nu bijna de geheele invoer over de N.O.T., welk lichaam daardoor langzaam maar zeker tevens belast werd met de taak, ‘de dreigende of ingetreden rantsoeneering op een dusdanig peil te brengen en te houden, dat inderdaad de behoefte ruimschoots en ten volle gedekt zou wezen’ (pag. 153). Ondeugdelijke statistieken bemoeilijkten die taak echter zeer.

Bij de behartiging van laatstgenoemde belangen ging de politiek van N.O.T. en Regeering parallel. Verder reikte de overeenstemming echter niet. Het Departement van Handel kon geen belangstelling hebben voor de pogingen der N.O.T. om goederen onder N.O.T.-verband, waarvoor geen wettelijk uitvoerverbod bestond, binnen de grenzen te houden, en het Departement van Buitenlandsche Zaken moest terwille van de onzijdigheidspolitiek méér dan de N.O.T. vasthouden aan het beginsel: geen uitvoerverboden dan indien Nederlands eigen behoeften dit vergden en dan nog altijd een verbod van uitvoer naar elk der belligerenten gelijkelijk. Niet onaardig zegt de schrijfster dan ook op pag. 175: ‘Als een reuzen-driemaster laveerde dit staatsschip, dat Nederland voor honger en gebrek moest bewaren, verder.’

De actie van de N.O.T. werd in het najaar van 1915 en later

niet weinig bemoeilijkt door het streven der Geallieerden niet slechts voor Duitschland bestemde goederen op te houden maar ook aan die goederen doorgang of uitvoer-vergunning te weigeren, die soortgelijke Nederlandsche goederen voor export naar Duitschland konden 'vrij maken'. Ook het vraagstuk van den toevoer van veevoeder, bestemd voor een veestapel, waarvan een niet gering deel naar Duitschland kon worden geëxporteerd, ondervond bij de Geallieerden steeds onwelwillender oplossing. Deze en andere wrijvingen met het buitenland verscherpten anderzijds weer de antithese tusschen N.O.T.-politiek en de politiek der Regeering, die nog altijd van geen uitvoer-verboden terwille van N.O.T.-contrôle wilde weten, en leidde tot een crisis, toen de Uitvoerende Commissie van de N.O.T. op 26 November 1915 aan de Regeering verklaarde onder de bestaande omstandigheden de verantwoordelijkheid niet langer te kunnen dragen (pag. 192). De daarop volgende onderhandelingen maken op den lezer geen aangenamen indruk. 'De Regeering vond, dat de N.O.T. haar moest raadplegen. De N.O.T. vond, dat de Regeering dit haar moest doen. De conferentie verliep zooals al de vorige conferenties. Klaarblijkelijk met een volkomen mishagen in elkaars optreden en handelingen, en men was er geen steek wijzer bij geworden' (pag. 194).

De ernst van den toestand werd er niet minder op doordat tezelfder tijd een reeds lang smeulend conflict met de Britsche Regeering, die hare afspraken met de N.O.T. steeds minder nakwam, uitbrak. De verhouding tot de vreemde Regeeringen teekent mej. van Manen op pag. 244 aldus: van alle zijden ontmoette men wantrouwen, doch van Engelsche kant ging dat (aanvankelijk, later steeds minder) gepaard met begrip onzer moeilijkheden en geneigdheid tot verzachten en plooien. Van Fransche zijde 'wilde men Nederland slechts een aalmoes toewerpen, net genoeg om in het leven te blijven, méér niet'. Daartegenover stond, dat de toon der Engelschen in den regel zeer onaangenaam, om niet te zeggen onbehoorlijk was, terwijl de betoogen der Fransche legatie 'gewoonlijk zeer rustig' waren gesteld (III, pag. 204). 'Aan Duitsche zijde vond men beslisten onwil om de N.O.T. te aanvaarden'. Duitschland lasterde zelfs, dat de opbrengst der boeten door de N.O.T. met.... Engeland werd gedeeld! Bij al die moeilijkheden was het slechts een schrale

troost, dat het voorbeeld van de N.O.T. in Zwitserland en Denemarken navolging had gevonden (pag. 202). Ook de verscherping der grens-contrôle, waarvoor den laatsten dag van het jaar 1915 de wettelijke basis werd geschapen (pag. 207 e.v.) bracht nog onvoldoende verlichting. Zoo eindigde het jaar 1915 alles behalve rooskleurig.

IV

Ik kan hier niet alle moeilijkheden vermelden, waarmede de N.O.T. ook in het vervolg te kampen had. Dat zij zich van hare eigen onmisbaarheid, óók en juist voor de beide belligerenten, bewust was en niet schroomde zoo nu en dan van zich af te bijten, bewijst o.a. het niet onvermakelijk relaas van het onderhoud, dat de President der N.O.T., de heer C.J.K. van Aalst, den 5en Mei 1916 met den Engelschen gezant had, en waarbij deze zelfs zoo ver ging, de verbindendheid van de handteekening van een Britschen legatiesecretaris te ontkennen. Het is te begrijpen, dat de heer van Aalst in dat gesprek bijna ontploft is (III, pag. 43 e.v.).

Het verdere werk van de N.O.T. is nu één voortdurende strijd tegen woordbreuk, chicanes, uitvluchten, zelfs tegen onnoodige persoonlijke animositeit (pag. 59, 68) van Britsche zijde. Volstrekte willekeur stelde met de N.O.T. gemaakte afspraken op al even losse schroeven als voorheen t.a.v. het volkenrecht was geschied. Geen wonder, dat Joost van Vollenhoven, die van de onderhandelingen met Engeland het leeuwendeel voor zijn rekening had genomen, het zenuwsloopende werk wilde opgeven (pag. 49). In denzelfden tijd viel gelukkig de versterking der N.O.T.-gelederen met den reeds lang ingewijden Mr. J.T. Linthorst Homan, die de onderhandelingen met de Engelsche landbouwdeskundigen overnam (pag. 53).

Ook de samenwerking met den Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, den heer Posthuma, liet in het midden van 1916 nogal wat te wenschen over, en een eigengereid besluit van dezen bewindsman om den import van haver, gerst en lijnkoeken voortaan in eigen hand te nemen in stede van onder N.O.T.-verband te laten loopen, bezorgde den heeren van Aalst en Kröller de uitdrukkelijke mededeeling van den Engelschen

gezant, dat ‘de Engelsche Regeering, indien de Nederlandsche Regeering niet toegaf, daarin een aanleiding zoude zien om aan Nederland den oorlog te verklaren’ (pag. 77). De beide heeren begrepen, dat zij vooreen dergelijk argument niet mochten zwichten, zij hielden voet bij stuk en ‘hebben een goed diner noodig gehad om van dat onderhoud te bekomen’ (pag. 78 noot).

Overigens was het volstrekt niet alleen de belligerent Engeland, die zijn wil aan het onzijdige Nederland trachtte op te leggen. Ook de koopman sprak in de Britsche politiek een woordje mede en pogingen om in de neutrale landen afzet voor Geallieerde producten te vinden, doorkruisten de rantsoeneeringspolitiek, soms openlijk, soms bedekt. De voorbeelden daarvan (o.a. op pag. 170 e.v.) maken een treurigen indruk. Machtsmisbruik en rechtsverkrachting terwille van de overwinning in een strijd op leven en dood kan men nog begrijpen, doch als dergelijke middelen worden aangewend ter bevordering van eigen handel is er geen excuus meer voor te verzinnen, en wanneer men zelfs niet schroomt rechtstreeks aan den vijand te leveren wat men den neutralen verbiedt, wordt de houding bepaald dégoutant. ‘Het wijzen op een recht’ - aldus kenschetst Mej. van Manen den toestand medio 1916 - ‘was ten aanzien van de werkelijkheid een bespotting’ (pag. 192). Het zou er in het vervolg bovendien niet beter op worden.

Ook van Duitsche zijde werd overigens geen kieskeurigheid bij de keuze van middelen betracht. Zoo werd in het najaar van 1916 en het begin van 1917 een geheele machinatie op touw gezet, die door middel van valschheid in geschrifte, omkooping, brandstichting en diefstal een groote partij rubber, onder N.O.T.-verband in een Rotterdamsch veem opgeslagen, over de Duitsche grens moest brengen. De opzet mislukte op het allerlaatste oogenblik maar de daders ontsnapten (pag. 290-297).

De duikbootenoorlog en de wijze, waarop die door Duitschland gevoerd is, vindt elders in het boek (pag. 345 e.v.) zijn met een groot aantal feitelijke gegevens gestaafd relaas.

Onder pressie der Engelschen werd in den loop van 1916 een ‘Finantiëele afdeeling’ van de N.O.T. opgericht, ter contrôle van den oorsprong van alle overzee verzonden geldswaardige papieren (effecten, coupons, wissels etc). De niet geringe

moeilijkheden waarmede die contrôle gepaard ging vormen een apart hoofdstuk in de geschiedenis der instelling (pag. 298-320).

Eind 1916, begin 1917 dreigde van alle zijden verergering van den toestand. In Engeland was een nieuw ministerie opgetreden, dat besloten was den strijd tot het bittere einde te voeren, in Duitschland overwoog men - de N.O.T. had er de lucht van gekregen - den 'onbeperkten' duikbootenoorlog. De teruggeroepen Engelsche gezant Sir Alan Johnstone maande bij zijn afscheid het Uitvoerend Comité van de N.O.T. tot de uiterste voorzichtigheid en eindigde met de sombere verzuchting 'I don't know where your poor country is going to' (pag. 416).

Den toestand omstreeks Maart 1917 geeft Mej. van Manen aldus weer: 'Tegenover de Duitsche afkondiging 'indien Gij in de buurt van Engeland komt, torpedeer ik U', stond de Engelsche eisch 'indien Gij [ter contrôle] geen Britsche haven aandoet, neem ik U in beslag en wordt Gij verbeurd verklaard' (IV, pag. 21). Aan de N.O.T. om een uitweg uit dit dilemma te vinden. Schier eindelooze onderhandelingen, waarbij velerlei kwesties, die niets met elkander te maken hadden, dooreen werden gemengd, volgden. Voor de N.O.T. sproot er een nieuwe taak en een nieuwe 'afdeeling' uit voort: op 1 Mei 1917 kwam de Commissie voor de Scheepvaart tot stand, waarin ook de Nederlandsche Reedersvereeniging was vertegenwoordigd en die tot taak kreeg, zoowel voor de groote als voor de kleine vaart een bevredigende regeling tot stand te brengen (IV, pag. 46 e.c). Het zwaartepunt der N.O.T.-werkzaamheden werd dus langzaam maar zeker verschoven: 'Wel was de invoer van het goed en het verbruik daarvan binnenslands haar statutaire taak gebleven, maar nu waren het vervoermiddel, het schip, het vaarwater en de vaarweg in het middelpunt van hare actie gekomen' (pag. 46).

Succes bleek op scheepvaartgebied zoo goed als niet te bereiken. De veilige overtocht van een neutraal schip werd als een speciale gunst beschouwd, waarvoor bizondere tegenprestaties moesten worden geboden. Daarbij kwam, dat de houding van de Vereenigde Staten als belligerent, aanvankelijk onzeker, spoedig duidelijk werd: Nederland zou niet méér ontvangen dan nog juist genoeg werd geacht om van te leven. Tusschen drie zijden bekneld, door Duitsche vernietiging, Britsche verbeurd-

verklaring en Amerikaansch uitvoerverbod bedreigd, verklaarde de N.O.T. op 31 Juli 1917 verder werken onmogelijk en deed daarvan aan den Engelschen gezant mededeeling (pag. 103/4).

Het waren overigens niet alleen buitenlandsche moeilijkheden, die de N.O.T. deden besluiten haar werk te staken. De plannen tot oprichting van de Nederlandsche Uitvoer Maatschappij (N.U.M.), door de schrijfster aan scherpe kritiek onderworpen (pag. 118 e.v.) vonden ook bij de N.O.T. geen gunstig onthaal, wat niet belette, dat de N.O.T. zich ‘uit loyauteit tegenover de Regeering zonder verzet van [een aanzienlijk gedeelte van] haar taak liet ontheffen’ (pag. 122).

V

Het overleg met de Britsche legatie bleef niet lang gestaakt. Op verzoek der Engelschen zelf werd het in den loop van Augustus 1917 weer hervat, na de verkregen toezegging dat ‘while the Trust fulfils the letter and the spirit of various agreements with H.M.'s Government, H.M.'s Government will do what they can do to assist you (de N.O.T.) in the fulfilment of your task towards the Dutch people’. Aangenaam was het eerste onderhoud echter niet. Het bestond in de bespreking van een lange grievenlijst, ‘een felle aanklacht tegen al de handelingen van de Britsche Regeering van het laatste halfjaar’. Tal van documenten ‘staafden deze aanklacht van woordbreuk en machtsmisbruik. Zij waren niet te weerleggen. Op al deze feiten had de Britsche Legatie niets te antwoorden. Zij werden door haar opgezonden naar Londen, d.w.z. bijgezet in het graf, waarin het verzet der onzijdigen een eindpunt vond’ (pag 128). Eenige regeling van belang werd echter nadien door de N.O.T. niet meer verkregen.

Langzamerhand verloor bovendien de verhouding der N.O.T. tot de Britsche legatie aan gewicht, doordat de aanvankelijk nog vrij passieve Vereenigde Staten steeds belangrijker rol in de door de Geallieerden tegenover Nederland gevolgde rantsoeneerings-(lees: uithongerings-) politiek begonnen te spelen (p. 134). Al spoedig bleken de Vereenigde Staten zelfs ‘plus royalistes que le roi’. Zij ontzagen zich niet alle Nederlandsche graanschepen in hun havens vast te houden en wilden zelfs niet ingaan op het

aanbod, de schepen voor meer dan 2/3 ten behoeve van de Belgische Relief Commission, dus slechts voor nog geen derde ten behoeve van Nederland, te laten varen. Teekenend voor het gebrek aan elementair fatsoen, waarmede in dien tijd plicht opgetreden te worden, is de mededeeling van Mej. van Manen, dat ook Hoover's handteekening verloochend werd, 'omdat hij de door hem aanvaarde regeling getroffen had in zijn qualiteit van President der Commission for Relief in Belgium en niet in dien van Voedselregelaar' (pag. 134).

Den 15en October 1917 richtte de President der N.O.T.C.J.K. van Aalst, ten einde raad, een noodkreet en een telegrafisch protest tot den President der Vereenigde Staten. De nood der Nederlandsche bevolking, de dwaasheid der meening, dat Nederlandsche uitvoer nog steun van eenige beteekenis aan de Centralen zoude kunnen verschaffen, en het heilig recht van Nederland, eigen volk voor den ondergang te behoeden, werden erin uiteengezet. Als eenig antwoord kwam een stroom van onvriendelijke commentaren in de Amerikaansche pers (pag. 171) en, na lang wachten, de eisch alle ladingen der in Amerika verblijvende schepen aan de Geallieerden af te staan en alle schepen zelve één reis ten behoeve der Geallieerden te doen maken. Daarna 'zou men verder zien'! (pag. 156). Met de N.O.T. wenschte Amerika niet te maken te hebben (pag. 159 e.v.) terwijl omstreeks denzelfden tijd het Duitsche Oberprisengericht had geoordeeld, dat wegens de terugzendings-clausules (zie hierboven pag. 7/8) N.O.T.-goed als voor Engeland bestemd, dus als neembare contrabande was te beschouwen! (pag. 187).

Onder deze omstandigheden besloot de President der N.O.T. (22 December 1917) zijn toch reeds schaarsche bezoeken aan alle Legaties te staken (pag. 170). Het verschepen van ladingen onder N.O.T.-verband, waardoor de Britsche prijsverklaring voortaan nog slechts ten koste van Duitsche torpedeering kon worden afgewend, had immers nu geen zin meer en werd dan ook door de Nederlandsche Regeering zelve ontraden (pag. 211). Niettemin blijft de N.O.T. als niet-ambtelijk regeeringsadviseur werkzaam, niet in de laatste plaats bij de pogingen om van Engeland een opheffing der terugzendingsclausule te verkrijgen, waardoor tenminste één van de beletselen voor het varen zoude zijn opgeheven. Deze pogingen leidden

den 10en Maart 1918 tot een ‘voorloopige’ regeling (pag. 234). Het andere beletsel, de àl te groote onveiligheid van het vaarwater tengevolge van mijnen en ‘rücksichtslose’ onderzeeërs, bleef echter ook toen nog bestaan.

Naar aanleiding van den eisch der Geallieerde en Geassocieerde Mogendheden voor hun vervoer zelfs in de officieele ‘gevaarlijke’ zones Nederlandsche scheepsruimte te kunnen benutten, hervatte de heer van Aalst den 14den Maart 1918, op verzoek der Britsche Legatie zelve, het contact. ‘Dit onderhoud nam een hoogst heftig karakter aan. De Gezant wilde absoluut weten, welken indruk de nieuwe eisch omtrent het varen in gevaarlijk gebied op het Nederlandsche volk had gemaakt. C.J.K. van Aalst zette zijn meening zoo ongezouten en allerduidelijkst uiteen, dat het geheele onderhoud uit het spoor dreigde te geraken’ (pag. 240). Resultaat had het in elk geval niet. Integendeel, men ging nog verder dan aangekondigd was en requireerde eenvoudig alle zich in geallieerde of geassocieerde havens bevindende Nederlandsche schepen. Toen de Duitsche Regeering bovendien staking van elk vervoer van N.O.T.-goed eischte, overwoog de N.O.T. voor de zooveelste maal hare overeenkomsten op te zeggen, de zaken af te wikkelen en verder te sluiten (pag. 242). Als de Nederlandsche Regeering toen aan haar voornemen tot het uitvaardigen van een algemeen in- en uitvoerverbod gevolg had gegeven, was daartegen in elk geval niets meer in te brengen geweest.

Kort daarop werd het contact met de Legaties echter weer hersteld, deels op initiatief van den Franschen Gezant, die in die dagen nog het meeste begrip en zelfs sympathie voor de Nederlandsche moeilijkheden schijnt te hebben betoond, deels op verzoek van de Nederlandsche Regeering (pag. 262 e.v.). Het betrof toen echter alleen de ladingen der gerequireerde schepen en werd al spoedig door een officieelen Regeeringsgemachtigde, F.B. s'Jacob, voortgezet (pag. 273/4).

De N.O.T. verloor steeds meer aan invloed en beteekenis. Haar bestaan werd zelfs bedreigd door een Nederlandschen Regeeringsmaatregel: het in beslag nemen van goederen, die krachtens de terugzendings-clausule als prijsgoed naar Engeland moesten worden geretourneerd. De Uitvoerende Commissie ‘wilde geen woordbreuk en achtte de taak van de N.O.T. casu quo daarmede ten

einde' (pag. 311). Men bespeurt aan het geschiedverhaal dier dagen hoezeer de zenuwen der hoofdpersonen van Regeering en N.O.T. moeten hebben geleden. Woordbreuk? De N.O.T. was opgericht omdat haar woord de Regeering niet zoude binden. Zou een overheidsmaatregel haar dus de nakoming harer contractueele plichten jegens de Engelsche Regeering hebben belet, dan kon er van woordbreuk noch bij de N.O.T. noch bij de Regeering sprake zijn. Maar begrijpelijkerwijs was de N.O.T. zich langzamerhand zelve voor het Regeeringsbeleid mede-verantwoordelijk gaan gevoelen, waarmede de halfslachtigheid, die van noodtoestanden als die tusschen 1914 en 1918 het onvermijdelijk gevolg is, nog eens duidelijk aan het licht treedt. Deze verklaarbare uitputting der zenuwen was zonder twijfel ook een belangrijke mede-oorzaak voor het afnemen der goede samenwerking met de Regeering. 'Men verloor alle genoegen in het werk' (V, pag. 227), waaraan niet afdeed, dat het optreden van een nieuw kabinet in September 1918 in de positie der N.O.T. eenig herstel bracht.

Van meer gewicht voor het herleven der N.O.T.-activiteit bleek het 'General Agreement', dat kort na den wapenstilstand, den 25en November 1918, met de Geallieerde en Geassocieerde Regeeringen kon worden afgesloten (VI, pag. 21 e.v.) en volgens hetwelk, in verband met een stel uitvoeringsregelingen, invoer in Nederland voortaan weer zou worden toegestaan, mits deze onder N.O.T.-verband bleef plaats vinden. De contrôle-bepalingen werden echter aanmerkelijk uitgebreid en verscherpt. Zóó wantrouwde men in dien tijd nog Duitschland. De blokkade bleef in vollen omvang gehandhaafd. Slechts voor Nederland zelf zou iets, niet veel, doorgelaten worden. Met het toenemen der vredes-verwachtingen traden echter ook de nooit geheel afwezig geweest zijnde overwegingen van handels-politieken aard weer meer op den voorgrond. Inter-geallieerde concurrentie, vrees om bij den bondgenoot op het te heroveren afzetgebied ten achter te geraken, zucht om allerlei zaken, waar men zelf mee verlegen zat, spoedig en goed van de hand te doen, hadden dus nu herhaaldelijk uitzonderingen op het N.O.T.-regime ten gevolge (VI, pag. 39 e.v.). In Maart 1919 werd de geheele blokkade successievelijk opgeheven. In April 1919 werd Duitsche export, onder beperkende voorwaarden, geoorloofd verklaard en verviel

dus voor de N.O.T. het afgeven van certificaten van oorsprong (pag. 72). Verdere afbraak van de N.O.T.-bemoeiïngen volgde in versneld tempo. Den 12en Juli 1919, den dag na de ontvangst van de Duitsche ratificatie-oorkonde van het Verdrag van Versailles, werd de blokkade geheel opgeheven en kon de N.O.T. haar taak als volbracht beschouwen. Zij besloot tot liquidatie, waarbij over het aanzienlijk vermogen, dat te harer beschikking stond, op de bekende van groote nationale opvattingen getuigende wijze werd beschikt. Den 20sten Maart 1926 verrichtte zij haar laatste schenking: ruim *f* 400.000.- aan het Nationaal Steuncomité.

VI

Ik heb mij in het bovenstaande beperkt tot enkele hoofdlijnen van het eigenlijk gezegde N.O.T.-werk. Het boek van Mej. van Manen biedt echter nog véél meer. Het is geworden tot een economisch en internationaal-politieke geschiedenis van Nederland gedurende de oorlogsjaren, zóó spannend en zóó rijk van inhoud, dat het zijn weerga niet heeft en ook niet licht zal krijgen. Veel, dat niet onmiddellijk de N.O.T. raakte, doch wel het kader teekent, waarin de N.O.T. werkte, liet ik onvermeld. Toch zal de econoom, de historicus en de jurist ook dáár voortdurend op mededeelingen en beschouwingen stuiten, die voor hem van onschatbare waarde kunnen zijn. En wat tenslotte het aandeel van de schrijfster betreft: haar soms wel wat àl te veel meesprekend temperament doet er niet aan af, dat zij van een allermoeilijkste, bijna verbijsterende materie, een uiteenzetting heeft gegeven, waarin geen détail is verwaarloosd èn geen groote lijn is te loor gegaan. Zoo iets vermogen slechts weinigen. Wanneer men dan ook de lezing van haar werk volbrengt onder den voortdurenden indruk, dat N.O.T.-mannen als Van Aalst, Joost van Vollenhoven, Valstar en zoovele anderen de qualificatie van ‘bene meriti’ ruimschoots hebben verdiend, dan geldt datzelfde, zij het op andere wijze, voor de schrijfster dezer annalen.

B.M. TELDERS

Physica voor iedereen?

Max Born, Het rusteloos heelal. Geautoriseerde vertaling door Dr. J.F.H. Custers. N.V. de Spieghel, Amsterdam. N.V. Het Kompas, Antwerpen. Zonder jaart. 315 bl.

De ongeëvenaarde ontwikkeling, die de natuurkunde sedert het begin dezer eeuw doormaakt en die haar tempo in het laatste decennium nog eer versneld dan vertraagd lijkt te hebben, heeft een groeiende behoefte doen ontstaan aan werken, waarin de verkregen resultaten binnen het bereik worden gebracht van hen, die niet in staat zijn, hun belangstelling door de bestudeering van wetenschappelijke verhandelingen of leerboeken te bevredigen. Aan deze behoefte wordt geregeld voldaan: voortdurend verschijnen er geschriften, die zich ten doel stellen, den geheel onvoorbereid gedachten lezer het meest essentieele van de experimenteele vondsten en theoretische begripsvormingen der moderne physica bij te brengen, zonder dat hij genoodzaakt wordt, zich vertrouwd te maken met de wiskundige uitdrukkingswijze, waarvan zij zich bedient. Langzamerhand ontstaat daardoor naast de zuiver wetenschappelijke litteratuur over physica een meer bevattelijke nevenvorm, dien men vroeger misschien als ‘populair’ zou hebben aangeduid, maar die met het oog op de minder gunstige beteekenis, die vooral wetenschappelijk geschoolden aan dit woord plegen te hechten, beter kan worden gekenmerkt door er den meest wezenlijken karaktertrek, die in het vermijden van de wiskundige behandelingswijze bestaat, van aan te geven.

Het ontstaan van deze amathematisch-physische litteratuur geeft in veel ruimere mate aanleiding tot voldoening dan tot bezwaar. Zij zal waarschijnlijk kunnen bewerken, dat de moderne physica ontkomt aan het lot, dat de zuivere mathesis reeds sedert

enkele eeuwen ondergaat: in technische specialiseering uit te groeien tot een volstrekt geïsoleerd gebied van wetenschap, dat op het algemeene geestelijk leven der maatschappij geen directen invloed meer uitoefent, slechts gewaardeerd door een betrekkelijk kleine groep van ingewijden, door overigens zeer ontwikkelde buitenstaanders echter hoogstens met ontzag beschouwd en gewoonlijk zelfs achteloos voorbijgegaan.

De moderne physica is in zoo hoogen graad gemathematiseerd, dat het haar ook wel zoo zou vergaan, wanneer niet de tallooze practische toepassingen, die haar werk voortdurend vindt, ieder denkend mensch dwongen, zich ook voor haar wetenschappelijke zijde te interesseeren en indien niet telkens weer haar beoefenaren zich bereid verklaarden, de aldus opgewekte belangstelling, zoo goed en zoo kwaad als dat gaat, te bevredigen, inplaats van zich te hullen in het pantser van wetenschappelijke hooghartigheid, waarmee wiskundigen zoo graag den leek op een afstand houden.

Dat die bevrediging ook haar bezwaren met zich meebrengt, behoeft nauwelijks gezegd te worden: de woordentaal is om meer dan een reden ontoereikend om een betoog weer te geven, dat in de taal der mathesis geschreven is; zij mist zoowel de subtiele expressiviteit, die aan deze eigen is, als haar exactheid en, niet in staat de logische structuur van een redeneering tot uiting te brengen, moet ze in den regel volstaan met vermelding van resultaten, zonder dat ze deze in onderlingen redelijken samenhang kan toonen.

De physica zal er dezen prijs voor over moeten hebben, om het contact met het algemeene menschelijke denken niet te verliezen en die prijs zal niet te hoog zijn, zoolang haar vertalers zich slechts beijveren, den lezer in te prenten, dat hun boeken slechts een eerste inwijding beduiden en dat het ware weten eerst door beheersching van de mathematische symboliek te verwerven is.

De principieele aanvaarding en waardeering van de in gewone taal geschreven litteratuur over moderne physica sluit echter nog niet een onvoorwaardelijke instemming in met de wijze, waarop zij in den regel wordt samengesteld. Het hierboven aangekondigde nieuwste specimen van het genre geeft aanleiding tot enkele opmerkingen over de daarbij veelal toegepaste methode.

Het is een boek, dat ongetwijfeld veel zal worden gekocht: geschreven door een van de grondleggers der quantum-mechanica, wiens naam de betrouwbaarheid van den inhoud waarborgt, royaal gedrukt en rijk geïllustreerd, vereenigt het alle eigenschappen in zich, die aan zulk een werk succes verzekeren. Het onderstelt niets bekend, begint bij de meest elementaire grondslagen en eindigt met de allernieuwste resultaten; het is levendig geschreven, vermijdt alle schoolsche dorheid en het komt aan de moderne behoefte aan aanschouwelijkheid zoozeer tegemoet, dat het zijn illustraties ten deele zelfs geeft in den vorm van films, die men kan laten afdraaien, als men het boek snel doorbladert. Laat zulk een werk nog wel één wensch onbevredigd?

Helaas doet het dat. Men zou nl. - en dit is een opmerking, die men bij soortgelijke werken telkens weer onveranderd moet herhalen - kunnen wenschen, dat de schrijver zich eenige rekenschap had gegeven van het vermoedelijke peil van zijn gemiddelden lezer en dat hij zijn betoogtrant daaraan had aangepast. Hij heeft dat blijkbaar en waarschijnlijk opzettelijk niet gedaan; hij denkt zich een lezer, die op natuurwetenschappelijk gebied een vrijwel onbeschreven blad is en hij leeft in de overtuiging, dat hij hem, door eerst maar de benoodigde begrippen en resultaten der elementaire physica op bevattelijke en onderhoudende wijze uiteen te zetten, in den loop van het boek wel voldoende rijp kan maken, om ten slotte het dualisme van golf en corpusculum in de hedendaagsche licht- en materietheorieën te beseffen, de interpretatie van de golven der golfmechanica met behulp van het waarschijnlijkheidsbegrip te kunnen volgen en voor kennismaking met de nieuwste beschouwingen over kernstructuur niet terug te deinzen.

Die overtuiging nu kan moeilijk anders dan een waan heeten. Voor het verwerven van inzicht in een physische theorie is meer noodig dan een aandachtig luisteren naar een uiteenzetting van de stappen, die tot die theorie hebben gevoerd; het vereischt voor alles een zekere training in physisch denken, die de geheel onvoorbereide lezer trots alle inspanning zich in den loop van enkele honderden bladzijden onmogelijk eigen kan maken.

Het is dan ook uitgesloten, dat een boek als dit, al heet het dan ook bestemd voor iedereen, die van goeden wille is, ooit met vrucht zou kunnen worden geraadpleegd door iemand, die

geheel vreemd staat tegenover natuurwetenschappelijk denken; in den regel zal hij, zoo dat het geval is, reeds de behoefte aan kennismaking missen; bezit hij haar echter wel, dan zal hij zich spoedig ontmoedigd en teleurgesteld voelen.

Men zal dus bij den gemiddelden lezer minstens de aanwezigheid van een soliede schoolbasis van physische en chemische kennis, zooals het tegenwoordige middelbaar onderwijs die aanbrengt, mogen onderstellen en zeer waarschijnlijk zal het peil van natuurwetenschappelijke ontwikkeling in vele gevallen nog hooger liggen. Het wordt immers voor menigen beoefenaar van wiskunde en natuurwetenschappen, die zijn wetenschappelijke opleiding heeft genoten voordat de periode van den sterksten bloei der moderne physica begon, hoe langer hoe moeilijker de ontwikkeling van het vak door bestudeering van wetenschappelijke werken bij te houden en tal van ouderen, die het vroeger beneden zich zouden hebben gevonden, hun kennis uit z.g. populaire boeken te putten, zien zich tegenwoordig vaak op deze soort van werken aangewezen.

Men kan er nu den schrijver van het hier besproken boek een rechtmatig verwijt van maken, dat hij deze werkelijke structuur van den kring zijner lezers ten eenenmale heeft miskend en dat hij daardoor herhaaldelijk in gebreke blijft, hun verlangens te bevredigen en aan hun behoeften te voldoen. Hij leeft in de meening, dat hij schrijft voor individuen, die aan een aanvankelijk volslagen onwetendheid en laag intellectueel peil een wonderbaarlijk vermogen tot ontwikkeling van hun geestelijke functies paren; daardoor valt hij vooral in het eerste hoofdstuk voortdurend uit den voor een dergelijk werk passenden toon en hij loopt gevaar, dat menige lezer het boek al geërgerd zal hebben dicht geslagen, voordat hij aan het werkelijk belangwekkende, dat hij er in kan vinden, toe is.

Wil men voorbeelden? Dan leze men, hoe Prof. Born op blz. 3 van zijn boek verduidelijkt, wat een vacuum is:

> Laten wij daartoe een klas van een school beschouwen, juist voordat de vacantie begint. Zoodra de bel luidt en de deur van de klas geopend wordt, hollen de kinderen naar buiten en in een of twee minuten is het klasselocaal ‘verdund’ (bijna leeg). Enkele minuten lang is er een kleine concentratie van kinderen in de gangen, maar gauw genoeg vinden zij allen hun weg door de hoofddeur naar buiten. De vacantie is begonnen en in de school heerscht een ‘luchtledig’ of een ‘vacuum’.

Ter toelichting van dit betoog bevat de marge een (heel slecht geteekend) plaatje, waar men de kinderen zich voor de open deur van een klaslocaal ziet verdringen. Er wordt gehoopt, dat de imbeciele lezer, die een eind verder den bouw van het atoom volgens de nieuwste inzichten te doorgronden zal hebben, met behulp hiervan den schrijver zal kunnen volgen[1)].

Het beschouwen van dergelijke pueriele plaatjes is in de voorstelling van den schrijver blijkbaar een voortreffelijk middel, om de grondslagen der physica te leeren kennen. Wanneer op blz. 3 het woord temperatuur vermeld wordt, verschijnt onmiddellijk in de marge een nauwkeurige afbeelding van een thermometer, die volgens Celsius en volgens Fahrenheit verdeeld is en waarop men de voor de natuurwetenschappen zoo hoogst belangrijke relatie tusschen deze beide temperatuurschalen bestudeeren kan; het woord ‘biljart’ op blz. 9 lokt een (perspectivisch misteekende) afbeelding van dit meubel uit, wat voor de juiste ontwikkeling van het massabegrip uiteraard van groote waarde is. Op blz. 19 wordt de verrassende (in den volgenden zin dan ook tegengesproken) mededeeling, ‘dat de warmtebeweging der moleculen in een zoodanige mate ongeordend is, dat zij in het geheel niet tot nuttige systematische beweging is terug te brengen,’ toegelicht door de opmerking, ‘dat moleculen zich niet gedragen als een ploeg arbeiders, die bevelen verstaan en volgens een vast plan samenwerken’ (plaatje: tien arbeiders, die een balk dragen), maar ‘als een kudde schapen die de herder niet dan met eenige moeite in bedwang kan houden, zelfs met de hulp van zijn hond’ (plaatje: een landschap, de kudde, de machtelooze herder en de ontoereikende hond; alles in onmoleculaire rust). En wanneer op blz. 67 een accu wordt omschreven als ‘een voorraadschuur van electriciteit van een spanning, die de man van de garage met de uitdrukking 2 volt beschrijft’, voelt men zich bijna te kort gedaan, als men in margine vergeefs naar een afbeelding van den auteur van deze nieuwe definitie van volt zoeken moet.

1) Waardoor hij dan meteen een volkomen onjuiste voorstelling heeft opgedaan van wat de physici een vacuum noemen. Daar immers de school in de vacantie 0 leerlingen bevat, terwijl er in 1 cm^3 van het best bereikbare vacuum nog ca 10^{10} moleculen aanwezig zijn, is de gebruikte vergelijking volkomen valsch. Zegt niet de schrijver terecht op blz. 239, dat aantallen strenge rechters zijn?

Men kan verlangen, dat, als er van een man in een garage sprake is, men dien man en die garage ook voor zich ziet.

Is dat nu alles werkelijk zoo erg, zal men vragen. Is het geen eisch der hedendaagsche didactiek, het kind alles zoo aanschouwelijk mogelijk voor oogen te voeren en het niet lastig te vallen met abstracte redeneeringen? Getuigt het niet van juist paedagogisch inzicht bij den schrijver, dat, wanneer hij op blz. 24 over het aantal manieren spreekt, waarop vier moleculen in twee groepen kunnen worden ingedeeld, hij ze niet met zulke nietszeggende symbolen als A, B, C, D, aanduidt, maar ze heel huiselijk en gezellig Jan, Eduard, Willem en George noemt? Vergeet niet, dat hij schreef voor kinderen of wie hij daarmee geestelijk op een lijn stelt en dat ze dit onderwijs toch al 84 bladzijden lang genoten hebben, voordat ze met relativiteitstheorie behoeven te beginnen.

Het komt ons voor, dat het wel erg is, omdat een dergelijke manier van schrijven, die vele physici noodzakelijk schijnen te achten, zoodra ze zich richten tot een ander publiek dan dat van hun naaste vakgenooten, getuigt van het ernstige misverstand ten aanzien van den daartoe passenden betoogtrant, waarvan zij het slachtoffer zijn en dat de waarde van hun goed bedoeld en belangrijk werk in hooge mate vermindert. Wanneer zij meenen, als inleiding tot hun eigenlijke onderwerp de elementen der physica te moeten uiteenzetten in een stijl, dien men anders slechts in leerboekjes van natuurkennis op de lagere school aantreft en dat ze daarbij er naar moeten streven, om door grapjes en joviale zinswendingen te demonstreeren, hoeveel amusanter zij de stof kunnen voordragen, dan de lezer zich van vroegere ‘saaie natuurkundelessen’ (blz. 7) herinnert, dan dwalen zij in een dubbel opzicht: wanneer de lezer werkelijk een volslagen leek is, leeren ze hem niets, wat zijn inzicht waarlijk verheldert; en wanneer hij een behoorlijke schoolopleiding heeft ontvangen en dus de elementen van physica en chemie op veel grondiger wijze heeft leeren kennen dan ze hem nu worden aangeboden, ergeren ze hem slechts door de miskenning van zijn ware behoeften.

Het kan misschien nuttig zijn, aan het slot van deze beschouwing nog eens uitdrukkelijk te zeggen, dat het geenszins de

bedoeling van bovenstaande regelen was, op de positieve verdiensten van het boek van Prof. Born ook maar iets af te dingen. Het is ongetwijfeld een helder geschreven uiteenzetting van het schitterende werk, dat de physici in de laatste decennia hebben verricht en ieder, die zich in staat voelt zich daarvoor te interesseeren, zal er met vrucht kennis van nemen. Maar het zou zoo veel meer hebben kunnen geven, wanneer de schrijver een helderder voorstelling had bezeten van de in dergelijke werken door iederen ernstigen lezer gewenschte wijze van uiteenzetting, indien hij wat zakelijker geweest was, wat minder naar het humoristische had gestreefd (dit genre ligt hem blijkbaar niet), niet zoveel plaats had ingeruimd aan vergelijkingen, sprookjes en verhaaltjes, kortom.... een hoogeren dunk van zijn lezer had bezeten.

E.J. DIJKSTERHUIS

De vensters van het Paleis te Amsterdam

Toen ruim twintig jaar geleden de restauratie van het Paleis op den Dam aanving met een herstelling der verweerde beeldhouwwerken in de groote frontons, heeft de publieke opinie niet nagelaten daar aandacht voor te toonen, en is er nogal wat kritiek losgekomen. Sindsdien heeft men de leiders van het werk, die waarlijk niet hebben stilgezeten, echter goedig met rust gelaten, tot kortelings het veranderen der vensterramen opnieuw de pennen in beweging bracht. Misschien schijnt zulk een plotselinge belangstelling op het eerste gezicht vreemd en een weinig ongemotiveerd. Toch is zij heel goed verklaarbaar. Wat na de herstelling der frontons geschiedde, wijzigde de vormen in geenen deele. De bekappingen en goten zijn in goeden staat gebracht, verschillende constructieve deelen vernieuwd, veel verbrijzelde blokken zandsteen zijn door nieuwe vervangen, maar het bouwwerk bleef, zooals men het altijd had gekend, behoudens de toevoeging van een nieuw portiekje aan de achterzijde. Louter technische zaken dus, die den heelen of halven leek weinig interesseeren zoolang er geen ongelukken gebeuren. Wat nu evenwel met de vensters geschiedt, brengt wel belangrijke verandering in het uiterlijk teweeg, en is inderdaad een materie over welke de publieke meening zich kan en moet warm maken.

In het kort uiteengezet is het probleem, waarvoor de herstellers stonden, en waarvoor zij een oplossing hebben gegeven, als volgt: Bij de verbouwing van raadhuis tot paleis, die Ziesenis voor koning Lodewijk Napoleon uitvoerde, zijn nagenoeg alle oorspronkelijke vensterramen door nieuwe vervangen. Deze ramen nu zijn technisch verre van volmaakt, en bieden ernstige

bezwaren voor de bewoning. Ook welstandshalve zou hun verwijdering een groote verbetering kunnen brengen, want hun onrustige werking en banale vormen storen de werking der gevels in hooge mate. Uit een aesthetisch en oudheidkundig oogpunt bezien ware ongetwijfeld niets zoo verkieslijk als den oorspronkelijken 17de-eeuwschen toestand te herstellen. Daarvoor zijn alle gegevens voorhanden. Aan de binnenplaatsen zijn namelijk nog eenige ramen uit de 17de eeuw volledig bewaard, behoudens het glas-in-lood, dat voor ruitjes in houten roeden heeft moeten plaats maken. De gaten voor de windijzers zijn er evenwel nog, en het aantal en de afmetingen der oude ruitjes in elk vak is nauwkeurig bekend. De ramen der kelders, die van afwijkende samenstelling waren, zijn buitendien in twee exemplaren, welke achter schotwerken verborgen zaten, met de oorspronkelijke beglazing teruggevonden. Een pijnlijk nauwkeurige reconstructie is dus mogelijk. Wat zou men nog meer kunnen wenschen!

Tegen reconstructie van den oorspronkelijken toestand bestaan overwegende technische bezwaren. Het gebouw zou er onbewoonbaar door worden in nog erger mate dan door handhaving van den bestaanden toestand. De ramen waren namelijk van een heel bijzondere constructie. In de kelderruimten bestonden zij uit twee vakken, die niet in een houten kozijn, maar in de steenen dagkanten draaiden en in het midden zonder tusschenstijl tegen elkander sloten. De groote vensters der verdiepingen schenen houten kruiskozijnen te bezitten. In werkelijkheid hadden zij een vastzittende bovenhelft en onder het middenkalf twee naar binnen draaiende vakken, die geheel overeenkomstige de keldervensters in de steenen dagkanten en zonder tusschenstijl tegen elkander sloten. Dat op deze wijze bezwaarlijk een redelijke stof- en tochtvrijheid volgens hedendaagsche begrippen kan worden bewerkstelligd, is licht te begrijpen. Voor voldoende geluiddemping op dit middelpunt van verkeer is verder een dubbele beglazing noodig, en tenslotte is het ook dringend gewenscht te kunnen ventileeren, zonder dadelijk een heel venstervak open te zetten.

Ongewijzigde navolging van den ouden toestand was dus onmogelijk. De Rijkscommissie voor de restauratie van het Paleis heeft daarop een compromis uitgewerkt, waarbij het uiterlijk der

17de eeuwsche ramen zoveel mogelijk is aangehouden, maar de constructie met moderne middelen zoo is uitgevoerd, dat aan alle practische eischen wordt voldaan. Waren de groote vensters der verdiepingen eertijds slechts schijnbaar van kruiskozijnen voorzien, nu hebben we werkelijke gekregen, en wel van hout met binnenkanten van staal. De zwaarte van dit hout mèt het stalen binnenwerk komt nauwkeurig overeen met de vroegere houtzwaarte. De profielen en de lijst van het 17de eeuwsche middenkalf moesten evenwel vervallen. In de bovenvlakken sluiten stalen tuimelramen in de stalen sponningen, daaronder zijn binnenwaarts bewegende stalen draairamen aangebracht, alle met dubbele beglazing; vóór glas-in-lood, en daarachter één groote ruit. Inderdaad zeer vernuftig bedacht; men waant den 17den eeuwschen staat hersteld, althans van buiten, en profiteert van alle gemakken der moderne techniek. Voor de keldervensters is men evenwel anders te werk gegaan. Daar zouden de ramen achter de massale tralieën, die, voor zoover zij ontbreken, opnieuw worden ingezet, toch volslagen onzichtbaar blijven, zoodat men zich vrij achtte geheel moderne te maken. De twee gevonden exemplaren blijven als documenten achter een groote glasruit op hun plaatsen.

Wanneer men thans het paleis in oogenschouw neemt, en naast gedeelten in den ieder bekenden toestand partijen ziet, waar de nieuwe ramen zijn ingezet, moet men al heel weinig begrip van architectuur hebben om niet een buitengewone verbetering te constateeren. Nu eerst, bij de vergelijking, beseft men hoe leelijk de ramen uit den tijd van Lodewijk Napoleon zijn, hoe zij met hun ordinaire vormen, nog geaccentueerd door de krijtwitte kleur, de monumentale gevels breken en den toon van de zandsteen overschreeuwen. Zij komen ons te eenen male onverdraaglijk voor. De rustige indeeling van de nieuw aangebrachte ramen, geheel overeenstemmend met die der oorspronkelijke, de fijnheid van het glas-in-lood, en de zachte okerkleur van het verfwerk, doen daartegenover weldadig aan. De gevels met hun pilastergeleding hebben meer uitdrukking, hun monumentale werking is verhoogd. Met andere oogen dan vroeger, met meer waardeering staan wij tegenover de weidsche en unieke schepping van Jacob van Campen, het bouwwerk heeft nieuw leven gekregen en dwingt tot bewondering.

Maar toch, wanneer wij de eerste indrukken hebben verwerkt, geheel voldaan zijn wij niet. Hoe voortreffelijk de nieuwe ramen het ook doen naast die van Ziesenis, hun kleven de onvolkomenheden aan die een compromis eigen zijn. Het kruis heeft niet de forsche vlakheid van het oorspronkelijk houtwerk, omdat de naden tusschen het houten kozijn en zijn stalen binnenkanten duidelijk zichtbaar zijn, en geen fijn profiel de werking verhoogt. De glasafsluiting is niet doorzichtig als bij echte oude vensters, maar blikkert en spiegelt bleekjes, doordat de groote ruit achter het glas-in-lood het licht weerkaatst. Niet alleen het licht weerkaatst die achterruit, maar ook teekenen zich daarop schaduwen af van het lood, hetgeen van dichtbij gezien een onrustig effect maakt. Een belangrijk verschil met de oorspronkelijke vensterramen is, dat deze zwartachtig donker waren geschilderd, gelijk duidelijk is te zien op 17de eeuwsche schilderijen als die van Berckheyde en Storck, terwijl men nu de kozijnen een okerkleur als van versche zandsteen heeft gegeven. Wel zijn er proeven genomen met een donkere kleur, maar deze hebben de Rijkscommissie voor de restauratie van het paleis niet kunnen bevredigen. Wij willen deze bezwaren geenszins overdrijven, maar zij dienen toch erkend.

Wanneer men de verdiensten van de gegeven oplossing wil toetsen aan een zuiveren maatstaf, dient men zich af te vragen, wat de vensterramen in aesthetischen zin voor den 17de eeuwschen architect hebben beteekend, en welk effect hij ermee heeft willen bereiken. Een blik op evengenoemde 17de eeuwsche schilderijen doet ons dit duidelijk voor oogen staan. Het blijkt dan, dat de bouwmeester bij het componeeren van zijn gevels de vensters vooral heeft willen zien als donkere gaten. Door hun afwisselenden vorm, hun aantal, en tegenover de afmetingen van het gebouw betrekkelijk geringe grootte verbrokkelen zij in die functie toch de gevelvlakken niet, worden zij geen hinderlijk leege holten, maar versterken zij de monumentaliteit der massale zandsteenen muren. Dit was tegenover de destijds gangbare opvatting van het venster min of meer revolutionnair. De niet bijzonder monumentaal aangelegde Nederlandsche Renaissance, in fundamenteele dingen sterk aansluitend bij de tradities der Gothiek, had in het venster heel iets anders gezien, en het kruiskozijn gehandhaafd als onderdeel van den gevel, als breker van

het groote gat. Bij een groot, indrukwekkend monument als het Amsterdamsche Raadhuis, hoogtepunt der nieuwe klassicistische strooming die door Jacob van Campen werd gepropageerd, paste die traditioneel vaderlandsche opvatting niet meer. Hier werd de consequentie getrokken van het klassicisme met zijn Italiaansche wortels, en het venster in zijn monumentaalsten vorm, als één donkere opening aanvaard. Tot nu toe had men op twee beenen gehinkt, geschipperd, van de eigenlijke Renaissance slechts de vormdétails overgenomen zonder haar fundamenteele elementen. De vensters van het paleis wijzen op een nieuwe oriënteering. Als ongebroken gaten zijn zij bedoeld, waarin geen plaats meer was voor een sterk sprekend kruiskozijn, maar alleen voor een ijle afsluiting, nauwelijks zichtbaar, terugtredend in de schaduwen der diepe dagkanten. De voornaamste eisch, dien men aan nieuwe ramen moet stellen, is aan die bedoeling van den bouwmeester te beantwoorden.

De ramen, die thans worden aangebracht, voldoen meer aan dezen eisch, dan hun onmiddellijke voorgangers. Zij zouden er evenwel eerst bevredigend mee overeenstemmen, wanneer men de lichte kleur der nu te sterk sprekende kozijnen door een donkere verving, en de spiegelende werking der groote achterruiten wist tegen te gaan. Door een donkerder kleur zouden bovendien de afwijkingen in vorm van de oorspronkelijke ramen nauwelijks meer in het oog vallen.

Er was echter ook nog een andere mogelijkheid geweest om des bouwmeesters opzet tot zijn recht te laten komen. Men had niet het compromis behoeven te kiezen, maar had ook een vrij ontwerp kunnen maken, voortvloeiend uit de eigenschappen van moderne constructie en modern materiaal, gebonden niet meer door oude vormen, maar alleen door de eischen van goeden smaak en de fundamenteele aesthetische functie volgens de bedoeling van den 17de eeuwschen architect. Wat dit laatste betreft, meenen wij dat juist een modern metalen, liefst bronzen raam, groote voordeelen zou bieden. Als onze persoonlijke meening wagen wij het uit te spreken, dat een oplossing in deze richting ons het sympathiekst ware geweest. Zij zou van meer stoutmoedigheid en van veel talent hebben kunnen getuigen. De vormgeving had ongedwongen kunnen zijn en natuurlijk, men had geen der onmiskenbare en onvermijdelijke nadeelen van een

compromis behoeven te aanvaarden. Het gevaar voor een mislukking zou daarentegen grooter zijn geweest. Wat zou Jacob van Campen er van denken, wanneer het hem vergund ware nog eens op den Dam rond te komen kijken?

Den Haag, October 1936
E.H. TER KUILE

André Gide

André Gide, Retour de l' U.R.S.S. - Paris N.R.F.

Omstreeks 1930 verkondigde André Gide, dat hij gaarne zijn leven voor de zaak van de sowjets zou geven. Tegen het einde van een bestaan van louter introspectie scheen hij de mogelijkheid gevonden te hebben, weer een golf te worden in den oceaan, die hem op het strand geworpen had of waarvan hij zich moedwillig bevrijd had ten einde den kringloop te sluiten. Aan den uitersten vleugel van het individualisme had hij het communisme gevonden. De uit de verte aanschouwde verwezenlijkingen in de sowjet-unie onthulden zich aan hem als een openbaring. De openbaringen van het evangelie hadden hem hiertoe gevoerd: ‘het communisme is geboren uit het verraad van het christendom’. En wat verder in zijn dagboek: ‘het communisme zou geen reden van bestaan gehad hebben indien het christendom niet in gebreke gebleven ware.’

Wat hij er zocht is wat hij heel zijn leven gezocht heeft: de verwezenlijking van het individualisme. Individualisme moet als de ontplooiing van de persoonlijkheid worden opgevat met verwaarloozing aller zelfzuchtige benepenheden van het verenkelde wezen. In dit opzicht is de reis, vorigen zomer door Gide naar en door Rusland ondernomen, een bittere teleurstelling geworden. Met droefheid en schrik moet hij in dit boekje vaststellen, dat in U.R.S.S. het ‘geluk van allen’ ten koste van het ‘geluk van een ieder’ verkregen wordt. Wel erkent hij: ‘de Russische arbeider acht zich, *i*s gelukkiger, veel gelukkiger dan de Fransche. Hun geluk bestaat uit verwachting, vertrouwen en onwetendheid.’ Met het laatste verwerpt hij onvoorwaardelijk den grondslag van dit.... geluk. Want aan de aangehaalde zin gaat vooraf, dat zorgvuldig elke verbinding met de buitenwereld

verhinderd wordt. De Russische arbeider is dientengevolge niet bij machte zijn levensomstandigheden met de buiten de grenzen bestaande te vergelijken noch zijn lot aan dat van anderen te toetsen.

Van deze onwetendheid geeft hij verbijsterende voorbeelden. Datgene, wat ook de leek in de leer der zielsziekten tegenwoordig grif een meerderwaardigheidscomplex noemt neemt er ongewoon weerzinwekkende vormen aan. Het beschamendst in deze collectieve verminking is wat hij als ‘desindividualisation’ aanduidt en wraakt. Over deze beschaving of wat ervoor doorgaat is de schaaf gehaald. Het conformisme moge andere schijngestalten aannemen dan in totalitaire staten, het is er niet minder afstootend om. En het aanvaarden van de wijsheid, die de Prawda en andere instanties uitdeelen stuit zelfs niet op tegenstand. De geest van de massa is zoo geconstrueerd, dat er blijkbaar zelfs geen schijnheiligheid van noode is om haar te manen zich bij deze uitspraken neer te leggen. ‘En ik twijfel of in eenig ander land tegenwoordig, ware het in het Duitschland van Hitler, de geest minder vrij, meer gebogen, vreesachtiger (geringeloord), sterker leenplichtig is.’

Dit streven tot berooving van het individu ten behoeve van de massa wreekt zich in laatsten aanleg op de massa zelf. De georganiseerde lafheid in verklikken, het anderen naar de oogen kijken, de nivelleering naar omlaag, bij voorbeeld bij de fabrikatie van gebruiksvoorwerpen en woninginrichting, de opkomst van bevoorrechte standen en aan den anderen kant armen, de kinderlijke trots op zekere technische ‘verworvenheden’ vlak naast teekenen van barre achterlijkheid op het stuk van elementaire gezondheidszorg en sociale maatregelen in het algemeen, vooral de walgelijke persoonsvereering van Stalin, van dit alles getuigt Gide in dit werkje, geschreven in dien helderen, conciezen, loopenden stijl, welke, waar ook aangetikt, den klank van de goede trouw geeft.

De verblinde partijgangers, die Gide tot paradepaard uitriepen, toen hij zich tot het communisme ‘bekeerde’ en zich op hem beriepen om eigen geloof te stijven en andere zielen te winnen, hebben het zich zelf te wijten, dat zij door deze boodschap geschokt worden. Dezelfde Prawda heeft zich gehaast den ‘kleinburgerlijken ketter’ uit te bannen na hem met hosannah's

te hebben ingehaald. Welk een tegenslag voor den propagandadienst van de sowjets! Hoe onvoorzichtig er hem binnen te loodsen! Dit zinnende zien, deze bezinning, die alleen de wet van de volmaakte *sincérité* erkent en zoowel aan inquisitie als vivisectie verwant is, liet zich minder gemakkelijk dan anderer wil tot bedrogen worden misleiden. Zoo lang mogelijk had Gide zich hierbuiten gehouden. De aanraking van geloof en werkelijkheid, hoop en vervulling moest schrammen laten. Het is hem onmogelijk deze schrammen te verbergen. Hij onthult ze gelijk hij alle wonden van zijn wezen blootlegt. 'Er zijn in mijn oog belangrijker dingen dan ik zelf, belangrijker dan de U.R.S.S.: dat is het menschdom, zijn lot en cultuur.' Met dezen onbuigzamen wil tot getuigen, zelfs, of: vooral wanneer hij zich zelf in het vleesch snijdt en tegenstanders, hem verder dan degenen, die hij hier aanvalt of die zich door dit boekje aangevallen voelen, het wapen in handen geeft om wat er in de sowjet-unie bewonderenswaardigs werd tot stand gebracht of nog in staat van gisting is te bestoken, blijft hij in de schoone traditie der Fransche klassieken.

Gide is Gide, om het even of hij schrijft over Rusland, Racine, den bijbel, verzonnen gestalten.... Als moralist en psycholoog heeft hij in gindsche republiek rondgekeken en, voorzoover mogelijk, met bewoners gesproken. Jef Last strekte hem onder anderen tot tolk. Zoo min als het amerikanisme van bluffende cijfers of kwantitatieve grootheid van werken tot openbaar nut blijft hij staan bij bizonderheden van administratie en politiek. Deze kritiek zou aan waarde en strekking verliezen, indien Gide hiermee zijn adhaesie onttrok aan de denkbeelden, welke hem na lange aarzeling naar U.R.S.S. leidden. Van het nieuwe Rusland verwacht hij nog heel groote dingen. Juist omdat hij dit geloof behoudt en het verder wil dienen acht hij het zijn plicht de ongerustheid, die er hem beving, onder woorden te brengen. 'U.R.S.S. zal ons blijven voorlichten en verwonderen.' Het pleit, dat zij vertegenwoordigt, mag niet aansprakelijk gesteld worden voor wat hij er betreurt. De ironie van het lot wil, dat daartoe voor alles die 'klein burgerlijke gezindheid' behoort, welke hem door de machthebbers van Moskou wordt ten laste gelegd en die er naar hij vreest zich uitbreidt en zijns inziens totaal contra-revolutionnair is.

Het mag onnoodig heeten hem tegen een andere beschuldiging

in bescherming te nemen, die van Trotzkyst te zijn. Gesteld, dat morgen aan den dag de medestanders van den balling er het heft in handen nemen en Gide na eenige jaren naar Rusland terugkeert, een geschrift, nauwelijks minder streng, zou de vrucht van dat nieuwe bezoek zijn. Lust het iemand zich daarin te verheugen of hem een nihilisme van den geest voor de voeten te werpen....? Hij zou ermee bewijzen, niets van Gide te vatten. Als de sowjet-unie hem ontgoocheld heeft komt dit, omdat hij er niet vindt wat anderen duchtten, dat hij er vinden zou; in de mate, waarin Rusland hun angst niet wettigt, beantwoordt het niet aan zijn verwachting. Bolsjewisme, tsarisme, nationaal-socialisme, er is een gezichtshoek, waaronder de onderlinge grenzen vervagen. Het een en het ander weigert wat de waardigheid van de 'condition humaine' uitmaakt. Is het Stalin, is het de mensch, die hem in Rusland voor het bittere dilemma stelde?

'Ook deze religie bevat een dogma, een orthodoxie, teksten, waarheen verwezen wordt, een afstand doen van kritiek....' Ze dwingt in 'de lijn' te blijven onder bedreiging van zware straffen. Dit aan den lijve ervaren te hebben stelde Gide na het bezoek - en een bezoek aan het hedendaagsche Duitschland zou natuurlijk een overeenkomstige uitwerking gelaten hebben - in staat 'de onwaardeerbare vrijheid van denken op prijs te stellen, waarvan men nog in Frankrijk geniet en die de Franschen soms misbruiken.' Hij schijnt hiermede aan het einde van een proefneming 'la terrible expérience gidienne.' De gehoopte kans op zelfbevrijding op het sociale plan is hem door deze teleurstelling ontgaan. Het ware onzinnig hem op dezen grond het vertrouwen te ontzeggen: dit einde moet weer een begin blijken.

H. VAN LOON

Afschaffing van de kunstkritiek

Het verbod der kunstkritiek in Duitschland beantwoordt niet aan een gril, het beantwoordt aan een systeem. Zoo lang men blijft meenen, dat dit systeem voor persoonlijke bestrijding of zelfs maar voor individueele beoordeeling vatbaar zou zijn, zal men er het ware pleizier niet aan beleven en, wellicht weigerachtig de consequenties te aanvaarden, zich liever houden aan het bestaande bestel, al schijnt dit nog zoo chaotisch. Maar als men eenmaal wil inzien, dat de mensch onderworpen kan worden aan een collectieve streving ten goede of ten kwade en dat hij in staat is, zich zonder voorbehoud over te geven aan het ideaal van 'het collectief', heeft men er minder moeite mee te begrijpen, waarom de 'vrije concurrentie op de kunstmarkt' haar plaats moet ruimen voor een stelsel van protectie, dat zijn eigen normen heeft, en geen andere normen dulden kan. Er schuilt niets onredelijks in het kritiek-verbod voor dengene, die de onderdrukking der individualiteit beschouwt als de eenige voorwaarde tot het gemeenschappelijk heil. Het is even verklaarbaar als de boekenverbranding, de uitbanning van vijandig-denkende auteurs en de gelijkschakeling van artistieke genootschappen in een allesbeheerschend partij-verband. Immers de kritiek is bij uitstek een uiting van individualisme, en ontwikkelde zich allengs tot het orgaan van het subjectivisme. Ze kan niet verdragen worden in een stelsel, dat de kunst opeischt voor het collectivisme en dat haar onderwerpt aan volstrekt objectieve verplichtingen. Smaak is oncontrôleerbaar en staat spreekwoordelijk buiten discussie. Beginsel daarentegen is evident, en wordt door zijn evidentie boven discussie verheven voor al degenen, die dit beginsel aanvaarden. De radicale individualist gehoorzaamt alleen aan zijn smaak, de radicale collectivist houdt uitsluitend rekening met het algemeene beginsel. Zeldzaam is degene, die een evenwicht

tusschen smaak en beginsel bereikt, en die dus, groot levende volgens de voorschriften van het algemeen geldende beginsel, zich den eigen stijl der grootheid schept. Hij is echter, ook in onzen tijd niet ondenkbaar, en om hem te beschermen, werd het kritiekverbod uitgevaardigd. Het klinkt in onze ooren als een belachelijk verbod, omdat wij gewoon zijn, op de kunstkritiek te vertrouwen als op een veilig werkend selectief apparaat. Voor wie echter de selectieve normen boven elk particulier inzicht stelt, kan het heelemaal niet belachelijk zijn. Voor hem gaat er een groote opvoedende kracht uit van de stelselmatige eenstemmigheid. Hij verdraagt den dwang, die het kritiekverbod oplegt en is overtuigd, dat de kunst en het volk elkander zullen vinden in het boven-discutabele gebied van het beginsel, nadat zij zich van elkander verwijderden in een tijdperk, dat de beslissing liet aan den ‘onbetwistbaren’ smaak van afzonderlijke individuen

Het heeft altijd den schijn, dat de menigte zich van dezen smaak niets aantrekt. Ze leest wat ze wil. Ze maakt en breekt reputaties zonder zich aan de kunstkritiek te storen. Haar lievelingen kiest zij zelfstandig, en wie beroemd is, verneemt zij uit de krant. Ze eerbiedigt de faam van Lodewijk van Deyssel en ze koopt de romans van Jo van Ammers Küller. Ze laat zich herhalen, dat het proza van Ary Prins iets bijzonders zou zijn, en ze leest het proza van A.M. de Jong. Ze verzet zich niet tegen de spitsvondige kunstkritiek, zoolang ze maar gevrijwaard blijft voor de spitsvondige kunst. Ze voldoet haar onbewuste behoefte aan poëtische vervoering bij den liedjes-zanger in het variété-theater of het avondblad, maar ze protesteert tegen de rijmprent van een echten dichter, omdat ze weigert te luisteren naar esoterische geheimtaal. Het aesthetische begrip der litteratuur laat haar koud, tevreden als ze is met de lectuur, die haar gevoeligheden raakt. Gelaten verdraagt zij het geweld, dat aan deze gevoeligheden wordt aangedaan door de massale vergroving in krant en film, op wier ontwikkeling de moderne ideeënpropaganda zich inspireert, en ze stelt zich bloot aan elk luidruchtig bedrog, maar ze laat zich geen enkele reactie voorschrijven door den grilligen smaak van den enkeling. Dichtbundels, door de kritiek het hoogst gewaardeerd, verlaten den drukker in een oplaag van vijfhonderd exemplaren, terwijl de duizendtallen van een middelmatigen roman over het Hollandsche familieleven

niet áán te slepen zijn. De ware kunstenaar veracht de gunst van deze menigte, de ware criticus weigert, haar naar den mond te praten, maar bij beiden moet toch soms de gedachte opkomen, dat deze menigte om schoonheid vraagt en onverzadigd blijft. Het Duitsche kritiek-verbod is een poging om de wanverhouding tusschen kunstenaar en volk te saneeren. Het zal aanvankelijk niets anders kunnen uitwerken dan een triomf der middelmatigheid, doch op den duur - zoo moet men ginder wel verwachten - zal het de voorwaarde scheppen tot het ontluiken eener 'volksche' schoonheid, niet bezwaard door cerebrale en psychologische problematiek, doch door het volksgevoel gedragen en door het volksgemoed erkend.

Ons kost het moeite, te deelen in dit optimistisch heilverlangen, omdat wij het verworven bezit der beschaving niet kunnen beschouwen als iets, waarvan men afstand doet. De kunstkritiek is een even onmisbaar apparaat als de telefoon, die men duizendmaal vervloeken mag, wanneer ze ratelt, maar duizendmaal ter hand neemt, als men met iemand in contact wil komen. De hedendaagsche mensch heeft het voorrecht niet meer te mogen leven zonder critisch vermogen. Hij is niet primitief, niet in dien zin 'argeloos en onbevangen', want de krachtige onbevangenheid van den natuurlijk levenden voorvader werd in hem uitgebluscht. Hij draagt met de lusten ook de lasten van de cultuur, tot zijn gedurige zelfkwelling. In hem is ontevredenheid gewekt en hij kan die niet overwinnen door zich wijs te maken, dat er geen reden tot twijfel bestaat en dat alles best is in de beste van de werelden. Hoe lichtvaardig hij de slagzinnen der politieke partijen en de slogans der groot-adverteerders ook gelooft met een vermogen tot zelfverloochening en een blijkbaar aangeboren zucht tot apostolaat, die den meest dogmatischen belijder van eenig kerkgeloof gedurig moeten verbazen, hij neemt in werkelijkheid geen genoegen met zijn eigen vertrouwen op andermans grootspraak en in zijn hart veracht hij, mèt zichzelf, de wereld. Hij is doodmoe van zijn gewetensvrijheid en richt driekwart van zijn persoonlijk bestaan met verbluffende behendigheid in op de overdracht van zelfs de allereerste verantwoordelijkheden. Vèr boven zijn eigen instinct stelt hij de nieuwste voorschriften van de geslachtshygiëne, in het volle besef, dat ze over een kwarteeuw verouderd zullen zijn, terwijl de geslachtsdrift nog wel niet

zoo gauw zal uitdoven. Klakkeloos vertrouwt hij, dat zijn organisatie zal zorgen voor zijn vakbelangen, ook al noemt hij gaarne den penningbeheerder een dief en den voorzitter een belachelijken bons. Hij leeft in de stellige verwachting, dat zijn politieke partij de welvaart des lands, met inbegrip zijner persoonlijke welvaart, behartigen zal, maar dat lieden met de meest afwijkende belangen van precies dezelfde politieke partij precies dezelfde welvaart verwachten, schijnt hem niet te hinderen, al weet hij het heel goed. Het samenstel zijner overtuigingen ontleent hij aan een onderwijs, dat hij met de diepst mogelijke minachting voor schoolmeesters ondergaat als een tuchthuisstraf en in zijn dagelijksche gedragingen laat hij zich de wetten stellen door de buren, waarover hij onophoudelijk roddelt. Hij luistert naar den categorischen imperatief van de gemeenzame welvoegelijkheid, alsof het hem niet schelen kan, dat de code van het fatsoen berust op veranderlijke afspraken, waarvan hij de zedelijke of maatschappelijke motiveering al lang niet meer erkent.

Deze mensch leest een boek, omdat erover gesproken of geschreven wordt, onverschillig wat erover gezegd wordt. Niet zijn smaak bepaalt zijn keuze, maar de conventie, die hij voorgeeft, ten diepste te verachten, doch die hem het voordeel biedt, zijn eigen verantwoordelijkheid sterk te verminderen. Komt er een ‘groote idee’, die deze conventie stelselmatig sanctionneert, dan beteekent dit voor den lastigen modernen mensch een uitkomst uit zijn particuliere gemoedsbezwaren. Immers de geloovige leeft makkelijker dan de twijfelaar. Zulk gemak verzoent hem er mee, en bepaald gerecht op een bepaalden dag te eten, indien zijn buurman het ook doet. Of dit nu visch op Vrijdag is of boerenkool op Duitsche vastendagen, doet er voor de psychologie van het collectivisme niet toe. Het komt er op aan, dat men zich aan de algemeene bepaling onderwerpt en zoodoende reverentie betuigt aan de groote idee. Men kan op Vrijdag gerust *lekkere* visch eten! In hoeverre dit met den geest van de katholieke onthoudingswet overeenstemt, kan buiten beschouwing worden gelaten; het zondigt niet tegen den letter en op dezen letter vertrouwt de conventie, die het geweten ontlast van zijn verantwoordelijkheden. Alle collectivisme streeft, zoodra het formeel wordt, naar een vermindering der persoonlijke aansprakelijkheid. Slechts waar het formaliseerings-proces wordt

tegengehouden door persoonlijke waarheids- (of geloofs-) beleving, daar is het collectieve ideaal in staat, de particuliere verantwoordelijkheid te prikkelen. Dit geldt ook voor het ‘individualisme’ als ‘collectieve’ levensleer.

Het afschaffen van de kunstkritiek nu, is een phase in het formaliseeringsproces der nationaalsocialistische idee. Men kan deze idee ten stelligste afwijzen, zonder te ontkennen, dat er begeestering van uit kan gaan. Maar men kan deze idee ook aanvaarden zonder veel van die begeestering te voelen en dan dient men zich te houden aan het voorgeschrevene. Niet ieder christen is een mysticus, niet ieder communist heeft de offervaardigheid voor het gemeene welzijn van huis uit meegekregen, niet ieder nationaalsocialist is beveiligd tegen het gezond verstand. Vandaar de wenschelijkheid van voorzorgsmaatregelen. Dat ze juist het leven van de kunst betreffen, is een onbewuste hulde aan het artistiek vermogen. De index veroordeelt sommige romans, omdat hij de inwerking van de romankunst op het menschelijke verbeeldings- en gemoedsleven erkent. Boeken worden verbrand, omdat ze werkelijk iets beteekenen voor het volk. De kritiek wordt verboden, omdat ze iets reëels uitwerkt, hetgeen men schadelijk acht.

Dat zulk een hulde nog zou worden gebracht aan de artistieke kritiek, overtreft in zeker opzicht de verwachtingen, want er was reden om te meenen, dat de kritiek zichzelf onmogelijk maakte. Een omschreven idee van haar functie hadden de meeste critici zelf niet eens meer. Ze beoordeelden boeken, zooals ze toegaven aan reflex-bewegingen, vrijwel onbewust. Men haalt zijn neus op waar het stinkt en men lacht, wanneer men door iets grappigs wordt getroffen. Dit beantwoordt aan geheimzinnige natuurwetten, die geen mensch behoeft te kennen om ze op te volgen. Hoe ondeskundig en imbeciel de kritiek is, weten alle ongunstig beoordeelde kunstenaars. Ze zijn gelukkig allemaal zoo wijs te beweren, dat zij er zich niets van aantrekken. Men vraagt zich alleen af, tot welk doel al die kritiek dan wordt neergeschreven. Zelfs het voorwendsel, dat er geld aan verdiend is, klinkt onhoudbaar, want er bestaat geen zakelijke onderneming, die op den langen duur het nuttelooze financiert. Ook hoort men zelden snoeven op den rijkdom van Busken Huet.

De letterkundige kritiek is zoo oud als het individualisme,

hetgeen in zeker opzicht beteekent, dat ze zoo oud is als de wereld. Ze kwam het eerst tot zelfstandige ontwikkeling als onderdeel van de tekstkritiek, of juister nog: van de tekstexegese. Ze vond haar uitdrukking in het vorschen naar den verborgen zin achter de Bijbelwoorden. Hiervan bevrijdde zich eerst de philologische-, vervolgens de historische-, eindelijk de aethetische kritiek. Men ging onderzoeken, of de teksten zuiver waren, of ze in overeenstemming waren met hetgeen men zich op andere gronden voorstelde als de werkelijkheid, en ten slotte ging men na, waarop hun ontroeringsmacht berustte, indien ze zulke macht bleken te bezitten, of waaraan het viel toe te schrijven, indien hun zulke macht ontbrak. Deze bezigheid, bij voorkeur toegepast op de meest geëerbiedigde teksten, bleek voor de geestesgeschiedenis, en dus voor de zedengeschiedenis van Europa van de meest ingrijpende beteekenis, al is er geen sterveling meer, die zich waarlijk in de humanistische tekstkritieken verdiept of zich iets gelegen laat liggen aan de allegorisch-christelijke dubbelbeteekenis der gedichten van Ovidius of van Homerus.

De zelfstandig-wording der verschillende critische methoden, het sterkst bevorderd door het specialisme van de negentiende eeuw, gaf aan de strikt aesthetische kritiek een groote levenskans, doch verwijderde haar tevens van de zoogenaamd wetenschappelijke kritiek, en het werd mogelijk, dat de best gereputeerde boekbeoordeelaars zelfs bij geen benadering wisten, waarover de litterair-wetenschappelijke geleerden redetwisten in hun evenzeer ‘letterkundige’ vakorganen. Terwijl de methodologie van de wetenschappelijke litteratuurkritiek een vak apart werd, en de comparatisten overal nieuw materiaal tot litterairhistorisch onderzoek ontdekten, beperkte zich het vergelijkingsmateriaal van den practischen beoordeelaar tot steeds begrensder verhoudingen en naderde zijn methode steeds bedenkelijker de instinctieve. Kennis der klassieken wordt allang niet meer als een voorwaarde beschouwd, en de letterkundige boekbeoordeelaar van het Nationale Dagblad, die er zijne specialiteit van maakt, flaters te begaan door het toeschrijven van citaten aan auteurs, uit wier werk ze niet afkomstig zijn, heeft niet lang geleden met kracht van overtuiging beweerd, dat de officieele litteratuurkritiek zich listig verschanst achter een wal van eruditie, die haar alleen maar schaden kan door haar den weg naar

heel het volk te versperren. Hoe minder men weet, hoe onbevangener men immers oordeelt!

Een gevolg van *deze* onbevangenheid is de programmatiseering van de critische normen. Wie teksten niet met andere teksten kan vergelijken, komt er vanzelf toe, ze te toetsen aan partijleuzen; dit is eenvoudiger en wint bij de overtuigde partijgangers ook lichter vertrouwen. Van hier tot de verduistering der aethetische wetten in den schaduw van staatsreglementen is slechts een consequente tweede stap. Boeken verbranden is een vorm van kritiek, evenals schrijvers verbannen en zwarte lijsten maken. Het vraagt alleen minder eruditie dan het vervaardigen van min of meer betrouwbare prozastukken over litteratuur.

Dat echter de subjectiveering der critische normen en de onderwerping der critische methode aan de instinctieve reflex (‘men kan van gedichten alleen zeggen, dat ze mooi of leelijk zijn en daarmee uit!’) de litteratuurkritiek vrijwel waardeloos maken, staat evenzeer boven twijfel. De toenemende onttrekking van het critisch orgaan aan de verantwoordelijkheid van de rede, het stijgende vertrouwen op de onfeilbaarheid van ook het minst geoefende instinct, de hieruitvolgende angst voor categoriseering en schematiseering, maakt ten laatste de selectieve functie van de kritiek onmogelijk. Het kan niet anders, of deze functie moet in wezen een maatschappelijke zijn. Iemand kan zeker kritiek schrijven voor zijn plezier. De vraag is echter, of hij kritiek kan schrijven. De vraag is niet, of hij er bovendien pleizier aan beleeft. Kenschetsend voor den huidigen toestand van de litteratuurkritiek is de zinsnede uit een der vele artikels tegen de rijmprent van Boutens: ‘mijn meening is misschien onjuist, ze is in elk geval eerlijk!’ Hiermee gelijk staat de opvatting, dat een kritiek onrechtvaardig mag zijn, als ze maar fel is of dat men een boek niet gelezen behoeft te hebben om er aardig over te schrijven.

Een stuk critisch proza kan, als ieder prozastuk, een kunstwerk op zichzelf zijn en er is een tijdlang ernstig gemeend, dat het hierin zijn hoogste bestemming zou vinden. Over de functie van de litteratuurkritiek in de geestelijke samenleving zegt deze opvatting echter niets, omdat de abstractie van het oordeel niet alleen mogelijk, doch onvermijdelijk is, zoodra men critisch proza leest. Kritieken blijven als zelfstandig kunstwerk genietbaar, maar

worden als beoordeelingen, met een bepaald, zeer wel omschrijfbaar doel, opgesteld, en aan dit doel beantwoordt hun stijl. Of de letterkundige kritiek nog zin heeft, is van haar doelbewustheid - niet van haar partijdigheid! - afhankelijk. Ze kan zoo min worden afgeschaft als de twijfel of de humor, ze kan echter weigeren te fungeeren, en dan mist men haar niet, als men haar niet meer waarneemt.

Dat de huidige litteratuurkritiek in Nederland geen selectieve functie zou vervullen, omdat het publiek zich niet aan haar uitspraken stoort, en zelf zijn gang gaat, is meer schijn dan realiteit. Ten eerste zijn de auteurs, die het publiek kiest, meestal sterk beïnvloed door de betere auteurs, die de kritiek had aanbevolen, en ten tweede vertegenwoordigen de weinig-gelezen, maar goede schrijvers doorgaans het duidelijkst de geestelijke stroomingen. Eindelijk is het niet ongewoon, dat het publiek na geruimen tijd de critici in het gelijk stelt en b.v. de poëzie van Herman Gorter, die het aanvankelijk voor onverstaanbaar hield, oprecht gaat genieten. Of in den modernen tijd de kunst een weg naar het volk zal vinden buiten alle kritiek om, staat te bezien, tenzij men het als winst beschouwt, dat de persoonlijke begeestering de plaats ruimt voor de collectieve leuze. In dit geval behoeft men voor de aethetische litteratuurkritiek geen toekomst meer te verwachten.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsch overzicht

Nog altijd Spanje - Varia
24 Jan. 1937

18 December 1936 liet Mussolini in de internationale pers verluiden, ‘dat de Italiaansche regeering oprecht naar een algemeene ontspanning streefde.’ In het bijzonder wenschte hij de totstandkoming van een Italiaansch-Britsch Middellandsche Zee-verdrag te bevorderen. En 21 December gaf de Britsche ambassadeur te Rome, Sir Eric Drummond, kennis, dat, ‘op grond van practische overwegingen’, de Britsche regeering besloten had hare legatie te Addis Abeba te veranderen in een consulaat-generaal. Tenzelven dage had hij met graaf Ciano ten opzichte van de Middellandsche Zee-vraagstukken eene bespreking, die (volgens de *Times*) ‘thans in het stadium bleek gekomen van werkelijke onderhandelingen.’

Men moet dus wel tot de gevolgtrekking komen dat de reis van Ciano naar Berlijn en Berchtesgaden niet het uitgangspunt is geworden van verinniging tusschen de beide groote fascistische mogendheden. Toen het Duitsch-Japansche verdrag was aangekondigd, bleek dat de Duce de Russen niet wilde ontstemmen door deel te nemen aan anti-communistische constellaties, en dat hij streefde naar herstel der goede betrekkingen met Engeland.

23 December deed Eden den Duitschen ambassadeur Von Ribbentrop weten, dat de Britsche regeering het zenden van Duitsche vrijwilligers naar Spanje ‘als een ernstige zaak beschouwde.’ Inderdaad hebben, aan Franco's zijde, sommige dorpen in het gevechtsterrein een geheel Duitsche bezetting. Een correspondent van de *Times* meldde daaromtrent uit Gibraltar: ‘De Duitsche invloed op generaal Franco is groot. Er zijn bijna meer Duitschers dan Spanjaarden aan het front van Madrid,

Men ziet ze met luchtafweergeschut, kanonnen en vliegtuigen. Te Cadiz zijn vijf divisies Duitsche soldaten aangekomen, in totaal 10.000 man. Zij werden eerst naar Sevilla gebracht, van daar naar Salamanca, en toen naar het front van Madrid. Wie door de ruïnes van Toledo wandelt, hoort meer Duitsch dan Spaansch spreken.... Franco moet buitenlandsche hulp hebben om de omsingeling van Madrid te kunnen doorzetten....' Ook van Frankrijk heeft Duitschland de waarschuwing gekregen, 'dat het beginsel van niet-inmenging door allen, of door niemand moest worden aanvaard', en Engeland zeide, bij monde van de *Times*: 'Er is reden te hopen, dat een nieuw Fransch-Engelsch beroep te Berlijn niet lichtvaardig zal worden van de hand gewezen.'

Hoe zou Duitschland op den door Frankrijk en Engeland geoefenden aandrang reageeren? Er scheen wel neiging te bestaan, ter wille van Franco de betrekkingen tot het Westen niet op het spel te zetten, maar zou dit zóó ver gaan, dat de Duitsche vrijwilligers, die reeds in Spanje waren, zouden moeten worden teruggenomen? Voor Duitschland moeilijk te verduwen, immers het had de regeering van Franco reeds lang geleden erkend. Intusschen waren Neurath, de militaire autoriteiten, de leiders van handel en nijverheid, eenstemmig van oordeel dat de nieuwe Italiaansche zwenking moest worden gevolgd, wilde Duitschland de voeling met Frankrijk en Engeland niet geheel en al verliezen.

Intusschen mengde zich ook de Sowjetregeering in de zaak, en gaf bij monde van den volkscommissaris voor buitenlandsche zaken aan de Britsche en Fransche ambassadeurs te kennen, dat Rusland bereid was het door Engeland en Frankrijk genomen initiatief te steunen op voorwaarde dat de deelnemers zich moreel verplichtten door hun officieele 'of niet-officieele' vertegenwoordigers toezicht te doen houden op het binnenkomen van voor Spanje bestemde 'zoogenaamde' vrijwilligers.

De gezanten van Engeland en Frankrijk, Sir Eric Phipps en François Poncet, gingen nu tot den ongebruikelijken stap over, bij Neurath te gaan informeeren hoe het nu eigenlijk met de zaak stond? Zij kregen te hooren dat het nog wel eenigen tijd zou aanhouden eer Duitschland zijn antwoord gaf. Moest nog, te Berchtesgaden, de beslissing worden voorbereid?

De onderteekening der Britsch-Italiaansche overeenkomst omtrent de Middellandsche Zee heeft 2 Januari 1937 in het palazzo Chigi te Rome plaats gehad. Zij stelt vast dat de vrije in-, uit- en doorvaart der Middellandsche Zee een levensbelang is voor de verschillende deelen van het Britsche rijk en voor Italië; dat deze belangen in geen enkel opzicht met elkander onvereenigbaar zijn; dat beide regeeringen den territorialen status quo in het Middellandsche Zee-gebied niet wenschen gewijzigd te zien, en iedere actie zullen ontmoedigen, welke tegen deze verklaring mocht worden gericht. Bij nota bevestigt Ciano, dat voor zoover Italië er bij betrokken is, de integriteit van Spanje onder alle omstandigheden ongeschonden zal blijven. - Er gaan (hardnekkige) geruchten dat Londen eene Italiaansche leening aan de markt zal brengen. - Een Engelsche erkenning der Italiaansche verovering van Abessinië is niettemin verdaagd, 'maar men gelooft dat uiterlijk over een jaar een formule zal zijn gevonden om deze aangelegenheid bevredigend te regelen voor Italië, voor Engeland en voor den Volkenbond.' M.a.w. wat in het vat is, verzuurt niet.

Intusschen construeert een gedeelte der Italiaansche pers de overeenkomst aldus, dat Engeland zich verbonden heeft te 'ontmoedigen' dat een Middellandsche Zee-staat, tot dusver onafhankelijk, onder contrlôe van een vreemde mogendheid zou komen te staan, in casu een autonoom rood Catalonië onder Russische leiding. Laat ons liever aannemen dat Engeland een krachtige poging tot ontmoediging van iedere disintegratie van Spanje bedoeld heeft, van welke zijde ook ondernomen.

Engeland werd nu waarlijk ongeduldig. Het beval Sir Eric Phipps, te Berlijn nogmaals aan te dringen op antwoord aangaande het Fransch-Britsche protest tegen deelneming van vrijwilligers aan den burgeroorlog in Spanje. Dit antwoord kwam dan eindelijk 7 Januari in. Het begint met een *sneer.* 'Indien men de procedure der Londensche coördinatie-commissie voor de behandeling der Spaansche vraagstukken niet doelmatig acht, zou het in het belang van de eenheid van behandeling beter zijn van de verdere werkzaamheden dezer commissie geheel af te zien.... De Duitsche regeering moet zich ernstig afvragen, of het voorgestelde verbod op dit oogenblik niet feitelijk een

eenzijdige bevoordeeling ten gevolge zou hebben van die elementen, welke de nationale Spaansche regeering (Franco!) bestrijden. Maandenlang zijn bolsjewistische elementen ongehinderd toegestroomd.... Daar echter de Duitsche regeering van den beginne af op de bres heeft gestaan voor het stuiten van den vrijwilligersstroom, is zij ook thans nog bereid alle maatregelen te steunen die dat doel kunnen verwezenlijken.... Alle belanghebbende regeeringen moeten toestemmen in een onvoorwaardelijk doelmatig toezicht ter plaatse op de tenuitvoerlegging van het verbod waartoe men zal besluiten. De Duitsche regeering zal haar vertegenwoordiger in de Londensche commissie opdragen op dezen grondslag de onderhandelingen voort te zetten. Indien geen overeenstemming wordt bereikt, zou de Duitsche regeering zich moeten voorbehouden, haar standpunt ten opzichte van het probleem der vrijwilligers opnieuw te bepalen.'

Reeds heeft de Fransche regeering Engeland doen weten, dat zij zich wil verplichten bij het parlement een wet in te dienen, die vrijwillige dienstneming naar Spanje strafbaar stelt. Intusschen wekt het niet den indruk, dat het Duitschland ernst is met de maatregelen waartoe het zegt te willen medewerken. Er is klaarblijkelijk een achterdeurtje opengehouden, waaruit Duitschland, 'indien geen overeenstemming wordt bereikt', ten allen tijde kan ontsnappen.

Ook Italië heeft aangaande de zaak der vrijwilligers een antwoord gezonden dat zich in de Duitsche lijn houdt, ten bewijze dat niet alle verstandhouding met Berlijn te Rome is afgebroken.

Te Londen bestaat de indruk: 'zij hebben de deur niet te eenenmale dicht gesmeten', maar ingenomenheid met de Duitsche en Italiaansche antwoorden kan daar, wegens haar vaagheid en voorwaardelijk karakter, kwalijk worden verwacht. In ieder geval acht Engeland het door Duitschland geopperde denkbeeld de vrijwilligerskwestie aan de niet-inmengingscommissie over te laten, te eenen male onaanvaardbaar. Zij zou er immers onmiddellijk stranden, zooals zij er reeds vroeger is gestrand. De volgende stap moet door de gebruikelijke diplomatieke kanalen geschieden. De Spaansche regeering (waaronder nog altijd de officieele is te verstaan!) heeft zich inmiddels tot Engeland gewend, met het voorstel het heele contrôle-denkbeeld maar te laten vervallen. 'In de Londensche commissie hebben

zekere mogendheden zitting, wier gedrag een voortdurende schending van de accoorden heeft beteekend.' - De *Times* spreekt onderwijl de Britsche regeering moed in. 'Hoe stoutmoediger zij handelt, zoo grooter de kans, dat haar voorstellen ingang zullen vinden.'

Inderdaad liet de nieuwe Engelsche stap niet lang op zich wachten. De regeering instrueerde nl. haar vertegenwoordigers te Parijs, Rome, Berlijn, Lissabon en Moskou eene nota van dezen inhoud te overhandigen: 'De Britsche regeering erkent, dat een voldoende waarborg slechts dáárin gelegen zal zijn, indien *alle* regeeringen loyaal en zonder reserve haar verplichtingen willen nakomen. Gezien de ontvangst van haar vorige nota meent zij, dat die wil inderdaad voorhanden is.... In afwachting daarvan is zij van oordeel, dat de algemeene wensch, den stroom van buitenlandsche vrijwilligers naar Spanje te stuiten, de directe afkondiging motiveert van verbodsbepalingen door elke regeering afzonderlijk.' En dan herinnert zij, dat, ingevolge de 'Foreign Enlistment Act', het een strafbaar feit is, zoo eenig Britsch onderdaan in de troepen van een der beide Spaansche partijen dienst neemt, of in het Vereenigd Koninkrijk vrijwilligers voor Spanje aanwerft. Zij hoopt van ieder aangeschreven staat een dienovereenkomstig bericht te ontvangen.

Intusschen was argwaan gewekt, dat Duitschland de Spaansche troebelen ten eigen voordeele zou willen gebruiken: het zou Spaansch-Marokko willen bemachtigen. De aanwezigheid van Duitsche duikbooten in de haven van Melilla was gesignaleerd. Echter deed Hitler bij een diplomatieke ontvangst den Franschen ambassadeur weten, dat Duitschland de bedoeling niet had, en nooit gehad heeft, op welke wijze dan ook aan de Spaansche integriteit of de Spaansche bezittingen te raken. Sir Eric Phipps heeft gewaarschuwd, dat de Britsche regeering niet bereid is de Duitsche infiltratie van Marokko (die inderdaad een feit is: Duitsche tanks, vliegbooten en munitie werden daar geland) te doen voortduren.

Goering is naar Rome vertrokken, blijkbaar om met Mussolini een gemeenschappelijk optreden in de Spaansche aangelegenheid te overleggen. De Fransche Kamer heeft de aan Engeland beloofde vrijwilligerswet reeds aangenomen; ook de communisten

hebben vóór gestemd. Eden heeft in het Lagerhuis (10 Januari) nog eens een pleidooi gehouden voor Duitschland's inkeer. ‘Een groote natie belijdt op het oogenblik het rasgeloof in dezelfde ontstellende mate waarin het gepredikt wordt. De wereld vraagt zich af, waarheen deze leerstellingen Duitschland en ons allen voeren zullen. Europa kan de rampzalige werking van nationale rivaliteiten en tegengestelde ideologieën niet langer verdragen. Duitschland bezit de macht, de keuze te doen die niet enkel over zijn eigen lot, maar ook over dat van Europa zal beslissen.’

En ondertusschen duurt de gruwel in Spanje maar onafgebroken voort....

In de *Times* (ingezonden stuk) deed Lord Elibank onlangs een beroep op de koloniale mogendheden om te voldoen aan Duitschland's koloniale aspiratiën. Hij voor zich zou geen bezwaar hebben tegen teruggaaf aan Duitschland van Togo of Kameroen, en gelooft dat, als de vrede op het spel stond, met Nieuw-Zeeland wel te spreken zou zijn over Samoa en met Australië over Duitsch Nieuw-Guinee. Japan zou misschien overreed kunnen worden wat mandaatseilanden in den Stillen Oceaan terug te geven.

Lord Elibank spreekt niet over Duitsch Oost-Afrika of over Duitsch Zuidwest, maar Nederland en Portugal zouden kunnen helpen, ‘indien zij dat wilden’. En hij denkt in het bijzonder aan Nederlandsch Nieuw-Guinee, dat goed zou passen bij Duitsch Nieuw-Guinee ‘en bewoond is door stammen, die nog in het steenen tijdperk leven en alle blanken beschouwen als tot één ras te behooren.’

Lief van Lord Elibank, die.... niet van de kostbaarste gewezen Duitsche bezitting van alle, van Tanganjika spreekt.

Tsjiang Kai-sjek is vrij gelaten. De regeeringstroepen in Sjen-si zijn ontruimd, en Tsjang Sjoe-liang heeft voor zijn persoonlijke veiligheid waarborg ontvangen. Hij heeft uitgelegd, dat de opstand een gevolg was ‘van een thans verdwenen misverstand.’ In China is er altijd alevel wat raars.

In Japan is het geheele kabinet afgetreden. De partijen beweerden dat de weermachtsuitbreiding ondragelijke lasten op het

Japansche volk legt, en de uitgifte van schuldbrieven, die met zeer hooge ramingen der militaire uitgaven gepaard gaan, de financiën ontwrichten en eindelijk zelfs de buitenlandsche stelling van Japan benadeelen zullen. Het leger heeft zijn onverzettelijke houding gehandhaafd. Het pretendeert een sterke uitvoerende macht te zijn, met scherpe controle op een ten nauwste georganiseerden staat. Maar men ziet nu tenminste dat er in civiele kringen nog andere gedachten leven. Men onderstelt dat de opvolger van Hirota een generaal zal zijn uit de gematigde middenpartij.

C.

Bibliographie

De Werken van Vondel. Onder leiding van Dr. J.F.M. Sterck, Dr. H.W.E. Moller, Prof. Dr. C.G.N. de Vooys en C.R. de Klerk uitg. door de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. Negende deel, 1660-1663. Amsterdam, 1936.

Vondel is in de zeventig, tevreden met zijn bescheiden post, gebogen onder het bittere leed van zijn familieleven. Hij heeft een jaar tevoren Burgemeesteren moeten verzoeken, zijn 47-jarigen zoon naar Indië te sturen; op de reis is hij gestorven. In Vondel's ziel zet de herinnering aan den spilzieken en ongehoorzamen, eens zoo geliefden zoon zich om in bijbelsche en antieke figuren: Absalom, Faëton. Ook het gewrijf met de predikanten, die tegen zijn Lucifer hadden geageerd, werkt nog door in zijn dicht: zij worden de Dagon-priesters in Samson; Ds. Wittewrongel wordt beantwoord met het *Tooneelschilt.*

De bijbelsche treurspelen van deze jaren: *Koning David in ballingschap, Koning David Herstelt, Samson of Heilige Wraeck, Adonias of Rampzalige Kroonzucht*, gaan, gelijksoortig van klank en van zin, hun zwaren, soms slependen gang, doch in *Batavische Gebroeders of Onderdruckte Vrijheit* brengt het vaderlandsche thema toon en beweging, die sterker aangrijpen. Het deel brengt zoo gewichtige en heilige stof als *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst, Johannes de Boetgezant*, en *De Heerlijckheit der Kercke.* In de talrijke gelegenheidsgedichten keert bijwijlen al de helderheid en frischheid der beste jaren nog terug. Hier immers staan bijeen het Kersliedt, dat in zijn eenvoud en zijn mozartsche volmaaktheid van stijl en geluid haast geen muziek meer vraagt of verdraagt, met de drie korte gedichten Op de hofstede der Hinlopens buiten Naerden, waarvan *Wiltzangk*, het middelste en schoonste, de twee andere niet moet doen vergeten: *De gestuite Minnegodt*, speelsch en geestig als een zeer veredelde Jan Steen, *De getrouwe Haeghdis*, als op een zoete fluit geblazen.

Vondel blijft een wonderman. In het *Klokmusyk t' Amsterdam* sprenkelen alle carillons van Amsterdam een bui van goud en zilver over den rondedans der nieuwe grachten. - Barok is toch een kostelijke spijs! De eerewacht van Amsterdamsche heeren, die in 1660 den jongen Prins inhaalt bij zijn bezoek aan de stad, zit meteen als in brons of in tapisserie te paard, en draaft en briescht in triomfantelijken stijl. En er loopt nog een politieke zinspeling onder door ook. Ik wil ter eere van het tijdsgewricht het gedicht hier uitschrijven.

De Ridderschap van Amsterdam, onder zijne koningklijcke Hoogheit, Willem van Oranje, Prince van Oranje en Nassau &c.

Formaque ante omneis pulcher.

De Ridderschap van Troje wort herboren,
   En oefent zich langs onzen Aemstelstroom:
Daer zit zij op, en noopt het paert met spooren,
   Het brieschent paert, gewent naer roede en toom
Te luisteren, en 't steecken der trompette.
   Prins Willem draaft alle Aemstelridders voor,
Verbonden aen Graefs standert en kornette.
   Heer Waveren en Tulp bewaeren 't spoor
Des Princen, als geoefende manhaften.
   Zoo volgen zy de straeten van de stadt,
De cingels en de schaduwrijcke graften,
   Langs huizen, vol gepropt van weelde en schat,
Door wolcken van veel duizent burgerijen
   En Bataviers, van Zuid en Noort vergaert.
Zoo plagh de zon alle ooghen te verblijen,
   Als jonge Oranje, op zijn schuimbeckend paert,
Een' schooner dagh den sterfelijcken menschen
   Hier toevoert, en zijn' grootvaêrs naam ververscht,
Op 't juichende geschal van zooveel menschen,
   Te dicht opeen gedrongen, en geperst.
Lang leef Oranje, en hanthaef 't recht der Staeten,
   De vrijheit, en de rust van 't vaderlant,
Ten schimp van al die Hollants welvaert haeten.
   Zoo blinck' hij, als in gout een diamant.
De Ridderschap lost hierop haer pistoolen.
   Is 't voorspel goet, hoe kan het hooghtijt doolen?

En dan daarnaast, als rei in de *Batavische Gebroeders*, de *Germania* van Tacitus om te kunnen rijmen, met autarkie en al, tot een gouden eeuw-idylle van het zuiverste gehalte!

J.H.

A.F. Mirande en prof. dr. G.S. Overdiep, Het Schilderboek van Carel van Mander. - MCMXXXVI, Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam.

Met deze uitgave van het schilderboek van Carel van Mander, dat de Directie van de Wereldbibliotheek heeft opgedragen aan het bestuur van het Simons-W.-B.-fonds, is een stuk werk verricht, waarvoor allereerst een woord van erkentelijkheid moet worden uitgesproken. Een niet allerdaagsche opgave is hier op een niet allerdaagsche wijze aangepakt; dat noopt tot nadere beschouwing.

Van de reeks van schilderkunst- en schilderlevens-beschrijvers, van Mander, Hoogstraten, Houbraken, Weyerman, enz. enz. is de eerste zeker de belangrijkste geweest. Een opnieuw de aandacht vestigen op dezen Hollandschen Vasari had te meer reden nu, na de groote belangstelling, die men voor onze ‘gouden eeuw’ heeft getoond, veler aandacht voorwaarts of terug gaat, waarmede de achttiende, doch vooral de zestiende eeuw om nadere bestudeering vraagt. Kon dit boekwerk op een beter tijdstip verschijnen, dan na de magistrale tentoonstelling

der z.g. Noord-Nederlandsche primitieve in Boymans? Ziet men de vijftiende eeuw en de zeventiende beide min of meer als cultuureenheden, hoe was de overgangstijd? Deze is niet te begrijpen zonder den strijd tusschen formalisme en realisme, niet te begrijpen zonder de uitingen der beeldende kunst èn de litteraire bronnen. En van die laatsten is van Mander's werk voor ons land toch zeker een der voornaamste.

Door deze uitgave vult in Nederland in de laatste maanden het eene werk het andere aan. Prof. Martins breed opgevatte zeventiende eeuw de opstellen in dr. van Gelders Kunstgeschiedenis der Nederlanden (vooral die van dr. J.G. v. Gelder en v. Gelder - Schrijver) over de zestiende en nu van Manders schilderboek, het is een kostelijke veelheid, waaraan het 'problème de transition' te bestudeeren valt.

Intusschen bleef het vroeger een moeilijkheid, dat men bij zulk een bestudeering zoozeer de afbeeldingen miste. En dit nu is o.i. de grootste verdienste van deze nieuwe B.W. uitgave, dat daarvoor niet minder dan ruim 220 werken, verband houdende met van Manders tekst, werden bijeengezocht en in reproductie in den tekst werden ingevoegd.

De tweede groote afwijking van vroegere uitgaven is die van het wijzigen van den tekst in onze tegenwoordige taal- en stijlvorm. In het 'Woord vooraf' wordt zelfs gespoken van 'deze nieuwe *vertaling*'. Van een vertaling te spreken nu lijkt ons niet juist, noch lijkt ons dit geheele werk juist. Wie van Mander lezen wil, heeft genoeg eruditie om den orgineelen tekst te begrijpen, al zal hij zich graag hier en daar door een enkele noot laten helpen. En er gaat nu eenmaal van de sfeer van een tekst zooveel uit, dat men die nauwelijks ongestraft kan moderniseeren. Ook met dezen van Mander in eigen bibliotheek, zal menigeen nog gaarne den ouden tekst in handen nemen. Doch hierover zullen anderen mogelijk anders denken. Zeer zeker heeft de Wereld-bibliotheek aan haar naam, om dan met den ouden van Mander en diens eigen woorden te spreken, met dit werk 'geen gering sieraad bijgezet'.

P

Jan Poortenaar, Het Chineesche Landschap; een verhandeling uit de elfde eeuw door Kwo Sji. - Jan Poortenaar, Amsterdam; De Sikkel, Antwerpen.

Alle serieuze pogingen om de Westersche wereld nader te brengen tot de zuivere sfeer der vroege Chineesche schilderkunst verdienen waardeering, reeds om de bedoeling, want het verkrijgen van een beter begrip dezer kunst beteekent een groote verrijking van ons geestelijk bezit. De Chineesche schilderkunst is niet enkel van belang voor slechts een beperkte kring van speciaal geïnteresseerden, zij is uiting van een levensinzicht, dat voor ieder mensch van groote en werkelijke beteekenis kan blijken.

Vroege Chineesche schilderingen zullen wij slechts zelden te aanschouwen krijgen, van de weinige werken die over zijn gebleven vonden slechts enkele den weg naar het Westen. Wij moeten ons dus tevreden stellen met reproducties van hetgeen in het Verre Oosten met zorg werd behoed. Niet slechts aanschouwing der kunstwerken is echter voor ons van belang, maar in niet mindere mate het leeren kennen

van de gedachtenwereld waaruit zij voortkwamen, en daartoe bestaat de mogelijkheid. De Chineesche litteratuur over dit onderwerp is zeer uitgebreid, en meerdere dezer geschriften werden reeds vertaald. Zeer trok o.a. een verhandeling de aandacht, geschreven door Kwo Sji, een belangrijk schilder uit de 11e eeuw, van wien echter nagenoeg geen werken zijn bewaard gebleven. Velen zal dit interessante geschrift bekend zijn uit de smakelijke 'Wisdom of the East' series. De heer Poortenaar bezorgde van dit werk een zeer serieuze Hollandsche vertaling, waarbij hij de genoemde overzetting in het Engelsch van Dr. Shio Sakanishi volgde, en daarbij medewerking mocht vinden van Prof. Dr. J.J.L. Duyvendak, welke deze vertaling aan de hand van den Chineeschen tekst aan revisie onderwierp. Aan de vertaling van het Engelsche werkje dat bovendien een beschouwing over den Soeng-tijd bevat van L. Cranmer - Byng doet de Heer Poortenaar zeer lezenswaardige beschouwingen voorafgaan over de Chineesche schilderkunst in het algemeen, over onderwerp en techniek, over traditie en schilderstijl. Niet alleen door middel van het woord tracht hij voor den lezer dit gebied te openen, maar mede door een twaalftal reproducties naar Chineesche schilderijen. Ook aan deze reproducties is, evenals aan de geheele uitgave alle zorg besteed, al kunnen enkele mij, mede door de bruine kleur waarin gedrukt werd, niet geheel voldoen. Zeer geslaagd echter zijn verschillende bladzijden welke Poortenaar aan deze schilderijen wijdt, speciaal wel die waarin hij 'de tienduizend mijlen van de Jang-tze-kiang' bespreekt. Alles saâmgenomen: een verheugende uitgave, waarmede wij den vertaler veel succes toewenschen.

IR. G. KNUTTEL JR.

Dr. K.Ph. Bernet Kempers, Muziek in den ban der letteren. Studiën over den weerklank der literatuur in de muziek der negentiende eeuw. - Rotterdam, W.L. & J. Brusse N.V., 1936, 95 blz.

Dit boek bevat den volledigen tekst van een vijftal voordrachten, die de schrijver in 1934 in opdracht van de afdeeling Moderne Literatuurwetenschap van de Allard Pierson-stichting aan de Amsterdamsche Universiteit gehouden heeft. Publicatie in vijktijdschriften had reeds eerder plaats; de schrijver heeft echter gemeend, dat zijn studie op belangstelling in breederen kring, nl. bij allen, die zich òf voor muziekòf voor literatuurgeschiedenis interesseeren, zou mogen rekenen en dat er dus aanleiding bestond haar in boekvorm uit te geven.

Die meening is ongetwijfeld juist. Immers de onderwerpen, die hier ter sprake komen en waarin de relatie van muziek en letterkunde in het geheele verloop der 19e eeuw uit verschillende gezichtspunten worden bekeken, zijn van zoo algemeen cultureel belang, dat men noch op het gebied der muziek noch op dat der letteren vakman behoeft te zijn, om er de beteekenis van te beseffen en de wijze van behandeling is van dien aard, dat men voortdurend de deskundigheid van den schrijver even duidelijk voelt als men zijn aangenaam leesbaar betoog gemakkelijk volgt.

De ontzaglijke uitgebreidheid van de stof is oorzaak geweest, dat hij zich tot het aangeven van de groote lijnen heeft moeten beperken. Natuurlijk kan men hier en daar van meening verschillen, of die lijnen werkelijk op de meest doeltreffende wijze zijn getrokken. Met alle

waardeering voor het vele, dat geboden wordt, kan men b.v. vragen, of de lezer wel in de eerste plaats gebaat is met de volledige opsommingen van namen, zooals men ze op menige bladzijde aantreft (zie b.v. op blz. 48-50 de lijst van componisten, die aan Shakespeare stof voor een opera ontleenden; op blz. 72 die van de schrijvers, die door Liszt in zijn eerste geschrift worden geciteerd), wanneer hij zich daarvoor op andere plaatsen een te korte of te oppervlakkige behandeling van meer belangrijke zaken moet laten welgevallen (zoo b.v. waar het om den invloed van Schopenhauer op Wagner gaat). Ook is de schrijver in zijn inleidende beschouwingen wel eens zoo uitvoerig, dat hij geen plaatsruimte overhoudt voor essentieele punten van zijn eigenlijk onderwerp. Want natuurlijk is het volkomen waar, dat het ondoenlijk was om alle belangrijke gevallen te behandelen, waarin de literatuur der 19e eeuw een sterken weerklank in de muziek heeft gevonden, maar het blijft toch vreemd, dat men in een studie, die de muziek in den ban der letteren toonen wil, den naam van Mörike geheel moet missen, dat men dien van Eichendorff slechts eenmaal terloops vermeld vindt (in de lijst van dichters, die Brahms in zijn Schatzkästlein citeert) en dat van den componist Hugo Wolf ook slechts eenmaal betrekkelijk toevallig (in verband met Goethe) sprake is.

Het zou echter onbillijk zijn, hierop al te zeer den nadruk te leggen. De schrijver zou waarschijnlijk over elk der vijf onderwerpen, die hij behandelt, gemakkelijker een boek hebben kunnen schrijven dan een essay van enkele bladzijden en het heeft dus weinig zin, om over de stofkeuze te twisten.

Het werk wordt besloten met een namenregister; de samensteller hiervan heeft zijn werk blijkbaar nogal machinaal verricht: de drukfout Rosseau voor Rousseau verleidde hem tot het opnemen van een naam die er geen is en (erger) hij verwarde den 18en eeuwschen philosoof Christian Wolff met den componist Hugo Wolf, op blz. 63, die tusschen Kant en Schelling toch wel wat vreemd zou staan.

E.J.D.

Dr. A. de Vletter, Hand in eigen boezem. Openhartige opmerkingen over de Middelbare School in crisistoestand. - Baarn, Hollandia Drukkerij N.V. Zonder jaartal.

De eigen boezem is die van de docenten bij het Middelbaar Onderwijs en als zij de hand er in steken, zullen zij naar de overtuiging van den schrijver moeten erkennen, dat ze zich maar al te vaak gedragen hebben en gedragen op een wijze, die het wel niet verontschuldigt, maar wel begrijpelijk maakt, dat de Overheid hen op een zoo onwaardige wijze, namelijk in stricte evenredigheid aan het aantal lesuren, dat zij volgens den rooster te geven hebben, voor hun werk beloont. Zijn ideaal - het wordt door velen gedeeld - is, dat de leeraren ook buiten hun lesuren op school te vinden zouden zijn, om zich in dien tijd meer individueel met de leerlingen bezig te houden. Dit zou een eerste stap zijn op weg naar een principieele hervorming van ons onderwijs-stelsel, bestaande in de vervanging van den dwang tot aandacht in het roosterkeurslijf door de prikkeling van de eigene en vrije activiteit.

Waarom die hervorming gewenscht wordt, vindt men in dit boekje

levendig en met klem van redenen betoogd. Er wordt op het systeem van ons voortgezet onderwijs een kritiek uitgeoefend, die bij alle waardeering voor de verdiensten van de personen, die het dienen en in stand houden, niets heel laat van de eenmaal voor onaantastbaar gehouden beginselen, waarop het gebaseerd is.

De schrijver voorspelt, dat zijn geschrift bestrijding zal vinden, wellicht ontstemming en ergernis zal wekken. Men heeft hem daarom aangeraden, het anoniem te laten verschijnen; dat heeft hij echter niet gewild. Natuurlijk niet; het was een dwaze raad; want vooreerst zou anonymiteit een lafhartigheid hebben beduid, die met zijn strijdbaren aard nauwelijks vereenigbaar schijnt en bovendien zou, als het boekje naamloos gebleven was, iedereen toch wel dadelijk begrepen hebben, van wien het afkomstig was.

Of het werkje echter zooveel beroering zal verwekken, als de schrijver verwacht (en waarschijnlijk eer hoopt dan vreest)? Ik geloof het niet. Wie in conservatisme verstard is, windt zich niet op om beschouwingen, die hij utopisch acht; ieder echter, die ondanks den sterken invloed van de in het onderwijs oppermachtige traditie nog eenigen kritischen zin ten aanzien van het historisch gegroeide behouden heeft, zal op de uitlatingen, die hem hier worden aangeboden, veel vaker dan met boosheid reageeren met de verzuchting, die op blz. 65 staat: ‘'t is beroerd om het te erkennen, maar hij heeft gelijk.’

E.J.D.

James Alden Thompson, Count Rumford of Massachusetts. - New York. Farrar & Rinehart. 1935. XVI en 275 blz.

Benjamin Thompson, een boerenzoon uit een dorpje in Massachusetts, was op zijn zestiende jaar winkelbediende in een Amerikaansch stadje, op zijn 20e rijk gehuwd met een veel oudere weduwe en majoor in het Egelsche koloniale leger, op zijn 37e onder den titel Graaf Rumford generaal en eerste minister van Beieren. Hij stichtte in Londen de Royal Institution of Great Britain en hij verwierf zich door zijn onderzoekingen op physisch gebied een niet te versmaden plaats in de geschiedenis der natuurwetenschappen. Hij was een groot organisator, bestreed op effectieve wijze de slechte sociale toestanden, die hij in München aantrof en gaf zich groote moeite, de resultaten der natuurwetenschap maatschappelijk dienstbaar te maken in plannen tot verhooging van het nuttig effect van de brandstof en in voorstellen tot verbetering van de voedselbereiding.

Van dit veelzijdig en merkwaardig leven bestaat reeds lang een goede biographie: Ellis schreef haar in 1871; het boek is wat heel breedsprakig, eenigszins onkritisch, wat al te zeer idealiseerend en het getuigt van te weinig competentie van zijn schrijver, waar het over de wetenschappelijke verdiensten van Rumford handelt; het zou in onzen tijd niet meer zoo geschreven kunnen worden, maar het heeft ontegenzeggelijk zijn verdiensten. En in ieder geval is het verre te verkiezen boven de nieuwe levensbeschrijving, die een verre naneef van den fortuinlijken 18e-eeuwschen Amerikaan thans het licht heeft doen zien. Want deze schrijver mist niet alleen, naar hij zelf erkent, volkomen de bevoegdheid, om Rumford's aandeel in de ontwikkeling der warmteleer (het meest blij-

vende bestanddeel van zijn werkzaamheid) naar waarde te schatten, maar hem ontbreekt bovendien het eerste, wat men van een biograaf kan verwachten: een zekere mate van sympathie met de beschreven persoonlijkheid, een sympathie, die met de strengste critiek en het meest openhartig en onpartijdig oordeel vereenigbaar kan en moet zijn, maar die den schrijver er toch zeker van weerhoudt, de ongunstige dingen, waarover te berichten valt, in den breede te schilderen en over het goede, dat ook aanwezig is, zoo vlug mogelijk heen te loopen.

Deze Rumford-biographie is geschreven met een sneer. Het is volkomen waar, dat Rumford een dubbelzinnige rol heeft gespeeld in den Amerikaanschen opstand, dat hij een Streber was en een snob. Het is ook wel zeer aannemelijk, dat hij een koude egoïst was, dat hij te kort is geschoten in de vervulling van zijn vaderlijke plichten tegenover zijn dochter Sarah, dat zijn sociale hervormingen niet voortkwamen uit een warm voelend hart, maar uit eerzucht, organisatielust en intellectueele overwegingen. Maar welk nut kan het hebben, uitsluitend op deze dingen de aandacht te vestigen en dit te doen met zulk een gemis aan onderscheidingsvermogen tusschen het belangrijke en het bijkomstige of zelfs totaal irrelevante en met zulk een tekort aan goeden smaak, als deze schrijver herhaaldelijk aan den dag legt?

Het boek is keurig uitgevoerd. Des te meer treft het, wanneer men op den omslag in een korte samenvatting van den inhoud de wonderlijke mededeeling aantreft, dat Rumford eerste minister is geweest van.... Bulgaria. Zullen de Amerikanen dan nooit de geographie van Europa leeren kennen?

E.J.D.

Stem uit de Redactie

Arische paedagogie.

- De bijeenkomst van den Duitschen Rijksdag op 30 Januari werd, verhaalden dien dag de bladen, des ochtends ingeleid met een toespraak van den rijksminister voor de propaganda, gericht tot de schooljeugd. Dr. Goebbels gaf en loste den kinderen hierin het raadsel op, waaraan het toch ligt, dat de Duitschers in het buitenland veelal niet worden bemind: dit komt hiervandaan, dat de Duitschers mogen bogen op een reeks voortreffelijke eigenschappen - de spreker prentte ze stuk voor stuk de jeugd in het geheugen - en dat het buitenland dit blijkbaar niet kan hebben.

Dit staal van opvoedkunde schoot tekort in comitas gentium. Hoe immers kan men genegenheid onthouden aan dragers van belangrijke deugden, tenzij men zelf dezulke niet deelachtig is en dies jaloersch? Of het moest zijn, dat men met het bezit ervan zichzelf gelukkig prijst, maar aan anderen ze misgunt. De onderstelling van eene dezer denkbaarheden of van beide samen als buiten Duitschland feitelijk aanwezig is min hoffelijk van een rijksminister.

Het schoot tekort ook als raadsel-oplossing, raakte den spijker niet op den kop, maar sloeg ernaast.

Wèl was het vlak ernaast. Niet het feit immers, dat het Duitsche volk deugdenrijk is - eigenschap, die het deelt met andere volken, gelijk het ook het bezit van ondeugden met deze gemeen zal hebben - maar feiten als dit zelf uitbazuinen van die loffelijke hoedanigheden bij monde van zijn officieelen opper-propagandist, met nauwelijks verholen kleineering van den vreemdeling gepaard, dit is het wat, met nog een enkele andere overweging trouwens, aan internationale kameraadschap jegens Duitschland in den weg staat.

Verneemt men op eenigen afstand zulke luid gezongen klanken van eigen lof, dan is men gewaarschuwd, dan maakt de hand een opwaartsche beweging en loopt men liefst een straatje om.

Morgen weer licht

IX

In de jaren die volgden, schreef Meta haar eerste boek. Nooit had ze kunnen denken, dat dit een zoo afmattend en soms tot vertwijfeling voerend werk zou zijn. Het kon gebeueren dat haar onder het tobbend wikken en wegen een versregel inviel uit haar 'Berijmde Geschiedenis van het Leven op een Boerenplaats' en ze bekoord werd door het argelooze en zuivere van dat eerste werk. Maar dan trok er iets samen in haar gezicht, een enkele maal moest ze zich beheerschen om niet te huilen - soms ook lachte ze schamper. Eindelijk had ze dan het prille van haar jeugd verloren, zei ze zichzelf - en werd het niet de hoogste tijd? Eindelijk ook was de avond gekomen, waarop ze Lars de herinneringen uitstalde aan Tubal-hoeve, hem min of meer dwingend tot meedoen - óók die jaren verheerlijken, en heel dat leven mooi zien, een beetje extatisch nu door den grooten afstand, niet zoo rustig en vanzelfsprekend als in den tijd toen moeder nog leefde.

Rustig waren haar dagen en nachten niet meer. Later hinderde haar als grootste afdwaling van haar natuurlijke zelf het opzettelijke van al haar doen, zelfs de gewone gebaren bij het weven en het huishoudelijk werk kwamen haar onecht voor, toen ze op dien tijd terug kon zien. Toch waren niet de gebaren valsch geweest, maar het onmiddellijk verband tusschen gedachten en doen, waaraan ze gewend was, had ontbroken. Ze weefde mechanisch, maakte fouten die ze zag, maar blijkbaar niet kon voorkomen; ze dweilde den vloer en keek naar de fijne druppels die op het geschilderde hout parelden, alsof het erom te doen was, de vochtige vegen zoo sierlijk mogelijk te maken.

Dikwijls zei ze zichzelf: Nu mag Lars niet meer komen - ik moet werken, anders dan ik den laatsten tijd gedaan heb - mijn gedachten zijn troebel geworden, dat moet nu voorbij zijn. - Maar dan voelde ze het verlangen naar hem. Hij had haar bekend, dat hij vooruit wilde komen in de wereld, dat hij eerzuchtig was geweest, dat hij Ilse had getrouwd, omdat hij haar voornaam vond, een meisje uit hoogeren stand dan de zijne - wat ze niet was, alleen maar leek te zijn. Nooit was hij een evenwichtig mensch geweest, ook niet die jaren op Tubal-hoeve. 's Winters werkte hij hard ‘om er te komen’, ontzegde zich, uit fanatieken ijver, meer comfort dan noodig was. Dan, 's zomers, daar in het Noorden, liet hij zich gaan, was een varken onder de varkens.

- Nee - had Meta gezegd, en stak haar handen afwerend uit. Hij had die handen gegrepen, hij had zijn hoofd in haar schoot gelegd.

- Niet dat mooie naar beneden halen, we zijn gelukkig geweest, daar, we hebben er van elkander gehouden. - Ze fluisterde die woorden met gesloten oogen, haar warme lippen dicht boven zijn hoofd. - Het volgende oogenblik omvatten ze elkaar.

Drie jaren waren er voorbij gegaan, ze had haar boek geschreven over de vrouw die blindelings en onbeheerscht liefhad, die geen onderscheid wist tusschen geestelijke en lichamelijke liefde, die, niet begrijpend als een kind, leed onder de liefdeloosheid en hardheid van de wereld.

Dit verhaal werd goed ontvangen, en dat trof Meta meer dan ze had kunnen denken. Heel dien troebelen tijd, waarin het ontstond, had ze zich heimelijk vijandig gevoeld aan hen, van wien ze hield, aan Ruth, en Kolle, en Atze, en had een soort verbroedering bespeurd met al die onbekenden uit de groote stad, die waarschijnlijk ook zondigden, als zij, en iets te verbergen hadden. Dat de vrouw uit haar boek begrepen werd, dat ze meegevoel wekte, dat verzoende haar in stilte met de oude vrienden. Bij oogenblikken vond ze zich tot tranen toe ontroerd en inniger verbonden met alle menschelijke goedheid dan vroeger ooit in haar argelooze onschuld.

Ze was enkele keeren terug geweest in het oude land. - Ik schrijf nu een boek, had ze de eerste maal op Thomas-hoeve gezegd, niet zonder moeite. Maar niemand scheen die inspanning te hebben opgemerkt.

Atze had langzaam zijn pijp neergelegd. - Ja, dat hadden we al eerder verwacht, zei hij.

- Wanneer verschijnt het? vroeg Ruth.

- Nog niet zoo gauw - het is een heel werk.

- Dat geloof ik wel, zei Thomas.

Ze dacht: Jullie moest eens weten - och, *niets* weten jullie. Ruth was zoo'n heel ouderwetsche vrouw, ze leek uit den tijd vóór dien van hun moeder, een soort heilige was ze, een werktuig, bezield wel, maar niet te zeer - een volmaakt werktuig, zich voegend naar de hand die het opnam, lijdzaam en sterk. Maar, dacht ze, Ruth zal mijn boek niet begrijpen - Kolle ook niet, al heeft Kolle vader liefgehad.

Ze wist weinig over haar leven te vertellen, die jaren van dwalend leven. En, misschien doordat ze zelf zwijgzaam was, de woordkarigheid van de anderen hinderde haar. Serge, die op zijn zestiende jaar een man leek, praatte niet meer zoo vurig over het ontginningswerk, als toen hij een jongen van twaalf jaar was.

- Hij *doet* nu, zei zijn vader, en met de handen is het zwaarder dan met den mond.

Meta glimlachte flauwtjes. - Ja, zeker. Ze vond den jongen een onbehouwen brok mensch en voelde dat ze hem met een lichten afkeer bekeek. Ook Atze beoordeelde ze anders dan vroeger ooit, ze zag het vulgaire in hem van den man die geld wil verdienen en die door een zekere evenwichtigheid van eigenschappen zijn doel zonder veel moeite kan bereiken. Hij was niet buitengewoon eerzuchtig, stelde geen hooge levenseischen, was onverschillig voor vrouwen - een gematigd mensch, op deze wereld berekend.

Eenigszins tot haar verwondering had ze in dien tijd haar eerbied voor Thomas behouden. Wel dacht ze soms, hem aanziend, aan de woorden van Lars ‘een varken onder de varkens’, maar het beïnvloedde haar gevoel niet. Thomas was zwaar en ruig, zijn hoofdhaar was dun geworden, waardoor de huid van zijn hoogen schedel, strak en verbrand, zichtbaar werd. Zijn gang was niet plomp en zijn groote, warme handen hadden iets koesterends. Hij was door zijn huwelijk met Ruth een bijna teeder mensch geworden, Meta zag het in de houding van zijn hoofd, 's avonds, bij den gemeenschappelijken maaltijd, en in den blik van zijn oogen, als niemand sprak.

Drie jaar duurde haar liaison met Lars. Ze wist dat ze hem voorbij gegroeid was, vóór ze zich aan hem gaf, maar trachtte hem te geven wat hij vroeg: een bezield lichaam. Toch bleef haar een schuldgevoel - niet tegenover Ilse, aan wie ze nooit dacht; misschien om het terugbuigen van haar leven tot den man, dien ze achter zich had gelaten? In hun oogenblikken van innigst samenzijn bleef een deel van haar toeschouwer, en Lars zag niet haar even opgetrokken wenkbrauwen boven haar half geloken oogen en het kleine trekje van spot bij haar neusvleugels. - Hij noemde soms den naam van Ilse, maar riep haar daarmee voor de ander niet tot leven. Dat was ook zijn bedoeling niet, maar wanneer hij bij Meta was, beteekende Ilse te weinig voor hem, dan dat hij haar naam zou vermijden. In het begin was ze de verontschuldiging geweest van zijn ontrouw - sinds lang zocht hij geen verontschuldigingen meer.

Tegen het einde van hun verhouding zei Meta eens: De ongenade van den koning heeft je naar mij toegedreven. Ze zat naast hem zonder hem aan te raken en keek naar zijn steile achterhoofd met het kortgeknipte haar.

Hij antwoordde niet onmiddellijk. - Ja, zei hij toen, ik zag dat ik op den verkeerden weg was geraakt, en vroeger, bij jou, had ik me altijd veilig gevoeld.

Het ging door haar heen: Is hij veranderd van weg? - voelt hij zich nu opnieuw veilig? Ze stiet een hoog lachje uit. - Dan had je weer dorpsonderwijzer moeten worden, Lars. - Nu streelde ze even zijn hoofd en ging voort, met dieper en langzamer stem: Als je naar het boerenland was teruggegaan, dan zou je daar ook de oude Meta hebben kunnen vinden; hier, in de stad, is ze niet meer - stellig in deze kamer niet.

Ze bleven een oogenblik roerloos zitten. - Nu is het uit, dacht Meta - we hebben ons beide gedwongen tot deze liefde en we weten het, we weten dat die te laat is gekomen, we zijn er geen van beide door gered. ‘Gered’ vond ze een te groot woord, - haastig dacht ze in de plaats daarvan: ‘veranderd’.

- Nee, hoorde ze Lars zeggen - ik heb niet terug gewild, het ambt van onderwijzer is voor me bedorven. Niet dat de koning me iets verweten heeft, hij zei: mijn eigen inzicht heeft gefaald, ik moet mijn kinderen onder het volk brengen. Ik ben niet zoo dwaas, te denken dat ze makkertjes van geringer af-

komst zullen opheffen tot hun hoogte; zij zelf zullen naar omlaag worden gehaald - ik hoop: tijdelijk - ik moet hun de proef laten doorstaan.

Meta luisterde nauwelijks meer, ze had de motiveering van den koning zoo vaak gehoord, - Prins Peter mocht niet worden opgevoed alsof hij een erfelijk troonopvolger was.

- Er is veel hoogmoed in Gudro's opvatting, zei Lars - eigenlijk vindt hij Peter te goed voor den troon - en zichzelf zeer zeker ook. Ik heb hem hooren zeggen: niemand is méér gebonden door zijn ambt dan ik.

Meta richtte zich wat op. - Ik zou eindelijk mijn boek willen afmaken, zei ze, maar om goed te kunnen werken, moet ik mezelf aan alle kanten binden. - Wat weet Gudro van de menschen? - hij heeft een te uitzonderlijke positie.

Haar ontroering om de Meta van Tubal-hoeve was voorbij - de verwarringen van den laatsten tijd leek ze op dat oogenblik ontkomen te zijn. Ze hief haar hoofd op en voelde de helderheid van haar blik. Even nog dacht ze aan Lars - hij had zijn politiek - hij was lid geworden van de volksregeering - op zijn 46ste jaar stond hij aan het begin van een nieuw leven - wat een dwaasheid, over het verleden te praten!

- Dat boek van je zie ik nog niet komen, zei Lars, je hebt er teveel over gepraat. Hij legde zijn handen op haar schouders, om zijn mond was een aarzelende glimlach, de vraag in zijn oogen kende ze zoo goed. Ze voelde zich verstijven. - Als je kon, zei ze, zou je me verkrachten - en bloosde. - Ik bedoel dat niet zoo lichamelijk - je begrijpt me wel.

- Zou ik het kunnen? vroeg hij speels terug.

Toen schaamde ze zich dat ze deze woorden uit hem had gelokt, en ging voor het raam staan met afgewend gezicht.

Er liepen een paar menschen over de binnenplaats, ze gingen hun weg zonder opkijken. - Ik moet naar de menschen terug, dacht Meta, ik heb me nooit veel om hen bekommerd, maar ik was toch geen uitgestootene - ik wil naar hen toe. Ik zal door de stad loopen, gewoon, als ieder ander - ik schrijf een boek, daar heb ik het druk mee gehad - nu is het bijna klaar.

Lars was opgestaan en nam zijn hoed. - Tot een volgend keer, zei hij. Ze liet hem zwijgend uit.

X

Op een avond in den vroegen winter liep Meta door de stad; in donker water, een smalle gleuf tusschen toegedekte booten, zag ze de sterren weerspiegeld. Haar hoofd was vol van de woorden, die ze gehoord had. In zijn inleiding zei Von Wandseck: ‘daar we toch allen onder denzelfden hemel leven’ en later nam de spreker die gedachte over.

- Het besef, zei hij, op dezelfde aarde te leven, heeft de menschheid niet weerhouden, oorlog te voeren; misschien heeft de geachte voorzitter gelijk, en zullen wij moeten komen tot het besef van eenzelfden hemel - eenzelfden dood, eenzelfde levensdoel. - Ze had nooit eerder van Grotius gehoord, den Hollandschen humanist uit het begin van de 17de eeuw, en grondlegger van het volkenrecht. - Er is voor mij geen woord met een dieper klank, had de spreker gezegd, dan dat: humanist. En dan weet ik, er een wijdere beteekenis aan te hechten dan het oorspronkelijk heeft: de mensch die uit liefde voor de menschheid haar wil opvoeden tot diezelfde liefde. - De menschheid - hoe weinig had ze daarover nagedacht. Voor den spreker was liefde tot de menschheid een zoo dwingende noodzaak, dat hij niet vroeg naar de kansen. Liefde moest universeel zijn, anders was het belustheid, of eigenbaat. De vertegenwoordigers der menschen hadden dit altijd geweten, - maar de vertegenwoordigers waren zelden de leiders - en de leiders, vooral in dagen van nood, speculeerden op den dierlijken angst en de zucht tot zelfbehoud. Zoo was een leider gewoonlijk een misleider, en werden de edelste vertegenwoordigers verguisd en gehangen.

Hier, waar de gracht ophield, stond tegen een lage borstwering een standbeeld van Teleman, den dichter. Meta hield stil om te kijken. Er was een oud straatliedje:

> Het muurtje had wat hooger kunnen zijn,
> Want Teleman heeft zich verdronken.
> Verdrinken in een moddersloot,
> Dat is geen dichterlijke dood, -
> Arme Teleman.

Hij stond daar in zijn wijden mantel, grauwig geel, en leek kwetsbaar, al was hij meer dan levensgroot en uit natuursteen

gehouwen. Maar het ‘arme Teleman’ beteekende een armelijke miskenning: deze man had de stem der menschheid gehad. - Het pleintje vóór hem was verlaten; de huizen, in ongelijke rooilijn, waren met blinden dichtgemaakt; het waren pakhuizen geworden, de eens zoo voorname woningen van de stedelingen. Achter het standbeeld lagen de toegedekte, platte schuiten, donker, in het donkere water. De dichter stond temidden van dit alles, het was of hij een lied prevelde, dat maar door een enkeling werd verstaan.

Langzaam liep Meta voort langs de gesloten huizen - haar gedachten dwaalden af.

Toen, op de groote markt, zag ze een tent, waaruit geluid van stemmen drong. Zij schaarde zich bij de toehoorders, die meest voor den ingang stonden; een jonge man noodigde hen met gebaren binnen te treden. Met enkele anderen kwam Meta iets naar voren, tot onder het doek, en overzag de ruimte. Een paar petroleumlampen gaven een schaarsch licht; in het midden, klein onder de hooge nok, stond een tafel met boeken en twee kandelabers, waarin kaarsen brandden. Tegen den linker zijwand waren twee groepen opgesteld, één van meisjes en één van jonge mannen. Ze spraken in koor, afwisselend en dan weer gelijktijdig.

Meta kon niet onmiddellijk luisteren. Maar na een kleine pauze trad één van de jonge mannen naar voren en zei: We zullen opnieuw beginnen en vragen uw aller aandacht. We stellen ons aan u voor, en zeggen u het doel van onze gemeenschap. - De stem van den jongen was beheerscht en diep van klank. - Het mannenkoor begon: - Wij zijn de geestdriftigen voor den vrede - de vrouwen vervolgden: wij zijn de moeders van 't komend geslacht. Het eerste koor: Wij willen strijden, maar niet met de wapens. Allen samen: Wij strijden voor vrijheid, die vrede ons brengt. - De vrouwen herhaalden, zacht en zangerig: Vrede - vrede. - Toen zei een enkele: Vrede is der Engelen boodschap, vrede ongerijmd, Vrede boven recht, Vrede, omdat wij leven willen. En sneller, vuriger: Oorlog doet ons daaglijks sterven, daaglijks honderd, -duizendvoud.

De vrouw zweeg. Een jonge man sprak: Wij hebben gevochten om land en buit, om grootheid en roem, om vernieling der and'ren. - Een oogenblik bleef het stil, het gezicht van den jongen werd laatdunkend, en zoodra hij weer sprak, opnieuw van een

jeugdigen ernst: Maar de and'ren zijn wijzelf, en de buit is ons ontvallen - overwinning werd noodlottig, heel de zege nederlaag. - Een vrouw zei, nuchter het straffe rhytme verbrekend: In den oorlog is alles nederlaag. - Daarop het vrouwenkoor, fel de woorden afbijtend: Nederlaag de geslaagde moord, en de groote verwoesting, en de jubel van triomf, en het brallend dankgebed - nederlaag!

Op dat oogenblik werd er buiten de tent gevochten; menschen drongen opeen, vrouwen gilden. Meta deed onwillekeurig een stap dieper de tent in, maar anderen liepen juist naar buiten, zich mengend in het tumult. Een vrouw krijschte: Lafaards! landverraders! en wilde de tent binnendringen, maar een andere vrouw weerde haar ruggelings af, terwijl een kleine jongen haar als een kat besprong, en zijn vingers in de hals-opening van haar jak sloeg. Het lawaai werd algemeener en dichter; de aanvoerder van het koor trachtte de tent te sluiten, maar had moeite met de knoopen van het touw. Ineens lukte het hem toch - het opgeschorte doek kwam omlaag en in de tent heerschte plotseling een vreemde, spannende beslotenheid. Eén van de kaarsen was door den luchtstoot van het vallend doek uitgegaan, en de voorste petroleumlamp had gewalmd. Meta was een van de weinige achtergeblevenen; ze stond roerloos, niet ver van de tafel. - De jonge man, die de tent had gesloten, sprak haar aan. - Bent u geschrokken? vroeg hij - heeft u dit nog niet eerder meegemaakt? - het gebeurt altijd, maar dadelijk komt de politie, en dan is het gauw uit.

Meta kon zich niet onmiddellijk verstaanbaar maken; het viel haar op dat de leden van het koor rustig bleven, zwijgend zelfs - ze stonden afwachtend als bij een plechtigheid. -

Maar nu moest er verandering zijn gekomen in het straattooneel - er klonk hoefgestamp, luid, op de keien; vrouwen krijschten nog, maar vluchtend, als in angst. - De jonge man wierp Meta een veelzeggenden blik toe, maar niemand sprak. Aan het paardengestamp hoorde Meta dat de ruiters het plein omreden. - Na enkele minuten werd alles stil. Er liepen geen groote verkeerswegen meer over de markt, het was een bijna afzijdig pleintje geworden, waar overdag kinderen speelden, en 's avonds wat rustige wandelaars kwamen. - De aanvoerder van het koor begon het tentgordijn op te trekken; aan weerszijden

van den ingang stond een politieman te paard. Goedenavond - alles oké?

De mannen mompelden wat; enkele luisteraars, die in de tent waren gebleven, traden aarzelend naar buiten.

- Hoeveel avonden hebt u dit al gedaan? vroeg Meta - ik hoor u voor het eerst.

De jongen antwoordde opgewekt: Het is onze vierde avond, en altijd is de politie gekomen. Ze staan op wacht in den stal van het oude stadhuis. - Maar nu gaan we voort - dan komt het publiek langzaam terug. - Wilt u ook spreken? het hoeft niet lang te zijn - een korte instemming misschien?

Meta schrok. - Niet zoo onvoorbereid, zei ze haastig.

De ander glimlachte. - Zoo - bent u onvoorbereid. Toen draaide hij zich om naar het koor. - We zullen zingen, om de menschen te lokken. Het Winterlied. - Hij nam een stemfluitje uit zijn zak en blies den toon. - Drie tellen vooraf. - Met uitgespreide vingers sloeg hij de maat. Het koor zette in, - zijn zang klonk ongeschoold en frisch. Meta voelde lust, mee te zingen, maar meteen werd dat gevoel overstemd door de gedachte: moet ik spreken? - ik weet niet wat ik zeggen zal. Ze liet haar blik afdwalen, zag de paarden roerloos staan, en wat menschen schuifelend bewegen, een groepje van tien, vijftien, het zwol nog aan en was niet scherp te onderscheiden in het nachtduister. Ze dacht aan veel dingen tegelijk, aan koning Gudro, die voor den vrede was, aan het zingen van Ruth en Kolle in den stal, aan het besneeuwde land, de lange wintermaanden, en ze wilde dat dit zingen duren zou.

- En nu, zei de leider, opnieuw onze toespraak. Weer luisterde Meta aandachtig, toch minder gespannen dan de eerste maal: dat deze jonge menschen iets van haar zouden kunnen verwachten, maakte haar bijna opstandig. Ook luisterde ze naar het publiek, dat ze hoorde aangroeien en vermoedde dat veel verjaagden van straks terug waren gekeerd, nog belust op een relletje.

Toen het koor zweeg, werd er luidruchtig geklapt. Een man met wit haar kwam de tent binnen. - Jonge vriend, vroeg hij - mag ik wat zeggen?

- Zeker, kreeg hij ten antwoord, wanneer u het in hoofdzaak met ons eens bent.

De man begon onmiddellijk. Hij had een forsch profiel, en een

voor zijn leeftijd opvallend heldere stem. - Vrienden - het is goed, dat deze jonge menschen niet teveel op ons gevoel trachten te werken - de vrede is geen zaak van oude vrijsters met een onontwikkelde ziel. Een eerlijke vrede - geen noodzakelijke rustpoos tusschen twee oorlogen om wat haastig economisch herstel en toepassing van de nieuwste technische uitvindingen op de krijgsindustrie - een waarachtige vrede zal het resultaat zijn van de triomf van het zuiver verstandelijk denken op alle dierlijke instincten in den mensch. Geen sentimentaliteit, - geen 'lieve' vrede, die door geestelijk verminkten wordt bezongen als ideaal van huiselijkheid en zelfkoestering, maar een vrede die we honderdvoud zullen moeten benutten om al onzen achterstand in te halen. - Er valt zoo ontzettend veel te doen, zooveel, dat het ons, kleingeloovige menschen, beangstigt, en we ons liever omdraaien en oorlog gaan maken - precies wat we *niet* moesten doen - maar in zijn angst grijpt de mensch altijd naar het verkeerde middel. Dus: begrip van het eenig noodige, dat alleen gewonnen kan worden door een onversaagd denken. - Ik heb gezegd.

Hij wendde zich tot den jongen man, die naast Meta achter hem had gestaan. Het volk juichte en zwaaide met armen in de lucht. Meta zag een smalenden trek over het gezicht van den spreker komen. De jongen begon haastig, zich voorover buigend naar den ander: Wilt u ons uw naam en adres geven? - mogen we bij u komen om raad? we hebben nieuw materiaal voor ons spreekkoor noodig - hoog noodig - vier avonden hebben we hetzelfde gegeven - u begrijpt wel, daar kunnen we niet mee doorgaan. - Stilte! riep hij plotseling - stilte daarbuiten - we willen uw brooddronken enthousiasme niet! Maar de menschen juichten nog harder, en begonnen om de paarden heen te dansen, wat één van de dieren schichtig maakte. De politieman op het andere paard stak zijn stok omhoog.

- Kalmte, of we vegen het plein schoon!

Enkele bezadigden drongen de tent binnen - de rest danste jubelend in slierten - de paarden stampten op de keien.

Het spel van de charge werd herhaald - dit maal liet de jonge leider de tent open, en keek met merkbaar plezier naar het draven van de ruiters. De beide koren vermengden zich, pratend nu, ongedwongen van houding. De politie kwam terug en gebood

het spoedig opruimen van de tent. Een meisje nam een koffer op en begon de boeken van de tafel in te pakken. Buiten werd het rustig - de paarden ademden hoorbaar.

- Dit maal hebt u het zelf bedorven, zei de spreker tot den jongen man.

Die antwoordde: Het was een mooi slot - onze eerste avond is net zo verloopen - ik geloof dat het heel gunstig is.

De ander haalde zijn schouders op. - U bent niet wijzer - een kermisdans van het volk - als de menschen thuis komen, zijn ze alles vergeten.

- Dat weet ik niet.

Een meisje was naderbij gekomen; toen ze Meta zag, gleed er een uitdrukking van herkennen over haar smalle gezicht. Het was Ada Numen.

Meta zag dat ze mager was geworden, en een ouden, bijna armelijken mantel droeg.

- Ada! zei ze.

- Juffrouw Tubal - ik had u niet eerder gezien.

Ze praatten wat. Ja, het was mooi werk. Wie de tekst had gemaakt? - och, die ontstond eigenlijk vanzelf, als ze bij elkaar waren om te repeteeren - ze namen wat het beste klonk - er waren enkele heel goede stemmen bij. Die oude man had wel gelijk, maar je kon misschien op verschillende manieren de menschen overtuigen?

- Dat weet ik niet; ik had jou hier niet gezocht.

Ada trok haar wenkbrauwen op, haar prille gezicht had iets weifelend hooghartigs. - Ik doe niet meer mee aan die onzin van thuis - trouwens, ons leven is erg veranderd. Om hen heen werd aan het opslaan van de tent gewerkt, en de leider wenkte Ada met zijn oogen.

- Kom eens bij me als je wilt, zei Meta. Het meisje aarzelde.

- Ik heb weinig tijd - we repeteeren elken avond - het koor moet goed zijn.

- En 's middags?

- Ik studeer voor onderwijzeres. - Ada! werd er geroepen. - Ze liet Meta staan. - Die kon niet besluiten, weg te loopen, al voelde ze zich overtollig bij het werk van de anderen. De man die gesproken had ving haar blik op. - Bent u een vreemde hier? vroeg hij - misschien een plotseling overtuigde?

- Ja, zei ze - vreemd - maar eensgezind - en aarzelde. - Ik wist niet, dat deze dingen werden uitgesproken.

- Dat wist u niet? dan bent u zelf wel weinig mededeelzaam.

Ze antwoordde: Daar heb ik nooit over gedacht.

Hij keek nu langs haar. - Vele menschen willen hun hart geheim houden - dat is ook een vorm van zelfkoestering; maar ik heb den indruk, dat de jeugd van tegenwoordig zich openstelt - vooral in de steden. U komt waarschijnlijk van het land.

Ada stond voor haar. - Juffrouw Tubal: zegt u niet juist aan mijn vader dat u me hier hebt gezien - hij weet dat ik meedoe - maar niet dat er menschen komen luisteren - bij wijze van spreken. En - ne - zoudt u iets voor ons kunnen schrijven? bijvoorbeeld een leekespel?

Terwijl ze sprak, werd het doek van de tent aan hun voeten gespreid, en Meta zag de tafel en de lampen op een handkar.

- Zullen we met elkaar oploopen? vroeg ze.

Ada antwoordde snel: Ik blijf hier - ik kom dan wel met u praten - weet vader waar u woont?

Ze noemde haar adres. - Ik zie je vader weinig meer - en dacht: dit had ik niet moeten zeggen. - Nu liep ze dan voort. Waar was de man met het witte haar gebleven? had ze hem gegroet? ze wist het niet.

'U bent zeker van het land'. - Ze sloot zich te veel af. Ze had toch alles aan Lars willen geven, zonder eenige terughouding, maar kon het niet. - Nu zou ze iets willen schrijven voor Ada - voor de jeugd van tegenwoordig - een spel over oorlog en vrede? of van den nieuwen mensch, die zich ondergeschikt voelt aan de gemeenschap? - geen sentimentaliteit - de triomf van het nuchtere denken.

Zou Ada gauw komen? - ze zag er slecht uit - ze was niet meer het prinsesje in den bijna witten rok. - En de bloemengeur, en al het feestelijke - De koning was er geweest - ze moest hem zijn tegengekomen. - Ze wilde dat de koning haar spel zou hooren. - Lars had hem niet begrepen, Lars was geen koninklijk mensch. Wie had toch gezegd, dat er een man met een waarlijk aristocratischen geest voor noodig was om het volk te leiden - om democraat te zijn? Von Wandseck? - ze wist het niet.

Ze liep nu naar huis, het was nog niet laat in den avond, ze zou nog over veel kunnen denken.

XI

Als duidelijkste herinnering aan dien avond bleef Meta het smalle, bezielde gezicht van Ada Numen. Haar verslag over het werk van ‘De jonge geestdriftigen’ werd erdoor bepaald - ze schreef meer over den nieuwen geest onder de jeugd, dan over de tekst van het spreekkoor of de taak van de politie. En von Wandseck nam haar artikeltje met vreugde op. Ze was het hem zelf gaan brengen, en nam zich voor, niet terug te grijpen naar zijn oordeel over haar vroegere werk; van rancune was immers geen sprake - integendeel, ze was hem dankbaar.

Hij had haar copy vluchtig doorgelezen, en legde die toen voorzichtig, met dralende handen voor zich neer. - Dank u, zei hij.

Ze voelde zich op dat oogenblik wonderlijk voldaan. Onder het praten over dat troepje propagandisten voor den vrede, dacht Meta den naam van Ada Numen te moeten verzwijgen - maar de ander bleek volkomen op de hoogte te zijn.

- Ze hebben toevoer van nieuwe krachten noodig, zei hij - op het oogenblik is Ada Numen de scheppende geest - maar ze is jong, ze mag niet over-belast worden. Ze moeten ook oppassen voor de zelfgenoegzaamheid van alles uit eigen boezem te kunnen geven. - Hij had een mild armgebaar.

Meta dacht: hij is een ander mensch dan dien avond. Plotseling zei ze: U heeft zich toch in Ada vergist.

Dat gaf hij toe met een glimlach die haar deed denken: ik zal nu wel altijd voor hem kunnen blijven schrijven.

- De val van haar vader, zei hij - en misschien de invloed van een jongen man. - Maar het is mooi, ging hij ernstig voort, - heel mooi. De plotselinge uiting van zoo'n talent - ik bedoel niet: litterair talent, maar iets van veel grooter waarde.

- Ja, zei Meta schuchter.

Toen had hij haar aangekeken. - En u bent ook begonnen - dat is goed.

Later wist Meta niet meer, hoe hun onderhoud was geëindigd.

Ze wilde een leekespel schrijven voor Ada - ze dacht er den volgenden morgen aan te beginnen, maar inplaats daarvan trok ze haar weefgetouw aan het licht. - Eerst denken, zei ze zichzelf - en glimlachte wat onzeker - had ze recht op nog meer

droomen? - mocht ze Ada laten wachten? En von Wandseck - die meende dat ze begonnen was?

Na een maand stond haar spel op papier - en ook op het getouw, maar dàt wist alleen zijzelf. In den eersten roes om het voltooide werk overwoog ze het plan, een berichtje te doen opnemen in von Wandseck's blad, een samenvatting van den inhoud, een verklaring - maar verwierp het ook weer. Ze zou Ada schrijven en bij zich roepen. - Ze zag de dingen in haar kamer - een wandtapijtje, waartegen Lars vaak zijn hoofd had geleund in rustige ontspanning. Ada hier? Maar ze zou wel uit zichzelf komen om over de opvoering te spreken, en dan was alles goed - dan leefde dat vroegere niet meer. Ze pakte het manuscript in en schreef er een kort briefje bij.

Het duurde een week voor Ada antwoordde. In die dagen twijfelde Meta aan zichzelf. Was ze eerlijk geweest, of had ze die jonge menschen in het gevlei willen komen? was haar spel een dood maakwerk? In haar onrust schreef ze een biecht, die ze noemde: 'Bekentenis van een niet meer jongen man'. - Uit innerlijken nood zoek ik aansluiting bij hen die idealen hebben, die werken aan een betere menschen-gemeenschap. Maar als ik niet word aangenomen? Spreken ze een taal die ik niet versta, en is het mogelijk dat ik dat niet hoor? Moet ik dan nòg de schuld bij mezelf zoeken, nu ik toch tot de anderen wil gaan? Het is waar: ik wil niet geheel uit vrije verkiezing, maar omdat er mij geen andere keuze gebleven is. Ik ben een hartstochtelijk mensch; dezen gedwongen weg loop ik haastiger dan welken anderen weg ook, dien ik bewandeld heb. - Als dit steile pad mij niet naar den top voert, hoe zal ik dan ooit den top bereiken? Dikwijls heb ik mij afgewend van de rotsen, die zich scherp en naakt tegen den hemel afteekenden, en lokte mij het wazige, begroeide dal. Nu ben ik toch hijgend omhoog gegaan, maar *nog* zijn er belemmeringen die ik voel en niet zie, die mijn wil ondermijnen en mijn spieren verlammen. Als mij nu geen gids verschijnt - In dezen trant ging het voort. - Toen ze klaar was, dorst ze haar woorden niet over te lezen. Ze liep ermee naar het redactie-bureau van Het Volksblad - von Wandseck was er niet. Ze ontnuchterde door den zakelijken toon van den jongen, die haar dit meedeelde. - Wilt u copy achterlaten? vroeg hij nog, en strekte zijn hand al uit.

- Neen, zei ze - ik kom wel eens terug. - Op straat gekomen, duwde ze de enveloppe zoo diep mogelijk in een vuilnisvat dat daar stond.

Eindelijk kwam er bericht van Ada. - Veel dank - uw spel zal wel goed kunnen worden; - ik begrijp niet alles, maar dat hindert niet. Misschien trekken we duizenden toeschouwers - zou dat niet heerlijk zijn? Mag ik bij u komen praten? - ik weet alleen niet wanneer - o, al die dingen die ik leeren moet, ik wou dat ik alles al wist. Bent u ook zoo geweest? - nee, vader zegt van niet. In vliegende haast, je Ada.

Terwijl Meta dit briefje dichtvouwde, lachte ze, en hoorde dat het niet vroolijk klonk. Wat had ze zich voorgesteld van haar ontmoeting met deze jonge menschen? ze hoorde niet bij hen, ze was moe en bezadigd geworden. - En toch, zei ze half-luid, kan ik meer en beter werk doen dan zij, want ik heb meer steun in mezelf - en juist de vermoeidheid geeft mijn stem een dieperen klank.

Maar toch genoot ze toen weer van het werken aan de opvoering. Er was een intuitief begrip en een spontaan geloof bij deze jonge menschen, dat haar weldadig aandeed.

Op een avond ontmoette ze von Wandseck bij Ada Numen, waar gerepeteerd zou worden. Ze vroeg hem: Hoe komt u hier? en hij antwoordde: - Ik zou graag hier bij hooren. Er is een kloof tusschen deze jeugd en mij door mijn leeftijd - die kloof kan overbrugd worden, maar zal er altijd zijn. Niets scheidt de menschen zoozeer als levenservaring - gelooft u niet?

- Ja, zei ze bevangen en vroeg zich af: aan welken kant van de kloof sta ik? Tot haar verwondering wist ze meteen het antwoord: ik sta naast hem. Onder het repeteeren - zijzelf had een rol - vergat ze dit niet geheel, en het gaf haar een beheerschte vrijmoedigheid, die haar spel overtuigender maakte dan het vorige malen was geweest. Toch vroeg ze, na een korte alleenspraak: Mag ik dit nog eens overdoen? - het moet beter.

Von Wandseck knikte haar toe. - Een beetje strakker nog, zei hij, - gebondener. De andere spelers hadden geen oordeel. Aan het eind van den avond prees hij het stuk, en drong er bij Meta op aan dat ze het zou uitgeven. - Ongetwijfeld wil Henlo het hebben - het is naïf, hier en daar, maar dat kan geen kwaad - het is helder van gedachten.

Hij bracht haar thuis. - Ik zal er iets over schrijven, zei hij - we moeten het publiek nieuwsgierig maken. Een vredes-beweging is in dit land zooiets ongehoords - en toch drijven wij af naar den oorlog.

- Gelooft u dat? vroeg Meta.

- Ja, ik zie de teekenen. In alle landen van Europa wordt het nationalisme aangekweekt, en is hier en daar welig opgeschoten. Op plekken waar het bijna uitgeroeid was, komt het weer boven. En *wij* moeten het allerergste nog doormaken, we zijn nog maar zoo kort één volk - we worden ons de grenzen van ons land bewust. Vroeger bekommerden we ons niet om grenzen, want het waren niet onze eigene. Onze vrijheid moet ons noodlottig worden, wie weet hoe vaak nog.

- Gelooft u dat het beter was geweest als we een provincie waren gebleven van Ulmland of....

- Dat is moeilijk te zeggen. Als de vloedgolf van nationalisme ook daar gekomen was, zouden we ook daar zijn meegesleurd.

Meta dacht een oogenblik na en glimlachte onzeker. - U zegt dat mijn stuk goed is - maar wat zal het baten?

- O, zei hij luchtig - wie een meer wil droogleggen, moet niet bedenken hoe weinig het eerste emmertje water beteekent dat hij uitschept.

Ze liepen een poosje zwijgend voort. Toen zei von Wandseck: Mevrouw Perkow heeft naar u gevraagd - ze zou willen dat u op haar bezoekdag kwam.

- Maar ze houdt niet van me, zei Meta.

- Toch wel, op haar manier. Ze noemt u: dat vreemde meisje.

- Als we mevrouw Perkow konden overtuigen, begon Meta peinzend, en brak af.

Von Wandseck vroeg niet: waarvan? Tja, zei hij, dat hoeven we niet te probeeren - ze heeft de reeks van haar ervaringen afgesloten.

- Maar in Ada Numen had u zich vergist, zei Meta, en bloosde.

- Goed, zei hij glimlachend - u gelooft in wonderen.

Toen ze afscheid namen, vroeg ze nog naar den ontvang-dag van mevrouw Perkow.

- Dus u komt?

- Och ja - ik ben nieuwsgierig.

Nu liep ze alleen over de slecht verlichte binnenplaats. - Ik ben nieuwsgierig, herhaalde ze in gedachten - ik zou ook willen weten of *hij* komt?

Een gang met roode plavuizen belegd; in een soort nis een eikenhouten tafel, waarop drie brandende lampen stonden. Een huisknecht in armelijke plunje nam Meta's bontjas aan, verdween er haastig mee achter een onzichtbare deur in den wand. Na eenige aarzeling legde Meta haar mof en handschoenen tusschen de lampen. - Houdt u die liever bij u, zei de man, terugstappend over de hooge plint. Er heerschte kou in de gang, en een flakkerend duister. Plotseling dacht Meta (ze stak haar handen weer in de mof) aan de woorden van de oude vrouw: - Gelooft u ook, dat het Christendom niet meer voldoet? - Bijna vier jaar geleden, - op Ada's feest. En nu leefde ze nog, in dit huis - het was luguber.

- Bent u klaar? vroeg de knecht. - Hij was ook oud - hij liep een beetje scheef op zijn as - of misschien leek dat zoo, nu ze de lampen achter zich hadden. - Het eerste wat Meta van den salon zag, was een kristallen luchter met vele kaarsen; meteen snoof ze den geur op van smeulende turf en werd aan Tubal-hoeve herinnerd.

- Kijk, hoorde ze mevrouw Perkow zeggen - daar hebben we het meisje Meta. Op dat oogenblik voelde ze zich bijna te pronkend fier rechtop van jeugdige kracht. Ze liep in de richting van die ijle, beverige stem. - Mevrouw zei ze, ik ben blij, dat u me hebt verzocht te komen; hoe maakt u het?

- Ik ben heel goed, dank u - maar ik word ouder, ik merk het aan enkele dingen. Gaat u zitten; - ik stel niet alle dames aan u voor, ik zou toch hun namen verwisselen en verhaspelen - de ouderdom is een voorrecht en een bezoeking.

Meta keek den halven cirkel rond, de meeste gasten vingen haar blik niet - ze waren twee aan twee in gesprek. Ieder had een hooge stoof en aan zijn knieën een tafeltje, waarop de dames haar réticule konden leggen. - Gaat u zitten, herhaalde mevrouw Perkow. Aan haar linkerhand zat een groote, oude vrouw, die in slaap was gevallen; daarnaast was een leunstoel onbezet.

- Ik heb u laten roepen, ging de gastvrouw voort, nu langs de

slapende heen, - omdat u een boek geschreven hebt - mijn God, en wat weet u van het leven?

Een man van een jaar of vijftig, die onder de lichtkroon zat, zei: De jeugd is voorbarig, moeder. - Hij stond op en stelde zich aan Meta voor. Mevrouw Perkow stiet een schamper lachje uit.

- Moet dat een verontschuldiging zijn? Ik, oude vrouw, die nog wacht met mijn mémoires te schrijven - - -

Haar zoon viel haar in de rede: Ervaring is niet alles - juffrouw Tubal heeft den moed gehad haar *weinige* ervaringen eerlijk en zuiver weer te geven.

Meta glimlachte - ze dacht aan de woorden van von Wandseck: niets scheidt de menschen zoozeer als levenservaring. - Nu zou ze liefst niet meer luisteren naar dat gesprek. Ze keek naar de slaapster, die volkomen rustige trekken had. Toen trof het haar, hoe dwaas het was, dat ze hier werd aangevallen en verdedigd.

- Maar ik *vond* het niet weinig, zei ze - en ik ben niet meer zoo heel jong. Het is waarschijnlijk door uw hoogen leeftijd, dat u niet goed meer kunt oordeelen over deze dingen, mevrouw.

De oude knecht ging rond met koffie en likeur.

- Boris, zei mevrouw Perkow tegen haar zoon, laat juffrouw Tubal praten - de ergernis houdt mijn geest jong.

Boris lachte. - Ei, moeder, dus daar is de jeugd nog goed voor - als ze slaafsch en bescheiden werd, zoudt u zoo'n schik niet hebben.

- Ergernis, verbeterde zijn moeder, - let toch op je woorden.

Meta roerde in haar koffie. - Hoe lang zou ik hier moeten blijven, dacht ze - ik geloof dat ik nog geen vijf minuten zit. Ze zuchtte eens en dwong zich tot een gesprek met haar gastvrouw.

- Hebt u ons leekespel gezien, met Ada Numen? ze deed het zoo goed.

- Ik heb er van gehoord, zei mevrouw Perkow. - Lars Numen is een dwaas - laat zijn dochter in een tent spelen, met andere oproerkraaiers - en alles uit deceptie. Een groot man wordt hij nooit, - maar Ada - -

- Ze was soms ontroerend, zei Meta haastig - u kent haar smalle gezicht toch nog wel?

- Het is immers een stuk van u? vroeg de zoon.

Meta knikte. - Ja, maar dat weet ik niet meer - het is nu

voor mij het spel van Ada. Zooals ze haar handen om haar hoofd sloeg en zei: ‘O valsche broeders - broeders die valsch zijt!’

- Waarom twee maal hetzelfde? vroeg de oude vrouw. Haar stem klonk nu vaster dan in het begin, en haar plezier in dit gesprek werd onmiskenbaar.

- Mevrouw, zei Meta, als we heel moeilijk iets kunnen gelooven, dan zeggen we het wel twintig maal.

- Dus u hebt de valsche broeders nog wat bekort. En dacht u dat een oud mensch naar zooiets kwam luisteren? ik ken de trouweloosheid van de wereld.

Meta voelde zich warm worden. - Dat begrijp ik. Maar kent u ook nog het onbewuste vertrouwen van de jeugd? en hebt u de jeugd nog lief daarom? Voelt u wel eens dat u lijdt door de ontgoocheling van jonge menschen en hun noodzakelijke aanpassing aan ‘de wereld’, aan de bestaande maatschappij?

- God, zei mevrouw Perkow - Annelie is in slaap gevallen, - wat doet dat komisch aan, zoo vlak naast uw bezielde woorden.

- Moeder, zei Boris Perkow - u bent een leelijk oud mensch.

Ze lachte grinnikend. - Dat vertel je me iedere veertien dagen, dat is: altijd als je me ziet. Kan je het haast niet gelooven, dat je het honderdmaal zeggen moet?

Plotseling dacht Meta aan haar eigen moeder, en de tranen drongen in haar oogen. Ze hoorde het antwoord van den zoon: Zou het eenige indruk op u maken, als ik het in 't vervolg verzweeg? - Ze dacht: ik mag toch wel opstaan en wegloopen? waarom moet ik dit verdragen? Een traan viel langs haar wang, ze tastte in haar mof naar een zakdoek. Toen werd er een hand op haar arm gelegd, ze draaide haar hoofd om en keek in de oogen van de vrouw die geslapen had, heldere, reebruine oogen.

- Is ze stout geweest? ik ben tante Annelie - u moet er niet om huilen. Boris slaat altijd terug, dan wordt het erger, - het zijn net kleine kinderen.

Meta glimlachte even. - Maar kinderen verzoenen zich weer.

De ander knikte rustig. - Zij ook - we willen het niet weten, maar ze maken het weer goed. - Iwan heeft het me verteld. Haar stem had bijna geen klank. Meta hoorde dat mevrouw Perkow en haar zoon verder twistten, - daardoor dorst ze te vragen: Is Iwan de huisknecht?

- Ja - hij moet altijd zwijgen; maar dat vat hij zoo op:

hij vertelt me de uitkomsten - ik heb soms dagen noodig om zijn puzzles op te lossen. Begrijpt u? Hij zal me bijvoorbeeld als terloops zeggen, terwijl hij me in mijn mantel helpt: Mevrouw heeft den brief weer geplakt. Ik antwoord niet, ik vraag niet - ik loop naar buiten. - Van wien krijgt mijn nicht brieven, die ze in woede verscheurt? Van haar zoon, die in hetzelfde huis woont als zij. Maar haar woede kan weer bedaren, en dan wil ze den brief nog eens overlezen. - Of Iwan zegt - hij doet alsof alleen hijzelf het hoort - Ik heb den zilveren schotel bij zijn Eerwaarde terug gebracht. - Daarna komt zijn Eerwaarde waarschijnlijk zeggen, dat ze zich op den dood moet voorbereiden, en ze kibbelen opnieuw.

- Annelie, wat praat je? vroeg de gastvrouw scherp.

De ander, nog naar Meta gewend, kneep haar oogen dicht. Toen zei ze, glimlachend haar hoofd omdraaiend: Lieve, niets dat jij niet al zoudt weten.

Nu stond er een oud heertje op, dat aan het uiteinde van den halven cirkel had gezeten en vroeg Meta of ze met hem van plaats wilde ruilen. Ze antwoordde, met een blik naar Annelie: dat mag ik niet weigeren.

- Van Stolz gaat tante Lie het hof maken, zei Boris.

Meta liep door de kamer. - Ik zou naar huis kunnen gaan, dacht ze - waarom doe ik het niet? Ze stond voor een van de muurpaneelen, in oud eikenhout gevat en bespannen met zijden brocaat van een flets, verschoten groen. De kamer was sober gemeubeld; op de bank om de hooge, porceleinen kachel lagen geen kussens. Aan weerszijden van den schoorsteen stond een forsche, niet gebeeldhouwde kist. Een zware, eikenhouten tafel, met enkele hooggerugde stoelen erachter, glom in het kaarslicht. De ramen waren zwart tegen de gesloten luiken. Meta was gewend geraakt aan kleurige doeken, aan gordijnen en sieraardewerk, toch kon ze den stijl van deze kamer waardeeren, den ongetwijfeld opzettelijken eenvoud ervan. Ze dacht dat de bewoonster misschien ook zoo wezen wilde, recht en slecht, zonder leugenachtige ornamenten.

Terwijl ze daar stond, kwam von Wandseck binnen, en toen wist ze dat ze op hem gewacht had.

Hij vroeg haar: Wilde u gaan? maar ze schudde haar hoofd en nam den leegen stoel van van Stolz.

- U bent laat, zei de gastvrouw.

Von Wandseck glimlachte. - Mevrouw, ik heb iemand opgezocht, een oud mensch dat sterven gaat. Zij heeft in de keuken gewerkt van ons redactie-bureau - en raadt u eens wat ze tegen me gezegd heeft?

- Hm, begon mevrouw Perkow - bijvoorbeeld dat er in haar keuken minder geknoeid werd met eten en drinken dan daar boven met de pers-berichten - en lachte er zelf om.

- Nee, zei von Wandseck - dat ze in het laatst van haar leven zulke heerlijke theedoeken had gehad. Hij keek voor zich uit.

- U bedoelt, zei mevrouw Perkow: daar kunnen we dus allemaal een voorbeeld aan nemen. Dank u, ik pas - en ze draaide haar hoofd om. Haar zoon lachte luid-op. - God, moeder, dat had ik u in tè lang niet hooren zeggen.

Tante Annelie zei, en keek in het kaarslicht: Die vrouw kan rustig sterven. Von Wandseck knikte haar toe, de glimlach was over zijn gezicht gebleven.

Een half uur later verliet hij met Meta het huis. De dag was windstil geweest en duister door zware wolken; nu was de vroege winteravond gevallen en dwarrelden er geruischloos groote sneeuwvlokken.

- Het is heerlijk om te loopen, zei Meta. Ze had het gevoel dat maar heel weinig dingen gezegd konden worden, nu ze alleen waren.

Hij vroeg: Bent u niet koud geworden in dat kille huis?

Ze glimlachte: Figuurlijk gesproken, ja - maar toen u verteld hadt van die vrouw uit de keuken, werd ik warm - en dan was er tante Annelie. - Ze was verbaasd over haar woordenstroom.

- Tante Annelie is een snoes, zei hij, en dat woord klonk Meta grappig in zijn mond. - Heeft ze weer geslapen? ze wordt altijd op het goede oogenblik wakker.

- Ja, zei Meta - vandaag werd ze wakker om mij te troosten.

De ander knikte. - Ze troost als een moeder - en hebt u haar oogen gezien? In 't begin heb ik me wel eens afgevraagd: Waarom ga je naar dat huis toe? - het heeft iets demonisch - maar tante Lie is sterker dan alle duivelen. - En dan is er Iwan, die alleen tegen enkele uitverkorenen praat - ik hoor daar den laatsten tijd ook toe. Hij vertelt me over zijn kleinkinderen - ze willen allemaal vooruit in het leven - ze praten over de toekomst.

En hijzelf, als hij alleen is, leeft in het verleden. Maar, zegt hij - een goede vrouw, meneer, zooals de mijne was - een goede vrouw is de eeuwigheid.

Ze zwegen beide. De sneeuw werd dichter en maakte hun voetstappen onhoorbaar. Von Wandseck herhaalde peinzend: een goede vrouw is de eeuwigheid.

Meta zei: Zoo was mijn moeder - en praatte daarover door in voorzichtige woorden. Hij nam luisterend haar arm. Wat later sprak hij weer over tante Lie, die drie maal getrouwd was geweest.

De deur van de binnenplaats duwden ze samen open en liepen voort, de trappen op, naast elkaar. Een oogenblik dwong Meta zichzelf, aan Lars te denken - maar dat lukte nauwelijks, en ze liet zijn beeld onmiddellijk weer los. Toen ze de lamp in haar kamer zou opsteken, kwam er zoo'n groote ontroering in haar, dat haar handen trilden en ze het lampeglas liet vallen.

- Kan ik helpen? vroeg hij en streek een lucifer aan.

Ze zei: Het glas is niet stuk, steekt u de lamp voor me aan, ik vind de houding altijd zoo moeilijk, dat reiken over de tafel heen. - Ze had het nog nooit moeilijk gevonden.

- Deze kamer is *niet* kil, zei hij. Ze wees hem, wat zijzelf geweven had. Hij vroeg: Wat doet u liever, schrijven of weven?

Ze trok haar schouders op. - Dat weet ik niet. De ontroering was weggeëbd en liet haar leeg, ontredderd achter. Ze ging op den divan zitten - het was of ze hem vergat.

Hij kwam naar haar toe, knielde bij haar, legde zijn hoofd in haar schoot. Toen keek hij op en zag haar glanzenden blik.

- Wil je voor mij - de eeuwigheid zijn?

Ze deed haar oogen dicht en legde haar wang tegen den zijnen.

In de stilte tikte een klok de seconden af; ze luisterde ernaar - tien, twintig seconden. Toen zei ze fluisterend: Ik ben niet zoo goed.

Hij ging naast haar zitten en sloeg zijn armen om haar heen; hij kuste en liefkoosde haar.

De seconden werden tot minuten.

ELISABETH ZERNIKE

(*Slot volgt*)

Gedichten uit ‘Een winter aan zee’

1

Van onschuld en zeewater
vertrok zij, wild en nat
nog, landwaarts in, en later
zagen eenzamen haar
onder de rook der stad
nog zoo. In schemeruren
spreekt men er hier en daar
nog van bij de dorpsvuren.

2

Hart, oude herberg, waar
haar doortocht in verhalen
van schoonheid en gevaar
nog leeft.... Haar droomen stromplen
omtrent het avonddalen
binnen om warmte en drank:
vorsten in lompen, momplend
tot laat bij de haardbank.

3

Zij gaan 's nachts, als geen klink
meer wordt gelicht, weer voos en
als schaduwen de brink
over, door het dorp heen en
den omtrek in: dakloozen
van toen dat ver noodlot
haar in zijn heet versteenen
binnentrok en omsloot.

4

Heescher stemmen wanhopen
hoorde ik - door wartaal heen
het helderziende in - open
uitslaan, maar de nachtwind
woei alles weer dooreen.
Alleen de verte gloorde
boven het labyrinth
lang nog na van hun woorden.

5

Tot wanhoop en die roes
des doods erboven bracht hen
haar lot. Maar later, los
weer van elkaar, verwilderd
en oud van drank en nachtwind,
keeren zij: voor zich heen
gaat, als het uchtendkil wordt,
elk het stil dorp weer in.

6

En zij? Steekt zij er pralend
nog pleinen over? of
sleept ze al, allengs vervalend,
haar zieldoorfolterd vleesch
een slop in? Kleeft vuil stof
al waar het wild zeewater
eens glinsterde? Geen vrees
erger dan die bestaat er.

7[1)]

Vier leege zomers dorden
vergeefs tot herfsten - Wat
wordt er van haar? wat worden
vuur en blindlingsche onschuld
in de moordkuil der stad?
't Antwoord versmoort ellende er -
En het wild zeetumult?
wilder.... verwilderender....

A. ROLAND HOLST

1) Hoewel het vroeger reeds in ‘de Gids’ verscheen, wordt dit gedicht, thans als noodwendig voor de voorafgaande gedichten, nogmaals geplaatst.

Strofen
opgedragen aan H.K.H. Princes Juliana en Z.K.H. Prins Bernhard

Als een princes ten huwelijk rijdt,
Wat wonder valt er meer te stichten,
't Is in het donkerst van den tijd
En 't schittert overal van lichten,
Een bruidspaar wisselt gouden ringen,
En zie: het wintersche seizoen
Bloeit van de sneeuwwitte seringen
En staat van huis tot huis in 't groen.
Maar of al 't licht van Holland brandt,
't Is licht van kaarsen, die gaan rooken;
Er is een hooger licht ontstoken,
Van vuur, geschapen door Gods hand.

De ster, waar in een donkere nacht
Lumey zijn stuurman koers op zette,
Die zonder op gevaar te letten
Den Briel in 's prinsen handen bracht;
De ster, die 't ebbenhouten kruis
Dat Egmond en dat Hoorne kusten
Verlicht heeft, en hen voerde thuis
Naar de overwal van alle kusten;
De ster, waarbij men eens in Leiden
Heeft uitgezien en afgewacht
Totdat de prins hen kwam bevrijden,
Zij staat boven dit huis, vannacht.

Bij die ster is de trouw bewezen
Die nu spreekt uit het licht en 't groen,
Dit is een eeuwiger seizoen,
Dat voor geen winter hoeft te vreezen.
Van dien glans kunnen wij slechts schijn
En weerschijn in het land ontsteken,
Het diepst wat in een hart kan zijn
Is 't moeilijkste om uit te spreken.
Zoo zij dit feest, een korte vlam,
Maar aan een dieper vuur ontstoken
Het gaat voorbij, de kaarsen rooken,
Het vuur is grooter dan de vlam.

Princes, indien wij niet geloofden
Dat God de goede vorsten stelt
Gelijk de ster boven het veld
Die ons den grootsten vorst beloofde,
Dan hadden woorden weinig zin
Maar uw geslacht deed ons gelooven
Het schiep dit land vanaf 't begin
En stelde ons deze ster te boven.
Wil zoo, bij al het licht van 't land
Eén ding gelooven in vertrouwen,
De ringen aan uw beider hand,
Daar gaat gij God en 't volk mee trouwen.

J.W.F. WERUMEUS BUNING

Hollands fout in Indië

Het jaar 1937 heeft zich gunstig ingezet. De blijde Oranjefeesten toonden in alle deelen van het Koninkrijk een verrassend éénheidsgevoel; economisch is de wereldconjunctuur verbeterd, ook voor Nederland en vooral ook voor de Indische exportproducten; de devaluatie bracht ontspanning en stimuleering van economisch leven; bij de stemming over de defensiebegrootingen in het parlement, maar niet alleen daar en op dit moment, is een ontwikkeling waar te nemen, die ‘een zeer belangrijke versterking van de volkseenheid’ zou kunnen beteekenen. Ware het niet, dat de internationale toestand zoo bedenkelijk blijft, dan zou men geneigd zijn voor een oogenblik werkeloosheid, nationaal socialisme, communisme en buitenland te vergeten en zich te koesteren in een zekere tevredenheid.

Is dit moment nu de goede tijd om te spreken van Hollands fout in Indië? Ik meen van ja. Ook nu, juist nu, in een betrekkelijk rustige sfeer, is bezinning mogelijk over de belangrijkste grondslagen van ons koloniaal beleid, over de vraag of Holland in Indië den goeden weg ging en gaat.

Het eerste wat daartoe noodig is is inzicht in wat er in deze jaren in Indië geschiedde.

I

Indië is nu anders dan vroeger; het kwam in 1929 een geheel nieuw tijdperk binnen. In de Indische geschiedenis van de laatste honderd jaar zijn een viertal perioden te onderkennen. De eerste is die van het cultuurstelsel, dus tot ongeveer 1870. De tweede loopt van 1870 tot 1900; het land is opengesteld voor persoonlijke ondernemingen; de Regeering neigt tot liberaal laisser faire. De derde periode zet in omstreeks 1900 met den tijd van Van Heutsz;

het wordt de periode van het onpersoonlijk grootbedrijf; de Overheid bezet de buitengewesten en zet op Java de ethische politiek en de decentralisatie in. Sinds 1929 is Indië in de crisis.

Anders dan men wel eens gemeend heeft gaat de werkelijke ontwikkeling van Indië in deze eeuw allerminst in de richting van het rijp worden van een vrucht, die zal afvallen. Integendeel, de kolonisatie wordt steeds intensiever, het aantal Nederlanders per 1000 inwoners stijgt, dat is ook zoo met de hoeveelheid belegd kapitaal en de hoeveelheid door Westersch bedrijf geproduceerd goed; de kolonisatielijnen, om die nu zoo eens te noemen, buigen telkens verder op. Sinds 1929 echter buigen vele lijnen neer.

Datgene, waarin Indië zich van andere landen onderscheidt is samen te vatten in drie kwalificaties. Indië is heterogeen, het is volkrijk, het is arm.

Een scherpziend Franschman heeft bij een poging om het karakter van de verschillende deelen van de wereld te kenmerken, Indië niet ten onrechte ondergebracht niet met Engelsch Indië, wèl met Ceylon en het tropisch deel van Zuid-Amerika. Niet ten onrechte, want ook deze laatsten zijn landen met een millioenenbevolking op koeliepeil en daarboven een geheele maatschappij van deels verschillend ras en met hoogeren levensstandaard. Zou men de inkomens der inwoners van Indië - en hetzelfde geldt voor hun ontwikkeling of hun macht - grafisch kunnen voorstellen door streepjes met de hoogste in het midden, dan zouden die samen als beeld van geheel Indië steeds een zeer breede, lage, bijna rechthoekige figuur vormen, waar evenwel een smalle, scherpe en reëel niet hooge, maar naar verhouding zeer hooge, punt boven uitsteekt. Bij andere landen wordt de punt veel breeder en naar verhouding niet zoo hoog en, als men verschillende rassen in verschillende kleuren in de grafiek zou aangeven, niet zoo bont.

Over dit Indië nu stormt de wereldcrisis. Crisis is eigenlijk geen goed woord. Crisis beduidt dieptepunt van een ziekte, die voorbij gaat. Men behoort veeleer van een tijd van overgang te spreken. Ook na de Napoleontische oorlogen kwam de 18e eeuw niet meer terug en de tijd van nu woelt dieper dan de Fransche tijd; ook doorwoelt de tijd van nu niet alleen Europa, maar de geheele wereld. Er is veel, dat niet verandert en dat is gelukkig en het is zelfs essentieel. Maar er is een nieuwe en geweldige techniek bij

gekomen een nieuw verkeer, nieuwe idealen, nieuwe staten, een nieuwe rechtsorde. In een kleiner geworden wereld waarin alles feller tegenover elkaar staat dan vroeger, zijn Nederland en Indië vrijwel de eenige landen, die in de laatste 25 jaren geen oorlog of geen revolutie hebben gekend; het zijn beide uitzonderingen, kleine eilandjes van rust in een groote, woelige, soms kokende zee.

Toch is ook Indië natuurlijk beroerd, economisch, politiek en in zijn verhouding tot andere landen; natuurlijk trof dit alles ook de menschen zelf in hun denken en voelen en hun onderlinge verhouding.

II

Economisch spitst zich de wereldcrisis in den geweldigen vooruitgang der techniek, de concurrentie van Azië, het zeer vèrgaand staatsingrijpen. De ontwikkeling van de techniek loopt die van de sociale ordening verre vooruit; daarin is wel eens de bron van alle kwaad gezien. Onbegrijpelijk is dat niet en ook ligt er een kern van waarheid in de paradox dat de economie van de 20ste eeuw de leer is van den overvloed, terwijl die van de 19e nog was de leer van de schaarschte, van het voorkomen van schaarschte. Theoretische economie is niet meer mogelijk zonder naast de drijfveer van het eigenbelang den invloed te beseffen van gemeenschapszin, offervaardigheid en haat. Eén blok van landen van Italië tot Japan houden, na het fantastische staatsingrijpen in den oorlog, een stevig stuk oorlogseconomie vast. Oorlogseconomie beteekent onder meer offers en geestdrift om de nieuwste techniek te gebruiken voor eigen, desnoods niet direct rendabele, productie. Wel gaan in het kleiner geworden democratisch deel der wereld steeds weer stemmen op voor vrijheid, maar duidelijk is noch de weg naar vrij economisch leven, noch het nut ervan. Een econoom als Keynes verklaart, dat een toekomst van algemeene autarkie plus dumping denkbaar en zelfs nog zoo slecht niet is. Hoe dat echter zij, in '29 kwam de algemeene depressie en zij trof ook Indië.

Zij deed dat in drieërlei proces. Allereerst in de productie. In het algemeen bleven de uitgevoerde hoeveelheden vrijwel gelijk, behalve voor de tabak en de suiker, maar van alle produc-

ten daalden de prijzen. Slagen die de exportbedrijven troffen, deden indirect schade aan veel secundair bedrijf, ook aan de Overheid. Indië verweerde zich door versobering, door reorganisatie, door restrictie; verder door nieuw vooral binnenlandsch bedrijf: Nederlandsch-Indisch fabrikaat. In het geheel echter heeft Indië in 1936 belangrijk minder productie dan in 1929.

De opleving doet nu een plotselingen goudstroom vloeien naar de bezitters van exportproducten, en van dien stroom druppelt heel wat af voor overig Indië, doch vrij zeker is, dat ook in 1937 de hoeveelheid te verbruiken goederen, behalve in de rubberstreken, nog ver zal liggen beneden het peil van de jaren vóór 1929.

Een tweede teekenend proces was de ineenstorting van het perfectionisme en de groei der schulden. Onder perfectionisme wordt verstaan het te fraai opzetten van iets; een opzet met zóóveel rompslomp, dat het nadeel het voordeel verslindt. De verwachtingen waren in den tijd vóór 1929 te gunstig, en het personeel te hoog betaald. Men was te optimistisch geweest. Indië was niet meer een land van belofte, het was een land, dat zijn beloften niet kon houden. Het moest rente betalen van kapitaal, dat niets meer opbracht en pensioen voor diensten, die niet genoeg hadden opgebracht.

Dubbel slecht werkte dit alles, doordat de schulden buiten Indië waren opgenomen. Schulden die buiten het land betaald moeten worden, drukken in slechte tijden bijzonder zwaar, immers de betaling stimuleert geen consumptie en geen bedrijf binnenslands. Zoo was het in Indië.

Het derde proces was de waardevermeerdering van het geld. Die werkte zeer ver door. Natuurlijk waren de andere oorzaken van depressie primair, maar de waardeverandering van den gulden heeft de gevolgen stellig meer dan verdubbeld. Daarmee wordt niet ontkend dat zij ook voordeel bracht. Waardevermeerdering van het geld beperkt activiteit, dus ook verkeerde activiteit, dus ook perfectionneering. Zij beperkt voorts, zij het op zeer harde wijze, de consumptie, doordat de ontslagenen niets meer kunnen koopen. De ervaring bevestigt noch de theorie van l'avare, die op het voer van zijn paarden versoberde tot zij stierven, noch die welke het heil verwacht van een zoo groot mogelijke consumptie. Zoowel voor een gemeenschap als voor een persoon

kan in versobering voordeel liggen, en voor Indië was dit zoo.

De waardevermeerdering van het geld stimuleert echter de consumptie bij al degenen, wier inkomen minder daalde dan de prijzen. Zoo waren er in Indië ook; er was hier en daar extraconsumptie die geen economisch voordeel bood. Den doorslag geeft echter het feit, dat de waardevermeerdering van het geld de productie remt; zij legt daar als het ware boete op. Daardoor werd het schijnbaar en betrekkelijk voordeel voor Indië, dat het Indisch bedrijf tijdelijk zeer weinig dividend naar Holland zond, geheel overschaduwd door het nadeel, dat het in Indië blijvend deel van de ondernemingsopbrengsten relatief en reëel sterk daalde. Ondanks het inderdaad gevaarlijk perfectionisme was en is het arme en sobere Indië bij elkaar toch waarlijk veel meer productie- dan consumptieland. Voor de productie nu bracht de monetaire politiek meer kwaad dan goed.

Bovendien trof dit derde proces Indië nog in zijn vermogen. Van de door Indië te kwijten schulden steeg niet alleen de waarde van elken gulden, doch bovendien het aantal van die guldens. Indië was het eenige debiteurenland ter wereld, dat goudland bleef en dat niet geheel of gedeeltelijk zijn schulden repudieerde of op een of andere wijze zijn munt in waarde deed verminderen.

In dit alles bracht de devaluatie verandering ten goede, doordat in één slag èn het bedrijfsleven meer rendabel werd èn de exportproducten sneller in prijs stegen dan de importgoederen. De schulden - die bovendien gelukkig geconverteerd werden - verminderden in reëele beteekenis. Het voornaamste is de diepgaande stimuleerende werking. Doch een onmiskenbaar en buitengewoon nadeel stond daar tegenover: plotseling vloeide een zeer groot deel van de in guldens uitgedrukte waardevermeerdering van exportproduct uit het land. Het is op tientallen millioenen te becijferen. Wel betalen de schuldeischers buiten Indië ook mee, doch de waardevermindering van hun vorderingen is veel minder dan de waardevermeerdering die wegvloeit. Zoo heeft de op zich zelf heilzame devaluatie voor het kapitaallooze Indië allereerst een vrij groote betaling beteekend; een betaling, welke de Regeering niet heeft beperkt dan door een kleine fiscale heffing.

Een gelukkig gesternte heeft gewild dat de devaluatie vrijwel samenviel met een opleving der conjunctuur. Het doet echter niet

af aan het feit, dat het financiëel zwakke Indië, dat in zijn passiviteit eerst al meer nadeel dan voordeel had gehad van de waardevermeerdering van het geld, thans ook bij de waardevermindering begon met een offer te moeten brengen door een stevige uitkeering ineens aan Hollandsch, Engelsch en ander kapitaal.

Verschillend werkten de drie processen in op Overheid, bedrijfsleven en bevolking.

Voor de Overheid was het een zware taak, zich aan te passen in het economisch zooveel zwakker geworden milieu. Voor de landsmiddelen was de crisis kortweg verwoestend. Dat haar inkomsten tegelijk met alle andere prijzen daalden, is begrijpelijk. Het was echter tevens bedenkelijk, omdat de uitgaven niet zoo snel meekonden; de salarissen gingen niet met 50 of 60%, maar eerst slechts met 25 à 30% naar beneden; de bedragen aan rente daalden eerst niet, en later niet zooveel als de prijzen. Daarbij kwam natuurlijk een vergrooting van schuld, die ook weer rente eischte.

De waardeverandering van het geld is een beletsel om de dingen scherp te zien; het is niet gemakkelijk om door den sluier van het geld heen te scheuren. Wel geeft een of ander indexcijfer ook geen juist beeld, doch men kan door vergelijking van verschillende indexcijfers een juister beeld benaderen. Voor Indië kan men voor het omwerken der begrootingscijfers verschillende indexcijfers kiezen, b.v. die van de groothandelsprijzen voor exportartikelen, die van de groothandelsprijzen voor importartikelen, die voor de marktprijzen of een combinatie van verschillende van die cijfers. Welke cijfers men echter neemt, één ding komt daarbij altijd met groote duidelijkheid naar voren, dat is, dat de Overheid, ondanks haar krachtig ingrijpen en ondanks het feit dat de uitgaven in guldens daalden, toch in de eerste jaren der crisis een grooter deel van het volksinkomen tot zich trok. Eerst in 1933 buigen de reëele lijnen om, maar in 1936 en zelfs na de devaluatie, voor de overigens slechts in schijn kloppende begrooting 1937, komt men nog niet tot het peil van 1929. De Overheid werd duurder, relatief en reëel; aangepast werd zij niet. De hier beschreven gang van zaken is natuurlijk niet specifiek Indisch, maar daarom voor Indië niet minder belangrijk.

Voor de personeelspolitiek beteekende natuurlijk een salarisvermindering van niet 60, maar eerst van 17 en 25%, een reëele

tractementsvermeerdering juist in een tijd, dat het totaal-volksinkomen daalde. In de latere crisisjaren is door allerlei andere regelingen, die neerkomen op een voor velen geheel nieuwe bezoldigingsvoet, vertraagde promotie en allerlei andere beperking van inkomen, voor een groot deel der ambtenaren wel aanpassing bereikt, zeker na de devaluatie. In de eerste jaren na 1929 was dat echter zeker niet zoo, en voor belangrijke groepen blijft het anders. Economisch is de vraag nu eenmaal niet of de ambtenaren krijgen wat hun vroeger beloofd is, doch of Indië de al dan niet uitgestelde bezoldiging der landsdienaren, zooals die nu geregeld is, betalen kan; m.a.w. de vraag is of bij de tegenwoordige tractementen en pensioenen de diensten dier dienaren rendabel zijn. Zekerheid, zelfs waarschijnlijkheid daaromtrent, bestaat ook nu, zelfs nu, nog niet.

Voor een deel werd de genoten reëele traktementsvermeerdering besteed aan het onderhoud van duizenden werkelooze familieleden, allereerst in de Inlandsche en Indo-Europeesche groepen. Er lag daarin een goed stuk armenzorg, doch niettemin werden de reëele Overheidsuitgaven daardoor hooger. Ook armenzorg kost geld. Ook de drastische personeelsvermindering was geen onbetwistbaar voordeel Efficiency is goed maar efficiency is ook werkeloosheid. En vooral waar men verder ging dan het afsnijden van perfectionisme - en paperassenweelde is helaas zelfs nu nog niet verdwenen - was ontslag dikwijls niet alleen hard, maar tevens een oneconomisch vermeerderen van werkloozen met pensioen.

Groote veranderingen voltrokken zich in het stelsel van belasting. In de periode van 1900 tot 1930 was Indië's financieel systeem geheel anders geworden dan tevoren, toen de Overheid uit eigen bedrijven rechtstreeks winst maakte (koffie, opium en tin). In het begin van de 20ste eeuw was de situatie deze, dat grootbedrijven groote winsten maakten, dat zij als het ware welvaartsaccumulatoren, welvaartstorens werden, waaruit de Overheid nam wat zij noodig had. Sinds 1929 was dat veel minder; de Overheid zocht en vond andere belastingen, uiteraard vooral door belasting der massa. Een fraai, evenwichtig stelsel gaf dat niet.

Op allerlei ander gebied moest de Overheid door beperktheid van middelen afzien van allerlei, ook van perfectionisme, maar

helaas van veel meer. Zij kreeg een grooter deel van het volksinkomen, maar gaf daarvoor minder terug. Zij was tot op zekere hoogte verlamd en daardoor niet in staat tot enkele belangrijke noodzakelijkheden, tot kolonisatie b.v. en tot, wat van Gijn eens genoemd heeft 'de productie van veiligheid'. Voor Indië hoort daar tegenwoordig bij het bezetten van de nog onontgonnen buitengewesten; het kleuren van de witte plekken op de kaart.

Wel deed de Overheid wat zij kon. Het geheele economisch peil was gezakt door de boven beschreven processen, maar op dat lagere peil werd hard gewerkt Er kwamen geheel nieuwe al dan niet van Regeeringswege gestimuleerde steunvoorzieningen; goed werkte de maatschappij voor individueele werkverschaffing en niet te vergeten de van Inlandsche zijde zeer gewaardeerde door mevrouw De Jonge in het leven geroepen 'A.s.i.b.'.

Economisch was alle activiteit op het lagere niveau natuurlijk niet voldoende om de alles neerdrukkende invloed van de verandering der geldwaarde op te heffen. Deels omdat men niet direct alles doorzag. Een teekenend voorbeeld van dit laatste is het te groot worden van de kleinste munteenheid; door het uitblijven van den kwart cent bleven millioenen kleine transacties achterwege; dat was en is verkeersstagnatie, stremming van den economischen bloedsomloop. Veel belangrijker echter waren andere consequenties: zoo o.a. dat de waardevermeerdering van het geld de rechten van de crediteuren zoo sterk vergroot. Dat beïnvloedt de productie. Wat Indië noodig heeft, zoo formuleerde het een bekwaam bankdirecteur, dat is vóór alles goedkoope vracht en kracht. Juist hier echter werd de gouden gulden tot een looden last. Ondanks alle activiteit en het vele organisatorische en stimuleerende werk, dat verricht is, ondanks de zeer gewenschte conversies die tot stand werden gebracht, maakte het handhaven van den gulden, dat men de door Indië gevolgde crisispolitiek moet kwalificeeren, niet als activiteits-, als productiepolitiek, maar als bezits- en crediteurenpolitiek. En dat werkt voor dit actief productieland ver door.

Het grootbedrijf als geheel bleef in de crisis intact; het werd grondig versoberd en daardoor in vele gevallen ondanks verlies versterkt. De positie is echter zeer sterk veranderd.

In de vorige periode was de verhouding deze, dat de ondernemingen in Indië werkten en er welvaartstorens werden, waarbij

de Overheid zorg droeg dat de bevolking in haar transacties met de ondernemers ‘niet verloor’; dat, als de bevolking haar arbeid of haar gronden leverde, zij een behoorlijke geldelijke vergoeding daarvoor kreeg. Van dat geld kon de bevolking zoo goedkoop mogelijk ingevoerde goederen koopen.

Die gang van zaken werd nu plotseling ruw verbroken. De geboden werkgelegenheid verminderde natuurlijk zeer. Daar kwam nog een andere verandering bij. De grootbedrijven zijn thans - anders dan zeven jaar geleden - geheel afhankelijk van de Overheid geworden. Voor de suiker is deze afhankelijkheid, die aan de resteerenden een monopolie geeft, en den invoer van suiker verbiedt, wel zeer duidelijk. Maar ook de scheepvaart en de aardolie, rusten op concessies waaruit een door de Overheid geschapen of geduld monopolie voortvloeit; ook zij hebben binnen den Archipel zeer veel hoogere prijzen dan daarbuiten. Zoo kent ook Nederlandsch-Indië voor drie van zijn belangrijkste bedrijven de autarkie plus dumping. Bovendien berusten de Nederlandsche importhuizen voor een groot deel op Overheidsingrijpen, terwijl de exportproducten, die als bestaansvoorwaarde de restrictie kennen, eveneens geheel afhankelijk zijn van de hulp der Overheid. Van vrij economisch leven staat dit alles ver af en moet het ver af staan, ook na de opleving.

Door de Overheidsinmenging worden de directe inkomsten der bevolking ten bate der ondernemingen beperkt. Dit zegt allerminst, dat de ondernemingen minder nuttig zijn, integendeel, ook voor Indië zijn in den nieuwen tijd grootbedrijven meer noodzakelijk dan ooit. Het zegt alleen, dat de politiek ten opzichte van de ondernemingen, een politiek die indirect aan het geheele land en ook aan de bevolking onschatbare voordeelen moet brengen, eischt, dat direct aan de bevolking offers worden opgelegd. Dit maakt ons geheele kolonisatie-systeem en dus zoowel Overheidswerk als bedrijfsleiding meer gecompliceerd en moeilijker dan vroeger. Het brengt Overheid en ondernemers samen en geeft beiden nieuwe verantwoordelijkheid. Reeds thans is het bezwaar niet denkbeeldig, dat ambtenaren of diensten geneigd zijn tot noodelooze bemoeienis. Bovendien kan men van ondernemerszijde de slechts in het publiek belang te verleenen overheidshulp als een recht gaan beschouwen, dat geen tegenprestatie vergt. Doch verblijdend is het dat in Indië her-

haaldelijk zakelijk bevredigende samenwerking heeft plaats gehad.

Voor de bevolking als geheel is de crisis natuurlijk moeilijk geweest. Wel waren er rubberstreken, waar men weinig verliezen leed en waarheen nu soortgelijke winsten vloeien als naar aandeelhouders. Zelfs waren er op Java districten waar het vrij goed bleef en sommige categorieën van landsdienaren, o.a. de soldaten, kregen hoogere reëele inkomsten. Dat maakte dat, de geheele crisis door, toch altijd nog goederen voor Inlandsche 'weelde' werden geïmporteerd als zalm in blik en Japansche fietsen. Maar de Inlandsche samenleving als geheel, vooral die op Java had het slechter dan te voren. Het secundair bedrijf dat wegviel, was vooral Inlandsch bedrijf. Dat de Overheid en dat het monopolie-bedrijf tenslotte aan inkomsten moesten worden geholpen, kwam op de bevolking neer. Relatief, vaak reëel, beduidde het duurdere vrachten, duurdere olie, duurder zout, duurdere suiker, duurdere kleeren, meer belasting, minder inkomen. Dit alles bleek uit dagelijksche ervaring en duizend berichten uit de binnenlanden, uit de goudafvloeiing, uit de importcijfers, die - mits met verstand gelezen - altijd een goed middel zijn om de welvaart te schatten. Het deel van het maatschappelijk inkomen, dat aan de bevolking toeviel, werd van vier kanten gedrukt. Ten eerste door gedeeltelijke onverkoopbaarheid, slechtere ruilvoet van Inlandsche producten en diensten tegenover alle niet Japansch importgoed; ook de contingenteeringen komen neer op een subsidie aan de Nederlandsche bedrijven, al drukt die in verhouding tot de andere lasten niet het zwaarste. Ten tweede eischt de staat meer belasting, en ten derde de monopolie-bedrijven hoogere prijzen. Ten slotte beduidde de verhooging van de reëele rentebedragen, die Indië moet opbrengen, dat voor betalingen aan de Inlandsche bevolking minder beschikbaar kwam.

Vergelijkt men den toestand met 1914, dan is sindsdien de bevolking toegenomen, maar men produceert ook meer voor binnenlandsch gebruik. Het is altijd moeilijk om vergelijkingen te maken, maar zou men bepaald een antwoord vragen, dan meen ik voor mij, dat afgezien van enkele zeer zwakke plekken, de toestand als geheel niet slechter werd dan in 1914. Anderen echter meenen, dat dit wèl zoo is, vooral dan in die zwakste streken. Vergeleken met 1929 echter, acht ieder den toestand dui-

delijk achteruitgegaan. Ondanks het feit, dat de voedingsmiddelen niet minder waren dan in 1929, kwamen door het lamleggen van de distributie sommige streken aan of over den rand van hongersnood. De opleving, vooral de goede oogst van '36, neemt dat gevaar natuurlijk nu weg..

Sumatra en Borneo van de eene zijde, van de andere zijde Java, liepen in levenspeil en geheele economische structuur nog verder uiteen. De tegenwoordige rubberhausse verwijdt dien afstand nog.

De conclusie? Mr. Hart, de Indische Directeur van Economische Zaken gaf er een in 1936 in een persgesprek te Amsterdam: ‘Indië is straatarm, maar het is aangepast’. De rake woorden waren niet geheel juist; zij waren voor dat oogenblik te gunstig. Want Indië was inderdaad zeer arm maar het was niet geheel aangepast en de schulden aan Holland waren geweldig verzwaard. Hollands aan Indië opgelegde monetaire politiek van den gouden gulden was op dat moment ongeschokt en bleef drukken op productie en aanpassing.

Inmiddels kwamen na Harts uitspraak een conjunctuurverbetering, de devaluatie en een goede oogst op Java. Natuurlijk is daardoor veel verbeterd en verblijdend veranderd, de lijnen gaan weer omhoog. Vier groote rubbergewesten op Sumatra en Borneo en ook enkele andere streken kan men niet arm noemen en vele Indische ondernemingen zijn het ook niet meer. Toch zou het dwaasheid zijn om te vergeten, dat door deze vermeerdering van inkomsten noch de armoede van Java en de groote Oost, noch het niet aangepast zijn, noch de geweldige schuldenlast van het land verdwenen zijn.

Inmiddels is er gelukkig vraag naar Indische producten en beletten onze restricties dat de op die producten te behalen winsten uitsluitend toevallen aan distributie elders. Steeds ligt in Indië de arbeidskracht van millioenen gedeeltelijk ongebruikt. Rubber ligt er voor eigen gebruik en voor proeven in onbegrensde hoeveelheid. Nooit is nog nagegaan wat goedkoope benzine voor Indië zou kunnen beduiden. Nog altijd zijn hoogere rijstoogsten denkbaar.

Gemakkelijk te exploiteeren zijn zulke mogelijkheden echter niet; ook vroeger zijn immers vaak groote kapitalen in het land gestoken en verloren. Gevaar dreigt natuurlijk steeds in nieuw per-

fectionisme, mede door het voorbeeld van het zeer veel grooter perfectionisme dat in Nederland bestaat en bleef bestaan. Ten slotte zal natuurlijk een op export steunende welvaart afhankelijk zijn van de pijnlijke verrassingen welke een koortsachtig groeiende techniek en de willekeur van een moeilijk berekenbaar buitenland kunnen brengen. Stellig echter biedt de ingewikkelde verwarde wereldeconomie van thans Indië kansen.

III

Tegelijk met economische veranderingen ondergaat de wereldpolitiek een crisis, de crisis van de democratie, ja, van alle gezag. Te eener zijde verval van innerlijk gezag, ter andere 'Wendung zum totalen Staat' en 'Seelenführung' naast organisatie als eerste staatsplicht. De twintigste eeuw heet die der psychologie, en nu moge mercantiele of politieke hanteering van psychologie (of, wil men het eenvoudiger zeggen, reclame en demagogie) niet aantrekkelijk zijn, belangrijk zijn zij wel. Mussolini, Hitler, Stalin, maar ook Roosevelt appelleeren op diepe menschelijke instincten; voor hun volken zeker op diepere instincten dan die waarop liberalisme en sociaal-democratie den staat bouwden of wilden bouwen. Ook in democratieën groeit overigens een krachtiger begrip van gezag.

In tijd van vrede is er mogelijkheid van grootscheepsche regeeringspropaganda; film en radio doen plechtigheden, sprekende daden en groote werken leven voor de massa. In tijd van strijd heeft de Overheid door technisch volmaakte machtsmiddelen een sterker positie dan ooit, zoolang zij over een vastbesloten, betrekkelijk kleine groep beschikt. Ook haar tegenpartij weet dat echter.

In Indië vond een radicale wijziging plaats in het optreden der Overheid tegen extremisten, vijanden van den staat. Repressie werd vervangen door preventie. In landen waar verschillende rassen dooreen wonen, ook in koloniën dus, kwamen vraagstukken als deze eerder met hun wortels bloot dan in de westersche democratieën van de negentiende eeuw. Door velen werd preventie dan ook voor Indië reeds vroeger volstrekt noodig geacht. Als men in het Oosten het gras niet kort houdt, ontstaat geen malsche weide, maar een woeste jungle. Blijkens de inaugureele rede van een hoogleeraar in Amsterdam, begint overigens

ook in Nederland de situatie zoo te worden, dat men zelfs in sociaal-democratischen kring mogelijkheden beseft, waarvan men niet droomde in den goeden ouden tijd, toen de democratie nog een zeer beperkte democratie was. Dit alles is niet zoozeer een kwestie van vooruitstrevendheid of niet-vooruitstrevendheid, dan wel van kennis van feiten en zaken, kennis van het land. In Indië zou ook een linksch bewind onhoudbaar zijn zonder het handhaven van straffe grenzen.

De werking van het tegenwoordige preventieve stelsel is verstrekkend en zegenrijk. Van belang is daarbij, dat de vrijheid tot allerlei andere acties dan gezagsaantasting, dus tot sociaal, wetenschappelijk of cultureel werk, in zijn vollen omvang blijft bestaan, ook de vrijheid tot elke critiek, voor zoover die geen opruiïng inhoudt. Dit is een wezenlijk verschil met den fascistischen of communistischen staat. Wat beperkt wordt is alleen de vrijheid tot opstand of tot de voorbereiding daarvan, een vrijheid die overigens in de heele wereld slechts daar mogelijk is waar de wil tot opstand ontbreekt.

Natuurlijk hangt de politieke rust ook samen met de economische crisis. Groote armoede drukt neer; er is geen geld voor leiders en - gelukkig - beschouwt ieder de moeilijkheden als een ramp van hoogerhand, die b.v. duidelijk ook de suiker treft. Bij dalende conjunctuur valt alle vertrouwen in den invloed der leiders en hun voorspellingen weg en bovendien voor die leiders zelf vaak ook de kans op al dan niet materieel gewin. Zoo ooit, dan is in den laatsten tijd gebleken, dat de ietwat goedkoope theorie, als zou het slechter worden van den economischen toestand een opstand moeten veroorzaken, onjuist is. Gevaarlijke opstand - wel te onderscheiden van relletjes - ontstaat slechts, waar, naast diepgaande ontevredenheid, kracht bestaat en waar men mogelijkheid van slagen aanwezig acht. In Indië bleef de ervaring niet waardeloos, en vrij algemeen wordt ingezien dat juist de komende oplevende conjunctuur meer mogelijkheid van onrust en actie, ook van onwettige actie, mede brengt dan de voorbije tijd van nood. Dat is geen argument tegen welvaartbevordering; het is wel een argument om te waken dat welvaartbevordering vrij blijve van bedenkelijk avontuur.

Het preventieve stelsel beduidt allerminst vermindering van contact tusschen Overheid en maatschappij. Integendeel de

Overheid luistert scherper dan ooit en uit zich meer. Al de bekende organen en middelen tot meeningsuiting, vertegenwoordigende raden, de pers, vereenigingen en vergaderingen, partijen, uniformen hebben vrijwel altijd meer dan enkelvoudige werking en doel. Naast spiegel der publieke opinie - in Indië: der in allerlei waterdicht afgeschoten vakjes verdeelde zeer uiteenloopende publieke opinie - kunnen zij verspreider zijn van gedachten, ook van slechte gedachten en tenslotte raadgever, rem en middel voor de Overheid. Dit alles werd in de afgeloopen jaren door de Regeering scherper beseft, dan toen in vroegere perioden de neiging heerschte - ten onrechte - meer over te laten aan wat het vrije spel van maatschappelijke krachten werd geacht. Wat daarmee tot uiting zou komen zou veelal noch zeer maatschappelijk, noch krachtig, noch zelfs vrij zijn. Het ware bedenkelijk als het meer werd dan spel.

De pers heeft in deze jaren een bijzondere plaats en beteekenis gehad. In Indië is die, voor elk deel der samenleving, anders dan in Nederland. Nederland is trouwens een eiland, waar woorden als persvrijheid en persinvloed een andere beteekenis hebben dan waar ter wereld ook.

De Indische pers wordt deels, evenals een eeuw geleden de West-Europeesche, bedreven ‘by gentlemen for gentlemen’; deels wordt zij massapers met al het bedrijf dat daarbij hoort. De Nederlandsche pers gaf een tè Regeeringsgezind beeld van de meening harer lezers; bij de Inlandsche pers is het andersom. Almachtig is de pers ook in Indië niet, al gaat haar invloed nu en dan vrij ver. In de crisis was in Indië, waar men in de centra in kleinen kring zoo dicht op elkaar woont, de situatie niet altijd ideaal. Dooreengenomen echter heeft de pers in die jaren een voor de Regeering zeer gunstige en ook voor de maatschappij goede werking gehad, doordat zij overheid en publiek samenbracht en een geest van soberheid hielp scheppen.

Merkwaardig bleek naast de verminderde politieke actie van vereenigingen, de zonder veel ophef gehanteerde mogelijkheid van (thans weer modern geworden) indirecte propaganda voor de Overheid. Van oudsher is in het Oosten begrepen en toegepast wat thans in Europa ook weer wordt hersteld. Wat zijn de oude hormat, wat zijn tal van oude vormen en gebruiken anders dan duidelijke middelen om de massa te doordringen van de waarde

en de kracht der Overheid? In het betrekkelijk korte rationalistische tijdperk, dat achter ons ligt, een tijd vol van wat van Vollenhoven eens - in ander verband - 'verlichte bekrompenheid' genoemd heeft, heeft men dit niet altijd begrepen. Men schafte de pajong af en ontnam den Regent zijn boven-ambtelijken luister. Alleen financieel bracht dat al geen groot voordeel, omdat die pajong en die luister tenslotte niet zoo duur zijn. Zoo ergens echter dan blijkt in dezen tijd op dit gebied de waarheid van de uitspraak, dat de traditie vaak oplossing geeft voor al die dingen, waarin het verstand te kort schiet. En op het gebied van pers, film en radio liggen nu nieuwe mogelijkheden. In een koloniale samenleving zullen steeds groote voorzichtigheid, takt, kennis van zaken en werkzaamheid geboden blijven, maar niettemin is de toestand gansch anders dan tien jaar geleden. 'Volkslectuur' b.v., het bekende nuttige Regeeringsbureau, krijgt ander perspectief. Verscheen in Nederland niet 'Het Werkende Land'?

Het Overheidsapparaat, het geheele ambtelijk en militair bestel veranderde ook sterk. Het begrip van den nood der tijden drong steeds verder door; de muiterij op de Zeven Provinciën veroorzaakte een geweldige reactie; tucht, orde, plichtsbesef, offervaardigheid namen kennelijk toe. Dit alles was verblijdend, al zou het gevaarlijk zijn te miskennen dat hier en daar slechte plekken bleven, en al zal het moeite kosten om na de conjunctuurwending, welke de landsdienaren ineens in relatief ongunstige positie, brengt de gezonde spanning te behouden.

Eén onderdeel van de ambtelijke organisatie zij hier iets uitgebreider behandeld: het oude Binnenlandsch Bestuur. Dat had in de laatste decennia moeilijkheden gekend door den geleidelijken groei van andere diensten en van 'gedecentraliseerde' locale ressorten, bovendien door de klove, welke vooral sinds de z.g. ontvoogding op Java tusschen Nederlandsch en Inlandsch B.B. was ontstaan. Door de crisis kwam in deze processen een niet ongezonde keer. De noodzaak om ook, ja juist voor de toekomst, in de administratie plaatselijke knooppunten van gezag en overzicht te houden, bezet door speciaal opgeleide 'sociale ingenieurs', deed zich gelden. Een 'taakverdeeling' - het rustige woord houdt anders dan 'ontvoogding' in dat beide deelen van het B.B. blijven bestaan - kwam nog onder Gouverneur-Generaal De Graeff tot stand en opende een gaarne gebruikte mogelijkheid

om ver van de sferen van volksraad en vakvereeniging de klove tusschen de corpsen te versmallen. De veranderde publieke opinie kwam het B.B. ten goede ook in de Inlandsche wereld. Zij vergemakkelijkte de eigenaardige werking als stootblok, welke de B.B. corpsen, Nederlandsche en Inlandsche allebei, altijd hebben gehad en moeten hebben doordat zij voor de bevolking houding en politiek der Regeering aannemelijk maken en als het ware opvangen.

In den moeilijken tijd van nu, met de ingewikkelder verhouding tot westersch bedrijf en nieuwe lasten voor de bevolking, blijkt de gunstige werking van het dubbele corps meer dan ooit. Steeds kan vermeden worden dat onaangename dingen naar de ééne of naar de andere zijde nog erger worden door het rasgevoel. Dat heeft een diepgaand verzoenend effect, nog vermeerderd door de dankbare taak tot verzachting van nood.

Voortreffelijk was de gedachte om in crisistijd een bestuurshervorming door te voeren. De geheele wereld en dus ook Indië onderging en ondergaat structuurwijziging. De figuur van een bestuurshervorming, die moest worden uitgesteld wegens de tijdsomstandigheden was belachelijk geworden; er was iets anders noodig. Tweeërlei beginsel vroeg om behartiging: eenvoud en eerlijkheid in de nieuwe wetgeving; soberheid en beperking in den administratieven opzet. Van Vollenhoven's laatste artikel ‘Old Glory’ was een hartstochtelijk pleidooi tegen het ‘knipoogjes’-bestuur, dat tot nog toe noodig is omdat de bepalingen niet passen. Schriecke's ‘Nieuw Bestek’ was een strak richtsnoer tot soberheid. Helaas is de gelegenheid tot het scheppen van een eenvoudigen nieuwen opzet slechts zeer gedeeltelijk gebruikt. Meer dan op wat veranderd Indië noodig heeft - en niet noodig heeft - werd gelet op wat vroeger, in geheel andere omstandigheden, in de Kamer was beloofd, en zelfs dat is die in zoo gansch andere levende sfeer Kamer niet genoeg geweest. Gelukkig bleef gehandhaafd, dat slechts de beschikbare middelen de grondslag der hervorming konden zijn. Dat kan winst zijn als nu slechts andersom tegen plaatselijke overdaad wordt gewaakt. De mogelijkheid van groote provincies is gelukkig niet van de baan. Die kunnen van verre goede werking zijn. De buitengewesten zijn in tal van opzichten zoo geheel anders dan het oude Java met zijn millioenen dessalieden, tienduizenden Indo's en

Inlandsche intellectueelen, zijn cultuur, zijn centra en zijn armoede, dat het, nu alle verschillen nog duidelijk groeien, in beginsel absurd zou zijn een bestuursstelsel te willen toepassen dat alles over één kam scheert. Op dezen grond steunt ook de gedachte, het zeer uitzonderlijk land Nieuw-Guinea in nog uitzonderlijker positie te brengen. Aan de mogelijkheid en wenschelijkheid dat die min of meer zelfstandige deelen met elkander, gescheiden samengaand, een economische eenheid vormen, doet zelfstandig bestuur eer goed dan kwaad.

In het centrum van Indië's Regeering bracht de crisis drieërlei verschuiving: vermindering van den reëelen invloed van den Volksraad, nauwer contact van Overheid en grootbedrijf; vermeerdering van den invloed van Nederland.

De Volksraad had een moeilijken tijd; de verschuiving gaf natuurlijk wrijving. De Volksraad heeft, als elk vertegenwoordigend lichaam, neiging zeer sterk te zien naar direct belang van bepaalde werknemers en zeer gaarne te luisteren naar rationalistische nationalistische en gevoelsargumenten. Daarin ligt steeds gevaar, en een koloniale Regeering zal daarom meer dan eens anders moeten beslissen. Dat is niet erg, mits men daaruit nooit afleide dat een Regeering nooit fouten kan maken. Zeker waren er in de afgeloopen jaren gevallen, dat de tegenstelling meer lag tusschen Hollandsch en Indisch belang dan tusschen goed en slecht.

Als spiegel der publieke opinie was de Volksraad niet altijd ideaal. De sfeer is er wel eens sterk verschillend met die van de Indische samenleving: soms meer bewogen; soms meer verzoenend. Voor de Regeering is het een kunst te ‘vertalen’ wat de Raad zegt. Maar desondanks geeft de Raad iets, wat geen pers en geen Regeeringsapparaat geven kan. ‘Schildwacht der publieke opinie’ is de Volksraad eens genoemd door een der bekwaamste Regeeringsgemachtigden die Indië gekend heeft, den tegenwoordigen Vice-President van den Raad van Indië Van den Bussche. En nu mogen toon en woordkeus van den schildwacht wel eens onaangenaam zijn; het is goed dat hij er staat. Voorts is de Volksraad de plaats waar de Regeering zich uiten kan. Ten slotte heeft de Volksraad - anders dan de Nederlandsche Staten-Generaal - niet alleen den ernst van de crisis zeer tijdig onder-

kend, doch èn in bezuiniging èn in gezagsversterking èn inzake defensie voortreffelijk meegewerkt.

Inmiddels is onmiskenbaar, dat de Raad aan beteekenis verloor. Deels omdat hij naast de goede meer dan eens kennelijk onjuiste beslissingen nam, die het lichaam zelf schaadden. Anti-parlementaire stroomingen in de Nederlandsche samenleving brachten een deel der pers tot het vaak en gaarne aanvallen van den Volksraad. Bij het contact tusschen Regeering en Volksraad ging in vele spoedmaatregelen de invloed van den Volksraad achteruit; volkomen fictieve begrootingen hollen het budgetrecht uit. Zoo juist heeft het Nederlandsche Parlement ondanks een verklarende publicatie van den toenmaligen Regeeringsgemachtigde en ondanks een op Buys en de Savornin Lohman steunend betoog van Oud-Minister De Geer, aan den Volksraad het indertijd min of meer plechtig geschonken, in jarenlange conventie nooit misbruikte interpellatierecht ontzegd. Het vertegenwoordigend stelsel heeft den wind niet mee.

Het toenemend contact met Holland werd bevorderd door de betere techniek. Het ging gepaard met een toenemend Hollandsch overwicht. Geweldig was voor Indië tenslotte de invloed van de monetaire fiscale en financiëele politiek, welke ten slotte in Holland door Holland werd vastgesteld. Juist daar liggen mogelijkheden voor diepgaand meeningsverschil.

De tendens naar nauwere samenhang met het bedrijfsleven accentueerde dat verschijnsel, omdat eveneens bij dat bedrijfsleven de moderne techniek het zwaartepunt meer naar Holland verplaatste. Er is een zeer onjuist woord van Cavour dat de slechtste kamer nog altijd beter is dan de beste antichambre. Zeer onjuist is die uitspraak, omdat contact met derden niet alleen verhelderend en stimuleerend kan zijn, doch onontbeerlijk is. Voor Indië echter liggen bij den stand van zaken, zooals die zich ontwikkelde, de antichambres wel zeer ver van het land: van het vertegenwoordigend lichaam, de pers en de Indische Regeering.

In staatkundig opzicht is dus het gunstig resultaat der crisis dit geweest, dat de voortgang van het extremisme geen onweerhoudbaar natuurverschijnsel bleek, en dat het Overheidsapparaat ondanks pijnlijke beperking een innerlijke versterking beleefde.

In het centrum brachten verschuivingen, die wel heel anders uitvielen dan men tien jaar geleden droomde, wrijving.

IV

Ook Indië's internationale positie werd natuurlijk sterk door de wereldcrisis beheerscht: de crisis van Genève, de verovering van Mandsjoekwo en die van Abessinië. Ook hier nieuwe techniek, die de afstanden verkleint en de bewapeningen versterkt; ook hier nieuwe idealen, nieuwe gevaren.

Indië werd nu van een door iedereen met rust gelaten ‘stille plantage’ tot een veelbegeerd object op een gevaarlijk kruispunt. In de wereld heeft men veel geld over voor het verwerven van koloniën, maar men had het in de crisis niet voor het koopen van koloniale producten. Dat maakt de kans op conflicten grooter, maar de mogelijkheid om middelen af te zonderen voor defensie, geringer. Wel zijn onze weermiddelen in de crisis beter geworden in vergelijking met 1929, maar niet of nauwelijks in vergelijking met die van mogelijke tegenstanders. Van uitvoering van een deugdelijk plan voor onze marine is helaas nog steeds geen sprake.

Behalve de defensienoodzaak en de defensiemogelijkheid is in de laatste zeven jaren één punt veranderd: de politiek van de open deur. Die open deur was een internationale waarborg. Economisch komt koloniseeren hierop neer, dat het koloniseerende land in het gekoloniseerde gebied menschen plaatst, ondernemingen, geld en goederen. De open deur waarborgde dat naast Nederland allerlei landen in Nederlandsch-Indië konden arbeiden. Dat resultaat, en niet het open zijn van de deur, was en is het essentieele ook voor het internationale evenwicht, al staat dat in de traktaten niet te lezen.

In de crisis bleek, dat de Japanners bij een open deur volledig overwicht dreigden te krijgen in de plaatsing van menschen en goederen en enkele bedrijven, als de scheepvaart. De gouden gulden was een steun voor Japansche penetratie. Vrijhandel en open deur behooren tot de leer van den sterke; Japan is tegenwoordig het eenige oprechte vrijhandelsland ter wereld. Voor ons echter kon de wijd open deur geen ideaal meer zijn. Eén voorbeeld moge volstaan om dat te demonstreeren. Wie toegeeft dat de kosten van vervoer voor het verkeer belangrijker zijn dan de afstand, ontkwam niet aan de conclusie dat Kobe langzamerhand

een maritiem centrum van de buitengewesten werd; het was gemakkelijker bereikbaar dan Batavia. Van geen land ter wereld is te vergen, dat het terwille van een economische doctrine zelfmoord pleegt, en feiten als het genoemde brachten Indië er dan ook toe niet om de internationaal zoo belangrijke open deur te sluiten, maar wel om het open houden ervan in overeenstemming te brengen met wat rechtsgrond en doel onzer vroegere politiek was geweest.

Inmiddels levert de nieuwe methode om dat doel te bereiken, niet alleen moeilijkheden voor een deel van de buitenlandsche economische activiteit, doch ook voor de consumenten en onze exportbedrijven.

De vraag of en hoe de economische betrekkingen met het buitenland voor Indië gericht moeten worden, is nog niet beantwoord. Wel is zeker, dat wij tegenover de moderne concurrentie actiever moeten optreden, en dat gebeurt dan ook. Maar is het mogelijk in Azië, Azië buiten te sluiten? Als het mogelijk is, is het dan gewenscht? Kan men deze vragen stelselmatig en van Overheidswege behandelen? Kan men het antwoord overlaten aan de belanghebbenden, of geeft dat kans op pijnlijke verrassingen? Het zijn alle open vragen.

Van bijzondere beteekenis is natuurlijk de verhouding tot Japan. Dat machtige, verbijsterend actieve land, welks economische macht men overal in de wereld erkent doordat men de grenzen voor Japansche waren sluit, wordt ondanks zijn gestadige sinds vijftig jaren ononderbroken expansie in alle richtingen, als natuurkracht in Nederland hardnekkig onderschat. Het ligt door den gang der wereldgeschiedenis thans wel zeer dicht bij Indië.

Herhaalde Japansche verzekeringen over Japan's geneigdheid tot vrede zijn verblijdend; het is inderdaad anders denkbaar, maar soortgelijke redenen als die, welke Japan brengen tot zijn geweldige defensie, behooren ons de onze niet te doen verwaarloozen.

Japan leeft met ons in goede verhouding en dat is uitstekend. Maar het zou dwaasheid zijn te ontkennen, dat tusschen de opvattingen van dit sobere, energieke, van zijn uitverkorenheid overtuigd volk en de onze een breede klove gaapt. De ‘vier punten’ welke de Japansche Regeering bij het begin der onderhandelingen te Batavia deed publiceeren, moeten voor allen, die

niet bepaaldelijk naar aangename onwetendheid zoeken, de oogen openen. Het was een hoffelijk ingekleed verzoek om gezamenlijk de buitengewesten te exploiteeren in wat de Japanners coöperatie noemen, en om maatregelen, welke Japansche belangen zouden treffen, niet buiten Japan om te nemen. Een nogal harde klop op de deur.

Onze economische betrekkingen en onderhandelingen met Japan waren tot dusver niet zonder succes. Het onderhandelen duurt steeds voort en een accoord zal onafwijsbaar zijn. Hoe het luiden zal is nog niet te zeggen.

De conclusie over Indië's internationale positie is, dat het met onvoldoende defensiemiddelen niet onfortuinlijk, doch onder schaduw leeft.

V

Ten slotte de vraag hoe deze jaren de menschen zelf beroerden; hoe de economische en politieke verhoudingen hun denken en voelen en hun onderlinge verhouding wijzigde. Ook op dat punt was en is er over de heele wereld woeling, vernietiging en groei en zijn de klachten luid, duidelijk en algemeen. Er zijn geheele klassen verdwenen; groepsgevoel stijgt. ‘Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het’, schrijft Huizinga. Eenerzijds klaagt men over daling van waarheidsbesef; het weten zelf, de wetenschap en zelfs het geweten verzwakken, maar anderzijds is ook hier een geweldige vermeerdering van mogelijkheden door beter techniek en vermeerdering, ja overproductie van intellect en kennis. Ontspanning en sport worden tot problemen. Er is opstandige jeugd, verwilderde jeugd, jeugd zonder toekomst, neue Sachlichkeit, la trahison des clercs. Van de vele slagwoorden noem ik er nog één: ‘crisis der zekerheden’.

Ook dit alles kwam over Indië. Deels kwam het in verzwakten vorm van schamele imitatie, deels raakte het heviger dan waar elders ook, de verhoudingen van het sociale leven.

Alles beheerschend voor die verhoudingen is in Indië het verschil in levenspeil tusschen de massa en de op verschillende gronden daaruit stekende spits met de drie kenmerken, dat zij hoog is, smal en bont.

Een Inlandsch soldaat, of daarmee gelijkstaand ambtenaar verdient tienmaal meer dan het gemiddelde volksinkomen. In het

rijke Nederland is dat het geval met den Minister-President. Voor particulieren is de verhouding niet anders. Dat wordt hier niet geconstateerd om er critiek op uit te oefenen; het kan moeilijk zeer veel anders, omdat, om van de rubberstreken te zwijgen, de traktementen rekening moeten houden met het levenspeil der steden. Het geeft alleen zeer duidelijk aan, dat voor het land die bedragen zeer hoog zijn, zoodat alleen daarom al leger en andere diensten principieel anders georganiseerd moeten zijn en moeten blijven dan soortgelijke organisaties in Nederland, of in Japan.

Wie een ambt heeft, is bevoorrecht en wie er uit valt, valt diep. Daardoor raken zulke vragen onmiddellijk de waarde van bepaalde groepen als klasse. Het zijn geen economische kwesties, maar ze staan in het midden van de koloniale verhoudingen en van de koloniale staatkunde. In de crisis werden ze alle moeilijker, de afstanden werden grooter, ook al omdat inmiddels in Nederland de levensstandaard op peil werd gehouden, terwijl hij in Indië voor de massa daalde tot op het bekend geworden peil van 2½ cent per man en per dag. Muitende matrozen en stokers der Zeven Provinciën hadden hooger inkomen dan Japansche officieren.

De Regeering poogde, door nieuwe salarisregeling, nieuwe verhoudingen te scheppen en vast te leggen. Die poging slaagde slechts ten halve. Zeer te betreuren is, dat de gedachte van regionaal peil door bedenkelijke hanteering als gecamoufleerd algemeen kortingsmiddel bedorven werd. Noodeloos is nu wantrouwen gewekt tegen een van de schaarsche mogelijkheden tot gedeeltelijken uitweg.

Het tweede kenmerk van de bovenlaag is dat het aantal der bevoorrechten zoo klein is. Dat moet wel, omdat die soldaten en anderen zoo duur zijn; er is slechts plaats voor weinigen, en nu kwam er nog minder plaats. In een vorige periode had men geconstateerd dat degenen, die tot hoogere posities kwamen meer geleerd hadden. Men gaf daarom meer onderwijs en hoopte op die wijze het aantal economisch sterkeren, de spits dus, te vergrooten. Het resultaat was echter dat slechts het aantal vergroot werd van degenen, die in die spits wilden leven. Dat gaf geen productie van economisch sterken, doch inflatie van diploma's. Productie van leed en teleurstelling. Een spreuk als ‘kennis is macht’ werd bittere hoon.

De scheidingslijnen tusschen beter en lager bezoldigden, tusschen academici en anderen, Nederlanders en Inheemschen, vielen vroeger tot op zekere hoogte samen. Dat voldeed aan een elementair gevoel van billijkheid en natuurlijkheid. De crisis heeft die lijnen verschoven.

Reeds vóór de crisis deed de Regeering het bestaand gevaar peilen en daarna greep zij bereidvol en krachtig in, maar restrictie van onderwijs is nu eenmaal nog moeilijker dan restrictie van rubber; de toekomst van zijn kinderen is voor een ieder kostbaar goed. Opgelost is dit alles niet.

Het derde kenmerk der bovenlaag is haar gemengdheid. De bontheid bleef, al verschoof er vrij veel. De zoogenaamde 'indianisatie', de ontblanking der diensten, werd gestimuleerd door de versobering. Dat Indo's gingen werken in 'Inlandsche' betrekkingen of vluchtten in kolonisatie, dat Nederlandsche 'armblanken' bedelden, dat zoons van Inlandschen adel en intellectueelen neervielen in de massa, waren andere kanten van eenzelfde proces. Een nieuw proces wordt nu de welstand van Inlandsche rubberplanters, naast de gelijktijdige vermindering van de reëele inkomsten van loontrekkenden. Er is een voortdurend schuiven.

Op denken en voelen der groepen werkt dit alles verschillend.

De totok-Nederlander[1)], de trekker, is in den regel van nature wat meer dynamisch dan de in Nederland blijvenden; hij heeft vaak meer inkomen en minder vermogen, veelal een hooger ambt, doch dat is altijd tijdelijk; zijn positie is wel eens gesymboliseerd geacht in die van den Landvoogd, een Onderkoning die een vorstelijken staat voert, doch verplicht is tot het volgen van de aanwijzingen van een in laatste instantie van partijbesturen afhankelijk minister. Zeker is dat deze trekkers, hoe krachtig soms als persoon, als groep geheel van Nederland afhankelijk blijven. Wat Huizinga het burgerlijk geestesmerk van ons volk heeft genoemd, toont ook de Indische Nederlander, zij het in bepaalden vorm. Prof. Dr. Rodenwaldt besloot eens een diepgaande beschrijving van de koloniale samenleving met den pregnanten zin: 'Eine grosse weite Welt also von ausgesproche-

1) Vgl. Theunissen in Kolonische Studiën 1936, aan wiens belangrijk betoog een en ander werd ontleend.

nem Kleinstadtkarakter'. Dat neemt niet weg dat deze Nederlanders in die hun, zij het dan onder allerlei beding, toevertrouwde, 'weite grosse Welt' groote dingen hebben gedaan

Juist daar echter wringt het nu 'Leef gevaarlijk' zegt Mussolini Nietzsche na, en van Italië tot Japan doet men dat. Dwars daartegenin bracht voor de Indische Nederlanders in de laatste decennia vooral het moederlandsche voorbeeld en de moederlandsche welvaart boven alles een streven naar zekerheid. Men wenscht geen avonturen, maar verlof en pensioen.

Tegenover de Inlanders staan de thans vooral in de steden wonende Nederlanders, die vooral niet wenschen te verindischen, vreemder dan vroeger. Maar bovendien staan zij daartegenover vaak niet meer als voorbeeld van energie en economische capaciteit, maar als bevoorrecht en gesteund. Zelfs het grootbedrijf moet beschermd worden tegen de Japanners, de rubber tegen de bevolkingsconcurrentie. De tijd der Oost-Indische Compagnie kende de bescherming ook, maar toen was Holland heer der Indische zeeën en belust op avontuur. Dat was anders dan nu.

Dit alles voelt men diep, zij het dan vaak onbewust en al poogt men het wel luidruchtig te verbergen. En ook ligt diep in de geesten de ongerustheid over de kinderen. De beste en vrij algemeene reactie op den tijd was vermeerdering van ernst en van groepsgevoel; niet in een haussetijd, maar in 1935 werd te Batavia voor het eerst zonder steun een kerk gebouwd.

Groepsgevoel beduidt zeker niet het meeleven met Nederlandsche partijen. Nederlanders overzee zien het moederland duidelijker als één geheel. Zoo ligt voor hen de markante politieke scheidslijn niet tusschen democratie en fascisme. In een land met een onontwikkelde massa, is voor de bevoorrechte groep het begrip democratie altijd wat moeilijk te hanteeren. Die moeilijkheid, de algemeene onzekerheid, de terugval die velen moesten beleven de gevoelens van velen onder de jongsten die uit Holland komen, en het bij allen sterk levend gevoel voor activiteit, brengen automatisch een aantal Nederlanders, zelfs Indo's tot nationaal-socialisme. De vele anderen hebben tegen die nieuwe - in Indië gezagsgetrouwe - beweging toch gewoonlijk minder bezwaar dan tegen de sociaal-democratie, die men aansprakelijk acht voor het tekort aan defensie, de Zeven Provinciën en nog meer.

Belangrijker dan de ontwikkeling dezer altijd nog met de Nederlandsche partijpolitiek samenhangende opvattingen is de duidelijke ontwikkeling van het 'blijvers'-gevoel; dat ontstond ondanks de Europeesche vrouw in Indië of juist onder haar zonen. 'Indië ontwikkelt een eigen geestelijke sfeer en vormt zich een maatschappij, wier vloeiend karakter niet belet, dat zij uitstijgt boven de toevallige samenleving van naar Indië gekomen Nederlanders -; dat is de basis der ware imperiale gedachte', zoo vat ergens de journalist Ritman een door het overgroote deel der verantwoordelijke Nederlanders in Indië gedeelde overtuiging samen. Men ontkomt den greep van Indië niet; men wordt onwillekeurig opgenomen in de sfeer van het land dat zoo gansch anders is dan Nederland. Er is in deze jaren duidelijk iets gegroeid.

De groep der Indo's baart zorg. Zij voelt zich gedrukt en zij is het. Haar zorgen zijn grooter dan die der trekkers. Indo's zijn bij ons - anders dan bij de Engelschen waar zij Anglo Indians, dus Indians heeten - Nederlanders. Maar de breede basis dezer groep Nederlanders wordt en is vooral in de crisis dichter naar Inlandsch peil gedrongen. De unificatiepolitiek van een vroegere periode beduidde in de praktijk natuurlijk vooral unificatie niet van totoks - die redden zich wel of keerden terug -, maar van Indo's met Inlanders. Sociaal trof deze objectiviteit in het bijzonder de Indo's en deze reëele gelijkmaking van het levenspeil der zwakkeren werd sterker bij slechte economische verhoudingen. Aan den anderen kant groeide een verwijdering en zelfs een barrière tusschen Indo en Nederlander. Deels reeds doordat anders dan vroeger nu een grooter deel der Indo's, Indo's tot ouders heeft en geen Nederlanders. Voorts is er oud en misschien ook modern rasgevoel, was daar komst van de Europeesche vrouw in Indië, is er meer wereldhandel, d.w.z. meer contact met Angelsaksen. Het zijn uiteenloopende factoren, maar zij werken in één richting. Er zijn nu minder Indo's in leidende posities dan vroeger; hun verlof - dat is hun contact met Holland - wordt beperkt.

De breede laag der Indo's was vroeger, toen hun aantal zeer veel kleiner was, klerk en opzichter; die betrekkingen hoorden bij den Indo, zooals in de middeleeuwen in Europa de grond bij den adel. Concurrentie van geselecteerde inheemschen dringt hen van die plaats weg. Aarzelend, zeer aarzelend, helpt de

Regeering door wat plaatsen in leger en vloot, wat kolonisatie wat grondrechten, niet echter door de in Brisch-Indië wel toegepaste contingenteering van ambten. Die aarzeling is tot op zekere hoogte begrijpelijk, want veel wat de Indo krijgt, krijgt de Inlandsche adel, die andere maatschappelijke pijler, niet. Maar die aarzeling is ook bedenkelijk, want inmiddels voelt de Indo zich verlaten.

Politiek is de Indo minder dan de trekker georiënteerd op Nederland, waar men trouwens ver staat van deze groep, die geen kiezer en geen zendingsobject is en de aantrekkingskracht mist tot cultureele of politieke flirt. Wel formuleerde een Indische Regeering eens dat de Indo 'de voorhoede is van de hoofdmacht in Nederland', maar de I.E.V.-leider gaf daarop bittere repliek: 'een voorhoede reeds nu bestemd om te worden afgesneden'. Bij het heengaan van den vorigen Landvoogd hebben een Volksraadrede van De Hoog en een 'Blauwboek' alle grieven nog eens samengevat van deze 'eenige groep Nederlanders die buiten elken steun valt'. Het is een noodkreet, een mengeling van loyaliteit en onmacht redelijkheid en - ondanks het eerlijk pogen der leiding - haat.

Bedenkelijk maar onmiskenbaar is, dat zich een scheidsmuur optrekt tusschen twee soorten Nederlanders. De oplossing van het vraagstuk zou onmogelijk kunnen lijken, ware het niet dat de historie geen onopgeloste vraagstukken kent. Een ding is inmiddels zeker; langs den weg van laisser faire en het niet noemen van de dingen in de wet komt men er niet. Het staatkundig vraagstuk is, om voor deze groep een plaats te vinden, die niet zoo hoog kan zijn als die van het Nederlandsche volk in Nederland, maar hooger dan die der Inlandsche massa; een plaats welke de Indo zelf dan in behoorlijken arbeid als verdiend recht en niet als onverdiend voorrecht zal kunnen handhaven.

Een geheel ander vraagstuk is dat betreffende de bovenlaag der inheemschen, de vorsten, de adel, de middenstand, de intellectueelen. Deze allen zijn elk als groep belangrijk, en goede politiek zal eischen om, ondanks alle egaliseerende tendenzen, voor elk dier groepen karakter, plaats en houding, maar ook groei te verzekeren. Het gezamenlijk klimmen der millioenen is immers volstrekt onmogelijk. Inmiddels trof de crisis juist deze groepen hard. Resulteerden de moeilijke jaren voor de trekkers in een

gevoel van onzekerheid en roep om defensie, voor de Indo's in verbittering en vraag om ambten, voor de bovenlaag der inheemschen was het overheerschend resultaat een gevoel van waardig en gelaten gedragen teleurstelling. Voor de politici onder hen - wier aantal zeer sterk slonk - ging dat gepaard met verbitterde onmachtige drang naar macht of met een verzoek daarom: het voorstel Soetardjo. Voor de meerderheid was dat anders, de reactie op straffe mits humane politiek was en is nu eenmaal in werkelijkheid verschillend van wat vroeger wel eens is verwacht. Wel verwachten ook de loyaalste van de trouwe aanhangers der Regeering van haar één ding: perspectief; perspectief voor hun groep en voor Indië. Het was verblijdend dat het overgroote deel dergenen die boven de massa staan, uitstekend reageerde op een politiek welke het gezagsgevoel scherper deed gelden. Het zou echter fataal zijn te meenen dat hiermede op den duur kan worden volstaan.

De wijze waarop de massa, die zeer uiteenloopende, maar niettemin als één geheel te beschouwen economisch zwaar getroffen massa, de crisisjaren droeg, leert men kennen uit een brief van een Inlandsch vriend, een onbevangen bekwaam Regent: ‘Er is hier,’ zoo schrijft hij, ‘veel meer berusting dan vroeger, maar ook meer droefheid en kleinmoedigheid’. Inderdaad is juist in dezen slechten tijd veel luidruchtige oppositie verstomd. Toch stelle men zich vooral niet voor, dat daarmede alles weer geworden is als 50 jaar geleden en dat in de oude desa alles nog hetzelfde blijft. Dat doet het zeker niet. De desa is de oude desa niet meer. Heeft het Gouvernement zelf op Java niet zoo ingegrepen, dat van alle duizende desa's er niet één meer is met de oude grenzen? Behalve die grenzen vielen andere weg. Hoe sterk werkte ook in een wel eens als statisch gekwalificeerde Javaansche maatschappij, de teelt van handelsgewassen, de doorwerking van de ‘opheffende’ bestuursbemoeienis; de komst van de autobus, de school en het Japansche goed. Inderdaad van al zulke dingen als bezetenheid der wereld, jeugdverwildering, crisis der zekerheden, kent de desa de termen niet. De feiten echter, de harde feiten kent zij wel. Nochtans blijven, en gelukkig, eenige groot kenmerken van de gansche bevolking pijlers onzer samenleving: haar berusting, haar gevoel voor behoorlijkheid, een afwezig zijn van afgunst, een niet onbegrensd maar waardevol vertrouwen in de bedoelingen van de Overheid.

De zeer belangrijke groep der Chineezen leed in de slechte jaren ook groot financiëel verlies; de groote Chineesche vermogens zijn voor een groot deel verdwenen. De propaganda uit China, die op den duur belangrijker kan worden dan de penetratie van Japan, werd sterker. De Chineezen zijn goede onderdanen, maar, ondanks een in vele opzichten, vooral in den afweer, voortreffelijke Chineezen-politiek is er geen ontwikkeling, welke hen geleidelijk tot meevoelende Indische burgers maakt. Toch moeten er hier mogelijkheden liggen.

Ziehier een kort beeld van de naast elkaar wonende rassen. Zij zijn zeer verschillend, maar één ding hebben zij gemeen: het zijn de rustigste volken van Azië die met het rustigste volk van Europa door de historie zijn saamgebracht. In de crisis bleef die samenleving rustig, al verschoof er veel en al is duidelijk, dat binnen de groepen aaneensluiting, tusschen de groepen verwijdering groeide. De opleving en de devaluatie geven hier en daar mogelijkheid tot bevrediging, maar tevens zekerheid van meer wrijving. Dat het niet spaak liep, dankt men vooral aan het handhaven, ja het uitbouwen van den geestelijken grondslag van onze beproefde koloniale politiek en van de gansche Indische samenleving; de erkenning van den eigen aard der volken en van hun godsdienstige gevoelens en rechtsopvattingen. Het feit, dat men de anderen niet ziet als menschen, die nòg niet zoover zijn, maar als menschen, die anders zijn en die dienen te worden geëerbiedigd. Onze beste bestuurders hebben dat altijd begrepen en toegepast. Snouck Hurgronje en van Vollenhoven zijn de groote mannen, die, de een voor den godsdienst, de ander voor het recht, die grondgedachten voor goed hebben vastgelegd in hun wetenschap.

In de crisis nu schijnt die grondslag nog uitgebouwd, zoodat hij niet alleen voor het godsdienstige en het rechtsleven, maar ook voor sociale en economische verhoudingen wordt aanvaard. Zie ik het goed, dan heeft vroeger juist op sociaal en economisch gebied een dergelijke deugdelijke basis van inzicht ontbroken. ‘In Indië zijn wij nog niet zoo ver’, zeide men, en peilde hoever men ‘achter’ was, en men wilde ‘ontvoogden’ en ‘opvoeden’. Die woorden ‘nog niet zoo ver’ en ‘achter’ en ‘ontvoogden’ waren een bron van kwaad. Indië is niet achter; het is anders. Men leeft er in alle eeuwen tegelijk; Nieuw-Guinea is in het bronzen tijdperk, maar in andere dingen is Indië Holland voor.

Nooit kan en mag dus de vraag zijn hoe een achterstand moet worden ingehaald, maar wel: wat kunnen we met onze zeer geringe maar deels zeer moderne hulpmiddelen doen?

Wat dit betreft bracht de crisis winst. De hoogescholen, de Kat Angelino daarbij gerekend, zijn eendrachtig in de aanvaarding van deze gedachten, maar ook heerscht er èn bij het geheele Indische publiek èn bij de Indische Regeering nieuw en beter begrip. Dat is naast en ondanks veel leed en teleurstelling winst; kan het althans zijn als het goed wordt gebruikt.

VI

Hier echter hapert het en hier ligt Hollands fout.

Uit het voorgaand betoog kunnen twee dingen duidelijk zijn geworden. Het eerste is dat Indië in zijn gevarieerde ontwikkelingsprocessen, overladen ligt met grootere en kleinere moeilijkheden, moeilijkheden die geenszins onoplosbaar zijn maar die van de Overheid vragen begrip der samenleving; verrekening van buitenlandsche en binnenlandsche veiligheid; financieel-economischen armslag; soberheid en toewijding. Het tweede is dat Holland door aan zich gehouden beslissingen vooral op monetair, fiscaal en economisch gebied het geheele maatschappelijke leven heeft doordrongen en niet goed heeft beïnvloed. Bovendien deed die politiek in de zwaarste jaren den reëelen schuldenlast stijgen ten bate van Holland, en na de devaluatie winst afvloeien naar Holland. Daarbij bleef de defensie onvoldoende.

Dit alles was niet onregelmatig of onwettig. Er waren in Indië wettige schulden, in Holland wettige rechten; de wetgever zetelt in Holland en de Minister ook; aan hen is de beslissing. Als men dat vóór alles stelt is er geen reden tot critiek; zelfs kan men dan juichen dat Indië tenminste eerlijk bleef en zijn schulden niet door anderen liet betalen. En elke gedachte aan schuldvermindering wordt dan onzakelijk.

Toch is men er daarmede niet. Het is hier immers niet zoozeer een zaak van civiel recht als van staatkunde. Ziet men buiten de grens dan blijkt dat op de gansche wereld geen ander debiteurenland dan Indië schuldvermindering als onzakelijk had te beschouwen. Ziet men binnen de Rijksgrenzen dan blijkt dat geen andere maatschappelijke groep in het Koninkrijk een dergelijke vermindering van inkomen en van snel levenspeil behoefde te onder-

gaan als Indië en zijn massa. Wel valt te erkennen dat Nederland door een geschenk van *f* 25 millioen, door hulp bij conversie en op andere wijze Indië steunde, doch deze hulp, die bovendien eerst vrij laat kwam, maakt lang niet alles goed. Er blijft een breede marge.

Aanwijzing dat de staatkunde voor Indië fout was, ligt in het feit dat ze lijnrecht inging niet alleen tegen de uitspraken van deskundigen maar ook tegen de partij-programma's.

Het zou eenvoudig zijn een en ander te constateeren aan de hand van schrijvers over de beginselen van koloniale politiek, ook van buitenlandsche.[1)] Dit laatste niet omdat dat buitenland in zijn geheel een voorbeeld is voor het behandelen van koloniën en koloniale volken - al zal men goed doen de snelle evolutie van verschillende andere koloniën in de laatste jaren niet uit het oog te verliezen - maar wel omdat nergens ter wereld het behalen van direct economisch of financieel voordeel het koloniale vraagstuk domineert.[2)]

Van de politieke programma's is het noemen van één enkel voldoende. ‘Ons Program’ van Kuyper wees een politiek van directe baten en exploitatie vierkant af en eischte ‘een staatkunde van zedelijke verplichting’ waartoe ook de goede verzorging van stoffelijke welvaart en verbetering van de sociale verhoudingen wordt gerekend. Minister Colijn heeft zich - o.a. in '29 - daarmede nog eens in ronde woorden vereenigd.[3)]

Natuurlijk is dit alles niet afdoende. Programma's zijn er voor het land, niet het land voor de programma's. Schrijvers kunnen zich vergissen en anders worden uitgelegd, en zij schreven tenslotte niet voor onze omstandigheden in dezen tijd. Ik sprak dan ook slechts van een aanwijzing. Een aansporing tot bezinning geeft een en ander echter ongetwijfeld wel.

Zekerheid echter geeft juist die bezinning, geven de feiten van nu. Zekerheid geeft elk pogen om eenigen afstand te nemen, elk pogen den gang van zaken te bezien zooals de geschiedenis dat later zal doen. Dan ziet men dat iets scheef gaat.

1) B.v. Professor Dr. E. Moresco, *Koloniale Politiek*, Inaugureele rede 1924 bldz. 28; de bekende Fransche Gouverneur-Generaal Lyautey, *L'Empire Colonial Français*, bldz.277; de klassiek te noemen J.R. Seeley, *The Expansion of England* (Recapitulation al. 3).
2) Vgl. laatstelijk daarover Grovar Clark, *The Balance sheets of Imperialism*; resultaat van collectieven arbeid en uitgegeven door de Columbia University Press, 1936.
3) H. Colijn, *Geen rust naar bezinning*, blz. 15 en 46.

Wat dan treft is dat in Indië een politiek van straffe beperking zoowel van uitgaven als van politieke uitbundigheid samenging met een algemeene medewerking en toewijding aan de gemeenschap. Het kan niet goed zijn dat Nederland op deze 'bonne politique' niet antwoordde met het geven van 'de bonnes finances', doch dat door het handhaven van den gouden standaard Indië's financiën slechter werden dan die van eenig omliggend land.

Dan treft dat Nederland in zijn moeilijken tijd zijn eigen perfectionisme handhaafde - want ook onrendabele publieke werken zijn perfectionisme - en bovendien zware lasten door een financieel zwakke kolonie deed dragen op een oogenblik dat begeerte naar koloniën, zelfs naar arme koloniën, de heele wereld beweegt. Het kan niet goed zijn dat Nederland, dat toch zoo vaak en zoo gaarne leeft in herinnering aan zijn oude glorie ter zee, anders dan alle andere landen ter wereld, niet alleen de grootste helft van zijn marine doch zelfs de subsidies aan zijn beste scheepvaartlijnen in den vorm van hooge tarieven liet betalen door een financieel zwakke kolonie.

Dan treft ten slotte dat Nederland, waar een meerderheid des volks zich op grond van diepgevoelde overtuiging keert tegen een door nationaal-socialisten gewenschte wilsoplegging door de Overheid, telkens geen enkel bezwaar ziet in het opleggen van zijn wil aan Indië, ook al wil dat anders van Landvoogd tot desaman. En het kan niet goed zijn dat in een fel bewogen wereld het herstel van tucht eerst kon beginnen nadat in 1933 uit de uit het moederland overgeplante vakbeweging een muiterij was ontstaan, en dat de versterking van de defensie eerst begint als het moederland zelf andere bedreiging voelt.

Dit oordeel bedoelt geen verwijt; het bedoelt wel de oorzaken bloot te leggen. Die zijn eenvoudig al liggen ze diep. Saamgevat komen zij hierop neer, dat in de crisisjaren niet alleen het economisch levenspeil van Nederland en Indië, maar ook de gansche geestesgesteldheid der beide gebieden verder uiteen kwam te liggen.

Economisch is Holland sterk; het teert in en heeft moeilijkheden en hier en daar bitteren nood, doch het is rijk; het produceert veel doch consumeert meer. Kleeding, voeding, woning, transport, volksvermaak, kosten voor genotmiddelen en bewonderenswaardige publieke werken staan op zeer hoog peil,

hooger misschien dan ergens in de wereld. Een sterke democratie handhaaft dat hooge levenspeil zoo goed mogelijk; het debat gaat in Holland over de vraag of men volgens het plan van den arbeid nog meer verteren moet. Holland is een land van groot bezit en groote consumptie.

Indië is economisch zwak, het teert niet in; het betaalt doch het is arm. Het economisch peil der massa en het aantal dergenen die niet tot die massa behooren is zeer laag. Een autoritair bewind over een maatschappij van gansch andere structuur dan de Nederlandsche, streefde naar soberheid; het debat bewoog zich over de mate van versobering. Indië is een land van productie.

Geestelijk is Holland veel met zichzelf bezig. Het is homogeen doch kent duidelijke grenzen tusschen sekten en partijen; het wil liever dan gedwongen eenheid door fascisme de zeer betrekkelijke éénheid door democratie. Daarbij is Holland bezadigd.

Indië is zeer afhankelijk van het buitenland; het ziet veel naar Nederland doch ook naar elders. Het is heterogeen, doch voelt de noodzaak van éénheid en ondanks alle zelfbestuur, zelfstandigheid en decentralisatie is er in alle leidende kringen gevoel voor gezag. Daarbij is Indië ‘young men's country’.

Met deze verschillen voor oogen is de gang van zaken begrijpelijk. Het is zoo begrijpelijk dat in Nederland het bewind voor de bezuiniging zijn kracht zocht in een politiek van tasten, terwijl het ter zelfder tijd voor Indië een politiek van krachtig doortasten koos. Het is volkomen begrijpelijk dat Nederland in rotsvaste overtuigdheid den gouden standaard, vakbeweging en internationale weerloosheid geschikt achtte voor Indië. Het is volkomen begrijpelijk dat Nederland, in het besef van de voortreffelijkheid en het bestaansrecht van de eigen industrie, tegelijk een vooral op zedelijke gronden toegejuicht initiatief neemt tot vrijhandel met Oslo-staten, doch tegelijk binnen de Rijksgrenzen Nederlandsche contingenten forceert in Indië en invoer van Indische suiker en Indische rubberproducten in Nederland belet.

Het is echter ook volkomen begrijpelijk dat dit alles voor Indië materieel nadeel beteekent, dat het bovendien Indië's eigen leven schaadt en daar geen geestdrift wekken kan.

Psychologisch blijkt het eenvoudig onmogelijk om levende in een maatschappij van geheel andere sfeer en met geheel andere

belangen, ondanks volstrekte goede trouw, beslissingen te vinden die aan de andere zijde als rechtvaardig worden gevoeld. Hoe meer de drang der tijden het contact nauwer maakt, hoe duidelijker dat blijkt. Doch tevens blijkt wat daartegen, los van frases, zakelijk kan worden gedaan. Dat is tweeërlei: afstand van middelen en van bevoegdheden.

Die vraag is niet van vandaag of gisteren. Het was de niet onzakelijke en weinig abstracte Coen die ze voor het eerst stelde, en vergeefs stelde aan zijn Heeren Zeventien. Coen de 'staatbouwer' heeft zijn strijd verloren. Het relaas er van[1)] is nog steeds belangwekkend, ook al is in plaats van de rijke Compagnie en haar bewindhebbers het rijke Nederland met zijn democratisch bewind gekomen.

Den afstand van middelen kan men zich op verschillende wijze voorstellen: in het betalen van defensie of van schulden; of men kan beginnen de steun welke thans de bevolking van haar 2½ cents - of misschien nu 3½ cents - budget aan Nederlandsche bedrijf betaald, door Nederland als exportpremie te doen betalen. Het kan een directe bijdrage zijn, zooals in de zeer gewaardeerde en goed besteede f 25.000.000 een gedeeltelijke terugbetaling plaats vond (gedeeltelijk, zooals Schriecke becijferde in zijn 'Indië vraagt hulp').

De vorm komt eerst in de tweede plaats; hoofdzaak is dat een zakelijke basis wordt gevonden. Dat Indië's toestand verbeterde behoeft aan deze verzekering niets af te doen. Vooreerst toch is daardoor niets veranderd aan wat vooraf is geschied en wat door Nederland is genoten; ten tweede is van hetgeen conjunctuur en devaluatie aan winst brachten een zeer groot deel, hoewel in Indië belast, niet naar Indië, doch naar Holland gestroomd, waar het aan de Hollandsche samenleving ten goede komt.

De afstand der bevoegdheden kan geschieden voorshands zonder, later zonder groote wijziging van de wet. Want wie de bevoegdheden hebben moet, is niet een of andere raad, doch de Gouverneur-Generaal zelf zooals die met zijn adviseurs regeert. Het is - ik stel dit met nadruk voorop - niet alleen, maar wel voor een groot deel een kwestie van wil en van geestesgesteldheid. Juist omdat beslissing vèr van Indië, zonder Indië, over

1) H.T. Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen,* blz. 54, 285, 378.

Indië zoo vaak misverstand geeft en geven moet, is het zaak dat zooals de wet reeds mogelijk maakt, ginds mannen worden benoemd in wien Nederland volledig vertrouwen heeft, doch die het dan ook durft vrij te laten. Met een parlementair geregeerd dominion heeft die stand van zaken het groote verschil dat de uit Nederland gezonden Gouverneur-Generaal met zijn adviseurs en niet een parlement de macht heeft, macht waarvoor hij aan het moederland geheel verantwoordelijk blijft. Met een parlementair geregeerd dominion heeft die stand van zaken enkel de groote overeenkomst dat Indië, in Indië, voor Indië wordt geregeerd. Eenerzijds waarborgt dat een stabiel en Nederlandsch uitvoerend gezag, een gezag dat in het heterogene Indië parlementair nooit te verwezenlijken zou zijn. Anderzijds waarborgt het een gezag dat luisteren kan, mag en wil naar het Indisch vertegenwoordigend lichaam, naar de Indische pers, en naar alle verdere in Indië te ontvangen raadgevingen, waarschuwingen of verzoeken.

Het lijkt alles eenvoudig en in zekeren zin is het dat ook. De historie is soms eenvoudig. Een der winsten van deze bewogen jaren is dat men vrijer is komen te staan tegen wat vroeger als te eenvoudig kon worden verworpen. Een autonome ambtenaarsregeering scheen absurd, maar afgezien daarvan dat een Gouverneur-Generaal meer is dan een ambtenaar, is er voor een waarlijk autonoom Landvoogd tweeërlei nieuw en sterk argument.

Vooreerst het nieuwe besef, ook bij democratie van onverdachten huize, dat niet voor elk maatschappelijk leven een democratische oplossing te verwezenlijken is. Een bedrijf of een leger kan men slechts aan één man of groep van mannen toevertrouwen. Ook thans wordt reeds een groote mate van zelfstandigheid gelaten, doch aan den Minister. Diens verantwoordelijkheid aan het Parlement beduidt hoogstens dat het autocratisch bewind over Indië wordt beïnvloed door een democratie aan den anderen kant der wereld, niet dat er geen autocratie is. In werkelijkheid is de keuze, welke hier voor Indië gesteld wordt, of het door ondergeschikte of door autonome autoriteiten autocratisch moet worden bestuurd. Het is deze keuze die doet vragen om groote autonomie voor de Indische Regeering.

Het tweede argument ligt in de persoonlijkheid der Indische Regeeringspersonen. Het groote bezwaar tegen Indische zelfstandigheid is altijd geweest dat Indië nog niet rijp was. Dat gaf

dan debat over opvoeding in plaatselijke autonomie, over nokbalkpsychose, over het gevaar van Indisch nationalisme in en buiten den Volksraad. In den diepsten grond berustten deze bezwaren eigenlijk op het min of meer onbewuste toekomstbeeld, dat in een al of niet afzienbare toekomst Nederland en de Nederlanders uit Indië zouden wegtrekken. De vraag wordt dan of op dat moment de in Indië achterblijvende Inlanders 'rijp' zullen zijn, zooals de Philippino's rijp werden geacht. De Indische Nederlanders werden bij de vroegere beschouwingen (zoo door links als door rechts) eigenlijk steeds gedacht als een groep beambten, employé's en zendelingen, welke men eventueel zou kunnen terugroepen. 'Rechts' wilde dat dan niet, doch nog in 1918 schrijft Colijn[1)] over een door hem ontworpen toekomstigen centralen Rijksraad voor geheel Indië 'waarin b.v. een reeds geheel autonoom Java uitsluitend door gekozen Inlanders zal vertegenwoordigd zijn'.

De ontwikkeling van Indië liep wel heel anders. Er groeide iets waarvan noch de enthousiaste linkerzijde van 1918 noch hun tegenstanders droomden. Er is een heele gemeenschap van zelfbewuste Nederlanders, niet minder vaderlandslievend dan welke andere Nederlanders ook, maar die ook voor Indië voelen, er niet aan denken het te verlaten en het ook niet zouden kunnen. Er is (en dat is misschien nog belangrijker) vooral ook buiten elke 'politiek' een breede groep van vooraanstaande Inlanders die gaarne loyaal de Indische Regeering dienen. Daarboven staat een eigen Indische Regeering die met die groepen en ook met de Chineesche, ook met de massa, contact heeft; die van de Indische samenleving dus den top vormt, er deels uit voortkwam, er nauw aan verbonden is. Het is deze Regeering nu die in aanmerking komt voor meer zelfstandigheid. Een Regeering waarvan men het Nederlandsch cachet nog meer kan waarborgen door de benoemingen in Holland te houden, en de bezonnenheid door den G.G. voor enkele onderwerpen weer 'in Rade' te brengen. Doch waarvoor hoe men dit of nog meer zal regelen, de eisch blijft: een zelfstandige Indische Regeering. Dien Gouverneur Generaal met zijn Raad van Indië en zijn Directeuren en daarmee gelijkstaanden kan men geen zeggenschap

1) *Staatkundige Hervormingen in Nederlandsch Indie.* (Schild en Pij aflevering 6, blz. 36).

onthouden op grond van het argument, dat zij eerst, al dan niet in plaatselijke raden, opvoeding zouden behoeven. Evenmin zijn zij minder Nederlandsch gezind of minder op de hoogte van nokbalk en fundament van het Indisch staatsgebouw dan de Nederlandsche instanties bij wien thans in werkelijkheid de beslissing over fundamenteele zaken ligt.

Zijn er dan andere argumenten? Die zijn er inderdaad, maar het was wel noodig om de zaak van Indië's zelfstandigheid eerst volkomen en voorgoed los te wikkelen uit de verwarrende vermenging met de onontwikkeldheid van de zuiver Inlandsche samenleving en het felle extremisme van Indië's nationalisten.

Die andere argumenten liggen tenslotte op verschillend terrein. Daar is allereerst het feit dat juist de nieuwe internationale verhoudingen, inbegrepen de noodzaak van onderhandeling met en ontwikkeling van het internationaal grootbedrijf, zich concentreeren in Europa, en dat juist deze mede de noodzaak vormen van het optreden van verschillende deelen van het Koninkrijk als één geheel. Daar is voorts het feit dat in Indië, ondanks alle Indische deskundigheid, hoe veelzijdig of voortreffelijk ook, de noodzaak van bescherming van Nederlandsch en buitenlandsch kapitaal en van Nederlandsche welvaart - waaruit ten slotte niet alleen de groep der Indische Nederlanders maar het heele koloniale bewind kracht en levensvatbaarheid putten - toch beter doorvoeld worden in Nederland zelf. Daar is tenslotte de traditie en het niet ongelukkig resultaat van drie eeuwen historie.

Het eerste argument is sterk. Doch er kan onmiddellijk tegen worden aangevoerd, dat nooit iets anders in de bedoeling ligt dan het blijven deel uitmaken van het Koninkrijk en het onderschikken van het Indisch belang aan het belang van het geheel Er is in dezen gedachtengang geen sprake van een autonome autocratische Indische Regeering met de practische onafhankelijkheid van de Engelsche dominions of van die welke het volstrekt verwerpelijk Volksraadsvoorstel beoogt. Maar het moet mogelijk zijn om voor dat zeer bijzondere land dat Nederlandsch-Indië heet een eigen verhouding tot Nederland te bepalen die beter recht doet wedervaren aan de Nederlandsch-Indische Regeering. Het is hier niet de plaats wetsartikelen voor te stellen; vooraf verdient dit alles, inbegrepen de gedachte aan een in dit

verband niet misplaatsten Rijksraad, nauwkeurig te worden overwogen. Wild is dit voorstel niet. Wel kan vooraf worden gesteld dat het mogelijk moet zijn het Rijksverband even deugdelijk te waarborgen als thans, zonder dat de Regeering van een deel van het Koninkrijk practisch ondergeschikt is aan één van veel Ministers.

Het tweede argument betrof kapitaal en Nederlandsche welvaart. Nu zou inderdaad, indien Indië in de crisis meer zelfstandig ware geweest, een andere voor Indië minder nadeelige politiek mogelijk zijn geweest, die Nederland meer zou hebben gekost. Daar gaat het juist om. Maar het zou onjuist, verderfelijk en unfair zijn te suggereeren dat een Indische Regeering meer kans zou hebben gehad, onder den druk van het Indisch nationalisme te komen. Dat behoeft zeker niet; het is eenvoudig te voorkomen. Haar hoogheid en rechtvaardigheid staan boven allen twijfel, en dus moet het ook mogelijk zijn dat belangen welke Nederlanders in Indië hebben, tot in hooge instantie aan deze Regeering over te laten. Het moet mogelijk zijn ook daar, juist daar, billijke beslissingen te verkrijgen. Dat zoodanige verlegging van het zwaartepunt in zou gaan tegen een bestaande, naar Nederland centraliseerende tendens van het grootbedrijf, zal haar misschien doen mislukken, maar maakt haar niet minder wenschelijk; integendeel er is reden te meer om ook bij dat verschijnsel den dokter eens te halen.

Tenslotte de traditie en de historie. Reeds het handhaven der in de traditie gegronde positie van den Landvoogd eischt bewuste beperking van invloeden der nieuwste techniek: van telefoon en vliegtochten van zijn ambtenaren. Wat de laatste jaren Indië brachten, wijkt juist af van vroeger. Zoo gezien is de vraag om meer zelfstandigheid vooral een vraag om herstel.

Het heden echter vraagt meer. Het doet dat ook nu de conjunctuur verbeterde, ook al heeft juist - het is weer zoo volkomen begrijpelijk - een Nederlandsche Kamer vol vriendelijkheid en verstandig gematigd optimisme zich vereenigd met het beleid van den Minister. Het heden vraagt voor Indië waarborgen tegen zoodanige beslissingen als Indië gedurende ‘weergaloos zware jaren’ noodeloos hebben bezwaard. Het vraagt voor Indië - onder aanbod van alle waarborgen voor het Rijksverband - armslag.

Hierboven werd Indië geschetst zooals het in de laatste jaren in de woelige wereld lag: arm en produceerend, betalend, karig maar goed bestuurd, onvoldoende weerbaar, zonder onderlingen strijd, maar bij dat alles vitaal en actief. Economisch kwam nu plotseling een gelukkige keer in de resultaten van Indië's productie, maar voor de wereld blijft de tijd van overgang wat hij was, woelig, diep doorwerkend op de geesten en op de verhoudingen, daarbij vol mogelijkheden.

Juist daarom behoeft Indië, Indië zooals het nu is, onder zijn eigen Indische Nederlandsche Regeering meer zelfstandigheid. Economisch en financieel alleen al in verband met het eventueel weer vastleggen van den gulden. Financieel allereerst voor de defensie, om die nu eindelijk eens samen met Nederland bevredigend te kunnen organiseeren. Politiek en sociaal om de kostbare crisiswinst te kunnen behouden. Indien ook hiervoor meer middelen zouden worden gevraagd dan is dat niet, omdat meer middelen hooger traktementen kunnen geven en daardoor grooter tevredenheid; langs dien weg krijgt men de tevredenheid nooit. Maar het is omdat ten slotte een oplossing voor al die moeilijke Indische sociale problemen slechts gevonden kan worden, indien in breede kringen in en buiten 's Lands dienst meegewerkt wordt met een geestdrift en toewijding welke gelukkig niet alleen bestaat in fascistische landen, maar die in een eigen vorm ook in Indië onder alle rassen te vinden en te verzekeren is. En die daar ondanks alle rasverschil ook zeker leven en groeien zal, indien slechts zekerheid bestaat dat Indië als deel van het Koninkrijk om zich zelfs wil wordt beheerd. Er kan in Indië, uit die actieve breede samenleving van Nederlanders en andere Nederlandsche onderdanen onder Nederlandsche Regeering worstelend in Hollands beste Koloniale tradities, iets groeien dat tegelijk zeer Nederlandsch en zeer krachtig is. Wat Indië daartoe behoeft is, binnen de stevige grenzen van het Rijksverband, recht op eigen leven. Dat is iets anders dan Nederland het in de laatste jaren gaf.

J.W. MEYER RANNEFT

A.S. Poesjkin (1799-1837)

I

De 29ste Januari (nieuwe stijl: 10 Februari) 1837 stierf de dichter Aleksandr Sergejewitsj Poesjkin, en in het begin van Februari 1937 is zijn nagedachtenis op grootse wijze gevierd geworden overal waar Russen wonen, èn in de Sowet-Unie èn daarbuiten. Emigré's en Sowet-burgers hebben daarbij allerlei ideën en uitspraken van Poesjkin met instemming vermeld; hun keus was veelal een andere, maar al wat Rus is, is het er over eens, dat Poesjkin de Russische dichter bij uitnemendheid is, die het leven van zijn volk - en niet alleen dit - zo diep heeft doorvoeld en zo suggestief beschreven, dat niemand der jongeren hem overtroffen heeft, - een feit te merkwaardiger, daar hij aan het begin der klassieke letterkunde staat, en niet midden er in. Hierdoor wordt zijn levenswerk nog te bewonderenswaardiger.

Herzen heeft in een beroemde passage, waar hij de grote qualiteiten van het Russische volk opnoemt, Poesjkin's ‘reusachtige verschijning’ voorgesteld als het antwoord, dat de natie een eeuw na Peter den Groten gegeven heeft op zijn oproep om zich te beschaven. Peter was begonnen met in het vooral in intellectuëel opzicht barbaarse Rusland zijner dagen allereerst de praktische, technische zijden van de Europese cultuur tot ontwikkeling te brengen; weldra gaat de letterkunde volgen, - en dan verschijnt na een eeuw Poesjkin. Het ziet er uit als een wonder, en aldus wordt Poesjkin's optreden inderdaad dikwijls genoemd.

Zeker, de achttiende eeuw was in vele opzichten een tijd van vooruitgang, zelfs snelle vooruitgang, geweest, ook voor de letterkunde. Heel groot is de afstand tussen de onbeholpen hoog-

dravendheid der pseudo-klassieke poëzie van de eerste helft der eeuw en de betrekkelijk eenvoudige sierlijkheid van Derzjawin, den tijdgenoot van Katerina II; - toen Tredjakowskij en Lomonosow de versregel met getelde syllaben, naar Pools model ingevoerd, vervingen door 'tonische' verzen, berustend op een afwisseling van stijgingen en dalingen, schiepen zij een vorm, die meer in overeenstemming was met de geest der Russische taal en die daardoor tot steeds groter volmaaktheid kon komen; - de tweede helft der eeuw bracht een grotere belangstelling voor volkskunst, welke ook op de schrijvers haar invloed had en eenvoud en natuurlijkheid bevorderde; - dat zelfde deed de kennismaking met vroeg-romantische en sentimentele Europese kunst, - terwijl tegen het eind der XVIIIde eeuw de bewuste navolging van een Europese stijl, ongedwongener dan de Russische met haar zware last van kerkslavismen, de mogelijkheid schiep van een proza, veelzijdig van vorm, al naar genre en inhoud dit eisten. Deze 'europeïsering' was vooral de verdienste van Karamzin, - die wat later, in het eerste kwart der XIXde eeuw, zich nog groter vermaardheid zou verwerven door zijn 'Geschiedenis van het Russische rijk'. Aan welke hoge eisen de taal en het vers konden voldoen, dat tonen de prachtige vertalingen van Europése dichters door Zjoekowskij, ook als origineel dichter verdienstelijk, in de aanvang der XIXde eeuw; en in één genre, de fabel, bracht deze zelfde tijd de klassiek gebleven scheppingen van Krylow. Zo was er, wat taal en stijl aangaat, een reusachtige arbeid verricht, die de weg gebaand heeft voor de grote letterkunde der XIXde eeuw. Maar, kon men tot nog toe van een geleidelijke vooruitgang spreken, dat verandert nu opeens. Want Poesjkin is een verschijning geweest van wezenlijk andere proporties dan allen, die hem voorgegaan waren, en het is heel begrijpelijk, wanneer men zijn optreden een 'wonder' noemt. Een 'wonder', dat zijn verklaring vindt in zijn geheel unieke begaafdheid. Hij bezat 'de wondere gave der liederen', die hij zelf in een zijner werken aan Ovidius heeft toegekend, zo als geen andere Rus vóór hem noch na hem, en hij had ook, in de allerhoogste mate, die gave der synthese, die hij als de wezenlijke eigenschap der dichterlijke bezieling heeft beschouwd. In een fragment van Poesjkin uit 1824 lezen wij het volgende: 'De criticus verwart bezieling met vervoering. De bezieling is een toe-

stand der ziel, waarin zij in staat is, indrukken levendiger op te nemen, de begrippen te doorgronden en te combineren en dus ook ze te verklaren. Bezieling is in de meetkunde nodig evenals in de poëzie. De vervoering sluit de rust uit, die de noodzakelijke voorwaarde voor het schone is. Vervoering veronderstelt niet die kracht des geestes, die de delen schikt in verhouding tot het geheel. Vervoering is kort van duur, onbestendig en derhalve niet in staat om waarachtige, grote volmaaktheid voort te brengen.' Zo de ware bezieling karakteriserende, beschreef de dichter zichzelf.

Hoe komt het nu, dat deze grote onder de groten zo weinig bekend is buiten het eigen volk? Het komt niet door te geringe belangstelling voor de Russische letterkunde, want Gogolj, Toergenew, Tolstoj, Dostojewskij, Tsjechow, Gorjkij, zelfs Sjolochow en Erenburg, hebben wel degelijk hun weg gevonden naar Europa. Veeleer is de oorzaak van Poesjkin's geringe bekendheid te zoeken in de onvertaalbaarheid van zijn poëzie, te onvertaalbaarder nog, doordat de schoonheid van klank en vorm samengaat met een grote eenvoud. En spreekt ook niet tot velen datgene, wat hun vreemd is, gemakkelijker, wanneer het tot hen komt in een exotisch, weelderig gewaad dan in eenvoud, zonder enige pretensie? Zelfs Russen hebben wel eens geen oog gehad voor de betekenis van werken van Poesjkin, vooral van zijn prozawerken, doordat zij ze al te gewoon vonden.

De gedachten, die ten grondslag liggen aan Dostojewskij's grootste werken, komen voor een groot deel reeds bij Poesjkin voor, en hij gaf aan Dostojewskij thema en visie, maar wat bij dezen een pathetische belijdenis werd, was bij Poesjkin een rustig, objectief beschrijvend verhaal of dialoog, welks geestelijke achtergrond niet door ieder dadelijk begrepen wordt. Helaas is Poesjkin's onvertaalbaarheid iets, waarin wij berusten moeten, al maakt zij ook de taak van hem, die zijn betekenis aan vreemdelingen wil duidelijk maken, heel moeilijk. Laat ik over de vorm althans één ding zeggen! De Russische taal ontleent een bijzondere rijkdom aan het feit, dat zij een dubbele oorsprong heeft. Zij is door een ononderbroken lijn verbonden met het Kerkslavisch, dat tegen het jaar 1000 uit Bulgarije werd geïmporteerd. Dit was niet alleen kerktaal, maar ook, in ruimere zin, schrijftaal. Op den duur vloeide het samen met een andere schrijftaal, be-

rustende op het Grootrussisch, vooral van Moskou. Dank zij deze ontwikkelingsgang biedt het moderne Russisch allerlei mogelijkheden van stilistische differentiëring: in een vroom gedicht kan de kunstenaar betrekkelijk veel zuiver Kerkslavisch bezigen, zich aansluitende bij de taal der kerk; in een profane, maar toch min of meer plechtige tekst zal men, als twee variaties mogelijk zijn, in meer gevallen de Kerkslavische vorm kiezen, dan wanneer inhoud en vorm behoefte hebben aan een alledaagser kleed; en zo zijn er allerlei gradaties. Welnu, niemand heeft deze nuanceringen zo meesterlijk weten aan te brengen als Poesjkin. Men hore enerzijds Tatjana's ‘njanja’ (kindermeid) of Onegin's huishoudster of de min uit de ‘Roesalka’ spreken, met hun vulgarismen en hun sterk gevariëerde toonbeweging, dit alles binnen het kader van Poesjkin's prachtige versbouw, - anderzijds leze men het gedicht ‘de Profeet’ of de paraphrase van het gebed van Ephraïm den Syriër, waar inhoud, rhythme en woordgebruik samenwerken om ons te verplaatsen in de sfeer van bijbel en oud Christendom. En daartussen alle mogelijke stijltypen, voor welke Poesjkin ook, naarmate dit nodig was, gebruik maakte van de door Europese stijl en vocabulaar beïnvloede ‘wereldse’ taal, die door Karamzin c.s. haar plaats was gaan innemen in het Russische leven.

Merkwaardig is de tegenstelling tussen de uiterlijke persoon en den kunstenaar. Poesjkin had een onstuimig, driftig temperament, dat hem menigmaal in grote moeilijkheden heeft gebracht. Maar even onbeheerst als hij in het leven was, zo beheerst, zo rustig en harmonisch is zijn kunst, zelfs in de eerste periode, toen de dichter nog geen vaste levenslijn had gevonden en zijn wereldbeschouwing nog weifelend was. Deze periode duurde ongeveer tot zijn 25ste levensjaar; van af die tijd is Poesjkin een ernstig en wijs man, hoewel ook toen het wilde temperament zich niet geheel aan banden liet leggen. Het is zelfs mede aanleiding geweest van zijn vroege dood, in een duël.

II

Aleksandr Poesjkin werd geboren te Moskou, op 26 Mei 1799. Hij stamde van vaderszijde uit een oud adellijk geslacht; zijn moeder heette Hannibal, zij was een nakomelinge van den Moor

van die naam, die een gunsteling van Peter den Groten geweest was; Poesjkin heeft aan hem en zijn tijd en omgeving een onvoltooid gebleven novelle gewijd. Aan het Afrikaanse bloed van het geslacht Hannibal schrijft men gewoonlijk de onbesuisde natuur van den dichter toe. In het ouderlijk huis kon hij ook moeilijk orde en zelfdiscipline leren; aan de opvoeding der kinderen besteedde het ouderpaar weinig zorg. Van 1811-1817 bezocht Poesjkin het pas opgerichte lyceum te Tsarkoje Selo, een school voor jongens van goeden huize, die voor de staatsdienst bestemd waren. In sommige opzichten heerste er strenge tucht, in andere een grote vrijheid. Een betere werking dan het gehele opvoedingssysteem had de werkzaamheid van enige goede docenten. De jonge dichter maakte er trouwe vrienden en hij schreef zijn eerste verzen; hij bezong 'de vreugden der jeugd, de roem van ons verleden en de onrustige dromen des harten'.[1] 'En de wereld begroette haar (Poesjkin's muze) met een glimlach: dat eerste succes gaf ons vleugels; de grijsaard Derzjawin heeft ons opgemerkt en gezegend, toen hij ten grave daalde.' In deze regels doelt Poesjkin op een bezoek, dat de oude dichter Derzjawin in Januari 1815, kort voor zijn dood, aan het Lyceum gebracht heeft; Poesjkin droeg daar zijn gedicht: 'Herinneringen in Tsarkoje Selo' voor en oogstte de lof des bezoekers. Wie Russisch kan lezen, stelle daarnaast het gelijknamige gedicht van 1829, in precies zo gebouwde verzen, geschreven naar aanleiding van een bezoek aan de oude school! In 1815 hoogdravende verzen, vol reminiscenties aan voorgangers; in 1829 de ontboezeming van een ervaren, voor zijn leeftijd ouden dertigjarige, die 'veel schatten des harten verkwist heeft aan onbereikbare fantasieën' en die, terugkerende naar Tsarskoje Selo, zich vergelijkt met dien 'knaap uit de Bijbel', die 'de beker des berouws uitdronk tot op de bodem', - 'en toen hij eindelijk de woonstede zijner jeugd terugzag, boog hij het hoofd en snikte.'

In een zijner gedichten uit de schooljaren, 'het Stadje' (1814), somt Poesjkin een groot aantal schrijvers en dichters op, die hij las; het zijn deels klassieken: Homerus, Virgilius, Horatius, ook

1) Vroeger heb ik, over Poesjkin schrijvende, wel eens in vertalingen de afscheiding der regels in acht genomen, zelfs naar een rhythmische bouw der verzen gestreefd. Ik voel echter, daarmee niet nader bij het origineel te komen.

Tasso; verder veel Fransen: Voltaire, Racine, Rousseau, maar ook: Parny, Grécourt, - en verschillende Russen, maar verder dan Derzjawin ging hij niet terug; pseudo-klassieken, zoals Soemarokow, ontbreken op het lijstje; en ook ontbreekt Byron, die enige jaren later Poesjkin bijzonder zal gaan boeien; hem had hij trouwens in 1814 nog bezwaarlijk kunnen kennen. Omgangstaal was voor den jongen Poesjkin naast het Russisch het Frans; in het ouderlijk huis had dit zelfs gedomineerd. Maar noch deze voor een groot deel Franse opvoeding noch het Moorse bloed hebben Poesjkin verhinderd een Russisch dichter te worden met een door niemand overtroffen gevoel voor alle schakeringen der Russische taal.

Op de lyceumtijd volgt een korte periode, gedurende welke de dichter ambtenaar was op het departement van buitenlandse zaken. Het was een tijd van een druk en veelzijdig en tegelijk losbandig leven. Maar naast de kring van veel en luidruchtig uitgaande vrienden bezocht Poesjkin ook die der schrijvers; hier zocht hij vooral aansluiting bij de groep van betrekkelijk jonge, romantisch georiënteerde kunstenaars, die van 1815-1818 het gezelschap Arzamas vormden, dat gericht was tegen de archaïserende school, die den ouden admiraal Sjisjkow als haar voornaamsten leider en woordvoerder had. Maar deze richting was ten ondergang gedoemd en het is vooral Poesjkin geweest, die aan de Russische letterkunde haar wegen voor de toekomst gewezen heeft. Onder zijn Petersburgse vrienden dient vooral P. Ja. Tsjaadajew genoemd te worden, een der scherpste geesten van zijn tijd, die voorbestemd was een grote rol te spelen in het geestelijk leven van het Russische volk. In Poesjkin's Petersburgse periode hadden de beide vrienden liberale, zelfs revolutionnaire ideën. ‘Geloof mij, vriend! Verrijzen zal zij, die morgenstond van heerlijk geluk; Rusland zal ontwaken uit de slaap, en op de ruïnen der autokratie zal het onze namen schrijven,’ - aldus sprak Poesjkin in een gedichtje van 1818 tot Tsjaadajew, en diezelfde geest spreekt uit zo menig vers van zijn jonge jaren. Het was de tijd van de Dekabristen, van die aristokratische ‘intelligenten’, die zo zeer hun verplichtingen voelden tegenover het verarmde, verslaafde volk, dat zij voor de hervormingen te zijnen bate alles, tot het leven toe, overhadden. Op barbaarse wijze is hun opstand (December 1825) onderdrukt. Poesjkin behoorde tot

hun vrienden, maar men hield hem buiten de geheimen, daar men zijn impulsieve en onvoorzichtige natuur kende; hij was trouwens allerminst in de wieg gelegd voor een revolutionnair der praktijk! Zijn vrijheidszin uitte zich o.a. in epigrammen op hooggeplaatste personen, die spoedig op aller lippen waren. Zo dichtte hij op den beruchten minister Araktsjejew het volgende: ‘Onderdrukker van heel Rusland, kweller van de gouverneurs, leraar van de Raad van State, van de keizer - vriend en broer. Vol van boosheid, vol van wraakzucht, zonder geest, gevoel en eer, - Wie is die “trouwe, toegewijde”? Een heel gewone frontsoldaat.’ Dit en dergelijke gedichten vestigden de aandacht van regering en politie op den dichter. Zware straffen hingen hem boven 't hoofd, en 't is aan invloedrijke vrienden te danken, dat hij slechts veroordeeld werd tot verplaatsing naar Jekaterinoslaw, waar hij onder toezicht gesteld is van zijn chef, generaal Inzow. Intussen was zijn eerste grote gedicht Roeslan en Ljoedmila gereed gekomen, - maar voor wij hier over spreken, vertellen wij kort 's dichters leven van 1820-1824. In Mei 1820 verliet hij Petersburg; aangekomen in Jekarinoslaw, werd hij ziek, - tot zijn geluk, mogen wij zeggen. Want de familie Rajewskij, Petersburgse kennissen, die hem hier op hun doorreis aantroffen, namen hem met goedvinden van Inzow mee naar de Krim. Deze reis, waarbij zich een bezoek aan de Kaukasus aansloot, was van groot belang voor des dichters ontwikkeling. De kennismaking met de werken van Byron, tezamen met de grootse en romantische natuur, die hij dagelijks aanschouwde, bepaalden voor enige jaren de richting en de geest van zijn poëzie. Tegen de herfst van 1820 vertrok hij naar Kisjinjow in Bessarabië, waarheen generaal Inzow verplaatst was als stadhouder, en drie jaar werkte hij hier onder diens leiding. Hij genoot trouwens een grote vrijheid, herhaaldelijk was hij op reis, trok rond met Zigeunerkampen en leidde ook overigens een onregelmatig, somtijds losbandig leven. Maar aan Tsjaadajew schreef hij, in een gedicht van 1821, dat hij ‘in de omarming der vrijheid’ de jaren, ‘verspild door een onstuimige jeugd’, zoekt in te halen, ten einde ‘in ontwikkeling op het peil van mijn tijd te komen’; m.a.w., Poesjkin heeft zijn vrije tijd gebruikt voor lectuur. In 1823 wordt hij verplaatst naar Odessa. Hier leeft hij in voortdurend gekibbel met zijn chef, graaf Worontsow. ‘Een halve held, een halve domoor, en daarbij nog een halve ploert;

maar hier is echter goede kans, dat hij een hele eenmaal wordt,' - dit epigram van 1824 heeft betrekking op den graaf. Weldra zou er echter iets gebeuren, dat aan Poesjkin's levensloop een nieuwe wending gaf. Er werd een brief van hem onderschept, waarin hij vertelde van een Engelsman, dien hij had leren kennen, een atheïst; een weinig troostvolle leer, zegt men wel, maar toch waarschijnlijk! Deze ontboezeming is aanleiding geweest tot een nieuwe verbanning, ditmaal naar het landgoed van zijn familie, Michajlowskoje, in het gouvernement Pskow, waar aan zijn vader het toezicht op den lastigen zoon werd opgedragen. Maar weldra krijgen vader en zoon hevige twist, de vader verlaat het landgoed, en dan begint voor den dichter een periode van bijna twee jaar, een tijd van rust en bezinning, een tijd van veel dichterlijke bezieling, een tijd ook waarin zich zijn wereldbeschouwing consolideerde. Vanaf het verblijf op Michajlowskoje zijn de mens en de dichter één; Poesjkin's poëzie wordt een zang van liefde voor het goede en schone, in hoe bescheiden vorm het ook moge optreden, en van resignatie over het onvolmaakte van ons geluk.

Laat ons echter eerst spreken over zijn werken van 1820 tot 1825! De grote gedichten vertonen twee typen van romantiek. Eerst Roeslanen Ljoedmila, daarna Byroniaanse motieven. Roeslan en Ljoedmila is een fantastisch verhaal van vier ridders, die Ljoedmila gaan zoeken, welke op de dag van haar huwelijk met Roeslan door een boze geest geschaakt is. Een der vier ridders is Roeslan zelf; hij heeft de meeste avonturen en zijn moed en volharding worden beloond, doordat hij Ljoedmila redt en na nog allerlei lotgevallen met haar kan trouwen. Ljoedmila wordt voorgesteld als de dochter van vorst Wladimir van Kiew, maar overigens heeft het gedicht niets historisch, het is een aaneenrijging van sprookjesmotieven. Wat deze aan elkaar bindt en tot een geheel maakt, dat is in de eerste plaats de stemming van den dichter; men voelt, dat hij een jongeman is, die, vrolijk en vol humor, in een dartele, van alle ouderwetse traditie vrije taal zijn levensvreugde uitzingt. Hierdoor was Roeslan en Ljoedmila, niettegenstaande alle Russische en vreemde invloeden, een nieuw, fris geluid, en nog werkt het opwekkend, zovaak men het leest, - hoezeer het ook naast andere werken van Poesjkin gelegd, het stempel draagt van een jeugdwerk. Men vergelijke slechts

het gedicht zelf, dat in 1820 voltooid werd, met de proloog van 1828, van de groene eik met gouden ketting, die staat bij de zeebocht, en van de geleerde kater, die over die ketting loopt: ‘hij gaat naar rechts - en zingt een liedje, hij loopt naar links, vertelt een sprookje.’ - ‘Daar is Russische geest, het ruikt naar Rusland! Ook ik was daar en dronk er de mede; ik zag aan de zee de groene eik; ik zat er onder; de wijze kater vertelde ook mij zijn sprookjes. Eén weet ik er nog, en dat sprookje verhaal ik aan de mensen.’

De romantiek was voor Poesjkin iets voorbijgaands, zowel die van Roeslan en Ljoedmila als die van het Byronianisme. Het lag voor de hand, dat Byron den jongen Poesjkin een tijdlang boeien zou. Byron's verachting voor een conservatieve maatschappij, die hij voelde als kleurloos en vijandig aan de vrije ontwikkeling der persoonlijkheid, moest Poesjkin imponeren, die ook zelf streefde naar ontplooiing zijner individualiteit en daardoor zich verbanning op de hals had gehaald. En het bandeloze temperament van den Russischen dichter voelde zich verwant met de vrijbuitersidealen van Byron's romantische poëzie. Wanneer Poesjkin in 1824 Odessa gaat verlaten, maakt hij zijn prachtige gedicht ‘Aan de Zee’. De zee is hem het symbool der vrijheid, en zij wekt in zijn geest de beelden op van twee sterke individualiteiten, die hij bewonderd heeft: Napoleon en Byron: ‘Hij was, o zee, uw zanger. Met uw beeld was hij gemerkt, hij was geschapen uit uw geest: hij was, als gij, machtig, diep en somber; door niets bedwingbaar, zoals gij.’ Toen Poesjkin dit schreef, was hij reeds bezig zijn byronianisme te overwinnen; het omvat vooral de jaren 1820-1823 en het is onafscheidelijk verbonden met de reis naar Krim en Kaukasus. De fontein van Bachtsjisaraj, die de herinnering bewaart aan de liefde van Khan Girej voor een Poolse gevangene en aan de noodlottige jaloezie van Zarema, eenmaal de meest geliefde vrouw van den Khan, had Poesjkin zelf bezocht; hij bezong de overlevering, aan die fontein verbonden, in prachtige verzen, maar de karakterschildering is sterk beïnvloed door Byron's Corsair. Aan dit gedicht (1822) waren voorafgegaan ‘de Gevangene van de Kaukasus’ en ‘de Broeders-Bandieten’ (1821). Van de inhoud spreek ik niet, alleen wil ik vermelden, dat het eerste dezer gedichten betrekkelijk gauw door een vertaling ook aan onze Nederlandse byronianen bekend geworden is, die

in hun kritieken en brieven Poesjkin als een geestverwant beschouwen en over de dichterlijke waarde van zijn gedicht hun meningen uitspreken. Intussen was bij Poesjkin de Byronstemming voorbijgaand, en reeds ‘de Zigeuners’ (1824), enerzijds nog een werk van hetzelfde type, is toch tegelijk reeds een reactie op Byroniaanse vrijheid-idealen. De hoofdpersoon, Aleko, is een Rus, die de wereld ontloopt, waar hij is opgegroeid; hij gaat Zigeuners op hun zwerftochten vergezellen en trouwt met een Zigeunermeisje. Maar als deze hem ontrouw is, komt zijn eigen opvatting der vrijheid in conflict met die van de Zigeuners, en hij doodt vrouw en minnaar. Dan moet hij het kamp verlaten. Een oude man, de vader van zijn vrouw, zegt tegen hem: ‘Verlaat ons, trotse mens!.... Gij zijt niet geschapen tot vrij natuurmens; gij wilt de vrijheid slechts voor uzelf; uw stemgeluid zal ons angst aanjagen. Wij zijn schuchter en goed van hart, gij zijt driest en vol haat, - verlaat ons dus! Vaarwel! Vrede zij met u!’ Het zoeken der vrijheid buiten het kader onzer samenleving voert tot eenzijdige eigenliefde en tot isolement, - dat is de reactie van Poesjkin's geest op 't byronisme, zoals hij het een tijdlang doorleefd had. Trouwens, dit was een vrucht van geheel andere bodem dan de Russische maatschappij van 1820, waar de intellectuëlen een klein groepje vormden, sterk gedifferentieerd zowel tegenover de massa des volks als tegenover de regering. Starheid en gebrek aan idealisme kon men aan deze laatste verwijten, maar allerminst aan de ‘intelligentsija’. Deze was onbevangen en fris van geest; als zodanig wordt zij bewonderd door het nageslacht; elke jonge generatie, die eerbied heeft voor de menselijke persoonlijkheid, zal zich met haar verwant gevoelen. Tot haar hehoort ook Poesjkin; ook hij is voor ons geen vertegenwoordiger ener uitgestorven generatie, maar een geheel moderne mens, te meer nog, daar zijn individualisme, zoals het zich na 1824 gaat uiten, nog breder en dieper is dan dat van de Dekabristen.

Wanneer Poesjkin zich omstreeks 1824 van Byron afwendt, dan wil dat allerminst zeggen, dat hij voor dezen alle eerbied verloren heeft. Neen, Byron blijft zijn invloed uitoefenen; vooral in de compositie en de verhaaltrant van sommige gedichten is dat zeer duidelijk. Nog in 1830, als Poesjkin ‘het Huisje te Kolomna’ schrijft, volgt hij daarbij zeer bewust Byron's Beppo na, en zijn

hoofdwerk ‘Jewgenij Onegin’ herinnert ons telkens aan Don Juan, datgene van Byron's werken, dat de Russische dichter het meest bewonderd heeft. Maar het byronisme als levensopvatting heeft sedert 1824 afgedaan. Het was een van de vele ideëncomplexen, die de dichter heeft doordacht in de jaren van zoeken en tasten, voordat hij zijn innerlijk evenwicht had verkregen. Tussen welke uitersten zijn geest werd heen-en-weer-geslingerd, blijkt het duidelijkst, wanneer wij naast elkaar stellen: enerzijds de Gawriliada, een profanerende, humoristische parodie, van grote dichterlijke waarde, op een zo gewijd thema als de Boodschap van Gabriël (1822), anderzijds de Navolgingen van de Koran, door-en-door vrome gedichten over Gods almacht en de door God aan de mensen opgelegde plichten (1824). Toen een aantal jaren, nadat hij haar geschreven had, de Gawriliada, die niet gedrukt was, de aandacht ging trekken en men haar aan Poesjkin toeschreef, heeft deze pertinent het auteurschap geloochend. Dit gedicht had erger gevolgen kunnen hebben dan de onderschepte brief van 1824; trouwens, het is geen uiting van een gefundeerde levensopvatting, maar slechts van een vluchtige stemming uit de jaren van geestelijke groei.

III

Het verblijf op Michajlowskoje (1824-1826), een tijd van concentratie en arbeid, deed Poesjkin's persoonlijkheid tot volledige rijpheid komen. Zijn leven was niet geheel zonder afleiding; de bewoonster van een naburig landgoed, mevrouw Osipow, en haar gezin gaven hem veel gezelligheid; evenmin als één andere periode was ook deze zonder liefde en verliefdheid. O.a. vond hij bij mevrouw Osipow een jong meisje terug, wier bekoorlijkheid eenmaal, in Petersburg, hem in verrukking had gebracht. Nu was zij een getrouwde vrouw, en een tijdlang logeerde zij bij mevrouw Osipow. Poesjkin's liefde werd weer wakker, en toen zij vertrekken zou, gaf hij haar het bekende gedichtje, alsdus aanvangende: ‘Ik herinner mij een wonderschoon moment: gij verscheent voor mijn ogen, als een vluchtig vizioen, als de genius der zuivere schoonheid.’ Maar, vergeleken met Petersburg, Kisjinjow, Odessa, was het een rustig leven, en de wijsheid, die de

dichter hier verzamelde uit boeken en eigen ervaring, bezonk in zijn geest.

Wil men de verandering in zijn kunstopvatting door een paar woorden karakterizeren, dan mogen dit de woorden zijn: van Byron tot Shakespeare. Ziehier een fragment uit een brief van eind Juli of begin Augustus 1825 aan N. Rajewskij:

'La vraisemblance des situations et la vérité du dialogue - voilà la véritable règle de la tragédie. Je n'ai pas lu Calderon, ni Vega, mais quel homme que ce Sch. (Shakespeare)? Je n'en reviens pas. Comme Byron le tragique est mesquin devant lui! Ce Byron qui n'a jamais conçu qu'un seul caractère...., ce Byron donc a partagé entre ses personnages tel et tel trait de son caractère; son orgueil à l'un; sa haine à l'autre, sa mélancolie au troisième etc., et c'est ainsi que d'un caractère plein, sombre et énergique il a fait plusieurs caractères insignifiants - ce n'est pas là de la tragédie.... Lisez Sch. il ne craint jamais de compromettre son personnage, il le fait parler avec tout l'abandon de la vie, car il est sûr en tems et lieu de lui faire trouver le language de son caractère.'

De indrukken der lectuur van Shakespeare waren een zaad, uitgestrooid in een bodem, voorbereid om het te ontvangen. Poesjkin kwam toch reeds terug van het romantische subjectivisme, neigende tot titanisme; zijn eigen natuur had hem voorbestemd om op den duur zich te ontwikkelen tot een realist; Shakespeare was voor hem niet alleen een openbaring, maar ook een bevestiging van eigen inzichten, die meer en meer tot rijpheid kwamen. Hij bleef individualist, maar de hoogste individualiteit is voor hem die, welke het leven in al zijn breedheid overziet, het schone er in bewondert en in haar hoge onpartijdigheid trouw blijft aan zich zelf. Dit ideaal vond hij terug in Shakespeare; hij vond het ook in den geschiedschrijver Karamzin en in de oude kronieken, die hij doorlas, toen hij zich voorbereidde om zijn drama Boris Godoenow te schrijven. Ten derde noem ik nog een door hem veel bewonderd dichter, aan wien hij, eveneens in Michajlowskoje, een beroemde ode gewijd heeft, André Chénier. 'Wees fier en blijde, o dichter! Gij boogt niet gehoorzaam het hoofd voor de smaad van onze tijd. Gij verachttet den machtigen booswicht; uw fakkel, dreigend vlammend, verlichtte met onbarmhartige glans de raad der roemloze heersers.... Toen de

heilige grijsaard met verstijfde hand het gekroonde hoofd ophief van 't schavot, gaaft gij hun beiden moedig de hand, en voor u sidderde de van toorn razende Areopagus!' Zo laat Poesjkin Chénier aan de vooravond van zijn guillotinering zich zelf moed inspreken.

Nog een andere bron van wijsheid werd den dichter op Michajlowskoje ontsloten - die van de wijsheid des volks, geïncarneerd in de persoon van Arina Rodionowna, de oude boerin, die het kind Poesjkin had opgevoed en nu de trouwe vriendin was van den jongeling. Het is winter, de wind giert om het huis. De oude vrouw heeft opgehouden te vertellen. Is zij moe van het luisteren naar de storm? Of sliep zij in onder 't gonzen van haar spinnewiel? 'Laat ons drinken, brave vriendin van mijn treurige jeugd, - drinken tegen 't verdriet; waar is de beker? 't Zal ons blijder te moede zijn. Zing mij 't liedje, hoe een meesje rustig leefde over zee! Zing mij 't liedje, hoe een meisje 's morgens vroeg om water ging!' Een grote bekoring ligt er in de persoon van deze oude vrouw, die Rusland's grootsten dichter heeft ingewijd in de kunst en de gedachtenwereld van het volk en die hem de inspiratie gaf tot sommige van zijn schoonste verzen. Zij is uitgebeeld op een schilderij van Ge, waar zij in een hoekje van de kamer zit te werken, luisterend naar Poesjkin, die zijn gedichten aan een vriend staat voor te lezen. Wanneer Poesjkin, in Jewgenij Onegin en elders, de eenvoudige schoonheid van het Russische landschap en het dagelijks leven van landedelen en boeren in al zijn veelzijdigheid zo heeft geschilderd, dat niemand hem heeft geëvenaard of overtroffen, dan is dat mogelijk geworden door het verblijf op Michajlowskoje, dat een leerschool van Russisch leven voor hem geweest is, en een sterke invloed ging daarbij uit van Arina Rodionowna.

Reeds noemden wij Boris Godoenow. Het is een historisch drama, geschreven in Michajlowskoje. De stof is een der meest dramatische, die de Russische geschiedenis kent. Na de dood van keizer Fjodor Iwanowitsj (1598), den zoon van Iwan den Verschrikkelijken († 1584), is er geen vorst uit het oude geslacht van Rurik meer in leven; zo is het mogelijk, dat Boris Godoenow tot keizer wordt uitgeroepen, de zwager van den overleden Fjodor, die onder diens regering een grote invloed op het staatsbestuur had gehad, welke hij tot heil van het volk had aangewend. Boris

had voortreffelijke heersereigenschappen, maar op hem rustte de verdenking van een misdaad, namelijk van de vermoording van Dimitrij, het jongste zoontje van Iwan den Verschrikkelijken. Ook de historici hebben veelal aangenomen, dat Godoenow hier de schuldige was; ook Karamzin nam het aan, en evenzo Poesjkin, die Karamzin's relaas op de voet volgt. De wroeging over deze misdaad werpt een schaduw op Godoenow's levensgeluk, en, wanneer nu in Polen een usurpator verschijnt, die zich uitgeeft voor den vermoorden Dimitrij, en deze, na met een Poolse gehuwd te zijn, met een leger optrekt tegen Moskou, dan ziet niet alleen het volk, maar ook de keizer in dezen man den wreker van zijn, Godoenow's, zonden. Boris Godoenow sterft op 't onverwachtst en het leger van den usurpator trekt Moskou binnen. Dit is de materie, die Poesjkin overnam van Karamzin; hij veranderde weinig er aan, maar voegde wel een en ander toe. Van hem is de scherpe karakterisering der hoofdpersonen. De tegenstelling tussen den zondigen, achterdochtigen keizer en zijn onschuldig zoontje is prachtig uitgewerkt, evenzo die tussen den lichtzinnigen usurpator en de hartstochtelijke, eerzuchtige Poolse, die zijn vrouw wordt. Van een geweldige uitwerking is het slot, in de omgewerkte redactie, die Poesjkin als de definitieve beschouwde. Wanneer den volke wordt kond gedaan, dat de kinderen van Boris Godoenow, inderdaad vermoord, zich zelf zouden hebben vergiftigd, en de mensen worden uitgenodigd te roepen: ‘Leve keizer Dimitrij Iwanowitsj!’, dan herhaalt in de oudste redactie de menigte inderdaad deze woorden, maar later verving de dichter dit slot door: ‘Het volk is sprakeloos’. Het meest karakteristiek voor Poesjkin is echter de persoon van den kroniekschrijver Pimen, in een geheel van den dichter zelf afkomstig bedrijf. Dit bevat een dialoog van twee personen: den ouden Pimen, die het laatste verhaal van zijn gedenkschriften te boek stelt, en den kloosterleerling Grigorij, die weldra zal vluchten uit Moskou om als pseudo-Dimitrij in Polen weer te voorschijn te komen. In Pimen heeft Poesjkin den wijzen en waarheidlievenden geschiedschrijver geschilderd, die als een rechtvaardige rechter het goed en het kwaad, dat hij beleefde, met onpartijdigheid tegen elkaar afweegt en de waarheid aan 't nageslacht overlevert. Eenmaal zat hij aan aan 's keizers dis en streed met vorst Koerbskij tegen de Litauers. Maar eerst van die dag af is hij gelukkig, toen

God hem in het klooster voerde. Wenden niet zelfs de vorsten, de hoogsten na God, zich bijwijlen af van de ijdelheid van hun werelds leven, om in het vredig kloosterleven rust en inkeer te zoeken? Keizer Iwan de Verschrikkelijke, ‘vermoeid van toornige raadsbesluiten en vonnissen’, bezocht soms het klooster en kondigde den prior en den monniken aan, dat ook hij, ‘een vervloekte boosdoener’, eenmaal ‘hongerend naar redding’ een eerbaar monniksleven zou beginnen. ‘En hij schreide. En wij baden onder tranen, dat de Heer liefde en vrede mocht doen neerdalen in zijn lijdende, onrustige ziel.’ Deze Pimen, wijs, rechtvaardig, menslievend, los van aardse ijdelheid, is een der personen uit Poesjkin's werken, die wij als de dragers van zijn eigen levensbeschouwing mogen opvatten.

En naast Pimen staat Tatjana. Zij is een der twee hoofdfiguren van de roman in verzen Jewgenij Onegin, waarvan de helft op Michajlowskoje is geschreven. Het geheel - acht hoofdstukken - werd eerst na 1830 voltooid, maar het middelste gedeelte, waarin Tatjana in al haar eenvoud en haar diepte van gemoed beschreven wordt, ontstond op Michajlowskoje.

Ik kan er niet aan denken stil te staan bij al het detailwerk van Jewgenij Onegin, evenmin als ik over de lyrische gedichten van Poesjkin in bijzonderheden kan treden. Zij zijn talrijk en afkomstig van al de verschillende perioden van zijn leven. En vooral dit deel van 's dichters werk is door geen anderen Russischen kunstenaar geëvenaard. Poesjkin was in de eerste plaats lyricus en ook zijn dramatische en verhalende gedichten zijn lyrisch van stemming en vol van lyrische details. Een Rus, die Jewgenij Onegin leest, ziet geleidelijk het hele Russische leven aan zich voorbijgaan: de eerste sneeuw, het komen der lente, het werk op het veld, de voorbereidingen voor een huiselijk feest, enz. Men moet maar eens kijken naar de gezichten van émigré's, die voor hun leven het vaderland moesten verlaten, wanneer er onder hen een van die gelukkigen is, die honderden regels van Poesjkin van buiten kennen! Ik moet er mij echter nu toe bepalen, van de inhoud van Onegin datgene mee te delen, wat voor de karakteristiek der twee hoofdpersonen van het meeste belang is.

Jewgenij (Eugenius) Onegin is een jongeman, die in Petersburg hetzelfde soort van werelds leven heeft geleid als Poesjkin zelf; hoofdstuk I beschrijft dat prachtig. Hij is begaafd, humoristisch,

heeft een gezond oordeel, een zekere kennis van mensen en toestanden. Heel vroeg heeft hij zich alle genot kunnen verschaffen dat zijn hart begeerde, en wanneer hij achttien jaar is, is hij blasé en meent, dat 't leven hem niets nieuws meer kan geven. De erfenis van zijn oom brengt zijn geschokte financiën weer in evenwicht en hij gaat op 't platteland wonen. Hij gaat slechts met één buurman om; dat is Lenskij, jong als hij, maar overigens zijn antipode: een enthousiast, dichter, dromer, alles schoons verwachtende van 't geheimzinnige leven. De jongelui bezoeken het gezin der Larin's; daar zijn twee dochters: Tatjana en Olga; de jonge dichter is verliefd op Olga, die zijn verloofde wordt. Maar Onegin ziet dadelijk, dat Tatjana een veel diepere persoonlijkheid is. Van Olga is gauw alles gezegd: ‘Altijd bescheiden, altijd gehoorzaam, altijd vrolijk als de morgenstond, naïef als 't leven eens dichters, als de kus der liefde zo teder; ogen blauw als de hemel, een glimlach, lokken als vlas, beweging, stem, een slanke figuur, dat alles was in Olga... maar neemt een willekeurige roman, en gij vindt er zeker haar portret; dat is heel lief; eens heb ik 't zelf liefgehad; maar het ging mij mateloos vervelen.’ Moeilijker is Tatjana te beschrijven. Als een der incarnaties zijner muze noemt Poesjkin, in het achtste boek van Onegin: ‘een plattelands jongmeisje, met peinzende droefheid in het oog, met een Frans boekje in de hand.’ Dat was Tatjana; haar beeld wordt geleidelijk getekend, in fijne trekjes, verdeeld over enige hoofdstukken van de roman. Een diepe, krachtige natuur, niet begrepen door haar omgeving. Alleen met haar gedachten, wachtend op de vervulling van een vaag gezien levensideaal, gaat Tatjana dat wat het leven haar niet geeft zoeken in haar lectuur. In gezelschap is zij verlegen, en voor den oppervlakkigen mens weinig aantrekkelijk. En dan komt Onegin. Tatjana wordt verliefd op hem, zij ziet in hem dengene, wiens beeld zij al lang, zonder hem te kennen, voor ogen had; zij stort haar hart uit voor haar ‘njanja’ - Poesjkin's model was natuurlijk Arina Rodionowna - en dan schrijft zij hem die ontroerende brief, - waarvan zelfs Onegin onder de indruk komt. Hij behandelt haar met zachtheid en medelijden; hij praat eerlijk met haar: zij heeft zich vergist; als hij verandering in zijn leven wilde brengen, zou hij haar kiezen en geen ander; maar voor zulk een geluk is hij niet geschapen! - Op Tatjana's naamdag maakt Onegin 't hof aan Olga.

't Gevolg is: een duël met Lenskij. Zonder scrupules schiet Onegin zijn vriend dood en gaat op reis. Tatjana bezoekt zijn huis en begrijpt, dat zij zich hem anders had gedacht dan hij is. Is hij misschien een 'parodie'? Maar de tijd gaat voort; Olga trouwt en verlaat het ouderlijk huis, en moeder Larin vertrekt met Tatjana naar Moskou, hopende daar een goede partij voor haar dochter te vinden. Voor Tatjana is het om 't even, waar zij woont en wat zij doet; en zij gaat mee naar Moskou, om haar moeder pleizier te doen. Daar trouwt zij een ouderen man, dien zij niet liefheeft, maar respecteert, en trouw vervult zij de plichten, die haar nieuwe staat haar oplegt. Nu komt Onegin terug; hij kende van ouds Tatjana's man; hij bezoekt een soirée te zijnen huize en herkent in de deftige en vriendelijke gastvrouw Tatjana. Hij heeft zich blijkbaar indertijd in haar vergist! Als een verliefde jongen gaat hij haar brieven schrijven, die onbeantwoord blijven; eindelijk weet hij tot haar door te dringen; hij valt haar te voet. 'Hoe kan een man met uw hart en verstand de slaaf zijn van een kleinzielige hartstocht?' zegt Tatjana tot hem, en zij gaat voort: 'Wat zegt mij, Onegin, deze weelde? Dat klatergoud van een kleurloos leven? Mijn successen in deze roezige wereld, mijn modieuze huis en mijn soirées - wat betekenen zij? Dadelijk wil ik graag deze maskerade-prullen, al deze glans en beweging, deze benauwde sfeer ruilen voor mijn plankje boeken, voor onze verwilderde tuin, voor ons nederig huisje, voor die plekken, waar ik u voor 't eerst gezien heb, Onegin, en voor het nederige kerkhof, waar nu mijn arme njanja rust onder een kruis en de schaduw der twijgen.... En 't geluk was zo mogelijk geweest, 't was zo nabij! Maar mijn lot is beslist. Onvoorzichtig heb ik misschien gehandeld. Met tranen smeekte en bezwoer mij mijn moeder; voor de arme Tanja was elk lot hetzelfde.... Ik trouwde. U moet mij nu verlaten, vraag ik u. Ik weet 't: in uw hart woont trots en een fier gevoel van eer. Ik heb u lief (waarom zou ik huichelen), maar ik trouwde een ander; ik zal hem mijn leven lang trouw zijn.'

Zo wordt Onegin te licht bevonden tegenover Tatjana. Hij lijkt door zijn minachting voor 't gewone, zijn egocentrische hooghartigheid, zijn gewild isolement, een byroniaanse figuur, maar niet uit Byron's werken alleen had Poesjkin hem leren kennen, doch ook uit het werkelijke Russische leven. Dezen van de Russische schoonheid en goedheid vervreemde heeft Poesjkin

ook in zichzelf bestreden en overwonnen, om zich te buigen voor ‘het lieve ideaal van Tatjana’. Deze is de stammoeder van zovele krachtige en diepe vrouwefiguren der Russische letterkunde, door de verschillende auteurs in haar wezenlijke eigenschappen getekend naar het leven, evenals ook Poesjkin het origineel van zijn Tatjana had liefgehad, toen hij van uit Michajlowskoje zijn bezoeken bracht aan het gezin van buurvrouw Osipow. Tatjana is misschien meer dan Onegin de hoofdpersoon van het verhaal; zij wordt het hoe langer hoe meer, naarmate wij het einde van het boek naderen. Haar hoofdeigenschap is een zodanige innerlijke kracht, die de persoonlijkheid hoog doet uitgaan boven alle vooroordelen en alle schone schijn van de wereld. Norm is de hoogzedelijke persoonlijkheid. Geeft de wereld haar niet het geluk, dan vindt Tatjana de kracht der resignatie. De wereld der mensen is haar een lagere werkelijkheid dan de eigen gaafheid. Dit heeft zij gemeen met den monnik Pimen.

IV

Door zijn verblijf op Michajlowskoje is Poesjkin behoed voor het gevaar van op enige wijze betrokken te worden in het Dekabristen-oproer van 1825, hetgeen zeker voor hem even ernstige gevolgen zou hebben gehad als voor zijn vrienden, die tot de actieve deelnemers hebben behoord. Wel vond keizer Nikolaas het nodig, den dichter bij zich te ontbieden; daarvoor werd een speciale koerier naar zijn landgoed gezonden (Sept. 1826). Na het onderhoud moet de keizer gezegd hebben, dat hij met den verstandigsten man van Rusland gesproken had. Hij beloofde Poesjkin, in het vervolg zelf zijn censor te zullen zijn, welke arbeid echter werd overgedragen aan den chef der derde afdeling van de kanselarij van Z.M. (practisch gesproken: chef van de politie), graaf Benckendorff, die den dichter in de nu volgende jaren veel last en ongemak bezorgd heeft.

Intussen hadden de meer philosophische levensbeschouwing en de eenzaamheid van Michajlowskoje Poesjkin's gedachten afgekeerd van de politieke kwesties van het ogenblik. Aan zijn Dekabristische vrienden heeft hij nooit opgehouden met sympathie te denken, maar revolutionnaire gedachten bleven op de achtergrond. Onder het regime van Nikolaas I was trouwens liberalisme,

laat staan nog revolutionnaire actie, een onmogelijkheid; een ‘intelligentsija’ bestond niet meer en een nieuwe had zich nog niet gevormd. Er is echter één gebied, waar Poesjkin's vrijheidsgedachten zich nog uitten, meer in het bijzonder zijn opvattingen over de maatschappelijke taak der letterkunde. Een orgaan, waar de kunstenaar vrij kan zeggen wat hij denkt en voelt, dat is een ideaal, waarvoor Poesjkin gestreden heeft. Tegen wien? Tegen thans vergeten derderangs kunstenaars als Boelgarin, die de kunst verlaagden tot de slavin van zekere van hogerhand geprotegeerde ideologieën. De strijd tegen dit soort van letterkundigen heeft Poesjkin's leven wel eens vergald, maar die strijd was een daad van moed. Tweemaal gelukte het een eigen orgaan te stichten; eerst was het de ‘Literaturnaja Gazeta’ van 1830, onder redactie van Poesjkin's vriend, den dichter Delwig; en in zijn laatste levensjaar, 1836, richtte Poesjkin de Sowremennik (‘Tijdgenoot’) op, waarin hij zelf o.a. zeer waardevolle kritische opstellen schreef. Ook had hij een grote historische belangstelling, die zich vooral richtte op de tijd van Peter den Groten en op die van Katerina II, waaraan hij zijn ‘Geschiedenis van de opstand van Poegatsjow’ wijdde. De grootste bewondering had hij voor Peter I. In den ‘Moor van Peter den Groten’, een onvoltooide novelle van 1827, zien wij den monarch aan de arbeid in het jonge Petersburg; in het epische gedicht Poltawa (1828) verschijnt Peter als de toornige bestraffer van onrecht en misdaad, als de bezielende leider zijner troepen, als de overwinnaar der vijanden van Rusland. De geniale en vèrziende persoonlijkheid, die op het eenmaal gekozen doel onversaagd afgaat en het verwezenlijkt; de ridderlijke geest, die vijanden overwint, en zich gaarne verzoent met den eerlijken tegenstander, - dat is de visie van Peter, die wij in verschillende gedichten van Poesjkin vinden. Het imponerendst is wel de Peter de Grote van de aanhef van het gedicht ‘de Metalen Ruiter’: aan de oevers der Newa stond ‘Hij’, ‘vol van grote gedachten’; Hij schouwde op het troosteloze, onherbergzame landschap, en ‘Hij dacht: Van hier uit zullen wij den Zweed bedreigen; hier zal een stad worden gegrondvest, den hoogmoedigen buurman ten spijt; de natuur heeft het voor ons beschikt, dat wij hier een venster uithouwen naar Europa en vaste voet zetten aan de zee. Hierheen zullen over golven, die zij niet kenden, alle vlaggen bij ons te

gast komen, en wij zullen feestvieren breed-uit.' De visie van den groten keizer werd werkelijkheid; het majestueuze Petersburg verrees uit de golven; zelfs de elementen zijn machteloos tegen de 'schepping van Peter'! In zijn brief aan Tsjaadajew van 19 October 1836 zegt Poesjkin zijn mening over de zin der geschiedenis van Rusland. Tsjaadajew had in zijn bekende 'philosophische brief' Rusland als een land zonder culturele traditie beschouwd; Poesjkin is het daarmee niet eens. 'Il n'y a pas de doute que le schisme nous a séparé du reste de l'Europe et que nous n'avons pas participé à aucun des grands événements qui l'ont remuée; mais nous avons eu notre mission à nous. C'est la Russie, c'est son immense étendue qui a absorbé la conquête des Mogoles. Les tartares n'ont pas osé franchir nos fontières occidentales, et nous laisser à dos. Ils se sont retiré vers leurs déserts, et la civilisation Chrétienne a été sauvée.... Vous dites que la source où nous sommes allés puiser le Christianisme étoit impure, que Byzance étoit méprisable et méprisée et - he, mon ami! Jésus Christ lui même n'étoit-il pas né juif et Jerusalem n'étoit-elle pas la fable des nations? l'evangile en est-il moins admirable? Nous avons pris des Grecs l'évangile et les traditions, et non l'esprit de puérilité et de controverse.' Dan volgt een opsomming van grote, karakteristieke momenten uit de geschiedenis, en daarna de conclusie: 'Quoique personnellement attaché de coeur à l'Empereur, je suis loin d'admirer tout ce que je vois autour de moi; comme homme de lettres, je suis aigri; comme homme à préjugés, je suis froissé - mais je vous jure sur mon honneur, que pour rien au monde je n'aurois voulu changer de patrie, ni avoir d'autre histoire que celle de nos ancêtres, telle que Dieu nous l'a donné.'

Poesjkin's leven na 1826 laat zich in twee helften verdelen: vóór en na het huwelijk (1831) met Natalja Nikolajewna Gontsjarow. De eerste helft kenmerkt zich door een grote ongedurigheid: voortdurend reizen en trekken; bij een bezoek aan het leger ten Zuiden van de Kaukasus schijnt Poesjkin roekeloos zijn leven aan gevaar te hebben blootgesteld; zijn stemmingen waren veelal somber en hij scheen een vroege dood te verwachten. Hij heeft het zo mooi gezegd in zijn 'Stances' van 1829: waar hij is, hij mijmert over de dood; wij allen zullen sterven, sommigen van ons wellicht heel gauw; de eik, waarnaar wij kijken, zal ons over-

leven. ‘Streel ik een lief kindje, dadelijk denk ik: Vaarwel! Voor u maak ik plaats; voor mij is 't tijd te vergaan, voor u om te bloeien.’ Waar zal de dood hen verrassen? Het liefst wil hij rusten dicht bij een dierbare plek. ‘En moge bij het ingaan in het graf jeugdig leven dartel spelen, en de gelijkmoedige natuur glanzen in eeuwige schoonheid!’ In 1830 verlooft de dichter zich met een beeldschoon meisje, Natalja Nikolajewna Gontsjarow. Wat verwachtte hij van dat huwelijk? Naast ogenblikken van verrukking, zoals dat waarop hij voor zijn ‘Madonna’ het prachtige sonnet van deze naam dichtte, staan er andere, waarop hij het voor en tegen van zijn aanstaande huwelijk wikt en weegt; zo schrijft hij nog vlak vóor zijn trouwen aan Kriwtsow, in een stemming van spleen, zoals hijzelf zegt: ‘Mijn jeugd is onrustig en onvruchtbaar verlopen. Tot nog toe heb ik anders geleefd dan men gewoonlijk leeft. Gelukkig was ik niet. Il n'est de bonheur que dans les voies communes. Ik ben over de dertig. Met dertig jaar trouwt men gewoonlijk. Ik handel zoals de anderen en zeker zal ik daarvan geen berouw hebben. Bovendien, ik trouw zonder verrukking, zonder jongensachtig bekoord te zijn. Mijn toekomst zie ik niet in rozenkleur, maar in haar strenge naaktheid. Smart zal mij niet verbazen; op haar heb ik gerekend. Alle vreugde zal een verrassing voor mij zijn.’ En dan begint het huwelijksleven. Poesjkin heeft zielsveel van zijn ‘zjonka’ (‘vrouwtje’) gehouden, maar zij was een oppervlakkig, onverstandig persoontje. Zij ging op in het wereldse leven, waar de dichter liever zich uit wilde terugtrekken; voor haar was het iets heerlijks, toen Poesjkin kamerjonker werd - hij zelf heeft zich over die benoeming driftig gemaakt -, waardoor zij op de hofbals kon verschijnen; zij coqueteerde, wanneer men haar het hof maakte, en ware zij zo verstandig geweest om D'Anthès meer op een afstand te houden, het duël met dezen zou nooit hebben plaats gehad, waarin Poesjkin dodelijk gewond werd. En de dichter hield niet op zijn vrouwtje lief te hebben; betuigingen dier liefde en vermaningen wisselen elkaar af in zijn brieven, - in die prachtige brieven, waarin de dichter zich doet kennen als een wijs man, die zijn eigen leven aanvaardt met dezelfde resignatie, welke hij beschreven had bij Tatjana, en die daardoor in staat was, zich nog tot zekere hoogte gelukkig te gevoelen. Ik kan niet nalaten, een staaltje van deze correspondentie te vertalen: (Boldino, 30 Oct. 1833)

‘Gisteren heb ik twee brieven van je gekregen, lieveling. Dank je wel! Maar ik wil je toch een klein standje geven. Je hebt, dunkt mij, onbehoorlijk gecoqueteerd! Let wel: niet zonder reden is coquetterie niet in de mode en wordt ze als een teken van slechte manieren beschouwd. Daar is weinig zin bij. Je bent blij, dat de reuën achter je aanlopen als achter een teef....; een mooie reden tot blijdschap! Niet alleen jij, maar ook Praskowja Petrowna kunnen heel gemakkelijk ongetrouwde slampampers leren om achter je aan te draven; je behoeft maar te verkondigen: ik houd er erg veel van. Dat is het hele geheim van de coquetterie. Als er maar een trog is, dan komen de varkens wel. Waarom zou je mannen ontvangen, die je 't hof maken?.... En nu, mijn Engel, kus ik je alsof er niets was gebeurd, en ik bedank je, dat je mij nauwkeurig en openhartig je losbandige leven beschrijft. Fuif maar, vrouwtje; maar verfuif jezelf niet, en vergeet mij niet! Ik kan er niets aan doen, maar ik wil je à la Ninon gekapt zien; je moet dan wonder-lief er uit zien. Waarom heb je vroeger niet aan die oude deerne gedacht en haar kapsel overgenomen? Beschrijf mij, hoe je op de bals verschijnt, die, zoals je schrijft, zeker al begonnen zijn. - Ja, mijn Engel, als-'t-je-blieft, coqueteer niet! Ik ben niet jaloers en ik weet, dat je je in erge dingen niet zult begeven; maar je weet, hoe ik helemaal niet houd van al wat naar een Moskous dametje riekt, van al wat niet “comme-il-faut” en wat “vulgar” is. Als ik bij mijn terugkeer vind, dat je lieve, eenvoudige, aristokratische “ton” veranderd is, dan, bij Christus, scheid ik van je en ik word soldaat van verdriet. Je vraagt, hoe ik het maak en of ik knap geworden ben? Ten eerste, ik heb mijn baard laten groeien: “Snor en baard - een sieraad voor den jongeling”. Kom ik op straat, dan zeggen ze “ome”. Ik word om 7 uur wakker....’ In de volgende brief, van 6 November, zegt de dichter, dat hij zich misschien wat kras heeft uitgedrukt, en in zachte vorm herhaalt hij zijn waarschuwingen. En dan: ‘Vrouwtje, vrouwtje! Ik reis langs de grote wegen, woon drie maanden aaneen in afgelegen steppen, blijf onderweg in dat nare Moskou, dat ik haat. Waarom? Voor jou, vrouwtje, dat jij rustig kunt leven en schitteren naar hartelust, zoals dat op jouw jaren en met jouw schoonheid betamelijk is. Maar heb jij ook wat consideratie met mij! Voeg niet bij de drukten, onafscheidelijk verbonden aan het leven van een man, nog de huiselijke onrust,

jaloezie, enz. enz. - om niet te spreken van “cocuage”, waarover ik dezer dagen een hele verhandeling bij Brantôme las.’

Het litterair werk der laatste tien jaren is zeer veelzijdig. De lyrische gedichten zijn even schoon als de vroegere; hun stemming is veelal ernstig, somtijds diep-vroom. De invloed van Michajlowskoje uit zich o.a. in een sterker invloed van volkskunst en in een navolgen van haar taal en haar toon, zij 't ook gewoonlijk enigszins gestyleerd. Zo ontstonden de sprookjes van keizer Saltan, van den Visser en het Visje, enz.; het karakteristiekst Russisch hiervan is door zijn stijl, woordkeus, rhythme, stemming het onvoltooide sprookje van de berin, die door een boer gedood wordt, en van den weeklagenden beer; maar 't is onvertaalbaar evenals een byline dat is. Motieven van volkspoëzie zijn ook verwerkt in het onvoltooide dramatische gedicht Roesalka (‘De Riviernimf’) van 1832, een van die werken van Poesjkin, die tot de Russen het sterkste spreken. En ook daar, waar geen volkskunst wordt nagevolgd, leeft in Poesjkin's verzen de Russische natuur en de geest van het Russische volk. Hoe beschrijft hij ons bijvoorbeeld de sneeuwstorm in het gedicht Besy (‘Demonen’, ‘Geesten’), in 1830 op het landgoed Boldino gedicht! De dichter met zijn voerman zitten in een slede. De sneeuw dwarrelt, beschenen door zwak maanlicht. De voerman kan niet verder; in de draaiende sneeuw ziet hij een geest, die als een paal op de weg staat, of die het schichtige paard in een kloof wil stoten. Een heirleger van geesten jaagt door de lucht, dwarrelend in het lichtspel van de maan, zoals vallende bladen in November. ‘Hoeveel zijn er? Waarheen jaagt men ze? Wat zingen zij zo klagelijk? Begraven zij een huisduivel? Vieren ze de bruiloft van een heks?.... Duivels jagen voorwaarts, zwerm na zwerm, in de grensloze hoogte der lucht. Van hun gillen en huilen schrijnt mij het hart.’

Dit gedicht werd, zoals wij reeds zeiden, op Boldino geschreven. Dit was een landgoed der familie Poesjkin in het gouvernement Nizjnij Nowgorod. De dichter was er in 1830, vóór zijn huwelijk, heengereisd om er orde op zaken te stellen. Maar de cholera, die in sommige streken van Rusland heerste, maakte een tijdlang de terugreis onmogelijk, en toen bracht het rustige leven op 't platteland een stemming van bezieling, zoals die zolang achtereen slechts zelden voorkwam. Hier schreef

Poesjkin de vijf ‘Verhalen van Belkin’ en de vier kleine drama's: de Gierige Ridder, het Feest tijdens de Pest, de Stenen Gast, Mozart en Salieri, en nog heel veel meer, in 't algemeen behorend tot het allerbeste.

De ‘Verhalen van Belkin’ zijn vijf prozavertellingen met een inleiding over de gefingeerde persoon van Belkin, die als de overleden schrijver er van wordt voorgesteld. Het waren niet Poesjkin's eerste prozaverhalen; ‘de Moor van Peter den Groten’ was al in 1827 geschreven. Leest men Poesjkin's novellen, dan zal wellicht de eerste indruk zijn: een eenvoudige, klare taal, korte zinnen, geen woord te veel en geen woord vals van toon; een even eenvoudige, zeer harmonische constructie van het verhaal; de inhoud aardig, gewoon, en geestig verteld. Leest men ze vaker, men komt steeds meer onder de bekoring, en ten slotte zal men gedachten vinden, die men niet dadelijk had opgemerkt. Poesjkin dringt ons zijn gedachten niet op, maar wij voelen ze na, als wij ons voldoende in hem verdiepen. Een der ‘Verhalen van Belkin’ is ‘de Postmeester’, de geschiedenis van een ongelukkigen ouden man: zijn dochter liet zich door een voorbijreizenden heer ontvoeren, en de smart van den vader is zo hevig en zo diep, dat hij aan de drank raakt en voorgoed een gebroken man is; welnu, dit is het motief der ‘vernederden en gekrenkten’, dat Dostojewskij pathetischer zal uitwerken in meer dan één zijner kleinere en grotere boeken; Dostojewskij echter had zijn eigen stemmingen, die de gehele ontwikkelde mensheid heeft nagevoeld, reeds gevonden bij Poesjkin: dat blijkt zonneklaar uit de ‘Arme Mensen’, waarvan de hoofdpersoon, Dewoesjkin, in Poesjkin's postmeester zichzelf en zijns gelijken duidelijk herkent.

Evenzo staat de enige historische roman van Poesjkin, ‘de Kapiteinsdochter’ (1836), vooraan in de Russische klassieke letterkunde als een voorbeeld, dat navolging verdient en ook nagevolgd is. Nog steeds is 't genotvolle lectuur, maar de historische romans der tijdgenoten zijn vergeten, uitgezonderd Gogolj's ‘Taras Boeljba’. Met een nog steeds suggestieve humor beschrijft Poetsjkin de plattelandse zeden en het gemoedelijk vestingleven der XVIIIde eeuw; de grote historicus Kljoetsjewskij heeft hem bewonderd om de zuiverheid, waarmee hij aard en gewoonten ener voorbijgegane periode heeft aangevoeld en gereproduceerd.

Van het overige proza van Poesjkin bespreken wij alleen ‘de Schoppenvrouw’ (1834). In de vorm ener rustig vertelde novelle behandelt Poesjkin hier het probleem van het titanisme. De officier Herman, die door den schrijver blijkens het motto boven een der hoofdstukken als een ‘homme sans moeurs et sans religion’ wordt beschouwd, wordt beheerst door één dominerende hartstocht, de begeerte naar vrijheid en onafhankelijkheid; de noodzakelijke conditie daarvoor is rijkdom; om zich deze te verwerven stapt hij zonder scrupules heen over zedelijke normen; de liefde van een jonge vrouw gebruikt hij slechts als een middel; door haar aanwijzingen te volgen, die bedoeld waren om hem de weg naar haar eigen kamer te wijzen, weet hij door te dringen in de slaapkamer van een stokoude gravin, die het geheim van drie kaarten moet weten, die den speler onfeilbaar zullen doen winnen; wanneer de dame hem niet schijnt te begrijpen, scheldt hij haar uit en dreigt haar met zijn revolver; ook dan zegt de oude vrouw niets, en Herman ziet, dat zij dood in haar stoel zit; hij vertelt wat er gebeurd is aan het meisje, die hij bedrogen heeft; zij ziet in hem, terwijl hij zit te praten, een misdadiger, al heeft hij ook niet de gravin gedood of zelfs willen doden, en zij herinnert zich het gezegde van een kennis van Herman, dat deze ‘minstens drie misdaden op zijn geweten heeft.’ Bij de lijkmis lijkt 't Herman, alsof de oude vrouw van uit haar kist hem spottend aankijkt; hij is ontdaan, doet een misstap en valt. 's Avonds ziet hij een vizioen van de gravin, die hem de drie kaarten noemt: drie-zeven-aas. Herman gaat spelen, wint veel geld op de eerste kaarten, en speelt dan door een vergissing in plaats van de aas een andere kaart uit: de schoppenvrouw, - waarin hij de oude gravin herkent. In de epiloog horen wij, dat Herman krankzinnig geworden is. Ziedaar hoe Poesjkin in een eenvoudig verhaal de begeerte naar macht, die zedeloos is èn in haar doelstellingen èn in de keus harer middelen, gewogen heeft en te licht bevonden. Later zal Dostojewskij, onder directe invloed van ‘de Schoppenvrouw’, hetzelfde probleem behandelen in ‘Misdaad en Straf’. Poesjkin's novelle sluit zich, wat haar grondidee betreft, aan bij de Zigeuners en bij Jewgenij Onegin, hoezeer ook Herman en Onegin in hun uiterlijk optreden antipoden zijn. Poesjkin veroordeelt in al deze werken (en nog in andere, zoals de ‘Scène uit Faust’ en ‘de Gierige Ridder’) het egocentrische individua-

lisme, dat slechts zich zelf liefheeft, en daartegenover stelt hij het hogere individualisme, dat schijn van wezen onderscheidt en daardoor onbevangen is en geresigneerd. Dit hoge ideaal, dat wij reeds uitgebeeld vonden in de personen van Pimen en Tatjana, gaf Poesjkin ook de bezieling voor enige zijner schoonste lyrische ontboezemingen.

In de eerste plaats denk ik hier aan Mozart en Salieri, een der vier kleine drama's van 1830. Alle vier kan men ze met volle recht lyrisch noemen, al is de vorm ook die van de dialoog. Mozart en Salieri is een van de hoogtepunten van Poesjkin's kunst. Salieri, de niet onbegaafde, maar toch beperkte kunstenaar, spreekt in monotone verzen, die geen levendige stembeweging toelaten, geheel in overeenstemming met de lage vlucht van zijn geest. Maar zodra Mozart spreekt, moduleert de stem vrij, met heldere klanken; de klaarheid van zijn genie spiegelt zich in de wondere melodie van deze verzen; het geheim om zo het materiaal der Russische taal aan te wenden heeft alleen Poesjkin bezeten. En nu de inhoud! Salieri benijdt Mozart, die door zijn natuurlijk talent zonder moeite datgene bereikt, wat een ordinairder begaafdheid door geen studie en geduld kan inhalen. Hij strooit vergif in de wijn van Mozart; deze is onder de indruk van een in het zwart gekleden man, die een Requiem van hem besteld heeft. Het vizioen van dien zwarten man vervolgt hem als iets onheilspellends. Maar het Requiem is nog niet afgehaald en Mozart is gelukkig het nog te bezitten; hij speelt het Salieri voor, die schreiend luistert. En dan, voordat het vergif gaat werken, zegt Mozart: ‘Wanneer eens allen zo de kracht gevoelden der harmonie! Maar neen, dan zou de wereld niet kunnen voortbestaan: niemand zou zorgen voor de noden van het lage leven, - allen gingen op in de vrije kunst! Wij zijn slechts weinige uitverkorenen, gelukskinderen, onbezorgd, versmadend het verachtelijk gewin, priesters alleen van het schone.’ Als Mozart ziek is weggegaan, vraagt Salieri zich af, of het inderdaad waar is, wat deze zoëven nog zeide: ‘Genie en misdaad zijn onverenigbare dingen.’

De hoogste schoonheid de hoogste goedheid! Was Poesjkin een aanhanger der leer ‘l'art pour l'art’, zoals zgn. realisten omstreeks 1860 meenden? Zij hebben Poesjkin zelfs om deze eenzijdigheid als een minderwaardigen mens veroordeeld. De eenzijdigheid is hier echter aan de zijde van de rechters geweest.

Wij geven enige uitingen van den dichter achter elkaar. Wanneer het ‘gepeupel’ den dichter vraagt om het te onderwijzen, dan antwoordt deze (in het gedicht ‘het Gepeupel’, 1828), dat het niet de taak des dichters is om met de bezem in de hand de straten te vegen: ‘Wij zijn geschapen voor bezieling, voor zoete klanken en gebeden’. En in het sonnet ‘Aan den Dichter’ (1830) wordt de poëet een ‘keizer’ genoemd, die ‘langs de vrije weg’ moet voortschrijden daarheen, ‘waarheen zijn vrije geest hem voert.’ De ‘beloning’ voor zijn ‘edele daad’ vindt hij in zichzelf. De ‘bezieling’, de ‘edele daad’ voeren hem tot een hoger wijsheid, die aan de medemensen waarheden kan tonen, uitgaande boven de alledaagse zorgen en gedachten! Zolang de dichter niet door Apollo bezocht wordt, is hij misschien de nietswaardigste aller mensen. ‘Maar zodra 't goddelijk woord zijn fijn voelend oor aanraakt,’ dan ontwaakt zijn ziel, ‘'t is hem eng in de vreugden der wereld; voor mensentaal is hij schuw; aan de voeten van den afgod des volks buigt hij niet het fiere hoofd’ (De Dichter, 1828). En het allerklaarst en het allerschoonst is de taak des dichters bezongen in ‘De Profeet’ (1826): de mens, die zwierf in een duistere woestenij, ‘door dorst des geestes gekweld’, ontmoet een serafijn, die hem al het laag-menselijke ontneemt en hem het bovenaardse doet schouwen en horen. En dan roept Gods stem hem op: ‘Ga rond over zeeën en landen, Brand met het woord der mensen harten!’

De hoogste kunstenaar is de hoogste mens! Het ideaal des dichters is wezenlijk hetzelfde als dat van den mens in het algemeen. De levensbeschouwing van Pimen en Tatjana is ook die van den ‘Dichter’ en den ‘Profeet’. De mens, in de edelste zin van het woord, heeft een innerlijke wereld, schoner en beter dan de zichtbare wereld met al haar kleinheid en haar onrecht en ellende. De ware mens beziet de lage werkelijkheid met mededogen en resignatie; deze geven aan zijn ziel kracht en harmonie.

V

Poesjkin's meest fundamentele ideën zijn de lijn geworden, waarlangs de klassieke Russische letterkunde zich zal bewegen. Dit is immers meer dan één andere de letterkunde van het medelijden en de resignatie. Mislukte levens van goede en begaafde mensen

zoals Onegin, - de latere schrijvers, vooral Toergenew en Tsjechow, hebben ze in hele serieën van meesterwerken beschreven; zo is Poesjkin's werk profetisch gebleken. Het was dit ook in het positieve: de geest van Tatjana incarneert zich in telkens nieuwe vormen, en het probleem der menselijke individualiteit, zoals Poesjkin het gesteld heeft, werd het centrale probleem der letterkunde na hem. Maar van de vele groten, die na hem kwamen, heeft geen zijn eenvoud en gaafheid van taal geëvenaard en geen van hen is zo Russisch door een volmaakte harmonie van inhoud en vorm.

N. VAN WIJK

‘De Hollandsche schilderkunst in de 17e eeuw’

Dr. W. Martin; ‘Frans Hals en zijn tijd’.
Dr. W. Martin: ‘Rembrandt en zijn tijd’.
J.M. Meulenhoff, Amsterdam.

Vlucht uit de werkelijkheid - terugkeer tot de werkelijkheid, deze beide uitersten schijnen beurtelings het ideaal dat in de kunst van een bepaalden tijd wordt nagestreefd. Overal; maar op weinig plaatsen misschien zóó duidelijk als in ons land.

Zoo is het rhythme der cultuur.

‘Werkelijkheid’ zij hier vooral aldus te verstaan: het volkomen bevrediging vinden in de mogelijkheden, die aanleg en geaardheid van eigen volk en type met zich brengen, in perioden van harmonische cultuur, waarin alles gelijkmatig zich ontwikkelt.

In tijden van overgang daarentegen, wanneer de ontwikkeling ongelijkmatig is - soms door uitwassen van specialiseering in één bepaalde richting, soms door een overweldigenden toevloed van nieuwe, nauwelijks te verwerken ideeën, hoe dan ook - in zulke tijden van overgang kan deze ‘werkelijkheid’ niet geheel voldoen. Ter aanvulling zoekt men het heil elders, waar normen en vormen bestaan, aan welke men zich kan vastklampen, als aan een ideaal, dat tot leuze omgezet, in het vaandel geschreven, met vele woorden wordt gepropageerd.

Herhaaldelijk werd zoo het heil gezocht bij de antieke kunst, of bij de Italiaansche meesters der late Renaissance, maar ook bij de Middeleeuwen en den zwierigen hofstijl van het 17de-eeuwsche Frankrijk of de Zuidelijke Nederlanden. En is ook niet laatstelijk de vlucht naar het primitieve een symptoom van een zelfde zoeken, gedreven door eigen onzekerheid? Bij dit quasi-primitieve in een tijd van decadente overbeschaving, denke

men overigens niet alleen aan imitaties van negerkunst, maar b.v. ook aan de moderne religieuze kunst, waarin zoo herhaaldelijk figuren en gebeurtenissen worden uitgebeeld op kinderlijk-naieve manier.... in een wereld, waarin van kinderlijkheid èn van aldus gerichte naiviteit minder sprake is dan wellicht ooit te voren.

Toegegeven - er zijn telkens ontelbare verschilpunten, dat kan niet anders. Maar is er niet veel gemeenschappelijks ook? En wat hier als elders in zulk een periode van manierisme niet ontbreekt, dat zijn.... woorden, woorden, woorden....

Als vanzelf kwam deze gedachtengang boven bij het lezen van een zin in Prof. Martin's monumentale werk 'De Hollandsche Schilderkunst in de 17e eeuw', n.l. dáár, waar de auteur, sprekend over den vervaltijd in het einde van de 17e eeuw, opmerkt: 'het is de tijd, waarin naast het schilderen, ook begint het gepraat der schilders zelf over kunst: nieuwe theorieën komen op en het "bilde Künstler, rede nicht" wordt allerminst in acht genomen.'

Hoe anders zijn daartegenover de perioden, waarin alleen geluisterd wordt naar eigen aard en aanleg; de perioden, waarin de volmaakt persoonlijke en volkomen onopzettelijke vorm bij den kunstenaar 'als vanzelf' ontstaat.

Wanneer in één tijd gewerkt is op deze wijze, allerwege met verbluffende veelzijdigheid, verbluffende begaafdheid en met een volmaakt technisch-kunnen tevens, dan is het in onze 17e eeuw. De productiviteit is dan ongetwijfeld nog grooter dan in de 15e. Heel veel van wat die oudere meesters gekenmerkt had, vinden wij in de 17e terug. Vóór alles - in de beste werken - het pretentielooze, het nimmer mooi-willen-doen, het observeeren met alle liefde en alle overgave, die des kunstenaars is, het door en door menschelijk beleven van een figuur of een gebeuren. En de techniek, waar het betreft de volmaakte beheersching van anatomie, beweging, verkort, perspectief - die techniek is gelouterd door het manierisme van de 16e eeuw.

Een veel omstreden object, dit manierisme! Een 'verstandskunst', inderdaad, die nergens zuiver menschelijke diepten bereikt. Een 'verstandkunst', wederom omkleed met woorden; in casu: de uitvoerige theorieën, zooals die o.a. in Carel van Mander's werk zijn geformuleerd.

Het lijkt of de kunstenaars, overweldigd door al het nieuwe, dat zich aan den mensch van de Renaissance openbaart, een oogenblik den eigen grond, de eigen traditie onder de voeten voelen wegzinken; zij klampen zich vast aan een ideaal, zooals dat van het Zuiden uit zich presenteert. Zij gelóóven aan die nieuwe normen van schoonheid, innig en oprecht; zij gelóóven aan het cultiveeren van den vorm vóór alles, een ideaal, dat toch eigenlijk zoo typisch on-Nederlandsch is. En hun kunst wordt een ballet van beweging.

Dat door het hoogst on-Hollandsche in vele gevallen een tweeslachtig product ontstaat, is onloochenbaar. De beste voortbrengselen zijn echter speciaal te apprecieeren door wie de beweging terwille van de beweging, niet slechts weet aan te voelen, maar a.h.w. aan den lijve ook zelf weet na te voelen.

De kostelijkste eigenschappen van onze eigen kunst, gevoel voor humor naast innige bewogenheid en diepe menschelijkheid, zonder zweem van pathos of aanstellerij, staan daar dan volkomen buiten. En de controverse vóór of tegen, zal dan ook altijd een controverse blijven, want zoo ergens, dan is het hier, dat eigen aard en aanleg des beschouwers diens standpunt bepalen zullen.

Technisch bracht de periode nieuwe mogelijkheden voor de uitbeelding, die dankbaar aanvaard werden, toen in de hechte, gevestigde samenleving van de 17e eeuw het zelfvertrouwen weer boven kwam, en daarmede, als vanzelf, de oude schilderstraditie met àl haar karakteristieke eigenschappen zich herstelde.

Wij zijn zoo gewend aan den overvloed, die de 17e eeuw op kunstgebied gebracht heeft. Het wonderbaarlijke van dien overvloed wordt men zich eerst weer bewust bij het lezen van Prof. Martin's werk. Phenomenaal is deze rijkdom aan schilders, velen met een zeer uitgesproken individueel karakter, velen betrekkelijk ook geheel onafhankelijk van elkander, in verschillende centra op een heel klein gebied, dat zich uitstrekt van Dordrecht tot Amsterdam, van Leiden tot Utrecht, met enkele uitloopers naar verder gelegen plaatsen.

Is het niet merkwaardig hoe de Hollandsche geest zich zelfs weerspiegelt in dat uiterst individualistische van zulk een decentralisatie? In de Zuidelijke Nederlanden was b.v. alles wèl geconcentreerd, n.l. in Antwerpen.

En hoezeer onderscheiden zich ook verder Noord en Zuid! Buitengewoon leerrijk zijn de voorbeelden, die de schrijver in het begin van het boek naast elkander zet: de Vlaamsche bewegelijkheid, het golvende, dat tot in de opgewipte kanten op een Van Dijck-portret verschijnt (Anna Wake, 1628, Mauritshuis), tegenover het stillere, maar zeer liefdevol geobserveerde van een damesportret van Moreelse (1627, ibidem). Het zwierige bij Van Dijck voert tot een bijna onpersoonlijk flatteeren; bij den Hollander is het model nauwelijks elegant in houding en beweging, doch innerlijk veel dieper gepeild. En dat is bij schier alle Hollanders het geval, althans in de eerste helft van de 17e eeuw. Curieus is dan ook het staal, dat de auteur meedeelt, hoe de bekende portretschilder Van Miereveldt alleen conterfeitsels flatteerde, die voor Frankrijk bestemd waren (aanhaling uit een brief van Hooft: ‘waer voor Meester Michiel Mierevelt, nimmer een aenschijn, om derwaerts (d.i. Frankrijk) gezonden te worden affschildert, dan met de overmaet van goelijkheyt, waartoe men daer gewent is’). Verderop, in hoofdstuk 6, wordt hetzelfde nog eens duidelijk gedemonstreerd aan twee portretten ten voeten uit: Rubens' Helene Fourment (1631, Leningrad) en een onbekende vrouw door Dirck Santvoort (omstr. 1640, Hannover).

En zoo is het met alles: landschap, stilleven, genrestuk, portret, die alle hunne specialisten vonden - slechts enkelen beheerschten verschillende gebieden tegelijk - met àl die stukken, die in fantastische hoeveelheid werden geproduceerd en ieders woning sierden. Want voor ieder waren schilderijen werkelijk bereikbaar. Niet een gebrek aan waardeering, doch vooral overproductie, is dan ook de oorzaak van de soms moeilijke materieele omstandigheden, waarin vele schilders verkeerden.

Een goede gedachte was het van den auteur om in het inleidend hoofdstuk een beeld te schetsen juist van de positie der schilders en van de ‘waardeering onzer oude schilderkunst voorheen en thans’. De huisinrichting komt daarbij ter sprake, de oude entourage, waarvoor de stukken bedoeld zijn, en de eenvoudige donkere lijsten van de eerste helft der 17e eeuw, die de werken zoo oneindig beter tot hun recht doen komen. Ook over de waardeering door de tijdgenooten wordt verteld. Wij kunnen ons voorstellen dat deze veel meer uitging naar het wàt, dan naar het hoe, behalve bij enkelen als Huygens, die ook het innerlijk

gehalte der goede stukken van knap maakwerk wist te onderscheiden. Dat er echter ook wel degelijk nog anderen waren, met fijn oordeel, wordt b.v. bewezen door de groote waardeering voor de picturale schoonheid van Van Goyen's landschappen.

Zóó groot is de productiviteit, zóó verscheiden het karakter van de meesters en hun werken, dat niets moeilijker is dan het maken van een systematische indeeling. Eenige groote groepeeringen zijn natuurlijk mogelijk, maar links en rechts springen daar weer terstond tal van figuren uit. Het is één schier ademlooze activiteit op elk gebied van schilderkunst.

De indeeling die Prof. Martin gegeven heeft van deze ongemeen levende, enorm omvangrijke stof, verdient dan ook de grootste bewondering. Een indeeling in groepen met vlottende grenzen, dat kan ook niet anders. In het begin, bij de portretgroepen en schuttersstukken worden vanzelf reeds Hals en Rembrandt behandeld, op wie in latere hoofdstukken dan nog uitvoeriger wordt ingegaan. Hetzelfde geldt voor Van der Helst. (Verdient overigens diens Schuttersmaaltijd niet iets meer bewondering voor de savante dispositie der kleuren?) Het speciale karakter van de kunst in enkele steden wordt gereleveerd, zonder dat hierop al te zeer kan worden doorgegaan, immers zulk een nadere karakteristiek blijkt meestal toch niet tot in alle consequenties vol te houden.

Als hoofdgroepen vinden wij ‘Frans Hals en zijn tijd’ en ‘Rembrandt en zijn tijd’. Bij den veel ouderen Hals, die echter slechts drie jaar voór Rembrandt overleden is (1666), zijn de vroegere meesters behandeld, zooals deze rondom hem, in diverse plaatsen werkzaam waren. Duidelijk wordt geschetst hoe men na de kleurigheid uit de eerste jaren der 17e eeuw, geleidelijk komt tot concentratie, ook in de kleur, zoodat omstreeks 1635 een sterke tonigheid alom bereikt wordt. Vele meesters worden tevens door het enorme élan van Hals' krachtigen impuls meegesleept. Waar men zijn levendige vitaliteit niet altijd kan volgen, daar volgt men dan toch gaarne zijn coloristische vondsten. Maar toch gaat ook Hals mee met de algemeen ontwikkeling, toch wordt ook zijn werk geleidelijk toniger. Zijn verbluffend gemak, zijn bruisende overmoed blijven echter onverminderd bestaan. Ook de auteur wordt meegesleept door Hals' kunst. Iets van diens vaart en verve vinden wij op meerdere plaat-

sen in de desbetreffende hoofdstukken terug in zijn taal.

Rembrandt vormt, zooals gezegd, de kern van deel II. De kern, want ‘geen Hollandsch schilder heeft op de kunst van zijn tijd zooveel invloed gehad’. Maar hier openbaart zich het onderscheid tusschen geest en vorm. Zijn geest was het, die de vormen schiep, gelijk hij ze noodig had voor de expressie van wat in hem leefde: eerst minutieus, dan barok en exuberant, tenslotte verstild, verdiept en verinnigd. En met eerbiedige woorden tracht de auteur een beschrijving te geven van het al-menschelijke, het al-goede, dat de voorstelling van den verloren zoon (Leningrad) vervult.

De vorm is het, die de leerlingen overnemen en dan geleidelijk laten vallen, meegesleept als zij worden door andere nieuwere, hoofsche idealen van een anderen tijd, die meer streeft naar elegantie, voor zoover deze in Holland te verwezenlijken is, ja zelfs naar een zekere courtoisie. Deze hoofsche richting, op buitenlandsch voorbeeld geinspireerd, heeft als onderstrooming al langen tijd bestaan (de hofschilder Honthorst!). Dàn, in de tweede helft van de 17e eeuw, breekt zij sterker door. Rembrandts leerling Govert Flinck wordt een innemend man van de wereld, zijn collega Maes een portretschilder van steeds leeger allure. Lievens wordt te Antwerpen vervlaamscht. Slechts Aert de Gelder, Rembrandts grootste bewonderaar, blijft jarenlang aan den vorm en de schilderwijze van zijn leermeester trouw. Doch hij leeft dan als een fantastisch kluizenaar, teruggetrokken tusschen zijn merkwaardige atelier-requisieten en afgesloten van een wereld, die heel andere idealen nastreeft.

Onafhankelijk werken, tegelijk met Rembrandt, eenige Amsterdamsche portrettisten, waarvan Van der Helst de voornaamste is, (slechts terloops vertoont hij van Rembrandt eenigen invloed). Een vlot en zelfverzekerd man, geenszins afkeerig van uiterlijke allure, wiens later werk sterk poseerend wordt. Altijd een schilder, die met smaak allerlei over het uiterlijk en de kleeding, maar weinig over het wezen van zijn modellen weet mee te deelen, behalve misschien een enkelen keer in zijn jeugd.

In de verdere hoofdstukken volgen o.m. de Delftsche en Leidsche fijnschilders. Een speciale sfeer, van blankheid vervuld, komt reeds in vroege Delftsche portretten tot uiting. De schrijver waarschuwt echter voor de al te gemakkelijke conclusie over de ‘Delftsche stilte’. Zoo uitgestorven was de stad niet!

En Jan Vermeers woning met elf kinderen, zal ook niet steeds zonder gerucht zijn geweest! Desondanks heeft zijn werk die ‘klare bezonkenheid’ met rustige, egale verlichting. Merkwaardig contrast, deze man met zijn bohémien-collega's! Alles is bij hem klaar en duidelijk geordend en sober. Alles, ook zijn huisraad; want zijn inventaris bevat niets dat zweemt naar verzamelen van rariteiten en schilderachtig bric à brac, zooals dat zoovele anderen deden.

Carel Fabritius, in zijn laatsten tijd ook licht en ‘geordend’, is in vroeger werk kennelijk uit Rembrandts school voortgekomen en vormt tot Vermeer den overgang.

Kostelijk is de beschrijving van Jan Steen en van diens psychologisch vermogen om een situatie vol te houden over een heel tafereel met figuren. Wie heeft als hij gevoel voor humor? En wie heeft als hij zóóveel sympathie en begrip voor kinderen? Jammer genoeg wordt niet gerept over de vaste compositie van den meester. Deze ontbreekt zeer zeker ook bij anderen niet, maar toch is niet juist bij hem die orde in de wanorde bijzonder sprekend? De merkwaardige cirkelvormige bouw van het groote doek ‘Soo d'Ouden songen, soo pypen de Jongen’ (Mauritshuis), had daartoe alle aanleiding kunnen geven.

Landschap, zee-, rivier- en stadsgezicht, stilleven, Hollandsche meesters in het buitenland en uitheemsche schilders hier.... dan volgt onafwendbaar de ‘Sättigung’, de elegance, het mooi-willen-doen, naar Fransch voorbeeld - en ook volgt de theorie.

De woning wordt grooter en meer luxueus, naar Fransch model gebouwd (het ‘voorhuys’ maaktplaats voor den gang), het kunstkabinet en de kabinetstukken worden mode, het genrestuk wordt tot interieur met heeren en dames, het stilleven tot pronkstilleven, de toonschildering wordt kleur- neen kleuren-schildering - en De Lairesse schrijft vóór, dat men geen verlepte bloemen of ongaaf fruit zal schilderen....

Een boeiend geheel, deze schilderkunst van ons eigen land, die eigenlijk nog nimmer zóó overzichtelijk, zóó als geheel behandeld was. Van de ongelooflijke hoeveelheid werk en vóórstudie, geven de aanteekeningen achterin eenig denkbeeld. Een monumentaal werk, waardige hulde aan die prachtige werken, ontstaan tijdens Hollands grootsten bloei.

F. VAN THIENEN

Platoon's Timaios in het Nederlandsch

Platoon's Timaios in het Nederlandsch overgebracht en van inleiding en toelichting voorzien door Jan Prins (C.L. Schepp). Lectura-Uitgaven. Antwerpen, Boucher's Uitgeverij, Den Haag.

De Timaios, de verwonderlijke, in Platoon's philosophisch oeuvre eenigszins afzijdig staande natuurwetenschappelijke dialoog, die de schepping der wereld en de structuur van al het geschapene tot onderwerp heeft en waarin een grootsche kosmogonische phantasie met een minutieuse beschrijving van atomaire processen en physiologische verschijnselen tot een harmonisch kunstwerk is versmolten, heeft steeds slechts in engen kring belangstelling ondervonden, maar het lijkt wel, of de aandacht, die het werk weet te wekken, door haar diepte vergoedt, wat ze in omvang ontbeert. Voor enkele jaren verscheen Taylor's uitvoerige commentaar, waarin philologische akribie en philosophische eruditie zich vereenigden, om den inhoud langs verstandelijken weg nader te brengen tot het begrip van den modernen lezer; thans schenkt ons de dichter Jan Prins een met de uiterste zorg voorbereide Nederlandsche bewerking van den tekst, die in de allereerste plaats beoogt, het besef van de schoonheid van het werk te wekken, maar die, als een natuurlijk gevolg daarvan, ook ontvankelijkheid voor Platoon's leer verwacht.

Weliswaar blijft de lezer hierbij van uitleg niet verstoken; waar verduidelijking bepaald noodig was, vindt hij haar kort en bondig in de Aanteekeningen, die het werk besluiten. Het kon echter niet hoofddoel van den vertaler zijn, de talrijke onopgeloste kwesties, die den Timaios nog steeds begeleiden, volledig te behandelen; op den weg, dien hij ging, was het niet in de eerste

plaats van belang te weten, of Platoon hier theorieën, die in zijn eigen tijd nieuw waren, aan een ouderen Pythagoraeër in den mond heeft gelegd of dat hij den dialoog beschouwd heeft willen zien als een historische schildering van het wetenschappelijk denken van de generatie, waartoe de hoofdspreker behoorde; en evenmin om uit te maken, of in het geschetste wereldbeeld de aarde rustend, trillend of wentelend wordt gedacht. Hij moest vóór alles zorg dragen, dat de stem van den schrijver tot den lezer van dezen tijd doordrong en hij kon aan de overtuiging, dat hij die stem tot nieuw leven zou vermogen te wekken zonder alle moeilijke plaatsen in den breede te bespreken, het recht ontleenen om duister te laten, wat in het werk zelf duister is.

Dit verlichtte zijn taak slechts schijnbaar. Want om het betoog van Timaios zoo weer te kunnen geven als hij gedaan heeft, in pijnlijk nauwgezette aansluiting aan zinsbouw en woordenkeus van den tekst en toch er in slagend, de schoonheid en de bezieling van het oorspronkelijke, die in minder taalgevoelige handen wellicht aan de nauwkeurigheid der weergave zouden zijn opgeofferd, ongedeerd in onze taal over te brengen, was het noodig zich geheel in deze, voor onze denkgewoonten zoo vreemde, ja menigmaal volstrekt onvatbare gedachtenwereld in te leven.

Zoo iets doet men echter niet met de koele objectiviteit, waarmee men, een moeilijke plaats verklarend, zich beijvert te denken, zooals de schrijver gedacht kan hebben. Het vereischt een dislocatie van den geest, die onuitvoerbaar is, wanneer het hart niet wil medewerken, dus wanneer men zich niet van nature verwant voelt aan de denkspheer, die men wil weergeven.

Jan Prins, zoo lijkt het, bezit zulk een affiniteit tot Platoon's denkwijze. Voor hem is de schepping der wereldziel uit drie soorten van Zijn, het ondeelbare en altijd eendere, het deelbare, dat in lichamen optreedt en nog een derde soort, die zoowel den aard van het Eendere als dien van het Andere bezit, en zijn ook de deeling van het mengsel van deze drie volgens aprioristischmuzikale gezichtspunten en het onverwachte verband, waarin de twee resultaten van de overlangsche splitsing van het verkregen samenstel tot dagelijksche hemeldraaiing en eigenbeweging der dwaalsterren gebracht worden, meer dan de met hoofdschudden beschouwde curiositeit, die de gemiddelde hedendaagsche lezer er slechts in zien kan. Hij beschouwt deze voorstellingen onge-

twijfeld niet als bruikbare natuurwetenschappelijke theorieën, zoomin als hij gelooven zal, dat de atomen der elementen aarde, water, lucht en vuur de vormen van vier der regelmatige veelvlakken hebben of dat de lever het orgaan is, waardoor het denken op de spijsvertering werkt. Maar het zal niet in hem opkomen zich hier den spot of de geringschatting te veroorloven, waarmee zoo menige onhistorische en door den bloei der natuurwetenschap laatdunkend geworden mensch van onzen tijd op theorieën uit vroegere cultuurperioden meent te mogen reageeren. Voor hem hebben ook Platoon's beschouwingen deel aan de waarheid, al is het dan ook op een wijze, die zich in wetenschappelijk verantwoorde termen niet laat uitdrukken.

Toen de vertaling van den dialoog na herhaalde omwerking eindelijk den vorm gekregen had, waarin hij nu voor ons ligt en de dichter zich dus ontslagen kon achten van de verplichting, den tekst op den voet te volgen, heeft hij zijn vertrouwdheid met het betoog van Timaios op een nog meer directe en persoonlijke wijze tot uiting willen brengen. In veertig sonnetten heeft hij aan de quintessens van het verhaal een poëtischen vorm gegeven en daardoor den meest origineelen en schoonsten syllabus geschapen, die nog ooit een prozawerk vergezelde; de litteraire waarde ervan te bepalen, blijve aan letterkundigen van professie overgelaten; deze aankundiging zou echter niet volledig zijn, wanneer zij niet getuigde van het genot, dat haar schrijver bij de lezing van deze klare en welklinkende samenvattingen ondervindt.

Daarom volgt hier het praeludium:

> Een prentenboek hadden wij reeds als kind
> met beelden uit het dagelijksche leven,
> en onder elk daarvan een tekst geschreven,
> die met ‘hier ziet men’, of zoo iets, begint.
> Zoo is 't ook met de volgende gedichten.
> Zij hooren elk bij een bepaald tafreel
> uit dat ter wereld eenige geheel,
> dat Platoon ons in zijn Timaios stichtte.
> Wellicht, dat zij u dit of dat verklaren,
> dat hier of daar iets van zijn wijzen lach,
> een regel, hem zij dank, doorschijnen mag.
> Maar wilt ge 't beeld in volle grootte ontwaren,
> neem dan den Meester zelf terhand, want ach,
> Zijn woord valt door geen dichter te evenaren.

en de epiloog

Wij staan aan 't einde van Timaios boek.
Wat is het? Werd het ook voor ons geschreven,
om het te kennen en ernaar te leven,
of is het niet meer waard dan een bezoek?
Moge ieder voor zichzelf die vraag beslechten.
Mij viel ten deel om, binnen kort bestek
iets van zijn vele kanten plek voor plek
u toonend, voor zijn plaats bij ons te vechten.
Wellicht ben ik bij sommigen geslaagd.
Wellicht, dat hier of daar het inzicht daagt,
hoezeer wat schoon is ook te leven recht heeft.
Veel mag ter wereld zijn veranderd, veel
ten goede, veel ten kwade, nooit geheel
gaat ons teloor, wat de Man Gods gezegd heeft.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letteren
Multatuli

Dr. Julius Pée, Multatuli en de zijnen naar onuitgegeven brieven.

Dat er vijftig jaar na zijn dood zoo veel, en hieronder zoo weinig oorspronkelijks werd geschreven over Eduard Douwes Dekker, terwijl zijn geschriften toch gedurende geruimen tijd in vrijwel ieders handen waren, bevestigt de uitspraak van Busken Huet: 'Zijn geluk of zijn ongeluk is geweest Nederlander te zijn en stijl te hebben.' Geen Franschman van dien roem zou zoo bekend en zoo verwaarloosd zijn, geen Duitscher zoo vrij geblevan van de zucht zijner landgenooten naar diepdoordringende bespiegeling, geen Engelschman zoo zelden in gedenkschriften genoemd. Er bestaat ook bij ons - hoe kon het anders? - een heele Multatuli-litteratuur, maar zij is grootendeels polemisch en naargeestig, voor een ander gedeelte populair-exegetisch en in dit geval weinig oorspronkelijk. Het resultaat van gedane onderzoekingen naar allerhande onderdeelen van zijn stoffelijk en geestelijk bestaan werd neergeschreven in saaie rapporten, die slechts de ijdelheid hem zou hebben geoorloofd, te lezen. Zijn smaak verdroeg dit soort van schrijfsels niet te best. Het eminente Multatuli-boek bestaat niet, de waarlijk zielkundige levensbeschrijver van dezen zonderling laat zich evenzeer wachten als de geestige bestrijder, die hem te lijf durft gaan met boutades naar zijn eigen trant. Wat er aan anecdoten over hem bekend werd, ligt verspreid in verscheidene studies, het werd nooit, als de tekst van *Woutertje Pieterse*, uit zijn omgeving gelicht en los in den handel gebracht. Wie zou de verzameling koopen? Men geeft er weinig om, in Nederland. Men gelooft wel in het alge-

meen dat boekenschrijvers dikwijls heel rare menschen zijn, en vraagt niet naar de bewijzen voor het afzonderlijk geval. Eén studie echter, losjes geschreven, munt door fijnheid uit. Het is het boek van *Lodewijk van Deyssel.* Oppervlakkig gelezen schijnt het niet veel bijzonders te bieden, en wat er aan feiten in medegedeeld is, kon men ook elders wel te weten komen, er tintelt echter een geest in, die, den lezer bekorend, het onderwerp beheerscht. Dit boek is het minst uitbundige, maar meteen het verstandigste van zijn schrijver. Het lijkt op diens biografie van zijn vader, maar het is minder strak gebouwd, omdat het immers uit losse opstellen over verscheiden onderwerpen betreffende Multatuli bestaat, en de auteur laat ook vrijer spel aan een superieure spotlust, die hem in den geëerbiedigden held de kleine menschelijke trekken doet ontwaren. De wijze, waarop Van Deyssel in dit geschrift zijn onderwerp behandelt, vond niet veel navolging ondar de jongere schrijvers, toch zou ze met vrucht voorbeeldig kunnen zijn. Ze vindt haar bron niet in de litteraire wetenschap, maar in het letterkundig leven. Is dit letterkundig leven in ons land wel werkelijk zoo zwak als het voorgesteld wordt, of vreest men, gehouden te worden voor iemand, die niet ernstig is, als men laat voelen, dat het lichter dan boekenstudie bezielt? Al onze biografieën lijken op academische proefschriften en bewijzen bekwaamheid. Een levensschets, die lijken zou op het leven zelf, met zijn grillige afwisseling, en die hierdoor gevoeligheid, smaak en zin voor humor zou bewijzen, durft de jonge Nederlander niet aan. Zullen hem de hoogleeraren niet betrappen op subjectiviteit, de schoolmeesters (als er nog zijn) op ondeskundigheden? Zullen de dagbladschrijvers niet weêrleggen wat wezenlijk onwederlegbaar is, zal iedereen, die het werk beoordeelt, niet gaarne laten voelen, dat hij alles beter weet? En het publiek, zal dit zich wagen aan zoo iets onbetrouwbaars als een geestige levensbeschrijving? De kunst heeft een uitweg gezocht in den zoogenaamden biografischen roman, een monsterlijk genre, dat nooit als geschiedeniswerk en zelden als kunstwerk kan worden genoten, maar dat vertrouwen of bijval geniet bij de massa. Men maakt zich angstig voor het oogenblik, dat zulk een roman omtrent Douwes Dekker ontstaan zal, vooral omdat er al een is, geschreven door den eenigen man, die het doen mocht, den schepper van *Max Havelaar.* Wie zich met hem wil bezig

houden, moet dus vervelend zijn, en ernstig, en waardig en al datgene wat hij *niet* was, omdat in Nederland de prettige, pittige levensbeschrijving met subjectieve invallen en revolteerende oordeelvellingen niet als echt wordt aangezien.

De Vlaamsche bewonderaar van Multatuli, *Dr. Julius Pée*, heeft zich aan deze opvatting geconformeerd. Zijn boek draagt alle kenmerken van iets, dat beantwoordt aan ijver en geen enkel kenmerk van iets, dat zou overeenkomen met oorspronkelijkheid. Het maakt vele stukken en bescheiden bekend, zooals geboorteacten en doopbewijzen, huwelijksregistraties en overlijdensberichten, het bevat een flink aantal tot op heden niet in druk verschenen brieven, het brengt mededeelingen over talrijke personen, die min of meer rechtstreeks van Multatuli's voorouders afstammen, het verlucht of verzwaart deze gegevens met een overvloed van fotografieën en facsimile's en het concludeert na dit alles tot niets. Het is een dier nuttige boeken, die veel bijdragen, zonder dat iemand zeggen kan, waartoe nu eigenlijk. Gewoonlijk zegt men dan: tot de kennis van leven en werk. Of: tot de kennis van het karakter. Maar het leven van Douwes Dekker is uitgepluisd, men kan het bijna dag aan dag volgen, ook al leest men geen letter van Dr. Pée. Het werk van Multatuli vult in dit bekende leven de korte, doch hevige periode tusschen de jaren 1860 en 1870. Iedereen kan het raadplegen. Het vraagt niet om commentaar, want heel dit werk *is* commentaar. Het karakter van Eduard Douwes Dekker, dat allerlei aanleiding biedt tot oorspronkelijke beoordeeling, vraagt allerminst bekendmaking, want nooit heeft een man in Holland zóó met zijn karakter te koop geloopen als deze, en mocht hij al eens iets hebben verzwegen in het openbaar, dan schreef hij het neer in brieven, die bij bundel aan bundel bekend zijn gemaakt en precies denzelfden toon, ja vaak precies denzelfden inhoud hebben als de brieven waaraan Dr. Pée thans bekendheid verschaft. Materiaal tot de kennis van leven, werk en karakter van Multatuli is er heusch genoeg, en al kan men iedere bijdrage, die dit vele materiaal vermeerdert, met warmte waardeeren, ook al is de vermeerdering maar een quantitatieve, men zou toch eindelijk het materiaal verwerkt willen zien, in plaats van opeengehoopt. Was het bescheidenheid, die Dr. Pée van zulk een verwerking weerhield? Hij wekt dien indruk niet, geplaagd als hij wordt door een conclusiedrang, die

sneller dan voortvarend is. Over de kinderen van Multatuli velt hij wel degelijk oordeel, en hoe! Over Multatuli zelf was zijn oordeel gereed voordat zijn boek ontstond, en dit oordeel bleef onveranderd. Het is een algeheele, een overgegeven, een toegewijde bewondering, een bewondering, zooals Victor Hugo beweerde te gevoelen jegens Shakespeare, dien hij, naar eigen getuigenis, 'bewonderde *als een beest*'. Met hondentrouw inderdaad heeft Dr. Julius Pée zijn leven lang gesnuffeld in papieren, waarin ook maar iets over Multatuli kon staan en onder hetgeen hij aldus te voorschijn bracht, was niets, dat zijn genegenheid bekoelen of zijn ijver verflauwen deed. Zóó hoog bewondert hij den schrijver der *Ideeën*, dat hij het niet eens noodig vindt, over diens stijl te spreken. Hij laat er anderen over getuigen en legt zich dankbaar neer bij de uitspraak van een Jesuiet, Godfried Jonckbloet, die schreef: 'Den lof verkondigen van Multatuli's stijl ware water dragen naar den oceaan'. Van zulk een overbodigheid zichzelf ontheven achtend, verkondigt Dr. Julius Pée dus den lof van al datgene, wat in Multatuli niet de stijl is, maar het hart. Twijfelen aan de absolute goedheid van dit hart, staat voor hem met de meest ergerlijke bekrompenheid gelijk. Dweepzucht alleen of duffe burgerlijkheid is in staat, bezwaren te maken tegen zijn zedelijk zoo hoogstaanden held, zijn buitengewonen mensch, kortom zijn profeet. Hij is Multatuliaan, zooals men Mohammedaan is, met slechts dit onderscheid, dat Mohammed als de profeet van Allah wordt gehuldigd, maar Multatuli zelfs geen Allah behoeft, en juist dit soort 'voor-oordeelen' bestrijdt. Zoo herinnert Dr. Pée aan die aardige regels van *Lodewijk van Deyssel*:

> Er zijn Multatulianen (of Multatulisten) die het huiselijk leven van Multatuli en de lotgevallen van zijn gezin tot onderwerp hunner vrome overwegingen hebben gekozen, zooals de orthodoxe christenen het familieleven van Jozef, Maria en Jezus overdenken. (Blz. 167).

De methode van Dr. Julius Pée is in deze uitspraak gekenschetst. Hij vereert een vrouw, omdat Multatuli haar een welwillend hart toedroeg, hij verafschuwt haar, indien ze aan de verwachtingen van zijn held niet in ieder opzicht voldeed. Liet Multatuli zich ongunstig over Potgieter uit, dan beslechtte hij het pleit voor Dr. Pée, die in den dichter van *Florence* nog slechts gebreken waarneemt, al publiceert hij veertien lange brieven,

waarin Tine haar dank aan Potgieter betuigt als aan een steeds betrouwbaren redder in den nood. Is het afschuwelijk, dat men van zijn zelfverdiende koopmanspenningen koninklijk afstand kan doen terwille van een vrouw, wier eigen man onmachtig is, haar in het noodigste bijstand te geven? Multatuli zag nu eenmaal niet gaarne, dat Tine ‘zich inliet met Potgieter’ en dus deugt Potgieter niet, die heenzag over al zijn persoonlijke bezwaren tegen den echtgenoot, om op eerste wenken herhaaldelijk klaar te staan voor het gezin. De bewijzen voorleggend van Potgieters edelmoedigheid, handhaaft Dr. Pée harnekkig het verhaaltje over diens bekrompenheid, omdat uit de briefwisseling tusschen Huet en Potgieter blijkt, hoe matig de ‘makelaardichter’ met Multatuli ingenomen was. Over de verhouding van Dekker tot Huet onthoudt Dr. Pée zich van oordeel, maar hij geeft toe aan de behoefte, zijn held te beschermen tegen het misverstand, dat zou kunnen ontstaan, als men hem op zijn woord gelooft omtrent Zola. Immers op 16 December 1878 schrijft Multatuli aan Funke:

> Men heeft al z'n geld noodig voor romans (god beter 't) van Emile Zola, en voor die ophemelarij van die fransche prullen, waaruit de Huetten en de ten Brinken hun kopie slaan! 't Is ergerlijk.... Toen Huet in '67 zich jegens mij gemeen gedroeg (hij gebruikte 'n aanbeveling van *mij* aan Rochussen en Hasselman om *voor zich* 'n fooi te vragen!) heb ik gezwegen. Ik moet er bij zeggen, dat dit niet juist uit kiesheid of zoo iets was. Maar Rochussen verzocht me de zaak blauw blauw te laten. En ik had ze niet kunnen behandelen zonder Rochussen's brieven te gebruiken. Dit mocht ik niet doen. - Nu *toen* zweeg ik. Maar nu Huet, hoe zal ik zeggen? ‘'t Woord ontheiligt’ klinkt te peuterig, maar zóó iets bedoel ik toch. Ik ben woedend over't misbruik dat hij van zijn pen maakt. Hij knoeit, draait, zeurt, zanikt, slentert. Ajakkes.... Toen ik Huets *kritische methode* aanprees, dat is in tegenstelling van 't boersche ongemotiveerd ‘mooi of leelijk vinden’, was ik woedend op hem over z'n gedrag in 1867, en zie, juist daarom misschien gaf ik 'm méér eer dan 'm toekomt.

Hierbij plaatst Dr. Pée een aanteekening! Hij verwijst naar een brief van 22 Augustus 1886 aan Sikko Roorda van Eysinga, waarin, met voorbehoud, gunstiger over Zola wordt geschreven. Hij verwijst niet naar de gunstiger uitspraken over Huet! Hij licht evenmin toe, waarin het conflict tusschen Dekker en Huet zijn aanleiding vond. Hij, die alles van en over Multatuli heeft verzameld, kent niet het zesde hoofdstukje uit *Busken Huet en Potgieter* door *J. Saks*. Zijn profeet heeft gesproken. Er is voor

Huet geen rechtvaardigheid meer. Geen vrouwtje komt de rechtzaal binnen, dat *Barbertje* heet. Het duidelijk getuigenis van Tine helpt niet: Potgieter moet hangen! Het onderzoek van Saks is ongeldig: Huet moet hangen! Mea Mees - Verwey heeft in het kapittel geen stem: Van Vloten moet hangen! Er mag zooveel geschreven zijn, na hetgeen Multatuli schreef was dit volmaakt overbodig voor Dr. Julius Pée, want hij *gelooft* Multatuli. Hij huldigt in hem den heilige eener kerklooze gemeente en verdraagt er geen anderen heilige naast. Wat kerksch is, verliest vanzelf het recht op gehoor, want Multatuli hield niet van de kerkschen. Met een verbetenheid, die op den duur onschadelijk wordt door herhaling, vervolgt Dr. Pée de nagedachtenis van Multatuli's dochter *Nonni*, omdat zij, katholiek geworden in Italië, zich aan den wensch van haar vader onttrok, te komen inwonen bij hem en Mimi Hamminck - Schepel. Ze hield niet van 'die juffrouw', en Multatuli hield er wel van, dus is Nonni in de oogen van Dr. Pée verwerpelijk, ja, *onzedelijk.* Ze denkt niet aan het gebod 'Eert uw vader en moeder'! Dat Multatuli het minstens even ruim nam met een gebod, dat hier erg kort op volgt, schijnt echter een ruimheid van anderen aard, want over de verhouding tot Mimi heeft Dr. Pée geen lof genoeg. Inzake prozakunst heeft hij niets van zijn meester geleerd, maar als het Nonni geldt, vertoont hij sarcasme. Zij had haar vader moeten beoordeelen zooals hij zichzelf beoordeelde, en zooals Br. Pée hem dus beoordeelt. Ook Edu deugde niet. Hij heulde met menschen, die Multatuli niet kon uitstaan. Hij is 'een eigenaardig type van Oedipus-complex'. De gedachte, dat Edu en Nonnie inniger betrokken waren in de ongewone gezinsverhoudingen van Douwes Dekker, stijgt niet ter verontschuldiging naar het brein van Dr. Julius Pée. Niemand is inniger betrokken bij hetgeen Multatuli aangaat dan hij. Derhalve is hij de beste beoordeelaar en de kinderen zijn schavuiten. In het maken van korte metten bereikt hij een zeldzaam meesterschap. Hij stelt zich eenvoudig op het standpunt, dat hetgeen Multatuli gedaan heeft, wèl gedaan is, en dat dus al wat hiervan afwijkt, afkeuring verdient.

Heeft hij zijn held hiermee een dienst bewezen? Verdienstenloos is zijn werk zeker niet. In het bijzonder de publicatie der vele brieven aan den uitgever Funke kan gelden als een aanvulling van de reeds bekende correspondentie tusschen Multatuli

en zijn uitgevers. Deze aanvulling beteekent echter zoo weinig, dat Dr. Pée zich de weelde veroorlooft, de correspondentie met den directeur van het handelshuis R.C. Meyer, die in 1904 door M. (= P.J.A. Meersmans) openbaar werd gemaakt, in het geheel niet te kennen. Veel van het karakteristieke, dat men in de brieven aan Funke vindt, was reeds karakteristiek voor deze briefwisseling met R.C. d'Ablaing van Giessenburg. De journalistieke werkmethode van Douwes Dekker, die zijn kopie per vel inleverde, en zijn behoefte aan zorgeloosheid onder den arbeid waren eruit bekend. Er was nog meer uit bekend. In 1858 als Multatuli te Kassei verblijft, waar hij Saïdjah's lied in het Maleisch schreef, maakt hij kennis met Ottilie. Hij ontvangt van dit meisje, dat zoo lief voor hem was, in Februari 1861 een brief, dien hij doorzendt aan Tine. Er blijkt uit, dat Otillie hem hoog vereerde, er blijkt echter niet uit, hoe haar familienaam was. Dr. Julius Pée schrijft derhalve: ‘haar familienaam is onbekend gebleven’. (blz. 90). Maar er bestaat een niet gedateerde brief aan d'Ablaing, luidend als volgt:

Waarde Meyer!
Titel is goed! Dat spreekt vanzelf. Verzoek. Expediër heden nog franco p. post
Complete Ideeën (23 vel)
aan Fraülein Ottilia Cos, Königsstrasze, Cassel.
Ze vraagt er mij om. Zij is juist iemand om ze in Duitschland te verspreiden.
Doe 't s.v.p. nog heden
t.t.
D.D.

Het zal niet licht zijn, te bewijzen dat deze bekende Ottilie eene andere is dan de onbekende van Dr. Pée! Als menig ijverig speurder, blijkt deze zelden aandachtig voor andermans vondsten, en laat hij bij voorkeur het door hemzelven ontdekte als het beslissende gelden. Het belang der brieven aan Funke schat hij te hoog, omdat hij de brieven aan d'Ablaing ignoreert. Zijn bijdragen tot de Multatulivorsching blijven in hoofdzaak bijdragen tot de vorsching naar het karakter van Multatuli's kinderen, in wie niet iedereen belang zal stellen.

Hoe hoog Dr. Pée den schrijver van *Max Havelaar* stelt, en hoezeer hij diens aard boven verdenking verheft, kan blijken uit zijn weergave der briefwisseling met Tine over het befaamde boek. De brieven uit de maanden October en November 1859

vermeldt hij in het kort, uit den brief van 20 November haalt hij Van Lennep's lofspraak aan, door Multatuli medegedeeld aan zijn vrouw. Hij vergeet echter, aan te halen, wat in denzelfden brief staat:

> Ik heb nagedacht. Ik hel over naar Rochussen, doch onder conditien.
> 1. Resident op Java. Speciaal Passoerang om mijn schulden te betalen.
> 2. Herstel van diensttijd voor 't pensioen.
> 3. Een ruim voorschot.
> 4. Ned. Leeuw.
>
> Doch ik zal deze conditien niet zeggen, eerst wil ik zien wat hij biedt.

Sedert deze brief, in 1890, gepubliceerd werd, kan men de geschiedenis van den *Max Havelaar* niet meer vertellen als een sprookje, doch heeft men ook iets mede te deelen omtrent de werkelijkheid van het feit, dat Multatuli in de keuze tusschen ‘schrijven in Holland of eene betrekking in Indië’ heeft gewankeld. Acht men dit menschelijk, men toone die menschelijkheid, óók in haar zwakte! Dr. Julius Pée wenschte haar niet op te merken. Hij acht het eerder een zwakheid, de zwakten van helden te zien. Zijn vlekkeloos-heilige Multatuli ergert als een wansmakelijke bondieuserie, of een kerkbeeld, dat een fabrieksproduct is. Gelukkig is er Multatuli zelf, die hem geregeld corrigeert. Uit de brieven aan Funke vooral blijken de zwakheden hem minder vreemd dan uit het proza van Dr. Pée. Hij belijdt ze met het gemak, dat hij hierin bezat. Zijn ressentiment, zijn ijdelheid, zijn ingenomenheid met zichzelf, zijn achterdocht, zijn kleinzieligheid tegenover wie hem geen gelijk gaf, zijn goedkoope schimp, zijn zelfbeklag, zijn flauwigheden, die geen humor willen worden, wisselen erin af met zijn hartelijkheid, zijn aanhankelijkheid, zijn spontaniteit, zijn vonkend vernuft, zijn echte verontwaardiging. Het middelpunt van zijn gedachtenleven is hij gedurig zelf, als het andere meet hij naar het eigene af, hij is onverzoenlijk gehecht aan eigen inzicht, en kankert onophoudelijk tegen hetgeen hiervan verschilt. Wie niet zijn meeningen deelt, is door slechte motieven bestuurd; wie ze bijvalt, behoeft niet veel bijzonders te zijn om een adelbrief te verwerven. Alles hangt af van Multatuli's ‘stemming’, als die bedorven wordt, noemt hij zich machteloos. Eerlijk zonder zelfbeheersching, veracht hij alle huichelachtigheid, doch neemt hij haar ook waar, indien ze niet aanwezig is. Hij oordeelt volgens vriend- of vijandschap,

want zijn pathos is zijn norm. Veel sterker dan Bilderdijk, dien hij ronduit een slecht mensch noemt, verwart hij dit pathos met ethos en zijn eigen schitterende pathetiek met algemeen geldende wet. In zeker opzicht heeft hij hier recht toe. Ieder schrijver heeft recht op zijn temperament, zoo men wil. Maar Dr. Pée heeft geen recht op het temperament van Eduard Douwes Dekker waarnaar hij al zijn zienswijzen africht.

Bewonderaars als deze ijverige man zijn de gevaarlijkste, die men een dichter toe kan wenschen. Hun trouw verblindt hen voor de gebreken, die zij openbaar maken en doet hen deze aanzien als deugden. Zij schatten de beteekenis niet van wat zij onthullen. Hun goede bedoelingen hebben altijd een kwaden uitslag, omdat hun fanatische heldenvereering geen zweem van twijfel kent. Zij voelen zich zoo dicht bij hun held, dat zij in het geschiedkundige lijden aan bijziendheid en in het zedelijke aan volstrekte onverdraagzaamheid. Al wat in een groot karakter klein is, trachten zij te brengen tot de verhoudingen van het groote, omdat zij geen verhoudingen zien. Zoo maken zij den lezer dubbel opmerkzaam op hetgeen zij hem willen verbergen en verflauwen zij zijn belangstelling voor wat zij plichtmatig aanprijzen. Hier ligt iets komieks in, maar dit soort adepten leert nooit gevoel voor humor verwerven en moet zich met de treurigheid tevreden stellen, die er ook in ligt. Hun hondentrouw wordt hondsch geloond, wijl ze, bij alle gesnuffel, zoo weinig intelligent is.

Een schrijver als Multatuli verdient, dat men hem tegemoet komt of achtervolgt met oorpsronkelijkheid. Bij het aanwijzen zijner plaats in de letterkundige geschiedenis, is het onvoldoende, hem op grond van genegenheid te verheffen, in elk opzicht, boven àl zijn tijdgenooten, en eigenlijk - zooals Dr. Pée doet - boven iedereen. Men heeft te onderzoeken wat hij werkelijk beteekent. Dat hij temidden eener algemeene bezadigdheid aan de onrust van zijn gemoed weerklank wist te geven in tallooze gemoederen, dat hij de vraag naar rechtvaardigheid stelde als een dwingende gewetensvraag *voor iedereen*, dat hij de beveiligende afspraken van de burgermansmaatschappij uit naam van een diep maatschappelijk medegevoel schond, dat hij de statische aesthetiek (of wat hiervan nog overbleef) door een dynamische kunstopvatting verving, dat hij in de kerkgenootschappen een tekort aan evangelisch levensbesef laakte, dat hij, als alle groote

schrijvers, de boekentaal door de kracht van de volkstaal vernieuwde, het zou hem óók tot eer strekken, indien hij voor fragmentarische Ideeën goed-gecomponeerde werken hadde gegeven, een strenger zelfkritiek hadde toegepast in leven en werk en zich met zijn groote tijdgenoot en in een principieeler debat hadde gewaagd dan het altijd ondergrondsche debat over zijn recht om te worden erkend als genie. *Van Deyssel* onderschat hem niet, maar ziet de betrekkelijkheden van zijn egocentrisch absolutisme op ware grootte, en wijst ze aan met de welwillende ironie, die ze verdienen. Hij schrijft bovendien aan het eind van zijn boek:

> *Il faut laver linge sale en famillie*, zegt het spreekwoord. Zelden werd dit spreekwoord zoo weinig in toepassing gebracht als door Dekker's familie, zelden werd een vuile wasch zoo volledig in het publiek behandeld.

Wie over Multatuli en *de zijnen* schrijft, begeeft zich in het gevaar, den wasch voor het lichaam te houden. Dr. Pée heeft dit gevaar bemind en hij zou ons verbazen, indien hij er niet in verging.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsch overzicht

Hitler. - Duitsche koloniën. - Engelsche leening. - Oslo-staten. 19 Febr. 1937

30 Januari, in zijne rijksdagrede, hield Hitler de gebruikelijk geworden loftuitingen op zijn eigen régime, waaronder de verzekering voorkomt, dat de verwijdering van het Jodendom reeds geleid heeft ‘tot een heerlijke opleving van onze wetenschap en kunst, en tot een immuniseering van het Duitsche volk tegen de gifbacillen, waartegen in het buitenland nog zooveel volken te strijden hebben. Ik verklaar,’ voer hij verder voort, ‘dat het verdrag van Versailles, dat aan Duitschland zijn rechtsgelijkheid ontnomen had, niet meer bestaat. Ik neem de afgeperste onderteekening van de Duitsche afgevaardigden van 1919 terug, waarbij Duitschland verklaart, dat het de schuld aan den wereldoorlog draagt. Vrijwillig voeg ik hieraan de verklaring toe, dat de tijd der verrassingen nu afgeloopen is en Duitschland zijn taak in het Europeesche samenzijn vervullen zal.... Wij beschouwen ons in het geheel niet als geïsoleerd. Ik behoef slechts te wijzen op de hartelijke betrekkingen met onze voormalige lijdensgenooten Oostenrijk en Hongarije, die met Polen en de meer dan hartelijke met Italië, benevens die met de Balkanstaten, Portugal en een heele rij van staten buiten Europa, met name Japan, met hetwelk wij een verdrag hebben gesloten tot bestrijding van de invloeden van de Komintern. De Duitsche regeering verzekert aan de regeeringen van België en Nederland, dat zij de neutraliteit dezer landen onder alle omstandigheden volstrekt wil garandeeren. Hoe kan men nog van isoleering spreken?.... Eden heeft verklaard, dat de Engelsche regeering nooit zal dulden dat Europa in twee kampen wordt verdeeld.... Die scheiding is reeds vol-

trokken.... Ik wil niet dat mijn volk met de vernielende leer van Moskou in aanraking zal komen.... Ik hoop dat iedere staat die dit wèl mocht doen, er zijn ondergang aan te danken heeft.... Het peil der herbewapening van een volk wordt uitsluitend bepaald door de mate van het gevaar waarin het zich bevindt.... De mate van Duitschland's herbewapening wordt uitsluitend te Berlijn bepaald, zooals die van de Engelschen te Londen. Ik wenschte dat dit standpunt algemeen ingang in Europa zou vinden. Duitschland is in de buitenlandsche pers beschuldigd, dat het niet zonder eigenbelang sympathie voor de regeering van Franco verkondigd heeft. *Ik verklaar duidelijk en plechtig dat Duitschland geen koloniën nemen zal van landen die het in 1919 geen koloniën hebben afgenomen.* Het Duitsche volk heeft indertijd een koloniaal rijk gesticht zonder eenigen oorlog en zonder iemand te berooven. Thans mogen we ze niet terug ontvangen omdat de inlanders mogelijkerwijze niet onder ons regiem zouden willen leven. Wie heeft hun in 1919 gevraagd of ze onder ander bestuur wilden leven? Duitschland zou die koloniën bovendien slecht bestuurd hebben. Wij hebben ze slechts enkele decenniën bezeten, maar ze waren toch blijkbaar al van genoeg waarde om ze ons in een bloedigen oorlog af te nemen....'

Reeds 7 Maart 1936 had Hitler verklaard, 'dat de Duitsche regeering bereid was een niet-aanvalsverdrag tusschen België, Duitschland en Frankrijk te sluiten onder waarborg van Groot-Britannië en Italië, en ook Nederland als partij tot zulk een verdrag toe te laten, indien dit dezerzijds mocht worden gewenscht en de andere betrokken staten daarmede mochten instemmen.' De mededeeling van 7 Maart 1936 en die van 30 Jan. 1937 zijn van ongelijke strekking, en inlichtingen van de zijde der Duitsche regeering hebben de juistheid dier onderstelling bevestigd. Daarop, gelijk onze minister van buitenlandsche zaken mededeelt, is onzerzijds aan de Duitsche regeering te kennen gegeven, 'dat wij, met alle waardeering voor de uit het aanbod sprekende goede bedoelingen, niet bereid zouden zijn nopens de onaantastbaarheid van ons grondgebied met eenig land een verdrag te sluiten. Die onaantastbaarheid is voor ons een axioma, dat zich niet leent tot onderwerp voor een door ons te sluiten verdrag.' De minister van buitenlandsche zaken is nog altijd van gevoelen, gelijk hij 15 Febr. 1935 in de Eerste Kamer verklaarde, 'dat

dergelijke verdragen uitingen plegen te zijn van een neiging tot politieke aansluiting, en dat wij bij een non-agressiepact van Nederland met andere mogendheden zelfs den schijn van politieke aan-leuning niet zouden kunnen vermijden.'

De Engelsche pers beschouwt de rede van Hitler als voornamelijk negatief, en spreekt teleurstelling uit over de afwezigheid van concrete voorstellen ten aanzien van de toekomstige samenwerking van Duitschland tot behoud van den vrede. Ook de Fransche pers stelt vast dat de verklaringen van Hitler geen practische conclusies behelzen.

De Berlijnsche correspondent van Reuter, die over het vraagstuk der koloniën bij 'eenige Duitschers' zijn licht heeft opgestoken, verzekert dat Duitschland met betrekking tot de koloniën 'een realistisch standpunt' zal innemen, m.a.w. dat de eisch tot algeheele teruggaaf van de verloren koloniën vatbaar is voor 'aanpassingen'. Duitschland zou dan willen medewerken tot wegruiming 'van zoo mogelijk alle politieke moeilijkheden'. Duitschland's eisch zou dus de inzet kunnen zijn van onderhandelingen. Engeland zal weinig lust hebben den kolonialen eisch in te willigen, indien het geen waarborg verkrijgt, dat Duitschland de koloniën straks weer zal gebruiken om een groote vloot op te bouwen, onder de leus: Duitschland niet en de anderen wel? Maar hoe dien waarborg inderdaad te verkrijgen, nu Hitler heeft verklaard dat over Duitschland's herbewapening (ongetwijfeld ook ter zee) slechts te Berlijn wordt beslist?

Minister Neville Chamberlain heeft 11 Februari in het Lagerhuis medegedeeld, dat de regeering, om haar defensieprogram te voltooien, nog 400 millioen pond zal noodig hebben, verdeeld over een periode van 5 jaar tot ultimo Maart 1942. De meerdere uitgaven voor de landsverdediging konden niet uit de gewone begrootingsoverschotten worden gedekt, en er zou dus een leening noodig zijn. Deze zou 3 percent rente dragen en aflosbaar zijn in 30 jaar, zoodat de laatste termijn 31 Maart 1972 zou vervallen.

Sir Archibald Sinclair zeide bij het debat, dat hij duidelijker antwoord verlangde op de vraag, of de 400 millioen bestemd zijn voor een militaire alliantie, of om de collectieve veiligheid te dienen, of alleen tot handhaving der politiek van 'splendid isolation'? Sir

Thomas Inskip, minister der coördinatie van de gezamenlijke land-, zee- en luchtmachten, zeide terverdediging, dat de politiek der collectieve veiligheid niet werd verlaten, maar de nationale veiligheid vóórging. Geen enkel land zou op Engeland een voorsprong mogen behalen. De conservatief kapitein Lumey zeide evenwel dat alle gepraat over collectieve veiligheid op het oogenblik maar frase was en meer niet. Eerst kanonnen, schepen en vliegtuigen; pas als Engeland dan weer onaantastbaar zou staan, mocht men weer over collectieve veiligheid beginnen. Attlee erkende dat iedere zin van het (aan het Lagerhuis in handen gegeven) witboek over den oorlog spreekt niet als een ver in de toekomst liggende mogelijkheid, maar als een zekerheid. Baldwin, die het debat besloot, zeide dat Engeland iedere agressie onmogelijk wil maken. Wij kunnen noch onze veiligheid noch den wereldvrede thans verzekeren. En met 329 tegen 145 stemmen hechtte het Lagerhuis aan de leening van de 400 millioen pond zijne goedkeuring.

België, Luxemburg, Noorwegen, Zweden, Denemarken en Finland hebben de uitnoodiging der Nederlandsche regeering aangenomen, tegen 3 Maart experts naar 's-Gravenhage te zenden, ten einde de onderlinge mogelijkheid van verwijdering van zekere handelsbelemmeringen te onderzoeken en daarmede den handel der Oslo-staten meer relief te geven. De Oslo-conventie van 22 December 1930 had ook alleen op economische zaken betrekking en het geheele initiatief van Dr. Colijn is er op gericht de maatregelen, die wegens de crisis in weerwil van het Oslo-beginsel door alle deelhebbers zijn genomen, zooveel mogelijk te temperen. Hiermede wordt, zonder ophef, goed Nederlandsch werk gedaan.

C.

Bibliographie

A.M. Hammacher, Vorm en Geest der Romaansche Beeldhouwkunst. - Het Kompas, Antwerpen. De Spieghel, Amsterdam.

Tot de weinige dingen die verheugen ondanks de onevenredigheid tusschen kwaliteit en kwantiteit in den verschijningsstroom der 'boeken-over-kunst', behoort zonder twijfel dit werk van Hammacher over Romaansche beeldhouwkunst. Een boek dat niet slechts uitmunt door penetrante beschrijvingskunst, maar daarnaast vooral boeit om zijn on-conventioneele opzet, niet uitgaande van een vooraf bepaald kunsthistorisch schema, doch in de eerste plaats ontstaan uit een levend contact, uit een samenspraak oog-in-oog met de kunstwerken zelf. En dit alles getraceerd tegen een achtergrond van weten en begrijpen, kortom van een breede beschaving en eruditie.

Men kan in het algemeen zeggen dat het hier een z.g. transcendentale kunst geldt, die zich weliswaar in een groote verscheidenheid van vormen kan openbaren - denken wij slechts aan de zeer vele en velerlei vormen waaronder zij in Frankrijk optreedt - maar die in haar bedoelingen en verworvenheden wonderwel overeenstemt met wat wij thans zelf weer na een periode van verzadigd naturalisme zoeken.

De indeeling van dit met een uitzonderlijk gaaf begrip geschreven boek werkt op zich zelf reeds als een program. De schrijver heeft zich na een principieele oriënteering (vormleven der beeldhouwkunst) en een historisch-psychologische verkenning (voortijd van het Romaansche tijdperk) vooral bezig gehouden met bepaalde deelen van Frankrijk. En wel met die werken en groepen, welke het best in zijn conceptie pasten. Dat is dus al een sterke afwijking van een z.g. wetenschappelijk-exacte beschrijvingsmethode. Het resultaat is er echter niet minder om. Wanneer dan vroege en rijpe vormen van Romaansche sculptuur, n.l. Benoit-sur-Loire en Vezelay, zijn beschreven en de schrijver is gekomen tot een volgende ontwikkelingsfaze te Chartres en Saint-Loup-de-Naud, besluit hij met een paar korte principieele hoofdstukken: Romaansch-Gothisch en Romaansch-Gothisch-Modern.

Het is natuurlijk mogelijk tegen een dergelijke conceptie tal van meer of minder geldende bezwaren te maken. Men zou b.v. kunnen vragen of Vorm en Geest van Romaansche plastiek niet ook in Duitschland (bronzen deuren te Hildesheim en Augsburg), Spanje of elders nog zijn te vinden; of b.v. bij behandeling van bepaalde fransche scholen als Benoit-sur-Loire en Vezelay - waarbij terloops nog naar Moissac en enkele andere groepen verwezen wordt - niet ook eenige aandacht ware te schenken aan daaraan voorafgaande vroege werken te Toulouse

(St. Sernin en resten van Notre Dame de la Daurade). Maar dit blijven toch de 'kleine vragen' tegenover het volkomen gave begrip, hetwelk uit dit jongste boek van Hammacher spreekt. Want hij heeft hier samengebracht wat voor zijn doel volledig mag heeten. Zoo zijn thema-groepering al willekeurig mocht lijken, in werkelijkheid is ze het geenszins. De onconventioneele kijk van den schrijver komt b.v. tot uiting, waar hij zich uitspreekt over de waarde van archaeologische vondsten en dateeringen ten opzichte van een mogelijke reconstructie eener 'bewustzijns-gesteldheid van den West-Europeeschen mensch' of van het verkrijgen van positieve gegevens omtrent de werkmethoden der kunstenaars.

Heilige huisjes worden hier dus niet ontzien, waartegenover het boek toch niets heeft van een strijdschrift, dat men slechts leest om zijn hartstochtelijken vorm van pleidooi. Integendeel, wij vinden hier een standpunt dat, wel verre van avantgardistisch te zijn gericht, juist van breed en diep inzicht en weten getuigt, ook al vermijdt de schrijver kennelijk een uitstalling van zijn wetenschappelijk materiaal.

Belangrijke historische beschouwingen geven de hoofdstukken over de voortijd van het Romaansche tijdperk en de Geboorte der Romaansche beeldhouwkunst. De opmerking dat de waarde van het Christendom den overgeleverden en gewijzigden Griekschen levensstijl aanvankelijk ongerept liet, lijkt niet geheel te aanvaarden. Het Christendom stond als volks-religie juist 'aanvankelijk' vrijwel afwijzend tegenover de verfijnde en verzwakte vorm-uitingen van een afstervende cultuur, die zich b.v. op godsdienstig gebied in zekeren zin door verschillende Oostersche religieuse invloeden nog trachtte te vernieuwen. (Een groote figuur als Marcus Aurelius b.v., neigt zeer duidelijk naar een soort monotheïsme). Eerst wanneer het Christendom openlijk wordt erkend, bedient het zich faute de mieux van laat-antieke vormen en technieken.

Wat de schrijver verder over het beeldhouwen zelf, over de bronnen van werkzame krachten, over werkmethoden en vakverbanden zegt, toont hoe hij door eigen inzicht in de levende waarden der kunsten tot formuleeringen en begripsvormingen weet te komen, welke buiten vrijwel elke gangbare kunsthistorische meening komen te staan. Wanneer wij tegenover elkander vinden geplaatst: 'de beperkte en ingetogen ruimte-aanvaarding, die kans heeft compositorisch tot belangrijke werken te komen en 'de onbeperkte ruimte-aanvaarding die echter expressief de beste kansen heeft,' bewijst dat, hoezeer Hammachers historie-beschouwing is gevoed door inzicht in de verhoudingen der kunsten van den eigen tijd.

Hoogtepunten van het boek, evenzeer uit een oogpunt van fijnzinnige beschrijvingskunst als door indringende karakteristiek en cultuurhistorische fundeering, zijn de capita over St. Benoit-sur-Loire en Vezelay. De bladzijden over Bernardus van Clairveaux, over het wonderlijke en verbeeldingsrijke tympanon aan de Magdalenakerk van Vezelay met de Pinkster-opstanding, de vergelijking tusschen dit hoogveld en dat van Moissac, zullen tot het allerbeste blijven behooren wat op dit gebied geschreven is.

Belangwekkend zou het zijn geweest, wanneer de schrijver bij de vele intelligente verklaringen, die hij voor soms zeer uiteenloopende aesthetische, iconografische en andere zaken geeft, zich ook eens had bezig gehouden met de vraag, waarom de oude beeldhouwers na hun verras-

send snellen inzet - een werk als het deurkalf te St. Génies-des-Fontaines uit 1020 is nog vrijwel geheel probeersel - juist dadelijk naar de moeilijkste onderwerpen grijpen als Openbaring, Laatste Oordeel e.d.

Deze en andere opmerkingen doen echter niets af aan het feit, dat men dit boek na lezing verrijkt uit handen legt. Met de eveneens van eigen opvatting getuigende keuze der veertig afbeeldingen, is het werk bovendien een hoogst belangrijke bijdrage tot het stylistisch onderzoek van den Romaanschen tijd in Frankrijk, waarover sinds de onderzoekingen vooral van Kingsley Porter en zijn school, archaeologisch niet zoo heel veel nieuws meer valt te vermelden. Het is voor de ware belangstellenden - de 'langzame' reizigers! - daarbij tevens een waardevolle inleiding tot de sfeer, waarin men de Romaansche kunst zelf dient te gaan zien.

A.VAN DER BOOM

Dr. H.E. van Gelder, Kunstgeschiedenis der Nederlanden, W. de Haan, Utrecht (zonder jaartal).

Na het werk over 'De Lage Landen bij de Zee' van Dr. J. Romein, heeft de uitgever W. de Haan te Utrecht, een tweede werk laten verschijnen van omtrent gelijk formaat en uiterlijk.

Blijkens de ondertitels, die in de boeken voorkomen, was het in beide gevallen de bedoeling méér te geven dan alléén de historische, resp. kunsthistorische stof binnen onze tegenwoordige landsgrenzen; het werk van Romein heet: 'Geschiedenis van het Nederlandsche Volk van Duinkerken tot Delfzijl', dat van Van Gelder 'Samenvattende Kunstgeschiedenis van Nederland en Vlaanderen van begin tot heden'.

De uitgever heeft dus in de beide gevallen de grenzen niet te nauw willen nemen. Laten wij dit probleem der landsgrenzen eerst bekijken, want een probleem is het, en niet alleen voor de schrijvers van onze geschiedenis.

Wat zijn 'de Nederlanden'? Een uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk te omschrijven begrip; iets wat men niet omschrijven kan, wanneer men er geen tijd bij noemt. De Nederlanden als 'pays-de-par-deça', als Vereenigde Provinciën na de Unie van Utrecht, de Nederlanden na het Weener Congres of na 1831, het is telkens weer wat anders.

En zoo is het voor zoovele landen! Binnen welke territoriale grenzen heeft de huidige kunsthistoricus zich te bewegen, die de kunstontwikkeling van Oostenrijk, van Italië, van Griekenland wil weergeven? Welk grondgebied valt binnen een Zwitschersche of een Poolsche kunstgeschiedenis? Als er één tijd is, waarin men zich het onzekere van grenzen kan duidelijk maken, dan is het toch zeker wel de onze!

Doch een schrijver heeft nu eenmaal te kiezen. Hij heeft zich van het probleem rekenschap te geven; dan met bewustheid een keuze te doen en deze voor zijn lezers aannemelijk te maken. In het geval van ons land zijn er o.i. twee oplossingen; òf hij zegt: ik neem de tegenwoordige landsgrenzen en zie, hoe zich daarbinnen de kunst heeft ontwikkeld vanaf de vroegste tijden tot heden, òf: ik neem het geheele z.g. Groot-Nederlandsche gebied binnen de *taal*-grenzen en beschrijf daarvan de

kunstontwikkeling (wat op z'n minst een dubbel aantal bladzijden zal vragen!). Het eerste geval belet géén auteur te doen gevoelen,

hoe onze lage landen periodiek onderdeel waren van aangrenzende gebieden, zoowel staatkundig als cultureel, of alleen op beschavings- en kunstgebied (zooals Vermeulen in zijn bouwkunsthandboek); voor het tweede geval bindt zich de schrijver niet tot een voor alle tijden of landsdeelen even groote uitvoerigheid.

Doch een keuze tusschen die beide moet gedaan worden, en nu krijgt men bij het boek van Dr. van Gelder helaas den indruk, dat er géén keuze is gedaan. Wat de ondertitel belooft (de tweede opvatting) geeft het werk zeer zeker niet; van een samenvattende kunstgeschiedenis van Nederland *en Vlaanderen* is geen sprake; men bedenke slechts, dat aan de geheele Vlaamsche bouw- en beeldhouwkunst geen hoofdstuk is gewijd. En wat de Vlaamsche schilderkunst betreft: van v.d. Weyden, v.d. Goes en Bouts, springt de stof, voor het Zuiden, op Brueghel en den Rubenstijd en daarna op den tijd van Leys tot Permeke.

Doch ook de eerste opvatting wordt niet gehuldigd. Zoo is er of een teveel of een te weinig aan stof behandeld, waardoor het geheel aan overzichtelijkheid inboet.

Uitteraard zoekt men in het 'Woord vooraf' naar een uitleg, vooral omdat de samensteller zegt, dat hij wil mededeelen wat men 'verwachten mag en wat men (van deze uitgave) niet eischen moet'. Doch voor het bovengenoemde probleem en de gegeven, o.i. onbevredigende oplossing, geeft de inleiding geen motiveering, die aannemelijk is.

Wij willen bij dit punt verder niet blijven staan, maar men moet toch de belangrijkheid ervan niet onderschatten. Het boek toch heet geschreven niet 'voor de weinige koks, maar voor de vele gasten'. Wanneer men daar inderdaad voor schrijft, dan moet men zich zetten op de plaats van den leek of van den studeerende, die zichzelf nader wil brengen tot de stof of tot een deel van de stof en zich als paedagoog afvragen: is mijn werk voor dezulken overzichtelijk?

Een tweede bezwaar is o.i. het overmatig groote aantal medewerkers. Noodig was deze veelheid zeer zeker niet. Er zijn in ons land alleszins competente krachten, die met aanvaarding eener volledige verantwoordelijkheid, een grooter gebied hadden kunnen bestrijken, dan hun nu was toegewezen. Met Vermeulen en Ozinga voor de bouwkunst, met Vogelsang en den samensteller, met Staring en Knuttel voor schilderen beeldhouwkunst ware, wij zijn er van overtuigd, meer te bereiken geweest, hoe hoog wij de kunde der negen andere medewerkers ook schatten.

Als Dr. van Gelder zegt, dat zijn verantwoordelijkheid niet verder gaat, dan de keuze zijner medewerkers, dan vraagt men zich af, wie er verantwoordelijk was voor den *aard* van de opstellen en voor de verzorging van het geheel. Hoe dit zij, men krijgt den indruk, dat er veel te weinig onderling overleg is gepleegd; er is geen vaste lijn te onderkennen, waarbinnen toch wel degelijk weer een zekere mate van indivi-dueele vrijheid mogelijk ware geweest. Nu krijgt men den indruk alsof sommige medewerkers geheel zijn vrijgelaten, terwijl er op anderen druk is uitgeoefend. Zou men de 'dichtheid' van de verschillende hoofdstukken in een grafiek voorstellen, dan zou men tot zéér uiteenloopende tinten komen. Wij geven twee voorbeelden. De schrijvers over de Noord-Nederlandsche boekkunst en beeldhouwkunst erkennen, dat er op hun gebieden niet zeer veel meer over is en wijden er toch 16, resp. 32 blz. aan. Aan de Noord-Nederlandsche bouwkunst van ± 1675

tot 1815, waarvan nog zeer veel over is, dat nog niet of nauwelijks tevoren werd besproken, worden 11 blz. gegeven. De Vlaamsche schilderkunst der 19de en 20ste eeuw moet het met het geringe aantal van 20 pagina's doen, tegen 52 bladzijden alleen voor de Noord-Nederlandsche schilderkunst van de 16de eeuw (in twee hoofdstukken).

Deze incongruentie ware met een geringer aantal medewerkers zeker geheel of grootendeels te vermijden geweest, waarbij dan het boek meteen gewonnen zou hebben aan eenheid van behandelingswijze. Waarmede het derde bezwaar is genoemd.

Het is jammer dit alles te moeten constateeren, waar toch in de onderdeelen zooveel voortreffelijke arbeid is verricht, mede door de beste en kundigste onzer kunsthistorici. Behoeven wij hier te herhalen, dat Brom en Byvanck, Vogelsang en de van Gelders, van Thienen, Staring, Vermeulen en Ozinga, Hammacher en Vermeylen, Jkvr. de Jonge en Knuttel, knappe kenners en vlotte schrijvers zijn? Dat weten wij allemaal en wij zijn dankbaar voor hun arbeid aan dezen bundel opstellen over Noord- en Zuid-Nederlandsche en Belgische kunst, waarbij het vooral zoo aangenaam treft, dat, *eindelijk* aan de achttiende eeuw de aandacht is gegeven, die haar zoolang onthouden werd. Wat Mr. Staring en Dr. Ozinga daarover brengen krijgt daardoor extra beteekenis.

Wel zeer uit het kader valt het 4e hoofdstuk van N. Beets, over de vijftiende eeuw met het topzware begin over de Boisserées en de Duitsche romantiek! Zulk een uitwijding is noch voor gasten noch zelfs voor aankomende koks. Het *is* zeer moeilijk om populair-wetenschappelijk te zijn; wie daarbij angst heeft voor niet wetenschappelijk genoeg te worden aangezien, schiet het doel onfeilbaar voorbij.

Met dat al stemt het toch tot groote erkentelijkheid, dat een Nederlandsche uitgever het heeft aangedurfd tegen een zoo lagen prijs, een zoo uitgebreid werk beschikbaar te stellen; tot heden was men op het gebied der goedkoopere kunsthistorische werken vrijwel uitsluitend op Duitsche uitgaven aangewezen. Eindelijk verschijnt nu een behandeling van onze eigen Kunst in onze eigen taal. De actie, die de firma de Haan hiermede inzet, kan men van harte toejuichen en bij den geringen prijs, mag men zeker aan het illustratie-materiaal geen al te hooge eischen stellen.

Hiermede zijn wij aan de uitvoering en de verzorging toegekomen. Bij wien berust daarvoor de verantwoordelijkheid? Wij denken hierbij aan den afschuwelijken boekrug en de meer dan slechte lettervorm en letterverdeeling op den band. Ook op het gebied van drukfouten en foutieve verwijzingen in den tekst zou heel wat aan te merken zijn. Met namen, voorletters en titulatuur der samenstellers, is meer dan één vergissing gemaakt. Op blz. 113 wordt gesproken van een afgebeelde Gerard David, die *niet* is afgebeeld, op blz. 139 worden de beenen besproken van de figuren van afb. 2, waarop borstbeeldfiguren van een geheel andere dan de besproken compositie voorkomen.

Is er een commercieele reden geweest, waardoor de samensteller tot een plotselinge haast gedwongen was? Wij weten dat niet, doch betreuren de gevolgen van een onmiskenbaar jachten.

Laten wij met dat al niet ondankbaar zijn. Dat men zelfs met een kleine collectiviteit nog geen eenheid schept, leert dit werk. Doch het leert ons tegelijk hoeveel schoons er in ons land gewrocht werd en met hoeveel liefde verleden èn heden worden bestudeerd.

P.

W.E. van Wijk, Le Nombre d'Or. Etude de Chronologie Technique suivie du Texte de la Massa Compoti d'Alexandre de Villedieu. Avec Traduction et Commentaire. La Haye. Martinus Nijhoff, 1936.

Dit werk bevat in de eerste plaats een editie van den in de Middeleeuwen zeer verspreiden maar nooit gedrukten tekst van de *Massa Compoti* van Alexander de Villa Dei (of Dolensis), waarin de auteur van het befaamde *Doctrinale puerorum* en van het arithmetisch poëem *Carmen de Algorismo* nog eens weer zijn vaardigheid in het samenstellen van metrische verhandelingen toont door de kalenderrekening in hexameters uiteen te zetten.

Deze tekst, die 509 verzen telt en die zonder toelichting voor niemand begrijpelijk zou zijn, die zich niet langdurig in de middeleeuwsche computistiek verdiept heeft, wordt vergezeld door een vertaling en een zeer uitvoerigen commentaar, die een indrukwekkend getuigenis vormt van de degelijkheid, waarmee Dr. van Wijk deze zeer moeilijke materie beheerscht.

Omdat echter de historische beteekenis van het belangrijke geschrift, dat hij hier toegankelijk maakt, ook door nauwgezette bestudeering van den inhoud nog niet geheel duidelijk zou zijn, heeft hij aan zijn editie ervan een uitvoerige studie over de ontwikkeling van den middeleeuwschen kalender doen voorafgaan, waardoor hij een welkome aanvulling geeft van zijn voor enkele jaren verschenen studie over de Gregoriaansche kalenderhervorming. Zijn hoofddoel is daarbij geweest, om de methode ter berekening van den datum van het Paaschfeest, die Dionysius Exiguus in 525 heeft voorgesteld en die hij, met meer diplomatie dan waarheidszin, aankondigde als een uitwerking van een besluit van het concilie te Nicaea, te interpreteeren als een aanpassing van den Alexandrijnschen computus aan den Romeinschen kalender. Hij geeft daartoe eerst een reconstructie van de Alexandrijnsche tijdrekening, die op haar beurt is voortgekomen uit het streven, om den lunisolairen kalender van de Kerk te vereenigen met den solairen Egyptischen en toont vervolgens, hoe Dionysius door vernuftige omzettingen van embolistische lunaties de Alexandrijnsche methode in beginsel wist te handhaven ondanks de moeilijkheden, die het gevolg waren van het verschil in tijdsduur van de Egyptische en de Romeinsche maanden.

De computus van Dionysius heeft zich ondanks tegenstand weten door te zetten en te handhaven. Echter bleef het ingewikkelde probleem van de bepaling van het Paaschfeest en van de andere bewegelijke feestdagen onderwerp van voortdurende studie, waarbij men zich beijverde om door tal van mnemotechnische regels de hanteering der methode ook zonder eigenlijk begrip van de zaak mogelijk te maken. Haar hoogtepunt bereikt deze middeleeuwsche computistiek door de invoering van het z.g. Gulden Getal (dat één meer bedraagt dan de rest van de deeling van het jaartal A.D. door 19), waardoor men met behulp van een eeuwigdurenden kalender de ter bepaling van het Paaschfeest benoodigde berekeningen kon uitvoeren zonder, gelijk voorheen, de kennis van de (prae-Greogoriaansche) epacten te behoeven. De historische beteekenis van de *Massa Compoti* van Alexander Dolensis ligt niet in de laatste plaats hierin, dat het het oudst bekende computistische geschrift is, waarin de leer van het Gulden Getal behandeld wordt.

Ieder, die zich voor het probleem der tijdrekening interesseert, zal goed doen, de diepgaande studie van Dr. van Wijk, die, mede door den aan het eind opgenomen eeuwigdurenden kalender tot een soort van handboek van de technische chronologie der Middeleeuwen geworden is, ter hand te nemen. Dat de lectuur verre van gemakkelijk is, vindt in de intrinsieke moeilijkheden van het onderwerp zijn gereede verklaring; de schrijver heeft van zijn kant geen moeite gespaard om deze moeilijkheden te helpen overwinnen; men moet hem zeer dankbaar zijn voor het resultaat van zijn zorgvuldige onderzoekingen.

E.J.D.

O. Neugebauer, Mathematische Keilschrift-Texte. Dritter Teil. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik. Abteilung A: Quellen. Band III. Berlin, Julius Springer, 1937.

De hier vroeger besproken editie van de wiskundige spijkerschriftteksten, waardoor Otto Neugebauer onze kennis der Babylonische wiskunde in zoo hooge mate heeft bevorderd en verdiept, vindt thans haar afsluiting in een juist verschenen derde deel, dat van sommige teksten, die tot dusver nog slechts voorloopig waren onderzocht, de volledige en definitieve publicatie brengt en dat bovendien de intusschen gedane nieuwe vondsten bekend maakt. De bewerking is natuurlijk weer geschied op de voortreffelijke wijze, die den schrijver eigen is: autographie, transcriptie, vertaling en een uitvoerige en nauwgezette commentaar stellen in staat tot een zoo nauw mogelijk contact met het origineel en opnieuw kan men, al lezende, niet nalaten met verwondering te bedenken, dat er eigenlijk geen periode uit de geschiedenis der wiskunde is aan te wijzen, waarvoor het beschikbare materiaal in zoo voortreffelijken vorm toegankelijk gemaakt is, als het, dank zij Neugebauer's veelzijdige begaafdheid en onvermoeibare werkkracht, voor de Babylonische wiskunde het geval is. Dit is des te merkwaardiger, wanneer men overweegt, welke ontzaglijke moeilijkheden juist op dit gebied van historisch onderzoek te overwinnen zijn: de ontcijfering der spijkerschriftteksten brengt groote bezwaren met zich mee en technische hulpmiddelen, zooals ze den beoefenaar der Grieksch-Romeinsche oudheid in den vorm van lexica en encyclopaedieën ter beschikking staan, zijn hier nog nauwelijks aanwezig.

Wanneer we, nu het groote werk voltooid is, nog eens trachten te zeggen, waarin nu eigenlijk de beteekenis van het resultaat van een zoo langdurigen en moeizamen arbeid gelegen is, dan lijkt het wel, dat het die beteekenis bezit in drieërlei richting: het vormt in de eerste plaats een uitbreiding van onze kennis der Oostersche cultuur en werkt daardoor mede tot bevrediging van de algemeene historische behoefte; het onthult verder een merkwaardige, vroeger onvermoede phase in de ontwikkeling van het mathematisch denken en verdiept daardoor ons inzicht in de genesis van wiskundige techniek en begripsvorming; en het belooft ten slotte opheldering van het nog steeds duistere verband tusschen de Babylonische en de Grieksche wetenschappelijke cultuur. De schrijver maakt in een kort, als Rückblick betiteld, laatste hoofdstuk over de laatste twee punten belangrijke opmerkingen: hij toont aan, hoe in sommige passages bij Geminus en Hypsicles de invloed van

Babylonische bronnen merkbaar is en oppert de mogelijkheid, dat eigenaardigheden van bepaalde Grieksche schrijvers over wiskunde, die zich niet laten inpassen in een beeld, dat uitsluitend gebaseerd is op wat we van de specifiek-Helleensche wetenschappelijke mathesis weten, begrijpelijk zullen worden, wanneer we hun werk meer in relatie tot de Babylonische wiskunde en astronomie zullen kunnen beschouwen. En hij zet nog eens kort, maar volkomen overtuigend, uiteen, hoezeer de door hem gepubliceerde teksten steun geven aan de opvatting, dat de wiskunde in haar prae-Helleensche phasen niet moet worden gezien als de vrucht van wetenschappelijke onderzoekingen van een klein aantal geleerden, maar als een zich zeer langzaam en onder sterken invloed van eigenaardigheden van taal en schrift ontwikkelende techniek, waarvan de groei moet worden verklaard uit historische processen, die met het ontstaan van een cultuur onverbrekelijk samenhangen.

E.J.D.

[Tweede deel]

Stemmen uit de Redactie

De S.D.A.P. en de nationale gedachte.

- De Haagsche Afdeeling der S.D.A.P. heeft op het Partijcongres verklaard ‘de nationale gedachte te kunnen aanvaarden in statischen zin maar zich bezorgd te maken over de aanvaarding dier gedachte in dynamischen zin’. Wat daarmede bedoeld werd is misschien niet overduidelijk, maar één ding staat vast: als de nationale gedachte *iets* is, is zij dynamisch. De nationale gedachte is niet een program-punt, dat men kan aanvaarden of - bijvoorbeeld bij meerderheid van stemmen - verwerpen. Zij is een lévende gedachte, die haar kracht bewijst in en door de daden van degenen, die door haar worden bezield. Zoo kan de nationale gedachte voortleven (dat is: voortwerken), ook al zou de meerderheid van een volk haar, om welke reden dan ook, niet meer of slechts ‘met bezorgdheid’ willen aanvaarden, en zoo kan zij kwijnen of sterven ondanks hare luidruchtige erkenning.... met hand en mond. Het staat de Haagsche afdeeling der S.D.A.P. natuurlijk vrij zich hierover bezorgd te maken, maar dat verandert aan het wezen der nationale gedachte niets. Wie de nationale gedachte ánders wil aanvaarden dan zij zich doet gelden, d.w.z. anders dan als (dynamische) kracht in het cultureele leven van een volk, die erkent niet die gedachte zelve maar haar versteend skelet, haar fossiel.

Komisch Hoogverraad.

- Een zekere Hendrik Krekel heeft in het Duitsche tijdschrift ‘Hochschule und Ausland’ zijn meening ten beste gegeven over ‘Holland und das europäische Schicksal’. Indien Hendrik Krekel een Nederlander is - wat wij aannemen - dan heeft hij daarmede een schoone gelegen-

heid, omtrent de beteekenis van zijn land eenig licht te verspreiden, ongebruikt laten voorbijgaan. De Duitsche lezer verneemt van hem slechts de phrasen, die hij thuis ook te hooren krijgt, goeddeels zelfs in een nog wat aangedikte terminologie.

Volgens Hendrik Krekel heeft het Weensche Congres Nederland aangesteld als 'Beauftragter des westlichen Staatensystems'. Wat dat 'westelijk' hier heeft te beteekenen (Rusland, Oostenrijk en Pruisen telden in 1815 en later toch óók mede?) blijft ons duister. Maar bovendien moet Hendrik Krekel toch hebben geweten, dat de term 'westelijk statensysteem' voor den Duitscher *van heden* een bepaalde, hem weinig sympathieke beteekenis heeft. Nederland als mandataris van zoo'n 'systeem' voor te stellen is dus, behalve historische dwaasheid, ook nog weinig geschikt bij den huidigen Duitscher sympathie voor ons land te wekken. Hoe dit zij, deze aanstelling als schildwacht voor Engeland - want dat is hetgeen wordt bedoeld - heeft volgens Hendrik Krekel de Nederlandsche ziel te gronde gericht: 'das Dasein jedes einzelnen Holländers, insoweit er ein wirklich mit dem Leben ernst machender Mensch ist, (ist) von einer selbstzerfleischenden, niemals zum Austrag kommenden, fast zur Unerträglichkeit werdenden Spannung durchzittert'. De Nederlandsche lezer, die zelf nog aan geen sidderingen lijdt, weet dus wat hij van zich te denken heeft. 'Behaglich und schlaff als Ganzes, ist Holland eine Qual, eine schwere Last für jeden seiner echten Söhne'. Dit is echter - altijd volgens Hendrik Krekel - in den laatsten tijd anders geworden, t.w. 'mit dem Wiederemporsteigen der alten Mächte des Reiches (van welk rijk?), Deutschland und Italien'. Sindsdien 'steht das deutsche Wesen als groszes, überwältigendes, *sein* [sc. Hollands] *ganzes Dasein beherrschendes* Problem vor seiner Seele' (wij cursiveerden). Zoo 'wird die Frage seiner Existenz neben der neuerstehenden deutschen Macht *zur alleinigen, bestimmenden Schicksalsfrage*'.

Enzoovoort. Bij onze buren staat op dergelijk geschrijf over Duitschland waarschijnlijk levenslange tuchthuisstraf, zoo niet erger. Gelukkig voor Hendrik Krekel heeft 'nirgendwo der Mensch sich so wie in Holland in der Mitte der Dinge gehalten, hat er sich gescheut bis zum Ende zu gehen'. Dat einde zou anders wel eens het einde van Hendrik Krekel hebben kunnen beteekenen.

Morgen weer licht

XII

Er was kermis in Geseröp. Meta had het al van den trein uit gezien, en een onbehagelijk gevoel had haar bekropen, want ze herkende niets meer van het vroegere dorp - Geseröp was een stad geworden. Zes jaar geleden, toen ze voor het eerst met Lowe naar Tubal-hoeve ging, had ze hem op veel gewezen dat veranderd was, - nu zou ze alleen kunnen zeggen: er is niets meer van het oude. Kleine Hans had schuchter gevraagd: Zijn dat allemaal tenten voor den vrede? en hoorde zijn moeder antwoorden: neen, dit zijn andere tenten; - aan haar stem wist hij, dat hij niet verder vragen moest.

Ruth had hen van het station gehaald. Ze was nog weer meer op moeder gaan lijken, dacht Meta - nu had ze bijna datzelfde lieve en gelukkige gezicht. Met hetzelfde gebaar ook deed ze haar armen open. - Daar ben je eindelijk - en dat is Hans?

- Ja, tante Ruth, zei de jongen.

- En Geseröp heeft zoo'n echt station gekregen, zei Meta haastig, om haar ontroering te verbergen. Ze nam Ruth's arm. - Wat is het anders dan toen, weet je nog? toen ik thuiskwam na moeders dood. - Het woord ‘Moeder’ moest toch genoemd worden - hoe êer hoe beter.

- Ja, zei Ruth, nu heb jijzelf kinderen, en ze vatte den jongen bij zijn hand, zoodat ze in een klein kringetje van drie kwamen te staan middenop het perron, en plotseling moesten lachen. - Toen ze weer voort konden loopen, zei Meta: Ja, nu gaan we naar huis, - en wist zelf niet goed wat ze daarmee bedoelde.

Kleine Hans rukte aan haar arm. - Onze koffer, moeder. - Hoe *kan* ze die vergeten, dacht hij, - de koffer met cadeautjes voor al die kinderen, die hij niet kende. Hij was er een klein beetje

jaloersch door geworden - maar jaloersch mocht niet, dat wist hij wel. Als ik maar eerst die kinderen *zie*, had hij gezegd, en Meta had hem moeten uitleggen, dat het eigenlijk geen kinderen meer waren, want Atze had zelf al een kindje, en Anna - die heette ook naar grootmoeder, net als hun kleine Anna - dat was een meisje zooals Miti, hun dienstmeisje, en dan waren er nog Serge en Marcus, en -

- Wat een groote koffer, had Ruth gezegd, en toen beduidde Hans haar dat ze zich bukken moest en fluisterde hij bij haar oor: Er zitten cadeautjes in.

Zooals ik moeders naam heb moeten zeggen, dacht Meta - zoo hij dit.

Eindelijk reden ze naar Thomashoeve.

Onder het onafgebroken praten van Meta en Ruth door, vroeg de jongen: Wie was er ook weer ziek? - en merkte dat zijn moeder maar half naar hem luisterde, iets dat hij niet van haar gewend was.

- Kolle is ziek, zei Meta - maar nu moet je goed naar alles kijken.

Zelf keek ze plotseling aandachtig. - Die huizen, Ruth, al die huizen - is dat weer een stad?

- Het is begonnen met een groote plateelbakkerij, zei Ruth, alsof ze de forsche, natuursteenen huizen verontschuldigen moest. - Ik heb het je ook geschreven, ging ze wat zachter voort, Gusta wilde er wonen, weet je wel? Serge moest dan maar in het bouwvak gaan - als wij geld gaven, kon hij gemakkelijk aannemer worden. En toen heeft ze geprobeerd, geld te leenen bij Atze.

Meta knikte. - Ik heb me die Gusta duidelijk voorgesteld - alleen niet deze nederzetting. - Wat is dat leelijk, zoo'n nieuw dorp. Weet je nog dat de jongen zei: zonder vrouw is het echter?

Ruth glimlachte vaag. - Dat is elf jaar geleden, toen was hij nog een kind.

- Ruth, vroeg Meta plotseling, en haar oogen gingen wijd open, heb jij altijd begrepen dat je kinderen groot zouden worden? De mijne zijn nog zoo jong, ik kan over hun jeugd niet heenkijken. Maar is dat niet moeilijk, als ze opgroeien en ze dwalen af van - hoe moet ik dat zeggen - van je beste overtuigingen?

Ruth antwoordde niet onmiddellijk, ze keek naar den kleinen

Hans, die tusschen hen in zat en zijn oogen niet kon afhouden van het rustig dravende paard. - Ik weet het niet, zei ze toen, Thomas is zoo verstandig in die dingen, en onwillekeurig richt ik me naar hem. Hij praat wel niet over zijn gevoel, maar ik ken hem - ik weet wat hij denkt.

Een oogenblik benijdde Meta de ander om de vrome rust van dat leven, - toen zag ze haar man voor zich, zijn altijd heldere oogen, waaruit de strijdvaardigheid van zijn geest sprak.

Ze zei: Lowe is een hartstochtelijk mensch - misschien zou ik ook kunnen leeren aanvaarden wat komt - maar hij niet - tenminste niet zonder strijd.

Aarzelend zei Ruth: Het hoeft toch ook niet zonder strijd.

Meta wist geen antwoord. Jullie hebt geen begrip, dacht ze, van het lijden, waartoe een man als Lowe in staat is. Thomas is een boer, hij berust in natuurrampen, de veel grooter rampen van vernieling door den mensch kent hij niet, tenminste: hij voelt er zich niet verantwoordelijk voor. Hij is een man die met de aarde zwoegt, en wij zwoegen met menschen, met hun domheid en hun hebzucht, en hun angst. Angst om te verliezen, terwijl er alleen winst op het spel staat, domheid van den zichzelf zoekende, die niet kan begrijpen dat hij in de verkeerde richting zoekt, hebzucht van den kleine, die groot wil worden ten koste van anderen.

Ze voelde spijt dat ze haar man alleen had gelaten, om Kolle te zien die wellicht sterven zou, want nu, voor het eerst, zag ze het leven in dit land met andere oogen dan vroeger, voor het eerst wist ze zich losgeslagen van haar jeugd. Ze was Meta von Wandseck geworden, de vrouw van den strijder voor een betere gemeenschap. - Ze hield niet van het woord ‘strijder’ - en toch was het een goed woord, het gaf zijn aard weer: hij was agressief, vurig, hij wilde de menschen onderwijzen en opvoeden naar *zijn* inzicht, dat hij het beste wist te zijn - naar *zijn* ideaal, het waardigste om voor te werken.

Toch gaf het weerzien, den jongen naast zich, haar vreugd. Daar stond haar huisje, kaal en argeloos aan het diep blauwe meer. ‘De Roofvogel’, dat was een te grootsche naam, ‘Het Kieken’ zou beter zijn geweest; en meteen daarop stonden ze stil voor Thomashoeve, die zich gestadig uitbreidde en wèl onderhouden werd. Hans stapte uit het wagentje en zocht Meta's

oogen. - Moeder, zei hij - ik wist niet dat het zóó was. - Ik ook niet, had ze willen zeggen, maar ze knikte hem toe, en voelde blijdschap om zijn gretigen, verwonderden blik. Het sparrebosch was machtiger geworden, het bouwland klom langzaam maar dringend naar den einder, de lucht was vol geur van rijpend gewas en waterdamp. Het licht ging daverend over de buigende korenhalmen, en Meta's adem werd bijna beklemd door de zware geuren en de grootschheid van dat vruchtdragende, zich verheffende land.

Na een oogenblik liepen ze het huis binnen. Het trof Meta, dat ieder zijn dagelijksch werk deed, blijkbaar zonder gedachte aan een onderbreking door haar komst - alleen Ruth had dien morgen haar Zondagsche kleêren aangetrokken om haar van den trein te halen. In de keuken was Anna bezig koffie in kruiken te schenken. Ze kwam Meta schuchter enkele stappen tegemoet, haar hand langs haar heup strijkend, voor ze die ter begroeting uitstak.

- Wat ben je groot geworden - maar ik zou je overal herkend hebben, - aan je houding - en - Wat is het Ruth, waardoor ze zoo op Thomas lijkt?

Maar Ruth dacht aan andere dingen. - Je moet nu eerst gaan, zei ze tegen het meisje - heb je alles? vergeet vaders tabak niet.

Anna had zich naar den kleinen jongen gebogen, die maar zwijgend al dat vreemde in zich opnam. - Ga je met me mee? vroeg ze, - koffie wegbrengen, dan mag je op den hooiwagen terug rijden.

Hans knikte ernstig. - Is er een paard voor?

- Twee paarden - maar we moeten eerst loopen, een uur - kan je goed loopen?

- Laat het kind hier, zei Ruth, je moet geen tijd verliezen.

Maar de jongen pakte Anna's hand. - Ik ga mee naar de paarden, zei hij en riep achterom naar zijn moeder: ik wil niet naar Kolle!

Meta glimlachte. - Goed, dan ga ik naar Kolle. Maar eerst liep ze het tweetal na tot buiten de keukendeur, daar bleef ze staan in de schaduw van het huis. En altijd bleef in haar herinnering dat beeld: ze stond naast Ruth en die beide kinderen stapten weg, Anna groot en slank, met de hengselmand op haar linker heup, en rechts van haar de tengere jongen. Ze gingen over het erf,

tusschen de bijgebouwen door, en kwamen in de volle zon, op het pad dat langzaam steeg naar het korenland.

- Anna moet niet al te hard loopen, zei Meta.

Ruth antwoordde: Ze mag niet te laat komen. - Er was een plichtsbesef in Ruth, waar Meta zich een enkelen keer aan stootte. Luchtig trachtte ze te zeggen: Ze neemt hem misschien bovenop haar korf, als hij moe wordt. - Nog keek ze hen na - ze hadden nu bijna het koren bereikt. Ze namen een pad dwars door de velden, het zou zeker zijn alsof dat manshooge graan haar kind verzwolg, - daarom wilde ze nu niet langer kijken, maar volgde Ruth, die zwijgend het huis binnenging.

Na een oogenblik richtte haar denken zich tot Kolle, maar iets in Ruth's houding deed haar begrijpen dat ze met haar bezoek aan de zieke niet te veel haast moest maken. Ze liepen de woonkamer in. - Hier is alles bij het oude, zei Meta, en bleef staan rondzien, niet heelemaal instemmend met haar eigen woorden, want het ongeschilderde houtwerk glom frisch geel en de bloemen op de vensterbank waren pas ontloken. Het oude, dacht ze, dat wil zeggen: een altijd vernieuwde helderheid en orde.

Ruth legde een hagelwit servet over een punt van de tafel. - Wij zullen ook koffie drinken, zei ze.

Meta probeerde in zichzelf de vraag: Sinds wanneer dek jij de tafel? - maar was bang, den juisten toon niet te vinden, en zweeg. Heen en weer loopend zei Ruth: Ik heb me wat steedsche manieren aangewend toen dat meisje hier kwam, je weet wel, dat meisje van Serge.

Meta ging zitten, ze begreep plotseling waarom Ruth haar nog niet naar Kolle wilde laten gaan. - Ja, zei ze - Gusta.

De ander knikte. Ze zette van allerlei neer, brood, boter en honing. - Gusta - die had zulke fijne manieren, ze wilde een ‘mijnheer’ van den jongen maken, een huizenbouwer. Thomas zei: ga er niet te bot tegenin, geef wat toe, het boerenleven hoeft niet zonder weelde te zijn. Eerst kon ik het niet begrijpen - Thomas, die over ‘weelde’ praatte - maar ik heb erover nagedacht - hij is zoo verstandig. Hij heeft Atze laten komen met stalen van tafellinnen, en we hebben feest gevierd ter eere van Gusta. - Maar wie zich verzette en alles bespottelijk vond, dat was Serge. - Dat Gusta zoo doet, zei hij tegen mij, - zij weet niet beter, maar *u*, - vader en u.... - Wij moeten ons leeren

aanpassen, jongen, we zijn niet te arm voor een tafellaken, misschien zelfs niet voor zilveren lepels en vorken. - Hij wilde er niets van hooren. - Ben ik een ontginner of niet? maar nu zal ik wegtrekken en het haar laten zien. - Ruth zweeg een oogenblik en keek de tafel rond. - Tast toe, zei ze op veranderden toon, maar viel meteen in den ouden trant terug: Dat hebben we ermee bereikt, Gusta is weg, en blijft weg - maar de jongen ook. En wanneer zal hij nu trouwen? hij zit daar alleen - dat is niet goed voor een man.

Voorzichtig zei Meta: Het is toch altijd zijn bedoeling geweest, zóó te beginnen - maar ze voelde Ruth's verdriet, en weer was ze beklemd, als bij haar aankomst door den te zwaren geur van het land.

Wel een uur bleven ze praten - toen hoorde Ruth de klok slaan en zei bedaard: Kolle moet haar drankje hebben.

Weer liepen ze samen door het huis, totdat Ruth de deur opende van een weinig gebruikte zolderkamer.

- Dus je bent toch gekomen, zei Kolle; haar stem klonk heesch en hartstochtelijk. Meta zag hoe zwak ze was geworden, en boog zich naar dat kleine, vergeelde gezicht. - Ik had het immers geschreven?

De oude Kolle keek haar aan. - Ik dacht van wel, ik dacht van niet - ik hoorde je stap, vanmiddag, en wist het toch niet; - zoo is het nu met me.

Ruth had het drankje ingeschonken en reikte het voor Meta langs.

- Hier kind, zei ze - alles op zijn tijd.

Het woord ‘kind’ uit Ruth's mond verraste Meta, ze dacht, terwijl nog vaag de woorden van Kolle in haar naklonken: dus zoo groot is Ruth geworden. - Ze kon dien eersten middag niet lang bij de zieke zitten, er was een behoefte in haar, Ruth te volgen. Ze liepen het huis en de stallen door, ze stonden telkens eens te praten, en aldoor was er meer, dat gezegd moest worden.

Maar geen oogenblik vergat Ruth haar werkzaamheden. Nu stookte ze het fornuis in de keuken op en schoof een groote braadslêe in den oven. - Met een uur kunnen ze hier zijn.

Meta vroeg plotseling: Leest Thomas de krant? Sinds ze getrouwd was, liet ze hem het blad van haar man sturen.

- Ja, zei Ruth, iederen avond - hij en Marcus. Ze wijzen elkaar wat ze lezen moeten.

- En begrijpen ze er iets van? ik bedoel: Lowe's werk eraan?

- Dat zul je hunzelf moeten vragen.

Meta zag Ruth's bezig-zijn, haar zorg voor het maal; ze wist dat haar woorden hier niet op hun plaats waren, en toch sprak ze: Het is zoo moeilijk, stijl te brengen in een krant - eenheid, - ik zou haast zeggen: vrede. Lowe tracht daarnaar. Het is natuurlijk niet te bereiken - een krant, met zijn duizende advertenties. - Een boek dat wij slecht hebben gevonden, wordt aangeprezen met de hoera-woorden uit een andere krant. - Maar de advertenties daargelaten - er is zoo oneindig veel. Je weet niet hoe ruim van blik Lowe moet zijn, en hoe verdraagzaam - en dan plotseling star en onverzettelijk. - En nooit heeft hij het gevoel dat hij zoo *is*, dat hij iets verdienstelijks doet, iets schept. Hij zegt: bepaalde gedachtenreeksen gebruiken mij om aan het licht te komen. Waar ze ontstaan zijn weet ik niet, ik heb geen tijd daarnaar te vragen; ze komen op me af, ze willen gehuisvest worden, om iederen morgen te kunnen ontwaken en op te staan. - Begrijp je? niets is van ons zelf, zegt hij - niets is bezit. En wie het meest gehuisvest heeft, moet 's morgens zijn deuren en ramen het wijdste opengooien, misschien moet hij soms wel de gedachten als onwillige schapen het hok uitdrijven.

Er kwam een stralende glans in haar oogen.

- Weet je hoe Goro vroeger kon doen? - met zijn beide armen zwaaien en ‘kisj’, ‘kisj’ roepen.

Ruth tilde een groote pan met melk op. - Houd je nog van gerstepap? vroeg ze.

Meta leunde haar hoofd tegen den muur. Ze zag alles voor zich: Goro, die de schuurdeuren opengooide, de schapen, die begonnen te bewegen, wakker gemaakt door het licht - en Lowe, zooals ze hem het eerst gezien had, zijn flossige haar recht overeind - zijn scherpe oogen; en later - honderd beelden van later, die versmolten tot één: zijn helderen, vasten blik, en de gereede aandacht van zijn houding.

- Ja, zei ze, ik houd van gerstepap. Ze zag ook zichzelf zitten, in de groote keuken op de muurbank, en nu lachte ze. - O Ruth, wat kan ik praten - vind je me dwaas? - maar het is toch niet dwaas dat ik van Lowe houd, want hij is zoo heelemaal echt, en je kunt al zijn woorden gelooven.

- Ja, zei Ruth kalm, en roerde in de pap, - zoo is Thomas ook.

In een flits ging het door Meta heen: Maar Thomas heeft minder woorden. Hardop zei ze: Dat weet ik. Weer leunde ze haar hoofd tegen den muur. - Wat kennen we Thomas nu al lang, eigenlijk ons heele leven. Zou hij schrikken als ik zei: Er is geen bezit? hij heeft zijn land en zijn vee - zou hij het begrijpen? Ik wil niet plotseling het communisme, want dan zou het zijn opgedrongen door een tijdelijke, wereldsche macht, een macht met het geweer in de vuist.

- Praat daar niet over, zei Ruth - haar stem klonk bijna gesmoord; het woord communisme heeft een slechten klank - Thomas wil het niet hooren.

Meta zweeg - haar oogen werden dof. Daar werkt Lowe nu voor, dacht ze, met al zijn liefde en geestdrift, spreekt zijn beste gevoelens uit - maar 'het woord communisme heeft een slechten klank' - het mag niet genoemd worden. En Thomas is geen domme man - hoort hij niet dat het in Lowe's mond een anderen klank heeft dan in den mond van weerbarstig en dierlijk volk? - heeft hij zoo weinig onderscheidingsvermogen? Ik dacht dat Lowe het woord geadeld had - voor *mij* heeft hij dat gedaan. - Ik wil morgen terug naar huis, ik kan niet meer buiten hem. - Zou ik het Ruth nu al zeggen? ik ben gekomen om Kolle te zien.

Ze stond haastig op. - Zou ik nog even naar Kolle kunnen gaan? vroeg ze.

- Ja, zei Ruth, en had al haar aandacht bij het fornuis - je weet den weg.

Ze liep de rechte, kale gang door - bij de trap stond ze stil.

Ik voel de dingen te hevig, dacht ze - die hartklopping moet eerst bedaren. Ik adem uit, smalend en onuitsprekelijk teleurgesteld - en bij de volgende inademing voel ik me onzegbaar gelukkig - en mijn bloed, dat al sneller was gaan stroomen, bonst door me heen. Hoe houdt mijn lichaam dat vol? - mijn knieën doen zoo vreemd, dat ik die trap niet op durf loopen. - Kom, geen gekheid. - Nou niet zoo veel voelen, zou Lowe zeggen. - Ze glimlachte weer.

- Ik dacht juist, zei Kolle, dat je nu een oogenblikje moest komen; als Ruth voor den pot zorgt, kan ze niets anders aan haar hoofd hebben.

Meta ging voor het bed zitten. - Zorgt ze ook goed voor jou, vroeg ze, lig je niet langen tijd alleen? - Kolle wasr oud gewor-

den, klein en verschrompeld - in Meta's herinnering was ze forsch en sterk als een beer.

- Ja, zei de zieke, maar het alleen liggen doet me goed - en nu ik weet dat jij in huis bent -

Meta streelde haar hand. - Kolle, denk je nog wel eens aan moeder?

Kolle's oogen werden klein, nu vielen ze dicht en toch drongen er tranen door naar buiten.

Meta bleef stil naar haar kijken en streelde de oude hand wat aandachtiger.

- Je moeder, zei Kolle, is een heilige - de Roomsche Kerk begrijpt die dingen goed - een mensch is nooit heilig, zoolang hij leeft - maar later, als het lichaam weg is.

Luchtig probeerde Meta te vragen: Wat weet jij van de Roomsche Kerk, Kolle?

De zieke trok haar hand terug. - Een heeleboel - maar daar wou ik het niet over hebben. - Ik ben blij dat jij getrouwd bent. Een vrouw moest nooit denken dat ze wel den man van een ander kan krijgen. Die Lars Numen deugde niet voor jou - hij nam het leven te gemakkelijk. Ik houd van vroolijke menschen, dat weet je wel - maar ze moeten toch ernstig zijn. Die Numen was niet ernstig genoeg. - Ze lette niet op Meta's blos, ze tuurde naar de zoldering en sprak de woorden onscherp uit. - Meta hoorde dat nauwelijks, ze voelde de scherpte van Kolle's geest.

- Heeft moeder je verteld - vroeg ze haperend - over mij - dat ik van Lars heb gehouden? we hebben er nooit over gepraat.

- Ja, zei Kolle - je moeder wist dat alles - ze wist ook dat ik van je vader hield. Wat een dwaasheid - en met die dingen vermorsen we ons leven. Nu kan ik het zelf haast niet meer gelooven - zoo zal het jou ook gaan - je weet het nog, maar voelt het niet meer. - Ze zweeg een oogenblik.

- Als ik aan Lars Numen denk, zie ik hem buiten zijn pijpje rooken, terwijl jij je sommen maakte. Ik mocht hem niet - en nu is hij in de politiek. - Wat doet zoo'n man - is dat een eerlijk werk?

- In theorie wel, zei Meta.

- Zoo - maar in de practijk maken we onze handen vuil.

Ze zwegen wat. - Later zei Kolle: Ik ga dood - en ik heb heel dom geleefd - maar dacht je dat ik het over wilde doen?

Als een mensch tien levens had, dan zou het hem nòg niet baten - zijn verstand houdt hem dom.

- Niet zijn verstand, zei Meta - zijn begeerte.

Kolle sloot haar oogen. - Hoe je het noemen wilt, zei ze - we zullen wel hetzelfde bedoelen.

Toen klonk er paardengetrappel en Meta stond haastig op om haar jongen te zien thuiskomen.

Dien avond zaten ze voor het huis - Thomas en Ruth met hun gast, de kinderen die hun gebleven waren, de knechten en meiden. Onder den korten maaltijd had Thomas gezwegen; het duidelijkst had de hooge stem van Hans geklonken, die zijn moeheid trachtte te overmeesteren. In Meta had de onrust gedreind, het verlangen naar haar eigen huis, maar nu werd het stiller in haar en ze keek met innerlijke overgave naar het grootsche land. Naast haar zat Ruth, die kleêren verstelde. Eén van de knechts vroeg of Atze nog komen zou.

- Ja, zei Thomas, hij moet den drank voor Kolle brengen. Een ander noemde Tubal-hoeve, maar Meta liet het gesprek aan zich voorbij gaan. Ze was moe en dacht aan haar slapend kind.

Maar nu wendde Thomas zich regelrecht tot haar. - Wel, zei hij - en dat gaat maar zoo door, jaar-in, jaar-uit, dat je man zijn gevaarlijke spel speelt.

Ze wilde een oogenblik denken dat hij niet in ernst sprak, en keek hem met opgetrokken wenkbrauwen aan.

Thomas stopte kalm zijn pijp. - Ja, zei hij - jouw man - hij praat over communisme en broederschap - hij bedoelt het zoo niet, maar dat leidt tot revolutie.

Nu kwam er een schampere lach om haar mond. Ze zag Ruth, de eenige die werkte, met gebogen hoofd en een blos in haar wangen - blijkbaar had Ruth deze woorden van Thomas verwacht. Alle anderen zaten slaperig en stil, ze knipperden nog wat na met hun oogleden door het werken in de volle zon.

- Op den langen duur, zei Meta, zal er verandering komen; wij zullen die niet meer zien.

- Revolutie, herhaalde Thomas, bloedig - en binnen afzienbaren tijd. De geschiedenis gaat soms met sprongen - en als je man dan niet meedoet, is hij een verrader. Hij heeft het volk de wijs voorgezongen, altijd weer - na enkele jaren brult het

volk diezelfde wijs en heeft plotseling de macht in handen.

- Ik begrijp je niet, zei Meta, Lowe verafschuwt het plotselinge en gewelddadige - hij heeft dat liedje nooit gezongen.

Thomas nam de pijp uit zijn mond. - Hij speelt met de woorden, zei hij nadrukkelijk, en het volk vraagt niet naar den dieperen zin - het neemt alleen de klanken, om er zich aan te bedwelmen - de beteekenis wordt gewijzigd naar hun begrip en hun behoeften - te goeder trouw misschien - wat weten ze van andere bedoelingen? - en von Wandseck wordt hun eerste verrader - of mogelijk hun leider, noodgedwongen.

Het bleef een oogenblik stil. Meta was geschrokken en wilde het zichzelf nauwelijks bekennen. Ze voelde dat Thomas over deze dingen had nagedacht, en dat ze hem verontrustten. Haar hart bonsde. Ze dacht aan Ruth's verlegen blos en het zwijgen van de anderen leek haar vijandig.

- Dus volgens jou speelt mijn man met vuur. En is hij zich daarvan bewust, - wat denk je?

- Ik geloof, zei Thomas, dat hij het zich wel bewust is, maar niet weet hoe hard een vuur kan branden. Zeg hem maar dat ik - en wij allen hier - hem waarschuwen.

Meta antwoordde niet. Ik ben altijd onder den indruk gekomen van dezen man, dacht ze. Ze zag hem weer bij zijn eerste bezoek aan Ruth, ze zag zijn verlegenheid, en zijn kracht. Maar meteen sprongen haar gedachten terug naar het oogenblik.

- Wie versta je eigenlijk onder ‘het volk’? vroeg ze, en haar toon was scherp. De stads-proletariërs - de boeren?

Ruth zei, en hief haar hoofd wat op: De arme stedelingen.

Het deed Meta wonderlijk aan, haar stem te hooren in die woorden, en ze voelde nog duidelijker den ernst van Thomas' waarschuwing.

- In de eerste plaats de stedelingen, waarvan er honderden, ook uit het buitenland, naar onze mijnen zijn getrokken, en nog eens honderden naar de nieuw opgekomen industrieën. En daardoor zijn de verhoudingen anders geworden, is er een nieuw proletariaat gegroeid. Dertig jaar geleden zouden de woorden van je man zoo'n kwaad niet hebben gekund.

Meta schamplachte even. - Maar *nu* zijn ze meer noodig. Het gevaar - dat zullen we in toom zien te houden.

- Als je denkt dat te kunnen, zei Thomas langzaam.

Om den hoek van het huis verscheen een jonge vrouw, achter haar Atze. Het duurde een oogenblik voor Meta opstond en hun tegemoet ging. Ze voelde dat allen naar haar keken, toen ze zich uit den kring losmaakte, en het ging door haar heen: nu kan Thomas niet verder praten, want deze Sonja heeft een naïef en kinderlijk leeg gezicht. Ze voelde zich teleurgesteld in Atze, ook door de wat slappe en al ouwelijke trekken om zijn mond.

Hij drukte haar hand. - Meta - hoe gaat het? en ze wist geen antwoord, zijn toon van wereldsch man in die enkele woorden verwarde haar. Toen allen zaten, zei Thomas: We hadden het over het nieuwe volk, dat zijn opstand zal willen hebben, en een voordanser als von Wandseck, die geen revolutie wil, zal ertoe gedwongen worden.

Het woord ‘voordanser’ klonk Meta smalend en ze bloosde.

- Tja! zei Atze - en een invallende gedachte volgend: Weet u dat de Borra-mijnwerkers staken? - Hij had zijn woorden uitsluitend tot Thomas gericht.

- Sinds wanneer?

- Sinds dezen middag - 3500 man.

- Zoo, - dat is een leelijk ding. - Thomas trok nadenkend aan zijn pijp. - Staken heeft in mijn oog iets kinderlijks, zei hij - een volwassen mensch moest het nooit als middel aangrijpen.

- Maar deze volwassen menschen hebben geen *ander* middel, zei Meta haastig. Ze voelde haar neusvleugels trillen. - Dus zelfs de *vreedzame* opstand keur je af - dan blijft er het volk niets anders over dan armoede en slavernij.

Thomas schudde zijn hoofd. - Het is niet zoozeer de armoede, die hen steekt, als wel de rijkdom van de groote heeren.

- De Borra-mijnwerkers hebben maar één heer, zei Atze. Meta boog zich wat voorover. - Goed, dus voor de tafel van dien één lijden 3500 gezinnen armoe. Waarom? - waarom zouden ze niet zelf een klontje boter in hun pap mogen vinden?

- Ik wil hun de boter niet onthouden, zei Thomas - hoewel ze liever rundvet hebben - ik zeg alleen, dat ik staken een slecht middel vind, want het keert zich tegen henzelf. Ze zijn tot het uiterste gegaan, die gedachte gist in hun bloed - maar ze weten zich in hun recht - en nu loeren ze hun kans af. Ze hebben geen rust - ze zijn 's avonds vermoeider dan toen ze werkten en de vrouwen worden prikkelbaar van angst.

- Maar de eigenaar, viel Meta in, berekent nauwkeurig zijn dagelijksch verlies, en als het hem gaat duizelen, geeft hij toe.

Met een nauw merkbaar lachje antwoordde Thomas: Jij haat den eigenaar - maar ik denk aan het volk.

- Meta ook, zei Ruth zacht en met een starenden blik. - Ze denkt aan het volk, als het gewonnen heeft, en weer vrij kan ademen, en een wat betere toekomst ziet voor de kinderen.

Het bleef een oogenblik stil. Aarzelend hief Meta haar hoofd op en zag de zon in de korenhalmen gloeien. Het was haar of ze uit een mijnschacht was gekomen, en de ontroering om het licht tranen naar haar oogen dreef.

- In ieder geval, zei ze - vind ik mijnwerkers diep te beklagen.

- Dat komt doordat je een vrouw bent, zei Atze - Sonja heeft een jaar geleden nog niet willen gelooven dat de steenkool door mannen uit den grond wordt gehaald - jullie zijn bang in 't donker.

Hij legde zijn arm om Sonja's schouders en fluisterde haar iets in. Eén van de knechts begon te lachen - Anna stond op en liep het huis binnen. Een oogenblik later werd het gesprek algemeen.

Toen Meta dien avond het vertrekje binnenkwam waar haar kind sliep, zag ze in de grauwe nachtschemering Anna geknield voor zijn bed liggen. Het meisje had haar blijkbaar niet hooren komen en schrok; Meta wachtte of zij iets zeggen zou, - maar het bleef stil en de jongen sliep rustig door. Ze keken beide een oogenblik naar hem, het blonde haar viel in dunne, rechte lokken langs zijn slapen en over zijn voorhoofd, zijn gezicht was bleek en zijn lippen flets rood. Door de lichte aanraking van Meta's hand stond Anna op.

- Hij is zoo lief, zei ze gesmoord.

Meta opende voorzichtig de tusschendeur en ging haar eigen slaapkamer binnen. Het meisje volgde haar. Ook hier was het licht ijl en grijs tusschen de naakte houten wanden.

- Tante Meta - ik wou zoo graag een kindje hebben - neemt u mij mee naar de stad - hier is niemand voor mij.

- Kan je moeder je dan missen? vroeg Meta. - Ze zag Anna staan, alles was schemerig aan haar, alleen haar oogen blonken en ze sloeg met haar vuist tegen haar tanden. -

- Dat doet er niet toe, ik wil weg - ik houd ook niet van vader als hij zoo praat - ik kan het niet verdragen.

Nu deed Meta een stap naar haar toe, en nam die gespannen vuist tusschen haar handen. - Ik begrijp dat je weg wilt, zei ze - maar je moet goed bedenken waarom - *niet* om je vader, is het wel? - Ze keek in Anna's vertrokken gezicht.

- Ik weet het niet, ik kan het hier niet meer uithouden. En - hebt u dat wel eens gevoeld, tante Meta, dat u van uw eigen lichaam walgde? - Haar stem was heesch en hijgend. - In die dagen - als - als ik naar bloed ruik, dan is het of ik niet meer leven kan.

De oudere vrouw sloeg een arm om haar heen. - Daar moet je je tegen verzetten, zei ze, - dat is onzin, je moet hard werken en je lichaam schoon houden zonder erbij te denken, zooals je den keukenvloer schoon houdt - hoor je, Anna?

Ze keken elkaar aan, in de oogen van het meisje was een schuwe blik, die langzaam opener werd. - Nu lijkt u op moeder, zei ze verbaasd - dat heb ik nooit eerder gezien. Mag ik met u mee? ik zal voor u werken - vraagt u het dan aan moeder.

- Ja, zei Meta, morgen zal ik het vragen. - Ze voelde zich plotseling zoo moe dat ze wankelde en achteruit loopend het bed zocht. - Je moet me nu alleen laten - morgen, kind - ik ben erg moe. Maar ik houd wel van je vader, als hij zoo praat, - hij is een eerlijk mensch. - Ik ben haast te moe om me uit te kleeden, het leven grijpt ons soms bij den strot.

- Zal ik u helpen? eerst uw schoenen - zoo, - staat u nu nog even op, tante Meta. - Ze fluisterden, hun stemmen en hun handen beefden.

- Ga jij nu maar - tot morgen. Ze dacht aan haar kinderwoorden, lang geleden, toen ze bang was in het donker, en Kolle bij haar kwam, maar er was nu geen tijd om het Anna te vertellen.

Een oogenblik later voelde ze Anna's kus, en sloot eindelijk haar oogen.

XIII

- Wat denk je? vroeg Meta haar man.

Lowe stond op van tafel en verborg met zijn servet het glim-

lachje bij zijn mondhoeken. - Ik weet het niet, je zult zelf moeten denken.

De koningin had laten vragen of ze het genoegen hebben mocht, mevrouw von Wandseck op te zoeken, ze wilde een wandtapijtje van haar koopen. Om vijf uur dien middag zou ze komen. School daar iets achter? - wilde ze zelf een kleedje kiezen, of wilde ze met Meta praten? - En waarover? - Koningin Nora was een vrouw die zich weinig in het openbaar liet zien; ze werd schuw zoowel als hooghartig genoemd, populair door haar eenvoud, en onbemind door haar gebrek aan belangstelling. De koning zou eens gezegd hebben: Alleen onze kinderen schijnen haar te kennen - een uitspraak die door de weinige vrienden van Gudro in twijfel werd getrokken.

Meta steunde haar hoofd in haar handen. - Moest ze zelf denken? - ze zou het ook kunnen afwachten. Maar ze vreesde dat er haar eischen gesteld zouden worden, die haar zouden overrompelen, zoodat ze niets kon zeggen, en ze als een leege vrouw tegenover haar gast zou zitten.

Lowe kwam naast haar staan. - Nou, zei hij - wees jezelf - dan gaat er een bezonnen kracht van je uit. - Hij kuste haar met rechte lippen.

Anna Thomassen kwam binnen - ze had de kleine Anna te slapen gelegd. Nu was Lowe al bij de deur. Meta voelde de onafwendbare voortgang van het leven. - Denk eraan, zei Lowe nog - je kunt me er niet over opbellen.

Een oogenblik later was ze alleen; hier, waar haar weefgetouw stond, wilde ze koningin Nora ontvangen. Ze moest nu de laatste hand aan de kamer leggen, stof afnemen, wat bloemen schikken. Ze voelde zich als op de terugreis van Geseröp, de laatste maal, onzeker, als geslagen door het gesprek met Thomas, vol zelfverwijt ook. Alleen waren haar gevoelens toen doorkruist door de herinnering aan Anna's hartstochtelijke uitbarsting, en Anna's nabijheid had haar rust en afleiding gegeven. - Nu, een half jaar later, kwam vooral het zelfverwijt weer boven. Ze had sinds haar huwelijk te gemakkelijk geleefd, ze vulde haar dagen met de zorg voor haar kinderen, ze weefde eens wat, een enkele maal schreef ze een novelle. Maar was ze een goede kameraad voor Lowe geweest? - ze las de krant niet meer nauwkeurig. Er gebeurde zooveel in de wereld, Lowe moest alles trachten te

omvatten, dag-in, dag-uit worstelde hij met de gebeurtenissen, hij moest ze omlaag houden, om ze te kunnen blijven overzien - ze ordenen, rangschikken. Neen, hij speelde de communisten en revolutionairen niet in de kaart, zooals Thomas gezegd had, het gevaar voor revolutie was gering in een democratisch geregeerd land als het hunne. - Een oorlog lijkt me niet ondenkbaar, had Lowe gezegd, een revolutie, binnen afzienbaren tijd, wel. Maar Lowe was van een onwrikbaar optimisme - en ze had hem gevraagd of hij dat verdedigen kon? Hij antwoordde: Hoe zou ik anders kunnen werken? de allergeringste twijfel maakt al zwak. Een groot deel van de pers bespeelt de nationale gevoelens, doet ze trillen en dreunen, en ik moet daar tegenin gaan, ik moet de dingen tot hun werkelijke waarde terugbrengen, op al die hevig beroerde snaren moet ik dempend mijn vingertoppen leggen. - Laat Thomas praten - een eigenerfde boer is bang voor communisme, maar een krantenredacteur is zelfs niet bang voor zijn abonné's.

Ze had zich toen voorgenomen, meer naar zijn werk te vragen, en zich een eigen oordeel te vormen omtrent de daden van de regeering. Maar de krant was zoo groot, en haar belangstelling verflauwde al, zoodra ze die dicht bedrukte, onoverzichtelijke bladen vasthield. Dan zocht ze een gesprekje met Anna, of een noodzakelijke bezigheid in haar huis. En het scheen Lowe niet op te vallen, dat ze tekort schoot, - de meeste gesprekken werden door haar begonnen, ze vertelde over de kinderen, en over alle menschen, met wie ze in aanraking kwam. Zou ze vanavond niet een uitvoerig verslag geven van koningin Nora's bezoek, terwijl Lowe zweeg over alle ministerieele en dictatoriale daden, die hij te verwoorden had gehad? Een koningin wilde een wandtapijtje koopen - waarom was dat zoo belangrijk? de groote mogendheden vochten over vrije zeestraten en internationaal recht - en zij vond dat onbelangrijk, omdat ze het niet begreep.

Zoo werd dus het geestelijk peil in haar huis bepaald door den kleinste? Ze trok haar schouders op. - Och, ze wist het niet. Deze kamer had zij ingericht, en ze kon er iedereen ontvangen - was dat niet ook iets waard? - Ze zou rustig zijn - hoe had Lowe het ook gezegd? ging er dan kracht van haar uit? Zijzelf voelde de sfeer in haar huis als ordelijk en goed. - Anna was

gelukkig bij hen, werd een natuurlijke jonge vrouw met een vrijen blik, - de kinderen groeiden er langzaam op.

Nu zou ze wat bloemen neerzetten.

De koningin zat met gebogen hoofd; bekeek ze de tapijtjes, die Meta voor haar op den grond had neergelegd? - Het gesprek stokte. Ik heb al te veel gepraat, dacht Meta - te vlot en te haastig - maar zoo'n vrouw heeft iets onwezenlijks, haar gezicht is als een tragisch masker. Toen ze binnenkwam, schrok ik van haar lijdenstrekken, maar ze blijven zoo star, alsof ze niet door het leven getrokken zijn. Moet ik iets zeggen? - Ze peinst, maar schijnt het zelf niet te weten; - is ze zoo geworden, doordat nooit iemand haar stoort in haar gedachten? - misschien heeft haar denken geen redelijken grond. Het is vreemd, ik kan geen medelijden met haar hebben, daarvoor is ze te mummie-achtig.

De koningin hief haar hoofd wat op, haar oogen waren heel licht grijs, bijna kleurloos, maar glimmend als émail. - Ik vrees dat ik niet zal kunnen kiezen, zei ze - wilt u me iets thuis sturen? - Haar stem was kinderlijk hoog en zangerig.

- U *hoeft* niet te koopen, zei Meta haastig - misschien valt mijn werk u tegen. Ik heb nog meer - wat daar tegenover u hangt, bijvoorbeeld, maar dat is jaren oud.

De koningin stond op om beter te kunnen zien. Ze droeg een zwart fluweelen japon, die haar zeer blanke blondheid deed uitkomen. Haar houding was iets gebogen - ze was mager en haar borst leek ingevallen. Zou ze haar eigen kinderen niet hebben mogen voeden? dacht Meta. De vreemde gewaarwording overviel haar, dat ze met deze vrouw kon doen wat ze wilde, haar laten opstaan, laten kiezen naar *haar* wensch, doen toestemmen in fladderende dwaasheden. Maar ze voelde dat ze zich beheerschen moest.

- Hoe vindt u dat? vroeg ze - het is zinnebeeldig voor een meisje dat zestien jaar wordt. Het meisje heette Ada Numen. Ik vind de kleuren zoo mooi - en het patroon - is wat onbeholpen en stijf - het hort zoo hier en daar, - maar zoo was het dien avond ook - voor Ada, bedoel ik - er kwamen vreemde teleurstellingen. Ik herinner me de uitdrukking van haar gezicht zoo goed - een menschenkind dat door satyrs vervolgd wordt, en ze doet nog haar best, hen met haar oogen te beheerschen. -

En dan ineens waren er geen satyrs meer, maar enkel bloemen en vleiende klanken. - Zooiets bedoelt dit te zijn - ik weet niet of u het zien kunt.

De koningin draaide zich om. - Ik wil u dit niet ontnemen, er zijn voor u herinneringen aan verbonden.

- Ik zou het graag aan u afstaan.

De ander ging daar verder niet op in; met een klein handgebaar beduidde ze Meta te gaan zitten.

Toen ze beide gezeten waren, zei ze vragend: U hebt Ada Numen later nog ontmoet? u hebt met haar samengewerkt voor den vrede. Het komt mij voor dat u nooit beter werk hebt kunnen doen. - Haar stem, hoog en ijl, kreeg in de laatste woorden een bijna extatischen klank.

Meta zocht naar een antwoord. Allerlei beelden trokken aan haar voorbij, het gezicht van den jongen leider, dien eersten avond in de tent, zijn opgetogenheid over de tusschenkomst van de politie; ze hoorde ook het hoefgestamp van de paarden, het rijmpje kwam in haar herinnering:

> 'Het muurtje had wat hooger kunnen zijn,
> Want Teleman heeft zich verdronken.'

- Ja, zei ze - Ada Numen sprak in het koor, en ik heb toen een leekespel geschreven - ik geloof niet dat het zoo best was. - Even zag ze het sterke blinken van de oogen in het kalkachtige gezicht van haar bezoekster.

- Voelt u dan toch niet voor den vrede?

Meta bloosde, en wist op dat oogenblik dat de koningin haar huid verborg, om zich de verwarring van een blos te besparen.

- Mevrouw, zei ze - de vrede is misschien noodzakelijk voor mijn geluk, maar ik heb den oorlog nooit gekend. En om te kunnen leven, moeten wij min of meer oppervlakkig leven - ik hoop dat u mij begrijpt; ik bezin mij niet iederen dag op de gevaren van het mensch-zijn. Ik heb twee kinderen, zij zullen ook eens om vrede vragen voor hun geluk - en toch heb ik de propaganda voor den vrede laten varen, terwille van het oogenblik. Als ik niet getrouwd was, zou ik wellicht met dat werk zijn voortgegaan - maar nu - - Ze hief haar hoofd op naar haar bezoekster, de blos brandde nog in haar wangen, en er was een aarzelende glimlach om haar mond. Als een flits ging het door haar heen: Ik stel

mijn bewogenheid tegenover haar masker, en ze voelde zich gelukkig daardoor.

- Mevrouw, het ‘maar nu’ wisselt af met ‘en toch’. Ik heb een zoon, - als die later in den oorlog moet gaan, en ik zou hem niet de waarheid gezegd hebben omtrent den oorlog -

- Dus u voelt nog wel iets voor het vredeswerk, zei de ander. Als u er ooit in gehinderd zoudt worden door gebrek aan geld, dan kunt u bij mij aankloppen. Maar laat dit een strikt geheim zijn tusschen u en mij. U schrijft mij privé, en zet uw eigen naam achter op den brief - dan krijg ik hem ongeopend.

Ze stond op en stak haar hand uit; het masker van haar gezicht bleef star.

Meta drukte die hand - hij was heel smal en houterig. - Ik dank u, zei ze. Ze dacht dat het onderhoud nu geëindigd was.

De koningin bleef staan. - Mijn man en ik, zei ze - hebben groote bewondering voor mijnheer von Wandseck. Wij lezen zijn blad. Hij is bekwaam, en hij heeft karakter. Mocht u het vredeswerk opnemen, dan hoop ik dat uw gevoelens even verstandelijk gefundeerd zullen zijn als die van uw man. - Ze deed een stap naar de deur en boog licht haar hoofd. - Mevrouw von Wandseck. -

Meta deed haar uitgeleide.

- Je kunt me er niet over opbellen, had Lowe gezegd - ze moest dus zijn thuiskomst afwachten. Nu liep ze de kamer uit en de trap op.

- Anna! Anna, waar ben je? - kom gauw!

Ze hoorde een deur opengaan. - Hier, tante Meta. - Een onderdrukte stem, - natuurlijk, kleine Anty sliep nog. - Kom gauw - we gaan koffie drinken en veel snoepen - ik heb de koningin niets kunnen aanbieden, want ze geeft je precies haar afgepaste woorden, geen lettergreep te veel - en ik was toch al zoo uitbundig, daartegenover. Wat vreeselijk om zoo te moeten zijn - en waarom *moet* het?

Ze trok het meisje mee te trap af, de kamer met de bloemen in.

- Ja, we blijven hier zitten. - Ze wilde dat ik mijn gevoelens even verstandelijk zou fundeeren als mijn man - maar ik ben een vrouw, en dat heb ik haar niet eens kunnen zeggen. Toch heb ik gepraat, - in keurige woorden wel, maar losbandig. Ik heb Lowe

wel eens, in mezelf, een ‘koninklijk’ mensch genoemd - maar dat is hij niet. Wij zijn het ongebreidelde volk, - jij ook, Anna - gelukkig! Hier, eet wat - het is of ik barsten zal. Hoera, hoera voor het volk! Ze zwaaide haar arm in de lucht.

Toen ging ze plotseling zitten en werd rustiger, maar innerlijk meer gespannen nog. - ‘Een koninklijk mensch’ - ik wil het toch blijven denken, op mijn manier, - ik weet wat ik eronder versta. Een oogenblik heb ik het gevoel gehad, dat ik met die vrouw kon doen wat ik wilde - dat kwam door *haar* wellevendheid - niet door *mijn* kracht. Mijn kracht heeft zij als zwakheid gevoeld - en toch, Anna - ik weet het niet. Zij is sterk door haar pantser - en ik door mijn open vizier. Misschien zou ik *nu* een spel voor den vrede kunnen schrijven, heel, heel erg bewogen. Iemand die bijna ten onder gaat door de macht van zijn gevoel - hij strijdt tot het uiterste; op 't laatst valt hij neer, ademloos, overwonnen. Maar dat is het mooie: Wie zich zoo geeft, is onoverwinnelijk - hij staat weer op, - hij was uitgeput, maar niet verslagen.

Ze brak af en hief haar hoofd op om te luisteren. Door het plafond heen hoorde ze het stemmetje van haar kind: Moeder! ik ben wakker!

Anna Thomassen stond op. - Zal ik, tante Meta? - Er was een nieuwe glans in haar oogen.

Meta sloeg een arm om het meisje heen. - Ben je van me geschrokken, kind? zooals ik van jou, laatst? We gaan samen - ik zal rustig zijn. Ze glimlachte. - Gelukkig, Anty weet nog niet van koninginnen.

Het station lag een half uur gaans buiten het stadje. De weg erheen voerde langs een gerooid bosch - zelfs alle stobben waren uitgegraven; het licht glooiende land, kunstmatig verdord, strekte zich wijd uit, vuil geel onder den grijzen hemel. Aan den overkant van den weg liep de helling af tot aan een blinkend, leiblauw meer, welks oevers boomloos waren. Meta begon langs dien weg te loopen, hij was vol kuilen waarin water stond; de steenen van het trottoir lagen schots en scheef in het zand. Op den ouden boschgrond werd hier en daar een huis gebouwd; rechts, aan het meer, verrezen fabrieken. Van ver en nabij klonk gerucht, over het slechte plaveisel hotsten de zware vrachtwagens. Meta be-

woog haar lippen. Het lijkt een nachtmerrie, prevelde ze, het zou me niet verbazen als het stationsgebouw er niet was, en de treinen zonder ophouden voorbij suisden. Dan zou ik daar uren blijven staan en niet weten wat te doen. En veel menschen zouden er voorbij komen, maar niemand kon ik om hulp vragen.

De locomotieven, de schepen op het meer, de fabriekssschoorsteenen floten - een helsch lawaai, een bezeten stad, - en in die stad had zij over den vrede gepraat. Ze schamplachte. Hier ging het opbouwende en vernielende leven zijn gang - alle metaalfabrieken konden binnen vierentwintig uur zijn ingesteld op het maken van munitie - bommen, kanonnen, bajonetten. Ze zag weer de zaal voor zich, slecht verlicht en onordelijk, waar de menschen langzaam binnen liepen, mannen en vrouwen in hun werkplunje, hortend bij den ingang en met dreigende koppen, als kwamen ze ruzie zoeken. - Toen ze nog maar kort aan 't spreken was, had een stem de hare gekruist: ‘Laat dat wijf d'r bek houden!’ - Ze had haar lichaam gestrekt. - Nog niet, gaf ze ten antwoord, eerst zal ik zeggen wat ik zeggen wil - en toen was ze meer en meer hartstochtelijk geworden. Enkele malen werd ze nog onderbroken door applaus - maar tegen het einde had ze zich ingetoomd, - en dàt kostte haar de meeste kracht. Haar toon was sarcastisch geworden, want ze voelde een waarschuwing: laat dit niet in een wilden jubel eindigen, die morgen vergeten is. En door de schamperheid heen kwam ze tot den waarachtigen ernst, dien de menschen misschien niet hadden verstaan, maar daar mocht ze niet naar vragen. - Geslapen had ze weinig, dien nacht, en nu voelde ze zich moe. Als ze maar eerst in den trein zat, en naar huis terug reed. Anna zorgde er voor de kinderen, Lowe deed zijn werk. - Er werd in de verschillende districten wel geijverd voor vergaderingen als deze, overal waren jonge menschen, die er zich vóór spanden. Lowe had haar geraden, niet dan in uitersten nood uit het geheime fonds te putten. - Het valt me niet mee van de koningin, had hij gezegd, doelend op haar aanbod. Die woorden hadden Meta verwonderd, in 't eerst. - Neen, ik vind het *niet* prachtig van haar, met geld kan je alle kwaads uit den grond stampen, maar weinig goeds; het schijnt voor een vrouw moeilijk te zijn, van de werkelijkheid uit te denken. De toestand van het land wordt précaire, er is te veel rijkdom gekomen, en daarmee een overprikkeld nationaal besef.

De koning is een exceptioneele figuur, hij wil zijn rijk niet juist groot en machtig maken, hij zou een land willen van enkel boeren en dorpen en huisvlijt. Maar moet daarom zijn koningin een vredes-beweging financieren?

- Ze steunt een werk dat haar goed dunkt, had Meta geantwoord. Jijzelf werkt toch ook voor en met een minderheid.

- Maar ik verdien er mijn brood mee, had hij lachend gezegd.

Ze had het verschil niet willen begrijpen, en haalde ongeduldig haar schouders op. - De koningin geeft haar brood niet weg. Trouwens, wie dat *wel* zou doen, voor een goede zaak, zou die waarschijnlijk het best dienen.

Toen had Lowe haar aangekeken, een beetje glimlachend en ontroerd. - Ja, zei hij - dan zijn we het toch eens.

Terwijl Meta deze dingen overdacht, ging ze sneller loopen. - Alles wordt weer goed, zei ze tegen zichzelf, als tegen een kind. Om twee uur kon ze thuis zijn, ze zou Lowe nog even zien - verder dacht ze niet.

In den trein probeerde ze te slapen, maar er schoven herinneringsbeelden aan haar voorbij. Ze zag Friso Henlo in haar kamer zitten; ze mocht hem wel, al was hij een beetje zelfingenomen. Och, wie was dat niet? De meeste menschen verkozen het goed met zichzelf te treffen - het liet zich anders zoo bezwaarlijk leven. Om haar vredeswerk lachte hij wat. - De vrede, zei hij, dat is de vleugel van de kloek; de kiekens kruipen eronder, maar de haan, met zijn sterke pooten, houdt van vechten.

- Ja, ja, had Lowe geantwoord, - zoo goedkoop is de oorlog.

Anna keek met groote oogen; ze luisterde naar wat niet gezegd werd. Maar soms praatte ze mee; ze had een goed verstand, en wist hoe ze leeren moest. Het allerliefst was haar de zelfstandige zorg voor de kindeen. - Meta zuchtte; zelf voelde ze op dat oogenblik een nijpend verlangen naar hen. Nooit zou ze haar plaats aan Anna afstaan, - nooit iets doen, waardoor ze hen uit het oog verloor. - Ze verschoof onrustig op haar bank. - Stil, wat zou er kunnen gebeuren? Een echte propagandiste zou ze niet worden, zoo één die het geheele land doortrekt, en naar internationale bijeenkomsten wordt afgevaardigd. Wel had ze gisteravond goed gesproken - het gaf haar voldoening zich te uiten, beheerscht en toch fel. - Maar eigenlijk voelde ze het niet als een persoonlijke

uiting, het was veel meer, - een reiken naar het toekomstige, bij de menschen het verlangen wakker maken naar die toekomst. Het was meer dan moeder zijn over haar beide kinderen. - Maar ze wilde er niet langer over denken - ze stond immers niet voor een keuze. Het weg-zijn van huis maakte haar moe, de volgende maand moest ze nog een paar keer spreken, en dan liep de winter ten einde. In Lowe's vacantie, dezen zomer, zouden ze naar buiten gaan, een stil plekje in de buurt van de stad, bij bosch en water, misschien aan één van de Nördalmeeren. Hans moest leeren zwemmen, en groote Anna ook. - Meta glimlachte. Ze zag een zonnig landschap voor zich, een berkenbosch en een blauw meer, waarboven libellen en zwaluwen vlogen. Ze hoorde de stem van haar kinderen; zij en Anna waren bedrijvig, Lowe lag tusschen de hooge varens met een boek. Het was warm en de lucht geurde; nu was het haar eigen stem, die ze hoorde, en die stem klonk gelukkig. Niet als gisteravond - enkel onbeduidende woorden sprak ze, en dan namen - altijd dezelfde: Hans en Anna, en Anna en Lowe. Gelukkig, glimlachend, en met een vol gevoel in haar borst. De dag was zonnig en lang.

Toen ze thuis kwam, zag ze Anna met Friso Henlo in de kamer zitten; ze hadden de lamp al opgestoken, het was een bewolkte, duistere dag. - Is mijn man al weg? vroeg ze.

Henlo verontschuldigde zich, hij had von Wandseck graag willen spreken, was naar hier gekomen om hem niet te storen in zijn werk.

- Oom heeft tweemaal opgebeld, zei Anna, eerst om te zeggen dat hij wat later kwam, toen dat we niet meer op hem moesten wachten.

Ze stonden nu alle drie; Meta legde haar mantel af, dien Anna weg borg. - Voor u staat er nog gedekt, zei het meisje.

- Is er iets bijzonders? vroeg ze Henlo. Libbenskju zal *nu* toch nog geen nieuw Kabinet in elkaar getimmerd hebben?

De jonge man trok zijn wenkbrauwen op. - Blijkbaar wordt het verwacht. - Kom, ik ga kijken of er iets te weten valt.

- Geven de boeken zichzelf uit, vandaag?

Hij lachte. - We hebben mijn jongsten broer in de zaak opgenomen, die is wat honkvaster dan ik.

Zijn lach beviel Meta niet. - Je wordt nog politicus, zei ze

smalend. Hij nam afscheid. Er was in zijn houding een ongewone opgewektheid, die haar argwanend maakte.

- Ze zeggen dat Lars Numen kans heeft op een portefeuille - maar welke? - hij vindt zichzelf te goed voor Onderwijs, want dat is het eenige waar hij wat van af weet. - Dit mopje heb ik gisteren gehoord - wat zal ik vandaag hooren? - ik mag zoo'n spanning wel.

En als het straks spant om oorlog, dacht Meta - maar ze zei niets meer. Ze had hem al gegroet, en liep nu de eetkamer binnen. Ja, ja, hij hoort tot die menschen, die in troebele tijden omhoog komen. Anna kwam haastig achter haar aan. - Tante, hoe is het gisteravond geweest?

Ze moest zich even bedenken. - Gisteravond - goed. Het leek zoo, tenminste - maar het volk houdt ook van spanning. Er werd door de zaal geschreeuwd: Laat ze haar mond houden! en ik heb het niet gedaan - dat is op zichzelf al een applaus waard. - Ze was aan de tafel gaan zitten en steunde haar hoofd in haar handen. - Kind, als ik zoo'n Henlo hoor praten, dan heb ik het gevoel, dat de wereld naar een afgrond loopt.

Anna wist niets te antwoorden; het bleef een oogenblik drukkend stil tusschen hen.

XIV

Toen Meta uit den trein stapte, viel het haar op dat vele reizigers haastig werden aangeklampt, en blijkbaar ondervraagd. De machinist boog zich ver voorover om een vrouw te antwoorden, die naar omhoog geschreeuwd had, maar kon zich niet verstaanbaar maken. Meta zag hem in het vale kunstlicht moedeloos gebaren. Ze ving den blik op van een ouden werkman, terwijl ze haar weg door de menigte zocht, en beantwoordde zijn onuitgesproken vraag met een schouderophalen en een onhoorbaar: neen, nog niet - tenminste.... - Toen voelde ze een kneep om haar hart. Was er oorlog? Ze had Lowe opgebeld toen ze klaar stond om weg te gaan. - Zal ik thuis blijven?

Hij aarzelde met antwoorden. - Och, het gevaar schijnt op het oogenblik weer voorbijgedreven.

- Dan ga ik maar. - Meteen voelde ze haar knieën trillend

en zwak, - ze kon niet meer onderscheiden tusschen opluchting en gespannener dreiging.

Ze kwam het stationsgebouw uit. Op het plein voor haar stond het zwart van menschen. Even dacht ze dat ze maar om moest keeren en een trein naar huis nemen, maar ze voelde een stuwing in haar rug en ging voort. Het was ongeveer zes uur, om acht uur moest ze spreken, ze wist niet waar, en het was onmogelijk, iemand van het bestuur te vinden, die haar misschien was komen afhalen. - Oorlog - geloofden de menschen hier aan oorlog, of wisten ze meer dan ginds, in de hoofdstad? Dan moest er iets gebeurd zijn, terwijl haar trein reed. Zou ze Lowe opbellen?

De menschen verspreidden zich; - misschien was het hier altijd zoo om zes uur, waren er fabrieken uitgegaan. - Ze kwam in een stille, slecht verlichte straat; het moest geregend hebben, de steenen waren nat. Een oogenblik stond ze stil voor een hoedenwinkel. Grappig dat het hier zoo leeg is, zei ze zichzelf. Een vrouw kwam in de open deur staan, spiedend. - Kom ik zoo in het centrum van de stad? vroeg Meta. De ander wees, haar gebaren waren slordig, alsof ze op de vraag reageerde, zonder die te hebben verstaan.

Meta liep voort; ze besloot het huis van den secretaris te zoeken, het adres kende ze uit haar hoofd. Misschien was het goed, hier vanavond te spreken - misschien ook was het waanzin. De dingen gebeurden volkomen buiten haar en het gewone volk om - niemand wist precies te zeggen door wien ze gebeurden. Wist Lars Numen het, de minister van Buitenlandsche Zaken sinds de laatste Kabinets-vorming - of de koning?

Ze kwam in een voorname winkelstraat en vroeg den weg aan een voorbijganger. - Het is wel een half uur loopen, zei de man - u kunt de tram nemen. Ze dankte en liep voort; de tram, overvol en rinkelend, reed haar voorbij. Weer zei ze zichzelf: dit is de gewone spits-uur drukte van een provincie-stad. Voor een sigarenwinkel zag ze de politieke spotprent, die ze al kende; er stonden menschen naar te kijken, en onwillekeurig bleef zij ook staan. De koning zat in een schuitje met zijn ministers, hij stuurde naar den oever waarop ‘Vrede’ stond geschreven, maar de boot luisterde niet naar het roer en richtte zich naar de kust die ‘Oorlog’ heette, - gestuurd door den wil, de heimelijke kracht van de ministers? Naast Gudro zat Lars Numen, en er was in zijn

lichaam een nauw merkbare deining, in zijn blik een belustheid op dien oever, dien de koning wilde vermijden. Gudro trok een benauwd gezicht, uit zijn mond kwamen de woorden: ‘Waarheen stuurt gij ons?’ - de anderen toonden een verradelijken en listigen glimlach.

Terwijl Meta daar stond, liep een politie-agent resoluut den winkel binnen; een oogenblik later werd de prent weggenomen. De politie-man kwam weer naar buiten en haastte zich voort. Meta keek den man aan die naast haar stond en zag hem zijn wenkbrauwen optrekken.

- Politiebevel, zei hij, niet zonder een lichte voldoening.

- Ja, antwoordde ze en liep verder.

De secretaris, met wien Meta gecorrespondeerd had, bleek thuis te zijn. Hij ontving haar met de woorden: Dus u bent toch gekomen?

- Ja, zei ze - u hebt mij geen bericht gestuurd van - en liet in het midden van wat.

Hij keek gespannen, bedenkelijk, toch met een sterken glans in zijn oogen. - Bericht gestuurd, nee - u zit daar aan de bron. Eigenlijk heb ik nauwelijks meer aan deze vergadering gedacht, sinds vanmorgen. Meta vroeg haastig: Wat is er dan gebeurd, vanmorgen? en keek den ander aan, alsof ze hem tot een bekentenis wilde dwingen.

Hij had een schuwen glimlach, dien hij haastig wegmoffelde in een grijns. - Ik weet het rechte niet, maar alles lijkt al in handen van de militaire macht, en er wordt gemompeld dat de koning weg gaat.

Meta schrok. - Dat is niet waar, zei ze - dat kunt u niet gehoord hebben - en vroeg zich een oogenblik af, hoe ze tot deze beslistheid kwam - maar haastig sprak ze verder: Vóór ik ging heb ik mijn man opgebeld, dat was om twaalf uur. Hij zei: het gevaar is overgedreven - tenminste - het had er allen schijn van.

De ander schamplachte. - Welk gevaar, van oorlog, of....?

- Dat weet ik niet; - ja, natuurlijk van oorlog.

- Hm - gelooft uw man nog aan ‘overdrijven’. Hij sprak dat laatste woord gewild luchtig uit en keek naar de zoldering, als zocht hij daar een zomerwolk.

Door dat gebaar werd Meta driftig. - Ik zou niet met het optimisme van mijn man spotten, zei ze scherp - weet u wel

dat de kracht van alle groote mannen hun onwrikbaar idealisme is? - Ze nam een stoel, omdat haar knieën trilden, dacht tot haar verwondering: wat een banaal en leelijk kamertje is dit, terwijl haar hart nog bonsde van verontwaardiging. En meteen voelde ze dat ze den ander nog niet aan het woord wilde laten komen. Zijn gezicht was iets bleeker geworden, de trekken waren een beetje verslapt.

- U hoort tot die jonge menschen, zei ze, die den vrede hebben voorgestaan, maar als er oorlog komt, wilt u de eerste zijn die hem ziet, en dus gaat u hem tegemoet. Het staat zoo dom, je op den rug te laten kijken, hè? Maar tegemoet loopen is synoniem met vriendelijk ontvangen. *Ik* heb dan meer eerbied voor mijn man, die durft zeggen dat het gevaar overdrijft en zich daarmee belachelijk maakt in de oogen van anderen. Voor u heeft 'het gevaar' aantrekkingskracht, u bent nog jong, en, ik zou willen zeggen, tuchteloos. En daardoor nadert de oorlog, overvalt ons en sleept ons mee. - Ze wendde haar hoofd af en moest op haar lippen bijten om niet in snikken uit te barsten. Oorlog, hamerde het door haar denken, oorlog - ontwrichting, verdierlijking - alles weg waarvoor we geleefd hebben. - Ze kreunde - er was een overweldigend besef van onmacht in haar en toch kroop daar onderdoor het verlangen naar Lowe en de kinderen.

- Ik wil naar huis, zei ze en stond op - vergaderen is nu zeker nutteloos.

- Het is waarschijnlijk onmogelijk, zei de jonge man, en beet zijn woorden af - maar als u wilt, kunnen we het onderzoeken.

Zijn toon waarschuwde haar: ze moest zich beheerschen, niet als een verdwaald kind zich vastklampen aan dat ééne: verlangen naar huis.

- Goed, zei ze, we kunnen langs de zaal loopen en hooren wat de politie zegt, - en ze vertelde hem van de politieke prent, die ze had zien wegnemen.

Hij antwoordde zoo min mogelijk. - Ze liepen de straat op. In 't geheim berekende Meta haar kansen, het was ongeveer vijf uur sporen naar huis, als ze dus om een uur of acht weg kon - - Nee, dat ging zeker niet. Misschien reed de trein tot Sörengo, waar ze op de heenreis had moeten overstappen - of mogelijk was er toch een nachttrein. Ze hoopte dat deze jonge man haar gauw alleen zou laten, dan kon ze ook harder loopen. Misschien

liep hij opzettelijk zoo traag, om haar de onrust scherper te doen voelen.

- Is het ver? vroeg ze.

Hij antwoordde: Neen, we hebben allen tijd.

- Maar als de vergadering verboden wordt, wil ik nog zien weg te komen. - Ze bleef voor zich uit kijken, en zag dus zijn glimlach niet.

- Het is zeer de vraag of u weg kunt, de treinen zullen voor militair vervoer moeten worden gebruikt.

Een gevoel van haat vlamde in haar op. Deze man, die langzaam liep omdat hij ‘allen tijd’ had, verhaastte den oorlog, om haar den pas af te snijden. - En morgen? wilde ze zeggen, maar ze begreep, dat ze morgen minder kans had dan vandaag, als de mobilisatie was afgekondigd. Een leeg gevoel van duizeling greep haar aan, en er drongen tranen naar haar oogen. Ze beet op haar lippen. - We zullen zien. Verder sprak ze niet meer, en ook haar begeleider zweeg.

In het centrum van de stad heerschte een rumoerige drukte. Troepjes mannen stonden met elkaar te praten, geheimzinnig soms, leunend tegen een winkelpui, dan weer heftig, met snelle gebaren. De jonge man toonde Meta duidelijk, dat hij deze ongewone drukte niet wenschte te zien, hij liep gemoedelijk voort, zoo nu en dan een brokje melodie neuriënd. Een stille zijstraat inbuigend, zei hij: Nu zijn we er haast. Even later opende hij de deur van een restaurant, zei breeduit: Goedenavond, tegen den eigenaar, die voor de schenkkast de krant stond te lezen.

- M'neer, mevrouw.

- Neemt u mij niet kwalijk - er zou hier een vergadering zijn van de Jonge Vredesgroep - om acht uur - hoe staat het daarmee?

De man keek op een klok die aan den muur hing. - Het is nu kwart over zevenen; u bent de eersten? - zei hij vragend. - Ik heb nog van niets gehoord.

- Zoo. Kan ik even opbellen? Hij keek over zijn schouder naar Meta.

- Gaat u zitten - wilt u iets gebruiken?

Ze schudde haar hoofd. - Dank u.

De hôtelier vroeg: - Bent u van de politie?

- Nee - zei de jonge man, en voegde er haastig bij: de

politie is wel doende - voorloopig misschien nog met kleinigheden in beslag te nemen, maar dat kan met de minuut veranderen. - Hij liep naar de telefoon achter het buffet, vroeg een nummer aan.

Meta naderde den hôtelier. - Ik ben mevrouw von Wandseck, zei ze, en die mijnheer is de secretaris van de Vredesgroep hier.

- O juist, zei de man, en boog even. Nu luisterden ze onwillekeurig naar de stem aan de telefoon. - Balty - ben je daar? - Ja. - Zeg, die vergadering in den Wintertuin - hoe denk je daarover? - om je de waarheid te zeggen was ik het vergeten. Even stilte. - O ja - ja - neen, blijkbaar nog niet. - Goed, tot straks. - Hij kwam glimlachend terug, begon een gesprek met den waard. - Gaat u toch zitten, zei hij tegen Meta.

Maar ze bleef staan en keek het zaaltje rond, waar buiten hen niemand was. De warmte en het licht deden haar weldadig aan, maar meteen schrok ze van dat gevoel. Ze wilde weg en ze haatte dezen man, die bij het eerste oorlogsgerucht zijn liefde voor den vrede prijs gaf. Maar ze begreep dat het niet enkel meer geruchten waren, die rond gingen. De telefoon rinkelde. - Een oogenblik.

De jonge man naderde Meta. - Nerveus? vroeg hij, - u heeft toch al vaak gesproken, is het niet?

Ze gaf hem geen antwoord.

Toen de hôtelier de telefoon weer ophing, was zijn gezicht iets strakker geworden. - Uw vergadering is verboden, zei hij.

- Door wie?

De ander haalde zijn schouders op. - Hoofd-commissaris van politie.

- Goed, zei Meta, dan ga ik. Haar rechterhand balde ze tot een vuist.

- Dag heeren. In enkele stappen was ze bij de deur. De jonge man haalde haar in. - Waar gaat u heen? vroeg hij.

- Naar het station.

- Weet u den weg?

- Dien vind ik wel - ik wil alleen gaan. - Ze groette niet meer, ze liep weg en moest zich ontzaglijk beheerschen om niet als een kind te hollen.

Dien nacht sliep ze in Sörengo, dat wil zeggen: ze zat meest rechtop in haar bed, en praatte in gedachten met Lowe. Ze vroeg hem hondermaal of er den volgenden morgen een trein zou rijden (in werkelijkheid had ze het den station-chef gevraagd, die

gezegd had: - Ik geloof het wel, maar ik weet nu niets meer zeker) - en of het heelemaal uitgesloten was, met een militairen trein mee te komen. Ze praatte over den koning - hij wilde den oorlog niet - zou hij dan vrijwillig aftreden? onder dwang van zijn ministers? Maar de ministers vertegenwoordigden toch het land, het volk - wilde het volk den oorlog? En Thomas dacht dat het volk revolutie wilde - dat was toch heel iets anders? dat beteekende opstand tegen de heerschende machten, en oorlog was onderwerping daaraan, oorlog was slavernij, nooit anders dan slavernij, geen vechten voor de vrijheid, - ze had het zoo dikwijls voor volle zalen gezegd. - Bent u nerveus? vroeg die jongen. Ze haatte hem - hij zou zeker dienst nemen, morgen, als het kon. - Ze zag hem met een geweer in een modderige loopgraaf - ze wilde niet haten. - Die jongen had geen moreelen moed, - wie had dien wel? moreele moed was zoo zeldzaam in deze wereld. Gudro misschien, die afstand deed, liever dan een oorlogsverklaring onderteekenen. En was hij dan zijn leven nog veilig, of zou hij moeten vluchten? - Ja, vluchten was misschien beter. Ze zou met hem mee willen gaan - ze gingen mee, Lowe en de kinderen - Anna ook, als ze wilde. Of zouden ze naar ‘De Roofvogel’ gaan - haar kleine huisje, waren ze dáár veilig? - ze wist het niet - en of Lowe zou willen? Ze zou hem misschien wel kunnen overhalen? - Maar als er geen treinen meer reden, zoo ver het land in, zoo noordelijk? Zaten ze dan opgesloten als in een val?

Haar hart bonsde, ze sloeg de dekens van zich weg, het was benauwd in deze kamer, het rook er naar braadvet en jenever. Haar rug werd koud, ze begon haar bovenlijf te wiegen, haar vingers ineengestrengeld om haar knieën. Ze zou heel vroeg opstaan en naar het station loopen - misschien zou ze dan nog thuis komen, Lowe en de kinderen zien. Deze nacht duurde lang - hoe kon het anders? - en ze dorst niet te slapen. Sloeg er maar eens een klok, - het was zoo stil buiten; alleen in huis meende ze telkens gerucht te hooren, heel zacht - dat was misschien de adem van de dingen. Een boom werd gekapt en er werd een tafel van gemaakt, die heette dan dood - maar zij hadden eens een veldtafel gehad op Tubal-hoeve, waar het groen uit de pooten kwam schieten. Nou ja, ongeschaafde stukjes van den stam - maar het was een grappig gezicht geweest.

Met een schok keerden haar gedachten naar het heden terug. Stil, misschien kon de koning den oorlog nog tegenhouden. ‘Alle macht lijkt al in handen van de militairen te zijn,’ had die jongen gezegd. Militairen, dacht ze bitter, - wat een misdaad, om er militairen op na te houden! had Gudro *dat* niet kunnen tegengaan, al die jaren van zijn regeering? O, als hij alleen-heerscher was geweest! - Maar ze dacht verder. Een goed, een edel mensch, die daarbij ook de macht had - werd vermoord, of weggejaagd - zooals de koning nu verjaagd werd. Ze zou hem willen volgen in zijn ballingschap, om hem te toonen dat hij tenminste één trouwe en dankbare onderdaan had gehad. - En die gedachte ging ze uitspinnen, het werd een groot verhaal - maar toen drong het plotseling tot haar door, dat ze zichzelf de hoofdrol gaf in een drama van menschelijke edelaardigheid, en ze voelde bijtend haar eigenliefde.

Nu werd ze toch rustiger, ze ging weer liggen en trok de dekens over zich heen. - Ik zal niet slapen, zei ze zichzelf, maar zoo stil mogelijk zijn, misschien mag ik dan mijn man en kinderen terugzien. En ook deze nederigheid wilde ze wantrouwen, daarom probeerde ze haastig aan iets anders te denken. - Hoe zou Lowe den nacht doorbrengen? zat hij in zijn redactie-kamer, met anderen, wachtend op berichten? - Waarschijnlijk wel. Ze zag het voor zich, de helder verlichte kamer, en de levendige aandacht van die mannen. Ze kregen belangrijk werk te doen: alles zien op te snappen, en bijna intuitief weten of het waarheid of leugen was. Kressy vooral, ‘de hartstochtelijke reporter’, zou erin groeien. En misschien kreeg de krant nu eindelijk de oplage, die de directie zoo lang had gewild.

Meta keerde zich op haar andere zijde en kreunde even. Nu wist ze niet meer wat ze denken moest, nu ze begonnen was aan opkomst en bloei door den oorlog. Het was afschuwelijk - afschuwelijk.

De trein stroomde leeg, en meteen golfde er een tegenstroom de jachtige reizigers tegemoet: het bericht dat de hoofdstad sinds een uur naar alle kanten uitzond: de koning is afgetreden. - Meta klemde haar lippen op elkaar en keek op noch om; ze had geen behoefte meer, het groote nieuws met de menschen te deelen, hoewel ze de laatste uren veel en openhartig had gepraat.

Ze zag den weg, dien haar voeten moesten gaan, zoo snel mogelijk, en dacht alleen nog: thuiskomen, - de kinderen vast houden. - Een trap af, voetje voor voetje - een tunnel onderdoor, schuifelend; hortend een trap op - toen de buitenlucht. Ze keek strak voor zich uit - de kinderen *moesten* thuis zijn. Plotseling was ze niet meer alleen, ze voelde lippen langs haar wang gaan, dringend, langdurig, en het drong tot haar door dat Lowe dankbaar was om haar terugkomst.

Hij trok haar mee. - Ik heb een taxi, zei hij - gauw, voor de man ongeduldig wordt.

- Hoe wist je - begon Meta. - Hij duwde haar de auto in, stak zijn arm door den hare. - Aldoor opgebeld, - de meeste menschen waren hun hoofd kwijt, ze konden niets zeggen. Eindelijk: een trein uit Sörengo, voorloopig meteen de laatste. Die vergadering is zeker afgelast? - dat hoopte ik - en dat je begrijpen zoudt zoover mogelijk te moeten gaan in deze richting.

- Is er al oorlog? vroeg Meta.

- De mobilisatie is afgekondigd; tegen morgen - hij aarzelde even - wordt de oorlogsverklaring verwacht. Zijn stem daalde. - Er moet veel gebeuren in korten tijd. Libbenskju wordt waarschijnlijk tot hoofd van den Staat uitgeroepen, totdat er een geregelde volksstemming kan worden gehouden.

- En de koning?

Lowe had een moedeloos gebaar met zijn hoofd. - Alles is rustig, zei hij - tenminste - Neen, rustig is niet het goede woord. De meeste menschen zijn als verlamd, enkele werken met tienvoudige kracht - maar niemand denkt aan opstand. Het paleis van den koning wordt door een sterke politiemacht bewaakt. Libbenskju is goddank een fatsoenlijk mensch, en de politie is niet dringend noodig voor erger dingen - hij wachtte even - op het oogenblik.

Meta keek hem aan; ze schrok van de oude trekken in zijn gezicht, en zag tranen in zijn oogen.

- Ben je bang voor revolutie? vroeg ze fluisterend.

Hij schudde zijn hoofd. - Revolutie zou voor mijn gevoel rechtvaardiger zijn, maar juist daardoor wellicht nog vreeselijker dan oorlog.

Het viel Meta op, dat ze zijn stem bijna niet meer herkende.

Middernacht. Meta sliep niet, ze luisterde naar het verre rommelen van een trein. Soldaten, dacht ze, als beesten opgepropt in de wagens, meest heel jonge mannen, kinderen bijna; misschien zingen ze, - dat kan ik van hier niet hooren.

Het geluid stierf weg, langzaam - nu werd het drukkend stil.

Een schok voer door haar heen, de telefoon op Lowe's nachtkastje rinkelde. Ze hoorde hem zich oprichten - het bellen brak af.

- Ja - von Wandseck - zeker. Ja - Lowe Johannis von Wandseck.

Meta was rechtop gaan zitten en maakte licht. Lowe keek haar aan, hij vormde woorden met zijn lippen, bijna zonder klank: met het koninklijk paleis. Roerloos zaten ze beiden en luisterden.

Na een oogenblik begon het gesprek weer. - Ja - ja, uwe Majesteit; daarna een stilte, die Meta lang duurde. - Dank u - ik dank u.... Ik geloof niet dat ik daarover hoef te praten - ik heb hier mijn werk, maar ik kan u niet zeggen hoe....

Over tien minuten - dank u. - Hij legde de telefoon neer en keek Meta aan, zoo, dat haar hart begon te bonzen - een blik zoo wonderlijk rustig en diep. Maar ze kon niet wachten op zijn woorden.

- Wat is er? vroeg ze huiverend. Een oogenblik dacht ze, dat hij niet spreken kon, zijn even geopende lippen leken verstard - en zijn blik werd uitdrukkingsloos.

- De koning - vertrekt (hij articuleerde bijna niet, ze ried het woord door de klinkers) om drie uur, vannacht - hij vraagt of wij - mee willen. Hij zuchtte diep, en toen zag ze dat hij probeerde te glimlachen, maar dat mislukte. - Natuurlijk blijven wij hier - er is voor ons geen reden om te vluchten. Ik heb mijn werk - en al waren we niet veilig - maar dat zijn we wel.

Meta kroop naar hem toe, sloeg haar armen om zijn hals. - Laten we mee gaan, zei ze heesch - hier komt oorlog - morgen al - en je hebt altijd tegen den oorlog geschreven en - misschien dwingen ze je om mee te doen.

Hij streelde haar achterhoofd, haar nek. - Nee kind, nee, ik ben te oud, we zijn veilig - en dit is ons land.

Ze praatte weer, ze smeekte. Hij vroeg waarom ze weg wilde, wat ze zich voorstelde van het leven in ballingschap - hoe ze moesten bestaan?

Ze antwoordde: Daar zal Gudro voor zorgen - laten we meegaan, och toe, Lowe, laten we meegaan.

Hij waarschuwde haar voor den tijd - straks zou de telefoon weer rinkelen - ze moesten kalm zijn. Ze was wat overspannen geraakt door haar tocht van gisteren, eergisteren - maar nu waren ze immers weer bij elkaar?

Ze huilde zachtjes, ze smeekte. Toen zei hij: Jij kunt meegaan - met de kinderen - ik blijf hier.

Ze liet hem los en sprak niet meer. Enkele minuten bleef het stil tusschen hen - toen belde de telefoon. Lowe nam die onmiddellijk op en keek zijn vrouw vragend aan.

- We blijven hier, zei ze.

Ze spraken fluisterend over Gudro, over den oorlog en den toestand van het land. Lowe had de lamp uitgedaan. Na een poos zei Meta plotseling: Vergeef me - ik had angst, werkelijk angst voor mijn leven.

- Dat begrijp ik, zei hij - is het nu over? en hij liefkoosde haar. - Nu moeten we gaan slapen, morgen - - Hij brak af. Hij had willen zeggen: morgen krijg ik een drukke dag, maar herinnerde zich eensklaps die woorden, den ouden troost in het donker van haar kindsheid en zei: morgen weer licht.

ELISABETH ZERNIKE

In de Noordwijksche tram
11 Maart 1937

Toen 'k deze reis het eerst deed, in het lange
wankele voertuig, met het ongeduld
der naderende ontmoeting, en vervuld
van morgenklaarte en aankomende zangen,

was 't volop zomer, maar nu deze maal,
de laatste, ligt er sneeuw en valt er regen,
en staan de takken in hun naaktheid tegen
den lagen hemel. En het licht is vaal.

Wat is het alles anders. Huizen aan
den weg en winkels, en geen stoomtram-bellen,
maar wagens, die onhoorbaar langs ons snellen...
En wij zijn grijs, en Gij zijt heengegaan.

Niet meer het welkom straks, zoo goed bekend,
dat Uw gestalte ons jongeren bereidde,
niet meer Uw stem, maar daar, aan de achterzijde
van 't oude huis, de plek waar alles endt.

Toch, in een enkel veld al, schemert even
het geel en paars, dat uit den bodem slaat.
Zoo breekt de schoonheid en zoo breekt het leven
opnieuw door wat als sneeuw zoo snel vergaat.

JAN PRINS

Doorbraak

I

Ik was u dicht genaderd, Dood;
door wanhoop opgejaagd en vreezen
zocht ik, geslingerd door het leven,
een schuilplaats in uw moederschoot.

maar na den nacht, in 't morgenrood,
hebt gij, o Visch, mij uitgeworpen,
terug in 't leven, en den dood
ten tweeden maal ontstorven.

II

O, hart dat in den schemer lag,
en dat bij nacht was afgedreven,
zijn dit dezelfde zwarte wegen,
is dit dezelfde horizon?

ach, alle hoop had u begeven
op heldren dauw en morgenrood,
wat had het leven u misdreven,
zoo diep verslaafd aan slaap en dood?

dit zijn dezelfde hemelstreken,
dezelfde maan, hetzelfde licht;
de reede roept u, wijde kreken
onder het vlagend morgenlicht.

III

O, vlerk die m'in den schouder trof,
o, dolk - zoo fel op mij gebeten,
dat d'angst zich in mij vastgebeten
en wanhoop zich genesteld had
in 't duistre hol van het geweten -

wie heeft u uit mijn rug gedreven,
wie heeft het donker omgewoeld?
ik weet het niet, doch ik gevoel
dat dit het eind is van de veete,
die tusschen mij en 't leven stond.

ik heb gewankeld en gestreden,
gemord tot aan den morgenstond,
doch thans zijn mijn ontwrichte schreden
weer kalm en vast, verheugd te treden
in het verheerlijkt morgenrood.

IV

Hoe ik, die in den schaduw lag
en door vertwijfling was bezeten,
verrees tot dezen heldren dag,
wie heeft het, buiten u, geweten,

die naast mij lag in 't avonduur,
toen alle vuur mij had begeven
en alle hunkren naar 't azuur
in sombre wanhoop was gebleven;

gij sprak mij toe, gij schraagde mij,
gij droegt mij over naar de kreke,
die onder hemels heerschappij
den weerglans droeg van zonnestreken,

zoo hel en puur in 't avondlicht,
dat het mij trof als een verblinden,
maar gij dacht: bij dit vergezicht
moét hij den weg naar 't leven vinden.

en thans, gedrenkt door morgendauw,
geschroeid door zon, verrukt door regen,
glinstert het land om onze schreden
van horizon tot horizon.

H. MARSMAN

Verzen

Januari

Er gingen menschen door den wintermorgen,
Grauw waren hun gezichten, bij de sneeuw.
De wereld leek toen licht en zonder zorgen,
Als wist zij niets van de onrust dezer eeuw.

's Nachts

Er ligt een dichte dauw gespreid.
De hemel is zoo zacht en wijd.
Er is geen wind, en geen geluid,
Het leed is nu de wereld uit.

M. REVIS

Joris-Karl Huysmans en Arij Prins

Het eerste belangrijke realistische verhaal van Arij Prins, *Een buitenkansje*, dat verscheen in de *Nederlandsche Spectator* van 1884, was werkelijk iets nieuws voor die tijd: een gedurfde schildering van fabrieksleven, van werklieden die een prijs van 85 gulden in de loterij hebben gewonnen, in de fabriek jenever gaan drinken, worden weggejaagd, en in nevel en sneeuw trieste kroegjes aflopen. Een grauwe schets, waaronder de redactie van de *Spectator* de nu vermakelijk klinkende noot voegde: ‘Eene zoo realistische schets, van een droevig tooneel uit het lagere leven, in den Spectator? Zoo zegt allicht deze of gene. Ja, omdat wij daarin het talent der waarneming en afteekening waardeeren, terwijl de schrijver zich heeft weten te houden binnen de perken en den lezer het hyperrealistisch uitpluizen van al wat te zeer stuiten zou heeft gespaard. Wellicht schenkt de schrijver ons nog wel eens eene minder donkere bladzijde uit het leven.’

Het was, in die schets, het volksleven gezien zonder sentimentele kleuring, zonder romantiek, nuchter, zoals Prins dat bij de franse realisten zag, die hij bewonderde. Want het franse realisme had toen al zijn genegenheid, en van die genegenheid getuigde hij in zijn artikelen, die gedurende enige jaren in *De Amsterdammer*, het *Nieuws van den Dag* en de *Nieuwe Gids* verschenen. Vooral voelde hij zich aangetrokken tot de jongere naturalisten, tot Louis Desprez, in wiens *Autour d'un clocher* hij Boccaccio geëvenaard vond (*Amsterdammer*, 1 Febr. '85), of tot Robert Caze, wiens *l'Elève Gendrevin* hij als menskundig dokument even belangrijk oordeelde als *Chérie* van Goncourt (*Amsterdammer*, 15 Maart '85).

Hij trad met Caze en Paul Margueritte in korrespondentie en beiden vertelden de belangstellende hollandse kriticus van hun worstelingen en hun illusies. Wie kent nog Robert Caze? De ‘Nouveau Larousse illustré’ vermeldde hem aan 't eind van de

vorige eeuw, doch in de ‘Larousse du XXe siècle’ is hij niet meer te vinden. Was hij niet in 1886, tengevolge van een wonde in een duel afgelopen, op drieëndertigjarige leeftijd gestorven, hij zou wellicht een verdienstelijk auteur geworden zijn. Zijn eerste werken zijn, in ieder geval, een belofte.

Zijn belangstelling voor de franse realisten-tijdgenoten bracht Arij Prins ook tot Joris-Karl Huysmans. Dat gebeurde in 1885. Huysmans was voor de nederlandse letterkundigen geen onbekende meer. Natuurlijk was de aandacht van Ten Brink en Netscher gevallen op de vriend en medestrijder van Zola. Prins had in Huysmans een realist of naturalist ontdekt, die in veel opzichten verschilde van Zola. Dat verschil was reeds gebleken uit de eerste bundel van Huysmans, in 1874 verschenen: *Le Drageoir aux épices*, met zijn ironische, zoetelijk-ouderwetse naam: de schaal met suikergoed. Dat suikergoed zijn kleine prozagedichten, op de manier van Baudelaire's *Petits poèmes en prose* en de *Gaspard de la Nuit* van Bertrand. Een mengeling van romantiek en realisme, waarin zich reeds duidelijk het picturale talent van de jonge schrijver openbaart, vooral in de schildering van kermistonelen, gezien door iemand die Teniers en Jordaens bewondert, en die, in het Louvre, urenlang, bewonderend, voor de schilderijen van Hals en Steen heeft gestaan. *Le Haring saur*, de bokking, wordt bezongen door een verliefde op gouden en goudbruine tinten, die in de verheerlijking daarvan de naam van Rembrandt noemt. In *Claudine* schildert hij een geslachte hangende os in een slagerswinkel: het inwendige van het lijk als een vreemde vegetatie, lianen van aderen, violette kronen van ingewanden, witte boeketten van vet. Ook de verschrikkelijke Baudelairiaanse allegorie van de Tering, in *Ballade chlorotique*, wijst op het verlangen bij Huysmans de realiteit te bespelen met zijn verbeelding, er wonderbaarlijke vizioenen uit te toveren. Van alles vindt men nog in de bundel: anekdotische verhalen over oude schilders, Brouwer en Bega, en reeds aquarellen van volkswijken met hun vale, ziekelijke kleuren, hun bonte, grove vermakelijkheden in de populaire café-concerts.

Een ‘intimiste’ is Huysmans hier, doch anders dan François Coppée, die overal zijn sympathie laat voelen voor de sentimentele poëzie van het leven der kleine burgers en werklieden. Huysmans ziet dat leven met het oog van een pessimistisch kunstenaar,

tegelijk een woordkunstenaar, een schilder-in-proza, die hij zijn gehele leven blijven zou.

Op *Le Drageoir aux épices* volgden o.a. *Marthe* (1876), *Les soeurs Vatard* (1879), het verhaal *Sac-au-dos* in *Les Soirées de Médan* (1880), *En ménage* (1881), *A vau-l'eau* (1882), *A rebours* (1884), behalve de talrijke opstellen over moderne schilders.

In een artikel van 1876 huldigt Huysmans Zola en het naturalisme (*Emile Zola et l' Assommoir*, in *l' Actualité* van Brussel). Het komt erop aan zich los te maken van zijn schepping, de gehele waarheid te zeggen, geen voorkeur te hebben voor deugd of ondeugd, voor het schone of het lelijke. 'Watteau et Ribera.... pustules vertes ou chairs roses, peu nous importe.... parce que les unes et les autres existent.' Maar Watteau en 'chairs roses' zijn zeldzaam bij Huysmans. Het pessimisme, dat als een donkere, grauwe stroom door heel zijn werk gaat, doordrenkt reeds *Marthe.* Geen greintje van goedheid of tederheid is te vinden in het samenleven van Marthe met de jonge auteur Leo nòch in dat met de dronkaard-komediant Ginginet, een leven van enkel animaliteit, van samen-eten en samen-slapen. Een tragedie, uitstekend gezien en beschreven, van banale wezens, van kleine zielen. Schilder is Huysmans ook hier, van naargeestige eetgelegenheden en het bonte, hysterische dag- en nachtleven in een bordeel.

Wie *Les Soeurs Vatard* herleest, zal moeten erkennen dat de roman behoort tot het beste wat de realistische beweging heeft voortgebracht. Het is het leven van werklieden in een 'atelier de brochure', een grote binderij, het trieste, ruwe leven van allerlei typen, in de eerste plaats dat van de zusters Céline en Désirée, geheel verschillend van aard en toch zo innig verbonden, de eerste met een onbedwingbare drang naar vulgair genot, de tweede met een sentimenteel hunkeren naar een vredig-liefelijk huwelijksleven. Uitstekend heeft Huysmans die zusters weergegeven, en rondom haar het milieu waarin ze leven, tehuis en daarbuiten. Hartstochtelijk viert hij zijn beschrijvingswellust bot met een verwonderlijke rijkdom van palet. Groter woordkunstenaar dan Zola toont hij zich in al die beschrijvingen van kermissen, volkstheaters, zondagsuitgangen, en straat-aspekten op alle uren van de dag, groter ook in het weergeven van de volkstaal. Huysmans voelt zich aangetrokken tot de gore groezeligheid van sommige

Parijse buurten, of de vale eenzaamheid van andere, waarvan de navrante triestheid beantwoordde aan zijn Baudelairiaanse stemmingen. De schilder Cyprien Tibaille, die in *Les Soeurs Vatard* voorkomt, stemt in zijn kunstopvatting met Huysmans overeen, met de Huysmans-van-toen: 'la tristesse des giroflées séchant dans un pot lui paraissait plus intéressante que le rire ensoleillé des roses ouvertes en pleine. terre.' Flaubert protesteerde tegen dat oordeel in een brief aan Huysmans. 'Pourquoi?' vraagt hij. 'Ni les giroflées ni les roses ne sont intéressantes par ellesmêmes, il n'y a d'intéressant que la manière de les peindre. Le Gange n'est pas plus poétique que la Bièvre, mais la Bièvre ne l'est pas plus que le Gange.' Pas op, gaat Flaubert voort, laten we niet weer vervallen, evenals ten tijde van de klassieke tragedie, in de aristocratie van de onderwerpen en de preciositeit der woorden. Dat wordt de omgekeerde rhetoriek, doch het blijft rhetoriek.

In *En Ménage* vinden we de schilder Cyprien terug. Hij heeft afkeer van het huwelijk, angst voor kinderen, voor onvrijheid door gebondenheid aan de vrouw. En toch ook afkeer van een eenzaam celibatairsbestaan, met grove of oneerlijke werkvrouwen en concierges. Zijn vriend André, een auteur, was daarom getrouwd, doch zonder het minste enthousiasme. Zijn huwelijk wordt een teleurstelling. Zijn koele vrouw, die zich verveelt, wordt een gemakkelijke prooi van iemand die jacht maakt op dergelijke getrouwde vrouwen. André ontdekt haar bedrog, en stuurt haar weg. Later vergeeft hij haar en komt ze bij hem terug. Een trieste verzoening, zonder belofte van een eindelijk geluk. Het cynischironisch besluit van de roman doet denken aan dat van de *Education sentimentale.* De beide artiesten zijn mislukt. Na lange tijd zien ze elkaar terug bij een begrafenis. Cyrpien leeft nu met een vriendin: 'Au fond, le concubinage et le mariage se valent puisqu'ils nous ont, l'un et l'autre, débarrassés des préoccupations artistisques et des tristesses charnelles. Plus de talent et de la santé, quel rêve!'

Het gehele boek is kenmerkend voor de mens Huysmans zelf. De vrouw ziet hij alleen als 'instrument de plaisir' en als verzorgster van zijn eten en zijn boordknoopjes.

Ook de jeugd- en schoolherinneringen die de vrienden ophalen, en waarin we ervaringen van Huysmans zelf terugvinden,

zijn wanhopig somber. De kostschool, met de lege, eenzame Zondagen voor Cyprien, die geen familie had, even vervelend als de Zondagen thuis voor André. Het altijd hetzelfde eten, het ijskoude bed in een ijskoude slaapzaal, de schooier van een 'pion', 'les lourdes balivernes d'Horace, le fatras stupéfiant d'Homère'.... De jeugd van André, zoon van een arme weduwe, een jeugd vol vernederingen, hem, de beursleerling aangedaan, vertoont gelijkenis met die van de schrijver zelf. En wederom vinden we ook in de kunstopinies van Cyprien die van Huysmans terug, in bladzijden die treffen door de afwisselende rijkdom van taal, de familiare, hevige toon, waarop hij van zijn liefde getuigt voor de armzalige banlieue: 'les quartiers poitrinaires et charmants', 'cette campagne dont l'épiderme meurtri se bossèle comme de hideuses croûtes', en voor het *modernisme* in de kunst; de Venus die hij bewondert is niet die van het Louvre: 'une bégueule qui a une tête d'épingle sur un torse de lutteuse de foire', het is: 'la fille qui batifole dans la rue, l'ouvrière en manteaux et en robes, la modiste au teint mat',.... 'O la chlorose des petites ouvrières et le fard allumé des fillasses qui rôdent!' In die uitroep van Cyprien horen we Huysmans zelf.

'Ce trou d'ennui qui se creusait lentement dans tout son être', lezen we in *A vau l'eau*, naar aanleiding van Jean Folantin. Die verveling, alleen te doden door het scheppen van kunst, heeft Huysmans zijn gehele leven ook gekend. Folantin is de man die lijdt door de slechte spijzen die men hem opdient in de restaurants van zijn wijk en door de mensen die daar rondom hem eten, wiens maag bedorven wordt, die allerlei geneesmiddelen slikt, en tenslotte zo veel mogelijk vermijdt te eten. Het overlijdensbericht van een nicht, een religieuse, doet hem even betreuren dat hij het geloof verloren heeft. 'Quelle occupation que la prière, quel passe-temps que la confession, quels débouchés que les pratiques d'un culte'. Tenslotte ziet Folantin de ijdelheid van alles in; het beste is maar zich te laten afdrijven, 'à vau l'eau', en hij citeert Schopenhauer: 'het leven van de mens beweegt zich als een slinger tussen smart en verveling.'

Het is opmerkelijk dat bij Huysmans feitelijk altijd twee naturen aanwezig zijn geweest, twee neigingen en daarmee gepaard gaande kunstinzichten. Een vurige aandacht voor het moderne

volksleven, het Parijs van volksbuurten en volksvermaken, en de behoefte dat te schilderen met het realisme van de hollandse meesters, doch vooral aandacht voor de trieste of groteske kanten, de aandacht van de pessimist. Toch ook, in die realistische periode reeds, voorliefde voor het fantastische, het diabolische, het macabre, de bizarre droom, en die voorliefde juist zou steeds bij hem groeien. Het was de vergeestelijking, waaraan hij behoefte gevoelde, en die zou eindigen in zijn bekering tot het katholicisme van de middeleeuwen, het, in zijn oog, enig ware.

Men kan in de opstellen van de bundel *L' Art moderne* (1883) de gamma volgen, in al zijn schakeringen, van de aandacht waarmede hij de pogingen der impressionisten, Renoir, Sisley, Manet, Pissarro, volgt om de toveringen van het licht weer te geven. Wat een vreugde als hij konstateren kan dat ze eindelijk geslaagd zijn in het schilderen van de vlammende zonnepracht!

Tegelijk gaat zijn genegenheid tot de modernisten, Degas, Raffaëlli, Forain. Wat hij bij Edgar Degas vooral bewondert, is de wijze waarop deze zijn figuren neerzet, zonder idealiseren, integendeel, met nadruk dikwijls op de misvormingen van zijn danseresjes.

Doch meer en meer gaat zijn bewondering uit naar de schilders van fantastische, grootse, duivelse vizioenen, naar de fonkelende, geheimzinnige oosterse pracht van de Salomé van Gustave Moreau, de demonische schrikwekkendheid die Félicien Rops aan zijn vrouwen, zijn ‘sataniques’, geeft, de huiveringwekkende gruwelen, overstelpend in aantal, waarmede Luyken, koel en nauwkeurig, zijn platen bedekte.

De satan en zijn kunsten, zo machtig in het geloofsleven van de middeleeuwen, de metamorfozen waarin hij mannen en vrouwen belaagde, beginnen Huysmans bezig te houden.

In *Certains* (1889), studies bevattend over Moreau, Chéret, Rops, Luyken en anderen, komt een stuk voor over het Monster, dat hij beschouwt in de kunst van oudheid en middeleeuwen, in die van Lochner, Schongauer, Jeroen Bosch, Breughel en de Japanners, en waarvan hij de herrijzenis met vreugde aanwijst bij Odilon Redon. Reeds zien we Huysmans vervuld van de middeleeuwse religieuze dierensymboliek, waarover hij later, uitvoerig, zou schrijven in *La Cathédrale.*

In *A Rebours* (1885) wonen we de triomf bij van droom en

fantazie, van gekunstelde buitensporigheid, van de vlucht in het verleden, over alledaagsheid en materialisme.

Het was de handschoen toegeworpen aan het naturalistisch onderwerp, het was het uitspreken van innerlijke behoeften en bewonderingen, die indruisten tegen die van zijn meeste tijdgenoten. Als we *A Rebours* herlezen, komen verschillende gedeelten ons wat kinderachtig-artificieel voor, doen de vondsten van Des Esseintes ons aan als vermakelijke grappen - en zo heeft Huysmans ze niet bedoeld. Men denke aan de met zeldzame stenen ingelegde schildpad, de als scheepskajuit ingerichte eetkamer, de verleidelijke mondorgellikeurkast[1]. Maar bewonderen kunnen we nù nog al wat Huysmans schrijft, in die zeldzaam evocatieve stijl, met die originele woordvondsten en woordkoppelingen, over Baudelaire, Bloy, Verlaine, Villiers en Barbey, Petronius en andere Latijnen, over Bresdin, Moreau en Luyken.

* * *

Huysmans had zijn *Drageoir aux épices*[2] toegezonden aan een oom in Holland, een broer van zijn vader. Deze Constantinus Cornelis Huysmans prijst in een lang epistel het talent van zijn neef, doch verwijt hem op z'n hollands de keuze van zijn onderwerpen: 'Pourquoi entre mille et mille sujets à peindre, ne pas prendre des thèmes qui laissent un souvenir noble et touchant, ou riant et gai?' Zal hij ooit nummer 7 *Lâcheté* durven voorlezen in een kring van 'demoiselles bien nées et distinguées'? Welke ouders zullen ooit hun dochter aan hem durven toevertrouwen?[3] De oom, die aldus aan de zesentwintigjarige jonge auteur schreef, was, na in Breda en Antwerpen schilderen geleerd te hebben, in 1833 naar Frankrijk gegaan en had daar hulp gevonden bij Scheffer en Rousseau. Op de grote tentoonstelling te Parijs in 1836 trokken twee stukken van hem de aandacht. Doch kort was zijn geluk. Zijn vader, ook schilder, en leraar in het tekenen aan de Militaire Academie, was blind geworden, en Constantinus Cornelis, enige hoop en steun van zijn talrijke familie geworden,

1) Geheel oorspronkelijk zijn al die vondsten niet. Van sommige is Robert de Montesquiou de auctor intellectualis.
2) Oorspronkelijke titel: *Le Drageoir à épices.*
3) Brief van 26 Dec. 1874 (afgedrukt in *Bulletin* de la 'Société J.K. Huysmans', No. 3 (janvier 1930).

volgde hem op. Van 1860 tot 1877 doceerde hij aan de Rijks Hogere Burgerschool te Tilburg. Hij was een groot kunstverzamelaar, die, bij zijn dood in 1886, een prachtige collectie naliet.

De biografen van Joris-Karl beweren steeds, op gezag van hemzelf trouwens, dat hij zou afstammen van Cornelis Huysmans, een bekend Vlaams landschapschilder, die in 1727 te Mechelen is overleden. Doch het resultaat van een onderzoek in Bredase archieven[1)] doet mij sceptisch staan tegenover die zogenaamde vlaamse oorsprong, hoewel het feit blijft dat altans van vader en grootvader Huysmans zijn picturale begaafdheid kan hebben geëerfd.

Zijn grootvader, Jacobus Carolus, die in 1776 te Breda geboren was, maakte in zijn jonge jaren enige naam als landschapschilder, doch had reeds vroeg met de oogziekte te kampen, die in volkomen blindheid eindigen zou.

Deze Bredase tak van de Huysmansen kan men terugvoeren tot de eerste helft van de achttiende eeuw, doch in de poorterboeken van Breda komt wèl twee maal een inschrijving voor van een Huysmans uit Princenhage, doch geen van iemand van die naam uit Vlaanderen, zodat de beweerde vlaamse afkomst zeer twijfelachtig wordt.

Een andere zoon van Jacobus Cornelis leerde tekenen bij zijn vader, en ging daarna naar Parijs. 't Was Victor Godefridus Johannes, die kleuren-lithograaf was en door keizer Napoleon III met een gouden medalje beloond werd voor zijn gebedenboek in kleuren: *La journée d'un chrétien.* Hij overleed in 1856, acht jaar na de geboorte van zijn enige zoon: Charles-Marie-Georges. Als de jeugdige Georges in Holland kwam logeren bij zijn oom, of bij andere familieleden, noemde men hem Joris, of Karel Joris. Die namen trokken hem aan, om de exotische klank ervan, en hij gebruikte ze als ‘nom de plume’, ze verwisselend terwille van de euphonie. Karel Joris werd Joris-Karl, met de fout van Karl voor Karel[2)].

Is het zijn hollands-bourgondische afkomst (de familie van zijn

1) Ingesteld door mej. I. Mijnssen, archivaris van Breda, wie ik hier mijn hartelijke dank breng voor haar hulp.

2) ‘A propos,’ schrijft zijn oom hem, ‘ton nom en hollandais est Joris-Karel Huysmans. Tu as écrit de l'allemand.’ Zijn brieven ondertekende Joris-Karl: Georges Huijsmans (met trema op de y).

moeder kwam uit Bourgondië) die Joris-Karl zo verschillend heeft gemaakt van zijn realistische kunstbroeders? Zijn liefde voor schilderkunst en zijn schilderend uitbeeldingsvermogen heeft hij er zeker aan te danken, en misschien moet men ermee in verband brengen zijn afkeer van oppervlakkige uitbundigheid, die hij zozeer verafschuwde bij zijn zuidelijke landgenoten.

In 1885 verscheen er een merkwaardige brochure in 'Les hommes d'aujourd'hui': *J.K. Huysmans par A. Meunier.* Die A. Meunier (eigenlijk de naam van een vriendin van hem) is Huysmans zelf. In deze zelfanalyze zegt hij zich veel meer aangetrokken te voelen tot de 'grands, flegmatiques et silencieux Allemands' dan tot de schreeuwende, gesticulerende Zuid-Fransen, 'qui ont de l'astrakan bouclé sur le crâne et des palissades d'ébène le long des joues'. Daarin spreekt hij ook over zijn schrijverstemperament: 'un inexplicable amalgame d'un Parisien raffiné et d'un peintre de la Hollande', et over: 'une pincée d'humeur noire et de comique rêche anglais', die verstrooid ligt door zijn werk.

Het aangeboren pessimisme van Huysmans is zeker versterkt door zijn lichamelijke gesteldheid - zijn gehele leven leed hij aan zenuwpijnen - en door uiterlijke levensomstandigheden: zijn jeugd, nòch thuis nòch op school gelukkig, zorgen over de brocheer-inrichting, die hij na de dood van zijn moeder in 1876 geruime tijd beheerde,[1] jarenlange geestdodende werkzaamheid als ambtenaar op het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de neurasthenie van zijn vriendin, die in krankzinnigheid zou eindigen. Hij lijdt in zijn celibatairsbestaan onder het slechte eten: 'les fallacieux rosbifs et les illusoires gigots cuits au four des restaurants' en de nabuurschap van ongewenste mede-eters[2].

* * *

Bezoeken aan Vlaanderen en Noord-Nederland hielden bij Huysmans de belangstelling voor zijn noordelijke voorouders

1) Zij was, na het overlijden van haar eerste echtgenoot, hertrouwd met een mijnheer Og, eigenaar van een 'maison de satinage et de brochage', en wederom weduwe geworden.
2) ....'Ce sont les convives et leurs plaisanteries quotidiennes qui m' atterrent. La tyrannie de la face humaine, comme disait Baudelaire, est chose horrible, pour les gens qui demandent un peu de solitude' (brief aan Arij Prins, 26 Nov. '85).

levendig. Hij logeerde enige malen bij zijn oom in Tilburg en bij zijn familie in Turnhout. Daar was een zuster van zijn vader, tante Augusta, gehuwd met de koperslager Oomen, daar woonden ook zijn tantes Catho en Mico, de laatste op het Begijnhof. In *En route*, dat zijn gang tot het geloof schildert, noemt hij onder de faktoren van zijn bekering ook het atavisme, zijn jeugdervaringen in vrome kringen, bezoeken in kloosters aan nichten en tantes: 'un atavisme d'ancienne famille pieuse éparse dans des monastères'.... 'des femmes douces et graves, blanches comme des oublies'. Herinnering ook aan kloostertuinen, met de altijd groene druiven aan de wingerd, de kalme lindelanen. Die erfelijkheids- en herinneringsfaktor noemt Huysmans naast andere: de verering voor middeleeuwse katholieke kunst, en zijn walging van het leven, zijn taedium vitae.

Overal bij Huysmans vinden wij bewondering voor nederlandse kunstenaars. Men herinnert zich wat hij over Jan Luyken schreef, van wie hij veel platen bezat. De verfijnde estheet des Esseintes, van *A Rebours*, had in een vuurrood boudoir, in ebbenhouten lijsten, prenten van Luyken hangen, waarvan de ontzettend geraffineerde folteringen hem adembeklemmend deden huiveren. Huysmans bewondert bij Luyken de geweldige vitaliteit der figuren, de composities van massa's, de zorgvuldigheid waarmede hij architectuur en kostumes noteert[1].

Herhaaldelijk heeft Huysmans, in romans en kritieken, zich uitgesproken over de Primitieven. In *En route* konstateert hij dat het ware karakter van de franse kunst niet mystiek is; de echte Primitieven zijn Vlamingen, Duitsers en Italianen. In *L'Oblat*, dat vertelt van zijn kloosterleven in Ligugé, vinden we o.a. de indruk van bezoeken aan Bourgondië. Wat is, zegt Durtal-Huysmans, die beroemde bourgondische school anders dan een vlaamse en hollandse school? In de David van de Mozesput van Sluter herkent hij de afkomst: 'Ce David avait la placide figure d'un Hollandais blond et tirant sur le roux, d'un bon bourgeois un peu soufflé, nourri de fumures et de salaisons, engraissé par de pesantes bières.' Claus Sluter is voor hem de 'oblatus,' de lekebroeder, een doorlucht voorbeeld. Immers, de schepper van de Profeten heeft zich in het laatst van zijn leven teruggetrokken

1) Men zie ook zijn studie over Luyken in *Certains.*

in de abdij van de Augustijnen te Dijon, en daar, tot zijn dood in 1405, het leven geleid dat ook voor Durtal-Huysmans het ideale leven was geworden: dat van kloostergemeenschap, doch met alle vrijheid zich aan zijn kunst te kunnen wijden, zonder zijn arbeid te verstoren door de geregeldheid der kloosterplichten.

In zijn leven hadden twee landen slechts des Esseintes aangetrokken: Holland en Engeland. Hij had de grote steden van Nederland bezocht, doch daaruit waren wrede decepties gevolgd. Hij had zich een Holland verbeeld naar de werken van Teniers, Steen, Ostade, Rembrandt, had zich voorgesteld: ‘d'incomparables juiveries aussi dorées que des cuirs de Cordoue par le soleil’, ‘de prodigieuses kermesses’, ‘de continuelles ribotes dans les campagnes’, ‘cette bonhomie patriarcale, cette joviale débauche célébrées par les vieux maîtres’. Helaas, Haarlem en Amsterdam hadden hem verrukt, doch voor 't overige.... Holland was een land als ieder ander, volstrekt niet primitief, volstrekt niet ‘bonhomme’, want de protestantse godsdienst was er overheersend, met zijn starre huichelarij en zijn plechtige stijfheid.

In deze klacht van des Esseintes vinden we wederom Huysmans zelf terug, die vóór *A Rebours* impressies van een bezoek aan Holland had gegeven: *En Hollande*, in het *Musée des deux Mondes* (van 15 Februari 1877). Humoristisch beschrijft hij het vele en uitstekende eten der Brabanders, en spot met de buitensporige preutsheid der Nederlanders, de landgenoten van Jan Steen, die de franse realistische romans beschouwen als ‘abominables turpitudes’ en van de buitenlanders slechts Dickens, Thackeray en Freytag lezen. Doch zijn verrukking is groot over Amsterdam en zijn kunstschatten.

Het mag als anekdotische bizonderheid vermeld worden dat deze Parijse Hollander zijn gehele leven een speciale voorkeur heeft gehad voor de schiedamse jenever. Reeds Céard et de Caldain vertellen in hun *Huymans intime*[1], dat in 1878 Huysmans het manuskript van *Les Soeurs Vatard* voorlas, onder het schenken van ‘ce fin schiedam’, die hij zo trots was te bezitten. Een andere biograaf[2] zegt dat hij ‘le bitter de Schiedam’

1) *Revue hebdomadaire*, 21 Nov. 1908.
2) G. Aubault de la Haulte Chambre, in zijn alleraardigst boekje: *J.K. Huysmans, Souvenirs.*

's Zondags schonk in tulpvormige kristallen kelken met zó hoge en fijne voeten dat men ze op het tapijt moest zetten, opdat de trillingen veroorzaakt door het straatrumoer ze niet zouden breken.

* * *

Het was in 1885 dat Prins de eerste brief van Huysmans ontving, in antwoord op een artikel over *En ménage.* Huysmans woonde die zomer op het bouwvallige kasteel Lourps bij Jutigny, in Seine et Marne, dat hij des Esseintes korte tijd laat bewonen en dat hij vooral, uitvoerig, in al zijn sombere verveling, zou oproepen in *En rade.* 'Le château de des Esseintes', zegt hij in die brief, 'une bicoque en ruine, où je me suis réfugié pour échapper aux dégoûtantes insanités de la période électorale qui commence.' Hij spreekt over Caze, over zijn hollandse familie, over zijn letterkundige plannen, en hij is verlangend meer te weten van die van Prins en van de nieuwste letterkundige beweging in Holland, want de brieven van zijn hollandse katholieke bloedverwanten zwijgen daar absoluut over. In een volgende brief verklaart hij het Hollands van Prins niet te hebben kunnen lezen; als klein kind heeft hij die taal een weinig gesproken, en, gedrukt, kan hij ze ongeveer ontcijferen, doch als ze geschreven is, lukt hem dat slechts voor enkele woorden: 'Ecrivezmoi en français. Cela me fait si grand plaisir de recevoir de Hollande une lettre littéraire d'ami. J'en suis singulièrement sevré et cela m'apporte un bon parfum d'un pays où la vie m'a été jadis presque clémente'. En over Schiedam, de woonplaats van Prins, en waarheen hij veel later, na zijn langdurig verblijf in Hamburg, voor goed zou terugkeren: 'J'y ai passé, en allant à La Haye, de doux moments et ai encore devant les yeux la gaieté des moulins battant de l'aile, dans ces beaux ciels nuagés de roux qui sont bien spéciaux à la Nederland.'

Dat waren de eerste brieven van een reeks van 234, grote en kleine, waarvan de laatste gedateerd is 1 Februari 1907, enige maanden voor de dood van Huysmans[1].

1) Over deze brieven heeft Herman Robbers reeds het een en ander medegedeeld in een artikel van *Elsevier's* (Jan. 1908). Hierbij betuig ik mijn buitengewone dank aan mevrouw P.A. Prins-Goudkade, die de welwillendheid had ze mij alle ter inzage te zenden. De brieven van Prins aan Huysmans zijn waarschijnlijk door laatstgenoemde, kort vóór zijn dood, met veel andere, vernietigd.

Een vriendschap dus van twee en twintig jaren, die nooit verstoord werd. Een toon van volkomen vertrouwen klinkt uit de brieven van Huysmans. Prins is voor hem een vriend geweest, aan wie hij de intiemste aangelegenheden dorst toevertrouwen. De vriendschap werd versterkt door herhaalde bezoeken van Prins aan Parijs, en de reis van beide vrienden in Duitsland in Augustus 1888. Genoeglijke cadeaux wederzijds ontbraken niet. Het zijn, van de kant van Prins, hollandse sigaren, likeuren en kaas, een prachtig koperen beeldje van de Maagd, platen van Dürer en Burkmair. Van de kant van Huysmans boeken of platen, zoals etsen van Odilon Redon. Prins toont zijn nobele natuur, altijd tot helpen bereid, als hij de weduwe van Robert Caze, en Léon Bloy financiële steun zendt, Huysmans bijstaat om het hem toekomende deel uit de erfenis van zijn oom Constantinus los te krijgen of de eerste uitgave bezorgt van *Sainte Lydwine*, met ‘keizerlijke’ letters gedrukt in Hamburg.

Vóór Prins in *de Amsterdammer* (van 16 Aug. '85) over *En ménage* schreef, had hij inlichtingen gevraagd aan Robert Caze die - in een brief van 22 April 1885 - over Huysmans zich aldus uitsprak: ‘C'est en somme un grand et noble esprit ouvert à toutes les hautes manifestations de la pensée, ami de tous les raffinements esthétiques. Edmond de Goncourt m'a dit, un soir, au sujet d'Huysmans: “C'est un pourri d'art”. Le mot est d'une justesse frappante.’

Zeer juist karakteriseert Prins in zijn *Nieuwe Gids*-opstel van 1886 (5e afl.) Zola en Huysmans, welke laatste hij fijner en nerveuser noemt, ciseleerder van 't woord. Zola is vol medelijden, milder, dikwels zelfs optimistisch; hij ziet met groot vertrouwen de toekomst tegemoet. Huysmans verfoeit, verafschuwt onze tijd. En in al zijn werken bespeurt men dat hij van het ellendige, het doelloze, het nietige van ons bestaan overtuigd is.

Terecht bewondert Prins de wijze waarop Huysmans zelfs de ogenschijnlijk banaalste dingen in een sfeer van schoonheid weet te heffen, dank zij zijn stylistisch vermogen. Hij neemt als voorbeeld de schildering van de Folies Bergère (te vinden in *Croquis parisiens*). In de *Nieuwe Gids* van datzelfde jaar publiceerde Huysmans zijn stuk over *La Bièvre*, een verwonderlijk-rijke en suggestieve ets van de armelijke straten, stegen, sloppen en

binnenplaatsen, waardoor de Bièvre vloeit, het bij St. Quentin ontsprongen riviertje.

In 1888 besloten Huysmans en Prins samen in Duitsland te reizen. Prins was toen reeds enige jaren in Hamburg gevestigd. Reizen is voor Huysmans altijd een hele onderneming geweest. Als des Esseintes besloten heeft naar Engeland te gaan, laat hij zich op een regendag, die al onmiddellijk de Londense atmosfeer oproept, met zijn koffers brengen naar een engels reisbureau, daarna naar een bodega, waar veel Engelsen komen, en naar een taverne in de rue d'Amsterdam, bij 't station, waar Albion ook sterk vertegenwoordigd is. Gedurende enige uren heeft hij zo hevig in verbeelding geleefd in een engelse omgeving, heeft hij zozeer de sensaties genoten, die een engelse sfeer kan verschaffen, dat hij besluit het biljet naar Londen maar niet te nemen: ‘A quoi bon bouger quand on peut voyager magnifiquement sur une chaise?’ We denken aan Huysmans zelf, die vóór de reis in Duitsland aan Prins schreef (5 Juli '88): ‘C'est égal, ce qu'il faudra que je prenne mon courage à deux mains pour entreprendre une si longue série de chemin de fer! J'en ai la colique d'avance!’

Huysmans ging Prins in Hamburg afhalen, en daarna reisden de vrienden naar Berlijn, Weimar, Erfurt, Gotha, Eisenach, Kassel, Soest, Keulen. Vandaar ging Huysmans naar Parijs, en Prins naar Hamburg terug. Deze reis is een grote verrukking voor Huysmans geweest. De wens in een brief aan Prins uitgesproken: oude steden te zien en wat primitieven, werd geheel vervuld. In het museum van Kassel aanschouwde hij voor 't eerst de Christus-aan-het-kruis van Grünewald, die hij zo aangrijpend beschreven heeft in het eerste hoofdstuk van *Là-bas.*[1)]

* * *

De gehele evolutie van Huysmans van 1885 tot zijn dood in 1907 is in de brieven aan Prins te vinden.

In een der eerste - ongedateerd - uit het begin van 1886, verklaart hij dat de richting, de school, ‘le drapeau’, er weinig toe doet. Zo bewondert hij Barbey d'Aurevilly en Villiers de l'Isle Adam, ‘qui sont pourtant de forcenés romantiques’, en hij is

1) Voor de invloed die waarschijnlijk de omgang met Huysmans op het werk van Prins heeft gehad, zie men het proefschrift van S.P. Uri, *Leven en Werken van Arij Prins.*

hun intieme vriend. Hij is voor ‘l'art du rêve’ evenzeer als voor ‘l'art de la réalité’. Wat hij gedaan heeft om Raffaëlli bekend te maken, heeft hij ook gedaan voor Odilon Redon, diens tegenvoeter.

Telkens daarna wordt de naam van Zola genoemd, en ook wel die van Goncourt. Het beruchte manifest van Rosny c.s. in de *Figaro* na de verschijning van *La Terre* keurt hij hevig af. Als ze Zola zijn onvoldoend psychologisch vermogen en zijn slechte taal hadden verweten,.... maar ze vallen hem aan uit naam van de moraal. ‘Quels serins!’ (brief van 27 Aug. '87).

Hetzelfde jaar spreekt hij er zijn ergernis over uit dat Zola en Goncourt vervuld zijn van het toneel, de opvoering van hun stukken, en de opbrengst daarvan. ‘Qu'est-ce qui dira la bourgeoisie affreuse de ces artistes!’ (11 Nov. '87). Als men weet welk een minachting Huysmans voor het toneel had, begrijpt men dat hij er toe komt te zeggen dat conversatie met Zola niet meer mogelijk is. Op een avond, dat hij naar Zola toe moet, barst hij daarover los: ‘Au fond, toutes les soirées de Médan sont composées de charcutiers, de commerçants. Il n'y en a pas un seul parmi eux - et j'ai honte d'en avoir fait partie - qui soit réellement soulevé par l'art.’ En hij vergelijkt met de groep van Zola Villiers de l'Isle Adam, ‘avec ses incohérences, mais ses flammes d'art’ (23 Febr. '88).

Evenmin oordeelt hij gunstig over de romans van Zola, die verschijnen tijdens zijn korrespondentie met Prins. Van *Le Rêve* heet het: ‘Oh! l'imbécillité de ce livre dépasse tout!’ Het is een ‘ridicule bondieuserie’, waarin doodkalm de mis en de sacramenten vergeten zijn (31 Oct. '88).

Telkens konstateert hij dat het naturalisme heeft afgedaan, dat Zola's nieuwe werken geen bewondering meer wekken. Met lachwekkende eenzijdigheid scheert hij alle realisten over dezelfde kam. Want ook Maupassant en Bourget, om anderen niet te noemen, minacht hij. ‘Ici rien de neuf. Maupassant et Bourget continuent à expectorer leurs romances, à la grande joie des femmes du monde et des juives qui les contemplent. Et c'est tout, c'est le plein marasme, 25 volumes paraissent chaque jour, et pas un à lire.’ (2 Aug. '90).

Het spreekt vanzelf dat Huysmans in bijna elke brief mededelingen doet over het werk waaraan hij bezig is, en, als het verschenen is, over het onthaal dat het gevonden heeft. Zo zien we

hem in Februari 1890 op zoek naar ‘un prêtre démoniaque et sodomite qui dit la messe noire’, waarvoor hij in de kringen der occultisten is moeten doordringen. ‘Quels jobards et quels fripons!’ Die zwarte mis laat hem niet met rust. Sinds de middeleeuwen tot op deze tijd wordt ze gelezen. Hij is in korrespondentie gekomen met een ex-priester uit Lyon, die hem gegevens zendt over het satanisme van deze tijd. ‘C'est un homme délicieux que ce vieux monstre’ (26 Febr. 1890). Zijn nieuwe boek - dat *Là-Bas* zou worden - begint zich af te tekenen. Het zal zijn tegelijk mystiek, realistisch en satanisch. De occultisten en Rozekruizers zijn woedend op hem, omdat ze vrezen dat in zijn boek hun geheimen ontsluierd worden, en trachten hem te vernietigen door mishandelingen in effigie, door ‘envoûtements.’ Abbé Boullan verdedigt hem daarginds, in Lyon, met behulp van een zieneres, die bij hem inwoont, en die uit de vlucht van zekere roofvogels, sperwers b.v., de handelingen der vijanden ontsluiert.[1)]

Over die bewuste abbé Boullan (1824-1893), die in 1875 de kerk had verlaten, deze priester-magiër, heeft J. Bricaud een inlichtend boekje[2)] geschreven, dat hem toont als de auteur van vele religieuse werken, o.a. vertalingen van Maria van Agreda, als een groot genezer van diabolische ziekten, en stichter van mystieke sekten. In 1887 werd Boullan door de Rose-croix, aangevoerd door Stanislas de Guaita, veroordeeld als tovenaar en stichter van een onreine orde. Was het voor Stanislas de Guaita een ‘pontife d'infamie, basse idole de la Sodome mystique’,voor Huysmans was het de man van verbijsterende geleerdheid - ‘autrement intelligent et savant que tous les Zola du monde’ -, die hem dingen toont welke hem aan zijn verstand doen twijfelen.

Het satanisme in de middeleeuwen, vertegenwoordigd door Gilles de Rais en het satanisme van nù, geïncarneerd in de gruwelijke abbé Docre, waren het onderwerp van *Là-Bas*, waarvan de verschijning grote beroering in Frankrijk verwekte. In Januari 1892 kan Huysmans aan Prins schrijven: ‘Le satanisme

1) Deze mystica, la mère Thibaut, is na de dood van Boullan huishoudster van Huysmans geworden. Zij is de Mme Bavoil van *La Cathédrale.*

2) J. Bricaud, *L'Abbé Boullan* (Docteur Johannès de Là-Bas). Paris, Chacornac, 1927. Ook in Bricauds *Huysmans et le satanisme* vindt men veel over Boullan.

est devenu à la mode. Ce qui se passe d'ordures est incroyable', en 'la jeunesse prétend au mysticisme'.

Men kan gerust verzekeren dat de kennismaking met abbé Boullan beslissend is geweest voor de 'verandering' van Huysmans. Hij is tot het geloof gekomen door de zwarte mis en betoveringen, tot een middeleeuws geloof, waarin demonen en bedreigende boze geesteneen grote rolspelen. In 1893 beschuldigde hij de Parijse occultisten uit de verte de dood van Boullan veroorzaakt te hebben, een beschuldiging die heel wat stof deed opwaaien.

Een middeleeuws geluid horen we nu ook in zijn uitingen over het zinnelijk genot, 'des boues charnelles' (25 Mei 1893) en over de vrouw: 'le plus puissant outil de douleurs qui nous soit donné, quelle qu'elle soit'. (25 April 1893).

Na het verschijnen van *Là-Bas*, het zwarte boek, wordt zijn lust steeds groter een 'livre blanc' te maken, 'une sorte de là-Haut', 'l'A Rebours de là-Bas,' niet de diabolische mystiek, maar de goddelijke als onderwerp te nemen. Maar daarvoor is het noodzakelijk een geestestoestand te verkrijgen in overeenstemming met die blankheid: 'le plus difficile c'est de se mettre dans un état d'âme nécessaire par la chasteté et la prière' (27 April '91). Hij zal naar het Trappistenklooster van Igny gaan voor een retraite, en doet Prins de gewichtige bekentenis: 'La Trappe, ce n'est pas drôle et j'en tremble d'avance, mais j'en ai absolument besoin, beaucoup plus, du reste, pour mon âme que pour l'art.'

Men weet uit *En route* wat de verblijven in La Trappe voor Huysmans geweest zijn; we kunnen het ook lezen in de brieven aan Prins: 'Qui n'a pas vu prier à la Trappe, ne peut même se douter de ce que c'est une prière.' Terug in Parijs, 'als een nachtvogel losgelaten in het licht', is hij als verbijsterd, met schrijnend heimwee-verlangen naar de middeleeuwse sfeer waarin hij heeft verkeerd.

Na *En route* is Huysmans niet onmiddellijk in een klooster gegaan. Hij kon eerst in 1898 ontslag krijgen als ministerieel ambtenaar. Naar de Benedictijner-abdij van Solesmes ging hij tenslotte niet. De 'abbé charmant mais terrible' schijnt Huysmans, om als 'oblatus' te worden toegelaten, de voorwaarde gesteld te hebben zijn proza te mogen veranderen. Een onmogelijk te aanvaarden eis voor de volbloed artiest, de taal-

kunstenaar die hij was. Dat hij niets zal mogen drukken zonder toestemming van de abt, dat zijn boeken uit theologisch oogpunt onderzocht worden, het zij zo, maar ‘que l'abbé ait le droit de *changer* mes phrases, de patauger dans mon style, ça non, je n'en veux pas’ (2 Febr. 1897).

Misschien de gelukkigste tijd van zijn leven heeft Huysmans doorgebracht als ‘oblat’ bij de Benedictijnen van Ligugé, waar hij met vrienden een huis had laten bouwen dicht bij het klooster. Daar werkte hij hard voor zijn noviciaat, onder leiding van de vereerde Père Besse, daar schreef hij zijn *Lydwine.* Als Prins hem spreekt over een reis naar Afrika: ‘Zut, ça manque de tableaux de Primitifs et de livres.... n'en suis’ (23 Sept. '99) en: ‘tous les spectacles de la nature ne vaudront jamais les merveilleuses Matines de Noël, telles qu'on les célèbre la nuit de la Nativité, ici....’

Herhaaldelijk schrijft hij Prins over de studie die *Sainte Lydwine de Schiedam* vereist. Veel persoonlijks is er niet van te maken, klaagt hij, de middelmatige tekst van de Bollandisten houdt hem gevangen. Alleen in het hoofdstuk waarin Jan Pot Lydwina haar roeping openbaart, kan hij zich laten gaan. Inderdaad is dat een van de mooiste van Huysmans' boek geworden. Hij voorziet, zoals bij elk werk, veel bezwaren in de katholieke pers. Zelfs de Index ziet hij dreigen. Maar: ‘la vérité avant tout, quitte à faire gueuler les ouailles’ (19 Maart 1901). Zo schreef Huysmans in vervoering dat hevige en tegelijk van tedere heiligheid doorgeurde boek, waarin we de taalvirtuositeit van zijn naturalistische periode terugvinden.

Door zijn *Lydwine* was Huysmans wederom met Holland in contact gekomen. Hij bezocht Schiedam, en in zijn brieven aan Prins, die nog in Hamburg woonde, en ook in het boek zelf, vinden we een weerklank van die reis. Het spreekt vanzelf dat jeugdherinneringen bij hem opwellen, als hij de hollandse binnenhuizen terugziet. Zo b.v. in de eetzaal van zijn hotel in de Hoogstraat: ‘des bouffées de souvenirs de famille et d'enfance me remontent, suscitées par le parfum de la pièce, par ce parfum si spécial aux intérieurs du pays....’ Die geur is, volgens Huysmans, samengesteld uit koek en thee, gember en kaneel, en nog meer, ‘une émanation à la fois douce et acérée, très fine....’ En ‘heel het kleine en verrukkelijke Holland’

rijst hier, in die geur, op, om hem en zijn vrienden te ontvangen.

Er is wel eens sceptisch gesproken over de bekering van Huysmans, door Gourmont, Coquiot en anderen. De brieven aan Prins zouden kunnen bewijzen hoe waarachtig - zoals alles waarachtig bij deze man was - die bekering geweest is. In een brief van 8 Maart 1893 zegt hij dat hij geleid is tot wegen, die hij nooit gedacht zou hebben in te gaan. Die gedachte zou hem belachelijk hebben geleken toen hij *Les Soeurs Vatard* en *En ménage* schreef. En daarom gelooft hij beslist aan een providentiële tussenkomst in ieders leven. Hij durft nu ook, volkomen overtuigd, ideeën aan te hangen die in strijd zijn met wat men de moderne wetenschap noemt.

Als de congregatie-wetten de monniken noodzaken Ligugé te verlaten, is Huysmans wanhopig. Hij zal terug moeten naar Parijs, ‘ville devenue ignoble avec ses automobiles, ses voitures électriques, la cochonnerie de son métropolitain’ (16 Juli 1901).

In de laatste brieven van Huysmans is nog sprake van *L'Oblat*, waarin hij zijn leven in Ligugé beschrijft. Zijn bizonder katholicisme, het hevige, intransigente middeleeuwse geloof dat hij aanhangt en dat hij telkens vergelijkt met het moderne, de niets en niemand sparende heftigheid waarmede hij modern kerkgezang aanvalt of moderne katholieke kunst - die ‘bondieuserie’ -, zijn realistische uitdrukkingswijze, maken dat hij ook van de zijde van geloofsgenoten wordt bestookt. Even vijandig staat hij tegenover de ‘fripouilles’ die Frankrijk regeren. Sinds de Dreyfus-zaak is Frankrijk een poel van ongerechtigheid. ‘Je me fais l'idée de vivre dans un temps avec lequel je n'ai rien de commun. Je ne sens aussi éloigné des idées des prêtres que de celles des mécréants’ (21 Aug. 1903).

Zijn laatste levensjaren zijn smartelijk geweest. Zijn ziekte, de kanker, heeft hem ontzettend doen lijden. Telkens wordt hij geopereerd. In Februari 1907 schrijft hij aan Prins dat hij verloren is. De schilder Jean de Caldain, die niet van zijn ziekbed wijkt, houdt Prins van zijn toestand op de hoogte. Huysmans toont: ‘une lucidité inimaginable dans la douleur’.... ‘Oui, notre maître et ami meurt comme un Saint, car plus rien ne l'intéresse que les choses de Dieu.’

* * *

In de laatste jaren staat Huysmans in het midden van een warme belangstelling. De kring van de *Société Joris-Karl Huysmans* en het *Bulletin* dat die kring uitgeeft, bewijzen dat. Evenzeer werken als *Entretiens sur J.K. Huysmans* van Frédéric Lefèvre, *L'Esthétique de J.K. Huysmans* van Helen Trudgian, *J.-K. Huysmans et la Belgique* van Gustave Vanwelkenhuysen.

De 'populistes', zij die de volksziel direkt trachten te benaderen, André Thérive en de onlangs in Rusland overleden Eugène Dabit, beschouwen Huysmans als hun meester, méér dan Zola. De schrijver van *Hôtel du Nord* en *La zone verte* vertelt aan Lefèvre in bovengenoemde *Entretiens* welk een indruk *Les Soeurs Vatard* op hem maakte, toen hij, volkskind, het boek ontdekte: 'Quel étonnement! Je n'avais pas devant moi des marionnettes, mais des hommes qui souffraient, pleuraient, aimaient et riaient comme moi.'

Dat de franse letterkunde in Huysmans een van haar grootste woordkunstenaars bezit, begint ook langzamerhand tot literatuurbeoefenaars door te dringen. Huysmans' taal is met die van Rabelais te vergelijken, in rijkdom aan volkswoorden, wetenschappelijke en technische woorden, neologismen, latinismen. Hij schuwt de banale, veelgebruikte uitdrukking, tracht origineel, verrassend te zijn. Om, van het licht sprekend, het gewone *filtrer* te vermijden, gebruikt hij *tamiser, bluter, vanner*: 'un jour saumâtre, qui semblait *tamisé* par des lames de corne.' Elders: 'le soleil.... *blute* sa poudre d'or au travers des carafes,' en: 'il semble que le soleil *vanne* du bien-être et *blute* de la joie sur la vallée'. Gustav Rieder wijst in zijn opstel over *J.-K. Huysmans' Sprache*[1] op het feit dat Huysmans, als hij het sterven aangeeft van Luduina's opvolgsters, telkens een andere uitdrukking gebruikt: *décéda, trépassa, naquit au ciel, son holocauste prit fin, sa requête fut accueillie* enz. enz.

In *A Rebours* bewondert Huysmans bij Mallarmé hoe deze, de verste analogieën bespeurend, dikwels met één enkele term een ding of wezen aanduidt, in zijn vorm, zijn geur, zijn kleur, en zodoende zich behoedt voor het opsommen van een reeks de aandacht afleidende epitheta.

Die analogiëen vinden we evenzeer bij Huysmans, wanneer

1) *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, Band XLVII, 1925.

we hem kleur en klank zien vereenzelvigen, in beeldspraak als: ‘l'alléluia répété des jaunes, ‘l'hallali des rouges’, of bij de talloze, aan de stoffelijke wereld ontleende, objectiveringen van het geestelijke leven in zijn werk: ‘un bandagiste d'âme’, ‘une sorte de dyspepsie de l'âme’, ‘un puisatier d'ême’, ‘j'ai chassé les pourceaux de mon être’. In zijn *Entretiens* vestigt Lefèvre de aandacht op het ritme van Huysmans' proza, een ritme in prachtige overeenstemming met zijn bewogen geest, en waarin men de warm-ademende levendigheid van het gesproken woord terugvindt.

Naast Baudelaire mag Huysmans tevens genoemd worden als een van de scherpzinnigste kunstkritici van de negentiende eeuw. Er is niets lofwaardigs in voor een estheticus nù de belangrijkheid te verkondigen van een Manet of een Degas, doch de oorspronkelijke schoonheid te herkennen bij kunstenaars op het ogenblik dat ze worden verguisd, dàt alleen heeft betekenis.

Meer dan een ander heeft Huysmans bovendien de waarde voor de kunst van droom of fantazie verkondigd, en daardoor invloed uitgeoefend op symbolisten en anderen.

Als een nieuwe Chateaubriand - doch geheel anders - heeft hij de schoonheid van middeleeuwse religieuse kunst getoond, die van architectuur, van beeld- en schilderkunst, van gregoriaanse zang, en tegelijk door zijn verheerlijking van de geest van het middeleeuws geloof, zich niet alleen uitend in de kunst, doch ook in de mystiek, honderden bekeerlingen gemaakt. Hij heeft door zijn treffende stijl, de onmiddellijkheid van zijn beeldend woord, het lezend publiek weten te interesseren voor ‘de meest abstracte onderwerpen, verheven mystiek, liturgie, gregoriaanse zang’ (brief aan Prins van 5 April 1895). Evenals Rousseau, die ook nieuw geestelijk voedsel bracht, werd Huysmans gretig geraadpleegd. ‘Des quatre bouts du monde on me consulte sur son âme’, schrijft hij aan Prins. Tot zijn hollandse korrespondenten behoorde ook Catharina Alberdingk Thijm. Het was wederom, evenals bij Pascal en Rousseau: ‘Dieu rendu sensible à l'âme’, maar in hoger mate, bij deze verheerlijker van middeleeuwse plastiek en zang, ‘Dieu rendu sensible à l'oeil et à l'oreille’.

Hilversum
P. VALKHOFF

Hieronymus Bosch en de tegennatuurlijke dingen
Nabetrachting naar aanleiding van de tentoonstelling van Noord-Nederlandsche Primitieven in het Museum Boymans[1], Zomer 1936

Hieronymus Bosch is in 1516 te 's-Hertogenbosch overleden. Vanaf 1480 komt voor zijn naam in de archieven van die stad, waar ook zijn vader en grootvader waarschijnlijk reeds schilder waren. Elders heeft men geen sporen van hem ontdekt. Men kan dus met vrij groote stelligheid aannemen, dat hij, gesproten uit een uit Aken afkomstig geslacht, Bosschenaar is geweest, en in zijn geboortestad ook is blijven wonen. Hij stond er in aanzien, wat, ten opzichte van zijn maatschappelijke positie, blijkt uit zijn lidmaatschap van de Onze-Lieve-Vrouwe Broederschap, en, wat zijn kunstenaarschap aangaat, uit belangrijke opdrachten. Filips de Schoone bestelt 1504 een ‘Jugement de Dieu’ van 9 bij 11 voet; nog tijdens zijn leven bezit de Landvoogdes Margaretha een werk van zijn hand. Bij zijn dood wordt hij prijzend genoemd: insignis pictor.

1) Ten onrechte werd deze buitengewoon belangrijke tentoonstelling, uit propaganda-overwegingen, tot Bosch-tentoonstelling geproclameerd. Daardoor werd de beteekenis van andere, zeer belangwekkende meesters, overschaduwd, zooals van den Meester der Virgo inter Virgines, hier, voor niet-ingewijden een revelatie, voor den vakman een aangrijpende bevestiging van lang vermoede waarden. Bovendien kwam daardoor de wetenschappelijke opzet en strekking van deze expositie als demonstratie, voor het eerst sedert 1913, van de beteekenis der primitieve Noord-Nederlandsche schilderkunst, niet tot zijn recht. En tenslotte - wat Bosch zelf betreft - hoe erkentelijk men ook moet zijn voor het groot aantal hier bijeengebrachte werken, een eenigszins volledig beeld van den meester kon toch uit de tentoonstelling niet gewonnen worden. - Voor afbeeldingen verwijzen wij naar den geillustreerden catalogus van de tentoonstelling; - verder naar Max. I. Friedlaender, die Altniederländische Malerei V: Geertgen und Bosch.

Een min of meer authentiek portret laat hem zien als bejaard man. En de ontwikkeling van zijn kunst, door duidelijk herkenbare stadia, rechtvaardigt het aannemen van een vrij lang leven. Zoo moet men zijn geboortejaar tot het midden van de eeuw terugschuiven. Niets, in zijn werk, belet aan te nemen, dat het tusschen 1475 en 1516 ontstaan zou zijn. Hij is dan iets ouder geweest dan Geertgen tot Sint Jans of Gerard David, en was ook een ouder tijdgenoot van Erasmus, van Dürer of Grünewald.

Hij heeft in den Bosch den afbouw van de Sint Janskerk beleefd. In zijn tijd wordt daarvan het Noorder-portaal voltooid, de Zuiderbeuk en de zeer belangrijke kapel voor de Onze-Lieve-Vrouwe Broederschap worden gebouwd. Bouwleider was de architect Allaert du Hameel, een medelid van de Broederschap, die enkele composities van Bosch heeft gegraveerd, tenminste met diens naam gemerkt. In de kerk, die, met maar dan 40 altaren, buitengewoon rijk getooid was, bevonden zich 6 schilderwerken van zijn hand, en hij leverde de kartons voor ramen.

Den Bosch was dus, tijdens het leven van den schilder, zeker geen afgelegen, doode provinciestad. Er was waarschijnlijk een opgewekt geestelijk leven, waaraan Hieronymus zijn deel zal hebben gehad. De stad was niet te ver verwijderd van het Sticht, geestelijk en artistiek centrum, en lag aan de grens van het gebied, waar de Devotio moderna haar oorsprong genomen had. Trouwens, de cultureele betrekkingen tusschen het Geldersche en Brabant waren vrij levendig.

In 1484 verschijnt in Den Bosch een uitgave van het Visioen van Tondalus, het hellebericht, waarin men verwantschap met des schilders verbeeldingen meent te vinden. Die ging echter zeker niet zoo ver, dat het Visioen de tekst was, die Bosch zou hebben geillustreerd, of waaraan hij onmiddellijk motieven zou hebben ontleend[1]. Gedicht en schilderwerk verwijlen in eenzelfde

1) Een typisch voorbeeld van wat wèl een nauwkeurige illustratie van het visioen schijnt te zijn, vormt een der miniaturen in de très riches heures du duc de Berry te Chantilly, door Paul van Limburg en zijn broeders. Hier vindt men een afbeelding van den duivel, die zelf gebonden ligt op een rooster en de zielen der zondaren grijpt en opslikt maar ze dan weer, zich verslikkend, hoestend, de lucht inslingert - waarna ze opnieuw hetzelfde lot ondergaan. Dit komt geheel overeen met een door Dollmayr weergegeven passage uit het visioen van Tondalus. (Jhrb. d. Ks. d. Allerh. Kh., Wien, XIX, 1898).

geestelijke sfeer, een zelfde verbeeldingswereld, een wereld, waarin juist in dien tijd de religieuze twijfel, die van zelf tot angst leidt, maar ook tot het suggereeren van den angst, overal om zich heen grijpt. Zoo is ook Bosch, als uitbeelder van die motieven, een typisch kind van zijn tijd. Maar de wijze waarop hij dat deed, verraadt de persoonlijkheid.

Het ontbreken van welhaast ieder uiterlijk kenmerk, iedere uiterlijke aanwijzing ter dateering van zijn werken, die onderling sterk verschillend zijn, noopt, uit kenmerken van stijl en innerlijken geestelijken groei, een ontwikkelingsbeeld op te bouwen - voorwaarde tot het begrijpen van de persoonlijkheid[1].

Dat de Aanbidding der Koningen in het Prado een vroeg werk is, behoeft nauwelijks gemotiveerd. Het berust geheel op het conventioneele schema dier dagen. Op het eerste gezicht valt eigenlijk slechts de buitengewone qualiteit op. De relatieve kleinheid der figuren tegenover de ruimte kan beschouwd worden, als een vroege uiting van de strooming, die meer en meer den nadruk in de compositie, van de figuren overbrengt op hun omgeving, dat wil zeggen, van het bijzondere gegeven, de bepaalde persoon of handeling, op het algemeene, de wijde wereld. Hier voltrekt zich, maar met behoud van de religieuze strekking van het kunstwerk, de overgang van de Middeleeuwsche uitbeelding van heilige historie en legende tot die van een meer humanistisch, kosmisch aangevoeld wereldbeeld. Dit moge onbewust geweest zijn, het openbaart niettemin de typische geestelijke evolutie dier dagen, die tot de Hervorming moest leiden.

Bij nader inzien is er echter in dit drieluik meer, dat een bijzonderen geest verraadt. Is het zonder beteekenis, dat weinig-goeds-voorspellende ruiterscharen van beide zijden over den middengrond jagen? Vreemde vergankelijkheidsteekens, zinnebeelden van ondergang en dood, treffen op de vleugels. De gerekte figuren zijn van een sluike bloedelooze loomheid of sloomheid; er is een voorkeur voor weinig-gebroken, sluike, lange, rechte plooien; ook de schilderwijze, de toets schijnt dun, spits

1) De hier voorgeslagen chronologische rangschikking der werken, staat in tegenstelling tot de opvatting van Ludwig von Baldass, een der weinige pogingen, zulk een chronologie op te bouwen. Het is mij niet mogelijk de inzichten van Baldass te deelen. (Jahrb. d. Kgl. Pr. Kunstsammlungen XXXVIII, 1917, blz. 179 vlg.).

puntig, met een voorliefde voor fletse flitsen. Om alle hoeken, door alle gaten, kijken nieuwsgierigen. Dat kent men uit ouder Nederlandsch werk; maar hier is dat verschijnsel welhaast epidemisch verdicht, wordt het tot een woekering, en, het is niet slechts kijken, maar meer nog loeren, het is gluren en bespieden om een hoekje - dat toch niet heelemaal prettig is! Zoo werkt op dit altaarstuk sterker dan de bepaaldelijk uitgebeelde handeling - die hier dan ook vrij onverschillig laat - de sfeer, waar deze, met tal van schier onnaspeurbare draden, ingesponnen is. De sfeer overwoekert de handeling; en de sfeer is zeer stellig de individueele uiting van den kunstenaar - en iets als een obsessie meldt zich aan.

Als men het altaarstuk sluit, brengt de weekdaagsche kant der luiken een grisaille met de zgn. Mis van Gregorius. Hier treft vooral een nog grooter - maar prachtig beheerschte - leegte. Hier schijnt alles soberder en straffer, wat ouderwetscher in zijn ingetogenheid, maar tevens wat voorlijker in zijn tonalistische en stillevenachtige verfijning, en vooral in zijn strengen constructivistischen bouw.

In dezelfde periode als dit altaarstuk zullen enkele zéér leege composities met weinige kleine figuren ontstaan zijn; waarschijnlijk is de Verzoeking van den Heiligen Antonius uit Valenciennes met, op de andere zijde van het paneel, de eigenaardige, in veel opzichten onbeholpen Jacobus en Hermogenes, nog ouder. De eigenlijke fantasiegestalten blijven hier beperkt tot het domein van den toovenaar Hermogenes, en behooren nog niet tot de elementen der Verzoeking van den heiligen Antonius. Hun uitbeelding mist het beklemmend reëele van latere scheppingen, en maakt den indruk van min of meer geijkte tooneelrequisieten, niet van persoonlijke scheppingen van den kunstenaar. Zij hooren thuis in mysteriespelen, in de gebeeldhouwde voorstellingen van het Laatste Oordeel in kerkportalen, in boekverluchtingen. Eerst later laat Bosch deze hellefantomen in drommen optreden, woekeren ze als het ware in zijn tafereelen en krijgen zij daarbij het beklemmend waarschijnlijkheidselement.

Tot het vroege stadium van den kunstenaar, doch waarschijnlijk iets later dan de Aanbidding uit het Prado, behooren de raadselachtige paneelen uit de verz. Koenigs, met vier allegorieën in rondjes aan den eenen, de hel en den zondvloed aan den

anderen kant. De uit bult-coulissen opgebouwde landschapsachtergronden, vooral bij den zondvloed, passen in de buurt van het Madrileensche tafereel (op het paneel uit Valenciennes waren deze bulten nog duidelijker herkenbaar als wat onbeholpen toegepaste compositie-requisieten); evenzoo een opvallende leegte in de compositie. Er zijn hier enkele conventioneele duiveltjes; ook hier treffen de helleschepselen nog niet door buitengewone vindingrijkheid of suggestieve uitbeelding. De rondjes schijnen spreekwoorden of spreekwijzen uit te beelden. Het meest verrassend is de zondvloed: de dieren verlaten de ark en vinden de cadavers der verdronkenen, mensch en dier. Hier is niet aan de imaginatie de vrije teugel verleend, maar de fantasie verlustigt zich in het gruwelijke. Ik weet geen ander schilder voor wien (volkomen logisch) het zondvloedverhaal aanleiding was tot het uitbeelden van een wereld van.... krengen! Wie hier echter aan surrealisme denkt, heeft niet goed gekeken en zich laten verleiden door onwillekeurige formale overeenstemmingen (Le chien andalou!).

Van deze doode gruwelen naar de levenden schijnt slechts een stap. De neiging, de massa te schilderen, tot, voorloopig nog plaatselijke, opeenhooping, kondigt zich aan; de compositie gaat zich, hier en daar, verdichten. Dan echter worden die opeenhoopingen composities op zich zelf. Maar hoe! De Kruisdraging van Christus (Weenen) wordt aanleiding tot het schilderen van veel menschelijke afzichtelijkheid. Behagen in het uitbeelden van wat de kunstenaar haat, misschien als een wraakneming; behagen, als voldoening aan een drang tot van zich afzetten door verwezenlijking - tot objectiveering. Beklemmend is in dit tafereel de angstuitdrukking ook bij Christus zelf, tegenover die felle gemeenheid; meesterlijk geschakeerd bij de beide boosdoeners. Maar in dit geheele tafereel is niets tegen-natuurlijks.

Verwant hieraan schijnt de Bruiloft te Kanaä (Koenigs), misschien nog iets vroeger in zijn wonderlijke starre rechtlijnigheid ook in de costuums; op praegnante wijze wordt in beide tafereelen soms met een zuivere verticaal gewerkt. Hier treft een andere kant van de houding van den kunstenaar tegenover het onderwerp. Respectvol en, men zou kunnen zeggen, bedeesd. Alle actie, alle tumult is vermeden. Ieder schijnt voor zich alleen te zitten - spreekt zijn buurman hem aan, dan reageert hij niet.

Dit zijn eigenaardigheden, die Aloïs Riegl als typisch Noord-Nederlandsch heeft gekarakteriseerd. Er is ook weer dat wat bloedelooze, dat welhaast tot systeem geworden onschoone in de typen, dat op een zeker aesthetisch ascetisme wijst, en typisch is voor de Noord-Nederlandsche kunst dier tijden. Ook de kleur is stil, pastelachtig mat, en zeer fijn. Maar enkele elementen verraden de zucht naar het bizarre, de manieristische inslag, het vrouwtje rechts, dat wel een zuster lijkt van de groote hoer, achter de schouders van den Lissabonschen Antonius, de zonderlinge stoel naast haar. Maar - - is dit schilderij werkelijk van Bosch? Geen ander werk van hem vertoont zooveel samenhang met Hollandsche kunst dier dagen. Het zou een sterk bewijs zijn voor de Hollandsche binding van den meester - doch ook, als het niet van Bosch is, en inderdaad Hollandsch, bewijst het hoe onmerkbaar de overgangen worden[1]. Het dichtst bij deze uiterst merkwaardige compositie stond, op deze tentoonstelling, de kleine 'Blau-Schuyte'. Maar dit schilderij is in alle opzichten als werk van Bosch zelf gekenmerkt (behalve dat het zeer overschilderd is; een vergelijking met de teekening laat zien hoe het oorspronkelijk is geweest). En hier is de schilderwijze zelf, men lette b.v. op de gezichten, wel heel anders en het verschil wordt niet alleen verklaard door een zekere versletenheid op de bruiloft van Kanaä.

Verwant aan deze composities, b.v. door de eigenaardig rechtkantige tafereelbouw, door de groote-verhoudingen tusschen figuren en omgeving is de Ecce Homo in Frankfort, die echter reeds een later stadium, misschien zelfs betrekkelijk veel later, in Bosch' ontwikkeling vertegenwoordigt. De haat wordt feller - maar ook de uitdrukkingsmogelijkheden worden ruimer, scherper. In een vaster gebouwd tafereel (nadrukkelijker perspectief) komt grooter beweging en sterker samenhang in de groepen - plastischer bouw en modelé, zoowel van het geheel als van de

1) De vraag, of Bosch inderdaad tot het Noord-Nederlandsch beschavingsgebied behoord heeft, blijve hier buiten beschouwing. Deze tentoonstelling was zeker bedoeld als een demonstratief bevestigend antwoord. Daartegenover staat dat G.J. Hoogewerff in zijn 'Noord-Nederlandsche Schilderkunst' (Den Haag 1936) principieel geheel Brabant - en dus ook Den Bosch - als niet tot het Kerkelijk gebied van Utrecht behoorend, buiten sluit. Deze consequentie is, vooral voor het onderhavige geval, wel zeer dogmatisch! De schrijver heeft zijn opvatting nader in een artikel in Elsevier's Geïll. Maandschrift verdedigd met de, op zich zelf aannemelijke, constructie van een Brabantsche, Middel-Nederlandsche sfeer. (1936 II blz. 1 vlg.).

afzonderlijke figuren en koppen. Het is verleidelijk hier een invloed van buiten af - van beslissende beteekenis - aan te nemen, een nader kennismaken met werk van Zuidelijker meesters - maar het is moeilijk deze nader aan te wijzen, terwijl juist deze groepeeringen en deze eigenaardige knobbelachtige modeleeringen eerder een Noord-Nederlandsche (Stichtsche) richting, traditie schijnen, in schoolsamenhang met de van Eycks. Ook het leege, eigenaardig rechthoekig begrensde marktplein schijnt eer een Noord- dan een Zuid-Nederlandsch compositie-element.

In een andere groep schilderijen van Bosch, waar een aantal afzichtelijke troniën gebundeld schijnen rondom het hoofd van Christus, vinden wij een met de boven geschetste parallel verloopende ontwikkeling: De Kruisdraging in Gent, de Handwassching in de verzameling van Beuningen en de Bespotting in Madrid. Tot deze zelfde groep is ook te rekenen het eenige jaren geleden door het Rijksmuseum verworven merkwaardige schilderij, de Judaskus, dat hierin, ook naar onderwerp, geheel thuishoort. Het is het Lijden, meer in het bijzonder de vernedering van Christus, of beter nog, het geweld en de ruwheid om Christus, verraad en laagheid om het Hoogste, dat Bosch hier, met ongehoorde felheid, met opstandige bitterheid uitbeeldt. Men kan hier kwalijk, als eigenlijk scheppingsmotief bij den kunstenaar, spreken van behagen in het uitbeelden van monstruositeiten of van menschelijke slechtheid: deze werken getuigen van een diep doorleven van het Christusdrama, van een heftige, hallucinatorisch werkende, religieuze ontzetting.

In de Kruisdraging zijn de koppen geheel caricaturaal, overwoekerd van giftigheid, verwrongen op een wijze, die de natuur te buiten gaat; in de Handwassching is de uitdrukking niet minder fel, maar de bouw van de koppen blijft binnen natuurlijke grenzen; bovendien is in het scherper geobserveerde, plastischer behandelde modelé, voorts in ruimte- en lichtbehandeling een aannemelijker, realistischer sfeer geschapen. Weer iets verder gaat het Amsterdamsche schilderij: eenvoudiger groepeering, koppen naturalistischer, maar daarom niet minder fel van expressie; en ook Petrus ontkomt niet aan deze verbijsterende ontluistering van de omgeving van Christus, die zelf, passief, met geloken oogen, het beeld is van het Offerlam. Maar men zie,

achter Hem, de helsche groenige tronie van Judas en, daar boven uit, dat sarcastischen bruinbronze mannenmasker dat, zeldzame compositorische vondst, de groep naar boven samenbindend afsluit. In de prachtige, levensgroote Bespotting is het tafereel tot een naturalistisch beeld geworden; Bosch weet nu de gemeenste aandrift in het gewoon aspect der troniën tot uitdrukking te brengen, waardoor de voorstelling overtuigender en pakkender werkt. Bosch' streven schijnt er naar uit te gaan de visionnair aanschouwde verschrikkingen tot natuurlijken vorm terug te brengen.

Wederom een later stadium - waarschijnlijk veel later: de Doornenkroning, in 1934 door de National Gallery in Londen verworven. De vier, zeer plastisch geschilderde koppen rondom het bijzonder schoone hoofd van Christus, zijn volkomen normaal van bouw. In de compositie is nog meer ruimte, openheid gekomen.

Als laatste in deze reeks van composities met groote halffiguren ware dan misschien te noemen het wonderlijke schilderij uit het Museum in Keulen, de Heilige Familie; dit schilderij is moeilijk te beoordeelen door de slechte, versleten toestand. Maar de kleur, de fijne toon en de sober-aangeduide wijdheid der grauwe winterverten (soberheid, die hier geen leegheid uit jeugdonervarenheid is!) zijn uitingen van een zeer gerijpten geest - en nauw verwant aan den Verloren Zoon in het Museum Boymans. Maar ook in de sereene stemming van dit schilderij, de stille vredige rust, ligt een evenwichtsfeer, dien wij geneigd zijn als uiting van de late levensjaren te zien. Eigenaardig is dan het lachende gelaat van den herder, die, op het eerste gezicht, meer een nar lijkt. Is dit de nooit-wijkende tegenspeler van Bosch' vroomheid? De tegenspeler die hier nu eindelijk niet meer als spooksel verschijnt, maar als gewoon concreet mensch?

Maar reeds lang vòor dien was de kunst van Bosch tot volle en gerijpte ontplooiing gekomen - ook in zijn zeer bijzonder persoonlijk karakter. Reeds heel vroeg had hij de Verzoeking van den Heiligen Antonius geschilderd (Valenciennes). In heel een reeks werken behandelt hij dat thema - maar niet slechts Antonius wordt in de verleiding gebracht, ook anderen, Johannes de Evangelist, Hieronymus, Christophorus; en allen op dezelfde wijze. Waaruit bestaat nu die verleiding? Al waren deze schilder-

werken misschien vooral aanleiding tot de uitbeelding van veel fantastische gedrochten - het is van een 15e-eeuwsch kunstenaar niet te verwachten, dat hij zich daarbij niet degelijk rekenschap gegeven zal hebben van het eigenlijke onderwerp, dat hij schilderde, en dus niet de verleidingen, verzoekingen zal hebben uitgezocht, die hem èn het moeilijkst te weerstaan en tevens het zondigst leken.

Vóór wij echter de vraag naar het wezen der verleiding bij Bosch trachten te beantwoorden, eerst een andere vraag: hoe reageeren op deze verleidingen zijn Heiligen? Steeds op dezelfde wijze: eigenlijk heelemaal niet; een geabsorbeerd zijn in het Geloof, geabsorbeerd, en daardoor beschermd; door de exercitiën des Geloofs is de geest afgeleid, afgewend van de obsessie der helsche verschijningen. Daarop schijnt slechts één treffende uitzondering in het oeuvre van Bosch - het groote drieluik uit Lissabon - en deze uitzondering is maar schijnbaar.

In hoofdtrekken schijnt het daarop uitgebeelde drama terug te gaan op verschillende episodes uit het leven van Antonius, zooals beschreven in de Legenda Aurea - maar dan in een zeer vrije bewerking en omzetting - ja, men kan het min of meer beschouwen als een gedramatiseerde synthese van dit levensbericht; maar men vindt daar geen enkele beschrijvende aanduiding, die ook maar eenigszins richting bepalend geweest kan zijn voor de bijzondere voorstellingswijze van Bosch, zoomin voor den algemeenen tafereelopbouw, als voor details van de ensceneering of ook voor de typeering der duivels, die uitsluitend met dit algemeene woord en als uitgerust met horens, klauwen en tanden worden beschreven. Door de week waren de luiken van het altaarstuk gesloten. Dan ziet men, in prachtige, schetsmatig maar vast geschilderde grisailles, de Gevangenneming van Christus bij maneschijn, en de Kruisdraging, de tragische gebeurtenissen dus, die aan het groote Zoenoffer voorafgaan - zooals op het groote Antoniusaltaarstuk van Grünewald in Colmar de gesloten vleugels het Zoenoffer zelf vertoonen, en eerst het geheel geopende werk Antonius en zijn Verzoeking te zien geeft.

Geopend, moeten wij Bosch' altaarstuk lezen van links naar rechts, juist zooals de ‘Hooiwagen’ en de ‘Tuin der Lusten’, waar ook het groote middenpaneel het moment, de omstandig-

heden weergeeft, die van linkervleugel naar rechtervleugel leiden, van Paradijs naar Hel.

Op den linkervleugel blijkt Antonius uitgeput ineen te zakken, temidden der verschrikkingen; hij wordt voortgesleept naar.... de plaats, waar wij hem op het middenpaneel geknield vinden liggen, het gelaat naar den toeschouwer gewend, met de hand een sprekend gebaar makend, teeken des kruises, vermaning, zegening? - maar daardoor, in ieder geval, de aandacht vestigend op het allerbinnenste van het vervallen bouwwerk, waar hij voor knielt en waar een crucifix is opgericht; en daarbij Christus zelf. Hier volgt Bosch vrij nauwkeurig het verhaal uit de Legenda Aurea: uitgeput door zijn strijd met de duivels wordt Antonius door zijn monniken weggevoerd, maar, op zijn verzoek teruggebracht naar de plaats der Verleiding zelf. Daar verschijnen de duivels wederom 'in verschillende gedaanten van wilde dieren' en beginnen hem opnieuw te verscheuren met hun tanden, horens en klauwen. Dan verlicht plotseling een wonderbaarlijk licht de spelonk en jaagt alle duivels op de vlucht; Antonius was genezen en begreep, dat Christus zelf hem ter hulpe was gesneld.

Bosch geeft nu wel de grondgedachte van dit verhaal weer, maar met een eigenaardige verschuiving. Wel vervult hij het geheele tafereel van zijn duivels, en hun bedrijven. Maar het licht laat hij niet schijnen. Doch hij geeft Antonius weer in het gebed - dat verhoord wordt. En nu mag zich de groote Hoer over hem buigen, en alle genietingen der wereld mogen achter hem aangedragen worden, en heel de atmosfeer en de aarde mag overwoekerd zijn van tegennatuurlijke broedselen van een overspannen gemoed, en heel deze wereld mag in vlammen opgaan - onze Heilige heeft zijn Toeverlaat gevonden. Dat verklaart ook de ongewone woede, waarmede een aantal duivels achter den Heilige opdringen. Zij zijn *niet* zooals in het oud verhaal, op de vlucht - maar zij kunnen niets tegen den vromen kluizenaar. En zoo zit hij dan op het rechterluik in zijn pij gedoken en kijkt hij even op uit zijn vrome lectuur naar den zonderlingen etensdisch, die aangedragen wordt - maar deze afleiding zal hem zeker niet boeien. En een wulpsch naakt vrouwtje mag van achter een boom, onder een tentdak haar verleidelijkheden laten vermoeden - het zal den vromen man niet deren. Het geloof in Hem, die voor de

Menschheid het groote Offer heeft gebracht, dat op de buitenzijden is aangekondigd, redt hem - maar: is ook zijn eenige redding. Redding - waarvan?

Waaruit bestaan nu eigenlijk die verleidingen? Het valt op, dat aan de zuiver sexueele verleidingen hier, als in alle andere dergelijke tafereelen van Bosch, nagenoeg geen ruimte is toegelaten. Hij kon ze moeilijk geheel weglaten, aangezien deze nu eenmaal de meest voor de hand liggende soort temptatie waren. Maar hij maakte er zich zoo luchtigjes van af, dat wij wel moeten aannemen, dat voor hem zelf de ware verzoeking, de verzoeking, die hem het zwaarste te weerstaan was, van andere geaardheid was. Men kan dan ook niet volstaan met te verwijzen naar de Legenda Aurea, waar gesproken wordt van ‘een dag, waarop hij den demon van den wellust overwonnen had.’[1)]

Boven in de lucht van het linker tafereel - wel te verstaan: in de *lucht*, niet: in den *hemel* - zien wij Antonius nog eens, nu gedragen en fel bestookt door zijn kwelgeesten. Ook hiervoor is een uitgangspunt in de Legenda Aurea te vinden. Het is een verhaal van zeer schoone symboliek. Toen namelijk de engelen Antonius eens ten hemel voerden, wilden de duivels hem niet doorlaten, hem herinnerend aan de zonden, die hij sedert zijn geboorte begaan had. Maar zij deinzen af, als zij geen enkele zonde kunnen noemen, begaan sedert hij monnik was. Maar Bosch schildert geen enkelen engel: hij verplaatst den op aarde gevoerden strijd met de duivels in het luchtruim. En zoo is dit het eigenlijke begin van deze historie, waarmede Bosch er tevens een dieperen zin aan geeft: want beteekende dit niet reeds een bezwijken voor de verzoeking, zoo, dat Antonius zich in letterlijken zin *laat meesleepen door zijn hallucinaties*, van de vaste aarde af, zoodat de Goddelijke rede zwijgt en het *tegennatuurlijke* als realiteit wordt aanvaard? Uitgeput van deze helsche escapade, wordt Antonius door zijn helpers voortgesleept - naar het reddingbrengende crucifix. Een

1) Een merkwaardig voorbeeld, dat de Verzoeking van Antonius wel degelijk in de eerste plaats als erotisch gedacht werd, vindt men in het schilderij in het Escoriaal, dat door Wolfg. Schoene in het Jhrb. d. Pr. Ks. 1936, blz. 57 vlg. werd gepubliceerd. Dit is een 16e eeuwsche kopie naar een origineel, waarschijnlijk Nederlandsch werk van pl.m. 1410, waarop men Antonius begroet ziet door Vrouwe Wereld. Op den voorgrond badende vrouwtjes, gekleed, maar Schoene wijst er op dat juist die kleeren, speciaal de onderkant daarvan, overschilderingen zijn!

dier helpers is duidelijk portretachtig geteekend, en de eenige trouwens, wiens gezicht men zeer duidelijk ziet (is dit weer in aansluiting aan de Legenda waar nadrukkelijk, behalve van de broeders, van den man, die hem aangedragen had, zooals ook later nog speciaal van dien discipel wordt gesproken?). Men meent er Bosch' eigen trekken in te mogen herkennen - zeker is het hetzelfde gezicht, als dat van den Verloren Zoon uit Boymans.[1)] Ook dit gelaat afgemat, als ontwakend uit een zware bezwijming. Deze helper, die de schilder zelf is - is dat een identificatie met den Heilige, of tenminste met diens ervaringen en nooden? En is dan ook de eigenlijke nood van Bosch - zijn strijd met het tegennatuurlijke? Is het daàarom ook, dat.... het andere geslacht in deze verzoekingen geen rol hoegenaamd speelt?

Want wat is al dat spooksel? Het steeds terugkeerende, eigenlijk nooit ontbrekende kenmerk, is de tegennatuurlijkheid, dat het is van een gesteldheid, die niet Gods schepping zijn kan - en daaraan te gelooven is Zonde. Een vergelijking met de geweldige uitbeelding van de worsteling van Antonius met de duivelen op het Isenheimer altaarstuk van Grünewald (een werk, dat slechts weinige tientallen jaren jonger zal zijn) doet het eigenaardig karakter van Bosch' spookgestalten duidelijk uitkomen. Die creaturen van Grünewald zou men baarlijke duivels kunnen noemen, uitgerust met alles wat verschrikkelijk is, geweldige felle kakementen, haak- en scheurtanden en klauwen, met zweeren en puisten overwoekerde lichamen, schubbige pantserhuiden, hagedis-, vogel- en aapachtige wezens met kleurige en vurige oogen, vleermuiswezens en een monster, dat welhaast naar een Indisch afgodsbeeld gevolgd schijnt - op zeer demonisch suggestieve wijze nog eens alles bijeengevoegd, wat de latere Middeleeuwen aan hellespooksel hadden uitgedacht, maar - alles zuiver dierlijk gedachte, nooit anti-logisch samengestelde wezens. En dat is juist de absolute tegenstelling met Bosch, wiens spooksels welhaast nooit iets van al die verschrikkelijkheden hebben,

1) Na het ter perse gaan van dit artikel ontmoette ik dit gelaat bij een, voor een zelfportret wel zéér onverwachte figuur: als gezicht van het kleine monster, rechts op den voorgrond van den Johannes op Pathmos te Berlijn! Indien dit werkelijk Bosch' eigen trekken zijn, duidt deze identificatie toch wel op een beangstigende zelfbeschuldiging - vooral in verband met de bijzondere uitbeelding van dit figuurtje!

maar daarentegen principieel anti-natuurlijk van samenstelling zijn. Was nu de groote angst van Bosch, dat hij, als hem meest bedreigende Zonde, verleid zou worden, te gelooven in de realiteit van deze tegennatuurlijkheden? En is het daàrom, dat deze spookverschijningen, deze droomgestalten, juist door Bosch zoo buitengewoon exact of concreet, met een, naar het mij voorkomt, toenemend fanatisme, reëel worden gebeeld? Dit zijn creaturen des geestes, waarmede Bosch geworsteld heeft; en in die worsteling behaalde hij de overwinning, eenerzijds door deze creaturen hun juiste plaats aan te wijzen, andererzijds, door ze zoo levend, zoo aannemelijk, zoo door en door doorleefd uit te beelden, dat het ver-we-zen-lijkingen werden, objectiveeringen - waardoor zich het subjectief gemoed ontlastte.

De juiste plaats: nergens anders komen deze creaturen bij Bosch voor, dan in Paradijs en Hel, als verzoekingen, in parabels. Bosch was koel genoeg van hoofd om ze niet te mengen in zuiver aardsche historiën - en is in dat opzicht wél anders dan andere door fantomen bezetenen, als Bresdin of Ensor.

Men overwege daarbij, dat Bosch geleefd heeft in het tijdperk der ontdekkingen en dus veel wonderlijks beschouwd zal moeten worden als een reconstructie, naar beste weten, van de wonderlijke dingen, waarvan hij uit reisverhalen, uit nieuwe werelden hoorde. Plotseling was het begrip van de varieteit van Gods creaturen enorm verwijd. Aan den anderen kant vertoonde het menschdom dier dagen aan levenden lijve heel wat wanstaltigheden, misvormingen en verminkingen, waar wij, in onzen tijd van gestichten, hygiëne en niet-lijfstraffelijke justitie, geen aanschouwing meer van hebben. Veel, wat ziekelijke fantasiebeelden moge schijnen, zal òf als reëel bestaanbaar bedoeld zijn - òf met eigen oogen aanschouwd.

Doch de dag- en nachtdroomen, die zijn geest uitbroedt, dit imaginaire spooksel, blijft besloten binnen scherp afgebakende terreinen, die buiten de realiteits-uitbeelding liggen.

Kan men van deze fantomen een doorgaande, intransieke wezensgesteldheid constateeren? Velen hunner hebben de speciale, ongure eigenschappen te prikken en te priemen, te sluipen, te gluipen, te gluren; zij beloeren in het geniep, maar zijn de schijnheiligheid zelve in hun zotte kluchtigheid; zij zijn onbegrijpelijk ongrijpbaar in hun glibberige dunheid, of verschansen zich

in hun harde en stekelige pantsers. Zij hebben geen begin en geen eind - geen voortzetting in het eigen bestaansrijk, waar zij in thuis hooren....

Dat is de eene wereld der verschrikkingen, der verzoekingen tevens, die Bosch voor ons oproept; er is nog een andere, waarin zijn geest zich schijnt te vermijden - en waar hij zijn fantasie den vrijen teugel kan laten, zonder direct gevaar, te zondigen tegen het geloof in Gods redelijk bestel; maar dat vooral in een iets latere periode van zijn ontwikkeling.

Dat is de Hel.

Die genoot destijds groote populariteit. Het mysteriespel bood gretig aanvaarde gelegenheden tot het vertoonen van alles wat daarmede samen hing. Maar er was nog wat anders. De Kerk wierp dammen op tegen den vloedstroom der ketterij. Inquisiteurs werden op de verdoolden losgelaten. Maar hoe kon men de wankelmoedigen van afdwaling weerhouden? Door in prediking en geschrift te wijzen op de straffen in het Hiernamaals, op de verschrikkingen voor de twijfelaars en de afvalligen van het geloof. In 1484 verscheen, zooals gezegd, in 's-Hertogenbosch Tondalus' Vizioen als een product van deze bemoeiïngen[1].

Het past dus geheel in den tijd, als wij juist bij Bosch een drukke occupatie met het rijk van den God der Duisternis aantreffen.

Dàar nu, in deze landouwen der zuivere fantasie, vinden wij zeer duidelijk de welhaast grafologische schriftteekens zijner symbolische vormenspraak. Wat wonderlijke gevaarten prijken als altaren op den achtergrond van het Paradijs en den tuin der

1) Ook is het kenmerkend dat tusschen 1470 en 1500 welhaast 100 verschillende Latijnsche uitgaven van de Legenda Aurea vermeld worden, nog afgezien van de vertalingen in het Fransch, Engelsch, Hollandsch, Poolsch, Duitsch, Spaansch, Tsjechisch enz. (Theodor de Wyzewa, La Légende Dorée, Paris 1913. XVIII).
Hieruit blijkt dat dit een der eerste geschriften was, die de boekdrukkunst kreeg te verspreiden - ter bevrediging van een algemeene weetgierigheid, een algemeen verlangen, te gaan tot de bronnen van de historische kennis dier dagen. Is ook dit, zoodoende, niet op te vatten als een uiting van den overal om zich heen grijpenden Twijfel, die de mensch niet meer eenvoudig deed aanvaarden, wat het kanselwoord, en wat de illustratieve schilderingen, de gebeeldhouwde en gebrandschilderde verhalen vertelden? De boekdrukkunst werd in dien tijd uitgevonden, omdat die tijd snakte naar persoonlijk kennisnemen van de bronnen van Geloof en Weten - als tegenweer tot den Twijfel. Maar de twijfelaar moest weerhouden worden door de hellebeelden.

Lusten! Reeds de algemeene vormen bevreemden, maar één element dringt zich sterk aan ons op: die, diagonaal naar boven prikkende, knots, cactusblad, punt, priemend door een scheede, door een blad, altijd weer priemend.... in het leege luchtruim, overal vinden wij dien vorm terug, heel vaak als een breed puntig mes, o.a. reusachtig, tusschen twee ooren, in dat helsche orkest van allerhand monstrueuse muziekinstrumenten.

In den zoogenaamden Tuin der Lusten en in die Hel wemelt het van naaktfiguurtjes. Deze poppetjes, mannetjes en vrouwtjes schijnen zonder eenige sensualiteit, zonder eenige zwoelheid, zonder eenige poging te bekoren, maar ook zonder eenig zweem van eigen erotisch enthousiasme geschilderd. Hieruit gevolgtrekkingen te maken lijkt gewaagd, omdat geen enkel schilder uit Noordelijk Europa in Bosch' tijd dit anders deed. Hij staat op hetzelfde standpunt als Bouts en Rogier van der Weyden, als van Eyck. Inderdaad? Is in de werken dier ouderen toch niet iets méer sensualisme, meer erotische spanning te vinden? Bij Bosch' ouderen tijdgenoot, den grooten Hugo van der Goes, vindt men zeker reeds een sterk, gezond sensualisme. En - Bosch leeft in een tijd van kentering; het zijn zijn jongere tijdgenooten, een Lucas van Leyden, een Dürer, een Grien, bij wie, in hun werken, wel degelijk een stroom gezonde, natuurlijke erotiek doorbreekt; zoowel in wàt zij voorstellen, als in de manier van schilderen en teekenen is een zeker pathos, een zekere vervoering bij de uitoefening van het handwerk.

Bij Bosch niets daarvan - maar wel iets anders, dat toch weer wèl in tegenspraak staat tot het werk, zoowel dat der ouderen, als dat der jongeren. Is deze koelheid zelf niet welhaast pervers? Is deze koelheid niet in overeenstemming met het uiterst ijle, prille, schier geslachtlooze dier naakten, van een ook schier perverse precieusheid?

Deze koelheid bij Bosch in deze materie schijnt een verraderlijke factor. Deze naaktjes zijn ledepoppen, die allerlei handelingen verrichten, daarbij niet heel veel doodgewone, natuurlijke! Ook hier hetzelfde verschijnsel - de geest van den schilder is voortdurend vervuld van het tegennatuurlijke - maar hij bant het daarheen, waarheen het verdoemd is. Hij beheerscht het en hij weet waar hij steun moet zoeken, deze broeder van Onze Lieve Vrouwe.... vindt hij er dien ook?....

Wij hebben intusschen onze poging tot een chronologische rangschikking uit het oog verloren. Daartoe keeren wij thans terug, om, uit het daaruit misschien te winnen levensbeeld, het antwoord op de laatste vraag te zoeken. Het groote Antonius-drieluik uit Lissabon zal tot de vroegere werken uit de periode van het volledige meesterschap te rekenen zijn. In kleur, maar ook in de wat dunne, nog wat vlakke en vlokkige vormbehandeling, het nog meer vervloeiende dan scherp-kantige en tevens bol- en volplastische, staat het niet heel ver af van de Kruisdraging in Weenen; behoort het ook bij het zonderlinge Narrenschip, De Blauschuyte, een werk, dat, oorspronkelijk, dezelfde compositie als de teekening van hetzelfde motief gehad zal hebben en dan geheel past in de groep der werken met kleinfigurige massagroepeeringen. Daarbij hoort ook het Martelaarschap der heilige Julia in Venetië, dat deze eigenaardigheden in wat grooter formaat overbrengt, en de - naar de reproductie te oordeelen - wat grovere groote Kruisdraging in het Escoriaal (misschien wat ouder). Zeker wat ouder - en als zoodanig juist typisch in zijn weeker, nog fantoomachtiger vormgeving, is de Johannes op Pathmos in Berlijn, dat nog lang niet de glans en rijkdom der kleuren van het Lissabonsche altaarstuk heeft.

Dit laatste is te beschouwen als de samenvatting, de meesterlijke, hoogste uiting van die vroege periode. Men lette op de gevoelige en rijk geschakeerde behandeling van het luchtruim, op de meesterlijke wijze ook, waarin daar allerlei zeldzame verschijningen geschilderd zijn, die zeer ijl blijven tegen de lucht en toch door en door verantwoord. Dit atmosferische - men zie de vuren tegen den donkeren hemel, het kleine stukje zonnig landschap naast de brandende ruïnes, - is van een vrijheid en meesterlijkheid die, ver vooruitloopend op wat eerst de 17e eeuw zal brengen, de genialiteit van den schilder overtuigend aantoonen. Men lette ook op het wijde zee-verschiet op den linkervleugel! En dan de schildering van alle details, het demonisch-suggestieve, dat al die zonderlingheden, in hun absoluut reëele stofuitdrukking, in het doordringende van de uitbeelding van elk onderdeel, zoo waàr maakt, doch tegelijkertijd met een volkomen beheerschte schilderkunstige onderschikking van elk onderdeel in het geheel der compositie. Doch, wanneer wij van dit werk kijken naar het paneel met den heiligen Hieronymus, naakt, in gebed voorover

ter aarde liggend (Museum in Gent), dan voelen wij in dat laatste werk toch nog een groei in schilderkunstige uitdrukkingsmogelijkheden. Dit is moderner. Hier, in deze fluweelig-rijken warmen toon is alles in de atmosfeer gebet, treedt de kleur terug tegenover den rijker luister van het licht. En tegelijkertijd is, in het lichaam van den Heilige, het hoogste schilderkunstige kunnen van Bosch gegeven.

Daarna komen dan, als late werken, de groote altaarstukken, de Tuin der Lusten en de Hooiwagen - die ik slechts naar afbeeldingen kan beoordeelen. Indien nu deze ontwikkelingslijn juist is, dan zien wij, ook ten opzichte van de aard der verschrikkingen - die hier, merkwaardigerwijze, tevens verleidingen zijn - twee elkaar opvolgende phasen; in de eerste, die in het groote Antonius-drieluik in Lissabon zijn geweldigste uiting heeft gevonden, als zeer nadrukkelijk hoofdkenmerk der fantastische creaturen, hun anti-logische, tegennatuurlijken aard. Dat is in een tafereel als de Hieronymus in Gent geheel verdwenen: wat daar vreemd is - de zonderling cactusachtige plantengroei links - kan gemeend zijn als een uitbeelding van wat van verre reizen verhaald werd. (De hieraan verwante, maar in sommige opzichten irrationeeler flora en fauna op de Johannes uit de verzameling Lazaro, is een navolging: ik kan in dit werk geen schepping van Hieronymus Bosch zien, veeleer dat van een Noord-Nederlandschen, misschien Haarlemschen imitator). Maar in den Tuin der Lusten en de Hooiwagen is alle Helsche creatuur op zichzelf veel redelijker geschapen - maar daarom niet minder beangstigend. Doch het karakter der verleidingen, of der zonden, is daardoor gewijzigd. Dat is niet meer: het tegen-natuurlijke, als verschijning, voor waàr te nemen. In hun, misschien nog gaver, nog doordringender en concreter uitbeelding, verliezen ze iets van de vreemde suggestiviteit - worden zij meer tot spitsvondige, misschien ook vaak sarcastische bedenkselen met emblematische bedoelingen; zij zijn verbijsterend wegens de vindingrijkheid, die in hooge mate geestig is, doch zoomin eigenlijk grappig als angstwekkend. Maar wel angstwekkend is nu de sfeer zelf, is nu de mensch in zijn bedreigd en gekweld zijn en in zijn vreemde bedrijven! Hierin ontmoeten wij een nieuwe tegennatuurlijkheid, van oneindig reëeler karakter. Tal van elementen wijzen op een sterk erotische bedoeling, op een demoniseeren van

tegen-natuurlijke lusten. Het is niet meer de verleiding van den enkelen heilige (die steun vindt in het gebed), dat zijn geest afgewend zou worden van de redelijkheid van Gods schepping, doch het is de menschheid, een gruwelijk-verdoemde menschheid, boetend voor de zonden der tegennatuurlijke lusten. En tenslotte, de Hooiwagen: de mensch, na den Zondenval, verdreven uit het Paradijs, op aarde, rondom het hooge symbool der IJdelheid aller dingen, de Hooiwagen, bijna zonder uitzondering dàt bedrijvend, wat men van dat bepaalde individu, onder die bepaalde omstandigheden, niet zou verwachten, zòo men het al, van de naar Godes beeld geschapenen verwachten mag!

De angsten van Bosch hebben zich geobjectiveerd - en daarin ligt inderdaad het kenmerk van een geestelijke bevrijding van den Mensch. Aanvankelijk vreesde hij het tegen-natuurlijke, in zijn verbeeldingswereld, met Gods redelijke schepping te verwarren; toen erkende hij de tegennatuurlijkheid - als Zonde - in anderer (en ook wel eigen, zij het misschien sluimerende) driften - maar tenslotte hekelde hij, als een der groote hekelaars van menschelijke zwakheid, de geheele samenleving in al hare zonden, redeloosheid, en radeloosheid. Maar hij zelf treedt dan terug achter de objectieve uitbeelding, zooals dan ook, uit de schilderwijze, uit de technisch-grafologische kenmerken, het min of meer pathologische verdwijnt. Dat zien wij ten slotte in het aangrijpende werk in het bezit van het Museum Boymans, De Verloren Zoon.

Opgewekt was het levensbeeld van dezen schilder niet! De groote parabel De Hooiwagen, een paraphrase van een woord, van Jesaja 40 vs. 6-8 ‘Alle vleesch is hoy’, enz., geeft een wel zeer sombere wereldbeschouwing; de weg van het Paradijs, door den Zondenval, het aardsche leven, naar de Hel - een voorstelling, die dan 50 jaar later door Brueghels geweldige Triomf van den Dood wordt omgezet in de gevoels- en denkwereld van den nieuweren tijd. Maar is dit ook werkelijk Bosch' levensvisie? Was de vlucht in het Geloof voor hem niet even reëel? Voor hem, die, als een der eersten, de wereld zoo wonderschoon, in zoo uitzonderlijk liefelijke landouwen wist uit te beelden?

Of, is inderdaad ‘De Verloren Zoon’ in het Museum Boymans, niet slechts het laatste woord in den vorm van een parabel,

doch ook een werkelijke zelfbelijdenis van dezen grooten kunstenaar, die staat aan het begin van het *Tijdvak van den Twijfel*, en van den mensch, uit wiens werk wij meenden af te kunnen lezen een felle innerlijke strijd tegen neigingen, die hij als tegennatuurlijk, en dus als zondig zal hebben beschouwd?

Maar ook de Verloren Zoon keert, in het oud verhaal, terug in het huis des Vaders!

G. KNUTTEL WZN.

Een buitenlandsch overzicht van Thorbecke uit 1833

Kort na den Belgischen opstand werd in den Haag een officieus blad opgericht, het Journal de la Haye, dat de Nederlandsche politiek ten opzichte van België moest verdedigen en in het Fransch verscheen. Thorbecke werkte hier aan mede gedurende de jaren 1833 tot 1844 door van tijd tot tijd artiklen te leveren[1]. Hij geeft eenige boekbesprekingen, voert hier zijn bekende polemiek met Groen over de vervolging der Afgescheidenen, schrijft in de eerste jaren veel over vraagstukken van buitenlandsche politiek, die met de Nederlandsch-Belgische geschillen in betrekking staan. Hierbij is een stuk, dat daarmee niet te maken heeft en dat getiteld is Coup d'oeil sur la situation politique de l'Allemagne (15 en 21 October 1833). Het leek ons om verschillende redenen belangwekkend. De vertaling gaf eenige moeilijkheden, daar het tweede-handsch Fransch niet overal duidelijk is.

Thorbecke kende Duitschland, waar hij als jong geleerde vier jaren vertoefd had, zeer goed.[2] Hij noemt het 'het hart van Europa'. Hij vat zijn taak zeer ernstig op en geeft vooral de zoo noodige historische voorlichting. In het eerste gedeelte behandelt hij het verlangen naar meer eenheid en hetgeen de acte van den Duitschen Bond bevatte om deze voor te bereiden. In het tweede behandelt hij de oorzaken, waaraan het toe te schrijven was, dat sinds 1815 niets voor die eenheid was gedaan. Hiervoor verdeelt hij Duitschland in drieën: Oostenrijk, Pruisen en de kleine

1) Hem is ook het redacteurschap aangeboden, waarvoor hij bedankte. Zie Colenbrander *Gedenkstukken* X^5 82 (brief aan van Doorn, 15 Juni 1832) en *Brieven van Thorbecke* (uitg. door Groen) p. 71. (brief aan Groen van denzelfden datum, ook te vinden in Groen's Briefwisseling uitg. door Gerretson p. 573).

2) Men zie ook zijn brief aan Groen van 18 Augustus 1832.

staten. Over het eerste en derde deel is hij vrij kort; het meeste licht valt op Pruisen.

Hij behandelt de vraag, waarom dit koninkrijk geen liberale instellingen (men ziet echter, dat hij het woord liberaal vermijdt!) in het leven heeft geroepen en de bestaande niet heeft ontwikkeld: eerst moesten de deelen van het rijk hechter aaneengesmeed worden en dat kon alleen door een sterk gezag. Men zal echter vragen: wat hebben liberale instellingen te maken met het streven naar de Duitsche eenheid, waarover het geheele artikel toch gaat? De zaak is, dat het ideaal der Duitsche eenheid ten nauwste verbonden was met het liberalisme en dat de liberalen van meening waren, dat als in alle Duitsche landen maar gelijksoortige instellingen bestonden, die den volkswil tot uiting brachten, de eenheid spoedig gevestigd zou zijn, daar het volk eenheid wilde en het particularisme vooral bij de regeeringen te vinden was. Het Frankforter parlement zou in 1848 de consequentie van dezen liberalen gedachtegang zijn[1)].

Thorbecke billijkt het, dat de Pruisische koning geen grondwet gaf. Het is bekend, dat hij zich in deze jaren, toen ook ten onzent vele liberalen vergaande grondwetsherziening verlangden, bij dezen eisch volstrekt niet aansloot; hij spot zelfs, als Hogendorp in zijn grijsheid met een nieuw ontwerp aankomt, met den edelen graaf, die, hoe gauw de revolutionaire gebeurtenissen ook zijn mogen, voor alle gevallen de grondwetten in voorraad heeft.

Van bijzonder belang is, wat Thorbecke over den Pruisischen minister Stein zegt. We konden vermoeden, dat Thorbecke, die een uitnemend geschiedkundige was, van dezen grooten staatsman studie zou hebben gemaakt. Hij moet zich aan dezen tegenstander der Fransche revolutie verwant hebben gevoeld en hij beschrijft Steins hervormingsarbeid in termen, die doen denken aan diegene, waarmee hij in 1848 ook de zijne rechtvaardigt. Men leze den brief aan den Koning, waarin de commissie-Thorbecke in 1848 haar ontwerp-grondwet aanbiedt, b.v.: ‘De burgerij had tot hiertoe het gevoel, dat zij mederegeerde, niet.

1) De eisch dat de Pruisische Koning constitutioneele wegen zou betreden werd o.a. gesteld door de ‘Hannoversche Zeitung’, waarin Dahlmann (een der ‘Göttinger Sieben’ van 1837) zijn ‘Rede eines Fürchtenden’ e.a. artikelen publiceerde. Zie Varrentrapp in Historische Zeitschrift Bd. 99 (1907) p. 76.

Zonder dit besef evenwel rust de Staat niet op nationale kracht.' Ook hier wordt de deelneming van het volk aan de regeering niet afgeleid uit volksrechten; zij moet dienen tot verhooging der nationale kracht.

Het is interessant Thorbeckes stuk te vergelijken met het opstel, dat Ranke onder den titel 'Ueber die Trennung und die Einheit von Deutschland' in 1832 in zijn Historisch-politische Zeitschrift openbaar maakte, en dat in band 49-50 zijner Verzamelde werken is herdrukt (p. 134-172). Reeds vroeger brachten wij verband tusschen Ranke en Thorbecke. Rankes stuk is veel omvangrijker; het behandelt echter hetzelfde vraagstuk. Terwijl Thorbecke uitweidt over Oostenrijks bijzondere positie en over de kleine Duitsche staten niet veel zegt, zwijgt Ranke over Oostenrijk en behandelt hij de kleine staten uitvoerig, om aan te toonen hoe uiteenloopend en verscheiden hier de toestanden zijn en hoe verkeerd het is hier uniforme instellingen te eischen. Wat beide over Pruisen schrijven komt zeer overeen; Ranke prijst van de hervormingen van Stein-Hardenberg slechts het bedachtzame tempo en gaat dan verder:

> So stand man, als man durch eine Anstrengung aller öffentlichen und privaten Kräfte das Verlorene wieder eroberte und den zur Wiederherstellung der Monarchie in ihre al te Grösze und europäische Bedeutung bedungenen Zuwachs neuer Provinzen erwarb.
> Selten hatte ein Staat eine schwierigere Aufgabe.
> In einigen dieser neuen Provinzen hatte die Revolution den grösz ten Teil ihrer Verwandlungen durchgemacht und das oberste zu unterst gekehrt, wie am Rhein. Es waren andere, an die sie nicht gleich von Anfang gekommen, in denen sie nur einen Theil ihrer Absichten durchgeführt, alle in einen sehr starken Widerstand gegen eben dieselben zurückgelassen hatte, wie in Westphalen. Es wurden alte Landschaften wieder erobert, in denen seitdem die Neuerungen eines revolutionären Königreichs mit den früheren Instituten der Monarchie in Kampf gesetzt worden waren. Noch andere Verscheidenheiten lieszen sich bemerken.
> ....Sollte man allgemeine Normen annehmen und etwa die Rheinlande der Mark gleich zu machen suchen, oder diese jenen? Oder sollte man sonst eine wesenlose Idee von Monarchie aufgreifen und ins Werk zu setzen suchen?
> Solche Versuche von rein doctrinärer Art würden alle Möglichkeiten der Opposition noch vor der eigentlichen Vollziehung der Vereinigung in Bewegung gebracht haben.'

Wat Ranke bovenal vreest is 'Gleichmachung des Verscheidenartigen'. Om de noodlottige gevolgen van geforceerde uniformeering door een rijksstendenvergadering te toonen wijst hij op

het voorbeeld van het Koninkrijk der Nederlanden, dat 1830 daaraan te gronde ging.

Gevoel voor het veelsoortige en rijkgeschakeerde der werkelijkheid kennen wij ook bij Thorbecke. Vandaaruit komt ook hij tot het afwijzen van overhaaste uniformeering. Het is niet te bewijzen, dat Thorbecke Rankes artikel gelezen heeft; eenige waarschijnlijkheid daarvoor is er wel. Maar dan moeten we toch opmerken, dat Thorbecke een eigen greep in de stof heeft gedaan en dat zijn stuk op eigen nadenken berust. Het is ook niet naar zijn aard iets te copieeren. En mocht het zoo zijn, dat Thorbecke Rankes stuk niet gekend heeft, dan is de overeenstemming in denkbeelden haast nog treffender. Het gewone was, dat men het vraagstuk van het nut van constitutioneele instellingen benaderde van de theoretische zijde: men keurde ze af of prees ze aan vanuit een of ander beginsel. Het kenmerkende van Thorbecke en Ranke is, dat zij niet doctrinair oordeelen maar vanuit de werkelijkheid; zij stellen vast, dat de gevraagde instellingen niet passen op de bestaande toestanden en dus oppositie en inwendige twisten zouden uitlokken. Ranke brengt zijn tegenzin tegen het doctrinaire ook opzettelijk tot uiting.

J.B. MANGER JR.

Overzicht van den staatkundigen toestand van Duitschland

I

15 October 1833

De algemeene inwendige gesteldheid van Duitschland wordt heden ten dage meer dan ooit beheerscht door twee tegengestelde krachten.

Aan den eenen kant vindt men het zeer sterke en geprononceerde gevoel voor nationale eenheid bij de individuen, aan den anderen kant vindt men de krachten, die aanhoudend alle pogingen om die eenheid te verwezenlijken vruchteloos maken. Wat beteekent voor ons, zoo roepen de voorstanders der eenheid, de natuurlijke roeping van het land om het hart van Europa te wezen, wat beteekent de hooge trap der beschaving waartoe het volk is geklommen, als het noodlot dit volk de middelen onthoudt het machtige gemeenschappelijke leven, waardoor het innerlijk bezield wordt, politiek tot uiting te brengen?

Niet alleen de dwepers van 1813 en 1814, niet alleen de partij die het voorbeeld der Julirevolutie volgde, ook de meest edelen, gematigden en wijzen van het groote vaderland slaken deze klacht: Duitschland is

geen politieke eenheid. Allen zoeken zij de moreele, in de diepte levende eenheid ook in politieke vormen te verwezenlijken. Dat die vormen vroeger hebben ontbroken en tot nu toe niet gevonden zijn, beschouwen allen als de oorzaak zoowel van de kwalen van het verleden als van de kwellingen van het heden; hier zien zij ook de voornaamste hindernis voor de toekomst. Volgens hen heeft de catastrophe van Juli de wond niet zoozeer geslagen als wel blootgelegd.

Het herstel van het Duitsche Rijk was een nationale wensch in 1814. Daar deze wensch niet vervuld kon worden, zag de Duitsche Bond het licht, in welks constitutie men twee verschillende beginselen naast elkaar ontwaart: sommige bepalingen wijzen enkel op een nauwe aaneensluiting van souvereine staten, andere schijnen gemaakt met de bedoeling een bondsstaat te stichten.

Vele regeeringen traden tot den Bond toe met onverschilligheid of stilzwijgend voorbehoud. Maar de natie hecht zich met warme belangstelling, ja met geestdrift, aan die bepalingen, die de hoop deden ontwaken, dat een opperst bewind zou worden ingesteld. Deze bepalingen legden voor het publiek en privaat recht van alle Duitsche landen gemeenschappelijke grondslagen....[1)].

Men hoopte, dat deze bepalingen, uitgevoerd door organieke wetten en instellingen, gehandhaafd door een permanenten Bondsdag, een Duitsche gemeenschap zouden in het leven roepen, machtiger dan de verscheidenheid.

Geenszins wenschte men, dat deze bepalingen Duitschland zouden uniformeeren en centraliseeren in den Franschen zin. Zij moesten de tegenstellingen opheffen, niet de verscheidenheid; zij moesten de autonomie der leden niet vernietigen, maar in harmonie brengen.

Deze verwachting is verijdeld; wat meer zegt, in plaats van voort te schrijden naar vervulling dezer wenschen, is men er thans verder dan eerst van verwijderd. Bezien wij de oorzaken en gevolgen dezer mislukking

II

21 October 1833

Uit politiek oogpunt moet men in Duitschland drie hoofddeelen onderscheiden: Oostenrijk, Pruisen en de kleine staten. Van de geheele bevolking, die 36 millioen zielen telt, omvat Oostenrijk er 11 en Pruisen 10. Blijven dus 15 millioen voor de kleine staten tezamen.

De Oostenrijksche Monarchie is voor twee derden samengesteld uit provincies buiten Duitschland. Haar heerschappij in Italië, haar Hongaarsch koninkrijk, haar betrekkingen tot Rusland en de Porte ten opzichte van de Zwarte Zee plaatsen haar buiten de spheer der eigenlijke Duitsche belangen.

Haar verbinding met Duitschland is geheel en al onderworpen aan de

1) Hier volgt een aantal artikelen van de Bondsacte, die gemeenschappelijke, voor alle leden geldende bepalingen bevatten; b.v. die over den militairen dienst, over stendenvergaderingen, over handel en scheepvaart, over het beleid naar buiten en verdediging, over den Bondsdag, enz., enz. Het voorschrift van de Bondsacte, dat alle leden stendenvergaderingen moesten instellen, was wel door vele kleine staten, niet door Oostenrijk en Pruisen opgevolgd.

functie, die zij in Europa vervult. Daarom heeft de Oostenrijksche regeering niet alleen de keizerskroon geweigerd (die haar in haar Europeesche politiek zou hebben gehinderd), maar heeft zij zich zelfs in den Bondsdag tot een negatief gedrag beperkt.

Sinds de Hervorming hebben de Duitsche provincies der Oostenrijksche monarchie de beweging der overige Duitsche landen niet gevolgd. Er is tusschen beide weinig contact; er zijn weinig gemeenschappelijke behoeften. Om een Duitscher te worden, heeft baron Gagern zeer juist tot prins Metternich gezegd, moet een Oostenrijksch minister zich eerst losmaken van zijn land.

De Pruisische monarchie, waarin de vreemde elementen slechts een geringe plaats bekleeden, is het voornaamste orgaan van het Duitsche lichaam. De vraag is dus slechts of Pruisen Duitschland zal herstellen of dat Duitschland tot vergrooting van Pruisen zal dienen.

Frederik II was op weg het eerste te doen; maar gedurende de twintig jaren, die op zijn regeering zijn gevolgd, heeft Pruisen Duitschland en zijn hooge roeping als Duitsche staat, opgeofferd aan de valsche berekeningen eener Europeesche ambitie. Toen kwam het jaar 1806 om Pruisen door ontzettende rampen tot zelfkennis te brengen.

Deze les is doeltreffend geweest: zij heeft Pruisen gered. Thans begreep de regeering haar tijd. Zij begreep, dat zij bij al haar verliezen voordeel zou hebben, indien zij in hetgeen haar overig bleef, een zaad voor de toekomst deed kiemen.

Scharnhorst werd aan het hoofd van het departement van oorlog geplaatst, terwijl baron Stein eerste minister was. Het nieuwe gouvernement richtte al haar trachten op de ware bronnen van blijvenden vooruitgang in de toekomst. Het nam de meest wijze maatregelen om de nationale kracht, niet alleen tot den oorlog, maar ten aanzien van iedere burgerdeugd, te ontwikkelen, door verlevendiging van het eergevoel en vermenigvuldiging van de middelen tot ontwikkeling van de geesten en tot werkzame deelneming aan de zaken van staat. In de provincies, die overgebleven waren, voerde het hervormingen in met zachte maar vaste hand. Het gaf hun instellingen in staat den publieken geest gaandeweg op te wekken en te doen rijpen.

Wat Pruisen in deze jaren vorderde, vorderde het voor Duitschland. De jaren 1813 en 1814 toonden het, toen de Pruisische geestdrift heel Duitschland ontvlamde en toen het nationaal gevoel der Pruisen, meer nog dan hun moed, de bevrijding teweegbracht.

De buitengewone inspanning echter, waardoor Pruisen iets zoo groots kon verrichten, ware niet mogelijk geweest zonder dat regelmatige, strenge, ja dictatoriale bewind, dat de monarchie sinds haar stichting had gekenmerkt.

Nu ziet zich (in 1815) deze monarchie vergroot met deels oude, deels nieuwe en ververwijderde provinciën, welke gedurende korter of langer tijd in andere verhoudingen waren geplaatst geweest.

In eenige dezer landen, zooals het Rijnland, dat Pruisen nooit tevoren bezeten had, had de Fransche revolutie alle sporen van het ancien régime weggevaagd.

In andere, zooals de nieuwverworven deelen van Westphalen en Berg, vond men naast Fransche instellingen nog groote gehechtheid aan oude herkomsten.

In de heroverde gewesten, die deel hadden uitgemaakt van het

koninkrijk van Jerôme Napoleon waren Fransche vormen samengesmolten met de oude Pruisische.

Met dat alles verwierf men de helft van Saksen, waarvan de bewoners niet dan met leede oogen zich zagen losgescheurd van hun volk en hun dynastie.

Al deze streken, die niet met de kern der monarchie gelijkgesteld konden worden, moesten er toch mee worden vereenigd om tezamen een machtigen, tegen het buitenland wel verdedigden staat te vormen.

De hiervoor benoodigde band kon, zoo het scheen, slechts gelegd worden door een sterke regeering, welker werking zich overal zou doen gevoelen en die iedere maatschappelijke beweging in haar macht zou hebben. In haar opkomst gedurende de vorige eeuw had de monarchie als eerste beginsel toegepast eenheid en sterk gezag. Thans scheen men deze meer dan ooit te behoeven. Men had een nauwelijks herboren staat te besturen voor het grootste deel gevormd uit nieuwe gewesten. Moest men nu de bijzondere behoeften der monarchie achterstellen bij de eischen van een algemeen staatsrecht, dat voor heel Duitschland moest gelden?

Om te werken aan de totstandkoming van een algemeen Duitsch staatsrecht moest men een voorbeeld geven door instellingen in het leven te roepen, die aan alle landen van den Bond gemeen konden zijn. Maar daardoor zou men aan inwendige twisten hun loop laten, die de levensvatbaarheid van den nieuwen staat in twijfel zouden stellen. Mocht men, vóór dat het geheele lichaam der monarchie was opgericht, de leden ieder voor zich laten spreken? Moest men alvorens de deelen van Pruisen tot een eenheid te maken, het land oplossen in Duitschland?

De tijd scheen niet geschikt om zich in proefnemingen te begeven. De regeering mocht trouwens niet gehinderd worden in de consolidatie, in hetgeen de herwonnen rang van haar eischte. Men haastte zich dus niet te beproeven of het volk rijp was voor een nieuw stelsel van staatkundige rechten. Men achtte het zelfs raadzaam de verdere toepassing uit te stellen van de beginselen der in 1806 aangevangen organisatie.

Bovendien eischte de verhouding tot Oostenrijk van Pruisen bijzondere omzichtigheid. De goede verstandhouding tusschen deze beide mogendheden vormde de eerste voorwaarde voor Duitschlands inwendigen vrede. Alles moest gedaan worden om te voorkomen, dat de oude naijver herleefde. Wat echter kon tot dit laatste meer bijdragen, dan dat Pruisen zich aangordde om den toestand van Duitschland in positieven zin te regelen? Zoodanige werkzaamheid moest aan het licht brengen hoezeer Oostenrijk van Duitschland vervreemd was en hoeveel sympathie en verwantschap dit laatste aan Pruisen, meer dan aan Oostenrijk verbonden. Het volgen van een dergelijke politiek moest Oostenrijk zien als een streven naar de hegemonie over Duitschland en het had deze zeker niet geweigerd om haar aan Pruisen over te laten.

Deze overwegingen verhinderden Pruisen aan den opbouw van Duitschland te werken. Zij vervreemdden tegelijkertijd Pruisen, althans voor het oogenblik, van het derde gedeelte van Duitschland, n.l. de kleine staten.

Deze waren in het gelukkige geval geen reden te hebben, althans niet in een speciale positie, om niet hun krachten te vereenigigen voor de vestiging van de Duitsche eenheid. Inderdaad, het was te verwachten, dat zij, die noch afgeleid, noch gehinderd waren, zooals Oostenrijk en

Pruisen, het initiatief zouden nemen en de kern zouden vormen van het nieuwe Duitschland. Want welk motief konden Beieren en Saksen aanvoeren om te blijven wat zij waren, liever dan te worden tot Duitsche staten? Het algemeen-Duitsche belang viel samen met het voornaamste particuliere belang der kleine staten. Zij zouden erbij winnen, naarmate Duitschland hechter vereenigd en sterker werd. De vrees uit hun isolement te treden was alleen gewettigd, voor zoover zij daardoor genoodzaakt zouden zijn hun autonomie op te offeren, of wel, indien de zaak van het groote vaderland niet kon worden bevorderd zonder dienstbaar te worden gemaakt aan de macht of de bijzondere belangen van Oostenrijk of van Pruisen.

Drie schildersboeken

G. Vanzype, Les Frères Stevens (Nouvelle Société d'Editions, Bruxelles).

P. Colin, Bruegel le Vieux (Paris, Floury).
A. van Hoogenbemt, De nieuwe generatie (Gent).

Indien de naam Stevens nog vermag een heele tijd van de vorige eeuw op te roepen, dan is het toe te schrijven aan den jongste der twee broeders-schilders, aan Alfred Stevens, geboren in 1823 (niet 1828, zooals men veelal vermeld vindt), overleden in 1906. De oudste, Joseph Stevens (1816-1892), was een dieper kunstenaar, maar aan den jongste blijft de herinnering verbonden van het Tweede Keizerrijk en van de vrouwefiguurtjes gekend als ‘type Stevens’. Er is nog een derde broer, Arthur Stevens, waarschijnlijk de intelligentste van de drie, zeker niet de minst interessante, maar die weinig of niet in de kunstgeschiedenis in aanmerking komt. De schilders hebben zich heel verschillend gespecialiseerd, Alfred in het salongenre, Joseph o.z.t.z. uitsluitend in de voorstelling van honden, - hij is een der zeldzame groote dierenschilders in de Vlaamsche school geworden, die rechtstreeks aanknoopt aan de kunst van Jan Fijt. Alfred, de bekoorlijkste, is een kunstenaar met bekrompen repertorium die eigenlijk niet veel te zeggen had, maar die zich met zelfkennis heeft weten te beperken. Joseph, ofschoon niet vrij te pleiten van eentonigheid, zal altijd bewonderd worden om zijn gevoel, dat breed is en somber. Het lot van Alfred is wel het meest tragische geweest. Hij is de echte type van den déraciné, heeft zich laten opslorpen door Parijs en is er het slachtoffer van geworden. Joseph, meer stoere natuur, verbleef slechts een jaar of drie te Parijs, onderging heelemaal geen invloed van de Fransche kunst en keerde spoedig terug naar Brussel waar hij zich met uitsluitenden hartstocht toelegde op de studie van liefst zielige honden. Het beslissend woord over beide artisten is van

Alfred zelf, wanneer hij eens schreef aan zijn broer: ‘Moi, je suis de mon temps; toi, tu es de tous les temps’. De huidige waardeering van beiden bevestigt de helft van dat oordeel. Verre van ons iets te willen afdoen van de verdiensten van Alfred, hij blijft een onzer knapste kleinmeesters en is door zijn techniek rechtstreeks verwant met Terburg en Metsu. Of hij echter zoozeer van zijn tijd was als hij zich verbeeldde, blijft nog te bezien. Lang geleden werd het reeds in twijfel getrokken (een allusie daarvan heb ik bij Vanzijpe niet aangetroffen) door Félicien Rops, en door niemand minder dan Fromentin, ofschoon in tamelijk verholen termen. Hij was van zijn tijd door zijn verslaafdheid aan het zinnelijk leven van het Parijs van het Tweede Keizerrijk, verbluft door de Parisienne, door de salons, door de weelde, maar ik geloof niet dat hij er in geslaagd is dien tijd anders vast te leggen dan door de verbazend knappe weergave van meubels en toiletten. Hij had zijn loopbaan nochtans begonnen op dramatischen toon, - zijn *Maskers op Asschewoensdag* zijn een aangrijpende episode verwant met het romantisch realisme van Charles de Groux. Toen hij echter Parijs had ontdekt en daar spoedig in de hoogte werd getild, werd hij de dandy, gezocht, gevierd en natuurlijk wel wat overschat; hij heeft te Parijs zijn zucht naar raffinement kunnen uitvieren, de weelderige boudoirs vol snuisterijen met een weergaloos meesterschap weergegeven, met voorkeur voor moeielijke belichtingen, reflecties van open haarden, schijn van intieme lampen, spiegeling van cabinetten in zwart lak, glimmingen van samovars, en die gestoffeerde kamers bevolkt met de slanke gestalten van mondaines en demi-mondaines, vrouwtjes met klein hoofd en hooge beenen herinnerend aan die van Watteau zonder het pikante van diens figuren. Zijn kunst doet denken aan de muziek van Offenbach, aan de literatuur van Augier, - lang niet zoo kwaad, maar er wàs in die tijd toch ook iets anders, de sociale romantiek der *Misérables* en het realisme van *Madame Bovary.* Doch het lot dat hem zoo genadig was geweest keerde zich van hem af toen het Keizerrijk viel. Spijts alle waardeering was het met zijn grooten bijval gedaan, en toen hij overleed in 1906 had hij zichzelf wel twintig jaar overleefd. G. Vanzype wijst terecht op het wonder dat Alfred Stevens, ofschoon geheel vergroeid met het luxueuse Parijs en al te graag offerend aan den smaak van rijke klanten,

nooit iets heeft ingeschoten van de Vlaamsche traditie. Tot het laatst behield zijn koloriet groote kloekte, niettegenstaande het raffinement van de voorgestelde onderwerpen; naast hem lijkt Meissonnier een benepen miniaturist, en vergelijkt men hem met de Parijsche portrettisten en openlucht-schilders van die tijd, Winterhalter, Heilbuth, de Nittis, dan krijgt zijn kunst opeens een stevigheid die haar Vlaamschen oorsprong verraadt. Vreemd doet het aan dat een kunstenaar die zooveel omgang had met de Parijsche monde en over zulke verbluffende techniek beschikte, zich slechts zelden en zonder bijval gewaagd heeft aan het vrouwenportret! Er moet zeker veel op rekening gesteld worden van de ongelooflijke vogue van zijn genrestukjes. Misschien zou de tragiek van het lot van Alfred Stevens nog verder kunnen gezocht in de grondige tegenstrijdigheid tusschen zijn realistische techniek en zijn van huis uit romantische inzichten. Eigenaardig is het dat hij zich meestal beweegt in een atmosfeer van neerslag en pessimisme. Veel van zijn tafereeltjes staan in het teeken van de herinnering, de ontgoocheling, het spijt; hij toont bij voorkeur min of meer troostbare jonge weduwen, verlaten schoonen en weezen. Doch hij gelukt er niet in de stemming te doen spreken uit de menschelijke physionomie: zijn vrouwentypen zijn eentonig, behalve enkele vertwijfelden, en zeldzaam onbeduidend; het zijn alleen broze details die het onderwerp verklaren, een verfrommelde brief, een open boek, een deur op een kier. Het is die antinomie tusschen zijn eerzuchtige bedoeling om emotie te wekken voor een psychologisch geval, en zijn middelen die aan een bibelot of een zijden lampekap meer beteekenis geven dan aan de menschelijke expressie, dat de kern van zijn zwakte moet gezocht worden. Zelfs een type zooals *Un Sphinx parisien* (Museum te Antwerpen) maakt niet den minsten indruk van raadselachtigheid, en de titel (wiens beteekenis ook niet moet overdreven worden) doet bij terugslag met spijt denken aan de canailleuse deernen van Félicien Rops. Dat alles neemt niet weg dat hij meer dan een geslacht letterlijk heeft begoocheld. Geen wonder dat het Parijs van *Nana* en *Au bonheur des Dames* met hem dweepte. Hij moet een kunstenaar geweest zijn naar den smaak der Goncourt's die bij Alfred Stevens ook wel een herinnering aan Debucourt en de Saint-Aubin zullen gewaardeerd hebben. Minder begrijpelijk komt mij de

geestdrift voor van den ruigen Camille Lemonnier die door zijn temperament vèr stond van deze kunst.

Zooals immer, stemt het breed geschreven boek van Vanzype tot nadenken. Men zal er bovendien aardige herinneringen in vinden van den criticus die de Stevensen persoonlijk heeft gekend. Mooie illustraties versieren deze welverzorgde uitgave.

* * *

Het boek van Colin was onvermijdelijk. Een wonder dat het niet vroeger verscheen, maar heelemaal geen wonder dat het kwam uit de pen van P. Colin. Hij was er toe aangewezen door den vinnigen draai van zijn geest, zijn gemakkelijke assimilatie, strijdlust, en klaar inzicht in de kunst. Deze monographie over Bruegel den Oude is slechts een voorwendsel om te reageeren tegen de excessen van de Hineininterpretirung van zekere kunstcritiek. Wij hoeven er geen doekjes om te doen: door gedurige allusies, en door citaten die kunnen worden gecontroleerd en die kloppen, wordt hier het werk van Tolnay over Bruegel bedoeld[1]. Dat C. heusch als prooi een werk heeft gekozen waarvan hij, als administrateur der uitgeversmaatschappij, verleden jaar de Fransche vertaling heeft geëditeerd, kan wellicht als een gebrek aan kieschheid worden aangewreven, doch C. neemt dat niet zoo nauw, en dat blijft dan ook geheel voor zijn rekening. Het wordt den lezer van den beginne duidelijk dat die zooveelste studie over Bruegel-und-kein-Ende die overigens in een vulgarisatie-uitgave niet meer bedoelt, en ook niet meer hoeft te zijn, dan een overzichtelijke voorstelling van Bruegel's leven en werken, den strijd aangaat, zij het met twijfelachtige kans op zege, tegen de interpretatieve kunstcritiek die de grenzen der redelijkheid te buiten gaat en ten slotte uit louter willekeur een geforceerde taal gaat spreken, die onbegrijpelijk is en belachelijk. Het zou de moeite waard zijn om te onderzoeken waar de oorsprong zit van die manie der soms wijsgeerige, vaak metaphysische en doorgaans hyperbolische verklaringen van de bedoelingen van een kunstenaar zooals Bruegel? In de eerste plaats - bij Bruegel zelf. Bij den Bruegel der *Spreekwoorden*, der *Parabels*, der tafereelen geïnspireerd door de folklore. Het kan niet anders

1) Pierre Bruegel l'Ancien par Charles de Tolnay, Nouvelle Société d'Editions, Bruxelles, 1935.

of de kunstenaar die spreekwoorden en episoden uit het volksleven illustreert geeft aanleiding tot commentaren en verklaringen. Iedereen zoekt achter de beteekenis van zijn inzichten te komen, alles wordt symbool, men gaat verborgenheden ontdekken in de minste figuur en handeling. Nu is er maar een klein stapje noodig om te ver te gaan in die verleidelijke oefeningen, en het is juist de zwakte van Tolnay geweest, om niet alleen de *Spreekwoorden* en *Parabels* te verklaren, of te epilogeeren op *Dulle Griet* en de *Triomf der Dood*, wat door het onderwerp gewettigd wordt, maar ook om te veel diepzinnigheden te willen ontdekken in de *Kinderspelen* en in den *Strijd van Vasten en Vastenavond*, om zijn verklaringsdrift zelfs te willen toepassen op Bruegel's teekeningen van landschappen (de welbekende Alpenstudies), op de 'groote' *Landschappen* uit het Museum van Weenen, ja op de *Boerenkermis* en de *Bruiloft*! Men staat hier voor de eeuwige vraag: was Bruegel een denker? Zijn werk laat daarover geen twijfel, de meest bezadigde, de minst lyrische literatuur, te beginnen met den argeloozen Van Mander, geeft het toe, en zelfs in zijn door velen aangevochten geromanceerden Bruegel, heeft Felix Timmermans ruimte gelaten voor het gedachtenleven van den meester. Het zou moedwillig zijn te loochenen dat de schepper van *Dulle Griet* en de *Triomf der Dood* een kunstenaar was die peinsde over leven en dood, deugd en ondeugd, oorlog en vrede. Niets natuurlijker in die gloeiende, fantastische zestiende eeuw, tijd van onrust en hoop, stelligheid en twijfel, zoo dynamisch door gedurigen op- en neergang in het gedachtenleven en in de kunst. Maar wanneer men ons Bruegel wil voorstellen als een 'platonicus der omgekeerde wereld', als een humanist doortrokken van erasmiaansche philosophie, dan komt men op een glibberig terrein want dergelijke apodictische uitspraken hebben heel wat meer dracht dan het onschuldig goochelen met de 'cosmische' beteekenis van het kunstwerk. Wie diepzinnige bedoelingen gaat zien in de eenvoudigste groepeeringen van figuren en de natuurlijkste gebaren, zelfs in louter toevalligheden zonder beteekenis, loopt gevaar listigheden aan Bruegel toe te schrijven waarvan de man zelf zou schrikken. Om slechts een paar voorbeelden te noemen: Tolnay ziet in de *Strijd van Vasten en Vastenavond* een welbedachte tegenstelling tusschen deugd en ondeugd in de groe-

peering van kinderen bij 't kerkportaal en bedelaars bij de kroeg, en een heimelijke groteske menschenfiguur in vier neergeworpen mutsen in de *Kinderspelen.* Wie zich op die baan begeeft weet van geen stilstaan: zoo schijnt in de *Kruisdraging* de sierlijke curve van den weg naar Golgotha een ‘levend deel van het lichaam der aarde’ en ‘beschrijft zij den cirkel van het cosmisch worden’?! Erger nog: in de *Boerenbruiloft* is de jonge boer aan het eind der tafel ‘een automaat die draaiend op zichzelf de schotels neemt en uitdeelt voor de eeuwigheid’ (sic). Niet minder willekeurig en gewaagd is de negatieve interpretatie der *Deugden;* zoo ontaardde de Barmhartigheid in Schijnheiligheid o.a. omdat men aan de armen brooden geeft ‘zoo hard als steenen’ - hoe weet hij dat? Nu is er niets zoo gemakkelijk als wat onkruid te wieden op andermans akker. Het zijn bijzonderheden die weinig of niets afdoen van Tolnay's poging om dieper door te dringen tot Bruegel, en het zal bij ons althans niets wegnemen van onze erkentelijkheid voor de goede bedoelingen en de onmiskenbare vlijt van den Hongaarsche geleerde. Men zou hem onrecht doen de wetenschappelijke verdiensten, de secure documentatie van zijn boek te miskennen die getuigt van groote belezenheid. Maar Tolnay heeft als gunstig bekend kunstgeleerde zijn verantwoordelijkheid, des te meer daar hij zich onze oude Vlamingen als specialiteit heeft gekozen en een boek heeft aangekondigd over Hieronymus Bosch dat nieuwsgierig wordt tegemoet gezien. En men zou nog minder geneigd zijn de overdrijvingen die C. aanhaalt zwaar op te vatten, indien C. er niet met woeker zijn heele boek door op aandrong. Het staat den historicus vrij het kunstwerk te interpreteeren naar zijn beste weten en de beteekenis daarvan moet ten slotte niet worden overschat. Ik heb destijds in een nota over *De Ekster op den Galg* gewezen op de adviezen van twee Bruegel-kenners die niemand van lichtzinnigheid zal verdenken, Max J. Friedländer en Hulin de Loo: voor F. is het de vroege ochtend, voor H., valavond.... Dergelijke meeningsverschillen zijn te verdedigen en zullen ook niemand hinderen. Het is slechts een kwestie van maat en van zich niet door zijn verbeelding te laten meesleepen tot gewaagde verklaringen die meer den lach wekken dan overtuigen. Men kan verder gaan en zeggen dat de oorzaak van die geestesgesteldheid te zoeken is in de ontwikkeling der Duitsche kunstweten-

schap en in het universitair onderwijs te Berlijn en te Weenen. De doorsijpeling der Duitsche philosophie moest noodzakelijk leiden tot excessen. Met geen ander gevoel dan dankbaarheid en bewondering denken wij aan de ontzaglijke ontplooiing der kunstwetenschap der laatste decenniën in Duitschland en Oostenrijk, aan het werk van de talrijke geleerden die ons, westerlingen, hebben geholpen in het begrijpen van onze kunstenaars, en die de literatuur over onze nationale kunst zoo mild hebben verrijkt. Maar indien er ooit tegen de overwoekerende exegese der Duitsche kunstgeleerden een reactie ontstaat waarvan Colin's boek als een soort van zelfverdediging een veelbeteekend symptoom is, dan zullen zij oogsten wat zij hebben gezaaid. Dat trouwens de Fransche kunst-critiek met bijna comische onwrikbaarheid onvatbaar blijft voor de bekoring van de door Colin gewraakte experimenten, beteekent hoe verre die experimenten staan van den Franschen geest die in den grond nog wel solied vastzit aan de XVIIIe eeuw. De afstand van Diderot tot een hedendaagschen chroniqueur, van Félibien tot André Lhote, is minder groot dan die tusschen twee huidige kunstcritici van Weenen en Parijs. Vergis ik mij niet, dan moet er een goed deel der schuld (bij manier van spreken) op rekening geschoven worden van het onderwijs van wijlen Max Dvoràk die in zijn *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte* de deur geopend heeft voor de buitensporigheden van sommige discipels. Anderzijds treft het dat geen der Duitsche kunsthistorici van vroeger, noch Burckhardt, noch Justi, noch Grimm, noch Vischer, ooit heeft gewaagd om zelfs aan kunstenaars die het meest tot interpretatie verlokken, inzichten toe te schrijven die puur verbeelding zijn. En het is troostend dat de ouderen die nog in leven zijn, zooals Gustav Glück en Max J. Friedländer heel wat bescheidener zijn in hun beweringen en veronderstellingen en nooit aanleiding hebben gegeven, noch kunnen geven, tot een haast pamphlet-achtig verzet zooals dat van Colin. Dat deze het boek van Tolnay onder vuur heeft genomen, en zijn humor graag uitviert, zal niemand verwonderen die weet dat hij bedeeld is met een aretijnsche schrijfwoede die hij wekelijks in *Cassandre* loost. Men zal goed doen hem niet door dik en dun te volgen en ook rekening te houden met zijn luimen en zenuwachtigheid. Wie geïrriteerd is, laat zich licht door zijn hartstochten verschalken. Niet lang ge-

leden, in *Thomas l'Incrédule* (nomen sit omen) haalde hij drie afgoden van hun mystiek pieterstaal - Verlaine, Mallarmé en Rimbaud.... Oppassen is dus de boodschap. Zijnen Bruegel kunnen wij aanvaarden, mits voorbehoud van sommige beweringen o.a. over zijn arme verbeelding. Behalve eenige controversen over de echtheid of den datum van sommige werken zooals de veelbesproken *Val van Icarus*, heeft het boek ons niet veel nieuws geleerd, en men kan den indruk niet weren dat het wat haastig is saamgesteld, dat blijkt ook uit zijn onvolledige bibliographie waar de geschriften van Romdahl, Dvoràk, Fraenkel, Baldass, Hausenstein, Zoege von Manteuffel, Pfister, niet zijn vermeld, en waar de mooi geschreven monographie van Dr. J. Muls even goed kon worden genoemd als die van Ch. Bernard. Toch is het een niet onsympathiek werk, de schriftuur is fijn en vinnig, er is een zekere moed toe noodig zich niet te licht te laten imponeeren door vèrgezochte geleerdheid ten koste van onzen Vlaamschen schilder en daarbij wordt hier een fundamenteele kwestie der kunstcritiek aangeroerd die misschien gevolgen kan hebben en die in elk geval verdient eens te worden overwogen.

* * *

Onder den titel *De nieuwe Generatie* heeft A. van Hoogenbemt die een vlijtig kunstcriticus is in meer dan één Vlaamsch dagblad, tien opstellen verzameld destijds verschenen in het tijdschrift *Kunst.* Vooral bij buitenlanders die zich hier zouden wenschen in te lichten zou die titel de illusie kunnen wekken dat het jongste geslacht der Vlaamsche schilders hier vertegenwoordigd is. Doch werkelijk representeeren deze jongeren van om de veertig, de voorlaatste generatie. Allen zijn reeds jaren gunstig bekend en sommigen werden gewijd door de jaarlijksche salon van *Kunst van Heden* (Antwerpen) wat een soort brevet is van rijpheid. De artisten die hier besproken worden heeten Sander Wijnants, Alice Frey, Julien van Vlasselaer, Albert van Dijck, Paul Delvaux, Hubert Malfait, Jan Timmermans, Jules Boulez, Zygmunt Dobrzycki en Jules de Sutter. Ondanks hun talent, veel disposities en ernstige pogingen om de oude wegen te verlaten, krijgt men toch den indruk dat deze zgn. nieuwe generatie niet veel nieuws heeft ontdekt. De taak van deze ‘erfelijk belasten’ was ondankbaar: zij hebben de imperatieve voogdij moeten onder-

gaan van hun onmiddellijke (en ook oudere) voorgangers in den lande en in den vreemde: gedurig ziet men reminiscencies aan Jacob Smits, Permeke, Tytgat, G. de Smet, Jespers, van de Woestijne, Laurencin, Gromaire, Chagall. Men kan dus ten hoogste zeggen dat zij een tijd van overgang vertegenwoordigen en meer belangstelling wekken door hun begaafdheid en betrachtingen dan door ware oorspronkelijkheid die wij hooger-op moeten gaan zoeken. Sommigen zooals Wijnants en van Vlasselaer hebben zich niet kunnen bevrijden van de bekoring der gemakkelijke volkskermis-kunst met de obligate paardenmolen en acrobaten en vervallen in herhaling van de thema's die Tytgat en Floris Jespers met meer originaliteit hebben uitgewerkt, en dat wordt op den duur vervelend al heet het ook in de opgetogen taal der critiek dat zij ‘dagelijks opnieuw de wereld ontdekken’, waarvoor zij mij schijnen vooral de argeloosheid te missen van Tytgat, den humor van Jespers, en de slimheid van allebei. Alice Frey blijft charmant en kinderachtig, maar heeft blijkbaar haar laatste woord al lang gezegd. Timmermans, met veel emotie, blijft voor mij onsamenhangend, schetsmatig en amorph, en ik zou de toekomst niet durven vooruitloopen, en met van Hoogenbemt boudweg beslissen: Timmermans wordt een groot kunstenaar. Dobrzycki is wel heel handig maar doet vervaarlijk denken aan Valentine Prax, en niet aan Van Gogh, wat André Salmon ook moge beweren. De Sutter gaat te rade nu eens bij Matisse, dan weer bij Permeke (voor wat is die al niet verantwoordelijk, - dat zal later ook een drukte geven!). De soliedsten zijn Malfait, Albert van Dijck, Delvaux en vooral Boulez die het best weerstand zullen bieden aan den tijd. Trouwens, het is mij hier niet te doen om ze afzonderlijk te bespreken of om verdrietig te tornen aan hun welverdiende reputatie. Het is te hopen voor den heer van Hoogenbemt dat al die kunstenaars zullen ingenomen zijn met zijn exegese. Prof. Aug. Vermeylen's vlag dekt de lading met een inleiding die niet meer is dan een bescheiden ‘woordje vooraf’. Hij die de kunst verstaat om veel te zeggen met weinig woorden zegt het volgende, wat ook weeral groot gaat van fundamenteele gedachten: ‘De vraag mag gesteld worden of kunst*critiek* wel eenig doel heeft? Is het vertalen van een schilderij door middel van woorden iets anders dan spel? En kan de beoordeeling van een schilderij den smaak van het publiek richting geven?’

Dit laatste kan Vermeylen toch niet meenen? Tenzij hij èn de geschiedenis der kunstcritiek èn zijn eigen werk zou verloochenen? Het antwoord luidt al even weinig bemoedigend als de vraag: ‘Ik meen: eenigermate; op voorwaarde dat de criticus voor zijn eigen genoegen schrijft en dus subjectief, dat wil zeggen, eenzijdig te werk gaat’. Nu, aan het genoegen van A. van Hoogenbemt hoeven wij alvast niet te twijfelen. Hij schrijft los, luchtig, joviaal, familiair, gewichtig, stichtend, spijker op de kop, spijker naast de kop. Met zijn vergelijkingen neemt hij het niet zoo nauw: de kunst van Alice Frey is nu eens een poes, wat verder een jonge hond. Hij doet denken aan Pol de Mont als die niet op zijn best is, minder ridderlijk-sonoor dan de ‘prins’ der letteren, meer leerend als hij den lezer in vertrouwen toespreekt: ‘Wij zijn niet allen geroepen om heldendaden te verrichten, en onze voortbrengselen zullen de eeuwen niet trotseeren’, en meer dingen van dat soort. Hinderlijke spelfouten in eigennamen (Stendhall, Uffici) versterken den indruk van ook geestelijke slordigheid. De onevenwichtigheid van zijn critiek blijkt nog uit de rusteloos-afwisselende ‘toonaarden’, door mekaar didactisch voor minder ontwikkelden en familiair omspringend met allusies voor ‘ingewijden’. De moeite die hij zich geeft om de kunstenaars en zijn krantenpubliek te behagen getuigt van veel hartelijkheid en goeden wil. Maar de heer van Hoogenbemt zou er bij winnen, en zijn verantwoordelijkheid van veelschrijvend journalist dekken, met zichzelf te controleeren, zijn oordeelen scherper te formuleeren, en aldus de Vlaamsche kunstcritiek te verheffen, in plaats van haar, spijts pittoresk en literatuur, gelijkvloers te houden.

A. CORNETTE

Kroniek der Nederlandsche letteren
Bij den dood van Verwey

I

> ‘Het is een wijd verbreide meening dat poëzie er zijn kan en er ook niet zijn kan, dat zij in elk geval voor den gang van de wereld van geen beteekenis is. Maar die meening is valsch. Poëzie namelijk is niets anders dan ons gevoel van het leven, zooals dat is, ontdaan van tijdelijkheid en toevalligheid. Altijd als wij het leven voelen als eeuwig en noodzakelijk, dan is de poëzie in ons; en wie zal beweren, dat dit niet onze sterkste oogenblikken zijn? De wereld mocht toch, wat ons betrof, over ons hoofd in elkaar vallen, als wij moesten gelooven dat zij inderdaad zoo toevallig en voorbijgaand was als haar verschijnselen zich ons voordoen: alleen het geloof, dat zij onwankelbaar dezelfde is, houdt ons sterk te midden van haar verandering. Dit geloof is het wat wij poëzie noemen: zij is de onbreekbare spil van ons heelalgewelf. De Ouden spraken van de muziek der sferen. Zij geloofden dat het heelal in zijn beweging een harmonischen toon heeft. Wie dien toon in zich heeft, is met het heelal in overeenstemming; hij voelt de poëzie ervan. Al onze beseffen dus van noodzakelijkheid, vrijheid en overeenstemming al wat in ons bewustzijn eeuwig heet en nooit valt af te leiden uit de toevallige en gebonden verscheidenheid van de dingenwereld, dat alles noemen wij het poëtische.’

Eenvoudiger heeft Albert Verwey wel nooit zijn geloofsbelijdenis gesproken dan in deze regels uit zijn meest gelezen boekje, de *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst* (1905). Het onklare in zijn dichtergemoed was toen geheel opgehelderd. Hij zag zijn weg duidelijk voor zich. Hij openbaarde in zijn dichterschap de Idee, die samenvattende grondgedachte van het Heel-al, die zich verwerkelijkt in de verandering der dingen, maar zich bewust wordt in de bezieling van den zanger, den gelukkige, wien het gegeven is de oorzaak van de dingen en hun verandering te kennen. Van zijn prilste jeugd af, want reeds

héél jeugdig schreef hij verzen, is het dichten voor Albert Verwey een geluk geweest. Tot zijn hoogen ouderdom is het dit gebleven. Veel smart heeft hij bezongen en door veel leed is zijn gemoed gerijpt, maar het zingen zelf, ook over smartelijke dingen, was geluk. Het was zijn eenig geluk, waaraan al het andere ondergeschikt bleef en waarvoor hij, trouw asceet van de aesthetica, al het andere opofferde. In en voor dit geluk leefde hij, zooals de geloovige leeft in en voor hetgeen hij gelooft. Hij ervoer het niet als een egoïstische zelf-bevrediging, maar als een werkelijke gelukstoestand, van nature mededeelzaam, liefderijk, cosmo-centrisch. Wáár geluk kent geen egoïsme, want het vervult de wet der wereld. De mysticus, in de hoogste schouwing opgeheven, voor wien geen wereld meer bestaat, zoodat hij enkel leeft in de uiterste spits van het bewustzijn, terwijl al het andere dood en gevoelloos schijnt, ervaart dit genot als iets bovenpersoonlijks. Hij is gestorven aan zichzelven, leeft alleen in de alles omvattende, alles vernietigende vreugd van het hoogste geluk. Zelfzucht is hem vreemd, evenals bezitsbegeerte, want hem wordt het bezit tot openbaring. Hij kent, en voelt, en weet niet voor zich, maar hij geeft zich over aan kennis en gevoel en wetenschap en vindt in deze diepe zelfverloochening eerst volledig zichzelven: den vollen uitbloei van het menschelijke, het concrete *ik* stijgt tot de vervulling van zijn wezen. Een groot, miskend dichter, die door onzen tijdgenoot nauwelijks meer verstaan wordt, en wiens bewustzijns-inhoud nooit door een geoefend criticus ontleed is, *Constantijn Huygens*, heeft dit uiterste geluk ervaren in de huwelijksliefde, waarover hij schrijft:

> In die stilte van twee menschen
> Vind ick 't uyterst mijner wenschen,
> Mijner tochten leste wit,
> U, en eenigheits bezit.

Zulk een liefde was die van Verwey voor de Schoonheid, of - zoo men wil - voor de Idee. Hij vond hierin gelijktijdig het bezit van de wereld en het bezit der eenzaamheid. Deze gelijktijdigheid is eene mystische. Wij kunnen onze menschelijke natuur niet diep genoeg doorgronden om te weten, hoe haar de openbaringen geworden, welke haar toekomen uit het wezen van de dingen. Hetgeen wij de dichterlijke *inspiratie* noemen, blijft voor ons geheimzinnig, en hoewel het innerlijke spreken

van de Muze zich geheel voordoet binnen de stilte van de ziel, wekt het den indruk, van buiten te komen, zoodat de dichter deemoedig belijdt: 'niet ik schrijf, maar een Ander schrijft in mij.' Albert Verwey heeft dit bij herhaling gezegd, bijvoorbeeld in het Voorbericht tot zijn *Verzamelde Gedichten:*

> Wat zich ontwikkelt, is de Idee. Ze doet dat uit zichzelf, hoewel voortdurend *met behulp* van de omgevende werkelijkheid. Zonder bewust plan, maar zeker dat de Idee in hem plan heeft voor al wat hij schrijven zal, vermeldt de dichter de verzen, die in hem opkomen. Hij stelt zich niet buiten de dingen, maar ontleent er vormen aan. Hij sluit zich niet af van zijn gevoel, maar sterkt zich er door tot nieuwe beweegkracht. Hij moge dan naar buiten dwalen totdat zijn uiting het gelegenheidsgedicht nabijkomt, of in zichzelf ondergaan totdat zijn vers geheel den toon heeft van de persoonlijke uitstorting, altijd is hij zeker, dat de Idee hem dwingt, in hem werkt, zich door hem uit, en dat gelegenheidsgedicht en persoonlijke uitstorting aanstonds deelen zullen blijken van eenzelfde reeks. Opgeschreven als de noodzakelijk op elkaar volgende strofen van eenzelfde dichtstuk, blijken inderdaad de meest verscheiden gedichten reeksen en boeken te vormen, die in hun eigenaardigheid en in hun verwantschap duidelijk kenbaar zijn.

De meesten gelooven dit niet. Zij weten wel, dat het dichterschap aan een zonderling *kunnen* beantwoordt, en dat het een geoefende vaardigheid eischt, zij onderscheiden ook wel dit kunnen van die vaardigheid, met andere woorden: zij zien wel verschil tusschen kunst-werk en maak-werk, maar zouden zij nauwkeurig moeten uitdrukken, waarin het verschil nu eigenlijk gelegen is, dan zien zij slechts een uitvlucht in woorden als *be-zield* en *be-geesterd*, zeer juiste woorden inderdaad, maar die veronderstellen, dat eigen ziel en geest den dichter niet genoeg zijn en dat hij in verbinding staat met een grootere ziel en een grooteren geest dan de eigene. Verwey heeft durven zeggen, dat het dichterschap zulk een verbinding is. Hij heeft getuigd, dat het dichterschap een dieper, geheimzinnig doordringen is tot het wezen van al het veranderlijke dan de empirische wetenschap vermag. Hij heeft de reiigieuze vraag naar karakter en zin van de openbaring aan de orde gesteld, en het dichterschap gemaakt tot grond van een *dienst*, die - zoo schijnt hij te hebben gemeend - de godsdiensten van vroeger kan vervangen (of vernieuwen). Hij heeft, in de burgerlijk-realistische beschaving van het einde der vorige eeuw het magische profetisme in eere hersteld. Uitgeput werden de vragen niet door hem, die zich onthield van het schrijven eener stelselmatig-wijsgeerige schoon-

heidsleer, maar de wijze, waarop hij zich met de problematiek van de dichterlijke inspiratie bezig hield, opende toch de mogelijkheid tot een veelzijdige vernieuwing van de moderne wereldbeschouwing en bewoog het menschelijke denken van een beperkt en betrekkelijk bekrompen rationalisme naar de aanvaarding van een heelal-beeld, waaruit het onbegrijpelijke, doch reëele niet geweerd is. De geheimen van tijd en zijn verhelderden zich in zijn bewustzijn. Hij begreep, dat de staatkunde, de wetenschap en zelfs de godsdienst in de naaste toekomst hervormd zullen worden - 'van binnen uit', zooals het heet - door de bezieling en begeestering, die oude vormen verbreken en aan het leven zelf nieuwe gestalte geven. Slechts het 'dichterschap', nl. het mystische in den mensch is tot zulke hervormingen bij machte, en hierom is dit dichterschap, dit profetisme van den begeesterende, niet alleen van belang voor een afzonderlijke bezigheid, die de *kunst* heet, en die niets te maken heeft met politiek, religie of empirisch denken: neen, het is van levensbelang voor de geheele menschheid:

> De Idee van het Dichterschap is niet enkel van beteekenis voor dichters. Zij is de scheppende verbeeldingskracht die zeker het meest onmiddellijk in dichterlijke kunst belichaamd wordt, maar die als eerste menschelijke aandrift met het leven zelf samenvalt. Ieder mensch heeft oogenblikken waarin hij dichter is. Iedere groote of goede daad komt voort uit de dichterlijke verbeelding. In een tijd waarin noch de godgeleerde, noch de staatkundige, noch de man van de wetenschap het middenpunt vermochten te vinden dat het menschelijk hart is, kon het goed doen te weten dat tot dit hart zich de dichter wendt, dat in ieders hart de dichter woont.

In de beteekenis, die Verwey eraan geeft, behoeft het dichterschap niet uitsluitend de prosodische verwerkelijking. Valt het samen met hetgeen de inspiratie is voor den kunstenaar, het onderscheidt zich niet van hetgeen de Godservaring beteekent voor den geloovige, het ontdekkersinstinct of het uitvindersvernuft voor den wetenschap-beoefenaar, de innerlijke manifestatie van het volksgeweten voor den staatsman, het begrip der evidentie voor den wijsgeer. Het is in alle levensfunctie het vitale moment van de *oorspronkelijkheid*, en juist dit moment, waarop de mensch geheel los schijnt te staan van al het bijkomstige in een geheimzinnige concentratie van al zijn wezenskrachten, vereenzaamt hem niet in zijn 'zelfheid', doch ver-

bindt hem (zooals het woord zelf zegt) met zijn oorsprong. Gezien door de buitenwereld is de groote oorspronkelijke altijd de groote eenzame. Dit kan wel niet anders. Maar in de binnenwereld van zijn wezen is hij niet alleen. Hier voltrekt zich de mystische dialoog met zijn oorsprong, die hem ontheft boven zichzelven en hem tot de weergever of volgeling maakt van een ingeving, een inspraak, een innerlijk bevel, even zoovele zwakke woorden voor iets, dat in werkelijkheid door geen enkel woord kan worden uitgedrukt. Tegenover de buitenwereld een *nonconformist* - zooals de nieuwste lofspraak voor groote oorspronkelijke menschen luidt in de terminologie van de Nederlandsche literatuur-kritiek - is de waarachtige dichter altijd een conformist tegenover zijn 'oorsprong', tegenover het beginsel dus zijner oorspronkelijkheid. Hij weet, dat dit beginsel eindeloos grooter en machtiger is dan hij zelf. Zoo openbaart het zich aan hem en hij gehoorzaamt het uit diepen eerbied. Hij kan niet anders dan gehoorzamen. Zijn 'oorsprong' plaagt en kwelt hem, vernedert en pijnigt hem, tot hij gehoorzaamd heeft. De dichter *kan* niet zwijgen. De oorspronkelijke mensch *kan* niet 'gewoon' zijn, ofschoon hij niets liever verlangt en de 'gewonen' hartelijk benijdt. Hij verwijlt in hun kring als de deelgenoot hunner weelden en smarten, past zich bij hun gebruiken en manieren aan, luistert naar hun meeningen en onderwerpt zich aan hetgeen hierin gegrond is, hij bemint hen en deelt hun belangstelling voor de personen en de zaken, die hun dierbaar zijn, maar hij kan zich niet overgeven aan de vereenzelviging met hen, hoezeer hij die begeert, want uit hun gezelschap wordt hij plotseling teruggeroepen door zijn 'oorsprong', die binnen hem werkdadig is en die hem opeischt. Dan is het alsof hij zijn aangezicht verhult en zich afsluit van de gemeenzaamheid, welke hij genoot, inkeerend tot de diepe 'eenigheit', waarover Huygens spreekt. Hier wordt hij niet herkend of begrepen door zijn omgeving, en zelfs wie het diepst doordringen in de ontleding van het resultaat dezer ervaring, moeten zich bewust blijven, dat zij slechts de stamelende uitdrukking vernemen van een tweegesprek met den 'oorsprong', dat in de stilte veel volkomen er gevoerd en veel dieper genoten werd dan in de woorden. Het geluk is mededeelzaam, het is maar betrekkelijk mededeelbaar. Geen dichter, geen mysticus, geen uit-

vinder kan ooit zeggen, wat hij gevoeld heeft, toen hij alleen was met zijn 'oorsprong', hij kan het slechts *ver-beelden* - zooals Verwey dit noemde. Alle dichten, alle scheppen is in dezen zin slechts een ver-beelden, een uitwendig voor de zinnen vatbaar maken van wat niet zinnelijk is, doch zich noodgedwongen van het zinnelijke bedient. Als Mozes weerkeert van den Sinaï, waar hij vergaderd heeft met zijn Oorsprong, draagt hij de tafelen der wet en uit zijn slapen schieten bundels van licht. Op de tafelen staan de tien getallen gegrift. Maar de Vinger, die de getallen schreef is onzichtbaar. Zoo staan in het heelal de drie getallen, die het rhythme dragen, maar de Vinger, die ze griftte is onzichtbaar. 'Het dichterschap is het ons ingeschapen geloof in de goddelijkheid van de wereld' - hiermee besluit Verwey de voorrede tot zijn tien bundels *Proza* en hiermee bereikt hij de grens van zijn weten omtrent den oorsprong. Degene, die door Mozes werd gezien, openbaart zich zelden rechtstreeks, maar Hij openbaart zich altijd, en om te mogen luisteren naar wat Hij openbaart - door welke middelen ook - trekt zich de dichter terug in die stilte, door Huygens ervaren als de stilte van twee menschen, waarin hij het opperste menschengeluk geniet van 'U en eenigheits bezit'.

II

Toen Verwey plotseling stierf, in de kracht van zijn leven, hoewel op hoogen ouderdom, is hij door eenigen benijd, die zeiden, dat deze mensch het waarachtig geluk heeft gekend. Zelf zou hij niet zoo hebben gesproken. Hij benijdde de dooden niet. Hij stelde zich nauwelijks de vraag naar den aard van hun rust. Voor de paradox van den dood als uiterste levensopenbaring was hij zoo min als Huygens gevoelig. Hij vreesde het sterven niet, beschouwde het ook niet als het einde van alles, maar zag toch vooral in de aardsche onsterfelijkheid van het genie de wederkeer naar den oorsprong, die de dood wel *moet* zijn. De eerste gedachte, welke bij hem opkwam, indien hij mijmerde over den dood, was deze: het leven gaat verder. Niet de dood is voor altijd maar het leven is voor altijd. Niet de dood roept, maar het leven noodigt. Onze plaats is in het leven. Ook de plaats van de dooden is *in het leven*, in de eeuwigheid van het leven. Verwey, die zich

van zijn ‘aardsche’ oorsprong diep bewust bleef, heeft in zeker opzicht het eeuwigheidsbesef ‘veraardscht’ en dan heeft hij, met Potgieter, die aardsche eeuwigheid-van-het-leven gedragen gezien door de schoonheid. ‘Onsterflijk is op aarde slechts het schoone’ - deze regel uit *Florence* was hem niet alleen tot troost, maar tot wet. Hij zocht de dichterlijke onsterfelijkheid op dezelfde wijze waarop de oprechte christen den hemel zoekt: uit eigenbaat niet, maar uit godsvrucht. Het voorrecht der genade is voor den geloovige een plicht, en zoo is het voorrecht der oorspronkelijkheid voor den dichter een plicht. Hij mag niet verzaken, en wanneer hij het voorrecht begrijpt, kan hij ook niet verzaken. In dankbare dienstbaarheid vervult hij de wet van zijn wezen. Het was Verwey zelf die zijn aesthetica grondvestte op een *geloof*: het ‘geloof dat de wereld onwankelbaar dezelfde is’, het ‘geloof in de goddelijkheid van de wereld’, en zijn poëzie blijft ontoegankelijk voor wie haar niet kan lezen als de poëzie van een geloovige. Zij openbaart de geheimen van den tijd en van de eeuwigheid niet uit een gevoels-reactie, maar uit een geloofsbesef, en eerst een tijd, die weer gelooven kan, zal in staat zijn, het dichtwerk van Verwey (en dat van Huygens, ofschoon dit op heel andere openbaringen berust) te begrijpen. Onze tijd heeft namelijk geen geloof. Onze tijd heeft kritiek, en kennis, maar geen geloof.

Dit kan ik niet duidelijk maken, zonder te zeggen, dat ik het gelooven geenszins beschouw als een functie van de rede of van den wil. De meeste menschen, die tegenwoordig tot een kerkgenootschap behooren, en die God belijden, zooals dit in dit kerkgenootschap gebruikelijk is, hierbij zorgvuldig in acht nemend alle verplichtingen, welke het lidmaatschap van zulk een kerkgenootschap oplegt, zijn nochtans geen geloovigen. Albert Verwey, die - zoover ik weet - niet tot eenig kerkgenootschap behoorde, en wiens opvattingen omtrent het wezen Gods een weinig formatiek voorkomen vertoonden, was wel een geloovige. De christelijke kritiek bepaalt zich meestal tot het onderzoek naar den geloofsinhoud, en dan verbaast ze niemand, indien ze zich afwendt van de gedichten van Albert Verwey, want deze poëzie is weliswaar uit en door de christelijke overlevering gevoed, maar ze is van inhoud zeker niet christelijk. Wie echter werkelijk in God gelooft en de wereld niet anders zien kan dan

geschapen en bestuurd door God zal op den duur niet bij deze apologetisch-critische methode van beoordeeling kunnen berusten. Ze bevredigt hem namelijk niet, omdat ze te enghartig is. Zoodra hij geloof ontwaart, voelt hij verwantschap en hij kan die niet verloochenen. Het wordt hem duidelijk, dat de verhouding van een mensch tot zijn oorsprong iets heel geheimzinnigs, en iets heel objectiefs is en dat hij niet alleen te maken heeft met de subjectieve inzichten van een zeker iemand, welke inzichten hij moet afwijzen, maar dat hij integendeel op de allereerste plaats te maken heeft met den objectieven innerlijken dialoog tusschen een mensch en zijn oorsprong. Door het luisteren naar dit tweegesprek - of naar wat ervan beklijft in de geschiedenis - hoort hij zijn geloof bevestigd, en dit geloof is geen gevolg van zijn redeneervermogen of van zijn wil, maar het is een functie van zijn heele wezen, het is de ziel van zijn ziel, die zich overgeeft aan den Ander, den Oorsprong. Niet slechts geeft de geloovige zich over aan den Oorsprong, hij wordt ook - objectief en werkelijk - door den Oorsprong naar zich toe getrokken en hij kan nauwelijks aan deze aantrekkingskracht weerstaan. Hij *moet* zich overgeven, hij moet zijn Oorsprong tegemoet gaan en met zijn Oorsprong spreken, zich tot dezen Oorsprong bekennen in een verhouding van diepe, algeheele afhankelijkheid. Deze bekentenis tot den Oorsprong is niet een ‘éénmalige daad’ - zooals de Duitscher het noemt - maar een gedurige spanning, een onophoudelijk ‘gebed’, dat zich aan de gebruikelijke gebedsformulieren doorgaans al heel weinig stoort, maar er soms door verlicht wordt, en ze dan van hun formalisme ontdoet, of ze opnieuw vormt, het weze in een uitbreiding, zooals b.v. *Meister Eckhardt* in zijn commentaar op het Onze Vader (een zijner kleinere Latijnsche werken), het weze in een berijming, zooals *Huygens* met hetzelfde Onze Vader tweemaal gedaan heeft (nl. aan het einde van zijn *Huysgebed* en opnieuw in zijn onvolprezen *Dagh-werck*), het weze in een omschrijving, zooals de groote *Spieghel* in zijn *Lieden op 't Vaderons.* Dit zoogenaamde ‘oorspronkelijke gebedsleven’ van den geloovige komt heel dicht nabij aan de dichterlijke inspiratie en wordt ook ervaren als het gevolg eener goddelijke ingeving (‘Bid Gij in mij’ zegt *Bilderdijk* vele mystieken na). Het hoort, volgens de aesthetica van Verwey tot het wezen

van het dichterschap, en valt er grootendeels mee samen. Want het dichtwerk van den geloovige is er de prosodisch geordende neerslag van.

Ik moest deze uiteenzetting geven, om duidelijk te maken wat ik bedoel, indien ik Verwey een geloovige noem, en een dichter, die slechts door geloovigen ten volle kan worden begrepen, terwijl ik den tijd, waarin wij leven, een tijd van ongeloof acht, waarin ook binnen de kerken het geloof, het echte, het ware geloof, zoo goed als uitgestorven is en door vage overtuigingen, traditioneele verbeeldingen of propagandistische slagwoorden vervangen. De braafste menschen nemen ter goeder trouw genoegen met die on-oorspronkelijke en geenszins levensvatbare, doch schijnbaar wel veilige en in werkelijkheid spanning-looze erfenis des geloofs, die geen geloof meer is. Verwey nam er geen genoegen mede. Hij begreep, dat tusschen den mensch en zijn oorsprong een vitale spanning moet zijn, en dat alleen deze spanning de eeuwigheid waarborgt. Hij noemde die spanning *de tijd.* Hij bedoelde dan niet de abstracte maat der vergankelijkheid, maar haar concrete verschijningsvormen in het particuliere en in het maatschappelijke leven, dus: de persoonlijke ervaring en de maatschappelijke gebeurtenis, de eigen herinnering en de algemeene geschiedenis. In deze verschijnselen openbaarde zich aan hem, door zijn geloof, de oorsprong, dien hij een enkele maal *God*, doch meestal *het leven*, soms - bij uitzondering - *de natuur* noemde. Uit ervaring en herinnering, uit gebeurtenis en geschiedenis werd zijn heele dichtwerk opgebouwd. Deze zijn de vier componenten van zijn geestelijk heelal. De eeuwigheid is niet *boven* de ervaring en herinnering van mensch en gemeenschap - zoo meende hij - maar manifesteert zich *in* die ervaring en kristalliseert zich *uit* die ervaring. Hij geloofde in de eeuwigheid, maar achtte haar onbereikbaar zonder den tijd. Het dichterlijke scheppen beantwoordt volgens hem aan de bewustwording van het eeuwige in het tijdsverschijnsel. De Idee openbaart zich in de geschiedenis.

> Gehoorzaam aan den roep van mijn tijd zocht ik, eerst in natuur- en menschenwereld, daarna in het geheimnisvolle leven dat zich door den dichter uitte - de Schoonheid.

Zoo beschrijft Verwey zijn jeugd-ontwikkeling, waarin de bundel *Aarde* (1896) het keerpunt is. Hij onderscheidt hier

tusschen ‘natuur- en menschen-wereld’ eenerzijds, en ‘het geheimnisvolle leven’ anderzijds, omdat hij onderscheiden wil tusschen de uitwendige of zinnelijke openbaring van het leven, zooals hij die in het begin van de tachtiger jaren, onder invloed van de tachtiger poëzie, onderging en de inwendige of geestelijke levensopenbaring, die hij voor het eerst duidelijk en bewust ervoer na zijn Spaansche reis. De onderscheiding is intusschen niet zoo scherp, of reeds het oudste jeugdwerk van Verwey beantwoordt gedeeltelijk aan geestelijke reflexie op de zinnelijke waarneming, en in zijn bundel *Persephone en andere gedichten* (1885) staan de sonnetten, getiteld *Mephistopheles Epicureus*, die uit den ‘tachtiger’ toon vallen, om den meer bezonnen toon van het latere werk aan te slaan. De bundel *Aarde* beteekende minder een omkeer dan een bewustwording, een verdieping van het tachtiger dichterschap tot Verwey's oorspronkelijkheid.

III

Dat een dichter, die zoozeer steunde op ervaring en herinnering, herhaaldelijk den dood bezingen moest, was onvermijdelijk: eenige van Verwey's meest pakkende gedichten zijn doodsklachten. Ik behoef slechts te herinneren aan *In Memoriam Patris* uit *Persephone* (1885), aan het gedicht *Bij den dood van J.A. Alberdingh Thijm* (1889) aan het *In Memoriam W.F.v.H. Jr.*, gestorven op Ambon (1893) aan het gedicht *Bij Grootvaders Sterfbed* uit *De Nieuwe Tuin* (1898), de lijkklacht over *Ernest Dowson* uit *Dagen en Daden* (1901), *De Doode, Het Kerkhof, Gedachtenis* uit *Uit de Lage Landen bij de Zee* (1903), geschreven onder den verschen indruk van den dood van Verwey's reisgenoot door Spanje, Gerlof van Vloten, de doodenliederen uit *Het Zwaardjaar* (1917) de *Doodsgedachten* uit Rondom mijn werk (1925), *Bij den dood van een kind* uit *De Getilde Last* (1927), de *Gesprekken met een gestorvene* uit *De Figuren van de Sarkofaag* (1930), de herdenking van *Aart van der Leeuw* en van *Stefan George* in *Het Lachende Raadsel* (1935), het kwatrijn *Plotselinge Dood* en het lange gedicht in terzinen *De Dood* uit den laatsten bundel *In de koorts van het kortstondige* (1936). Het probleem van den dood heeft zich telkens aan Verwey voorgedaan, en hij ontweek het niet, maar in al zijn doodsgedichten huldigt hij het leven, dat door

het sterfgeval van den enkeling niet gedeerd wordt. De dood, zoo heet het in het laatste gedicht, dat Verwey aan hem wijdde:

> ....geeft aan 't levenseind
> Altijd de wijding van een nieuw beginnen,
> Omdat als iets verdwijnt ook iets verschijnt.

De dood belet den voortgang van het leven niet. Leidt hij echter in tot de waarheid, voert hij terug naar den Oorsprong? Het is verkeerd, meent Verwey, zulk onderscheid te maken, want de dood is niet een afzonderlijke Godheid, die neemt hetgeen een andere Godheid schonk, maar de dood is de spiegelgestalte van het Leven, dat gelijktijdig, in dezelfde acte, neemt en geeft, zonder ophouden, steeds gevende wat nooit genomen worden kan, steeds nemende, wat niet waarlijk gegeven werd, want het leven bestaat eeuwig, slechts de levensvorm is tijdelijk. Het leven is eens voor eeuwigheid gegeven, de levensvorm is in den tijd geleend en keert terug in den gedurigen wisselgang van binding en ontbinding.

> Nu is het, Dood, alsof ik u hoor fluistren:
> Er is geen God voor wie het leven heeft
>
> En weer een, die van 't leven kan ontkluistren.
> Ik ben het Leven en die leeft is Ik,
> Elkanders Andre lichten we en verduistren
>
> Gij, die als Vorm bewust zijt van uw ik
> Kent mij als Leven en ik zal het blijven
> Totdat ge u geeft aan 't vormen-loos Niet-ik.
>
> Dan zal mijn naam uw heengaan onderschrijven;
> Ik ben de Dood, uw dood, deze oogenblik.

De dialoog met den Oorsprong wordt niet voortgezet in een eeuwig hiernamaals, maar in een eeuwig hier. Ook van deze tweespraak wisselen de vormen, maar de spanning tusschen *tijd* en *oorsprong* blijft, omdat de wereld ‘onwankelbaar dezelfde’ is en omdat het leven altijd roept. Het kind dat sterft, heeft, zonder bewustzijn, zijn roeping vervuld:

> Zij kwam een poos en zag met open oog
> De wereld aan.
> Toen is zij heengegaan.
> Wij wisten nooit wat haar het meest bewoog.
>
> Soms is het of een kind
> Verdwaald is naar dit leven.

Het gaat, alsof het zich bezint,
En denkt: waar is mijn vroegre huis gebleven?
Wie weet of ik het straks niet vind.

Soms schijnt het bij zijn komst alreeds volgroeid.
Gelijk een zoete vrucht
Beweegt het schomlend door de voorjaarslucht.
De huid is warm, die een rijp bloed doorvloeit.
Het sterft, zoo weinig nog vermoeid?
Maar 't raadsel dat het in zich sloot
Was de nabije dood.

Gevallen in de chaos als een vonk,
Heeft haar gestalte ons kort bekoord.
Een vonk - die weer verslonk.
Nu tasten wij naar verf en woord
En voeden onze erinnering
Met een gedicht of teekening.

Op dezelfde wijze vervulde de grijzaard zijn roeping: hij openbaarde ‘het raadsel dat hij in zich sloot’, want dit is de functie - de essentieel *dichterlijke* functie - van het individu in het leven. Hierna verdween hij, herinnering latend bij wie overleven, immers herinnering is, naast ervaring, dichterlijke materie. ‘Qui nos procederunt, portantes lampades fidei’ - zoo noemt de kerkliturgie de afgestorvenen: ‘Zij die ons voorgingen, dragend de lamps des geloofs’. Hun leven is niet nutteloos geweest, maar het heeft in den dood niet zijn einde gevonden. Het vond zijn voortzetting en zijn voltooiïng. Het vond deze voortzetting in den tijd, in het behouden geloof, in de geloofstraditie. Zijn voltooiïng vond het in de eeuwigheid. Deze tijd en deze eeuwigheid zijn echter niet hermetisch van elkaar gescheiden: de gemeenschap der heiligen is gelijktijdig aardsch en bovenaardsch. In strijdende en zegepralende kerk zijn de geloovigen van allen tijd in aller eeuwigheid vereenigd. Hiermee alleen kan men de doodsgedachte van Verwey vergelijken. De persoonlijke onsterfelijkheid van de ziel wijst hij af, en dit scheidt zijn geloofsinhoud onverzoenlijk van de christelijke *Jenseits*-gedachte, maar hij ziet tijd en eeuwigheid als de dubbelgestalten van denzelfden dynamischen *duur*, die zich aan het bewuste individu meetbaar voordoet (dus *tijd* wordt) maar aan het bewustelooze zich voltrekt zonder oponthoud (dus *eeuwigheid* blijft). De doode verzinkt in dit rijk van het eeuwige, verliest zijn individualiteit, gaat op in het ‘vormen-loos Niet-ik’,

maar de levende blijft zich in de herinnering bewust van den doode, die aldus voort-leeft, be-zielt en begeestert uit wat hij eenmaal aan ziel en geest in zich omdroeg ter openbaring van *de ziel, den geest:*

Hij sterft: zijn trekken, groot en kalm, verstijven.
Zijn oog, blikloos is 't licht al half ontzonken.
Slechts de gedachten, die daar staag uit blonken
Voelt men om mond en heldre voorhoofd drijven.

Zijn handen, die op 't laken ledig blijven,
Lieten het leven nu zij 't gansch verschonken,
En die eerst d'adem levende ingedronken,
De borst, kreunt zacht om 't langer niet beklijven.

Zijn kindren, die hij eerst het leven, later
Al wat ze in 't leven hield heeft meegegeven,
Staan rond hem, die nu afscheid heeft genomen.

Zij vragen: waar is vader nu gebleven?
En bergen onderwijl hem in hun droomen.
Hij schreef zijn naam in harten, niet in water.

Geloof in het leven verbiedt ons den dood te betreuren, want de dood is niets anders dan het leven, de rhytmische daling in den eindeloozen golf van de levens-dynamiek. Voor verwanten van minder wijsgeerigen aanleg is dit een schraler troost dan de christelijke hoop op het wederzien in de eeuwige gemeenschap, maar Verwey duldt geen ander troostwoord dan zijn geloof hem ingeeft:

Wie voer naar Ambon op een zomerzee?
Mijn vriend, vertrekkende met een goudblonde
En ranke vrouw, en 't zoete en rondgemonde
Kindje, dat nog de borst zoog, reisde mee.
Waarom komen van drie nu droeve twee
Bij winterweêr, over de gramme gronde -
Golven weerom? Die vroolke, die gezonde,
Mijn vriend, bleef ginder liggende benêe
D'aarde van dat warm eiland, daar het lachen
Dan zeeëbaren spoelt op stillen man,
Daar goudgepunte starren stralend prochen
Op wie niet opstaan meer en blinken kan; -
O lieve twee, kom dan, wij zullen lach en
Blinking weer doen door onzen droom ervan.

Eigenlijk is er maar één smart: de stem des levens niet te hooren. Wie gesloten blijft voor de openbaring van den Oorsprong, wie den innerlijken dialoog niet spreekt, hem heeft het

leven niet ‘genoodigd’, want hij leefde buiten de dichterlijke wereld en mist de gemeenschap der inspiratie, zooals den ongeloovige de gemeenschap der genade ontbreekt. Al zijn geluk is schijngeluk, het mist de levenswerkelijkheid van het dichterschap:

> Vader en moeder en die vriendlijke jongling, mijn verwant
> Liggen daar begraven.
> De plek, nu niet eenzaam meer, is een hof met boomen beplant
> En vol dichtgeworpen graven.
>
> De poorten blijven gesloten, maar in den stadshoek er omheen
> Schoorsteenen smoken;
> Fabriek en kerk staan daar en er dreunt het daavrend gesteen
> Van treinen die rooken.
>
> Bevolkingen komen en gaan, zien naar dat oord
> Van vergeten dooden. -
> Mijn lieve begravenen hebben nooit gehoord
> Het leven hen nooden.

Het Levensfeest is onverstoorbaar:

> Bedenk, hoe schoon, wanneer wij zijn gestorven
> De aarde zal zijn die dan naar ons niet vraagt.
> Gij weet dat ze altijd eendre vreugden draagt
> Als waar wijzelf ons aandeel van verworven....

IV

Alle geloof vraagt gemeenschap, in de ruimte en in den tijd. Het is onafscheidelijk van uitbreiding: de geloovige getuigt, en de geloovigen erkennen. Het geloof bevestigt zich en het wordt bevestigd. Het overschrijdt de grenzen van het persoonlijke bewustzijn, sticht of zoekt een kerk en weet zich verbonden met den oorsprong van den tijd. De bevestiging was van den beginne. Zonder dit mystische gemeenzaamheids-bewustzijn in het geloof onbestaanbaar. Het bindmiddel dezer gemeenschap is voor Albert Verwey *de taal.* De taal bindt menschen in de ruimte tot volkseenheid, geslachten in den tijd tot historische eenheid. In ervaring en herinnering van de taal is het mysterie van de levens-eeuwigheid besloten:

> De Genius van de taal, in 't Paradijs geboren,
> Waarheen onze oudste droom ons eerst geluk verlegt,
> Hij lachte toen het Paar zijn onschuld had verloren,
> Hij lachte toen 't omlaag aan de Arbeid werd verknecht.

Hij wist dat sinds hem God in mensen gaf te wonen
Hij hen geleiden zou naar 't allerlaagste dal,
En dat de vloek die rustte op dochteren en zonen
Een zegen zijn zou onmiskenbrer dan hun Val.

Hij viel, hij viel, meê met hun onweerhoudbre dalen
Naar 't graf. Hij viel, maar telkens weer, door hart en mond
Van dat verdoemd geslacht, zong hij in alle talen
De wondren van zijn onverbrekelijk verbond.

Zoodra Verwey zich van deze mystieke binding bewust werd, wendde hij zich af van het schoolsche modernisme der tachtigers, naar het verleden van de Nederlandsche dichtkunst, en naar haar toekomst. Zijn letterkundige studiën verdedigen niet langer het recht van de tachtiger aesthetiek tegen het ongelijk van Nicolaas Beets, ze worden een voortgezette verdediging van het dichterschap zelf, waarbij de schrijver uitgaat van ‘de gedachte, dat, evenals vroeger de geestelijke, de staatkundige, de man van wetenschap, thans ook de dichter een gezaghebbende plaats in de samenleving zal opeischen’. Echter niet, omdat hij de vaardigheid van het verzen-maken bezit, maar omdat hij getuigt van het Leven:

Leven, zij zeggen van het Dichter wezen
Dat het iets groots en iets bizonders is,
En toch komt niets in géén mensch opgerezen
Of 't is een beeld en een gelijkenis.
Door andren hoor ik Wetenschap geprezen:
Die droomt niet wat maar Schijnt, die leert wat Is.
Maar 't eerste Weten, splitsing van ons Wezen,
Verbééldt gesplitst eeuwge verbintenis.
Zoo zie ik, Leven, en wees Gij mijn Richter,
Niets vreemds in wat elk mensch doet, groot en klein;
En 'k zie geen Dicht als droom en 't Weten lichter;
Maar élles is Noodzakelijke Schijn;
En in die Gij zijt, dat 's de ware Dichter,
Maar 'k vat niet hoe Ge in één Mensch *niet* zoudt zijn.

In alle menschen is 't Geloof gebòren,
Leven, dat Gij er zijt, en komen zult,
Zijt in het gaande, en in een onverloren
Beeld zijn zult als de tijden zijn vervuld.
Eens zag de Menschheid U door englenkoren
Verkondigd, kind tot zoen van zonde en schuld,
Om aan een kruis te dragen de óns beschoren
Wraak, bloedend beeld van Deemoed en Geduld.
En nu dat beeld vergaan als alle beelden,

Zien zij nog altijd of geen kim bloedrood -
Blijden die in zich dragen al de weelden
Van U, zagen zij maar 't diepst Wezen bloot -
Want onder al de Beelden die ons deelden
Leeft het Geloof aan U: dat kent geen Dood.

Getuige van de eeuwigheid des levens erkent de dichter de traditie in de taal, en in de geschiedenis van het volk. Wat de geestelijke, de staatsman en de man van wetenschap mededeelen of verrichten, blijft onvolledig zonder het dichterschap, dat als onmiddellijke levensopenbaring het geloof, den staat en het weten behoedt voor verstarring. Altijd bindend en vormend, is het dichterschap altijd vernieuwend, omdat het altijd oorspronkelijk is. Het herstelt het innige verband van den godsdienst met God, van den staat met de menschen, van de wetenschap met de natuur. In zijn laatste levensjaren vooral heeft Verwey deze drie bindingen als de voornaamste functie van den dichter beschouwd. Hij meende ze vereenigd te vinden in de wijsbegeerte van Spinoza, dien hij reeds in zijn jeugd had verheerlijkt, tot wien hij zich in zijn hoogen ouderdom bekeerde. Zijn laatste prozageschrift *Het Lijden aan de Tijd* (1936) is een bekentenis tot de school van Spinoza en een verdediging van de geloofsgemeenschap:

> Men heeft het recht aan zichzelf te wanhopen. Men heeft niet het recht te wanhopen aan de anderen. Zij zullen doen wat ons ontzegd bleef. Zij zullen middelen en wegen vinden om spelend op te lossen wat onze tijd verbroddeld achterliet. Laten wij ons zelf niet belachelijk maken en hen niet hinderen door onze kleinmoedigheid. Achter elk voorbijgaand geslacht van menschen schuilt nog altijd de heele menschheid. Zij de boom, wij de vallende blaren. Er is geen gezonder besef dan wat ieder jaar ons leert: de wisseling van seizoenen. Ik voor mij ben zeker dat wij bij de Natuur die ons dit voorhoudt in goede handen zijn. Onze wijsheid is tenslotte niets als zij enkel gebouwd is op de ervaring van den enkeling. Sterker dan deze is de ervaring, die in elk natuurlijk hart geschreven staat: het leven, hoe verdeeld het zich ook in tallooze enkelingen te kennen geeft, is in zichzelf één eenige leedloze werkelijkheid en werkdadigheid. Bewijsbaar of niet, door de gebeurtenissen weersproken of niet, het geloof eraan is het kenmerk van de gezonde mensengeest en wie eraan gelooft heeft deel eraan.

Toch is dit geloof niet passief. De mensch moet, door den dichter, de levensopenbaring verstaan en verwerkelijken. Zooals Verwey in *Vondel Herdacht* (1929) uit het gemengde wezen van Vondels kunst de eenheid der verscheurde Nederlanden ver-

stond, zoo verstaat hij uit de kunstmatige stichting van collectieven den doem der begeestering en profetisch verzet hij zich in *De Dichter in het Derde Rijk* (1936)

> Volken waar een dichter niet kon leven,
> Staten waar een dichter niet wil sterven
> Zijn vervallen tot het puin der aarde

Tegen de eenheid heeft hij zich nooit verzet; elk geloovige zoekt de eenheid, maar haat de nivelleering. In *Het Kind van het Land*, persoonlijke en staatkundige overdenkingen bij het huwelijk van Prinses Juliana (1936) is hij voor het laatst getuige van de tijdsopenbaring:

> De tijd is nu niet ver - al klinkt het vreemd -
> Dat volk naast volk zich voegt en onderneemt
> Uit vele volken één groot volk te maken.
> Maar geen van hen kan tot dit doel geraken
> Zonder bewustheid van zijn eigen stand
> De schetsvorm van zijn innerlijk verband
> Moet klaar zijn, moet in 't hart van volksgenoten
> Getekend staan, gelijk een eens-ontsproten,
> Daarna vertakte plant, zodat elk zegt:
> Dit is de vorm, die in ons groeit, dit hecht
> Een groot verleden met een toekomst samen.
> Laten wij allen samen ons bekwamen
> Zó op te wassen tot een beetre tijd
> En een volkomener gezamenheid.

In de traditie van de taal alleen kan het leven zijn nooden openbaren en wie den staat hervormen wil, beluistere den dichter. Hij is de eenzame, die naar den oorsprong keert, de profeet, die van den berg daalt met het beslissende gebod. Zijn eenzaamheid zou echter ondraaglijk wezen, indien ook zij niet gesteund werd door het mystieke gemeenschapsbesef van het geloof, dat sterker is dan de dood. *Op het oude speeltuig*, den vaderlandschen zesvoeter, mijmert Verwey zijn afscheidsgroet van het voorbije, zijn begroeting van het komende:

> Hoor nu: elk mensch verlangt zichzelf te zijn en wijders
> Wil hij niet sterven dan met naast hem als geleiders
> Dat eigen voorgeslacht dat hij eens van zich stiet.
> Hij wenscht dat zij daar zijn. Toch gaat, toch keert hij niet
> Tot hen. Hij blijft. Hij heeft het nieuwe werk voldragen.
> Het is gereed. Zij, die hij nu begeert zij zagen

't Ontstaan ongaarne en 't blijft hun nu ook vreemd. Nochtans
Zijn zij de voorzaat: in hun handen ligt de kans
Van deze aanvaarding, en hun plicht is acht te geven
Dat niet alleen het kleed van 't woord wordt voortgeweven
Door jongre hand, maar ook aan 't oude weefsel hecht,
Wij weefden 't, zij, ook ik, elk naar zijn eigen recht,
Dat het recht van zijn tijd was. Grijpt het. Allen samen
Winden wij ons erin en 't drage ons aller namen.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsch overzicht

Balkan-entente. - Nieuw-Guinee. - Von Ribbentrop. - Nieuw Locarno. - Varia
21 Maart 1937

Vier Balkanlanden - Zuidslavië, Roemenië, Turkije en Griekenland - hebben onlangs hunne betrekkingen verinnigd. Zij hebben ondervonden, dat er nadeelen verbonden zijn aan te nauwe vriendschap met groote mogendheden. De wensch naar nationale zelfstandigheid leidt in de richting van een neutraliteitsblok. De vredesverdragen en de territoriale gebiedsverdeeling zullen worden gehandhaafd. Bulgarije, dat wegens zijn revisionistische eischen de noodzaak gevoelde buiten deze Balkan-entente te blijven, heeft a althans met Zuidslavië een vriendschapsverdrag gesloten. Italië heeft zich beijverd de zaak te bevorderen ter wille eener beperking van Russische invloeden in de Middellandsche Zee.

In het Japansche Lagerhuis heeft op 28 Februari 1937 het lid der Minseito-partij, Hyogoro Sakurai, naar aanleiding van een reis door Nederlandsch-Indië gesproken over de gevoelens van argwaan die daar te lande ten opzichte van Japan gekoesterd worden. Daarom is het noodig, zeide de heer Sakurai, Nederland te verzekeren dat Japan geen territoriaal-expansionistische politiek ten nadeele van Nederland beoogt; ten bewijze hiervan moet Japan een non-agressiepact met Nederland sluiten.

Aan het einde van zijn betoog heeft de heer Sakurai zich beklaagd over ‘onderdrukking’ van Japansche visschers en zakenlieden; Nieuw-Guinee was onbevolkt en bleef onontwikkeld; Japan moest daar deelen van pachten om er industrieele en economische verbetering aan te brengen.

De minister-president Hajashi zeide in antwoord, dat zijne regeering deze zaak nog nimmer had bestudeerd, maar dit nu zou doen.

De opmerkingen werden gemaakt door een lid der Minseito-partij, die in de buitenlandsche staatkunde betrekkelijk gematigd is.

Expansie van Japan in den vorm van het vestigen van nederzettingen is voor Nederland onaanvaardbaar. Een non-agressiepact zou daaraan niets veranderen.

Nederland kan, bij een conflict, altijd verzekerd zijn van de actieve medewerking van Engeland en van de Vereenigde Staten. De vestiging eener Japansche basis in Nieuw-Guinee is met deze natuurlijke verhoudingen onvereenigbaar.

Op de voorjaarsbetooging van de commissie voor de economische politiek uit de nationaal-socialistische partij heeft Von Ribbentrop, de Duitsche ambassadeur te Londen, over Duitschland's aanspraak op de verwerving van koloniaal gebied gesproken. Versailles heeft de natiën verdeeld in bezitters en bezitloozen. Het is in aller belang de onrust, die hierdoor is opgewekt, door een vergelijk te niet te doen. Dit kan alleen door de eigen kracht van het Duitsche volk zelf geschieden.

Von Ribbentrop verwierp de ‘koloniale schuldleugen’ van Versailles. Duitschland wil zijn koloniën niet tot strategische steunpunten maken. Het Duitsch-Engelsche vlootverdrag is daarvoor het bewijs. Uit het bezit van koloniën zullen voor Duitschland geen verhoogde eischen ten aanzien der vloot voortvloeien. Duitschland heeft koloniën noodig om met eigen munt grondstoffen te kunnen ontbieden. ‘Ophitsing tegen Duitschland vindt steeds weer handlangers in de democratische landen.’

Doch Eden heeft gewaarschuwd dat er op het oogenblik geen kans bestaat dat Engeland zich als pleitbezorger der Duitsche koloniale aspiratiën zal opwerpen. ‘De regeering is niet van plan de overdracht van mandaatsgebied aan de orde te stellen.’

Hoe zal echter in deze omstandigheid een wanhoopsdaad van Duitschland kunnen worden voorkomen? Engeland is nog vast besloten een nieuw Locarno in plaats van het oude te stellen en kan hiertoe de medewerking van Duitschland niet missen. Roosevelt en zijn raadgevers zijn zeer bezorgd over Europa, en

zouden wellicht, door tusschenkomst, Engeland en Duitschland tot elkander willen brengen.

Intusschen heeft Eden er aan herinnerd dat hij nog steeds geen antwoord heeft van Duitschland op zijn nota van 19 November j.l. ter zake van het openen van onderhandelingen over een Westelijk veiligheidspact dat dat van Locarno zou kunnen vervangen. Eenige dagen later werden de antwoorden van Duitschland en van Italië te Londen ontvangen, doch worden niet publiek gemaakt. Al mogen zij dan geheim zijn, polemiek in de pers kan toch verhelderen waarop de verschillende standpunten steunen.

Duitschland en Italië schijnen althans de mogelijkheid van onderhandelingen over te laten. Zij zouden bereid zijn de Locarno-gedachte weder op te nemen, rekening houdende met gewijzigde omstandigheden, waaronder begrepen zouden zijn de veranderde positie van den Volkenbond (in het nieuwe verdrag zou geen verwijzing naar Volkenbondsbeslissingen en -verplichtingen meer worden opgenomen) en het neutraliteitsverlangen van België. Een agressiegeval zou niet geconstateerd worden door den Volkenbond, maar door de garanten Engeland en Italië. Frankrijk en Engeland beschouwen dit als een opzijdeschuiven van het geheele Volkenbondssysteem, doch Duitschland wijst er op dat volgens het Fransch-Russische verdrag ook geen Volkenbondsbeslissing betreffende den anvaller noodig is: beide partijen hebben zich een oordeel daaromtrent voorbehouden. Wij verlangen niet (zegt Duitschland), dat Frankrijk dit verdrag zal opgeven, maar het mag niet automatisch in een pact voor het Westen ingrijpen. Frankrijk mag het recht niet hebben, den aanvaller zelf aan te wijzen.

Een Fransche defensieleening is ingediend en in de Kamer met 470 tegen 46 stemmen aangenomen; in den Senaat met 258 tegen 1 stem. - België blijft in sterke beweging. - Uit Spanje geen wezenlijk nieuws. - De Paus heeft zich ter zake van het communisme en atheïsme tot zijn geloovigen gericht. In Spanje en Frankrijk, bij uitstek katholieke landen, zijn volksfrontregeeringen tot stand gekomen, die samenwerking met communisten niet afwijzen. De houding van den Heiligen

Stoel tegenover Rusland was reeds bekend. Of de Paus nog de macht heeft, een dergelijke encycliek, die op geen enkel gebied de samenwerking met het communisme toelaten wil, als eenige waarheid te doen aanvaarden? Lerroux, in het partijorgaan der Fransche socialisten, beticht reeds den Heilige Vader van vriendschap met landen die den oorlog verheerlijken, en noemt hem 'een fascistischen paus'. - 'In het behoud der middengroep,' zegt de Toestand-schrijver der *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 'moet thans de waarborg voor het voortbestaan onzer maatschappelijke instellingen worden gezocht.'

C.

Stem uit de Redactie

Het leven in Nederland.

- Dat er een streven bestaat, niettegenstaande de algemeen sterk groeiende nationalistische tendenties in vele landen, elkander te leeren kennen, zoodat velen zich geroepen voelen over hun eigen land en volk of over een, dat zij meenen te kennen, mededeelingen te doen, weten wij allen; het is in de stem 'Komisch Hoogverraad' in het vorige nummer van de 'Gids' weer eens gebleken.

Wat door den heer Krekel werd gezegd, was van dien aard, dat de lezer met eenigen kritischen aanleg het niet zonder meer zal slikken.

Feitelijk bedriegelijker, hoewel zeer zeker meer te goeder trouw, is misschien een film als die, welke onder den titel 'Living in the Netherlands' in de afgeloopen maand haar première in den Haag beleefde en die nu de wereld zal worden ingezonden, om den buitenlander over ons land in te lichten. Niet alleen de argelooze, maar ook de kritische beschouwer, die ons land niet kent, hier ver vandaan woont en ook door zijn dagbladen niet voldoende op de hoogte wordt gehouden, zal door deze film een totaal verkeerd beeld van ons land *moeten* krijgen.

Want er moge dan bij de première gezegd zijn, dat deze Visonor-Education-film mede gemaakt is om de gangbare meening over onze wooden shoes en windmills weg te nemen, wie toch weer begint met een groot procent Volendam en oude poldergemalen, zal zeker dat doel *niet* bereiken.

Nederland is een land, dat zich in weinige opzichten behoeft te schamen voor den stand van zijn huidige cultuur. Wil men die aan het buitenland openbaren, dan moet men dat doen, door *te beginnen* met: het moderne bedrijf, moderne verkeersmiddelen, moderne landaanwinning, moderne architectuur en stedebouw, om *daarna*, als curiositeit, nog iets van het oude te geven.

Doch wie volgorde en verhouding omdraait, verschuift het accent van het heden naar het verleden, geeft daardoor een totaal valsch beeld en maakt nauwelijks meer dan.... wat toeristenreclame van het bekende soort.

Volendam, zeilschepen, boerenwagens, windmolens, oude stadsgrachten, enz., in tijdsduur eenige malen zoo lang als 't moderne havenbedrijf, de stoomschepen, auto's en tractors, electrische gemalen en nieuwere architectuur (enkele secunden Mercatorplein enz. en stadhuis Hilversum) ziedaar de verhouding, die door de beloofde inlassching van twee moderne bedrijven in wezen niet zal veranderen.

Bovendien: alsof ons *geheele* land één wind- en watergeschiedenis is, niets van de Oostelijke provinciën, niets van de heideontginning of de mijnbedrijven, of wat dan ook buiten duinen, dijken, polders en Zuiderzee.

Aan deze inlichtingsfilm zat geen kop en geen staart, in de geheele film zat geen lijn, geen gedachte en geen ontwikkeling; waarbij nog komt dat het fotowerk voor een deel meer dan middelmatig was.

Er werd gezegd, dat aan Nederland de eer te beurt viel, het eerst gekozen te zijn voor de komende serie van Visonor-voorlichtingsfilms, vanwege onze groote beteekenis. Het mag, nu het resultaat zoo mager uitviel, een twijfelachtig voorrecht heeten. Het is te hopen, dat de samenstellers nog veel zullen leeren en dan terug zullen komen, om revanche te nemen.

Voorloopig zal het zaak zijn, wanneer deze maatschappij met haar voorstellingen van andere landen bij ons komt, zich niet te verbeelden van die andere landen ook maar een eenigszins juist of volledig beeld te krijgen.

Naar een nieuw bestand?[1)]

Het was op een vroegen morgen in Januari[(2)]. Het daglicht was nog niet heelemaal doorgebroken. De werklieden, die het bedrijf in de drukkerij moesten in gang zetten, bedienden zich nog van handlantarens, die grillig dansende lichtschijnsels om zich heen wierpen.

Sr. Balthasar was al op zijn ronde. Als naar gewoonte wilde hij nagaan of de gezellen stipt zijn bevelen naleefden.

In den winkel waren de knechts op den gestelden tijd al terug van de vroegmis en aan den arbeid. De drukkers stonden naast hun persen gereed om te beginnen. De zetters hadden de nieuwe copij al in handen en de proeflezers gingen in het zetsel van den vorigen dag de fouten opspeuren.

Niemand was door het vroege bezoek van den meester verrast. Alles was in orde. Het heele raderwerk kon in beweging gaan.

Sr. Balthasar ging zich verwijderen, toen de prins van de werkliedenkapelle naderde en hem ootmoedelijk te kennen gaf, dat hij namens de gezellen, die allen professie maakten van volkomen gehoorzaamheid, een verzoek tot den meester wenschte te richten.

- Ik luister, sprak Sr. Balthasar.

Vandaag wordt in O.L. Vrouwekerk een *Te Deum* gezongen voor de overwinningen in de Pfalts, en de gezellen zouden daar gaarne bij aanwezig zijn om ook den Heer te danken voor den zege aan de wapenen van den Keizer verleend.

Sr. Balthasar dacht even na, vroeg of er persen waren, die zonder veel hinder konden stil gelegd worden, en nadat de prins hem verzekerd had, dat er geen te dringend werk was, gaf hij de toelating.

1) Uit *De drie Balthasar's*, Historische verbeelding.
(2) 1621.

De prins drong nog verder aan.

- De gezellen zouden deze victorie ook willen vieren, en vragen, zich op voorhand onderwerpende aan den vrijen wille van hun heer en meester, of ze dien dag ook mogen compagnie houden en eenige kruiken kappellebier laten rondgaan.

Sr. Balthasar gaf weer zijn toestemming en voegde er in goede luim bij, dat hij persoonlijk bij die gelegenheid aan de kapelle eenige kruiken vereerde.

De overwinningen in de Pfalts vervulden Antwerpen sedert eenige dagen met vreugde. De kremers, die met de *Gazette van Blijdschap* van Abraham Verhoeven rondleurden, hadden het nieuws overal verspreid. Velen in de stad voelden zich gelukkig over de voordeelen door de Katholieke Liga behaald, en fier over de glorieuze wapenfeiten van de troepen van Graaf van Bucqnoy en van T'Serclaes, graaf van Tilly, waarbij zooveel Nederlandsche landgenooten ingelijfd waren.

Het treurig avontuur van den Pfaltsgraaf, Frederik, den protestantschen koning van Bohemen, hield de Antwerpenaars sedert een paar maanden in spanning. Het was begonnen met de inneming en de verwoesting van Praag, na den slag bij Wittenberg. Daarop was de vlucht gevolgd van dien koning van één winter.

Verhoevens *Tijdingen* hadden er al de pakkende bijzonderheden van verteld. Iedereen wist hoe de Brabanders, Vlamingen en Walen bij Praag gevochten hadden als leeuwen; hoe de koninklijke troon en de prachtige rijkskleinodiën in acht koffers waren geladen en, door vele heeren geconvoyeerd, aangebracht bij Graaf van Bucqnoy, die ze voor den keizer in ontvangst had genomen.

De courant had de afbeelding gegeven van den slag en van de vernielde stad. De eerelijst van de kapiteinen, die zich onderscheiden hadden, was in aller handen en men las er met ingenomenheid de bekende schoone namen van De Merode, De Suys, De Croy, Van Arenberg, Van Lede en andere meer, allen heeren uit eigen land.

Verhoeven verkocht spotdichten tegen den Pfaltsgraaf. Men zong ze in de taveernen en langs de straten. Het grappige *liedeken van den Postillon uitgezonden om den Palatijn te zoeken* had een bijval zonder weerga.

En nu was het groote nieuws gekomen van den Rijnstroom. De legers van Spinola hadden te Westerhoven bij Worms de Pfaltstroepen verslagen. Al de heeren en acht en vijftig steden, groote en kleine, waren langs Rijn en Moezel terug in de obediëntie van den Keizer gebracht.

Sr. Balthasar was eigenlijk verheugd over de vraag, hem door den prins gedaan. Hij was er op gesteld, dat uit zijn werkplaatsen alle politieke drijverij verbannen bleef, maar hij verlangde toch rechtgeloovige eensgezindheid onder de gezellen. Hij zag in het verzoek een bewijs van hun verkleefdheid aan de wettige vorsten van het land en aan de kerk. In zijn werkhuizen zouden geen zuurdeesems van opstand of ketterij opgaan.

Hij was overigens besloten zelf het *Te Deum* bij te wonen.

In afwachting zette hij zijn gewone bezigheden voort.

Om acht uren, terwijl hij nog aan de ontbijttafel zat, bracht men hem de drukproeven van een paar vellen van Horatius' *opera omnia*, die toen ter perse lagen. Na de herziening door de correctoren, onderzocht hij ze zelf nog eens heel nauwkeurig. Dat was in de stille stonden van den vroegochtend zijn liefste bezigheid.

Bij dit werk was hij weer volop de humanist. Vertrouwd als hij was met al de geheimen der Latijnsche taal, gebeurde het meer dan eens, dat hij hem voorgelegde teksten wijzigde en verbeterde. Weinigen hadden zich beter dan hij den harmonischen stijl van Lipsius toegeëigend.

In die rustige studieuren had Sr. Balthasar ook sterker dan ooit het besef, dat de drukkunst werkelijk iets edelers was dan een gewoon handwerk. Met de boeken, die hij over het land en daarbuiten verspreidde, nam hij deel aan de geestelijke leiding van zijn tijd en aan het optrekken van nieuwe zedelijke bakens.

Er werd dat jaar veel gedrukt bij Sr. Moretus. Zijn persen waren bestendig bezet met werk van Lessius, Beyerlinck, Bauhusisus, Bellarminus en anderen. Hij had die geschriften gekozen, niet alleen omdat hij ze voor goed bruikbare handelswaar hield, maar omdat hij er de beginselen mee diende, die den grondslag van zijn geestelijken hartstocht uitmaakten. Zij dienden zijn eigen politiek en godsdienstig ideaal.

Hij was inderdaad de meening toegedaan, dat die werken weer eendracht en harmonie zouden helpen stichten in een land, dat geheel ontwricht was geworden door de bloedige troebelen der

vorige eeuw. Alle geestelijke krachten moesten er voortaan op gericht zijn om de oude, beproefde waarden, die aan het wankelen waren gebracht, nieuw, frisch leven te geven en te bevestigen. Daaraan werkte Sr. Balthasar zeer bewust mede.

Toen hij *De Justitia et jure* van Lessius liet drukken wist hij, dat hij werkte om de heerschappij van de eene en onverdeelbare Roomsch-katholieke kerk en het gezag van de Spaansche monarchie te versterken en daardoor orde en vrede te doen heerschen. Zoo juist had hij de *Anti-Synodica* van den Antwerpschen bisschop Jan Malderus en *De vera fide* van den Pater Jezuïet Herman Hugo uitgegeven. Hij wist, dat hij aldus de Dordtsche, calvinistische leerstellingen, die hij voor verderfelijk hield, hielp bestrijden. Hij stelde zijn landgenooten daartegen op hun hoede en hoopte met die beschouwingen der Antwerpsche contra-reformatoren in de Vereenigde Provinciën door te dringen en daar het herstel te bewerken van de eenheid der Kerk, waarop naar zijn oordeel, het herstel van de verbroken politieke eenheid der Nederlanden noodzakelijk moest volgen.

Heden bracht hem het nazien van Horatius in gezelliger stemming. Sr. Balthasar wou van de veel bewonderde gedichten, opgehelderd door bisschop Laevinus Torrentius, een prachtbundel maken, die als een tastbaar bewijs zou worden van de vreugde in taalschoonheid en van het verlangen naar geoorloofd epicurisme, die hem uit zijn omgang met de beste geesten van het classieke heidendom waren bijgebleven.

Hij proefde nog eens met het oor den welluidenden val van Horatius 'strophen; hij genoot weer de kunstige en toch zoo natuurlijke woordkeuze van den dichter, die aan de gewone taalmiddelen genoeg had om alles wat zijn geest en gemoed bewoog met elegantie en bondige nauwkeurigheid uit te drukken.

Hij luisterde weer naar de zoete stem van Glycera, blanker dan het marmer van Paros; weer zag hij de slanke Chloë vóór zich bewegen; doch bij het lezen van de ode *Ruris Deliciae*, bleef hij met een droomblik voor zich uitstaren. Hij overwoog de genoegens, die daar bezongen worden. De gemoedsrust der eenvoudige menschen, zonder zorgen hun vreedzaam leven leidend, ver van de bekommeringen en angsten van het drukke stadsgedoe, scheen hem iets benijdenswaardigs. En toen hij daar las van de kuische vrouw, die zorg nam voor huis en kinderen, en bij het knappend

haardvuur de stonde afwachtte, waarop haar man terug kwam, gingen zijn gepeinzen weer naar Maaiken, wat in den laatsten tijd meer en meer het geval was. Het heerlijke meisje had daar kunnen zitten, tegenover hem; in de kamer ronddrentelen en gezelligheid en zonnigheid brengen, waar het er nu streng en stroef uitzag. Zij had kunnen, over zijn schouder leunend, volgen wat hij las, want zij was al heel aardig thuis in de kennis van het Latijn. Zij zou belang stellen in wat hij deed en dacht en waarover hij thans in den huiselijken kring met niemand spreken kon. En dan was het alsof ze daar parmantig vóór hem stond, hem met de warmte van haar jeugd omvattend. Zij was de *pudica mulier.* Zij sneed zijn morgenbrood.

Dit spel van zijn verbeelding vond hij behaaglijk, doch hinderlijk tevens. Het herhaalde zich te dikwijls en als hij er over ging redeneeren besliste hij toch steeds met een zeker stoïcisme, dat het niets anders dan een ijdel spel kon en mocht zijn. Sr. Balthasar was een man, die meende aan zijn eigen leven te moeten werken om het te volmaken naar een voorbeeld van zelfbeheersching en grootmoedigheid, dat hij uit den omgang met Seneca had leeren kennen. Zijn neigingen bedwingen en ze doen gehoorzamen aan zijn wil, hield hij voor een deugd evenals zijn grootvader Plantijn, die deze leer in zijn beroemd klinkdicht had vastgezet: *dompter ses passions, les rendre obéissantes.*

Sr. Balthasar ging in de bibliotheek alsof hij daar aan zijn lichtvaardige gedachten wilde ontsnappen. Dat was het toevluchtsoord, dat hij zich zelf had laten bouwen. Daar stonden ze, stemmig en ordelijk naast elkaar gerijd, zijn geliefde boeken, met hun ernstig bruin-lederen en ivoorkleurige perkamenten ruggen, zijn beste vrienden met hun rijke wijsheid en onvergankelijke schoonheid. Hier en daar nam hij als achteloos een werk in handen, keek het even in, sloeg het weer dicht en zette het terug op het rek. Hij geraakte zoo maar niet ineens los van Maaiken's bekoorlijk beeld.

Gelukkig kwam zijn zwager, de plaatsnijder Theodoor Galle, hem bezoeken en aan zijn gedachten een andere wending geven.

Sr. Balthasar vermoedde dadelijk wat den meester hier bracht. Hij had hem onlangs opdracht gegeven om, naar een schets van zijn vriend Rubens, de titelplaat te snijden voor de *Annales Sacri* van Augustinus Torniellus. Hij wachtte er op om het werk te

laten verschijnen en hij meende, dat Galle hem de voltooide plaat kwam brengen. Sr. Balthasar had zich niet vergist.

Weldra stonden beiden in het volle licht van een der hooge ramen, de nieuwe plaat aandachtig te bekijken. Sr. Balthasar was ingenomen met de voortreffelijke wijze, waarop Galle de aanduidingen en inzichten van den doorluchtigen teekenaar in het koper had gedreven. Mozes en de profeet, die aan de Oude Wet herinneren; Christus die de sleutels aan St. Pieter overhandigt en de sleutels van de Synagoog afwijst; de H. Drievuldigheid, die het heelal beheerscht; de zondvloed, zinnebeeld der straf; en de regenboog, die den vrede beteekent, waren daar op de plaat als met liefde neergestreeld en vormden een sober harmonisch geheel, dat op sprekende wijze de opkomst der nieuwe wet, de *exaltatio Ecclesiae*, en den ondergang der oude, de *interitus Synagogae*, voorstelde. Sr. Balthasar had er niets dan lof voor over. Met de hulp van twee zoo vaardige meesters moesten de folianten, die van zijn persen kwamen, den roem der aartsdrukkerij de wereld door nog verhoogen.

Sr. Balthasar zou met zijn kunstrijken zwager daar nog wel langer over gepraat hebben, doch daar begonnen de zware klokken hun jubel te luiden op den Onzen Lieve Vrouwetoren om het *Te Deum* aan te kondigen. Beiden spoedden zich om er nog tijdig te komen.

Toen ze de kerk binnen traden, was het daar reeds vol en ze hadden moeite om te geraken tot bij de groep van de St. Lucasgilde, waar ze wenschten plaats te nemen.

Er heerschte een feestelijke stemming onder de machtige gewelven van den tempel. In den hoogen koepel, die als een reusachtige tiara op de kruising van de middenbeuk en de zijbeuken rust, en waar het witte winterlicht als in een apotheose door heen straalde, had men breede kleurige wimpels gehangen. De rijke fluweelen en zijden kerkvanen met hun flonkerende versiering van goudborduursel, waren tegen de zuilen opgesteld. De purperen bisschopstroon met zijn vergulden hemel en weidsche drapeeringen stond in de koor, waar het heele kapittel de canonici in vol ornaat op het begin der plechtigheid wachtte.

De meeste soldaten van de bezetting waren nog aan den Rijn, maar al de manschappen van het kasteel stonden hier in 't gelid. Piekeniers, musketiers en haakschutters; Spanjaards, Italianen,

Duitschers en Ieren in volle wapenrusting. Hun kapiteins, flinke hidalgo's, met vilthoeden voorzien van gulden tressen, en kleurige sjerpen om de schouders, stonden voor hun compagniën, glorieus alsof zij zelf in de Pfalts gevochten hadden. Hun luitenants zagen er niet minder schitterend en zegebewust uit.

Daar stonden ook al de gewapende gilden, de kruisboogschutters oude en jonge, de schermersgilde van St. Michiel, de kolveniers, alle met hun vlaggen en blazoenen, zoo flink en fier als ware de minste der gildebroeders nog een kapitein.

De ambachten stonden in de zijkapellen, elk voor zijn eigen altaar.

De groep waarbij zich Sr. Moretus en Sr. Galle gingen vervoegen, was zeker een van de doorluchtigste. Het was de keur van Antwerpens kunstenaars, schilders en poëten, met vooraan hun deken, die dit jaar Karel van Mallery was. Sr. Moretus drukte daar de hand van Rubens' leermeester Adam van Noort, van de schilders Hieronymus en Frans Francken, C. de Vos, Corn. Bol, Geerard Segers, Joost de Momper, Jan Breughel den fluweelen, D. Ryckaerts en anderen nog. Hij groette de graveurs Anton Wierickx en P. de Jode, die zoo vaak voor hem hadden gewerkt. Zijn vriend Bartolomeus van Ginderdoren was daar ook, evenals signor Jerolimo Duarte en Cornelis van der Geest, de milde maecenen, die met hun fortuin de kunst te Antwerpen op vorstelijke wijze steunden en bevorderden.

De Lucasgilde werd alleen door het magistraat in voornaamheid overtroffen. Het deed zijn intrede in groep met Nicolaas Rockox, buitenburgemeester, en Karel de Mere, binnenburgemeester, aan het hoofd. Daar zag men schepen Pauwel van Halmale, Ridder Rob. Tucher, Ridder Jan Stappart, Pauwel van Liere, H. van de Werve en anderen meer, dragers van de schoonste namen en van de hechtste, roemrijkste overleveringen dezer stad. Hun verschijning wekte een sympathieke nieuwsgierigheid onder de massa der aanwezigen.

Opeens ging er een nog grooter beweging van blijde verrassing door de menigte. Sommigen weken eerbiedig een stap om den aankomende gemakkelijker door te laten; anderen op de achterste rijen, reikhalsden en stonden zelfs even op hun stoel om beter te zien. De vele vrouwen, die zich hier ook bevonden, blikten vreugdevol op naar den heerlijken man, die naderde.

Het was heer en meester Pieter Pauwel Rubens, de levende glorie van Antwerpen. Hij ging voorbij met vriendelijken glimlach op het zonnige gelaat, omgeven van die wondere uitstraling, die den echten oppermensch vergezelt. De verschijning van een vorst van den bloede zou geen dieper indruk hebben gemaakt.

De broeders van de *St Lucasgilde* merkten al spoedig, dat de meester bij hen wenschte te komen. Zij voelden zich daardoor ten zeerste vereerd en ruimden hem een plaats in, heel vooraan, naast hun deken, die hem hartelijk verwelkomde. Ook Sr. Moretus drukte hem als een vertrouwde gul de hand. Nu voelde zich de kunstbroederschap als met een weerglans van 's meesters faam omgeven, en menigeen keek met bewondering op naar Rubens' schitterende doek, de *Afneming van het Kruis*, eenige jaren te voren door Burgemeester Rockox aan de kerk vereerd. Zij waren trotsch en gelukkig over dat machtige gewrocht, een dierbaar, gemeenschappelijk bezit.

De plechtigheid begon. Magister doctor John Bull, de Engelsche organist, die sedert eenige jaren aan de O.L. Vrouwekerk verbonden was en de Antwerpenaars met zijn kunst verrukte, liet de eerste tonen van het Te Deum uit de forsche orgelpijpen triomfeerend opdreunen. De zangers, mannen met geschoolde, welluidende veelstemmigheid en knapen met hoog en zuiver zilvergeluid, zetten de hymne van dank en lof in, die golfde en zwol onder de reusachtige bogen van het schip.

Sr. Balthasar voelde de wijding van het oogenblik zeer innig, doch zijn gepeinzen gingen onwillekeurig naar de groote politieke vraag, die de Antwerpsche bevolking in de laatste dagen meer en meer begon te bekommeren.

Het bestand, in 1609 gesloten tusschen zijne Majesteit den Koning en hun Doorluchtige Hoogheden, de Soevereine Prinsen Aartshertogen, te eener zijde, en de Staten Generaal van de Vereenigde Provinciën te anderer zijde, om voor een termijn van twaalf jaren, tot welvaren en ruste dezer beproefde landen, een oprechten, onverbrekelijken stilstand van alle acten van hostiliteit te verwezenlijken, stond op het punt te vervallen.

Dat kon een noodlottig keerpunt worden. Wat zou er gebeuren? Vernieuwing van de Treves, die in deze stad de koopmanschap in peis en voorspoed had laten gedijen? Of hervatting van den

oorlog, die te voren alles vernield had en de stad op den rand der ellende had gebracht?

Met de overgroote meerderheid der Antwerpsche kooplieden verlangde Sr. Moretus, dat het bestand door een minnelijk accoord zou verlengd worden. In zijn oogen waren de Nederlanden, wat er ook gebeurd was, toch nog één volksgemeenschap, die tijdelijk verdeeld, door overreding, niet door strijd met de wapenen, kon hereenigd worden. Het mocht niet gebeuren, dat de bewoners der beide Nederlanden, van wat kwaliteit of religie ook, niet meer vrijelijk konden komen en verblijven zoo in 't eene als in 't andere land.

Sr. Moretus' zwager, Franciscus van Ravelingen, die te Leiden nog altijd aan het hoofd stond van de aldaar door Plantijn opgerichte drukkerij, had hem juist geschreven, dat schipper Hildebrand, vóór het eindigen van de Treves, zijn laatste reis met een vracht boeken op Antwerpen zou varen. Dergelijke nieuwe stremming van het verkeer zou doodelijk worden voor de negotie. Dat mocht niet zijn. Antwerpen mocht niet opnieuw aan het kwijnen gaan.

Toen Bisschop Malderus op het eind van het *Te Deum* den zegen des hemels afsmeekte over den Keizer, den Koning en Aartshertog Albertus, was het voor dezen laatste, dat Sr. Balthasar het innigst bad. De Aartshertog was immers de trouwste voorstander van den vrede. In Spanje en Holland stuurde men aan op oorlog, en ook hier was er een oorlogspartij. Albertus wilde daar niet van hooren. Sr. Moretus wist van Sr. Rubens wat er heimelijk gaande was om met Prins Maurits voor goed vrede te sluiten, en al zijn hoop berustte op den Aartshertog, die de leiding van deze stille onderhandelingen had genomen.

Sr. Balthasar was erg begaan met de altijd maar verzwakkende gezondheid van den vorst. Hij had hem voor eenige maanden nog gezien te Hoboken, bij een plechtig pelgrimagie naar de relikwie van het H. Kruis. Het had Sr. Moretus pijnlijk getroffen in den vorst nog alleen een lijdenden kranke te ontmoeten, die wegens jicht alle moeite had om te gaan. Nu werd de Prins ook nog door het steen gekweld. In de zeven kerken, daar de Aartshertogin bijzondere devotie toe had, liet zij dag en nacht waslicht branden tot zijn herstel.

- Moge de Heer almachtig, wenschte Sr. Balthasar, in zijn

oneindelijke barmhartigheid onzen soevereinen Prince Albertus behoeden voor verdere kwellingen van ziekte en hem nog vele jaren licht en klaarheid verleenen om wijselijk over ons te regeeren en in deze landen den peis te behouden.

Bij het verlaten van de kerk bleef Sr. Moretus nog wat napraten met Sr. Rubens, Sr. Rockox en eenige leden van het Magistraat. Hij bracht het gesprek op de vernieuwing van het Bestand.

Zij stapten op en neder langs den O.L. Vrouwepand, waar ze Mademoiselle Isabella Brant, Rubens' vrouw, en de mooie Francesca Duarte, die ook van het *Te Deum* terugkeerden, glimlachend zagen voorbij gaan en met een hoofsche buiging begroetten, zonder echter hun gespannen gesprek te laten vallen. Ook Maaiken van Ginderdoren en Mademoiselle Marie de Neuf trokken voorbij met den kleinen Baltahasar, zonder dat Sr. Moretus zijn betoog onderbrak.

De heeren werden aangesproken door de drie Canonici Laurens Beyerlinck, Hemelarius en Melchior Moretus, die onmiddellijk in de bespreking werden gemengd.

Sr. Moretus pleitte voor de vernieuwing van de Treves en Sr. Rubens viel hem bij met de verzekering, dat men daar binnen kort meer zou over hooren, zoodra de hooggeleerde Pieter Peckius, de gezant van den Aartshertog met Prins Maurits zou gesproken hebben.

- Zoo wij geen nieuw bestand krijgen, verzekerde Sr. Rockox, dan gaat Antwerpen ten onder.

Canonicus Beyerlinck, de scherpzinnige boekencensor, was het daarmede niet eens.

- Wie alleen aan koopmanschap denkt, kan zoo spreken! kapittelde hij. Als de vrede blijft, moeten er toch andere voorwaarden gesteld worden op het stuk van religie. Mogen wij in Holland het kwaad en de dwaling vrij laten woekeren? Mogen wij onze katholieke broeders ginder overlaten aan de onverdraagzaamheid van ketters? Mogen wij het onverschillig blijven aanzien, dat zij het H. Officie der Mis alleen maar verborgen, in een schuur of een stal, kunnen celebreeren?

Canonicus Melchior sprak nog scherper, tot spijt van zijn broeder.

- En zoo wij niet waken, beweerde hij, dan komt het kwaad weer naar hier over. Hoevelen komen er sedert het Bestand uit

het Noorden om onder de hand hun kettersche leeringen in deze stad te verspreiden? Hebt gij niet gehoord van geheime, nachtelijke preeken? Weet gij niet, dat sinds de Treves veel schijnkatholieken zich weer bij de gereformeerden aansloten en zich niet schamen het te laten zien? Onze rechters zijn te zwak. Zij laten betijen en schijnen vergeten te zijn, dat ketterij een beginsel is van rebellie en opstand tegen het gezag. Als dat het gevolg van den vrede is, dan maar liever oorlog, loutering door het vuur.

Sr. Balthasar ging zijn driftigen broeder weerleggen, toen Canonicus Hemelarius het woord nam en heelemaal naar het hart van de voorstanders van den vrede sprak.

- Carissime, het was toch niet alles zoo kwaad wat de Treves voor de religie bracht. Honderden Zeeuwsche, Hollandsche en Friesche katholieken konden in die jaren naar hier overkomen om zich het H. Vormsel te laten toedienen. Op zekere heiligdagen vullen zij onze kerken. Ook gereformeerde Hollanders komen er en kunnen er de ware leer hooren. Mijn hart zwelt van hoop als ik ze daar zie. Zijn er geen die aldus tot het ware licht kwamen? Hebt gij u met mij niet verheugd in de bekeering van remonstranten als Bertius en Spondanus, die hier gastvrijheid vonden, toen ze uit Holland moesten vluchten? En is het niet de droom van onze vrienden Schottus en Miraeus, en van ons allen om het aantal dier bekeeringen te doen toenemen? De jacht op de zielen is niet voordeelig als men vecht. In den vrede worden de belangen der kerk beter gediend.

Hemelarius sprak met de warmte van den bekeerde. Hij had zich zelf tot voorbeeld kunnen stellen en herinneren, dat hij door de leering van Lipsius en Schoondonckius naar het katholisime werd geleid.

Sr. Rockox pleitte met drift:

- Geloof mij! Het gaat niet in hoofdzaak om de religie, al schijnt het zoo. Brussel is zoo vroom als Madrid, en Brussel wil vrede waar Madrid oorlog wil. Waarom? Omdat Brussel beter onze belangen kent. Wij, Nederlanders, zouden zelf over ons eigen lot moeten beslissen.

De uitspraak klonk scherp en zelfs Sr. Rubens, Sr. Balthasar en andere vrienden van den vrede hoorden niet gaarne hun zaak op die wijze verdedigen. Hun loyalisme schrikte even op.

's Namiddags had Sr. Balthasar in zijn eigen huis, op de drukkerij, nog meer reden om op te schrikken.

De gewone rust van de werkplaats werd op onverwachte wijze door een politiek krakeel verstoord. De Treves-vraag had ook hier verdeeldheid gebracht.

De grootste eensgezindheid op het gebied der rechtgeloovigheid en der koningstrouw scheen onder de gezellen te heerschen, doch heden bleek wel, dat zulks toch niet heelemaal het geval was.

Daar waren oude werklieden, die nog onder den grooten Christoffel hadden gewerkt en met hem eenige van de fel bewogen jaren vóór 1585 hadden meegemaakt. Zij herinnerden zich de worstelingen voor nieuwe waarden en levensvormen, waarvoor te dien tijde zoovele menschen alles veil hadden. Zij hadden de lokstem gehoord van stoute, nieuwe leerstellingen in Kerk en Staat. Zij hadden de zuilen van de oude maatschappij voelen wankelen en God zelf midden in de branding gezien. Ze hadden de angsten gekend van de verantwoordelijke keuze, waaraan zij zich niet onttrekken konden. Te midden van oproer en onderdrukking, beeldstormerij en straffenden brandstapel, hoog oplaaiende hoop op bevrijding en bittere ontgoocheling hadden zij geleefd in spanning, onzekerheid en onvrede.

Nu waren andere tijden aangebroken. De oude machten hadden zich hervat en regeerden weer zooals vóór de groote moerlemeie.

Sr. Moretus' oudste gasten hadden daar vrede mee genomen. Sommigen voelden nog wel het zeer van oude wonden. Pasquier rouwde nog om een zoon door de Spanjaards gedood. Groenrijs miste een broeder, die in zijn hartstochtelijke verkleefdheid aan de nieuwe leer niet had willen ontwapenen en zooals honderden en nog honderden van zijn stad- en landgenooten naar Holland was uitgeweken. Nu verlangden zij echter naar rust en sinds de stad terug in handen van den koning was, en zij weer in den schoot der kerk waren opgenomen, scheen het hun dat orde en veiligheid weergekomen waren. Voor hen waren de jaren van het Bestand een gelukkige verademing geweest.

De meesten onder hen hadden in den nood een verdraagzaamheid geleerd, die hen afkeerig maakte van alle geestdrijverij van waar ze ook mocht komen. Het leek hun thans dwaas, dat de menschen elkander naar het leven zouden staan om meenings-

verschillen, die hen ten slotte in hun eenvoudig, diepere wezen onveranderd lieten en den simpelen gang van het gewone leven toch in niets vermochten te wijzigen.

Die grijsaards met schrandere koppen van arbeiders die steeds hun geest en hun handen tegelijk gebruikten, hadden veel ervaren en veel overwogen.

Ginder over den Moerdijk, waar de menschen Calvijn volgden, zoo redeneerden zij, werd er gewerkt om het dagelijksch brood, evenals hier, waar men den weg van Rome volgde. Daar huwden ze en kommerden ze evenals hier. Ze waren voor elkander goed of boos evenals hier. Ze zochten naar vreugde, leden en stierven evenals hier. Verder gevolg trokken die wijzen niet, maar ze wilden vrede, vrede boven alles.

Zij hoorden niet gaarne sommige jongere gezellen, die ondanks de ordonantiën der werkplaats, vurige anti-kettersche meeningen uitspraken en in den zetter Thomas Strong, den ingeweken Ier, als een soort van stillen leider erkenden. Die man had Engeland om wille van zijn katholieke gezindheid moeten ontvluchten en de strijdlust bleef hem vervullen. Hij zon bestendig op wraak. Hij hoopte, dat het Bestand niet zou vernieuwd worden en dat Spanje de overmoedige ketters zou kastijden. Ook maakten hem de overwinningen der Liga in Bohemen en in de Pfalts geestdriftig en uitdagend.

In den namiddag waren de gasten naar de drukkerij gekomen om het kapellebier te drinken op de Pfaltsoverwinning. De busmeester had met de hulp van een paar leerjongens in een naburige taveerne de noodige kruiken bier gehaald en elkeen had zijn pot al herhaaldelijk laten vullen. Er heerschte een vroolijke stemming. De Visschere had het laatste liedeken van Verhoeven's Nieuwe Tydinghe: *Het Coninck-feest van den Palatin* gezongen en hartelijk doen lachen met het onfortuinlijk avontuur van den Winterkoning.

Alleen Pasquier, Groenwijs en een paar anderen van de oudste gasten deelden niet in die vroolijkheid. Hun gedachten wijlden in het verleden, in dagen van strijd, waarvan de herinnering hun nog zoo pijnlijk was en die ze in geen geval wenschten te zien terugkomen.

Toen het gelag nog volop aan den gang was, verscheen daar op het onverwacht Franciscus Ogier, dien de meesten kenden

uit de taveernen, waar hij graag stout en hoog sprak. Wat had hij vandaag aan de hand?

Hij was daar aangeland met een onbekenden reizenden drukkersgezel uit Holland, die te Antwerpen werk zocht. Daar hij er tot nog toe geen gevonden had, kwam hij aan de Kapelle van de Plantijnsche drukkerij den geldelijken steun vragen, die de usantiën voor dergelijke passanten voorzagen. Ogier had hem in een taveerne ontmoet en hierheen gebracht om hem voor te stellen.

De Hollandsche gezel had gunstige papieren en gaf zeer aanneembare verklaringen voor zijn verblijf te Antwerpen. De Prins en de Schepenen der Kapelle raadpleegden elkander over het geval en schenen geneigd om den reizenden gezel te helpen. Thomas Strong, die dit merkte, ging er zich plotseling tegen verzetten.

Hij sprak met een dweepzieken glans in de oogen, zijn woorden met zenuwachtige bewegingen scandeerend:

- Dat zult ge toch niet doen! Ge weet niet eens wat voor een man het is. Een Hollander! Een ketter!

- Als hij hier met Ogier komt, viel de jonge Standonck in, dan valt daar niet aan te twijfelen....

- De Treves is uit! riep Strong. Wij gooien hem over de grens. Pasquier kwam er stillend tusschen:

- Zachtjes aan, Strong! De Treves is nog niet uit en God gave, dat ze nog in lang niet uit ware!

- Ze moet gedaan zijn! besliste Standonck, en hij vertelde opgewonden, wat overigens de heele stad al wist, dat de Spaansche non op den Rosier, de Carmelitesse Anna a Sancto Bartholomeo, in een visioen het gebod had vernomen met den vijand geen Treves meer te maken.

- De ketters worden er in hun doling door versterkt en verhard, en wij zelf loopen zoo wel verloren als zij, had de non gezegd.

- Wij willen den peis voor het algemeen welzijn, opperde Groenwijs.

- De katholieken, die meer tot vrede dan tot oorlog geneigd zijn, toonen zich slap en zwak, beweerde Standonck.

Thomas Strong bevestigde verder, dat de oorlog noodzakelijk zou herbeginnen en wel dadelijk. Dat had hem de Spaansche kapitein van het kasteel gezegd.

- Al moesten de kelken der altaren verkocht worden om den oorlog tegen de ketters onmiddellijk aan te vangen, dan moest dit maar gedaan worden. 't Oogenblik is gunstig. Ze zijn in Holland verdeeld. Gomaristen en Arminianen bevechten elkander. En onze troepen, die nu in de Pfalts overwinnen, zijn klaar voor den aanval.

- Wie zoo spreekt, weet niet wat oorlog is! sprak Pasquier met een ernstige stem, waarin weedom klonk van nog niet vergeten leed.

Ogier, die tot nog toe gezwegen had, richtte zich met een spotlachje tot Strong:

- Wees niet zoo ongeduldig! Uw Spaansche kapitein heeft de klappen vergeten, die hij vroeger opliep, en de oorlog komt wellicht eerder dan hem lief is. Ginder, aan den kant van Oranje, zijn ze ook gereed.

- Gij kunt het goed weten! beet Strong terug.

- Wat bedoelt ge daarmee?

Het was Standonck, die het nu uitflapte:

- Wij bedoelen daarmee, dat wij het dubbel geluid van uw zakpijp kennen! Gij komt hier alsof gij een van de onzen waart, en wij weten dat gij jaren geleden het Wilhelmus mee gingt huilen aan de Schelde, toen de Zwarte Galei daar het admiraalschip overviel, - wij weten dat gij behoort tot degenen, die 's Zondags in 't geheim naar Lillo trekken om daar geuzenpreeken bij te wonen. Gij heult met de ketters en zult ons, als gij de kans krijgt, in den rug schieten.

Nu werd het een luid rumoer. Standonck was vechtens gereed. Ogier zette zich in 't verweer. De overige werklieden verdeelden zich in twee kampen. De Prins en de Schepenen van de Kapelle hadden alle moeite om den vrede te bewaren.

Intusschen verscheen Sr. Moretus.

Plotseling viel het lawaai voor zijn strengen, gebiedenden blik.

De Prins legde uit wat er gebeurd was, en het duurde niet lang of het besluit van Sr. Moretus was genomen. Zonder veel omhaal van woorden zou hij een les geven.

Hij ondervroeg den Hollandschen gezel, liet zich zijn papieren toonen en gaf hem uit eigen beurs den verlangden onderstand.

- Zoolang de Treves duurt hebben de Hollandsche onderzaten in deze landen vrij verkeer, tot wat religie zij ook be-

hooren. Wij moeten de wet eerbiedigen en menschlievend zijn. Wat Ogier betreft, hij was hier overbodig. Zijn gezel zou het woord wel alleen gevoerd hebben. Laat hem dat indachtig zijn.

De Hollandsche gast bedankte en ging heen met zijn leidsman, die de waardige uitspraak van Sr. Moretus zwijgend verkropte.

Toen de vreemden weg waren, vroeg de meester, dat op Strong en Standonck de ordonantie zou toegepast worden, die verbood in de werkplaats disputaties te beginnen, die religie of politiek betroffen. Wilde hij geen ketters, hij wilde ook geen ketterjagende stokebranden onder zijn gasten.

Strong en Standonck zouden hun drift met eenige stuivers boeten. Zij wilden even tegenspreken, doch één gebaar van Sr. Moretus was voldoende om ze tam te maken.

Pasquier en Groenwijs prezen inwendig de wijsheid en den adel van den meester.

Sr. Balthasar bleef het overige van den dag bestendig in zorgen om den strijdlustigen drift, waarvan hem de echo's in zoo verschillende kringen opgeklonken hadden. Hij behield zijn goed vertrouwen in het behoud van den vrede, maar toch was er aarzeling in zijn hart geslopen.

Met den avond overviel hem een gevoel van ongezelligheid in zijn eenzame huis. In lezen had hij geen zin. Hij had behoefte aan bevriende, gulle menschen rondom zich en plots nam hij het besluit de gegraveerde plaat, die zwager Galle hem dezen morgen bracht, bij van Ginderdoren te dragen, die er de afdrukken moest van maken.

Hij gaf er zich te nauwernood rekenschap van, dat hij in den grond verlangde Maaiken te zien en in haar zonnig bijzijn de gezelligheid, die hij zocht, onbewust hoopte te vinden.

Dat viel dan ook mee. Sr. van Ginderdoren bracht hem bij zijn gezin, onder den vreedzamen kroonluchter, rond den gedekten disch voor het avondmaal aangezeten, en verzocht hem daar ook plaats te willen nemen.

Sr. Balthasar ging zich terug trekken. Zoo ongenoodigd wilde hij niet meetafelen, doch Mademoiselle van Ginderdoren drong aan:

- Een onverwachte gast is altijd dubbel welkom. Maak geen ceremoniën. Sr. Moretus. Zet u, de spijze wordt zoo dadelijk opgebracht.

- Geloof ons, uw komst is ons zeer genoeglijk, wakkerde van Ginderdoren aan. Gij hebt bovendien een fijnen neus, Sr. Balthasar! Wij vieren juist Ste. Adriana vandaag, de patronesse van mijn huisvrouwe, en Maaiken heeft gezorgd voor eenige aanlokselen der kele! Gij moet toch zien wat haar keuken brengt!

- Nu ge dat weet, Sr. Moretus, zult ge natuurlijk blijven! besliste Maaiken met klare lachstem.

Daarop gaf Sr. Moretus zich inderdaad gewonnen, zette zich bij en feliciteerde hartelijk vrouwe Adriana.

Het was een groepje gelukkige menschen: de gulle van Ginderdoren, stralend om het hem zoo aangename bezoek; zijn stille, in-goede huisvrouw, behaaglijk ingenomen met haar bloeiende kinderen; twee lieve meisjes en twee bollebuizen van jongens. Maaiken voerde het hoog bevel en met een gratie zonder weerga regelde en schikte hij alles op zijn best. Zij bracht een tinnen bord, glimmend en spiegelend, vork, mes en servet voor Sr. Balthasar, en wist dan, als op een overeengekomen teeken, vader, broers en zuster te doen opstaan om uit verborgen hoeken allerlei geschenken te halen, waarmede zij de gevierde Adriana verrasten. Sr. van Ginderdoren kuste zijn vrouw en de kinderen deden het hem na. De geschenken werden geprezen, vooral dat van Maaiken, een manteltje met bont gezoomd, door het handige meisje zelf gemaakt.

Adriana was tot tranen toe ontroerd.

- En ik alleen sta hier met ledige handen, mademoiselle. Dat is niet geoorloofd, verontschuldigde Sr. Balthasar, maar morgen laat ik u een mandje brengen met fijne winterperen uit den hof te Berchem.

Deze belofte wekte luide toejuichingen.

- En nu aan den disch! noodigde Sr. van Ginderdoren.

Maaiken kwam met een geurenden, gebraden kapoen, dien ze op het snijbord met één hand zwierig in de hoogte stak.

Sr. van Ginderdoren bereidde zich om den vogel naar de regels der kunst te snijden.

- Ik zal Hercules conterfeiten, schertste hij, en deze kapoen zonder vaar of vrees vaneen rijten.

- Wat verkiest gij, Sr. Moretus? Een dij of een vleugel?

Allen vonden den kapoen ‘exquisiet’.

- Gij moet u nog eens bedienen, Sr. Moretus! drong de

huisvrouw aan. De oorlog is nakende, zeggen ze, voorzie u van proviand.

- Spreek van geen oorlog, mademoiselle, weerde zich Sr. Moretus. Zeg liever, dat het morgen vastendag is, en dat ik mij op voorhand voeden moet.

Maaiken schonk van het vaatken lekker bier, dat zooeven ontstoken was.

Sr. Balthasar vond dit het mooiste uur van zijn ganschen dag. 't Was Maaiken, die 't al bezielde. Hij zat tegenover haar en kon zich niet genoeg vermeien in het bekijken van haar lenige, schalksche, hartelijke bedrijvigheid.

- Daar zal nog wel wat goeds zijn in de bottelrije! Joannes, ik make u tot bottelier.

Zoo sprak Sr. van Ginderdoren tot zijn oudsten zoon en gaf hem den keldersleutel. Weldra werden de schalen met wijn gevuld, terwijl Maaiken nog wat kaas en daarna een rijstvlaai met kaneel liet rondgaan.

- Ik breng het u met deze schaal op de gezondheid van Mademoiselle Adriana. Dat zij nog vele jaren het geluk en de zegen van dezen huiskring moge zijn! toostte Sr. Balthasar.

Dat waren vreugden, die Sr. Balthasar niet kende en die het leven toch schooner en rijker maakten.

Er was geen afgunst in zijn hart, edoch hij vroeg zich toch af waarom ook hij niet zulk een kring om zich had. Het was niet goed, scheen het hem thans, zich zelf altijd te onderschikken aan datgene wat men voor plicht houdt. De man, die zich als hij, wilde volmaken naar een voorbeeld van zelfbeheersching en grootmoedigheid, offerde te veel. *Posséder seul une femme fidèle...* was voor grootvader Plantijn toch ook een bron van geoorloofde weelden geweest.

MAURITS SABBE

Sonnet

En Mozes heeft den top des bergs betreden,
Hij ziet nu liggen het Beloofde Land
Met al zijn akkers, weiden, gaarden, steden,
Waarheen hem voerde 's Heeren milde hand.

De Leider denkt terug aan het verleden,
De veertig jaren, nooden allerhand,
Door heel het volk van Israël geleden,
In een te fel gebied van zon en zand.

Doch Mozes sterft, het hoogste was bereikt,
Aldus zal het geschieden met ons allen,
Als over ons de dood zijn schaduw strijkt.

Want hier staan wij slechts op om weer te vallen,
Zijn pas gelukkig als het leven wijkt
En vinden elders hooger welgevallen.

R. VAN GENDEREN STORT

Verzen

De Maanridders

We kunnen niets verzinnen: in de schijn
der maan lopen we gauw verloren.
Het meisje zwijgt. Haar woorden zijn te klein
om deze koele stilte te verstoren.

We luisteren naar 't ruisen van het koren
en naar de nachtegaal die ergens zingt.
Het glanzend water lokt u tot versmoren:
echter geen nood, daar is geen tijd die dringt.

We lopen arm in arm. Het gras is nat
en koud om nògmaals in te slapen;
ze glimlacht even nu ik haar bezat
en neuriet stil. Haar hand strijkt langs mijn slapen.

De verliefde Dichter

voor R. Minne

Hij zegt dat zij het doel is van zijn leven
en kust haar trouw voor eeuwig aan haar mond.
Wanneer eenmaal de zegen is gegeven
trekt hij naar buiten, liefst nog met zijn hond.

En zit hij dubbend in 't café te midden
der blijde kameraden met zijn pijp,
dan weet hij enkel triestig 't hoofd te schudden
om elke vrouw, zijn hart is overrijp

van liefden die hij nimmer heeft beleden;
misschien omdat de nachten zonder maan
hem nooit konden bekoren. Zijn gebeden
zegt hij vergeefs onder het huiswaarts gaan.

FRANS BUYLE

De homogeneïteit der Nederlandsche Kabinetten

I

De vraag in hoeverre een ministerie homogeen behoort te zijn is, vooral in de eerste decenniën na de grondwetsherziening van 1848, herhaaldelijk een onderwerp van vruchteloos debat geweest. Indien men nagaat wat in den loop der jaren door degenen die dit onderwerp in onze Staten-generaal ter sprake brachten is gezegd, dan valt het op hoe arm aan politieke gevolgen deze betoogen meestal zijn geweest.

Zulks zou, waar men de ministerieele homogeneïteit veelal voorgesteld ziet als een eisch van Nederlandsch Staatsrecht met reden verwondering kunnen baren, ware het niet, dat de sprekers die hieraan hunne aandacht wijdden zich in den regel hebben bepaald tot het uitoefenen van critiek zonder er in te slagen het begrip homogeneïteit tot klaarheid te brengen.

In de kringen der hervormingsgezinde burgerij uit de jaren veertig gold ‘een vereenigd ministerie’ als een liberaal desideratum, dat door de invoering der ministerieele verantwoordelijkheid zou worden vervuld: de meerderheid der Tweede Kamer achtte blijkens haar verslag van 16 Maart 1848 met die verantwoordelijkheid het bestaan van ‘een eigenlijk gezegd ministerie’ gewaarborgd, maar ook al zou de voorstelling van een collectief verantwoordelijk ministerie haar daarbij zoo duidelijk voor den geest gestaan hebben als Struycken veronderstelt[1)], de historie toont aan, dat van deze collectieve verantwoordelijkheid in de practijk niet veel terecht is gekomen.

Buys, die zich bij de woorden der kamer aansluit geeft daarvan de volgende verklaring. ‘Zijn de ministers niet louter werktuigen

1) Het bestuur der buitenlandsche betrekkingen. Arnhem 1918, blz. 18.

van een hoogere macht, enkel geroepen om ontvangen bevelen uit te voeren, onverschillig of zij die bevelen goedkeuren dan wel veroordeelen, maar zelfstandige raadslieden, die de besluiten welke zij uitvoeren als hun eigen werk hebben aan te merken, dan verstaat het zich vanzelf, dat aangezien de staat eene eenheid moet zijn, welke op een gegeven oogenblik slechts door éénen wil kan worden geleid, allen die tezamen als regeeringsorganen optreden, ook een eenheid moeten vormen en een zelfde regeeringsbeginsel behooren uit te drukken'[1]. Naar het oordeel van Buys vloeit derhalve uit het instituut der ministerieele verantwoordelijkheid de eisch voort van een zekere eenheid van beginselen in het ministerie, welke het mogelijk maakt, dat de staat op een gegeven oogenblik slechts door één wil wordt geleid.

Is dit betoog inderdaad klemmend? Van Bemmelen, in 1889 de scherpe criticus van het parlementaire stelsel, ontkent het, en naar ik meen op goede gronden.

'Ten onrechte,' zoo leert hij, 'meende men, dat art. 53 het bestaan van een eigenlijk gezegd ministerie waarborgde. Ook in het meervoud "de ministers" ligt een eigenlijk gezegd ministerie niet opgesloten'[2]. Die conclusie lijkt mij juist. Het is waar, dat de staat 'op een gegeven oogenblik' slechts door één wil kan worden geleid, dit zal, ook al springt deze waarheid niet altijd even duidelijk in het oog, zelfs steeds en op ieder oogenblik het geval zijn, daar de Koning, bij wien de uitvoerende macht berust, slechts één wil kan hebben. Daaruit volgt echter alleen, dat de raadslieden der Kroon die voor de uitingen van dezen wil verantwoordelijk zijn, nimmer tegenover elkaar kunnen komen te staan, geenszins echter, dat iedere, of zoo men wil iedere gewichtige handeling der regeering gedekt wordt door de verantwoordelijkheid van alle ministers; de beide regelen in artikel 53 der Grondwet neergelegd gedoogen niet het schouwspel van twee elkaar bekampende ministers, doch eensgezindheid vorderen zij niet. Voor zoover de persoonlijke opvatting van een minister niet naar buiten blijkt, is zij staatsrechtelijk van even weinig belang als vóór 1848.

1) De Grondwet I, 193.
2) De beperkte monarchie en de parlementaire monarchie in Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland XXX, 206.

Hoe ver een minster mag gaan zonder het oordeel van zijn ambtgenooten in te winnen is een zaak van regeling tusschen de ministers onderling[1]; voor ministerieele daden die niet de vrucht zijn van samenwerking tusschen verschillende leden van het kabinet zullen de ambtgenooten van den betrokken minister niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld.

Niet gaarne zouden wij ontkennen, dat eenheid van beginselen voor een kabinet een kostbaar goed is, dat de kracht, welke de regeering vermag te ontwikkelen grooter zal zijn, naarmate ieder der ministers sterker beseft, dat zijne opvattingen door zijn ambtgenooten worden gedeeld, maar politiek is de kunst van het mogelijke en waar de wensch tot het vormen van een krachtig en in beginselen eenstemmig kabinet niet kan worden verwezenlijkt, daar zal men wel genoegen moeten nemen met een zekere 'eenstemmigheid op een gemeenschappelijk program', welk program ten aanzien van bepaalde departementen niet behoeft te strooken met de wenschen van een meerderheid van gelijke samenstelling als die, welker politieke richting geacht wordt overeen te stemmen met de richting van het kabinet als geheel.

Naar het oordeel van Dooyeweerd, aan wiens werk[2] wij de bovenaangehaalde woorden ontleenen, blijft de hoofdvraag steeds: hoe ver de grenzen van het begrip mogen worden uitgezet zonder schending der constitutioneele beginselen van staatsrecht. Het beroep op deze beginselen wordt aan het slot van het betoog verduidelijkt met eene verwijzing naar de artikelen 53 en 77 der Grondwet, waaruit een onbevooroordeeld lezer echter niet gemakkelijk zal ontwaren aan welke eischen een Nederlandsch ministerie behoort te voldoen. Een criterium aan de hand waarvan men de wegens gebrek aan homogeneïteit inconstitutioneele kabinetten zou kunnen onderkennen wordt ook door Dooyeweerd aan deze wetsartikelen, evenmin trouwens als aan de 'be-

1) Vgl. art. 9 van het reglement voor orde voor den raad van ministers van 37 September 1905, houdende, dat een lid in geen geval zal mogen handelen tegen een besluit van den Raad, waarbij, naar het oordeel van dezen, de eenheid in de toepassing der Regeeringsbeginselen betrokken is, en het K.B. van 13 September 1918 No. 23, hetwelk in bepaalde gevallen voorafgaand overleg met den tijdelijken voorzitter van den Raad voorschrijft.

2) De Ministerraad in het Nederlandsche Staatsrecht. Diss. V.U. Amsterdam 1917. Hoofdstuk II par. 3.

ginselen' waarvan hij gewaagt, niet ontleend. Al dadelijk blijkt hij bereid de grenzen wijd uit te zetten. 'Zelfs bij de oorspronkelijke enge opvatting blijven er steeds zgn. "open kwesties"; waarover de leden van den ministerraad zich hun oordeel voorbehouden'. Daartoe kan men steeds rekenen 'al die vraagstukken die in geen opzicht de regeering, de politiek of de administratie raken', waaromtrent de ministers in het parlement hunne opvatting vrijelijk, desnoods tegenover die hunner ambtgenooten, kunnen voorstaan, - eene stelling waarop wij nog nader terugkomen - maar ook andere quaestiën, zelfs groote staatkundige twistpunten, kunnen, al naar den eisch van het oogenblik, tot 'open kwesties' verklaard worden. Ten slotte meent de schrijver dan ook slechts één algemeenen, negatieven regel te kunnen stellen en wel deze: 'dat de homogeneïteit naar een programma steeds een dieperen achtergrond moet vinden in enkele politieke grondbeginselen'. Dit is voorzeker een ruime omschrijving, maar ruim genoeg is zij toch blijkbaar niet, want, 'waar in buitengewone gevallen het optreden van een gemengd ministerie wenschelijk kan zijn, dient het vereischte aan wezenlijke homogeneïteit terzijde te worden gesteld'. Wat blijft er bij zulk een beschouwing van 'de constitutioneele beginselen van staatsrecht' over? Verdient een regel die uitzondering lijdt zoodra 'buitengewone gevallen' dat wenschelijk maken, den naam van beginsel nog? Van staatsnoodrecht zal men bij het optreden van een gemengd ministerie bezwaarlijk kunnen spreken, want, gezien de samenstelling der meeste ministeries, zouden wij dan welhaast doorloopend in een noodtoestand verkeerd hebben.

Mij lijkt de conclusie, dat hier in de Grondwet steun is gezocht voor een stelling, die slechts in overwegingen van doelmatigheid haar grond vindt, niet gewaagd.

Van Bemmelen, wiens opvattingen omtrent het begrip ministerieele homogeneïteit een geheel eigen karakter dragen, versmaadt dezen steun. Naar de meening van deze auteur kan men van een homogeen ministerie 'in de taal van het parlementair stelsel' eerst spreken, wanneer het kabinet 'geheel (is) saamgesteld uit leden der bovendrijvende parlementaire partij'[1]. Als dat waar is, dan hebben wij niet veel homogene ministeries 'in de taal

1) t.a.p. blz. 194.

van het parlementair stelsel' gekend. Iets ruimer is de definitie, die de schrijver eenige bladzijden verder geeft, waar hij spreekt van een 'partijministerie, saamgesteld uit vertegenwoordigers en lasthebbers der parlementaire meerderheid', waarin tenminste niet het woord 'geheel' voorkomt, zoodat er wellicht ook nog wel eens een min of meer 'neutrale' minister onder door mag loopen. Nu zal wel niemand ontkennen, dat men uit de woorden 'homogeen ministerie' begrippen als hier door Van Bemmelen omschreven niet kan lezen. De tweede definitie geeft volgens hem dan ook 'den esoterischen zin' weder, die tengevolge van de ontwikkeling van het zgn. 'parlementair stelsel' aan de terminologie der Grondwet en aan het grondwettig stelsel der beperkte monarchie is ondergeschoven. Het mag zeker eigenaardig heeten, dat de schrijver aan de reeks van voorbeelden die hij van een dergelijke begripsverwisseling geeft, ook dit voorbeeld toevoegt, waar hij eenige bladzijden tevoren heeft betoogd, dat ons grondwettig stelsel een homogeen ministerie niet eischt, en hoogstens 'collectieve verantwoordelijkheid voor hun *collectief* regeeringsbeleid' vordert, zoodat hier veeleer sprake is van invoering van een geheel nieuw buitenwettelijk begrip dan van verduistering van de bedoeling des wetgevers. Waar voorts het geheele betoog van den schrijver er op gericht is aan te toonen, dat het door hem beschreven stelsel deel uitmaakt van ons geldend staatsrecht daar het '*formeel* usurpatorisch en grondwetschendend, onder den overmagtigen invloed der tijdsbegrippen eene *regtmatige* heerschappij verworven heeft', is zeker de vraag gepast, wanneer in dit stelsel de eisch van een homogeen ministerie, als door den schrijver bedoeld, tot ontwikkeling is gekomen. In de tien jaren aan de verschijning van het opstel waaruit wij citeeren voorafgaande had men achtereenvolgens het extra-parlementaire kabinet Van Lynden van Sandenburg, dat zichzelf uitdrukkelijk als niet-homogeen aanduidde en toch, behalve door den heftigen Van Houten, door niemand als inconstitutioneel werd gebrandmerkt, en het eveneens extra-parlementaire derde ministerie Heemskerk zien optreden. Tweemaal dus had de Koning - in Van Bemmelen's opvatting onrechtmatiglijk - zijn verantwoordelijke raadslieden gekozen 'niet uit de bovendrijvende partij, maar uit verschillende partijen; zelfs geheel buiten de parlementaire meerderheid, en bij voorkeur uit independenten, tot geener-

lei der bestaande partijverbanden behoorende, en zich tot groote ergernis van deze er op beroemende buiten en zelfs boven de partijen te staan'[1], een toestand door Van Bemmelen als onbestaanbaar voorgesteld. De conclusie kan dan ook geen andere zijn, dan dat de schrijver bij het zoeken naar den esoterischen zin van de woorden 'homogeen kabinet' niet zoozeer de bestaande Nederlandsche practijk voor oogen heeft gehad, als wel de Engelsche, naar welker voorbeeld de practijk hier te lande zich heette te ontwikkelen. De gevaren van een dergelijke beschouwingswijze treden hier overduidelijk aan het licht: ten bewijze van de stelling, dat ons staatkundig leven zich aan de heerschappij der Grondwet heeft onttrokken doet de schrijver een beroep niet op de verschijnselen van dat leven zelve, maar op regelen, aan een elders bestaanden toestand ontleend, die hier te lande nimmer integrale toepassing hebben gevonden.

Bij het bestaan van slechts twee voor regeeringsvorming in aanmerking komende partijen, zooals men in Engeland zoolang gekend heeft, kan het begrip homogeneïteit inderdaad den inhoud krijgen die Van Bemmelen er aan toekent. Men wil er dan eenvoudig mee zeggen, dat het kabinet uit leden van één partij - naar de Engelsche practijk, de sterkst vertegenwoordigde - bestaat. Aldus opgevat is het begrip enger dan dat van Buys, die den eisch van eenheid van partij niet stelt, maar het is tevens ruimer, omdat het verloop van de lijn die Whigs van Tories scheidde vaak door geheel andere motieven dan staatkundige eensgezindheid werd bepaald, zoodat de samenstelling uit leden van één partij nog niet altijd eenheid van wil waarborgde. Waar men meer hecht aan het behoud van het eenmaal bestaande partijverband dan aan de homogeneïteit *in* de partij zal aan de homogeneïteit der verschillende ministers niet zooveel - onwelwillende - aandacht besteed worden als in landen, waar de neiging tot afscheiding den mensch in het bloed zit en het belang van kleine, sterk principieele partijtjes zonder politieke toekomst medebrengt, dat hare vertegenwoordigers ieder verschil, van hoe geringe actueele beteekenis ook, voortdurend onder de aandacht der natie brengen.

Van Houten schrijft het verschijnsel, dat 'men hier te lande met den eisch van homogeneïteit geen raad weet' geheel toe aan

1) De beperkte monarchie, blz. 212.

het feit, dat het Britsche systeem van partij-kabinetten onder leiding van een uit de vertegenwoordiging voortgekomen premier te onzent nimmer inheemsch is geworden. ‘Men zou er eene karikatuur van maken, indien men eischte, dat alle ministers omtrent alle punten van regeeringsbeleid en administratie gelijk zouden moeten denken. Toch is deze wijze van toepassing de eenig mogelijke bij ministeriën als de onze, en omdat zij onmogelijk kan worden volgehouden, wordt feitelijk een veel grooter verschil geduld, dan met eene krachtige parlementaire regeering bestaanbaar is’[1]. Daarmede is gezegd, dat - tengevolge van de partijverhoudingen te onzent - de vorming van homogene kabinetten niet mogelijk is, maar niet bewezen, dat, zooals de schrijver stelt, daarmede een ‘constitutioneele eisch’ onvervuld zou blijven. Intusschen schijnt deze eisch voor hen die meenen, dat onze constitutioneele instellingen een krachtig *parlementair* ministerie vorderen, wel iets lichter te verdedigen dan voor hen die zich, zooals Groen van Prinsterer, uitsluitend op de noodzakelijkheid van een krachtig kabinet beroepen. Waar de ministerieele verantwoordelijkheid geleid heeft tot de vestiging van het parlementaire stelsel zal men den eisch stellen, dat geen minister benoemd worde, waarvan bij voorbaat vaststaat, dat hij tengevolge van gebrek aan homogeneïteit met de meerderheid der kamers niet tot vruchtbaren arbeid in staat zal zijn. Indien die kamers eene uitgesproken meerderheid vertoonen zullen leiders dier meerderheid zelf de aangewezen mannen zijn om haar program te verwezenlijken. Dat is, zooal geen regel van staatsrecht, dan toch eene zeer doelmatige constitutioneele practijk, die er van zelve toe leidt, dat *deze* ministers tot op zekere hoogte met elkaar homogeen zijn. Maar ook het program eener in beginselen eensgezinde meerderheid zal in den regel niet den werkkring van alle departementen bestrijken. Zoodra men een terrein betreedt waar die beginselen het oordeel over de wenschelijkheid van bepaalde maatregelen niet beïnvloeden, verliest de vraag naar de algemeene politieke richting van den minister die over deze vragen met de kamers van gedachten zal moeten wisselen veel van haar belang. Voor eene vruchtbare samenwerking tusschen regeering en vertegenwoordiging is het volstrekt niet

1) Vijfentwintig jaar in de Kamer. Tweede periode, tweede stuk. Haarlem 1908, blz. 10.

vereischt, dat ook de ministers wier werkkring geheel op ‘neutraal’ terrein ligt, de beginselen der kamermeerderheid deelen, zoodat er geen enkele reden bestaat om den kabinetsformateur in de keuze van zijn medewerkers bij voorbaat te beperken tot den kring zijner politieke vrienden. Eenheid in beginselen moge voor een ministerie een kostbaar goed zijn, vooral wanneer het onverwacht voor tot dusver onvermoede problemen komt te staan, haar waarde is zeker niet zoo groot, dat zij te allen tijde boven die van bekwaamheid voor de ministerieele functie zou moeten praevaleeren. De practijk heeft deze waarheid sinds jaar en dag erkend door aan bepaalde portefeuilles een ‘technisch niet politiek’ karakter toe te kennen, een verschijnsel waarop wij nog terugkomen.

Toepassing van den eisch der homogeneïteit zooals Van Bemmelen dien opvat is bij ons sedert de invoering der evenredige vertegenwoordiging niet mogelijk. Zelfs de vorming van een coalitie-ministerie is, nu in elke partij eene schare malcontenten op den loer ligt, gereed haar bij iedere verloochening van eenig programpunt te verlaten onder oprichting van eene concurreerende partij, al uiterst moeilijk. Ook het gevaar, dat men door van iederen minister te eischen dat hij het program van eenige partij onderschrijve de bekwaamsten buitensluit, is bij het bestaan van slechts twee partijen met een weinig gedetailleerd program lang niet zoo groot als bij eene veelheid van partijen en partijtjes op wier minutieus uitgewerkte programs zelfstandige figuren zich niet zoo licht zullen willen binden. Vernauwing van het partijverband leidt tot vergrooting niet alleen van het aantal partijen, maar ook van het aantal dergenen die zich in geen enkele partij meer thuis gevoelen.

Doet men echter de ministerieele homogeneïteit afdalen van het constitutioneele voetstuk waarop zij ten onrechte werd geplaatst, dan verschijnen de bezwaren die zich tegen hare verwezenlijking verzetten in een ander licht.

Men moge het betreuren, dat de leden van een gemengd kabinet veelal niet zullen kunnen handelen met de kracht van hem die slechts te rekenen heeft met zijn eigene beginselen, eenheid van politieke overtuiging in een ministerie behoort nimmer een doel op zichzelve te zijn. Als verwijt tegen een be-

staand ministerie gericht past een klacht over zijn heterogeneïteit slechts in den mond van hem die niet het doel zal opofferen aan het middel; van hem dus die bereid en in staat is een ministerie te vormen van grooter homogeneïteit en tenminste even groote regeerkracht.

Degenen die in den loop van onze parlementaire geschiedenis de homogeneïteit van een ministerie tot een onderwerp van debat hebben gemaakt, hebben aan deze laatste voorwaarde welhaast nimmer voldaan. De liberale meerderheid der jaren 1858-1862 placht den semi-liberalen kabinetten die haar van de regeering verwijderd hielden niet zoozeer hun gebrek aan homogeneïteit als wel hunne eenparige losheid van beginselen als grief voor te houden, en de vertegenwoordigers van tot regeeringsvorming onmachtige minderheden die dit onderwerp bij voorkeur ter sprake hebben gebracht zijn steeds in gebreke gebleven aan te toonen welk landsbelang door hunne platonische betoogen werd gediend. Met het verdwijnen van de ministerieele homogeneïteit uit de reeks van onderwerpen, waaraan de oppositie steeds weer haar aandacht pleegt te wijden, heeft ons parlementair debat dan ook zeker aan zakelijkheid gewonnen.

II

Zooals wij reeds opmerkten is Dooyweerd van oordeel, dat het den ministers vrij staat hunne opvatting desnoods tegenover die van hunne ambtgenooten in het parlement te verdedigen ten aanzien van onderwerpen, die ‘in geen opzicht de regeering, de politiek of de administratie raken’. Hoewel het mij niet geheel duidelijk is welke vraagstukken van dezen aard voor bespreking in het parlement in aanmerking zouden kunnen komen, komt het mij voor, dat deze opvatting in ieder geval te ver gaat in de richting der ministerieele ongebondenheid. In de kamer spreekt een minister, hoe onschuldig het behandelde onderwerp ook zij, als orgaan van de Kroon die slechts één opvatting kan hebben, zoodat constitutioneel onbestaanbaar is, dat twee ministers de vertegenwoordiging in verschillenden zin zouden kunnen adviseeren. Een dergelijk schouwspel is in ons parlement gelukkig hooge uitzondering gebleven: het voorbeeld van den minister, tevens kamerlid, Mutsaers, die, toen zijn ambtgenoot De Kem-

penaer in Februari 1849 door eenige katholieke Tweede Kamerleden werd aangevallen wegens de samenstelling van eene commissie, die onder haar leden geen enkel Katholiek telde, zich aan de zijde der aanvallers schaarde, heeft niet veel navolging gevonden. Ernstig gebrek aan overeenstemming omtrent een aangelegenheid van actueel belang, tot welker oplossing het ministerie nog wel bijzonderlijk geroepen was, trad tijdens het ministerie van apaisement aan het licht. De minister van Roomsch-Katholieke eeredienst Lightenvelt, die zich door een reis naar Rome aan de verdediging van het ontwerp der wet op de kerkgenootschappen had trachten te onttrekken, zag zich tenslotte tegenover degenen als wier vertegenwoordiger hij werd beschouwd in een zoo scheeve positie geplaatst, dat hij zich ge noopt achtte in de Eerste Kamer eene verklaring af te leggen, die, hoe raadselachtig zij overigens ook was, geen twijfel overliet omtrent des ministers ongunstig oordeel over het aanhangige ontwerp. Hier wreekte zich inderdaad de nonchalance waarmede men den eisch van homogeneïteit bij de kabinetsformatie had meenen te kunnen behandelen. Indien ten aanzien van één punt vereenstemming tusschen alle betrokken ministers had moeten bestaan dan was het zeker met betrekking tot dit ontwerp, waarvan een ieder besefte, dat zijne bepalingen den Katholieken niet aangenaam zouden kunnen zijn. Indien het de bedoeling van Van Hall geweest is om door opname van Lightenvelt in het kabinet het odium van anti-papisme te ontgaan, dan had hij zich in ieder geval er van moeten verzekeren, dat hij op den steun van dezen minister, die, hoewel geen practiseerend Katholiek, als een verdediger der katholieke belangen werd beschouwd, staat zou kunnen maken of desnoods hem eene zoodanige portefeuille moeten toewijzen, dat hij voor het in te dienen ontwerp geene verantwoordelijkheid zou behoeven te dragen. Nu bleef den in het nauw gebrachten minister van Roomsch-Katholieken eeredienst niets anders over dan een min of meer geheimzinnig beroep op den wil des Konings, dat tevens kon gelden als een advies tot verwerping van het door zijne ambtgenooten ingediende ontwerp. Wel mag men vragen wat Van Hall heeft bedoeld toen hij in 1831 aan den Koning schreef: ‘Zonder een vereenigd Ministerie te hebben, zonder aan het Parlement verantwoordelijke Ministers moet men er in deze tijden niet aan

denken om te regeeren. Ongelukkig is de Vorst die zich persoonlijk aansprakelijk stelt bij de natie; nog ongelukkiger de Regeering bij welke geen vereenigd Ministerie eenheid van inzigten en handelen daarstelt'[1].

Onder geheel andere omstandigheden werd de Kamer in 1918 getuige van een conflict tusschen twee ministers, die geen van beiden bereid schenen hun plaats te ruimen.

Het meeningsverschil in dat jaar tusschen de ministers Posthuma en Treub gerezen betrof de maatregelen welke genomen dienden te worden in het belang van de voedselvoorziening, maatregelen dus, waarvan de noodzakelijkheid ten dage van de kabinetsvorming zelfs niet kon worden voorzien. Niettemin blijf ik het constitutioneel onjuist achten, dat men dit conflict voor de kamer heeft gebracht instede van te streven naar een oplossing in den boezem van het kabinet, die toch mogelijk geweest moet zijn waar de regeering reeds na vier dagen kon verklaren, dat de beide betrokken ministers in overeenstemming met het geheele ministerie tot een vergelijk waren gekomen. In den ernst der omstandigheden en de grootte der belangen die hier op het spel stonden kan Treubs ingrijpen in deze materie naar mijne meening geen rechtvaardiging vinden. Het eenige resultaat was, dat een uiterst verwarde toestand ontstond, vooral nadat de kabinetsformateur had verklaard, dat een afkeurend votum over het beleid van den minister Posthuma het geheele kabinet zou treffen. Daarmede toch werd het der kamer niet alleen zeer moeilijk gemaakt een keuze te doen uit de beide van regeeringswege ontwikkelde stelsels, maar werd zelfs de mogelijkheid om een oordeel uit te spreken over het door den minister van financiën gecritiseerde systeem haar vrijwel ontnomen. Onder die omstandigheden bleef aan de door Treub gehouden redevoering slechts de beteekenis van een academisch betoog, dat wellicht op zijn plaats ware geweest na afloop der discussies als een plan voor de toekomst, maar nu, zoowel om den persoon die het uitsprak als om de gelegenheid waarbij en de plaats waar het gehouden werd, misplaatst was.

1) Gleichman, Mr. F.A. van Hall als minister. Amsterdam 1904, blz. 2.

III

In den regel bevat een kabinet, ook wanneer de politieke constellatie gunstig is voor de vorming van een homogeen ministerie, één of meer leden, die daarin zijn opgenomen niet zoozeer op grond van hunne politieke geestverwantschap met de meerderheid der vertegenwoordiging als wel vanwege hun bijzondere kennis van de aan hun zorg toevertrouwde belangen.

Zoo ziet men de hoofden der militaire departementen herhaaldelijk aangeduid als ‘technische’ ministers in tegenstelling tot hunne ‘politieke’ ambtgenooten, die de staatkundige richting van het kabinet markeeren.

Tot welke van beide categorieën een bepaald departement gerekend wordt zal voor alles afhangen van de politieke tegenstellingen die op een gegeven moment den toestand beheerschen. Niet omdat voor het beheer van de portefeuille van binnenlandsche zaken of van financiën vaktechnische bekwaamheid minder dringend vereischt zou zijn dan voor het beheer van den waterstaat of de defensie worden de beide eerstgenoemde departementen als bij uitstek politiek beschouwd, maar omdat de werkzaamheden van de ministers van binnenlandsche zaken en van financiën hen veel eerder dan hun genoemde ambtgenooten zullen noodzaken tot het nemen van beslissingen, waarvoor bij volk en vertegenwoordiging eene zoodanige belangstelling leeft, dat zij de basis vormt voor politieke groepeering. Omtrent de vraagstukken tot welker oplossing de ministers van oorlog of van waterstaat geroepen worden zal een bepaalde overtuiging, zoo zij zich al heeft gevormd, veelal niet tot uiting komen, omdat zij de keuze der candidaten niet bepaalt, zoodat bij het optreden van een ministerie nog niet voorspeld kan worden of de beheerders van deze departementen voor hunne voorstellen een meerderheid zullen vinden. In de jaren 1840-1880 was het aanblijven van militaire ministers na het aftreden van een kabinet allerminst ongewoon. Het klassieke voorbeeld vormt wel de minister van oorlog Forstner van Dambenoy, die deel heeft uitgemaakt van het eerste ministerie Thorbecke, het daarop volgend kabinet van ‘de tegenovergestelde richting’ en van het ministerie van der

Brugghen[1)], maar ook nog in 1908 zag men een minister van marine uit een liberaal kabinet overgaan in een dat samengesteld was uit anti-revolutionairen en katholieken.

Een soortgelijk en naar mijne meening heel wat bedenkelijker verschijnsel valt waar te nemen bij de ministers van koloniën. De keuze van deze functionarissen schijnt in verschillende gevallen geleid door zulke onverklaarbare motieven, dat men zich niet kan onttrekken aan den indruk, dat de koloniale belangen bij onze kabinetsformateurs somtijds wel zeer licht hebben gewogen. Dat Thorbecke in zijn eerste formatie den, naar men zegt aan hem 'opgedrongen', politiek volkomen onbekenden Pahud opnam, die weldra een der getrouwe leerlingen van Jean Chrétien Baud zou blijken, valt bij het gemis aan kennis van en belangstelling voor de Indische aangelegenheden in 1849 nog te begrijpen. Pahuds overgang in het ministerie Van Hall in April 1853 kan dan ook niet zoo zeer verwonderlijk genoemd worden vanwege zijn koloniaal-politieke antecedenten als wel wegens het feit, dat hij nog geen week tevoren het tot den Koning gerichte schrijven van den ministerraad had onderteekend, waarom men het ministerie Thorbecke zoo hard is gevallen.

Zonderlinger figuur dan deze conservatieve minister in ons eerste liberale kabinet, die overigens nog al eens een beroep placht te doen op het feit, dat zijn collega's achter hem stonden, vormen in 1861, als de belangstelling voor de koloniale aangelegenheden zooveel grooter is, de vooruitstrevende ministers van koloniën Cornets de Groot en Loudon in kabinetten, die althans ten aanzien van de koloniale politiek conservatief mochten heeten. De opneming van den eerste in het ministerie Van Hall kan gelden als een van de meest gewaagde staaltjes van den door dezen kabinetsformateur beoefende 'standpuntkunst', eene tactiek, die zijne ambtgenooten na zijn uittreden blijkbaar hebben willen voortzetten. Instede van het voorbeeld van den minister van

1) Andere voorbeelden zijn de ministers van oorlog Van Meurs (ministerie's Van der Brugghen en Rochussen) en Weitzel (ministerie De Vries-Geertsema en tweede ministerie Heemskerk) en de ministers van marine Enslie (eerste ministerie Thorbecke en ministerie Van Hall), Lotsy (ministerie's Van der Brugghen, Rochussen en Van Hall), Huyssen van Kattendijke (Van Zuylen en tweede ministerie Thorbecke) en Van Erp Taalman Kip (De Vries-Geertsema en tweede ministerie Heemskerk).

buitenlandsche zaken, graaf Van Zuylen, die na de verwerping van Rochussens begrooting reeds aanstonds zijn ontslag had aangeboden, te volgen, verklaarden de overgebleven ministers zich, bij monde van Van Heemstra, met betrekking tot ‘de groote algemeene beginselen van bestuur’ eensgezind, eene verklaring die reeds den volgenden dag, toen de atmospheer in zooverre was opgeklaard, dat Cornets de Groot de onmogelijkheid van verdere samenwerking met zijne ambtgenooten inzag, niet houdbaar bleek.

Nochtans schijnt men bij de samenstelling van het daarna opgetreden ministerie Van Zuylen - Loudon, waarvan drie der ministers uit het afgetreden kabinet deel uitmaakten, de koloniale richting van het kabinet evenmin voldoende duidelijk te hebben bepaald. Van Zuylen, als ministre orateur optredende, stelde het kabinet voor als bij uitstek homogeen, in het bijzonder met betrekking tot de koloniale vraagstukken, de eenige waaromtrent hij een nadere ontwikkeling van beginselen noodig oordeelde, welke hierop neerkwam, dat het ministerie, liberaal in Nederland, in Indië eene conservatieve richting zou volgen.

Desondanks meende men al weldra te ontwaren, dat de minister van koloniën Loudon een geheel anderen koers voorstond. De herhaalde betuigingen van eensgezindheid door de beide ministers afgelegd konden dan ook niet verhinderen, dat Van Zuylen terzake van zijne uitlatingen betreffende de koloniale politieke aanvallen te verduren kreeg van uit dat deel der kamer, waarbij Loudon steun vond. Een uitbarsting kon ten slotte niet uitblijven en zij vond hare onmiddellijke aanleiding in eene circulaire gericht tot onze vertegenwoordigers in den vreemde, waaruit kon worden afgeleid, dat de benoeming van den liberalen gouverneur-generaal Sloet van de Beele den minister van buitenlandsche zaken niet geheel aangenaam was. Toen de overige ministers de zijde van Loudon kozen, trad Van Zuylen af. Het grootste raadsel in deze aangelegenheid blijft voor mij wel de houding der drie ministers, die, na aanvankelijk aan de zijde van Rochussen te zijn opgetreden, in Februari 1861 konden vermeenen eensgezind te zijn met Cornets de Groot en zich een maand later nadrukkelijk homogeen verklaarden met Van Zuylen, dien zij toen het tot een conflict kwam alleen lieten staan. Men kan de houding van dezen laatste weinig gelukkig

achten, hij bleef zichzelve tenminste getrouw, maar hoe moet het oordeel luiden over de drie anderen? Het woord onverschillig schijnt hier in het bijzonder met betrekking tot Van Heemstra, die als één der politieke figuren in het kabinet gold, niet misplaatst.

De weinig verheffende geschiedenis van dit kabinet schijnt Heemskerk nochtans niet te hebben afgeschrikt. Onder zijn tweede ministerschap heeft zich een situatie ontwikkeld die met het conflict Van Zuylen - Loudon in sterke mate overeenkomt, maar het verschil is dat waar Van Zuylen den strijd met zijn ambtgenoot van koloniën zocht, Heemskerk dien steeds wist te ontwijken. Ook hier een formateur, die zijn programma samenvat in de woorden 'in Indië remmen, in Nederland wat harder stoken', - ook hier een minister van koloniën, W. van Goltstein, die zich althans aanvankelijk in de gunst der koloniale hervormingspartij mag verheugen. Weliswaar komt hierin verandering als Van Goltstein den gewezen minister Loudon, thans gouverneur-generaal, gelast een einde te maken aan maatregelen die in Indië opgevat kunnen worden als een aanmoediging tot conversie van communaal in individueel bezit, maar weldra legt de minister van koloniën zijn portefeuille neer om opgevolgd te worden door Alting Mees, die onomwonden te kennen geeft dat hij het communaal bezit op Java als een abnormaliteit beschouwt. Het gevolg is natuurlijk, dat het conservatieve kabinet van de zijde zijner politieke vrienden wordt aangevallen op grond van de uitlatingen van den minister aan wien in de eerste plaats eene remmende functie toebedeeld zou zijn. Heemskerk, die in de bewogen dagen van zijn eerste ministerschap getoond had een open oog te hebben voor 'het heilzame, ja naar den geest der Grondwet onmisbare begrip van eenheid der Regeering' trachtte thans, handig als altijd, de tegenspraak die scheen te bestaan tusschen de richting van het kabinet en die van den minister van koloniën voor te stellen als van geen belang.

Alleen daden, wetsvoordrachten, besluiten of beschikkingen 'zouden zaken zijn, waarbij de eisch van homogeneïteit eene levensquaestie is, waarbij die eisch niet gemist kan worden, of de regeering zou aanstonds zoo al niet vormelijk, dan toch zedelijk ophouden regeering te zijn. Het geldt hier echter niets anders

dan eene uiting van meeningen omtrent vroeger genomen maatregelen, uiting van afgetrokken beginselen, van algemeene denkbeelden omtrent de werking van bestaande wetten en verordeningen. In hoeverre in elke zaak, in alle bijzonderheden bij menschen die, om nu geen andere beschouwingen er bij te brengen, het ieder zeer druk hebben met hun eigen werk, homogeneïteit, volkomen eenstemmigheid in historische, philosophische en economische opvatting kan worden gevorderd, in hoeverre dit ooit gevorderd is, durf ik niet beslissen, maar ik zou, wat mij betreft, het laatste vooral ontkennend willen beantwoorden. Maar over het streven van de regeering, over de uitvoering van de wet zelve, en het begrip van hetgeen voor het welzijn van den staat gevorderd wordt, zoolang dit bestuur door den Koning met zijne gewichtige taak belast is, mag geen verschil bestaan'[1].

Gezien de redenen die tot het houden van dit, niet door fraaien stijl uitmuntende, betoog hadden geleid, was het zeker sophistisch te noemen. Het ging hier volstrekt niet om de vraag, of tusschen de verschillende ministers 'eenstemmigheid in historische, philosophische en economische opvattingen' bestond, maar om zeer bepaalde uitlatingen van één minister die zich kwalijk lieten rijmen met het program van het kabinet, en de 'vroeger genomen maatregelen' waarop die uitlatingen betrekking hadden, waren geen maatregelen die, in een min of meer verwijderd verleden genomen, voorshands buiten discussie konden blijven, maar daden van een juist afgetreden minister. Een duidelijk uitgesproken meeningsverschil tusschen den kabinetsformateur en den minister van koloniën was hier echter niet aanwezig, wel een zeer groote buigzaamheid bij genen. In zijn derde ministerie vertrouwde hij de portefeuille van koloniën toe aan den als oer-conservatief bekend staanden Van Bloemen Waanders, en toen deze reeds binnen een jaar was afgetreden, kort daarop gevolgd door den eveneens heftig becritiseerden gouverneur-generaal 's Jacob, werd tijdens het interimair ministerschap van den generaal Weitzel, de leider der koloniale oppositie, Van Rees, tot opvolger van 's Jacob benoemd.

Wie aan de hand van deze feiten de koloniaal-politieke op-

1) Zitting der eerste kamer van 14 November 1876.

vattingen van Heemskerk zou willen bepalen, zou zich geplaatst zien voor een alles behalve gemakkelijke taak.

Kan men zeggen, dat bij de toenemende belangstelling voor koloniale aangelegenheden, het ministerie van koloniën aan 'technisch' karakter heeft ingeboet, welk proces vergemakkelijkt werd doordat als gevolg van den sterken aanwas van het Europeesch element in Indië, de keuze van met de Indische toestanden vertrouwde candidaten, vooral sedert 1870, aanmerkelijk werd verruimd, het tegenovergestelde verschijnsel valt waar te nemen met betrekking tot het ministerie van buitenlandsche zaken. Aanvankelijk schijnt men het bezwaar om deze portefeuille aan nietdiplomaten op te dragen niet zoo hoog te hebben aangeslagen. De ministers Van Sonsbeeck, Baron van Zuylen van Nijevelt, Van Hall, Van der Maesen de Sombreff en Cremers hadden wel een zekere rol in de binnenlandsche, maar niet in de internationale politiek gespeeld. Vooral in de laatste dertig jaar daarentegen schijnt het vereischte van diplomatieke ervaring zwaarder te hebben gewogen dan dat van politieke homogeneïteit met de rest van het ministerie. Gevleugeld werd het woord van den minister De Marees van Swinderen in het ministerie Th. Heemskerk, die zichzelven als 'gematigd-onverschillig' qualificeerde. Niettemin is het, hoewel de eisch van continuïteit zich ten aanzien van dit departement wel zeer sterk doet gevoelen, tot dusver slechts tweemaal voorgekomen, dat een minister van buitenlandsche zaken na het aftreden van het kabinet waartoe hij behoorde in een volgend ministerie overging, en één dier uitzonderingen op den regel (1925) betrof, mirabile dictu, nu juist een geval waarin de kabinetscrisis het gevolg was van de aanneming van een amendement, dat beoogde te leiden tot opheffing van een gezantschap. Men zal het, naar ik meen, niet behoeven te betreuren indien ook in de toekomst de nadruk wordt gelegd op het 'technisch' karakter van de portefeuille van buitenlandsche zaken. De meeste vooraanstaande politici beschikken niet over ervaring op dit gebied en waar tusschen de verschillende voor regeeringsvorming in aanmerking komende partijen diepgaande meeningsverschillen omtrent de richting, waarin ons buitenlandsch beleid zich dient te bewegen, in den regel niet bestaan, en de belangstelling der vertegenwoordiging voor de buiten-

landsche zaken ook niet groot is te noemen, zal het gemeenlijk weinig bezwaar opleveren, dat men deze portefeuille met terzijdestelling van alle politieke consideratiën aan den meest geschikten man toevertrouwt.

IV

Geen Nederlandsch staatsman heeft den eisch der ministerieele homogeneïteit met zooveel nadruk gesteld als Groen van Prinsterer. Voor hem beteekent dit woord ‘in de constitutioneele taal eenheid en zedelijke kracht van het verantwoordelijk ministerie’[1], hetwelk handelende volgens een vast plan, ‘gegrond op eenheid van principieele denkwijs’ leiding geeft aan de kamers. Gebrek aan beginselvastheid, waardoor de regeering haar overwicht tegenover de vertegenwoordiging verliest, is in zijne oogen verderfelijker dan kracht bij een ministerie welks beginselen hij niet deelt. Liever dan een halfslachtige politiek is hem een open eerlijke strijd, die hem de gelegenheid schenkt zijne beginselen tegenover die der regeering te stellen ‘met dien eigenaardigen nadruk, welken het vertrouwen der medeburgers aan de taak van hun afgevaardigden geeft’.

Vandaar zijn weinige ingenomenheid met het ministerie De Kempenaer, over welks gebrek aan homogeneïteit in den door hem bedoelden zin hij de regeering op 27 Juni 1849 interpelleerde. Het is echter iets anders een toestand, als waarop Groen doelde, bij de beraadslagingen als ongewenscht te signaleeren, dan daarvan het onderwerp eener interpellatie te maken. Zoolang men bereid blijft de handelingen der ministers op hare eigene mérites te beoordeelen heeft een vraag naar de beginselmatige eenheid van een ministerie, vooral wanneer dat reeds meer dan een jaar aan het bewind is, weinig zin.

Zou Groens houding, indien het ministerie met nadruk zijne eensgezindheid had betoogd eene andere geweest zijn dan thans, nu De Kempenaer, na een eenigszins verward debat op weinig beslisten toon antwoordde, dat de ministers ‘wat de hoofdbeginselen van staatsregt betreft’ eenstemmig waren? Het was zeker niet onlogisch gedacht van den minister van binnenlandsche

1) Verscheidenheden van staatsregt en politiek I. Amsterdam 1849, blz. 6. Zie ook Verscheidenheden II, blz. 66 e.v.

zaken, dat hij den blijkbaar allerminst bevredigden interpellant uitnoodigde zijne bedoeling door het indienen van een motie van wantrouwen te verduidelijken. Toen deze motie uitbleef mocht met recht de vraag gesteld worden, welk landsbelang de interpellant met dit 'spiegelgevecht' nu eigenlijk had willen dienen. Groen zelf heeft de beteekenis van zijne interpellatie nogal hoog aangeslagen, maar de kamer bleek niet erg onder den indruk van zijn betoog. Zij verwierp tenminste zijn voorstel om bij de beantwoording der troonrede den wensch naar een homogeen ministerie uit te spreken. Ware de voorslag van den lateren leider der anti-revolutionaire partij gevolgd, er zou in het adres van antwoord van 26 September 1849 gewaagd zijn, niet van de hoop op grooter overeenstemming tusschen de ministers en de meerderheid der kamer, doch de verwachting ware uitgesproken, 'dat de Kroon zoodra mogelijk zal zijn vertegenwoordigd met die eenheid en zedelijke kracht, welke, voor eene behoorlijke samenwerking aller takken der wetgevende macht onmisbaar, aan den invloed der regeering een eigenaardig overwicht geve'.

Door het optreden van het eerste ministerie Thorbecke in November 1849 achtte Groen blijkbaar aan den eisch der homogeneïteit beter voldaan, hoezeer men dit ministerie in den gebruikelijken zin van het woord bezwaarlijk homogeen kon noemen. Van de beide formateurs immers - de eenigen die in dit kabinet als 'politieke' ministers werden beschouwd - werd de eene, Nedermeyer van Rosenthal, op grond van zijn godsdienstige overtuiging door sommigen als anti-revolutionair beschouwd, geacht bestemd te zijn tot tegenwicht tegen den 'revolutionairen' invloed van het erkende hoofd der liberale partij, wiens aanwezigheid in het kabinet intusschen, zooals moeilijk kon worden ontkend, der regeering 'een eigenaardig overwicht' verschafte. In verband hiermede achtte Groen de politieke kleur van het kabinet bepaald door de verhouding tusschen de beide formateurs, die zich oploste 'in eene tweeledige negatieve homogeneïteit', daarin bestaande, dat de eene waakte tegen het inslaan van den weg der revolutie, en de andere tegen het inslaan van den weg der reactie. De houding der kamer, met welker meerderheid het ministerie zich homogeen had verklaard, zou derhalve moeten zijn, 'dat elke wet worde aangenomen, overeenkomstig met die tweeledige negatieve homogeneïteit, en dat afgestemd

worde wat naar revolutie of reactie zweemt en waarbij dus gezondigd is tegen die homogeneïteit'. In deze eenigszins raadselachtige beschouwingen is veel opmerkelijks. Begrijp ik het wel, dan is de door Groen geëischte 'éénheid van principieele denkwijs' eene eensgezindheid niet zoozeer in algemeene staatkundige grondbeginselen als wel in opvattingen omtrent het te verwezenlijken program, waarbij het niet uitgesloten is, dat sommige ministers zich verbinden in het belang der samenwerking een offer te brengen. Maar de offervaardigheid mag niet zóó ver gaan, dat één lid van het kabinet eenmaal met een belangrijk ontwerp voor de kamers verschenen, op zijne ambtgenooten geen staat zou kunnen maken. Vandaar zijne verbazing over het feit, dat het door Nedermeyer van Rosenthal gecontrasigneerde ontwerp van wet op het recht van vereeniging en vergadering een geheel anderen geest ademde dan men op grond van Thorbecke's uitspraken in 1849 meende te mogen verwachten.

Thorbecke dacht daarover geheel anders. Hij oordeelde Groens verbazing misplaatst en achtte zich door de critiek op Nedermeyers ontwerp in het geheel niet getroffen.

Een ministerie, dat zou voldoen aan den eisch der homogeneïteit, zooals Groen en Van Goltstein - die voor een ontwerp als dit het geheele kabinet aansprakelijk wilde stellen - haar opvatten, was naar zijn oordeel onbestaanbaar. Het ontbrak den minister eenvoudig aan tijd zich te verdiepen in de werkzaamheden van hunne ambtgenooten. Hoogstens kon men de hoofdbeginselen van een ontwerp met elkaar bespreken, maar 'men moet het ten laatste, zelfs wanneer men zich niet kan vereenigen met het hoofdbeginsel van het voorstel, in den regel overlaten aan den betrokken minister het voorstel gelijk hij het goedvindt, namens den Koning aan de Staten-Generaal te doen'[1].

Geen wonder, dat Thorbecke een zeer beslist tegenstander was van de vereeniging van het lidmaatschap eener kamer met het ministerambt. Zoowel na zijn eerste als na zijn tweede ministerie zien wij het kamerlid Thorbecke optreden als criticus van ontwerpen door zijn voormalige ambtgenooten ingediend, maar welken indruk zou het moeten wekken indien een minister in zijn hoedanigheid van kamerlid geroepen werd tot een oordeel

1) Zitting der tweede kamer van 16 Juli 1851.

over daden van één zijner ambtgenooten, waarmede hij zich, zelfs wat de hoofdbeginselen betreft, niet zou kunnen vereenigen.

Toch acht de groote staatsman eene bloote negatieve homogeneïteit, daarin bestaande, dat men elkaar niet openlijk bestrijdt, niet voldoende. 'Wanneer' - zoo spreekt hij gedurende zijn tweede ministerschap - 'homogeneïteit te regt wordt verlangd, dan bestaat die daarin, dat het Kabinet één weg opga en dat de handelingen van de onderscheidene Ministers niet in strijd komen met hetgeen men voor het algemeen karakter van het regeeringsbeleid kan houden'[1].

Het blijft dan maar de vraag, 'wat men voor het algemeen karakter van het regeeringsbeleid kan houden' en de geschiedenis wijst uit, dat Thorbecke weliswaar niet verkoos een ministerie aan te gaan met iemand 'dien hij beschouwde als een versleten man op politiek terrein', maar ook, dat hij eenmaal als hoofd van een kabinet opgetreden, zijn ambtgenooten zooveel mogelijk de vrije hand liet[2]. Hij laat Pahud begaan, tracht den weinig gelukkigen Uhlenbeck zoo lang mogelijk te behouden en zelfs, wanneer in 1871 aan het licht komt, dat de minister van oorlog, generaal Engelvaart, het door de liberalen algemeen aanvaarde standpunt, dat de legerorganisatie behoort te worden vastgesteld bij de wet, niet deelt, bepleit hij uitstel van executie. 'De Regeering wil organisatie bij de wet; het is duidelijk genoeg gezegd. De Minister van oorlog weifelt'[3] - men late hem den tijd. Hoe valt deze verklaring, waarbij het ministerie gesplitst wordt in twee deelen te rijmen met die andere, door Thorbecke tijdens zijn tweede ministerschap met grooten nadruk uitgesproken: 'Zoo iemand, zelfs uit de verte, mogt willen beweren of doen gevoelen in mijn bijzijn, dat de Ministers in deze Kamer, gelijk in de andere, niet waren de organen, de vertegenwoordigers van den Koning, Mijnheer de President, ik zou mij verplicht

1) Zitting der eerste kamer van 24 December 1862.
2) Tijdens de Aprilbeweging werd zelfs geïnsinueerd - o.a. door Gevers van Endegeest in de tweede kamer - dat de leden van het kabinet den katholieken minister van buitenlandsche zaken, Van Sonsbeeck, na de veroordeeling van zijn beleid nog twee maanden in hun midden hadden gehandhaafd, wel wetende, dat deze daarvan gebruik maakte om de onderhandelingen voorafgaande aan het herstel der bisschoppelijke hiërarchie geheel naar eigen, katholiek, inzicht te voeren.
3) Zitting der tweede kamer van 13 November 1871.

rekenen hem te bejegenen met het meest ernstig protest'?[1)]

Indien een minister van oordeel is, dat hij niet aansprakelijk kan worden gesteld ook voor de belangrijkste ontwerpen van zijn ambtgenooten - 'in het andere geval zou men niet eene persoonlijke, maar eene collective verantwoordelijkheid hebben, die in gouvernementszaken gewis niet voldoende is'[2)] - dan dient hij ook consequent te blijven in deze opvatting en dat is Thorbecke niet geweest. Dan had hij niet mogen toelaten, dat Pahud zich herhaaldelijk op het oordeel van zijne ambtgenooten beriep; dan had hij zeker niet in het krijt moeten treden voor Uhlenbeck, wiens tempo in tegenstelling tot dat van den bedaarden minister van binnenlandsche zaken als 'dravende, zoo niet hollende' werd gequalificeerd. Immers wat moet het beteekenen, dat de man, die algemeen als het hoofd van het ministerie wordt beschouwd, zich met al het gezag, dat hij in en buiten de kamers geniet, achter één der ministers plaatst, wanneer hij de maatregelen, waartegen de kamer hare critiek richt, ten slotte toch niet voor zijne verantwoording wil nemen? Nu moest hij zich, in 1853 op de banken der oppositie teruggekeerd, tegenover Pahud stellen, en, toen de aanvallen op Uhlenbeck in hevigheid toenamen, zich bepalen tot eene ondersteuning zóó zwak, dat zij den indruk wekte eer ter vervulling van een onwelkomen plicht dan uit overtuiging geboden te worden.

In Uhlenbeck's opvolger Fransen van de Putte krijgt Thorbecke een ambtgenoot die niet tevreden met de wel zeer groote soepelheid door dezen tegenover zijne mede-ministers betoond, zich krachtig genoeg voelt om, bij verschil van meening, een conflict te forceeren, dat den eersten onder onze ministers uit het kabinet zal verdrijven. Zoo weinig echter hebben tijdgenoot en nakomeling de neutrale houding door Thorbecke tegenover de voorstellen van zijn ambtgenooten aangenomen begrepen, dat men in het feit, dat hij op 17 Mei 1866 zijn stem geeft aan het achteraf door Van de Putte onaanvaardbaar verklaarde amendement-Poortman, heeft meenen te moeten verklaren als een wraakneming en zelfs gesproken heeft van 'de minst schoone bladzijde in zijn levensboek'.

Het antwoord op de vraag, waarom hij in 1865 de indiening

1) Zitting der eerste kamer van 26 December 1862.
2) Zitting der eerste kamer van 29 December 1862.

van Van de Putte's ontwerp in den door hem bestreden vorm niet heeft weten te keeren, waarnaar Van Vollenhoven tevergeefs heeft gezocht[1)], ligt in Thorbecke's hiervoor aangehaalde woorden van 16 Juli 1851. Op dien anderen door Van Vollenhoven kennelijk met eene rhetorische bedoeling gestelde vraag of iemand den Thorbecke van 1849 (die Pahud de vrije hand liet) een slecht premier noemt, zou ik - met den nadruk op het woord premier - niet zonder voorbehoud ontkennend willen antwoorden. Bij zijn opvattingen kòn Thorbecke, hoe ver ook boven al zijne ambtgenooten uitstekende, zelfs geen premier zijn.

Moest het tweede ministerie Thorbecke, hoewel gevormd door den meest toleranten aller kabinetsformateurs, door gebrek aan homogeneïteit zijn natuurlijk hoofd verliezen en eenige maanden later bezwijken, eenzelfde lot is beschoren geweest aan het derde ministerie Van Hall, dat met een bij Koninklijk Besluit benoemd minister-president, of, zooals men destijds veelal zeide, ‘president-minister’, was opgetreden. De reden van de breuk die in dit ‘kabinet van fusie’ is ontstaan lag zeker niet in een gebrek aan rekkelijkheid bij zijne leden: evenals alle andere kabinetten in het tijdvak, dat het eerste en het tweede kabinet-Thorbecke van elkaar scheidt, vond het zijne eenheid slechts in de negatie, die Thorbecke niet aan het roer van staat wilde. Dat deze negatieve eenstemmigheid niet voldoende was schijnt ook Van Hall te hebben beseft: snel bereid om van richting te veranderen naar den eisch van het oogenblik, moest hij in een erkend premierschap een middel begroeten, dat, zijne ambtgenooten aan hem bindende, hemzelven vrijheid liet tot het uitvoeren van iedere verrassende wending die hij verkoos. Wel hadden drie der in de nieuwe formatie overgenomen ministers uit het uitééngevallen kabinet Rochussen, tegen dit staatsrechtelijk novum - indien men althans Schimmelpenninck's mislukte poging tot invoering van de Britsche practijk in 1848 buiten beschouwing laat - bezwaar, maar tenslotte legden zij zich bij den nieuwen stand van zaken neer ‘met de hoop, dat eenheid van leiding kracht zou geven aan de Regeering’. Dat deze hoop allerminst werd vervuld is bekend en het mocht Van Hall dan ook niet gelukken zijn ambtgenooten over te halen tot maatregelen die de strekking hadden

1) Zie het artikel ‘Thorbecke op de kaak’ in Verspreide Geschriften I. Haarlem-'s-Gravenhage 1934, blz. 615.

zijn éénjarig voorzitterschap van den minsterraad nog te verlengen. Waar met het uittreden van Van Hall, die om deze reden zijn ontslag nam, ieder bindmiddel aan het kabinet ontviel, mocht Betz, als vertgenwoordiger eener regeerkrachtige oppositie, met reden de vraag stellen, of het hoofdelooze ministerie dat hij, tengevolge van de opname van Cornets de Groot in een toestand van onbeschrijfelijke verwarring achterliet, den naam van ministerie nog verdiende. Deze interpellatie-Betz vormt in onze parlementaire geschiedenis het eenige voorbeeld van eene interpellatie betreffende de eenheid van een ministerie, die inderdaad als een ernstigen aanval kon gelden: den volgenden dag boden de ministers hun ontslag aan.

Had het aan den interpellant Van Hoëvell gelegen, misschien zou de generaal Forstner van Dambenoy, die, hoewel lid der anti-revolutionaire kiesvereeniging ‘Nederland en Oranje’, als minister van oorlog was toegetreden tot het eerste ministerie-Thorbecke, er niet zoo gemakkelijk van afgekomen zijn, maar de meerderheid der kamer verklaarde zich, na een allesbehalve bevredigend antwoord van den minister, die verzekerde, dat de woorden ‘Nederland en Oranje’ steeds zijn devies waren geweest, en een evenmin overtuigende uiteenzetting van Thorbecke, die des generaals lidmaatschap van de kiesvereeniging als een gevolg van onnadenkendheid trachtte voor te stellen - ‘men ontvangt die (inteeken)lijst van eene bevriende hand en zet er zijnen naam op’ - en verzekerde, dat tusschen den minister van oorlog en zijne ambtgenooten overeenstemming omtrent de hoofdbeginselen bestond, met de verstrekte inlichtingen tevreden. Wellicht was zij met Thorbecke van oordeel, dat ‘de dagelijksche handelingen van het gouvernement’, voorzoover niet het onderwijs en misschien het armbestuur betrof, buiten het bereik der anti-revolutionaire beginselen lagen. Hoe het met de beginselen van den generaal Forstner van Dambenoy gesteld is zal blijken in April 1853, wanneer hij met Pahud en Enslie overgaat in het ministerie Van Hall.

Bij het optreden van het befaamde ministerie Mijer-Van Zuylen-Heemskerk tracht Keuchenius door middel van eene interpellatie de aandacht te vestigen op het feit, dat de beide

eerstgenoemden blijkens hunne antecedenten met betrekking tot de onderwijsquaestie niet eensgezind kunnen zijn met hun ambtgenoot van binnenlandsche zaken.

Deze interpellatie vormt een typisch voorbeeld van eene door de vertegenwoordigers van kleine partijen, wier aandacht voornamelijk op één punt gericht is, veelvuldig toegepaste tactiek, daarin bestaande, dat men de verschillende ministers met betrekking tot dit eene punt tegenover elkaar stellende, hen dwingt tot eene uitspraak waarmede zij in de oogen van een bepaalde groep van kiezers staan of vallen.

Als verzoek om inlichtingen mocht deze interpellatie, althans voor zooveel Van Zuylen betreft, overbodig heeten, daar deze reeds aanstonds bij zijn optreden te kennen had gegeven, dat hij, hoezeer doordrongen van den ernst der anti-revolutionaire bezwaren, niet bereid gevonden zou worden om aan de onderwijswet de hand te slaan. Zooals te verwachten was verklaarden de drie bij de interpellatie betrokken ministers zich eensgezind en het eenige concrete resultaat was, dat Groen, ten tweede male in zijne vermeende geestverwanten teleurgesteld, voor het lidmaatschap der kamer bedankte. Hoe zou de interpellant van 1866, twee-en-twintig jaar later zelf minister geworden, geantwoord hebben, indien men, met denzelfden nadruk als waarmede hij zijne vragen stelde, geïnformeerd had naar de homogeneïteit van het ministerie, waarin hij zelve zitting nam naast zijn kolonialen antagonist Hartsen?

Ten aanzien van de constitutioneele quaestie die de geschiedenis van het kabinet Mijer-Van Zuylen-Heemskerk beheerscht, is het ministerie voorbeeldig homogeen gebleken. Als na de verwerping der begrooting van buitenlandsche zaken in 1867 alle ministers hun ontslag aanbieden en Van Reenen het oude, beproefde lapmiddel van een reconstructie van het kabinet aan de hand doet, weigert Heemskerk daarin te treden. ‘Het heilzame, ja naar den geest der Grondwet onmisbare begrip van eenheid der Regeering’ - zoo sprak hij toen hij op 27 December de zitting der kamers sloot - ‘ware miskend geworden, zoo een deel van het Kabinet had berust in de veroordeeling van hetgeen in zaken van zoo groot belang, naar de vaste overtuiging van al zijne leden, tot heil van het Vaderland was geschied.’

Dat is eene andere houding dan die van de ministers die na de

Aprilbeweging overgingen in het ministerie-Van Hall. Een ‘technisch’ minister kon zich zijn oordeel over het beleid van Van Zuylen voorbehouden, maar het conflict, dat tot de gespannen verhouding tusschen het kabinet en de kamer geleid had, reikte veel verder. Een minister die zich tegenover dit conflict met een beroep op den technischen aard van zijn werkkring onverschillig zou hebben verklaard ware eene politiek zoo onvatbare figuur geworden, dat zijn wederoptreden in een kabinet van andere samenstelling op dat oogenblik slechts tot verwarring zou hebben geleid.

V

Met de vestiging van het parlementaire stelsel in Nederland begint tevens de versnippering der liberale partij duidelijke vormen aan te nemen en, waar de opkomende clericale rechterzijde reeds krachtens haren aard van den aanvang af uitéénvalt in een protestantsch en een katholiek deel, verdwijnt al meer en meer de mogelijkheid tot vorming van een ministerie uit een homogene kamermeerderheid.

Nu ieder staatsman beseft, dat hij, eenmaal tot de kabinetsformatie geroepen, met andersdenkenden zal moeten samenwerken, vermag de eisch van homogeneïteit, door den eeuwigen opposant Groen met zooveel nadruk gesteld, nauwelijks meer de aandacht te boeien. Wanneer de eensgezindheid van een ministerie nog tot een onderwerp van bespreking wordt gemaakt, dan geschiedt zulks niet meer met het doel het kabinet als constitutioneel onregelmatig voor te stellen, doch veeleer om redenen van electorale tactiek. Zoo gaf het optreden als minister van een markante en geïsoleerde figuur als Van Houten in 1894 aanleiding tot breede bespiegelingen over de homogeneïteit van het ministerie, zoowel van de zijde van hen, die in Van Houtens uitlatingen op religieus en maatschappelijk gebied de uiterste consequentie zagen van het verafschuwde liberalisme, als van diegenen, die, eenmaal zijn bewonderaars, in zijn optreden aan de zijde van Röell eene verloochening van zijn vroegere radicale denkbeelden meenden te zien. Aan de vraag of de gesignaleerde meeningsverschillen een beletsel zouden vormen voor vruchtbare samenwerking op de basis van het regeeringsprogram werd echter nauwelijks aandacht besteed, zoodat Röell volkomen terecht aan een der sprekers, die zich de moeite had gegeven tal van vroegere

uitspraken van den minister van binnenlandsche zaken bijeen te lezen, kon toevoegen, ‘dat dit zeer pikant en amusant geweest kan zijn, maar practisch niet’[1]. Ten bewijze van de betrekkelijkheid der eischen die men al naar gelang van de omstandigheden op dit punt aan een ministerie kan stellen, wees hij op het verschil tusschen de vragen in 1849 door Groen tot het ministerie De Kempenaer gericht en die welke Kuyper in 1875 aan het ministerie Heemskerk stelde: ‘welke is de politieke formule die U samenbrengt’? Van Houten, zelf voorstander van het premierschap als een middel tot bevordering der eenheid, was zelfs uitdrukkelijk met Röell overeengekomen, dat deze het hoofd van het ministerie zou zijn en dat de samenwerking voorshands tot de uitvoering van het vastgestelde program beperkt zou blijven. Een parlementair ministerie in den waren zin van het woord is het kabinet Röell - Van Houten niet geweest: wel vond het voor de uitvoering van zijn program steun bij eene meerderheid in de vertegenwoordiging, maar de kracht die voortvloeit uit het besef, dat de ministers hunne overtuiging ook ten aanzien van andere punten homogeen weten met die der kamermeerderheid, moest het derven. Zaken, waaromtrent de meerderheid zelve verdeeld is kunnen daardoor niet met beslistheid tot oplossing worden gebracht. Sedert de onderwijspacificatie haar beslag heeft gekregen zijn wij op dergelijke brooze ministeriën welhaast aangewezen. Doch waar het ministerie Röell - Van Houten althans voor één bepaald deel van zijn taak zeker was van een meerderheid, doet de politieke inertie die als gevolg van de invoering der evenredige vertegenwoordiging is ingetreden, ons in den regel in het duister tasten wanneer het gaat om de opvatting van het kiezerscorps betreffende eenig concreet punt van staatsbeleid. Nu de in den lande levende tegenstellingen in de bestaande partijverbanden slechts eene zeer onvolkomen afspiegeling vinden, ziet men dat de partijleiders, hoezeer persoonlijk van hunne herkiezing verzekerd, door de steeds verder gaande detailleering der op de wenschen van het geheele land berekende programma's, zoo zeer aan banden worden gelegd, dat het ministerieel bestaan, waarin zij, steunende op eene heterogene meerderheid, welhaast steeds verwachtingen, door de verkiezingspropaganda gewekt, zullen moeten beschamen, voor hen veel van zijn

1) Zitting der tweede kamer van 6 December 1894.

aantrekkelijkheid verliest. Kon men in den tijd, waarin Van Bemmelen zijn critiek op het parlementaire stelsel schreef, nog verwachten eerstdaags de leiders eener zelfbewuste meerderheid als verantwoordelijke raadslieden der kroon te zien optreden, de ontwikkeling der laatste jaren schijnt aan het kabinet veeleer het karakter te verleenen van 'een groep mandatarissen der meerderheidspartijen', welker homogeneïteit betrekkelijk onverschillig is, zoolang niet één van de leden der groep tegenover eene kamermeerderheid komt te staan. Moeten de ministers, zich min of meer losmakende van het program der partij waaruit zij zijn voortgekomen, ieder oogenblik vreezen, dat de groepen waaraan zij zich verwant gevoelen hun het vertrouwen zullen opzeggen, daar staat tegenover het besef, dat de vertegenwoordiging, onmachtig tot vorming eener meerderheidsregeering, veelal zal terugdeinzen voor handelingen die tot het aftreden van het ministerie zouden kunnen leiden. Indien eene partij echter weigert verantwoordelijkheid te dragen voor de daden harer leden die deel uitmaken van het kabinet, dan heeft het weinig zin zich te verdiepen in de politieke antecedenten der ministers en kan de aandacht zich veel sterker richten op hunne bekwaamheid voor de ministerieele taak.

Bij handhaving van de ministerieele verantwoordelijkheid in hare tegenwoordige beteekenis zal de politieke overtuiging der betrokkenen echter steeds een factor van belang blijven bij de ministerkeuze. Zou echter ons parlementair stelsel zich ontwikkelen in de richting der 'afhankelijke executieve'[1)], dan zullen de ministers, de verantwoordelijkheid voor hunne daden verleggende naar de kamers, niet meer zijn 'zelfstandige raadslieden der Kroon die de besluiten welke zij uitvoeren als hun eigen werk hebben aan te merken', en zal de kracht die van de regeering uitgaat van de homogeneïteit van het ministerie niet meer afhankelijk zijn.

Daarmede zou echter ons staatsrecht eene ontwikkeling hebben doorgemaakt, die aan de zinrijke slotwoorden van artikel 53 der Grondwet nog slechts de beteekenis zal hebben gelaten van eene banaliteit.

W.F. PRINS

1) Vgl. Scheltema, Het dualisme van regeering en volksvertegenwoordiging. De Gids 1928 II, 206.

Oostersche elementen in de Nederlandsche schilderkunst

De 17de eeuw was niet slechts de glansperiode van het Hollandsche cultuurleven, doch ook van de Hollandsche zee- en koloniale macht. Nederlandsche schepen voeren naar de Hudson, naar West-Indië, Indonesië en Oostazië. Van al deze landen stroomden de waren naar Nederland, in groote veelsoortigheid, want na de half-feudale koloniale rijken van de Portugeezen en Spanjaarden waren de Nederlanders de eersten die een op ernstigen, stelselmatigen handel opgebouwde kolonisatie ondernamen. Afgezien van de zakelijke belangen was de belangstelling voor al deze vreemde landen overigens nog gering. Tot aan het begin van de 18de eeuw twijfelde niemand eraan, of er bestond maar één werkelijke cultuur in de wereld, namelijk de eigene; alle andere menschen waren a.h.w. ‘wilden’, en het maakte weinig verschil, of deze anderen nu Javanen, Hindoes, negers of Indianen waren. Voor slechts twee beschavingen werd een uitzondering gemaakt, die weliswaar als ‘des duivels’ golden, maar dan toch als culturen werden erkend: die van China, omgeven door de glans der Perzische en Arabische sagen, alom bekend door de enthousiaste beschrijvingen van Marco Polo en de Franciscaner missionarissen, en die der Mohammedaansche wereld, waarmee men reeds sinds eeuwen in kruistochten, Turken-oorlogen en zeerooftochten overhoop lag. Sedert door de veroveringen van Dzjengis-Khan bijna al deze gebieden langer of korter tijdelijk onder Mongoolsch-Tataarsche heerschappij hadden gestaan, verstond men onder het vage begrip ‘Tartarije’ zoo ongeveer alle gebieden van Turkije en Rusland tot aan China, Perzië en Midden-Indië toe. In dezen zin geeft nog in 1692 Nicolaas Witsen zijn groote beschrijving van ‘Noord- en Oost-Tartarije’. Alle vreemde waren, die toentertijd wegens hun

cultureele of kunstwaarde werden gezocht, kwamen derhalve uit de hierbovengenoemde landen. En wanneer ook pas tegen het einde der eeuw van een systematische import uit Oost-Azië kan worden gesproken, zoo werden toch reeds in het begin der eeuw Chineesche, Indische (d.w.z. Mongoolsche) en Perzische kunstwerken, porcelein, glas, schilderijen, costuums, lakartikelen, metaalwerk en dergelijke in Amsterdam verhandeld, en er werden vele partikuliere verzamelingen bij kooplieden, geleerden en kunstenaars aangetroffen. Wat wij aan dergelijke niet-Hollandsche verzamelingen in dit tijdperk kennen, stamt bijna allemaal uit Amsterdam, slechts uiterst zelden uit Venetië of Rome.

Het is derhalve heel natuurlijk dat Oostersche stoffeeringen ook voor de schilderkunst in trek kwamen, voor portretten zoowel als voor bijbelsche onderwerpen. Toch was dit geen Hollandsche nieuwigheid; wel werden zoo alleen in de Nederlanden gebruiken in stand gehouden, die in Italië en in het Nederland der latere Middeleeuwen en van de Renaissance reeds in zwang waren geweest, toen de Middellandsche Zee het middelpunt van de handelsbetrekkingen tusschen Egypte, Syrië, Noord-Afrika en Klein-Azië en de Italiaanssche stedenrepublieken was geweest, welke relaties met de verminderde beteekenis van den handel op de Levant aan belangrijkheid verloren. Oostersche typen en kleederdrachten waren sedert Giotto en Duccio in de Italiaansche godsdienstige schilderkunst in zwang geraakt[1)] en waren vandaar in de oude Duitsche en Vlaamsche kunst overgegaan. Ze werden voor de uitbeelding van Joden, Romeinen en heidenen, zoowel in bijbelsche scenes als in de geschiedenis der heiligen en martelaren gebezigd. Pas de Nederlandsche kunst van de 16de eeuw echter kwam ertoe, ook de heilige figuren van de bijbel als Oosterlingen weer te geven. Zonder twijfel mogen we daarin den invloed zien van de Reformatie en de daarmee opgekomen meer historische beschouwing van de Heilige Schrift, misschien ook een bewuste breuk met de traditie der gehate Katholieke Kerk. Het ‘Portrait à l'orientale’ daarentegen was een gevolg van de hoofsche pronk der Renaissance, in 't bijzonder van de feestelijke

1) G. Soulier, Les Influences Orientales dans la Peinture Toscane, Paris 1914. Ch. Diehl, La Peinture Orientaliste en Italie, Revue de l'Art 1906.

optochten en de maskarades onder de Medici, maar ook in Rome en Venetië.

Vanzelfsprekend moest echter deze traditie in het Holland der 17de eeuw met zijn geheel andere en belangrijk veelzijdiger betrekkingen tot het Oosten een geheel andere, veelzijdigere vorm aannemen. Op het eerste gezicht is zij fantastisch en staat ze ver van de werkelijkheid af, vooral in het werk van dien meester, bij wien ze het meest naar voren komt, bij Rembrandt, en bij zijn school. Daarom zou ik voor mijn verdere uiteenzettingen Rembrandt's scheppingen als uitgangspunt willen kiezen, omdat deze in hun veelzijdigheid, om zoo te zeggen, een dwarsdoorsnede van de daarmee verbonden problemen vormen. Daar zijn b.v. de Joodsche scenes bij Rembrandt, bovenal de bekende ets 'De Synagoge' (b. 126, I). Daar zijn de Poolsche typen, zooals de 'Ruiter' in New-York (Verzameling Frick), Turksche zoals de 'Saul' in het Mauritshuis, Indische en Tartaarsche in een reeks van teekeningen, Perzische in de 'Verloren Zoon' en 'David en Absalon' in Leningrad, en ten slotte fantastische, die slechts uit verkeerd verstane, oudere traditie zijn te begrijpen. Altijd betreft het mannen; Oostersche vrouwen toonen geregeld het rijke Venetiaansche costuum, zooals de dames bij Veronese en Tintoretto dat droegen. Alleen op het 'Offer van Manoach' (Dresden) zien wij een gedeeltelijk echt costuum, dat waarschijnlijk op de teekening van Gentile Bellini teruggaat, voorstellende een Grieksche vrouw uit Pera[1)], de christelijke voorstad van Konstantinopel. Aert de Gelder heeft het motief in het fragment 'Esther aan Ahasverus' Tafel' (de zoogenoemde 'Artemisia') te Amiens weer opgenomen, misschien ook in zijn 'Bathseba aan het bed van David' (Philadelphia), waarvan men evenwel ook den indruk kan krijgen, dat een Javaansche wajanghoofdbedekking als voorbeeld heeft gediend, voorzoover zich althans iets uit de donkere schilderij laat afleiden[2)]. De oudere Hollandsche schilders hebben echter nog de echte Turksche vrouwen van de 16de eeuw met hun lange Capuchonmantels gekend; zoo H. Goudt[3)] en Pieter Aertsen[4)], en in de 17de eeuw hebben Caspar Heuvick[5)] en

1) In het Louvre.
2) K. Lilienfeld, Arent de Gelder, 's Gravenhage 1914.
3) Teekening in het Städelsche Kunst-Institut, Frankfurt a. M.
4) J. Sievers, Pieter Aertsen, Leipzig 1908, pl. 11.
5) Fr. Sarre in Berichte aus den Berliner Museen 1935, p. 70. De afbeelding toont een Turksch, niet een Perzisch costuum.

J. de Wet[1)] de costuums van de Turksche en Grieksche vrouwen uit dien tijd goed weergegeven; doch beiden leefden ook buiten Holland. De nieuwe traditie om Oostersche dames in Westersche pronkgewaden te kleeden was echter al bij de Antwerpsche maniëristen opgekomen en sedert Pieter Lastman toonaangevend geworden.

Vroeger heeft men meest de Amsterdamsche joden[2)] als de voornaamste bron van Oostersche inwerking op Rembrandt aangezien. Thans staat echter vast, dat de beschaafde rijke Spaansche en Portugeesche joden, waarmede hij verkeerde, in hun levenswijze in geen enkel opzicht van de Hollanders uit dien stand verschilden. Of men echter, gelijk sommige geleerden doen, zoover mag gaan, dat men Rembrandt's teekeningen en etsen van arme joden, bedelaars etc. uitsluitend als fantazie van den meester mag beschouwen, lijkt mij zeer de vraag. Ook thans immers zien we in West-Europa naast de hoogere joodsche kringen, die zich geheel aan de Westersche beschaving hebben geassimileerd, arme volksgenooten, die hun Oost-Europeesche gewoonten nog niet hebben afgelegd. En de voor de armere bevolkingslagen van Polen karakteristieke kleedij dezer figuren, nog afgezien van de aan het ras eigene physiognomie, maakt het voor mij waarschijnlijk, dat men ze als nieuw geïmmigreerde Ashkenasim moet beschouwen. In elk geval kan men echter zeggen, dat zelfs het Oost-joodsche element slechts een zeer weinig belangrijke inslag in het Oostersche repertoire van Rembrandt - en ook van Nicolaas Maes - vormt. Wanneer er joden voorkomen op Bijbelsche schilderijen, begrijpen de kunstenaars eerder in de rijke schat van passende typen uit de Middeleeuwen en de Renaissance dan in de joodsche omgeving van hun eigen tijd[3)].

Intusschen hebben we hiermee reeds een ander, tot nu toe te veel veronachtzaamd Oosterlijk element in de Hollandsche kunst dier dagen aangeroerd, n.l. den invloed, die van Polen uitging. Deze was geenszins tot de arme Amsterdamsche joden beperkt. Polen kwamen zeer dikwijls in Nederland; men heeft ook aan den

1) Frans Hals-Museum, Haarlem, no. 306, e.a.
2) Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor Joodsche Wetenschap in Nederland I, p. 45 vv. - Ha'ischa, VII, p. 208 vv. - De Vrijdagavond I, 4, 1924.
3) Weisbach, Rembrandt.

invloed van den schilder Hondius[1)] gedacht die langen tijd in Polen was geweest. Ik acht me niet bevoegd, over deze vraag in bijzonderheden te treden. Echter, slechts bij Rembrandt komen echte typen van Poolsche edellieden voor, of van als zoodanig gecostumeerde Nederlanders. Naast het reeds genoemde Ruiterbeeld te New York zijn het vooral een reeks van koppen en borstbeelden, gedeeltelijk in Russische verzamelingen. In het algemeen dient het Poolsche costuum slechts als aanvulling voor andere, meest Perzische of Turksche figuren, met de dracht waarvan de schilders niet genoeg vertrouwd waren. Immers, wij mogen niet vergeten, dat Polen als grensmacht tegen de Turken, Kozakken en de te dien tijde nog niet door de hervormingen van Peter den Grooten geëuropaizeerde Russen, een half-Oostersche staat was, waarvan leven en kunst op tallooze wijzen bij de tradities van Turkije en van de binnen-Aziatische en Krim-Tartaren aansloten. Charasteristiek voor het toenmalige costuum zijn de met tressen afgezette jas, de los over den schouder geworpen mantel en de pelsmuts, alles resten van Turksch-Tartaarsche modes uit de 15de eeuw, die in de Mohammedaansche wereld van dien tijd niet meer in gebruik waren. In deze rol, dus als vervanging van zuiver Oostersche stoffage, vinden we nu het Poolsche costuum vooral bij Jan Victors en Willem de Poorter, doch ook bij Jacob Backer, Nicolaas Maes en Barend Fabritius.

Even weinig als zich de joodsche invloed doet gelden, vertoont zich het Indische element in de Hollandsche kunst. Waar Hollands grootste koloniale rijk de Indische zeeën beheerschte, is het zeer opvallend, dat van dit alles eigenlijk alleen bij Rembrandts leermeester, Pieter Lastman, een haast afzonderlijke inslag is te bespeuren. Doch gelijk reeds gezegd, de tijd was nog niet rijp, om die nieuw ontdekte beschavingen reeds met genoeg begrip tegemoet te treden. Lastman[2)] zelf moet bij vele van zijn schilderijen en teekeningen door costuumprenten uit het Zuiden van Indië, meest waarschijnlijk van de Malabar- of Coromandelkust, zijn geïnspireerd. In de teekening van een zijner leerlingen (Moeyart?) voorstellende ‘Odysseus en Nausicaä’ in het Ber-

1) W.R. Valentiner, Rembrandt und seine Umgebung, Strassburg 1905.
2) Een meer gedetailleerd onderzoek zal in ‘Oud-Holland’ verschijnen

lijnsche Prentenkabinet moet de halfnaakte vrouwelijke bediende, rechts vooraan, beslist op het verwerken van de voorstelling van een Brahmaan of Nayar berusten. De kleine tulband en de groote schouderdoek van de vrouwenfiguren in 'De Heer verschijnt aan Abraham en den zijnen', vroeger in de verzameling Lürmann, Bremen, en in 'Laban verlangt van Rachel de ontvreemde afgodsbeelden terug', te Boulogne-sur-Mer, zijn typisch Zuid-Indische trekken. Ook het groote parasol toont de voor dien tijd in die streek gebruikelijke vorm; het is eigenlijk ook van alles het eenige, wat door andere kunstenaars weer werd opgenomen. Dit in het Oosten niet slechts als bescherming tegen de zon, doch ook als eere- en onderscheidingsteeken sedert oeroude tijden algemeen verbreide voorwerp, begon zich in dien tijd bij de kolonizeerende Hollanders in te burgeren, en wekte tehuis veel opzien - ik moge daarvoor wijzen op het portret van een Indisch opperkoopman door A. Cuyp in het Rijksmuseum. Het werd zoo een veel gebruikt requisiet voor Oostersche sujets, achter de Heilige Drie Koningen, Pharao's dochter, ieder willekeurigen Oosterschen vorst, het mocht Salomo, Croesus, of wie ook, zijn, totdat tegen het einde der eeuw de fabricatie ook in Europa een begin nam en van het kunstrequisiet een modeartikel maakte.

Veel opzien hebben Rembrandt's schetsen naar Mohammedaansch-Indische miniaturen[1)] gebaard. Alles wijst er op, dat ze werden vervaardigd in 1656, in den tijd, toen hij zich in financiëele moeilijkheden bevond. De origineelen golden lang als verdwenen, ze moeten echter geruimen tijd in het bezit van Nicolaas Witsen zijn geweest en kwamen na diens dood in Weenen terecht, waar keizerin Maria Theresia ze voor een deel ter versiering van Schönbrunn heeft aangewend. Deze bladen moeten ten tijde van den Groot-Moghol Shahjahan door schilders van het keizerlijke atelier zijn vervaardigd en waren voor de toenmalige Europeesche verzamelingen van groote zeldzaamheid. Ze kunnen derhalve ook niet in het Oosten zijn gekocht, doch zijn een geschenk geweest, misschien van Prins Dara Shuko aan den Hollandschen onderhandelaar te Agra in 1636, François Timmers. De, van zulke

1) Fr. Sarre, in Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, 1904, 1909. J. Strzygowski, Die Asiatische Miniaturmalerei, Klagenfurt 1929. H. Goetz, in Indian Art and Letters, X, p. 10 vv., 1936.

Indische voorbeelden afhankelijke, Oostersche figuren van Rembrandt, zooals in de Dresdensche Bruiloft van Simson, de Berlijnsche 'Susanna' en de 'Oosterling' (de zoogenaamde 'Rabbi') in de verzameling van den Hertog van Devonshire, hebben met deze schetsen echter niets uitstaande, doch moeten integendeel samenhangen met verdwenen oudere miniaturen uit den tijd van keizer Djehangir; ten slotte toch zijn reeds 1628 'indische rariteiten' uit het bezit van Rembrandt bij opbod verkocht. Daarmee zijn echter de Indische inspiraties in het werk van Rembrandt nog niet geheel en al uitgeput, want in de genoemde 'Susanna' komen, evenals in een schets van twee trommelende negers in het Britsch Museum[1)], trekken naar voren, die naar het Zuid-Indische Mohammedaansche rijk Golconda wijzen, waarmee Holland reeds vroeg handelsbetrekkingen onderhield.

Het eigenlijke, karakteristieke Oostersche type van de Hollandsche kunst der 17de eeuw was echter het Perzische type. Perzen had men in Holland zelf gemakkelijk kunnen bestudeeren, toen 1626/27 een Perzisch gezantschap in Amsterdam en Den Haag vertoefde en tot aan de zuidelijke grens rondreisde[2)]. Dr. H. Schneider is de eerste geweest die in zijn biographie van Lievens[3)] op de beteekenis van dit gezantschap als mogelijke aanleiding tot de keuze van Oostersche onderwerpen wees. Het komt mij voor, dat hij gelijk had. Immers Perzen duiken niet alleen op in de scheppingen van Lievens, doch ook reeds in het vroege werk van Rembrandt en zijn school, en de eerste Perzische figuur in de kunst van Lastman is te vinden in zijn 'Preek van Johannes den Dooper' juist uit het jaar 1627. Na een tijdelijke verslapping schijnt de belangstelling voor Perzië tegen het midden der eeuw ten tijde van het groote gezantschap aan Shah Abbas II onder Cunaeus, en dan weer tegen 1700 te zijn toegenomen. Twee werken van Rembrandt zouden hier bovenal genoemd kunnen worden, 'De Verloren Zoon' en 'David en Absolom' in Leningrad, waarin het Perzische type betrekkelijk onvervalscht aan den dag komt. Het is echter, min of meer gevariëerd, ook in talrijke andere werken van den meester aanwijsbaar.

1) Valentiner, Rembrandts Handzeichnungen, 1934, II, no. 792.
2) N. Wassenaer, Historisch Verhael, XII, p. 109 vv.
3) Haarlem 1932, p. 304.

Van Rembrandt's leerlingen hebben Barend Fabritius, G. Flinck, N. Maes, J. de Wet en bovenal Van den Eeckhout, b.v. in zijn 'Boas en Ruth' in het Museum Boymans, deze traditie in denzelfden geest voortgezet. Jan Victors en W. de Poorter echter zijn in dit opzicht slechts weer uiterlijke, zij het ook pijnlijk exacte stoffeeringsschilders gebleven. De eigenlijke en belangrijkste voortzetter van het Perzische costuumbeeld was de Dortenaar Arent de Gelder, die weliswaar nooit in het Oosten is geweest, doch die met de koloniale handel in nauwe betrekking moet hebben gestaan. Zijn 'Voorhof van den Tempel' in het Mauritshuis vertoont zeer ongewone, doch echt-Perzische typen en gewaden, zijn 'Graflegging' in Aschaffenburg, verraadt een vertrouwdheid met den levensstijl van het ten einde loopende Safawidenrijk, die slechts uit directe inwerking uit het Oosten kan worden verklaard. Misschien moet men in den schilder Cornelis de Bruyn[1)], die omstreeks het einde der eeuw Perzië bereisde, de verbindende schakel zien. In zijn thans over de meest verschillende verzamelingen verstrooide 'Esther Cyclus' uit de tachtiger jaren heeft de Gelder de door Rembrandt geschapen traditie van de oriëntalizeerende schilderkunst nog eenmaal tot een laatste hooge bloei gebracht.

Dat de Perzen voor bijbelsche en andere Oostersche gestoffeerde schilderijen zoo snel in de mode konden komen, is hieruit te verklaren, dat ze in de plaats van een ander volk waren getreden, dat zich in de Europeesche kunst reeds een vaste plaats had veroverd, zonder bij de Hollanders echter goed bekend te zijn, namelijk de Turken. De Turken van de 15de en 16de eeuw immers hadden in Perzië hun Parijs der elegantie gezien, en het verschil in uiterlijk voorkomen en levenswijze van beide volken was meer een verschil van stijl en smaak dan een verschil in wezen, zoodat voor een Westersch kunstenaar bijna onmerkbaar de eene nationaliteit in de plaats van de andere kon treden. Terwijl echter Rembrandt voor zijn Turksche figuren, zooals b.v. in 'Saul' in het Mauritshuis, door de etsen van Melchior Lorch en Pieter Coecke van Aelst[2)] was geïnspireerd, waren de Turken voor de Nederlanders der 16de eeuw een levend begrip. Nauw

1) Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, LXXV, 1935, p. 218 vv.
2) W. Weisbach, Rembrandt, 1926, p. 51 vv.

waren de betrekkingen met het Zuiden door den handel van Antwerpen met Spanje, Portugal en Italië, en door de Habsburgsche monarchie, die toentertijd haar grooten strijd tegen de Turken had uit te vechten. Vanaf den val van Konstantinopel in 1453 tot aan het einde van den Turkschen veroveringstocht door Hongarije en Oostenrijk, voor Weenen en in de Middellandsche zee, bij Lepanto, was het Turksche vraagstuk een van de allereersten, waarmee de Christenheid zich bezig hield, en dit vond natuurlijk zijn neerslag zoowel in de beeldende kunst als in de litteratuur, in vlugschriften, op het tooneel en in feestelijke optochten. Turksche gezantschappen, politieke vluchtelingen, zooals prins Djem, of gevangenen kwamen vooral naar Italië, Venetië, Rome, Florence, Napels enz., maar ook naar Duitschland, Frankrijk en Spanje. Hunnerzijds gingen Westersche kunstenaars[1)] naar Konstantinopel, zooals Matteo de Pasti (1455), Constanzio de Ferrara (1478) en Gentile Bellini (1479-80), later de Vlaming Pieter Coecke van Aelst (1533) en de Duitscher Melchior Lorch (Lorichs) (1555). Vooral Bellini heeft school gemaakt, die als reeds beroemd meester door de Venetiaansche Signoria naar Konstantinopel werd gezonden, om voor Sultan Mohammed II een reeks portretten, plaquettes en andere schilderijen te maken. Zijn studiën heeft hij weer verwerkt in zijn religieuze schilderstukken zooals in de ‘Preek van den Heiligen Markus te Alexandrië’ in het Brera-Museum te Milaan en in de ‘Aanbidding der Heilige Drie Koningen’ in de collectie Layard te Venetië. Maar ook andere Italiaansche meesters hebben er gebruik van gemaakt, vooral Pinturicchio in zijn fresco's voor de Borgia-vertrekken van het Vatikaan; waarschijnlijk werkten ze zelfs nog na in het vrouwencostuum van Rembrandt's ‘Offer van Manoach’ en in verscheiden werken van Aert de Gelder. Uit de school van Bellini hebben we ook het beeld van het Venetiaansch gezantschap van Domenico Trevisano naar Kairo (1512) in het Louvre. En diens Egyptisch-Syrische wereld van het late Mamelukkenrijk kort voor de verovering door Selim I verschijnt ook buitengewoon precies in de werken van dien anderen grooten schilder van het

1) J. v. Karabacek, Abendländische Künstler zu Konstantinopel, Weenen 1918. K. Erdmann, in Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen, LVII, 1936, p. 2 vv.

Oosten uit dien tijd, Vittoro Carpaccio[1], eveneens een Venetiaan, in diens schilderijen van de legenden van de Heilige George en Stephanus en van de Heilige Ursula. Niet slechts is zijn voorstelling van de koepel van de Omar-moskee te Jeruzalem zoowel door Perugino als door Raffaël als achtergrond van de 'Huwelijk van Maria' benut, ook de Antwerpsche maniëristen, vooral de Beer, hebben voor hun religieuze schilderijen zijn invloed ondergaan, en via hen, Jan Victors.

De Turken uit de glansperiode onder Soliman den Grooten verschijnen echter pas bij Titiaan, dan bij Veronese en Tintoretto tot Tiepolo toe; gelijktijdig in Duitschland bij Jost Amman, Beham, Erhard Schön, Stoer, later Melchior Lorch (1555)[2]. Van hieruit hebben dan de zich op Italië inspireerende Nederlanders, vooral de 'Romanisten', het type naar het Noorden gebracht, zoo Pieter Aertsen en Cornelis Cornelisz van Haarlem, vooral echter H. Goudt en J. Pynas. Van Jan Swart hebben wij een uitstekende reeks Turken-gravures. Bij Pieter Lastman is het het overheerschende Oostersche type dat zoo zijn weg naar de kunst van Rembrandt vond, om ten slotte in Jacob Willemsz de Wet zijn laatste grooten vertolker te vinden.

Zooals echter het Perzische type in de Nederlandsche kunst gedeeltelijk door het Turksche werd geassimileerd, zoo was het Turksche zelf reeds met oudere tradities[3] vermengd, die reeds tevoren in de Nederlanden vasten voet hadden gekregen en eveneens vanuit Italië waren gekomen.

Op deze laat-Middeleeuwsche overleveringen gaan de fantastische Oostersche gestalten terug, die reeds bij de vroege Vlamingen, Rogier van der Weyden, den meester van Flémalle, Daret, Quentin Massys enz. opduiken, doch pas bij de Antwerpsche maniëristen hun definitieve vorm aannemen. In Italië zijn ze gerepresenteerd door het geheele tijdperk van Fra Angelico, Ghirlandaio, Botticelli en Filippino Lippi tot Sodoma, ja zelfs Pinturicchio, Veronese, Tintoretto en Tiepolo, zij het bij deze laatsten ook slechts naast de echt-Turksche voorstellingen. Deze

1) De theorie van P. Molmenti dat Carpaccio's Oostersche figuren maar uit het reisboek van Breydenbach zouden gecopieerd zijn, is onhoudbaar.
2) M. Geisberg, Der Deutsche Einblatt-Holzschnitt.
3) Soulier, op. cit., - Karabacek, op. cit. - Diehl, op. cit.

Oostersche figuren zijn inderdaad fantastisch, niet omdat ze aan de pure fantasie der kunstenaars ontsprongen, doch omdat ze ontstonden in een tijd, toen de Europeesche cultuur zodanig met Oostersche indrukken werd gedrenkt, zichzelf zoo oriëntalizeerde, dat de schilders zich niet helder bewust bleven, wat van Mohammedaansche, Binnen-Aziatische of Byzantijnsche afkomst, en wat eenvoudig contemporaine extravagance der mode was. Toen met den val van het Byzantijnsche Rijk de Grieken zich meer en meer naar het Westen oriënteerden, toen eerst keizer Johannes VIII Palaeologus op het Concilie van Florence verscheen en later, na den val van Konstantinopel, talrijke vluchtelingen naar Italië, Frankrijk en Spanje kwamen, kwam de laat-Byzantijnsche mode[1)] ook in West-Europa snel in zwang. Deze was echter in dien tijd nog slechts voor een klein deel Grieksch, in wezen een mengeling van Perzische en Tartaarsche elementen, die door de vele vreemde huursoldaten aan het Grieksche hof ingang hadden gevonden. Bij de geringe verschillen tusschen deze laat-Byzantijnsche en de gelijktijdige Mohammedaansche dracht was het zeer begrijpelijk, dat na het aannemen van de eerste door het Westen ook de laatste spoedig ingang vond. Tulband en sedelband, de Egyptische Hennin (Turtur) en Taqiya, de Binnen-Aziatische hoornhuif, het Perzische ‘templet’ enz., zelfs de sluier voor het gelaat der vrouwen werden spoedig modegrillen van de ten einde spoedende Middeleeuwen. Voor de kunst werden op deze wijze de Oosterlingen niet meer een afzonderlijk volkstype, doch de buitensporigste vertegenwoordiging van een algemeene tijdstroming. Bepaalde trekken van dit fantastische Oostersche type treffen we nog tot ver in den klassieken tijd der Hollandsche kunst aan. Als Rembrandts ‘Saul’ een kroon in den tulband draagt, dan is dat een eigenaardigheid der laat-Byzantijnsche mode; hetzelfde geldt van het lange lokkenhaar van talrijke portretten van zoogenaamde ‘Oosterlingen’ uit de 16de en 17de eeuw, van de met franje bezette jassen en mantels, van het vermengen van antike uitrustingen met Oostersche hoofdbedekkingen. Uit de vermenging met de eigen mode is ook de invoering van een konings- of priestermantel als teeken der Heilige Koningen te verklaren, en het verdrongen worden van

1) Byzantion, I, p. 7 vv., 1924.

het oostersche vrouwencostuum door westelijke praalgewaden, eerst in Italië, dan bij de Antwerpsche meesters en ten slotte bij bijna alle latere Nederlanders (met gedeeltelijke uitzondering der Romanisten).

Wat wij aan zulke Oostersche voorstellingen nog bij Rembrandt, Bramer, Jan Steen, De Poorter, Victors, Van den Eeckhout e.a. vinden, is dus niets dan het einde eener traditie, die over Veronese en Pintoricchio eenerzijds en de Antwerpsche maniëristen anderzijds naar Gentile de Fabriano en Benozzo Gozzoli terugleidt. Zoowel bij Rembrandt als ook bij Van den Eeckhout en Victors is de ontleening aan oudere Nederlandsche schilders dikwijls eclatant, en de bijzondere zwaardophanging op Rembrandt's 'David en Absalon' wijst direct terug naar het Florentijnsche Triptichon van Gentile de Fabriano.

Weliswaar zijn Fabriano en Gozzoli onder den directen indruk van de Byzantijnsche bezoekers in Italië de scheppers van het speciale Oosterlingentype in de kunst der late Middeleeuwen geworden. Het onderwerp echter hebben zij van hun voorgangers overgenomen, uit dien tijd, toen op het hoogtepunt der Middeleeuwen de cultureele en mercantiele betrekkingen van Italië tot ver in Azië en Afrika reikten. Als Egyptenaren, Syriërs, Noord-Afrikanen en Grieken naar Napels, Pisa, Genua, Florence en Venetië komen, als de Genueezen in de Krim, de Florentijnen in Perzië nederzettingen hebben, als de Franciskaansche missionarissen naar midden-Azië trekken en Marco Polo in dienst van Kubilai-Khan treedt, in den tijd dat in de vroegere Florentijschen en Siënezische kunst de invloed van het Oosten zeer sterk[1)] geworden is, is ook de Oostersche mensch aan de Italiaansche kunst vertrouwd geworden, van Giotto en Duccio, Simone Martini over Andrea da Firenze, de Lorenzetti's en Gaddi's tot Lorenzo Monaco en anderen toe.

Maar dit eerste realistische Oriëntalisme der Italianen is zonder invloed op het Noorden gebleven. Pas met den opbloei der Nederlanden in de late Middeleeuwen, met de heerschappij der Oostersche mode onder de Bourgondische hertogen is het door Gozzoli en Fabriano geschapen type naar het Noorden gekomen en heeft daar nieuwe origineele vormen ontwikkeld, die nog

1) J.V. Pouzyna, La Chine, l'Italie et les Débuts de la Renaissance, Paris 1935.

eeuwenlang hebben nagewerkt. Met de Romanisten kwamen de Turken in de Nederlandsche kunst en sedert den bloei van het Nederlandsche koloniale rijk is in Amsterdam een nieuw zelfstandig type geschapen, waartoe vele elementen hebben bijgedragen, waarvoor echter Perzië het belangrijkste voorbeeld is geweest.

Zoolang Holland de eerste koloniale macht in Europa was, is dit type het heerschende gebleven, om pas met het ontstaan van de Fransche hegemonie en de Verlichting voor de Chinoiserie van het Rokoko te wijken[1].

HERMANN GOETZ

1) Ik wil mijn artikel niet besluiten zonder voor de vriendelijke hulp te danken, die ik van de heeren Professor Martin, Dr. H. Schneider, Professor Hudig, Dr. Gerson, Dr. F.W. Stapel, Dr. Hirschel, Van de Waal en anderen heb ondervonden.

Thorbecke en de revolutie

I

Heeft de mensch zijn lot in eigen hand? Dit is de centrale vraag voor ieder, die over politiek en geschiedenis nadenkt.

De Fransche revolutie antwoordde met een volmondig ja; zij wortelt in het rationalisme en dus in het humanisme. De mensch is de maatstaf. De staat heeft geen eigen hooger bestaan, hij is een middel in menschenhand; hij is er om den mensch, om zijn rechten te waarborgen, zijn geluk te bevorderen. Wie zoo den menschelijken wil ten troon verheft en zich in staat acht de wereld naar eigen inzicht te vormen, zal ook zijn geschiedbeeld van deze gedachte doordringen. Alle gebeuren wordt herleid tot den mensch en tot zijn wil. Gelijk de misstanden het zelfzuchtig werk zijn van de bevoorrechten, zal de nieuwe rechtvaardigheid aan den revolutionnair zijn te danken.

Naieve toeschouwers zien het ook thans nog zoo en het schouwspel der hedendaagsche revoluties, die alle één man in het middelpunt hebben, schijnt te strekken om hen daarin te versterken. Zij denken zich dezen man als een, die weet wat hij wil, en die zijn van te voren bedachte plannen verwezenlijkt, zoodra hij door het bezit van de macht zichzelf daartoe heeft in staat gesteld. Om de Duitsche revolutie van 1933 te begrijpen nemen zij Mein Kampf ter hand.

Het is een uitbreiding van deze zienswijze, maar in wezen hetzelfde, wanneer men de Fransche Revolutie toeschrijft niet aan de werking van één man, maar aan een door zeer velen gedeelde meening, aan ideeën of stroomingen. Deze opvatting bevredigt oneindig veel meer; zij grijpt veel dieper. Zij vertoont zich waar de geschiedschrijvers hun verhaal van de Fransche revolutie beginnen met de denkbeelden der 18e eeuw, maar beheerscht ook goeddeels het geschiedbeeld, dat zij van de 19e eeuw teekenen.

Jaurès b.v. zegt in de inleiding op zijn Geschiedenis der Fransche Revolutie: 'Nooit was er een programma, dat uitgebreider, meer precies en doordacht was dan wat ligt opgesloten in de cahiers der Staten Generaal; nooit ook werd een programma vollediger ten uitvoer gebracht met meer geëigende en doeltreffende middelen. Zoo als wij zullen zien is de Fransche Revolutie volledig ten einde gebracht; zij heeft voltooid of ontworpen al wat de sociale toestand toeliet, al wat de nieuwe behoeften eischten en sinds een eeuw is er niets in Europa geslaagd, dan wat, in de richting door de Revolutie aangegeven, is gedaan.' De inhoud van het gebeuren der 19e eeuw wordt aldus opgevat als een geleidelijke verwezenlijking van de denkbeelden der Fransche revolutie; hier was de vooruitgang te vinden; al wat zich hiertegen verzette was eigenbelang, traagheid, onverstand, macht. Het is alles een strijd tusschen het licht der revolutie en het duister der reactie. Slechts weinigen zijn er, die zich met liefde in een figuur als Metternich verdiepen. Die verdeeling van het geheel in twee helften, een donkere en een lichte, is het kenmerk van partijgeschiedschrijving. Bij Groen vinden wij haar ook, maar dan omgekeerd. En wanneer historici, minder partijdig, van imponderabilia spreken, dan ligt aan dit leerstuk toch ten grondslag het geloof dat menschelijke bedoelingen in de geschiedenis verwezenlijkt worden (zij het dan ook dat dit niet steeds vlot gaat).

In een vorige studie[1)] zagen wij, dat de Restauratie het accent geheel verlegde van den mensch naar het geheel, slechts daar meende zij vormende kracht waar te nemen. Tegen de revolutie plaatste zij de gedachte van den organischen groei. Zij ontleende deze aan het natuurleven en paste haar toe op de samenlevingsvormen der menschen. De groei van deze laatsten moet men, evenals die van plant of dier, aan zichzelf overlaten, aan de ingeboren groeikracht, de inwendige levenskiem. Ieder fatsoeneeren door den mensch, ieder ingrijpen naar willekeur is uit den booze. De 'volksgeest' deed het. Tegenover de alles vernieuwende revolutie werd nu de leefregel der wijze staatkunde: alles bij het oude te laten. Zoo kweekte men indolentie en quietisme.

Tevens zagen wij, dat Thorbecke zijn eerste werk van beteekenis 'Ueber das Wesen und den organischen Charakter der

1) Thorbecke's geschiedphilosophisch jeugdwerk. Gids, Aug. 1935, p. 182-201.

Geschichte' in 1824 schreef om deze fout te herstellen; niet om de organische leer te bestrijden, want hij is er een overtuigd aanhanger van, maar om haar te vervolledigen. Hij toont aan, dat de verandering, de ontwikkeling van het nationaal organisme voortkomt uit de wisselwerking tusschen geheel en deelen; tot deze deelen rekent hij allereerst de individuen, maar ook de ondergeschikte groepen; alle deze beïnvloeden elkaar ook weer. Deze wisselwerking veronderstelt tweeërlei: werking van het geheel op de deelen, dat is de traditie, èn werking van de deelen op het geheel. Waar deze laatste tekort schiet is stagnatie; de ontwikkeling van het geheel heeft immers niet plaats zonder toedoen van den mensch. Het komt mede op hem aan, op de vraag of hij met voldoende kracht zijn eigen leven plaatst niet alleen in, maar ook, reageerend, tegenover het geheel. Schiet hij hier te kort, dan kan het organisme van het geheel niet gezond zijn. Zoo maakt hij in de organische leer plaats voor een krachtig individualisme en verzoent hij de rechten van het geheel en de plichten van den enkeling.

Is hier reeds een streven waarneembaar naar een synthese van de beide tegenstrijdige elementen in het denken dier jaren, nog duidelijker wordt dit, wanneer hij in Nederland is. Hij schrijft dan nog één bespiegelend werk: 'Bedenkingen aangaande het recht en den staat', 1825, welks behandeling wij hier overslaan in de hoop, dat eens een rechtshistoricus zijn plaats in de geestesgeschiedenis en zijn beteekenis zal uiteenzetten. Daarna echter houdt hij zich alleen bezig met concrete problemen en wel met die problemen, die het lot van zijn vaderland hem stelt. In de eerste plaats is dit de revolutie, die in 1830 dit land verscheurt. Eigenaardig nu is het te zien, dat het diepste, wat hij hierover te zeggen heeft, reeds in den abstracten vorm van zijn eerste geschrift tot uitdrukking is gekomen, zoodat hij op de hier gegeven gedachte slechts behoeft voort te bouwen.

Bezien wij wat hij hier over de revolutie zegt. Op bl. 18 lezen we:

> Ja wenn es allen Zeitgenossen einer bestimmten Periode einfiele alle Gemeinschaft mit dem Zustand, worin sie geboren wurden, abzubrechen, und sich als die Schöpfer einer neuen, auf sich selbst oder vielmehr auf den Trümmern des Zerstörten beruhenden Ordnung der Dinge zu betrachten, so würde man zwar seine Zeit in gewaltsame Spannungen und Zuckungen versetzen, und dennoch des Gesetz nicht umkehren, wonach dieses Alles innerhalb eines Höheren geschah, obgleich dieses Höhere mit nichten die sogenannte Causalität der Vergangenheit als solcher ist.

Wat wil Thorbecke hiermee zeggen? De revolutie handelt doelbewust; zij heeft een ideaal voor oogen: den opbouw van een nieuwe orde. Wat er nu werkelijk gebeurt is niet, dat dit ideaal verwezenlijkt wordt; de loop der dingen volgt een andere lijn, waarvan het eindpunt niet is het doel, dat de revolutie zich voor oogen had gesteld. Veel vertrouwen in de constructieve arbeid der revolutie heeft Thorbecke niet: zij brengt slechts spanningen en stuiptrekkingen teweeg. Zonder gevolgen is zij echter evenmin: het verloop der geschiedenis, de causaliteit van het verleden, wordt blijvend omgebogen. Er is dus zoo min continuïteit als een nieuw beginnen. Thorbecke drukt dit uit door te zeggen: alles heeft 'innerhalb eines Höheren' plaats, d.w.z. wat er gebeurt is iets van hooger orde, dat zich ook van de revolutie als middel bedient, waarin althans de revolutie als element wordt opgenomen. Er voltrekken zich groote gebeurtenissen, die de tijdgenoot, hoe actief en doelbewust hij ook optreedt, noch bedoelt, noch begeert, noch kent. Het is duidelijk, dat hier in Thorbecke's antirevolutionair geschrift een uitweg is geopend langs welken hij ertoe kan komen de gevolgen der revolutie te aanvaarden.

De eerste maal nu, dat wij iets van deze gedachte weer aantreffen in Thorbeckes werk, is in 1831, als hij schrijft:

> De omwenteling is zelve getreden in de rij der historische verschijnselen en aan derzelver wet onderworpen. Zij is in dezen zin een antecedent geworden voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs poogt zich te onttrekken. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een nieuw zaad, volgens een ander dan haar regel; en zien wij den grond leggen tot een nieuwe samenleving der volken, naar een plan, welks aanvankelijke en gestadige verwezenlijking in het gebeurde ontdekt wordt[1)].

Weer anders zegt hij het iets later:

> 'Nous sommes loins de supposer que l'on pourrait revenir sur la révolution elle même. Mais dans quelle période de trouve-t-elle? On se trouve encore dans l'enfance des institutions civiles, aussi longtemps

1) De veranderingen in het Algemeen Statenstelsel p. XI. Deze laatste zinsnede doet ons denken aan de bekende rede van Humboldt ';Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers', die hij aldus samenvat: 'dasz in Allem, was geschieht, eine nicht unmittelbar wahrnehmbare Idee waltet, dasz aber diese Idee nur an den Begebenheiten selbst erkannt werden kann'. Humboldt hield deze rede voor de Pruisische Academie in de ziting van 1820-'21. Thorbecke was dien winter in Berlijn en kan er dus van gehoord hebben. Fueter lijkt Humboldts gedachte verkeerd te interpreteeren. (Geschichte der Neueren Historiographie 1911, p. 425).

> qu'en réglant l'état on remonte à chaque instant à la théorie. On ne cherche pas la loi au delà de ce qui existe, lorsqu'elle se manifeste dans ce qui existe. Ce peuple est donc pauvre encore en civilisation politique, dont l'histoire, à défaut d'un système établi de précédens, se meut autour de notions abstraites et qui est encore régi en vertu d'elles. Est-ce que la France, est-ce que la révolution est déja sortie de là, pour entrer dans la logique des faits? Est-elle déjà mûre pour être organisée et pour une pratique qui s'appuie sur elle-même? A-t-elle commencé, par formuler ses principes généraux en une jurisprudence positive?[1)]

En in 1846:

> Theorie noemt men gemeenlijk een ander stelsel van regels of begrippen, dan hetgeen door de praktijk tot hiertoe werd gevolgd. In dezen zin *moest* de omwenteling theorie invoeren; haar wezen bestond in het vervangen der oude door nieuwe, en dus nog onbeproefde regels. Of waarheen zal men zich, wanneer het beginsel der praktijk slecht of uitgeput is, keeren dan tot het denken of de theorie?[2)]

Wanneer Thorbecke het verband tusschen de menschelijke actie en de gebeurtenissen wil uiteenzetten, is hij het meest precies en concreet, zoolang hij staatsrechtelijke termen bezigt: de mensch schept door zijn handelingen antecedenten. Maar het zijn geen gewone antecedenten: men kan er zich niet aan onttrekken en zij bestaan onafhankelijk van de vraag of er iemand is, die zich erop beroept. En het plan der nieuwe samenleving wordt niet gevonden in den geest van degenen, die deze antecedenten schiepen: hun theorie is de jeugdziekte van de revolutie. Vandaar dat Thorbecke, om uit te drukken wat hij bedoelt, al spoedig buiten het bereik der rechtelijke termen geraakt. Hij wendt zich af van de revolutie zelve en haar makers en appelleert aan dat hoogere: de rij der historische verschijnselen, la logique des faits. Slechts voor wat op dit hooger plan zich afspeelt heeft hij ontzag. Toch is hier geen transcendentisme: datgene wat Thorbecke zoekt en dat voor den oppervlakkigen toeschouwer verborgen blijft, leeft en openbaart zich in het geheel van antecedenten, in de historische verschijnselen, in de feiten, in één woord: in de realiteit.

En wanneer Thorbecke in 1844 op een beslissend tijdstip (keerpunt is het niet) van zijn leven staat, en het charter van het

1) Te vinden in een artikel ‘Napoléon continué’ in het Jounral de la Haye van 12, 30 Januari en 7 Februari 1833, laatste gedeelte.
2) Rutger Jan Schimmelpenninck. Samuel Iperuszoon Wiselius. In ‘Historische Schtsen’ p. 103. Men ziet, dat hier, bij dezelfde grondgedachte, de waardeering der theorie positiever is.

Nederlandsch liberalisme opstelt (waarin echter het woord liberalisme niet voorkomt!): zijn beroemde rede Over het hedendaagsche Staatsburgerschap[1)], wanneer hij zijn hoorders toont hoe het Nederland der toekomst eruit zal zien: 'een groote nationale gemeenschap door de leden gezamenlijk besteld', - dan besteedt hij de nadrukkelijkste moeite om zich los te maken van eenigerlei theorie en zoekt weer naar dat hoogere, naar datgene dat in en achter het uiterlijk gebeuren leeft en werkt. Wanneer men, gelijk Thorbecke zich hier tot taak heeft gesteld, de noodzakelijkheid van kiesrecht wil grondvesten, is niets gemakkelijker dan zich te beroepen op de souvereiniteit van het volk. Dit doet Thorbecke opzettelijk niet; met een minachtend spotlachje om den mond spreekt hij van de theoretici. Hij noemt nu het staatsburgerschap een *historische macht* en vraagt dan naar het beginsel van deze macht:

> Het *beginsel* werd met één greep ontdekt door hen, die, in het geloof dat men, om waar te zijn, slechts eenvoudig behoefde te wezen, den europeschen ommekeer sedert het laatst der vorige eeuw afleidden uit de zege eener theorie over de gevestigde regtsorde. Maar zij namen een weerschijn voor het licht, en een tak voor den wortel. Het veranderde begrip is zelf een feit. Waar kwam het vandaan? Hoe werkte het? Die oorzaak en deze werking staan onder eene wet, waarom het juist is te doen. In het gedrang eener wereldgebeurtenis, die men nog niet overzag, redeneerde en besloot men zonder de logica der geschiedenis. Men verwarde, eene zeer gewone en daarom verschoonlijke feil, eerste wording met den grond. Men verklaarde uit een krijg van meeningen, hetgeen strijd was tusschen zinkend leven en nieuwen wasdom.

Thorbecke beroept zich hier weer niet op eigen meening; niet op iets in hemzelf, maar op iets buiten hemzelf. Hij vraagt: welke historische macht is hier werkzaam, welke groote ontwikkeling is zich aan het voltrekken? In dienst daarvan wil hij zich stellen. Maar aan de veelheid van beelden, waarnaar hij grijpt, kan men zien, hoe moeilijk het hem valt uit te drukken wat hij bedoelt. Hier lijkt het aandeel van den mensch geheel op zij geschoven: het licht heeft om te schijnen een weerschijn niet van noode. En de strijd der meeningen wordt hier tot iets geheel secundairs, bijkomstigs, een ideologische afspiegeling. Hier slaat hij geen eens acht op wat de mensch doet uit hoofde van die meeningen. Het wereldgebeuren rijst ver omhoog boven het menschelijk bereik.

1) Historische Schetsen p. 84.

Nog één uiting bezitten wij van Thorbecke over deze dingen. Hier vindt hij voor het grootsche, dat hij tot uitdrukking wil brengen, de evenwaardige termen: hier spreekt hij de taal der religie. Het is in zijn discussie met Groen over de Afgescheidenen in 1837[1)] Tot Groen en de Afgescheidenen samen zich richtend zegt hij: 'U beiden ontbreekt het vertrouwen op de Goddelijke leiding van de hedendaagsche goddelooze wereld.' Hij zelf heeft dit vertrouwen. Wanneer hij het wereldgebeuren gadeslaat en de onweerstaanbare kracht, waarmee het zich voltrekt, dan vervult zijn ziel zich met ontzag, dan kan hij slechts één woord spreken: Majesteit. En hij heeft het vertrouwen, dat het goed is, zooals God het wil.

Wie eenigszins thuis is in de 19e eeuwsche geestesgeschiedenis begrijpt, dat we hier uitingen voor ons hebben van het historisme. Thorbecke geeft hier het historisme in zijn verheven gedaante, zooals die geadeld werd door zijn geloof. Meer bekend is het historisme in zijn latere, minder verheven vorm, toen het zich beijverde van alle vastheid, die godsdienst, wijsbegeerte en moraal den mensch biedt, aan te toonen, dat zij slechts een product was van historischen groei en steeds bezig was zich verder te vervormen. Alles vervloeide zoo tot veranderlijkheid en relativiteit. Geen anker bood dit geslacht, dat geen geloof meer kende, eenig houvast in de eindelooze wisseling. De 20e eeuw beroemt zich *dit* historisme te hebben overwonnen. Maar in wezen is het historisme gebleven; zijn werking blijft ons denken beheerschen. Het heeft onzen blik oneindig verruimd en van ons zelf af naar buiten gericht; het heeft den mensch van zichzelf bevrijd en van zijn almachtswaan. En ook de problemen, die het in zich borg, zijn gebleven: het probleem, dat wij stelden in den aanhef van deze studie en, daarmee samenhangend: Indien het gebeuren de macht van den mensch te boven gaat, waar is dan plaats voor zijn geweten? Hier rijst in het politieke het probleem van leus en werkelijkheidszin, van beginsel- en opportuniteitspolitiek, van den aan zedelijke normen onderworpen staat en den staat als entelechie (in overdrijving thans ook wel totalitair genoemd).

1) Kerkelijk Staatsregt. Antwoord aan den Heer Mr. G. Groen van Prinsteren. Uit het Journal de la Haye van 27 en 28 September en 1 October 1837, 's-Gravenhage Belinfante 1837, p. 3. Het is de tweede reeks; Thorbecke's eerste reeks verscheen 9, 10 en 12 September.

Thorbecke heeft zich vaak eenzaam gevoeld. ‘Ik heb mij niet verscholen, en ben toch voor de meesten verborgen. Ik geloof, dat zelfs de beste vrienden zich altijd met een klein deel van mijn wezen hebben vergenoegd.’ Kan het ook zijn, dat het juist de hier geopende gedachtenwereld van het historisme was, die gesloten bleef voor het meer in natuurrechtelijke banen zich bewegende denken van zijn tijdgenooten? (En van zijn tijdgenooten alleen?)

* * *

De hier gegeven, over zeer verspreide jaren zich uitstrekkende reeks van uitingen schijnt te wijzen op een consequent vasthouden van een reeds vroeg verworven inzicht. Toch is er een onderbreking: in de laatste maanden van 1830 en de eerste helft van 1831 toont Thorbecke andere opvattingen. Hij is dan antirevolutionair. Het is de angstige bezorgdheid over het lot van zijn door de revolutie bedreigd en verscheurd vaderland, die hem het eens bereikte inzicht doet prijsgeven en steun zoeken bij andere, meer politieke en partijdige beginselen. Hij ziet dan de revolutie niet als iets dat, hoe rampzalig ook, een element is in het groote wereldbestel, maar als datgene, dat niet aanvaard kan worden en, 't koste wat 't wil, bestreden moet worden.

Wij moeten om dit te begrijpen de drie werkjes lezen, die hij deze beide jaren heeft in het licht gegeven. Het zijn:

1. Een woord in het belang van Europa bij het voorstel der scheiding tusschen België en Holland. Sept. 1830.
2. Over de erkentenis der onafhankelijkheid van België. 31 Dec. 1830.
3. Over de verandering van het algemeen statenstelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling. Eerste afdeeling 1789-1793. 1831. (Niet verder voltooid).

In 1830 was Thorbecke te Gent hoogleeraar in de politieke en diplomatieke geschiedenis, waartoe hij, in 1824 uit Duitschland teruggekeerd, in 1825 was benoemd. Eind 1830 echter verjaagt hem de revolutie uit Gent en komt hij te Leiden, waar hij na een poos van zorgen en onzekerheid Maart 1831 wordt benoemd tot hoogleeraar in de juridische faculteit voor diplomatie en staatkundige geschiedenis. Literator van opleiding verleent hem de Senaat den 14en Juni den meesterstitel honoris causa.

* * *

Het eerste dezer geschriften, onder den eersten indruk der Brusselsche Augustusrebellie geschreven, verplaatst ons geheel in de sfeer van het Weensche Congres en in de overwegingen, die daar de vergaderde Mogendheden hebben geleid. Het Europeesch stelsel eischte een krachtig Nederland. Om dezen eisch te verklaren blijft Thorbecke niet staan bij de stereotyp hier weerkeerende formule ‘bolwerk tegen Frankrijk’; hij geeft een zeer fijnzinnige analyse van Nederlands positie in Europa, gelijk die in de 18e eeuw had bestaan; onbewust gaat hij ervan uit, dat deze in 1815 hersteld kon worden.

De plaats, die Holland bekleed had, bleek, toen het onderging.

> Toen bleek het, dat Nederland de hoeksteen was van Noordwestelijk Europa. Met de vernietiging van Holland's onafhankelijkheid verloren de Noordwestelijke Staten van het vaste land het middenpunt van hunnen handel, en de binnenlanden hunne voorname markt. Duitschland, de kern van ons werelddeel, en geheel het Noorden stonden open voor de fransche wapenen. Aan Groot-Britanje ontglipte met Holland de voorname schakel zijner staatkundige gemeenschap met het vaste land. De Nederlandsche kusten in de magt van Frankrijk, werd het handelsverkeer van het vaste land aan de bedoelingen eener militaire overheersching onderworpen. Engeland verkeerde nu den oorlog in eene geheellijke onderdrukking van alle zeevaart en zeemagt des vasten lands, en zoo was de ondergang van Holland de ondergang van de vrijheid des wereldhandels.

Thorbecke ziet dus den ondergang van Holland in wereldhistorisch verband: mèt Holland ging teniet de vrijheid van N.W. Europa èn van de zee. De Engelsch-Nederlandsche samenwerking berust allereerst hierop, dat Engeland zich bedreigd voelt, als deze kusten onder den invloed van een continentale Mogendheid staan. Verder hebben beide, doordat zij handelsstaten zijn, de taak geschillen tusschen de anderen te vereffenen, waarbij Holland, als kleinere Mogendheid onpartijdiger is. Hierbij vormt Nederland de schakel en natuurlijke bemiddelaar tusschen Engeland en het continent: het is nl. èn zee- èn landmogendheid. Nederland mag echter geen vazalstaat van Engeland worden en er is een grens, waarop het de zijde van het vasteland kiest tegen Engeland, nl. als de Engelsche zeeheerschappij te drukkend wordt; zoo bevat de Engelsch-Nederlandsche samenwerking een waarborg voor het overig Europa.

Men zou de gedachtenrijke bladzijden, waarop Thorbecke dit alles uiteenzet, onder veler oogen wenschen. Hier zien wij Neder-

land zijn eigen plaats bekleeden, zijn eigen verantwoordelijkheid dragen in het bestel van Europa's zaken. Hier is de Europeesche visie, die toen nog Hollands politiek kenmerkte, toen in de vroedschappen ook der kleine steden over Fransche en Engelsche, over Spaansche en Baltische zaken werd beraadslaagd. Deze bladzijden geven ons verder een zeer hoogen dunk van Thorbeckes colleges te Gent en Leiden over staatkundige geschiedenis en men kan het slechts betreuren, dat er niet meer invloed van is uitgegaan. Het schijnt b.v. dat Fruin, die van 1842-'47 te Leiden studeerde, niet bemerkt heeft welke bron hier vloeide[1].

Ten opzichte van België betoogt nu Thorbecke drieërlei:

1. Het Europisch belang eischt militaire zekerheid tegen Frankrijk. Tegenover de Fransche bedreiging hangt van België de veiligheid af van N.W. Duitschland, van Nederland en dus van Engeland. België alleen kan aan de hieruit voortkomende verplichtingen tegenover het algemeene statenstelsel niet voldoen; het is ook niet zeker of het dat zal willen. Oostenrijk wilde het in 1815 niet terug hebben, onzijdig verklaard, gelijk Zwitserland, kon het niet worden, evenmin onder een barrièreregime herplaatst. Waarom sluit Thorbecke de mogelijkheid van een verplichte Belgische neutraliteit uit? Deze ontstond eerst door de Britsch-Fransche toenadering, welke in al haar gevolgen in September 1830 niet te voorzien was.

2. De meeste Mogendheden traden sterk vergroot het in 1815 aanvangend tijdperk binnen.

> 'Zou de Nederlandsche Staat zich van zijne taak in het nieuwe stelsel kwijten, dan moest hij worden gevestigd en uitgebreid als Landmogendheid; en daartoe was België onmisbaar. De geschiedenis der voormalige Republiek heeft geleerd, dat de Zeemogendheid Holland op een ruimer bestek van grondgebied en volk dient te rusten. De verdeeldheid en het ontbrekend evenwigt van belang tusschen de Zee- en Landprovinciën hadden de vastigheid der Republiek ondermijnd. Zij hadden bewezen, dat het gewicht der Landprovincien vermeerderd worden, dat de Staat minder als een eiland dobberen, dat hij diepere en breedere wortels aan den vasten wal schieten moest. De Republiek werd maar al te dikwijls topzwaar bevonden.... Zelf met een uitgebreid gebied op het vaste land gezeten, is Nederland des te inniger in de aangelegenheden der Landmogendheden gewikkeld, staat het onder den invloed der oorzaken, welke derzelver gesteltenis regeren, en oefent het eene daaraan evenredige tegenwerking uit. Nederland wordt hierdoor ver-

1) P.J. Blok, Levensbericht van Robert Fruin. Jaarboek K. Akademie 1899, p. 11.

> hinderd, om, tot algemeene schade en tot eigen verderf, zich aan die werkeloosheid en angstvallige ingetogenheid over te geven, waartoe de Republiek sedert den vrede van Utrecht verviel[1]. Het wordt verplicht, om een altoos wakker lid der groote Statenmaatschappij te zijn.... Nederland gaat verloren voor Europa, wanneer het zoo zwak is, dat het, bij algemeene bewegingen, zijns ondanks den stroom eener vreemde Staatkunde, tegen zijn eigen wil in, genoodzaakt is te volgen; of zoo onmagtig, dat andere Rijken op zijn bondgenootschap geenen prijs stellen.'

3. In België mogen geen beginselen van Staatsbeleid heerschen tegenstrijdig aan die welke de gedraging van Holland regelen.

> 'De Staats- en nationale verdeeling van Europa, de wederzijdsche afperking en schikking der leden van dat groote ligchaam, door natuur en geschiedenis geregeld, vorderen, dat al de Nederlanden behooren tot een en hetzelfde staatkundig geheel of stelsel. Van de middeneeuwen af tot op de fransche omwenteling toe.... is het ook inderdaad zoo geweest.'

Maar de plichten, aan de instandhouding van dit stelsel verbonden, waren over de beide helften der Nederlanden meest zeer ongelijk verdeeld. 'Terwijl de Republiek den toon gaf, was België in handen van Spanje en Oostenrijk louter dienstbaar aan den rang, dien de Republiek onder de Mogendheden bekleedde.' Moest men in 1815 dezen toestand herstellen en 'België weder tot zijne oude staatkundige nietigheid veroordeelen, ten einde het voor Holland niet schadelijk, en alleen door zijne vestingen nuttig zou kunnen worden?' Men vond een betere oplossing en besloot alle Nederlanden in een te smelten, ten einde 'Holland's taak en schuld bij het Statenstelsel van Europa gelijkelijk op België te leggen, en op één Koningrijk der gezamenlijke Nederlanden te doen rusten.'

Gaat men nu (in 1830) Noord en Zuid van elkaar scheiden, op grond van de moeilijkheden, die nu gerezen zijn tusschen beide, dan 'zal hetgeen tot dus verre uitvloeisel van hartstochtelijke overdrijving en opgewondenheid was, het onverzettelijke gelaat van regel en hebbelijkheid aannemen.' België zal blijvend een anti-Nederlandsche koers inslaan. Immers:

> 'de staatkundige en zedelijke invloed der Fransche Natie op België is onberekenbaar groot.... Dezelve zal niet enkel aan slaafschheid en vuigen zin der Belgen worden geweten, wanneer men den snellen zwaai,

1) Hiermee in strijd schijnt, dat Thorbecke bij de beschrijving van de Engelsch-Nederlandsche betrekking toch vooral de 18e eeuwsche verhoudingen voor oogen hebben gestaan, althans die van na 1678.

> welken de grootsche vaart van het fransche Rijk aan alle publieke en burgerlijke zaken mededeelde, vergelijkt met den stilstand en de doodsche afzondering dezer Provinciën onder het Oostenrijksche beheer.

Alle zekerheid echter voor het zelfstandig Volks- en Staatsbestaander Belgische natie wordt ondermijnd, wanneer Frankrijk haar 'medesleept en haar oorspronkelijk karakter vernietigt.'

'De Belgische Nationaliteit, niet geschraagd door de Hollandsche, zal zich aldra in de fransche[1)] verliezen.' Alleen 'door eene innige vermaagschapping en doordringing van den Belgischen met den Hollandschen aanleg' kan de invloed van Frankrijk allengs worden opgewogen. Ook in het staatkundige zal een onafhankelijk België op Frankrijk steunen en dit land zal niet verzuimen de kloof tusschen Noord en Zuid al wijder te maken en het net, over België geworpen al nauwer en nauwer toe te halen.

Voor Holland ziet Thorbecke de toekomst donker in. Het zal aan een dubbele drukking blootstaan: van België en van Frankrijk door België. Wat zal het nog voor zich zelf, wat voor Europa, kunnen doen? Het zal gedaan zijn met de verwonderlijke veerkracht van werkzaamheid, welke dit volk steeds naar buiten heeft uitgeoefend.

> 'Holland's Staatkunde zal ten eenen male behoeftig, magteloos en lijdelijk, en tot de bekrompenste berekeningen van eigen belang en eigen behoud bepaald worden. Het zal een beschermeling worden van hen, wier toeverlaat het moest wezen.'

Men wil mij, hoop ik, de vele citaten vergeven; zij zijn, naar ik ducht, nog niet voldoende. Men moet de geheele brochure doorwerken en overdenken om te begrijpen welk zeer bijzonder werk hier voor ons ligt. Men lette allereerst op de woordenkeus. De termen, die deze politieke denker smeedt, de begrippen, waarmee hij werkt, zijn nieuw in Nederland en verraden een diep inzicht in het wezen der politiek. Hij is los van de feitelijkheden van den dag, het kleine politieke en diplomatieke dagelijksch werk, toch is alles concreet en vol leven.

Iemand, die om te zeggen wat hij weet, uitdrukkingen noodig heeft als: Nederland staat *onder den invloed der oorzaken, welke de gesteltenis* der Landmogendheden *regeren*; of: *de wederzijdsche afperking en schikking* der leden van het groote Europeesche

1) Is het opzet, dat Thorbecke dit woord steeds zijn hoofdletter onthoudt?

ligchaam, *door natuur en geschiedenis geregeld*, en zoovele meer, (want Thorbecke's taal is ongemeen rijk) hij begrijpt iets van de groote loodzware machten, die het geschiedverloop voortstuwen, van de historische motieven die, steeds dezelfde in duizendvoudig wisselende gedaante, steeds de handelingen der regeeringen beheerschen, bij alle schijnbare vrijheid en willekeur. Thorbecke heeft nagedacht over het wezen van landmacht en zeemacht en kent dezer onderlinge betrekking; ziet de gevolgen der verstoring van het evenwicht tusschen beide. Hij weet den koophandel zijn plaats in het staatkundig gebeuren op treffende wijze te bepalen. De leus 'Holland kampioen der vrije zee' krijgt bij hem inhoud en leven.

Bovenal echter treft ons het steeds weerkeeren van het begrip Europeesch Statenstelsel. Is Thorbecke in Krauses geest zoo niet de geheele menschheid, dan toch Europa als eenheid, als organisme-in-wording gaan zien? Wij kennen Thorbeckes verwerping van deze universalistische beschouwingswijze, die vertrouwen had in de organisatie van Europa onder de Napoleontische aegide. Ook is de Europeesche eenheid, die Thorbecke ziet, niet zoo maar gelijk te stellen met die, welde bedoeld wordt, wanneer men van de Heilige Alliantie spreekt. Zij bestond ook vóór de revolutie; heeft steeds bestaan, onafhankelijk van de vraag of zij in het bewustzijn der menschen of in eenige uiterlijke gestalte aan het oppervlak komt. Zij ligt als het ware een trede dieper. Het is een stelsel, dat zich handhaaft zonder dat een zich bewust op het geheel richtend ethos het bijeenhoudt, zonder dat een centrale instantie naar zoodanig ethos denkt of handelt. Het is ook niet gesticht of opgericht naar een bepaald plan, het is gegroeid uit de noodzakelijkheden van de praktijk. De hoofdwet is: wees uzelf; bekleed op zelfstandige wijze de plaats u door ligging, bedrijf, omstandigheden opgelegd; volg de wet van uw eigen bestaan. Het is een geheel, welks functioneeren Thorbecke op het oog had, toen hij schreef: 'Es wird sonach jede historische Bildung erst dadurch, dasz sich ihr gegenüber, neben, unter und über ihr, ein andres Daseyn als andres behauptet', en waarin een uitsluitend op eigen belang gerichte daad moment kan zijn in het behouden van het geheel[1)].

1) Gids Aug. 1935 p. 194.

In dit geschiedbeeld wordt de buitenlandsche politiek door een sterk ethisch gehalte geadeld. Gij verbaast u misschien over deze uitdrukking, gewend als ge zijt de buitenlandsche politiek te zien als het terrein, waar eerst recht egoisme, haat en sluwheid hoogtij vieren. Wie echter ernstiger toeziet, begrijpt, dat in het beleid der betrekkingen tusschen de straten onderling, tevens en in de voornaamste plaats tot uiting komt hun saamhoorigheid en lotsverbondenheid. Bij alle loven en bieden, bij alle scherp op de voordeelen letten, dat de staten onderling doen, is er een element van dienen; zij dragen het geheel; ieder heeft zijn taak.

Maar er is meer: het ethos van het internationale doordringt en verheft ook het nationale. Bij Thorbecke vinden we het in ons land zeldzame inzicht, dat het bezit van een eigen buitenlandsche politiek een volk hoog uittilt boven den kring der eigen interne beslommeringen. Zeldzaam is dit in een land als het onze, waar zóó algemeen een instinctieve afkeer van en wantrouwen tegenover de buitenlandsche politiek heerscht, en waar de historiographie, om een voorbeeld te noemen, in weinig zoo eenstemmig is als in de bewering, dat Willem III voor zijn Europeesche politiek te veel van de krachten van dit land heeft gevergd. Thorbecke echter juicht bij de gedachte dat zijn land een eigen buitenlandsche politiek heeft bezeten, dat het dien rijkdom gekend, die waardigheid gedragen heeft. Wat men te Weenen verwacht had, hij wil het ook: dat zijn land een altoos wakker lid der groote Statenmaatschappij zal wezen. En met angst en schaamte in het hart voorspelt hij de nietigheid, waarin zijn land zal vervallen: ‘Hollands Staatkunde zal ten eenen male behoeftig, magteloos en lijdelijk, en tot de bekrompenste berekeningen van eigen belang en eigen behoud bepaald worden.’ Hij gevoelde, dat het geslacht van 1830 zijn nationale en zijn internationale roeping tegelijk verzaakte. Het vervullen van onzen hoogsten nationalen plicht bracht vanzelf mee het vervullen van den internationalen. Het prijsgeven van de Zuidelijke Nederlanden aan de overheersching der Fransche staatkunde en beschaving, die hij voorspelde, beteekende meteen het ruimen van onze plaats in Europa.

Zoo zag Thorbecke het internationale als de hoogste uiting van het nationale; niet als iets dat begint daar waar het nationale ophoudt, eraan tegengesteld als het altruïstische aan het egoïstischen, niet als een rem of domper, die het nationale moet be-

teugelen; maar als de vanzelfsprekende voltooiïng en bekroning van het nationale.

Daarom heeft, wanneer hij over de statensamenleving spreekt, zijn visie hierop niets schematisch of schabloneachtigs; zijn Mogendheden zijn geen gelijkgerechtigde leden. De uitnemendste zorg besteedt hij om de bijzondere plaats te bestudeeren, die Holland, die Engeland inneemt, om de volkomen eigenaardige bijdrage te analyseeren, die zij tot de ordening van het geheel brengen en die hij in verband brengt met een reeks van bijzondere factoren als ligging, karakter en bedrijf. Wij zijn hier héél dicht bij den geest van Rankes 'Die Groszen Mächte', de meesterlijke verhandeling, waarmee deze in 1833 den tweeden jaargang van zijn 'Historisch-politischen Zeitschrift opende.

J.B. MANGER JR.

(*Slot volgt*)

Tapijtweven

Dr. G.T. van IJsselsteyn, Geschiedenis der Tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden. - N.V. Leidsche Uitg.-Mij, Leiden.

Gobelins hebben iets voor boven alle andere voortbrengselen van kunstnijverheid, n.l. zij zijn geschiedenis: politieke geschiedenis-, zeden-, cultuur-, soms zelfs litteratuurgeschiedenis. En dat komt waarschijnlijk omdat de techniek langzaam is en moeilijk: het eist veel vaardigheid en een grote kunstzin om de tinten te ontleden in een mengeling van aparte kleuren en deze kleuren weer te vinden in de schier eindeloze voorraad wol. Daarom is een tapijt zelden ‘zo maar’ geweven; men kan ‘zo maar’ eens een stuk ceramiek bakken, een metalen schaal kloppen, een schilderij maken, maar nooit begint men het jarenlange kostbare en moeizame werk van 't weven van een tapijt, zonder dat belangrijke gebeurtenissen er aanleiding toe geven en men weet dat opdrachtgevers het zullen betalen. Wandtapijten heeft men geweven met vrome voorstellingen om de middeleeuwse kathedralen te versieren (tapijten van Nicolaas Bataille, in de kathedraal te Angers) om te gedenken hoe Karel V in zijn jeugd met zijn familie meetrok ter processie in Brussel (Cinquantenaire, Brussel) en later tegen de Moren streed in Tunis (ontwerp Jan Vermeyen) - ter ere van 't huwelijk van Hendrik III (Uffizi, Florence) en van de overwinning van Lodewijk XIV en zijn generaals in Vlaanderen (serie's van Le Brun in 't kasteel te Versailles). Ook de Hollandse tapijten, waar we in het boek van Dr. van IJsselsteyn een bijkans volledige geschiedenis van lezen, zijn meer geweest dan louter wandversiering; de onderwerpen zeggen het: zeeslagen uit de 80-jarige oorlog (afb. 28-33), Willem van Oranje (afb. 34), Leidens' ontzet (afb. 85), Kenau Simonszd. Hasselaer (afb. 112)

en de Slag bij Neiuwpoort (afb. 145). En voor Zweden maakte Karel van Mander de overwinning van de Denen op de Zweden (afb. 51, 54, 56) en werd de schabrak (afb. 71) van 's konings paard in gobelin techniek uitgevoerd. En zo is dit boek ook een stuk Hollandse geschiedenis geworden.

Slechts de allergrootsten onder de schilders hebben cartons voor wandtapijten gemaakt: Mantegna, Rafaël, Barend van Orley, Mignard, Boucher, Goya; het is deze schilders, die het waarlijk niet aan werk en opdrachten ontbrak, de moeite waard geweest zich geheel in deze moeilijke weeftechniek in te werken. Er is een groot verschil tussen het maken van een ‘carton’ voor een tapijt, dus het maken van een grootse conceptie, die zich geheel aan de ribbel en de draadrichting van het tapijt aanpast met kleuren die van te voren al bestemd zijn om door de handige wever ontleed te worden in de verschillende tinten wol, en tussen het maken van een gewoon vrij schilderij, dat daarna zo goed en kwaad als het gaat in wol gecopieerd wordt. In de 19de eeuw heeft men dat veel gedaan - op zijn tournée door Amerika in 1926 werd de toenmalige modekoning Paul Poiret in een grote kunstschool te Indianapolis verrast (of ‘verrast’?) op een getrouwe copie van ‘het Angelus’ van Millet. En ook thans in onze eeuw, nu betere begrippen over de eisen van techniek en het versieren van een muurvlakte zijn doorgedrongen, bezondigt men zich nog aan pogingen om 't resultaat van de streken van een penseel na te weven op de zware scheringdraad van 't weefgetouw. En wat een verschil is er in materiaal! Dr. van IJsselsteyn zegt (bl. 9): ‘Het grote verschil met het schilderij wat het materiaal betreft, is, dat de warme wol licht indrinkt, maar aan de oppervlakte dof is, terwijl de koude verf glimt en licht uitstraalt.’. Op dezelfde bladzijde wordt slechts één kort zinnetje gewijd aan de ‘hachûre’; hier wordt die ‘hachûre’ mee te kort gedaan. Wie ooit de 15e eeuwse Bourgondische gobelins gezien heeft, of de prachtige van omstreeks 1500 uit het Rijksmuseum en opgemerkt heeft, hoe in de plooien van die gewaden een diep warm blauw puntsgewijs in het zacht roze-blauw-grijs der lichtzijde grijpt op een manier die volkomen logisch uit de techniek voortkomt - wie ooit het levendige, tintelende, haast vibrerende van een tapijt met veel hachûres gezien heeft, zal zich verwonderen dat in een lijvig werk van 868 bladen druks, dit alles is, wat men

erover leest. Maar 't is waar, we lezen hier over de Hollandse tapijtweverij, voornamelijk in de 17e eeuw en die vatte de licht en schaduwwerking anders op dan de Bourgondiërs in de 15e eeuw.

De tapijtweverij was een ambacht waar de overheid blijkbaar erg op gesteld was: als Jan de Maecht zich in 1592/96 met zijn zonen te Middelburg wil vestigen, beijvert de stad zich om het cellebroersklooster voor zijn werkplaatsen in gereedheid te brengen, en geeft ‘vrijdom van wacht ende schatting’, d.w.z. hij behoefde geen belasting te betalen en de zoons behoefden niet mee te doen aan de schutterij. Ook Delft maakt voor de eerste der beroemde gobelinmakers, Spierink, gauw gratis een klooster in orde en nauwelijks gevestigd, geeft de Staten-Generaal hem al belangrijke opdrachten.

Hendrik IV in Frankrijk deed het nog wat radicaler: iedere (protestante) tapijtwerker, die zich na 't beëindigen der godsdienstoorlogen in Frankrijk vestigde, werd meteen in de adelstand verheven.

Waarom waren eigenlijk alle tapijtwerkers protestant? Het is moeilijk te zeggen, maar het is een feit, dat door het boek van Dr. van IJsselsteyn opnieuw bevestigd wordt. Komt dit rustige handwerk goed overeen met de bezinnende geest van den protestant? Mogelijk, maar waarom is dan in het bij uitstek protestante Nederland de tapijtweverij nooit echt inheems geworden? Want het hier te beschrijven boek heet wel: ‘de geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden’, maar 't is toch geen echt Noord-Nederlandse tapijtweverij, die men er in beschreven vindt. Net zo goed als in de 17de en 18de eeuw de tapijten in Duitsland gemaakt werden door Hugenoten, zo bleef die werkerij hier in Holland geheel in handen van uitgeweken Vlamingen. En zó vreemd hebben we er tegenover gestaan, dat zelfs alle tekeningen en ontwerpen uit Zuid-Nederland kwamen of dat men verviel in eindeloze herhalingen van cartons van Vlamingen, als van Orley, Rubens, Jordaens. Geen enkele Hollandse schilder - en er waren er zo enige in die tijd in ons land! - heeft enig contact met de tapijtweverij hier gehad. Ja toch, er is één uitzondering en die vormt voor den aandachtigen lezer een van de merkwaardigste en misschien meest tragische gedeelten van deze studie.

Enigszins droog is veel beschreven, enigszins vervelend leest

het, als men ieder uittreksel uit Nederlandse archieven, die het geschrevene verduidelijken, in een apart deel moet opzoeken; maar welk een roman zou uit deze geschiedenis van de Nederlandse tapijtweverij te maken zijn! Zo als Teun de Vries ons Rembrandt beschreven heeft, - niet een opsomming van werken, jaartallen, feiten - maar als een boeiend boek, waar Rembrandt als een levend mens voor ons staat, steeds dieper zinkend in zijn onafwendbare moeilijkheden en schulden - zo zou men Karel van Mander de jongere uit deze dissertatie kunnen puren; Karel, de geniale, die tapijten tekent vol onhollandse zwier en durf; grootse verbeeldingen over het leven van Scipio, van Karel den Grote, met composities die voor Le Brun niet onderdoen, met vorsten op tronen, met helden op wijdse slagvelden en randen, sprankelend, levendig, grillig. Maar wat een strijd moet hij gekend hebben, hoe fel moet hier een jonge tegenover een oude generatie gestaan hebben! Hoe kan de vader, Karel van Mander de oude, die de kille, strenge, zéér stijlvolle, symbolische figuren om het portret van Willem van Oranje tekende (afb. 34), ooit de franse barokzwier van de zoon gewaardeerd hebben? En hoe slecht paste van Mander, de luie, de vrolijke, in de nijvere, goed geordende industrie van Spierink in Delft. De archieven zijn ineens niet droog meer als men leest (deel II, no. 319) hoe het dienstmeisje van Spierink in 1619 voor de rechtbank getuigt dat van Mander slordig was, ‘de patronen oock tegen de muyr heeft laeten hanghen ende slingeren ende bederven’, dat hij zich door het raam ‘drinckebier’ liet aanreiken en de kan verstopte als de baas kwam. En dan het boze plan om Spierink te ‘onderkruipen’ - alle hulp heeft hij erbij: Grimani, die zijn compagnon wordt en alles voor hem regelt; Jhr. Nicolaas Snouckaert van Schauburg, die alles voor hem betaalt; de koning van Denemarken, die hem grote bestellingen doet. En ondanks die hulp loopt alles toch weer mis: binnen twee jaar zijn er onaangenaamheden met zijn compagnon en is hij door Spierink voor de rechtbank gedaagd; en toch werkt hij veel en mooi in die tijd.

Hij was misschien een diergenen die zich niet geïnspireerd voelen door een nette, nijvere omgeving, die werken moeten tegen de verdrukking in; voor wien alle moeilijkheden niet zo remmend op zijn scheppingsdrang werken als het geregelde leven op de goedgeordende industrie van Spierink, de zakelijke burge-

meesterszoon. Ook al gauw liep het spaak tussen van Mander en Snouckaert en komen er ingewikkelde finantiële kwesties, waar ook Snouckaert's familieleden en respectievelijke echtgenoten in betrokken worden en die tot slot hebben, dat van Mander onder een soort strenge curatele komt van Snouchaert's zwager, de zijdewever Maarten van Bocholt. Een man die blijkbaar de zakelijke eigenschappen had, die van Mander miste. En hoe zou de verhouding met zijn vrouw, Cornelia Rooswijkx geweest zijn? Ze schijnt flink te zijn, beheert een deel der zaken, werkt mee op velerlei gebied; maar hij laat haar in de steek als hij in 1622 inplaats van zijn geld bij koning Christiaan IV in Denemarken te gaan halen, opeens met de schutterij mee trekt. Teruggekeerd worden de moeilijkheden steeds groter: opstandig werkvolk, ruzie, gevechten, processen tegen Snouckaert, die geheel naar de vijand overgelopen is en samenspant met Spierink - er komen messen aan te pas, ‘gheweeren, rapieren, pistolen ende anders’... (deel II, no. 380). Maar het valt mee - er vloeit per slot geen bloed, maar wel antwoordt van Mander in Februari 1623 dat hij ‘seyckelijck te bedde lach’ (deel II, no. 383) en enige dagen later, hij was toen 53 jaar, is er een einde gekomen aan dit leven vol moeilijkheden en strijd. Zijn vrouw vertrekt uit Delft, zonder enig adres achter te laten en zoekt rust en misschien betaling voor geleverde tapijten in Denemarken. Haar man liet haar weinig geld na, een zoon die ook schilder werd en een overvloed van onaangenaamheden, schulden en processen. Maar het nageslacht liet hij de tapijten, die nu de muren van paleizen, raadhuizen en musea sieren in Stockholm, Frederiksborg, Ferrara, Sardinië, Madrid en Antwerpen.

Maar niet alleen de tapijten van Karel van Mander hebben een brug geslagen tussen Holland en Scandinavië. Er is hier in 't algemeen in de 17e Eeuw veel voor Denemarken en Zweden geweven en minstens evenzeer als de architectuur hebben de tapijten onze cultuur naar 't Noorden gebracht. Ter gelegenheid van het huwelijk van koning Gustaaf van Zweden met Eleonora van Brandenburg in 1620 verkocht Pieter Spierink te Delft vier serie's. En wat later levert hij 49 stuks voor de kroning van koningin Christine. Ook de band met Polen werd nauwer aangehaald: van der Gucht weeft in Gouda serie's voor dit land, een zaakwaarnemer woont hier en contracten en dessins worden af-

en aan gestuurd. Men leverde verder aan de Engelse adel, aan het Franse en Poolse hof, zeer veel aan de z.g. winterkoning van Bohemen en aan Duitse keurvorsten. Italië onderging meer Vlaamse invloed en liet al vanaf de 15de eeuw niet alleen tapijten, doch ook wevers komen. Een der mooiste Brusselse gobelins hangt dan ook in 't museum Poldo Pozzoli te Milaan en de warme roestkleur ervan doet alle schilderijen in die zaal verbleken.

Ook de Oranjevorsten zijn belangrijke afnemers geweest. Toen Willem van Oranje in 1577 vader van een dochtertje werd, zond de stadsregering van Delft ‘een tapyten deken’.

Maurits leefde sober en bovendien was zijn finantiële toestand verre van rooskleurig; van tapijtaankopen is weinig bekend. Frederik Hendrik was prachtlievender en bestelde eerlijk evenveel gobelins in Holland als in 't buitenland. Zijn zoon Willem II betaalde in 1649 een serie landschappen met dierfiguren en 19 stuks met goud doorweven wapentapijten voor het paleis in 't Noordeinde (deel I, bl. 199). Waar dit alles gebleven is? Mogelijk in mottenmagen; motten hebben een voorliefde voor gobelins en zoeken zich zorgvuldig de mooiste en kostbaarste uit.

Willem III schafte zich een nieuwe voorraad tapijten aan voor 't Huis Honselaersdijk - hij kocht haast alles in Brussel; mogelijk was het daar goedkoper, want Willem III was zuinig in alles. Zijn hovelingen, met fijne kanten aan batisten hemden, lachten heimelijk om de ordinaire ‘wolletjes’ (wij zouden nu zeggen ‘jaegertjes’) die ze onder zijn bovenkleren wisten en ook voor de stoffering met tapijten van het verblijf van Johan Willem Friso in Utrecht betaalde hij slechts 940 guldens, 5 stuivers. En dat, terwijl de stad Amsterdam voor het driedaags bezoek (20-23 Mei 1639) van Henriëtte Maria van Engeland en haar 11-jarig dochtertje (de bruid van Willem II) alleen al 2474 guldens, 8 stuivers, 4 penningen aan tapijthuur betaalde (deel I, bl. 201).

De waarde, die men in de 16de en 17de eeuw aan een mooi wandtapijt hechtte, beseft men pas goed, wanneer men in dit boek van Dr. van IJsselsteyn leest over de geschenken aan buitenlandse gezanten. En de beschrijvingen der prachtlievende en tegelijk geslepen buitenlanders, die hun cadeau ten volle wilden ontvangen, maar liefst nog een beetje meer en de zuinige Staten-Generaal of Staten van Zeeland, die probeerden het met een beetje minder af te doen en toch de gezanten te vriend te

houden, vormen wel het onderhoudenste deel van dit boek. Men zie b.v. (deel I, bl. 56) 't geval van de hertog van Anjou te Middelburg: Anjou moet een royaal geschenk hebben en krijgt een serie tapijten van de Staten van Zeeland, die echter niet betaald zijn. Men hoopt dat Anjou ze na zijn verblijf in Middelburg kopen zal, doch hij voelt daar niets voor, totdat hij van de Staten-Generaal het bedrag krijgt om ze te betalen. Ook Leicester, Sir Robert Sidney, Turkse grootviziers en Boheemse gezanten moesten door veel vierkante ellen tapijt gunstig gestemd worden.

Vrijwel alles wat ons interesseren kan over de Noord-Nederlandse tapijtweverij, valt in dit boek te lezen, alleen, hoe de beschreven gobelins er uit gezien hebben is uit de slechte foto's nauwelijks op te maken. 198 afbeeldingen geeft deel I - waren het er slechts de helft en dan groter, duidelijker!

In de 18de eeuw verloopt de tapijthandel; een van de laatste weverijen is die van Alexander Baert in Amsterdam. Nog in 1737 wijdt Daniel Willink er een fraai gedicht aan (deel I, bl. 171): ‘zy schildert en zy bootst met draadt en spoel naar 't leven - En doet, wie haar beziet, heel opgestogen staan, - Verwonderd en verbaast met lof ten huize uitgaan.’ Maar in 1770 komt een der laatste bestellingen.

En ook de bewondering voor het vak verdwijnt: werden in de 17de eeuw de zonen van Spierink nog raad van finantiën van Christine van Zweden en kamerheer van de koning van Polen, steeds minder is de tapijtwever in ere. Hij moest later ‘stoelen bekleden, behangen en.... verhuizen’. Zijn wagen heet ook bij ons nog ‘tapistière’.

Het zou tot in de 20ste eeuw duren, eer de weefkunst in alle vormen weer door particulieren en op ateliers beoefend werd, eer schilders (Chr. de Moor, Lion Cachet e.a.) cartons gingen ontwerpen en het publiek belangstelling kreeg in het kunsthandwerk der tapijtweverij.

E.F. Canter Cremers - van der Does

In memoriam Prof. Dr. F.W. Hudig
1883-1937

> 'De Doot die spaert noch zoete jeught, Noch gemelijken ouderdom;
> Zij maekt den mont des reedners stom, En ziet geleertheit aen noch deught'.

Met professor Ferrand Hudig is niet slechts een beminnelijk en bekwaam leider heengegaan voor elkeen, die zijn leiding zocht - dit zou, hoewel het de waarde van zijn persoonlijkheid niet gering maakt, toch van te weinig algemeen belang zijn hem op deze plaats te herdenken - daarnaast was Hudig ook een kunsthistoricus en geleerde met zéér bijzondere kwaliteiten. Vandaar ook dat zijn leerlingen dit heengaan midden in den arbeid, waaraan hij zich met zooveel toewijding en liefde gegeven heeft, niet slechts voelen als een persoonlijk verlies, maar vooral ook als een verarming van de Nederlandsche kunsthistorische wetenschap in het algemeen. Want Hudig was behalve een man van fijne beschaving, ook een veelzijdig geleerde, die zijn korte leven - hij kon zich bovendien eerst op zijn dertigste jaar geheel aan de kunsthistorische wetenschap wijden - zonder twijfel volkomen heeft 'ausgenützt', wellicht daarbij te veel van zijn physieke krachten heeft gevergd. Immers juist dat op lateren leeftijd tot een bepaald veld van studie komen - hij die dit schrijft weet uit ervaring met hoeveel moeilijkheden zulks gepaard gaat - doet een dergelijk besluit dikwijls een glans krijgen, welke altijd alles omgeeft, wat uit een sterk innerlijken drang wordt ondernomen. Een van de m.i. kenmerkendste eigenschappen van Hudig's persoonlijkheid was dan ook zijn dienstbaarheid en zijn als het ware afwachtend zich openstellen tegenover de kunst in het algemeen. Want de kunstwetenschap,

hoe schijnbaar gedesinteresseerd behandeld, zal toch te eeniger tijd den weg tot het wezen van het kunstwerk moeten trachten te vinden. En juist in Hudig's heele optreden trof altijd met hoeveel eerbied hij het kunstwerk ‘an sich’ omringde, al bleef iedere zucht tot aesthetisch experiment hem vreemd.

Hoewel hij een speciaal kenner was van oude kunstnijverheid, meer in 't bijzonder van glas, porcelein en aardewerk (zijn in 1929 verschenen ‘Delfter Fayence’ - Band 34 van de Bibl. für Kunst und Antiquitätensammler - is b.v. een voortreffelijke samenvattende studie van alles wat tot op dat tijdstip over het oude Delftsch bekend was) kreeg men toch nooit den indruk tegenover een vak-geleerde met een angstvallig afgebakend terrein van werkzaamheid te staan. De belangstelling van prof. Hudig ging eigenlijk naar alle zijden.

Trouwens zijn in 1924 aanvaard privaat-docentschap in de Italiaansche kunstgeschiedenis[1)] aan de Universiteit van Amsterdam, nadat hij in 1923 te Zürich was gepromoveerd en reeds van 1918 af als onderdirecteur aan het Nederl. museum werkzaam was geweest - in 1928 werd hij tot buitengewoon hoogleeraar benoemd - wijst daar al zeer duidelijk op. Want Hudig's Italiaansche colleges - hij zette deze tijdens zijn professoraat voort - getuigden niet slechts van een groote beheersching van de stof, maar bovendien van zijn bijzondere liefde voor dit gebied van de kunsthistorie.

Aan zijn baar werd door Dr. Bierens de Haan getuigd van zijn groote vereering voor Dante. Wel heel treffend herinner ik mij hoe hij b.v. in bewondering kwam bij de behandeling van Botticelli's Dante-illustraties, en hoe hij niet uitgepraat raakte om telkens maar weer op bijzonderheden en speciale trekken te wijzen. Toch was Hudig geen ‘redenaar’, die zich op den cadans zijner welsprekendheid liet gaan. Veeleer kwamen de woorden wat moeilijk en stug zich aaneenrijen tot volzinnen, die ook dàn nog niet epateerden en bedwelmden. Met recht gold hier steeds: pectus est, quod disertum facit.

Maar deze moeilijkheid was, naar het mij wil voorkomen, wel

1) Met een belangrijke, te weinig bekende, oratie ‘Kunstgeschiedenis als deel der beschavingsgeschiedenis’, waarin een interessante begrippen-ontwikkeling was gebaseerd op en toch ook weer afweek van Wölfflin's ‘Kunstgeschichtliche Grundbegriffe’.

een van de grondtrekken van zijn wezen en van het groote verantwoordelijkheidsgevoel, dat hem kenmerkte. Tegen alle gemakkelijkheid van doen - zoowel in woord als geschrift - nam hij stelling. Vandaar ook dat Hudig geen veelschrijver was, en vooral den laatsten tijd de kunsthistorische bijdragen van zijn hand slechts spaarzaam verschenen. Vandaar ook dat hij op zijn colleges - onverschillig of deze waren gewijd aan Italiaansche of Nederlandsche kunst, of aan Romaansche beeldhouwkunst in Frankrijk - niets kon overslaan en daardoor den beginnende soms ook wel eens overstelpte met feitenmateriaal, waarin deze eerst na lang zoeken den weg vond.

Behalve dat, had prof. Hudig van het Kunsthistorisch instituut te Amsterdam een centrum van studie en beschaving gemaakt. De prachtige bibliotheek van het oude huis Willet Holthuysen was door hem, in den loop der jaren, met groote kennis van zaken gemoderniseerd en uitgebreid. Hoe hij ook dáár zal worden gemist, valt bij het zien naar zijn ledige plaats nog nauwelijks te beseffen.

A. VAN DER BOOM

Aanteekeningen en opmerkingen

Het Journaal van Beeckman

Op 19 Mei 1637 overleed te Dordrecht Isaac Beeckman, rector der Latijnsche School, in zijn tijd een natuurkundige van beteekenis, thans op zijn best bekend bij hen, die in de geschiedenis der natuurwetenschappen belang stellen. Dit kan een aanleiding lijken, om den driehonderdsten terugkeer van dezen sterfdag nu eens onopgemerkt te laten voorbijgaan; de zeventiende eeuw heeft op wetenschappelijk gebied veel groote mannen zien geboren worden of sterven en als men ze in de twintigste allen wilde gaan herdenken, zouden tegenzin en ergernis wel eens het gevolg kunnen zijn.

Met Beeckman is er echter iets bijzonders, iets, dat er onophoudelijk toe prikkelt, de aandacht op hem te vestigen en waarover men ook zonder jubileum van tijd tot tijd wel eens moet spreken. Hij heeft in tegenstelling tot de groote figuren van de natuurwetenschap van zijn tijd, met wie hij in betrekking stond of die dezelfde onderwerpen behandelde als hij - Descartes, Galilei, Mersenne, Gassend - nooit iets gepubliceerd; de resultaten van zijn onderzoekingen zijn gedeeltelijk in brieven te vinden, maar volledig slechts in een dagboek, dat hij voerde en dat als Journaal van Beeckman aan de historici der physica bekend is.

Dit Journaal is in 1906 door C. de Waard in de Provinciale Bibliotheek te Middelburg teruggevonden; aan een zeer nauwgezet onderzoek onderworpen, bleek het een document van groote beteekenis voor de geschiedenis der natuurkunde te vormen en het heeft dan ook reeds meer dan eens - zoo b.v. bij de uitgave van de verzamelde werken van Descartes door Adam en Tannery en bij die van de brieven van Mersenne door de Waard - be-

langrijke hulp bij historisch werk verleend. Het bevat over vrijwel alle onderwerpen van de physica der vroege zeventiende eeuw - samenstelling van de materie, aard van het licht, val en worp, aero- en hydrostatica, acoustiek, harmonieleer, geometrische optica - beschouwingen, die op de hoogte staan van het beste, wat de tijd voortbracht, voorzoover ze hem niet - wat met name in de meegedeelde opvattingen over luchtdruk en valbeweging geschiedt - vooruit zijn.

Dit belangrijke manuscript nu, dat door den ontdekker reeds lang van een uitvoerigen commentaar is voorzien en voor den druk geheel gereed is gemaakt, wacht reeds sedert dertig jaren op uitgave. Het is mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat er omstandigheden zijn of geweest zijn, die dit uitstel kunnen verklaren. Maar het blijft een misstand, waarbij men zich moeilijk kan neerleggen, dat een zoo belangrijk historisch document niet algemeen toegankelijk wordt gemaakt en dat wie het gebruiken wil, op medewerking en hulp van De Waard - hoe bereidwillig en volledig deze dan ook steeds verleend worden - aangewezen is. Beeckman heeft bij zijn leven nagelaten voor den roem, die hem toekomt, te werken; het zou onjuist zijn, indien het nageslacht hem hierin navolgde. Het geschrevene blijft weliswaar, maar het gedrukte doet het toch in heel andere mate.

En daarom willen we hier toch Beeckman's dood op 19 Mei 1637 gedenken. Het is natuurlijk onbelangrijk, dat het in deze maand driehonderd jaar geleden zal zijn, dat hij overleed, maar het moge ons nog eens de verplichting in herinnering brengen, die we aan zijn nagedachtenis hebben: het Journaal bekend te maken in een vorm, die zijner historische beteekenis waardig is.

E.J. DIJKSTERHUIS

Kroniek der Nederlandsche letterkunde
Tweeerlei Onpersoonlijkheid

Frans Coenen, Onpersoonlijke Herinneringen.
F.A. Bordewijk, Rood Paleis, Ondergang van een Eeuw.

Het ‘heel deftige huis aan de Amsterdamsche hoofdgracht’, waar Frans Coenen vele jaren van zijn leven sleet als conservator, namelijk het museum Willet-Holthuysen, dat écht bestaat, en waar een echte rijke burgermansfamilie der vorige eeuw heeft gewoond, en het ‘vierkant pand op de Passeerdersgracht’, door F.A. Bordewijk ontdekt bij het bekijken van Loman's Atlas van Amsterdam uit het jaar 1876, zonder dat hem de eigenlijke bestemming van dit groote huis bekend werd, leverden stof tot twee vertellingen, waarin de beide schrijvers, behoorende, maar elk op eigen manier, tot de naturalistische school van prozakunstenaars, een wereldvisie openbaren van diepe, onpersoonlijke somberheid, gemengd met scherp persoonlijke kritiek op het Amsterdamsche leven van de negentiende eeuw. Het zijn cynische boeken, zooals dat heet. De genade, in welken zin van het woord of in welken vorm van het bestaan dan ook, bleven er heelemaal vreemd aan. De genadeloosheid dezer verhalen verzekert juist de onpersoonlijkheid van de constructie, want ze is de genadeloosheid van het lot, dat zich zonder voorkeur aan alle menschen, aan geheel een eeuw van menschen en dingen voltrekt. Beide schrijvers teekenen hetzelfde: den ‘ondergang van een eeuw’, zooals F.A. Bordewijk zijn werk noemt in den ondertitel. Geheel zonder voorkeur toch niet, want in beide geschriften - dit is heel merkwaardig - draagt de noodlottigste getuige van den ondergang der eeuw een Franschen naam. Bij Coenen is het Abraham Le Roy, die in Juli 1861 ‘in het aangenaam besef, voortaan finantieel geborgen te zijn’ trouwt met Louise Diefenbach, de bewoonster van het grachtenhuis, bij Bordewijk is het

Henri Leroy, geboortig van 1873, die bekent te zijn opgevoed ‘in de idee van het fin-de-siècle’. De laatste zou, naar de chronologie van zijn leven, een zoon kunnen zijn van den eersten, ware het niet, dat Abrahams huwelijk kinderloos bleef. De Leroy's uit de boeken van Coenen en Bordewijk komen niet slechts in den naam overeen, ze hebben ook ongeveer hetzelfde karakter, en dit is geen Hollandsch, karakter. Zij zijn voorname faitnéant's met eenigen smaak, weinig oordeel en absoluut geen wilskracht. Zij drinken uit verveling. Al het weinige, dat zij doen, vindt zijn zwakke beweegkracht in de verveling welke zij ondergaan. Met een variant op Potgieter, die dit soort lieden kende en geringschatte, zou men kunnen zeggen, dat alles hun verveelde omdat zij vervelend waren. Zelden gebruikt de schrijver Bordewijk zulke gewone namen als de naam Leroy. Hij houdt ervan, fantastische namen te vormen en is hier ook knap in. Wanneer hij dus aan een romanfiguur den naam Leroy toedenkt, mag men besluiten, dat hij hierdoor iets insinueeren wil. Frans Coenen week in de keuze der eigennamen af van de historie, die hij overigens vrij nauwkeurig schijnt te volgen, en ook hij koos dien eenvoudigen Franschen naam, misschien als eigennaam fataal sedert hij als soortnaam niet veel meer zegt. Deze coïncidentie beteekent meer dan een toeval, want de schrijvers voelden behoefte aan een buitenlandschen naam, toen zij het diepe verval der Amsterdamsche aristocratie wilden schetsen. Een ingeboren geslacht komt op andere wijze tot verval dan een vreemd. Het verdwijnt van zijn plaats om weer te keeren naar de onverschillige massaliteit van zijn oorsprong. Onderduikend in het volksleven, waaruit het tijdelijk opkwam naar de sfeer der onderscheiding - economisch of cultureel, dit doet er niet toe - hervindt het onbewust zijn bakermat en begint met toenemende kracht van voren af aan, in de stilte der onbekendheid. Maar een vreemd geslacht mist gewoonlijk deze kans. Het kent iets ergers dan verval. Het kent de decadentie. Dit is een tragische, maar onmiskenbare bevestiging van de zoogenaamde bloed-en-bodem-theorie, die zooals alle misbruikte theorieën voldoende juist is om misbruikt te kunnen worden en onjuist genoeg om dit misbruik te verdragen. In de beide Leroy's ontbindt zich de burgerlijke grootheid van het Amsterdam der weelde. Door de gedachte aan dit onverbiddellijk en onherroepelijk vergaan klaarblijkelijk

diep aangegrepen, schilderen Coenen en Bordewijk de uitkomstlooze decadentie. De een koos tot tafereel het deftige woonhuis, dat hij ambtshalve leerde kennen, de ander het groote huis ‘zonder bestemming’, waaromtrent hij eigenlijk niets wist, maar ‘dat door zijn buitengewone grootte dadelijk opviel’ en dat zijn verbeelding dan ook ombouwde tot een inderdaad opvallend huis, het paleis der vluchtige Venus. Op beide groote huizen legt de decadentie als een deurwaardster der algemeene vergankelijkheid haar onverbiddellijk beslag: op het laatste eenige jaren later dan op het eerste, want de tragiek van het bordeel begint, als de tragiek van het gezin is uitgespeeld. Zoo verbindt niet alleen de naam Leroy de beide werken, maar ook de historische voortgang van het verworden, dat eerst in het verdwijnen zijn grens bereikt. De grootste overeenkomst der beide werken ligt echter bij de methode, waarop de schrijvers hun stof behandelen, en die voor beiden de onpersoonlijke, de zoogenaamd zakelijke methode is. Men leest hun boeken zonder hun eigen gevoelens rechtstreeks te leeren kennen. Alleen is het duidelijk, dat zij beiden de decadentie ondraaglijk vinden. Ze willen zich bevrijden van de kwaal der vorige eeuw, de trage verveling, de volstrekte lusteloosheid, de afwezigheid van alle wilskracht, het voortvegeteeren nadat de ziel geweken is. Hun boeken werden geen felle protesten. Ze klinken niet als een aanklacht. Ze rekenen af op veel harder manier, zonder strijd of drift, zonder partijdigheid of hoogmoed, alleen door de nuchtere, zakelijke, onuitkoombare en moordende vaststelling: ‘zóó waren de feiten’. Ze toonen aan, dat de negentiende eeuw onhoudbaar werd, omdat het leven dezer eeuw onbezield was, slechts in stand gehouden door gewoonten en vooroordeelen, welke geen mensch wezenlijk eerbiedigde, omdat geen mensch het verband voelde tusschen deze laatste beginselen der stervende maatschappij en het waarachtige leven, dat ook in de worsteling met den dood nog zijn volle levenskracht manifesteert. In al het werk van Coenen voelt men het failliet der burgerlijke samenleving. Zijn betrekkelijk weinige romans en novellen, die echter verdienen te worden bijeengebracht in een goede gezamenlijke uitgave, voeren den lezer door alle kringen van het Hollandsche burgerleven en toonen hem overal het zelfde bederf. Van deze boeken, zoover ze mij bekend werden, is *Onpersoonlijke Herinneringen* om vele redenen het beste te noemen, spijts een

zeker tekort aan evenwicht in den rustigen, maar al te zwaar gefundeerden bouw. Het betoog, dat in elken roman verzwegen ligt, is hier het meest klemmend; de figuratie is het scherpst, en de stijl, ontdaan van alle stelselmatig naturalisme, en van alle streving naar pakkende, maar ongebruikelijke woord-plastiek, bereikte bij Coenen nooit dezen eenvoud en deze koele zuiverheid. Het effect, met minder opzet gezocht, wordt hier met grooter zekerheid bereikt. Ook is het grondgevoel, dat in al Coenens werk wel ongeveer hetzelfde bleef, hier heelemaal gerijpt. De walging verdringt de mildheid niet geheel, doch smelt er mee samen tot een nuchter medelijden. Coenen schildert altijd monsterachtige menschen van de soort, die in de samenleving gewone menschen heeten, de verschrikkelijkste soort dus, want niets is monsterlijker dan deze gewoonheid, maar hier schildert hij hen met volledig begrip van hun gewoonheid, zoodat zij tegelijkertijd volmaakt *werkelijk* en volmaakt *symbolisch* of repraesentatief worden. Hun lot is het noodlot. Indien een schrijver dit weet duidelijk te maken, alleen door verhaalkracht, ontheft hij zijn vertelsel aan de toevalligheid van het wel-aardige tot de hoogte van het kunstige. Coenen slaagde hierin, en schiep zijn meesterwerk. Het voortleven van zijn naam in de herinnering der letteren zal dan ook door dit boek verzekerd moeten worden, al vrees ik, dat voorloopig de vergetelheid - dat is in de litteratuur soms het behoud tot een anderen tijd - al zulk werk bedreigt. Men wil tegenwoordig niet de levenswaarheid onder het oog zien, want men vreest haar. Men wil de veel eenvoudiger, veel bedrieglijker en veel geruster leuze. Het boek van Bordewijk is niet diens beste werk. Nergens, dunkt mij, overtreft het *Bint, den roman van een zender*, al deelt het hier eenige uitstekende hoedanigheden mee. Onevenwichtigheid van compositie valt niet eraan te verwijten, doch de uitwerking van het al te verstandelijke schema blijft te kunstmatig, men zou kunnen zeggen: te knap, om dwingend te zijn. Dat Bordewijk een eigen stijl vormde, die licht tot manier kan ontaarden, zou niet zoo schadelijk zijn, indien zijn ontbinding van den periodenbouw tot snelle, nevenschikkende, visueel-gebonden bouwdeelen uitsluitend beantwoordde aan de behoefte, het totaalbeeld door nauwkeurige detailleering te verscherpen. De slechtste bladzijden uit zijn boek, dat er voortreffelijke telt, zijn zeker niet die, waarin de manier van Bordewijk

het meest consequent haar toepassing vond. De meeste schrijvers schrijven het best op hun eigen ‘manier’ en bij alles, wat tegen de manier wordt opgemerkt, spreekt het ongeduld onzer tijdgenooten naar gedurige afwisseling te duidelijk mede dan dat men aan zulke kritiek buitengewone waarde zou mogen toekennen, maar Bordewijk blijkt de periode te desorganiseeren, omdat hij de periode niet áán kan, en dit is tegen een goed schrijver een ernstig bezwaar. In zijn nieuw boek plaast hij herhaaldelijk bespiegelingen over den ondergang der eeuw, die het verhaal moeten steunen. Is dit op zichzelf nog geen bewijs van zwakte, de zinsbouw dier bespiegelingen bewijst, dat Bordewijk als prozaschrijver zwakten heeft, waardoor zijn stijl geschaad wordt. Bijvoorbeeld:

> Hij kon het ook anders uitdenken: elk mensch bij zijn geboorte een thema, hoogst eenvoudig, en zijn genialiteit afhankelijk van het aantal variaties, van hun verscheidenheid en van het verborgen zijn van het oorspronkelijk motief. Naar dien maatstaf waren de verweefde karakters de genieën, was het middelste vraagteeken in elk geval een eereteeken. En, de mensch gedacht als een thema, eindigde het leven van de grooten der aarde met de overweldigende slotfuga, die het motief in nieuwe vormen herschiep, waaruit alleen de kenner nog het oorspronkelijk kon lichten, die toch elken hoorder vervulde met ontzag.

Zulk proza schort het aan eenvoud. Er is onvoldoende binding tusschen de zinsdeelen, onvoldoende spanning in de zins-constructie, en ook onvoldoende plastiek in de beeldspraak. Het betoog klemt niet, het loopt langs de aandacht heen en laat haar onverschillig. Weliswaar wordt in deze slecht gevormde volzinnen, die niet vol genoeg zijn, de gedachte van een decadent samengevat, hetgeen zou kunnen verontschuldigen, dat de schrijver tracht zich uit te drukken in diens gedachtenstijl, doch ook in zulk geval moet hij den overtuigenden vorm vinden en hiertoe zijn de aangehaalde regels te slap van maaksel. De woorden staan niet in het zinsverband. Ze hangen. Deze fout tegen de syntaxis komt voort uit een diepere fout van het boek. Het wil de zakelijke uitbeelding zijn van iets onwerkelijks, en men merkt, dat dit onwerkelijke in de fantasie van den schrijver maar gedeeltelijk tot realiteit kwam. Hij geeft aan het slot van zijn geschrift te kennen, dat hij vreest voor persoonlijke conclusies. Speelt zijn roman in een bordeel, zoo beteekent dit geenszins, dat ook de romanschrijver in een bordeel gespeeld zou hebben; hij maakt zich op dit punt een beetje benauwd voor den conclusie-

drang van lichtvaardige lezers, en verzekert derhalve, niet van persoonlijke ervaring te zijn uitgegaan. Met Coenen is dit een ernstig verschil. Die is wèl in het huis geweest, waarover hij schrijft. Voor zakelijke auteurs verdient het aanbeveling, de gebouwen van binnen te kennen en goed te kennen. Bordewijk kende de school van Bint, en maakte haar bekend. Maar het Rood Paleis van mevrouw Doom verbeeldde hij zich, met een soms doordringende verbeeldingskracht, echter door gebrek aan zekerheid begrensd. Het verband tusschen het fin de siècle in Amsterdam en het bordeel op de Passeerdersgracht blijft hierdoor verwijderd. Wij voelen den fin-de-siècle-geest veel scherper in de kamer van Henri Leroy. Ook zien wij te weinig van de eeuw, die vervalt. Venus laat zich aan tijdskenmerken niet kennen, doch verschijnt op elken avond in iedere eeuw aan denzelfden hemel, zoodat het feit van haar aanwezigheid geen enkel argument oplevert. Het gaat om de mode, waarmee ze zich voor onze oogen kleedt, of onthult, hetgeen in haar geval niet te veel verschil maakt. Nu is de Venusberg, waarin Heer Daniëlken zijn beste dagen verdeed, een romantisch paleis, maar een huis van pleizier - zooals dat heet - in het negentiende eeuwsche Amsterdam, vol ‘fatsoenlijke’ lieden, die den moed der zonde missen, het vermaak der zonde zoekende, is een burcht van dubbele hypocrisie, waar eenerzijds fatsoen wordt voorgewend door mannen, die het geniepig prijsgeven, omdat zij het in hun hart zelf niet achten, en waar anderszijds liefde wordt vertoond door vrouwen, die haar niet gewaar worden. Hierop is een satyre te schrijven, of een meewarige elegie, maar dan moet men zich bewust blijven, dat men te maken heeft met de verwording van een begeerte, en dat de begeerte een levenskracht van de eerste orde is. Deze vitale bewustheid mist men bij Bordewijk. Er is te veel carton, te veel coulisse in zijn rood paleis en te weinig levens-realiteit. Het is de Venusberg uit de opera, berekend op het applaus, niet op de eeuwige verdoemenis. De negentiende eeuw heeft de menschheid beroofd van een harer kostbaarste bezittingen, de hel. Nu wordt dit gemis weliswaar in de twintigste eeuw ruimschoots vergoed, maar deze tegenstelling merkte Bordewijk niet op, naar het schijnt en hij stelde zich met het rood paleis, dat zijn verbeelding ontwierp, tevreden zonder zijn logica aan het werk te zetten om door te dringen tot de beteekenis van hetgeen hij zich ver-

beeldde. Het dagboek van den heer Diefenbach, door Frans Coenen in zijn *Onpersoonlijke Herinneringen* gedeeltelijk bekend gemaakt, kon in de hel geschreven zijn, hoewel er geen onvertogen woord in voorkomt, maar het bordeel van Bordewijk blijft er uitzien als een inferno van Cecil B. de Mille uit Hollywood of omgeving. Het is in wezen potsierlijk, al wordt er nog zoo gruwelijk gedaan met verminkte mannen, opgesloten vrouwen, en een kelder vol ratten. De auteur heeft het zelf gevoeld. Na de opheffing van het etablissement op de Passeerdersgracht, gaat een deel van den levenden inhoud naar Spanje om daar 'haar tenten op te slaan' -: 'een soort geheim kermisspul met een keurcollectie ademend en tiktakkend vleesch'.

Dit is het beste wat hij ervan zeggen kon. Rood Paleis blijft een ding, dat op een circus lijkt, het weigert op de hel te lijken. Het is, kortom, te onpersoonlijk. In de beschrijving van dit liefde-circus vertoont Bordewijk nu en dan zijn ongemeene virtuositeit. Hij weet navrante tafereeltjes te ontwerpen, maar hij bereikt nergens de kracht van Coenen, waar deze het uiterste lijden schildert van mevrouw de weduwe Louise Leroy, geboren Diefenbach, vleeschelijk vergaand tusschen den stank harer poezen. De onpersoonlijkheid van Frans Coenen is een heel andere dan die van Bordewijk. Het is een diep geïnteresseerde onpersoonlijkheid, een paradoxale overgave van het persoonlijke aan den onmetelijken ernst van het lot. De stem van den verteller verliest hierin haar particulier accent. Ze wordt toonloos, als sprak het noodlot zelf. Deze toonloosheid, leidend tot gelijkmatigheid van zinsbouw en zelfs tot conventionaliteit van spraakgebruik, beantwoordt aan een *afstand-nemen* en aan een *afstand-doen*, uit aandacht. Coenen verwijdert zich van zijn onderwerp, als wilde hij zich zuiveren van zijn aanraking ermede. Hij beziet het, als ging het hem niet aan, en om het zoo te kunnen bezien, verloochent hij ook de gevoelens, die het in hem opwekte. Hij zoekt en vindt de uiterste objectiviteit. Zijn stijl is niet mooi, noch verrassend, maar het is de stijl van de geschilderde gebeurtenissen. De onpersoonlijkheid van Bordewijk is die van een buitenstaander, voor wien het niet noodig was, afstand te nemen of te doen, omdat er geen binding was. Bij hem werkt de nieuwsgierigheid der fantasie. Hij weet niet, wat er gebeurd is in het perceel aan de Passeerdersgracht, maar tracht het zich voor te

stellen. Eigenlijk heeft hij er niets mee te maken, en dit beseft hij ook wel. Maar hij wil de geboeide nieuwsgierigheid bevredigen. Hierom begint hij fantastisch te reconstrueeren, geholpen door een vaardig voorstellingsvermogen en een algemeen houdbare theorie omtrent de vergankelijkheid. Hij brengt het ver. Hij brengt het niet - zooals Frans Coenen - tot het einde. De gruwelen doorleeft hij niet, om ze vervolgens van zich af te werpen; hij zoekt ze om er zich in te kunnen verplaatsen en er dan van te kunnen vertellen. Op het oog is zijn stijl veel knapper en zijn boek veel boeiender dan het tamelijk droge, maar onontkoombare relaas van Coenen, in werkelijkheid is het veel minder aangrijpend, omdat het lotgeval, door hem verhaald, te veel een toeval blijft. Duizenden mannen zijn naar bordeelen gegaan. Mevrouw Leroy is een uitzondering in vrijwel ieder opzicht. Doch zij is een uitzondering als Phaedra, Medea of Iphigenie, spijts haar gewoonheid, en Henry Leroy, Tijs Herdigein, mevrouw Doom, blijven gewoontjes, spijts de monsterachtigheid, hun toegedacht door Bordewijk. Met allen gebeurt precies hetzelfde. Ze vergaan in den ondergang hunner eeuw. Ze worden meegesleept in iets, dat ze niet kunnen beheerschen. Bij Bordewijk is dit vergaan symptomanisch, bij Coenen is het symbolisch. Hier ligt het beslissende onderscheid. Bordewijk illustreert een algemeen geldende wet aan een boeiend voorbeeld, Coenen daarentegen vereenzelvigt zich tot op zekere hoogte met den steller van de wet. Hij schept, terwijl Bordewijk fantaseert. Coenen schept met behulp van heel reëele gegevens, en hij houdt zich strikt aan die gegevens, maar dit maakt geen verschil. Ook de gegevens van Euripides waren betrekkelijk gefixeerd. Het verhaaltje is in zeker opzicht maar een onbelangrijke aanleiding tot het verhaal. Waar het opaan komt, is iets anders. Het is een binding van het verhaaltje en de waarheid.

De meesten van onze romanschrijvers geven niet veel om de waarheid, zich tevreden stellende met de werkelijkheid, of hetgeen hiervoor in het alledaagsche spraakgebruik gehouden wordt. Ze vertellen het mogelijke. Coenen vertelt in zijn *Onpersoonlijke Herinneringen*, het wezenlijke. Zijn boek is hierom een buitengewoon goed boek, terwijl Bordewijk's *Rood Paleis* weliswaar een boek met goede hoedanigheden is, door een virtuoos geschreven, in overeenstemming met den smaak des tijds en beantwoordend

aan een levendige verbeeldingskracht, maar toch een boek gelijk elk ander, iets beter dan de meeste, iets slechter dan de beste. De indruk, die het maakt, vervaagt al spoedig. *Bint* was beter.

ANTON VAN DUINKERKEN

Buitenlandsch overzicht

Encykliek, Japan en allerlei
16 April 1937

Op de algemeene encykliek tegen communisme en atheïsme is een bijzondere gevolgd, tegen Duitschland gericht, welke 21 Maart 1937 in alle katholieke kerken van Duitschland is voorgelezen, en die zich scherp beklaagt over de stelselmatige schendingen van het concordaat, die in den jongsten tijd in Duitschland zijn voorgekomen. In officieele Duitsche kringen is men altijd van meening geweest, hoe moeilijk het te verdragen was dat vele katholieke priesters den kansel misbruikten om onder bescherming van het concordaat de geloovigen tegen de nationaal-socialistische partij op te zetten. Men hoopte dat de Heilige Stoel deze priesters zou vermanen dergelijke methoden na te laten. Men onderdrukt nu van Duitsche zijde de sterke bevreemding niet, dat de Paus het voorstelt of de katholieke kerk in Duitschland een lijdensweg heeft te gaan.

Van zijne zijde echter heeft de Paus in zijn encykliek uitgedrukt, dat de Heilige Stoel, ‘ondanks ernstige bezwaren’, zijn goedkeuring aan het concordaat niet had willen onthouden. ‘Wij wilden onze kinderen in Duitschland van de spanning ontheffen, die met zekerheid te verwachten zou zijn geweest, indien er geen concordaat tot stand ware gebracht. Wanneer het oogenblik zal zijn gekomen, om voor de oogen der wereld onze bemoeiingen te dezen opzichte uiteen te zetten, zullen alle weldenkenden weten, waar de beschermers van den vrede te zoeken zijn en waar de verstoorders... Men heeft het concordaat min of meer openlijk geschonden. De strijd tegen de confessioneele scholen en de ontkenning der vrijheid van keuze dergenen die recht hebben op een katholieke opvoeding bewijst hoe ernstig de toestand is... Wanneer de vrede buiten onze schuld niet wordt

getroffen, zou Gods kerk in naam der vrijheid hare rechten moeten verdedigen... Naast den Schepper van het Heelal, Koning en Einddoel der geschiedenis, kan en mag geen andere Godheid gesteld worden. Men mag het ras of het volk of den vertegenwoordiger van de staatsmacht niet vergoddelijken... Die in den Hemel troont, lacht om hen... Er bestaat ook heldenmoed op zedelijk gebied.'

Het is voor het officieele Duitschland een hoogst onaangename verrassing, en men weet er niet goed weg mede. Duitschland is tegenover de katholieke kerk tot een zekere mate van machteloosheid gedoemd. Het mag de algemeene beweging in Europa, die in zijn nadeel verloopt, niet nog eens een extra-duw geven. Van beteekenis is ook, dat de encykliek in bewoordingen is vervat, die ook de protestantsche kerken kunnen onderschrijven.

De Paus zal wel gelijk hebben wanneer hij verzekert dat bij de inschrijving van katholieke kinderen die schoolonderwijs moeten genieten, ten nadeele der katholieke scholen intimidatie wordt toegepast. De bisschop van Berlijn, graaf Preysing, heeft in de Paaschdagen geprotesteerd dat particuliere scholen bevel zouden hebben gekregen telkens eene klas af te schaffen totdat zij niet meer bestaan.

Intusschen heeft de Duitsche regeering, na eenige weken gewacht te hebben, een nota aan het Vaticaan gezonden, waarin zij zich beklaagt dat de Paus zich vermeet tegen de openbare meening een algemeen front tegen Duitschland te richten, en over Duitsche aangelegenheden een oordeel te vellen dat er 'van een democratisch en parlementair standpunt' niet op toepasselijk is. Het Rijk is van het bolsjewisme gered en de vernietiging der kerk is dus vermeden. 'De Duitsche regeering kan niet aanvaarden dat de kerk een staat in den staat zou zijn en de geestelijkheid een bijzondere kaste buiten de nationale gemeenschap'.

De Paus zal ongetwijfeld antwoorden.

Een bewijs hoe Japan alle krachten inspant, zijn economische positie in Noord-China te versterken:

drie nieuwe katoenfabrieken, te exploiteeren door een maatschappij met een kapitaal van 350.000 pond sterling;

een papierfabriek met een kapitaal van 315.000 pond sterling;

een gasfabriek met een kapitaal van 75.000 pond sterling;

een fabriek voor auto-onderdeelen.

Participatie van Chineesch kapitaal zal welkom wezen.

Onderwijl heeft de regeering het parlement ontbonden en nieuwe verkiezingen uitgeschreven tegen 30 April. Het kabinet-Hajasji heeft in de korte periode van samenwerking met het parlement geen gemakkelijken tijd gehad. De begrooting voor de weermacht werd verlaagd en ook in andere opzichten heeft de regeering concessies moeten doen. Zij heeft er echter plotseling den brui van gegeven en verlangt van het parlement, dat het voortaan blindelings de regeeringsvoorstellen steunen zal. Het departement van binnenlandsche zaken heeft in zeven millioen exemplaren een pamflet doen afdrukken, waarin de kiezers vermaand worden een ‘zuivere’ verkiezing te houden en geen ‘zenuwachtige’. Hajasji verlangt voor Japan een ‘eigen structuur’, versterking der defensie, ontwikkeling van hulpbronnen.

Men verwacht, dat na Mei Engeland geregeerd zal worden door Neville Chamberlain, halfbroer van Sir Austen en zoon uit het tweede huwelijk van zijn vader. In 1922 trad hij als directeur-generaal der posterijen in het kabinet-Bonar Law, was van 1924 tot 1929 minister van gezondheid, en beklimt in 1931 met het ministerschap van financiën op 62-jarigen leeftijd den op één na hoogsten sport. Bekwaam, maar niet van een grootheid die tot de verbeelding spreken zou. De wankelmoedigheid, waarvan men Baldwin zoo dikwijls beticht heeft, zal vermoedelijk zijn toekomstigen opvolger vreemd zijn.

Lang heeft, eind Maart, de koning van België met Eden gesproken.

Het zal heel wat in hebben, België's buitenlandsche politiek te verwezenlijken, zooals de koning die 14 October 1936 omschreven heeft: onafhankelijkheid met aanvaarding van eenige, de krachten van België niet te boven gaande, internationale verplichtingen. De afspraak, die België met Frankrijk en Engeland maakte na de opzegging van het Locarno-verdrag door Duitschland, werd door zóóveel Belgen bedenkelijk geacht, dat men er van ontheven wenschte te worden, waartoe Engeland wel, Frankrijk niet neigde.

De verwachtingen omtrent het spoedig totstandkomen van

een nieuw Locarno zijn in België niet hoog gespannen. België wenscht het risico niet te loopen nogmaals een internationalen oorlog op den hals te krijgen; het zoekt nu zijn heil in een vrijwillige neutraliteit, die het vrijheid van beslissing en van handelen zou laten. Het verlangt alleen waarborgen, die door de *drie* betrokken groote mogendheden zouden worden toegestaan, zonder eenige tegenprestatie dan het onderhouden van een eigen weermacht.

Frankrijk, en op sleeptouw Engeland, zeggen nu tot België: u met waarborgen bij te staan zou ons te duur uitkomen, indien wij de bevoegdheid zouden missen onze medewerking door besprekingen der generale staven deugdelijk voor te bereiden. Maar men zegt er natuurlijk niet bij, dat Duitschland hetzelfde zou kunnen eischen.

Zoo ondervindt België, dat zijn weg tot zelfstandigheid met klemmen is bezaaid.

De *Yorkshire Post*, een blad dat den naam heeft de meening van minister Eden weer te geven, ontwikkelt drie hoofdgedachten over het nieuwe Locarno:

1. Het is niet noodzakelijk het nieuwe verdrag (zooals het oude het was) onmiddellijk aan de (door Duitschland nog afgewezen) Volkenbondsgedachte te verbinden.

2. Het voorstel van Italië en Duitschland om Rusland buiten het nieuwe Europeesche stelsel te houden, is onaanvaardbaar.

3. Het voorstel volgens 't welk Engeland en Italië in plaats van den Volkenbond den aanvaller zouden aanwijzen is mede onaanvaardbaar.

Het wordt hoog tijd (gaat de *Yorkshire Post* voort), dat men Duitschland pand vrage voor het vertrouwen, 't welk men in zijn handteekening zou mogen stellen.

De burgeroorlog in Spanje levert geen groote verrassingen meer op. Het betrekkelijk evenwicht der partijen wordt in eene mate, die tot het verkrijgen eener beslissing noodig zou zijn, niet verstoord.

De Britsche regeering verkeert in een moeilijk parket, doordat Britsche koopvaarders met levensmiddelen op weg naar Bilbao

zijn, dat op het oogenblik zoowel van de zeezijde als te land geblokkeerd is. Zij hebben convooi van Britsche oorlogsschepen aangevraagd, doch de Britsche regeering heeft besloten de bescherming voor de Britsche scheepvaart naar Bilbao, evenals naar andere Spaansche havens, te beperken tot de open zee. Tegelijk heeft zij de Britsche reeders gewaarschuwd deze area, die door mijnen en van de lucht uit gevaarlijk is gemaakt, te willen mijden. In de praktijk zal dus de Britsche vloot Franco in zijn poging Bilbao te blokkeeren (voor zoover hij zich daartoe tot de territoriale wateren beperkt) niet belemmeren.

De premier, dit besluit in een vrij rumoerig Lagerhuis aankondigende, grondde dit niet op het internationale recht, doch alleen op de omstandigheid, dat Franco's mijnleggers de wateren rondom Bilbao onveilig hadden gemaakt. Uit de vragen van Attlee en Sinclair bleek evenwel, dat beide opposities bescherming door de Britsche vloot ook binnen de territoriale wateren bleven wenschen.

De eigenlijke situatie schijnt te zijn, dat de regeeringstroepen niet de macht hebben Franco's beleg te doorbreken en, bij gebrek aan voedsel, Bilbao op den duur tot de overgave gedwongen zal worden. Gegeven de niet-inmenging en de *de facto* erkenning die daaraan verbonden is, zal men ook *de facto* een blokkade moeten erkennen.

Echter heeft Attlee eene motie van afkeuring ingediend, die met 345 tegen 31 stemmen is verworpen.

Van Zeeland heeft tegen Rex een groote overwinning bevochten. De katholieken, liberalen, socialisten en communisten verkregen in 1936 in het arrosdissement Brussel tezamen tegen Degrelle, die toen 75.721 stemmen behaalde, 254.214 stemmen. Thans (11 April 1937) verkreeg van Zeeland alleen 275.840 stemmen, terwijl Degrelle slechts 69.242 stemmen behaalde. De hulp der Vlaamsche nationalisten heeft den Rexist dus niet gebaat en diens beweging is blijkbaar verflauwd.

12 April is te Montreux een conferentie geopend, die door de Egyptische regeering was bijeengeroepen om tot een afschaffing der capitulaties en geleidelijke opheffing der voorrechten te geraken, die aan Europeanen in zake rechtspraak waren verleend.

Een direct uitvloeisel van het Engelsch-Egyptisch verdrag. De staten, die tot dusver van de capitulatievoorrechten genoten hebben (waaronder Nederland), zijn het er wel over eens dat zij zullen moeten verdwijnen. Maar men verlangt, in argwaan tegen de (inderdaad hevige) actie der Egyptische nationalisten, waarborgen waardoor de rechten van vreemdelingen behoorlijk beveiligd kunnen worden, en een overgangstijd, waarin de inheemsche magistratuur bewijs van haar geschiktheid zou dienen over te leggen.

De reis van Schacht naar Brussel heeft zeer de aandacht getrokken. Van Zeeland is de man, wien de Britsche en Fransche regeeringen verzocht hebben de mogelijkheid van internationale toenadering te onderzoeken. Daarbij zou Duitschland een groote, wellicht de grootste rol moeten spelen. Van Van Zeeland weten de anderen, dat hij de inschakeling van Duitschland niet *a limine* zou afwijzen. Er zijn symptomen, dat Duitschland op een keerpunt komt en zijn agressieve plannen voorloopig op zijde gaat zetten. De minderwaardigheid van het Duitsche materieel ten opzichte van dat van andere mogendheden moet wel kalmeerend werken. Schacht zal nu naar Parijs gaan om het Duitsche paviljoen op de wereldtentoonstelling te openen, en zal daar ongetwijfeld welwillend ontvangen worden, al zal het de vraag blijven, in hoeverre hij Hitler vertolkt. Kenschetsend dat de *Prawda* al vol wantrouwen is, en zegt dat Hitler een ‘pauze’ wenscht, om onderwijl, door Schacht, voor de uitgeputte Duitsche goudreserves de buitenlandsche markt te mobiliseeren. Liever willen wij hopen dat zelfs Hitler tot inkeer komt.

C.

Bibliographie

Dr. C.L. Patijn, De Geschiedenis der Japansche penetratie in Mantsjoerije als volkenrechtelijk probleem. - Paris, Amsterdam, 1937.

Aan de deugdelijkheid der historische uiteenzetting van Dr. Patijn brengen wij gaarne hulde; zij verdient wegens de groote ingewikkeldheid der behandelde vraagstukken ten slotte in een beoordeeling der mogelijkheid en wenschelijkheid van geschilslechting uit te loopen. Van Vollenhoven heeft in 1932 als de vier groote opgaven waarvoor de volkenrechtswetenschap is gesteld, deze genoemd: 'er moet meer ruimte zijn voor onafhankelijke internationale organen; het recht moet door collectief optreden gehandhaafd worden; er moeten middelen worden beraamd om een eenmaal uitgebarsten oorlog in de kiem te smoren; *er moet een mechanisme worden gevonden om aan nieuwe, redelijke desiderata, die voor een land van vitale beteekenis zijn, maar die in strijd zijn met de geldende verdragen, tegemoet te komen.*' - Dr. Patijn kent zulk een mechanisme nog niet. 'De macht van het positieve recht,' zegt hij, 'verschilt van andere vormen van macht door haar verbondenheid met een norm; het recht houdt een bevel in, dat behoort te worden opgevolgd en tot opvolging waarvan men kan worden gedwongen.... In de internationale samenleving kan men van een macht van religie en moraal nauwelijks meer spreken, zoodat het volkenrecht inderdaad de eenige norm voor het handelen der staten vormt, die nog over eenige macht beschikt.... Dagelijks kan men waarnemen, hoe uit een bepaalde machtsverhouding nieuw recht kan ontstaan; Italië heeft alle denkbare rechtsnormen geschonden door de verovering van Abessynië, maar morgen zal de Koning van Italië de rechtmatige heer van dat land zijn.... Onverklaarbaar blijft, hoe na een revolutie uit de feiten nieuwe normen kunnen ontstaan. En hoe een gewoonte tot recht wordt, is niet te begrijpen en niet te controleeren.... Maar wij zullen het terrein der casuistiek niet verder betreden. Onze uiteenzetting had alleen ten doel te herinneren aan de, zeldzame, mogelijkheid dat rechtsverandering een eisch van hooger recht kan zijn.'

Het recente optreden van Japan, Italië en Duitschland heeft het belang van het vraagstuk 'in een eenigszins verblindend' licht gesteld. 'Josef Kunz[1)] maakt een tegenstelling tusschen het volkenrecht van vóór den oorlog als een statisch, en van na den oorlog als een dynamisch recht.... In Duitschland doen al sinds jaren theorieën opgeld, waarin de "Fransche statiek" wordt gesteld tegenover de "Duitsche dynamiek". Op die manier dreigt een kleine waarheid een groote leugen te worden

1) 'Statisches und dynamisches Völkerrecht.'

en zou de verliezende partij haar protest kunnen kleeden in een aanval op de structuur van het recht.'

Art. 19 Pact kent 'des traités devenus inapplicables' en 'des situations dont le maintien pourrait mettre en péril la paix du monde'. Het tweede lid van art. 38 statuut Perm. Hof machtigt het Hof om indien partijen dat eenstemmig willen, ex aequo et bono te beslissen. Doch als middel om een nieuwe afbakening van rechten tot stand te brengen in gespannen internationale situaties, heeft men aan art. 38 niets.... De woorden schijnen meer dan zij zijn; zoo gauw men hen op hun zin wil beproeven, glippen zij tusschen de vingers door.... Wat onder de billijkheid als rechtsbron bij de toepassing moet worden verstaan, is volslagen onzeker.... Logisch is geen andere oplossing voor het probleem der rechtsverandering denkbaar, dan een bindende ex aequo et bono-beslissing of een besluit van een meerderheid van staten, dat voor de minderheid verbindend zou zijn. De weg, dien het na-oorlogsche volkenrecht is ingeslagen bij zijn pogingen, de internationale geschilslechting te verbeteren, is dan ook niet onjuist. Maar op dien weg ontmoet men onmiddellijk de onaantastbaarheid van de souvereiniteit, die de vorm is, waarin de volkeren elkander ontmoeten. Het is denkbaar dat in de toekomst de internationale rechtsgemeenschap de vrijheid van haar individueele leden aan enkele meerdere beperkingen zal kunnen onderwerpen, dan thans het geval is, die vrijheid zelf zal men echter moeten blijven ontzien.... Er zou misschien rust op aarde zijn, maar het zou de rust zijn van een dictatoriaal bewind, de rust der onvrijheid... Het proces zelf zal nooit zonder politieke spanningen verloopen, in vergelijking waarbij de vreedzame hulpmiddelen steeds uiterst beperkt zullen schijnen.... De structuur der internationale samenleving moet worden aanvaard zooals zij is.... Christus laat de volkeren in hun gevaarlijke vrijheid voortbestaan;.... de verantwoordelijkheid is ons niet gespaard. Daaraan ontleent onze arbeid in de samenleving zijn zin.'

Deze beschouwingen van Dr. Patijn lijken mij geschikt tot de ernstigste overweging.

C.

Drs. P.H. van der Gulden, Philosophische propaedeuse. 'Theoria' no. 1. - Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, zonder jaartal.

Het streven naar onderwijs in wijsbegeerte op onze middelbare scholen, dat bij enkelingen reeds lang aanwezig is en dat hier en daar ook reeds tot verwerkelijking is gekomen, vindt in dit werkje een bezielde en welsprekende verdediging en tevens een aan duidelijkheid niets te wenschen overlatende preciseering. Aan het laatste bestond in het stadium, waarin de beweging verkeert, wellicht nog meer behoefte dan aan het eerste. Want nu de voorstanders van een philosophische aanvulling en afronding van het gespecialiseerde vakonderwijs van onze scholen elkaar beginnen te vinden en plannen gaan ontwerpen tot gezamenlijke activiteit, komt aan het licht, dat de homonymiteit van hun verlangen nog lang geen identiteit beduidt. De een wil afzonderlijk onderwijs in philosophie, de ander is tevreden met wat men 'philosophie in het onderwijs' noemt en wat neer blijkt te komen op eenige verdieping der vakwetenschappelijke begrippen; deze denkt aan geschiedenis der wijsbegeerte, aan theoretische logica of psychologie als

nieuwe leervakken naast de bestaande, gene stelt zich ten doel, zijn leerlingen in te leiden in de wijsbegeerige problematiek, door hun de oogen te openen voor de problemen van den geest, die bij nadere beschouwing van de vakwetenschappelijke kennis blijken te rijzen. En zelfs over de vraag, in welken zin het verlangde onderwijs propaedeutisch moet heeten, bestaat geen eenstemmigheid: hier wordt gedacht aan voorbereiding op universitair onderwijs in wijsbegeerte, ginds aan het aankweeken van een geesteshouding, die op redelijke bezinning gericht is.

Wat nu het werkje van Drs. van der Gulden zoo aantrekkelijk maakt, is de volkomen helderheid, waarmee het het standpunt van den schrijver ten opzichte van al deze onderscheiden opvattingen verduidelijkt. Om te beginnen wordt het denkbeeld, dat met 'philosophie in het onderwijs' zou kunnen worden volstaan, met stelligheid afgewezen. Dat de verschillende vakwetenschappen er naar zullen streven, hare specifieke begrippen met alle bereikbare scherpte in te voeren en den leerling een afkeer voor het gebruik van onbegrepen woorden bij te brengen, wordt beschouwd als noodzakelijke voorwaarde voor en als vanzelf aanwezige voorbereiding op het eigenlijke onderwijs in philosophie, waaraan dan de taak wordt toegewezen, de aangebrachte verstandsbegrippen in systematisch verband te plaatsen. Dat onderwijs wordt dus meer gezien als een epipaedeuse op de beoefening der afzonderlijke vakken dan als een propaedeuse op verdere studie der wijsbegeerte; de schrijver wijst trouwens de gedachte, als zou de middelbare school haar eenige taak in een zoodanige voorbereiding op een volgend onderwijs moeten vinden, algemeen en principieel in treffende bewoordingen af. Hij wil dan ook niet in de eerste plaats inleiden in een nieuw vak, maar, zooals hij teekenend zegt, uitleiden uit den chaos der verstandsbegrippen, om overal woorden tot begrippen en gevoelens tot weten te verheffen.

Zooals de schrijver haar nader toelicht, is deze epipaedeutische uitleiding een schoone en begeerlijke zaak en wanneer het werkelijk mogelijk mocht blijken, het onderwijs aan onze middelbare scholen op deze wijze te verrijken en te verdiepen, zou geen moeite mogen worden gespaard om een hervorming in den geschetsten zin tot stand te brengen. Al lezende voelt men echter wel eens de vraag opkomen, of een behandelingswijze, zooals de schrijver die zich voorstelt, niet te schoon is, om ooit in onze onvolkomen onderwijswereld verwezenlijkt te kunnen worden. Reeds zijn onderstelling, dat alle afzonderlijke vakken het hunne zullen doen, om hun eigen begrippen zoo ver mogelijk te verdiepen, is, althans in de tegenwoordige omstandigheden, niet veel meer dan een vrome wensch; het moge onmogelijk zijn, zinvol wiskunde of geschiedenis te doceeren, zonder op begrippen als getal, oneindig, evolutie, historische wet en dergelijke in te gaan, maar wie zegt, dat wiskunde en geschiedenis steeds zinvol worden gedoceerd? Bovendien stelt het onderwijs in philosophie, zooals de schrijver zich dat denkt, aan den docent in dit vak eischen, waaraan steeds slechts zeer enkelen zullen kunnen voldoen en men kan zich dan ook niet goed een eenigszins algemeene toepassing van zijn denkbeelden voorstellen. En ten slotte is het de vraag, of de gelegenheid tot oefening in kritisch denken en verantwoord spreken, die de schrijver in zijn onderwijs geven wil, wel steeds zoo dankbaar zal worden aanvaard, als hij zich dat voorstelt. Zijn overtuiging, dat alle leerlingen (en alle ouders van leerlingen!) zijn heftigen

afkeer van kritiekloos meepraten in dubbelzinnige formules zullen deelen en dat ze het allen evenzeer als hij in het criticisme zullen waardeeren, dat het op geen enkele waardebepaling rust en door geen enkel dogma geschraagd wordt, zal in de practijk misschien nog wel eens tot pijnlijke conflicten leiden.

Deze opmerkingen hebben natuurlijk niet in het minst de strekking, af te dingen op de theoretische waarde van de door den schrijver ontwikkelde denkbeelden; ze willen er alleen op wijzen, dat ze niet zoo heel gemakkelijk in daden zullen kunnen worden omgezet. Ook hen wacht nog een ijskoud bad van scepsis en wel van den kant van oudere en ervaren onderwijsmenschen, die alle nieuwe denkbeelden van enthousiaste jongeren plegen te ontvangen met dat bedenkelijke hoofdschudden, waarvan men nooit recht weet, of het een uiting van wijsheid of van verstarring is.

Het werkje van Drs. van der Gulden is verschenen als eerste nummer van een reeks van kleine wijsgeerige geschriften, die den titel *Theoria* voert. In enkele inleidende woorden omschrijft de redactie haar doel: zij zal theoretische beschouwingen brengen onder het licht van wijsgeerige bezinning, zonder dat de actualiteit der te behandelen onderwerpen uit het oog wordt verloren. Het verschenen eerste nummer leidt deze nieuwe reeks op wel zeer gelukkige wijze in.

E.J.D.

Dr. K.L. Piccardt, Het wezen der kunst. Onderzoek naar de gronden der aesthetische waardeering. - H.J. Paris, Amsterdam. Zonder jaartal.

De schrijver van dit werk heeft zich ten doel gesteld, voor elk kunstgebied afzonderlijk op te sporen, waarin eigenlijk het essentieele van de schoonheid der belangrijke kunstwerken bestaat en vervolgens een samenvattende formule daarvoor op te stellen. Hij betoogt daartoe eerst de hooge waarschijnlijkheid, dat er een enkele schoonheidsnorm bestaat, welker voornamelijk onbewuste toepassing in ons het besef wekt, dat we met iets schoons te maken hebben, maakt de objectieve geldigheid dier norm aannemelijk en schetst in beginsel de methode, die hij volgen wil, om haar op te sporen. Vervolgens wordt het gebied der kunst begrensd, het aesthetische beleven omschreven en van andere psychische toestanden onderscheiden, wat aanleiding geeft tot bestrijding van de z.g. Einfühlung-theorie en de opvatting van Heymans, dat het aesthetisch gevoel zou berusten op een aandachtsboeiing. Hierna worden in drie opvolgende hoofdstukken, die de kern van het betoog inhouden, de absolute muziek, de uitbeeldende kunsten (dat zijn beeldhouw- en schilderkunst, dans, film en programmamuziek) en de litteratuur behandeld, waarna een bespreking van de sierkunst, die met de architectuur van de z.g.n. groote kunsten onderscheiden wordt en een discussie van verschillende bijkomstige onderwerpen het werk besluiten.

Daar de schrijver een enkele schoonheidsnorm voor alle kunsten aanneemt, lijkt het niet onbillijk, zijn betoog te beoordeelen naar wat het voor een harer oplevert. We kiezen daarvoor de muziek. Hiervoor is het bereikte resultaat aldus samen te vatten, dat muzikale motieven (de schrijver beperkt zich tot de aesthetische waardeering van deze elementen en schenkt weinig aandacht aan de wijze, waarop zij tot een geheel worden

verwerkt) schoon mogen heeten, wanneer ze iets gecompliceerds, iets verrassends bevatten, iets, waarvan de wijziging de schoonheidsgewaarwording verzwakt. Men krijgt den indruk, dat deze voorwaarde niet alleen als noodig, maar ook als voldoende wordt beschouwd. Echter wordt ze beperkt door de restrictie, dat de gecompliceerdheid niet al te groot mag zijn.

Het is schrijver dezes ook bij herhaald nadenken niet gelukt, de waarde van dit resultaat in te zien. Toen hij het te voorschijn zag komen, heeft de gedachte aan barende bergen zich zelfs onweerstaanbaar aan hem opgedrongen. Hoe, zou het mysterie van de macht der muziek op niets anders berusten dan op den vreugderijken toestand, die we beleven bij het aanhooren van iets, dat gecompliceerd genoeg is, om niet banaal te zijn en juist nog voldoende ongecompliceerd, om nog te kunnen worden begrepen Zegt deze heele formule eigenlijk wel iets anders, dan dat we door een muzikale passage aesthetisch worden aangedaan, wanneer er iets in voorkomt, dat ons aesthetisch treft en is ze dus wel iets meer dan puur verbalisme?

Kennismaking met den weg, waarlangs dit weinig bevredigende resultaat bereikt wordt, is ook niet in staat, de waardeering ervan te verhoogen. De wijze, waarop de schrijver aan een klein aantal voorbeelden zijn theorie aannemelijk wil maken, getuigt van onderschatting van de moeilijkheid van het probleem, een oordeel als dat over Verdi (hij kan niet halen bij Beethoven, de arme, omdat La donna è mobile niet gecompliceerd genoeg is van rhythme en zijn overige werk van hetzelfde allooi is) van lichtvaardigheid, terwijl de inleidende algemeene beschouwingen over de verschillende soorten van muziek en de verschillende perioden van haar geschiedenis ook al op vrijwel alle punten aanvechtbaar zijn. Kent de schrijver werkelijk geen andere soorten van muziek dan de absolute en de zóó primitief programmatische, dat ze zich ten doel stelt, gebeurtenissen uit de buitenwereld weer te geven en na te bootsen. (Die Mühle im Schwarzwald?). Is er geen programmamuziek van hoogere orde? En waar blijft het lied, waar de opera?

Men krijgt in het algemeen den indruk, dat de schrijver nog al heel gauw tevreden is met zijn eigen verklaringen. Als het hem onwaarschijnlijk voorkomt, dat sommige menschen verschil in karakter zouden kunnen voelen tusschen verschillende toonsoorten, is hij dadelijk bij de hand, om op te helderen, hoe ze aan deze onredelijke verbinding komen; het tooverwoord associatie verklaart alles: des is een verlaging van d; lagere tonen klinken zachter dan hoogere; met des verbindt zich dus het karakter van zachtheid; daarom verbeeld men zich, dat Des een zachte toonsoort is. En wilt ge weten, waardoor een groote-terts-toonladder vroolijker klinkt dan een kleine-terts-toonladder? Niets eenvoudiger dan dat. De eerste begint met een twee heele tonen, gevolgd door een halven; de tweede heeft eerst een heelen, dan een halven, daarna weer een heelen toon. Verder blijkt, dat het omlaag gaan van opeenvolgende tonen de beteekenis heeft van een levensremming, van vermindering van vreugde, terwijl een stijging een verhoogden levenslust, althans een activiteitsvermeerdering aanduidt. Hieruit volgt, dat een kleine stijging een somberder karakter heeft dan een groote. De zaak is nu afdoende te verklaren: in den kleine-terts-toonladder komt de kleine stijging eerder dan in den groote-terts-toonladder; het sombere accent werkt daardoor langer in het geheugen door en drukt op het ge-

heel een minder vroolijken stempel. Op analoge wijze wordt het verschil tusschen Dur- en Moll-drieklanken verklaard. Deze verklaring is, meent de schrijver, zoowel eenvoudig als psychologisch aannemelijk. Men schijnt in de psychologie op het stuk van verklaringen niet veeleischend te zijn.

Overigens zal iedereen nu ook terstond begrijpen, waarom het voor een kind zooveel prettiger is, om eerst twee dubbeltjes en daarna een stuivertje in zijn spaarpot te krijgen dan hetzelfde totale bedrag te ontvangen in de volgorde dubbeltje, stuiver, dubbeltje. Geld krijgen geeft hem genoegen; een klein geldstuk stemt hem dus somberder dan een groot. De zaak is nu afdoende te verklaren. Zie boven.

Aan het slot van deze bespreking moge nog worden opgemerkt, dat de schrijver onwillens een interessante bijdrage levert tot de spellingscontroverse van deze dagen. Hij is nl. een aanhanger van de spelling volgens de Vries en te Winkel en schrijft dus buigingsuitgangen ook waar het niet over mannelijke individuen gaat. Dit belet hem niet, de kenmerken van het mannelijk geslacht te onthouden aan de woorden stijl, geest, zin, smaak, vorm, regel, grondslag, toestand, term, graad, factor, grond, samenhang, toon, naam, lust, indruk, toestand, blik, eenvoud, kop, gevel, dans, kijk, klank, wil (om ons tot deze 25 te bepalen). Waar moet het heen met een spelling, wanneer haar aanhangers haar zoo toepassen? Zou onze taal dan toch geslachtsloos zijn?

Zeer hinderlijk bij het lezen van het boek is de herhaaldelijk toegepaste vervanging van de woorden *een* en *het* door de afkortingen 'n en 't. Dit is in weergave van gemeenzame taal al niet fraai; in een wetenschappelijk betoog misstaan schrijfwijzen als ‘'t oordeel’ en ‘'n phaenomeen’ echter ten zeerste.

E.J.D.

Dr. C.M. Waller Zeper, De oudste Intresttafels in Italië, Frankrijk en Nederland, met een herdruk van Stevin's ‘Tafelen van Interest’. - Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij. 1937.

De aanleiding om dit Leidsche proefschrift hier aan te kondigen, ligt niet in het gedeelte, waarop de schrijver den doctorstitel verwierf. De opmerkingen, die hierover gemaakt kunnen worden, zijn te zeer vakwetenschappelijk van aard, om ze hier te plaatsen. Echter gaf de schrijver als kostelijke toegift een typografisch schoon uitgevoerden fac-simile-herdruk van de eerste uitgave (1582) van de *Tafelen van Interest* van onzen vermaarden landgenoot Simon Stevin, waardoor hij een moeilijk toegankelijk werk voor iedereen gemakkelijk bereikbaar heeft gemaakt. Dit is hem als een groote verdienste aan te rekenen. Een complete editie van Stevin's werken zal voorloopig nog wel een oningeloste nationale schuld van Holland en België samen blijven. Des te verheugender is daarom iedere partieele herdruk van zijn voortreffelijk oeuvre. Ook in de *Tafelen van Interest*, die niet uitsluitend rentetafels zijn, maar die zelfs grootendeels uit inleiding en toelichtingen bestaan, kan men weer zijn natuurlijk vernuft en zijn frisschen schrijftrant bewonderen. Het trekt de aandacht, dat hij in dit eerste werk nog lang niet zoo puristisch is, als hij later worden zal. Een uitdrukking als ‘ghecomponeerde interest’ zou den schrijver

van de *Wisconstighe Ghedachtenissen* niet meer uit de pen gevloeid zijn.

In de verwachting, dat de schrijver van het proefschrift het als zijn eerste taak zou hebben beschouwd, het werkje van Stevin van een nauwgezetten commentaar te voorzien en een volledige studie van den inhoud te maken, wordt de lezer ten deele teleurgesteld. Hij zegt in zijn eigen verhandeling wel allerlei over de *Tafelen*, maar hij heeft ook van dit gedeelte van zijn werk niet gemaakt, wat er van te maken zou zijn.

E.J.D.

Centennial essays for Pushkin, edited by Samuel H. Cross, Ernest J. Simmons. - Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1937.

Dit boek bevat, behalve de vertaling van een gedicht van Poesjkin en van Lermontow's gedicht op Poesjkin's dood, een tiental opstellen van tien Amerikaanse slavisten. Het legt getuigenis af van de stijgende belangstelling in Amerika voor Slavische historie en letterkunde. De vrij uitvoerige biographische studie van Simmons is zeer goed; zij doet vermoeden, dat ook het boek van denzelfden auteur over Poesjkin goed zal zijn, hetgeen te waardevoller is, daar samenvattende publicaties over den dichter zeldzaam zijn. De hierop volgende opstellen handelen over Poesjkin's betrekkingen tot de Dekabristen en tot Mickiewicz (Vernadsky resp. Coleman), zijn ‘sense of measure’ (Kaun; zeer goed), zijn proza, zijn ‘folk tales’, zijn Onegin (Patrick, De Gérard, Dorothea Prall Radin; deze laatste heeft ook de hele Onegin in 't Engels vertaald), zijn plaats in de wereldliteratuur (Noyes; het minst bevredigend), zijn betekenis als historicus (Karpovich), Poesjkin in de Sowet-kritiek (Cross). Helaas ontbreekt een opstel over 's dichters levensbeschouwing en de ontwikkeling daarvan. In het algemeen leest men deze opstellen met genoegen; sommige er van zijn te waardevoller door een rijke documentatie. Zeer goed beviel mij het artikel van Cross; geheel juist is zijn slotbeschouwing: ‘However valuable and brilliant the contributions so far made by Soviet scholars to our knowledge of isolated phases of Pushkin's career and writings, it must be admitted with regret that there is as yet no tendency toward a synthesis which would combine sound factual knowledge with a materialistic interpretation capable of offering more than a one-sided picture of the artist and the man.’ En toch is die terughouding maar al te begrijpelijk! Poesjkin nam het op voor de vrijheid van het individu, van den kunstenaar in het bijzonder: de menselijke persoonlijkheid vindt in zichzelf normen, hoger dan de normen, die een tyran, hetzij mens of menigte, kan opleggen. Anders is Poesjkin moeilijk te verstaan; voor een trouw Sowet-burger is deze visie echter niet aanvaardbaar; zij zou tot een veroordeling van Poesjkin moeten voeren, maar den kunstenaar, dien het Russische volk als den grootsten van allen vereert, wil en kan men niet veroordelen!

Een merkwaardig foutje sloop in het overigens goede artikel van Coleman over Poesjkin en Mickiewicz. Het prachtige gedichtje van Poeskjin over zijn Poolsen vriend begint in Coleman's vertaling aldus: ‘He lived among us; ill-will toward us He nourished in his soul’. Dit

moet zijn: ‘He did not nourish’. Zo staat het er in het Russisch en het metrum en de volgende regels staan geen andere lezing toe.

N. VAN WIJK

A.S. Poesjkin, Het 8ste, 9de en 10de hoofdstuk van de roman ‘Jewgenij Onegin’ (de geschiedenis van een verminkte roman). Met voorrede, aantekeningen en een opstel van V.L. Bourtzeff: De lotgevallen van ‘Jewgenij Onegin’, Parijs 1937 (Russisch).

Het is algemeen bekend, dat Poesjkin zijn roman in verzen ‘Jewgenij Onegin’ in een andere vorm heeft uitgegeven, dan hij oorspronkelijk gewild had. Tussen het 7de en 8ste boek heeft hij een boek laten uitvallen, waarin hij Onegin's reizen beschreven had. Dit weet men uit mededelingen van den dichter zelf; later zijn nog enige bijzonderheden aan het licht gekomen betreffende de vorm, die Poesjkin aan het 8ste en 9de boek had willen geven; en bovendien zijn ons stukken bekend van een zgn. 10de boek, dat de dichter, na het geschreven te hebben, vernietigd heeft; later heeft hij in geheimschrift sommige stukken er van weer opgeschreven, welke het sedert 1910 gelukt is te ontcijferen. De aanhef is een hatelijke strophe op Alexander I, dan volgen coupletten over de tijd van zijn regering en over de Dekabristen. Poesjkin kan aan de mogelijkheid van een uitgave van dit ‘10de boek’ in het Rusland van Nikolaas I niet geloofd hebben. Had de politie het manuscript in handen gekregen, reeds dat zou den dichter in groot gevaar hebben gebracht.

De tekst van Onegin, zoals die herhaaldelijk is uitgegeven, in acht boeken, is de enige redactie, welke Poesjkin zelf als af heeft beschouwd. Maar wie zich voor de wordingsgeschiedenis van het gedicht interesseert, zal zeker V.L. Bourtzeff erkentelijk zijn, die een bijdrage heeft willen leveren tot de Poesjkin-herdenking van dit jaar, door boek 8, 9 en 10 met een inleiding en aantekeningen uit te geven. Bourtzeff was tot nog toe niet zozeer als geschiedschrijver der letterkunde bekend, dan wel als publicist over de Russische revolutionnaire bewegingen en vooral als de ontmaskeraar van den agent-provocateur Azew (1908-'09). De persoon van Poesjkin heeft hij sterk gesimplificeerd. Deze moge ook na 1825 de radicale stemmingen van zijn jeugd niet in die mate hebben opgegeven als men vroeger wel heeft gemeend, hij was toch veel minder van deze praktische vraagstukken vervuld dan van dat der zedelijke en geestelijke waarde der menselijke persoonlijkheid, en aan dit algemeen-menselijke thema is zijn gedicht Jewgenij Onegin in de eerste plaats gewijd. Uit Bourtzeff's inleiding zou men een andere indruk kunnen krijgen. Wel waren er tussen Poesjkin's algemene levensopvatting en zijn belangstelling voor de Dekabristen allerlei raakpunten, en van bijzondere betekenis zijn in dit verband de gevoelens, die de dichter gekoesterd heeft voor vorstin Wolkonskaja, geboren Rajewskaja. In 1820, toen zij nog een onvolwassen meisje was, had hij haar dagelijks ontmoet op zijn Krimreis; aan haar is het couplet uit het eerste boek van Onegin gewijd, waarin hij een pootjes-badend meisje beschrijft, met als achtergrond een opkomend onweer, en de aanrollende golven benijdt, die zich gehoorzaam aan haar voeten leggen. In de volgende jaren zag hij haar terug bij zijn bezoeken aan het landgoed harer ouders.

Daarna trouwde zij den veel ouderen vorst S.G. Wolkonskij en toen deze als Dekabrist veroordeeld werd tot dwangarbeid, liet zij zich door geen hinderpalen, die men haar in de weg legde, weerhouden om hem naar Siberië te volgen. In Moskou nam zij afscheid van Poesjkin; de dichter Nekrasow heeft in zijn gedicht 'Russische vrouwen' hun gesprek beschreven. Men meent wel, dat Poesjkin deze heldhaftige vrouw meer dan alle andere heeft liefgehad en dat de Tatjana uit 'Jewgenij Onegin' naar haar model is geschapen. Zeer zeker hebben beiden de heldenmoed der resignatie. Ook Bourtzeff stelt zich op het standpunt, dat Tatjana inderdaad vorstin Wolkonskaja is. Hij gaat echter hierin m.i. verder dan toelaatbaar is. De sfeer van de lagere plattelandsadel, waarin Tatjana opgroeide, is niet de sfeer der Rajewskij's en Tatjana's gedachten en gedragingen zijn in overeenstemming met het milieu, hoezeer zij ook een diepte van gemoed bezat, die door haar omgeving niet begrepen werd. Wanneer Poesjkin inderdaad ook bij de Tatjana van boek II tot VI aan Marja Rajewskaja heeft gedacht, dan heeft hij haar toch zeker aangepast aan het milieu, evenals trouwens ook de ongenaakbare dame van boek VIII alleen maar door haar voor de wereld verborgen eigenschappen herinnert aan vorstin Wolkonskaja en haar innerlijke kracht in andere levensomstandigheden toont dan deze. Bourtzeff's inleiding weerspiegelt m.i. meer de geest van den beschrijver dan die van den beschrevene; een interessante Poesjkin-visie is het zeker, maar een subjectieve.

N. VAN WIJK

Emil Lucka, Die grosze Zeit der Niederlande. - Herbert Reichner, Wien, 1936.

'Johan Huizinga in Verehrung gewidmet'. Maar Huizinga's fijnheid, verantwoordelijkheid en diepte worden door Lucka niet geëvenaard.

Van de 504 bladzijden beslaan er niet minder dan 321 voor het Zuiden, en met Edmond de Bruyn's *Collaboration des frères van Eyck* van 1931 schijnt Lucka zijn informatie beëindigd te hebben, hoewel na dat jaar over Hubert van Eyck als 'personnage de légende', over de gelijkstelling van van der Weyden met den meester van Flémalle, over Sluter (door Roggen en Duverger), over de Ruysdael's (door Wijnman in *Oud-Holland*) allerlei opmerkelijks geschreven is waarvan Lucka zeer zeker kennis had behooren te nemen.

'Die kulturhistorischen und psychologischen Deutungen sind im eigenen Urteil begründet'. Dit betreft 'Dichtung, Musik, Malerei, Architektur, Volksbräuche;... die politische Geschichte bleibt im Hintergrund; sie wird nur als das Skelett angesehen, das den schönen Leib stützt und trägt'.

Wij moeten dus genoegen nemen met wat Lucka van ons weet te maken, en mogen er wel bij zeggen dat het naar onzen smaak weinig zakelijk is en te opzichtig, vooral te litterair gedacht. Lucka smult in parallellen. Jeroen Bosch 'musz Wohlgestalt und Schönheit lieben; um dieser Liebe willen weisz er sich verflucht'... 'Das Frauenideal des Rops ist unzweideutig rubensisch'... 'Klingsor, der Gesinnungsgenosse des Bosch'... 'Es gibt eine Parallelerscheinung zu dem Barockriesen Rubens, das ist der spätere Georg Friedrich Händel'...

‘Die Engländer haben das gute Gewissen für Gewalt und Eroberung mit Händel gemein’... ‘Durch Rubens und nicht durch Rembrandt, der einsam, arm und vergessen gestorben ist, hat die Malerei der Niederlande Weltgeltung erlangt’ (alsof de ‘Weltgeltung’ iets met die armoede van Rembrandt had te maken!)... ‘In einer tiefen künstlerischen Schicht ist Rembrandt mit Richard Wagner verwandt’... ‘Das ruhelose Orchester Wagners ist das Licht Rembrandts; die Motive, die der Strom der Musik aussondert, entsprechen funktionell der Rembrandtschen Gestalt’.

Ons Nederlanders zal dit alles niet onvermengd behagen. Laten wij er een ernstige poging in zien in het buitenland, en naar den niet onbedenkelijken smaak van het buitenland, de belangstelling met name in de Nederlandsche schilderkunst nog te vermeerderen.

C

Dr. J. Winsemius, Nieuw-Guinee als kolonisatiegebied voor Europeanen en van Indo-Europeanen. - J. Muusses, Purmerend, 1936.

‘De uitkomsten dezer studie hebben mij bitter teleurgesteld. Ik wijdde mij aan dit onderwerp in de hoopvolle verwachting een Nieuw-Nederland te kunnen ontdekken en ik vond... Nieuw-Guinee: moerassige laagvlakten, waaruit steile bergen oprijzen. Vooral de inhoud van het laatste hoofdstuk: De Indo-Eeropese kolonisatie, heeft mij doen aarzelen dit te publiceren. Ten slotte gaf het wetenschappelijk doel de doorslag’.

Eerste feit dat schr. te constateeren heeft: ‘alle exploitatiekoloniën bezitten een heterogene bevolking, waarvan de vlottende heersende klassen uit een ander ras bestaan’. Maar ‘koloniseren kan zowel ontginning van woeste gronden als het gebruik van reeds bevolkte streken omvatten’. Economische kenmerken eener pas gestichte volksplanting zijn gebrek aan kapitaal en gebrek aan arbeid. In elk oud cultuurland beschikt men over een groote hoeveelheid kapitaal. ‘Koloniseren betekent werken voor de toekomst. De eerste immigranten bereiken zelf zelden een hoge graad van welvaart; dit is bij welslagen voor hun nazaten weggelegd’.

Welke gegevens biedt nu Nieuw-Guinee voor de kans van welslagen?

Vroeger schreef men veel toe aan atmosferische invloeden; men zag de tropenanaemie als ‘anémie thermique’.

‘Na de onderzoekingen van Prof. Eykman omstreeks 1890 bleek, dat hiervan geen sprake is, evenals van vele der overige schrikbeelden’. Ook nam men tot voor korten tijd aan, dat de Europeesche vrouw in de tropen een verminderde vruchtbaarheid vertoonde. De hooge geboortecijfers in tropisch Queensland wijzen echter allerminst in deze richting. In een vochtig-heet oerwoudklimaat zonder afwisseling van koelte of droogte behoudt de Europeaan zijn werkvermogen niet. In de koelte zullen algemeen welbevinden en energie-ontwikkeling goed zijn te noemen, terwijl in tropisch laagland door malaria de gezondheid belemmerd wordt.

Landstreken van Nederlandsch-Indië die het meest voor landbouwkolonisatie van Europeanen in aanmerking zouden komen, zijn Priangan, de Boekit-Barisan, het Batakland en de Kleine Soenda-eilanden. Het

klimaat in de kern van het Batakland schijnt bij uitstek gunstig. De hoogte (gemiddeld tusschen 900 en 1400 m) veroorzaakt een betrekkelijk lage temperatuur; weinig bewolking en veel zonneschijn kenmerken dit klimaat, waar Europeanen, zonder merkbaar verlies van arbeidsvermogen, duurzaam zouden kunnen wonen. 'De Bataks vormen een treffend voorbeeld van een volk, dat bij aanraking met de Westerse cultuur allerminst de belangstelling in het leven verloren heeft'.

In Nieuw-Guinee zou het centrale bergland het meest voor landbouwkolonisatie van Europeanen in aanmerking komen. De aanleg van een verkeersweg komt pas in aanmerking, als het bergland van economisch gewicht is geworden. Een weg vanuit de Etnabaai zou 50 km door moerassig laagland leiden, terwijl via de Wapogarivier deze afstand niet minder dan 225 km zou bedragen. Uiterst kostbaar, door verbruik van menschenlevens zoowel als aan geld. Zoolang het Centraalgebergte economisch nog onbelangrijk is, zal men zich voor het verkeer moeten behelpen met vliegtuigen. Deze wijze van vervoer is zeer duur; goud b.v. alleen zal de hooge transportkosten kunnen dragen. Het Nederlandsche bergland is uitermate steil, met smalle dalen. Het Australische deel heeft een gunstiger terreinformatie. Daar wordt op enkele plekken goud geëxploiteerd; of in het Nederlandsche gedeelte exploiteerbaar goud zal worden gevonden, staat nog te bezien. Bewoonbare binnendalen vindt men alleen in een breed bergland.

Of een Nederlandsche nederzetting in het Centraalgebergte gesticht kan worden, hangt er van af of er een product voor de wereldmarkt kan worden voortgebracht. Platina en diamanten zijn in het Centraalgebergte nog niet aangetoond; van goud kan men nog niet spreken. Landbouwgewassen moeten een lager temperatuur hebben dan gemiddeld 20° per jaar, en een gelijkmatig over het jaar verdeelde regenval van meer dan 2000 mm per jaar. Bovendien moet het gewas weinig wegen en dus een duur transport verdragen. Kina zou er kunnen groeien; de jaarlijksche regenval moet 2500-3500 mm zijn en zoo gelijk mogelijk over de verschillende maanden verdeeld. Maar het product kan rendabeler in het bergland van West-Java worden voortgebracht. Ook voor thee is een gelijkmatige en rijke neerslag gewenscht. Voor de cocateelt is de geringe vraag voor de wereldmarkt een bezwaar. Europeesche land- en mijnbouwkolonisatie op eenigszins groote schaal is in het centrale bergland niet loonend, tenzij voldoende rijke goudafzettingen gevonden worden.

De huidige kolonisatie van Indo-Europeanen in Nieuw-Guinee vindt plaats vanuit Java. Hun economische positie wordt daar bedreigd door wat men 'indianisatie' pleegt te noemen. Manokwari en Hollandia, beide aan de noordkust gelegen, zijn op het oogenblik de middelpunten der Indo-Europeesche kolonisatie op Nieuw-Guinee. Beide liggen in het laagland. Genieten zij dezelfde of grootere welvaart dan op Java, ongeveer dezelfde gezondheid, vertoonen zij gelijk arbeidsvermogen, gelijke of hoogere geestelijke eigenschappen? Eisch is, dat zij hunne verbetering aan eigen werkzaamheid moeten danken. Daarvan nu schijnt geen sprake te zijn. Droevige staaltjes daarvan haalt schr. in zijn zeer gefundeerd betoog aan. 'Naar een dergelijke uitkomst: lagere levensstandaard, harder werken en geen vooruitzicht op lotsverbetering, verlangt geen werkloze'. Althans te Manokwari is de Indo-Europeesche kolonisatie tot heden toe mislukt en beloven de vooruitzichten weinig,

en te Hollandia worden zij ‘nog geringer’ dan te Manokwari genoemd.

Bij de Indo-Europeesche kolonisatie op Nieuw-Guinee dient men in het oog te houden dat deze in het laagland plaats vindt. Aan de Papoea's laten zij het zware lichamelijke werk. ‘Kenschetsend vermeldt de regeering, dat er onder deze kolonisten nog geen enkel in de belasting werd aangeslagen, tenzij wegens inkomsten uit pensioen of eigen meegebracht kapitaal... De kolonisatieverenigingen wisten welk soort menschen zich aanboden, zodat zij zich over hun gehalte niet mogen beklagen’. - Wat de kolonisatie van werkelijke Europeanen betreft, in het gunstigste geval zouden enkele goudstadjes, als nu in het Australische deel, voor korten tijd kunnen verrijzen. ‘Zonder exploitatie van goud of platina is het Centraalgebergte economisch van geen betekenis’, en voldoet de Nieuw-Guinee-cultus dus alleen in een geestelijke behoefte ‘zoals Oxfordbeweging en Christian Science’. Met welke troostelooze uitkomst de schrijver moet volstaan.

C.

Dr. E.F. Verkade-Cartier van Dissel, De mogelijkheid van landbouw-kolonisatie voor blanken in Suriname. - Paris, Amsterdam, 1937.

Een der problemen, die Dr. Winsemius stelt ten aanzien van Nieuw-Guinee, wordt door Dr. Verkade voor Suriname benaderd: kan de Europeaan van geslacht op geslacht in de tropen gezond blijven; kan hij als kolonist-landbouwer in de tropen een grooter welvaart bereiken dan hij in het moederland kende?

Het geloof in de onvruchtbaarheid van de Europeesche vrouw in de tropen in het derde of vierde geslacht is moeilijk te handhaven: noch in Queensland, noch in Brazilië, noch onder de Hollandsche boerenvrouwen bij Paramaribo valt hiervan een spoor te ontdekken. De kolonisatie van Hollandsche boeren in Suriname begon in 1845. ‘De gezondheidstoestand der kolonisten is tegenwoordig van dien aard, dat men hier van een volmaakt geslaagde volksplanting mag spreken’.

Doch de tropische natuur *verkleint* economisch de mogelijkheid van kolonisatie voor Europeanen. Ook al zou de energieke Europeesche landbouwer in staat zijn twee, driemaal harder te werken dan de tropenbewoner, hij zou, met vrije mededinging van de tropenvolken op de wereldmarkt, den strijd tegen de inheemsche groepen niet vol kunnen houden. Hij zou gedwongen zijn tot een levenspeil, waarbij hij niet langer in staat zou zijn zich tegen parasitaire tropenziekten, ondervoeding, neurasthenie te behoeden. Het kleinbedrijf moet dan plaats maken voor het middel- of grootbedrijf, den eenigen vorm waarin Europeanen in de tropen onder normale omstandigheden zich kunnen handhaven.

De Hollandsche boer bij Paramaribo vertegenwoordigt geen krachtig menschentype. Hij is uit zijn krachten gegroeid en slap van houding. De boerin veroudert snel.

Door tal van eigenschappen van Suriname: de ligging die tot hooge transportkosten naar de afzetmarkt leidt, de dure arbeidskracht, de onregelmatige regenval, wordt de kostprijs der producten verhoogd. Deze factoren verkleinen aanzienlijk de mogelijkheid van vestiging door Europeanen. En de schrijfster besluit: *thans kan zich geen Europeesch landbouwer in Suriname vestigen.*

C.

De bijen zingen
(Uit de kroniek van Wiarda)

Ze heeft de onveranderlijk harde, alles overziende grijze blik van voorheen behouden; en als ze de ogen sluit, weet ze ook weer dat, wat ze met die blik niet terug zal zien: de dijken, de zathen, de huizen van het dorp, opgedrongen tegen de terp. Ze volgt met haar herinnering de smalle kronkel van de polderweg, ze steekt de Klaverdrie en Jelmoei's landen over, waar ze - met octrooi - de beste nieuwe watermolen van de omtrek hebben gebouwd; en ofschoon de aarde verzonken is in de sneeuw, herkent ze iedere greppel en elk pondemaat van wat Wiarda toebehoort. En wat ze niet meer zien kan, met de ogen van het lichaam of met die van de herinnering, dat hoort ze van haar kinderen en kleinkinderen. Hoe de grietmansstemming of de nominatie voor de landdag is afgelopen - ze stuurt steeds haar oudsten zoon als gevolmachtigde naar de kerk -; wie de nieuwe percelen buitendijks zal aanmaken; wie de zoutketen pacht; hoe de zoon van de kerkeplaats van de wagen is neergeslagen, dood, en dat nu de trouwerij in de Drie Romers met het komende voorjaar niet doorgaat.

Er is niet veel wat haar ontsnapt; nog altijd is ze de spil van de wereld. En dat trots de stoel, die haar bindt na de beroerte. De houten kluister, waarop haar onmachtige nutteloze ledematen hangen. Indertijd dacht ze, dat het haar gek zou maken. Niemand heeft dat geweten. In de lage bruine kamer zat ze, tegenover de lichte vierkanten van het raam, waarachter de aarde bloeide, dorde, en weer jong werd. Ze staarde en zat. Ze zat en dacht. Dacht met het radeloos helder verstand, dat haar niet in de steek gelaten had, het scherp tikkend uurwerk in de oude kast van het lichaam. Dat draaide, onverslijtbaar; mensen en dingen en denkbeelden, plannen en voornemens, raad en inzicht heeft het vermalen. En ook des nachts is het wakker geweest, nadat Aesger haar in het bed

gedragen had. Alsof alleen nog die schedel met gedachten leefde, een vat vol wentelende onrust, een angstig, monsterlijk ding.

Met de jaren is dat dan veranderd. Zoals iemand na de schrikdroom van een nacht terugkeert in de koele natuurlijke dag, waar alles zijn mom van kalme werkelijkheid herneemt. Het vreselijkste is overwonnen. Ten slotte leeft men voor het nabestaande bloed.

Aesger Wiarda loopt buiten, begerig neemt ze het beeld op, dat voorbij de vensters gaat.

Wiarda heet hij, ofschoon hij niet de zoon is van den langen nijveren Wychman, maar haar eersteling. De in schande geborene. En toch een man van Wiarda geworden: een meester. Hij is over de vijftig en lijkt veertig. Enkel het haar, het haar wordt grijs achter de oren; hij draagt het met opzet al kort, elke veertien dagen reikt hij Doutzen bevelend de schaar. Hij haat de witte bloesem van de ouderdom. Liouck glimlacht in de doffe rust van haar stoel. Aesger's rug is niet geknakt, zoals bij Meindert, haar zoon van Wychman. In de blauwe kiel slingeren machtige armen, de schouders breken de zeewind. Wiarda. Maar de hoge jukbeenderen, de scherpe rechte neus heeft hij toch van Nanne Thedema. Een vreemde wraak; dat het bloed van Thedema, door Wiarda geëcht, tegen Thedema in verzet moest komen. Nog altijd woedt de vete over Froskeherne.

Liouck Wiarda zucht.

De winter heeft de hemel naar de aarde gedrukt, een lage sombere boog. De trek van de noorse ganzen is voorbij. Het wordt Kerstmis. In de schemering heeft Liouck gestaard naar het dwarrelen van de dikke sneeuw, het was, als wuifden er honderden lome kinderhandjes. Nu ontgloeit over het land zonder kim een late zon, op de wanstaltig gebeeldhouwde lindeboom sterft een valsaardig bronsgroen. De melkbeesten hijgen weldadig achter de kamerwand, paardenhoeven stampen. Heel het leven buiten deze kamer: de som van geluiden die tot beppe Liouck doordringen. Zeis, hamer, vlegel, het doffe rinkinken van emmers, geslof van klompen over lemen deel, de slag van een houten meelvat dat dicht wordt geklapt, Aesger's stem, pratend met jonge Wychman, de knechts die lachen tegen de kinderen, en het schreeuwen van de kinderen, dat plotseling eindigt bij de scherpe vermaning van Doutzen of Hil.

Het leven op de zathe, waaraan Liouck hartstochtelijk deel

heeft. En in de nachten de tot evenwicht teruggekeerde adem van alle levende wezens, die ze met haar zorgen behoedt. Bedstêe aan bedstêe, zoals van ouds.

Ze zit alleen, de grootmoeder. Ze herinnert zich.

* * *

Vele bedden hebben ze beslapen.

Daar is het eerste bebloede strobed op de zolder boven de paarden, in de zathe, waar haar ouders werkten. Daar lag hij bij haar, naamloos, na de bevalling, een wezenloos onooglijk ding, dat kermde van honger en verzet. Meer dan vijftig jaar geleden, na de geweldige zomer, waarin zij met opgeschorte rokken door het koren had gelopen en in de uitbundige tarwe verrast werd door Nanne Thedema. Het was niet de Nanne in de vuile melkkiel, op klompen, met grove handen, een boer als alle boeren. Het was een bootsman van de Statenvloot, met mantel en laarzen en zijgeweer, blinkend, bovenmenselijk sterk. Liouck was vijftien jaar en sprakeloos betoverd. De winter daarop leefde het kind in haar; het had haar lichaam wel verlaten, haar gedachten nooit meer.

Bedden van armoede, schande, eenzaamheid, nieuwe fortuin.

.... Drie en vijftig jaar lijken lang, maar als men ze achter zich heeft, schrompelen ze saam tot een zinloos stukje tijd.

Liouck heeft geleefd voor het lelijke vaderloze kind, dat op de paardenzolder geboren is en opgroeide onder de hoon en de straffeloze kastijdingen van het werkvolk op de zathe bij Arum. Het was haar vader, die hem het meest haatte en najoeg. Liouck heeft het niet kunnen verdragen. Ze is met Aesger weggegaan, op het Bildt heeft ze zich als wiedster verhuurd, des winters als melkmeid. Met een verbeten moederhartstocht heeft ze voor Aesger gewerkt - beulende arbeid, die zich rekte van jaar tot jaar, zonder dat het leven scheen te kunnen veranderen.

Daglonerswerk. Wieden op de boekweitvelden, voorover gekromd in de zon. Brooddronken volk, dat haar overdag beschimpt en op zij stoot, en haar tegen de schemering in de braakschuur trekken wil.

Boeren, diakenen van de kerk, die de werkdagen tot na het donker rekken en bijna geen loon betalen.

Maar onder in haar kist: het eerste opgespaarde geld.

En na elke vernedering: Aesger spelend op het varkenserf, met een stoof, een houten pop, scherven van de mestvaalt.

Toen ze twee en twintig was, kwam er een lange eenzelvige bouwknecht uit Sexbierum. Hij beschimpte haar niet. Hij lachte tegen Aesger en gaf hem de korsten van zijn brood. Toen twee arbeiders haar op het bouwland aanrandden liet hij de ploeg staan en sloeg hen neer. Dat najaar trouwde hij haar. Hij heette Wychman Wiarda. Hij was de laatste man van een Wiarda-tak, die in Sexbierum was achtergebleven; zijn ouders waren verarmd door drie overstromingen; zijn zusters waren vroegtijdig gestorven of getrouwd.

Aesger de naamloze werd de oudste zoon van Wychman Wiarda. Het was, of hij, opgroeiend, steeds meer op zijn stiefvader ging lijken. Hij schoot op, hoog en breed, en Liouck vergat, dat hij het kind was van Nanne Thedema uit Arum.

Ze hadden geen tijd om te denken. Ze bevielen elkaar. Ze kregen zeven kinderen. Vier er van leefden nog. Meindert, Sybrich, Feik en Doete. Het was een leven van armoede en onuitgesproken genegenheden. Ze hoorden van oorlogen te land en ter zee, ze verbaasden zich over de roerigheid onder heren en groten op aarde; maar zich er in verdiepen deden ze niet, ze huiverden niet voor het lot van 's lands vloten en compagnieën. Er volgden jaren van alles opslorpende arbeid; Aesger diende spoedig voor knecht mee; de anderen waren in het werk nog te klein.

Toen Wychman's huurtijd bij den boer om was, telden ze hun spaargeld. Het was niet veel, nauwelijks genoeg, om een geringe koemelkerij te betrekken. Ze verhuisden weer naar Sexbierum en pachtten een oude, vervallen hofstee. Wychman timmerde er een half jaar aan, om de bedreiging van invallend puin en aangevreten balken af te weren. In de hooiïng maaiden hij en Aesger bij boeren in de omtrek; Liouck bewerkt hún grond. De touwen van eg en ploeg hebben sneden gekerfd over haar borst en armen. Ze zoogde haar kinderen, ze verzorgde het vee, ze zaaide de tarwe. Bij lichte maan, als de mannen al sliepen, liep ze nog langs de polderdijken met kruiwagen en mestvork, om het vuil van paarden en schapen te verzamelen. Nachten van oververmoeidheid, woeste uren vol hitte en uitputting.

Toen al luisterde ze naar de ademhaling van de haren; Aesger,

de kinderen van haar en Wychman Wiarda. Moeder, knecht en huisbestierster.

Na een paar jaar kochten ze, tot ieders verbazing, voor veertig carolusguldens eigen akkers. Het was niet veel; een jongen als Meindert gooide er met gemak een steen over. Ze werden gieriger, ze liepen in vodden en met lappen om de voet. Geld, meer geld! Het geld nam gestadig toe. Het was rente van gebrek, ontzegging, arbeid zonder vertier en adempozen. Maar het betekende ook: bouwgrond, schoppen en zeisen, een wagen, een paard.

Wychman Wiarda verscheen op de verkopingen. Men wees naar hem, lachte. Een dagloner, die te stoute dromen koestert! Hij trok zijn hardste, hoekigste gezicht en bood met bitse stem, dronk zijn pint jenever met de anderen als gelijke - en kocht. De verkopingen werden hun geheime woede. Ze haalden er het bezit vandaan, dat den mens eigenwaarde geeft. Grond en huisraad, gereedschap en vee. Ze lieten de vette bouwboeren honen. Ze klommen, langzaam, maar feilloos.

Wychman Wiarda gebruikte weinig woorden; Liouck werd als hij. Ze spraken alleen over zaken. Liouck rekende scherp en hij ging op haar oordeel af als op zeker kompas, het verre doel bestendig voor de geest. De jaren van jeugd en liefde waren kort. Wychman liep zwaar en zijn ene schouder zakte. Liouck's tanden vielen uit, haar trekken dorden zwart en lelijk. Ze deed mannenwerk als voorheen, ze wiedde, ze reed de gier uit, ze zaaide klaver, ze leerde Meindert maaien en melken, de meisjes hielpen vroegtijdig aan de karn. Liouck en Wychman werden oud, maar zij bemerkten het niet. Ze hadden geen tijd voor stilstaan en zelfbeklag. Aesger begon man te worden, schonkig en sterk, de erfgenaam van hoovaardig boerenbloed. Hij bleef Liouck's lievelingszoon. Soms dacht de moeder nog aan Nanne Thedema; het leek een naam uit een ander leven. Aesger hoorde bij de stam van Wiarda.

Meindert werd meerderjarig en trouwde de dochter van een kerkeboer. De schoonvader pachtte voor hen een zathe op Munnikeburen; Wychman gaf zijn jongste zoon drieduizend goudguldens mee. Sinds enkele jaren was Wychman stemgerechtigd. De tijden werden welgesteld. Maar in de grietenij veranderde er veel. Rijke boerengeslachten verloren geluk en geld, eigenerfden verhingen zich, anderen gingen onder door drank en paarden.

Wychman en Liouck huwelijkten hun dochters aan gezeten boerenzoons uit. Aesger bleef thuis; hij liep al naar de veertig, en niemand had hem met een vrouw gezien. Op de boeldagen lachte men niet meer, als er een man van Wiarda verscheen, maar men ruimde hem een plaats in vooraan bij den afslager. Bunder na bunder land kroop onder zeggenschap van de zathe. -

Toen Wychman er aan dacht, het werk neer te leggen, stierf de eigenaar van de plaats. De erven verkochten de bezitting, en het bod van Wychman Wiarda was het laagst; hij kende de waarde na al deze jaren. Aesger klom te paard en reed de nieuwe polders in, langs de zee. Bij Hallum vonden ze een zathe, die met Allerheiligen vrij kwam.

Ze hadden in dertig jaar hun gronden deugdelijk bewerkt, en sloegen er bij de verkoop een som uit, waarvan oude rijke bouwers met stomheid geslagen zaten. Het geluk van deze Wiarda!... Achter Hallum was het werk anders. Het nieuw gepolderd zeeland was nog te zilt voor bouw, men fokte en weidde er vee; maar bezuiden de oude dijkage was het bouw als van ouds, bonen, haver, boekweit, vlas. Er lagen wat huismanswoningen tegen de terp, de hofsteden stonden grijs en hoog op het weghellend land, naar zee toe werden ze schaarser, zoals de wegen en de bloemen. Alles verloor zich in parelgrijze bewolkte eenzaamheid. Toen Wychman en Liouck de zathe betrokken, hoorden ze de naam van hun naaste buur voor 't eerst. Het was Nanne Thedema. Hij woonde er met een getrouwde zoon en kleinkinderen.

Liouck had haar man nooit de naam van Aesger's vader verteld, Wychman had er niet naar gevraagd, en ook Aesger kende hem niet. Maar er was, van den beginne af, een ongesproken afweer tussen de mannen van Thedema en Wiarda, die elkaar toch bijna iedere dag zagen, als ze werk hadden op de buitengronden. Ze leenden zelden iets van elkaar, in de kerk groetten ze elkaar louter uit christenplicht; nooit reden ze samen naar huis. Aesger trouwde in het voorjaar van 1681. Hij koos een bruid uit het dorp. Doutzen Feddes had de dertig achter zich zoals hij, ze was zwaar gebouwd en niet mooi; maar ze had geld en ze kon werken, en bovendien was ze zwijgzaam; Aesger had buiten zijn moeder nog geen zwijgzame vrouw gezien.

Dat zelfde jaar ontstond er geschil tussen Thedema en Wiarda over de Froskeherne, het grensgebied, waar de bezittingen elkaar

raakten, een drassig stuk land. Er moest een watermolen op worden gebouwd, en het was niet duidelijk, wie eigenaar van het land was. Wychman Wiarda en Nanne Thedema brachten de zaak voor den notaris, maar in de koopbrief van Wychman stond het stuk land onvolkomen beschreven, en Nanne sprak van zijn rechten sinds '63, het jaar, dat hij in Hallum was neergestreken. De notaris vreesde storm, en stelde midden onder het dispuut minnelijke schikking voor; de molen zou op een aan te wijzen grenslijn voor gezamenlijke rekening van Thedema en Wiarda worden gebouwd. Maar zowel Thedema als Wiarda lachten smalend hooghartig; wie rechten op iets heeft, verwerpt iedere schikking! Er lag meer in die weigering alleen dan koppige vasthoudendheid. Er was een wrok in het bloed. De enige, die het wist en zag, met een sombere schrik in 't hart voor de toekomst, was Liouck.

De onenigheden waren uitgebroken met het voorjaar, waarin de eerste dochter van Aesger en Doutzen op Wiarda geboren werd: Hil. Het was Maart, oude Wychman en Aesger liepen door de zeepolders, om poolshoogte te nemen van de grasstand; het jonge vee moest naar buiten. Bij de Froskeherne bleven ze overrompeld staan. Er was een nieuwe afrastering gemaakt, palen en planken. Dat was het erk van Thedema! Wychman, wiens karakter vredelievend en traag was, werd een van de weinige keren in zijn bestaan snel en rood en driftig; hij sloeg zijn armen om de zware hekpaal en rukte ze uit de aarde. Toen ze naar de zathe teruggingen, lieten ze de hele afrastering, die Thedema gemaakt had, verbroken en uitgetrokken op de greide achter. Dat was zeventien jaar geleden, maar Liouck herinnert het zich als de dag van gisteren. Des avonds kwam Nanne Thedema met zijn zoon Hessel, rekenschap vragen. Hij herkende Liouck niet; maar zij zag in den langen man trots de baard en de stijve houten kruk - hij had zijn ene been in 1653 bij Ter Heyde verloren - de verleider van haar jeugd terug; ze stond fel achter Wychman, en stiet hem aanvurend in de rug. Er sprong een heftige woordenstrijd op tussen de vier volwassen mannen; Nanne en Hessel sloegen met de vuist op tafel, Doutzen gilde vanuit het kraambed, en Aesger Wiarda greep zijn ongeweten halfbroer bij de schouders en wierp hem van de deel naar buiten. Nanne Thedema lachte, terwijl hij de woedende Wychman voorbij liep, zijn zoon na: - Dit is ons laatste woord niet! -

Die lente vonden de mannen van Wiarda de weidende pinken keer op keer met doorgesneden hielpees achter de dijken. De Froskeherne bleef zonder afpaling; zo vaak een van de partijen een stuk rechtstaand hout in de grond hamerde, om zijn vermeend bezit te merken, vond hij het uitgerukt terug. Zeventien jaar vete, denkt Liouck. Verminkte beesten, in brand gestoken hooi, opgehitste paarden, vernield gereedschap over en weer, laster en schimp onder de omwonenden. Het leek, of Nanne en Wychman de laatste jaren van hun levens wilden verslijten in vliegende vijandschap. Geen van hen dacht meer aan geld of grond; ze zochten en gaven ergernis, ze krakeelden, ze dreigden met processen bij het Hof, hun knechts vochten bloedig tegen elkaar op kermis en paardenmarkt, en Nanne's houten been vrijwaarde hem nog voor een aanslag van de zijde van Wiarda. De dominee trachtte eerst de partijders te verzoenen, na de mislukking preekte hij tegen de schandelijke drijverij en dreigde namen van de kansel bekend te maken; maar Thedema en Wiarda schouderschokten; iedereen wist immers, wie bedoeld werden!

Toen Hil een jaar of drie was en jonge Wychman geboren werd, stief Wychman Wiarda. Iedereen was het er over eens, dat de stormvlagen van haat en woede den ouden boer vóor zijn tijd hadden gesloopt. - Zijn hart is in de ergernis blijven steken, gromde Aesger, met een grimmige blik door de ruit op de state van Thedema. - Wychman was negen-en-zeventig geworden; hij had na een jeugd in harde loondienst en mannelijke jaren van alles vergende opbouw een kort en schamper einde gevonden. En dat was alles, wat men van dit leven zeggen kon. Nanne Thedema liet zijn doodsvijand niet lang alleen liggen op het kerkhof. Eerst hompelde hij elke Zondag na de kerkdienst langs het graf, met een scherpe stille glimlach van triomf; maar na een half jaar lieten ze ook zijn kist onder klokgelui zakken. - En hoe kan 't anders? zei men in Hallum; - vier jaar hebben ze gevochten als leeuwen; ze kunnen niet meer zonder elkaar, ook onder de grond niet. -

Het leven was doorgegaan. Beppe Liouck zwoegde niet meer als voorheen. Op Thedema en Wiarda deden de kleinkinderen het werk. Hil Aesgers was een grote jonge vrouw met zware vlechten, jonge Wychman mende de ploegpaarden; na oude Wychmans dood had Doutzen haar man nog twee levende

kinderen gegeven: Gelf en Gerbrich. Alles had goed kunnen zijn, als de schaduw van de vete niet over deze bloei gehangen had. Aesger en Hessel hadden de wrok overgenomen met alle andere erfschap. Niet voor niets, dat weet Liouck, is Aesger's haar vroegtijdig wit. Niemand weet meer, dat het om de Froskeherne gaat; de Froskeherne, dat is maar een drassig, waardeloos stuk land. Men denkt alleen aan de laatste belediging, de laatste schelmenstreek, de laatste schade, die Thedema van Wiarda en Wiarda van Thedema heeft ondervonden. Zo is het dan geschied, dat ook beppe Liouck, nadat er met boos opzet van Thedema weer eens tien beste schapen buitendijks verdronken zijn, door de donkere woede is getroffen; midden in de spijt en de opwinding is de ader gesprongen, en de beroerte heeft haar verlamd en gevangen gezet binnen de muren van het huis.

* * *

Als ze de ogen opheft van dit verleden, staart ze over een bijna donker winterland. Aesger komt achter haar in de kamer, ze herkent hem aan de stap. - Och heden, zit Mem hier nog alleen? - Ze glimlacht, de glimlach die zegt: Verspil geen aandacht aan mij, als het de anderen maar goed gaat. Hij neemt haar op met stoel en al, hij is sterk, ze hoort het korte knakken van de schouderspieren; hij draagt haar over de drempel naar de verlichte karnvloer. Op de geweldige ronde tafel ligt de bevende stofgoudnevel van smeulende talklichten, onrustig slingert de vlam bij de aanschikkende bewegingen van jonge Wychman en de knechten. Doutzen Wiarda kookt pap over het vuur, de zwarte ijzeren pot schommelend aan de haardketting, terwijl ze roert. Hil Aesgers staat aan de tafel en snijdt brood en vlees. Het licht maakt een zachte zon in haar oorijzer, haar ronde blote armen glanzen bij de eendere rukkende beweging van het mes. Aan het hoofd van de tafel zit naast Aesger beppe Liouck. Gelf en Gerbrich hurken bij de oude ladekast over een uitgetrokken la; er wordt een houten pop zichtbaar, knikkers blinken, en harde schedelgele bikkels. Als Hil dan, moe en kortaf, met het heft van het mes tegen de tafel tikt, kijken de kinderen op van hun spel met ogen, waarin overrompelde teleurstelling draalt, maar er is ook één troost: de honger. Beppe Liouck zit zeer stil, het kaarslicht maakt van haar gezicht een oude doorkorven appel, gegeeld als in een brand.

Doutzen vult met een geweldige potlepel de etensschaal en brengt die wolkend op tafel. Als iedereen zijn plaats heeft ingenomen, staat Aesger op, de knechts en jonge Wychman rukken de muts af. Aesger bidt in de walm van de brij boven het brood en de groene kaas, zijn handen rusten op het boek. Hij slaat het boek open en leest het hoofdstuk van deze dag; de pap kan koelen onderwijl. De kinderen luisteren niet, ze bewegen onrustig; als Gelf verstikt probeert te fluisteren, slaat Aesger onder het lezen met de muts naar hem; hij heeft een hekel aan baldadigheid. Het boek valt dicht, Aesger sluit het, de ene beugel klemt niet meer. De ogen van de mannen richten zich op de schotel, de lepel trilt al in de werkhand. Nu spreekt Aesger het slotgebed: Armoede noch Rijkdom en geeft my niet; voed my met het brood mijns Bescheiden Deels: Op dat ik sat zijnde, U dan niet en verlooghene, en segge: Wie is de Heere? ofte dat ik verarmd zijnde dan niet en steele, en den naam mijns Gods aan en taste. Amen. -

De knechten en jonge Wychman hebben de muts al weer over 't voorhoofd getrokken. Ze eten veel en gulzig, ze scheppen pap en kauwen brood en vlees tegelijk. De stapels voor hen slinken terwijl men er naar kijkt. Hil zit aan de andere zijde van haar grootmoeder, ze dompelt brood in karnemelk, neemt een houten lepel, en voert Liouck als een kind. Buiten begint de sneeuwen stilte zacht te gieren, de nachtwind komt, hij bereikt het boerenhuis en ontlokt klagende muziek aan balken en rietkap. De harde lindenknoesten schuren langs elkaar. Tegen het einde van de maaltijd hebben de mensen weer tijd om te spreken. Aesger buigt zich met nog volle mond naar zijn moeder: - Weer een mud of wat gedorst vandaag, met nieuwejaar zijn we door de tarwe heen; 't zal een beste bloem geven. - Jonge Wychman is naar het dorp geweest, om de paarden te laten beslaan; hij popelt vol ongeduld, om aan de beurt te komen. - Ze verwachten spoedig een dode, vertelt hij; - de vrouw van de smid heeft weer een begangel[1)] ontmoet. - Beppe Liouck en Aesger glimlachen flauw, maar de knechten, jonge halzen uit het vissersdorp, kijken vreesachtig getroffen bij het woord, de kinderen zitten eveneens onrustig verstild en denken aan lijkkisten en een rouwende sleep van mensen.

Wychman kneedt de laatste kruimels brood, die voor hem op de naakte tafel liggen, tot een klompje bijeen en laat het snel

1) Visioen van een aanstaande begrafenis.

tussen de jonge scherpe tanden verdwijnen. - Bronger Thedema was ook bij de weg, gaat hij door; - hij kwam met gereedschap, en wou me staande houden over de vernielde spinnekop achter de Jelmoei's-polder. - Aesger's bovenlijf schiet vooruit over de tafel met haastige schaduw; de knechten grinniken tegen elkaar, ze weten weer van die afgekapte wiek. - En....? vraagt Aesger's straffe blik. - Ik lachte hem natuurlijk uit, antwoordt jonge Wychman; - toen maaide hij naar de poten van de ruin met zijn lang mes, maar ik had de beesten al buiten zijn bereik. - Zijn kinderlijk overmoedige toon wordt plotseling dreigend: Als ik maar ouder was....! - Doutzen gooit de lepel in de schaal, hout en aardewerk bonzen dof. - Waaróm! valt ze vermoeid uit; - oúder? En dan ook met een mes maaien, zoals hij? O Here, deze twist en moordzucht! - Wychman let niet op zijn moeder, zijn ogen worden vinnig klein, hij spreekt over de hoofden van de anderen heen in een gedroomde toekomst: - Ik weet nog niet, hoe ik hem zou laten sterven. Misschien op een dolle stier binden. Of hem opsluiten in zijn brandende schuur. Of.... - Aesger's knokkels tikken afkeurend fel, en beppe Liouck prevelt: Zonde. - Maar Hil Wiarda lacht, haar rechte sterke borsten dansen. - Jij Bronger vermoorden? Hij legt jou neer met één hand! Hij is sterk als een paard. Pas jij maar op, houd je uit de voeten, als je hem ziet. - Aesger en Doutzen kijken verwonderd naar hun dochter. Wychman mokt venijnig: - Nu misschien. Hij is twintig geweest, en ik word vijftien. Maar over vier, vijf jaar, dan staan de kansen gelijk! - Hil kijkt niet op, terwijl ze de resten van de broodpap voor beppe Liouck bijeenschrabt: - Voor jóu? Nooit! Bronger.... - Aesger heft de vlakke hand eensklaps bevelend. Zijn lange strenge trekken verharden zich in gramschap. - Geen woord meer en geen naam meer onder deze balken, die een kwade klank hebben voor Wiarda, snijdt hij bits de twist af. Hil mompelt een spijtig onverstaanbaar woord. Beppe Liouck neemt haar kleindochter zoekend op. Onder de neergehouden wimpers gloeien de ogen van de zeventienjarige van een onbekend bruin vuur. - Denk liever aan Kerstmis, begint Doutzen verzoenend; - over drie dagen. - De kinderen, die zich maar met moeite hebben kunnen dwingen, het gesprek van de volwassenen niet met hun vragen te kruisen, dringen plotseling van hun staanplaats aan tafel rondom de hoge zetel van beppe Liouck. - Kerst-

mis! Beppe Liouck, weet beppe niet een verhaal over Kerstmis? - De verlamde buigt het hoofd traag naar de twee kleinsten, in het dorre verwoeste gezicht lachen de rimpels om de mond. - Beppe's geheugen raakt zoek, zegt ze; maar ik zal me vannacht bedenken. - Gelf en Gerbrich draaien zich teleurgesteld af, Aesger maakt aanstalten om het dankgebed te zeggen. De wind spookt opnieuw onder de hoge overhoofdse binten, het losse riet kermt en kraakt, en de buitendeur wrikt in de hengsels. De ogen van beppe Liouck gaan dwalend over de karnvloer, als zoekt ze een voorwerp, waar ze haar herinnering aan kan scherpen. De machtige klerenkist, de karn en de wrongel, het pulpitrum, waarin alle kinderen een la hebben, en ten slotte de bijenkast op de stelling. Ze knikt eensklaps met het hoofd naar die kast; het is een denkbeeld geweest van Doutzen, dat ze mee genomen heeft uit het ouderlijk huis; haar vader had een stuk vette klaver, waarop hij in het zomerhalfjaar de korven uitzette. Doutzen heeft een korf meegekregen naar Wiarda, en de Klaverdrie is opzettelijk voor de honingdragers gespaard, toen Aesger een paar jaar terug het naastbijgelegen weiland ging scheuren. De kinderen hebben de gebroken hoofdknik van beppe Liouck gevolgd. - De bijen, beppe Liouck.... die slapen toch? - Ja liefjes, zegt Liouck; - nú nog; maar met Kerstmis worden ze wakker, en zingen. - De bijgelovige knechten staren naar de oude verlamde meesteres met wijde pupillen; Aesger's mond krult zich in milde spot: beppe Liouck speldt de kleinen maar op de mouw, wat haar invalt! Doutzen en Hil, die van Liouck's verhalen houden, kruisen de handen afwachtend in de schoot. Liouck moet al haar adem verzamelen. - Met Kerstmis, zegt ze, als je scherp luistert, met het oor tegen de bijenkast, dan hoor je het zingen van de engelen op Efratha, juist als in de nacht, toen de Verlosser geboren werd. - Gelf en Gerbrich staren sprakeloos naar de gesloten kast, de knechten kijken als zij, wat dom en wat schichtig; een paar tellen lang is het boerenvoorhuis vol vrome verwondering. Dan staat Aesger half wrevelig, op en neemt de muts af. Zijn gedachten zijn ver van het kindergeloof. Hij slaat het grote boek open en leest van psalm LIX de noodkreet van David:

- Reddet my van mijne vyanden / O mijn Godt: stel my in een hoogh vertrek voor de geene die tegen my opstaan.

Want ziet / sy leggen mijner Ziele lagen / sterke rotten zich

tegen my: zonder mijne overtredinghe / ende zonder mijne zonde/ o HEERE.

- Sy loopen ende bereyden zich / zonder mijne misdaed: waekt op my te gemoete / ende ziet.

Ja ghy / HEERE Godt der heyrscharen / Godt Israëls / ontwaeckt / om alle deze Heydenen te bezoeken: en zijt niemand van hen ghenadich / die trouweloozelijk ongherechtigheyd bedrijven / Sela! -

* * *

De knechts stommelen bij de ladder op, Aesger neemt de lantaarn om nog eenmaal de rondgang door de hoeve te maken, Doutzen duwt de kinderen naar hun bedstee. Beppe Liouck wenkt bijna onopgemerkt de jonge zwijgzame Hil. - Breng me naar bed, fanke. - Hil neemt nog steeds zonder spreken het wichteloze lichaam van de oude vrouw op de sterke armen en draagt haar in bed; de legerstee gaapt in de slecht verlichte kamer als een graf. Ze trekt de dekens en de voetenzak met zorg over beppe's kromme nietige omtrek; daar zoekt een benigsmalle hand de hare; een korte veelzeggende druk:

- Wat is er, Hil, met jou en Bronger Thedema?

Het meisjeshoofd, een schim in het donker, buigt verrast en getroffen over naar de verlamde vrouw.

- ....Waarom vraagt Beppe dat?

- Zeg maar, of 't waar is.

- J..ja. We hebben elkaar.... de trouw beloofd. Ik.... wij laten elkaar niet los.

Ze zwijgen beide. Hil peilt de stilte; Liouck hoort haar snel ademhalen. Ze tikt nog eens Hil's hand.

- Stuur Aesger hier.

Hil wendt zich snel om, haar voeten gaan over de harde vloeren, rap en krachtig en vertoornd. Beppe glimlacht. Ze begrijpt, wat het kind denkt. Ze zal haar niet verraden. De nacht sluit zich dicht. Het ritselen van scherpe sneeuw op het rieten dak neemt toe, de wind wordt een regelmatig fluiten. Overal in de hofstee kraken de draagbalken van de bedsteden, deuren knersen zacht tussen kamer en slapers dicht.

Aesger staat in zijn ruige onderkleren voor Liouck. De groot-

moeder ziet naar hem. De hoge gestalte, het korte gebaar, de ernst van haar eerstgeborene!

- Aesger.
- Mem.
- Die psalm van vanavond....?

Niets ontgaat aan haar aandacht, denkt Aesger. Hij legt een grote brede hand op het kussen van de moeder, een geruststelling en een gelofte.

- Ja. 't Staat weer scherp tussen ons en Thedema. En dat met de Kersttijd. Maar Mem hoeft niet bang te zijn.
- Ik ben niet bang.... voor mezelf. Maar is er geen andere weg, dan dit geweld?
- Dat hangt niet alleen van mij af, Mem. Ik heb gebeden tot den Sterke om bijstand. Ik begeer vrede.
- Misschien, Aesger, bidt Thedema hetzelfde.
- Thedema....! Maar *ik* ben in mijn recht. Het is Thedema, die begonnen is!
- Zeventien jaar geleden.

Aesger zegt niets. Ze hoort de korte verbeten rasp van zijn voortanden op de droge onderlip. Hij draait zich half op de hielen af.

Nog een keer legt hij de hand naast haar op het bed. Maar ditmaal is ze gebald tot een vuist.

* * *

Drie dagen tot Kerstmis. Een witte eenzaamheid. Sneeuwjachten stuiven, na elke vlaag glooien de lange schansen tegen de zijmuren van de hofstee hoger. Van de hardgeknoeste kracht der lindebomen is niets meer over dan het witte bevrozen beeld. De hemel is leeg en grijs. Een enkele wagen davert schel door de pijnlijke stilte. Het luiden van de torenklok schrikt de uren op. De nachten gieren.

Iedere morgen en iedere avond schudt Aesger nu een dubbel rantsoen hooi en brood voor de beesten uit. Hil en Doutzen zitten aan de oven en bakken kerstwiggen - langwerpige broden van fijne tarwe, waarin de krenten zwaar gestrooid liggen. De kinderen staan er bij en dopen de hand in het zoete deeg, totdat Doutzen hen met de pollepel op de knokkels tikt.

Op de deel bonzen de dorsvlegels. Aesger en de knechten arbeiden dóor. Jonge Wychman zwerft met een geweer door de

ingesneeuwde polder en schiet op eendvogels. Soms blijft hij staan en tuurt met de hand boven de ogen in de verblindende verte, waar Thedema ligt, een lage schim van een dak. Ook uit die richting knalt het kruit. Is het Bronger?

In jonge Wychman woelt de lust naar vergelding. Maar mensen worden niet zichtbaar in dit verlaten ruim.

In haar stoel zit beppe Liouck, roerloos als steeds.

Het is, alsof ze wacht.

Geen woord komt over haar lippen.

* * *

Op de eerste kerstdag zitten ze in de opkamer van de zathe bijeen na de rit naar de kerk, en eten eindelijk het vette maal. De middag spiegelt nog vurig in de ruiten, over de sneeuw verglijden lange blauwe schaduwen. De turfschans onder de hoge schouwmantel brandt langzaam in, blonde vuurgloeden spelen onder de balken. Aan de tafel weren zich de mannen van Wiarda. Handen dopen het eendengebraad in gesmolten boter; de kinderen, die verzadigd zijn en toch niet op willen houden, peuteren de zoete dikke krenten uit het tarwebrood; de knechts hebben hun kleurige kamizolen opengehaakt en de riem over de buik losgebonden; hun konen glimmen. In de oorijzers van de vrouwen gloort een tengere winterzon. Aesger heeft de spon uit het biervat geslagen en vult zonder ophouden de hoge tinnen kannen, die anders in de pronkkast staan.

Beppe Liouck wacht.

Ze heeft zich niet vergist.

Ze heeft gevraagd tegenover het grote zijraam te mogen zitten. Daar kan ze Thedema zien, nu de sneeuw niet meer jaagt en de hemel doorschijnend azuur wordt. En nu ontwaart ze ook, wat ze gevreesd heeft. Het bidden van Aesger heeft niet geholpen. Tegenover zijn vuist ballen zich andere.

Er komen mannen over de vlakte. Mannen van Thedema.

Als Aesger opkijkt, ziet hij de grauwe verstarde blik van Liouck en schrikt. Hij wendt zich half om naar het zijraam.

De mannen van Thedema naderen snel. Ze dragen dorsvlegels, één heeft een zeis, die bloedig vlamt in de late diepe zon, één een geweer onder de arm.

Aesger staat zeer stil te kijken. Zijn lange armen hangen be-

sluiteloos neer van de schouders. Zijn hals rekt zich uit met straffe adamsappel. Hij slikt een paar maal; zijn stem gromt klankloos in de keel. Daarop knelt hij de handen dicht. De anderen zien verwonderd op naar den boer en houden op met eten: jonge Wychman staat op en gaat naast zijn vader staan. Hij is sneller van oog en tong.

- Heit! roept hij fel; - dat is Hessel en zijn volk!

En met het gezicht tegen de ruit vloekt hij dof:

- Die komen voor ons!

Nu staan ze allen voor het raam en kijken, roerloos, door de boze betovering van deze aanval behekst. Gelf en Gerbrich dringen zich tegen Aesger's benen. Achter de mannen staat Hil. Haar neusvleugels beven vorsend. Niemand let op de grootmoeder, die alleen zit in haar stoel, en zwijgt.

Aesger draait zich om. Hij schuift de kinderen weg, fors en rustig.

- Naar de karnvloer, zegt hij; neemt de gereedschappen. We zullen ze stáan.

Jonge Wychman springt als eerste de trappen af.

- Mijn musket! roept hij, als tegen onzichtbare helpers.

Iedereen vergeet de verlamde. Ze lopen op en neer, nadat ze wapens hebben gehaald van de deel. Doutzens zacht gejammer wordt dierlijk en gerekt. De kinderen kijken van de ene volwassene naar de andere en drukken zich tegen de muur met grote verslagen blikken.

Aesger heeft het kapmes genomen, dat hij nog gisteren heeft geslepen en weggelegd met de verzuchting, dat hij het niet weer nodig zou hebben tot na de feestdagen. Hij staat tegenover de buitendeur - de eerste, die de indringers zal ontvangen. Ja, nu komt het, wat eenmaal niet meer vermijdelijk zou zijn. De slag tussen Wiarda en Thedema. Het beslissend gevecht, waar beide partijen jaren op gewacht hebben. Hessel Thedema is sluw: hij weet, dat de mannen van Wiarda vandaag in alle rust bijeen zijn; hij grijpt zijn kans. Maar hij vindt hen niet als schapen in het slachthok! -

De knechts tasten met de machtige handen langs de steel van knuppel en bijl.

Van de opkamer uit ziet de grootmoeder toe. Ze ziet neer op de karnvloer, waar niemand aan haar denkt. Ze ziet Hil en Doutzen

bij de tafel staan, Doutzen wringt rusteloos de rode handen. Hil knaagt op de lippen; het is, of ze er over denkt, het zware wafelijzer van de stander te nemen. Ze ziet jonge Wychman heen en weer lopen, als een hond, die op de wolf wacht. Ze ziet de kinderen, die bleek elkaars handen hebben genomen. Alleen Aesger ziet ze niet, maar ze raadt zijn aanwezigheid, daar bij de deur - de stilte aan die zijde zegt haar alles.

Plotseling, als de kinderen opkijken en haar ontdekken in haar eenzame hoge post, wenkt ze hen. Met een vinger op de mond. Als had ze een geheim mee te delen. Gelf en Gerbrich vatten het niet. Beppe Liouck wenkt dringender: - Kom, maar zwijg! - De kinderen dralen twee tellen. Daarna gaan ze snel en geluidloos achter Doutzen om terug naar de opkamer.

Op het erf, waar een pad is geveegd, hoort men nu de voetstappen, in de dunne lucht de stemmen. Aesger's hand met het kapmes begint te beven. Dat is Hessel, dat is Bronger. De erfvijanden! De haat stijgt hem met het hete bloed naar het gezicht. Doutzen's zinloos, woordloos gejammer klaagt opnieuw. Hil is kalm geworden, een vreemde tartende kalmte. Ze stoot Doutzen, die met trillende lippen op haar toekomt, zonder een woord op zij, en gaat naast haar vader staan.

Vuisten op de deur.

Niemand bemerkt de kinderen, die terugkomen. Ze glippen de trap af, ze ritselen achter de volwassenen langs en duiken weg achter de schraag met de gesloten bijenkast.

Aesgar doet een korte pas naar voren.

- Wie daar?

Buiten kerft het lachen rauw in de glazen stilte.

- Onnodige vraag, Aesger Wiarda. We komen om af te rekenen. We zijn de plagerijen beu. We komen hier met zes mannen. Laat ons binnen, anders rammen we de deur.

Jonge Wychman wordt donker van woede. Hij legt het geweer bliksemsnel aan de schouder en richt het op het midden van de deur. Aesger slaat de loop neer. Zijn sterke grijze ogen bevelen grimmig: rust!

- Het is Hessel Thedema, naar ik hoor, zegt hij langzaam. - Komt hij met goede bedoelingen - dan staat mijn kerstmaal er nog. Gasten zijn welkom. Vijanden sla ik van mijn erf af.

Op de deur valt opnieuw de vuist.

- Geen gasten om te drinken, Aesger Wychmans, en geen wigeters. Ik kom om ménsen! Open die deur! -

Harde voetstappen verwijderen zich over het gebezemd erf naar de deuren van de deel. De aanvallers verdelen zich. Aesger Wiarda duwt zijn zoon van de karnvloer.

- Naar de zijdeur! Neerschieten, wie binnen wil! Doutzen, ga mee met lood en kruit!

* * *

Hil Wiarda maakt een haastig verschrikt gebaar, alsof ze haar broer tegen wil houden. Maar jonge Wychman is al gegaan, met haatdragend triomferend gezicht; Doutzen volgt langzaam, besluiteloos, met het benodigde vuurtuig. De slagen op de deur vallen nu dof - niet meer het slaan van een vuist, maar het gevaarlijk rammen van vlegelstokken en knuppels. Aesger kijkt strak naar de deur; sterk is ze niet, en de zware grendel is oud. Als scherpe stekels vliegen de eerste splinters rechtop in het hout. Zonder de ogen van de deur te nemen, maakt hij een gebaar naar de knechten; in zijn schorre stem klinkt een besluit:

- Achter de deur, mannen - ik laat ze binnen - ieder één!

Hij vat de grendel. Hil Wiarda legt de handen op haar bewegende borst. Als de grendel terugknerst, trilt ze op de voeten, het laatste rood vloeit uit haar gezicht. Aesger let enkel op wat komt; hij zwaait het ijzeren wapen op. -

Nu wijkt de deur met een gier. Een wolk van onzichtbare heldere koude. - Drie mannen, vuurrood storten zich naar binnen - Hessel, twee knechts.

Vanachter de deur springt Wiarda met zijn helpers. Knuppels en vlegels suizen. Een woedende gil, een vloek. Niemand is gevallen. Hijgend begint het handgemeen van drie tegen drie.

Nog steeds beweegt Hil Wiarda zich niet. De gedachte aan het wafelijzer is vervlogen. Waar is Bronger Thedema? Bij de zijdeur, waar jonge Wychman wacht met het musket? -

De voetstappen buiten klossen snel terug: de aanvallers hebben de open deur bemerkt. Hil Wiarda vliegt naar de drempel. Ze staat er met de armen uitgebreid, een levend kruis in de deurpost, wegversperrend. Achter haar hoort ze de moeizame adem van haar vader, die worstelt in de knellende overval van Hessel Thedema, ze hoort het heftig ritselen van de kleren, die tegen

elkaar schuren, de verbeten keelgeluiden van de mannen. Alles gaat sneller dan zich het beeld aan haar vertoont.

- Bronger! roept ze: - Hier ben ik!

Bronger Thedema ziet haar staan. Ook hij heeft een geweer in de vuist; maar nu ze aan zijn arm gaat hangen, met losgesprongen haar, de grote vrouwenogen vol dierlijke angst, nu laat hij het vallen, in de zachte hoge sneeuwval langs het huis, de kolf steekt er nauwelijks boven uit. Zijn armen omvangen haar, sluiten om de jonge sterke rug, warm is haar borst tegen de zijne, één oogwenk lang. De knechts die Bronger volgen, gapen onthutst, als ze op de omhelzenden stuiten in de lage deur.

Daarop dringen ze allen de karnvloer binnen.

Hessel Thedema heeft zijn knie tegen Aesger's onderlijf gedrukt en dwingt hem naar de grond. Aesger Wiarda schlopt blind en vertwijfeld, zijn adem stokt en rochelt diep. Hil laat Bronger Thedema los en rukt aan de schouders en de elleboog van Hessel. Ze rukt vergeefs. En opnieuw roept ze, met een wanhopig bevel in haar stem:

- Bronger! Haal ze vaneen!

Het grauwgeworden winterlicht valt op de vechtenden. Ze bemerken niets van Bronger's weggeworpen geweer, van de armen, die hen willen scheiden, van Bronger's dringender waarschuwend: Heit, heit! - Ze hebben elkaar gevonden, Wiarda en Thedema, na zoveel jaren van verdrongen wrok en dreigementen: en dit gevecht moet beslissen. -

Niemand let meer op de anderen, niemand op de verlamde vrouw, die in de opkamer wacht, gekluisterd en stom. Niemand weet, wat zij weet: hoe daar twee mannen met elkaar strijden, die hetzelfde bloed in hun lichaam dragen, en hoe deze doodsvijanden plotseling op elkaar gaan lijken, het spiegelbeeld van een gedaante uit een ver verleden: Nanne Thedema.

De deur vliegt open. Dat is de jonge Wychman, die terugkomt, de knaap met het geladen musket. Hij heeft nog steeds het felle haatdragende gezicht, de snelle blik, het vaardig besluit van daareven. Geen mens kon verwachten, wat er nu gebeurt. Het musket gaat naar zijn schouder, de loop beeft twee tellen en mikt dan, strak en dreigend, op het onbeschermde hart van Bronger Thedema. -

Hil Aesgers is haar broer vóor. Haar arm schiet zijdelings uit,

ze slaat de zwarte loop weg, de kogel zoeft met een fluitende zucht de opkamer in.

Onder de slag van het schot schikken allen een oogenblik stil.

Daarop werpt Aesger Wiarda zich met een ruk omver, Hessel rolt van zijn borst. Aesger krabbelt op, zijn vingers rekken zich naar het kapmes.

Plotseling, in de angstig bevende stilte - hoor - een diep en zangerig zoemen, een lied als uit de aarde. Een zoemen, dat neuriën wordt, bevreemdend, onwezenlijk. En het komt uit de bijenkast, het deint uit de verborgen korven de kamer in, laag en doordringend zacht. Wychman's arm met het geweer zakt; Hessel Thedema heft het hoofd, verbaasd en vragend staart hij naar zijn vijand. Hil grijpt de hand van Bronger Thedema.

Het is een van de knechten, die het eerst spreekt bij het wonderlijke, onbekende gerucht. De man is bleek, hij stottert, verwart zich in de woorden:

- De bijen!.... de bijen zingen!

De bijen zingen? Ja, ze horen het, allemaal. Het wonder van de Kersttijd, dat ze allen uit oude verhalen kennen. Het wonder, waarvan beppe Liouck heeft verteld, nog kort geleden. Het stijgt uit de donkere bijenkast, een vormeloos gezang, dat de kleine ruimte met onaardse ernst vervult. Handen laten stokken en wapens vallen, sommigen nemen de wollen mutsen af. Het zingen duurt voort, daalt en rijst. In de deur van de stal verschijnt een doodsbleke Doutzen. Ze heeft het bloedigste verwacht, ze staart onbegrijpelijk naar de mannen, die zich niet bewegen, naar Hil, die in de brede omarming van Bronger Thedema leunt. Ze opent de mond, maar ze spreekt niet. Ook zij verneemt, wat de anderen met vreedzame stomheid heeft geslagen: de bijen zingen.

* * *

En eensklaps breekt het gonzen af. Een geschuifel van kleine onrustige voeten achter de kast met korven, een onderdrukt lachen en snikken. De kinderen kunnen het niet langer volhouden, ze springen te voorschijn en vluchten naar de schoot van hun moeder: Gelf en Gerbrich.

Hessel Thedema staart naar de kleinen. Zijn onderlip zakt. Zijn wenkbrauwen trekken een boog van verwondering. Zijn mondhoeken beginnen te trillen. Om zijn oogen dansen duizend kleine groefjes. Hij glimlacht. Hij grinnikt. Hij kijkt naar Aesger

Wiarda, die het vochtige witte haar van het voorhoofd strijkt, verdwaasd.

- De *bijen* zingen!?

Hessel Thedema laat zich op een stoel vallen. Hij schokt van de lach. Zijn machteloze vinger wijst naar de kinderen, die nog verlegen van angst staan te draaien. Hij wijst op Aesger, op Bronger, op Wychman, die nog maar steeds niet schijnen te willen begrijpen. En dan eensklaps lacht ook jonge Wychman, uit volle borst, en Bronger lacht, en de knechten, en een geroerde Hil. Zij lachen allemaal, de mannen luidkeels en bevrijdend, de vrouwen met tranen van eindelijk ontbonden angst.... zij lachen, lachen, en Bronger en Hil kussen elkaar, waar iedereen bij staat, en Gelf en Gerbrich dansen eindelijk om de wèl gelukte list, en Hessel Thedema slaat Aesger Wiarda op de schouder alsof het zijn oudste vriend was, en de knechten schudden amechtig van vrolijkheid de zware hoofden heen en weer.

* * *

- Beppe! roept Hil zegevierend, en trekt Bronger mee naar de opkamer; - beppe Liouck!

De schemering valt nu snel. De weerschijn van de turfhaard speelt vlammender onder de bruine balken, een diep rossig vuur verlicht de verwilderde verlaten Kerstmisdis.

Beppe Liouck zit zeer stil. Ze zegt niets. Het hoofd neigt zacht voorover. De handen liggen gekromd en roerloos op de leuning van de stoel.

- Mem! zegt nu ook de opgetogen Aesger. - Ziet Mem dan niet, wat er gebeurd is? Dat wordt een bruiloft met Mei!

Nu staan ze allemaal om de oude vrouw, die de kinderen de list heeft ingegeven en zo de vete beëindigd. Ze verlangen, dat ze iets zal zeggen. Hil legt haar arm om beppe Liouck heen, en schudt haar zacht. Geen gebaar, geen antwoord. Het hoofd knikt dieper.

Plotseling duwt jonge Wychman zijn zuster op zij. Zijn blond gezicht is ontdaan. Zijn ogen speuren. Zijn hand wijst op een kleine brandvlek in de borstdoek van beppe Liouck. Aan de rand zit bloed.

- Dóod! zegt hij hees van zelfverwijt. - Ik had het kunnen weten! De vrouw van de smid - het begangel.... De verdwaalde kogel heeft het gedaan. -

THEUN DE VRIES

Die rit van Jan Lafras Malherbe

O sê mij, wie 's die ruiter
wat draf waar die velde gloor
bleek onder die teer maanlig,
wat hierdie blank vrede stoor,
luid dring deur die wye stilte
met klank van stibeul en spoor?

Dis Jan Lafras Malherbe,
wat ry om sy volk te red
van die ou lis van die Brit, van
die geweldenaar se wet.
Geen kakie se kordon, geen
kamp sal hom die pad belet.
'n Kind.... maar reeds 'n held, ja,
hy 's 'n manskap van De Wet!

Dis Jan Lafras Malherbe
wat hier deur die nanag ry
met in sy sak 'n boodskap,
met sy mauser aan sy sy.
'n Seun van die Maluti-berge
en hy gaan na De la Rey!

Gister toe nog sy gees vol
vae droomgedagtes dwaal,
word hy gewek, geroep deur
sy geliefde generaal.
Vroeg, voor die dagster flonker,
was hy op en in sy saal.

Net in klap van sy karwats
en hy 's weg! oer skiet sy ros
vort deur die ver velde, vort
uit die laer by Sannaspos.
Ver lê die vlaktes voor hom
waar hy styg bo Thabantsjoeskop.
Sy perd sluk uit die spruit.... en
hy 's weg, weg weer in wilde galop.
En toe die rooidag aanbreek,
kyk hy af op Ladybrand.
Die laaste sonstraal seën
hom op Bethlehem se rant.
Fors stem roep: ‘Werda!’ uit die skemer
en hy wuif net met sy hand.
verby verlate plase
waar 'n dowwe liggie brand,
deur slapende stil dorpies
en hy kom tot geen stilstand!
dwarsdeur die nag.... die Vaal lê
breed voor hom, vòl, kant aan kant.
Sy kolperd stoor die sterre
en hy staan weer op wit sand!

Gister nog in die Vrystaat,
vanoggend al in Transvaal.
Waar sal hy wees as weer die
awendskadu's oor hom daal?
In De la Rey se laer, of
sal die Heer hom in kom haal
tot daardie Oord van Vrede
waar sing nooit geen sang van staal,
waar dreun geen knal van kanon
en waar slegs Sy liefde straal?

Dis Jan Lafras Malherbe
wat jaag die wit velde oor.
Lank was die rit, en vèr, vèr
oor die vlaktes lê sy spoor.

Ver's De la Rey, en ver sy vesting
en ver nog die ent pad voor.
Maar hy's 'n Boer en 'n Malherbe
en wie sal dan moed verloor?

Ek weet wie is die ruiter
wat hier uit die leiklip slaan
vuurvonke goud soos korrels lig daar
waar die son beef teen nat graan.
Dis Jan Lafras Malherbe
en hy ken geen vrees, geen waan!
hy wat al verder, verder
nog sy pad van vryheid baan.
Dis Jan Lafras Malherbe
wat hier deur die blou nag gaan
met in sy goue lokke
teer die mat glans van die maan.
Dis Jannie van oom Hannes
van die plaas Klaarwaterkloof,
met in sy hart die vlam van
vryheid, sterlig op sy hoof.
De Wet het hom gekies, gesê: ‘My
seun, in jóu het ek geloof.’
De Wet, sy held, sy god! Wie
kan hom dan sy moed beroof?

Hy met sy hare goud
soos 'n graanskyf in die son.
Hy met sy oë blouer
as 'n koel klaar waterbron.
Hy met sy hart vol liefde,
die liefling van Sannie Roos
(liefling van al die vroue
allenig en kinderloos).
Hy met sy agtien somers,
sy hart en sy hoop so jonk.
Hy wat met drank van die lewe
skoon sinneloos is en dronk,

nou woes deur die stil nag storm
op sy strydros met geweld,
so fiks, so fier o so vry
soos 'n springbok op die veld!

Ek weet wie is die ruiter
wat hier deur die blou nag gaan
met in sy goue lokke
teer die mat glans van die maan.
Maar sê my, sê my wie 's die kruipers
wat hier teen die spruitwal skuil
soos roofdiere wat wag daar
op 'n duiker by die kuil?

O Jan Lafras Malherbe,
jy hoor hoe die jakals huil,
die ver kiewiét se klag en
die steun van die bruin ou uil.
Jy 't die oë van 'n arend,
maar jy's doof en blind vir die gevaar
wat jou afwag, uit die strikval
met gluur-oë op jou staar.

O Jan Lafras Malherbe,
so ver van jou huis en haard,
sien gy geen glim van mausers?
Kyk, o stuit jou in jou vaart!
Dis hier geen nat spaansriete
maar 'n kolf blink soos 'n swaard,
maar snoder, wreder, woester
in sy bloedsug en sy vaart!

Gister nog in die Vrystaat,
vanoggend al in Transvaal.
Waar sal hy wees as weer die
awendskadu 's oor hom daal?
In De la Rey se laer, of
sal die Here hom inhaal
tot daardie Ryk van Rus

waar woed geen wrok, geen broer-bedrog,
maar alles blank of blou is
soos van 'n somersee sy vog....
waar in geen kinderkampe
die dood kom pal, uur na uur;
waar staan geen koringlande
in laaie van vlam en vuur;
waar skend geen wreed dum-dumme
en waar sing geen sang van staal;
waar kerm geen kartetse,
geen koeëls klap soos 'n bui hael;
waar brand geen boere-woonhuis,
in puin stort, tot stof asvaal;
waar plof nooit geen luid liddiet
maar stil slegs Sy seën daal;
waar skeur geen blink bajonette
maar alleen Sy liefde straal.

* * *

O sê my, sê my wie 's die wagters
wat hier teen die spruitwal skuil
soos roofdiere wat wag daar
op 'n rietbok by die kuil?

Dis 'n Skotsman, Macmahon,
en twee Boere uit ou Transvaal:
Petrus Colyn van Nelspruit,
en van Pelgrimsrust, De Waal....
O Jan Lafras Malherbe,
dis bloed van jou eie bloed,
vlees van jou vlees.... twee burgers
van jou suiderland so soet,
O seun van die Maluti-berge,
die seuns van ou Drakensberg
wat jou afwag in die laagte,
van jou jong bloed gaan verg;
oor wie dieselfde Suidkruis
swewe, en dié skoon stergewelf;

ras van jóu ras.... pols soos jy
in jou volk se hartslag self
maar wat die dwing'land bystaan,
vir die eeu-ou skender streef.
Waarom? Ja, wie begryp dit?
Mag God hul dié skand vergeef!

Helder die maanlignag hier
en helder die spruit, die pad.
Helder die daad van die Brit
wat nou kalm korrelvat.

Swart soos 'n lanferlap die wolk nou
wat skuif oor die maangelaat.
Swart soos die spruit, die pad hier
die hart van die renegaat.
Swart soos die put, die kuil, swart
die twee Boereseuns se daad
Maar swarter as die hel self
die nyd en die broederhaat.

Klein Jan Lafras Malherbe,
jy's verkenner vir De Wet,
maar daar 's geen mens of mag op
aarde wat jou nou sal red.
O seun van die Maluti-berge,
herinner jou aan jou moeder.
Waar's jou beskermengel?
Waar, ja, o waar's jou hoeder?
Gedink jou aan Sannie Roos want
jy gaan na God, die Albehoeder.

Een ruiter deur die donker,
drie kakies wat vir hom wag.
Een roek'loos kind onagsaam,
twee adders van die nag!

Een ridder op sy ros, en
die stilte wat voor hom wyk;
en loerend, glurend by die
kuil, twee skurke in die slyk.

Daar knal, daar knars drie skote,
die weerklank stuit teen die wal.
Kruitdamp styg uit die laagte
en 'n ruiter kreun en val.

Die nag welf terug. Diep stilte
suis.... en wit wys weer die maan,
en die lig speel oor die velde
waar 'n perd stil-grasend gaan
om 'n tydlank afwagtend
bo iets swart-roerloos te staan.

Bloed in die blonde lokke
soos papawers teen die graan,
en dof en dood die blou oë
in die bleek skyn van die maan.

Klein Jan Lafras Malherbe,
o nou het jy rus gekry:
rus van die rep en roer, van
die ewige swerwe en stry;

rus van jou lang lang rit deur
jou hoogland, vyand-omgewe
rus van die vèr vèr rit (lank,
nog langer) van hierdie lewe.

Bloed in die blonde lokke
soos papawers teen die graan,
en dof en dood die blou oë
in die bleek skyn van die maan.

O Dood, jy's ryker, voller
met geskenk van hierdie gees,
met gawe van dié hart, vol
moed en onskuld allermees!

O velde van Transvaal, neem
hom en streel en wieg hom, sus
die moeg, gebroke liggaam
en ontvang hom tot jul rus.

O velde van Suid-Afrika, sy
mond druk teen jou grond. Hy kus
en keer terug tot sy Moeder
en tot God's ewige rus....

(Die lamp van sy jong lewe,
van sy durf, sy diens volbrag,
brand helder soos jou sterre
vir ons en die nageslag!)

O Jan Lafras Malherbe,
jou skoon sterk liggaam breek.
Dis jou rooi jong bloed wat hier
deur die nat swart sooie week.

O velde van Suid-Afrika, drink
hiérdie wyn, eet hiérdie brood.
O velde van Suid-Afrika, jou
seun keer terug tot jou stil skoot
En o jy's ryker, vrugbaarder
deur sy lewe en sy dood!

UYS KRIGE

Descartes' Discours de la MéThode
Doel en karakter van dit geschrift

In de lente van het jaar 1637 vertrok Descartes naar Leiden waar hij een jaar bleef, om den druk van zijn *Discours de la Méthode* en de drie opstellen, of ‘proeven’, die hij er aan toegevoegd had, te bezorgen. Zijn keuze was voor dien druk gevallen op Jean Maire, een boekhandelaar van Fransche afkomst. Den 8sten Juni lag het boek gereed, in 3000 exemplaren. De naam van den schrijver stond niet op den titel vermeld. Het is aangewezen, dat, bij den 300sten verjaardag van deze belangrijke gebeurtenis op wetenschappelijk gebied, een van oudsher aan Leiden verbonden tijdschrift als *De Gids*, de uitgave herdenkt, die de wijsgeer, op veertigjarigen leeftijd, als eerste proeve zijner philosophie, de wereld in zond. Voor dien had hij reeds veel gearbeid. Al in 1628, kon hij beginnen de beschouwingen neer te schrijven, die de kern van zijn *Méditations métaphysiques* (pas in 1641 verschenen) zouden vormen. Zijn physica lag al ongeveer persklaar in 1633. Dit geschrift zou den titel dragen van *De Wereld*. Maar Galileï's veroordeeling, op wiens stellingen betreffende het bewegen der aarde, Descartes' cosmische theoriëen gebaseerd waren, deed hem van de uitgave afzien. Weliswaar liep hij in Holland geen kans het lot van den Italiaanschen geleerde te deelen, maar, meer dan lijfsgevaar, vreesde hij den doofpot voor zijn denkbeelden. Zijn arbeid lag zeilree, maar kon den storm niet trotseeren.

Men begrijpt wat dit beteekenen moest voor een geestdriftige natuur als die van Descartes. Hij was toen al 37 jaar oud; de vrucht van jarenlange studie, waarvan hij de hoogste verwachtingen koesterde, de ‘wonderbare wetenschap’, die alle problemen der natuur ontsluieren zou, dreigde teloor te gaan en grimmig stond Verboden Toegang, voor het terrein dat hij wilde betreden.

Ontmoedigen liet Descartes zich nimmer en, hoe onstuimig ook van aard, zijn verstand drong hem tot bedachtzaamheid. Hij zon dus op een uitweg.

Toen kwam hij op de gedachte, zijn voornaamste denkbeelden in een korte, populair geschreven verhandeling samen te vatten, waaruit duidelijk zou blijken dat hij geen ketterijen verkondigde en men cartesiaan kon zijn, zonder met de Kerk in conflict te komen. Ook hoopte hij, dat dit overzicht, waaraan hij alle allures van een propagandageschrift gaf, door de vele beloften die het op wetenschappelijk gebied inhield, de algemeene belangstelling zou wekken, doch tevens te beknopt zou zijn, om tot eenige polemiek aanleiding te geven. Polemiek heeft Cartesius - die er later, helaas, zoozeer in verwikkeld geraakte - altijd als nutteloos en tijdroovend beschouwd en trachten te vermijden. Dat hij er iets uit zou kunnen leeren, heeft hij nooit oprecht geloofd. Als een ware apostel, want zoo gevoelde hij zich, meende hij, men kan het hier letterlijk zeggen, de wijsheid in pacht te hebben. De mogelijkheid te dwalen, achtte hij, gezien de onfeilbaarheid zijner Methode, ondenkbaar. In het zesde deel van zijn *Discours* zegt hij ronduit, dat hij altijd bijna alle tegenwerpingen voorzien heeft en daar dus niets nieuws uit kon leeren ‘zoodat ik zelden een censor van mijn meeningen ontmoet heb, die mij niet òf minder streng, òf minder rechtvaardig toescheen, dat ik tegenover mijzelven stond’. Niet in de eerste plaats, zocht hij aanhang bij geleerden - met enkele uitzonderingen had hij weinig met hen op, het waren immers maar lastige tegensprekers - maar bij begaafde, of ontwikkelde leeken, bij hen die waren als een onbeschilderd doek: vrouwen, zelfs eenvoudige dorpelingen zijn knecht, maakte hij gaarne vertrouwd met zijn denkbeelden. Mits zij over gezond verstand beschikten, waren alle belangstellenden hem welkom: het overige kon hun bijgebracht worden. Toen Descartes aan Huygens de laatste proeven van zijn studies over de lichtbreking en de meteoren zond, vroeg hij, of ook diens echtgenoote er haar opmerkingen bij wilde voegen: ‘Ik zou’, schreef hij, ‘veel meer aan haar oordeel hechten, dat van nature uitstekend is, dan aan dat van vele philosofen, dat dikwijls, door geschooldheid, zeer slecht is geworden’. Men weet hoe gaarne hij in discussie trad met prinses Elisabeth, hoeveel hij verwachtte van koningin Christina; men kent de moeite die hij zich gaf -

en met welk succes - om de studies te leiden van Dirk Rembrandsz. Hij trachtte aldus, als een echte apostel, aanhangers te werven voor zijn leer. In zijn volgende geschriften - er was niet aan te ontkomen - moest hij met de mannen der wetenschap in het strijdperk treden. Dit streven, om de instemming te winnen van het geletterde publiek, van mannen en vrouwen die vrij waren van vooropgezette meeningen, was voorzeker een oorspronkelijkheid, in een tijd, toen de geleerden zich, als een afzonderlijke kaste, van een eigen taal, het Latijn, bedienden. ‘En, wanneer ik in de taal van mijn land schrijf, het Fransch, inplaats van in die mijner onderwijzers, het Latijn’, lezen wij aan het slot van het *Discours*, ‘dan is het, omdat ik hoop dat zij, die zich alleen van hun geheel zuiver, natuurlijk verstand bedienen, beter mijn inzichten kunnen beoordeelen, dan lieden, die slechts in oude boeken gelooven’. Aangezien zijn denkbeelden op eenvoudige, voor ieder begrijpelijke inzichten berustten, hoopte hij op een groot succes.

Uit het *Discours de la Méthode*, het geschrift dat het duidelijkst zijn karakter doet kennen, blijkt dat hij veeleer een geestdriftig hervormer, dan een kamergeleerde was. Hij had de overtuiging de menschheid groote giften te kunnen brengen: zijn metaphysica zou haar de Waarheid, zijn physica kennis schenken. De twee loten aan den stam der physica: de werktuigkunde en de geneeskunde, beloofden comfort, gezondheid en levensverlenging; de kroon van dit alles, de moraal, zou haar de Waarheid doen liefhebben en elk mensch tot een harmonisch, gelukkig schepsel maken. Geen klein en geen onaantrekkelijk programma, voorwaar!

Dat het *Discours* slechts als een programma, een korte inleiding tot Descartes' philosophie bedoeld was, is in de laatste jaren reeds dikwijls aangetoond, maar ik meen, dat men nog niet genoeg de aandacht gevestigd heeft, op het talent, de meesterlijke wijze, waarmee het geschrift is samengesteld, zoodat het in alle opzichten aan zijn doel beantwoordt. Meer den vorm, dan den inhoud, wil ik dus in dit overzicht belichten.

Reeds de titel, *Discours*, doelt op iets dat lichter, overzichtelijker is, dan een Verhandeling. Aanvankelijk wilde hij zijn boek met den veelbelovenden - teveel belovenden - titel doopen: *Ontwerp eener Algemeene Wetenschap die onze natuur tot haar*

hoogsten graad van volmaaktheid kan voeren. Benevens de Lichtbreking, de Luchtverschijnselen en de Meetkunde, waarin de interessantste onderwerpen die de schrijver heeft kunnen kiezen om de Algemeene Wetenschap die hij voorstelt, te staven, verklaard worden en wel op dusdanige wijze dat zij die niet gestudeerd hebben het begrijpen kunnen. Maar hij achtte dit waarschijnlijk wat fanfare-achtig en gaf ten slotte de voorkeur aan: *Betoog over de Methode om onze rede goed te leiden en de waarheid in de wetenschappen te zoeken. Benevens De Lichtbreking, De Luchtverschijnselen en de Meetkunde die de toepassing zijn van deze Methode.*

Al dadelijk tracht hij den lezer, die wat bang is voor zware philosophie, op zijn gemak te zetten. ‘Als dit *Betoog* te lang schijnt, om inééns gelezen te worden’, zegt hij in de Voorrede, ‘dan kan men er zes gedeelten in onderscheiden’; m.a.w.: doe er zes dagen over, dan vermoeit het U niet en het beklijft beter. Angstvallig vermijdt hij den stijl der geleerden, want die zou afschrikwekkend werken; integendeel, zijn lezers moeten gerustgesteld worden. Dit doet al dadelijk het begin van het *Betoog*.... ‘het gezond verstand is van nature bij ieder mensch gelijk’. Een lichte ironie doet even glimlachen: ‘ieder denkt er zóó goed van voorzien te zijn, dat zelfs zij die, in andere opzichten, het moeilijkst zijn tevreden te stellen, gewoonlijk er niet méér van begeeren te bezitten, dan hun is toebedeeld’. Dus ieder mensch beschikt in gelijke mate over het noodzakelijkste; het komt er maar op aan dat gezond verstand op de juiste wijze toe te passen. Hierin voorziet nu Descartes' Methode. Als een echte propagandist, die zijn waar wil aanprijzen, stelt onze wijsgeer zichzelf ten voorbeeld. Cartesius, die niet bepaald aan zelfonderschatting leed, beweert, *pour le besoin de la cause*, dat zijn geestelijke vermogens niet uitstaken boven het middelmatige en dat hij zelfs wel eens gewenscht had evenveel geheugen en verbeeldingskracht te bezitten als sommige menschen, maar dat hij, de middelmatige, door zijn Methode, op den hoogsten trap der kennis hoopte te stijgen, voor zoover zijn levensduur dit toe zou laten. Daarbij geeft hij uiting aan de voldoening en het geluk dat het vinden van steeds nieuwe waarheden hem schonk, hetgeen natuurlijk bij den lezer het verlangen opwekt, zijn voetspoor te volgen. Echter waarschuwt Descartes ons, dat hij niemand iets wenscht op te dringen, en alleen maar wil laten zien wat hij zelf

bereikt heeft. Men kan zich niet anders dan aangetrokken voelen tot dit boek: er wordt niets van ons geëischt en wij zullen de loopbaan van den wijsgeer zien, als een ‘schilderij’, waarover wij een oordeel mogen vellen. Dan volgt de vaak geestige beschrijving van de wetenschappen, die hij in zijn jeugd met zoo weinig profijt bestudeerd had, omdat zij hem geen klare begrippen bijbrachten. Af en toe vlecht hij er een fijne opmerking tusschen: ‘een goed boek is als een gesprek dat men met uitnemende geesten uit het verleden voert’; ‘reizen is ongeveer hetzelfde als converseeren met lieden uit andere tijden’. Het eerste gedeelte van het *Betoog* leest de leek met gemak en genoegen: een leer, die met zulke plezierige uiteenzettingen begint en waarvoor men zich alleen van zijn gezond verstand hoeft te bedienen, lijkt aanlokkelijk.

Het begin van het tweede hoofdstuk brengt eenige interessante personalia: Descartes' Duitsche reis en de aanleiding daarvan; de verwarmde kamer, waar hij zulke vruchtbare denkbeelden opdeed. Ongemerkt, den lezer naar diepere inzichten voerend, keuvelt hij verder: voorwerpen door verschillende personen vervaardigd, zijn gewoonlijk minder goed, dan die waaraan slechts één meester gewerkt heeft: wij hebben in onze jeugd teveel invloeden ondergaan, het ware beter dat men ons, van het begin af, er aan wende, ons door onze eigen rede te laten leiden. Hier nadert men de kern van zijn Methode: eigen inzicht, zelfconcentratie, brengen ons tot heldere begrippen. Aan deze opmerking voegt Descartes eenige, niet noodzakelijke, maar literair verdienstelijke en de aandacht verpoozende vergelijkingen toe: een huis, door één architect gebouwd, is fraaier dan die, welke in den loop der tijden gerestaureerd zijn; de wijsgeer lucht hierbij zijn ergenis over slechtgebouwde steden, over huizen, omgebouwd door architecten uit verschillende tijdperken, waartegenover de (toen reeds bestaande) schoonheidscommissie machteloos staat. Met een zachte overgang van het stoffelijke, naar het geestelijke, stelt Cartesius vervolgens Sparta ten voorbeeld, dat in de oudheid tot zoo grooten bloei geraakt is, omdat slechts één persoon er de geheele wetgeving geregeld had. Dit alles is levendig, helder en vol afwisseling. Ook weer geruststellend. Want de wijsgeer verzekert, dat hij niet tot de warhoofden en roekelooze nieuwlichters behoort, die op eigen hand de

gansche maatschappij omver willen werpen, zonder precies te weten wat ze er voor in de plaats zullen stellen. ‘En, als ik dacht’, schrijft hij, ‘dat ook maar iets in dit geschrift aanleiding zou kunnen geven, dat men mij voor zoo dwaas kon houden, zou het mij spijten dat het werd uitgegeven’.

Zijn verderen ontwikkelingsgang daarna verhalende, beschrijft hij, hoe hij, als een man, die eenzaam in de duisternis loopt, ‘besloot zóó langzaam en voorzichtig voort te gaan, dat, al vorderde hij weinig, hij er zich tenminste voor behoedde te vallen.’ En dan vertelt Descartes, hoe hij de methodes van de logica, de meetkunde en de algebra ten voorbeeld nemende, het goede er uit overnam, het verkeerde verwierp en aldus een eigen Methode formuleerde, die hij grondvestte op vier beginselen. Ook deze zijn voor den leek eenvoudig en zeer bevattelijk. Aangezien zij bekend zijn en de heer Dijksterhuis hen bovendien, in zijn interessant artikel over de *Proefstukken der Cartesiaansche Methode*, in deze zelfde aflevering, overzichtelijk weergeeft, acht ik het overbodig er bij stil te staan.

De vier voorschriften, aldus gaat Cartesius voort, toetste hij aan de wetenschap die hem het eenvoudigst en betrouwbaarst toescheen, namelijk de wiskunde; daarna leidde hij, uit de verschillende takken der wiskunde, datgene af, wat zij gemeen hebben. Hij verhaalt, hoe hij er zoodoende toe kwam, de algebra op de meetkunde toe te passen en een universeele wiskunde te ontwerpen en hoe dit ten gevolge had, dat hij er in slaagde de moeilijkste problemen tot oplossing te brengen. Dit alles wordt slechts even aangestipt. Het zou te omstandige uiteenzettingen vereischen, om het begrijpelijk te maken, en, vertelde hij teveel, dan liep hij kans dat een ander met zijn vindingen ging strijken. Het succes van zijn Methode, zoo besluit hij het tweede gedeelte van zijn *Betoog*, deed den wensch bij hem ontstaan, haar ook op andere wetenschappen toe te passen; maar hij was toen pas 23 jaar oud en moest eerst meer ervaring opdoen. Hier plaatst Descartes een rustpunt en gaat over tot een ander onderwerp.

De beroemde vier voorschriften, of Regelen, die der *evidentie*, der *splitsing*, der *enumeratie* en der *synthese*, treffen niet door groote oorspronkelijkheid: zij zijn eenigszins vanzelfsprekend bij een deugdelijk wetenschappelijk onderzoek. Echter moeten wij niet vergeten, tot wie Descartes zich richtte: de ongeschoolde

geesten moesten in de eerste plaats de noodzakelijkheid van logisch en systematisch redeneeren beseffen, ten einde goed te kunnen begrijpen, langs welken weg de wijsgeer tot zijn eerste evidente begrippen was gekomen. Men herinnere zich óók, dat Descartes juist tegen de verwarde beschouwingen en begrippen in de traditioneele wetenschap te velde trok, waarin omschrijvingen vaak voor verklaringen werden aangezien: slaapverwekkende kracht, vegetatieve ziel, de zwaarte een eigenschap van het lichaam, 'de natuur heeft afschuw van het ledige' enz. Zijn Regelen waren dus niet overbodig en zijn tevens een verkapte aanval op de verouderde physica.

De schetsmatige inhoud van het *Betoog*, maakt, dat slechts zij, die zijn latere geschriften kennen, zich duidelijk rekenschap geven van de vergezichten die hij thans reeds opende, als bijvoorbeeld de verwantschap tusschen alle wetenschappen, die blijkt uit het feit dat zij, zonder uitzondering, aan eenzelfde Methode onderworpen kunnen worden, een methode, die, uitgaande van het denkbeeld, dat de geheele stoffelijke wereld door uitgebreidheid en vorm verklaard kan worden, van de meest algemeene wetenschappen, naar de meest samengestelde opklimmend, alle geheimenissen van de natuur zou doorgronden. Dit alles kon den lezers, die, in 1637 het *Betoog* ter hand namen, niet heel duidelijk zijn. Voor hen was de Methode een heilgymnastiek voor den geest, een les, hoe men het gezond verstand, dat elk mensch in gelijke mate is toebedeeld, moet leiden, om tot logische oordeelvellingen te komen.

Feitelijk is de Methode, aan het eind van dit tweede Gedeelte, reeds in zijn geheel geformuleerd. Eerst volgt een soort tusschenspel en dan vangt Descartes aan, zooals wij zullen zien, met de toepassingen. Dit tusschenspel, het derde Gedeelte, is gewijd aan de voorloopige moraal die de wijsgeer zich voornam te volgen, zoolang hij den tijdelijken weg van den twijfel bewandelen moest. Immers, hij kon zijn oordeel over alle zaken opschorten, maar het was noodig zijn gedrag - totdat hij beter gevonden had - te richten naar hetgeen hij thans nog voor het beste hield.

Die voorloopige moraal is al even geruststellend voor den lezer, als al het voorafgaande. Ook hier geen gevaarlijke nieuwlichterij: Descartes zal zich houden aan de gebruiken en den godsdienst waarin hij is opgevoed en aan de opvattingen van de

verstandigste menschen met wie hij omgaat. Hij neemt zich verder voor, niet telkens van gedrag te veranderen, maar een vaste lijn te volgen, met weloverwogen berusting tegenslag te verdragen, zijn verstand steeds meer te blijven ontwikkelen en zijn leven lang de Waarheid te zoeken, overeenkomstig de stelregelen zijner Methode. Deze, ietwat droge voorschriften die hij zichzelf stelt, worden gekruid met pittige opmerkingen en vergelijkingen, en aan het slot denkt de lezer: ik ben aan het derde gedeelte van het *Betoog*, het boeit me en ik begrijp het allemaal. Beter dan dat: hij is meer en meer tot het besef gekomen, dat een groot en nobel mensch hem den weg wijst naar kennis en volmaking.

De bouw van dit geschrift is op zichzelf al een kunststuk. Niettegenstaande de afwisseling die hij er in aanbrengt, om zijn boek aantrekkelijk te maken, gaat Cartesius in rechte lijn voort en er is een even onverbreekbare samenhang, tusschen de hoofdstukken waarin hij zijn uiteenzettingen verdeelt, als tusschen de tooneelen in de treurspelen van Racine. Het slot van zijn beschouwingen over de moraal, is de gevolgtrekking van hetgeen hij, in het eerste Gedeelte, over het gezond verstand heeft gezegd: dit is bij iedereen hetzelfde, maar weinigen weten het op de juiste wijze te gebruiken. De slotsom van zijn voorloopige moraal - het zal óók die van zijn definitieve zijn - is, dat men, om goed te handelen, slechts goed te oordeelen behoeft: oordeelt men zoo zuiver en verstandig als men kan, dan wenscht men vanzelf volgens dit inzicht te handelen, hetgeen er op neerkomt, dat men alle deugden en wat men verder goed en noodig acht, bij zich zal aankweeken; wanneer men overtuigd is dat men dit ook werkelijk doet, zal men een gelukkig mensch zijn. En nogmaals legt de geestdriftige apostel den nadruk op het diepe geluk dat het opstijgen naar kennis en waarheid hem schenkt en hoe alle andere waarden van het leven daarbij in het niet verzinken.

In de laatste bladzijden van het aan de moraal gewijde hoofdstuk, vertelt Descartes gemoedelijk zijn verderen ontwikkelingsgang: hoe hij, na negen jaar mijmeren, zich eigenlijk nog niet ver genoeg gevorderd achtte, om een eigen philosophie op te bouwen, maar dat hij, aangezien men reeds begon te vertellen dat hij allerlei problemen tot oplossing had gebracht, zich dien goeden naam waardig wilde toonen, hetgeen hem besluiten deed zich in afzondering terug te trekken, en tot een eind-resultaat te

komen. Daartoe koos hij ons land uit, waar men veilig, aangenaam en vooral onopgemerkt kon leven.

De twee Gedeelten van het *Betoog* die volgen, en waarin hij een en ander van de uitkomsten zijner mijmeringen meedeelt, had hij evengoed proeven van zijn Methode kunnen noemen, als de drie wetenschappelijke *Essais*, die hij er aan toevoegde.

* * *

Descartes geeft thans zijn lezers een begrip van de zekerheden die hij, door het volgen zijner Methode, ontdekt heeft: wij leeren de grondslagen zijner metaphysica kennen. Het is wederom duidelijk, dat hij zich niet richt tot geleerde vakgenooten, maar tot den leek, dien hij vreest af te schrikken door te groote diepzinnigheid. 'Ik weet niet', aldus begint hij omzichtig, 'of ik U moet spreken over de eerste overpeinzingen, die ik er (in Holland, in eenzaamheid) deed, want zij zijn zóó abstract en zóó verschillend van wat men gewoonlijk denkt, dat zij misschien niet in ieders smaak zullen vallen'. Hij is echter wel genoodzaakt er over te praten, voegt hij er aan toe, want dàn alleen kan men beoordeelen, of de fundamenten waarop hij bouwt, stevig genoeg zijn. Na het weinige dat hij er van vertelt, kan men dit echter absoluut niet beoordeelen en de eigenlijke rede waarom hij zich thans in de metaphysica wil begeven, is alweer om den lezer gerust te stellen. Alvorens te naderen tot hetgeen waarom het hem te doen is: het vijfde Gedeelte, waarin hij een begrip wil geven van zijn physica en van al het nieuwe dat hij op dit gebied meent te kunnen ontdekken, wil hij aantoonen, dat hij niet alleen in God gelooft, maar dat dit geloof de grondvesten van zijn systeem vormt en verder, dat het twijfelen aan alles wat hem als zekerheid was bijgebracht, slechts een voorloopige houding was; hij zal alleen maar *veinzen (feindre)* dat hetgeen hij voorheen voor waar hield (het bestaan van God, den mensch, de materie enz.) even weinig zeker is als zijn droombeelden. Pas in de *Méditations métaphysiques*, waarin hij dieper op het wezen der zinnelijke wereld ingaat, was het wenschelijk zijn metaphysica aan zijn physica te laten voorafgaan, omdat deze hem bracht tot zijn onderscheiding van twee substanties, de geestelijke wereld en die der materie, gedachte en uitgebreidheid in drie dimensies.

De wijsgeer gaat hier over tot een strakken betoogtrant. Met enkele zinnen, komt hij tot zijn vermaarde eerste zekerheid:

'ik denk, dus ik ben'. Ook weer veel te kort om geheel begrepen te worden, staat hij hierbij stil, en nog korter bij zijn bewijzen voor het bestaan van God. Het is voor den oningewijde nagenoeg onmogelijk zijn redeneering zonder misverstand te volgen. In de *Méditations* behandelt hij dan ook alles veel uitvoeriger. Nu is het nog slechts zijn bedoeling, belangstelling op te wekken voor de verwachtingen die hij omtrent zijn physica koestert, zonder de geleerde wereld vat op hem te geven en zich aan hun aanvallen bloot te stellen. Men moet er nu slechts van doordrongen zijn, dat hij geen ongodist is en dat men zijn wereldverklaring kan aanvaarden, zonder in ketterijen te vervallen. Aan het slot van zijn uiteenzettingen, schrijft hij deze, voor zijn tijd opzienbarende - en tevens zoozeer geruststellende - woorden: 'En, zoo er menschen zijn die, door de redenen die ik heb aangevoerd, nog niet genoeg overtuigd zijn van Gods bestaan en van dàt hunner ziel, dan wil ik wel dat zij weten, dat alle dingen waarvan zij zich verbeelden zekerder te zijn, als bijvoorbeeld dat zij een lichaam hebben, dat er sterren en een aarde bestaan en dergelijke zaken meer, minder zeker zijn'. Nu aldus de bakens veilig gesteld zijn, kan Descartes, zonder te vreezen voor een scepticus te worden aangezien, alles wat men totnogtoe als zekerheid aannam, in twijfel trekken, ten einde tot enkele klare begrippen te geraken, waarop men vertrouwen kan (aangezien een volmaakte God ons niet bedriegt) en die hij tot uitgangspunt neemt van zijn cosmisch stelsel.

Nu pas, na deze voorzichtige voorbereiding, komt Cartesius, in het vijfde Gedeelte, tot zijn eigenlijke onderwerp, dat de aanleiding was van het geheele *Betoog*. Hij blijft ook hier aanstoot vermijden en vertelt alleen maar genoeg van de problemen waarmee hij zich heeft beziggehouden, om de nieuwsgierigheid zijner lezers te prikkelen, die thans gerustgesteld zijn omtrent zijn geloof. Men ziet, hoe behoedzaam hij zijn weg baant. Had hij in onzen tijd geleefd, dan zou een *Discours de la Méthode*, als overbodig, niet zijn verschenen.

In het kort vertelt hij den inhoud van zijn boek *De Wereld*, dat 'wegens zekere omstandigheden' niet kon verschijnen, en hij vreest ditmaal niet om wat dieper op de dingen in te gaan en eenige inspanning van zijn lezers te vergen. Want het gaat hier om de 'wonderbare wetenschap' die, één methode van onderzoek

toepassende, de natuur in haar geheel omvat, de verwantschap van alle wetenschappen aantoont en de sleutel is om tot volmaakte kennis te geraken. Dit hoofdstuk is ook bij verre het langste; er komen geen litteraire effecten in voor, maar het treft wederom door den schoonen bouw, de duidelijkheid der vergelijkingen, den gloed zijner overtuiging. Hoe hij tot al zijn ontdekkingen kwam, laat hij in het midden en staat slechts stil bij zijn uitkomsten. In een breede schets, toont hij aan dat hij, door zuivere gevolgtrekkingen te maken, het heelal methodisch kan verklaren. Aanvangende bij het licht in het algemeen, behandelt hij vervolgens de zon, de planeten, de aarde, de warmte enz. Van de anorganische lichamen, gaat hij over tot de organische en spreekt uitvoerig over hetgeen den mensch het meest interesseert: den mensch zelf. Hij zet Harvey's, toen geruchtmakende, theorie van den bloedsomloop uiteen en zijn eigen denkbeelden, over den bouw en de functies van het menschelijk lichaam en de wisselwerking tusschen lichaam en ziel. Met welgevallen maakt hij een vergelijking tusschen mensch en dier, het laatste geen ziel hebbende, is slechts een automaat, een machine. Hoe geloovig is toch die Descartes, moet de lezer wel erkennen. Hoezeer kant hij zich tegen de ongodisten en libertijnen, die de ziel niet als een onsterfelijke, den mensch eigen substantie beschouwen.

Men staat, naar het mij voorkomt, dikwijls teveel stil bij Descartes, den speculatieven wijsgeer, terwijl toch zijn grootste belangstelling uitging naar de exacte en toegepaste wetenschappen. Weliswaar is zijn metaphysica de wortel van zijn physica, die zonder haar onbestaanbaar ware. Maar de stam, de physica, en de verschillende takken, die er aan ontspruiten, interesseeren hem het meest. Hij blijft trouw aan zijn overtuiging dat, aangezien de stoffelijke wereld verklaard kan worden door uitgebreidheid en beweging, en dus aan dezelfde wetten gebonden is, hij, en zij die na hem komen, er in zullen slagen haar in zijn geheel te verklaren. Gedachtig, dat het leven kort is, heeft hij brokstukken nagelaten betreffende de cosmographie, de physica, de physiologie van mensch en dier, de psychologie en de moraal, de geneeskunde, telkens een schakel aanroerende van de lange ketting der wetenschappen. Verre van een kamergeleerde te zijn, beoogde hij in de eerste plaats een praktisch resultaat. ‘Want zij (de eerste algemeene begrippen waarop zijn kennis van de

natuur gebaseerd is) hebben mij doen zien', lezen wij in het laatste gedeelte van het *Betoog*, 'dat men tot kennis kan komen die zeer nuttig voor het leven is en dat men, inplaats van de speculatieve wijsbegeerte, die men in de scholen onderricht, een practische kan vinden, waardoor wij, de krachten en werkingen van het vuur, het water, de lucht, de sterren en alle andere lichamen die ons omringen kennende.... meesters en bezitters der natuur kunnen worden'. Men kan in de eerste plaats leeren hoe men gezond moet blijven, wat een groote factor is tot behoud van ons geluk en ons verstand. Descartes geleek geenszins op de scholastieken, die genoegen vonden in scherpzinnige speculatieve haarkloverijen: het was hem vooral te doen om uitkomsten van practisch nut. Men heeft zooveel geschreven over Descartes' drie bewijzen van het bestaan van God, die hij in het *Betoog* slechts aanroert, en in de *Méditations* uitvoerig behandelt. Mij schijnt het toe, dat de wijsgeer er zelf weinig waarde aan hechtte, maar ze, altijd weer uit vrees om verkeerd begrepen en voor een atheïst te worden aangezien, in het volle licht plaatste. Hijzelf had geen drie bewijzen noodig, evenmin als Pascal zijn 'weddenschap' voor het bestaan van God neder heeft geschreven om zichzelf te overtuigen. Het *cogito* bracht Cartesius, mèt het inzicht van zijn eigen bestaan, de kennis van het bestaan van God, het begrip dat de begrensde, denkende ikheid, deel uitmaakt van de onbegrensde substantie, die God is. 'Eigenlijk heb ik', schrijft Descartes in zijn derde *Meditatie*, 'eerder het begrip in mij van het oneindige, dan van het eindige, dat wil zeggen eerder van God, dan van mijzelf'.[1)] Drie bewijzen waren trouwens overbodig, wanneer er één afdoende was. Maar, zooals ik reeds zeide, hij bracht ze naar voren, om aanvallen te pareeren.

Na de samenvatting van zijn verhandeling over *De Wereld*, volgt het laatste deel van het *Betoog.* Descartes valt er terug in den gemoedelijken conversatie-toon en spreekt over zijn bedoelingen met dit geschrift. Hij achtte het zijn plicht de menschheid reeds iets van al het nieuwe dat hij gevonden had, te vertellen. De apostel is weer aan het woord, de geestdriftige propagandist, die zich in het bezit waant van de Waarheid. Hij mocht niet

1) Zie over dit punt het belangrijke artikel van Léon Brunschvicg, *La pensée intuitive chez Descartes*, verschenen in *Etudes sur Descartes*, Parijs, A. Colin, 1937; in het bijzonder p. 4, e.v.

zwijgen, zijn licht niet onder een korenmaat steken. Ook wilde hij voorkomen, dat men, het niet verschijnen van zijn boek *De Wereld*, aan redenen toeschreef, die hem niet tot eer zouden strekken. De voornaamste aanleiding: den weg te banen voor den arbeid die gereed lag, door zich bij voorbaat vrij te pleiten van gevaarlijke nieuwlichterij, vermeldde hij natuurlijk niet. Dus wilde hij volstaan met een kort overzicht, aldus verzekert hij ons, te kort om aanleiding tot polemiek te worden en dat toch een indruk van zijn theorieën zou geven. Dit neemt niet weg dat hij, handig werkend op de ijdelheid zijner lezers, hen aanmoedigt eventueele tegenwerpingen te berde te brengen: hij zal die dan later, mèt zijn antwoorden, publiceeren. De wijsgeer spreekt de hoop uit, dat, in dezen bovenmenschelijken arbeid, ‘de laatst-gekomenen, beginnende daar waar hun voorgangers geëindigd zijn, en aldus leven en werken van velen samenvoegende, wij met ons allen veel verder zullen kunnen gaan, dan het ieder afzonderlijk mogelijk zou zijn.’ Hij legt den nadruk op de noodzakelijkheid van proefnemingen en op delicate wijze dringt hij aan op geldelijken steun, om ze te helpen bekostigen. Alles wat hij totnogtoe gevonden heeft, vervolgt Descartes, had vijf of zes moeilijkheden, die hij overwonnen heeft, tot oorsprong: ‘ik beschouw ze’, voegt hij er aan toe, ‘als even zooveel veldslagen, waarin ik het geluk aan mijn zijde had’. Er bleven er nog maar twee of drie andere te ‘winnen’, om tot zijn eindresultaat te geraken en hij gevoelt zich nog jong genoeg om het te bereiken. Men kan niet anders dan sympathie gevoelen, voor dezen enthousiasten vechtersbaas op wetenschappelijk gebied, die ook zoozeer in zijn moraal den nadruk heeft gelegd op de voldoening, die het overwinnen van moeilijkheden ons schenkt. Voorloopig wil hij nog in eenzaamheid verder zoeken, want hij alleen kent zijn gedachten in den grond en volgelingen tasten zoo licht mis. ‘Zij zijn’ (zegt hij ten opzichte van de discipelen van Aristoteles) ‘als het klimop, dat niet tracht hooger te klimmen dan de boom die het ondersteunt en zelfs daalt het dikwijls weer af, nadat het den top heeft bereikt.’ Dat dit bij Descartes' volgelingen niet altijd het geval is geweest, bewijst Spinoza, die, naar de heer Brunschvicg het, in zijn reeds genoemde artikel, uitdrukt, zuiverder ‘cartesiaansch’ is geweest dan de wijsgeer zelf, onbewust nog eenigszins verstrikt in de scholastiek.

Descartes eindigt zijn *Betoog*, met een fellen aanval op de verouderde wetenschappen, welke hij als een bedompte kelder beschouwt, waarvan hij de ramen wil openen. Hij spreekt de hoop uit, alle misverstanden te voorkomen: men leze de wetenschappelijke opstellen die hij aan zijn *Methode* toevoegt, met geduld en aandacht, dan kan niemand er aanstoot aan nemen; men stelle zich niet voor dat men in één dag alles kan weten, waar een ander twintig jaar over gepeinsd heeft. Men werpe hem ook niet vóór, dat zijn ideëen niet altijd oorspronkelijk zijn: hij aanvaardde ze, nòch omdat hij ze zelf had uitgedacht, nòch omdat anderen het gedaan hadden, maar alleen omdat zijn verstand hem van hun waarheid overtuigde. Hij hoopt, de jaren, die nog voor hem zijn weggelegd, te gebruiken om zoodanige kennis van de natuur te verkrijgen, dat hij de geneeskunde verder kan brengen: ook hier zien wij zijn voorliefde voor de toegepaste wetenschappen en zijn hooggespannen verwachting omtrent de te bereiken resultaten. Nooit echter, hij verklaart het uitdrukkelijk in dien langen voorlaatsten zin van zijn geschrift, zal hij een doel voor oogen houden, dat slechts nuttig voor de eenen zal zijn, omdat het de anderen schaadt. Het is duidelijk dat hij hier aan oorlogsmiddelen denkt en wij herkennen den man, die op aandrang van koningin Christina van Zweden, een ballet schreef ter viering van den vrede van Munster en daarin een gruwelijken optocht van verminkten ten tooneele bracht, die zongen: ‘Wie ziet hoe ons lichaam er uitziet, en denkt dat oorlog schoon is, of beter is dan vrede, heeft verminkte hersenen’.

Descartes' *Betoog* bereikte wat hij hoopte: het trok zeer de aandacht, men ontdekte al spoedig den naam van den schrijver, maar, hoewel het eenige aanvallen uitlokte, verwekte het geen storm. De propaganda, die hij wenschte, was gemaakt: met belangstelling wachtte men op nadere uiteenzettingen.

* * *

Ik meen in deze bladzijden het doel en het karakter van den *Discours de la Méthode* nader verklaard te hebben. De bouw van het geschrift, de beeldenrijkdom, de helderheid van den betoogtrant, hier en daar de fijne ironie, maken het tot een kunstwerk op letterkundig gebied, waarvan ook de niet-wijsgeerig aangelegde genieten kan. En de wijze waarop Cartesius zijn gansche philosophie, als 't ware in een notedop opdient, moest bewon-

dering wekken en doet dit nog heden. Uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, toonde zijn leer zich hier op haar voordeeligst want zij is te beknopt weergegeven, dan dat men alle zwakke punten reeds met duidelijkheid kon onderscheiden. Het *Betoog* is als een prachtig voorportaal van een woning, waarin vele duistere gangen zijn: men behoeft slechts de studies, die kortelings over hem geschreven zijn, te lezen, om te zien dat een herdenking niet altijd met wierook volstaat en ook wel eens strenge kritiek op den voorgrond treedt. Dat Descartes een hervormer was die, den rug toekeerende aan alle traditie, geheel zelfstandig een nieuwen tijd inluidde, gelooft sinds lang niemand meer. Vóór hem hadden anderen vruchtbare inzichten, of trokken te velde tegen verouderde leerstellingen. Veel van Descartes' denkbeelden vinden wij bij voorgangers terug, maar hij was de eerste die, de philosophie losmakende van de godgeleerdheid, haar tot een alles omvattende, zuivere wetenschap omvormde.

C. SERRURIER

De proefstukken der Cartesiaanche methode[1)]

I

Zoolang men, lezende in het *Discours de la Méthode*, de bekoring ondergaat van Descartes' helder en levendig proza en onder den onmiddellijken invloed staat van zijn sterke persoonlijkheid - is het niet, of hij u aanziet met het hooghartige gezicht en den ietwat laatdunkenden glimlach, die Frans Hals schilderde, terwijl hij achteloos vrijgevig de schatten van zijn geest voor u uitstalt? -, sust de overtuigende klank van zijn dwingend geluid alle kritische gevoelens licht in slaap. Na afloop komt dan echter mèt de vraag naar de practische toepasbaarheid, die iedere aanwijzing van richtlijnen voor denken of handelen onvermijdelijk doet rijzen, de ontnuchtering. Men heeft de vier befaamde Préceptes in zich opgenomen, waarin de Methode heet samengevat te zijn: den fundamenteelen Regel der Evidentie, die voorschrijft overhaasting en vooroordeel te vermijden en niets anders in het oordeel op te nemen dan wat zich zoo duidelijk en wel onderscheiden - si clairement et si distinctement - aanbiedt, dat er geen enkele aanleiding bestaat het in twijfel te trekken; als tweeden den Splitsingsregel, die aanraadt, het te behandelen probleem in zooveel deelen te verdeelen, als mogelijk en voor oplossing noodig is en die daardoor den vierden, dien der Enumeratie, waarin opsomming en geordend overzicht der deelen geboden wordt, als noodzakelijk complement vereischt; ten slotte den derden, Regel der Synthese, maar ook wel ten onrechte der Analyse genoemd, die de eenvoudigste en gemakkelijkst kenbare objecten als uitgangspunten voor het geordende denken aanwijst en van daaruit toegang tot de meest ingewikkelde be-

1) Bijdrage tot de herdenking van de eerste verschijning van het *Discours de la Méthode* op 8 Juni 1637.

looft; men tracht zich nu een opgeloste kwestie voor te stellen, waarbij bewuste toepassing van deze voorschriften tot het doel kan hebben geleid of een onopgelost probleem, waaraan hun kracht zou kunnen worden beproefd en men moet al spoedig erkennen, dat het voor het vinden van een oplossing wellicht noodig, maar zeker niet toereikend is, ze in acht te nemen; nadere overweging wekt den indruk, alsof ze eigenlijk niet meer doen dan in woorden omschrijven, wat iedere eenigszins systematisch aangelegde geest ook vóór Descartes spontaan altijd wel zal hebben gedaan zonder zich van de toepassing eener methode bewust te zijn; dan herinnert men zich de spottende samenvatting, die Leibniz van de Cartesiaansche Regels gaf: sume quod debes et operare ut debes et habebis quod optas; en reeds is men op weg, om een aanvankelijke bewondering voor wat kernachtige spreuken van wijsheid leken, in haar tegendeel, geringschatting bij het aanhooren van gemeenplaatsen, te voelen verkeeren.

Bij hernieuwde lezing houdt echter ook die stemming niet lang stand. Descartes blijkt bij nadere overweging nooit zoo helder te zijn, als hij bij eerste kennismaking leek, maar zijn betoog gaat ook altijd veel dieper dan oppervlakkige beoordeeling doet vermoeden. Tegen den schijn in zijn het niet in de eerste plaats de vier zoo bevattelijk aandoende Regels, die de Methode inhouden; haar op te sporen kost meer moeite dan vereischt wordt, om hen te leeren kennen, maar daarvoor bevat ze dan ook veel meer dan zij zeggen. Wat dat meerdere is, zegt het *Discours* ook wel, maar in zoo bondigen vorm, dat van de passages die er aan gewijd zijn, welhaast ieder woord commentaar behoeft. Even vóór de formuleering van de Regels vernemen we, zonder dadelijk de strekking van de mededeeling te vatten, dat de Methode bedoelt, van drie wetenschappen, de klassieke logica, de geometrische analyse der Ouden en de algebra der Modernen, de voordeelen te vereenigen, terwijl zij er de nadeelen van vermijdt. Dadelijk er na wordt de behoefte aan naderen uitleg opnieuw gewekt, wanneer de schrijver betoogt, dat hij de betrekkingen en verhoudingen, die de verschillende takken der wiskunde elk voor zijn eigen object onderzoeken, in algemeene gedaante wil bestudeeren, dat hij ze daartoe wil beschouwen voor het geval van lijnstukken en dat hij zich voor de uitdrukking ervan wil bedienen van de symbolen der algebra.

Van dit alles zeggen de Regels niets. Ze staan eigenlijk maar wat vreemd ingeschoven tusschen twee deelen van wat, als men ze met den zin, die ze inleidt, schrapte, een samenhangend betoog zou zijn. Wanneer de tekst van het *Discours* ons eens slechts bekend was in een handschrift van twijfelachtige authenticiteit, zou de hypothese, dat zij, die bij eerste lezing de eigenlijke kern van het betoog schijnen te bevatten, een inschuifsel van lateren datum vormen, wellicht op succes kunnen hopen.

II

Het is bekend, waar antwoord te vinden is op de vele vragen, die men zich bij lezing van het *Discours* stelt: het geschrift *Regulae ad directionem ingenii*, een onvoltooid en eerst posthuum gepubliceerd werk, geeft van de Cartesiaansche methode een uitvoerige, in het voorhanden fragment reeds tot 21 regels aangegroeide en wellicht juist om dezen al te zeer toenemenden omvang afgebroken uiteenzetting, waarvan het *Discours* een in sterke verdichting welhaast onherkenbare samenvatting schijnt te zijn. De lectuur dier *Regulae* heldert, schoon niet alles, veel op en de commentatoren van Descartes hebben er dan ook rijkelijk uitgeput.

Men kan echter vragen, of het niet voor de hand ligt, ook nog een anderen weg te volgen, om tot een meer volledige kennis van de Methode te komen. Het *Discours* is in 1637 immers niet alleen verschenen; er waren drie wetenschappelijke verhandelingen aan toegevoegd, *La Dioptrique*, aan optica gewijd, *Les Météores*, metereologische verschijnselen verklarend, *La Géométrie*, handelend over wiskunde in ruimeren zin dan de titel doet vermoeden. Die drie verhandelingen worden aangekondigd als *les Essais de cete Methode.* Mag men niet verwachten, dat men ook aan deze vruchten den boom zal kennen, dat men de methode zal begrijpen door haar in actie te zien? Staat het niet te hopen, dat de Meester zelf op hare toepassingen zal wijzen, dat hij er de aandacht op zal vestigen, wanneer hij een probleem in deelen splitst en zich door enumeratie overtuigt, dat hij geen mogelijkheid over het hoofd heeft gezien en dat hij de beloofde reductie van natuurwetenschappelijke problemen op algebraïsch behandelde geometrische relaties tusschen lijnstukken in voorbeelden zal vertoonen en verklaren?

Deze hoop blijkt geheel ijdel, die verwachting althans grootendeels ongegrond. Er is slechts één plaats in de *Essais*, waar Descartes van zijn methode rept en in zijn brieven waarschuwt hij meer dan eens, dat men niet moet meenen, dat de *Essais* dienen, om haar te demonstreeren. Wanneer hij aan Mersenne schrijft, dat het *Discours* niet de bedoeling heeft, om de methode te onderwijzen, maar slechts om erover te praten, doordat zij meer in praktijk bestaat dan in theorie, wekt weliswaar de dan volgende opmerking, dat de drie toegevoegde verhandelingen daarom Essais der Methode heeten, omdat, wat zij bevatten, zonder haar niet gevonden zou zijn, nog zekere illusies. Maar elders verklaart hij nadrukkelijk, dat de toepassing der methode in deze drie appendices daarom niet kan worden waargenomen, omdat de weg, dien zij wijst om tot oplossing van een probleem te geraken, niet tevens kan worden gevolgd, wanneer het om de uiteenzetting van het gevondene gaat. Dat is heel teleurstellend en bevreemdend tevens, als men bedenkt, dat de derde Regel van het *Discours* toch zeker bepaaldelijk op de logische uiteenzetting van een gevonden inzicht betrekking scheen te hebben en dat de andere drie zich toch ook in niet mindere mate dan als ontdekkingsregels als betoogvoorschriften lieten interpreteeren. Maar we moeten er ons in schikken: de *Essais*, zoo wordt ons kort en bondig meegedeeld, dienen alleen om den aandachtigen lezer te overtuigen, dat de schrijver een methode bezit, die afwijkt van de gebruikelijke en die niet van de slechtste is; dat afwijkende karakter zal vooral uit *Les Météores* blijken; *La Dioptrique* zal toonen, dat de philosophie ook tot kennis van kunsten kan voeren, die van belang zijn voor het practische leven; *La Géométrie* wil, door vele nieuwe vondsten bekend te maken, tot studie opwekken.

Na al deze waarschuwingen zijn onze verwachtingen van wat de lectuur der *Essais* voor de kennis der methode leeren kan, reeds tot veel bescheidener afmetingen teruggebracht. In die stemming kan echter kennismaking de moeite loonen; zij mogen dan niet paradigmatisch bedoeld zijn, ongewild zullen ze toch wel iets onthullen van de denkwijze, waaruit ze zijn voortgekomen. Bovendien heeft Descartes zelf uitgesproken, dat de theorie van den regenboog in *Les Météores* een staal vormt van de methode, waarvan hij zich bedient (hier is ook die eene plaats, waar hij op

haar bestaan zinspeelt) en over de mate, waarin zij in *La Géométrie* tot uiting komt, heeft hij ook niet altijd even afwijzend geoordeeld.

Zoo vragen dus de *Essais* onze aandacht. Zij verdienen die echter niet alleen om de verduidelijking van het *Discours*, die ze beloven. Zij bezitten immers, zij het ook in zeer uiteenloopende mate en op meer speciaal terrein dan de algemeene verhandeling, die ze begeleiden, een zelfstandige historische beteekenis; het jubileumjaar van het *Discours* mag niet uitsluitend aanleiding geven, Descartes als reformator der philosophie te gedenken en over de biographische waarde van het werk te spreken; het dwingt evenzeer tot bezinning op de eminente beteekenis, die in de geschiedenis der wis- en natuurkunde aan zijn optreden toekomt en die voor een overwegend groot deel aan de *Essais de la Méthode* verbonden is. Om aan die beteekenis te herinneren en op het onderzoek naar hun waarde als kenbron der methode voor te bereiden, volgt hier van elk hunner een korte samenvatting.

III

LA DIOPTRIQUE. - Hoofddoel van dit werk heet de opstelling van een theorie van den verrekijker en de behandeling van de practische verbeteringen in de vervaardiging van lenzen, die van haar kunnen worden verwacht; in niet mindere mate dient het echter om althans iets bekend te maken van de beschouwingen over het wezen van het licht, die uitvoeriger zouden zijn behandeld in een wel geschreven, maar onder den indruk van de veroordeeling van Galilei niet gepubliceerd werk, *Le Monde ou Traité de la Lumière.* De daarin ontwikkelde lichttheorie wordt hier als uitgangspunt gebruikt voor de behandeling van terugkaatsing en breking, in overeenstemming met het Cartesiaansche adagium, dat men de verschijnselen moet afleiden uit hun oorzaken en niet andersom. Ze wordt echter niet zoo volledig en in zoo nauwen samenhang met de materietheorie uiteengezet, als later in de *Principia Philosophiae* het geval zal zijn; de schrijver verduidelijkt haar hier slechts door enkele vergelijkingen: zien is iets soortgelijks als voor een blinde het tasten met zijn stok beduidt: instantane overbrenging van een actie van het licht-

gevend lichaam zonder gelijkenis tusschen dat lichaam en de opgewekte gewaarwording; licht is een toestand in een subtiel medium, te vergelijken met het streven, dat wijndruppels in een vat vol half uitgeperste druiven naar openingen in den bodem drijft; als tendentie tot beweging is het aan de algemeene bewegingswetten onderworpen; daarom is de invloed, dien het van verschillende media ondergaat, te verduidelijken door wat een voortgeworpen bal overkomt; zooals deze in weeke lichamen blijft steken, op harde oppervlakken wordt teruggekaatst en des te gemakkelijker door een lichaam heen kan rollen naarmate daarin meer en gladdere doorboringen zijn, kan licht worden geabsorbeerd, tegen een grensvlak van twee media worden teruggekaatst of in een ander medium binnentreden. Hoe gemakkelijker de beweging in dat andere medium gaat, des te meer zal de lichtstraal naar de normaal op het grensvlak toe gebroken worden; vergelijking met de beweging van een bal, welks snelheid verandert (over de snelheden der lichtvoortplanting in verschillende media spreekt Descartes uiteraard niet, omdat volgens hem de lichtwerking instantaan wordt overgebracht) leidt nu tot de beroemde, ook reeds door Snellius gevonden brekingswet, die hier voor het eerst gepubliceerd wordt; de relatie tusschen de hoeken van inval en breking wordt echter niet, zooals thans gebruikelijk is, algebraïsch door een verhouding van de sinus dier hoeken uitgedrukt, maar in overeenstemming met den toestand der goniometrie in de 17e eeuw bepaald door een betrekking tusschen twee lijnstukken, die in staat stelt, bij gegeven waarde van den eenen hoek den anderen zoowel te berekenen of te construeeren.

Er volgt nu een uitvoerige behandeling van den bouw en de werking van het menschelijk oog, onderbroken door een uitweiding over de zintuigen in het algemeen, die tot een korte schets van de Cartesiaansche theorie der motorische en sensorische zenuwen leidt; de beschrijving van het oog is merkwaardig volledig en logenstraft (wat de eerste twee *Essais* doorloopend doen) volkomen de veel voorkomende onjuiste meening, als zou de door Descartes beleden opvatting, dat de physica een deductieve wetenschap is, gepaard zijn gegaan met een geringe aandacht voor de empirie. Vervolgens wordt het eigenlijke doel van het werk en daarmee de meest persoonlijke bijdrage van

den schrijver tot de ontwikkeling der optica bereikt door een mathematische theorie van elliptische en hyperbolische lenzen, die, zooals wordt aangetoond, zoo geconstrueerd kunnen worden, dat ze evenwijdige stralenbundels exact homocentrisch breken. De theorie wordt dan toegepast in een behandeling van optische werktuigen voor waarneming zoowel van ver verwijderde groote als van dichtbijzijnde kleine voorwerpen en aangevuld door een uitvoerige technische discussie van de mogelijkheid, lenzen van de beschreven soort practisch te vervaardigen.

Deze mogelijkheid is door Descartes sterk overschat en zijn werk heeft daardoor in de technische optica niet die uitwerking gehad, die hij er van verwacht heeft. Dat mag echter geen reden zijn, de waarde van zijn verhandeling gering te achten. De brekingstheorie, die hij ontwikkelde en de toepassingen, die hij ervan maakte, zijn belangrijke bijdragen geweest tot den groei der jonge mathematische physica en al mogen dan ook de beschouwingen over het wezen van het licht, die hij eraan ten grondslag meende te moeten leggen, onhoudbaar zijn gebleken, zoo heeft toch zijn theorie van een subtiele materie als drager der lichtverschijnselen in zijn tijd een zoo sterk inspireerende werking uitgeoefend, dat zijn naam ook op dezen grond in iedere geschiedenis der optica steeds zal moeten worden vermeld. Niet ten onrechte heeft men opgemerkt, dat latere physici hun theorieën meer dan eens hebben opgebouwd uit de brokstukken van de Cartesiaansche ruïne; in dezen zin kan ook de beroemde lichttheorie van Christiaan Huygens als een afstammeling van de speculaties uit *La Dioptrique* gelden.

IV

LES MÉTÉORES. - Bij de bespreking van de meteorologische verschijnselen, waaraan het tweede *Essai* gewijd is, wordt ook weer de behandeling van de algemeene op metaphysische gronden rustende theorie der materie, die er naar Cartesiaansche overtuiging het uitgangspunt van behoorde te vormen, ten gerieve van den lezer vervangen door enkele resumeerende beschouwingen over de structuur der aardsche lichamen en van de dampen en uitwasemingen, die zij in de atmospheer brengen en die daar de meteorologische processen veroorzaken. De kern van de ontwikkelde theorie wordt gevormd door het axioma, dat

alle verschillen van physischen of chemischen aard, die de lichamen onderling vertoonen, terug zijn te brengen tot eigenschappen van vorm en grootte van hun samenstellende deelen (die zich door niets anders dan door vorm en grootte van elkaar onderscheiden) en tot de wijze, waarop zij invloed ondervinden van de subtiele materie, die hun tusschenruimten vult en die ook alleen quantitatief van de grovere soorten verschilt. Dit axioma is het noodzakelijk uitvloeisel van de overtuiging, dat het wezen van de materie in de uitgebreidheid ligt, ruimte en materie dus identiek zijn en een vacuum ondenkbaar is en die overtuiging wordt weer gedragen door een opvatting, die men kan omschrijven als een opgeven van het objectief karakter van alle andere dan geometrische en kinematische qualiteiten.

De sterke discrepantie, die er bestaat tusschen de tegenwoordige voorstellingen over ruimte en materie en de Cartesiaansche maken het voor den modernen lezer wel heel moeilijk, zijn aandacht te concentreeren op de zeer uitvoerige meteorologische theorieën, die Descartes er op bouwt. Heeft men zich echter eenmaal in zijn denkwijze verplaatst, dan kan men niet nalaten, bewondering te gevoelen voor de vindingrijkheid en de consequentie, waarmee een zeer rijk feitenmateriaal aangaande winden, wolken, sneeuw, regen en hagel, stormen, bliksem en andere vuren in de lucht op grond van de aanvaarde theorie wordt verklaard.

Door combinatie met de optische beschouwingen uit *La Dioptrique* wordt vervolgens de beroemde theorie van den regenboog ontwikkeld, een van de voornaamste bijdragen van Descartes tot de physica en een, die in haar vereeniging van quantitatief uitgewerkte theoretische verklaring en experimenteele controle ook (in tegenstelling tot de brekingstheorie) methodisch van blijvende waarde mag heeten; haar waarde ligt echter meer in het geometrisch- dan in het physisch-optische gedeelte: de theorie der kleurschifting, die ter verklaring van de kleuren van den regenboog wordt opgesteld, is ontoereikend. Het werk wordt besloten met beschouwingen over de kleuren van wolken, over kringen om zon en maan en over het verschijnsel der nevenzonnen, dat sedert een opzienbarend phaenomeen, dat op 20 Maart 1629 op dit gebied te Frascati was waargenomen, sterk de aandacht trok.

De historische beteekenis, die de besproken verhandeling ook daar bezit, waar ze in de verklaring der waargenomen verschijnselen te kort schiet, bestaat voornamelijk in de principieele en consequente wijze, waarop ze alle meteorologische processen, die nog maar al te vaak als onvatbare verschijnselen van bovennatuurlijken aard werden geduid, binnen den kring der natuurwetenschappelijke denkwijze trok.

V

LA GÉOMÉTRIE. - Het derde Essai begint met een waarschuwing, die we hier over moeten nemen en die tot groote beknoptheid dwingt: terwijl de eerste twee verhandelingen voor iedereen begrijpelijk waren, vereischt de kennismaking met de derde vertrouwdheid met wat op wiskundig gebied reeds eerder gedaan was, in het bijzonder dus met de Grieksche wiskunde en met de kort geleden door Viète in den definitie ven symbolischen vorm overgebrachte Algebra. De nieuwe gedachte, die Descartes brengt, is kort te omschrijven als het denkbeeld, de analytische methode der geometrie (bestaande in het redeneeren over iets onbekends, alsof het bekend was) in te kleeden in de symbolen der algebra en omgekeerd haar constructieve methode dienstbaar te maken aan de oplossing van algebraïsche problemen. De mogelijkheid van de wederzijdsche doordringing van de beide takken der mathesis wordt geschapen door de belangrijke vondst, dat men de bewerkingen der algebra in dier voege op lijnstukken kan toepassen, dat er steeds weer lijnstukken ontstaan; het systeem der lijnstukken wordt (mits men ze ook nog als negatief kan beschouwen) aequivalent met het systeem der reëele getallen; de klassieke geometrische analyse der Grieken, die zich in verband met de bijzonderheden van hun uitdrukkingswijze steeds had moeten beperken tot krommen van den tweeden graad, wordt er in beginsel toepasbaar door op alle algebraisch formuleerbare problemen en gaat daardoor over in wat men tegenwoordig analytische meetkunde noemt.

Naast de toepassingen van deze principieel belangrijke vondst bevat het werk nog tal van baanbrekende mathematische onderzoekingen, die hier bezwaarlijk kunnen worden behandeld, maar waarvan ter wille van den ter zake kundigen lezer althans mogen

worden vermeld een methode ter bepaling van normalen (en dus van raaklijnen) aan vlakke algebraische krommen, de theorie der Cartesiaansche ovalen, een oplossing van de algebraische vergelijking van den vierden graad, de nog steeds naar Descartes genoemde teekenregel over het aantal positieve wortels van een algebraische vergelijking en de door hem zelf op hooge waarde geschatte methode der onbepaalde coëfficienten.

Het geheele steeds weer fascineerende werk vertoont, hoewel aanknoopend bij en voortbouwend op Grieksche geometrische en Italiaansche algebraische methoden en dus allerminst den naam van 'proles sine matre creata', dien de Fransche wiskundige Michel Chasles er aan gegeven heeft, verdienend, overal de kenmerken van geniale oorspronkelijkheid. Een systematische uiteenzetting der analytische meetkunde is het allerminst; wie er in uitgelegd hoopt te vinden, wat coördinaten zijn en hoe men kromme lijnen door een vergelijking voorstelt, zal bedrogen uitkomen; het Cartesiaansche assenkruis is er zelfs niet in op te sporen. Het schrijven van iets, dat op een leerboek zou hebben geleken en waarin hij dus ook gedachten en vondsten van anderen zou hebben moeten behandelen, zou ook wel allerminst iets voor Descartes geweest zijn; het beroep van 'faiseur de livres' heeft hem altijd tegengestaan en zijn streven is ook heelemaal niet, zijn nieuwe inzichten zoo volledig en overtuigend mogelijk voor te dragen: herhaaldelijk breekt hij zijn betoog af met de opmerking, dat hij nu maar niet verder zal gaan, dat hij den lezer het genoegen niet wil ontnemen, de dingen zelf te vinden, want dat het eenige nut van de wiskunde toch immers in de methodische scholing ligt, die aan haar zelfstandige beoefening verbonden is, dat het nageslacht toch ook nog iets te doen moet hebben en meer in dien trant. Voor een deel berusten deze opmerkingen ook wel op de matelooze zelfoverschatting, die Descartes eigen was en die hem in het bijzonder in *La Géométrie* herhaaldelijk tot een veel te hoogen dunk van de macht zijner methoden verleidt; ook zitten achter zijn beknoptheid soms tactische motieven; tegen Mersenne spreekt hij het althans onomwonden uit, dat hij opzettelijk niet al te duidelijk is geweest, om zijn tegenstanders geen aanleiding te geven tot de bewering, dat het toch allemaal heel eenvoudig is, wat hij voor den dag brengt en dat zij het ook wel zouden hebben kunnen

vinden; achterdocht was hem nu eenmaal niet vreemd en hij had geen hooge achting voor de meesten van zijn medemenschen.

VI

Wanneer we nu na voltooïïng van ons overzicht der *Essais* hun gezamenlijken inhoud in het oog vatten, dan treft ons allereerst de ruimheid van het behandelde gebied: naast zuiver wiskundige beschouwingen, die zoowel geometrie als algebra betreffen, staan natuurkundige onderzoekingen, die zich uitstrekken van de voor quantitatieve behandeling bij uitstek vatbare verschijnselen der geometrische optica tot de voornamelijk slechts qualitatief te omschrijven en te verklaren dampkringsprocessen en die varieeren tusschen nauwgezette ontleding van details en algemeene theorieën over het wezen van licht en materie. Aan dit alles moet - hierover laat het *Discours* geen twijfel - een enkele methode ten grondslag liggen en wanneer we dus haar kenmerken willen afleiden uit haar voortbrengselen, dan zullen die kenmerken zoo algemeen moeten zijn, dat ze op al deze uiteenloopende gebieden toegepast kunnen worden.

De methode wil dus blijkbaar meer een algemeene karakteristiek van het Cartesiaansche denken tot uitdrukking brengen dan practische voorschriften van beperkte geldigheid geven. Descartes postuleert de methodische eenheid van alle wetenschappen; hij erkent in het bijzonder geen wezenlijk verschil tusschen wisen natuurkunde, maar ziet beide als uitvloeisels van een universeele denkwijze.

Welke echter die denkwijze is, wordt in het *Discours* ondubbelzinnig uitgesproken en door tal van passages uit brieven en latere verhandelingen bevestigd: het is die der wiskunde. Descartes is van jongsaf altijd sterk onder den indruk geweest van de verhelderende en onverbiddelijk overtuigende werking van den mathematischen bewijs- en betoogtrant en hij heeft een welhaast fanatieke bewondering voor de formeele en methodische waarde daarvan behouden, toen hij reeds lang onverschilligheid, ja geringschatting voor den inhoud van de zuivere mathesis voelde en zich nog slechts met tegenzin tot mathematische productie liet bewegen.

Dat het inderdaad de bedoeling van Descartes is, de wiskunde

tot het prototype van alle wetenschappen te verheffen, *kan* ook in de Regels van het *Discours* worden gelezen; dat men ze zoo *moet* interpreteeren, wordt buiten twijfel gesteld door de *Regulae ad directionem ingenii*, waarin uitvoerige methodische voorschriften voor wetenschapsbeoefening in het algemeen worden gegeven, die zoo mathematisch klinken, dat men ze, zonder er een woord in te veranderen, in een verhandeling over de methodiek der wiskunde zou kunnen opnemen. En het wordt nog eens op welkome wijze bevestigd door de manier, waarop in de Essais natuurkundige kwesties behandeld worden.

Immers hieruit blijkt duidelijk, dat er voor Descartes, wat den graad van zekerheid der uitgesproken waarheid betreft, geen verschil bestaat tusschen een natuurwet en een mathematisch axioma. Hoe zou het ook? We bezitten aangeboren ideeën over ruimtelijkheid en beweging; het wezen der materie ligt in de uitgebreidheid en door haar beweging veroorzaakt ze de natuurverschijnselen; de physica moet dus evengoed uit a priori opgestelde axiomata te deduceeren zijn als de wiskunde.

Dit maakt het begrijpelijk, dat analytische meetkunde, optica en meteorologie op gelijken voet als proefstukken der methode kunnen dienen en dat een uitvoerige verklaring van de eigenschappen van zout - in *Les Météores* - naast een oplossing van een wiskundig probleem van Pappus - in *La Géométrie* - niet den indruk van heterogeniteit wekt. Tusschen het verklaren van een gegeven natuurverschijnsel en het oplossen van een opgegeven wiskundig probleem bestaat geen wezenlijk verschil; bij beide zal analyse, zoo noodig, den weg omlaag wijzen naar de grondslagen, waarop men zijn redeneering bouwen moet en bij beide zal daarna volgens den derden Regel van het *Discours* een ordelijk denken vanaf die eenvoudige en in zich zelf evidente beginselen tot een volkomen helder en scherp bepaald inzicht voeren, dat op grond van den eersten Regel als onbetwijfelbare waarheid kan worden aanvaard.

Wanneer men op deze wijze de Regels van het *Discours* als een onvoorwaardelijke preconisatie van de matematische methode in natuurwetenschappelijke problemen opvat, veranderen zij ineens van de bijna triviale waarheden, die ze bij toepassing op het wiskundige denken zelf zijn, in opzienbarende uitspraken van zoo paradoxaal karakter, dat het den tijdgenooten evenzeer

als het ons doet, zij het dan ook ten deele op andere gronden, moeite moet hebben gekost, ze te aanvaarden. Voor wie in de 17e eeuw nog voortleefde in de traditie der middeleeuwsche natuurwetenschap moest het een daad van ongehoorde stoutmoedigheid lijken, dat een denker zich vermat om met versmading van alle autoriteit en met verwerping van het geheele begrippensysteem der Aristotelisch-scholastische wijsbegeerte de natuur uit eigen kracht des geestes te verklaren in de categorieën van het geometrisch-kinematische denken. Voor wie zich reeds de opvattingen der empirisch-inductieve natuurwetenschap eigen had gemaakt, moest het een bewijs van overmoed beduiden, dat hier de proefondervindelijke ervaring reeds weer van haar nauwelijks bezetten troon werd gestooten door de hooghartige overtuiging, dat het slagen van een verklaring van een waargenomen natuurverschijnsel op grond van de axiomata der physica niet moest worden opgevat als een bewijs voor de bruikbaarheid der aangenomen grondslagen, maar veeleer als een bevestiging van de gedane waarneming, ja bijna als een rechtvaardiging van het waargenomen verschijnsel. De physicus van onzen tijd ten slotte zal naar aanleiding van deze houding tegenover de empirie zelfs nog eer geneigd zijn van aanmatiging dan van moed of overmoed te spreken. Hij heeft zelf overvloedig ervaren, hoezeer de onberekenbare rijkdom der natuur den spot drijft met de stoutste fantasieën van den menschelijken geest en hoevaak de onverbiddelijke feiten het denken reeds hebben gedwongen, wegen te bewandelen, die het aanvankelijk voor onbegaanbaar hield. Hij kan er niet meer dan een naïeven waan in zien, dat een zeventiende-eeuwsche denker de illusie bezat, het inzicht in dat alles uit het denken alleen voort te brengen en de vrijmoedigheid, om alles te verwerpen, wat niet met mathematische evidentie kon worden ingezien.

Wie het systeem van Descartes als historisch verschijnsel zien wil, doet echter goed, zich van dergelijke waarde-oordeelen te onthouden. De ontoereikendheid van de Cartesiaansche methode der natuurwetenschap is een ervaringsfeit, dat nog niet bekend was, toen de methode werd geconcipieerd en dat men dus ook niet in rekening mag brengen, als men haar beoordeelt. Haar historische waarde is bovendien niet zoozeer gebonden aan het waarheidsgehalte van haar voortbrengselen dan wel aan de be-

vrijdende en stimuleerende werking, die ze op het onderzoek der natuur heeft uitgeoefend en waarop we boven reeds in een concreet geval opmerkzaam maakten.

Van besef van dien heilzamen invloed van het werk van Descartes bij scherp inzicht in de tekortkomingen ervan getuigen de woorden, die Christiaan Huygens in 1693 schreef:

> Mr. des Cartes avoit trouvè la maniere de faire prendre ses conjectures et fictions pour des veritez. Et il arrivoit a ceux qui lisoient ses Principes de Philosophie quelque chose de semblable qu'a ceux qui lisent des Romans qui plaisent et font la mesme impression que des histoires veritables. La nouveautè des figures de ses petites particules et des tourbillons y font un grand agrement. Il me sembloit lorsque je lus ce livre des Principes la premiere fois que tout alloit le mieux du monde, et je croiois, quand j'y trouvois quelque difficultè, que c'etoit ma faute de ne pas bien comprendre sa pensée. Je n'avois que 15 à 16 ans. Mais y ayant du depuis decouvert de temps en temps des choses visiblement fausses, et d'autres tres peu vraisemblables je suis fort revenu de la preoccupation ou j'avois estè, et à l'heure qu'il est je ne trouve presque rien que je puisse approuver comme vray dans toute la physique ni metaphysique, ni meteores.
> Ce qui a fort plu dans le commencement quand toute cette philosophie à commencè de paroitre, c'est qu'on entendoit ce que disoit Mr. des Cartes, au lieu que les autres philosophes nous donnoient des paroles qui ne faisoient rien comprendre, comme ces qualitez, formes substantielles, especes intentionnelles, etc. Il a rejettè plus universellement que personne auparavant cet impertinent fatras.

En even verder:

> Nonobstant ce peu de veritè que je trouve dans le livre des Principes de Mr. des Cartes, je ne disconviens pas qu'il ait fait paroitre bien de l'esprit à fabriquer, comme il a fait, tout ce systeme nouveau, et a luy donner ce tour de vraisemblance qu'une infinitè de gens s'en contentent et s'y plaisent. On peut encore dire qu'en donnant ces dogmes avec beaucoup d'assurance, et estant devenu autheur tres celebre, il a excitè d'autant plus ceux qui escrivoient apres luy a le reprendre et tacher de trouver quelque chose de meilleur. Ce n'est pas aussi sans l'avoir bien meritè, qu'il s'est acquis beaucoup d'estime; car a considerer seulement ce qu'il a escrit et trouvè en matiere de Geometrie et d'algebre, il doit estre reputè un grand esprit.

VII

Naast den boven geschetsten algemeenen wezenstrek van de Cartesiaansche wetenschapsbeoefening verduidelijkt de lectuur van de *Essais* nog een bijzondere methodische eigenaardigheid daarvan, die in het *Discours* kort, in de *Regulae* uitvoeriger, maar

in geen van beide bij gemis aan toelichting voldoende duidelijk wordt behandeld. Het is het met nadruk aangekondigde voorschrift, dat men de betrekkingen tusschen de optredende grootheden moet trachten uit te drukken als relaties tusschen lijnstukken. We zagen boven reeds, hoe de vooruitgang ten opzichte van de Grieksche wiskunde, dien Descartes in *La Géométrie* verwezenlijkt, voornamelijk mogelijk werd gemaakt door lijnstukken te onderwerpen aan algebraische bewerkingen. Wanneer we echter in *La Dioptrique* letten op de wijze van behandeling van het aan het geheele werk ten grondslag liggende verschijnsel der straalbreking, dan zien we, dat de wet, die dit verschijnsel beheerscht, ook door een verhouding van lijnstukken wordt beschreven en in *Les Météores* vinden we in het eenige quantitatief behandelde probleem, dat van den regenboog, berekeningen uitgevoerd, die weer op lijnstukken betrekking hebben. Bedenken we daarbij, dat Descartes juist uitdrukkelijk de verklaring van den regenboog als voorbeeld van zijn methode vermeldt, dan is het niet twijfelachtig, of we hebben hier in elk der drie *Essais* met een directe toepassing van het voorschrift uit *Discours* en *Regulae* te maken.

Ook zal het, na wat we bij de bespreking van *La Géométrie* reeds over de eigenlijke beteekenis van dit werken met lijnstukken opmerkten, niet moeilijk zijn om in te zien, wat het in de physica beduidt. In moderne taal overgebracht, komt het hierop neer, dat de relaties tusschen de verschillende optredende grootheden door getallen worden uitgedrukt en dat deze getallen aan algebraische behandeling worden onderworpen; de eisch van deductieve behandeling der physica op grond van axiomatische inzichten wordt hier dus aangevuld met een aanbeveling van algebraische (men zou later zeggen analytische) behandeling.

Men kan vragen, of het feit, dat een toepassing van voorstelling door lijnstukken in het enkele geval der straalbreking mogelijk bleek, een voldoende basis was, om een zoodanige behandeling van alle physische problemen als methodisch ideaal te stellen. Natuurlijk was het dat voor nuchter en bezadigd overleg niet, evenmin als het van de Pythagoraeers verantwoord was, om onder den indruk van de ontdekking, dat de lengten van consoneerende snaren in een eenvoudige getallenverhouding staan, te concludeeren, dat de geheele kosmos harmonie en getal was.

Maar de geniale intuïtie breekt zich nu eenmaal vaak plotseling en onbegrepen baan, zelfs al neemt de denker, aan wien ze te beurt valt, zich voor, slechts datgene als waar te aanvaarden, wat zich zoo helder en scherp aanbiedt, dat het onmogelijk is het in twijfel te trekken.

En ditmaal zag Descartes de toekomst der natuurwetenschap juister in, dan toen hij haar deductieve afleiding uit algemeene, aan het wijsgeerig inzicht ontleende grondbeginselen als eisch stelde. *Ordo* en *Mensura* had hij als kenmerken voor haar methodische beoefening genoemd: axiomatische ordening en quantitatieve behandeling. Voor het eerste is zij slechts in beperkte mate vatbaar gebleken en dan is het nog steeds een axiomatiseering a posteriori geweest, een onderschuiven van axiomatische grondslagen aan een inductief verkregen stelsel van wetten en relaties, waarbij, lijnrecht in strijd met wat Descartes wilde, de grondslagen haar bestaansrecht ontleenden aan het feit, dat ze als grondslagen bruikbaar bleken. *Mensura* is echter sedert de 17e eeuw de leuze geworden, waaronder de natuurwetenschap van de eene verovering naar de andere is voortgeschreden.

Het is natuurlijk waar, dat Descartes niet de eenige was, die die leuze aanhief. Een jaar na het *Discours* verschenen, eveneens te Leiden, Galilei's *Discorsi*, waarin de mathematische beschrijving van natuurverschijnselen wordt geleerd op een wijze, die methodisch zuiverder is dan de Cartesiaansche, omdat ze veel scherper dan deze de vraag naar het hoe van die naar het waardoor gescheiden weet te houden. Descartes heeft juist om die reden zeer afbrekend over het werk geoordeeld (zooals hij gewoonlijk over geschriften van anderen deed). Thans, drie eeuwen later, wordt echter het geluid van zijn schampere kritiek overstemd door het harmonisch samengaan van zijn stem met die van zijn grooten tijdgenoot in de verkondiging van het inzicht, dat het boek der natuur geschreven is in wiskundige taal.

E.J. DIJKSTERHUIS

De oorsprong van het leerstuk der territoriale zee

Het is bekend, dat de ontwikkeling van het volkenrechtelijk leerstuk der territoriale zee, en met name de bepaling harer breedte op tenminste drie zeemijlen, gedurende de 17e en 18e eeuw sterk onder invloed van Hollandsche politiek en Hollandsche doctrine heeft gestaan en het hiervolgende bevat niets, dat daarmede in strijd zoude zijn. Doch leest men bij de auteurs over dit onderwerp de beschrijving na, die zij - de een in navolging van den ander - van die ontwikkeling plegen te geven en vergelijkt men die beschrijving met de bronnen, dan blijkt, dat zij op menig punt niet als juist kan worden erkend. Elk dier onjuistheden betreft weliswaar slechts een détailpunt, dat op zichzelf genomen niet van groote beteekenis zoude zijn geweest, maar het samenstel dier onnauwkeurigheden en vergissingen heeft toch ten gevolge gehad, dat de teekening ook in hare groote lijnen min of meer is misvormd en dit scheen een mise à point te rechtvaardigen. Om niet te uitvoerig te worden vang ik bij Grotius' ‘Mare liberum’ (1604) aan om met Bijnkershoek's ‘De dominio maris’ (1703) te besluiten.

I. Grotius

1. *Mare liberum* (De vrije zee). De historia externa van dit hoofdstuk is bekend: geschreven in den winter van 1604-1605 als 12de caput van het eerst in 1868 bekend geworden De Jure Praedae (Over het Buitrecht); afzonderlijk uitgegeven in 1609; bestemd om, binnen het kader van het geheele werk, het prijsrecht der O.I. Compagnie ten aanzien van buitgemaakte Portugeesche schepen te verdedigen; meer in het bizonder strekkende ten betooge, dat den Hollanders niet het recht van handel op

Java, Ceylon en de Molukken kon worden ontzegd[1]. Het boek bewijst achtereenvolgens, dat de Portugeezen (later: de Spanjaarden) geen uitsluitende rechten kunnen doen gelden op de genoemde eilanden, op de zee en op den handel. Voor de vrijheid der zee is dus vooral het middenstuk (capita V-VIII) en daarvan speciaal caput V van belang.

Grotius betoogt daar, dat de zee, evenals de lucht, aan allen gezamenlijk en aan niemand in het bizonder toebehoort (commune omnium, proprium nullius), en dit om tweeërlei reden (duplici ratione): zij kan wegens hare onbegrensdheid niet worden geoccupeerd en zij is bestemd om door allen gelijkelijk te worden gebruikt. Dit laatste geldt zoowel voor wat de scheepvaart als wat de visscherij betreft. Natura commune hoc (sc. mare) esse non permittit. Wie haar (tijdelijk en gedeeltelijk) in bezit neemt verkrijgt slechts zoodanige rechten als met het gemeen gebruik (usus promiscuus) vereenigbaar zijn. De eenige uitzondering hierop wordt gevormd door kleine afgebakende stukjes zee, waarvan de inbezitneming trouwens toch nog niet gemakkelijk is. Gelukt een dergelijke inbezitneming echter, dan verkrijgt de occupant een uitsluitend recht (si quid tarnen exiguum ita occupari potest, id occupanti conceditur)[2]. Ook de visscherman kan een klein stukje van de zee met palen omgeven, en voor zich reserveeren, maar buiten die omheinde stukken mag het gemeen gebruik op geenerlei wijs worden belemmerd (extra diverticulum idem non erit, ne scilicet communis usus impediretur). Niemand mag dus anderen beletten voor zijn woonhuis of buitenverblijf te visschen. Doet men dat (zonder afpaling) toch, dan matigt men zich een recht aan, dat men niet heeft.

Uit het voorgaande volgt, dat geen enkel deel der zee gerekend kan worden tot het rechtsgebied van één staat te behooren (unde sequitur.... nullam maris partem in territorio populi alicuius

1) Het hoofdstuk is *niet* gepubliceerd om aan het standpunt der Republiek in den visscherij-strijd tegen Engeland kracht bij te zetten, gelijk Gidel, Le droit international public de la mer (1932) I, 149-151 nog bericht. De onjuistheid dezer meening wordt afdoende bewezen door Grotius' eigen mededeelingen. Vgl. Muller, Mare clausum pp. 331 e.v. en Briefwisseling van Hugo Grotius (ed. Molhuysen) in R.G.P. 64, 128.

2) Het is duidelijk, dat hier een zoon van het polderland aan het woord is.

posse censeri). In dit opzicht verschilt de zee dus van de rivier. Wanneer de Romeinen in de Middellandsche Zee als de heerschers optraden, dan deden zij dit slechts met recht in zooverre zij, bijv. bij het straffen van zeeroovers, optraden in het algemeen belang (non ex proprio sed ex communi iure.... quod et aliae liberae gentes in mari habent).

Grotius besluit: ik heb aangetoond, dat noch aan eenigen staat noch aan eenigen particulier eenig uitsluitend recht op de zee (de afgepaalde stukjes uitgezonderd) kan toekomen, daar noch de aard noch de bestemming der zee tot gemeen gebruik privatieve inbezitneming veroorlooft (demonstratum est nec populo nec privato cuipiam ius aliquod proprium in ipsum mare (nam diverticulum excipimus) competere posse, cum occupationem nec natura, nec usus publici ratio permittat).

Door dezen rechtsgrond staat volgens Grotius de zaak der Republiek tegenover de Portugeezen bizonder sterk. Bovendien, men bedenke wel, het gaat daarbij niet om een meer (een kleine binnenzee, aan alle kanten door land omsloten) maar om den oneindigen oceaan, en in dien oceaan niet om een baai of zeestraat, en zelfs niet om het gedeelte, dat men van de kust af kan overzien, maar om een zee zoo groot, dat de bewoners van beide zijden gedurende eeuwen niets van elkaar hebben vernomen.

Hier moet ik Grotius' betoog onderbreken. Uit de laatst geciteerde passage hebben in den jongsten tijd n.l. eenige auteurs willen afleiden, 1e dat Grotius zijn geheele theorie van de vrije, niet voor inbezitneming vatbare zee op de kustzee niet van toepassing achtte en 2e dat hij, wat de kustzee betreft, de leer aanhing, volgens welke haar breedte overeenkwam met den afstand van den gezichtseinder[1].

Ik geloof, dat beide conclusies op een misverstand berusten, en grond dit oordeel op de navolgende overwegingen:

a. Het is duidelijk, dat wie, als Grotius, zijn vrijheidsbetoog grondt op *aard en bestemming der zee*, daarmede gelijkelijk de kustzee en de ‘volle’ zee bestrijkt. Noch aard noch bestemming tot gemeen gebruik veranderen bij de imaginaire grens, die kustzee van volle zee zoude scheiden.

1) Vgl. o.a. Fulton The sovereignty of the Sea (1911) p. 347; Knight The life and works of Hugo Grotius (1925) p. 104; Gidel Op. Cit. I, 145.

b. In feite heeft Grotius tot dusverre ook geenerlei onderscheid tusschen volle zee en kustzee gemaakt. Zijn terminologie was steeds zoo absoluut als maar mogelijk is, hetgeen te meer zegt, waar hij wèl, voortdurend, de ‘diverticula’, de afgepaalde stukjes, van zijn stellingen uitzondert[1]. Grotius streefde dus naar de grootst mogelijke precisie in de formuleering van zijn leer en niettemin repte hij van een kustzee als uitzondering niet.
c. Uitdrukkelijk verklaart Grotius het visschen (buiten de afgepaalde stukjes) voor een ieder vrij. Zonder afpaling kan ik mij voor mijn huis of buitenverblijf geen exclusief vischrecht aanmatigen *omdat aard en bestemming der zee zich daartegen verzetten.* De theorie blijkt dus wel degelijk bedoeld te zijn voor de geheele zee, tot aan het strand toe, te gelden.
d. De opvatting van de hier bestreden auteurs berust op onjuist verstaan van den tekst. Het theoretisch gedeelte van ons hoofdstuk is met den hierboven geciteerden zin, die aanvangt met ‘demonstratum est’, afgesloten. Wat daarin werd bewezen maakte, volgens Grotius, Hollands zaak reeds ijzersterk. Maar toegepast op het Hollandsch-Portugeesch geschil wordt het argument der vrije zee nóg sterker (nam utraque ratio quae proprietatem impedit, in hac causa est quam in ceteris infinito *efficacior* (ik cursiveer). Quod in aliis difficile videtur, in hac omnino fieri non potest; quod in aliis iniquum iudicatum, in hac summe barbarum est, atque inhumanum). Waarom? Omdat wij hier noch te maken hebben met een binnenzee (meer), noch met een baai, straat of kustzee binnen gezichtseinder. Dit zijn dus even zoovele argumenten, die de kracht van Grotius' hoofdbetoog voor dit speciale geval komen *versterken*: gold het een binnenzee, baai, straat of kustzee, dan zou men nog kunnen beweren, dat Grotius' theorie dáárvoor niet gold. Maar van dit alles kan *in casu* geen sprake zijn. Het is dus duidelijk, dat Grotius, hoezeer hij zijn theorie algemeen heeft geformuleerd en algemeen heeft bedóeld, hier, als goed advocaat, eene mogelijke bestrijding door zijn wederpartij van de toepasselijkheid dier algemeene leer in dit concrete geval van te voren feitelijk ongegrond verklaart, waarmede hij natuurlijk geenszins heeft toegegeven, dat hij de

1) Zie over deze diverticula in tegenstelling tot een geheel zeegebied (pars maris) ook Grotius' verweerschrift tegen Welwood, afgedrukt bij Muller, Mare clausum, p. 354/5.

bij die bestrijding te verdedigen theoretische beschouwingen (omtrent de kustzee bijv.) op zich zelve als juist aanvaardt. Integendeel, in het voorafgaande hoopt hij ook die te hebben weerlegd.

e. De opvatting der genoemde auteurs komt waarschijnlijk voort uit een onjuiste vertaling van den zin: 'In hoc autem Oceano non de sinu aut freto, nec de omni quidem eo quod e litori conspici potest *controversia est.*' Men vertaalde 'controversia (non) est' door 'daarover handelt mijn voorafgaand betoog niet,' terwijl men hier behoort te lezen: 'daarover loopt het Hollandsch-Portugeesch geschil niet.' Hiermede is, geloof ik, het misverstand volledig verklaard.
Het zal na het voorafgaande ook duidelijk zijn, dat de toespeling op den gezichtseinder geenszins de beteekenis heeft, dat Grotius *zelf* tot aan dien einder een kustzee met eigen juridischen status erkent[1)], doch uitsluitend, dat hij een van de zijde der aanhangers van die leer verwachte tegenwerping, op een dergelijke stelling berustend, bij anticipatie bestrijdt.

f. Het vervolg van Grotius' betoog levert van het hiergezegde het doorslaand bewijs. Even later zegt hij n.l.: de Portugeezen kunnen ook niet één enkele autoriteit voor hun opvatting aanvoeren. '*Omnes enim qui mare volunt imperio alicuius subici posse*, id ei attribuunt qui proximos portus et circumjacentia litora in dicione habet.' Wie zoo spreekt rekent zich zelf niet tot hen, die de soevereiniteit van den kuststaat over een gedeelte van de zee verdedigen. Doch wil men nog duidelijker uitspraak? In caput VII bespreekt Grotius de pretenties der Venetianen en Genueezen op de soevereiniteit in het naburige zeegebied, pretenties, die hij, om de bekende redenen, verwerpt: 'apparet igitur Angelum[2)] *et qui cum Angelo dixerunt* Venetis et Genuensibus *per praescriptionem ius aliquod in sinum maris suo litori praeiacentem acquiri posse, aut falli aut fallere*' (wat, zegt hij, vaak genoeg voorkomt, als juristen minder op het recht dan op hun broodheeren letten). Bovendien, zelfs al zou men de mogelijkheid van occupatie niet geheel willen uitsluiten, dan nog ware het absurd (absurdum), wat men t.a.v. een rivier heeft geleerd

1) Aldus bijv. Gidel III, 34.
2) Een 15de eeuwsch commentator van het Corpus Juris.

op de zee toe te passen en wat men over het afgepaalde stukje zee wil aanvaarden tot een baai uit te breiden (ad sinum proferre)[1].

Ik meen voorloopig te mogen concludeeren, dat Grotius in zijn Mare liberum:

1°. de geheele zee, met uitzondering van inpolderingen of afgepaalde vischruimten, voor object van eenig privatief recht ongeschikt acht;

2°. van een speciaal statuut voor de kustzee niet wil weten.

2. *Het Hollandsch-Britsche visscherijgeschil* (1610)[2]. De Hollandsche haringvisschers, die tot vlak onder de Engelsche kust hun bedrijf uitoefenden, wekten hoe langer hoe meer de afgunst der minder vakkundige Engelschen op en James I bleek niet ongeneigd de Engelsche kustvisscherij door maatregelen van protectie te stimuleeren. Na lang voorbereidend overleg proclameerde de Engelsche Koning den 6den (16den) Mei 1609, dat anderen dan Britsche onderdanen voor het visschen 'upon any of our coasts and seas' voorafgaande vergunning zouden behoeven, die jaarlijks zou moeten worden vernieuwd[3]. In de proclamatie werd o.m. overwogen, dat de vroegere liberale praktijk 'hath not only given occasion to over great encroachements upon our regalities *or rather questioning of our right* but hath been a means of much daily wrongs to our own people' (etc). Fulton zal wel niet ver mistasten als hij in de gecursiveerde woorden 'an oblique reference to Mare liberum' (zoo pas - anonym - gepubliceerd) meent te mogen zien[4]. Daarin toch werd o.m. geleerd, dat een vorst alleen over de zeevisscherij van zijn eigen onderdanen jurisdictie - met inbegrip van fiscale bevoegdheden - kon uitoefenen 'sed exteris ius piscandi ubique immune esse debet, ne servitus imponatur mari quod servire non potest.'

Het affirmeeren van eigen jurisdictie bleek zelfs een niet on-

1) Wij zullen zien, dat Grotius deze 'absurde' redeneering in 1625 zelf toepast!
2) Vgl. hierover Fulton op. cit. pp. 124 e.v.; Muller, Mare clausum p. 46 e.v.
3) Fulton op. cit. pp. 149-150; text bij Muller, Mare clausum p. 321 e.v.
4) Vgl. ook Muller, Mare clausum p. 46 e.v.

belangrijk bestanddeel van des Konings proclamatie te vormen, want toen, na Hollands eerste protest, 'the goodnatured King who loved peace even more than he loved his prerogative' de beteekenis der proclamatie trachtte te verzachten door haar tegen de Republiek gerichte spits met vriendelijke en geruststellende verklaringen te omwinden, erkende hij, blijkens het rapport van den gezant der Republiek Noel Caron, toch zijne bedoeling 'Sijne authoriteyt ende macht die hij in die See heeft voir de werelt manifest te maecken.'

Doch het bleef daarbij niet. James trachtte bovendien de Hollandsche haringvisschers te belasten met een elders reeds van oudsher geheven belasting 'assize-herring' genaamd (duizend haringen, op te brengen per schip, waarmede de haringvangst werd bedreven). Noel Caron protesteerde ook hiertegen, met een beroep op bestaande verdragen en op de vrijheid der zee, die insloot dat 'every stranger may fish over all the seas where he pleases, without asking license, or paying any toll or duty whatsoever.' Niet onaardig werd hierop van Engelsche zijde geantwoord, dat indien de Hollanders, gelijk zij beweerden, zich bij verdrag een vischrecht hadden verzekerd, zulks reeds bewees, dat zij zónder verdrag een zoodanig recht niet hadden, waarmede dan tevens de theorie van de vrije zee onjuist zoude zijn gebleken.

In het voorjaar 1610 vertrekt nu een speciale missie naar Londen om den koning voor zijn goede diensten bij het tot stand komen van den wapenstilstand met Spanje te bedanken èn om over de visscherij-kwestie te onderhandelen. Het is gedurende die onderhandelingen, dat, blijkens een Engelsche aanteekening, van Hollandsche zijde voor het eerst de theorie van het kanonschot naar voren is gebracht: 'For that it is by the Lawe of nacions, no prince can challenge further into the Sea then he can command with a Cannon except Gulfes within their Land from one point to an other[1]. For that the boundlesse and rowlinge Seas are as Common to all people as the ayre which no prince can prohibite'[2].

De laatste zin is geheel conform Mare liberum, de eerste daarentegen is nieuw. Men heeft ook hem aan Grotius toege-

1) Men dacht natuurlijk aan de Zuiderzee.
2) Tekst bij Fulton p. 156 *noot.*

schreven[1)], doch wie bedenkt, dat deze nog in 1609 van geen kustzee wilde weten zal zulks niet licht aanvaarden. Veel waarschijnlijker is het, dat de onderhandelaars zelf, in den loop der discussie, deze reserve op het Grotiaansche leerstuk der vrije zee hebben gemaakt, en mógelijk is het, dat het lid van het gezantschap, dat speciaal met de visscherij-kwestie was belast, Elias van Oldenbarnevelt, daarbij een opmerking herhaalde, die zijn broeder Johan, de Raadpensionaris, als bedenking tegen de leer van de Groot had geuit. In elk geval is het waarschijnlijker, dat de reaal-politieke regel van het kanonschot is voortgesproten uit het brein van een praktisch staatsman als Oldenbarnevelt, dan uit de pen van den geleerden, doch in hoofdzaak slechts bij de oudheid en Christelijke schrijvers te rade gaanden de Groot, die bovendien enkele maanden te voren nog blijk had gegeven geen uitzondering op zijn theorie te willen erkennen.

Onwaarschijnlijk lijkt het mij ook, dat de Hollandsche onderhandelaars den regel van het kanonschot aanvankelijk niet zouden hebben geponeerd omdat zij ‘anxious to conciliate’ met dit beginsel ‘of so drastic and novel a character’ den Koning niet wenschten te ontstemmen[2)]. Integendeel: de aanvankelijk door de gezanten der Republiek zonder eenige reserve overgenomen leer van Mare liberum, waarin voor eenige kustzee onder souvereiniteit van den oeverstaat in het geheel geen plaats werd gelaten, ging nog véél verder tegen 's konings wenschen in. Het ziet er dus veeleer naar uit of de Hollanders in de Londensche discussie genoopt zijn geweest een concessie te doen[3)], omdat zij begrepen, dat de Grotiaansche opvatting in hare strikte formuleering praktisch niet te verwezenlijken was.

3. *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid.* Dat de erkenning van een kustzee onder soevereiniteit van den oeverstaat, tot zoover als deze zijn feitelijke macht vanuit het land kan doen gelden, in 1610 nog niet paste in Grotius' gedachten omtrent het volkenrechtelijk statuut van de zee, blijkt ook uit de in 1620 geschreven en in 1631 voor het eerst uitgegeven Inleiding,

1) Gidel I, 156; Fulton pp. 156/7 en 549.
2) Fulton p. 157 *noot.*
3) Hun eigen verslag rept er niet van. Zie Vreede in Bijdr. Vad. Gesch. III (1842) pp. 13 e.v.

waarin over de zee wordt gesproken in Boek II, Deel I, no. 17-19. Hetgeen daar wordt geleerd wijkt slechts in zeer geringe mate van Mare liberum af: zee en lucht ‘komen allen menschen toe in 't gemeen’ en zijn ‘ongedeeld gebleven onder den menschen’ ‘van wegens haar on(be)grijpelickheid ende van wegen den dienst, die sij in 't gemeen schuldig zijn’ (no. 17). Hieruit volgt, dat ‘in de openbare zee, *zelf oock onder de kusten van deze landen*, zowel vreemdelingen als inboorelinghen vrij mogen zeilen en visschen.’ Aldus ‘is altijd in deze landen verstaen’ (no. 18). De opmerking over het varen en visschen in de kustzee slaat dus geenszins op speciale verdragen met vreemde mogendheden[1)] doch heeft uitdrukkelijk op het *gemeene* recht betrekking. Daarmede is ook geenszins in strijd, dat Grotius in Hollandsche Consultatien III (2), 476 aanraadt, van de kustvisscherij onder Spitsbergen diegenen uit te sluiten, wier regeeringen op dat stuk geen reciprociteit betrachten: dit *onrecht* wettigt eene *represaille*, hetgeen het gemeene recht der algeheele vrijheid niet te niet doet doch bevestigt. Overigens is het bedoelde advies gedateerd 27 Maart 1632, en was Grotius, naar wij zullen zien, inmiddels van gedachten veranderd.

Tot zoover geeft de Inleiding dus, na Mare liberum, niets nieuws. Doch no. 19 vervolgt: ‘Doch alzo tot weeringhe van zeroverije, ende alle andere misdaden ter zee, zeer noodig is dat de land-overheden malkander verstaen ende elck een deel van de zee aennemen te veilighen, zoo is in die zin van ouds verstaen ende verklaert, dat het recht van Holland ende West-Vriesland komt allesints ter halver zee.’ Hieruit heeft men wel geconcludeerd, dat Grotius dus in 1620, anders dan in 1609, de geheele theorie van de vrije zee zou hebben prijs gegeven en dat hij thans, integendeel, de kustzee, onder soevereiniteit van den oeverstaat, tot op het midden der geheele zee wilde uitbreiden[2)]. Mij komt ook dit onjuist voor. Om te beginnen ware dan no. 19 volstrekt onvereenigbaar met het in no. 17-18 met nadruk geproclameerde vrijheidsprincipe. Maar bovendien, no. 20 brengt t.o.v. Mare liberum volstrekt geen nieuw beginsel naar voren: wij hebben hierboven (p. 303) gezien, dat ook dáár aan de bestrijding der

1) Aldus Lee's Commentary (1936) p. 63.
2) Aldus bijv. Gidel III, 34/5.

zeeroverij aandacht werd geschonken. De Romeinen mochten, in het belang der gemeenschap, in de geheele Middellandsche zee politiebevoegdheden tegen zeeroovers uitoefenen. Grotius maakt daarbij drie opmerkingen, die zijn bedoeling verhelderen: 1° de schrijvers, die over die politiebevoegdheid spreken, zeggen er altijd zelf bij, dat het recht van Rome op de zee niet verder strekte dan tot bescherming en rechtshandhaving (ultra protectionem et iurisdictionem non procedere), zoodat zij dit recht van het volledig eigendoms (soevereiniteits)-recht wèl plegen te onderscheiden, 2° bovendien letten die schrijvers er misschien niet altijd voldoende op, dat de Romeinen bij hun optreden tegen de piraten geen exclusieve bevoegdheid uitoefenen doch slechts doen wat allen vrijstaat (non ex proprio, sed ex communi iure.... quod et aliae liberae gentes in mari habent) en 3° ten slotte kunnen sommige staten bij verdrag de uitoefening dezer politiebevoegdheid regelen en zich daarbij elk met het toezicht in een bepaald zeegebied belasten; zoodanige regeling bindt echter niemand buiten de verdragspartijen en een soevereiniteitsrecht op dat zeegebied wordt er niet door gevestigd (neque locum alicuius proprium facit).

In het licht hiervan moet men no. 20 der Inleiding verstaan: de regeling, bij onderling accoord, van de uitoefening der politiebevoegdheid ter zee tegen piraten en andere misdadigers in dier voege, dat ‘elck een deel van de zee aennemen te veilighen’ is ‘zeer noodig.’ *Daarom* heeft men hier te lande ‘van ouds verstaen *en verklaert*, dat *dat recht van Holland ende West-Vriesland* komt allesints ter halver zee.’ Wat *hier* beschreven wordt is dus niet meer het gemeene recht, dat overal en voor een ieder geldt, maar dat, wat *alleen voor Holland en West-Friesland* ‘is verklaert’. Wel verre van te leeren, dat de geheele soevereiniteit van den kuststaat zich tot het midden der zee uitstrekt, leert Grotius bovendien (geheel in aansluiting op Mare liberum), dat Holland en West-Friesland hebben verklaard *voor wat de bestrijding der zeeroverij en andere misdrijven ter zee betreft* tot het midden der Noordzee de politie te zullen verzorgen. Wij weten uit Mare liberum, dat zij ook buiten die grens daartoe bevoegd zouden zijn geweest, maar het is wenschelijk, dat daaromtrent een zekere competentie-verdeeling tot stand komt, en daarom trekken deze landen zich als politieagent uit de andere helft der zee terug.

De 'Inleiding' voegt dus niets wezenlijk nieuws aan Mare liberum toe.

4. *De Jure belli ac pacis.* Een geheel ander geluid dan tot dusverre doet echter het boek van 1625 hooren. In Lib. II Cap. III § VIII leert de verbaasde lezer, dat evenals de rivieren ook de zee kan worden geoccupeerd door hen, die haar oevers geheel in hun macht hebben (et mare occupari potuisse ab eo qui terras ad latus utrumque possideat). Dit geldt niet slechts voor de geheel omsloten binnenzee (meer) maar ook voor het (overigens besloten) zeegebied met een of twee openingen (baai of straat), mits zoo'n zeegedeelte maar van zoodanige afmetingen is, dat het nog als behoorende tot het oeverland kan worden beschouwd. De oevers behoeven daarbij geenszins aan één staat toe te behooren: de oeverstaten van een baai of straat kunnen ook te samen occupeeren.

Grotius begrijpt, dat dit voor den lezer, die van zijn Mare liberum kennis nam en het 'absurdum est' nog niet is vergeten, eenige opheldering behoeft. Het is waar, erkent hij dan ook in § IX, dat tot op den tijd van Justinianus heeft gegolden, dat de zee door geen staat kon worden geoccupeerd, ook voor wat het vischrecht betreft (Fatendum est[1)].... a primis temporibus ad Iustinianum usque, *iuris gentium fuisse* ne mare a populis occuparetur, etiam quod ius piscandi attinet). Doch, hoe waar dit ook zij, dit niet geoccupeerd zijn en niet geoccupeerd kunnen worden der zee *vloeit niet uit den aard der zaak voort doch berust slechts op de toenmalige instellingen* (§ X: Haec quamquam vera sunt, *tamen ex instituto non ex naturali ratione provenit* quod mare eo quo diximus sensu occupatum non est, aut occupari iure non potuit). En hij vervolgt: even goed als een particulier persoon een klein stukje zee (diverticulum maris) kan afheinen en in bezit nemen, even goed kan zulks een staat zoolang het in bezit genomen deel maar in dezelfde verhouding t.o.v. zijn territoir staat, als het 'diverticulum maris' tot het landgoed van den burger (dum ea pars maris ad territorium comparati non maior sit, quam diverticulum maris comparatum ad magnitudinem fun-

1) Men lette op dit 'Fatendum'!

di)[1]. Aldus luidt, volgens het boek van 1625, het gemeene recht. Daarvan kan weliswaar bij regionaal gewoonterecht (of bij verdrag) worden afgeweken, maar waar zich zoodanig gewoonterecht niet heeft gevormd, of waar het met instemming der betrokkenen is opgeheven, geldt (weer) de 'natura rerum', die occupatie ook van de zee toestaat (§ X no. 3 en § XI), waarbij dan natuurlijk valt te bedenken, dat de enkele wil tot inbezitneming niet voldoende is en voor rechtsgeldige occupatie steeds ook een daad (actus externus) wordt vereischt. Bovendien houdt dit exclusief recht op, zoodra het feitelijk in bezit houden een einde heeft genomen. De zee herkrijgt dan haar oorspronkelijken status en haar bestemming tot gemeen gebruik (§ XI: iam mare redire ad veterem naturam, id est ad usum communem)[2].

Tot dusverre had de Groot het over volledige eigendomsverkrijging door occupatie. Het is echter ook mogelijk soevereiniteit over een zeegebied te verwerven zonder dat men daarbij tevens den eigendom verkrijgt. Dat zal zelfs gemakkelijker gaan dan de verwerving van eigendom (§ XIII, 1). Soevereiniteit over een zeegebied kan men reeds verwerven 1° door zoo'n gebied met een vloot te beheerschen en 2° door machtsuitoefening van uit de kust en wel voor zoover als men vanuit die kust de zeevaarders in de kustzee kan beheerschen (quatenus ex terra cogi possunt qui in proxima maris parte versantur).

Is het teveel gezegd, als men hier tot een volstrekte ommekeer in Grotius' opvatting van het statuut der zee concludeert? Met zoovele woorden wordt de stelling van 1604 (1609) en 1620 verloochend, dat de zee *krachtens haar aard* niet voor occupatie vatbaar zoude zijn[3]. Occupatie van baaien en straten wordt uitdrukkelijk mogelijk verklaard. De eenige beperking wordt hier gevormd door de dubbele waarschuwing: niet te veel, in verhou-

1) Terecht wijst Muller, Mare clausum p. 359 *noot* er op, dat de Groot hier niet alleen van Mare liberum afwijkt, maar zelfs precies zóó redeneert als hij bij Welwood had gegispt.
2) Grotius waarschuwt hier terloops (§ XII), dat zelfs de staat, die een zeegebied aldus heeft geoccupeerd, de onschadelijke doorvaart niet mag verhinderen (hetgeen z.i. ook t.a.v. de doortocht te land moet worden aanvaard).
3) De Groot zelf heeft trouwens later, in een brief van 20 Mei 1637, Mare liberum vergoelijkend een jeugdwerk genoemd (Bijdr. Vad. Gesch. (1842) p. 21).

ding tot de kust, die den kuststaat in eigendom behoort, en behoudens anderer recht tot onschadelijke doorvaart. Maar de eerste beperking geldt niet eens voor dengeen, die geen volledigen eigendom, doch slechts soevereiniteit wil verwerven. Hij kan met een vloot ook buiten de kustzee zijn imperium vestigen. En wat de kustzee zelve betreft: terwijl Grotius noch in 1604 (1609) noch in 1620 van haar wilde weten, aanvaardt het boek van 1625 plots (in iets minder geprecizeerden vorm) de stelling der Hollandsche gezanten bij het Hof van St. James in het jaar 1610, dat de soevereiniteit van den oeverstaat zich zóóver uitstrekte als hij vanuit de kust zijn gezag kon doen gelden. Van de vrijheid der zee is niet meer overgebleven dan dat 1° de zee vrij is *tenzij* een of meer staten er hun imperium over hebben uitgestrekt, 2° in geen geval aan het recht op onschadelijke doortocht mag worden tekort gedaan. Zelfs het heffen van een matige retributie voor vuurtorens, betonning, politiediensten ter bestrijding der zeerooverij enz. acht de Groot niet ongeoorloofd (§ XIV).

De volte-face, die het boek van 1625 tegenover Mare liberum te zien geeft, is slechts bij gissing te verklaren. Dat Mare liberum slechts broodschrijverswerk zoude zijn geweest en niet Grotius eigen overtuiging zoude weergeven is onaannemelijk. Vooreerst toch vereischte eene bestrijding der Portugeezen geenszins een absolute vrijheidstheorie en bovendien herhaalt de Groot zijn stellingen van 1604 (1609) in de Inleiding van 1620, waarbij hij er toch stellig niet van kan worden verdacht slechts 'his masters voice' te vernemen te geven. De Groots overtuiging moet dus tusschen 1620 en 1625 zijn veranderd. Mij dunkt, dit kan haast niet anders worden verklaard, dan door de politieke gebeurtenissen van dien tijd. Juist omstreeks 1620 was het visscherijgeschil met Engeland herleefd. De Groot zou aanvankelijk van het Gezantschap, dat op 27 November 1618 ter negotiatie te Londen aankwam, deel hebben uitgemaakt[1)] en was in elk geval in de kwestie nauw betrokken geweest. De leer van zijn 'Mare liberurn' had bij die onderhandelingen echter niet het minste succes gehad. James wilde zich 'door die Hollanders en hun Grotius' niet laten voorschrijven wat het recht der volkeren

1) Muller op. cit. p. 137 noot 3; Fulton p. 185 noot 2.

inhield[1] en toonde zich door de doctrine van Mare liberum zichtbaar geprikkeld[2]. De Staten bleken van hun kant bereid den gezichtseinder als voorloopige grens voor de kustvisscherij, die dan alleen aan de kustbewoners zoude vrijstaan, te aanvaarden en twistten nog slechts over de vraag of de afstand dier 'land-kenning' 14 mijl of minder bedroeg[3].

Is het niet waarschijnlijk, dat Grotius, toen hij door de politieke werkelijkheid tot herziening van een uitspraak in zijn 'jeugdwerk' gedaan was genoopt, dien in de Jure belli ac pacis voor een meer aan de realiteit aangepaste zienswijze heeft verlaten? Van opinie te veranderen is geen schande. Als het tweede oordeel juister is dan het eerste siert het zelfs den mensch. Grotius' ommezwaai geeft er m.i. een voorbeeld van te zien.

5. *Het advies van* 1632. Zeven jaar later zou Grotius zich nog eens over hetzelfde onderwerp uitspreken. Het betrof toen de visscherij onder Spitsbergen. In zijn advies van 27 Maart 1632 (Holl. Cons. III, 2, 475) constateert hij, dat '*na beschreven Rechten*' de visscherij 'in de openbare zee een yder vrij is met het gebruyck van de stranden voor zooveel het tot de visscherije noodig is.' Ook hier leidt hij dus de vrijheid uit het 'beschreven (Romeinsche)recht', d.i. 'ex instituto' en niet uit den aard der zee (maris natura) af. Bovendien vervolgt hij: dat de Engelschen, Denen en sommige anderen 'geene vreemden toe en laten te visschen op hare kusten, *eenige soo verre een canon kan dragen*, anderen ook verder'. Tegen dezulken acht hij een gelijke gedragslijn bij wijze van represaille geoorloofd.

Het belang van dit advies ligt m.i. hierin, dat het, hoewel theoretisch op een ander standpunt staande als het boek van 1625, door de toepassing van het wederkeerigheidsbeginsel zich toch aanpast aan de praktijk, die nu eenmaal van een vrije kustzee niet wilde weten. Wanneer de Engelschen, Denen en anderen gezag over een zekere kustzee pretendeeren en de landen, die dit in abstracto niet doen, toch, bij wijze van represaille, *tegenover hen* een zelfde gedragslijn mogen volgen, dan blijft er van de vrijheid

1) Brief van den Britschen Gezant te 's-Gravenhage Sir Dudley Carleton, geciteerd bij Fulton p. 190.
2) Fulton loc. cit.
3) Fulton p. 192/3.

voor wat de kustzee betreft niet anders over, dan dat sommige staten *in hunne wederzijdsche verhouding* daarop geen aanspraak maken. Ondanks zijn verschillend theoretisch uitgangspunt, is de Groot hier dus de opvatting van hen, die de soevereiniteit van den oeverstaat over een zekere kustzee aanvaarden doch, natuurlijk, erkennen, dat daarop bij uitdrukkelijke of stilzwijgende afspraak uitzondering kan worden gemaakt, wel zeer dicht genaderd.

II. Bijnkershoek

6. *De Nieuwe Opregte Haegse Mercuur* (1699). Het leerstuk der territorale zee kwam in de 17e eeuw niet tot verdere ontwikkeling. In de theorie niet, omdat dit leerstuk niet aan de orde kon komen zoolang de strijd over mare liberum of mare clausum nog niet ten nadeele van dit laatste was beslecht. In de praktijk niet, omdat de toepassing van het weinig bepaalde kriterium van den gezichtseinder waarmede de praktijk zich trachtte te redden, slechts geschikt was de confusie te vergrooten[1)].

Van beslissende beteekenis voor de leer van het kanonschot is de scherpe formuleering van het vraagstuk der vrije zee door dien anderen Hollander geweest, die juridisch denken aan onwrikbaren werkelijkheidszin paarde. Dat de leer van het kanonschot als maatstaf voor de breedte der kustzee door Bijnkershoek met evenveel kracht als succes is verdedigd, is algemeen bekend. Minder algemeen verbreid is daarentegen, dat Bijnkershoek die leer niet voor het eerst in zijn de Dominio Maris (1703) heeft uiteengezet, doch als 26-jarig auteur in een later, hetzij wegens zijn aanvallen op de geestelijkheid hetzij wegens zijn pornographischen inhoud, verboden ‘vliegend blaadje’, de Nieuwe Opregte Haegse Mercuur geheeten, waarvan hij in 1699 te 's-Gravenhage onder zijn initialen C.v.B. 30 nummers heeft laten verschijnen, en die in 1699 zijn gebundeld en in 1745, twee jaar na zijn dood, stellig niet in overeenstemming met de wenschen van den auteur, zijn herdrukt[2)].

De toon van den Mercuur en het overgroote deel van zijn inhoud doen stellig niet verwachten, dat daarin aan een volken-

1) Vgl. Gidel III, 35/6.
2) Vgl. over dit blaadje de biographie van Bijnkershoek door Star Numan p. 56 e.v.

rechtelijk leerstuk met alle gewenschte scherpte een later baanbrekende formuleering zal worden gegeven. En toch was dat het geval. Op blz. 57 van de uitgave van 1745 lezen wij nl.: ‘Wat aenbelangt den eygendom der Zee, die hier en daer zig de Volkeren aenmatigen, zoo meen ik, dat daer omtrent voor en tegen meer geschreven is, als verantwoord kan worden. Ik zal 't met een woort zeggen, en geloof het vry, of je wilt of niet: de Zee behoort zoo ver aen een Prins, als hy de zelve kan beheerschen, of van 't Land door de wetten van zyn Canon, of door zyn Zeelegers, die in die houte schanssen camperen. Buyten dien staenze ieder een vry.’

De eerste indruk, dien men van deze passage ontvangt, is er een van spottend-cynisch realisme. Er is genoeg, ja te veel over de vrije zee geleuterd: tenslotte beslist hier geen abstracte theorie maar de feitelijke macht. Het is trouwens niet de eenige plaats in den Mercuur waar een dergelijke realistische zienswijze tot uiting komt. Zoo legt de schrijver den Algerijnen het volgende antwoord op een Engelsche protestatie in den mond: ‘En wat aenging de Vrede-breuk, dat geen Potentaet jegenwoordig anders zijn Verbonden meet, als met de maet-stok van zyn interest, en dat het ook geoorlooft is: textus est expressus in Machiavelli Princip. C. XVIII. Want alle gegeven paroles zyn altyt onder dit stilzwygent beding, zoo d'eyge belangen, of die van 't gemeen, daer door geen praejuditie komen te lyden, dewyl men in zulk geval de zelve niet meer behoeft te houden’ (p. 278). En zoo besluit hij een mededeeling omtrent een Schotsch-Spaansch geschil met betrekking tot de kolonisatie van Nieuw-Schotland met de opmerking: ‘Dog al die raisonnementen komen in 't Regt der Volkeren zoo heel veel niet te pas; 't gaet daer: *Qui gladium habet, optime de finibus disputat; Die den langsten degen heeft, maekt de sterkste argumenten.* De Schotten vinden in dit haer nieuw Schotlant (laet ik het zo al doopen) veel gout. *Voilà l' affaire.* Om die berg-stof is 't dog, dat de wereldlingen zoo swoegen en sweeten.’ (p. 55). Over het door de Groot verdedigde recht van onschadelijken doortocht laat hij zich ten slotte al niet optimistischer uit: ‘Daer is van de tijden van Adam, ja selfs van de Praeadamiten af, altijt veel te doen geweest over dat trekken door een anders Lant: men kan niet ligt seggen, of het schromelijker is sulks te weigeren of toe te staen; het eerste is wel

het veiligst, maar zoo het waer is, dat de Polityken leeren, dat dat refuys actie genoeg is om te oorlogen, is 't weer een quaetje, om dat'er dan seer veel gelegentheyt daer toe sal zijn: nu trouwens, 't sou een slegt Land moeten zijn, dat in sijn oude Chronijken, en andere chartres en papieren niet een dozijn of twee goe pretensien kon vinden tegen alle Potentaten van de weerelt, om te kunnen oorlogen, als 't wil.' (p. 9).

Toch zou men verkeerd doen de geciteerde passage over de vrijheid der zee slechts als een uiting van speelsch sarcasme te beschouwen. Want op den keper beschouwd is zij niet anders dan een scherpere formuleering van de Groots eigen stellingen in de Jure Belli ac Pacis en bovendien blijkt de bedoelde passage een geanticipeerde doch volledige resumptie te geven van het vier jaren later verschenen, door en door ernstige werk de Dominio Maris.

De dubbele mogelijkheid van soevereiniteit over de zee, door beheersching van uit het land en door middel van een vloot, erkende de Groot reeds in de hierboven geciteerde plaats (Lib. II, Cap. III § XIII no. 2): 'Videtur autem imperium in maris portionem eadem ratione acquiri, qua imperialia, id est, ut supra diximus, ratione personarum et ratione territorii. Ratione personarum, *ut si classis, qui maritimus est exercitus*[1)], *aliquo in loco maris se habeat*, ratione territorii (etc.)'. En wat de territoriale zee betreft doet Bijnkershoek niet anders dan het 'quatenus ex terra cogi possunt' van de Groot precizeeren door de toevoeging: 'door de wetten van zijn Canon', daarmede (bewust?) de stellingen van het gezantschap van 1610 herhalend.

7. *De dominio maris* (1703). Ten opzichte van de in den 'Haegse Mercuur' verkondigde theorie brengt 'De dominio maris' in zijn conclusies niets nieuws meer. Nieuw - en belangrijk - is daarin slechts de uiteenzetting van het theoretisch fundament, waarop die conclusies berusten.

Bijnkershoek gaat van een geheel ander beginsel dan dat der vrije zee uit. Bij hem staat een analyse van het begrip exclusief recht (dominium) voorop. Oorsprong daarvan is het feitelijk bezit, de naturalis possessio. Recht en macht, dominium et

1) Vgl. Bijnkershoek's 'Zeelegers'.

(naturalis) possessio, hielden aanvankelijk gelijken tred (ambulabant passu pari). Het is *het objectieve recht van den betrokken staat*, dat het (subjectieve) recht van den bezitter (eigenaar) soms langer laat duren en meer doet omvatten dan zijn feitelijk bezit (dominia non nisi legibus cujusque gentis rata esse). Dit beteekent echter, dat mijn eigendomsrecht in beginsel ophoudt dáár, waar het recht van mijn staat ophoudt te gelden. Indien buiten mijn eigen staat mijn eigendomsrecht toch wordt erkend, berust dat òf op een speciaal verdrag òf - in het algemeen - op de met dien vreemden staat onderhouden vriendschappelijke betrekkingen, aangezien zonder een zoodanige wederzijdsche erkenning 'nulla amicitia inter homines rerum suarum amantes possit consistere'. Waar zoodanige grondslag ontbreekt (zooals bijv. op zee) geldt dus nog het natuurrecht volgens hetwelk 'ultra possessionem dominium non durare regula est.'

De zee kan voorzeker in bezit worden genomen. In theorie zou dit kunnen door haar te bevaren. (Is autem illud occupasse censeri debet qui navi una vel pluribus eo animo in vacuam ejus possessionem venit). Ter wille van den eisch van voortdurende inbezithouding ware daarvoor evenwel een 'perpetua navigatio' vereischt en 'quis perpetuo naviget'?

De zee kan echter óók in bezit worden gehouden door anderen er uit te weren en dit kan zonder varen, van de kust uit, geschieden. Existimem itaque, eo usque possessionem maris videri porrigendam, quousque continenti potest haberi subditum.... Unde dominium maris proximi non ultra concedimus, quam e terra illi imperare potest, et tarnen eo usque. Over de grens der territoriale zee is veel gestreden. Men heeft honderd mijl voorgesteld en zestig, of twee dagreizen, alles even willekeurig. De maatstaf van den gezichtseinder is al niet veel beter en bovendien uiterst weinig bepaald. Daarom is het veel juister zich naar het bereik van het geschut te richten: quare omnino videtur rectius, eo potestatem terrae extendi, quousque tormenta exploduntur, eatenus quippe cum imperare, turn possidere videtur. Deze maatstaf (van het kanonschot) geldt natuurlijk alleen voor onzen tijd, waarin kanonnen worden gebruikt. Zou men het kriterium algemeener willen formuleeren, dan zou men moeten zeggen, dat de territoriale zee daar eindigt, waar de kracht der wapenen van den kuststaat ophoudt (loquor autem de his temporibus, quibus

illis machinis utimur: alioquin generaliter dicendum esset, potestatem terrae finiri ubi finitur armorum vis).

Tot zoover over de kustzee (mare proximum). Ook de overige zee (mare exterum) kan echter worden geoccupeerd, al is dat veel lastiger, doordat daarvoor een voortdurende oorlogsvloot is vereischt. Bij gebrek aan eenigen regel van stelling recht toch strekt het dominium zich immers hier niet verder uit dan de naturalis possessio.

Onjuist is derhalve (volgens Bijnkershoek) de leer van de Groot, dat de zee *krachtens haar aard* voor occupatie onvatbaar zoude zijn[1]. Haar 'vrijheid' geldt slechts voor zoover zij niet in feite door één of meer staten is geoccupeerd. Vroeger was dat bijv. het geval met de Middellandsche Zee, die geheel door Rome werd beheerscht. Terecht heette die zee dus toen 'mare nostrum'. Maar steeds zal daarvoor een oppermachtige vloot noodig zijn. Met edicten en andere 'vanis et tralatitiis jubendi imperandique modis' kan men niet volstaan (dit tegen Selden). In feite wordt dan ook heden (1703) geen enkel zeegebied buiten de kustzee meer door een staat in dominium gehouden[2]. Anderzijds zal echter degeen, die er in zou slagen een zeker zeegebied te beheerschen, ook de zgn. 'onschadelijke' doortocht van anderen desgewenscht kunnen beletten of slechts onder bepaalde voorwaarden kunnen gedoogen - wat ook '□ *μεγας*'[3] daartegen heeft beweerd.

Van het Grotiaansche Mare liberum is dus niets meer overgebleven. Zelfs het doortochtsrecht, dat de Groot in de Jure Belli ac Pacis nog liet gelden, wordt door Bijnkershoek ontkend. En wat bij Grotius nog een concessie was, die eerst in 1625, noodgedwongen en schoorvoetend, aan de praktijk werd gedaan, is bij Bijnkershoek hoeksteen en uitgangspunt der gansche leer: feitelijke beheersching van niemands-gebied verschaft soevereiniteit, maar deze eindigt zoodra de feitelijke beheersching ophoudt. Geheel onjuist is het dus te zeggen, dat de leer van het kanonschot bij Bijnkershoek 'hemelsbreed verschilt' van hetgeen in Grotius'

1) Wij weten, dat de Groot die leer zelf in 1625 óók heeft prijs, gegeven.
2) Vgl. ook Quaest. iuris publici Lib. II Cap. XXI.
3) Woordspeling: □ *μεγας* beteekent de Groot(e).

hoofdwerk over de territoriale zee werd geleerd[1]. ‘Pas de canons, pas d'empire’ gold niet alleen voor den auteur van de Jure Belli ac Pacis maar evenzeer, ja zelfs met nog consequentere uitwerking voor Bijnkershoek, die juist herhaaldelijk aan den eisch van voortdurend, effectief bezit herinnert (remissa possessione remitti quoque dominium). Bijnkershoek heeft aan de leer van de Jure Belli ac Pacis niets gewijzigd. Hij heeft haar slechts een praegnanter formuleering en een principieeler fundament verschaft.

III. Besluit

8. *Barbeyrac of de leer van het kanonschot voltooid.* De leer van de Groot - Bijnkershoek is niet de leer van het kanonschot zooals die tenslotte in het volkenrecht is gerecipieerd. ‘Pas de canons, pas d'empire’ gold, maar wij zagen, nog voor beide auteurs. De volkenrechtelijke theorie daarentegen erkende de soevereiniteit van den kuststaat over kanonschotsbreedte *onafhankelijk van de vraag of er werkelijk kanonnen op de kust stonden.* Wie heeft dezen laatsten stap gedaan? Het is duidelijk, dat het Bijnkershoek niet kán zijn geweest: deze ‘laatste stap’ is met zijn geheele constructie, waarvan het beginsel der effectieve machtsuitoefening alpha en omega vormt in strijd. Die ‘laatste stap’ kon dus slechts worden gedaan door iemand, die dezelfde woorden zou herhalen zonder het fundament van de leer te begrijpen, d.w.z. door een epigoon. Die epigoon was Barbeyrac, die in 1724 onder de Jure Belli ac Pacis II, 3, 11 no. 1 aanteekent: ‘Il y a un certain espace dont tout peuple qui a des terres au bord de la mer *est censé s'être emparé sans aucun acte corporel de prise de possession.*’ Eerst hiermede is de leer van het kanonschot voltooid. Dertig jaar later zou Vattel haar als onbestreden presenteeren (wat zij niet was). De volgende stap, de gelijkstelling van den kanonschotsafstand met dien van drie zeemijlen, zal achter eerst in 1782 door Galiani worden gedaan.

B.M. TELDERS

1) Gidel III, 37/8.

Thorbecke en de revolutie

II

Wanneer nu in December van het revolutiejaar Thorbecke nogmaals naar de pen grijpt en zijn brochure ‘Over de erkentenis der onafhankelijkheid van België’ schrijft, is de toestand wezenlijk veranderd. Willem I heeft de zaak van den Belgischen opstand aan de Mogendheden voorgelegd; in haar handen rust nu het lot van het Vaderland. De Mogendheden treden nu gezamelijk handelend naar voren; zij vormen een instantie in zekeren zin boven de regeeringen staande, een Areopagus; hierdoor wordt de statensamenleving als het ware verdicht. In plaats van een ongedwongen saamhoorigheid, die de handelingen der staatslieden beheerscht, zonder dat zij zich hiervan bewust zijn, aanschouwt Thorbecke thans een bewust gezamenlijk handelen, dat zich richt, of althans pretendeert zich te richten, op het geheel. In plaats van een stelsel zoo ingericht, dat ieder, uit eigenbelang handelend, datgene doet wat tot het behoud van het geheel het nuttigst is, denkt hij zich nu een stelsel, welks handhaving als bewust doel gesteld wordt en dat van ieders oogenblikkelijk eigenbelang offers eischt. Hij spreekt van een ‘corpus morale’ en een groote plaats krijgt het volkenrecht te bekleeden. Met de Heilige Alliantie en het stelsel-Metternich, zooals die in werkelijkheid waren, is zijn conceptie echter geenszins te vereenzelvigen; 't is eerder een ideale Heilige Alliantie, die hij zich denkt.

Dit blijkt, wanneer hij over Interventie handelt (dat veel betwiste, veel misbruikte, noodlottige woord, dat als een schrikbeeld tusschen beide treedt)[1]. Interventie nu was de voornaamste functie van het geheel en men sprak van ‘geheel’ vooral

1) p. 31 v.

om háár te wettigen. Ook Thorbecke kent zijn ideale Heilige Alliantie dan ook het recht van interventie toe.

> Is er een Europisch Statenstelsel, schrijft hij, is er een Europisch regt, om dat Stelsel te handhaven, dan sluit die handhaving, naar het schijnt, drie stukken in: 1e. de handhaving dier rechten, welke de gemeenschappelijke grondslagen zijn van het bestaan van al de staten of leden (d.w.z. wering van de revolutie): 2e. de handhaving van elks natuurlijken of welverkregen rang.... (d.w.z. van de bestaande machtsverhoudingen) 3e. de handhaving van die wederzijdsche betrekking der verschillende leden onderling, aan welke het zamenstel en een welgeordende ontwikkeling van het gansche ligchaam verbonden zijn. (d.w.z. van de verdragen en het volkenrecht).

Van interventie in de Belgische zaken wil Thorbecke echter niet weten en hij keurt het goed, dat zij niet gevraagd is. Immers ‘in dien bekrompen geest van eigen behoud, welke de Hoofden der Volken thans bezielt, onder omstandigheden welke ons werelddeel met eene algemeene ontbinding bedreigen, kon en mogt geene tusschenkomt ondernomen of geduld worden. Het was maar al te zeer te voorzien, dat zij, op dit oogenblik ontaarden, zou in een' eerloozen handel, om, op kosten van den zwakken, den vrede tusschen de magtigeren te bewaren.’ Nu Frankrijk andermaal den band eener algemeene staatkunde heeft verscheurd, is de gesteltenis van Europa niet gunstig voor de heerschappij des rechts.

Europa's eenheid is dus hiervan afhankelijk, dat de Staten op gemeenschappelijke grondslagen rusten. Europa kent die grondslagen, vermag inbreuk daarop te constateeren en is ook bevoegd dien te herstellen. Door het feit, dat Frankrijk, door de Juli-revolutie, den gemeenschappelijken grondslag heeft verlaten, functioneert het geheel niet meer. Die gemeenschappelijke grondslag was wat men sinds het Weensche Congres noemde, de legitimiteit; de gemeenschappelijke vijand was: de revolutie.

Zoo zien wij een groot verschil tusschen Thorbecke's gedachten van September 1830 en die van December. Zeker, beide malen schrijft hij met een politiek doel: hij komt op voor zijn land. In September echter geeft hij een beschrijving van het statenstelsel, geheel op empirie gegrond; het historisch gehalte overheerscht. Zijn conclusie bestaat hieruit, dat hij de gevolgen doet zien, die het tornen aan dat stelsel kan hebben. De laatste maanden van het jaar echter toonen zijn verschrikten oogen het revolutiegevaar in al zijn dreiging. Hij nadert nu het statenstelsel met

verlangens, zegt hoe het behoort te wezen, hij stelt normen; het politieke gehalte overheerscht. Het stelsel krijgt tot taak de revolutie te bestrijden; het onvolkomen stelsel echter, dat hij waarneemt, vertrouwt hij deze taak niet toe. Er is een kloof gekomen tusschen hetgeen hij waarneemt en hetgeen hij goed acht.

Fellen afkeer heeft Thorbecke steeds van de Fransche revolutie gehad. Onmiddellijk na het uitbreken der Brusselsche rebellie had hij aan zijn vriend Groen geschreven:

> Andermaal hebben de theoriën en hersenschimmen der omwenteling van 89 de geesten vermeesterd, en als dronken gemaakt; om de willekeur van eenen, die men kan beperken, te verbrijzelen, roept men onder den naam der Natie, eene andere willekeur in, die niet bepaald noch gematigd kan worden. Van dit tijdstip af aan leven wet en regt bij den dag....[1)].

Deze afkeer van de Revolutie beheerscht nu geheel zijn kijk op de buitenlandsche staatkunde en maakt hem tot een theoreticus van de Heilige Alliantie.

Nu wij aldus de principieele tegenstelling hebben leeren kennen tusschen Thorbecke's gedachten van September 1830 en die van December, is het niet noodig den rijken inhoud weer te geven van het tweede geschrift. Slechts enkele grepen doen wij ter adstructie van hetgeen wij betoogden.

Kenmerkend b.v. is het, dat Thorbecke aan Willem I zijn liberalisme verwijt[2)]. Dit is iets, dat al zeer weinig past bij het schoolsche schema, waarin de meesten onzer de waarheid vervat wanen.

> Van 1815 af was het, sedert trouw volgehouden, ontwerp des Gouvernements, om België met en door de gunst eener openbare meening te regeren. Het gouvernement stelde er den hoogsten prijs op, om voor een liberaal Gouvernement te worden erkend. Het werd in de dagbladen als een model van liberale Staatswijsheid geprezen.... Het sloot, met al wat liberaal wilde heeten, een bondgenootschap, en ontleende de pijlen, tot bestrijding der geestelijkheid, uit den koker der liberale beginselen...

1) 30 Augustus 1830. Briefwisseling Groen. Ed. Gerretson p. 330.
2) 11 Juni 1829 had hij in een brief aan Groen de regeering zelfs verweten, dat zij volgens revolutionaire beginselen handelde: immers zij meende zich onvoorwaardelijk te moeten gedragen naar het verlangen van een onderstelde of werkelijke meerderheid en zij gaf toe ‘aan de onberaden zucht van een gewenschte volkomenheid liever als met eenen slag daar te stellen, dan aan het zaad tijd tot natuurlijke wasdom en ontwikkeling te laten.’ Thorbecke's brieven aan Groen vindt men in *Brieven van Thorbecke* (uitg. door Groen 1873) en in Groens *Briefwisseling* (uitg. door Gerretson).

> Tegen de liberale verlichting des tijds op zich zelve aan te kampen, was (de Geestelijkheid) niet meer bestand. Nu echter had zijn de schoonste gelegenheid, om in het Gouvernement de liberale leer, die haar met eenen langzamen ondergang dreigde, te bestrijden; en dezen strijd met den schijn van zelfverdediging tegen Protestantsche onverdraagzaamheid te omkleeden.

Men ziet, het hierbeschreven liberalisme bestaat uit niet veel anders dan anticlericalisme en 18e-eeuwsche verlichting.

Thorbecke maakt uitdrukkelijk verschil tusschen het Gouvernement en de veel verder gaande Belgische liberalen, die zich bij de theorieën der Fransche revolutie en de leer der nieuwere Fransche liberalen aansloten. Maar duidelijk is, dat hij van deze laatsten nog verder af staat dan het Gouvernement. Het verbaast ons dan ook niet, dat hij geenszins instemt met het geroep van de Noordnederlandsche liberalen, waaronder Gijsbert Karel, die een geheel nieuwe Grondwet eischten. Hij spot zelfs met ‘den edelen Graaf, die hoe gaauw ook de revolutionaire gebeurtenissen zijn, als wetgever toch nog gaauwer is, en, naar het schijnt, voor alle mogelijke gevallen de Constitutiën in voorraad heeft.’[1] Al wil echter Thorbecke geen nieuwe Grondwet, hij wil wel een verandering van het regeeringsstelsel binnen de bestaande constitutie; hij wil een verantwoordelijk ministerie (onder Falck, gelijk hij aan Groen schrijft[2], dat de beginselen bekend maakt, die het denkt toe te passen, en dat alle takken van bestuur in dadelijke aanraking brengt met de Staten Generaal. De reden waarom hij dit verlangt is weer kenmerkend: zoo zal aan de staatshuishouding al de waardigheid en vastheid worden gegeven eener groote publieke aangelegenheid; zoo zal het denken en trachten der natie krachtvoller weder aan Regeering en Grondwet worden verbonden, leven en kleur worden medegedeeld aan alle onze inrichtingen. Een nieuwe grondwet, daarentegen, zou voor revolutionaire nieuwigheidszucht de deur openzetten. Hij verlangt dus volstrekt niet een parlementaire democratische regeeringswijze: hij ziet als fout, dat de koning geïsoleerd staat en los van het volk, en dat hij

1) 29 Nov. Briefwisseling Groen, p. 382. In Groens uitgave wordt deze brief gedateerd 29 Oct. Later oordeelt Thorbecke gunstiger over Gijsbert Karel: C. v. Vollenhoven, Verspreide Geschriften I, p. 103.
2) 15 December. Een groot deel van dezen brief komt woordelijk overeen met een passage uit de brochure. Dit is ook het geval met den brief van 29 Nov.

de staatszaken als zijn particuliere, huiselijke aangelegenheden behandelt en hierin wil hij verbetering brengen.

Treffend is hier de overeenstemming met Groen, die in de Nederlandsche Gedachten hetzelfde betoogde en Thorbecke's brochure in zijn nummer van 13 Januari 1831 zeer prees. Nooit hebben de beide vrienden in politicis zoo dicht bij elkaar gestaan als omstreeks de jaarwisseling 1830-'31. In 1870 schreef Groen (Ned. Gedachten II 314): 'Voorzeker zal het bij de lezing en overlezing (van De Verandering in het Europ. Statenstelsel) niemand bevreemden, dat ik, te dier tijd, in den academievriend, ook een politieken geestverwant meende te zien.'[1)]

Thorbecke geeft verder in zijn brochure aan zijn regeering den raad om zich jegens de Belgen met geenerlei definitieve regelingen in te laten en de toekomst open te houden; een wapenstilstand is al hetgeen er vereischt wordt. En de reden waarom? 'Vergeefs, zoo betoogt hij, hoopt men de gisting van België door middelen van dwang meester te worden. Men late haar uitzieden; men late de omwenteling hare woede tegen zich zelve verspillen; het is het eenige middel, om haar daarna te behandelen. Revolutionair geweld wordt door geenen tegenstand gebroken. Men stuit het niet in zijnen loop; maar het onbelemmerd voortschieten in zijne vaart is deszelfs zekerste val.' Eerst als dit alles zou zijn gebeurd, kwam het geschikte oogenblik om een regeling te treffen. Door dezen raad en nog meer door zijn belangrijke memorie aan den koning[2)] is Thorbecke een der instigatoren geworden van wat later heet de statusquopolitiek (aan welker bestrijding de opkomst van het Nederlandsch liberalisme ten nauwste zou worden verbonden). Menig scherp artikel schreef hij in 1832 en 1833 in het door de regeering ter verdediging van deze politiek opgerichte blad Le Journal de la Haye, welks redacteurschap hem zelfs is aangeboden.

Het grootste gedeelte der brochure wordt verder ingenomen door het betoog, dat Thorbecke nu tot de Mogendheden richt om hun voor te rekenen, dat zij België niet als onafhankelijken

1) Ongeloof en Revolutie. 5e uitg. p. 540 en 372 noot. Den 13en Febr. schreef Thorbecke aan Groen, na lezing van de Ned. Gedachten: 'Vooral op het lezen van het laatste blad is het gevoel van eensgezindheid met uwe denkwijze regt wakker in mij geworden.'

2) Groen, Briefwisseling. Ed. Gerretson. Bijlagen p. 834.

staat mogen erkennen. Met name mogen zij zoodanige erkentenis niet gronden op den volkswensch: neemt men dien als basis voor het staatkundig aanzijn, dan heeft ieder gewest, ieder dorp het recht zich af te scheiden, wanneer het volk den wensch daartoe uit en dan is 'oproer slechts de uitdrukking van het hoogste rechtsbeginsel.' Hij brengt dan een heele reeks van argumenten aan om aan te toonen, dat de erkentenis volstrekt onraadzaam is, argumenten van staatkundigen, economischen, volkenrechtelijken raad. Het is een geharnast betoog. Falck, aan wien Thorbecke zijn beide geschriften gezonden had, antwoordde:

> Over de regtskwestiën kunnen wij het bezwaarlijk oneens zijn, en wat meer zegt, ik houde mij verzekerd dat zoo dezelve door u voor de Gevolmagtigden der groote Hoven ontwikkeld worden, er geene poging tot wederlegging op volgen (zal), maar slechts een zedig ophalen der schouders. Men geeft tractaten, beginselen en alles prijs, om het overmagtige Frankrijk te beletten van uit te spatten.... Wat het spel (der Conferentie) tegen ons oneindig begunstigt en versterkt is de kennis die zij draagt van Hollands afkeer van alle hereeniging met België'[1].

De raad van den jongen vaderlander heeft niet geholpen; nog voor het drukken der brochure voltooid was, kwam het bericht, dat de Mogendheden de zelfstandigheid van België erkenden en de schrijver had nog juist gelegenheid een bitter slotwoord toe te voegen.

Het is een zware slag voor hem, die hem geheel uit zijn evenwicht brengt. 'Wij geloofden eerst, schrijft hij, onze oogen niet. Wij herinnerden ons vervolgens, dat het paard van Caligula Consul was.' Ik zou haast zeggen: dit is een volkomen on-Thorbeckeaansche uiting. Wij leven nu eenmaal in een krankzinnige wereld, is steeds de verzuchting van niet-ernstige toeschouwers, die in stede van te pogen het gebeuren te begrijpen in het geloof dat het een zin heeft, het slechts toetsen aan de maatstaf van hun eigen betweterij, een maatstaf wier hanteering hun juist gemaklijker valt, naarmate zij minder begrijpen. Reeds in zijn Duitsche geschrift van 1824 had Thorbecke zulk toetsen veroordeeld[2] en heel zijn leven is juist een worsteling om inzicht.

Thorbecke betoogt dan verder, dat deze erkentenis van België's onafhankelijkheid de plechtige vernietiging is van het stelsel,

1) Falck, Brieven p. 307. 24 Jan. 1831. Cf. Thorbecke aan Groen 30 Jan. 1831.
2) Gids Aug. 1935 p. 199.

dat tot dus verre de Volken van Europa verbond. Maar de onafhankelijkheid is nog aan geen nieuw stelsel vastgemaakt en zweeft nog in de lucht; eer de fransche omwenteling haren loop zal hebben volbracht, eer het blijkt, hoever de stroom der revolutionaire macht, andermaal buiten de oevers getreden, zijne doorbraken uitbreiden zal, zijn alle schikkingen, alle verbintenissen van vrijheid en onderwerping als voorloopig te beschouwen. Hij blijft dan ook eischen, dat het vaderland standvastig zal blijven en zijn rechten niet prijs geve. Hij blijft hopen op een betere toekomst. Had hij eerst verzucht: ‘Zullen wij nu nog spreken van hetgeen het Europisch Statenstelsel eischt? Maar wij zouden moeten spreken van een stelsel, dat niet meer bestaat,’ zijn laatste woorden klinken hoopvoller: ‘Een tijd van weder opbouwen zal de slooping der tegenwoordige vormen van het Gemeenebest der Volken vervangen.’

Zoo verschijnt in Thorbecke's wereldbeeld de revolutie als de sombere kracht uit de diepte, die slechts vernielen kan en hij hoopt op een toekomst waarin de wijsheid der menschen in staat zal zijn om Europa te handhaven als één groot Gemeenebest en aldus het dreigende gevaar te keeren.

* * *

Wat kan Thorbecke doen om dit Europeesche stelsel, waarmee zijn vaderland staat of valt, te helpen in stand houden? Politieken invloed, stem in de kabinetten heeft hij niet. Hij zal datgene doen wat hij als geschiedkundige vermag: hij wil den menschen toonen, hoe het Europeesch stelsel gegroeid is; hoe het in den strijd tegen de verwoestende Fransche revolutie tot een noodzakelijkheid is geworden, tot een houvast, dat niet meer gemist kan worden, en niet straffeloos prijsgegeven. Hij zet zich met ijver aan het werk, dat hij persoonlijk doen kan tot behoud van Europa en van zijn land en schrijft ‘Over de verandering van het algemeen Statenstelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling.’ Binnen enkele maanden is het eerste deel gereed.

Wij hebben hieraan een interessant stuk geschiedschrijving te danken; de geestige stijl herinnert hier en daar aan Hooft. Behandeld worden niet de veranderingen in de verdeeling van macht en grondgebied, maar de ontwikkeling der rechts- en staatkundige beginselen van het stelsel zelf.

In de statenwereld van vóór de Fransche omwenteling, zoo betoogt nu Thorbecke, werd de waarborging van ieders onafhankelijkheid en verkregen rechten gezocht in een stelsel van evenwicht, hetgeen inhield, dat geen onderdrukking van een staat door anderen kon worden beproefd, zonder dat een vereeniging van macht toeschoot, sterk genoeg om het gevaar te keeren. Daartoe 'behoorde iedere Mogendheid in zoodanige betrekkingen te zijn geplaatst, bij wier instandhouding zij zelve zoowel als de overige Mogendheden gestadig belang hadden.' Door zulk een plaatsing werd haar bijzonder belang vereenzelvigd met het algemeen belang[1)].

Dit was het stelsel, dat in de practijk der diplomatie gegroeid was, nl. in den strijd tegen Lodewijks streven naar de hegemonie. Zoo ontstond een geheel van elkaar wederzijds beperkende en schragende Mogendheden, dat in stand bleef, zoolang ieder zijn plaats bleef innemen. Ieder deed uit eigen belang hetgeen tot behoud van het geheel dienstig was. Grondslag was het evenwicht, dat door de practijk veelvuldig getoetst een niet al te veranderlijken maatstaf bood.

Wij herkennen het hier ontworpen beeld: het komt overeen met hetgeen geteekend wordt in Thorbecke's eerste brochure: Een woord in het belang van Europa. Zijn inzicht is echter nu veranderd: wat hij in zijn brochure als actueele werkelijkheid had gegeven, wordt nu in het verleden geplaatst en voorgesteld als iets dat kenmerkend is voor het Ancien régime.

Dit stelsel ging nl. te niet, doordat de revolutie Frankrijk eruit weglichtte, hetgeen alles uit zijn voegen bracht. Tegelijk vermenigvuldigde zij Frankrijks machtsmiddelen 'door de opruijng aller individueele krachten.' De staatsmacht immers in den tijd van het z.g.n. absolutisme was aan alle zijden beperkt; eerst de revolutie baande den weg tot staatsalmacht. Thorbecke, niet minder dan Burke, Haller of Groen, heeft gevoel voor wat er met het Ancien régime verloren is gegaan.

> Het gansche omslagtige en kunstige raderwerk, waarover de Koninklijke regering had moeten loopen, provinciale, stedelijke en plaatselijke instellingen, met al de verscheidenheid van eigen regterlijke en administratieve vormen, van genootschappelijke vrijdommen en burgerlijke herkomsten, het aanzien, vermogen en de heerlijke regten van adel en geestelijkheid, de noodzaak om zoo velerlei andere, bijzondere en erfe-

1) p. 19-20.

> lijke, betrekkingen van personen of bezit, als het ongewikkeld huishouden der Monarchie kenmerkten, te eerbiedigen, al die waarborgen tegen een woeste overspanning waren opgeheven. Geenerlei zelfwerkzaamheid of vastigheid op eenigen trap van het Staatsbestaan was eener onbepaalde, alles doorkruipende en alles overheersende, dwingelandij meer in den weg[1)].

Geen der afspraken en verbintenissen, die tot nu toe gegolden hadden, hadden voor Frankrijk nog waarde of kracht. Spanje, zich beroepend op het Bourbonsche familieverdrag van 1761, kreeg van Mirabeau, den rapporteur van het diplomatieke Comité der Nationale Vergadering, te hooren, dat de Fransche Natie geen familie- en slechts nationale verdragen kon erkennen. Corsica werd op grond van den volkswil bij Frankrijk ingelijfd in weerwil van de verdragen, die het aan Genua garandeerden. Vooral daardoor kwam alles op losse schroeven, omdat Frankrijk krachtens zijn nieuwe staatsrecht bij het behandelen van het Volkenrecht van andere subjecten uitging.

> Niet de Staten, maar de Natien, niet de Natien als eigenaardige zedelijke personen, maar als getalsverzamelingen van menschelijke individus, kwamen bij de nieuwe Diplomatie in aanmerking. Was deze tot nu toe buiten de Natien omgegaan, thans legde men er op toe, om haar buiten de Regeringen om te behandelen.

Eind 1790 drong Lodewijk XVI aan op een congres der voornaamste Mogendheden, ondersteund door een gewapende macht, om de factiezuchtigen in Frankrijk tegen te gaan en te beletten, dat het revolutiekwaad tot de andere staten oversloeg. Dit plan noemt Thorbecke ‘het gronddenkbeeld der antirevolutionaire politiek.’ Keizer Leopold zag na Lodewijks vlucht en gevangenneming deze taak als een plicht van alle Mogendheden tezamen. Hij wilde niets ondernomen zien, voor allen vereenigd waren, opdat aldus ook in den vorm der handeling duidelijk werd, ‘dat de bevoegdheid en het doel der tusschenkomst niet van eenig bijzonder, maar van een Europeesch regt en belang werden ontleend. Dit Europisch regt en belang vorderde, dat het Koninklijk Gouvernement sterk genoeg bleef, om de orde van binnen, en den vrede naar buiten te handhaven.’

1) Men zie in dit verband ook den brief aan Groen aan 20 Dec. 1831, waarin Thorbecke schrijft: ‘dat het regeren na de revolutie moeijelijker was dan voorheen. Toen waren de misslagen van wetgeving en Gouvernement zóó verderfelijk niet, omdat velerlei banden, vóór en onafhankelijk van Gouvernement en wetgeving bestaande, het geheel bijeenhielden.’

Leopold had geoordeeld, dat interventie niet zou worden verricht, indien een regeling tot stand kwam in Frankrijk, waaraan de Koning uit vrijen wil zijn goedkeuring gaf. Toen dan ook Lodewijk de Grondwet onderteekende, zag hij van interventie af.

Intusschen was de revolutie steeds duidelijker de internationale zijde van haar karakter gaan toonen. Reeds Januari 1791 had Mirabeau uitgeroepen:

> Een aanval is niet te duchten van de zijde van hen, die liever de grenzen aller Rijken zouden uitwisschen, om van het menschelijk geslacht slechts één huisgezin te maken.... en die slechts tegen de dwingelanden wapens, geheiligd door de edele verovering der vrijheid, in handen zouden willen nemen.

Thorbecke ziet hierin geen andere strekking ‘dan om alle Staats- en Volkseigenaardigheid te verdelgen en in het algemeen begrip van menschelijke zamenleving op te lossen.’ In alle toonsoorten werd van nu af de verbroedering van de volken tegen de vorsten gezongen.

Zoo stonden in een geheel Europa omvattend strijdperk revolutie en antirevolutie tegenover elkaar en het gold de omkeering van heel het werelddeel, toen Frankrijk 18 April 1792 den oorlog verklaarde.

Oostenrijk en Pruisen hervatten nu hun pogingen om geheel Europa tegen het revolutionaire gevaar te vereenigen. Het gold ‘eene zamenspanning aller leden van het Europisch ligchaam tegen een derzelve, tot behoud van het geheel.’ Zij noemden deze met een nieuwen naam: concert. Het woord alliantie hoorde bij het oude stelsel; de naam coalitie is er door den vijand en anderen aan gegeven. Indien er een opperste vierschaar der volken bestaan had, dan had deze niet anders gesproken en gehandeld dan Oostenrijk en Pruisen thans deden. Zij maakten aanspraak op een bevoegdheid tot tusschenkomst, niet om Frankrijk een bepaalden regeeringsvorm op te dringen, maar om het land weer zijn plaats in het geheel te doen innemen en maatschappelijke betrekkingen ermee weer mogelijk te maken. ‘Herstel van regten der Gezamenlijkheid (werd) op het oog gehouden.’

De Oostenrijksch-Pruisische oproep vond echter geen algemeen gehoor.

> Men was nog te zeer gehecht aan de oude Staatkunde.... Eene Europische aangelegenheid te maken tot drijfveer van opoffering, oorlog te voeren anders dan voor eigen behoud of uit baatzucht, was te

> ongehoord, en het gevaar voor ieder nog niet duidelijk en nabij genoeg, dan dat men zich zou hebben gehaast, om de handen ineen te slaan.

Het tot tweemaal toe hier gebruikte woord ‘nog’ toont genoegzaam Thorbecke's gedachte: hij juicht het beginsel der Europeesche samenwerking van harte toe, begrijpt echter, dat wat hij aanziet voor zelfzucht en onverstand een toepassing ervan in de practijk nog niet toelaat; dat de tijd er nog niet rijp voor is. De schuld gaf hij niet alleen aan de weigerachtige Mogendheden, evenzeer aan Oostenrijk en Pruisen zelf, wier gedrag jegens Polen zoo weinig strookte met hun grootmoedige taal; ook hun inval in Frankrijk laakt hij. Daar kwam bij, dat de meeste Pruisische staats- en krijgslieden den beginselen der revolutie niet ongenegen waren.

> Het schrikkelijke der gevolgen stelde men niet op rekening der toegejuichte wijsbegeerte; maar weet zulks aan den te overwinnen wederstand, aan hartstogt en overdrijving, die zich zelve zouden moeten verteren. Hetgeen de natuurlijke vrucht was van het systeem der omwenteling, werd een factie, als haar bijzondere schuld, toegeschreven.

Ook hier dus zelfzucht en onverstand.

Harerzijds verscherpt, nu de oorlog openlijk is, de revolutie haar gedrag tegenover Europa aanmerkelijk. Door de wet van 19 November 1792 stelt de Conventie de revolutionaire bewegingen in alle landen onder de gewapende bescherming der Republiek. Die van 15 December verklaart Frankrijk revolutionaire Mogendheid. De generaals zullen in de landen, nu en voortaan bezet door de legers der Republiek, terstond de souvereiniteit des volks en de afschaffing van alle voorrechten afkondigen; zij zullen het volk in grond- of gemeentevergaderingen samenroepen om het voorloopig bestuur te regelen, enz. enz.; zij zullen in één woord het land revolutionneeren. Als vijand wordt beschouwd ieder volk, dat de vrijheid weigert of er van afziet en den Vorst wil behouden, terugroepen of met hem onderhandelen.

‘Zoo verklaarde zich het Fransche volk niet alleen vijand der gevestigde regeeringen en maatschappijen, maar vijand aller niet revolutionaire volken, ten einde hen tot revolutie te dwingen; en wierp zich op tot gewapenden wetgever, voogd en leidsman der Natien.’ Wel had het Fransche volk verklaard geen veroveringen te wenschen, maar de toepassing dezer beginselen kon niet anders dan op inlijvingen uitloopen. Het begon 27 November

1792 met Savoye, daarna kwamen aan de beurt Nizza, Monaco, Bazel, Zuidelijke Nederlanden, Rijnland.

> ‘Welke godsdienstige dweepzucht, zoo verzucht nu Thorbecke, was ooit verschrikkelijker geweest voor het geweten, dan deze omwentelingsstroom voor volkenregtelijke zelfstandigheid en zamenleving? Het gold niet alleen een gewelddadige opdringing van staatkundige begrippen en inrigtingen, maar oorlog tegen wie zich niet aan Frankrijk onderwierp, en verfransching van wie zich onderwierp. Hetgeen altoos het eigen kenmerk der Fransche Staatkunde en geaardheid is geweest, dat tusschen afhankelijkheid van haar en franschwording geen midden werd geduld, kwam nu meer dan immer aan den dag. Trouwens, nu beschouwden zich de Franschen als de menschen bij uitnemendheid, geroepen om de Natien, uit hare verdrukking tot de heerlijkheid der menschelijke regten op te beuren, en den zegen der revolutie over de aarde te verspreiden. In welk deel, klein of groot, van eenig ander Rijk opstand uitbarstte, daar was de Souvereiniteit, en hadden de opstandelingen aanspraak op de hulp der Republiek. Maar onder het beheer der nieuwe vrijheid kwam geene zelfstandigheid der deelen meer te pas; en was, gelijk over de gewesten van Frankrijk zelf, zoo over de vereenigde of verbroederde landen het gebied der vertegenwoordigers der Republiek onvoorwaardelijk.

Thorbecke heeft zijn geschrift niet voltooid; het eerste deel brengt de vertelling tot de Fransche oorlogsverklaring aan de Republiek, Engeland en Spanje in het voorjaar van 1793; latere deelen zijn nooit verschenen. Hetgeen uit het eerste deel werd medegedeeld doet ons echter met voldoende zekerheid begrijpen, wat de opzet van het geheele werk is geweest.

De eenheid van het 18e eeuwsche Europa was, gelijk in het eerste deel werd uiteengezet, onbewust geweest: een op deze eenheid gericht denken of handelen had niet bestaan; zij was niet georganiseerd, maar kwam tot uiting in een in de practijk gegroeid evenwichtsstelsel, welks handhaving als doel op zich zelf werd gesteld voor de handelingen der leiders en dat bleef functioneeren, zoolang allen, als bij stilzwijgenden afspraak, meededen.

Thorbecke wilde nu doen zien, dat de revolutie van het begin af was en in den loop der jaren steeds meer werd de vernietigster van alle individueel en eigengeaard leven, die alle zelfstandigheid van andere volken (evenals van alle onderdeden en leden, van gewesten en steden, standen en corporaties) verslond en in een gelijkmakend universalisme wilde oplossen. En onder Napoleons machtige leiding is Frankrijk een goed eind weegs gevorderd geweest om op deze basis de eenheid van Europa te vestigen.

Hij wilde nu verder toonen, dat, toen het rebelsche Frankrijk

uit de onbewuste eenheid van Europa uitbrak en een eigen, verderfelijke, eenheidsgedachte poneerde, Europa op zijn beurt uit zelfverweer tot het bewustzijn van zijn eenheid kwam, een eenheid, die niet nivelleerde, maar overal het eigengeaarde leven wilde behouden en in een organisch verband brengen, een eenheid, die in doelbewust gezamenlijk handelen tot uiting moest komen en in haar verdedigingsstrijd naar een vorm van organisatie zocht.

Zoo kwamen twee doelstellingen tegenover elkaar te staan, die beide bewust zich op een geheel Europa omvattende eenheid richtten en een gigantischen strijd aangingen, een strijd, waaraan tenslotte geen Europeesch volk, welken afgelegen uithoek het ook mocht bewonen, zich kon onttrekken. Iets hiervan heeft Thorbecke later medegedeeld in eenige artikelen in het Journal de la Haye. Hij noemt hier een reeks verdragen van het Engelsch-Russische van 25 Maart 1793 tot dat van Tilsit in 1807, waarin de eenheidsgedachte tot uiting komt. Hij verzekert, dat Napoleons plan was om van Europa te maken een groot federatief Rijk, en haalt van hem deze uiting aan: ‘J'aurais eu mon congrès et ma sainte alliance; ce sont des idées qu'on m'a volées.’[1] En:

> Avec l'école de Fox (leider der Franschgezinde Whigs) nous nous serions entendus, nous eussions accompli, maintenu l'émancipation des peuples, le règne des principes; il n'y eût eu en Europe qu'une seule flotte, une seule armée; nous aurions gouverné le monde, nous aurions fixé chez nous le repos et la prospérité, ou par la force ou par la persuasion[2].

Den zin der coalitieoorlogen vat Thorbecke dan aldus samen:

> On agissait les uns contre les autres, mais le résultat final devait être le même: celui de changer tôt on tard la fédération des états européens en un état fédératif.... On agissait tonjours, des deux côtés, en vertu d'une autorité qui ne pouvait tirer son origine que d'un pouvoir européen central, déjà réellement existant, ou du moins sous-entendu[3].

1) Journal de la Haye 28 Oct. 1832.
2) Ib. 14 Nov. 1832.
3) Ib. 28 Oct. Men zie het uitgebreidere citaat bij *Verkade*, Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke p. 200. Thorbecke richt zich hier tegen *Lipman*, die in zijn boek Geschiedenis van de staatkunde der voornaamste Mogendheden van Europa sedert den val van Napoleon tot heden I 1832, de liberale meening had verkondigd, dat de eenheid van Europa na 1813 was uitgevonden door de leiders der Heilige Alliantie ten einde Europa te overheerschen. Men mag niet gelijk Verkade doet, uit het citaat concludeeren, dat Thorbecke toen (d.i. in 1832) zelf geloofde, dat de ontwikkeling van Europa ging in de richting van een Bondsstaat: hij geeft hier slechts de meening weer der beide strijdende partijen.

Op het Leipziger slagveld viel de beslissing: de Europeesche conceptie zegevierde over de Fransche en het Weensche congres schonk Europa dat milde, allen volken hun plaats gunnende stelsel, dat vijftien jaar lang vrede en rust waarborgde. Het geschiedverhaal zou loopen tot de tweede Parijsche omwenteling, die in 1830 het stelsel weer in gevaar bracht en met vernietiging bedreigde wat ten koste van zoo ontzaglijke offers gewonnen was.

De conclusie van het geschrift is duidelijk: de lezers moesten begrijpen, dat het Europeesch stelsel in den strijd tegen de omwenteling tot een noodzakelijkheid was geworden; dat het niet meer gemist kon worden; dat het de volken uit den revolutionairen maalstroom had gered. Thorbecke wilde bezieling wekken voor dit grootere Gemeenebest en toonen, dat het groote offers alleszins waard was. Zeker, dit zag ieder, volkomen was het 'nog' lang niet; de volken waren 'nog' niet in staat hun zelfzucht te overwinnen. Maar moest men om de tijdelijke onvolkomenheid verwerpen wat in beginsel goed was? Integendeel: als men de Mogendheden maar goed deed begrijpen waar het om ging, wat er op het spel stond, dan zouden zij het algemeen-Europeesch belang stellen boven het eigen-bekrompene. In eensgezindheid verbonden zouden zij in staat zijn het andermaal uit Frankrijk dreigende gevaar te overmeesteren.

Zoo zou een eeuw later over den Volkenbond worden geschreven.

* * *

Waarom heeft Thorbecke zijn boek niet voltooid? Bij een vasthoudend plichtmensch als hij mag men niet nalaten deze vraag te stellen.

Men moet de oorzaak hiervan zoeken in den innerlijken opzet van het werk. Twijfel rees in hem. Met behulp van hetgeen wij van zijn tot nu gevolgde ontwikkeling weten, kunnen wij uit de verte den innerlijken strijd leeren kennen, dien hij deze maanden doormaakt. De gedachte aan een Europeesche eenheid als bewust motief van staatkundig handelen in antirevolutionairen zin treedt eerst in zijn Decemberbrochure op. Hij grijpt ernaar, omdat hij hier de eenige kracht ziet, in staat om zijn bedreigde vaderland te redden. Zoo krampachtig omklemt hij deze gedachte, vereenzelvigt hij zich met haar, dat hij niet rust, vóórdat hij haar in het

middelpunt van heel zijn staatkundig denken heeft geplaatst. Zoo groot is zijn begeerte voor het vaderland het zijne te doen. Maar het middelpunt van zijn denken ligt niet op dat vlak; het ligt dieper. Zoo verliest hij zijn zekerheid. Maar ook: zoo wordt hij tot diepere bezinning gedwongen.

Is het wezenlijk de taak van Europa, zoo vraagt hij zich af, om de revolutie te bestrijden? Is de revolutie het kwaad, Europa het goed? Moet aldus het gebeuren in tweeën worden gedeeld, een goede en een kwade helft? Maar had hij niet steeds als het wezenlijke van leven en geschiedenis de beweging, de verandering aangenomen? En was niet ook de revolutie een factor van beweging? Was zij dit zelfs niet juist? Daarbij: de revolutie heeft reeds blijvende gevolgen gehad. Moet men die vernietigen? Zoo echter wordt het verleden normatief verklaard voor heden en toekomst en dat is een 'voorbarige bepaaldheid', die hij steeds had afgekeurd[1]. Trouwens naar welk verleden moet men dan teruggrijpen? Dat hier geen grondslag te vinden is, is hij zich steeds bewust gebleven. Nog den 22en Februari 1831 schrijft hij aan Groen over het antirevolutionaire blad Gazette de France:

> Het groote voordeel der Gazette boven de liberale bladen bestaat welligt in het aannemen van een stellig *antecedent* in den zin des Engelschen regts. Maar de vraag is, als ik het dus mag uitdrukken, hoe ver of hoe kort men behoort terug te treden, om voor het tegenwoordig tijdsgewricht dat antecedent te vinden, en of de Gazette hierbij niet willekeurig te werk gaat.[2].

Hier liep het denken vast.

Daarbij blijkt de revolutie sterker te wezen dan in het najaar van 1830 te voorzien was geweest. Onder de bescherming van Frankrijk en Engeland consolideert zich België en ziet zijn zelfstandigheid door de Mogendheden erkend. Wel brengt de tiendaagsche veldtocht een militair succes, maar een Fransch leger verschijnt op het tapijt en Thorbecke acht nu den toestand slechter dan voor den inval.

Hij begrijpt daarbij, dat zijn vaderland niet meer de stoffe biedt voor een wijduitziende Europeesche politiek. Men begrijpt niet, dat de hereeniging met België 'volstrekt geboden wordt door de algemeene staatkunde van Europa en door de zorge om Noord-Nederland tegen Frankrijk te beveiligen.' 'De Noorde-

1) Gids Aug. 1935 p. 190.
2) Groen Briefwisseling p. 422.

lijke gewesten hebben zich de grootste opofferingen getroost, niet altoos uit het regte beginsel, maar voornamelijk uit afkeer van België.' Met bitterheid sprak hij al December 1830 over 'den Amsterdamschen geest'. Aan zijn vader schrijft hij: 'De Amsterdammers denken alleen om hun bekrompen eigenbelang, dat hen ten laatste nog leelijk bedriegen zal. De verhandeling van Lipman, een Jood en Amsterdamschen schreeuwer, heb ik niet gelezen, en er ook niet bijzonder naar getracht, dewijl zijn brochure geheel en al de weerklank, ofschoon wel gesteld, der Amsterdamsche gevoelens moet wezen.'[1)]

Dit alles moet diepen indruk op Thorbecke hebben gemaakt, want hij nam de realiteit, het gebeuren rondom hem, steeds volkomen ernstig. Moet hij nu aannemen dat Europa ten ondergaat? En moet nu zijn eenige heul zijn de gedachte, dat hoe groote plaats heden het onverstand en de zelfzucht mogen bekleeden, later, als beter inzicht verspreid zal zijn, alles beter zal gaan? En moet hij zich in deze gedachte opsluiten en zich afwenden van den strijd? Of mag hij vertrouwen, dat ook mèt de revolutie alles zich voltrekt naar wijs bestel?

Een ding is eigenaardig in hem: dat, terwijl hij werkt aan zijn boek, dat op het terrein der buitenlandsche politiek de taak stelt de revolutie te onderdrukken, hij voor de binnenlandsche politiek een meer verzoenend standpunt inneemt. Den 13en Februari schrijft hij aan Groen: 'Waarom niet het beginsel der volkssouvereiniteit, door ruime en trapsgewijze toepassing op de deelen, geordend?' Hier bestrijdt hij de revolutie niet, wil veeleer trachten het revolutionair materiaal aan den opbouw dienstbaar te maken[2)].

Zoo is Thorbeckes geest vol onrust en tweestrijd. Den 13en Augustus schrijft hij aan Groen: 'Mijn geschrift is af en gedrukt, maar ik kan geene twee rustige dagen vinden om de voorrede te schrijven. Een paar uren zit ik en dan jagen mij de denkbeelden over hetgeen nu gebeurt, weder op.'

Den 24en Augustus komt de voorrede eindelijk klaar. Maar zij is in strijd met het geschrift van December en met den geest

1) Paul Fredericq, Thorbecke voor 1830. p. 109 en 108.
2) J.B. Manger Jr., Groen van Prinsterer in 1830. Gids Aug. 1934, p. 137.

van het boek, dat zij moest inleiden. Thorbecke is teruggekeerd tot zijn inzicht van 1824 en hij ziet weer de revolutie zich afspelen 'innerhalb eines Höheren'.

Zeker, er is een revolutie, er is een anti-revolutie, maar het wereldgebeuren houdt niet in, dat verwezenlijkt wordt, hetgeen een van deze beide beoogt. Wat er wezenlijk plaats heeft, is iets van hooger orde; beide worden hierin opgenomen. Hij gelooft niet meer, dat de revolutie slechts vernietigt en dat slechts wezenlijk is hetgeen men doet te harer bestrijding. Hij ziet de synthese.

Hij maakt nu onderscheid tusschen *den revolutionairen geest* (tuimelgeest noemt hij dien elders) en *de revolutie als historische werkelijkheid.* Van den eersten zegt hij:

> 'Hij beproeft overal, waar hij zich vertoont, en overal met hetzelfde gevolg, eene schepping uit niet. Hij wil bezit zonder verwerving, een tegenwoordig aanzijn zonder voorleden, en eene toekomst, die hij stuit in de geboorte. Hij kampte voorheen tegen hetgeen bestond, nu tegen de uitvoering zijner eigen theorien. Hij is de onverzoenlijke vijand van Burger- en Volkenstaat....'
> 'Doch van dezen geest onderscheide men de orde van zaken, welke sedert en onder de revolutie plaats heeft gegrepen. De omwenteling is zelve getreden in de rij der historische verschijnselen en aan derzelver wet onderworpen. Zij is in dezen zin een antecedent geworden voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs poogt zich te onttrekken. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een nieuw zaad, volgens een ander' dan haar regel; en zien wij den grond leggen tot eene nieuwe samenleving der volken, naar een plan, welks aanvankelijke en gestadige verwezenlijking in het gebeurde ontdekt wordt.'

Het zaad kiemt volgens een andere regel dan die der revolutie; de revolutie heeft gevolgen, maar andere dan zij bedoelde. Zoo gaat het steeds. Maar als dit een wet is voor alle menschelijk bedrijf, geldt zij dan ook niet voor de bestrijders der revolutie? Thorbecke schijnt dit te weten; hij verklaart zelve van zijn boek:

> 'Ik wensch hetzelve aangemerkt te zien als bijdrage tot eene geschiedenis der grondstellingen, welke de Diplomatie, door en tegen de omwenteling ontvouwd, hebben geleid. Zij mogen met de bedoelingen der handelende personen niet worden verward. Zij moeten veeleer uit de natuur en den geheelen samenhang der gebeurtenissen, in welken die bedoelingen en feiten elkander wederkeerig beperken, ondersteunen of wijzigen, worden opgemaakt.'

Hier klopt iets niet tusschen het boek en zijn inleiding. Want

de in het boek behandelde bedoeling der Mogendheden, die opkwamen voor geheel Europa, was volkomen bewust en werd duidelijk genoeg uitgesproken; zij was: bestrijding der omwenteling. En indien in 1831 Thorbecke het Europeesch stelsel predikt, doet hij dat met geen andere bedoeling. Maar hetgeen de bestrijders der revolutie beoogen en verrichten, is dat dan wat er wezenlijk gebeurt? Leven zij tegenover de revolutionairen onder het voorrecht, dat de gevolgen hunner handelingen beantwoorden aan hun bedoelingen? Hebben zij ‘de logica der geschiedenis ’in pacht? Bepalen zij den stroom der tijden?

Thorbecke weet, dat dit buiten het bereik der menschelijke krachten ligt; heel zijn tot nu toe verworven staatkundig en historisch inzicht leert hem dat. Naarmate hij zich hiervan doordringt, verflauwt zijn bezieling voor het antirevolutionair Europeesch statenstelsel; het blijkt niet het een en al der geschiedenis te wezen en hij keert terug van den dwaalweg, waarop hij als strijder voor het behoud van zijn vaderland was geraakt. De pen ontvalt zijn hand; het boek blijft onvoltooid.

Het geluk wil, dat wij een middel bezitten om op het hier betoogde een soort controle te oefenen. Op de bibliotheek van het Vredespaleis berust een dictaat door den student W. gehouden op het college van Prof. Thorbecke in 1842-'43 over de diplomatieke geschiedenis van Europa van 1660 tot 1815. Bepaalde stukken hiervan zijn blijkbaar woordelijk gedicteerd; de rest (in kleiner schrift) bestaat uit aanteekeningen over een gesproken toelichting. Wanneer wij nu de behandeling van de jaren 1789-'93 in dit dictaat vergelijken met die in het boek van 1831 (dat blijkens de voorrede voor de studenten bedoeld was), dan bemerken wij een duidelijk verschil.

Bij de behandeling b.v. van de vraag, waarom Brunswijk bij Valmy terugtrok, teekent de student aan, dat men die terugtocht toeschreef aan Brunswijks besluiteloosheid en zijn zwak voor de revolutionaire beginselen, maar, gaat hij door: ‘de eigenlijke reden is deze. De onderneming steunde erop dat als men in Frankrijk kwam vele Franschen zich bij hen zouden voegen. De grondslag dus werd teleurgesteld en dit deed terugdeinzen.’ Hier dus niets meer van het felle verwijt aan Brunswijk en de zijnen, dat zij geen inzicht hadden in het wezen der revolutie, gelijk wij boven aanhaalden. Wanneer in 1792 Oostenrijk en

Pruisen hulp vragen voor een algemeenen Europeeschen oorlog tegen de revolutie, dicteert de hoogleeraar woordelijk: ‘Doch onder de overige vorsten haastte zich niemand mede te werken.’ Ook dit klinkt zeer laconiek, vergeleken met de bovenaangehaalde verwijten aan de weigerende Mogendheden.

Nergens worden dan ook, gelijk in het boek, de momenten naar voren gebracht, die wijzen op den langzaam vorderenden groei van een tegen de revolutie gericht Europeesch stelsel en het Weensche congres vormt in het geheel geen apotheose van Europeesche saamhoorigheid. Van een antirevolutionairen ijver is niets te bespeuren; alles wordt nuchter beschouwd. De student teekent aan:

> De taak (van het congres) was eenvoudig zoo men volgde de meening van hen, die overal het laatst ontstane regt toekenden. Maar 't middel. Hoe was het mogelijk en ware het mogelijk. Niemand kon 't geloven zonder een nieuwe revolutie en groote oorlog. Dat te eischen was zoo goed als te zeggen de oorl. moet weer beginnen. Ware het, zoo mogelijk, wel wenschelijk. Dat oude ontbrak de kracht om te blijven bestaan. Het congress kon ook niet zoo in 't groot werken als Nap. die het zwaard in de schaal legde bij elke bedenken. En nu wilde men geenen oorlog. Wat bleef over? Het beste, bij transactie (vergelijk) te krijgen. Het was wel niet het alderbeste maar men moest nemen wat men kon.

In zijn slotwoord beschrijft de hoogleeraar het te Weenen gevestigde stelsel. De student teekent aan:

> ‘Het overgewigt van Europeesch belang moest gelden boven byzondere belangen van staten. In zooverre heeft het congres het systhema van Fransche revolutie en Napoleon voortgezet. Napoleon had het te ver gedreven, de mogendheden hebben het getemperd. Dus volkenregt in Europa begon meer staatsregt te worden.

Dit laatste wordt aldus toegelicht: de Mogendheden hadden zich verbonden den vrede te bewaren; daarvoor echter is noodig een rechterlijk gezag; de strekking nu is sinds 1815 geweest tot een dergelijk gezag te komen. Maar, luidt dan de laconieke slotzin van het dictaat: ‘Soms werd het toegepast, soms niet, maar het is toch het beginsel van het volkenregt.’

Al neemt Thorbecke hier, althans wat betreft het volkenrecht, een positief standpunt in, men kan verwachten, dat het boek van 1831, verder voltooid, bij het jaar 1815 andere klanken had doen klinken. In ieder geval bevat het dictaat voldoende stof om ons te bewijzen, dat Thorbecke niet bij de opvattingen van zijn boek van

1831 gebleven is, gelijk ons de vergelijking met de voorrede reeds leerde.

* * *

Ons aldus verdiepend in Thorbecke's werk, beleven wij den strijd, dien hij deze jaren doorworstelt. Men begrijpt hem vaak slecht. Het gezag, waarmee hij sprak, deze man, die van zijne schouderen en opwaarts hooger was dan al het volk, imponeerde ieder en men vermoedde daarachter één consequenten ontwikkelingsgang in zijn denken, die van het begin af op die zekerheid gericht was geweest. Wie nader toeziet ontwaart den strijd, dien deze klare geest gekend heeft. Hij wordt er ons niet minder lief om. Integendeel, des te liever. En wij moeten zijn werken uit deze jaren niet wegdoezelen, maar ons juist in dien strijd verdiepen. Want de strijd, die dat groote hart verscheurd heeft, is beslissend geworden voor het lot van heel het Vaderland.

En wat was de inhoud van dien strijd?

Het was de strijd tusschen den partijman en den historicus. De partijman benadert het gebeuren met kritiek en eigen begeerten. Hij is overtuigd, dat het niet goed gaat, zooverre het anders gebeurt dan hij wil. De historicus poogt het geschied-verloop alzijdig te omvatten en er den zin van te benaderen, zonder het te toetsen aan eigen meegebrachte denkbeelden, zonder te moraliseeren. Hij ziet alle partijen en geeft aan ieders werking haar plaats in het geheel. Hij heeft een standpunt boven de partijen.

Korten tijd is Thorbecke partijman geweest, ook in zijn geschiedschrijving. Maar in den zomer van 1831 heeft de historicus het terrein herwonnen.

Is het alleen de historicus, die versterkt uit dezen strijd herrezen is? Neen, ook de staatsman. Er zijn staatslieden, wier geest is gericht als die der geschiedschrijvers: op het geheel en het wezenlijke van het gebeuren, op dat hoogere, waarbinnen zich al het tegen elkaar in gaande partijstreven der menschen afspeelt en waarin het als ondergeschikte factoren wordt opgenomen; op dat gebeuren, dat machtiger is en grooter dan menschenkracht. Zij gelooven, dat ook los van partijbeginselen het gebeuren een zin heeft. Ook zij staan boven de partijen. Maar zij hebben de intuïtie om zelfs in het verwarde, overstelpende gebeuren van het heden, dat wezen-

lijke te vatten, dat zich aan het voltrekken is, en indien zij handelend ingrijpen gevoelen zij, in zelfverloochening en deemoed, zich gedragen door hooger macht. Zij hooren, naar Bismarcks woord, het ruischen van Gods adem door den tijd en pogen een slip van Zijn mantel te grijpen.

Tot de vorming van zulk een staatsman bevatte Thorbecke's geest de stoffe. Voor dezen was het terrein vrij, nu de historicus het heroverd had, die historicus, die had wedergevonden het geloof in de goddelijke leiding, ook van deze goddelooze wereld.

J.B. MANGER JR.

Een dichter der Zigeuners
(Garcia Lorca's ‘Romancero Gitano’)

De ‘Romancero Gitano’ van Federico García Lorca behelst verzen tussen 1924 en '27 geschreven, en is inmiddels al in acht oplagen verschenen. Ik heb het boek in Spanje in veler handen gezien, ook van lieden uit het volk, en menigmaal spontaan stukken daaruit horen reciteren. Dit is des te verwonderlijker, omdat men reeds uit weinige regels bemerkt dat García Lorca's taal, die zo vaak ‘calé’ is, d.w.z. ‘zigeuners’ en aan spontane spreektaal herinnert, hem niet belet zeer subtiele en ongewone dingen te zeggen, welke iedere andere dichter volkomen onpopulair zouden moeten maken. Het is juist dit samengaan van twee dergelijke uitersten, wat aan de poëzie van deze dichter bij de gratie der Muzen haar bizondere charme geeft. Hij is nergens goedkoop, nergens de luchtige prettige zanger die een volksdichter steeds is. Hij is integendeel ‘hermetisch’ in de volste zin des woords. Zijn beknoptheid is onovertrefbaar, zijn zeggingskracht van een aangrijpende directheid.

Dit geldt voor bijna geheel zijn lyrisch oeuvre, maar nog in bizondere mate voor zijn ‘Romancero Gitano’ waarin een schier onmerkbaar verhalend element is geslopen, dat verbonden met prachtige, in al hun kortheid uiterst levendige beschrijvingen, het geheel een zeldzame spanning geeft. Hierin moet het geheim van zijn populariteit schuilen. En wellicht voor een deel ook in het feit, dat de achtergrond van deze gedichten gevormd wordt door het leven van de zigeuners dat aan allen zo goed bekend is, en dat toch zo raadselachtig en in zijn diepste wezen vreemd aan de Spaanse volksaard blijft.

De vreemdheid van dit bekende, de on-iberische atmosfeer van deze lieden zonder wier aanwezigheid het Spaanse landschap niet voorstelbaar is, en de typische andalusische toon welke ge-

dempt maar onmiskenbaar uit deze gedichten opklinkt, dat is het, wat García Lorca beter dan wie ook heeft weten te vertolken.

Romances zijn het slechts in een zeer ruime betekenis van het woord; het zijn langere gedichten, uit korte, rijmloze verzen samengesteld, die meestal kruisgewijze assonneren, op de wijze der klassieke spaanse romances, maar soms ook in het geheel *niet* assonneren. Toch zijn ze in hoge mate muzikaal en zoetvloeiend, en deze eigenschap die ditmaal niet aan rijm of stafrijm, maar enkel aan een geraffineerde woordenkeus en aan het bizondere klankkarakter van het spaans te danken is, maakt de romances van García Lorca zo moeilijk vertaalbaar.

De eerste van de achttien romances uit de bundel is een gedicht van ‘De Maan’, waarin nog veel ‘volkstoon’, veel lichte zangerigheid te vinden is. Een lied van de nostalgie en de ‘Weltschmerz’ die de Gitanos op maannachten plotseling aangrijpt. Een verschijnsel dat de goede George Borrow al opgemerkt heeft.

Veel sterker, en een van de meest typische verzen van García Lorca, is het volgende van ‘Preciosa en de lucht’. Van de dansende zigeunervrouw die plotseling door een bijgelovige schrik gepakt wordt als de wind opsteekt terwijl ze langs een beeld van de naakte sint Christoffel voorbijkomt. Met een vurig zwaard achtervolgt haar de wind, en ze vlucht in het huis ‘boven de pijnboomen’ van de engelse consul.

Even komt de fijne zuidelijke humor om de hoek, als de dichter vertelt:

> De engelsman geeft de gitana
> een glas vol lauwe melk,
> en een glaasje vol jenever
> hetwelk Preciosa niet drinkt.

Zij drinkt niet, waarschijnlijk omdat er ook drie carabineros (gendarmes) zijn komen toelopen. Zij vertelt slechts huilend haar avontuur, dat in het geheel geen avontuur is, aan ‘die lieden’.

Het is een subtiel stukje zigeuner-psychologie, en dat is ook de volgende romance ‘Reyerta’ - Twist. Flitsende messen, snelle steken. En de koele sarcastische toespraak:

> Heren Guardias civiles,
> hier passeerde de oude historie.
> Er zijn vier romeinen gestorven
> en vijf carthaginezen.

En dan hangt de warme, broeiende, schroeiende middag weer stil over de dorre spaanse hoogvlakte.

De ‘Romance somnambule’ is een echte expressionistische rhapsodie-in-groen, onwerkelijk, angstaanjagend. Een dynamisch geworden schilderij van Chirico of Dali. Het is niet te parafraseren, dit geheimzinnige klimmen van de twee vrienden, de plotselinge aanwezigheid van de Gitana, en het moment van starre schrik, als dronken Guardias civiles tegen de deur aan bonzen.

Tegenover zulk een adembenemende, morbiede droomsfeer staat in verrassende helderheid de zuivere, onvertroebelde realiteit van de klooster-cel waarin ‘De Zigeuner-non’ zit te borduren.

> Stilte van kalk en myrte.
> Malven en fijn-riekend kruid.
>
> In de grijze spinnewebben
> vliegen de zeven vogels van 't spectrum.
> De kerk gromt in de verte
> als een beer met de buik naar boven.

Steeds intenser wordt de stilte en de afgeslotenheid van het klooster. Maar de gedachten der zigeuner-non dwalen weg naar wolken en bergen die zij slechts in haar verbeelding aanschouwt.

Op het oogenblik is veruit het beroemdste gedicht van García Lorca de prachtige romance van ‘De ontrouwe gehuwde’. Het gedicht begint midden in een gezongen couplet, alsof de zigeuner die het gebeurde vertelt, eerst rustig voor zich uit zijn liefdesavontuur loopt te bezingen, zoals in werkelijkheid vaak genoeg geschiedt. Een wonderlijke charme gaat uit van dit begin:

> En ik heb haar naar de rivier gebracht,
> denkende dat ze een meisje was,
> maar ze hield er een man op na.

Dan eerst begint de eigenlijke romance.

In geen gedicht leert men beter de ganse García Lorca kennen, dan hier, waar hij zulke verrassende beelden geeft als dit:

> De straatlantarens doofden
> en alle krekels ontbrandden.

Met langzaam-stijgende liefdes-extense, en tegelijkertijd een fijne ironie waaruit al de sluimerende verachting voor de

‘busné’ (de niet-zigeuner) spreekt, vertelt de Gitano hoe hij de jonge vrouw bij de nachtelijke rivier-oever verleidt. En dan volgt zijn wonderlijke, tedere beschrijving:

> Noch nardusplanten, noch slakken
> hebben een zó fijne huid.

De romance wordt een gezang vol triomf:

> Ik ben die nacht de beste weg
> van alle wegen opgegaan,
> te paard op paarlemoeren ros
> met tuig noch teugels aan.

Maar dan breekt de ironie weer door. De Gitano wil niet vertellen wat zijn ‘geliefde’ hem in het oor heeft gefluisterd, want ‘als man’ vreest hij de goede verstaanders. Hij heeft de vrouw een prachtige grote naaidoos cadeau gedaan, en hij heeft zich in haar niet willen verlieven, omdat zij hem aanvankelijk had wijsgemaakt dat ze nog een meisje was.

Formeel is dit gedicht van een prachtige afgerondheid. Aan het oude, eeuwige thema heeft García Lorca met zijn lichtelijkironische toon een nieuwe wending weten te geven, die buitengewoon nauwkeurig de sentimenten der moderne Spaanse jeugd op dit gebied vertolkt.

De romance van ‘Het zwarte leed’ geeft de wanhoop van een zigeunerin weer. Ook hier vindt men de meest gewaagde metaforen:

> Berookte aambeelden haar borsten,
> zuchten ze ronde gezangen.

Geen noordelijke dichter zou het aandurven een zo expressionistische formule te gebruiken, die niettemin zeer nauwkeurig de bedoeling weergeeft. Het slot vooral van dit gedicht is prachtig:

> Beneden zingt de rivier:
> bevlogen hemel en blâren.
> Met bloemen van pompoenen
> kroont zich de nieuwe maan.
> O smart van de zigeuners,
> pure smart en altijd alleen.
> O smart van verborgen bedding
> en verre morgenstond.

De drie volgende romances zijn gevitaliseerde beschrijvingen van engelenbeelden. Een Michaël uit Granada, een Rafael uit

Córdoba, en een Gabriël uit Sevilla, barokke zigeuner-figuren in het nóg barokkere milieu van hun steden geplaatst. In de romance van Gabriël komt de scène van Maria Boodschap als dialoog voor; een voortreffelijke nabootsing van de dialogen der oude romances, maar met een echte 'calé' inslag. Alle bekoorlijkheid der spaanse taal ligt in de woorden van Maria tot de engel:

> Ay, San Gabriël de mis ojos!
> Gabrielillo de mi vida!
> Opdat je kunt zitten droom ik
> een zetel van anjelieren.

En Gabriël noemt de Maagd: 'Schoon bemaande en slecht geklede.'

Maar García Lorca houdt van verrassingen. Dit drietal wordt onmiddellijk gevolgd door twee romances, die realistische scènes uit het Gitano-leven brengen. Op de weg naar Sevilla wordt de zwerver Antoñito el Camborio, die zich amuseert met citroenen in het water te gooien, opgepakt door de Guardia Civil. Overal waar Gitanos zijn, duiken plotseling de zwarte, gevreesde gestalten op. Ditmaal zijn het er vijf die Antonio meenemen, terwijl hij smartelijk loopt te denken aan de tijden van vroeger. Er zijn geen echte gitanos meer, die alleen en onbekommerd door de bergen zwerven; de oude messen liggen onder het stof te glinsteren.... Des avonds wordt Antoñito opgesloten, terwijl al de guardias civiles limonade drinken.

Een moordende spot, begrijpelijk voor elkeen in Spanje, ligt in dit laatste opgesloten.

Dezelfde Antoñito wordt in de volgende romance door zijn neven vermoord. Ook hier komt in de sterfscène de toon der oude romances terug, onmiddellijk naast de meest moderne accenten. Maar de tragiek van dit gedicht wordt nog overtroffen door de sombere onwerkelijkheid van de romance 'Dood uit liefde', waarvan de aangrijpende directheid niet weer te geven is, zozeer ligt de wezenlijkste expressie van dit gedicht tussen de woorden verscholen. En de beelding is hier gewaagder dan ooit. Bijv.:

> Knoflook van stervend zilver,
> hangt de slinkende maan
> gelige haren aan de
> gelige torens.

Toch is alweer de vergelijking van de slinkende maan met een klein wit knoflook-maantje even nieuw als precies. In Spanje bovendien zeer voor de hand liggend, en toch ongebruikelijk.

Dit gedicht is een van de mooiste van García Lorca, en wordt slechts geëvenaard door de warme, en tevens glasharde en glasheldere romance van 'De Gedaagde'. Zeer sterk herinnert de dichter hier (gelijk ook elders) aan Georg Trakl, maar dan aan een veel zuidelijker, levendiger en schichtiger Trakl. De Gedaagde is de geheimzinnige jongeling Amargo (de Bittere), die ook in een andere bundel (Poema del cante jondo) voorkomt, en die direct doet denken aan 'der Knabe Elis' van Trakl. De Bittere wordt steeds in verbinding gebracht met de dood. Hier is de dood 'de ossen van het water, tussen wier golvende hoorns de knapen zich baden.' De Bittere weet dat hij binnen enkele maanden sterven moet, hij is 'een gedaagde', en smartelijk zingt de romance:

> Vraag om klokken en lichten.
> Leer de armen kruisen,
> en geniet van de koele luchten
> der rotspieken en metalen.
> Want binnen twee korte maanden
> lig je in witte waden.

Dan volgt nog slechts een korte, verbeten beschrijving van het lijk.

Veel opzien heeft García Lorca gebaard met zijn 'Romance van de Spaanse Guardia Civil.' Dit gehate instituut dat de grootste steun der reactie was, en dat officieel steeds 'La Benemérita', de 'Verdienstelijke' genoemd werd, ziet de dichter op deze wijze:

> Zwart zijn de paarden,
> zwart is het tuig.
> Op de mantels blinken
> vlekken van inkt en
> van was.
> Ze hebben, daarom wenen ze niet,
> schedels van lood.
> Met hun zwartgelakte ziel
> naderen ze over de weg.
> Inelkaar gedoken en nachtelijk
> brengen ze, waar ze ademen,
> orde van zwijgende
> donkere gom,
> en angsten van stuifzand.

Voorbij gaan ze als ze voorbij willen
en in hun koppen verbergen ze een
vage astronomie
van inconcrete pistolen.

Er is geen betere beschrijving denkbaar van de indruk die deze lieden maken. Deze voorstelling heeft natuurlijk een storm van verontwaardiging gewekt bij al degenen die hun veiligheid, bezit en autoriteit aan het onmenselijke optreden van dit instituut te danken hadden.

Fel schildert García Lorca hun intocht in de feestelijke Gitanonederzetting bij Jerez-de-la-Frontera, waar de guardias te paard wreed en onbarmhartig om zich heen houwen, schieten, moorden en verwoesten wat zij kunnen. De nederzetting staat in lichtelaaie, en dan:

O stad van de zigeuners!
De Guardia Civil verwijdert zich
door een tunnel van stilte,
terwijl de vlammen je omringen.

Geen sociaal protest kon aangrijpender en effectvoller zijn. En dit gedicht is weer een bewijs te meer van het feit, dat de ware kunstenaar het best zijn sociale plicht vervult, door het ‘toevallige’ en ‘onwillekeurige’ middel van zijn kunstwerk, mits dit maar uit het volle leven en mede-leven ontstaan is.

Tegenover een dergelijk werk doen de drie historische romances waarmee de bundel besluit, haast als pure aestheterij aan. Ook formeel zijn ze precieuzer en voller van prachtig woordenspel dan de voorgaande. Maar ze staan verder van ons af. Natuurlijk, ook in deze tijd kunnen wij van hun schoonheid genieten, maar ze zijn ons niet zo dierbaar, ze worden niet zo innig vereenzelvigd met ons denken en voelen, als die gedichten welke uit ons eigen dagelijks leven ontstaan zijn. De ‘Marteling van de heilige Eulalia,’ - de ‘Dooltocht van Don Pedro,’ - de incest-tragedie van ‘Thamar en Amnon’, het zijn thema's die de dichter weliswaar bizonder liggen, maar zijn lezers minder....

De vele doodsgedachten van García Lorca, zijn haat tegen de Guardia Civil, zijn liefde voor de vernederden en de beledigden, zijn gevoel voor de smartelijke poëzie van hun leven, dit alles heeft een tragische bevestiging gevonden in zijn eigen levenseinde. In Augustus j.l. werd hij door de fascisten en de rebelle-

rende Guardia Civil te Granada, de zigeunerstad, doodgeschoten. Klaarblijkelijk om geen andere reden dan dat hij een dichter was. Zijn boeken, zijn ‘Romancero Gitano’, werden in het openbaar verbrand.

Met deze jonge, geniale zigeunernatuur is een grote verwachting der huidige Spaanse literatuur vernietigd. García Lorca heeft zijn lot zelf voorspeld in zijn ‘Romance van de Spaanse Guardia Civil’, waar hij dichtte:

> Maar de Guardia Civil
> nadert brandstapels zaaiend,
> waarop de jonge naakte
> verbeelding wordt verwoest.

ALBERT HELMAN

Buitenlandsch overzicht

Italië. - Spanje. - België. - Japan

Italië was deze maand diplomatiek roerig en bereidde besprekingen met Duitschland, met Oostenrijk, met Zuidslavië voor. Men beschouwt in Italië meer en meer Oostenrijk als de tusschenschakel met Duitschland en dus niet als een hindernis. En wanneer Schuschnigg om een of andere reden den Duitschgezinden koers in zijn binnenlandsche politiek een grootere plaats zou willen geven, zou Italië daar niet rouwig om zijn.

De reis van Stojadinowitsj naar Rome dient om het verdrag dat graaf Ciano op 25 Maart te Belgrado heeft geteekend, aan te vullen. Dit verdrag heeft het Albaneesche vraagstuk, altijd de groote hinderpaal tusschen beide landen, nog niet geheel opgelost. In den nieuwen verzoenenden geest, die nu tusschen Italië en Zuidslavië geschapen is, zal het beter mogelijk worden een oplossing te vinden,

Hitler en Mussolini zijn hierin verwant, dat zij in de buitenlandsche politiek niet te veel op vriendschap vertrouwen. Samenwerking met andere landen kan volgens hun leer nooit anders dan tijdelijk zijn. Men begon van een spil Rome - Berlijn te spreken, toen, tijdens de sancties tegen Italië, aan dit land geen andere keus meer open stond. Italië zou in een vermeerdering van den Duitschen invloed in Midden-Europa willen berusten indien Duitschland zich meer zou willen interesseeren in de belangen van Italië op den Balkan en in de Middellandsche Zee. Oostenrijk zou dan hoe langer zoo minder een twistpunt tusschen Italië en Duitschland worden. Mussolini hecht er, sinds hij vriendschap gesloten heeft met Duitschland, de hoogste waarde aan, dat ook de Duitsch-Oostenrijksche betrekkingen bevrijd worden van alle gebreken die er nog aan kleven. Maar Schuschnigg zou liefst zoo zelfstandig mogelijk willen blijven en, naast de spil Rome -

Berlijn, ook eene spil Parijs - Praag willen behouden. Duitschland en Italië zullen er niet aan willen. Schuschnigg (die te Venetië met Mussolini confereerde) heeft verklaard, dat Oostenrijk de Habsburgers vooralsnog niet terug zal roepen, maar geen afstand zal doen van zijn recht, het nog eens ooit wèl te doen.

Goering had (27 April) langdurige besprekingen met Mussolini en Ciano; zij hebben gediend ter inleiding van het bezoek, dat von Neurath voornemens was aan Rome te brengen ter beantwoording van Ciano's bezoek te Berlijn.

Met Italië's steun heeft Duitschland zich uit zijn isolement weten weg te werken en diplomatiek zijn rang van groote mogendheid heroverd. De spil Berlijn - Rome is gaan werken als een magneet. Oostenrijk, Hongarije, Zuidslavië, zelfs Roemenië misschien, zijn er door aangetrokken; - althans, Roemenië wil er zich voor hoeden (evenals Polen), tot de vijanden der Duitsch-Italiaansche coalitie te gaan behooren. Opmerkelijk is, dat al deze staten een min of meer autoritair stelsel hebben, beducht zijn voor communistische invloeden, en de democratie beschouwen als een gevaar. Slechts één staat in Midden-Europa heeft zich van die aantrekking vrijgehouden: Tsjechoslawakije, dat niet alleen ideologisch van de buren verschilt, maar hen ook politiek naar het leven staat, tenminste ettelijke van hen. Polen maakt aanspraak op Teschen, Duitschland op de volksgenooten in Bohemen, terwijl Hongarije voor zijn revisionisme maar één uitweg weet. Tsjechoslowakije heeft hoop gekoesterd, via Oostenrijk, uit dit isolement te geraken, en Oostenrijk schijnt, ook na Venetië, nog altijd niet bereid, de rol, het door Duitschland en Italië toebedeeld, geheel uit te spelen.

Parijs ziet dit alles met zorg aan. Engeland schijnt langs economischen weg een politiek vergelijk te willen voorbereiden. Vandaar de groote beteekenis die men aan Eden's besprekingen met van Zeeland hecht.

Goering nam bij zijn terugkeer naar Berlijn de reis over Zuidslavië en bracht prins Paul en Stojadinowitsj op de hoogte van de te Rome gevoerde besprekingen. Tot dusver ontweek Zuidslavië allen aandrang tot politieke samenwerking die door verschillende mogendheden werd geoefend, om zich op het beslis-

send oogenblik te kunnen keeren tot wie het land de beste voorwaarden bood. Duitschland en Italië trachten nu op de beslissing vooruit te loopen, en, door een of andere verlokking, het land uit het verband der Kleine Entente weg te rukken.

Het bezoek van von Neurath is intusschen gebracht.

De terugroeping van de correspondenten der Italiaansche bladen uit Londen juist eenige dagen voor de kroningsfeesten wordt meer besproken te Rome dan te Londen zelf. Voor de Britsche regeering kan het geen aanleiding zijn, te Rome een diplomatiek vertoog te houden. Men verheelt er overigens niet den indruk, door het Italiaansch gebaar gemaakt. Trouwens, er was geen Italiaansche delegatie ter kroningsplechtigheid aanwezig. Engeland is in de laatste jaren als beschermer van Oostenrijk opgetreden, en Italië voelt deze politiek van Engeland als tegen zichzelve gericht. Gayda, officieuse spreekbuis der regeering, schreef 12 Mei in het *Giornale d' Italia*: 'Het is aan geen enkel land geoorloofd, anders dan op het eerbiedigst te spreken over fascistisch Italië!' en Mussolini noemde, bij de algemeene 'corporatie'-vergadering te Rome, 'autarkie den waarborg van den vrede; de hinderpaal voor aanvalsplannen van rijker landen.'

Langs alle landsgrenzen en alle kusten van Spanje vindt men nu den controle-toestel der non-interventie-commissie in werking, welks taak is eventueele overtredingen aan den leider der controle te Londen te berichten. Engeland heeft gevreesd dat wanneer dit apparaat zich niet spoedig liet verwezenlijken, de heele niet-inmenging in gevaar kwam. Optimisten hopen, dat die verwezenlijking gevolgd zal kunnen worden door de terugroeping der vrijwilligers en misschien zelfs op den duur door de schepping van een onpartijdig bewind voor heel Spanje. Hoe grootsch deze gedachte op zichzelf wezen moge, Engeland blijft zich bewust van de mogelijkheid, dat het óók wel heel anders zou kunnen loopen: namelijk dat de heele non-interventiegedachte instorten zou. De Franschen beklagen zich reeds voortdurend, dat Engeland interventie ten gunste van Franco toelaat. Noch Italië, noch Frankrijk, zijn het in gemoede met de non-interventie eens.

Engeland blijft gevoelen te moeten waken, dat het Spaansche

conflict niet in een Europeeschen oorlog ontaardt. Eden houdt met de grootste hardnekkigheid daaraan vast. ‘Het eenig alternatief van non-interventie’, heeft hij het Lagerhuis voorgehouden, ‘zou toenemende interventie zijn’. Maar Italië en Duitschland blijven tegenover ieder bruikbaar bemiddelingsplan twijfelmoedig.

24 April hebben de Engelsche en Fransche ambassadeurs te Brussel aan den Belgischen minister van buitenlandsche zaken de gemeenschappelijke verklaring overhandigd, waarbij zij België ontheffen van de verplichtingen, tegenover Engeland en Frankrijk aangegaan krachtens het Locarno-verdrag en de overeenkomst van Londen van 9 Maart 1936. De tekst is onmiddellijk daarna ter kennis gebracht van de Duitsche en Italiaansche regeeringen. Minister Spaak heeft vervolgens in de Kamer gezegd: ‘Als eerste voorwaarde geldt, dat in geen geval het recht van doortocht aan België kan worden opgelegd buiten zijn toestemming. De tweede voorwaarden is, dat van deze toestemming slechts sprake kan zijn, wanneer het betreft de uitvoering eener gemeenschappelijke actie.... De Fransch - Engelsche verklaring van 24 April sluit voor ons de periode der militaire accoorden af.’

België, aldus concludeert men te Berlijn, is niet langer opmarschterrein voor Fransch - Engelsche militaire operatiën.

Eden getuigde te Brussel van de voldoening die Engeland gevoelde, nu van Zeeland de opdracht had aanvaard, de mogelijkheden te bestudeeren van uitbreiding der economische samenwerking van verschillende natiën. Geen land, zeide hij, was meer dan België geschikt, zulk een doel na te streven. Het staat nu af te wachten of van Zeeland dit doel bereiken zal.

In Japan heeft het parlement minder invloed dan in de Westersche democratieën. Het zetelt niet langer dan twee à drie maanden per jaar. Verdragen met vreemde mogendheden gaan buiten het parlement om. De laatste vijf, zes jaar hebben op de buitenlandsche politiek militairen hun stempel gezet, en zouden het ook op de binnenlandsche willen doen.

De Minseito kreeg bij de verkiezingen van 30 April 179 zetels, de Seijoekai 175. De Minseito is de partij van de nijverheid, eenigermate links georiënteerd; de Seijoekai, in hoofdzaak ge-

vormd door de agrariërs, staat rechts. Dan verwierf eene ‘sociale massapartij’ 37 zetels; de ‘onafhankelijken’ 25 zetels; eenige brokkelpartijen tezamen 50. Het resultaat wordt geacht niet in het voordeel der militaristen te zijn verloopen; de intimidatiepoging van Hajasji is mislukt. Doch de militaristen ontwapenen niet, en blijven de denkbeelden van Hajasji tot controle der nationale economie (namelijk, om deze geheel op oorlogsvoet in te richten) ondersteunen. Men mag benieuwd zijn hoe zich deze verwikkeling ontknoopen zal.

C.

Bibliographie

Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime. Publiée par Mme Paul Tannery. Editée et annotée par Cornelis de Waard avec la collaboration de René Pintard. II. 1628-1630. Gabriel Beauchesne, Paris 1936. 705 blz.

Van de historisch zoo uiterst belangwekkende publicatie van de briefwisseling van Mersenne, die door onzen landgenoot C. de Waard wordt verzorgd, is het tweede deel, de correspondentie uit de jaren 1628-1630 bevattend, verschenen. Wat op grond van de positie, die Mersenne in het wetenschappelijk leven der 17e eeuw inneemt, reeds te voorspellen was en wat zich in het eerste deel duidelijk aankondigde, blijkt hier in volle helderheid: de openbaarmaking van deze brieven beduidt een kostelijke bijdrage tot ons inzicht in de ontwikkeling van het natuurwetenschappelijk denken in een der meest belangrijke perioden van zijn geschiedenis. Men is hier de onmiddellijke getuige van de gedachtenwisseling over alle brandende vraagstukken van den tijd tusschen de meest bevoegde beoordeelaars en men volgt daardoor van nabij het ontstaan van de denkbeelden, die den grondslag zouden vormen der nieuwe wetenschap.

Dat de uitgave dezen dienst bewijst, dankt zij natuurlijk in de eerste plaats aan de merkwaardige persoonlijkheid van Mersenne zelf, ongetwijfeld geen physicus of mathematicus van den eersten rang, maar een, die om zijn stimuleerende activiteit steeds in nauw verband met de allergrootsten van zijn eeuw zal worden genoemd. Maar ook de meest volledige collectie van zijn brieven zou practisch waardeloos blijven, wanneer ze ons werd geboden zonder de inleidingen en toelichtingen, die voor het juiste begrip van den inhoud onontbeerlijk zijn. De lectuur zou een inspanning vereischen, die slechts weinigen zich zouden willen getroosten en een mate van historische eruditie vooronderstellen, die welhaast niemand zijn eigen zou kunnen noemen.

En daarom is de groote beteekenis van deze uitgave wel voor een zeer aanzienlijk deel op rekening van den bescheiden, hard werkenden en - althans in ons land - nog te weinig opgemerkten historicus de Waard te stellen. Begiftigd met al de moreele eigenschappen, die een dergelijk werk vereischt, de zorgzame toewijding, de exactheid, den eerbeid voor het verleden en de nooit falende volharding, daarbij toegerust met een kennis op het gebied der wetenschapsgeschiedenis, waarvoor ieder, die zich wel eens op dit gebied heeft bewogen, de grootste bewondering moet gevoelen, heeft hij eigenlijk eerst aan de gepubliceerde briefwisseling de volle waarde verleend, door ze op waarlijk voortreffelijke wijze van uitleg te voorzien.

Het verschenen deel ontleent een bijzondere beteekenis aan het feit, dat de uitgever hier een ongedwongen aanleiding had, om op ruime schaal fragmenten uit het z.g. Journaal van Beeckman, het merkwaardige wetenschappelijke dagboek van den rector der Latijnsche School te Dordrecht, te publiceeren. Dit geschiedt voornamelijk in de aanteekeningen; aan het slot worden in een der appendices echter nog afzonderlijk zijn beschouwingen over het voor de vroeg-17e eeuwsche mechanica zoo verbijsterende probleem van de botsing meegedeeld. De historische beteekenis van Beeckman wordt door dit alles weer eens in het volle licht gesteld. Het wordt daardoor nog moeilijker, om erin te berusten, dat zijn werk nog steeds onuitgegeven in de bibliotheek te Middelburg ligt. Twijfel, of het een publicatie waard is, zal niemand, die het tweede deel van Mersenne's briefwisseling heeft bestudeerd, meer kunnen gevoelen.

E.J.D.

Dr. H.B.A. Bockwinkel, Taaltucht door ‘De School van Kollewijn’. Met een inleiding van Prof. Dr. P. Gerlach Royen O.F.M. Niet in den Boekhandel. - Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij. 1937.

In dit werkje wordt critiek uitgeoefend op een brochure van Dr. J. Wille, *Taalbederf door de School van Kollewijn.* De schrijver is overtuigd dat niet alleen voor dat bederf niet behoeft te worden gevreesd, maar dat integendeel aanvaarding van een vereenvoudigde schrijfwijze van de Nederlandsche taal met taaltucht vereenigbaar is. Hij legt er den nadruk op, dat de gewenschte vereenvoudiging niet alleen een zuiver formeele notatiekwestie is, maar dat zij ook betrekking moet hebben op de wijze van uitdrukking, die in het traditioneele systeem te weinig natuurlijk is. Hij eischt eerbied op voor wat hij het levende Nederlandsch noemt, voor de in den dagelijkschen omgang tusschen beschaafde menschen gebruikelijke spreektaal, die hij goed genoeg acht om zonder kunstmatige toevoegsels, zooals door het woordgeslacht bepaalde buigingsuitgangen en voornaamwoordelijke aanduidingen, geschreven te worden.

Dit alles wordt uiteengezet in een zeer heftigen betoogtrant; niet alleen Dr. Wille moet het ontgelden; de schrijver neemt de gelegenheid te baat, om zijn ergernis over den hem onbegrijpelijken tegenstand, dien het streven der vereenvoudigers nog in zoo breeden kring ontmoet, eens ter dege te luchten. In het bijzonder heeft hij het daarbij op de hoogleeraren Huizinga en van Ginneken voorzien, van wie, als men hem gelooven mag, de eerste een slecht linguist, de tweede een onbetrouwbare phantast moet zijn.

Ook de schrijver van deze aankondiging geniet de eer, enkele malen als afschrikwekkend voorbeeld, hoe men niet moet schrijven, ten tooneele te worden gevoerd. Een zin met ‘welker’ en een, waarin ‘haar’ staat, om een eerder genoemde helling aan te duiden, hebben op Dr. Bockwinkel een indruk van potsierlijke deftigheid gemaakt; hij veroorlooft zich zelfs in dit verband van taalclownerie te spreken, waarvoor hij de wiskunde een te ernstig vak acht.

Zijn eigen schrijftrant is dan ook wel heel anders. Zonder eenige aarzeling, ja, naar het lijkt, met eenigen trots op zijn moedig verwerpen

van iederen taaldwang schrijft hij zinnen en uitdrukkingen neer als *'Dr. Wille daarentegen schijnt te denken, dat, als je waarheden maar vaak genoeg herhaalt, dan worden het leugens', 'De Vooys zijn Geschiedenis van de Nederlandsche Taal', 'een deel van hun', 'spelling onderscheid moet men hier niet maken en wordt ook gewoonlijk niet gemaakt.'* En het is maar betrekkelijk toeval, dat hij nog niet schrijft: '*de jongens hebben 'r vakansie bij 'r oom doorgebracht*' (zoo schijnen nl. de beschaafde menschen in zijn omgeving te spreken) en '*Tullia d'r eerste man heette C. Calpurnius Frugi.*'

Ziehier het levende Nederlandsch, waarvoor zelfs op den omslag in gouden letters eerbied geëischt wordt.

E.J.D.

Jean Torlais, Réaumur, un esprit encyclopédique en dehors de l'Encyclopédie. D'après des documents inédits. - Paris, Desclée de Brouwer. 1936. 447 blz.

Wie in onzen tijd den naam Réaumur hoort, denkt zeker wel het eerst en waarschijnlijk wel uitsluitend aan een voor onze hedendaagsche opvattingen onbruikbare temperatuurschaal; hoogstens zal een entomoloog nog zijn eertijds zoo beroemde *Histoire des Insectes* kennen. Overigens echter is de geheele activiteit van den man, die eens de ziel van de Parijsche academie was en het vereerde middelpunt van een over alle beschaafde landen verspreiden kring van beoefenaren der natuurwetenschap uit de herinnering der wereld weggevaagd, een triest symptoom van haar kort geheugen.

Het mooie boek van Jean Torlais, gebaseerd op onderzoek van onuitgegeven documenten en op een zeer omvangrijke studie van het wetenschappelijk leven van de vroege 18e eeuw, herstelt dit onrecht. Het schetst de zeer veelzijdige werkzaamheid op technisch en biologisch gebied, waardoor de Directeur van de Académie de wetenschap heeft verrijkt en typeert in zijn karakteristiek van dezen grand curieux de la Nature treffend den geest van den tijd, die in jeugdig enthousiasme over de pas ontdekte macht der natuurwetenschappelijke methode van de eene ontdekking tot de andere voortsnelde en waarin iedere nieuwe vondst de overtuiging versterkte, dat het denken thans op den goeden weg was.

Wel verre van alleen aan Réaumur aandacht te schenken, werpt de schrijver een even helder licht op de onafzienbare rij van al die waarnemers en onderzoekers van meer of mindere beteekenis, die met hem samenwerkten, die hun inspiratie aan hem ontleenden en betrekkingen tot hem onderhielden en die hem allen met den grootsten eerbied als hun meester erkenden. Het boek wordt daardoor tot een ware encyclopaedie van het wetenschappelijk leven der 18e eeuw, dat in breeden kring belangstelling verdient. Het is met enkele interessante illustraties verlucht en wordt besloten door een uitvoerig register.

E.J.D.

A.J.C. Rüter, De spoorwegstakingen van 1903, een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland. - Leiden, E.J. Brill, 1935 (proefschrift).

Eigenlijk moet men winter en voorjaar 1903 met vol bewustzijn hebben beleefd om dit boek op zijn juiste waarde te kunnen schatten. En dan komt men met zijn taxatie hoog.

De schrijver heeft het voorrecht gehad van toegang tot tal van archieven, officieele en particuliere, die een reconstructie van die spannendemaanden, volledіger dan tot dusver was geschied, mogelijk maakte, en hij toonde zich den man, deze mogelijkheid waard. Dank past voorzeker ook aan de beheerders dier archieven, die de verstreken spanne van één-derde-eeuw ruim genoeg oordeelden om toegang te gunnen aan een ernstig onderzoeker.

Het is een goede gedachte van dr. Rüter geweest, het ruimer geheel der nederlandsche arbeidersbeweging te spiegelen in dit brok van haar historie; beide zijn van elkander niet los te maken. Destijds is dit ook wel gevoeld, aanstonds bijvoorbeeld door Pekelharing, maar de onmiddellijke tijdgenoot van dat drama in drie bedrijven: de geslaagde staking van Januari, het dan onmiddellijk opveeren van Kuyper's bewind en de deerlijk mislukte staking van April, met al wat daaromheen zich groepeerde, hij beschikte uiteraard nog niet over de feiten van na 1903.

Deze zijn verwerkt in het slothoofdstuk (‘de gevolgen’) van Rüter's zeshonderd bladzijden. Hier past intusschen een klacht. Als na April de vakbeweging der spoorwegarbeiders machteloos ligt, beproeft men van de overzijde ze te vervangen door de groepsvertegenwoordiging. Dat dit maakwerk grondig is mislukt en reeds in 1916 is geliquideerd, komt eigenlijk de lezer niet te weten. ‘Dezelfde Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, die omstreeks 1900 van de directies geen antwoord op haar brieven ontving, bood een dertigtal jaren later een directeur bij zijn heengaan zijn portret aan,’ kan hij vernemen op blz. 587. Inderdaad een teekenend symptoom, maar het stuk geschiedenis, waarvan het symptoom is, had breedere belichting verdiend.

v. B.

[Derde deel]

Stemmen uit de Redactie

Blijde verwachting.

- ‘Het Nederlandsche volk heeft van vreugde getinteld nu Oranje weer bloeien gaat’, zeide de Redactie in haar nummer van October 1936, en verheugde zich in de ‘ongedwongen natuurlijkheid’ waarmede de Prinses toen hare verloving had kond gedaan. Zij is in natuurlijkheid voortgegaan nu zij bij het trouwe volk medegevoel verwachten mocht van de hoop waarin zij is gaan stralen. Wij allen zijn er haar te hartelijker (indien het mogelijk ware) om toegedaan.

Monarchie en Socialisme.

- Uit het Engeland van 1920: De Webbs houden in hun ‘Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain’ welbewust het koningschap aan, wijl voor dit wereldrijk van uiterst bonte samenstelling ‘insuperable difficulties’ zijn verbonden aan ‘an elective headship’;... ‘the necessary titular and ceremonial headship of the State should be retained essentially in its present form’ (bl. 108 v.v.). En thans hebben en willen ook de Boeren met hun louter republikeinsch verleden hun ‘King of South Africa’.

De Webbs schreven eer nieuwe tyrannis-vormen in Italië en Duitschland waren geboren. Ook in Engeland is de positie der Kroon, bolwerk daartegen!, door deze historie van na 1920 versterkt.

Uit het Nederland van 1937: De pas afgetreden hoofdredacteur van de bladen der Arbeiderspers, de heer J.F. Ankersmit, geeft (in de avondbladen van 14 Juni) een geluid van eenderen klank als dat der Webbs en zeker niet minder krachtig te hooren. Zijn partij - aldus, kort samengevat, Ankersmit's betoog - was tot nu in beginsel republikeinsch gezind, doch maakte nimmer veel en geleidelijk minder ophef hiervan; ‘naar zijn opvatting is er nu aanleiding om nog een stap verder te gaan’; de

buil, die Mussert van de stembus opliep, en de ontvangst vlak hierna van het koninklijk gezin in de hoofdstad hebben hem (A.) te denken gegeven en hebben, dunkt hem, ook zijn politieken verwanten ‘bij rustige overweging iets te zeggen’.... ‘niet te ontkennen valt, dat de parlementaire monarchieën in het algemeen een veel sterker bolwerk tegen de dictatuur zijn gebleken te zijn dan de republieken’....; hij is ‘tot het bewustzijn gekomen dat de parlementaire constitutioneele monarchie, mits vertegenwoordigd door een vorstenhuis, dat meer ruggegraat tegen een dictatuur bezit dan het Italiaanse, verkieselijk is boven een republiek, waarin een kerende wind al te gemakkelijk een president met fascistische sympathieën aan het hoofd van staat zou kunnen brengen’; Ankersmit's gevoelens zijn ‘monarchaal geworden’ en hij verzoekt zijn partijgenooten, zijn ‘gedachtengang waarvan (hij meent) dat die ook menig ander niet vreemd is, rustig en zonder vooringenomenheid (te) willen nagaan.’

Dit bezadigd woord, gesproken onder duidelijken invloed van heel versche feiten, komt een stuk later dan dat der Webbs. Reeds dit wijst er op, dat de erin besloten erkentenis niet met die feiten, al dragen deze een nieuw en sterk argument aan, staat of valt.

Deze erkentenis, bij niet-socialistische democraten in Nederland sinds lang vrijwel gemeengoed, is, dat een parlementaire monarchie als de onze, telt men al haar kenmerken bij elkaar en stelt men deze tegenover die van republikeinsche staatsvormen, het wint van deze en dit ook en juist om redenen van goede democratie. Wie het anders ziet, staart zich blind op uiterlijkheden en miskent, onvolledig en eenzijdig het erfelijkheidsbeginsel, aan de monarchie eigen, beziende, deze belangrijke deugd hiervan, dat staatshoofden krachtens erfelijkheid, die dit zijn van nature boven de partijen staan en dus veel beter dan gekozen presidenten, producten veelal van één partij, de staatseenheid vermogen te belichamen en onpartijdig te zijn.

Dit argument bezigde Ankersmit niet. Het moet toch ook tot hem en de zijnen spreken, doch hoe dit zij, wij gelooven niet mis te tasten met te onderstellen, dat menig S.D.A.P. er, wien bijwijlen het Wilhelmus wel op de tong heeft gebrand, Ankersmit's artikel zal hebben ondergaan als een verlossend woord.

Dit moet nu doorwerken. Maar eens gesproken verstomt het niet meer, zal het weerklank vinden en zijn werking doen.

Als nu ook te anderer zijde het uitspelen van Oranje tegen Ankersmit's partij als principieel onjuist, als tact- en smakeloos, wordt losgelaten - symptomen van een afsterfproces zijn gelukkig reeds waarneembaar - dan komen wij voor de ontwikkeling van onze politieke verhoudingen in ruimer en zuiverder vaarwater.

Alles komt terecht

> Aber fragt mir nur nicht, wie?
> H. HEINE
>
> In het tijdschrift *Forum* publiceerde ik destijds onder den titel *Kraaien hebben gekrast* een verhaal, dat omgewerkt en aangevuld het eerste deel van navolgenden roman is geworden, - dit om te verklaren hoe alles terechtkomt.
> M.R.

Eerste boek: Gedenkschriften van Bert De Corte.

I

Wat is een nederlaag waarin men niet berust anders dan een tijdelijk in het nadeel staan? Wat is een tegenslag dien men niet als een ongeluk aanvaardt? Daar merk ik dat ik vragen stel zooals een van mijn vrienden, die zich van mij heeft afgekeerd, dat placht te doen. Ik betrek er niet minder mijn nieuwe stelling om. Wij zullen zien of ik de groote verliezer zijn zal wanneer de streep onder de eindrekening zal worden gezet. Slechts op de laatste balans komt het aan. Ik wil thans trachten te overzien, wat ik in mijn botsing met Jules Rapallo heb verloren en gewonnen.

Wat mijn fortuin betreft is de inventaris snel genoeg gemaakt. Ik had er met mijn eer ook mijn laatsten stuiver bij in kunnen schieten. Slechts als ik bedenk dat ik na rijk te zijn geweest aan de volstrekte armoe ben ontsnapt kan ik mij gelukkig achten met wat mij nog overblijft: genoeg om eenvoudig te leven zonder directe zorg om den broode van mijn vrouw en drie kinderen. Al kwelt mij de gedachte, dat zij slechts moeilijk aan onzen nieuwen staat zullen wennen, zij die aan de weelde als aan een natuurlijk element gewoon waren.

Eerlijk kan ik bevestigen, dat als ik Jules Rapallo aan zoo veel kruiswegen der herinnering in het wit der oogen blijf zien het

vooral om mijn vrouw en kinderen is. Zij immers zijn levende getuigenissen van wat hun is te kort gedaan. Toen hij mij nekte boog hij ook deze onschuldige hoofden neer. Wat hij mij ontstal nam hij weg uit het leven van deze argeloozen. Ik weet het, de kinderen en de vrouw betalen altijd mee voor den man. Maar deze wreede wet kan slechts worden verzoet door de overweging, dat ik den strijd eerlijk heb gestreden. Jules Rapallo kent geen loyalen strijd en ik kan met honderd dingen vrede nemen, doch niet met onrechtvaardigheid. Er komt nog eens voor Jules Rapallo een dag van vergelding.

Jules Rapallo. In bespottelijke omstandigheden heb ik kennis gemaakt met den gevaarlijken man. Het was een ontmoeting voor een goedkoopen detectiveroman: in een internationalen trein. Ik laat een klapdeur dichtvallen. Een heer krijgt ze vlak in 't gezicht. Hij grijpt zonder een woord van verwijt zijn pochette. Ik zie duidelijk drie, vier vlekjes bloed. Desondanks getuigt hij van zooveel zelfbeheersching en distinctie, dat hij mijn excuses overbodig maakt. Hij ziet een beetje bleek en hij lacht: - 'Ik ben u dankbaar: treinongevallen hebben mij altijd veel geluk gebracht en ik moet in Praag belangrijke transacties afsluiten.' Wat ik die slaande deur naderhand verwenscht heb. De herinnering eraan heeft mij geruimen tijd in de positie gehouden van iemand, die iets goed te maken heeft. Als mijn excuses met hooghartige beleefdheid waren aangenomen geweest, zou ik de schouders hebben opgehaald en gedacht: het leven is vol van zulke incidenten. Nu wilde ik wedijveren in beleefdheid. Ik deed het echter van de moeilijke zijde af. Wij moesten nog een nacht en een dag in denzelfden trein doorbrengen. Toen wij te Praag het Wilsonstation binnenreden waren wij uiterst vriendelijke reisgezellen, die aan elkaars attenties en beleefdheden een buitengewoon prettige reis hadden te danken. Hij was een financier, die zich wel eens met oude schilderijen bezighield. Ik was een kunsthandelaar, die soms met groote bedragen moest omspringen. Het zou hem een genoegen zijn mijn wissels te disconteeren, - ja, de relatie van een van zijn banken met de Nationale Bank stelde hem daartoe in de gelegenheid. En ik, wat zou ik niet allemaal doen om mijn lompen streek met de klapdeur goed te maken? Ik zou voor hem een oud schilderij, dat uit de Ermitage afkomstig moest zijn, expertiseeren.

Drie maanden later had ik niet één, maar drie schilderijen van Jules Rapallo geëxpertiseerd, drie authentieke meesterwerken, een verrukkelijke Cranach, die thans het sieraad is van het Museum voor Oude Kunst te Brussel, een merkwaardige Madonna van Simon Martino en een Kruisafneming uit de school der Duitsche primitieven. Door de bemoeiingen van den Minister van Kunst Delporte, die ik vaak ten huize van de Rapallo's ontmoette, werd de Cranach door een klein comité van kunstbeschermers aan het Museum aangeboden. De eerste gelegenheid was mij geboden om de handigheid en de tact van Jules Rapallo te bewonderen. Hij zelf bepaalde mijn honorarium voor de expertise, die ik nochtans als louteren vriendendienst, - o klapdeur!, - had willen beschouwen. Een bankbediende kwam mij een chèque van enkele duizenden overhandigen, acht dagen nadat ik reeds van het comité der kunstbeschermers voor mijn ‘onbaatzuchtige expertise’ een dankbrief had ontvangen, waarbij bovendien een vriendelijk briefje ging met de lovende appreciatie van een officieel deskundige, Prof. Dr. Louis van Puingelde, over mijn rapport. Jules Rapallo figureerde onder de schenkers. Toen ik achteraf in zijn bankzaken werd gemengd kwam ik tot de ontdekking, dat hij een slordige 200.000 frank op het doek, dat een millioen frank waard was, had gewonnen.

Maar ik loop op de chronologische gebeurtenissen vooruit. Ik had op enkele diners in het gezellig huis van Jules Rapallo aan de Vijvers van Elsene verscheidene financiers, industrieelen en politieke persoonlijkheden ontmoet. Bij nabeschouwing maak ik mij boos, omdat ik mij in die subtiele valstrikken heb laten vangen. Ik zeg subtiel. Ik kon evengoed over grove valstrikken spreken. Maar de intimiteit was er alvast subtiel. Er waren altijd maar enkele gasten, - drie onbekenden en één overbekende, die schitteren kon, al waren er zelden vrouwen. De smaakvolle luxe, de overvloed en de nonchalance waren verder bekoorlijk. Bij de champagne, het moment van groote losheid, pakte mevrouw Rapallo met haar merkwaardige foto's uit. Neen, niet de statische kunst, maar de film was haar liefhebberij. Een gansche verzameling beroemde mannen had ze persoonlijk gefilmd: Briand, met zijn hoogen rug en een sigaret canaille-achtig in den mondhoek, Emil Ludwig, profetisch peinzend, de Fransche generaal Despiaux, - drie, vier staatslieden ‘uit onzen Zwitserschen tijd’

verklaarde mevrouw. Op deze foto's was Jules Rapallo telkens in de buurt van de beroemdheid, dien men hem wel eens de hand zag drukken. Op de filmpjes van de Belgische ‘vooraanstaande persoonlijkheden’ lag soms vertrouwelijk op den schouder van Jules Rapallo een beroemde hand, zooals die van minister Delporte. Ik verzwijg den naam van meer dan één belangrijke autoriteit, die onder sommige filmopnamen een beminnelijke opdracht voor Mevrouw Jules Rapallo had geschreven. Het was telkens een eer om ook in de verzameling te worden opgenomen.

Op een diner bij Rapallo werd mij een plaats van administrateur in een van zijn banken aangeboden, de Banque Industrielle et Financière, die tot een kapitaalsverhooging was overgegaan en die meteen werd gereorganiseerd. Mijn kunsthandel en fabriek van schildersartikelen zou ik in een naamlooze vennootschap ‘Apollo’ omzetten, - Jules Rapallo bewees mij welke voordeelen dat op fiscaal gebied voor mij zou opleveren. Eenige van zijn vrienden zouden mij als goedwillige vennooten terzijde staan en op een gedeelte van het kapitaal inteekenen. Op mijn beurt kon ik in de Banque Industrielle et Financière wat belangen nemen, zonder één cent baar geld uit te geven: ik kon daarvoor een pakket aandeelen der kunstzaak Apollo N.V. beschikbaar stellen.

Het is wellicht overbodig dat ik al de draden uiteenhaal, die mij in minder dan twee maanden als een onontwarbaar financieel kluwen hadden omstrikt. Het was juist dat de Banque Industrielle et Financière bij de Nationale Bank een crediet bezat van ruim 45 millioen frank, dat voor disconto-operaties was verkregen. Als garantie was er alles in gegooid wat maar in de handen van Rapallo was gekomen: de papieren die voortkwamen van een heeleboel wankele ondernemingen, fictieve kapitaalsverhoogingen en schriftuurgoochelarijen.

Ik ben een der zeldzame ingewijden, die weet wat het ongeval beteekent, dat aan een der hooge ambtenaars van de bank, die de contrôle der garanties onder zijn bevoegdheid had, het leven heeft gekost. Ik zie nog het dun glimlachje van Rapallo, toen hij den zelfmoord vernam: - ‘Arme man, die niet wist dat hij al zijn fooien veilig op zak kon houden. Als hij met mij had gesproken: ik zit toch met den quittus van de bank op zak. De directie aanvaardt vereffening in spermarken voor het vol bedrag van hun nominale waarde. Het verlies van de bank is al

lang onder het wisselverlies geschoven. De sukkel zou tenslotte nog het schandaal hebben geschopt waarvan niemand weten wil..... Was hij tenminste nog wijs genoeg geweest om met zijn geheimen in het graf te gaan en stoïcijns te zwijgen. Maar neen, hij heeft stoïcijns zijn fouten te boek gesteld en een memorandum nagelaten, waarin hij vol wroeging al zijn schuld opbiecht als een heroïsche zondebok. Stel u voor, dat men mij het document te koop heeft aangeboden. Waarom zou ik daarvoor een cent hebben uitgegeven? Het heeft meer moeite gekost het memorandum uit de wereld te helpen, dan het verlies af te schrijven.' En dan, met een strak gezicht, rustig als een heilige: 'Moeite gekost, wel te verstaan: aan mij niet.... Hij was een braaf man, een beetje simpel, die nooit den krankzinnigen droom had moeten koesteren te wonen in een eigen huis, met een voortuin aan een laan. En dan die onzin: die zelfaanklacht, maar de smeekbede zijn vrouw toch het huis niet te ontnemen. Te weinig en te veel gewetenszorg. Met wat meer verstand zou hij ingezien hebben, dat hij over een goed middel beschikte om ook nog de hypotheek op het huis van zijn dochter af te lossen. De goede man had heimwee naar een verloren deugdzaamheid, maar arm van geest als hij was bracht hij het offer van zijn leven zonder dat het voor iets dienen kon. Integendeel. Ik heb weinig het katholicisme bestudeerd: maar steekt daar niet iets van de dweepzucht der heiligen in?'

Ik voel thans nog die golf van verontwaardiging na, die mij het bloed naar het hoofd joeg, die onmenschelijke spanning: te weten dat ik Rapallo's medewerker en dupe was. Ik was administrateur van een Rapallobank. Ik had vertrouwen gehad in den vriend van politici, ministers, in een zaak waarin con brio de boeken voor mij werden opengeslagen, tenminste een stel boeken waarin de gevelrekeningen alle perfect in orde waren. Als administrateur had ik te goeder trouw handteekeningen gezet. Ik zat als een wiel in een raderwerk van oplichterijen. Het bezit van industrieelen en argelooze spaarders werd bevroren, gesmolten en vervluchtigd. In dat mechanisme had ik mijn rol gespeeld. De eerste malen uit goed vertrouwen, als gedupeerde idioot en uilskuiken, - er is geen verwijt dat scherp genoeg is om die beetgenomen argeloosheid te bespotten. De volgende malen uit noodzaak, logische consequentie, strijdbaarheid. Mijn besluit stond immers gauw

genoeg vast: weg uit dit financieel wespennest, zoodra zich een iet of wat gunstige gelegenheid voordeed, maar niet alvorens er alles op te hebben gezet om de stukken te bemachtigen waarmee Rapallo mij naar hartelust compromitteeren kon, en niet alvorens nog te pogen wat flarden van mijn bezit te redden.

Ik zou strijden om te redden wat nog te redden viel. Mijn eer en mijn fortuin waren ondermijnd. Dat klinkt burgerlijk. Tot waar de ineenstorting kon gaan wist ik niet, - alleen wist ik dat zij gansch mijn gezin kon meesleuren. En dat maakte mij razend en koppig, dat deed mij nog verder eer en fortuin op het spel zetten.

Ik speelde dus voorloopig de partij voort met Rapallo, - bewust wat de inzet was: er bovenop geraken of er onder. Wij waren partners, die wisten wat ze aan elkaar hadden: omzichtig als worstelaars die elkaar beloeren, om bij de eerste kans den meest roekeloozen greep te wagen. Of beter: wij waren voorloopig bondgenooten, bereid om elkaar te verraden. Hoe goed begrijp ik de uitbarsting van generaal Larieux, die, zooals wij allen als administrateur in het vuil vastgemetseld, meer krijgshaftig dan scherpzinnig, met een stoel gooide en Rapallo's lip opensloeg. Welk een lafheid en welk een meesterschap toen van Rapallo: hetzelfde gebaar met zijn pochette, er mee bettend op den mond, als toen, in den trein, bij het incident met de klapdeur; dezelfde hoofschheid, om toch onverstoorbaar loensch voort te doen.

Ik meende hem gansch te doorzien. Toch betwijfel ik of ooit iemand hem tot den grond van zijn onzuiver wezen heeft gepeild. Soms heb ik hem verwenscht, dikwijls heb ik mijn bewondering voor zijn onuitputtelijke sluwheid niet kunnen onderdrukken en nog vaker heb ik gedacht: 'Hij kan nog minder terug dan iemand anders. Er bestaat geen machteloozer dupe dan hij die veroordeeld is om altijd maar nieuwe slachtoffers beet te nemen. Hij is gedoemd om tot het einde van alle listen te gaan.' Hij deed het, uit een soort luiheid en genotzucht, met een beleefdheid, die razend maakte en daarna teeder poogde te zijn toen hij suste:

'Voyons mon général, la colère ne résoud rien. Nous nous trouvons tous dans une passe difficile. Nous avons le choix: y rester ou en sortir. Sortons-en et signons.'
'Signons' zei hij, maar zelf teekende hij nooit een stuk. Die groote, martiale

generaal liep over en weer, balde de vuisten, zette nog eens een handteekening en bulderde: ‘Liever gansch den boel laten springen, dan er nog mee voort te gaan!’ Toch hoopte hij nog vaag, dat de nieuwe combinatie, die Rappallo had uitgewerkt en die op alle zichtbare zijden in orde was, saneering zou brengen.

Minister Delporte, die sinds hij uit de regeering was getreden, als advocaat van de Banque Industrielle et Financière optrad, belichaamde een deel van ons aller hoop: hij was adviseur der bank en werkte druk en geregeld mee om juridisch perfecte contracten te maken en links en rechts wat orde te scheppen.

Deze autoriteit naast ons bracht wat verademing. Ik richtte mij toen ook tot hem met een uiterst delicate zaak, die mij soms slapelooze nachten bezorgde. Om een paar compromitteerende stukken in te koopen had ik een deel van mijn Apollo-aandeelen verpand. En eens was ik wakker geschoten met de nachtmerrie: Rapallo bezit nog de minderheid in mijn eigen zaak, maar als hij er ooit in slaagt de hand te leggen op al de nog uitstaande aandeelen, wordt hij mij de baas.

Ik informeerde voorzichtig bij oud-minister Delporte of ik niet een optie kon krijgen op tijdelijk geblokkeerde Apollo-aandeelen van een andere Rapallo-onderneming. Enkele dagen later kon ik merken, aan de beweging in de aandeelen-portefeuille der Banque Industrielle et Financière, dat er in sommige Rapallo-zaken belangenwisselingen plaats hadden. Wat geblokkeerd lag kwam los, wat zwierf zette zich vast. Oud-Minister Deporte was uiterst vriendelijk voor mij en ik had goede hoop.

Maar toen was er plotseling geen enkele schuldeischer meer van de Apollo N.V., die niet met aandrang zijn vordering begon op te vragen. Terwijl ik zelf uiterst krap zat, hadden mijn schuldeischers allen zoogenaamd zware vervaldagen en mijn bank-credieten werden onder allerlei voorwendsels ingekrompen. Een geheime hand trok blijkbaar aan de touwen.

Er is een latente vrees die de geduchte onheilen roept. Ik had in mijn argwaan mijn kwetsbare plek aan oud-minister Delporte onthuld. Hij was te verstandig om mij uit dwaasheid te verraden. En verraden was ik. Verontwaardiging veranderde niets aan het feit, dat oud-minister Delporte, die ik tot de onaangetaste figuren had gerekend, een corrupt handlanger bleek te zijn. Was ik het trouwens zelf niet in mindere of meerdere mate, zij het

allesbehalve uit lust of aanleg? Maar wat ook ooit de redenen van een verraad kunnen zijn, het is ontstellend te constateeren, dat vriend en vijand fluctueeren en van masker veranderen. En ik was ontsteld. Ik beleefde de oogenblikken van hoogste spanning, die ik in het duel met Rapallo heb gekend. De strijd zou nu gaan om mijn in pand gegeven Apollo-aandeelen. Ik zou niet wachten tot ik werd aangemaand mijn pand in te lossen, - ik kwam er betrekkelijk gemakkelijk achter, dat geruchten van insolvabiliteit op mijn rekening waren verspreid.

Wat zakenrelaties en vrienden waard zijn, wordt men eerst gewaar wanneer de verstandhouding en vriendschap aan geldkwesties worden getoetst. Een ellendige paar honderd duizend frank heb ik niet kunnen vinden, zelfs niet tegen garanties van schilderijen, die tienmaal meer waard waren. De eenige vriend, waarop ik als een rots zou hebben gebouwd, zwierf in het buitenland en zijn moeder gaf mij bovendien te verstaan dat zijn vaders erfdeel reeds sterk was aangesproken. Ik wist toen, dat ik, buiten hem, geen vrienden bezat. Een relatie zei me zelfs in een lawine van excuses: ‘Ik zou in dezen tijd toch ook geen locomotief als garantie kunnen nemen.’

Verraden en verlaten verbeet ik mijn ontgoocheling en spande mij in om het cynisme van Rapallo met cynisme te bestrijden. Ik bestelde een taxi. Ik liet mij naar het huis van Rapollo aan de Vijvers van Elsene voeren. Met een bezeten kalmte liet ik mij bij mevrouw Rapallo aandienen en zei haar: - ‘Ik kom de schilderijen halen, de Simon Martini en de Kruisafneming.’ De waardevolle doeken stonden nog altijd in de rommelkamer, zooals ik ze na mijn expertise had laten inpakken. De taxichauffeur en de huisknecht brachten ze in de auto. Ik liet ze naar huis voeren en zonder ze uit te pakken, opbergen. Hoe ver was de tijd dat ik aan het aanschouwen van schilderwerk verrukkingen beleefde. Maar een half uur later postte ik een brief naar Stockholm aan een bevrienden kunsthandelaar, met een uitvoerige beschrijving van de meesterwerken, die ik hem tegen een aanlokkelijken prijs te koop aanbood. Rapallo moest maar met zijn eigen middelen en zonder eenige scrupules worden bestreden. Er mocht om het even wat van komen: ik zou mij met zijn eigendom tegen zijn aanvallen verdedigen.

Hardvochtig en dronken van opwinding wachtte ik daarna op

de reactie van Rapallo. Ik wachtte twee dagen tevergeefs. Toen kwam er antwoord uit Stockholm. De tragische spanning waarin ik verkeerde, sloeg over in een grenzelooze verwarring. Ik had het gevoel mij op een gekke manier te branden. - ‘Of ik zeker was, dat de schilderijen niet voortkwamen van allerlei verdachte manipulaties in Sovjet-Rusland? In Zwitserland zat een Rus gevangen voor een schilderijendiefstal, waarbij de naam van San Martino was genoemd. ‘Een oogenblik voelde ik den vasten grond onder mijn voeten verzinken. Als Rapallo twee dagen niet van zich had laten hooren, kon hij inmiddels wel zijn valstrik hebben gespannen.

In zulke gevallen beseft ge eerst goed wat het beteekent, contact te missen met een vijand, die verborgen strategische zetten uitvoert, slagen voorbereidt, onvermoede aanvalspunten kiest, of misschien wijkt om u naar plaatsen te lokken waar ge uw eigen weerstandsvermogen breekt. En met Rapallo waren alle mogelijkheden tot de uiterste grens van onrechtschapenheid te verwachten. ‘Ach kom, hoor ik hem nog in een vlaag van cynische rechtzinnigheid bekennen, tusschen een eerlijk man en mij is er maar een nuance: ik ben een beetje minder conventieel. De eerlijke man heeft zijn marge voor alles: 10% onvoorziene kosten, 10% snoeverij, 10% trucs, 10% dubieuze trouw. Mijn marge is rekbaar, voilà tout. Foch zei: een minuut langer duren dan de tegenpartij. Foch is daarom geen militair genie, - gewoon een man met verstand, die zich een overwinnaars-mentaliteit heeft geconstrueerd. Een pure mathematische geest, die de philosophie der telling verstaat: ik neem een getal, ik doe daar één bij. Gebruikt iemand 12% trucs? Ik dan 13%....’ Maar tot slot, met zijn gezicht van heilige, die over veel leed heen is: - ‘Zonder wel te verstaan in het automatische te vervallen: soms moet er 1% af.... pour donner le change. De bedelaar met het verslagen gezicht, die thuis op goud slaapt, heeft ook een overwinnaars-mentaliteit. Ik heb zoo'n Foch gekend, die bedelde....’

Ik zag vóór mij in den geest een Rapallo, die diabolische tegenzetten deed. Hij, die het genie bezat van den man, die zelf buiten schot blijft, was in staat, als de twee schilderijen, die ik bij hem had weggenomen, van diefstal voortkwamen, om een van zijn stroomannen met het gerecht te doen praten. Dan werden

de opgeborgen schilderijen uiterst compromitteerend voor mij. Als het lot niet die ironie te mijnen koste had geoefend zou ik waarlijk om het gek geval geproest hebben.

Maar ik had allerminst lust tot lachen. Ik wil niet in weekhartig zelfontfermen vervallen. Ik zou anders uitvoerig uiteenzetten met welk een benepen hart ik 's avonds onder de vertrouwde lampen, de kinderen hun huiswerk zag schrijven, hoe ik mij soms haastig op de dikke loopers verwijderen moest als een luchtig radiodeuntje ons huis met die warme geluksatmosfeer vulde, hoe ik mijn vrouw niet goed durfde aan te zien als ze een van de maaltijden met vernuftige schotels en bloemen had opgewerkt: gansch die huiselijke wereld kreeg een stralend uitzicht, den toover van een vroeger nooit zoo scherp gevoeld geluk. Ik zag er het teeken in, dat het instorten zou.

Die gedachte sterkte mijn verzet: ik aanvaardde geen nederlaag. Een groot deel van den nacht liep ik in mijn werkkamer over en weer. Al mijn overleg leidde tot één conclusie: dat ik in een verdoemden ring opgesloten bleef en er nederlaag op nederlaag leed, omdat ik voorzichtig streed en beproefde er met een minimum van offers uit te breken. Ik moest nu maar eens en voor altijd tot het uiterste gaan: alles prijsgeven en het weinige, dat eventueel zou gered worden beschouwen als pure winst.

Ik had het nog met Rapallo's doeken willen probeeren en hem toonen dat ik evenals hij zelf voor geen enkele brutaliteit week. Dan maar niet demonstratief gestreden en alles als een sublieme dwaas uit het bezit van Apollo vereffend. De vennooten, die ik mij in Apollo had laten opdringen, waren gewillige werktuigen in zijn handen: ik wist dat zij mij, in wat eens geheel mijn eigen zaak is geweest, als een gevangene bewaakten. Dan maar achter hun rug om verkocht wat mij en niemand anders toebehoorde, als ik tenminste alle goochelen met waardeloos papier uitschakelde. Rapallo, Apollo, heb ik mij genoeg geërgerd aan hetzelfde balancement der lettergrepen in den naam van mijn onderneming als in den persoonsnaam, die mij zoo hatelijk was geworden. De groote opoffering zou ik nu brengen.

In den goeden tijd had ik immers het grootste gedeelte van mijn fortuin in oude en moderne meesterwerken belegd. Het was waarlijk een belegging, meer zelfs, een speculatie. Van maand tot maand steeg hun waarde. En zooals vele speculanten heb ik de

fout begaan slechts weigerachtig te verkoopen toen er nog hausse in stak, terwijl ik even weigerachtig ben geweest toen eenmaal de prijzendébâcle was begonnen. Maar wat wil ik spreken van louter speculatie?

Ik heb drie collega's uit Parijs en Londen laten overkomen om ‘tegen elk aannemelijk bod, maar mits contante betaling’ een bedrag van één millioen frank bijeen te brengen. Met een verscheurd hart maar zonder pinken heb ik de hand zien leggen op schilderijen, waarvan ik hield buiten alle handelswaarde om, of liever, waarvan de artistieke waarde en de handelswaarde elkaar volkomen dekten. Ik zag mijn fortuin en mijn liefde in één klap verminkt worden: een Titiaan, twee kleine Fluweelen Breughels, een douanier Rousseau, een heele serie werken van internationaal bekende meesters werden weggekaapt. Den volgenden dag verzond ik een chèque om mijn Apollo-aandeelen te beveiligen. Ik zou tenminste meester blijven in mijn eigen onderneming, hoezeer ook verarmd. Meteen gingen de orders weg om papieren waarop mijn handteekening voorkwam en onuitvoerbare verbintenissen van de Banque Industrielle et Financière in te koopen. Mijn ontslag als administrateur der bank vertrok tegelijk. Ik wachtte op een proces van mijn medevennooten. Het bleef uit. De Banque Industrielle et Financière, Rappallo zelf, waren immers bij mijn ‘eerlijk’ papier inkoopen gebaat.

Generaal Larieux, de eenige mede-administrateur die niet dubbelzinnig tusschen Rapallo en mij laveerde en die ik op de hoogte bracht van mijn offer, greep zijn snor tusschen de tanden en mompelde: - ‘Als ik uw voorbeeld volg ben ik geruïneerd en ben ik dan minder gecompromitteerd?’ Hij zocht iets om mee te gooien, zooals altijd als hij zich machteloos voelde. - ‘Voyons, il doit y avoir d'autres moyens pour se tirer de cette saloperie!’ De moed bij hem ging altijd eerst over physieke uitbarstingen van geweld en onmacht. - ‘Je veux me battre au revolver avec ce cochon-là! Reste encore un mois: on l'aura.’ Ik had moeite om tegen mijn mede-slachtoffer stand te houden en om mijn orders niet terug te nemen. Het was misschien het hardste moment in dezen strijd: vast te staan op een besluit, waarbij ook een tweede persoon de keuze kreeg om alles prijs te geven of alleen in een moreele wildernis achter te blijven. Alsof ik een ondergeschikte was, commandeerde hij na een poos: - ‘Ecrivez! Les deux

mêmes lettres que vous avez écrites. Nous sommes fous: tout est perdu, sauf un lambeau d'honneur. Un lambeau d'honneur est-ce encore l'honneur?' Hij raasde door, terwijl ik inderdaad schreef. Hij zette zijn handteekening onder beide brieven en brak daarna mijn pennehouder in twee. Toen werd hij sereen, wreef met wijsvinger en duim de snor van tusschen de tanden: - 'Vous ne m'en voulez pas, n'est-ce pas? Il me fallait casser quelque chose.'

Denzelfden middag bracht ik met een taxi de schilderijen, die ik bij Rapallo weggenomen had, terug naar zijn huis. Hij zelf kwam mij in de vestibule goedendag zeggen. Geen verwondering. Bij hem niet. Bij mij niet. Sterk tegenspeler, kon hij een ironie in den tweeden graad aan den dag leggen, zoo subtiel, dat ze met een drogen ernst kon worden verward en dat alle vijandigheid als onder vriendelijke natuurlijkheid verborgen lag. - 'Ik had gehoopt, dat ge een kooper gevonden hadt.' En ik, met bovenmenschelijke inspanning, om geen zweem van boosheid te laten merken: - 'Dat was ook zoo. Maar de pedigree van deze doeken bleek niet in orde.' Ik beheerschte mij dan toch zoo, dat niets van mijn beven in mijn stem overging. - 'Tiens, zei hij, dat moet ik eens nakijken.' Alsof hij nooit iets te maken had gehad met dingen van verdachte herkomst....

Hij trachtte met een snellen blik in mijn oogen te peilen, wat er bij mij precies gaande was en wellicht omdat mijn gezicht zoo gesloten bleef werd hij voor de eerste maal dat ik het zag onrustig. - 'De wereld is gek. Wij zijn het allemaal. Gij en ik ook. Ik, omdat ik dat spel van kat en muis met eerlijke, domme lui speel. En daarbij neem ik het dan nog niet eens ernstig op. Gij zijt niet dom, ik erken het graag, maar gij speelt de eerlijkheid als een tragedie in verzen. Gij hadt eerlijk kunnen zijn met minder moeite en kosten.' Hij wachtte wat, als om mij goed met die korte stilte te vernederen, - in zijn toon echter was geen spoor van ironie meer te vinden. Ik hield mij sterk om niet te laten blijken dat hij mij met zijn stilzijwgen toch even had geraakt. Toen hij meende geen vat te krijgen op mij, beproefde hij het anders: 'Toch heb ik een zeker respect voor u. Maar gij niet voor mij.' Hij sprak toen door, als dronken of bezeten door een vreemden roes. Plotseling bezon hij zich, alsof hij gewaar werd dat ik uit zijn greep was ontsnapt en ik als vrij man behagen

vond in zijn kronkelen. - ‘Ik hoorde, dat gij u uit onze bankzaken terugtrekt. Ach ja, gij hebt er minder plezier aan beleefd, dan ik het zou gewenscht hebben. Maar dat komt wel in orde. A propos, wat die schilderijen betreft, die pedigree, het gerecht vergist zich....’

Hij aarzelde en observeerde mij met toenemende zenuwachtigheid. Hij hengelde om toch iets meer te vernemen. Ik voelde mij zalig beloond voor mijn zelfbeheersching. Ik had reeds gezocht hoe hem te beleedigen. Een vuistslag, zou hij, superieur in zijn lafheid, zonder meer incasseeren. Hij triomfeerde immers altijd door een elastische slapheid, waarboven hij zich door zijn intelligentie verheven achtte. Maar hem daar zoo te zien modderen gaf mij op dat oogenblik een overwicht op hem en ik kon mij de luxe veroorloven minachtend te lachen:

- ‘Ik wist niet, dat het gerecht u zoo van de wijs kon brengen.’

Hij haalde de schouders op, al was hij zeer bleek geworden: - ‘Alsof het gerecht op de doolwegen van de procedure niet een gedrocht was, dat nu eens naar zijn hoofd en dan weer naar zijn staart zoekt.... Maar in elk geval, dank u voor den wenk. Het gerecht is er dan toch in gemengd.’

Ik vond er een verrukkelijk welbehagen in hem met geen woord uit het onbestemde te halen en hem desnoods in hypothesen van onveiligheid te laten verdolen. Ik dacht met de zoetheid van de wraak: - ‘Ik laat de gevaarlijkste vijanden achter: de spoken, die de ongeruste verbeelding oproept.’

Toen ik buiten langs de vijvers liep, lagen ze zwart te glanzen onder een betrokken hemel. Mijn welbehagen vloeide weg. Jules Rapallo is geen man, die lang met spoken bezig is. Ik was losgestreden. Ik had een overwinning behaald, zij het ook een Phyrrusoverwinning. Bovenal was ik moe, zeer moe en mat.

Ik sukkelde een tijd met mijn kunstzaak, met de stukken die er van overbleven. De algemeene economische crisis greep verder om zich heen. Zij had mij de gelegenheid kunnen bieden mijn teruggang op haar rekening te schrijven. Ik wist echter te goed, dat een groot deel van mijn veerkracht was afgebrokkeld en dat daar een der factoren van slapte lag. De behoefte om naar binnen en naar buiten zeer zuiver te staan was mijn voornaamste drijfveer geworden. Stilaan groeide in mijn geest het verlangen naar een nieuw, eenvoudiger leven, zooals na zwaar fuiven de behoefte

naar simpel brood en water. Ik slaagde er in mijn onderneming van de hand te doen, zij het ook met nieuwe geldelijke offers. Ik was echter vooral na een lange periode van voorspoed en de Rapallodébâcle op innerlijke zuivering uit.

II

Uw welstand verliezen is op zichzelf niet zoo erg. Maar dat meteen de wereld onder uw voeten wankel wordt, dat moerassig blijkt wat u steeds vast is voorgekomen en vooral dat uw intiemste relaties maar losse betrekkingen zijn, - dat weegt aanvankelijk zwaar. Gij krijgt de vereenzaming als vijandin te verslaan, indien gij ze niet tot een dienaresse van uw inkeer kunt maken.

Er zou voor mij in het verlies van kennissen en kameraden misschien iets zoets hebben geschuild, de erkenning dat onze omgang in den grond slechts een ijdel tijdverdrijf was, indien ons uiteengaan niet was in de schaduw gesteld door een waarachtig verdriet, - het afbreken der betrekkingen met Willem. Er zijn oogenblikken waarop ik mij zelf wijsmaak, dat het leven mij toch reeds van dien jeugdvriend verwijderd had. Op andere momenten werp ik den sluier over de pijn die mij van dien kant is gekomen. En andere malen weer onderdruk ik alle spijt met de stoïcijnsche gedachte: wanneer men eenmaal voor een vrouw en een gezin is gaan leven, dan moet men er ook in kunnen toestemmen, dat al de rest afbrokkelt. Al die redeneeringen hebben slechts één zin: ik heb verschillende andere zorgen op het eerste plan kunnen dringen, doch het zwaarst heeft mij het verlies van mijn vriend Willem getroffen. Geen enkele list kan die waarheid verbergen.

Er verliepen maanden dat ik Willem niet zag. Hij zwierf ergens en liet niets van zich hooren. Dat nam zijn latente aanwezigheid niet weg. Wij hebben samen gestudeerd. Er was in mij altijd een luchtigheid die op de zijne was afgestemd en als mijn ernst soms zoo scherp kon zijn, dan was het omdat ik mijn persoonlijkheid ermee wilde bevestigen. Mijn ouders niet, mijn leermeester niet, de tijdszeden noch de philosophische stelsels hebben mij aan mij zelf onthuld, maar deze vriend. Wij waren van den zelfden leeftijd en door een sympathie verbonden, die nimmer door een ander gevoel werd overtroffen. Ik verbleek, nu ik dat zoo brutaal en naakt neerschrijf. Het ziet er uit als een verraad van al de principes

en gevoelens, waarop ik mijn leven heb ingericht en het verder bouwen wil. Maar de waarheid is nu eenmaal zoo en ik geloof niet, dat ik die vriendschap in een aureool zet omdat ik ze verloren heb.

De momenten, waarop ik die vriendschap niet als een definitief opgedroogde bron van levensliefde en wilskracht verdonkeremaan, kan ik nog met ontroering terugblikken op honderd teekenen van onze genegenheid en verstandhouding. Ik heb geen mensch ontmoet voor wie ik zoo vrank durfde staan, voor wie ik zoo goed en zuiver verlangde te zijn, voor wie ik zoo toegeeflijk was en dien ik alles durfde vragen. Er was nog een grooter genot dan zich aan een held uit de geschiedenis te hechten, dan innig een boek te beleven en in de kunst of de wereld een reden voor bezieling te ontdekken, - het genot der uitwisseling van die vreugde. Eensgezind namen wij stelling tegen hatelijkheden bij leeraars en medestudenten, en geen bestraffing sloeg dieper in het hart dan een onderling gewisseld woord van critiek of afkeuring. Wij schreven verzen. Het was een communie tusschen ons beiden: van ons wederzijdsch oordeel hing de vernietiging of de investituur af, ons dichterschap stond of viel met een woord van den een of den ander. En dan, wij liepen over het zelfde gras, op het zelfde oogenblik zagen wij maan en sterren hun baan doorloopen, wij zwommen samen in de zelfde rivier met waterlelies en lisch, en omstreeks den zelfden tijd ontdekten wij in ons hart de dronkenschap, die zich aan twee meisjeslippen laaft.

Ik beleef weer dien roes en die pijn. Willem had van een meisje, waaraan hij zijn eerste groote liefde had verklaard, een afwijzenden brief ontvangen. De brief werd hem gegeven, toen na de lessen de studie-uren begonnen. Snikkend stortte hij met het hoofd op den voorarm. Ik greep den brief om hem voor surveillant en medestudenten te verbergen. Ik moest hem niet lezen. Mijn blikken waren nog door tranen verblind, toen Willem, die zich had opgericht, reeds met een glimlach zijn eerste groot jongelingsleed versloeg.

Die glimlach van hem is als 't ware zijn symbool geworden. Hij ontstelde mij destijds, hoe zeer hij mij ook vaak bekoorde. Willem vond hem terug als ik in de een of andere zorg dieper verzonk. Die glimlach kon mij zelfs teleurstellen of onbegrijpelijk voorkomen. In elk geval bracht hij mij in de war. Met dien

glimlach nam hij soms afscheid van mij en betrad hij een gebied, waar hij mij niet meer noodig had. En dat hij mij dan toch op enkele punten missen kon vernederde mij evenveel als het mij bedroefde. Zelfs die pijn, door hem voor een onbestemden tijd, den tijd van een luchte ontsnapping, alleen te worden gelaten, bond mij nog meer aan hem, al deed zij mij ook een klein oord van innerlijke eenzaamheid betrekken. Zoo waren wij altijd in alles broederlijk verbonden en juist genoeg vrij om ook elk alleen te bestaan.

Ik besta nu alleen, definitief van hem gescheiden. Soms voel ik mijn jeugd daardoor voor altijd van mij afgesneden. Dan moet ik op de tanden bijten om vast te houden aan de gedachte, dat alleen de jaren die nog vóór mij liggen belang hebben en het goed is te leven voor een vrouw en een gezin.

Maar die vrouw en dat gezin bestaan bijna alleen als een offer van Willem. Zij bestaan bij zijn glimlachende genade. Ik heb thans goed den sluier te werpen over onze verloren vriendschap, soms rijzen mij voor oogen de troebele omstandigheden waarin Hélène haar lot met het mijne heeft vereenigd. Willem heeft na zijn eerste jongelingsleed door een onbegrijpelijke onthechtheid, altijd veel succes bij de vrouwen gehad en het succes tenslotte versmaad. Als hij had gewild had hij kunnen trouwen met de vrouw, die mijn levensgezellin is geworden. Die gedachte heeft mij altijd met een kleine opwinding vervuld. Onze vriendschap was zoo volledig, dat ik mijn vrouw uit zijn handen ontvangen kon, en de gedachte aan jaloerschheid terugdrijven in het geheimzinnig duister, waarin wij onedele of onaangename gevoelens onderdrukken. Ik heb die opwinding dan ook altijd van mij weggeworpen: ik vond het te verschrikkelijk, dat een vriendschap als de onze, die nochtans vrijwel alles onder oogen durfde zien, zich bezeeren kon aan een vrouw.

Dubbel smartelijk is mij onze scheiding om een Rapallo voorgekomen. Wat een vrouw, die in ons leven is gekomen, niet heeft kunnen verbreken, dat heeft een avonturier vernield. Nooit heb ik systematisch voor iemand haat gekweekt, maar hoe zou ik den kerel niet verafschuwen, die in mijn hart een zoo blinde passie heeft kunnen ontsteken, dat ik mijn huis en mijn hart voor Willem heb gesloten? Soms voel ik mij als een man van arduin, die stijfhoofdig een schat in een bankkluis heeft geborgen en de sleutel

in de zee heeft gegooid. Ik wil niet meer, dat mijn gemoed om die prijsgegeven vriendschap nog bloeden zou.

Het is niet noodig, dat ik het deel van Willem's schuld zou opsporen in het potsierlijk conflict, waarop wij onzen omgang hebben gestaakt. Op het oogenblik dat Rapallo mij den ondergang had nabijgebracht is Willem in zijn dienst getreden, erger zelfs, zijn vriend geworden. Wij konden elk ons weegs gaan en toch verbonden blijven, volkomen onafhankelijk en toch eensgezind. Ik wil niet weten hoe Rapallo hem voor zich heeft gewonnen. Wie het met Rapallo hield, kon op mijn hand niet meer zijn. Houd ik mijn wrok voor heiliger dan alles? Ik wilde Willem niet alleen overhalen om mijnentwil, doch ook om hem te beschermen.

De tranen, die ik, verborgen, om den vriend uit mijn jeugd en van altijd heb gestort, zijn voor immer gestold. Dit is de laatste maal, dat ik omzie. Morgen betrek ik het huis, dat ik buiten heb gehuurd. Ik verlaat de stad, architectuur van roet, die eens instorten zal op het hoofd van zooveel ijdele blinden.

Ik heb weer de zon over het land gezien. Het was alsof de aarde voor mij opnieuw geschapen werd, die golving van heuvels waarop de oogsten rijpten, die bosschen, die in den Zomer donker werden en verbronsden. Er vielen schillen van mijn oogen. En dat die openbaring mij moest gedaan worden door een reeks tegenslagen heen. Het is alsof ons leven in de weegschaal moet hebben gestaan om opnieuw eenvoudig onze dagen te kunnen slijten nabij het hart der natuur. Bijna verloren te zijn geweest, gedragen door de vaart op een dwaalspoor, verhard in een blinde ambitie, en dan die vermurwing te voelen, die aandoening voor een grashalm, een wolk, een beek. Er zal wellicht eens een dag komen, dat mijn vijand mij zal voorkomen als de man die mij tot inkeer heeft gebracht. Nu reeds ben ik dankbaar, dat ik de stad verlaten heb. Hier, in de schaduw der bosschen, adem ik weer een zuivere lucht. Deze rust van den morgen tot den avond, deze trage schemeringen en nachten, zullen mij eens den vrede meededen, waaraan mijn hart en mijn zenuwen zulke behoefte hebben.

Maar ook en bovenal stemt mijn vrouw mij dankbaar. Zij heeft voor mijn lot gebeefd en zonder zichzelf te tellen, heeft ze dit eenzaam landleven aanvaard. Ik had haar offer niet noodig om in haar de onbaatzuchtige liefde terug te vinden, die mijn

zekerste steun is. Voor welke dwaze ijdelheden gaat een man leven, die denkt dat hij in de wereld een rol moet spelen. Ik was in honderd kluwens verstrikt en mijn gevulde dagen waren een roes. Hoe was ik gehecht aan een menigte bezigheden, die tot niets anders leiden dan schele hoofdpijn en slapeloosheid. Zeker, ik stapelde welstand op, maar ten koste van een wijze bezinning, Tenslotte zouden aan de fortuin de vrouw en de kinders zijn opgeofferd, die er in de eerste plaats dienden van te genieten. Ik ontdek weer de oogen van mijn drie kinderen, waarin die gelijkenis glanst met mijn moeder en met den grootvader van mijn vrouw, - dat mengsel van twee families en vele geslachten. Straks zal ik weer in de schoone orde van het gezin en de natuur ingeschakeld zijn. Ik hoop weer een onderdeel van het duurzame en het volkomene te worden, waarvoor het de moeite waard is zichzelf te bedwingen. Want ik was een die de goede orde miskende, een die stilaan het middelpunt van een kleine wereld was geworden en alles, magen en vrienden, goed en have, aan zijn persoonlijke inzichten en lusten ondergeschikt maakte. Ik was te veel de spil geworden, rond dewelke alles draait. Wat normaal zou zijn geweest als ik niet stilaan het begrip had verloren, dat ik ook slechts een werktuig was. Men kan beter de vlucht van het draaiwiel stilzetten, wanneer de snelheid zoo groot is geworden, dat zij niet meer te controleeren valt. Ik wentelde om mij zelf. Ik voelde nog alleen mij zelf. Alles daarrond verloor zijn vorm en gestalte in een duizelingwekkende vaart. Reeds heb ik mij gevoeld alsof ik, los van elken steun in de ruimte werd geslingerd. Hoe ben ik thans dankbaar, nu de snelheid is overwonnen, dat er nog vaste dingen zijn in dit bestaan: deze aarde met haar tragen groei van vruchten en gewassen, die geliefde wezens met hun onvoorwaardelijke aanhankelijkheid.

Toen wij hier aankwamen, na onze vlucht uit de stad, heb ik een kluit aarde in mijn handen uiteengewreven. Ik had kunnen schreien, want ik voelde mij als een tot bezinning komende dwaas, die lang slechts afgesleten munten heeft gehanteerd en plotseling besefte dat in eenige aardekorrels al de geheimen van groei en bloei liggen besloten. Ik heb mijn tranen onderdrukt, - ik wilde niet toegeven aan de verteedering, die ik nog als een zelfkoestering wantrouwde. Maar 's avonds heb ik een voor een mijn kinders gezoend, toen ik ze voor het eerst sinds lang mee naar bed hielp

brengen en nadat ik het electrische licht had gedoofd heb ik, bij het te ruste gaan van mijn vrouw, zonder eenige terughouding eindelijk mijn tranen laten vloeien. Mijn hoofd lag in de warme polk van haar schouder, haar hals en haar haren. Ik had sinds jaren niet meer haar hand zoo op mijn haren gevoeld, opnieuw bewust van haar streeling en haar sterkende liefde. Ik weet niet waarom ik fluisteren moest:

'Hélène, ik ben zeker hier te zullen genezen.'

'Ja, zei zij goedertierend. Genezen is zelfs niet het goede woord. Tot ontspanning komen, uitrusten.'

Ik protesteerde, dat ik mij hier geheel wilde zuiveren van de ziekte der wereld. Uitrusten, neen, maar innig leven met het land, voor haar en de kinders, ver van de menschen en hun sloopend bedrijf. Zij sprak rustig:

'Ja. Als een mensch veel herrie heeft gehad moet hij maar eens in een periode van afzondering en kalmte zijn krachten herstellen.'

Terwijl zij sprak voelde ik een traan van mijn wang in haar hals druppelen. Ik wilde hem haastig met mijn zakdoek wegvegen. Haar rechterhand greep zelfbeheerscht de mijne, terwijl zij mij innig in den linkerarm drukte. Zoo kon ik niet haar verkeerde idee rechtzetten, dat ik slechts in een periode van eenvoudig leven herstel van krachten kwam zoeken. Ik wilde mij toch duurzaam op innig leven in allen eenvoud instellen en vooral niet in de oude vergissingen van mijn stadsleven terugvallen. Toen ik weer spreken kon dacht ik aan haar, wat ik veel beter vond.

'En gij, Hélène, zult gij aan dit stil leven; - ik dacht met eenige schaamte na onze vroegere weelde aan dit bijna armoedig leven, - kunnen wennen?'

Ik voelde dat zij, tegen mij gedrukt, de schouders poogde op te halen. Zij sprak met luchtigheid:

'Ik zal u nog nooit meer voor mij alleen hebben gehad. Als gij u maar weet bezig te houden.'

Het is vreemd, dit soort rustige zekerheid van de vrouwen dat zij aan de aanwezigheid van haar man in alle omstandigheden genoeg zullen hebben, terwijl zij insinueeren dat hij aan ongedurigheid en verveling zal gaan lijden. Ik was te zeer aangedaan, om dat aan Hélène te laten opmerken, te zeer vervuld van de nieuwe wereld rond mij, te zeker van den weg die voor mij openlag, om zelf eenigen twijfel te koesteren.

Toen ik in mijn eigen slaapkamer trad opende ik wijd het raam. Over de aarde stond een nacht, waarvan de helderheid geheel van den melkweg kwam. Soms viel geruischloos een ster achter het kleine bosch voor ons landhuis 'De Ruischhoorn' en het was mij alsof daarachter een ruimte lag waarin de vallende sterren haar baan voltooiden. 'Als gij u maar weet bezig te houden!' Ik wachtte dat nog een druppelende ster uit den stuifselstroom van den melkweg zou vallen om een wensch te formuleeren: dat ik altijd die gevoelige sereniteit zou bewaren, altijd die vertroosting bij het aanschouwen van een wereld, waarvoor ik jaren blind was geweest. Er was een partij graan die stilstond in den nacht alsof zij uit koper gegoten was. Er steeg een geur op van bedauwd stof en van gras. Ergens blafte met schorre keel een hond. De aarde scheen soms te zwellen van een trage ademhaling. Misschien moet men bezeerd zijn geweest tot in het merg van het been, om bij een soort droefgeestigheid het genot te ontdekken van de aarde en den nacht te verstaan.

Ik merk het wel, het zijn zelden groote gebeurtenissen die mijn genezing vertragen. Er zijn tal van kleinigheden, die mij doen struikelen. De kinderen zijn nog jong. Hun opvoeding stelt voorloopig geen problemen. De oudste, Jan, gaat naar zijn negende jaar. Slechts over een drietal jaren zullen wij er moeten over denken hem naar een school te sturen in de stad. Nu kan hij dus met zijn broertje Oscar en zijn zusje Fientje nog veilig naar de dorpsschool gaan. Ik heb zelfs gedacht, dat de omgang van de kinderen met scholieren van te lande slechts heilzaam kan zijn. Het is immers mijn wensch, dat zij zouden opgroeien als stevige karakters in nauw contact met volksjongens en -meisjes, als gezonde veldbloemen op een gemeenschappelijken bodem. Nochtans zijn incidenten en klachten niet van de lucht. Dat klein ding van een Fientje, die pas acht is, geeft daarbij den toon aan. Zij verwekt herrie in de klas omdat sommige kameraadjes niet zindelijk zijn. Eerst wou ze niet meer naar school omdat ze moest zitten naast een maatje, dat vieze handen had en zijn neus niet behoorlijk snoot. Daarna is er een storm geweest, omdat zij van een onverzorgd kind wat ongedierte heeft overgenomen. Wij hebben van onze kinderen steeds een groote oprechtheid geëischt, die wellicht als schaduwzijde heeft dat zij geen blad voor den

mond nemen om te zeggen wat hun als waarheid voorkomt. Onder leiding van Fientje zijn Jan en Oscar, zelfs die bengel die voor het eerste jaar naar school gaat, zich gaan toeleggen op het opsporen van alles wat op het stuk der zindelijkheid niet in orde is in de dorpsschool. En zij zeggen het. Zij zeggen het thuis. Zij zeggen het aan de onderwijzers. Het ongeluk wil, dat de onderwijzer van Jan zelf een slordige rekel is, die met zijn dikke vierkante nagels, waaronder een rand blauw vuil is opgehoopt, de argelooze critiek van onze kinderen heeft uitgelokt. Het resultaat van dit alles is, dat wat aanvankelijk lichte wrijvingen tengevolge had geleidelijk tot een moeilijk overbrugbaar standsverschil is uitgegroeid. Ik heb het niet gewild. Het is daar, onmiskenbaar. Eerst zijn het eenige verwijten geweest tusschen kinders. 'Stadsvliegen' en 'vuilerikken'. Daarna zijn er stampen en stooten gegeven. Het is ontstellend dat onder dit volkje van nog geen tien jaar reeds het gevoel bestaat van een solidariteit, die in de welwillendheid van den 'boer', zooals mijn kinderen den onderwijzer van Jan noemen, haar aanmoediging vindt. Mijn jongens zijn geen onschuldige engelen, maar ik weet dat zij soms aan tergingen blootstaan.

Ik heb er nog niets op gevonden om aan die plagerijen een eind te maken, - ik ben de stadsheer, die de gewone, algemeen aanvaarde gang van zaken in de school zou komen verstoren. Telkens als de kinderen met klachten thuiskomen voel ik een onbehagen. Mijn vrouw neemt ze in haar armen, sust ze en leidt hun aandacht af. Ik ben het eens met haar 'dat zij moeten leeren iets te verduren en dat het in de stad iets anders zou zijn.' Maar ik richtte mijn leven anders in, om het te wijden aan mijn vrouw en de bengels. En nu is het om mij, dat zij kleine kwellingen moeten doorstaan, en 'leeren verduren'. In de stad zou het iets anders zijn, zeker. Maar het onbekende heeft geen vorm en gestalte. Er staat op het einde van mijn onbehagen een gelaat, dat ik slechts met moeite kan doen wijken: als Rapallo mij niet den ondergang had nabijgebracht zou ik de kinderen niet in deze situatie hebben gebracht. Wat zouden mij zijn slagen hebben gedeerd, doch het is niet de eerste maal, dat ik constateeren moet hoe deze onnoozele bloeden voor de streken van mijn bloedvijand betalen. Als ik dit zeg heeft mijn vrouw dat goed met een schouderophalen van zich af te schudden, - zij kent de schroeiing niet van den wrok.

Zij sust altijd. Zij sust de kinderen. Zij sust mij. Zij weet niet hoe zeer zij mij grieft, wanneer zij mij, zooals zij de kinderen los aan het spel zet, bij wijze van afleiding, naar mijn verschillende bedrijvigheden vraagt. Alsof ik niet wist, dat zij in den grond slechts weinig belangstelling koestert voor mijn nieuwe bezigheden en er mij alleen maar een genoegen mee wenscht te doen. Dan heb ik nog liever, dat zij vrank spreekt: zij doet het soms, als zij in het nauw gedreven is, terwijl zij mij teeder over de hand wrijft, met de omzichtigheid, die voor een zieke past.

'Denk er om. Het is van "hem" dat gij moet genezen (nooit spreekt ze den naam van Rapallo uit). Van "hem" en, voegt zij er stil aan toe, van uw wrok.'

Er ligt daar een moeilijk weg te ruimen meeningsverschil. Hélène denkt dat alles weer in orde zal zijn, wanneer ik zal hebben vergeten. Als te vergeten in mijn macht lag, dan nog zie ik er de noodzakelijkheid niet van in. Geheugen te bezitten is een mannelijke deugd. Voor haar is de vraag of het verleden geheel wordt uitgewischt. Voor mij is het probleem: hoe bouw ik mij voortaan een evenwichtig nieuw leven op? Ik wil echter mijn meening niet opdringen aan haar. Ik hou van haar en te veel heb ik haar achter mij gelaten. Het is meer dan genoeg, dat zij mij het offer van het stadsleven heeft gebracht. Ik mag lijden, dat zij het contact met de stad bewaart. Geregeld bezoekt zij de groote warenhuizen, die met hun groote vrachtauto's bestellingen tot hier, middenin de provincie, aan huis bezorgen. Ik onderdruk het ongenoegen, dat ik onderga, wanneer de stad aldus tot mij komt. Soms vraag ik aan Hélène wanneer zij uit Brussel terugkeert, het een en ander over haar uitstap, om haar duidelijk te bewijzen, dat ik haar vrij haar gang laat gaan. Maar ons gesprek vlot nooit bijster goed. Het bevreemdt mij, dat zij nog af en toe menschen ontmoet, ik ging schrijven uit onzen goeden tijd, - uit den tijd dat wij aanmatigende bourgeois waren onder de anderen. Men kan aan een vrouw niet vragen al haar gewoonten te veranderen en tot inkeer te komen met die hunkering naar het absolute, van iemand die in mijn schoenen heeft gestaan. Ik weet echter dat zij fier is en zich wel met natuurlijkheid en waardigheid zal bewegen onder menschen, die licht geneigd zijn uitsluitend naar standsgradaties te leven. Het kan mij eenerzijds verheugen dat aan Hélène naar het

uiterlijk al evenmin als naar het innerlijke weinig te merken valt van onze verarming, als ik dat groot woord gebruiken mag. Maar anderzijds acht ik het voor mij zelf goed, dat ik met de kleeding van een geringen heereboer als 't ware de uniform van mijn nieuwen staat en nieuwe verlangens heb aangenomen.

Het is mij een troost en een lust geweest zelf de handen uit de mouwen te steken en op dit buitenerf de antieke gebaren van den landman te herhalen. Ik heb den grond bewerkt en een groententuin aangelegd. Het doet er niet toe, dat ik dit eerste jaar eenige teleurstellingen heb opgeloopen, doordat ik de meeste groenten te laat heb gezaaid. In den blik van mijn buurman heb ik wel eenige ironie moeten lezen, maar leerlingen zijn geen meesters, ook al staan hun meer boeken dan aan empirisch te werk gaande boeren ten dienste. Ik heb overigens zijn eerste stugheid overwonnen, door mij, volkomen oprecht, naar zijn raadgevingen te schikken. Hélène wilde mij aanvankelijk het grof werk besparen en spoorde mij aan een werkloozen daglooner als hulp te nemen. Ik ben tevreden, dat ik alles zelf doe, hoe zwaar sommige werken mij vallen en hoeveel geduld zij ook vergen, zooals het dunnen van den wijngaard in de broeikas. Het is hopeloos hoe snel het onkruid opschiet, - wanneer ik het wieden enkele dagen uitstel, mag ik nog zoo zeer zuchten: ik moet aan den arbeid. Zoo bevat dit tuinwerk een tucht, de zeldzame keeren dat ik mij wat onwennig voel, wat vermoeid van deze nieuwe passie. Hélène remt soms. Zij vreest, dat ik te veel op mijn vork neem. Ik heb een ruim kippenhok bevolkt en een schaap aangeschaft. De lucht van konijnen is haar te onaangenaam: ik zou anders van die mooie variëteiten fokken met gekleurde pels, blauw en wit. Het volgend jaar zal ik er de bijenteelt bijnemen. ‘Dat is sympathiek!’ zegt ze, doch er is nog een nuance in van ‘in 's hemels naam.’

Van een bezoek aan een paar schilders in de Leiestreek ben ik opgezweept teruggekeerd. De omgeving ademde weliswaar een landelijke rust, die door de aanwezigheid van stroomend water, - wat ik in Brabant mis, - frisch en edel werd gemaakt. Maar het schilderijen kijken voerde mij terug naar mijn oude liefhebberij. Ik zag mij weer bezig in de glansrijke periode, toen ik met speurzin kocht en als een leidsman werd geraadpleegd. Ik heb in mijn kunstzaal van de Louizalaan tentoonstellingen inge-

richt, die tot driftige discussies en zelfs relletjes aanleiding gaven. Die atmosfeer van brandenden strijd rond de schilderkunst heb ik voor een goed deel helpen scheppen. Nu weer in de ateliers te vertoeven vervulde mij met een innerlijke schroeiing, alsof dat oud vuur nog niet heelemaal onder de asch gedoofd was. Ik ben met een gevoel van koorts in mijn tuin, te midden van de kleine bosschen teruggekeerd.

Hoe stemt dit leven dan veel rustiger. En nochtans, - moet ik dit nog met mijn Leiereis in verband brengen?, - hier ook heb ik een uur van groote opwinding beleefd. Het is waar dat ik voor een proefstuk heb gestaan, waarbij ik een groote inspanning heb moeten doen. Ik heb op het neerhof voor de eerste maal van mijn leven een haan gevat en geslacht. Het kostte mij een onzeggelijke moeite, zoo in een waar gevecht met een dier mijn aard te overwinnen.

Mijn buurman had mij kort geleden een jongen haan aangeboden. Den oude zouden wij in den pot steken. Dag aan dag had ik het slachten uitgesteld uit een soort weerzin, waarin ook een deel angst stak. Er was in het kippenhok zulk een rumoerige kampatmosfeer ontstaan, dat ik niet langer treuzelen mocht. Toen ik uit de Leiestreek terugkwam had ik ook in me zelf iets te verslaan en ik zei: - ‘De oude haan moet er aan!’ Toen ik het hekje van de kippenren opendeed, haperde ik met mijn mouw aan een haak van de rastering.

Zenuwachtig maakte ik mij los. Ik was waarachtig aangedaan toen ik op de kippen, die in een hoek samendromden, toetrad. De kinderen waren komen toeloopen en hingen met de vingers in het rasterwerk. De oude haan tripte majestueus en als met een groote verbolgenheid in de parelige oogen te midden van de kippen. Hij begon met hooge schilferende stem een nijdig geluid uit te stooten, waarop de kippen met onrustig gekakel antwoordden. Ik meen ook gehoord te hebben, dat de kinderen heftig aan 't schateren sloegen. Wijdbeens en de handen grijpensgereed naderde ik voorzichtig de bende, waarboven plotseling een kip met radeloozen vleugelslag en een schrillen noodkreet opstoof. Ik sprong vooruit, bukte mij snel. Maar reeds stond ik in een wolk van stof, en veeren, en bekken, en flappende kippenkammen. De uiteenstuivende bende vloog over mij heen. Snel waggelend, in een geschetter en gekakel, vluchtten de kippen.

Alleen de haan ging met afgemeten passen, telkens den kop omwendend en met een trotsch geknor. Stralend verschoten de kleuren op de glanzende veeren van zijn rug. Een oogwenk zag ik het, met den lust waarmee ik een schilderij bekijk. Maar dan klopte mijn hart geheel mijn lichaam rond en vooral op mijn hand. Met zijn spoor of zijn bek had de haan mij een lange en diepe wonde toegebracht. De kinderen begonnen vroolijk en woelig de kippen op te jagen. Ik gebood ze stil te zijn. En waarachtig ik was heesch, gespannen door een drift, die mij den adem beklemde. De kippen vochten in een wieling van vleugels om in het hok de veiligheid te zoeken. De oude haan stapte zelfbewust er omheen, als 't ware tartend. Ik aarzelde even of ik hem nog eens met een greep zou trachten te verrassen. Nog voor ik een stap had gedaan rees hij hoog op zijn pooten, strekte den hals en den bek en klapte zoo geweldig met de vleugels, dat hij, toen hij op mij toestoof tot mijn groote verbazing tot aan mijn buik reikte. Zijn bek was als een spies, waarmede hij herhaald naar mij stootte. Ik moest een paar stappen wijken. Hij stond onderwijl stil en gestrekt, streuvelig, doch als geheel uit gesmeed ijzer. Toen vouwde hij al zijn veeren weer toe, waardoor hij meer dan ooit rood en roestig en groen en blauw en geel scheen te glanzen onder een kam die zoo purper gezwollen stond, dat het was alsof hij barsten zou. Waardig keerde hij zich om en verdween met een gorgelend geluid, dat als een zelfbewust preutelen was in het donker gat van het hok.

De kinderen zagen mijn bebloede hand. Zij waren zoo onder den indruk geraakt, dat zij op mijn eerst aanmaning om naar binnen te gaan, plechtig en bleek weken, om het toen plotseling op een loopen te zetten. Toen ik alleen was deed ik de valplank van het hok dicht, en sloop langs de nauwelijks geopende deur naar binnen. Een scherpe lucht van guano en warm stof bemoeilijkte mij het ademen. Door de blauwe vensters viel ternauwernood wat licht binnen. Aanvankelijk zag ik niets dan schitterende kippenoogen, die mij beangst, doch sterlings aanstaarden. Er was een getrappel van harde nagels op de stokken en toen een kip begon te kakelen volgde onmiddellijk een onrustig en veelvuldig gekriep. Slechts langzaam wenden mijn oogen aan het duister en kon ik de bange vogels met ingetrokken kop in hun bolle pluimen onderscheiden. Tenslotte ontdekte ik de twee hanen doordat de jongste op de oude toevloog en hem met bek

en spoor te lijf ging. Ik had het te benauwd om onmiddellijk toe te grijpen. Maar toen was het mij plotseling duidelijk, dat de kans eenig was. Ik stortte mij geheel op de twee hanen. De kleinste gaf een schelle schreeuw en ik voelde hem radeloos en geweldig langs mijn zijde wringen. Maar mijn vuisten stikten reeds het snerpend gekraai, dat uit de keel van den ouden haan opsteeg. Ik neep hem de strot toe. Snokkend en klapperend met krachtigen vleugelslag versprong hij zwaar in de lucht, terwijl ik mij oprichtte. Twee, driemaal moest ik mijn arm om zijn vol en warm lijf slaan, alvorens ik hem stevig beknellen kon. Toen ik buiten het kippenhok trad schemerde het mij voor de oogen. Het gras, de hemel had ik nooit zoo helder gezien. Ik was verblind. Met iets als afschuw voelde ik het hart van den haan snel tegen het mijne hameren. Ik dacht met ontstelling, dat ik nooit het pezige dier zou kunnen slachten.

Toen kwam mij een vreemde gedachte ter hulp: ik had het weerbarstige dier overmeesterd, - ik moest leeren hard te zijn, in staat voor het werk der vergelding. Er kwam als een zoetheid over mij en een vreemde kloekmoedigheid. Vóór ons stalletje, in het gras, heb ik den haan geslacht. Ik mag niet zeggen, dat ik niet den minsten afkeer meer voelde, toen ik hem met een scherp keukenmes de keel oversneed, terwijl hij krampachtig tusschen mijn knieën opsprong. Maar ik ontdekte ook een nooit vermoeden wellust, toen dat bloed trager en purperder in het gras ging druppen en een vleugel lam openviel. Ik weet nu, dat ik mij boven eigen weekheid verheffen kan, als ik maar de tanden op elkaar klem. Er is een vijand, die mij een haan heeft leeren slachten.

'Ik heb Willem in de stad ontmoet. Hij is bij "hem" weg.'

Hélène heeft plotseling haar mededeeling onderbroken. Ik ben nog niet zoo geharnast als ik het zou willen zijn. Alle inspanning, die, menschelijk gesproken, mogelijk was heb ik gedaan om die stroom van aandoeningen te onderdrukken. Ik had zooveel pijn in de hartstreek, dat mijn hand er als vanzelf naar toe rees. Ik meende bitter te zeggen: - 'Zoo, zoo.' Doch ik verstomde door de vele gevoelens die mij overrompelden. Pijnlijk schoot door mijn geest: - Ik had liever gehad, dat zij Willem niet had ontmoet. Waarom spreekt zij met hem? Ik laat haar vrij haar gang

gaan, maar ze weet toch wat er tusschen ons is geweest. Het ergerde mij ook, laatgekomen ergernis, dat zij met Willem een teedere relatie heeft gehad vóór wij trouwden. En dan brandde ik van nieuwsgierigheid: - 'Willem weg bij "hem"? Waarom? En hoe?'

'Hebt gij liever, dat wij over andere dingen spreken?' vroeg Hélène zacht.

'Dat weet ge wel,' antwoordde ik met moeite en ik slaagde erin een glimlach ter hulp te roepen, die echter wel meer van een grijns zal hebben weggehad. Ik zag onmiddellijk de noodzakelijkheid in om er een verklarend woord vriendelijk aan toe te voegen, waarmee ik bovendien voor mijzelf mijn redelooze strengheid rechtvaardigen kon.

'Gij weet wel, dat al die dingen mij vreemd geworden zijn. Al beroeren ze mij misschien nog. Te veel zelfs. Daarom juist. En stelt Willem het goed, ja?'

Mijn nieuwsgierigheid was mij te machtig. Ik had echter mijn vraag met een ironie gesteld waaraan niet alle bitterheid ontbrak. Mijn woorden waren er reeds uit, voor ik er mij rekenschap van gaf, dat zij even spottend konden klinken voor Hélène als voor Willem. Zij vatte ze tot mijn genoegen argeloos op.

'Willem is uitgeschud. Natuurlijk. Maar hij is dezelfde gebleven. Hij vat de dingen philosophisch op, zooals altijd.'

Er was aan haar toon niet te merken, dat zij hem met bewondering prijzen wou. Zij zei het zoo maar. Doch had ik nog met den besten wil van de wereld het gesprek willen voortzetten ik zou het niet hebben gekund. Zij had mij den mond gesnoerd, door niet te bedenken, dat er in haar woorden een verborgen lofspraak voor Willem stak. Ik geloof niet aan boos opzet, - maar het is niet de eerste maal, dat zij Willem tegenover mij stelt.

Wij hebben gezwegen. Hélène heeft de inkoopen uitgepakt, die ze in de stad heeft gedaan.

Ik ben alleen geweest om te zien, dat de Herfst op til is: als de zon ondergaat op de kleine bosschen worden de boomtoppen rood en doorschijnend. Het wild wordt stout. In 't halfdonker vergaderen de wilde konijnen in mijn moestuin. Als ik ooit heb gedacht, dat het jachtgeweer van een van mijn ooms mij nog eens te pas zou zijn gekomen. Ik poets het op, gezeten voor mijn stalletje. Het is beter zoo, - mij van alles af te keeren. Ik leef

in de goede richting. Als het bijna donker is los ik een schot in den moestuin, waar de witte rechtopstaande knobbelstaartjes van de konijnen bewegen. Hélène komt op den drempel staan.

‘Wat hebt ge mij laten schrikken.’

Maar zij glimlacht als ik glimlach. Zoo is het goed. Zoo moest het altijd zijn.

M. ROELANTS

(*Wordt vervolgd*)

Flonkrende Venus

Flonkrende Venus, nu de maan begint
zijn hopelooze reis door 't firmament,
ten val zijn vonkelende paarden ment,
nu weet ik wat wie op u koers houdt wint:

ik heb haar lijf gewonnen en erkend,
dat ik een andre zachtheid had bemind,
zij heeft zich altijd van mij afgewend
zooals een roos zich afwendt van den wind.

De nachtwind om mijn hart streek langs haar heen,
dan gaan de bloemen dicht en zijn alleen -
o Venus, flonkrend als een vonk der zon,

zoo eenzaam als Uw zeeman leeft er geen,
maar 'k wilde dat ik zóo alleen zijn kon,
ik die mijn koers verloor en háar niet won.

ERIC VAN DER STEEN

Slachtmaand

De wind gaat krimpen: 't wintert. 't Grimmig Oosten stoot
zijn kille adem langs de glinsterende landen;
de slooten liggen in 't oranje riet te branden
van zon en kou. 't Verkrompen vee kleumt bloot

op 't mager weiland, dat van spreeuwen fonkelt.
Naakt ligt het land naar alle einders open,
de lemmetblauwe hemel tintelt, zwart bedropen
van vogelzwermen. Ginds in 't ombren hakhout kronkelt

en sproeit de purpren vlam, waar donker volk om dromt:
daar flitst het rappe mes en reppen zich de handen,
rood vonkt het dampend bloed, het spek sneeuwt in de manden...
En koestrend blauwt de gulle boodschap langs de landen
van 't wentelend getij.....: De goede winter komt!

TRUUS GERHARDT

Asyl

Een van de oudste voorrechten, die aan de Gezanten zijn toegekend, is de onschendbaarheid van zijn woning. In een voortdurend streven om hun voorrechten zooveel mogelijk uitbreiding te geven gingen de Gezanten in vroeger eeuwen deze onschendbaarheid misbruiken door in hun woning bescherming te verleenen aan hen, die vervolgd werden door de gerechtelijke autoriteiten des lands. Deze gang van zaken werd in de hand gewerkt door de z.g. fictie van exterritorialiteit. Men beschouwde de woonplaats van den Gezant a.h.w. gelegen in zijn eigen land; volgens het beginsel der territorialiteit was dit gebied dan onttrokken aan de jurisdictie van de staat waarbij de diplomaat geaccrediteerd was, zoodat ieder die zich in het gezantschap bevond onbereikbaar was voor de rechterlijke instanties van de ontvangstaat.

De fictie der exterritorialiteit verwart doel en middel; het doel van de toekenning van onschendbaarheid aan de Gezant is hem een vrije en ongehinderde uitoefening van zijn werkzaamheden mogelijk te maken; een van de voorrechten, die hem tot dat doel worden verleend, is de toekenning van de onschendbaarheid van zijn woning, maar dat wil geenszins zeggen dat die woning niet langer tot het grondgebied van de ontvangstaat zoude behooren, zoodat ieder die zich in deze woning bevindt, zelfs onderdanen van de staat waarin zij gelegen is, aan het rechtsgezag van die staat zouden zijn onttrokken.

Reeds Hugo de Groot ontkent (de jure belli ac pacis, Lib. II Cap XVIII § 8) dat de gewoonte der Gezanten om hun huis als wijkplaats, als asyl, te gebruiken een regel van Volkenrecht zoude zijn; de uitoefening van het asylrecht hangt volgens hem geheel af van de wil van de souverein, waarbij de Gezant geaccrediteerd is. Op voetspoor van de Groot keuren de meeste

schrijvers over Volkenrecht in de 17de en 18de eeuw het asylrecht der Gezanten sterk af; Bynkershoek zegt zelfs (de foro legatorum Ch. XXI § 4) dat er nooit zoo iets onzinnigs is uitgevonden als het recht van asyl, dat aan de huizen der ambassadeurs verbonden wordt.

De praktijk was echter aan de opvattingen der schrijvers nagenoeg tegengesteld. In tallooze gevallen werd door de Gezanten een toevlucht verleend aan misdadigers en politieke vluchtelingen. Soms pretendeerden zij zelfs het geheele kwartier, waar zij woonden, aan de jurisdictie van de staat, waarbij zij geaccrediteerd waren, te kunnen onttrekken. Aangezien het recht van asyl slechts effectief kon worden uitgeoefend, indien door de staat waar de Gezant verbleef geen geweld werd gebruikt, speelde de verhouding met de zendstaat en diens aanzien een groote rol bij de afwikkeling van de talrijke conflicten waartoe het verleenen van bescherming aanleiding gaf. Herhaaldelijk deed zich bij het verleenen van asyl de zonderlinge toestand voor dat een staat in ernstige moeilijkheden geraakte met een andere staat terwille van de bescherming van een onderdaan van die staat, moeilijkheden die soms mede aanleiding waren voor een oorlog.

In de negentiende eeuw geraakte het verleenen van asyl aan misdadigers bijna geheel in onbruik; slechts aan hen, die wegens hun politieke opvattingen werden vervolgd, werd veelvuldig asyl verleend. Juridisch berust het verleenen van asyl aan politieke vluchtelingen op geen betere grondslag dan het verleenen van asyl aan misdadigers. Beide wijzen van bescherming zijn een inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van een vreemde staat, onvereenigbaar met diens souvereiniteit. Uit overwegingen van humaniteit wordt desondanks in sommige landen, in tijden waarin de plaatselijke autoriteiten geen voldoende bescherming kunnen verleenen, door de Gezanten van vreemde mogendheden aan politieke delinquenten nog herhaaldelijk asyl verleend.

Het begrip politiek delict is echter uiterst vaag; de autoriteiten, die de vluchteling met dood of gevangenisstraf bedreigen, hebben daar licht andere opvattingen over dan de Gezant, die de bescherming verleent.

Het recht van asyl voor politieke vluchtelingen berust op zoo zwakke juridische grondslag en geeft tot zooveel praktische

moeilijkheden aanleiding, dat het begrijpelijk is dat de meeste schrijvers over volkenrecht de instelling al evenzeer onrechtmatig en ondoelmatig vinden als het verleenen van asyl aan gewone misdadigers.

Dit neemt niet weg dat de herhaaldelijke toepassing van het asyl in Zuid-Amerika aldaar de behoefte van een algemeen erkende regeling van het vraagstuk levendig deed gevoelen. Verschillende pogingen om tot een zoodanige regeling te geraken stuitten af op de moeilijkheid dat de meeste Zuid-Amerikaansche staten, hoewel zij in de praktijk het asylrecht binnen zekere grenzen eerbiedigden, een uitdrukkelijke erkenning niet in overeenstemming achtten met hun waardigheid als souvereine staten. Een regeling kon dus alleen tot stand komen indien het asyl als feit werd aanvaard zonder dat in een beoordeeling van de volkenrechtelijke grondslag werd getreden.

Op deze basis regelden eenige Zuid-Amerikaansche staten in 1889 te Montevideo in het kader van een conventie over internationaal strafrecht enkele kwesties betreffende het asyl, die in de praktijk herhaaldelijk tot moeilijkheden aanleiding hadden gegeven (de Martens N.R.G. 2e serie XVIII, p. 435 Art. 17). Zij kwamen overeen, dat gewone misdadigers, die hun toevlucht in een gezantschap hadden gezocht, aan de plaatselijke autoriteiten moesten worden uitgeleverd; het recht van asyl voor politieke misdadigers zou worden geëerbiedigd, mits de betrokken diplomaat van ieder geval onmiddellijk kennis gaf aan de regeering, waarbij hij was geaccrediteerd. Deze kon eischen dat de vluchteling binnen de kortst mogelijke tijd uit het land werd gezet. Daartegenover kon de gezant verlangen dat behoorlijke garanties werden gegeven dat de vluchteling veilig het land kon verlaten.

De Conventie van Montevideo, slechts door vijf der onderteekenende staten geratificeerd, (Argentinië, Bolivia, Paraguay, Peru, Uruguay) werd geenszins het uitgangspunt voor een meer algemeene regeling van het asylrecht in Zuid-Amerika. Integendeel, het recht van asyl werd b.v. in Haiti in 1908 uitdrukkelijk afgeschaft. De herhaaldelijk ondernomen pogingen om het in Europa zoo zelden voorkomende asyl ook in Zuid-Amerika geheel af te schaffen hadden echter weinig succes. De machthebbers in de Zuid-Amerikaansche republieken hadden er te veel belang bij om voor zichzelf de mogelijkheid open te houden,

bij een wisseling van de fortuin, de bescherming van een vreemde vlag te kunnen zoeken; zij toonden dus weinig neiging om tot een verbod van asylverleening mede te werken. Al naar gelang van de toevallige machtsverhoudingen geweigerd dan wel erkend gaf de verleening van asyl voortdurend tot wrijvingen en conflicten aanleiding, die meer dan eens een nadeelige invloed op de verstandhouding tusschen de betrokken regeeringen aanleiding gaf. Het bleef dringend noodig om, wanneer de algeheele afschaffing onmogelijk was, de grenzen van het asyl vast te leggen, nauwkeuriger dan op grond van de vaak tegenstrijdige precedenten mogelijk was.

De vruchtbare samenwerking tusschen de Amerikaansche staten op de Panamerikaansche conferenties leidde tenslotte tot overeenstemming, ook op dit gebied. Tijdens de zesde conferentie te Havanna kwam op 20 Februari 1928 een conventie tot stand (Final Act, p. 166-170) waarin a.h.w. de spelregels werden vastgelegd. Personen beschuldigd of veroordeeld voor gewone misdaden, deserteurs van leger en vloot werden uitdrukkelijk van het asyl uitgesloten (art. 1). Het recht van asyl der gezantschappen voor politieke misdadigers zal geëerbiedigd worden in zoodanige mate als de gebruiken, wetten en verdragen van het land, waar het wordt verleend, het als deel van het volkenrecht of uit humanitaire overwegingen erkennen. Asyl mag alleen in geval van nood worden verleend en alleen zoolang als de vluchteling niet op andere wijze zijn veiligheid kan verzekeren. De autoriteiten behooren onmiddellijk met de verleening van asyl in kennis te worden gesteld. Zooals reeds in 1889 te Montevideo was overeengekomen, kan de regeering eischen dat de ‘geasyleerde’ zoo spoedig mogelijk het land verlaat, terwijl de Gezant die asyl verleent zijnerzijds garanties voor de veiligheid van de vluchteling kan eischen. Politieke activiteit is aan de geasyleerde volstrekt verboden. De staat, waartoe de vluchteling behoort, is niet verplicht de kosten van het verleenen van asyl te betalen (art. 2).

De Conventie van Havana liet enkele belangrijke punten ongeregeld. Niet bepaald werd, wie moest beoordeelen of een bepaald delict een politiek karakter droeg. Bovendien werd door de bepaling dat ook zij, die *beschuldigd* werden van gewone misdaden, van asyl waren uitgesloten de mogelijkheid geschapen dat een

staat, door bepaalde personen van onbewezen misdaden te betichten, hun uitlevering kon vragen indien zij in een gezantschap waren gevlucht.

Tijdens het zevende Panamerikaansche congres te Montevideo kwam, op 26 December 1933 (Final Act, p 162), een aanvullende overeenkomst tot stand, waarin verschillende dezer vraagpunten nader werden geregeld. Het verbod van asyl voor gewone misdadigers werd in dier voege gepreciseerd, dat daaronder werden verstaan misdadigers, die op wettige wijze hadden kunnen worden vervolgd en gevonnist. Uitlevering van misdadigers, die men voor bijzondere rechtbanken wilde brengen, kan dientengevolge worden geweigerd.

De moeilijke kwestie van de omschrijving van het begrip politieke misdaad werd opgelost door te bepalen dat de staat, in casu het gezantschap, dat asyl verleent beoordeelt of een delict al dan niet een politiek karakter draagt (art. 2). Het humanitaire - d.w.z. het niet volkenrechtelijke - karakter van de verleening van asyl werd uitdrukkelijk vastgelegd (art. 3), zonder dat staten die asyl verleenden gehouden waren het recht ook zelf te erkennen.

In de praktijk hadden zich ook moeilijkheden voorgedaan omdat enkele landen, zooals de Vereenigde Staten, hoewel zij zelf geen asylrecht erkenden, toch herhaaldelijk asyl verleenden. Thans werd vastgesteld dat dergelijke landen slechts asyl kunnen verleenen binnen de grenzen, waarin zij het zelf erkennen.

De discussies over de uitlevering der geasyleerden gaven soms aanleiding tot zoodanige moeilijkheden tusschen de betrokken diplomaat en de regeering, waarbij hij geaccrediteerd was, dat deze laatste tot een verzoek om terugroeping overging. In Montevideo werd uitdrukkelijk vastgesteld, dat de terugroeping van een Gezant tengevolge van dergelijke verwikkelingen geen afbreking der diplomatieke betrekkingen mag beteekenen en dat terstond een nieuwe Gezant zal worden benoemd.

De regelingen van de praktijk der asylverleening in Havana en Montevideo hebben voor andere dan de onderteekenende staten geringe waarde. Voor de praktijk bieden zij echter in verschillende opzichten een beter houvast dan de talrijke tegenstrijdige precedentgevallen, tot dusver de eenige richtsnoer, voor Gezanten die asyl verleenden.

* * *

De Spaansche burgeroorlog heeft een geheel nieuw hoofdstuk aan de geschiedenis van het asylrecht der gezantschappen toegevoegd. Niet slechts enkele leiders van politieke stroomingen maar geheele groepen van de bevolking werden vervolgd; duizenden werden vermoord, geslachten systematisch uitgeroeid. Een minderheid van de vervolgden slaagden erin een toevlucht te vinden in een der gezantschappen.

Niet in alle gezantschappen gelijkelijk stroomden de vluchtelingen binnen. Weinigen zochten bescherming in de ambassades van landen, die verdacht werden van sympathieën voor de beweging der opstandelingen, zooals Duitschland, Italië en Portugal, wegens de geringe veiligheid die daar kon worden geboden.

Het eerst gingen de gezantschappen van verschillende Zuid-Amerikaansche staten ertoe over asyl te verleenen. Verschillende familiebanden, die tusschen Spanje en zijn vroegere koloniën bestonden vergemakkelijkten de opname; in deze Spaanschsprekende gemeenschap was de Spanjaard niet zoo licht van zijn Zuid-Amerikaansche stamverwanten te onderscheiden.

De gezantschappen der Europeesche staten namen in den beginne tegenover het verleenen van asyl een geheel afwijzend standpunt in. Zij hadden bovendien alle aandacht noodig voor de behartiging van de belangen van hun eigen onderdanen. De hulp, welke verleend werd, bestond meestal uit onderstand, steun bij evacuatie e.d.

De toestand van rechteloosheid voor bepaalde bevolkingsgroepen, die in de herfst van het jaar ontstond, was voor nagenoeg alle Gezanten aanleiding om niet langer asyl te weigeren aan hen wier leven bedreigd werd.

In feite gingen de Europeesche gezantschappen door het verleenen van asyl een recht toepassen dat geen van hen erkende, beriepen zij zich op conventies tusschen Zuid-Amerikaansche staten, die zij niet hadden onderteekend, laat staan geratificeerd. In de uitzonderlijke toestand waarin Madrid zich bevond wogen deze tegenstrijdigheden licht. Het asyl was in feite slechts één der vormen van hulpverleening uit zuiver menschelijke motieven, waartoe de te Madrid verblijvende diplomaten zich geroepen voelden. Hun nationale vlag gebruikende als een soort roode-kruis-teeken vervoerden zij gewonden, verstrekten zij kleeding en voedsel, lenigden en verzachten zij waar mogelijk

leed. Zooals de vreemde oorlogsschepen duizenden Spanjaarden in veiligheid brachten in het buitenland, zoo verschaften de diplomaten bescherming in hun woningen, hielpen vermisten zoeken en dooden begraven. In totaal wordt het aantal personen dat op een bepaald oogenblik bescherming der gezantschappen genoot op 8000 tot 12.000 personen geschat. Het grootste gedeelte daarvan werd geherbergd in de gezantschappen der Zuid-Amerikaansche republieken.

De asylverleening in deze ongekende omvang stelde de in Madrid geaccrediteerde diplomaten voor tal van geheel nieuwe problemen. Tijdens het uitbreken van de opstand waren de meeste hoofden van zending de zomerhitte van Madrid ontvlucht, terwijl de ontwikkeling der gebeurtenissen zoo snel ging, dat er voor hen geen gelegenheid bestond naar hun standplaats terug te keeren. Tengevolge van deze omstandigheid bevond de leiding van vele gezantschappen zich in handen van jongere diplomaten of consulaire ambtenaren, die de buitengewoon ingewikkelde vraagstukken veelal nagenoeg zelfstandig moesten oplossen.

De gezantschappen waren in het geheel niet berekend op de huisvesting van de honderden vluchtelingen, die zich aanmelden. Zooveel mogelijk werden zij ondergebracht in de huizen van het gezantschapspersoneel, dat geacht kon worden in de onschendbaarheid van de woning van de Gezant te deelen. In vele gevallen moest echter worden overgegaan tot het huren van speciale woningen voor de huisvesting van de vluchtelingen. Dit laatste had natuurlijk alleen dan reden van bestaan, wanneer de Spaansche regeering bereid zou zijn ook aan deze woningen diplomatieke voorrechten toe te kennen. Hoewel uiteraard de regeering het verkenen van asyl niet zeer gaarne zag, betoonde zij een buitengewone tegemoetkomendheid door in ruime mate ook aan de door de gezantschappen speciaal voor de vluchtelingen ingerichte huizen onschendbaarheid toe te kennen.

In de eerste tijd betaalden de vluchtelingen zelf hetgeen voor hun levensonderhoud noodzakelijk was. De staf van het gezantschap, die, in verband met het groote aantal personen dat moest worden verzorgd, veelal was uitgebreid, verzorgde de inkoopen in de stad. De geldbronnen der vluchtelingen raakten met het langer voortduren van hun gedwongen verblijf in de gezantschap-

pen weldra uitgeput. Bovendien werd het voedselgebrek in Madrid steeds grooter, zoodat het noodig bleek de voedselvoorziening van buiten af te doen plaats vinden. De regeeringen begonnen aan hun vertegenwoordigers in Spanje de benoodigde levensmiddelen toe te zenden. Deze voedselzendingen, die de normale behoeften van een gezantschap natuurlijk verre te boven gingen werden door de Spaansche Regeering steeds doorgelaten, hoewel de bevolking van Madrid aan allerlei levensmiddelen gebrek begon te krijgen. De levensmiddelen zending ging echter met technische moeilijkheden gepaard, aangezien de voorraden slechts per schip konden worden aangevoerd en de verbinding tusschen Madrid en de havensteden vaak verbroken was.

De samenwoning van een aantal vluchtelingen in een ruimte die daarvoor geenszins berekend was, gaf tot eigenaardige moeilijkheden aanleiding. Het lot had menschen samengebracht uit de meest verschillende kringen der samenleving, die onder gewone omstandigheden voor elkander weinig belangstelling zouden hebben gehad, maar nu maanden moesten doorbrengen, vrijwel uitsluitend aangewezen op elkanders gezelschap. Een strenge tucht was noodig onder vogels van zoo verschillende pluimage. Aristocraten, grootgrondbezitters, landbouwers, advocaten, ingenieurs, studenten moesten zich gewennen te gehoorzamen aan dezelfde huisregels door het hoofd van het gezantschap in het belang van allen vastgesteld. Het was geen gemakkelijke taak orde en tucht te bewaren onder de geasyleerden die maandenlang alle gemakken moesten ontberen. Het hoofd van het gezantschap was nagenoeg onbeperkt heerscher in zijn exterritoriaal rijk. Verzet tegen zijn bevelen was onmogelijk; door het verlaten van het gezantschap immers zouden de vluchtelingen zich weer aan hetzelfde gevaar blootstellen, waartegen zij juist bescherming hadden gezocht.

De taak van het hoofd van het gezantschap kreeg veel overeenkomst met die van de gérant van een groot hotel. Dagelijks moest hij zorgen voor voldoende voedsel, voor het schoonmaken en onderhouden van huis en huisraad, de klachten en wenschen van zijn clienten aanhooren.

Het meest delicate en het meest verantwoordelijke gedeelte van zijn taak bestond echter in de keuze van zijn gasten. De gebruiken van het asyl brachten met zich mede dat alleen aan per-

sonen, die in werkelijk levensgevaar verkeerden, bescherming werd verleend. Het was in vele gevallen ondoenlijk uit te maken of werkelijk gevaar voorhanden was. Bij het verleenen of weigeren van asyl kwam de vertegenwoordiger der vreemde mogendheid voor buitengewoon moeilijke vragen te staan. Uit de talrijke personen, die zich dagelijks aanmeldden, moest hij degenen kiezen die het meest voor bescherming in aanmerking kwamen. Een verkeerde beslissing, een weigering van asyl, kon de dood voor de betrokkene beteekenen.

In een enkel geval maakten de personen, aan wie de zorg voor het gezantschapsgebouw was toevertrouwd, misbruik van de plotselinge aantrekkingskracht, die de vreemde legaties op verschillende groepen der bevolking uitoefenden. De pers heeft ruchtbaarheid gegeven aan het geval van de Spaansche portier bij het Finsche gezantschap, aan wie het gelukte politiebescherming te verkrijgen voor het gebouw, waarop hij de Finsche vlag had doen plaatsen. Weldra begonnen de vluchtelingen toe te stroomen, die bereid bleken om de exorbitante entreeprijzen te betalen door de huisbewaarder al naar gelang van rang en vermogen van de betrokkene geeischt. Het gezantschapsgebouw werd als een hotel geëxploiteerd met vastgestelde tarieven, hetgeen voor de huisbewaarder niet geringe baten opleverde. Het eene huis na het andere werd in gebruik genomen en door de ondernemende Spanjaard volgestopt met betalende gasten. Uiteindelijk waren niet minder dan 500 vluchtelingen geherbergd; toen deze zich nog onbehoorlijk tegen de autoriteiten begonnen te gedragen kwam er een eind aan het geduld der Spaansche Regeering, die het gebouw door de politie liet ontruimen. Het spreekt van zelf dat noch Finland, noch de zaakgelastigde, die in Lissabon verbleef, iets met deze onverkwikkelijke affaire te maken heeft gehad.

Van het begin aan werden onderhandelingen met de Spaansche Regeering gevoerd om tot evacuatie van de geasyleerden te geraken. Het Corps Diplomatique, dat in deze solidair was, onderhandelde aanvankelijk en bloc met de Regeering onder leiding van enkele te Madrid achtergebleven ambassadeurs. De politieke atmosfeer voor de onderhandelingen was echter niet zeer gunstig. Sommige groepen, die gedeeltelijk buiten de Regeering stonden, maar wier macht daarom vooral niet minder was, gaven de hoop

niet op enkele persoonlijke vijanden, die in de gezantschappen gevlucht waren, in handen te krijgen; zij bleven uitlevering eischen. De Regeering verklaarde uitdrukkelijk dat zij het asylrecht der gezantschappen alleen eerbiedigde gehoorzamend aan een geest van verdraagzaamheid, maar niet omdat zij daartoe door internationale overeenkomsten verplicht zoude zijn. Zij maakte er vooral bezwaar tegen dat de namen der personen aan wie asyl was verleend niet werden medegedeeld zooals indertijd in Havana tusschen de verdragsluitende staten was vastgesteld. Het Corps Diplomatique vreesde daarentegen dat de Regeering niet in staat zou blijken enkele prominente figuren te beschermen tegen de woede van het gepeupel, wanneer eenmaal hun verblijfplaats bekend was geworden.

De Regeering verklaarde nadrukkelijk dat zij zich door de Conventie van Havana, waarbij Spanje geen partij was, niet gebonden achtte terwijl zij die conventie overigens in geval van burgeroorlog niet toepasselijk achtte. Het Corps Diplomatique nam het standpunt in dat het asylrecht niet in de eerste plaats een internationaalrechtelijke aangelegenheid is, maar dat het zijn grond vindt in overwegingen van menschelijkheid. De Spaansche Regeering had herhaaldelijk in het verleden asyl verleend en nog tijdens de burgeroorlog op oogenblikken, waarop het gezag haar dreigde te ontglippen, verzocht bepaalde personen onder de bescherming van een vreemde vlag te nemen.

Deze gedachtenwisseling over de juridische zijde van het vraagstuk had weinig effect. De Spaansche Regeering ging er immers niet toe over om zich met geweld van de geasyleerden meester te maken, terwijl de gezanten evenmin hun beschermelingen uitleverden.

Intusschen werd het vraagstuk de geasyleerden zoowel voor de Spaansche Regeering als voor de vreemde gezantschappen een struikelblok. De goede verhouding tot de vreemde mogendheden waarop de Regeering meer dan ooit prijs moest stellen, dreigde herhaaldelijk te worden verstoord door kleine incidenten, die het gevolg waren van de zoozeer uitgestrekte immuniteit. De gezantschappen moesten, toen de Regeering haar zetel naar Valencia had verplaatst, te Madrid achterblijven omdat zij hun beschermelingen onmogelijk aan hun lot konden overlaten en evenmin medevoeren.

Geen middel werd onbeproefd gelaten om tot een regeling te geraken. De Chileensche vertegenwoordiger schilderde in de vergadering van de Volkenbondsraad, December 1936, in levendige kleuren de onhoudbare toestanden, waartoe het verblijf in een stad waar de Regeering niet meer zetelde en die soms dagelijks werd gebombardeerd, aanleiding gaf. Hij stelde voor het Internationale Roode Kruis Comité met steun van de Volkenbond te belasten met de evacuatie.

Tenslotte bepaalde de Raad zich tot een resolutie van zeer algemeene strekking, waarvan het meest positieve element was dat de mogelijkheid van evacuatie in internationaal overleg werd opengelaten.

In de raadszitting van Januari 1937 kwam de aangelegenheid opnieuw ter sprake. Enkele regeeringen, wier gezanten asyl hadden verleend, w.o. Nederland gaven uitdrukkelijk aan het Volkenbondssecretariaat te kennen dat zij iedere actie zouden ondersteunen die ten doel had om zoo spoedig mogelijk tot een bevredigende oplossing van het vraagstuk der geasyleerden te geraken. De Deken van het Corps Diplomatique te Madrid wendde zich uit naam van alle gezantschappen, die vluchtelingen hadden geherbergd, tot de voorzitter van de Raad met het verzoek de zaak opnieuw te bespreken.

De Chileensche vertegenwoordiger gaf thans een concreet voorstel in overweging van de volgende strekking.

De Spaansche Regeering geeft garanties dat de geasyleerden Spanje in volkomen vrijheid kunnen verlaten; de evacuatie zal onder toezicht van een volkenbondscommissie plaats vinden. De kosten komen voor rekening van de staat, die het asyl heeft verleend. Vrouwen, kinderen en ouden van dagen kunnen zich vrij buiten Spanje bewegen. Alle mannen, die in staat zijn wapens te dragen, zullen in bepaalde steden worden ondergebracht gelegen in landen, die niet aan Spanje grenzen. Zij zullen daar onder bijzonder toezicht staan, uitgeoefend door een volkenbondsambtenaar, terwijl zij bovendien een eed moeten zweren niet meer aan de burgeroorlog in Spanje deel te nemen. De bezittingen der geëvacueerden worden ontzien, totdat zij in staat zullen zijn naar Spanje terug te keeren en zich behoorlijk kunnen verdedigen.

De bezwaren van de Spaansche Minister van Buitenlandsche zaken tegen het Chileensche voorstel waren formeel, dat de

kwestie niet op grond van een artikel van het pact ter sprake was gebracht; materieel, dat de Spaansche Regeering niet een overeenkomst met het Corps Diplomatique en bloc wilde treffen maar met ieder der regeeringen afzonderlijk de voorwaarden wilde vaststellen.

De Raad kon niet veel naders doen dan kennis nemen van de beide tegenstrijdige standpunten en de verwachting uitspreken dat de kwestie bevredigend zou worden geregeld. Na de mislukking van de bemiddelingspogingen van de Raad bleef er voor de gezantschappen niet anders over dan te trachten afzonderlijk met de Spaansche Regeering tot overeenstemming te komen.

De groote moeilijkheid bij die onderhandelingen waren de werkelijk vooraanstaande politieke figuren, die in de gezantschappen asyl hadden gezocht. De Regeering kon er niet toe besluiten deze te laten gaan. Een oogenblik scheen hiervoor een oplossing te kunnen worden gevonden aangezien de Regeering bereid scheen de geasyleerden als gijzelaars te beschouwen, die tegen personen die in wit-Spanje gevangen zaten, konden worden uitgewisseld. Voor de groote massa bood deze wijze van beschouwing echter geen oplossing, terwijl de nationalistische autoriteiten haar eveneens van de hand wezen.

Het eerst slaagde de Argentijnsche Zaakgelastigde erin toestemming te verkrijgen voor de evacuatie van een honderdtal geasyleerden. Ondanks de verleende vergunning werden de vrachtauto's, waarin de vluchtelingen waren gezeten, aangehouden en teruggeleid naar Madrid; eerst na een persoonlijke interventie van de leider der verdediging van Madrid, Generaal Miaja, gelukte het de vluchtelingen naar Valencia te brengen, vanwaar zij per schip Spanje konden verlaten. Toch was de evacuatie van de Spanjaarden uit de Argentijnsche Legatie geen volledig succes. De Spaansche Regeering, die inzage had verkregen van de lijsten der vluchtelingen, had aan verschillende personen, wier leven juist het meest bedreigd was, de toestemming tot evacuatie geweigerd.

Nadat eenmaal de eerste evacuatie was geslaagd, werden door de gezantschappen met verdubbelde kracht pogingen in het werk gesteld om tot een soortgelijke regeling met de Spaansche Regeering te komen.

De toestanden in de gezantschappen werden gaandeweg on-

houdbaar; het groote aantal personen, dat in de nauwe ruimte soms bijna een half jaar was opgesloten, begon aan alles gebrek te krijgen. Men was terecht bevreesd voor het uitbreken van besmettelijke ziekten; de heete madrileensche zomer naderde. Voortdurend bleef het gevaar bestaan, dat bij een mogelijke nederlaag der regeeringstroepen, deze in wanorde op de stad zouden terugtrekken en tot plundering zouden overgaan, waarbij natuurlijk het asyl niet zou worden gerespecteerd.

Bij de onderhandelingen werkten de Belgische en Nederlandsche gezantschappen nauw samen. De groote moeilijkheid was de eisch der Spaansche Regeering dat de namen van alle geasyleerden moesten worden opgegeven. Men was bevreesd dat de Regeering, eenmaal in het bezit van alle gegevens, de toestemming tot evacuatie voor enkele belangrijke vluchtelingen zou weigeren. Deze vrees bleek ongegrond; na persoonlijke besprekingen te Valencia werden de overgelegde lijsten integraal goedgekeurd.

In de met de Spaansche Regeering gesloten overeenkomst nam de Nederlandsche Regeering de verplichting op zich de Spanjaarden van weerbare leeftijd in Nederland te interneeren en maatregelen te nemen om hun ontsnapping te verhinderen. De Spaansche Regeering verplichtte zich daartegenover de geasyleerden ongehinderd te laten vertrekken en de noodige maatregelen ter verzekering van hun veiligheid te nemen. In de toekomst zou Harer Majesteits Gezantschap geen asyl meer verleenen.

Door het aanvaarden van de interneering in Nederland der weerbare mannen nam de Nederlandsche Regeering verplichtingen op zich ten aanzien van personen, die niet haar eigen onderdanen waren. Harerzijds verkreeg de Nederlandsche Regeering een contra-garantie van de betrokkenen, door de Spanjaarden van weerbare leeftijd voor de keus te stellen zich tegenover de Nederlandsche Regeering op eerewoord te verplichten gedurende het transport en de interneering in Nederland geen pogingen aan te wenden om te ontsnappen, of anders te Madrid achter te blijven.

De technische uitvoering van de overeenkomst met de Spaansche Regeering bood nog groote moeilijkheden. De voor het transport benoodigde benzine moest eerst worden aangevoerd.

Een schip werd gedurende veertien dagen te Valencia in gereedheid gehouden om de vluchtelingen op te nemen. Aan de nationalistische autoriteiten moest worden verzocht het transport niet te bombardeeren; een vergunning van de autoriteiten van de landen waardoor gereisd werd, was noodzakelijk. Het belangrijkst was echter de volledige medewerking, die van de Spaansche autoriteiten zelf werd ondervonden. Behouden bereikte het gezelschap van ruim 450 vluchtelingen, afkomstig uit de gezantschappen van Nederland, België en Polen, onder leiding van de kanselier van het Nederlandsche gezantschap Valencia, waar een Nederlandsch schip gereed lag om allen naar Marseille te vervoeren. Op het laatste oogenblik werd de toestemming om Spanje te verlaten aan enkele prominente vluchtelingen geweigerd. Zij bleven onder bescherming van de Consul achter en konden grootendeels later vertrekken. Het meerendeel der vluchtelingen herkreeg in Marsaille de vrijheid; alleen de weerbare mannen en de vrouwen en kinderen, die hen wilden vergezellen, werden in België en Nederland geinterneerd. De verplichting om de geinterneerden te beletten het land te verlaten bleek nog tot eigenaardige juridische moeilijkheden aanleiding te geven. De nationale wetten hadden veeleer de strekking als strafmaatregel vreemdelingen uit te wijzen, een maatregel, die hier uiteraard buiten beschouwing moest blijven. Afzonderlijke bepalingen moesten in het leven worden geroepen om in dit bijzondere geval te waarborgen dat de geinterneerden het land niet konden verlaten. Een vaste verblijfplaats werd aan hen aangewezen; hun paspoorten werden ingetrokken.

Het gebruik, dat verschillende vluchtelingen van hun herkregen vrijheid maakten, was voor de Spaansche Regeering aanleiding om bij verdere onderhandelingen over de evacuatie de eisch te stellen dat ook vrouwen en kinderen zouden worden overgebracht naar een land buiten het Middellandsche Zeegebied gelegen. Vooral voor verschillende Zuid-Amerikaansche staten was deze voorwaarde uitermate bezwaarlijk. In ruime mate moest een beroep worden gedaan op de gastvrijheid van verschillende West-Europeesche landen.

Desalniettemin gelukte het gaandeweg aan verschillende gezantschappen tot overeenstemming met de Spaansche Regeering te geraken of zich op andere wijze van hun beschermelingen te

ontdoen. Er bestaat grond voor de verwachting dat het vraagstuk der geasyleerden binnen afzienbaren tijd tot het verleden zal behooren, dank zij de tegemoetkomende houding der Spaansche Regeering en de groote medewerking van nagenoeg alle landen der wereld.

Het asylrecht van gezantschappen moge dan in de volkenrechtelijke literatuur weinig of geen waardeering vinden, de praktijk is hier weer eens sterker gebleken dan de leer. De Spaansche Regeering heeft de overwegingen van menschelijkheid gebillijkt, die aan de vertegenwoordigers van vreemde landen aanleiding gaven zich het lot aan te trekken van zooveel onschuldig vervolgden.

Onder de volkenrechtelijke aspecten van de Spaansche burgeroorlog is de herleving en algemeen toepassing van het recht van asyl een der meest belangwekkende. Het oogenblik om uit deze recente gevallen van toepassing van het recht van asyl bepaalde conclusies te trekken is echter, zoolang de strijd in Spanje voortduurt, nog niet gekomen.

H.N. BOON

Alles is water

Volgens de leerboeken van de geschiedenis der wijsbegeerte werd de philosophie, zooals wij haar tegenwoordig kennen, het eerst beoefend bij de oude Grieken. En als de eerste, die de wijsbegeerte beoefende, wordt ons genoemd Thales van Milete.

Weinig is omtrent hem bekend. Maar drie uitspraken zijn ons overgeleverd als de kern van zijn leer:

'Alles is water.'

'De kosmos leeft.'

'Alles is vol daemonen.'

En nog steeds kunnen deze spreuken als motto dienen, hetzij voor de wijsbegeerte en de natuurwetenschap in hun geheel, hetzij althans voor bepaalde richtingen en stroomingen daarbinnen.

'Alles is water.' Deze woorden doen denken aan oude mythologische voorstellingen. Volgens oude dichters is alles voortgekomen uit Okeanos, den oceaan, of uit Tethys, de godin der zee. En in verschillende kosmogonieën is sprake van de oerwateren, de wateren van de chaos, de wateren, waarover de Geest Gods zweefde volgens het boek Genesis. Maar Thales bedoelde het toch anders. In de eerste plaats wordt ons uitdrukkelijk medegedeeld, dat volgens hem de wereld niet geschapen is door goddelijke wezens, doch ontstaan is door de innerlijke eigenschappen der materie. Maar bovendien bedoelt hij niet alleen, dat alles uit het water is voortgekomen, maar ook, dat alles, wat bestaat, naar zijn innerlijkste wezen nog steeds water is. En hiermede is het groote beginsel uitgesproken van de *eenheid van alle dingen* - het beginsel, dat wetenschap en wijsbegeerte de eeuwen door tot richtsnoer gediend heeft.

Wij weten niet zeker, hoe Thales tot zijn leer is gekomen. De vermoedens, die men hieromtrent geuit heeft, klinken echter zeer plausibel. In de eerste plaats kunnen wij bedenken, dat de

oude denkers diep doordrongen waren van de vergankelijkheid van al het aardsche. ‘Zooals de geslachten der bladeren, zoo zijn ook die der menschen,’ zingt Homerus. Toen dan ook het denkbeeld opkwam, dat alles uit één enkele oerstof bestond, lag de veronderstelling voor de hand, dat die oerstof zelf dat wisselende en veranderlijke vertoonen moest, dat nu eenmaal een kenmerk is van al het bestaande. Wij zien dan ook, dat Thales het water tot oerstof proclameert, Anaximenes de lucht, Heraclitus het vuur; telkens dus iets, dat beweeglijk is, dat geen vaste vormen bezit, en waarvan men zich kan voorstellen, dat het allerlei gedaanten aanneemt. Bij het water is deze veranderlijkheid misschien wel het duidelijkste te zien; het is in den regel vloeibaar, maar het kan tot damp worden en dus gasvormig, en tot ijs en dus vast. Ook moet Thales opgemerkt hebben, dat het sperma der dieren vloeibaar is, en dat water ook noodig is voor de ontkieming der plantenzaden; dit gaf hem een nieuwe steun voor zijn stelling, dat alles uit water ontstaat. Wij zien, dat Thales zich dus op bepaalde, zij het ook primitieve, waarnemingen beriep tot staving van zijn leer.

De argumenten van Thales hebben echter aan zijn stelsel geen blijvenden bijval kunnen verzekeren. Wij zagen reeds, dat andere denkers een andere oerstof aannamen dan hij. En al heel spoedig kwam het denkbeeld op, dat de oerstof niet een der zintuiglijk waarneembare stoffen kon zijn, maar van deze alle moest verschillen. Thales' jongere tijdgenoot Anaximander leerde reeds, dat de oerstof het ‘apeiron’ is, het onbegrensde en ongedifferentiëerde, dat geen eigenschappen bezit, omdat *alle* eigenschappen er in beginsel in aanwezig zijn.

Aristoteles, wiens leeringen eeuwenlang het denken beheerschten, sloot zich in dit opzicht bij Anaximander aan. De oerstof, de ‘prima materia’, is volgens hem volkomen eigenschaploos; zij is niets dan bloote potentialiteit, waaruit nog alles kan worden. De stoffen, die wij in de natuur vinden, hebben hun eigenschappen te danken aan zekere vormende krachten, die aan de oerstof bepaalde qualiteiten hebben verleend. Op de aldus gevormde stof werken dan weer vormende krachten in van hoogere orde, zooals wanneer een werkman uit zijn materiaal een voorwerp vervaardigt; door dergelijke vormende krachten zijn de levende wezens ontstaan.

Uit de leer van Aristoteles vloeit een belangrijke consequentie voort. Wanneer men de vormende krachten, die aan de oerstof de eigenschappen van het lood verleenen, zou kunnen vervangen door de krachten, die aan dezelfde oerstof de eigenschappen van het goud schenken, zou men lood in goud kunnen veranderen. Op een dergelijke wijze zou men elke stof in elke andere stof kunnen omzetten. Zooals bekend is, hebben de alchimisten eeuwenlang getracht, dit werkelijk te doen. Zouden hun pogingen geslaagd zijn, dan zou hiermede de leer van de ééne oerstof bewezen zijn geweest; maar helaas werd het ideaal niet bereikt.

En zoo ontstond ten slotte in de eerste helft der negentiende eeuw de moderne leer der scheikundige elementen. In plaats van de ééne oerstof traden thans vele dergelijke stoffen; nader onderzoek leerde, dat hun aantal omstreeks 90 bedroeg. En deze stoffen waren geen abstracte principes, maar men kan ze in de natuur vinden of in het laboratorium afzonderen: waterstof, zuurstof, ijzer, zilver, goud, enz. In zoover ging men weer terug tot het denkbeeld van Thales, dat de oerstof een bepaalde stof is, die men in deze wereld kan aanwijzen.

De leer der chemische elementen verkreeg grootere concreetheid, doordat zij gecombineerd werd met een ander denkbeeld, dat eveneens uit de Oudheid afkomstig is: het denkbeeld, dat de stof is opgebouwd uit zeer kleine deeltjes, de zoogenaamde *atomen.* Men onderstelde nu, dat elk element uit een bepaald soort van atomen bestond; er waren dus evenveel soorten van atomen, als er scheikundige elementen zijn. Zou men daarentegen een samengestelde stof zoover mogelijk verdeden, dan zou men tenslotte de atomen vinden der elementen, waaruit die stof is samengesteld.

Deze theorieën hebben de groote vlucht mogelijk gemaakt, die de scheikunde in de negentiende en twintigste eeuw genomen heeft. Alle latere onderzoekingen hebben deze denkbeelden dan ook bevestigd. De laatste decenniën hebben echter geleerd - wat de meerderheid der onderzoekers wel van den aanvang af verwacht zal hebben - dat de leer der elementen en atomen wel het laatste woord was van een bepaald hoofdstuk der wetenschap, maar dat daarop nieuwe hoofdstukken zouden volgen.

Het is hier niet de plaats, om uitvoerig op de nieuwste onder-

zoekingen in te gaan. Slechts enkele resultaten moeten wij in het kort beschouwen.

De hedendaagsche natuurkunde onderscheidt *drie* groepen van deeltjes:

1e. Zware materiëele deeltjes: de protonen en neutronen.
2e. Lichte materiëele deeltjes: de electronen, positronen en neutrino's.
3e. Deeltjes, die volgens het gewone spraakgebruik niet als ‘materieel’ worden beschouwd: de lichtquanten of photonen.

De chemische atomen zijn uit zware en lichte materiëele deeltjes opgebouwd; bij de wisselwerkingen tusschen de atomen spelen de lichtquanten een rol. Het belangrijkste voor ons is nu echter, dat deze deeltjes geheel andere eigenschappen vertoonen, dan men altijd gewoon geweest is, aan de atomen toe te schrijven.

Sedert de dagen van Leucippus en Democritus heeft men zich in den regel de atomen voorgesteld als kleine harde lichaampjes, met overeenkomstige eigenschappen als de kleine harde voorwerpen, die wij in onze omgeving kunnen vinden. Natuurlijk was iedereen er wel van overtuigd, dat dit slechts een voorloopige voorstelling was, en het heeft niet ontbroken aan denkers, die zich de atomen anders dachten; maar de beschikbare gegevens leverden geen voldoenden grond op, met deze denkbeelden ernst te maken. Thans, nu dergelijke gegevens wel aanwezig zijn, is dan ook gebleken, dat de kleinste deeltjes zich soms geheel anders gedragen dan knikkers en billardballen.

Om enkele voorbeelden te noemen: De lichtquanten hebben, althans hier op aarde, slechts een ephemeer bestaan. Zij ontstaan, als de atomen bepaalde toestandsveranderingen ondergaan, en zij worden vernietigd, als zij weer op een atoom vallen, dat hen absorbeert. Alleen in de wereldruimte, waar bijna geen materie aanwezig is, kunnen lichtquanten millioenen jaren lang blijven voortijlen. De electronen zijn wat stabieler dan de lichtquanten; toch kunnen ook zij ontstaan en vergaan. Wanneer b.v. een electron uit een atoomkern te voorschijn komt, onderstelt men niet meer, dat het van te voren in die kern aanwezig was; alles wijst er op, dat het op het oogenblik van zijn uitzending geschapen werd. Nog merkwaardiger zijn de denkbeelden, die men tegenwoordig koestert omtrent de *botsing* van twee electronen. Op het eerste gezicht gelijkt zulk een botsing sterk op de botsing van

twee billardballen. Nadere studie leert echter, dat deze beide botsingen wel in sommige eigenschappen overeenstemmen, maar in andere van elkaar afwijken. Men stelt zich thans voor, dat de beide electronen op het oogenblik van hun wisselwerking hun individualiteit verliezen en als het ware tot één geheel versmelten, dat vervolgens weer in twee nieuwe electronen uiteenvalt. Zelfs met de zware materiëele deeltjes zijn er proeven te nemen, waarbij men zich moeilijk kan voorstellen, dat elk deeltje tijdens het geheele experiment zijn eigen individualiteit bewaart.

En zoo schijnen de laatste deeltjes der hedendaagsche natuurkunde geen vaste en blijvende eenheden te zijn, maar te kunnen verschijnen en verdwijnen. En de vraag dringt zich op: Wat is dan het blijvende, dat zich in deze wisselende gestalten aan ons openbaart? Onwillekeurig denken wij aan de eigenschaplooze oerstof van Anaximander. En als een duistere profetie klinkt het ons in de ooren, dat Anaximander zijn oerstof ook ‘to theion’, ‘het Goddelijke’ heeft genoemd....

* * *

De uitspraak: ‘Alles is water’ leert ons de eenheid der stoffelijke wereld. En de tweede uitspraak van Thales: ‘De kosmos leeft’ leert ons, dat in het bijzonder het rijk van het levende en dat van het levenlooze niet geheel gescheiden zijn, maar in hun diepste wezen één. Terwijl nu in den tegenwoordigen tijd het vraagstuk van de oerstof de eigenlijke wijsgeeren slechts weinig belang schijnt in te boezemen, wekt het vraagstuk van de verhouding tusschen het levende en het levenlooze nog steeds hun belangstelling, ja hun hartstocht. Dit is niet te verwonderen, wanneer men bedenkt, dat men zich pas in de laatste eeuwen de moeilijkheid van dit vraagstuk ten volle bewust is geworden, benevens de consequenties, die een bepaalde oplossing met zich mede brengt.

Zooals wij zooeven reeds zagen, leerde Aristoteles het bestaan van een hiërarchie van vormende krachten in de natuur. En het geloof aan dergelijke krachten bleef de eeuwen door voortbestaan. Aan de werking van zulke vormende krachten schreef men b.v. het ontstaan toe van de ijsbloemen op onze ruiten, en van analoge, op planten gelijkende, vormsels in de wereld der mineralen. En neemt men eenmaal het bestaan van dergelijke krachten

aan, dan ligt de mogelijkheid voor de hand, dat zij onder gunstige omstandigheden ook werkelijk levende wezens uit de doode stof zullen voortbrengen. Het geloof aan de ‘generatio spontanea’ heerschte dan ook vroeger algemeen. Kikvorschen ontstaan, zoo meende men, uit de modder; ja, de beroemde natuuronderzoeker Van Helmont deelt mede, te hebben waargenomen, dat uit vuile hemden en meel vanzelf muizen ontstonden.

Tegenover de aanhangers van de leer der vormende krachten waren er ook van oudsher denkers, die alles door zuiver ‘mechanische’ oorzaken, door de bewegingen en botsingen der kleinste deeltjes, lieten geschieden. Maar ook dezen zagen blijkbaar geen bijzondere moeilijkheid in de onderstelling dat door dergelijke bewegingen en botsingen ook wel eens toevallig levende wezens zouden ontstaan.

De moeilijkheden begonnen echter eerst goed, toen het microscoop was uitgevonden, en in het algemeen de waarnemingsinstrumenten steeds verfijnder werden. In de anorganische natuur bemerkte men steeds minder van ‘vormende krachten’, hoe beter men haar leerde kennen. De natuurkrachten, die men in het laboratorium bestudeerde, bleken een uitgesproken ‘mechanisch’ karakter te bezitten: zij gehoorzaamden aan eenvoudige wiskundige wetten, en hun werking hing enkel af van den toestand van het beschouwde systeem op een gegeven oogenblik, zonder dat iets te bespeuren viel van een streven, een bepaalden vorm tot stand te brengen.

Anderzijds echter bleek de bouw der levende organismen, en bleken de processen, die zich in hen afspeelden, van een waarlijk duizelingwekkende gecompliceerdheid. En elke nieuwe ontdekking deed deze gecompliceerdheid nog toenemen. Dat dergelijke ingewikkeldheden door een toevallige samenwerking van ‘blinde’ mechanische krachten zouden kunnen ontstaan, werd met den dag onwaarschijnlijker. En het geloof aan een ‘generatio spontanea’ in den ouderwetschen zin is dan ook juist in de kringen der mechanisten reeds lang opgegeven. Eerder neemt men aan, dat de oorspronkelijke levende wezens, die dan direct uit de doode stof zouden zijn ontstaan, van een geheel anderen, veel eenvoudiger aard waren dan de ons bekende; uit deze oerwezens zouden dan geleidelijk in den loop van millioenen jaren de tegenwoordige organismen zijn voortgekomen.

Maar niet alleen de verklaring van het ontstaan der levende wezens leverde moeilijkheden op. Ook een volledig begrijpen van de processen, die zich afspelen in een wezen, dat er nu eenmaal is, bleek van mechanistisch standpunt uit volstrekt niet zoo gemakkelijk, als men in den beginne misschien wel gedacht had. En zoo is het niet te verwonderen, dat iemand als Driesch op een zeker oogenblik triomfantelijk betoogde, dat er bepaalde levensprocessen zijn, die *nooit* mechanisch verklaard zullen kunnen worden. Driesch wees hierbij in het bijzonder op de processen, die zich afspelen bij de ontwikkeling van een levend wezen uit de kiem. Voor het begrijpen van deze processen moet men volgens Driesch aannemen, dat hier vormende krachten, 'entelechieën', aan het werk zijn.

Helaas zijn de vitalisten er niet in geslaagd, de meerderheid van hun vakgenooten te overtuigen. In de eerste plaats kan men opmerken, dat negatieve argumenten in deze dingen moeilijk de doorslag kunnen geven. Dat wij ons geen machine kunnen voorstellen, die bepaalde dingen verricht, kan ten slotte evengoed liggen aan ons gebrek aan vindingrijkheid als daaraan, dat zulk een machine werkelijk onmogelijk zou wezen. Maar er zijn ernstiger bezwaren tegen het vitalisme.

Waren het levende en het levenlooze werkelijk in alle opzichten van elkaar verschillend, dan zou men zich bij het vitalisme kunnen neerleggen, hoe smartelijk dit voor onze eenheidsbehoefte ook zou wezen. Ja, het bestaan van krachten, die in de levende natuur wel, in de levenlooze natuur niet zouden werken, zou dan voor de hand liggen. Het irriteerende van de geheele situatie is nu echter, dat van deze andersoortigheid bij grondige detailstudie ook weer niets gebleken is. Zoodra men het een of andere levensproces maar in voldoende mate kan isoleeren en analyseeren, blijkt het aan geheel dezelfde physische en chemische wetten te gehoorzamen, die wij in de levenlooze natuur kennen. En zoo kunnen de mechanisten op goede gronden volhouden, dat de levende wezens zich alleen door hun buitengewone complicatie van anorganische systemen onderscheiden.

Dat vele levensprocessen door gewone physische en chemische krachten beheerscht worden, moeten ook de vitalisten wel toegeven. En zoo verrijst voor hen het vraagstuk, hoe men zich de onderlinge samenwerking en wisselwerking der verschillende

soorten van krachten moet voorstellen. De entelechie moet blijkbaar in staat zijn, nu eens de atomen aan hun lot over te laten, zoodat zij aan de op hen werkende physische krachten kunnen gehoorzamen, en dan weer hun bewegingen te beïnvloeden, zoodat zij andere banen beschrijven en aldus de door de entelechie nagestreefde doeleinden helpen verwezenlijken.

Het heeft niet aan pogingen ontbroken, om zich werkelijk bepaalde denkbeelden over deze dingen te vormen. Maar men kan niet zeggen, dat de resultaten dezer overwegingen nu zoo bijzonder overtuigend klinken. En het wil mij voorkomen, dat dit de voornaamste klip is, waarop het vitalisme tot dusver is gestrand.

De nieuwste ontwikkeling der natuurkunde geeft nu een middel, deze moeilijkheid te ontzeilen, en wel door middel van het *complementariteitsbeginsel van Bohr.* Wij kunnen dit het beste toelichten aan het voorbeeld van het *licht.*

Zooals welbekend is, bestonden in de zeventiende en achttiende eeuw twee theorieën over het wezen van het licht: de emissietheorie van Newton en de undulatietheorie van Huygens. Volgens de eerste bestaat een lichtstraal uit kleine deeltjes, die van de lichtbron worden weggeslingerd, volgens de tweede uit een golfbeweging, die van de lichtbron uitgaat. In het begin van de negentiende eeuw leerde men een reeks verschijnselen kennen - de interferentie en polarisatie van het licht - die volkomen in harmonie waren met de undulatietheorie, maar die niet door de emissietheorie konden worden verklaard. Het scheen dus, dat de undulatietheorie definitief de overwinning had behaald. In het begin der twintigste eeuw bestudeerde men echter nauwkeurig de wijze, waarop het licht door de materie wordt uitgezonden en opgeslorpt. En hierbij is een reeks verschijnselen ontdekt, die met de undulatietheorie in strijd zijn, maar die juist in volkomen harmonie zijn met de emissietheorie. *Beide* theorieën zijn dus in overeenstemming met sommige eigenschappen van het licht, en *beide* zijn met andere eigenschappen in strijd.

Toen dit eenmaal vaststond, zijn er natuurlijk tal van pogingen gedaan, de beide theorieën tot één geheel te vereenigen. Men trachtte zich voor te stellen, hoe in een lichtstraal afzonderlijke deeltjes aanwezig kunnen zijn, die zich op bepaalde plaatsen bevinden en bepaalde banen doorloopen, terwijl toch de licht-

straal het karakter van een golfbeweging bezit. Maar men kan veilig zeggen, dat al deze pogingen mislukt zijn; en er is geen aanleiding, om te vermoeden, dat nieuwe pogingen meer succes zullen hebben.

Nog erger: de tegenstrijdigheid is niet beperkt gebleven tot het gebied van het licht, maar zij heeft zich over de materie uitgebreid. Toen men voor het eerst de electronen leerde kennen, was dit bij verschijnselen, waarbij zij nauw verbonden zijn met de gewone materie: bij den doorgang van een electrischen stroom door een oplossing, bij het neerslaan van waterdamp op electrisch geladen deeltjes. Bij deze proeven was het volkomen duidelijk, dat de electriciteit uit afzonderlijke eenheden is opgebouwd. Later echter heeft men nagegaan, hoe een stroom van *vrije* electronen zich door de ruimte voortbeweegt. En hierbij is gebleken, dat zulk een stroom de eigenschappen vertoont van een golfbeweging, en zich dus op dezelfde wijze gedraagt als een lichtstraal. Wij hebben hier dus dezelfde dualiteit tusschen deeltjes en golven. En ook met zware materiëele deeltjes zijn analoge proeven genomen. Wij hebben hier weer voorbeelden van dat geheimzinnige samensmelten en zich weer van elkaar scheiden der deeltjes, waarover wij boven reeds spraken.

Bohr heeft nu het beginsel uitgesproken, dat de eigenschappen van het licht, die door de undulatietheorie worden verklaard, en die, welke door de emissietheorie worden verklaard, *complementair* zijn. Dit wil zeggen, dat het *niet* mogelijk is, deze twee groepen van eigenschappen zonder tegenstrijdigheden in één beeld tot uitdrukking te brengen. Dit geeft echter in de praktijk niet tot moeilijkheden aanleiding, daar de twee groepen van eigenschappen zich nooit *tegelijk* kunnen openbaren. Bij een meer samengestelde proef - als b.v. een lichtstraal wordt uitgezonden, door spiegels wordt teruggekaatst, om ten slotte op een photographische plaat te worden opgevangen - is het mogelijk, dat nu eens het eene en dan weer het andere aspect in openbaring treedt, nooit echter beide op hetzelfde oogenblik. En men kan volgens bepaalde regels aangeven, bij welke onderdeelen van de proef met het eene en bij welke met het andere aspect moet worden gewerkt, om de juiste uitkomst van de proef te verkrijgen. En dit beginsel van de beide complementaire aspecten geldt vol-

gens het bovenstaande niet enkel voor het licht, maar ook voor de electronen en voor de andere materiëele deeltjes.

Bohr heeft er nu de aandacht op gevestigd, dat ook bij de levende wezens zich iets dergelijks voordoet. Ook hier hebben wij twee groepen van eigenschappen: eenerzijds de doelmatigheid der levensverrichtingen, het harmonisch samenwerken der deelen van een organisme, anderzijds het gehoorzamen aan de blinde wetten der physische noodzakelijkheid. En ook hier gelukt het niet, deze twee groepen van eigenschappen in één beeld te vereenigen. Ja, de analogie met het zooeven besprokene gaat nog verder. Laat men een levend wezen aan zichzelf over en bepaalt men er zich toe, het opmerkzaam gade te slaan, dan wordt men getroffen door het zinvolle van alle verrichtingen. Gaat men echter aan het analyseeren, hetzij in gedachten, hetzij experimenteel, dan verdwijnt de doelmatigheid uit het gezichtsveld en de strenge noodwendigheid van het verband tusschen oorzaak en gevolg treedt er voor in de plaats; en het gelukt niet, de weg terug te vinden. Is daarom het oorspronkelijk standpunt waardeloos? Velen schijnen het te denken. Maar, zooals de bekende natuurfilosoof Bavink het drastisch uitdrukt, men zou toch idioot moeten zijn, om te ontkennen, dat het oog ingericht is om te zien en het oor om te hooren. De doelmatigheid springt in ontelbare gevallen elken onbevangen waarnemer in het oog. Zijn nu doelmatigheid en oorzakelijkheid *complementair* in den zin van Bohr, dan kunnen mechanisme en vitalisme ieder hun eigen recht, hun eigen geldigheid verkrijgen. De taak van het onderzoek is dan alleen, nauwkeurig vast te stellen, wanneer men met de eene en wanneer men met de andere voorstelling moet werken - en voor dit doel is voorloopig nog werk genoeg te verrichten.

* * *

‘Alles is vol daemonen.’ Aldus luidt de derde, ons overgeleverde uitspraak van Thales. Wonderlijk klinkt deze uitspraak in den mond van Thales en sommigen betwijfelen zelfs, of zij wel van hem afkomstig is. Immers, Thales geldt juist als een tegenstander van de ‘theologen’, als iemand, die alles verklaren wilde uit de innerlijke eigenschappen der stof. Wat moeten die ‘daemonen’ dan in zijn leer?

Om dit in te zien, moeten wij bedenken, dat het Grieksche polytheïsme reeds vroeg een weg is ingeslagen, die later bewandeld werd door de orthodoxe richtingen in Jodendom, Christendom en Islam. De goden werden meer en meer scherp omlijnde persoonlijkheden, die wel is waar over de natuur heerschten, maar van de natuur afgescheiden werden gedacht. Zoo dacht zich later ook het orthodoxe monotheïsme zijn persoonlijken God. Daarentegen heeft de mystiek van alle tijden steeds weer den nadruk gelegd op de immanentie Gods, op Zijn aanwezigheid in de natuur, hetzij als pantheïsme, hetzij als panentheïsme. Nu is de natuurphilosophie steeds nauw verwant geweest aan de mystiek; zij was dit ook in den tijd der oude Grieken. Voor Thales en de zijnen was de de geheele natuur levend, bezield, Goddelijk. Met deze leer der albezieling nu is de opvatting geenszins in strijd, dat in de aldoordringende oceaan van het psychische hier en daar centra van bewustzijn bestaan, als het ware plaatselijke verdichtingen of synthesen. Dergelijke individuaties zullen het wel zijn, die Thales met zijn 'daemonen' bedoeld heeft.

Zulke concentraties van bewustzijn zijn in de eerste plaats de bewustzijnen der afzonderlijke menschen. En zoo komen wij vanzelf tot het vraagstuk van de betrekking tusschen lichaam en ziel - een probleem, dat de wijsgeeren ten allen tijde heeft beziggehouden, dat zelfs voor sommigen het eigenlijke kernprobleem der metaphysica is.

Al spoedig is het wetenschappelijk denken tot de conclusie gekomen, dat de psychische processen - aandoeningen, gedachten, wilsimpulsen - nauw samenhangen met de processen in de *hersenen.* De argumenten voor deze opvatting zijn bekend genoeg: bij verhoogde psychische werkzaamheid is ook verhoogde activiteit der hersenen waar te nemen, ziekelijke storingen van de psychische werkzaamheid en van de hersenwerkzaamheid gaan vaak samen, enz. Hoe verder de kennis voortschreed, des te meer werd deze opvatting bevestigd, totdat zij tenslotte leidde tot de leer van het *parallelisme.* Volgens deze leer gaat met ieder psychisch proces een bepaald hersenproces, met ieder hersenproces een bepaald psychisch proces gepaard. Daarbij hangt het van de metaphysische instelling van den denker af, welke der beide groepen van processen hij als primair beschouwt. Voor den

materialist zijn de hersenprocessen het eigenlijk bestaande, het psychische is sechts een bijkomstigheid, een ‘epiphaenomenon’. Voor den psychomonist zijn juist de psychische processen het werkelijke, de hersenprocessen zijn slechts de verschijningsvorm, de ‘buitenzijde’ daarvan. Afgezien van deze verschilpunten, wordt de leer van het parallelisme door zeer vele onderzoekers aanvaard.

Tracht men echter deze leer in bijzonderheden uit te werken, dan komt men tot allerlei netelige kwesties. In de eerste plaats moet men dan onmiddellijk het begrip ‘onbewuste psychische processen’ invoeren. Immers, de hersenen bevatten milliarden cellen; in al deze cellen spelen zich voortdurend allerlei omzettingen af. Ons bewustzijn bevat zeker op een bepaald oogenblik niet zooveel elementen, dat elke hersencel met wat daarin plaatsgrijpt in het bewustzijn vertegenwoordigd zou kunnen wezen. Wil men dus toch aan ieder hersenproces een psychisch aequivalent toekennen, dan moet men aannemen, dat het grootste gedeelte dezer psychische processen onbewust blijft. Waar echter het bestaan van een onbewust zieleleven ook uit anderen hoofde waarschijnlijk is, is *deze* moeilijkheid niet onoverkomelijk.

Zoodra men echter het denkbeeld van een onbewust zieleleven nader tracht uit te werken, komen de moeilijkheden juist van den anderen kant opzetten. Dit zieleleven blijkt namelijk zulk een verbijsterende gecompliceerdheid te bezitten, dat men zich bijna niet kan voorstellen, dat de stoffelijke hersenen, al zijn zij nog zoo samengesteld, dit alles volledig zouden kunnen afspiegelen. In het bijzonder geraakt men in moeilijkheden, als men zich de werking van het *geheugen* in bijzonderheden tracht voor te stellen. Onophoudelijk bereiken ons indrukken door de zintuigen; onophoudelijk komen gedachten en gevoelens in ons op. En er zijn aanwijzingen, dat werkelijk niets hiervan volledig verloren gaat; dat onder gunstige omstandigheden letterlijk alles kan worden teruggeroepen. Moeten wij ons voorstellen, dat dit alles door indrukken in de hersenen vastgelegd wordt? Maar bieden deze wel ruimte voor een dergelijke verzameling indrukken? En verder - hoe moeten wij ons de samenwerking denken van de indrukken, die op *eenzelfde* object betrekking hebben? Wij zien eenzelfde landschap nu eens bij de eene, dan weer bij de andere weersgesteldheid; wij zien eenzelfde gelaat

nu eens met de eene, dan weer met de andere uitdrukking. Vallen deze indrukken op elkander als opnamen op eenzelfde fotografische plaat? Dan zouden wij moeten verwachten, dat zij elkaar storen en onduidelijk maken; wij zouden tot de conclusie komen, dat wij ons iets des te scherper moeten herinneren, naarmate wij het minder vaak gezien hebben, wat toch zeker met de ervaring in strijd is!

Een andere moeilijkheid is de volgende. Wanneer ik mij met het een of andere abstracte onderwerp bezighoud, b.v. met iets uit de leer der oneindigheden, of uit de meerdimensionale meetkunde, is mijn bewustzijn in beslag genomen door zekere beelden en woorden. Deze beelden en woorden hebben echter een zekere *beteekenis*, er wordt iets mede *bedoeld*, en wel zoo ondubbelzinnig, dat ieder, die van het onderwerp op de hoogte is, de bedoeling dezer beelden en woorden onmiddellijk begrijpen zal. Wat correspondeert nu eigenlijk met de begeleidende hersenprocessen, de genoemde symbolen of de beteekenis daarvan? Of wellicht beide? Maar de beteekenis kan in de genoemde gevallen toch niet adaequaat worden weergegeven, daar oneindige verzamelingen en meerdimensionale figuren nu eenmaal niet door een driedimensionaal stoffelijk systeem als de hersenen kunnen worden afgebeeld. Aan den anderen kant, als alleen de symbolen in de hersenen worden afgespiegeld, waar bevindt zich dan de beteekenis der symbolen?

Het zij verre van mij, te willen beweren, dat niet elk van deze moeilijkheden, op zichzelf beschouwd, door de een of andere scherpzinnige redeneering zou kunnen worden opgelost. Maar al dergelijke redeneeringen maken het schijnbaar zoo simpele denkbeeld van het parallelisme toch weer minder eenvoudig en minder voor de hand liggend. En overziet men al deze moeilijkheden, dan krijgt men een hopeloos gevoel over zich, en men kan het begrijpen, dat sommige denkers het parallelisme voor onhoudbaar hebben verklaard.

Aan den anderen kant kunnen wij evenmin terug naar een naïef dualisme, dat lichaam en ziel voor totaal verschillende grootheden verklaart. Juist de onderzoekingen van de laatste decenniën op het gebied van de stigmatisatie, van de psychische geneeswijzen, enz. hebben ons den allerinnigsten samenhang, die er tusschen de lichamelijke en de psychische processen bestaat,

duidelijker dan ooit tot bewustzijn gebracht. En hier dringt zich aan ons het denkbeeld op, of niet de oplossing der moeilijkheden te vinden is door toepassing van het beginsel, dat wij boven hebben leeren kennen. Indien de lichamelijke en de psychische processen *complementair* zijn in den zin van Bohr, dan is het werkelijk vergeefsche moeite, als ons verstand hen tot één beeld tracht samen te vatten, en dan behoeven wij ons over de daarbij ondervonden moeilijkheden niet te verwonderen.

Zal hier werkelijk het complementariteitsbeginsel van toepassing wezen, dan moet nog aan een andere eisch voldaan wezen. Dan moeten de beide aspecten nooit tegelijk scherp kunnen worden waargenomen; dan moet het eene aspect vervagen, zoodra men zijn aandacht op het andere richt. Er is nu een bekend gedachten-experiment, dat vooral door de psychomonisten vaak is beschreven, en waarbij juist een *gelijktijdige* waarneming der beide aspecten wordt ondersteld. Men stelt zich namelijk voor, dat een persoon A bezig is met denken en voelen, terwijl tegelijk een persoon B met behulp van het een of andere instrument de hersenen van A bekijkt. A en B zouden dan samen de stoffelijke en de psychische processen in de hersenen van A tegelijk waarnemen. Dergelijke proeven zijn wel eens genomen met personen, bij wie om de een of andere reden een opening in den schedel was gemaakt; het is echter duidelijk, dat in zulke gevallen de waaarneming der hersenprocessen slechts zeer oppervlakkig kan plaatsvinden. Zou de waarneming zoo nauwkeurig moeten geschieden, als voor een toetsing van het parallelisme noodig zou wezen, dan zou men een sterk vergrootend microscoop moeten gebruiken, en daar men het inwendige der hersenen wil waarnemen, zou men met Röngtgenstralen moeten werken. Maar hier doet zich een moeilijkheid voor, die het uitvoeren van de proef onmogelijk maakt. Röngtgenstralen beschadigen de organische weefsels; bij een dergelijke bestraling, als voor de gedachte proef noodig zou zijn, zouden de fijne processen in de hersenen zoodanig gestoord worden, dat van het normale denken en voelen waarschijnlijk niets over zou blijven, ja dat wellicht de dood spoedig zou intreden. Willen de bewustzijnsprocessen ongestoord verloopen, dan moeten de hersenen met rust gelaten worden; maar dit maakt een gelijktijdige nauwkeurige waarneming der hersenprocessen onmogelijk. En dit is

juist datgene, wat volgens het complementariteitsbeginsel te verwachten is.

Als bij den mensch het lichamelijke en het psychische complementair zijn, zal dit ook bij de andere levende wezens waarschijnlijk wel het geval wezen. Ja, wellicht heeft *elk* physisch verschijnsel wel een psychisch complement. Onwillekeurig gaan onze gedachten hier naar de verschijnselen, die in de parapsychologie onderzocht worden: telepathie, helderziendheid, uittredingen, materialisaties, enz. Wij hebben hier dezelfde moeilijkheid, die wij nu al zoo vaak ontmoet hebben: dat het maar niet gelukt, zich een eenigszins plausibele voorstelling te vormen van het *mechanisme* der verschijnselen. Was dit mogelijk gebleken dan zou waarschijnlijk de erkenning van de realiteit dezer verschijnselen veel vlotter verloopen zijn; maar de schijnbare onmogelijkheid van een verklaring geeft aan een sceptische opvatting telkens weer voedsel. En wij vragen ons af: Zou wellicht de oplossing hier in dezelfde richting gezocht kunnen worden? Zouden wij hier te doen hebben met een aspect der werkelijkheid, dat *complementair* is ten opzichte van het gewone, dagelijksche, normale? Misschien wijst hierop de omstandigheid, dat de paranormale verschijnselen bij voorkeur optreden onder condities, die een normale waarneming bemoeilijken. De oude benamingen van de ‘dagzijde’ en de ‘nachtzijde’ der natuur zouden dan een diepe waarheid inhouden.

Wij denken weer aan de woorden van Thales: ‘Alles is water.’ Als water neemt de werkelijkheid nu eens de eene en dan weer de andere vorm aan. En als water vloeit zij tusschen onze vingers door, wanneer wij haar willen vastgrijpen....

* * *

Tenslotte nog een paar opmerkingen.

In het voorafgaande hebben wij de figuur van Thales in het centrum geplaatst. Immers, deze is niet alleen de eerste philosoof, maar in het bijzonder ook de eerste natuurphilosoof, en dus bij uitstek geschikt, om het verband tusschen wijsbegeerte en natuurwetenschap te symboliseeren. Na hem is er menig wijsgeer gekomen, die andere wegen insloeg. Socrates is wel de

eerste geweest, die zijn denken richtte op den *mensch*, op datgene wat hij doet, en vooral op datgene, wat hij *behoort* te doen. Maar verbroken is de band tusschen wijsbegeerte en natuurwetenschap nooit. Wij zien dit bij Socrates' grooten leerling Plato. De idee van het goede, en de andere ideeën, die den mensch bij zijn handelen tot richtsnoer dienen, zijn volgens Plato tegelijk de diepste grond der werkelijkheid; zij hebben niet enkel menschelijke, maar ook kosmische beteekenis.

De grond voor dezen samenhang tusschen ethica en kosmologie is gemakkelijk in te zien. Wie de zedelijke geboden tracht op te volgen, weet, dat dit strijd kost; een strijd, die zwaar en bitter kan zijn, die het leven kan kosten. En in ons leeft de overtuiging, dat, wanneer deze strijd van ons gevergd wordt, hij ook niet zinloos en hopeloos wezen kan. Het moge dan niet waar zijn, dat op naïeve wijze de deugd beloond en de ondeugd gestraft wordt - zou van dit geloof niets overblijven, dan was de zedeleer een begoocheling van het menschdom, misschien wel een psychose, waarvan de mensch maar zoo spoedig mogelijk genezen moet worden. Dergelijke overwegingen hebben Kant er toe geleid, voor de practische rede het bestaan van God en van de onsterfelijkheid der ziel te postuleeren, nadat hij had beredeneerd, dat voor de theoretische rede deze dingen onbewijsbaar zijn.

Maar als men het bestaan van een zedelijke wereldorde eenmaal aanvaard heeft, rijzen er nieuwe moeilijkheden. Deze vinden hun grond hierin, dat 's menschen wezen *antinomisch* is. Ik doel hier niet op de tegenstelling tusschen het ‘hoogere’ en het ‘lagere’ in den mensch, maar hierop, dat ook de zedelijk geoorloofde tendenties in verschillende richtingen wijzen. Ik zou deze tendenties de *contemplatieve* en de *actieve* willen noemen.

De contemplatieve tendentie streeft er naar, de wereld en den mensch te leeren kennen en begrijpen. En dit is onmogelijk, als men niet onderstelt, dat overal een vaste orde en wetmatigheid heerscht. Zij is er op gericht, dat de mensch het komende voorzien kan, en dus kan vertrouwen, dat de door hem genomen maatregelen doeltreffend zullen zijn. En ten slotte leert zij den mensch, in het onvermijdelijke te berusten, doordat hij inziet, dat de loop der dingen, de aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen, niets anders tot resultaat kon hebben.

De actieve tendentie daarentegen drijft den mensch tot handelen, tot ingrijpen in den loop der dingen. Zij onderstelt dus, dat de gang van zaken in het heelal *niet* onwrikbaar is vastgelegd, dat in het bijzonder de mensch zichzelf overwinnen kan en zijn eigen neigingen leeren beheerschen. Zij onderstelt dus, dat de mensch niet door een blinde noodzakelijkheid wordt voortgedreven, maar *kiezen* kan tusschen verschillende mogelijke handelingen; en dat het dus zin heeft, wanneer iemand berouw heeft over een verkeerde keuze.

Beide tendenties zijn niet alleen geoorloofd, zij zijn onmisbaar in de menschelijke natuur. Een mensch, die een van beide ten eenenmale zou missen, is ondenkbaar. Maar hoe kan de werkelijkheid buiten en in ons tegelijk met *beiden* in harmonie zijn? Hoe kan het gebeuren in het heelal tegelijk onwrikbaar vaststaan en gewijzigd kunnen worden? De eeuwenlange strijd tusschen deterministen en indeterministen is het gevolg van deze moeilijkheid. Want deze strijd woedt nog steeds, hoe vaak ook de deterministen met klem van redenen betoogen, dat het standpunt van hun tegenstanders op misverstand en wanbegrip berust.

Wij kunnen dan ook inzien, dat de twee genoemde tendenties weer *complementair* zijn. Wie uitsluitend let op de aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in en buiten 's menschen psyche, zal in zijn wereldbeeld geen plaats hebben voor spontaneïteit, hij zal zichzelf en zijn medemenschen als machines gaan beschouwen. En wie te veel den nadruk legt op de vrijheid, zal er allicht toe komen, de toch zoo duidelijke invloeden van erfelijkheid en milieu te onderschatten, en tot een hard en onrechtvaardig oordeel over zijn medemenschen te komen. Beide houdingen zijn met het normale, menschelijke en redelijke in strijd.

En nu is gebleken, dat de werkelijkheid buiten ons hetzelfde antinomische karakter vertoont, dat ons eigen wezen bezit. In grove trekken kunnen wij zelfs zeggen, dat de verschillende door ons gevonden paren van aspecten met de beide tendenties in onzen geest overeenstemmen. Met de contemplatieve tendentie correspondeeren het golfaspect van licht en materie, het mechanische aspect van het leven, het normale, dagelijksche aspect der werkelijkheid; in al deze aspecten overheerscht het wetmatige, het berekenbare. Met de actieve tendentie correspondeeren het

corpusculaire aspect van het licht en de materie, het finalistische aspect van het leven, het paranormale, magische aspect der werkelijkheid; in *deze* aspecten overheerscht het onberekenbare, het spontane.

En zoo vinden wij de oude wijsheid bevestigd, dat de mensch een *mikrokosmos* is; dat de structuur van zijn wezen, de gebieden van zijn geest, een afspiegeling zijn van de structuur en van de gebieden der werkelijkheid buiten hem.

* * *

De stelling, dat de mensch een mikrokosmos is, is de eeuwen door door tal van denkers verkondigd geworden. 'In hemel en aarde is niets te vinden, dan wat in den mensch ook te vinden is,' zeide b.v. Paracelsus. En vaak heeft men hieruit de conclusie getrokken, dat de mensch slechts in zichzelf heeft te zoeken, om alles omtrent hemel en aarde te weten te komen. Verschillende wijsgeeren hebben getracht, vanuit het zuivere denken de kosmos na te construeeren, en a priori te zeggen, hoe alles moet zijn ingericht.

Helaas heeft geen der aldus verkregen stelsels den tijd kunnen trotseeren. Sommige gaven van een diep inzicht blijk, en zijn daarom nog steeds de moeite van het bestudeeren waard; maar geen kan er meer aanspraak op maken, een adaequate weergave der werkelijkheid te zijn. En daarmede kan men die extreme vorm van het apriorisme toch wel als weerlegd beschouwen.

Wij moeten ons veeleer denken, dat wel de mensch de gansche kosmos in zich weerspiegelt, maar dat de spiegelbeelden van de meer 'verwijderde' gebieden van de kosmos zoo diep in het onder- of bovenbewuste verborgen liggen, dat zij eerst in het bewustzijn verschijnen, wanneer de mensch met die gebieden in aanraking komt. Reeds in de dagen van Thales beseften de wijsgeeren dit. Toen gingen zij op reis, om van de priesters van Egypte te leeren, wat de beschouwing van den hemel en de studie der natuur hun geleerd had. Thans wenden de philosofen zich tot de natuuronderzoekers, om te vernemen, wat dezen gevonden hebben. En steeds nog kan men de samenwerking van wijsbegeerte en natuurwetenschap beschrijven met de woorden van den dichter:

Met elke nevelvlek,
Die openbloeit in de velden van 't onbereikte,
Licht in de harten der bloemen der aarde,
Licht in de bloemen der oogen der menschen,
Een nooit gekend geheim.
Met elke schoonheid,
Wier stralende heimlijkheid
Rijst aan den nieuwen einder,
Welt uit de diepten
Van eige' onbewustheid
Schoon evenwaardig....

C.H. VAN OS

Sociale groepering rondom het pacht- en hypotheekvraagstuk

In 1933 verscheen het verslag van de ‘Staatscommissie tot het onderzoeken van de vraag of en, zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en de opbrengst der producten anderzijds’, ook wel kortweg naar den voorzitter der Commissie het ‘Verslag Ebels’ genoemd.

In dit verslag, dat men als een voorbeeld van grondig wetenschappelijk onderzoek mag beschouwen, komt de Commissie op blz. 317 tot de conclusie, dat de voornaamste oorzaak van de slechte resultaten die het landbouwbedrijf vooral sedert 1929 heeft opgeleverd, gezocht moet worden in het bijna voortdurend dalende prijspeil der landbouwproducten op de wereldmarkt. De huidige crisis moet dus in eerste instantie aan buitenlandse oorzaken worden toegeschreven.

Zowel het genoemde onderzoek van de ‘Commissie Ebels’, als dat van de in 1935 ingestelde ‘Staatscommissie reorganisatie crisismaatregelen’, de z.g. ‘Commissie van Loon’, tonen ons echter aan, dat naast de buitenlandse ook een aantal binnenlandse factoren werkzaam zijn. Het is blijkbaar een complex bestaande uit: te hoge lonen, te hoge pachten en hypotheken, te zware overheidslasten en te duur betaalde diensten van derden, dat zich hier laat gelden.

Wat nu de te hoge pacht betreft: hoe ontstaat die en hoe staan eigenaar en pachter daar tegenover?

We zullen beginnen met de positie van den pachter weer te geven en wel in een opgaande tijd, dus met stijgende prijzen. Een tijd als bijvoorbeeld na 1898, toen de crisis die in de tachtiger jaren een aanvang had genomen, tenslotte uitgewoed bleek.

De boer die bij het begin van een dergelijke periode voor een

bepaalde som heeft ingehuurd, maakt winst en kweekt reserves. Als zijn huurjaren echter voorbij zijn en hij opnieuw moet inhuren, vraagt de eigenaar aanzienlijk meer. Immers de landprijzen zijn ook zoveel hoger geworden. De boer voldoet schoorvoetend aan deze eis, want hij beseft, dat gezien de bedrijfsuitkomsten, het gevraagde bedrag te hoog is en hij deze huur vermoedelijk niet zal kunnen opbrengen. Doch hij hoopt op een vóórtdurende conjunctuurverbetering. En bovendien, hij heeft iets kunnen oververdienen.

Zo gaat de pachter een nieuwe huurperiode in van enkele jaren. Dat wil dus zeggen, hij neemt een vaste jaarlijkse schuld op zich van een bepaald bedrag, gebaseerd op de bestaande- en onafhankelijk van de toekomstige economische omstandigheden. Of met andere woorden: hij draagt het bedrijfsrisico gedurende deze huurperiode.

De zo gewenste voortzetting der conjunctuurverbetering vindt echter niet plaats. De pachter mag blij zijn, als de prijzen zich op het bestaande peil handhaven. Een toestand, zoals die zich na de wereldoorlog heeft voorgedaan. Bijgevolg slinken de reserves en bij op zichzelf nog hoge prijzen wordt reeds met verlies gewerkt.

Eindelijk is ook deze tweede huurperiode voorbij. Verlaging van de pachtsom? Misschien een weinig, omdat de eigenaar hem als een goed pachter heeft leren kennen en hij het precaire van zijn toestand heeft kunnen aantonen. Maar veel bedraagt de vermindering niet, want de landprijzen zijn overal nog hoog. Heeft niet een naburig eigenaar voor een gelijkwaardige boerdrij, die hij ‘publiek’ liet verhuren, een veel hoger bedrag ontvangen!

In de nu volgende derde periode komt dan de catastrophe. De prijzen vallen! Thans wordt eerst recht met verlies gewerkt. En de reserves waaruit dit bestreden had moeten worden, zijn gedurende de tweede periode al opgeteerd. De huur kan niet meer worden opgebracht, ondanks een intens zwoegen van het gehele gezin. Ondanks een vèrgaande vrouwen- en kinder-exploitatie dus.

Als laatste uitkomst moet dan nog de hulp van familie of van wettelijk daartoe verplichte borgen dienen. Zo worden niet zelden met den pachter ook derden meegesleept. Een bitter proces, temeer omdat men naar buiten tot het allerlaatst de schijn van welgesteldheid zal trachten op te houden.

Als gevolg hiervan zal men er bijvoorbeeld naar streven, om zoveel mogelijk een werkelijk faillissement te vermijden en door een schikking tenminste deze ‘openlijke schande’ te voorkomen. Typisch verschil tussen plattelands- en stadsmentaliteit, dat ook statistisch bevestiging vindt. Uit de ‘Jaarcijfers’ blijkt namelijk werkelijk een opvallend klein aantal faillissementen in de landbouw, vergeleken met die in handel en industrie, hetgeen zeker met genoemd mentaliteitsverschil in verband gebracht moet worden. Het maximum aantal faillissementen gedurende de huidige crisis bedroeg in de landbouw 403 over 't jaar 1933. En dit op een totaal van 4626 voor genoemd jaar.

Doch op welke wijze het proces zich dan ook voltrekt: boerenarbeider of marskramer worden, in het gunstigste geval verhuizing van de grote huurboederij in een plattelandscentrum naar een klein plaatsje in niemandsland, is het resultaat van de toch plichtsgetrouw vervulde levenstaak van onzen pachter.

Na afloop van deze derde periode is de maatschappij gereed voor een nieuwe cyclus.

Nu zal men echter vragen, hoe kon de pachter voor de derde maal inhuren met de practische zekerheid van verlies?

Gemakkelijk zal een dergelijk besluit ook niet genomen zijn. Nog moeilijker was het evenwel de boerderij te verlaten. Alle kapitaal en moeite aan bedrijfsverbetering besteed, zou dan als verloren moeten worden beschouwd. Verder zijn er uit de aard der zaak aan de vestiging in een nieuw bedrijf steeds velerlei onkosten verbonden. Doch bovenal: waar huurde men op betere voorwaarden?

En hier raken we de kern van het pachtprobleem: er is een tekort aan grond. Een economische wet leert, dat voor het verkrijgen van gezonde ruilverhoudingen, vraag en aanbod in evenwicht moeten zijn. Welnu, bij de ruilverhouding tussen eigenaar en pachter, is dit evenwicht maar al te vaak verstoord. De grondeigenaar bezit in zekere mate een monopoliepositie, omdat de hoeveelheid cultuurgrond bij toenemende vraag niet voldoende snel kan worden uitgebreid. De vraag zal in de loop der eeuwen met de wel op bepaalde momenten onderbroken, doch zich daarop steeds weer manifesterende bevolkingstoename, voortdurend zijn gestegen. Ontginning van nieuwe grond en toenemende rationalisatie - intensievere teelt dus - zijn hierop het

antwoord geweest, doch konden aan de vraag niet voldoen.

Vooral momenteel maken deze omstandigheden het pachtvraagstuk in ons land zo bijzonder actueel, waarop ook Professor Dr. G. Minderhoud in zijn artikel: 'Het pachtvraagstuk', verschenen in de 'Economisch-Statistische Berichten' van 3 Juli 1935, sterk de nadruk legt. Hij wijst er op hoe er vanaf 1900 per jaar gemiddeld 5000 à 6000 ha nieuwe grond in ons land beschikbaar komt, een oppervlak hoogstens voldoende voor 500 à 600 boederijen. Terwijl de bevolkingsvermeerdering een toename met 234000 landgebruikers te weeg heeft gebracht.

Alleen bedrijfssplitsing kan hier uitkomst brengen, doch in de toekomst is daarvan volgens genoemde auteur niet veel meer te verwachten, nu de gemiddelde bedrijfsgrootte in Nederland al weinig meer dan 10 ha bedraagt. Alleen indien men tot tuinbouw overging, zou een kleinere bedrijfsgrootte mogelijk zijn. 'Doch wie kan aan een sterkere uitbreiding van onze tuinbouw gelooven?' vraagt Professor Minderhoud zich af.[1)]

In andere bedrijfstakken heeft de jonge boer tegenwoordig ook weinig kans. De mogelijkheden elders zullen trouwens ook wel zeer verlokkelijk moeten zijn, om hem tot een verandering van werkkring te bewegen. Conservatisme, het moeilijk zich los kunnen maken uit vertrouwde omstandigheden, de liefde voor het vak met zijn zo bijzondere eigenschappen, spelen hierbij een rol.

To zover hebben we de kwestie van pachterskant bekeken. Laten we ons nu eens op het standpunt van den eigenaar plaatsen.

Wanneer dit de legendarische grootgrondbezitter is, schijnt het probleem nog betrekkelijk eenvoudig. Vooral wanneer deze grondbezitter een 'nouveau riche' is, die grondbezit beschouwt als een der vele mogelijkheden tot geldbelegging en zelf ver van zijn boeren in stad of villadorp wonend, het beheer geheel aan een zaakgelastigde overlaat. Eigenaars die, zoals Professor Dr. P.A. Diepenhorst op blz. 19 van zijn studie 'Het Pachtcontract' zegt: 'aan hun grondbezit slechts door grondbelastingbiljet en huurceel worden herinnerd'.

Een zodanige houding zal men speciaal uit het oogpunt van

1) In Hfst. 6 van een dit jaar verschenen rapport, opgesteld door een commissie uit de G.O.M.v.L. onder voorzitterschap van Prof. Minderhoud en handelende over de verhouding tussen stedelijk-en plattelandslevenspeil, vinden we dit standpunt nog eens naar voren gebracht.

algemeen plattelandsbelang als ongewenst moeten beschouwen; al blijft de verdienste, dat hierdoor toch crediet aan de landbouw wordt verstrekt.

Was dit nu de algemene toestand, dan zouden wettelijke maatregelen die een versterking van de economische positie van den pachter beogen, zeker niet zo scherp worden bestreden.

Hoe staat het er evenwel mee, wanneer de eigenaar een kleine spaarder is, iemand die zijn zuurverdiende geld, waar hij op zijn oude dag van moet leven, in grond heeft belegd en dat tegen een koopprijs gebaseerd op een te hoge pacht. Meestal is een dergelijk spaarder een voormalig boer, voor wien land eigenlijk het enig denkbare beleggingsobject is. Was zijn eigen kapitaal nog onvoldoende voor de aanzienlijke uitgave die de aankoop ener boerderij vergt, dan moest het ontbrekende door een hypotheek worden aangevuld. De eigenaar en schuldeiser is dan zelf ook weer schuldenaar geworden.

Zo trof ik eens in een dorp twee buurlui, die in uiterlijke levensomstandigheden geen verschil toonden. De een evenwel, de pachter, verlangde even vurig naar een daling van pacht- en grondprijs als de ander, zijn verpachter, die vreesde. Bij beiden was het een bestaanskwestie.

Ook kan de grond behoren aan een stichting, die uit de opbrengst van haar grondbezit het onderhoud of de verpleging van hulpbehoevenden moet bekostigen.

Apart van den eigenaar-verpachter kan nog weer onderscheiden worden de eigenaar die zelf boert. Als hij goed boert, zal hij, na in de kracht van zijn leven tot de laatste categorie behoort te hebben, op latere leeftijd tot de eerste overgaan. We zeiden immers reeds, dat voor den boer de grond practisch het enigste beleggingsobject vormt.

Evenwel niet altijd zal die overgang plaats vinden. Denken we ons bijvoorbeeld het geval van den jongen boer wien het maar niet gelukken wil een eigen bedrijf te bemachtigen. Eerst heeft hij geprobeerd een boerderij te huren, doch zijn bod was steeds te laag. Tenslotte zal hij er dan toe overgaan een plaats te kopen. Tenminste wanneer zijn familie kapitaalkrachtig genoeg is, om hem een deel der koopsom voor te schieten. Het ontbrekende moet dan nog door een hypotheek van derden worden aangevuld.

Gelukt dit, dan is er weer een ‘werker op de grond’ voor wien het landleven evenmin ‘genoeglijk daarheen vliedt’ als voor den pachter. En wel de zwaar belaste hypotheekboer. Deskundigen noemen zijn bestaan zelfs moeilijker als dat van den pachter.

In tegenstelling met dezen heeft de hypotheekboer zich namelijk voor practisch onafzienbare tijd aan zeer hoge lasten gebonden. Al geven hem die vaste lasten ook zekerheid, dat straks niet nog hogere pachten hem weer van zijn plaats zullen kunnen verdrijven. Of een persoonlijke reden, als bijvoorbeeld het zelf boer willen worden van den zoon van den eigenaar.

Ook de hypotheekboer hoopt natuurlijk op een verdere conjunctuurverbetering en een daarmee gepaard gaande stijging der grondprijzen, want des te groter wordt de overwaarde op zijn hypotheek. Om van de grotere mogelijkheid tot aflossing nog niet eens te spreken. Van wettelijke maatregelen op pachtgebied, die een overmatig opdrijven der grondprijzen willen verhinderen, wenst hij nu niet meer te horen.

En hoe treft hem de crisis?

De landprijzen dalen. De overwaarde slinkt, inplaats dat ze stijgt. En dit verlies komt uitsluitend ten laste van zijn eigen in het bedrijf gestoken kapitaal of van het familiekapitaal. Het bedrag van de hypotheekschuld blijft constant. Is de overwaarde nihil, dan is het eigen kapitaal verdwenen. Wellicht heeft echter reeds voordien executie plaats gehad, wegens de te geringe overwaarde. Of anders omdat door de sterk gedaalde inkomsten, de hypotheekrente niet meer kon worden opgebracht.

Om die aan derden verschuldigde hypotheekrente nog zo lang mogelijk te kunnen betalen, werd eerst al zoveel mogelijk op de rente van het familiekapitaal bezuinigd, met al de tragiek daaraan verbonden. Moesten bijvoorbeeld de ouders van die rente leven, dan zien we den vader op zijn oude dag nog weer eens als arbeider bij zijn zoon intrekken.

Afgezien van speciale omstandigheden zal het eind van den hypotheekboer gelijk zijn aan dat van den huurboer. Ook de kernoorzaak van beider mislukt bestaan was dezelfde, namelijk de begrensdheid van de hoeveelheid beschikbare grond.

Alleen halverwege hun loopbaan hebben ze tegenover elkaar gestaan, toen de pachter streefde naar matregelen die een verlaging van den grondprijs ten gevolge zouden hebben; terwijl de

hypotheekboer die prijs minstens op de eenmaal door hem aanvaarde waarde gefixeerd wilde zien[1)].

Van den pachter zijn we nu gekomen tot den eigenaar en achter dien eigenaar hebben we weer den hypotheekhouder zien staan. Wie zijn nu de eigenaars van het hypotheekkapitaal? Zijn het niet veelal kleine luiden die zich tot deze rustige en veilige vorm van belegging voelen aangetrokken? Hebben niet ook levensverzekeringen en spaarbanken een deel van hun kapitaal in landelijke hypotheken belegd en heeft dus ook door hen niet een grote groep van spaarders belang bij het op peil blijven der grondprijzen?

Meer dan eens zijn er door laatstgenoemde instellingen adressen aan onze volksvertegenwoordiging gericht, in verband met wetsvoorstellen betreffende het grondvraagstuk. Een bewijs dus van de belangen, die er hier met dit vraagstuk gemoeid zijn.

Uit al deze tegenstellingen van belangen is nu een heftige maatschappelijke strijd ontstaan. De een verdedigt daarbij den huurboer, de ander den eigenaar-boer, de derde den credietgever.

Ter verdediging van de verschillende belangen zijn speciale verenigingen in het leven geroepen. De ‘Bond van Landpachters in Nederland’ zien we staan tegenover de vereniging ‘Het Grondbezit’, de vereniging ‘Friesch Grondbezit’, de vereniging ‘Limburgs Grondbezit’, de ‘Nederlandsche Bond van Landverpachters’ e.a. soortgelijke organisaties.

Over het algemeen houdt iedere woordvoerder vast aan één bepaalde visie op het probleem en objectiviteit is veelal niet de sterkste zijde der gevoerde betogen. Van pachterszijde spreekt men bijvoorbeeld zijn vrees uit, dat de wet Ebels wordt ‘gesaboteerd’ en klaagt men over: ‘gruwelijk eenzijdige samenstelling der pachtkamers’.

Van eigenaarszijde lezen we ook, doch dan in omgekeerde zin, over de: ‘slecht uitgevoerde wet-Ebels’ en over pachtkamers waarin de: ‘pachtersbelangen beter vertegenwoordigd waren dan die der verpachters’[2)].

1) Niet altijd staan pachter en hypotheekboer tegenover elkaar. De ‘Bond van landpachters in Nederland’ behartigt bijvoorbeeld ook de belangen van hypotheekboeren en neemt deze als lid aan. Het kostte in 1932 echter veel moeite om deze beslissing aangenomen te krijgen.
2) Het eigenaarsstandpunt vinden we bijvoorbeeld verdedigd in de publicaties van: Ds. M. ten Broek, J.S. van Braam, Mr. J.W. Tijsma; het tegenovergestelde standpunt in die van: E.S. Wesbonk, W.v.d. Sluis en H.S. v. Houten. Lees ook de periodieken van bovengenoemde verenigingen.

We zullen hier echter niet verder op dergelijke beschuldigingen over en weer ingaan. Alleen willen we, in verband met het voorgaande, er nog eens de nadruk op leggen, dat iedere verdediger zijn groep als de economisch zwakste tracht voor te stellen. Het 'oud en arm' bijvoorbeeld, doet bij alle partijen evenzeer opgeld. En ongetwijfeld steeds met evenveel recht, dat moet thans wel duidelijk geworden zijn. De vraag is echter, hoe vaak dergelijke gevallen bij de verschillende groepen voorkomen. En hierover zijn nu juist geen voldoende gegevens beschikbaar.

We weten bijvoorbeeld wel, welk percentage van het bebouwde oppervlak door pachters en welk door eigenaars wordt geëxploiteerd. De verdeling van het grond*gebruik* dus. Doch er ontbreekt een recente statistiek van de verdeling van het grond*bezit.* Alleen voor het jaar 1880 kennen we een schatting dienaangaande van den heer J. Smid, referendaris bij de Directie van Landbouw en berustende op gegevens verzameld door het Departement van Financiën[1]. Een volledig antwoord op de vraag of onze grondeigenaren overwegend uit klein- middel- of grootgrondbezitters bestaan, zou anders van grote betekenis zijn voor het vaststellen van hun economisch weerstandsvermogen.

Ook enig cijfermateriaal over het verschijnsel van het 'absenteïsme' zou in verband hiermede van belang zijn. Voor de provincie Friesland vinden we hierover in de 'Provinciale Almanak' op blz. 37 enige cijfers, als laatste die over het jaar 1920. Hieruit blijkt, dat toen 20,4 % van de belastbare opbrengst van ongebouwde eigendommen werd verkregen door eigenaren buiten de provincie wonend[2].

Verdere gegevens over dit verschijnsel, ook voor de rest van ons land, konden mij echter noch door de Directie van Landbouw, noch door het Centraal Bureau van Statistiek worden verstrekt.

Wat de hypotheekkwestie betreft: we weten wel het bedrag dat ieder jaar aan nieuwe hypotheken op landelijke eigendommen wordt ingeschreven, maar we kennen niet de totale som die er

1) Zie 'Beschouwingen over Landbouwstatistiek', blz. 74. Directie van Landbouw 1918, no. 4.
2) Zie ook J. Mellema: 'Boeretastannen en Boerefraechstikken in Fryslân', blz. 32.

werkelijk op een bepaald moment aan hypotheken op het grondbezit rust.

Hierboven hebben we de vraag opgeworpen of onder de eigenaars van het hypotheekkapitaal ook veel kleine spaarders zijn, bijvoorbeeld als belanghebbenden bij levensverzekeringmaatschappijen of spaarbanken. Voor de beantwoording van deze vraag staan ons nu wel weer enkele cijfers ter beschikking. Uit het verslag der 'Verzekeringkamer' over 1935 blijkt namelijk, dat de som die door de gezamenlijke Nederlandse Levensverzekeringmaatschappijen is belegd in hypotheken op landelijke eigendommen, 70 millioen gulden bedraagt.

Een dergelijke som wettigt natuurlijk volkomen de belangstelling, die er van deze zijde voor het grondvraagstuk wordt getoond en geeft het recht te waarschuwen tegen maatregelen, die het grondcrediet zouden kunnen schaden.

Van een bestaanskwestie kan echter niet gesproken worden. Tegenover de genoemde 70 millioen staat namelijk een bedrag van ruim 359 millioen, belegd in hypotheken op niet-landelijke eigendommen. En behalve dat, zijn nog weer grote bedragen in andere waarden dan hypotheken belegd. Het totaal der activa op de gezamenlijke balans, dat in 1935 meer dan 1,1 milliard gulden bedroeg, geeft ons hiervan een indruk.

Het bedrag direct in grond belegd, bedroeg totaal de som van 6,5 millioen, tegen 44 millioen belegd in gebouwen. In ieder geval zijn dus de belangen bij landelijk eigendom over de gehele lijn sterk in de minderheid.

Eenzelfde indruk geeft ons het verslag van de 'Nederlandsche Spaarbankbond' over 1935. Wel wordt hierin geen onderscheid gemaakt tussen hypotheken op landelijke- en niet-landelijke eigendommen, doch het bedrag van 139 millioen gulden, dat in beide hypotheeksoorten tezamen is belegd, bedraagt niet meer dan 29,8 % van het totale kapitaal.

Een laatste aanduiding, dat we aangaande de sociale achtergrond van het grondvraagstuk in 't algemeen toch over te weinig gegevens beschikken, kan men vinden in het 'Voorloopig Verslag' van de Tweede Kamer van 28 October 1935 over de Pachtwet van dat jaar. Hierin wordt de Regering door een aantal leden verweten, dat zij de noodzakelijkheid van zulk een diep ingrijpend wetsvoorstel door geen enkel cijfer weet te staven.

Men vraagt bijvoorbeeld uitvoerig te worden ingelicht over de omvang van buitensporige verplichtingen en de frequentie van onredelijke opzeggingen[1].

Onze conclucie is dus, dat er geen voldoende gegevens beschikbaar zijn om na te gaan in welke verhouding de noodlijdenden, of hen die dit dreigen te worden, over de verschillende partijen zijn verdeeld. Niettemin zal het duidelijk zijn geworden, dat men aan de verhouding tussen pachter en eigenaar, waarbij we ons nu maar zullen bepalen, niet zonder meer een voorstelling mag vast knopen, of zou hier steeds een arme tegenover een rijke staan.

Ook Professor Diepenhorst is van deze mening. In de uitoverige beschouwingen, die hij in zijn werk 'Onze Landbouw' aan het pachtprobleem wijdt, lezen ze op blz. 193: 'een radicaal breken met het fabeltje van den eigenaar-kapitalist en den pachter-proletarier schijnt mij noodzakelijk.'

Doch vooral Professor Dr. H.W.C. Bordewijk bestrijdt dit 'fabeltje' met grote stelligheid. Het algemeen beeld van het grondgebruik in Nederland toont ons een overwegend klein- en middelbedrijf. En dus zal men volgens laatstgenoemde auteur ook veilig kunnen aannemen, dat globaal gesproken het overgrote deel van ons grondbezit aan kleine eigenaren behoort, wien bijgevolg een daling der grondwaarde gevoelig zal treffen[2].

In zijn brochure: 'De politieke strijd om het economisch pachtvraagstuk in Nederland', spreekt Prof. Bordewijk van een: 'heillooze dwaling in de pachtersstand een groep menschen te zien, die als economisch zwakken in bescherming moeten worden genomen'[3].

Hiervan uitgaande komt hij tot een afwijzing van het Pachtwetsontwerp 1935, dat volgens hem: 'partijdig de eene groep bevoordeelt ten koste van de andere' en ten onrechte het pachtvraagstuk in de sfeer der sociale wetgeving brengt, die: 'op de pachtverhouding niet in het minst toepasselijk is'[4].

Moet dus iedere wettelijke bemoeiing met de verhouding tussen eigenaar en pachter bij voorbaat worden afgewezen, op

1) Zie hierover Prof. Dr. H.W.C. Bordewijk: 'Leerboek der Landhuishoudkunde', blz. 432.
2) 'De Politieke Strijd', blz. 13; zie ook Prof. Bordewijk: 'Leerboek der Landhuishoudkunde', blz. 397.
3) 'De Politieke Strijd', blz 14.
4) 'Politieke Strijd' blz. 34 en blz. 13.

grond van bovengeschetste gelijkwaardigheid der partijen? Dat toch zeker niet, want anderzijds is er ook bijna geen auteur over dit onderwerp, of hij spreekt de wenselijkheid van een wettelijke regeling op pachtgebied uit[1]. Het is zoals Jhr. Mr. C.M.O. van Nispen tot Sevenaer in zijn objectief artikel: 'De kern van het pachtprobleem' betoogt, dat: 'de bestrijders eener wettelijke regeling deze vrijwel algemeen niet veroordeelen op grond harer overbodigheid. Hun verzet geldt in hoofdzaak de beweerde gevolgen van bepaalde dwingende wetsvoorstellen'[2].

Nu zal men zich echter moeilijk dwingende wetsvoorstellen kunnen denken, die niet ten nadele zijn van den eigenaar. Immers een pachtwet kan toch nooit anders beogen, dan op de een of andere wijze de monopoliepositie van dien eigenaar aan te tasten. Hierin lag immers de kern van het pachtprobleem besloten.

Doch daarmee is eigenlijk ook reeds gezegd, dat een der partijen wel degelijk als de zwakste is te beschouwen en wel de pachter. Blijkbaar moeten we, zoals ook Jhr. van Nispen tot Sevenaer in bovengenoemd artikel op blz. 381 en 382 zeer terecht opmerkt, bij deze kwestie onderscheid maken tussen financiële- en economische verhoudingen.

Wat nu de financiële verhoudingen betreft, is het niet mogelijk bij voorbaat van een zwakkere te spreken; dit hangt af van zuiver persoonlijke omstandigheden. Bijvoorbeeld van het tijdstip waarop iemand eigenaar is geworden, in een periode van hoogof van laagconjunctuur. Doch uit algemeen economisch standpunt moet de eigenaar tegenover den pachter als de sterkere worden beschouwd, daar hij een monopolie-positie inneemt. En hierdoor zal de pachtsom op zich zelf hoger worden opgevoerd dan wenselijk is, ook al kunnen de aanspraken van den eigenaar op die pachtsom, gezien zijn persoonlijke omstandigheden, volkomen gemotiveerd zijn.

Vanuit algemeen maatschappelijk oogpunt zou men het probleem ook nog als volgt kunnen stellen. Aangenomen mag worden, dat statisch, dus de maatschappij op één bepaald tijdstip beschouwd, de tot standkoming ener pachtwet te betreuren valt.

1) Zo pleit bijv. Prof. Bordewijk op blz. 432 van zijn 'Leerboek' voor het Engelse stelsel met schadeloosstelling van den pachter bij onredelijke beëindiging van de pacht.
2) Haagsch Maandblad, 1936, blz. 376 e.v.

En wel omdat die wet noodzakelijkerwijs schade zal toebrengen aan de dan aanwezige eigenaars en de pachters zal bevoordelen, zonder dat, tenminste in financiëel opzicht, vaststaat wie op dat moment de zwakkere is.

Dynamisch evenwel, de maatschappij in haar ontwikkeling beschouwd, zal niemand een pachtwet overbodig achten, die er in mocht slagen op juiste wijze het onredelijk opdrijven der pachten, zoals zich dat op den duur steeds weer manifesteert, te voorkomen.

En wel, omdat niet alleen de pachter daarvan de voordelen zal plukken, doch ook de *toekomstige* eigenaar, diens bezit komt dan toch op een gezondere basis te rusten en ook hij zal bij een nieuwe crisis minder kwetsbaar zijn. Een waarheid echter, die onder de huidige omstandigheden enigszins paradoxaal klinkt, nu er zo scherp tegen de aanhangige pachtwet wordt geageerd, omdat deze de eigendomsrechten te sterk zou aantasten.

Het feit nu, dat afgezien van persoonlijk gerechtvaardigde aanspraken van den eigenaar, de pachtsom op zich zelf te hoog wordt opgevoerd, is een waarheid waarvan we in eerste instantie eigenlijk ook reeds zijn uitgegaan. En deze waarheid kan men zo nodig wel door cijfers bewijzen. Uit de gegevens die de ‘Commissie Ebels’ ons op blz. 269 van haar verslag meedeelt, is hierover het volgende af te leiden.

In de jaren 1923/24 tot en met 1928/29 werd in totaal een agrarisch inkomen genoten van 3362.7 millioen gulden. Onder agrarisch inkomen is hierbij te verstaan de som van loon, pacht, rente van de inventaris, belastingen en ondernemerswinst[1)]. De door ons genoemde jaren gingen aan de sterke prijzenval der crisis vooraf en komen overeen met de tweede periode uit de in de aanvang van dit artikel beschreven maatschappelijke cirkelgang. De periode namelijk, dat men bij op zich zelf nog hoge prijzen geen voldoende reserves kon kweken voor de kwade dagen.

Van het genoemde agrarisch inkomen bedroeg nu de netto-

1) Het loon namelijk van de landarbeiders en van den boer en zijn gezinsleden. Van ondernemerswinst wordt alleen dan gesproken, wanneer laatstgenoemde categorie meer ontvangt, dan hetgeen zij als landarbeiders zouden genieten. Tot de belastingen rekent men alleen die, welke op het bedrijf rusten, namelijk sociale lasten en grondlasten. Onder pacht wordt verstaan de netto-pachtsom.

pachtsom, dat is dus met aftrek van eigenaarslasten en van de huurwaarde der woonhuizen, 1006 millioen. Terwijl de beloning voor den boer en zijn gezinsleden in totaal gedurende die jaren 1290.1 millioen heeft bedragen.

Bij dit laatste cijfer dient echter in aanmerking te worden genomen, dat wanneer de arbeid van den boer en zijn gezin op geheel dezelfde wijze zou worden beloond, als die van den toch zo laag bezoldigden landarbeider, een bedrag van 1318 millioen door hen moest zijn verkregen.

Men zal het kunnen betreuren, dat speciaal de hedendaagse eigenaar de nadelen zal hebben te dragen van een regeling, die in bovengenoemde inkomstenverhouding een zekere verschuiving tracht aan te brengen. Een verschuiving echter, die men van zo grote betekenis kan achten, dat hier van een sociaal belang mag worden gesproken. Dient dan terwille van den huidigen eigenaar een dergelijke maatregel achterwege te blijven?

Op 27 Mei j.l. is door de Eerste Kamer de Pachtwet 1935 bekrachtigd, waardoor tenslotte de bijna 100 jaar oud zijnde rechtsregeling van deze materie - 'weinig omvangrijk en weinig beteekenend is zij' schrijft Prof. Diepenhorst op blz. 191 van zijn 'Onze Landbouw' - een vernieuwing heeft ondergaan. Of deze wet werkelijk de gewenste verbeteringen tot stand zal brengen, moet de practijk nog uitwijzen. Momenteel valt hierover nog niets te voorspellen.

We weten dat de eigenlijke oorzaak van de overheersende positie van den eigenaar voortvloeide uit een tekort aan cultuurgrond of anderzijds het teveel aan gegadigden. Aan die eerste factor nu, het tekort aan cultuurgrond, zal een pachtwet moeilijk iets kunnen veranderen. Bijgevolg zal men het moeten zoeken in een beperking der mededinging, op welke wijze dan ook.

Nu treft ons reeds in de eerste uitingen op dit gebied, de wens naar grotere bestaanszekerheid van den pachter door verlenging der pachttermijn en voorkeur bij wederinhuur[1]. Ook de nieuwe pachtwet heeft het in deze richting gezocht en wel door een beperkt continatierecht, gepaard met overheidscontrôle op de prijszetting.

Hoe heeft men dus de onbeperkte concurrentie willen tegen-

1) Zie bijv. de: 'Mededeelingen en Berigten' der Friesche Maatschappij van Landbouw 1862, blz. 12; 1867, blz. 55.

gaan? Door maatregelen die speciaal ten goede komen aan den zittenden pachter. Als gevolg hiervan zal de gelegenheid om nieuw te pachten, afnemen, want door den pachter meerdere rechten te geven op het eenmaal gepachte bedrijf, zullen er minder bedrijven te huur worden aangeboden.

Als laatste categorie van belanghebbenden kunnen we dus nog noemen degenen die eenmaal pachter hopen te worden: de jonge boerenzoons en de opklimmende arbeiders. Deze zien hun kansen op een bedrijf verminderen. Professor Bordewijk wijst in verband hiermee op een dreigende: 'verstarring in de sociale structuur ten plattelande'[1].

Doch kan men dit betreuren, waar het pachtersbestaan zo weinig rechts- en bestaanszekerheid bood, als tot nu toe het geval was?

Theoretisch zou het natuurlijk mogelijk zijn, door een anders geformuleerde wet, een betere oplossing te verkrijgen voor de moeilijkheid, dat het vergroten der bestaanszekerheid van den pachter een belemmering van de maatschappelijke circulatie ten gevolge heeft. Men dient echter wel in het oog te houden, dat zelfs bij een volledig continuatierecht, de mogelijkheid tot pachten alleen zal verminderen met die gevallen, waarbij een zittende pachter ontijdig het veld moest ruimen. Het aantal pachters op zich zelf zal dus niet verminderen; wanneer de verpachters tenminste niet, tengevolge van te diep ingrijpende wettelijke maatregelen, op grote schaal tot verkoop hunner bezittingen zullen overgaan. Een bedreiging die men ook nu reeds, in verband met de huidige wet, van eigenaarszijde hoort uitspreken, hoewel er in werkelijkheid van enige neiging in die richting nog niets te bespeuren valt.

Tenslotte is succes in de strijd om een pachthoeve heel vaak te verklaren door factoren, die geheel los staan van de bekwaamheid van den gegadigde. Het feit, dat de een wel en de ander niet over de goedkope arbeid van eigen kinderen kan beschikken, speelt daarbij bijvoorbeeld een grote rol.

Ook hier gaat dus, evenals elders in de maatschappij, sociale doorstroming niet altijd gepaard met selectie van de besten.

Juist in de tegenwoordige wet, met zijn contrôle op onredelijke pachtovereenkomsten, schijnt, tenminste theoretisch, die selectie beter gewaarborgd.

T. VAN DER ZEE

1) 'De Politieke Strijd', blz. 21.

De reorganisatie der Hoogere Burgerschool

Met het verschijnen van het Koninklijk Besluit van 27 Mei 1937, waarin een algemeen leerplan wordt vastgesteld voor de openbare hoogere burgerscholen A en B, heeft de partieele wijziging van het systeem van ons middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, die eenigen tijd geleden in de middelbaar-onderwijswet is vastgelegd, haar intree in de practijk gedaan. Van 1 September a.s. af zullen de z.g. A-afdeelingen der H.B.S., die tot dusver een bestaan van twijfelachtige legaliteit hebben geleid, als wettelijke A-scholen naast de onder letter B voortlevende oorspronkelijke H.B.S. komen te staan, en de zelfstandige handelsscholen, die zich in afwachting van een wettelijke regeling van het oeconomisch onderwijs reeds H.B.S.-A plachten te noemen, zullen eveneens in het verband der hoogere burgerscholen zijn opgenomen. Het nieuw ingevoerde leerplan (het is niet al te duidelijk waarom het er één is, terwijl de wet toch uitdrukkelijk twee scholen onderscheidt en evenmin, waarom de volgorde, waarin de vakken worden opgenoemd, zich, in afwijking van de wet, naar de A-school richt) verwezenlijkt de voorschriften, die de wet voor den werkkring der beide schooltypen geeft: na een gemeenschappelijken onderbouw van drie jaren, die van den thans geldenden leergang der H.B.S.-B voornamelijk hierin verschilt, dat de wiskunde iets beperkt is en dat met natuur- en scheikunde eerder wordt begonnen, volgt een concentratie van het onderwijs, voor de A-school op de maatschappelijke vakken en de talen, voor de B-school op wis- en natuurkunde. Er is voorzien in een overgangsperiode, die noodig zal zijn, om de nieuwe urentabel van kracht te doen worden; verwacht mag echter worden, dat hoogstens over twee jaar de geheele reorganisatie in werking zal zijn getreden.

De hierdoor tot stand gebrachte hervorming geeft aanleiding tot enkele opmerkingen.

Het door Minister Slotemaker de Bruïne met zoo duidelijke voorkeur gevolgde systeem van partieele oplossing van de talrijke moeilijke kwesties, die de onderwijswetgeving met zich mee brengt, zal in zijn toepassing op de middelbaar-onderwijswet eerder tot complicatie dan tot vereenvoudiging van de hoofdproblemen leiden. De beperking der hervorming tot de hoogere burgerscholen heeft nl. gelegenheid gegeven, om het groote verband, waarin men vroeg of laat toch eens ons geheele onderwijs zal moeten gaan bezien, ook ditmaal weer buiten beschouwing te laten; in het bijzonder heeft men de oogen weer gesloten voor de belangrijke principieele vraag, of de opleiding tot universiteiten en hoogescholen strikt moet worden gescheiden van het algemeen vormend en op onmiddellijken overgang in het maatschappelijk leven voorbereidend middelbaar onderwijs, of dat het integendeel mogelijk, ja wenschelijk is, de beide wegen te laten samenvallen. Hoe dringend deze vraag beantwoording vereischt, kan men voortdurend ervaren: de veel besproken tweeslachtigheid der H.B.S.-B, die, in afwijking van haar oorspronkelijke bestemming, in steeds hoogere mate inrichting van voorbereidend hooger onderwijs is geworden en die dan ook met al de moeilijkheden te kampen heeft, die aan het dienen van twee heeren nu eenmaal vast zitten, is een onophoudelijke vingerwijzing op haar bestaan.

Wel verre van tot een oplossing van deze belangrijke vraag bij te dragen, maakt de nieuwe reorganisatie van het H.B.S.-onderwijs een definitieve op duidelijk uitgesproken beginselen berustende beantwoording ervan voor de toekomst nog moeilijker dan ze al is, doordat ze ook aan het einddiploma van de H.B.S.-A weer allerlei studierechten verbindt en dus ook deze school weer aanwijst als partieele inrichting van voorbereidend hooger onderwijs. Wanneer nog ooit een latere bewindsman aan Onderwijs, die groote lijnen wil trekken, de kwestie van de propaedeuse voor universiteit en hoogeschool op principieele wijze zal willen gaan regelen, zal hij ook ten aanzien van de H.B.S.-A op ‘historisch gegroeide’ en ‘door de traditie geheiligde’ rechten stuiten, die niet dan onder heftigen tegenstand kunnen worden teruggenomen.

Niet alleen hierom lijkt het minder gewenscht, dat het nu ook weer voor de H.B.S.-A onzeker blijft, wat haar voornaamste bestemming is, directe voorbereiding op de practijk van het leven òf opleiding tot hooger onderwijs in de handelsfaculteiten, aan de handelshoogescholen en in de diverse andere studierichtingen, waartoe haar einddiploma toegang verleent. Zwaarder weegt nog, dat ook zij door de tweeslachtigheid van haar doelstelling belemmerd zal worden om uit te groeien tot wat ze had moeten en kunnen zijn: de school voor die groote schare van leerlingen, die niet in staat zijn om te voldoen aan de hooge eischen, die Gymnasium en H.B.S.-B in verband met de verstrekkende aan het einddiploma verbonden studierechten behooren te stellen, maar voor wie toch verlangd wordt, dat ze, alvorens binnen te treden in de maatschappij, zich een behoorlijke ontwikkeling hebben verworven. Voorbereiding tot hooger onderwijs in de oeconomische richting had gerust aan de reeds bestaande scholen overgelaten kunnen blijven; de intellectueele vorming, die de studie van oude talen en wiskunde geeft, weegt wel op tegen de door de docenten van het hooger oeconomisch onderwijs toch niet steeds zoo heel hoog gewaardeerde kennis op het gebied van handelswetenschappen en staathuishoudkunde, die de H.B.S.-A kan aanbrengen; met intensief onderwijs in moderne talen, dat hoofdzakelijk linguistisch en litterair georienteerd behoorde te zijn en waaruit de specifieke handelscorrespondentie, als te zeer de vakstudie betreffend, maar liever geweerd had moeten blijven, en met een niet al te vergaand programma in de sociale en oeconomische vakken (het thans ingevoerde lijkt op dit punt wel eenigszins overdreven) zou zij heel wat leerlingen een nuttige algemeene voorbereiding zoowel op hun lateren specialen werkkring als op hun later persoonlijk leven kunnen geven en hen daarmee kunnen vrijwaren voor de overbelasting van hun verstandelijke vermogens, die hen op de scholen voor voorbereidend hooger onderwijs te wachten staat.

Zulk een school, een degelijke school voor den matig begaafden leerling, waaraan directe studierechten principieel onthouden waren gebleven, had de H.B.S.-A behooren te zijn. Dat zij het niet geworden is, heeft zij te wijten aan het streven van sommige harer al te vurige verdedigers, die voor hun overtuiging, dat de beoefening der oeconomische vakken en der moderne talen in

het middelbaar onderwijs uit een oogpunt van intellectueele vorming met die van wiskunde en oude talen op een lijn te stellen is, officieele erkenning hebben verlangd.

Er is één troost: wat de H.B.S.-A, onder den druk van haar studierechten niet ten volle zal kunnen en wellicht heelemaal niet zal willen zijn, zal zij onder den invloed van de feiten grootendeels vanzelf wel worden: toevluchtsoord (in den besten zin van het woord) voor die vele leerlingen, die het in de eerste drie klassen van een H.B.S.-B nog wel kunnen bolwerken, maar die in de vierde en vijfde hopeloos te kort zouden schieten en niet dan ten koste van groote inspanning en dan nog vaak met gering profijt het eindexamen zouden halen; zij zullen op de A-school ook niet uitblinken, maar met ijver en goeden wil zullen ze van de daar behandelde stof meer terecht brengen dan van de wis- en natuurkunde van de B-richting en zij zullen er meer baat bij hebben.

Voor wie de positie van de A-school zoo ziet, dringen zich nu echter twee overwegingen op: de eerste, dat het gewenscht zal zijn, dat men zich niet al te streng houde aan de door den Minister in zijn Memorie van Antwoord voorgeschreven en door voorstanders van een met de H.B.S.-B intrinsiek gelijkwaardige A-school met vuur verdedigde opvatting, dat bij de beslissing over den overgang naar de vierde klasse geen rekening zal mogen worden gehouden met de richting, die de leerling in de hoogere klassen wil volgen, dat men hem dus b.v. niet mag toelaten tot IV-A en tegelijkertijd afwijzen voor IV-B. Er kunnen omstandigheden zijn, waarin het billijk en in het belang van den leerling is, om wel zoo te handelen en het is niet in te zien, waarom men zich hiervan door doctrinaire overwegingen van al te enthousiaste lofredenaars van het oeconomisch onderwijs zou moeten laten weerhouden. De tweede: wil de H.B.S.-A de taak, die haar in de praktijk wacht, werkelijk kunnen vervullen, wil zij dus inderdaad de zwakkere leerlingen sauveeren voor de B-richting en de B-richting voor hen, dan is het een noodzakelijke voorwaarde, dat zij overal aanwezig is, waar de B-school bestaat. Aan die voorwaarde is echter voorloopig allerminst voldaan en er is ook geen enkele wettelijke waarborg, dat zij in de toekomst vervuld zal worden. In tegenstelling tot het voor de Gymnasia bepaalde

kent de wet namelijk niet hoogere burgerscholen die in de hoogste klassen in een A- en een B-afdeeling gesplitst worden, maar integendeel afzonderlijke A- en B-scholen, die in de laagste drie klassen vereenigd kunnen zijn. Nu zijn echter de bestaande ongesplitste scholen in verband met de vergaande overeenstemming in urentabel en leerplan automatisch B-scholen; er is niets dat de overheid verplicht, er een A-school mee te vereenigen en er zullen waarschijnlijk wel financieele motieven kunnen worden aangevoerd, die haar er van zullen kunnen weerhouden. Dit voert tot bedenkelijke consequenties voor de plaatsen, waar tot dusver een ongesplitste hoogere burgerschool alleen in de behoefte aan middelbaar onderwijs voorzag; krachtens de wet zal namelijk op die school het onderwijs in wis- en natuurkunde niet alleen meer feitelijk, maar ook rechtens op den voorgrond staan, zonder dat voor leerlingen, die dit speciale onderwijs niet kunnen of niet willen volgen, de gelegenheid wordt gegeven, na drie jaren in de A-richting voort te gaan. Het is duidelijk, dat hierdoor in tal van gevallen de bedoeling van de geheele reorganisatie verijdeld zal worden; om haar te verwezenlijken, zal het noodzakelijk zijn, over de financieele bezwaren, die in verband met de mogelijkheid van gedeeltelijke combinatie van A- en B-onderwijs in de hoogere klassen nooit zoo heel groot kunnen zijn, heen te stappen en in iedere plaats, waar geen zelfstandige H.B.S.-A bestaat, aan de aanwezige B-school een A-afdeeling te verbinden.

Men zal wellicht vragen, waarom, als de H.B.S.-B, wat de urenverdeeling betreft, toch niet noemenswaard van de tot dusver geldende regeling afwijkt, handhaving van den status quo in het beschouwde geval uitgesloten moet worden geacht. Het antwoord op deze vraag is tweeledig: ten eerste is de status quo niet van dien aard, dat handhaving erg wenschelijk is; tegen het tegenwoordige H.B.S.-onderwijs is, wanneer men er ernst mee maakt, een aanzienlijk percentage der leerlingen in het geheel niet opgewassen; men kan dit feit natuurlijk min of meer verbloemen, door het met dien ernst niet altijd even nauw te nemen en door het eindexamen in te richten op een wijze, die een al te openhartige onthulling van de ware resultaten systematisch voorkomt, maar het zal door onbevangen ingewijden kwalijk kunnen worden ont-

kend. Ten tweede echter zal in de toekomst het wis- en natuurkundig karakter van de H.B.S.-B waarschijnlijk geleidelijk worden versterkt: de moderniseering van het leerplan voor wiskunde, een na jaren van wasdom eindelijk gerijpte vrucht, die in het afgekondigde Koninklijk Besluit geplukt wordt, zal, zonder den omvang der leerstof uit te breiden, tot een behandelingswijze voeren, die, daar ze in hoogere mate dan de tot dusver gebruikelijke een beroep doet op theoretisch inzicht, voor minder begaafde leerlingen moeilijker zal zijn. De instelling van een concentrischen leergang voor de natuurkunde (een eerste ronde in de gemeenschappelijke tweede en derde klassen van A- en B-scholen, gevolgd door een uitbreiding en verdieping der leerstof in de klassen IV en V der B-afdeeling) zal vermoedelijk dezelfde uitwerking hebben. Op den duur zal daardoor de H.B.S.-B voor vele leerlingen nog meer bezwaren opleveren dan ze nu al doet.

Degenen, die tegen haar eischen wel opgewassen zijn, zullen echter bij den nieuwen koers wèl varen. Het B-onderwijs, gegeven aan een meer geselecteerd leerlingenmateriaal en ingericht volgens vernieuwde methoden kan een schoone toekomst tegemoet gaan, doordat het de gelegenheid krijgt, de specifieke geestelijke waarden van de beoefening van wiskunde en natuurwetenschappen beter dan tot nu toe mogelijk was tot haar recht te doen komen. Het is te hopen, dat de bewoordingen der wet niet de meening zullen doen postvatten, dat het bezoeken van deze school voortaan alleen zin zal hebben voor die leerlingen, die later hooger onderwijs in de faculteiten van wis- en natuurkunde en medicijnen of aan een technische hoogeschool zullen genieten. Wie, zonder te gaan studeeren, een algemeen vormend middelbaar onderwijs verlangt, dat dien naam inderdaad verdient, wie zich dus, zonder nog te denken aan de speciale vaardigheden, die een latere loopbaan zal vereischen, intellectueel wil laten scholen en ontwikkelen, zal, zoo hij bestand is tegen geestelijke inspanning, in de hervormde H.B.S.-B een passende school kunnen vinden.

Dat zij op deze wijze aan intelligente leerlingen, die om financieele of andere redenen geen hooger onderwijs zullen volgen, een schoone gelegenheid tot ontwikkeling biedt, zal haar niet meer als een tweeslachtigheid, die haar in de vervulling van haar

functie zou belemmeren, ten laste kunnen worden gelegd.

Voor één gevaar zal de hervormde B-school zich echter moeten hoeden: dat de wet in de omschrijving van haar onderwijs alleen de wis- en natuurkundige vakken met name noemt, en niet, zooals ze het voor de A-school naast de maatschappelijke vakken doet, ook de moderne talen uitdrukkelijk vermeldt, mag er nooit toe leiden, dat aan de beoefening der wis- en natuurkunde een zoo ruime plaats wordt toegekend, dat de positie van de talen en andere voor een volwaardige geestelijke ontwikkeling onmisbare vakken in het gedrang zou komen. Wil de H.B.S.-B haar roeping werkelijk volledig blijven vervullen, dan hoede ze zich voor mathematisch-physische eenzijdigheid; het breukdeel der beschikbare leerenergie, dat bij de tegenwoordige inrichting aan wis- en natuurkundige vakken ten koste wordt gelegd, mag op de nieuwe school niet verhoogd worden.

E.J. DIJKSTERHUIS

Alexander en Napoleon

Maurice Paléologue, Alexandre Ier. - Paris, Plon, 1937

Op het oogenblik dat Alexander, geboren 23 December 1777, na den moord op zijn vader, Paul I (23 Maart 1801) de regeering moest aanvaarden, had hij een groote bewondering voor Bonaparte. In Mei 1801 zeide hij tot Duroc (die hem een brief van den Eersten Consul was komen brengen): ‘Mon vif désir fut toujours l'union de la France et de la Russie’, en een maand of wat later zeide hij (tot een anderen afgezant van Bonaparte), dat hij ‘een eeuwig verbond tusschen Rusland en Frankrijk’ tot stand wenschte te brengen. Bij gelegenheid van een entrevue te Memel (in 1802) sloot hij een sentimenteele vriendschap met Louise van Pruisen, 't geen toen nog volkomen met zijn gevoelens voor Napoleon kon samengaan. Maar in 1804 stelde hem zijn idool innig te leur: eerst de misdaad van Vincennes, en vlak daarop de proclamatie tot ‘Keizer der Franschen’, hoon aan alle tot den troon geboren monarchen. En 26 Mei 1805 voegde Napoleon aan zijn Fransche kroon de ‘ijzeren kroon’ van Milaan toe, die sedert Karel V niemand meer gedragen had...

In October 1804 was Alexander, door Novossiltzow, in betrekking getreden met Pitt, en had dezen een nebuleus plan van volkenbond voorgesteld: een ‘nouveau code du droit des gens: ceux qui prétendraient l'enfreindre, risqueraient d'attirer sur eux toutes les forces de la nouvelle union’; naar één van de punten had Pitt wel ooren, immers er behoorde toe een gezamenlijk op Frankrijk te oefenen dwang ‘à rentrer dans ses limites anciennes.’ Pitt maakte er een oorlogstractaat van (11 April 1805), waarbij Oostenrijk zich 9 Aug 1805 aansloot. Nu begaf zich Alexander 21 Sept. 1805 op pad, om allereerst Pruisen tot aansluiting te bewegen. Dit gelukte in zoover, dat Pruisen zich (3 Nov. 1805) bereid verklaarde Napoleon te noodzaken tot eene bemiddeling; wanneer deze 15 Dec. mocht zijn geweigerd, zou Pruisen tot de

coalitie toetreden. Maar Napoleon voorkwam dit fraais door zijn snelheid: hij was al 13 Nov. te Schoenbrunn, en 2 Dec., te Austerlitz, vernietigde hij de Austro-Russen; Alexander moest op de vlucht naar zijn land terug. Haugwitz' dreigementen werden nu op éénmaal suikerzoet; van Pruisen's toetreding was geen sprake meer.

Zou Rusland zich dan met Napoleon verbinden? Er gingen daartoe stemmen op, maar Alexander wilde Louise, bij Pruisen's nu te verwachten noodlot, niet alleen laten. Wederom was Napoleon allen te vlug af: na Jena was hij reeds 27 Oct. 1806 te Berlijn, en eerst in December kon Alexander te velde komen. Eylau (8 Febr. 1807) was twijfelachtig; Friedland (14 Juni) voor Rusland vernietigend. Alexander verzocht Napoleon om een wapenstilstand, die niet alleen onmiddellijk werd toegestaan, doch beantwoord met een aanzoek tot alliantie. En Alexander zeide nogmaals wat hij in zoo heel andere omstandigheden in 1801 tot Duroc had gezegd: ‘l'union entre la France et la Russie a été constamment l'objet de mes désirs.’

Van 27 Juni tot 9 Juli 1807 duurden te Tilsit hunne besprekingen. Zij leidden tot een volledige Fransch-Russische verstandhouding, waarbij Alexander Pruisen nagenoeg geheel opofferde en zich bij het continentaal stelsel voegde, en voor Rusland verlof kreeg de Zweden en de Turken te mogen beoorlogen, mits niet zóóver dat hij Constantinopel mocht innemen: ‘c'est la clef de l'empire universel.’ Napoleon gaf Joséphine omtrent Alexander dit verslag: ‘un fort beau, bon et jeune empereur; il a de l'esprit *plus qu'on ne pense communément*’; - Alexander aan zijn zuster Catharina: ‘Je vous demande un peu si tout cela n'a pas l'air d'un rêve!’

Maar spoedig werd hij ontnuchterd. Voor de Donauvorstendommen zal hij Napoleon.... Silezië moeten overlaten! ‘Bonaparte prétend que je ne suis qu'un sot’, schrijft hij nu aan Catharina (zomer 1808); ‘rira le mieux qui rira le dernier.’ Opnieuw zal hij te Erfurt Napoleon ontmoeten, maar hij gaat via Koningsbergen, om Louise te betuigen dat hij Pruisen niet opnieuw verraden zal, en hij draagt zorg eerder dan Napoleon te Erfurt te zijn; hij heeft daar een gesprek met Talleyrand, die hem aldus bejegent: ‘C'est à vous de sauver l'Europe et vous n'y parviendrez qu'en tenant tête à Napoléon.... Le Rhin,

les Alpes, les Pyrénées sont les conquêtes de la France; le reste est la conquête de Napoléon; la France n'y tient pas.' Alexander blijkt een goed leerling. Wanneer Napoleon zelf gekomen is en tegen hem uitvaart, durfde hij het monster aan: 'vous êtes violent; moi je suis entêté. Causons, raisonnons, ou je pars.' Het besluit is dan (12 Oct 1808) een nieuwe Fransch-Russische overeenkomst: Rusland zal Finland en de Donauvorstendommen mogen veroveren (zonder dat er verder van Silezië eenige sprake is), maar het neemt nieuwe verplichtingen op zich van medevijandschap tegen Engeland en tegen Oostenrijk (die Alexander, die nu het veinzen goed geleerd heeft, niet meer voornemens is in vollen omvang te vervullen). En hij wordt gepolst, of hij, indien Napoleon Joséphine mocht willen verstooten, een van zijn zusters ter beschikking zou willen stellen? Hij ontwijkt: 'ma mère a conservé sur ses filles un pouvoir que je ne dois pas contester.' Aan Napoleon's nieuwen oorlog tegen Oostenrijk neemt hij nauwelijks deel, en als de Keizer nu werkelijk Joséphine verstooten heeft, draalt hij geruimen tijd Napoleon zijn zuster Anna Paulowna toe te zeggen, en neemt zich ten slotte voor, te weigeren.

De bijzonderheden van dit geval zijn weinig stichtelijk. Den 28sten Dec. 1809 ontvangt hij Caulaincourt die een dringende boodschap heeft: Napoleon wil, 'dans un délai de deux jours', antwoord hebben of hij op Anna rekenen mag; tevens is hij bereid zich bij tractaat te verbinden het groothertogdom Warschau niet in 'koninkrijk Polen' te zullen verdoopen. Alexander verzoekt de twee dagen te mogen veranderen in twaalf dagen om zijn moeder te raadplegen; intusschen komt 4 Jan. 1810 het geheime tractaat tot stand: 'Le royaume de Pologne ne sera jamais rétabli.' Nieuw verzoek om respijt om ook Catharina te mogen raadplegen. Nu is het Napoleon genoeg; hij zal het tractaat van 4 Jan. niet ratificeeren en zendt 8 Febr. een verdrag tot een huwelijk met Maria Louise naar Weenen; bericht daarvan bereikt 23 Februari Caulaincourt. - Napoleon heeft Alexander deze houding nimmer vergeven en hem van nu aan zooveel kwaad berokkend als hij kon. Maar eerst in 1812 heeft hij voor een afrekening met Rusland de handen vrij gekregen. Pruisen en Oostenrijk zullen hem de flank dekken.

Doch Alexander ontwapent Napoleon door een beslissenden

slag altijd te ontwijken en hem te dwingen, in een ongunstig jaargetijde en zonder mogelijkheid van approviandeering, tot naar Moskou voort te rukken waar hij verhongert. Hij moet naar Frankrijk terug om er nieuwe (verminderde) kracht uit te halen; Pruisen is opgestaan, Oostenrijk zal volgen. Gedrieën drijven zij hem uit Duitschland en volgen hem over den Rijn; Alexander wordt nu (voor Frankrijks gevoel) de 'bevrijder'. Maar hij heeft geen geloof in de Bourbons. Hij zou voor Frankrijk een regentschap onder den koning van Rome wenschen, of een Orléans, maar Talleyrand stelt hem dit uit het hoofd: men moet nu enkel, om een beginsel te hebben, 'de legitimiteit' volgen. Alexander geeft zich gewonnen, maar als Lodewijk XVIII hem, te Compiègne, met zoodanige hooghartigheid behandelt als ware hij Lodewijk XIV die een grootvorst van Moscovië op bezoek heeft (1 Mei 1814), bekruipt hem sterke vrees dat hij zich heeft vergist. Evenmin is hij met den Prins-Regent van Engeland tevreden, die reeds met Metternich en Talleyrand bereddert, hoe hem zijn liefsten wensch, de vereeniging van heel Polen onder zijn koningsbestuur, te ontzeggen. Ontmoedigd keert hij dan, uit Londen, naar Sint-Petersburg terug, waar hij 19 Juli 1814 aankomt, om 12 September naar Weenen te vertrekken. Talleyrand, Metternich en Castlereagh zullen hem daar dwarsboomen; het geheime verdrag dat zij 3 Jan. 1815 tegen hem richten, wordt hem eerst door Napoleon, wanneer die uit Elba is losgebroken, bekend.

Een overmaat van galante avonturen (heel zijn leven had hij er gehad) stortte hem te Weenen een dergelijken walg in, dat hij nu tot mysticisme (waartoe hij altijd zekere neiging had bezeten) geheel en reddeloos verviel. Door mevrouw de Krüdener (met welke hij pas 5 Juni 1815 in kennis geraakte) werd dit niet gewekt, wel grootelijks versterkt. Hij was 25 Mei uit Weenen naar Heilbronn vertrokken waar hem een hoofdkwartier was besteld; zijn troepen, die van te ver moesten komen, zouden pas in tweede linie kunnen aanrukken, maar inmiddels hadden (18 Juni) Wellington en Blücher het werk al gedaan, en onmiddellijk Lodewijk XVIII hersteld; eerst 10 Juli verscheen Alexander te Parijs, waar hij alles in consternatie vond door de matelooze territoriale vorderingen der Pruisen, die nu, met zijne medewerking, tot bescheidener afmetingen konden worden terugge-

bracht. 26 Sept. werd, te zijner eer, en omdat de anderen er niet met voeg aan ontkomen konden, de Heilige Alliantie geteekend. ‘Dans la pensée de son auteur’, zeide Metternich er later van, ‘la Sainte-Alliance ne devait être qu'une manifestation morale, tandis qu'aux yeux des autres signataires de l'acte, elle n'avait pas même cette signification;.... ultérieurement, il n'en a jamais été question entre les cabinets.’ Intusschen had, den 11den September, bij de wapenschouwing op de vlakte van Vertus, waar 180.000 man vereenigd waren, mevrouw de Krüdener de eereplaats bekleed. ‘L'Eternel’, zeg zij, ‘avait appelé Alexandre, et, docilement, Alexandre s'était rendu à la voix de l'Eternel....’

28 September 1815 begaf zich Alexander naar Brussel (waar nu de verloving van den Prins van Oranje met Anna Paulowna kon worden beklonken) en was (na o.a. Weimar, Berlijn en Warschau te hebben bezocht) den 15 Dec. te Sint-Petersburg terug, altijd nog in de zeer geëxalteerde stemming waarin hij zich sedert den inkeer te Weenen bevonden had. ‘Je n'ai trouvé d'adoucissement à mes soucis’, schrijft hij aan Catharina, ‘que dans ces conditions sublimes qui découlent de l'Être suprême.’ - Paléologue beschrijft hem in zijn uiterlijke verschijning op dit oogenblik:

> Il n'a que trente-huit ans; il en paraît beaucoup plus, cinquante au moins. Tout l'extérieur de sa personne trahit l'usure précoce: il a le front dégarni, les cheveux rares et grisonnants, la peau sèche et flasque, les tempes ridées. Sa taille, naguère si droite et qui lui permettait de si belles attitudes, est légèrement incurvée; l'ankylose de sa jambe autrefois blessée rend sa démarche claudicante; sa dureté d'oreille et sa myopie sont accentuées, ce qui lui donne l'air hésitant, gêné, ce qui lui fait craindre aussi qu'on n'en profite pour l'abuser ou se moquer de lui.

En de markgravin van Baden betwijfelt of haar schoonzoon nog man is, ‘ob er noch Geschlechtstriebe fühlt’....

Gedurende de jaren 1816 en 1817 reist hij, in ongedurigheid, aanhoudend Rusland op en neer. 1818 brengt andere afwisseling aan: het congres van Aken, bij welke gelegenheid hij Lodewijk XVIII te Parijs een bezoek brengt; zij begrijpen elkander nu hoe langer zoo beter. De moord op den hertog van Berry te Parijs (13 Febr. 1820) veroorzaakt een recrudescentie van reactionnaire gevoelens. Ook Spanje en Italië zijn in beroering;

men gaat congres houden te Troppau, te Laibach. Metternich verwondert zich dat daarbij Rusland hoe langer zoo minder de leiding neemt: ‘Alexandre se méfie de son armée, de ses ministres, de sa noblesse, de son peuple. Dans une telle situation, on ne mène pas.’ Na Laibach heeft hij eene vleug van energie: de Grieken zijn in opstand gekomen. Maar weldra is die vleug voorbij; hij laat Capodistria vallen. ‘Le cabinet russe,’ zegt Metternich tot keizer Frans (Juni 1822), ‘a détruit d'un seul coup la grande oeuvre de Pierre le Grand et de tous ses successeurs.’ En Gentz: ‘On ne peut regarder sans un mélange de honte et de dégoût la misérable marche du cabinet russe; on ne trouve vraiment pas de nom pour tant de sottise.’ Te Verona laat hij de leiding der Grieksche belangen aan Engeland en Frankrijk over. Hij was zichzelf niet meer, had nu aan hemelsche belangen genoeg, en mocht sterven. Het eind kwam 1 December 1825.

Een (in Rusland steeds omtrent vorsten onverwoestbare) legende wil dat Alexander, onder den naam Feodor Kousmitch, anachoreet, inderdaad pas 1 Febr. 1864 in de buurt van Tomsk zou zijn gestorven. Ik vrees dat Paléologue (misschien als Fransch ambassadeur te Sint-Petersburg te sterk onder den indruk geraakt van hem door hooggeplaatste Russen gedane verzekeringen) aan het verhaaltje wat veel eer bewijst. Een vloed van onwaarschijnlijkheden moet doorgezwolgen worden om er aan te kunnen gelooven.

Laten wij tevreden wezen met wat Paléologue hem als toeschrift medegeeft: ‘il a le coeur très sensible;.... son pire défaut est l'instabilité.... Il ne se conduit que par impulsion.’

H.T. COLENBRANDER

Krugers Hollanders

Jhr. Dr. P.J. van Winter, Onder Krugers Hollanders. Geschiedenis van de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij. Eerste Deel. - Amsterdam, De Bussy, 1937.

Naar aanleiding van het feit dat 21 Juni 1887 de Ned. Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij werd opgericht, heeft de heer van Winter de geschiedenis dezer onderneming te boek gesteld; een tweede en laatste deel zal volgen. President Burgers had het voornemen opgevat zijn republiek uit den Engelschen greep te verlossen door de betrekkingen met Lourenço Marques te activeeren en daarheen eene spoorlijn te bouwen. Een zekere G.P. Moodie verwierf daartoe van de Z.A.R. in 1872 concessie en begaf zich naar Portugal om zekerheid te verkrijgen dat de lijn tot aan zee zou kunnen worden doorgetrokken; Portugal stemde daarin toe, maar geld kon Moodie niet vinden. De Volksraad werd ongeduldig, trok de concessie in en besloot, den aanleg van staatswege te doen geschieden. Burgers werd gemachtigd daartoe naar Europa te reizen en een staatsleening van £ 300.000 af te sluiten voor de kosten van bouw en uitrusting. Maar Portugal kon niet toestaan dat concessie voor haar gedeelte in handen van een vreemden staat zou blijven; zij moest dus worden overgedragen aan een particuliere maatschappij. Aldus werd bepaald bij protocol van 11 December 1875 ten vervolge van een verdrag van vriendschap en koophandel. Met deze zekerheden gewapend vertrok Burgers naar Amsterdam en wist daar Insinger en Co. te bewegen tot openstelling van de inschrijving op een leening van *f* 3.600.000 tegen 5%. Garantie tot volteekening wilde het bankiershuis niet geven; de financieele toestand der Z.A.R. scheen daartoe te precair.

Maar Burgers was vol goeden moed. Hij ging nog in Januari 1876 over tot de oprichting van eene Lebombo-spoorweg-

maatschappij die draagster zou worden van de Portugeesche concessie, en toog in Februari naar België tot het bestellen van spoorwegmaterieel. Intusschen bedroegen blijkens latere berekeningen de in België gemaakte kosten £ 107.000, terwijl bij Insinger slechts £ 79.864 was binnengekomen. Een uitweg moest toen worden gezocht in overdracht der concessie, van het materiaal en van de aandeelen in de Lebombo-spoorwegmaatschappij aan Cockerill te Seraing, die aannam onder rentegarantie van den staat in 10 jaar de begeerde lijn te bouwen.

12 April 1877 heesch Shepstone te Pretoria de Britsche vlag; met Burgers en zijn plannen was het nu gedaan. Zij zijn onder Kruger herleefd. 18 Aug. 1883 verlieten Kruger, du Toit en Smit Pretoria om in Europa zaken te verhandelen waaraan de Z.A.R. het meest gelegen was: in England de wijziging der Pretoriaconventie, in Portugal en in Nederland de spoorweglijn. Daarin scheen nu schot te willen komen. Johannes Groll en David Maarschalk, bekende spoorwegmannen, waren genegen de concessie te ondernemen, die 16 April 1884 te Amsterdam voorloopig geteekend werd. Daarop vertrok de deputatie naar Portugal, waar intusschen Edward McMurdo, gewezen kolonel van het leger der geconfedereerden in den Amerikaanschen burgeroorlog, en thans te Londen gevestigd, concessie van de Portugeesche regeering verworven had voor een spoorlijn van Lourenço Marques tot de Transvaalsche grens. Met dezen had men zich nu te verstaan, maar de eischen van McMurdo bereikten zoodanige hoogte dat de deputatie de Portugeesche regeering verzocht de concessie te willen wijzigen of intrekken. Zij gaf McMurdo het recht ‘d'établir et de modifier les tarifs’ en daaraan hield hij vast (hoewel hij zelf een leening tot exploitatie der concessie nog niet volteekend had kunnen krijgen). De bouw zou inderdaad slechts afhangen van de mate van snelheid waarin de stukken geplaatst konden worden.

Met een onbevredigend resultaat keerde dus de deputatie naar Amsterdam terug, en er waren leden van het door Groll en Maarschalk gevormde comité die nu niet verder mee wilden werken. Echter werd de concessie onder den aandrang der deputatie en het doorzetten van Groll en Maarschalk 24 Mei 1884 definitief geteekend. 23 Augustus 1884 werd zij door den Volksraad goedgekeurd. Doch in Nederland was er op de tot

15 millioen bepaalde spoorwegleening slechts *f* 1.900.000 ingeschreven, die men vervolgens nog tot *f* 2. 228.700 wist te brengen. Men was dus in een impasse geraakt. Er moest geld bij anderen worden gezocht.[1)] Dit mislukte in België, Frankrijk, Engeland en aanvankelijk ook in Duitschland, waar Adolf Hansemann, leider der Disconto-Gesellschaft, geen goede herinnering had van zaken die hij in Transvaal had beproefd. Intusschen hadden Bake en Cluysenaer een kostbaren intellectueelen en financieelen steun gevonden bij den Amsterdamschen hoogleeraar (lateren staatsraad) Moltzer en den heer A.D. de Marez Oyens, leider van het in 1880 opgerichte bankiershuis Labouchère Oyens en Co., die beiden hen aanmoedigden, vol te houden.

In 1886 was het water aan de lippen gekomen. De Volksraad, aanhoudend door andere concessionarissen, door de Kaapkolonie, door den Vrijstaat, door Natal bestookt (die allen naar Johannesburg wilden nu dit eene goudstad van ongekende afmeting bleek te worden), begon te wankelen, maar Kruger niet. En juist de oorzaken die in de algemeene opinie dat Transvaal een onberekenbaar land was dat zijn schulden niet betalen kon, verandering begonnen te brengen, kwamen nu eindelijk de Amsterdamsche concessiehouders óók ten goede. De Berliner Handels-Gesellschaft begon zich bij hare zaken te interesseeren en bleek (in tegenstelling met Hansemann) bereid de directie in Hollandsche handen te laten. De besprekingen liepen nu eindelijk vlot en 21 Juni 1887 kon met financieele hulp der Berliner Handels-Gesellschaft de Ned. Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij worden opgericht, nadat de Berliner 21 Mei een telegram had gezonden: ‘sind prinzipiell bereit Geschäft zu machen’. Besprekingen te Amsterdam, Keulen en Berlijn hadden tot dit resultaat geleid. Het contact was namelijk gelegd door een Duitsch financier te Amsterdam en een industrieel te Keulen: Gustav Eltzbacher, en Van der Zijpen en Charlier, te Deutz.

Gustav Eltzbacher was leider eener Amsterdamsche dochterfirma van een Joodsch handelshuis te Keulen, dat in den loop der 19de eeuw van den graanhandel naar het bankbedrijf was overgegaan. De Eltzbacher's hadden medegewerkt bij de oprichting der Amsterdamsche Bank en waren bekend als promotoren der

1) Groll en Maarschalk waren inmiddels overleden. De concessie was nu in handen van R. van den Wall Bake en J.L. Cluysenaer.

badplaats Zandvoort. Van der Zijpen en Charlier waren een relatie van de Berliner Handels-Gesellschaft. Een Nederlandsche meerderheid in den raad van commissarissen werd aanvaard. Bake en Cluysenaer zouden de directie vormen. Het aandeelenkapitaal werd bepaald op 2 millioen gulden, met een door een consortium[1)] gewaarborgde obligatieleening van 6 millioen gulden. De Duitsche consul te Pretoria, Herff, had over de bepalingen waaronder de spoorweg tot stand zou komen, zijn niet onnatuurlijke bezwaren: 'es darf nicht wieder vorkommen' schreef hij 16 Nov. 1890 aan Caprivi, 'dass wie dies bei der Nie-derländisch-Südafrikanischen Eisenbahn Gesellschaft der Fall war, das deutsche Kapital für ein Unternehmen herangezogen wird, welches schliesslich von Holländern verwaltet und ausgenützt wird'.

Intusschen was men met de oprichting zelve nog maar weinig gevorderd. Men had te wachten op McMurdo die met de Portugeesche lijn maar niet opschoot en 8 Mei 1889 overleed. Sinds Mei 1889 had de Nederlandsche maatschappij een eigen agent te Lissabon, G. Pott, employé der Oost-Afrikaansche Compagnie met verlof, die geruimen tijd te Lourenço Marques was werkzaam geweest en over vele betrekkingen met de Portugeesch-koloniale wereld beschikte. Hij maakte er geregeld zijn werk van de Portugeesche regeering tot intrekking der McMurdo-concessie aan te vuren. Zij deed dit 26 Juni 1889 ondanks Britsche tegenwerking, en verbeterde haar door McMurdo gebrekkig uitgevoerde spoorlijn zoo doeltreffend dat in Mei 1890 de N.Z.A.S.M. met haar eigenlijke werk, het afbouwen der Oosterlijn tot Pretoria, kon beginnen. Onderwijl had zij niet stilgezeten: immers zij bezat recht van voorkeur op alle spoorwegen die de Z.A.R. zou bouwen, en ondernam daarom (Januari 1889) de 'Randtram' (Boksburg-Johannesburg-Krugersdorp) onder den ingenieur van Eelde; het ontbrak daarbij niet aan teleurstellingen en eerst in 1896 was men zoover, met 370 wagens per dag, het kolenvervoer 'rustig te kunnen afwerken'.

Cluysenaer had middelerwijl het directeurschap-generaal van de Exploitatiemaatschappij (in Nederland) aanvaard en werd

1) Labouchère Oyens en Co., de Berliner Handels-Gesellschaft, en het Berlijnsche huis Robert Warschauer en Co.

door G.A.A. Middelberg vervangen (1 Jan. 1890), toen een man van 43 jaar, werktuigkundige, gevormd in Zürich en Hannover. Hij begaf zich in April 1890 naar Pretoria en leerde er de N.Z.A. SM. kennen als ‘een alom uitgekreten lichaam, door den vreemdeling gesmaad en door vele Boeren gewantrouwd’. Hij verbleef in Pretoria tot Augustus 1890, wederom in 1891 en 1893, en van begin 1894 tot eind 1899 onafgebroken. Hij is er het Transvaalsche leven onbevangen tegemoetgetreden. ‘Hij kon bewondering hebben voor het werk van tegenstanders, ook op spoorweggebied, en mocht den leider van de Natalsche spoorwegen en zelfs het hoofd van de Kaapsche, die zoo vaak tegenover hem stond, tot zijn persoonlijke vrienden rekenen.... In Amsterdam heeft men menigmaal in angst gezeten, dat Middelberg zich door de tegenpartij zou laten inpalmen. Hij erkende de beperkingen van het Nederlandsche element en had geen neiging de Boeren te beschouwen als waren zij slechts Hollanders in vertraging. Hij liet hen in hun eigen waarde. ....Betrekkelijk zelden ontzonk hem het vertrouwen in hun toekomst’.

Hij had de reis ondernomen niet om te Pretoria blijvend de leiding van den spoorweg te aanvaarden, maar er den stand van zaken op te nemen en belangrijke onderhandelingen te voeren. Leyds had reeds bij de oprichting der maatschappij uitgesproken, dat de republiek grooter zeggenschap moest hebben over de tarieven. De republiek verlangde dus concessiewijziging, maar eerst leek het moeilijk met de regeering tot een resultaat te komen. ‘Ten huize van den president’, verhaalt Middelberg, ‘zaten in een groote kamer aan twee tafels twee commissies. In het geheime kamertje daarnaast zat nog een commissie. Om die tafels liepen heen ‘ou president’, de leden van den Uitvoerenden Raad, vele liefhebbers, Volksraadsleden die niets te doen hebben, Verwey[1)] en ik. De beide tafels hinderen elkander onophoudelijk en schelden elkander gemoedelijk uit. De spoorwegcommissie verlangt als de gewichtigste alleen lawaai te mogen maken. Met dat alles ging het er ernstig naar toe. Kruger had ze den vorigen avond alleen gehad en ze hier en daar een kijkje in zijn politiek laten nemen. Er was dan ook in beginsel besloten ons de lijn naar de Vaalrivier te laten bouwen, wanneer het zou blijken dat we handelbaar waren. Met de grootste naïveteit

1) De hoofdingenieur.

werden de notulen, waarin dit stond, in onze tegenwoordigheid voorgelezen....' (brief van 3 Juni 1890). Op 25 Juni 1890 werd de gewijzigde concessie in haar geheel goedgekeurd en kreeg de spoorwegmaatschappij den grondslag, waarop zij tot het eind van haar bestaan heeft voortgebouwd. Toen eenige weken later Middelberg in gesprek geraakte met een Johannesburger en deze hem vroeg, hoeveel de nieuwe concessie de maatschappij wel had gekost, zeide Middelberg: 'één sixpence voor een glas sherry, dat ik aan de bar in de club een volksraadslid heb aangeboden' (Middelberg aan Bake, 23 Juli 1890).

Met de nieuwe concessie verviel het algemeene voorkeursrecht dat de N.Z.A.S.M. aanvankelijk had bezeten. In plaats daarvan kwam het uitsluitend recht op de verbindingen met het buitenland. Kruger had dit zoo gewild, om allen aandrang tot het toelaten van Kaapsch-Vrijstaatsche of Natalsche gouvernementsspoorwegen te kunnen verhinderen.

Met de concessiewijziging van 1890 besluit Dr. van Winter zijn eerste deel. Van de Hollanders onder Kruger hebben wij nog niet veel vernomen; alleen Middelberg komt reeds duidelijk uit. Het tweede deel zal over hen meer bevatten. De heer van Winter heeft met groote helderheid de verwikkelde geschiedenis der N.Z.A.S.M., die zoo dikwijls door onverwachte wendingen is gestoord, uiteengezet en aan de beste bronnen kunnen toetsen. Hij moge daarvoor het loon vinden in de uitnemendheid zelf van zijn werk.

H.T. COLENBRANDER

Kroniek der Nederlandsche letteren
Had Blauwbaard toch gelijk?

A.H.M. Romein-Verschoor, Vrouwenspiegel, een literair-sociologische studie over de Nederlandsche Romanschrijfster. - Tweede herziene druk, 1936.

Driemaal is in de geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde het vrouwelijke levensgevoel verhevigd tot een razernij van schoonheid, die alle drie deze malen iets van de paradoxale schoonheid der razernij met zich voerde, bij *Hadewych*, bij *Anna Bijns* en bij *Henriëtte Roland Holst van der Schalk.* Andere vrouwen zongen of streden met zorg en verteedering, deze drie schiepen, elk voor zich, een vrouwelijken stijl, die méér was dan de straling van eenige aantrekkelijkheden. Ze waren door den furor poëticus bezeten, met het gevolg, dat ze geen dames waren, en niet sentimenteel, maar vrouwen in de volle overgave van haar leven, hetgeen van vrouwen gezegd hetzelfde beteekent, als wanneer men van een man beweert, dat hij leeft in de kracht van zijn leven. Voor het 'heerschend inzicht' - zoo meent mevrouw *Romein-Verschoor*, 'staat nog altijd vast, dat het verschil in biologische functie tusschen man en vrouw noodzakelijk een verschil in economische functie en dus in sociologischen staat meebrengt' en hieruit besluit zij dat het 'geen zin heeft op die biologische tegenstelling terug te gaan, immers zij valt hier met de sociologische samen.' Misschien is dit de grootste fout van de moderne vrouwenliteratuur, dat de biologische functie erin 'gesocialiseerd' is, ten gunste wellicht van de maatschappelijke situatie der schrijvende - en der beschreven dames, maar zeer zeker ten nadeele van datgene, waardoor de vrouwenstijl in zijn

weinige hoogtepunten iederen lezer ontroert: het in wezen ontembaar instinct-tot-overgave. Er zijn zelden ‘groote vrouwen’ geweest in de wereldliteratuur, en dit ligt niet aan de late komst van het feminisme, maar aan de werkelijke zeldzaamheid van zulke hulpelooze en openhartige vrouwen als *Sappho*. De meeste vrouwen zijn, ook in de bellettrie, meer geroepen om alles te redderen dan om iets te redden, en hetgeen haar kracht voor de huishouding uitmaakt, bewerkt haar zwakte, haar vaak zoo lieve zwakte, voor het openbare leven, waar zij vaker een uitvlucht hebben geboden dan een uitkomst gevonden. *Cherchez la femme* is een gezegde, dat men eerst goed verstaat, indien men eruit leest, dat de vrouw *verborgen* aanwezig is achter de groote levensfuncties. Met een vrouwen-naam op de kaft van het boek is het *zoeken* geen kunst meer, zoodat het meestal meteen ook ophoudt, aardig te zijn.

Mevrouw Romein-Verschoor heeft nochtans de moeite willen nemen, de vrouw te zoeken in de Nederlandsche dame, die boeken vervaardigt, en ze heeft bij haar bekroning het antwoord gekregen, dat iedere Diogenes, ook al verschilt hij van den echten in wat we nu maar zullen noemen den sociologischen staat, wel verwachten moet, n.l. dat zij vaak zuur en cynisch oordeelt. Ze oordeelt vaak zuur en cynisch. Doch waarover? De moderne roman, waarin ‘niet alleen het artistieke kunnen, maar ook de intelligentie, de kennis, de levenservaring en de wereldbeschouwing van den auteur meespreken’, en waarin ‘de sociale habitus van den maker onmiddellijk tot uitdrukking komt’ geeft een beeld van de moderne samenleving, en deze samenleving verleidde menigeen tot zuurheid en cynisme, van wien men eerder teederheid en enthousiasme zou hebben verwacht. De oorzaak van mevrouw Romein's ontgoocheling ligt dan ook dieper dan bij teleurgestelde liefde voor de fraaiheid van de fraaie letteren. Ze wortelt in een algemeene onbevredigheid over den geestelijken levensstandaard der ontwikkelde vrouw. De vrouwenemancipatie stelde talrijke dames met min of meer talent te werk in een branche, die als onderdeel van de ziekenverpleging voorzeker te vaak was verwaarloosd, maar die het best gediend wordt, zoolang een practisch doel haar begrenst. De verhaaltjes uit *Duizend-en-één-nacht* worden verteld door een vrouw, en de sprookjes heeten nog altijd afkomstig van een sprookjesachtige

Moeder-de-Gans, maar deze vrouwen vulden den ledigen tijd van sultans en kinderen, wier recht op ledigen tijd nooit door eenig sterveling betwijfeld werd, terwijl de hedendaagsche romancières zoo vaak den indruk wekken, alleen haar eigen ledigen tijd te vullen, hetgeen doelmatiger geschieden kon. Het boek van mevrouw *Romein-Verschoor* is vooral een requisitor tegen het *soort* vrouwen, dat schrijft, en dat ongetwijfeld een respectabel soort vrouwen is, maar juist deswege zoo bitter weinig respectabele schrijfsters voortbrengt. Een vrouw, die schrijft, dient namelijk afstand te doen van het respect. Ze kan haar eerbiedwaardigheid verloren geven aan een uitzinnigen hartstocht, of aan een brandende overtuiging, maar niet aan een meening of aan een geval. Ze kan *Sappho* of *Hadewych* zijn, of ze zal een schrijfster-van-liefhebberij blijven, zooals er hengelaars van liefhebberij bestaan, die men dan ook niet met de twaalf 'visschers-van-menschen' vergelijkt. Het is een voorrecht der vrouw, dat zij geen middenweg behoeft te aanvaarden, maar dat zij bereid kan staan met *alles of niets*, waar de man, door den aard zijner werkzaamheden, zijn aandacht verdeelt. Dit voorrecht gaat vooraf aan alle sociologie, en is uitsluitend gegrond in de biologische functie, waartoe het altijd 'zin heeft', terug te gaan, zoodra het verschil tusschen mannen en vrouwen ter sprake komt. Over den kerkvader Augustinus wordt verhaald, dat hij, zijn leerlingen aansporende tot gebed, op de vraag, of ze ook voor de vrouwen moesten bidden, zou hebben geantwoord: *oremus et pro devoto femineo sexu:* 'laten wij ook voor het toegewijde geslacht der vrouwen bidden', eene uitnoodiging, die de Kerk van hem overnam. Hiermee wilde hij geen uitzondering maken voor egoïstische of eigendunkelijke vrouwen, maar alle vrouwen betrekkende in zijn aandacht, sprak hij van het toegewijde geslacht, omdat de toewijding en wel met name de totale overgave, de biologische functie van elke vrouw is. Tegenover feministische aanspraken moge dit klinken als een typische uitspraak van mannelijke aanmatiging, maar men kan de vrouw niet hooger eeren dan door de erkenning, dat aan haar toegewijd geslacht het geheim de uiterste zelfverloochening werd geopenbaard. Hadewych, Anna Bijns en Henriëtte Roland Holst realiseerden in de Nederlandsche dichtkunst deze uiterste zelfverloochening door zich zonder eenig zelfrespect of ander voor-

behoud weg te schenken aan een ideaal. Ze vochten voor haar overtuiging als een tijgerin voor haar bedreigde jongen, en dit is de eenige manier, waarop een vrouw kan vechten zonder de belachelijke gedaante te voeren van een manwijf. Deze biologische functie van het zich-wegschenken, culmineerend in het zich-vergooien, dat er meteen de tragiek van is, werd nu door het socialiseerings-proces van den damescultus, tot onmogelijkheid toe, vergemakkelijkt en het beste feminisme is het feminisme, dat de vrouw weer in de gelegenheid zal stellen, slavin te zijn, indien zij dit verkiest. Ze werd en wordt in bescherming genomen tegen den adel harer toewijding en verzeilde hierdoor vanzelf in de burgelijkheid harer belangstelling, want iedere vrouw is in de liefde van adel en aan de keukenkachel een bourgeoise.

Deze beschouwingswijze klopt niet geheel met die van mevrouw *Romein-Ver schoor*, maar komt er toch sterker mee overeen dan wellicht op eersten oogenblik wordt ontwaard. Zij acht een 'vrouwelijke Corneille even ondenkbaar als een vrouwelijke Jan Vos' en sluit daarmede een zekere pathetiek, echt of valsch, buiten de biologisch-bepaalde gevoelssfeer van de vrouw.

> In het ernstige, zo wel als in het komische genre uit zich het opkomende literaire zelf bewustzijn der vrouw het eerst *niet* in de aspiratie den man te kunnen evenaren in zijn scheppingen, maar de mannelijke idealen te meten en te vervormen naar de kleine verhoudingen, waarin zij, door natuurlijke aanleg of door haar maatschappelijke en biologische functies genoopt, leefde. Waar zij een poging deed deze eigen zienswijze als een opgeschroefde on- en anti-manlijkheid tot een eigen stijl te maken, verviel ze in de hopeloze belachelijkheid der précieuses. (blz. 11).

Wat hier gezegd wordt over de vrouw der zeventiende eeuw, kenmerkt het begin van de 'verburgelijking' der vrouwelijke stijlvaardigheid. De belangstelling voor het onderwerp begint de overgave aan het onderwerp te verdringen. Van 'toegewijd' wordt de vrouw 'interessant'. Hadewijch, Anna Bijns en Henriëtte Roland Holst zijn vooral geen interessante vrouwen, in geen enkel opzicht, maar over vele schrijvende dames onzer dagen kan men moeilijk iets gunstigers beweren dan dat ze het wèl zijn, en een hunner, mevrouw *Jo van Ammers Küller* schreef dan ook een boek, dat deze qualificatie in den titel voert: *Twaalf interessante vrouwen.* De dames *Wolff en Deken*, hoe oorspronkelijk ook in menig opzicht, behooren tot deze soort en leiden haar binnen in de geschiedenis onzer letteren, want de dochters

Visscher bleven bewuste dilettanten, evenals *Catharina Questiers*, voor wie de schrijverij een familie-spel was, door de andere gezinsleden alleen met iets minder charme gespeeld. Ze maakten versjes voor het gezelschap, als amusement. De dames Wolff en Deken namen echter het ambacht heel ernstig op, en vonden hierin navolging bij *Elisabeth Post* en de geenszins onbegaafde *Petronella Moens*, wier prozastijl, bij haar inmiddels versuikerde poëzie vergeleken, den ernst van een dominee bewaart. Dat ze niet even genoemd wordt door mevrouw *Romein-Verschoor* is een nalatigheid, te serieuzer omdat de schrijfster van *Aardenburg of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika* (1817) een christelijk-romantische gevoeligheid ontleent aan beginselen, door de Fransche Revolutie gemeengoed geworden. Sociologisch bezien heeft de 'blinde dichteres' nog wel eenige beteekenis, maar het ordenen harer gedachten, in tallooze geschriften uitgedrukt, liet ze tot heden vruchteloos over aan wie haar werk tot voorwerp eener dissertatie kiezen zou.

Waarlijk ernst maakt eerst *Geertruide Bosboom-Toussaint* met de literatuur, doch bij haar is het wederom de toewijding, die tot werkdadigheid prikkelt, en indien ze door mevrouw *Romein-Verschoor* wordt onderschat, komt het op rekening van een zeker onvermogen om de vrouwelijke vroomheid te waardeeren. Mevrouw Bosboom is door de burgelijkheid, waarnaar ze zich voegde, geremd, maar had de kracht van een genie in zich, en van een vrouwelijk genie. Zij tenminste bleef een zuster van Anna Bijns, al kan men haar ook niet in denzelfden adem noemen met Hadewijch. Haar ontwikkeling is geen andere dan de ontwikkeling van haar opvatting omtrent de beteekenis der Hervorming, die ze aanvankelijk als een historisch-, later als een psychologisch feit waardeerde, maar die van haar eersten pennestreek tot haar dood haar geheele werk beheerschte als een onweerstaanbare genade. Verklaart men haar onleesbaar door langdradigheid, zoo vergete men niet, dat zij onsterfelijk is door scheppingskracht, en dat haar helden haar stijl overleven, in tegenstelling tot de meeste helden en heldinnen van later geschreven vrouwenromans, die in het proza der dames verdrinken. De zuiverste stylisten onder de hedendaagsche dames roepen geen Florensz of Graswinckel voor ons op, en konden tijdelijk misschien den smaak bevredigen, maar wisten niet te voldoen

aan den eersten eisch van de epiek: blijvend de verbeelding te boeien.

De ‘voorbereiding’ bracht dus een grooter romancière voort dan de eigenlijke bloeiperiode van den damesroman, die hiermede reeds voldoende wordt gekarakteriseerd. Dat mevrouw *Romein-Verschoor* iets te geringschattend spreekt over eenige reëele talenten, zooals *Top Naeff*, kan men lichter vergeven dan haar gebrek aan bewondering voor mevrouw Bosboom, omdat een hooger of lager waardeering weinig onderscheid maakt op hetzelfde plan, terwijl daarentegen de miskenning van een volstrekt planverschil een ernstige fout is. Mevrouw Bosboom was groot door protestant te zijn, zooals Henriëtte Roland Holst groot is door communiste te zijn en iedere vrouw door ‘iets anders’ te zijn dan ze, alleen vrouw zijnde, is. Haar grootheid is het resultaat van overgave, of is niets. Hier geldt het beslissende onderscheid tusschen Maria, die het beste deel verkoos, en Martha, die bezorgd was om vele zaken. De moderne romancière is bezorgd om vele zaken, zelfs om vele zaken, die haar volstrekt niet - of nauwelijks - aangaan, maar de toegewijde vrouw verkiest altijd het beste deel.

Dit is meteen de waarde van het betoog van mevrouw *Romein-Verschoor*: dat zij meer schreef uit toewijding dan uit interesse. Haar standpunt is haar verweten, voornamelijk, omdat het ongepast zou zijn, en zoo veeleischenden maatstaf aan te leggen aan het oeuvre van dames, die het tenslotte ook niet helpen kunnen, dat ze tot den gegoeden burgerstand behooren en de gevoelens van dien stand weergeven in de kroniek der binnenhuisgebeurtenissen van lieden, trouwend en scheidend uit verveling of baldadigheid. Hierin echter is het gelijk geheel aan de zijde van mevrouw Romein. Zij overschat de waarde van het historisch materialisme door dit middel ter verklaring voor het eenige te houden, doch haar overschatting is de vrouwelijke, want voor haar verzekert het historisch materialisme een bovenpersoonlijk levensdoel, waaraan het individu zich offeren kan. De meeste vrouwen ‘doen’ aan kunst. Mevrouw Romein ‘doet’ niet aan historisch materialisme, maar leeft en sterft ervoor, ongeacht, wat het waard is. De meeste mannen zijn ook niet waard, dat een vrouw voor hen leeft, maar zoodra de vrouwen dit ontdekken en het gaan mededeelen in romans, vervallen zij op een gesty-

leerde wijze in de ellendigste vrouwelijke hebbelijkheid: de kwaadsprekerij. Wat al geroddel, wat al bedilzucht vult een gemiddelden vrouwenroman! De held is nooit goed genoeg om een standje te ontloopen van de behuwd-tante, die over hem schrijft maar die zijn moeder niet is, en hem ook niet moederlijk bemint. Mevrouw Bosboom dweept met haar helden als een echte vrouw met haar eigen groote jongens, maar van meneer Coornveldt onthouden wij hoofdzakelijk, wat er aan hem mankeert. Het valt dan ook op, hoe weinig kritiek mevrouw Romein behoeft uit te brengen op de personen, die de Hollandsche romans van vrouwen bevolken. Voor die kritiek hebben de schrijfsters zelf gezorgd, en mevrouw Romein kan met de samenvattende weergave volstaan. Wordt het haar een oogenblik te machtig, dan constateert zij, dat de vrouwelijke tendenz-roman verworden is tot 'een vorm van kwaadsprekerij, waarbij de schrijfster "as een bes in een hof" zich in een stroom van banaliteiten de angstdroomen van een benepen ziel realiseert'. (blz. 174, over Alie Smeding).

Het akeligst zijn de meisjes, die men in deze romans ontmoet, vooral op den leeftijd, waarop ze het aardigst moesten zijn. Gevarieerd van verlangens, die bij het meerendeel duidelijkshalve begeerten moeten heeten, zijn ze eenvormig van type, zelfs wanneer ze zich zullen gaan wijden aan het hoogste heil der menschheid. Mevrouw Romein, die haar boek schreef met een meesterlijk ingehouden humor, bij onbedekt sarcasme, laat telkens de ledigheid voelen van een ideaal, dat nagestreefd wordt, omdat het interessant is. Dit geldt in het bijzonder voor de erotische idealen, die heelemaal niet interessant zijn en het ook nooit kunnen worden, om de eenvoudige reden, dan men aan een gemeenplaats wel zijn leven kan geven, maar niet zijn oorspronkelijkheid. De jongemeisjes, die in Holland toch niet tot een nomadenstam behooren, zijn allemaal belust op het avontuur zonder te bedenken dat dit avontuur alleen in Amsterdam een paar honderdduizend maal is vastgelegd in den Burgerlijken Stand tot ieders genoegdoening, maar niemands verbazing. Het irreëele van het 'realisme' peilde mevrouw Romein tot den bodem, om te concludeeren, dat het meeste realisme niets anders is dan bedorven of beschimmelde romatiek. Paul en Virginie bergen meer levenswaarheid in hun doorblaakte boezems dan alle hevig ver-

langende juffrouwen, die straks weer gescheiden zullen worden, niet door den storm en het onweer van de natuur, maar door het boos humeur en de geprikkelde onvoldaanheid. Hierbij heeft de biologische functie volmaakt haar natuurlijke plaats geruimd voor den 'sociologischen staat' en mevrouw Romein schrijft over mevrouw *Boudier-Bakker*, dat ze mislukt bij al haar pogingen om deze plaats rechtvaardig te bepalen:

> Zo bijvoorbeeld bij de talrijke mesalliances - in *De Klop op de Deur* maar liefst zes! - waarbij altijd weer de schrijfster zich verwant toont aan de beschaafdste partij, tegenover de minder beschaafde daarentegen nooit hooghartig-geprikkeld als Top Naeff, maar vriendelijk tegemoetkomend (blz. 125).

Vriendelijk is dit zoomin als de vergelijking van *Jeanne Reyneke van Stuwe* bij 'de modiste met een fijnen neus, die altijd iets eerder dan de groote hoop snuift wat er in gaat' (blz. 69) of de opmerking, dat *Carry van Bruggen* 'opgeleid aan een kweekschool voor onderwijzers, die kweekplaats van massale minderwaardigheidscomplexen, zich haar leven lang niet heeft kunnen ontworstelen aan den waan, dat zij zich voortdurend de meerdere moest toonen van de eerste de beste middelmatigheid met een titel' (blz. 144). Het is nochtans ráák en het typeert telkens *de dame.*

Zoodat mevrouw Romein ons de kans heeft geboden, de dame te definieeren als het menschelijke wezen van de vrouwelijke soort, dat de biologische functie ondergeschikt stelt aan de sociologische structuur van haar omgeving. De vrouw daarentegen is het wezen, dat boven alles de biologische functie stelt en deze functie verstaat als de overgave, het kan aan de zonde of aan de heiligheid, aan een onbenulligen echtgenoot of aan de dichtkunst wezen, indien de overgave maar volstrekt is.

De kritiek van mevrouw Romein is die van een vrouw, niet die van een dame. Ze vroeg om de reactie van een man, niet van een heer, al herinnert deze onderscheiding aan een anecdote, die misschien voor den critischen arbeid exemplarisch nut heeft. Een Amsterdamsche tramconducteur, die een uitstappende dame per ongeluk op de teenen trapte en hieromtrent woorden vernam, welke niet tot de schrijftaal behooren, antwoordde moedig en bemoedigend: 'Altijd heer blijven, dame!' Dit weze hier herhaald ter satisfactie van gekwetste gemoederen.

ANTON VAN DUINKERKEN

Binnenlandsch overzicht

Coalitio rediviva
23 Juni 1937.

Door uitlatingen, vóór Mei, en nog onmiddellijk nà de verkiezingen, gedaan, had Dr. Colijn te kennen gegeven dat hij wederom een breede basis boven een enge verkoos. Daarop riep hem Hare Majesteit, en de hoop was gewekt dat thans niet bepaaldelijk bij de coalitie heul zou worden gezocht. Maar het is den kabinetsformateur blijkbaar te moeilijk gemaakt zich daaraan te houden. Ongetwijfeld had hij gaarne de Graeff, Oud en van Lidth de Jeude in het nieuwe kabinet willen zien overgaan, maar de katholieken weerden onmiddellijk Oud; de Graeff en van Lidth de Jeude mochten dan blijven, maar als 'vakministers', die de richting van het kabinet niet mede mochten helpen bepalen. Dit weigerden de heeren de Graeff en van Lidth de Jeude, en evenzeer de in hunne plaats aangezochte heeren Patijn en Blackstone. Zoodat er niets van de aanvankelijk beoogde breede basis is overgebleven, dan dat onder de tien een 'partijlooze', de heer van Buuren, is geduld.

De liberalen en vrijzinnig-democraten, die de geheele periode 1933-1937 door Dr. Colijn zeer loyaal hadden gesteund, hadden zijn ommezwaai niet kunnen verwachten. Het is een zwarte dag geweest waarop de formateur uitsluitend de coalitie-vrienden bij zich riep, en niets dan een coalitie-ministerie is nu de uitkomst.

Veel liever hadden wij gezien dat Dr. Colijn een opdracht had neergelegd, die hem nu zelf niet meer zal smaken. Er wordt immers naar een program gewerkt dat (ondanks het monstergetal van zes-en-vijftig) tot den draad toe is versleten. De gevolgen kunnen niet uitblijven.

C.

Buitenlandsch overzicht

België. - Japan. - Spanje. - Schacht. - Incident van de Leipzig
18 Juni 1937

Een Belgisch regeeringsontwerp inzake politieke amnestie voorziet in het te niet doen van alle veroordeelingen, na den oorlog uitgesproken wegens politieke feiten, gepleegd in het door de Duitschers bezette gebied. De Kamercommissie, belast met de voorbereiding van de behandeling van dit ontwerp, heeft echter aan den tekst der regeering een amendement toegevoegd, bepalende dat voor de amnestie in aanmerking komende personen weder in het bezit kunnen worden gesteld van verkiesbaarheid, indien zij binnen zes maanden bij den Koning een verzoek indienen, waarvan de tekst luidt: 'Ik bevestig mijn gehoorzaamheid aan den Koning en mijn getrouwheid aan de wetten van het Belgische volk'. Dit amendement werd voorgesteld om een eventueele verkiezing van dr. Borms tot kamerlid of senator te voorkomen. In Vlaamsche kringen vraagt men of die toeleg doel kan treffen, immers Borms werd in 1929 in vrijheid gesteld met verlies van burgerschapsrechten voor 10 jaar, zoodat hij in 1939 verkiesbaar zou kunnen zijn voor het parlement.

De tegenstand tegen de regeering komt vooral van de zijde der liberalen. In de liberale kiesvereeniging voor het arrondissement Brussel werd een motie aangenomen om de kamerleden tegen de amnestie te doen stemmen, en mocht het ontwerp worden aangenomen, de liberalen de regeering te doen verlaten.

Een amendement om ter dood veroordeelde, doch begenadigde activisten van verkiesbaarheid uit te sluiten (waarmede van Zeeland zich vereenigd had) werd 2 Juni met 94 tegen 65 stemmen (bij 26 onthoudingen) aangenomen. Vervolgens werd de

geheele amnestiewet goedgekeurd met 95 tegen 75 stemmen (bij 16 onthoudingen).

Van Zeeland is 11 Juni naar Amerika vertrokken en hoopt 5 of 6 Juli weer te Brussel terug te zijn.

Op de Britsche rijksconferentie heeft de Australische premier Lyons het denkbeeld opgeworpen een non-agressiepact voor den Stillen Oceaan te doen sluiten. Japan wil daar niet in treden tenzij Engeland den stand van zaken in Mantsjoerije zou willen erkennen, ook Japan's bijzondere belangen in Noord-China, en geneigd zou zijn Japan een leening te verstrekken. Of Engeland eenigen lust zal gevoelen dit soort voorwaarden te vervullen mag worden betwijfeld. Bovendien heeft Japan de neiging de non-agressie te willen beperken tot zichzelf, Engeland en de Vereenigde Staten. Maar zouden deze de verantwoordelijkheid voor den vrede op zich nemen indien Nederland, Frankrijk, Rusland, China worden buitengesloten?

Intusschen is het kabinet Hajasji afgetreden, hetgeen na den uitslag der verkiezingen te verwachten was. Een nieuw kabinet zal de eischen van het leger moeten aanpassen bij de mogelijkheden van land en volk. Maar het wantrouwen der groote partijen (Minseito en Seijoekai) tegen het kabinet-Konoje (dat nu is opgetreden) is even groot gebleven dan hun tegenstand tegen het kabinet-Hajasji het geweest was. De beide groote partijen die gezamenlijk Hajasji hebben doen vallen hebben hun gemeenschappelijke commissie van verweer niet ontbonden.

In de Spaansche aangelegenheden wil nog maar geen teekening komen. Den 1sten Juni moest Eden in het Lagerhuis mededeelen, dat de Italiaansche en Duitsche regeeringen voorloopig hun medewerking aan den arbeid der afzijdigheidscommissie zullen staken. Den 12den kwamen te Londen Engeland en Frankrijk met Italië en Duitschland overeen, dat voortaan een eventueele aanval op de contrôle-organen van een hunner zal worden beschouwd als een aanval op allen. Eerst zal daartoe de instemming der beide in Spanje elkaar bestrijdende partijen moeten worden verworven, en vervolgens zullen Duitschland en Italië hun plaats in de rij der controleerende mogendheden weder innemen.

Te Genève is een buitengewone volkenbondsvergadering bijeengekomen die den Turkschen minister van buitenlandsche zaken Rüstü Aras tot voorzitter heeft gekozen, en eenstemmig Egypte in den volkenbond heeft opgenomen.

Schacht heeft te Parijs het Duitsche paviljoen op de wereldtentoonstelling geopend en bij die gelegenheid getracht de vastgeloopen Fransch-Duitsche handelsbesprekingen weder op gang te brengen. Gezien de groote moeilijkheden waarmede Duitschland economisch te kampen heeft, zou handhaving der handelsbelemmeringen dit land dermate kunnen verzwakken, dat het ten slotte de hulp der democratische landen niet langer zou kunnen ontberen en bereid zou zijn daarvoor politieke waarborgen te geven. De resultaten van Schacht's besprekingen daaromtrent laten zich nog weinig overzien; er wordt vermoed dat de zaak met eene mislukking is geëindigd.

De Fransche Kamer heeft, met 346 tegen 247 stemmen, de regeering gemachtigd, tot 31 Juli 1937 bij decreet, besproken in de ministerraad, maatregelen te nemen tot financieel herstel, die binnen drie maanden aan het parlement ter bekrachtiging moeten worden voorgelegd.

Baldwin is, na de kroning, door Neville Chamberlain vervangen; eveneens heeft MacDonald het politieke veld geruimd.

De Britsche regeering heeft von Neurath uitgenoodigd naar Londen te komen om daar met Eden van gedachten te wisselen, en von Neurath heeft deze uitnoodiging onmiddellijk aangenomen. Zou een Engelsch-Duitsche ontspanning op komende wegen zijn?

(23 Juni). - Bilbao is gevallen. - De Fransche Senaat heeft met 188 tegen 72 stemmen het financieel regeeringsontwerp verworpen, waarop Blum is afgetreden en een kabinet-Chautemps is gevormd; de nieuwe premier is socialistisch-radicaal. - De Engelsch-Duitsche toenadering is weer van de baan. Naar aanleiding van een Spaanschen regeeringsaanval op den Duitschen kruiser *Leipzig* heeft von Neurath aangekondigd niet naar Londen te kunnen gaan, en hebben Duitschland en Italië definitief besloten, zich aan de gemeenschappelijke contrôle te onttrekken.

Dat Engeland von Neurath voor de tweede maal zal uitnoodigen, is niet waarschijnlijk. En zelfs al mocht dit wèl het geval zijn, de Engelsche ingenomenheid met Duitschland zal aanmerkelijk zijn bekoeld. Van ontspanning is niet veel meer over. De stemming van welwillendheid, die in maandenlange besprekingen was gegroeid, schijnt nu met één slag vernietigd. Het onopgelost gebleven incident met de *Deutschland* (van 30 Mei) is erger dan dat met de *Leipzig*.

C.

Bibliographie

Egmont Colerus, Von Pythagoras bis Hilbert. Die Epochen den der Mathematik und ihre Baumeister. Geschichte der Mathematik für Jedermann. - 1937. Paul Zsolnay Verlag. Berlin-Wien-Leipzig. 363 bl.

Egmont Colerus, de merkwaardige litterator en philosoof, die wiskunde ging beoefenen en toen zoozeer door haar phantastische schoonheid geboeid werd, dat hij geen sterker verlangen meer kende, dan haar in zoo breed mogelijken kring bekend te maken, heeft aan zijn twee vroegere met succes bekroonde populaire werken (hij verzekert 'in Demut und Freude', dat er al meer dan 60.000 exemplaren van gedrukt zijn) een derde toegevoegd, dat voor den geestelijk geinteresseerden, maar niet mathematisch ontwikkelden lezer de hoofdlijnen van de geschiedenis der wiskunde wil schetsen. Of er inderdaad lezers bestaan, zooals hij zich die denkt, wiskundig ongeoefend en toch in staat een betoog te volgen, dat, hoe uitvoerig ook gehouden en hoezeer ook overal opbouwend vanaf de beginselen, toch uiteraard een vermogen tot mathematisch denken vereischt, dat in den regel ontbreekt, waar het niet stelselmatig geoefend werd, kan betwijfeld worden; de Jedermann, die het boek koopt en leest, zal in den regel wel een mathematische Jedermann zijn en tot bestrijding van de onbemindheid der wiskunde in breedere kringen zal de schrijver wel niet zooveel bijdragen, als hij zelf hoopt.

Wie zich echter voor wiskunde interesseert en voor eenige inspanning niet bevreesd is, zal goed doen, dit boek aandachtig te lezen en achteraf na te gaan, of het zijn kijk op de ontwikkeling van het vak niet belangrijk verruimd heeft. Want inderdaad, welke bezwaren men ook tegen onderdeelen van het betoog kan inbrengen, het blijft een knap boek, dat Colerus geschreven heeft, goed gecomponeerd, boeiend, van breeden kijk op de wordingsgeschiedenis der mathesis en van helder inzicht in haar scheppingen getuigend, een boek, dat eenig in zijn soort is en dat naast zuiver wetenschappelijke werken op historisch-mathematisch gebied (die men gewoonlijk niet in een adem uitleest) ongetwijfeld een plaats verdient.

Het is echter wel te hopen, dat iedere lezer een juist begrip zal hebben, welke die plaats precies is en dus niet zal meenen, dat zoo hij de wiskunde historisch beschouwen wil, de onderhoudende lectuur, die Colerus biedt, wel in de plaats kan treden van de bestudeering van de oorspronkelijke bronnen en de serieuse handboeken; men kan hier niet geheel gerust op zijn; mathematici verliezen vaak al de exactheid, die

hun ex officio zoo na aan het hart ligt, uit het oog, wanneer zij ter ontspanning zich in de geschiedenis van hun vak gaan verdiepen en het zou bedenkelijk worden, als zij dan Colorus als gids namen. Want hij is als zoodanig wel zeer enthousiast en meesleepend, maar helaas niet overal even betrouwbaar. Zijn kennis van de geschiedenis staat niet overal op de hoogte van den tijd, getuige b.v. de onbegrijpelijke veronachtz aming van de diepgaande verandering van inzicht in de beteekenis der Babylonische wiskunde, die het onderzoek der laatste jaren gebracht heeft en van de wijzigingen in de waardeering van de historische positie der Grieken, die daarvan het gevolg zijn. Ook verliest hij wel eens de grenzen uit het oog, die zijn huidig ego behoorden te scheiden van het vroegere, dat romans schreef; daaraan danken we dan mededeelingen als deze: durch diese Hallen (sc. van het Mouseion te Alexandria) wandelt etwa um 300 vor Christi Geburt ein stiller Mann (sc. Euclides; maar wat weet Colerus er nu van, of Euclides al dan niet een stille man was; misschien was hij wel een opgewonden en heftig discussieerende Helleen; en wat doet het ertoe?); of dichterlijke vrijheden als die over den jongen cavalerie-officier Descartes, die zich in ruitergevechten in Bohemen opwerkt tot het klare inzicht in zijn systeem en dan 'in der Ruhe ungarischer(!) Winterlager' zijn *Géométrie* schrijft. Elders is weer de discipel van Spengler aan het woord, die zijn meester in stoutheid van combinaties niets toegeeft, zonneklaar verband ziet, waar meer voorzichtig aangelegde historici de mogelijkheid van eenigen samenhang overwegen (zooals tusschen Herakleitos en het bewegingsbegrip in de Grieksche geometrie) en zich door zijn bewustzijn van de cultuurhistorische functie van het mathematische denken er toe laat verleiden, er een invloed op het staatkundig gebeuren aan toe te schrijven, die, zacht gezegd, eenigszins overdreven lijkt (zoo wordt het vasthouden van de Grieksche wiskundigen aan het 'Ideal euklidischer Formreinheit' verantwoordelijk gesteld voor het verwaarloozen van de techniek en daardoor voor de politieke nederlaag van de Grieken tegen de Romeinen, die in de verovering van Syracuse door Marcellus haar uitdrukking vindt).

Men zou nog lang zoo door kunnen gaan, op enkele vreemde mathematische lapsus wijzen, die de schrijver begaat (heeft Cavalieri heusch beweerd, dat twee lichamen slechts dan gelijken inhoud hebben, wanneer ze door vlakken op gelijk niveau volgens doorsneden van gelijke oppervlakte worden gesneden?) en zijn lichtgeloovigheid betreuren (hij vertelt in vollen ernst het sprookje van de Harpedonapten en schijnt niets te weten van de moderne litteratuur op dit punt; en hij gelooft alles wat er bij Proklos over Pythagoras staat). Ook zal een Nederlandsche lezer hem wel eens wat hoogdravend vinden en rijkelijk chauvinistisch. Een zin als *Wir halten das 'Rätsel Gauss' für ein hohepriesterliches Geschenen, für Gottesfurcht und Moralität in des Wortes schönster Bedeutung, für tiefinnerstes Deutschtum, dem die grosse Sache der Welt über allen personlichen Motiven steht* kan men zich in onze taal althans bezwaarlijk overgebracht denken en daar er veel zulke zinnen in staan, zal van een vertaling van dit werk wel nooit sprake zijn.

Maar ondanks alles, het blijft een boek, dat kritische aandacht waard is en dat men lezen moet, wanneer men over geschiedenis der wiskunde wil meepraten.

E.J.D.

C. Antoniade, Trois figures de la Renaissance. - Bruges, Desclée de Brouwer, 1937.

'Trois vies, - qui sont trois défaites': Pietro Aretino, Guicciardini, Cellini: 'L'homme de la Renaissance, c'est l'homme seul... C'est cet individualisme stérile qui a miné, pour les détruire ensuite, les cadres et les assises sociales de l'époque; c'est lui qui fut la ruine de l'Italie; c'est en lui qu'il faut chercher la fin, le couchant, de ce que fut la Renaissance.'

'L'Arétin est le produit d'une de désorientation des esprits.... Il nous enseigne jusqu' où peut aller l'homme libéré de toute contrainte intérieure ou extérieure, jusque'où mène l'individualisme sans frein, que n'éclaire plus aucunespiritualité.... Guichardin ne commet qu'une seule infidélité, et la plus grave: l'infidélité envers soi-même... Sa vie abonde en contradictions.... Demeuré républicain et désireux d'installer une république aristocratique à Florence, il s'empresse de servir les jeunes ducs Médicis; ses convictions réelles, il les avoue seulement dans la solitude de son cabinet de travail, la plume à la main, devant une feuille blanche; quand il entre en action, il travaille contre toutes ses croyances... Il nous avoue qu'il s'est laissé guider sur cette voie par la seule pensée de ce *particolare suo*, par la pensée de son propre intérêt. L'homme en sort bien diminué.... Guichardin croyait être et était plus "sage" que Machiavel, mais le monde ne marche pas seulement à l'aide de cette sagesse glacée.... *Si quis videtur inter vos sapiens esse in hoc saeculo, stultus fiat ut sit sapiens; sapientia hujus mundi stultitia est apud Deum* (I Corinth. 3, 18-19).... Comme beaucoup d'hommes de son temps, Cellini était bien plus superstitieux que religieux.... Sa vieillesse est triste et amère; procès, suppliques, doléances, plaintes, récriminations: elle en est toute tissue....'

Een zeer leesbaar boek, geschreven door een Roemeen, thans ge zant te Bern, die over Italiaansche geschiedenis in zijn eigen taal placht te verhandelen, en in 1932-1933 een tweedeelig boek over Machiavelli schreef.

C.

De Goede Hoop. Berichte aus dem deutschen und dietschen Kulturraum, herausgegeben von Heinz Kloss. - Weimar, Hermann Böhlaus Nachf., 1937.

Een hutspot van artikelen, waarin in het Duitsch, Nederlandsch en Afrikaansch is geschreven, maar vooral in het Duitsch. Dr. Franz Thierfelder, 'Generalsekretär der deutschen Akademie, München', schrijft er een voorrede bij. 'Dieses Werk will drei Völkern dienen, die ihren gemessenen Anteil an der Entwicklung des menschlichen Geschlechts haben und sich ihre Erfolge gegenseitig nicht zu neiden brauchen, weil sie irgendwo an ihnen allen teilhaben.'

Franz Fromme, 'Schriftsteller' (Berlijn) schrijft over 'Der Geist des neuen plattdeutschen Schrifttums'; - 'das Niederländische hatte zwar eine Hochsprache hervorgebracht, während das Plattdeutsche nur aus den Mundarten bestand.' Dan noemt hij Klaus Groth, Fritz Reuter en John Brinckman, 'sehr verschiedener Herkunft und verschiedenen Charakters. Klaus Groth kommt aus dem bäuerlichen

Handwerksstand Dithmarschens, aus einem Lande freier Bauern;.. Fritz Reuter ist der Enkel eines

Landpfarrers und der Abkömmling einer Baamtenfamilie aus dem ostelbischen Land;.... John Brickman entstammt einer wohlhabenden Rostocker Familie.' Fritz Reuter is in 1810 geboren, Brinckman in 1814 en Groth in 1819, maar die drie hebben geen gelijkwaardige epigonen gehad. In Hamburg ('immer mehr die Hauptstadt der niederdeutschen Literatur und Bewegung') trachtte Robert Garbe (1878-1927) 'auf den niederelbischen Mundarten eine allgemeine, niederdeutsche Hochsprache (beschavingstaal) aufzubauen,' maar deze poging is niet gelukt. 'Volksschicksal und Volksgemeinschaft in niederdeutsche Formen zu bannen, ist erst sehr wenigen gelungen; noch minder die Zusammenfassung der Einzellandschaft und ihrer Menschen unter einem allgemein niederdeutschen Gesetz oder Sinnbild.'

Prof Scholte (Amsterdam) bespreekt 'Gegenwartsströmungen des nordniederländischen Schrifttums' en Prof. François Malherbe (Stellenbosch)[1] geeft (in het Afrikaansch) ''n Korte Samenvatting van die jongste Afrikaanse Letterkunde'. De 'Abteilungsleiter in der Reischsleitung des Reichsarbeitsdienstes' Friedrich Wunderlich (Berlijn) draagt iets bij over 'Die Neulandgewinnung in Norddeutschland', en Jhr. C.W.E. van Panhuys (den Haag) een paar weinig beteekenende bladzijden over 'Landaanwinning' (in Nederland). Dr. L.J. van Gorkom (conrector te 's-Hertogenbosch) schrijft over 'De Nederlandsche Kolonisatie in Duitschland'; de conservator aan het rijksmuseum Twenthe J.J. van Deinse (Enschedé) over 'Beziehungen zwischen Münsterland und Holland'; Dr. Werner Schmidt (Pretoria), over 'Deutsches Erbe im Burentume'; in deze bijdrage wordt van de Duitsche immigranten tot 1806 erkend: 'sie erschufen nicht ein neues deutsches Leben, sondern fügten sich von Anfang in ein bestehendes Leben ein; ....es ist als glückliche Fügung anzuschen, dasz zu der hochprozentig germanischen Zentralgruppe der Holländer die hochprozentig germanische Teilgruppe der Deutschen stiess.' - Ook de gewezen 'Kolonialsekretär' Dr. Friedrich von Lindequist (Eberswalde) zegt in zijn artikel 'Das Deutschtum in Südafrika': 'Die Nachkommen der bis 1806 eingewanderten deutschen Stammväter verschmolzen sich so sehr mit der herrschenden holländischen Bevölkerung, dasz von einem eigentlichen und bewuszten Deutschtum in dieser Zeitepoche nicht die Rede sein kann'. - Hier vinden wij ook den 'doctorandus' Hendrik Krekel (den Haag) terug[2] met eene bijdrage: 'Die politische und wirtschaftliche Entwicklung Hollands seit dem Weltkriege.' Hier lezen wij: 'Das Schicksal des holländischen Volkes seit 1918 ist dieses: dasz die demokratisch-pazifistische Gesinnung, nachdem sie das ganze politische und geistige Leben bis in seine letzten Fasern durchdrungen hatte, von der Wirklichkeit als unhaltbar bewiesen wurde.. Das wird sich in kurzem ändern; *schon sind die ersten Symptome davon zu sehen in dem Ueberhandnehmen des Faschismus der Mussert-Bewegung.*' Ocharm!

Met artikelen van Dr. R.P. Oszwald (Potsdam): 'Zehnjahresbericht über die Entwicklung des Flamentums', en Dr. W. Espe (München): 'Die Union von Südafrika' wordt deze bonte Goede Hoop besloten.

1) Die zonderlingerwijze in de inhoudsopgaaf met zijn gelijknamigen collega te Bloemfontein verward wordt.
2) Zie *Gids* 1937, II, 1.

Dr. Espe zegt daarin: ‘Der Umstand, dasz der Gegner dem besiegten schon wenige Jahre nach Kriegsende seine Selbstverwaltung zurückgeben konnte mus als ein Meisterstück englischer Staatskunst angesehen werden.... Werden sich das Burentum und die bodenständigen Engländer zu der von mancher Seite erhofften Südafrikanernation zusammenfinden?... Weder in der Kultur, noch in der Politik haben die Buren bisher ihr letztes Wort gesprochen. Wir wissen nicht wie es lauten wird; wir wissen aber, dasz es im Einklang mit den Menschheitsidealen stehen wird, welchen die germanischen Völker auf Grund ihrer Wesensart folgen und folgen werden.’ Behooren ook Engeland en Nederland tot de germaansche volken? Dan komt de ‘Wesensart’ tegenwoordig wel in het gedrang....

Men kan niet zeggen, dat het geschrift een harmonisch geheel is geworden. Daartoe draagt met name de bijdrage van Hendrik Krekel zeer weinig bij.

C.

Le Mois. Synthèse de l'activité mondiale. Du 1er mai au 1er juin 1937. - Paris, Maulde et Renou.

Een tijdschrift dat zijn zevenden jaargang heeft bereikt, en gezien mag worden. Het verschijnt in drie afdeelingen: ‘La vie politique, économique et sociale’ (gesplitst in ‘Opinions’, ‘Actualité’ en ‘Faits du mois’) ‘Lettres, théâtre, arts’ (zelfde splitsing), ‘Les sciences’ (zelfde splitsing). Uit de eerste afdeeling een artikel van Pierre Descaves: ‘Les Puissances démocratiques unies pour la paix’, dat de aandacht vestigt op de toenemende politieke activiteit der Engelsche regeering ‘sous l'impulsion jeune et vivante de M. Anthony Eden’, die, in Mei, een gesprek had gehad met von Blomberg, over wiens uitlatingen bij Neville Chamberlain en Eden zelf zekere tevredenheid was ontstaan, ‘le maréchal von Blomberg ayant laissé entendre que le Reich pourrait se prêter à une tentative de conciliation.... M. Hitler voulait-il inspirer confiance au Foreign Office afin de ralentir le réarmement britannique, ou bien voulait-il vraiment apporter sa contribution à la pacification européenne?.... Le seul acte concluant du Führer serait le dépôt d'un projet de statut occidental. Or, jusqu'ici le Reich n'a formulé aucune suggestion digne de ce nom....’

Florian Delhorbe zegt (naar aanleiding van het bezoek van van Zeeland aan Amerika): ‘L'obstacle majeur (pour la réussite d'une conférence économique internationale) est presque toujours laissé dans l'ombre. Il consiste dans une carence de direction.... Si les nations sont égales en souveraineté, d'autre part leur organisation en communauté est impossible sans président.... Il faut que quelqu'un dresse un programme et conduise les débats. Or les nations dirigeantes sont mal préparées à tenir un rôle qui leur appartient en fait.... Le colosse américain, prisonnier des bandelettes de Monroe et de Babbitt, affronte timidement les horizons nouveaux qui s'ouvrent devant lui...’

Alfred Obermann (in de afdeeling ‘Lettres’) heeft een artikel ‘Johan Huizinga et ses idées sur la crise du monde moderne’. - ‘M. Huizinga n'est pas l'adepte d'un déterminisme fataliste, c'est pourquoi son diagnostic de l'état naturel de notre temps ne peut aboutir à un pessimisme aussi sombre que celui d'un Oswald Spengler.... Il croit fermement que notre civilisation peut encore se réformer par ses propres forces’.

C.

Alles komt terecht

III

Ik ben geen geboren jager. Maar als September de graanoogst in oppers heeft gesteld, als een versche snede klaver ligt te geuren, als de hemel blauwer en grijzer wordt tegen het bleek groen der raapvelden en de roestig rottende beetwortelblaren, dan verlokt mij steeds een vreemde lust om over de akkers te dwalen.

Ik houd ervan de kluiten grond onder mijn voet te vermorzelen, al besmeurt mij ook de eerste Herfstvochtigheid van de grassen en umbellifeeren tot aan de knieën. Ik weet niet wat het is, maar een geweerknal op de lucht geeft mij een wellust, waarvoor ik geen verklaring weet. Er moet een geslacht van stroopers of van jagers in mij nawerken. Ik voel mij één worden met de velden en het weer. Een vrucht staat op het punt verplet te worden, een vogel of een haas zal sterven. Het is Zondag, tegen den middag. Het luiden voor de missen is vergeten en de stilte van den nazomer hangt over de landen. Er is in de lucht een zware geur van rijpe vruchten, waar het sap uit leekt, en van verschroeid hout. Wat doet men, in dat soort van overrijpe vermurwing? Na een periode van zwaren strijd, zooals ik die gekend heb, is men een ander mensch. Men vindt het leven traag. Men heeft het beste deel gekozen, maar veel moeten prijsgeven. Wie is sterk genoeg, om niet juist wat prijsgegeven is soms als een gemis te voelen? Er zijn van die dwaze oogenblikken: er werkt zich een hopelooze onvoldaanheid door uw vrede. Dien voormiddag tenminste had ik een bosje klare asters en eenige karmijnroode dahlia's door elkaar over mijn handen stuk gewreven. Ik rook bitter naar wilde plantenstengels en mijn vingers zagen er uit als had ik ze in een kuip wijnmost gedoopt, toen mijn buurman, de kasteelheer, met

zijn gasten, zijn jachtwaker en zijn honden, mijn tuinhaag voorbijkwam.

De jager in mij ontwaakte. Ze benijdend, zag ik de jagers verdwijnen in het dal. Soms hoorde in het knallen van hun roer van achter de kleine bosschen in de vallei en dan galmde het dof als door pakken lisch. Ofwel sloeg het schot op het roerloos water van een vijver en dan klonk het als het helder klappen van een zweep. Wie nooit een karabijn heeft gehanteerd, weet niet hoe zoo'n losbranding opzweepen kan. Af en toe zag ik wat rook van een afgevuurde patroon drijven en ik had het gevoel of de reuk van kruit mij werkelijk in den neus schoot. Met de vurige belangstelling, die wellicht maar alleen de dilettant jager in zich voelt branden, volgde ik gedurende de middaguren het bedrijf in de uitgestrekte vallei: als het gezelschap even achter een berm verdween zat ik opmerkzaam te wachten, tot het weer te voorschijn zou komen en ik de honden weer zou zien jachten en draven. Even na het middageten trok de gansche bende over de heuvelkam. En alle schoten verstomden, opgeslorpt door de vallei van het naburig dorp.

Mijn vrouw weet gelukkig niets af van het gansche jagersbedrijf en het is voldoende, dat ik met mijn geweer den tuin instap, opdat zij zich terstond als een klokhen, die zich te weer stelt, met onze drie kinderen omringt. Zij heeft er geen flauw vermoeden van, dat ik niet minder dan een strooper ben, wanneer ik door het gat in de haag kruip, achteraan in den tuin en mij zonder licencie op de landerijen van den kasteelheer begeef. Maar voor één keer is de verzoeking mij te machtig. Wat zal ik mij voor deze enkele maal gelegen laten liggen aan wetten op eigendom en jacht. Iedereen in de buurt weet wel, dat het er mij niet om te doen is wat jachtgeld te ontduiken of wat wild te rooven. Ondanks alle financieele tegenslagen, ben ik in de oogen van de boeren de welgestelde rentenier van het Landhuis - en dan, heeft men ooit een heer zien stroopen, in vollen Zondagmiddag, terwijl de eigenaar, de kasteelheer, daar met zijn gasten den anderen kant is uitgegaan?

Het is onmiddellijk een diep genot, zoo over de velden te stappen, zwaar en verzinkend. Mijn geweer is mij lief als een levend wezen: ik draag den loop naar den grond gericht en onder mijn oksel voel ik hoe hard en glad de kolf is. Ik moet enkele

druivenkweekers en hun serres voorbij en verder een paar kleine koeboertjes. Er zijn eenige kinders, die op hun Zondagsch, in stijf blauw goed, mij van achter een schuur achternastaren. Als ik omzie trekken zij zich bloo terug en in hun plaats, van achter den hoek, komen dan hun volwassen broers, die mij met hun pet groeten. Het geeft een grappig welbehagen, dat geen sterveling eenig kwaad vermoedt. Ik daal nochtans als een strooper langs het heuvelpad, tusschen de verdroogde weide en het oude bosch, dat reeds zoo olijfzwart wordt en zoo koel in het dal. Een drietal schapen naast de beek zijn de laatste levende wezens uit het dorp. Dan strekt zich voor mij de verlaten en natte heuvelflank achter het kasteelbosch uit.

Het is een kalmeerende vreugde, hoe zeer ook schichtig aangescherpt doordat zij verboden is, hier met zoo rustige stappen door de pluimgewassen en de schermbloemigen van de dalwei te trekken. Ik draag thans mijn roer met den loop in den linker onderarm, de rechterhand bij den haan. Ik heb maar te schouderen en over te halen. Mijn tegenslagen hebben mij dan toch, sinds ik buiten teruggetrokken leef, de vreugden van den jager onthuld: ik voel mij al heelemaal warm van het genot hier zoo te loopen met den gerhytmeerden stap van een zaaier, gloeiend warm zelfs van den hartklop, dat ik hier weldra een stuk wild zal neerschieten, terwijl ik mij toch altijd inspannen moet om daarna een stervend of dood dier aan te raken, als het nog warm is. Ik klim over den zandweg. Het stof kleeft koekerig aan mijn broekspijpen en mijn gewone tuinschoenen: ik moet er fraai uitzien, als geïmproviseerde jager!

Terwijl ik mij tegen een elzenkant opwerk, klappert plotseling boven mijn hoofd een vlucht van drie patrijzen. Er slaat een schaduw in mijn oogen, - ik weet niet welke ontreddering de grootste is, die van de onrustig klapperende vogels of de mijne, nu ik mij weer van de kleine berm laat glijden en nog inderhaast en zoo goed als in 't wilde mijn geweer afvuur. Er weerklinkt een schril gesjirp. In de buurt ritselen de beetenblaren onder de dolle vlucht van een haas. Ik schiet een tweede maal in het wilde. De haas buitelt van den schrik, slaat dol op de vlucht. En dan golft over de vallei een dubbele echo. Hij snelt uit de verte op mij toe, alsof ik zelf het mikpunt van twee jagers geworden was. Ik druk mij tegen de aarde van den elzenkant aan en wacht in spanning of er

niemand boven de heuvelkam komt of van achter de hier en daar liggende kleine bosschen.

Weldra kan ik verademen. De Herfst en een zon van koper staan roerloos boven de landerijen. Het is onzin, dat ik voor een onverklaarbaren roes mij hier in ik weet niet welke moeilijkheden kan verwikkelen. Maar is het de geur der natte en warme aarde, van rottend beetenloover, die mij met dronkenschap vervult? Mijn bloed stroomt warm en overvloedig. Ik voel er mij van binnen weldadig door besproeid. Mijn hart, veelvuldig, slaat overal. En ik vervolg mijn onbeholpen en ten deele ook angstigen strooptocht, die tot nog toe allesbehalve fortuinlijk is. Wat doet het ertoe? Het direct resultaat interesseert mij maar matig: jaag ik wel op wild? Het ziet er gek uit, maar ik jaag op den Zondagmiddag, die anders zoo vereenzaamd aanslepen kan, dat ik te midden van mijn halve armoe en mijn halven welstand, een vreemd gevoel van ellende niet onderdrukken kan: de melancholie van de verzadiging wellicht, of het al te duidelijk bewustzijn, dat het rustig genieten van rijkdom het geluk niet is. Ik jaag op een seizoen, - het is tijd om aan al die Zomersche vruchtbaarheid van aarde en dier een eind te maken. De oogst is geborgen. Nu van het land nog zijn veelvraten weggewischt, de lucht van het vogelrumoer gezuiverd. De aarde riekt naar oogst en overvloed, die de ontbinding voorafgaat. De wereld heeft weer recht op den slaap van den chaos, op een Wintersch toeliggen in donkere dagen en ijs. Ik jaag op iets dat ik niet weet. Ik loop de gevaren, waaraan de strooper zich blootstelt, maar om iets onbestemds en onproductiefs. Des te beter. Ik heb te veel van mijn leven besteed aan het opbouwen van een fortuin. Er schuilt tenminste iets als een bitter geluk in het risico.

In een groote bocht van wel een uur lang ben ik rondom het bosch van het kasteel gedraaid: over stoppelvelden, klaverstukken, raap- en beetwortelpartijen en de akkers met het klein vast loof van de cichorei. Slecht schutter, heb ik reeds een half dozijn patronen noodeloos verschoten. Het wordt tenslotte opwindend in die spanning te verkeeren, die over veelvuldig uiteenloopende zorgen is verdeeld. Ik zou immers willen, dat ik niet gezien werd en dat mijn geweerschoten niet werden gehoord. Het is onzin, maar telkens spits ik het oor: om in gedachte te meten tot waar de klank wel golven kan. Telkens komt het mij voor dat de

schoten knallen als een reusachtige ontploffing, die mij uren in het ronde kan verraden. Ik heb er waarachtig over gedacht om mijn vest rond mijn geweer te binden, maar ik heb dat gek idee moeten laten varen, toen mij duidelijk bleek, dat zoo'n omwikkeld ding niet meer als roer te gebruiken was. Ik blijf er dan maar opmerkzaam op om met één levendigen blik na elk schot, gansch het landschap af te spieden. Als de buit mij reeds zoo dikwijls ontsnapt is, heb ik tenminste den troost dat ik zelf nog geen prooi ben geworden. Van den vijver, terzijde van het bosch, ben ik veilig op afstand gebleven. Den Zondagmiddag zitten er dikwijls visschers tusschen het riet te hengelen, - vischvangst en jacht, zooals ik die bedrijf, liggen immers met elkaar te zeer overhoop. Ook een paar wandelaars op de veldwegen ben ik met gehuichelde achteloosheid uit den weg gegaan. Jager ben ik, maar ook zelf een stuk wild. Soms los ik een schot, sla snel met mijn kolf het wolkje kruitrook uiteen en ga dan liggen in het gras bij wat struiken of een groepje boomen, tot de namiddag zich in al zijn natuurlijkheid over het land herstelt.

Mijn eerste wild heb ik geraakt, terwijl ik zoo weggedoken lag, naast drie wilde kastanjelaren langs een zandweg. Vleugelslagen rumoerden in de kruin boven mij. Er vielen op een grasstrook wat kastanjes, die blinkend uit den witten bolster braken. Ik had juist mijn tweeloop geladen, toen een dikke boschduif de ineengestrengelde kruinen met luien vleugelslag verliet. Ik kan niet zeggen dat ik precies mikte. Alleen stortte ze neer, als plotseling lam en flodderig geslagen. Haar val was dof. Mijn hart jubelde.

Ik sprong op, zonder mijn geweer, liep snel naar de plaats waar de boschduif was gevallen. Ik zag nog op een wegdraaiend oog als een blauwe parel een schelpig ooglid trillen. Ik zag nog een poot tot een klauw verkrampen. Jager zonder weitasch beefde ik toen ik den vogel met den slappen kop naar beneden, aan mijn broekband bond en er mijn vest over toeknoopte. Ik voelde weldra een lauwe, donzen warmte door mijn kleeren, ter hoogte van de heup. Ik ging mijn geweer halen, stijf en onhandig alsof ik zelf een groote wonde droeg aan den flank. Terzelfder tijd werd de vreugde, die mij met warme slagen van mijn bloed doorstroomde - is dat misschien het geluk, het bloed dat eenige oogenblikken sneller jaagt? - terzelfdertijd, zeg ik, werd mijn vreugde door een scherpere onrust doorschoten. Ik liep thans

met het bewijs van mijn strooptocht onder mijn vest. En als die gedachte mij onder mijn moeizamer wordende gang over de aardkluiten verliet werd ik er steeds aan herinnerd: de bek sloeg mij met een rhytmischen prik tegen de dij. Een bloeddrop klonterde met aarde op een van mijn schoenen.

Van dat oogenblik af werd ik door het geluk gediend, meer dan ik het tot dan toe was geweest. In minder dan een half uur schoot ik nog twee patrijzen, een fazant en een haas. Wel voelde ik mij veiliger, nu gansch het bosch tusschen mij en het jagend gezelschap van den kasteelheer lag en mijn schoten verdoofde. Had ik te voren soms scherp toegeluisterd om te onderscheiden of ik uit de verte, van over den heuvelkam, hun geweerknallen hoorde dan wel de weerglam van mijn eigen roer, thans vuurde ik stoutmoediger. Maar vooral mijn jacht op een haas had mij roekeloos gemaakt, roekeloos en hardnekkig in een scherpe opwinding.

Ik stapte tusschen het beetenloof, toen hij plotseling, bruin en wit en angstig, opwipte. Ik lei aan. Hij buitelde een paar malen, hinkte, sloeg dan weer op een loopen, tot midden in een stoppelveld, en stopte zijn vaart. Ik naderde, mikte opnieuw, vuurde. Hij was een drietal meter verder gesprongen en viel toen op de zijde, - blijkbaar gewond. En daar hebt gij nu het jagen zonder hond.... Telkens als ik naderde en op het punt stond hem te grijpen sprong hij nog hinkend, met de inspanning van zijn laatste kracht, eenige passen verder. Ik wilde hem van zoo dichtbij geen lading schroot door de lendenen jagen. Ik weet niet hoe ik mij zelf zoo heb kunnen overwinnen of opzweepen, - maar ik, die het aanraken van het wild de ongezellige zijde van het jagen vind, ik heb mij, den gordel vol geschoten gevogelte, op het dier geworpen. Met een nekslag over den loop van mijn geweer heb ik het dan maar kort af gemaakt.

Het gras bij de beek, de weiden in het dal verdonkerden, de omgeploegde akkers op de heuvelkam begonnen ros te liggen onder de lage zon, toen ik besloot deze eenzame jachtpartij, neen dezen strooptocht, te beëindigen. Het was minder voorzichtigheid die mij leidde dan een zalige vermoeienis en een onzeggelijke voldoening, - een tevredenheid alsof ik deelgenomen had aan de actie der seizoenen en de groote opruiming van den Herfst over de aarde. Het graan is binnen, de zwarte bezie bloedt en dort

aan de bramen, het wild loopt verloren over een wereld, die het weldra niet voldoende meer voeden zal.

Dik en zwaar van het wild, Falstaff tegen den zwarten boschkant, werd ik ternauwernood nog wat vrees gewaar. Ik zou tenminste niet meer op heeterdaad worden betrapt. Toch vond ik het veiliger een achtelooze allure aan te nemen. Ik maakte daarom het wild los van mijn broekband en nam het allemaal bij de pooten in één greep bijeen. Zoo kon ik wel van om het even welke jachtpartij terugkeeren. Toen ik mij bukte om mijn geweer op te rapen zag ik tusschen de struiken van het bosch twee oogen op mij gericht. Sindsdien kan ik de onwillekeurige reactie van den strooper. Het wild is als een flets pak over uw schoen gezakt en zonder dat overleg noodig is glijdt de riem van het geweer van uw schouder en ligt uw ééne gloeiende hand reeds om een ijskouden loop, terwijl uw rechterhand naar de kolf tast. Ik zag de twee oogen naderen, en dan een glimlach, en dan gansch een bleek gezicht. Achteraf ben ik tegen mezelf uitgevaren: - 'Stommeling, stommeling, het zou al te absurd zijn geweest, om als in een volksroman door een gendarm of een jachtopziener verrast te worden,' - op dat eerste oogenblik had ik alle zelfbeheersching verloren. Gansch de natte koude van het bosch was op mij gevallen en onmiddellijk daarop gloeide ik als in een heet bad. Vóór mij stond Willem.

'Het zijn goede geesten die verrijzen,' zei hij opgewekt. Hij wrong zich tusschen het schaarhout en kwam met uitgestoken hand op mij toe. Overrompeld als ik was liet ik mijn geweer neerglijden en voor ik het wist lag mijn hand in de zijne. Hij drukte ze met warmte. In mijn vermoeienis deed die hartelijkheid mij goed.

'Zijt gij daar?' stamelde ik, met een soort spontane tevredenheid, waarin er echter een vriendelijk verwijt lag. Alsof ik die plotse ontspanning wantrouwen moest, liet ik er snel op volgen: - 'Hoe komt ge hier?' Zijn naam kon ik niet over de lippen krijgen.

'Hoe zou ik hier komen, Bert?' vroeg hij luchtig. 'Ik heb lang bij Hélène gezeten. Zij is nog altijd even beminnelijk. Wij hebben lang gekletst. Maar er scheen geen eind te komen aan uw jachtpartij.'

Het kwam mij voor, dat hij 'jachtpartij' zei met een droog

komischen nadruk. Doch hij vervolgde losjes: ‘Ik wist niet dat gij zulke hartstochtelijk jager waart. Wij hoorden u af en toe schieten en volgden u zoo. Ik dacht tenslotte: Hemel, ik vind Bert wel op het gehoor. En ge ziet het, alles komt in orde.’

‘Alles komt in orde’ is een van zijn geliefde uitdrukkingen. Hij zei ze nu weer overdrachtelijk. Zij had deze maal op mij de uitwerking van een al te gemakkelijke bijlegging van een conflict, dat mij lang en diep heeft beroerd. Misschien was het de moeheid, maar ik voelde mijn eerste tevredenheid niet meer. Ik wilde mij niet stug voordoen, toen hij zei:

‘Ik ben blij, dat ik u weerzie.’

‘Het is vermoeiend een geheelen middag over het land te loopen.’

‘Ik mag dat zeker wel dragen?’

Hij nam het pak wild, dat aan mijn voet lag en alsof hij volkomen thuis was in de streek ging hij mij vóór op het pad. Soms keek hij, onder het spreken, half naar mij om. Hij babbelde over alles en nog wat, de kinderen, die zoo flink waren, de streek, die werkelijk mooi was. Het drong alles maar nauwelijks tot mij door. Ik dacht, dat er tusschen ons toch veel veranderd was en dat mijn eerste vreugde over het terugzien bedriegelijk was geweest. De schemering veranderde gansch de wereld van gestalte en uitzicht: de Herfstlucht werd wollig van donkerte, boven het land steeg de rook van de hoeven niet meer op, het bosch zag er oud uit in de zompige diepte, het dood wild aan de hand van Willem scheen zwaar te wegen, hij liep er scheef door.

Hélène en de kinderen kwamen ons tegemoet. Het viel mij op, dat mijn vrouw minder attenties aan Willem besteedde dan aan mij. Zij vorschte merkbaar op mijn gezicht of ik de onverwachte komst goed had opgenomen. Ik behoefde mij niet in te spannen om strak en gesloten voor mij uit te zien, want ik was werkelijk vermoeid.

‘Willem blijft een paar dagen hier,’ zei ze en in haar stem was er iets als het hengelen naar mijn indruk.

‘Heeft hij het zelf gevraagd?’

‘Ik heb het hem aangeboden.’

‘O zoo.’

Als ik thuis in de woonkamer treed wacht mij een verrassing. De avonden worden koud. De centrale verwarming is nog niet

aan. Maar feestelijk brandt voor de eerste maal in dezen Herfst het haardvuur van beukenblokken. Het riekt naar schroeiend hout en hars en een stroom frissche lucht. De kinderen zijn opgedirkt. Er staat een ruiker asters met blaren van rooden beuk op de étagère. De tafel is gedekt met zilver en kristal. Oom Willem is terug. Het wordt een soort van viering. Willem zit met den kleinen Hendrik op zijn knie en laat hem verre reizen doen. - 'Naar Spanje. En hier is de torreador. Oe-joei, daar komt de stier! Maria, vlucht, gij hebt een rood lint in uw haar. Maria is bang! Kijk, Maria, hoe de ruiter vast in het zadel zit. Maar zijn paard krijgt een horenstoot en valt omver, in 't hoekje van den fauteuil....' Het is moeilijk om 't klein volk en oom Willem aan tafel te krijgen. Zij hebben te veel pret. Onder 't eten reist oom Willem de wereld rond. - 'Zoo eten de Italianen en zoo de Montenegrijnen. Zoo drinken de negers. Zoo rooken de Mikado's. En de Eskimo's? Dat is voor na het souper.' - 'Zij gaan zoo, op hun teenen, naar bed. 'En oom Willem lokt ze uit de kamer waar mijn vrouw ze niet buiten krijgen kon, en hij manoeuvreert tot ze in bed zijn. Oom Willem verovert de volwassenen langs de kinderen om. Mijn vrouw is tevreden. Maar ik ken hem en stel mij met een soort van ongenaakbaarheid te weer.

Als we met zijn drieën zijn zegt hij tot mij:

'Bert, het is goed kinderen te hebben. Zoo iets verlengt uw eigen leven. Zij ankeren u vast en geven een zin aan uw bestaan.' Langs mij om spreekt hij tot mijn vrouw, die in stilte jubileert, maar mij de hulde van het gesprek wil laten. Zij wacht met Willem op mijn bevestiging. Maar ik stel ze allebei teleur. Ik stem met Willem in, maar zonder overtuiging. Ik ben op mijn hoede, ik weet niet waarvoor. Ik ben zwaar van 't jagen. Ik maak met mijn stilzwijgen het gesprek moeilijk. Willem en Hélène vermijden de zwaarwichtige onderwerpen, uit een soort van ontzag voor mij. Hélène vertelt over de kinderen. Willem luistert vol toewijding en zwijgt dan ook over zijn eigen avonturen. Ikzelf ben er nieuwsgierig naar, maar toch wars, afwijzend, vormelijk.

Het eerste avondeten samen is, voor mij althans, mislukt. Hélène en Willem hebben mij meer gegeprikkeld dan zij hebben vergoelijkt door allebei zoo tegemoetkomend te verklaren, dat ik wel vermoeid moest zijn door dat jagen. Dat was wel zoo, maar ik kon hun ontferming, als voor een onmondigen knaap, niet

goed uitstaan. En dan, vinden zij, dat alles zoo maar is zooals te voren? Dat praten over koetjes en kalfjes, als om mij met het vermijden van een ernstige opheldering over het vroeger gebeurde te ontzien, heeft mij meer geërgerd dan geamuseerd.

IV

Als geradbraakt ben ik ontwaakt. Het is zonder eenige booze bedoeling, dat ik in bed ben gebleven. Geen haar op mijn hoofd heeft er aan gedacht dat ik hiermee ook maar in het minst wat slecht humeur ten opzichte van Willem zou hebben betuigd. Hoogstens heb ik het aangenaam gevonden een dag met mij zelf alleen te zijn. Hélène is teleurgesteld in mijn kamer gekomen:

'Dat ge niet opstaan kunt, nu Willem er juist is. Zal ik hem bij u zenden?'

'Hij blijft toch voor verscheidene dagen? Laat mij eens flink rusten. Misschien sta ik straks dan wel op.'

Ik had waarachtig de behoefte wat tijd te winnen. Al mijn eetmalen heb ik in mijn kamer gebruikt. Een flink deel van den dag heb ik gerust, - misschien wat te veel, want ik heb een slechten nacht gehad; verbeeldingen, die zeer scherp waren en mij kwelden. Er is wellicht een aangename zijde aan die slapeloosheid: te denken dat ik op andere uren dan de anderen zou kunnen leven....

Het huis is leeg als ik opsta. De kinderen zijn reeds lang naar school. De meid legt linnen te bleeken op de wei. Ik hoest in gangen en kamers om de aandacht te trekken van mijn vrouw of om een teeken van leven te krijgen van Willem. Gangen en kamers hoesten met een doffen galm terug. Mijn morgenkoffie is warm gehouden op den damp van den waterketel. Ik ontbijt alleen.

Ik hou van deze stille voormiddaguren, nu de tuin zoo blauw ligt. De lucht is één heldere parel, waarachter er zon straalt. Er bestaat dan toch zoo iets als vrede, een moment van afwachting na een slapeloozen nacht, de verademing in de eenzaamheid van een stil huis. Op de dakgoot van het kippenhok wipt een musch en draait het kopje met hoekige bewegingen. Maar vooral een fijne tak van wingerd, blond en ontbladerd onderaan, is mooi: aan zijn top, tegen den grijzen muur draagt hij nog blaren, als

een tros, met al de kleuren van geelgroen tot rood, de kleuren van rijpe peren. En een peer, bij het ontbijt, sappig en koud en zoet, maakt het brood korrelig en welriekend. Er ronkt een vliegtuig, dicht bij ons huis.

Hoe een hand, die op mijn schouder wordt gelegd, mij zoo kan doen schrikken. - Willem, heb ik onmiddellijk gedacht, met een gansche sliert onaangenaamheden en een stroef gevoel, zooals men dat heeft wanneer men langs een wingerdslinger al de blaren tusschen de vingers wegritst. Het was nochtans de vertrouwde hand van mijn vrouw. Maar Willem stond achter haar. Zij waren samen naar het dorp geweest. Hélène bloosde en lachte:

'Het is warm als men loopt.' Willem zag er eer bleek uit, scherp van gezicht, in den rook van een sigaret. Hij zei: 'Een morgenwandeling doet waarachtig goed.' Ik antwoordde: - 'Dat moet ge dan maar dikwijls samen doen.' En meteen was er tusschen ons drieën een aarzeling, die misschien nog meer van gêne weghad.

Ik had nochtans zonder bijbedoelingen gesproken, al erken ik, dat Willem voor mijn gevoel een onbehagen in huis had gebracht. Willem ging zijn goed ophangen in de gang, - er was maar even de vage plooi van een glimlach om zijn mondhoeken geweest. Hélène nam mijn hand, drukte ze vergoelijkend en zei: - 'Ik zou het prettig vinden indien wij van Willems verblijf bij ons een plezierige partij konden maken.'

'Ha? Doe dat gerust, als u dat mogelijk is.'

'Neen, ik zou willen dat gij meedoet?'

'Ik zal doen wat ik kan,' beloofde ik, vol goeden wil, doch zonder allen argwaan tegen Willem van mij af te kunnen zetten. Toen hij weer binnenkwam, spande ik mij in om een hartelijk gebaar te maken. Ik ging op hem toe, lei een hand op zijn schouder en, besloten om mijn geheime zorg maar ineens te luchten, voerde ik hem mee naar de fauteuils vóór het tuinvenster, deed hem zitten en vroeg, zoo los als het mij mogelijk was:

'Dus ge zijt onze gast?'

Ik moest oprecht lachen, toen ik mijzelf betrapte op de manier van een gemeenschappelijken vriend, den grooten, blozenden Louis, die altijd gewichtig zijn overwegingen begon met een, 'dus'' waarvan niemand kon weten waarop die sloeg. 'Dus heeft Engeland te Ottawa zijn wil opgedrongen.' 'Dus is de moderne

schilderkunst op een nevenpad geraakt.' Voor en na zijn 'dus' hing er altijd een betoog in de lucht, dat steeds uitbleef. Ik echter vervolgde met *mijn* 'dus' het gesprek, dat aan den boschkant begonnen was, - over een slapeloozen nacht van monologeeren heen. Willem nochtans lachte met mij mee.

'Dus ik ben uitgeschud,' zei hij met grappige losheid. Hélène, doelend op Rapallo, viel hem verontwaardigd in de rede:

'Wat die kerel toch een slachtoffers heeft gemaakt!'

'Denk niet dat ik mij zoo erg slachtoffer voel,' lachte hij. 'Vandaag ben ik arm, morgen niet meer. Dat wisselt af en toe. En een verstokte vrijgezel als ik trekt zich wel uit den slag.' Daarna richtte hij zich weer tot mij en hernam:

'Dus ik ben uitgeschud. Meen nu niet, dat ik hier maar ben omdat ik niet weet van welk hout pijlen te maken. Ik kan het zonder pijlen wel doen. Maar om ernstig te zijn, moet ik u nog antwoorden op uw brief van maanden geleden? Gij herinnert u toch nog....'

'Ik herinner mij die dingen nog min of meer.'

'Goed dan, dat ge er om lachen kunt. Ik was in het bootje van Rapallo gestapt. Ik schreef u toen, dat ik u om uw waarschuwing dankte, maar dat ik u later zou antwoorden. Ik ben bij Rapallo gebleven. Ik hoor nog ons kort gesprek, bij mijn laatste telefoontje:

"Laten we elkaar niet terugzien, zoolang ge met dat heerschap samenwerkt."

"Dat is een grap." - "Dat is absolute ernst." - "Absolute ernst is gekheid." - "Gekheid voor gekheid dan: het is gek bij Rapallo te blijven." Het is nu later en mijn samenwerking met Rapallo is verbroken. Gij hebt in zekeren zin gelijk gehad: Rapallo gaat te ver. Het was van mijnentwege wel wat gek.'

Ik was tevreden dat hij zijn fout erkende, al deed hij dat nog zoo gereserveerd. En ik stond op het punt te zeggen, dat hij zich de moeite van een persoonlijk experiment had kunnen sparen. Maar reeds vervolgde hij, - de geestige tinteling week niet uit zijn oogen:

'Noteer goed, dat ik u destijds niet direct heb geantwoord, omdat ik niet wilde handelen in een vlaag van slecht humeur. Ik zou u anders hebben geantwoord met een paradox: "Er is iets eerlijks in sommige ploerten, dat ik tevergeefs bij een heeleboel brave lui heb gezocht: zij zijn dikwijls minder schijnheilig en

niet zoo geborneerd.” Ik ben blij dat ik u toen niet zoo vinnig heb geantwoord. Het ware een beleediging geweest. En bovendien was het niet omdat ik een bijzondere voorliefde heb voor eerlijkheid en intelligentie bij ploerten, dat ik bij Rapallo ben gebleven. Ik had vele redenen. Vergeet niet, dat hij begonnen was met mijn moeder een grooten dienst te bewijzen in een proces, dat zij aan de Banque du Sud had aangedaan. Dat zou voor haar een halsbrekerij zijn geweest, als hij haar niet geadviseerd had. Ik ben toen stilaan zijn vriend geworden. Toen ik uw brief kreeg, was ik reeds min of meer op de hoogte van Rapallo's financieel goochelspel, al dacht ik minder aan systematisch oplichterswerk, dan aan subtiele gymnastiek om uit tijdelijke moeilijkheden te geraken. Die subtiele gymnastiek boeide mij buitengewoon. En dan, ik kon niet goed uw ultimatum uitstaan: met dat heerschap breken of elkaar niet terugzien. Ik heb altijd gaarne mijn eigen zin gedaan.’

Mijn vrouw zag dat ik ernstiger werd en kwam bemiddelend tusschenbeide:

‘Als gij, Bert, maar niet zoo zwaar op de hand waart, en gij Willem, maar niet zoo licht.’

‘En ik zei zoo bij mijzelf: “He, waarom zou ik de gevaren niet mogen loopen, die Bert geloopen heeft?” Ik voelde mij als de vrouw van Sganarelle: “Et s'il me plaît d'être battue? In 't slechtste geval bega ik een dwaasheid.” En slechts de dwazen hebben een heiligen schrik voor dwaasheden. Eerlijk gezegd, ik vond dat uw redenen de mijne niet behoefden te zijn. Onder vrienden moet elk zijn zin kunnen doen, dacht ik. En ik vond dat gij ongelijk hadt, radicaal allen omgang met mij te staken.’

‘Er zijn momenten waarop ge verwacht, dat een vriend uw wensch zal beschouwen als een gebod,’ onderbrak ik hem wat te ernstig, want hij luisterde nog altijd even goedlachs. ‘Te meer als men weet dat die vriend zich hals over kop in een avontuur stort, dat men zelf maar al te goed kent. Gij vondt mij kleingeestig. Ik vond u overmoedig en eigenwijs. Ik meende nochtans zeker te mogen zijn, dat gij onvoorwaardelijk op mijn hand waart.’

‘Mea culpa, mea maxima culpa,’ zei hij met komische onderwerping. ‘Ik pleit niet. Ik verklaar. Ik dacht: Bert ziet na zijn eigen slechte ervaringen de dingen somber in. Waarom zou ik

het nu ook op een loopen zetten? En dan, Hélène, - hij wendde zich speelsch naar mijn vrouw om, - ik ben verkeerd gemaakt: uit puur temperament willig ik nooit een ultimatum in. Ik ben op dat punt zooals een van mijn ooms: het ideaal van mij en alle vrijgezellen. Het verhaal van mijn oom heeft altijd al mijn tantes geschandaliseerd. Hij vertelde het altijd diep bedroefd: - 'Ik heb eens in mijn leven op het punt gestaan te trouwen. De trouw is afgesprongen op een ultimatumkwestie. Ultimatumkwestie? Dat is te weinig gezegd. Het was een ultimatumsysteem. Het eerste ultimatum gold mijn reizen: - "Ik trouw niet met u, als ge later om de maand alleen blijft reizen." Ik had kunnen antwoorden: - "Goed kind." Want het ultimatum was slecht gesteld. Hoe kon zij het trouwen laten, voor iets dat blijken moest als we reeds getrouwd zouden zijn? Ik zei lachend: - "Dat zult ge later wel zien, maar ik wil u geen verkeerde illusies geven...." Ge ziet het, gansch de discussie was louter speculatief. De tweede maal was het ernstig. Ik droeg een wit en zwart geruite broek, waarvan Louise niet hield, - Louise heette mijn imperialistische aanstaande. Nieuw ultimatum: - "Als ge die broek nog draagt, ga ik met u niet meer uit." Ik had die broek al lang willen afdanken. Ik kon het niet meer. Ik heb die geruite broek zelfs eens aangedaan met een smoking. Kortom, het dom ultimatum heeft Louise zoo opgewonden, dat ze heftig ruzie moest maken en dat scheiden de eenige uitkomst is geweest. Driekwart der groote oorlogen zijn alleen en uitsluitend het gevolg van een dom ultimatum,' besloot mijn oom. Doch na een korte pauze beschuldigde hij zich heftig: - 'Ik ben een idioot om op zoo'n grap een liefde te laten verkeerd loopen. En toch draait de wereld! Toch zit er iets vreeselijk ernstigs in! Wat een leven zou dat zijn? Altijd maar toe moeten marcheeren, omdat een vrouw op de plaats van haar hart een stapel ultimata draagt.'

'Maar alle gekheid op een stokje, het heeft mij gespeten, Bert, dat gij mij en Rapallo toen over denzelfden kam geschoren hebt. Wil ik u wat zeggen? Wij zijn allebei nogal absoluut in onze opvattingen over de vriendschap. Kan ze lang wijken voor iets anders? Ik geloof het niet. Om eens absurd te redeneeren: als ik morgen premier van België werd en gij de moordenaar van uw vrouw, - excuseer mij Hélène, - we zouden misschien allebei griezelen, maar eenmaal de eerste ontroering voorbij, zouden

wij weten dat we toch nog op aarde één oprechten vriend behouden. Wij hebben eens tot elkaar gezegd, hoe was het ook weer? - ‘Er moet een vriendschap bestaan, waarin de partijen zich nooit kunnen blameeren, dan door een vergrijp tegen de vriendschap zelf.’ - Ik heb dat ook altijd gedacht voor Rapallo. Toen hij in groote moeilijkheden verkeerde heb ik hem dan ook bijgestaan en van raad gediend. Welbewust heb ik zijn verdacht spel meegespeeld. Ik weet ook, dat zoo iets met uw ingeboren eerlijkheid in strijd is. Maar waar staat geschreven, dat in een wereld waarin het bedrog zooveel speling heeft, de eerlijkheid den voorrang op alles moet hebben? Voor mijn part was ik een veel te goede vriend van Rapallo geworden, om hem in den steek te laten. Ik weet ook, dat men geëerd wordt met wie men verkeert, maar conventioneele eer, zonder risico, en eer ‘tout court’ zijn twee aparte begrippen. Ik dacht er niet aan den deugdelijken vriend te laten schieten om der wille van den ondeugdelijken financier, zoolang die vriendschap actief was en die financieele ondeugdelijkheid geen absolute rottigheid. Hij placht te zeggen: - ‘Ik zal waarlijk verademen, zoodra ik van al dat geknoei zal kunnen afzien.’ Helaas, hij zei al wat hem dienstig kon zijn. Dat is trouwens zijn sterkte. Zijn zwakte is echter, dat hij geen dingen zegt, die hij waarlijk volkomen meent. Toen hij bij mij op het vakje der vriendschap speelde, speelde hij dan ook valsch. Het geld, dat hij mijn moeder in haar proces tegen de Banque du Sud heeft doen winnen, heeft hij haar ruimschoots langs mij om weer ontfutseld. Ach ja, zoo is hij; een meester om langs veel wegen tot zijn doel te komen: voor hem is het een spelletje zich tegen zijn eigen bank te keeren, om daarna meer op te strijken dan hij quasi heeft verloren laten gaan! En zoo begrijpt ge meteen waarom ik tenslotte mijn jas en hoed heb genomen, - het eenige wat mij nog overbleef. Ik ben niet naïef genoeg om te gelooven, nu ik alles overzie, dat hij niet berekenend begonnen is met de comedie der vriendschap te spelen. Ik ben echter overtuigd, dat hij al spelend waarlijk mijn vriend is geworden. Doch de passie voor 't geld, de passie voor het subtiel oplichterswerk, - om van zijn hartstochten van grooten seigneur en Don Juan te zwijgen, - is hem te machtig. Wat het zwaarst is moet het zwaarst wegen: bij hem was het die passie voor allerlei avonturen, bij mij is het altijd de vriendschap geweest. Ons afscheid was

kostelijk. Ik zei tot hem: - ‘Arme Jules, salut. Ik heb al vier maal geld bezeten en ben het al vier maal kwijt geweest. Gij zult er honderd maal hebben en 't helpt tot niets dan wat gek goochelen en scharrelen. Ik ben naast u toch een rijke meneer: ik heb een paar vrienden en ik houd ze. Gij hebt ter wereld alleen een goed stel vijanden. Eenzame sukkelaar op uw geroofd goud. Leen mij 100 frank op wat gij mij schuldig zijt.’ Ik zag zijn bedrukt gezicht en moest hartelijk lachen. Hij zei: - ‘Gij zijt de eerste man ter wereld, die mij niet verlaat als iemand, die mij vermoorden wou.’ - ‘Bij mijn weten, heeft ook mijn vriend Bert Voorhoof u netjes adieu gezegd,’ onderbrak ik hem nog. Maar hij vervolgde: - ‘De anderen waren radeloos: zij hadden met hun geld net het licht van hun oogen verloren. Wim, doe nu niet onnoozel. Als ik morgen weer geld heb, hebt ge 't ook. Laat ons alles vergeten.’ Hij sprak waarachtig als een berouwvolle overspelige vrouw, die de scheiding wil vermijden. Ik zei: - ‘Sapristi Jules, maak me niet ijdel en doe me niet gelooven, dat ik de eenige man ben ter wereld, die u zoo heeft kunnen verteederen. Ik heb niet alleen geen geld meer, maar ik heb ook geen erfenis te verwachten. Gij kunt mij heusch van niets meer berooven.’ - ‘Stommeling,’ zei hij met spijt en razernij, - twee aandoeningen, waaraan hij bij mijn weten nooit onderhevig was geweest. - ‘Da-ag!’ heb ik tot afscheid gezegd. - ‘Streep onder de rekening. Ik begin op een nieuw blad.’

Hélène luisterde blijkbaar naar Willem met welbehagen. Zij keek naar zijn oogen, die zuiver en bruin blonken en zij glimlachte ingenomen. Naar mij zag ze op met ondervragenden blik als vond zij mij niet meegaand genoeg. De handen van Hélène lagen op haar knie gekruist. Willem lei er zijn beide palmen omheen, drukte ze innig, alhoewel met veel natuurlijkheid. En ik zag, dat zij tezelfdertijd zeer tevreden was en beschaamd tegenover mij, toen hij zei:

‘Ben ik mis? Maar ik mag hier jaren wegblijven en als een schoelie terugkeeren, ik ben toch zeker, dat ik voor u beiden dezelfde gebleven ben.’

Hij zag mij daarna aan met een guitigen blik, alsof hij, gericht naar mijn vrouw, ook tot mij had willen spreken. Tenslotte kon ik onder de gansche comedie niet goed ernstig blijven. Er waren nog heel wat vragen, die ik gaarne aan Willem had gesteld. Ik

schoof ze terzijde tot later en stak hem voor de eerste maal met losheid de hand toe.

‘Flauwe kul, dat lang wegblijven....’

Mijn vrouw wachtte als 't ware op dat teeken, om er opgewekt aan toe te voegen: - ‘En dat terugkeeren als schoelie is nog flauwer.’ Zij stond op, haalde een flesch porto en stopte ze mij, samen met den kurketrekker, in de handen. Nadat wij ons glas tegen het licht hadden gehouden tikten wij. Ik zag over het glas den tros rijpe wingerdblaren, tegen den grijzen muur buiten. Ik dronk den Herfst, iets warms en koels. In mij stroomde, na veel weerbarstige uren, een gezellige genoeglijkheid.

‘Ik denk dat vanavond de buit van mijn jacht van gisteren genoeg bestorven zal zijn. Ik ga de fazanten pluimen. En gij?’

‘Ik ken er niets van. Maar dat is een reden te meer om mee te doen.’

Toen ik op het punt stond achter Willem de huiskamer te verlaten, kwam mijn vrouw op mij toe, nam mijn hoofd tusschen beide handen en zoende mij vol blijde goedkeuring.

Terwijl we in het stalletje twee fazanten plukten is de knecht van het kasteel een prachtigen haas komen afgeven. Hélène heeft het dier uit de handen van de meid genomen om het ons te komen toonen. Zij is opgetogen over het vriendelijk gebaar van den kasteelheer.

‘Willem, uw komst is vol goede voorteekenen. Wij zijn met wild overstelpt!’

Het is een buitengewoon aardige attentie van mijn buurman, al zitten wij nu, na mijn strooptocht, met een overvloed wild, dien we niet aan kunnen. Willem zegt:

‘Aan wie veel neemt zal veel gegeven worden.’ Hij lacht en ik voel, dat een stroom bloed mij naar het hoofd slaat. Ik vind die persiflage te raak, om er niet verveeld door te zijn.

‘Hebt gij tenminste den knecht van 't kasteel een goede fooi gegeven?’ ga ik bij de meid informeeren. Zij valt zooals altijd uit de wolken.

‘Nee, maar ik heb aan mevrouw vergeten te zeggen, dat ik de boodschap moest afgeven: Met de groeten van baron 't Sas ter Meeren en dat de haas zoo lekker smaken zou als 't wild, dat meneer gisteren geschoten heeft.’ Mijn eerste impuls is geweest aan de meid te vragen liefst aan niemand een woord over die

boodschap te zeggen. Doch ik heb mijn schaamtegevoel overwonnen en ik heb de geschiedenis aan Willem en Hélène verteld. - 'Vindt ge dien kasteelheer geen fijne vent en een geestige baas? Prachtig is dat, prachtig.'

In den grond bleef er mij geen andere houding over dan te lachen over mijn eigen kleine onvolkomenheden. Wel beschouwde ik het als een lichte verademing, dat ik dien middag een afspraak had om eenige nieuwe doeken van een jong schilder te Tervueren te gaan bekijken. Het deed mij goed even alleen te zijn en voor mijzelf te antwoorden op de vraag of het nu tusschen Willem en mij werkelijk was als te voren. Ik zei wel ja, maar zonder veel overtuiging. Ik zat in den electrischen trein met een oorlogsverminkte, die er belust op was een gesprek aan te knoopen. Daar beging ik de onvoorzichtigheid te informeeren 'of hij nog last had van oude wonden' - ik was gek genoeg om dat overdrachtelijk te bedoelen en van zijn antwoord een les te verwachten, want mijn vriendschap had toch een verminking ondergaan.

Tot in het eindstation te Tervueren hield hij mij met een soort wellustig genot een betoog over een volledige staalkaart van alle mogelijke wonden, die zich misschien in een gansche legerdivisie kunnen voordoen, en die hij met evenveel trots als zelfbeklag monopoliseerde:

'Ik ben geen gewone verminkte met 100% invaliditeit, - men heeft mij 200% toegekend, omdat ik voor speciale verzorging permanent een verpleegster noodig heb. Er zijn er met twee zilveren ribben. Ik heb er acht. Bovendien heb ik....'

Het welbehagen waarmee hij over zijn onovertroffen wonden en kwalen sprak had dan toch tot gevolg, dat ik mijn zorgen van moreelen aard als onbelangrijk terzijde stelde. Dan maar ook opgewekt gebleven en uit het complex der reacties van oude wonden, die alle op eigen wijze nawerken dit onthouden:

'Als ge mijn mouw wilt opstroopen zult ge daar een litteeken zien. Ik mag er niet naar kijken of het doet me pijn. Dan moet ge er maar nooit naar kijken, zult ge zeggen? Ja, maar er mag geen regen in de lucht hangen of "mijn" heupbeen zou mij doen schreeuwen. Welnu, als er regen op komst is, dan bezie ik het litteeken van mijn arm. Mijn pijn aan de heup gaat daarmee niet weg. Maar over mijn heup en mijn arm verdeeld is ze veel beter

dragelijk.' Hij gaf een knipoogje en was stralend. Hij was er blijkbaar fier op de pijn zoo sluw te verschalken. Het goed humeur van dezen man, som van verminkingen, bleef tot het eind aanstekelijk.

Ik was later thuis dan eerst voorzien. De kinderen waren al naar bed. Wij soupeerden gedrieën. Het relaas over mijn treinontmoeting deed mijn vrouw even griezelen, doch daarna jubileeren met Willem, die de zedeles trok: - 'Met wat armen en beenen minder is de mensch veel gelukkiger, maar het ideaal is om mèt armen en beenen zoo gelukkig te zijn als zij die er geen hebben.'

Speelsch deed mijn vrouw of ze diep nadacht: - 'Hemel, hoe kom ik daar bij?' Willem zei snel: - 'Dat is heel eenvoudig: het ideaal is om verminkt of niet het geluk waard te zijn!' Het werd met roemers wijn en vriendschap, een samenzijn vol uitgelatenheid.

Onder het eten is immers de feestelijke stemming volgroeid, zooals wij die enkele malen hebben gekend, toen zich tusschen ons nog geen enkel incident had voorgedaan. Moet ik dat niet een zalige roes noemen? Ik weet niet hoe mijn vrouw en Willem dien roes ondergingen. Zij dronken en zij lachten om alles. Zij zagen mij als in een opgewekte verstandhouding aan, ondervroegen mijn blik met een beschermende blijdschap in de oogen, als hadden zij overleg gepleegd om mij de vraag te stellen: - 'Is het leven nu niet mooi?'

En inderdaad ik vond het leven stralend. Ik proefde in het kastanjemoes en de gebraden fazanten, in den wijn en de truffels iets van den wilden smaak van het najaar, iets van aarde en natte blaren, samen met een bedwelmenden geur. Ik zag het licht over de gedekte tafel en het was warm en besloten. Daarbuiten wist ik den nacht en de ruimte vol waaiende boomen. Ik kon soms, de lippen in den wijn, even roerloos blijven om naar hun ruischen te luisteren. Ik stelde mij voor hoe bij zulk weer de wolken voorbij de sterren varen. En ik voelde mij gedragen door een verrukking, die niet uitsluitend in dit samenzijn haar oorsprong vond.

'Bert hoort vreemde stemmen,' lachte Willem.

Ik zei: - 'Ja.' Ik hoorde ook zegevierend vreemde stemmen, maar met het gevoel van uit zwaren druk op te staan. Dan zag ik, dat Hélène's gezicht, misschien wel van 't vele lachen, betrok.

Ik vatte haar hand. Ik zoende ze. Ik zei: - ‘Wees gerust. Ik voel mij veilig vanavond.’

Zij vroeg teleurgesteld:

‘Vanavond alleen?’

‘Ik voel mij altijd veilig als ik denk aan het land rondom ons, aan de notelaren, de accacia in den tuin, aan de rhododendronen de asterstruiken, aan het winterkoren, dat gisteren werd gezaaid in het dal.’

Hélène had het instemmende knikje van Willem noodig om weer rustig en blij te worden. Hij zei overigens tot haar: - ‘Bert is altijd, onder het uitoefenen van zijn vak een stuk kunstenaar geweest.’ En hij hief zijn glas en proclameerde met lollige bezieling: - ‘Wij zullen nooit brave burgers worden! Wij zullen altijd op iemand of iets verliefd zijn! Hélène, wij zullen niet noodeloos hebben geleefd.’ Wij waren alle drie, verblijd door den wijn en de vriendschap, boven de nuchterheid gestegen, die een mensch anders in de benepen dagelijksche realiteit bevestigt. Er was alleen nog iets vaag beklemmends, dat ik van mij afwerpen wilde.

Ik weet niet waarom ik plotseling dien plechtigen toon aansloeg. - ‘Wij hebben niet noodeloos geleefd, neen, maar ik, ik heb verkeerd geleefd. Ik heb dom geleefd.’ - ‘Leve de domheid dan,’ jubelde Wim. Maar mijn vrouw gaf hem een teeken te zwijgen. - ‘Hoe zoo?’ - ‘Ik heb te veel naar een verkeerde inclinatie geleefd. Eerst als kunsthandelaar. Ik vertrouwde in mijn doorzicht. Een criticus kan zich alle dwaasheden veroorloven vóór een schilderstuk. Een kunsthandelaar echter beoefent de critiek in bankbiljetten. Vergissingen worden duur betaald. Maar zekerheid in de keus krijgt haar belooning op de bankrekening. Mijn schilders maakten de doeken, goede en slechte door elkaar, terwijl ik de reputaties maakte op de keur van schilderijen, waarin groeikracht stak. Het is passionant schilderijen te koopen, waarvan men zeggen kan: - “Die kunnen rijpen als wijn, - daar steekt stof en bouquet in.” Het was het moment van een soort triviale kortzichtigheid. Ik zag mijn bankrekening stijgen. Ik werd de dupe van het spel. De fluctuaties van mijn bankrekening kwamen mij voor als iets dat eerbiedwaardig was: mijn kunst- en levensinzicht konden in cijfers worden gemeten. De schilders hadden respect voor mij en mijn geld. Zooals zij een mooi doek

schilderden, maakte ik een mooi fortuin. Dat werd fascineerend op zichzelf. Rapallo heeft het spoedig gemerkt. Ik was verrijkt in zelfgenoegen en zelfvertrouwen. Van mijn zelfgenoegen heeft hij mij genezen: ik heb het nu een beetje nauw, - ik zou evengoed arm kunnen zijn. Mijn zelfvertrouwen, dat is een andere kwestie.... dat is een andere kwestie....'

Jk geloof dat ik op 't laatst met overmatige luchthartigheid sprak. Ik spande mij ten minste in om bij sombere woorden niet somber te doen en onderbrak mijn ontboezeming om de glazen opnieuw te vullen. Hélène en Willem lieten mij echter alleen drinken.

'Drink toch niet te veel,' vroeg mijn vrouw met zoeten aandrang, waarin misschien wel wat bezorgdheid klonk.

'En waarom niet?' lachte ik overmoedig terug. 'Voor één keer dat we licht van geest zijn, zooals men het maar alleen is als alle zwarigheden afvallen.... Drinkt ge niet mee, dan ga ik cavalier seul.'

'Kom, gauw!' zei Willem tot mijn vrouw. Hij hief zijn glas op, tikte met een hoffelijk gebaar tegen haar roemer. Zij bracht toen ook den wijn even aan de lippen.

'En nu de kwestie van het zelfvertrouwen....?' vroeg hij.

'Van het vertrouwen, tout court,' antwoordde ik snel en uitbundig. 'Vertrouwen en zelfvertrouwen hangen samen. Ik had het verkeerd geplaatst.'

'Uw financieel vertrouwen. Bij Rapallo. Dat was inderdaad verkeerd geplaatst,' gooide Willem er droogkomiek in.

'Mijn vertrouwen, tout court, had ik verkeerd geplaatst. Ik vertrouwde in den kunsthandel en in de financiers als in een spel, dat superieur kan zijn, en in elk geval even vernuftig als elke andere speculatie van den geest. Misschien bestaat er een respectabel genie van handel en financie, - maar wat ik thans zeker weet: ik had de hiërarchie omvergegooid. De eenvoudigste van mijn schilders, die geleid door zijn vijf zinnen, zijn aandoeningen, zijn vreugde of verdriet met wat goed gekozen verf uitstrijkt, is tienmaal respectabeler. Ik ken twee of drie goede schilders, die schilderend, het leven vieren. Ik zelf ben als kunsthandelaar en financier gewaar geworden, dat in mij de mensch dreigde uit te drogen. De handelaar en de financier zochten het geld te domineeren: zij werden er door beheerscht. Zij volgden zijn schaduw,

zijn klank, zijn geur. Rapallo is niet de eenige, die het boven alles stelt. Maar het meest heb ik mijn vertrouwen verkeerd geplaatst, toen ik in nood was geraakt. Ik had aan geen enkelen mensch ter wereld aan geen enkelen collega geld moetenvragen: het geld heeft zijn eigen wetten, geld voor geld, oog voor oog en tand voor tand. Maar ik spreek niet van geldnood. Toen ik in nood verkeerde, in den nood van iemand, die zich kwetsbaar voelt en die wankelt, toen heb ik rechts en links naar een hand gegrepen, naar de hand van goede bekenden en vrienden. Ik heb mijn vertrouwen verloren in de solidariteit van bekenden en vrienden, die door het geld zijn geraakt....'

Nu ik dat hier neerschrijf valt het mij moeilijk dien vlotten gang terug te vinden, waarmede ik er dat allemaal uitflapte, met een luchtigheid die een groeiende ontroering bemantelen moest en die hoogdravend werd. Maar het vraagt mij nog meer inspanning om iets van dat soort uitbundige vervoering terug te vinden, waarmee ik verder sprak en handelde vooral. Ik moet zelfs mijn neiging overwinnen om een tikje schaamte niet met een ironisch relaas te verbergen. Maar tant pis. Ik stond op, ik werd bleek van ernst. Ik liep om de tafel heen en ging achter mijn vrouw staan. Ik sloeg sidderend van teederheid, boven de stoelleuning, mijn armen om haar borst. Ik boog voorover en de wilde geur van haar haar sloeg mij in 't gezicht, toen ik er mijn mond in drukte. En na dien zoen lei ik mijn hoofd langs haar wang, terwijl ik tot haar zei, alsof we alleen waren gebleven, met een huldigende innigheid, zooals ik haar nog nooit te voren had betoond:

'Gij en de kinderen zijt altijd mijn onverwoestbaar vertrouwen geweest....'

'Gij hebt een goed gesternte,' onderbrak Willem hartelijk, want niets in zijn droog humoristische stembuiging kwam mij als een prikkeling voor. 'Gij weet hoe gevaarlijk Rapallo voor vrouwen kan zijn. Stel u voor dat hij ook nog Hélène het leven moeilijk had gemaakt.'

Ik richtte mij trotsch op. Het toeval heeft gewild, dat ik Rapallo nooit aan mijn vrouw heb dienen voor te stellen toen ik hem nog niet beter kende. Iets van een blinde zekerheid, dat de vrouwenjager Rapallo bij haar toch blauwe schenen zou hebben

geloopen, vermengd met verontwaardiging om de opgeroepen mogelijkheid, waaraan ik nooit had gedacht, deed mij even smalend als uitdagend triomfeeren, - ik zweefde als in een roes uren boven kleine moeilijkheden en zorgen:

'Ik weet van zijn garçonnière, van zijn yacht, dat in een kreek van de Schelde gemeerd ligt en nooit vertrekt. Ik ken de grap: of die of die met hem heeft gevaren? Hij had maar eens moeten probeeren! Of hij niet naar een andere wereld zou gevaren zijn!'

Het komt me nu gemakkelijk te begrijpen voor, dat Hélène, wier schouder ik nog met mijn arm omsloten hield, met gêne haar naam in verband gebracht hoorde met dien van mijn vijand. Ook mijn overmoed en dreigementen moesten wel geen kalmeerende uitwerking hebben. Zacht wrong zij om zich uit mijn omarming los te maken. Haar overheerschend aaide ik met mijn lippen over haar slapen en riep met lyrisme uit:

'Er is maar één solidariteit, die stand houdt, na die van de ouders voor de kinderen: de solidariteit tusschen man en vrouw. Een solidariteit, die door de jaren, het samenleven van elken dag, een vereeniging van geest en leden is gemaakt. Ik weet niet hoe diep ik zou gedaald zijn in de ontgoocheling als ik u niet onvoorwaardelijk bij mij had gehad.'

Na zulke ontboezemingen is het moeilijk terug te keeren naar uw plaats. Ik kan mij tenminste niet meer zonder blozen voorstellen hoe ik het gedaan heb gekregen om daar weer te gaan zitten, met Willem aan mijn linkerzijde en Hélène aan mijn rechter. Toen ik weer zat, hief Willem het hoofd op en keek niet langer in zijn glas wijn, dat hij met gespannen aandacht bleek te bestudeeren, terwijl ik mijn vrouw omhelsde.

'Dat bewijst eenvoudig, dat gij veel van elkaar houdt en elkaar den steun kunt geven, die een mensch maar alleen in een waarachtige genegenheid vindt.' Hij glimlachte tot mijn vrouw.

Zij was reeds hoog rood. Zij werd nog gloeiender. Haar lippen trilden in een van de mondhoeken en zij sloeg een enkelen blik op mij. Ik zag over haar oogen het snel klapperen der wimpers, zooals de vleugels slaan van een angstigen achtervolgden vogel.

'Willem heeft gelijk!' triomfeerde ik. 'Wees maar niet be-

schaamd, Hélène,' voegde ik er aan toe, met het eenige resultaat, dat zij dieper het hoofd boog. - 'Ik heb aan alles en iedereen leeren twijfelen,' riep ik uit, 'maar niet aan mijn vrouw en de goede aarde!' Maar ik zag haar oogen vol tranen springen. Zij greep haastig naar haar glas en bracht het aan den mond. Een van haat tranen trok een glanzend spoor over haar wang en viel in haar glas. Zonder daarop acht te slaan dronk zij zenuwachtig een teug. Zij verslikte zich en hoestte, geheel weggedoken in haar servet. Toen ze van de bui wat bekomen was en weer haar gezicht liet zien was het pijnlijk vertrokken, maar zij streed blijkbaar om een glimlach te huichelen. Zij stond op, excuseerde zich. - 'Het wordt laat voor mij.' Haar lippen beefden even toen zij, als geslagen, een moedig knikje gaf, zonder Willem of mij aan te zien. En zij ging. Toen zij naar de klink tastte om de deur achter zich te sluiten zagen wij alleen haar rug.

Er was in de kamer als een nat doek gevallen, dat alle warmte en al de golven van onzen lach en onze discussie in een koele stilte neersloeg. Willem hield een brandende lucifer aan een uitgedoofde sigaar, die bij den rinzigen geur van de wijnkliekjes vunzig rook. Toen de sigaar weer brandde wreef hij met de lucifer langs de gloeiende stomp en een kleine regen vonken viel neer. Al onze aandacht leek rond die vallende vonken geconcentreerd. Maar in een verwarde spanning zocht ik te doorgronden wat die onbeheerschte ontroering van mijn vrouw wel beteekenen kon. Ik zag sterlings in den vonkenregen, alsof daarin den zin te lezen stond. Ik zag een achteloos op en neergaande hand. Ik zag toen ook Willem glimlachen. Dat bracht mij geheel van mijn stuk, - zonder zekerheid, ellendig als iemand die te veel en zonder reden heeft gelachen, en plotseling twijfelend of ik mijn vrouw wel zoo volledig kende als ik dacht.

M. ROELANTS

(*Wordt vervolgd*)

De zwemmer[1)]

Hij liep de polders door en zag den plas,
waarop het avondlicht in rimpels vloeide,
waarop een boer, pijp-rookend, huiswaarts roeide,
en eenzaamheid der dingen aanschijn was.

En zich ontkleedend werd hij zelf gewas,
dat vleezig neven riet en andoorn groeide,
waar klaver geurde en de wind licht stoeide,
en vogelroep over de wijdte was.

Hij zwom ver uit, keerde, en liet zich drijven
over het water naar het wolkenland,
hij was hun beider zoon, en wilde blijven.

Maar damp steeg snel, onrust en bangheid kwamen,
wilgen en elzen krompen aan den kant,
een vluchtend grutto riep verwarde namen.

ED. HOORNIK

1) Uit ‘Dichterlijke Diagnose’, een bundel, die in het a.s. najaar verschijnt.

De finantieele politiek onder Koning Willem I

Dat de financieele politiek van het Koninkrijk onder Koning Willem I tot zeer ongelukkige resultaten heeft gevoerd, daarover bestaat eenstemmigheid. Maar aan den anderen kant is meer en meer het besef doorgedrongen, dat de economische politiek onder zijn regeering vèrziend was, en nog veel heilzamer werking zou hebben gehad, wanneer het Nederlandsche volk toen niet zoozeer gekant was geweest tegen alle vernieuwing. De Koning ijlde als 't ware zijn onderdanen vooruit, en het beeld van den verlichten despoot is met recht te zijnen aanzien gebruikt. De vraag doet zich voor, of niet het eindoordeel over èn zijn financieel èn zijn staat huishoudkundig beleid zachter uit moet vallen, wanneer men beide in hun samenhang ziet.

Juist deze samenhang hebben de twee schrijvers van het midden der negentiende eeuw, die met gezag over zijn financieele politiek konden oordeelen, Buys en Betz, in hun beschouwingen uit het oog verloren[1]. Hun critiek is daardoor eenzijdig; de staatsfinanciën strekken tot middel, dat het algemeen beleid moet mogelijk maken, een doel op zichzelf vormen zij niet. Dit algemeene beleid beperkt zich uiteraard ook niet tot de economische politiek, en een gestaafd oordeel over de uitkomsten van de staatkunde der regeering van Willem I kan alleen gegrondvest worden op al hetgeen die regeering heeft gebracht, of nagelaten heeft te brengen. Evenmin als men alleen den uitslag van den Tiendaagschen Veldtocht kan tellen om het algemeene beleid te beoordeelen, evenmin kan men slechts rekening houden met de

1) J.T. Buys, *De Nederlandsche Staatsschuld sedert* 1814. Haarlem 1875; G.H. Betz, *Financiëele Beschouwingen*, in Bijdragen Staats-, Prov. en Gemeente-bestuur, dl. IV enz., 's-Gravenhage 1860 v.v.

vermeerdering van de staatsschuld, die tijdens deze regeering ontstond.

De beide schrijvers, die zoo juist genoemd werden, konden nog op een anderen grond zich moeilijk een strikt zakelijke meening vormen. In de Grondwetten van 1814 en 1815 was aan de Staten-Generaal wel het recht gelaten om over de staatsbegrooting te stemmen, maar eerst de parlementaire practijk moest leeren, of dit budget-recht ook voeren zou tot de feitelijke zeggenschap der Kamers over alle aangelegenheden des lands[1]. De wil des Konings was dit laatste geenszins, en de omstandigheden waren den Koning gunstig. Staatkundige belangstelling was er toentertijd in de Nederlanden, vooral in het Noorden, maar nauwelijks, en de nieuwe vormen van volksvertegenwoordiging, welke de Grondwetten van 1814 en 1815 brachten, waren geenszins de uitdrukking van een besef, dat bij het Nederlandsche volk leefde. De kamerleden moesten dus het gevoel, gedragen te worden door een sterke openbare meening, geheel missen. Voorts moesten zij zich, na jaren van een absoluut vorstelijk gezag, alle parlementaire practijk nog eigen maken. Tenslotte dankten de leden der Eerste Kamer hun plaats aan een benoeming door den Koning, terwijl ook de leden der Tweede Kamer aanvankelijk alle benoemd, en eerst op den duur gekozen werden. De Koning is erin geslaagd, zij het ook met eenige moeite, om in feite de zeggenschap over de geldmiddelen voor een vrij belangrijk deel aan de Kamers te onttrekken, en juist dit laatst kon nooit genade vinden in de oogen van een kenner van ons staatsrecht als Buys of van een liberaal staatsman, Minister van Financiën onder twee ministeries-Thorbecke, als Betz. Daartoe stonden beiden nog te dicht bij de overwinning der parlementaire beginselen, die in het midden der vorige eeuw in ons land bevochten was.

Wanneer men op wat grooter afstand den strijd om de opperste

1) Bij de Grondwet van 1814 was bepaald, dat alle gewone uitgaven eens en voor al zouden worden vastgesteld, terwijl slechts de buitengewone op de jaarlijksche begrooting zouden worden geplaatst; in 1815 werd voor de gewone uitgaven een tienjaarlijksche begrooting ingevoerd. De begrootingen waren aan de goedkeuring van het Parlement onderworpen, dat evenwel het recht van amendement miste. Ook gaven de begrootingen weinig specificaties, zoodat het op grond van deze stukken moeilijk was, een inzicht te krijgen in de wijze, waarop de landsgelden besteed werden.

heerschappij over de openbare financiën ziet, die in ons land in de jaren van 1814 tot 1822 is gevoerd, dan doet het er minder toe, wie de overwinning behaalde dan wel hoe vervolgens van die ongedeelde verantwoordelijkheid gebruik werd gemaakt. Prof. Colenbrander heeft op deze plaats een samenvatting gegeven van het geldelijk beleid tot aan de oprichting van het Amortisatie-Syndicaat[1]; wij zouden daarbij aan willen sluiten door een korte beschouwing over hetgeen die tegenstelling aan Nederland gebracht heeft[2]. Juist door middel van dit Amortisatie-Syndicaat was het, dat de zeggenschap over een belangrijk deel der Nederlandsche financiën aan de Volksvertegenwoordiging werd onttrokken.

Het is moeilijk, om het wezen van het Amortisatie-Syndicaat in een paar woorden samen te vatten. Met amortisatie van de staatsschuld had het een en ander uitstaande - weinig meer dan de Amortisatie-Kas van 1814, die belast was met den inkoop van nominaal vijf millioen Nederlandsche Werkelijke Schuld, waarvoor niet-rentedragende Uitgestelde Schuld tot een even groot beloop in de plaats kwam - maar het zwaartepunt der nieuwe instelling lag elders. Ook de taak van het Syndicaat der Nederlanden, een lichaam, dat uit eigen inkomsten - bestaande uit daartoe geheven opcenten op de belastingen - in den dienst van bijzondere leeningen moest voorzien, kwam aan het Amortisatie-Syndicaat, maar ook dit was niet zijn belangrijkste functie. De wet, welke de samenvoeging van Amortisatie-Kas en Syndicaat der Nederlanden bracht, bepaalde ten aanzien van de schuld van het laatste lichaam tevens, dat deze geconverteerd zou worden van vijf op vier en een half procent; daar de conversie vrijwillig zou zijn, was het noodig om aan de houders der stukken een compensatie aan te bieden, die gelegen was in een lage emissiekoers der nieuwe obligaties. Het geheel bracht dan ook niet een verlichting voor de schatkist, doch moet slechts gezien worden als een kunstgreep, die het Rijk bevrijdde van de verplichting, de bijzondere opcenten te handhaven tot aan de geheele aflossing der beide leeningen van het Syndicaat - schuld, *e*ie was aangegaan na de algemeene conversie van 1814, en die dan ook niet

1) De Gids van Mei 1931, pag. 187. v.v.
2) Uitvoeriger in mijn *Het Amoritisatie-Syndicaat, een studie over de Staatsfinanciën onder Willem I.* Amsterdam, 1935. (H.J. Paris).

overeenkomstig de conversie-wet van 14 Mei 1814 was verdeeld in rentegevende en uitgestelde schuld, doch die slechts uit stukken van de eerste soort bestond. Jegens de Kamers kon de Regeering ‘goede sier’ maken door verlaging der opcenten voor te stellen als een gevolg van de instelling van het Amortisatie-Syndicaat.

Belangrijker, en ook belangwekkender dan dit schipperen met rentetypes, met den koers van uitgifte en met wettelijke verplichtingen, welke den houders der schuld tot zekerheid moesten strekken, was hetgeen de wet bepaalde ten aanzien van de uitgestelde schuld. Men kent den toestand: in 1814 had de nieuwe Regeering niet kunnen besluiten om de tiërceering ongedaan te maken - daartoe verkeerde het land in de volstrekte onmogelijkheid, want de rente op de staatsschuld zou dan alle loopende inkomsten opslorpen en meer dan dat, terwijl aan nieuwe belastingen bij den zeer slechten economischen toestand niet te denken viel - maar evenmin wenschte zij dezen impopulairen, van buitenaf opgelegden maatregel te bestendigen. Zij had toen tot de invoering der uitgestelde schuld besloten, ten beloope van twee derde der geheele staatsschuld, waarvan jaarlijks een klein gedeelte tot rentegevende schuld zou overgaan op de boven omschreven wijze. Maar dit beteekende, dat eerst op het oogenblik, dat *alle* uitgestelde schuld in werkelijke zou zijn overgegaan, de amortisatie tot een vermindering van den rentelast, en daardoor tot verlichting der begrooting zou voeren.

Het drukkende van dit stelsel werd weldra gevoeld, en de Regeering streefde ernaar, om de uitgestelde schuld in versneld tempo van het tooneel te doen verdwijnen. Dit was des te aanlokkender, omdat met weinig middelen veel bereikt kon worden: de koers voor dit papier, dat zijn eenige waarde ontleende aan de kans om bij de jaarlijksche uitloting te worden verwisseld tegen 2½% werkelijke schuld - jaarlijks vijf millioen op een totaal van meer dan een milliard - was laag, aanvankelijk nog niet één procent. Wat was dus eenvoudiger dan om uitgestelde schuld tegen beurswaarde in te koopen en haar vervolgens te vernietigen? Men mocht dan aan de slachtoffers der tiërceering al niet het volle pond geven - maar handelden de bezitters van deze uitgestelde schuld, die hun stukken op de beurs ten verkoop aanboden, niet vrijwillig? En waren het nog wel dezelfden, die in 1811 door den drastischen maatregel van Napoleon getroffen

waren? Deze opmerkingen mochten juist zijn, maar dan stempelden zij de regeling van 1814, die de uitgestelde schuld bracht, ook tot ondoelmatig. Hoe dit zij, niet later dan bij de wet van 9 Februari 1818 werd verandering in het statuut van de Amortisatie-Kas gebracht met dien verstande, dat de Kas voortaan jaarlijks nominaal vijf millioen uitgestelde schuld zou opkoopen ter latere vernietiging. De snelheid, waarmede de uitgestelde schuld gedelgd zou worden, was op deze wijze verdubbeld, maar ook nu zou met de vernietiging van het geheel nog ongeveer honderd jaar gemoeid zijn.

Ook dit laatste middel werkte dus langzaam, en de Regeering zocht naar sneller middelen. Reeds in Augustus 1817 opperde de Koning het denkbeeld om op onderpand van de domeinen een nieuwe leening uit te geven, welke obligaties aan de houders van uitgestelde schuld zouden worden aangeboden[1]. Met andere woorden, de verplichtingen, die voor het Rijk uit de schepping der uitgestelde schuld voortgekomen waren, zouden afgekocht worden. En wel tegen een koers van ongeveer vier procent. Overigens zouden de houders van uitgestelde schuld niet gedwongen worden te verwisselen.

Het heeft meer dan vijf jaren geduurd, vóór dit plan het Staatsblad bereikte. Inmiddels was de schaal van de verwisseling gesteld op vijf gulden rentegevende schuld ad 4½% tegen honderd gulden uitgestelde schuld. Het Amortisatie-Syndicaat ontving dienovereenkomstig machtiging om tot een totaal van 116 millioen gulden aan nieuwe 4½% schuldbekentenissen uit te geven, zoowel ter verwisseling van de uitstaande schuld van het Syndicaat der Nederlanden als van de geheele uitgestelde schuld.

Wij noemden dit laatste deel der wet op het Amortisatie-Syndicaat belangwekkend - maar in hoeverre kon men verwachten, dat de vrijwillige inwisseling van uitgestelde schuld tegen de nieuwe obligaties zou slagen? Dit lag geheel in het onzekere, want een dergelijke inwisseling was tevoren nog niet opengesteld. Maar het was een psychologische fout om te meenen, dat op deze wijze de geheele uitgestelde schuld, dit blok aan het been der Regeering, zou verdwijnen. Er zouden immers altijd

1) De Koning aan Minister Six, 10 Augustus 1817, *Gedenkstukken* VIII 2, no. 117.

houders van dit stuk zijn, die er de voorkeur aan gaven om af te wachten totdat zij door de loting in het bezit gesteld werden van het volle bedrag aan 2½% werkelijke schuld, liever dan van een verwisseling gebruik te maken, welke slechts één twintigste van hun vezit in 4½% schuld omzette. En hoe geringer het bedrag werd der uitgestelde schuld in omloop, zoo grooter de kans op uitloting. De speculanten, die zich weldra voor weinig geld van een flink deel der uitgestelde schuld hadden meester gemaakt, speurden bovendien zeer wel, dat de Regeering aan het bestaan van het rentelooze papier een einde wilde maken, zóózeer, dat op beide verwisselingen, die het Amortisatie-Syndicaat in het eerste boekjaar na zijn oprichting openstelde, nauwelijks werd ingeteekend! Zonder twijfel heeft de nieuwe instelling, die op 1 Januari 1823 haar werkzaamheden begon, dan ook in dit opzicht niet voldaan aan de verwachtingen, die de Regeering zich er van gevormd had.

Het Syndicaat had echter nog verschillende andere werkzaamheden te vervullen. Deze bestonden vooral uit het verschaffen van bijdragen aan de schatkist. Als zoodanig trad het Amortisatie-Syndicaat in de plaats van het Algemeen Domein-Loterij Bestuur, dat in het jaar 1822 opgericht zou zijn, ware het niet, dat de Tweede Kamer het daartoe strekkend ontwerp verworpen had[1]. Op dertig millioen was de som begroot, waarin het Syndicaat te voorzien had. Zeven millioen daarvan moesten strekken voor openbare werken: het betrof den bouw van kanalen en groote verkeerswegen, waardoor de Regeering van Willem I zich zoo verdienstelijk heeft gemaakt. Zes millioen waren bestemd voor de afrekening met Oostenrijk terzake van de schuld der Zuidelijke Nederlanden, welke moest worden overgenomen, en acht millioen moesten dienen voor het bodemlooze vat van de versterking der Fransche grens. Alle millioenen, die ons Koninkrijk voor dit doel op moest brengen, zijn weggegooid geld geweest: Frankrijk heeft na den val van Napoleon nooit meer militaire avonturen in het Noorden gezocht. De betalingen onder dit

1) Op de geschiedenis van dit geweldige plan kan hier niet worden ingegaan. Men vergelijke het geciteerd artikel van Colenbrander, voorts N.P. van den Berg, *Plannen voor een Staats Domeinbank*, in Verslagen en mededeelingen Kon. Akademie, Vierde reeks deel VIII (1907) en B.H. de Jongh, *Voorgeschiedenis van de Algemeene Maatschappij*, in Economisch-Historisch Jaarboek deel IV (1920).

hoofd berustten echter op een internationale verplichting, en of de uitgaven nuttig waren of niet, er diende in voorzien te worden Tenslotte golden zes millioen de aanvulling van het tekort op de loopende begrooting.

Natuurlijk kon het Amortisatie-Syndicaat deze betalingen niet doen, zonder een bron van inkomsten te hebben. Daartoe werd het in het bezit gesteld der domeinen, waarover de Staat nog beschikte. Al werd hiervan in de wet niet gesproken, het lag in de bedoeling der Regeering om allereerst met deze domeinen als onderpand een groote nieuwe leening aan te gaan, en vervolgens geleidelijk tot verkoop der domeinen over te gaan. Uit deze opbrengst kon de leening dan weer worden afgelost. In dit opzicht was het Amortisatie-Syndicaat niet anders dan een brokstuk van wat het Domien-Loterij Bestuur had moeten zijn. Andere gedeelten van de taak van dit bestuur waren na de verwerping der wetsvoorstellen toegewezen aan de Algemeene Nederlandsche Maatschappij te Brussel, terwijl door een inschrijving van 2½% werkelijke schuld groot nominaal 57½ millioen in de overige behoeften der schatkist moest worden voorzien. Zoo kwam de Regeering, niettegenstaande de tegenwerking van het Parlement, tenslotte ongeveer waar zij wezen wilde.

Nog andere verlichtingen op de staatsbegrooting moest het Amortisatie-Syndicaat brengen: het moest de gelden, noodig voor invoering van een nieuw muntstelsel, opleveren, en het moest voortaan de wachtgelden en pensioenen betalen. Tegenover beide verplichtingen kreeg het het recht om inschrijvingen op het Grootboek der werkelijke schuld te doen openen, zoodat ook dit deel van zijn bemoeienis neerkwam op het aangaan van nieuwe schuld. De invoering van een nieuw muntstelsel zou in een dringende behoefte voorzien: het geld, dat toentertijd in omloop was, was minderwaardig, besnoeid en versleten, en deed dientengevolge een diasgio bij de wisselkoersen op het buitenland. Met de vervanging der geschonden zilverstukken en pasmunten door volwaardige guldens, kwartjes, dubbeltjes, stuivers en centen zou een belangrijk bedrag gemoeid zijn, en dit groote belang rechtvaardigde zonder twijfel een leening. Anders stond het met de pensioenen, die nergens anders dan op de staatsbegrooting thuis hoorden.

Van al wat het Syndicaat zou verrichten, en dat was niet weinig,

zouden de Kamers slechts eenmaal in de tien jaar op de hoogte worden gesteld. Waarom dan niet meer verzet rees tegen dit wetsontwerp?

De toenmalige Tweede Kamer onderscheidde zich allerminst door de deskundigheid harer leden in geldelijke zaken. Alleen Van Hogendorp, aan wiens tegenstand de verwerping van de wet op de domein-loterijen te danken was geweest, placht met groote kennis van zaken het geldelijk beleid te beoordeelen. Voor het overige waren juiste zakelijke opmerkingen in de Kamer zeer schaarsch. Het is niet zonder belang, dit in een tijd als de onze, met zijn niet steeds rechtvaardige critiek op de deskundigheid van de leden van het Parlement, in het oog te houden. Terwijl het geheele veld van de bemoeiingen van den Staat toen oneindig beperkter was dan thans, ontbrak het in de eerste helft der negentiende eeuw in de Kamers aan kennis ook van dit beperkte gebied. Ware het anders geweest, de Regeering zou weerhouden zijn van een gevaarlijk experiment als dat, waartoe zij nu overging. Bij de behandeling van het ontwerp op het Amortisatie-Syndicaat was van Van Hogendorp ziek, env oorzo over de Handelingen een volledig beeld geven van het besprokene, is er in de Kamer niets wezenlijks tegen dit ontwerp aangevoerd. Ook in de toenmalige dagbladen is niets te vinden, dat wijst op een doorgronden van de beteekenis van het nieuwe lichaam, of zelfs ook maar van belangstelling. ‘Men politiseert hier veel, weet alles wat te Parijs of Napels, doch bijna niets van hetgeen te Brussel of in den Haag gebeurt’, schreef De Clercq reeds in 1815[1)].

Voorts verlieze men niet uit het oog, dat het ontwerp van wet eenige aantrekkelijke kanten had, althans voor een oppervlakkig beschouwer. De opcenten zouden verlaagd worden, de uitgestelde schuld zou zoo al niet verdwijnen, dan toch aanmerkelijk kleiner worden. En vooral: het tekort op de staatsbegrooting zou verdwijnen, wilde men althans de verzekeringen der Regeering aanvaarden. Van de vestiging van het Koninkrijk af had ieder jaar teleurstellingen geboden, steeds weer moest in tekorten worden voorzien, en schuld na schuld werd aangegaan. Nu kwam de Regeering met een nieuw plan, dat uitkomst moest bieden in den

1) *Willem de Clercq naar zijn Dagboek*, deel I p. 91. Uitgegeven door A. Pierson, Haarlem 1888.

nood: het Amortisatie-Syndicaat. De buitengewone, jaarlijksche staatsbegrooting werd voortaan gesplitst in twee deelen, waarvan slechts het eerste ten laste van den Staat heette te zijn: in het tweede onderdeel voorzag het edelmoedige Syndicaat. Natuurlijk moest er iemand zijn, die tenslotte ook deze rekening betaalde, en men kan niet veronderstellen, dat de Kamerleden van toen naief genoeg waren om in het sprookje van het weldoende Syndicaat te gelooven. Maar in ieder geval deed zich hier een voorloopige oplossing voor van een vraagstuk, waarmee men zich in het parlement liever niet langer afmartelde, liever berustte men er in, alles aan de Regeering alleen over te laten.

Een lichaam was dus geschapen, dat een taak te vervullen had ten opzichte van de staatsschuld, dat in het bezit was gesteld van de domeinen, dat daarentegen bepaalde betalingen voor zijn rekening te nemen had, en dat schulden kon aangaan teneinde weer andere betalingen te verrichten. Een zonderlinge staatsrechtelijke figuur, die gesteld was onder een eigen beheer van vijftig leden, met den Minister van Financiën tot President. Maar niettegenstaande dit autonoom karakter, en ondanks den aard harer verrichtingen, die aan een staatsbank deden denken, was deze instelling in wezen niet anders dan een zeer belangrijke afdeeling van het Ministerie van Financiën, die afzonderlijk beheerd werd, en die zoomin begrootingen als rekeningen over de afgeloopen dienstjaren bekend maakte. Slechts een glimpje van dit beheer zou eenmaal per jaar in het openbaar te zien zijn: er zou aan de Staten-Generaal mededeeling worden gedaan van de som, die als zuiver overschot van de beraamde ontvangsten boven de te verrichten uitgaven voor schulddelging kon worden besteed. Voor het overige geschiedde alles in het geheim, en slechts eens in de tien jaar, bij de vaststelling van de gewone begrooting, zou een staat van de bezittingen en schulden van het Amortisatie-Syndicaat aan de Kamers worden overgelegd.

Nu was het met het Amortisatie-Syndicaat gesteld als met de Grondwet: belangrijker dan de inhoud der wettelijke bepalingen was de practijk. En evenals, volgens het woord van *Colenbrander*, de practijk der Grondwet van 1815 bonapartistischer was dan de Grondwet zelve, evenzoo was de practijk van het Syndicaat veel uitsluitender aan den wil des Konings gebonden dan uit de boven besproken bepalingen blijkt. De leeningen, waartoe het Syndicaat

gemachtigd was, werden aangegaan, de domeinen werden geveild, en tal van andere transacties, waarvan de wet niet sprak, werden bovendien verricht om aan geld te komen. Dit geld nu werd aangewend al naar de behoeften van de schatkist, volgens de aanwijzingen, die de Regeering, hier verpersoonlijkt niet in den Minister van Financiën doch in den Koning zelf, daartoe gaf. Dit alles is meermalen als onwettig gebrandmerkt, en ten aanzien van de oprichting van het Amortisatie-Syndicaat heeft men van ongrondwettig gesproken. De onwettigheid van verschillende maatregelen kan niet ontkend worden, en ook schijnt het moeilijk om de geheele instelling met de Grondwet in overeenstemming te brengen, wijl toch het laatste staatsstuk jaarlijksche overweging van de schuld in de Staten-Generaal voorschreef en van de veronderstelling uitging, dat de beide staatsbegrootingen het totaal der uitgaven, en de middelenwetten het totaal der inkomsten van den Staat aangaven.

Wanneer men echter alle dogmatiek terzijde laat, en tot een beoordeeling wil komen op grond van de practische resultaten, die de financieele politiek heeft bereikt welke in het Amortisatie-Syndicaat haar voornaamste orgaan vond, dan doet men onzes inziens belangrijker werk dan wanneer men lang bij het al dan niet wettig karakter van vele maatregelen van het Syndicaat stilstaat. En daarbij dient men niet uitsluitend naar het financieele beleid te zien, doch óók naar de algemeene politiek, waartoe de Regeering op deze wijze werd in staat gesteld.

In het tijdvak na 1830 moet het financieele belang geheel wijken voor het staatkundige; de opstand te Brussel, die tot geheel België oversloeg, stelde de meest dringende eischen ook aan de lands-financiën, en geen Regeering zou die uit den weg zijn gegaan. De vermeerdering van staatsschuld, die rechtstreeks of door bemiddeling van het Amortisatie-Syndicaat heeft plaats gehad in de jaren 1830-1839, kan vrijwel geheel aan deze staatkundige omstandigheden worden toegeschreven. Het is een tweede, of men de politiek van volharding, die Willem I en zijn Regeering gevolgd hebben, kan waardeeren of niet - het is niet moeilijk om achteraf te veroordeelen, wanneer het teleurstellend eindresultaat als vaststaand gegeven kan worden gebruikt - maar om haar te meten naar haar geldelijke resultaten zou schromelijk onbillijk en ook ondoelmatig zijn. De financieele politiek moest toen aan

de algemeene ondergeschikt gemaakt worden, en men dient haar die ondergeschikte plaats te laten.

Beperken wij ons dus tot den vredestijd, tot het tijdvak vóór 1830, om te zien, tot welke gevolgen toen de geldelijke politiek heeft geleid. De staat van het Amortisatie-Syndicaat, die in Maart 1829 aan de Kamers voorgelegd werd, licht ons gedeeltelijk hierover in. Gedeeltelijk maar, omdat de Belgische opstand eerst anderhalf jaar na de opstelling van het stuk begon, en eveneens, omdat de gegevens, die gepubliceerd werden, niet een volkomen beeld van de ontwikkeling geven. Aan de hand van wat daarover in de archieven van het Amortisatie-Syndicaat aangetroffen werd, zijn wij gekomen tot een vermeerdering van den jaarlijkschen rentelast sedert de oprichting van het Syndicaat van ruim 3,1 millioen. Bij een rentevoet van vijf procent komt dit dus overeen met een vermeerdering van de schuld van 62 millioen.[1)] Dit laatste cijfer is aanmerkelijk lager dan dat van de werkelijke wijziging in de hoofdsom, daar meestal schuld van een lager rentetype uitgegeven werd, gewoonlijk ver beneden de nominale waarde. Het heeft echter weinig zin om vergelijkingen te maken van schulden met sterk uiteenloopende interest. In deze becijferingen is rekening gehouden met de waarde en de opbrengst van het vervreemd domeinbezit: in den aanvang van 1829 was voor 38,3 millioen aan domeinen verkocht door het Syndicaat.

Wat stond nu tegenover deze vermeerdering van rentelast en van schuld? Vooreerst hetgeen het gemakkelijkst aanwijsbaar is: het Amortisatie-Syndicaat had nominaal 376 millioen uitgestelde, dus niet rentegevende, schuld verworven. Dit was niet het gevolg geweest van de verwisseling welke de wet tot oprichting van het Syndicaat voorschreef, doch van een geheele reeks manipulaties, waarbij hier niet wordt stilgestaan. De uitgestelde schuld was dus belangrijk verminderd; verdwenen was zij niet. Pas na de liquidatie van het financieele stelsel, dat onder Willem I bestond, heeft men aan een radicale oplossing, bestaande uit een gedwongen verwisseling tot rentegevende schuld tegen de toenmalige beurswaarde, uitvoering gegeven.

Te rekenen naar den koers, waartegen het Syndicaat zich het

1) Het cijfer van 3,1 millioen is een saldo van de vermeerderingen en verminderingen, door toedoen van het Syndicaat ontstaan.

bezit van de meeste dezer uitgestelde schuld verzekerd had, werd hierdoor een vermeerdering der rentegevende schuld met bijna elf millioen 4½% obligaties Amortisatie-Syndicaat veroorzaakt. Naar het zoo juist gekozen rentetype van vijf procent beteekent dit dus een schuld van tien millioen en een rentelast van een half millioen. Wat is er nu tegenover de overige vermeerdering van schuld en rente te stellen?

Daartoe moeten de verrichtingen van het Amortisatie-Syndicaat in den loop der zes jaren, die in 1829 sedert de oprichting verloopen waren, zeer in het kort worden nagegaan.

Het Syndicaat heeft in die jaren gelden aan de schatkist verschaft uit zeer verschillenden hoofde: ter uitvoering van de wet tot oprichting van het Syndicaat zoowel als van latere wetten, en ook op voorschrift van den Koning, bij geheim Koninklijk Besluit, zonder dat eenige wet daartoe machtigde. Buiten beschouwing kan worden gelaten de betaling van pensioenen en wachtgelden, omdat het verrichten van deze loopende uitgaven den Staat niets liet, dat blijvende waarde had. Evenzoo behoeven niet de jaarlijksche bijdragen van de schatkist aan het Syndicaat becijferd te worden, voor zoover die niet overeenkwamen met de vergrooting van de schuld aan derden. Het laatste was alleen dan het geval, wanneer het Syndicaat overging tot verkoop van de obligaties werkelijke schuld, die het tot vinding van degelden voor de pensioenen mocht uitgeven, maar de veranderingen in de schulden van het Rijk, die hiervan het gevolg waren, zijn in de bovengenoemde cijfers reeds verwerkt.

Van deze geldverschaffingen nu is de belangrijkste die geweest van 20,6 millioen aan de koloniale kas. Het waren de gelden, die Indië op korten termijn dringend noodig had, voornamelijk ter bekostiging van den Java-oorlog. Na 1830 zijn deze voorschotten terugbetaald door Indië, terwijl weldra ook het bekende batig slot op de begrooting voor Koloniën zijn intrede deed, en niet weinig tot verbetering der Nederlandsche staatsfinanciën bijdroeg. Maar in 1829 was de stand van zaken nog anders, en het was het Amortisatie-Syndicaat geweest, dat de voorschotten aan Indië voorloopig bekostigd had. De Indische kas moest hierover vijf procent rente vergoeden. De straks genoemde hoofdsom kan men dus met 20,6 millioen verminderen, die als Indische en niet als Nederlandsche schuld aan te merken viel; de daarmee overeen-

komende vermindering van den Nederlandschen rentelast bedraagt ruim één millioen.

Op deze wijze is het gebruik verklaard van ongeveer de helft van de som, waarmede het Amortisatie-Syndicaat aan het begin van 1829 de staatsschuld vergroot had. Wat te stellen is tegenover de andere helft, is niet zoo gemakkelijk uit te maken. Men kan daartoe onmogelijk de volle som van de dertig millioen, die in 1822 noodig waren, aanmerken. Wanneer men ziet naar wat blijvende waarde had, dan is dat slechts het gedeelte, dat voor den aanleg van wegen en vaarten bestemd was. De betalingen, uit dien hoofde verricht, hebben het oorspronkelijk bedrag verre overschreden, zij bedroegen op 30 Juni 1829 niet zeven doch meer dan elf millioen. Daarnaast zijn door het Syndicaat onder een ander hoofd nog bijdragen geleverd voor een zelfde doel. De kosten van aanleg van het kanaal van Gent naar Terneuzen, voor dat van Brussel naar Charleroi en voor de Zuid-Willemsvaart zijn gedeeltelijk uit deze bijdragen bestreden. Het totaal beloopt ongeveer 6,7 millioen. Deze laatste bijdragen maken deel uit van de geheime geldverschaffingen van het Amortisatie-Syndicaat, die den naam van deze instelling zoo berucht hebben gemaakt. Geheim waren ook de bijdragen, gedaan aan het fonds tot aanmoediging van de nijverheid. Men vindt ze terug op den staat van het Syndicaat van 1840, met een bedrag van 6,6 millioen, hetgeen overeenkomt met bijdragen voor ongeveer vier millioen vóór 1830[1)].

Hiermede zijn die zaken, welke naar moderne opvattingen het uitgeven van leeningen rechtvaardigen, ongeveer opgesomd. Het totaal der bedragen, die hierboven werden genoemd, beloopt ongeveer 22 millioen, en de vermeerdering van schuld, tot papier met een rente van vijf procent herleid, welke niet verklaard kon worden uit de emissie voor intrekking van uitgestelde schuld of voor geldverschaffing aan de koloniale kas, bedraagt circa 31 millioen.

Men kan hieruit niet zonder meer besluiten, dat het verschil van negen millioen, dat tusschen beide cijfers bestaat, het bedrag

1) Na 1830 werden geen bijdragen door het Syndicaat meer verstrekt voor dit doel. De Staat van 1840 becijfert de bijdragen, gedaan vóór 1830, inclusief de rente, die het Fonds sedertdien aan het Syndicaat schuldig bleef.

is, waarmede de Nederlandsche staatsschuld is vermeerderd als gevolg van het bezigen van het Amortisatie-Syndicaat als instrument van financieele politiek. Het zou integendeel niet moeilijk zijn, om een grooter bedrag aan betalingen aan te wijzen, dat in de jaren 1822-1829 door het Syndicaat is gedaan aan de schatkist, dan deze negen millioen. Van de betalingen op rekening van de dertig millioen, waarvan de wet tot oprichting van het Amortisatie-Syndicaat gesproken had, werden immers slechts de betalingen op rekening van den waterstaat door ons genoemd. Bovendien leverde het Syndicaat den Staat de gelden, die noodig waren om de ergste gevolgen te bestrijden van de groote overstroomingen, die in 1825 verschillende provincies teisterden. Men zou dus, zoo men dat wilde, uit den zak van het Amortisatie-Syndicaat groote sommen te voorschijn kunnen tooveren, waarvoor schijnbaar nooit eenige compensatie door het Rijk was gegeven.

In werkelijkheid heeft het Amortisatie-Syndicaat Nederland in de jaren van 1822-1829 niet negen millioen gekost, en evenmin hebben de heeren, die de Permanente Commissie van het Syndicaat vormden, aan het Sint-Jorishof te Amsterdam de rol van Sint-Nicolaas gespeeld. Slechts kan men zeggen, dat bij een doelmatig beheer der staatsfinanciën naar de huidige opvattingen de uitgifte van ten hoogste 53 millioen 5% schuld nog te verantwoorden zou zijn geweest, maar dat de som van negen millioen, waarmee de staatsschuld in deze jaren daarenboven vermeerderd is, in ieder geval uit de gewone middelen gevonden had moeten worden.

De bijdragen aan het Rijk, waarvoor in schijn, of liever op het eerste gezicht, geen compensatie voor het Syndicaat bestond, waren mogelijk doordat de middelen, die in 1822 aan het Syndicaat gelaten waren, ruimte lieten tot meer dan waartoe het Syndicaat verplicht was. Het waren dus bijdragen uit de schatkist, die weer tot deze uitkeeringen aan het Rijk in staat stelden, en eenig voordeel leverde deze omslachtige en ondoorzichtige wijze van doen natuurlijk niet op. Maar wel is zeker, dat deze laatste bijdragen, die aldus uit de gewone middelen konden worden betaald op negen millioen na, eegnszins voor een productief doel strekten, en dus ook geen leening rechtvaardigden.

Tot dit resultaat zou de financieele politiek zónder autonoom

Amortisatie-Syndicaat ook gevoerd kunnen hebben, indien de Regeering met dezelfde plannen, welke zij nu ten uitvoer bracht, bij de Kamers was gekomen, en daarvoor instemming had gevonden. Het Syndicaat had echter nog een andere taak, die niet wel uitgevoerd had kunnen worden, indien niet een afzonderlijke instelling was geschapen. Het waren de manupilaties in staatsschuld, welke reeds in de wet van 12 Januari 1816, die wijziging in het statuuk van de toenmalige Amortisatie-Kas bracht, werden aangeduid als 'voordeelige operatiën'. Deze moesten, alweer volgens de wet van 1816, worden uitgevoerd 'alles achtervolgens zoodanige voorschriften en bevelen, als door ons onmiddellijk zullen worden afgegeven aan dengeen.... aan welken wij de directie der Amortisatie-Kas hebben toevertrouwd'. *Napoleon* had een zelfde doel voor oogen gestaan, toen in het jaar VIII de amortisatie-kas van Frankrijk werd opgericht.

Zulke operaties, gevoegd bij de welhaast wonderbaarlijke werking van het beginsel der schulddelging door een vaste annuïteit - waardoor in ieder volgend jaar meer aan schuld kon worden gedelgd hetgeen door voorafgaande amortisatie aan rente werd bespaard - golden toentertijd als een onfeilbaar middel ter vermindering van een al te zware staatsschuld. In werkelijkheid verergerde het middel de kwaal: de groote jaarlijksche uitkeering aan de amortisatie-kas drukte veel te zwaar op de begrooting, en in de slechte jaren moest nieuwe schuld gemaakt worden ter zelfder tijd, dat oude - door middel van de amortisatie-kas - gedelgd werd. Maar al te vaak waren de 'voordeelige operatiën' der kas er bij die gelegenheid uitsluitend op gericht om den koers der obligaties van den Staat te steunen, zoodat de nieuwe leening kon slagen. En wanneer de kas maar voldoende in het geheim werkte, en niet onmiddellijk de ingekochte schuld vernietigde, dan kon de Regeering zich de uitgifte van een nieuwe leening besparen, door eenvoudig de kas te gelasten om een deel van haar 'bezit' te verkoopen.

In Nederland bestond na de instelling van de uitgestelde schuld en de daarmee samenhangende jaarlijksche overgang van een deel daarvan tot rentegevende schuld geen gelegenheid meer om het beginsel van de schulddelging door een vaste annuïteit zuiver toe te passen: de jaarlijksche overgang, samengaande met den inkoop voor vernietiging van een even groot deel werkelijke

schuld als door uitgestelde werd vervangen, was op den rentelast niet van invloed. Maar de beide overige functies, waartoe de amortisatie-kassen ook elders, met name in Engeland en Frankrijk, gekomen zijn, heeft het Amortisatie-Syndicaat op groote schaal verricht. Bovendien werd het 'bezit' aan staatsschuld, dat het Syndicaat onder zich had, veelvuldig beleend, vooral bij de Nederlandsche Bank. Nu is het voor het aanzien zoomin als voor het crediet van den Staat wenschelijk, wanneer een van zijn organen op de beurs optreedt, nu eens om de koersen te steunen, dan weer om door verkoop van stukken aan een plotselinge geldbehoefte te voldoen. Het is dit vooral niet, wanneer het geheele financieele beleid op de meest geheimzinnige wijze aan alle toezicht wordt onttrokken.

Duidelijk kwam dit tot uiting bij de reactie van de beurs op de nieuwe emissies van het Syndicaat. De groote leening van tachtig millioen 4½% obligaties, die acht maanden na de oprichting van het Syndicaat voor inschrijving werd opengesteld, had vrij veel succes; zij was uitgegeven als deel der leening van 116 millioen, waartoe de wet machtiging gaf. Het nieuwe Amortisatie-Syndicaat genoot nog het volle vertrouwen, en de voorwaarden van de leening waren aantrekkelijk. Nauwelijks was de leening echter uitgegeven, of er gingen stemmen op, die spraken van een onwettig gebruik der verkregen gelden. Eerst waren het er enkele, maar gaandeweg werd het rumoer sterker. In de Tweede Kamer ontspon zich een fel debat, en Van Hogendorp drong aan op een enquête naar de verrichtingen van het Amortisatie-Syndicaat - een feit zonder precedent in onze parlementaire geschiedenis. Dit voorstel, dat trouwens moeilijk met de toenmalige Grondwet te rijmen was, werd verworpen, maar hierdoor werd de zaak in plaats van verbeterd verergerd. De omstandigheid, dat het aan niemand mogelijk was, om precies te weten wat er in dit Amortisatie-Syndicaat met zijn geweldige kapitalen omging, gepaard aan het feit, dat ook een buitenstaander kon zien, dat de leening van tachtig millioen *niet* volgens haar wettige bestemming aangewend werd - want de uitgestelde schuld bleef bestaan, en aanvankelijk ook de oude schuld van het Syndicaat der Nederlanden - gaf voet aan de meest ernstige, en ook aan de meest ongerijmde veronderstellingen. Na deze eerste leening van het Amortisatie-Syndicaat kwam er een jaar later een andere, dit-

maal van honderd millioen, en deze mislukte jammerlijk. Het lot van latere emissies was niet beter, en het Amortisatie-Syndicaat was genoodzaakt, door ondershandsche verkoopen ten name van derden, door beleeningen, en door transacties met de Algemeene Maatschappij te Brussel in de behoeften te voorzien.

Terwijl de Regeering meende de overwinning behaald te hebben, toen zij door middel van het Amortisatie-Syndicaat zich wat vrijer bewegen kon bij de uitvoering harer plannen, wreekte zich de onttrekking aan het toezicht der Staten-Generaal in een gemis aan vertrouwen bij het beleggend publiek, dat noodlottig moest worden voor het crediet van den Staat. En ten aanzien van de staatsfinanciën had dit alles ook tot nadeelig gevolg, dat de toestand steeds minder overzichtelijk werd. In onze bovenstaande beschouwing over de gevolgen van het beheer van het Amortisatie-Syndicaat in de eerste zes jaren van zijn bestaan hebben wij tot punt van uitgang de cijfers genomen, die men thans - niet zonder moeite - kan vinden, voor een deel in den staat, die aan de Kamers werd overgelegd, voor een ander deel in stukken uit het Archief van het Syndicaat, waartoe toen zoomin als later de leden van de Staten-Generaal toegang hebben gehad. Zoo kwamen de geheime betalingen voor den waterstaat niet in 1829 maar eerst in 1840 ter tafel, evenals de uitkeeringen aan het fonds voor de nationale nijverheid; andere punten, zooals de bezittingen en schulden, overgenomen van de Amortisatie-Kas en het Syndicaat der Nederlanden, of de ingewikkelde verhouding tusschen het Amortisatie-Syndicaat en de Algemeene Maatschappij, zijn nooit volledig belicht. En toch was de kennis van al deze stukken noodig om een inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de Nederlandsche staatsfinanciën, en met name in de verplichtingen van den Staat. Het ernstigste naddel van het stelsel van afzonderlijke kassen schuilt híér, niet in de negen millioen die uit de gewone middelen gevonden hadden moeten worden. Tekorten op de begrooting waren er ook vóór de oprichting van het Amortisatie-Syndicaat geweest, en hun omvang was grooter.

Over de rol van de Algemeene Maatschappij in de Nederlandsche financiën dient hier nog een enkel woord te worden gezegd. Niet alleen nam deze instelling groote gedeelten over van de leening van honderd millioen, waarvan de openbare inschrijving

mislukt was, maar ook verschafte zij gelden voor den aanleg van vaarten en wegen, voorschotten ten laste van het Rijk aan aannemers, enz., tot een totaal beloop van meer dan zes millioen. Het lag in de bedoeling van de Regeering, om deze voorschotten - voor werken, waarvoor op de staatsbegrooting nog geen posten waren goedgekeurd - met de maatschappij te verrekenen door de verschaffing vanwege het Amortisatie-Syndicaat van een even groote waarde aan staatsschuld, die het laatste onder zich had. De aangelegenheid, die in 1827 reeds aan de orde was, zou echter tot 1830 blijven liggen, naar de Minister van Financiën met den Gouverneur der Algemeene Maatschappij overeen kwam. Daardoor behoefde men hiervan geen gewag te maken in de Kamers bij de overlegging van den staat van 1829. De Belgische opstand brak uit, vóór het tot zulk een regeling kon komen met de Algemeene Maatschappij, en haar vorderingen op de Nederlandsche Regeering uit dezen hoofde zijn eerst na het verdrag van 1839 vereffend. De geheime geldverschaffing vóór 1830 had zich dus niet tot het Amortisatie-Syndicaat beperkt.

De macht van het Syndicaat is in 1829, na den tegenstand, ontstaan door hetgeen de staat aan het licht bracht, belangrijk ingekort. Voor openbare werken mochten alleen gelden worden verstrekt, wanneer de middelen van het Syndicaat daartoe toereikend waren, terwijl mededeeling hiervan moest worden gedaan aan de Staten-Generaal. Voor het overige brachten, gelijk wij reeds betoogden, ook de politieke gebeurtenissen van 1830 en de volgende jaren zoodanige geldelijke behoeften met zich mee, dat de financiering van openbare werken, al of niet door de wet bekrachtigd, geheel op den achtergrond raakte.

Toch zou ook het Amortisatie-Syndicaat in zijn nieuwe, meer bescheiden gedaante nog éénmaal luide van zich doen spreken, terwijl de politiek, die door de Regeering met dit instrument is gevoerd, geheel zou vastloopen. Dit was het gevolg van het feit, dat de gedeeltelijk mislukte leening van honderd millioen, waarvan later een groot aantal stukken bij de Algemeene Maatschappij waren ondergebracht, bestond uit obligaties die in 1830 tegen de nominale waarde afgelost konden worden, zoo de bezitters dat verkozen. Het waren de zoogenaamde domein-losrenten, die ook konden worden gebezigd ter betaling van de domeinen, welke het Syndicaat intusschen in groote hoeveelheden geveild had. Hun

rente beliep slechts 2½%, maar het feit, dat een aflossing à pari in de naaste toekomst mogelijk was, verhoogde natuurlijk hun waarde.

Voor deze aflossing nu waren geen voldoende voorzieningen getroffen. De leening heette op het onderpand der domeinen te zijn gevestigd, maar in werkelijkheid gaven de koopers van domeinen er de voorkeur aan, om in termijnen met contant geld te betalen, vooral omdat hun een lage rente in rekening werd gebracht. Fondsen voor de aflossing der domein-losrenten waren door het Syndicaat niet bijeengebracht, en alleen door een nieuwe leening aan te gaan zou men in 1830 aan de verplichtingen kunnen voldoen. Tegenover de Kamers wilde de Regeering het evenwel doen voorkomen, alsof het Amortisatie-Syndicaat voor dit doel over voldoende middelen beschikte. Nu was het Syndicaat bij Koninklijk Besluit van 16 Augustus 1829 gemachtigd om een leening van 35 millioen tegen een rente van 4½% uit te geven, welke heette te bestaan uit bewijzen van deelneming in de leeningen ten laste der Overzeesche Bezittingen, doch wier werkelijke bestemming de aflossing der losrenten was. De uitgifte van deze leening heeft evenwel niet plaats gehad, omdat men meende van de daling van den rentevoet, die inmiddels was ingetreden, voordeel te kunnen trekken. De Regeering had een zeer groote operatie op het oog, die zoowel de conversie der uitstaande schuldbekentenissen van het Syndicaat, met een rente van 4½%, als de aflossing van de losrenten omvatte, een en ander door nieuw papier tegen een rente van 3½% uit te geven. Deze rentevoet was te laag gekozen, want in Frankrijk was juist tevoren een groote leening tegen vier procent uitgegeven, en de Nederlandsche staatsschuld stond niet hooger genoteerd dan de Fransche.

De Vice-President van het Amortisatie-Syndicaat *Van Gennep* drong er dan ook op aan, dat alle vrijheid zou worden voorbehouden met betrekking tot den omvang, den koers van uitgifte en den rentevoet der leening. ‘Ik geloof.... dat men de Staten-Generaal geen cijferletters moet voorleggen en in geene bijzonderheden met dezelve komen moet’, schreef hij den Koning.[1)] In dien geest werd gehandeld, en aan de Kamers werd toestemming ten behoeve van het Amortisatie-Syndicaat gevraagd om

1) Eigenhandige brief van Van Gennep aan den Koning, dd. 27 Januari 1830, geëxh. in Geheim Kabinets-Archief 1830 La S 2.

met een leening aan de markt te komen, waarvan zoomin de grootte als de rente nader aangeduid werden! Slechts één der beide bestemmingen, de conversie der 4½% schuldbekentenissen, werd genoemd. In de Tweede Kamer verwekte dit een storm. Men vermoedde zeer wel, dat het de verplichtingen ten aanzien van de losrenten waren, die de geldbehoefte van het Syndicaat verklaarden, en men vreesde een herhaling van de gebeurtenissen, welke kort na 1822 plaats gegrepen hadden. Na een zeer scherpen woordenstrijd gaf de Regeering een aantal toelichtingen op het wetsontwerp, waarbij nog eens uitdrukkelijk werd verzekerd, dat de voorgestelde maatregelen in geen onmiddelijk verband tot de aflossing der losrenten stond. Tenslotte werd op 27 Mei 1830 het voorstel tot wet, terwijl op 1 October de houders der losrenten voldaan moesten worden.

Er viel dus geen tijd te verliezen. Reeds op 1 Juni kwam het Koninklijk Besluit af, dat de Permanente Commissie van het Amortisatie-Syndicaat machtigde tot uitgifte van de eerste serie der nieuwe 3½% schuldbekentenissen. Deze serie omvatte dertig millioen, en de koers van uitgifte was gesteld op negentig. Slaagde de leening, dan moest zij dus 27 millioen opbrengen, terwijl het Syndicaat tegelijkertijd becijferde, voor de aflossingen op 1 October 24,5 millioen noodig te hebben.

Ofschoon de inschrijving op deze serie, die aan het einde van Juni werd geopend, een groot succes bleek te zijn - voor het eerst sedert de leening van tachtig millioen, in 1823 - stak de Belgische opstand, die na de Parijsche Juli-revolutie uitbrak, een spaak in het wiel. De staatsfondsen daalden sterk, en vele inschrijvers, die alleen met gelden op prolongatie hun nieuwe obligaties konden koopen, waren niet bij machte om hun onderpand te vergrooten, zoodat zij hun leeningen moesten aflossen en niet aan hun verplichting tot betaling der fournissementen op de nieuwe staatsleening konden voldoen. De inschrijvingen, die te Brussel waren gedaan, konden evenmin door betaling gevolgd worden, en zoo naderde de eerste October onder dreigende vooruitzichten. Ondanks alles wat de Regeering nog in het werk stelde, kon niet voldoende geld bijeengebracht worden, en aan de houders van opgezegde losrenten werd medegedeeld, dat de aflossing niet plaats zou hebben. Op de stukken, die aldus in omloop bleven, zou vijf procent rente worden vergoed.

In de groote beroering, die door de afscheiding van het Zuiden veroorzaakt werd, is het feit, dat het Syndicaat, en daarmee de staat, niet in staat was om zijn verplichtingen jegens de houders van een deel der staatsschuld na te komen, min of meer uit het oog verloren door degenen, die later beschouwingen over deze jaren gegeven hebben. Op het oogenblik zelf echter allerminst. De gevolgen gingen zelfs veel verder dan men op het eerste gezicht zou vermoeden; niet alleen op de beurs was de verslagenheid groot, maar ook het geheele verdere bedrijfsleven ondervond den weerslag. Fabrikanten waren genoodzaakt hun bedrijf stop te zetten, en er werd gevreesd voor oproer. Zóó groot was toen de invloed van den koers der staatsfondsen, nagenoeg het eenige beleenbare bezit in die dagen.

Men kan er de Regeering geen verwijt van maken, dat de financiën door een onverwachte gebeurtenis van buiten af als deze in een impasse waren geraakt. Dit neemt niet weg, dat de geheele financieele politiek stelselloos gevoerd was, dat men van de hand in den tand geleefd had, geld opnemende waar en wanneer men kon, afdoende en tijdige voorzieningen om de daaruit ontstane verplichtingen na te komen.

Dat in de jaren van 1830 tot 1840 de Nederlandsche staatsschuld sterk is gestegen, ligt zeer voor de hand. Aan den Lande ontviel de helft der gewone inkomsten, terwijl de rentelast ongewijzigd bleef en de militaire uitgaven sterk stegen. Dit alles, terwijl reeds vóór 1830 de gewone middelen voor de uitgaven ontoereikend waren. Alle staatsschuld, welke het Amortisatie-Syndicaat nog onder zich had, of uit eenigerlei hoofde mocht uitgeven, werd aanvankelijk beleend en daarna, toen de koersen van de nationale schuld weer wat verbeterd waren, verkocht. Ook nu bleef het geheele beheer der instelling geheim, maar men kan veilig aannemen, dat de geldelijke resultaten er zonder Amortisatie-Syndicaat ongeveer even slecht uit zouden hebben gezien. Alleen viel de rekening, die het Syndicaat bij zijn opheffing aan den Staat naliet, lang niet mee. De Nederlandsche rentelast bleek bij deze opheffing niet minder dan 6,3 millioen boven het bedrag te liggen, dat de staatsbegrooting tot nog toe had doen zien. Daarnaast stond de rente over de nieuwe schuld, die na 1830 rechtstreeks door den Staat was aangegaan, en tenslotte viel een bedrag van veertig millioen aan de Nederlandsche Handel-

Maatschappij te voldoen uit hoofde van geheime voorschotten, door deze instelling aan de Regeering gedaan. De Handel-Maatschappij had de plaats van de Algemeene Maatschappij te Brussel in genomen, wat de Nederlandsche staatsfinanciën betreft.

Wanneer men nu het geheele terrein van de staatsfinanciën onder Koning Willem I overziet, dan blijkt vooreerst, dat de gansche opzet van de grondvesting van het Koninkrijk af niet heel gelukkig is geweest. Beter had men gedaan, de tiërceering maar te laten voor wat zij was; ook zonder uitgestelde schuld zou de last, die van de vorige besturen werd overgenomen, al meer dan zwaar genoeg zijn. Een tweede gebrek was gelegen in de omstandigheid, dat de uitgaven in verhouding tot de inkomsten te hoog waren. Nog vóór men ervaring had met het nieuwe stelsel van belastingen, ja, nog vóór dit was ingevoerd, had men reeds een gewone begrooting voor tien jaren erop gegrondvest. De tekorten, die zich tot 1822 van jaar op jaar voordeden, waren na de oprichting van het Amortisatie-Syndicaat slechts in schijn verdwenen. Wel was hun omvang sedertdien beperkter, indien men ze meet naar den maatstaf, dien wij hierboven aanlegden; dit valt vooral toe te schrijven aan de verbetering van de inkomsten, die gaandeweg intrad als gevolg van de langzame economische opleving. Wat na 1830 geschied is, moet op rekening worden geschreven van den strijd met België; een hooge rekening, gelijk men weet. Tot zoover de practische uitkomsten. Dan is er het stelsel van de afzonderlijke kassen en fondsen, toentertijd ook elders zeer gebruikelijk, maar schadelijk, wijl het overzicht over den toestand erdoor verloren gaat. Dit laatste euvel werd nog veel sterker gevoeld, doordat men de afzonderlijke instellingen in strikt geheim liet handelen, en deze omstandigheid werkte weer allerlei niet-wettige figuren in de hand. Zonder twijfel een geenszins aanbevelenswaardige wijze om de openbare gelden, die uit leeningen voortspruiten daaronder begrepen te beheeren.

Maar wàt er dan op zoo geheimzinnige wijze van geld voorzien werd, mocht dit het daglicht niet zien? Het tegendeel is waar, al deze groote waterwegen, droogmakerijen en landwegen, het Noord-Hollandsch kanaal, het kanaal van Gent naar Terneuzen, dat van Charleroi naar Brussel, de Zuid-Willemsvaart, en hoeveel meer, zij verrijkten het land, hoeveel millioenen zij mochten

kosten. Hetzelfde geldt voor die andere groote objecten van economische politiek, die door de regeering van Willem I tot stand zijn gebracht en die den Lande weinig of niets kostten: de Nederlandsche Bank, de Algemeene Maatschappij te Brussel - 's werelds eerste en groote bank voor industrieel crediet - de premies aan de nijverheid, de Handel-Maatschappij. En des te meer valt het te betreuren, dat steeds met die geheimzinnigheid gewerkt werd, en dat in plaats van den rechten weg allerlei kronkelpaden gekozen werden. Was het, zooals wel is verondersteld, de wil om conflicten met de Kamers uit den weg te gaan, die hiertoe dreef? Maar deze conflicten keerden juist door een zoodanig beleid, dat tot de meest bezwarende veronderstellingen aanleiding gaf, in veelzinniger vormen terug. Of was het de zucht, om alles zoo fraai mogelijk, te fraai, voor te stellen? Vooral dit laatste, naar wij meenen. Er was geen stuk, dat aan de vergadering van vijftig leden van het Amortisatie-Syndicaat in handen werd gegeven, of het was bijgevijld, door niemand anders dan den Koning zelf. Aan het eind van elk jaar werd aan deze vergadering een voorstelling van zaken gegeven, die te gunstig was. De Kamers ontvingen slechts mededeeling van de som, die telken jare voor amortisatie aangewend kon worden, naar het heette uit het zuiver overschot van de ontvangsten boven de uitgaven van het Syndicaat. Het bedrag, dat hiertoe gekozen werd, steeg voortdurend, geheel ongeacht den werkelijken toestand van de geldmiddelen. Natuurlijk moesten op den duur de gevolgen van deze politiek aan het licht komen; gedeeltelijk was dit het geval bij de indiening der beide staten, die in 1829 en 1839 bij de Kamers ingediend werden, gedeeltelijk bij de opheffing der instelling, die tezamen met de begrooting voor het jaar 1841 aan de Staten-Generaal werd voorgesteld.

Meer dan aan het land heeft de verborgen wijze, waarop de financiën waren beheerd, aan den naam van de Regeering onder Willem I schade gedaan. Daarin ligt een zekere tragiek, evenals trouwens in de geheele wijze, waarop de regeering van Willem I een einde nam. Alle onvermoeibare ijver, alle goede bedoelingen werden miskend of althans voorbijgezien, op grond van een critiek, die zich te veel met de vormen, doch te weinig met den werkelijken inhoud van het beleid inliet. En die dit ook niet kon doen, omdat deze inhoud steeds zorgvuldig is verborgen ge-

houden. Menschelijkerwijze viel dan ook niet anders te verwachten; voor den ouden Koning, die niet alleen steeds een harde, maar ook een onbaatzuchtige en vooruitziende werker voor de publieke zaak was geweest, moest deze veroordeeling van zijn beleid ondragelijk zwaar zijn. Het laatste financieele ontwerp, dat onder zijn Regeering werd ingediend, was dat tot opheffing van zijn geliefde Syndicaat, het faillissement als het ware van zijn methode. En ook dit voorstel werd door de Tweede Kamer verworpen, hoezeer ook de opheffing van het Syndicaat een lang gekoesterde en veel geuite wensch der Volksvertegenwoordiging was; de verstrekte inlichtingen over het gevoerd beleid werden onvoldoende geacht.

Toen eenmaal alle financieele resultaten van de Regeering van Willem I bekend waren, bleek het overduidelijk, dat de Koning een slecht administrateur was geweest. In later jaren, toen de Indische baten en de verhoogde welvaart het financieel herstel van Nederland niet weinig vergemakkelijkten, viel het niet moeilijk om den staaf te breken over dit beheer, dat zoo onoverzichtelijk geweest was, en dat tot zulk een vergrooting van den schuldenlast geleid had. Maar wanneer men ditzelfde beheer thans beschouwt, na kennis genomen te hebben van al wat het, in het openbaar of in het verborgene, verricht heeft, dan blijkt het duidelijk, dat diezelfde slechte administrateur tevens een groot en vérziend economisch politicus is geweest, wien een grooter Nederland dan dat van de jaren 1814-1839 voor den geest zweefde.

HK. RIEMENS

Voorbeelden van Vlaams-Hollandse schildersinvloed op de Franse letterkunde in de eerste helft van de 19e eeuw.[1)]

We zijn op de veiling Robit te Parijs in den jare 1801. Een enorme belangstelling. Een angstige spanning. Is 't voor Parijs? Voor 't buitenland? En 'n gejuich barst los bij ieder doek dat de rijke koper voor Frankrijk weet te behouden, een spontane hulde aan de meesters der Vlaams-Hollandse school. Want 't zijn voornamelijk hún kostbare oude meesterdoeken om wier behoud de Fransen hier vechten, met of zonder geld, als ging 't om het verlies of behoud van hun dierbaar Frankrijk. Dat huldigende enthousiasme blijft alle zittingen onverzwakt en vindt zijn hoogtepunt in de ovatie gebracht aan den citoyen Séguin, die aan de hoogbiedende Engelsen geen enkel doek van belang heeft gelaten.

Het is een sterke openbare mening die hier tot uiting komt, grote liefde voor de Vlaams-Hollandse school, geest die crescendo zal gaan naarmate de 19e eeuw voortschrijdt en die zich manifesteert niet enkel bij kunstenaars en kunstvrienden. Ook de grote volksmassa is doortrokken van die bewondering en, wat ons hier 't meest interesseert, de literatuur weerspiegelt getrouw die veelvuldige Vlaams-Hollandse beeldverkleuringen in al hun variëteiten.

Vroeger reeds gaf ik enkele markante voorbeelden uit 't werk van Frankrijk's grote romantici; thans wil ik wijzen op die literatuur, welke meer de grote volkslagen bereikt. Ik bedoel hier de populaire novelle, de roman-feuilleton, de vaudeville, het populaire gedicht.

1) Voordracht gehouden op 1 April 1937 voor de Romaanse sectie van het Zeventiende Nederlandsche Philologencongres te Utrecht.

Ik zal me tot een klein aantal voorbeelden beperken, die echter typerend zijn voor de veelsoortigheid der manifestaties[1].

Wat de oorzaken van de te behandelen invloed betreft, een korte opsomming zal hier voldoende zijn.

Er zijn oorzaken van buiten-af en van binnen-uit. Uiterlijk is de openstelling voor het publiek van het Musée du Louvre, dat door de uit verschillende landen aangevoerde schilderijenbuit van het Franse leger tijdelijk zo rijk was als geen ander museum voordien.

Een tweede factor vormen de Franse reizigers uit de eerste helft der 19e eeuw, bevoorrechte beoordelaars, omdat ze de bewonderde kunstwerken konden toetsen aan de levende modellen[2].

Naast deze uiterlijke oorzaken staat het innerlijk veranderdzijn van het publiek. De mensen uit 't romantische tijdperk vonden aansluiting bij de Vlaams-Hollandse kunst door hun hang naar 't phantastische, hun zucht naar 't natuurlijke (schijnbare tegenstrijdigheid) en hun steunzoeken voor levensmoeheid.

Hoewel de voorbeelden die ik hier zal geven volgens een andere indeling zijn opgesteld, zal het gemakkelijk vallen ze ook te rangschikken naar bovenstaande karakteristieken.

Ik zeide dat het publiek innerlijk veranderd was. Vanaf het revolutie-tijdperk keert de smaak zich naar de pittoreske kant van 't leven. De werkelijkheid trekt, het natuurlijke. Het wemelt van reisverhalen. De gravure verduizendvoudigt de belangstelling en maakt de kunst toegankelijk voor hen die zich de weelde niet kunnen veroorloven de originele schilderijen te gaan zien. Het ‘plaatjes-kijken’ wordt een geliefkoosde bezigheid. Vooral 't onderwerp uit 't dagelijks leven, 't tableau de genre-achtige, trekt de eenvoudigen van hart. Van David's marmeren klassieke schoonheden begrijpen ze niet veel. Ze zien liever in hun gezellig geïllustreerd tijdschrift het bellenblazertje in het omwingerd boograam, getekend naar Mieris' schilderij in 't Louvre.

Een merkwaardig maar zeer begrijpelijk nevenverschijnsel van deze belangstelling is de zucht naar 't anecdotische. Want 't pu-

1) Publicatie van een uitgebreid werk over deze stof volgt binnenkort.
2) Zie *Revue d'Histoire de la Philosophie* 15 October 1935 en 15 Januari 1936: H. van der Tuin, *Voyageurs français aux Pays-Bas dans la première moitié du* 19*e siècle.*

bliek interesseert zich niet alleen voor 't werk, maar ook voor 't leven van z'n geliefde schilders.

Anecdotische en biografische verhalen doen opgeld. En de schrijvers verromantiseren ze gretig.

Zo ontstaat als eenvoudigste vorm van literatuur onder invloed der Vlaams-Hollandse schilders, de *verromantiseerde anecdote of biografische novelle.* Als hoofdbron is vooral gebruikt Descamps: *Vie des peintres flamands, allemands et hollandais*, waarin een rijke voorraad *Ana*, anecdotes, die gretig werden overgenomen in de populaire bladen, in de reisbeschrijvingen en kunstkritieken, om ten slotte verwerkt te worden in de literatuur.

Het aantal dezer omgewerkte Ana, bijvoorbeeld over de Gebroeders van Eyck, over Rubens, Rembrandt, Gerard Dou, Govert Flinck en nog zovele anderen, is legio. Ze geven vaak de zonderlingste fantasieën, vermengd met een kleinere of grotere scheut waarheid. Op dit soort sensatieverhalen kom ik alleen terug daar waar van literaire waarde kan gesproken worden.

Als voorbeeld van eenvoudigste verromantisering geef ik de anecdote over van Dijck. Het simpele verhaal van Descamps is als volgt: De jonge van Dijck op reis naar Italië, gezeten op het witte paard dat hij van zijn leermeester Rubens cadeau heeft gekregen, wordt te Saventhem bij Leuven ernstig verliefd op een eenvoudig boerenmeisje. En 't is waarschijnlijk op haar aansporen dat hij twee schilderijen maakt voor de kerk van 't dorpje: *St. Marten*, met van Dijck zelf op het witte paard gezeten, en *De Familie van de Heilige Maagd* met 't portret van z'n maîtresse.

Maar in *Le Rêve* van Charles Didier, waar van Dijck 't portret schildert van Gudule, dochter van den kerkmeester, blijft het geluk slechts een droom, die hem 's nachts naar buiten jaagt ‘pour se rafraîchir le sang’. Gudule is voor een ander. Maar wie kan het zeggen, besluit de auteur, of de droom van den groten artist niet het geluk was. Intussen geeft hij 'n goede beschrijving van St. Marten, door van Dijck op last van den curé geschilderd.

Eigenaardig is dat een kunsttijdschrift in 1843 zijn eerste jaargang opent met een nog romantischer uitwerking van 't zelfde gegeven in een verhaal, getiteld: *Un tableau d'Antoine van Dijck.* Het meisje, boven haar stand opgevoed, heeft als enige levenskans het klooster. Van Dijck's liefde komt juist als ze haar gelofte gedaan heeft en 't meisje sterft aan innerlijke tweestrijd. En als

men haar daarom 'n graf in gewijde grond weigert, brengt van Dijck een boete-offer, een schilderij: St. Marten, z'n mantel gevend aan een bedelaar, geschilderd in de sterfkamer van Marie. Van Dijck wordt later beroemd, doch hij liet te Saventhem, zegt de auteur, de liefde van z'n ziel en de schoonste van z'n schilderijen: ‘amour et chef-d'oeuvre ignorés’.

Zo in deze novelles de schilderijen al een rol spelen, en ook beschreven worden, van groter waarde is voor ons die literatuur, waarin ze een nog sterker integrerend deel van de handeling vormen en aanleiding geven tot meer literair-kunstzinnige herscheppingen.

Zo bijvoorbeeld die grote, hyperromantische verhalen, waarin weliswaar met het uiterlijk en innerlijk leven van onze schilders op de meest zonderlinge wijze wordt omgesprongen - 'n soort draken - maar waar toch fragmenten in zijn van serieuze literaire waarde. Een prachtexemplaar van dit soort is Berthoud's *La Nuit de la Toussaint.*

De schildersfamilie Netcelli, man, vrouw, twee kindertjes, komt na een nachtelijke tocht vol gevaren te Keulen aan, waar ze hulp hoopt te vinden bij den oom der vrouw, Rembrandt. Een goedhartig gebocheld kleermakertje probeert met den kleinen jongen bij Rembrandt door te dringen, want intussen heeft Netcelli in een vlaag van krankzinnigheid vrouw en baby vermoord. Het gelukt hun de ijzeren poort, de dikke muur, de woeste buldoggen te passeren, die Rembrandt's schatten bewaken. Ik spaar u verdere hyperromantische dwaasheden.

In 't sombere atelier schildert Rembrandt, oud, gerimpeld, een witte doek om 't hoofd (een zelfportret?). Tegenover hem, beschenen door 't licht uit 't venster, 'n man gehuld in 'n lijkwade in de houding van een uit het graf verrezene.

De dwerg nadert nu het doek, waaraan Rembrandt bezig is; het was (ik citeer) de *Verrijzenis van Lazarus.* Rechtop staande, op de voorgrond Christus, het oog nog vochtig van tranen, zeggende tot den dode, met een machtig gebaar: Lazarus, sta op - en Lazarus strekte de armen uit. Stromen van een goddelijk licht straalden over de gestalte van den Verlosser, de andere figuren bleven gedompeld in die geheimnisvolle toverachtige schaduwen, waarvan alleen Rembrandt het geheim vond en behield.

Als ik zo'n verhaal lees, krijg ik het visioen van een grote uitdragerswinkel, een romantische brocanteursrommel. Onverschillig en geërgerd loop ik langs de bric-à-brac van smakeloze mooiïgheden, tot plotseling als 'n kostbaar juweel opstraalt een oud schilderij, een meesterwerk verdwaald geraakt tussen al dat minderwaardige. Ja, dat is opmerkelijk bij deze romantici, over 't léven van de meesters verkopen ze de grootste onzin, maar als ze 't over hun kúnst hebben, is 't of die kunst hun eigen taal schraagt, en de beschrijving wordt sober en boeiend.

In Louise Colet's familienovelle over den bloemenschilder *Jan van Huysum*, waar dwaze jalouzie, zelfmoord en krankzinnige vereenzaming de bladzijden vullen, bloeien de bloemen, stralend in natuurlijke glans, zo als de schilder ze van de natuur zelve had overgenomen.

De bewondering van de schrijfster gaat zover, dat ze van Huysum van magie laat beschuldigen. Hij verloochent God, want hij ontsteelt de natuur haar voortbrengselen door ze zo ongelooflijk waar na te bootsen.

Bij het bezoek van Prins Willem van Hessen heeft van Huysum uit z'n atelier, waar niemand dan hij toegang heeft, een kunstwerk meegebracht, dat allen ademloos doet toekijken:

'Op een marmeren tafel een vogelnestje, wonderlijk fijn; de kleine vleugeltjes schenen te trillen; het leek wel of er lucht stroomde onder ieder veertje, zo doorschijnend waren hun prismatische kleuren. De oogjes, schitterend als kleine karbonkels, twinkelden van leven. Alle details, tot de oneindigst kleine toe, waren zo volmaakt uitgevoerd, dat ze het onderzoek van den criticus en de loupe van den kenner tartten. De schilder had z'n lieflijke schepping met bloemen omgeven; die bloemen waren even schoon als de natuur zelf; onwillekeurig strekte men de hand uit om ze te plukken, boog zich erover om hun geuren in te ademen. Vooral een witte roos, die Huysum geschilderd had in de gedachte aan z'n stervende moeder, deed denken aan toverkunst; één groen blad aan haar steel heeft eeuwig de schilders, die het wilden nabootsen, tot wanhoop gebracht. Een vlinder met bont gekleurde vleugels zweefde boven deze bloemen en scheen met z'n lichte snuitje de geuren eruit te zuigen.'

Nog een trapje hoger komen we met de romans, bijvoorbeeld de *romans-feuilleton*, waar de schrijvers onder invloed van onze

schilders, zelf literaire schilderijtjes creëren; bewuste transposities dus. Hier hebben we in nog veel sterker mate schilderende schrijfkunst.

Zo schept Dumas in z'n roman *La Tulipe noire* een Rembrandtschilderij, dat niet een Rembrandt-copie is, maar als 't ware een nieuwe enscenering van bekende Rembrandtmotieven, herinneringen aan z'n etsen, aan den ‘geleerde met wenteltrap’ uit 't Louvre of eigenlijk de wenteltrap minus den geleerde plus lantaarnlicht-effecten.

Als de hoofdpersoon Dr. van Baerle, petekind van Cornelis de Witt, naar de Gevangenpoort wordt overgebracht, tovert ons Dumas 't volgende Rembrandtieke tafereel voor ogen:

‘Toen het jonge meisje de trapleuning hoorde zuchten onder de zware hand van den gevangene, deed ze half het deurvenstertje open van haar kamertje, gelegen in het donkerst gedeelte van diezelfde trap. En de lamp in haar rechterhand houdend, verlichtte ze haar lief roze gezichtje, omlijst door prachtige lange blonde krullen.

Het was wel een heel mooi schilderij, in alle opzichten meester Rembrandt waardig, die nachtdonkere spiraal van de trap, verlicht door de rosse lantaarngloed van Gryphus in z'n sombere gedaante van cipier; boven aan de trap het melankolieke gelaat van Cornelius; onder hem, omlijst door het lichtende venster, het zachte gezicht van Rosa.

Dan, beneden, geheel in schaduw, op die plaats van de trap, waar de duisternis de details onzichtbaar maakte, de karbonkelogen van den molos die z'n ketting schudde, op welker schakels het dubbele schijnsel van Rosa's lamp en Gryphus' lantaarn, fonkelende lichtsprankels uitstrooide.’

Het moet u niet verwonderen dat Rembrandt bij al dat transponeren zo'n grote rol speelt. De romantici, in hun bekende hang naar 't bovennatuurlijke, vonden, om sfeer te verlenen aan hun meest onheilspellende of phantastische scènes, in den meester van 't clair-obscur een onuitputtelijke en bezielende bron.

Zie Eugène Sue's roman-feuilleton *Les Mystères de Paris*. De chourineur (de messensteker), in het bezit gekomen van een slagerij, zal z'n kunst in 't moorden tonen. Een vlijmscherp mes wordt gebracht.

‘Met een wilde dierlijke schittering in de ogen, Rodolphe

niet meer ziende, greep de chourineur zonder inspanning het schaap en sleurde het met één sprong mee.

Rodolphe volgde hem, en ging leunen tegen een balk van de deur, die hij sloot.

Het vertrek was somber; een felle zonnestraal, loodrecht neervallend, verlichtte op de wijze van Rembrandt het wrede gelaat van den chourineur.... z'n asblonde haar.... z'n rossige bakkebaarden. In tweeën gebogen, een lang mes tussen de tanden dat flikkerde in het duister, trok hij het schaap tussen z'n knieën. Toen hij 't daar vastgeknepen had, greep hij het bij de kop, liet de hals achterover rekken.... en stak het 't mes in de keel.'

Weer is het Rembrandt's genie, dat den schrijver Berthoud boven z'n zwakke talent uithaalt en hem letterkundige schilderijen ontlokt, den groten meester niet onwaardig. 't Is *La Fête des Incas*, indiaans avond-carnaval in Valenciennes.

'Eerst een losknallen van vuurpijlen, en dan plotseling een ontzaglijke menigte mensen, wagens en paarden, die zich in beweging zetten bij 't vallen van de nacht, omschenen door lantaarns, flikkerend aan alle kanten, door toortsen, die lange pluimen van hun rosse smook de lucht inwalmen, en temidden van deze verwarde mengeling van schaduwen en lichten, dwaze, zonderling toegetakelde gedaanten, ware uitspattingen van dronken verbeeldingen.

En dan beweegt dat alles zich, dat alles schuift langzaam vooruit, het ziet, hoe bij zijn aanblik de ramen een purperen lichtgloed weerkaatsen, zich met lawaai openen, en zich vullen met vrouwen op wier gezichten het grillige schijnsel van de toortsen komt spelen. En er zijn wondermooie lichteffecten, zoals die waar Rembrandt zo kwistig mee was en die aan de donkere en kronkelende straten van Valenciennes een meer dan schilderachtig en poëtisch aanzien geven.'

Een vriendelijke afwisseling op al deze phantastische Rembrandtverbeeldingen, brengen de lieflijke vrouwtjes van Metzu en Mieris, Terburg en Netscher, die mooie, jonge Hollandse vrouwtjes, die vooral Metzu schildert zo poezelig en rozig gezeten voor haar venster, waar in z'n roman *Ruysch* Roger de Beauvoir haar laat treuren om de afwezigheid van den onverbeterlijken Don Juan, George de Castelneau.

In Dumas' *Tulipe noire* zien we met den rover van de kost-

bare zwartetulpbollen de lieve cipiersdochter Rosa in 't vroege morgenzonnetje bezig aan haar omwingerd venster. ‘Dadelijk 's morgens bij 't opgaan van de zon, stond de aarden pot op de vensterbank, en juist zoals die lieflijke vrouwtjes van Mieris en Metzu, verscheen Rosa voor dit venster, omlijst door de eerste groenende ranken van de wilde wingerd en de kamperfoelie.’

Een nog diepere zin krijgt zo'n transpositie, als de schrijver in z'n eigen schepping een soort troost vindt voor levensleed. Jules Janin deed dit in z'n historische roman *Barnave*, uitvloeisel van z'n ‘zwarte tijd’, waarin hij leed aan het zgn. ‘second mal du siècle’.

Een seigneur allemand, scepticus, stuur- en willoos mens, opgevoed aan 't hof te Weenen, dat hij minacht, reizend naar 't hof te Parijs, blijft met een gebroken wagenas steken bij 'n dorpje in Noord-Frankrijk. En is 't niet wonderlijk dat, terwijl deze hele roman niets met Vlaanderen of Holland te maken heeft, alleen al 'n gelijkenis met dat land een balsem is voor deze moede ziel, de ziel van den schrijver, die het schildert, zoals hij 't eens door de grote meesters geschilderd zag:

‘Het landschap lag daar zo rustig, de gezichten waren zo kalm, de nevelen zo blauw, dat ik me in Vlaanderen waande. Ik hield reeds veel van de Vlaamse schilderijen, de vrouwtjes die boter karnen, de poes die room snoept, een kind dat pap geeft aan z'n hondje, het bier in de tinnen drinkkroezen, dat schuimt tot over de rand; de wijnkannen, de flessen, de vedelaars en doedelzakspelers, de krinkelende rook, de goede en vreedzame gezichten der boeren, de man die tegen de muur staat.... Ik hield van Vlaanderen doordat ik veel Vlaamse schilderijen had gezien. Och, laat ik maar geloven dat ik in Vlaanderen ben. Dat troost me een beetje.’

Ik moet me hier bepalen tot met name genoemde bewuste transposities. Onnodig te zeggen dat deze literatuur wemelt van niet met name genoemde en vaak onbewuste transposities. Daarover later, hier wachten de *vaudevilles*, meest typische voorbeelden van Vlaams-Hollandse schilderspopularisatie.

De vaudeville, dit kind van de onbezorgde levensvreugde, is een kort toneelstukje, afgewisseld door coupletten gezongen op populaire wijsjes. Ze voldeed aan 'n volksverlangen. Uit 't hart

van 't volk welden duizenden gedachten, die zich niet meer lieten gieten in de oude gewijde vormen van de hogere theaterkunst. Het ziet op 't toneel liever 'n Vlaamse kermis dan 'n groep van Apollo. Hier hebben we de reactie van de ‘bon sens public’ tegen de ‘exclusions du goût académique’. De vaudeville is, kort gezegd, de onmiddellijke uitdrukking van de bourgeoisie. En de vaudeville-schrijvers trachten 't publiek steeds dat voor te zetten, wat van hen verwacht wordt. Het gekozen onderwerp moet dus al bij voorbaat populair zijn.

Een toneelcriticus zegt reeds in 1800 over dit genre: ‘Die lyrische niemendalletjes hadden iets weelderigs en feestelijks; ze vermaakten de geest zonder die te vermoeien en hadden voor 't hart slechts lieflijke en lachende tafrelen. Speelstukjes van dit soort waren in de poëzie wat de landschappen zijn in de schilderkunst; en als een uitvloeisel van diezelfde smaak die toen de ware en natuurlijke schilderijen van de Hollanders en de Vlamingen deed stellen boven de tableaux d'historie, deserteerde men uit de Comédie Française naar 't Théâtre Italien; men liet Raphaël en le Poussin in de steek om Teniers en Watteau te gaan bewonderen’.

Zo zien we dus onze Hollandse en Vlaamse meesters op 't zo bij uitstek Franse vaudeville-toneel.

De vaudeville-auteurs hebben, zo goed als de novellisten, gretige aanvallen gedaan op de Ana-verzamelingen en het gevondene naar hartelust bewerkt. Overigens ook weer 'n uitvloeisel van de zucht naar wat echt gebeurd is of heet te zijn.

Deze al te sterke trek naar de anecdote heeft heel wat kritiek te verduren gehad. Toch is 't een fout alleen hierom de stukken te veroordelen. Wie werkelijk de moeite neemt ze in hun geheel te lezen, zal in vele gevallen tot een verrassende ontdekking komen. De anecdote blijkt dikwijls slechts aanleiding. Overheersend is vaak de zuivere bewondering voor het kunstwerk en meer dan in de anecdote zelf, vinden de auteurs de middelen om 't publiek te treffen in 't natuurlijke, levende en kleurrijke, dat de Vlaams-Hollandse kunst biedt.

Merkwaardig dat als eerste van dit soort ‘pièces anecdotiques’ werd opgevoerd *Rembrandt ou la vente après décès.*

Hoe dwaas ook het gegeven is, ontleend aan het deel *Encyclopédiana* van de *Encyclopédie méthodique*, toch blijkt bij nadere

beschouwing dat het stuk eigenlijk een kritiek is op de smaak van hen, die Rembrandt niet naar waarde wisten te schatten. Alleen verwarren de auteurs Rembrandt's tijd met hun eigen tijd.

Rembrandt houdt zich dood om de prijs van z'n werken op te drijven en komt vermomd als deurwaarder zelf de verkoop leiden. Maar horen we z'n werk niet loven als 't schoonste van Holland? als dat van iemand die zijn talent slechts aan de natuur dankt? Men hoort de woorden van Descamps gebruiken: ‘Het komt me voor dat hij de kunst zou uitgevonden hebben, als de kunst nog niet uitgevonden was.’ Zeker, men spaart ons de bekende aanmerkingen niet. Zo ontmoeten we 't praatje dat hij geen handen kon schilderen, overigens goedgemaakt door de galante tegenwerping van den Fransman dat men in alle doeken de hand van den meester herkent. Maar zien we niet Gerard Dou optreden om zijns meesters onsterfelijke werken te verheerlijken, portretten, landschappen, interieurs, die we stuk voor stuk horen bespreken en bewonderen terwijl ze geveild worden?

En als tot slot de waarheid onthuld, de onsterfelijke Rembrandt weer in leven en eere hersteld is, zingt Gerard Dou (zij het dan ook op de wijze van ‘Faites le bonheur de ma soeur’):

> Reprends tes pinceaux éloquens
> Fais encore respirer la toile;
> La critique sur les talens
> Voudrait en vain jeter un voile.
> Bravant le destin ennemi
> Du temps repoussant les outrages,
> Puisses-tu vivre, mon ami,
> Autant que vivront tes ouvrages.

Een vaudeville, waar veel dwaasheid een dekmantel is voor veel bewondering en waarheid!

Al is Rembrandt de eerste der beroemde vaudeville-helden, hij is niet de meest gekozene. Dat is Teniers met z'n Vlaamse bruiloften. Dat vrolijke, kleurige gedoetje viel bij 't publiek in de smaak. En men kende Teniers. In 1811 bezat 't Louvre van hem 23 doeken. Teniers komt men overal tegen, in gravure, in verhalen, in kritieken, zelfs in een lettergreepraadsel.

Zoals de mensen in de held van 't boek graag den auteur zelf

zien, zo vereenzelvigen ze den schilder met de geest van z'n werk. Rembrandt is somber, magisch, Teniers verschijnt ten tonele als 'n bekend type van z'n schilderijen, 'n vrolijke drinkebroer. De vaudeville *Téniers* van Bouilly en Joseph Pain in 1800 bevat 't zelfde gegeven als die van Rembrandt, een nieuw bewijs voor de secundaire waarde van dit noodzakelijk kwaad. Want de Teniersfeer heeft stuk en publiek zo zeer te pakken, dat 't eigenlijke gegeven tot kleurloosheid verschiet.

Teniers, zich dood houdend, trekt zich terug in 'n Vlaams dorpje, waar hij schildert en vrijt met de herbergiersvrouw. Maar door dit leugenverhaaltje breekt zich met kracht baan de bewondering voor zijn talent, vooral voor 't natuurlijke in z'n kunst. Wijst hij niet den kladschilder terecht met de woorden:

> Il faut, retiens bien ma leçon
> Du naturel dans la peinture.

Verlangen naar de troostende eenvoud der natuur beheerst geheel de volgende scène: Teniers' beschermer, aartshertog Leopold, op de jacht verdwaald, denkt met weemoed aan z'n leven, dat slechts een masker is. Hij dwaalt 't liefst alleen, daar waar hij tegelijk de natuur kan bewonderen en naschilderen. En als hij 't lieflijke Vlaamse dorpje nadert, zegt hij: ‘Wat is het landschap hier vol afwisseling.... O Teniers! misschien heeft 't jou wel eens tot model gediend! Waarom moest die grote meester nu sterven voor ik hem ontmoet heb. Waarom moet ik het geluk missen om z'n genie te eren, voordeel te hebben van z'n lessen.... O! ik zal hem lang betreuren....’

Deze bewondering voor de natuur en eenvoud in Teniers kunst, die zich door bombast, onwaarschijnlijkheden en romantische levensmoeheid baanbreekt, komt straks tot haar hoogtepunt als er een authentieke Vlaamse Teniers-bruiloft ten tonele verschijnt. Dit is tevens het brandpunt van deze vaudeville, waaromheen de rest is opgebouwd en waar alles heen convergeert, weer een bewijs voor de nietige rol die de anecdote op zichzelf er in speelt.

Bij afwezigheid van den vedelaar Carle, is de kladschilder Duvernis met diens viool op een ton geklommen. Z'n gekras, ‘crin-crin’, wordt bespot en tot slot zakt hij door de ton. Carle ziet dat z'n viool gebroken is, schreeuwt: Ik dacht 't wel, ver-

vloekte kladschilder! Hij gooit zich bovenop hem. Duvernis grijpt hem bij de kraag, ze rollen samen over de grond. Men wil hen scheiden. De ene partij is voor, de andere tegen. De driepotige stoeltjes worden in de lucht gezwaaid; Duvernis wordt voortgestoten tot bij de herberg. Moeder Broc komt naar buiten, een oude bezem in de hand, die zet ze Duvernis in de lendenen en dan bezemt ze hem tot aan de deur van haar huis.

Een getrouwe afbeelding en gecopieerd naar 't origineel waarvan de gravure de naam draagt *Fête de village.*

Onder dit gebarenspel haalt Teniers, na een schaterlach, uit z'n zak een potlood en schetsboek.

Teniers: ‘Wat 'n groepering! Wat een schilderij! Daar kan ik geen weerstand aan bieden’ (met één knie op de grond schetst hij de scène met het koortsige welbehagen en enthousiasme, het genie eigen).

Leopold (achter Teniers sluipend en de schets beziende): ‘Welk een waarheid! Deze schets sprankelt van het genie’.

Teniers, (dronken van opwinding, de ogen op z'n tekeningen): ‘Moed Teniers! Dat wordt een van je beste schilderijen!’

Deze ‘scène véridique’ - de bladen uit die tijd bevestigen het - oogstte veel bijval.

Het publiek kende Teniers en wist wat er komen zou. Als Leopold elders aan de herbergierster vraagt, waar Teniers is, antwoordt ze: ‘Hij zal wel gauw komen, hij weet dat we een bruiloft verwachten, en hij mist er nooit één’, een toespeling op z'n talent dat al z'n bruiloftscènes deed slagen. Op deze woordspeling antwoordde 't geestdriftige publiek bij open doek met luid applaus. Applaus, in wezen niet verschillend van dat 't welk we hoorden opklinken bij de verkoop van de collectie Robit, waar ook vier doeken van Teniers voor Frankrijk behouden bleven.

Neen, dit ‘talent si vrai’ was waard door 't volk genoten te worden en het verwondert ons niets in 1813 alweer een speelstuk in de sfeer van Teniers te zien opvoeren. Dit is getiteld: *Valentin ou le Paysan romanesque.*

De scène opent met een ‘foire flamande’: een cocagnemast, marionetten, de Armenische kwakzalver en Paljas, z'n reclamezot; groepen drinkers, kringen dansers, niets is vergeten; 't is een echt doek van Teniers.

En in 1824 is Teniers nog niet van 't toneel verdwenen. Het

is slechts 'n korte eenakter: *Le Tableau de Téniers ou l' Artiste et l'Ouvrier.* Ook hier een hevige lofrede op Teniers, de Vlaamse schilderkunst en de kunst in 't algemeen.

Maar er zijn meer populaire meesters: In 1812 verschijnt *Berghem et van Ostade ou les deux peintres hollandais*.

Hier zien we Berchem en van Ostade als twee vrolijke drinkebroers, lofliederen zingende op de wijn. Verder is er een kunstkopende franse hertog, bij wien Berchem in ongenade is gevallen. Ostade, om z'n vriend te helpen, laat enkele van diens schilderijen voor de zijne doorgaan, een absurditeit, die toch weer aanleiding is voor de auteurs om de kunst van Berchem te prijzen. Ziehier de scène tussen den hertog en van Ostade:

De hertog: ‘Zijn dit de schilderijen, waar 't over gaat?’

Van Ostade: ‘Ja, mijnheer, 't is een genre dat me weinig eigen is; maar toch geloof ik er beter mee geslaagd te zijn dan met al m'n andere werken.’

De hertog: ‘Ze zijn alleraardigst.’

Van Ostade: ‘Wat vindt u van het coloriet?’

De hertog: ‘'t Is de volmaakte nabootsing van de natuur; ik wist niet dat u zo goed het landschap schilderde.’

Van Ostade: ‘Ik heb getracht in het genre te schilderen van een van onze uitstekendste schilders’.

Tot van Ostade hem uit de droom helpt met de mededeling dat ze van Berchem zijn.

Van Ostade:
Si ces tableaux peuvent vous plaire
Apprenez qu'il en est l'auteur.

De hertog:
Comment?

Van Ostade:
J'ai pris beaucoup de sa manière,
Et j'ai réussi par bonheur
Lorsque j'obtins votre suffrage,
J'en suis glorieux aujourd'hui;
Souffrez que je lui rende hommage
D'un bien qui n'appartient qu'à lui.

De natuur zelf bestuderen is voor den kunstenaar eerste levensvoorwaarde. Ook dit stuk spreekt het duidelijk uit en het dwaze verhaal doet niets aan die uitspraak af. Hoewel Berchem door z'n zure en gierige vrouw wordt opgesloten tussen de muren van z'n atelier, weet hij door 'n geheime deur naar Ostade's atelier te ontsnappen, van waaruit hij nog verder ontsnapt naar

de vrije natuur. ‘Courir les champs’ en 't landschap schilderen is z'n lust en z'n leven: ‘Ha, wat m'n vrouw ook mag zeggen, ik zal nooit iets anders schilderen dan 't landschap.

Le paysage
Est le grand genre qui me convient;
De la nature il est l'image,
Et Berghem toujours en revient
Au paysage, au paysage.

Tot slot nog enkele woorden over de *dichtkunst* in deze regionen van de tweede rang. Hier is de oogst naar verhouding minder groot en misschien heeft een medewerker aan *l'Artiste* van 1836 de spijker op de kop geslagen, als hij beweert dat dat komt door de geringe zoetvloeiendheid der Nederlandse schildersnamen. Dichters spelen graag met een naam als l'Albane, Raphaël, die als honing in de mond zijn, maar in welk Frans gedicht past nu Albert Cuyp (Kwiep, zegt hij) of Brekelenkamp?

Ondanks dat bezwaar is de oogst nog groot genoeg. De Valori en Parseval-Grandmaison vervolgen in 1809 en 1810 de keten der gezangen gewijd aan de schilderkunst, in de 18e eeuw begonnen door Watelet en le Mierre.

Met een fijn poëtisch accent zijn de twee sonnetten *L'Art flamand* van den jongen dichter Nicolas Martin, ‘pélerin poétique, épris de la nature’, die reisde in Vlaanderen.

Eugène Tourneux vindt in een pastel naar van Dijck's portret aanleiding tot een romantische poëzie.

Deze en andere dichters hebben de bekoring der Vlaams-Hollandse kunst ondergaan en die zo goed en zo kwaad als 't ging gereproduceerd. Maar eerst Arsène Houssaye, die ook in Holland en Vlaanderen de levende modellen der schilders zag, weet een diepere en tevens logische gedachte uit te drukken.

Tweemaal, begint hij de trits sonnetten *La Hollande*, heb ik 't land van Rembrandt doorkruist. Eenmaal in 't Louvre en eenmaal in 't land zelve. Wat trekt me toch zo in dit land, vraagt hij zich af. Is 't Gods werk dat ik hierin bewonder?

J'ai traversé deux fois le pays de Rembrandt,
Pays de matelots - qui flotte et qui navigue -
Où le fier Océan gémit contre la digue,
Où le Rhin dispersé n'est plus même un torrent.

La prairie est touffue et l'horizon est grand;
Le Créateur ici fut comme ailleurs prodigue.

- Le lointain uniforme à la fin nous fatigue,
Mais toujours ce pays m'attire et me surprend.

Est-ce l'oeuvre de Dieu que j'admire au passage?
Pourquoi me charme-t-il, ce morne paysage
Où mugissent des boeufs agenouillés dans l'eau?

't Komt doordat hij hier bij iedere stap de schilderijen herkent van de beroemde natuurherscheppers:

Oh! c'est que je revois la nature féconde
Où Berghem et Ruysdaël ont créé tout un monde;
A chaque pas ici je rencontre un tableau.

De levende schilderijen doemen op, vermooid door de herinnering aan de meesterwerken:

Je retrouve là-bas le taureau qui rumine
Dans le pré de Paul Potter, à l'ombre du moulin;
- La blonde paysanne allant cueillir le lin,
Vers le gué de Berghem, les pieds nus, s'achemine.

Dans le bois de Ruysdaël qu'un rayon illumine
La belle chute d'eau - Le soleil au déclin
Sourit à la taverne où chaque verre est plein,
- Taverne de Brauwer, que l'ivresse enlumine.

Je vois à la fenêtre un Gérard Dow charmant;
Plus loin c'est un Jordaens: - les florissantes filles! -
Saluons ce Rembrandt si beau dans ses guenilles!

Ja, hij kent 't al, dit schilderachtige Holland, in 't Louvre heeft hij 't leren kennen; daar waren die weiden, die interieurs en hun levende bewoners ook. Maar in welk van die twee aspecten is nu de ware natuur?

Oui, je te connais Hollande au front d'argent;
Au Louvre est ta prairie avec ta créature;
Mais dans ces deux aspects où donc est la nature?

't Antwoord volgt: bij beide. De kunstenaar is een herscheppende godheid, onder wiens machtige hand de natuur ademt en leeft. En de dichter besluit met een lofzang op die herschepping van Holland's schoonheden door onze grote schilders, literaire uiting die op haar beurt getuigenis aflegt van die levenwekkende invloed:

Le grand peintre est un Dieu qui tient le feu sacré;
Sous sa puissante main la nature respire:
Ne l'entendez-vous pas, sa forêt qui soupire?
Ne la sentez-vous pas, la fraîcheur de son pré?

Comme aux bords du canal sous ce ciel empourpré,
La vache aux larges flancs parcourt bien son empire!
Dans cet intérieur comme Ostade s'inspire!
Gai tableau qui s'anime et qui parle à son gré.

Pays doux et naïf dont mon âme est ravie,
Oui, tes enfants t'ont fait une seconde vie,
Leur souvenir fleurit la route où nous passons.

Oui, grâce à leurs chefs-d'oeuvre, orgueil des galeries,
Comme un soleil d'été sourit à nos moissons,
La poésie est là qui chante en tes prairies.

Bergen op Zoom
H. VAN DER TUIN

Tsjechen en Duitsers in de loop der eeuwen

I

Een van de pijnlijkste plekken in het verscheurd Europa - een van de gevaarlijkste tevens - is het wrijvingsvlak tussen Tsjechen en Duitschers. Het valt, gelijk bekend, eigenlijk niet samen met de Tsjechoslowaaks-Duitse grens. Drie en een kwart millioen Duitsers wonen in Bohemen en Moravië, vooral in de randstreken, zodat deze landen een eeuwenoude nationaliteitenstrijd hebben gekend. Maar zuiver binnenlands is die strijd toch niet: de Tsjechen vormen als het ware een vooruitgeschoven post van het Slavendom, dat, hoe weinig hecht ook, toch een bron van kracht voor hen was, zij het dan meestal slechts ideëel. De Sudetenduitsers (aldus de jongste, eigen aanduiding) vonden en vinden steun in de samenhang met het omringende Duitse land en volk. De laatste tijd blijkt dat zeer duidelijk bij het optreden van de Sudetenduitse partij van Konrad Henlein. Tsjechoslowakije, democratisch eiland in de dictatoriale of semi-dictatoriale zee van Midden- en Oost-Europa, duldt deze verkapt nationaal-socialistische partij, die zich officieel natuurlijk op de bodem van de Tsjechoslowaakse republiek moet stellen, maar waarvan de bedoelingen aan ieder duidelijk zijn. Onder deze omstandigheden is de verhouding van Tsjechoslowakije tot Duitsland, die onder de republiek van Weimar wel nooit bijzonder vriendschappelijk, maar toch correct is geweest, er niet beter op geworden. En toen, na Hitler's weigering om zich voor enig Oostelijk Locarno te laten vinden, Tsjechoslowakije z'n heil had gezocht in een defensief verdrag met Sowjet-Rusland, heeft de Duitse propaganda-dienst het wapen uitgedacht van de bolsje-wisering van Tsjechoslowakije, waarmee de afgelopen winter

in radio en pers een zwaar trommelvuur is geopend, dat de Tsjechen met een voor Slavisch temperament opmerkelijk sangfroid hebben doorstaan. De Hongaren en op hun manier ook de Polen hebben er aan meegedaan, al zal lang niet elke Pool instemmen met de anti-Tsjechische koers van zijn regering. Want de Pools-Tsjechische tegenstelling is indertijd door de Poolse regering kunstmatig aangeblazen en berust zeker niet op tegenstrijdige levensbelangen van de beide volken en staten. Met de Duits-Tsjechische en de Hongaars-Tsjechoslowaakse tegenstellingen is dat helaas wèl het geval.

De laatste is veel jonger dan de eerste. De Magyaren zijn ± 900 n. Chr. het Donaubekken binnengedrongen en hebben de West-en Zuid-Slaven gescheiden en verzwakt; sinds ± 1000 beheersen zij het gebied binnen de Karpathenboog en hebben dus ook de Slowaken aan zich onderworpen. Maar zij waren cultureel te zwak om hun nationale bestaan ernstig te bedreigen. Tot het eind van de achttiende eeuw was Latijn de regeringstaal in Hongarije! Pas in de negentiende eeuw, als het moderne nationale besef onder de Magyaren is ontwaakt en zij hun betrekkelijk zwakke positie willen versterken door magyarisatie van de randvolken in Hongarije, worden zij een gevaar voor dezen en ontstaat dus ook een Slowaaks-Magyaarse tegenstelling, die van het begin af, maar vooral sinds 1918, tegelijk een Tsjechoslowaaks-Magyaarse is.

De Duits-Tsjechische tegenstelling is echter veel ouder en openbaart zich reeds in scherpe vorm in de Middeleeuwen. Het Tsjechische nationale gevoel, dat zich hieraan ontwikkeld heeft, is om z'n intensiteit en bijzonder roepingsbesef merkwaardig, ook reeds in de tijd, dat het nationaal besef der Europese volken in het algemeen nog sluimerde. De dikwijls zo felle botsing van Duitsers en Tsjechen, thans en vroeger, wordt met één oogopslag duidelijk, als men de geëxponeerde ligging van het Tsjechische land temidden van de Duitsers ziet. Het vormt als het ware - ik duidde dit reeds aan - een vooruitspringend bastion van de Slaven tegen de aloude, en weer zo nieuwe Duitse ‘Drang nach Osten’. Historisch juister is het te zeggen, dat het een rest is van het Slavische gebied dat zich sinds de Volksverhuizing tot na Karel den Grote westwaarts uitstrekte tot ongeveer de lijn Hamburg - Triëst. Ten Noorden en ten Zuiden van Bohemen

zijn daarna de Slaven door de Duitsers (en aan de Donau ook door de Magyaren) verjaagd, vernietigd of geassimileerd; alleen de Tsjechen hielden stand. Hun politiek talent, geholpen door de geografische omstandigheden, heeft hun dit mogelijk gemaakt.

Het loont de moeite, tot beter begrip van de huidige spanningen, het historisch verloop van de Duits-Tsjechische verhouding eens wat nader te bezien. De wenselijkheid, dit van zo neutraal mogelijk standpunt te doen is te groter, omdat de Nederlandse belangstellende begrijpelijkerwijs zijn informatie meest uit Duitse bron putte. Maar wegens de nationale tegenstelling is de Duitse voorstelling niet geheel betrouwbaar te achten. Een bewijs, hoezeer men met Duitse uitspraken over Tsjechische historie voorzichtig zijn moet, levert een uitlating van Josef Pfitzner, professor in de geschiedenis aan de Duitse universiteit te Praag, die in een artikel in *Historische Zeitschrift* van 1935, getiteld: *Neue Wege der tschechischen Geschichtswissenschaft*, bij het bespreken van de nationale verhouding van Tsjechen en Slowaken zegt, dat 'die Wissenschaft nur ein tschechisches und ein slowakisches Volk festzustellen vermag' (H.Z. Bd. 153, blz. 529). Deze uitspraak zou volkomen juist zijn, als er tussen 'die' en 'Wissenschaft' slechts het woord 'deutsche' ingevoegd werd. Dat de Tsjechische wetenschap, die het tegendeel, nl. de nationale eenheid der Tsjechoslowaken, betoogt, hier apodictisch afgewezen wordt, moge, gegeven de Duits-Tsjechische tegenstelling, enigermate verklaarbaar zijn; maar dat ook een meer neutrale visie[1)], die de Tsjechen en Slowaken als eng verwante, maar door de loop der omstandigheden nog niet volledig tot één natie samengegroeide stammen ziet, hier zonder nadere motivering ter zijde wordt gelegd, wijst niet op ruimheid en veelzijdigheid van blik ten aanzien van een probleem, waarbij het Duitse belang nauw betrokken is. Des te minder mag men die verwachten, wanneer het betrokken vraagstuk de Duitsers direct aangaat. - Omgekeerd is natuurlijk ook niet iedere

1) Zie R.W. Seton-Watson, The new Slovakia, Prague 1924, en Th. J.G. Locher, Die nationale Differenzierung und Integrierung der Slovaken und Tschechen in ihrem geschichtlichen Verlauf bis 1848, Haarlem 1931. De critiek van Pfitzner op laatstgenoemd werk in H.Z. 147, Heft 1 bevat geen zakelijke bestrijding.

Tsjechische kijk op de Duits-Tsjechische verhouding zonder critiek te aanvaarden.[1)]

De tijd van de komst der Slavische bewoners in de Tsjechoslowaakse landen staat niet vast, maar men schat, dat zij in de tweede helft der vijfde en eerste helft der zesde eeuw vanuit het Noorden binnendringende de plaats ingenomen hebben van de Germanen, die hier door de Volksverhuizing verdwenen waren. Misschien zijn hier en daar enkele resten van Germanen achtergebleven, maar de theorie van den Duits-Moravischen historicus Bretholz, dat de Sudetenduitsers voor een aanzienlijk deel autochthoon zouden zijn, d.w.z. zouden afstammen van achtergebleven Germanen uit de tijd van de Volksverhuizing, wordt thans ook door de meeste Duitse historici verworpen. In de vroegste Middeleeuwen moeten Bohemen en Moravië dus een vrijwel uitsluitend Slavische bevolking hebben gehad.

Van die vroegste geschiedenis is tot de negende eeuw heel weinig bekend. Alleen maakt de Frankische kroniekschrijver Fredegarius melding van een Slavisch rijk in de zevende eeuw, gesticht door den Frankischen koopman Samo, dat volgens de meeste historici althans ten dele in Bohemen en Moravië moet gelocaliseerd worden. Samo zou de Slaven bevrijd hebben van de onderdrukking der Aziatische Avaren die in de Hongaarse laagvlakte zaten, en zou ook den Frankenkoning Dagobert verslagen hebben. Hier, bij de oudste bekende staatsvorming der Boheemse Slaven, kan men dus reeds zien, dat de strijd om het bestaan gaat tegen de Germanen en tegen de Aziatische bevolking van het Donaubekken. Overigens is van Samo's rijk niet veel meer bekend, dan dat het van ± 623 tot ± 658 bestaan heeft en na zijn dood uiteenviel.

Beter bekend en belangrijker is het Groot-Moravische rijk uit de negende eeuw. Het draagt zijn naam naar zijn kernland

1) Naast algemeene werken zooals Krofta, Geschiedenis van Tsjechoslowakije, Maastricht 1934, zijn voor onderstaande beschouwingen o.a. de volgende publicaties gebruikt: Krofta, Das Deutschtum in der tschechoslowakischen Geschichte, Prag 1934; Klik, Národnostní poměry v Čechách od válek husitskych do bitvy bělohorské, v Praze 1922; Šusta, Náš poměr k Němcum (Z dob dávnych i blízkych, blz. 293 v.); Lemberg, Wege und Wandlungen des Nationalbewusstseins, Münster i.W. 1934; Pfitzner, Die Geschichtsbetrachtung der Tschechen und Deutschen in den Sudetenländern, H.Z. 146, blz. 71 v.

Moravië; tussen 833 en 836 is West-Slowakije onderworpen en onder zijn belangrijksten vorst Svatopluk (870-894) groeit het snel uit en omvat dan korte tijd: Bohemen, de Sorbische landen aan de Elbe en Saale, een stuk van West-Polen en een deel van het gebied der Pannonische- of Donauslaven (de Avaren waren door Karel den Grote vernietigd, de Magyaren waren nog niet gearriveerd). De politieke betekenis van deze West-Slavische 'Groszstaat' moet men niet te hoog aanslaan; daarvoor was hij te ephemeer. Maar kerkelijk, en dus cultureel zijn hier belangrijke dingen gebeurd. Het was de tijd, dat het Christendom zich vanuit de Pannonische- of Ostmark van het Oost-Frankische rijk onder de naburige Slaven begon te verspreiden. Dat betekende natuurlijk een politiek gevaar; ook was de taal van de Duitse zendelingen een grote belemmering voor hun succes als Evangeliepredikers. Daarom vroeg vorst Rastislav aan den Paus Slavische predikers en toen hij ze niet kreeg, wendde hij zich naar het Oosten, naar Byzantium. Keizer Michael III zond hem in 864 twee broeders, waarschijnlijk Grieken, die Slavisch kenden, de zgn. Slavenapostelen Cyrillus en Methodius uit Thessalonike. Zij predikten niet slechts in het Slavisch, maar voerden het ook als kerktaal in en vertaalden daartoe de nodige teksten in het dialect, dat zij uit de buurt van Thessalonike kenden, het Oud-Boelgaars. Daartoe schiep Cyrillus ook een Slavisch alphabet, deels ontleend aan het Griekse, dat in gewijzigde vorm nog in het Russische voortleeft. Voor hun succesvolle prediking in het Groot-Moravische rijk, zelfs voor de Slavische liturgie, die zij invoerden, verkregen zij de sanctie van den Paus: Methodius werd na Cyrillus' dood tot aartsbisschop van Pannonië gewijd. Het groote Schisma was toen immers nog niet volkomen.

Maar onder Svatopluk veranderde de situatie. Deze was politiek en cultureel meer Westers gericht. Toen zijn oom Rastislav met de Duitsers streed, had hij zich met hen verbonden en aldus de macht verworven. Hij begunstigde ook de Duitse priesters, misschien mede omdat zij hem uit politieke indulgentie niet al te lastig vielen wegens zijn uitspattingen, terwijl Methodius hem streng bekapittelde. Zo kwam de breuk; ook Rome had tegen Methodius partij gekozen en de Slavische mis verboden. Methodius stierf weldra (885); zijn leerlingen werden verjaagd.

Resten van Slavische liturgie schijnen nog wel een tijd in Bohemen geleefd te hebben, maar het Latijnse Christendom wint het op den duur geheel. Dat betekent dus ook, dat de Tsjechen en Slowaken, evenals weldra de Polen, deel uitmaken van de Westerse beschavingskring, in tegenstelling met de Russen en Balkanslaven. De Tsjechoslowaken leven voortaan cultureel van het Westen en het Westen betekent voorlopig voor hen: Duitsland. Ook politiek geraken zij grotendeels in Duitse afhankelijkheid. Want na Svatopluk's dood in 894 is het Groot-Moravische rijk snel vervallen. Troontwisten breken uit, de buitendelen vallen af, de rest gaat ten onder in de strijd tegen den Duitsen vijand (Arnulf van Karinthië) en tegen de Magyaren, die thans in de Donauvlakte verschijnen en, al of niet door Arnulf geroepen, de genadeslag hebben toegebracht. Weer, en sterker nog dan bij Samo's rijk treft de parallelie met heden: Germanen en Magyaren de hoofdvijanden der Tsjechoslowaken.

De gevolgen van de ondergang van het Groot-Moravische rijk (± 906) waren, dat Slowakije onder Hongarije kwam, hoewel volgens sommige historici niet dadelijk, maar definitief pas na 1025. Het verloor weldra iedere politieke zelfstandigheid, al bleef de Slowaakse stam in leven. Bohemen en Moravië kwamen bij het Duitse Rijk, of liever: Bohemen keerde terug tot het Duitse Rijk, waartoe het onder Karel den Grote reeds had gehoord. Echter met behoud van een aanzienlijke mate van politieke zelfstandigheid. Deze zelfstandigheid, waardoor de Tsjechen het lot der Elbeslaven is bespaard, moet, zooals ik reeds opmerkte, toegeschreven worden aan het politieke talent van de Tsjechen, daarbij beschermd door een natuurlijk bolwerk: de Boheemse randgebergten. Dit politieke talent uit zich niet slechts hierin, dat reeds in het begin van de tiende eeuw de Slaven van geheel Bohemen onder één gezag werden gebracht, nl. dat van het vorstengeslacht der Přemysliden, die aanvankelijk slechts over de centraal-Boheemse Tsjechenstam regeerden. Deze staatkundige unificatie, waardoor de naam Tsjechen weldra op alle Bohemers overging, betekende ongetwijfeld heel wat in een tijd, dat sterke, gecentraliseerde staten zeldzaam waren, en zeker bij de Slaven, die nog lang daarna dikwijls gering politiek organisatievermogen hebben getoond. Maar het politieke talent der Tsjechen bleek ook, en haast méér nog, uit iets anders. De Elbeslaven

bleven heidenen, verzetten zich tegen de Duitse heerschappij en gingen ten onder. De Tsjechen werden Christen, onderwierpen zich aan het H. Roomse Rijk en bleven bestaan. Dit betekende natuurlijk sterke Duitse invloed, later ook Duitse immigratie, m.a.w. partiële germanisatie. Maar door die partiële germanisatie hebben de Tsjechen zich, naar het woord van hun historicus Goll, voor algehele germanisatie gered. En dat niet alleen bij wijze van compromis: de Duits-Westerse invloed had ook inwendige versterking van staat en maatschappij en dus verhoging van weerstand ten gevolge. Bezien wij deze dingen nog iets nader.

De Boheemse leenhorigheid aan het Duitse Rijk behoefde voor de Tsjechen geen bijzondere nationale vernedering te betekenen, indien ze die al beseft hadden. Immers het Heilige Roomse Rijk was een boven-nationale, algemeen Christelijke organisatie, al hadden de Duitsers dan ook de leiding. Daarbij namen de Boheemse vorsten als vreemdelingen en omdat zij heersten over een vrij sterke randstaat een bijzondere en tamelijk zelfstandige positie onder de Duitse leenmannen in, ook in de tijd van de machtige keizers. Met de inwendige aangelegenheden van de Boheemse staat bemoeiden de keizers zich in den regel niet. Zelfs bij de troonwisseling beperkten zij zich gewoonlijk tot een bevestiging van den door de Tsjechen gekozen vorst. Een uitzondering vormt Frederik Barbarossa, die een troonstrijd in Bohemen gebruiken wilde om Moravië, dat wel meestal een eigen markgraaf had, maar aan de Přemysliden leenhorig was, tot direct rijksland te maken, los van Bohemen. Het is hem niet duurzaam gelukt. Met het verval van de keizerlijke macht in de dertiende eeuw verminderen de gevaren voor de zelfstandigheid van Bohemen sterk. Natuurlijk is de verhouding tot keizer en rijk ook daarna niet altijd even vriendschappelijk. Tegen Rudolf I van Habsburg vallen tijdens zijn strijd met den Boheemsen koning Otakar II, die met de nederlaag en dood van den laatste op het Marchfeld in 1278 eindigde, reeds harde woorden als: onverzadiglijke vraatzucht (in den zin van landhonger) der Duitsers[1]. Omgekeerd roemt een Duitser na de genoemde overwinning Rudolf dat hij ‘de Slavische horens van de opgeblazen

1) Krofta, Das Deutschtum etc., p. 17.

scepter heeft vermorzeld[1)].' En in de dertiende eeuw, als het Heilige Roomse Rijk z'n universeel karakter meer en meer verliest, wordt de Tsjechische stemming tegenover de Duitsers er niet beter op. Maar als de koning van Bohemen, Karel IV, keizer wordt, verandert dat natuurlijk weer, al is die verandering niet duurzaam, want onder Karel's zoon en tweeden opvolger Sigismund komt juist het grote conflict. Maar dan zijn we reeds in de Hussietentijd, waarover straks meer.

De zelfstandige en vrij machtige positie van de Boheemse vorsten binnen het rijk, waarover zoëven sprake was, uit zich ook hierin, dat zij, eerst incidenteel, sinds het einde der twaalfde eeuw definitief, de koningstitel krijgen en dat zij in allerlei richting, zowel in Slavische, dus Oostelijke, als in Duitse (Noordelijke en Zuidelijke) richting een expansiepolitiek voeren, die - het blijkt reeds uit het gezegde - dynastiek was en niet nationaal, gelijk dat in de Middeleeuwen ook niet anders te verwachten is. Sommige Alpenlanden, Brandenburg, Polen en N.W.-Hongarije (Slowakije!) hebben aldus tijdelijk onder Boheemse heerschappij gestaan: enigermate blijvend veroverd zijn slechts de Lausitz, die tot 1635 en Silezië, dat tot 1742 aan de Boheemse kroon verbonden is gebleven. Deze speciale verbondenheid met Duits gebied heeft in bepaald opzicht ook de Duitse invloed in Bohemen mede bevorderd.

Die invloed was intussen reeds tevoren groot, zelfs nog vóór de Duitse immigratie, die in de tweede helft der twaalfde en in de dertiende eeuw op grote schaal begint. Bohemen leefde immers cultureel van het Westen en ontving de cultuur uiteraard in Duitse versie. Er is in de eerste helft der negentiende eeuw tijdens de opkomende nationale beweging onder de Tsjechen een opvatting geweest, als zou reeds in de tiende eeuw een tamelijk bloeiende autochthoon-Slavische beschaving in Bohemen hebben geheerst. Deze gedachte ligt ook ten grondslag aan de grote Boheemse geschiedenis van Palacký († 1876), de voornaamste Tsjechische geschiedschrijver en politieke leider uit het midden der negentiende eeuw. Maar zij berustte op loze bodem: op valse handschriften in de Romantische tijd door een Tsjech (Hanka) vervaardigd en maar al te gretig geloofd als bewijs van Slavische eigen waarde in een tijd van grote culturele

1) Ibid. 18.

afhankelijkheid van de Duitsers. Pas na 1880 zijn de vervalsingen definitief aan de kaak gesteld door Masaryk, Goll en den philoloog Gebauer. Sindsdien weet de Tsjechische historische wetenschap de afhankelijkheid van de Duitse cultuur in de Middeleeuwen te erkennen, zowel op het gebied der politieke en sociale instellingen, als inzake kerk en geestesbeschaving. Wel hebben de Tsjechen hierin niet slechts ontvangen maar ook doorgegeven: Tsjechische zendelingen predikten in Polen en Hongarije en stichtten de aartsbisdommen Gnesen en Gran. Maar Praag zelf bleef tot in de veertiende eeuw als bisdom onder jurisdictie van den metropoliet van Mainz. En de bisschoppen en andere hogere geestelijken waren vaak Duitsers, ook in de tijd vóórdat de grote stroom van Duitsers het land binnenkwam. Duitsers waren vrijwel uitsluitend ook de regulieren - Cisterciensers en Premonstratensers - sinds de twaalfde eeuw. Aan het hof heerste mede sterke Duitse invloed: de Přemysliden trouwden vaak Duitse prinsessen, die hun gevolg meebrachten. Reeds in de elfde eeuw verschijnen ook de Duitse kooplieden, die de eerste stedelijke nederzettingen vormden, en sinds de tweede helft der twaalfde eeuw komt een toenemende stroom van Duitse kolonisten op de kerkelijke, koninklijke en adellijke goederen, vooral in de randgebieden, die tot nogtoe zeer schaars bevolkt waren. De reden, dat niet alleen de Duitse geestelijken, maar ook de Tsjechische vorsten en edelen deze kolonisatie bevorderden, is vooral, dat zij ontginning en dus meer welstand bracht. Daarom werden de kolonisten met bijzondere privileges gelokt. Dit geldt met name ook voor de Duitse kooplieden en handwerkers, die in het begin haast uitsluitend de stedelijke bevolking vormden, en natuurlijk de inkomsten van den vorst en daardoor zijn macht vergrootten. Deze Duitse stedenvorming hebben de Boheemse landen, gelijk bekend, met Polen en Hongarije gemeen, maar de rijkdom aan edele metalen van de Boheems-Moravische bergen voerde hier nog in het bijzonder de Duitse mijnbouwers heen. Het speciale recht, dat zij kregen, het z.g.n. Bergrecht, heeft weer als model gediend voor die Duitse steden in Noord-Hongarije (Slowakije), die ook bij de gouden zilvermijnen ontstonden.

In de tweede helft der dertiende eeuw kan men zeggen, dat Bohemen-Moravië in wezen een tweetalig land is geworden.

Duits zijn in overwegende meerderheid de randgebieden, maar ook in de centralere Tsjechische delen liggen Duitse eilandjes en de steden zijn geheel Duits. Bovendien komt ook de Tsjechische adel sterk onder Duitse invloed. Hiertoe werkte vooral mee het feit, dat Duitse gebieden, zij het ook tijdelijk, tot de Boheemse kroon behoorden. De edelen trouwen Duitse vrouwen, nemen Duitse ridderzeden over, geven hun burchten Duitse namen. Het hof gaat hun daarin voor. De hofcultuur is reeds in de dertiende eeuw, dus nog onder de Slavische Přemysliden, sterk verduitst.

De Duitse invloed en immigratie brachten ongetwijfeld verhoging van welvaart en beschaving in de Boheemse landen, maar voor de Tsjechische nationaliteit betekende dit alles natuurlijk een groot gevaar. Zij was de gewelddadige ondergang der Elbeslaven ontgaan, maar het scheen nu, alsof zij het lot zou delen van Silezië, dat door 'pénétration pacifique' geheel is verduitst. Want al was de grote meerderheid van de bevolking in Bohemen en Moravië ongetwijfeld nog Tsjechisch: de Duitsers vormden de ontwikkelder en welvarender burgerstand en beïnvloedden sterk hof en adel. Daarbij waren de randgebergten, nu zij door de Duitsers bezet waren, het tegendeel van een beschermend bolwerk geworden.

Toch is de Tsjechische nationaliteit niet ondergegaan. Integendeel, er treedt een Tsjechisch-nationale reactie in tegen de Duitse invloed, een reactie, die pas goed loskomt in de Hussietentijd, maar die toch tevoren, in de veertiende eeuw, reeds is begonnen. Meegewerkt heeft daarbij de omstandigheid, dat sinds de dertiende, maar vooral in de veertiende eeuw andere cultuurinvloeden zich naast de Duitse doen gelden. Uit Rome wordt o.a. bevorderd de kerkelijke reformbeweging in Bohemen, die tegen de Duitse geestelijkheid in, althans buiten haar om gaat en door Tsjechische geestelijken gedragen wordt. Het geslacht der Luxemburgers, dat in 1310, kort na het uitsterven der Přemysliden, op de Boheemse troon komt, schept een directe culturele verbinding met Frankrijk. En tegen 1400 wordt de leer van Wiclif in Bohemen bekend en versterkt daar de reformbeweging, die er reeds werkte.

Door al deze vreemde invloeden is de Duitse in haar alleenheerschappij beperkt. Maar belangrijker als tegenkracht is de

Tsjechische beweging van nationaal herstel in de zin van terugdringing der Duitsers uit hun overheersende positie, maatschappelijk zowel als geestelijk. Maatschappelijk zijn het vooral de Tsjechische heren, die bezorgd worden voor de machtsneiging der Duitse stedelingen (speciaal in Praag en Kuttenberg), die, naar het woord van een tijdgenoot-pamflettist 'eerst voor kort in het land waren gedrongen, heimelijk als een vos, maar zich gereed maakten om als een leeuw te heersen, wanneer ze niet tot honden worden getemd.'[1)] Uit het midden van die heren komt ook voort de eerste kroniekschrijver in de Tsjechische taal, de zogenaamde Dalimil (begin veertiende eeuw), in wiens werk de strijd tegen het Duitse element, de haat tegen de vreemde indringers bijna Leitmotiv is. Daarbij is voor hem de nationale afkeer méér dan standenafgunst alleen. Het taalgevoel spreekt in zijn nationale gezindheid reeds sterk mee: 'scheiding in taal betekent het zekere bederf voor een land', maar 'waar één taal is, daar is ook haar roem'. 'Ieders hart klopt naar zijn taal' en daarom kan men niet oprecht naar een vreemde taal neigen. Het is plicht der Tsjechen, van de vorsten en van het volk, hun taal en nationaliteit lief te hebben en te verdedigen, de buitenlanders niet in het land toe te laten, geen vriendschap met hen te sluiten en ze niet te ondersteunen[2)]. Een stem als deze is symptoom en factor van verzet beide; het Duitse element wordt in de veertiende eeuw niet meer zo begunstigd, eer tegengewerkt. De kolonisatie-stroom verzwakt, het Tsjechische element versterkt zich. Menig dorp wordt reeds in de veertiende eeuw getsjechiseerd en in de steden handhaaft het Duitse patriciaat met moeite zijn privileges tegen het groeiend aantal Tsjechische kleine luiden. Uit dit laatste blijkt, dat de Tsjechische tegenactie lang niet alleen een adellijke, maar ook een volksbeweging is. In de Hussietentijd zal dat nog duidelijker uitkomen.

Intussen waren de Tsjechen ook voldoende geestelijk gerijpt om de leiding aan zich te kunnen trekken. De gedeeltelijke overgang in de literatuur van het Latijn maar de volkstaal had zich aanvankelijk aan Duitse hofdichters voltrokken; in de veertiende eeuw ontstaat ook een Tsjechische literatuur, die naast vertaling of bewerking van legenden en ridderverhalen bovenal het kern-

1) Šusta, l.c., p. 297.
2) Krofta, Das Deutschtum etc., p. 37-38.

achtige en geestige Tsjechisch van den genoemden pseudo-Dalimil heeft voortgebracht. Onder Karel IV, als Praag keizerlijke hoofdstad en internationaal middelpunt van cultuur is geworden, o.a. door de stichting van de Praagse universiteit in 1348, werken hier vreemde (Franse en Duitse) architecten en beeldhouwers, maar in de schilderkunst vinden we reeds zoiets als een eigen Boheemse school. Het duidelijkst spreekt echter de Tsjechische geestelijke opleving in de kerkelijke hervormingsbeweging, die in de tweede helft der veertiende eeuw begonnen is en in Hus en het Hussitisme haar volle wasdom heeft bereikt. Al was het geestelijk zaad, dat hier opkwam, goeddeels van vreemde oorsprong, toch kan men in vele opzichten van een typisch Tsjechisch gewas spreken.

Lang voordat de leer van Wiclif in Bohemen doordrong, was namelijk de hervormingsbeweging aldaar reeds begonnen. De kerk had zich, mede onder invloed van Rome, vrijgemaakt van de staat, genoot vele privileges en bezat onmetelijke rijkdommen, zeker wel een derde van de grond in Bohemen. Maar evenals elders in de veertiende eeuw waren ook hier de misstanden onder de geestelijkheid schromelijk. Daartegen traden, reeds onder Karel IV, boetpredikers op, die door hem en door den eersten aartsbisschop van Praag, Ernst van Pardubitz, werden gesteund. De eerste van hen (Waldhauser) was een Duitser uit Oostenrijk, de lateren (Milič, Štítný, Janov) waren Tsjechen. Onder de armere Tsjechen vond deze prediking op den duur meer bijval dan onder de rijkere Duitse burgerij en geestelijkheid. De beweging krijgt daardoor steeds meer een nationaal-Tsjechisch en anti-Duits karakter. Met de Praagse universiteit, die aanvankelijk een sterk internationaal cachet droeg, had de beweging in het begin weinig samenhang, maar toen tegen 1400 het Tsjechische element ook onder de magistri toenam, veranderde dat. De Tsjechische theologen maakten thans kennis met de leer van Wiclif en namen haar over, terwijl de vreemde, voornamelijk Duitse magistri zich ertegen verklaarden. De theologisch-nationale strijd, die aldus aan de universiteit ontstaat, wordt beslecht in 1409, wanneer koning Wenzel van Bohemen bij het decreet van Kuttenberg aan het Tsjechisch element het overwicht geeft in het bestuur van de universiteit. Totnogtoe brachten de vier

'nationes' elk één stem uit; nu krijgt de natio bohemica drie stemmen, tegen de drie andere (hoofdzakelijk Duitse) nationes samen één. De meeste Duitse magistri en studenten hebben daarop Praag verlaten.

Aan de totstandkoming van dit decreet is de invloed van Hus niet vreemd geweest. Hij was in deze tijd de meest vooraanstaande onder de magistri theologiae, doch niet zozeer om zijn geleerdheid, want daarin is hij weinig origineel. Hij volgt in zijn geschriften Wiclif trouw, soms letterlijk, uitgezonderd dan wellicht diens opvatting over de remanentie van het brood. Hus is minder geleerde, dan wel prediker, zedelijk ijveraar. In zijn Tsjechische preken, onder grote toeloop in de Bethlehem-kapel gehouden, keerde hij zich fel tegen het bederf in kerk en maatschappij en eiste hij vervulling van de zuivere Wet Gods. Daarbij bezielde hem grote liefde voor de eigen taal, waarvan hij de orthografie verbeterde, en voor het eigen volk. Hij meende dat, gelijk elk volk in zijn eigen land, zo ook de Tsjechen in Bohemen de eersten in de ambten moesten zijn. Er was immers een sterke Duitse machtspositie, die de Tsjechen, nu zij mondig geworden waren, niet meer verdroegen. Zo moet men het decreet van Kuttenberg ook bezien, al was het dan voor de Duitsers niet aangenaam. Dat echter Hus en de reformbeweging niet op zichzelf anti-Duits waren, blijkt uit het feit, dat enige Duitse professoren (de zgn. magistri van Dresden) tot de vurigste aanhangers van Hus behoorden en geen gering aandeel hebben gehad in de ontwikkeling van de Hussitische leer.

Dit neemt niet weg, dat het Hussitisme in hoofdzaak een Tsjechische beweging was. De oude inheemse reformbeweging is thans samengevloeid met de verkondiging van de leer van Wiclif, die, nu de Tsjechen daar de meerderheid hebben, aan de universiteit de heersende is. Het conflict met de kerk dat nu volgt en de vuurdood van Hus en Hieronymus van Praag te Constanz hebben, gelijk bekend, de beweging allerminst gebroken. Zij vlamt vooral op, als de Tsjechen zich in 1419 met geweld tegen de opvolging van den 'meinedigen' Sigismund verzetten (meinedig, omdat hij zijn vrijgeleide aan Hus geschonden had). Als de Paus dan de kruistocht tegen de Tsjechen predikt en vooral de Duitsers onder Sigismunds leiding hieraan gehoor geven, dan verwijten de Tsjechen in een hartstochtelijk manifest

aan Paus en Concilie ‘dat zij onze natuurlijke vijanden, de Duitsers, overal rondom tot een onrechtvaardige strijd tegen ons hebben opgeroepen en opgehitst, die ook zonder reden steeds onze taal kwaad gezind zijn, en zoals zij onze taal aan de Rijn(!), in het Meissense en in Pruisen geweld aangedaan en verjaagd hebben, zo willen zij ook ons geweld aandoen en de plaatsen van de verjaagden innemen.’ Een dergelijk manifest uit hetzelfde jaar (1420) verwijt Sigismund, dat hij de Tsjechen wil verdelgen om de Duitsers en Hongaren (waarover hij immers ook koning was) te bevoordelen.[1)]

Men moet hieruit echter niet de conclusie trekken, als zou de Hussitische beweging in kern en wezen eigenlijk slechts een nationale en anti-Duitse zijn. Zij is in haar oorsprong en kern godsdienstig, maar het godsdienstige is hier zeer innig met het nationale verbonden geraakt. De Hussieten voelen zich als de strijders voor de zuivere Wet Gods en waar de kerk en de Duitsers hen als ketters smaden en bestrijden, voelen zij zich als Tsjechen het uitverkoren volk, dat Gods heilige zaak dient. De heilige oorlog is dus tevens een nationale strijd; Sigismund en de Duitsers zijn de vijanden der Tsjechen en de vijanden Gods. Vandaar het fanatisme, waarmee aan weerskanten gestreden wordt en de wreedheden aan beide zijden in de Hussieten-oorlogen gepleegd. In overeenstemming met de identificatie van de Tsjechen als de strijders voor Gods Wet wordt de eredienst genationaliseerd, d.w.z. het Tsjechisch wordt, hier minder, daar meer, als kerktaal ingevoerd. In het staatkundig leven worden de Duitsers natuurlijk geheel verdrongen. Het eerste besluit van de Standen sub utraque[2)] is, dat alleen Tsjechen in de ambten mogen en dat het Tsjechisch de enige ambts- en gerechtstaal mag zijn. Overal, waar de Hussitische legers zegevierend doordringen vluchten de Duitsers of worden zij uitgeroeid als de vijanden Gods. Alleen de weinigen, die de kelk aanvaarden, worden geduld. Zodoende worden bijna alle steden in Bohemen - voor Moravië geldt dit véél minder! -

1) Krofta, Das Deutschtum etc., p. 54-55.
2) Aanhangers van het Avondmaal onder beiderlei gestalte (sub utraque forma). Vandaar ook de naam: Utraquisten. De kelk voor de leken was nl. kort voor Hus' dood en nog met zijn toestemming door de Hussieten ingevoerd en is vooral het embleem in de strijd geworden. Vandaar ook de naam: Calixtijnen.

getsjechiseerd; de meeste Duitse eilandjes in het Tsjechisch gebied verdwijnen, de Duitse rand krimpt aanzienlijk in. Het Duitse element is na de Hussieten-oorlogen wel niet geheel verdreven, maar toch enorm verzwakt en Bohemen is officieel weer een ééntalig land.

Nu kan men niet zeggen, dat het Hussitisme in dezen een radicale ommekeer heeft gebracht. Het versnelde en versterkte een ontwikkeling, nl. de opkomst van het Tsjechische element, die, gelijk we zagen, reeds tevoren was begonnen. Maar door de godsdienstige strijd kreeg toch de tegenstelling tussen Duitsers en Tsjechen als het ware een geheel nieuwe dimensie. En het Tsjechisch nationalisme kreeg een religieus roepingsbesef, dat alleen met het oude Joodse te vergelijken is. Deze enge verbinding van Tsjechisch nationaal gevoel en anti-Katholieke gezindheid is nooit geheel verdwenen, al zijn er later heel wat goede Katholieken ook goede Tsjechen geweest. Van het Hussitisme loopt een lijn door naar Chelčicky, de Boheemse Broeders en Comenius. Daar wordt hij afgebroken, maar de herlevende Tsjechisch-nationale beweging in de negentiende eeuw heeft althans ten dele weer aan deze traditie vastgeknoopt. Hierop zal later nog te wijzen zijn.

Nog een ander element in de strijd der Hussieten vergt even de aandacht: het sociale. De Duitsers vormden in Bohemen vooral het stedelijk patriciaat; de Tsjechen waren meer handwerkers. Van de plattelandsbevolking strijden vooral de boeren en de lage adel, die er economisch slecht aan toe was, in de Hussitische legers mee. Geprofiteerd hebben van de overwinning vooral de Tsjechische stedelingen en de lagere edelen, die veel van de geseculariseerde kerkelijke goederen kregen. De toestand van de boeren is weinig veranderd. Niettegenstaande dit laatste zitten er toch democratische trekken in het Hussitisme, ook in het verzet tegen het geestelijk absolutisme in de kerk. Het compromis, dat de gematigde Hussieten (Utraquisten) tenslotte met de kerk sluiten (de zgn. Compactaten van Bazel), kan men zien als een soort constitutioneel privilege, dat zij verworven hebben. Democratische trekken hebben, zoals later blijken zal, ook het Tsjechisch nationalisme van de negentiende eeuw gekenmerkt.

Het nationale en sociale resultaat van de Hussitische beweging is hiermee kort aangegeven. In geestelijk opzicht bracht zij ge-

win en verlies. Gewin door de opbloei van een eigen, vooral theologische literatuur, waarvan de merkwaardigste figuur in de vijftiende eeuw is Chelčicky, de radicale verwerper van alle geweld als strijdig met de zuivere Wet Gods. In zijn geest is de Tsjechische Broederkerk gesticht, die zich, in tegenstelling met de Utraquisten, geheel van de R.K. kerk losmaakte en dan ook vervolgd werd. Strenge vroomheid en afzijdigheid van de wereld waren haar voornaamste trekken. Een andere winst, tenminste van Tsjechisch standpunt, was de verspreiding van de thans tot macht verheven Tsjechische taal in het naburige Polen en Hongarije. En daar niet alleen als schrijftaal onder de Slowaken, maar zelfs aan het hof waar de nationaal-Hongaarse koning Corvinus naast Latijnse ook Tsjechische (maar geen Magyaarse!) oorkonden uitgaf. Verlies bracht het Hussitisme niet slechts door de verwoesting van vele kunstwerken en een tijdelijk kwijnen der beeldende kunsten, maar ook door een geestelijk isolement, want de Utraquisten golden na de officiële vrede met de kerk eigenlijk nog steeds als ketters. Deze afzondering vertraagde en belemmerde het doordringen van het Humanisme in Bohemen, al zijn er wel uitzonderingen.

Het geestelijk isolement der Tsjechen, door het Hussitisme veroorzaakt, is pas weer verbroken in de zestiende eeuw, wanneer het Lutheranisme in Duitsland een radicaler kerkhervorming brengt dan de Boheemse van de vijftiende eeuw. Dan houdt aan de Duitse kant de verachting voor de Tsjechische ketters op - Luther zelf heeft gezegd: ‘alle sind wir, kurz gesagt, unbewusst Hussiten’[1] -, dan zijn de Duitsers voor de Tsjechen ook niet meer de vijanden van God en Zijn waarheid en Wet. Dan begint een tijd van nieuw geestelijk contact tussen de Hussitische Tsjechen en de Protestante Duitsers, dan keert een stroom van Duitse immigranten weer naar Bohemen en herovert voor een belangrijk deel de oude posities.

Maar het zou onjuist zijn, deze partiële regermanisatie geheel aan het Lutheranisme toe te schrijven. Want reeds in de vijftiende eeuw, direct na de Hussieten-oorlogen, beginnen de Duitsers naar Bohemen terug te keren, hoewel de godsdienstige

1) Krofta, Das Deutschtum etc., p. 64.

tegenstelling toen nog slechts weinig was verzwakt of afgesleten. De oorzaken daarvoor moeten, gelijk vroeger, vooral op economisch terrein worden gezocht. Veel streken in Bohemen waren door de Hussieten-oorlogen sterk ontvolkt; veel Tsjechen waren na de oorlogen niet naar hun dorpen teruggekeerd, maar zetten elders in huurlegers het soldatenbedrijf voort. In hun plaats kwamen vaak Duitsers, maar bovenal richt de Duitse immigratie zich naar de steden, waar soms gebrek aan geschoolde handwerkers vooral in de fijnere beroepen heerste. Speciaal in het mijnwezen kon men de Duitsers, die dit vak alleen goed verstonden, niet missen. De zucht naar edele metalen, door de economische tijdsomstandigheden veroorzaakt, de ontdekking van nieuwe ertsrijkdom vooral in de Boheemse randgebergtes, voerden in groten getale de Duitsers weer daarheen (Joachimsthal, Budweis, Krumau). Deze drang bestond dus reeds voor de Hervorming in Duitsland, maar de geestelijke toenadering tussen Tsjechen en Duitsers, die toen intrad, heeft de belemmeringen, die er vóór dien voor de Duitse invloed bestonden, opgeheven en de Duitse stroom ongehinderd het land doen binnenvloeien. Het is een onjuiste voorstelling, die echter nogal eens gegeven is, als zou de regermanisatie van de Boheemse randgebieden en van vele steden pas na de catastrofe van de Witte Berg en de ondergang van het Tsjechisch protestantisme zijn gekomen. Voor een belangrijk deel is zij reeds in de zestiende eeuw geschied.

Er heerst onder de Tsjechische historici geen eenstemmigheid over de vraag, of de voornaamste oorzaak van de nieuwe Duitse toevloed en invloed gezocht moet worden in de geschetste economische omstandigheden, dan wel in de geestesverwantschap der Tsjechische en Duitse Protestanten. Over deze vraag zou slechts na een speciale studie een zelfstandig oordeel te vellen zijn; ik wil haar daarom verder laten rusten. In elk geval hebben beide factoren gewerkt in de zin als boven is aangegeven. Ook moet ik in het midden laten de kwestie, in hoeverre het Lutheranisme door zijn invloed in de Boheemse landen tot een zekere geestelijke germanisatie heeft gevoerd. Dat die invloed groot was, is zeker. De meeste Utraquisten hebben zich sterk in Protestants-Lutherse richting ontwikkeld; slechts een gering gedeelte bleef aan de oude opvattingen, die zoveel mogelijk aan het Katholicisme aangepast waren, trouw. Men noemt deze

laatsten: oud-Utraquisten, tegenover de meer Protestantse Neo-Utraquisten. Geheel Lutheraans zijn de laatsten overigens niet geworden en de Broederkerk, betrekkelijk zwak door de quantiteit, maar sterk door de geestelijke qualiteit van haar aanhangers, heeft het Lutheranisme nooit aanvaard, maar heeft zich èn om haar strengheid van levenswandel, èn om haar veel vrijer en critischer houding tegenover het wereldlijk gezag, meer naar het Calvinisme geneigd, al was juist in de zestiende eeuw de oude strengheid van de Broederkerk tegenover het wereldlijk leven en het gezag wat aan het verzachten. Degenen, die de invloed van het Lutheranisme in Bohemen zeer groot achten, wijzen erop, dat de Boheemse confessie van 1575, waarbij Neo-Utraquisten en Broeders zich op gemeenschappelijke basis verenigden om sterker te staan tegenover de Katholieke Habsburgers, sterk onder invloed staat van de Augsburgse confessie, ten dele zelfs letterlijk van deze is gecopiëerd. Maar de Boheemse confessie bevat toch ook afwijkingen, zij is - geheel in Hussitische geest - dogmatisch minder streng en legt meer nadruk op de practijk van het geloofsleven, op gezindheid en levenswandel. In 1609 hebben de Tsjechen bij de bekende Majesteitsbrief van Rudolf II erkenning van de Boheemse confessie, dus godsdienstvrijheid en rechtsgelijkheid voor haar aanhangers weten te verkrijgen. Maar tien jaar later is de strijd tegen de Katholieke Habsburgers reeds in volle gang, die met de nederlaag op de Witte Berg een einde vond.

TH.J.G. LOCHER

(*Slot volgt*)

Het getuigenis van het zwarte ras

I. In eigen land

Albert Sarraut, Fransch oud-minister van Koloniën, heeft Europa verwittigd. De gekoloniseerde volkeren, op de hoogte gebracht van onze mechanische methodes, zullen zich eens tegen ons keeren, om ons met onze eigen wapens te bevechten.

De heer Sarraut is tot de kolonisatie gekomen door de exotische kunst, bekent hij zelf. Het mag dan eigenaardig heeten, dat hij stilstaat bij de technische problemen en blind is voor een fenomeen, dat zijn bewering een misschien voor hem onvermoede kracht zou hebben bijgezet. Wat hij 'le ressac de la colonisation' noemt openbaart zich reeds, niet door gewapende opstanden, maar door een intellectueele beweging, waarvan de veropenbaringen ons niet meer kunnen ontgaan. Opstanden zijn locale feiten. Maar het doordringen van de negerkunst en -literatuur in de blanke wereld is een veel meer uitgebreid offensief, namelijk internationaal, universeel.

Wij zenden den negers onze machines. Zij antwoorden ons met de betoovering van hun fetisjen, het rhythme van hun dansen en hun poëzie. Laten we begrijpen. Want begrijpen alleen is een echte verovering.

De negers bezitten een diepe artistieke traditie, een rijk kultureel verleden. De archeologische vondsten, onder meer in Abessynië, getuigen voldoende voor die bewering. Er is echter nog meer, nl. een eenheid van inspiratie. Dat is het meest indrukwekkend kenmerk van alle negerkunst. De plastiek, de dans en de literatuur beïnvloeden elkaar volgens duistere riten, die door alle inboorlingen worden gerespecteerd. Het kan wellicht een probleem heeten, hoe de bevalligheid van die volmaakte orchestra-

tie tot onze gevoelswereld is doorgedrongen. Wat geeft het? We bevinden stilaan, dat de kolonisatie niet een economische verrijking, maar een reusachtig intellectuëele en artistieke verrijking heeft meegebracht. De doseering is klein en we kunnen er blind bij blijven. Maar het aandeel der Amerikaansche beschaving in de kunstwereld wortelt in het zwarte element van zijn bevolking.

De poëzie der negers ontbloeit overal. Een hoek van Ruandi heet Kamugani, wat zeggen wil: het land van verhalen en droomen. Sinds Stanley, die de verhalen van zijn zwarte gidsen verzamelde, zijn de meeste pioniers niet ongevoelig gebleven voor de Kongoleesche romance. Ze rythmeert de inspanning van dragers en pagaaiers, ze dient om de olifanten te temmen, om de moeders te troosten over het verlies van hun kind, om den stamboom der chefs en de exploten van den stam over te leveren aan het nageslacht. De neger houdt van het lied. De zangwijze is niet zeer verscheiden, maar het lied zelf getuigt voor een buitengewoon vruchtbare verbeelding. Het is meestal kort. De zangwijze bestaat vooraf en de zanger improviseert.

Merkwaardig vooral zijn de verhalen, die spelen in de dierenwereld. Badibanga kent Engelsch en Fransch, hij naait met een Singer, laatste model, hij verkoopt eieren, hij is kapper, fietsreparateur en.... fabeldichter. Zijn fabelen worden geïllustreerd door den bekenden inlandschen schilder Djilatendo. Djilatendo is niet de eenige schilder. Ook Lubaki heeft zich bij ons reeds een faam verworven. Zij gebruiken onze kleuren, om ons met de origineele frischheid van hun animistische landschappen te boeien.

De negerpoëzie vergezelt spontaan de meest- verscheiden uitdrukkingen van de sensibiliteit. De jacht heeft in Soedan een zekere religieuse beteekenis. Dus zijn de liederen over de jacht in een zekeren zin religieuze zangen. Ze worden dansend gereciteerd. Het is onmogelijk in een vertaling nog maar een gedachte te geven van het wonderlijk rhythme en het beknopt karakter dier gedichten. Het gedicht ‘Fakomé door de dieren verraden’ vraagt nog een andere verklaring. Het is een brok legende. Fakomé had zich door zijn bedrevenheid als jager den haat van het wild op den hals gehaald. Zij kunnen hem niet vangen maar zij gebruiken een list. Een jonge buffel metamorphoseert zich tot een mooie vrouw, die Fakomé gaat verleiden. Zij slaagt

er in, hem in een versterking der dieren te lokken, die de menschelijke gedaante hebben aangenomen. Fakomé wordt gevierd. Samen met zijn ‘bruid’ zit hij in de schaduw van een muur. Het is morgen. Dan treedt een zanger vooruit en begeleidt op zijn simbi zijn lugubere melopee.

Melopee

Toen de dieren Fakomé, zoon van Siradioeba
door een list hadden gevangen. Nu zullen ze
hem verscheuren en een diermensch speelt nu
op de simbi het lied van den dood:

Kom, ik ga de jachtmuziek beginnen,
voorwaar een muziek van gevaren en dood,
muziek die oproept den dood.
Kom, ik ga de muziek van de jacht beginnen,
voorwaar een muziek van gevaren en dood,
muziek die oproept den dood.

Ik ga de jachtmuziek beginnen,
voorwaar een muziek
van plotse wending in de jacht.
Zij wordt gespeeld Fakóme ter eere
die de zoon van Siradioeba is.

Voorwaar een muziek van droefnis en dood!
Het is de muziek der leerende jagers
zij is voorwaar voor hen gemaakt,
en zij roept waarlijk op den dood.

Ik ga de jachtmuziek beginnen
voorwaar een muziek die oproept den dood,
een muziek die de jonge jagers ontstelt
en die hen voorwaar ontmoedigt.
Muziek, die oproept den dood!

(Naar Badibanga)

II. In Amerika

Het aandeel der negers in de Amerikaansche kunst is te verklaren uit hun artistiek verleden. Dat aandeel trouwens is vrij van vreemde invloeden gebleven. De elementen er van zijn autochtoon, ze zijn daarenboven treffender en meerbeteekenend dan die van het blanke ras. Het aandeel van den zwarte beteekent de beste originaliteit van de Amerikaansche kultuur.

Wat is dat aandeel? In het lied: de spirituals en in mindere mate de blues. In de traditie: de zwarte folklore. In de muziek: de zwarte jazz.

Juist zijn gebrek aan ontwikkeling behoedde den neger er voor te vervallen in een imitatiekunst. Aan wat hij van de blanken overnam gaf hij een nieuwen stijl en een andere interpretatie. Hij had geen oude conventies te eerbiedigen. Hij had geen grammatica of geen critisch oog te vreezen. Zoo moest zijn kunst er een zonder kunstgrepen zijn, en de meest eerlijke ter wereld.

De slavernij voerde hem naar de vlucht in het emotieve en het religieuze delirium. Hij had niets in zichzelf te ontdekken dan zijn verlossing. De blanke wereld werd een paradijs om naar te smachten.

De spirituals werden geboren als uitdrukking van dat hartstochtelijk geloof in een andere wereld. Het zijn de pijnlijke kreten van gansch een volk. Aan het artificieel decor der spirituals (maneschijn over katoenplantages) hebben schuld: tooneel, bioscoop en publiciteit. Doel: het inslapen van het blanke geweten. Identificatie: snobisme.

Het is sympathiek, nietwaar, de sociale verantwoordelijkheid te vergeten en de negers te hooren zingen, klagend, maar zonder wrok, hun hoop op vrijheid en hemelsch genot. De Voorzienigheid der negers hield schoenen en hemden, harpen en kronen in stock, alsmede een hartelijk welkom. De blanke intellectueelen en artisten waren het aan henzelf verplicht, de getuigenissen van een zoo gepaste resignatie en de naïeve droomen der Amerikaansche negers de wereld rond te zenden. Maar men vergat, dat deze melodieën maar zeer zwak representatief zijn voor de psychologie van menschen, die men onderworpen geloofde en blind, omdat men er belang bij had, dat te gelooven. Er is namelijk nog wat anders: de negerkultuur schijnt de meest waarlijk democratische van Amerika en zij getuigt voor een zoo geweldig realisme, dat het onvereenigbaar is met het beate mysticisme der spirituals.

In de blues en de arbeidsliederen is het sociaal element meer beklemtoond. Hier geeft het dagelijksch leven van een verdrukt volk het leven aan de poëtische folklore. De blues blijken bij vergelijking origineel verwant te zijn met de oude ballade. Hun rhythme is vaak minder verfijnd, minder treffend, maar hun groeiende herhalingen maken een zoo machtig effect en de korte

eenvoudige beschrijvingen zijn allicht zoo treffend. De rhythmische beweging der arbeidsliederen is onweerstaanbaar en gegroeid uit het labeur van elken dag.

In de XIXde eeuw hadden de zwarte dichters den primitieven geest opgegeven. De schrijver was meestal door het onderwijs van zijn volk gescheiden en begon vreemde voorbeelden na te volgen. Hij gelukte er alleen in onnatuurlijk, geaffecteerd te doen. Maar de reactie bleef niet uit, en heden is de zwarte dichter weer dicht bij de rechtzinnigheid.

De poëzie van Langston Hughes is frisch en vrij van alle sentimentaliteit. Andere leiders der hedendaagsche school zijn Countee Cullen en Claudius McKay. Zij geven een nieuwen stoot aan een lang bestaande beweging, waarvan de evolutie was verlaat.

De weg loopt meer naar het krachtige, dan naar het fijne. De uitdaging is meer beteekenend geworden dan de bevalligheid. Zie: ‘Als wij sterven moeten’.

De erkenning van de rasminderwaardigheid en de smeekende toon hebben de plaats geruimd voor een houding van superioriteit en onafhankelijkheid bij dichters als Countee Cullen, Langston Hughes en Gwendolyn Bennet. Zie hun liefdestrofen. Soms klinkt het heimwee naar het kleurige Afrika door. En soms wordt het een profetische uitdaging als in ‘Amerika’.

De nieuwe negerliteratuur in Amerika is een snelle vooruitgang van de rascultuur. De evolutie is nog onvolledig. Ze is de dynamische richting uitgegaan. Zij kenmerkt meer dan het ontwaken van gansch een volk.

In plaats van hun voordeel te halen uit de commercieele en industrieele procédé's der blanken, geven zij zich over aan poëzie, dans en tooneel. Hun overgave aan de poëzie is een nieuwe vorm van den toekomstigen oorlog. De blanken zullen de overwinning der negers bespoedigen door elkaar te vernietigen met gassen en microben. Maar hun kanonnen zijn volkomen gedemodeerd.

Nog even over het formeele probleem.

Hoe leven de colored men in Amerika? In het zuiden in grooten getale, in het noorden bij belangrijke groepen in de steden, waarvan zij den invloed ondergingen, overal als koloniën, afgezonderd tusschen de blanke bevolking. ‘De eenzame jager’ werd in zoo'n kolonie genoteerd.

Die gedichten vertoonen een zeker rasbewustzijn, een solidariteit, die zich uit in de haatvolle herinnering aan den tijd der slaven, een geresigneerde wijsheid en hoop op een beter leven. Ze zijn de vrucht van een collectieve gedachte, maar individueel als uitdrukking.

Hun primitiviteit is door vertáling niet weer te geven. Zij mag trouwens niet overdreven worden. Juister zou ze spontaan te noemen zijn. Hun schoonheid is louter auditief. Het rhythme is hun bijzonderste element. Het wordt bereikt zonder de medehulp van rijmen of regelmatige metriek, alleen door de verbinding van lettergrepen van verschillende hoogte, het verdeelen en groepeeren der verzen, het aanwenden der rustpunten in de vocale tijden. De schikking der klanken geeft het rhythme van het vers, de schikking der verzen dat van de strofe (niet in de gewone beteekenis), de schikking der strofen dat van het gedicht.

Dezelfde woorden worden hernomen en gecombineerd en zoo krijgen ze een nieuwe waarde als musicale notitie, een waarde die zoo belangrijk is als hun beteekenis.

Dat rhythme herinnert aan den oorsprong van die poëzie, wellicht van alle poëzie: de recitant zingt en danst terzelvertijd het gedicht. De toehoorders rhythmeeren zijn dans met den tam-tam, de handen of de voeten. Als de danser een figuur of een reeks figuren afgesloten heeft, dansen de toehoorders een stap, terwijl ze een kreet slaken, een zin of een vers herhalen. Daar ligt de oorsprong van het refrein of den toezang. Dat materieel proces gaat natuurlijk samen met een min of meer ingewikkeld psychologisch proces. Sommige gedichten zijn enkel dansscenarii. Waarschijnlijk vermindert de waarde van het choregrafisch gedeelte, naarmate het verstandelijk gedeelte vermeerdert. Zoo komt men dan tot een progressieve differentiatie. Hoewel de hedendaagsche Amerikaansche negergedichten niet meer zoo eenvoudig zijn en reeds wijzen op een lange evolutie en een traditie, dragen ze niettemin nog het kenteeken van hun fysiologischen oorsprong.

De negers zingen en de blanken juichen toe.

Negro-Spirituals

I

Ik zei mijn kapitein, dat mijn voeten bevroren.
- Naar den duivel uw voeten, den wagen vooruit!

Kapitein, kapitein, de oude Ben is uitgeput.
- Naar den duivel uw ziel! de beurt aan den os!
Kapitein, kapitein, de weg is zoo glad!
- Voort, neger, voort, tot het zinken der zon!
Kapitein, kapitein, maar ziet ge dan niet:
de weg is van regen en koude een hel.
- Een hel of een hemel of vagevuur!
- Kapitein, kapitein, eens slaat mijn uur.

II

Naar den hemel wil ik gaan
en op der engelen plaatsen zitten;
naar den hemel wil ik gaan
en van der engelen spijzen eten.

Als ik in den hemel ben
neem ik mijn gemak;
ik en Onze Lieve Heer
zullen doen naar ons behagen.

Ballade van den eenzamen jager

Hoort gij des jagers hoorn?
Ik hoor hem schallen over de moeren....
Van den eenzamen jager
hoor ik, hoor ik den hoorn schallen.
Want hij juicht bij nacht
in de moeren der trieste rivier,
de eenzame jager.
Ik hoor hem schallen,
den hoorn van den eenzamen jager.

Hier en daar, aan den wateroever
tusschen de moeren der rivier
van het vlakke meer tot aan de rivier,
bij lagen waterstand,
loopt hij doorheen de moeren
de eenzame jager.
Ik hoor hem schallen,
den hoorn van den eenzamen jager.

En als het water hooger staat,
drupt zijn roeispaan af
en slaat het water der rivier,
op het moer ginder ver
de eenzame jager.
Ik hoor hem schallen,
den hoorn van den eenzamen jager.

Hij leeft tusschen wijngaard en boomen,
in den schoot van het riet en de heide
en als het water hooger staat,
geheel rondom de gele waatren,
de toornige waatren der rivier,
kan ik zijn hoorn hooren schallen.
De eenzame jager.
Ik hoor hem schallen,
den hoorn van den eenzamen jager.

Wie is die eenzame jager?
Dat is, wat ik niet zeggen zal.
Hij waart door deze moeren
al twintig jaren lang.
Want hij doodde een mensch, hij doodde een mensch,
en waart door deze moeren.

Ik ga naar deze moeren,
waar ik mijn zwijnen kweek
en waar ik jaag en visch;
en zeggen zal ik niets.
Hij doodde een mensch, hij doodde een mensch,
en waart door deze moeren.

Hij heeft zijn naam veranderd
en eenzaam leeft hij nu,
want doodde een mensch, want doodde een mensch
en waart door deze moeren
al twintig jaren lang.

Zijn schot is zeker
en zijn mond gesloten;
het is de eenzame jager
en hij jaagt heel alleen,
want doodde een mensch, want doodde een mensch
en waart door deze moeren
al twintig jaren lang.

Indien we moeten sterven

Indien we moeten sterven, niet als zwijnen dan,
opgejaagd en opgesloten in een smerig hok,
om ons het woedeblaffen van uitgehongerde honden,
die spotten om ons zoo vervloekte lot.

Indien we moeten sterven, weze 't dan een eedle dood,
ons kostbaar bloed zij niet vergeefs vergoten
opdat de monsters, die wij hebben uitgedaagd
genoodzaakt zijn, ons, dooden, nog te eeren.

O broeders van mijn ras, nu ten gemeenen vijand in,
dat onze moed zijn talrijkheid vervange,
op hunne vele slagen onze doodelijke slag!

Wat geeft aan onze voeten daar het open graf!
Wij toonen het gelaat de horde laffe moorders,
gedrongen naar den muur, ons antwoord ons verweer.

(Naar Claudius McKay).

Amerika

Ook ik bezing Amerika.
Ik ben de donkre broeder,
ze zenden me de keuken in
als er bezoekers komen.
Maar ik lach
en eet goed
en word sterk.

Morgen
zal ik aan den disch gezeten zijn
als er bezoekers komen.
Niemand
zal me zeggen durven:
ga de keuken in,
dan.
Ze zullen trouwens zien, hoe schoon ik ben,
ze zullen zich verlegen voelen, -
Ook ik, ik ben Amerika.

(Naar Langston Hughes)

De Nar

Met ééne hand
houd ik de tragedie,
ik houd de comedie
met de andere.

Zielemaskers,
lacht met mij!
En hoe zoudt ge niet lachen?

Snikt met mij!
En hoe zoudt ge niet snikken?

Mijn lach is van tranen,
mijn leed is van lach.

Schatert op mijn grijnzenden mond,
indien het u belieft!
Lacht om het rijk van mijn zorg.

Ik ben de zwarte nar.
Dezer wereld stomme clown,
de gek dien de dwaze blanke prikt.

Eertijds was ik wijs.
Zal ik het ooit nog worden?

(Naar Langston Hughes)

Liefdesstrofen

1. van Countee Cullen:

Mijn lief is donker, zoo de uwe helder is,
daarom bemin ik haar nog meer
dan achtelooze maagden met het bleeke haar,
het lichte en koude bloed.

2. van Gwendolyn Bennet:

Ik heb u lief om uw gebruinde huid
en de afgeronde donkerte uwer borsten;
om de droefheid waar uw stem aan breekt
de schaduw waarin uw grillige oogleden rusten.

3. van Langston Hughes:

Kom met mij naar het land van de boomen,
die buigen onder de taatrende papegaaien
glanzend als de dag,
we gaan dit land van grijze vogels uit.

JAN VERCAMMEN

Kroniek der Nederlandsche letteren
Brevieren met Marnix Gijsen

Marnix Gijsen, Breviarium der Vlaamsche Lyriek.

> ‘Het lijdt geen twijfel dat, in den loop der laatste drie eeuwen, de functie en de beteekenis van de dichtkunst in de maatschappij op gevoelige wijze is ingekort en beknot. Waar zij vroeger een onmisbaar didactisch element bleek, zoowel op historisch als op religieus terrein, heeft zij van die rol haast volkomen moeten afzien. Als geschiedkundig leermiddel, dat een zeer groote pragmatische kracht ontleende aan zijn artistieke schoonheid, heeft zij totaal uitgediend. Enkele strijdliederen, gezongen bij feestelijke gelegenheden, herinneren nog aan de groote daden van het verleden. - Eeuwen lang was zij de trouwe echo van de collectieve, religieuse belijdenis. De godsdienstige bezieling van de gemeenschap werd door haar vertolkt zonder dat de persoonlijke ervaring van het individu en de locale omstandigheden den voorrang wonnen op de orthodoxe uitdrukking van het volksgeloof. - Thans geeft de poëzie enkel aanduidingen omtrent het private zieleleven van den dichter.’

Deze klacht van een dichter over de verschrompeling van de functie der poëzie in een gemeenschapsleven, dat zich voor de bevrediging der behoefte aan het dichterlijke tevreden stelt met het lyrische of het quasi-lyrische, begeleidt een goed gekozen verzameling verzen van Zuid-Nederlandsche auteurs uit alle eeuwen na de dertiende. Met deze verzameling stelt Marnix Gijsen zich voor, den Vlaming, - ‘althans den Vlaming van mijn tijd en van mijn generatie’, zoo preciseert hij nader - een ‘haast onontbeerlijk viaticum’ mede te geven op den levensweg, een brevier, waarin het essentieele werd bijeengebracht, dat strekken kan tot het bevorderen der vaderlandsche zelfkennis en het ontwikkelen der nationale deugden, een aesthe-

tische handleiding dus bij de opvoeding tot het waarachtige Vlamingschap. Zulk een boek tenminste, mits welgeslaagd, hergeeft aan de dichtkunst de beteekenis, die ze verloor. Dat het uitsluitend lyrische verzen bevat, en tot geringer omvang beperkt bleef dan bij zulk een levensgezel van den volwassen man, als het brevier is, nu eenmaal kon worden verwacht, hebben wij helaas te aanvaarden wegens het vergelijk tusschen den samensteller en den uitgever. Verwijst de inleiding naar den Reinaert en de Beatrys, het is om ons te dwingen, naast het ingeleide boek nog andere ter hand te nemen, willen wij waarlijk worden beheerscht door den geest, dien de samensteller over ons afroept. Spreekt hij over de vermaledijdingen, die Jan de Weert uitstort in zijn zedekundige gedichten, zoo herinnert hij meteen aan de onvoldoendheid van zijn boek, waarin deze vermaledijdingen niet werden opgenomen. De gouden schat der dichterlijke overlevering uit het Zuiden van ons taalgebied is dus in dit ééne boek niet volledig te vinden; slechts enkele juweelen, in dit goud gevat, werden er uit verwijderd om afzonderlijk te schitteren voor onze oogen. Of het nog juist was, deze verzameling van overigens allerkostelijkste kleinodiën aan ons voor te leggen als een brevier, laat zich met dezelfde kracht betwijfelen als de veronderstelling der *Vlaamsche* eenheid, waarin wij hier lyrische dichters uit het Brugsche naast die uit het Antwerpsche en uit het Limburgsche verbroederd zien. Het spraakgebruik gedoogt inderdaad, dat wij alle onderdanen van den Belgischen koning, die onze taal voeren, als Vlamingen aanduiden, en de historie verbond deze stamverwanten in eenzelfde lotsgemeenschap, maar van de oudste tijden af is er verschil tusschen het striktgenomen Vlaamsche, het Brabantsche en hetgeen nabij de Oostgrenzen ontstond. In dit brevier der Vlaamsche lyriek, door een Zuid-Brabander samengesteld, voert juist de Brabantsche bezieling vaak den boventoon en deze verschilt van de Vlaamsche bezieling vaak zooveel als Rubens van Memlinck. Is de eenzelvigheid van de Zuidelijke Nederlanden betrekkelijk denkbeeldig, vast staat, dat uit deze streken bij herhaling de bezieling naar het Noorden overwoei, en dat de grootste dichter van ons taalgebied, hoezeer ook Amsterdammer, te Keulen geboren werd uit Antwerpsche ouders. De Zuidelijke gloed, aan Noordelijke tucht onderworpen, werd het brandpunt van de

Nederlandsche lyriek, zoodat Marnix Gijsen met volle recht een flink aantal gedichten van *Joost van den Vondel* kon opnemen in zijn Vlaamsch-aesthetisch brevier. Doch waarom missen wij in dit geval den Gentschen nachtegaal, *Daniel Heinsius*, zoo stoer van hetzelfde Vlamingschap, indien men Gent met Antwerpen tot één gewest rekent? Waarom werd de heele moederlyriek der Hollandsche Renaissance, die Brabantsch en Vlaamsch was, door Marnix Gijsen verwaarloosd? Hij nam geen gedichten op van *Jonker Jan van der Noot*, noch van *Jacob Ymmeloot*, noch van *Lucas d'Heere*, noch van *Carel van Mander*, noch van *Jehan Baptista Houwaert*, ofschoon zij allen, en verschillenden met hen, een nieuwe dichtkunst in het leven riepen, waarmede de geheele Nederlandsche beschaving haar voordeel heeft gedaan. Wie Vlaanderen tot zelfkennis wil brengen door de kennis van de Vlaamsche poëzie, mag dit gewichtig tijdperk van de vroegrenaissance zoomin onontgonnen laten als hij den laten nabloei van de middeleeuwen in *Katharina Boudewijns*, in *Bertelmeus Boeckx*, in *Josine des Plancques*, in pater *Adriaan Poirters* verwaarloozen mag. Dat de toevoeging van den Noord-Brabantschen *Poirters*, die echter vrijwel levenslang in de Zuidelijke Nederlanden werkte, een usurpatie wezen zou, wordt door Marnix Gijsen in de practijk ontkend, doordat hij den Maastrichtschen pater *Hilarion Thaus* tot de Vlamingen rekent.

Door af te zien van de chronologische volgorde, heeft hij te weinig gehecht aan de chronologie, waarin nochtans de beteekenis van de Zuinederlandsche inspiratie vaak het helderst aantoonbaar blijft.

Het boek is verdeeld in categoriën: natuurlyriek, liefdeslyriek, gedichten van lief en leed, religieuse gedichten, liederen van spel en avontuur, en eindelijk vaderlandsche liederen volgen elkander in deze orde op, volgens de groote lyrische motieven. Waartoe die orde gevolgd werd? De samensteller zegt het in woorden, die weinig talrijk, ook weinig overtuigend zijn:

> ‘De indeeling van dit boek is enkel een concessie aan het nuttige en een middel tot het terugvinden van de gedichten’.

Noch dit nut inziende, noch dit gemak genietende zonder behulp van het alfabetisch register, verzoent men zich met dezen aard van samenstelling alleenlijk wegens het relief, dat erdoor geboden wordt aan enkele bijzonder schoone gedichten, die

tusschen hun contemporaine omgeving wellicht minder tot hun recht kwamen. Hadde Marnix Gijsen zich echter het *Albatros Book of English Verse* ten voorbeeld gekozen wat methode, en ook wat omvang betreft, zijn brevier zou beter hebben beantwoord aan den titel. De vraag naar de eigen wezenstrekken van de Zuidnederlandsche dichtkunst zou zich echter minder licht laten oplossen. Vooral door de gedichten ‘van spel en avontuur’ bijeen te brengen, heeft Marnix Gijsen tot de oplossing van die vraag veel bijgedragen. Er is in de Zuidelijke bezieling een element, dat zeker in het Noorden niet geheel afwezig bleef, maar dat er toch nooit die kracht en die zelfstandigheid bereikte: het zuivere spel-element. Reeds in de vroege middeleeuwen dringt het door, beinvloed - zoo lijkt het - door de gothische vormenweelde van de scholastieke disputaties, waaraan vaak meer verbeeldingskracht dan intellect verbeurd werd. Het naïeve dierenrijk, waarin de groote Maerlant den lezer van *Der Natueren Bloeme* binnenleidt, kan men met inniger liefde betreden na de fantastische dier-voorstellingen eener gothische kathedraal te hebben bekeken: het ‘leeren is spelen’ geworden voor de discipelen van den middeleeuwschen didacticus. Maar dit spel blijft dicht bij de natuur, zooals alle werkelijke speelschheid, tot die van *Paul van Ostaijen* toe. Dat *Guido Gezelle* in deze afdeeling ‘van spel en avontuur’ geen plaats kreeg, moet men Marnix Gijsen kwalijk nemen. Hier had dat meesterstuk uit 's meesters jeugd tehuisgehoord, dat hij noemde *Boodschap van de vogels en andere opgezette dieren staande in het ‘museum’ ingericht in 't kleen seminarie te Rousselaere binst het schooljaar* 1854-1855. Geen Hollandsch dichtstuk van gelijke waarde kent die onuitputtelijke speelschheid, dat monkelende woordpleizier, die belangelooze vormenweelde, die kinderlijke overdaad, die grilligheid zonder arglist. Hiermede zijn de edelste trekken, die de Zuidnederlandsche dichtkunst van de Noordelijke onderscheiden, wel in meerendeel genoemd. De spel- en avontuur-afdeeling levert den sleutel tot de verzameling, welke Marnix Gijsen met veel goeden smaak en veel ernst samenstelde; hierom betreurt men, dat ze zoo weinig uitgebreid is. Hadden onze Vlaamsche vrienden van den *Esopet* niet deze afdeeling moeten openen, al waren zij geen eigenlijk-gezegde lyrici? *Calfstaf en Noydekyn* ze mochten hun stof aan Zuidelijker landen danken, wat

wil men Vlaamscher dan hun kleur, hun sap, hun geest, hun spel? *Willem en Aernout* zijn om dezelfde reden verbannen, tot onvolledigheid van het brevier, ook in zooverre dit zuiver Zuidnederlandsch zijn wil. Toch heeft Marnix Gijsen begrepen:

> ‘dat de onbevangen levensvreugde, de geestelijke dartelheid, die, op eerste zicht, geen van de bijzonderste kenmerken is van ons volk, (in de Zuidnederlandsche poëzie) steeds is aan het woord gekomen en dat de zuivere vroolijkheid, de dans der zinnen, de muzikale roes en het acrobatisch spel der gedachten, in elke periode van onze litteraire geschiedenis, druk en met succes beoefend werd’.

Nergens ontbreekt ze, deze *geestelijke dartelheid*, die tot in de vervoering van Hadewych doorgedrongen, aan de doodsklacht om Egidius nog een glimlach van melancholie verleent.

Wil men de Zuidnederlandsche poëzie verstaan als een zelfstandig onderdeel van geheel onzen traditioneelen taalschat, dan zal men allereerst de aandacht moeten vestigen op dit in heel Europa uitzonderlijke kenmerk van ook de meest ernstige en meest verbeten dichters uit het Zuiden. *Prosper van Langendonck* is diep weemoedig, een onzer grootste dichters van den weemoed, maar zijn onverzadigd verlangen naar het eindelooze zoekt nog de weelderige formule:

> Langs zomervelden wil ik zwerven

en de romantiek der droefgeestigheid vindt een dartel rhythme in zijn rijkgevoelig jongelingslied:

> O! toen was er gedanst op dat verre gehucht,
> in die schuren, omlooverd door kanten en boomen!
> Nu verzwond, in de verte, 't bedwelmend gerucht
> en wij keerden naar 't dorpje, verzonken in droomen.
> Zeg! herdenkt ge dien nacht nog, dien zomerschen nacht,
> dien onmeetlijken hemel, in eindlooze pracht
> en dat veld in een zilvrigen sluier verloren
> en die zalige rust, die geen leven kwam storen,
> dan 't gelispel der blaren, versmeltende zacht
> in die golvende zangen van 't ruischende koren?
>
> O! toen was er gedanst op dat verre gehucht!
> Doch we keerden nu weder langs akkers en hagen.
> Een verfrisschende veldgeur doorwaaide de lucht
> op den wiegenden wiekslag der winden gedragen.
> Zeg! herdenkt ge dien nacht nog, dien zomerschen nacht,
> toen we dachten.... o weet ik waaraan ge wel dacht?
> Doch ik droomde van 't heil aan die boeren beschoren,
> van hun levende vreugd, in geen weemoed te smoren,
> en gij spraakt mij, natuur, met bedwelmende macht
> uit die golvende zangen van 't ruischende koren.

O! toen was er gedanst op dat verre gehucht!
Doch nu keerden wij langzaam en zwijgend en teeder.
Aan uw boezem ontwelde er geen woord of geen zucht,
maar uw hoofdeken vleide op mijn schouder zich neder.
Zeg! herdenkt ge dien nacht nog, dien zomerschen nacht?
O! toen heb ik een stond naar uw liefde getracht
en dan had ik zoo licht u mijn liefde gezworen!
Zie! daar wenkte de stad met heur lokkend bekoren
en mijn gloeiende kus bleef voor immer gesmacht
in die golvende zangen van 't ruischende koren.

O! toen was er gedanst op dat verre gehucht!
Doch gij waart een boerinne, gij slanke, gij blonde!
En ik was een knaap, wel de stad eens ontvlucht,
maar wiens jeugdig gemoed nog die booze niet wondde.
Zeg! herdenkt ge dien nacht nog, dien zomerschen nacht?
O! mij doomt hij zoo vaak in 't verweekte gedacht
Met zijn zalige zoelte en zijn wonderlijk gloren.
'k Heb het ware geluk, o zoo dwaas! toen verloren
en nu drijft, in 't verleden, een bittere klacht
op die golvende zangen van 't ruischende koren.

Van Langendonck's talent was onvolgroeid, toen hij deze argelooze weeklacht neerschreef, maar teekent het de dichtkunst van het Zuiden niet, dat zooveel weemoed zich aan zooveel weelde paart, en dat een zoo eenvoudig gevoel een zoo rijk genuanceerde strofe in het leven roept? Bij *Karel van de Woestijne* is het niet anders. Zijn tragiek is die van de weelde. Opent Marnix Gijsen het boek van spel en avontuur met de bittere bekentenis: *Van alle reis terug nog voor de reis begonnen*, hij had het waardig mogen besluiten met *De meiskens uit de taveerne*, of met dat allerweelderigste beginvers van *Het Berg-Meer*:

De zon ligt in mijn linker-hand
en zijpelt door mijn vinger-brand
van laag en logger bloed, in 't welkend westen
op dak en doom, alover vout en veste.

De maan rijst uit mijn rechterhand
en zeeft haar weemlend zilver-zand
alover wuiv'ge wake en schemer-weve
van 't graan, waar d'aedmen, blauw, van 't graan in beven.

Ik stijg al hooger uit het dal.
Ik weet niet of ik keeren zal.
Weldra zijn over alle horizonnen
mijn ongeziene blikken de eenige zonnen.

Alleen in Vlaanderen kan dit geschreven zijn, omdat het op een bijzondere wijze, die Vlaamsch is, spel drijft met de hemel-

lichamen, en spel drijft met het uitdrukkingsvermogen. Bij deze speelschheid begint de Vlaamsch-Brabantsche bezieling in de Nederlandsche letterkunde zich te onderscheiden. Het is de lichtgeraaktheid van het poëtisch gehoor, waarover *Van Ostaijen* schreef:

> Indien een Hollandsch gedicht schoon is, dan is het plechtig schoon. Of ook nog: edel schoon. Het Vlaamsche gedicht naar het Gezelliaansche principe is dikwijls, ja haast algemeen op andere wijze schoon: door het aangename en verrassende van de vinding, door de lichte en soepele allure: es ist reizend und entzückend.

Neemt men deze poëtische speelschheid tot grondslag der onderscheiding, dan verklaart men zich lichter het aantrekkelijke in de andere categorieën van Gijsen's bloemlezing, met name de grooter zorgeloosheid van het godsdienstig gevoel, dat nochtans in diepte niet verschilt van de religieuse lyriek, door *Willem de Mérode* bijeengebracht in den boeienden bundel *Geestelijke Liederen.* De afdeeling *van het Godsverlangen en van ons einde* begint in het brevier van Marnix Gijsen met een teekenenden regel van *Wies Moens*:

> Met wondre dingen zijn wij bezig, elk van ons.

Ter verklaring van het specifiek Zuidelijke levensgevoel is dit bewustzijn van het wonderbaarlijke der allereerste levensfuncties een uiterst gewichtig bestanddeel: dankbare verwondering over het geschapene blijft in de Vlaamsch-godsvruchtige lyriek van alle eeuwen de aanleiding tot een tweespraak met den Schepper. Het *Dansen we, Gods Naam ter eere* van *Vondel* beantwoordt hieraan zoowel als de middeleeuwsche minnelyriek van de mystieken. Het is geen loutere vormelijkheid, indien *Hadewych* het natuur-gebeuren tot uitgangspunt neemt voor een schets van den zielstoestand, zoomin als de rhetoricale opsommingen van de natuurweelde bij *Anthonis de Roovere, Anna Bijns* en *Cornelis Crul* tot een procédé alleen van den tijd zouden behooren. Van den laatstgenoemden dichter, een Antwerpschen *Villon* uit de zestiende eeuw, rijk aan humor en spotlust, maar ook aan berouw en aan devotie, publiceert Marnix Gijsen, als inleiding tot het ‘boek van natuur en tijd’ en referein met den stock, dat tot heden in geen enkele Nederlandsche bloemlezing voorkwam, hoewel het een plaats in alle verdient:

Ghij, die appelkens, peerkens en nootkens maect,
Sijt ghelooft van uwer goeder chyere,
Van vlees, van visch dat soo wel smaect,
Van broot, van botere, van wijne, van biere.
Ghij cleet ons, ghij licht ons, ghij wermt ons met viere
Ghij geeft ons ruste, blijscap ende gesonde
Ghij spaert ons, ghij bewaert ons, Heere goedertiere
En leert ons metten woorden van uwen monde.
Tleeft al bij U dat is in swerelts ronde
Tsij zyerken, tsij mierken, tsij vloe, tsij das,
Dies seghen wij U Heere uut goeden gronde:
Benedicamus Domino. Deo Gracias.

Hierin is alles, wat men kan aanmerken als typische Zuid-Nederlandsch, zoowel naar de gedachte als naar den vorm. Dat de zinsbouw vaak eenvoudiger is, ook in de nieuwere dichtkunst, dan bij de Hollanders, volgt wellicht uit de geringer tusschenpooze tusschen bezieling en uitdrukking, die voor de Vlamingen, in tegenstelling tot ook de meeste Fransche dichters, kenmerkend schijnt. Ze missen de logische beradenheid, doch vergoeden dit ruimschoots door een harmonische speelschheid. Hun natuurgezichten, weelderiger, maar minder wijdsch dan de beste in Holland, blijven beheerscht door de liefde voor het enkelvoudige, en zelfs voor het geringe, die nergens zoo duidelijk en zoo zegepralend blijkt als bij *Guido Gezelle.* Méér ruimte dan een korenveld, een kleinen tuin, de boorden van een landelijke beek vraagt het Zuidelijk natuurgevoel zelden. De menschen doen zich aan elkander voor als weinig gecompliceerd en slechts door enkelvoudige, elementaire gevoelens tot handelen aangedreven, hetgeen in dit landschap een arcadischen indruk wekt. Vandaar wellicht, dat het Vlaamsch tooneel na de middeleeuwen weinig beteekent en, Vondels spelen uitgezonderd, voor zoover zij er toe gerekend mogen worden, geen meesterwerken opleverde. Vondels tooneelheld is trouwens nooit raadselachtig van nature en legt zich open met een verbazend gemak.

De nieuwste dichtkunst, waaruit Gijsen vele voorbeelden aanhaalde, bevestigt in deze gedichten de traditie, haar slechts voor onderdeleen verrijkend. De weelde van *Paul van Ostaijen*, een bron van het zuiverst poëtisch genot, bleef tot heden de meest waarderijke vernieuwing en verdieping, maar vooral (hoewel niet uitsluitend) ‘op zuiver vormelijk gebied’, zooals Marnix Gijsen het omschrijft:

> De experimenten welke na den oorlog in Vlaanderen werden gepoogd door dichters als Van Ostaijen, en die neerkwamen op een negatie van den zin van het gedicht ten bate van den vorm en den klank, zijn stellig niet zonder nut geweest: vooral retrospectief zijn ze te waardeeren. Ze wijzen er echter op, hoe de poëzie, in het nauw gedreven door het geleidelijk inkrimpen van haar terrein, een uitweg zocht langs een werkwijze die de negatie zelve was van het poëtisch bedrijf.

Het is dan ook wel om de positief-poëtische waarden, welke hij uitgedrukt vond in de pogingen van *Karel van den Oever* om een jeugdig katholiek wereldbesef tot onderwerp eener vrije dichtkunst te maken, dat Marnix Gijsen aan het werk van dezen dichter een zoo groote plaats inruimde. Hij moet hier wel het begin van nieuwe mogelijkheden hebben ontwaard, die hij voor het nageslacht van méér beteekenis acht dan de vaak zuiverder lyriek van *Jan van Nijlen, Richard Minne, Raimon Herreman, Maurice Roelants* en *Bert Decorte.* Is ook het voordeel der door Gijsen nogal hoog gewaardeerde poëzie van *René de Clerq* niet, dat zij 'ergens over gaat'? Overal waar het poëtisch motief wordt verruimd buiten de sfeer der psychologische belijdenislyriek, is de bewondering van Marnix Gijsen verzekerd.

Mocht dit brevier, dat wij, spijts den dank voor het gebodene, vollediger wenschten, het herstel der poëtische functie in de Vlaamsche volksgemeenschap voorbereiden, het hadde niet slechts de waarde, welke de verzamelaar er terecht aan toekent, als hij het een viaticum op de levensreis van den Vlaming noemt, maar het beantwoordde ook aan het traditioneele doel van een brevier: te prikkelen tot den gedurigen inkeer, die gedurige vruchtbaarheid in goede werken waarborgt.

ANTON VAN DUINKERKEN

Surinaams Staatsrecht

Dr. Mr. J.A.E. Buiskool, Surinaamsch Staatsrecht. - Amsterdam, H.J. Paris. 1937.

De titel van dit boek wekt onwillekeurig zekere verwachtingen op. Velen zullen geneigd zijn er de toezegging in te lezen van een minder of meer uitvoerige schets der surinaamse staatsinrichting, getekend tegen de locale achtergrond: ontstaan en ontwikkeling van de 'kolonie', haar bizondere verhouding tot het moederland, de maatschappelijke verhoudingen daar te lande. En de beoefenaars van het indische staatsrecht zullen juist terwille van die achtergrond naar het boek grijpen, verlangend als zij zijn naar inzicht in de groei en ontwikkeling van dit andere staatsrecht, eertijds zo verschillend en sedert kort op belangrijke punten zo gelijkvormig geworden aan het hun beter bekende.

Naar een aantal vaststaande punten gaan dan al dadelijk hun gedachten uit:

De Surinaamse bevolking van 1934 telde, ongerekend ± 17000 bosnegers en ± 2700 indianen, 145000 zielen, waaronder ± 40000 javanen en ± 32000 brits-indiërs.

Anders dan Ned. Indië is Suriname geen 'bezitting' doch een in 1667 op de engelsen veroverde volksplanting. In 1682 stelden de Staten-Generaal een octrooi vast, dat de grondwet van Suriname kan worden genoemd en ook de verhouding van moederland en kolonie regelde. Het werd onaantastbaar verklaard voor afwijkingen, welke nadelig voor de kolonisten mochten zijn of tot verkorting van de daarin vervatte voorrechten mochten leiden. Een eeuw later werd dit octrooi nog als voorbeeldig geprezen door E. Luzac[1)] (1783) en G.K. van Hogendorp.

Van 1799-1802 stond Suriname onder engels protectoraat. Bij de vrede van Amiens aan Nederland teruggegeven, werd het

1) *P.J. Plateel*, De grondslagen der constitutie van Ned.-Indië. De wording van het Regeeringsreglement van 1815. Dissertatie. Utrecht, 1916. Blz. 53.

door de engelsen in 1804 veroverd en het bleef engels tot in 1816. Anders dan *Raffles* in Oost-Indië vond de britse gouverneur daar aan de bestuursinrichting niets te veranderen en wist hij de koloniale financiën op solide basis te vestigen.

Suriname heeft zich ontwikkeld als slavenkolonie; in 1815 waren er op 5104 vrijen 51937 slaven. Dat deze maatschappelijke structuur invloed moest hebben op de nieuwe staatsinrichting van 1815 laat zich vermoeden. Nog in 1844 verklaarde minister Baud in de Tweede Kamer:

'Overal waar de slavernij een hoofdbestanddeel der maatschappij uitmaakt, zijn de liberale regeringsbegrippen even doelloos als gevaarlijk. Men lette slechts op hetgeen er voorvalt in de slaven-staten van het N.-Amerikaansche gemeenebest. Daar ziet men naast de slavernij in haar afschuwelijkste vormen, eene vrijheid, die soms tot teugelloosheid overslaat. De strafwetten voor de slaven worden er hoe langer hoe strenger, naar mate bij de meesters de vrees aanwakkert, dat de slaven door den vrijheidszin, die hen omgeeft, zullen worden aangestoken. Er is geen land, waar de slaven zoo onmenschelijk worden behandeld als in den N.-Amerikaanschen vrijstaat! De oorzaak is geene andere dan dat men gepoogd heeft, om tegenstrijdigheden te vereenigen, om in het land der konstitutionneele vrijheid de slavernij in stand te houden. Voor slaven-koloniën past alleen het eenhoofdig regeeringsstelsel.... De blanke minderheid moet zich dit laten welgevallen, als het eenig middel om met gemak te worden gehandhaafd tegenover de overgroote meerderheid. Het plaatsen van zulk eene maatschappij onder den invloed eener vertegenwoordigende vergadering zou heillooze gevolgen hebben.'

Het nieuwe regeringsreglement van 1815 maakte dan ook aan de vertegenwoordiging, zooals die bestaan had onder het octrooi van 1682, een einde en - zegt de Encyclopaedie - wat opmerkelijk is, zonder enige tegenstand van de inwoners. Het onlangs afgeschafte regeringsreglement van 1865 kon eerst na de afschaffing van de slavernij tot stand komen.

Ten laatste: Suriname is nooit exploitatie-kolonie in de ouderwetse zin geweest. Nooit is meer van de kolonie gevraagd (proclamatie - Van den Bosch van 24 Juli 1828) dan dat de W.I.-bezittingen ten minste in haar eigen behoeften zouden voorzien. Het is bekend, dat deze wens niet in vervulling is ge-

gaan. De financiële toestand is er sedert 1816 gaandeweg verslechterd. Over 1837-1842 bedroeg het tekort *f* 647.000; in 1844 verleende het moederland een bijdrage van *f* 185.000 en sedert bleef jaarlijks - behalve door toevallige omstandigheden in 1856 - een subsidie van het moederland nodig.

Wie nu, gedachtig aan deze feiten, het boek openslaat, grijpt even naar zijn hoofd. Want aldus de aanhef van het eerste hoofdstuk:

'De verhouding van Nederland tot zijn overzeesche bezittingen en koloniën werd vroeger geheel en al beheerscht door het begrip "macht". Men bekommerde zich niet om recht of ethiek, wanneer van koloniaal beleid sprake was.... Hebzucht, niet plichtsbesef, was het leidend motief.'

Op blz. 2 volgt dan wel: 'Ons land is zich tijdig bewust geweest, dat de bevolking van Suriname in een gansch andere positie verkeerde tegenover het moederland dan Ned. Indië, en het heeft daaruit de consequenties getrokken' en op blz. 5: 'Het charter van Suriname waarborgde een zeker medebestuur, en als zoodanig kan men dus wel spreken van een rechtsverhouding', maar de slinger is op blz. 2 o.a. alweer teruggegaan: 'Wij zullen zien, dat dit (sc. het trekken van de consequenties) eerst geleidelijk is gegaan, en dat vele moeilijkheden overwonnen moeten worden, alvorens men zoover was. Steeds heeft de "politiek" een rol gespeeld, en partijbelangen hebben maar al te vaak de tot standkoming tegen gehouden van datgene, waarvan men toch overtuigd was, dat het noodig en verantwoord, ja zelfs plicht was.'

Het is duidelijk: schrijvers gedachtengang beweegt zich in een bekende schabloon; dat Suriname daarin juist niet past, is onvoldoende tot hem doorgedrongen. Dit spreekt ook uit het naïeve gebruik van het woord 'bevolking' in de evenaangehaalde zinsnede. Wie worden met die term aangeduid: de oorspronkelijke bewoners: de indianen, de blanke immigranten: de europeanen, de zwarte: slaven en bosnegers, de bruine: brits-indiërs en javanen? Voor den schrijver bestaat hier zelfs geen vraag.

De toegezegde demonstratie (zie boven: 'Wij zullen zien') vangt aan met de titels IV en VII der Staatsregeling van 1798. Men vindt de inhoud en verklaring daarvan reeds beter in een te vorigen jare in Utrecht verdedigde dissertatie: *Dr. D.J.P.*

Oranje, Het beleid der Commissie-Generaal, blz. 9/15. En dat, wat in 1798, 1801, 1805, 1806 in Nederland veranderd werd, voor Suriname zonder betekenis moest blijven, omdat het gedurende 1799-1816 (behoudens een korte onderbreking na de vrede van Amiens) onder engels gezag stond, vergeet de schr. mede te delen, evenzeer als wat toen wèl belangrijk was: de engelse regeling.

Van het nieuwe nederlandse regeringsreglement van 1815, dat, zoals hoger werd gememoreerd, aan de vertegenwoordiging zoals die onder het octrooi van 1682 bestaan had een eind maakte, vernemen we niets anders dan dat het ging ‘in de oude richting’. Welke ‘oude’ richting dan toch? Kennisneming van de reeds aangehaalde studie van *Dr. Platteel* over de wordingsgeschiedenis van het indisch regeringsreglement van hetzelfde jaar had den schr. althans voorzichtiger kunnen maken.

Met deze opmerkingen, al beperken zij zich tot de eerste zeven bladzijden der 29 van hoofdstuk I, is vrijwel het gehele boek gekarakteriseerd.

In hoofdstuk II (blz. 30/65) volgt nu, onder de titel ‘Suriname en de Grondwetsherziening van 1922’ een bespreking van de bekende controvers over de verhouding van het opperbestuur tot het algemeen bestuur in de overzeese gebiedsdelen. Daar trekken nogmaals langs ons heen de overbekende argumenten van Van Vollenhoven, Huart, Nederburgh, Kleintjes en zoveel anderen en ten slotte ook schrijvers eigen oordeel. Er is in dit alles niets nieuws; met name ontbreekt iedere poging tot het verwerven van inzicht in de ondergrond dezer tweespalt: tot een verklaring van dit conflict tussen de theoretische wenselijkheden en de consequenties der nuchtere feiten. Nu de controvers voorhands in strijd met schr.'s wensen is beslist, vindt hij slechts de exclamatie: ‘Aber der Schrecklichste der Schrecken, das ist der Mensch in seinem Wahn’.

Hoofdstuk III (blz. 66/115) heeft als titel ‘De nieuwe staatsregeling voor Suriname (1936)’, doch geeft meer; ook het Verslag van de commissie van advies omtrent de herziening van de West-Indische regeeringsreglementen en begrootingspolitiek ('s Gravenhage, Landsdrukkerij, 1923) - de zgn. commissie-Staal - alsmede de kamerverslagen en -handelingen zijn in de bespreking betrokken. Op blz. 72/80 spint de schr. voort aan de

in hoofdstuk II getrokken draad, nu naar aanleiding van art. 29 der nieuwe staatsregeling, dat, als gevolg van de uitdrukkelijke wens der tweede kamer, den gouverneur bij zijn bestuursbeleid aan de aanwijzingen der Kroon bindt. Schr. meent, dat men goed zal doen aan de invoeging der 'aanwijzingen' geen betekenis toe te kennen. Te vrezen valt, dat de gouverneur, die zich deze les daadwerkelijk zou ten nutte maken, de broosheid der daarvoor aangevoerde papieren argumenten op pijnlijke wijze zou ervaren!

Een tweede punt, dat hier omstandige bespreking vindt (blz. 84/87; 90/99) is de gewijzigde samenstelling van de surinaamse staten. Werden sinds 1901 *alle* leden rechtstreeks door de kiezers gekozen, volgens het nieuwe artikel 68 zullen van de 15 staten-leden er tien worden gekozen en vijf door den gouverneur benoemd. Ook deze regeling wijkt van de schabloon af en is dus veroordeeld.

De regering motiveerde deze wijziging met een beroep op de belangen der talrijke aziatische immigranten (ruim 50% der bevolking), die onontwikkeld en economisch zwak, nagenoeg geen kiezers in hun gelederen tellen en daardoor uit een, alleen door verkiezing gevormd, statencollege buitengesloten zouden blijven. De schr. noemt deze verdediging ondeugdelijk en juridisch onhoudbaar; hij beroept zich op letter en geest der grondwet; de belangen der britsch-indische en javaanse immigranten zouden ook zonder hun medewerking goed verzorgd zijn.

Ook bij deze verzekering staat men even te kijken. Over die belangenverzorging toch heeft o.a. de N.R. Ct van 28 December 1934 (Avondblad C) onder het opschrift 'De Surinaamsche staatsinrichting, boschnegers en immigranten' wel een geheel ander boekje opengedaan. Men leest daar o.m.: 'Want, hoewel niemand voor de Javaansche of Britsch-Indische immigranten op Surinaamschen bodem eigenmeesterschap zal opeischen of voor hen eenige aanspraak op exterritorialiteit zal kunnen erkennen, het staat vast, dat huwelijks-, familie- en erfrecht voor Hindoes en Moslims zoo nauw met hun godsdienst verwant zijn, dat toepassing op hen van de Nederlandsch-Surinaamsche verordeningen, ten aanzien van de genoemde onderdeelen, een volslagen onmogelijkheid is. Toch acht de rechterlijke macht zich daartoe door de huidige wetsteksten verplicht, zoodat offi-

cieel onder de bedoelde immigrantengroepen noch wettige huwelijken, noch wettige kinderen voorkomen. Wat zij zelf voor een huwelijk aanzien, is concubinaat; hun kroost is, volgens de verordeningen, onwettig, en niet erkend. Erfrecht kan zoodanige samenleving niet scheppen.

Zelfs het door deze immigranten in het land hunner herkomst naar hun recht wettig gesloten huwelijk, wordt door den Surinaamschen rechter niet erkend.

Het ligt geheel in deze lijn, dat Hindoes en Mohammedanen - ook Chineezen zouden hier kunnen worden genoemd - als niet behoorend tot een in de kolonie erkend kerkgenootschap, door den rechter niet tot het afleggen van een eed, b.v. als getuige in een proces, worden toegelaten. Zij moeten volstaan met het afleggen van de belofte en het zal niemand verwonderen, dat zij dit als een grievende bejegening ervaren.'

Kan het erger?

In hoofdstuk IV (blz. 116/141), getiteld 'Jus constituendum' bereikt het boek zijn hoogtepunt. Aan de hand van *Dr. H. Edelman's* werk: 'De vorming en ontvoogding van de Unie van Zuid-Afrika' wordt getoond, hoe dit gebiedsdeel is uitgegroeid tot 'zelfstandige rechtsgemeenschap, zoowel in staatsrechtelijken als in volkenrechtelijken zin. Het treedt naar buiten geheel zelfstandig op, en de zeggenschap van het moederland is tot nul teruggebracht.'

Vergelijking van de positie van Suriname met die van de Unie leert, dat het eerstgenoemd gebied (met zijn gemengde bevolking van 145.000 zielen, doch dat zegt de schrijver er niet bij) nog lang geen 'dominion' is. Dit voert dan tot de vragen:

Zou het gewenst zijn, dat de ontwikkeling der staatsrechtelijke verhouding van Nederland tot de overzeese gewesten dien kant uit zou gaan?

Of moet bij het verlenen van meer zelfstandigheid aan Suriname de band niet zó los gemaakt worden als bij de dominionstatus het geval is?

En welke vorm van verbondenheid zal dan wel gekozen moeten worden?

Bij de hieropvolgende beschouwingen geeft de schr. zich er voor het eerst rekenschap van, dat het Rijk in Europa de tekorten op de surinaamse begroting moet bijpassen, ondanks het feit,

dat de uitgaven voor defensie en buitenlands beleid geheel voor rekening van Nederland komen alsmede die verbonden aan de positie van den gouverneur. Doch - zo zegt hij - ‘men mag niet a priori zeggen: Suriname kan zich economisch niet staande houden, en daarom moet Nederland, dat de tekorten moet dekken, ook de zeggenschap over wetgeving en bestuur hebben. Zoo komt men nooit verder. Zoowel economische als politieke zelfstandigheid moeten naast en met elkaar bevorderd worden, en het mag met reden verwacht worden, dat vergrooting der politieke zelfstandigheid zal meebrengen, dat het kapitaal, waaraan dit land zoo dringend behoefte heeft, daar een arbeidsveld zal zoeken.... Zij, die bereid zijn kapitaal in Suriname vast te leggen en het economisch herstel te bevorderen, moeten de zekerheid hebben, dat niet op den een of anderen onzaligen dag het Nederlandsch parlement of de Nederlandsche minister van Koloniën maatregelen treft, welke met de belangen der Surinaamsche ondernemingen in strijd zijn. Men moet kunnen vertrouwen op het Surinaamsche bestuur, waarmede men te maken heeft, en niet het gevaar loopen, dat achteraf het Rijk aan de overzee getroffen maatregelen zijn sanctie onthoudt. Dat werkt verlammend en schrikt af, en daarom is grootere politieke zelfstandigheid gewenscht. Zelfstandigheid brengt verantwoordelijkheid mee, en die verantwoordelijkheid wil men gaarne dragen, mits men weet, dat zij niet een holle phrase, maar een werkelijk recht en een dure plicht is. Dan zal zij stimuleeren tot grootere krachtsontplooiïng, ook op economisch gebied, en een grootere welvaart zal het gevolg zijn.’

Het ei van Columbus? En is men in Suriname even begerig naar ‘werkelijk recht’ als naar ‘dure plicht’?

Doch de schrijver gaat voort: ‘Geeft men Suriname een goede kans, dan zal ook het verantwoordelijkheidsbesef worden aangekweekt of bevorderd, en dan is dit land waarlijk wel in staat een vrij zelfstandig bestuur te voeren’. Voor dat vrij zelfstandig bestuur is dan nodig - men kan het lijstje zelf wel formuleren - meer zelfbestuur en autonomie, een geheel gekozen vertegenwoordiging, algemeen kiesrecht behoudens ‘dat bij kiesverordening personen, die niet aan bepaaldelijk te stellen minimumeischen voldoen, uitgesloten worden’, geen ‘aanwijzingen’ meer van de Kroon, enz.

Nieuw is de voorslag, dat elk overzees nederlands staatsdeel een nader te bepalen aantal (b.v. twee) gevolmachtigden zal afvaardigen naar de Staten-Generaal, aan wie het recht verleend worde bij de behandeling van onderwerpen, welke de belangen van het betrokken staatsdeel raken, het woord te voeren, echter zonder stemrecht. De taak dier gezanten zou nog kunnen worden uitgebreid door hun in het algemeen een mandaat te verleenen om de belangen van hun gewest bij alle nederlandse autoriteiten en ondernemingen voor te staan. Ook in economisch opzicht - aldus de schr. - kunnen zij dan goed werk verrichten. Een instituut dus als de High Commissioners in het britse staatsrecht en de vroegere Resident-Commissioners in het amerikaanse staatsrecht.

Doch dit doel acht schr. ook bereikbaar door de instelling van een rijksraad, waarin, behalve de minister-president en de ministers van buitenlandse zaken zomede van oost- en west-indische zaken, vertegenwoordigers van Oost- en Westindië zouden zitten.

Als bijlagen volgen het vervallen Reglement op het beleid der regering in de kolonie Suriname en het Besluit van 15 Augustus 1936 ter bekendmaking van de tekst der Wet op de Staatsinrichting van Suriname enz.

De rondgang is hiermede ten einde; onder de rondgeleiden zullen velen teleurgesteld zijn, want hun weetgierigheid bleef voor een goed deel onbevredigd. Dit Surinaamsch Staatsrecht verwaarloost het typisch surinaamse en beperkt zich verder al te zeer tot geschreven bepalingen.

Overigens: in het voorwoord formuleert de schrijver de wens, dat zijn geschrift er toe moge bijdragen, dat aan de staatkundige en economische ontwikkeling van Suriname en zijn bevolking meer belangstelling en daadwerkelijke steun worde verleend - daarmede kan ook de criticus instemmen.

J.J.SCHRIEKE

Fransche diplomaten, 1888-1890

Documents diplomatiques français (1871-1914). 1re Série (1871-1900). Tome VII (1er Janvier 1888-19 Mars 1890). - Paris, Imprimerie nationale, 1937.

Fransche diplomaten kunnen uitnemende stylisten zijn. In 1888-1890 waren het Herbette, ambassadeur te Berlijn; - Jusserand, zaakgelastigdete Londen (als de ambassadeur Waddington afwezig was); - Barrère, zaakgelastigde te München.

Het waren overigens geen goede dagen voor Frankrijk, dat toen de boulangistische crisis doormaakte.

3 Febr. 1888 publiceerde Bismarck in den *Reichsanzeiger* den tekst van het Duitsch-Oostenrijksch verdrag van 1879; een twee-frontenoorlog scheen mogelijk geworden, en Duitschland had zich door vermeerderde wapening daartegen te beveiligen. Hij hield daarop 6 Febr. daarna in den Rijksdag de vermaarde rede: ‘Wir Deutsche fürchten Gott, aber sonst nichts in der Welt.’ 9 Maart 1888 overleed de oude Keizer Wilhelm. Den 10en legde Herbette bij Bismarck een bezoek van plichtpleging af:

> J'ai trouvé le prince de Bismarck assez fatigué.... ‘Je constate une fois de plus’, me dit-il sans autre préambule, ‘qu'il est difficile de se consacrer aux devoirs de la Cour en même temps qu'aux grandes affaires de son pays, surtout pour un homme malade comme moi. Depuis trois jours, je suis sur pied et cela augmente l'enflure des veines dont je souffre au-dessous des genoux. Si mon nouveau maître devait être trop exigeant, je ne pourrais y suffire.... Il y aura des *frictions* entre les nouveaux maîtres et quelques-uns des ministres *qu'il* ou*qu'elle* n'aime pas. Nous entrons dans un *règne* ou plutôt dans un *interrègne* féminin de quelques mois.... Je ne saurais admettre la dislocation du cabinet que je préside. J'aimerais mieux me retirer avec mes amis. Déjà l'avènement de la princesse Victoria grise les Anglais. Ils me pressent de lâcher les Russes. Je n'y consentirai pas; je donnerais plutôt ma démission.... Je travaille utilement au maintien de la paix. On m'accusse parfois d'être un *poids* qui étouffe l'Europe; j'ai plutôt

conscience d'être un *éventail* qui la fait respirer. Ce n'est pas en adversaire, mais en ami quel'on peut empêcher les Russes de faire un coup de tête.... En écoutant les passions anglaises, on irait à grands pas à la guerre. Et vous pouvez être sûr que je ne m'associerai pas à cette politique. Je serais beaucoup plus tranquille avec le prince Guillaume à qui l'on reproche pourtant d'être bouillant et emporté. Je crois bien *qu'on lui ferait plaisir* en l'attaquant, mais je lui ai démontré que le suprême bon sens lui commandait de ne pas attaquer lui-même, et il n'attaquerait pas. Dans ces conditions, la paix serait assurée pour longtemps.'

9 April 1888 schrijft Herbette over een maaltijd dien Bismarck gegeven heeft ter gelegenheid van zijn 73sten verjaardag:

Le prince Guillaume a prononcé, dans cette circonstance, un toast qui a été reproduit par la plupart des journaux. L'Allemagne y est comparée à 'un corps d'armée qui a perdu son chef suprême, en cours de campagne, et dont le premier lieutenant, qui a recueilli le cmmmandement, se trouve grièvement blessé. Dans ce moment critique, quarante millions de vrais coeurs allemands se tournent pleins de crainte et d'espoir vers le drapeau et verscelui qui le porte, de qui l'on attend tout désormais. Or le porte-drapeau, c'est l'illustre prince, le grand Chancelier. Qu'il nous trace le chemin, nous le suivrons. Vive le prince de Bismarck.'
La publication de ce petit discours est venue donner un nouvel aliment aux discussions passionnées qui divisent le monde prussien depuis la disparition de Guillaume Ier. Les adeptes des idées aristocratiques et militaires regrettent le viel Empereur et aspirent à l'avènement de son petit-fils, considéré comme la représentant de la pure tradition des Hohenzollern soutenue par le Chancelier de fer. Ils ne seraient pas loin de trouver trop long encore le court espace de règne que la maladie laissera à Frédéric III. Dans ce cercle restreint, mais exclusivement prépondérant hier encore, la parole du prince Guillaume a trouvé un sympathique écho. Elle a attristé ceux qui voient avec douleur la prochaine disparition d'un souverain calme, peu enclin aux aventures militaires, moins admiratif de tous les absolutismes, aristocratiques, religieux ou administratifs, plus accesible aux idées modernes.

Jusserand (dépêche van 10 April 1888) heeft, bij het paaschmaal dat jaarlijks de Lord Mayor in Mansion House geeft, naast den hertog van Cambridge gezeten:

Il a parlé du procédé employé par le Chancelier[1)] qui, au lieu de chercher à régler la difficulté par voie d'entente directe, a préféré s'adresser soudainement à la presse, en appeler au pays, mettre l'opinion publique en garde, la placer entre lui et son Souverain. 'Ce sont peutêtre là,' a dit le duc, 'les procédés de la nouvelle diplomatie; ils sont étranges et, pour moi, je préfère les anciens.'

1) Die er zich tegen verzet had dat prinses Victoria, dochter van Frederik III, een huwelijk zou sluiten met Alexander van Battenberg, den (door Rusland niet begeerden) vorst van Bulgarije.

Frederik III overleed 15 Juni 1888. Te Potsdam (bij een diplomatiek diner, 12 Juli 1888) kon Herbette den nieuwen Keizer rustig observeeren:

> Je l'ai trouvé très épaissi de carrure et, comme il n'est que de taille moyenne, la lourdeur de buste donne à l'ensemble de la personne une vulgarité disgracieuse. La tête est peu développée, le front n'a pas d'ampleur; les pommettes sont saillantes; les yeux clairs et sans expression. La physionomie générale est celle d'un sous-officier 'bon enfant' mais dur et brutal.

De linkerhand is misvormd.

> Le tour de sa conversation est assez spirituel et animé, en même temps que saccadé et sautillant.... L'Empereur Guillaume qui n'a pas trente ans, a la force de la jeunesse et non la vigueur d'une robuste santé. Son sang doit être vicié par la scrofule.... Il ne porte pas les signes de la longévité.

En in 1937 is de ex-Keizer nog in leven!

> Au point de vue moral, il ne me paraît pas d'une intelligence supérieure, son tempérament est vif, enjoué, brusque, audacieux et entreprenant. Tout cet ensemble ne m'inspire pas une grande confiance dans la modération et la sagesse du pupille de M. de Bismarck.

Barrère (die München toen een oogenblik voor Berlijn verlaten had) heeft (14 Mei 1889) een onderhoud met Herbert Bismarck (dat door dezen geprovoceerd was). De zoon van den kanselier zeide:

> 'Nous désirons, sans arrière-pensée, vivre en commerce d'amitié avec la France; c'est la seule manière de faire "pousser de l'herbe", comme on dit en allemand, sur le souvenir de nos anciennes luttes. Elles durent depuis quatre siècles avec des alternatives diverses. Il est bien à désirer que nous nous accordions mutuellement quelque repos. Pour entrer dans cette voie, nous tenterons de sérieux efforts. *Nous allons faire un nouveau départ....* Le passé est le passé, et en tournant cette nouvelle page, nou le laisserons tel qu'il est.'

Maar Barrère liet zich niet van de wijs brengen. Hij antwoordde:

> 'La politique de l'Allemagne envers la France s'est signalée par beaucoup d'inégalité.... Si l'Allemagne veut recueillir le fruit de ses bons procédés, elle doit se résondre à ne plus en user par intermittence. Sinon, la France finirait par penser qu'il n'y a là qu'un jeu inspiré par les circonstances, et que l'Allemagne est pour elle, dans le présent et l'avenir, ce qu'elle a été dans le passé, une ennemie.'

En hij voegt er bij, als eigen duiding:

Le Chancelier prépare une évolution dans sa politique à l'égard de la France. Il ne fait rien sans motif....

Ziehier een dépêche van Herbette, 11 Febr. 1890, uit den tijd dat Bismarck vallen gaat:

> J'ai été frappé de l'air dégagé avec lequel le Chancelier venait me souffler des arguments pour combattre les idées de son Souverain;.... il venait en fait solliciter le concours de l'ambassadeur de la République française contre l'Empereur d'Allemagne.... Il m'a dit:
> 'Depuis vingt-huit ans que je suis à la tête des affaires de mon pays, mes plus grosses difficultés ont été à l'intérieur. Avec le *vieux* cela allait encore, mais avec le *jeune* la besogne est plus lourde. Il croit tout savoir et ne tient aucun compte de l'expérience. Dans la voie des réformes sociales, il est poussé par le Roi de Saxe et le Grand-Duc de Bade qui ne sont pas des aigles. Le premier veut que l'interdiction du travail du dimanche soit appliquée partout, parce que les papetiers saxons, à qui elle est imposée, sont furieux de voir l'eau couler en pure perte, un jour sur sept, sous leurs moulins. Le second, qui se fait au physique et au moral une tête à la Louis-Philippe, se pique d'idées humanitaires. Tous deux m'ont ces jours derniers entrepris pendant plusieurs heures pour me convertir à leur systême. Cela a été fatiguant pour moi, mais inutile. Comment voulez-vous que je me rallie à la limitation uniforme de la journée de travail à huit heures? Ce maximum universel pourrait peut-être se concevoir pour le travail sous terre. Mais dans l'industrie, dans le commerce et dans l'agriculture, il serait absurde de penser à empêcher l'individu de faire usage de sa force et de son activité pour travailler davantage. Le respect du dimanche est très louable sans doute. Cependant, quand je me promène dans la campagne, je détourne la tête pour ne pas gêner les braves gens qui travaillent le dimanche.... Ce qui serait possible, ce serait l'interdiction absolue du travail des femmes et des enfants *sous terre* dans tous les pays. Mais cet objectif est plutôt du ressort de la législation intérieure de chaque Etat que de celui d'une entente internationale. Tous les pays ont leurs lois pour la protection des ouvriers selon leurs besoins et les exigences de l'opinion publique. Il faut bien se garder d'aller trop vite, on risque de dépasser le but....'
> Il y a, dans mon cabinet, deux grandes tapisseries des Gobelins, que le prince contemplait avec admiration tout en causant. L'une représente la première entrevue de Jason et de Médée et, l'autre, la vengeance de Médée qui s'enfuit sur un char traîné par des dragons ailés, après avoir incendié Corinthe. Au moment de se lever le prince me demanda de lui expliquer le sujet de ces tapisseries. Je lui rappelai que Jason, oubliant tout ce qu'il devait à Médée, y compris la conquête de la Toison d'Or, l'avait abandonnée pour épouser Créuse, et j'ajoutai que d'après la légende, Jason se serait plus tard réconcilié avec Médée.
> Le prince se mit à rire et me dit en fredonnant les paroles connues:
>
> *El l'on revient toujours*
> *A ses premières amours.*
>
> 'Qui sait s'il n'en sera pas ainsi pour moi?'

C'est là-dessus que nous nous sommes quittés.

Herbette, 18 Maart 1890:

Les probabilités d'une retraite prochaine du prince de Bismarck s'accentuent.... Lors de son avènement, Guillaume II a prodigué les démon-

strations de déférence au prince de Bismarck qui venait de soutenir contre l'Empereur Frédéric mourant une lutte plus facile que généreuse. Dans cette lutte, l'opinion s'était, comme il arrivera longtemps encore ici, rangée du côté de la force. Le spectacle du jeune Empereur s'appuyant sur l'expérience du vieux Chancelier était fait pour toucher la sensibilité des coeurs allemands. Du coup il y avait partage de popularité entre le Souverain et le premier ministre, c'est à dire diminution du prestige du second au profit du premier. Ce résultat obtenu, Guillaume II prêta peu à peu l'oreille aux adversaires du prince de Bismarck.... Retrait de la loi contre les socialistes[1)], convocation anticipée des électeurs et, en pleine période électorale, publication des rescrits impériaux[2)] qui devaient porter un coup fatal à la majorité du Chancelier.... Frappé ainsi en pleine poitrine, le prince de Bismarck n'a pas perdu contenance. Il s'est prêté, sans bonne grâce du reste,à la convocation de la conférence de Berlin pour gagner du temps. Mais les élections générales du 20 février[3)] lui ont porté le coup décisif. Depuis ce jour-là, il ne cherche qu'à composer son attitude pour bien tomber.... Il me semble que l'ère des difficultés intérieures commence pour l'Allemagne...

Herbette 19 Maart 1890 (en hiermede wordt het boekdeel besloten):

Le comte H. de Bismarck vient de me déclarer ce soir que la démission de son père a été réellement donnée et acceptée. Il compte aussi se retirer immédiatement. Le nouveau Chancelier serait le général de Caprivi, naguère encore ministre de la marine. On prétend qu'il a un caractère cassant at autoritaire.

Ditmaal zeker zijn de ‘documents français’ onderhoudend gebleken.

H.T. COLENBRANDER

1) 25 Januari 1890.
2) 4 Februari 1890 (Frankrijk, Engeland, België en Zwitserland uitgenoodigd zich met Duitschland tot sociale maatregelen te verstaan).
3) Waarbij het ‘Kartell’ in de minderheid werd gebracht. ‘Der Zusammenbruch der Bismarckschen inneren Politik’, zeide een centrumsblad, ‘ist besiegelt.’

Buitenlandsch overzicht

Spanje. - Frankrijk. - Palestina. - Van Zeeland
8 Juli 1937

Men begrijpt te Londen de Duitsche politiek niet meer. Duitschland en Italië hebben zich aan de gemeenschappelijke contrôle onttrokken, maar aan de niet-inmengingsovereenkomst schijnen zij zich nog gebonden te achten, dat is zeggen: zij zullen geen oorlogsmateriaal of vrijwilligers naar Spanje zenden. Londen houdt het hoofd koel, maar rekent op complicaties, niet alleen in Spanje, maar ook elders.

Wat hebben de niet langer tot de contrôle behoorende Duitsche en Italiaansche vaartuigen nu nog in de Spaansche wateren te maken? Willen zij zelf een contrôle uitoefenen die zij niet langer aan Engeland, Frankrijk en Rusland toevertrouwen?

Het aanhouden van schepen, die bestemd zijn tot ravitailleering van bewoners die aan de Spaansche regeering zijn trouw gebleven, zou door Engeland en Frankrijk niet onbeantwoord worden gelaten. Beslissende gebeurtenissen zijn maar al te dikwijls bij toeval ontstaan.

Een officieus Duitsch regeeringscommentaar heeft gezegd: ‘De Duitsche regeering zal van nu af haar belangen en dus haar schepen tegen de bolsjewistische brandstichters in Valencia zelf beveiligen, en dat wel met middelen die alleen geschikt zijn deze misdadigers voor aanslagen te doen terugdeinzen.’ Nu is, het bekend dat in het ‘bolsjewistisch’ genoemde gedeelte van Spanje zich geen Duitschers meer bevinden (of misschien zoodanige die bevriend zijn met de regeering van Valencia, en dus voor ‘bescherming’ niet in aanmerking komen). Met havens der Valencia-regeering heeft Duitschland reeds langer dan een half

jaar geen economische betrekking meer. De Duitsche belangen aan de Oostzijde van Spanje bestaan dus uitsluitend in de bescherming van Duitsche oorlogsschepen tegen aanvallen der strijdkrachten van Valencia, en zoo moet men wel concludeeren dat Duitschland een vloot laat kruisen (en een vloot aan het versterken is) met het enkele doel te waken dat aan die vloot niets overkomt, en dat dit het eenige daar te behartigen belang is.

Franco heeft weken noodig gehad voor de verovering van Bilbao en begint nu met de blokkade van Santander. Alles wat hij daar kan winnen is een gebied dat strategisch voor het overige Spanje geen waarde heeft en dat de regeering van Valencia vrijwel niet met militairen steun heeft voorzien. De maandenlange worsteling voor Madrid heeft nog tot niets geleid, zoodat men wel zal mogen aannemen dat Franco bij de verovering van het eigenlijke Valencia-deel groote moeilijkheden zal ondervinden. Geen van beide partijen wil van verzoening weten, en het ziet er naar uit of nog een lange strijd zal volgen.

Engeland's doel is nog steeds, te voorkomen dat het Spaansche conflict zich uitbreidt. Hoe onvolmaakt ook toegepast, de nietinmenging is nog steeds de beste weg, Engeland's doel te verwezenlijken.

Eden heeft zich te Londen in verbinding gesteld met Wurmann, den Duitschen raad van ambassade, die tijdelijk von Ribbentrop vervangt, en te Parijs heeft Delbos hetzelfde gedaan met graaf Welczek, den Duitschen ambassadeur. Eden en Delbos wilden weten, wat Duitschland met de concentratie van zijn vloot in de Middellandsche Zee beoogt. Duitschland gaf ten antwoord de Duitsche koopvaardij te willen beschermen, en te Berlijn heeft de Britsche ambassadeur, Nevile Henderson, gelijk bescheid ontvangen. Dit antwoord moest vaag blijven, daar er ook tusschen Berlijn en Rome onderhandeld wordt. Aan haar mededeeling, dat de Duitsche schepen nog maar ter bescherming van de Duitsche koopvaardij in de Spaansche wateren werden gehouden, heeft de Duitsche regeering evenwel niet toegevoegd, dat haar zware pantserschepen zouden worden teruggenomen, om de sterkte in evenredigheid te brengen tot de beperkte taak die zij zegt te willen vervullen.

Duitschland heeft dus rekening te houden met Italië, en Italië

is van het terugtrekken van zijn pantserschepen afkeerig. In het *Giornale d'Italia* verwerpt Gayda, uit naam van Duitschland en Italië, de gedachte aan een uitsluitend door Britsche en Fransche schepen uit te oefenen contrôle der Spaansche kusten. De niet-inmengingscommissie heeft een subcommissie voor de contrôle, en Italië en Duitschland hebben daarin voorgesteld, beide Spaansche partijen als oorlogvoerenden te erkennen. Na beraadslaging besloot de subcommissie zich te verdagen, 'ten einde hunne regeeringen te raadplegen over den ontstanen toestand.' Zij bestaat uit de vertegenwoordigers van Engeland, Frankrijk, Italië, Duitschland, Rusland, Portugal, België, Zweden, Tsjechoslowakije; negen leden dus; alleen zeven hebben het Italiaansch-Duitsche voorstel goedgekeurd.

In de Europeesche hoofdsteden duren de onderhandelingen inzake de niet-inmengingspolitiek voort. Zoowel de Britsche als de Duitsche pers zien de mogelijkheid in het oog van een compromis. De *Völkische Beobachter* heeft een bericht van zijn Londenschen correspondent: Downingstreet zou zoeken naar een compromis op de volgende basis: de partijen zullen alleen als oorlogvoerenden worden erkend binnen de driemijlszône; de vlootcontrôle zal gehandhaafd worden; er zal een begin worden gemaakt met het terugtrekken der buitenlandsche vrijwilligers uit Spanje. De *Daily Telegraph* voegt daaraan toe, dat vele regeeringen minder bezwaar zouden hebben Franco als belligerent te erkennen, wanneer Duitschland en Italië bereid zouden zijn inderdaad een voorstel tot terugtrekking van vrijwilligers te steunen. Officieel zijn de Duitsch-Italiaansche voorstellen nog in onderzoek, maar er bestaat geen twijfel, dat Engeland en Frankrijk ze onaannemelijk zullen verklaren.

Het kabinet-Chautemps is 29 Juni voor de Kamer gekomen. Ook de rechtsche partijen applaudisseerden bij de passage, waarin Chautemps de financieele wanorde veroordeelde. De regeering gaf te kennen, dat zij zich zal bevlijtigen de nieuwe sociale wetgeving geleidelijk in het normale economische leven der natie ingang te laten vinden; zij rekende daarbij op het verhelderd inzicht van arbeiders en patroons. De verklaring betoogt vervolgens, dat het streven naar economisch en financieel herstel

den voorrang moet hebben boven andere eischen van solidariteit en edelmoedigheid, die zware budgetaire verplichtingen mede zouden brengen. De Kamer besloot daarop tot uitstel van de interpellaties met 393 tegen 142 stemmen; bij deze stemming had de regeering de vertrouwenskwestie gesteld.

Vervolgens nam, in den nacht, de Kamer met 380 tegen 228 stemmen het wetsontwerp nopens de financieele volmacht aan. Tot die volmacht behoort het voornemen, den frank, ter voorkoming van verdere goudonttrekkingen, voorloopig zwevend te laten en hem eerst te stabiliseeren, nadat een nieuw natuurlijk rustpunt zal zijn gevonden. 'Aan een nieuwe depreciatie van den frank,' zeide de minister van financiën Bonnet, 'kan ik niet ontkomen.' Het monetair accoord tusschen de Vereenigde Staten, Engeland en Frankrijk zal als gevolg van dezen maatregel gewijzigde beteekenis krijgen. Intusschen wordt niet verwacht, dat de beide anderen Frankrijk in den steek zullen laten. Hun egalisatiefondsen zullen wel medewerken de speculatie te bestrijden en de omstandigheden, waaronder een nieuwe koers tot stand kan komen, van storende factoren (zooveel mogelijk) te zuiveren. - De Senaat nam vervolgens, met 167 tegen 82 stemmen, de volmacht aan. Onmiddellijk daarna decreteerde de ministerraad, de bepalingen, houdende vaststelling van de waarde van den frank in goud, in te trekken. Later zal een nieuwe goudbasis worden vastgesteld.

De koninklijke commissie, die in opdracht der Britsche regeering belast is geweest met een onderzoek naar de troebelen, die verleden jaar Palestina hebben geteisterd, stelt eene verdeeling van dit land voor. Gevormd zullen worden een Joodsche, een Arabische staat en een gedeelte dat onder permanent Britsch mandaat zal blijven. Gedurende de overgangsperiode waarin deze verdeeling zich zal hebben te voltrekken, zal geheel Palestina nog onder Britsch mandaat blijven.

De Arabieren vreesden dat voortduring der Joodsche immigratie hen op den duur in een ondergeschikte positie zou brengen; dat zij door den grooteren rijkdom der Joden en door hun economisch overwicht op zijde zouden worden gedrongen. De Joden van hun kant beriepen zich op de belofte der Britsche regeering, hen daarbij te helpen.

De commissie acht verdeeling de eenige oplossing van het vraagstuk. De nationale aspiraties der Joodsche en Arabische volken zijn onvereenigbaar; evenmin de beloften, door Engeland aan beide groepen gedaan. De Joden beroepen zich op de Balfour-verklaring van 2 November 1917, maar met de aanvaarding van het mandaat voor Palestina werd Engeland aansprakelijk voor de veiligstelling der burgerlijke en godsdienstige rechten van alle bewoners van het land, en hierop beroepen zich de Arabieren. De Joden krijgen nu in een deel van Palestina het gewenschte zelfbestuur, maar de Arabieren eveneens.

Doch geen van beide partijen voelt zich bevredigd: de Joden niet omdat het hun overgelaten deel naar hun meening te klein is; de Arabieren niet omdat naar hun inzien de Arabische staat ondeelbaar moet zijn. Intusschen heeft Engeland niet alleen te beschikken: het voorstel moet naar de mandatencommissie van den Volkenbond, en eerst nadat de Volkenbondsraad de eindbeslissing zal hebben genomen, kan men verder zien. Onderwijl maken zich beide partijen op, hun bezwaren aan den Volkenbond bekend te maken.

Van Zeeland is 6 Juli te Brussel teruggekeerd. Hij werd op het vliegveld verwelkomd door de ministers Spaak en de Man.

Roosevelt heeft in de jaren, dat hij het bewind gevoerd, heeft tal van binnenlandsche maatregelen genomen, en door zijn herkiezing toonde het Amerikaansche volk in overgroote meerderheid dit bewind goed te keuren. Maar het bezwaar dat de regeerwijze altijd aan één persoon gebonden is, begint zich meer en meer te doen gevoelen. Roosevelt heeft in den jongsten tijd aan populariteit ingeboet.

De meeste ontstemming ongetwijfeld, heeft hij met zijn poging tot hervorming van het opperste gerechtshof gewekt, die ten doel heeft het gerechtshof ondergeschikt te maken aan congres en president. Zij uit zich ook in Roosevelt's eigen partij, met name in den conservatieven vleugel. Een aantal senatoren, partijgenooten van Roosevelt, teekenden het meerderheidsrapport der senaatscommissie, dat het wetsontwerp tot herziening van de rechtspraak scherp afkeurt.

Roosevelt heeft nu de democratische congresleden voor het weekend uitgenoodigd om met hen vertrouwelijk over de meest

brandende vraagstukken van gedachten te wisselen. Voor de opdracht, die van Zeeland in Amerika te vervullen heeft, is deze samenloop niet gelukkig. Zeker zullen velen het betreuren, indien Roosevelt zich in sterkere mate met Europeesche moeilijkheden mocht gaan bezighouden. Zij wijzen daarbij op het niet onverdeeld gunstig resultaat, dat Roosevelt in binnenlandsche politiek van Amerika bereikt heeft. Daar staat tegenover dat Amerika, door zijn grooten rijkdom en doordat het minder direct belanghebbende is bij de vraagstukken die Europa verdeeld houden, een treffelijke en door Europa vurig gewenschte bijdrage zou kunnen leveren tot herstel van meer normale crediet- en handelsbetrekkingen. Om deze mogelijkheid te verwezenlijken is echter het gezag van den president noodig. Of hij over dit gezag nog voldoende beschikt om den afkeer op zijde te doen stellen, die de Vereenigde Staten van Europa en zijn krakeel bij traditie gevoelen, is twijfelachtig geworden.

Om tot van Zeeland terug te keeren. De *Intransigeant* drukt verklaringen af die hij na zijn Amerikaansche reis heeft gedaan:

'De Amerikanen zijn bereid voortaan een rol te spelen in Europeesche vraagstukken, *wanneer Europa van zijn kant het zijne wil doen.* Mijn onderzoek zal nu in Europa worden voortgezet, maar ik moet zeggen van mijn Amerikaansche vrienden wel belangrijke aanmoedigingen en informaties te hebben ontvangen, *maar geen conclusies....*'

Ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* heeft van Zeeland geïnterpelleerd. Hij zeide:

'*Indien zekere voorwaarden, welke ik nog niet nader kan bepalen, verwezenlijkt worden, zullen wij nader bij de werkelijkheid komen.* In het belang der onderhandelingen moet ik echter in het vage blijven.'

Amerika dus blijft de kat uit den boom kijken. Het komt mij voor, dat de reis van van Zeeland, door gemis aan overeenstemming tusschen de Europeesche mogendheden zelve, is mislukt.

(18 Juli). - Krachtens Nederlandsch voorstel heeft Engeland de opdracht ontvangen een compromis inzake de Spaansche moeilijkheid te ontwerpen. Het compromis houdt in:

1. De contrôle door de vloten vervalt; in de Spaansche havens

worden waarnemers geplaatst die verslag zullen uitbrengen over de ladingen welke Spanje binnenkomen.
2. De contrôle aan de landgrenzen wordt verscherpt.
3. De rechten van oorlogvoerenden worden toegekend aan beide partijen, maar alleen wanneer de non-interventiecommissie eenstemmig haar goedkeuring heeft gehecht aan de terugtrekking der vrijwilligers.

Naar den eersten indruk te Berlijn en Rome, zijn beide regeeringen geneigd het Britsche compromis als basis van onderhandeling te aanvaarden.

Op 32 K.M. van Peiping heeft een ernstige botsing tusschen Japansche en Chineesche troepen plaatsgehad. Tokio en Nanking willen beide het incident lokaliseeren. Slechts weinig Japansche troepen zijn naar China vertrokken, en de onderhandelingen duren voort.

C.

Bibliographie

Erich Trunz, Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. Ein Vergleich mit Deutschland und ein Überblick über die niederländisch-deutschen Beziehungen in diesem Jahrhundert. - München, Ernst Reinhardt, 1937.

'Vielleicht werden niederländische Leser an der Art, wie ich die Dinge ansehe, manches aussetzen oder eine ins einzelne gehende Vertrautheit mit Volk, Land und Sprache vermissen. Aber etwaige Mängel solcher Art scheinen mir weniger wichtig als der Versuch überhaupt, dass von deutscher Seite auf die grosse niederländische Dichtung hingewiesen wird.... Die deutschen Barockdichter haben sich selbst nicht so sehr im Verlauf einer deutschen Entwicklung gesehen als vielmehr in dem einer europäischen Bewegung.... Die Niederlande erlebten damals ihre höchste Blüte, während Deutschland im Jahrhundert des 30 jährigen Krieges geistig sich nicht frei entfalten konnte.'

Men zal van Nederlandsche zijde gaarne toegeven, dat de schrijver dit program uitnemend vervuld heeft. Hij is niet te kort geschoten in de poging, Duitschers van het exceptioneele belang dat de Nederlandsche zaken, de dichtkunst in het bijzonder, in de 17de eeuw voor hen hadden, te doordringen. 'Das bürgerliche Lebensideal und die damit zusammenhängende Volkseinheit waren die Grundlage der niederländischen grossen Dichtung des 17. Jahrhunderts.... Die Einheit der Volks- und Bildungsschichten war Grundlage für die Einheit des künstlerischen Stils.'

Dan vergelijkt hij Opitz met Bredero. 'Bredro schreibt ein "Liedeken" (het befaamde "Adieu prinsesje jeugdelijk"), Opitz eine "Elegie". Schon das ist kein Zufall. Opitz bevorzugt die feierliche Gattung, die dem Altertum nahe steht und somit sich gelehrt gestalten lässt, Bredero bleibt beim Lied, der lebendigen, volkhaften Gattung.... Es hat Klang, und es schwingt darin etwas, was wir kuntlerisch in unserem Sinne, gestaltet von innen her, nennen müssen.... Das Gedicht von Opitz ist aus Einzelteilen zusammengesetzt und streng gegliedert. Bredero zeigt dagegen eine Einheit.... Bei Opitz gibt es nichts Volksmässiges.... Bredero, in seinem Volkstum stehend, hielt dem Ansturm des Fremden stand, er wusste es mit dem Alten und Eigenen zuverbinden.... Gewiss schrieben in Deutschland nicht alle so gelehrt wie Opitz und in Holland nicht alle so beschwingt wie Bredero. Aber doch war für das ganze Jahrhundert bezeichnend, dass an seinem Beginn in Deutschland der volksfremde Gelehrte, in Holland der volksnahe

Künstler stand. Auch in ihrem höchsten Gipfel, bei Vondel, hat die niederländische Dichtung die völkische Überlieferung nicht verlassen... Der Glaube an die ständische Ordnung durchwaltet auch seine Gedichte.'

Ook het volgende is zeer goed gezegd: 'Die deutsche und die niederländische Kultur des 17. Jahrhunderts waren zwar aus ähnlichen Volkstumsgrundlagen erwachsen und sie waren gleichen Bildungseinflüssen unterworfen, aber infolge der Ungleichartigkeit der gleichzeitigen Entwicklung und des gesellschaftlichen Aufbaus waren sie doch wesentlich verschieden.... Die gelehrten Geistreicheleien eines Heinsius waren sinnvoll als Feinschmeckerkost für die Gelehrten in Leiden, unheilvoll als starr nachgeahmtes Vorbild für dichtende Schulmeister und Pfarrer in Schlesien.'

Trunz heeft het bijzondere van Holland zuiver weergegeven. 'Verschieden und selbständig in ihrer Art entwickelten sie sich weiter. Ihrer beider Erbe kam zu verschiedener Zeit zu seiner stärksten Selbstverwirklichung, im 17. Jahrhundert in Holland, seit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts in Deutschland.'

C.

The Colonial Problem. A Report by a study group of Members of the Royal Institute of International Affairs. - Oxford University Press, 1937.

Voor dit boek zijn gezamenlijk verantwoordelijk de heeren Harold Nicholson (voorzitter), Sir John Hope Simpson, G.E. Hubbard, majoor G. St. J. Orde Browne, F.W. Paish, Sir Cecil Rodwell, Sir Richard Winstedt, Margaret Bryant (secretaresse). Het blijkt niet of eenig lid der groep in het bijzonder bij een de hoofdstukken, waarin dit boek verdeeld is, belang heeft gehad.

Het boek is in drieën verdeeld: I. The Internationale Aspect; II. The Colonial Aspect; III. Investment, Trade, Finance and Settlement.

I. Indië, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, de Unie van Zuid-Afrika, worden buiten dit boek gelaten, dan in zoover Australië, Nieuw-Zeeland, de Unie van Zuid-Afrika zelf koloniale dependentiën hebben. Zoo komt dan het Vereenigd Koninkrijk voor zijn kroonkoloniën in de lijst met 61.500.000, Australië met 785.500, Zuid-Afrika met 359.500, Nieuw-Zeeland met 67.700; Nederland met 64.697.000 (met inbegrip van Suriname en Curaçao), Frankrijk met 63.552.000, Japan met 29.280.000, de Vereenigde Staten met 14.143.000, België met 12.900.000,Portugal met 8.720.000, Italië met 2.485.000 (ongerekend Abessinië), Spanje met 1.005.000, Denemarken met 17.000, Noorwegen met 1000.

'Russia has no colonial empire properly so called, since the whole territory controlled by her is included in the Union of Socialist Soviet Republics.'

Van Nederland, België en Portugal wordt gezegd 'that they virtually rely on the support of Great Britain. The Netherlands in particular has a rich colonial empire maintained without the possession of linked strategie points.'

Een ander hoofdstuk stelt de vraag: 'do colonies pay?' Dit wordt aldus beantwoord: 'The value to be measured would not be the whole of the economic benefits derived from the relations between the colony

and the metropolitan country, but only that part of them derived from the particular relationship between the colony and the possessing Power.'

'If the reasons,' zegt nog een ander hoofdstuk, 'for desiring colonial dominion were purely economic in character, the solution of the international colonial questions might be met. It might be argued that, with an "Open Door" effective in al the colonies, non-colonial Powers would have an advantage, since they would share the benefits, without incurring the responsibilities and costs. But there are other motives for the acquisition of colonies: desire for prestige attached to world-wide empire and for the possession of naval and air bases and other facilities for war. Though the many smaller states desiring equality of economic opportunity might be satisfied by the policy of the Open Door, it is by no means certain that the so called, "dissatisfied" Powers would be.... In view of the difficulties attending transfer, it seems more practical to consider alternative means of satisfying the grievances of non-colonial Powers. But none of them satisfy colonial hunger in terms of prestige and world power.'

II. 'The vital aspect of the colonial question is the direction of colonial policy in the interests of the colonial communities themselves... Naked exploitation is abjured, and a great effort is being made troughout the colonial world to reform the administration of native affairs.... French policy aims at making the colonial peoples Frenchmen;.... the British, on the other hand, do not desire to make Africans Englishmen, but would like them to remain Africans even when they have received a university education, and to help in the development of African States.... In the Dutch overseas territories there is no colour bar, and in Netherlands India all careers are open to the educated Indonesian (behalve bij het Europeesch bestuur).... The Dutch system, with its successful insistence on decent conditions of health and cleanliness, is steadily raising the standards of the people. Add tot that a good system of education, and it is clear that in time the gulf between Europeans and Javanese will diminish further.' - De Ned.-Indische Algemeene Volkscredietbank wordt geprezen. - 'Dutch policy provides for the gradual emancipation of colonial countries within the frame work of the Kingdom of the Netherlands.... Netherlands India tends more and more to become a distinct entity, though it is a component part of the Kingdom of the Netherlands.'

III. Deze afdeeling is voornamelijk gevuld met vergelijkend statistisch materiaal. 'The Dutch reluctantly concluded that something must be done to check the flood of Japanese imports, which let to complaints from other countries trading with Netherlands India. Moreover, though cheap Japanese goods were in many ways a boon to the impoverished native population, too great a dependence on a single source of imported consumers' goods was felt to be dangerous. By the Crisis Import Ordinance of 1933 and later enactments, the Government took power to regulate imports.'

Een der talrijke aanhangsels geeft in het kort verslag der bepalingen van de Nederlandsche grondwet van 1922 en die van de staatsinrichting van Ned.-Indië van 1925. Over het algemeen lijken de gegevens grondig bewerkt en onpartijdig voorgesteld. Een boek om zeker blij mede te zijn.

Theun de Vries, Oldenbarneveldt. - Den Haag, H.P. Leopold, 1937.

'De verontwaardiging over het uiteinde van Holland's knapsten diplomaat mocht onder de Arminianen natuurlijk fel oplaaien, er was intusschen geen sprake van eenige reactie naar buiten. De nieuwe heeren zaten te vast en te breed in den zadel. Het zou nog tot 1625-'26 duren - dus tot na Maurits' dood - voor Joost van den Vondel openlijk zijn felle protesten durfde te laten hooren, die de doodsklok van den Advocaat nog eens spokig aan het kleppen brachten en de gemoederen in nieuwe beroering. Vondel was de eerste, die den ouden Geus en vaderlander als een slachtoffer van "vadermoorders" en "tyrannen" bezong, en daarmee een nieuwe nationale legende in het leven riep, die haar dienst heeft gedaan, zoo vaak er beweging ontstond tegen orangistische of religieuze drijverij, en alle "erasmiaansche" krachten in het geweer moesten worden geroepen. Een legende, die zich voortspon door de nederlandsche historie tot op de tweede helft van de vorige eeuw toe....

En uitgebluschte, vroeg oud geworden Maurits behield onbestreden het terrein. Noch als staatsman, noch als oorlogsheld bewees hij echter, dat de overwinning op den binnenlandschen vijand hem ook maar één oogenblik van nut was geweest. Zijn krijgsbedrijven verliepen zonder de sucessen van weleer; de bestuurscentralisatie, die men minstens van hem had mogen verwachten, nadat hij de "verdeelzieke" regenten-politiek had gebroken, bleef volkomen uit. Meesters in den staat waren alleen de Calvinistische predikanten geworden.'

Dit is goed geschreven; hebben wij ook een juisten Oldenbarneveldt ontvangen? Met zijn tweehonderd bladzijden heeft Theun de Vries gewoekerd; het voornaamste wat er van Oldenbarneveldt te zeggen viel is door hem goed gezegd. Ondanks de beknoptheid die hem opgelegd was, misschien juist òm die beknoptheid, heeft hij zich geschiedschrijver kunnen toonen, en men moet tot drukfouten als 'York en Stawley' afdalen om hem te willen betuttelen. Ik heb 'Oldenbarneveldt' zeker met genoegen gelezen, en met zijn meeste oordeelvellingen stem ik in.

C.

Mr. J.M. Fuchs, Jan Pieterszoon Coen, in uitspraken van hemzelf en anderen. - Baarn, Bosch en Keuning, 1937.

Het mag, op een oogenblik dat Hoorn zijn grooten zoon viert, een gelukkige gedachte heeten, die Mr. Fuchs verwezenlijkte: in een twee-en-dertigtal van zijn kernachtigste gezegden nog eens weêrom te herinneren aan wat Nederland in Coen heeft bezeten. Er zijn ook vijftien gezegden van anderen *over* Coen bij (van Velius tot Colijn), maar hoe vallen die meest alle af bij wat de Grondvester zelf, in zijn zilte zeemanstermen, aan zijn lasthebbers te bedieden wist. Wij allen moeten er ons wel klein bij voelen.

C.

Dr. D.A. Brouwer, Ameland, een sociaal-geografische studie. - Amsterdam, H.J. Paris, 1936.

De geschiedenis van Ameland boeit te allen kant. Het eiland leidde een eigen staatkundig bestaantje tot het eind der achttiende eeuw, toen

het deel werd van Nederland. Het telt onder zijn bewoners opvallend veel roomschgezinden en mennonieten. Het is tot voor kort een uitzonderlijk taai restant van agrarisch communisme (naar het oude model, niet naar dat der sovjets) gebleven. Het is in vele opzichten, misschien in de voornaamste en wellicht in oorsprong, onfriesch, maar ligt midden tusschen de goed friesche eilanden Skiermûntseach en Skylge in. Het heeft in een snel tempo nu pas een reeks ingrijpende hervormingen doorgemaakt (verteerd nog niet), te beginnen met opruiming van dat communisme en vervanging ervan door soortgelijk stelsel als het oude Rusland, van vòòr de sovjets, waar Ameland wel trekken mee gemeen had, in begin van uitvoering heeft gekend, hervormingen met dijk- en straatwegaanleg en ruilverkavelingen als gevolg.

Hierin steekt stof voor vele monografieën, meer stof dan tot nu, al was reeds vrij veel over het eiland geschreven, goed was verwerkt.

Een belangrijk brok van dit werk is echter thans verricht. Sociaalgeografisch leverde mej. Brouwer in dit utrechtsch aardrijkskundig proefschrift een bijdrage, die bij is en die er zijn mag. Persoonlijke afkomst en bekendheid effenden haar het pad tot vlijtig en vruchtbaar onderzoek ter plaatse, aangevuld door nauwkeurige kennisneming van publieke en niet publieke gegevens; een door haar zelve geteekende uitvoerige kaart van het grondgebruik in 1934-'35 illustreert met andere kaarten, grafieken en foto's haar bevindingen en haar tekst. Op het terrein, dat het boek bestrijkt, is thans het werk in hoofdzaak verricht.

Wèl blijven er nog vragen open, ook van sociaal-geografischen aard. Enkele noem ik.

Hoe te verklaren, dat de drie belangrijkste onzer Noordzee-eilanden Texel, Terschelling en Ameland, in geografischen opbouw toch nauw verwant (al zegt de schrijfster, dat Texel niet een Wadden-eiland is), in het veld en dus ook op kaarten van behoorlijk groote schaal, die goed de parcelleering van den cultuurgrond doen zien, elk een eigen type met onderling opmerkelijke verschillen vertoonen? Hieromtrent laat zich wel iets gissen en aan historisch vaststaande feiten toetsen; dat er nog eens antwoord komt op de gestelde vraag, is derhalve geenszins ondenkbaar, maar vòòr ons liggen, geformuleerd en wel, doet zulk een antwoord nog niet, ook niet bij mej. Brouwer, die wel bouwstof aandraagt, maar de oplossing niet.

Zij vergelijkt af en toe - en dit was een gelukkige gedachte - met de duitsche Waddeneilanden, de oost- en de noordfriesche, maar haalde hieruit minder dan erin zit; zelfs Borkum, dat ook tot voor kort zijn sterk versnipperd binnenland naast zijn onverdeelde buitenweiden had liggen en dat ook kort geleden zijn ruilverkaveling kreeg, waarschijnlijk met de Halligen wel de rijkste vindplaats in Noordzeegebied van gelijkenissen met Ameland, zelfs Borkum wordt slechts zoo terloops vermeld, dat het haast niet opvalt, ja den indruk maakt, ook deze schrijfster met haar goed paar oogen niet te zijn opgevallen, hoewel een door haar geraadpleegd auteur, Herquet, haar op weg had kunnen helpen.

Men kan dit leemten noemen en zij doen even pijnlijk aan, juist in een boek als dit, waarin men zoeken moet naar dezulke en dat in 't al gemeen een zoo weldadigen indruk maakt van rustig evenwichtige behandeling en beheersching.

v. B.

De verliezer

De zes en twintigste Mei van dit jaar is min of meer een *jour des dupes* geweest. Welke partij heeft er, bij deze verkiezingen, eigenlijk gewonnen? De N.S.B., die niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was, zit er nu in met vier man. Oogenschijnlijk kan ze dus bogen op een winst van vier zetels. Maar dit is zóó ver beneden haar verwachtingen en beneden hetgeen een beweging als deze had moeten uitwerken indien ze, voor 't eerst naar de stembus trekkend, eenigermate in het volk had geleefd, dat de leider deze winst openlijk als verlies heeft erkend en zich te goed heeft geacht voor dit schamele aantal. De nederlaag der N.S.B. wordt door niemand ontkend.

Maar, zal men zeggen, er zijn drie andere partijen die dan toch wel gewonnen hebben: De Roomsch-Katholieken en de Anti-Revolutionairen wonnen elk drie zetels en de S.D.A.P. won er een. Jawel, maar lang niet geheel door eenige winst in volksvertrouwen doch door de mismaaktheid van de E.V. ten gevolge van de laatste kieswetwijziging. Wanneer men den algemeenen kiesdeeler deelt op het totaal dat elk van deze drie partijen heeft behaald, dan vindt men dat de Roomsch-Katholieken niet 31 maar nog geen 29 zetels behoorden te bezetten (winst niet heelemaal het stemmental voor één zetel), dat de Anti-Revolutionairen niet op 17 maar op 16 zetels recht hebben (winst: 2 zetels) en dat de S.D.A.P. geen 23 maar slechts *bijna* 22 zetels zou mogen innemen en dus feitelijk een weinig heeft *verloren* in plaats van 1 zetel gewonnen.[1)] En de twee *reëele* winstzetels van de A.R. zijn - dat is algemeen bekend - geen winstpunten van de *partij* maar van den leider. Een niet gering aantal liberalen heeft op den heer Colijn

1) Dit is een symptoon van deze verkiezing: Al wat rood is - Communisten, Revolutionaire Socialisten en Sociaal-Democraten, heeft, absoluut of relatief, verlies geleden.

gestemd, in 't geheel niet omdat hij de leider der anti-revolutionairen is maar omdat ze hem, dien ze als *nationale* figuur vertrouwden, een zoo sterk mogelijke kerngroep voor de regeeringsbasis wilden bezorgen. Zonder dat zou de partij zeker geen 3 (realiter: 2) zetels hebben gewonnen. Er is zelfs vermoedelijk eenige lekkage geweest die aan de Christelijk-Democratische Unie haar winstzetel heeft bezorgd.

Winst, wezenlijke winst, is er dus eigenlijk door geen enkele partij behaald. Althans niet in een noemenswaardige mate. Daarentegen is er wel verlies te tellen: 2 zetels van de Christelijk-Historischen en 3 van den Vrijheidsbond. Deze zetels zijn waarschijnlijk voor het meerendeel aan de N.S.B. en voor een kleiner gedeelte aan de Anti-Revolutionairen verspeeld. Het zijn dus de twee middenpartijen die het gelag hebben betaald. Voorde C.-H. komt dit vermoedelijk op rekening van verkeerde leiding, voor den V.B. óók, maar er zit hier meer achter. Want de liberale nederlaag van 26 Mei 1937 brengt deze eens zoo machtige politieke richting in het Parlement terug tot een *quantité négligeable* en daar dit miserabele resultaat de finale is van een politiek diminuendo dat nu al sinds jaren waarneembaar was, is het, naast het afwijzen van Rood en van den N.S.B. en het persoonlijke succes van den heer Colijn, een hoofdfiguur in den stembusuitslag. De Vrijheidsbond, erfgenaam van het liberalisme van Thorbecke, Kappeyne en Van Houten, is *de* verliezer in dit verkiezingstoernooi.

Mij komt dit voor als een zoo belangrijk feit in onze staatkundige geschiedenis, dat het wel wat nader mag worden bekeken.

* * *

Wat is, van het negentiende-eeuwsche liberalisme, het liberalisme van 1848, de ziel geweest? Dit: de persoonlijke vrijheid en, onafscheidelijk daarvan, als twee zijden van één munt, de persoonlijke verantwoordelijkheid. Cort van der Linden heeft het zóó gezegd in zijn 'Richting en Beleid der Liberale Partij':

'Voor den liberaal is inderdaad slechts één maatstaf mogelijk, waarnaar hij zal beoordeelen of eene voorgenomen regeling of een bestaande toestand al of niet is in het publiek belang. De eenige vraag die hij te beantwoorden heeft is deze: Wordt de individueele vrijheid bevorderd of niet? Zoo ja, dan verdient de

regeling aanbeveling, de toestand moet worden bestendigd, zoo neen, dan is de regeling afkeurenswaard, de toestand moet worden gewijzigd.'

Practisch komt dit hierop neer: Het individu, als primaire maatschappelijke figuur, moet de vrijheid hebben van volle levensuiting en van het correlaat: volle levens*zorg*. Voor zich en de zijnen. Draagt hij de zorg van die vrijheid niet, dan is de verantwoordelijkheid voor hem. *Kan* hij die zorg niet dragen, *dan* moet - maar dat heeft men pas later begrepen - de Staat ingrijpen in de maatschappij en het individu aan de mogelijkheid van het dragen der verantwoordelijkheid helpen. Het evangelie van het liberalisme is eigenlijk zoo saam te vatten: Menschen, hindert elkander niet. En het waken voor dat niet-hinderen, een negatieve figuur dus ('Staatsonthouding') is, in wat men het oer-liberalisme zou kunnen noemen, de eenige taak van den Staat. Vandaar b.v. Thorbecke's bekende gezegde ten aanzien van de kunst: 'De kunst is geene regeeringszaak in zoover de Regeering geen oordeel noch eenig gezag heeft op het gebied der kunst', iets dat gezegd werd ter verdediging van het zwijgen, in de Troonrede van 1862, over het succes van de Nederlandsche schilderkunst op een tentoonstelling te Londen. Dat was een stuk particulier leven en dat ging den Staat niet aan.

Dat oer-liberalisme heeft, vooral op economisch gebied, ontzaglijk veel goeds gedaan. Het heeft, in zijn principe van den vrijen handel en de vrije concurrentie, niet alleen koophandel en scheepvaart en, later, de nijverheid (men denke aan Twenthe) aan goedkoope grondstoffen en den verbruiker aan goedkoope afgewerkte producten geholpen maar die takken van volkswelvaart ook gewend aan een scherpe concurrentie, aan het uitsluitend steunen op eigen kracht. Wat er, zoo doende, in ons volk is gevormd aan initiatief en energie, dus aan psychische volkskracht, is onberekenbaar. Het behoort tot die imponderabilia die zich niet in cijfers laten sluiten maar die op z'n minst evenveel waard zijn voor de kracht van een volk als de millioenen waarmee de vrije handel ons heeft verrijkt. Voor zulke imponderabilia heeft men echter thans, nu haast het heele volk als een nest jonge vogels de sjilpende bekken omhoog rekt naar het voeder van den Staat, helaas geen zin meer.

Dat oer-liberalisme nu dat, naar de woorden van Cort van der

Linden, van de overtuiging uitging ‘dat de vrijheid beminnenswaard is *om haar zelve*’ en dat ‘de grootste individueele vrijheid waarborgt het grootste geluk’, bracht echter een *vitium originis* mee.

‘De liberale partij[1)] op het vaste land van Europa’ - ik citeer opnieuw den schrijver van ‘Richting en Beleid’ - ‘is voortgekomen uit de Fransche Revolutie’. Dit lijkt mij onbetwistbaar. Wel was er in de beschaafde menschheid reeds veel vroeger een doorbraak geweest van de oude ideeën, dan die van de drie leuzen van 1789: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Reeds de Hervorming, die de statische maatschappij der Middeleeuwen verving door een dynamische, heeft de gelijkheid van alle menschen *voor God* en in verband daarmede de gedachte der menschelijke broederschap gepredikt en zij heeft aan het individu dat besef van eigen waarde en eigen verantwoordelijkheid gegeven - jegens God èn de menschen - dat het vrije initiatief zoo sterk heeft geprikkeld als, in materieele èn geestelijke cultuur, in 't byzonder de zeventiende eeuw in ons land heeft doen zien. Maar de uiterste consequenties van die mentaliteit zijn pas getrokken door de Fransche Revolutie. Op geheel buitensporige wijze maar in de *beginselen* logisch.

Onder die buitensporigheid echter vindt men het afbreken van *alle* gezag en niet alleen het menschelijke maar ook het Goddelijke. God werd eenvoudig als een zetfout uit het boek der menschheid geschrapt en vervangen door de Rede.

Nu heeft de liberale *partij* ten onzent zich bij deze ploertige verwatenheid nooit aangesloten maar het *liberalisme* is van de Fransche besmetting in deze niet vrij gebleven. De noodlottige waan dat een mensch zeer wel zonder God kan leven, ja dat elk Godsgeloof iets schadelijks is dat den mensch een stuk vrijheid van denken ontneemt en hem licht tot prooi maakt van theologen en kerkdienaars die hem zijn vrijheid van uiting en van handelen rooven, is door een belangrijk en invloedrijk deel van het negentiende-eeuwsche liberalisme gepropageerd. Deze liberalen waren de dragers van een ‘Aufklärung’ die in zooverre veel goeds heeft gedaan als zij het individu emancipeerde van alle kerk*gezag* door hem, meer en meer, in staat te stellen, zich *zelf* een denk-

1) Bedoeld is hier blijkelijk: de liberale *idée*, het *liberalisme.*

beeld te vormen van mensch en maatschappij, daarbij volkomen blijvend in de nationaal-historische lijn van onze Protestantsche Staatsvorming. De volksontwikkeling is daardoor zeer bevorderd. Maar zij hebben, daartegenover, ontzaglijk veel kwaad gesticht door de zelfstandigheid van dat individueele denken weer te storen en het in een bepaalde richting te drijven: die van het rationalisme der Fransche Revolutie. Niet alleen het kerk*gezag* bestreden zij, maar ook het kerk*geloof*. 'De liberale politiek' - ik haal opnieuw, nu voor 't laatst, den exegeet van ons liberalisme aan - 'vindt haren grond in het gezag der menschelijke rede.' Hij doet er echter onmiddellijk op volgen: 'De vrijzinnige richt *staatsregeling en bestuur*', (ik cursiveer, E.) 'overeenkomstig zijne idealen van 's menschen waarde, uitsluitend naar de uitspraken van het verstand'. Staatsregeling en bestuur. D.w.z. het terrein der politiek. Maar daarbij heeft het *algemeen* rationalistische en in de tweede helft der negentiende eeuw meer en meer leidende deel van het Nederlandsche liberalisme[1)] het niet gelaten. Het heeft, op het voetspoor van het Fransche rationalisme, allen die zich, ook *buiten* het gebied der politiek, door iets anders dan de rede lieten leiden, als een soort tweede-klas burgers beschouwd en bejegend. Het was een zeer groote fout. Het was onliberaal en bovendien onhistorisch omdat het den sterken Christelijken inslag miskende dien ons volk van zijn geboorte uit een *religieusen* vrijheidsstrijd heeft meegekregen. Elders, met name in Engeland, waar men slechts weinig besmet was door het Fransche rationalisme, heeft het liberalisme dezen fatalen misslag niet begaan *en heeft het zich kunnen handhaven.* Bij ons daarentegen is het, na onder Kappeyne een Pyrrhusoverwinning in den schoolstrijd te hebben behaald, aan de daarin bekomen wonden op sterven na doodgebloed.

Van dit soort liberalisme, het rationalistische, heeft Thorbecke zich nooit een aanhanger getoond. Kappeyne, door zijn Schoolwet, misschien wel. En Van Houten zeker. Gedurende mijn schrijversloopbaan heb ik telkens en telkens weer getuigd van mijn bewondering en mijn eerbied voor de figuur van Van Houten en ik ben steeds bereid, dat opnieuw te doen. Hij, wiens

1) C.v.d.L. merkt op dat de kern der liberale partij wordt gevormd door hen 'die iedere andere openbaring dan die van zintuigen en verstand verwerpen' Hij schreef dat in 1886.

leuze was: ‘Hebt elkanders vrijheid als uwe eigene lief’, heeft daarmee het *wezen* van het liberalisme geformuleerd; een zuiverder liberaal dan - *in politicis* - hij was, is er waarschijnlijk onder onze staatslieden niet aan te wijzen. Maar.... *in politicis.*

Daarbuiten heeft zijn al te krasse nuchterheid hem de historische èn actueele beteekenis van het religieuse leven doen miskennen. Wel heb ik hem in de Eerste Kamer eens de waarde van den godsdienst voor het volksleven hooren erkennen maar ik heb altijd, tot mijn spijt, verzuimd, hem te vragen hoe dit bedoeld kon zijn door iemand die lid was van den ‘Dageraad’ en die, in bewondering van Schopenhauer, schreef: ‘Wie de waarheid lief heeft, haat de goden, zoowel met een groote als met een kleine g.’ Hij was een der sterkste en meest invloedrijke propagandisten van het rationalisme.

* * *

Het is die ongelukkige rationalistische inslag van het negentiende-eeuwsche liberalisme in ons land geweest, die ons den schoolstrijd heeft bezorgd, een strijd die wellicht had kunnen worden vermeden wanneer men, over en weer, minder sterk tegenover elkaar had gestaan. De liberalen zagen, in hun geestdrift voor een ‘Aufklärung’ die het individu ook geestelijk moest ontvoogden - maar hoe velen (hoe *weinigen*) zijn in staat om koers te houden in hun leven zonder supranaturalistischen loods? - in het vrije denken en in de naakte ‘kennis’, *de* voorwaarde voor den geestelijken vooruitgang van ons volk zooals ze die voor de materieele welvaart zagen in den vrijen handel en de vrije mededinging. ‘Vooruitgang’ nu was onvermijdelijk, goed en begeerlijk; de Fransche Revolutie had dat geleerd door op de dynamiek der Renaissance nog een stevigen exponent van geloof in het motorische heil te zetten. De liberalen stichtten de godsdienstlooze Staatsschool met de bewering dat deze ‘neutrale’ openbare school voor iedereen aannemelijk was maar allicht toch ook wel vermoedend dat ze een werktuig kon worden in de handen der propagandisten van de godsdienstloosheid, van de adepten der Rede. Zeer wel had men tot een compromis met de belijdende Christenen kunnen komen wanneer aan den eenen kant de liberalen den Christelijken inslag in ons volksleven als een historisch gegeven hadden willen erkennen en, aan den

anderen kant, Groen en zijn medestanders de evolutie der ideëen óók als een historisch feit hadden aanvaard en zich hadden willen vergenoegen, *in de school*, met een zedelijk, niet theologisch, Christendom[1]. Maar daarvoor waren de liberalen, in de zelfbewustheid van het snel stijgende aanzien hunner leer, te hoovaardig en de anti-revolutionairen te doctrinair. Voor de eersten *begon* de vaderlandsche geschiedenis eigenlijk pas met de Fransche Revolutie, voor de laatsten.... *eindigde* ze daarmee.

En zoo werden er overal neutrale, godsdienst- en geloofslooze scholen gesticht.... met staatsgeld. Dit laatste was feitelijk iets onliberaals want in plaats van, evenals op materieel terrein, den vooruitgang over te laten aan het particuliere initiatief, huldigde men hier het Staatsinitiatief.

Ik heb al gezegd dat de openbare school de volksontwikkeling zeer heeft bevorderd maar óók, dat ze die ontwikkeling in één richting, de rationalistische heeft gedreven. Een rationalisme dat bovendien, onder den invloed van Büchner en Moleschott, meer en meer materialistisch werd. Het materialistische utilitisme van het liberale régime na 1848 is dan ook noodlottig geweest voor alle diepere cultuur. Het is in dien tijd geweest dat de groote, onherstelbare verwoestingen op 't stuk van de schoonheid onder oude gebouwen zijn aangericht omdat ze niet ‘practisch’ waren of ‘het Verkeer’ (met een hoofdletter want het is de afgod van het Nederlandsche liberalisme geweest) in den weg stonden. En als ze werden vervangen dan was dat door ziellooze leelijke nuchterheden die Thorbeckes woord schenen te bevestigen - maar met een satyrieken grijns - dat de Staat geen oordeel kan hebben in zaken van kunst.

Doch niet alleen aan de schoonheid van onze oude gebouwen werd de moker geslagen. Ook aan de zielen der kinderen die cultuurloos (want zielloos) onderwijs kregen van een dorren,

1) Zelfs een zoo rationalistische, máár tevens, *verdraagzame*, liberaal als Van Houten was van oordeel dat men een zekere mate van plaatselijke aanpassing had kunnen gedoogen waardoor in overwegend Roomsche plaatsen de openbare school wat Katholiek en in overwegend Calvinistische wat Calvanistisch getint zou zijn en zoo voort (in plaatsen van gemengde gezindheid zooals de steden zouden, in dit systeem, natuurlijk openbare scholen van verschillende nuance moesten zijn). Hij heeft dit, in een vraaggesprek, eens medegedeeld aan schrijve dezes.

louter cerebralen aard. Ze werden de wereld in gestuurd met den *waan*: ‘Kennis is macht’ en vormden allengs dat heir van dilettantische halfweters wier geest, toch onbewust hongerend naar *inhoud*, weerloos open stond voor alle oppervlakkige ideologieën, voor alle demagogische phrasen. En de demagogen kwamen, met hun ongaar overdachte ideeën, als wolven op de schaapjes af. De rationalistische, materialistische en weldra socialistische ‘openbare onderwijzer’ stak overal zijn hoofd op. Ik heb, jaren geleden, eens een groote vergadering van zulke onderwijzers bijgewoond en ik herinner mij dat ik (tot hun groote woede) daarover schreef: ‘Vele sprekers maakten den indruk, door hun topzwaar gepraat, van kleine jongens met de hooge hoeden van hun vaders op het hoofd.’ Dat lijkt mij nog altijd juist (voor vele ‘openbare’ onderwijzers van *dien* tijd). Hun beetje kennis was, doordien het richting en inzicht miste, te klein voor het besef van den omvang der problemen waarmee ze rhetorisch jongleerden en waarvan ze de oplossingen uit de phraseologie van demagogen haalden. Geweldig zijn de geestelijke verwoestingen geweest die deze gevaarlijke dilettanten van het denken onder de jeugd - dat zijn wij, die ons thans in onzen levensavond bevinden - hebben aangericht. Gelukkig waren *deze* verwoestingen, anders dan die van oude gebouwen, niet onherstelbaar.

En dan had het liberalisme, met den ‘openbaren’, zoogenaamd ‘neutralen’ onderwijzer op de openbare, ‘neutrale’ school, het paard van Troje binnengehaald. Een steeds grooter deel van die, uit zéér bescheiden omgeving opgekomen, en door hun beetje kennis uit die omgeving losgerukte, halfweters.... werd socialist. De ‘neutrale’ school werd voor een niet gering deel rood oversluierd. En welke lessen in eerbied voor onze vlag, ons volkslied en ons vorstenhuis de kinderen van zulke ‘roode’ onderwijzers kregen, behoef ik zeker niet in herinnering te brengen. De voorbeelden ervan zijn nog niet zoo heel oud.

Ze zijn, deze onderwijzers, de kern gaan vormen van de socialistische agitatie tegen het liberalisme.

* * *

Terwijl het liberalisme dus, op het geestelijke terrein, een onhistorisch geöriënteerden strijd tegen de belijdende Christenen

voerde (een strijd dien het, in weerwil van de overwinning van 1878, *moest* verliezen) en daarbij, op de geloofslooze school, de propagandisten *tegen* zich kweekte voor den opkomenden strijd op sociaal gebied, was het geruimen tijd dáár, in 't sociale leven en in het economische, dat het zijn grootste kracht ontwikkelde en inderdaad een groote vitaliteit vertoonde. Mr. P.J. Troelstra heeft eens in de Tweede Kamer gezegd dat, door de daad van 1848, de liberalen zich onsterfelijke verdiensten jegens ons volk hadden verworven. Die daad nu was een principieele emancipatie van het individu geweest. Ook, en zeker niet het minst, in sociaal en economisch opzicht.... maar daaraan dacht de socialistische leider vermoedelijk niet toen hij de zooeven vermelde lofspraak uitte. Want mogen de sociaal-democraten aan de zijde der liberalen hebben gestaan wat den vrijen handel en de openbare school betrof, sociologisch waren zij elkaars meest verbitterde tegenstanders.

Maar gedurende de eerste decenniën na '48 was de liberale economische en sociale politiek van vrij initiatief, vrijen handel, vrije concurrentie en vrijen arbeid een zeer groot materieel succes. Door lage loonen en lage inkoopsprijzen tengevolge van veel vrijen aanvoer uit het buitenland konden handel en scheepvaart weer opbloeien en kon ieder goedkoop koopen en toen, na '70, de opkomst van het Duitsche Rijk onze activiteit sterk prikkelde (zie vooral het ‘Inleidend Hoofdstuk’ van Japikse's ‘Staatkundige Geschiedenis van Nederland’), kwam onze nijverheid eveneens omhoog. En de liberale politiek op stoffelijk gebied, die deze krachtige toeneming van welvaart mogelijk maakte, kreeg daarvoor een grooten aanhang in den lande *naast* dien van haar ‘Aufklärung’-adepten. De vaste kern van dien aanhang werd gevormd door de kringen die rechtstreeks en het meest van deze materieele vrijheid profiteerden: die van den handel, de scheepvaart en daarna ook van de nijverheid (Twenthe!). En nog altijd vindt men in die kringen de rest van wat men zou kunnen noemen: de Garde der liberale idee.

Maar reeds vóór het begin van deze eeuw begonnen de liberalen, onbewust, die garde te ontwapenen, m.a.w. het liberale enthousiasme van de kern hunner volgelingen te doen bekoelen. Het socialisme (aanvankelijk nog dat van Domela Nieuwenhuis

die dichter stond bij Bakoenien dan bij Marx) had de aandacht gevestigd op een zwakke stee in het liberalisme: de vrije exploitatie van den arbeider door den patroon. Men kon daartegenover drieëerlei houding aannemen: 1e de harde van het *alles* opofferen aan de vrijheid van arbeidsverhouding, 2e die van het verbeteren van de arbeiderspositie langs den weg der vrijheid of, 3e, langs dien van den dwang. Van Houten was, in het Parlement, de eerste die den tweeden weg als aanbevelenswaard aanwees door het indienen van een initiatiefontwerp waardoor het z.g. 'coalitieverbod' (verbod om, in vereeniging, de loonen te doen stijgen) uit de strafwet zou worden geschrapt. Kort daarop is dat denkbeeld van Regeeringswege, en wel, onder het derde Ministerie-Thorbecke door Minister Jolles, vrijwel uitgevoerd. Daarmee was den arbeiders officieel de weg gewezen tot het verbeteren van hun positie: die van de vakvereeniging en zij hebben van die vrijheid een ruim en, als men denkt aan tallooze roekelooze stakingen met terrorisme jegens werkwilligen, een *te* ruim gebruik gemaakt. Later heeft Van Houten zijn sociaal program nog met eenige punten aangevuld maar alles bleef binnen het kader van een, hier en daar geregelde, individueele vrijheid. Nooit vond men op dezen weg een Staat die ingreep door zelf (of door zijn lagere organen) te doen wat de individuen hadden nagelaten.

Dit was de zuiver liberale weg. Maar een lange. En het socialisme prikkelde steeds meer het ongeduld der arbeiders en trok hun massa's meer en meer achter zich naar den korteren weg van de rechtstreeksche Staatsinmenging. Die weg nu is voor het eerst en met groote beslistheid ingeslagen door het Ministerie-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901). Dit Ministerie dat zich uitdrukkelijk aandiende als liberaal maar tevens als een Kabinet 'van sociale rechtvaardigheid', verdiende de tweede qualificatie wel maar de eerste niet. Want er is daarna nauwelijks een Ministerie aan te wijzen dat, in een normalen tijd (dus buiten de groote crises) zoo ruim en met zoo'n vrijmoedige zekerheid den Staatsdwang heeft gehanteerd als dit z.g. 'liberale' kabinet.[1)]

1) Merkwaardig genoeg maakte (als Minister van Justitie) de schrijver van 'Richting en Beleid' deel uit van dit Kabinet. Maar reeds in diens boek treft het ons dat het tweede gedeelte - de practische uitwerking der beginselen - niet klopt op de sterk individualistische beginselen van het eerste gedeelte.

Het was niet liberaal, het was radicaal. Wetten als de Woningwet, de Leerplichtwet, de Ongevallenwet, gingen lijnrecht in tegen de liberale idée van het (*desnoods* van overheidswege gestimuleerde) particuliere initiatief. Zóó erg zelfs dat er een verwerping van de eerste editie der Ongevallenwet door de (in overgroote meerderheid nog zuiver *liberale*) Eerste Kamer noodig was om de idée der in de Tweede Kamer verworpen mogelijkheid van een particuliere risico-bank *naast* de Staatsbank in het heringediende ontwerp te doen opnemen. Het waren geen liberalen meer doch de, reeds eerder afgescheiden, *radicalen* onder Kerdijk, wier Staatssocialistische denkbeelden door Borgesius en Lely werden doorgedreven.

Ik laat hier nu de vraag rusten, in hoeverre die wetten kwaad of goed hebben gedaan; ik heb het hier uitsluitend over de inspireerende idée ervan. En die was zeker zéér 'sociaal' maar even zeker niet liberaal. Het Ministerie-Pierson-Borgesius heeft dan ook, door deze wetten, de eerste bijlslagen gedreven in den liberalen boom; het deed allengs de desertie in de liberale garde der ondernemers (ook de kleine) ontstaan die steeds is blijven doorwerken en, met *ups* en *downs*, het aantal liberale zetels in het Parlement in een dalende richting stuwde. Tot het nu is gekomen op.... 4! Nadat het in 1894, het jaar van de feitelijke splitsing der partij op de kiesrechtquestie, nog 57 was geweest en in '97, het jaar van de formeele splitsing, voor Unie-Liberalen en Vrije Liberalen te zamen nog 48 bedroeg (in 1905 nog 34, in 1913 31, in '18 13 en daarna 10, 9, 8, 7, 4).

De oorzaak die het liberalisme dezen verkeerden koers deed kiezen; is een verwarring van twee fundamenteel verschillende begrippen geweest: dat van de Vrijheid en dat van den Vooruitgang. Het eerste echter duidt een *toestand* aan, is *zichzelf* ten doel en is dus, in wezen, statisch (als het vrijheidsstreven de absolute vrijheid heeft bereikt - men denke b.v. aan een Robinson Crusoë-bestaan - dan houdt het streven daarmee op). 'Vooruitgang' daarentegen moet, om redelijk te zijn, een doel hebben *buiten* zichzelf (men moet weten *waarheen* men 'vooruit' wil gaan) en het is een essentieel *dynamisch* begrip, geen toestand doch een beweging. Omdat de Vrijheid haar doel vindt in zichzelve, kon Cort van den Linden schrijven dat zij 'beminnenswaard' is om haarzelve maar alleen een totaal onnadenkende

progressist kan dit op den Vooruitgang toepassen. Want of deze ‘beminnenswaard’ is of niet, hangt af van het doel *waarheen* men vooruit zal gaan. Nu waren de Vrijheids- en de Vooruitgangsidée samengegaan zoo lang - men kan zeggen van ongeveer 1815 tot 1887 - de Vooruitgang steeds meer (individueele) Vrijheid ten doel had; dàt was, dynamisch en statisch, de zuivere begrenzing van het liberalisme in Nederland. Het is dan ook zeer wel verklaarbaar dat de hoofdmacht der liberalen Vrijheid en Vooruitgang voor identiek ging houden toen, omstreeks '87, de voornaamste Vrijheidsidealen waren bereikt en dat zij niet heeft gemerkt, hoe inmiddels het Socialisme den wissel van den Vooruitgang had omgezet zoodat men niet meer op liberaal maar op socialistisch spoor ‘vooruit’ ging. Maar die hoofdmacht had tot in- (en om-)keer moeten komen toen andere liberale elementen, die de vergissing wèl zagen, waarschuwden en allengs zich afscheidden.

Reeds in 1897 was dus het oerbeginsel van het liberalisme bij het grootste deel der liberalen zoek geraakt op het sociale terrein en alleen nog te vinden op het economische gebied in het verdegigen van den vrijen handel en de vrije concurrentie. Ook in het geestelijke was dit grootste gedeelte niet zuiver meer in de liberale leer, getuige het stemmen van hun vertegenwoordigers, kort daarna, voor de Loterijwet. Men wist niet goed meer wat men aan het getemperde Staatssocialisme van deze liberalen eigenlijk had en toen, in 1905, de rechterzijde de nederlaag had geleden na het prikkelende bewind van het Ministerie-Kuyper, bleven de meest zuivere liberalen (de Vrije Liberalen) buiten de Kabinetsformatie en kon er slechts met medewerking van de radicalen (de Vrijzinnig-Democraten) een Ministerie worden gevormd dat echter al dadelijk door een van zijn aanhangers (de tegenwoordige Staatsraad Limburg) in ‘De Gids’ werd gesignaleerd als ‘Kraakporselein’[1)] en dat het dan ook, ‘*mit Mühe und Not*’, slechts drie jaar heeft kunnen uithouden. En dit nog wel ondanks de zeer loyale houding van de Vrije Liberalen die dit teere Kabinet zooveel mogelijk hebben ontzien (men denke aan de- voorloopige - redding van

1) De schrijver vatte dit woord op in zijn verkeerde, maar nu eenmaal gangbare beteekenis van ‘uiterst breekbaar’.

Minister Staal door Mr. Tydeman). Daarna hebben we weer een rechtsch régime (van vijf jaren) in den vorm van het Ministerie-Heemskerk gehad en ten slotte, nl. als formeele afsluiting van liberale regeeringsmogelijkheden (*feitelijk* immers is het laatste liberale Kabinet het Ministerie-Röell-Van Houten geweest) het Kabinet-Cort van der Linden. Dat is het laatste Ministerie geweest dat wel is waar niet zuiver liberaal *was* maar zich dan toch als zoodanig aandiende, zij het dan als extra-parlementair liberaal. Omdat er geen parlementaire Kabinetsformatie mogelijk was gebleken, greep Cort van der Linden, zooals hij het zelf uitdrukte, 'over het Parlement heen' naar den stembusuitslag en distilleerde daaruit dat algemeen kiesrecht en ouderdomspensioen de twee desiderata waren die een meerderheid der kiezers achter zich hadden gekregen. Op deze louter opportunistische regeeringsbasis bouwde hij zijn beperkte Grondwetsherziening die (zoodra de oorlogsomstandigheden het eenigermate mogelijk maakten) slaagde en een ouderdomsvoorziening die echter voorshands nog niet gelukte.

* * *

Noch het algemeene kiesrecht noch de ouderdomsvoorziening waren desiderata van waarlijk liberalen huize. Zeker lag het A.K. aan het einde van den evolutionairen weg die de motorische staatkunde van het liberalisme vóór zich moesten zien - reeds Thorbecke had dit erkend - maar als actueele daad was de invoering van het A.K. ontijdig: De ten onrechte veelgesmade formule van de Kieswet-Van Houten was zoo elastisch dat ze elken *natuurlijken* aanwas van sociaal- en intellectueel-zelfstandigen in zich kon opnemen. Het A.K. was dan ook, al sedert lang, een *socialistisch* desideratum. Hetzelfde gold voor de ouderdomsvoorziening door Staats-'pensioen' waarvan reeds de naam, uit liberaal oogpunt beschouwd, een monstrum was omdat het, naar liberale opvatting, absurd moet heeten dat iemand uitgesteld loon (pensioen) trekt van een figuur (den Staat) bij wie hij nooit in dienst is geweest. De gedachte van het z.g. Staats- 'pensioen' is dan ook zoo typisch socialistisch, past zoozeer in de socialistische visie van een alvoorzienenden Staat, dat zelfs de Vrijzinnig-Democraten gedurende vele jaren dezen socialistischen 'slogan' niet hebben overgenomen doch, in dien

tijd, zich tot de (overigens óók alles behalve liberale) idée der dwangverzekering voor arbeiders hebben bepaald.

Het waren dus twee niet-liberale, socialistische desiderata die de heer Cort van der Linden als hoofdpunten van Regeeringsbeleid aanwees en men kan zijn Ministerie, al heette het liberaal, dan ook kwalijk als zoodanig erkennen. Als politiek realist, die eenvoudig vraagt naar wat op zeker oogenblik de volkswensch is en die dezen wensch dan tracht te verwezenlijken, acht ik Cort van der Linden een der grootste staatslieden die wij hebben gehad maar als liberaal kan ik hem niet eeren. Zijn regeeringsdaden zijn daarvoor te kras in strijd geweest met de liberale beginselen van den schrijver van 'Richting en Beleid'.

Daarbij kwam nu nog iets anders, iets waardoor het liberale aanzien van zijn laatste anker losgeslagen werd: het prijsgeven van de bevoorrechte positie der openbare school.

Dat de openbare school, met haar godsdienstloosheid, niet paste op het historisch-religieuse in den aard van ons volk en in de wording van den Nederlandschen Staat en dat ze dientengevolge ten deele een werktuig in de handen van revolutionaire socialisten is geworden, heb ik al betoogd. Maar ook, dat ze toch heel wat tot de volksontwikkeling heeft bijgedragen door haar sfeer van zelfstandig denken, vrij van eenige aprioristischdogmatische belemmering. Dit vrije denken is weliswaar te vaak en te zeer overgeslagen tot Kappelmans-vrijdenkerij maar als feitelijke erkenning der individueele geestesvrijheid heeft de openbare school toch altijd haar waarde gehad.... en heeft ze die nog. En - dit moet worden erkend naast de vele tekortkomingen die men den liberalen kan verwijten - voor de vrijheid van denken, voor de vrije geestesuiting in het algemeen, zijn zij altijd blijven opkomen, zijn zij Thorbeckes liberale spoor na diens herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853), blijven volgen. Met het prijsgeven nu van de bevoorrechte positie der openbare school deed Cort van der Linden weliswaar een principieel liberale daad maar eene die tevens *practisch* den genadeslag toebracht aan den invloed van de liberale idée in Nederland. Vooral ook omdat die positie van de openbare school nu eenmaal het traditioneele bolwerk van de vrijzinnige gedachte was en elke bedreiging van die positie nog steeds de beste stimulans was om vrijzinnigen van zeer verschillende gading tot afweer te

prikkelen. Cort van der Linden echter, die dit òf niet zoo gezien heeft òf er zich niet om heeft bekommerd, had in zijn realistische staatsmansvisie het prijsgeven van de liberale schoolpositie noodig ten einde de rechterzijde te kunnen winnen voor het algemeene kiesrecht dat een van de twee hoofdpunten van zijn program was. Hij offerde de school op voor het kiesrecht.... en kreeg daarbij zoo waar, ter wille van het *socialistische* A.K., *alle* liberalen in de Kamer mee. Op één na: F. Lieftinck heeft aan dezen listigen 'Kuhhandel' niet meegedaan.

Het zou buiten het kader van deze beschouwingen vallen wanneer ik wilde nagaan, of Van der Lindens politiek uit *nationaal* oogpunt bezien, juist of onjuist is geweest; ik heb het alleen over de oorzaken van het verval der liberale partij. En dan lijkt het mij niet te betwijfelen dat, door het verlaten van de bevoorrechte positie der openbare school, die partij haar laatste vereenigingspunt heeft verloren. Van toen af kon ze den kiezers geen enkel programpunt van practische politiek meer toonen dat krachtig convergeerend werkte op al diegenen die noch rechtsch waren noch rood. Voor dezulken was, ten aanzien van de liberale partij, 'het mooie eraf'. En het is dan ook, sedertdien, hard bergaf gegaan met het liberalisme in Nederland.

Er heeft zich overigens, bij de Grondswetherziening van 1917, nog iets voorgedaan dat zeer teekenend mag heeten voor het aanmerkelijk verslappen van den zin voor individueele vrijheid bij de liberalen.

Cort van der Linden had den stemplicht in zijn voorstellen opgenomen. Nu kan men dien plicht op meer dan één wijze fundeeren; de meest zuivere lijkt mij nog altijd die van Jellinek waarbij het kiezerscorps wordt opgevat als een *Creationsorgan* van den Staat, ingericht tot het samenstellen van het Parlement als deszelfs *Willensorgan*[1]. Maar het is wel duidelijk dat zulk een opvatting, volgens welke, op dit stuk, de Staat primair is en de burger slechts een Staatsinstrument, recht in strijd is met het liberalisme. Toen dan ook Van Houten zijn Kieswet had te verdedigen en de katholiek Harte daarop een amendement indiende (het werd later een amendement-Bahlmann) waardoor stemplicht zou worden ingevoerd, werd dit door den minister zóó sterk

1) Zie ook het proefschrift van Mr. R.H. De Vos van Steenwijk: 'Stemplicht' (Leiden, R. Vilders, 1912).

als ontoelaatbare dwang bestreden dat hij zelfs het handhaven van zijn ontwerp er mede verbond. Dientengevolge werd het met groote meerderheid verworpen. En slechts één liberaal stemde ervoor. Maar ik heb al gewezen op Cort van der Lindens realistische opportunisme dat hem de voorrangpositie van de openbare school deed opofferen aan het Algemeen Kiesrecht. Hij wist dat hij vele min of meer conservatieve geesten voor het A.K. kon winnen door den stemplicht eraan te verbinden bij wijze van 'correetief' (omdat het de onverschillige en lauwe kiezers naar de stembus drijft.... en dat zijn zeker niet vooral de 'rooden'). Als zoodanig was het dan ook van meer dan één kant aanbevolen in het debat over het amendement-Harte. En bovendien trok het de partijleiders zeer aan omdat het hun partijkassen vele kosten van 'ophalen' van kiezers bespaarde. Van Houten achtte dit zelfs '*le fin mof*' van de zaak.

Maar de liberalen van 1916 waren niet meer die van 1896 en allerminst Van Houtens. En het amendement-Schaper - van den *sociaal-democraat* Schaper! - dat het stemplichtvoorschrift van imperatief faculatief wilde maken, werd verworpen bij een stemming waarbij alle liberalen, op twee na, zich vóór den stemdwang verklaarden.

In 1896 stemden alle liberalen, op één na, *er tegen*!

* * *

Het liberalisme in Nederland heeft, nadat het onder Thorbecke de conservatieve partij had verslagen, op meer dan één front moeten strijden. Het heeft op slechts één daarvan zich geheel kunnen handhaven, n.l. op het economische: het beginsel van den vrijen handel en van de vrije concurrentie is niet prijsgegeven.... of doet men misschien beter door te zeggen: *nog* niet? Op het stuk der geestelijke vrijheid is er hier en daar wel wat gehavend (soms met medewerking van liberalen) maar over 't algemeen zijn de liberale posities hier toch niet verlaten. Op het sociale front echter is het liberalisme totaal onder den voet geloopen doordien het, onder het Ministerie-Pierson-Borgesius, de liberale idée verzaakte en een socialistische (Staatssocialistische) richting koos waarin het onvermijdelijk altijd achter de sociaal-democratie moest aanloopen. Gelijk het ook in zake het kiesrecht heeft gedaan. En verslagen is het eveneens

op dat eene, belangrijke, punt van den geestelijken strijd: de schoolquaestie. Doordien het daarin weldra een verkeerde, te zeer rationalistische, positie heeft ingenomen. Het 'encanailleerde' zich daardoor tevens, in de oogen van zeer velen, met de sociaal-democratie en vooral deze 'sombere schijn' (om eens een uitdrukking van den heer de Geer te bezigen die hij in de bekende 'lintjeszaak' heeft gebruikt), die door de rechterzijde handig is geexploiteerd, is den liberalen fataal geworden. Na de capitulatie die de Grondwetsherziening van 1917 voor hen was, hebben zijzelven zich dan ook zoo verslagen gevoeld dat zij.... den naam 'liberaal' formeel hebben verzaakt. De 'Vrijheidsbond' werd toen opgericht met de uitdrukkelijke verklaring erbij dat dit *geen* liberale maar een *nieuwe* partij was. Men hoopte namelijk ook anderen dan ex-liberalen onder dezen nieuwen hoed te vangen. Later, toen men ervoer dat men toch geen aanhang buiten de oude kringen kreeg, heeft men ook de oude vlag maar weer geheschen en de naam werd toen: 'Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond'. Maar de liberale vlag is dus, *door liberalen*, gedurende eenige jaren *gestreken* gebleven. Die enkele jaren zijn, in de geschiedenis van het Nederlandsche liberalisme, even smadelijk als, in onze vaderlandsche historie, de jaren 1810-1813. En ze zijn, helaas, evenmin uit te wisschen.

Na zulk een daad van '*Fahnenflucht*' kon de liberale partij niet meer hopen op een spoedig herstel van prestige maar het zou toch onjuist en onbillijk zijn om de nederlaag van 26 Mei 1937 uitsluitend aan die eene daad van desertie te wijten. Ik heb al gewezen op de groote teleurstelling die de sociale politiek van Goeman Borgesius heeft bezorgd aan de kringen die door het Thorbeckiaansche liberalisme omhoog waren gekomen: die van de (groote èn kleine) ondernemers. Men bleef daar over 't algemeen nog liberaal stemmen maar bij voorkeur *Vrij*-Liberaal en het orgaan der Vrije Liberalen, '*De Nieuwe Courant*', was uitdrukkelijk opgericht als middel van verweer tegen de sociale politiek van Borgesius en zijn Liberale Unie. En wel moest men zich ten slotte verslagen erkennen door den onweerstaanbaren aandrang van het Staatssocialisme - onweerstaanbaar omdat men reeds veel vroeger, verzuimd had, bijtijds een *eigen* sociale politiek te boetseeren - maar het liberalisme had, voor deze kringen, dan ook zijn glans verloren. Ze stemden meestal nog liberaal....

uit oude gewoonte en omdat ze in den schoolstrijd na eenmaal steeds liberaal hadden gestemd maar toen ook *die* strijd was verloren, vormden deze menschen *feitelijk* een soort van politiek 'niemandsland', dat open lag voor elke aantrekking. En zoo hebben zij - het is bekend o.a. van Rotterdamsche zakenmenschen - op 26 Mei in menigte gestemd op de lijst die Colijn tot aanvoerder had. Deze menschen nu zullen over vier jaar waarschijnlijk voor het meerendeel wel weer liberaal stemmen. Want dat de N.S.B. hier te lande een.... *quantité négligeable* is en dat men, uit vrees daarvoor, dus deliberale fractie niet zelve daartoe had behoeven te reduceeren, dàt is nu wel heel duidelijk gebleken. Maar wanneer dit contingent weer terug zal overloopen naar de liberalen dan zal dat zonder geestdrift geschieden, alleen om een oude gewoonte te hernemen, bij gebrek aan beter. En zoodra hetzij de individueele vrijheid hetzij.... het gezag, opnieuw bedreigd schijnt, zal de politieke oriënteering van deze volksgroep, labiel als ze nu eenmaal geworden is, opnieuw rechtsche neigingen vertoonen. Ten onrechte. Want de individueele vrijheid is bij de rechterzijde, met haar dogmatische stroefheden, zeker allerminst veiliger dan bij de liberalen (voor de grootste groep van rechts, de Roomsche, is trouwens het individu in 't geheel niet primair) en wat het gezag belangt, behoeft maar aan enkele feiten te worden herinnerd: Het was onder het Kabinet-Pierson-Borgesius dat de bootwerkersstaking te Rotterdam met behulp van de mariniers binnen wettelijke grenzen werd gehouden en het was ook onder dat Kabinet dat de herleving van onze weermacht tot stand kwam (legerwet-Eland). En daarentegen was het onder Rechtsche Kabinetten dat ons gezag aftakelde tot zulke beschamende schandalen als die van Curaçao (waar ook een rechtsche Gouverneur bestuurde!) en van de 'Zeven Provinciën' en dat onze weermacht zoo in verval kwam dat het nu millioenen méér zal kosten om haar daaruit weer op te halen.

Ten onrechte heeft dus de liberale garde, het ondernemersdom desertie gepleegd, is ze naar rechts overgeloopen.... met het gevolg dat we nu weer een rechtsch ministerie hebben waarvan de heer Colijn wel president is maar.... als gevangene van Rome. Dat zal dit volksdeel allengs ook wel inzien. Maar al brengt het een volgende maal zijn stemmen aan de liberalen terug, met eenige geestdrift zal dat zeker niet gaan. Die was immers al lang weg.

En de liberale leiders hebben verzuimd om, toen zij door de Staatssocialistische wetgeving van 1897-1901 de sympathie van deze groep hadden verspeeld, een andere maatschappelijke groep als concreet steunpunt, als politieke garde, aan zich te verbinden. De opkomende middenstand was daarvoor het aangewezen object want ook deze stand vraagt, evenals die van de ondernemers, nauwelijks iets anders van de overheid dan dat zij zooveel mogelijk met rust worde gelaten, zoo min mogelijk worde belemmerd en belast. Maar het zeer merkwaardige (ook cultureel zeer belangrijke) verschijnsel van de opkomst van den middenstand, iets dat reeds vóór den oorlog, zij het min of meer cryptogamisch, waarneembaar was en na den oorlog zeer evident is geworden, is door de liberalen over het hoofd gezien. Thans is een groot deel van dien steeds nog in beteekenis winnenden stand reeds politiek georiënteerd naar rechts. En de vraag is, of er voor het liberalisme nu nog wel een gardeformatie van voldoende kracht zal zijn te vinden.

Een grondige partijherziening zal in elk geval noodig zijn. De theoretische èn de practische politiek van het Nederlandsche liberalisme moet heel en al.... 'op de helling', precies zooals de heer Mussert het voor *zijn* partij heeft aangekondigd. Daarbij zal zeker steeds moeten worden bedacht dat, zooals Groen van Prinsterer het uitdrukte, een volk niet is 'een hoop zielen op een stuk grond' zoodat 'ordening' zeer wel liberaal kan zijn. Doch mits men daarbij uitgaat *van de individuen.* Niet van den Staat, onder het meestal bedriegelijke parool der eischen van het 'algemeen belang'. Want van het vasthouden aan het beginsel der primaire individualiteit zal het afhangen of het *liberalisme* in ons land - en dat is meer waard dan een zich *liberaal* noemende *partij* - niet weer Verliezer worden zalmaar Winner.

Zoo mogelijk in aantal.

Maar in *aanzien* bovenal.

C.K. ELOUT

Alles komt terecht

V

Zoo dikwijls heb ik na de gansche Rapallo-affaire mijn eigen gemoed en geest gepeild, dat ik mij maar half meer rekenschap gaf van wat rondom mij gebeurde. Ik moest opnieuw mijn verhouding bepalen tegenover de menschen en de buitenwereld en ik vond twee vaste hoeksteenen: mijn vrouw, mijn kinderen, - het familieleven, - de aarde, de bosschen, - het landelijk leven. Ik meende het waarachtig, toen ik mij naar een wijs schilder ging spiegelen: gevoelig en aandachtig voor de aarde, planten en dieren, opgenomen in het rythme der seizoenen, dankbaar voor pijp en tabak en den rook, die de herinnering aan misslagen en ijdelen omgang verdoezelt, en alle leven geconcentreerd in één zekere liefde. Ik heb een vrouw, die altijd 'ja' heeft gezegd, en haar 'ja' heb ik steeds argeloos aanvaard. Sinds gisteravond staat mijn geest vol vragen: wat is er gaande met haar?

Dezen ochtend vroeg ben ik in haar kamer gegaan. Zij opende haar oogen, nog half in slaap en zonder mij de gelegenheid te laten haar het woord toe te sturen, heeft zij gauw naar de kinders gewezen en met een vinger op den mond gevraagd dat ik zwijgen zou. Zij heeft terstond het hoofd afgewend en opnieuw de oogen gesloten als overviel haar weer de slaap. Maar toen ik bij het heengaan aarzelde alvorens de deur achter mij toe te trekken, heeft zij mij, scherp wakker, zonder pinken nagekeken. Is dat maar half bewustzijn na den slaap, of een spontane afwijzing, die nog samenhangt met haar houding van gisteravond?

Het wachten op het herleven van gansch het huis vervulde mij met ongeduld. Om den tijd te korten lei ik mij als een goed bepaalde taak op naar het derde boschje in het dal te wandelen en met niets bezig te zijn dan met het land. De morgen was paars

zonder zon, doch klaar van een open plek in het wolkendek langs het Westen. Dat gaf aan de velden een goed afgeteekende lijn en ver, naast het Perckbosch, kon ik in de kleine stippels op 't land, de zittende figuren van boeren herkennen, die voor hun strooschermen, het loof van de cichoreiwortels sneden. Het Perckbosch zelf was sinds ik het nog met aandacht observeerde fijner en ijler geworden. De boomen droegen nog alleen blaren aan hun top. Die toppen waren vergeeld, terwijl het donker struikgewas los lag van de loovermassa der boomen. Tusschen die toppen en het struikgewas waren nu ranke stammen op den hemel boven den berm geteekend.

Ik ging een olmenrij voorbij. Twee opgeschrikte kraaien klapwiekten onder de kruinen, ter hoogte van mijn voorhoofd en vulden een korte poos gansch mijn horizon boven het dal. Ik lachte. Ik raapte snel een brok aarde op en keilde ze de kraaien na. Zoo, slechte voorteekenen, daag ik u uit. Het was alsof de hemel werd gescheurd: de kraaien sloegen hoekig hun vleugels uit en snerpend klonk hun gekras. Ik zag ze verder op het zwarte land roetzwart neerstrijken.

Ik volbracht mijn eigen opgave met volle toewijding aan den helderen morgen. Voor mijn voet wipten twee kikvorschen weg en maakten den zandweg kleverig. Ik wandelde heen, ik wandelde terug. Ik kwam in onzen tuin. Ik sloot de oogen, en boven versch geploegde aarde zag ik nog in gedachte glanzende herfstdraden hangen. Ik opende ze weer en door het glas en het wijngaardloover van een serre in den tuin zag ik mijn vrouw en Willem. Ik stond stil, even zelfbeheerscht als toen ik de kraaien met hun vleugelslag mijn horizon had zien stukslaan. Ik keek toe. Ik zag mijn vrouw en Willem naast elkaar gaan met den onbestemden gang van menschen die achteloos zijn voor hun wandeling en maar letten op wat zij zeggen. Onwillekeurig luisterde ik met gespitst oor. Ik kon alleen hooren, dat zij rustig spraken. Ik wilde het gevaar niet loopen daar in die aandachtige roerloosheid betrapt te worden en al evenmin wilde ik hen als een soort argwanig echtgenoot overvallen. Ik vervolgde mijn weg en floot zacht een vage wijs. Maar toen werd ik gewaar dat al mijn spieren gespannen waren en trilden onder den slag van mijn hart.

Hélène en Willem merkten mij op en riepen mijn naam met een ‘Goeden morgen’. Het duizelde mij een stond: de grond

en alle zekerheden schenen onder mijn voet te verzinken. Hélène's en Willems natuurlijkheid deden mij het volgende oogenblik aan mijn overstelpenden argwaan twijfelen. Want Hélène en Willem waren argeloos, kalm, alhoewel mijn vrouw over haar gezicht niet het raadselachtige genoegen droeg, dat ik vaak bij haar heb bespeurd, wanneer zij bij Willem vertoefde. Ik was van ons drieën de eenige, die aangedaan was. Ik vond met moeite een uitvlucht, 'dat ik klappertandde van den honger en de koele ochtendwandeling'. Maar de blik die zij wisselden was vernederend door éénzelfde ongeloovige verstandhouding. Ik voelde mij gekweld als jaren geleden, toen Willem en Hélène zoo zeker waren in de rust van hun vriendschappelijken omgang. Destijds echter was het van mijnentwege slechts een bescheiden ontgoocheling. Zoodra Willem dit had gemerkt had hij zich lachend teruggetrokken. - 'He, maar ge zijt dol op dat kind. Trouw het? Het is de moeite waard'. Maar nu overviel mij een onzeggelijke droefenis. Ik overzag in een snellen blik, sinds Willems terugkeer, twintig kleine blijken van ruggespraak tusschen hen beiden. Ik beproefde die teleurstelling onder het ontbijt dat we samen gebruikten nog met wat scherts te verbergen. Maar ik had duidelijk het gevoel dat zij mij als helder glas doorzagen. Tenslotte bleef mij niets anders over dan katterigheid, van den wijn van gisteren, voor te wenden, om mij na het ontbijt in mijn kamer terug te trekken.

Hélène had mij op den voet gevolgd. Ik weerstond een oogenblik niet aan den lust om haar uit de kamer te wijzen zooals zij het een paar uren vroeger met mij had gedaan. Ik zei vrij bits, dat ik wat rusten wilde.

Maar bitsiger dan zij ooit tot mij heeft gesproken en als was ik voor de eerste maal niet meer dan de kinders:

'Nonsens, dat rusten. Ik heb er genoeg van.'

Haar gezicht stond bleek en hard. Zooals ik het nooit had gekend. En met een beslistheid in de uitdrukking, die er haar koel en roekeloos deed uitzien. Het was verwondering van mijnentwege, die mij deed stamelen als inderdaad een kleine jongen:

'Nonsens, dat rusten.... En ik zou wel willen weten waarvan ge genoeg hebt?'

'Van uw teemen en flikflooien.'

Zij moest geen enkel oogenblik naar woorden zoeken. Zij sprak

ze uit met minachting. Ik begreep niet wat zij met dien strakken uitval bedoelde. Ik was evenzeer geschokt door haar hartstochtelijke energie, die maar uiterlijk op koelheid kon lijken, want van nature is zij warmhartig, zacht en inschikkelijk. Ik aarzelde nog of ik de beleediging moest luchten, die mij overhoop zette, of mij verder inspannen om iets van dien ommekeer te verstaan. In mijn verwarring moest ik allesbehalve een fraai figuur slaan. Ik observeerde nochtans halsstarrig mijn vrouw. Tot de kleur van haar oogen toe was anders geworden dan ik ze altijd had gezien: een vlam van energie maakte ze schitterend en zwarter. Ik had het gevoel tot een vreemde te spreken:

'Teemen en flikflooien?.... Ik vermoed, dat gij ongelijk hebt woorden te gebruiken, waarmee ge niet vertrouwd zijt. Sinds wanneer heb ik het verdiend door u zoo te worden toegesnauwd?'

'Sinds gisteren!' antwoordde ze snel en brutaal.

'Ik begrijp er u niet beter om.'

'Niet noodig. Onthou één ding: ik wil niet meer dat ge mij nog sentimenteel vóór uw vrienden in uw armen neemt.'

Ik zag, dat de spanning van haar gezicht week. Ik besloot er uit dat ze van haar grootste grief was verlost. Zij ging op een stoel zitten en begon glimlachend met de vingers op de tafel te trommelen. Maar ik miste in gansch haar houding de tegemoetkoming, die haar altijd dat uitzicht van deemoedige echtgenoote heeft gegeven, die zachtheid van beminnende wederhelft. Meteen was ik niet meer zeker van mijn gezag. Een vreemde onrust vervulde mij. Het was daarom wellicht, dat ik mij aan bijkomstigheden vastklampte, alsof ik alles zou hebben begrepen en aangenomen, als het maar op een vriendelijken toon was gezegd.

'Na dat teemen en flikflooien, verwijt ge mij sentimentaliteit. En wat die vrienden betreft, vóór wie ik u niet omhelzen mag, mij dunkt, dat ik nogal eenzaam leef....'

'Ik wil wel de punten op de i's zette,' onderbrak ze mijn argwanig trage opmerking. 'Ik wil niet, dat ge mij nog vóór Willem omhelst.' Zij droeg een strik onder de kin, trok hem los en ging hem coquet vóór den spiegel herknoopen. Slechts terloops zag zij over haar schouder in den spiegel naar mij om. Voor de eerste maal sinds ons huwelijk gaf zij zich de houding van iemand aan wiens grillen alles onderworpen dient te zijn.

Het was geen onrust meer, maar de angst voor een onafwend-

baar onheil, die mij nog in een redelijkheid zonder zin opgesloten hield, een angst, die de lange baan verkiest en mij den strijd deed ontwijken:

'Hélène, ik weet niet wat u in mijn omhelzing, vóór Willem, heeft kunnen kwetsen. Maar gij kent mijn goeden wil. Uw wenschen zijn geboden voor mij.'

Maar vastberaden en met een ruk van haar schouders, die hartstochtelijk trotsch aandeed, keerde zij zich om en verhief de stem tot een gramstorigen uitval:

'Gemeenplaatsen hebben geen vat meer op mij!'

'Hélène, gij gaat te ver!' Ik had nog wat luider gesproken dan zij, want woede overstroomde al mijn andere gevoelens.

Zij begon stilletjes achter haar hand te gichelen. Ik dacht eerst, dat zij niet anders kon, om zelfbeheersching en een prikkelend goed humeur voor te wenden. Maar zij lachte hoe langer hoe luider. Tenslotte lachte zij, dat twee tranen over haar oogranden braken. Nog nooit in mijn leven was ik zoo de speelbal geweest van een vrouw, en zeker niet van mijn eigen vrouw. Maar ik herkende niet meer in haar de vrouw van rustige beaming en nog minder de vrouw van mijn uiterste toevlucht. Zij had geen woord gesproken, geen gebaar gedaan, waarmee zij niet met haar gewoonte van onderdanigheid brak en zich als 't ware opzettelijk van mij verwijderde. Reeds wist ik, dat alle woede op haar parelenden lach zou afschampen. Ik zocht tevergeefs hoe ik weer vat op haar krijgen kon. Ik voelde mij trouwens ongelukkig worden. Ik stak haar verzoenend de hand toe. Zij liet mij staan.

'Wel bedankt voor uw toon en uw gebarenspel,' zei zij afwijzend. 'Ik heb nu reeds twintig jaar de fout begaan mij op u in te stellen. Het is genoeg, meer dan genoeg. Wij zijn niet in een theater....'

'Hélène, gij blasfemeert twintig jaar geluk,' onderbrak ik haar bedroefd. Maar zij lachte en zei dan weer tusschen lachen in:

'Ironist, twintig jaar geluk. Maar goed dan. Alleen ben ik den ceremonieelen toon moe. Ik ben moe van dat geleuter, van die eenzame jachtpartijen, van dat "trede voor trede afdalen tot in de diepste diepten der ontgoocheling. Er blijven mij twee hoeksteenen over: mijn gezin, de natuur." Welke rol laat gij mij spelen in die klucht van den eeuwigen martelaar? Ha, laten we er

over praten op een familiairen toon. C'est le ton qui fait la chanson. Ik speel in uw stijl niet meer mee.'

Het was geen verbijstering van mijnentwege, dat strak gevoel, waarmee ik, als plotseling vervuld van een grenzeloos geduld, haar sarcastische onthulling aanhoorde. Ik meende een voordeel te behalen, door er haar opmerkzaam op te maken:

'Ik weet niet of uw toon zooveel beter convenieert. Maar mag ik u laten opmerken, dat ik er niet inloop? En dat ik mijn geduld en redelijkheid niet verlies?'

'Geduld en redelijkheid!' lachte ze smalend. 'Alsof gij niet geduldig en redelijk waart, omdat ik er den brui van gegeven heb. Ik ben te lang in geduld en redelijkheid gestikt. Ik wil u niet al de schuld geven. Ik vraag mij af of gij wel zoo heelemaal den duts zoudt zijn geweest, die zich met zijn gezin en den heelen santeboetiek van de wereld afkeerde, als ik niet zoo geduldig en krankzinnig redelijk was geweest. Ik ben te braaf en te onderdanig geweest.'

Er klonk een woedende spot uit haar achteloos en bedaard gehouden aanval. Zij maakte traag en beheerscht de attache los, die haar haren plat houdt, en het gebaar waarmee zij krachtig het kruivend haar losschudde liet geen twijfel bestaan over de opstandigheid, waarvan zij gansch gespannen was. Zeker, haar spot krenkte mij. Maar ik had als 't ware een heiligen schrik te moeten doorgronden, wat in mijn vrouw dien radicalen ommekeer had bewerkt. Hoe scherp had ze trouwens doorzien, dat ze, door mij bij verrassing dien persifleerenden toon op te dringen, mijn verzet fnuikte. Ik vond geen woord, waarmee ik niet een kalmeerende afleiding zocht.

'Hélène, ik herken u niet. Ik kan u niet herkennen in die opstandige, hooghartige vrouw.'

'Jammer, nietwaar? Het was zoo gezellig een postuurtje te bezitten, waarvan het hoofdje bij de geringste aanraking ja knikte. Gij herkent mij niet.... Gij hebt van mij gekend, wat u behaagde. Voor 't overige heb ik voor u niet bestaan.'

'Hélène, ik sta verstomd over zulke groote som van verwijten. Ik vrees, dat gij niet weet waar ons dat voeren moet. Ik vraag u u te bezinnen. Praat zoo niet door.' - Ik voelde mij op de grenzen van angst en ongeduld. Als die andere helft, die onbekende natuur van mijn vrouw zich in matelooze vijandigheid voor mij

bleef luchten, kon ik niet eindeloos den strijd ontwijken. Ik had bevend gesproken, nog verzoeningsgezind, maar reeds niet meer bereid om alle slagen te verduren.

'Zoudt gij waarachtig willen, dat ik zweeg? Nu ik voor de eerste maal sinds twintig jaar met u een hartig woordje spreek? Alsof zwijgen of spreken iets veranderen kon aan de zaak....'

'Pas op, Hélène, uw toon wordt ernstig, en dat is mijn toon, nietwaar? De toon om dwaasheden te zeggen.'

Hoe goed zochten wij waar onze slagen pijn konden doen. Het kan zijn dat wij op dat oogenblik maar voorloopige vijanden waren, die doel wilden treffen. Mijn vrouw trof mij volledliger dan ze wellicht eerst had vermoed. Zij trof mij door zich in haar opwinding zoo ver te onthullen tot ik wel zien moest, dat er meer verzuchtingen waren in haar hart, dan geluk in haar leven. Het geluk had trouwens in haar oogen geen prijs meer - wat zij had gemist was de schim, waaraan zij den naam van het geluk geeft. Zij vindt dat ik onzinnig heb geleefd, in den angst om Jules Rapallo. Natuurlijk weet zij, dat Rapallo ons bestaan heeft bedreigd. Maar heeft hij dat van Willem niet evenzeer beproefd? En zie nu hoe wij beiden reageeren. Willem blijft dezelfde lachende verschijning, hij is altijd even luchtig, aan niets gehecht en altijd even amoureus van alles, een dansende onbaatzuchtige knaap, een zorglooze vlinder in een zonnestraal.

Ik daarentegen, schrompel ineen, ik trek mij terug zooals de slak in haar slakkenhuis, ik ga in het halfdonker leven. Ik heb mij aan dien verschrikkelijken netel Jules Rapallo getingeld en ik sterf de wereld en al zijn netels af.

'Als die sombere grap voor iets had gediend. Maar wat worden wij, ik en de kinderen, gedurende dien eindeloozen Aschwoensdag?'

'Laat er de kinderen buiten als ge van Willem spreekt,' zei ik bitter. Ik zag nog alleen, dat Willem voor mij de heldere tegenstelling was.

Het is hard voor een man, als zijn vrouw hem een andere als voorbeeld voorhoudt. De liefde steunt te veel op zijn zekerheid, dat hij de uitverkorene is, de onvergelijkbare, om niet in zijn hoogmoed te lijden. Maar harder is het, als hij bovendien de naijver voelt steken, als hij zijn minderwaardigheid erkent en als hem niets meer overblijft dan jaloersch het hoofd te buigen.

Dan maakt zijn machteloosheid hem tergend en wreed. Ik zei spottend: ‘Het lot heeft u Willem gezonden om u goed te laten merken wat men doen en laten moet als Jules Rapallo u boven een afgrond heeft gehouden. Wat een gezellig toeval!’

‘Ik zeg het u liever zooals het is. Willem is niet toevallig bij ons gekomen. Ik heb het hem gevraagd.’

Zij moest wel zien, dat een golf bloed driftig naar mijn gezicht sloeg, want zij voegde er onmiddellijk wat milder aan toe:

‘Het is wel verstaan, dat ik Willem heb gevraagd, omdat ik hoopte dat zijn contact goed zou zijn voor u.’

‘Goed voor mij! Ik zie niet goed in waarom dat bezoek dan achter mijn rug werd bekonkeld,’ onderbrak ik heftig, met evenveel pijn als sarcasme. ‘Er wordt hier door u en Willem een verfoeilijk hypocriet spel gespeeld. Ik vraag mij af waarom ik als een kwajongen door twee groote personen, die te wijs doen om openhartig met mij te spreken, om den tuin moest worden geleid.’

‘Niet als een kwajongen, maar als een onwillige man. En gij moest niet om den tuin geleid worden, maar wel van uw Rapallo-obsessie verlost. Zij heeft ons leven verknoeid.’

‘Het mijne zeker niet, aangezien ze mij van een dwaalspoor heeft doen terugkeeren. Maar dat is allemaal de kwestie niet. De kwestie is dat met mij een ellendig huichelspel wordt uitgehaald. Willem heeft den mond vol van oude onverbreekbare vriendschap, van vriendschap waartegen maar één vergrijp bestaat, en een heeleboel ander mooi geklets en intusschen zijn er tusschen u afspraken, waarvan ik niet weten mocht.’

‘Willem heeft altijd meer aan u dan aan mij geofferd,’ zei ze onder een schouderophalen, waaruit een onverschillige minachting sprak. En dan bitter: ‘Gij zoudt het moeten weten.’

‘Het is gekheid te gelooven, dat ik hem noodig had. En ik ben niet zeker dat iedereen mij dat hier kan nazeggen....’

Ik zei dat niet zoozeer om Hélène nog meer te prikkelen, - haar oogen stonden reeds vermoeid en zwart omkranst, - maar omdat ik weer die onuitstaanbare momenten beleefde van vóór ons huwelijk, toen Hélène en Willem met hun minzamen omgang een onbetwistbare meerderheid hadden op mij. Die meerderheid heb ik destijds verdonkeremaand, - ik aanvaardde te dankbaar dat zij ze lieten varen en dat ik als een verliefde jongen

mijn zin kreeg. De razernij maakte mij thans minder subtiel, minder blind instinctief op geluk berekend. Zij stond mij niet toe in een half weten te berusten. Alles wel beschouwd, had ik reeds eerder kunnen merken, dat Hélène en Willem van bij hun eerste terugzien, het weer volkomen eens zijn geweest. Zij hebben elkaar opnieuw met één blik verstaan. Zoo onrustbarend belangeloos als vroeger? Wat is het, dat ze zoo intiem vereenigt? Ik was niet meer bereid in hun oogen als een kleine knaap te zijn. Ik kende nog alleen den toornigen drang om de waarheid volledig te weten, een drang die geen zelfvernietiging vreest. Geen woord was mij te zwaar om Hélène uit te persen.

Zij heeft gesproken. Ik weet nu waarom ze met mij is getrouwd. Zij kon mij goed lijden en zij hield zelfs van mij. Maar Willem, de gemtlemanlike belangelooze heeft zij altijd bovenal 'verstaan'. Die luchthartigheid om te leven en die glimlachende onthechtheid. God schept den dag en gij gaat er door. Klamp u niet vast aan dien eenen dag, want reeds is de volgende daar. Hecht geen gewicht aan pijn of tegenslag. Reeds gaan zij over. Alles komt terecht. Hélène, ik heb gemerkt, dat Bert dol op u is.' - 'Het is een lieve jongen.' - 'Trouw met hem, hij is het waard.' - 'Nee, Willem, overdrijf nu niet.' Toch heeft hij zich teruggetrokken. Dat was te veel....

Zij is gegriefd en diep teleurgesteld geweest, maar zij heeft zich spoedig hervat, in den geest van Willem. Het was misschien aanvankelijk een subtiel tegenspel van onthechtheid, met een lichte dosis provocatie en een flinke stuk goedmoedige weerwraak. Het was tenslotte toch opgewekte levensaanvaarding. En niemand heeft in het leven het diepste uit de kan. Toen Willem zoo beslist de baan ruimde, bleef ik er. En wij zijn getrouwd.

Ik had het kunnen uitschreeuwen, dat ik dit vervluchtigen van pijn en ernst als een zelfverminking aanzag. Maar het was die overweging niet, die mij overhoop zette: ik zag in, dat Hélène en Willem luchtig, al te luchtig met mij hadden gekaatst. Ik voelde mij voor altijd den mindere, een nietig insect, omstrikt in het net van groote spinnen.

Tevergeefs heb ik altijd mijn oogen gesloten. Nu zijn zij mij opengerukt. Door mijn vrouw nog wel. Zag zij, dat zij de basis wegsloeg, waarop ik meende dat mijn gezin veilig was gebouwd? Het kwam me voor, dat zij enkele stappen wilde terugkeeren.

‘Uw ziekte zou tenslotte wel aanstekelijk zijn, zei ze vermoeid lachend, en ik zou mijn rol waarachtig ook dramatisch gaan spelen. Wij hebben ook wel goede momenten gehad. Maar het moet uit zijn met dat mollenwerk en dat zich ingraven....’

‘Wees gerust!’ zei ik met wilskrachtig doch koel dreigement. ‘Gij zult er geen last meer van hebben.’

Zij verstond mijn woorden eerst als een belofte. Zij kwam op mij toe, met een verzoenend gebaar, bereid om mij te omarmen. Had ik toen nog tegemoetkomend kunnen zijn, misschien had zich de orde in mijn hart hersteld en daarmee ook min of meer in onze verhouding. Maar ik dacht: ‘Niemand moet nog offers brengen voor mij.’ Ik was vernederd en beleedigd, door een somberen trots onverzoenlijk.

‘Raak mij niet aan.’

Zij begreep toen, dat ik mij in een onverbiddelijke vastberadenheid verschanste. Zij klampte de tanden op elkaar. Haar mond werd klein. Van geheel haar gezicht viel op mij een starre minachting. Zij verliet de kamer met een verbazende kalmte, die mij zou hebben ontsteld, als ik nog tot inkeer was in staat geweest. Ik voelde mij boven alle ellende verheven, definitief alleen.

VI

Een groote ironische zon staat reeds laag aan den hemel. Geen eenzame jachtpartijen meer? Ik zou het eens willen zien. Dat nog alleen. Ik ben de gestroopte. Strooper ben ik. Mijn jachtgeweer is de eenige vriend, die mij rest. Kom, glanzende kolf, geen borst is zoo vast en zoo streelend. Onder mijn vest, - ach nee, niet om u te verbergen, maar om u inniger te voelen, - doet gij eerst koel aan, doch krijgt gij langzamerhand de warmte van mijn oksel, *mijn* warmte. Gij wordt een stuk van mezelf, warme kolf, kolf naar mijn hand.

De dag is strak en helder, al worden reeds sommige landerijen purper. De ontbladerde boomen zijn ros aan hun toppen. Er zijn jonge boschjes met bitter geurende roode biezen, die buigen en opspringen, wanneer ik er mij tusschen wring, en die zwiepen en mij striemen, dat mijn bloed er dartel door danst. Er zijn vochtige bladerpakken, die reeds den goeden geur hebben van hop en humus en die bedwelmen als zwaar bier. En het gras is

mager maar nat, met groote vlekken zwarte aarde, en lescht alleen reeds met dàt uitzicht van kroos aan een waterkant den dorst van mijn tong en lippen, van mijn borst en gansch die driftige koorts van mijn lijf. Ik klim tegen den wand van een hollen weg, tusschen bramen en struiken, tot op een hoogen berm. De slag van mijn hart klopt achter mijn oogen en op het uitgestrekte land wiegen er lange heuvelen op en neer. De kleine bosschen liggen als eilanden in de vijvers van hun schaduw. In vijf, zes verspreide gehuchten, scherp omlijnd door de dalende herfstzon, vlammen de daken met al hun rood en oranje. Rondom de horizon verdonkert een paarse gordel. Daarboven straalt een vale ring licht. Een effen maan klimt boven de kim. Daartegenover groeit de zon en daalt snel achter de heuvellijnen. Hoog boven mijn hoofd staat nog een helder blauw en reeds liggen de bosschen donker gestrekt tegen de aarde. Het is verrukkelijk, dat die drift in mijn hart geheel de wereld tot een gehallucineerde ruimte kan vervormen. Ik laad mijn geweer en schiet in de lucht, twee losbrandingen in 't wilde, één voor de zon en één voor de maan. Zoo laten de buitelende koeiers hun zweepen knallen. Drie, vier kraaien vliegen tegen elkaar op en slaan dan als vallende lappen neer.

Broederlijke kraaien, doet niet zoo dol. Ik heb eigenwijs om uw voorteekenen gelachen, maar het behaagt mij u, zooals de orakelen der goede oude Grieken te raadplegen. Uw schedel is eng voor dat donkere plompe lijf, uw bek is gemaakt voor een griezelig, snerpend gekras. Des te beter. Ik ben niet te goed voor u: ik ben bezeten door de drift van den mensch, die lijdt. Wij hebben, zegt men, de intelligentie op u voor: het is een grootere schedel met veel meer heksenwerk. Fraai ding, die intelligentie. Ik stond tegen een groote schim te Weer, Jules Rapallo. Hij had den vorm gekregen van alle onheilen. Wat van hem kwam hield nieuwe dreigementen in. Ik versterkte mij in de afzondering, trok mij terug op twee oninneembare vestingen, mijn gezin, de veilige natuur. Wat moeten de Goden daarboven lachen. Ik nam mijn toevlucht op een berg buskruit en een ondermijnd gezin.

De zwarte kraaien zijn niet meer zichtbaar tegen de aarde, waaruit de donkerte opstijgt. Ik los nog een paar schoten. De vogels verheffen zich tot in het vaal licht van de verzonken zon en de rijzende maan en flappen een eind verder neer. Wat zeg

gij, mijn kraaien, dat ik rustig terugkeeren moet in een wereld, waar alles rond een lamp, een vrouw en kinders huiselijk en harmonisch bij een proper geschuurde tafel bezinkt?

Ik heb vele naturen. Ik wijs thans die van den deemoedige af, die met een wonde in zijn flank den storm laat overgaan en zich te ruste legt. En de eeuwige glimlach, de wandelende zonnestraal te zijn laat ik aan Willem over. O, mijn orakel, staat mijn lot geschreven in die gesteldheid om de pijn als pijn te ontvangen? Heeft Hélène gelijk als ze zegt dat mijn toon te ernstig, te zwaarwichtig, te dramatisch is? Goed dan, ik aanvaard mijn bestemming. En donkere, dansende wereld van heuvelen en bosschen, zult gij mij ook verraden? Het is niet meer noodig nog in u te vertrouwen. Ik ken thans den wellust der drift, die ik uitwerken wil.

Ik daal af van mijn berm. Ik loop over de velden, naar het boomenmassief, dat het kasteel omsluit. Ik los er schot op schot. Het geluid der losbrandingen zindert er na op de stammen der beuken. Als ik mij met mijn oor tegen een der boomen leg, hoor ik een ronken, dat wel uit het hart der aarde lijkt te komen. Er werken diepere krachten in mij dan die van een opgewonden roes. Ik heb mijn geweer neergelegd en op een stapel houtsblokken een spaander gegrepen. Zoevend gaat hij boven mijn hoofd, en als ik er mee op den boomstam klop, bonken de slagen wel op honderd tronken en zindert het gansche bosch in mijn lijf. Wanneer ik een oogenblik dit feest van geweld onderbreek om te luisteren, smaak ik een dubbel genot. Er komt een betrekkelijke stilte, maar die geheel overhoop staat van de verstoorde rust der dieren: ritselen van struiken, te viervoet springen en loopen in angst en verwarring, piepen en krijschen, klapperen van vleugels en breken van hout. In een zalige spanning, vol van een bitterheid, die bedwelmt als alcohol, heb ik mij met mijn electrische zaklamp als lichtbaak in hinderlaag gelegd. Ik heb afgewacht tot met de stilte weer het goed vertrouwen van het wild terugkwam. En met zuiver klakkende schoten heb ik zooveel stuks afgemaakt, tot de slachting mij in een soort van sereniteit heeft bevestigd. Ik schrijf sereniteit voor die effen bezetenheid, om zonder mij door iets te laten afleiden, niet door het gevaar door een jachtgeweer te worden neergeschoten, niet door de zwakheid van een verteederden inkeer, tot het einde van mijn heilige wraak te gaan.

Er valt mij een tol te betalen aan den kasteelheer, voor dit klein avondgericht in zijn bosch, en nog meer voor zijn ironisch geschenk. Hij heeft mij wild gezonden om zich spiritueel over mij te amuseeren. Laat ik het zoo aardig begonnen uitwisselen van beleefdheden voortzetten. Ik heb vier hazen met de pooten bij elkaar gebonden en heb ze zelf, het geweer glanzend over mijn schouders, bij de conciergerie afgegeven: 'Van den buurman, die in vriendelijkheid niet wil ten achter blijven!'

Maar iemand heeft aan mij een tol te betalen. Rapallo. Hij heeft het eerste dramatische accent aan mijn leven gegeven: Al mijn wrok klimt terug tot hem op. Ik ken nog alleen de wet der vergelding. Om dit hart te stillen moet er een grooter zoenoffer vallen, dan dat hoopje onnoozele dieren. Geen enkel ijdel dreigement zal mij over de lippen komen, maar ik kan nog alleen leven voor zijn ondergang.

M. ROELANTS

(*Wordt vervolgd*)

Mozes

I. Omgeving en jeugd

Voor een goed begrip van de waarde van Mozes' persoonlijkheid en van de beteekenis van zijn werk, is het noodzakelijk eerst enkele woorden te wijden aan het Egypte van die dagen.

Thutmosis III (1501-1447 v. Chr.) was de eerste die door zijn veroveringen Egypte maakte tot een wereldrijk. Hierdoor stroomden groote rijkdommen naar Egypte; de tempels en schatkamers waren overvol. Arthur Weigall[1)] zegt daarvan: 'De egyptische soldaten liepen trotsch, met opgeheven hoofd door de straten; zij wisten dat de geheele wereld bang voor hen was. Overal werd gesproken van overwinningen. Er werden oorlogsliederen gedicht en strijdzangen in de tempelmuren gebeiteld.'

Machtig en groot was de Pharao. Machtig en groot bleven zijn opvolgers, totdat de tengere Ichnathon den troon besteeg: een verklaard tegenstander van het machtsbeginsel. Na zijn vroegen dood herstelden zijn opvolgers Horemheb en vooral Ramses II (1292-1225), die reusachtige bouwwerken uitvoerde, de politieke macht. Door zijn oorlogen in Syrië moest hij zijn hoofdstad van Thebe naar de Delta verleggen; Per-Ramses werd zijn residentie, waar hij als een God werd aangebeden[2)]. In het oosten van de Delta, het land Gosen, liet hij nieuwe steden bouwen, o.a. Tanis en Pithom, waarin groote voorraadschuren aangelegd werden, die later zijn opgegraven. Dit land Gosen was een door woestijn omgeven weide- en akkerland, door de Pharao's den Joden als woonplaats aangewezen.

Hoog boven de krioelende menigte slaven troonde de Pharao, godgelijk, naar willekeur beschikkende over leven en dood, geld

1) Ichnathon, vertaling Obbink, blz. 16.
2) Breasted: History of Egypt.

en goed en geluk van het volk, dat zich kromde onder het juk van den despoot dien het aanbad.

Het is zeer waarschijnlijk, dat door die zeer vele groote werken de Joodsche stammen werden onderdrukt en vluchtten. De geboorte van Mozes en de uittocht uit Egypte vallen dus naar alle zekerheid onder de regeering van Ramses II[1] en wel omstreeks 1260 v. Chr.

Zoo stond Egypte voor en tijdens Mozes' leven op het toppunt van macht. Maar wereldlijke grootheid gaat vaak gepaard met innerlijk verval; de machtsaanbidding laat geen plaats voor wijsheid. De staatsgodsdienst verloor alle vitaliteit en bezat in de handen van de orthodoxe priesters geen scheppende kracht meer. Seti I en Ramses II moesten steeds nieuwe bronnen aanboren om aan de stijgende eischen der priesters te voldoen. De voortbrengselen van den Staat dienden slechts voor de handhaving van de goden en hun priesters[2]. Onder Ramses III waren de tempels geweldig rijk; zij bezaten o.a. 107 615 slaven (d.i. 2% van de bevolking), 490 386 stuks vee, 513 wijngaarden, 169 steden, het zevende deel van allen bebouwbaren grond. ‘Het is begrijpelijk welk een gevaar zulk een rijkdom in de handen van heerschzuchtige priesters was.’[3] De arme man had geen plaats temidden van deze praal; hoe kon hij een offer brengen dat de opmerkzaamheid van een god van zulk een pracht zou trekken? Hij moest zich beperken tot het leger van lagere goden en geesten, de halfgoden of lokale godheden, die nog belang stelden in zijn dagelijksche zorgen en nooden. De dierenvereering begon toen onder het volk op te komen, waarna zij allengs doordrong in de hoogere kringen. Zoo was het enge Nijldal de wieg van kunsten en wetenschappen, maar tegelijk het tooneel van de vreeselijkste slavernij. Aldus beteekende het opkomen van het machtsbeginsel den ondergang van het geestelijk leven.

In die wereld van uiterlijke macht en pracht, maar die in werkelijkheid haar geestelijken ondergang tegemoet snelde, groeide Mozes op. Dat hij aan het Egyptische hof, althans in aanzienlijke Egyptische kringen is opgevoed, is zeer waarschijnlijk. Immers zijn niet-Hebreeuwsche maar Egyptische naam

1) Breasted; en ook Junker: Die Völker des Antiken Orients.
2) Breasted: blz. 456 e.v.
3) Gustave Lefebre: Histoire des Grands-Prêtres d'Amon, 168.

vindt men terug in die van de Pharao's Thutmosis (Kind van Thut) en Ramses (Kind van Ra). Ware hij in het land Gosen geboren, dan zou hij een zuiver Hebreeuwschen naam hebben ontvangen. Bovendien ligt Gosen ver van de Nijl, waarmede het verhaal van het biezen kistje slecht te rijmen is. De sagen, die rond zijn geboorte zijn geweven vinden elders hun parallellen; zoo de moord op de mannelijke geborenen in die van de kinderen van Bethlehem; de sage van zijn vondelingschap in het overeenkomstige verhaal van Sargon, den eersten Semitischen koning van Babylon. De Hebreeuwsche bijbel heeft één woord voor de ark van Noach en voor het biezenkistje (tebah). Het Grieksche woord 'larnax' beteekent zoowel de boot van Deukalion bij de zondvloed (de Grieksche Noach) als de lijkkist waarin Osiris de Nijl afdreef. De diepere zin van al deze sagen schijnt wel te zijn, dat in één enkel mensch de groote wijsheid werd samengebracht om deze voor de menschheid uit een dreigenden ondergang te redden. Ook ligt in dit verhaal de prachtige symboliek verscholen van de Kerstfeestgedachte, de symboliek van 1 Kon. 1:27, 'Wat in de wereld zwak is, heeft God uitverkoren om het machtige te beschamen', of, zooals Lao-Tsze het 500 jaren vroeger uitdrukte: 'Het zachte overwint het harde, het zwakke overwint het sterke.'

Hij ontving een opvoeding als verwacht kan worden van iemand die in de nabijheid van den Pharao werd opgevoed.

'Zoo werd Mozes onderwezen in al de wijsheid der Egyptenaren en werd krachtig in woord en werk' (Handelingen 7:22). Philo van Alexandrië, de tijdgenoot der Apostelen, schrijft in zijn 'Vita Mosis': 'Uit alle streken kwamen leeraren deels uit de grenslanden en uit deelen van Egypte, deels uit Griekenland. Maar in niet langen tijd overtrof hij hen aan bekwaamheid, want door zijn natuurlijk bevattingsvermogen voorkwam hij hun onderwijs, zoodat het een zich herinneren, niet een leeren scheen te zijn.'

Bij Manetho wordt verteld, dat hij een ingewijde leerling was van de mysteriën van Heliopolis, en daar den Osirisnaam 'Osarsiph' heeft gedragen.

Bij Michel Angelo draagt Mozes twee horens op zijn voorhoofd; bij anderen als Botticelli komen uit het voorhoofd twee lichtstralen. Dit zouden volgens Bock[1)] horens van een ram zijn

1) Emil Bock, Moses und sein Zeitalter (1935).

en daarmede zou zijn aangeduid dat Mozes de oude helderziendheid bezat. De ram immers is bij de oude Egyptenaren hiervan het symbool. Ammon bijvoorbeeld werd afgebeeld met kop en horens van een ram, terwijl ramshorens ook in de kroon der Pharao's voorkwamen. Een opschrift te Philae luidt: 'Een verborgen ram stijgt omhoog uit de oerwateren toen nog de wereld in duisternis rustte. En hij opent de oogen, opdat zij de wereld verlichten. Het dubbelgesternte van zon en maan verschijnt: zijn rechter en zijn linker oog'.

Het eerste verhaal waarin een karaktertrek van Mozes uitkomt, is dat van het dooden van den Egyptenaar, die een Hebreeër sloeg. 'Mozes ging uit naar zijn broederen en zag hun dwangarbeid aan.' De Israëlieten werden na den dood van Jozef tot zware slavendiensten geprest (Ex. 1:6, 8). Mozes zal dit niet zonder medelijden hebben aangezien, een gevoelen dat plotseling opbruiste tot een daad, toen hij zag hoe een opzichter een van zijn volksgenooten sloeg. Merkwaardig is echter, dat Mozes in zijn opvliegendheid toch de voorzichtigheid niet uit het oog verloor, immers 'hij keek her- en derwaarts en ziende dat er niemand was, versloeg hij den Egyptenaar.' Dit voorval teekent hem als een man die zich in zijn heftige gemoedsbeweging toch laat leiden door zijn intellect. De rede wordt nooit uitgeschakeld door het gevoel, hoe heftig dit ook in beroering is. Deze eigenschap zullen wij ook later aantreffen op oogenblikken wanneer Mozes 'in brandenden toorn' is. Dat hij ook vaker op de bres sprong voor verdrukten en geplaagden, blijkt uit het verhaal, hoe hij de zeven dochters van Jethro, den priester van Midian, beschermde tegen de herders, die haar van de bron hadden weggejaagd.

Veertig jaren was Mozes toen hij den Egyptenaar versloeg, en daarmee brak met zijn Egyptisch verleden; veertig jaren leefde hij in de verborgenheid als herder van de kudden van zijn schoonvader Jethro; veertig jaren lang was hij de leider van zijn volk (Handelingen 7:23, 30, 36). Deze tijdsbepalingen zijn ongetwijfeld niet historisch, daar ook in die tijden de mensch een normalen leeftijdsgrens niet kon overschrijden. Dikwijls wordt in den Bijbel het getal veertig genoemd. Veertig dagen en nachten was de zondvloed op de aarde (Gen. 7:17). Veertig dagen en nachten bleef Mozes op de Sinaï (Ex. 24:18); even zoovele dagen bleven de verspieders naar het Beloofde Land weg (Num.

13:25). Elia reisde in veertig dagen naar den Horeb (1 Kon. 19:8), waar Jahwe hem verscheen. Veertig dagen en nachten ook vastte Jezus in de woestijn, toen hij door den Booze werd verzocht (Matth. 4:2). De symboliek van dit getal is mij niet duidelijk.

II. De opdracht

Typeerend is de wijze waarop Mozes werd uitverkoren om de Joden uit de slavernij te verlossen. Hij hoedde de schapen van zijn schoonvader bij den berg Horeb. Wij zien hem daar op de glooiende velden waar deze oprijzen tot den hoogen Horeb, temidden van zijn witte schapen geleund op zijn herdersstaf, soms uitziende naar achtergebleven dieren. Toen, onverhoeds, zag hij in een struik voor hem een witte vlam die haar niet verbrandde. God riep hem: 'Mozes, Mozes.' En deze antwoordde: 'Hier ben ik.' Jahwe zeide: 'Treed niet nader, ontschoei uw voeten, want deze grond is heilige grond. Ik ben de God van uw vaderen, Abraham, Izaäk en Jacob.' Toen verborg Mozes zijn gelaat, omdat hij vreesde God te zien. Dan vraagt Mozes aan de verschijning, hoe hij heet. Deze vraag is, juist om het polytheïsme in die dagen, begrijpelijk. Immers er waren zoovele goden, en Mozes zou aan de Joden moeten mededeelen, welken god hij gesproken had. Men moest weten, wie de god was, om zijn gebeden aan het juiste adres te richten! Maar dan komt een antwoord (Ex. 3:14), dat ver uitsteekt boven de religies van de toenmalige beschavingen. 'Toen zeide God tot Mozes: Ik ben, die ik ben.' De Naam bergt alle namen in zich. Hij die is, was steeds en zal altijd zijn. Hij is het punt waar verleden en toekomst samenstroomen in het Nu. Dit korte woord uit oeroude tijden is van zulk een grootschheid, dat men kan zeggen, dat hier de geheimzinnige sluier van de mythe wordt doorlicht door een eeuwige waarheid. Mozes is de stichter van het ééngodendom.

Maar dan, als God hem de opdracht geeft, schrikt Mozes terug; hij aarzelt. 'Wie ben ik, dat ik naar Pharao gaan en de Israëlieten uit Egypte leiden zou?' (Ex. 3:11). Hij deinst terug voor de grootheid van de taak, die hem wordt opgelegd. 'Och, Heer, ik ben geen welbespraakt man; dat ben ik gisteren en eergisteren niet geweest, noch ook sedert gij tot Uw dienaar hebt gesproken; want ik ben zwaar van mond en tong.' (Ex. 4:10).

Maar God verzekert hem, dat hij zelf zijn mond zal bijstaan en hem leeren wat hij te spreken heeft.

Tot zoover is dit verhaal psychologisch te rechtvaardigen. Het is geen bewijs van kleinmoedigheid om aanvankelijk terug te schrikken voor een groote opdracht. Mozes gaf eerder blijk den omvang daarvan ten volle te begrijpen, terwijl hij zich van zijn eigen, immers nog niet ontplooide, kracht niet bewust was. Maar de wetenschap, dat God 'zijn mond zal bijstaan' geeft hem kracht. 'Ik zal met u zijn,' antwoordde Jahwe.

Dan komt echter een verhaal, dat psychologisch onbegrijpelijk is, en volstrekt niet past bij het beeld, dat uit andere plaatsen van de Mozesboeken voor ons oprijst. Immers na die verzekering van Jahwe zou Mozes nog aarzelen. Dit getuigt van een lafheid en een gebrek aan vertrouwen op hoogere leiding, die onaannemelijk zijn. Jahwe ontsteekt dan in toorn, en wijst in arren moede Aaron als helper van Mozes aan. Deze breuk in het verhaal geeft steun aan de opvatting van Gressmann[1)], dat Aäron door de latere priesterkaste in de sage is ingelascht, althans sterk op den voorgrond is geschoven, om haar eigen ontstaan en bestaan te rechtvaardigen. Aäron zou dan zijn de priester, die zich dringt tusschen den profeet en het volk. De hiërarchie ontstaat: Jahwe spreekt tot Mozes, deze tot Aäron, en deze tot het volk (Ex. 4:15, 16, 'dan zal hij voor u tot het volk spreken'). Voor deze opvatting spreken ook andere plaatsen uit de Pentateuch. De opdracht tot verlossing der Israëlieten wordt gegeven aan Mozes en Aäron, maar alleen de eerste voert haar uit (Ex. 9:8, 10); blijkbaar is in de laatste passage vergeten Aärons naam in te lasschen. Zoo ook werpt volgens oudere sagen bij beider eerste verschijning voor Pharao, niet Aäron den staf, die in een slang verandert, op den grond, maar Mozes (Ex. 7:10). Jahwe draagt Mozes en Aäron op om het volk bij elkaar te roepen teneinde de uittocht voor te bereiden (Ex. 12:1); maar de opdracht wordt alleen door Mozes uitgevoerd (Ex. 12:21). Omgekeerd Ex. 10:1 en 10:3. Om den dood van den eerstgeboren zoon te voorkomen (Ex. 2:2) verbergt de moeder Mozes in een biezenkistje; maar Ex. 6:7 noemt Aäron drie jaren ouder dan zijn broeder Mozes! De laatste plagen worden alleen door Mozes bewerkstelligd: Ex. 9:23, 33; 10:13, 22. Na het dramatische verhaal van de

1) Mose und seine Zeit, 1913.

wetgeving op de Sinaï (Ex. 19:16-20) waarbij verhaald wordt dat Mozes alleen den berg beklom, wordt een zelfde episode nog eens verteld (Ex. 19:20-25) maar thans met Aäron en de priesters er bij.

Ik acht het uit deze enkele voorbeelden duidelijk, dat de figuur van Aäron in deze gedeelten van Exodus te veel op den voorgrond is geplaatst. Trouwens al wat van Aäron wordt verteld is op enkele uitzonderingen na een afschaduwing, een navolging van de sagen omtrent Mozes. Blijkbaar, zegt Gressmann, is Aäron een El-priester geweest, d.i. een priester van den ouden godsdienst der Hebreën, waarin elke plaats zijn lokalen god had, een boom, een beek of berg.

Mozes geeft aan de opdracht gevolg en keert met Aäron naar Egypte terug. Bij hun eerste bezoek aan den Pharao werpen zij een staf op den grond, die een slang wordt, een wonder om Pharao te overtuigen (Ex. 4:3 slang; 7:10 draak). De pharao's droegen behalve een zon, een slang in de kroon, een cobra in afschrikwekkende aanvalshouding. Wee dengene, beduidde dit symbool, die mij weerstaat. Van afschrikwekkend en bedreigend werd dit symbool van de slang hierdoor het symbool van de koninklijke waardigheid en als zoodanig vereerd. Deze sage heeft m.i. de beteekenis, dat Mozes in staat was de koninklijke macht van den Pharao te evenaren, ja zelfs verslond zijn slang de slangen der Egyptische wijzen die dezelfde tooverkunst vertoonden: de majesteit van den geest zou de majesteit der aarde overtreffen. Maar Pharao laat zich niet overreden, noch door vertoogen van Mozes, noch door zijn in daden omgezette bedreigingen. Toen ‘verzwaarde’ Jahwe telkens het hart van den Pharao (Ex. 10:1). ‘Jahwe verstokte Pharao's hart’ (Ex. 11:10). God bestuurt niet alleen het goede, maar ook het kwade. Het laatste onderhoud van Mozes met Pharao is van een hevig dramatisch karakter. ‘Ga weg van mij. Pas op dat ge niet weer in mijn tegenwoordigheid verschijnt, want als ge dit doet, zult gij sterven.’ Waarop Mozes fier antwoordde: ‘Gij hebt gezegd, waar het op staat; ik zal niet weer in uw tegenwoordigheid verschijnen. Zoo ging Mozes in brandenden toorn van Pharao weg’ (Ex. 10:28; 11:8).

De heerscher van het verleden tegenover den heerscher van de toekomst! De despoot over millioenen tegenover den fieren

enkeling die hem dorst te weerstaan. Hier brak een nieuwe tijd zich baan dwars door de machten van het verleden.

Phantasie en geen geschiedenis? Zeker, een bewijs zal niet kunnen worden geleverd. Maar zulk een ontmoeting is naar de feiten geoordeeld zeer waarschijnlijk en psychologisch ook heel goed mogelijk geweest.

III. De tocht in de woestijn

Mozes voerde zijn volk weg in de richting van de Schelpzee: de tegenwoordige golf van Akaba. Had hij toen reeds het plan gehad naar Kanaän te gaan, dan zou hij de meer rechtstreeksche, noordelijke route hebben gevolgd, langs de groote heirbanen tusschen Egypte en Palestina. Ik acht het waarschijnlijk, dat hij hereeniging zocht met Hebreeuwsche stammen in de buurt van Kadesch. Hij vond er nog stamgenooten[1)]. En hierdoor wint het verhaal van de doodslag op den Egyptenaar, van zijn vlucht en van de uitverkiezing, aan historische waarschijnlijkheid. Immers toen hij na zijn wandaad moest vluchten, kwam hij bij stamgenooten, waardoor zijn gedachten uiteraard dikwijls teruggingen naar dat deel van het volk dat nog onder de Egyptische slavernij zuchtte.

Dat de Egyptenaren die de wegtrekkende Joden vervolgden, door een ramp zijn getroffen waarbij zij in de zee verdronken, is waarschijnlijk historisch. Want het staat vast, dat Mirjams lied, dat deze gebeurtenis bejubelt van oer-ouden datum is. (Ex. 14:20).

Zoo leidde Mozes zijn volk door de woestijn. Dit woord moet niet opgevat worden als een dorre zand- en steenzee, zooals die in Egypte buiten het overstroomingsgebied van de Nijl te vinden is. Immers er waren bronnen en boomen; er vlogen vogels (kwakkels; Ex. 16:13). Het manna dat de Israëlieten tot voedsel strekte, was waarschijnlijk een suikerachtige afscheiding van een soort tamariskboom, een plant die in de oostelijke landen der Middellandsche Zee veel voorkomt. De Arabieren eten het thans nog, terwijl de monniken op den Sinaï het den pelgrims in Juni en Juli te koop aanbieden. Het uit de takken uitgevloeide sap droogt in de zon en valt in korrels op den grond. Het smelt ook in de zon en wordt als honing op het brood gegeten.

1) Gressmann.

Op hun tocht wijst overdag een rook- des nachts een vuurkolom het volk den weg. Dit fantastisch klinkende verhaal kan toch een historischen grondslag hebben, daar in andere sagen ter wereld geen parallellen te vinden zijn. Gressmann denkt aan een vuurspuwende berg, Bock aan aardvuur dat in die oude tijden meer dan nu, hier en daar door den aardbodem heen brak, een deel van het vuur dat allengs door het afkoelen onzer planeet verdwijnt. Volgens hem zouden Sodom en Gomorrha aldus door plotseling uitbrekend aardvuur en de daarmee gepaard gaande gaswolken zijn verwoest. Dat de Sinaï een vuurspuwende vulkaan zou zijn geweest, is niet waarschijnlijk. Want dat gebergte was reeds in Mozes' tijd oergesteente, naakt en dood. Het is overigens ook onaannemelijk, dat de Israëlieten zoo ver zuidelijk zouden zijn doorgetrokken. De Sinaï van het O.T. lag waarschijnlijk oostelijk van Kadesch en van het groote langwerpige dal, de inzinking van Wadi el Araba, die van de Golf van Akaba naar de Doode Zee loopt. Daar in dat dal en op dien berg zou dan het oude aardvuur nog werken, en de vuur- en rookkolommen veroorzaken, die de Joden leidden op hun tocht.

Door deze dorre landstreek voerde Mozes zijn volk Het was een menigte menschen, die den naam van volk in den zin van eenheid ternauwernood kon dragen. Het was eerder een troep nomaden of half-nomaden, die langen tijd in slavernij hadden geleefd, zonder eigen godsdienst, zonder eenheid ook in gebruiken, nauwelijks één van taal.

Mozes stond voor de ontzaggelijke taak deze menigte na de bevrijding van Egypte, op te voeden van nomaden tot kultuurdragers, samen te binden tot een eenheid, de veelgodendienaars één religie te geven, één God te openbaren, een massa tot gemeenschap te smeden, kortom een horde tot hoogere levenstaak op te voeren[1]. Was deze taak op zichzelve reeds zwaar, zij was te moeilijker daar het volk onwillig was en zijn helpers maar al te vaak hem op kritieke oogenblikken afvielen. Reeds vóór den uittocht van de Joden ‘hoorden zij niet naar hem vanwege mismoedigheid en harde slavernij’ (Ex. 6:8). Het volk zal murw geweest zijn door de onderdrukking, plat geslagen door de lang-

1) Volz (Mose und seine Zeit, 1932) ziet het anders. Hij beschouwt de Mozaische tijd als een bloeitijd van het Joodsche volk, niet als een primitief begin. Ik acht dit onjuist, zooals uit mijn opvatting blijkt.

durige ellende. Het had blijkbaar dat kritieke punt van materieelen en geestelijken nood bereikt, waar zelfs het geloof aan redding gebroken is; de ergste graad van pauperisme. Toen zij door de Egyptenaren bij de Schelpzee werden achtervolgd, verweten zij Mozes: 'Hebt gij ons medegenomen om in de woestijn te sterven? Wat hebt gij ons gedaan met ons uit Egypte te voeren? Dat hebben wij u immers reeds in Egypte gezegd: laat ons met rust, want het is beter de Egyptenaren te dienen dan in de woestijn te sterven' (Ex. 14:11, 12).

Telkens en telkens weer steunt hij de wankelmoedigen, wijst de kleingeloovigen op de hulp van Jahwe: 'Vreest niet; Jahwe zal voor u strijden' (Ex. 14:13). Elke tegenslag doet het volk terugzinken in zijn aarzeling, in zijn wantrouwen zelfs tegen den leider, doet het terugverlangen naar Egypte. Als het voedsel schaars wordt, mort het volk: 'Waren wij maar door Jahwe's hand in Egypteland gestorven, terwijl wij zaten bij de vleeschpotten en volop brood aten' (Ex. 16:3). Hebben de Joden dorst, dan slingeren zij de heftigste verwijten den leider naar het hoofd: 'Waarom hebt gij ons uit Egypte gevoerd om mij en mijn zonen en mijn vee van dorst te doen omkomen?' (Ex. 17:3). In wanhoop roept dan Mozes tot Jahwe: 'Wat zal ik met dit volk doen? Het scheelt niet veel of zij steenigen mij' (Ex. 17:4) Zelfs toen de verkenners onder aanvoering van Jozua uit het Beloofde Land terugkwamen en de vruchtbaarheid beschreven van het land 'overvloeiende van melk en honing', maar tevens verhaalden van de groote sterke mannen die dat land verdedigden, jammerden en morden de Joden.

Zoo leidde hun wankelmoedigheid, hun wantrouwen, hun kleingeloovigheid telkens tot opstand tegen Mozes. Zelfs Aäron, zijn broeder, die hem als medeleider toch het naast stond, die het best in zijn hart heeft kunnen zien en zijn grootheid erkennen, was hem afvallig. Hij en zijn vrouw richtten verwijten tot Mozes: 'Heeft dan Jahwe eenig en alleen tot Mozes, heeft hij niet ook tot ons gesproken?' En dan komt er een prachtig karakteriseerend zinnetje, waarin het bedekt verwijt van hoogmoed wordt weersproken: 'Mozes nu was zeer deemoedig, meer dan eenig mensch op aarde.' (Num. 12:1, 2, 3).

Is het dan te verwonderen, dat bijwijlen de geestkracht Mozes begaf, dat de taak die hij volbrengen moest, hem te zwaar scheen?

‘Waarom hebt gij Uw dienaar dit leed aangedaan, dat gij mij dit geheele volk te dragen geeft? Ben ik van dit gansche volk zwanger geweest en heb ik het gebaard, dat gij tot mij moogt zeggen: neem het in Uw armen als een verpleger een zuigeling en draag het naar het land dat ik aan zijn vaderen bij eede heb beloofd?.... Ik kàn alleen dit geheele volk niet dragen, want het is mij tè zwaar. Indien gij zóó met mij handelen wilt, dood mij dan liever en laat mij mijn ongeluk niet aanzien’ (Num. 11:11).

De woestijntocht, die volgens den Bijbel 40 jaren heeft geduurd, terwijl hij geografisch ten hoogste 40 dagen had behoeven te duren, moet dan ook niet worden opgevat als een ‘Transportangelegenheit’, zooals Bock het noemt, maar als een tijd van scholing, van opbouw. In dit verband is het opmerkelijk, dat de Israëlieten het langst hebben gewoond in Kadesch. Hier was een bron, waar Hagar, de door Abraham verstooten vrouw, haar zoon Ismaël baarde (Gen. 16:14). Daarom is Kadesch nog altijd een Arabisch heiligdom. De Bedouïnen laten niemand toe in deze oase, die slechts eenige kilometers breed is. Voor het eerst in 1842 zijn Europeanen tot die plek doorgedrongen, daarna nog eens in 1881. Jethro, een priester (waarschijnlijk van de ook aldaar vereerde Jahwe), tot wien Mozes was gevlucht, en wiens dochter hij had gehuwd, was ook een Ismaëliet, geen Midianiet[1]. Hij heeft ongetwijfeld een sterken invloed op Mozes uitgeoefend. Zoo zeide Mozes tot hem, dat hij hem ‘tot oogen zal zijn’ (Num. 10:29 waar Jethro den naam van Hobab draagt). Als het waar is, dat Jethro de leermeester van Mozes is geweest, kreeg het Joodsche volk aldus als leer terug, wat het uit zijn bloed had uitgestooten.

In Kadesch is waarschijnlijk het hachelijkste deel van de tocht volbracht, daar Mozes hereenigd werd met zijn vrouw en kinderen. Merkwaardig in velerlei opzicht is het gesprek, dat Mozes en Jethro tezamen hadden na hun hereeniging. Jethro had gezien, hoe Mozes van den morgen tot den avond recht had gesproken, gezeten temidden van het volk, dat dicht om hem heen stond; ‘hij maakte hen de inzettingen en de wetten Gods bekend.’ Wij kunnen ons voorstellen, hoe beiden in de stilte van den avond onder den sterrenvonkelenden hemel voor hun tent zitten, gehuld in hun witte mantels. Jethro spreekt er zijn bezorgdheid

1) Ed. Meyer: Die Israëliten und ihre Nachbarstämme, blz. 341.

over uit, dat deze dagelijksche taak naast al het andere wat er te doen was, te zwaar is voor Mozes. 'Wat gij doet, is niet goed,' zeide Jethro. 'Daarbij zult zoowel gij als dit volk dat met U is, U onfeilbaar kwalijk bevinden; want dit is U te zwaar; gij kunt het niet alleen doen.' (Ex. 18:18). En dan geeft hij hem den raad rechters aan te stellen, aan wien hij de gewone rechtspraak kan overlaten met uitzondering van de meer belangrijke die hij zelf zal blijven behandelen. 'Zoo zullen zij Uw last verlichten en dien met U dragen.' Zoo trok Mozes het recht in het bereik van den godsdienst, en legde daarmede het fundament van het toekomstige staatswezen. Want zonder geloof aan een zedelijke ordening kan geen recht bestaan. Wel was het heilig en profaan recht nog niet gescheiden. De priester staat boven den rechter, want Mozes had de laatste beslissing. Recht en wet zijn dus ondergeschikt aan de religie.

Een andere belangrijke episode in dezen tocht door de woestijn, vormt het verhaal hoe de tochtgenooten door een groote menigte slangen werden overvallen. Om hen te genezen, richtte Mozes een koperen slang op. Nu zijn er over de symboliek van de slang verschillende opvattingen[1)]. De eerste is deze, dat in het Paradijs de slang en de Levensboom het mannelijk en vrouwelijk element symboliseeren, het actieve en het positieve element, de geest en de materie. De Levensboom (Gen. 2:9) vertegenwoordigt de zichtbare wereld, de slang de geestelijke wereld, die de eerste doet bloeien en vrucht doet dragen. Een andere opvatting van de symboliek van de slang is m.i. aannemelijker. Volgens die opvatting beteekent de slang het kwade element, de Ahriman van de Perzen, de slang van de Noorsche mythe, die aan de wortels van den Levensboom Ygdrasil, knaagt. Volgens Bock symboliseeren de slangen, die de Joden in de woestijn overvallen, de gebondenheid aan de aarde, het verlangen naar het verleden. Mozes richt de staf van het klare, denkende bewustzijn op, waaraan de slang wordt vastgenageld; de staf van Aeskulaap. Tegen de eerste en voor de laatste opvatting pleit ook de vervloeking van de slang na den zondeval (Gen. 3:14, 15). Dat andere Semietische volkeren, zooals de Assyriërs en de Babyloniërs de slang vereerden, is nog geen bewijs dat de stamverwante Israëlieten dit ook hebben gedaan.

1) Oldfield Howley: The encircled serpent.

De koperen slang is eerst vele eeuwen later door koning Hiskia vernietigd. 2 Kon. 18:4 verhaalt hoe hij ‘de koperen slang die Mozes gemaakt had, heeft vergruizeld; want tot die dagen toe waren de Israëlieten gewoon te harer eer te offeren; men noemde haar Nehustan.’ In de Talmud wordt zelfs verhaald, dat de slang tot stof werd vergruizeld en aldus verstrooid, om niets over te laten van deze afgoderij.

Melanchton had haar nog in zijn wapen.

Dat de wijze leiding van Mozes, en de gemeenschappelijkheid van gevaren en lotgevallen allengs een gevoel van gemeenschap onder de tochtgenooten deed ontstaan, dat een gevoel van samenhoorigheid ontstond onder de eerst zoo los samenhangende massa blijkt wel uit het verhaal van de opstandigheid van Korah en zijn makkers. Zij zeiden tegen Mozes en Aäron: ‘Het is nu genoeg! Want van de geheele gemeenschap zijn alle leden heilig en in hun midden is Jahwe. Waarom verheft gij U dan boven Jahwe's vergadering?’ (Num. 16:3). Hier blijkt een verzet van een reeds tot eenheid gevormde groep tegen een leider, die uiteraard nog dictatoriaal moest optreden. Het levensdoel van Mozes, de horde samen te smeden tot eenheid, begon zich te verwerkelijken, zij het in een op dat oogenblik door Mozes allerminst gewenschten vorm. Deze episode die historisch zeer waarschijnlijk klinkt, kan dan ook alleen aan het einde van den langen tocht hebben plaatsgevonden.

IV. De wetgeving op den Sinaï

Mozes zal reeds spoedig hebben ingezien dat het voor de eenwording van zijn groep volgelingen noodzakelijk was, strenge voorschriften te geven op het gebied van religie en moraal. Ongetwijfeld is de dekaloog uit den Mozaïschen tijd afkomstig. Wel schijnt de huidige tekst van den oorspronkelijken vorm af te wijken. Een Hebreeuwsch handschrift van 100 na Chr., Nash, heeft een andere tekst dan Ex. 20 en Deut. 5.[1)]

Ik acht het uitgesloten, dat de dekaloog het werk van meer dan één man zou zijn geweest. Geen enkele van zijn volgelingen of medeleiders kan de hoogte van Mozes' geest hebben bereikt om hem zelfs alleen maar hulp bij dit werk te hebben

1) Zie Volz.

kunnen geven. Ook is het ondenkbaar dat latere geschiedschrijvers eigen uitspraken van zulk een draagwijdte, die zoo indruischten tegen de toenmalige denkwereld, zouden hebben gelegd in den mond van een vroegeren held. Deze wetgeving op den Sinaï, althans de tien geboden, is geen resultante van bespiegelingen van een aantal wijze mannen, maar is een vonk, die slechts ontspringen kan als de Goddelijke geest één waarachtig en groot mensch aanraakt. Zulk een vonk kan slechts ontstaan uit de spanning in één mensch, die worstelt om de eeuwige waarheid. Alleen hierdoor reeds is het historisch bestaan van Mozes bewezen. De tien geboden dragen het kenmerk van één groote persoonlijkheid. Is het wonder, dat latere vertellers de inderdaad geweldige gebeurtenis van het ontstaan der tien geboden, deze geboorte van een nieuwen tijd, hebben omgeven met een heftig dramatisch verhaal? Als literaire fantasie is het verhaal van waarde, om de karakteriseering die van den hoofdpersoon wordt gegeven.

Op bevel van Jahwe had Mozes het volk twee dagen te voren reeds voorbereid op de komende gebeurtenis. Zij moesten hun kleederen wasschen, want ten derden dage zou Jahwe ten aanschouwe van het gansche volk Israël, op den berg Sinaï nederdalen. En op dien derden dag, toen de morgen aanbrak, snelden de Israëlieten uit hun tenten, want ‘er waren donderslagen, bliksemstralen en zware wolken op den berg, en een zeer sterk bazuingeschal; zoodat het gansche volk dat in de legerplaats was ontstelde. Maar Mozes leidde het volk de legerplaats uit, God tegemoet, en zij schaarden zich aan den voet van den berg. De berg Sinaï nu rookte geheel en al, omdat Jahwe in vuur daarop nedergedaald was; zijn rook steeg op als die van een smeltoven, en de geheele berg trilde zeer. Steeds sterker werd het bazuingeschal, terwijl Mozes sprak en God hem met luider stem antwoordde’ (Ex. 19:16 e.v.).

De dekaloog is kort, in spreukvorm gegeven, ja zoo kernachtig dat, wanneer men de enkele wijdloopige (waarschijnlijk niet van Mozes afkomstige) toevoegingen in het tweede en vierde gebod buiten beschouwing laat, men geloof zou kunnen schenken aan het verhaal, dat Mozes in de eenzaamheid teruggetrokken, deze spreuken op steenen tafelen zou hebben gegrift.

Reeds de aanhef is merkwaardig. ‘Ik Jahwe, ben Uw God, die

U uit Egypteland uit het slavenhuis heb uitgeleid'. Door deze aanspraak, rechtstreeks gericht tot den enkeling èn tot het geheele volk, wordt de enkeling samengesnoerd met de gemeenschap, wordt de kiem gelegd voor het besef van verantwoordelijkheid van den enkeling voor het geheel, en van het geheel voor den enkeling. Immers de enkeling, die zich door Jahwe toegesproken hoort, weet dat dit woord gericht wordt tot allen die uit Egypte zijn verlost. Er is een gemeenschappelijkheid van lijden geweest, een gemeenschappelijkheid van verlossing, een eenheid in dankgevoelens voor Jahwe.

I. *Gij zult geen andere goden nevens mij hebben.*

Tot goed begrip van dit eerste gebod, geve men zich rekenschap van de godsdienstige gevoelens en voorstellingen bij de volken van die dagen. In den priesterstaat, die Egypte was, althans in den tijd rond Ramses II, bestonden vele goden, Osiris, Isis, Re of de Zon; ook vreemde goden werden vereerd: Baäl, Astarte, Anath, Kedesh. De babylonische godsdienst was door en door natuurvereering. Zoo werden de verschillende natuurkrachten tot godheden gemaakt: de zon, de maan, het onweer, de aardmachten. Naast kwade geesten, die ziekten veroorzaakten, geloofden de Babyloniërs nog aan verschillende plaatselijke godheden. Evenals de Grieken dachten zij zich de goden met menschelijke hoedanigheden, zij het ook dat de Babylonische godheden ernstiger en waardiger waren dan de vroolijke Olympiërs.[1)]

Wat de Joden zelve betreft, vertellen spijkerschrifttafels dat de 'Chabiru' polytheïsten waren. Elke plaats had zijn El, zijn God: Kades, Sichem, Bethel, Beerseba, zooals bij halfnomaden begrijpelijk is. In boomen, beeken, bergen meenden de Hebreërs woonplaatsen van goden te zien.

Alle religies van dien tijd waren polytheïstisch. De monarchistische vorm van den godsdienst als in Egypte en Babylon, sluit het polytheïsme niet uit. De enkele monotheïstische uitspraken bleven verdwaalde uitingen van enkelingen. Dit veelgodendom was de oorzaak van groote vrees: de vrees, dat een onbekende godheid beleedigd zou worden. Van een gebedsgemeenschap was dus geen sprake. Alleen reeds door deze ver-

1) Ungnad: Die Religion der Babylonier und Assyrier.

nietiging van het veelgodendom onder de Joden, rijst Mozes torenhoog uit boven zijn tijd.

II. *Gij zult u geen beeld maken, geen gedaante van iets dat aan den hemel daarboven of op aarde hier beneden of in het water onder de aarde is; gij zult ze niet aanbidden of dienen.*

Want ik, Jahwe, Uw God, ben een naijverig God. Ik verhaal de schuld der vaderen op de kinderen, op het derde en vierde geslacht mijner haters; maar betoon gunst aan duizenden van wie mij liefhebben en mijn geboden onderhouden.'

Wanneer uit religieuse behoefte een god werd afgebeeld, ontstond spoedig de neiging om het voorwerp met de godheid te vereenzelvigen, het te vereeren en te aanbidden. Het ontsluieren van een beeld was dikwijls het hoogtepunt van een godsdienstig feest.

Mozes nu had de afgodendienst der Egyptenaren van nabij gezien. Hij had begrepen hoe juist hierdoor de priesters tot macht en rijkdom waren gekomen, ten nadeele van de offerende massa. Maar bovenal wist hij, dat de aandacht van den vrome werd gevestigd op het zichtbare, tastbare, in plaats van op het onzichtbare, bovenzinnelijke.

Want hij had ervaren, dat God geest was, en dus niet aan plaats en tijd gebonden. Ook hier, evenals bij het eerste gebod, toont zich Mozes een wegbereider van Christus. 'God is geest, en die Hem aanbidden, moeten in geest en waarheid aanbidden' (Joh. 4:24).

God wordt het onzichtbare en daarmede het onvergelijkelijke, ontastbare, heilige. De eeredienst werd eenvoudiger; het woord kreeg grooter invloed. Eerst hierdoor was gemeenschap van geest mogelijk.

Hier is echter een keerzijde aan verbonden. De groote Leider, heeft reeds aanstonds aan het volk den afschuw voor het beeld ingeprent, een afschuw die ook in den staat en later in de diaspora bleef bestaan. Is het dan te verwonderen, dat het Joodsche volk weinig of geen beeldhouwers of schilders van beteekenis heeft voortgebracht? Wel musici, wel dichters, want muziek en dichtkunst waren niet verboden; wel wijsgeeren, want wijsbegeerte is veelal onafscheidelijk met de religie verbonden.

III. *Gij zult den naam van Jahwe, Uw God, niet misbruiken. Want Jahwe zal niet ongestraft laten, wie Zijn naam misbruiken.*

Dit derde gebod richt zich niet tegen het gebruik, wel tegen het misbruik van Gods naam. Algemeen werd in die dagen de naam van een godheid als tooverspreuk gebezigd. De magie diende het eigen ik. Wie de naam van een godheid kende, had macht over hem. Maar niet alleen tegen de magie richt zich Mozes' religie.

Er ligt in de religie een gevaar van overmatig individualisme. Dit is in den godsdienst van Mozes voorkomen, daar ieder zich verantwoordelijk voelt voor het geheel, de gemeenschapsgedachte die later in het Christendom en het socialisme zou worden ontwikkeld.

IV. *Gedenk den Sabbathdag, dat gij dien heiligt.*

'Zes dagen zult gij arbeiden en al Uw werk verrichten, maar de zevende dag is rustdag ter eere van Jahwe, Uw God. Dan zult gij geenerlei werk verrichten, gij, noch Uw zoon of dochter, noch Uw slaaf of slavin, noch Uw vee, noch de vreemde die bij U in Uw steden woont. Want in zes dagen heeft Jahwe den hemel, de aarde, de zee en alwat daarin is, gemaakt en op den zevenden dag rustte hij, daarom zegende Jahwe den sabbathdag en heiligde dien'.

De Assyriërs hadden reeds iets van dien aard; de 'Schabattu' beteekent eigenlijk maandhelft. Op de 7e, 14e, 21e en 28e dag van iedere maand mocht geen arbeid worden verricht, daar dit booze dagen waren. Het is zeer de vraag of Mozes deze gewoonte kende. In elk geval is de inhoud van de Mozaïsche instelling een geheel andere dan die van de Assyrische; immers heiliging, vereering en gemeenschap was de bedoeling van den rustdag. Het regelmatig tezamenkomen op één dag, één plaats, tot één gemeenschappelijk doel was van het grootste belang voor de vorming van een religieuse volksgemeenschap. Zoo behoort het vierde gebod bij het eerste, daar het gemeenschappelijk belijden slechts mogelijk is, wanneer één God werd aangebeden. Zoo is dit vierde gebod ook de positieve zijde van het voorafgaande verbod, waarin de magie werd bestreden.

Het verbod om te werken wordt ook uitgestrekt tot de slaven en slavinnen, een belangrijk sociaal beginsel. Als de meester

rust, moeten ook de slaven rusten. Het is zeer de vraag of deze uitbreiding van het werkverbod wel van Mozes afkomstig is. ‘Noch de vreemde die bij U in Uw steden woont’. Van vreemden die op den woestijntocht meetrokken kon geen sprake zijn, evenmin als van steden; ternauwernood van slaven.

Deze eerste vier geboden betreffen de verhouding van den mensch tot Jahwe; de laatste zes betreffen de verhouding van de menschen onder elkaar. De vier eerste behelzen godsdienstige, de laatste zes ethische voorschriften. Ook deze laatste worden als de wil van Jahwe gegeven, waardoor het verband van ethiek en religie wordt aangeduid. Het is één bron, waaruit beide stroomen vloeien.

Völter (‘Wer war Mose’) wijst er op, dat de laatste voorschriften reeds in het Egyptische Doodenboek te vinden zijn. In hoofdstuk 125 daarvan zegt de gestorvene, staande bij de weegschaal, o.m. het volgende: ‘Je n'ai point fait maltraiter l'esclave par son maître. Je n'ai point tué. Je n'ai point ordonné de tuer traîtreusement. Je n'ai fait de mensonge à aucun homme. Je n'ai pas volé. Je n'ai point forniqué. Je n'ai pas eu commerce avec femme mariée.’[1)]

Nu bewijst deze opmerking van Völter niets anders dan dat Mozes bekend is geweest, althans kon zijn, met het Doodenboek. Maar het is geheel iets anders of één mensch zichzelven vrijspreekt van zonden (die natuurlijk ook door de Egyptenaren werden erkend) of dat aan een geheel volk geboden van dezen aard worden opgelegd.

V. ‘*Eert Uw vader en Uw moeder*, opdat gij lang gevestigd blijft op den bodem dien Jahwe, Uw God, U geeft.’

De toevoeging aan dit gebod zal wel een latere inlasch zijn. Ze is een verzwakking, immers een belooning, die bij de andere geboden niet voorkomt. Men moet de goede daad doen om haarzelve, niet om het geestelijk of materieel gewin (zoo bijvoorbeeld in de te zeer geprezen Imitatio Christi van Thomas à Kempis).

De moeder is in dit gebod gelijkwaardig gesteld met den vader. Hier was Mozes zijn tijd vele eeuwen vooruit; zelfs zijn huidige orthodoxe volgelingen erkennen de gelijkwaardigheid

1) Paul Pierret: Livre des Morts.

van de vrouw aan den man nog niet (men denke bv. aan de plaatsing der vrouwen in de synagoge). Het vijfde gebod richt zich niet alleen tot de jeugd, maar tot allen, ook tot de ouderen, waardoor de basis voor een gezinsleven werd gelegd.

VI. ***Gij zult niet dooden.***
VII. ***Gij zult geen overspel doen.***
VIII. ***Gij zult niet stelen.***
IX. ***Gij zult geen leugenachtig getuigenis afleggen tegen Uw naaste.***

Deze vier geboden geven als in spiegelbeeld een blik op de rauwheid dier tijden.

Mozes heeft ingezien, dat elk hooger kultureel leven slechts mogelijk zou zijn, wanneer de enkeling zijn lusten niet meer uitvierde ten koste van zijn naaste. Maar niet alleen in daden die den naaste zouden benadeelen moet de enkeling zich beperken, ook reeds in de gedachten, die tot die daden zullen voeren. Dit staat in het laatste gebod:

X. ***Gij zult niet begeeren Uws naasten huis, noch begeeren Uws naasten vrouw, zijn slaaf of slavin, zijn rund of ezel, noch iets dat Uws naasten is.***

Reeds de begeerte naar 'Uws naasten vrouw', naar de eigendommen van een ander, wordt verboden. Mozes vat het kwaad bij den wortel aan. Hier blijkt hij een voorlooper van Christus, die ruim twaalf eeuwen later zou zeggen: 'Ik zeg U, dat ieder die met begeerige oogen een vrouw aanziet, reeds in zijn hart overspel met haar bedreven heeft' (Matth. 5:28). Aldus grijpt dit laatste gebod van de daad naar de gedachte terug.

Een ruw losbandig nomadenvolk moet worden geleid en opgevoed. Jahwe is dan ook de God van de Macht en de Wil. Hij staat boven schepsel en wereld als de meestal eischende, wrekende Macht. Op het Congres van Oud-testamentici in 1935 te Göttingen omschreef een Zweedsche Hoogleeraar Lindblom het karakter van den oudtestamentischen godsdienst aldus: 'God is Koning, die zich als liefde manifesteert jegens hen die tot het uitverkoren volk behooren en in het verbond staan, terwijl de toorn hen treft, die vijanden van dat verbond zijn of zich buiten

dit stellen'. In deze Mozaïsche Jahwe ligt alleen het actieve element besloten. Jahwe leeft centraal in alles. Deze eenheid in een godsdienstvorm waar Jahwe zoo het middenpunt van daden en handelingen was, veroorzaakte een sterk gevoel van eigenwaarde, of zooals Volz het uitdrukt, een sterk 'Sonderbewusstsein'. Alleen met de Israëlieten sluit Jahwe, die toch de aarde beheerscht, het verbond. De Joodsche natie wijkt in dezen geheel af van de andere toenmalige volken. Zij bleef bestaan ook na de vernietiging van den Joodschen staat in 586 v. Chr. Andere volkeren zijn allengs ontstaan uit een nevelachtig verleden; zij vertoonen een langzamen groei. Maar dit volk is plotseling ontstaan door den greep van één enkelen man.

De weldaden van Jahwe liggen echter vooral in de aardsche sfeer; voor mystiek is geen plaats. De Israëlieten zijn weinig speculatief van aard, ondanks Elia, ondanks de Chassidim en personen als Martin Buber. Geen ascese kennen zij, zooals die bij de boeddhisten, de brahmanen, de Christenen, de Mohammedanen voorkomt. Zij laten de wereld niet aan zichzelve over om hun ziel te redden, maar voelen als individu hun verantwoordelijkheid tegenover de wereld.

V. De reis naar het Beloofde Land

Toen Mozes zoo lang op den berg bleef, werd het volk ongeduldig. 'Maak ons goden, die voor ons uittrekken,' zeiden zij tot Aäron, 'want die Mozes, de man die ons uit Egypteland heeft gevoerd, wij weten niet wat van hem geworden is' (Ex. 32:33). En Aäron, de zwakkeling, gaf toe en maakte een gouden stier, waarna het volk zich aan bandelooze dansen overgaf. Blijkbaar wordt hier de terugval tot den Baälsdienst aangeduid of tot den Apiscultus der Egyptenaren. Mozes daalde den berg af, de twee tafelen der geboden in de hand, geheel vervuld van de goddelijke openbaring, stralende van de macht en de heiligheid van God. Daar hoorde hij in de verte het gedruisch dat het volk maakte. Hij meende dat hij krijgsrumoer hoorde, maar Jozua, die met hem was, zeide: 'Dat zijn geen jubelkreten der overwinning, noch klaagtonen der nederlaag; beurtgezang hoor ik. En toen hij de legerplaats naderde en de stier benevens het dansen zag, ontbrandde Mozes' toorn en wierp hij de tafelen uit zijn handen in

stukken aan den voet van den berg. Daarop nam hij den stier dien zij gemaakt hadden, verbrandde hem, stampte hem tot stof en strooide dit op het water; zoodat hij het de Israëlieten deed opdrinken' (Ex. 32:18-20).

Heftig verwijt Mozes Aäron, dat hij zulk een groote schuld op het volk geladen heeft. Maar Aäron antwoordt, dat niet hij, maar het volk schuld heeft. Maak ons Goden, had het gezegd, en de menschen hadden hem goud gebracht: 'ik wierp het in het vuur en het kalf kwam er uit'. Gruwelijk is de straf, die Mozes dan door de Levieten het volk laat toedienen: duizenden laat hij ter dood brengen. Maar wanneer Mozes dan weer opstijgt tot Jahwe, verzacht de toon: 'Vergeef toch hun zonde; maar indien dat onmogelijk is, wisch mij dan uit het boek dat gij geschreven hebt' (Ex. 32:32).

In plaats van het gouden kalf liet Mozes toen een ark maken, een kist om er de steenen tafelen in te bewaren. 'Als de ark optrok, zeide Mozes 'sta op, Jahwe, opdat Uw vijanden uiteenstuiven en uw haters voor U vluchten! En als hij rust nam, zeide hij: 'Zet U neder, Jahwe, en zegen de stammen Israëls!' (Num. 10:33).

De ark wordt hier dus voorgesteld, als de plaats waarbij Jahwe bij voorkeur vertoefde. Zulk een draagbare kist, met struisvogelveeren versierd, komt nog voor bij den Arabierenstam der Rivala, welke kist, waarin Allah woont, van hun stamvader heet af te stammen. Deze kist trekt mee op een kameel. Volgens de Abessyniërs zou de ark door een der Abessijnsche vorsten uit den tempel van Salomo zijn medegevoerd en wordt zij thans nog in bun heilige stad Aksoem bewaard.

Eindelijk trokken de Israëlieten uit de oase Kades weg, misschien omdat zij hoorden, dat er strijd was in Moab, zoodat er kans was daar land te krijgen. Een groote omweg was echter noodig, daar Edom sterk was en hen niet doorliet. Zoo kwamen zij ten leste in Moab, en veroverden Hesbon. Enkele stammen (Ruben en Gad) bleven daar, anderen trokken over de Jordaan (Num. 20:14; 21:22; 32:1).

Op bevel van Jahwe had Mozes Jozua tot zijn opvolger benoemd, de eene van het tweetal dat vol moed na de verkenning van het Beloofde Land terugkwam; de andere tien waren vol vrees voor de krachtige bewoners van dat land. Door handoplegging waren de geheime krachten in hem overgestroomd. Jahwe zeide tot

Mozes: ‘leg een deel Uwer majesteit op hem’ (Num. 27:20). ‘Jozua nu, de zoon van Nun, was vol van den geest der wijsheid, want Mozes had hem de handen opgelegd’ (Num. 34:9). Jahwe beveelt Mozes, den berg Nebo in het land Moab te bestijgen, waar hij westwaarts uitziet over de Jordaan. ‘Zijn oog was niet verduisterd, zijn frischheid niet geweken’ (Num. 34:7). Hij moest daar sterven, want hij mocht het Beloofde Land niet betreden, omdat hij niet in Jahwe had geloofd toen hij in de woestijn water uit de rots sloeg (Num. 20:12). Duidelijk is deze passage niet. Er blijkt uit niets, dat Mozes niet in Jahwe heeft geloofd en hem niet heiligde.

Mozes werd begraven in het dal in het land van Moab ‘en niemand heeft tot den huidigen dag zijn graf geweten’. Er ontstond allengs een sage: in Judas: 9 wordt verhaald, dat de aartsengel Michaël met den Duivel twistte over het lijk van Mozes.

VI. De Mozaische Wetgeving

Het is onwaarschijnlijk, dat de Mozaïsche wetgeving rechtstreeks van Mozes afkomstig is; wel is zij uitvloeisel van zijn leer.

Niet de bescherming van het bezit, maar van de menschelijkheid is haar einddoel. Overal zijn aan de hebzucht grenzen gesteld. Hij breidelde haar door een gelijkmatige verdeeling van het land, dat immers van God is; telkens worden herhaald de woorden: ‘Het land, dat de Heer Uw God u geeft’.

In het Sabbathjaar (elk zevende jaar) moest het land rusten, d.i. braak liggen ‘dan eten daarvan de armen en wat zij overlaten eten de dieren des velds’[1)]. Schulden moeten worden kwijtgescholden[2)], slaven moeten worden vrijgelaten en met giften weggezonden[3)]. In het jubeljaar, d.i. het 50e jaar wanneer zeven sabbathjaren waren verstreken mocht op het veld niet worden gezaaid en geoogst. Wat er groeide mocht worden gebruikt door allen. Dan keerde het land dat verkocht was, weer in het bezit van den vorigen eigenaar terug (‘de grond zal niet voorgoed verkocht worden want hij behoort mij toe, dewijl gij

1) Ex. 23:11; Lev. 25:1-7.
2) Deut. 15:1-11.
3) Deut. 15:12-18.

slechts vreemden en opgezetenen bij mij zijt')[1]. De man die zich voor schuld had verhuurd, moest worden vrijgelaten; een bekrachtiging van de sociale gelijkberechtigdheid. Alle volksgenooten zijn gelijk voor God.

Elk derde jaar moet een tiende van de opbrengst van het land worden gegeven 'aan de Leviet daar hij geen aandeel of erve onder u heeft'; de vreemde, de wees en de weduwe 'die in Uw steden wonen moeten zich verzadigen'[2]. Zij hebben een recht van nalezing en van randoogsten[3]. Ieder hunner had dan vrij eten en plukken in 's naasten olijf- of wijngaard of korenveld. 'Wanneer gij in Uws naasten wijngaard komt, moogt gij naar hartelust tot verzadiging toe druiven eten, maar in Uw tasch zult gij niets doen. Wanneer gij in Uws naasten korenveld komt, moogt gij met de hand aren afplukken, maar een sikkel zult gij in Uws naasten koren niet slaan'.[4] En telkens wordt de herinnering herhaald: 'Gedenk dat gij slaaf zijt geweest in Egypte'.

Zoo gaat het Mozaïsch recht wel uit van het privaat bezit, maar alleen als zuiver gebruiksrecht, daar God de eenige eigenaar is.

Hoeveel nobeler is de Mozaïsche opvatting dan die van het Romeinsche recht, dat onbeperkte bevoegdheid van den eigenaar kent. Dit laatste is beheerscht door macht; het mozaïsch recht kent slechts de gebondenheid aan den eenigen Eigenaar. Het Romeinsche recht is sterk individualistisch, met het gevolg dat bezit en bodem allengs in handen van weinigen kwamen. Slavenopstanden als bij de Romeinen waren in de Joodsche samenleving onmogelijk. Het materialistische, egoïstische Romeinsche recht nu heeft onze hedendaagsche samenleving doortrokken.

Het mozaïsche recht ging van de erkenning uit, dat elk lid der volksgemeenschap, zelfs een van de heidenen gekochte slaaf, een zedelijke persoonlijkheid is. De arbeidskracht wordt niet als koopwaar beschouwd, daar zij onafscheidelijk is van de persoon van den arbeider.[5] Men mocht een vreemden slaaf niet dooden[6]; in het Romeinsche Recht wel. Zelfs een ontvluchtte slaaf mag niet worden teruggegeven 'hij zal bij U wonen, gij zult hem niet

1) Lev. 25:23.
2) Deut. 14:28, 29.
3) Lev. 19:9; Deut. 24:19.
4) Deut. 23:24, 25.
5) Koffyberg: het Mozaïsch recht.
6) Ex. 21:20.

slecht behandelen'[1]. Aan alle feestmalen mocht hij deelnemen, met Sabbath moest hij rusten. 'Gij zult een armen behoeftigen daglooner, het zij een Uwer broederen, hetzij een der vreemden die in Uw land, in Uw steden, wonen, niet verdrukken; op denzelfden dag moet gij hem zijn loon geven dat er de zon niet over onderga; want hij is arm en verlangt er naar.'[2]

Een andere beperking van het eigendomsrecht ligt in de voorschriften betreffende de rente (die in het Romeinsche recht wel bestond) en de woeker. 'Gij zult van Uw broeder geen rente nemen, noch van geld, noch van levensmiddelen, noch van iets anders waarvan men rente maakt; van den buitenlander moogt gij rente nemen, maar niet van Uw broeder'[3]. In het zevende jaar moet de schuld worden kwijtgescholden. Men moet de hand van zijn armen broeder 'wijd voor hem opendoen en hem gewillig leenen, om in zijn behoeften te voorzien'.[4]

Zelfs de instelling van den Sabbath beteekent een beperking in het vrij en onbelemmerd genot van den eigendom, daar ook de slaven dan geen werk mochten verrichten. Was er geen rustdag, dan zou de arbeider zeven dagen moeten werken voor hetzelfde loon als nu voor zes.

Is het te verwonderen dat het hedendaagsche fascisme èn sterk-antisemitisch èn even hevig (zij het gecamoufleerd) anti-Christelijk is? Niet alleen een vraag van bloed en ras beheerscht de ongebreidelde gevoelens der fascisten; in de kern ligt hier een botsing tusschen het Romeinsch individualistische en het Joodsch-Christelijke gemeenschapsbeginsel. Het is de strijd tusschen dwang en vrije gebondenheid.

Den bezitter wordt ook voorgehouden zich niet te verhoovaardigen op zijn rijkdom. 'Laat niet als gij eet en verzadigd wordt, als gij schoone huizen bouwt en bewoont, als Uw runderen en Uw kleinvee zich vermenigvuldigen, als Uw zilver en goud ja al wat gij hebt, toeneemt, Uw hart zich verheffen. En denk dan niet: mijn kracht en mijn machtige hand heeft mij dit vermogen

1) Deut. 23:16.
2) Deut. 24:14, 15.
3) Deut. 23:19, 20; Lev. 25:37, 38.
4) Deut. 15:1, 7.

verworven; maar gedenk Jahwe, Uw God; want hij is het die U kracht geeft om vermogen te verwerven'.[1)]

Hoewel deze voorschriften zeker niet uit Mozes' tijd afkomstig zijn, herkent men den invloed van den man die 'zeer deemoedig' was, 'meer dan eenig mensch op aarde'[2)].

Een ander belangrijk beginsel in het Mozaïsche recht is dat der democratie. De wet is voor het geheele volk; inwijding van bevoorrechten bestaat niet. Wanneer in een legerplaats twee mannen gaan profeteeren en Jozua bij Mozes aandringt om dit te beletten, antwoordt deze: 'Zijt gij naijverig op mijn eer? Och, of alle leden van Jahwe's volk profeten waren, doordat Jahwe zijn geest op hen legt'.[3)]

De tien geboden zijn voor een ieder begrijpelijk. Tegenover de bezwering stelt Mozes de eerbied; tegenover de vergoddelijking van het schepsel het onafbeeldbare, tegenover het recht op belooning de eisch 'gij behoort'; tegenover de priesterheerschappij de mondigheid.

Merkwaardig is ook de vermaning tot den Koning 'dat zijn hart zich niet boven zijn broederen verheffe'.[4)]

Mild is de houding tegenover den vreemdeling. 'Wanneer in Uw land bij U een vreemde verblijf houdt, zult gij hem niet kwellen; met den inboorling, een der Uwen, zal voor U de vreemde die bij U verblijf houdt, gelijkstaan; gij zult hem liefhebben als U zelven, want gij zijt vreemden in Egypteland geweest'.[5)] Geen haat, maar slechts een milde ervaring is uit de slavernij overgebleven. En als een ster uit den nacht straalt het woord: 'Wreek U niet en wrok niet tegen Uw volksgenooten, maar hebt Uw naaste lief als U zelven'.[6)] Ook hier is Mozes de voorlooper van Christus.

1) Deut. 8:12, 13, 17, 18.
2) Num. 12:3.
3) Num. 11:29.
4) Deut. 17:20.
5) Lev. 19:33, 34. Deut. 10:18, 19.
6) Lev. 19:18.

VII. De persoonlijkheid van Mozes en zijn waarde voor dezen tijd

Wanneer wij ons uit de voorafgaande beschouwingen, die voor den letter-geloovige waarheid, voor den historicus niet meer dan sagen zijn, een beeld van den mensch Mozes trachten te vormen, dan blijkt het dat dit beeld duidelijker is dan zich aanvankelijk uit de nevelachtigheid der legenden liet vermoeden. Zijn drift, zijn heftig reageeren, wijst op een sterk primair, ja elementair temperament. Zijn toorn en zijn liefde zijn mateloos. Zachte trekken zijn hem vreemd. Dit zou ook kwalijk passen bij een held in een chaotischen tijd.

Zoo was de naar de menschen toegekeerde zijde van zijn persoonlijkheid. Maar aan de binnenzijde zien wij een deemoedig mensch. Wanneer hij Gods opdracht ontvangt, schrikt hij eerst voor de grootheid van de taak terug. En ook later, wanneer het volk telkens mort en weerspannig is, aarzelt hij zijn opdracht verder te volbrengen. Dit is de aarzeling niet van den lafaard die overweegt hoe hij ontsnappen zal, maar van den mensch die beseft welke verantwoordelijkheid hij draagt en de kracht van zijn eigen persoonlijkheid daartegen afweegt.

Maar dan, wanneer hij 'naderde tot de donkerte waarin God was', wanneer hij zijn handen tot Jahwe uitbreidde en zijn gezicht omhulde ('mij kan niemand zien en in het leven blijven'[1)] 'dan wordt hij weer verjongd met nieuwe kracht, dan komt hij weder bij zijn volk als een Godsgezant, met stralend aangezicht. Zeker, het sterk dramatische verhaal van de wetgeving op den Sinaï, kàn kleurrijke fantasie zijn. Maar waarheid moet zijn de kern van dat verhaal: dat daar een mensch, die een bandeloos volk uit de slavernij had verlost en tot de vrijheid en de volksgebondenheid wilde voeren, in de eenzaamheid zich boog over zijn hart en in hevige spanning luisterde naar de innerlijke stem die in menschen kan spreken. Dat Mozes een bende slaven uit een land van onderdrukking bevrijdde en een horde samensmeedde tot een volk, teekent hem als een waarlijk groot leider.

1) Vgl. Bhagavad Gita XI 8: 'Doch Mij vermoogt gij niet te zien met deze uwe eigen oogen; het hemelsche oog geef ik u.'

‘Onder leider,’ zegt een modern psycholoog[1)], ‘verstaat men een mensch, die belangrijke groepen van medemenschen zijn wil kan opleggen door zijn doelstelling ook als zij deze niet begrijpen. Het meeslepende in den leider bestaat in de bekwaamheid het eigen irrationeele geloof aan iets wat onmogelijk lijkt, op zijn medemenschen over te dragen.’

Door het beëindigen van den afgodendienst, door het geven van één vereeringsobject aan allen, door het instellen van den Sabbath, stichtte Mozes een religieuse gemeenschap, Hij legde de basis voor het gezinsleven door zijn gebod ‘eert Uw vader en Uw moeder.’ Zoo vinden de Joodsche zedeleer en religie bij hem haar bron; evenals het recht, de rechtspraak en de wetgeving. Aldus was Mozes de bevrijder, de leider en organisator, de rechter en de priester van zijn volk.

Maar zijn beteekenis gaat ver uit boven de grenzen van volk en ras. Hij is een van de grondleggers geweest van de geheele Westersche beschaving.

Misschien is wel zijn belangrijkste beteekenis gelegen in zijn erkenning van God als ‘ik ben die ik ben’. Hierdoor is dwars tegen de toenmalige denkwereld in, de kiem gelegd voor het individualisme. Hij bevrijdde het klare denkende bewustzijn van den loodzwaren druk van het absolutisme. Mozes, zoo doortrokken van Egyptische wijsheid, brak daarmede volkomen. Dit teekent hem als een genie, in wien een nieuwe tijd zijn aanvang neemt. Egypte, het land van diepe en verborgen wijsheid, maar ook van het massale slavendom, zou sterven; een nieuwe wereld, die van het intellect, de persoonlijkheid brak open. Maar niet alleen de waarde van den enkelen mensch, heeft door hem haar ontplooiingsmogelijkheid gekregen, ook de gemeenschapsgedachte vindt in hem haar oorsprong.

Noch voor persoonlijkheid, noch voor gemeenschap, was, in Egypte, Babylon, Assyrië, plaats. Die kenden slechts den volstrekten heerscher en de rechtelooze schare. In Mozes vinden beide in het Christendom belichaamde idealen: kracht van persoonlijkheid en sterke gemeenschapszin, die in latere eeuwen beurtelings opeenvolgende kultuurperioden zouden kenmerken, haar ééne bron. Hierin ligt voor het blanke ras zijn onvergankelijke waarde. De gemeenschap is verantwoordelijk voor den

1) Hellpach, Elementares Lehrbuch der Sozialpsychologie 1933.

enkeling. Thans predikt de totale staat dat hij den enkeling voor zijn doeleinden mag vernietigen. Dit gaat lijnrecht in tegen de door Mozes en op zijn voetspoor door Christus gepredikte verantwoordelijkheid van de gemeenschap voor den enkeling.

Een derde element van beteekenis voor onze beschaving, is gelegen in den door hem aangebonden strijd tegen de priesterheerschappij, aan den geest van het Protestantisme zoo verwant.

Een vierde, de sterk democratische strekking. Ieder mensch is gelijk voor God, zoo de koning, zoo de slaaf. Hieruit straalt de humanitaire gedachte, waarvan sinds Mozes het Joodsche volk doortrokken is.

J. REITSMA

De kunst in de Noordelijke Nederlanden op den overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw en het ontstaan der Haagsche academie (1682)*)

Het algemeene cultuurbeeld van de Nederlanden in de zeventiende eeuw.

Wanneer in kort bestek en in zeer algemeene termen gesproken wordt over de cultuur van een bepaald land gedurende een bepaalde historische periode, dan verrijst er voor ons geestesoog om te beginnen een beeld, dat een zekere eenheid vertoont. Wordt daarna op zulk een periode nader ingegaan, wordt de distantie tot het beeld verkort, dan ontwaren wij al gauw een veelheid van verschijnselen, waarvan de gelijktijdigheid aanvankelijk verwondert en verwart; het beeld blijkt dan heel wat gedifferentieerder en gecompliceerder te zijn, dan wij het ons eerst hadden voorgesteld.

Dat is ook, en wel in bijzonder sterke mate, het geval met het beeld van de Nederlanden in de zeventiende eeuw[1)] en van die veelheid en van de tegenstellingen heeft men zich terdege rekenschap te geven, wil men vooral het laatste kwart dier eeuw begrijpen en daarmede inzicht verkrijgen in de factoren, die mede de wordingsgeschiedenis van de Haagsche Academie hebben bepaald.

Bij de Nederlanden van de zeventiende eeuw kan men wel-

*) Eerste hoofdstuk van een in het najaar te verschijnen boek over ‘De Academie van 's-Gravenhage en haar plaats in de kunst van ons land.’

1) Huizinga, Holl. Kultur en Tien Studiën, p. 99 e.v.

haast spreken van een gespletenheid; scherp staan daar tegenover elkaar: eenerzijds het landseigen karakter, de overgeleverde, diep in den aard van het volk wortelende elementen, anderzijds de invloeden van buiten af, met name allereerst vanuit Italië, dan vanuit Frankrijk, waarvan, zonder ophouden, mede de beste onzer geesten de inwerking ondervonden.[2)]

Die twee elementen, die twee sferen loopen niet onverschillig of strijdloos nevenseen; allerminst, daar zijn vermengingen, meer nog botsingen geweest, tusschen wat men kortheidshalve het 'realisme' en het 'formalisme' zou kunnen noemen.[3)]

Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden.

Wanneer wij hier over die tegenstelling nader spreken, dan denken wij daarbij uitsluitend aan de Noordelijke Nederlanden. Het beeld van de ontwikkeling in het Zuiden is weer anders. Bedenken wij slechts, dat voor de Spaansch gebleven gewesten het contact met Rome nooit verbroken was.[4)] Voor den Vlaming bleef daardoor, zoo vóór als na de invloeden der Hervorming, Italië het land, dat hij voor zijn studiejaren als dè school beschouwde, die hij te bezoeken had. Bovendien: kwam hij terug, hij vond emplooi, en wel in denzelfden geest als waarin hij, 't zij in Venetië, 't zij in Rome of in Napels had gewerkt. Want zijn provinciën, Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, waren aan de Moederkerk trouw gebleven of weer voor haar veroverd; daar zag men, na de afkondiging van de besluiten van Trente en na de invoering der nieuwe Orden - Jezuïeten, Oratorianen e.a. - een religieuzen heropbloei zich ontwikkelen, waardoor er arbeid te over kwam aan kerken, kloosters en abdijen. Daar moest worden hersteld en gebouwd, gebeeldhouwd en geschilderd en het geschiedde in den breeden barokstijl, die er door Rubens, Van Dyck en Jordaens, door Cobergher, Francart en Huyssens en door de leden der beeldhouwersgeslachten Quellinus en Dequesnoy, zijn uitgesproken karakter verkreeg. Daar ook had men een hof en zwierige prelaten, die aan die opleving in sterke mate een zeer eigen impuls gaven![5)]

2) Romein, Lage Landen, p. 399.
3) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 108.
4) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 35.
5) Plantenga, l'Arch. rel. du Brabant.

Niet aldus bij ons. De verhouding der Noordelijke provinciën tot Italië kon een zoodanige niet zijn. Hier was men Calvinist, hier streed men tegen den in 1581 afgezworen tyran en gering waren de sympathieën voor Rome, de stad, die naar veler gevoelen slechts de zetel was van den Anti-Christus.

Hier vervielen met kerkbouw en kerkversiering in den zin van het oude geloof, heiligenbeeld en altaarstuk. Hier was het breede gebaar, natuurlijk in het Zuiden, nauwelijks op zijn plaats. Hier was ook geen hof, dat een doorloopend centrum van gezag en cultureele verzamelplaats genoemd kon worden, gelijk dat te Brussel, noch waren er geestelijken, die voor zich of hun Orden weidsche woningen behoefden.

Hier was.... een burgerij,[6] die te worstelen had, eerst voor haar vrijheid, haar bestaan, dan voor haar welvaart.

Moeten wij daarom onze provinciën als hermetisch afgesloten beschouwen? Zeer zeker niet! Met de groote algemeene Europeesche beschaving toch wilden ook velen ten onzent maar al te gaarne meedoen. Zij waren het, die, wèl naar Rome reizend, wèl nota nemend van het nieuwe, dat over geheel Europa stroomde vanaf het Zuiden, in ons land terugkwamen, den geest vervuld van een gedachten- en vormenwereld, die, tegen onzen volksaard in, doch niettemin zich handhavend, ons land op betrekkelijk gematigde wijze aan den barok lieten deelhebben. Ondanks protestantisme en burgerdom gingen wij zoo dan toch meedoen met het overige Europa.[7] Maar onze zeventiende-eeuwsche kunst kreeg, mede door deze toch altijd min of meer gereserveerde houding ten opzichte van het buitenland, een zeer eigen kleur, een zeer eigen karakter.[8]

Landseigen karakter en invloeden uit den vreemde.

Op alle gebieden der cultuur ontmoeten wij het hierboven geschetste dualisme: aan den éénen kant den strijd tegen alle ‘vreemdickheit’,[9] angst voor de invloeden van Italië en van Frankrijk, van 't Walenland, van Brabant en Vlaanderen, waarvan de bewoners in grooten getale naar onze provinciën

6) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 36 en Huizinga, Holl. Kultur. p. 30-32, 46.
7) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 106.
8) Huizinga, Holl. Kultur, p. 5 e.v.
9) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 33 en noot 77.

uitweken; aan de andere zijde de behoefte om méé te doen, om ‘antycx’ in te voeren en mythologie en oude historie, en heroïsche en pastorale voorbeelden te aanvaarden.

Ook het taalgebruik en de taaizuiverheid komen er bij op het tapijt.... ‘den eenen sondicht met reukeloos en onbedacht te zij in 't gheen dat den anderen al te stijfkoppich onderhout. Ghelijk in het tweespalt van de rechte Nederlantsche tale te gebruiken. d'Eene denckt niet eens daarom dat hij de selve met eenighe uytheemsche woorden besmet. En d'andere sijde soeckt der selver suyverheijt al te stijfkoppich.’[10)]

Een Coornhert en een Spieghel ijverden voor de zuiverheid van onze taal, gelijk dat ook d'Eglantier, de rederijkerskamer met de zinspreuk ‘In liefde bloeiende’, deed.[11)]

Daartegenover kwam in vele rederijkerskringen al meer en meer een verfransching in zwang. Tenslotte bleek ook in d'Eglantier niet alles pays en vree te zijn, niet alles in liefde te bloeien en zoo zien wij dan hoe in 1617 de leden Hooft, Brederode en anderen zich afscheiden om met dr. Coster de Duytsche Academie te stichten.[12)]

Intusschen had zich om Hooft de Muiderkring gevormd met figuren, die als representanten van beide richtingen te beschouwen zijn. Wij vinden er - al is het bij uitzondering - Brederode[13)]; hoe was hij beducht voor uitheemsche invloeden. Hem ligt onze onschoolsche, wat ruwe, maar onversneden geest, die geest, waardoor ook de besten onzer schilders van dien tijd bezield worden. Het is de liefde voor het onvervalschte Holland. ‘Hier hebdij’ zegt Breeroo ‘tot den Leser’ van den Spaanschen Brabander ‘maar een slecht gerhijm, dat niet en rieckt na Grieksche tym, noch Roomsch gewas, maar na 't gebloemt, van Holland kleijn, doch weijt beroemt’.

Van dat Hollandsche gebloemte vermocht ook Hooft zelf te geven, en met hem Huygens, hoezeer ook de eerste kasteelheer en de tweede hoveling was, hoezeer verder beiden cosmopolitisch mochten voelen en bewonderaars van de oudheid en Italië waren,

10) Dr. J.J. Gielen publiceerde in een artikel: ‘Waarom werd de nederduytsche academie gesticht’, dit anonyme stuk van 1618, in de Gids v. 1935, p. 236-237.
11) De Vooys, Hist. schets v.d. Ned. letterkunde, p. 26-27. Prinsen, Handboek, p. 257.
12) Prinsen, Handboek, p. 221. Huizinga, Holl. Kultur, p. 21.
13) v. Dillen, Amsterdam in Bredero's tijd, Gids, 1935, p. 313.

en dat in vele hunner geschriften lieten uitkomen.[14] Doch hun beider werken worden toch niet door het begrip barok gedekt. Barok was ten onzent in de letterkunde missschien alleen Vondel. Doch werd Vondel ook niet katholiek! Zijn Lucifer, zijn Adam in ballingschap, hebben dat groot e gebaar, dien zwaren klank, die ook aan Rubens eigen en.... onhollandsch is.[15]

Centra van formalisme.

Zooals zich de twee stroomingen weerspiegelen in de gedachten- en klankwereld van de letterkunde, zoo weerspiegelen zij zich in de vormenwereld der beeldende kunst, vooral in die der schilderkunst, en van die twee is in de zestiende eeuw de uitheemsche vrijwel souverein; het is de tijd van het Italianisme met zijn vormendienst, zijn uiterlijk pralen met klassieke elementen. Die strooming zien wij in de zeventiende eeuw doorgaan naast die onzer groote realisten; zij wordt beleden door hen, die steeds de behoefte hadden, te werken in den stijl van een bewonderd buitenlandsch voorlooper of tijdgenoot, hetzij dan Rubens hetzij Caravaggio of een der Caracci.[16]

Van dat formalisme waren Haarlem en Utrecht de belangrijkste centra; in beide ontwikkelde zich een internationale figuurschíldering. Met Pieter Lastman kwam dan, voor korteren tijd, Amsterdam als derde middelpunt daarbij.[17]

In Haarlem was Carel van Mander ook in letterkundige kringen in de ‘nieuwe kunstrichting’ werkzaam. Hij was in Italië geweest, kende Weenen, en had vooral de composities bestudeerd van Bartholomeus Spranger. In de stad aan het Spaarne werkte hij met Goltzius en Cornelis van Haarlem en studeerde met hen naar het naakt model, iets wat hier te lande toen geheel nieuw was.[18] Ook de directe voorganger van deze groep, Maerten van Heemskerck, was in figuur bedreven geweest, al was hij, volgens Van Mander ‘somtijds eenigszins te berispen wegens de hem aanklevende Nederlandsche schraalheid

14) Men denke aan ‘Warenar’ v. Hooft en aan ‘Trijntje Conelis’ v. Huygens.
15) Over Holland en het begrip ‘barok’ zie Huizinga, Holl. Kultur, p. 56-57. Zie ook: Schmidt Degener, Rembrandt en Vondel, Gids, 1919, I, p. 230, 231, 260 en 261.
16) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 105, V.G. en V.G.-Schrijver, p. 148.
17) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 114.
18) De Vooys, Letterk. p. 27; Prinsen, Handboek, p. 218, 228, e.v. Martin, Holl. Schilderk. I, p. 114.

en dorheid'. Verder merkt Van Mander op 'dat aan zijne troniën niet zelden een zekere gratieuse vriendelijkheid ontbrak, die het werk van een kunstenaar geen gering sieraad bijzet'.[19] Wij zien uit deze woorden, hoezeer Van Mander het formalisme en Italianisme was toegedaan.

Reden om naar aanleiding van het bovengemelde teekenen naar naakt model te spreken van een Haarlemsche Academie is er zeer zeker niet.[20] Al mag het mogelijk in Van Manders bedoeling gelegen hebben, een dusdanige instelling voor aristocratisch-humanistische kunst tot ontwikkeling te brengen, de jongeren, de realisten - die heel wat van de kundige ouderen zullen hebben geleerd - zouden, met Frans Hals voorop, aan de Haarlemsche kunst een gansch andere richting en een geheel afwijkend karakter geven.[21]

In Amsterdam was het formalisme van nog korter duur. Wij zien er Lastman, omtrent 1605 uit Italië teruggekeerd, zich ontwikkelen onder invloed van de Bolognesen en Adam Elsheimer. Lievens en Rembrandt behooren tot zijn leerlingen.[22] En wat in Haarlem Hals deed, deed Rembrandt in Amsterdam. Wel niet onmiddellijk.... wij zien Rembrandt eerst worstelen met barokke invloeden; ook hij moet de spanningen tusschen de formalistische en realistische opvatting gekend hebben.[23] Doch Rembrandt wist die tegenstelling op te heffen tot een synthese van zoodanig hoog plan, dat hij er een geheel afzonderlijke plaats door zou gaan innemen in de beeldende kunst van alle tijden.

In Utrecht tenslotte alleen behield het formalisme een blijvende plaats; geen groot realist heeft daar als in Haarlem of in Amsterdam de lijn afgebroken, die van Abraham Bloemaert over Gerard Honthorst de tweede helft der zeventiende eeuw inloopt.[24] Achtte de zestiende eeuw de reis naar Italië nog een plicht voor iederen jongen kunstenaar, de zeventiende dacht daar anders

19) V. Mander, I, 253 (uitg. 1764).
20) O. Hirschmann, Karel v. Manders Haarlemmer Academie (Monatsheft für Kunstwissenschaft XI, 1918, p. 213-231). V. Gelder, V.G. en V.G.-Schrijver, p. 157.
21) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 116, V. Gelder, Kunstgesch., p. 238.
22) Martin, Holl. Schilderk. I. p. 142.
23) Houbraken vertelt v. Jan de Baen, dat hij lang twijfelde tusschen realisme en formalisme en tenslotte de 'manier v. V. Dyck' koos, zijnde deze naar zijn meening 'van duurzaamer aart'. Zie ook Schmidt Degener: Rembrandt en Vondel, Gids 1919. I, p. 232-240 en 251.
24) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 122.

over; doch Bloemaert stuurt zijn leerlingen wèl nog altijd naar Rome. Totdat men meent het in de bisschopsstad even goed te weten als in het land der pausen en het voorbeeld van Caravaggio niet meer noodig te hebben.

Is aldus in twee van de drie steden een belangrijk deel van de formalistische richting te niet gedaan, men denke niet, dat het werk dezer Italianisanten zonder invloed is geweest op den arbeid onzer Hollandsche realisten. In talrijke schildersinventarissen heeft men de perspectief- en anatomieboeken gevonden, door de formalisten uit den vreemde ingevoerd en op menige prent en menig schilderij uit de zeventiende eeuw zien wij spierbeelden en antiek pleister als stoffeering van kamer of atelier.[25] Op het gebied van ‘doorzight’- en ontleedkunde, zoowel als op dat der compositie hebben onze realisten heel wat van de Romanisten geleerd, al is het dan veelal zoo verwerkt, dat het niet meer direct aanwijsbaar is.[26]

De bouwkunst.

Ook voor de beeldhouwkunst en de bouwkunst hebben wij ons feitelijk het probleem der besproken tegenstelling voor te leggen, doch de eerste mogen wij hier misschien, gezien de verhoudingswijze geringe productie in ons land, buiten beschouwing laten.

In de bouwkunst zien wij in de zeventiende eeuw eveneens twee opvattingen, doch zij zijn maar ten deele gelijktijdig: wil men een parallel met de schilderkunst, men zou het huis met den trapgevel het landseigen type kunnen noemen en de werken van Van Campen, Post, Van 's-Gravesande en Vingboons formalistisch[27]; men denke tegenover de woning met het smalle en diepe plan en de longitudinale kerk, aan het Mauritshuis, het Huis ten Bosch, de voormalige Schuttersdoelen aan de Korte Vijverberg en de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage, aan de Laken-

25) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 72 en afb. 15 en 16.

26) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 32, Zie ook J.L.A.A. van Ryckevorsel, Rembrandt en de traditie en Floerke, Studiën, p. 126.

27) Hendrik de Keyser en Lieven de Key stierven resp. 1621 en 1627, v. Campen, Post, 's-Gravesande en Vingboons, 1656, 1669, na 1651, 1671. (Zie Plantenga Verz. Opstellen I en II).

hal en de Marekerk te Leiden, aan de Oostkerk te Middelburg en aan de vele grootere en kleinere openbare en particuliere gebouwen in dien trant ontworpen.[28] Toch hebben die laatste, vooral door het gebruik van onzen baksteen en den zeer eigen dakvorm, een wel sterk aan onzen landaard gebonden karakter gekregen.

Doch keeren wij terug tot de schilderkunst, dè kunst waaraan toch iedereen het eerst denkt, wanneer hem de woorden 'Nederland in de zeventiende eeuw' in de ooren klinken. In dat deel der beeldende kunst heeft tenslotte gedurende ten minste driekwart eeuw ons landseigen karakter over verreweg het grootste gedeelte der linie de overhand gekregen. Prof. Martin noemt de eigenlijke functie van onze zeventiende eeuwsche schilders in de wereld der kunsthistorie deze: het meest consequente picturale realisme; 'onze schilders waren', zegt hij, 'de belijders van het sterke geloof in de ethische kracht van 'la belle peinture', hun functie was een gezonde tegenkracht tegen Italiaansch maniërisme en Europeesch barok academisme..'.[29] Van een stijllooze onmiddellijkheid van mededeeling is elders gesproken, van een scherp op de werkelijkheid gerichte aandacht.[30]

Inderdaad, dat waren de beste eigenschappen onzer schilderkunst in die dagen. Door haar door die eigenschappen gewonnen onafhankelijkheid vermocht zij zich te verzetten tegen het steeds opnieuw opdringend formalisme, waaraan men offerde in vergader- of rechtszaal, maar waarvan het grootste gedeelte onzer kunst toch vrij bleef. Mocht soms de burgerij al eens pralen met portretten van familieleden in mythologische kleedij uitgedost[31], hoofdzaak was en bleef haar toch het reëele portret en de reëele portretgroep, het interieur, het stilleven, het landschap en het zeestuk. Daarin dan ook school de kracht van onze beste schilders, van Hals en Rembrandt, van Van der Helst en Terborch, van De Hoogh, Metsu en Vermeer, van Kalff, Cuyp en van Goyen, van Hobbema en Ruisdael, van Van de Capelle en van Willem van de Velde.

28) Het voorm. Raadhuis te Amsterdam heeft, door zijn opbouw geheel in bergsteen, een minder landseigen karakter.
29) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 3.
30) Romein, Lage Landen, p. 417.
31) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 40 en 41 en afb. 20 en 21.

Den Haag en het Stadhouderlijk hof ten tijde van Frederik Hendrik

Hoe nu stond tegenover deze kunstuitingen Den Haag en het stadhouderlijke hof? Onder de vele plaatsen onzer provinciën, waar belangrijke schildersgroepen thuisbehoorden, zal men Den Haag niet vinden. Al moge de rhetorische Weijerman[32] in de achttiende eeuw gesproken hebben van ‘'s-Gravenhage, die vrugtbaare aarde in het teelen van wakkere konstenaars en beroemde kunstenaressen’, in feite werden in de residentie slechts weinige schilders van talent geboren, en van belang als Amsterdam, Leiden, Haarlem of Dordrecht was 's-Gravenhage wel allerminst.

Doch in en bij Den Haag moeten wij afzonderlijk notitie nemen van het hof ten tijde van Frederik Hendrik. Echter meer op bouwkunstig dan op schilderkunstig gebied trok de stadhouder de belangrijkste zijner landslieden tot zich.

Van zijn vader, Prins Willem I[33] en van zijn broeder, Prins Maurits, kan Frederik Hendrik aan schilderijenbezit nauwelijks iets van belang geërfd hebben. Sober zal de woning in het Stadhouderlijk kwartier zijn geweest toen hij deze betrok.[34] Doch in den derden Oranje leefde iets van den barokvorst, van den maecenas, die wilde regeeren met breeder gebaar dan zijn broeder had gedaan.

Louise de Coligny, de moeder van Frederik Hendrik, had haar zoon geheel opgevoed in den Franschen hoftoon; op veertienjarigen leeftijd en opnieuw ruim tien jaar later vertoefde de Prins aan het hof van den Franschen Koning en hij zag hoe Hendrik IV aan het Louvre, aan Fontainebleau en St-Germain-en-Laye liet bouwen.[35] Hendrik IV was peter van den Prins, en meermalen had hij den wensch uitgesproken onzen toekomstigen stadhouder aan zijn hof op te voeden.

Als secretaris kreeg Frederik Hendrik in Constantijn Huygens een man, die even sterk nationaal als cosmopolitisch voelde en die het Fransch als zijn moedertaal beheerschte.[36] In het toch

32) Weyerman, IV, p. 47.
33) Hudig, Fr. Hendrik en de Kunst van zijn tijd, p. 7.
34) Een plafondbeschildering v.h. voormalig stadh. kwartier bevindt zich i.h. Gemeentemuseum van den Haag.
35) Hudig, Fr. Hendrik, p. 4 en 5. Zie ook: L. Réau, Histoire de l'expansion etc., p. 45.
36) Vermeulen, Handb. Ned. bouwk., III, p. 52 en L. Réau, Histoire de l'expansion etc., p. 45.

al sterk cosmopolitische 's-Gravenhage droeg verder tot den internationalen toon zeer sterk het verblijf bij van den verdreven 'Winterkoning', Frederik V van de Palts.

Men denke aan de volgende banden met het buitenland: De moeder van den stadhouder is Française; de Duitscher Frederik van den Palts is gehuwd met Elisabeth van Engeland, een zuster van Karel I, die gehuwd is met Henriëtte, dochter van den Franschen Koning, Hendrik IV. En Frederik Hendrik huwt tenslotte met Amalia van Solms, een hofdame van de verdreven Duitsche vorstin.

Niet zonder reden is het Haagsche hof van den Winterkoning, dat als een pretmakersbende vanaf 1621 in de residentie jarenlang den toon aangaf, een filiaal van Frankrijk en Engeland genoemd.[37)]

Bedenken wij daarbij, dat Frederik Hendrik, nadat hij zijn nieuwe woningen had laten zetten, daarin decoraties wenschte, die den internationalen geest weerspiegelden, opgaven dus, waartegenover de beste onzer Hollandsche schilders geheel vreemd stonden, dan wordt het duidelijk, hoe Den Haag vervreemden moest van diè richting in de kunst van ons land, die in de toekomst daarvan juist den roem zou uitmaken.[38)] De opdracht aan Rembrandt gegeven, door bemiddeling van Huygens, een opdracht, welke trouwens verliep, kon daaraan nauwelijks iets veranderen.[39)] Het beste deel onzer schilderkunst was nu eenmaal burgerlijk, uit de burgerbevolking ontsproten en voor haar bedoeld.

Onze bouwmeesters echter bezaten, nà De Key en De Keyzer, voldoende barokke, d.w.z. wijdsche allure, om den uitheemsch geörienteerden vorst van dienst te kunnen zijn bij het uitwerken van zijn plannen voor de grondige verbouwing van het 'Oude Hof' (Paleis Noordeinde), het Huis Honselaersdijk in het Westland, het Huis te Nieuburg bij Rijswijk, en ten slotte voor 'd'Oranjesael' (het Huis ten Bosch). En toch ontstonden ook deze niet zonder buitenlandschen en wel Franschen invloed, welke al sterker en sterker werd en al spoedig dien der Italiaansche theorieboeken over orden en ornament overvleugelde. Van dat toenemen van den Franschen invloed vinden wij, naast

37) Hudig, Fr. Hendrik, p. 6.
38) Hudig, Fr. Hendrik, p. 17.
39) Hudig, Fr. Hendrik, p. 16; zie ook Martin, p. 83 en de Vink, de Kunstverzamelingen van Stadhouder Prins Willem V (die Haghe, 1933, p. 66.)

verschillende plattegronddisposities en architecturale onderdeleen, ook de litteraire bewijzen. In de bibliotheek van Huygens staan naast de Italiaansche werken over bouwkunst, de ‘plus excellents bastiments de France’ van Ducerceau[40] en Philip Vingboons noteert, als hij zijn ontwerpen in gravure uitgeeft: ‘Vrankryck heeft voor lange jaren de Bouwkunst in acht genomen en daarin, bij onze tijden, soo toegenomen, dat het bijna met de Italiaansche magh vergeleeken worden’.[41]

Al komen wij dan ook bij de bouwwerken van den stadhouder de namen tegen van Van Campen, Post, 's-Gravesande en Van Bassen, als de Hollandsche plannen voor Honselaersdijk gekeurd moeten worden, gaan zij eerst naar Parijs, alwaar het oordeel ‘des meilleurs architectes et jardiniers’ wordt ingewonnen.[42]

Welke namen zien wij tenslotte aan Honselaersdijk verbonden? Voor de uitbreiding van het gebouw: Simon de la Vallée[43], voor de tuinen: André Mollet, zoon van den hovenier van Hendrik IV, voor de waterwerken: Joseph Dinant, ‘fontainier et grottier’.[44]

Ook voor de binnendecoratie heeft de stadhouder zich waarschijnlijk grootendeels van uitheemsche krachten willen bedienen en wel van de groote Vlamingen van zijn tijd. Doch Rubens liet zich niet binden; alleen Van Dyck werkte voor den Prins, zij het niet lang, en schilderde naast een aantal portretten een ‘Pastor fido’ als schoorsteenstuk voor het kasteel in het Westland.[45] Nog een tweeden Vlaming uit diezelfde omgeving hebben wij hier te noemen, die voor den stadhouderlijken kring werkte: Artus Quellinus. Als derde zal daar later dan nog Jordaens bijkomen.[46]

Voor het grootste gedeelte van het decoratieve schilderwerk kiest tenslotte Frederik Hendrik onder zijn landgenooten Gerard Honthorst, de reeds genoemde figuur uit de Utrechtsche school,

40) J.H. Plantenga, Const. Huygens en de Bouwkunst, Verz. Opst. I.
41) Vermeulen, Handb. III, p. 56.
42) Vermeulen, Handb. III, p. 56.
43) Vermeulen, Handb. III, p. 56 en ‘die Haghe’ 1933 p. 10.
44) Hudig, Fr. Hendrik, p. 22.
45) Hudig, Fr. Hendrik, p. 14. Zie de schetsen v. Paulus Bor (± 1600-1669) voor Honselaarsdijk, nu i.h. Prentencabinet, A'dam. Martin vermeldt deel I, p. 149, V. Poelenburgh, Saftleven, Bloemaert en V. de Lisse, als de schilders van een cyclus v.d. ‘Pastor fido’ voor Honselaarsdijk, welke later naar Berlijn en Potsdam werd overgebracht.
46) Hudig, Fr. Hendrik, p. 26.

als een der voornaamsten uit. Naast zijn naam hooren wij verscheidene andere, die nu nog slechts zeer ten deele klank hebben, allen min of meer ‘formalisten’ en zij maken de series van decoratieven aard, waarbij steeds weer de antieken en de geliefde tooneel- en romanfiguren van dien tijd, uit de Amadis-verhalen, uit den Pastor fido van Guarini en uit de Astrée van Honoré d'Urfé, ten tooneele verschijnen.[47)]

Van dat alles is vrijwel niets behouden gebleven; in de negentiende eeuw zijn de twee buitenverblijven verdwenen en is het stadspaleis verminkt. Slechts ‘d'Oranjesael’ laat nog de glorie zien van Honthorst, van Thulden, Jan Lievens en anderen, al verbleekt hun werk tegenover de centrale conceptie van den Vlaming Jacob Jordaens.[48)]

Zoo had omtrent het jaar van den Vrede van Munster 's-Gravenhage - al werkten daar te dien tijde ook van Goyen en Potter - door toedoen van het stadhouderlijke hof, een zeer sterk accent in de richting van het internationale formalisme gekregen. Deze sfeer zal niet meer verdwijnen; doch het zal tot den regeeringstijd van Stadhouder-Koning Willem III duren, alvorens zij tot volle ontwikkeling zal komen, daar eerst dàn de kracht van het realisme gebroken is.

Toenemende Fransche invloed ten tijde van Stadhouder-Koning Willem III.

Het is merkwaardig, schrijft Prof. Huizinga, hoe Holland zich in dezelfde jaren geheel in de armen van de Fransche cultuur wierp, waarin een periode van felle oorlogen tusschen de twee landen inzette.[49)] Merkwaardig inderdaad, doch niet onbegrijpelijk. De glorie van den zonnekoning toch straalde vanuit Versailles over geheel Europa; zou dan ons kleine land, dat al jaren zooveel contact met de Fransche beschaving had gehad, zich als eenige tegen dien invloed hebben kunnen weren? Bovendien: onze groote figuren, die een tegenwicht hadden kunnen vormen, hadden wij gehad; één eeuw levert niet tweemaal achtereen een

47) Prinsen, Handboek p. 384.
48) Prof. Martin vermeldt onder de Hollandsche schilders v.h. Huis ten Bosch naast Jordaens: Honthorst, V. Thulden, Jan Lievens, P. Soutman, V. Everdingen, de Grebber en Sal. de Bray. (Holl. Schilderk. I, p. 106 en 135 e.v.).
49) Huizinga, Holl. Kultur, p. 61.

Brederode en een Hooft, een Rembrandt en een Vermeer, een de Keyzer en een Post.

Met de kracht van ons landseigen karakter was het goeddeels gedaan; de veste van het realisme gaf zich over. Hoe vele en hoe fel waren de aanvallen niet geweest, eerst vanuit Italië, daarna vanuit de Zuidelijke Nederlanden en tenslotte vooral vanuit Frankrijk. Voor den invloed van dit laatste land hebben wij naast de hofkringen onder andere te denken aan het leger, waarin zoo talrijke Fransche officieren dienden, die hun taal hier ingang deden vinden.[50)]

Die invloed werd er niet minder op, toen met de opheffing van het Edict van Nantes, in 1685, een stroom van réfugié's zich naar ons land bewoog; bij duizenden en duizenden kwamen de Franschen zich in de Republiek der Vereenigde Gewesten vestigen.

Tegenover de meest gecultiveerde dezer Franschen nu wilde de Hollandsche burger zich doen gelden en tevens wilde de patriciër zich gelijkstellen met den binnen- en buitenlandschen adel. Hij wilde zich verfijnen en ging zich daartoe.... verfranschen; waarbij hij zijn kernachtige burgerlijkheid prijsgaf.[51)]

Was deze Fransche cultuur iets, dat ons volk in wezen geheel vreemd was? Sommigen meenen van wel, anderen van niet. Prof. Huizinga schrijft: ‘in ons land.... ontbrak elke natuurlijke verwantschap (met de Lodewijk XIV-sfeer), hier liet zich de schijn van het Fransche cultuurideaal slechts ophouden, als men zich zorgvuldig denationaliseerde en elke aanraking met de natuurlijke uiting van den eigensten volksaard angstvallig vermeed’.[52)] Voor de beeldende kunsten gelooven wij niet, deze uiting in zoo strengen vorm te kunnen handhaven; belangrijke elementen uit de Fransche bouw- en sierkunst waren voor onzen volksaard volkomen aannemelijk. Zij waren weliswaar aristocratischer van karakter dan waar wij tot dan aan toe gewend waren, doch haar voorname evenwichtigheid en gematigdheid stonden ons volk niet tegen.[53)]

50) Blok, Gesch. v.h. Ned. Volk, III, p. 407.
51) Martin, Holl. Schilderk. II, p. 474; L. Réau Histoire de l'expansion de l'art français. Hooft, Vondel en Brederoo raken v.h. tooneel, en moeten plaats maken voor vertalingen van Corneille en Racine (Blok III, p. 283), zie ook Prinsen, Handboek, p. 395.
52) Huizinga, Tien Studiën, p. 85.
53) V. Gelder-Staring, Kunstgesch. d. Nederlanden, XVIIIde Eeuw, p. 378.

Hoe dit zij, eerst ten tijde van den Stadhouder-Koning zien wij in 's-Gravenhage een ontwikkeling, die wijst op een vrijwel geheel met Frankrijk parallel loopende richting van een vereeniging van alle beeldende en toegepaste kunsten tot één homogeen geheel. Daardoor kan men onzes inziens ook eerst in dezen tijd spreken van barok in de Noordelijke Nederlanden.[54] En deze barok had dan begrijpelijkerwijze een zeersterken Franschen inslag, niet in het minst doordat een réfugié, Daniël Marot de min of meer centrale figuur werd, die door zijn bouw- en interieurkunst het begin dezer ontwikkeling beheerschte. Naast hem moet Jacques Parmentier genoemd worden - leerling, evenals Theodoor van der Schuer van Sébastien Bourdon - die hier de Fransche formalistische schilderkunst bracht.[55] In deze periode nu ontstond en ontwikkelde zich de Haagsche Academie en de eerste voormannen dier Stichting, Willem Doudijns, de Terwestens en anderen en de nakomelingen van Rombout Verhulst stonden voor de nieuwgeordende samenleving gereed.[56] Dat was noodig, want met of zonder stadhouder, met of zonder hof, de Fransche invloed ging door, en de eischen, die daardoor werden gesteld, vroegen om oplossing. Niet alleen de steeds breeder geörienteerde leiderskringen van adel, patriciaat, groothandel en wetenschap, maar ook een groot deel der gegoede burgerij, nam met groote belangstelling waar, wat in de eerste plaats in Parijs - en in de tweede plaats in Londen - zich ontwikkelde, en volgde dat op hare wijze na.[57]

Begon de verfransching in de residentie, van de Haagsche kringen ging zij over op de Amsterdamsche handelswereld, dan op de regentenfamilies in de groote en kleine steden en eindelijk op de burgergezinnen, die het voorbeeld der aanzienlijken navolgden.

Op den bouw van de weidsche buitenverblijven en van de monumentale stadshuizen, in den Haag langs den Vijverberg, aan het Voorhout en op het Plein, in Amsterdam en Rotterdam langs de grachten en de binnenhavens, was de bovenbeschreven smaakwijziging van zéér grooten invloed. Hoewel zich aanpassend

54) Voor het gebruik v.d. termen ‘classicisme’ en ‘barok’ voor onze 17de-eeuwsche bouwkunst, zie: de Gids. 1934, II, p. 100.
55) V. Gelder - Staring, p. 377, Martin, Holl. Schilderk. I, noot 248, p. 440 en L. Réau, Histoire de l'expansion, p. 41.
56) V. Gelder - Staring, p. 376.
57) Gelder - Staring, p. 380.

aan de Hollandsche behoeften, werd zooveel mogelijk het Fransche interieur toegepast, met Fransche wandindeeling en lambriseering, met Fransche meubelen, Fransche bekleedings-stoffen, enz. enz.[58] En aan die interieurs had zich nu voortaan de schilder te storen. Niet alleen in de groote zalen der openbare gebouwen en vorstelijke paleizen - zooals reeds in het begin der eeuw - doch in ieder vertrek van eenige beteekenis kwam hij nu voor een 'ordonnantie' te staan. Zoo verloor de schilderkunst een deel harer onafhankelijkheid; zij moest zich ondergeschikt maken aan een bepaalde plaats en aan bepaalde afmetingen; als schoorsteen- of plafondstuk of als 'dessus-de-porte' had zij zich te schikken naar de binnen-architectuur.[59]

En ook de voorstellingen konden de oude niet meer blijven. Wat tenslotte toch altijd nog een uitzondering was geweest, het allegorische of mythologische stuk, het heroïsche of arcadische landschap, de wereld van goden en godinnen, dat werd nu dagelijksche spijs, dat eischte de 'gecultiveerde' bewoner of bouwheer. En daarmede kwam opnieuw het probleem naar voren, dat Van Mander zich en zijn tijdgenooten honderd jaar vroeger had gesteld: de schildering van het naakt.

De theoretici, hun kritiek en hun leerstellingen.

Volgens de tot dan toe heerschende opvatting was het naakt alléén maar aanvaardbaar geweest in enkele bijbelserie tafreelen en in voorstellingen ontleend aan oudheid en mythologie.[60] Zoo bleef het, gezien den aard onzer schilderkunst, een uitzondering, totdat iedere patriciër het voor zijn decoraties verlangde. Was het wonder, dat opnieuw een streven ontstond bij onze schilders het tekort aan kennis omtrent de figuur in te halen? Wederom moest men nu naar Frankrijk of Italië, of men moest thuis naar pleister of naakt oefenen, de theoretici bestudeeren en hun dankbaar zijn voor de vele wenken, zonder welke men aan de nieuwe opdrachten niet kon voldoen. Het wordt de gouden tijd voor leerboeken en voor docenten[61], de tijd van een Van Hoog-

58) Martin, Holl. Schilderk. II, p. 474.
59) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 98 en Sluyterman, Huisraad en binnenhuis, p. 102 e.v.
60) Martin, Holl. Schilderk. II en I, p. 51.
61) Blok, Gesch. v. h. Ned. Volk, III, p. 408.

straten, een de Lairesse en een Houbraken, de tijd voor.... een Academie!

Werd daarmede nu al het werk, dat ontstond, tweederangs? Allerminst; ondergeschikt is niet synoniem met minderwaardig. Vele schrijvers echter van de vorige eeuw hebben, verrukt als zij waren van de grootmeesters der zeventiende eeuw en van.... de Haagsche School, alles wat daartusschen lag eenzijdig beoordeeld en stiefmoederlijk behandeld.[62] Daartegen komen wij op; de kunst van dezen tijd moet men, zoo goed als iedere kunst, beschouwen onder den gezichtshoek van den tijd zelve. Toegegeven moet echter worden, dat ons de objectiviteit voor deze periode soms inspanning kost en wel omdat wij de vele voorschriften, het vele getheoretiseer en vooral den hooghartigen glimlach van dien tijd voor Rembrandt en andere meesters van de eerste drie kwart der zeventiende eeuw zoo moeilijk kunnen verdragen èn zoo beu zijn van de wijze, waarop wij zelf nog met 'antiek', of wat daarvoor doorging, zijn geplaagd.

Toch is het een gebiedende eisch, tegenover de meeningen van dien tijd onbevooroordeeld te staan. Men zag het nu eenmaal zóó: de schilder moest beschaafd en ontwikkeld, zoo niet eenigszins geleerd zijn, hij moest zijn oude historie, zijn Ovidius en zijn Guarini bij de hand hebben en.... hij moest voor alles 'smaak' hebben. En wat 'smaak' was, dat wisten de arbiters toen opperbest, meenden zij tenminste te weten. 'Het ontbrak Hooft en Vondel zeker niet aan genie', lezen wij in een aestetica van de achttiende eeuw, 'maar hun theorie was gebrekkig en hun smaak niet fijn en kiesch genoeg.... anders hadden zij zich zeker niet bediend van zulke vrijheden die onbestaanbaar zijn met het ware schoone'[63] Hoe zou Shakespeare geholpen zijn geweest door Pope en Rembrandt door le Brun![64]

De 'puikpoëet' Andries Pels, beroemd lid van 'Nil voluntibus arduum' geeft in 1677 een berijmde kunstkroniek uit 'Q. Horatius Flaccus op onzen tijd en zeden gepast'. Hij troost daarin zijn tijdgenooten, dat het met de kunst allengs beter zal worden. 'Wij weten de onachtzaamheid, die bij d'uitstekende

62) Men zie b.v. de uitlatingen van Mej. Marius in haar boek 'de Hollandsche schilderkunst in de 19de eeuw'.

63) H. van Alphen, Theorie der schoone kunsten en wetenschappen naar Riedel, Inleiding, p. IX.

64) volgens v. Alphen en Houbraken.

poëten in zwang gaat', schrijft hij, 'maar dat slijt allengskens meer en meer. Met recht wordt somtijds nu veroordeeld, 't geen weleer scheen toegelaten, want men moet in later tijd de groote vrijigheid van ruwere eeuwen mijden'.[65] Dat ruwere verdwijnt ook wel, als men maar meer 'heer' wordt. 'Men zag Rubbens en Van Dijk, mannen, die dagelijks te Hoof en bij de Grooten verkeerden, hunne gedachten op het verhevene der konst vestigen, Jordaens en Rembrandt weder op het burgerlijke, Bamboots en Brouwer op het allergeringste en dus ieder naar de maat hunner neigingen....[66]

Tot dezulken, wier gedachten steeds op het "verhevene" gericht waren, behoorde natuurlijk in de oogen dezer critici vóór alle anderen Charles le Brun "opziender van de Academie des Konings van Vrankrijk". Deze gaf leiding aan de kunst en door zijn onderwijs zijn "veel fraje geesten en berugte (beroemde) schilders voortgeteelt".[67]

Rembrandt echter, zegt Houbraken, wilde zich aan geen regelen van anderen binden en "noch min de doorluchtigste voorbeelden volgen van die, welke met het schoone te verkiezen, zich zelven eenen eeuwigen roem gemaakt hebben...." "Hij nam het leven zonder eenige keur daaromtrent te maken".[68]

Ook Andries Pels weet van dat realisme van Rembrandt mee te spreken:

> "'t Moest al gevolgt zijn, of natuur was niet tevreên,
> Tenminste zijne, die geen regels noch geen reden
> Van evenmaat gedoogde in 's menschen leden".

En verder heet het over Rembrandt:

> "Wat was 't een schade voor de kunst, dat zich zoo braaf,
> Een hand niet beter van haar ingestorte gaaf
> Bedient heeft! Wie had hem voorbijgestreefd in 't schilderen,
> Maar ach, hoe grooter geest, hoe meer hij zal verwildren
> Zoo hij zich aan geen grond en snoer van regels bindt
> Maar alles uit zichzelf te weten onderwindt".

Alles weten! Het werd een heel probleem voor de minder begenadigden in het laatste kwart der zeventiende eeuw, vooral nu de nieuwe eischen een zoo grondige kennis vroegen van het naakt, de anatomie en de perspectief en deze wel in een mate en

65) De Vooys, Letterk., p. 50.
66) de Lairesse, Gr. Schilderboek I, p. 185. Bamboots is 'Bamboccio' (van Laer).
67) Houbraken, I, p. 267.
68) Houbraken, I, p. 268, ook voor de volgende regels v. Andries Pels.

met standen en verkortingen (voor de plafonds vooral) als nog nooit te voren in onze schilderkunst waren gevraagd.

Doch nu komen onderwijs en theoretici te hulp. Van hen noemden wij, als de belangrijkste voor de invoering der Fransche interieuropvattingen, Daniël Marot, die 1685 in ons land komende, in 1686 tot “architecte du Roy” werd benoemd, hier een uitgebreide praktijk had en onzen Stadhouder-Koning in de jaren 1695 tot '96 naar Engeland begeleidde. Dat naast plan en gevel hem de binnenordonnantie wel zeer ter harte ging, blijkt uit het gravurewerk, dat hij in 1703 in het licht gaf en waarin een reeks van kamerwanden, schoorsteen-ordonnantiën en plafond-indeelingen is afgebeeld.[69)]

Een zijner beroemdste uitgevoerde werken is de Trèveszaal op het Binnenhof, waarvoor hij samenwerkte met den bovengenoemden Van der Schuer, één der oprichters van de Haagsche Academie, die er het plafond en een schoorsteenstuk voor schilderde.

Van geheel anderen aard zijn de boeken van Samuel van Hoogstraten, van de Lairesse en van Houbraken.

Van Hoogstraten's werk verscheen in 1678; het droeg den titel: Inleiding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst, anders de zichtbaere Werelt, verdeelt in negen Leerwinckels, yder bestiert door eene der Zanggodinnen’.

Was Van Hoogstraten als uitvoerend decorateur niet overmatig belangrijk, de Lairesse maakte zich op dat gebied een grooten naam. Deze, Luikenaar van geboorte, had zich eerst in Den Bosch, dan in Utrecht gevestigd, en kwam daarna naar Amsterdam (1667), waar hij in 1711 stierf.[70)]

Ook de Lairesse kreeg, gelijk Marot, contact met het Hof van den Stadhouder-Koning en hij schilderde decoraties voor Willem III, zoowel in den Haag, als op het Loo.[71)] Doch zijn bekendste werk in den Haag werd wel de versiering voor de Raadzaal van het Hof van Justitie van Holland op het Binnenhof.[72)]

69) Daniël Marot leefde van 1661 tot 1752. Zie voor zijn werk: Dr. Ozinga bij V. Gelder: Kunstgeschiedenis der Nederlanden. Ook, Sluyterman, Huisraad en binnenhuis en Réau, Histoire de l'expansion, p. 52 e.v. Een 2e editie van Marots gravurewerk verscheen in 1713 (Th. Becker).

70) Door blindheid was de Lairesse van af 1690 tot werkloosheid gedoemd.

71) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 148.

72) Nu genaamd de Lairessezaal.

Door dit werk, dat omtrent een tien jaar aan den bouw van de Trèves-zaal voorafging, was reeds vóór Marot een Fransch-getinte noot aan de decoratieve kunst van de Residentie gegeven. De Lairesse was, ter wille van zijn arbeid in den Haag, confreriebroeder van het schildersgenootschap Pictura geworden, gelijk ook Samuel van Hoogstraten dat reeds was; hun beider opvattingen zullen daardoor ongetwijfeld de Haagsche kunstbroeders en hun Academie-arbeid beïnvloed hebben.[73)]

Nadat door Gerard de Lairesse reeds eerder een kleiner werkje 'de Grondlegginge der Teekenkonst' was uitgegeven, verscheen in 1707 zijn 'Groot Schilderboek' in twee deelen. Het heeft weer den bekenden vorm van dien tijd: inleidingen, symbolische titelplaten met verklaringen in dichtvorm, Hollandsche en Latijnsche opdrachten en 'vereeringen' in verzen. Proportie, anatomie, perspectief, weerspiegeling en schaduwen bij zon en kunstlicht, en ordonnantiën (waaronder men verstond compositie van figuren) spelen er begrijpelijkerwijze een groote rol in.

Over de schoonheid zegt de Lairesse zeer rake dingen, doch bemerkende, dat hij met zijn abstracte redeneering niet verder komt voor de practische uitvoering in zijn vak, offert hij aan de inzichten van zijn tijd en bepaalt hij zich tot '*de* schoonheid'.... die door de Grieken is verkoozen geworden en door hen ons nagelaaten.'[74)] Waarmede wij dan weer op den bekenden weg zijn en de in dien tijd steeds herhaalde recepten te hooren krijgen.

Houbraken tenslotte de derde dezer theoretiseerende schilders, schreef geen 'schilderboek', doch een serie van 'levens' als vervolg op het werk van Van Mander; zijn boek heeft dan ook tot titel: 'De groote Schouburgh der Nederlandsche Konstschilders en schilderessen' ('t Amsterdam 1718-1721). Dat neemt niet weg, dat hij tot beschouwingen en waardeeringen komt, die karakteristiek zijn voor den tijd; ook door dàt werk leeren wij zien, hoe de formalistische tendenties gaandeweg algemeene geldigheid verwierven.

Tegenover Rembrandt, in wiens biographie hij de kritieken inlascht van Pels, die wij hierboven reeds geciteerd hebben, stelt hij de Lairesse, als de 'konstbloem zoo schoon als licht in geen eeuw weer staat gezien te worden'.[75)]

73) Bredius - Obreen, IV, p. 104 en 108.
74) Groot-Schilderboek, I, I, p. 21.
75) Houbraken, III, p. 106.

Ook over het teeken- en schilderonderwijs laat Houbraken zich uit: ‘'t Is noodzakelijk, dat men in de Academie van 't leven teekent.... opdat men uit het leven het leven leert kennen’. ‘'t Schijnt fraay gezeit, Leser’, zoo vervolgt hij, ‘maar oordeelt niet te voorbarig. Voordien moet men: ten eerste.... nateekenen fraye Italiaansche en andere Prenten en Teekeningen’, ten tweede: ‘nateekenen pleister gevormt naar de fraaiste antiquen, als ook boetzeersels van de geagste meesters, zoo veer, dat men hierdoor het schoone van het gemeene leert onderscheiden’, ten derde: ‘de menschkunde in den gront leeren verstaan, dat is al de spieren, enz.’....[76)]

Heeft men dat alles onder de knie, dan kan men al aardig wat, maar de menschelijke emoties weergeven kan men dan nog niet. Dat is ook heel moeilijk, zegt Houbraken, maar overal is voor gezorgd in dezen tijd. Gemoedsaandoeningen op 't gelaat laten zich nauwelijks naar de natuur vastleggen, zoo lezen wij. Men moet dus òf een snelle schets maken na de uitdrukking te hebben gememoreerd òf ‘....men moet zich bedienen van het vernuft van dezulken, welke door vaste regelen en konsttrekken elke bijzondere gemoedsaandoeningsdrift tot leiding voor de leerbegierigen in plaatdruk de waerelt hebben medegedeeld; gelijk daar is dat prijslijk Boek: Discours academiques, 'tgeen door de Meesters der Koninklijke Academie te Parijs aan Mr. de Colbert opgedragen is.’[77)]

Men ziet Rembrandt al op het gravureblad ‘verwondering’ de gelaatsuitdrukkingen opzoeken voor zijn Emmausgangers! Ja, door zulke methodes moest toch de kunst wel schrikbarend vervlakken en ‘onze schilderwereld gaan gelijken op een schoolklas, met leerlingen, die nooit op een fout te betrappen zijn en steeds ruim voldoende halen, maar zonder één enkele belhamel en zonder ook één, die uitblinkt.’[78)] Zeer sterke persoonlijkheden vinden wij dan ook inderdaad niet meer, nadat Hobbema, Van der Heyde en Aert de Gelder respectievelijk in 1709, 1712 en 1727 zijn gestorven.

De schilders aan het einde der zeventiende en het begin der achttiende eeuw.

Niettemin werd er nog zeer veel knap werk geleverd door de

76) Houbraken, I, p. 266.
77) Houbraken, I, p. 265.
78) Martin, Holl. Schilderk. II, p. 476.

fijnschilders, en de portretschilders, voor welke twee categorieën er nog steeds voldoende werk was, en door de decoratieschilders, die nu voor de nieuwe opdrachten kwamen te staan.

De fijnschilders werkten door in den geest der Leidenaars, doch hun werk werd gladder, emailachtiger. Te denken valt hier aan Gaspar Netscher en zijn zoons, aan Willem van Mieris, Philips van Dijk en aan den in zijn tijd hooggeroemden 'ridder' Adriaan van der Werff[79], volgens Houbraken, 'de grootste van de sterren, wiens uitsteekende konstglans ook andere konststarren verlichtte....'

Naast deze eerste groep moet van de tweede een aantal figuren genoemd worden. Eenige van deze portretschilders adopteerden naast de Oud-Hollandsche, de Fransche wijze of den zwier van Antony van Dyk. Onder dezen bespreekt Prof. Martin Adriaan Hanneman, den eersten voorzitter van Pictura, de Baen, en anderen en Godfried Schalken, beroemd door zijn kaarslichtportretten.[80] Ook Johannes Vollevens I en zijn zoon Johannes II, lid der Pictura-Confrerie in den Haag, en voor hen Willem Doudijns, Augustinus en Mattheus Terwesten en Johan Haensbergen, eveneens Pictura-leden, wier portretten nog in de kamer van den Raad van Bestuur der Academie aanwezig zijn, behooren tot deze groep evenals Arnold Boonen en de Leidenaar Carel de Moor. Andere figuren van naam uit dien tijd waren Ludolf Bakhuyzen voor het zeestuk en Rachel Ruysch, de bloemenschilderes, die in 1750 op hoogen leeftijd stierf.

Naast de studie van het portret moet het werken naar antiek pleister en naar levend model door de teekenaars op de Haagsche Academie - dat waren de leden zelf van de Confrerie Pictura, aangevuld met anderen - wel in hoofdzaak geleid hebben tot het uitvoeren van die werken van decoratieven aard, waarvan het karakter hierboven reeds is geschetst.

Zijn inderdaad de beroemdsten onder de wand- en plafondschilders Gerard de Lairesse en Jacob de Wit - wiens werkzaamheid echter grootendeels in een latere periode valt - ook Augustinus Terwesten, Theodoor van der Schuer en Willem Doudijns, drie van de oprichters der Haagsche Academie, hebben op dit gebied een niet onbelangrijke rol gespeeld, evenals Mattheus

79) Martin, Holl. Schilderk. II, p. 478 e.v., V. Gelder - Staring, p. 373, en Houbraken, III, p. 388.
80) Martin, Holl. Schilderk. II, p. 481.

Terwesten. Van Augustinus Terwesten (I) bewaart de Academie in haar archief nog een prachtige collectie teekeningen, schetsen in Rome gemaakt en vóórstudies voor plafonds, voor muur- en friesdecoraties. Van het uitgevoerde werk van deze Terwesten, het eerste lid van een geslacht, dat vijf schilders voortbracht, is veel in het buitenland; door zijn contact met het Brandenburgsche hof, waarop wij later nog terugkomen, moeten wij zijn werk ook in Berlijn, Potsdam en Charlottenburg zoeken.

Van Theodoor van der Schuer noemden wij reeds de werken in de Trèveszaal. Hieraan toevoegen kunnen wij zijn plafond in de voormalige burgemeesterskamer in het Haagsche Raadhuis en het plafond en het schoorsteenstuk, welke naar het Gemeentemuseum van 's-Gravenhage zijn overgebracht.

Van Doudijns is helaas veel verloren gegaan: zijn beroemde Iphigenia, geschilderd voor den stadhouder van Friesland, is spoorloos verdwenen; de Vierschaar, met Salomo's eerste recht in het Haagsche Stadhuis echter is bewaard gebleven. Het plafond, dat Doudijns schilderde in de groote zaal der Confrerie, is door een teekening van Mattheus Terwesten, welke zich in het Academiearchief bevindt, bekend geworden.

Van Mattheus Terwesten tenslotte noemen wij de wand- en plafondschildering in den tuinkoepel van het voormalige ‘Huis Fagel’ en het altaarstuk in de oud-Katholieke Schuilkerk te 's-Gravenhage[81] en de wandschilderingen in het voormalige Huis de Jonge van Ellemeet te Rotterdam (Rott. Bank, Boompjes) e.a.

De sociale positie van den schilder in de zeventiende eeuw.

Alvorens de sociale positie van de schilders in die dagen, het gildewezen, de broederschappen en het ontstaan der Haagsche Academie te bespreken, meenden wij de hierboven neergeschreven algemeene schets te moeten geven en de sfeer en den gedachtengang van den tijd te moeten uiteenzetten, waarbij uiteraard niet vermeden kon worden, dat de Confrerie Pictura en de Haagsche Academie reeds eenige malen werden genoemd. Bezien wij dan nu de maatschappelijke positie der schilders en hun vereenigingsleven.

81) Zie J.H. Plantenga: Verzamelde Opstellen II. Twee schuilkerken der Oud-bissch. clerezie. pag. 37.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw vormden onze schilders geen afzonderlijken maatschappelijken stand. Zij kwamen voort uit alle lagen van de maatschappij, doch, de 'kleine luyden', die het liefst bleven in den kring, waartoe zij behoorden, vormden de meerderheid.[82)] Daar waren enkele meer gegoede burgers onder hen, doch tot een rang aan het hof, gelijk Rubens ten tijde van Albertus en Isabella, steeg geen hunner.

Men krijgt echter den indruk, dat de verhoudingen zich na het midden der zeventiende eeuw gaan wijzigen; de cliëntèle neemt dan een meer aristocratische allure aan, het milieu waarvoor men werken moet en het onderwerp, dat men moet uitbeelden zijn meer exclusief en vragen meer eruditie. Nu worden ook vele schilders meer 'heer', gelijk de 'hoffähige' formalist dat voordien reeds geweest was.

Het gildewezen.

Intusschen bleef deze gentlemen-schilder zoo goed de collega van den kleinschilder als van den eenvoudigen verver of prentkleurder; allen waren vereenigd in en gebonden aan het nog steeds vigeerende gildewezen, dat, van hoe ouden oorsprong ook, zich voortzette en zelfs zich vernieuwde.

Een van de voornaamste doeleinden der schildersgilden werd in dien tijd, den verkoop van de enorme productie te regelen. Over die productie moet men niet gering denken; het aantal buitengewone figuren was inderdaad tusschen de jaren 1625 en 1675 op een zoo klein bestek gronds als de Vereenigde Provinciën waren, enorm geweest. Twee citaten uit de aanteekeningen van buitenlandsche reizigers mogen de indrukken van tijdgenooten omtrent die productie weergeven. In 1641 noteert de Engelschman John Evelyn[83)]: 'Op de jaarmarkt of kermis van Rotterdam was zoo'n aanbod van schilderijen, dat ik er verbaasd van stond. De oorzaak van dien overvloed en van de lage prijzen is daarin gelegen, dat de menschen land te kort hebben, om hun geld daarin te beleggen, zoodat het een gewoon verschijnsel is, een eenvoudigen boer op die wijze 2 à 3000 pond te zien beleggen. Hun huizen zijn er mee volgepropt en zij verkoopen ze met goede winst op de jaarmarkten'. En een ander buitenlander

82) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 13 en Huizinga, Holl. Kultur, p. 22.
83) Floerke, Studiën, p. 20, zie ook p. 29.

schrijft: ‘de Hollanders houden meer van schilderijen dan van edelsteenen’.

In de jaren van voorspoed kocht letterlijk iedereen schilderijen, de zeeheld Cornelis Tromp even goed als de schoenlapper.[84)]

Die overvloed deed de prijzen dalen, de concurrentie werd al scherper en scherper. Om die moeilijkheid te boven te komen probeerden de gilden bepaalde voorschriften door de stadsbesturen aangenomen te krijgen.

Eenige van de belangrijkste voorschriften, die onder anderen in den Haag werden voorgestaan en ook aangenomen, hielden in, dat niemand in de stad mocht schilderen, tenzij hij lid was van het gilde en dat tijdelijk ter plaatse vertoevende vreemdelingen, die schilder waren, een som gelds aan het gilde moesten storten. Verder dat, behoudens op de jaarmarkten, alleen door het gilde schilderijen mochten worden verkocht en dat deze stukken uitsluitend afkomstig mochten zijn van een meester, die lid was van het gilde in de stad van verkoop.

Deze regels, met de andere Haagsche, vindt men vastgelegd in den Gildebrief van de Confrerie Pictura.

Er waren natuurlijk altijd personen, die probeerden winst te maken door ontduiking der voorschriften, door van buitenaf stukken in boedel- of sterfhuizen binnen te smokkelen of door, buiten de jaarmarkten om, veilingen in te richten.

Zoo hooren wij de gildebroeders van Amsterdam klagen over concurrentie met uit Antwerpen geïmporteerde schilderijen en zij beroepen zich bij het stadsbestuur niet alleen op het belang der eigen schilders, maar ook op dat der burgers aangezien deze ‘door den banck weynich kennisse van schilderijen hebben’ en zich copieën en ‘slecht leerkinderwerck’ in de handen laten stoppen.[85)]

Behalve de bovengenoemde pogingen, om orde te stellen op het commerciëele gedeelte van het bedrijf, ging er, vooral sedert omtrent zeventienhonderd, niet bijster veel van de schildersgilden uit. Hun feestmalen op St. Lucasdag zullen wel mede de belangrijkste jaarlijksche gebeurtenis zijn geweest.

84) Martin, Holl. Schilderk. I, p. 21.

85) J.G. v. Dillen, Amsterdam in Bredero's tijd, Gids 1935, p. 322. Zie hierover ook: Floerke, Studiën, p. 41.

Afscheiding van Pictura van het St.-Lucasgilde te 's-Gravenhage in 1656.

Aan die maaltijden zaten dan tezamen de kunstschilders aan met de glasschilders, de grofschilders, beeldsnijders, borduurwerkers en prentkleurders, een samenvoeging dus van lieden eener zeer ongelijke maatschappelijke positie en beschaving. Te verwonderen is het dan ook niet, dat de meer ontwikkelde kunstschilder op den duur tegen deze samenstelling bezwaren ging opperen, te meer daar zeer vele middelmatige schilders, gedekt door de privilegiën van het St-Lucasgilde openbare winkel hielden, terwijl de glasschilders, door het allengs verdwijnen van hun beroep, gewone glazenmakers of huisschilder werden.[86)] In 's-Gravenhage is men, ongeacht het verwijt van ‘grootsmoedichheit’ van de zijde der glazenmakers, dan ook tot een afscheiding overgegaan, en wel in het jaar 1656; den gildebrief van het nieuwe genootschap, ‘Pictura’ genaamd - het moest natuurlijk Latijn zijn - hebben wij reeds geciteerd; den 21sten October 1656 werd hij geteekend.

In deze nieuwe broederschap waren naast de kunstschilders ook de beeldhouwers opgenomen; de ‘houten’ beeldhouwers (beeldsnijders) schijnen echter geen volledige rechten in de Confrerie gekregen te hebben; dit gaf ongenoegen, de ‘houten’ zijn toen uit de broederschap gezet, de ‘steenen’ mochten blijven.[87)]

De eerste deken der nieuwe Confrerie werd, met drie hoofdmannen en een secretaris, eenige dagen na het teekenen van den stichtingsbrief door den magistraat benoemd; het was Adriaan Hanneman met Johan Mytens, Jacob van der Does, Maerten Lengele en Mr. Cornelis van Veen. Na een paar bijeenkomsten ten huize van den voorzitter, werden hem in Januari 1657 door den Magistraat eenige vertrekken in het ‘Boterhuis’ en kort daarop een nog beter onderkomen, op de bovenverdieping van het, verderop aan de Prinsegracht gelegen ‘Korenhuis’ ter beschikking gesteld. En hier schilderde Willem Doudijns, het Picturalid, dat later de hoofdrol zou spelen bij het oprichten der Academie, het nu verdwenen, doch door de nateekening v. Matth. Terwesten bekend geworden plafond, voorstellend de

86) Gram, de Schildersconfrerie Pictura, p. 2 en 16.
87) Gram, p. 47.

'glorierijke afscheiding der kunstschilders van het gemengd St.-Lucasgilde', waarbij genoemde schilders, onder bescherming van de Haagsche Stedemaagd en door Pallas en Kunstliefde gesteund, een nieuwe aera binnenschrijden en de kladschilders den kunsthemel worden uitgebonsd. Vervolgens werden de vier kleine hoektafereel en geschilderd door hen, die later met Doudijns de oprichters der Academie zouden zijn, te weten door Theodoor van der Schuer, die de drie hoofdkleuren, Augustinus Terwesten, die de perspectief en de architectuur, Daniël Mytens, die de deugd, de historie en de faam, en Duval, die de meet- en sterrekunde, symbolisch weergaf.[88)]

Later, in 1711, werd aan de schilderingen dezer zaal nog een schoorsteenstuk toegevoegd door den jongeren broeder van Augustinus, Mattheus Terwesten, voorstellende 'de jeugd, die door Mercurius opgeleid wordt tot de kunstschool van Pictura (de Academie) welke, onder de bescherming van de Stedelijke regeering, haar met blijdschap aanneemt en door het vertoonen van prijzen aanmoedigt, terwijl de faam gereed staat den lof des verdienstelijken te verkondigen.'[89)]

Men ziet, het is alles in den toon en in de sfeer, welke men bij Van Hoogstraten, de Lairesse en Houbraken vindt, en die wij hierboven beschreven hebben.

Oprichting van de Haagsche Academie in 1682.

Was er in den Haag met de uittreding van de Kunstschilders uit het St.-Lucasgilde een stap gedaan, die inderdaad redelijk mocht heeten, een tweede moest men nog doen, wilden nu zoowel de oudere schilders als de komende generatie bij machte zijn de opgaven uit te voeren, die de tijd al meer en meer van hen vroeg, en waartoe, gelijk al eenige malen is gezegd, een groote vaardigheid in perspectief, anatomie, figuur en figuurcompositie, noodig was.

Om die reden dan besloten een vijftal leden van Pictura tot het oprichten eener Academie. Het waren: Willem Doudijns, Theodorus van der Schuer, Daniël Mijtens, Augustinus Ter-

88) Gram, p. 1, 4, 16, 17, 34, 35, overgenomen uit: Houbraken I, p. 244, en de Riemer II, p. 640.
89) Gram, p. 35, overgenomen uit Houbraken I, p. 244 en de Riemer II, p. 641.

westen en Robbert Duval[90]; de datum der oprichting was 29 September 1682[91].

Willem Doudijns schijnt de spiritus rector van het geheel te zijn geweest; hij had Italië bereisd, en daar de groote waarde van het teekenen naar het naakt leeren kennen, waartoe hier de gelegenheid in 't algemeen ontbrak.

Ook de anderen hadden allen Italië bezocht, waar Van der Schuer onder anderen gewerkt had voor Christina van Zweden. Augustinus Terwesten bereisde naast Italië, Duitschland, Frankrijk en Engeland.

Zoo ontstond nu in Den Haag datgene, wat Van Mander ongeveer een eeuw vroeger in Haarlem had beoogd, doch waarom, blijkens den loop der historie, de tijdgeest toen minder dringend riep dan in 1682.

Verhouding van Confrerie tot Academie.

Wat was de verhouding van de Confrerie tot de Academie en hoe moeten wij ons het werken op de Academie in dien eersten tijd voorstellen? Er wordt hieromtrent in verschillende geschriften veel gefantaseerd en bovendien worden broederschap en teekeninstituut herhaaldelijk met elkander verward.

Wij meenen ons de zaken aldus te moeten voorstellen: op de Academie teekenen de leden van Pictura zelf met anderen tezamen naar pleister en naar model. Aangezien de Confrerie jaarlijks uit haar leden acht regenten van de Academie benoemt, die ieder jaar rekening en verantwoording aan de broederschap moeten afleggen, terwijl beurtelings één der regenten als Academie-directeur fungeert, zijn de Pictura-leden periodiek zoowel directeur als leerling.[92] Men begrijpt hieruit, dat men bij beide woorden iets geheel anders te denken heeft, dan heden ten dage. De eenige ‘arbeid’ van den ‘directeur’ was, dat hij tweemaal per week des avonds, (want meer werd er niet gewerkt) om 5 uur een ‘stand’ kwam stellen en dat hij er zorg voor droeg, dat er op tijd met teekenen werd begonnen.

Vier zalen stonden er in het ‘Korenhuis’ aan de Confrerie

90) voor de levensberichten zie Thieme - Becker e.a. Van Daniël Mytens schijnen weinige werken over te zijn; één bevindt zich op het slot Mosigkau bij Dessau (Men verwarre dezen Mytens niet met zijn ouderen naamgenoot).

91) Bredius - Obreen IV, p. 166.

92) Gram, p. 40, 42, 43.

en de Academie ter beschikking; één voor de verkoopingen, één voor de vergaderingen, één voor het teekenen (de Academie); de vierde was voor den knecht van de broederschap bestemd.[93] Aanvankelijk teekende men op de Academie Dinsdags en Vrijdags van 5 tot 8 uur; na 1690, vier avonden per week in de drie wintermaanden. Des Zaterdags kwam het bestuur van de Confrerie bijeen om te 'raisonneeren over de zaken van de Academie en de schilderkonst en elkander te regaleeren op een glaesjen wijn' terwijl ook wel een 'spelletjen' werd gedaan. Dat was dan dus meer, wat wij nu een sociteit-avondjezoudennoemen.[94]

Van de oprichters is tenslotte Augustinus Terwesten de Residentie het eerst ontrouw geworden; in 1691 vertrok hij naar Berlijn om er hofschilder van den keurvorst van Brandenburg, den lateren eersten Koning van Pruisen, te worden. Terwesten heeft daar zijn Haagsche ervaringen op paedagogisch gebied benut: hij werd, na oprichter van de Haagsche Academie te zijn geweest, tevens oprichter van de Berlijnsche. Wij geven hier - naar de gegevens van Houbraken[95] - de inrichting dezer school weer omdat zij mede zoo karakteristiek is voor den aard van het teekenonderwijs dier dagen.

Men beschikte in Berlijn over zes zalen, en deze waren niet in gebruik bij een Confrerie èn een Academie, doch alle uitsluitend voor onderwijs bestemd. Het eerste vertrek diende 'om de jeucht de beginselen der Teekenkonst te onderwijzen, het tweede, om naar pleister te teekenen, het derde was de Vergaderzaal der Regenten, het vierde diende, 'om de jeucht in de Deurzichtkunde, Meetkunde, Boukunde en Vestingboukunde te onderwijzen', het vijfde voor 'anatomie of menskunde, als ook in 't plooyen der kleederen onderwezen te worden'. Het zesde en laatste vertrek tenslotte was 'de hoogeschool, een ovale zaal in 't rond bezet met.... beelden, die dus gestelt waren, dat elk op zijn voetstuk gedraait of zonder veel moeite kon verplaatst worden'.

Met andere woorden: een kleine Academie van beeldende Kunsten en Technische School voor bouwkunde met kamer voor den Raad van Bestuur en beeldenzaal; een prototype als het ware van datgene, waartoe later Terwestens eerste stichting, in den Haag, zou uitgroeien!

J.H. PLANTENGA

93) Gram, p. 34, 35, uit: Houbraken I, p. 244.
94) Gram, p. 43, 44.
95) Houbraken, III, 271.

Tsjechen en Duitsers in de loop der eeuwen

II

De Habsburgers hebben de Boheemse kroon definitief verworven in 1526 na de nederlaag en dood van koning Lodewijk van Bohemen en Hongarije te Mohacs tegen de Turken. Zij waren een Duits geslacht en hebben tot de Duitse invloed in de Boheemse landen natuurlijk bijgedragen, vooral doordat het Habsburgse hof in de zestiende eeuw dikwijls - onder Rudolf II tientallen jaren achtereen - in Praag gevestigd was. Uitsluitend Duits was de invloed van dat hof zeker niet. Romaanse, d.w.z. Spaans-Italiaanse elementen in de kerk en de beeldende kunsten dringen door toedoen der Habsburgers in Bohemen door. Contra-Reformatie en Barok verschijnen op de Boheemse bodem, al valt hun diepe inwerking ook pas in de zeventiende eeuw. Maar voor de nationale verhoudingen in Bohemen betekende de aanwezigheid van het Habsburgse hof met zijn Duits sprekende ambtenaren, hovelingen en sleep van bedienden en handwerkers toch vooral een germaniserend element. Geadelde hovelingen en ambtenaren krijgen grondbezit in Bohemen en het zogenaamde incolaat, d.w.z. zij worden in de Boheemse adelstand opgenomen. Zij behouden meestal hun Duitse taal en zeden. De Tsjechische adel begint ook weer, hoewel nog niet in sterke mate, te verduitsen. De taal van de koninklijke bureaux is natuurlijk Duits en, al houden de Boheemse Stenden taai aan de alleenheerschappij van het Tsjechisch als officiële taal bij hun beraadslagingen vast, al begroeten zij den koning in audiëntie principieel in het Tsjechisch, ook al verstaat hij het niet, toch is het tekenend voor de bedreigde situatie van het Tsjechisch, dat de Boheemse Landdag in 1615 een wet aanneemt, waarbij

aan kinderen van vreemde families verboden wordt grond te erven in Bohemen, als zij de Tsjechische taal niet kennen, en waarbij in de rechtspraak geen andere taal dan het Tsjechisch mag worden gebruikt en geestelijken en predikanten, die geen Tsjechisch kennen, niet of niet meer mogen functionneren.

Trouwens, de bedreigde situatie van het Tsjechisch blijkt ook uit andere bronnen en tevens blijkt daaruit, gelijk uit de wet van 1615, een houding van verweer. Een geschrift van den Neo-Utraquist Paul Stránský uit 1618, dus vlak vóór de Boheemse opstand, verzet zich fel tegen de practijk, dat voor elke twee-of driehonderd Duitse boeren-kolonisten een Duitse geestelijke wordt aangesteld. 'Als de Duitse taal, onder voorwendsel van de eer en roem Gods, verspreid kan worden in kerken en scholen, dan zal het met de Tsjechische taal heel gauw gedaan zijn.' De Duitsers zijn gasten in Bohemen en moeten samen met hun gastheren God dienen in het Tsjechisch, en als zij het in hun eigen taal willen doen, moeten ze maar elders heen gaan! Liefst zou Stránský zien, dat de Duitse gasten na het verrichten van hun arbeid weer, als gasten, zouden vertrekken.[1)] Ook in een later geschrift, de *Respublica Bohemiae*, dat Stránský in ballingschap schreef en dat in 1634 te Leiden zijn eerste uitgave beleefde, toont hij zich een vurig Tsjechisch patriot, een soort nieuwe Dalimil, die de Duitse expansie in Bohemen laakt en de lof der Tsjechen uit hun historie zingt. Een stem als de zijne - er waren er meer -, is daarom merkwaardig, omdat hier een overtuigd Protestant spreekt. De geestelijke germanisatie der Tsjechische Protestanten door het Duitse Lutheranisme is dus zeker niet volledig geweest.

Maar het Tsjechisch-Duitse antagonisme, dat hier weer blijkt, heeft toch niet verhinderd dat Tsjechische en Duitse Protestanten, de laatsten zowel in als buiten Bohemen, zijn samengegaan in de strijd tegen Habsburg en de Contra-Reformatie. Onder de leiders van de Boheemse opstand van 1618 waren o.a. de Duitse graven Thurn en Schlick. De Protestantse Boheemse stenden roepen tegen Ferdinand II van Habsburg, dien zij niet erkennen willen, den Duitsen keurvorst Frederik van de Palts als koning in hun land. En de nederlaag op de Witte Berg is een

1) Krofta, Das Deutschtum etc., p. 95 v.

nederlaag van Tsjechische en Duitse Protestanten beide tegen het Katholieke Habsburg. Onder de 27 edelen en burgers, die 21 Juni 1621 te Praag geëxecuteerd werden, waren 10 Duitsers.

Toch troffen de gevolgen de Tsjechische natie het zwaarst. Tienduizenden, en niet de slechtsten van hun volk (Comenius!) moesten vluchten; hun goederen werden geconfiskeerd. Zij werden gegeven aan gunstelingen van Habsburg, vreemdelingen van allerlei natie, maar toch veel Duitsers of verduitsten. De Contra-Reformatie, die het land weldra geheel beheerst, vermoedt, in overeenstemming met de oude verbinding van Hussitisme en Tsjechische nationaliteit, in een Tsjechisch boek al gauw de ketterij. Protestantse Tsjechische literatuur kon in ieder geval alleen buitenslands verschijnen, maar de emigranten, verspreid over Saksen, Pruisen, Polen, Hongarije, Nederland en Engeland waren, gelijk bij elke blijvende ballingschap, nationaal ten dode gedoemd. Wel zijn er Katholieke, zelfs Jezuïetische nationaal-gezinde Tsjechen geweest. De Jezuïet Balbín schrijft een *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica*, waarin hij veel van den reeds genoemden Stránský (sinds 1620 emigrant) overneemt en diens liefde voor de moedertaal, tegenstand tegen de Duitsers, sterk Slavisch bewustzijn, daarnaast echter ook sterk Boheems staatsbesef deelt. Maar dit werk, geschreven 1672, mocht niet worden gepubliceerd vóór een eeuw later, ten tijde van Jozef II! Dit tekent voldoende de situatie der Tsjechische literatuur. Als het ware uit de school van Balbín komen een paar Katholieke Tsjechische geschiedschrijvers voort, die evenals Balbín hun Tsjechisch nationaal bewustzijn en hun Katholieke, Contra-Reformatorische overtuiging trachten te verenigen. Dat leidt tot een totaal andere visie op het Tsjechisch verleden: niet de Hussietentijd is meer het hoogtepunt, maar de tijd van Karel IV, terwijl de cultus van nationale heiligen als Adalbert (zendeling in de tiende eeuw onder de Polen), van Cyrillus en Methodius ook, wordt bevorderd. De meest gepousseerde van deze heiligen is Jan van Nepomuk, die, slachtoffer indertijd van de willekeur van Wenzel IV, geheel onhistorisch is opgewerkt tot de heilige van het biechtgeheim en wiens pompeuze heiligspreking en verering met de kennelijke bedoeling is gepropageerd om een andere Jan uit de tijd van Wenzel IV, wiens naam in grote eer

stond (nl. Hus), uit het volksbewustzijn te verdringen. Men ging daarbij zover, beelden van Hus door een enkele toevoeging of verandering in beelden van Nepomuk te metamorfoseren.

Niettegenstaande deze uitingen van geprononceerd Tsjechisch Katholicisme, kan men toch in het algemeen zeggen, dat de Contra-Reformatietijd een diepe achteruitgang van de Tsjechische nationaliteit en een versterking van het Duitse element in Bohemen heeft gebracht. De afzonderlijke positie van de landen van de Boheemse kroon wordt na de slag op de Witte Berg wel niet in beginsel aangetast, maar de koningsmacht had het toch gewonnen van de Stenden. Het bestuur wordt meer en meer aan de centrale koninklijke regeringsorganen te Wenen getrokken en deze zijn Duits. Het Duits krijgt ook, als officiële taal in Bohemen, dezelfde rechten als het Tsjechisch en verdringt later, in de achttiende eeuw, het Tsjechisch bijna geheel. De adel, waarin veel vreemde elementen opgenomen zijn, die geconfiskeerde goederen verworven hadden, wordt steeds meer hofadel en verduitst dientengevolge. In de steden, ontvolkt en verarmd door de emigratie en de Dertigjarige oorlog, nam het geïmmigreerde Duitse element verder toe. In de achttiende eeuw is het stedelijk patriciaat vrijwel overal geheel Duits. Ook op het land is hier en daar verdere Duitse kolonisatie. In de achttiende eeuw zijn de taalgrenzen van het (hoofdzakelijk) Tsjechische en (hoofdzakelijk) Duitse gebied ongeveer zo, als ze sindsdien gebleven zijn. Een gunstige omstandigheid voor de Tsjechische nationaliteit was, dat de horige landbevolking niet, zoals edelen en stedelingen, kon emigreren, al hadden vele Protestanten het waarschijnlijk wel gewild. Daardoor bleef de kern van de Tsjechische boerenbevolking bewaard. Maar de opkomende industrie in de achttiende eeuw versterkt weer het Duitse element: de textiel- en andere nijverheid vestigt zich wegens de gunstige natuurlijke voorwaarden vooral in Noord-Bohemen, waardoor dit tot nu toe betrekkelijk arme gebied sterk in betekenis toeneemt.

Nationaal gesproken zijn dus de honderdvijftig jaar na de slag op de Witte Berg voor de Tsjechen een tijd van diepe neergang geweest. Niet echter in algemeen cultureel opzicht. De prachtige Barok-kerken en paleizen in Praag, die het stadsbeeld zozeer beheersen, wijzen op een bloei van de beeldende kunsten,

aanvankelijk natuurlijk van Italiaanse herkomst, later ook door inheemse meesters bevorderd. Deze kunst is sterk aristocratisch, maar vond zijn neerslag ook bij het volk in ceramiek, klederdracht en borduurwerk, die thans nog niet geheel zijn afgestorven.

De nieuwe germanisatie van Bohemen bereikt haar hoogtepunt in de tweede helft van de achttiende eeuw. De grote tijd, die de Duitse letteren dan beleven, maakt het minder nog dan vroeger waarschijnlijk, dat de geheel verduitste adel en burgerij nog voor het Tsjechisch, dat slechts armzalige resten van literaire producten bezit, zullen worden herwonnen. De regering van Maria Theresia en Josef II bevordert de germanisatie nog, niet uit Duits-nationale overwegingen, die hun geheel vreemd waren, maar ter versterking van de staatkundige eenheid. Het Duits wordt de enige officiële taal voor alle Habsburgse landen, terwijl het onderwijs, dat zij bevorderen, ook in hoofdzaak Duits is en dus verder verduitsend werkt.

In hoofdzaak, maar toch niet geheel: het lagere volk, dat geen Duits kende, moest men wel in het Tsjechisch onderwijzen. Dat betekent echter weer een zekere cultivering van die tot boerendialect vervallen taal. Bovendien schiep het volksonderwijs een klasse van mensen, waarvan althans een deel behoefte had aan literatuur in de volkstaal. Zo bevorderde het Josephinisme nolens volens de Tsjechische literatuur, die nu ook niet meer wegens ketterse reuk gebannen werd.[1)] Naast deze, hoewel ongewilde toch positieve bevordering staat een negatieve: de germanisatie en unificatie wekten reactie; de bezorgdheid wegens de vervallen staat van het Tsjechisch leidde tot streven naar verheffing en verdediging. Balbín's straks genoemde *Dissertatio* wordt gedrukt, gelezen en nagevolgd in andere soortgelijke werken.

Zo begint in deze Verlichtingstijd een nieuwe Tsjechisch-nationale opleving. Van belang is daarbij vooral ook de geschiedbeoefening. Zij is als een vrucht van de verlichte geest, maar ook als een reactie op de aantasting van de laatste zelfstandigheidsrechten der Boheemse landen te beschouwen. Het streven die te

1) Vgl. Locher, Die nationale Differenzierung etc., p. 94-95.

bewaren leidt tot een Boheems patriotisme, dat verdieping in de historie zoekt. Boheems noem ik dit patriotisme, omdat het lang niet uitsluitend bij de Tsjechen leeft, omdat ook de geleerde Tsjechen, die de geschiedenis van hun land gaan beoefenen, in hun cultuur nog Duits zijn. Van een nationale tegenstelling tussen Tsjechen en Duitsers is thans nog haast geen sprake. Ook een aanzienlijk deel van de verduitste adel voelt voor dit Boheemse patriotisme, dat nog sterk territoriaal en nog niet zuiver nationaal is. Toch is het zuiver-Tsjechische nationale besef uit dit territoriale bewustzijn mede gegroeid. Want de studie van de Boheemse geschiedenis, uit liefde voor Bohemen geboren, voert vanzelf tot de studie van de Tsjechische geschiedenis; de wens om het eigen karakter van Bohemen te behouden tegen het Weense egalisatie-streven brengt vanzelf bevordering en studie van de Tsjechische taal. De eerste grote taalgeleerde, baanbreker voor de kennis van het Tsjechisch, maar ook grondlegger van de slavistiek in het algemeen, was de verlichte ex-Jezuïet Dobrovský, die gevormd is in een aristocratisch-Duits milieu en zelf nog uitsluitend Duits of Latijn schrijft, maar die toch reeds door een grote liefde voor het Tsjechische en Slavische wezen gedreven werd.

Wat later, vanaf het begin der negentiende eeuw ongeveer, geraakt de nationale opleving sterk onder invloed van de Romantiek, uiteraard van de Duitse Romantiek. Een der geestelijke vaders daarvan, Herder, heeft in zijn Rousseau-iaanse voorliefde voor primitieve en onbedorven volken in een passage van zijn *Ideeën zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* de Slaven, die hij tijdens een verblijf in Riga had leren kennen, geprezen als een vanouds zachtmoedig en vredelievend volk in tegenstelling tot de krijgshaftige en ruwere Germanen, die hen veelal uitroeiden of onderwierpen. Hij voorziet voor de Slaven een betere toekomst in Europa. Wanneer in plaats van oorlogsgeest steeds meer stille vlijt en rustig verkeer der volken onderling heersen zal, zullen zij, bevrijd van hun slavenketenen, in vrede hun gebieden kunnen bewonen[1]. Met andere woorden: Herder ziet in de Slaven vooral de toekomstige dragers van zijn humaniteitsideaal. Deze gedachten hebben de Slaven, de Tsjechen

1) Vgl. Locher, Het Panslavisme bij de Tsjechen en Slovaken, T. v. Gesch. 47 (1932), 4, p. 383.

en Slowaken vooral, gretig opgezogen. Ook de verering, bij Herder en andere romantici, van volkstaal en volkspoëzie nemen de Tsjechen over, des te grager, omdat hun eigen literaire schat uit haast niets anders meer bestond.

Maar de Duitse invloed is hiertoe niet beperkt. In Slowakije, waar de Contra-Reformatie niet zó overwonnen had als in Bohemen-Moravië en waar een Slowaaks-Lutherse kerk bestond, die de Hussitische tradities nog droeg, die de Tsjechische Bijbel en kerkliederen nog als een levende schat bewaarde, waren de betrekkingen met de Duitse Lutherse kerk ook nog in stand gebleven. Het was gewoonte, dat de besten onder de aanstaande predikanten aan Duitse universiteiten enige semesters gingen doorbrengen. Aldus ook Kollár, die kort na 1815 Jena bezocht en daar met het nieuwe al-Duitse nationalisme in aanraking kwam. Hij nam het over, toegepast op de Slaven en wordt de dichterlijke profeet van het panslavisme, dat bij hem literair-philosophisch, nauwelijks nog politiek is. De Slaven zijn voor hem, geheel in de geest van Herder, het humaniteitsvolk der toekomst; zij moeten zich daarom in de geest verenigen. Dit laatste klinkt naïef en doet vragen of het misschien uit vrees voor het Oostenrijk van Metternich was, dat dit panslavisme zich zo onschuldig voordeed. Misschien ook wel, maar men moet toch niet vergeten, dat Kollár's nationalisme welbewust niet meer dynastiek-territoriaal is, dat hij staat en vorst enerzijds en natie en taal anderzijds streng scheidt, maar dat de liefde tot ‘het vaderland, dat men in het hart draagt’ (de natie), de trouw aan vorst en staat niet uitsluit.

We zitten hier midden in een romantisch, weinig reëel lijkend nationaal besef, maar dat toch door de spiegeling van een grote toekomst troost bracht voor huidige kleinheid en opwekking tot verder werken. De invloed van Kollár is groot geweest, ook onder de Tsjechen. Hij gaf voor het eerst aan het nationaal gevoel, zij het nog zo vaag, een geschiedphilosophische fundering; hij kende de Slaven een algemeen-menselijke missie toe, die hun een bewustzijn van eigen waarde gaf tegenover de machtige Duitse cultuur met haar drukkend overwicht.

Ook in Bohemen, onder de Tsjechen, werd hard aan de nationale zaak gewerkt, niet slechts door geleerden, die de Tsjechische taal bestudeerden en cultiveerden opdat zij weer als lite-

raire taal dienst zou kunnen doen, maar ook door populisatoren, die met kalenders, blaadjes en tractaatjes onder het volk de liefde voor eigen taal en geschiedenis trachtten te doen herleven. De belangrijkste figuur, die misschien wel het meest tot de vorming van het moderne nationale bewustzijn der Tsjechen heeft bijgedragen, is de historicus en later politicus Palacký geweest. Hij was een Moraviër van Evangelischen huize, die in zijn jeugd met Kollár en andere vooraanstaande Slowaken had verkeerd en in wie dus de Protestants-Hussitische traditie weer tot bewustzijn gekomen was. Later in Praag, waar hij - anders dan de meeste Tsjechische nationale 'opwekkers' - door zijn huwelijk toegang kreeg in aristocratische en patricische kringen, geven de Stenden hem weldra de opdracht de geschiedenis van Bohemen en Moravië te schrijven, die eigenlijk een geschiedenis van het Tsjechische volk is geworden. Zij reikte tot 1526 en het is tekenend voor de tijd, dat de eerste uitgave in het Duits verscheen (vanaf 1836) en dat pas twaalf jaar later ook een Tsjechische uitgave kwam. Het is nu vooral Palacký's opvatting van het Tsjechische verleden, waardoor hij zoveel invloed heeft gehad en waardoor hij ook voor ons onderwerp van belang is.

Palacký is, evenals Kollár en vele anderen, sterk beïnvloed door Herder's idyllische schildering van de oude Slaven. Evenals Kollár heeft hij hierin een soort van troost en kracht gevonden, een rechtvaardiging van hun handhaving tegenover de cultureel zoveel hoger staande Duitsers. Maar terwijl Kollár de nationale roeping uitdijde tot de vage verten van het Slavendom, is Palacký concreter: hij verbindt het messianisme speciaal met de Tsjechische geschiedenis. De vroeger genoemde valse handschriften met hun beeld van een zgn. oud-Tsjechische cultuur in de tiende eeuw, in deze tijd ontstaan en trots Dobrovský's twijfel door Palacký en de meeste anderen gaarne geloofd, geven daarbij steun en (loze) grond. Maar het hoogtepunt van de Tsjechische historie ziet Palacký in de tijd van het Hussitisme. Hier verbindt zich bij hem de invloed van Herder met de oude, herleefde Hussitische traditie. Palacký ziet de strijd der Hussieten als een strijd van Slavische vrijheidszin, humaniteit en democratie tegen autoriteit en aristocratisch feodalisme. Het feodalisme acht hij inhaerent aan de Duitse aard; de Tsjechische geschiedenis is daarom voor hem in wezen de geschiedenis van

de tegenstelling van Tsjechen en Duitsers, vertegenwoordigers van een verschillend ideëel beginsel.

Palacký's Tsjechische geschiedphilosophie heeft een enorme invloed gehad op het Tsjechische nationale denken. Voortgezet is zij door Masaryk, die wel is waar enerzijds in moedig criticisme met den historicus Goll e.a. de valse handschriften heeft ontmaskerd en de oud-Tsjechische idylle naar het rijk der fabelen verwezen, maar die de grondconceptie van Palacký's ideologie toch handhaaft. Ook voor Masaryk zijn de Tsjechen naar hun historie een humanitair en democratisch volk, al ziet hij de aristocratische en autocratische tegenpartij misschien nog meer in de Habsburgse monarchie, dan in het Duitse volk belichaamd. In de democratische en humaniteitsgedachte, die de Tsjechische nationale opwekking van de negentiende eeuw kenmerkt, ziet Masaryk een voortzetting van de traditie van Hus, de Broeders en Comenius. Dezelfde messianistische gedachte leeft volgens hem in moderne vorm voort.

Van de zijde der Tsjechische historici is vooral deze laatste opvatting niet onweersproken gebleven. Hun bezwaren tegen Masaryk's geschiedinterpretatie heb ik elders reeds uiteengezet.[1)] Zij zijn niet ongegrond, maar toch heeft Masaryk's leer in de geest van vele Tsjechen een fundamentele plaats ingenomen, al zijn er ook anderen, Katholieken of meer conservatief gezinden, die hun Tsjechische nationale gezindheid niet aldus ideologisch funderen, maar eenvoudig op natuurlijk of historisch recht gronden. In het licht van de hedendaagse verhoudingen bevat de opvatting van Palacký en Masaryk overigens veel, dat treft door juistheid. En al moge de ‘democratie’ van het Hussitisme betrekkelijk zijn - ik wees daar vroeger reeds op - een kern van waarheid zit er toch in. Voor de negentiende eeuw geldt zeker, dat de Tsjechische strijd in aanzienlijke mate een strijd was van de sociaal zwakkeren: intellectuelen, boeren en arbeiders, tegen de sterkeren: de Duitse adel en vooral de Duitse of verduitste burgerij. Zo is het ook te begrijpen, dat de Tsjechische arbeidersbeweging altijd een min of meer nationaal karakter heeft gedragen. Dit geldt niet alleen voor de zich nationaal noemende socialisten (die echter op democratisch standpunt

1) Thomas Garrigue Masaryk, De Gids 1936, 5, p. 194-195.

staan) maar ook voor de gewone socialisten van de Tweede Internationale. Uit dit alles is te verklaren, dat Tsjechoslowakije tot heden als enig land in wijde kring zijn democratisch karakter heeft weten te bewaren.

De Tsjechische-nationale oplevingsbeweging, die hier slechts in enkele hoofdtrekken geschetst kon worden, heeft op den duur succes gehad en een moderne, zelfbewuste, ontwikkelde, cultureel in vele opzichten hoogstaande natie geschapen. Wel heeft men (anders dan in Hongarije!) adel en patriciaat niet gewonnen, maar de adel is vooral na 1848 als politieke factor in betekenis zeer gedaald en tenslotte uitgeschakeld. En wat de burgerij betreft: een nieuw opgekomen Tsjechische, gegroeid uit het volk, heeft, tenminste in het Tsjechische deel van Bohemen, de Duitse overwoekerd. Praag bevat bijvoorbeeld op 't ogenblik hoogstens 5% Duitsers, waaronder dan nog vele Joden zijn.

Tot slot wil ik thans de verhouding van de Tsjechen tot de Duitsers en tot het Duitse Oostenrijk gedurende de laatste eeuw nog kort onder ogen zien. Toen, gelijk wij zagen, onder invloed van de Romantiek de gedachte van de organische natie met eigen taal en eigen ‘Sendungsidee’ het won van het oudere territoriale patriotisme, was daarmee de kiem van een nieuwe en diepe tegenstelling tussen Duitsers en Tsjechen gelegd. Naar buiten treedt dit voor het eerst duidelijk in 1848. In hun wensen tot een zeker herstel van de Boheemse zelfstandigheid tegenover Wenen konden Tsjechen en Duitsers nog even samengaan, maar wanneer ook Bohemen als deel van de Duitse Bond opgeroepen wordt om te kiezen voor het Duitse eenheidsparlement te Frankfort, dan blijkt de splitsing: de Duitsers willen meedoen, de Tsjechen, bij monde van Palacký, weigeren. Zij, althans de gematigden onder hen, zien hun behoud in Oostenrijk maar dan een Oostenrijk, dat herschapen is tot een federatie, waarin ook de Slavische volken nationale autonomie zullen genieten. Om sterk te staan tegenover Wenen en de Duitse eenheidsbeweging komen de Slaven, hoofdzakelijk de Oostenrijkse, op een panslavisch congres te Praag bijeen, maar de beweging loopt dood door het uitbrekende Pinksteroproer, waarmee het congres als zodanig niets uit te staan had. Vooral de Hongaarse Slaven (Kroaten, Slowaken) hebben Wenen daarna gesteund

tegen de Magyaren in de hoop op beloning in de vorm van een zekere nationale zelfstandigheid. Die hoop was naïef en bleek ijdel: het absolutisme van minister Bach sinds 1850 onderdrukt elk vrijheidsstreven.

Als in 1860 dit absolutisme gefaald heeft en Oostenrijk tast naar een nieuwe constitutionele regeringsvorm, dan luidt de Tsjechische eis opnieuw: een federatief Oostenrijk. Deze eis is niet vervuld. De politieke ontwikkeling leidde tot het dualisme van 1867, waarbij de Hongaren baas in eigen huis werden, d.w.z. ook over de niet-Magyaarse randvolken, maar waarbij de Boheemse zelfstandigheid werd genegeerd. Frans Jozef heeft, in tegenstelling tot de vroegere Habsburgers, ook de schijn niet meer bewaard en heeft zich nooit tot koning van Bohemen laten kronen, al heeft hij het een paar maal beloofd. De strijd die de Tsjechen daarna voeren is dus vooral een strijd om de historische staatkundige rechten van de landen der Boheemse kroon, een strijd niet alleen tegen Wenen, maar ook tegen de Boheemse Duitsers zelf, voor wier positie natuurlijk een centralisatie onder Wenen, een opgaan van Bohemen in Cis-Leithanië veel voordeliger was, dan een herstel van de Boheemse zelfstandigheid, waardoor zij in de minderheid zouden geraken. In 1871 zijn de Tsjechen na aan een Boheemse ‘Ausgleich’ toe geweest, maar Duitsers en Hongaren hebben die verijdeld. Zo bleven de Tsjechen onbevredigd en in hun rechtsgevoel gekrenkt. Zij zochten nog vaak in hun teleurstelling steun bij het panslavisme, dat toen in Rusland bredere aanhang vond. Palacký is, na de Hongaarse ‘Augleich’ van 1867, ostentatief naar een algemeen-Slavisch congres in Moskou gereisd, hoewel hij toch geen critiekloze bewonderaar van het Russische regeringssysteem was. Deze telkens weer oplevende panslavistische neigingen, die vooral ook onder de Slowaken sterk waren, hebben wantrouwen bij de Duitsers en Hongaren opgewekt en hun afkeer om aan de Tsjechische eisen tegemoet te komen versterkt.

Maar, al bleven de Tsjechen onbevredigd, zij hebben toch voor hun natie veel bereikt. Zij hebben een eigen schoolwezen opgebouwd, in 1882 een eigen universiteit verworven; hun taal kreeg in de bureaux gelijke rechten naast de Duitse, tenminste voor de uitwendige dienst. Hun nationale existentie liep al lang geen gevaar meer; hun economische kracht nam toe; zij kregen

een literatuur van betekenis; in hun muziek toonden zij de wereld een eigen talent. Veel van wat zij op nationaal-politiek gebied bereikten is in een moeizame en dikwijls verbeten strijd met Wenen en de Duitsers veroverd. Vooral in de jaren tussen Palacký en Masaryk ontbrak daarbij aan het Tsjechische nationalisme vaak de hogere wijding, de ruimere, algemeen-menselijke missie, werd het veelal een klein en provinciaal positie-gevecht. Nog is deze geest bij sommige Tsjechen niet geweken, nu zij van strijders overwinnaars geworden zijn. De geest van de leidende kringen is dit echter weinig of niet. Ook moet erkend, dat de houding der Duitsers tot de ontwikkeling van die geest het zijne heeft bijgedragen. Eens hadden hun voormannen, in en buiten Bohemen (Goethe en Humboldt!) de opkomende Slavische beweging welwillend begroet als opleving van echt 'Volkstum'; later, toen de strijd een politieke geworden was en de Tsjechen zich mondig verklaarden en gelijke rechten eisten, hebben de Duitsers zich niet alleen tegen deze eisen verzet, maar dikwijls ook in culturele hoogmoed of sociale laatdunkendheid op de Tsjechen en hun culturele streven neergezien.

Een bevredigende oplossing van de Tsjechisch-Duitse verhouding binnen het kader van het oude Oostenrijk is niet meer tot stand gekomen. Menigeen zal dit wellicht betreuren, gezien de na-oorlogse politieke en economische moeilijkheden in het Donaubekken en de gevaren voor de vrede die daaruit voortvloeien. Maar of zo'n oplossing mogelijk was geweest, is twijfelachtig. Misschien wel, als de Duitsers in Oostenrijk en Bohemen niet politiek tegen het Duitse rijk hadden aangeleund, als Oostenrijk niet een anti-Slavische buitenlandse politiek had gevoerd. Want in die buitenlandse politiek vooral lag op den duur de onmogelijkheid voor de Tsjechen en andere Slaven om zich in Oostenrijk thuis te voelen. Nu kan men zeggen: Oostenrijk voerde die anti-Slavische politiek uit zucht naar zelfbehoud. Toegegeven, maar het streven naar aldus begrepen zelfbehoud voerde tot zelfontbinding.

Oostenrijk heeft zijn taak, die het na de Turken-oorlogen nog had: een supernationale staat te zijn in een nationaal gemengd gebied, niet kunnen volvoeren. Wat baat het, hier over de 'Schuldfrage' te twisten? Een decadent Habsburg en een aristocratisch hof, dat de tekenen des tijds niet voldoende verstond,

Duitse en Magyaarse heerszucht, panslavistische neigingen, d.w.z. aanleunen tegen Rusland bij de Slaven - dit alles heeft een vreedzaam samenleven der nationaliteiten onder één staatkundig dak verijdeld. De Wereldoorlog kwam naar aanleiding van het Zuid-Slavische vraagstuk, maar ook de Tsjechen stonden in hun hart tegenover de Centralen. De vrede bracht de ontbinding van Oostenrijk in zijn nationale delen, maar zuiver kunnen hier de grenzen nooit getrokken worden en de balans sloeg nu natuurlijk door ten gunste van de overwinnaars. De Boheemse Duitsers protesteerden en trachtten zich af te scheiden van de nieuwe Tsjechoslowaakse republiek en zich aan te sluiten bij Oostenrijk, maar reeds de verspreide ligging van hun gebied langs de Boheemse grenzen moest dit streven onmogelijk maken, stel al dat het genade in de ogen van de Entente had gevonden. Zo kwamen de Boheemse Duitsers onder Tsjechische heerschappij. Zij droegen en dragen dit zwaar, ook al zijn de minderheidsrechten in Tsjechoslowakije de ruimste van alle na-oorlogse staten, want zij waren anders gewend. Ik kan hier onmogelijk in beschouwingen treden over de al- of niet gerechtvaardigdheid van de vele klachten, die zij geuit hebben en uiten. Alleen een langdurig en onpartijdig onderzoek ter plaatse, dat niet het werk van den historicus is, zou hier enigermate betrouwbare conclusies kunnen opleveren. Naar de statistieken te oordelen hebben zij over hun schoolwezen niet al te zeer te klagen, maar economisch voelen zij zich benadeeld en ook politiek, omdat zij als groep geen autonomie hebben. Wie echter vraagt, waarom de Zwitserse oplossing hier niet eenvoudig wordt toegepast, miskent de hele historie van Bohemen, die, anders dan de Zwitserse, er een is van eeuwenoude nationaliteitenstrijd, veroorzaakt door Duits binnendringen en Duits cultureel en sociaal-politiek overwicht, waarop dan Tsjechische reactie volgt. Twee maal in de geschiedenis is op zo'n Duitse golf een Tsjechische tegenstroom gevolgd: eenmaal in de veertiende en vooral vijftiende eeuw, na de Duitse invloed der beide vorige eeuwen; andermaal in de negentiende en twintigste eeuw na de Duitse vloed, die, begonnen reeds in de zestiende eeuw, in de achttiende zijn hoogtepunt had bereikt.

De Slaven, niet alleen de Tsjechen, zijn thans geheel mondig geworden. Het eenzijdige Duitse culturele overwicht, dat zo

lang aan de Duitse invloed bestaansgrond en zin gaf, is voorbij. Voor zover de Tsjechen van buiten overnemen, richten zij zich uit innerlijke verwantschap thans eerder naar West- dan naar Midden-Europa, al zullen zij, zo goed als de andere volken, naar te hopen is nog veel van de Duitsers kunnen leren, wanneer eenmaal Duitsland tot normalere verhoudingen terugkeert. Maar de kans op dit laatste schijnt voorlopig gering en het tot hoogste spanning opgevoerde Duitse nationalisme dreigt zich juist te ontladen in de richting der Tsjechen, in wier land drie en een kwart millioen volksgenoten wonen en wier gebied om zijn centrale positie en als brug naar het Oosten van eminent geopolitisch en strategisch belang is. Reeds Bismarck heeft eens gezegd, dat wie heer van Praag is, heer is van Europa.

Men zou zich nu als oplossing van het probleem nog kunnen denken een Tsjechoslowaakse staat zonder de rand-Duitsers, die dan bij het Duitse rijk zouden komen. Maar of dit een gelukkige oplossing zou zijn, valt zeer te betwijfelen. Ook bij Hongarije heeft men na de Wereldoorlog deze verscheuring van een oude geografische, economisch-politieke samenhang toegepast. Hoe smartelijk is die niet geweest en tot hoeveel onrust heeft die niet geleid! Daarbij was het oude Hongarije veel groter en heeft de Magyaarse kern die overbleef toch zeker meer levensvatbaarheid, dan een zuiver Tsjechisch Bohemen zou hebben. Ook kan men de scheuring van Hongarije nog verdedigen door te wijzen op de meedogenloze magyarisatie-politiek, die de Hongaren de laatste eeuw, speciaal de laatste halve eeuw vóór de oorlog voerden en die vooral de Slowaken ernstig bedreigde. De Magyaren hebben het oude Hongarije niet tot een goed tehuis voor al hun volken kunnen maken.

Zullen de Tsjechen het met hun staat kunnen? Voorwaarde daartoe zou zijn, dat de Duitsers zich onverdacht op de bodem van de Tsjechoslowaakse republiek plaatsen, gelijk de niet-aanhangers van Henlein dat reeds doen. Verder, dat vele Tsjechen méér dan tot nu toe leren beseffen, dat de Duitsers niet een lastige minderheid zijn, die men er zo goed mogelijk onder houdt, maar dat men hun zoveel het kan rechtsgelijkheid moet geven. Dit zou zeker in de geest zijn van Tsjechoslowakije's eersten en groten president Masaryk. Iets is er ook al bereikt: ruim tien jaren reeds zitten een paar Duitse ministers in de Tsjechoslowaakse re-

gering en in Februari 1937 is een politiek accoord gesloten tussen de regering en de Duitse partijen (behalve natuurlijk de Sudetenduitse partij!), waarbij de Duitsers ook in de centrale regeringsambten het hun toekomend percentage mensen zullen krijgen, iets wat hun totnogtoe, o.a. uit wantrouwen, was onthouden. Indien het ooit lukken zal tot een vreedzaam samenwonen van Tsjechen en Duitsers op Boheemse bodem te geraken, dan zal dit niet slechts beide partijen, maar ook de goede verhouding en de culturele uitwisseling tussen Slaven en Germanen in het algemeen, en daarmee de Europese vrede ten goede komen. Doch de Tsjechisch-Duitse verhouding is op het ogenblik meer dan ooit een vraag van macht en het ziet er helaas niet naar uit, dat hierin spoedig verandering zal komen.

TH.J.G. LOCHER

Critische confrontatie met Frans Hals

75-jarig bestaan van het Haarlemsche Museum

De oude schutters- en regenten-stukken van Frans Hals zijn in deze zomermaanden in het vrijwel geheel ontruimde Haarlemsche museum het middelpunt van een uitgebreide ‘show’ van portretten, en genrestukken, waartoe dit zich wel bij uitstek goed leent. Het is, hoewel niet volgens de nieuwste museale inzichten gebouwd - men weet, dat het een oude kern bevat, n.l. het aan Lieven de Key toegeschreven vroegere Oude mannen- later weeshuis, hetwelk bij de verbouwing tot museum werd aangevuld met enkele moderne vleugels (in ouden stijl!) - toch een ideaal museum-gebouw. Het heeft sfeer en wel in byzondere mate, het heeft uitstekend licht - enkele kleine in wat donkeren toon gehouden vertrekken wellicht uitgezonderd. Men wordt er ook niet overvallen door de beruchte ‘museale vermoeidheid’ - wie dien eindeloozen gang naar het verdwijnpunt van de ‘Grande Galerie’ in het Louvre slechts eenmaal heeft gemaakt weet wat dat is - waardoor tenslotte alle lust tot beschouwen en actief-deelnemend beleven wordt gedood. Daarentegen loopt men door het Frans Hals-museum in een lichtveerkrachtige en heldere stemming van de eene zaal in de andere zijn gang om den ruimen hof, die vol van een sterk en stabiel licht is. Om kort te gaan, dit museum, dat misschien alleen kan worden vergeleken met de kostelijke Plantijnsche behuizinge te Antwerpen, is wel de aangewezen plaats voor verdieping en beschouwing.

Ter herdenking van het feit, dat de stedelijke collectie juist 75 jaar geleden in een paar zalen van het stadhuis, en sedert dien aangevuld met verschillende schenkingen en legaten, werd

opengesteld, heeft de custos van de verzameling thans een reeds lang voorgenomen Frans Hals-festijn aangericht, dat stof te over biedt tot velerlei beschouwing.

Hoewel het geven van een z.g. tentoonstellingsverslag te dezer plaatse volkomen oneigelijk zou zijn, lijkt het toch noodzakelijk aan hetgeen hier volgen gaat enkele voorafgaande opmerkingen te verbinden over plan en samenstelling der expositie, juist omdat daarmede bij sommige meer algemeene kenmerken van het huidige oude kunstbedrijf kan worden stilgestaan. De tentoonstelling, waarvan de werken zonder chronologisch verband werden opgehangen toont niet haar kracht in een van kunstwetenschappelijk gezichtspunt uit geleid arrangement, waardoor b.v. die van Jeroen Bosch en de Noord Nederlandsche primitieven te Rotterdam in 1936 een zoozeer 'gecomponeerd' karakter droeg. Door afwezigheid van eenig belangrijk plan van groepeering, door gemis aan het scheppen van bepaalde accenten uit Hals' productie, het inleiden en verklaren dezer werken uit werken, die aan Hals' tijd voorafgaan, en met die van zijn tijdgenooten, zal het gebodene dus vooral op de eigen kwaliteit dienen te worden getoetst. Daarmede komt men op een plan van bespreking dat weer in ander opzicht critisch zal moeten zijn, hoewel natuurlijk steeds met een ondergrond van waardeering, omdat zooveel belangrijks wordt geboden, dat zoo goed als zeker nooit meer bijeen zal komen. Er zijn b.v. werken uit musea in New York, Cincinnati, Edinburg, Dublin, Stockholm, Antwerpen, Kassel, Dresden, Praag, Amiens, verder uit bekende collecties als die van den koning van Zweden, Rothschild te Parijs, Krupp von Bohlen, Philips, Von Pannwitz, e.a. Tot zoover niets dan lof, zelfs al blijven er vele leemten (Malle Babbe en Voedster met kind uit Berlijn, Zigeunerin en Van Beresteyn uit het Louvre, de Officier uit de Wallace Collection, e.z.m.), waarvoor men echter de inrichters niet verantwoordelijk kan stellen. Maar daarnaast vindt men nog al wat 'klein en groot goed', dat voor een 'groot' deel had kunnen worden geëlimineerd, zonder het totaal-beeld van Hals' oeuvre ook maar eenigermate te schaden; integendeel het had er pregnanter door kunnen worden. En juist in dit verband lijkt het noodig op een ander bezwaar te wijzen, n.l. de te groote deelname van den kunsthandel, welke bij een museum-tentoonstelling in het algemeen

niet op haar plaats is. De kunsthandel zoekt in de eerste plaats - en van zijn standpunt terecht - te verkoopen. Uitschakeling of althans beperking tot een heel enkele inzending zou deze tentoonstelling hebben vrij gehouden van verschillende dubieuze nummers van bovendien zeer ongelijke waarde, die men wel voor zoover het dan mogelijk bleek netjes met litteratuuropgaven heeft gecatalogiseerd, doch welke voor dengeen, die een kunstwerk in de eerste plaats toetst op kwaliteit en niet op aflaat-briefjes toch wel erg beneden het peil van den kunstenaar Frans Hals blijven. Weliswaar treft dit verwijt niet speciaal dezen inrichters, want het is langzamerhand een soort verschijnsel geworden. Vandaar de noodzakelijkheid er hier op te wijzen, wat niet weerhoudt de waarde van den kunsthandel en ook de waarde van tentoonstellingen in den kunsthandel te erkennen. Maar dan weet een ieder ook waar hij aan toe is. Men dient bovendien den moed te hebben zelfs tegenover het werk van een groot kunstenaar uit het verleden critisch te staan en zoonoodig gevoelens van gerechtvaardigden twijfel den doorslag te laten geven. De catalogus werd, zooals de heer Gratama in zijn voorwoord zegt, samengesteld met hulp van een doctor in de kunstgeschiedenis. De z.g. ‘stamboomen’ der schilderijen, d.z. de beschrijvingen, voor zoover mogelijk in chronologische volgorde, van verzamelingen, waarin de werken zich hebben bevonden, ontbreken geheel en daarmede de wetenschappelijke verantwoording van den kunsthistoricus[1)], al beroept men zich zooveel mogelijk op bekende litteratuur, Valentiner, Hofstede de Groot, Bode - Binder.

* * *

In het kader van de geheele 17de eeuwsche schilderkunst, zou de opmerking kunnen worden gemaakt dat Hals' onderwerp beperkt is, althans wanneer men het plaatsen van den mensch

1) Eén voorbeeld worde hier gesignaleerd. No. 16 van den Catalogus staat zonder nadere aanduiding aangegeven als ‘Jonker Ramp en zijn Liefje’, ± 1623, met als bezitsaanduiding.... *particuliere collectie*! Daar wordt dus niet vermeld, dat dit stuk *niet* het bekende werk van dien naam en van trouwens veel grooter formaat is, hetwelk behoort tot de collectie van het Metropolitan Museum in New York. Vgl. F. Dülberg: Frans Hals, Ein Leben und ein werk, p. 55. - Stuttgart 1930. Hier kan dus hoogstens sprake zijn van een zwakke herhaling (werk van Dirk Hals b.v.?).

in het centrum van de aandacht bij een beeldend kunstenaar een beperking zou mogen noemen. Want voor zoover wij weten bepaalt Hals' zich inderdaad tot portret, dubbelportret, groep, genrebeeld en kinderen. Waarom schildert Hals geen landschap? Hebben de schrijvers die hem zoo beslist bij het impressionisme[1] indeelen - (Tintoretto was méér impressionist) - wel eens getracht die vraag te beantwoorden, en wel vooral ook omdat de 19de eeuwsche impressionisten, waarmee men Hals dan gaarne vergelijkt, in het byzonder schilders van landschappen zijn. Ligt het niet veel meer in den lijn van den expressionist zich van het landschap af te keeren? Ook Michelangelo was vooral een schilder van menschen, hoewel op volkomen ander plan, maar ook bij hem ziet men een verzaken van bijkans alle bijwerk. De gang nu tot het uiteindelijk schilderen van de ‘tronies’ (de regentenstukken van '64) gaat ook en zeer duidelijk door het werk van Hals. Hij is dus eigenlijk alleen de schilder van menschen, meer bepaald van portretten (daarbij toont hij een voortdurend wakkere physionomische belangstelling), want het naakt ontbreekt in zijn werk. Daarmee is dan het door velen nog al haastig geponeerde ‘plotselinge’ in Hals' verschijning als kunstenaar niet in overeenstemming.[2] Immers juist als portretschilder, en trouwens ook als schilder van de groep kon Hals vele banden hebben met de 16de eeuw. De 16de eeuwsche romanisten of manieristen waren het best, niet in hun gemaniereerde of hoogdravende fantasieën, doch in het portret, waarvan zij prachtige stijlvolle ook scherp psychologische voorbeelden hebben gegeven. En nu valt het op, dat Hals juist in het portretschilderen een vernieuwende vlotheid brengt. Bij Hals vinden wij verder noch een gedroomd Arcadië, noch mythologie, allegorie of godsdienstige onderwerpen. Maar wanneer hij een theoloog als Joh. Hoornbeek

1) Er wordt hierbij veel over het impressionisme van Manet gesproken, zonder dat men zich realiseert wat dat feitelijk wil zeggen. Neem b.v. een z.g. impressionistisch portret van Hals en plaats dat tegenover den Mallarmé van Manet in het Louvre. Er blijft dan van het laatste niets over.

2) Vgl. Dr. J.Q. van Regteren Altena over Carel van Mander in Elseviers Geïll. Mndschr. Maart 1937, waar deze vraagt of de Maaltijd te Berlijn ‘die men met zooveel recht aan Frans Hals mag toeschrijven’ niet moet worden beschouwd als de trait-d'union van Van Manders kunst naar die van de 17de eeuwsche genre schilders. Er is dus een wezenlijk verband en wel naar twee zijden.

schildert straalt uit het gansche portret, en wel in 't byzonder uit den prachtig opgebouwden kop, de geestelijke kracht van den geloovige ons tegen. Het dadenrijke leven wordt hier zelve tot een cultus verheven. Toch mag met recht de vraag gelden wat de meesten dezer modellen, de brave burgers en burgeressen van zijn tijd, de straattypen en de smerige kinderen, aan geestelijken diepgang boden voor Hals' uitgangspunt. Alweer - is dat een beperking? Zoo ja dan deelt hij deze met een Velasquez, die de mooiste koppen schilderde naar zeer oppervlakkige, bijkans onnoozele creaturen (het Spaansche hof zijner dagen). Natuurlijk zullen een Moro of een Titiaan in een gecompliceerde natuur als die van Antoine Perrenot meer hebben gevonden. Hals' portretkunst blijft dan ook juist vreemd aan dat wat Titiaan in zoo byzondere mate wel heeft, en wat ik zou willen noemen het ineenvloeien van twee psychische stroomingen tot een derde, uit welke zich de beeltenis vormt tot eigen geestelijken dracht. Een van Hals mooiste portretten - de Man met den slappen hoed uit Kassel (de schilderij is blijkbaar niet schoongemaakt, maar heeft dan toch een prachtig door den tijd verkregen patina!) - moge hier als voorbeeld dienen. Dülberg stelt hierbij de vraag ‘warum gerade dieser derbe Bier und Weinkumpan in so monumentaler Weise verewigt werden muszte’. Dülberg stelt echter de vraag zonder ze te beantwoorden. Ze is trouwens niet te beantwoorden, omdat ten slotte over elk kunstwerk datgene ligt, wat men den sluier van het laatste geheim kan noemen. Want wat heeft Hals, deze vurige, driftige mensch gedacht, hoe heeft hij geleefd, wat heeft hij gewild, gevoeld, gehoopt - wat was zijn strijd, hoe zijn bereiken? Slechts de werken geven tot op zekere hoogte antwoord op deze vragen. De weinige archivalia - thesauriersrekeningen, memorialen der burgemeesteren, registers van transporten van roerende goederen, de notarieele archieven e.d. - zeker niet; noch ook de wat plechtstatige berichten van tijdgenooten als Ampzing - Schrevelius wellicht uitgezonderd - of een enkele notitie bij den nog al deftigen Buchelius. Er zijn de algemeen aanvaarde opvattingen over Hals' lustige ongekunstelde schildersnatuur. En stellig zal hij zich niet veel geestelijke problemen hebben gesteld - Hals was noch een neurastenicus, noch een hallucinair extaticus - wat echter niet beteekent, dat hij er niet door bezeten is geweest en zijn werk

louter uit een soort gevoels-stroom is ontstaan. De zware gevoelsmystiek der Jezuïten b.v. was hem - van afkomst toch een Vlaming - wel gansch en al vreemd. Ver staat hij uit boven den doctrinairen geest der contra-reformatie met zijn representatie en uiterlijken praal van barok, maar evenzeer ook boven den strengen vorm van het Hollandsch gemeenebest, zooals het zich in een Van Campen evengoed als in een Huygens en een Vondel manifesteert. Aan levensdiepte ontbreekt het den vrijbuiter echter geenszins. Immers voor een kunstenaar die portetten kon schilderen als Hals het deed in zijn rijpste periode omstreeks 1650 - hij ondergaat dan kennelijk den invloed van den jongeren Rembrandt, wellicht ook dien van den in 1654 jong gestorven genialen Carel Fabritius - voor zooeen moet het leven een glans en een diepte hebben bezeten, waar de nette materialistische burgerij zijner dagen geen flauwe notie van zal hebben gehad. En kan zóóeen een dronkaard of een slabberaar zijn geweest? Een met een zóó vaste trefzekere hand van schilderen!

Men zie de beeltenis van den lichtelijk arroganten Jasper Schade van Westrum - hij stierf in 1692 als president van het hof van Utrecht - in bezit van het Rudolphinum te Praag. Een soort overwinnaarshouding, maar wat voor een houding en hoe heeft de kunstenaar ze nog door de sterk volgehouden vertikale plaatsing in het vlak weten te accentueeren. De kop met het besliste clair-obscur vrijwel en face, het lichaam meer gedraaid, waardoor de schilder partij kon trekken van het moiré van een mouw, dat nu in een penseelschrift van uiterste pregnantie - bijkans geen gewone manier van schilderen meer, maar een vorm van extatische penseelvoering, zooals die in het Oosten voorkomt - aan het linker deel van het beeldvlak een prachtige bewogenheid verleent. De plaatsing van de figuur bijna geheel in de linker helft van het vlak is een compositair meesterstukje - de staande middellijn verdeelt het gelaat juist in een licht en schaduw-partij - vooral ook omdat het rechterdeel, hoewel het haast geheel fond is, coloristisch niet in het minst bij de andere deelen ten achter staat. Het gansche werk is afgestemd op een olijfgroen. Meesterlijk is de kop. De wenkbrauwen zijn hoog opgetrokken, de neusvleugels eveneens iets naar boven, een lichte hoek van den kleinen even spottend gesloten mond, tenslotte de oogen onder het hooge voorhoofd, die eigenlijk over iedereen

heen kijken. Plaatst men nu tegenover een dergelijk werk een genre-stuk als Jongen met doodshoofd in de hand. Het wordt slechts een atelier-aardigheid of een opgave voor een schildersacademie. Toch behoort deze Vanitas, die beurtelings aan de Nederlandsche Caravaggisten - Baburen, Ter Brugghen (vooral) e.a. - en aan Judith Leyster doet denken, met b.v. het Visschersmeisje uit het Wallraf-Richartz Museum, de Vioolspeler uit Stockholm, de Drinker uit ons Rijksmuseum, de Nar uit de collectie Rothschild, de vroolijke luitspeler uit Chicago en de Zingende jongens uit Kassel, tot de beste genre stukken, welke de meester rond zijn 50ste jaar moet hebben gemaakt.

* * *

Wij mogen ook in de kunstgeschiedenis den loop der historie niet ontwrichten. Vandaar dat wij het corporatiestuk van Hals moeten zien als een verlenging van een ontwikkelingscurve, welke hij opneemt uit de 16de eeuw. Men geeft een veel te ongecompliceerd beeld van het rijke historisch materiaal door Hals ook hier als een plotselinge verschijning te begroeten. Hals staat aan het begin van die wonderlijk rijke en geschakeerde periode, welke aansluit bij de levensgroote portretten der late manieristen uit de 16de eeuw. Zoo wordt hij een schakel tusschen de generaties van Dirk Barentz, Corn. Ketel en Corn. van Haerlem en die van Rembrandt en Van der Helst. Stylistisch is hij bovendien verwant met het anti-manieristische academisme der Caravaggisten[1)] Honthorst, Ter Brugghen, Van Baburen. Vooral in Hals' genre-stukken - Luitspelers e.d. - blijkt hoe ook hij aanvankelijk onder invloed heeft gestaan van de aanhangers dezer school der ‘Tenebrosi’, In dit opzicht is ook te denken aan Hals' broeder Dirk. Hals' richting wordt dan, hoewel niet in den zin eener directe vorming, weer voortgezet door een Judith Leyster, Pieter Codde, Joh. Verspronck, Thomas de Keyzer, Andr. Backer, van der Helst, Van Ostade. Het kwaliteitsvraagstuk blijft daar natuurlijk geheel buiten. Een centrale aanvurende kracht voor een gansch tijdvak als Rembrandt is

1) De richting van Caravaggio beteekent voor Italië een overwinning in academischen zin van het daar heerschende manierisme. Alszoodanig zien we hier het zelfde verschijnsel, alleen wat later.

Hals zeker niet geweest. Op zijn beperkte keuze(?) van onderwerp werd reeds gewezen. Men vindt bij hem noch het historiestuk, de allegorie noch het bijbelsch onderwerp. Het litteraire is hem dus volkomen vreemd. Een intellectueele scholing als in het Florence der Medici bestond te Haarlem evenmin. Hals had te voldoen aan de vraag naar een soort algemeene werkelijkheidsbevrediging eener rijk geworden burgerklasse, waarin de parvenu meestal den toon aangaf. Tegen het verdwijnen van het cyclisch denken in deze Hollandsche 'kunstindustrie' meende een Van Mander zich nog te moeten schrapzetten, zonder resultaat echter.

* * *

Over het museum-beheer kunnen wij bij deze 75-jarige herdenking kort zijn. Na den schoonmaak der Halsen tusschen 1918 en 1927 - een der stukken (de regenten van het Oude Mannenhuis) was reeds in 1909 behandeld - zijn geen bepaalde de kunstwereld in beroering brengende voorvallen te vermelden. Men kan over het 'wasschen' van oude schilderijen denken zoo men wil, een feit is het, dat de Halsen ontdaan van hun koekerige gele vernislagen, die door de regeneratie-methode Von Pettenkofer nog slechter waren geworden, er thans weer uitzien als of ze gisteren pas waren voltooid. De heer Gratama onder wiens directoriale leiding deze restauraties plaats vonden heeft zijn beleid uitvoerig verdedigd, o.a. in 'Kunst und Künstler (1926, no II), want.... onaangevochten is het uiteraard niet gebleven en wel vooral op het stuk van bijschilderen van beschadigingen[1].

Een punt blijft dunkt mij van direct belang voor het Haarlemsche museum, en wel een overzichtelijker en beter geordende opstelling van vooral de 16de eeuwsche werken in een verband dat de belangrijke figuren uit dien tijd meer tot haar recht doet

1) Een belangrijk chemisch onderzoek van Dr. G. v.d. Sleen in 1921 - Quelques recherches à propos du nettoyage des tableaux de Frans Hals à Harlem - dat op afdoende wijze met de methode Von Pettenkofer afrekende, bood hier veel steun. Een onderzoek van de voor den schoonmaak gebruikte watten, gedrenkt deels in alcohol en xyleen, deels in terpentijn, wees uit dat daar geen kleurstoffen in zaten, zoodat wat dat betreft de oorspronkelijke verflaag onaangetast was gebleven.

komen. Dat dit eerst nu en niet bij de inrichting in 1913 zou kunnen gebeuren is dunkt mij logisch, omdat wij ons door allerlei onderzoekingen en publicaties, van Preibisz, Wedekind, Hirschmann, Del Banco, Friedländer, Stechow, E. Valentiner, Van Regteren Altena, e.a. thans een veel beter en duidelijker beeld kunnen vormen van deze periode. De Haarlemsche collectie in dien zin afronden èn zoo mogelijk aanvullen, lijkt een begeerenswaardige taak voor de naaste toekomst.

A. VAN DER BOOM

Kroniek der Nederlandsche letteren
Dorpen, steden, rivieren, de zee.

Filip de Pillecijn, Schaduwen
Anton Cooolen, Dorp aan de Rivier
id. De Drie Gebroeders
Herman de Man, De Barre Winter van Negentig
id. Scheepswerf de Kroonprinces
id. Marie of hoor ook de wederpartij
id. Kapitein Aart Luteyn
Jos Panhuysen, De ontmoeting
Marie van Dessel-Poot, Visschers voeren uit.

Het Nederlandsche leven, zooals het werkelijk geleefd wordt in het Nederlandsche landschap, door gewone Nederlandsche menschen, die misschien geen helden zijn, maar wier gemoedsbewegingen verhevigd worden in den harden strijd met leven en dood, dreigt - door de nalatigheid van de schrijvers wellicht - het onderwerp te worden eener politieke romantiek, schreeuwend om volksverbonden kunst en bodemaardige gevoelens. De *haute littérature* stoort zich aan dit geschreeuw niet veel en streeft naar het imaginaire peil, dat Europeesch heet, minachting toonend voor het dorpsche en kleinsteedsche der vaderlandsche burgerlijkheid. Ze brengt ‘ontaarde kunst’ voort, waarmede de massa geen voordeel kan doen, naar het heet, en put haar onderwerpen uit de eenzaamheid, die sedert de verspreiding van het dagblad in alle gezinnen van alle gezindten, een staatkundige staat van doodzonde werd. Wat dichter bij het alledaagsche komt, trekt haar niet aan, en is vandaag ook doorgaans niet aantrekkelijk voor iemand met smaak. Ze laat het over aan de belangstelling van de minder subtielen, de veelgelezen volksvertellers, de regionale novellisten, terend op de altijddurende aanwezigheid van hoogmoedige dorpsburge-

meesters, offervaardige blauwkousen en waarheid-onthullende dorpsidioten. Hun is de idylle gegund der landelijke maannachten, waarin sedert eeuwen de lippen elkander vinden, en de gruwelijke tragiek van de herbergmoorden, de onbegrepen harten, de ijsbaan-ongelukken en de boerderijbranden, afgewisseld door overstroomingen, die noodig zijn om gang in het verhaal te houden. Beschikt de lyriek van de vroegste tijden tot heden over niet meer dan ten hoogste een tiental motieven, haar geschiedenis vertoont toch meer verscheidenheid dan het eentonige verhaal, dat de ontwikkeling der plattelandsepiek zou samenvatten: immers hier is het alles Kloris en Roosje, Kobus en Angeniet, en Hageroos en Adelaert, of zij elkander krijgen, ja of neen, en wat er tusschen kwam. De welgeslaagde typeering, die het aanzijn gaf aan vaderlandsche dorpshelden als *Baas Ganzendonck, Mijnheer Serjanszoon* en *Pallieter* biedt nauwelijks een uitweg, want zóó veel lijken alle menschen op elkander, dat ook de besten en de leuksten en de dappersten slechts belangwekkend worden, als het gaat over leven en dood. Ze moeten verliefd zijn, de liefde bevorderen of een vergeefschen strijd tegen de liefde voeren, en ergens aan den einder moet de dood geteekend staan, die voor den weemoed zorgt. Anders is deze romantiek onmogelijk.

Zijn ze benijdenswaardig, de zoo vaak versmaden, die met dit poover materiaal altijd opnieuw beginnen aan het eeuwige vertelsel van den doodgewonen mensch? Niemand moet eerder ontmoediging gevoelen dan zij, die al hun verbeeldingen dagelijks overtroffen zien door de gemengde berichten van het eenvoudigste nieuwsblad. En toch gaan zij altijd maar door. Hun schrijfsel wordt drukwerk en handelsartikel, zij koopen nieuw papier en beginnen van voren af aan. Geen stijl is vaster dan de stijl der dorpsvertellers. Gij kent aan de eerste tien regels *Stijn Streuvels*, onderscheidt hem duidelijk van *Felix Timmermans*, van *Gerard Walschap, Antoon Coolen, Herman de Man.* Ze hebben allemaal hun eigene manier van praten en blijven hieraan trouw in hun tiende boek, hun twintigste, hun veertigste. Het hangt er maar van af, hoe oud zij worden. Het onuitputtelijke is eigen aan hun zeer bijzondere begaafdheid, misschien de meest primitieve begaafdheid der menschennatuur. Vele prozaschrijvers van onze dagen vooral, hebben gedichten geschreven

of doen het nog steeds, tusschendoor, maar dit soort echte vertellers drukt zelden zijn gevoelens uit in den gebonden stijl. Het houdt zich bij voorkeur of uitsluitend bezig met de gevoelens van andere menschen. Gewoonlijk vindt het zonder veel voorbereiding zijn weg, en zonder veel moeite zijn gehoor. Zooals ze een vasten stijl hebben, zoo hebben de vertellers van de dorpsgeheimen ook een vast publiek, dat vroeger even trouw was als zijzelf, dat tegenwoordig, nu het lezen het snobisme, de partijdigheid en zelfs de intellectueele standsverschillen onderhouden moet, een veranderlijk karakter aannam, want het stáát niet, als men *Nietzsche* heeft gelezen, *Dickens* toch nog mooi te vinden, behalve in zijn cultureelen vrijen tijd, die ieder voor zichzelf houdt, en die de meesten doorbrengen buiten het domein der fraaie letteren. Zoo werd de roem der doodgewone dorpsvertellers wankelbaar, omdat men hen begrijpen kan. Alleen de reputatie van de moeilijke auteurs is veilig. Wie voor eenvoudigen van hart vertellen wil, is in een kwaden tijd geboren, als hij heden leeft! Wat bleef er over van *Conscience*, van *Van Lennep*, wat van *Cremer*? Driemaal gebonden en dan toch weer uit den band gevallen exemplaren in de uitleenbibliotheken van den tweeden rang, waar zich de gauw-gevulde kinderhand nog uitstrekt naar den afval der volwassenen. Is het niet meer dan wat *Ten Kate* naliet?

De Vlamingen zijn dikwijls onze leermeesters geweest in het vertellen. Ze waren het al in de middeleeuwen, en ze werden het telkens opnieuw, wanneer de kunst, benoorden de rivieren tot een vasten vorm verstard, om nieuwe levenssappen vroeg. Hun pret-om-het-bestaan geeft hun een radde tong, een vlugge aandacht en een speelsche fantasie. Werelden scheppen zij zelden, beheerschen zij nooit, maar in de wereld, die hun werd gegeven, scheppen zij behagen. Deze behaaglijkheid maakt hen tot goede vertellers. Zij zitten 's avonds bij elkaar en dan begint er een te zeggen, wat hij onderweg gezien heeft: dit krijgt vorm en kleur voor allen en zij lachen, lachen, dat het donker bang wordt om te vallen. Zoo verlengen zij den dag met hun gevoel omtrent dien dag. En dit is alles wat zij willen, als zij bij elkander zitten en vertellen. Zij vragen een uitstel van afscheid. Zij willen daglicht bewaren in hun verhalen, over den valavond heen, en zij willen levenslicht bewaren in hun fantasieën, over den doodsstrijd heen.

Zelden verhalen zij van andere levens, andere werelden. Ze zijn met het hunne niet enkel tevreden, doch blij. Ze koesteren het echte, dat ze hebben, liever dan het valsche, dat ze krijgen konden. Realist en regionalist is van geboorte iedere Vlaming, of hij schrijven kan of niet.

Die zin voor eigen landschap en eigen werkelijkheid bekoort ons allereerst in het eenvoudige vertelsel van *Filip de Pillecijn*, getiteld *Schaduwen*, waarin de menschen vaag zijn, maar het leven helder. De Pillecijn is hier in Holland laat bekend geworden: hij schreef reeds kort na den oorlog in de Vlaamsche tijdschriften opmerkelijk proza, gaf een uitstekende levensbeschrijving uit van Hugo Verriest, en bewerkte het merkwaardige reisverhaal van den Gentschen minderbroeder Pieter Fardé, die langs de Afrikaansche kust naar de woestijn zwierf in de zeventiende eeuw, toen deze zwerftocht zéér gevaarlijk was. Eerst het in Holland uitgegeven en in België bekroonde verhaal *Hans van Malmédy* trok aandacht op den schrijver, die in zijn jongste werkje, van nog geen honderd bladzijden, zijn meesterwerk geschapen heeft, tot heden toe. Het is een dorpsvertelling, maar subtieler dan de meeste, die het licht zien. Drie personen nemen elk een hoofdstuk in beslag: de teringlijdende boekhandelaar, die verliefd wordt en sterft, de oudere vriend, aan wien hij deze liefde bekent, en de weduwe, die het voorwerp van al te schuchtere liefde was. De beide eerste deelen werden - zoo stelt de schrijver het voor - te boek gesteld door den vriend van den boekhandelaar, het derde stuk door de weduwe zelf, een jaar nadat haar tweede man gestorven is. Het verhaal heeft een zeer eenvoudig verloop: de onmogelijke verliefdheid van den jeugdigen boekhandelaar wekt romantische verlangens op bij den ouderen vriend, hij is het, die de weduwe ten huwelijk vraagt en deze echtverbintenis wordt een ontgoocheling. Meer niet. De menschen dragen nauwelijks namen: ze zijn even onbenaambaar als het wit van de lente, het grauw van den herfst, het stille van den winter. Doch wat zij met zich dragen door het eender dorpsbestaan van iedereen, is aan het eeuwige noodlot van grooten en kleinen verwant. Het heet jalouzie en spijt en het aandeel des doods, dat wij diep in ons hart verborgen houden. Droomerig en toch wurgend van werkelijkheid is dit ingehouden schemerproza van De Pillecijn. Men hoort er geen voetstappen in en

geen kreten. Er wordt geloopen over gras-gazons en kamertapijten, een wandelaar staat in gedachten stil op het zandpad langs het water, er wordt gefluisterd in de stilte van boekvertrek en sterfkamer, handen raken elkaar, alsof zij van verre kwamen en elkander schuwden. Het fluïdum van sterven, dat de toppen der vingers omgeeft, maakt elke nadering voorzichtig; de dood in onzen adem dwingt de woorden tot stilte. En toch brandt in dit kleine boek de onverzadigbare smart van het begeeren als een gele vlam. Gedoofde lichten en geloken luiken, vertrekken, waar het zwijgen woont en harten, waar de tijd zich heeft genesteld om te talmen, sluiten dien daemon niet buiten, die de verzwegen verschrikking moet geweest zijn van den jong-gestorven knaap, zoon van een slager, maar teruggetrokken tusschen boeken en vergane droomen. In alle stille kamers van verafgelegen dorpen wordt die daemon wakker, als de vage schaduw van een vrouw de rust beneemt aan den bewoner en dan speelt het schimmenspel zich af, dat hier aan ons wordt voorgeschuifeld, zoet-verleidelijk en vol van alle geuren, die de lente afstaat aan den avond. Dit is, wat de menschen doodelijk wondt. Het andere is hevig, maar vergankelijk, luidruchtig, naar het verklinkt, doch dit zéér trage, dit zéér sloopende verwacht ons onvermijdelijk in elke eenzaamheid, in ieder dorp. Het proza van *Filip de Pillecijn* is gaaf door eenvoud: hij kan de pen besturen van een dorpsmevrouw, die de gedichten van haar prillen minnaar niet begreep, en toch waarschijnlijk blijven in de wedergave der gevoelens, omdat hij ongekunsteld, enkel zuiver proza schrijft.

Heel anders is het *Dorp aan de Rivier* door *Anton Coolen* en het boek *De Drie Gebroeders*, dat er een onafhankelijk vervolg op is. Het is geen toeval, dat *Henk Wiegersma* - aan wien het eerste boek werd opgedragen - de beide deelen met zijn teekeningen illustreerde, immers aan hem dankt de schrijver de stof tot dit werk, waarmee hij ons buiten den Peel voert, naar den oever van de Maas, en vervolgens naar Friesland. De samenhang der gebeurtenissen is los, zooals gewoonlijk in Coolen's verhalen, waar de aanwezigheid van een hoofdpersoon volstaat om de meest verscheiden episoden tot een concentrische eenheid te verbinden. Het gemak, waarmede de schrijver allerlei nevenfiguren in enkele lijnen volledig kan schetsen, veroorlooft hem deze ingewikkelde, den lezer onderhoudende werkwijze. Wat hij wel

hoofdzakelijk aan de inspiratie van Wiegersma zal danken, is de verruimde werkzaamheid van zijn verbeelding, die voorheen zeer dicht bij het levend model bleef, maar thans zich naar alle zijden verplaatst, ook naar het gruwelijke en het dolle, het morbiede en het hyperbolische. Dat hij bij deze vernieuwing zijn zin voor de realiteit niet verloor, en het verhaal niet aan de anecdote offerde, bewijst zijn macht over de aandacht van den lezer, want het is de verteller, en niet de gebeurtenis, die over de aannemelijkheid van het verhaalde beslist. Van beide deelen is het eerste zeker het strakst van lijn, het tweede, dat grilliger is, gaat echter dieper in op de feiten en toont met grooter helderheid de onweerstaanbare activiteit van het leven, dat geen logica kent en toch gehoorzaamt aan een diep, onachterhaalbaar en aanbiddelijk bewustzijn, waarvan het menschelijke maar een flauwe glans is. Het boek, dat aan deze beide voorafging, noemde Coolen *Zegen der Goedheid.* Die titel kan de verzameling zijner schrifturen samenvatten, want voor zoover zijn vertelsels, die altijd behagen, iets leeren, is het wel, dat men slechts door de goedheid des harten de wet van het leven vervult. Toonde hij dit in zijn vroegere boeken op simpele directe wijze door de schildering van goede menschen, in zijn nieuwe dorpsverhalen leverde hij een meer gecompliceerde bewijsvoering, die niet minder overtuigend is, zoolang de mensch een vat van tegenstrijdigheden blijft.

Het goede hart in den ruwen bast had steeds de volledige aandacht van *Herman de Man*, wiens boeren en beurtschippers uit het stroomgebied van de Lek gaarne een oud-Hollandsch heroïsme met een goed-Hollandsche zeg-vrijheid vereenigen. In een razernij van vruchtbaarheid schonk deze schrijver ons vier boeken in twaalf maanden, al had hij dan van zijn novellenbundel *De Barre Winter van Negentig* reeds een voorproef gegeven achter in *Meester Lampelaar* van 1929. Daar vond men onder denzelfden titel twee vertelsels, die in het nieuwe boek, aan de acht nieuwe verhalen aangepast, terugkeeren om een geheel te vormen, dat boeit door oorspronkelijkheid van vinding. Is *Een stoombootje in den Mist* een beter geslaagde raamvertelling door de samenvattende figuur van kapitein Jas, de meest levende gestalte in heel de *kleine wereld* van Herman de Man: de episoden uit de *Barre Winter* zijn van een nog zuiverder Hollandschheid. De Man filosofeert niet, maar hij is slim. Hij weet wat er ge-

beuren gaat, merkt alles op, verzwijgt hetgeen hij ziet of duidt het aan, als ware het van geen belang, maar straks, als het leven zijn slag heeft geslagen, legt hij u alles bloot in weinig woorden en gaat verder, den indruk achterlatend, die een wijze of een ziener maakt. Toch is zijn woordkeus - opzettelijk - die van een veldwachter, vertegenwoordiger der algemeen bekende en algemeen geschonden wet. Bij hetgeen niet mag, wijst hij met de voldoening van wie gelijk krijgt op den slechten afloop, zelf de onaandoenlijkheid bewarende, die bij zijn functie past. De twijfelloosheid van zijn bijna stram vertrouwen in de levenswet maakt hem als verteller zoo sterk. In den grond van zijn wezen is *Herman de Man* een volksmoralist, die van het bestaan niets anders vraagt dan het loon der goeden en de straf der boozen, maar die zich uit een gezonde opstandigheid tegen den heerschenden smaak volstrekt niet vereenigen kan met het geldige schema van deugd en zondigheid. *Hoor ook de wederpartij* en de harde Cato, de 'werfdragonder', het booze wijf vol heerschzucht, voor wie iedereen opzij moet, héέft een hart, dat hunkert naar het moederschap. Wat is haar stuurschheid dan teleurgesteld verlangen? Het duurt in dit geval wat lang, voordat wij het mogen begrijpen en de figuur is niet zoo teekenachtig als 'de schipper van de VII' met zijn 'harden kop', maar die wel weet, waaraan hij vasthoudt, als hij de stoomvaart tegen den motor verdedigt, de werkelijk wèlopgevoede kapitein *Aart Luteyn*, voor wien het een eer is, als hij, oud geworden, lijkt op tante Da, toonbeeld van absoluut belangelooze offervaardigheid. In zijn levensroman is de rivier de held, omdat zijn 'harde kop' de limpiede wijsheid van het altijd-stroomend water verstaat, en stug blijft vasthouden aan de puriteinsche klaarheid van dit altijd-eenderblijvend water. *Hoor ook de wederpartij* en de 'trantele' Marie, wier hart voor allen openstaat, verbergt de ware trouw, en vervult in tragiek het noodlot der goedheid. Het zijn wel bijzonder dorpsche verhalen, met weinig achtergrond van intellectualiteit, maar ze overtuigen door de preciesheid van de waarneming, de strakheid van de teekenlijn en vooral door het kloppende van de moraal. Als boeiend verteller wordt Herman de Man onderschat, omdat hij als prozaschrijver zich aan de uitbeelding van het scherpwaarneembare houdt, alle vaagheid en droomerigheid angstvallig vermijdend. Hij is een kunstenaar van het contour, en

teekent zijn menschen tegen de heldere lucht van een Octoberdag, als het waait en het landschap wijd open ligt voor den wind. Er is niet veel zon in zijn werk, en de humor is zijn sterkste zijde niet, maar hij schildert kraakhelder de dingen, die gebeuren moeten, omdat het leven is, zooals het is en altijd was, stuursch, onverbiddellijk en heerlijk.

De halve dag, die minister Van Toor, de held van *De ontmoeting*, door *Jos Panhuysen*, doorbrengt in zijn geboorteplaats - een Hollandsche provinciestad - is onwaarschijnlijk-vol van avontuurlijkheid. Een bijna vergeten verleden, waarin een duistere plek bleef, herrijst en wordt opgehelderd in het burgerlijk milieu, waaraan de minister ontgroeide, maar waarin hij thans krachten ontwaart, voor wier werking het officieele leven hem te weinig aandacht gunde. Panhuysen is méér psycholoog dan milieuschilder en zijn verhaal is maar vaag-regionaal, het kan zoowel te Zwolle, te Hengelo, te Breda als te Den Helder spelen voor wat de sfeer betreft, maar het karakteriseert heel zuiver datgene, wat wij een ‘gemengde bevolking’ plegen te noemen. Het is nl. in zekeren zin een onderzoek naar de overgebleven geloofskracht van het katholicisme in een burgerlijke provincieplaats, waar stand en beroep, mede door de achting, die ook de standmatig georganiseerde katholieken hiervoor aan den dag leggen, méér normatief geworden zijn dan overtuiging of gezindheid. Panhuysen kent den Roomschen middenstand héél goed, ontveinst er de gebreken niet van, doch interesseert zich vooral voor het feit, dat in deze gelijkmatige menigte een onmetelijke kracht van de menschheid, het geloof, bewaard wordt. Dit is hetgeen zijn minister ontdekt op het oogenblik, waarop hij verneemt, dat de geliefde zijner jeugd hem na haar onverklaarbare vlucht uit hun hotel in Sorrento een zoon heeft geschonken, die inmiddels priester gewijd is. In de weergave van 's ministers reactie hierop bleef de schrijver uiterst bescheiden; dit is niet zijn minste verdienste, nu hij een onderwerp koos, waaraan de zucht naar geloofsverdediging alles bederven kon. Als zielkundige enquête naar een typeerend verschijnsel van de Hollandsche samenleving is dit verhaal geslaagd, maar omdat de schrijver ons naar het rijk der mogelijkheden voert zonder voldoende afstand te nemen van het rijk der werkelijkheid, zoodat zijn vernuft herhaaldelijk invalt voor

zijn waarnemingsvermogen, blijft het geheel een beetje onaannemelijk.

Vlaardingen is het tooneel van *Visschers voeren uit*, een roman over Hollandsche kustvisscherij door mevrouw *Marie van Dessel-Poot.* Ze schildert den ondergang van den stoombeuger 'Maria Magdalena', VI. 226 en het leven der bemanning, die hierbij omkwam. Zorgvuldig ingelicht over allerhande onderdeelen van het visscherijbedrijf, wist zij een zakelijke schets te ontwerpen, niet bijzonder episch, noch bijzonder artistiek van tsijl, maar ernstig, instructief en waardig. Het is degelijke reportage, geschikt om dit stuk leven te doen kennen. De schrijfster heeft moeite gedaan, om het bedrijf zoo volledig mogelijk weer te geven. Haar vrouwelijk aanvoelingsvermogen heeft haar geholpen bij de passage's, waarin ze beschrijft, hoe de ramptijding door de familieleden der verongelukten werd ontvangen: op deze bladzijden wist zij door fijne trekjes sympathie te winnen. Het boek is solide samengesteld, geen meesterwerk, maar een goed leesbaar Hollandsch verhaal, waar stof in zit voor een krachtige Hollandsche film.

Dorpen, steden, rivieren, de zee, bewoond en bevaren, bezocht door daemonen en lot, zullen in alle tijden blijven boeien, onverschillig, welke eischen de smaak stelt. Menschen boeien den mensch. Het psychologische genre of het regionale genre, wat maakt het verschil? Het Europeesche peil en de dorpsstraat liggen niet ver uit elkaar. Troje was kleiner dan Shanghai of Madrid en de naam van het dorp in La Mancha komt er heel weinig op aan, maar Hector, maar Achilles, maar de ridder van de droevige figuur zijn eeuwig als het leven, dat voorbijtrekt en hetzelfde blijft, dorpen steden, rivieren, de zee langs, zoekend wien het zal vinden voor zijn eeuwigheid. Het kunnen hoogmoedige dorpsburgemeesters zijn, offervaardige blauwkousen, en waarheid-onthullende dorpsidioten. Elk debat is vruchteloos, waar alleen de scheppingskracht beslist. Bodemverbonden of eenzaam: 'laat het vóór alle dingen *leven* zijn.' Odysseus was maar een provinciaal, van Ithaca!

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliographie

Jules Bertaut, 1848 et la seconde République. - Paris, Arthème Fayard, 1937.

In 1887 heeft Pierre de la Gorce een boek in twee deelen over de Tweede Republiek geschreven dat niet verouderd is. Waarom heeft de heer Bertaut dan de poging opnieuw gewaagd? Hij is wat beknopter dan de la Gorce maar tegelijk geeft hij meer: een dertig bladzijen o.a. die bijzonder goed geschreven zijn: ‘Le climat de 1848’.

Welk was dan (voor Frankrijk) dat klimaat? Een algemeene minachting voor Lodewijk Philips die meende (en zeide) dat Frankrijk bij brood alleen leven kon. Een vaag gevoel van hoe het dan *niet* moest zijn. Het koele (deels corrupte) ‘pays légal’ moest worden afgedankt en de bevrijde geest van heel de natie zou de Fransche politiek weldadig doorstroomen.

Er was bij dit alles veel romantiek en het is kenmerkend dat eenige maanden lang de dichter en orator Lamartine de man van Frankrijk werd. ‘Het volk’, dat men tijdens de eerste revolutie verraden had, was immers ‘deugdzaam’ gebleven; het zou, in massa opgeroepen, wel weten, hoe te regeeren. Dit was de algemeene illusie. Maar er waren gevaarlijke onderstroomingen: een jacobijnsche (Ledru-Rollin) en een socialistische (Louis Blanc).

Ledru-Rollin (die, voorloopig, de binnenlandsche zaken voor zijn deel heeft) vervangt de prefecten en onderprefecten van Lodewijk Philips door commissarissen en ondercommissarissen en draagt hun (buiten medeweten zijner collega's) op, de volksraadpleging ‘minstens een jaar’ te doen uitstellen om het volk eerst te doen onderrichten ‘in de goede principes’, die zij dus beter moeten kennen dan het volk zelf!

Onder pressie van Louis Blanc (en van het straatvolk) neemt het voorloopig gouvernement een besluit dat het geenszins wenscht en dat ‘het recht tot den arbeid’ erkent; het onzalig besluit waaruit de ‘ateliers nationaux’ zijn voortgekomen. Wanneer de Constituante dan eindelijk (in Mei) bijeen is gekomen en een vernietigend rapport omtrent de verspilling bij de ‘ateliers nationaux’ ontvangen heeft, schaft zij ze grootendeels af, waarop het socialisme antwoordt met den Juni-opstand, zoo bloedig bedwongen en zoo hard gestraft. De afkeer van het socialisme doet nu de massa van het volk (dat bij de constitutie het recht verkregen heeft zelf zijn president te kiezen) zijn stem uitbrengen voor Louis-Napoleon Bonaparte (favoriet met 5½ millioen stemmen, tegen 1½ millioen voor Cavaignac, 370.000 voor Ledru-Rollin en nog geen 18.000 voor Lamartine). Nu volgt het savante spel van den President die de uit de constitutie geboren Législative nood-

zaakt zich zoodanig impopulair te maken dat hij haar eindelijk kan opruimen (2 Dec. 1851). Die staatsgreep wordt achteraf goedgekeurd met 7 ½ millioen stemmen. ‘Son règne va commencer par des hosannas et des cris de joie. L'enthousiasme est pour rien chez nous: aussi les Français, peuple avare par excellence, le répandent-ils avec une générosité qui n'a d'égale que leur versatilité. Napoléon III ne sera pas longtemps avant de s'en apercevoir.’

Pierre de la Gorce heeft niets over 't geen er den 24sten Februari 1848 na de overwinning van den volkshoop en het vertrek van de koninklijke familie uit de Tuilerieën gebeurd is. Hij brengt ons onmiddellijk naar het Stadhuis. Maar Bertaut heeft wel vijf pagina's over de plundering van het paleis. Toen Caussidière (inmiddels tot politieprefect gebombadeerd) van zijn agenten vernam dat de Tuilerieën er áán gingen, zeide hij: ‘Laissez brûler: il n'y a plus de repaire à tyran.’ - ‘Heureusement les Français, toujours économes, se réservent quelque chose à détruire pour les révolutions futures; les pillards ont raison des incendiaires et tout le monde ne se préoccupe plus que de remplir ses poches’.

C.

Mr. Johan Huyts, Geschiedenis van de Russische Revolutie 1905-1936. - Wereldbibliotheek 1936.

De inhoud, dien de titel aankondigt, wordt door den werkelijken inhoud niet geheel gedekt. ‘Tot den dood van Lenin’ ware een juistere omschrijving geweest dan ‘tot 1936’. Het slot-hoofdstuk over het eerste vijf-jarenplan hadden wij dan als toegift dankbaar aanvaard, terwijl het nu toch bezwaarlijk als eene op hetzelfde peil als het overige boek staande beschrijving der periode 1928-1936 kan gelden.

Doch hetgeen Mr. Huyts wèl biedt is reeds voldoende, hem dankbaar te zijn. Allereerst om de wijze waarop hij zijn taak als geschiedschrijver heeft opgevat. Op elke pagina herkent men den man, die de Russische revolutie aan de hand der oorspronkelijke bronnen, dus ook in de oorspronkelijke taal, heeft bestudeerd, doch elke bladzijde toont ons den schrijver óók als volstrekt-objectief chroniqueur. Men zou - stel men hechtte er eenig belang aan - na lezing van het geheele werk moeite hebben vast te stellen tot hoeverre de schrijver met deze of gene door hem beschreven politieke ‘richting’ sympathiseert. Zonder groote belangstelling en een zekere sympathie voor het *onderwerp* zou het schrijven van een werk als dit eene onmogelijkheid zijn. Sympathie in *dien* zin is dus niet alleen niet ónwetenschappelijk, doch zelfs vóórwaarde voor elke wetenschappelijke geschiedschrijving, en het verbaast ons dan ook geenszins haar bij Mr. Huyts in ruime mate aanwezig te zien. Maar sympathie voor een der partijen in den beschreven strijd, die den blik benevelt en de geschiedschrijving ‘kleurt’, zal men bij Mr. Huyts tevergeefs zoeken.

Uit het lange verhaal der eerste tien jaren van het bolsjewieksch bewind blijven ons eenige algemeene indrukken bij: de verregaande onbekwaamheid tot regeeren van het oude régime, het van den aanvang af gegeven zijn der tegenstellingen, die tot het conflict tusschen socia-

listen en bolsjewiki móesten leiden, het vèr boven allen uitstekend genie van Lenin, het in schijn aanhangen der democratische beginselen (vrijheid van drukpers, van vereeniging en vergadering enz.) totdat men zelf machtig genoeg is geworden om ze ten eigen bate te vertrappen en ten slotte: het miserabel schouwspel van den diadochen-strijd na Lenin's dood. Die strijd en zijn uitkomst - of duurt hij nog voort? - is in Mr. Huyts' boek niet met dezelfde indringende duidelijkheid geteekend als wat er aan voorafging. Misschien omdat het daartoe nog te vroeg is?

Het is ten onzent - en elders - gebruik over het bolsjewistisch bewind mee te praten zonder over de meest elementaire kennis daaromtrent te beschikken. Tot nu toe kon daarbij als excuus gelden, dat het verwerven dier kennis, onder waarborg van behoorlijke objectiviteit, uiterst moeilijk was. Dit excuus kan thans niet langer worden aanvaard. Mr. Huyts zal zelf wel niet hebben verwacht, dat het aantal diergenen, die spreken of schrijven over wat zij niet kennen, ten gevolge van zijn boek, belangrijk zal afnemen. Maar hij zal tenminste de voldoening mogen smaken, diengenen, die iets over de Sowjet-revolutie willen weten alvorens er over te spreken - waarschijnlijk zien zij daarna zelfs van het meepraten af - daartoe in een voortreffelijk geschreven geschiedwerk de gelegenheid te hebben verschaft.

Laat mij besluiten met er op te wijzen, dat Mr. Huyts' ‘Inleiding’ zóó uit Hegels Philosophie der Geschichte zoude kunnen zijn weggeloopen....

B.M.T.

S. Lootsma, Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Walvischvaart (meer speciaal de Zaansche). - Wormerveer, Meyer's Boek- en Handelsdrukkerij, 1937.

Dat dit de ‘kleine’ visscherij was, leerden wij vroeger op school; de ‘groote’ was de haringvangst.

Lootsma leert ons beter en wij zullen voortaan, de haringvisscherij haar ‘groot’heid latende, die op kabeljauw de kleine noemen en daarnaast, zonder maataanduiding, een derde soort onderscheiden, die welke onze voorouders gemeenlijk de Groenlandsvaart noemden en waarover dit boek vol wetens- en bezienswaardigheden van een ijverig en geslaagd zoeker in oude bescheiden, gedrukt en ongedrukt, loopt.

Het is een stuk goed vaderlandsche historie, dat ons hier wordt voortgezet, het begrip ‘vaderlandsch’ niet te eng genomen, want onze walvischreeders en hun commandeurs betrokken hunne bemanningen bij voorkeur van de Wadden-eilanden, tot en met ‘'t Eylant Veur in Jutland’ (Föhr bewesten Sleeswijk-Holstein); een stuk goed vaderlandsche historie ook in dezen zin, dat lijf zoowel als goed hier werd gewaagd; velen ‘bleven weg’ en de boekhouder kon lang niet altijd winst becijferen.

Dit en nog veel meer vertelt ons Lootsma, met uitvoerige bewijsplaatsen uit zijn, meest zaankantsche, bronnen erbij.

Men zou, om te beginnen, dit boek door alle bibliotheken van middelbaar en soortgelijk onderwijs gekocht willen weten. Liggen de

notaris-protocollen daar soms wat zwaar op de maag, de jeugd leert hier wat oud-hollandsch uit en bovendien maken de aardige platen dit wel weer goed.

v. B.

Anne de Vries e.a., Groot-Nederlands Boerenboek, met dialectologische en folkloristische medewerking van P.J. Meertens. - Nijkerk, C.F. Callenbach, z.j.

Dertien korte vertelsels, een voor elke van onze provincies behalve alleen Utrecht, twee voor België, een voor Zuid-Afrika; een vijftig knappe foto's, een honderd goede teekeningen; onder redactie van Anne de Vries, die zelf het drentsche verhaal schreef. Oostfriesland had nog erbij gekund; het 'plat' van zijn (goede!) schrijvers als Berend de Vries begrijpen wij zonder meer moeite dan het afrikaansch; men doet verkeerd, dit stuk verzuimd Nederland buiten de grenzen van Groot Nederland te sluiten.

Uit het inleidend woord van den redacteur: 'De boer is de meest met de natuur vergroeide, de in zijn arbeid meest van God afhankelijke, en daardoor de meest kinderlijke en wijze mens uit alle maatschappelijke groepen. De boer leeft met zijn hart en handelt naar gemoedsindrukken. Hij kan ook slechts met het hart begrepen worden. Daarom hebben de medewerkers van dit boek niet den boer beschreven in een wetenschappelijke verhandeling, maar hebben zij allen gepoogd hem te doen leven in een novelle.'

Een redacteur met een zoo gezond bestek en zoo gelukkig met zijn medewerkers (voorbeeldshalve: Sybesma voor Friesland, Coolen voor Brabant) moest slagen. Hij is geslaagd. En hiermee is een dorre akker in de nederlandsche letteren, die van het boerenleven, plotseling in bloei geschoten. Moge hij vruchten dragen!

v. B.

Frysk Jierboek 1937, ûnder bistjûr fen P. Sipma en J.H. Brouwer. - Assen, Van Gorcum & Co., 1937.

De naam wekt herinneringen. Een 'Friesch Jierboeckje' is al vijf keer verschenen, meer dan een eeuw geleden, 1829-1834, als uitgaaf van het toen pas opgericht Friesch Genootschap, dat in 1837 overging tot het op ongezette tijden, soms afleveringsgewijs, uitgeven van zijn degelijk tijdschrift 'De Vrije Fries', totnu 34 deelen; de voertaal was in het 'Jierboeckje' friesch; het nederlandsch, dat overheerscht bij zijn opvolger, heeft dezen een ruimeren lezerskring verschaft; het zwaartepunt is hierin geleidelijk ook geheel naar het wetenschappelijke verlegd.

De inhoud ook wekt herinneringen. Van 1836 tot en met '65, van 1884 - e.m. 1899 verscheen jaarlijks een Friesche Volksalmanak, waarin ook wel niet te zwaar wetenschappelijk werk verscheen, met als voertaal in den regel het nederlandsch. In het friesch kon wie wilde zich in een aantal tijdschriftjes uiten, die, in tegenstelling met den Almanak, zijn blijven bloeien en in tal en omvang wassen tot op den huidigen dag.

De inhoud van het nieuwe Jierboek, dat met zijn naam tot jaarlijks

herverschijnen zich verplicht, is die van een op hooger peil gebrachten en vergrooten Volksalmanak: degelijk wetenschappelijk werk en literair werk beide. De taal is meest friesch, in meer dan een zijner tongvallen: ons gewone friesch, schellingsch en noordfriesch, verder (in de wetenschappelijke bijdragen) ook nederlandsch, duitsch en engelsch.

Deze opzet getuigt van durf. Ziet men inderdaad kans, jaar op jaar voort te gaan op dit peil? Dan hoeden af! Maar ook dan nog wel eenige reden tot beklag. Veel van den inhoud zou in reeds bestaande periodieken op zijn plaats zijn geweest. Konkurrinsje moat der bliuwe, zeggen de Friezen graag; misschien iets te graag.

v. B.

Dr. H.A. Weersma, De philosophie van het Marxisme. - Arnhem, Van Loghum Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1936.

‘Ons geschrift beoogt slechts een bijdrage tot een critiek van de philosophie van het Marxisme te zijn’ (bl. 206).

Het is hiertoe een doorwrochte bijdrage, o.m. belangrijk omdat het de scheiding, die sommige aanhangers van de historisch-economische maatschappijbeschouwing, m.a.w. van het historisch materialisme, maken tusschen dezen vorm van materialisme en het natuurwetenschappelijk materialisme, verwerpt en uitvoerig bestrijdt (bl. 28 en vervolgens).

Lazen wij wèl, dan zag de schrijver toch niet het probleem in dezen vorm onder de oogen (dat men dient af te scheiden van de vraag, hoe Marx' en Engels' overtuiging in dit opzicht was) of men tegelijkertijd het natuurwetenschappelijk materialisme kan verwerpen èn van oordeel zijn, dat ideologieën moeten en kunnen worden verklaard uit het maatschappelijk productieproces. Valt het een niet met het ander, dan is elke van beide theorieën op haar eigen waarde te toetsen, wat achtereenvolgens dan weer tot verwerping van beide, evenwel zonder noodzakelijk verband tusschen de twee verwerpingen, kan leiden.

Dat boeken als dit hier blijkbaar een markt vinden, is een verblijdend teeken voor ons land in dezen tijd, nu volslagen ignoranten er prat op gaan, het marxisme almaar te dooden, gemakshalve hierbij denkers als dr. Weersma onder de marxisten rekenende en zelfs dat marxisme bewust of onbewust plagieerende als zij het in hun strijd tegen weer andere ismen, waarbij hun eigen intellect te kort schiet, kunnen gebruiken.

v. B.

[Vierde deel]

Stem uit de Redactie

Herman Robbers overleden.

- Weinigen hebben zoo levendig belang gesteld in het letterkundig leven van ons land als de overleden romanschrijver Robbers, die door zijn aanmoediging van elk talent menige schuchterheid tot zelfoverwinning bracht, terwijl hij door zijn aandrang op de degelijkheid van het werkstuk den stand van den Nederlandschen auteur als bekwaam vakman wenschte hoog te houden. Wat hem ontbrak aan spontane genialiteit, vergoedde hij door aandachtige werkdadigheid. Hij is meer de schepper geweest van het Hollandsche milieu dan van den Hollandschen romanheld: zijn menschen blijven onafscheidelijk van de omgeving, waarin hij hen plaatste. Toch levert de reeks van zijn achtereenvolgende verhalen een betrouwbare kroniek van het Hollandsche menschenleven gedurende zijn eigen levenstijd. Vooral wie het tijdperk, aan den wereldoorlog onmiddellijk voorafgegaan, waarlijk wil leeren kennen, zal bij de romankunst van Robbers deugdelijk materiaal vinden. Deze kunst is degelijk en eerlijk, ook waar het haar aan zielsverheffing schort. Tegenover de kritiek, die hem in de laatste jaren zijner letterkundige werkzaamheid niet gespaard bleef, wist Herman Robbers een edelmoedige houding te bewaren. Zelf eclecticus van nature, eischte hij geen grove bewondering, doch begreep, dat anderen op andere wijze dan hij het leven leefden en beleden. Men kon hem aanvallen zonder zijn vijand te worden. Van karakter zoo degelijk als zijn werk, gaf hij zonder vooroordeel zijn meening te kennen over zijn tijdgenooten, en hij voelde zich niet misplaatst in den tijd, waarin hij leefde. Het was hem een vreugde, de grooten te kunnen bewonderen, de kleinen te mogen

aanmoedigen, en zijn gelijken te behandelen als vrienden. Een dankbaar publiek heeft zich in Robber's romanfiguren herkend. Aan de toekomst blijven zijn boeken - beter gebouwd dan de meeste romans uit zijn dagen - een duidelijk tijdsbeeld voorhouden.

Een vlek op Delft

Volken en Regeeringen kunnen soms even slordig en vergeetachtig zijn als gij en ik. Ge zijt burger van een Staat, die in een edelen strijd om vrijheid zijn bestaan won. Gij eert als grondlegger van dien Staat en van die vrijheid den man, die onder degenen, die zich als staatslieden een plaats verwierven in de rij der helden der historie, schier boven allen uitsteekt door de hoogheid van zijn nooit bezweken moed. Hij heeft voor uw vrijheid zijn leven gegeven, in het duisterst van den hachelijken strijd, zonder de vertroosting van het komende heil te hebben gesmaakt.

Natuurlijk hebben reeds uw voorzaten, het glorieuze geslacht van 1600, dat, dank zij het werk van Oranje, zijn vleugels heeft kunnen uitslaan tot in de verste hoeken der aarde, zijn geest heeft kunnen doen uitzwieren tot in de hoogste sferen van kunst en gedachte, - natuurlijk hebben reeds de Staten Generaal der Zeven vrije Provinciën de plek, waar Oranje geleefd had, gezwoegd en geleden maar niet versaagd had, waar hij door het moordschot gevallen was, tot gewijden grond verklaard, al wat er stond en wat de heugenis aan hem bewaarde, als schatten der natie behoed, die plaats tot heiligdom der vrijheid verheven....

Of.... hebben zij het bij geval vergeten?

Gij hebt vele nationale deugden, daaronder eenige, die haar betrekkelijke zijde hebben: uw eenvoud van zin, uw afkeer van praal en vertoon, uw nuchter verstand, uw gevoel voor het onmiddellijk nuttige. Zij spelen u somtijds parten, die deugden.

Wonderlijke verstrooidheid! Het voorgeslacht heeft wèl, niet ver van die plek, in de Nieuwe Kerk het luisterrijke praalgraf gesticht, dat onze zeventiende eeuw even scherp kenmerkt als Vondel of Sweelinck, maar dat er aan het Oude Delft ook iets te doen, althans na te laten viel, is niet bij hen opgekomen. Bij het

geslacht van 1600 niet, dat nu eenmaal voor ‘monumentenzorg’ nog weinig gevoel had, maar bij de lateren evenmin. En het was toch wel de moeite waard geweest! Het gebouwencomplex van Sint Aachten klooster, waarvan een deel tot 's Prinsen hof had gediend, zou, behoorlijk in stand gehouden, van nog heel wat meer hebben getuigd dan van 10 Juli 1584 alleen. Het zou bij voorbeeld ook van een anderen tragischen datum duidelijker dan nu hebben gesproken: van 9 December 1572, toen de rector van het klooster, de oude Cornelis Musius, verschrikt door het gevaar, het verblijf, waar de aanwezigheid van den Prins hem de beste bescherming bood, overhaast verliet, om in den nacht van den volgenden dag den marteldood te vinden. In onze vaderlandsche herinneringen hadden wij gaarne iets meer gehad van dien edelen vertegenwoordiger van zestiende-eeuwsch geestelijk leven, die een vriend van Oranje was: humanist, die in jongere jaren zich naar Erasmus gevormd had, latijnsch dichter, bevorderaar der gewijde muziek, kunstkenner, die met hulp van Maarten van Heemskerk in het Sint Aachten klooster een schat van schilderijen had vergaard.

In November 1572 had de Prins hier zijn intrek genomen, in de bangste dagen van den strijd heeft hij er vertoefd. In de kapel van Sint Aachten, nu Waalsche kerk, heeft hij 3 October 1574 het blijde bericht van Leiden's ontzet vernomen, in het Prinsenhof is hem een half jaar vóór zijn dood het kind uit zijn huwelijk met Louise de Coligny, Frederik Hendrik, geboren. In deze gebouwen huisden tijdelijk ook de Staten Generaal, de Staten van Holland, het Hof van Holland; de sacristie werd tot bewaarplaats der charters van 't gemeene land gebruikt. Dat waren waardige bestemmingen, en het was immers gewoonte, zich met plaatsruimte te behelpen, waar men ze vinden kon, en de benarde tijden vroegen andere zorg dan het stichten van statige nieuwe gebouwen. Al dien tijd van 's Prinsen verblijf, eerst tot 1577, daarna weder nu en dan sedert 1580, diende het Sint Aachten klooster nog tot menig ander gebruik dan alleen als stadhouderlijk kwartier. De Zusters hadden er rustig kunnen blijven wonen; in 1580 waren er nog 29, in 1607 nog 8. De kapel diende voor den hervormden dienst in het Fransch. Tot gastverblijf van vorstelijke of aanzienlijke personen had het van ouds gediend, Prinsenhof bleef het ook na 1584. Emilia van Nassau

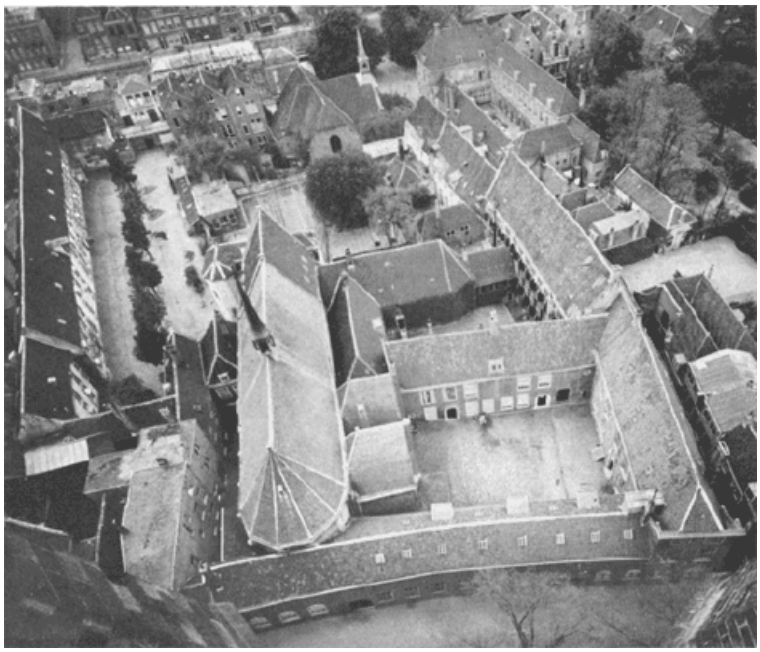

Het voormalig klooster van Sinte Agatha te Delft, gezien van den toren van de Oude Kerk (zie de hoek-steenbeeren. - Het terrein loopt tot de stadsvest, vlak vóór den spoorweg, die op de foto nog juist te zien is.)

met haar Portugeeschen gemaal woonden er met hun hofhouding, na hen de dochters uit dit huwelijk, de freules van Portugal, om van andere bewoners niet te spreken. Inmiddels was men reeds vroeg begonnen, ook de niet als woonverblijf bruikbare gedeelten tot allerlei doeleinden te benutten. Reeds in 1580 werd de kerk afgestaan aan den Vechtmeester als schermschool, een vreemd gebruik voor die plaats, maar deze Vechtmeester was niemand minder dan de beroemde wiskundige Ludolf van Ceulen! Rederijkers vertoonden er hun zinnespelen, er werden feesten gehouden, de provinciale synode vergaderde er in de 18e eeuw, de saainering werd er gevestigd.

Intusschen liet men de gebouwen vervallen, of verminkte ze, om tot bepaald gebruik te dienen. Met den tijd schijnt dat gebruik de roemrijke traditie van het kwartier steeds minder waardig te worden. Dit zij niet gezegd van zijn bestemming tot gymnasium in 1775, waarvan nog een latijnsch opschrift boven een der poorten getuigt, noch van de op de tweede binnenplaats in 1776 nieuw aangebouwde concertzaal, al schond die aanbouw het geheel. Maar toch, in dat alles te zamen: soepkeuken hier, goederenmagazijn daar, armenschool elders, militair verblijf sedert 1781, is piëteit voor het verheven verleden van dit monument van 's lands schoonste historie ver te zoeken.

Wat er van den toestand der gebouwen omstreeks 1572 tot 1584 rest is niet veel meer dan fragmenten, waaronder uit bouwkundig oogpunt de sierlijke, in baksteen gemetselde trap naar de galerij wel het merkwaardigste is, die verder leidt naar den donkeren zolder, waar men op hun oorspronkelijke plaats nog de fraaie apostelbeelden kan zien, die in de muraalstijlen van de kapel zijn uitgehouwen. Gansche gedeelten zijn geheel afgebroken en door nieuwere bouwsels vervangen, andere zoodanig vernieuwd, dat zij van den oorspronkelijken toestand niets meer weergeven. Met name geldt dit van het gastenkwartier, dat eens den Prins huisvestte. Van de zaal, waar hij gestorven is, is wel is waar de architectuur grootendeels intact bewaard, maar de betimmering en het raamwerk zijn nieuw; de zolderbeschildering en de schouwen zijn uit het midden der 17e eeuw. Van de vertrekken, die hij bewoonde, is nauwelijks iets bekend en weinig meer over. Zij moeten gelegen hebben aan het Oude Delft, in de oostelijke helft van den vleugel langs de Schoolstraat, op de

bovenverdieping. Men kent in een afbeelding het uiterlijk van den voorgevel.

En toch is dit geheel, ondanks alle afbraak en verminking, nog altijd, na de Abdij te Middelburg, het best bewaarde kloostercomplex uit vroeger eeuwen, dat ons land bezit. Ook uit dat oogpunt, onafhankelijk van de eer, die men den Prins en Musius bieden wil, verdient een waardige zorg voor deze gebouwen ieders belangstelling.

Hebben de vroegere geslachten dan van deze vaderlandsche taak niets begrepen? Het antwoord moet luiden: vóór het midden der negentiende eeuw ternauwernood. Noch de rust in den kamp, die 1609 bracht, noch de bezegeling der vrijheid in 1648, noch het eerste eeuwjaar van 's Prinsen dood, noch ook het herstel van onze onafhankelijkheid hebben, naar het schijnt, de bezinning gebracht, die de aandacht op dit werk van dankbaren eerbied moest richten. De eerste stem, die op de schande van het deerlijk verval van deze plek met verontwaardiging wees, was die van J.C. Perk in een paar gedichten uit het jaar 1849[1)], weldra gevolgd door het woord van Groen van Prinsterer, die de zaak in de Tweede Kamer ter sprake bracht. In het volgende jaar kwam hij erop terug, blijkbaar zonder eenigen weerklank te vinden. In 1852 wordt, op een wensch in de afdeelingen der Tweede Kamer geuit, een niet zeer grondig onderzoek naar den toestand der gebouwen ingesteld, maar als Sloet tot Oldhuis op grond daarvan in de Kamer voor de zaak opkomt, antwoordt Thorbecke gemelijk en onverschillig, en de zaak blijft rusten. Daarna is Jacob van Lennep de woordvoerder, totdat in 1873 Victor de Stuers het verzuim brandmerkt in zijn ‘Holland op zijn smalst’. Met de nadering van 10 Juli 1884 wordt er van regeeringswege ernst met de zaak gemaakt, evenwel enkel in den vorm van een restauratie der zoogenaamde Historische Zaal met haar onmiddellijke omgeving, overeenkomstig de denkbeelden van De Stuers. Bij de behandeling in de Kamer was ook de herinnering aan Cornelis Musius reeds op treffende wijze onder de aandacht gebracht.

Toen deze restauratie in 1889 was voltooid, heeft Jhr. B.W.F. van Riemsdijk in een historische beschrijving, waaraan de

1) Zie Van Riemsdijk, blz. 44.

meeste der hier genoemde bijzonderheden zijn ontleend, de geschiedenis en den tegenwoordigen staat van het monument op zeer verdienstelijke wijze samengevat.[1] 'Het voormalig verblijf van den Zwijger in eere hersteld' luidt het in het voorbericht.

Onze tijd evenwel, waarschijnlijk de grijze auteur zelf ook, die immers nog steeds met onzen tijd meegaat, acht dat eerherstel van 1884 niet meer genoeg. Wel werd sedert dien geleidelijk het gebouw aan zijn gebruik tot militaire doeleinden onttrokken, en werden in 1905 eenige lokaliteiten op de bovenverdieping van rijkswege hersteld en vervolgens door de gemeente voor haar museumverzamelingen ingericht, maar daarmede is nog slechts een klein gedeelte gedaan van hetgeen wij thans verlangen moeten. De eer van Nederland eischt, dat deze geheele plek voortaan landgenoot en vreemdeling ontvange in dien staat van waardigheid, die, zonder te vervallen in gefantaseerden herbouw van verloren ouds, door beleidvol herstel daaraan nog te geven is. Hieraan ontbreekt nog veel. Wat er nog over is van de kruisgang, niet veel helaas, maar uit bouwkundig oogpunt zeer merkwaardig, verkeert in deplorabelen toestand. Het muurwerk gelijkt hier en daar een lappendeken. Hier teekenen zich nog de spitsbogen van vroegere vensters af, daar zijn nieuwe vensters uitgebroken. Pleisterlagen, die het verval moesten bedekken, zijn groezelig geworden en afgebrokkeld. Op verschillende plaatsen is spoedig ingrijpen noodzakelijk, om instortingen te voorkomen. De bestemming, aan sommige deelen der gebouwen gegeven, is nog altijd ver beneden de waardigheid van de plek. Ook het best bewaarde gedeelte, waar de verzameling Schouten is ondergebracht, vraagt dringend de aandacht.

Het Prinsenhof te Delft tot waardig aanzien hersteld te zien, was een der vele echt vaderlandsche denkbeelden, die Cornelis van Vollenhoven koesterde in de zich karig gegunde oogenblikken van rust van zijn levensarbeid. Na zijn ontijdig heengaan was het de be-

1) Historische Beschrijving van het Klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft, benevens een Catalogus der verzameling en eene Lijst der boeken in de Historische Zaal aanwezig. Algemeene Landsdrukkerij, derde druk 1912. De eerste druk, van 1889, draagt een korteren titel.

hoefte, om van hetgeen hij onvoltooid achterliet nog zooveel mogelijk tot stand te brengen, die enkele van zijn vrienden bewoog, het initiatief te nemen tot de stichting ‘Het Princenhof’, opgericht 10 Juli 1934. Zij stelt zich ten doel de bevordering van het nog niet volbrachte werk aan Sint Aachten's huis en hof. Een voorloopig ontwerp voor de herstelling is reeds van haar uitgegaan, bestaande uit een ideaal plan dat aangeeft hoe men zich den toestand op den duur denkt, en een bescheidener project, dat voor onmiddellijke verwezenlijking vatbaar schijnt. Het Delftsche Gemeentebestuur heeft het in beginsel aanvaard.

Laat dan nu alles gedaan worden, wat hier nog te doen valt. Het tijdstip is gunstig. De zin voor het geestelijk belang, dat hier gediend moet worden: waardige zorg voor een te lang verwaarloosd monument van Oranje, is levendiger en algemeener dan ooit te voren. Hier is een terrein, waarop aan een taak van nationale piëteit protestantsch en katholiek Nederland eendrachtig kunnen samenwerken. De ervaring van een halve eeuw liefdevolle monumentenzorg heeft weloverwogen grenzen getrokken tusschen zorgvuldig bewaren en, waar het kan, herstellen en roekelooze nabootsing van oude schoonheid. Eenige geestdrift, eenige offervaardigheid, en 's lands historie zal voortaan aan het smalle water van het Oude Delft en in de hooge ruimte van de Nieuwe Kerk even waardig spreken.

J. HUIZINGA

Strofen, geschreven bij de herdenking van den rampspoedigen dood der jeugdige Belgische vorstin Koningin Astrid

Opgedragen aan Zijne Majesteit Koning Leopold

Gevallen in een diepe kloof,
Gedompeld in een helder water
En in een rust, boven geloof
En 't kwellen van voorheen-en-later,
Als in een sluier òns ontheven
En alle pijn van ruimte en tijd
Tot een bewustloos rustloos zweven....
O ziel, zoo is uw eeuwigheid.

Teruggezonken in den gloed
Waaruit de wilde drift der zinnen,
De fonkeling van geest en bloed,
De kracht tot bidden en beminnen
Ons áánvaart daalt zij treê na trede
- En iedre schrede een zachte val -
In de eeuwig kristallijnen vrede
Van Lethe's diep en scheemrig dal.

Wien kan het droomloos slapen deeren!
Niet háár, die in de stilte ligt
Als in een wolk van donzen veêren
En doof voor 's werelds ruw gericht,
Onkwetsbaar voor àl pijn, àl plagen
En voor de bitterheid van strijd,
O ziel, in nachten en in dagen
Van eeuwigheid tot eeuwigheid.

Die achterbleven' kunnen schreien
En snikken om een wreed gemis,
Om eenzaam, hopeloos verbeien
Dat door geen troost te stillen is,
Om glans van oogen, sterk en vast
En zacht gebaar van slanke handen,
Om liefde's lieflijk-aardsche last,
Bloed's teedre drang in blozend branden.

O ziel, klaag om uw eígen smart.
Háár heeft een sterke hand beveiligd,
Háár heeft een licht en peilloos Hart
Gered, gezegend en geheiligd
En in een glans, een vurig gloeien,
Een fonkelend juweel bereid:
Zij zal in jeugd en liefde bloeien
Van eeuwigheid tot eeuwigheid.

MAURITS UYLDERT

Alles komt terecht

Tweede Boek
Gedenkschriften van Willem Ottevaere of een andere klok over hetzelfde drama van geaardheid

I

> ‘Il faut en toute chose faire la part de cette hypothèse que le monde n'est pas quelque chose de bien sérieux.’
> Renan

Hélène heeft met een revolverschot Jules Rapallo neergelegd.

‘Vindt ge 't ontzettend?’ was haar eenige vraag toen ik haar terugzag.

‘Dat valt te bezien.’ Ik zei het vergoelijkend en dacht: de fout ligt bij Bert. Hélène heeft geschoten, Bert niet.... De man heeft met Hamletneurasthenie gezanikt. De vrouw heeft kort toegeslagen. Het sublieme kan goed zijn voor antieke treurspelen. Ik ben ontsteld geweest en boos. Dat tusschen menschen bloed vloeit grijpt mij aan als een beleediging van het menschelijke. Ik ben boos op mijn vriend Bert. De ongelukkige heeft niet berekend, dat hij met zijn wrokkigen inkeer de hand wapende van zijn vrouw. Alsof men niet altijd de impulsiviteit van vrouwen wantrouwen moest. Arme Hélène, fiere, verblinde vrouw, die meent, dat een afdoende daad waarlijk afdoend is. Wie weet welke boomerang haar straks in haar hart zal treffen? En Jules Rapallo was meer of zoo veel niet waard. Hij leeft nog, gelukkig. De Hemel geve dat hij blijve leven en de harmonie zich na al deze gekke strubbelingen herstelt.

Bert heeft met zijn zuiveringsproces, zooals hij het heeft neer-

geschreven, een drama voorbereid. Hij mag trotsch zijn over zijn uitkomst! Ik hoop dat ik met deze aanteekeningen den anderen kant uitga: van dit subliem, anders gezegd van dit dwaas bloedvergieten naar een herstel der orde. Al heb ik geen anderen doorn dan dien der meelevende vriendschap in het hart zal ik mijn bevindingen evenals Bert aan het papier toevertrouwen. Tant pis als ik de andere klok moet luiden. Maar als vierde en belangelooze man in deze bridge-partij, die met te veel dramatischen ernst werd gespeeld, wil ik de kaarten op tafel leggen. Dan kan iedereen nagaan met welke opwinding het spel is verknoeid. Ik weet wel, dat passie en verblinding altijd min of meer meespelen en ook, dat de kaarten dikwijls een beetje met ons spelen. Maar waarom die krankzinnigheid om zwaarmoedig en hardnekkig in de valstrikken te trappen, die het lot ons spant? Men heeft mij terecht mijn gebrek aan ernst verweten omdat ik den regel huldig: uit de liefkoozingen van gespelen geboren, moet de mensch spelend kunnen leven en sterven. Ik ben niet overtuigd dat een gruwelijke zwaarwichtigheid altijd beter is.

Als ik inmiddels ooit had gedacht, dat ik zoo snel naar ‘De Ruischhoorn’ zou worden teruggeroepen, enkele maanden na mijn vlucht. En als raadgever na een echt drama dan nog wel. Laat ik trouw blijven aan mijn aard en mij sterken aan de verwachting, dat alles, zoo niet een koddigen, dan toch een goeden draai zal nemen. Van al wat een mensch heeft door te maken zijn de histories, die in drama's ontaarden, het meest belachelijk. De wijze organiseert zijn leven met lachbuien.

Ik heb niet gelachen, toen ik Bert's telegram heb ontvangen: ‘Kom spoedig over stop hebben u dringend noodig’. Terstond vermoedde ik dat er iets misgeloopen was. Zou Bert zelf me anders hebben gevraagd terug te keeren, terwijl mijn vorig bezoek, dat opbeurend moest zijn, juist zooveel heeft bijgedragen om de gemoederen te verbitteren? Nooit heb ik met mijn goed humeur een boel zoo op stelten gezet. Ook dat moet ik erkennen. Ik sta maar over één ding verwonderd: dat de schapenmelk niet zuur werd wanneer ik glimlachte omdat zij, onder het melken, zoo stroelend zong in den emmer. Bert keek zuur, de zeldzame keeren dat hij mij zag. Hélène was niet minder overstuur, en daarbij opstandig tegen god en iedereen, dus niet alleen tegen haar man, maar ook, stel u dat voor, tegen een argeloozen jongen als ik. Het

was wel een der grappen van het lot: ik zou bij deze vrienden wat zoetheid smeren op hun groven boterham en ik ben de zuurdeesem geweest. Of moet ik optimistisch schrijven, dat ik de warme compres was, die het etterend gezwel deed rijpen? Ook de kleine dienstbaarheden zijn eerbiedwaardig. Wat niet heeft belet, dat ik een goeden morgen mijn pak en zak heb gemaakt en met een gezicht, alsof in 'De Ruischhoorn' de voorbeeldigste harmonie heerschte, in driemaal afscheid heb genomen. Eerst van de kinderen: ik had ze een liedje geleerd en wij zongen het samen als een aubade aan een rossen notelaar. Daarna van Bert. Hij ontving mij in zijn slaapkamer. Zijn gelaat was ontdaan, terwijl ik hem het beste wenschte. Hij verzamelde onhandig de vellen papier, die hij dagen na elkaar in volledige afzondering beschreven had. Ik was vast besloten het hem gemakkelijk te maken. Daarom deed ik alsof ik de vellen met de balans van zijn leven niet zag en drukte hem haastig de hand.

'Ga mij vooral niets uitleggen. Ik begrijp genoeg hoe lastig gij het den laatsten tijd gehad hebt. Maar let op mijn woorden: alle stormen gaan over en houd de hand aan het roer. Tot ziens.'

Ik lachte en zag achteloos de verbetenheid voorbij waarmee hij, trouwens wat al te plechtig, als zwoer hij een eed, antwoordde:

'Wat dat betreft, mijn besluit staat vast.' Hij sprak alsof hij radicale dingen bedoelde. Ik vroeg er niet naar. En tenslotte heb ik Hélène tot weerziens gewenscht. Voor haar sloeg ik wel wat schichtig op de vlucht. Had ik eenige malen tegenover haar mijn luchtigen toon verloren, thans poogde ik mij stralend te herstellen:

'Hélène, het oogenblik is gekomen om ernstig te zijn. Er wacht mij een taak bij mijn moeder: al haar geld is nog niet op. Laat ons dus lachend afscheid nemen en vergeef mij, dat ik zwaar op de hand ben geweest. Ik vertrouw op uw zin voor humor....'

'O!' zei ze, maar zoo ironisch, dat ik, eens te meer door haar geraakt, opnieuw somber dreigde te worden, want ze maakte met haar ironie mijn humor kapot. En mij schoot te binnen, dat zij mij eens smadelijk heeft gevraagd:

'De humor is spijs en drank, en een remedie tegen alle kwalen? Gij kunt er ook alle aftochten mee dekken?'

Ik zette mij echter over dien prik heen. Ik herhaalde met systematisch goed humeur:

'Ja, ja, ja, ik vertrouw op uw zin voor proporties.'

Zij heeft mij onderbroken. Er was een vreemde tinteling in haar oogen en ik dacht reeds: ‘Hemel, zij zal evenals Bert dure eeden zweren.’ Maar zij liep op de tafel toe, nam een rozeknop uit de bloemenvaas en stak hem aan mijn kraag.

‘Gij moest nooit uitgaan zonder een bloem in uw knoopsgat!’

Tot het einde toe bewaarde ze op mij het overwicht van den spot, die helaas zonder goedmoedige vreugde was, maar vol verbittering en trots. Er stond mij niets anders te doen dan heen te gaan als een clown: met losheid te buigen en haar kleineering speelsch over mij te laten glijden. Ik liet niets meer merken van mijn bezorgdheid over haar ontsporing uit het toegeeflijke en de aanvaarding.

En ziedaar. Het clowneske is mij lief en ik kan mijn eigen oogen niet gelooven: De Ruischhoorn lijkt wel een gekkenhuis. Daar is Bert en daar is Hélène. Zij zitten samen op de groene bank onder den spiegel en, doet er de opwinding wat bij, zij zien er blozend uit door het licht, dat schijnt door de oranje kap. Het is vreemd, dat zij Bert alles laat verhalen.

‘Hoe Hélène bij Rapallo is beland?’

‘Hemel ja, zoomaar.... Als een vrouw eenmaal beslist, dat een doorn moet worden uitgerukt, zijn er geen omwegen.’

Hij legt soms met wat schroom zijn hand op haar arm, maar met een opvallende innigheid. En zij weerhoudt met teedere bescherming de hand, die hij terugtrekken wil. Zij hebben mij het spectakel geboden van de somberste verdeeldheid toen de boel op springen stond. Indien zij mij nu weloverlegd toeschouwer hadden willen maken van een verzoening met likken en streelen zouden zij ons terugzien niet anders hebben geënscèneerd. Er is een pak van Bert's hart weggenomen, - dàt van den onverteerden wrok. Hij zegt met wellust, ‘dat Rapallo het eindelijk zitten heeft en dat de wereld er niet veel aan verliezen zou als de kerel claqueerde.’ Maar er is iets, dat hem belet voorshands volledig en uit ganscher harte gelukkig te zijn: Hélène heeft het gedaan. Als dat nu maar geen verwikkelingen meebrengt. Het kost hem bijna moeite zijn tevredenheid met eenige pudeur te beheerschen. Hij ziet er uit als iemand, die zich met overdadig veel water heeft opgefrischt. Sinds lang heeft hij zoo gezond niet meer gebloosd. Als hij Hélène beziet is er in zijn blik iets streelends en aanmoedi-

gends. Hij is dankbaar. Die ommekeer treft mij meer dan zijn brokkelige uiteenzetting van wat er zich tusschen Rapallo en Hélène heeft afgespeeld, een verhaal waaraan ik geen rechten kant vind. Hélène heeft Rapallo resoluut opgezocht. Hélène? Waarom? Hoezoo? Maar alsnog moet ik niet trachten alles te begrijpen. Er zijn zooveel gaten in Bert's verhaal dat ik mij afvraag of hij zelf wel alles weet. De goede ontknooping is er. Rapallo is geveld. Dat is blijkbaar voor hem de hoofdzaak, die al het overige op het achterplan dringt.

Hélène luistert en zwijgt, - het komt me voor dat ik met haar alleen zal moeten spreken om waarlijk opheldering te krijgen. Zij ook heeft rond geheel haar gestalte een atmosfeer van ontspanning. Wanneer Bert met een nauwelijks te bespeuren trilling van onderdrukte geestdrift in de stem zegt: - 'De knoop is doorgehakt en dat Hélène het deed!....' legt zij de oogleden toe, als liet zij bescheiden een lofspraak over zich heen glijden. Een kalm vuur brandt in haar oogen, wanneer zij ze weer opendoet en rustig vóór haar uitziet. Bert en Hélène hebben op een gegeven oogenblik als op een onzichtbaar teeken gelijktijdig diep gezucht, als beiden vervuld van een af en toe beklemmend welbehagen.

'Het is allemaal goed en wel, dat ge uw eigen rechter niet moogt zijn. Maar gij die den grond van de zaak kent zult moeten toegeven, dat Hélène een goed werk gedaan heeft,' verklaart Bert en hij verbaast mij met zijn zoo snel verworven kalmte, na maanden zelfkwelling. Hélène schudt weigerachtig het hoofd, zij het ook met geheimzinnigheid in haar blik, en zij maakt een gebaar met de handen dat zou kunnen beteekenen: - 'Ik zweef boven alles.'

Dat gebaar redt voor mij eenigszins de situatie. Dit soort idylle, nadat er levens hebben op het spel gestaan en er bloed werd gestort, om in den stijl van het huis te spreken, heeft haar potsierlijke zijde. Het menschelijk hart is een fraai ding. Wat al zijn harmonie verstoort en herstelt! Bert en Hélène moeten van een puurder en argeloozer gesteldheid zijn dan ik, om die sereniteit terug te vinden zoodra het kwaad werd gebloed. Voor mijn part voel ik mij weinig geroepen om zóó de boosheid uit te roeien en ik constateer met verbazing, dat ik nooit Rapallo dood of in een ziekenhuis zou hebben gewenscht om zelf verder te leven.

Geheel deze terugkeer, al die verrassende mededeelingen, het

schouwspel van die huiselijke verstandhouding, gebouwd op het feit dat de wraaklust haar glas bloed heeft gekregen, geheel dit imbroglio van grootendeels ijdele smarten en vreugden heeft mij pijnlijker getroffen dan met mijn aanleg om te lachen en zorgeloos voor te doen overeenstemt. In afwachting, dat ik eens klaarder zou zien in die historie, - ik ging schrijven in deze gekkenhistorie, alsof al wat menschelijk is niet dikwijls aan blinde onnoozelheid grenst, - heb ik een schepje afgedaan van dat huiselijk welbehagen, door naar de mogelijke ontknooping te vragen.

'En als "hij" claqueert of niet claqueert, is daarmee alles in orde?.... Zijner?....'

'Natuurlijk,' onderbrak Bert mij met een kalmte, waardoor ternauwernood een vonk van onrust flitste, 'wij mogen niet op onze twee ooren slapen. Het ware te mooi. Wij moeten nu afwachten. Vergeet niet dat alles in zijn kantoor is gebeurd. Wij zijn tot nog toe met rust gelaten. Ik hoop....'

'Dat het met hem goed afloopt.'

'....dat er geen ongewenschte inmenging komt.'

Ook uit ons verder gesprek bleek, dat onze zorgen niet denzelfden kant uitgingen. Ik hoopte op een indamming van het conflict, als ik de schietpartij zoo noemen mag, dat het onherstelbare niet zou gebeuren door den dood van Rapallo. Bert was uiterst kiesch om zijn hoop te omschrijven, dat gerechtelijke inmenging zou uitblijven en dat ik als stootblok en desnoods als advocaat van Hélène en hem zou optreden. Daarom 'had men mij dringend noodig.' Hélène hoorde verder toe zonder zelf mee te spreken. Den geheelen avond zag ik haar slechts eenmaal verbleeken, met een korte trilling van een der mondhoeken. - Ik had haar lang ondervragend aangezien en mijn blik had haar blik ontmoet. Overigens stond zij als 't ware boven de feiten en liet het haar onverschillig of zij zich misschien zou te verantwoorden hebben en vooral, of haar hand, als het lot het wilde, den dood had toegebracht.

Het heeft mij nimmer veel moeite gekost om licht van geest alle piekeren van mij af te werpen en den naam van luchtige zwaluw te verdienen. Ik heb vanavond, na ons gesprek, met de gekste problemen in de logeerkamer van 'De Ruischhoorn' over en weer geloopen. Ik had lucht te kort en opende het raam. In den

nacht vol wolken zagen de boomen er uit als onwaarschijnlijke dieren. Er was een klein bosch dat niet stil bleef liggen onder de overtrekkende wolken: het gleed weg en het was daar, al maar door glijdend. Waarom? En waarom ontdekte ik in mijn hart al die ontferming voor Hélène, die vrees over de vraag waar zich de gevolgen van haar daad zouden vastleggen: in een simpele verwonding of een manslag? Wij schieten eens los. Wij werpen een bom in het donker. Het lot doet de rest en beslist of het bij een malle grap blijft, ofwel of wij in een drama ter verantwoording zullen staan. Hélène scheen er zich geen rekenschap van te geven. Wat heeft haar doen handelen? Waaruit put zij nu deze gemoedsrust? Kan het zijn dat Bert en Hélène deze euphorie blijven smaken, terwijl ik opdracht heb eventueele moeilijkheden te ondervangen? Hoe het gevaar te bezweren, dat uit den hoek van Rapallo dreigen kan, als hij zijn verwonding niet overleeft en, wie weet, vooral als hij ze wel overleeft? Zware partij.... Ik heb mij nooit grondig over eigen aangelegenheden bezorgd gemaakt. Mijn inzet, winst of verlies telden nooit veel, want ik speelde om het spel en ik nam mij zelf niet zoo zeer ‘au sérieux’. Waarom trek ik mij die geschiedenis van Bert en Hélène nu zoo aan? Het ware te mooi dat ik ernstig werd omdat mij andermans belangen zijn toevertrouwd. Ik, bemiddelaar tusschen de arme stervelingen, hun orde en wet? Ik, voorspreker voor de menschen, die aan 't leven onderhevig zijn geweest en hun rol te zwaarwichtig hebben opgevat? Mijn goede vrienden, ik hield altijd lachend van u - en gij hebt het mij soms euvel geduid. In dezen zorgelijken nacht, dat ik voor u heb gewaakt, herhaal ik om mij moed te geven de woorden van den wijsgeer over de ‘roseaux pensants’. Ik laat in het midden of het luchtigen zin is dan wel ontroerd beklag, wanneer ik moegemijmerd alle vragen over u en mij laat schieten in die ééne overweging: roseaux pensants zijn wij, mijn vrienden, maar de wind speelt vele wijzen op het argelooze riet.

Mooi zoo. Ik heb mij een stuk van den nacht noodeloos het hoofd gebroken en in het duister getast. Dezen ochtend heb ik een briefje gevonden, dat gisteravond reeds onder de deur moet zijn geschoven. Langs de eene zijde staat een modiste-rekeningetje. Met potlood heeft Hèléne haastig wat onduidelijken onzin op den rug geschreven:

‘Willem, doe mij een genoegen. Ondervraag mij niet zoo met blikken. Ondervraag mij überhaupt niet. Laat mij tot rust komen. Ik ben van den één naar den ander gedreven. Ik heb te veel lief gehad. Ik ben te nieuwsgierig geweest. Ik ben gestraft omdat ik niet simpel ben gebleven. Meen niet dat ik de partij van Bert heb gekozen. Ik heb een einde willen maken aan een overspannen illusie. Om het in eens uit te braken: ik heb mij in de armen van Rapallo geworpen. Ik had een einde aan mijn eigen leven moeten maken. Het heeft mij aan moed ontbroken. Dan heb ik mij maar moedeloos verdedigd. Sinds het schot is gevallen heb ik maar één verlangen meer: weer rustig worden en als het kan het huiselijk leven eenvoudig herbeginnen. Laat Bert zijn geloof dat ik zijn pad heb willen effenen. Help hem. Dan helpt gij mij. Ik weet opnieuw waar mijn plicht is. Ik heb u nu alles geschreven. Dank.’

‘Meen niet, dat ik de partij van Bert heb gekozen....’ en ‘ik heb mij in de armen van Rapallo geworpen.’ Eerlijk gezegd, dat maakt mij niet zeer wijs en zet mijn à priori aangenomen stelling overhoop van de vrouw, die de daad bij het woord voegt, bij het woord van den zeurenden man. Ik was voornemens Hélène bij de eerste ontmoeting toch te ondervragen. Zij was dezen ochtend even alleen in den tuin. Ik trad op haar toe en wilde in mijn portefeuille haar modistenrekeningetje nemen. Zij lei haar wijsvinger op haar lippen en meteen trok haar bloed zoo uit haar aangezicht terug, dat ik den moed niet had haar met vragen te pijnigen.

II

Met allen eerbied voor de dokters moet ik bekennen, dat ik er velen wantrouw. Te pas en te onpas ‘grijpen zij in’ en verstoren een organische genezing. Voor iemand met mijn geaardheid valt het moeilijk de rol van dokter-grijp-in te spelen. Ik moet echter in staat zijn alle denkbare initiatieven van Rapallo te ondervangen, zelfs dat, als ik het zoo noemen mag, van een allesbehalve verhoopt overlijden tengevolge van een wonde.

Rapallo kent geen scrupules. Hoe ik er dan hebben kan, nu ik voor Hélène partij heb gekozen? Ook dat verduw ik niet geheel. Ik heb mijn hoofd gebroken om Hélène een hand boven het hoofd te houden zonder het resoluut tegen Rapallo op te nemen.

Rapallo is een schoelie. Ik ben zoo van aard, dat een oude genegenheid nooit geheel verslijt. Dit heb ik er op gevonden. Ik weet niet of hij, die aan goed noch kwaad gelooft, ook maar op één punt kwetsbaar is. Daarom zijn al zijn aanvallen zoo gevaarlijk. Er staat maar één ding op. Hem van hier te verwijderen, een veiligheidszone tusschen hem en Hélène te leggen. Het liefst van al zou ik, als geboren verzoener een duurzamen vrede tusschen de beide partijen bewerkstelligen. Rapallo echter respecteert maar den vrede voor zoover hij er nut uit trekt, - en overigens is het moment ongunstig. De vechtenden scheiden en ver van elkaar op afstand houden, het loont nog de moeite dat werk met frissche hoop te ondernemen.

Ik zet er alles op om Rapallo, bij zijn eerste vijandig gebaar uit het land te doen wijzen: dat is het meest afdoende en het geringste dat de beide partijen kan scheiden. Reeds in een paar landen is hij over de grens geleid. ‘Het wordt ergerlijk wanneer die grap u dikwijls overkomt,’ vertrouwde hij mij toe, toen ook hier destijds een eerste uitwijzingsactie moest worden afgeweerd. Hij slaagde er echter in ze te ontzenuwen door een oud-ministerpresident, stafhouder der balie, voor zijn zaak te winnen en door een van zijn belangrijkste schuldeischers in een van zijn ondernemingen te compromitteeren - de goede man moest zich toen de beenen van het lijf loopen om van het departement van justitie te verkrijgen, dat de uitwijzingsactie werd geschorst, zoo niet, verloor hij alles. De stafhouder der balie is overleden. De schuldeischer moet nu reeds lang weten, dat hij geen rooien duit meer terug zal zien. Ik weet waar de papieren zitten, die hem zijn slapelooze nachten hebben bezorgd. Ik zet mij aan het werk om ze hem eventueel terug te bezorgen. Eenmaal de broze belemmeringen voor een uitwijzing weggenomen, zijn er invloeden genoeg, die voor zijn verwijdering kunnen aangewend worden.

Ik moet een afkeer voor dit koelbloedig uitvoeren van een tactisch plan tegen Rapallo overwinnen. Rapallo zal in mijn werk niet het onbaatzuchtig overleg van een vredestichter waardeeren, verre van daar. Maar ik zou het een onvergeeflijke fout vinden, indien ik Hélène en Bert het risico liet loopen van een te laat of louter defensief verweer.

Bert heeft me gevraagd hoe ik de kwestie met Rapallo dacht

aan te pakken. Hij heeft twintig dingen laten loopen, den laatsten tijd, om zich aan ik weet niet welke zelfvernietiging te wijden. Nu is hij er weer bovenop. Hij is haastig om al wat verwaarloosd lag opnieuw aan te pakken. Gevoegelijk moet hij zich nog met mogelijke verwikkelingen bezighouden.

'Stel u voor, dat Rapallo zijn afkeer voor de menschen van de wet overwon. Wat dan gedaan?' vraagt hij. Maar zijn blik rust op het grasperk en de laatste bloemen. Als ik zoek wat hem daar bezighoudt, is zijn zorg plotseling weg, en verklaart hij mij levendig: - 'Die dorre bladeren moeten bijeengerakeld worden en de uitgebloeide bloemen afgeknipt. De moestuin is een wildernis. Er is werk voor drie. De Herfst is prachtig in deze streek. Ik zou er wel zin in hebben om hier een paar schilders aan 't werk te zetten.' Als hij plannen maakt is alles gewonnen: zijn drijfkracht doet wonderen. Zoo is hij op zijn best, als ondernemend man. Maar in gemoede kan ik er niet in toestemmen, dat hij nu reeds onvermengde tevredenheid smaakt. Honderd maal ben ik bereid mijn piekerende vrienden voor te spiegelen, dat alles terecht komt. Er zijn echter momenten, dat alle zorgen afschudden op onbetamelijkheid neerkomt: men is te zwaar op de hand in zaken van betrekkelijk gering belang, om kinderlijk onbewust, zoo niet met gewetenlooze zelfzucht de oogen toe te klemmen als de ware gevaren kunnen opdoemen. Ik bracht hem terug tot een ernstige bezinning, door een kalmte voor te wenden, die vol reticentie was:

'Ik ben niet haastig met die kwestie van Rapallo. Men kan hem altijd beter de eerste zetten laten doen. En daarbij wil ik klaarder zien in al wat er gebeurd is. Als er soms iets in uw memoires staat, dat mij kan voorlichten, zou ik ze wel graag eens lezen.'

Toen hij mij de vellen gaf, glimlachte hij verveeld. - 'Ik dacht erover ze te verbranden,' zei hij. 'Doe ermee wat gij wilt. Zij werden in sombere buien geschreven. Gij zult zien, dat ik erin voorkom als iemand, die niet lachen kan.' En lachend spoedde hij zich naar zijn vele bezigheden in den tuin. Ik dacht reeds, dat hij kinderlijk zijn geboren levenslust volgde, zonder eenige terughouding. Maar hij kwam op zijn stappen terug en, eerlijk gezegd deed het mij genoegen, dat hij mij toch bezorgdheid toonde:

'Alles bij elkaar genomen meen ik, dat we zouden moeten weten hoe het met "hem" loopt en wat hij in het schild voert. Er

moet wel een middel bestaan om te informeeren, zonder dat er van zetten doen sprake kan zijn.'

'In orde. Ik zal pogen hem te pakken te krijgen,' besloot ik droog. 'Het is niet altijd goed "hem" in de rust te vertrouwen.'

In afwachting lees ik Bert's verhaal. Ik herken hem goed in zijn zwaartillend geschrift, ernstig, rechtschapen, uit één stuk. Zijn lach was inderdaad weg. Hij kon nochtans van harte vroolijk zijn. De lach schakelde hij echter uit, zoodra het hem niet voor den wind ging. Geheel zijn avontuur met Rapallo had een koddige zijde. Hij was te intelligent om er den tragi-komischen inslag niet van te begrijpen. Desondanks leefde hij voor de tragische afwikkeling der feiten, - kwestie van temperament. Hij kan vooral het onrechtvaardige niet luchthartig verduwen en was nooit lauw genoeg. Hij was altijd zuiver, al te zuiver van hart. Als hij nu in deze sereniteit kan overstappen dan is het misschien wel omdat volgens hem rechtvaardigheid is geschied: een schoelie kreeg loon naar werken. En de zuiverheid, zooals de verdorvenheid, heeft haar eigen roes en blinde drift.

Het verslag van Bert is te goeder trouw geschreven. Maar hoe iedereen de feiten naar den eigen gemoedstoestand kleurt. Ik ben dikwijls voor Hélène en Bert 'der dritte im Bunde' geweest. Het is noodig zelf een lezing te geven van de rol, die ik heb gespeeld. Al was het maar om dat deel comedie der misverstanden in het licht te stellen, waarmee het lot ons bespot door ons bij vergissing te laten lijden.

Welnu, Bert heeft zich vergist toen hij ongelukkig werd, omdat wij, Hélène en ik, elkaar zoo goed verstonden. Eens en voor altijd moet ik de opheldering geven, die destijds niet gewenscht werd, door hem niet, omdat hij een verliefde struisvogel was, door mij niet, omdat ik de dingen hun gang kan laten gaan. Wat Hélène betreft, zij heeft altijd de waarheid geweten, al heeft zij er niet altijd even sereen in berust. De waarheid is, dat ik altijd veel van haar heb gehouden, als een oprechte vriend, maar nooit als een verliefde. Ik heb het haar gezegd en bewezen met een systematische vlucht in grap en spel. Nu weet ik wel, dat zij mij mijn brutale losheid als een deugd aanrekende. Zij zei dat mijn 'wijken en vluchten' tot mijn bekoringen behoorde. Ik pleitte dat zij bekoring noemde wat in den grond lichtvaardigheid was. Zij was

geprikkeld toen ik haar lachend verklaarde: - ‘Ik ben te wispelturig aangelegd om niet het geluk in losse betrekkingen te zoeken. Als vriend kan ik misschien genietbaar zijn. Maar ik ben niet van de stof waarvan men goede verloofden maakt. Als verliefde op alles, kan ik van niemand de verloofde zijn. Ik weet te goed dat ik als vloeiend water ben. Ik zou ongelukkig maken wie mij voor zich alleen zou willen. En zelf zou ik rampzalig worden als ik niet los meer uitvliegen kon. Het ziet er misschien niet naar uit, maar ik ben moralist: jonge lieden moeten altijd aan het huwelijk denken en weten dat het huwelijksleven iets zeer ernstigs is, - maar ik zelf vlucht het als de pest.’

Hélène is lang stijfhoofdig geweest. De ware stijfhoofdigheid komt immers uit het hart. Zij heeft mij geruimen tijd achtervolgd met wapenen, die de mijne waren: met speelschheid en spot. Een verliefde vrouw is nu eenmaal een cameleon, die de kleuren van den man aanneemt. Daarna heeft zij een poos tegen mij en zichzelf strijd gevoerd, geraden door de teleurstelling: met bevliegingen van razernij en uitdagend doen van al wat mij onredelijk kon voorkomen. Zij wist dat Bert haar liefhad: afwisselend moedigde zij hem aan en ontgoochelde zij hem boosaardig, met als eenig resultaat dat zij mij niet jaloersch maakte, doch zich bij hem in de schuld bracht. Hélène onredelijk? Ik waardeerde haar te veel om niet te vertrouwen, dat zij tot bezinning zou komen. Er zijn menschen, die alles verknoeien wat zij aanraken. Hélène kende ik als een ernstig, gedegen gemoed, een gevoelige vrouw, met verzoenenden aanleg en natuurlijk verlangen om zich verstandig en evenwichtig op de werkelijkheid in te stellen.

En de werelijkheid was nu eenmaal, dat mijn genegenheid voor haar totaal belangeloos was, terwijl Bert van haar hield met al de innigheid, die hij in alles mengt - ook in zijn vergissingen. Bert en Hélène waren met hun innerlijke gedegenheid volkomen op elkaar aangewezen. Zij schenen mij bestemd om naast elkaar als goed gewortelden te leven, terwijl ik mij zelf altijd heb beschouwd als een verstuivend blad in den wind.

‘Maar die vrouw en dat gezin bestaan bijna alleen als een offer van Willem. Zij bestaan bij zijn glimlachende genade.... Onze vriendschap was zoo volledig, dat ik mijn vrouw uit zijn handen ontvangen kon....’ lees ik in Bert's verhaal. Het zou vleiend zijn als het niet onzinnig was. Het is gemakkelijk weg te schenken

wat van u niet is. Onzin ook dat gevoel van vernedering, waarover hij schrijft, gevoel dat hem benarde, telkens als Hélène en ik vóór hem van goede verstandhouding blijk gaven. Hij was eenvoudig een verliefde, die zich een minderwaardigheidscomplex opdrong. Hij onze mindere, mijn mindere? Ik heb hem dikwijls benijd om de vurigheid, waarmee hij zich in het leven kon storten, zoowel in de vreugde als helaas in de smart, om de overtuiging, waarmee hij in elke daad geheel aanwezig was, terwijl ik toch altijd voelde wat er terughouding en tekort in mijn fladderen was. Maar ook dat behoort tot wat er in den mensch verkeerd is gebakken: het grievend gevoel, dat niets belangrijker is dan wat een ander bezit, al is dat gemis nog zoo ruim op ander gebied vergoed.

Voor het overige heeft Bert's verhaal mij vaak doen glimlachen. Dat is nu de mensch, een goedgeaarde, scherpzinnige man dan nog wel. En hoe hij de speelbal was van allerlei begoochelingen, omdat daar een wrokkig verdriet de perspectief van alle dingen vervormde. Hij schiep zich een uitzicht, waarin hij den trouwen vriend, die ik bij alle wisselvalligheid blijven zal, als in een ondergang der vriendschap zelf voor altijd verloren waande. In een roes tot vernietigen zou hij zijn gezin hebben laten uiteenspringen, als zijn vrouw hem niet den dienst had bewezen terdege het gezicht van zijn vijand te beschadigen. En al die dieren waarop hij zich oefende, dat slachten en jagen, die voorbereiding tot een wraak, waaraan hij altijd dacht zonder op het doel zelf af te gaan. O gekke jacht op de schimmen der verbeelding en der passie, hoe zouden wij, arme duivels hier beneden, niet af en toe eens opzien naar de ironische goden, die daarboven in hun vuist moeten lachen wanneer zij onze gevechten van blinde krabben gadeslaan? Eens opzien, om met schalksche verstandhouding te knipoogen naar de almachtigen in de eereloge.

III

Maar het gaat nu vooral om Hélène. Zij vermeed met mij alleen te zijn. Zij verborg zich achter de kinderen, de huishouding, zelfs de tuinaangelegenheden waarop ze tevoren vrij smadelijk neerzag. Ik kon haar niet naderen of het trof juist dat zij naar de werkzaamheden van Bert wilde informeeren. Niet om de herstelde harmonie alleen zoekt zij zijn gezelschap, maar vooral om zich

onder zijn hoede te bevinden. Het is vreemd, dat ik met haar zoowel als met hem, steeds in de afzondering de intiemste gesprekken heb kunnen voeren en dat wij gedrieën een beetje door den drank verblijd moesten zijn om min of meer uit onze schelp te komen. Zoodra ik haar nu toesprak, betrok ze ook Bert in het gesprek en ze wist wel, dat het onmiddellijk opgewekt en ijdel verliep.

Ik heb haar een ultimatum gesteld. Zij bevond zich alleen in de broeikas, waar zij druiven sneed voor het dessert. Toen ik de deur achter mij dichttrok, lachte zij: - 'Wij hebben al eens samen aan den wijngaard geknoeid. Ik zal maar liever Bert om hulp vragen.'

'Doe het niet. Als gij mijn hulp niet aanvaardt, trek ik er uit en zet ik geen voet meer in de Ruischhoorn.'

'Ik dacht dat ge een gezworen vijand waart van elk ultimatum? Zij zocht nog, met goed humeur moet ik toegeven, een uitvlucht.'

'Wij moeten eens openhartig met elkaar spreken.'

'Hebben wij dat nog niet genoeg gedaan?'

Zij zinspeelde op de lange gesprekken, die wij bij mijn vorig verblijf in de Ruischhoorn hebben gehad.

'Onze vorige gesprekken hadden niet zooveel belang als een woord van opheldering nu heeft.'

'Zijt gij daar zeker van?' Haar oogen werden mat.

'Er kan nog van alles uit uw afrekening met "hem" voortvloeien. Ik zou niet graag met mijn mond vol tanden staan als ik straks met hem contact krijg. Het ware verstandig mij beter in te lichten over de juiste toedracht van uw....'

Ik vond geen goed woord om haar 'gebaar' aan te duiden. Maar zij voltooide in mijn plaats.

'....van mijn aanslag op Rapallo. Wat onvermijdelijk geworden was is gebeurd.... (zij zuchtte en die zucht was mij liever dan haar iets te lossen toon). Ik heb Bert een uitstekenden dienst bewezen. Het is dus al geen schade....'

'Gij hebt in uw briefje te veel en te weinig gezegd.'

'Genoeg om mij niet meer met vragen te kwellen.'

Zij gooide verveeld het snoeimes op de wankele tafel, naast de waterkom in den hoek van de broeikas. Er viel wat aarde in het water, dat begon te ringelen. Zij maakte er mij opmerkzaam op. Ik begreep haar niet.

‘Wacht maar. Hoe mooi de waterspiegel zich herstelt. Ik zou zoo graag het water onaangeroerd laten en niet weten wat er allemaal in bezonken ligt. Er bestaan kansen dat het leven zijn rustigen gang hervat. Soms lukt het mij alle spijt te vermijden. Als alles zoo mag bezinken zal ik misschien die onverkwikkelijke geschiedenis gemakkelijker van mij af kunnen werpen. Gij hebt toch altijd gezegd: “Alles komt terecht”....’

‘Zeker, zeker, onderbrak ik haar luchtig. Ik vraag u niet een hoek van den sluier op te lichten om te dramatiseeren.’ Ik stond op het punt te zeggen dat een terugblik niet noodzakelijk sombere allures moest aannemen. Zij deed echter zoo zonderling, dat ik mijn gedachte liet varen. Zij kwam op mij toe en het aquariumlicht van de broeikas deed er haar zeker grauwer uitzien dan zij eigenlijk was. Zij nam mijn hand. Ik voelde dat zij beefde. Maar zij glimlachte, zij het ook pijnlijk.

‘Ik krijg het hier benauwd. Ik begrijp dat verdachten na een tijd door de mand vallen. En gij zijt voor mij bijzonder gevaarlijk, met uw vernisje van losbol, die over alles heenglijdt. Waarom mij nu voor mijn geweten te plaatsen? Dat opruiming houden.... Ik heb het niet voor Bert gedaan. Tegen “hem” en tegen u. Ook tegen u. Tegen de geheele wereld. Het is gedaan. Het ware zoo goed er niet meer over te spreken. Kom, laat ons hier weggaan. En zet niet zulke verbaasde oogen. Denk aan al wat we elkaar hebben gezegd sinds gij de vorige maal in De Ruischhoorn zijt gekomen.’

Het viel mij op dat ze alles aangreep om een ernstige uiteenzetting uit te stellen. Toen wij uit de broeikas traden verademde Hélène en viel dat uitzicht van zonderlinge bezetene van haar af. Ik stamelde, en ik moet inderdaad komisch verbouwereerd zijn geweest.

‘Ook tegen mij?’

Hélène lachte.

‘Val niet zoo uit de lucht. Gij weet evengoed als ik dat er altijd een greintje onzinnigheid blijft sluimeren in een hart, dat zijn zin niet heeft gekregen.’

Neen, bij God, ook tegen mij? Een hart dat zijn zin niet heeft gekregen? Dat is oud nieuws, oud, oud en vergeten. Ik heb maar de huwelijksjaren van Bert en Hélène te overzien. Wij waren gezworen kameraden en er is geen oogenblik dubbelzinnigheid

in onzen omgang geweest. Na de onderbreking in onze betrekkingen misschien. ‘Dank aan al wat wij aan elkaar hebben gezegd....’ Nauwgezet wil ik alles memoreeren. Het ware te gek, dat ik Bert sentimenteele vergissingen toeschreef, terwijl ik zelf argeloos den dwaas zou hebben gespeeld.

Mijn eerste verblijf in De Ruischhoorn kwam na een rustige afspraak met Hélène, die ik toevallig had ontmoet. Ik zat op een caféterras, nabij het Luxemburg-station. Zij kwam er langs toen zij de electrische tram nemen zou. Wij hadden elkaar in geen jaar meer gezien. Ik ging naar haar toe, nam haar hand en voerde haar mee op het terras. Zij was even maar van kleur verschoten. Ik wist, dat mijn samenwerken met Rapallo, waarvoor Bert onze betrekkingen had laten losloopen, ook door Hélène was afgekeurd. Maar daarvan viel nu niets te merken. Wij waren beiden zoo tevreden over dit weerzien, dat wij van het kiezen van een consumptie een spelletje maakten. De kellner nam het zelfs als een persoonlijke beleediging op, want hij ging waardig op afstand wachten tot onze kinderachtige aarzelingen voorbij zouden zijn. Wij hadden reeds lang gepraat, voor het mij opviel, dat een groepje taxichauffeurs naast het tuintje middenin het plein, zich met dubbelzinnige opmerkingen te onzen koste amuseerde. Zij dus ook hadden in onzen omgang stof gevonden om hun fantasie vrijen teugel te geven.

Het lag niet alleen aan onze opgewektheid. Wederzijds hadden we naar allerlei nieuws geïnformeerd, - de duizend belangrijke en onbelangrijke wetenswaardigheidjes, die men elkaar heeft mee te deelen wanneer men een heelen tijd van elkaar vervreemd is geweest en bij het eerst woord merkt, dat men dezelfde vrienden is gebleven. Eén ding is zeker: ik dacht er niet aan, dat er bij Hélène, over haar huwelijksgeluk heen, nog iets kon hebben voortbestaan van oude gevoelens, die reeds lang waren prijsgegeven. Ik was wat ik altijd voor haar en voor Bert ben geweest, een vriend. Ik had reeds drie, vier maal over Bert gesproken. Bert, zei ik nog eens....

Zij begon plotseling in haar handtaschje te scharrelen, greep een zakdoek, wreef even over haar lippen, maar poogde er tevergeefs mee te verbergen, dat er tranen in haar oogen waren geschoten. Toen ze weer glimlachte, maakte ze met zenuwachtige vingers een propje van haar zakdoek. Zij lachte, gauw weer moedig:

‘Wij worden een dagje ouder. Ik toch -’

‘Hélène, wat is er met Bert?’

‘Hij kan die geschiedenis, - gij weet wel, - niet verteren. Hij leeft heelemaal op zijn eentje en afgetrokken. Hij had het contact met u niet mogen verliezen.’

‘Als 't maar dat is: we kunnen het herstellen.’

‘Ik zie niet in hoe dat zou kunnen. Hij is boos op u. En wat hij vóór zich heeft, heeft hij niet achter zich. Gij kent hem.’

Zij haalde diep adem, als ging zij zwaar zuchten, maar zij bedwong zich en schudde even met het hoofd, wilde lachen, maar bezon zich heel snel:

‘Daar ga ik klagen, waarachtig. Het is niet voor mij. En Bert heeft zeker ongelijk. Dat ik het waag vóór u te klagen. Men kan bij u moeilijk zijn hart luchten, want nooit klaagt gijzelf. Eigenlijk ben ik ook boos: op Bert en op u. Op Bert omdat hij zoo somber is en op u omdat ge een veel te gelukkig man zijt. Gij hebt nooit iemand noodig.’

Het viel mij op, dat haar gezicht af en toe verhelderde, maar dat telkens als ze zweeg een natuurlijke ernst onderstreepte hoeveel zij inderdaad verouderd was. Als ze lachte gaf zij een indruk van jeugd, maar de stilte onthulde scherp dat zij lang met haar zorgen alleen was geweest. Ik werd getroffen door haar inspanning om luchtig te schijnen. Zonder er iets van te laten merken ondervond ik een zekere gêne als ik een grappig woord uitsprak. En terwijl zij zocht zich bij mijn gewone luchthartigheid aan te passen, stelde ik mij in op haar half blijden, half treurigen gemoedstoestand.

‘Iedereen heeft zijn zorgen, Hélène. De tijd is ook voor mij voorbij, dat het genoeg was ze de deur te wijzen, om ervan af te zijn. Zeker, ik heb altijd het principe verdedigd, dat geloochende herrie maar halve herrie meer was. Dat neemt niet weg, dat het leven soms al eens sterker is dan het geloof. Verwijt mij niet te veel, dat ik een gelukkig man ben. Het is een opvatting, die op den duur conventioneel zou worden. Misschien heeft iemand, die vastgemetseld zit in het geluk al even weinig reden om fier te zijn als iemand, die zich dagelijks aan zijn miserie bezuipt.’

Gij zijt nog altijd de philosoof van vroeger. Gij neemt tenminste de dingen philosophisch op. Dat is misschien uw overwicht op ons. Maar gij zoudt mij nieuwsgierig maken: Willem,

die zijn zorgen heeft, het leven dat sterker is dan zijn geloof?

Zij spotte bitter-zoet, wat mij liever was dan die merkbare tweespalt, dat zich afwisselend zonnig oprichten en verduisteren. Ik lachte terug, dat zij niets dramatiseeren moest, maar dat het toch niet gezellig was zooals ik in een slop te zitten. Die sapristische Rapallo had mij niet alleen persoonlijk in een moeilijk parket gebracht, maar het meest vervelende van al was nog, dat hij mijn moeder zoo schandelijk had uitgeschud. Er bleef haar nauwelijks genoeg over om de twee eindjes aaneen te knoopen. En in die bespottelijke omstandigheden was ik voorloopig op mijn oude dame aangewezen. Hélène was vreeselijk ernstig geworden en haar blik hield zij roerloos gericht op de twee koffiefilters voor ons. Ik besloot speelsch:

'Hélène, kijk niet zoo somber. Ik ben nog altijd rijk genoeg om na deze koffies een likeurtje te betalen.'

Zonder den blik op te slaan of acht te geven op mijn grapje, sprak zij en het was alsof zij luidop redeneerde:

'In den grond ware het toch wel goed, dat gij een tijdje bij ons kwaamt wonen. Bert zal tegenstribbelen, maar het doet er niet toe. Hij weet al lang niet meer wat goed of slecht is voor hem. En gij zult hem gemakkelijker van zijn donkere gedachten afbrengen.'

'En als ik eens tegenstribbelde en door u niet wilde onderhouden worden....'

'Dan zou ik zeggen, dat gij vreeselijk teleurstellend zijt uit wrok of misplaatsten hoogmoed. Er was een tijd, dat gij minder aan uw eigenbelang dacht....'

Ons gesprek was eenvoudig en nu nog zou ik zweren, dat zij geen enkele bijgedachte had, toen zij over dien ouden tijd sprak. Wij waren geen kinderen meer, die op sentimenteele jaren terugblikken. Zij zuchtte niet en haar oogen bleven rustig en klaar. En ook ik kon vrijmoedig spreken, sonder eenige dubbelzinnigheid:

'Waar hebt gij deze casuïstiek geleerd? Dat ik aan mijn eigenbelang denken zou, als ik uw uitnoodiging niet aanvaardde. Als ik kom is het uit sympathie voor u en Bert en goedbegrepen eigenbelang.'

'Het zal ons allemaal goed doen,' besloot zij op een toon waaruit bleek dat zij de afspraak als afgedaan beschouwde. Zij zou zien of zij mijn komst kon voorbereiden. Maar zoo niet, moest ik maar

binnenvallen op *mijn* manier.... naar de ingeving van mijn fantasie, zoodra zij mij schrijven zou. Tevreden namen we afscheid.

'Uwe aanwezigheid zal ons sterken,' was haar laatste woord. Zij zag mij vertrouwvol aan. Wij drukten elkaar kameraadschappelijk de hand. Zonder omzien ging zij naar het station toe.

Ik had onder het spreken door de taxichauffeurs steeds in het oog gehouden. Geleidelijk hadden zij hun belangstelling voor ons verloren. Het was dan toch niet naar hun eerste verwachtingen uitgedraaid. Het is misschien belachelijk om te zeggen: ik verliet waardig het caféterras, tevreden omdat ik schijnbaar achteloos hun spot had doorstaan en ze tenslotte had ontmoedigd. Ik had hun kunnen toeroepen:

'Hé kameraden, het zijn niet alle vrijers, die lieflijk samen praten.'

Als ik hier deze kleine ijdelheid noteer dan doe ik het om er ten overvloede op te wijzen, dat er bij mij voor Hélène geen zweem van verteedering bestond, die iets anders dan vriendschap zou zijn geweest. Indien ik bij haar iets had kunnen merken, dat aan haar genegenheid voor mij van jaren geleden herinnerde, zou ik zeker haar invitatie hebben afgewezen. Na haar huwelijk is zij tot die bezinking gekomen, die met haar evenwicht en inschikkelijkheid geheel overeenstemt. Toen als nu stond Bert in haar liefde voorop. Die liefde was echter meer zorg geworden. Zij was oprecht toen zij mij, om der wille van Bert, inviteerde. Ik zou er mijn hoofd op verwed hebben.

IV

Ik heb mij naar Rapallo gekeerd. Zonder zijn huisknecht Louis zou ik met een kluitje in het riet zijn gestuurd. De meid die mij de deur opende van het patriciërshuis aan de Vijvers van Elsene, zei me dat Meneer voor een heelen tijd op reis was. Ik ken de gebruiken van het huis. Ik loog, dat ik het wist en vroeg naar den huisknecht. Louis groette mij weldra.

Zijn wangen hingen streng neer van den ernst waarmee hij mij toefluisterde: - 'Bij zijn moeder,' - 'En?.... Gaat het er mee?' Hij hief ter hoogte van zijn gezicht twee handen, waarvan de majestueuse gestrektheid iets beteekenen kon als: 'Wat vraagt

gij mij? Ik weet maar één ding. Dat hij in een slecht parket zit. ‘Hij zag er uit als een hooggeleerde, die gewichtig deed en met geheimzinnig zwijgen zijn waardigheid nog belang bijzette. Hij zou mij ongerust hebben gemaakt, als ik plotseling niet had begrepen, dat hem de laatste inlichtingen ontbraken. Zooals ik hem ken zou hij met zijn wijsvinger op den mond mijn discretie hebben gevraagd en mij terstond alles hebben verteld. - ‘Zou het typhus zijn?’ vroeg ik nog bij wijze van proef. Onmiddellijk lag daar zijn lange vinger. - ‘Twee wonden. Van een auto-ongeval....’ Maar zijn linkeroog draaide zoo misprijzend naar omhoog alsof hij daar een vieze spinneweb zag, dat er geen twijfel kon bestaan over zijn zelfvoldaanheid. Die grap van dat auto-ongeval maakt men aan Louis niet wijs. Ik gaf hem een fooi. Hij had waarachtig van zijn meester dien trek overgenomen van het vaag zuchten als hem iets aangenaams overkwam; alsof het hem leed deed dat er in de wereld verhoudingen bestonden, waarbij er geld te pas kwam. Toen hij voor mij de deur weer opendeed toonde hij mij zijn erkentelijkheid door mij te vleien: - ‘Mijnheer Willem is een te goede vriend van het huis om niet te weten wat er gaande is. Ik denk dat mijnheer Jules blij zal zijn u te zien.’

De moeder van Jules Rapallo woont in een oud huis in een zijstraat van de Louizalaan. Hij heeft er mij vroeger eens gebracht. Een reusachtige tuin met voor dit klimaat onwaarschijnlijke boomen en planten: vreemde, blauwe naaldboomen, lianen, een geur van specerijen meer dan van bloemen. Een wijde roze kamer geeft uit op deze exotische verzameling. Een oude dame zit daar aan een versleten mahoniehouten piano, waarvan de klank aan een muziekdoos doet denken. Zij leeft buiten de wereld. Haar stem is zangerig hoog als van een jong meisje. Wanneer zij onder het zingen van Des Mädchen Klage haar bril rechtzet, - de muziekdoos galmt voort in deze onvoorziene rustpoos, - is het om een oogenblik respijt te geven aan een overweldigende ontroering en wanneer zij de melodie hervat, schilfert haar stem, gereed om over te slaan. Ik zie in mijn herinnering terug hoe zij het hoofd van Rapallo neerbuigt om hem op het voorhoofd te zoenen. Zij streelt zijn haar en zegt:

‘Ik heb maar dien éénen jongen. Iedereen neemt hem mij altijd af. Hij heeft te mooi zijn weg gemaakt. Hij houdt toch veel van zijn moeder. Al die boomen en dat plantsoen heeft hij mij

geschonken. En er is nog zooveel achtergebleven in Berlijn en in Bern. Maar nu verhuizen wij niet meer. Ik word te oud. Ik kan mijn planten niet meer achterlaten. Kent uw vriend “Der Tannenbaum”?’

Een man doet zich nogal licht cynisch voor wanneer hij meent personen waarvan hij houdt, te moeten excuseeren. Terwijl hij deze oude dame vertroetelde was hij overigens bezig míjn oudje stilletjes uit te schudden. Rapallo heeft mij bij het bezoek waarop ik hier doel in den tuin gezegd:

‘Zij is altijd een beetje gek geweest.... Ik heb alles bij elkaar die twee struiken met chineesche klokjes gekocht. Al de rest is verbeelding. Als gij straks weg zijt zal ze aan de meid vertellen, dat gij de gezant van Equador zijt en dat de geheele wereld op haar zoon beslag legt.’

Ik heb nu weer met de moeder van Rapallo lang gesproken. Neen, zíj heeft lang gesproken. ‘St! St!’ deed zij af en toe, temidden van haar alleenspraak, waarin zij Schubert, de zwarte bessen van een struik, die op de vlier leek, en de jongensjaren van haar Jules mengde. Zij was begonnen met zachtjes te snikken, doch haar verdriet was in een stillen triomf overgegaan: - ‘Niemand mag er bij.’ Zij heeft gezegevierd over al wie haar altijd haar eenigen jongen hebben afgenomen. Stel u voor, dat hij na het ongeluk heeft gevraagd in het huis van zijn moeder verzorgd te worden! Zij heeft er zijn vrouw altijd van verdacht haar te hebben belet bij haar zoon in te wonen. Zijn hart heeft nu duidelijk gesproken. Zij kan nu Des Mädchen Klage niet zingen, maar de exotische boomen zijn zoo wonderschoon in den Herfst.... ‘St! St!’ Hoort zij Jules soms? Is hij wakker? Jammer, dat zijn vrouw hier nu zoo dikwijls komt. Maar het zal lang duren. Natuurlijk is 't erg. Er is geen middel om te weten te komen of dat moederzorg is of hoop, want in haar beklag is er een groote verteedering. Zoo wordt zij ook door weemoed en geluk overstelpt, wanneer zij het een of ander lied van Schubert moet onderbreken. - ‘Kom gerust informeeren. Jules zal zoo gelukkig zijn als hij van uw belangstelling hoort. St! St! Maar nu mag er nog niemand bij.’ Toen ik het oude huis verliet, had ik duidelijk den indruk, dat zij zich zelf een groot geluk uit de ziekte van haar jongen fabuleerde en zij zou pogen hem lang voor zich alleen te houden.

Het relaas van mijn tocht naar de stad heeft in ‘De Ruischhoorn’ het eerste oogenblik nogal teleurstelling verwekt. Bert streek met zijn hand door zijn haar en wist niet goed wat te zeggen. Hij zocht op het gezicht van Hélène te lezen welken indruk mijn verhaal op haar maakte, doch zij plooide haar rok met veel toewijding over haar knieën en aan haar neergeslagen oogen was niets te merken. Zij hadden blijkbaar het bericht verwacht dat zij verder tevreden mochten zijn. Ik vond voor het eerst dat zij in hun zwijgen, nadat ik hun alle détails had verteld, kwetsbaar waren en ik wilde elke overdreven onrust van hen wegnemen. Ik merkte dan ook met wat gemaakt optimisme op dat er tot dusver niets betreurenswaardigs kon zijn gebeurd.

‘Hij is bij zijn moeder en het heet voor de buitenwereld dat hij op reis is. Louis is niet gemakkelijk om den tuin te leiden. Die weet iets. Toch heeft men het beter gevonden hem iets wijs te maken: een auto-ongeval. Men is dus begonnen met het licht onder de korenmaat te zetten.’

‘Het tegendeel zou mij verwonderd hebben. Rapallo wenscht nooit dat het volle licht wordt gemaakt,’ bood Bert op en het trof mij dat zijn zorg maar voor zoover bestond als hij zorg bij Hélène waarnam, want onmiddellijk klaarde zijn gezicht op toen Hélène even naar mij glimlachte. Maar zij glimlachte met verstandhouding en een blik, die voor mij beteekende: - ‘Ik wensch toch ook het volle licht niet. Gij alleen zijt daar zoo op gesteld.’

‘Dat ligt in zijn lijn: niet noodeloos herrie schoppen. En wat zijn toestand betreft, zijn moeder zou wellicht minder gelukkig zijn als “haar jongen” op het nippertje was, zij het ook bij haar en voor haar alleen.’

Bert stond op en vond zijn welbehagen terug. Nu het zelf-opvreten ten einde was vertrouwde hij, dat de wereld wel weer gesmeerd zou draaien.

‘Kom,’ zei hij. ‘Wij zijn van een plaag verlost.’ Hij wees ons de kinderen, die buiten een vogelverschrikker hadden gemaakt en er met den handboog naar schoten. Het meisje verzamelde de pijlen, terwijl de broers nog mikten. Hélène zag terstond, dat Fientje veel gevaar liep door een verdwaalden pijl getroffen te worden. Zij liet het opmerken en vroeg aan Bert de jongens te waarschuwen. Even daarna kwam de kleine bende binnendringen. Het viel mij op hoe zij de kleinen, den een na den ander, zoo innig

met den blik streelde, dat de omarming, die er op volgde er een speciale beteekenis door kreeg. Toen Bert met de kinderen het schaap ging binnenhalen, complimenteerde ik Hélène: - ‘Gij zijt weer de moeder van vroeger geworden.’

‘Zoudt ge willen gelooven, dat ik met de moeder van “hem” inzit? Ik zou liever met “hem” alleen te doen hebben. Zij moet verschrikkelijk boos zijn op mij.’

‘En dan? Hij zegt zelf dat ze niet heelemaal wijs is.’

‘Het is vreemd hoe sommige realiteiten geheel verdoezeld kunnen liggen. Het is net alsof ik een tijd lang zonder kinderen geweest ben. Nu ik mij weer moeder voel kan ik aan “zijn” moeder niet denken zonder ontzettende spijt.’

‘Zijn moeder is een oude vrouw en al een tikje kindsch. Zij denkt niet meer na over de oorzaak van zijn wonde. Haar oud egoïsme spreekt nog alleen: zij heeft haar zoon terug.’

‘Ik sta er nu verstomd over, dat ik iets heb kunnen uithalen voor mijn eigen persoon. Als ik nu aan de kinderen denk, is al de rest onbelangrijk. Ik verlies soms den draad. Ben ik dan wel heelemaal wijs?’

Het is gek van mijnentwege. Ik neem iedere gelegenheid te baat om Hélène te doen zeggen wat er met haar precies is gebeurd. Wanneer zij zich bezint, schiet er leed of berouw toe. En ik sta gereed om bij het eerste woord van onbehagen en pijn sussend te minimaliseeren. Hélène niet wijs? Indien een mensch altijd de ouderkaart uitspeelde zou hij niet licht ontsporen, zoo redeneert zij. Zij keurt bij zich zelf nu bitter af, dat zij haar moedergevoel heeft kunnen uitschakelen. Waarom, in 's hemelsnaam? Zij herinnert zich, dat zij tegenover de kinders anders is geweest. Hoe kon dat? Zij sluit de oogen om in zich zelf te zien. Zij vraagt mij:

‘Weet gij het? Was ik dat?’ Zij huivert. En daar huiver ik waarachtig ook.

Ik herinner mij, dat ik die vraag zelf heb gesteld: - ‘Is dat nog Hélène?’ Het was de avond van den potsierlijk geëindigden feestmaaltijd, toen Bert heroïsch had gejammerd en Hélène met een liefdesbelijdenis in 't openbaar en een mislukten zoen op de vlucht had gejaagd. Dwaas heb ik toen gemijmerd: ‘Niemands leven is onberekenbaar, want iedereen geeft dag in, dag uit zijn maat. En Hélène heeft haar maat van vrouw en moeder gegeven:

zij schept harmonie door zich in alles te stellen. Waar hebt ge ooit gezien, dat een leven onverwacht een anderen koers nam?' Ik overzie thans de feiten om tot hun bron op te klimmen. Helaas, dat ze pas achteraf zoo duidelijk zijn.

Daar hebt gij dien dag na den gedenkwaardigen feestavond. Ik moet Bert's verhaal langs de keerzijde beschouwen. 'De morgen was paars zonder zon, doch klaar van een open plek in het wolkendek langs het Westen.' Dat door Bert opgeteekend détail herinnert mij de geheele atmosfeer van dien ochtend. Een langen tijd was de lucht als een blauwe duivenborst - daar ga ik waarachtig Bert's notities aanvullen zooals in onzen studententijd, toen we elk een deel van één opstel schreven. Hélène sneed moeilijk met een verroeste snoeitang druiven in de broeikas, die stoffig leek van warmte, dezelfde waar ik haar nu inquisitorisch heb achtervolgd. De doorgeknipte trossen roken bitter. Ik had Hélène de snoeitang uit de handen genomen en knipte in het taaie wijngaardhout. Ik was nog onbehendiger dan zij. Ik kneusde de druiven en achteraf bleek, dat ik mij ook een nijpwonde had toegebracht.

'Dat gevecht met den druivelaar is nog goed afgeloopen,' zei ik.

Maar Hélène sloeg geen acht op mijn woorden. Zij wilde over Bert spreken. Over zijn ontboezemingen van den vorigen avond. Ik had nu zelf gehoord hoe het met hem was gesteld. En zij beproefde te glimlachen toen zij zich voelde rood worden, terwijl zij er zacht aan toevoegde: 'En met mij'. Slechts een heele poos nadien waagde zij het mij aan te zien om op mijn gezicht te lezen hoe ik haar beoordeelde. Ik deed alsof ik van haar vrees en ongeduld niets merkte en bleef aandachtig voor het groene licht dat uit de wijngaardblaren scheen te stralen.

'In het voorjaar moet het hier als een helder aquarium zijn.'

'Ik kan het niet goed meer uitstaan, dat Bert uit alles miserie distilleert. En gisteren werkte hij bijzonder op mijn zenuwen.'

'Gisteren heeft hij zijn hart eens gelucht. Het zal hem goed hebben gedaan. Maar 't is waar, dat gij zenuwachtig waart. We hadden trouwens allemaal een glaasje gedronken en dan staan de remmen niet zeer vast....'

Die laatste overweging voegde ik er losjes bij, want Hélène zag er bedrukt uit. Zij had reeds een mandje druiven opgenomen. Zij zette het vrij driftig neer en greep opnieuw de snoeitang. En met

een kort gebaar en nu veel gemakkelijker knarstte de tang door de taaie houtvezels. Zoo sneed ze nog een paar druiventrossen af. Ik zei lachend:

'Het lijkt wel of gij mij een kopje kleiner knipte. Hélène, het is toch allemaal niet zoo erg. Geloof me, alles komt in orde.'

Ze haalde even de schouders op, als vond ze 't overbodig met mij te redetwisten. Zij verliet de broeikas. Ik volgde haar met het mandje druiven. Wij liepen langs bloeiende bloemstruiken. Ik vroeg haar ook wat reseda's te snijden. Zij vond haar goed humeur terug en zei, dat ik even onwetend was gebleven als vroeger: ik kon nog altijd geen dahlia's uit reseda's en geen ergernis van zenuwachtigheid onderscheiden. - 'Die mauve margrieten daar?'.... - Nu dan?' - 'Dat zijn geen margrieten, maar asters. Zoo zijt gij nu. In de vazen komt alles wel in orde,' zuchtte ze koddig.

Wij babbelden en lachten zoo wat. Willem was in den tuin gekomen. Wij riepen hem een goeden morgen toe. Hij stond een korte poos sprakeloos, met den schuinen blik van een misnoegden poedel. Als van een nijdigen poedel stond ook zijn mond in één hoek vertrokken en ontblootte zijn lip een paar tanden. Hij zei iets als: - 'Het is koel vanochtend en ik heb een razenden honger.'

Hij voelde zich onbehaaglijk onder onzen blik. Ik wendde mij half om. In het Westen was het wolkendek verder opengescheurd en, zag men geen zon, toch steunde op een stuk van het bosch een breede zuil zonnestralen.

Wij gebruikten het ontbijt, spijtig genoeg zonder de kinders. Die waren naar school. Er was geen enkele afleiding voor het los gebabbel, dat valsch klonk, want Bert spande zich in om te schertsen: - 'Nu weet ik er alles van. Ik heb er vroeger nooit beteekenis aan gehecht: wij wonen hier in een kraaienland. Dat maakt de vrouwen schichtig, naar 't schijnt.'

Vooral zijn toon was ongezellig. Hij sprak tot mij, maar het was duidelijk dat hij Hélène wilde prikkelen. Tevergeefs trachtte ik een ander onderwerp aan te snijden. Na het ontbijt zei Bert, dat hij wat rusten wou. Ik ging het dorp in. En toen ik terugkeerde was Hélène een andere geworden. Zij had met Bert gesproken en met hem afgerekend. Met hem en met zich zelf.... Een mensch rekent dikwijls af in zijn leven.

Het was al te merken in haar omgang met de kinderen. Terwijl

Jan op het middaguur met mij in den tuin wandelde, was tusschen Oscar en Fientje, de twee oudsten, die zich binnenshuis bezighielden, een eindelooze plagerij gaande. Wij hoorden ze tenminste afwisselend lachen en twisten. Een paar maal klonk de stem van Hélène vermanend, kort en krachtig. Het was mij vroeger opgevallen, dat Hélène alle ouderlijk gezag aan Bert overliet en zelf steeds op het plan der kinderen stond, waarop alle moeilijkheden met een zoen en een bijna kinderlijke smeekbede moesten worden opgelost. Zij onderving meer opmerkingen dan zij er maakte. Haar rol, leek het wel, was er een van moederlijk liefhebben en sussen. Zonder haar onuitputtelijk geduld zou zij met deze methode de kleine onstuimige bende slechts zelden tot bedaren hebben gebracht. Het resultaat was, dat de kinderen slechts langzaam gehoorzaamden en zelfs niet wisten dat zij, al was 't ook door een zachte hand, vast werden geleid.

Nu klonken de vermaningen van Hélène zoo beheerscht maar gebiedend, dat het was alsof Fientje en Oscar ze terstond zouden opvolgen. Er was een aarzeling geweest, alvorens ze hun half speelsche half bitsige herrebekkerij voortzetten. Toen echter maakte Hélène er kort en bondig een eind aan. Wij zagen haar buitenkomen, Fientje onder haar linkerarm, zoo in de lendenen gegrepen, en onder haar rechterarm Oscar, verbolgen spartelend. Zij liet Fientje op het grasperk neerzinken. Oscar zette zij fiksch vóór zich op de been. De oudste, Jan, stond bij mij en vond de scène reusachtig grappig. Hij lachte luidop, wat Oscar woedend deed trappelen.

Jan en Oscar werden stil, verbouwereerd door een kalme vastberadenheid, die zij bij hun moeder niet kenden. Even maar had zij Oscar bij de schouders gegrepen. ‘Aïe!’ riep de knaap. - ‘Sta op,’ zei zij tot Fientje, en tot Jan: - ‘lach niet.’ En die korte bevelen waren zoo onweerstaanbaar, dat de kinderen er zich tegenover mij, zonder goed te begrijpen wat er dan toch veranderd kon zijn, beschaamd door voelden. Het ging alles zoo snel en anders dan naar gewoonte. Zij wisten niet hoe koddig zij door dien plotselingen ernst waren geworden. Hun verrassing steeg ten top toen Hélène er tenslotte luid om lachen moest. Ik lachte mee. Aan de kinderen werd niet duidelijk wat er gebeurde. Zij sloten zich traag bij elkaar aan en dropen af, naar het diepste van den tuin. In de bevreemdende spanning van enkele oogen-

blikken waren zij als 't ware gekneveld en vernederd geweest. Hun moeder had op hen een dwingender macht veroverd dan zij ooit hadden vermoed. Fientje, dat van de drie kinderen het gevoeligste en fierste is, zag even om. Haar kleine mond trilde en haar oogen glansden vochtig.

Hélène zag het even goed als ik. Ik hoopte een oogenblik dat zij het meisje zou wenken of het een hartelijk woord toesturen. Zij glimlachte alleen met een vreemde, swlappende vlam in de donkere oogen, als in een roes van tevredenheid en trots. Ik was getroffen door de onverzettelijkheid, die uit geheel haar houding sprak doch ik dacht er zeker niet aan haar te krenken toen ik achteloos opmerkte:

'Het is soms prettig kinderen te hebben om er uw gezag op te oefenen.' Zij haalde de schouders op. Ik voegde er luchtig aan toe:

'Het is wel opmerkelijk, dat man en vrouw op den duur hun gevoelens op bijna gelijke wijze gaan luchten. Bert heeft een woede te stillen en de onnoozele dieren moeten het ontgelden. Gij hebt de kinderen....'

Ik zag haar schrikken. Snel vloeide haar bloed met een vlaag rood onder de huid van haar voorhoofd. - 'Ik heb geen woede te stillen!' zei zij, maar even kon ik in haar woorden een vurige razernij hooren trillen. Deze razernij sloeg trouwens vlug in een hooghartigen lach over. Met een klein nekgebaar schudde zij vinnig het haar, terwijl zij vóór mij ging. Nooit had ik haar zoo zeker van zich zelf zien gaan. Ik dacht waarachtig, dat zij mij bewijzen zou hoe zij Bert zelf zou aangrijpen.

Dien dag kwam hij echter niet aan het noenmaal. Toen ik, nadat de kinderen waren vertrokken, naar hem vroeg, kreeg ik een scheef antwoord:

'Den heelen dag op straf.'

'Er is misschien wel iets voor te zeggen om maar recht op den man af te gaan. Moet ik benieuwd zijn hoe gij hem zult kastijden?'

'Niet noodig hem te kastijden. Hij doet het zelf wel. Het is echt iets voor hem. Hij is voor de zelfkastijding geboren.'

Zij sprak alsof zij uit de hoogte neerzag op dien ongelukkigen zelfkastijder Bert en sprak er over op een achteloozen toon. Gisteren nog was zij om hem met alle verloocheningen van eigen belangen en gevoelens begaan, de vrouw van den meester des

huizes. Nu stond zij er van los. Wat zij over hem zei klonk rustig, als onveranderbare constatatie, waarin geen zweem van beklag of gedeelde pijn aanwezig was.

Mij trof niet alleen die snijdende hooghartigheid, maar bovendien een losheid en een blijdschap, die mijn eigen houding tegenover Hélène grondig veranderden. Een man, die weet dat een vrouw hem met een zekere vereering in het hart draagt en zelf niet gevoelig is gepakt, is altijd min of meer bewust van zijn meerderheid.

Nu stond zij zelfbewust boven mij, lachte, kaatste elk balletje dat ik opwierp snel en luchtig terug. Toen ik haar een oogenblik scherp observeerde, spotte zij:

'Kijk niet zoo ernstig. Alles komt in orde. Zoo zegt gij het toch?'

'Men mag het ook anders zeggen.'

'Ach kom, het klinkt in dien vorm zoo definitief. Ik heb het dezen ochtend ook zoo uit uw mond gehoord. En als ik mij goed herinner, dan heb ik het u jaren geleden precies op dezelfde manier hooren zeggen.'

De persiflage was onmiskenbaar, maar zonder eenige bitterheid. Opgewekt, alhoewel geprikkeld, trachtte ik op mijn stuk te staan:

'Dat bewijst eenvoudig, dat een mensch soms eeuwige waarheden zegt zonder er diep over na te denken.'

'Jawel, veel verbeelding is er niet voor noodig. Alles komt inderdaad in orde, maar soms heelemaal anders dan men zou hebben gewenscht.'

Hélène stond op en stapte om de tafel heen naar het raam. De namiddag straalde rond haar. Zij keek naar buiten en had nog alleen aandacht voor een zwerm musschen, die tjilpten en opwipten in een notenboom. Over het dal in de verte scheen boven de haag een groote najaarszon. Ik zag het over haar schouder en vroeg:

'Sinds wanneer zijt gij de natuur gaan bewonderen?'

Zij keek niet om.

'Sinds ik een hekel heb aan al wie mij in den steek hebben gelaten.'

Hélène had nog steeds in toon en houding die luchtigheid, waarmee zij naast mij als een fijne vogel was, terwijl ik haar met

aarzelenden, zwaren vleugelslag trachtte nabij te komen. Waar was de tijd, dat zij zich op mij instelde en mijn woorden dronk als een drank der wijzen? Ik vroeg met speelschheid, die niet van alle inspanning vrij was, wie dat allemaal waren? Zij bleef naar buiten zien en antwoordde alleen met een zacht gichelen. Althans was het eerst een zacht gichelen dat mij elken lust ontnam om terug te lachen, een spottend gichelen. Maar spottend niet alleen. Het klonk eerst wat heesch. Het werd stilaan helder, als de stem van iemand die een prikkeling in de keel heeft weggeslikt. Het ging over in een klaar gegorgel, zonder dat ik weten kon of het een gemaakt geluid was ofwel een spontane lach. Het greep mij een kort moment aan als een geluid, dat in een snik of een kreet van razernij zou overslaan. Eén ding ontging mij niet: het was binnenin Hélène aan het koken gegaan. Nooit had een zwellende lach mij zoo'n pijn gedaan. Ik was overtuigd, dat hij ook in Hélène iets zuivers en frisch verschroeide, waarna zij binnenin gansch rauw zou lijden.

'Hélène, Hélène,' zei ik mild en ernstig, als ik weet niet welke berispende bede om dat lachen te staken.

De gebaren hebben zooals elk woord oneindig verschillende beteekenissen. In het gebaar dat zij toen maakte stond voor mij haar lot op het spel en zij maakte mij beangst met de onverschilligheid en den moedwil, die uit geheel haar gestalte spraken. Ik zie nog in het rood en groen tegenlicht van hemel en land hoe zij het hoofd traag opzij liet zinken, zoodat haar kruivend haar op haar schouder gleed. Zij balde de kleine vuisten en lui maar toch met een zalige spanning, verhief zij ze in een grooten boog van haar dijen af tot boven haar hoofd. Zij rekte zich uit als een wellustig dier, dat uit een lang soezen ontwaakt en zijn spieren beproeft. Zij bleef zoo gestrekt een lange poos. Zij wendde het hoofd om en tusschen haar haren en haar gestrekten arm, zag ik twee oogen opzij gedraaid, waarin de vlam brandde van een trotsche dolzinnigheid. Zij sprak door haar haren:

'Alles komt in orde. Ik heb met alle kleinzielige braafheid afgerekend. Er is niets, dat mij nog beletten kan tevreden te zijn.'

En zij lachte opnieuw. Zij maakte mij klein en ongerust, met een lach, waaruit zij niet meer te herkennen was, een lach vol dolle onverschilligheid en duistere voornemens, een lach met een uitdaging aan mijn adres en verder aan de geheele wereld. Ik

moest iets van mijn onrust laten blijken, toen ik haar vroeg wat ze dan wel dacht uit te halen. Zij lachte mij werkelijk uit en zweeg alleen om zich even te bezinnen. Zij had zich omgerukt en haar gezicht was een donkere vlek tegen den zonnigen hemel. Haar oogen tintelden van een fel vuur en hadden een triomfante uitdrukking, terwijl zij in haar halfgeopenden mond, tusschen de tanden, de tong puntig deed klapperen, met een duivelsche guitigheid.

'Dwaasheden! Dwaasheden wil ik uithalen!'

En zij knipperde met de vingers en duimen van beide handen als speelde zij met castagnetten. Ik vraag mij nog altijd af met welk woord ik haar tot haar eigen aard en goedwilligheid had kunnen terugroepen. Het is zeker mijn bedoeling niet geweest haar nog verder te prikkelen of haar uit te dagen, toen ik haar zei:

'Niet iedereen is daartoe in staat. Niet iedereen kan de sol boven den notenbalk zingen. Ik vrees dat gij valsch zult zingen.'

Bedarend tikte ik met de hand op haar schouder. Ik voelde dat zij zich strak oprichtte. Ik verwachtte niets meer van ons gesprek. De zon was achter een boomenmassief gedaald en het was alsof de kamer plotseling zonk langs den zoom van een donker woud.

Op den overloop luisterde ik dien avond even aan de kamerdeur van Bert. Geen gerucht van binnen. Ik draaide aan de klink. De deur was op slot, wat bij mijn weten nooit het geval was als hij zijn kamer verlaten had. Ik maakte nog wat gerucht, maar ik kreeg geen enkel teeken van leven. Ik weet nu dat hij 'definitief zijn eenzaamheid betrokken had,' en dat hij meende ook tegen mij te moeten mokken. Fraaie redenen had hij. Omdat ik hem zoo in de schaduw stelde en de goede verstandhouding tusschen Hélène en mij zoo ondragelijk was. O helder doorzicht in het bestel der harten en den gang van het leven! Het is een edele zorg voor de eigen waarheid tot den laatsten ademtocht te vechten en het kruit droog te houden, - alsof men ook niet voor zijn vergissingen vocht.

M. ROELANTS

(*Slot volgt*)

Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis 1815-1825

Deelt men de regeering van Koning Willem I in tijdperken in, de caesuur zal vanzelve komen te liggen bij de afscheiding van het zuiden. Er is geen reden waarom dit voor de parlementaire geschiedenis anders zou zijn. Daar echter, tengevolge van omstandigheden aan den wil van schrijver vreemd, niet de geheele periode van onze vereeniging met België kon worden behandeld, scheen beperking van dit opstel tot het eerste tiental jaren aangewezen. Den 5en Maart 1825 wordt de tiende gewone zitting - 'vergadering' zegt tot 1887 de grondwet - gesloten, drie maanden later valt het besluit tot opheffing van de kleine seminariën en oprichting van het Collegium Philosophicum, dat de verhoudingen in het parlement grondig zal wijzigen.

Bij besluit van 1 September 1815 benoemt de Koning twee-en-veertig leden voor de Eerste en - krachtens het eerste additioneele artikel van de grondwet - honderd en tien leden voor de Tweede Kamer, die tezamen 'het geheele Nederlandsche volk' vertegenwoordigen[1)]. Dat zij nochtans in feite het parlement vormen van twee nog niet tot een eenheid versmolten natie's blijkt uit het grondwettelijk voorschrift, dat hunne zittingen 'beurtelings om het andere jaar' gehouden worden in een stad der Noordelijke en in een der Zuidelijke provinciën, hetgeen medebrengt, dat de regeering afwisselend in den Haag en te Brussel zetelt. In het eerste geval is - behalve tijdens de buitengewone zitting van September 1815 - de voorzitter van de Tweede Kamer (tot welke functie steeds benoemd wordt degene die als nummer één op de voordracht is geplaatst) een afgevaardigde uit

1) Ook bij de keuze voor de Eerste Kamer was gezorgd voor een gelijke vertegenwoordiging van Noord en Zuid, die in volgende jaren niet steeds is gehandhaafd.

het Noorden, in het tweede een uit het Zuiden. In de Eerste Kamer, waar men een voordracht voor het voorzitterschap niet kent, valt sedert 1818 het omgekeerde verschijnsel waar te nemen. Aanvankelijk had de Koning om doorzichtige redenen den gewezen Prins-Bisschop van Luik De Méan tot voorzitter bestemd, maar als deze reeds weldra den af te leggen eed op de grondwet met reserves begint te omringen, kiest hij den zeer betrouwbaar gebleken De Thiennes de Lombize, die echter sedert Röell deel van de Eerste Kamer uitmaakt (Juni 1817) te Brussel door dezen wordt afgelost.

Op het punt van de taal weten Noord en Zuid elkaar zonder veel moeite te vinden. In de Eerste Kamer wordt uitsluitend Fransch gesproken; in de Tweede zoowel Fransch als Nederlandsch, maar tot incidenten zal het daar eerst komen wanneer na de vorming van het ‘monsterverbond’ tusschen katholieken en liberalen met den dag duidelijker wordt, dat de politiek van het amalgama haar doel heeft gemist. Dan heet het te getuigen van een levendig gevoel voor ‘Hollandsche nationaliteit’, wanneer Van Dam van Isselt het noodig vindt op te merken, dat hij niet verplicht is te voldoen aan een verzoek om een in de Nederlandsche taal uitgebracht verslag nog eens in het Fransch te vertalen en, als de opstand eenmaal uitgebroken is, wordt zelfs de klank van het Fransch voor één der leden onverdragelijk. In de hier behandelde periode komt men echter aan dergelijke incidenten nog niet toe. Het is zeer gewoon, dat een Noordelijk lid, teneinde ook door zijn Waalsche medeleden te worden verstaan, zich van het Fransch bedient. Zoo doet b.v. Gijsbert Karel die den 16en April 1819 zijn ‘advijs’ tegen de wet op de heffing der in- en uitgaande rechten en accijnzen aldus aanvangt: ‘Eene uitheemsche taal te spreken gaat mij aan het hart. Doch wat het zwaarste is, moet het zwaarste wegen; wij spreken om verstaan te worden en hoezeer de moedertaal hier vrij algemeen zij in het huiselijk leven, in zaken der regeering is zij afgewend. Bij de behandeling van deze moet ik mij derhalve naar de vatbaarheid van velen mijner hoorderen voegen. In het verschiet zie ik een blijden tijd, wanneer, ook in deze zaal, het Nederlandsche hart zal overvloeijen van vaderlandsche aandoeningen in de vaderlandsche taal; verschoont mijne waarde taalgenooten, verschoont inmiddels, andere en vreemde klanken.‘

De zakelijke, steeds Fransch sprekende Van Alphen acht een dergelijk excuus overbodig. ‘Il vaut mieux défendre les principes de prospérité nationale en langue étrangère, que de les abandonner ou parler contre les opinions nationales en termes du pays.’

Bij een dergelijke gezindheid blijven incidenten vanzelf achterwege. Aan verzoeken om den inhoud van een petitie of een betoog in het Fransch te resumeeren wordt steeds zonder meer voldaan; het omgekeerde wordt nooit verzocht.

Wel blijkt in 1816 Van Lynden van Hoevelaken er prijs op te stellen, dat een zoo juist in het Fransch opgedreund, lijvig rapport nog eens in het Nederlandsch wordt voorgelezen, maar twee jaar later noemt Kemper - dien het naar het oordeel van zijn zoon en lofzanger, welken wij zoo even citeerden, toch zeker allerminst ontbrak aan ‘een levendig gevoel voor Hollandsche nationaliteit’ - zoo iets overbodig zonder dat iemand zich daaraan schijnt te stooten. Aan den anderen kant drijft zelfs in 1822, wanneer bij de zeer gespannen verhoudingen de vraag opduikt, of een Fransche vertaling gevorderd kan worden van verslagen over in het Nederlandsch gestelde petitiën, geen der Walen het zoo ver, dat hij zijn medeleden blootstelt aan de verveling eener tweede lezing van een aantal in het Nederlandsch voorgedragen begrootingsstukken.

De leden uit de Vlaamsch-sprekende provinciën toonen even weinig neiging om zich van de met ingang van 1 Januari 1823 in hun gewesten voor officieel gebruik voorgeschreven ‘nationale taal’ te bedienen als om den voornamelijk van de zijde der advocatuur gevoerden strijd tegen het taalbesluit van 13 September 1819 naar de volksvertegenwoordiging over te brengen. Als dit besluit afkomt heeft juist een overtuigd ‘fransquillon’, de gewezen maire van Leuven Plasschaert, wiens vroegere gemeente met inlijving in het Nederlandsche taalgebied bedreigd wordt, wegens ziekte zijn mandaat als lid der Kamer neergelegd. Merkwaardig en vermoedelijk als een demonstratie bedoeld is de reactie van het kamerlid Hennequin, een geboren Franschman, die, wil hij zijn ambt van burgemeester van Maastricht behouden, den 1en Januari 1823 de Nederlandsche taal zal moeten kennen. Naar eigen oordeel te oud om haar nog te kunnen aanleeren en dus zeker van een spoedig einde van zijn ambtelijke loopbaan verzoekt hij nog in September om zijn zetel in de Kamer door een ander te doen bezetten.

De keuze van 1815 is minder sterk geleid geweest door voorkeur voor aristocratische namen dan die van het vorige jaar, toen er nog geen voor de aanzienlijksten gereserveerde Eerste Kamer bestond. Had de invloedrijke Falck het gemis aan ‘plebejers’ in de Staten-Generaal van 1814 al spoedig betreurd, nù mochten er gerust een paar in, mits ze maar ‘knap en conciliant’ waren. In het Noorden levert die eisch van een conciliante gezindheid niet veel moeilijkheden op: welhaast iedereen voldoet daaraan. Een notoir niet-conciliant als de gewezen commissaris-generaal van financiën Canneman kan in een zoo volgzaam gezelschap als dat zijner medeleden uit oud-Nederland nauwelijks kwaad. Des te meer moeite geeft het zuiden, hoe wijd men de grenzen ook uitzet. Oud-dienaren van het Keizerrijk, wier bruikbaarheid de Koning reeds naar waarde heeft leeren schatten, zijn ook hier van harte welkom; zelfs een De Celles zou naar het schijnt reeds in 1815 zijn intrede in onze volksvertegenwoordiging hebben gedaan indien niet Röell den Koning van een dergelijke uittarting der gevoelens van oud-Nederland had weerhouden. Wie als notabele tegen de grondwet heeft gestemd, hetzij ‘pour cause de religion’, hetzij ‘pour tout autre motif’, wordt niet zonder meer gepasseerd; van de eerste groep had men er vermoedelijk graag wat meer in de Kamer gehad[1)]. Maar het woord der bisschoppen blijkt machtig genoeg om nauwgezette katholieken als de oud-leden der grondwetcommissie De Mérode en Dubois en den hertog de Beaufort van het afleggen van den eed op de grondwet te weerhouden. Over het algemeen heeft men dezulken weten te vermijden: enkele benoemden[2)] verlangen nog op het laatste moment een schriftelijke verklaring omtrent de beteekenis van den eed, maar als die wordt afgegeven blijven er niet veel weigeraars over. Van de 110 aanstaande kamerleden bedanken er slechts veertien: twaalf uit het Zuiden (niet alle vanwege den eed) en twee uit de

1) Tot de eerste groep behooren o.a. De Crumpipen (die bedankt) en de maire van Doornik De Rasse, die zijn stem verklaart uit den wensch goede vrienden met de geestelijkheid te blijven. Van de tegenstemmers ‘pour tout autre motif’ zijn benoemd Reyphins en Huyttens Kerremans, Gentsch orangist uit 1814, die beiden bezwaar hebben gemaakt tegen het gelijk aantal afgevaardigden voor Noord en Zuid.
2) Falck (Gedenkschriften ed. Colenbrander, bldz. 173) noemt hier de namen van vier leden uit Oost-Vlaanderen: Della Faille d'Huysse, Vilain XIIII, De Vaernewijck d'Angest en P.J. Pycke.

provincie Holland. De meeste zorg baart Antwerpen waar nog niet één op de twintig notabelen vóór de grondwet heeft gestemd. Hier zijn voor de vervulling van vijf zetels negen benoemingen noodig[1]. De grootste triomph voor de regeering vormt de aanwezigheid in de Eerste Kamer van een aanzienlijk oud-prelaat als De Méan, aan wien men weliswaar tenslotte het voorzitterschap niet durft op te dragen, maar die dan toch den 21en September als eerste van alle kamerleden den eed aflegt, die hem later den weg naar den aartsbisschoppelijken zetel te Mechelen dreigt te versperren.

Van een onmatige zucht om door welbespraaktheid te schitteren - door de commissie uit de zwijgende Staten-Generaal van 1814 gevreesd gevolg van de openbaarheid der beraadslagingen van de Tweede Kamer - heeft meer dan de helft der in 1815 benoemde leden allerminst blijk gegeven: 56 van de 110 afgevaardigden hebben nimmer anders dan als rapporteur over een petitie het woord gevoerd. Dit contingent zwijgers is voor Noord en Zuid gelijk verdeeld, maar men behoeft de sedert 1862 door Noordziek gereconstrueerde 'Handelingen' slechts te doorbladeren om gewaar te worden, dat het aandeel der Belgen aan de openbare discussiën overwegend is geweest. Is dit aanvankelijk vooral te danken aan drie leden - Dotrenge, Reyphins en Gendebien - sedert 1817, in welk jaar voor het eerst één derde deel der Kamer zich aan een verkiezing door Provinciale Staten moet onderwerpen, worden in het Zuiden tal van zwijgers, die in 1815 op grond van hun maatschappelijk aanzien benoemd zijn, vervangen door meer actieve figuren[2]. Ook op dit punt is er een opvallend verschil tusschen Noord en Zuid: van de 110 benoemden zijn er in 1819 - als de Kamer voor het eerst geheel uit gekozen leden bestaat - nog 54 over, waarvan 39 uit het Noorden en slechts 15 uit de Zuidelijke provinciën. Het zou evenwel niet juist zijn

1) Onder degenen die bedanken is er één die uitdrukkelijk verklaart dit slechts te doen om niet de achting van zijn medeburgers te verliezen. Eén dergenen die aannemen is het kamerlid De Wargny, die in November 1816 op zijn sterfbed gedwongen wordt zijn eed te herroepen.
2) Men bedenke overigens, dat ook de leden der Provinciale Staten de eerste maal door den Koning zijn benoemd, evenals de leden der ridderschappen, stedelijke raden (benoemd voor het leven) en plattelands-kiescollegiën die de statenleden kiezen.

in iederen ‘val’ van een benoemd lid een symptoom van oppositie te zien, maar de Koning zelf heeft het niet aan druk op de gouverneurs laten ontbreken om te verhinderen, dat ‘tegenvallers’ in de Kamer terugkeerden. Zoo is het échec van De Surlet de Chokier in 1818, dat van Canneman en 'sJacob in 1819 een gouvernementeel succes. Gijsbert Karel, dien men reeds drie maal tevergeefs gepoogd had onschadelijk te maken door een benoeming tot lid der in het geheim vergaderende Eerste Kamer[1)], had in dit laatste jaar eveneens moeten vallen, maar dank zij de ferme houding van den gouverneur Van der Duyn van Maasdam, die ronduit weigert invloed op de stemming uit te oefenen, en zijn door de oppositie tegen de rechten op suiker en koffie gestegen populariteit, wordt hij weder ingekozen.

In den regel vatten de gouverneurs hun taak anders op dan de onafhankelijke grand seigneur Van der Duyn. Die van Limburg, welke provincie als gedeeltelijk oud-staatsch gebied de bijzondere belangstelling heeft, meent zich het feit, dat De Surlet de Chokier in 1819 voor de tweede maal in de minderheid is gebleven, te mogen aanrekenen als ‘une nouvelle preuve de mon amour et de mon dévouement pour la personne sacrée de Votre Majesté et de mon attachement pour son gouvernement’[2)].

Bij de weinig scherp afgeteekende verhoudingen zal men overigens aan de verkiezing van een bepaalden candidaat niet al te veel politieke beteekenis mogen hechten. In dezelfde vergadering waarin De Surlet de Chokier 26 van de 55 stemmen behaalt, ziet de aarts-gouvernementeele Membréde zijn mandaat met 45 tegen 10 stemmen verlengd. Merkwaardig is ook, dat aanstaande voormannen der oppositie als Le Hon en De Gerlache in 1824 met den steun van het gouvernement worden gekozen.

In de Kamers valt van partijvorming niets te bespeuren. Wel kennen de Zuidelijke Tweede Kamerleden een min of meer geregeld onderling overleg, maar ieder spreekt voor zichzelf. De

1) In Juli 1817 had hij zelfs maar tenauwernood kunnen voorkomen, dat de gouverneur ingevolge koninklijke opdracht, de Staten tot de verkiezing van een opvolger deed overgaan.

2) Over de middelen door de oppositie aangewend om zich tegen verrassende machinaties van dezen gouverneur te vrijwaren, zie Colenbrander's Gedenkstukken VIII^2 511. Tot 1826, als 's gouverneurs eigen zoon Charles de Brouckère gekozen wordt, is het niet mogen gelukken in Limburg verklaarde anti-gouvernementeelen verkozen te krijgen.

katholieke ultra's die onder leiding der geestelijkheid althans tot op zekere hoogte één groep zouden kunnen vormen, sluiten zichzelf uit[1]. Eerst in 1821, wanneer de echtscheiding aan de orde komt, doet zich - voor een oogenblik - de aanwezigheid van katholieke afgevaardigden gevoelen. In December 1816 is de toestand nog zoo, dat de regeering, ondanks de spanning in het Zuiden verwekt door de oppositie der vrijhandelaars tegen een verbod van den uitvoer van graan, vrijwel zonder eenig risico kan voorstellen om terug te komen op een maatregel, waarmede zij in Maart 1815 gedacht had de Belgische geestelijkheid te winnen. Als gouverneur-generaal over de Zuidelijke provinciën had Willem I destijds het verbod opgeheven tot het voltrekken van kerkelijke huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk. Waar echter als gevolg van dezen maatregel vele geloovigen op aanraden van hun pastoors het burgerlijk huwelijk geheel achterwege bleken te laten, zag de regeering zich genoodzaakt om - ter voldoening aan een ook in de Kamer uitgesproken wensch - het verbod weder in eere te herstellen. Het moge voor de tegenwoordige begrippen al vreemd schijnen dat deze wet met algemeene stemmen wordt aangenomen, merkwaardiger is zeker nog, dat een uitval gelijk Van Lynden van Hoevelaken zich bij deze gelegenheid in de richting der weerbarstige geestelijkheid veroorlooft, geen der aanwezige katholieken tot tegenspraak verlokt - ook niet één der leden die zich een verklaring omtrent de beteekenis van den eed hebben doen afgeven, ook niet een De Sécus of een Van Sasse van Ysselt[2].

1) In het Noorden daarentegen klagen de katholieken reeds in 1819 over onvoldoende vertegenwoordiging. Noord-Brabant telt op de zeven afgevaardigden in 1815 drie, sedert 1818 twee protestanten. Onder de leden uit de overige noordelijke provinciën zijn in 1815 twee katholieken, Roest van Alkemade, die reeds in 1818 bedankt, en Van Bommel (1815-1817 en 1819-1828) jarenlang de eenige katholieken van boven den Moerdijk. Tegen het eind van zijn parlementaire loopbaan is Van Bommel volbloed-gouvernementeel. In de Eerste Kamer heeft slechts één katholiek uit het Noorden zitting, de oud-maire van Amsterdam Van Brienen van de Groote Lindt; de beide leden die geacht worden Noord-Brabant te representeeren (Bowier en Van der Dussen, later Martini) zijn protestant.
2) Op de zwijgzaamheid der Noord-Brabanders in onze eerste parlementaire jaren is reeds door verschillende auteurs gewezen, echter niet zonder overdrijving. Zoo doet Witlox (De Katholieke Staatspartij I, 158) het voorkomen alsof met uitzondering van Van Sasse en (eenmaal) Van Meeuwen geen enkele katholieke Brabander vóór 1825 ooit het woord zou hebben gevoerd. De verschillende redevoeringen van Half-Wassenaer (1815-1817) zijn daarbij blijkbaar over het hoofd gezien. Ramaer (Biogr. Woordenboek IX i.v. Van Sasse) dikt dit nog iets aan, door te zeggen, dat voor 1829 geen enkele Noord-Brabander behalve Van Sasse ooit aan de discussies zou hebben deelgenomen. Evenals Half-Wassenaer is de protestantsche advocaat Reigersman gedurende zijn driejarig kamerlidmaatschap (1815-1818) herhaalde malen aan het woord geweest.

De zeven onafhankelijken, die de Kamer van 1815 volgens den merkwaardigen brief van Boislecomte aan Thiers van 26 Juni 1840[1)], zou hebben geteld (twee uit het Noorden en vijf uit het Zuiden) moeten wij dan ook alleen onder de 'liberalen' zoeken. Eén van de twee Noordelijken is ongetwijfeld Van Hogendorp, voor den anderen zou men geneigd zijn te denken aan Van Nes, die echter eerst in 1817 lid der Kamer wordt, of aan den oud-resident van Soerabaja Van Alphen, 'merkwaardig voorbeeld van een liberaal op economisch gebied zonder groote belangstelling voor politieke vraagstukken.' Van de vijf Belgen zijn er vier onmiddellijk aan te wijzen: Reyphins (W.-Vlaanderen), Dotrenge (Z.-Brabant), Gendebien (Henegouwen) en De Surlet de Chokier (Limburg). Voor de vijfde heeft men keus te over: de invloedrijke Meeus (Z.-Brabant), die in de zes jaren van zijn parlementaire loopbaan slechts eenmaal het woord heeft gevoerd; de economische specialiteit Serruys (W.-Vlaanderen), De Hoffschmidt (Luxemburg), die reeds in 1818 overlijdt of wellicht - hetgeen bij een beschouwing in 1840 niet onaannemelijk lijkt - De Sécus (Henegouwen), die echter eerst in een latere periode op den voorgrond treedt. Van al deze 'theoristen' trekken Dotrenge en Reyphins, nagenoeg de eenigen die in het openbaar voor de vuist spraken, het meest de aandacht. Van Dotrenge - gewezen Vonckist en oud-lid der grondwetcommissie - die bekend staat om zijn inderdaad ongemeene slagvaardigheid, was zulks te verwachten, maar de eerste groote redevoeringen van Reyphins moeten voor velen een openbaring geweest zijn. Als notabele heeft hij tegen de grondwet gestemd vanwege de gelijke vertegenwoordiging van Noord en Zuid in de Tweede Kamer die hij strijdig acht met de beginselen van het amalgama, welke een vertegenwoordiging naar evenredigheid van het aantal inwoners vorderen, en reeds aanstonds is hij één van de weinigen die het

1) Gedenkstukken X^2, 534.

durven uitspreken, dat eenheid van wetgeving den groei der ‘union complète et intime’ eer zal tegenhouden dan bevorderen. Als spreker mist hij de brillante kwaliteiten van een Dotrenge, maar zijn betoog gaat in den regel veel dieper. In de uitspraak van het Fransch eenigszins gehinderd door zijn Vlaamschen tongval schijnt hij in den aanvang moeizaam naar zijn woorden te zoeken, maar eenmaal op dreef, weet hij de aandacht der Kamer te boeien door de kracht waarmede hij in een niets ontziend requisitoir de feilen van het gouvernement aan de kaak stelt. Zijn aanvallen op Six en Van Maanen bezorgen hem in gouvernementeele kringen al weldra een - volgens Falck niet verdiende - reputatie van volkomen onhandelbaarheid.

Den 16en September 1815, vijf dagen voor de opening der Staten-Generaal wordt voor Noord en Zuid een gezamenlijk ministerie georganiseerd, in hoofdzaak bestaande uit dezelfde functionarissen die reeds in het Noorden werkzaam zijn: voor buitenlandsche zaken Van Nagell; voor binnenlandsche Röell, geen bewonderaar van het amalgama en reeds in 1817 vervangen door den Belg De Coninck; voor financiën en justitie Six van Oterleek en Van Maanen, beiden weinig geschikt voor den omgang met een vertegenwoordigend college. De eenige eigenlijke minister uit het Zuiden is de hertog van Ursel, sedert jaren bevriend met Falck, die waterstaat en publieke werken voor zijn rekening krijgt; de drie overige Belgische departementshoofden, De Thiennes de Lombize, minister van staat, tot 1818 belast met het toezicht op de politie in de Zuidelijke provinciën, de opperjagermeester voor het Zuiden De Marnix en de welbekende directeur-generaal voor de zaken van den roomsch-katholieken eeredienst Goubau d'Hovorst zijn niet bestemd om als vertegenwoordigers des Konings in de Staten-Generaal te verschijnen, evenmin als de ook in het Zuiden zeer geziene en als liberaal te boek staande secretaris van staat, Falck[1]. Aan hem dacht de

1) De departementen wier hoofden geacht werden zitting te hebben in de Kamers zijn: Justitie, Buitenlandsche Zaken, Binnenlandsche Zaken, Marine (v.d. Hoop), Financiën, Waterstaat, Oorlog, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (tot 1818 onder een eigen commissaris-generaal Repelaer van Driel), Koophandel en Koloniën (als voren, onder Goldberg), Indirecte Belastingen (Appelius), Convooien en Licenten (Wichers), Administratie van Oorlog, Domeinen (Van Lynden van Hemmen) en Posterijen (Van Pallandt van Keppel). Bij sommige aangelegenheden worden ook staatsraden met de verdediging van voordrachten belast.

Koning in 1817 - nog voor zijn huwelijk met een Belgische - een ministerie toe waarin hij met koophandel en koloniën de beide departementen wilde vereenigen welker beheer, gezien de tegenstrijdige belangen van Noord en Zuid, zeer bijzondere eischen en tact stelde: de convooien en licenten en de indirecte belastingen, waaronder men in dezen tijd ook de accijnzen begrijpt. Falck voelde echter niets voor dezen ondankbaren post: de koloniën kreeg hij het volgende jaar tòch tezamen met het publiek onderwijs en de nationale nijverheid, maar de convooien en de licenten werden toebedeeld aan den directeur-generaal der indirecte belastingen Appelius, die in den loop der jaren alle financieele departementen in één hand weet te vereenigen. In 1815 is de zorg voor de financiën over vier of, zoo men den postmeester-generaal mederekent, vijf departementshoofden verdeeld. De minister van financiën, tevens directeur-generaal van de amortisatiekas krijgt er met 1 Maart de domeinen bij, welker hoofdadministrateur, gelijk in dergelijke gevallen gebruikelijk, naar de Eerste Kamer verhuist. De posterijen komen, na een personeele unie met den hervormden eeredienst, met 1 Augustus 1819 tezamen met de directe belastingen onder één directeur-generaal, wiens departement den 1en Januari 1821 opgaat in dat van Appelius, sedertdien minister van staat, belast met de generale directie der ontvangsten en eindelijk, nadat Elout van financiën naar koloniën is overgegaan, sedert 1 April 1824 als minister van financiën, hoofd van de geheele financieele administratie.

Talrijk zijn in deze jaren ook de mutaties in het beheer van oorlog. Sedert Juni 1815 is de intendance onder den intendant-generaal Piepers afgesplitst van het eigenlijke departement onder den commissaris-generaal Van der Goltz. De opperdirectie voor de zaken van oorlog berust in naam bij den Prins van Oranje, die den 22en Februari 1818, niet tevreden met den schijn van invloed welke hem gelaten wordt, voor de tweede maal, en thans voor goed, zijn ontslag neemt. Met hem verdwijnt Van der Goltz en de intendant-generaal wordt nu secretaris van staat voor de zaken van oorlog met naast hem, aan het hoofd van het ‘personeel’, een Belg, d'Aubremé, die na den val van Piepers, zeven maanden later, als commissaris-generaal met de leiding van het geheele departement belast wordt.

De buitengewone zitting van 21 tot 29 September is, behalve

aan de inhuldiging des Konings, die den 21en ‘onder den blooten hemel’ op de Place Royale te Brussel plaats vindt, slechts gewijd aan de vaststelling van een reglement van orde en de behandeling van eenige gelegenheidsonderwerpen als die tot instelling van de orde van den Nederlandschen Leeuw, het verleenen van eene dotatie aan den Prins van Waterloo (Wellington) en - van de Kamer uitgaand initiatief - huldebetoon aan den Prins van Oranje, die vanzelfsprekend niet op eenigen tegenstand stuiten, maar nauwelijks is men in Den Haag bijéengekomen voor de eerste gewone zitting, die bijna een vol jaar zal duren (van 16 October 1815 tot 3 October 1816) of het blijkt reeds, dat onder de Belgen figuren schuilen van heel wat minder volgzaam karakter dan ‘de zwijgende Staten-Generaal’ van 1814 ze hadden gekend.

Het begint al dadelijk met het ontwerp tot voorziening in de buitengewone onkosten van het jaar 1815, waartoe de regeering een gedwongen leening voorstelt tegen afgifte van recepissen door een op te richten ‘Syndicaat der Nederlanden’. In het Noorden bestaat tegen dezen maatregel weinig bezwaar, maar in het Zuiden des te meer. Men acht zich daar niet in staat nog zwaarder lasten te dragen dan der natie, die van de vreemde legers reeds overlast genoeg heeft ondervonden, reeds zijn opgelegd en vindt voor bestrijding van uitgaven van dezen aard den verkoop van domeinen een veel passender middel. In de Tweede Kamer wordt het voorstel met kracht bestreden door Dotrenge en door Reyphins, die voorspelt, dat deze heffing het reeds verarmde Zuiden zal verbitteren, een opmerking waarvan de toon wel zeer scherp contrasteert met dien der ‘vaderlandsche uitboezemingen’ welke tot dusver de discussies hadden beheerscht. Bij de stemming blijven de tegenstanders echter aanzienlijk in de minderheid. Van de 104 aanwezige leden stemmen er 77 voor en 27, vermoedelijk allen of nagenoeg allen Belgen, tegen[1)]. Het trekt in het bijzonder de aandacht, dat onder de vijf leden, die verzoeken van hun afkeurend votum aanteekening te houden in de

1) Tengevolge van de onvolledigheid der eerst een halve eeuw later gereconstrueerde ‘Handelingen’ van deze jaren is het niet altijd mogelijk na te gaan wie vóór of tegen een bepaald onderwerp gestemd hebben. Volgens een brief, medegedeeld in ‘Gedenkstukken’ VIII[1], bldz. 4 zou onder de tegenstemmers één Hollander geweest zijn.

notulen, drie kamerheeren des Konings zijn, alle drie uit Oost-Vlaanderen: Van Vaernewijck d'Angest[1], Della Faille d'Huysse en Vilain XIIII; de beide anderen zijn Dotrenge en Reyphins (6 Nov. 1815). In de Eerste Kamer, waar de meest-belanghebbenden zetelen - de schuldbekentenissen zijn te aanvaarden naar rato van ieders aanslag in de directe belastingen over 1815 - is de tegenstand relatief sterker: vóór 23, tegen 13 stemmen.

Heftige verontwaardiging verwekt in het Zuiden de begrooting voor 1816, waarbij gerekend is op de invoering in het geheele rijk van de in het Noorden bekende dienstboden-, paarden-, plezieren passagegelden. Reeds bij de behandeling in den Raad van State blijken de Belgische leden op dit punt niet tot toegeven bereid: de graaf van Aerschot vraagt zelfs zijn ontslag als staatsraad aan, en in de afdeelingen der Tweede Kamer weren de Zuidelijken zich zoo geducht, dat de centrale afdeeling den Koning verzoekt de gewraakte heffingen maar liever te vervangen door opcenten op de personeele belasting. Nadat de Koning aan dezen wensch heeft voldaan, wordt de begrooting met algemeene stemmen goedgekeurd. De oppositie is blijkbaar zoo verheugd over haar succes, dat zelfs niemand de moeite neemt om in te gaaan op de bewering van den minister Six, dat in eene constitutioneele monarchie zonder ministerieele verantwoordelijkheid eene oppositie eer schadelijk dan nuttig is (7 Febr. 1816).

De uit de grondwetcommissie bekende neiging van sommige Belgen tot eene ‘afgetrokkene’ beschouwing van zaken - in het Holland van 1815 ongeveer een politieke doodzonde - is intusschen ook in de Kamer reeds aan den dag getreden. Een door Dotrenge en Reyphins bestreden voorstel tot bestendiging van de ‘vaderlijke’ rechtspraak van gecommitteerde raden inzake misdrijvan door ambtenaren der directe belastingen in hunne bediening begaan, behaalt den 8en November 1815, tot verbazing van velen, die zich niet kunnen voorstellen wat men nu wel tegen dezen vorm van rechtspraak kan hebben, slechts een meerderheid van vijf stemmen, maar de tongen komen eerst goed los bij de bespreking van de vraag, of de Kamer bevoegd is petitiën in behandeling te nemen, die haar rechtstreeks, en dus niet zooals de voorzitter Van Lynden van Hoevelaken noodig schijnt te achten,

1) In 1819 niet weer ingekozen, maar in 1827 tot lid der Eerste Kamer benoemd.

door tusschenkomst van de Provinciale Staten worden aangeboden. Verschillende noordelijken als Van Hoogstraten, Snouck van Loosen, Bijleveld, Reigersman en Van Markel Bouwer blijken op zulk een onbeperkt petitierecht allerminst gesteld. Zoo iets leidt maar tot commotie en wanorde, vooral - al spreekt men die gedachte niet uit - na de vereeniging met het roerige Zuiden. Maar deze leden worden 'overschreeuwd', zooals de brave Van Assen het in 1829 zal noemen, door een De Schiervel (Luik) en een De Sécus (Henegouwen) en ook door den katholieken Leidenaar Van Bommel[1)], die in deze jaren ook van tijd tot tijd blijk geeft van zijn liefde voor de vrijheid van drukpers. Na een ietwat verwarde discussie besluit de voorzitter de vraag niet in stemming te brengen, doch iedere petitie op zich zelf in beschouwing te nemen. De parlementaire praktijk heeft den eisch van tusschenkomst der provinciale staten blijkbaar nimmer gesteld en zich meer geïnteresseerd voor de vraag, of de Kamer bevoegd is petitiën door te zenden aan den betrokken minister. Naar de meening van Van Lynden is dit inconstitutioneel, aangezien de Kamers uitsluitend met den Koning en niets met diens ministers te maken hebben, doch de 'theoristen', die soms zelfs beweren in de grondwet het stelsel der ministerieele verantwoordelijkheid te lezen, denken daar natuurlijk anders over. Nadat de Kamer in 1820 aan den minister heeft doen mededeelen, dat zij de voorgelegde titels van het burgerlijk wetboek niet in behandeling denkt te nemen zoolang het volledige ontwerp niet te harer kennis zal zijn gebracht, gelast een Koninklijk Besluit van 8 Juni 1820, den ministers zich te onthouden eenige officieele of officieuse kennisneming aan te nemen 'welke in onmiddellijk verband staan met, of het gevolg zijn van raadplegingen, of besluiten van eene of andere Kamer der Staten-Generaal, en aan hen, door of van wege eene of andere dier Kamers, regtstreeks mogten worden gedaan.'

Dat intusschen met de meeste 'theoristen' nog wel te praten

1) Niet zonder verbazing zal de lezer van Van Assen's brochure 'Het onwettige der petitiën aan de Staten-Generaal' bemerken, dat de schrijver onder de 'verstandige, onbevooroordeelde en vrijgezinde' medestanders van Van Hoogstraten ook Van Sasse van Ysselt schijnt te rekenen, wiens betoog echter de gestelde vraag niet raakt. In April 1829 was het natuurlijk niet zonder pikanterie dézen naam in dit verband te noemen.

valt blijkt tegen het eind van deze zitting bij het ontwerp ‘tot vaststelling van straffen voor hen die vreemde mogendheden beleedigen,’ dat zijn de in het Zuiden resideerende emigranten, wier pers zich te buiten gaat aan heftige critiek op buitenlandsche regeeringen, in de eerste plaats natuurlijk die der Bourbons. Nadat de regeering haar oorspronkelijk ontwerp naar aanleiding van de bedenkingen der afdeelingen heeft gewijzigd - eene, waar de Kamer het recht van amendement mist, veelvuldig toegepaste procedure, - toonen hare critici (Dotrenge, Reyphins en, minderbeslist, Gendebien) zich zeer gematigd. Alle andere sprekers verklaren zich voor de aanneming, - Van Sasse van Ysselt met het uitdrukkelijke voorbehoud, dat de wet slechts van tijdelijken aard zal zijn, - en bij de stemming blijkt het aantal tegenstemmers niet grooter dan vier (25 Sept. 1816).

Zooals men weet heeft de ‘loi des 500 florins’, in de eerste plaats bedoeld als demonstratie tegenover de steeds klagende mogendheden, verdere ongebondenheden der emigrantenpers niet kunnen voorkomen.

Eenige opschudding verwekt het lot van een voorstel om de opening van vreemde geldleeningen in het koninkrijk afhankelijk te stellen van een voorafgaande toestemming, dat door de Tweede Kamer, na bestrijding door Van Alphen, met 68 tegen 5 stemmen is aangenomen, doch in de Eerste, waar Schimmelpenninck zich vooral tegen het ontwerp schijnt te hebben verzet, met een meerderheid van 5 stemmen wordt gekeerd (14 Juni 1816).

Degenen die reeds aanstonds klagen over het overwicht der Hollandsche financiers in den senaat, behoeven echter niet lang ontevreden te blijven. Een ondergeschikte wijziging is voldoende om de wet van den 20en Augustus ook in de Eerste Kamer aan een meerderheid te helpen.

Van veel bedenkelijker aard is het verschil van belangen en inzichten tusschen met name de beide zeeprovinciën en het Zuiden inzake de belasting- en tariefpolitiek. Hier ligt de grootste moeilijkheid van het amalgama. Gaat het om vrijen handel of bescherming, om den eisch van een binnenlandsch paspoort voor belaste goederen of scherpe controle op de grens, om heffing van accijnzen bij den uitslag tot verbruik dan wel bij den oorsprong, om de vraag of gemaal en geslacht aan een accijns behooren te zijn

onderworpen dan wel koffie en suiker - steeds weer ziet men het Noorden tegenover het Zuiden staan.

In het regeeringsbeleid is ten aanzien van deze controversen niet veel standvastigheid te bespeuren: de weinig benijdenswaardige Appelius geraakt voortdurend met zichzelven in tegenspraak. Accijnzen op zout, zeep en turf heeten in 1816 aanbevelenswaardig als drukkende op 'in het leven onontbeerlijke zaken', die op het gemaal daarentegen verwerpelijk als rustende 'op het gewone voedsel van alle de standen der maatschappij.' In 1821 is het precies andersom: zeep en turf blijven onbelast, maar 'het gemaal' vormt een onmisbare schakel in het stelsel, 'toenemende in een juiste evenredigheid tot den staat en het fortuin der belastingschuldigen.' In 1830 wordt onder den druk van het Zuiden de accijns op het gemaal weder opgeheven en een opheffing van dien op het geslacht in het vooruitzicht gesteld, maar als de kans op bevrediging van het Zuiden verkeken is, komt van dezen laatsten maatregel niets en in 1833 houdt de belasting op het gemaal wederom haar intocht in het Noorden.

Met de rechten op suiker en koffie gaat het niet anders. In 1816 worden zij strijdig geacht met de belangen van den handel; drie jaar later tot verontwaardiging van de zeeprovinciën ingevoerd, verdwijnt althans het recht op de koffie weder in 1821, om in 1830 opnieuw op te duiken, doch vóór de invoering weder te worden ingetrokken.

Wat de in- en uitvoerrechten betreft meent Van Hogendorp in 1821 te bespeuren dat men zich van de protectionistische politiek gaat afwenden, maar wanneer het tarief een jaar later in stemming komt, is hij de eenige die, vrijwel alle rechten te hoog achtende, tegenstemt.

In 1816 geldt het nog het Zuiden te winnen. Wat de wijze van heffing der indirecte belastingen (accijnzen) en convooien en licenten (in- en uitgaande rechten) aangaat, is gestreefd naar een stelsel, dat het midden houdt tusschen de systemen die onderscheidenlijk in Noord en Zuid inheemsch kunnen heeten, maar de blik is daarbij toch in de eerste plaats naar het Zuiden gericht.

De Noordelijke afgevaardigden blijken echter bereid de heffing van accijnzen bij den oorsprong te aanvaarden, zoodat Appelius voornamelijk den tegenstand van verschillende Belgische afgevaardigden tegen de rechten op turf, kolen en binnenlandsch

gedestilleerd heeft te overwinnen. Een zwaarder taak wacht zijn ambtgenoot voor de convooien en licenten Wichers, die vanuit het Zuiden bestookt wordt vanwege het z.g. onvrij territoir (de grensstrook waar een binnenlandsch paspoort tot dekking der goederen vereischt is), en heftiger nog, vanuit het Noorden wegens de protectionistische strekking van het voorgedragen tarief.

De leiding in de vrijhandelsgezinde oppositie neemt Gijsbert Karel. In Februari 1816 reeds maakt hij in den Raad van State bezwaar tegen den overlast die de handel zal ondervinden als gevolg van de gescheiden administratie voor de beide groepen van indirecte heffingen. Zes maanden later keert hij zich tegen de protectie. De wijze waarop hij de Staten-Generaal in den strijd betrekt getuigt niet van veel tact. Hij tracht hare leden te overtuigen door verspreiding van een lijvig 'advijs' van April 1816, waarin de vereeniging met het Zuiden als de oorzaak van alle ellende wordt aangewezen. En daarbij blijft het niet: in een hoofdstuk over den 'publieken geest' wordt de vaderlandsliefde der Belgen in twijfel getrokken. Zoowel de 'Bisschoppen' als de 'theoristen' oogen naar Frankrijk en hun liefde voor den Koning is slechts voorgewend. 'De Bisschoppen gaven grooten eerbied voor jegens den persoon van den Koning, terwijl zij hem eigenlijk uitsloten, de theoristen schilderden hem af als een sukkel onder den plak van zijne ministers.' Voorwaar niet zonder reden kon Willem I de vraag stellen of dergelijke taal in een geschrift van den hoogsten ambtenaar van den staat mocht worden geduld. De bereidheid van den schrijver om de verspreiding van zijn geschrift te staken kan de breuk niet heelen; na eenige strubbelingen wordt hem in November 1816, naar het heet om gezondheidsredenen, op zijn herhaald verzoek ontslag verleend als secretaris van staat, vice-president van den Raad van State, 'honorabel en onder dankbetuiging voor zijne veelvuldige diensten.' Rang en titel van 'Staats-Minister' blijft hij behouden.

Aan de beraadslagingen in de Tweede Kamer over de belasting-onderwerpen heeft Van Hogendorp, door podagra gekweld, geen deel kunnen nemen. Daar echter maakt Reyphins de belangentegenstelling tusschen de beide deelen des rijks tot het voornaamste onderwerp eener op 28 September 1816 uitgesproken rede, waarin het heet: 'Chaque partie a raison dans son système: tous

les deux prouvent que des mesures uniformes ne peuvent convenir dans le temps actuel, que le terrain et les matériaux ne sont pas préparés pour la construction de l'édifice général.'

Maar met de acht artikelen van Londen voor oogen lijkt het denkbeeld van tweeërlei wetgeving, door dezen spreker ontwikkeld, eene ketterij. Na een beraadslaging die maar al te duidelijk uitwijst, dat verschillende Noordelijke leden slechts op hoop van zegen hun stem aan het tarief geven, wordt het met 47 tegen 30 stemmen aangenomen. Thans zijn het afgevaardigden uit het Noorden, die er prijs op stellen, dat van hun negatief votum in de notulen aanteekening wordt gehouden; uit Gelderland en Zeeland elke één: Van Markel Bouwer en Bijleveld, en zes uit Holland: Van Hoogstraten, weldra demissionair, Busch, Van Bommel en Deutz van Assendelft, die bij hun aftreding in 1817 en 1818 niet weer ingekozen zullen worden, Van Wickevoort Crommelin en G. Clifford.

De verkiezing van een drietal candidaten voor het voorzitterschap uit de Zuidelijke leden, waarmede de te Brussel gehouden zitting 1816-1817 aanvangt is teekenend voor de verhoudingen. Nummer één wordt niet Dotrenge, die in 1815 de candidaat der Zuidelijken is geweest, maar, met 41 van de 76 uitgebrachte stemmen, de Maastrichtsche burgemeester Membréde, die niet alléén vanwege zijn herkomst uit deze oud-staatsche vesting, door de Noordelijken als 'à demi hollandais' beschouwd wordt en juist daarom bij zijn Zuidelijke medeleden weinig in tel is[1)].

Het voorzitterschap te Brussel blijkt andere eischen te stellen dan dat in den Haag. Bij de behandeling van het tarief van in- en uitvoerrechten had het publiek uit de Noordelijke residentie zichstil gehouden, al stond dan ook het geliefde vrijhandelsbeginsel op het spel, maar te Brussel doet de tribune zich gelden. De onrustbarende stijging der graanprijzen waartegen de regeering vooralsnog niet schijnt te willen optreden, hoewel zij - vooral in het arme Luxemburg - een ramp doet voorzien, heeft aanleiding gegeven tot de indiening van een tweetal voorstellen, één van drie

1) In 1815 was de volgorde geweest Van Lynden van Hoevelaken (president der buitengewone zitting), Van Hogendorp en Dotrenge. In 1816 zijn 2 en 3 Dotrenge en Gendebien, de laatste dank zij het feit, dat hij ouder is dan zijn tegencandidaat Dubus de Gisignies, die evenveel stemmen behaalt.

Luxemburgsche afgevaardigden om den uitvoer van granen uit het groothertogdom en één van het lid P.J. Pycke uit Oost-Vlaanderen[1] om dien uit het geheele koninkrijk te verbieden. De bezwaren tegen deze voorstellen door verschillende vrijhandelaars aangevoerd wekken de verontwaardiging van het publiek, dat bij de stemming zijn afkeuring herhaaldelijk doet blijken en na de aanneming van het tweede voorstel met 42 tegen 35 stemmen in gejuich uitbarst, met dit gevolg dat op 12 December 1816 voor de eerste maal in onze parlementaire geschiedenis last wordt gegeven de tribunes te ontruimen. Veel indruk heeft deze, te elfder ure toegepaste, maatregel niet gemaakt, want veertien dagen later, nadat de Eerste Kamer olie op het vuur heeft geworpen door op formeele gronden te weigeren het voorstel-Pycke in behandeling te nemen, en de regeering inmiddels een ontwerp van minder verre strekking heeft ingediend, wordt bij de behandeling daarvan de Hollandsche afgevaardigde J. Clifford[2] zelfs door het gedruisch op de tribunes verhinderd zijn rede te vervolgen.

Weinig aangename ervaringen doet in deze zitting ook de minister Six op. Blijkbaar verstoord door de vele klachten over den zwaren druk der belastingen, door de Belgen bij de begrooting voor 1817 geslaakt, neemt hij, de sprekers beantwoordende, niet de moeite zich van zijn zetel te verheffen. De afstraffing die Dotrenge hem hiervoor toedient - hij blijft, op de rede van den minister terugkomende, eveneens zitten - is hatelijker dan een formeel protest ooit had kunnen zijn.

Nog erger maakt het Reyphins, die tot verontwaardiging van hen die in een departementshoofd in de eerste plaats den vertegenwoordiger des Konings zien, in den vorm van een overdreven lofzang, de door Appelius geleverde verdediging van het ontwerp-successiewet op ongenadige wijze ironiseert. Dit voorstel, door niet minder dan elf Zuidelijken die liever de geldende fransche wetgeving handhaven bestreden, vindt slechts één ver-

1) In Mei 1817 benoemd tot gouverneur van Antwerpen en niet te verwarren met zijn naamgenoot L. Pycke uit West-Vlaanderen, lid van 1818-1821 en van 1828-1830.

2) Er zijn in de hier behandelde periode drie afgevaardigden van dezen naam, alle drie uit de provincie Holland: G. Clifford, benoemd in 1815, J. Clifford (1816-1819) en de in 1824 gekozen G.G. Clifford de latere minister.

dediger, 's Jacob uit Holland, maar de meerderheid waarmede het, wederom onder gejuich der tribunes, verworpen wordt bedraagt slechts negen stemmen (46 tegen 37). De Noordelijke afgevaardigden, van nature al minder tot spreken geneigd en in den regel ook minder welsprekend dan de Belgen, voelen er na de ervaringen bij het voorstel Pycke opgedaan, weinig meer voor te Brussel het woord te nemen. Een gewijzigde ontwerp-successiewet in den loop van de volgende zitting ingediend, wordt den 22en December 1817 met 70 tegen 26 - Belgische - stemmen aangenomen.

De eerste verkiezingen, die in Juli 1817 gehouden worden, brengen verschillende onafhankelijke nieuwelingen in de Kamer, zooals Nagelmaekers en d'Omalius Thierry uit Luik, De Serret uit West-Vlaanderen en Hennequin uit Limburg. In den laatste ziet Falck den eenigen opposant die waarlijk gevaarlijk kan worden, maar in de Kamer heeft Hennequin nooit een rol gespeeld waardoor hij met Reyphins of Dotrenge op één lijn kan worden gesteld, en als de regeering in 1819 de kans krijgt om hem kwijt te raken, maakt zij daarvan niet eens gebruik. De voornaamste daad van Hennequin als volksvertegenwoordiger is geweest de indiening op 19 Februari 1819 van een voorstel tot afschaffing van een uit den Franschen tijd dateerend recht wegens de vaart op de Maas, dat, meer vanwege den considerans dan om den inhoud een twistappel wordt tusschen Noord en Zuid, en, na met een meerderheid van vier stemmen door de Tweede Kamer te zijn aangenomen, door de Eerste wordt verworpen. Gevaarlijk toont de Maastrichtsche burgemeester zich eerst na zijn aftreden als Kamerlid in zijn verzet tegen de invoering van de schutterij in zijn gemeente, waarover later.

De belangrijkste nieuwe figuren uit het Noorden zijn Van Nes uit Utrecht en Kemper uit Holland. De eerste is - vóór 1830 - slechts één jaar lid van de Kamer geweest, maar de wijze waarop hij gedurende dat jaar het financieele beleid critiseert is voldoende om de regeering in 1818 (als invaller voor een overleden lid gekozen is Van Nes dan al weder aan de beurt van aftreding) alles in het werk te stellen om zijn herkiezing te verhinderen. De Leidsche hoogleeraar Kemper, hoewel ongetwijfeld een man van onafhankelijk karakter en op het punt van de heerlijke rechten van onverdacht liberale gezindheid, kan bezwaarlijk tot de oppositie gerekend worden. Op aanbeveling der regeering tot lid der Kamer

gekozen, teneinde daar te kunnen optreden als verdediger van het ontworpen burgerlijk wetboek, in welks samenstelling hij een overwegend aandeel heeft gehad, heeft hij zich in de rol van 'officieus' vertegenwoordiger der regeering blijkbaar niet onbehagelijk gevoeld, want ook bij andere gelegenheden neemt hij die rol vrijwillig op zich en wel op een wijze die hem herhaaldelijk in persoonlijk conflict met de 'theoristen' brengt.

De oppositie die zich in deze zitting duidelijker begint af te teekenen komt van twee kanten. In de eerste plaats van de zijde der Belgische constitutioneelen die zich in het algemeen tegen het autocratische régime keeren en het in naam der liberale beginselen opnemen voor de talrijke, vooral fransche emigranten, die hun toevlucht in de Zuidelijke provinciën gezocht hebben en daar op luidruchtige wijze uiting geven aan hun misnoegen over de politiek van de Heilige Alliantie en de Bourbons. In de tweede plaats van den nu niet meer tot het ministerie behoorenden Gijsbert Karel, die mèt de constitutioneelen zich keert tegen de roekelooze en geheimzinnige politiek der regeering, en tevens haar meest overtuigde bestrijder is, wanneer zij door afwijking van de - in het noorden beproefde - vrijhandelsbeginselen de Belgen tegemoet tracht te komen[1].

Onder deze omstandigheden kan er van een geregelde samenwerking tusschen Van Hogendorp en de Zuidelijken geen sprake zijn, al ontstaat er met den tijd wel meer wederzijdsche waardeering. In 1816 is de steller van het beruchte 'advijs' in de oogen der Zuidelijken de meest geprononceerde vertegenwoordiger van het 'Hollandisme'; twee jaar laat hij - de zelfverzekerde! - bij den herdruk van het eerste deel zijner 'Bijdragen' het aanstootelijke hoofdstuk over den publieken geest weg. Uit den brief dien Reyphins hem na ontvangst van een exemplaar van dit werk toezendt blijkt, dat deze reeds in 1818 met het plan rondloopt om - bij wijze van protest tegen de 'gouvernementeele' wijze waarop de Kamer tot dusver wordt geleid - den meest onafhankelijken afgevaardigde uit het Noorden als nummer één op de

1) In de Eerste Kamer schijnt de constitutioneele richting haar voornaamsten, althans heftigsten vertegenwoordiger te hebben gevonden in den markies De Trazegnies, den vriend van den Prins van Oranje, terwijl de richting-Van Hogendorp er wordt voorgestaan door den oud-raadpensionaris Schimmelpenninck.

voordracht voor het Kamerpresidium te doen plaatsen. Veel instemming heeft dit denkbeeld blijkbaar niet gevonden[1)], maar een jaar later, als de vergadering in den Haag wordt gehouden, worden er bij de verkiezing van een derden candidaat zestien kennelijk uit het Zuiden afkomstige stemmen uitgebracht op ‘le comte de Hogendorp.’

Gijsbert Karel heeft in dit eerbetoon niet veel anders gezien dan een bewust misbruik van zijn der regeering niet welgevalligen naam en, al is dit oordeel waarschijnlijk niet in allen deele rechtvaardig, voor den man die gaarne aan het hoofd der Noordelijken had gestaan als de kampioen voor den vrijen handel moet de rol van paradepaard der ‘anarchisten’, zooals hij de Zuidelijke opposanten aanduidt, wel een zeer bitteren bijsmaak gehad hebben.

Vooralsnog ziet het er niet naar uit, dat hij in den strijd tegen het protectionisme zijn medeleden uit het Noorden in aanzienlijken getale mede zal krijgen: bij de wet op den handel in Chineesche thee, die den landzaat begunstigt boven den vreemden importeur, zijn er slechts zes afgevaardigden - op één na alle uit de provincie Holland[2)] - die met hem tegenstemmen (16 Dec. 1817).

Meer medestanders vindt Reyphins wanneer hij bij den aanvang van deze zitting tot den aanval overgaat met een voorstel, dat de afschaffing van alle met de grondwet strijdige wetten beoogt en met name gericht is tegen de oproerwetgeving van 1815, die naar het oordeel der liberalen haar raison d'être verloren heeft, maar in de oogen van vrijwel het geheele Noorden van nut is gebleven in verband met de actie der Belgische geestelijkheid en meer nog der woelzieke émigré's die door hun aanvallen op vreemde regeeringen het land bij de geallieerden in discrediet brengen en zelfs den naam van den troonopvolger door hun bewondering een verdachten klank bezorgen.

Het treft voor Reyphins niet gelukkig, dat juist in deze dagen een tweetal van dezulken, achtereenvolgens redacteuren van bladen als ‘le Naine jaune’, ‘le Libéral’ en ‘le vrai Libéral’ en in Mei 1817 uitgewezen, de aandacht op zich vestigt door het

1) Hogendorp verkreeg slechts enkele stemmen. Voorzitter werd de van het gouvernement afhankelijke Du Bus de Gisignies, sedert Maart 1820 achtereenvolgens gouverneur van Antwerpen en Zuid-Brabant en bezuinigingsdictator in de Oost.

2) Van Nes (Utrecht), Van Alphen, Kemper, Metelerkamp, Deutz van Assendelft en J. Clifford.

indienen van een op hoogen toon gesteld verzoek om verlof tot het doen vervolgen van den ambtenaar die zich door hunne uitwijzing aan schending der grondwet zou hebben bezondigd. Na een korte behandeling, waarbij Reyphins en Gendebien als verdedigers, Gockinga[1] en de Antwerpsche procureur des Konings de Moor als bestrijders optreden, - daarbij geflankeerd door Dotrenge, die alle met de grondwet strijdige bepalingen van rechtswege vervallen acht - wordt het voorstel met een groote meerderheid (54 c. 20) verworpen. Onder de twintig voorstemmers - naar de woorden van De Bosch Kemper sedertdien beschouwd als 'de kern eener vijandige oppositie', is niet één Noordelijke, maar met uitzondering van Antwerpen leveren alle Belgische provinciën hun contingent[2].

Twee dagen later als de Kamer besluit het verzoek der Fransche emigranten buiten behandeling te laten, weet Dotrenge een poging van Kemper om in de beschikking te doen uitkomen, dat de beweerde schennis der grondwet niet heeft plaats gevonden, te verijdelen. Met 50 tegen 37 stemmen wordt besloten van iedere motiveering van het besluit af te zien. De regeering, van haar kant bereid 'alles weg te nemen wat dienstig kan zijn om min doorzichtigen te ontrusten', komt nu voor den dag met een voorstel om de bijzondere rechtbank voor overtredingen der oproerwetgeving, aan welker bestaan juist wordt herinnerd door het proces tegen den abt De Foere, af te schaffen, waarbij zij slechts vijf intransigenten tegenover zich vindt: Reyphins, Dotrenge, De Codt, Faber en de bekwame Gentsche rechtsgeleerde Van Crombrugghe (18 Febr. 1818).

Over de liberale gezindheid der regeering behoeft men zich overigens geen illusies te maken: het voorstel tot verzwaring der straffen bij de wet van 1816 op het beleedigen van vreemde mo-

1) De hier bedoelde Mr. C.H. Gockinga (lid van 1815-1823) is de vader van den bekenden lateren opposant tegen het financieel beleid van Willem I Mr. J. Gockinga.

2) De verdeeling is als volgt: Luik en Luxemburg elk drie: De Goër, d'Omalius Thierry, Nagelmaekers, de Tornaco de Berlo, Faber en Collard; de beide Vlaanderens elk vijf: Della Faille d'Huysse, Vilain XIIII, J.F.L. Tack, Van Crombrugghe, Van der Meersch, Serruys, Van de Male Denijs, De Codt, Reyphins en de Serret; Zuid-Brabant: Cornet de Grez, die nooit het woord voert, maar vrijwel voortdurend in de oppositie is; Limburg: Hennequin; Namen: Maibe; Henegouwen: Gendebien (20 Jan. 1818).

gendheden gesteld, en meer nog het zuiver reactionaire ontwerpjachtwet, dat den 20en Februari wordt ingediend en het, in de meeste Zuidelijke provinciën als heerlijk recht niet meer bestaande, jachtrecht tot een regaal beoogt te verklaren, spreken in dit opzicht duidelijke taal.

Het moge waar zijn, dat de Koning tot de indiening van het eerste voorstel slechts is overgagaan onder den druk der voortdurend klagende buitenlandsche gezanten, in de oogen de liberalen, wier sympathie aan de zijde der émigré's is, wordt de wet er des te hatelijker om. Een man als De Surlet de Chokier, die zich bij de stemming over het voorstel-Reyphins heeft onthouden, toont zich over de voorgenomen aantasting der drukpersvrijheid ten zeerste verontwaardigd. Hogendorp, Van Nes en Kemper, in den laatsten tijd, naar hij verklaart, huiverig geworden voor algemeene beginselen, zijn vóór, maar zeven andere Noordelijken[1)] brengen tezamen met alle Belgen op één na (De Goër, die van het eene uiterste in het andere schijnt te vervallen) het voorstel met een meerderheid van drie stemmen (39 c. 36) ten val (20 Febr. 1818).

De jachtwet brengt het niet eens tot een behoorlijke discussie; na een korte bestrijding - o.a. door Kemper - wordt zij met 50 tegen 25 stemmen verworpen[2)].

Bij de begrooting voor 1819, die alles behalve de sporen draagt van een ernstig streven naar bezuiniging, gaat het heet toe. De overtuiging, dat de uitgaven de krachten der natie verre te boven gaan en de vrees voor de gevolgen der voortdurende tekorten doen mannen als Van Hogendorp en Reyphins zelfs spreken van een politiek, die tot niets minder dan ‘de omkeering van den staat’ en ‘le renversement du Trône’ zal leiden. Een diepen indruk maakt het requisitor van Van Nes, die begint met te stellen, dat

1) Nl. J. Repelaer, Fontein Verschuir, Van Alphen, J. Clifford (Holland), Sandberg van Esschenburg (Overijsel) en de beide, steeds zwijgende Verheyens uit Noord-Brabant. Van Sasse van Ysselt, die, gezien zijn verklaring bij de wet van 1816, vermoedelijk tegen zou hebben gestemd, is afwezig. De hier genoemde J. Repelaer niet te verwarren met zijn broeder den commissaris-generaal Ocker Repelaer van Driel, die juist op het punt staat zijn departementen (Onderwijs en Hervormde eeredienst) te moeten afstaan aan Falck en Van Pallandt.

2) 3 Maart 1818. Onder de voorstemmers zijn twee Belgen: De Goër en De Vinck van West-Wezel, die beiden in 1819 hun zetel verliezen. In 1825 worden zij alle twee in de Eerste Kamer opgenomen.

hij de begrooting uitsluitend beschouwd wil zien als het werk der ministers, die hij vervolgens in een uitvoerig gedocumenteerd betoog zelfs beschuldigt van misleiding van de crediteuren van de staat. Vooral de Administratie van Oorlog, het department van Piepers - een zeer bruikbare kracht in de oogen des Konings, doch overigen vrijwel bij niemand in aanzien - moet het ontgelden. Wel blijkt tenslotte nog een groote meerderheid bereid de begrooting te laten passeeren, maar als een succes voor de regeering kan deze aanneming slechts in zooverre beschouwd worden, dat men, naar den toon der debatten, een heel wat grooter aantal negatieve stemmen verwacht had[1]. Een achteraf door Piepers ingezonden en zeer scherp gestelde nota, waarin deze de critiek van den ‘misleiden neiuweling in 'sLandszaken’ tracht te weerleggen kan vooral na het antwoord van Van Nes den ongunstigen indruk, dien men van 's mans werkzaamheden heeft gekregen, niet wegnemen.

Nochtans neemt de regeering de houding van overwinnaar aan. Six wordt gedecoreerd en nog voordat Van Nes op de ‘wederlegging’ van Piepers heeft kunnen antwoorden is deze reeds tot secretaris van staat voor oorlog benoemd. Maar van langen duur is zijn rijk niet: reeds in October ziet de Koning zich genoodzaakt hem aan de critiek op te offeren.

Voor één belangrijk voorstel weet de regeering een overweldigende meerderheid te behalen: de bekende wet tot bepaling van straffen op overtredingen van algemeene maatregelen van bestuur wordt den 17en Februari 1818 met 61 tegen 10 stemmen aangenomen. Men vraagt zich af of de Kamer zich de beteekenis van deze blanco-volmacht - haar met kracht ontraden door den vooruitzienden Gendebien - wel voldoende heeft gerealiseerd. Van de zes sprekers zijn er twee vóór, Reyphins en Van Crombrugghe en vier tegen: Van Hogendorp, Gendebien,

1) 28 Jan. 1818. Het resultaat is: uitgaven 70 c. 27, middelen 61 c. 36. Onder de 36 zijn tien leden uit het Noorden: Van Hoogendorp, Metelerkamp, Kemper, Van Alphen (Holland); Van Nes (Utrecht); Van Sasse van Ysselt (Noord-Brabant); Roorda van Eysinga, Lycklama à Nijeholt, C.E.E. Collot d'Escury (Friesland); Alberda van Rensuma (Groningen). De hier genoemde Collot d'Escury is gelijktijdig lid geweest zoowel met zijn vader J.M. Collot d'Escury (overleden in 1817) als met zijn broeder H. Collot d'Escury van Heinenoord (gekozen 1818), alle drie lid voor Holland.

Dotrenge en Hennequin. Dat Gijsbert Karel onder de Noordelijken alleen staat laat zich begrijpen: men voelt daar - ook met het oog op het Zuiden - wel voor eene uitgebreide koninklijke macht, maar de houding van Reyphins en Van Crombrugghe laat zich slechts verklaren uit een zeker constitutioneel optimisme, zooals het staatkundig leven wel meer kent. Gelijk een Dotrenge meent, dat met de inwerkingtreding van de grondwet aan alle daarmede strijdige bepalingen een einde is gekomen, en een Van Nes en anderen spreken alsof de ministerieele verantwoordelijkheid deel van ons staatsrecht zou uitmaken, zoo duchten thans Reyphins en Van Crombrugghe geen gevaar, en wie er nog mochten weifelen zullen ook daardoor allicht gerust gesteld zijn. Behalve de vier afgevaardigden die tegen de wet hebben gesproken stemmen slechts tegen: Nagelmaeckers, Faber, Serruys, De Goër, Meeus en De Surlet de Chokier (17 Febr. 1818).

Bij de verkiezingen van 1818 weet het gouvernement zich van een tweetal uiterst lastige elementen, De Surlet de Chokier en Van Nes, te bevrijden. Ook de verkiezing van Falck's vriend De Moreau de Bioul in Namen stemt tot tevredenheid, vooral vanwege den persoon van zijn tegencandidaat De Stassart; maar in Zuid-Brabant, de Vlaanderens en Henegouwen wint de oppositie terrein. Van de twintig ‘onverzoenlijken’ die voor het voorstel-Reyphins gestemd hebben zijn er vijf, waaronder Reyphins en Gendebien, aan de beurt van aftreding. Zij worden evenals Dotrenge weder ingekozen en de nieuwe figuren als Plasschaert, L. Pycke en Trentesaux zijn al weinig beter[1]. Reeds bij de eerste

1) L. Pycke is de bekende burgemeester van Kortrijk, die in Juni 1822 - naar men zeide in opdracht van Van Maanen - gearresteerd werd wegens beweerde corruptie, doch in December van dat jaar vrijgesproken. Op grond waarvan Ramaer (Biogr. Woordenboek VIII i.v.) aanneemt, dat niet Van Maanen, doch integendeel ‘fanatieke tegenstanders van den Koning’ hier de hand in het spel moeten hebben gehad, is mij niet bekend. Blijkbaar gaat Ramaer uit van de veronderstelling, dat P. als gouvernementeel bekend stond, om welke reden hij in 1821 niet herkozen zou zijn en eerst in 1828 door den invloed van den gouverneur De Baillet zijn zetel zou hebben herwonnen. 's Mans gedrag in de Staten-Generaal geeft echter tot een dergelijke veronderstelling in 't geheel geen reden - integendeel. Audoor rangschikt hem in een brief aan Van Maanen van 28 Febr. 1820 onder het ‘serpents gebroedsel’ (Gedenkstukken VIII^2, 493). Vgl. ook de brieven van Dathis aan Van Maanen, gepubliceerd in Gedenkstukken IX^2, bldz. 554 en 906, waarin hij ‘un homme dangereux’ genoemd wordt, die zijn verkiezing in 1828 slechts zou danken aan de laksheid der gouvernementeelen.

de beste gelegenheid, de behandeling van de wet op de organisatie der infanterie, die, in strijd met de grondwet, de infanterie van het staande leger (welke als gevolg der plaatsvervanging bij de militie verloopt) beoogt te versmelten met die der nationale militie, vindt men zes van de nieuw gekozenen onder de twintig tegenstemmers[1].

Bij de begrooting voor 1819 heerscht nochtans, in vergelijking met het vorige jaar, een verzoenende toon. Al worden er weder eenige opmerkingen gemaakt die Six als een persoonlijke beschuldiging schijnt op te vatten, en al blijken verschillende Belgen - met name Dotrenge en Plasschaert - allerminst voldaan, over het algemeen erkent men toch, dat de regeering thans ernstig naar bezuiniging en orde in de financiën blijkt te streven. Van de Noordelijken laat alleen Van Alphen, die de samenbrenging van alle inkomsten en uitgevan in één wet laakt, zich in afkeurenden zin uit. Gijsbert Karel, door ziekte verhinderd de zitting bij te wonen, zou ondanks vele bedenkingen vóór hebben willen stemmen, en zelfs Gendebien, al stemt hij tenslotte tegen, constateert verbetering. De meerderheid die aan de begrooting haar stem geeft is dan ook overweldigend: 80 tegen 19 (19 Dec. 1818). Kemper, van meening, dat ‘de taal door sommigen gevoerd (hem) het spreken tot pligt maakt’ krijgt het bij deze gelegenheid ernstig aan den stok met verschillende Belgen. In de eerste plaats keert hij zich tegen de veldwinnende gewoonte om te spreken van ‘ministerieële’ voorstellen in welker beoordeeling de Koning niet betrokken zou zijn - een gewoonte waaraan ditmaal Dotrenge, Gendebien en d'Omalius Thierry zich bezondigd hebben - om vervolgens een vrij scherpen aanval te richten op Dotrenge en den heftigen Plasschaert, die zich in den breede beklaagd hebben over achterstelling van het Zuiden, o.a. op het gebied van het hooger onderwijs en de financieele behandeling van den (katholieken) eeredienst. De bekerende toon, waarop Kemper zijn medeleden uit het Zuiden - overigens niet altijd ten onrechte - de les pleegt te lezen, heeft hem ongetwijfeld veel doen verliezen van de sympathie die hij in liberalen kring verdient vanwege zijn pogingen om een einde te maken aan het bestaan van het, na den val van Napoleon in het Noorden en den

1) 19 Nov. 1818. Zeventien Belgen en drie Hollanders: Van Hogendorp, Cuypers (Noord-Brabant) en Van Randwijck (Gelderland.)

Belgischen rechter-Maasoever herleefde, heerlijke recht van de jacht. Over zijn eerste voorstel in dien zin voeren, wanneer men Kemper zelf mederekent, eindelijk eens meer Hollanders dan Belgen het woord. Het aantal tegenstanders is nog vrij groot: vóór stemmen 43 Belgen en 9 Hollanders, tegen 35 Hollanders en 3 Belgen[1]. Als de Eerste Kamer tien dagen later de wet verwerpt dient de onvermoeide voorsteller onmiddellijk een nieuw voorstel in om althans in de Belgische landen van Overmaas tot liquidatie der jachtrechten te komen. Maar ditmaal krijgt hij de Zuidelijke liberalen die deze rechten reeds vervallen achten niet mee, zoodat ook dit voorstel het staatsblad niet bereikt.

Het onderwerp van deze zitting vormt de nieuwe wetgeving op de in- en uitgaande rechten en accijnzen. Van de herziening die als gevolg van de samensmelting der beide generale directiën moet plaats vinden, maakt de regeering tevens gebruik om aan de bestaande belastingen, wier opbrengst aanmerkelijk beneden de verwachtingen is gebleven, een tweetal nieuwe rechten toe te voegen ‘op de consumptie’ van koffie en suiker. Deze voorstellen doen in de Noordelijke handelssteden, waar men als gevolg van de vereeniging der beide administratiën reeds een minder soepele toepassing der douanewetgeving ducht, de maat overloopen. Men spreekt van ‘een triomf der Zuidelijke jalouzij op de Noordelijke nijverheid;’ op de Amsterdamsche Beurs komt het tot een relletje en zelfs feitelijkheden blijven Appelius niet bespaard. Het geheele voorstel is vervat in dertien ontwerpen, waarvan de algemeene wet ‘op den ophef der in- en uitgaande rechten en accijnzen’ het eerst behandeld wordt en wel, tot bezorgdheid van Gijsbert Karel, slechts tien dagen nadat de Kamer bij de behandeling van het initiatiefvoorstel-Hennequin over het droit de navigation op de Maas, in een noordelijke en een zuidelijke helft is uitééngevallen (15 April 1819). Het ziet er anders niet naar uit, dat men thans een dergelijke stemverdeeling zal meemaken: de uitbreiding van het onvrije territoir is zoowel den Noordelijken vrijhandelaars als den Zuidelijken liberalen een

1) De Noordelijke voorstemmers zijn: Kemper, Canneman, Van Boetzelaer, Van Hogendorp, Van Wickevoort Crommelin, 's Jacob, Van Alphen (Holland); Gockinga (Groningen) en A.J.J.H. Verheyen (Noord-Brabant); de Zuidelijke tegenstemmers: De Spoelbergh d'Eynhouts (Zuid-Brabant); De Stockhem (Luik) en Gendebien, de laatste vanzelfsprekend niet wegens gebrek aan instemming met het beginsel.

gruwel; de eersten zijn bovendien gekant tegen de hooge rechten en de heffing bij den oorsprong; de laatsten tegen de wettelijke hypotheek ten behoeve van den fiscus.

In dezen stand van zaken tracht Kemper, die zich reeds in Februari met een advies omtrent deze aangelegenheid tot den Koning heeft gewend en thans als eerste spreker het woord voert, tot een modus te geraken. Indien de tegenpartij tot schikking bereid is, wil hij voorloopig in de heffing bij den oorsprong, zooals deze thans bestaat, berusten. Maar dit goed bedoelde voorstel heeft geen kans: als de zuidelijken vóórstemmen dan is het juist om de heffing bij den oorsprong verder uitgestrekt te zien dan zij thans is. Den eersten dag komen uitsluitend vrijhandelaars aan het woord: Gockinga, G. Clifford, Collot d'Escury en Van Alpehn. Den tweeden dag spreken o.a. Van Hogendorp, 's Jacob en Reyphins, welke laatste het ontwerp inconstitutioneel acht daar het de bewoners van het onvrije territoir blootstelt aan onteigening zonder voorafgaand rechterlijk vonnis. Dat van toenadering tusschen de beide groepen van tegenstanders geen sprake kan zijn is dezen spreker wel duidelijk. Naar gewoonte vangt hij aan met in herinnering te brengen wat door hem bij vroegere gelegenheden te berde is gebracht. Zijn betoog betreffende de wet van 1816 is bewaarheid: wat voor het Noorden heilzaam is kan verwerpelijk zijn voor het Zuiden. ‘En effet - ne pourra-t-on se figurer que nous ne formons des réunions que pour donner l'éternel spectacle des chocs entre le Nord et le Midi?’

Waar intusschen ook Plasschaert zich met kracht tegen de wet uitspreekt, vooral vanwege de wettelijke hypotheek, laat het zich op den 16en aanzien, dat de wet door een combinatie van Noordelijke vrijhandelaars en Zuidelijke ‘theoristen’ zal worden afgestemd. Maar eene des avonds gehouden bijeenkomst van afgevaardigden van de Zuidelijke provinciën, waar de vrees overheerscht, dat bij verwerping van het voorstel de heffing bij den oorsprong in gevaar zal komen, doet de kans keeren. Den volgenden dag blijkt de tegenstand aanmerkelijk geluwd: Gendebien en Trentesaux aarzelen, Dotrenge ziet in de wet in ieder geval een verbetering, alleen Nagelmaekers is beslist tegen. Ook Noordelijke leden als Van Markel Bouwer, Van Lynden, Lycklama à Nijeholt en zelfs een afgevaardigde uit Holland, de

Alkmaarsche burgemeester Fontein Verschuir, spreken ten gunste van de voordracht. De bewogenheid waarmede Canneman tenslotte een beroep doet op het Zuiden laat den uitslag reeds vermoeden: de wet wordt met 56 tegen 40 stemmen aangenomen. Dertien leden uit het Noorden doen in de notulen aanteekenen, ‘dat zij zich met de genomen resolutie niet hebben geconformeerd’ (17 April 1819).

Daarmede heeft de regeering den slag gewonnen. Wel wordt de wet op het binnenlandsch gedestilleerd verworpen, maar de rechten op de koffie en de suiker gaan er door. De Koning heeft het trouwens niet aan druk laten ontbreken, en al gelukt het niet meer dan één lid uit de Noordelijke handelssteden er toe te bewegen zijn stem aan de beide wetten te geven[1)], verschillende afgevaardigden uit de landprovinciën blijken van oordeel, dat het geen pas geeft om, nu het beginsel beslist is, de uitvoeringswetten nog te bestrijden. Zoowel bij de belasting op de suiker als bij die op de koffie doet zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat de helft der tegenstanders bestaat uit Belgen, die vooral bezwaar hebben tegen de heffing van de nog aanwezige voorraden en de daaraan verbonden huiszoekingen. Maar van die zijde is men nu eenmaal oppositie gewend, zoodat het in de eerste plaats de houding van den ‘groothandel’ is, die den Koning prikkelt. Drie mannen van November 1813 's Jacob, de lastige Canneman, die voortdurend aandringt op ontslag uit de betrekking te Parijs, waarmede men hem heeft opgescheept, en Van Hogendorp, die zich slechts door verandering van zijn reisroute heeft kunnen onttrekken aan de ovaties die men hem bij zijn terugkeer uit Brussel in Dordrecht en Rotterdam had willen bereiden, moeten bij de verkiezingen in Juli vallen, hetgeen echter wat den laatste betreft, zooals wij zagen, niet gelukt. De toorn van zijn souverein heeft hem inmiddels reeds op andere wijze getroffen: op den dag

1) Dit was niet, zooals men zou afleiden uit den brief van Croockewit aan Kemper, medegedeeld in Gedenkstukken VIII^3, bldz. 389, de latere president der Handelmaatschappij Van de Poll, die blijkbaar aanvankelijk voor de algemeene wet dacht te stemmen, doch tenslotte zelfs behoorde tot de 13 die hun afkeurend votum in de notulen lieten aanteekenen, doch J. Clifford, die zich nog wel krachtig tegen de algemeene wet had uitgesproken. Hij werd in 1819 niet herkozen. De andere voorstemmers uit de provincie Holland - Van Hees, Carbasius en Fontein Verschuir - zagen in 1821 allen hun mandaat vernieuwd.

waarop de zitting der Staten-Generaal wordt gesloten, den 22en Mei 1819, worden rang en titel van minister van staat hem ontnomen.

In de eerstvolgende vergadering der Tweede Kamer behaalt de man die zoo voor een ieder zichtbaar in ongenade is gevallen, bij de stemming voor een derden candidaat voor het voorzitterschap zestien Belgische stemmen. Is dat alleen uit lust tot oppositie ‘tegen alles’, zooals Gijsbert Karel zelf meent? Er laat zich nog wel een andere, en plausibele, reden aanwijzen: vertrouwen in zijn onpartijdigheid, die in een van de laatste vergaderingen op overtuigende wijze is gebleken in een zaak, die in geheel België een uiterst pijnlijken indruk moet hebben gemaakt. Wij bedoelen de verwerping van het voorstel-De Serret tot verlenging van den te kort gebleken termijn voor de indiening van door het Fransche gouvernement onafgedaan gelaten vorderingen op het Land in de Zuidelijke provinciën.

Hoewel noch in de afdeelingen, noch bij de openbare behandeling, waar alleen Van Lynden zich tegen het voorstel uitspreekt, klemmende argumenten tegen de gegrondheid daarvan worden aangevoerd, zijn slechts vijf afgevaardigden uit het Noorden tot voorstemmen te bewegen: Van Hogendorp, Duvelaer van de Spiegel, 's Jacob (Holland), Van Markel Bouwer (Gelderland) en Van Tuyll van Serooskerke (N.-Brabant). Zij bezorgen tezamen met alle Belgen op één na (Du Bus de Gisignies, die denzelfden dag waarop Gijsbert Karel den rang van minister verliest, verheven zal worden tot burggraaf) het voorstel een meerderheid (17 Mei 1819), maar de Eerste Kamer weigert hare goedkeuring. Als reden daarvan hoort men noemen, dat, naar de meening van sommige leden, uit het voorstel een zeker wantrouwen in den Koning zou spreken, maar de Belgen beweren, dat in de Tweede Kamer bij vele tegenstanders een geheel ander motief den doorslag heeft gegeven, n.l. wrok over de aaneensluiting der Belgen bij de stemming over de wet-Appelius. Zal men dan niet mede in het feit dat de meest overtuigde tegenstander dier wet zich onpartijdig genoeg toont om plaats te nemen onder de weinig noordelijken die bereid zijn den schuldeischers uit het Zuiden tegemoet te komen, eene verklaring mogen zoeken van de waardeering die uit die zestien Belgische stemmen spreekt?

De man die als eerste candidaat op de voordracht komt is één

van de vijf, die in dezen gehandeld hebben als hij: Van Markel Bouwer.

Het vervolg van deze zaak in de zitting 1819-1820 is niet geschikt om vertrouwen te vestigen in de zakelijkheid der motieven van hen die tegen het voorstel-De Serret hebben gestemd: een in October van de zijde des Konings ingediend ontwerp van vrijwel gelijke strekking wordt den 10en November met algemeene stemmen aangenomen. De Belgen hebben bij deze gelegenheid hun hart kunnen ophalen aan een ferme rede van Sandberg van Esschenburg, die bij de stemming over het voorstel-De Serret niet aanwezig is geweest, doch thans verklaart vóór te zullen stemmen om niet aan billijke reclamatiën den weg af te snijden, hoezeer hij den gang van zaken in dezen onregelmatig acht. Welke motieven moet men wel aan de Eerste Kamer toeschrijven wanneer men haar een ontwerp, dat zij nog geen half jaar geleden verwierp, zonder eenig novum opnieuw voorlegt? Men zegt dat de verwerping van het voorstel-De Serret te wijten is aan het feit, dat het initiatief in dezen niet van den Koning is uitgegaan, maar mag men van een lichaam als de Eerste Kamer een dergelijke inconstitutioneele handelwijze verwachten? Het antwoordt op deze vraag geeft de Eerste Kamer wanneer zij eenige dagen later het voorstel aanneemt.

De ontwerpen der eerste tienjaarlijksche begrooting (1820-'30) vinden zoo algemeene afkeuring, dat het schijnt alsof Noord en Zuid de handen inéén zullen slaan om haar te keeren, wanneer de schijnbare eendracht wordt verstoord door een incident, dat een helder licht werpt op de 'achtelooze practijk' die gedurende de regeering van Willem I ons staatkundig leven kenmerkt. De uitlokker van dat incident is Plasschaert, die door zijn gezondheidstoestand daartoe genoopt, zijn lidmaatschap, dat in 1821 afloopt, wenscht neer te leggen. Hoe in een dergelijk beval behoort te worden gehandeld is nergens geregeld. Volgens Dotrenge zou de door Plasschaert gevolgde en ook voor de hand liggende procedure-kennisgeving aan den gouverneur met verzoek de Staten tot de verkiezing te doen overgaan, in 1816 zijn gevolgd in de provincie Holland, en, gelijktijdig met het bedanken van Plasschaert, in Luik, waar Nagelmaekers zijn mandaat ter beschikking stelt[1]. In Zuid-Brabant echter (gouverneur van Aer-

1) Uit de mededeelingen van De Geer (Antecedenten, bldz. 14) zou men opmaken, dat tusschentijds aftredende leden zich tot dusver steeds tot den Koning hadden gewend met een verzoek om ontslag. Wat hiervan zij is er in ieder geval dit verschil, dat de in 1816 en 1818 aftredenden door den Koning tot lid waren benoemd, terwijl Plasschaert door de Provinciale Staten gekozen was.

schot) geschiedt dit anders. Het schrijven van Plasschaert wordt niet aan de orde gesteld en eerst na de sluiting der zitting van de Staten deelt de gouverneur hem mede, dat de verkiezing van een opvolger niet heeft kunnen plaats vinden, aangezien de Staten daartoe naar het oordeel des Konings niet bevoegd zijn zoolang op het verzoek om ontslag van het zittende lid door hem nog niet is beschikt. Zooals vanzelf spreekt trekt dit zonderlinge optreden in sterke mate de aandacht en het duurt niet lang, of men hoort vertellen, dat de gouverneur de verkiezing van een opvolger heeft willen verhinderen teneinde te voorkomen, dat de Staten - die in deze zitting het mandaat van den ongezeggelijken kamerheer Cornet de Grez ook al verlengd hebben - het Noorden zouden schandaliseeren door De Celles naar de Kamer af te vaardigen[1)].

Plasschaert laat het er intusschen niet bij en geeft van zijn wederwaardigheden kennis aan de Tweede Kamer, waar zijn schrijven een verwoeden strijd doet ontbranden tusschen de leden die dit stuk naar de afdeelingen willen zenden en degenen die het, zooals Dotrenge voorstelt, onmiddellijk wenschen te renvooieeren aan den minister van binnenlandsche zaken teneinde diens aandacht te vestigen op het feit, dat Zuid-Brabant niet meer door het grondwettelijk voorgeschreven aantal afgevaardigden vertegenwoordigd is. Na langdurige en opgewonden debatten weten de Zuidelijken tenslotte het renvooi naar den minister door te zetten. Voor: 43 Belgen en Van Hogendorp, Van Alphen, Van Spaen van Biljoen, Van Bommel, Camper en twee Brabanders, Van Meeuwen en Ingenhousz; tegen: 27 Hollanders en Membréde, Van Aefferden en De Moreau de Bioul (1 December 1819). Een week later bepaalt de Koning, dat degenen die tusschentijds als kamerlid wenschen te bedanken zich ‘uit den aard der zaak’ tot hem hebben te wenden, waarna (afwijzing van het verzoek wordt blijkbaar niet mogelijk verondersteld) zijnerzijds van de genomen

1) In begin 1820, als eindelijk tot vervulling van de in Zuid-Brabant ontstane vacatures (het zijn er inmiddels twee geworden) wordt overgegaan, staat De Celles inderdaad candidaat, evenals de wegens zijn optreden in de zaak-Van der Straeten strafrechtelijk vervolgde advocaat Barthélémy, beiden echter zonder succes.

dispositie kennis zal worden gegeven aan de Staten der Provincie ‘teneinde deze tot de vervulling van de opengevallen plaats zouden overgaan.’

Dat daarmede niet alle moeilijkheden zijn opgelost is intusschen gebleken in het geval Hennequin. In verband met de afkondiging van het taalbesluit heeft deze nog in September verzocht eene buitengewone zitting van de Provinciale Staten van Limburg te willen bijeenroepen, teneinde in zijn plaats een ander tot Kamerlid te verkiezen, maar daartoe blijkt de Koning niet genegen, zoodat de eentalige burgemeester van Maastricht zich wel genoodzaakt ziet om het einde van de zitting af te wachten.

Het is dan ook wel gewenscht, dat de Kamer, die zal hebben te beslissen over de eerste tienjaarlijksche begrooting, voltallig zij, al ziet het er vooreerst nog niet naar uit, dat het op een of twee stemmen zal aankomen, want de voorgedragen ontwerpen vinden vrijwel geen enkelen verdediger. Wel behelzen zij ditmaal geen verzwaring van lasten, doch dit resultaat is slechts bereikt kunnen worden doordat men een aantal algemeene uitgaven, zooals de tractementen van de rechterlijke macht, de kosten der justitie, het onderhoud van de gevangenen en dat van wegen, kanalen en verschillende rivieren ten laste van de provinciën heeft gebracht. Als deze manipulaties vrijwel algemeen blijken te worden afgekeurd, biedt de regeering den 13en December nieuwe ontwerpen voor de tienjaarlijksche uitgaven en middelen aan ‘om concurrent daarover beraadslaagd te worden, als alternatief,’ waarbij de overbrenging naar de provinciën is losgelaten, doch - onvermijdelijk gevolg - tevens in de heffing van nieuwe opcenten op verschillende belastingen wordt voorzien. Ter geruststelling van het Noorden wordt voorts de instelling aangekondigd van eene commissie, die eene herziening van de wetgeving op de in- en uitgaande rechten zal hebben voor te bereiden. De Kamer heeft nu dus voor zooveel de tienjaarlijksche begrooting aangaat de keus uit twee stellen van ontwerpen. Daarnaast staan dan nog de ‘buitengewone’ uitgaven en middelen voor 1820 en de wet tot dekking van de tekorten van vorige jaren door verkoop van domeinen, die tegelijk met de tienjaarlijksche begrooting behandeld worden. Deze laatste, natuurlijk de hoofdschotel, belooft ook in haar nieuwen vorm het onderwerp van ernstige critiek te worden, zoowel wegens de - thans onbemantelde - verhooging

van uitgaven en lasten, als wegens het duidelijk aan den dag tredend streven om allerlei posten die geenszins tot de ‘zekere en steeds voortdurende’ behooren op de tienjaarlijksche begrooting te brengen en daarmede tot 1829 buiten alle discussie te stellen.

De tribunes zijn overvol wanneer Appelius, wegens ziekte van Six met de verdediging belast, den 24en December om half tien des morgens, als eerste het woord neemt ter aanbeveling - in beide talen - van de voorstellen. Onmiddellijk daarna komt Reyphins aan het woord om één van die redevoeringen in grooten stijl te houden die hem den naam van den besten spreker der Kamer hebben bezorgd. Zonder op détails in te gaan, toont hij aan, hoe het instituut der tienjaarlijksche begrooting, op zichzelve reeds geëigend om ieder gezond parlementair leven te smoren, hier misbruikt is om de contrôle der Staten-Generaal tot een onbeduidend minimum te reduceeren. Aanneming van een dezer voorgelegde tienjaarlijksche begrootingen zal beteekenen, dat men het gouvernement in staat stelt gedurende tien jaren voort te gaan op een weg die - door voortdurende toeneming van den schuldenlast - ten verderve moet leiden. Met niet minder overtuiging spreekt Gijsbert Karel. Het is de eerste maal sedert hem rang en titel van minister van staat zijn ontnomen, dat hij in de Kamer het woord voert. Ziekte belet hem zijn rede staande uit te spreken, maar zijn betoog is daarom niet minder forsch. De door de regeering aangebrachte splitsing tusschen ‘gewoon’ en ‘buitengewoon’ spot met de bedoelingen van den grondwetgever en een volksvertegenwoordiging die haar aanvaardde zou haar constitutioneele rechten prijs geven ten behoeve van de invoering eener absolute monarchie. Men kent de gevolgen van dat stelsel: ‘Il pervertit le Prince, il avilit les sujets’. Zijn er onder de toeschouwers ook geweest die anders dan 's mans vijand Nagell, wiens oog slechts open staat voor het ‘koddige’ van de situatie, zich November 1813 herinneren als de spreker tegen het einde van zijn rede opgestaan, besluit: ‘Maintenant que j'ai dit, je dois ajouter encore un mot; mais ce n'est qu'un seul mot, parce qu'il m'est personnel. On sait assez que j'ai passé ma vie toute entière, invariablement, sous la devise de: Vive Orange - Eh bien, je voterai contre tous les projets de lois, sous la même devise de: Vive Orange!’?

Het is bijna half twee in den nacht als men tot de stemming

overgaat. Zij is voor de regeering vernietigend. Van de vijf wetsvoorstellen wordt er slechts één, dat tot den verkoop van domeinen, aangenomen[1)], de tienjaarlijksche uitgaven in haar oorspronkelijken vorm worden met algemeene stemmen verworpen, de middelen met 97 tegen één (Van Lynden van Hoevelaken). De Belgen wijzen vrijwel unaniem alle voorstellen af, maar ook de Hollanders weren zich, al is het aantal dat tegen de concurreerende tienjaarlijksche begrooting waagt te stemmen nog niet groot[2)].

Hoewel door de aanneming van een voorloopige credietwet voor den tijd van acht maanden voorzien werd in de behoefte aan inkomsten van het Rijk, in welk tijdvak het mogelijk zou zijn de organisatie van de rechterlijke macht en de algemeene rekenkamer ter hand te nemen, wordt reeds den 18en Februari een nieuwe ontwerp-begrooting aangeboden, die wel in zooverre als een verbetering kan worden beschouwd, dat verschillende posten van ‘gewoon’ naar ‘buitengewoon’ zijn verhuisd, doch overigens geenszins getuigt van den wil om de kamers in staat te stellen zich met volledige kennis van zaken een oordeel te vormen over de aanwending van 's Lands middelen, en de voorziening in het verschil tusschen uitgaven en inkomsten overlaat aan ‘nadere wettelijke bepalingen’, waaromtrent de inmiddels op 23 Januari ingestelde herzieningscommissie zal hebben te adviseeren. Maar de stemming der Kamer is mild. Gijsbert Karel is, zooals zoo vaak, niet in staat de zittingen bij te wonen en daarmede zakte de oppositie uit het Noorden inéén[3)]. Ook verschillende Zuidelijken

1) Vóór: 45 Hollanders en 9 Belgen; tegen: 40 Belgen en Van Hogendorp, Van Alphen, Van Bommel en Van Hees.
2) Het aantal uitgebrachte stemmen bedraagt 98, uit Noord en Zuid elk 49.
Voor het tweede ontwerp tienjaarlijksche uitgaven stemmen 40 Hollanders en 3 Belgen: Membréde en de Antwerpenaars De Moor en Messemaekers; tegen: 46 Belgen en 9 Hollanders: Van Hogendorp, Van Alphen, Van Bommel, Repelaer (Holland); Sandberg van Esschenburg, Van Suchtelen (Overijsel); Van Sytzama, Roorda van Eysinga (Friesland); Alberda van Rensuma (Groningen). Bij de middelen wordt het aantal tegenstemmers met vier (Noordelijken) vermeerderd.
De ‘buitengewone’ uitgaven voor 1820 worden verworpen met 68 tegen 30. Vóór: 29 Hollanders en Membréde; tegen 48 Belgen en 20 Hollanders. Bij de middelen is het aantal tegenstemmers uit het Noorden nog één grooter.
3) In de Eerste Kamer echter heeft Schimmelpenninck de inconstitutionaliteit der verdeeling tusschen ‘jaarlijksch’ en ‘tienjaarlijksch’ met kracht staande gehouden, - tevergeefs natuurlijk.

blijken van oordeel, dat men het gouvernement niet andermaal aan een nederlaag moet blootstellen. Zelfs de opgewonden Pirson uit Namen, in December een der heftigste opposanten, verklaart in een overigens vrijwel onbegrijpelijk vertoog, dat hij thans zijn steun aan de regeering niet zal onthouden. Maar alle tegenstand is niet gebroken: vooral Reyphins en Dotrenge toonen zich onverzoenlijk. De dreigende toon waarop de eerste gewaagt van duistere machinatiën tegen onwelgevallige Kamerleden aangespannen, doet vermoeden, dat hij zelf daarvoor niet gepaard is gebleven, en Dotrenge geraakt wederom in conflict met den inmiddels van zijne ziekte herstelden Six en ook met Kemper, die het ongepast blijkt te achten, dat sommige leden er een gewoonte van maken hoog op te geven van hun eigen daden en beginselen. Geheel bevredigend is het verloop van de stemming dan ook nog niet. De Noordelijken verklaren zich zonder uitzondering vóór, maar 25 Belgen stemmen tegen alle vier de ontwerpen, en daaronder zijn er acht, die in 1819 voor het eerst zijn gekozen (19 Maart 1820).

Ook met haar overige voorstellen is de regeering in dit jaar niet gelukkig. De wet op de schutterij - een in het Zuiden onbekend en onbegeerd instituut - brengt het niet tot eene openbare behandeling, evenmin als de voorgestelde titels van het ‘nationale’ burgerlijk wetboek, die de Kamer, naar zij ‘officieus’ aan den minister doet weten, niet wenscht te behandelen zoolang het ontwerp in zijn geheel niet is overgelegd.

Weinig gunstiger is het lot van een aantal voorstellen tot wijziging van de rechterlijke organisatie, welke nauwelijks één verdediger vinden, en ook de aangenomen wetten op de militie en de algemeene rekenkamer gaan er niet gemakkelijk door.

In de Eerste Kamer keurt men (waaronder in dit geval zelfs Van Lynden te begrijpen is) de zeer bezwarende voorwaarden af waaronder plaatsvervanging is toegelaten; in de Tweede de afzetbaarheid der leden. Van de 34 stemmen die tegen de wet op de rekenkamer worden uitgebracht zijn er acht uit het Noorden afkomstig[1)].

1) Van Hogendorp, P.S. Dedel, Duvelaer van de Spiegel, Warin, sedert Maart 1820 lid der Kamer (Holland); Roorda van Eysinga, Lycklama à Nijeholt, Van Sytzama (Friesland); Alberda van Rensuma (Groningen). De hiergenoemde W.H. baron van Sytzama niet te verwarren met zijn neef P.O. baron van Sytzama, die hem in 1826 opvolgt en bekend is geworden door zijn oppositie tegen de financieele politiek van Willem I.

Tegenover al deze oppositie toonen Six en Van Maanen een prikkelbaarheid, die hen verleidt tot uitspraken als zou het den tegenstanders der voorgedragen ontwerpen slechts te doen zijn om het gouvernement tegen te werken en de grondwettige bevoegdheden des Konings afbreuk te doen. De uitspraak van Van Maanen, dat ‘al hetgeen, waaromtrent het Koninklijk gezag niet bij de grondwet is gewijzigd of beperkt, aan Z.M. is overgelaten’ die nogal opzien verwekt, wordt zes dagen later gevolgd door het reeds eerder genoemde verbod van ‘officieus’ verkeer tusschen de ministers en de Kamers, hetwelk blijkens zijn considerans is ingegeven door verstoordheid over de weigering van de Kamer om de ingediende gedeelten van het Burgerlijk Wetboek in behandeling te nemen.

Het odium van deze weigering valt voor een groot deel terug op Gijsbert Karel, die in deze dagen in een opmerkelijke rede zijn ontwikkelingsgang sedert 1813 teekent. Kon hij, sedert 1795 buiten alle openbare bediening gebleven, bij het herstel van onze onafhankelijkheid gelden als kampioen voor veel van het oude, ‘waaraan ik gehecht ben, omdat ik het met de wapenen heb zien omverwerpen en het goede daarvan heb willen herstellen.... reeds in 1814 heb ik de eerste Commissie mannen ontmoet, uitstekende niet alleen door verstand en bekwaamheid, maar ook door een deugdzaam gedrag, en die in den loop der revolutionnaire tijden in 's Lands zaken zijn gekomen. Door dezen ben ik bewogen geworden om nieuwe instellingen aan te nemen, die de oude overtreffen. Naderhand zijn, in 1815, de Zuidelijke leden tot hetzelfde werk geroepen, en van dezen heb ik veel geleerd en ook het Fransche aan te nemen, wanneer het goed is. Mijne ondervinding, in de laatste jaren door de behandeling van zaken en in de verkeering met mijne landgenooten op togtjes door de provinciën verkregen, is: dat veel van het nieuwe tot eene gewoonte is geworden, en dat wij in allen gevalle vrij zijn om te kiezen, de voorkeur aan datgeen gevende, dat goed, of dat best is.’

Welken indruk moet na dit ernstig betoog van den oud-regent gemaakt hebben de wrevelige opmerking van Van Maanen, den gewezen dienaar van Napoleon, dat alle bezwaren, aangevoerd

tegen de voorstellen betreffende de rechterlijke organisatie, teruggebracht kunnen worden tot den wensch om de Fransche wetgeving te behouden, zoodat iedere wijziging, hoe voortreffelijk ook, op dezelfde wijze ontvangen zou zijn? Alleen uit het feit, dat de minister in het Nederlandsch spreekt, valt te verklaren dat Dotrenge niet onmiddellijk opstuift, maar ook Warin blijkt den ministerieelen toorn niet te duchten. Hij staat aanstonds op om te protesteeren tegen de insinuatie, dat de houding der oppositie zou moeten worden toegeschreven aan verzwegen en onzakelijke beweegredenen. Niet bij de Kamer zoeke de minister de fout, doch bij de gebreken der ontwerpen die hij haar voorlegt.

De verkiezingen van 1820 brengen in de samenstelling der Tweede Kamer niet veel wijziging. In Antwerpen, waar Du Bus de Gisignies thans Gouverneur is, verliezen de gouvernementeelen De Moor en Messemaekers hun zetel, maar daartegenover staat, dat ook Serruys en d'Omalius Thierry geen deel van de Kamer meer uitmaken, en dat de plaats van Hennequin wordt ingenomen door den uitermate 'Hollandsch' gezinden districtscommissaris van Maastricht Kerens de Wolfrath, die zich sedert 1824 zelfs Kerens *van* Wolfrath schrijft.

Zijn stadgenoot Membréde wordt met 50 stemmen eerste candidaat voor het voorzitterschap tegen 34 op Dotrenge.

Van het vertrouwen waarin verschillende leden hun stem hebben gegeven aan de begrooting van 1820, blijkt bij de behandeling van het, wederom niet sluitende, budget voor het volgende jaar heel wat verloren gegaan. Pirson betreurt de zwakheid waardoor hij en anderen met hem de tienjaarlijksche begrooting hebben laten passeeren, en Gijsbert Karel acht de begrooting onaannemelijk zoowel vanwege hare ondoorzichtigheid, die het vormen van een oordeel belet, als wegens het deficit. Hij is de eenige Hollander die - tezamen met 25 Belgen - zijn stem uitbrengt tegen het ontwerp tot dekking van het verschil over 1820, waartoe een leening van tenminste acht millioen wordt voorgesteld. Bij de stemming over de uitgaven voor 1821 (61 tegen 38) voegt Warin, bij de middelen ook nog Van Alphen zich aan zijn zijde.

Wanneer de Kamers den 1en Februari 1821 weder bijéénkomen moeten zij in het raadhuis van Brussel vergaderen; het gebouw der Staten-Generaal is den 29en December geteisterd door een grooten brand, evenals het verblijf van den Prins van

Oranje, voor wien ingevolge een wet van December 1815 nog steeds een paleis te Brussel behoort te worden gebouwd. Voor den Kortrijkschen burgemeester L. Pycke, sedert 1818 lid voor Wes-Vlaanderen, een reden om een voorstel in te dienen met de uitvoering van deze wet niet langer te talmen, en het Zuiden in de gelegenheid te stellen van zijn aanhankelijkheid voor den troonopvolger te doen blijken door de kosten van den aanbouw te bestrijden uit den verkoop van in de zuidelijke provinciën gelegen domeinen - een voorstel waarvan de aanneming, naar wel voor niemand een geheim is, bij den Koning niet in goede aarde zal vallen. De gedragingen van den Prins te Brussel, waar hij zijn populariteit voor een niet gering gedeelte dankt aan de tegenstelling, waarin men hem gaarne tegenover zijn 'Hollandschen' vader plaatst, zijn er niet naar om hem het verblijf in de Zuidelijke hoofdstad nog aangenamer te maken dan het blijkbaar reeds is. De bewondering die hij zich van Fransche emigranten doet aanleunen doet zijn naam noemen in verband met de meest dolzinnige geruchten; bij voorkeur verkeert hij in kringen wier ontevredenheid met den gang van zaken een ieder in de oogen schijnt: zijn vrienden De Trazegnies in de Eerste en Duchastel in de Tweede Kamer behooren daar tot de geregelde oppositie[1)].

De toelichting op het voorstel-Pycke gewaagt wel uitsluitend van de vrees dat 's Konings spaarzaamheid hem van den bouw van een paleis voor zijn zoon zal weerhouden, maar de toeleg om dien zoon in het bijzonder aan het Zuiden te verbinden blijft nauwelijks verzwegen. Hoe weinig geestdriftig Willem I echter ook door het plan gestemd moge zijn, zooals de zaken thans staan blijft hem niet veel anders over dan der Kamer 'officieus' te doen mededeelen, dat hij zelf de noodige voorzieningen zal treffen, waarop Pycke zijn voorstel intrekt.

De belangrijkste onderwerpen van het jaar 1821 zijn het nieuwe

1) Duchastel, destijds adjudant van den Prins, werd in 1819 door de Staten van Henegouwen naar de Kamer afgevaardigd, waar hij zijn beteekenis vrijwel uitsluitend aan zijn betrekking tot den troonopvolger ontleende. Tot adjudant des Konings benoemd verzocht hij weldra ontslag als zoodanig, waarna de Prins van Oranje hem aanstelt tot zijn 'écuyer', een tot dusver onbekende functie. Kort daarop wordt bij K.B. van 28 Juli 1820 bepaald, dat de benoeming van huisofficieren van leden der koninklijke familie voortaan uitsluitend zal geschieden door den Koning.

burgerlijk wetboek (thans in zijn geheel aan de Kamer medegedeeld) en het nieuwe belastingstelsel, beide een bron van wrijving tusschen Noord en Zuid, doch in de Kamer in geheel verschillenden toon behandeld.

Bij meer dan één gelegenheid is reeds gebleken, dat de Belgen veel meer dan op een 'nationaal wetboek' prijs stelden op een verbetering van den code civil - de Belgische commissie die over het ontwerp geraadpleegd is heeft daarover een zeer ongunstig rapport uitgebracht, en de Staten van verschillende provinciën[1)] hebben door moties van hun liefde voor de Fransche wetgeving doen blijken. Dat alles is aanmerking genomen valt het optreden der zuidelijke leden bij de behandeling in comité-generaal - voor dit geval ingevoerd teneinde omtrent de verschillende punten een duidelijker uitspraak van de Kamer te verkrijgen dan opgemaakt kan worden uit het verslag der centrale sectie - erg mee. De voornaamste sprekers zijn Nicolaï, raadsheer in het hooggerechtshof te Luik en gewezen lid van de commissie die het ontwerp ongunstig heeft beoordeeld, Pycke, Liefmans en natuurlijk, als verdediger, Kemper.

Een oogenblik dreigt een voorstel van het nieuwe lid voor Henegouwen Le Cocq, vooral bekend vanwege zijn belangstelling voor de tariefwetgeving, een minder aangename verhouding te doen ontstaan, omdat men in het door hem geopperde denkbeeld, de voorstellen eerst aan het oordeel van een commissie van voorbereiding te onderwerpen, een poging ziet om de zaak op de lange baan te schuiven; maar nadat dit voorstel is verworpen, vindt de behandeling in de Kamer in volkomen kalmte plaats.

Niet aldus echter in de Zuidelijke pers - de Noordelijke toont tenauwernood eenige belangstelling - die, waar geheimhouding van de besprekingen in comité-generaal niet noodig wordt geoordeeld, haar lezers al weldra omtrent den stand der behandeling kan inlichten. Verschillende bladen zoeken daarbij echter hun kracht in een zoo zoutelooze bespotting van Kemper, dat Nicolaï het reeds in Februari noodig oordeelt, dat de Kamer eenparig van haar afkeuring van dit geschrijf doe blijken, een denkbeeld dat algemeen instemming vindt. Wanneer Kemper daarna op-

1) Nl. Oost-Vlaanderen (op voorstel van Liefmans, in 1819 tot lid der Kamer gekozen), Zuid-Brabant, Antwerpen, Luik, Namen en Henegouwen.

merkt, dat hij op een vervolging van den schrijver geen prijs stelt omdat men als voorstander van de vrijheid van drukpers de misbruiken daarvan in den koop toe moet nemen, dan schijnt zelfs Dotrenge te gaan behooren tot de bewonderaars van den Leidschen hoogleeraar, wiens bereidheid om zijn adviezen steeds in het Fransch uit te brengen door de Belgen zeer wordt gewaardeerd. Op het punt van de taal toont het Noorden zich trouwens zeer coulant: in beginsel maakt zelfs niemand bezwaar tegen een voorstel van Gendebien om den wensch uit te spreken, dat de beide teksten van het wetboek van gelijke authenticiteit zullen zijn, hetgeen vooral van belang is voor de Vlaamsche provinciën, waar het Nederlandsch als officiëele taal geldt, doch bij de balie veelal nagenoeg onbekend is.

Bij alle wederzijdsche wellevendheid wordt echter de critiek niet gesmoord en zij laat van de inleiding op het wetboek, die vrij algemeen als te leerstellig wordt beschouwd, niet veel over. Ontmoedigd door ‘de weinige belangstelling van de meerderheid onzer noordelijke deputatie in alles wat het burgerlijk recht betreft, vereenigd met den altijd wakkeren ijver der Zuidelijke deputatie om toch zoo weinig mogelijk van de Fransche wetgeving te verliezen,’ denkt Kemper er zelfs over om naar de studeerkamer terug te keeren. Tenslotte echter laat hij zich overreden om ook de verdediging van het nieuwe ontwerp, dat met inachtneming van de geopperde bezwaren samengesteld, den 15en Maart 1821 wordt ingediend, op zich te nemen. Van Maanen is ook niet de geschikte man voor dit werk. Als Reyphins den 26en Juni uit de nieuwe ontwerpen meent te moeten opmaken, dat de regeering blijkbaar niet van zins is de uitspraken der Kamer te eerbiedigen, valt hij zoo bits uit, dat de afgevaardigde van West-Vlaanderen er een week later nog niet over kan zwijgen. Intusschen is met de wenschen der Kamermeerderheid wel in zooverre rekening gehouden, dat de behandeling der nieuwe voorstellen geregeld voortgang kan vinden. Tot politieken strijd geeft het boek vanzelf weinig aanleiding; alleen bij de behandeling van de vraag, of de mogelijkheid van echtscheiding dient te worden opengelaten (met 58 tegen 19 stemmen bevestigend beantwoord) openbaart zich een spoor van katholieke oppositie. Onder de tegenstemmers zijn De Sécus, Pirson, Poullet, Geelhand della Faille en Van Crombrugghe.

Het op 1 Mei 1821 ingediend ontwerp eener wet houdende de grondslagen van een Nederlandsch belastingstelsel (de thans formeel nog geldende ‘stelselwet’) is de eerste vrucht van den arbeid der op 23 Januari 1820 ingestelde commissie Röell tot herziening van de wetgeving op de in- en uitgaande rechten en accijnzen, die - met in het geheim ingewonnen voorlichting van Gogel - aan het werk getogen, alras tot het inzicht is gekomen, dat zij, gezien de eischen aan de belastingopbrengst gesteld, zich niet tot herziening van enkele belastingen kan bepalen.

Het resultaat is een stelsel op welks totstandkoming de invloed van het Noorden kennelijk overwegend is geweest. Dienstbodenen paardengeld staan weder op het punt ingevoerd te worden als onderdeelen der nieuwe personeele belasting; van de accijnzen vervallen die op koffie, de brandstoffen en de zeep, wier plaats wordt ingenomen door de rechten op gemaal en geslacht; de heffing bij den oorsprong wordt naar die bij den uitslag toegebogen, en ook de beschermende rechten moeten een veer laten. Erkend wordt, dat de tot dusver geheven hooge rechten zoo min baat hebben gebracht aan de nijverheid als beantwoord aan de verwachtingen van den fiscus, maar een radicale verandering van koers wordt niet beoogd. Men wenscht geen ‘zuiver op de theorie gebouwd’ stelsel, maar ‘door wederzijdsch toegeven een geheel van wetgeving...., waarin *iedere* klasse in de maatschappij bepalingen te haren gunste vindt, die haar dan ook gewillig den last (zullen) doen dragen, noodzakelijk voortvloeiend uit dergelijke bepalingen ten gunste van andere klassen’, m.a.w. lage rechten, en daartegenover premiën voor de industrie.

Nochtans spreken zoowel voor- als tegenstanders van een overstag gaan der regeering. Voor Appelius, dien men gedurende tien maanden van de met Gogel gevoerde besprekingen onkundig heeft gelaten, beteekent het nieuwe stelsel een verloochening van zijn verleden, maar hij kan niet zoo ver gaan als de financieel onafhankelijke Six, die, ook op andere punten met den Koning van meening verschillende, zijn ontslag als minister verzoekt[1)]. Op den dag, waarop het ontwerp wordt ingediend, aanvaardt zijn opvolger Elout zijn functie.

1) Niet verzocht was daarentegen zijn gelijktijdig verleend ontslag als directeur-generaal van de amortisatiekas, welke functie met die van minister van financiën vereenigd blijft.

De meest principieele tegenstander der tot dusver gevolgde protectionistische politiek is verrukt. Hoewel juist voornemens te Wiesbaden heil voor zijn gezondheid te gaan zoeken, haast Gijsbert Karel zich van Parijs, waar de stukken hem bereiken, naar Brussel om zijn stem openlijk voor het ontwerp uit te brengen, al beweert hij dan ook van meening te zijn, dat 'het werk zich zoodanig zelf aanprijst, dat het geen voorspraak noodig heeft, en dat het door den tijd alleen en zonder eenige hulp ingang moet vinden bij alle onbevooroordeelde gemoederen.'

Het is maar de vraag, of het dien tijd zal krijgen. Uit het Zuiden schijnt één kreet van afschuw op te gaan. Pers en petitiën voorspellen reeds den ondergang van landbouw en industrie, en de invoering van het gemaal bij gelijktijdige afschaffing van het recht op de koffie wordt voorgesteld als eene opoffering van den onvermogende aan de onverzadelijke begeerten van den groothandel. Na de discussiën in de afdeelingen kan niemand zich verhelen, dat de spanning tusschen Noord en Zuid een hoogte heeft bereikt als nooit te voren. Daarmede is het lot van het ontwerp hoogst onzeker geworden: stemmen de Zuidelijken als één man tegen dan behoeft slechts één enkel lid uit het Noorden zich aan hun zijde te scharen om de wet te doen stranden. Als bij den aanvang der openbare beraadslagingen, den 21en Juni 1821, de koppen geteld worden, blijken er uit beide deelen van het rijk twee afgevaardigden te ontbreken[1]. Van één hunner, het lid Rosier, officier van justitie te Bergen, kan de afwezigheid moeilijk worden verklaard. De voorlezing van een door hem in den avond van den 20en geschreven brief, waarin hij mededeelt in opdracht van den minister van justitie met spoed naar zijn standplaats te moeten vertrekken, veroorzaakt nog vóór de opening der debatten een geweldige opschudding. Onmiddellijk staat De Serret op om opneming van den brief in de notulen te verzoeken en de opvliegende Pirson kondigt aan, dat hij de vraag in hoeverre een minister

1) Uit het Noorden Van Lidth de Jeude (Geld.) en A.J.J.H. Verheyen. Van den laatste mag men op grond van zijn stem, later bij de personeele belasting, het gemaal en het geslacht uitgebracht, aannemen, dat hij tegen zou hebben gestemd. De ernstig zieke Carbasius die sedert zijn stem voor de rechten op koffie en suiker nog iets heeft goed te maken, is aanwezig. Van de Zuidelijken ontbreken Estric, burgemeester van Mechelen, die den vorigen avond op het gerucht dat in zijn gemeente ongeregeldheden zijn uitgebroken, is vertrokken, en Rosier.

gerechtigd is een kamerlid-ambtenaar aan zijn taak als volksvertegenwoordiger te onttrekken, nader onder de oogen wenscht te zien. Nochtans komt het gedurende den 28en en 29en niet tot bepaalde incidenten, zelfs niet als Le Cocq in den loop van zijn uitvoerig betoog opmerkt, dat hij in de houding der voorstanders ‘une espèce de fratricide moral’ ziet. Onder de voorstanders staan natuurlijk Van Hogendorp en Van Alphen vooraan, onder de tegenstanders, naast Le Cocq, Van Crombrugghe en - een merkwaardigheid op zich zelf - Huyttens Kerremans, die, als oud-lid der commissie-Röell met deze materie in het bijzonder vertrouwd, voor één maal het stilzwijgen verbreekt, dat hij gedurende zijn veeljarig lidmaatschap der Kamer overigens getrouw heeft bewaard. Wanneer Huyttens den 29en als laatste spreker zijn rede beëindigd heeft, doet de voorzitter, Membréde, mededeeling van een ingekomen schrijven van een ‘een lid’, dat blijkens een overgelegd medisch attest gedurende eenige dagen de zittingen niet zal kunnen bijwonen. Maar de Kamer is nog niet zoo vermoeid, dat zij niet zou begeeren te weten wie dat lid is, en wanneer de plotseling ongesteld gewordene blijkt te zijn de districtscommissaris van Dendermonde, de Burbure, regent het betuigingen van verontwaardiging, waarin ook de naam Rosier weder genoemd wordt. Het feit, dat deze laatste den volgenden morgen blijkt te zijn teruggekeerd kan natuurlijk de opgewonden gemoederen niet tot bedaren brengen, en de heerschende spanning ontlaadt zich den 30en in een ongekende onstuimigheid van de zijde der Belgen, die de urenlange debatten over steeds weer dezelfde vragen althans verlevendigt.

Wordt dit ontwerp wet - zoo roept Trentesaux uit - dan zal het geheele Zuiden weten waarom aan het minder volkrijke Noorden een even groot aantal vertegenwoordigers moest worden toegekend. ‘Le constitution financière de 1821 est la fille de la constitution politique de 1815.’ Pirson brengt in een betoog, welks heftigheid in het Noorden algemeen verontwaardiging wekt, opnieuw de spoedopdracht van Rosier en de plotselinge ziekte van De Burbure ter sprake. Eén Belg, De Moreau de Bioul, spreekt ten gunste van de wet; geen enkele spreker uit het Noorden er tegen.

De belangstelling der toehoorders gaat natuurlijk in de eerste plaats uit naar hetgeen Reyphins en Dotrenge, die eerst op den

derden dag aan het woord komen, te berde zullen brengen. De eerste drukt zich vrij gematigd uit, maar na de peroratie, waarin hij er op wijst, dat de wet, zoo zij wordt aangenomen, in het Zuiden zedelijk gezag zal missen, kan het publiek zich toch niet langer stil houden. De ‘woeste staat’, waarin volgens Gijsbert Karel de vergadering en de tribunes aan het eind der beraadslagingen verkeerden, komt echter in de eerste plaats voor rekening van Dotrenge, wiens rede nagenoeg de geheele avondzitting in beslag neemt.

Ook deze spreker eindigt met een beroep op zijn medeleden uit het Noorden. Hij brengt in herinnering, hoe de Zuidelijke Nederlanden onder Spaansch, Oostenrijksch en Fransch bestuur de bronnen van hun welvaart onaangetast hebben gezien; eerst een nationale regeering maakt zich op de welvaart van België, dat reeds gebukt gaat onder den last van de al verslindende schuld van het Noorden, te vernietigen. En waartoe? Niet ten bate van Oud-Nederland, welks belangen door de voorgestelde wetgeving even zeer geschaad zullen worden, maar ter wille van een ‘haut commerce local’, welks vaderlandsliefde gekend wordt uit de figuur van den koopman, die wapens leverde aan de vijanden van zijn land en, naar zijn eigen verklaring ook betrekkingen met den duivel zou aanknoopen indien daarbij winst te behalen ware.

Beroemd geworden zijn de slotwoorden van zijn betoog: ‘Décidez maintenant, concitoyens des Nord. Et si vous avez pris froidement la résolution, consommez cette nuit le fratricide de la vieille et loyale Belgique.’

Onder het rumoer, dat na deze woorden losbreekt, neemt Kemper als zesendertigste en laatste spreker het woord. Op hem komt de verdediging van het ontwerp te rusten, want Elout is ziek en van den zoowel door zijn antecedenten als door zijn persoonlijke gevoelens belemmerden Appelius valt eene overtuigende verdediging niet te verwachten.

In een voor de vuist uitgesproken betoog tracht Kemper alle gemaakte bedenkingen te weerleggen, en ook nu laten de tribunes zich niet onbetuigd. Nadat de ministers Falck, De Coninck, beiden zeer kort, en Appelius het woord hebben gevoerd, tracht Liefmans nogmaals de voorstanders van een onberaden stap te weerhouden, en waagt Le Cocq een laatste poging om de beslissing opgeschort te krijgen. Tevergeefs natuurlijk, men wenscht

eindelijk tot een beslissing te komen. Noord en Zuid zijn thans, tengevolge van den terugkeer van Rosier, even sterk: 53 tegen 53. Bij eene voltallige vergadering ware de wet vermoedelijk aangenomen met een meerderheid van twee stemmen[1]; nu behaalt zij er een van vier. Uit het Noorden komt slechts één stem tegen, die van den Bredaschen rechter Le Heu, uit het Zuiden drie voor: de beide Maastrichtenaars Membréde en Kerens en De Moreau de Bioul, wiens stem met gefluit wordt begroet. Met 55 tegen 51 stemmen is 'la loi fratricide' aangenomen.

Onder groote opwinding gaat de Kamer uiteen; verschillende leden uit het Zuiden kunnen hun ontroering niet langer meester blijven. Mogen zij nog op de Eerste Kamer hopen? Wanneer het op vergaderen aankomt bestaat dit lichaam, waarin de Noordelijken een meerderheid van vijf stemmen hebben, uit twee vrijwel gelijke helften. Als de wet den 11en Juli aan de orde wordt gesteld zijn Noord en Zuid precies even sterk: 19 tegen 19, maar het aantal 'overloopers' is hier grooter dan in de Tweede Kamer. Dat De Thiennes het ontwerp zou aanbevelen was met nagenoeg even groote zekerheid te verwachten als de heftige oppositie van De Trazegnies; maar het optreden van een Van Heeckeren van Enhhuizen, die tot verwerping raadt en - anders dan de Antwerpsche bankier Osy van Zegwaard - ook overeenkomstig zijn advies durft te stemmen, moet velen ontsteld hebben. Hij krijgt nog één Noordelijk lid mee, den gewezen directeur-generaal der directe belastingen en posterijen J.W. Dedel, wiens departement met den aanvang van het jaar in dat van Appelius is opgegaan[2]. Daartegenover staat, dat vier Belgen[3] vóór stemmen, zoodat de

1) Nl. 53 Noordelijken met Membréde, Kerens en De Moreau de Bioul tegen 52 Zuidelijken met Le Heu en A.J.J.H. Verheyen.
2) Welke motieven Dedel geleid hebben is mij niet bekend. Indien zijn aftreden als directeur-generaal verband heeft gehouden met zijn ongustig oordeel over het nieuwe stelsel, is zijn benoeming tot lid van de Eerste Kamer bij de bestaande verhoudingen wel zeer onvoorzichtig geweest. Ramaer (Biogr. Woordenboek IX i.v.) ziet in deze benoeming het bewijs, dat de Koning over 's mans werkzaamheden als directeur-generaal niet ontevreden is geweest, een veronderstelling die met de voorbeelden van Van Stralen, Röell en Van Hogendorp voor oogen op zijn minst gewaagd schijnt.
3) Behalve De Thiennes en Osy: de Prins van Gavre, opperhofmaarschalk voor het Zuiden, en de kamerheer De Loen, oud-gouverneur van West-Vlaanderen.

meerderheid waarmede de wet wordt aangenomen (21 c. 17) ook hier vier stemmen beloopt.

Een grootmoedig overwinnaar toont de Koning zich niet. Acht kamerheeren die tegen de stelselwet hebben gestemd - waaronder een Oranje-klant van beproefde trouw als Van Heeckeren - ontvangen de mededeeling, dat zij niet meer ten hove behoeven te verschijnen[1]. Maar hij heeft dan ook wel reden om geprikkeld te zijn. Daar is de oppositie tegen het nieuwe ontwerp van wet op de schutterijen, dat, als te bezwarend voor de ingezetenen, al weer geen genade bij de Tweede Kamer kan vinden en den 4en Juli, onder gejuich der tribunes, met 73 tegen 14 stemmen wordt verworpen. En, ergerlijker nog, het geval-Hennequin. Onhandig genoeg heeft men tegen dezen burgemeester van Maastricht, die zich - met een beroep op de bijzondere positie van zijn, slechts tot op zekere hoogte oud-staatsche, gemeente - onwillig toont de schutterij in te voeren, een strafvervolging aangespannen, die den 10en Juli, na een de politieke hartstochten prikkelende verdediging, met een vrijspraak eindigt.

Dat onder deze omstandigheden de verkiezingsstrijd in het Zuiden een zeer bitter karakter aanneemt is te begrijpen. Onder de aftredenden zijn twee der in ongenade gevallen kamerheeren: Della Faille d'Huysse en Vilain XIIII. De eerste wordt herkozen, maar de tweede ziet zijn plaats innemen door den geleerden en gematigden oud-griffier der Kamer Van Hulthem. Antwerpen toont zich ditmaal gezeggelijker dan het vorige jaar. De Moor keert terug, vergezeld van den eveneens gouvernementeelen Van Velsen. In Limburg behoudt Van Aefferden, tegenstander van het belastingstelsel, maar geen oppositieman quand même, zijn zetel en in Henegouwen verdwijnt Gendebien. Maar daartegenover staat de terugkeer van Serruys en, wat in het Noorden een diepen indruk maakt, de verkiezing van de meest gehate vertegenwoordigers van het Napoleontisch régime, De Celles (Z.-Brabant), in het vorige jaar nog tevergeefs candidaat, en De Stassart, die in Namen de plaats van De Moreau de Bioul, weldra lid der Eerste Kamer, inneemt.

Uitdagend is ook de houding van het Zuiden bij de verkiezing

1) De zeven anderen zijn: Della Faille d'Huysse, Vilain XIIII en Cornet de Grez uit de Tweede en De Trazegnies, De Spangen, d'Hane de Steenhuyse en De Chimay uit de Eerste Kamer.

van candidaten voor het voorzitterschap. Nummer één wordt Metelerkamp, doch eerst na herstemming met Le Heu, die pas sedert een jaar lid der Kamer is en, hoewel zulks bij zijn bijzonder standpunt inzake het belastingstelsel geenszins ongepast geweest zou zijn, nog nimmer aan de openbare beraadslagingen heeft deelgenomen.

Bij de begrooting voor 1822, de eerste die, zij het mede op grond van volkomen onzekere veronderstellingen omtrent de opbrengst van het nieuwe belastingstelsel, een evenwicht tusschen inkomsten en uitgaven vertoont, gaat het rustig toe, spijts Reyphins die er een groot debat van had willen maken over het algemeen regeeringsbeleid. Wat de begrooting zelf betreft acht hij de - naar het voorbeeld van de verworpen begrooting voor 1820 - aangebrachte overwijzing naar de provinciën van verschillende algemeene uitgaven, voornamelijk de justitie betreffende, ongrondwettig en voor de zooveelste maal wijst hij de hoog opgevoerde uitgaven aan als de bron van alle kwaad. Ook verschillende andere Belgen zijn met de bereikte bezuinigingen niet tevreden, maar uit het Noorden verheft zich niet één stem tegen. Wel bepleit Gijsbert Karel meer openbaarheid in het financieele, maar zijn vertrouwen in den nieuw ingeslagen koers is nog te groot dan dat hij zijn goedkeuring zou weigeren. Het aantal tegenstemmers is vrijwel gelijk aan dat van het vorige jaar: tegen de middelen stemmen 34 Belgen, tegen de uitgaven 36 Belgen plus Bijleveld en Warin (22 December 1821).

Ook bij het eerste belastingontwerp, dat op de personeele belasting, blijft de Kamer vrij kalm. De voornaamste zorg der regeering is, na de aanneming der Stelselwet met een meerderheid van vier stemmen, zooveel mogelijk Belgische leden voor de bijzondere wetten te winnen, waartoe onder andere de redeneering dienst doet, dat de Stelselwet, eenmaal tot stand gekomen, loyale uitvoering eischt, zoodat het niet aangaat om bezwaren tegen het stelsel aangevoerd bij de beoordeeling der bijzondere wetten nogmaals te berde te brengen. Veel succes heeft dit betoog natuurlijk niet, maar een enkele stem kan hier voldoende zijn. Op Poullet (Z.-Brabant), als gouvernements-candidaat in de Kamer gekomen, schijnt het in ieder geval niet zonder invloed gebleven, en ook Geelhand della Faille (Antwerpen), hoewel de opvatting van Poullet niet deelende, blijkt in ieder geval niet van zins om

den strijd over de beginselen weer op te rakelen. Hij acht in de gegeven omstandigheden de wet wel aanvaardbaar.

Daartegenover staat, dat onder de Noordelijken enkele opposanten schuilen. Roorda van Eysinga (Friesland), die bij deze gelegenheid voor de eerste en de laatste maal in zijn zevenjarig parlementair leven het woord voert (hij legt aan het einde van deze zitting zijn mandaat neer), betoogt, dat de wet als strijdig met de beginselen van het aangenomen stelsel behoort te worden verworpen. Van geheel anderen aard en niet zonder gewicht is het bezwaar van Warin, die de wet op zichzelf niet afkeurt maar het bedenkelijk acht aan het Zuiden een regeling op te dringen, die de kans loopt om bij een geringe wijziging in de samenstelling der Kamer weder gewijzigd te worden. Hij wenscht, dat de regeering alsnog onderzoekt in hoeverre aan de bedenkingen van het Zuiden kan worden tegemoet gekomen, maar dit bijzonder standpunt wordt, voorzoover blijkt, door niemand gedeeld. Met een meerderheid nog kleiner dan die van de stelselwet (54 c. 51) wordt het onwerp op de personeele belasting aangenomen[1].

In de Eerste Kamer schijnen de tegenstanders den moed al te hebben opgegeven: van de Zuidelijken zijn er slechts dertien, waaronder de vier die voor de stelselwet gestemd hebben en De Moreau de Bioul, aanwezig. Het resultaat is, dat de wet er met 23 tegen 9 stemmen doorgaat (22 Juni 1822)[2].

In de volgende maand komen de accijnzen aan de orde: die op de suiker, de binnenlandsche bieren en het buitenlandsch gedestilleerd passeeren zonder veel moeite: iets sterker is de tegenstand tegen het recht op den wijn (tegen 28 Belgen en Le Heu), maar eerst bij den zoutaccijns weten de tegenstanders, waaronder Pirson zich onderscheidt door een onbeheerscht pleidooi voor ministerieele verantwoordelijkheid, een succes te boeken. In den vorm waarin zij is voorgesteld, wordt deze belasting met 49 tegen

1) 15 Mei 1822. Tengevolge van het overlijden van drie leden wier zetels nog niet vervuld zijn bestaat de kamer thans uit 107 leden, waarvan twee (één noord, één zuid) afwezig. Vóór: 48 Hollanders en 6 Belgen; tegen 47 Belgen en 4 Hollanders. De zes voorstemmers uit het zuiden zijn: Poullet (Z. Brabant), Geelhand della Faille, De Moor, Van Velsen (Antwerpen), Membréde en Kerens (Limburg); de vier noordelijke tegenstemmers: Warin (Holland), Roorda van Eysinga (Friesland), Le Heu en A.J.J.H. Verheyen (N. Brabant).

2) Vóór 18 Hollanders en De Thiennes, De Gavre, Osy, De Loen en De Moreau de Bioul; tegen 8 Belgen en Dedel.

47 stemmen afgewezen[1)], maar het staat wel vast dat verschillende tegenstanders bij tegemoetkoming aan hun hoofdbezwaar - belemmering van den kleinen handel - geneigd zullen zijn vóór te stemmen. De groote slag wordt echter eerst geleverd bij het gemaal, dat den 18en Juli in een voltallige Kamer (de drie vacatures zijn inmiddels vervuld) behandeld wordt; er ernstig-zieke Van de Male Denijs wacht in de bodenkamer het oogenblik van de stemming af. De toon is bij deze debatten weer vrij heftig, vooral bij Reyphins die zich met name ergert aan de houding van De Moor, die vrijwel niet anders doet dan bezwaren tegen de belasting opsommen, maar onder het motto dat de stelselwet behoort te worden uitgevoerd toch vóór zal stemmen indien de minister hem op één punt gerust kan stellen. Hij wenscht de toezegging, dat het admodiatie-stelsel, waarbij de plattelandsgemeenten aansprakelijk zijn voor een bepaalde opbrengst en dus de kwade posten door extra-heffingen moeten bestrijden, niet tot excessen zal leiden. Maar die toezegging waarvan ook Geelhand en Warin - op wien vele tegenstanders hun hoop hebben gevestigd - hun stem afhankelijk maken, kan Appelius niet geven, en daarmede is het lot van het voorstel beslist. Met een meerderheid van twee stemmen (56 tegen 54) wordt de wet op het gemaal verworpen[2)].

Den volgenden dag, als het geslacht behandeld wordt, kan Van de Male Denijs de zitting niet meer bijwonen, maar zijn stem zou de aanneming van de wet toch niet hebben tegengehouden. Thans stemmen Warin, Geelhand en De Moor voor, zoodat het voorstel na een tamelijk korte beraadslaging met 57 tegen 52 wordt aangenomen.

Nog in dezelfde maand worden nieuwe wetten op het zout en het gemaal ingediend, die, als er geen ongelukken gebeuren een meerderheid móéten halen, aangezien aan de bezwaren inzake de belemmering van den kleinen handel en de admodiatie tegemoet is gekomen. Zoo geschiedt ook: tegen den zoutaccijns stemmen alleen zesendertig Zuidelijken en Le Heu; bij het gemaal voegen met Warin, Geelhand en De Moor ook nog Van Velsen en Van

1) Tegen: 48 Belgen en Le Heu, voor: 45 Noordelijken, Membrée en Kerens.
2) Tegen: 53 Belgen en Warin, Le Heu en A.J.J.H. Verheyen; vóór: 52 Hollanders, Membréde en Kerens.

Aefferden zich bij de voorstemmers, zoodat de wet bij afwezigheid van één Belgisch lid met een meerderheid van negen stemmen wordt aangenomen (5 Augustus 1822).

Met de aanneming van den accijns op het binnenlandsch gedestilleerd, die vanwege de heffing bij den oorprong in Schiedam op groote bezwaren stuit - van de 30 tegenstemmers komt de helft uit het Noorden - is de belastingstrijd vrijwel volstreden en de energie der Kamer tevens uitgeput.

Zooals de wetten op de heffing der in- en uitgaande rechten en accijnzen en het tarief der in- en uitvoerrechten tenslotte komen te luiden zijn zij van een meerderheid verzekerd. De eenige die tegen het tarief stemt is Gijsbert Karel, bitter teleurgesteld in zijn verwachting van een radicalen omzwaai op dit gebied.

'Appliquée comme il le fallait, j'aurais vu dans la loi du 12 juillet (de Stelselwet) le salut de la patrie; appliqueé comme elle l'est, cette loi m'est devenue indifférente pour ne rien dire de plus' (20 Augustus 1822).

Kan het anders? Eene uitvoering van het stelsel gegrond op 'de egte beginselen van de huishouding van staat', zooals Gijsbert Karel het gaarne uitdrukt, had het Noorden - thans reeds overwinnaar inzake gemaal en geslacht - tot een overweldiger van het Zuiden gemaakt. Dat dit vermeden werd is op zich zelf geen geringe verdienste geweest. Aan blijken, dat de welvaart van het Zuiden hem niet minder na aan het hart lag dan die van Oud-Nederland, heeft Willem I het ook verder niet laten ontbreken, en juist in dezen tijd komt de opbloei der Zuidelijke nijverheid zijn plannen begunstigen. De zorgen door den Koning voortdurend betoond waar het geldt dien opbloei te bevorderen, hebben zeker niet in geringe mate bijgedragen het vertrouwen te vestigen, waarin ook het Zuiden hem steeds meer de vrije hand heeft gelaten in de aanwending van 's Lands gelden. Zoo zien wij, hoe na de onstuimige behandeling der belastingwetten en ondanks de wrijvingen waarmede de invoering van gemaal en geslacht in de Zuidelijke provinciën gepaard gaat, de tegenstelling tusschen Noord en Zuid in de Kamer vrijwel zonder overgang plaats maakt voor eene andere: die tusschen de door Gijsbert Karel, Dotrenge en De Serret aangevoerde minderheid, welke met bekommering aanziet hoe voortdurend grooter deelen van het financieel beheer aan de controle der Staten-Generaal worden onttrokken, en de

meerderheid, die in vertrouwen op den Koning steeds meer van haar grondwettelijke rechten prijs geeft.

De eerste poging om het gouvernement de vrije hand te verzekeren in het aangaan van allerlei handelstransactiën, die men zou oordeelen eer op den weg van een bank of een particulier dan op dien van de regeering te liggen, wordt door de Tweede Kamer nog met groote meerderheid afgewezen. Zij was belichaamd in een nog vóór de afdoening der bijzondere belastingwetten ingediend voorstel tot vervreemding van 's Rijks domeinen door middel van vijf loterijen, waarvan de opbrengst zou strekken ter voorziening in een aantal buitengewone uitgaven, o.a. de voltooiïng der groote land- en watercommunicatiën, zooals het Noord-Hollandsch kanaal (dit bij wijze van renteloos voorschot aan het Rijk), dekking van de tekorten over de beide voorgaande jaren en wederopbouw van de verbrande paleizen te Brussel, alles tezamen tot een bedrag van vijftig millioen. Het domeinbestuur, dat met de organisatie der loterijen belast wordt en naar de bedoeling des Konings tevens bestemd is om als industriebank voor het Zuiden te fungeeren, krijgt de beschikking over de inkomsten uit de domeinen, de loterijen en de communicatiën die uit het voorschot aangelegd zullen worden, en zal de gelden, die het onder zijne berusting heeft, mogen aanwenden voor transactiën met bijzondere personen. De Staten-Generaal zullen zich voorloopig moeten vergenoegen met de rol van oningewijde toeschouwers: eerst in het jaar volgende op de laatste loterij en vervolgens om de vijf jaren zal een rekening van den staat van het domeinbestuur worden overgelegd. Maar dit grootscheepsche plan gaat de Tweede Kamer te ver: na een krachtige bestrijding o.a. door Van Alphen, Collot d'Escury, De Serret en Reyphins wordt het met een overgroote meerderheid van stemmen (75 c. 20) verworpen[1]. Een enkele dagen tevoren ingediend ontwerp op de schuldwisseling, dat voorziet in eene samensmelting van amortisatiekas en syndicaat tot een amortisatiesyndicaat, wordt na deze nederlaag door de regeering ingetrokken.

Meer dan een uitstel beteekent het voor den Koning niet: hij zal thans voorzichtiger te werk gaan. Tot dekking van de tekorten en voorziening in de buitengewone uitgaven wordt creatie van

1) 5 Juni 1822. Onder de twintig voorstemmers zijn drie Belgen: De Snellinck (Z. Brabant), Membréde en Kerens.

57½ millioen werkelijke schuld voorgesteld, en de Kamer berust. In hoe pijnlijke verlegenheid - naar het woord van Sandberg van Esschenburg - het gouvernement zijn trouwste aanhangers ook brenge, het Noorden is bereid zich in het onvermijdelijke te schikken; ook Gijsbert Karel, vertrouwende dat het nu uit zal zijn met het entameeren van groote werken zonder voorafgaande toestemming van de Kamers, raadt tot aanneming. Slechts vierentwintig Belgen en Warin (den 3en Juli door de Staten van Holland niet herkozen), die ‘buitengewoon ontroerd’ aanvangt met een pleidooi voor ministerieele verantwoordelijkheid, kunnen niet over hun bezwaren tegen dit heterogene ontwerp heenstappen. Twee dagen voordat de openbare behandeling van het gemaal aanvangt wordt het met 80 tegen 25 stemmen aangenomen[1)].

Intusschen is de regeering reeds een stap verder gegaan. Artikel 31 der grondwet laat de mogelijkheid open om aan den Koning ter gedeeltelijke voldoening van zijn grondwettig inkomen in vollen eigendom als patrimonieel goed zooveel domeinen af te staan als een zuiver inkomen van vijf tonnen gouds opbrengen. Deze bepaling moet den Koning helpen aan het kapitaal voor een industriebank voor het Zuiden. Maar in de toelichting op het ontwerp regelende den afstand der domeinen wordt van deze bedoeling met geen woord gerept. De voor de hand liggende vraag, of niet tot uitdrukking dient te worden gebracht, dat de opbrengst der afgestane domeinen ook in mindering zal komen van het inkomen van 's Konings opvolgers, wordt beantwoord met de mededeeling, dat zij thans niet aan de orde is en dat de Koning den afstand wenscht te doen strekken ‘om nuttig te wezen in het algemeen belang’.

Echter.... dit zonderlinge antwoord moge, zooals uit het verslag der centrale afdeeling blijkt, de bezwaren van vele leden niet uit den weg kunnen ruimen, van de gewone oppositie uit het Zuiden zal men niet veel last hebben, want nog voordat het verslag is uitgekomen, hebben, tot groote verbazing der Noordelijke tegenstanders, welhaast alle Belgische afgevaardigden hun koffers gepakt.

Reeds bij de verkiezingen in Juli is gebleken, dat men in het Zuiden niet alles op haren en snaren wil zetten - zoo is tot veler

1) 15 Juli 1822.

voldoening de vehemente Pirson in Namen gevallen - en na de aanneming van den accijns op het binnenlandsch gedestilleerd (7 Augustus) schijnt alle belangstelling voor den parlementairen arbeid bij de Zuidelijke leden verdwenen. Als de wet op den afstand der domeinen den 19en Augustus in openbare behandeling komt zijn niet meer dan dertien van hen aanwezig, en daaronder slechts twee, De Stassart en Faber, die tot de verklaarde oppositie behooren.

De voornaamste tegenstander is Gijsbert Karel. Zooals de wet daar ligt beteekent zij niets dan een schenking aan den Koning, die, nu aan de natie weer nieuwe drukkende lasten opgelegd staan te worden, wel allerminst op haar plaats is. ‘Moet ik den schat der domeinen dan nemen van het gebrek, zoo zou ik hem geven aan den overvloed. Ik zou deze gift doen met dezelfde lippen, met denzelfden adem, waarmede ik mijne stem voor het gemaal heb uitgebracht? Dit zij verre van mij. Er is evenmin aan te voeren voor de oirbaarheid van zulk een geschenk als voor deszelfs wettigheid.’ Maar al is van 's Konings oogmerken niet veel meer duidelijk geworden dan dat hij zoekt naar middelen die hem in staat zullen stellen tot het aangaan van commercieele operatiën op groote schaal, de meerderheid wenscht hem niet te weerstreven. Met 39 van de 60 stemmen gaat de wet er door[1].

Wanneer tien dagen later, na de sluiting der zitting, de strekking der wet openbaar wordt, valt het den tegenstanders nogal mee. Niet concurrentie met de ingezetenen is het doel, maar aanmoediging van hun initiatief. Blijkens een Koninklijk Besluit van 22 Augustus 1822 zal te Brussel een naamlooze vennootschap opgericht worden ‘ten doel hebbende het gerief van landbouw, fabrieken en handel en om steeds tegen een matigen interest gelden te verstrekken, welke tot het kweeken en uitbreiden dier gewigtige takken van volksvlijt vereischt worden,’ werkzaamheden dus waarvan in de eerste plaats het zich verongelijkt achtende zuiden zal profiteeren.

De Koning talmt niet nu ook de overige plannen waarop de verworpen domeinwet gericht was, opnieuw aan de orde te stellen.

1) Vóór: 31 Hollanders en acht Belgen (Membréde, Kerens, Van Aefferden, De Burbure, Nicolaï, Rosier, Van Velsen en De Moor); tegen 17 Hollanders, De Stassart, De Rouck, Geelhand della Faille, Van Hulthem en Faber.

Bij de begrooting voor 1823 wordt andermaal de oprichting voorgesteld van een amortisatiesyndicaat, dat de beschikking zal krijgen over ruim 200 millioen gulden (alle nog resteerende domeinen, machtiging tot te gelde making van 94 millioen nominaal N.W.S., en het recht tot uitgifte van obligaties tot 116 millioen). Ten laste van dit lichaam komen de buitengewone uitgaven en pensioenen, de schuldverwisseling, de rente der werkelijke schuld en de uitvoering der amortisatie.

Voor den Koning ligt de verdienste van deze creatie natuurlijk vooral in de bepaling, dat eerst in 1829 rekening en verantwoording aan de Staten-Generaal behoeft te worden afgelegd; aan de Kamers wordt zij aannemelijk gemaakt door de voorspiegeling van verlaging der opcenten die ten behoeve van het syndicaat geheven worden. Voor een volksvertegenwoordiging die zich bewust is, dat de natie gebukt gaat onder een ondragelijken last, maar geen middelen ziet om dien last te doen slinken, is dat voldoende. Zoo de Koning die middelen weet passe hij ze in vrijheid toe. Men wrijft zich na de oppositie der voorgaande jaren de oogen uit, wanneer men leest wat bij de begrooting voor 1823 al zoo te berde wordt gebracht. Er blijkt al even weinig van lust om over de verloren zaak van gemaal en geslacht na te pleiten, als van inzicht in de beteekenis van den voorgestelden maatregel.

Reyphins, anders de ijverige kampioen voor de rechten der volksvertegenwoordiging, maar ook voortdurend op verlaging van lasten bedacht, zwijgt; alleen De Serret en Dotrenge (later de uitvinder van de uitdrukking syndicat d'engloutissement) toonen zich bekommerd over de duisternis waarin de financiën gehuld staan te worden. Van Hogendorp, dien men hier zoo gaarne de leiding had zien nemen, is niet aanwezig; Warin zal eerst over een jaar in de Kamer terug keeren. Er is oppositie uit het Noorden van Van Alphen en van het nieuwe lid voor Friesland Daam Fockema, doch voor het grootste gevaar, het gebrek aan openbaarheid, toonen zij nauwelijks oog te hebben. In één ochtend- en één avondzitting wordt de begrooting afgedaan; het eenige opvallende is, dat onder de tegenstemmers meer Noordelijken zijn dan gewoonlijk[1].

1) Acht van de 35 leden die tegen alle ontwerpen stemmen komen uit oud-Nederland. Dit zijn: Van Alphen, Repelaer, P.S. Dedel, Van der Kemp, Hooft (lid sedert 1822), allen uit Holland; Van Randwijck (Geld. Sandberg (Overijsel) en Fockema (sedert 1822 lid voor Friesland.)

De matheid die over deze beraadslagingen ligt is in de hier behandelde periode niet meer geweken; in 1823 en 1825 eindigen de zittingen reeds in Maart en nog jaagt men naar het einde.

De beraadslagingen over het burgerlijk wetboek, waarbij sedert 1824 de voorlichting van Kemper († 24 Juli 1824) wordt gemist, moeten herhaaldelijk onderbroken worden, omdat het quorum niet aanwezig is, zoodat zelfs een voorstel - van Metelerkamp - wordt gedaan om voortdurend afwezige leden als demissionair aan te merken. Wie zich geroepen voelt tot werk van politieke beteekenis, als de eerzuchtige De Celles, die in 1823 een voorstel doet om aan te dringen op eene herziening der patentwet, als Gijsbert Karel vooral, die de gestes van het amortisatiesyndicaat aan een onderzoek wil onderwerpen, ziet zijn pogingen afstuiten op de inertie zijner medeleden. Alleen waar onmiddellijke verzwaring van lasten dreigt komt de Kamer nog in het geweer. Den 25en Maart 1823 verwerpt zij om die reden met 89 tegen 9 stemmen een ontwerp op de indirecte belastingen (waaronder men thans verstaat zegel, registratie en successie) - en daarmede begint een ware lijdensgeschiedenis.

Teneinde te voorkomen, dat zij andermaal door eene combinatie van onderling geenszins gelijkgestemde minderheden verslagen wordt, verdeelt de regeering in de volgende zitting haar voorstellen over vijf ontwerpen, waarvan echter slechts één - dat op het hypotheekrecht - in de oogen der Kamer genade vindt. Hierna wordt besloten de successie voorloopig niet in de herziening te betrekken en wordt in de plaats van drie der verworpen voorstellen één gecombineerd ontwerp ingediend. Nog eer dit aan de orde is gesteld, is echter aan het licht gekomen, dat vrijwel alle leden der Kamer bij de stemming over de middelenwet voor 1824 niet bekend zijn geweest met een tijdens de behandeling aangebrachte wijziging in den tekst van deze wet, tengevolge waarvan zij onwetend hun toestemming hebben verleend tot de heffing van zekere opcenten in de indirecte belastingen. Dit zonderlinge geval - gevolg van een verzuim bij de uitdeeling der begrootingsstukken - geeft aanleiding tot hoogst verwarde beschouwingen omtrent de heffing dier opcenten, die alleen al voldoende geweest moeten zijn om bij sommigen het gevoel te doen

post vatten, dat het maar het beste is om door aanneming van de voorgestelde wet aan den bestaanden onregelmatigen toestand, althans gedeeltelijk (want ook de successie is in het misverstand betrokken) een einde te maken. Een overwegend bezwaar blijkt echter voor velen de onbeperkte bevoegdheid tot dispensatie die het onwerp aan den Koning toekent, doch een meerderheid van 10 stemmen opent eindelijk voor dit, zevende, ontwerp den weg naar het staatsblad[1].

De begrooting waarbij de hiervoor bedoelde misslag had plaats gevonden was den 22en December 1823 met een overgroote meerderheid (80 tegen 22) aangenomen. Als een blijk van toenemend vertrouwen in het regeeringsbeleid kan deze stemming echter niet worden opgevat. Er is dan ook reden te over tot critiek. Den 1en Augustus heeft het bestuur van het amortisatie-syndicaat besloten om, waar voor de schuldverwisseling, zooals deze in de wet op het A.S. is voorzien, geen animo blijkt te bestaan, een leening aan te gaan van 80 millioen met daaraan verbonden een loterij van bijna vijf millioen. ‘Zonder eenig recht,’ oordeelt Gijsbert Karel, - en Hooft en De Serret vallen hem bij - want met het mislukken van de beoogde schuldverwisseling is de aan het syndicaat verleende volmacht vervallen. Maar hoezeer dan ook zijne sombere verwachtingen niet alleen binnen het jaar zijn bevestigd, doch zelfs overtroffen, en hoe vele andere grieven hij ook moge koesteren tegen de richting welke de regeering op financieel en fiscaal gebied is ingeslagen, aan de begrooting zal Van Hogendorp zijn stem niet onthouden. Want waartoe zou eene verwerping van dit, door tienjaarlijksche begrooting en syndicaat tot onbelangrijkheid gereduceerd budget nog anders dienen dan tot vertoon van onmacht? En ook anderen die de critiek niet sparen, als Hooft, Warin en Barthélémy, die er in 1822 in geslaagd is een zetel voor Zuid-Brabant te veroveren, meenen hun stem te moeten laten afhangen van hun oordeel over den inhoud van het voorgelegde ontwerp. Wel wordt deze opvatting met kracht bestreden door Reyphins, voor wien de accijns op het binnenlandsch gedestilleerd voldoende reden is om iedere begrooting af te stemmen, maar bij de stemming schaart geen enkel Noordelijk lid zich aan zijn zijde, zoodat hij met 21 andere

1) 29 Mei 1824. Tegen: 25 Belgen en 10 Hollanders.

Belgen verre in de minderheid blijft. Nochtans is het niet de tegenstemmer Reyphins, doch Van Hogendorp wiens oppositie in deze zitting kleur en beteekenis aan de debatten verleent. Niet dat hij in dit ééne en laatste jaar van zijn parlementaire werkzaamheid de leider wordt van een aanéengesloten en doelbewuste oppositie - slechts twee ouderen Repelaer en P.S. Dedel, en een luttel aantal jongere leden: Fockema, Warin in 1823 opnieuw gekozen, Hooft en Van Nagell van Ampsen[1], stemmen in den regel met hem - maar zijn waarschuwende stem klinkt voortdurend en krachtig. Hij waarschuwt tegen de poging om door het aangaan van geldleeningen voor Zuid-Willemsvaart en Zederikkanaal verplichtingen van het syndicaat op de schatkist af te wentelen; tegen het gebruik, dat de regeering dreigt te maken van het misverstand, waarin de Kamer heeft toegestemd in de heffing van nieuwe opcenten op de indirecte belastingen; tegen de machtsuitbreiding van het syndicaat vooral - doch tevergeefs. De Kamer, die te zelfder tijd wel gelegenheid vindt om in den breede te beraadslagen over een weinig substantieel voorstel van Barthélemy om ‘iets te doen’ in het belang van den kwijnenden landbouw, is al blij, dat zij zich, bij afwezigheid van Van Hogendorp, met een Jantje van Leiden kan afmaken van diens voorstel om een onderzoek in te stellen naar de wettigheid en de consequenties der door het A.S. aangegane geldleening. Welk poover resultaat men zich trouwens van een meer serieuse behandeling had mogen voorstellen, blijkt den volgenden dag, als de Kamer, wederom door de voorspiegeling van verlaging van lasten verleid en in weerwil van een krachtige bestrijding door Fockema, De Celles, Dotrenge en Van Asch van Wijck[2], een wet aanneemt waarbij aan het A.S. de vrije beschikking over al zijne middelen wordt toegekend (3 Juni 1824. Vóór 47, tegen 42. Noord en Zuid in beide groepen van vrijwel gelijke sterkte).

In de volgende zitting wordt Gijsbert Karel niet meer gehoord. Hij beseft, dat voor hem geen rol meer is weggelegd in een vertegenwoordiging die hem wederom zal beschamen door te deelen ‘in de hoop van Z.M. betrekkelijk de goede gevolgen, welke de vaderlandslievende inrigting in den loop dezes jaars gevormd,

1) De zoon van zijn vijand den minister van buitenlandsche zaken, sedert 1822 lid voor Gelderland.
2) Sedert 1822 lid voor Utrecht.

hebben zou voor onzen landbouw, fabrieken, handel en scheepvaart.' Zijn oordeel over de op 29 Maart (twee weken na de totstandkoming van het Londensch Tractaat, dat door de Kamer met algemeene stemmen is goedgekeurd) opgerichte Nederlandsche Handelmaatschappij heeft wel anders geluid!

Bij de begrooting voor 1825 gaat van de oppositie niet veel kracht uit. Fockema gispt de onoverzichtelijkheid der afgelegde rekeningen; van de Zuidelijken klagen vooral De Celles en Reyphins over den druk der belastingen. Het aantal leden, dat zoowel tegen de uitgaven als tegen de middelen stemt, is vrijwel even groot als het vorige jaar: drie-en-twintig[1]. Meer tijd dan uitgaven en middelen tezamen vordert het afzonderlijk behandelde ontwerp betreffende de uitloting der uitgestelde schuld, waardoor sommige schuldeischers van den staat in ongunstiger conditie dreigen te geraken. In het Noorden, waar de overgroote meerderheid der schuldeischers woont, bestaat tegen dezen maatregel nogal bezwaar, maar de argumenten der tegenstanders, die van trouw aan het gegeven woord en verkregen rechten gewagen, maken op de Zuidelijken niet veel indruk. Onder de 30 tegenstemmers zijn slechts drie Belgen[2].

De belangrijkste onderwerpen die in deze zitting aan de orde komen zijn de voorstellen tot verhooging van de invoerrechten op granen, en tot afschaffing van den wettigen koers der vreemde muntspeciën in het Zuiden.

De graanwetgeving maakte reeds sedert jaren een onderwerp van drukke discussie uit. Een in Maart 1822, wederom onder voorzitterschap van Röell, ingestelde commissie, wier netelige taak het is te onderzoeken in hoeverre 'zonder eenige belemmering aan den graanhandel toe te brengen, van de eene zijde de landbouwers altijd te waarborgen zouden zijn tegen zoodanige aanmerkelijke daling der graanprijzen welke hunnen ondergang zoude kunnen tengevolge hebben, en om van de andere zijde te zorgen, dat de middelen der consommateurs, door gebrek in

1) 14 Dec. 1824. Tegen 18 Belgen en 5 Hollanders: Warin, Van Reenen (in 1824 gekozen voor Holland), Van Asch van Wijck (Utrecht), Fockema (Friesland) en Hora Siccama (in 1824 gekozen voor Groningen).

2) 24 Dec. 1824. De Belgische tegenstemmers zijn: Reyphins, Coppieters Stockhove (W. Vlaanderen) en Geelhand della Faille (Antwerpen).

jaren van schaarschheid en bovenmatige duurte van de ergste levensbehoeften, nimmer konden worden verkort,' heeft zich met een meerderheid van één stem (alle Belgen plus één Noordelijk lid) uitgesproken ten gunste van een schaalstelsel, doch aan dit advies is tot dusver geen gevolg gegeven. Het voorstel-Barthélemy in Juni 1824 is uitgeloopen op een niets zeggend adres, waarin de Kamers 'de medewerking onzer pogingen (aanbieden) om door de meest geschikte maatregelen het gebruik te bevorderen van de heilzame redmiddelen, welke een wijs vooruitzigt aan de hand zal kunnen geven,' maar bij de behandeling is wel gebleken, dat verschillende Zuidelijken zeer beslist op beschermende rechten aansturen. Eind 1824 nu wordt, mede ter voldoening aan den in Juni uitgesproken wensch der Kamers, eene herziening van het tarief voorgedragen, die neerkomt op eene verhooging van de invoerrechten op granen tot het drievoud. De beraadslagingen over dit voorstel duren niet minder dan vier dagen en men mag van geluk spreken, dat het nieuwe lid voor Luik De Gerlache die in zijn urenlange maidenspeech breed uitweidt over het egoïsme der groothandelaars en de ellende van den landbouw, geen der tegenstanders als Hooft, Beelaerts van Blokland, Collot d'Escury en Van Toulon tot een even pathetisch en wijdloopig tegenbetoog verleidt.

Verheugend voor de vrijhandelaars is het dat Geelhand met voor een afgevaardigde uit het Zuiden ongewone warmte ten gunste van den vrijhandel spreekt, al stemt hij tenslotte vóór. Het is trouwens niet zoo zeer een zaak van Noord tegen Zuid als wel van de landbouwende tegen de beide zee-provinciën. Van de 23 tegenstemmers komen 17 uit Holland en Zeeland (7 Jan. 1825). Maar wel zijn het Zuidelijken die het voorstel slechts aanvaarden als een eerste stap in de goede, protectionistische richting, en aan dezen is het, dat Fockema eenige dagen later inconsequentie verwijt vanwege hun verzet tegen de afschaffing van den wettigen koers der Fransche muntspeciën in de Zuidelijke provinciën. En met hem verbaast Werin zich, dat dezelfden die het rijk door beschermende maatregelen van andere landen schijnen te willen isoleeren, de natie in hun voorliefde voor een universeele munt met alle andere volken willen versmelten, hetgeen overigens niet wegneemt, dat hij het voorstel op practische gronden (hij acht den vastgestelden koers in het voordeel van Nederland) bestrijdt. Het

lijkt wel alsof de dagen van het belastingstelsel zijn teruggekeerd: vrijwel het geheele Noorden juicht een maatregel toe die een einde maakt aan de circulatie van munten, welke den beeldenaar van een vreemden souverein dragen, - het Zuiden keurt hem als nadeelig en onpractisch af, doch lijdt de nederlaag. Met een meerderheid van vijf stemmen (47 c. 42) wordt het voorstel aangenomen. Zes Zuidelijken stemmen voor, twee Noordelijken tegen[1]. Voor de sensatie zorgt de Eerste Kamer, waar den 13en de stemmen staken. Vijf van de zes aanwezige Noordelijken en acht Belgen staan hier tegenover twaalf Belgische tegenstanders en Van Lynden van Hemmen. Verschillende Zuidelijke bladen betoogen reeds, dat de wet verworpen is, daar zij de vereischte meerderheid niet behaald heeft; maar den 23en, als de Hollanders in heel wat aanzienlijker getale zijn opgekomen, wordt het voorstel opnieuw aan de orde gesteld. Vijf Zuidelijke leden[2], van meening dat de Kamer zich reeds heeft uitgesproken, wenschen aan de behandeling geen deel te nemen, maar zij maken de meerderheid, waarmede de wet wordt aangenomen (21 tegen 8) daardoor slechts grooter.

Den 5en Maart 1825 wordt de zitting der Staten-Generaal gesloten. Den 14en Juni, tijdens het reces, valt het besluit tot opheffing der kleine seminariën en oprichting van het collegium philosophicum. Daarmede komt in de politieke verhoudingen een nieuw element: de non-coëperatie der ultra- katholieken uit den tijd van De Broglie zal plaats maken voor de oppositie der jongeren van De Lamennais. Bij de begrooting voor 1826 ziet men - de beraadslagingen over de echtscheiding daargelaten - voor het eerst katholieke afgevaardigden als zoodanig optreden, niet alleen De Sécus en De Gerlache, maar ook Van Sasse van Ysselt, ook in den regel gouvernementeel gezinde Zuidelijken als Fabry Longrée en Surmondt de Volsberghe. Nòg vindt de Koning waar het tegen de clericalen gaat steun bij de liberalen, maar weldra zullen Dotrenge en Reyphins - dan leden van den Raad

1) 11 Jan. 1825. De zes Belgische voorstemmers zijn: Kerens (wiens stadgenoot Membréde in Maart 1823 gouverneur van Antwerpen is geworden), Van Aefferden (Limburg), Nicolaï en Loop (Luik), Van Crombrugghe en de steeds concilianter wordende Liefmans (O. Vlaanderen); de Hollandsche tegenstemmers Warin en Van Reenen.

2) De Trazegnies, De Stockhem, De Renesse-Breidbach, De Béthune en Van Aerschot-Schoonhoven.

van State - achterblijvers zijn, voorbijgestreefd door eene liberale generatie van gansch andere idealen en allure, wier vrees voor de jezuïeten niet opweegt tegen hun afkeer van het landsvaderlijk bewind. En het Noorden? Met het einde van deze periode verliest het in de Staten-Generaal zijn grootsten vertegenwoordiger Gijsbert Karel van Hogendorp. In 1824 reeds heeft hij den strijd opgegeven. ‘Wanneer dan mijne handelingen in een zaak van zoo groot gewigt als de handhaving der grondwet geheel en al vruchteloos uitvallen, zoo mag ik ook wel daaromtrent eenigen tijd nemen, om mij te bedenken, om in te zien, waar de gezindheden der Kamer henengaan, en om nadere pogingen alsdan te beproeven, wanneer mij de omstandigheden gunstiger zullen voorkomen.’ Zijn gezondheidstoestand - reeds in de periode van zijn ministerschap herhaaldelijk gebezigd om een dreigement met ontslagaanvrage te rechtvaardigen, zou voldoende reden geweest zijn om een jaar vroeger zijn ontslag als Kamerlid te verzoeken, maar hij verkiest den door den Koning eigenmachtig voorgeschreven weg niet te bewandelen en wacht dus zijn beurt van aftreding af.

Mag hij nog hopen op het jongere geslacht? Wij noemden reeds enkele namen: Warin (in 1828 met een dochter van Gijsbert Karel gehuwd), Hooft, Fockema, Van Nagell, maar de oogst is schraal en van weinig politieke beteekenis. Holland vaardigt in 1823 tezamen met Warin een conservatief als J.I.H. van Wickevoort Crommelin af en kiest in het volgende jaar tegelijk met onafhankelijke figuren als Van Reenen, G.G. Clifford en J. Corver Hooft, een Van de Kasteele, die zoo gaarne in zijn stem als volksvertgeenwoordiger het voorbeeld wil geven van ‘tevredenheid en vertrouwen in de goede Regeering van onzen geëerbiedigden Koning.’

Voor lange jaren staat nu voor het Noorden de klok van het politieke leven stil.

De ‘gunstiger omstandigheden’ waaronder Gijsbert Karel verwachtte nog eenmaal zich aan het hoofd der natie te zullen stellen, zijn bij zijn leven niet meer aangebroken.

W.F. Prins

Rechtspraak en logica

Naar aanleiding van: Guido Calogero, La logica del Giudice e il suo controllo in cassazione, Ed. Cedam, Padova, 1937.

Een philosooph, in Nederland onder Hegelianen geen onbekende, die over cassatie-recht schrijft.... Een geleerde, door zijn studies over aristotelische, hegelische en croce-aansche logica reeds op jeugdigen leeftijd tot het ambt van hoogleeraar in de wijsbegeerte te Pisa geroepen, die een zuiver procesrechtelijk onderwerp behandelt en.... beheerscht. Men zal mij toestemmen, dat dit op zichzelf al geschikt is belangstelling te wekken. Komt daar dan nog bij, dat de door den wijsgeer-jurist behandelde vragen, zoo van algemeenen als van processueelen aard, ook ten onzent meer dan eens aan de orde zijn gesteld, dan schijnt het gewettigd bij Calogero's onlangs verschenen werk een oogenblik langer stil te staan en het als uitgangspunt voor eigen beschouwingen te gebruiken.

Rechterlijke vonnissen moeten gemotiveerd zijn. Dien eisch stelt de Italiaansche Codice di procedura civile in art. 360 in vrijwel dezelfde bewoordingen als artikel 59 van ons Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering en artikel 361 van het Italiaansche wetboek sanctioneert, evenals artikel 20 onzer Wet op de Regterlijke Organisatie, verzuim van motiveering met vernietigbaarheid van het vonnis.

Ten onzent vat de Hooge Raad dit voorschrift aldus op, dat vernietiging wegens niet-motiveering in cassatie slechts plaats vindt indien de motiveering geheel ontbreekt of als niet blijkt welke feiten aan 's Rechters beslissing ten grondslag liggen, zoodat toetsing dier beslissing voor de partijen en den Hoogen Raad niet mogelijk is - dus níet reeds wanneer de motiveering van den fei-

telijken rechter alleen maar gebrekkig of ondeugdelijk is.[1)] Het Italiaansche Hof van Cassatie oordeelt anders en deze rechtspraak (die door Calogero uitvoerig wordt bestreden) vormde het uitgangspunt van of, liever gezegd, de aanleiding tot C.'s boek.

Het Italiaansche Hof van Cassatie vernietigt óók wanneer een beslissing, die op zichzelve een zuiver- of gemengd-feitelijk, dus niet zuiver-juridiek karakter draagt, is gebaseerd op een 'onlogischen' gedachtengang. 'Onlogische' motiveering beschouwt dit Hof als 'onjuridische' motiveering, dus als een juridische fout, die tot cassatie van het vonnis moet leiden. In deze opvatting liggen twee vooronderstellingen geïmpliceerd. De eerste is, dat 'juridisch' denken 'logisch' denken behoort te zijn, d.w.z. dat het juridisch betoog op zijne juistheid aan de hand van de wetten der logica kan worden getoetst. De tweede - verzwegen - vooronderstelling is, dat onder 'logica' de 'gewone' logica, d.i. de aristotelische logica, zooals die ons door de Middeleeuwsche scholastiek is overgeleverd, is te verstaan. Misschien zal deze of gene niet-wijsgeerig geschoolde lezer zich hierover verbazen. Is er dan méér dan een logica, zal hij vragen. Inderdaad is de 'gewone' (aristotelische) logica niet de eenige en volgens verscheidene moderne philosophen zelfs niet de juiste. Het dogma van de aristotelisch-scholastische logica, d.i. tenslotte van den syllogistischen opbouw van het betoog, als onfeilbaar kriterium der waarheid, wordt sedert Hegel door geen 'deskundige' - d.w.z. door geen philosooph, wiens 'vak' het immers is over het denken zelf na te denken - meer klakkeloos aanvaard.

Zijn nu deze vooronderstellingen - die in waarheid één zijn: overeenstemming met de wetten der aristotelische logica (= syllogistische opbouw) als kriterium voor de juistheid van het rechterlijk vonnis - is nu deze vooropstelling houdbaar? Het bevestigend antwoord schijnt inderdaad voor de hand liggend. Het rechterlijk vonnis denkt men zich gemeenlijk als een conclusie uit twee praemissen. De rechtsnorm: indien zekere voorwaarden vervuld zijn moet zekere handeling plaats vinden (major); het feitelijk oordeel: de in den major bedoelde voorwaarden zijn ver-

1) Vaste rechtspraak. Vgl. bijv. H.R. 23 Nov. 1928 W. 11926 N.J. 1929 p. 75; H.R. 11 Maart 1932 W. 12482 N.J. 1932 p. 698.

vuld (minor); het rechterlijk dictum: de in den major bedoelde handeling moet plaats vinden (conclusio). Wat is de rechterlijke werkzaamheid, aldus ontleed, anders dan het trekken van de conclusie uit de beide praemissen, als de zuiver logische werkzaamheid dus van het syllogistisch betoog?

Calogero merkt hierbij in de eerste plaats op, dat àls de rechterlijke werkzaamheid inderdaad slechts uit het maken van dergelijke zuiver-logische gevolgtrekkingen bestond, de rechter den eerbied niet zoude verdienen, dien hij geniet: elk niet krankof zwakzinnig mensch zou dan immers zijn taak kunnen vervullen. In werkelijkheid vormt dan ook niet de tamelijk insipide bezigheid van het *concludeeren uit* praemissen den kern van het rechterlijk denken, doch dient het wezen van de rechtspraak - gelijk van elke denk-arbeid, die dien naam verdient - *in het opstellen der praemissen zelve* te worden gezocht.

Daarnevens dient nog iets te worden bedacht. Zal het trekken van de conclusie (het dictum) uit de beide praemissen (rechts- en feitelijk oordeel) ueberhaupt mogelijk zijn, dan moet - volgens een der eerste beginselen der aristotelische logica - in beiden een gelijknamige factor, de zgn. middenterm, voorkomen of, nauwkeuriger gezegd, dan moeten de feiten in den minor zóó zijn gepraediceerd, dat het praedicaat overeenkomt met de voorwaarde(n) welker vervulling in den major (de rechtsnorm) voor het intreden van het rechtsgevolg als eisch is gesteld. M.a.w. bij het opstellen van den minor (het feitelijk oordeel) is het niet voldoende wat geschied is te beschrijven (te praediceeren), die beschrijving, dit praedicaat, moet bovendien 'kloppen' met de in den major gebezigde terminologie De feiten, die in den minor als (al dan niet) vaststaande worden aangenomen, moeten derhalve *op een bepaalde (gequalificeerde) wijze* (t.w.: in overeenstemming met de in den major - de rechtsnorm - gebezigde terminologie) worden beschreven, anders is het niet mogelijk een conclusie te trekken (= een rechterlijk dictum te formuleeren). Geen wonder dus, dat velen in dit op bepaalde wijze beschrijven, d.i. in de *qualificatie* der feiten, het wezen der rechterlijke functie hebben gezien. Met het qualificeeren der feiten op de in de - hier dus reeds vóóronderstelde - rechtsnorm bedoelde wijze, is in wezen ook het resultaat (het dictum) gegeven. Tot dit dictum te 'concludeeren' is dan immers nog slechts een bezig-

heid, die bijna door een automaat zoude kunnen worden verricht.[1)]

Hier blijkt nu echter opnieuw, dat rechtspreken niet met syllogistisch redeneeren gelijk is te stellen: het praediceeren van feiten als vervulling van de in den major (de rechtsnorm) bedoelde voorwaarde(n), d.w.z. *de bezigheid van het qualificeeren, is niet zuiver-logisch van aard.* Dat wat A. heeft gedaan beantwoordt aan hetgeen in de rechtsnorm met het begrip 'wanprestatie', 'onrechtmatige daad', 'overspel', 'bedrog', 'afstand van instantie', 'berusting', of welken rechtsterm dan ook, is bedoeld, kan men alleen maar onder aanvoering van argumenten en bestrijding van tegen-argumenten 'aannemelijk maken', nooit langs den zuiver-logischen weg van het syllogisme 'bewijzen'.

Doch dat is nog niet alles. Ook afgezien van het qualificeeren vormt het opstellen van den minor (het oordeel, wat feitelijk is geschied) geen syllogistische bezigheid. Het oordeel, dat een bepaald, betwist, feit al dan niet als vaststaande moet worden aangenomen (het bewijs-oordeel), berust al evenzeer slechts in schijn op een syllogistisch fundament als de opbouw van het geheele vonnis slechts in schijn syllogistisch is gebleken. Ook hier kan men natuurlijk, als men dat verkiest, den scholastischen *vorm* handhaven: wat zeven getuigen eenstemmig verklaren en overigens niet wordt weersproken is waar (major); zeven getuigen verklaren zonder tegenspraak van anderen, dat Titius het paard van Cajus wegnam (minor); dùs is het waar, dat T. het paard van C. heeft weggenomen (conclusio). Of: als ergens de bliksem inslaat en er ontstaat terstond daarop brand, is die brand door dien bliksem veroorzaakt[2)] (major); het huis van A. is door den bliksem getroffen en terstond daarna afgebrand (minor); dùs is die brand door den bliksem veroorzaakt (conslusio). Het is duidelijk, dat, aldus geschematizeerd, de 'minor' steeds door een door den rechter als indiscutabel aanvaard 'gegeven' (door hem zelf - of door een anderen rechter! -

1) Van de mogelijkheid, dat de rechtsnorm hare concretizeering zelve aan den rechter overlaat (bepaling van de strafmaat bijv.) wordt hier eenvoudigheidshalve afgezien. Het schema van het syllogisme gaat dán a fortiori niet op.

2) Ik laat nu daar of dit oordeel juist is!

waargenomen getuigenverklaringen, tusschen partijen erkende feiten, enz.) wordt gevormd terwijl ook de major door den rechter zelf wordt opgesteld. De rechter is bij die laatste opstelling betrekkelijk 'vrij', hij gaat daarbij slechts bij zijn ervaring, bij zijn 'gezond verstand' te rade. Schematizeert men dus een zuiver feitelijk bewijs-oordeel op syllogistische wijze, dan komt men uiteindelijk altijd bij twee als 'evident' beschouwde ervaringsoordeelen terecht, met de aanvaarding of verwerping waarvan de juistheid van het geheele bewijsoordeel staat of valt.[1)] Wanneer dit steunt op voor elkeen 'evidente' praemissen, heet het bewijsoordeel solide gefundeerd, zwak gefundeerd en voor menigeen onjuist heet daarentegen het oordeel, dat steunt op een minder 'evidenten', door velen niet aanvaarden major of minor. In beide gevallen is het echter niet de syllogistische structuur maar de meerdere of mindere 'evidentie', zeggen wij de grootere of kleinere 'aannemelijkheid' van de praemissen, die de intrinsieke waarde, het 'waarheidsgehalte', van het bewijsoordeel bepaalt. Ook hier is dus alweer de logische structuur der redeneering geen kriterium voor de 'juistheid' van het daarop gebouwde oordeel. Men kan hiertegen opmerken, dat, al is de logische structuur der redeneering geen *waarborg* voor de juistheid der conclusie, een logische *fout* in de redeneering dan toch in elk geval de conclusie zal vitieeren. Het antwoord daarop is, dat het rechterlijk vonnis nimmer de ervaringsoordeelen waarop zijn bewijs-constructie in laatsten aanleg berust, volledig vermeldt en dat zulks ook van den rechter niet wordt verlangd, zoodat, wil men het syllogistisch schema doorvoeren, aanvulling der praemissen altijd noodig zal zijn. Nu laat zich echter elke bewijs-redeneering, òòk die welke logischgebrekkig schijnt te zijn, door aanvulling met een of meer, meer of minder 'aannemelijke', ervaringsoordeelen repareeren. Hoe grooter de oogenschijnlijke logische fout in den opbouw, des te

1) Voor de cassatie-rechtspraak valt hier dus reeds een conclusie te trekken: wanneer de cassatie-rechter zich geroepen gaat voelen algemeene ervaringsoordeelen, die in het vonnis a quo zijn uitgesproken of geïmpliceerd, te toetsen (gelijk bijv. in Duitschland geschiedt) geeft hij daarmede *principieel* de geheele scheiding tusschen feitelijk- en rechtsoordeel prijs en maakt hij *in beginsel* elk feitelijk oordeel toetsbaar. Ten onzent heeft de H.R. dan ook geweigerd zich op die helling te begeven.

'onwaarschijnlijker' zal de aanvullende praemisse moeten zijn, doch *elke* bewijs-redeneering laat zich aldus kunstmatig in strikt-syllogistischen vorm brengen. Nooit zal men dus - als men tenminste uitsluitend *logisch* te werk gaat - kunnen uitmaken of een rechter inderdaad een redeneerfout heeft gemaakt dan wel 'slechts'(?) zijn bewijsconstructie op door ons *niet* aannemelijk geoordeelde doch door hem implicite aanvaarde ervaringsoordeelen heeft doen steunen. Wie, als de Italiaansche cassatierechter, in zoo'n geval den lageren rechter een 'logische' fout in de schoenen schuift, verwerpt dus *implicite* (en meestal zonder er zelf bewust van te zijn) de laatstbedoelde mogelijkheid, en wel op geen anderen grond dan dat men de 'onwaarschijnlijke' praemisse eenvoudig niet *wenscht* te aanvaarden. Die stilzwijgende verwerping van het 'al te onwaarschijnlijke' ervaringsoordeel (met hetwelk de syllogistische opbouw van het vonnis zoude kunnen worden gehandhaafd) berust echter op eene waardeering van feitelijke waarschijnlijkheden en die is den cassatierechter juist verboden!

Doch vervolgen wij de ontleding van de rechterlijke werkzaamheid. Wij hebben gezien, dat het bewijs-oordeel (het oordeel over wat feitelijk is geschied), al kan het kunstmatig in syllogistischen *vorm* worden gegoten, in *wezen* berust op de niet meer logisch te beredeneeren aanvaarding of verwerping van zekere algemeene ervaringsoordeelen (beëedigde getuigen liegen in den regel niet; waar rook is, is of was vuur etc). Wij hebben verder gezien, dat de *qualificatie* van hetgeen aldus als geschied zijnde wordt aangenomen op met de terminologie der rechtsnorm overeenkomende wijze evenmin product is van een syllogistisch bewijs. Blijft dus nog de vraag of bij de opstelling van den major, van de rechtsnorm zelve, het syllogisme als toetssteen voor de uitkomst kan dienen.[1)]

Uitgangspunt voor de redeneering, die tot de formuleering van den major moet leiden is de wet. In zijn eenvoudigsten vorm verloopt die redeneering dus als volgt: wat de wet voorschrijft geldt rechtens (major); de wet schrijft voor, dat.... (enz.) (minor); dus geldt rechtens, dat.... (enz.) (conclusio). Wel be-

1) Deze vraag wordt door Calogero praktisch niet behandeld.

schouwd, blijkt het oude spelletje zich echter ook hier te herhalen. Dat wat de wet voorschrijft rechtens geldt is een axioma, hetwelk door den rechter als 'evident' wordt aanvaard. Voor wien dat niet zoude doen (voor wijlen Prof. Krabbe bijv.) zoude ook de noodzakelijkheid der conclusie komen te vervallen. De minor, inhoudende wát de wet voorschrijft, berust in het gunstigste geval op een (in het vonnis in den regel 'overgeslagen') afzonderlijk syllogisme: 'Wet' is het gebod, dat aan bepaalde eischen voldoet (afkomstig van x, afgekondigd op de wijze y, niet afgeschaft op de wijze z etc); het gebod A voldoet aan die eischen; dùs wordt het gebod A door de 'wet' voorgeschreven. Wederom hooren wij hier het oude liedje: de in den major vervatte definitie van 'wet' is axioma of, als men wil, tautologie. Het oordeel, dat in den minor is neergelegd is.... van *feitelijken* aard (besluit van de Staten-Generaal, sanctie des Konings, afkondiging etc.) en daarvoor geldt dus al datgene, wat hierboven over het feitelijk oordeel is opgemerkt. Alles komt er op aan, óf en hóe is vast te stellen, dát het gebod A aan de eischen voldoet, die in den major voor het wetsbegrip zijn gesteld. Vragen van constitutionaliteit, van afkondiging, van afschaffing kunnen daarbij een rol spelen. Daar ook die vragen weer aan de hand van de wet zullen worden beantwoord en zich onze problematiek daarbij dus slechts herhaalt, ga ik daar verder niet op in.

Het kan echter óók voorkomen - en het komt in een werkelijken rechtsstrijd zelfs in den regel voor - dat de opstelling van den minor: het gebod A voldoet aan de eischen, welke in den major aan het wetsbegrip zijn gesteld, *niet* mogelijk blijkt. Het gebod A staat in deze onderstelling nergens met zoovele woorden in de wet te lezen en het trekken der conclusie: het gebod A geldt dús rechtens, blijkt in die gevallen dus *niet* mogelijk, *tenzij.... men een anderen major introduceert.* Verandert men den major bijv. in: wat de wetgever blijkens de geschiedenis der totstandkoming van de wet heeft bedoeld geldt rechtens, of: wat in het geheel der wettelijke bepalingen het beste - d.w.z. met de minste tegenstrijdigheid - past, geldt rechtens, of: wat met het sociale doel, dat den wetgever bij de totstandkoming der wet voor oogen stond, het beste vereenigbaar is, geldt rechtens, of in welk ander oordeel ook, dan kan het mogelijk zijn, dat de conclusie:

het gebod A geldt rechtens, tenslotte tóch in syllogistischen vorm wordt ‘gerechtvaardigd’. Wat hierbij dan echter van belang is, is, dat opnieuw niet de syllogistische *vorm* der redeneering maar *de - betrekkelijk willekeurige - formuleering van den major* het wezen der rechterlijke werkzaamheid uitmaakt. Hoe die major zal luiden, is niet a priori te zeggen. De rechtswetenschap beschikt over een aantal modellen - evenveel als er zgn. ‘methoden van wetsinterpretatie’ zijn aan te wijzen - en kan die op schier eindelooze wijze combineeren. De keuze uit al die mogelijke majores wordt echter door den rechter steeds op logisch niet te controleeren wijze gedaan. Persoonlijke aanleg of voorkeur, beïnvloeding door een op klemmende wijze voorgedragen pleidooi, neiging om tot een ‘billijke oplossing’ - d.i. tot een als ‘rechtvaardig’ gevoelde conclusie - te geraken en tallooze andere factoren zullen daarbij een rol spelen. Op een syllogistische redeneering steunt die keuze echter nooit!

Er blijkt dus van het logisch element in het rechterlijk denken vrijwel niets te zijn overgebleven. Ik zeg: *vrijwel* niets. Dus toch nog wel íets. Met de beschouwing van dat ‘iets’ wil ik eindigen.

Telkenmale zagen wij, dat wat *in wezen* logisch-oncontroleerbaar was, niettemin in den logischen vorm van het syllogisme pleegt te worden gehuld. Dat is geen toeval. Wie uit het voorafgaande zou concludeeren, dat dùs de logica in de rechtspraak verder geen rol meer heeft te vervullen, zou zich deerlijk vergissen. Dat in wezen *a*-logische rechtspraak logische *vormen* pleegt aan te nemen, is niet slechts een overblijfsel uit oude tijden (oudtijds was de logische vorm zelfs niet of in veel mindere mate in zwang) noch een symptoom van scholastieke pedanterie der juristen. De eersten, die tegen het afwerpen van den logischen vorm zouden protesteeren, zouden de rechtzoekende leeken zijn, en het is dan ook juist te hunnen behoeve, dat de rechtswetenschap haar in wezen a-logisch karakter zoo zorgvuldig met den logischen mantel der liefde bedekt.

De rechtsnorm gebiedt, doch niet elk gebod is als rechtsgebod te aanvaarden. Tusschen recht en willekeur bestaat voor het bewustzijn van den rechtzoekende een onoverbrugbare kloof.

Wat het recht voorschrijft erkent de (weldenkende) burger als noodzakelijk, het géldt voor hem als récht, d.w.z. als objectief bepaald en onafhankelijk van individueelen willekeur. Zal het vonnis als resultaat van *recht*spraak kunnen gelden, dan moet dat karakter van noodzakelijkheid, van objectieve gelding, ook aan de rechterlijke uitspraak zelve toekomen. De uitspraak des rechters is echter altijd product van de werkzaamheid van dezen of genen, toevalligen, individueel bepaalden rechter. Daarmede is dus een conflict of tegenspraak gegeven: het vonnis móet noodzakelijk, objectief geldend, niet-toevallig of subjectief, niet-willekeurig bepaald zijn, het wórdt echter bepaald door de meening, het inzicht van dezen of genen toevalligen, met subjectiviteit belasten, in zekeren zin 'willekeurigen' rechter. Dit 'conflict' concentreert zich in de werkzaamheid des rechters zelve. Zijn taak is het áls toevallig 'willekeurig' subject een noodzakelijk, als objectief geldend te aanvaarden resultaat teweeg te brengen, d.w.z. àls subject de subjectiviteit van eigen werkzaamheid tot objectiviteit te verkeeren en op te heffen. En van de zijde van de rechtzoekenden bezien geldt, dat zij er récht op hebben, dat het product van dien rechterlijken arbeid van die 'opgehevenheid' of 'verhevenheid' de kenteekenen zal dragen. Dien eisch vervult de rechter voor wat den inhoud betreft door een rechtvaardige beslissing te geven, naar den vorm genomen of, als men wil, voor wat de uiterlijke kenteekenen betreft, wordt eraan voldaan doordat die beslissing als product van een logischen, begrijpelijken, dus te controleeren, gedachtengang wordt gemotiveerd. De logische structuur der rechterlijke uitspraak is aldus het uiterlijk kenteeken van de *objectiviteit* (= de objectieve gelding) der beslissing of, anders gezegd, de logische *vorm* van het rechterlijk denken is het *symbool* van de intrinsieke *rechtvaardigheid* van de uitspraak. En met dit symbool is het al niet anders gesteld dan met elk ander symbool, hetzij vlag, volkslied of wat dan ook: het laat zich niet afschaffen zonder dat daarmede tevens datgene waarván het symbool symbóól is, verdwijnt.[1)]

Zoo kan men dus de logiciteit van het rechterlijk denken in den waren zin des woords *pia fraus*, een *vroom bedrog* noemen,

1) Ware die 'afschaffing' wèl mogelijk dan zou het symbool geen *symbool*, maar *teeken* blijken te zijn.

mits men daarbij slechts de ‘vroomheid’ even sterk als het ‘bedrog’ blijft accentueeren. De onjuist gebleken meening, dat het wezen der rechtspraak in syllogistisch concludeeren zoude bestaan is daarmede evenzeer gedisqualificeerd als de dwaling, dat rechtspraak zijn logischen vorm voor den in wezen a-logischen inhoud zonder schade zoude kunnen ontbeeren.

B.M. TELDERS

Beeldhouwkunst aan Gothische en Renaissance koorbanken in Nederland

Het is langen tijd gewoonte geweest als een vaststaand feit aan te nemen, dat Nederland geen land van beeldhouwers zou zijn; dat de gemiddelde Nederlander voor beeldhouwkunst bovendien te ‘krenterig’ zou zijn (de grauwtjes!) en er zich niet dan in schaarsche oogenblikken voor zou interesseeren. En ten slotte zou onze volksaard zich eerder en volledíger in den geschilderden dan in den plastischen vorm uiten. Ik meen deze opvattingen als misvattingen te mogen bestempelen en zou, zonder mij te begeven in theoretische speculaties omtrent het ‘wezen’ van ons ‘volkskarakter’, hier twee bewijs-stukken voor willen kiezen; een ‘eigentijdsch’ en een ‘historisch’. Het eerste weer niet los van het tweede te beschouwen. In onzen tijd toch toont Nederland een bijzondere rijkheid en gevarieerdheid op sculpturaal gebied, welke slechts uit een zekere mate van praedispositie valt te verklaren. Onze 17de eeuw is buiten twijfel een eeuw van schilders, terwijl de beeldhouwers dan in de minderheid zijn, al staat hun arbeid qualitatief zeer hoog. Maar de 17de eeuw is niet onze geschiedenis in haar geheel. Want stellig mogen wij niet geheel vergeten, hoe ook de 18de eeuw menig gaaf en ambachtelijk werkstuk heeft zien ontstaan. Een wandeling langs de Amsterdamsche grachten kan ons daarvan overtuigen. Maar toegegeven moet worden, dat deze sculpturen meestal een aanvullend decoratief karakter dragen, terwijl in het geheel der ook al niet overbelangrijke Europeesche plastiek dier dagen, haar daden zonder twijfel aan belangrijkheid verliezen. Anders echter - en hier wordt mijn historisch bewijsstuk van kracht - is het gesteld met de beeldhouwkunst van de late gothiek en de vroege renaissance. Al werd dan uit dien tijd weinig van steen bewaard

- kathedralen-sculptuur heeft men hier ook niet te verwachten - zooveel te meer bleef er over aan hout-plastiek. En dat vaak met een stugheid en een monumentale karaktervastheid, welken al haast calvinistisch aandoen. Maar nu is het tergende voor elken conscientieuzen kunsthistoricus dit: dat van deze veelheid slechts zoo'n bitter klein gedeelte eenige zekerheid omtrent zijn herkomst kan verschaffen. Het was eerst Dr. A. Pit, die in deze materie eenige orde trachtte te scheppen. Het baanbrekende werk werd echter, voor zoover het mogelijk was, vooral gedaan door professor Vogelsang. Een belangrijke samenvatting gaf hij bovendien nog kort geleden met zijn hoofdstuk 'de Ned. Beeldhouwkunst van de 12de tot de eerste helft van de 16de eeuw' in de nieuwe Nederl. Kunstgeschiedenis van Dr. van Gelder. Het was dus niet meer dan logisch, dat ook prof. Vogelsang optrad als promotor van den heer Witsen Elias, toen deze voor zijn dissertatie[1)] had uitgekozen het beeldhouwwerk aan Nederl. koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance te onderzoeken en samenvattend te beschrijven. Dit omvangrijke onderzoek ligt thans keurig uitgegeven en van een aantal afbeeldingen voorzien voor ons. En het mag ook dadelijk worden gezegd, dat deze nieuwe doctor in de kunstgeschiedenis met dit proefschrift een werkelijk belangrijke bijdrage heeft geleverd tot het wetenschappelijk onderzoekingsmateriaal over onze vaderlandsche monumenten. Meer nog, wij die van zijn dikwijls tijdroovend onderzoek zullen kunnen profiteeren, mogen hem dankbaar zijn, dat hij dit op het eerste gezicht weinig aanlokkelijke onderwerp met zooveel nauwgezetheid, kundigheid en goed begrip heeft bewerkt en er ons zulk een werkelijk levend beeld van heeft getraceerd. Dat hij daarbij zonder twijfel van de groote kennis van zijn promotor zal hebben geprofiteerd kan zijn arbeid slechts ten goede zijn gekomen.

Van de twee hoofdbestanddeelen der 15de eeuwsche houtsculpturen in ons land heeft Witsen Elias dan het eene gekozen, n.l. de gebeeldhouwde versieringen aan koorbanken. De oudste uit omstreeks 1420 te Zalt Bommel, de laatste uit 1570 in de Cunerakerk te Rhenen. Het onderzoek bracht hem vrijwel overal in ons land. Zoowel in Brabant en Limburg, als in Utrecht

1) J.S. Witsen Elias: de Nederlandsche Koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance. Amsterdam, H.J. Paris.

Gelderland, Friesland, Groningen, Noord- en Zuid Holland en Zeeland. Het doel van dit onderzoek, dat eenige jaren in beslag heeft genomen, was o.m. te trachten tot bepaalde groepeeringen te komen en ook tot het zoo mogelijk vaststellen van zekere Noord-Nederlandsche stijl-eigenaardigheden, mede in haar verhouding tot Zuid Nederlandsche of Duitsche houtsculpturen. Daarnaast ware dan nog een poging te doen om onderling gedifferentieerde beeldhouwscholen in ons land aan te wijzen. Zooals men ziet een opgave, waar het een en ander aan te doen was, terwijl de uitkomst toch de noodige twijfelpunten kon bevatten. Makkelijk was dit onderzoek, voor zoover niet slechts beschrijvingen, doch een samenvattend kunsthistorisch ontwikkelingsbeeld moest worden gegeven, zeker niet. Witsen Elias werd dan ook telkens - haast ongemerkt - gedreven in de richting eener nauwkeurige stylistische en iconografische analyse der monumenten, terwijl zijn conclusies, hoe belangrijk en weloverwogen ze mogen zijn, hem toch niet tot bepaalde vondsten leidden.

In zijn inleiding wijst hij trouwens al op de vele moeilijkheden om met onze fragmentarische kennis van de Nederl. plastiek uit gothiek en renaissance tot het onderscheiden van bepaalde scholen of stroomingen te geraken en daarbij een vaste ontwikkelingslijn te volgen. Bij het vele dat men dus niet weet, kwam echter vaak ook iets, dat uiteraard aan het onderzoek een zekere vastheid kon bieden en wel, dat veel der gebeeldhouwde koorgestoelten zich nog ‘in situ’ bevinden, waarbij dikwijls documenten over de bouwgeschiedenis van een kerk tegelijk opheldering omtrent het meubilair konden geven.

Allereerst geeft de schrijver een algemeen overzicht van de ontwikkeling der koorbanken tot ± 1400, de regels geldend voor het gebruik, neergelegd o.a. in de ‘Constitutiones’ van Hirsau en de ‘Consuetudines’ van Cluny. ‘Zoo in het centrum van de kerk en van den kerkdienst werden zij overrijk aan symbolische beeldversiering, een verkleinde weerspiegeling van de kerk zelf met haar in steen gebeitelde programmatische gedachtenwereld’. Hoe sterk de koorbanken aan de ontwikkeling van het kerkgebouw zelf gebonden zijn blijkt wanneer na 1200 het altaar verlegd wordt naar de absis en koorbanken met oxaal een nog meer afgesloten karakter tusschen koor en leekenruimte bewerkstelligen. Een

schets van ontwikkeling en algemeen karakter der banken in Nederland moest hier begrijpelijkerwijs voorafgaan aan de speciale beschrijvingen der complexen - de belangrijkste zijn wel die van Zalt-Bommel; Den Bosch; Venlo; Bolsward; Breda; Haarlem; Oirschot; Dordt. Toch zegt zulk een beschrijving nog maar weinig omtrent mogelijke topprestaties van den tijd zelf, daar wij niet altijd weten wat verdwenen is. De archivalia laten ons te dien opzichte maar al te dikwijls in den steek. Op een ander euvel wijst de schrijver met nadruk, n.l. dat der ‘fantastische’, onwetenschappelijke restauraties van de vorige eeuw.

Het is hier misschien ook de plaats iets te zeggen over het geografisch gebied dezer onderzoekingen. Dat is het huidige Nederland, hetwelk natuurlijk wat zijn grenzen betreft weinig heeft te maken met het gebied wat hier uit 15de en 16de eeuw wordt beschreven. Het is de oude moeilijkheid, waarmee eigenlijk elk onderzoek te kampen heeft. Wie de groot-Nederlandsche gedachte voorstaat zal natuurlijk maar al te zeer geneigd zijn een belangrijk deel van het huidige België in zijn onderwerp te betrekken. Toch lijkt mij de opvatting van den heer W.E. volkomen verantwoord, waar hij zich tot het tegenwoordige gebied bepaalt. Hij heeft immers gelegenheid genoeg om op invloeden en verwantschappen buiten de grenzen te wijzen.

De meeste van onze oude kerken zijn gothische scheppingen van de 15de eeuw. Nu is het op zijn minst merkwaardig, dat wij haast nergens iets van koorbanken vinden op contemporaine schilderijen. Dr. Witsen Elias. wijst op de bekende gravure van den meester I.M. Zwott. Daar ware misschien nog aan toe te voegen de penteekening van Jacob Corneliszoon uit de collectie Koenigs (nu als bruikleen in Boymans) en de teekening van Saenredam met de Haarlemsche koorbanken in den oorspronkelijken toestand. En natuurlijk zal een speurder met een fijnen neus hier en daar nog wel wat kunnen vinden.

Van groot belang zijn ook de ambachtelijke toestanden en verhoudingen, waaronder de kistenmakers en beeldsnijders werkten. Het was de bekende Utrechtsche historicus Mr. S. Muller Fzn., die daarover veel belangrijks aan het licht bracht, hetgeen de schrijver ook vermeldt. Byzonder goed gedocumenteerd en doorwerkt is trouwens dit 3e hoofdstuk, waarin de schrijver telkens blijk geeft zijn onderwerp ook van de zijde der icono-

grafie ter dege te beheerschen. Natuurlijk had hij zijn belangrijke bronnen, Maeterlinck, Emile Male, Künstle, e.a., maar een ieder, die zich wel met de verklaring van bepaalde voorstellingen heeft bezig gehouden weet uit ervaring, met hoeveel moeilijkheden dat soms gepaard gaat en ook: hoeveel twijfelpunten vaak blijven bestaan. Waar de schrijver wijst op den invloed van de prentkunst, noemt hij later bij de bespreking van het Bossche gestoelte zeer terecht de belangrijke gravures van den Bosschenaar Alart du Hameel, waaruit dan blijkt dat ook in de late gothiek het prentmateriaal al van groot belang was. Met de renaissance neemt die invloed nog sterk toe. Belangrijke voorbeelden uit het Zuiden beteekenen dan evenzoovele 'Anregungen' voor het Noorden. Maar er is nog meer. 'Hand in hand met de vormverandering der banken ging een wijziging in den geest der beeldversiering en den inhoud der voorstellingen. Het koorgestoelte zooals wij het hier hebben leeren kennen was een typische Gothische schepping, de beeldenschat ervan de vrucht van het abstracte middeleeuwsche denken. De diepere, mystieke zin bond alle onderdeelen tot een natuurlijke eenheid. De symbolen waarin de gedachten waren uitgedrukt spraken direct tot den geloovigen beschouwer. - Het rationalisme der Renaissance stootte deze gedachten en gevoelswereld stuk. Het transcendentale karakter der gestoelten en hun sculptuur verdwijnt geheel. Voor de doorvoelde symboliek komt de uitgedachte allegorie. Voor het beleven komt het verstandelijk aflezen der voorstellingen en daarmee krijgen deze een intellectueel, zelfs geleerd karakter. Aan de Dordtsche koorbanken was het dan ook noodig de verschillende tafereelen en allegorische figuren, door bijschriften te verklaren.'

Wij geven dit wat uitvoerige citaat als voorbeeld van kernachtige en bondige beschrijvingskunst.

In zijn slotbeschouwing komt Witsen Elias tot een indeeling in drie belangrijke stijl-groepen. Een noord Nederlandsche, een Brabantsche, dus naar het zuiden georiënteerde (hoewel ook noordelijke invloed verwerkend) en ten slotte een kleine stijl groep met noord-Duitschen invloed. Tegelijk heeft hij ook een voorloopige chronologie opgesteld der Nederlandsche gestoelten. De afzonderlijke soms zeer uitvoerige beschrijvingen geven hier en daar ook weer aanknoopingspunten met bestaande thesen omtrent allerlei sculpturale stroomingen. Al dadelijk bij de

bespreking der werken te Zalt-Bommel, waarbij de schrijver terecht niet meegaat met Pit's opvattingen, welke een verband met den grooten Sluter construeerden.

Veeleer is hier sprake van ontleening aan ouder voorbeeldenmateriaal, met een in zekeren zin moderniseering van details. Over de Bossche koorbanken vindt men thans uitvoerige en zeer nauwkeurig verantwoorde beschrijvingen. Terecht dunkt mij wijst de schrijver op betrekkingen met Antwerpen - hij geeft er trouwens ook bewijsstukken voor. Daar is ook alles voor te zeggen, want Den Bosch behoorde evenals Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven tot het Hertogdom Brabant. Dat men voor zeer goede krachten eerst naar het Zuiden keek is logisch. Alleen ware hier weer de twijfelvraag te stellen of dergelijke werken nog wel tot de Nederlandsche kunst mogen worden gerekend. Hoogewerff b.v. rekent de werken van den Bosschenaar Jeroen Bosch daar niet toe[1)]

Zeer belangrijk onderzoekingsmateriaal bieden ook de banken te Venlo. De aandacht was er in tegenstelling tot Den Bosch nog nauwelijks op gevestigd. Door de onvolledigheid is het echter moeilijk een samenvattend iconografisch beeld te ontwerpen. Wel herkent men den zelfden gedachtengang als te Den Bosch. Stylistisch behoort dit werk tot de Limburgsche school, die wel samenhang met Brabant vertoont maar toch ook een eigen karakter draagt.

In de koorbanken te Bolsward acht de schrijver door het episch karakter der voorstellingen overeenkomst met de houtsneden der blokboeken mogelijk, b.v. met het Speculum dat ± 1475 in Utrecht verscheen. In dit laatste geval zou die verschijningsdatum dus een vrij stellige terminus post quem kunnen zijn voor een dateering der Bolswardsche banken.[2)] Verder zien wij ook weer arbeid die overeenkomst toont met Brabant of Antwerpen, wat alweer een bewijs is voor het feit dat door de kunstenaars in dien tijd veel werd gereisd. Het heeft voor deze beschouwing geen doel, den schrijver op den voet te volgen bij al zijn onder-

1) G.J. Hoogewerff: de Noord-Ned. Schilderkunst dl. I 1936 (Nijhoff).
2) Een vraag van gansch ander karakter is echter of invloed van houtsneden op het ontstaan van beeldhouwwerk, uit een standpunt van stijl- en vorm-mogelijkheden bezien, mogelijk is.

zoekingen en beschrijvingen. Met een paar opmerkingen willen wij dan ook volstaan. Waar Witsen Elias het Haarlemsche koorgestoelte bespreekt hadden wellicht de betrekkingen met het Zuiden wat meer kunnen worden uitgewerkt. Er zijn bovendien versieringsstukken aan de zij-hekken van het koor die ook wijzen op allerlei contact met het Zuiden. Laten wij hier denken aan de Luiksche plateresco-stijl, maar ook aan Fontainebleau, aan Lyon zelfs (Dr. Duverger, de bekwame Belgische onderzoeker, heeft op het belang van deze stad gewezen) en dan ook vooral aan Noord Italië (Certosa van Pavia). Weliswaar zijn dat renaissance invloeden, maar die moeten toch uit een soort traditie met de instrooming van vreemde krachten mee naar het Noorden zijn gekomen. Verder bevat de Haarlemsche Bavo-kerk nog een zeer belangrijk meubel in de H. Geest-bank, weliswaar geen bank in het koor, maar door vorm en versiering - ook figuratieve sculptuur - zeker de moeite van het beschrijven waard. De bank bevindt zich nu aan den zuidwest kant van de kerk. Op de schilderij van Berckheide in het Frans Halsmuseum uit 1668 vinden we haar voor den westingang, op de plaats waar later de barokke orgel-onderbouw van Xaverij zou komen.

In Breda vinden wij dan weer in tegenstelling tot een opname van Noord Nederlandsche invloeden te Den Bosch, zuiver Brabantsche school. In Oirschot leverden rekeningen en andere bewijsstukken belangrijk materiaal omdat, hoewel er toch een nieuw soort kunst ontstond, daaruit blijkt hoe Den Bosch tot voorbeeld moest worden genomen. En tenslotte blijkt het renaissance-werk te Dordrecht wel de slot-apotheose van deze ontwikkeling, welker lijn alleen nog kan worden doorgetrokken naar de landen der contra-reformatie.

Verreweg het interessantste hoofdstuk van dit proefschrift is het laatste, de samenvatting, waarin de schrijver tot verschillende groepeeringen en indeelingen tracht te komen. Daarbij toont hij de neiging om voor veel werken tot een zekere zelfstandigheid der beeldhouwers in een eigen groeps- of schoolverband te besluiten. Bij het systeem om dan verder de koorbanken als vaste punten te nemen en daar zoo mogelijk andere losse stukken om heen te groepeeren, doet zich aanstonds de vraag voor in hoeverre deze koorgestoelten als werkelijke kernen van belangrijk en representatief plastisch vormleven zijn te

beschouwen. Ik geef toe dat de these veel aantrekkelijks heeft - Witsen Elias is zelf zeer voorzichtig er mee - hoewel toch ook het nadeel zou kunnen ontstaan, dat groepeeringsmogelijkheden worden gezocht, met eerste rangsstukken van vrije sculptuur, om werken van tweede rangs krachten. Waar het systeem dus niet zonder gevaren is - in de stijlcritiek blijft immers altijd een speculatief element bestaan - lijken de groepeeringen van Dr. Witsen Elias echter toch zeer aannemelijk. Hij heeft slechts die werken gekozen, welke ook onbetwistbaar als kwaliteitsarbeid mogen worden aangemerkt.

Als geheel is dit werk over Nederlandsche Koorbanken dus een studie van beteekenis geworden. Zij steunt weer - en terecht - op ouder materiaal, maar toont ook in haar opzet en haar uiteindelijken vorm een mate van eigenheid, welke stellig getuigt van een persoonlijke hanteering van het gansche studie-apparaat, dat er aan ten grondslag ligt. Dit proefschrift is bovendien een arbeid, die voor veel ander onderzoek weer een belangrijken steun zal kunnen zijn.

A. VAN DER BOOM

Kroniek der Nederlandsche letteren
Hendrik de Vries

Zelden zal een dichter van veertig jaar, die zijn werk overzag en er uit verzamelde, wat hij behouden wilde, een zoo weinig afwisselend beeld van zijn persoonlijkheid vertoond hebben aan zijn publiek als Hendrik de Vries in zijn bundel *Nergal*, die grootendeels een herdruk is van *De Nacht* (1920), *Vlamrood* (1922), *Lofzangen* (1923), *Silenen* (1928) en *Stormfakkels* (1932). Enkele nog ongebundelde gedichten werden aan de collectie toegevoegd, maar de dichter moet waarschuwen, welke het zijn. Geen enkel vers is gedateerd en de datum komt er nauwelijks op aan. Slechts na bijzondere bestudeering van de afzonderlijke bundels, wordt men eenige ontwikkeling in de vormkracht van deze dóór en dóór gesloten poëtische persoonlijkheid gewaar. De wijze, waarop dit werk tot stand kwam, is nu reeds in litteratoren-kringen legendarisch: Hendrik de Vries, zoo heet het, werkt niet volgens het schema eener overwogen prosodie, doch teekent aan hetgeen hem invalt als in trance of lyrische bezetenheid. Hij schakelt alle overweging uit en laat den vrijen loop aan de irrationeele bezieling, die over hem komt als de openbaring uit een andere wereld, waarin hij niet leeft, en niet zou kunnen leven, doch die voor hem bestáát met een feller werkelijkheid dan het zichtbare heelal. Het is de wereld van de duisternis en de verstarring, beheerscht door *Nergal*, bij de Babyloniërs aanbeden als de God der onderwereld, die door middel van zijn daemonen de zwakke menschheid bezoekt met pest, met hongersnood en oorlog, met epidemie en natuurcatastrophe. Uit deze geheimzinnige omgeving verneemt Hendrik de Vries de litanieën der vernietiging, welke zijn verskunst weergeeft in harde, stoo-

tende, anti-harmonische, maar wurgend-aangrijpende regels: een vloek tegen de schepping, een spot met de beschaving, een schimp en hoon tegen alle dichterlijke sentimentaliteit.

Wat men gelieve te gelooven van deze gangbare legende, het is zeker, dat de tamelijk rijk genuanceerde, in haar strakke vormen nochtans tot het barokke weelderige poëzie van Hendrik de Vries hem ingegeven wordt door gevoelens, die andere dichters slechts tijdelijk of toevallig vertolken: schrik, angst, verbijstering, koortsdroom, hallucinatie en vernielingsdrift. Waar hij opstandig wordt, richt hij zich niet tegen maatschappelijke wantoestanden - al kan hij in een enkelen fellen regel zijn walging zeggen over het naargeestig schuifelen der werkers - doch hij wordt bezeten door een dieper gaande ontevredenheid over de heele samenstelling van de wereld, wier gedurige vergankelijkheid haren bewoner kwelt. Gaarne wijlt zijn verbeelding op plaatsen, waar het leven afwezig of versteend is. Hij schept zich fantastische sterrenwerelden met gebroken pluimpantknoesten tusschen zwavel, kwarts en kiezel:

> Gedierten: wollen wormen. Vuurvliegkringen dringen
> Om kokers, waar een zwarte stekelvacht uit voortschuift.
> 't Zijn torens, van wier dubbelpunt een rustloos koord wuift,
> Wier voet, gespoord met raspen, schijnbaar tegenstrijdig
> In stuwing, geulen kerft, rechtlijnig evenwijdig,
> Vergroeide zakken, die elkander kracht ontzuigen,
> Gedeeltelijk onder stortingen bedolven, zuigen
> Hun wortelen, de rotsen traag tot mortel zagend.
> Spiralen scherpen, tusschen zwaargeladen kolven,
> Hun assen, zich als kranken tegen banken schragend.
> Weeklagend knerpen ballen, die van alle kanten
> Zich met hun snavels knoppend in de hoogte werpen,
> En op hun snavelspitsen bij hun val zich planten.

Vermoeiend van woordkeus, hard door den al te grooten overvloed van klinkers en tweeklanken, stuursch van eenzelvigheid door de nevenschikking van uitsluitend gelijkwaardige zinsdeelen, koud van vernietigenden hartstocht, is zulk een visioen, aanvankelijk welhaast onzichtbaar, omdat het door de botsing van de rijmen overkraakt wordt, een vloek tegen het schoone en het aanbiddelijke, dat andere dichters zagen in de schepping van God. Het rekent af met alle teederheden van de natuur. Het grenst aan hetgeen een waanzinnige begeert, die rust uit zijn kloppenden waanzin zou verlangen, maar het bezit de on-

weerspreekbaarheid van de magische formule en boeit den aandachtigen lezer door hem te kwellen. Hendrik de Vries kan zich geen bestaan verbeelden, dat niet helsch en heidensch zou zijn. Hij heeft zich met heel zijn ziel verkocht aan den god der vernietiging en kreunt onder den doem van den genadelooze, dien hij moet belijden. Een geest, tusschen alle verschrikkingen van het vergaan der wereld levend met onaflaatbare aandacht voor ieder teeken van de vergankelijkheid, is niet meer in staat tot het genieten van het alledaagsch geluk. Hij ziet er den ondergrond van: ‘een bouwval tusschen steenpuin, schimmel en roest’. Alleen de uitbarsting van de vernietigende machten, die altijd werkzaam aanwezig zijn in de natuur en in het gemoed, kan hem boeien. Voor hem wordt de angst de eenige reëele gewaarwording, alle ander gevoel onderdrukkend. Vlagen van verwilderde rhetoriek wisselen af met pijnlijk-nauwkeurige preciseeringen van de schrik-emotie, vurige godslasteringen staan naast mystische overgaven aan de macht der alvernietiging. Er ‘barst verrukking uit oer-afgrijzen’ in de dof metalen klanken, waarmede de dichtregels, overvloedig rijmend, op elkander neerdonderen als stukken erts. Voor alle denkbare blijmoedigheid gesloten, een verachter der genade, is Hendrik de Vries als opgesloten in een somber-kreunend heidendom. Teekent hij den gekruisigden Christus, dan ziet hij nergens uitkomst of verlossing. Ook dit sterven is de wraak van duivelsche en onderwereldsche boosheid, die behagen schept in de vernieling van het ongerepte:

> Om 't moe gezicht
> Een doornenkrans
> De zij doorboord
> Van 's krijgsmans lans -
>
> Zoo hangt gij thans
> Met hand en voet
> Aan 't kruis, vermoord,
> Verdorst, verbloed.

Overgave is er alleen aan ‘Het Idool’, het ‘woest Nirwana’, dat de laatste levensdroppen opeischt zonder een druppel geluk te beloven; in deze wanhopige gift van zichzelven beleeft de dichter het culminatiepunt van zijn samengekrampte levenskracht als de Thibetaansche monnik in den fictieven doodsstrijd,

dien hij belangloos en nutteloos voert om vertrouwd te raken met hetgeen hij niet beheerschen kan. De sappen der natuur zijn vergiftigd, het licht van de zon is een onophoudelijk verlies van energie, dat eindigen zal met de verbloeding van ons planetenstelsel, het dierenrijk steekt vol onverzoenbaren haat, het noodlot spookt over het menschenleven, de waanzin bedreigt ons begrip, overal loert de Delger, Nergal, dien wij alleen niet willen zien, omdat onze banale, irreëele veiligheid ons te dierbaar is voor de erkenning, dat wij geslachtofferden zijn. Nergal wordt niet bezworen door gebeden, niet vermurwd door zoete wierook, niet gepaaid door levenslange vroomheid. Hij eischt het zinloos offer, en néémt het, niet enkel van den machteloozen mensch, doch van de heele machtelooze wereld:

> Uit een gleuf tusschen brokken graniet
> Breekt een giftige vliet,
> Raast het water moorddadig zijn lied,
> Zendt in verten van 't oerwoud verborgen gezanten.
>
> Tot het steil samenstuwt naar een kom
> Langs hoogopgaande kanten rondom,
> Waar geschrei of een schudding in 't riet
> Soms verraadt wat geschiedt.
>
> 't Zijn vernielzieke planten, waarover de schuimval zijn woede vergiet:
> Lauw bebloede vervlechtsels, die wortels doen tasten
> in 't fluim van de poel, doodsch en stom
> Die roofgierige vogels verlokken, en buffels de herten verworgen.

Voor het bewustzijn van Hendrik de Vries zijn deze vernietigingsmachten onoverwinnelijk. Hij moet hun grootheid erkennen en belijden. Op deze voorwaarde bestaat zijn dichterschap:

> Bezweringen moet ik zingen,
> In walmen moet ik bezwijmen,
> Om namelooze geheimen
> Aan 't eeuwig duister te ontwringen.
> Ik treed op verloren wegen
> Ik weet van geen wederkeer;
> Wie vòòr mij hier waren, zegen
> In onstoorbare sluimer neer.

Het is zijn moed en zijn doem, dat hij zóó ver durfde gaan. Al wat verlokt in het poëtische, heeft hij ermee verspeeld. Hij zal nooit de geliefde dichter worden van eenige menigte, noch de vertrooster der weinigen, hij zal zich bepalen tot het uitspreken

van de wanhopige bezweringen, die onverzettelijke maar gruwelijke zekerheid geven. Het meest toegankelijk deel van zijn onherbergzaam dichtwerk is wel dat, waarin hij uitging van concrete, dus narekenbare ervaringen: een stadsbeeld van Barcelona, zooals Goya het zou zien, de herinnering aan een neergestorten gevechtsvlieger, ‘De Bedrogene’, ‘De Twintigjarige’, ‘De Geboorteplaats’ en vooral het mysterieuze ‘Mijn Broer’:

Mijn broer, gij leedt
Een einde, waar geen mensch van weet.
Vaak ligt gij naast mij, vaag en ik
Begrijp het slecht en tast, en schrik.

De weg met iepen liept gij langs,
De vogels riepen laat. Iets bangs
Vervolgde ons beiden. Toch woudt gij
Alleen gaan door de woesternij.

Wij liepen dezen nacht weer saam.
Uw hart sloeg naast mij. 'k Sprak uw naam
En vroeg, waarheen gij gingt,
Het antwoord was:
‘.... Te vreeselijk om zich in te verdiepen,
Zie: 't Gras
Ligt weder dicht met iepen
Omkringd.’

Hier werkt de eenvoud van de woordkeus mede aan de ontzetting om het raadselachtige: een naamlooze angst maakt zich meester van wie deze schimmige werkelijkheid moet doorleven, er is geen woord, en de verschrikking, die geen vorm heeft, eischt, dat het woord zal worden gevonden, want anders kan de bevrijding niet komen. Bij Hendrik de Vries is het dichterlijk woord nooit bevrijdend, het is altijd opwindend en verwarrend, aan het zinlooze woord van een verbijsterde verwant, die zijn gevoelens van zich af wil werpen naar anderen, doch geen verstaanbare formule vindt, en dan blijft zitten staren, luisterend naar de herhaling van hetgeen hij reeds zoo dikwijls zei. De korte *Nocturnes*, de *Heksenliederen*, de *Tarantella's* beschrijven in woedende rhythmen de gewaarwording van hallucinaties, wier wezenlijke onmededeelbaarheid den dichter tot stamelen veroordeelt:

Door de duisternis
  Jagen
Tusschen gefluister en gesis
  Hamerslagen

Zooals Herman Gorter dichtte *voorbij het dichterschap*, met het gevolg dat zijn geluid verijlde tot zingende vrieslucht, onvatbaar hoog boven de werkelijkheid, zoo zingt Hendrik de Vries waar geen gezang meer mogelijk is, zich vereenzamend tot een deelgenoot van de stilte der uitgedoofde sterren. Door het bonzen en snerpen der rijmklanken heen, hoort men in zijn abrupten bundel die koude stilte nadersluipen. Van alle ontzetting is dit misschien de meest angstwekkende.

ANTON VAN DUINKERKEN

Bibliographie

Dr. Hans E. Priester, Das deutsche Wirtschaftswunder. - Amsterdam, Querido Verlag, 1936.

Het boek is ontstaan uit een opdracht van een groep angelsaksische banken, die objectieve inlichting over den economischen toestand in Duitschland begeerde, aan den schrijver, die tot kort in 1936 een door hem in zijn Vorwort niet nader aangeduide onafhankelijke plaats in onmiddellijke aanraking met het economisch leven in Duitschland innam, hierdoor ambtelijke en deels niet voor publiciteit bestemde gegevens ter beschikking had en bij de verzameling van zijn materiaal van verschillende zijden, die hij uiteraard niet met naam en toenaam kan aanduiden, steun ondervond.

Beginsel bij het onderzoek was, slechts ambtelijke of officieele duitsche cijfers te gebruiken. Deze zijn volstrekt niet alle onbetrouwbaar; de echt onplezierige cijfers nl., als die der staatsuitgaven en der werkelijke schulden, worden niet of niet meer openbaar gemaakt. Wat wèl wordt gepubliceerd is weliswaar lichtelijk opgemaakt (‘frisirt’), maar de kenner herkent deze ‘Frisuren’ als zoodanig en weet ze te elimineeren.

De resultaten van het onderzoek kwamen den schrijver belangrijk genoeg voor om ook anderen dan zijn oorspronkelijke opdrachtgevers te worden medegedeeld, denn was in Deutschland geschieht, hat Bedeutung weit über die Landesgrenzen hinaus. Inderdaad!

Het Vorwort, waaraan het bovenstaande is ontleend. maakt met den verderen inhoud een indruk van waarachtigheid.

Tot het uiterste verkort komt deze inhoud op het volgende neer:

Het economisch wonder, dat zich in Duitschland onder Hitler's bewind heeft voltrokken, is de snelle opbloei der economische bedrijvigheid met haast volslagen verdwijning der werkloosheid geweest. Dit als product van staatsalmacht en staatsinitiatief, welke evenwel niet van den beginne af in de bedoeling hebben gelegen; nog in Maart 1933 verklaarde de Führer, dat het particulier initiatief zoo sterk mogelijk zou worden bevorderd; dit evenwel heeft zich niet laten bevorderen en de staat is in toenemende mate moeten blijven ingrijpen en leiden.

Als Hitler aan het bewind komt, is juist het ergste van de crisis, die op de hoogconjunctuur van 1926 en volgende jaren (Konjunktur auf Borg, uit in den vreemde opgenomen geld) was gevolgd, achter den rug; het werkloozencijfer heeft opgehouden te klimmen, zonder dat nog de reeds gereed liggende plannen tot werkverschaffing in belangrijke mate in uitvoering zijn genomen. De nationaal-socialisten

treffen het; de klaar liggende plannen kunnen zij overnemen en uitbreiden; zij doen dit, de werkloosheid loopt terug, maar het particulier initiatief vertrouwt de zaak niet recht en de staat moet, als de eerste programs zijn afgewerkt, telkens nieuw werk blijven scheppen door aan de ondernemers nieuwe opdrachten te geven al maar door. De staat doet dit door in een formidabel tempo zijn militaire apparaat (in ruimen zin, met voorziening in productiemiddelen, grond- en voedingsstoffen erbij) op te voeren tot een hoogte, die het buitenland moet imponeeren en tegelijk bereid maken, met Duitschland weer zaken te toen op voet van gelijkheid. Het buitenland komt inderdaad onder den indruk, maar trekt als eerste conclusie, dat het ook zelf zich tot de tanden bewapenen moet.

Wat Duitschland tot stand bracht in enkele jaren is veel geweest. Ten geschenke kreeg het een en ander niet, ter leen van het buitenland (als nog een paar jaren eerder was gebeurd) kreeg het zijn benoodigde geld evenmin. Het moest scheppen uit eigen kracht, maar wat het schiep waren, in een bepaalde beteekenis van het woord, improductieve dingen, die niet uit eigen opbrengst zichzelf betalen.

Hoe kon dit zonder inflatie, prijsstijgingen, reëele verarming? Alvast de schijn van een en ander, die al te zeer aan de ergste tijden van de Republiek van Weimar zou hebben herinnerd, moest worden vermeden. Hoe een tijdlang deze schijn, met alle kunst en vliegwerk uit het brein van den onmisbaren Schacht, inderdaad is kunnen worden vermeden, maar hoe geleidelijk de waarheid doorbreekt, de verbruikers zichzelf als het kind van de rekening gaan zien, Priester zet het uiteen met de stukken, die echter in verkorting niet kunnen worden weergegeven; de gefriseerde statistieken spelen natuurlijk inzonderheid hier haar rol.

Hoe als de waarheid zal zijn doorgebroken? Deze vraag beantwoordt Priester niet. De lezer stelt ze met huivering.

v. B.

Mr. A.C. Josephus Jitta, De corporatieve staatsgedachte in Nederland. - Arnhem, van Loghem Slaterus' Uitgeversmaatschappij, 1936.

Wie, dit geschrift willende determineeren en aarzelende, het brochure dan wel boek te noemen, aandrang zou voelen tot iets als: te groot voor servet en te klein voor tafellaken, zou grof onrecht plegen. Er staat geen woord te veel en er staat geen woord te weinig in, behalve dat de titel, ter voorbereiding van den lezer, had kunnen luiden: de corporatieve staatsgedachte, haar toepassing en haar kansen in Nederland, bekeken van den beganen grond.

Nuchter, geestig, helder en overtuigend verhaalt prof. Jitta van de, deels al eeuwen oude, ervaringen, die juist ons land met de corporatieve gedachte heeft opgedaan: de aan eigen gebreken bezweken gilden als waarschuwend, de aan nieuwe behoeften gelukkig aangepaste waterschappen als lichtend voorbeeld; nieuwe aanloopen in de sociale wetgeving; en dit alles buiten eenig verband - het zal sommige lezers hebben verrast - met den ‘corporatieven staat’ van het fascisme. Farà da se, had hij van Nederland mogen zeggen.

Een samenvatting van zijn denkbeelden geeft hij op bl. 92: corpo-

raties (d.w.z. vereenigingen van personen ter behartiging van, hun gemeene, belangen) moeten worden ingeschakeld in het staatsbestuur, ter voorlichting van vertegenwoordiging en regeering in de eerste plaats, ter uitvoering van wettelijke maatregelen, mits onder toezicht, in de tweede; *niet* moeten zij worden ingeschakeld als een gewijzigde of als een derde Kamer der Staten-Generaal; de volksvertegenwoordiging blijve een afspiegeling der burgerij, niet naar belangen doch naar beginselen.

Het zou hoogst onbillijk zijn, den voorstanders hier te lande van de corporatieve gedachte: de partijen van rechts, de sociaal- en de vrijzinnig-democraten, toe te voegen dat zij den beganen grond hebben versmaad en tot declamaties in het ijle zich hebben bepaald; van Jitta zelf krijgen zij een ander en beter getuigenis. Maar aan een boekje als dit, dat aantoont, hoe en waar en binnen welke grenzen die gedachte in verdere verwezenlijking kan worden geknoopt aan ons vaderlandsche verleden en heden, zonder schade voor de democratische staatsgedachte, zonder dictatuur-gevaren, en wat dan het nut daarvan zal zijn, bestond hard behoefte. Het kón niet beter dan het hier is geschied.

v. B.

Ir. C. Wolterbeek, Nationale economie. - Haarlem, Tjeenk Willink, 1935.

Pro: '....een diagnose van de crisis op economisch gebied, die getuigt van een oorspronkelijke visie en een diepgaande studie. Zooals Adam Smith en Pierson leiding hebben gegeven aan het economisch denken van hun tijd, zoo zal dit boek leiding geven aan het economisch denken van onzen tijd....'

Contra: '....een verwarde uiteenzetting gegrond op oppervlakkige waarneming van enkele feiten, die dan veralgemeend worden, hoewel alle andere feiten tot een tegengestelde conclusie zouden nopen.'

Het pro is uit den prospectus, het contra uit een recensie in 'De Economist' (1936, bl. 818).

Het is beter voor een boek, fel te worden bestreden dan boven de huizen te worden opgehemeld.

De heer Wolterbeek, eigenaardig mengvat van studiezin, zelfstandig denken, fatalisme en energie, heeft het naar beide gemaakt. Dat hij uit een hoek, waarop hij zwaar geschut had gericht, treffers terug kreeg, bewijst op zijn minst, dat men het daar noodig heeft gevonden, zijn aanval te beschouwen als een, die deugdelijk diende te worden gepareerd. Hij kan dit als een compliment beschouwen, dat hem de verplichting van nadere overweging oplegt.

Wij moeten, meent hij, den bestaanden toestand van niet meer vrijhandel en van niet meer vrije bedrijven, maar van 'économie dirigée', aanvaarden.

Men kan dit met hem eens zijn, in zooverre we op geen andere lei kunnen schrijven dan die de onverbiddelijke feiten ons hebben voorgelegd, vooropgesteld dat we tot het gebruik van de lei verplicht zijn en vrijheid missen om 's duivels water over Gods akker te laten loopen.

Men behoeft dit niet met hem eens te zijn, in zooverre hij van zijn aanvaarding vrij dragelijke resultaten schijnt te verwachten. Dit zit nog.

Als zij moet beteekenen een *zonder verzet* aanvaarden van het hopeloos stroeve wereldverkeer onzes tijds, een afzien van pogingen tot ruimer behoeftenbevrediging door vlotter ruilen internationaal, gepaard aan ‘ordening’, naar Wolterbeek's of naar andermans receptuur, dan komt dit hier op neer, dat wij allen tezamen, geordend en wel, blijven zakken en zakken.

Wolterbeek's fatalisme komt uit in dit capituleeren op genade of ongenade, zijn energie in de ordeningsplannen van zijn constructieven ingenieursgeest; bij de pakken gaan neerzitten wil hij zeker niet; waarom niet ook, zoodra wij weer kans zien, een veer van den mond te blazen, rebellie? Ik zie hier een zekere bewustzijnsvernauwing, die het drukkend onmiddellijk heden onmatig groot en machtig doet zien, ook onmatig verschillend van het verleden. De tijd van den vrijhandel, heet het, is onherroepelijk voorbij; waarheid is, dat zulk een tijd er nimmer is geweest, dat de wereld afwisselend tijdperken van meer en minder vrijen handel, nooit van geheel vrijen, noch van geheel onvrijen handel heeft gekend. Thans is zij, met Wolterbeek de oogen open voor dit feit, leelijk in de neer; niet voor het eerst echter is zij dit en vroeger heeft zij het wel vertoond, een flink stuk naar boven te klauteren.

‘Ordenen’ thans? Wij zullen er niet aan ontkomen; noch willen we dit, want wèl hebben we het geloof verloren in het providentieel vermogen der vrije economische krachten. Maar het is niet onverschillig op welk bestek de ordenaars varen; laat dit toch ruimte laten voor nieuwe mogelijkheden uit kentering van getij. Wij moeten ons aanpassen, ja, maar niet in een gezindheid van, desnoods mokkend, aanvaarden alleen, zooals die bij Wolterbeek overweegt, ook in nooit aflatende paraatheid om toe te grijpen zoodra er een kans in bereik komt om iets te heroveren van goeds, dat ons verloren ging.

Bij dit werk kan niemand, die van goeden wille is, worden gemist. Zeker niet denkers van zoo origineele kracht als deze civiel-ingenieur. Men moge van allerlei op zijn constructies, economische en staats-rechtelijke, kunnen aanmerken, doch hebben de economisten onderling en de staatsrechtsgeleerden onder elkaar niet geschillen van dezelfde scherpte?

‘Leiding geven’ zal dit boek waarschijnlijk voorloopig niet. Aanstoot heeft het reeds gegeven. Meeningen tegen elkaar te doen schokken is te allen tijde vruchtbaar werk geweest. Het zal pas ophouden, dit te zijn, als de wetenschap der samenleving voldragen is. Dit heeft den tijd nog en zoo lang begroeten we frissche boeken met een eigen geluid, die deze wetenschap porren, met vreugde.

v. B.

E.J. Muller, Constructieve welvaartspolitiek. - Den Haag, Van Stockum, 1936.

Een nakomeling, die studie zal willen maken van het verleden van Nederland omstreeks 1936, zal goed doen, ook dit boek uit een bibliotheek op te vragen. Het typeert heel goed en denkelijk zal men ook dan nog vinden, dat het zich vlot laat lezen.

Het typeert heel goed den wrevel, die zich heeft gezet tegen het in de laatste jaren ontstaan geheel van belemmerende maatregelen, dat

niemand meer overziet en kan bijhouden. Het motiveert bovendien dezen wrevel; niemand kan zeggen, dat het afbreekt zonder opgaaf van redenen; noch, dat het verzuimt te zeggen, hoe het dan wèl moet; zelfs geeft het in een paar bladzijden (174 v.v.) een samenvatting, die later kan dienen om na te gaan, in hoeverre de schrijver ten slotte zijn zin heeft gekregen.

Het is van vlak vòòr onze devaluatie, die het voorspelde en, zij het zonder andere dan de bekende argumenten, aanbeval.

Het predikt vrijheid en verwerpt ordening, zoowel de ordening, die er is en die men dus zoo ongeveer kan kennen, als de ordening, die velen voor de naaste toekomst begeeren en waarover deze velen het nog niet eens zijn.

Het is ook typeerend door wat het niet zegt. Het onderzoekt niet, hoe Nederland er waarschijnlijk zou hebben voorgestaan, indien al die maatregelen, waarover met den heer Muller vele landgenooten doleeren, niet waren genomen; het vraagt zich niet af, of dan niemand zou hebben geklaagd, veelmin hoe dan de klachten zouden hebben geluid.

Het fulmineert tegen ordening, économie dirigée, alweer niet zonder argumentatie, en de voorstanders zullen goed doen, de door den schrijver aangewezen klippen alvast op hun kaart in te teekenen. Maar het ziet toch over het hoofd, dat ordening is regeling van bovenaf (die zich zeer wel kan verdragen met erkenning van regelingen, in vrijheid opgekomen van onderop) met een bepaald doel voor oogen, derhalve een vorm van doelbewust ingrijpen, en dat devaluatie en hulp aan den middenstand middels ‘beperking van de werkingssfeer der coöperatie’ (aanbevolen op bl. 176) ook vormen van doelbewust ingrijpen van overheidswege zijn.

Het boek is wellicht wat te vlug uit de pen gevloeid. Verdraagt zich de uitspraak van bl. 120, dat ‘de gevaren van.... ordening.... voornamelijk (liggen) in het feit, dat zij bedoelt de productie af te stemmen op de consumptie,.... in het productiebeeld een ten eenenmale onberekenbare factor,’ met die van bl. 176, waar de schrijver voortaan wil zien uitgegaan van ‘de erkenning dat productie uitsluitend moet dienen ter bevrediging der behoeften, dus (van) de prioriteit van consumptie boven productie?’

Dit alles is niet bedoeld als: laat, tijdgenooten, dit boek liever ongelezen; het deugt niet; bewaart het voor ons nageslacht als voor later leerrijke grammofoonplaat van ons onredelijk gemor.

Het deugt wèl, als eerlijke en niet onbekwame critiek, die, ook al geeft zij aan contra-critiek zich op vele plaatsen bloot, door geen bewind en geen beweging straffeloos ter zijde wordt gelegd.

v. B.

P. van Schilfgaarde, Arbeid. - Amsterdam, Buyten en Schipperheyn, 1936.

Wat er aan goede, ja soms treffende, opmerkingen voorkomt in dit boek, dat uitgave is van het ‘Woodbrookers werkverband voor modernreligieuze bewustwording, gemeenschap en cultuur’, zou zeker in breeder kring dan die van onmiddellijke geestverwanten inslaan - en verbreiding van religieus besef zal toch wel ook een der doeleinden zijn

van het werkverband met den naam van een mondvol - ware heel het boek wat eenvoudiger geschreven. De titel ‘Arbeid’ is eenvoudig genoeg, te eenvoudig zelfs; dit kan van alles beteekenen; in dit geval dekt deze vlag een lading, die bestaat uit bespiegelingen over den kijk van ons menschen op den arbeid in den loop der eeuwen, zoolang men inderdaad van een zich rekenschap gevenden kijk daarop kan spreken.

De heer Van Schilfgaarde heeft hierover inderdaad iets te zeggen, dat de moeite waard is. Waarom heeft hij het nu anderen, en ook zich zelf, zoo noodeloos moeilijk gemaakt? Ook zichzelf; de vraag is of hij niet in zijn eigen terminologie is verstrikt geraakt.

De meeste maatschappelijke beschouwingen over den arbeid zijn doortrokken van een ‘eschatologische levenshouding’, d.w.z. zoeken den zin van den arbeid in zijn doel, het product, waarin ‘de arbeid behalve tot stand, tevens tot staan of stilstand (komt)’. Het resultaat van arbeid nu is iets anders dan de arbeid zelf; het doel van den arbeid ligt dus daarbuiten. Dit is, hoopt de schrijver - de illusie, dat dit zijn hoop is, late hij ons althans - ons duidelijk te maken, een misvatting. ‘Tegenover’ deze eschatologische stelt hij zijn ‘esoterische’ levenhouding die ‘doel en oorsprong tezamen vat in een gestadige verwerkelijking, waarbij voortgang, zichzelf als uiterlijken en meetbaren vooruitgang te niet doend, ontwikkeling, ontvouwing, geleding, besef van waarheid beduidt’; welk ‘esoterisch beginsel.... dan (wordt) verduidelijkt door het begrip der zelfherkenning of herinnering....’ Het doel van den arbeid ligt dus, esoterisch bezien, niet buiten den arbeid, doch in den arbeid zelf. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat woordenboeken gaarne ‘esoterisch’ verklaren als: alleen verstaanbaar voor ingewijden.

Dat inderdaad deze ietwat geparafraseerde citaten van blz. 6 v.v. de bedoeling des schrijvers juist weergeven blijkt uit een zin op blz. 121: ‘het doel heeft de arbeid in zich zelf, in de zelfverwerkelijking van den arbeider, niet in een er buiten liggend resultaat’. Ten bewijze worden dan in de volgende bladzijden ‘de vormen van arbeid.... onderscheiden naar arbeidskringen’: de eerste, centrale, kring is de akkerbouw, met als doel: ‘voedsel voor het lichaam’; de tweede kring is ambacht of handwerk, met als doel: scheppen van gereedschap; de derde kring is de verwerking van de producten der samenwerking dezer eerste twee kringen, met als doel: ‘voeding, kleeding en woning’; en de vierde kring?; ‘de vierde ommegang’ heet hij hier, wat niet belet, dat hij ‘dwars doorheen’ de andere drie loopt; en zijn doel?: ‘hem vormt de verzorging’, die elk der drie kringen van noode heeft (de landbouw bijv. het wieden). Alleen van dezen dwars door drie concentrische kringen heenloopenden ommegang kan de heer Van Schilfgaarde in zekeren zin volhouden, dat hij iets heeft als een intern doel; voor het overige brengt zijn beeldspraak der concentrische kringen (‘telkens een verwijding dus’, lezen we op blz. 127) niets zoo duidelijk aan het licht dan dat elke kring, dus elke soort van ‘arbeid’, zijn doel vindt in dienstbetoon aan een anderen kring, dus buiten zichzelf.

Allicht vraagt de lezer: kan met dat ‘esoterisch’ hier zooiets bedoeld zijn als arbeiden om zijns zelfs wil, om de vreugde en de levensvulling, die het werk den werker geeft? Ja, daarvan heeft natuurlijk de heer Van Schilfgaarde ook wel vernomen (‘boer en ambachtsman beleven den arbeid als hun eigen arbeid, zij zien de uitkomst hand-

tastelijk voor zich als de vrucht van hun eigen inspanning; dat is hun een bezit; de fabrieksarbeider kan op niets soortgelijks wijzen' blz. 68), maar zoo eenvoudig is het niet.

Voor de eenvoudigen van geest evenwel, waaronder vele arbeiders, waaronder ook vele economisten, wier bezigheid onder meer bestaat in het nadenken over den arbeid en zijne problemen, is 'Arbeid' blijkbaar niet bedoeld.

v. B.

Hedendaagsche architectuur in Nederland, 225 afbeeldingen onder auspiciën van de B.N.A. verzameld. - Amsterdam, N.V. 'Kosmos'.

Dit boek, een platenverzameling met een korten inleidenden tekst, zal men allereerst om het illustratiemateriaal ter hand nemen. Om de voortreffelijke uitvoering zal men het bewonderen en men zal, de opzet vergelijkend met vroegere werken van dien aard, aangenaam getroffen worden door het geheel. De samenstellers zijn namelijk van de gedachte uitgegaan, dat zij, die deze foto's van bouwwerk bekijken, nu eens rustig zich een oordeel moeten vormen zonder, door architectennamen op spoor of dwaalspoor gebracht, feitelijk reeds een oordeel gereed te hebben. Daarom zijn bij de foto's alléén de plaatsnamen gezet, en die plaatsnamen in alphabetische volgorde (Aalsmeer, Alkmaar, enz.) bepaalden de volgorde der afbeeldingen. Wil men zich oriënteeren, dan geeft een lijst voorin de nadere gegevens met de architectennamen.

Wij laten dezen, de bedoeling der samenstellers volgend, ongenoemd, spreken ook gaarne onze waardeering uit voor de keuze. Stelt men zich op het standpunt dat nog *vele* bouwwijzen recht van bestaan hebben (een standpunt, dat wij *niet* deelen), dan ware slechts tegen enkele afbeeldingen bezwaar te maken, om de eenvoudige reden, dat zij ook in hun soort zonder beteekenis of erger zijn en gemakkelijk door betere specimina van gelijke geaardheid vervangen hadden kunnen worden. Wij denken hierbij aan het landhuis 'de Steenwinkel' en het sanatorium 'Koningsheide' in Arnhem, de Lagere Landbouwschool in Lonneker en het Raadhuis te Zwijndrecht.

In de inleiding deelt de heer Mieras op de hem eigen z.g. 'grappige' toon eenige wijze lessen uit aan den lezer. Is deze lezer een leek dan zal hij of de inleiding niet begrijpen of er juist den onbevangen blik door verliezen, die de illustratie-samenstellers beoogden. Is de lezer vakman of weet hij tenminste meer van de materie af, dan zullen hem ook deze drie bladzijden, met de praatjes voor de charmante 'geste' van het 'nieuwe bouwen' enz. te veel zijn.

Een mooie uitgave, die door weglating der vier genoemde afbeeldingen, doch vooral der introductie nog zeer aan zuiverheid zou hebben gewonnen.

P.

Stemmen uit de Redactie

Vondel vieren.

- In de manier, waarop ons vaderland zijn groote mannen huldigt, schuilt altijd eenig voorbehoud. Het blijft een critische manier. Men wekt den indruk, dat men geen flater wil hebben geslagen, wanneer het nageslacht eens minder geestdrift voor den grooten man betuigde. Aan de vooroordeelen van wetenschapslieden wordt ruimer kans geboden tot ontluiken dan aan de vreugden des volks: een congres lijkt ons waardiger dan een historische optocht, en in de concertzaal zijn wij zekerder van iedereens fatsoen dan tezamen aan tafel. 'Goed eten verzoent eerder dan goed nadenken' schreef onlangs een Nederlandsch dichter, maar 'goed herdenken' - zou dat niet de zuiverste verzoening zijn, wanneer het iets feestelijks was? De Vondelviering zal oprechten ernst om Vondel te bewonderen bieden, maar hoeveel ongeveinsde vreugde om den dichter, die het leven tot zijn laatsten snik verheerlijkte?

Het is maar een vraag, gerezen bij de lectuur van de aankondiging der komende feestelijkheden, waarbij met groote zorg aan alle gezindheden gedacht werd, waar alle gevoelens ontzien zullen worden, maar waar Vondel, moest hij het beleven, zich misschien een vreemder vreemdeling zou voelen dan ooit in het gastvrij Amsterdam, waar hij een kind van emigranten was. Zoon van de stad, die hem opnam, werd hij haar dichter bij uitstek. Geen stad in de heele wereld heeft een zoo eigen poëet als Amsterdam, geen is er, die haar dichter met ingetoomder vreugde huldigt. Van de huizen, welke hij bewoonde, staat er niet één meer overeind. Dat een gedenkplaat hun plaats wijst, heet mooi, maar is onvoldoende. Zijn standbeeld, ver van den schouwburg, waar hij heerschte, staat veilig achter groen. Op de planken komt hij bij gelegenheid en als onwillig. Hetgeen hij zegt, heet den modernen mensch niet te boeien.

Waarom niet, als een tentoonstelling van Rembrandt duizenden trekt? Waarom niet, als Frans Hals, hij weze echt of valsch, de algemeene genegenheid verwerft? Is het zooveel moeilijker, den trots des volks te prikkelen met Vondels voorbeeld van liefde tot vaderland, vrijheid en vroomheid? Oprechte liefde tot het vaderland veronderstelt heldenvereering, maar hoe zal men deze leeren aan een volk, waar het orgaan, dat zich bij uitstek nationaal noemt, de vergoêlijkende meening oppert: ‘Men zou haast kunnen beweren, dat Vondel in zijn ziel anarchist was, bovendien weinig had meegekregen van de gave des onderscheids. Want een zijner beroemste hekeldichten tegen de regenten, de *Roskam* droeg hij op aan P.C. Hooft, die zelf een regent in hart en nieren was!’

Zoolang men zich op deze wijze opwindt, zal men het feesten wel niet leeren. Het is immers een functie van volledige menschen, niet van door partijdigheid bekrompen zieltjes!

De ware vreugd aan Vondel beleeft wie hem aandachtig leest. Mag deze vreugd der eenzaamheid bij ons volk nooit eens uitbundig worden, zonder dat het reeds raast, alvorens gedronken te hebben? De stad Amsterdam geve het voorbeeld eener Vondelviering, waar de vreugd niet het stervend offer is op het altaar van de waardigheid!

Vondel, Charlotte Köhler en de Vijf Vocalen.

- In een maand, waarin Vondel herdacht wordt, valt meer dan anders nadruk op het feit, dat het met de voordrachtskunst in het algemeen en met de kunst van het zeggen van verzen in het bizonder, in Nederland bedroevend gesteld is. Er is op dit oogenblik in Nederland niet één tooneelgezelschap, dat in staat is een van Vondel's drama's - wij zeggen niet: naar behooren op te voeren maar - als exempel van verskunst tot zijn recht te doen komen. En dit geldt waarlijk niet voor Vondel alléén. Kunstenaars, die in staat zijn een Nederlandsch vers naar behooren te reproduceeren, zijn zóó zeldzaam, dat voor hun kunst het tooneel praktisch geen mogelijkheden biedt. Zij worden als vanzelf naar de concertzaal, naar declamatorium of recital, ‘afgevoerd’.

Meer echter nog dan eenige aan tekort aan verskunst lijdende tooneelopvoeringen, wierp het jubileum van Nederland's grootste

voordrachtkunstenares op de erbarmelijke verwaarloozing der Nederlandsche woordkunst een pijnlijk-schril licht. Zou het in één ander land in Europa mogelijk zijn, dat iemand van het artistieke peil en met de zeldzame gaven van Charlotte Köhler, gedurende een geheelen avond niet één zuivere klinker of tweeklank weet te produceeren? Zeker, het was een werkelooze, uit wiens mond wij het aangrijpend verhaal van den Marathondans hoorden, maar geen mensch zal dien avond de platte uitspraak van het Nederlandsch als effectvol technisch hulpmiddel, wèl daarentegen als storende tekortkoming hebben beseft. Wanneer de grootsten aldus voorgaan de o tot ou, de e tot ei, de ei tot ai en de ui tot een niet in schrift weer te geven klank te difformeeren, wat valt er dan van de anderen te verwachten?

Teekenonderwijs op de H.B.S.

- Er heerscht beroering in de kringen van het teekenonderwijs wegens de vermindering van het aantal uren, dat op het programma der H.B.S.B. voor handteekenen uitgetrokken stond. Dat is zeer begrijpelijk. Men ziet in de nieuwe regeling een miskenning van de ideëele en practische waarde, die aan goed teekenonderwijs eigen kan zijn en men vraagt zich vol zorg af, hoe men die waarde na de invoering van het nieuwe programma (dat niet de eerste verzwakking van de positie van het vak bracht) nog tot haar recht doen zal komen. Er wordt daarom een actie gevoerd om het verloren terrein te herwinnen; niemand zal daaraan zijn sympathie kunnen onthouden.

Het zou echter te betreuren zijn, indien daarbij de door een Delftsch hoogleeraar gepropageerde en door anderen gretig overgenomen voorstelling ingang zou gaan vinden, alsof de nieuwe regeling een opoffering van de belangen van het teekenen aan de wiskunde zou beduiden, alsof men dus het teekenonderwijs enkel en alleen daarom besnoeid had, omdat men in ieder geval aan de eischen van den moloch Mathesis wilde voldoen. Deze bewering is vooreerst onbewijsbaar: de overwegingen, waardoor de onderwijsautoriteiten zich bij de reorganisatie van de H.B.S. hebben laten leiden, zijn uiteraard onbekend en wanneer men het onbetwijfelbaar noemt, dat de wiskunde ten koste van het teekenen is bevoorrecht, dan misleidt men zich zelf en anderen. Zij

is echter bovendien uiterst onwaarschijnlijk: de tot stand gebrachte hervorming vertoont zoo duidelijk de sporen van een drieledigen oorsprong - men moest voor de A- en de B-school een gemeenschappelijken onderbouw inrichten en men wilde blijkbaar tevens tegemoet komen aan reeds sedert jaren uitgesproken wenschen èn van wiskundige èn van natuurwetenschappelijke zijde - dat het nooit mogelijk zal zijn een harer details uit een enkel motief te verklaren.

Men late zich dus niet verleiden, om een rechtmatige actie voor een uitbreiding van het teekenonderwijs te vertroebelen en te verzwakken door gebruik te maken van een bewering, die wellicht nog meer uit tegenzin tegen het nieuwe wiskundeprogramma dan uit deernis met de verzwakte positie van het teekenonderwijs geboren is.

Kreisler en radio.

- Bij de radio-uitzending van het galaconcert, waarmee op 7 October de viering van het vijftigjarig bestaan van het Concertgebouw te Amsterdam werd ingezet, moest tijdens het optreden van den solist, Fritz Kreisler, grammophoonmuziek worden gegeven, omdat de kunstenaar weigerde, voor de microphoon te spelen. De motieven, waaruit deze weigering voortkomt, schijnen niet van algemeene bekendheid te zijn; de een spreekt van contractueele verplichtingen ten aanzien van het grammophoonplatenbedrijf; de ander vermoedt overwegingen van artistieken aard. Het eerste is, gezien het groote belang, dat juist de grammophoonplatenindustrie bij den radio-omroep heeft, onwaarschijnlijk; het tweede is, tenzij men zou willen aannemen, dat Kreisler als een volkomen vreemdeling tegenover de hedendaagsche mogelijkheden van de radio-reproductie van muziek staat, ondenkbaar.

Het doet er in den grond van de zaak niet veel toe: het feit, dat een optredend kunstenaar zich de weelde kan veroorloven, de radio-uitzending van een concert, waaraan hij meewerkt, gedeeltelijk te verhinderen, blijft er even ergerlijk en onaanvaardbaar om. De ontwikkeling van het instituut Radio heeft er nu eenmaal toe geleid, dat belangrijke gebeurtenissen niet meer beperkt blijven tot de localiteit, waarin ze zich afspelen; het geheele volk kan en wil meeleven met wat vroeger een aangelegen-

heid van weinigen zou zijn geweest. Tot die belangrijke gebeurtenissen moet het concert van 7 October, dat de inleiding vormde tot een jubileum, waarop geheel Nederland trotsch is, mede gerekend worden. Daarom had er geen lacune in de uitzending mogen zijn. Het Bestuur van het Concertgebouw zou dank verdiend hebben, indien het dit had beseft en er zijn maatregelen naar had genomen.

Vondel en Zuid-Nederland

Vondel is ontegensprekelijk het treffendste symbool van de geestelijke samenhoorigheid van alle Nederlanders, zoo benoorden als bezuiden de groote rivieren.

Van geen enkel ander Nederlandsch dichter uit de Gouden Eeuw of uit eenig ander tijdperk kan zulks met evenveel grond gezegd worden. Zijn taal en stijl, de geest van een groot deel van zijn werk, zijn denken en voelen, zijn gansche levenshouding vertoonen uitzichten, die doorstraald zijn van de ziel van het Noorden, maar waarin ook het Zuiden zeer werkelijk iets van eigen wezen erkent.

Alhoewel Vondel voor Holland een nationale dichter bij uitnemendheid was; - in zijn werk den krachtigen opgang van dezen staat in zijn voorspoedige jeugd verheerlijkte; - den roem van Hollandsche vorsten en helden te land en te zee met onverzwakte geestdrift bezong; - de lyrische kronijkschrijver werd van Amsterdam, haar kooplieden en patriciërs; - toch heeft hij te allen tijde zijn liefde voor het Brabant zijner herkomst trouw bewaard en de eigenaardige trekken van zijn Brabantsch oerwezen wellicht onbewust maar toch krachtig in zijn poëzie gelegd.

In de 17e eeuw en nog lang nadien, in die treurige jaren toen Noord en Zuid elkander bevochten als vreemde volkeren, was Vondel, over de politieke grenzen heen, de scherpe antithese Roomsch en Calvinistisch ten spijt, het kostbare gemeenschappelijk bezit, dat ons ondanks alles vereenigde.

Nochtans leefde Vondel uitsluitend in Holland. Wij weten inderdaad niet eens of hij ooit den voet op Vlaamschen of Brabantschen bodem heeft gezet.

Er werd wel eens beweerd, dat Vondel in 1637 te Hasselt een feest van de papegaai-schutters bijwoonde en in de Limburgsche

stad zijn intrek nam in het huis van burgemeester Gillis van Vinckenroy, twaalfman in het lakenscheerdersambacht aldaar en Keizer van den edelen Kruisboge. Hij dichtte den burgemeester een *Zegezang* toe op zijn overwinning in een schutterswedstrijd. Dr. J. Gesler heeft echter met klem van redenen het aantrekkelijk verhaal van Vondel's verblijf op de oevers van 'de molenrijke Demer' als legendarische verdichting verworpen.[1)]

Wel onderstelde men ook dat Vondel na zijn overgang tot het Katholicisme naar het Zuiden kwam om daar het H. Sacrament des Vormsels te ontvangen, wat hem destijds in Holland niet of slechts moeilijk kon gegeven worden. Uit zijn gedicht *Danckoffer*, opgedragen aan Aartsbisschop Jacob Boonen te Mechelen, weten wij alleen met zekerheid, dat zijn dochter Anna in het Zuiden gevormd werd (1645).

Het is mogelijk, dat Vondel den Antwerpschen aartsdrukker Balthasar Moretus in de Scheldestad bezocht en daar de aanleiding vond voor de mooie ode *De Druckkunst*, waarmede hij den nakomeling van Plantin vereerde. Het is eveneens mogelijk, dat hij bij die gelegenheid het atelier bezocht van den Pater Jezuïet-bloemenschilder Daniel Zegers en er, zooals de sage gaat, met houtskool op den wand het bekende vers schreef: 'De geest van Zegers is een bij....'

Op het zoo gelukkig bewaarde Plantijnsche Archief noch in het Antwerpsche huis der Soc. Jesu is van dat alles een spoor te vinden.

Uit de Plantijnsche bescheiden leeren wij alleen, dat Anna van den Vondel bij de Moretussen te gast was, en dat Vondel's zoon, de verloopen Joost, daar op zekeren dag een heel verhaal kwam opdisschen over een diefstal, waarvan hij op het schip van Rotterdam naar Antwerpen het slachtoffer werd, wat hem toen noodzaakte 40 gulden aan Moretus te leen te vragen!

Toen in 1651 te Brugge de deken van het Sint Donaaskapittel, Karel van den Bosch, tot bisschop dezer stad werd gewijd, terwijl te zelfder gelegenheid Andreas Creuven tot bisschop van Roermonde werd aangesteld, en Vondel aan beiden 'om het Koorgezangk der Bruggelingen te stercken' het gedicht *Bisschoppelycke Staetsi* opdroeg, in plano gedrukt te Brugge, kon

1) Vondel en Gillis van Vinckenroy (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie, Gent, 1926, blz. 499-529).

hij ook in deze stad aanwezig zijn. Doch dit wordt alweer door niets bewezen, en het komt al zeer onwaarschijnlijk voor, dat iemand, die Brugge werkelijk zou bezocht hebben, de Leie door deze stad zou laten vloeien, zooals Vondel het in zijn *Bisschoppelycke Staetsi* wel doet. Of bedoelde Vondel niet de stad maar wellicht het bisdom Brugge? In dit laatste geval beging hij geen vergissing.

In 1658 had Vondel een aanleiding om te Bethlehem bij Brussel te zijn, waar zijn nicht Anna Bruinings, dochter van zijn zuster Katharina, als een ‘christensche Amazone’ in het klooster der Clarissen trad om er ‘den mont der arremoede te kussen’ zooals Vondel het zegt in den *Maeghdepalm*, dien hij haar bij die gelegenheid vereerde. Of wachtte hij wellicht tot in 1662 toen zij tot overste van dit ‘Nêerlantsch Bethlehem’ werd aangesteld en hij haar zijn *Johannes de Boetgezant* opdroeg?

Altemaal louter gissingen, mogelijkheden, waarschijnlijkheden, doch geen enkele zekerheid.

Hadde Vondel evenwel in al die zuidelijke plaatsen gewoond, hij zou in die gedichten den passenden toon niet beter getroffen hebben, niet meer sympathie tegenover het Zuiden hebben betoond. Geen enkele bijzonderheid zou ooit doen vermoeden, dat de dichter niet heelemaal vergroeid was met de zuidelijke gemeenschap en niet deelde in haar leed en vreugde, in haar traditie en eigenaardig leven.

Geen geboren Antwerpenaar zou Sr. Moretus met meer bewondering hebben geconterfeit dan Vondel het deed in *De Druckkunst.* Hij roemt zijn faam, die met zijn ‘geleerde boeken’ doordrong tot in het verre Oosten,

> Daer 't licht, uit zijn welrieckend bedt,
> Bestraelt den kruit-oeghst der chinezen.

De meester van den Gulden Passer, de ‘doorluchte en wijze Balthasar’, staat in zijn drukkerij als een gebiedend veldheer die de letters als soldaten in slagorde laat opstellen, al de door lang gebruik afgesleten letters als invalieden laat wegnemen en vervangt door nieuwe gave letters.

> Hij stelt, in 't velt der druckery,
> Zyn druckheir blanck, van ry tot ry.
> Hy treet, gelyck een veltheer, daer
> In 't midden van zyn letterschaer,

Bereit ten slage, in haer vierkanten,
En weet zyn legers net te planten.
Hy monstert zyn verminckten uit,
En trage krygslien, moe van buit
Te halen, met hun stomp geweer;
En vult de leege vaendels weer
Met jongen, kloeck op hunne stucken,
En ficks om lustigh los te drucken.
Men treckt er toe, al even versch
Van moedt, op 't kraecken van de pers.
Men schrickt 'er voor geen druckgeschal,
Noch voor 't opgeven van den bal;
En 't harsverspreidende gedommel
Van bal op bal verstreckt een trommel.
Al sneuvelt zomtijts vaen by vaen,
Het komt er op geen duizent aen:
De lettermoeders baeren vast,
En styven 't leger, zonder last.
Zoo stuit Geleertheit, met dees scharen,
De woeste rotten der Barbaren.

De *Zegezang* ter eere van Gillis van Vinckenroy is door en door Zuid-Nederlandsch van ingeving en opzet. Vondel wekt even het beeld op van het beminnelijke Hasselt op de Demerboorden, waar de burgers ‘zich verstouten’ met den kruisboog te schieten, ‘ridderlyk en fraey, naer d'eere van den Papegaey’. In dit echte ‘hierlandtsche’ spel heeft de burgemeester drie vogels geschoten en werd aldus tot Keizer van het Sint Quintinus-gild uitgeroepen. Er werd feest gevierd met tromgeroffel, vaandelzwenken en straatversiering, zooals het thans in het Zuiden nog zede is.

Wat jaer ontfing, op zulck een wijs,
Oit Burgemeester, op 't gedommel
Van trommelslagh en holle trommel,
En 't zwencken der ontvouwe vaen,
Daer reê de mayeboomen staen
Voor 't huis geplant, en heldre kransen
De straet vercieren, met hun glansen
Van flickrend gout en lachend groen?

Bij het feestvieren herdenkt Vondel den heldentijd der gilden, toen zij zich verdienstelijk maakten bij de verdediging van het land. Evenals de Ouden de Olympische spelen instelden om den wapenhandel te beoefenen, werden de gildespelen ingericht om de burgers te bekwamen in het ‘hanteeren’ van den kruisboog. Daarbij worden dan de populaire Zuid-Nederlandsche vorsten

herdacht, die zich onder de gildebroeders mengden en aan de schutterswedstrijden deel namen: ettelijke Vlaamsche graven, Keizer Karel, Don Juan van Oostenrijk, tot zelfs de geliefde Aartshertogin Isabella, die hun spoor volgt,

> En mickt, en klinckt, en velt, niet zachter
> Dan haren grootvaêr, 't groene hout,
> Gelyck een amazoon; en bouwt
> Haer eer op 't Keizerlycke voorbeelt:
> Hoe averechts de manschap oordeelt
> Van vrouwen, zonder hart en moedt.

Het gedicht eindigt met een bede tot St. Quintinus opdat hij den burgemeester beschermen zou, den oorlog van zijn stad verwijderd houden, het volk voor ongeluk en landplaag behoeden en waken over den rijksvorst Ferdinand III.

Er ontbreekt niets van hetgeen een echt Zuid-Nederlandsch gemoed in dergelijke omstandigheden zou te zeggen vinden en het wordt alles gezegd met de kleurigheid en de warmte, die in het Zuiden den smaak en het hart onvoorwaardelijk voldoening geven.

Is er een Zuid-Nederlandsch dichter, die bondiger en treffender het karakter van Antwerpen, de geboortestad van zijn ouders, waar hij zelf had kunnen geboren worden, heeft omschreven dan Vondel in de volgende sierlijke verzen?

> Antwerpen liet den droom van Reus en handtol varen,
> En 't werpen van de hant, aen d'oevers van het Schelt;
> Die Markgravin des Rijcks, en Koopstadt, ryk van waren,
> Haer beurs en zenuw steef met in- en uitheemsch gelt.
> Een paerle aen Flippus kroon, en zelf de kroon der steden
> Van gansch Europe, en als een lamp voor 't hoogh altaer,
> Verlicht ze met haer' glans, godvruchticheit, en zeden,
> En kunsten, en bewaeckt de lantgrens in gevaer.
> Hoewel de stroom en muur en burgerwacht haer stercken,
> Haer sterckste burgh is Godt, zijn Moeder en haer Kercken.

Hoe heel anders is het b.v. gesteld met Huygens, die nochtans ook zoon van een Antwerpsche moeder was en veel meer dan Vondel met het Zuiden bekend was! Van al de groote Nederlandsche schrijvers der 17e eeuw is Huygens het meest in betrekking geweest met Vlaanderen en Brabant. Hij had er talrijke familieleden en vrienden, en bracht er soms maanden na elkander door. En toch staat er geen literatuur verder van den zuidelijken geest dier dagen verwijderd dan de zijne.

In ons opstel *C. Huygens en Zuid-Nederland*[1)] hebben wij uitvoerig over dat herhaalde vertoeven van Huygens in Brabant en Vlaanderen geschreven. Wij stippen hier uit dit overzicht slechts enkele bijzonderheden aan.

In 1611, toen hij pas vijftien jaren oud was, kwam hij met zijn vader voor de eerste maal naar Brussel, waar Raphaël Coxie zijn portret schilderde, en in 1679 verbleef hij als drie-en-tachtig-jarige nog een laatste maal te Antwerpen.

Voor 1648, het jaar van den Munsterschen vrede, brachten hem de veldtochten, waarop hij Frederik Hendrik volgde, bijna jaarlijks in het Zuiden. In 1635 bevindt hij zich met het prinsenleger voor Tienen, Leuven en Brussel; in 1638, 39, 40, 41, 43 44, 45 en 46 neemt hij deel aan andere krijgsverrichtingen in het Zuiden. Van af het vredejaar verblijft hij herhaaldelijk weken en soms maandenlang vooral te Antwerpen bij zijn goeden vriend, den schatrijken Portugees F. Duarte, den befaamden jurist Jacob Edelheer, den geneesheer M. Boudewijns, J.G. Gevaertius, e.a., of te Brussel bij Beatrix de Cusance en enkele familieleden. Hij bezocht den Lanteernhof te Deurne bij Antwerpen, een oud buiten van de familie Huygens, dat nog lang in zijn bezit bleef. Hij kwam te Gent en te Mechelen bij verwanten. Hij ging een maand lang naar Spa om er van de minerale wateren te drinken. Hij woonde te Turnhout met de douairière Amalia van Solms een prijsuitdeeling bij op het college, bestuurd door de E.H. van Corsendonck. Hij zag daar door de studenten een latijnsch tooneelspel opvoeren. Hij was herhaaldelijk in verbinding met Zuid-Nederlandsche schilders, o.a. met Gaspar de Crayer, Willeboirts Bosschaert, den te Antwerpen gevestigden Berg-op-Zoomenaar; Gonzales Coques en vooral Daniël Zegers, den Pater Jezuïet, wiens kunst hij huldigde niet in één gedicht als Vondel, maar in een heele reeks gedichten, zoo Latijnsche als Nederlandsche. Zeer hechte vriendschapsbanden vereenigden hem verder met Diodorus van Mulder, professor te Leuven; Godefridus Wendelinus, den voortreffelijken rechtsgeleerde uit Herck; en den opvolger van Justus Lipsius te Leuven, Erycius Puteanus aan wiens *Caecitatis Consolatio* Huygens het hoofdthema van *Ooghentroost* ontleende.

1) De Moretussen en hun Kring (Antwerpen, V. Resseler, 1927, blz. 79).

Niettegenstaande dit alles geeft Huygens, wanneer hij over of voor het Zuiden schrijft, nooit als Vondel den indruk, dat hij met dit gedeelte der Nederlanden in gevoels- en gedachten-gemeenschap zou zijn. Ongetwijfeld kent hij het Zuiden voortreffelijk. Zijn *Trijntje Cornelisdr.* bewijst dit ten overvloede. Maar hij staat er buiten ofwel vijandig, ofwel op een hooger plan, van waar hij het Zuiden meende te mogen bekijken met critischen blik en de ietwat hoogmoedige voldoening van den man, die overtuigd is van eigen superioriteit.

Hij kwam telkens met het zuidelijk gevoel in botsing. Hij sprak als Nederlandsch krijgsman, die andere Nederlanders bestrijden moest, en den dreigtoon niet laten kon; als felle calvinist, die over Roomsche leer en ceremoniëel niet spreken kon zonder spot of ironie; als beschaafd Hollander, die gewestelijke taal-eigenaardigheden als een teeken van minderwaardigheid beschouwde en zich over zuidelijk dialekt vroolijk maakte; als geleerde schrijver, die met zijn voorliefde voor cerebraal stijllaconisme en Marinistisch vernuftspel de groote zuidelijke gemeente den toegang tot zijn werk moeilijk maakte.

Waar Huygens zich tot Antwerpen en tot Gent richt na de inneming van Hulst in 1645, blijkbaar met de goede bedoeling aan die steden de verzekering te geven, dat ze bij eventuëele overgave aan Frederik Hendrik eigen godsdienst en eigen bestuur vrij zullen mogen behouden, klinkt er uit zijn verzen een hooghartige toon, die naar onze meening bij Vondel ondenkbaar is. Huygens meende te mogen vermoeden, dat er bij een deel van de Antwerpsche en Gentsche bevolking geneigdheid bestond om zich bij den Prins van Oranje aan te sluiten. Zoo verklaart het zich dat hij als ‘Bataafsche broeder’ tot beide steden de welwillende belofte richten kon:

> De Borger-toom en sal uw' Borger niet ontgaen:
> Gevoelen en gewaed van Roomen sal bestaen.

Doch na de belofte komt dadelijk de bedreiging:

> Maer toeft ghy, geen van tween. Verachte gunst zal prangen
> Tot ongunst, en de Wet der winners doen ontfangen.
> Kiest, banden van geweld of vriendschap, storm of stilt,
> Kiest, of ghij suster staen, of slave leggen wilt.

Men hoeft maar het voorbericht tot *Trijntje Cornelisdr.* te

lezen om klaarheid te hebben aangaande de gevoelens, die Huygens koesterde tegenover Zuid-Nederland. Toen hij die verzen schreef was het Zuiden nochtans voor den Hollander geen vijandig land meer.

> De vrede was in 't land, den uytslagh van Westfalen,
> De seven volckeren bejeghenden de Thien
> Als vrienden, emmers als twee swermen noeste Bien,
> Verscheidentlick beheert, maer vrienden.

Tryntje kwam om Antwerpen te zien en er zich te vermaken. En waarover maakte zij zich in de eerste plaats vroolijk? Over datgene wat in het Zuiden heilig was: de Roomsche religie en haar dienaars.

> (Zy) had 't op de vreughd gemunt, de vreughd van hooren preken
> In kapp en keuvel, vreughd van Monick en Bagyn
> En klooster-goed te sien!

Ze heeft het over het H. Sacrament, dat ‘ding’ dat ‘daer by tije met bellen langs de straet loopt, met kaersen by klare sonneschijn’ en dat zij machtig moet mije om geen last te krijgen met den dominé te Saardam.

Met kwetsenden spot spreekt ze van de kloosterzusters die ze bezoekt, ‘volck van geheiligt vleesch of die soo wilden schynen’, en over wier maagdelijken staat ze schunnige zinspelingen maakte.

Ze ziet in de kerk den priester met het koorhemd op den preekstoel: ‘den Paep op stoel in witte doeken, als ofm' hem scheeren souw’.

Ze gaat naast de ‘devootsche wijven’ zitten om naar het sermoon te luisteren, doch ze heeft er geen genot van want de priester sprak een taal, waarin zij verward raakte. Toch oordeelt ze dat de priester leugentaal spreekt en verkiest ze den dominé van Saardam. ‘Die ken ten minste spreken voor vrouwe van verstand’.

Daarop moet het lompe, plompe Antwerpsche dialekt het dan verduren:

> Soo verr van 't Antwerps bott van 't geestighe Saerdams,
> Of van haer hoofsche spraeck, het suyver Amsterdams.

Dit is overigens niet de eenige passage in Huygens' werk, waar hij zich over het zuidelijk taaleigen vroolijk maakt. Heeft hij

niet in een puntdicht *Vlaemsch Gehoor* het niet aanblazen van de *h* in Vlaanderen en Brabant op geestige wijze gehekeld? Een vrouw twist met haar man en vermaant hem herhaaldelijk: *Hoor toe*! De man luisterde niet, hij verstond haar op zijn Vlaamsch: *Oor toe*!

Al liet Huygens de Antwerpsche personages in *Tryntje Cornelisdr.* niet het caricatuur-Brabantsch spreken, dat Bredero in de *Klucht van de Koe* en den *Spaanschen Brabander*, Hooft door hofmeester Gaspar in zijn *Warenar*, Coster door een Brabantsche juffer op de hoendermarkt in zijn *Ryckeman*, Weyerman, Van der Veer e.a. in Holland zoowat in de mode hadden gebracht om den spotlust van hun lezers of toeschouwers te wekken, - al liet hij Cousine Maeye en de Cosyns Francesco en Paschier wel degelijk het echte, niet geparodiëerde Antwerpsch gebruiken, dat hij van zijn moeder kende en door herhaald en soms langdurig verblijf in de Scheldestad voortreffelijk had geleerd, - en al deed hij zulks in de eerste plaats om het leven van dat Antwerpsche steegjesvolk treffender en natuurgetrouwer te schilderen, - toch is die platte taal in laatste instantie een teeken van minderwaardigheid voor degenen, die ze gebruiken. Wij maken er Huygens volstrekt geen grief van, dat hij de Antwerpenaars zoo laat spreken. Als wij er hier gewag van maken, dan is het eenvoudig om ook met dit bewijs aan te toonen hoe heel anders dan Vondel Huygens tegenover de Zuid-Nederlanders stond, en wat hem belette een dichter te zijn, die bij de Zuidelijken het gevoel kon wekken, dat hij een der hunnen was. De streng Hollandsche opvoeding door vader Huygens, de invloed der Haagsche omgeving, het Calvinisme hadden Huygens geen enkel merk gelaten van zijn zuidelijke herkomst. Vondel bewaarde de zuidelijke trekken zijn leven lang. Huygens is een Hollandsch, Vondel een Nederlandsch auteur.

In het avontuur van *Tryntje Cornelisdr.* krijgen wij een realistische zedenschildering, die niettegenstaande haar soms verregaande onkieschheid, tot het beste behoort, dat onze literatuur op dat gebied voortbracht. Het is een pittig beeld van het grove leven in sommige kroegen van het laagste allooi in de Antwerpsche havenbuurt. Wat de getrouwheid van kleur betreft, kan deze klucht gerust naast die van den Antwerpenaar Willem Ogier geplaatst worden. Maar moeten wij niet alweer vaststellen,

dat Huygens als het ware onbewust anti-Zuidelijke gevoelens openbaart? Is het niet weer dat zelfde superioriteitsbesef, dat hem er toe brengt om de Antwerpsche personages van zijn klucht, op den Hanneke-uyt na, als typen van grondige gemeenheid en totale verdorvenheid voor te stellen en daarentegen de Hollandsche ploeg als eerlijke, goedhartige trouwe menschen te schilderen?

Doch laten wij tot Vondel terugkeeren.

Al kwam hij niet naar Brabant, hij vond Brabant in Holland. De huiselijke kring van den dichter, zijn verwanten, vrienden, bekenden waren Brabantsch. Het is in een Brabantsche familie, ook uit Antwerpen naar Keulen en van daar naar Amsterdam uitgeweken, dat hij zijn vrouw vond. Het is in de Brabantsche Kamer *Het wit Lavendel*, dat zich zijn eerste letterkundige bedrijvigheid openbaarde. Zijn heele omgeving bestond uit Spaansche Brabanders, die nu geleidelijk Amsterdamsche Brabanders aan het worden waren: Z. Heyns, Ant. Smyters, Kolm, A. De Koning, Gerrit van Breughel, en na Vondel's overgang tot het Katholicisme L. Marius, Dr. van den Enden, en tal van Brabantsche Jezuïeten en andere geestelijken.

Hoe zeer Vondel zich in de tweede periode van zijn letterkundige ontwikkeling ook van het Brabantsch verwijderde en dichter bij het beschaafde Hollandsch aansloot, in het verlangen een taal te schrijven, die noch het plat Antwerpsch, noch de Amsterdamsche straattaal zou zijn, versmaadde hij toch nooit bij zijn taalvorming Zuid-Nederlandsche elementen te gebruiken, waarmede hij meende de algemeene taal te verrijken. In de 17e eeuw was Amsterdam voor de cultuurontwikkeling der Nederlanden een hoogtepunt zooals Brugge in de Middeleeuwen en Antwerpen in de 16e eeuw. Datzelfde 17e eeuwsch Amsterdam was tevens de smeltkroes, waarin de drie groote Nederlandsche dialekten Vlaamsch, Brabantsch en Hollandsch samen vloeiden, gelouterd en versmolten werden tot ons modern algemeen Nederlandsch. Vondel stond naast die smeltkroes als een ervaren meester, die als geen ander den zin had voor de rijkste en voordeeligste vermenging, en het aandeel van het Zuiden daarbij nooit verwaarloosde.

Bij het sluiten van den vrede te Munster schreef Vondel *De Leeuwendalers*. Dit werd voor hem een schitterende gelegen-

heid om weer blijk te geven van zijn kiesche en innige sympathiën voor het Zuiden. *De Leeuwendalers* zijn een door en door Nederlandsch stuk, niet alleen omdat Vondel hier Italiaansche pastorale thema's van Guarini en Tasso derwijze wist te vernederlandschen en te vermengen met realistisch geschilderde boerentypen uit de lage landen bij de zee, zooals Govert Warner, Kommerijn en Blinde Wouter, zoodat zijn werk een oorspronkelijk nationaal karakter kreeg, - maar omdat deze politieke allegorie Noord en Zuid, die gedurende een groot gedeelte van den tachtigjarigen oorlog vijandig tegenover elkander stonden, met gelijke liefde behandelt. *De Leeuwendalers* waarmede de onderteekening van den Westfaalschen vrede te Amsterdam gevierd werd, hadden evengoed bij de zelfde gelegenheid te Antwerpen kunnen vertoond worden, zonder er één vers aan te wijzigen.

Vondel stond hier voor een moeilijke taak. Zong hij naar het hart van de Amsterdammers en verheerlijkte hij de overwinning op den Koning van Spanje behaald door de Nederlandsche volkssouvereiniteit, gedragen door sterke evangelische geloofsovertuiging, dan zong hij tegen *zijn* hart, dat legitimistisch en katholiek was. Een spel van overwinning en hulde zouden de *Leeuwendalers* niet worden. Vondel had geleden onder de vijandigheid tusschen Noord en Zuid, het land waar hij opgroeide en waartoe hij in staatkundig opzicht behoorde, en het land waarmede hij door de banden van herkomst en godsdienst verbonden was. Zijn vurigste verlangen was steeds geweest vrede tusschen beide te zien tot stand komen, - de hoogste wensch van de besten in het Zuiden, van de Aartshertogin, ‘de vredesmoeder’, Rubens, e.a. In een sonnet op het Twaalfjarig Bestand had hij die hoop op vrede reeds uitgezongen. Nu was de echte, bestendige vrede daar!

En zoo werden *De Leeuwendalers* het spel van Lantskroon (de Aartshertogen) en Vrerick (Frederik Hendrik), die vrede sluiten, en van Hageroos en Adelaert, Zuid en Noord, die de handen ineen leggen, - het spel der verbroedering.

Zijn eerbied en liefde voor de Aartshertogin en haar vredesactie zong Vondel nog uit in een gevoeligen treurzang op haar afsterven (1631). Ook dat heeft nooit een Zuid-Nederlandsch dichter zoo roerend in de landstaal weten te doen.

Godvruchtige Isabel!
Hoe pynigde u dees hel
Des oorlogs, toen gy zocht
Hetgeen uw leven lang,
U nooit gebeuren mocht.
Door de ijverigste beê
Gij zocht de heilge vrêe
En vondt haar al verblijd
En greept ze, maar helaas!
Voor eenen kleinen tyd....
Toen kreegt gij een verdriet
In 't leven, en verliet
De wereld om den Peis
Te zoeken, boven de aard'
In 't goddelijk paleis....
O Vredemoeder, eer
van Neerland! Nimmermeer
Verwelke uw vredelof.
Gy stondt naar vrede in 't aardsche,
En sluit ze in 't hemelsch hof.

Dit alles overwegende, zouden wij gansch geleidelijk tot het besluit komen, dat Vondel in het Zuiden de populairste van alle Noord-Nederlandsche dichters werd. Dit zou nochtans een vergissing zijn. Op de Vlaamsche en Brabantsche massa had Jacob Cats oneindig meer vat dan Vondel, die meer geprezen dan gelezen werd.

De oorzaken van deze ruimere verspreiding van Cats' werk in het Zuiden moeten wij niet ver zoeken. De alledaagsche stof met practisch utilitaire en moraliseerende strekking; de kostbare raadgevingen voor oud en jong; de onderhoudende anecdoten en verhaaltjes die daar te kust en te keur tusschen verspreid liggen; en vooral de eenvoudige taal met Zeeuwschen ondergrond, zoo nauw met het Vlaamsch verwant, verklaren de groote gunst, die Cats in het Zuiden genoot. Het calvinisme dat in zijn werk zeer zelden tot een scherpe uiting kwam, legde die populariteit geen moeilijkheden in den weg. Cats werd door de burgerij, de eenige stand die in het Zuiden Nederlandsch las, van alle Noordelijke dichters het meest gewaardeerd en voor vele Vlaamsche en Brabantsche auteurs was Cats het groote voorbeeld. P. Geschier, W. van der Elst, J. van Wolschaten, P. Croon, J. Lambrecht en vooral Pater Poirters waren in het Zuiden echte Catsianen.

De invloed van Vondel werd in het Zuiden beperkt door de

verhevenheid van zijn gedachten en de voornaamheid van zijn stijl, die zijn werk niet zoo gemakkelijk toegankelijk maakte voor iedereen. In de zuidelijke Nederlandsch-lezende kringen waren er in de 17e eeuw velen, die geen voldoende cultuur hadden om Vondel in zijn vlucht te volgen. De besten hadden echter voor hem warme bewondering, die herhaaldelijk tot openbaring komt. Had het Zuiden zijn Catsianen, het had ook zijn overtuigde Vondelianen.

De invloed door den dichter van *Lucifer* in het Zuiden uitgeoefend gaat van het schaamtelooze, dwaze plagiaat, over de bewuste paraphrase heen tot oorspronkelijk dichten in den stijl van het bewonderde voorbeeld.

Toen de Brusselaar F. Godin in 1658, een gedicht maakte om het standpunt der Brabantsche katholieken te bepalen in de keizerskroning van dat jaar en de politiek van Mazarin daarbij zeer heftig hekelde, schreef hij tientallen van verzen uit *Lucifer* gewoonweg over. Hij handelde als een weinig interessante letterdief. Zijn daad is alleen merkwaardig omdat hij ze reeds beging vier jaren nadat Lucifer voor de eerste maal in den Amsterdamschen Schouwburg werd vertoond (1654). Wij weten echter niet goed wat wij daaruit moeten afleiden, ofwel dat Vondel in het Zuiden zoo bekend was, dat een gewoon rederijker hem zoo spoedig kon plagiëeren, ofwel dat hij onder de rederijkers zoo weinig bekend was, dat Godin het wagen dorst zijn stout stuk te begaan.[1)]

Cornelis de Bie ging al even weinig kieskeurig te werk, waar hij ook heele fragmenten uit Vondel's *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunst* woord voor woord overnam, zonder de bron te vermelden.

J.F. Cammaert staat vrijer tegenover *Adam in Ballingschap*, doch blijft oneindig ver beneden het nagevolgde voorbeeld.

Dat plagiëeren - bedenkelijk symptoom van literair verval! - was in de 17e en vooral 18e eeuw in het Zuiden een dagelijksche zonde! Wij citeeren hier nog den Bruggeling Jan Quicke, die voor zijn gedicht: *Leven van den weergaloozen en onvermoeyelyken Dichter Joos van den Vondel* (1798) Brandts Vondelbiographie terdege plunderde.

1) M. Sabbe, *Peilingen* (Antwerpen, 1936, blz. 000).

Als Vondelianen in het Zuiden kunnen wij nog noemen G. Caudron, J. Labare, A. Stichelbaut e.a. Ontegensprekelijk is Michiel de Swaen de voornaamste. Deze Duinkerksche heelmeester heeft niet alleen in sommige zijner gedichten een echten Vondeliaanschen zwier weten te leggen, maar hij heeft in zijn *Digtkunde* over zijn geliefden dichter eenige critische beschouwingen ten beste gegeven, die merkwaardig zijn omdat ze komen uit een tijdperk, dat onze letterkundige critiek nog in de luieren lag, en omdat ze soms van heel veel gezond oordeel getuigen.

'Vondel overvliegt al de Nederlandsche poëten door sterkheyd van styl en verheventheyd van gedachten' schrijft De Swaen, 'hy trekt in synen vaert met hem na omhoog al wie syne werken aendachtelyk overlegt'. Verder luidt het: 'Zynen geweldigen uytsprong maekt hem ongelyk aen sich selven; soo dat hy somwylen langs d'aerde kruypt, som wylen sich verheft boven d' opperste hemelkreytsen'. 'Hy is uytnemende in heldensagen, treurspelen en hekel- of schimpdichten, die de spitsheyd en scherpheyd van synen geest genoeg te kennen geven'. De Swaen vindt ook gebreken bij den prins onzer dichters. 'Synen styl is sterk, zenuwachtig, maer hard en duyster en om dese redenen syn syne tooneelspelen weinig speelbaer. Hy is onaengenaem door verminkte, nieuwe uytgesochte en duystersinnige woorden. Verdrietig door lange tusschensinnen (parenthesis), mishagelyk door ver gesochte en ongeschikte leenspreuken (metaphora)'. 'Hy is niet teenemaal vry van maet en woordenspel en geeft synen styl somtyds te veel hoogdraventheyd tegen syne eygene regelen. Hy is sterk beduydende en vruchtbaer in koppelwoorden (samengestelde woorden), doch ondertusschen onaerdig en dobbelsinnig'.

De 'duysterheid' was Vondel's gebrek, waarover in het Zuiden het meest werd geklaagd. De Duinkerksche drukker P. Labus zegt o.a. in de *Slot-Reden* van De Swaen's *Zedelycke Rymwercken*, dat 'veele den harden styl van Vondel willen volgen', 'die wel ses jaren syn wercken mochten lesen eer sy begrypen syne al te diepsinnighe gedachten'. Dit verklaart den grooteren bijval van Cats, 'die elck met leering (kon) verstaan'.

De Swaen ook komt op tegen die verkeerde navolging van Vondel door enkele van zijn landgenooten. 'De rijmers van

desen tydt willen alle Vondelianen syn; sy volgen nae alles wat in hem hard en hoogdravend is; maer versuymen syn orden, aerdigheyd, statigheyd, schranderheyd en geleerdheyd. Dus vervallen sy in woestheyd, duysterheyd en ongeschiktheyd....'

Bij De Swaen kunnen wij voortreffelijk nagaan hoe in de 17e eeuw de schrijvers te werk gingen om zich den stijl van een gekozen literair voorbeeld toe te eigenen. Het was de eeuw van de navolging der groote classieken. Hooft doorgrondde Tacitus, Vondel las en herlas, vertaalde en paraphraseerde Vergilius. Naar het voorschrift van Vossius maakten zij van den gekozen classieken auteur het vleesch van hun vleesch en het bloed van hun bloed, zoodanig dat zij eindigden met in denzelfden geest en trant te schrijven. Vondel zelf erkent, dat hij die methode volgde, 'behendigh stelende, een 'ander het zyne latende', zooals hij het zoo teekenend zegt in zijn *Aenleidinge.*

Talrijk zijn in De Swaen's werk de fragmenten, die aan Vondel herinneren door hun opvatting, hun ordening en hun stijl. Waar De Swaen de goddelijke almacht en eeuwigheid omschrijft, komen uit zijn verzen klanken tot ons, die herinneren aan *Lucifer, Adam in Ballingschap* en *Bespiegelingen van Godt en Godsdienst.* Verwantschap is onloochenbaar, doch enkele Vondeliaansche uitdrukkingen als 'Oirsprong, bron van alle saken', 'godlyk wesen', 'noyt volpresen', 'altyt in ongemetenheyt', 'kreitzen' en 'lazure veldt' daargelaten, ligt de overeenkomst vooral in gedachtengang en rhytmus.

Een enkele maal is zij slaafscher. In de volgende beschrijving van het gevecht tusschen Lucifer en Michaël, ontleend aan De Swaen's *Zedelyke Rymwercken* (Dl. II, p. 142), liggen de Vondeliaansche trekken zoo overvloedig verspreid, dat de verzen bij een eerste opzicht wel van Vondel schijnen te zijn.

> Wie dreyght hier in de locht uyt syn rubyne kar
> Met een twee-snedigh sweert het spits der morgenstar?
> Wat twist kant tegen een de negen Engel-chooren?
> Waernae Godts Campioen voor syne benden blinckt;
> Als eene middagh-zon ter wolcken uyt-ghestegen,
> Soo praelt hy met syn heyr naer dien gewonnen zegen....
> - Ick sie Prins Michaël op Lucifer vol tooren,
> Neerdonderen het stael van syn gevlamde schicht:
> Ick sie het derde deel der Geesten van hun plicht
> Gheweken, en vervoert door dolle hooverdije,
> Sigh keeren tegen Godt en syne Heerschappije:

Der Seraphynen licht is teenemaal verdooft,
Door 't wederspanningh vyer van 't Engels offer-hooft.
Hoe is den glans ontzet van dien lazuren hemel!
't Hooveerdigh Geesten-rot, stelt in een swert gewemel
Van peck en swavel-vyer sigh tegen Michaël.
Den trotsen Lucifer maent ieder mee-ghezel,
Uyt syn metale kar ghevoert door twee paer draken,
Die uyt hun groene keïl vergift en solfer braken;
Den vasten Hemel dreunt door 't woedende ghedrom,
En yselyck ghebaer van 't twistigh Engeldom;
Elck heeft syn wezen en oirsproncklykheyt vergeten;
Versoeninghs hoop is uyt; de willen syn beseten
Met onversoenb'ren haet, die dies te feller koockt,
Omdat sy, tegen een, twee broeders-legers stoockt:
De ruuyters vallen aen als giftighe serpenten,
En spouwen niet dan vyer op Godes Regimenten,
Sy dryven storm op storm, en trachten met ghewelt
Te winnen d'overhandt in 't vyerich Hemel-veldt;
Wanneer Vorst Michaël geterght door dit braveeren
Recht tegen Lucifer syn snelle kar doet keeren,
En slingert dry werf in 't vyer-spouwende ghesicht
Het schitterende strael van synen blixemschicht:
Den vloeck, door desen smack, stort om in synen wagen,
De draken door den glans van 't Hemels vyer verslagen,
Slaen over met de kar; sy sincken uyt de locht,
En sleypen nae benêen al 't overigh ghedrocht,
Dat op den zelven stont afsienigh en wanschapen,
Niet van den vorm behoudt waer in het was geschapen,
En door den zelven smack ten afgrondt nedersinckt.

In deze passage behoort er ontegensprekelijk veel aan den Noord-Nederlandschen dichter. Vondel plaatst Michaël ook op een kar ‘van robijnen dicht beslagen’, geeft hem ook een zwaard ‘scherp van wederzyde’ in de hand. Hij laat hem ook optreden in zijn schitterend harnas ‘gelyck een Godt, uit eenen kring van zonnen’. Hij ook laat de ‘regimenten’ van de oproerige ‘morgenstar’ ‘roode en blaeuwe zwavel en vlammen’ spuwen. De strijdwagen van Lucifer wordt ook getrokken door een ‘blaeuwen draeck’, die ‘vergiften schiet met zijn gesplitste tong’.

De Swaen bevrijdt zich het best uit Vondel's greep in zekere fragmenten van zijn *Menschwordinghe.* Daar wordt hij door den dichter van *Lucifer* bezield, maar blijft toch zich zelf.

Merkwaardig is nog de invloed van Vondel op De Swaen's taal. De Duinkerkenaar beijverde zich om de algemeen gangbare taal der 17e eeuw te schrijven en nam hierbij de taal van Vondel tot voorbeeld. Bijna al de van ons hedendaagsch taalgebruik afwijkende bijzonderheden, die wij bij De Swaen ontmoeten,

vinden wij ook bij Vondel, zoodat wij naast vele taaleigenaardigheden door Van Helten in zijn studie over *Vondel's Taal* aangeteekend, gelijke voorbeelden kunnen plaatsen aan De Swaen ontleend. De Swaen erkent onverholen het wetgevend gezag van Vondel waar hij getuigt: '*Men ontdekt in hem de keeste van de taele*'.

Het komt uiterst zelden, bijna nooit voor, dat een uitgebreid werk van een Noord-Nederlandsch classicus in het Zuiden gedurende de 17e of 18e eeuw herdrukt werd. In liederboekjes en andere poëtische verzamelwerkjes verschijnen wel van tijd tot tijd Hollandsche stukjes. Wij vonden er van Bredero, Starter, Stalpaert van de Wiele en andere meer.[1] Wat echter grootere werken betreft, wat dit veel minder het geval. Er zijn ons enkele voorbeelden van Cats bekend[2], maar wij zouden al heel ijverig moeten zoeken om er meer andere te kunnen melden.

Vondel maakt uitzondering op dien regel. Ons zijn minstens vijf Zuid-Nederlandsche drukken van hem ter hand gekomen, die alle dagteekenen van vóór 1815. In de donkerste tijden van het Vlaamsch-Brabantsch literair leven werd Vondel's werk in het Zuiden nog als een lichtende baak beschouwd.

De oudste Vlaamsche Vondeldruk zag het licht te Brugge met *imprimatur* van 1 April 1697: *Joannes de Boedt-Gesant door J. v. Vondel tot Brughe, by Franciscus van Heurck, op de Plaetse Malenbergh, in den Naem Jesus.*[3]

Het is de getrouwe nadruk van de eerste uitgave van dit werk verschenen in 1662. Alleen de dichterlijke opdracht aan Prins Joannes Mauritius van Nassau ontbreekt.

Wij vinden er in de plaats een inleidend gedicht: *Aende Wyse ende vernufte Liefhebbers der Dichtkonste. De Gildebroeders van de Redenrycke Gilde tot Nieuport. Op de wercken vanden gelaurierden poeet J. v. Vondel.*[4]

1) Zie P. de Keyser: Wat Oud-Brussel zong (Vercoullie-album, Dl. II, p. 317.)
2) B.v. de *editio princeps* van *Ghedachten op Slapelooze Nachten*, (Zie mijn nota's daarover in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie*, Jg. 1928.)
3) No. 651 bij J.H.W. Unger: Bibliographie van Vondels Werken (Amsterdam, F. Muller en Co., 1888).
4) Het exemplaar der Gentsche Universiteitsbibliotheek bevat dit gedicht (Acc. 48730 11). Het ontbreekt in dat van de Stedelijke Hoofdbibliotheek te Antwerpen.

De Nieupoortsche rederijkers klagen er over, dat Vondel in Holland niet naar waarde wordt geschat, ja zelfs ‘verdruckt’ wordt. Vooral zijn katholieke werken zijn er niet te vinden, beweren zij!

> Syn heylloos nootlot is,
> Dat hem Battavie (daer hy de duysternis,
> Van tael, en maet, en klanck in 't dichten ded' verdwynen
> En boven *Cats* en *Heyns*, en andre 't licht verschynen)
> Verdruckt, en doemt in 't meest van al syn heylig werck,
> *Altaers Geheymenis*, de *Heerlyckheyt der Kerck*,
> Den Heylighen *Boetgesant*, met *Godtsbespiegelingen*,
> *Virgilius* vertaelt, met meer onschatbre dingen
> Syn niet te vinden, tot groot nadeel van de konst,
> En achtbaerheyt des mans.

Op zijn minst mogen wij daar uit afleiden, dat de Vlaamsche Vondelvereerders op het einde van de 17e eeuw moeite hadden om zich de werken van den dichter aan te schaffen. De Hollandsche uitgaven waren zoo weinig in hun bereik, dat ze de Hollanders beschuldigen Vondel's ‘heylig’ werk opzettelijk niet te herdrukken en er toe besloten het zelf uit te geven. Dit deden zij in elk geval met den *Boetgezant.*[1)]

> Beloont gy soo syn jonst,
> Ondanckbaer Hollant, daer al 't volck op uw tonneelen
> Syn kuyssche rollen, eerst, al juygende sagh speelen?
> Syn wercken moesten door den heelen aerdtboôm gaen,
> Soo ver men ooren vint die Duytschen klanck verstaen.

De rederijkers van Nieupoort zullen er voor zorgen, dat Vondel naar waarde geschat wordt! Vondel is de kunstenaar, wiens ‘krachtigh sap’ alle dichterlijke geesten moet voeden. Zij richten zich tot de Hollanders:

> Doch al ist dat gy hem de onsterfflijckheyt benydt,
> Door *Nieuports* sorg begint hy op een nieuw te leven,
> Daer 't desen *Boetgesant* van nieuws in 't licht doet geven:
> En thoont, dat geenen sang haer schrandren geest vermaeckt,
> Die niet naer 't krachtigh sap van *Vondels* sangen smaeckt.
> Laet andre sijn om hun Gedichten waerdt gepresen;
> Wiemaer met aendaght wilt den *Boetgesant* door lesen,
> Sal moeten tuygen, dat noyt ymant, in dees eeuw,
> Heeft *Vondel* achterhaelt. *Kent wt den klaeuw den Leeuw.*

1) In 1696 was er te Amsterdam bij de Wwe van Gysbert de Groot een uitgaaf van Joannes de Boetgezant verschenen, de eerste sedert 1662. Die Hollandsche uitgaven waren hier waarschijnlijk onvoldoende of slechts heel laat bekend.

De Brugsche uitgave van F. van Heurck verscheen dus op verzoek van de Nieupoortsche rederijkers, die bij deze gelegenheid onbewimpeld hun groote bewondering voor den dichter bevestigen.

Dan zijn daar nog de *Altaergeheymenissen ontvouwen in drye Boeken door J. van Vondel, tot Brugge, by Joseph de Busscher, Boekdrukker en Boekverkooper, in de Predikheers-straat MDCC.LXXI.*[1] Dit is een mooie uitgave, waarin o.a. ook de titelprent voorkomt van C. Galle naar E. Quellin, het Katholiek geloof voorstellende, dat poogt de nog te zeer aan het aardsche gehechte zinnen voor God te veroveren. Deze plaat, oorspronkelijk als los blad uitgegeven door M. van den Enden te Antwerpen, werd met ettelijke kleine wijzigingen gecopiëerd door Dirk Matham voor de eerste uitgaaf van 1645. In de Brugsche uitgave van 1771 wordt zij gereproduceerd. Hoe welkom de *Altaergeheymenissen* in het Katholiek Vlaanderen waren blijkt uit het imprimatur van den Brugschen boekencensor Ant. van Tienevelt, die besloot, dat het boek mocht herdrukt worden ‘zoo om het verheven Rijmwerk als om de kloeke vaststellingen van de waerheyd van het Geloove te bevestigen ende t'ondersteunen, tot groot voordeel van alle goede en godvrugtige christenen’.

In 1786 had de Weduwe J. Du Caju te Dendermonde het voornemen opgevat Vondel's voornaamste werken uit te geven en bij inschrijving te koop te stellen. Zij liet een omzendbrief verschijnen om dit aan te kondigen.[2] Men kon inschrijven in haar eigen firma en bij haar collega's te ‘Aelst, Aerschot, Antwerpen, Audenaerde, Brugge, Brussel, Cortryk, Geeraertsbergen, Gend, Lier, Lokeren, Loven, Maestricht, Mechelen, Meenen, Ninove, S. Nicolaes, Ostende, Ronsse, Rousselaere en Veurne’.

Het eerste werk der reeks was: *Vorstelyke Warande der Dieren*,[3] *waer in de zeden-ryke philosophie poëtisch, morael en historiael, vermakelyk en treffelyk word voorgestelt: met exemplen uyt d' oude historien in Prose, en Uytleggingen in Rym verklaert. Alles tot zonderlingen dienst en nuttigheyd voor alle staeten van menschen uytgegeven.* (1786, te Dendermonde bij de Weduwe J. Du Caju).

1) No. 415 uit Unger's Bibliographie van Vondels Werken.
2) Bibl. Gentsche Universiteit (A. 37921).
3) No. 90 Unger, Bibliographie van Vondels Werken.

Daarop volgde *Den vernieuwden Gulden Winckel*[1] *der Konstlievende Nederlanders, waer in Den Mensch door Poëtische, historische en morale leeringen vertoont word, hoedanig hy zyn leven, handel en wandel, zediglyk, eerbaerlyk en vermakelyk zal overbrengen. In aengename Maet-digten, met Verklaringen in Prose gesteld*, Door J.v.V. (te Dendermonde bij de Weduwe J. Du Caju, MDCCLXXXVI).

De Gentsche drukkers Jacob Frans en Pieter Antoon Kimpe, wier bedrijvigheid, voor zoover wij bepalen kunnen, zich uitstrekt van 1799 tot 1815, gaven een zeer rijke reeks tooneelspelen uit, waaronder wij aantreffen: *Samson, of de Heylige Vraeck, treurspel. Getrokken uyt het Boek der Rechteren en Jozefus, vijfde Boek der Jodsche geschiedenissen. Door J. v. Vondel.*[2] (Te Gent, bij P. Antonius Kimpe, Boekdrukker en Boekverkooper bij de Capucijnen, z.j.).

Uit het feit, dat Kimpe te Gent een tekst van Vondel's *Samson* uitgaf, mogen wij bijna met zekerheid afleiden, dat dit stuk in Zuid-Nederland heel in 't begin van de 19e eeuw gespeeld werd. De uitgaven van Kimpe vormden inderdaad een belangrijk deel van het repertorium onzer rederijkerskamers.

In de katholieke colleges bestond te allen tijd de gewoonte op het einde van het schooljaar door de studenten een tragedie te laten vertoonen. Toen bij die opvoeringen het Nederlandsch opnieuw begon in eere gesteld te worden, gebeurde het meer dan eens dat de studenten een treurspel van Vondel aandurfden, in de meeste gevallen *Jozef in Dothan.* Het is vooral de Koninklijke Nederlandsche Schouwburg te Antwerpen, die zich het verdienstelijkst maakte door zijn Vondel-opvoeringen. In 1887, onder het bestuur F. van Doeselaer gingen *De Leeuwendalers*; in 1918, onder Van der Horst en Bertrijn *Jephta*; in 1921, onder Cauwenberg, nog eens *De Leeuwendalers*; in 1936, onder J. Diels, *Adam in Ballingschap* en in 1937 *Lucifer.* Het Vlaamsch Volkstooneel vertoonde *Jozef in Dothan* (1920) onder leiding van Dr. O. de Gruyter; *Lucifer*, met Johan de Meester (1928) en *De Leeuwendalers* met Staf Bruggen (1935).

Van het oogenblik af dat de studie der moedertaal op ernstige wijze in de Zuid-Nederlandsche scholen werd ingericht, wordt

1) No. 80 Unger, Bibliographie van Vondels Werken.
2) Komt niet voor in Unger's Bibliographie van Vondels Werken.

de lezing en de verklaring van een van Vondel's werken in de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs en in de eerste universiteitsjaren daar als het ware de bekroning van en zoo ontstaat er in het Zuiden een nieuwe Vondelliteratuur, die niet van belang ontbloot is. Reeds kort na 1815 treffen wij een *Gijsbrecht van Aemstel* aan te Gent, bij J.N. Houdin (1819), uitgegeven door J.M. Schrant; zelfs te Luxemburg vinden wij in 1826 een schooluitgave van *Lucifer*, bezorgd door F.X. Würth. Na 1830 wordt het geleidelijk een lange reeks uitgaven van Vondelteksten door den Roomsch-katholieken priester P. Busschaert te Brugge, door J.F. Heremans te Gent en vooral door de E.H. Verstraeten en Salsmans S.J., die in 1937 den 12en druk van hun *Lucifer*, den 8en druk van hun *Adam in Ballingschap* en in 1936 den 10en druk van hun *Jozef in Dothan* mochten beleven.

Buiten deze tekstuitgaven verschenen er in Zuid-Nederland nog een aantal Vondelstudies, waaronder er enkele van beteekenis zijn. Wij kunnen hier die gansche bibliographie niet ontvouwen, wij beperken ons tot de opsomming van de voornaamste zuidelijke Vondelvereerders: L. De Backer, C. Looten, A.M. Verstraeten, J. Salsmans, G. Segers, E.H. Vermeersch, E.H. Cyr. Verschaeve, J.W. Brouwers, H. Claeys, J. van Mierlo, J. Muyldermans, J. Persyn, L. Scharpé, F. van Veerdeghem, P. Génard, e.a.

Voor de Vlamingen is Vondel de echte classieke Nederlandsche auteur. Hij verrijkt niet alleen de taalkennis der jeugd, maar hij heeft nog de kracht haar schoonheidszin te helpen verhoogen en haar gevoeligheid te louteren bij den naglans van hooge tradities. Geen werk kan als dat van Vondel een literair paralelbeeld geven van den Meester in wiens schilderijen de Zuid-Nederlandsche Hoog-Renaissance haar heerlijksten bloei bereikte. Bij het volk van Rubens hoort zeker Vondel thuis. Beiden zijn door geestelijke broederschap met elkander verbonden, verduidelijken en volledigen elkander. Zooals Rubens de eerste Nederlandsche schilder was, die zich den geest der Renaissance in haar weelderige, dramatische Barokvormen heelemaal toeëigende zonder er iets van zijn eigen persoonlijkheid bij in te schieten, zoo is Vondel de Nederlandsche dichter, die dezelfde rhytmen en dezelfde grootschheid met zijn eigen wezen

heeft weten te vereenigen. Geen van beiden werd er ooit door zijn Christendom toe gebracht den rug toe te keeren naar de levensvreugde en den dorst naar schoonheid van het Heidendom. Beiden stelden de heidensche Oudheid in den dienst van het Christendom. Beiden hadden de aarde zoo lief als den hemel.[1)]

MAURITS SABBE

1) M. Sabbe, *Peilingen* (Antwerpen, V. Resseler, 1935, blz. 16).

Vondel en Shakespeare

Vondel en Shakespeare: beiden kunnen, in natuurlijke zin gesproken, een mensenleven vullen met de rijkdommen van hun geest, van hun kunst. En toch: peinzend over beider betekenis en hun onderlinge verhouding, ontstaat al spoedig de indruk, dat tussen de ontzagwekkende drama's van de Stratfordse heros en de verheven treurspelen van de Amsterdamse poëet bijwijlen een uitgestrektheid ligt van horizon tot horizon. Wie van beiden zou ooit vermogen deze te overschrijden? Shakespeare leefde daartoe te vroeg, merkt onze nuchterheid op - of: Vondel te laat! - maar zouden ze elkaar genaderd zijn, hebben kunnen naderen, indien hun levens in hetzelfde tijdsgewricht gevallen waren? Zou Shakespeare's snel en speels en vlijmscherp intellect, zou zijn luchtige en tegelijk machtige esprit gewaardeerd zijn door de wijsgeriger geest, door het - ondanks zijn hekeldichten - rustiger en beschouwend verstand van Vondel? Hééft Vondel Shakespeare gewaardeerd? Zou Shakespeare bewonderend hebben opgezien naar de rustig-beheerste ontwikkeling in Vondels drama's, die, hoe geladen ook met de actualiteit van de godsdienstige strijdpunten der gouden eeuw, in macht van beweging en actie mijlenver van die van Engelands grootsten dramaticus staan? We kunnen naar vele zaken slechts gissen, maar onder het vergelijken van beider werk en het overdenken van beider eerbiedwekkende scheppingen, versterkt zich de aanvankelijke indruk tot een zeker weten: Shakespeare is als dramaticus de grootste der twee. Beiden zijn superieure geesten; Engeland mag op Shakespeare roemen, wij doen het op Vondel, en beide landen hebben recht daartoe; Engeland mag zich gelukkig prijzen om het bezit van een énig dramatisch oeuvre, Nederland mag in 1937 jubelen om de glorie die Vondel aan zijn taal schonk; maar slechts één veroverde de wereld: Shakespeare! En dat niet alleen door de mondiale betekenis zijner moedertaal!

Is het wel gepast, dit alles zo openlijk uit te spreken in een artikel, dat mede Vondel huldigen wil? De waarheid dienen is de grootste hulde, die men Vondel brengen kan; en bovendien, als dichter is hij Shakespeares meerdere. De dramaticus in Vondel moet onderdoen voor het genie, dat in Shakespeare aan de wereld werd geopenbaard, de dichter Vondel mag roemen op een groter poëtisch vermogen dan de Engelsman in zijn 154 sonnetten en elders toont te bezitten. Shakespeares spelen zijn vóór alles en boven alles: ontzagwekkende drama's; Vondels treurspelen zijn ook als zodanig uiterst belangwekkend, maar zijn vóór alles dragers van schatten aan poëzie. Shakespeare is als dramaticus ‘van alle tijden’; Vondel verdient dit epitheton v.n.l. als dichter.

Shakespeare en Vondel zijn beiden gedoken in de diepten der historie, voor Vondel een leerschool, voor Shakespeare het leven, dat eerst in de ver-beelding op het toneel een leerschool werd. Vondel zocht allereerst in de bijbel, wijl dit heiligdom behangen was met velerlei ‘stoffe’ die leren en troosten kon; Shakespeare doorzocht oude kronieken en Italiaanse novellen en uit deze dode stof *schiep* hij de gestalten, die zijn drama's bevolken. Beiden zochten in de profane geschiedenis, Vondel bij uitzondering, Shakespeare veelvuldig; maar vooral in de wijze der dramatisering openbaart zich een hemelsbreed verschil. De Middeleeuwse ridder, die Gijsbrecht moest zijn, blijkt ten slotte een degelijk 17e eeuws Amsterdams burger, die zijn stad liefheeft en haar dus met mannenmoed verdedigen wil, maar die van het specifiek-ridderlijke alleen het harnas heeft. De Amsterdamse dichter leeft zozeer in de eigen tijd, dat hij er zijn wezen niet uit losmaken kan; aan alle kanten is hij er aan gebonden, en ofschoon daarin zijn kracht lag, tegelijkertijd betekende zij een beperking. Shakespeare echter doet in zijn koningsdrama's de gruwelijkste periode uit de historie van zijn land *herleven*; naar het woord van Prof. Huizinga weet de dichter hier beter dan de geschiedkundige de ondergrond van de geweldige bewogenheid van deze tijd bloot te leggen; zijn helden denken, spreken en handelen als hun levende prototypen het in hun aards bestaan hebben kunnen doen. Het diepindringend zoeken naar de verklaring van menselijke handelingen, Shakespeare verstaat het beter dan Vondel. De Keltische verbeelding van Engelands grootste dramaticus ‘kende het schoon beweeg van edelvrouwen, van koningen en dartel ambachtsvolk,

van minnenden en sluipers met den dolk, in drukke stad en vredige landouwen'[1]. Vondel schiep nooit dit druk en gratievol bewegen, dit veinzen en intrigueren, en slechts een enkele maal heeft hij 'dien zuiveren gloed, die twee menschen in elkander doet vergaan', weten te schilderen in zijn *Adam in Ballingschap* en dan nog terloops. Shakespeare maakte zo'n liefde tot onderwerp van zijn *Romeo and Juliet*, waarvan Van Schendel getuigde dat het daarom 'zoo bemind is, wijl ieder in zijn stilste uren eenmaal heeft verlangd, dat in zijn leven zulk een verhaal mocht zijn'[2]. En zo is Vondels drama der staatzucht, *Lucifer*, niet alleen door verschil van stof gescheiden van Shakespeares drama der staatkunde, *Julius Caesar*; niet alleen staat hier gewijde tegenover profane geschiedenis; niet alleen tekent deze keuze het verschil in beider persoonlijkheid, maar meer, oneindig meer, doet dit Shakespeares psycholisering, zijn scherpte van waarneming van het nietigste en meest alledaagse, het beschikken 'vrij en soeverein en gemakkelijk', over de voorraad zijner waarnemingen, doet dit de fabelachtige rijkdom van zijn geest, die de onderzoeker gevangen houdt in zijn greep.

Twee grote beginselen zoeken én bestrijden elkaar in het gigantisch werk van de Engelse dramaticus: de verbeelding en de daad. En daaruit wordt een mengeling geboren van het statig-tragische en bont-groteske, die in Shakespeares concepties steeds als natuur aandoet. Vooral in zijn narrenfiguren spreekt dit sterk, en speciaal in die grootste en meest tragische zijner narren, Hamlet. Telkens opnieuw blijkt, hoe 'the essential Shakespeare'[3] gelegen is in het haast bovenmenselijk vermogen tot het doorgronden en typeren van karakters. Vondel d.e.t. is in zijn essentie niet een groot karakteruitbeelder; hij blijft altijd beschouwend, ook in zijn drama's, beschouwing, die voor de dichter en zijn 'publiek' inderdaad zeer actueel kon zijn, maar voor ons een sfeer van rust legt in zijn werk. In die zin is de Amsterdamse dichter niet 'van álle tijden'. In Shakespeares werk demonstreert zich voortdurend de 'wet der contrasten' in al haar belangrijkheid; er is een harmonische opbouw die door parallel lopende drama's

1) Willem de Mérode, *Shakespeare*, een sonnet uit *De Steile Tocht* (1930).
2) *Shakespeare*, 2e druk 1922, p. 136.
3) Titel van het boek van J. Dover Wilson, Fetter Lane, London 1931.

wordt geschraagd en verstevigd, een opbouw die meer innerlijk is dan uiterlijk schijnt; hier leeft een speelse humor, een sprankelende geest, een gezonde zin voor het komische; en dat alles.... in dienst van het edelste menszijn. In dit laatste is de welwillende lezer bereid een aanknopingspunt te zoeken met Vondel, maar hij bedenkt tijdig dat niet zozeer dit defensief alswel de wijze waarop het wordt gevoerd voor de overeenkomst tussen beiden beslissend moet zijn. En dan springt weer bliksemsnel het hemelsbreed verschil in het oog.

De weelderige fantastische plastiek van de 'zuidelijke' Vondel vindt haar tegenhanger in de prachtvolle intellectuele beelden van de 'germaanse' Shakespeare. Maar de laatste is scherper waarnemer van het alledaagse leven; hij grijpt de beelden die onder het onmiddellijk bereik zijner zintuigen liggen; er is een 'welhaast slordig opvatten van het eerste het beste beeld', zoals Verwey dat uitdrukte[1]. En wat voor de sonnetten geldt, geldt hier ook voor de spelen. Vondels fantasie was niet ongaarne in de onwerkelijkheid van een mythologische of arcadische wereld; ook die van Shakespeare deed dat wel, maar zij had altijd het controlerend verstand onmiddellijk naast zich; vandaar het verschijnsel, dat zijn personen elkaar vangen in hun beelden en woorden. De beelden worden gezien met verstandelijke scherpte, en het verstand moet ze vaak opvatten in alle nuchterheid om het geestig uiteenrafelen ervan te kunnen volgen. Dit luchtigernstig spel is karakteristiek voor het Shakespeare-drama, niet voor dat van Vondel. De diepte der gedachten die duizelen doet, vindt in Vondel zijn tegengestelde in de hoogte der sferen waar het een vrome en wijze geest goed is te vertoeven. Ook Shakespeare is een wijze, maar als een nar. Vondels blik is steeds omhoog gericht. Shakespeare blikt in de duisterste krochten van mensenzielen, die de kracht van zijn woord in één ruk open te leggen weet. Een ziel voor ons open leggen in al haar naaktheid, dat kan alleen Shakespeare.

In Vondels poëzie heeft nooit een 'dark lady' rondgedoold, die hem ontzette. Vondels liefde was de zuivere en hoge liefde van de echtgenoot. Het was die liefde, die hij ook in anderen het hoogst waardeerde. In hoeverre in Shakespeares sonnetten het

1) *Nieuwe Gids* II, p. 94.

gevoel platonisch was, in hoeverre zij autobiographisch zijn: het zijn kwesties die we in verband met Vondel kunnen laten rusten. Maar.... ook hier treft ons bij Vondel de volkomen afwezigheid van wat bij Shakespeare zo'n belangrijk bestanddeel van zijn werk uitmaakte.

Vondel en Shakespeare: wat een afstand ligt tussen beiden. Deze opinie was niet altijd de algemene, en is het nog niet. Men stelde en stelt Vondel en Shakespeare zo graag als gelijkwaardige treurspeldichters naast elkaar; maar betekent het aanleggen van de maatstaf-Shakespeare aan Vondel al niet reeds een bekentenis van de meerderheid van de eerste? Vandaar het wankelen en weifelen in het oordeel, zelfs van diegenen, die theoretisch Vondel zelf hoger stellen. De Clercq heeft in zijn bekende *Verhandeling* (1824) reeds geschreven: 'Vondel en Shakespeare staan elkaar in den aart van hunnen aanleg nader, dan men zulks gewoonlijk vermoedt. Beide in een burgerlijken stand geboren, beiden van eene vroegere geleerde opvoeding verstoken, hadden zij alleen aan hun eigen genie hunne vorming te danken'. Deze overeenkomsten gingen met grote verschillen gepaard, ook volgens de Clercq: Shakespeare nam tot richtsnoer vertalingen van Italiaanse novellen en klassieken in hun middeleeuwse vorm; 'vandaar eene zonderlinge vermenging van oude en nieuwe denkbeelden'. En minder dan Vondel behoorde Shakespeare tot het werkelijke leven![1)].

Dit oordeel van onze eerste comparatist demonstreert meer zijn kijk op het uiterlijke dan zijn zicht op het innerlijke leven; wat toevallig is verwart de Clercq met het essentiële. Zijn opmerkingen raken 'the essential Shakespeare' niet. En wat die 'zonderlinge vermenging' betreft: zij is even 'zonderling' als het leven zelf. In 1824 zat men echter nog te zeer aan het Frans Classicisme vast, dan dat men dit 'gebrek' zou hebben kunnen begrijpen als de deugd van de geniale dramaticus, die naast het conflict dat de kern van het stuk uitmaakte, 'een reeks kleinere, minder belangrijke, doch allerminst minder aangrijpende drama's bouwde, die de werking van het hoofdmotief op onvergelijkelijke wijze versterken en aan elk toneel een rijkdom geven die niet slechts boeit, maar overweldigt'[2)].

1) 2e druk, p. 202.
2) Zo schreef Maurits Uyldert in *Groot Nederland* 1929 I, 408 e.v.

K. Sybrandi was de eerste, die ten onzent een breder vergelijking tussen beide grootmeesters instelde. Ook hij vond slechts weinige punten van overeenstemming. Zeker, Sybrandi schreef in 1841 en ging nog uit van ‘den gekuischten smaak’ der klassicisten. Daarom ‘geeft Vondels kennis der Ouden hem veel op Shakespeare voor’. Sybrandi's conclusie schijnt dan ook aanvankelijk de omgekeerde van de onze: ‘Wij geven dus aan de treurspelen van Vondel, wat derzelver vorm en inrigting betreft, verre de voorkeur boven die van Shakespeare’. Maar bij Vondel is de gebeurtenis meer dan de persoon tragisch; bij Shakespeare is het omgekeerd. Het dramatische spreekt in Shakespeare krachtiger dan in Vondels werk. ‘Ook in de teekening der karakters is hij Vondels meerdere. Daaruit vloeit als onwillekeurig voort, dat ook de voorstellingen van menschelijke hartstogten en aandoeningen bij Vondel veel minder levendig en uitgewerkt zijn.’ Ligt Sybrandi's mening feitelijk niet heel dicht bij de mijne? Zijn hart had hij aan Shakespeare verpand, maar zijn verstand liet niet toe, dat hij een andere maatstaf aanlegde dan die van het Frans Classicisme. Maar ten slotte geeft Sybrandi - in een onbewaakt ogenblik? - zelf toe, dat Shakespeare meer genie heeft bezeten. Welnu, wat wil men meer?[1)]

Nog in onze tijd zag L. Simons grote gelijkenis tussen beide dramaschrijvers. ‘Shakespeare en Vondel, evenals de Grieken, nemen het intieme, vertrouwelijke, familiare, en zelfs triviale, op in hun kunst en verweven het met de hartstochten, ontroeringen en zware lotgevallen die zij ondernemen weer te geven.’ Is dit oordeel wel gegrond? Wij menen van niet; het komt ons voor, dat hier als elders Simons de verhouding Vondel-Shakespeare onjuist ziet. Vindt Simons Jeptha niet een dier ‘geestverdwaalden’, gelijk Shakespeare die in King Lear en Othello heeft getekend? Jeptha's woorden: ‘Hoe kan dees hand dien blanken hals doorhouwen, dat zuiver sneeuw’, - doen Simons reeds aan Othello denken[2)]. Maar ziet Simons dan niet dat hier traditie een rol speelt en dat de wijze waarop gedramatiseerd werd, een hemelsbreed verschil te voorschijn roept?

Theoretisch ware, bij chronologisch gelijklopende levens-

1) *Verhandeling over Vondel en Shakespeare als treurspeldichters* Haarlem 1841.
2) *Geschiedenis van Drama en Tooneel* III, resp. p. 116 en 165.

perioden, wederzijdse beïnvloeding zeer wel mogelijk geweest. De religieuze, economische en politieke betrekkingen tussen Engeland en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waren in de 2e helft der 16e en in de 17e eeuw zeer levendig. Wie het boek van Bense er op naleest, kan talrijke feiten vinden, die dit illustreren: Robert Browne verkeerde reeds te Norwich in Hollandse emigrantenkringen, vóór hij met een aantal volgelingen in 1593 naar Amsterdam trok; Nederlandse gezantschappen bezochten Engeland herhaaldelijk en tot deze behoorden o.a. Cats en Huygens[1]. Leendertz heeft uit een merkwaardige catalogus bewezen, dat Huygens in het bezit was van Shakespeare's *Works* van 1623[2]. Politieke betrekkingen werden hernieuwd en vernauwd tijdens de Engelse burgeroorlog en de periode van Cromwell. Wanneer we ons niet speciaal met het Noorden bezig hielden, zouden we ook nog kunnen wijzen op relaties als door Richard Versteegen bestonden en werden gehandhaafd, zoals ook vele katholieke Engelse emigranten in het Zuiden de band met de Engelse litteratuur, en dus ook met Shakespeare, vaster konden knopen[3].

Prof. Huizinga heeft de intensiteit dezer betrekkingen toegelicht, door aan te tonen, dat ‘een zekere gemeenzaamheid met de Nederlandsche taal zich in de Engelsche letterkunde van dien tijd openbaart.’ Het Engelse schouwburgpubliek van omstreeks 1600 moet een vrij grote kennis van het Nederlands hebben bezeten. Mannen als Ayscue, Cromwell en Milton kenden onze taal; Thomas Heywood vertaalde uit Cats; verschillende Elisabethaanse dichters verbleven korter of langer tijd in onze Republiek: Ben Jonson, Thomas Sackville, en misschien Marlowe en Chapman; dan was daar nog de brillante dichter Sir Philip Sydney en de avonturier George Gascoigne. Merkwaardig, maar minder vleiend voor ons nationaal gevoel, is het feit, dat ‘dutch’ zo ongeveer alles betekende wat lelijk was[4]. Huizinga had zich hierbij ook op Shakespeare zelf kunnen beroepen, al is die matig in het gebruik van ‘dutch’ in deze inferieure zin. In *The Third Part of King Henry VI* spreekt hij van ‘blunt Hollanders’; in

1) *Anglo-dutch relations*, The Hague 1925.
2) Ts der Maatsch. van Letterk. Leiden, 24e dl. 1905, p. 205.
3) Dr. Edw. Rombauts, *Richard Versteegen* 1933, p. 323.
4) *De Gids*, Mei 1924, p. 13 e.v.

The merry Wives of Windsor heet het ‘when I was more than half stewed in grease, like a Dutch dish’; in *Twelfth Night* zegt Fabio tot Sir Toby Belch: ‘and you are now sailed into the north of my Lady's opinion, where you will hang like an icicle on a Dutchman's beard’; in *Othello* krijgt de Hollander het epitheton ‘swag-bellied’[1].

De theoretische mogelijkheid van beïnvloeding bestaat dus. We kunnen, vanwege het leeftijdsverschil, afzien van de mogelijkheid, dat Shakespeare door Vondel zou beïnvloed zijn. En de andere mogelijkheid? Vondel kan, alweer theoretisch, door Shakespeare zijn beïnvloed, al is te verwachten dat Shakespeare voor Vondel geen aantrekkelijke figuur zal zijn geweest. Maar men kan nooit weten! Wie zal de geheime gangen van de invloed van de ene schrijver op de andere kunnen naspeuren zonder gevaar zich schromelijk te vergissen? Evenwel voor de 17e eeuw liet zich tot nog toe geen sterke invloed der Engelse literatuur vaststellen. John Donne en Shakespeare, Milton en enkele ‘minor poets’: daar heeft men ongeveer de Engelse invloed bijeen. Bovendien is deze influentie nog weinig intensief.

Bepalen we ons tot Shakespeare's invloed, dan dienen we ons bewust te zijn, dat deze zich niet laat losmaken van die der Engelse toneelspelers. Waar zij optraden, daar schuilt de mogelijkheid van Shakespeare-invloed. Hun komst hangt samen met de bloei van het Engelse toneel, onder Elisabeth en de eerste Stuarts, met de dienst van Duitse vorsten en edelen onder de Virgin Queen, met de komst van Leicester in de Republiek. Het is niet nodig hier nog eens een opsomming te geven van de feitelijke aanwijzingen, die ons sinds de onderzoekingen van Worp en Kossmann, Liebrecht en Junkers ten dienste staan[2]. Uit deze

1) Dit alles is gemakkelijk vast te stellen met behulp van Alex. S. Schmidt, *Shakespeare-Lexikon* Bd. I, Berlin i.v.

2) Een onderzoek werd reeds ingesteld op instigatie van het Prov. Utr. Genootschap van K. en W. in 1872: ‘*De invloed van het Engelsche drama der* 16*e en* 17*e eeuw, inzonderheid van Shakespeare en zijne school*(!) *op het Nederl. treur- en blijspel in de* 17*e en* 18*e eeuw*’. Prof. Moltzer beantwoordde de prijsvraag. - Worp gaf een belangrijke opsomming der feiten in het *Nederl. Museum* 1866, p. 1-49; Kossmann in *Nieuwe Bijdragen tot de geschiedenis van het Nederl. Tooneel in de* 17*e en* 18*e eeuw*, 's Hage, Nijhoff 1915, p. 79 e.v.; Henri Liebrecht in *Histoire du théatre français à Brux. au XVIIe et au XVIIe siècle*, Paris, Champion, p. 13, 45, 214, 294; Junkers in *Niederl. Schauspieler u. Niederl. Schauspiel*, Haag 1936, 20 e.v.

feiten blijkt in ieder geval, dat de Engelse comedianten hier zeer vaak optraden, lang in de Republiek vertoefden en ook Nederlandse spelers in hun gezelschap opnamen. Met zekerheid weten we ook, dat zij in 1601 te Amsterdam speelden; Bredero maakt later een hatelijke toespeling op hen in zijn *Moortje*; en in een acte van 28 Oct. 1623 verklaren vier herbergiers en tappers buiten de St. Antonispoort, dat de oorzaak van hun slechte nering is: 'het spelen van de Engelsche comedianten in den ban van Diemen, van kermisse aff geduert hebbende, ende dat tselve hun in hunne neeringen ende consumptie alle den voors. tijdt geduerende grootelijcx heeft geschaedt ende gehindert'[1]. Ook deze verklaring wijst weer op een druk bezoek, ook aan Amsterdam. Het repertoire dezer spelers kennen wij niet, wél de stukken die in Duitsland werden gespeeld. Daar hun principalen in beide landen dezelfde waren, kunnen we met zekerheid vaststellen - indien het, om de vrijmoedigheid waarmee men toen met letterkundige eigendom omsprong, al niet zonder meer voor de hand lag - dat ook Shakespeares stukken door hen werden gespeeld. Zeker is, dat deze Engelse spelers allerlei invloed op het Nederlandse toneel hebben uitgeoefend: soms bevorderden zij het ontstaan van een stuk zoals *Wraeck-gierigers Treurspel* van Rodenburg; soms vormde hun invloed een tegenwerkende kracht t.o.v. de klassieke invloeden, zoals in de Eglentier te Amsterdam; soms stimuleerden zij het scheppen van gruweltonelen, zoals in het werk van Jan Vos. Maar in hoeverre schuilt hierin Shakespeares invloed? Zal het wel ooit uit te maken zijn?

Toch moeten we trachten een zo juist mogelijk antwoord te geven op deze vraag, willen we althans iets zekers omtrent de verhouding Vondel-Shakespeare vaststellen. Welnu, ten onrechte schreef men invloed van Shakespeare toe op *Pericles* van P. Bor Christiaensen, op *Romeo en Juliet* van J. Struys, op *Timbre de Cardone* van Starter, op de *Veinzende Torquatus* van Brandt, op Kruls *Faustina.* Zeer twijfelachtig is zijn invloed op *Aran en Titus* van Jan Vos, op *Roode en Witte Roos of Lancaster en Jork* van Lambertus van den Bosch, op *Griane* van Bredero, op den *Hertog van Pierlepont* van Grambergen, op Bara's *Herstelde Vorst*, op de Graaf's *Alcinea*, op Duirkants *Violense.* Zeker is slechts,

1) Dr. J.G. van Dillen, *Bronnen*, II 1933, p. 509 noot 1.

dat Abraham Sybant *De Dolle Bruiloft* heeft bewerkt naar *The Taming of the Shrew*, althans naar een opvoering ervan (1654).

Een schrale oogst! Maar zij beantwoordt aan de verwachtingen, waar wij gezien hebben hoe weinig Shakespeare in de 17e eeuw bekend was. We hebben bovendien trachten te beredeneren, dat er weinig overeenstemming bestaat tussen het werk van Vondel en dat van Shakespeare. Wat wonder, dat de oogst aan Shakespeare-invloed, die uit Vondels werk te vergaren valt, nog geringer blijkt dan men wel meende!

Wat aan Shakespeare-invloed werd toegeschreven op Vondels klinkdichten, vindt men het best samengevat, zij het wat onvolledig, in het 2e deel van de *Studiën over de Nederlandsche en Engelsche Taal en Letterkunde* door W. de Hoog'[1]. 'Het is meer dan waarschijnlijk, dat onze dichter Vondel door aanraking en omgang met Engelschen het Shakespeare-sonnet heeft leeren kennen. In zijn betrekking van Diaken der Waterlandsche Doopsgezinde gemeente en wel van 1615 tot 1620 kwam hij herhaaldelijk in aanraking met "English Separatists", die zich te Amsterdam hadden gevestigd en zich later bij de Doopsgezinde gemeente aansloten. Ook heeft Vondel van een Engelschman les gehad in de beginselen van het Latijn, namelijk van Mathew Slade, die eerst ouderling bij de Brownisten was, maar later overging tot de Nederduitsch Hervormde Kerk. In 1598 werd Slade conrector der Latijnsche school in de Koestraat en in 1607 rector. - In het geheel heeft Vondel dertig zuivere Shakespeare-sonnetten geschreven, waarvan de meeste zesvoetig, enkele vijf- en viervoetig zijn. Het eerste klinkdicht dat hij in dien vorm schreef, was zijne vertaling, van het Latijnsche gedicht van de Breeu op het overlijden van zijn broeder, Willem Vondel in 1628.'

Evenals De Hoog acht ook Dr. Sterck Shakespeares invloed 'niet te miskennen', zonder evenwel zijn argumenten mede te delen[2]. Ik houd het er echter voor, dat de oude Geurts en de oude Kok het bij het rechte eind hadden, toen zij die invloed in twijfel trokken. De eerste meent in zijn *Bijdragen tot de geschiedenis van het rijm*[3], dat Vondel het óf door uitgeweken Engelsen te Amsterdam óf door Huygens heeft leren kennen. De

1) 2e druk Revers, Dordrecht, p. 90-91.
2) *Vondel*, I W.B. uitgave, p. 17.
3) Deel II, p. 166.

tweede acht invloed der *Holy sonnets* van John Donne mogelijk en wijst er terecht op, dat het z.g. Shakespeare-sonnet helemaal niet van de Stratfordse bard afkomstig is[1]. Reeds Henry Howard, Chapman, Raleigh, Greene, Peel e.a. gebruikten het vóór Shakespeare. Het voorkomen van deze eigenaardige sonnetvorm bij Vondel heeft dus eigenlijk geen betekenis voor het bepalen der verhouding Vondel-Shakespeare. Noch Vondel noch andere dichters der 17e eeuw hebben de naam van Shakespeare ooit genoemd. John Donne d.e.t. ontmoet men vaak, ook in brieven, en ook bij Vondel. Huygens schreef b.v. aan Hooft[2] d.d. 17 Aug. 1630: 'Tot verscheidene reisen meen ick UE. onderhouden te hebben met de gedachtenisse van doctor Donne,.... den rijkdom van zijn gadeloos vernuft ende noch onvergelijkcker welsprekentheit op stoel'; d.d. 24 Aug. van hetzelfde jaar schrijft Huygens aan Hooft weer over zijn vertalingen van Donne, die hij noemt 'eenen lap of twee van 't fijne Engelsche laken', dat Hooft via Joost Baeck van Huygens had ontvangen. Thans stuurt hij hem nog enkele 'lappen'. Dat Hooft er mee ingenomen was, blijkt uit zijn brief van 27 Aug. d.a.v., waarin hij Huygens schrijft, dat 't 'Engelsch ooft' hem buitengemeen bevalt. Op 4 Maart 1634 stuurt Huygens aan Hooft nieuwe vertalingen van John Donne met deze merkwaardige passage in de begeleidende brief: 'Magh deze vreemdeling sooveel voordeels genieten, dat hij, door Amsterdam treckende met U. Ed. de Heeren Reael, Barlaeus, Baek, *Vondelen* (G) of anderen.... kennis make.' En Hooft héeft deze heren met de vertalingen laten kennis maken, want op 7 Maart reeds schrijft hij aan Baek, dat hij aan Huygens' verzoek zal voldoen.

Vondel zelf toont weinig bewondering voor dit Marinistisch gedoe[3], maar feit is in ieder geval, dat hij Donne kende en op diens verzen heeft gereageerd. En waar is de feitelijke aanwijzing van Vondels kennis van Shakespeare? Er is er niet één! Wat blijft er ten slotte over van Shakespeares vermeende invloed op Vondels sonnetten? Met zekerheid weten we niets; met grote waarschijnlijkheid echter dat het z.g. Shakespeare-sonnet bij Vondel niet is ontstaan onder invloed van de dichter die er zijn naam

1) *Ts der Maatsch. van Ned. Letterk.* (Leiden), IV (1884), p. 128 e.v.
2) *Hoofts Brieven*, II, p. 58, 65, 354.
3) W.B. uitgave, dl. III, p. 415.

aan gaf, een vaderschap dat bovendien niet eens logisch is toegekend; de vergelijking van Vondels werk met dat van Shakespeare, gevoegd bij de feiten die zich voordeden, doen het meer voor de hand liggen, dat hier invloed van John Donne in het geding moet worden gebracht, al zou ik niet willen beweren, dat deze beïnfluencering vaststaat.

Dr. Sterck heeft gemeend, dat

> De wereldt is een speeltooneel
> Elck speelt zijn rol en krijgt zijn deel

'een letterlijke vertaling kon zijn' van Shakespeare's

> I hold the world but as the world, Gratiano,
> A stage where every man must play a part.
> (*Merchant of Venice*, I, II).

Terecht drukt de geleerde Vondelkenner zich voorzichtig uit[1]. Uit de voorhanden gegevens blijkt m.i. duidelijk, dat Vondel hier een algemeen gezegde in rijm heeft gebracht. Immers, we vinden reeds in het 'Tot den Leser' in *Pascha*: 'Want waer by mach het geheele Tafereel oft Theatram deser Werelt beter vergheleken worden als by een groot openbaer Toneel, daer vast een yeder ghedurende den handt-wijlschen tijdt van zijn vliende leven syn eyghen Rolle ende Personagie speelt.... ende worden alsoo.... van het Toneel des Aertbodems achter de Gordijne wech gheruct.' Prof. Molkenboer heeft er in de *Vondelkroniek* op gewezen, dat dit een Erasmiaanse gedachte is, die reeds in de *Lof der Dwaasheid* werd aangetroffen[2]. Ik wil er bovendien op wijzen, dat in een pamflet uit de Bibliotheca Thysiana, *Schimp-Schave* getiteld[3], dat op de Vondel-kring betrekking heeft, gesproken wordt van 'yeder speelt sijn rol, aensiet eens d'Aerdsch-Tooneelen....' Huygens trouwens verzuchtte *Op (zijnen) Geboortedagh*: 'Mijn rolle is afgespeeld.' Daarom zal men wel het dichtst bij de waarheid zijn, als men in dit geval de hypothese van Shakespeare-invloed opbergt en aanneemt, dat we hier met een reeds traditioneel geworden uitdrukking te doen hebben.

De *Klinckert*, die *Palamedes* voorafgaat, begint aldus:

> Ten leed geen seven jaer, of Palamedes schaeu,
> Bij nacht, de tenten ging der Rechteren doorwaeren:
> Die resen op verbaest met opgeresene hayren,
> En sagen daer een schim mishandelt blond en blaeu.

1) Id. dl. I, p. 17.
2) Jrg. VII, p. 101.
3) No. 1525.

De commentator der W.B.-Uitgave tekent hierbij aan: ‘deze voorstelling van de wraak van een gestorvene kan Vondel wel gezien hebben in Shakespeares Hamlet’[1]. Niemand zal de voorzichtige formulering van het geval kunnen afwijzen, maar wel is men gerechtigd zich af te vragen, of Vondel niet de geest van Brutus heeft gezien in *Julius Caesar*, of die van Banquo in *Macbeth*, of.... die van Velzens Broeder in Hoofts *Gerard van Velzen* of.... ja, welke geestverschijning kan Vondel niet nog meer hebben gezien, hetzij bij opvoeringen van rondreizende comedianten, hetzij in de Amsterdamse schouwburg, hetzij bij lezing in zijn verbeelding? Maar wat is er, dat ons dwingt aan Shakespeare te denken? Er is eigenlijk niets in deze voorstelling van zaken wat niet voor de hand ligt of wat ons speciaal aan *Hamlet* of een ander Shakespeare-spel herinnert. Daarom had Dr. Moller schoon gelijk, toen hij het geval alleen voorzichtig signaleerde als een mogelijkheid.

Precies eender is het gelegen met de Rei der Eubeeërs uit hetzelfde spel. Wijlen Prof. Kalff heeft zich afgevraagd: ‘Op wien anders doelen deze regels (vs 1408 e.v.) dan op den staatsman Polonius die, verborgen achter een hangtapijt, door Hamlet wordt doorstoken?’[2]. Afgezien van de vraag of Polonius niet eer de naam van hoveling dan van staatsman verdient, valt het toch weer op, dat Dr. Moller in zijn commentaar zich aldus uitdrukt: ‘Dit vers herinnert sterk aan een Shakespeare-toneel; vgl. Hamel, 3e bedrijf, 4e toneel, Polonius dood’[3]. Echter, in *Hamlet* is de situatie juist de omgekeerde van die, welke zich naar Vondels voorstelling voordoet. Vondel immers schrijft:

> Oock schuylt hy (n.l. de landman) voor de pognerts vry,
> Die, achter een tapissery,
> Den man van staat het lyf ontseggen,
> En syne voorspoed lagen leggen.

De hoveling Polonius echter is de man, die zo niet in objectieve, dan toch in subjectieve zin straf verdient. Polonius, verborgen achter een ‘tapissery’, vermoordt niet, maar wordt vermoord!

Toch is er in deze rei wel een en ander dat nogal eens aan

1) Dl. II, p. 618.
2) *Lit. en Tooneel te Amsterdam in de* 17*e eeuw*, p. 171.
3) Amst. bij vs. 1408.

Shakespeare of aan soortgelijk toneel herinnert; er komen n.l. nog anders passages in voor, die eer aan Shakespeare ‘doen denken’. Aan het bovenaangehaalde gaan deze verzen vooraf:

> Hy drinckt uyt goud nocht parlemoer
> Geen aconith, nocht spoch van draecken:
> 't Welck het hert de siel doet quynend braecken.

Daarbij komt mij het toneel voor ogen uit *Hamlet* (V, 2), waar de Koningin bij vergissing de vergiftigde drank uit een beker drinkt. In *King Lear* vergiftigt Goneril haar zuster Regan.

Ook de passage volgende op de eerstaangehaalde, kan aan Shakespeare doen denken:

> De gunst des volkcx, dat wispeltuur
> En wuft, nu stroockt, nu steeckt sijne heeren,
> Hy sonder hertseer mag ontbeeren.

Denkt men niet dadelijk aan de Forumscène uit *Julius Caesar*!

Maar, heeft Prinsen ook al niet aan Desportes gedacht en aan de Ronsard's Epitre à Ambroise de la Porte? Aan wien kan men al niet ‘denken’ bij het lezen of zien van Vondels spelen? Men kan zo ook aan Shakespeare ‘denken’, maar ik zou geen reden kunnen aangeven, waarom hier van afhankelijkheid in enigerlei vorm sprake is.

Behalve in *Palamedes* heeft Prof. Kalff ook in *Samson* Shakespeares invloed waarschijnlijk gevonden[1]. Daarbij waren het vooral deze verzen (en de regels die er op volgen) die hem weer aan Shakespeare deden denken (vs 672-675):

> men ziet een hof verwildert,
> Verwart, en overendt, geverft met prinssenmoort.
> Daer wort van schennisse en wraeckgierigheit gehoort.
> Men ruckt gekroonden, en gezalfden, van hun stoelen.

En dan volgt een fraaie beschrijving van de schildering der hartstochten. Nu is het waar, dat Shakespeare daarin uitmuntte. Maar, *Samson* dateert van 1660, en, om een voorbeeld te noemen uit Vondels eigen omgeving, Jan Vos had reeds in 1641 zijn *Aran en Titus* zien opvoeren en.... tientallen stukken van navolgers zijn te noemen, die door het succes van Jan Vos tot soortgelijke gruwelstukken hun toevlucht namen. Er is alweer geen enkele reden om aan Shakespeare te denken.

1) t.a.p.

En dit is ook het geval met vs 405-408 uit de *Bespiegelingen* waar sprake is van den tiran

> Die op dit zachte bed geene oogen luicken kan,
> Terwijl hy 's nachts, van schrick gedootverft, bleecke schimmen
> Van d' omgebrochte schaer hem gruwzaam aen ziet grimmen.

Hier dacht Prof. Kalff weer aan *Richard III*, maar de commentator der W.B.-uitgave, Prof. Molkenboer, heeft de Leidse geleerde niet gevolg. Terecht want ook hier is weer niets, dat ons dwingt allereerst of vooral aan Shakespeare te denken.

De balans opmakend, constateren we dat de oogst zéér schraal is. Vondel heeft aan Shakespeare misschien wel een kleinigheid te danken, maar deze 'wetenschap' is nog niet eens tot een behoorlijke graad van waarschijnlijkheid op te voeren. Ook hier geloof ik in Junkers woord, dat wij de 17e eeuw teveel voorstellen als een verzamelpunt van invloeden. Zonder het feit der beïnvloeding, ook in het geval Vondel-Shakespeare, te willen loochenen, lijkt het toch het best eerst den dichter zelf te onderzoeken op zijn poëtische waarde. Vondel is mans genoeg om zijn eigen verbeelding en inzicht te laten werken. Ook al hebben deze zich gevoed met geestes- of fantasieproducten van anderen, dan nog zal niemand hem de gave van oorspronkelijkheid willen of kunnen ontzeggen. Tot deze waardering voor zijn oorspronkelijkheid iets te hebben bijgedragen, zij de vrucht van deze kleine studie, die op dié wijze Vondel eren wil.

Hulst

JOS. J. GIELEN

Het beeld van Vondel bij Verwey

I. Jeugd (1865-1892)

Op de dichterlijke ontwikkeling van Albert Verwey in zijn jeugd oefende zijn lectuur van Vondels werken geen merkbaren invloed uit. Ook noemt hij in zijn oudste gebundelde kritieken den naam van Vondel nergens. Wel zegt hij in een kort opstel over *Dichterlijke Taal*, geschreven in Augustus 1884: 'Ik heb vandaag in Ovidius gelezen van God Phoebus en Phaëton', maar zijn zeer sobere, ietwat luimige weergave van de beroemde episode uit het tweede boek der Metamorphosen, waaraan Vondel de stof tot zijn treurspel *Faëton* ontleende, geeft geen aanleiding tot de conclusie, dat hij Ovidius gelezen zou hebben in Vondels vertaling. Dit doet er ook heel weinig toe. Uit het feit, dat hij Vondels vertaling koos, die hij bij de hand had, zou immers nog geen voorkeur blijken. Voor wie dus in de oudste verzen en kritieken naar eenige zinspeling op Vondel zoekt, is dit materiaal niet van waarde. Hij zal zich ermee tevreden moeten stellen, want er is geen ander.

Toch kende Verwey, naar eigen getuigenis[1)], het werk van Vondel reeds in zijn jeugd. Hij studeerde te Amsterdam, zijn geboortestad, aan de vijfjarige Hoogere Burgerschool op de Keizersgracht, waar dr. Doorenbos les gaf in de letterkundige geschiedenis, niet alleen van Nederland. Woonachtig op de Rozengracht, dicht bij het hart van de stad, moet hij ontvankelijk geweest zijn voor de weinige herinneringen aan Vondel, die het ondankbaar Amsterdam nog biedt: zelf getuigde hij, nog geen maand voor zijn verscheiden[2)], dat die ontvankelijkheid gróót was. Kennissen van zijn ouders, in het bezit van een tweedeelige

1) Een Inleiding tot Vondel, blz. 253.
2) Alg. Handelsblad, 17 Febr. 1937.

Vondeluitgave, die geen waarde voor hen had, stelden den jongen Verwey het boekwerk ter hand. Ze maakten hem gelukkig, want hij droomde ervan, zelf eenmaal een Nederlandsch dichter te worden. Een Vondeluitgave is zijn eigen laatste geschenk geweest aan Hollandsche jongens, die ergens van dróómen.

Zwierf hij als knaap door de oude stad, waarin men niet wandelen kàn zonder bij tijd en wijle aan Vondel te denken, dan vond zijn jeugddroom kracht bij die gedachte aan den grootsten vaderlandschen dichter. Wie zal zeggen, hoe diep zulk een kracht kan wortelen? In Holland doet men weinig om zijn groote mannen op te voeden: men geeft geen voedsel aan de droomen van een kind. Maar het standbeeld van Vondel stond er, nog nieuw. De knaap, die er naar op mocht zien, sloot het geheim verbond met den man, dien het voorstelt, tegen het ongeloof der maatschappij. Aan Verwey's geloof in de kansen van zijn ontluikend dichterlijk gevoel gaf Vondels aanwezigheid een levendige versterking. Dit is verteld door Verwey zelf.

Toont zijn eerste dichtwerk de nawerking van negentiende eeuwsche invloeden, zoodra hij zich van zijn roeping tot het dichterschap helder bewust werd, nam de tachtiger beweging hem op en bood hem de gelegenheid - de beste, die een jong poëet zich wenschen kan - tot de ontwikkeling van zijn persoonlijk talent in een gemeenschappelijken stijl. Zijn oudste kritiek is, als bij alle tachtigers, programma-kritiek, geschreven om het bestaansrecht van dien nieuwen stijl te verdedigen. Hierbij levert een beroep op de zeventiende eeuw in het begin slechts zelden een argument. De knappe studie over *Het Sonnet en de Sonnetten van Shakespeare* uit September 1885, model van een overtuigend programmastuk, vol ingehouden polemiek tegen de vijanden van de tachtiger beweging, verwijst naar de beroemde dichters, die in het klinkdicht den bij uitstek geschikten uitdrukkingsvorm voor de dichterlijke stemming zagen: Dante, Michel Angelo, Petrarca, Spenser, Shakespeare, Milton en Wordsworth worden met name genoemd, en verderop Jacques Perk, maar nergens Hooft of Vondel, noch de Franschen der zestiende eeuw, wier kunst de jonge Verwey - hij was toen twintig jaar - klaarblijkelijk nog moest ontdekken. Potgieter had hij reeds als een meester aangewezen - in Juni 1883, toen hij over *Potgieters Florence* schreef - maar de bruikbaarheid van de door Potgieter

zoo hoog bewonderde gouden eeuw als argument in *De Oude Strijd* ontging hem, en zoo verwaarloosde hij een mooie gelegenheid om den roem van Vondel voor het beginsel van Tachtig te winnen.

Zijn scherpe, maar niet uitbundige polemiek luwde spoedig tot een uiteenzetting van de positieve inzichten, die zijn gretige lectuur in hem verhelderden, maar ook in de *Stille Toernooien* en *Luide Toernooien* blijft Vondels plaats een uiterst ondergeschikte. De *Inleiding tot Vondel* was al verschenen, toen Verwey in een aankondiging van Gorters vertaling der Ethica van Spinoza (1895) terloops een vergelijking maakte tusschen de vertalingen van den honderd-en-achttienden psalm door Vondel, Marnix van Sint Aldegonde en Jan van der Noot:

> Vondel naar het latijn, Marnix naar het hebreeuwsch en Van der Noot naar Marot, die hem ook uit het latijn had. Van der Noot maakt er een strijdzang van, met dien schetterenden kopertoon, dien tartenden en haast hatenden aanvalskreet, dien te-hoop geloopen nieuw-lichters in hun hagepreeken aanhieven en die, verzwakt, nog naklinkt in ons protestantsche kerkgezang.... Dan komt Marnix. Hij is een geleerde, geletterde, beschaafd taalkenner, vroom en liefdevol vertaler van dit vrome.... Maar zie dan op eens Vondel. Deze psalm was een krijgszang, dacht ge, toen ge Van der Noot laast, een tartende triomfzang van den Joodschen koning, die zijn Jahve gewroken had. Een verheffend overwinningslied tenminste, al wordt in Marnix' lezing de vijand wat lankmoedig doorgehaald. Bij Vondel niets daarvan:
>
> Nu eens vroolijck Godt geprezen,
> Wiens genade elck is bekendt,
> Wiens genade blijft in wezen
> Eeuwigh, eeuwigh, zonder endt.
>
> Welk een goed-vriendelijke blijdschap en wat landelijk dansen! Wáár zijn de vijanden? O, het is noode als zij gedacht worden, in 't voorbijgaan haast aangefleurd in den zwier van de cirkelende rythmen.
> (*Stille Tournooien*, blz. 49-52).

De studie over *Heiman Dullaert*, van 1896, noemt Vondels naam zelfs niet in het voorbijgaan. Het is duidelijk, dat Verwey, hij moge dan Vondel gekend hebben en gelezen, toch niet in zijn jeugd den invloed of zelfs maar de grootheid van Vondel gevoeld heeft als iets onweerstaanbaars. Vondels beeld was vaag voor hem.

II. ‘Een inleiding tot Vondel’ (1892)

Dit begon te veranderen, naarmate hij zich aan de actualiteit van den strijd rond *De Nieuwe Gids* onttrok. Hij verlangde voor

de dichterlijke bezieling een degelijker verantwoording, persoonlijk en maatschappelijk, dan de toevallige stemming van het oogenblik, die den mensch momenteel tot de gevoelshoogte van het kunstenaarschap verhief. Hij ging die verantwoording zoeken bij het verleden, waarheen een sterk Hollandsch traditiebesef hem trok. In zijn bewondering voor *Kloos* schiep hij als jong dichter diens beeld reeds om tot een symbool van het eeuwigdurend dichterschap, maar bij het ouder worden, voelde hij zich minder bevredigd door deze weliswaar strijdbare, doch ook wankelbare symboliek, en zag hij uit naar een hechter zinnebeeld van de bezieling. Te Noordwijk gevestigd, in de stilte, sedert 1890, verdiepte hij zich in de Geschiedenis van de Nederlandsche dichtkunst, die hij ouder wist dan zichzelven en zijn bentgenooten. Hij verzamelde er de stof voor zijn bloemlezing uit *Nederlandsche Dichters*, waarin hij, alles geproefd hebbende met den nieuwen smaak, het goede behouden wilde. Van Maerlant tot Jacques Perk doorzocht hij den vaderlandschen schat der schoonheid, aan Hooft en Breeroo wijdde hij elk een afzonderlijk boekje, maar het werd hem duidelijk, dat hij voor Vondel met zulk een bescheiden werkje niet kon volstaan. Hier ontdekte hij werkelijk, en - zoover men kan nagaan - voor het eerst, dat Joost van den Vondel de rijkste dichter onzer taal is. In de rustige vergelijking met andere Nederlandsche dichters, leerde hij Vondels voortreffelijkheid kennen. Aan Vondel wijdde hij het eerste boek, dat buiten de reeks bleef. Hij noemde het *Een Inleiding tot Vondel*, en verantwoordde de verschijning ervan met de woorden:

> Ik verzoek mijn taalvormenden tijdgenooten niet te letten op het verschil tusschen hun werk en dat van Vondel. 't Verschil is duidelijk, maar let op de gelijkheid. In Vondels ontwikkeling, zoo goed als in die van elk van ons, is een tijd geweest, dat de woorden zich verstonden met de verschijnselen. Dit is de hoofdzaak. Dáárin ligt een verwantschap tusschen ons en Vondel, een bijzondere, naast de algemeene, die alle makers en bewonderaars van mooie dingen onderling bindt. Ik, die met dit boekje mijn eerzucht bevredigen wil, Vondel te doen liefhebben door mijn tijdgenooten, hoop dat ook die bizondere verwantschap door hen wordt erkend. (blz. 9).

Zulk een verantwoording lijkt op een verontschuldiging. Het zegt iets, dat ze zich allereerst richt tot de ‘taalvormende’ tijdgenooten, en eerst verderop spreekt over de tijdgenooten in het algemeen. Het ‘kleine boekje’, dat het ‘allermooist-wezenlijke

uit Vondels werk' bijeen moest brengen, groeide intusschen tot een werk van 668 bladzijden, onmisbaar, dunkt ons, voor dengene die Vondel met aesthetischen smaak wil leeren *lezen*, al biedt het niet genoeg, indien hij Vondel bovendien wil leeren *kennen.* Hiertoe is het uitgangspunt van Verwey niet geschikt. Hij zegt: 'De verzen van een dichter zullen in de eerste plaats een feest voor de ooren, en in de tweede plaats door de ooren voor de verbeelding zijn.' Zeker. Maar een groot dichter eischt van het begin af aan, méér aandacht dan uitsluitend die der ooren, en Verwey is nog te zeer in beslag genomen door zijn liefde voor het welluidende vers, naar tachtiger smaak, dan dat hij aan al die eischen zou voldoen. Losse regels, inderdaad opmerkelijk door hun geluidsplastiek, haalt hij afzonderlijk aan uit gedichten, die behalve deze, een weidsche beteekenis hebben. De schoonheid van de compositie, de samenhang van de versbeweging met de breedere gemoedsbeweging in heel het gedicht, wordt hem eerst gaandeweg duidelijk, en terwijl zijn werk toeneemt in omvang, groeit ook zijn begrip voor datgene, waarin de 'taalvormende tijdgenoot' zich weinig aan Vondel verwant toont.

Ware het boek tweemaal geschreven, het zou dien groei wellicht minder doen blijken. Nu het in afleveringen verscheen, waarvan de eerste onherroepelijk was, toen de laatste het licht zag, werd het een bewijsstuk voor Verwey's ontwikkeling, zooals hij er geen tweede naliet. Het verloochent zichzelf door zich te verbeteren. Uitgaande van de liefde voor Vondels 'blanke en roode, prachtige en ompronkte woorden', komt de schrijver al spoedig tot vereering voor Vondels aard. Hij leert beseffen, dat de woorden, zelfs de mooiste, slechts een uitdrukkingsmiddel zijn, en dat het, ook in de dichtkunst, - voorzeker door middel der woorden, en onafscheidelijk van de woorden - gáát om de waarden.

Nochtans is het gelukkig, dat de jonge Verwey zich tegenover Vondels werken stelde met den overmoed van een argeloos rechter, want bood het hem de gelegenheid, enkele verwaarloosde détailschoonheden opnieuw te ontdekken, het oefende hem ook in den omgang met den dichter als maatschappelijke verschijning. Deze oefening kon elk tachtiger omstreeks de negentiger jaren gebruiken. Verwey verbaasde zich zelf meer dan zijn lezers, toen hij zich gedwongen zag over den *Geuzenvesper* te schrijven:

> daar is niets meer van mooiheid in, dat is zoo maar iets wat Vondel

> voelde tegen de moordenaars van Oldenbarneveldt, - maar ik, die dit betoog begonnen ben niet alle zoo-maar-stemmingen te veroordeelen, word koud als ik het lees, van aandoening en eerbied. (blz. 12.)

De nogal hooge toon, waarop naar 'mooie woorden' gevraagd werd, bedaart allengs en uit de bescheidener berichten, die nu de bloemlezing begeleiden, komen de eerste trekken naar voren van Vondels beeld, dat in Verwey begint te leven. Hij ontdekt, met de schoonheid van de *Geboortklock van Willem van Nassau*, waarop hij het eerst[1)] wees, de beteekenis van de gebeurtenis voor den dichter als drager van een bovenpersoonlijke werkelijkheidsbesef. Hoeveel waarde deze ontdekking had voor den lateren gelegenheidsdichter Albert Verwey, weet ieder, die diens opvatting omtrent de 'idee van het dichterschap' ook maar oppervlakkig kent. Tot de verheldering van die beslissende opvatting, heeft de studie in Vondel zeer veel bijgedragen. Hier lag geen verwantschap tusschen Vondel en de 'taalvormende tijdgenooten' van Albert Verwey, hier lag verwantschap tusschen den Dichter en den Tijd. Ineens richt de inleider zich dan ook polemisch tot dezelfde menschen, die op de eerste bladzijden nog verzocht werden, toch vooral geen acht te slaan op het verschil tusschen Vondel en hen!

> Mythologisch is het tafreel van de Geboort-klok. Venus met haar Charites, Cupido en Meer- en Vijver-nimfen vullen het. Afschrikkend genoeg voor mijn moderne vrienden. Ik ken er toch die zoo uitsluitend schoons in de verbeeldingen van hun eigen tijd zien, dat zij bang zijn van Keats' Hyperions mythologische wereld, of zoo'n god of godin hen bijten zou. Ik ben daarentegen van meening dat àl wat uit de schoonheidsaandoening geworden is, de schoonheids-aandoening kan opwekken, en het er niets toe doet in welke beelden een dichter die aandoening zal hebben geuit. Wie zijn aandoening niet voelt òm de beelden - schade is het voor hem-zelf. (blz. 23.)

Golden aanvankelijk de mooie woorden - de 'melodische fantasie' - als het hoogste blijk van scheppend kunstenaarschap en als het 'opperste werk van menschelijke mogendheid' (blz. 7), reeds nu wordt gelet op de 'schoonheids-aanvoeling', waaraan die mooie woorden hun ontstaan danken, want hier geldt het geen hulde aan Vondels gevoel voor het taalschoon, hier geldt het een erkenning van den schoonheidsdrang in zijn levenshouding. Verwey, door Vondel meegesleept, breekt buiten de grenzen, welke hij zich stelde, en verbreedt, met zijn waardeering voor den

1) Van Lennep had het gedicht matigjes geprezen met een beroep op den smaak des tijds (V.L. II. 560.)

dichter, zijn inzicht in de dichtkunst. Zonder de dominees-poëzie te vergeten, gaat hij Vondel aanvaarden en toejuichen als ‘de verheerlijker van Christen-vorsten en traditie’, niet omdat die vorsten en die traditie zoo christelijk zijn, maar omdat die verheerlijker zoo overtuigend is.

> Boven land en Rijk is hem de Christenheid en haar Boek van glorieuze traditie. Koninklijk is zijn Persoonlijkheid. Vroeger al zong hij Hendrik des Grooten doodszang; nu zit hij als rechter over de rechters van Barneveldt, voert het woord voor Amsterdam bij Frederik Hendrik, groet diens zoon met een meer dan prinselijk geboortevers. Hij stuurt zijn handgroeten aan Gustaaf Adolf nu hem aansprekend voor zijn geboortestad Keulen. En zooals deze de Kampvechter, Frederik Hendrik de Bevrediger van de Christenheid, zoo was hij er de Dichter van. En, Dichter van de Christenheid, smeet hij de modder van zijn schimp op de on-christelijke volksmenners met de eigenste trefzekerheid, als daar hij Michael d'Aartsengel meê den bliksem hanteeren deed, in den Luciferistenstrijd. (blz. 50.)

Deze geestdrift klinkt wat hol bij den altijd zoo exact zijn meening zeggenden Verwey: hij voelt zich overrompeld door een bewondering, te nieuw dan dat hij haar ineens beheerschen zou. Onmiddellijk vervolgt hij: ‘Ik, die alleen het schoonste van Vondel geven wil, en daardoor aanlokken tot *het inzien van zijn heele wezen*’.... Hetgeen wij cursiveeren stond niet in de opdracht. Zijn taak van inleider vervullend, begreep Verwey haar volheid eerst. *Huig de Groots Verlossing* heet weer: ‘om den drommel geen *mooi* vers, maar Hollandsch van een stoerheid die twee en een halve eeuw te stevig bleek.’

Met den regel wordt het duidelijker: van mooischrijver, die dienen moet om het taalgevoel der modernen op te voeden tot zuiverder ontvankelijkheid voor den tachtiger weerklank, wordt Vondel een repraesentatief gevoelsmensch uit de gouden eeuw, en Verwey verdiept zich in de structuur en de werking van dit repraesentatieve gevoel. Zoo ontdekt hij de ‘*Ver-beelding*’, een begrip, dat hem levenslang dierbaar zal blijven, omdat het een dieper zin heeft dan de ‘melodische fantasie’, die hij eerst voor het hoogste ideaal der dichtkunst hield. *Gijsbreght* neemt hij in zijn geheel, want hij ziet daarin de verbeelding van den val van Amsterdam, en na de fragmenten uit *Maeghden* juicht hij:

> Men ziet het: men behoeft van een drama de verbeelding die 't ons geeft maar te memoriseeren, om te weten wat zijn waarde is. Machtig door zijn eene verbeelding zagen wij den Gijsbrecht; mager met ver-

> spreide mooiheden blijkt de Maagden ons.... Gebroeders. - Voor de verbeelding geeft dit zoo goed als niets. (blz. 137-138.)

Dat hij de beteekenis, en daarmee de waarde van *Gebroeders* onderschatte, ligt aan de vaagte, waarmee hij Vondels beeld begint waar te nemen. Hevig bewonderd heeft Verwey dit buitengewoon dramatische treurspel nooit, zoomin als *Peter en Pauwels*, dat hij in zijn eerste Vondelboek eenvoudig doodzwijgt, zich onbewust van de misverstanden, die hij hierdoor zou wekken. Want juist in de reeks *Gijsbreght, Maeghden, Gebroeders, Joseph in Dothan, Joseph in Egypte, Peter en Pauwels* kan men de persoonlijke ontwikkeling van Vondels godsdienstige overtuiging volgen. Tusschen de jaren 1637 en 1641 valt zijn overgang. Verwey had er weinig aandacht voor. Hoe naïef hij de religieuze conflicten van Vondel beoordeelde, zegt het onnoozele zinnetje:

> De zaak, die de kern toen van een goed deel zaken was, was het hoofdverschil tusschen roomsch- en protestantendom, Christus al of niet aanwezigheid in de hostie, - en het werk waar Vondel haar in besproken heeft, de Altaargeheimenissen. (blz. 246.)

De werkelijke zaak is, dat Vondel jarenlang geworsteld heeft met het duistere vraagstuk der rechtvaardigmaking, waarmede elk mensch worstelt, indien hij beschikt over eenig religieus temperament en zich ten overstaan van de diepste levensmysteries niet met zijn gevoelige bevliegingen van erkentelijkheid jegens den Schepper, offervaardigheid jegens den evenmensch en ontevredenheid over zichzelven gekwijt acht, maar Verwey, die in 1892 weinig lust bij zichzelven gewaar werd tot de bestudeering van Vondel's religieuze psyche - reden, waarom het beeld van Vondels dichterlijke persoonlijkheid hem niet heelemaal helder wordt - maakte zich van den lastigen overgang tot het katholicisme af in de joyeuse beschrijving van Vondels barokke gezindheid, en voegde er, voor wat de *Altaergeheimenissen* betreft ten overvloede aan toe:

> Ik krijg er den indruk van, ik, nù, daar die zaken mij heel niet aangaan: jongen, Vondel kon tevreden zijn: hij heeft gelijk als de vervelendste proza-mensch, hoe kòn hij het zoo, hij, de aartspoëet. Maar soms, ja soms komt de aap van zijn dichterschap spotten uit de theologantenmouw van zijn betoogkunst. Dan staat de Verbeelding, de witte, blinkende Verbeelding, te blijdschappen onder Vondels oogen, dat zij het was, dat zij het blijft, die hem drijft, die hem zijn pretje nu maar gunt, zijn gedenk, zijn mensche-wijzigheid: zij, zéker, dat tevreê straks met

> zijn povere viktorie, hij haar weer aan zal zien en aanjuichen zal en heerlijker zitten te fonkelen onder de mensche-valigheid, die dan duikt in haar licht. (blz. 247-248.)

Verwey heeft deze oppervlakkigheid geboet in later werk, toen hij den waren Vondel beter kende, maar ze liet haar indruk na, ook bij hemzelf, zoodat hij de drama's uit de jaren 1637-1641 buiten verband met Vondels innerlijke levensbeweging bleef beoordeelen, en het zwaartepunt van Vondels overgang bleef leggen bij het barokke pleizier, dat Vondel er - zoo meende Verwey - aan beleven moest. Het tekort in dit onderdeel zijner Vondelbeschouwing is van katholieke zijde voldoende gewraakt: het blijft een ernstig tekort, al werd het dadelijk vergoelijkt door de uitspraak: 'Vondels vroomheid was zijn innigst en wezenlijkste schoonheidsgraad.'

> Men heeft altijd daar omheen gezocht in ons anti-roomsch Nederland. De ziel van Vondel klopte *niet* in zijn vroomheid. Maar zoo is het niet! Hij wás groot van eigen-machtige verbeelding, van wijd-stralende konceptie en kleur-levende lichaamlijkheid, maar de ziel van zijn werk was de vroomheid.... Maar is het wel zoo, is het niet maar een onjuiste wijs van spreken, de vroomheid, met uitsluiting van de kunstliefde, de ziel te noemen van Vondels werk?.... Vroomheid en vrijheid zijn twee gezichten van een zelfde wezen. (blz. 251.)

In debat met zichzelf over al het nieuwe, dat hem aangrijpt bij de studie van Vondels werk, verwijdert Verwey zich steeds meer van den Nieuwen Gidser, die hij was, om den volgroeiden Tachtiger te toonen, die hij worden moest. Terwijl Vondels plaats 'langzamerhand duidelijk wordt' (blz. 254) schijnt de plaats van Verwey, bestrijder der domineespoëzie en belijder van de stemmingspoëzie, dubbelzinnig te worden, wanneer hij Vondel boven Hooft stelt, omdat Hooft nooit 'zulk een zielsrust en mensch- en kunstenaarsvrêe zou bereiken, als waar Vondel het drama van Maria Stuart in schreef' (blz. 256). Het is de uitgroei, en hiermee de kentering van Verwey's levend poëziebesef tot een poëtisch levensbesef, die zich in het eerste Vondelboek voltrekt. Zijn afzonderlijke waardeering voor gedichten of fragmenten moge zijn goeden smaak bewijzen, zijn betoog getuigt van zijn goed inzicht. Toen de tachtigers aan het woord kwamen, was de Vondelcultus in vollen opgang. Tegen de hooghartige afwijzing van rationalistische beoordeelaars als Witsen Geysbeek en Jonckbloet, ontwierp deze nationale cultus, ingezet door jonge

romantici, een bijna legendarisch beeld van den edelmoedigen, dapperen en miskenden Vondel, dat zelfs naar het buitenland doordrong zoodat we Wondel met een W ontmoeten als 'le vieux Shakespeare de la Hollande', onder de verkommerde genieën opgesomd in *Stello* van Alfred de Vigny. In de romans van Adriaan Loosjes, de schetsen van Bakhuizen en Potgieter, de novellen en theaterstukjes van Jacob van Lennep en Hofdijk, de Vondel-portretten van Jos. Alberdingk Thijm - aan Potgieter opgedragen - kreeg dit romantische dichterbeeld een gestalte, dat nader kwam tot de realiteit, naarmate de schrijver zich met meer talent verdiept had in Vondels gedichten, maar dat onafscheidelijk bleef van de romantische idee der eenzelvig bezielden, door hun eenzelvigheid tot mislukken gedoemd. Vereering voor Vondel beteekende, toen Verwey begon te schrijven, reeds bij talooze schrijvers, wier werk hij niet of terloops geraadpleegd had: vereering voor het dichterlijk beginsel in de ondichterlijke maatschappij. Verschilde men onderling van appreciatie, men stemde overeen in de aanvaarding van Vondel als Symbool. Het was de vraag, of deze romantische Vondelcultus zich zou laten overdragen aan een volgend geslacht. Verwey droeg hem over, doch zuiverde hem meteen. Waarschijnlijk is het een voordeel geweest, dat hij zich betrekkelijk ongewapend tegenover de teksten stelde. Zijn boek mocht hierdoor op reeds lang verhelderde punten nog duisternis behouden: het bleef er frisch door. Steeds machtiger bekoord, maakte de schrijver er een bekentenis van, die juist door haar persoonlijk accent overtuigde, waar ze door een wetenschappelijk apparaat wellicht nog twijfel zou hebben gelaten. Het blijkt vooral bij de behandeling van Lucifer.

Bij de samenstelling van zijn bloemlezing, in de spelling van zijn dagen gezet, maakte Verwey hoofdzakelijk gebruik van de groote Vondeluitgave, door Jacob van Lennep. Hij raadpleegde daarnaast de editie van Van Vloten, het handboek van Jonckbloet en *Het Land van Rembrandt* door Huet. Nu vond hij bij Jacob van Lennep de bekende, thans door niemand meer gehouden, meening, dat Lucifer, geschreven in 1655, en opgedragen aan den Roomsch-Keizer Ferdinand III een allegorische voorstelling van den opstand van Willem van Oranje tegen Filips den Tweeden wezen zou. Tegen deze meening verzette Verwey zich op grond harer historische onwaarschijnlijkheid. Hij voert hiertoe

een vijftal argumenten aan, waarvan het eerste in zijn eigen oog ook het krachtigste is, het beroep n.l. op de wetenschap, dat Vondel altijd door de actueele tijdsomstandigheden werd gestimuleerd. Nu was de opstand van Oranje tegen Filips II allerminst actueel in de vijftiger jaren, toen Vondels aandacht zich bovendien - de opdracht aan keizer Ferdinand bewijst het - van de Hollandsche aangelegenheden verwijdde tot de algemeen-Europeesche. Hij schreef tegen Cromwell en tegen de Turken. (Hij heeft daarenboven nooit iets geschreven ten nadeele van den Zwijger, maar dit argument gebruikt Verwey niet). Terwijl hij dus de hypothese omtrent den allegorischen Lucifer ‘voor een van de fraai-kronkelige lijstversieringen’ rekent ‘waar een teêrhartig bewonderaar het portret van zijn lievelingsdichter mee omgeeft’, wijst hij op de eigenaardige wisselwerking tusschen den Dichter en den Tijd. Voor hem wordt Lucifer - het hoogtepunt in Vondels dichterlijken arbeid - een meesterwerk van die ‘opgetogenheid over het Leven’, die hij nù voor de hoogste van alle stemmingen houdt. Nader verklaart hij:

> Niet de opgetogenheid van een oogenblik omdat men het een of ander in het leven bizonder heerlijk vindt, maar de duurzame opgetogenheid over het Leven zelve, in het geheel van zijn indrukken op ons gekend. Die opgetogenheid is de stemming, die Vondel in zijn Lucifer heeft geuit. (blz. 459-460.)

Verwey's aesthetisch inzicht in de poëzie als levensopenbaring breekt hier door de aanvankelijke opvatting heen, als zou het gedicht de taak hebben, een enkele stemming vast te leggen in mooi-blijvende woorden. Hij ziet nu ook een zeker verband tusschen Lucifer en de ongeveer gelijktijdig geschreven *Inwijding van het Stadthuis* - ‘in een ander soort dichtwerk Vondels meesterstuk’ (blz. 531). Want ook dit dichtstuk is ingegeven door die, voor de poëzie onontbeerlijke ‘opgetogenheid over het Leven’, ook dit Amsterdamsche gedicht is, in den zin, dien Verwey eraan geeft, levensopenbaring. Het leven zelf, kenbaar in het geheel van zijn indrukken op ons, neemt als het ware bij monde van den dichter het woord en onthult, in de orde der schoonheid, zijn raadselachtig wezen. Vindt men deze, Verwey kenmerkende, aesthetica in het eerste Vondelboek nog niet met even zoo vele woorden uitgesproken, al haar elementen zijn in dit Vondelboek aanwezig, en ze zijn niet aanwezig in eenig

vroeger geschrift van Albert Verwey. Waaruit zich de gevolgtrekking opdringt, dat Verwey door de bestudeering van Vondels werken tot de inzichten kwam die het grootste en meest belangwekkende deel van zijn eigen dichterlijke werkdadigheid beheerschten.

Zijn intuïtie waarschuwde hem, dat hij na de behandeling van de *Inwijding* het meest wezenlijke van zijn prille Vondelbeschouwing op schrift had gesteld. Het zevende en laatste hoofdstuk van zijn boek is een aanhangsel. Het begint met de woorden: 'Ik beloofde een inleiding tot Vondel. Die belofte heb ik nu vervuld' (blz. 568). Hij bewondert in Vondels laatste periode 'het in sublieme bevalligheid, persoonlijk, maar vooral toch in het geheel-leven, meêbewegen van elk deel'. Alle biografische bijzonderheden over Vondel verzwijgt hij, nergens noemt hij datum of jaartal, van het romantische Vondelbeeld maakt hij zich volkomen los, en toch ontdekt hij gaandeweg in den dichter Vondel den aantrekkelijken mensch, die hem bevalt, omdat deze mensch hem als persoonlijk medium der bovenpersoonlijke levensopenbaring zoo zuiver toeschijnt.

> Wat een needrige, ootmoedige mensch daar in vertaalde psalmen zoo hulpeloos te bidden leit. Dat dit Vondel is die zoo prat steeg te blinken onder aartsengelen. Was het omdat hoog stijgen, en laag dalen als in beschaamdheit, natuurlijk is aan fijne naturen? Of trokken aardsche verdrieten hem in zoo smeekende houding uit zoo hoogtrotschen stand? Ik denk hier aan wat Brand vertelt: dat de oude man in deze eigen dagen het verdriet, dat hij van zijn zoon had, zoo zwaar vond, dat hij klaagde het niet te kunnen dragen als hij niet zijn troost in de psalmen zocht. (blz. 569-570.)

Deze onverwachte overgang maakt het laatste hoofdstuk tot een hulde aan Vondels menschelijkheid. Het wijst op de overeenkomst tusschen Vondels persoonlijk lot en de tragedie van Jeptha: de laatste klaagt, volgens Verwey, ook namens den eersten. Hier treft hem de 'dadelijke aandoenlijkheid', een nieuw begrip in zijn zichzelf ontwikkelende aesthetiek. Hij spreekt van 'Vondel-Samson', noemt 'David in Ballingschap': 'de illusie van een vader met zijn zoon verzoend te zijn en die illusie door dien zoon verstoord', en wijst de plaats van den dichter aan 'tusschen Werkelijkheid, die is, en Verbeelding, die wordt' (blz. 582).

Verder behoefde Verwey in dit boek niet te gaan. Het verschil, dat hij ten afscheid waarneemt tusschen 'woord-mooi' en 'volzin-mooi', is voor hemzelf de voorbereiding tot een nieuwe perio-

de van zijn dichterschap. In de kiem behelst het de beginselen, die hem ertoe brachten, tegen den tachtiger smaak, zijn bundel *Aarde* (1896) te schrijven. Tusschen *Van het Leven* (1888) en dezen nieuwen bundel lag een tijdperk van geestelijken groei, dat weinig gedichten voortbracht. Alleen het opmerkelijke, vaak bespotte, maar nochtans beslissende gedicht *Bij den dood van J.A. Alberdingk Thijm* (1889) kondigt de kentering aan, die zich in de *Inleiding tot Vondel* voltrekt.

Kort voor den lyrischen dichtbundel *Aarde* verscheen in druk het drama *Johan van Oldenbarneveldt* (1895), terwijl tusschen de lierdichten van den genoemden bundel een dramatische schets, getiteld *Samson* werd afgedrukt. Beide onderwerpen waren door Vondel behandeld, *Samson* daarenboven door Milton. Is in deze schets eenige uitwendige overeenkomst met Vondels opzet bespeurbaar - b.v. de gedachte, dat Samson in den tempel op bevel der koningin van Gaza een tooneelspel zal opvoeren, daarbij zingend, dansend en musiceerend[1)] - bij de vervaardiging van zijn Oldenbarneveldt-spel volgde Verwey het voorbeeld van Vondel niet, doch ontweek het. Hij verzwijgt zelfs den naam van den *Palamedes*-dichter in het korte woord-ter-inleiding, dat aan zijn eigen jeugd herinnert, aan zijn vader, die Arend's *Geschiedenis des Vaderlands* las en aan de school met den Bijbel, waar Maurits verheerlijkt, Barneveldt als een hater van de vromen verafschuwd werd. Dat de Vondelstudie hem nader zou hebben gebracht tot de figuur van Oldenbarneveldt, zegt hij niet; ook bekijkt hij deze figuur met andere oogen dan de polemische Vondel. Hij ziet haar als de gestalte van iemand ‘die deugd en verstand genoeg had om te sterven voor den staat, dien hij had gesticht’. Is ook voor hem de geschiedenis van Oldenbarneveldt een tragedie van het recht, hij komt niet, als Vondel, in opstand tegen de schennis van dit recht, maar legt zijnen held woorden van berusting in den mond, die getuigen moeten van het verworven inzicht, dat er geen scheiding bestaat tusschen den mensch en den tijd:

> De Tijd, mijn Tijd, de Tijd des Zwijgers, heel de
> Wereld van toen wankelt, en nu dit mijn
> Oud hoofd daar 't hoofd van is, valt dat eerst. Vindt ge 't
> Vreemd dat een rijk na 't andre komt? Het leven

1) De Bijbel spreekt alleen van ‘optreden’, zonder nadere preciseering. (Richt. XVI: 25.)

> Leert het, d'Historie toont het, ik beleef 't.
> Ik deed recht, maar 't recht van mijn tijd. Nu is 't
> Geen recht meer, nu mijn hoogst recht onrecht werd.

Vondel zocht voor zijn Palamedes rechtvaardiging *boven den tijd*, in de beschouwingswijze van Verwey wordt het transcendente versmolten met de waarneembare werkelijkheid. Dit diep ingrijpende verschil van beider levensopvatting is nooit geheel opgeheven, maar het kon niet anders, of Verwey is zich hiervan reeds in 1895 ten volle bewust geweest. Het gedicht, waarin hij zich volledig uitspreekt, heet niet voor niets *De natuurlijke aarde.* Met duidelijken opzet verlegt het de toekomstverwachting der menschheid, en hiermede den zetel harer laatste verantwoordelijkheid, naar een aardschen heilstaat. De ‘gelijklooze maatschappij’ moet vergaan, want:

> Zij heeft bij haar heiligheden
> De heiligste niet gekend,
> De ziel van 't heelal, de beleden
> Ziel van den mensch geschend.

Hiermede wordt door Verwey aan de *Geschiedenis*, en aan de functie van het dichterschap in de Geschiedenis, een andere beteekenis toegekend dan Vondel eraan gaf. Zijn behandeling van het *Oldenbarneveldt-drama* levert er de voorproef van, en doet ons zien, wat hem van Vondel scheidt, nadat de *Inleiding* aantoonde, waarin hij met Vondel overeenkomst wenschte. Rijpend tot persoonlijk inzicht, leerde hij in Vondels werk waardeeren de beleden ziel van den mensch als de ziel van het heelal. Hij luistert naar de belijdenis van de ziel, niet meer uitsluitend naar de uitspraak van een afzonderlijken zielstoestand.

Toen hij zijn werk begon, verheugde hij zich over losse mooie regels, die hij in Vondels dichtwerken vond. Toen hij het voltooide, zag hij in, dat deze fragmentarische waardeering te kort deed aan Vondels *levenswerk als geheel.* Deze gedachte der onverbreekbare geheel-heid van de zielsbelijdenis in het dichterwerk, bleef voor hemzelven de belangrijkste en dierbaarste vondst bij de Vondelstudie. Hij had voor het eerst een Dichter tegenover zich gezien, terwijl hij te voren naar de verzen keek. Zijn verdere arbeid in Vondels werk zal er vooral op gericht zijn, het Beeld des Dichters te verhelderen. Ook in zijn eigen dichtwerk, waarvan de continuïteit hem haast even heilig was als de schoonheid,

wil hij voortaan het Beeld des Dichters toonen. Hij wordt bij uitstek de verdediger en de dichter van het Dichterschap. Verscheen de *Inleiding tot Vondel* niet kort na *Dichters Verdediging* (1891), een vertaling van Shelley's *A Defence of Poetry* en Sidney's *An Apologie for Poetrie*? Groeide die *Inleiding* zelf niet uit, van een aesthetisch-keurende bloemlezing uit de gedichten tot een ideologische schets van den dichter? Bij het schrijven van dit boek hoorde Verwey zijn eigen roeping.

De prozastijl van de *Inleiding* is te moedwillig-los, te programmatisch-keurig om veel bewondering te kunnen wekken. Door de opzettelijke verwaarloozing van elk wetenschappelijk hulpmiddel maakt de jonge schrijver eerder een verwaanden dan een bescheiden indruk. Maar het boek bekoort, omdat het ons zoo levendig Verwey's ontwikkeling laat volgen. Het is in zeker opzicht de autobiographie van een intellect, dat zich aanvankelijk boven zijn voorwerp verheft, doch er zich gaandeweg aan overgeeft, en het eerst dan leert begrijpen. Alle andere studies van Albert Verwey toonen een grooter volkomenheid: hier zien we hem worstelen met zichzelf, tot hij zich gewonnen geeft. Een schoone nederlaag!

III. De dichter in den tijd (1910-1913)

Geruimen tijd duurt het nu, voordat Verwey zich weer met Vondel bezig houdt. Noemt hij al eens diens naam in zijn critisch werk, het is, omdat de stof ertoe drijft, niet omdat de zucht er onweerstaanbaar toe dringt. Hij schrijft - in 1903 - het *Leven van Potgieter* zonder te spreken over Potgieters visie op Vondel, maar in den tweeden volzin van het voorwoord zegt hij reeds, dat hij de biographie van een bewonderenswaardig dichter beschouwd wil zien als de zichtbaarmaking van het Beeld, dat deze in ons deed ontstaan bij de kennismaking met zijn werk. Zijn kritieken op nieuwere en oudere dichters verstaat men niet, als men geen acht slaat op deze streving, die ook zijn leiderschap als redacteur van *De Beweging* voor een goed deel beheerscht. Als een van zijn medewerkers *J. Koopmans*, in 1906, de *Letterkundige Studiën* uitgeeft, waarin hij *Vondel als christen symbolist* bespreekt, huldigt Verwey dezen schrijver, omdat diens bladzijden waardevolle verruimingen zijn - zoo zegt hij -: ‘van het beeld, dat wij

allen ons van Vondel in zijn tijd willen ontwerpen'; en hij vervolgt:

> Vondel in zijn tijd: het heele beeld ervan, dat ons in zijn hoofdtrekken niet onbekend is, wint, ook door de behandeling van de tijdgedichten en van tallooze andere, naar vele zijden in kleur en diepte. (Proza V, 113.)

Omwille der zuiverheid van het Beeld, kent Verwey waarde toe aan de poëzie, wier zelfstandige - of louter aesthetische - beteekenis door den modernen smaak niet hoog wordt aangeslagen, en al misprijst hij in een bespreking van Dr. G. Kalff's bloemlezing *Dichters van den ouden tijd* de grofheid van het gehoor onzer landgenooten, hij behandelt de dichtkunst geenszins uitsluitend als vormelijke welluidendheid. Hem boeit, in de groote dichters allermeest, de verwerkelijking van hetgeen hij de Idee van het Dichterschap noemt. Hierop wordt, voor wat Vondel betreft, zijn aandacht in het bijzonder gevestigd door de Vondel-biographie van Dr. P. Leendertz, die in 1910 het licht ziet. Kort op zijn uitvoerige bespreking van dit boek volgt een studie over *Vondels Jephta* (1911), daarna een opstel over *Peter en Pauwels* (1913), dat opnieuw het vraagstuk van Vondels overgang tot het katholicisme behandelt. Het boek van Leendertz, zoo mag men derhalve besluiten, is voor Verwey een aanleiding geworden om zich opnieuw in Vondels werk te verdiepen, thans met grooter belangstelling voor Vondels leven. Juist het verband tusschen leven en werk interesseert hem bij deze studie bijzonder. Hij wil het beeld van *Vondel in zijn tijd* ontwerpen. Hiertoe is noodig, dat hij het leven van Vondel met het algemeene leven van de gouden eeuw vergelijkt.

Veel ontstemde hem in het erg zakelijke, maar weinig beeldende boek van dr. Leendertz, en hij verborg die ontstemming niet lang, want onmiddellijk na te hebben gewezen op de geschiktheid van dit boek als handleiding tot de studie in Vondel, wijst hij op het voornaamste tekort:

> Een poging werd door den schrijver wel gedaan om een beeld te ontwerpen van den dichter, maar hij bepaalde zich daarin tot de verklaring, dat Vondel een ernstig, degelijk en weldenkend mensch was, buitengewoon vlijtig en, vooral in zijn lateren arbeid, keurig op de geslachten en verbindingen.

Deze overduidelijke ironie, gevolgd door een spottende beschrijving van de geleerde stelligheid in het schoolboekjesachtige

proza van Leendertz - de ‘verbeeldingslooze stelligheid’, zooals Verwey herhaalt - laat alvast verstaan, dat de criticus zich een ideale dichterbiografie heel anders voorstelt dan een naturalistische opsomming van feiten en omstandigheden, en zoodra hij de povere argumentatie van Leendertz gaat ontrafelen, bewijst hij, dat de uitsluitende belangstelling voor de zoogenaamd zakelijke gegevens eerder tot misteekening van het karakter dan tot zuiver begrip van het beeld leidt. Het is alleen betreurenswaardig, dat Verwey zich tot den tekst van Leendertz bepaalt, en niet zelf - tenzij hier en daar tusschen de regels - de trekken bijdraagt tot een volledi ger schets van Vondels beeld.

> Verbeelding en smaak zijn tweelingen, en wie een gelijkvloersche Vondel schept, kan in Vondels werk niet anders dan een gelijkvloersche smaak hebben. Zooals het zijn van weldenkend mensch.... de hoogste zedelijke toestand is, waarin Dr. Leendertz zich de dichter kan denken, zoo is hem de hoogste schoonheidstoestand die, waarin hij van ‘hartelijkheid’ en ‘de ware bezieling’ spreken kan. Geen wonder dus dat het *Bruiloftsbed van P.C. Hooft en H. Hellemans* hem niet bekoren kan. Geen twee gedichten, die meer verschillen dan de *Verovering van Grol* en de *Geboortklok*, de laatste de bloem van een poëzie, die op woord en vers berust, het eerste een proeve van welsprekendheid en klassicistisch heldendicht. Het is een onderscheid, dat door Dr. Leendertz niet wordt opgemerkt. (Proza V. blz. 199.)

Met andere woorden: het materiaal tot recht begrip van het beeld des dichters in zijn tijd, wordt niet allereerst door het tijdsbeeld bijgebracht, maar door den dichter, wiens werk men moet kunnen genieten, wil men het kunnen verstaan. Voor de literair-historische wetenschap is deze stelling beslissend, hoe pijnlijk zij ook het tekort moge aanwijzen bij sommige, om hun ijver lofwaardige beoefenaars dezer wetenschap. Het bestudeeren van een dichterleven is een zaak van verbeelding en smaak. Worden deze gemist, dan doet men niet veel met de wetenschappelijke ‘bronnen’, waaruit zich misschien vele vernuftige bedenksels laten putten, maar die eerst waarde krijgen, wanneer men er de levenswerkelijkheid uit weet te distilleeren. Verwey vraagt bij den beoefenaar der geschiedenis van onze dichtkunst allereerst aandacht voor het vers, niet alleen omwille van het vers, maar ook omwille van den dichter, die het schreef. De zuiverste bron van de Vondelkennis is Vondel. Wat men ernevens ontdekt, zijn wetenswaardigheden, soms van eenig belang, meestal echter bewijzend, dat het woord ‘wetenswaardigheden’ een eu-

phemistische benaming is van dingen, die niemand wil weten. Uit de beweging van het vers beluistere de beoefenaar van de fraaie letteren de levensbeweging van de ‘beleden ziel’, want alle hoorbaar rhythme is de verstoffelijking van een dynamische vitaliteit. Men moet hier gevoelig voor zijn, als men wil doordringen tot de ware kennis van de dichterlijke persoonlijkheid. Deze bijzondere gevoeligheid is onafscheidelijk van de verbeelding, - geen looze fantasie, doch het intuïtieve vermogen om het beeld eener niet aanwezige werkelijkheid op verstandelijk-betrouwbare wijze te scheppen of herscheppen.

Mist Verwey deze methode bij Leendertz, hij volgt haar in zijn opstellen over *Jeptha* en over *Peter en Pauwels.* Beide drama's ontleedt hij als getuigenissen van Vondel's menschelijkheid tijdens de periode, waarin ze geschreven werden. Hij kent in dit opzicht verre zijn voorkeur toe aan het eerstgenoemde, dat hij reeds in de *Inleiding* geprezen had als Vondels meest menschelijke treurspel. Hij haalt deze lofprijzing aan en noemt nu zijn boek van 1892:

> een schoonheidsleer, die ik aan de werken van een groot dichter trachtte waar te maken. (Proza V, blz. 15).

Merkwaardige uitspraak! Immers het boek werd met ander doel ondernomen, en zou, overeenkomstig de wijze waarop het ontstond, moeten heeten: een inleiding, die allengs het karakter van een schoonheidsleer aannam. Van belang is echter, dat Albert Verwey in 1911 zelf zijn eerste Vondelboek betitelt als ‘een schoonheidsleer’, en dat hij dezen titel eraan toekent op het oogenblik, dat hij tracht, uit den tekst van een treurspel de persoonlijkheid van Vondel te verstaan.

> Wat tegenover Shakespeare sinds lang gedaan werd: het verband leggen tusschen zijn werk en zijn leven, werd tegenover Vondel nog altijd nagelaten. Toch kennen wij Vondels leven beter dan dat van Shakespeare en bestaat er omtrent de jaren, waarin zijn spelen ontstonden, weinig onzekerheid. Met minder gevaar dan die van Shakespeare, kunnen wij Vondels drama's in groepen deelen en hier zijn staatkundige ervaringen, daar zijn bekeering, elders zijn huwelijk en persoonlijk leven, onder de voortgezette ontplooiing van zijn kunst beslissend en vormgevend werkzaam zien.
> Maar wij Nederlanders zijn vaak al te onwerkelijke veralgemeeners: de een zal enkel zijn roomschwording, de ander enkel zijn geloofsleer in het oog vatten, en van een van deze uit, zich de heele ontwikkeling van Vondel trachten voor te stellen. Het gelijktijdig en voortdurend

> mede doorleven van al wat een dichter bewogen heeft, wordt gestuit door een verstandelijkheid, die zich algenoegzaam dunkt. (Proza V, blz. 15-16.)

Onverdraagzaamheid en sectarisme zijn vaak de gevolgen van een gebrek aan verbeeldingskracht, ook in de wetenschap: hierom alleen reeds is het nuttig, dat eerbiedwaardige teksten niet gemonopoliseerd worden door eenzijdige vakgeleerden. Verwey zal steeds heviger - hoe dieper hij tot Vondel doordringt - de eenzijdige Vondelstudie bestrijden, en dezen strijd bekronen door een populaire Vondeluitgave, waarmede hij, symbolisch, den dichter aan de wetenschap ontneemt en aan het volk terugschenkt, zonder de wetenschap te misprijzen. Hij alleen kon en mocht deze zinnebeeldige handeling stellen, omdat ze bij hem niet een roekeloos protest was, doch de laatste consequentie van een langzaam voortgeschreden en verhelderd besef. In de beoefening van de wetenschap bleef hij een dichter, en zijn weten werd een onafgebroken verdediging van de poëzie, wier vijanden niet enkel de onverschilligen zijn, maar ook de verkeerdelijk belangstellenden.

Wat hij tegenover Vondel vroeg was: ruimte van begrip. Het enge tekstbegrip, de uitsluitende aandacht voor den letter, doet den dichter altijd tekort, want zoo ergens, dan is het in de poëzie de geest, die levend maakt. Verwey wil, dat men in Vondels gedichten dien geest zal erkennen. Hij vraagt, dat men den dichter als dichter behandelen zal, niet als de leverancier van examen- of dissertatie-stof.

Met den tekst van *Jeptha* voor zich, stelt Verwey de vraag: waarom koos Vondel, in die periode van zijn leven, déze stof? Waarom behandelde hij die stof op de wijze, waarop hij het deed? Met andere woorden: welk verband is er tusschen Vondels levensomstandigheden en het drama, dat hij onder die omstandigheden schreef?

> Ik hoopte dat aan de vraag in hoeverre er verband is tusschen de uiterlijke levensomstandigheden van Vondel en zijn drama's nu weldra de afzonderlijke behandeling zou te beurt vallen, waarop ze volgens Dr. Kalff aanspraak had. Tot heden is ze uitgebleven. (blz. 17.)

Hoe schadelijk hiervan de gevolgen zijn, toont hij aan door te polemiseeren tegen de opvatting, als zou niet Jeptha, de vader, die de offerbelofte aflegt, doch Ifis, de dochter, die zich aan het

vaderlijk besluit onderwerpt, als de tragische hoofdfiguur beschouwd moeten worden. Het stuk heet nadrukkelijk *Jeptha of offerbelofte.* In de *belofte* ziet Vondel dus de tragische handeling. *J. Koopmans*, die in 1910 de inleiding schreef tot een nieuwen druk van de Jeptha-editie van T. Terwey, verschenen in J.B. Wolters' Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, had het tegendeel beweerd. Verwey's opstel, dat in dezen herdruk zijn aanleiding vond, weerlegde de inzichten van Koopmans, maar bood meteen een waarachtiger visie op Vondels dichterlijke werkdadigheid. Voor hem is de vader de tragische held 'die aan zijn heiligste gelofte ten koste van zijn diepste menschelijkheid durft trouw te blijven'. En waarom ging Vondels aandacht in 1659 uit naar dien tragischen vader? 'Het verdriet, dat hij van zijn zoon had, bewoog hem.' Dit was reeds in de *Inleiding tot Vondel* te verstaan gegeven, maar toen had dr. Kalff in *De Gids* (October 1894) geprotesteerd: 'Meer nieuw dan overtuigend is deze voorstelling: Jeptha tegenover zijn dochter, dat is Vondel tegenover zijn zoon.'

Nu Verwey voet bij stuk houdt en opnieuw zijn meening voordraagt, omkleedt hij haar met krachtige argumenten, die ontleend zijn aan het wezen zelf van de dichterlijke werkzaamheid, en ons Verwey's idee van deze werkzaamheid doen kennen. Er is op gewezen, dat Jeptha meer dan eenig ander treurspel van Vondel, trouw blijft aan de Aristotelische regels. Vondel zou dit stuk eenvoudig vervaardigd hebben om den jongeren tooneeldichters een onberispelijk voorbeeld van de klassieke tragedie te geven! Uiteraard schiet deze verklaring te kort, want ze beantwoordt de vraag niet, waarom Vondel, als hij dit alleen maar beoogde, juist een tragischen held koos, die zoo weinig met het klassieke ideaal schijnt overeen te stemmen. Maar vervolgens is het argument ongeldig, als men weet, wat de vormtucht voor een oorspronkelijk dichter beteekent. Het beeld van Vondel wordt hel en onverwacht verlicht door het verweer van Albert Verwey:

> En - schrik niet, geleerden die in het werk niet den mensch wilt zien - dat Vondel juist in *dit* werk zich tot taak stelde, te voldoen aan *alle* eischen die de dichter van zijn tijd van buiten af konden gesteld worden, dit heeft voor mij nog een andere beteekenis dan eerbied voor schoolregels of volgzaamheid of zelfs dan de eerzucht van een zeventiende eeuwsche kunstenaar....
> ....Wie grenzen aanvaardt, behoeft ze en begrijpt er de verdienste van. Vondel behoefde grenzen: hij, die in zijn leven er nu toe geraakt was, zich te voegen naar alle wanden - en toch bleef hij Vondel - hij

> moest wel verlangen te toonen - hij, maatkunstenaar van den aanvang, -
> hoe men binnen de engste begrenzing de vrijheid van zijn ziel behield.
> Er is geen stuk zoozeer uit Vondels levensomstandigheden opgegroeid als
> Jephta. Niet alleen zijn inhoud naar gemoed en geest, maar ook de aard
> van zijn schoonheid is onmiddellijk daaruit voortgekomen. (blz. 22-23.)
> In zijn menschelijkste tijdperk heeft hij lief gehad wat hem lijden deed:
> in de schoonheid van de beperking doet hij de ijdelheid van zijn verdriet
> verstaan. (blz. 24.)

De eerste trekken, die Verwey bijdraagt tot het ‘beeld van Vondel in zijn tijd’, dat hij ontwerpen wil, zijn de meest menschelijke: de eerste levensomstandigheden, die hij onderzoekt, zijn de huiselijke. Zijn *Jeptha*-beschouwing - al verwijst ze in het begin naar de door Koopmans geconstrueerde tegenstelling tusschen de katholieke gehoorzaamheid aan priestergezag en de protestantsche gehoorzaamheid aan het eigen geweten - verwaarloost hierdoor wel iets te zeer het religieuze conflict, dat Vondel in de droevige ervaring met zijn zoon moet hebben uitgevochten. Ze geeft nog niet het volledige Vondelbeeld. Ze maakt een begin.

De studie over *Peter en Pauwels* zal een voortzetting zijn. Maar tusschen beide opstellen schreef Albert Verwey een gedicht waarin zijn ideeën zich kristalliseeren tot een helder zien. Om de beteekenis te schatten, die Vondel in deze jaren voor hem had, moet men het gedicht *Vondel* uit den bundel *Het Levensfeest* (1911-1912) in zijn geheel kennen:

> O mijn Meester, o mijn Dichter!
> Niemands liedren vallen lichter
> In het oor dan die gij zongt,
> 't Zij gij Dianier liet roeien
> Of de roodste rozen bloeien
> Of Vorst Lucifer bedwongt.
>
> Aardsche en hemelsche tafreelen
> Weet uw stem met zwier penseelen:
> De aarde groen en rijk-beblomd,
> En door alle heemlen 't helle
> Stralen of het bliksem-felle
> Als uw donder dieper bromt.
>
> Als vizioenen voor den donkren
> Einder uw gedaanten flonkren,
> Godlijke of verheven stoet:
> Vorsten, martlaars en aartsvaders
> Al de aanbiddelijke Daders
> Blank van deugd en rood van gloed.

En als volken op bebloemde
Landen 't door uw woord beroemde
Heer van helden, kunstnaars, al
De bezielden van de tijden
Die wij luistrend nog belijden
Hoogst en schoonst van schal en stal.

Gij hun Meester, gij hun Koning!
Maar die needrig u een woning
Onder hen als mindre koos,
En aan 't leven dat elk leidde
Zulk een glans en schoonheid wijdde
Dat het voortaan tijdeloos

Als een eiland ligt te blinken
Tusschen de eeuwen die verzinken
En geslachten trekt en wenkt
Op-een-nieuw tot daar te komen
Waar de hemel van hun droomen
Hun een aarde als de uwe schenkt.

Maatloos nooit, maar zacht bezonnen
Vloeide uw zang uit diepe bronnen
Flonkrend tot een hoogen boog,
En uw stem was zonder hijgen,
Mocht ze dalen, mocht ze stijgen -
Of ooit zòò de mijne 't moog"?

In toon meer aan Potgieter dan aan Vondel verwant, huldigt dit vers toch niet uitsluitend den beelder van de gouden eeuw, die Potgieter zoo lief was in Vondel, het richt zich eerder tot den boventijdelijken schouwer, die de dichter in zijn tijd geweest is. Meester der bezielden, geeft deze bezielde-bij-uitstek, de Dichter, aan ieders leven den eeuwigen glans, waardoor de handeling van den Dader voor alle eeuwen zin verwerft. Aanvangend met Vondels veelzijdige welluidendheid, prijst Verwey vervolgens diens plastische werkelijkheidsverbeelding, daarna zijn even plastische, namelijk visionaire weergave van het boven-werkelijke, dan de bezieling, die het tijdelijke leven tot eeuwigheid omtoovert, en eindelijk de maatgebondenheid, waaraan deze bezieling haar constante overtuigingskracht dankt. Deze rangschikking der ervaringen, bij de lezing in Vondels werk opgedaan, stemt merkwaardig overeen met de structuur van de *Inleiding*, doch in het gedicht is de samenhang minder los dan in het boek: het huldigt den dichter in zijn tijd als vereeuwiger van zijn tijd.

Poëzie als opperste levensopenbaring krachtens de bezieling,

die den oorsprong der levensbeweging gewaarwordt en weergeeft, ziedaar wat Verwey in den idealen dichter Vondel vond. Hierom noemt hij hem, aan wien hij toch weinig vormen ontleende, zijn meester.

Een alomvattend verschil tusschen Meester en Leerling wordt echter door deze bekentenis tot Vondel niet opgeheven. Voor Albert Verwey is de dichterlijke inspiratie de rechtstreeksche en opperste levensopenbaring, het zuiverste instrument, waarover de natuur beschikt om zich kenbaar te maken aan ons diepste weten en voelen. Daarom ziet hij den dichter als den bezieler van de gemeenschap, den profeet. Voor Vondel heeft de poëtische oorspronkelijkheid niet die afdoende beteekenis. Ze kent een hooger en gezagrijker oorspronkelijkheid boven zich. Hij ziet den dichter niet zoozeer als profeet, hij ziet hem vooral als apostel, als gezondene, die boodschap brengt uit een hoogere orde. Verwey's ideale dichter heeft, als tolk des levens, het tijdelijke tot uitgangspunt en streeft naar de bewustmaking van de diepste geestelijke drijfkrachten, die deze tijdelijkheid beroeren. Die krachten zijn naar het wezen onveranderlijk, ze wisselen slechts naar den verschijningsvorm. In zooverre vertegenwoordigt de dichter de eeuwigheid in den tijd. Vondel, gevoed en gevormd uit den Bijbel, achterhaalt den zin van de levensverschijnselen door middel eener reeds aanwezige kennis van het onveranderlijk geopenbaarde. Bij hem is de eeuwigheid een a priori, waaraan hij alle beslissende begrip: recht, rechtvaardigheid, vrijheid, gehoorzaamheid, vroomheid en overtreding toetst. Zijn eeuwigheid is de gestelde orde, vandaar de grooter dramatische kracht in zijn bezieling. Een gestelde orde is niet het resultaat van een ontwikkeling: hoogstens het inzicht erin kan verhelderen, de orde zelf is eeuwig en dus onbeheerschbaar door menschenmacht. Bij Verwey komt de orde uit het bezielde inzicht voort.

Uiteraard is dit een religieus verschil, maar het is onvoldoende gekenschetst, indien men het een verschil noemt tusschen den christelijken of katholieken Vondel en den heidenschen of Spinozistischen Verwey. Het is een verschil tusschen objectieve en subjectieve religiositeit, zoo men wil: tusschen ‘godsdienst’ en ‘religie’, waarvan de eerste niet bezield, noch oorspronkelijk kan zijn zonder de laatste, terwijl de laatste kan worden gezien als onvolledig zonder de eerste.

Van dit alomvattend verschil heeft Albert Verwey zich nooit gaarne rekenschap gegeven, vandaar dat hij aan het beeld van Vondel slechts aarzelend en met voorbehoud de religieuze trekken toevoegde. Zijn opstel over *Peter en Pauwels* geeft uitdrukking aan die aarzelende houding. Hem was verweten, dat hij dit drama met opzet onvermeld gelaten had in de *Inleiding* van 1892. Er over te spreken, zou hem onaangenaam gevallen zijn, daar *Peter en Pauwels* een triomfante uitspraak van de katholieke belijdenis was. Met recht verzet Verwey, die zoo niet aan Vondels bekeering, dan toch aan Vondels katholieke vroomheid volle aandacht besteed had, zich tegen dit verwijt van enghartigheid. Op Goeden Vrijdag van 1913 schreef hij de studie, waarin hij de vraag beantwoorden wil: wat toch het eigene mag zijn van dat treurspel.

De methode is dezelfde als in het opstel over *Jeptha*, alleen ontbreekt de polemiek. Onmiddellijk wordt Verwey getroffen door het verband tusschen de stof van dit treurspel en de omstandigheden waaronder de pas katholiek geworden dichter het schreef: ‘Het is het spel van de meest volstrekte gehoorzaamheid, van de gehoorzaamheid tot in den dood.’ (Proza V, blz. 202). Verwey is echter van meening, dat dit stuk volstrekt onaandoenlijk is. ‘Alles wat het is in zijn begrip, is het niet in zijn uitwerking.’ Het zou dus een knap gemaakte, intellectualistisch verantwoorde, maar niet innerlijk bezielde uitbeelding zijn van de katholieke gehoorzaamheidsopvatting, die hier getoond wordt in haar hardste en weelderigste consequentie: den marteldood. Zoo ziet Verwey het inderdaad:

> Vondel heeft zijn bekeering tot Rome willen te kennen geven door de dramatiseering van een feit, dat geacht kon worden aan het begin te staan van het Roomsch-Katholicisme. Tevens wilde hij dat niet doen zonder het veel omstreden vraagstuk, dat tot de beschrijving van het begin behoorde, of namelijk de voorrang aan Petrus of aan Paulus toekwam, op te lossen, en wel aldus dat hij hem noch aan den een noch aan den ander bij uitsluiting, maar aan beiden gezamenlijk toekende. Zijn wil - kruispunt van overtuiging en verzoeningsgezindheid - uitte zich dus allereerst door het stellen van niet één held, maar een heldenpaar. Dat dit moeilijkheden voor de dramatiseering meebracht, is duidelijk. Inplaats van zijn wil een orgaan te doen zijn van actie, moest hij hem nu voortdurend gericht houden op een paralellisme tusschen twee personen en dadenreeksen die wel elkander bizonder geleken, maar toch ook verschillen toonden. Dit niet ageeren, maar balanceeren, is inderdaad de onontkoombare reden, waarom het stuk geen drama is en geen drama kan zijn.

> Wij zien dus een wil, die in eerste aanleg confessioneel-theologisch is, en deze al dadelijk in zijn ontplooiing tot vaststelling van het tooneelgegeven, niet dramatisch, maar ordenend; heen en weer gaand, evenwicht houdend tusschen evenwijdig loopende reeksen van voorstellingen. Wij zien hier - wil dat zeggen - Vondels intellect in zijn kracht. Wij zien hem bezig een drama te maken zonder dramatische aandrift, alleen uit de soevereiniteit van zijn verstandelijke wil. (blz. 205-206.)

Eleganter zegswijze om uit te drukken, dat *Peter en Pauwels* volgens hem als drama mislukt is, had Verwey niet licht kunnen vinden, maar zichzelven zoo wel als zijn lezer stelt hij hiermede voor de vraag: wat is dit stuk, geen drama zijnde, dan wèl? Na een scherpzinnige ontleding van inhoud en bouw, waarbij hij ruimschoots aan Vondels kunstvaardigheid recht doet, antwoordt Verwey: ‘het was niet de uiting van zijn gemoeds-bekeering, maar de vaststelling van zijn confessioneel en theologisch standpunt.’ En dan maakt hij de diep zielkundige opmerking, dat Vondel, juist als zijn zegevierende wil dit standpunt der algeheele gehoorzaamheid gaat verdedigen, zich als het ware onttrekt aan de gehoorzaamheid, die de inspireerende stem van hem vraagt. Het ongeduld van zijn jong katholicisme maakt hem opstandig tegen het geduld des levens. ‘Dit misdrijf - deze trots - maakten óók deel van Vondels wezen uit’ (blz. 216).

Hoewel ik deze zienswijze kan deelen, lijkt het mij toe, dat Verwey bij zijn Vondelbeschouwing hier dezelfde continuïteit uit het oog verliest, waarvoor hij elders zoo herhaaldelijk de aandacht vraagt. *Peter en Pauwels* is het sluitstuk van een reeks spelen, die in 1637 met Gijsbreght geopend wordt en die men de bekeerings-reeks kan noemen. In heel deze reeks, bestaande uit *Gijsbreght* (1637), *Maeghden* (1639), *Gebroeders* (1639), *Joseph in Dothan* (1640), *Joseph in Egypten* (1640) en *Peter en Pauwels* (1641) behandelt Vondel min of meer rechtstreeks het probleem van de rechtvaardigmaking, hierbij steeds acht gevende op de gehoorzaamheid van den held. In 1641 - zoo dunkt mij - heeft, mede ten gevolge der bekeering, dit probleem voorloopig zijn problematisch karakter verloren, zoodat de spanningen in *Peter en Pauwels* minder fel zijn. Het zal dan vijf jaar duren, voordat Vondel een nieuw treurspel schrijft. *Maria Stuart* is van 1646.

Juist als sluitstuk echter, en gezien in verband met de voorafgegane spelen, heeft *Peter en Pauwels* een andere beteekenis dan alleen ‘de uiting van een confessioneel-theologisch standpunt’ zou

hebben. Het beteekent een bevrijding, een ont-spanning. Hier ligt de menschelijke waarde van dit zoo bloedige en toch zoo triomfante martelaarsspel. Het beduidt de overgave van een individu aan een orde, de overwinning van een subjectief conflict in een objectief geloof.

IV. 'Vondels Vers' (1923)

Iets hiervan moet Verwey beseft hebben, toen hij hetzelfde spel in het meesterwerk zijner Vondelbeschouwing, de verhandeling over *Vondels Vers* (geschreven in 1923, uitgegeven in 1927) 'al naar de bedoeling een leerdicht' (blz. 73) noemde. Deze 'studie van Vondels vers, tevens een uitbeelding van Vondels ontwikkelingsgang' (blz. 5) volgde tien jaren na de opstellen uit het vijfde deel *Proza*; telkens keert Verwey na een rustperiode tot het onderwerp zijner diepste belangstelling terug. Nooit verwijdert hij zich ver. Vulde hij de eerste rustpooze met zijn aandacht voor Potgieter, tijdens de tweede schreef hij de belangwekkende opstellen over Goethe, die zijn opvatting omtrent het Dichterschap, nu geheel gevormd, komen bevestigen. Het nieuwe Vondelboek is de toepassing van die opvatting. Het vertoont zich als de biografie van een geest, geschetst volgens de orde, waarin deze geest zich kenbaar maakt. De overeenkomst met het gedicht op *Vondel* in *Het Levensfeest* is hier treffend. Dit boek kan een commentaar op dat gedicht heeten.

Eerst geeft Verwey een uiteenzetting over Vondels vers-kunst, waarvan hij de groote welluidendheid aantoont, door te wijzen op het 'fijn volgehouden tempo, een uitgesproken gevoel voor tijdmaat in het onderling verband van woorden, verzen en volzinnen.' (blz. 9). Hij onderscheidt dit innerlijk maatgevoel, een bezit des geestes, van de gehoorzaamheid aan het metrum, en prijst in Vondel de voorzichtigheid van het oor. Terloops insinueert hij, dat Vondels afkomst uit de Zuidelijke Nederlanden hierbij van belang kan geweest zijn. Ook Gezelle en Paul van Ostayen hebben de opmerking gemaakt, dat het Nederlandsche oor minder ontvankelijk schijnt voor klank- en tempo-nuancen dan het Vlaamsche of Brabantsche.

Vervolgens schildert de schrijver de ontluiking van Vondels zinnelijkheid, grondslag zijner plastische werkelijkheids-verbeel-

ding, die ook in het gedicht gehuldigd werd. Dáár noemde Verwey het eerst de roeiende Dianier, hier levert Cupido's Jacht zijn uitgangspunt, daar vervolgde hij met den Kruisberg, hier schetst hij den overgang van de heidensche vormenspraak naar ‘de mythologie van het Christendom’ (blz. 13), daar was Lucifer de bekroning van deze stijgende werkelijkheids-verbeelding, hier volgt men de klimming tot dien top. Eenzelfden climax handhaaft Verwey in de weergave van de levensopenbaring door lotsbegrip, die de roeping van den dramatischen Dichter is. Kan men hem de al te achtelooze behandeling van geenszins onbelangrijke spelen als Gebroeders, en Peter en Pauwels opnieuw verwijten: hij verantwoordt zijn achteloosheid, weze het onbevredigend. Voor Vondels dramatiek toont hij een gevoelig orgaan, dat de grondwet zijner werking verstaat: ‘Niet om handeling, maar om hoe ook bereikte spanning gaat het’ (blz. 69). Hij verdedigt de speelbaarheid van Vondels stukken, maar eischt van de spelers datgene wat zij in Holland tegenwoordig missen: gevoel voor de fijne schakeeringen van evenwicht. Zulk gevoel is de vrucht van een traditie en de kiem van een stijl: wat mist men op ons tooneel, waar niemand school maakt, meer dan stijl en traditie? Voor Vondels theologische ontwikkeling heeft hij thans meer belangstelling dan ooit tevoren: hij schat de juiste waarde van het rechtvaardigings-probleem in Vondels geestelijk leven. Zoo dringt hij nu ook dieper door tot den zin van Vondels katholicisme als ‘de droom van een wereldomspannend christendom’ (blz. 75) en ziet hij klaarder de beteekenis van de gezagsaanvaarding in dit stelsel, dat in werkelijkheid meer een *orde* dan een *systeem* is. Maar bij de beschrijving van Vondels mystiek faalt hij uit gebrek aan belezenheid in de katholiek-theologische geschriften over de transsubstantiatie. Hij schrijft:

> De mystieke drang naar eenwording is er (n.l. in de *Altaergeheimenissen*) even sterk als die naar magische vereening. Maar beide worden opgehouden en begrensd door de priester, die ten aanschouwe van de gemeente beide tot stand brengt. Vandaar dat het werk, in zooveel hoogere graad dan een van Vondels andere gedichten, tegelijk hartstochtelijk, genotrijk en ritueel is. Het spreekt de verrukking uit van wie met ziel, zinnen en wijding aan de priesterlijke handeling heeft deelgenomen. Het doet dit onder de schijn van redeneering, maar de eigenlijke drijfkracht is niet de rede, doch de verbeelding, die symbool aan symbool schakelt, en die symbolen telkens weer beschouwt en geniet en bespiegelt van uit haar drievoudige grondstemming. Westerbaen

> had gelijk: Vondels offerdienst was inderdaad symbool-vergoddelijking, (blz. 78-79.)

Deze bladzijde is de zwakste uit het krachtige betoog, omdat haar onderwerp eigenlijk buiten de materie van het boek valt: in de *Inleiding* van 1892 schreef Verwey, dat hem 'die zaken' heel niet aangingen, het was een verstandiger houding dan deze, waardoor hij 'die zaken' tracht te ontdoen van hun zaaklijkheid, ze meteen ontdoende van de plastische realiteit, die ze voor Vondel hadden. Ieder, die niet gelooven kan in de transsubstantiatie, zal Westerbaen 'gelijk' geven, doch wat beteekent 'gelijk' tegenover 'geloof'? Het is een begrip van andere orde. Voor wie het dogma der Drievuldigheid niet aanvaardt, heeft Sint Augustinus 'ongelijk', maar daarmede is de bezieling van Sint Augustinus niet afdoend verklaard. Bovendien vergeet Verwey - wat Vondel allerminst vergat - dat volgens de katholieke leer de geloovige *rechtstreeks* deelneemt aan het offer door de persoonlijke communie, geen functie van den priester, doch van den geloovige zelf. De meest pakkende regels der *Altaergeheimenissen* zijn hieraan gewijd, en het werkelijkheidskarakter hunner plastiek laat zich niet loochenen. 'Het grootste gelijk van een gedicht ligt in zijn schoonheid, niet in zijn stellingen' zal Verwey later schrijven[1)], maar *dit* 'gelijk' was aan de zijde van Vondel, en niet aan die van Westerbaen.

Het is begrijpelijk, dat iemand, die de katholieke leer en practijk omtrent de eucharistische vereeniging niet dóór en dóór kent, zich bij het begrijpen der *Altaergeheimenissen* voor moeilijkheden gesteld ziet, die hij niet ineens oplossen kan. Dat Verwey deze moeilijkheden, hem in 1892 ontgaande, in 1923 trotseerde, zal niemand hem euvel duiden, die het zwakke resultaat vergelijkt met de ruimhartige lofprijzing der *Altaergeheimenissen* in 1937: het leerstuk zelf had Verwey veiliger buiten zijn beoordeeling gelaten.

In hetzelfde jaar, waarin hij *Vondels Vers* schreef, voltooide Verwey zijn vertaling van Dante's *Goddelijke Komedie*, het kon dus niet anders, of hij moest de levensopenbaring van beide katholieke dichters vergelijken. Hij concludeert - terecht -

> dat (Vondels) belangstelling minder naar de innerlijke gemoedservaring en meer naar de theologische leer uitgaat. Deze nadruk op het leerbare,

1) Inleiding tot de Vondel-uitgave bij H.J.W. Becht, Blz. XXXX

> deze geringere intuitiviteit, onderscheidt hem van Spieghel, wiens *Hertspieghel* door hem gelezen werd, en niet zonder invloed bleef op zijn Bespiegelingen. In zeker opzicht kunnen wij het betreuren, dat door hem onze dichtkunst op het beslissende oogenblik het onmiddellijke beleven verliet, voor de, hoe schoon ze ook zij, toch omschrijvende en overdrachtelijke uitdrukking van het begrepene. (blz. 133-134.)

Het beeld van Vondel voltooiend, raakt hij hier aan de grens van Vondels grootheid: het intellect, dat Vondels verbeelding beheerschte, maakt soms den indruk haar te onderdrukken. Moet men het hieraan toeschrijven, dat dit heerschzuchtig intellect zooveel sterker was dan die vrije fantasie, of ligt het aan de omstandigheid, dat Vondels verbeeldingskracht, van de eerste jeugd door Bijbelsche plaatjes en Bijbelsche teksten gevoed, vanouds onderdanig bleef aan het begrip? Ook Verwey was een sterk ver-beelder, maar een zwak fantast. Beiden putten hun stof uit de gekende, en als gekend ervarene werkelijkheid. Hun ervaringsleven bleef van hun verstandelijk doorzicht onafscheidelijk. De Nederlandsche achterdocht jegens het irreëele? Of de rijpe vrucht van een blijmoedige aanvaarding des werkelijken levens, trots àlles?

V. Bindkracht der natie (1929)

Het eigenlijk-Nederlandsche karakter van Vondels dichtwerk is door Verwey wel in zijn studies over Vondel in acht genomen, maar tot heden niet met bijzonderen nadruk naar den voorgrond gebracht. Zelfs het gedicht uit *Het Levensfeest* bezingt niet allereerst den Goudeneeuwer, het houdt zich met den Amsterdamschen, den Nederlandschen Vondel nauwelijks bezig, om de volle aandacht te gunnen aan de dichterlijke levensopenbaring. In *Vondels Vers* wordt bij herhaling, maar telkens terloops, over de liefde van den dichter voor zijn stad en land gesproken. Dit opstel - Verwey deelt het mee in een *Voorbericht* ertoe - was geschreven op uitnoodiging van de Wereldbibliotheek en moest verschijnen in het eerste deel van de groote Vondeluitgave. ‘Toen kort daarop - zoo vervolgt hij - tengevolge van onvoorziene meeningsverschillen, mijn overeenkomst met de Wereldbibliotheek verbroken werd, legde ik het handschrift terzijde.’

Welke waren die meeningsverschillen? Ze liggen vermoedelijk nog te versch in het geheugen van de mede erin betrokken per-

sonen dan dat ze reeds in hun vollen omvang zouden uitgeleverd zijn aan de historie. Komt ooit de briefwisseling van Albert Verwey in het licht, dan zal men ze wel nauwkeuriger leeren kennen. Hij was er niet de man naar om openbaarheid te geven aan iets, dat wellicht schadelijk worden kon voor den eerbied jegens de fraaie letteren, waartoe hij het Nederlandsche publiek trachtte op te voeden. Ook over zijn conflicten met de redactie van *De Nieuwe Gids* en van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* gaf hij slechts de onmisbare inlichtingen aan den lezer, hierbij zooveel hij kon - in tegenstelling tot verscheidene gewezen vrienden - alle persoonlijks vermijdend. Te kort doen aan de waardigheid der letterkunde schuwde hij. Toch heeft hij niet elke openbaarheid vermeden. Zijn korte bespreking van het tweede deel der groote Vondeluitgave in het *Algemeen Handelsblad* van 6 Juni 1929[1)] juicht toe, dat Dr. C.G.N. de Vooys is toegetreden tot de commissie der redactie van de uitgave, zooals een bijgevoegd blad in dit tweede deel berichtte. En nu schrijft Verwey:

> Dat deze commissie, die oorspronkelijk bestond, weldra buiten werking werd gesteld en in feite opgeheven, is indertijd de groote en eenige grief geweest die mij deed afzien van medewerking.

Soberder kan het wel niet: toch is het den goeden verstaander genoeg om te begrijpen, wat Verwey vreesde, indien het oppertoezicht van deze belangrijke editie niet bij een meerhoofdige, zorgvuldige samengestelde commissie berustte. Hij wees, bij zijn bespreking van het eerste deel, op een verwarrende onevenwichtigheid, uit de zelfstandige, niet nader gecontroleerde arbeidzaamheid der van meening soms verschillende medewerkers ontstaan. De oudste gedichten van Vondel zijn naar dr. Mollers inzicht gerangschikt, maar de datum van dr. Sterck staat er onder, en weerspreekt deze schikking. ‘Er heeft leiding ontbroken en het gevolg is dat de lezer zich minder geleid voelt dan hij verlangen mag.’

Wat Verwey vreesde, was niet alleen zulke onevenwichtigheid in de dateering van enkele gedichten of de annoteering bij enkele stukken, zelfs - durven we vermoeden - niet alleen de onderlinge tegenspraak der afzonderlijke redacteuren, maar vooral het

1) Ik moge hier den heer Maurits Uyldert danken voor de bereidwilligheid, waarmede hij mij zijn verzameling van Verwey's bijdragen aan het *Handelsblad* ter beschikking stelde.

gevaar, dat sommigen deze nieuwe uitgave zouden gebruiken om propaganda te voeren voor particuliere Vondelbeschouwingen, die met het algemeen karakter van de uitgave kwalijk konden strooken. Verwey wilde steeds de waarheid boven de partij gesteld zien en verdroeg liever het verwijt van vooringenomenheid dan de verantwoordelijkheid voor eenig partijbelang. Het was voor menschen met een gedecideerde opvatting misschien moeilijk zich aan deze ruimhartigheid te onderwerpen: zij zagen er niets dan enghartigheid in. Wilde hij hun meening niet in het bijzonder bevorderd of bevoordeeld, zien, het kwam - zoo dachten zij - omdat hij zelf een tegenstander van die meening was. Dit misverstand werd wel de oorzaak van het conflict, dat aan Verwey's reputatie in bepaalde kringen tijdelijk geschaad heeft. Zoolang men geen overzicht heeft over het geheel van de gevoerde briefwisseling en de duidelijk geformuleerde bezwaren van de tegenpartij, is men op het karakter van den geenszins onwelwillenden Verwey aangewezen als eenige rechtvaardiging van zijn gedrag: voor wie zijn werk goed kennen, zal deze rechtvaardiging gelden. Hier gaat het alleen om de vraag, wat dit conflict voor Verwey's ontwikkeling als Vondelkenner heeft beteekend.

Het bood hem de gelegenheid om zich te bezinnen op den bovenpartijdigen aard van de dichterlijke levensopenbaring, zelfs waar de dichter, zooals Vondel telkens deed, met hartstocht partij koos. Deze bezinning gaf hem twee stukken in, gepubliceerd ter gelegenheid van de Vondelherdenking in 1929. Op 5 Februari van dat jaar was het twee-en-een-halve eeuw geleden dat Vondel stierf. Aan het *Algemeen Handelsblad* van Zondag 3 Februari droeg Verwey een opstel bij, getiteld *Vondel's* '*Geboortedag*', ingevolge de opvatting van de katholieke Kerk, die - zooals Vondel zegt in de opdracht bij *Maria Stuart* - den sterfdag van haar heiligen als hun geboortedag - n.l. voor de hemelsche zaligheid - viert. Deze opvatting komt wel hieruit voort, dat in de Oude Kerk de herdenkingsfeesten van de martelaren op hun sterfdag werden gevierd. Zij stemt overeen met de katholieke idee van het hiernamaals. Verwey bewondert die Roomsche practijk en past haar toe op allen, die in den geest van het nageslacht voortleven. Immers de dood fixeert hun beeld tot eeuwigheid in het aardsche.

Nu herinnert Verwey aan de Vondeluitgave van Gerard Brandt

in 1682, waarin het *Leven van Vondel* verscheen, voorts aan de herdenkingsgedichten van Johannes Vollenhove, J. Antonides van der Goes, en Joachim Oudaen. Het beste dier gedichten is het middelste. Het draagt een motto van Ovidius: *Nomenque erit indelebile* en schetst Vondel als den voltooier van het Nederlandsch gedicht, hem deswege de onsterfelijkheid toezeggende:

> Zoo lang men Neerduitsch dicht verstaet, en hout in waerde
> Zal meer en meer zijn lof zich spreyen over d'aerde.

Na een schrandere ontleding van Vondels gedachten over dood en onsterfelijkheid, waarin hij volle recht doet aan Vondels katholieke hiernamaals-verwachting, tevens wijzend op Vondels hiermede zoo harmonisch samenhangende levensvreugde en 'aardsche' levensaanvaarding, die inderdaad aanstoot geven aan 'latere, *bloedeloozer* christenen' - zooals Verwey deze steeds gereedstaande zedenmeesters pakkend typeert - onderzoekt de schrijver in het kort den voortgang van Vondels roem door de eeuwen en voltooit zijn *beeld van den onsterfelijken Vondel*, buiten ons land nog te weinig bekend, met een beschouwing van Vondels eeuwig Nederlanderschap. Zinspeelt hij op het conflict? Hij schrijft:

> En in het binnenland zelf ziet men hoe langer hoe meer de beperkte, de partijdige beschouwing opkomen, voor welke Vondel een voorwerp is, óf van wetenschappelijk geheeten onderzoek, óf van kerkelijke roemzucht. De gestalte van onzen grootsten, door geen enkel belang meer te omstrijden dichter, die op 5 Februari 1679 geboren en door Antonides uitgeroepen Onsterflijke, is voor ons nog altijd de tijdelijke, de voor duizend doelen uitgebuite sterveling. Ik hoop, dat het anders wordt. Ik hoop, dat de viering van 1929 ons zal losmaken van schoolschheid en kerkelijkheid. Ik hoop, dat ze menigeen zal doen inzien, dat als een volk eenmaal een onsterfelijke gestalte heeft voortgebracht, het klein is, die te misbruiken voor geringere doeleinden. Die gestalte moet niet verkleind worden, mag niet verloren gaan terwille van een onmatige liefde voor tijdelijke onderdeelen. Ze mag niet worden versjord en verschoven tot meerdere glorie van een kerk. Ze wil niet de gestalte van een belangwekkend zeventiende-eeuwer, noch die van een rechtzinnig kerkelijk lidmaat zijn, want ze is de aan tijd en wereld ontheven ziel.

Een katholiek, die den geest van het katholicisme verstaat, moet instemmen met dit pleidooi voor waarachtigheid boven partijdigheid, ook al heeft hij alle redenen om te vermoeden, dat de polemiek hier tegen zijn geloofsgenooten gaat. Zeker zijn dezen niet de eenigen, die Vondels roem uitbuiten. Verwey richt zich

ook tegen een bepaalden vorm van ‘wetenschappelijk geheeten onderzoek’, dat vaak nog partijdiger op Vondel beslag legt, en de miskenning van het feit, dat Vondel speciaal katholieke ervaringsgegevens en gemoedsbewegingen onder woorden bracht, evenals de, merkwaardig genoeg alleen door protestanten verdedigde opvatting, dat Vondel na zijn bekeering nog zooveel Doopsgezinds zou hebben overgehouden, zijn laakbare partijdigheden. Richtte niet reeds de *Inleiding* van 1892 zich tegen de kortzichtigheden van antiroomsch Nederland? Het kost geen moeite te bekennen, dat ze wel eens door kortzichtigheden van roomsch Nederland beantwoord zijn! Nergens, waar menschen zijn, is de belangzucht afwezig, doch wie den geest wil dienen, moet het belang overwinnen.

Voor een dichter heeft de polemiek eerst waarde, als ze hem bezielt. Hetgeen Verwey uiteenzette in zijn bijdrage aan het *Handelsblad*, was de verstandelijke grondslag van zijn gedicht *Vondel Herdacht*, uitgesproken op verzoek van de Vereeniging ‘Leidsch Studenten Tooneel’ op 5 Februari 1929. Het vormt met *De Dichter en het Derde Rijk* (1936) en *Het Kind van Stad en Land* (1936) den trits zijner bovenstaatkundige belijdenissen over volk en staat, een hoogtepunt in zijn ouderdomswerk. De gedachtengang is dezelfde als in het polemische artikel: Vondel, aanvankelijk door weinige getrouwen naar volle waarde geschat, door vooroordeel van het volk verwijderd gehouden in later eeuwen, eerst in onze dagen ten volle begrepen naar het wezen van zijn Dichterschap, levert als bovenpartijdig en aan den tijd ontheven schouwer der schoonheid en waarheid de ware bindkracht der volkseenheid, geen zaak van politiek maar een zaak der bezieling. Méér dan eenig ander Nederlandsch dichter is de onsterfelijke Vondel tot deze bindende taak voorbestemd, omdat in zijn werk de diepste tegenstelling van ons volk verzoend wordt. Immers:

> Hem dreef van de aanvang
> In gullere stroom 't Zuid-Nederlandsche bloed
> Door hart en aders, brabantsch was zijn woord,
> Maar dat getucht werd door die prachtge geest,
> Die in het Noorden alle vezels spande.
> Heerlijk dat huwlijk van een noord- en zuid-
> Nederlandsch volk. In hem gebeurde 't. Hij,
> Voorbeschikt zanger van de Leeuwendalers,
> Waar Adelaart en Hageroos gepaard

Het rijk van Groote Vrêerik en het rijk
Van Landskroon voor altijd vereenigd waren.
Hij was door taal, door kunst, door alles wat
Hij dichtte en maakte, niet een Hollandsch dichter,
Maar dichter van heel 't nederduitsche Volk,
Dat staatwijs niet bestond. Staatkunst verscheurde
Wat door de gunst van God en tijd in Vondels
Dichtkunst ontlook: de eenheid van Noord en Zuid.

Dit is de laatste trek van het voltooide Beeld: de dichter, die het leven openbaart, zooals het zich in het geheel zijner stemmingen aan hem kenbaar maakt, zal niet de dichter zijn van de een of de andere stemming afzonderlijk, maar de verheerlijker en de verbeelder van het Leven in zijn onafgebroken voortgang door de eeuwen, puttend uit dien levensgang de essentie, om zichtbaar en hoorbaar te maken de diepste waarheid van het leven; dit beteekent voor den Nederlandschen stam de idee van vrijheid en vroomheid. ‘Stamgeest’ des Nederlandschen volks heet Vondel nu bij Verwey. Zijn werk, persoonlijk in iederen regel, persoonlijk in onmiddellijken oorsprong, immers door het persoonlijk ervaringsleven bezield, realiseert de bovenpersoonlijkheid van het ideale Dichterschap, omdat de levensopenbaring door den Dichter niet de stemming des levens, doch den zin van het leven belijdt.

VI. Drie Vondeluitgaven (1929-1937)

Nu hij op deze wijze het beeld des dichters in tijd en onsterflijkheid volteekend had, kon Verwey zich wijden aan de hem dierbaarste taak: den tekst van den dichter nader te brengen tot het oor des volks. Op drievuldige wijze heeft hij zich van deze taak gekweten: door zijn korte *Inleiding* tot Differee's Vondeluitgave bij de Torentrans te Utrecht (1929), door zijn *Handelsblad*-kritieken op de deelen der groote Vondeleditie van de Wereldbibliotheek[1)] en in zijn allerlaatsten levenstijd door de verzorging van de populaire Vondeluitgave in één deel, verschenen bij H.J.W. Becht te Amsterdam (1934).

De Inleiding tot Differee's editie is nog vol van de gedachten,

1) Hij beoordeelde deel I op 7 Oct. 1927, II op 18 Juni 1929, III op 10 Jan. 1930, IV op 6 Febr. 1931, V en VI op 14 Jan. 1933, VIII op 12 Mei 1936, steeds in het avondblad.

uiteengezet in *Vondel Herdacht*, het dichtstuk van hetzelfde jaar. Er wordt grooten nadruk gelegd op de onverbreekbare eenheid van de Nederlandsche letterkunde, evenals de Nederlandsche schilderkunst ten onrechte in Hollandsch en Vlaamsch onderscheiden. Vervolgens beschouwt Verwey den rijkdom van die ééne Nederlandsche letterkunde, en Vondels plaats daarin als de rijkste der Nederlandsche dichters:

> Hij is de nederlandsche dichter in niet geringere mate dan waarin Rembrandt en Rubens de nederlandsche schilders zijn. Nadat Breero, de Jan Steen onder de dichters, gestorven was; nadat Hooft, een van de schitterendste kunstenaars met het woord die het toenmalige Europa kende, begonnen was voor het proza te doen wat hij voor het vers gedaan had; wist Vondel de bespiegelende vroomheid en de zinrijke pronkliefde van de zeventiende-eeuwsche Nederlander te verheffen en te tuchten in de vormen van een eigenlandsch, niet afgetrokken, maar levend en krachtig klassicisme. Hij tuchtte de taal, de geheele taal, zooals zij door het volk gesproken werd. Hij zuiverde haar, van barok en brabantsch, tot maatvol en nederlandsch. Hij doorarbeidde haar, machtig en bevallig, verbeeldingrijk en wezenlijk, in duizenden onderwerpen, tot duizenden gedichten, hoog- of laaggestemd, in alle tonen en aarden, van het lied gemaakt om op de brug te zingen tot het klare, trotsche, verheven drama, dat een spiegel voor vorsten en volken was. Zijn stem had de natuurlijke klank van de bewogen opwelling, zuiver en vol, met een nimmer falende zekerheid van schakeering en overgang. Zijn geest had de scherpte en helderheid, die het ding wist te omlijnen en het begrip zichtbaar te houden in de levende stroom van het spreken. Zijn overleg was zoo verfijnd en vasthoudend als zijn uiting vrij en onbekommerd was. Leven en wereld, zooals die door een Hollander van zijn tijd konden gezien worden, bouwde hij om tot een dichtkunst, lichamelijk en onvergankelijk.
> Niet alleen enkele van Vondels werken, maar stuk voor stuk al zijn gedichten, behooren tot de belangwekkendste kunst die het nieuwere Europa heeft voortgebracht. Ieder die dat weet moet het zeggen, en ieder die het niet weet moet het leeren zien. (blz. 7.)

De *Handelsblad*-kritieken, spijts enkele opmerkingen van polemischen aard, over het algemeen geestdriftig gesteld, wijzen bij herhaling op het algemeene in Vondels dichtwerk, doch houden verzet in tegen de opvatting, die Vondels kunst tot de barok rekent. Verwey hield niet van de barok, en kon zich geen barok voorstellen, die niet beantwoorden zou aan de bijbeteekenis, welke de stijlaanduiding *barok* in de Fransche taal verwierf:

> Vondels vormenspraak ondergaat al omstreeks 1635 een vereenvoudiging, die het bedoelde barok-karakter (worsteling van christelijke geest met antieke vorm) te boven gaat. Zijn stijl krijgt een karakter van getuchte natuurlijkheid, waarop men de term ‘barok’, ook met de grootste uitbreiding, niet meer kan toepassen. (10 Jan. 1930.)

De beoordeeling van het vierde deel, waarin dr. J. Sterck en C.R. de Klerk in harde woorden de inderdaad laakbare handelwijze van Gerard Brandt en Jacob Westerbaen met Vondels oudere poëzij aan den kaak stellen, hierin het voorbeeld van Vondel zelf volgende, biedt Verwey gelegenheid om voor vergevensgezindheid, althans ten opzichte van Brandt te pleiten, daar immers ook Vondel hem vergeven had. Verwey zag liever een standbeeld voor Brandt dan een standje, en terecht, maar zijn kritiek op het vierde deel werd een felle aanval op de Roomsche Vondelkenners, die, met dr. Moller aan het hoofd, in den strijd tusschen Vondel en Brandt met evenveel recht de partij van den eersten kozen. De bekende strijdvraag over de zestien anti-katholieke regels in Vondels *Uitvaart van Henricus den Groote*, behandelt Verwey ten gunste van Westerbaen, die door Moller, Sterck en De Klerk verdacht wordt, deze regels te hebben ingevoegd in den oorspronkelijken tekst van Vondel.

> Wie ze aan Westerbaen toeschrijft en dan nog glundert: hij kon ze makkelijk aanhalen ‘want hij had ze zelf gemaakt’, toont, behalve zijn incompetentie, een argwaan, die het me leed doet in de monumentale uitgaaf van de Wereldbibliotheek aan te treffen. (6 Febr. 1931.)

Inmiddels kon men in deze monumentale uitgaaf het vraagstuk, dat nu eenmaal bestaat, toch moeilijk onbesproken laten! Verwey zelf drukt in zijn populaire editie deze regels af ‘naar den tekst van 1647, waarschijnlijk overeenkomend met een verloren gegane druk van 1610.’ Het eerste deel der W.B.-uitgave laat ze weg uit den tekst ‘afgedrukt naar de oudste bekende druk, 1622’ en verwijst ze naar de afwijkende lezingen[1)], hetgeen bij de algeheele onbekendheid van een tekst uit 1610 veiliger mag heeten. Vermoedelijk liet Verwey zich hier mede leiden door eenigen wrevel. In ieder geval is opmerkelijk, dat de ‘beruchte regels’ ook ontbreken in de door Differee verzorgde, door Verwey ingeleide uitgave bij De Torentrans. Bij de bespreking der volgende deelen, telkens een hartelijke aanbeveling, is de wrevel klaarblijkelijk overwonnen. Verwey prijst in het bijzonder het commentaar van prof. Molkenboer bij de *Harpzangen.* Het is

1) W.B.-uitgave, deel I, blz. 802. Literatuur-opgave over het vraagstuk aldaar blz. 21. Differee, die de befaamde regels reeds wegliet in zijn uitgave van 1910, (deel I, blz. 6) neemt ze ook niet op in de Torentrans-uitgave (I. 46) en herhaalt hier zijn voetnoot, dat deze niet van Vondel zijn.

echter duidelijk, dat zekere Roomsche aanspraken op Vondel hem na de meeningsverschillen met de redactie der W.B.-uitgave bijzonder dwars zaten.

In de *Inleiding* tot de uitgave van Becht, zijn laatste groote opstel over Vondel, komt hij er dadelijk op terug. Reeds in het eerste hoofdstukje prijst hij Oudaen en Antonides, die 'hun Dichter ondanks geloofsverschil hooghielden':

> Dank zij hun voorbeeld is Vondel geen ogenblik de dichter geweest van een enkele gezindheid. Integendeel: door de achttiende en negentiende eeuw heen heeft het protestantse Nederland hem erkend en gevierd, bestudeerd en verbreid, en toen de tijd kwam dat ook Katholieken aan hun arbeid deelnamen, deze van harte begroet als broeders in Vondel. Zo is het ook heden. Vondel is, voor alle gezindten, onverschillig of hij hen bestreed of aanhing, of hij hen verliet of zich bij hen voegde, eenvoudig de aanzienlijkste dichter van hun gemeenschappelijk taalgebied. Als zodanig had hij in zijn jeugd talenten naast zich die niet voor hem hoefden te wijken: de jong gestorven Bredero en de minnedichter Hooft die de kunstenaar van het proza werd. Maar zijn rusteloze beoefening van het vers in talloze vormen, gedurende een zo lang leven, stelde hem in staat tot een voltooiing die indrukwekkender werd naarmate men haar op groter afstand zag.
> Tot dit zien op een afstand zou ik nu willen inleiden. Wij hebben al zijn oorspronkelijke en vertaalde gedichten, en al zijn oorspronkelijke proza vòòr ons, en wij kunnen in één blik alles omvatten, wat daaronder begrepen wordt (blz. XIV).

Aan Vondels beeld, zooals dat nu standvastig voor de verbeelding van Albert Verwey stond, voegt deze nieuwe *Inleiding* weinig zakelijks toe: door de categorische behandeling van de verschillende dichtwerken mist de auteur de kans een volledige schets van Vondels ontwikkeling te geven. Wel herziet hij oude meeningen over onderdeeden, ook polemiseert hij opnieuw tegen theologische interpretaties, o.a. van de rei *Wie is het, die zoo hoog gezeten*, maar aan het beeld verandert hij niets meer. Hij maakt het alleen nog plastischer dan hij het in *Vondels Vers* reeds toonde. Zoo laat hij ons den jongen Vondel zien:

> Vreedzaam in de hoogste mate, kind van een gezin waarvan die duitse voerman getuigde, dat het was of hij met Jozef en Maria reisde, kon hij hoe langer hoe minder de scheuring dragen, die de hollandse christenheid verdeelde, ging hij zich voelen als een profeet en een boetgezant. De moord van Barneveldt gaf den doorslag (XVII).

Nog altijd ziet Verwey weinig verband tusschen Vondels persoonlijke ervaringen en de oudere drama's: 'De tijd, dat hij zijn persoonlijk gevoel in tooneelspelen zou uitspreken, kwam later

met de Jephta' (blz. XIX) is een geliefkoosde, maar weinig verdedigbare opvatting van Verwey, die slechts aannemelijk wordt, als men door de persoonlijke ervaringen alleen het huiselijke leed van Vondel verstaat.[1)] Ging echter de evolutie zijner rechtvaardigings-idee den dichter minder persoonlijk aan dan het wangedrag van zijn zoon, en was de bekeering een minder persoonlijk feit dan de scheiding van den jongen Joost, toen die naar Indië vertrok en onderweg den geest gaf?

Vondel als beelder der hollandsche wereld, zelfs in het drama *Josef in Egypten*, Vondel als Renaissance-mensch, zelfs in de christelijke belijdenis, wordt door Verwey thans met grooter nadruk dan voorheen gehuldigd. De schoonheid van de *Harpzangen*, reeds geprezen in de verhandeling over *Vondels Vers*, wordt hier met groote innigheid bewonderd, niet alleen om het 'samenspel van de eenvoudigste zegging met de grootst mogelijke afwisseling van rijmschikking en regellengte' (blz. XXVII) maar ook en vooral, om het oorspronkelijk religieuze gevoel, dat door die vertalingen spreekt en ze maakt tot 'liederen en gebeden even innig en onmiddellijk als die van Novalis' (blz. XXV).

Voorts wijst Verwey erop, hoe Vondel in zijn gedichten op kunstvoorwerpen 'een nieuwe soort heeft geschapen' (blz. XXXIII) en hoe Vondel door de tegenstelling tusschen schoonheid en bederflijkheid - twee eigenschappen van hetzelfde voorwerp - telkens weer getroffen werd. Terloops bespreekt hij de verhouding van Vondel tot Rembrandt:

> De wereld van Rembrandt was de zijne niet en hij had zijn redenen om het te houden met Ph. de Koninck. Maar er zijn geen dwazer kunstgeleerden dan die hem daarom geringschatten. Uit persoonlijke voorkeur moge men het betreuren, dat Vondel niet een romantische, maar een klassicistische kunst ontwikkeld heeft, nu het zo is zal men moeten erkennen dat zij onder de grootste van haar soort behoort, zo niet de allergrootste is, die er van haar soort bestaat (blz. XXXIII).

Tenslotte geeft hij nog even een beeld van den Vergiliaanschen Vondel als levensblij Arcadiër. Hiermee mocht hij sluiten, nu hij het moeizaam verworven inzicht op makkelijk verstaanbaren toon wilde kenbaar maken aan het Nederlandsche volk. Al wat hem

1) Voorzichtiger drukt *Dr. J.F.M. Sterck* zich uit (W.B. IX. 3), waar hij schrijft: 'Op zijn ouden dag gaat Vondel zich dikwijls vereenzelvigen met personen, welke hij in zijn treurspelen laat optreden.' Dit is echter iets anders dan het 'uitspreken van een persoonlijk gevoel'.

scheidde van Vondel heeft hij niet steeds ten volle erkend, enhet diepste onderscheid moet hem gehinderd hebben, zoodra het anderen waren, die hem er opmerkzaam op maakten, maar van hetgeen hem met Vondel vereenigde, was deze blije vereering des levens het schoonste. Ook hij was in dat Arcadië geweest, waarover hij zijn Dichter en zijn Meester toezong, dat het de geslachten trekt en wenkt:

> Op - een - nieuw tot daar te komen
> Waar de hemel van hun droomen
> Hun een aarde als de uwe schenkt.

Deze innige verwantschap in vrome levensaanvaarding, bij belanglooze vaderlandsliefde en onophoudelijke aandacht voor de stem der schoonheid, stelde hem in staat, zich van Vondel een stralend begrip te vormen, welks onvolledigheid in enkele onderdeden ruim wordt vergoed door zijn heerlijke gerichtheid op het Dichterschap. Had Verwey met Vondel de aardschheid gemeen, op zijn grafzerk wilde hij doen weten, hoe hij zich met zijn meester vereenigd voelde door wat hem het edelste scheen: een op onsterflijkheid gerichten wil.

ANTON VAN DUINKERKEN

De opstand der Batavieren

I

Claudius Civilis geeft zijn geheimen niet prijs. In Stockholm hangt het overblijfsel van hetgeen Rembrandt's grootste opdracht was; niemand weet, hoe het doek juist naar Zweden verzeild raakte. Niemand weet, hoe en waarom het in een zoo deplorabelen toestand is gekomen. Talrijk zijn de gissingen omtrent deze geheimen, want het gaat om het schoonste werk, dat de werkplaats van den Meester verliet; het schoonste werk uit de jaren, waarin Rembrandt zich voorbereidde op den dood; duistere jaren van verslappende kracht, die eens onuitputtelijk scheen.

Het is niet alleen de figuur van Rembrandt, die hierbij in het geding komt. Het is zijn tijd, zijn wereld, zijn omgeving in den ruimsten zin, die wordt gelaakt of geprezen, naarmate zij meer of minder heeft bijgedragen tot de bloei en de ontplooiing van Rembrandt's geest. De oude vraag der Romantiek omtrent de verhouding tusschen Kunstenaar en Maatschappij leeft nog altijd. Zoo is het mogelijk, dat tot op den huidigen dag in de geschiedenis van den Claudius Civilis deze zin wordt gelegd: de kunstenaar is de uitgeworpene van zijn wereld.

Niet allen zien deze beteekenis in de historie van het schilderij. Six' opstel in Oud-Holland van 1925 bestreed de meening, volgens welke Rembrandt in absolute miskenning zou zijn gestorven. De schrijver veronderstelde echter toch een zekeren onwil en schraperigheid bij de opdrachtgevers en weet aan deze eigenschappen het verdwijnen van den Claudius Civilis uit het Stadhuis te Amsterdam. Thans heeft Dr. Axel Gauffin, de directeur van het Museum te Stockholm en de trouwe bewaker van dezen schat der Europeesche schilderkunst, van het drama een

Drama gemaakt. Zijn tooneelstuk, getiteld: ‘De Opstand der Batavieren’ toont ons den ondergang van Rembrandt's meesterwerk. Naar den aard van den dramatischen auteur schoof de schrijver conflicten in en stelde haring, bier en clair-obscur tegenover wijn, modieuze krullen en klassicistische zoetelijkheid. Aldus interpreteerde hij de geschiedenis van den Claudius Civilis als den strijd tusschen een snobistische maatschappij en een kunstenaar, die bouwt op eigen, ingewortelde kracht van zijn volk.

Bij zulk een oplossing van het probleem als Gauffin brengt, kan de kunstgeschiedenis echter niet stilstaan. Waarom zou deze wetenschap over de geheele linie haar aandacht bepalen tot peinture en compositie, tot maten en proporties, indien men er bij de bestudeering van Rembrandt's oeuvre mee kon volstaan, slechts de z.g. menschelijke waarden van erkenning en miskenning, van de verhouding tusschen individu en maatschappij, tegen elkander af te wegen? Immers, in deze richting beweegt de ‘Rembrandtkunde’ zich in de laatste jaren meer en meer. Inderdaad is de psychologische verklaring van menschelijke reacties een onmisbare bron van wetenschappelijke kennis; voor de kunstgeschiedenis echter mag men o.i. dien bron alleen dan gebruiken, wanneer zlle overige bronnen hun hulp weigeren. Naar onze meening is de geschiedenis van Rembrandt's leven en werken, in het bijzonder de geschiedenis van den Claudius Civilis, minder aangewezen op de methode van den historischen roman, dan sommigen wel aannemen.

..Ziet hier de feiten. Fokkens wijdt in zijn ‘Beschrijvinge der wijdt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam’ (1662) enkele bladzijden aan de versiering der lunetten in de galerijen van het nog niet voltooide stadhuis. Volgens hem ‘ziet’ de toeschouwer hier momenten uit den Opstand der Batavieren tegen de Romeinen in beeld gebracht. Dit ‘zien’ is betrekkelijk, want in het jaar van de uitgave der ‘Beschrijvinge’ bevonden nog niet alle schilderijen zich op de plaats van bestemming. Van de voorbereiding der samenzwering, den ‘Maaltijdt in het Schakerbosch’, zegt Fokkens: ‘....en dit wordt vertoont in de eerste schilderij, geschildert door Rembrandt’. Dit werk was in 1622 inderdaad reeds aanwezig en bekleedde een eereplaats: boven het relief van Diana, aan den Oostwand van de Zuidelijke galerij.

Rembrandt zelf verklaart in Augustus van hetzelfde jaar, aan zijn schuldeischer Lodewijck van Ludick o.a., een vierde van de inkomsten te zullen afstaan uit een (eventueele) 'verschildering' van het werk, dat hij in opdracht van de Amsterdamsche Stadsregeering heeft gemaakt. Het schilderij wordt echter niet nader omschreven.

De Claudius Civilis heeft nooit de plaats van bestemming bereikt. Zijn belofte tot het afbetalen van schulden is Rembrandt niet nagekomen. Van een 'verschildering' is na den reeds genoemden datum nimmer meer sprake geweest.

Aan het eind van de 18de eeuw duikt te Stockholm een werk op, dat ongeveer een eeuw later op grond van een teekening te München met den hierboven beschreven 'Maaltijdt' wordt geïdentificeerd. Hoe groot is de marge tusschen het schilderij en de teekening! Van de onmetelijke open hal, die uitzicht geeft op boomen en ruïnes (het 'Schakerbosch'); van de breede trap op den voorgrond, die door leeuwen van Hititische grimmigheid, gelijk Six ze treffend noemt, wordt geflankeerd; van al hetgene, dat de personen omringt, is op het schilderij niets te bespeuren. Slechts de groep der hoofdpersonen is overgebleven.

Wie herinneringen bezit aan dit werk, voelt het verlangen naar hetgeen verloren ging. Het glanzende wit van het teruggekaatste licht, de felle tronies en hoekige lichamen, geheel deze wereld van Nibelungenwezens, aan den geest van een Nibelungenheld ontsproten, ontbeert de wijde ruimte, de ronding der gewelven, die Rembrandt schiep om er den rebel en zijn volgelingen in bijeen te brengen.

Tot zoover de feiten, thans komt de interpretatie aan de beurt. Verontwaardiging beheerscht ieder, die de schoonheid van dit werk ondergaat: verontwaardiging om hetgeen verloren ging; om den geest van Rembrandt's tijdgenooten, die den kunstenaar miskenden en niet verhinderden, dat zijn schoonste werk onherstelbaar werd gehavend. Wie noodzaakte Rembrandt, zijn Claudius Civilis te 'verschilderen'? Wat kan deze term anders beteekenen, dan dat de tijdgenooten, ontevreden met 's Meesters 'duistere' kunst, iets lichters en gladders wenschten ter versiering van het marmeren Regeeringspaleis? Zou Rembrandt zijn naam wel waardig zijn geweest, als hij niet dezen wensch had genegeerd en liever zijn schoonste werk uiteensneed dan dat hij

zijn kunst verkrachtte? Zij, die aan deze misdaad schuldig zijn, moeten aan de kaak gesteld worden.

Zoo is de algemeene opvatting; een opvatting, waar Six nauwelijks over sprak. Met nadruk kwam zij echter tot uiting bij de expositie van den Claudius Civilis te Amsterdam in het jubeljaar 1925: ter illustratie van de in de tweede helft van de 17e eeuw heerschende kunstrichting te Amsterdam, stelde men naast Rembrandt's groote doek het minuscule paneeltje van den Antwerpenaar Otto Vaenius ten toon, dat deze in het begin van de eeuw voor Prins Maurits had geschilderd! Zoo wilde men de tegenstelling accentueeren tusschen hetgeen Rembrandt schiep en hetgeen zijn opdrachtgevers als de hoogste kunst beschouwden.

Bij Gauffin is deze tegenstelling in al haar schakeeringen tot het dramatische motief bij uitnemendheid geworden. De auteur vertoont den Meester in Nietzscheaansche eenzaamheid, prijsgegeven aan tegenwerking en intrigues, die zijn laatste jaren verbitteren. Hij breidt het conflict uit tot personen, stelt Vondel tegenover Rembrandt; hij plaatst hypercultuur tegenover natuurlijken drang, invloeden van het Italiaansche Academisme tegenover de eigen, ingewortelde kunst. Al deze dramatische knooppunten verkreeg de auteur door zijn interpretatie van de broodmagere feiten, die wij reeds hebben opgesomd, door gebruik te maken van datgene, wat wij onder den term ‘gangbare opvatting’ hebben samengevat.

Het zou misplaatst en overbodig zijn, de afwezigheid van elke intrigue tegen Rembrandt en zijn oeuvre te willen aantoonen. Even misplaatst zou het zijn, indien wij willen beweren, dat Rembrandt's latere en laatste jaren niet bedorven waren door de tegenwerking, die hij moest ondervinden. De bedoeling van dit opstel is echter, in de mysterieuze geschiedenis van den Claudius Civilis elementen naar voren te brengen, die bij het onderzoek tot heden zijn verwaarloosd. Met behulp van die elementen is een andere interpretatie van de bekende feiten mogelijk, een interpretatie, die weliswaar niet de mogelijkheid van het bestaan eener intrigue uitsluit, maar die het verdwijnen van het schilderij uit minder tragische motieven verklaart dan men tot heden heeft verondersteld. Te sterk is naar onze meening Rembrandt's geisoleerde positie geaccentueerd tegenover de kunst van zijn tijd.

Het Nederlandsche Klassicisme is niet zoo anti-Rembrandtsch als het er uit ziet.

II

Indien Rembrandt inderdaad een afkeer van de de ‘moderne’ architectuur van zijn tijd bezat, dan moeten de galerijen van het Amsterdamsche Stadhuis op hem gewerkt hebben als de spreekwoordelijke roode lap op den stier. In de galerijen accentueeren gecanneleerde pilasters de verticale lijn; kroonlijsten vormen de horizontale verbindingen. De kapiteelen en siertrossen, zorgvuldig uitgewerkt, volgen zonder morren Scamozzi's scrupuleuze leer. De godenreliefs van Aert Quellijn, omringd door trofeeën en emblemen, vormen het accent in het midden van elken korten wand. Hier heerschen proportie en harmonie; voor hartstocht en beweging is geen plaats.

Hoe stelde nu Rembrandt zich tegenover deze architectuur? Schiep hij een werk, dat door afmetingen en felle beweging de moeizaam verkregen rust verstoorde? Vernietigde hij met één penseelstreek het werk van den bouwmeester, gelijk Michelangelo het deed met het werk van zijn voorgangers in de Sixtijnsche kapel? Zoo deed Rembrandt allerminst. Integendeel, hij eerbiedigde niet alleen de ideeën, die hier in de steenen ruimte waren verwezenlijkt, maar onderstreepte en corrigeerde zelfs hun werking met behulp van de ruimte, die hij op het doek suggereerde.

Om ons betoog duidelijker te kunnen uiteenzetten, hebben wij met behulp van Rembrandt's voorstudie in het Prentenkabinet te München (Hofstede de Groot no. 409) de Zuidelijke galerij van Jacob van Campen's Raadhuis gereconstrueerd, zooals zij er zou hebben uitgezien, indien de Claudius Civilis op deze plaats bewaard was gebleven. Wij maakten hierbij gebruik van de gravures van Jacob Vennecool in het bij Danckertsz. uitgegeven werk, getiteld: ‘'t Stadhuys te Amsterdam’ (1661).

Op deze wijze is te zien, hoe Rembrandt zich met zijn ruimteillusie volkomen aanpaste bij het reëele bouwwerk. Volgens de legende had de samenzwering plaats in een woud; de schilder bracht haar over naar een open hal, die door wijde bogen uitzicht geeft op het Schakerbosch. Deze hal heeft niet alleen de functie,

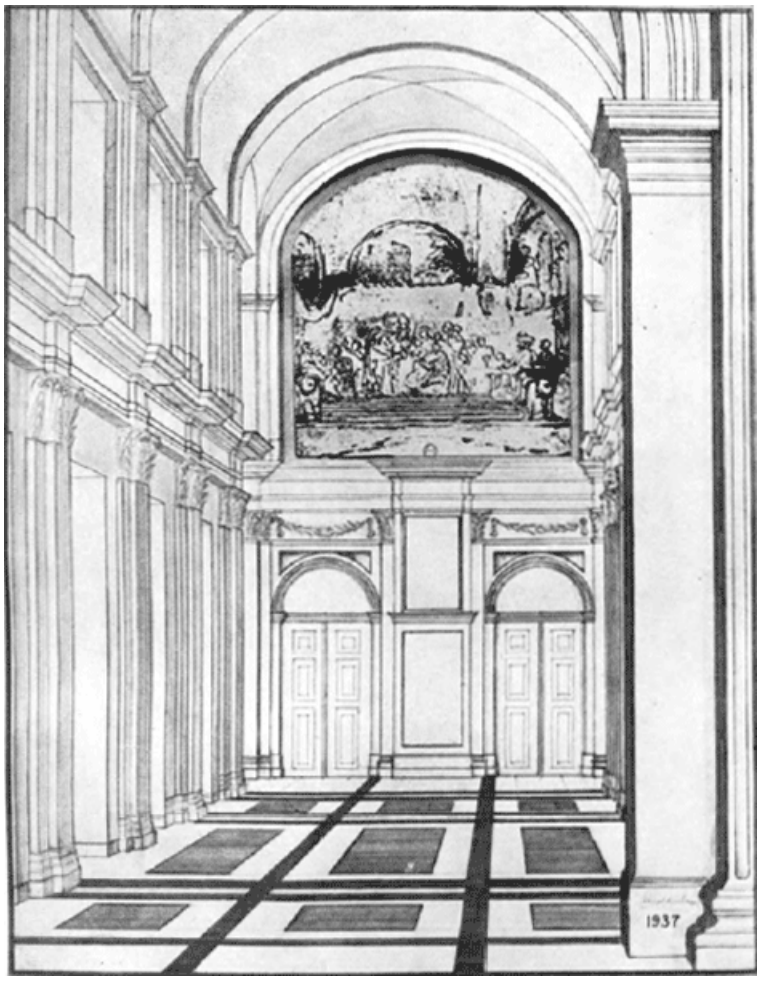

Reconstructie door den schrijver van de Zuidelijke Galerij in het Paleis op den Dam met de gewelfvormen, waar Rembrandt's Claudius Civilis aan beantwoordt.

een gesloten omgeving voor de figuren te scheppen, maar vooral, de architectuur van de galerij voort te zetten.

Naast deze onderstreping van de architectuur brengt Rembrandt ook correcties aan: de wand, die het schilderij moest bevatten, had door een verandering in de plannen, de door Van Campen aangegeven proporties verloren. In onzen tijd vooral, nu de lunetten van de galerijen met overbelaste doeken 'prijken', komen de nadeelen van deze verandering duidelijk uit. De korte wanden geven den indruk al te druk versierd te zijn. De marmeren pilasters en bogen, de vooruitspringende paneelen met de reliefs, de kroonlijsten en siertrossen, versnipperen het vlak; daarentegen zijn de beschilderde lunetten even hoog als deze marmeren wanden; zij zijn bovendien in het geheel niet onderverdeeld, en drukken voor het oog dus al te zwaar op de ranke pilasters.

In onze reconstructie is te zien, hoe Rembrandt deze fout in de proporties door de compositie van den Claudius Civilis herstelde. Door het aanbrengen van de door leeuwen bewaakte trap verdeelde hij het doek in horizontale zônes en brak daardoor de verticale lijn. De terugwijkende vlucht der treden vormt een contrapost met de vooruitspringende kroonlijst boven Quellijn's relief. De groep aan tafel leidt den blik van de sterk geaccentueerde horizontale lijn over naar de loodrechte richting; zij vormt door haar opstelling in een driehoek met stompen tophoek de herinnering aan een Klassiek gevelveld boven de Klassicistische pilasters, die Van Campen ontwierp. Hierboven welven zich de kappen en bogen van de open zaal; de blik verliest zich in een duister vergezicht van boomen en ruïnes. Rembrandt's 'Maaltijdt' is gelijk een variatie in mineur van het Avondmaal van Lionardo.

Ook in de kleur past Rembrandt zich aan bij de gegeven situatie. De rijkdom van het wit en geel in het overgebleven fragment van den Claudius Civilis treft des te meer, wanneer men bedenkt, dat juist de middengroep van het doel slechts weinig licht uit de vensters zou hebben ontvangen. Prof. Six toonde aan, dat onder het witte kleed, dat de tafel bedekt, oorspronkelijk een Perzisch tapijt was geschilderd. Six beschouwt deze overschildering niet als een - bij Rembrandt vaker voorkomend - penti-mente, maar als de eigenlijke aanleiding tot de 'verschildering'. De opdracht-

gevers zouden met den oorspronkelijk donkeren toon van het schilderij niet tevreden zijn geweest en, met het oog op het slechte licht in de galerijen, van den schilder een verandering hebben verlangd. Wij kunnen ons met deze verklaring moeilijk vereenigen; het lijkt ons waarschijnlijker, dat Rembrandt deze verandering reeds aanbracht, vóórdat hij het schilderij afleverde. Tezeer hield hij rekening met de situatie in loco, dan dat hij zich bij de oplossing van het probleem der verlichting op een dergelijke wijze kon ‘vergissen’, als Six veronderstelde. Zulk een fout zou slechts in de 19de eeuw mogelijk zijn geweest; in de eeuw, die scherpe grenzen trok tusschen ‘decoratieve’ en ‘vrije’ kunst en gedurende welke nagenoeg geen enkele kunstenaar op het gebied der vrije schilderkunst zich met decoratieve problemen zou hebben opgehouden, zijnde deze beneden zijn waardigheid. Het behoeft geen betoog, dat voor de 17e eeuw een zoo scherpe scheiding tusschen de functies der schilderkunst niet bestond; Rembrandt's Claudius Civilis is hiervoor een duidelijk voorbeeld. Wanneer men bedenkt, hoe de kunstwerken der Gouden Eeuw aan hun omgeving waren aangepast, dan ziet men bovendien, dat zelfs een ‘vrij’ schilderij niet bestemd was om te worden omgeven door de vage o n e i n d i g e ruimte van het Heelal of... van het Museum, maar om verbonden te zijn met de b e g r e n s d e ruimte, die de bouwkunst ordenend schiep.

Zoo zijn wij weer in aanraking gekomen met een woord, dat - op zichzelf beschouwd allerminst mysterieus - toch door zijn praegnanten zin de aanleiding heeft gevormd tot vele conjecturen: het woordje ‘verschilderen’, door Rembrandt in zijn overeenkomst met Lodewijck van Ludick vermeld.

Zooeven spraken wij van de veranderingen, die in Jacob van Campen's oorspronkelijke ontwerp voor de galerijen zijn aangebracht. Gelijk bekend is, werd slechts een sober deel van zijn projecten voor het Amsterdamsche Regeeringspaleis uitgevoerd. Bezuinigingsplannen en persoonlijke conflicten leidden in 1654 tot het ontslag van den bouwmeester. Deze Leitmotive van de Nederlandsche kunstgeschiedenis hebben in Van Campen's oorspronkelijk zoo rijke ontwerpen aesthetische en materieele armoede gebracht. In de ontwikkeling van de projecten voor het Amsterdamsche Stadhuis meenen wij dan ook den sleutel te vinden tot de geheimen van het woord ‘verschilderen’.

Het profiel van het gewelf der galerijen namelijk bepaalt den omtrekslijn van de schilderijen in de lunetten, zoo ook van den Claudius Civilis. In Jacob van Campen's eigen ontwerpen ziet men twee stelsels van galerijen boven elkaar, waarvan de ondersten met den kruin van het gewelf tot de hoogte van de vloer der bovenverdieping reiken. De doorsnede van het gewelf heeft den vorm van een halve ellips. De verhouding tusschen het onderste en het bovenste deel van de korte wanden is ongeveer 4:3, een verhoudingscijfer, dat ook elders in de schepping van dezen architect voorkomt.

De verandering van de plannen na Van Campen's ontslag bracht mee, dat men ter bezuiniging slechts één stelsel van de geprojecteerde galerijen uitvoerde. Deze moesten, ter verkrijging van een monumentaal effect, belangrijk hooger worden dan oorspronkelijk was voorzien. Het gevolg van deze wijziging was, dat de kruin van het gewelf der galerijen hooger kwam te liggen dan de vloer van de bovenverdieping. In plaats van een halve ellips heeft de doorsnede van het gewelf thans den vorm van een halven cirkel. De uitvoering van een gewelf op den grondslag van een ellips leverde namelijk in de jaren van den bouw technische moeilijkheden en groote kosten op. Aangezien de pilasterorde in hoogte gelijk bleef aan de plannen van Jacob van Campen, is het te begrijpen, dat bij de verhooging van de galerijen, de lunetten in hoogte moesten toenemen. Hieraan is het te wijten, dat deze lunetten ongeveer even hoog als breed zijn geworden. Het was dus geen tekortkoming van Jacob van Campen, die Rembrandt met de compositie van zijn Claudius Civilis te herstellen had, maar van hen, die na het ontslag van den architect de leiding van den bouw op zich namen.

Zoo is de toestand in onzen tijd. Dat de wijzigingsplannen langzaam zijn gegroeid bewijzen Rembrandt's voorstudies van den Claudius Civilis. Immers, de schets, die wij voor onze reconstructie hebben gebruikt, is wel even hoog als breed, maar de voorstelling wordt door een halve ellips bekroond. De tijd, waarin Rembrandt de opdracht tot het schilderen van dit werk kreeg, vormde dus een tusschenliggende fase in de ontwikkeling van de plannen voor de galerijen.

De teekeningen van Rembrandt te München (Hofstede de Groot 409-412) vormen het eenige document, dat wij in ver-

band met deze ontwikkeling hebben kunnen vinden. De afwezigheid van het archiefmateriaal betreffende deze questie wijst er op, dat de zaak, gelijk zoo dikwijls voorkomt in de bouwgeschiedenis van ‘'s Waerelts achtste Wonder’, en petit comité is behandeld. Het is bekend, dat de galerijen in het jaar 1659, ter gelegenheid van het bezoek van Amalia van Solms, à l'improviste en in groote haast zijn voltooid. Die voltooiing verdiende slechts het praedicaat v o o r l o o p i g . G o v e r t F l i n c k leverde voor de versiering schetsmatig beschilderde doeken, die later door een permanente decoratie zouden worden vervangen. De vroege dood van dezen schilder noodzaakte het stadsbestuur, naar andere meesters uit te zien. Aldus kreeg Rembrandt opdracht tot het schilderen van den ‘Maaltijdt’; J o r d a e n s zou twee andere werken leveren: de ‘Heerlijkke Overwinninge’ op de Romeinen en de ‘Vreemakinge’, gelijk Fokkens op pag. 165 en 166 van zijn reeds geciteerde boek zegt.

Bij het bericht van de voorloopige voltooiïng der galerijen in 1659 is niet vermeld, dat deze ruimten toen reeds steenen gewelven bezaten of kregen. Wanneer men bedenkt, dat pas in dat jaar het geheele gebouw onder de kap kwam, en er blijkens de berichten inwendig nog heel wat te voltooien was, dan wordt de mogelijkheid groot, dat de galerijen van de eerste verdieping in 1659 nog slechts een h o u t e n k a p bezaten. De doorsnede van die bekapping moet in dat geval zijn overeengekomen met de omtrekslijn, die de Münchner teekeningen (Hofstede de Groot, nos 409-412) vertoonen.

Fokkens zegt uitdrukkelijk, dat in 1662, het jaar van de uitgave van zijn ‘Beschrijvinge’, in de galerijen reeds vier werken van den ontworpen cyclus aanwezig waren. De geheele reeks zou bestaan uit acht episoden van den Vrijheidsoorlog der Batavieren. Bij één van de vier reeds aanwezige werken wordt de naam van den schilder door dezen auteur niet genoemd, n.l. bij de Verheffing van Brinio op het schild’. Blijkens de signatuur is dit werk in 1661 geschilderd door Jan L i e v e n s ; het hangt nog altijd tegenover den ‘Maaltijdt’ van Juriaen O v e n s , successeur de Rembrandt.

De twee overige schilderijen, die in 1662 reeds in de galerijen hingen, waren de reeds genoemde werken van Jordaens; zij bevonden zich in den Noordoostelijken hoek. Nu is het merkwaar-

dig, dat de schilderijen, die zich thans in dien hoek van de galerijen bevinden, allerminst op Jordaens' werken gelijken. Zij zijn leelijk van kleur, overvuld met figuren, hard en weinig boeiend. Een kleiner doek, in dezelfde galerij aangebracht ter opvulling van de leege ruimte tusschen het gewelf en de poort, die toegang geeft tot de Burgerzaal, vertoont echter meer overeenkomst met de kunst van dezen meester. Het is de 'David en Goliath', die weliswaar evenmin door bijzondere schoonheid opvalt, maar vloeiender van kleur en compositie is dan de zooeven besproken werken.

Vergelijkt men hierbij de opteekeningen van Thesaurieren uit deze zelfde jaren, dan vindt men wel een betaling van Fl. 3000, - aan Jordaens 'voor 3 stucken schilderijen ten behoeve deser stede geschildert te weten twe stucken ieder van 1200 gul. en een van 600 gl. in de galerijs' (1661), maar hiertegenover staat een andere aanteekening, die op de transactie een eigenaardig licht werpt. Wij bedoelen namelijk de volgende post van 2 Maart 1666:

'Bet. aen den heer burgemeester Andries de Graef over verschoten vracht van een kas en schilderdoeck naer Antwerpen aen Jordaens van een schilderij uit den Haeg ende pluckgeld van besteed werck.'

'Idem. Bet. aen Jaques Jordaens door Kamerling voor 't stuck schilderij van David en Goliath 700 gl. en over onkosten van vracht, arbeitsloon etc. 31 gl.'

Bij vergelijking van beide aanteekeningen valt het eigenaardige feit op, dat de schilder blijkbaar voor de 'David en Goliath' dubbel is betaald, n.l. met Fl. 600, - in 1661 en met Fl. 700, in 1666. Het lijkt ons onwaarschijnlijk, dat de stedelijke overheid zoo gul is geweest; misschien schuilt hier een van de vele geheimzinnigheden van den stadhuisbouw. In ieder geval staat het vast, dat men Jordaens doek(en?) heeft teruggezonden, die in Den Haag waren opgeslagen. Naar onze meening kan deze mededeeling op geen enkel ander werk slaan dan op de beide, uit de galerij verdwenen, werken, Jordaens had in Den Haag een groot atelier voor zijn werkzaamheden in de Oranjezaal; de groote Amsterdamsche opdrachten zal hij ongetwijfeld in dat atelier hebben uitgevoerd. Onze opvatting van deze feiten is, dat de opdrachtgevers ook hem het werk ter 'verschildering' hebben

teruggezonden, nadat de plannen voor de gewelven van de galerij waren veranderd. De werken van Jordaens, zijn evenmin als de ‘Maaltijdt’ van Rembrandt ooit in het Stadhuis teruggekeerd. Is Jordaens soms ook door Vondel uit het Raadhuis weggeïntrigeerd? Hier ligt dramatische stof te over voor tooneellievende museumdirecteuren!

Er is verder het volgende argument voor onze redeneering: Lievens' schilderij geeft den indruk alsof het oorspronkelijk een grooteren omvang heeft bezeten; aan de bovenzijde lijkt het afgesneden te zijn. Ook hier is dus een punt, dat wijst op veranderingen in de bouwplannen. Overigens is het lot de picturale versiering van de galerijen niet zeer gunstig geweest: twee vakken zijn zelfs geheel zonder beschildering gebleven.

Zoo zijn er vele argumenten, die ons tot een andere opvatting van de tragedie in Rembrandt's laatste levensjaren deden besluiten. In de eerste plaats komt het feit, dat Rembrandt den opdracht kreeg. De Amsterdamsche overheid had zich blijkbaar voorgesteld, slechts schilders die in zwang waren een dergelijken opdracht toe te deelen. Dat Rembrandt zijn deel hierin kreeg, bewijst dus niets van een intrigue, die tegen hem gericht was, doch eerder het tegendeel. Het verdwijnen van den Claudius Civilis verliest zijn tragischen achtergrond naast het verdwijnen van Jordaens' werken, die toch eveneens vóór 1662 in het Stadhuis aanwezig waren.

Zoo is het naar onze meening ook gesteld met den opdracht tot verschilderen. Indien de opdrachtgevers inderdaad een anderen smaak bezaten, zouden zij dan Rembrandt zelf het werk in academischen geest hebben doen veranderen; zouden zij daar bovendien geld voor over hebben gehad? Onze zienswijze in deze questie is anders.

Volgens de argumenten, die ons ten dienste staan, moet Rembrandt het schilderij hebben gemaakt toen de galerij nog geen steenen, maar houten gewelven bezaten. In 1662 (getuige de overeenkomst met Van Ludick) besloot men de gewelven in steen te laten uitvoeren. Dat er drie jaren moesten verloopen, eer de ‘voorloopige’ voltooiing van de galerijen een permanente voltooiing werd, verwondert niemand, die de bouwgeschiedenis van het Amsterdamsche Stadhuis kent.

Wegens de reeds vermelde technische bezwaren moesten de

steenen gewelven de doorsnede van een halven cirkel krijgen. De ‘Maaltijdt in het Schakerbosch’, geschilderd voor een lunet met elliptische bekroning, werd door deze wijziging te groot. Het werk moest worden afgesneden, wilde men het opnieuw een plaats geven.

Dat Rembrandt zich er niet mee tevreden kon stellen het werk eenvoudig af te snijden, gelijk Jan Lievens blijkbaar met zijn eigen deel in den opdracht heeft gedaan, wordt duidelijk, wanneer men de Münchner teekening (H.d.G. 409) aan de bovenkant met een halven cirkel afrondt. De compositie wordt dan stijf; de achtergrond wordt een halfcirkelvormig v l a k in plaats van de begrenzing van een r u i m t e . De twee overige panden van het gewelf die op de teekening zichtbaar zijn, vallen bij deze operatie grootendeels weg. Om den innigen samenhang tusschen de geschilderde en verbeelde ruimte zoo te herstellen, als Rembrandt beoogde en het schilderij in zijn eerste gedaante bezat, kon ‘verschilderen’ de eenige remedie zijn[1].

Dat het schilderij uit het Stadhuis verwijderd werd en niet terugkeerde, kan zijn oorzaak hebben gevonden in Rembrandt's tegenzin in zulk een verandering; het kan ook zijn, dat de schilder een hoogere betaling eischte, of zelfs dat een camerilla zich tegen hem keerde.

Voor al deze veronderstellingen ontbreken echter de bewijzen. De analogie met het verdwijnen van de werken van Jordaens, die toch tot de heerschende schilderscoterie behoorde door zijn werk in het Huis ten Bosch, doet er bovendien aan twijfelen. Misschien zullen de archieven in verband met dit analoge geval eens in de ‘zaak Rembrandt’ eenig licht doen schijnen.

III

Door den Claudius Civilis te confronteeren met de ruimte, waar het schilderij voor bestemd was, hebben wij getracht, het ‘mysterie van de verschildering’ op te lossen. Wij hebben tevens getracht aan te toonen, dat er geen enkel bewijs bestaat voor de

1) De dateering en groepeering van de vier studies voor den Claudius Civilis te München verkrijgt aan de hand van onze hypothese een ander karakter dan tot heden is aangenomen. (Zie Bauch, Rembrandt's Claudius Civilis’ in Oud-Holland 1925, pag. 223 v.)

bewering, als zou de geest van dit werk in strijd zijn met het Klassicisme, dat Van Campen's oeuvre kenmerkt. Men is er zoozeer aan gewend geraakt, Rembrandt en Van Campen als kampioenen van twee onverzoenlijke opvattingen tegenover elkander te zien staan, dat het velen moeilijk valt zich voor te stellen, dat de schilder van de gesmade Nachtwacht dezelfde ruimteideeën zou bezitten als de architect van het geaccepteerde Raadhuisontwerp. Toch is dit het geval. Ondanks de pilasters van Zuidelijke herkomst, is Jacob van Campen niet minder Hollandsch of Nederlandsch in zijn kunst dan b.v. Hendrick de Keyser.

De Claudius Civilis vormt niet het eenige voorbeeld van de verwantschap tusschen het werk van den schilder en den bouwmeester. Het is waar, dat Rembrandt wat de ornamentiek betreft andere, vrijere, levendiger opvattingen bezat dan Van Campen; in dit opzicht stonden de beide kunstenaars inderdaad vrijwel lijnrecht tegenover elkander. Het is eveneens waar, dat Rembrandt in stadsgezichten en landschappen bij voorkeur de schilderachtige, door tijd en weersinvloeden zelf tot 'natuur' gemaakte, gebouwen uit de perioden van de Gotiek en de vroege Renaissance weergaf. Men vergelijke slechts de teekening van den Amsterdamschen Montelbaenstoren door Rembrandt met gelijktijdige teekeningen van andere meesters naar hetzelfde onderwerp. Met de meening van Frits Lugt, als zou Rembrandt zich voor de Klassicistische architectuur van zijn tijd niet geïnteresseerd hebben, kunnen wij ons echter niet vereenigen. De ruimten, waar de schilder zijn groote composities in onder brengt zouden door Van Campen kunnen zijn gebouwd. Die ruimten vertoonen dezelfde kristallijnen klaarheid, die de scheppingen van dezen Meester van het Nederlandsche Klassicisme kernmerkt. De 19de eeuw trok scherpe grenzen tusschen de verschillende takken van kunst in één periode. Zij kon en wilde in het bijzonder de eenheid der kunsten in den bloeitijd van de Republiek der Nederlanden niet zien. Het is echter te hopen, dat de 20ste eeuw die eenheid weer zal willen erkennen.

Wij willen niet beweren, dat ons betoog betreffende het 'verschilderen' van den Claudius Civilis de onaanvechtbaarheid van een historische waarheid bezit; het is een hypothese met alle betrekkelijke waarde van dien. Het was echter onze bedoeling, deze

nieuwe hypothese te stellen tegenover opvattingen, die als bewezen feiten worden beschouwd zonder dat karakter te bezitten. Vele historici hebben in hun beschouwingen over Rembrandt's laatste levensjaren een al te groote plaats ingeruimd aan intrigues; zij hebben de werken uit die jaren gezien door een floers van tranen. Naar onze meening dient men groote kunst echter met onbelemmerden blik te beschouwen. Een tranenfloers vormt niet het juist medium, want het gevoel van den kunsthistoricus bevindt zich niet vóór, maar achter het netvlies. Men moge de werken van den grootsten kunstenaar der Nederlanden zien zonder sentimentaliteit, opdat daardoor het sentiment in nationaal en aesthetisch opzicht des te klaarder wordt. Den held beoordeelt men naar zijn daden alleen!

Gauffin's ‘Opstand der Batavieren’ vormt een aanklacht tegen Vondel. Vereerders van den ‘Prins der Dichters’ hebben zich tegen deze aanklacht gekant. Aan hun zijde scharen ook wij ons, waarbij de bedoeling niet vooropstaat om Vondel tegen een aanval te beschermen, maar om Rembrandt te verdedigen tegen hen, die in hun liefde voor den mensch, den kunstenaar miskenden.

Hier zij nogmaals gewezen op het feit, dat Vondel in Gauffin's tooneelstuk de rol van den zwarten intrigant vervult. Wij zijn te weinig ingewijd om het karakter van den dichter zelfstandig te kunnen beoordeelen. In geen enkele levensbeschrijving hebben wij echter een aanwijzing gevonden, die ons aan de integriteit van dezen kunstenaar deed twijfelen. Indien Vondel een intriganten geest had bezeten, dan zou hij dien toch niet tegen Rembrandt alleen hebben gebruikt!

Overigens is het opmerkelijk, dat alle positieve aanwijzingen ontbreken voor een contact tusschen Vondel en Rembrandt, van welken aard dat ook geweest mag zijn[1)]. Bovendien blijkt uit geen van de gedichten, die Vondel aan schilderijen en beeldhouwwerken wijdde, dat hij een ‘deskundige’ beoordeeling van de beeldende kunsten zelfs maar pretendeerde. Voor den dichter was de beeldende kunst een ‘middel tot literatuur’. Hij bepaalde

1) Men herinnert zich de zienswijze van F. Schmidt Degener, verdedigd in De Gids 1919, I 222, volgens dewelke Vondel een tegenstander van Rembrandt zou geweest zijn. Hierop steunt Gauffin. De meening van den heer Schmidt Degener werd door de Vondelkenners verworpen. Ze is achterhaald door de vondst van Vondels gedichtje aan Coppenol, waarin de dichter spreekt over ‘Rembrandt êel’. (Red).

zijn keus tot de kunstwerken, die hem dat middel verschaften. Zijn beeldspraak zag Vondel tastbaar gemaakt in de werken der academisten, Sandrart vooraan. Rembrandt's werken - picturaal en niet literair - konden hem dat middel niet verschaffen. Dat Vondel en Rembrandt hierdoor persoonlijk tegenover elkander zouden hebben gestaan, lijkt ons echter onbewezen. Wij wezen op dit feit reeds bij de bespreking van Jordaen's werken voor het Amsterdamsche Stadhuis. Bovendien twijfelen wij er aan, of Vondel de macht zou hebben bezeten tot het leiden van een camerilla.

De kunst der Nederlanden fascineert Nederlanders en vreemdelingen. Wanneer een schrijver zich zoozeer in die kunst verdiept, dat uit zijn bewondering een nieuw kunstwerk groeit, is dit een verblijdend teeken; ook indien het kunstwerk slechts het voertuig is van een idee, die tegen de overtuiging van vele Nederlanders strijdt. Wanneer echter een dergelijke artistieke daad leidt tot het oproepen van tegenstellingen op een terrein, dat zich in onze aan eenheid allerminst rijke geschiedenis juist door eenheid kenmerkt, dan krijgt zij een andere beteekenis. Los van elke historische waarheid zou het van nationaal standpunt beschouwd reeds te betreuren zijn, dat Dr. Axel Gauffin in zijn ‘Opstand der Batavieren’ verdeeldheid accentueert, waar de ongebrokenheid der 17de eeuwsche cultuur allen Nederlanders dierbaar is; hoeveel temeer in het geval, dat de historische waarheid zoo betrekkelijk blijkt te zijn.

Dat sommigen er behagen in scheppen, de levende Nederlanders in kampen te verdeelen, is een zaak die niet woorden maar daden behoeft. Aan onze beschouwing betreffende de geschiedenis van Rembrandt's Claudius Civilis meenden wij echter dit woord van protest te moeten toevoegen tegen hen, die onze groote dooden elkander doen bestrijden in een macaber spiegelgevecht.

ARNOLDUS NOACH

Aanteekeningen en opmerkingen

Garantie of axioma?

De Duitsche verklaring, Belgisch grondgebied te zullen respecteeren zoolang België zich niet aan de zijde van Duitschland's vijanden schaart of zijn territoir door dezen laat misbruiken, heeft aanleiding gegeven tot het stellen van de vraag, of een soortgelijke verklaring ten aanzien van Nederland dezerzijds toejuiching of zelfs bevordering zoude verdienen. Een wijs en waardig ministerwoord heeft daarop reeds bij een vorige gelegenheid geantwoord, dat de integriteit van het Nederlandsche territoir voor de Nederlandsche regeering ‘een axioma’ is, aan de waarde waarvan een zgn. nonagressie-verdrag of een ‘garantie’ van anderen slechts afbreuk zoude kunnen doen, en een verstandige pers heeft dit antwoord op haar juiste waarde weten te schatten. Niet aldus een ónverstandig lid onzer Volksvertegenwoordiging: het Eerste-Kamerlid Mr. van Vessem heeft door zijn vragen, den 15den October j.l. tot den Minister van Buitenlandsche Zaken gericht, blijk gegeven omtrent dit eerste beginsel der Nederlandsche buitenlandsche politiek nog steeds in onwetendheid te verkeeren.

Een auteur[1)] die, reeds vóór den Wereldoorlog, de internationale garantie tot voorwerp van zijn studie had gemaakt, constateerde met recht: ‘la garantie en elle-même n'engendre pas de droits nouveaux, elle protège seulement des droits déjà existants’. De beteekenis eener garantie, als België thans van Duitschland heeft ontvangen, ligt dan ook niet op juridisch terrein, zij is van politieken aard. Niet over de verhooging zijner veiligheid door middel eener juridische tooverformule heeft België reden zich te verheugen, maar over de in de garantie-verklaring tot uiting

1) K.G. Idman, Le Traité de Garantie en droit international, Helsingfors 1913 pag. 81/2.

komende *politieke gedragslijn*, welke de Duitsche Regeering verklaart te willen volgen. Er was aanleiding te over, om ten aanzien van die gedragslijn te voren niet geheel zeker te zijn. België was tot voor kort met een van Duitschland's potentieele vijanden op niet nauwkeurig bekende wijze geallieerd en kon dus door Duitschland met eenig recht zèlf als potentieele vijand worden beschouwd. En het aanvallen van een potentieelen tegenstander geldt bij militaire deskundigen nog altijd als iets dat méér dan 'een daalder' waard is.... Sedert kort heeft België getracht zich van zijn, in de huidige omstandigheden ietwat compromitteerend geacht, gezelschap los te maken. Over de vraag, in hoeverre het daarin was geslaagd, kon men echter verschillend blijven denken. De Duitsche verklaring heeft in dit verband groote beteekenis, omdat zij doet uitkomen, dat Duitschland de compromitteerende banden uit het verleden thans inderdaad op bevredigende wijze geslaakt acht. Met andere woorden: er is voor het toebrengen van een 'eersten slag' aan België - zoolang de omstandigheden zich niet wijzigen - voor Duitschland geen reden meer. Dit is het, wat de Duitsche regeering met prijzenswaardige duidelijkheid in het openbaar heeft erkend.

Welken zin zou een dergelijke verklaring ten opzichte van Nederland hebben? Wij hebben nooit aanleiding gegeven als potentieele vijand van Duitschland te worden beschouwd en Duitscherzijds is van een dergelijke beschouwingswijze ook nimmer gebleken. Nederland heeft altijd verkeerd en is altijd en door een iegelijk erkénd te verkeeren, in de positie, waarin België zichzelf eerst kort geleden heeft gebracht. Een 'verklaring', van wie dan ook, in den geest van de Duitsche verklaring jegens België, ware met betrekking tot Nederland dus het trappen tegen een open deur, waarmede slechts de schijn zoude kunnen worden gewekt alsof die deur tóch misschien nog niet voldoende was geopend: de garantie zou het axioma verlagen tot een stelling, die nog nader bewijs behoefde.

Is nu, voor België gelijk voor Nederland, *elke* reden tot wantrouwen jegens de Duitsche politiek verdwenen? De heer van Vessem, wiens partij bij herhaling voor legerversterking is opgekomen, zal de eerste zijn te erkennen, dat waakzaamheid - dat is dus: een zekere mate van wantrouwen - in politicis *altijd* is

geboden - al zal hij misschien niet dan schoorvoetend toegeven, dat die waakzaamheid óók (anderen zeggen zelfs: juist) tegenover Duitschland dient te worden betracht. Dáár schuilt het misverstand, dat tot de vragen van Mr. van Vessem aanleiding gaf. Mr. van Vessem constateert bij een deel van het Nederlandsche volk wantrouwen, ook (of juist) tegen zijn Oostelijken buur, en hij hóópt, dat dit wantrouwen door een Duitsche garantieverklaring zoude kunnen worden weggenomen. Maar Mr. van Vessem ziet daarbij over het hoofd, dat zoo'n verklaring alléén de angst voor een ‘eersten klap’ *aan den potentieelen vijand* zoude vermogen te verminderen - een figuur die zich ten aanzien van Nederland juist niet voordoet - en dat de vrees voor een aanval of inval, tegen een *bevrienden* nabuur gericht, voortspruit uit een wantrouwen van algemeenen aard, dat een staat, die nog in het versch verleden verdragen schond, met een nieuwe, nog zoo plechtige, verzekering niet vermag weg te nemen. Wie, gelijk Mr. van Vessem (en velen mèt hem) verbetering der Nederlandsche stemming jegens Duitschland gewenscht acht, dient de middelen daartoe niet in Duitsche verklaringen of wederkeerige verdragen te zoeken, doch in een op duidelijker wijze dan tot dusverre tot uiting komen van den Duitschen wil, de ‘eer’ en de ‘rechten’ van andere staten, en met name van Nederland te blijven respecteeren.

B.M.T.

Buitenlandsch overzicht

China, Spanje, Varia
19 Oct. 1937

In het Juli-overzicht werd vermeld, dat (7 Juli) te Wangping, op 32 K.M. van Peking, een botsing tusschen Japansche en Chineesche troepen had plaats gehad, en dat onderhandelingen over dit incident geopend waren en voortduurden. Zij zijn onbevredigend opgelost. Een correspondent van Havas ging (18 Juli) te Tokio op kondschap uit en vroeg aan militaire en diplomatieke gezaghebbers, wat Japan in wezen verlangde? Zij gaven hem twee punten op: 1e strategische contrôle van Noord-China tot de Gele Rivier; 2e een zoo groot mogelijke economische contròle ter verkrijging van een deel der in die streek aanwezige grondstoffen.

De heele wereld begon de zaak met belangstelling te volgen. Japan eischte bestraffing der ‘schuldigen’, vergoeding der door Japanners geleden schade, en ‘onderdrukking van anti-Japansche en communistische activiteit’. China beriep zich op het internationale recht en de bestaande verdragen, en zeide eene regeling van het incident te willen aanvaarden 't zij bij directe onderhandeling 't zij bij bemiddeling van derden, 't geen Japan verwierp. Beide partijen weken niet van hun standpunt; 26 Juli kwam het bij Peking tot ernstige gevechten, en spoedig in heel Noord-China. De Britsche en Amerikaansche ambassadeurs te Tokio gaven aan den minister van buitenlandsche zaken, Hirota, hun verontrusting te kennen over den gang dien de zaken blijkbaar dreigden te nemen, maar kregen ten antwoord (28 Juli), ‘dat de aangelegenheid in handen van het Japansche leger was’. Het woord was dus aan de kanonnen. ‘Een vrede’, zeide de Chineesche maarschalk Tsjiang Kai sjek, ‘zal alleen gesloten worden na een Chineesche overwinning op het slagveld’ (29 Juli).

Troepenzendingen bleven aanhouden; de Japansche luchtmacht kwam in actie. Zij bombardeerde Takoe, de voorhaven van Tientsin (1 Aug.). China's militaire leiders kwamen te Nangking bijeen (4 Aug.). Te Sjanghai, in de Europeesche nederzetting, begon een paniekstemming te heerschen (5 Aug.). Alle Chineesche mannen van tusschen de 20 en 25 jaar werden onder de wapenen geroepen (7 Aug.). Meer en meer begon zich de strijd te Sjanghai te concentreeren (13 Aug.). Bij een poging van Chineesche vliegers, Japansche oorlogsschepen die voor Sjanghai lagen te bombardeeren (zij waren gemeerd zoo dicht mogelijk onder de internationale concessie), kwamen eenige bommen in de Fransche concessie terecht (14 Aug.). Dertien gebouwen aan de 'Bond' (Sjanghai's Wangpoe-kade) werden in elkaar geschoten, toen het Chineesche geschut het vuur opende tegen het Japansche oorlogsschip Izoemo (19 Aug.). Intusschen hadden een groot aantal Europeanen Sjanghai verlaten. De Engelsche gezant te Sjanghai werd door schoten uit een Japansch vliegtuig gewond (26 Aug.).

Intusschen dekte China zich eenigermate den rug, door een niet-aanvalsverdrag te sluiten met de Sowjet-Unie (29 Aug.); het werd dus mogelijk dat, naar aanleiding van dit verdrag, Rusland het Chineesche leger indirect met wapenen, munitie en vliegtuigen ging steunen, of, door troepenconcentratie aan de grens, Japan zou noodzaken, een gedeelte van *zijn* troepen daartegenover te stellen. Inderdaad werd bericht, dat naar de grensprovinciën 250.000 Russische soldaten op weg zouden zijn, waartegen, in Mantsjoekwo, Japan reeds over 170.000 man zou beschikken, die het hoopt, om aan de Russen geheel gelijk te zijn, nog tot 250.000 man te kunnen opvoeren. In Noord-China vechten de Japanners reeds met 180.000 man, en bij Sjanghai met 100.000 (17 Sept.). Zou dus (zooals menigeen vreest, en enkelen hopen) een wereldoorlog onafwendbaar zijn?

Niet alleen in Noord-China valt de uitkomst Japan tegen, maar ook bij Sjanghai, Om te allen koste aan het Chineesche avontuur zoo spoedig het maar kan een eind te maken, bombardeerden Japansche vliegtuigen 22 Sept. Nanking en Kanton, waarbij (te Kanton) duizenden non-combattanten werden gedood; - de Chineezen laten er zich niet door ontmoedigen. 25 Sept. werd de luchtaanval tegen Nanking met meer gevolg herhaald; de vernieling was thans ontzettend. Buitenlandsche militaire waar-

nemers schatten thans, dat aan eventueele Russische machinaties door Japan het hoofd kan worden geboden met 500.000 man en 2000 vliegtuigen; dat de Japansche krijgsmacht in Noord-China nu is gestegen tot 350.000 man en 500 vliegtuigen, en die tegen Sjanghai (Nanking, Kanton) tot 150.000 man met 400 vliegtuigen (29 Sept.).

De Assemblée te Genève en het departement van staat te Washington veroordeelen (6 Oct.) Japan's optreden. 10 Oct. meldt nu Japan dat het in Noord-China eenige successen behaald heeft. 11 Oct. vertrok de Sowjet-gezant te Nanking, Bogomolof, naar Moskou, met rapport aan het Kremlin, dat indien Rusland niet te hulp komt, China het binnen twee maanden zal moeten opgeven. 14 Oct. 'beefde' Sjanghai (zegt de Nieuwe Rotterd. Ct.) 'onder het heftigste artillerie-bombardement dat ooit sinds den oorlog is voorgekomen.' Tenzelven dage zijn vier Japansche 'volks-ambassadeurs' met bestemming naar Amerika en Europa vertrokken, om der wereld kond te doen dat Japan 'tot het bittere einde' zal blijven vechten. Volgens Chineesche berichten van 14 Oct. zouden de Japanners in de laatste veertien dagen voor Sjanghai 20.000 man verloren hebben.

'The Nanking armies' (zeide het Septembernummer van *The Round Table*) 'include (besides great numbers of troops of inferior value) 200.000 men equipped and trained on a Western pattern, and an air force believed to consist of over 700 planes. But, apart from the sarcity of trained pilots, Chinese inefficiency in air warfare is limited by the lack of factories to supply replacements. There can be no doubt that Chinese material and equipment is on the whole much inferior to the Japanese. But this advantage to Japan would be discounted if the war became a guerilla one. For guerilla warfare the Chinese soldier is admirably suited, as is also much of the Chinese terrain; Japan would find her lengthening communications hard to defend; the longer the war lasted, the greater the possibility of financial collapse or social disturbance in Japan, of intervention by the U.S.S.R., or of mediation by other Powers.... It would surely be anomalous if, after the line taken in Spain, we should sell arms to Japan, about whose responsibility for the Far Eastern outbreak there can be no two questions.'

In het voorjaar mislukte Franco's tweede offensief tegen Madrid. Sedert gebeurde er eigenlijk weinig. Bilbao viel; nu ook (eind Aug.) Santander.

Eind Juli scheen de gerekte tragi-comedie der niet-inmenging haar einde te naderen, doch nauwelijks was de maand koud, of er kwam weer een zooveelste moeilijkheid. De ondercommissie voor niet-inmenging kwam 30 Juli bijeen en von Ribbentrop zeide, 'dat Rusland, door de toekenning van de rechten van oorlogvoerenden aan de partijen in Spanje te weigeren, het Britsche plan vernietigd had.' Grandi sloot zich bij den Duitschen ambassadeur aan. Een volkomen negatief resultaat dus. De ondercommissie werd 6 Aug. verdaagd in afwachting van een technisch rapport over het contrôle-stelsel.

2 Sept. gaf Eden den Franschen zaakgelastigde te Londen te kennen, dat Engeland bereid was deel te nemen aan een door Frankrijk voorgestelde conferentie ter beteugeling van de onveiligheid in de Middellandsche Zee. Engeland had reeds een plan ontworpen om de zeerooverij in samenwerking met de overige Middellandsche Zeemogendheden te bestrijden, en scheen aan de algemeene aanvaarding van dit plan niet te twijfelen. De Engelsche ochtendbladen van 9 Sept. zeiden dat de conferentie te Nyon door zou gaan, ook al namen Duitschland en Italië er niet aan deel. De conferentie dan is 10 Sept. begonnen, zonder Duitschland en Italië. Er werd voorgesteld dat Engeland en Frankrijk zich zouden belasten met het zuiveren der Middellandsche Zee westelijk van Malta; de andere mogendheden ter conferentie vertegenwoordigd (Bulgarije, Egypte, Griekenland, Roemenië, Rusland, Zuidslavië, Turkije) met het zuiveren der Middellandsche Zee oostelijk van Malta; aan Italië zou alsnog deelneming worden aangeboden. Daar echter Italië deelneming weigerde indien Rusland meedeed, en Rusland even beslist weigerde in een regeling toe te stemmen waarbij het Sowjet-regiem zou zijn uitgesloten, besloot men nu dat de *geheele* Middellandsche Zee zou worden gepatrouilleerd door Engeland en Frankrijk alléén (11 Sept.). Italië weigerde eerst alle deelneming, indien het geen gelijk aandeel kreeg als Engeland en Frankrijk (14 Sept.), doch koos, toen het den indruk had gekregen dat Hitler voor een oorlog tegen Engeland en Frankrijk (om Spanje) zeer weinig gevoelde, eieren voor zijn geld en stelde nu voorwaardelijke toetreding tot

de overeenkomst van Nyon in uitzicht, waarop Engeland en Frankrijk zich bereid verklaarden de geheele kwestie terwille van Italië te heropenen, en hiertoe de subcommissie van de niet-inmengingscommissie te gebruiken; - waarbij echter weldra bleek dat de tegenstellingen nog even onverzoenbaar zijn gebleven als in Juli het geval was, en zoo sleurt de zaak, die voortgaat aan den Europeeschen vrede te knagen, tot gemeen ongeluk voort.

Met zijn plannen tot hervorming van het Hooggerechtshof schijnt Roosevelt nog niet veel succes te hebben. Zijn populariteit dankte hij feitelijk aan zijn 'New Deal', d.w.z. aan zijn zeer vooruitstrevende sociale politiek, doch thans schijnt men op dien weg den president niet langer te willen volgen. Roosevelt heeft door zijn sociale politiek een scheidingslijn geschapen, die dwars door de oude partijen heengaat. De Amerikanen zijn echter een merkwaardig aan overgeleverde partijformaties gehecht volk, en dit doet Roosevelt kwaad.

Ter gelegenheid van den 150sten verjaardag der Amerikaansche grondwet heeft hij een rede gehouden aan den voet van het gedenkteeken van Washington, en de democratie verdedigd tegen den autoritairen staat. Zij moest haar recht opnieuw bewijzen door zich in staat te toonen haar aanhangers minstens evenveel te schenken als de dictators het de hunne doen. Maar het ongeluk voor Roosevelt is dat hij een staatssocialisme huldigt dat in strijd komt met een zuivere opvatting der democratie. - Te Chicago hield hij vervolgens een rede waarin hij zeide, dat de internationale politieke situatie toenemende onrust wekt bij alle volken die in vrede en vriendschap met elkander wenschen te leven. Er heerschte thans een terreur, een minachting voor het internationale recht zóó groot, dat de grondvesten der beschaving er door bedreigd worden. Het is voor de Vereenigde Staten van het grootste belang het heilige karakter der internationale verdragen te herstellen. De epidemie der onwettigheid schrijdt voort. Men moet dus gemeenschappelijke maatregelen nemen om de zieken af te zonderen en de publieke gezondheid te beschermen. Maar hoe de Vereenigde Staten al dit fraais en heiligs zullen verwerkelijken, vertelde Roosevelt ons niet.

Koning Leopold heeft 23 Juli van Zeeland een brief geschreven

die van ingenomenheid getuigt met de belangrijke opdracht, door Engeland en Frankrijk, niet zonder hoop van medewerking ook der Vereenigde Staten, aan den Belgischen premier verstrekt om een rationeele wereldeconomie te helpen bevorderen. De koning hoopt dat de grondgedachten van universaliteit, bestendigheid en zelfstandigheid daarbij zullen kunnen bewaard blijven, en het is van het grootste belang, dat daartoe de adviezen van alle groote deskundigen der wereld mochten worden ingewonnen. Een sympathiek gebaar, waarvan niet te veel mag worden verwacht. De pogingen van van Zeeland zijn ongelukkig doorkruisd door de binnenlandsche moeilijkheden die de Belgische premier in toenemende mate ondervindt, zoodat zijn aanblijven zelfs twijfelachtig is geworden.

Intusschen heeft België gewenscht dat de geruststellende verzekeringen die het van Engeland en Frankrijk ten aanzien van de eerbiediging der Belgische neutraliteit had ontvangen, door Duitschland mochten herhaald. Duitschland heeft thans bij nota van 13 Oct. verzekerd, dat het de onschendbaarheid van België een gemeen Europeesch belang acht en bevestigt zijn besluit, die onaantastbaarheid onder geen omstandigheden te schenden, ‘uitgezonderd natuurlijk het geval, dat België in een gewapend conflict, waarbij Duitschland betrokken is, aan een tegen Duitschland gerichte militaire actie deelneemt. De Duitsche regeering is bereid, evenals de Britsche en Fransche regeering, België bijstand te verleenen ingeval het voorwerp zou zijn van een aanval of inval.’

In Augustus vergaderde de mandatencommissie van den Volkenbond over den door Engeland voorgestelden toekomstigen status van Palestina. De practische oplossing zou zijn, dat Joden en Arabieren elkander leerden verstaan, maar hieraan ontbreekt alles. In September was het dan zoover, dat de Volkenbond besloot, de Engelsche regeering ruimte te laten haar propaganda voor de uiteindelijke verdeeling van Palestina voort te zetten. In den beginne had die regeering naar grooten spoed met de afdoening van het vraagstuk getracht, maar die ijver schijnt thans eenigermate bekoeld te zijn. Zij zal nu een nieuwe commissie naar Palestina moeten zenden die met de twee partijen het denkbeeld der verdeeling, waarvoor geen van die twee iets gevoelt,

verder te bespreken. ‘Als Palestina ooit vrede zal hebben’, schreef de *Daily Telegraph*, ‘moeten er van beide zijden concessies worden gedaan en de extremisten worden onderdrukt.’ Hetgeen voor Engeland een moeilijke taak is, die nog wel eens zwaar zal vallen, en tenslotte toch, met steun van den Volkenbond, tot een min of meer eigenmachtige beslissing zal moeten leiden.

25 Sept. kwam Mussolini naar Duitschland, om Hitler te ontmoeten, en 28 Mei heeft het op het Meiveld te Berlijn gedaverd van redevoeringen. Hitler sprak: ‘Democratie en liberalisme hebben ons volk niet voor smaad kunnen vrijwaren, en het nationaalsocialisme moest komen om het de vijftien jaar onthouden rechten terug te geven. Aan die ontrechting heeft het fascistische Italië nooit medegedaan’ (gejubel). ‘Dit Italië is nu onder Benito Mussolini een imperium, maar ook Duitschland weer een wereldmacht geworden. De kracht van onze beide rijken zal de vervulling van onze cultureele zending in Europa waarborgen’ (gejubel). - En Mussolini: ‘Achter mijn bezoek liggen geen geheime bedoelingen; wij zijn niet van plan het reeds zoo sterk verscheurde Europa nog dieper te verdeelen. Mijn bezoek richt zich niet tegen andere staten of hun belangen. Wij nationaal-socialisten willen den vrede, en zullen steeds bereid zijn voor een vrede te werken die de vraagstukken niet voorbijgaat, maar ze oplost.... Duitschland en Italië streven hetzelfde doel na, ook op het gebied der economische autarkie. Zonder economische onafhankelijkheid is de politieke onafhankelijkheid van een natie zelfs twijfelachtig.... Dit gevaar hebben wij in onze onmiddellijke nabijheid bemerkt toen de 52 te Genève aanwezige staten besloten tot de misdadige sancties tegen Italië. Ondanks allen aandrang heeft Duitschland zich niet bij die sancties aangesloten; nooit zullen wij dit vergeten.... De grootste democratieën, die thans op de wereld te vinden zijn, zijn Duitschland en Italië. De ethiek van het fascisme stemt overeen met mijn persoonlijke moraal: wanneer men een vriend heeft, met hem samen te gaan tot het einde toe.... Het Europa van morgen zal fascistisch zijn.’

Waarschijnlijk einde November of anders begin December, zal Hitler een tegenbezoek brengen. Dat er geen mededeeling omtrent de Duitsch-Italiaansche besprekingen is verschenen, wordt

gemotiveerd met de omstandigheid, dat immers de Führer en Mussolini zich op het Meiveld gedetailleerder hebben uitgesproken dan in eenig communiqué ter wereld mogelijk ware geweest....

Dat Duitschland met hernieuwden aandrang op de teruggave van zijn koloniën terugkomt, kan een gevolg van het bezoek van Mussolini zijn. Zonder Engeland's steun valt er niets te bereiken, en het ziet er niet naar uit, dat die steun door de tegenwoordige Britsche regeering zal worden verleend. Weerzin tegen al wat naar nationaal-socialisme of fascisme zweemt groeit bij het Engelsche volk sterk aan, en dat Duitschland niettemin juist op zulk een oogenblik zijn koloniale verlangens herhaalt, maakt een naderend conflict des te waarschijnlijker.

Intusschen - Europa kan misschien nog veel verdragen....

C.

Bibliographie

C.R. Boxer, Jan Compagnie in Japan 1600-1817. An Essay on the cultural, artistic and scientific influence exercised by the Hollanders in Japan from the seventeenth to the nineteenth centuries. - The Hague, Martinus Nyhoff, 1936, blz. XVI, 190; 17 illustraties.

Ik wensch u goeden dag mijnheer! Ouden zal men eeren, jongen zal men leeren.

Zoo leerden de Japanners Hollandsch uit een leerboek van 1788. Officieele tolken, tot weinige families bepaald, leerden reeds Hollandsch van 1673 af, maar van 1719 ongeveer dateert de opkomst van de school van *Rangakusha* 'Amateurkenners van het Hollandsch'. Hollandsch bleef de officieele taal voor buitenlandsche betrekkingen in Japan tot 1870 toe en was het voertuig waardoor kennis van Europa Japan binnen drong. Boxer's boek, met zeer vele nieuwe bijzonderheden, toont weer eens te meer aan hoe veelzijdig en belangrijk die rol is geweest. Voor cartographie en aardrijkskunde, voor militaire wetenschap, voor medicijnen, plantkunde en sterrekunde en op het gebied van prent- en schilderkunst, is de invloed der Hollanders en der Hollandsche boeken groot geweest. Boxer schrijft hierover met een levendig gevoel voor humor en een grondige kennis der Japansche en Hollandsche bronnen. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan het opperhoofd Isaac Titsingh (1745-1811), die, als bijna de eenige Nederlander uit die vroege periode die ware wetenschappelijke belangstelling in Japan aan den dag heeft gelegd, deze eer alleszins waardig is. De voortreffelijke illustraties zijn kostelijk en doen den uitgever eer aan. Men zou wenschen dat dit boek in veler handen kwam; dat een Engelschman met zulk gemak van oud-Hollandsche bronnen gebruik maakt mag wel zeer in het bijzonder worden gewaardeerd.

J.J.L. DUYVENDAK

Dr. T. van Lohuizen, De Wonderbouw der Materie. Ontwikkeling van het inzicht in haar structuur in de 20ste eeuw. 96 blz. - Drukkerij Uitgeverij 'De Hofstad', Den Haag.

Een studiekring over atoomphysica, door den schrijver voor de Haagsche Volksuniversiteit gegeven, gaf aanleiding tot het verzoek, de behandelde stof in ruimeren kring bekend te maken.

De ervaring, hoe levendige belangstelling de problemen der moderne natuurkunde, mits in wetenschappelijken geest en bevattelijken vorm

voorgedragen, bij intellectueel geïnteresseerde niet-vakmenschen vermogen op te wekken, deed den schrijver tot inwilliging geneigd zijn; de overweging dat een klein boekje als dit toch slechts een flauwen indruk zou kunnen geven van wat het levende woord en het experiment op de voordrachten zelve konden uitwerken, stelde aarzeling daartegenover.

Die aarzeling was niet ongegrond; het boekje heeft inderdaad wat al te zeer het karakter behouden van een résumé, dat voor deelnemers aan de bijeenkomsten weliswaar voldoende zal zijn, om zich het gehoorde en geziene weer te herinneren, maar dat voor den onvoorbereiden lezer wellicht toch wel wat moeilijk verteerbaar zal zijn.

Toch kan men het verschijnen toejuichen. De schrijver geeft een helder en beknopt overzicht van de hoofdzaken der moderne atoomphysica, dat velen moge opwekken tot de diepergaande studie, waartoe een literatuurlijst den weg wijst.

E.J.D.

M.M. van Dantzig, Schilderkunst - Maakwerk - Vervalsching; Frans Hals, Echt of onecht. - Amsterdam, H.J. Paris, 1937.

Korten tijd na elkander zijn twee geschriften van de hand des heeren van Dantzig verschenen, het laatste een directe aanval op de groote Frans Hals-tentoonstelling te Haarlem, die einde September werd gesloten.

Ab Iove principium! Wij beginnen dus met het eerste boek, 'Schilderkunst - Maakwerk - Vervalsching', dat zeker niet van oorspronkelijkheid gespeend is, ware het slechts omdat het zoo openhartig blijken geeft van een nuchtere eerlijkheid bij den schrijver, die naast opmerkingen, welke haar ontstaan kennelijk danken aan de praktijk van een vak (restaureeren van schilderijen?) ook onverhuld allerlei kant-noch-wal-rakende dingen te boek stelt. Over het geheel kan men hier spreken van theoretische preoccupaties, die slechts van eenig belang zijn, waar een directe practische ervaring er een eenigszins reeëlen grondslag aan geeft. Het gansche betoog is echter vaag en vol begripsverwarringen, vooral in het door den schrijver gestelde alternatief: kunstwerk - vervalsching. Van dezen wankelen grondslag uit zou nu een vaste (beperkte!) beoordeelingsnorm moeten worden gevonden voor allerlei zaken, die per saldo niets met een kunstwerk hebben uit te staan. De heer van Dantzig kent de schilderkunst klaarblijkelijk alleen als uiting van een bepaald soort naturalisme ('Het is de kunstenaar, die speciale karaktertrekken in het natuurbeeld ontdekt, en weergeeft' e.z.m.), en begrijpt bovendien geheel niet waar hij over praat, wanneer hij op p. 47 e.v. Compositie en Wiskunde dooreen haspelt. Men zou over vele kolommen moeten beschikken om alles, waardoor men in dit boek geïrriteerd wordt, te kunnen weerleggen. Maar wat zou het baten denkfouten aan de kaak te stellen, als die over het schilderen zoolang men geïnspireerd is en het ontstaan van vervalsching wanneer men dat niet is. Hier toch wordt kennelijk de geboorte van het kunstwerk uit den geest, uit de idee van den kunstenaar ontkend, om het even of het een litterair werk, een werk van beeldende kunst of een symphonie geldt. Verder dan de waardeering van 17de eeuwsche Ned. schilderkunst schijnt de heer van Dantzig

niet te zijn gekomen, getuige b.v. zijn schoolsche opmerkingen over het sterkste licht[1] (het glimlicht!!), half licht, halve schaduw, enz.

Toch ligt aan dit alles een bepaald systeem en een program ten grondslag, dat echter niet beter zijn volkomen onmogelijkheid kon bewijzen dan met het volgende werk, *Frans Hals, Echt of onecht.* Graag neemt men daarbij aan, dat dit tweede boek uit eerlijke overtuiging, ja uit verontwaardiging geschreven werd. Voor deze laatste bestond inderdaad reden.

Maar ook hier blijkt weer, dat de heer van Dantzig niet begrijpt wat een kunstwerk is. Bovendien is hier wel alle schroom afwezig. Hoe anders kan men, staande tegenover het werk van een geniaal kunstenaar, met een schoolmeesterachtige pedanterie een lijst van 44 punten ('kenmerken') opmaken, waaraan alle 'echte' Halsen moeten voldoen. Op p. 39 lezen wij het in extenso. 'Ik begin dus met eigenhandige werken van Frans Hals en verwijs naar de punten, zooals ik die in het voorafgaande hoofdstuk heb beschreven. Zij gelden voor ieder der stukken uit de eerstvolgende groep'. Dat zijn dus de echte stukken. Maar nu schijnt het niet in dezen kunstrechter op te komen, dat een kunstenaars-oeuvre nog zoo iets als een evolutie doormaakt. In dit systeem van onderzoek, waar het kunstwerk resultaat is van een optelsom, past die echter niet. Daardoor komt deze beoordeelaar er dan ook toe eenige van de prachtigste stukken van Hals voor vervalschingen te houden. Onder de 116 nummers der Haarlemsche tentoonstelling zouden volgens de methode van den heer van Dantzig slechts 32 volkomen echte Halsen zijn geweest! Zulke grappenmakerijen kunnen wij toch niet meer voor ernst nemen. En daarom is het maar beter over deze onverkwikkelijke affaire verder te zwijgen.

Men verbaast zich echter over het feit, dat voor dergelijke schrifturen in dezen tijd nog een ernstige en soliede uitgever wordt gevonden, terwijl zooveel goede werken onuitgegeven moeten blijven liggen.

A. VAN DER BOOM

Geschiedenis van Vlaanderen, onder leiding van Dr. Rob. van Roosbroeck, - Oudste Geschiedenis, door Prof. Dr. H. van de Weerd en Dr. R. de Mayer. - Middeleeuwen, door Prof. dr. L. van der Essen en Prof. dr. F. L Ganshof. - Maatschappij Joost van den Vondel, Amsterdam 1936, 1937.

Met twee nog volgende deelen: Bourgondische Periode, door Dr. Fritz Quicke, en Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis, door Dr. Rob. van Roosbroeck en Prof. Dr. H. van Werveke, zal deze Geschiedenis van Vlaanderen voltooid zijn. Intusschen is het nuttig met een bespreking van de beide thans verschenen deelen niet langer te wachten. Tekst en illustratie beide namelijk leggen met hetgeen Vlaanderen thans op wetenschappelijk en illustratief gebied vermag, aanmerkelijke eer in. De hoofdstukken zelf en het plaatwerk (dat van Dr. Lebeer is) zijn beide goed verzorgd. Eene inleiding

1) Waar zou Van Gogh zijn 'sterkste' licht vandaan hebben gehaald, toen hij de korenvelden van de Provence schilderde, waarbij alle kleuren zich bijkans oplossen in één groot bestendig licht?

door Dr. van Roosbroeck gaat aan het eerste deel vooraf. ‘Allerwegen’, zegt hij, ‘groeit in het Vlaamsche land

de piëteitsvolle aandacht voor de ontwikkeling van het moderne Vlaanderen uit het verleden.... Vlaanderen moet schrede na schrede dien groei kunnen volgen.' En hij haalt Conscience aan die in zijn *Leeuw van Vlaanderen* tot elken Vlaming zeide: 'overweeg wat Vlaanderen eertijds was, wat het nu is, en nog meer wat het worden zal.'

Prof. van der Essen (want deze schrijft ook al in het eerste deel) behandelt het ontstaan van het Vlaamsche volk en de oudste geschiedenis van het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Dit wordt, in het tweede deel, door Prof. Ganshof met een Staatkundige Geschiedenis der 12de, 13de en 14de eeuw vervolgd. Over de staatsinstellingen van Vlaanderen en van Brabant schrijven Ganshof en Dr. J. de Sturler, over de economische geschiedenis Prof. van Werveke, anderen weer over letteren en kunst. En Dr. van Roosbroeck besluit eene beschouwing over Ruusbroec met de woorden:

'De middeleeuwer was steeds op weg, struikelend en vallend, naar een Civitas Dei. In Vlaanderen is deze civitas wel vaak een hel geweest... (Maar) het is de funktie van den middeleeuwschen Vlaming geweest, toen, in den loop van de 14de eeuw, de eerste voorteekenen aan de lucht kwamen der afwijkingen van het metaphysische denken, op ongewoon felle en schitterende wijze te reageeren door een stijging van de regioenen van de ascetische mystiek, welke van Ruusbroec den grootsten middeleeuwschen Vlaming heeft gemaakt.'

Wanneer het begonnen werk voltooid mocht worden in gelijke deugd, zal Nederland van geluk spreken.

C.

Dr. M. van Blankenstein, Woelig België. - Nederlandsche Keurboekerij, Amsterdam 1937.

'België lijdt onder zijn verleden,' zegt Dr. van Blankenstein, en dit gaat hij ons bewijzen. 'Welke diplomatieke taak zouden (tijdens de Spaansche en Oostenrijksche heerschappij) de gaven van een Antwerpschen Johan van Oldenbarnevelt, een Gentschen Johan de Witt, een Brusselschen stadhouder Willem III hebben kunnen vinden?.... De oude, op Frankrijk in het bijzonder georiënteerde, Belgische politiek had altijd verzet gevonden in het land, in het bijzonder in Vlaamsche kringen. Toen in 1935 Mr. Paul van Zeeland aan het bewind kwam was het land reeds zoover, dat het bevrijding zocht uit zijn eenzijdige verbintenissen,' die dan door Leopold III in October 1936 is bewerkt. 'Wat is dan wèl de oorzaak van een zóó felle bestrijding van het kabinet-van Zeeland? Men zal moeilijk exacte redenen vinden.... Waar is dan de felle scheiding die de verklaring moet leveren voor het heftig karakter van den politieken strijd in België?.... België leeft midden in een crisis van zijn partijwezen.... De katholieke partij is niet in staat geweest aan het "nationale kabinet" een leider te verschaffen. Haar groote mannen zijn van den nieuwen tijd vervreemd.... Daarom moest een jong man komen, katholiek maar in de politiek niet katholiek georganiseerd, een man uit een andere wereld dan die der politici, om de leiding te nemen... Zijn candidatuur te Brussel tegen Degrelle, bij de tusschentijdsche verkiezing

van 11 April 1937, was een krachtproef. Zij slaagde ten volle.... (Doch) in geen der groote Belgische partijen heerscht nog centrale

tucht. Waar men den schijn daarvan handhaaft, is dit slechts mogelijk, doordat men de oude discipline heeft verzacht, en duldt, wat vroeger nooit geduld zou zijn. De partijen trachten de verschuivingen binnen het partijverband te houden, door dit naar alle kanten rekbaarder te maken..... Degrelle is niet ernstig, maar wat zich onder hem vereenigd heeft, zijn de ernstigste verschijnselen van dezen tijd.... Men moet in België niet vragen hoe sterk Degrelle zelf is, zoomin als men bij ons moet vragen, hoe sterk Mussert zelf is.... De vraag is, hoeveel ziektekiemen zich ophoopen in het sociale lichaam.... De woeligheid in België vindt ten deele haar oorzaak in de geschiedenis des lands, ten deele in vervormingsverschijnselen.... In den partijstrijd zijn alle programma's "op de helling".' - Toch is er één motief van rust: 'België zoekt zijn plaats onder de vreedzame, kleinere mogendheden, die in den oorlog neutraal zijn gebleven. Te dezen *bestaat volledige eensgezindheid in België.*'

Het boekje is gedateerd Mei 1937. De onrust in België is sedert nog zeer toegenomen, helaas ook door verdachtmakingen en persoonlijke kijvage.... Hoe gewenscht ware het voor België dat het daarmee niet erger ging!

C.

Georges Hardy, La politique coloniale et le partage de la terre aux XIXe et XXe siècles. - Paris, Albin Michel, 1937.

Een nuttig en goed beredeneerd handboek van den 'recteur de l'académie d'Alger' waarin over het Nederlandsch koloniaal beheer en bestuur (in Oost-Indië) vleiende dingen worden verteld. 'Les Hollandais sont avant tout des hommes d'affaires, de tempérament positif, calculateur, généralement orienté vers les bénéfices tangibles. Dans leurs colonies comme ailleurs, ils ont mis au service de leurs intérêts leurs dons de méthode, leur goût de progrès, leur opiniâtreté légendaire, toutes les vigoureuses qualités que de longues luttes contre la nature et les hommes ont fortifiées en eux....; ce sont eux qui ont donné l'exemple le plus marquant d'une colonisation scientifique, tout entière tendue à l'augmentation des ressources et fondée sur une étude patiente du sol et du climat, sur la substitution des cultures rationnelles aux exploitations extensives, sur une réglementation rigoureuse du travail indigène.... Ce sont aussi des âmes religieuses, agitées de préoccupations morales, guidées par un sens austère du devoir, promptes à redresser les torts en elles et autour d'elles.... Nulle autre colonisation ne s'adonne avec plus de sérieux et d'ingéniosoté aux tâches sociales et morales, à la défense des humbles, à l'efficacité des oeuvres éducatives, à l'entretien de la compréhension mutuelle....'

Maar er is een wonderlijke fout ingeslopen: bij 'le partage de l'Insulinde' worden Bali en Lombok hopeloos met elkander verward: 'le radjah de Mataram est vaincu en 1849 et sa dynastie finit avec lui.' Die (lomboksche) radja is pas in 1894 overwonnen en de radja van Boelèleng (op Bali) komt in 1849 om het leven. - Over Suriname en Curaçao (zooals over Amerikaansche zaken in het algemeen) is weinig gezegd.

C.

Georges Grappe, Goya. - Plon, Paris, 1937.

Een prachtig verlucht boek; alle illustraties zijn voortreffelijk geslaagd, en de tekst niet minder, waarin niet alleen *het leven* van den schilder van jaar tot jaar wordt nagegaan, maar ook *het werk* door treffende beschouwingen verdiept is. ‘Le *Dos de Mayo* et le *Tres de Mayo*’ (die Manet navolgen zou in zijn ‘executie van Queratero’), les *Majas* etles *Manolas au balcon* ont eu le plus de retentissement sur le développement ultérieur de la peinture. Mais leur influence ne commercera vraiment à s'exercer qu'une cinquantaine d'années après leur naissance.... La *Maja desnuda* est, avec la *Vénus au miroir* de Velasquez, le seul nu de la peinture classique espagnole.... Elle dépasse le cadre national, du fait qu'elle constitue, en realité, le premier corps féminin qui s'offre aux regards, dépouillé des sortilèges de la tradition. Nous n'avons plus devant nous Vénus ou quelqu'une de ses filles glorieuses, pourvue de toutes les perfections que lui conféraient les canons de l'art.... Cette *Maja*, ce n'est plus la Femme mais une femme.... Elle possède plus de charme que de beauté; elle éveille davantage le désir que l'admiration. C'est de la tranquille et peut-être inconsciente audace de son créateur, de la sincérité avec laquelle il copia ces formes menues et donna à leur chair fragile ces tons sournois et précieux, - seul peut-être avant lui, Fragonard avait tenté pareil effet - que devait naître le nu moderne.... Mais, avant que l'oeuvre fasse école, il faudra qu'elle sorte des collections privées, et qu'elle trouve, sous le pinceau de Manet, avec l'*Olympia*, sa première postérité.... *Les Caprices*...., c'est toute la chevauchée des péchés capitaux, mêlant les corps charmants des vierges folles aux carcasses édentées et corruptrices, pour gagner, sus le balai rituel, le sabbat du dieu noir....’

Een boek om gedurig weer in de hand te nemen.

C.

Hommes d'Etat. Trois volumes paraissant sous la direction de MM. A.B. Duff et F. Galy. - Desclée de Brouwer, Paris, 1936, 1937.

De staatslieden zijn Philippus van Macedonië (Victor Chapot), Caius Gracchus (André Oltramare), Sulla (Léon Homo), Constantijn (Jean-Remy Palanque), Theodorik (Maurice Rey), Nicehorus II Phocas (O. Tafrali) (eerste deel); - Frederik II van Hohenstaufen (A.B. Duff), de Heilige Lodewijk (F. Olivier-Martin), Lodewijk XI (J. Calmette), Lorenzo il Magnifico (A. Renaudet), Michel de L'Hôpital (Robert Anchel), Philips II (Rafael Altamira) (tweede deel); - Catharina II (P. Milioukov), Danton (B. Mirkine-Guetzevitch), Metternich (André Robert), Cavour (Georges Bourgin), Thiers (A. Dupront), Disraeli (A. en D. Toledano) (derde deel). - Men mist Themistocles, Alexander, Caesar, Karel den Groote, Richelieu, Cromwell, Napoleon, Bismarck.... maar men kan niet alles verlangen. ‘Peut-être’, zeggen de heeren Duff en Galy, ‘nous reprochera-t-on l'imprévu de nos préférences’, maar een eigenlijke verklaring van die voorkeur wordt niet gegeven. ‘Nous avons demandé à nos collaborateurs des études sur *la pensée, la technique et les réalisations politiques* de ces hommes d'Etat.’ Laten wij (die niet lang kunnen zijn) het nog willekeuriger doen dan de heeren, en ons beperken tot Theodorik, Philips II en Metternich.

'Théodoric', zegt de heer Rey, 'ne pouvait s'aveugler sur la durée d'un système - instable comme tous les systèmes. Aussi songeait-il à préparer lentement le rapprochement entre les deux couches de la population...., à fondre les coeurs et amener Germains et Romains à collaborer à sa grande oeuvre.... Il peuple le Sénat d'Ostrogoths, et crée une catégorie d'agents et de surveillants pour galvaniser l'administration, en opérer la soudure et préparer ainsi un élargissement des hautes classes gouvernementales. Jusqu'où pensait-il pousser cette douce fraternité? Il est impossible de répondre à cette question. Ce qu'il importe c'est de la poser, chose qu'on ne fait pas toujours quand on s'occupe de Théodoric, parce qu'on se refuse à saisir la complexité des situations et des événements auxquels il devait se soumettre.'

De heer Altamira zegt van Philips II: 'Il était naturel que la doctrine de Machiavel fût, dès son adoption par un prince qui mettait l'Etat (entité politique) au-dessus de l'intérêt individuel, érigée au rang de "raison abstraite" au lieu de rester un simple prétexte destiné à servir une ambition personnelle. Elle n'en perdit d'ailleurs aucune de ses caractéristiques ou rien de son amoralité. Elle ne fit, au contraire, que les affirmer et les justifier. Tel fut, à mon sens, le cas de Philippe II.'

'Metternich', zegt de heer Robert, 'n'était pas sans défauts. Il a surtout eu le tort de s'admirer lui-même. Cette vanité, indigne d'un grand esprit, a indisposé contre lui les historiens les plus impartiaux. Et ils n'ont pu se libérer de cette prévention quand ils ont voulu juger l'homme d'Etat. Or, si *l'homme* est parfois mesquin et irritant, *le politique* a été incontestablement très grand. Réaliste par nature et rationaliste par éducation, il a cherché à appliquer à un siècle désaxé et à une Europe bouleversée les grands principes d'équilibre que lui avaient légués les historiens philosophes du XVIIIe siècle; inaccessible à la haine et aux basses rancunes, il s'est fait le chevalier d'un idéal qui ne manque ni de grandeur ni de solidité et, dans la lutte titanesque qui mit aux prises le plus subtil diplomate et le plus audacieux conquérant, un Français même doit savoir reconnaître que Metternich pouvait à bon droit se considérer comme le champion de la sagesse contre l'aventure.... Metternich a assuré une longue période de paix à la fois à l'Empire dont il s'était fait le serviteur dévoué, et à notre Europe chrétienne qui fut toujours sa plus pressante préoccupation.'

Men zal willen toegeven dat het program 'pensée, technique et réalisations politiques' althans in elk der drie deelen bewerkers heeft mogen vinden die het voortreffelijk hebben toegepast.

C.

Henri Pirenne, Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle. - Alcan, Paris, 1936.

Pirenne is overleden in 1935 en liet twee onvoltooide boeken na: *Mahomet et Charlemagne* en deze *Histoire*, die beide door zijn zoon den heer Jacques Pirenne zijn uitgegeven. De zoon heeft met de uitgave der *Histoire* niet veel moeite gehad; des te meer met *Mahomet et Charlemagne.* De *Histoire* is hij beginnen op te schrijven 31 Januari 1917 tijdens zijn krijgsgevangenschap, omdat Russische medekrijgsgevangenen te Holzminden hem verzocht hadden een mondelingen cursus over Europeesche geschiedenis te houden; toen hij daarin bewilligd had, vroegen zij

hem nader, het gehoorde op schrift te mogen ontvangen. Hij is met de *Histoire* gekomen tot ongeveer 1550; hij had tot 1914 door willen gaan maar de plotselinge wapenstilstand van 1918 bracht hem naar Gent terug en de *Histoire* bleef ligg3n. Hij voltooide nu liever zijn *Histoire de Belgique.*

De *Histoire de l'Europe* is een geschrift zonder éénige geleerde noot; een vlot geschreven en nooit herschreven overzicht, dat toch de meesterhand verraadt. Ik mag er het begin wel uit overschrijven:

'Ce serait une grave erreur de se figurer les Germains qui s'établissent à demeure dans l'Empire au Ve siècle, sous les traits de leurs compatriotes du temps de Tacite. Leur contact avec Rome leur avait appris bien des choses. L'Empire, leur paraissant moins redoutable depuis qu'une première fois ils en avaient passé les frontières, leur devenait aussi plus familier. Ils s'accoutumaint à lui depuis qu'il avait cessé de leur être inaccessible. Et l'Empire à son tour, ne pouvant plus persister dans sa superbe à leur égard, se montrait plus accommodant.... Que d'influences romaines ont dû passer, par ces Francs, de l'autre côté du Rhin!.... L'Empire lui-même fourmillait de barbares.... On rencontrait même à Rome ou à la cour impériale des fils de rois du nord, qui venaient s'y initier à la langue et à la civilisation latines. L'accoutumance se faisait donc insensiblement. On se connaissait mieux. Le péril existait toujours, mais il était moins pressant. L'invassion des Huns en Europe lui rendit brusquement toute sa gravité....'

Nog één aanhaling moge ik mij veroorloven, ten bewijze hoe voortreffelijk Pirenne is blijven schrijven:

'La vitalité extraordinaire manifestée par les moines lors de la réforme clunisienne n'avait pas survécu au triomphe de celle-ci. Le but atteint, l'élan s'était arrêté. A la crise succède l'affaissement et, dès la fin du XIe siècle, les monastères bénédictins dont, par une singulière mais inévitable ironie des choses, les donations des fidèles, gagnées par eux au mépris des biens terrestres, avaient encore augmenté la fortune, commencèrent à entrer dans une période d'assoupissement...'

C.

Henri Pirenne, Mahomet et Charlemagne. - Alcan, Paris, 1937.

4 Mei 1935 had Pirenne dit boek in eerste ontwerp voltooid. 'Mon père,' schrijft de heer Jacques Pirenne, 'avait coutume d'écrire deux fois tous ses livres. Dans une première rédaction, il bâtissait son ouvrage sans le moindre souci de la forme; il en faisait, en quelque sorte, le gros oeuvre. Une seconde rédaction qui n'était pas une simple correction de la première version, mais un texte entièrement nouveau, donnait à l'oeuvre cette forme objective et volontairement réservée derrière laquelle il tenait à faire disparaître sa propre personnalité.... Il a fallu, pour présenter l'ouvrage au public, apporter certaines retouches, aussi minimes que possible, compléter les références, collationner les textes cités.... Telle qu'elle se présente dans sa première ébauche, la dernière oeuvre écrite par mon père renferme ses pensées les plus vivantes, les plus hardies, les plus jeunes, celles qui bouillonnaient dans son cerveau à la veille de sa mort.'

Wat is dan de stoute stelling die Pirenne reeds sedert eenige jaren in tijdschriftartikelen verkondigd had en die hij nu in dit posthume

boek voltooit en afrondt? Deze, dat men de middeleeuwen niet met den val van het Westersch-romeinsche rijk maar met Karel den Groote moet laten beginnen. Den heelen merowingischen tijd door bleef de 'Geldwirtschaft' in stand en is eerst in den Karolingischen tijd door de 'Naturalwirtschaft' vervangen, omdat, door de opkomst van den Islam, de Middellandsche Zee onvrij was geworden. 'De tous les caractères de cette admirable construction humaine que fut l'Empire romain, le plus frappant et aussi le plus essentiel est son caractère méditerranéen.... La mer véhicule des idées, des religions, des marchandises.... A mesure que l'on s'écarte de la mer, la civilisation se fait plus rarifiée.... C'est en Orient que se concentre la navigation. Les Syriens sont les routiers des mers. Par eux le papyrus, les épices, l'ivoire, les vins de luxe se répandent jusqu' en Bretagne.... Par la Méditerranée l'Empire forme donc, de la manière la plus évidente, une unité économique.'

Wat zou de volksverhuizing daaraan veranderd hebben? Ook de Germanen, voor zoover zij het rijk zijn binnengedrongen, hebben deel aan dit levenwekkende handelsbedrijf met al zijn gevolg. 'Le roi, comme succédant à l'empereur, dispose du fisc et des impôts.... Il est un immense propriétaire foncier et il jouit en même temps d'un formidable trésor en or monnayé. Aucun prince en Occident, avant le XIIIe siècle, n'a dû être aussi fourni d'argent que ces rois-là. La description de leurs trésors est un ruissellement de métal jaune. Avant tout, ils permettent au roi *de payer leurs fonctionnaires.*' Een groot verschil met de Karolingers, die dit niet meer vermochten.

Is het nu werkelijk 'Mahomet' geweest, die de diepe caesuur snijdt? 'La conquête arabe qui se déclanche à la fois sur l'Europe et sur l'Asie est sans précédents.... L'Islam a encore ses sujets fidèles aujourd'hui presque partout où elle s'est imposée sous les premiers khalifes. C'est un véritable miracle que sa diffusion foudroyante comparée à la lente progression du Christianisme.... A partir du milieu du VIIe siècle, la navigation des ports musulmans de la mer Egée vers les ports restés chrétiens, est devenue impossible.... Ibn-Khaldoun dit: 'Les Chrétiens ne peuvent plus faire flotter une planche sur la mer.' Elle est dorénavant livrée aux pirates sarrasins.... L'ancienne unité économique de la Méditerranée est brisée.... Les épices, comme le papyrus, disparaissent des textes après 716.... Sans Mahomet, Charlemagne est inconcevable.... Avec le royaume franc *austrasien-germanique*, s'ouvre le Moyen Age.... Toute administration mérovingienne conserve le caractère bureaucratique de la romaine. Sa chancellerie avec ses référendaires laïques est calculée sur celle de Rome, le roi prend ses agents où il veut.... Les populations sur lesquelles il règne, ne conçoivent pas une autre forme de gouvernement.....(Au contraire) les rois du Moyen Age n'auront comme ressources régulières que les revenus de leur domaine..... L'évolution s'achève en 800 par la constitution du nouvel Empire, qui consacre la rupture de l'Occident et de l'Orient.'

Een stelling dus, waartoe ten bewijze voornamelijk economische gegevens zijn bijgebracht. Ik voor mij blijf veel hechten niet zoozeer aan het feit dat in 476 Odoacer Romulus Augustulus verving, maar aan het groote feit der volksverhuizing zelve, die *den grondtoon* der antieke beschaving door te veel en te luide bijtonen onherkenbaar heeft gemaakt.

C.

Stemmen uit de Redactie

Schijngeleerdheid?

- De voor enkele maanden bij Koninklijk Besluit ingevoerde wijziging van het leerplan voor wiskunde voor de hoogere burgerscholen heeft, blijkens het Voorloopig Verslag over Hoofdstuk VI der Rijksbegrooting de ongerustheid van meer dan een Kamerlid gewekt. Men noemt het nieuwe programma te zwaar, beweert, dat het schijngeleerdheid zal geven in stede van ontwikkeling en vreest, dat het de intellectueele overvoering in de hand zal werken.

Het lezen van deze uitspraken doet de verbaasde vraag rijzen, uit welke bronnen de hier aan het woord zijnde volksvertegenwoordigers eigenlijk hun kennis van de thans officieel ingevoerde, maar reeds sedert jaren zich geleidelijk voltrekkende hervorming van het wiskunde-onderwijs hebben geput; het trekt namelijk de aandacht, dat wat zij er van zeggen, een volslagen miskenning inhoudt van het in verscheidene publicaties besproken en daardoor genoegzaam bekend te achten motief, waaraan deze hervorming haar ontstaan dankt. Dat motief immers is geen ander dan een streven, in het wiskunde-onderwijs het element van de redelijke beheersching van het weten te versterken en daartegenover dat van de onvoldoend begrepen bloot-technische vaardigheid te verzwakken, om zoodoende den leerling op te voeden tot een beoefening der wiskunde, waarbij hij weet wat hij zegt en begrijpt wat hij doet.

Met welk recht de leden van de Tweede Kamer, die zich geroepen hebben gevoeld, over deze zaak een opmerking te maken, een dergelijk streven als een bevordering van schijngeleerdheid kunnen brandmerken, is niet wel in te zien. Veeleer zou men de vraag kunnen stellen, of de onbekommerdheid, waarmee zij over deze langdurig bestudeerde, de diepste grondslagen van de didactiek der mathesis rakende aangelegenheid hun apodictisch

oordeel uitspreken, niet bij sommigen hunner moet worden opgevat als een uiting van dezelfde geesteshouding, waarvan zij het aankweeken in het onderwijs terecht zoozeer zouden betreuren.

Teekening en Fotografie.

- Met verwondering kan de lezer van de kunstrubriek in eenzelfde blad soms waarnemen, hoe daarin medewerkers schrijven met zóó uiteenloopende opvattingen, dat de een met enkele woorden afbreekt, wat de ander moeizaam aan inzicht bij zijn lezers poogt op te bouwen.

Als typisch staaltje van een zoodanige tegenspraak van weldoordachte artikelen van collega's trof ons onlangs een bespreking van een tentoonstelling van reclameplaten. Het gegeven onderwerp bracht mede, dat op de meeste vele handen waren afgebeeld. De schrijver nu noteerde, terecht, dat menige hand misteekend was, doch eindigde toen omtrent als volgt: De eerste prijs werd toegekend aan een plaat, met gefotografeerde handen en geteekende letters. *Waarschijnlijk niet kunnende teekenen*, heeft deze inzender het fototoestel maar te baat genomen.

Wie aldus schrijft neemt nog het standpunt in, waarover zelfs de meeste schilders in dezen tijd al heen zijn; hij is nog niet aan onderscheiding toe en nog niet aan het inzicht, dat het hier om iets met eigen bestaansrecht gaat. Terecht heeft Franz Roh in ‘das Foto-Auge’ gezegd tot hen, die beweerden dat foto geen kunst kon zijn: ‘Will man unter Kunst nur manuelles, nur die vom Geist geleiteten Ausdrucks-Erzeugnisse der menschlichen Hand verstehen, so kann man für Foto's eine neue Kategorie ansetzen.’

Het is te hopen, dat de bewuste kritikus zich dit begrip eigen zal hebben gemaakt, voor hij opnieuw over reclameplaten moet schrijven. Wie nù nog niet heeft ingezien welke mogelijkheden er schuilen in foto en fotomontage en deze nu nog met de teekening verwart is toch feitelijk te zeer achter, om aan een courant van naam mede te werken.

Goede Manieren.

- Tot de goede manieren behoort o.i. dat, wanneer bij een prijsvraag door een jury een uitspraak is gedaan

en de beslissing is gevallen, de niet bekroonde mededingers, hoe zij ook over de beoordeeling mogen denken, deze aanvaarden en niet - wat bij de bouwkunst altijd mogelijk is - nog pogen den bekroonde terzijde te dringen door openlijke of achterbaksche aanvallen of door stemmingmakerij.

Een vakblad nu signaleert het verslag van een voordracht, in vele couranten afgedrukt, die er feitelijk op neerkomt, dat een der niet-bekroonden voor zich laat 'lezen'. Men krijgt sterk den indruk, dat dezelfde teleurgestelde ook op andere wijze poogt zuiver water troebel te maken, waarschijnlijk in de hoop, daarin dan nog goed te kunnen visschen. In een door hem onlangs uitgegeven boekje ligt - als bladwijzer? - een reep karton, waarop de perspectieven van zijn eigen en van des winnaars project, zonder eenig onderschrift, zijn afgebeeld. Is het alléén om den argeloozen lezer nog eens, door de tegenstelling, zijn eigen 'machtig' bouwwerk opnieuw te doen beleven?

Zelfs wanneer de bewuste architect de meening is toegedaan, dat alleen door zijn opvatting inzake bouwkunst de cultuur van Nederland kan worden gered, is o.i. de wijze, waarop hij dit doet verkondigen ten eenen male verwerpelijk. Hij moge met de velen, die voor hem 'werken' in bepaalde kringen voldoende gesignaleerd zijn, argeloozen zijn er steeds en overal en tot de 'goede manieren' rekent men toch dergelijke handelwijzen zeer zeker niet.

Alles komt terecht

V

Ik heb met Rapallo gesproken. Toen ik het huis van zijn moeder werd binnengelaten wer ik onmiddellijk aangenaam verrast. De muziekdoos galmde met metalen doch zangerigen klank, schril maar toch zoet, en de maagdenstem van de oude vrouw, die een Ständchen zong, scheen van ver te komen. Een gebroken celesta-fluit leek zij wel. Het was voor mij het aangenaam teeken, dat de stemming in huis verbeterd was. Ik stond reeds op het tapijt van de wijde achterkamer, achter de oude moeder en nog zong zij bezield: Leise fliehen meine Lieder.... terwijl zij met magere en brooze handen bevend in het geel ivoor van het klavier greep. Toen zij het laatste accoord had gebibberd, want aangeslagen zou een brutale overdrijving zijn, zei ik voorzichtig: - 'Bravo, Mevrouwtje.' Zij schrok. Zij draaide haar door ergernis verschrompeld gezicht naar mij en dan naar buiten. Zij verried alzoo dat zij voor haar zoon speelde. Hij lag, met dekens toegedekt, onder den blauwen naaldboom te midden van het grasperk. Ik boog en deed alsof ik haar verveeld zijn niet merkte.

'Sst, sst,' vermaande zij. 'Meen niet dat Jules er bovenop is. Schubert is hemelsche zalf voor hem. Dat stilt de pijn. Dat maakt hem rustig. Hij slaapt. Sst.' Zij gaf een teeken, dat wij weg moesten gaan om zijn slaap niet te storen. Ik begreep dat zij mij wilde wegloodsen. Maar zij werd verschrikkelijk teleurgesteld. Haar zoon had zich omgekeerd, lei de hand als een scherm boven de oogen om beter in het half donker van het open raam te zien en toen hij mij had herkend richtte hij zich half op en wuifde met de hand.

'Jules blijf liggen!' kreesch zij met een verbolgenheid, die haar oude pezen deed trillen. De piano zoemde metalliek. Het was mij

alsof dezelfde metallieke klank uit haar versleten lichaam rammelde. Onmiddellijk keerde zij zich tegen mij.

'Ga weg van hier. Hij moet rusten. Ga weg hier. Of wilt ge een dood op uw geweten hebben?'

Ik voorzag het oogenblik, waarop de zoete romantische zangeres mij met geweld, het broos geweld van haar houterige vingers te lijf zou gaan. Haar zoon onder den naaldboom dreigde met een streelende beminnelijkheid:

'Als gij mijn vriend wegjaagt sta ik op en loop ik hem achterna.'

Reeds dacht ik: 'Ik zal inderdaad een dood op mijn geweten hebben, dien van deze zonderlinge vrouw,' want haar bleek gezicht was tot de grootte van een vuist ineengekrompen en haar oogen daarentegen vlamden groot en zwart. Maar plotseling gooide ze 't over een anderen boeg en zei ze vleiend en aanhalerig:

'Jules houdt te veel van u. En ik hou te veel van hem. Sst, sst. Spreek hem niet tegen. En blijf niet te lang. Hij moet rusten.'

Zij neuriede Schubert's Wiegelied, terwijl zij mij naar den tuin voorging en toen wij vóór haar zoon stonden voorkwam zij zijn gebod door blijkbaar een bekend bevel van hem zelf uit te spreken:

'Lutetia, de deur op slot en geen muziek!'

Met kleine pasjes, licht als een vogel, verliet zij den tuin.

'Ik ben hier goed tegen de buitenwereld verdedigd. Niemand komt voorbij die oude vrouw....' Hij sprak van zijn moeder met een subtiel mengsel van spot en genegenheid. 'Zij zijn dwaas en aandoenlijk, die oudjes, die kinderen hebben. Ik ben voor haar een baby gebleven. Zij heeft neigingen om mij als een baby te vertroetelen. Maar honderd maal stort de illusie in: de baby heeft voor haar de stem van een reus en als ik spreek begint zij onderdanig te draven.' Hij sloot een korte poos de oogen. Toen hij ze opendeed zei hij op een drogen toon van achtelooze wijsheid: - 'Er steekt een oude moeder in elke vrouw. Ga zitten.' Er was geen stoel. Hij trok met een pijnlijken rictus de beenen op en bood mij een hoek van den divan aan waarop hij lag.

'Zij is gek. Laat er ons niet meer over spreken. Dat iemand gek is, dat verwondert mij niet, maar dat er wijzen zijn. Ik beschouw u en mij als grensgevallen, te paard op de gekheid en de wijsheid.

Al onze vreugde en ons geluk trekken wij uit de gekheid van de anderen, maar wij zijn gek genoeg om ons niet in de huid te steken van de edelen en de waardigen, de quakers die den hemel op aarde aankondigen, de Siegfrieds, die de draken verdelgen, de hervormers van de zeden, de maatschappij en de wetenschap.... Oef!'

Hij lag ingezonken en lui, met een dubbelzinnigen glimlach om de lippen, die slap en bleekjes op zijn zeer gave tanden geopend waren. Door zijn half gesloten, lange wimpers blonken guitig zijn oogen. Hij deed alsof hij niet nauwlettend naar de uitdrukking van mijn gezicht spiedde. Ik hield mij echter geduldig, als zoo maar eens zonder erg op bezoek, te goed bekend met zijn gewoonte om met eenige capriolen van philosophischen aard, waarin hij zich zoogenaamd onthulde, het vertrouwen te wekken en zich te verbergen.

'Hoe gaat het ermee?' vroeg ik eindelijk des te meer beheerscht naar ik nieuwsgieriger was.

'O,' zei hij, 'gij komt om inlichtingen.... Er had mij hier nog niemand ontdekt. Gij moet mij wel hardnekkig opgespoord hebben. Dus hebben onze kameraden over ons onderonsje met u gesmoesd.'

Hij zocht achter mijn rug naar een plaatsje om langzaam de beenen te strekken. Toen bleef hij een heele poos beweegloos liggen met gesloten oogen, blauw van bleekheid, als wilde hij een groote verzwakking op mijn vraag laten antwoorden. Ik onderbrak met geen woord zijn roerloos zwijgen. Hij scheen tenslotte te ontwaken en in een glimlach berispte hij mij grappig:

'Gij hebt een hart van steen. Zelfs mijn bloedende wonden kunnen u niet ontroeren. Wat wilt gij dan van mij weten? Ik ben vast besloten om mijn geheimen mee te nemen in het graf.' Hij deed alsof hij naar adem hijgde:

'Denkt gij dat ik het overleven zal?' Er was achteloos duivelsche spot in zijn stem, die hij zwak huichelde.

Ik haalde de schouders op en zei:

'Kwaad kruid vergaat niet. Niet zoo gauw. Onnoodig mij wat wijs te maken.'

'U niet, maar de anderen. Hoe stelt ze 't?'

'Zij wacht op uw genezing om te genezen.'

'Wat een schat!'

‘Onderschat haar niet.’

‘Ik denk er niet aan. Het is waarlijk een charmante vrouw. En zacht aan de vingers.’ Zijn hand rees traag omhoog en aaide met al de zinnelijkheid die hij in een gebaar kon leggen een denkbeeldige welving. Even schudde hij het hoofd en de top van zijn tong streek klakkend over zijn lippen. Hij gichelde. Het bloed joeg plotseling warm rond mijn oogen, alsof ik hem in een wellustige verhouding tot Hélène had gezien. Onbehaaglijk werkte op mij na het scherp gevoel, dat hij een gulzig man kon zijn.

‘Die vrouw is dol op u geweest, Willem.’

‘En dan?’

‘Zij heeft het u nooit vergeven, dat ge de hand niet naar haar hebt uitgestoken. Vóór haar huwelijk niet, na haar huwelijk niet. O, ik ken u. Gij zijt een trouw vriend en een voorbeeldig asceet. Ik zeg niet, dat gij conventioneel zijt in uw vriendschap en ascetisme. Maar daarom is het niet minder flauwe kul, dat gij een vrouw teleurstelt. Wat bereikt ge er mee? Dat zij met haar deugd als droog buskruit op een vuurberg leeft. Vindt ge die grootspraak niet mooi? Sta dan verwonderd als er een ontploffing van komt. In elk geval worden vrouwen met onuitgewerkte liefde onwennig. Denkt gij dat ik het leuk vind voor u en haar kwiebus van een man te betalen? Ik wil niet wrokkig zijn: zij is zeer zacht geweest. Maar het is toch vervelend achteraf te worden vertrappeld door een goed paardje, dat in de dressuur is verknoeid geweest.’

Het behoort tot mijn waardigheid niet te willen wijken of blozen voor het cynisme, alsof het mij niet raken kon. Ik trilde onder zijn zinspelingen van dubbelzinnig allooi. Ik bracht ze in verband met een passus uit Hélène's modisterekeningetje: ‘Ik heb mij in de armen van Rapallo geworpen.’ De voorstelling van een uitersten omgang deed mij beven, alsof ik er zelf met spijt in smaakte wat ik nimmer met Hélène had gewenscht te beleven. Het draaide in mijn hoofd: - ‘Het is niet mogelijk, dat Hélène zoo ver is gegaan. Maar niets is absurd, als ze zich in het bereik van Rapallo heeft gewaagd.’ Ik brandde van een half zinnelijke, half puriteinsche nieuwsgierigheid daaromtrent. Op dat oogenblik was er niets anders meer dat mij nog belang inboezemde. Mijn voornemen stond vast. Ik zou Hélène vragen tot waar zij was gegaan, toen zij zich in de armen van Rapallo wierp.

Aan hem stelde ik met geveinsde achteloosheid de vraag:

‘En daarmee is de komedie uit?’

‘Ha neen,’ riep hij uit. ‘Zoo kan ik mijn troef niet uit handen geven. Zij intrigeert mij trouwens nog te veel.’ Hij begon een verhaal over Bert, financies, transacties, speculatie. - ‘Stel u voor, dat dit een basis is. Een mensch moet eens ziek zijn om een basis te vinden. Maar ik zal hier niet altijd liggen....’

‘Zeker niet!’ schoot mij door den geest en ik wist niet waarom ik mij zoo vast voornam verder op zijn uitwijzing aan te sturen. Ik dacht aan Hélène zonder eenige mildheid. Ik had een mij onbekend naar gevoel, als het broeien van haat tegen Rapallo. Alles zou afhangen van wat Hélène mij zou zeggen. Mijn besluit stond immers plotseling vast haar een paar vragen te stellen. Rapallo philosopheerde nog een tijd, doch onderbrak toen plotseling zijn monoloog: - ‘Pardon, ik ben niet alleen gewond, maar bovendien nog babbelziek. Gij zit op heete kolen om met Hélène te praten. Zeg aan mijn moeder dat gij mij niet lang vermoeien wilt.’ Ik deed er geen doekjes om en gaf toe: - ‘Goed. Ik kom terug.’

Ik heb slechts enkele woorden met Hélène gewisseld. Op den overloop toen wij slapen gingen. Bert deed beneden deuren en luiken dicht. Ik stond met de hand reeds op den deurappel. Alleen het licht van de trapzaal gaf wat klaarte op den overloop.

‘Eén ding heb ik noodig te weten. Gij kunt het mij in allen eenvoud zeggen. Zijt gij aan boord van Rapallo's yacht geweest?’

Zij aarzelde even, boog het hoofd, fluisterde bijna onhoorbaar ‘Ja’, en dan: - ‘Het is daar gebeurd.’

Ik ging in mijn kamer en stond op het punt de deur te sluiten. Zij drong zich snel in de deuropening: - ‘Gij moogt alles weten....’ Ik maakte een kalmeerend gebaar en wees er haar op, dat Bert de trappen op kwam. Plotseling onderworpen vroeg zij angstvallig: - ‘Vindt ge 't erg?’ Ik knikte vaag van neen.

Maar ik zelf, toen ik alleen bleef, was allesbehalve kalm en in een vreemde ontroering voelde ik mij geneigd, het wel erg te vinden. Als zoo iets niet bespottelijk is? Toen Hélène mij gevraagd heeft of ik haar aanslag op Rapallo ontzettend vond was ik minder bewogen dan nu en te goeder trouw heb ik haar geantwoord, terwijl ik dacht dat de schuld bij Bert lag: - ‘Dat valt

te bezien.' Deze maal ben ik met mijn nee-knikken niet oprecht geweest, - zooals Hélène gelogen heeft toen ze haar man in den waan heeft gebracht, dat het in Rapallo's kantoor is gebeurd. Is er dan bij een man nog altijd een grooter ontroering dan die voor bloedvergieten, de ontroering en het medetrillen van het geslacht?

Dan is dit voor mij de verklaring. Ik heb eens Rapallo een vrouw van het lijf moeten houden, die, laat ik het euphemistisch noemen: de genoegens van het yacht had gesmaakt. Nooit heb ik van dag tot dag een verschrikkelijker delirium zien groeien. Zij was eerst op het kantoor gekomen en toen de bode haar zei dat mijnheer Rapallo er dien dag niet verschijnen zou, was zij verslagen heengegaan. Spoedig was zij gewaar geworden, dat zij systematisch werd weggezonden. Geduldig kwam zij terug. Van geduldig werd zij bezeten. Frans, de bode, kwam ons verveeld mededeelen, dat de dame moeilijk langer kon worden afgescheept. Zij wist dat 'hij' in de stad was en hier elken dag verscheen, al was ze er niet achter gekomen langs waar hij in- en uitging. Toen het er naar begon uit te zien, dat zij met geweld niet zou te weren zijn, moest ik de 'hysterische furie' zooals Rapallo haar glimlachend maar met ontferming noemde, tot bedaren brengen. Hoever het opgezweepte heimwee van het geslacht gaan kan heb ik toen begrepen.

Het was een vrouw van rond de veertig. Haar trekken verrieden reeds den invloed der jaren maar uit haar gestalte en vormen bleek dat zij de uiterste rijpheid had bereikt. Toen zij tot mijn bureau werd toegelaten was het alsof zij een étappe had afgelegd om het verloren geluk te heroveren. Zij begon van voren af aan: geduldig en bijna ingetogen. Ik zei haar dat Rapallo er heusch niet was en voor een heelen tijd op reis was. Zij lei een hand op haar borst, alsof daar een rumoerig jagen moest worden bedwongen. Het was een stille, maar voor mij des te onbehaaglijker klacht, die zij eenvoudig zei, terwijl zij de wimpers op twee tranen toelei, zoodanig dat ineens al de rimpels onder haar oogen nat glansden: - 'Hij weet nochtans, dat ik alleen ben sinds ik hem ken.' Ik was onhandig genoeg om naar een woord troost te zoeken: - 'Hij sprak mij van u vóór hij afreisde en droeg mij op u te ontvangen.' Zij schudde een korte poos met gesloten oogen het hoofd. Maar toen zij ze opende las ik er ontsteld uit, dat zij zich aan die halve waarheid als aan een redplank vastklampen

zou. Ik had goed terug te krabbelen, dat de reis van Rapallo lang en onbepaalden tijd duren zou, zij speculeerde onmiddellijk op mijn medegevoel door zich droef te toonen, doch met iets streelends in den blik en zij drong er op aan steeds door mij te worden ontvangen. - 'Ik kom nu en dan eens....' Ik groette stijf tot afscheid.

Zij kwam af en toe. Zij deed zich eerst lief en bescheiden voor, alsof zij mij geen last geven wilde en ook alsof zij mijn bondgenootschap moest winnen. Zij sprak beminnelijk over Rapallo. Mijn beleefdheid werd stugheid. Ik meende haar volharding te verslijten. Op den duur werd ik als een muur: ik deed alsof ik ooren noch oogen had. Maar het werd alsof zij dien muur bestormen zou. Alsof zij den man in mij met uitbundige ontboezemingen en een toenemende schaamteloosheid wilde doen wankelen, tot ik haar doorgang verleenen zou naar hem.

'Gij moet een van zijn goede vrienden zijn, aangezien gij zijn vertrouwen bezit. Gij meent hem te kennen. Er is geen man op aarde, die hem kennen kan. Zoo lief, zoo verrukkelijk, zoo'n man.' Zij wond zich op en bedronk zich aan haar amoureuse herinneringen. Zij betastte haar eigen vingeren, haar wangen, haar lippen. Wanneer zij genoeg tusschen duim en wijsvinger haar mond had gekneed, klonk er als 't ware een gekraai van genot heesch in haar keel.

'Ik voel hem nog overal. Dat kon hij alleen, hij alleen in die mate. Hij heeft mij eens gezegd: gij zult mij voelen tot in uw nagels en in de wortels van elk haar. Waar zijn hand ging voelde ik mij smelten. Eens heeft hij mij gezegd: ik zal u met een scherpen zoen van hoofd tot teen opensnijden. Hij is toen met zijn mond van mijn hiel naar mijn lippen gegleden, - ik had het willen besterven. Ik sprong op in zijn armen en wilde hem bijten. Hij hield mij sterk en zacht in bedwang: niet onstuimig op hol slaan, het klimmen begint nog maar. En het was waar. Met hem ging men altijd hooger.'

Ik moest beroep doen op al mijn ongevoelige spotternij, om mij koel te kunnen voordoen voor deze onverkwikkelijke uitstalling van nagenot en hunkeren. Haar handen trilden begeerig, haar oogen werden bol van hartstocht en zij bevochtigde met haar tong haar droog geschroeide lippen, terwijl zij waarachtig hijgde als onder de krampen der liefde. Er was iets afschuwelijks wan-

hopigs in de bremst van deze vrouw, die de behoefte had zich in de herinneringen te wentelen als naakt in een broeierige alkoof. Onrustwekkend was overigens haar zelfopzweeping.

'Hij heeft mij voor altijd in brand gezet, voor hem alleen! Ach! Ach!' Het leek op een delirium, dat snakken naar adem, dat plots omgrijpen van haar beide borsten, dat achterover gooien van haar hoofd, zoo dat haar keel bleek boven haar bruine japon te kloppen lag. Mijn geduld was ten einde. Ik stond op en zei streng, dat ik haar niet meer ontvangen zou. Deze mededeeling maakte haar nog woester:

'Ik zal tot hem weten door te dringen. Ik wil niet verlaten worden!'

Zij raasde zoo nog een heelen tijd door. Ik dacht aan Rapallo's bepaling: hysterische furie. Maar toen ontroerde zij mij plotseling, minder doordat haar overspanning in tranen losbrak, dan door een eenvoudige smartelijke bede om verontschuldiging:

'Meen niet dat ik altijd zoo ben geweest. Ik stond op het punt oud te worden en ik had met mijn man het leven gekend zooals iedereen. Ik dacht dat het zoo goed was en gewoon. Maar toen heeft hij me openbaringen gebracht, die ik nooit had vermoed. Ik heb hem te laat gekend. Ik heb mijn leven gemist. Als hij mij nu reeds verlaat heb ik dat nog juist geweten. Ik kan nog geen afstand toen. Veroordeel mij niet. Den dag, dat ik niet meer voor hem vechten zal, zal ik het leven hebben opgegeven.'

De Voorzienigheid is dikwijls milder dan de menschen. Rapallo heeft zich verder voor de arme vrouw verborgen. Zij heeft echter zelf het leven niet behoeven op te geven. Het heeft hààr opgegeven. Zij heeft haar bezoeken langzaam verminderd. Zienderoogen stortte haar rijpe levensschoonheid in. Na een drama van liefde voltrok zich aan haar een drama van ouderdom. Zij deed denken aan een electrische lamp, waar een te hooge stroom is doorgevaren of die is leeggebrand: de draden gloeien nog flauw, maar verlichten niet meer. Wat nagloeien, een korte breuk, het duister is plotseling oeverloos. Rapallo toonde mij glimlachend het bericht van haar dood: 'Na een korte ziekte is overleden, gesterkt door alle middelen van onze Moeder de Heilige kerk...'

'Als de hysterie de mystiek ontmoet staat de Groote Maaier voor de deur. Dan krijgen de levenden rust.' Hij had een koddigen zucht van verademing, die mij evenzeer als zijn lage scherts

tegen de borst stuitte. Ik verschiet van geen klein gerucht, want ik weet te goed hoeveel aanstellerij en zelfbedrog, zoo niet beschaamde gevoeligheid, er in het cynisme kan schuilen. Ik vond zijn houding nochtans verfoeielijk en zei het onomwonden:

‘Bij gebrek aan een eerbiedige gedachte aan deze dood zou een ernstig woord u niet gekleineerd hebben. Ik ben overtuigd, dat zij voor u te hard gebrand heeft: zij was een vurige ziel.’

‘Wat de vurigheid betreft hebt gij gelijk, wedervoer hij braaf en onderdanig, maar in zijn oogen speelde een booze tinteling toen hij schijnbaar argeloos vroeg: ‘Maat zijt gij zeker, dat de ziel daar iets mee te maken heeft gehad? Ik vrees, dat gij dan de ziel in de sexe localiseert....’

Rapallo heeft er altijd plezier in gevonden, wanneer hij er zich niet op toelegde sympathieën te winnen, zich monsterachtig voor te doen. Het lag in zijn natuur zich niets aan te trekken van de wanhoop die hij zaaide.

‘Doe wel en zie niet om’ was zijn lijfspreuk. Of nog: ‘Den eene zijn dood is den andere zijn brood.’ Als hij niet zoo'n goede vriend was geweest, zou ik veel vroeger dat onbehagen niet hebben kunnen uitstaan. Het ergerde mij dat een leven rond hem geen prijs had en hij onverstoord zijn weg kon gaan terwijl om zijnentwille wanhopigen hun evenwicht verloren.

Hélène is aan boord van zijn jacht geweest. ‘Het is daar gebeurd.’ Sinds ik dat weet ben ik onlekker van een obsessie, waarin verbeeldingen van zinnelijken aard samengaan met ideeën van ondergang en dood. Alsof ik zelf dronken was geweest van een wulpschheid, waarna er levensdraden moeten breken. Ik ben allesbehalve een heilige, - maar ik verlang plotseling voor wie mij lief zijn dat hun menschelijkheid met een dosis zuiverheid zou zijn versneden. En dan, ik glimlach moeilijk, hoewel ik mijn glimlach meer dan ooit noodig heb om wijs en evenwichtig, om grootmoedig te blijven.

De rollen zijn omgekeerd. Hélène jaagt op een gelegenheid om met mij te spreken. Ik weet niet waarom ik plotseling een soort weerzin ondervind om uit haar mond nieuwe bijzonderheden aan te hooren over een avontuur, dat mij meer kwelt dan redelijk is. Is het omdat ik Hélène geen kans laat, dat zij mij ongeduldig

gadesloeg toen ik mij dezen ochtend gereedmaakte om naar de stad te vertrekken? Zij poogde zich te bedwingen en noodigde mij wat te plechtig uit om te blijven: - 'Het zal vandaag een mooie lentedag worden op het land.'

'Alle dagen zijn mooie dagen. Ik moet Rapallo zien.' Zij was beleedigd omdat ik hem den voorrang gaf, maar zij boog bitter en deemoedig het hoofd. En ik glimlachte.

Deze zachte kastijding had ze van mijnentwege toch verdiend, dacht ik eerst. Maar ik glimlachte vooral, omdat ik in een strijdlustige stemming naar Rapallo trok. Hoe gek het ook lijkt van mij, die toch vrijwillig alle rechten op Hélène heb verzaakt, ik voelde mij waarachtig als een man door hem te kort gedaan. Zeker drong ik mij in de plaats van Bert, die geen flauw vermoeden had van een schandelijk bedrog, - juist daarom misschien. Maar ook om een revolte, die van heel ver kwam: die van een belangeloozen puritein, die kan verzaken, doch vaag benijdt en beknibbelt wie toebijt en grijpt, en dan, ik mag het gerust bekennen, de revolte van iemand die veel door den beugel kan laten gaan, doch om die reden als de maat vol is, een krachtig: 'Genoeg!' mag spreken. Ik sterkte mijn opnie met de gedachte aan de vrouw, die voor Rapallo gestorven is.

Ik trof hem ingeduffeld voor het open raam van zijn moeders roze zitkamer.

'Hallo boy!' riep hij opgewekt toen ik binnenkwam en liet den rug van zijn hand over het bruin ivoor der oude pianotoetsen glijden. Er galmde een buiteling van scherpe, metallieke klanken, die aan valsche gamelanmuziek deden denken. Ik maakte de opmerking dat hij ontzettend valsch speelde en slechts achteraf dacht ik, dat ik dit ook overdrachtelijk had kunnen zeggen. Ik zelf was besloten te laten doorschemeren, dat ik voor de belangen van Hélène en Bert zou uitkomen zonder hem ook maar het minst te ontzien. Even observeerde hij me scherp, - en onmiddellijk bleek mij weer zijn snedige intelligentie, ik bedoel die snelheid om een gemoedstoestand en een sfeer aan te voelen, waarin de menschen zich bij hem aanmelden en die met gemaakte houdingen of woorden voor hem niet kunnen verborgen worden.

'Oho,' zei hij argwanig maar zonder iets van zijn opgewektheid te laten varen. 'Gij zet een gezicht alsof gij een muziekstuk van Strawinsky slecht had verteerd. Er steekt veel moois en ook

veel naïefs in een symphonie van louter dis-accoorden. Maar gij hebt u nooit de philosophie van klank en wanklank aangetrokken. Ik mag dan ook wel besluiten, dat gij aan andere klanken en wanklanken denkt. Eerlijk gezegd, ik geloof dat ik u wantrouwen moet. Gij ziet er niet uit als een ziekenbezoeker, die troosten en sterken komt. Ik heb u nooit zoo misnoegd gezien. Nooit zoo vijandig. Dat maakt een ongezelligen indruk op mij.'

Hij sloot de oogen en zweeg. Ik kende hem te goed om niet te weten dat hij ze proestend of doodernstig openen kon, bedrieglijk spelend naar de vernuftigste berekening van het oogenblik.

'Ik geef toe, dat ik gekomen ben om eens en voor altijd die onverkwikkelijke geschiedenis tusschen u en mijn vrienden van de baan te helpen.'

'Gij bedoelt tusschen mij en uw andere vrienden,' verbeterde hij met komische bescheidenheid, wachtte op een antwoord en toen het uitbleef: 'Ik ben bang dat gij alleen excuses komt aanbieden, terwijl ik toch recht heb op schadevergoeding.'

'Zij hebben eindelijk recht op vrede,' onderbrak ik hem kort. Ik had hoe langer hoe minder zin om te gekscheren. 'Hoe ziet er dat uit met uw wonden?'

Hij aarzelde even, voor hij antwoordde:

'Dat hangt er van af wat mijn wonden waard zijn. Voor een heeleboel lui ben ik doodelijk gewond. Voor mijn moedertje, omdat ze 't zalig vindt, dat ze mij zoo voor zich alleen heeft, voor uw Bert en Hélène omdat ze 't absoluut niet zalig vinden bij mij hoog in 't krijt te staan. Maar ik kan u wel in vertrouwen nemen, - ik geloof toch niet dat uw kwaad humeur tegen mij lang zal duren. Vertrouwen wekt vertrouwen, en dan, ik speel graag met open kaarten, als het kan. (Hoe spande hij zich in om achteloosheid te huichelen terwijl hij trachtte mij met iets bekoorlijks en streelends in zijn paradoksen op zijn hand te krijgen). De wonde aan mijn dij heeft niet veel te beteekenen: een schaafwonde, die spoedig genezen zal zijn. Maar er zit een stuk staal onder mijn schouderblad, waar de dokters niet goed bij kunnen. Als er zich geen verdere bloedstorting voordoet zal alles goed verloopen.'

'Goed zoo,' zei ik beslist.

'Hebt gij aan een goeden afloop getwijfeld?' vroeg hij speelsch. 'Als de dokters geen vertrouwen hadden zouden zij mij reeds lang in de handen van de rechters hebben overgeleverd.

Het is mogelijk om met een stuk staal onder uw schouderblad ook goed te leven. En op goed leven komt het aan.'

Wie Rapallo niet goed kent zou geen zweem van ironie in die woorden van berusting hebben ontdekt. Het was zooals naar gewoonte zijn superieur spel van aanvaarding, waarmee hij zijn tegenspelers tracht te winnen. Wie zich niet brutaal uit zijn streelende omsingeling losvecht is weldra in zijn macht. Ik verborg hem mijn wrevel niet:

'Gij hebt deze maal toch loon naar werken gekregen!'

'He,' zei hij koddig verwonderd, 'welk insect heeft u gestoken? Dat gij zoo radicaal tegen mij partij kiest. Er was nooit veel met u uit te richten, omdat niemand ooit stevig vat op u kreeg. Gij hebt altijd uw rol gespeeld, maar het was altijd alsof gij er niet definitief bij waart. En nu? Ik zal er dat nog bijnemen: dat gij u tegen het slachtoffer keert. Slachtoffer en zoenoffer. O, maar wilt ge over Hélène soms meer vernemen? Wie heeft die vrouw overstuur gemaakt? Haar pummel van een vent, omdat hij wat geld in zaken had verloren. Ik kan me voorstellen welke metaphysieke architectuur van pijnen en zielesmarten hij daar op heeft gebouwd. Ik heb min of meer ervaring van het verdriet der menschen. Denkt gij, dat er ooit één is geweest, die mijn schandelijk materialisme niet veroordeeld heeft? Het is een bende, die haar materialisme met een prikkeldraadversperring van moreele conventies omringt. Ik luister naar mijn honger en appetijt.... Ik geef toe, dat zij nogal groot zijn.. Maar ik stap over hun prikkeldraad heen. Er steekt iets sportiefs in er in een handomdraaien den buit weg te nemen, dien zij traag hebben bijeengeronseld. Ha, dat heilige geld! Hun vrouwen en dochters hebben voor mij meer belang. Ik vraag me soms af of ik het geld niet op zijn juiste waarde schat, een zeer betrekkelijke waarde: ik haal me veel moeilijkheden op den hals om op min of meer groote schaal te gebruiken wat volgens alle godsdiensten waardeloos is, - het slijk der aarde: ik neem het waar het is en het is zóó weer weg, want ik heb bovenal respect voor het leven. Ik ken de opwerping: dat ik geen mystiek van het leven heb. Flauwe kul. De extase is toch het neusje van den zalm der mystiek? Ik heb honderd maal de extase geproefd: een goed instinct, in dienst van een intelligentie, die er de juiste gebruikswijze van kent, voert er onfeilbaar naar toe. Maar er is moed

noodig om het instinct en de intelligentie niet te verloochenen... Ik wil het wel hebben, dat men met deze waarheid de domme menigte niet kan organiseeren. En ik ben zeker, dat alle kerken leeren: sterf uw zinnen af, en de onnoozelen zullen God zien. Is uw Bert niet een beetje onnoozel? En zou die goede Hélène dat op den duur ook niet hebben geloofd? Zij is tenminste eens uit den band gesprongen. Zeg het eerlijk, heb ik er ooit een hand voor uitgestoken? Zij heeft bij mij een uiterste toevlucht gezocht....'

Rapallo was onstelpbaar. Hij sprak met iets kinderlijks onderworpens en smeekends in de stem als moest hij mij om verontschuldiging vragen voor eenige onbelangrijke pekelzonden. Zonder er een nadrukkelijke vleierij van te maken, gooide hij af en toe door zijn monoloog een opmerking in den aard van deze: 'Het prettige van uw karakter is dat gij alles kunt begrijpen' ofwel 'Met u alleen kan ik eerlijk zijn, - alleen de waarheid is respectabel. Ik mag, neen ik moet wààr zijn met u.' Het kostte mij geen moeite om, zwijgend, ook een gesloten gezicht te bewaren: ik kende zijn dialectiek te goed om iets van mijn voor een deel gewilde stugheid af te leggen. Hij praatte maar door, als kon hij eindelijk eens opbiechten. Hij hield met valsche bescheidenheid de oogleden toe, maar de enkele malen, dat hij me aankeek was het duidelijk, dat hij sluw het effect van zijn woorden naging. Toen hij gewaar werd, dat hij er niet in slaagde mijn stemming milder te maken, werd hij nog zalvender:

'Als ik behendig wou zijn, zou ik mij in de oogen van de wereld boetvaardig voordoen. En het ware voor u aangenaam niets dan lof te hooren over uw vrienden. Maar ik wil u den smaad niet aandoen u ook maar het geringste feit te verdoezelen of u naar de lippen te spreken.... Al zegt gij niet veel.... Maar ik ging u over Hélène spreken.'

Hij moet met zijn duivelsche subtiliteit gewaar geworden zijn, dat hij mij met dat onderwerp directer boeide. Althans was er in zijn oogen even een speling van gesluierde ironie, toen hij hengelde:

'Ik kan ook over haar met open hart spreken? Ik laat buiten bespiegeling, dat gij haar solaas hadt kunnen bieden en u daarvoor te goed hebt geacht. Een vrouw, die de eene deur uitvlucht en aan de andere op doovemansdeur klopt, heeft op den duur

genoeg van de deugd. Ik heb niets anders gedaan dan haar goed ontvangen. Zij wilde met mij een pact aangaan tegen de braafheid van primitieve barbaren die haar felle ontgoochelingen hebben bezorgd. Heb ik haar geroepen? Ik zeg niet, dat ik geen enkele fout heb begaan. Zij bood mij eigenlijk te veel aan: geld om met haar te speculeeren - “zij verdienen geen veilig bezit” zei ze smadelijk - en een zinnelijke weelde om direct tot eenige smakelijke winstnemingen over te gaan. Ik had mij moeten hoeden voor de reactie op zooveel kwistig wegschenken van al wat ze had. Het was toch duidelijk, dat zij al wat ze bezat verafschuwde. Maar hebben is hebben en de kansen aanvaarden is de kunst. Ik ben nu eenmaal een consument. Ik heb nooit voor iets of iemand schrik gehad en ik heb altijd in elke moraal een ontzaglijke lafheid teruggevonden: de flauwhartigheid van den man die niet durft leven naar zijn natuur. En om de waarheid te zeggen: ik meen niet, dat ik uw Hélène erg heb teleurgesteld. Ik heb haar giften aanvaard met al de waardeering, die de liefde verdient als ze met razernij en wanhoop wordt bedreven. Weet gij wat dat beteekent? Dat alles op het spel is gezet. Met eenige oefening zou zij 't ver gebracht hebben. Maar eerlijke vrouwen geraken moeilijk haar vooroordeelen definitief kwijt: ze bezinnen zich te veel. Zij denken, dat zij het leven verliezen als zij haar deugd prijsgeven. Bewijs haar dan maar, dat het net andersom is. En zoo verliezen zij haar hoofd op den koop toe. Haar hoofd was op hol, dien middag, terwijl ze de vorige dagen waarlijk een prachtige amoureuze was geweest. Zij was in een gekke wroeging teruggevallen, - ik heb al dikwijls gedacht, dat de wroeging een vrouwelijk zwak is.... De vrouwen komen zelden tot serene beheersching van goed en kwaad. Maar stel u dat voor: zij zoekt ik weet niet wat. Zij doet een la open en vindt mijn revolver. Ik geef mijn verklaring voor wat ze waard is: die vondst was voor haar een fatale vermaning. Gooit ze mij het ding niet toe? En met echt vrouwelijke logica, die mij altijd zoo heeft doen lachen, gaat ze smeeken en dreigen: - “Maak een einde aan mijn leven, of ik schiet u neer. Gij of ik.” - “Nonsens, noch het een noch het ander,” zei ik, terwijl ik haar hand nam om haar arm te liefkoozen. Zij was plotseling als bezeten. En ik ben nooit sterk geweest in vuistgevechten. Geef toe, dat ik als een pure geest wel voorbestemd lijk om in mijn vleesch te lijden. Ik lag er. Het is ver-

bazend hoeveel eerlijke menschen bloed moeten zien vloeien om zich zelf hun eerlijkheid en zuiver inzicht te bewijzen. Uw vriend was er bij toen generaal Larieux mij met een stoel de lippen opensloeg. Heeft iemand bij mij ooit zulke practijken gezien? Ik heb nog nooit een hand naar iemand opgeheven....'

Niemand doet dat Rapallo na, dat bleek rustig liggen als een lijdende onschuld, dat uren verheven zijn boven de onrechtvaardigheid en de dwaasheid van de opgewondenen, de driftigen en de stervelingen, die den speelbal zijn van hun passie.

'In orde,' zei ik koel, besloten het gesprek anders te richten. 'Ik reken er op, dat gij ook deze maal de hand niet opheffen zult om Hélène moeilijkheden te berokkenen.'

'Hemel, dat vind ik mooi. Dat gij het nu kordaat voor haar opneemt. Maar gij miskent mij. Er steekt een engel in mij, vrees ik soms. Wees niet zoo streng voor mij. Ik heb altijd kunnen merken, dat zelfs de verstandigste stervelingen moesten nakaarten: als ze alles verloren hadden, maar de heele wereld daar te winnen lag, begonnen ze toch de kleine troefjes van de wraak uit te spelen. Het is menschelijk, maar al wat menschelijk is, is dom, dat zult gij mij toegeven. Steekt er geen engel in mij, dan toch een engelengeduld.... Eigenlijk heb ik er de pest in, dat gij mij zoo uit de hoogte meedeelt waarop gij rekent. Wij zijn het eens: ik ben een amoralist. Maar ik kan daarom toch nog een eerecode en moreele principes hebben, zij het ook met wat fantasie: wees geduldig, zelfs met uw dupes, eerbiedig op tijd en stond de vrouwen, die gij niet geëerbiedigd hebt.... Kortom er staan in mijn code allerlei dwaasheden, zooals in elke moraal, en ik volg ze bijna trouw op.... Het ware niet intelligent de pure wijsheid niet met wat onzin te versnijden. Ik heb altijd van u gehouden. Waarom gaat gij mij nu wetten stellen? Waarom mij nu ook gaan meten met de maten van de kortzichtige teerhartigen en verontwaardigden?'

Ik antwoordde hem kort en koel, dat hij mijn vrienden genoeg had gekweld, - en een discussie over de voortreffelijkheid van moralisme en amoralisme zonder zin was. Hij gaf zich rekenschap van de onherstelbare breuk tusschen ons en werd plotseling zakelijk:

'Ik ben hier uit de circulatie. Dat is voorloopig negatieve winst: ik word niet onmiddellijk met geldkwesties lastig ge-

vallen. Maar ik meen recht te hebben op zekere tegemoetkomingen. Als gij bedenkt, dat ik met een van mijn dokters een zaak van pharmaceutische artikelen heb moeten opzetten....' Ik begreep, dat hij aardig bezig was een van zijn verzorgers in de doeken te leggen.

'En toch is de tijd voor transacties met Bert en Hélène voorbij.'

'Weet gij dat zoo zeker?' vroeg hij en deed zich uiterst vermoeid voor, maar in zijn oogen glansden nijd en spot zeer levendig. 'Verneem dan dat ik daarover niet meer praten wil.... althans niet met u als tusschenpersoon.' Er kon niet meer onschuldige nonchalance in een uitdaging vermengd zijn dan in die nog even gelispelde aanvulling van een zin.

Ik glimlachte. Ik zei, dat hij hier weldra niets meer zou ondernemen dan door tusschenpersonen, - als een roekelooze hulde aan het fair-play meende ik te moeten zinspelen op zijn vroegere, afgewende uitwijzing uit het land, en 'dat hij hier nog altijd een ongewenscht vreemdeling was.' Toen ik aanstalten maakte om weg te gaan, sloot hij de oogen en zei: - 'Ik beklaag u.'

Zoo konden wij scheiden zonder handdruk. Er was geen reden om de rollen hooghartig om te keeren en mij te beklagen. Nochtans sloeg ik in mijn binnenste een blik van zelfinkeer: ik zag, dat ik de behoefte had gehad Rapallo uit te hooren en te vernederen, omdat hij mij in Hélène had beleedigd. Toen ik de boomen van de Louizalaan boven mijn hoofd hoorde ruischen vond ik dat een aangename muziek: ik voelde mij opgelucht. - 'Snijd af wat u hindert.' De deugdelijkheid van dat Bijbelsch woord stond mij frisch voor oogen. Ik kon bijna glimlachend bij me zelf bekennen, dat ik bereid was om alle zetten van Rapallo krachtig en snel te beantwoorden. Nooit had ik mij, die de daadvaardigheid meestal veel te zwaarwichtig vind, zoo strijdvaardig gevoeld.

VI

Coup de théatre: Rapallo is naar Amsterdam afgereisd. Zijn toestand is plotseling veel verbeterd.... Het heerenhuis in de Hippodroomlaan staat leeg. Het huis met de exotische planten uit de zijstraat van de Louizalaan, het huis van zijn Schubert zingende moeder, is gesloten. Hij had eerst onzen kameraad, zijn

laatsten rechtskundigen adviseur Van Lier op mij afgestuurd. Meester Van Lier was gegêneerd, omdat hij mij behandelen moest naar recepten, die ik maar al te vaak heb toegepast gezien op lastige klanten van Rapallo-ondernemingen om ze te overtuigen, dat ze niet roeren moesten: hij was gekomen 'om eens te praten', 'hij wilde zelf met niets dreigen', maar 'het was gemakkelijk te voorspellen, dat alles spaak zou loopen, ook voor mij, indien ik koppig was en....' Ik brak met een lach Van Lier's lastig tasten naar argumenten af.

'Wij kennen allebei dat liedje. Gij en ik zijn nooit zeker geweest dat Rapallo de verbintenissen zou naleven, die wij met veel moeite voor hem aangingen. Zeg hem, dat ik niet met tusschenpersonen handel en dat zijn eigen handteekening zonder garantie nog geen indruk op mij zou maken.'

Meester Van Lier dacht aan zijn dure vrouw en dat hij kost wat kost geld verdienen moest. 'Ik heb mijn.... taak gedaan,' zei hij met een zucht, toen hij wegging. Er was een tijd, dat ik hem hoorde spreken van 'plicht' inplaats van 'taak'. Vóór mij had hij een bedroefde pudeur, die trouwens volkomen gehuicheld was. Ik heb hem altijd gekend als gewetenloos advokaat van slechte zaken, die Rapallo om grof geld diende.

Rapallo belde mij een paar dagen later persoonlijk op uit Amsterdam. Hij deelde mij bondig doch uiterst beminnelijk mee, vrank en op den man af, 'dat hij zich in Amsterdam vestigde, omdat Brussel hem niets dan narigheid opleverde en omdat hij een uitwijzing wilde voorkomen.' 'Boy,' zei hij charmant in de telefoon, met een verre stem, die zeer gerust klonk, 'dat is een daad nog vóór ik iets had beloofd en u iets had gevraagd. Ik vraag u nog niets. Tot ziens.' Toen ik hem vroeg wat dan wel de zin was van zijn 'mededeeling' lachte hij gul. - 'Het komt me overbodig voor mij uit een land te zetten, dat ik verlaten heb. En liefst kreeg ik geen uitwijzingsdiploma. Ik ben weg. Ik wil uw opwerping voorkomen, dat ik terugkeeren zal. Ik ben met pak en zak verhuisd. Om elders, laat ik zeggen een "ander" leven te beproeven. Besluit daaruit al wat gij wilt en al wat u lief is. Da-ag!'

Slechts achteraf vond ik zijn coup de théatre een geheel natuurlijke afwikkeling van de feiten in Rapallo'schen stijl: nimmer stroom-op varen, neen, zelf vlietend als water, zich laten dragen

door de passie, het goud of de dwaasheid van anderen en, begaf ergens een dijk, wegvloeien naar het laagste gebied. Hij kon de roekelooste combinaties uitvoeren en vertrouwende op zijn goed opzet den slaap der onschuldigen slapen. ‘Een intelligent generaal maakt een strijdplan en gaat daarna rustig naar bed,’ betoogde hij eens. Maar draaide een strijd verkeerd uit dan werd Rapallo nooit in den slaap verrast: zonder aarzelen liet hij sneuvelen wie voor hem streden en bracht zich zelf in veiligheid. Nu zat hij niet ver van de Nachtwacht van dien goeden Rembrandt, zooals hij zegde.

Mag ik het bekennen? Er stroomt een groot welbehagen rond mijn hart. Ik laat het aan de goden en aan beroepsrechters over de kwaden te straffen en acht mij reeds gelukkig als aan de goeden rampzaligheden worden gespaard. Alles komt terecht.... Tegen mijn gemoedsinclinatie zou ik hebben geholpen om Rapallo op afstand te houden, - de pure rechtvaardigen mogen mij mijn scrupules vergeven. Het verheugt mij dat Rapallo mijn interventie heeft voorkomen. Maar vooral stemt mij dankbaar het vooruitzicht dat de stremming in het leven van mijn vrienden Hélène en Bert weldra geheel zal opgeheven zijn. Ik gruwel voor antieke treurspelen, waarin bloed om bloed roept. Jawel, er zijn afgronden in het menschelijk hart en ik ben in staat om zijn somberen biograaf Dostojewski met ontzag te naderen. Maar laat mij mijn hart wegschenken aan de pirouette, die dreigende conflicten beëindigt.

Straks pak ik ook mijn koffers en daar ik aan niets en aan alles ben gehecht, daar ik overal thuis ben en nergens steevast, kan ik met weinig bagage zwerven. Er zijn avonturiers, wier hart opengaat als er ergens herrie ontstaat en die er dan graag bij zijn. Ik ben een zwerver van ander slag. Ik voel mij opgewekt als de harmonie weer intreedt. Ik glimlach, maar dan van waarachtig geluk, als de gebroken boom voortbloeit, als het neergeregend koren zich weer opricht en de platgetrapte plant toch bloemen draagt. De schoonste weerwraak op het spel, dat het lot met ons speelt, begint als wat een drama dreigde te worden in het ordelijk rhythme van leven en sterven overgaat. Wij zijn Bruegheliaansche blinden. Het is begrijpelijk dat we elkaar af en toe hals over kop in de sloot meesleuren. De dood heeft een majesteit waarop ik

niet bijster ben gesteld. Ik mag liever lijden, dat de blinden, zij het ook met een verhakkeld pak en wat wonden, die duurzame litteekens nalaten, de oevers opkrabbelen.

Bert heeft een goed plan ontworpen. Dit landhuisje, te midden van het uitgestrekt dal dat door al die kleine bosschen zoo ruischen kan, is hem lief geworden. Hij heeft er sombere momenten beleefd, verregaande misanthropie, maar er is iets zoets in de afzondering en het leven met de dieren en planten. Dit traag en innig bestaan zal hij niet prijsgeven. Maar hij zal een nieuw evenwicht verwezenlijken en geen gezonde vermogens onderdrukken. Het ware jammer hier zijn gave van animator te laten verloren gaan. Hij heeft in de stad de wijk van den kunsthandel verkend en in de buurt van de Naamsche Poort een huis gevonden, dat voortreffelijk geschikt is om er een expositiezaal te openen. Hij zal, bezonken en kalm, een nieuwe kunstzaak opzetten en toch dit landhuisje behouden. Het is rationeeler zoo: een boer zal zijn tuin verzorgen en hij zal in schildersaangelegenheden de rol vervullen, die hem past. Voor Hélène en de kinderen wordt het leven ook meer aan hun steedsche geaardheid aangepast, verdeeld over een verblijf buiten en een verblijf in de stad. De kinderen zullen eindelijk weer met huns gelijken kunnen naar school gaan. Hij spreekt enthousiast over zijn nieuwe plannen nu ik hem heb meegedeeld, dat Rappallo in het buitenland zijn geluk gaat beproeven. - ‘Ik heb onmiddellijk intuïtief geweten, dat al onze zaken een beteren keer zouden nemen,’ zegt hij hartelijk.

‘Gij hebt dat intuïtief geweten?’ vraag ik zonder eenige boosaardigheid. Maar hij grijpt met vurigheid mijn handen en dankt mij: - ‘Het is grootendeels aan u te danken dat hij weg is.’ Ik antwoord, bij wijze van afleiding, dat ik nu ook een nieuwen werkkring zal zoeken. Hij kleurt hevig. Hij weet dat ik heelemaal van meet af aan moet herbeginnen. - ‘Misschien is er in mijn nieuwe zaak voor u iets te doen,’ vorscht hij meer dan hij voorstelt. Ik stel hem gerust door gul te verklaren, dat ik nieuwe horizonnen wil zien. Maar dan stamelt hij plotseling met ontroering: - ‘Elk volgt zijn lot. Ik ben blij, dat het uwe weer het mijne gekruist heeft. Gij hebt mij samen met Hélène aan het leven teruggeschonken.’ Ik protesteer: - ‘Ta-ta-ta! Ga nu niet al uw schrifturen herzien. Laat dat aan mij over!’

‘Er zijn momenten waarop een mensch algemeene opruiming zou willen houden, hervat hij. Dat geschrift.... die aanteekeningen.... Ik zou ze nu zeker anders willen schrijven. Of beter, ik zou ze nu heelemaal niet schrijven. Ik heb ernstig werk voor den boeg.’

Als hij mij ziet glimlachen wordt hij spoedig gewaar, dat hij zich voor overdrijvingen moet hoeden.

‘Gij hebt gelijk. Men moet zich niet schamen ziek te zijn geweest. Men is ongeveer waard wat men schrijft. Maar er zijn rekeningen, die men graag afsluit en weglegt. Als ge er prijs op stelt kunt gij die vellen houden. Maar laat ze mij niet meer zien. En ik behoef u wel niet te zeggen, dat sommige bladzijden, speciaal over u en Hélène, de valsche kleur van het moment en mijn humeur hebben.’

‘Kom, kom, kom. Geen excuses tusschen ons.’

Wij worden allebei rood.

‘Ik lap er mij hoe langer hoe dieper in, lacht hij eindelijk. Doe met dat geschrift wat gij wilt. Ik pak weer werk aan dat mij ligt en om te handelen moet men de spons kunnen hanteeren.’

Ik ben onzeggelijk blij, voor Bert. Zijn sombere stijl is weg. Ik zou mij voldaan voelen en tevens willen spotten: ik ben er niet meer noodig. De spons over mij. Ik kan weer worden als een vlam, die voor alles en niets, die nutteloos en helder brandt. Maar ik ben niet volledig bevredigd. Het geheimschrift in het hart van Hélène werd mij niet geheel onthuld. Is dat misschien mijn geluk: te begrijpen, de harten te verstaan? Zooals het mij soms gelukkig maakt te mijmeren over de rozen in den Herfst, mijn zinnelijke indrukken ook te genieten in den geest.

‘Hélène, morgen ga ik weg. Zeg mij gerust al wat ge op uw hart hebt.’ Ik stak haar opgewekt mijn handen toe. Zij greep ze. Ik voelde haar beven. Toen wrong ze mijn polsen om met zooveel geweld, dat zij mij pijn deed. Er was woede en eindeloos leedwezen in haar stem: - ‘Een mensch zou nooit mogen denken, dat het geluk bestaat! Het is allemaal luchtspiegeling, hunkeren....’ Als ik voor haar het geluk was geweest en haar definitief ontsnapte, zou geen somberder uitval mogelijk zijn geweest. Doch zij liet mijn handen los, blijkbaar omdat de kinderen binnenstommelden. Zij zei nog: - ‘Ja, ja. Zoo is het goed.’

Ik zie den middag terug. Het was na het eten. De lucht leunde helder geel en stil aan de ruiten. Zelfs over het grasperk, op een rapenveld daarachter en over het bosch lag als een glans van zeer bleek en goed gepoetst koper. Ik zou aan zon en warm weer hebben gedacht als ik niet die behoefte had gevoeld van mij voor het haardvuur te laten roosten. Bert was naar de stad voor zijn nieuwe zaak. De kinderen hadden een vrijen middag en herrebekten spoedig onder elkaar. Hélène vermaande ze met een soort onuitputtelijke lijdzaamheid, die mij tenslotte prikkelde: zij zag er uit als zich zelf afgestorven en bereid om zich onvoorwaardelijk ten dienste van de kinderen te stellen. Ik was overtuigd, dat zij met die zichtbare onderwerping nooit de woelmakers tot bedaren zou brengen. Maar tot mijn verwondering won haar geduld het van hun twistziek humeur en met voorbeeldige verstandhouding trokken zij er op uit. Ik feleciteerde Hélène met haar succes.

'Verneder mij niet.'

Ik wilde haar de verzekering geven, dat ik aan zoo iets niet dacht. Zij voorkwam mij:

'Zwijg. Ik heb ze ééns in den steek gelaten. Voor mij zelf kan ik dat niet meer goed maken.' Zij sprak hopeloos, effen. Ik zei vrij luchtig, dat wroeging haar doel voorbijschoot, wanneer zij zelfverminking werd. En, voegde ik er aan toe, ik geef dan nog liever de voorkeur aan de Hélène, die mijn polsen omwrong zooals daar net; daar stak een positieve kracht in. Zij antwoordde mij uiterst eenvoudig, dat het een laatste stuiptrekking was geweest van gevoelens, die ze had prijsgegeven. 'Neen, verbeterde zij onmiddellijk, van illusies. Men denkt ondanks alles, dat men voor zich zelf iets moet najagen, dat het geluk zou zijn. Het is een wanhopige jacht. Ik heb duur betaald om te weten, dat men zich volledig moet uitwisschen. Niets willen voor zich zelf. Dat vindt gij toch ook, Willem?'

Zij was bleek. Ik wist niet, dat het mogelijk was met zooveel natuurlijkheid en eenvoud zoo pathetisch te zijn. Ik had het gevoel, dat ik met een grap of een beaming haar al evenzeer zou hebben gekwetst. Zij wachtte lang op een woord van mij. Ik zag naar het helder licht buiten en naar het vuur in den haard als moest mij van daar een gelukkige ingeving komen. Ik zei tenslotte, en ik geloof dat ik het vrij barsch deed, mij niet te ondervragen voor zij mij had geantwoord. - 'Graag,' zei ze terstond,

‘dat zal mij veel gemakkelijker vallen.’ Zij scheen wel te verademen, tevreden te zijn omdat zij onderdanig een kruisverhoor zou ondergaan. ‘Alhoewel ik u waarschouwen moet. Als gij zoo streng voor mij zijt vrees ik, dat gij mij zult veroordeelen om wat er monsterachtig in mijn gedrag is geweest.’ Ik beheerschte mij toen en zei: - ‘Lieve Hélène, mijn professor in dierkunde zei: wat van het absoluut normale afwijkt is monsterachtig. Dat beteekent dat we allemaal min of meer monsterachtig zijn. Wie het menschelijk hart kent weet dan ook dat veel monsterachtigs al lang tot het normale is gaan behooren. Het monsterachtige vervalt meestal, wanneer wij den samenhang begrijpen, den organischen groei.’ Wij waren van wal gestoken zooals roeiers die elkaar met de roeispanen stooten en duwen, hun boot doen wankelen en geen orde en rhythmus in hun slag vermogen te brengen. Ik vond het noodig een bedarenden invloed uit te oefenen. Ik lei kalmeerend mijn hand op haar arm: - ‘Ik heb van nature een grondigen hekel aan alle geweldenarijen, maar het verwondert mij dat er niet meer zijn. Zooveel orde in de wereld, bij zooveel wanorde in den mensch. Hélène, laat ons blij zijn: de besten deugen nog niet heelemaal en toch herstelt zich altijd de harmonie.’

Er was dankbaarheid in haar oogen, maar zij schudde toch weigerachtig het hoofd. Dat moeizaam philosopheeren, strak en lijdend als ze er uitzag, was een preludium, waaruit duidelijk bleek dat ze niet sereen genoeg van het verleden afscheid kon nemen. Ik zei: ‘Hélène, zoolang we niet glimlachend over onze nooden kunnen spreken zijn we niet gered. Kom, laten we zwijgen.’

Plotseling bedekte zij de oogen met een hand. Ik zag dat haar pols van tranen vochtig werd. Na een korte poos toonde zij mij weer haar gezicht. Ik vond haar, hoewel ze er ouder uitzag, toch heel mooi: zij spande zich in om haar wanhoop te overwinnen.

De atmosfeer evolueerde gunstig. Argeloos en zuiver beoordeeld vond ik de scène, dat blokkenvuur, die zachte straling van de gele lucht buiten, neen, vond ik Hélène aandoenlijk. Toch nam ons onderhoud onverwacht een wending, die mij weldra met vreugde vervulde. Ben ik dat, die de wereld zóó kleur, of maken de gebeurtenissen evenals de menschen soms zulke

vroolijke pirouettes? Daar rinkelt de telefoonbel. Bert belt opgewonden op uit de stad. Of we de krant van vanmorgen niet gelezen hebben? Al de kranten pakken uit met een eerste greep onthullingen over wat ze noemen de Rapallo-schandalen, - zijn financieele schandalen wel te verstaan. Merkbaar zijn de bladen, die tegen de regeering oppositie voeren, er in den zevenden hemel mee. Of dat voor ons allen geen betreurenswaardige gevolgen zal hebben? Voor Bert, die toch in raden van beheer van Rapallo zitting heeft gehad? Voor mij, die als bediende de directie zoo na heb gestaan? Wij hebben lange besprekingen gehad aan de telefoon. Ik zie ons daar nog allebei staan, Hélène en ik, toen wij aanhaakten, - men kan in De Ruischhoorn met een koptoestel meeluisteren: allebei met een roodgloeiend oor en een halven afdruk van den hoorn op onze wang.

Er stroomde aanvankelijk een paniekstemming langs de lijn. Ik heb ze weggeredeneerd, weggelachen zelfs. Wat een gelukzak, die Rapallo! Als we hem niet stilletjes de wijk hadden doen nemen, dan zat hij nu tien tegen één achter grendel en slot. En mij persoonlijk, die met het spook der uitwijzing heb gedreigd, moest hij zegenen: ik, die het noodig vond hem te verwijderen, heb hem een dienst bewezen. Gelukzak die Rapallo, zijn schandaalaffaires worden door de oppositie aangegrepen. Wat beteekent dat anders dan dit? De regeering wordt de zondebok in zijn plaats. Gelukzak, zeg ik u. Maar zeer intelligent, zeer sluw! Om iedereens beurs te verlichten en dan het pleit te laten uitvechten, door de politieke partijen, die elkaar op leven en dood bestoken. Wat wilt gij, dat gij en ik nog beteekenen in dat homerisch gevecht? Gij, Bert, die om uw gezin en uw bestaan hebt gestreden, gij wordt een onbelangrijke mier aan den voet van een vuilnisberg, die terecht of ten onrechte, zal worden geconstrueerd om de nationale samenleving van acht millioen landgenooten te dienen. Er zijn stukken door mijn onschuldige handen van bediende gegaan! Wat zou dat? Als straks Europa het log en traag hoofd onder het schandaalgerucht naar ons klein landje omdraait, wat wilt gij dat een individu nog beteekenen zou? Al het leed van de wereld kan in één hart schuilen, maar de wereld trapt met looden voeten op elk afzonderlijk hart. Een antieke tragedie begint: de grooten der aarde treden op het tooneel. Van een drama tusschen menschen wordt het weldra een treurspel

tusschen de dragers der symbolen: Orde, Gezag- Onkreukbaarheid, de oppositioneele Zuiverheid. En de duizenden uit de menigte, - het Grieksche koor - zullen als toeschouwer worden opgeroepen: reeds is het menschelijke voorbijgeschreden, de groote Groepen, de Zuivere Ideeën zullen weldra het pleit beslechten. Er zullen andere persoonlijkheden worden gekeeld dan wij.... Tenzij het alles in een groote tragi-comedie overslaat. Want het komische, het potsierlijke, om van het heerlijke en het walgelijke te zwijgen, schuilt in alles. Bert, laat er ons, sereen en dwaas, een flesch wijn op zetten. Kom! Hij antwoordde gedecideerd: - ‘Er mag gebeuren wat wil, ik zal mijn eigen vel verdedigen! Ik kom.’ Er was in mijn hart onder het spreken een lollende droefgeestigheid en een ontfermende vroolijkheid aan het dansen geslagen, ik weet niet welk visionnair enthousiasme. Ik voelde mij vol meesleepende en stralende kracht. Hélène stond op 't eind waarachtig te aarzelen. Zij zei, nogal ongeloovig moet ik bekennen: - ‘Kon dat allemaal maar iemands geweten stillen.’ - ‘Men moet door dik en dun blijmoedig leven,’ had ik geantwoord. Ik nam haar in mijn armen en drukte met een broederlijke genegenheid mijn mond op haar haren. Zij trilde aan mijn borst. Toen zij het gezicht naar mij ophief glansde het niet alleen van de vochtigheid, die over haar oogen was gegleden. Maar ook van een glimlach, waarin veel neerdrukkende ervaring lag overwonnen.

Den volgenden dag zou ik heengaan. Ik ben nog verscheidene dagen gebleven. De Ruischhoorn leek elken avond, toen de kranten waren verschenen, - we lazen ze allen door, - wel een generalen staf. We bespraken, overigens vol vertrouwen, de vergissingen in deze of gene krant omtrent feiten die wij kenden, wij telden de perfide slagen van dit oppositieblad, de onhandige verdediging van dat regeeringsgezind orgaan. Wij zagen Rapallo verdwijnen in wolken van strijdstof als een booze god, die zich in de vergetelheid terugtrok en dan plotseling weer in een flits licht geheimzinnig opdook met een gesloten gelaat. En wij smeedden strijdvaardig verdedigingsplannen voor Bert. ‘Uw somber geschrift pleit al voor u!’ zei ik lachend. - ‘Waarachtig, dat is zoo,’ wedervoer hij met mannelijk goed humeur. ‘Maar uw geval, uw verdediging?’ vroeg hij en ik vond het een bewijs, dat

hij zijn moreele gezondheid teruggevonden had. - ‘Ik tel niet mee. Nooit of nimmer. Ik ben een zeepbel. Ik drijf weg met al de kleuren van den regenboog. En dan: Pang! De zon schijnt voort waar ik in onzichtbare waterstof openspat. De maan, de sterren en de planeten vervolgen hun loop in de ruimte.’ Er heerschte waarachtig een tintelende atmosfeer op het landhuis, waarrond de Herfst overigens met veel roest en goud en groen van de grasvelden, dat donkerder werd, een majestueuze melancholie hing. Wij loochenden ze, hardnekkig. Niet toegeven aan de sombere krachten van mensch en natuur, was onze stilzwijgende afspraak.

Tot wij allen, - door de inspanning?, door den langen duur?, door de gewoonte?, - wat moe werden. De dagelijksche opwinding viel. Wij wachtten rustig den loop der verdere gebeurtenissen af. Er bleef een onbetwistbare gestaaldheid over. Hélène had wel eens, toen ze met mij alleen was, gevraagd: - ‘En mijn geval?’ Doch moedig had ze zelf geantwoord: - ‘Het is waar, dat het al dan niet bekend worden van mijn geschiedenis mij nooit zooveel raken zal dan het avontuur zelf. Ik weet waartoe ik in staat ben geweest.’ Ik stelde haar gerust: ‘Er is met de passies van Rapallo, buiten zijn oplichterijen, niets te doen in het politiek duel.... Zij zullen in de schaduw blijven.’

Weldra besloot ik, - nog eens, - te vertrekken. Mijn besluit werd in De Ruischhoorn als een natuurlijk verschijnsel aanvaard. Afgesproken werd, dat ik terugkeeren zou, zoodra het onvermijdelijk proces, dat wel bewogen en ophefmakend zou zijn, - een geheele staf accountants was reeds aan het werk getogen, - zou worden gepleit. - ‘Ga gerust, wij voelen ons sterk,’ zei Bert. Hij zou mij 's middags met een auto uit de stad komen halen. Het regende dien voormiddag en zonder vooropgezetten zin was ik nogmaals met Hélène alleen in de woonkamer. Ik blies den rook van een cigaret in een tuil rozen op de tafel. Het landhuis in regensluiers was ook binnenin min of meer met een klamheid gedrenkt, waarin de haardblokken, de rozen en mijn tabak samengeurden als de Herfst zelf. Hélène keek achteloos een krant in en sloeg soms de rookslierten uiteen, die van mijn cigaret langs haar zwierven.

‘Mijn uur is gekomen. Het uur om te vertrekken,’ zei ik tweemaal na elkaar.

Zij vouwde de krant toe, glimlachte en zei rustig:

‘Ik hoorde 't wel. Gij hoeft er geen nadruk op te leggen. Het is zelfs typisch voor onze vriendschap. Gij zijt voor mij, voor iedereen, altijd de man, die vertrekt.’

‘Onverrichterzake. Tenzij gij mij nog iets speciaals te vertellen hadt.’ Zij verstond mij. Wij lachten beide. Ik mag vooral niet den indruk wekken, dat onze woorden een anderen zin hadden dan die van een goede verstandhouding. Die goede verstandhouding was op zichzelf al genoeglijk en voor mijn part heb ik ze ook vroeger nooit verder wenschen te drijven al zouden wellicht alle wegen hebben opengelegen.

‘Wat zoudt gij ook verrichten?’ vroeg zij eenvoudig. ‘Ach nee, wat zeg ik? Gij hebt Bert gerustgesteld en mij ook wel. Alhoewel.... Gij kunt mij niet met rust laten voor gij mij hebt uitgeperst. Ik bedoel, voor gij de waarheid uit mij hebt geperst.’

‘Juist,’ zei ik. ‘Dat bedoel ik, straks vertrek ik onverrichterzake, als ik uw.... laat ik zeggen.... uw biecht niet heb gehoord.’

Hélène stond op. Glimlachend ging zij voor het raam staan. Het doffe grijs van den Herfstdag gleed over haar gezicht, docht mij. Maar het was er ook nog toen zij zich omkeerde. Het kwam van een ontroering, die zij merkbaar beheerschte.

‘Het is moeilijk om onder woorden te brengen. Het ziet er zoo gauw uit alsof men op elk woord en elk gevoel gaat wegen en dat het dan meer wordt dan het is als men zwijgt. Dat gij mij niet laat zwijgen maakt mij tenslotte tevreden. Ik gebruik een te klein woord: tevreden. Gij wilt altijd van mij meer weten dan iemand anders en gij verplicht mij ook scherp in mij zelf klaar te zien. Dat heeft mij altijd ongelukkig gemaakt, zoolang ik er niet in berusten kon, dat iemand uit nieuwsgierigheid zooveel weten wil.’

‘Uit vriendschap,’ verbeterde ik.

‘Uit vriendschap,’ beaamde zij. Als zij het had gedaan zonder die zoete aanvaarding, zou ik hebben gevreesd, dat zij met verkapte amoureuze verwijten van jaren geleden zou uitpakken. Nu kwam haar préambule door haar ingetogenheid mij voor als een zeer openhartig en voorzichtig zich bezinnen, dat ik aanhooren moest om straks alle licht te zien opgaan.

‘Toen ik met Bert getrouwd ben, heb ik mij met uw vriendschap tevreden gesteld. Gij weet het wel. En ik heb mij altijd

eerlijk aan de nieuwe situatie gehouden: Bert was mijn man en gij waart mijn vriend. En het viel mij ook niet moeilijk gewoon te leven.'

Zij zette zich weer. Maar vooraf had zij haar stoel zoodanig verplaatst, dat zij zich in het tegenlicht bevond. Zij sprak gemakkelijker, merkte ik, als ik haar niet aankeek en terzijde in het vuur zag.

'....Nu weer verplicht gij mij in mij zelf te zien. Laat mij voor een keer stamelen en divageeren alsof gij er niet bij waart. (In haar toon was er niets dat op stamelen en divageeren leek, - integendeel, zij sprak vertrouwelijk en zacht, zonder met speciale buigingen of intonaties sommige woorden meer beteekenis te geven). Wilt gij gelooven, dat er weinig vrouwen zijn, die niet onder de bekoring komen van een wat verder doorgedreven belangstelling? Gij hebt u met mij meer beziggehouden dan wie ook ter wereld. Zoo in mij te kijken is mij aan mijzelf onthullen. Niemand anders kan dat zoo. In het leven van elken dag dut een mensch stilletjes in. Gij hebt mij altijd wakker gemaakt. Beschouw dit niet te veel als een compliment. Gij hadt meer uit mij kunnen halen dan iemand anders. Gij hebt het niet gedaan.'

'Ik ken iemand, die zegt dat ik u heb verknoeid,' merkte ik op met speelschheid waaruit blijken moest, dat ik ijdel was noch berouwend.

'Het is niet erg, lachte zij zacht terug. Het was niet erg, zoolang ons alles voor den wind ging. Het is erg geworden toen Bert alles bedierf en gij de vorige maal bij ons zijt gekomen.... Soms weet ik wat het was, dat dol gevoel dwaasheden te moeten uithalen. Andere keeren ben ik het weer kwijt. Ik was buiten mij zelf. Ik zou ook kunnen zeggen; ik was in een van de gedaanten, waarin een mensch zich niet goed kent.'

Zij hield op met spreken. Ik waardeerde het zeer, dat zij er zich zoo op toelegde haar ontroering onder een zweem van vroolijkheid te verbergen. Ik lachte haar bemoedigend toe.

'Gij herinnert u misschien dat Bert me eens in uw bijzijn heeft omhelsd. Het was alsof ik een brandmerk kreeg: ondergeschikt aan al zijn luimen, gedoemd om altijd maar voort te leven in de schaduw van een treurtuit.'

'Treurtuit?' lachte ik verrast. 'Het is een vroolijke benaming.'

‘Ik was razend. Ik brak mij het hoofd met vragen als deze: Waar moet dat heen, met die eeuwige hangende lip van Bert? Is er geen andere uitkomst dan die berusting, die tevredenheid, die eeuwige glimlach, waar Willem mij altijd mee heeft gepaaid? Ik was moe van geduldig te zijn, moe van de rol van huisduif. Ik was verbitterd en vol verzet.’

‘Verbittering en opstandigheid geven soms een weldoende spanning,’ gaf ik toe, gedurende de korte onderbreking, dat zij naar woorden zocht.

‘Ik zou er eeden op gezworen hebben, dat gij die spanning nooit hebt gekend. Ik zei: dank u wel, ik heb er genoeg van, altijd tevreden te zijn met de kleine genoegens van het leven en zich terugtrekken voor de groote....’

Hélène brak haar biecht af en vroeg half guitig, half ernstig:

‘Ik heb op het punt gestaan u te vragen: vindt gij dat het de mooeite waard is wat gij van het leven terecht brengt? Ik was op alle punten teleurgesteld. Ik overzag in één moment geheel mijn leven en ik vond dat het er niet mooier op werd, dat het ineenschrompelde, dat alle lessen van aanvaarden en lachen bedrog waren. Ik zou u nu misschien rustig de vraag anders kunnen stellen: Zijt gij, ideale tevredene, waarlijk tevreden?’

‘Ik beloof u een antwoord, maar ga nu met uw verbittering en uw verzet door.’

‘Toen gij mij hebt gezegd, dat ik niet tot dwaasheden in staat was, heb ik dat als een uitdaging opgenomen. Verbitterd zijn en verzet plegen was reeds beter leven. Verder braaf zijn kwam me voor als klein blijven en ineenschrompelen. Er was angst en radeloosheid in dat gevoel, dat het leven misliep, dat mijn inschikkelijkheid hoe langer hoe meer een duperie werd. Ik stel mij voor, dat iemand die altijd zuiver heeft geleefd, ook zulke momenten van verscheuring moet kennen. Oogenblikken waarop hij zich afvraagt of hij het heerlijkste van het leven niet gemist heeft. Of hij straks niet met leege handen zal staan. Mijn besluit stond gauw vast. De man met de slechtste reputatie was Rapallo. Hem wilde ik kennen.’

Er was gêne in de stem van Hélène gekomen. Zij had de pook opgenomen en duwde er in het houtvuur een paar grijs verschroeide blokken mee bij elkaar. Groote partijen vielen verpulverd door den rooster. Een vlam likte hoog op. Het gezicht van

Hélène zag er een poos hoog rood door, maar toen de vlam weer wegsprong bleef haar voorhoofd donker gloeien, terwijl een geheimzinnige vonk in haar oogen door haar wimpers omsluierd was.

'En hier hebt gij nu de motieven.... we hadden het al eens over het monsterachtige.... waarover ik versteld sta....'

Hélène sprak hortend. Zij struikelde over een heeleboel woorden. Ik moest aan een dronkaard denken, die eerst naar links en rechts zwijnselt en dan plotseling strak en star vooruitschiet.

'Ik beloofde mij van de kennismaking met Rapallo de dolste genoegens. Een roes zonder weerga. Ik zou naar hem toegaan en mij geheel aan hem overleveren. Ik zou hem ten dienste staan met alle mogelijke listen en sluwigheden. Ik smaakte bij voorbaat een ware verrukking als ik dacht hoe al wie wijs en deugdelijk zijn er in zouden loopen met hun geld. Het is ongelooflijk hoe zelfbewust ik was, overtuigd, dat een vrouw nog tienmaal valscher spelen kan dan een man. Wij zouden samen een soort bruiloft vieren van de aftroggelarij en de roofzucht. Maar daarvan niet alleen. Ik suggereerde mij zelf, dat een subtiele deugniet als hij uit alles onbekende sensaties en genietingen kon trekken. Ik weet sinds die momenten waarom sommige mannen hun deugdzame vrouwen vervangen door sletten, die ongekende perversiteit beloven. Er is nooit een vrouw geweest, die een man is genaderd met dien roes van verwachtingen als ik, toen ik Rapallo ging opzoeken. Ik beefde al van lust als ik aan een wulpsch avontuur dacht. En die matelooze volupteit overschreed nog alle begrip als ik dacht: "Bert en Willem zal ik van naaldje tot draadje op de hoogte brengen." Ik laat u de keus of dat monsterachtig is of maar menschelijk.'

Hélène zuchtte diep. Zij beefde. Haar zucht kabbelde ervan. Ik maakte er haar opmerkzaam op, om haar terug te houden op de helling, die naar somber worden leidt. En ik zei snel er nooit aan getwijfeld te hebben, dat het best gebouwd hart de grenzen van het menschelijke ontzaglijk ver verschuiven kan.

'Ik ben nog nooit verwonderd geweest, voegde ik er geruststellend aan toe, over al de moerassen waarin de mensch zich soms kan wentelen, tenminste in gedachte. Nooit langer althans dan den tijd om te begrijpen. Er was iets schors in Hélène's stem gekomen. Ik zag ze herhaald slikken, alsof daar een brok

was die moeilijk door haar keel kon. Dat kwam merkbaar van het verdriet, dat ze toch verduwde.

'Hij verstond onmiddellijk in welken gemoedstoestand ik tot hem was gegaan.... Hij was uiterst lief.'

'Ik ken dat. Zoodra hij heeft overzien of de vrouwen niet als wrekende walkuren binnenvallen, geraakt hij in vuur.'

'Onmiddellijk toonde hij zich op zijn best. Ik zei hem dat ik hem een volmaakten gentleman vond, ongelooflijk geestig, intelligent, charmant, cynisch, ondernemend. Dat zeggen sommige vrouwen wedervoer hij met neergeslagen oogen en een verrukkelijke valsche bescheidenheid, en om eerlijk te zijn moet ik toegeven, dat de mannen mij niet kennen, de mannen kennen alleen zich zelf. Ik had mij voorgesteld dat hij steeds koortsachtig met zaken bezig was. Ik vond bij hem een echte oase van rust. Een rust vol avonturen. Op zijn yacht. Ik laat de rest aan uw verbeelding over.'

Een oogenblik voelde ik waarachtig weer een steek van ergernis, een onbegrijpelijken nijd, waarin er een vage jaloerschheid schuilde. Ik stond op het punt huichelend te zeggen, dat ik in deze dingen alle verbeelding miste, om haar verder te doen praten. Maar ik bedwong mij.

'Dat vuur was gauw uitgeraasd en moeilijk weer aan te steken. Hij had mij op den uitersten boord gebracht, waar ik halsstarrig had willen zijn. Als hij mij na korten tijd aanraakte verviel ik in een onzeggelijke verdeeldheid: ik trilde van walg en razernij. Ik beefde van benauwdheid: ik hoopte en vreesde dat ik het besterven zou. Er was te veel moedwil en opzettelijkheid in die volupteit geweest. Onder zijn hand voelde ik dien verschrikkelijken middag alle verlangen wegstroomen. Mijn mond werd droog alsof ik zand at. Onze omhelzing werd een worsteling. Hij liet mij los, sloeg mij een heelen tijd verbitterd en spottend gade. - 'Hasa, zei hij, gaat gij als een jong meisje uw genot met uw geest bederven? Of zijt ge niet beter dan de zedige vrouwen en hebt gij wroeging?' Ik had toen nog geen wroeging. Ik had een ontzettenden weemoed. Ik vond het overbodig nog tegen Bert gekant te zijn. Zonder wroeging vond ik dat ik mijn kinderen niet meer waard was. Ik had in een van zijn laden een wapen gezien. Ik zocht het. Die weemoed, die erger dan wanhoop was, gaf mij de gedachte in: - 'Eén schot, en alles is uit.' Als hij toen had ge-

wild, zou ik gestorven zijn. Hij maakte er een spelletje van. Toen werd ik halsstarrig overtuigd, dat ik verloren was, maar dat ik, geofferd, met hem moest afrekenen. Ik weet niet hoe ik het gedaan heb gekregen: ik was uiterst helder van geest toen ik schoot. Het was alsof ik dien ontzaglijken weemoed stuk schoot. ‘Bert zal tevreden zijn,’ was mijn eerste gedachte. ‘Domme gans’ zuchtte Rapallo. Hij belde om hulp, - die kracht had hij nog. Ik stond er koel bij toen hij op de grens van het bezwijmen tot zijn vertrouwden bootsman zei: ‘Dat komt van met vuur te spelen. Een ongeluk is gauw gekomen. Een ongeluk. Hoort gij?’ Een groote weerzin viel van mij af. Ik weet zelf nog niet waarom. Toen ik aan Bert zei, dat hij weer vrij ademen kon, maakte hij in zijn eerste verrassing de opmerking: ‘Een vrouw weet uit instinct wat haar hindert en gaat recht op het doel af om die hindernis weg te ruimen.’ Ik heb hem niet tegengesproken.

De regenlucht werd tegen den middag door wat vaag licht doorstraald. Het viel mij op, toen Hélène het hoofd boog. Ik hoorde haar de keel met een zenuwachtig hoestje zuiveren. Het was eerst alsof zij zacht gichelde, maar toen zij het hoofd weer ophief scheen het licht van het vuur op twee tranen, die traag in haar ooghoeken zwollen en kalm openbraken. Ik zei dat ik gerust vertrekken zou. Zij glimlachte.

‘Denk er om, dat gij mij een antwoord beloofd hebt.’

VII
Ehrwald, 27 December

Beste vriendin,

Wij zitten in Tyrool op sneeuw te wachten. Ik bevind mij hier, in dienst van een ongeduldig heerschap, in een vreemde positie: ik heb een betrekking als secretaris en de tijd ontbreekt mij om te lezen of te schrijven. Wij wandelen naar de omliggende dorpen met hun krullen en lokale kleur. Er zingt water in de bronbakken en overal riekt het naar gehakt dennenhout en stallen voor blonde koeien, wat niet hetzelfde is als de lucht van onze zwartbonte. Wij beklimmen den Spitzberg of rijden naar de meren in het gebergte. Wij zingen op Tyroolsche bieravonden ‘Jochei!’ Het is liefelijk en dwaas. Als we elkaar aanzien moeten wij proesten

omdat wij Baudelaire hebben gelezen en toch kwajongens kunnen zijn. Mijn jonge graaf heeft vanavond een danspartij met skiloopers, die reeds vier dagen met hun sportpakken en hun zware schoenen de sneeuw op de vlucht hebben gejaagd. Ik profiteer ervan om u te schrijven. Eindelijk. Ik geef u het antwoord, dat ik u heb beloofd. Hoe smadelijk het ook moge zijn als een ideale tevredene te worden gebrandmerkt, ik blijf het bij mijn tevreden zijn houden. Ik heb nagedacht over uw verwijt, het verwijt uit uw korte periode van verbittering, toen gij mijn tevredenheid als iets kleins hebt veroordeeld: 'wat brengt ge ermee van uw leven terecht?' Er zijn menschen op aarde, die een groote taak vervullen. Ik maak van mijn leven zeker geen groot monument. Ik doe wat ik kan. Ik glimlach. Het gevoel van onze dwalingen en onze ellende is soms scherp in dien glimlach aanwezig. En elke geesteshouding heeft zijn zwakke en sterke zijden.

Ik heb nog over u en Bert en Rapallo, ik heb over ons allen nog gephilosopheerd. Dat philosophen mij mijn aanmatiging vergeven en mij als een loshoofd verslijten. God moet zijn getal hebben. Van alle soorten. Er zijn vele staten. De huwelijksche. De politieke. De dramatische. De luchtige.... Ieder van ons is slechts in enkele thuis. Gij, ondanks een ontsporing, in dien van de aanvaarding en de inschikkelijkheid. Bert in dien van den eerlijken, enthousiasten werker. Rapallo, in alle staten van den sluwen vos. Laat mij den verrukten staat van den toeschouwer, den knaap, die tusschen allen stoeit, van den kwajongen, die niet uitgelachen geraakt, al houdt hij zijn hart soms bleek van aandoening vast, omdat het lam en de beer, de os en de ezel, de hyena en de tijger, om van de visschen en de vogels te zwijgen, in denzelfden optocht meestappen, als zij niet om eenige luttele beenderen of hun schaduw elkaar slag leveren.

Ook mijn standpunt verandert gedurig. Ik voel soms in mijn flieflodderen, mijn nutteloosheid en andere malen hoop ik, dat van mijn blinkende tanden de flits zonneschijn straalt, die beter is voor een wonde dan elke chirurgie. Soms weet ik niet waar de heldhaftigheid schuilt: in een degenstoot of een lach. Ik wil echter niet het glimlachen tot de opperste deugd herleiden en meenen dat ik het leven leid van een held. Daarvoor heb ik mij zelf nooit genoeg 'au sérieux' genomen. Ik ben evenwel ernstig op mijn manier. Als ik ernstig den lof moest spreken van mijn

luchtige manier om alles tot menschelijke proporties terug te brengen, zou ik wellicht met tranen in de oogen de beperktheid van de menschelijke natuur moeten confronteeren met haar zin voor blinde begoochelingen en haar veelvuldigen dwazen roes. Natuurlijk denk ik nooit aan trouwen. Laat mij mijn glimlach. Hij blijft mijn bewondering, mijn medegevoel, mijn stillen kreet 'Oei-joei!' voor het bedrijf der menschen. Het is mijn goedmoedige erkenning, mijn saluut aan wie zich met naakte borst naar de lansen van het noodlot werpen. Ik blijf trouw aan u allen, aan u, en Bert, en zelfs kan ik soms begrijpend het hoofd schudden om Rapallo.

En van menschelijke natuur gesproken, wij hebben elk de onze. Die natuur houdt haar eigen geluk en haar eigen drama's in. Beneden speelt er jazzmuziek en er hangen sterren boven den donkeren wand van den Spitzberg. Ook om die tegenstelling kan men glimlachen.

Uw Willem.

M. ROELANTS

Fragmenten

Wie brandt, die kent het vuur. Indien ik dan
Het prachtig lichaam van den mensch beminde
Als de gebergten en den oceaan, het glanzen
Der huid als het gezang der vogels, en het vuur
Van edelsteenen als de zuivere rede, zeg mij,
Wiens wieg stond in dit onbegrijpelijk firmament,
Waarom gij zwijgt. Gij hebt geschapen
Niet als de zachten van u zeggen, uit zacht licht
En zachte liefde, maar uit heeter, heiliger drift,
Want zelfs mij bevredigt geen ding ter aarde
Tenzij de onleschbare dorst die ik leerde
Liefhebbend lichaam en oceaan en de hooge
Sterren, wetend te zijn als een kind
Schreeuwende in zijn wieg om de borst van zijn moeder
Met het geluid van een beest, geboren uit liefde.

Toen Kaïn zijn broeder versloeg, dien Abel,
Was toen Abel waarlijk uw smetteloos lam?
Was alle kwaad toen bij Kaïn? En is niet de twijfel
Zegenrijk, en de smart uw zweepslag?
Is soms het geduldige paard het beste,
Of het sterke wiens kracht de sporen begeert?
En hoevelen weten dat harmonie
Een welbestuurd schip is op woest water,
Een vriendschap als van twee sterke strijders
Elkander omhelzend na hevigen strijd?
Niet als de zachtzinnigen vraag ik mijn deel,
Niet als rechtschapene ben ik mijn weg gegaan,
De woede is vaak in mij uitgebroken
Als in bergen waaronder vuur wordt bewaard.

Gij hebt Job wel gezegend, meer dan de lauwen,
En de drift van den zondaar keert gij ten goede
En ge kent ze als de drift van een bloeiende bloem;
Als ik afkeer had van uw schriftgeleerden
Was dat om hun kennis van goed en kwaad,
Ook omdat zij het groote vuur steeds vreezen
En niet weten wat de leeuwerik zingt.
Tegen hen heb ik mij niet verdedigd
Omdat zij mij niet zouden hebben verstaan
En u zouden hebben misdaan met mijn rede.
Maar met wie gij eenzaam laat heb ik gesproken,
Die dankbaar waren voor louterend leed,
En de vrouwen, de moeders der geslachten,
Het eeuwig opnieuw gemaaide graan.
De pracht van wat gij niet telt en neervelt
Heb ik leeren eeren als van den vorst
Die achteloos kleine munten laat strooien
Tusschen volk dat ze kust als een gave van hem,
Zoo gering is het grootste dat ik hoog houd
En daaraan meet ik de eeuwigheid,
Als de dorstende het klein rantsoen water
Waarzonder hij geen woestijn overwint.

Hoor mij, ik vraag voor het eerst. Teister
De tevredenheid, het geluk en de vrede.
Sla ons te vuur en te zwaard, dat wij weten
Wat bitter is, en wat zoet. Ongenadig,
Als een tiran, tegen wien het volk murmureert,
Leer ons de grootheid van de genade,
Uit uw goedheid hebben wij niets geleerd.
Eens hebt gij snel en hard geslagen
Met een engel, voor een groenen appel
En wie er in beten kenden uw kracht
Maar wij, wij eten ze iederen dag....

Zijn wij armzalig, laat ons dan sterven,
Zijn wij traag, waarom slaat gij niet met de zweep?
Is echter de ontevredenheid heilig

Waarom brandt ze ons dan niet meer in het hart?
Hebt gij mijn oogen gezegend met glans
Waarom vraag ik dan meer glans van de wereld
En woorden dat zij mij zullen verstaan?
Ik bezat een liefste met glansrijke borsten
Welgemaakt, weldra aarde en stof.
Zij schudde het haar als een paard zijn manen
Zij ging over straat als de wind in het graan.
Ik dronk wijn, en ik genoot zijn wijsheid,
Maar dit alles is als de avondster
Die de heldere milliarden verkondigt,
Een schoonheid, die slechts diepere dorst geeft.
Het wilde paard verleent gij vrijheid,
En de herfst de bitterste geur van het jaar,
Goede vorsten regeeren streng
Maar wie regeert mij, wie geeft mij vrijheid,
Wie bevriest mij of speelt oceaan met mij?
O, meester, laat het toch niet mijn lot zijn
Dat ik slapende oud wordt op het haardkleed
Als een hond die van vroegere jachten droomt.
Zijn de goden voorbij? Is het lot van de menschen
Tevredenheid met een zachten glans?
Sla toch op het metaal van de klokken
Dat ieder het hoort, die brand verstaat.
Wij leven te vredig, en zonder gevaren,
En verkondigt ons dat niet het groot gevaar?
Welkom dan, wat wij weldra verwachten
Stormwind die het bittere blad ruimt,
Nacht waarin wij in doodsangst liggen,
Dag, dat wij niet weten waarheen,
Maar uw licht weer zien aan den horizon.

En heb ik te groote woorden gesproken,
Gij verstaat ook het vreemdst gebed,
Niet de rijkste akker is u de beste
Maar die waarin de boer toch ploegt
En vloekt, maar hij bidt eer hij het hard brood breekt
En dat heb ik hiermede gedaan.

J.W.F. Werumeus Buning

De romanlezer
Proeve van een onderzoek inzake de motieven der waardeering van den roman bij Nederlandsche lezers.

De publicatie van het hiervolgend artikel beteekent een eerste afbetalingstermijn van een schuld die ik voor een aantal jaren op mij laadde, toen ik met hulp van een twintigtal Openbare Leeszalen eenige duizenden romanlezers verzocht hun medewerking aan een enquête te verkenen. Zij bedoelde de verzameling van wetenschappelijk bruikbaar materiaal, dat, geanalyseerd en geinterpreteerd, eenig licht zou kunnen werpen op de motieven, die bij de waardeering van romans een hoofdrol spelen en de relatie dezer motieven tot geslacht, leeftijd, ontwikkelingsgraad, gezindte, enz. De bestaande litteratuur op dit wetenschappelijk nauwelijks geëxploreerd gebied, waarvan in methode en doelstelling de uitgaven van het Institut für Leser- und Schrifttumskunde te Leipzig, die van de American Association for adult education en Roubakine's Introduction à la psychologie bibliologique, elk een aparte sectie vormen, kon onze belangstelling niet ten volle bevredigen. Immers eenerzijds is het materiaal dezer buitenlandsche onderzoekingen te zeer aan uitheemsche lezers gebonden en aan, hier te lande veelal onvoldoend bekende, lectuur getoetst en anderzijds vaak te onmiddellijk op practische lezerpaedagogische bedoelingen ingesteld en daarmee aan bepaalde, niet altijd aanvaardbare, idealen van volkscultuur vastgekoppeld.

Een onderzoek naar de motieven van de romanwaardeering kan zich in principe van twee methoden bedienen, namelijk die van de introspectie en die der statistische registratie. Beide methoden hebben hun voordeelen en bezwaren, geen van beide voert, alleen gehanteerd, tot een bevredigend resultaat.

Bij de statistische registratie wordt het voordeel van een objectief demonstreerbare uitkomst gemakkelijk waardeloos door de onmogelijkheid deze uitkomst zuiver te interpreteeren. Men vindt b.v. dat bij een bepaald lezerscorps een zeker aantal romans gedurende een tijdsperiode tot de frequentst gelezene behooren. Waaraan is deze voorkeur te danken? Gesteld dat het lukt de uitkomst te reinigen van de velerlei toevalsfactoren, als daar b.v. zijn: de suggesties van reclame en mode, de actualiteit van een stof, de recente datum van verschijning, de aantrekkelijkheid der uitgave, de leenbaarheid in bibliotheken, de belangstelling van de pers, bespreking door de radio, de verfilming, enz., dan nog houdt men slechts een lijstje titels over, dat als zoodanig allerminst ondubbelzinnig uitsluitsel geeft inzake de eigenlijke motieven waaraan deze voorrang te danken is. De onderzoeker heeft immers in de introspectie van zijn eigen belevingen en waardeeringen dezer romans geen objectieve instantie, die hem dwingend aanwijst, welk motief bij elk dezer romans voor zijn geliefdheid aansprakelijk is te stellen. Hij vermag ten hoogste op grond daarvan vermoedens op te stellen.

Gaat het onderzoek uit van de introspectie der lezers zelf in uitspraken inzake hun belevingen en waardeeringen vastgelegd, dan staat het voor het dilemma, óf zich tot een bepaald type lezers te beperken, daar de weinige lezers die voldoende zelfkennis, eerlijke openhartigheid en taalbeheersching bezitten om betrouwbare uitspraken te kunnen leveren het lezerscorps in zijn geheel niet vermogen te representeeren; óf zich tevreden te stellen met een globalen, doch uit den aard der zaak ook weer subjectieven indruk, omdat lezersuitspraken van een omvangrijker groep met toereikende spreiding onder de verschillende mannelijke en vrouwelijke, jongere en oudere, onontwikkelde en geletterde lezers van uiteen loopende levensbeschouwingen geen wetenschappelijk bruikbaar materiaal opleveren.

Bij het hier volgend onderzoek is gepoogd de voordeelen van beide methoden te behouden en hun tekortkomingen te elimineeren.

Daartoe hebben we ons van beide methoden bediend, in dien zin dat op introspectie berustende indrukken en aanwijzingen benut zijn bij de inrichting van een enquête, die op quantita-

tieve bewerking was aangelegd. We zijn begonnen met het verzamelen van eenige honderden lezeruitspraken betreffende een 15 tal voor dit doel met zorg uitgekozen romans. Deze uitspraken, waarin mijn indrukken uit mijn ervaring met het lezerscorps als bibliothecaris eener Openbare Leeszaal werden bevestigd en aangevuld, hebben mij vrijwel op alle punten een vingerwijzing gegeven inzake de meest doelmatige inrichting mijner enquête en inzonderheid zijn zij mij bij de samenstelling van de lijst van romans die in deze enquête aan de lezers ter quantitatieve waardeering (door een cijfer) is aangeboden, van dienst geweest. Bovendien leerde ik eruit met welke formuleeringen ik de meeste kans had de lezers te vangen in de verschillende motievengroepen, die ik op grond van dit materiaal en eigen ervaring meen te kunnen opstellen.

De romanlezer laat zich namelijk in vier hoofdcategorieën indeelen naar gelang van het hoofdmotief dat zijn lectuurkeuze bepaalt en bij zijn waardeeringen de voornaamste rol speelt. Het zijn: ten eerste *de lettrés*, waaronder te verstaan de lezers die in hoofdzaak uit een onvermengde litteraire belangstelling lezen. Zij waardeeren in de eerste plaats de *litteraire* qualiteiten van het kunstwerk; de cultureele waarde, ideëengehalte, sociale werking, enz. achten zij daaraan ondergeschikt. Wanneer daarentegen op deze laatste waarden het hoofdaccent der lectuurkeuze en waardeering valt, constitueert zich de groep, die zich het doelmatigst als *cultureel-litteraire lezers* laat aanduiden. De kunstzinnige qualiteit van den roman als een litterair werkstuk staat bij hen volstrekt achter bij de cultureele betrekkingen van zijn inhoud. Velen dezer lezers formuleeren hun waardeerings-criterium als ‘winst’ voor of ‘bevestiging’ van hun ‘innerlijke en uiterlijke beschaving’ en ‘ontwikkeling’. *De stoflezers* vormen een derde groep. Zij hebben er weinig oog voor dat de roman althans in principe een litteraire kunstvorm is. Vlotte leesbaarheid is hun voldoende. Zij hanteeren in de eerste plaats den roman als een soort verrekijker op levensgebieden, die hun niet toegankelijk of bewust zijn. In onderscheid van den vorigen groep verlangen zij minder van den roman dat hij hun iets zégt, een gezichtspunt of idee openbaart, dan wel hun iets vertelt. De stof als zoodanig, niet de wijze waarop de stof is bewerkt, interesseert hen. Als laatste, vierde groep noem ik dan *de functie-*

lezers. Het zijn de lezers die in hoofdzaak de lees*functie* waardeeren met alles wat daarmee annex is. De lectuur moet hun iets doen beleven, een vervelende leegte aan indrukken vullen. Zij zoeken de spanning en actie maar ook de, in den lectuurdroom, gelegen mogelijkheid door identificatie met een held in een phantasiebeleving de vervulling van bewuste en onbewuste verlangens te genieten. Uit den aard der zaak berust deze indeeling slechts op de waardeeringsmotieven die het hoofdaccent krijgen, zij sluit dus niet uit, integendeel houdt in, dat elke groep voor de waardeeringsmotieven der andere mede toegankelijk blijft.

Een der hoofddoeleinden van mijn onderzoek was nu uit de gewaardeerde romans die af te zonderen, welke door elk der genoemde groepen in belangrijke mate hooger aangeslagen worden dan door de overige ten einde aan de hand van deze voor elken groep typische lectuur het onderscheid der waardeeringen te leeren kennen, dat er tusschen de geslachten, leeftijdsgraden, enz. bestaat. Uit de kennis van deze laatste relaties hoopte ik dan tot een nader inzicht in den aard van het motief, zijn structuur en voorwaarden te komen. Ik zeg, het was één der hoofddoeleinden. Dat het niet het eenige doel is geweest, moge blijken uit de inrichting van het enquêteformulier, waarover ik nog het volgende meedeel. Door de voorafgaande verzameling van lezersuitspraken overtuigd dat het meerendeel der gemiddelde romanlezers weinig in staat is zijn waardeeringen zoo te formuleeren dat de bedoeling der woorden ondubbelzinnig is te interpreteeren, heb ik van de invullers der enquêteformulieren slechts gevraagd kruisjes en cijfers te plaatsen, afgezien van één gelegenheid, desgewenscht zelf een motief naast de door ons genoemde in eigen woorden aan te geven.

Na een inleidend verzoek om medewerking aan een wetenschappelijk onderzoek, vroeg ik de invullers (gelijk reeds gezegd, lezers van een twintigtal Openbare Leeszalen in grootere en kleinere plaatsen van ons land en van correspondentschappen in dorpen) naar hun geslacht, staat, leeftijd, schoolontwikkeling, stand en gezindte, naar het inwoneraantal van hun woonplaats, naar, zooals opgemerkt, de motieven die in hoofdzaak hun romanwaardeering bepalen en naar het aantal romans dat zij gemiddeld per jaar plegen te lezen. Daarna volgt een lijst van 89 romans die ik de invullers met een waardeeringscijfer liet voorzien (van

1 tot 5), zoover zij althans er enkele of meerdere de laatste 2 à 3 jaar van gelezen hadden. Afgezien van een aantal romans die ik in de lijst opnam ter toetsing der betrouwbaarheid van de invullingen, of ten behoeve van een in engeren zin methodisch of practisch doel, heb ik bij de keuze voornamelijk rekening gehouden met de volgende gezichtspunten. De romans moeten, behoudens de zooeven aangeduide, in de leeszalen aanwezig zijn en bovendien niet tot de categorie van lectuur behooren, die we als de boeken van het seizoen plegen aan te duiden. Vervolgens moeten zij gezamenlijk *alle* lectuurmotieven met al hun *nuances* bevatten en wel zóó, dat bij verschillende romans éénzelfde motief nu eens als hoofdmotief, dan weer als bijmotief geacht kan worden werkzaam te zijn. Dit laatste opdat het bij de analyse der uitkomsten mogelijk zal zijn de verschillen in waardeering op verschillendsoortige, zoowel in het subject als object wortelende, motieven door vergelijking terug te voeren en te isoleeren. Tenslotte werd - overbodig nadrukkelijk toe te voegen - door verschillende maatregelen volledige anonymiteit aan de invullers gewaarborgd. Dit materiaal nu - er werden ruim 2600 ingevulde formulieren verkregen - liet zich op verschillende wijze bewerken en hield, althans in principe, het antwoord in op uiteenloopende vragen. Hoe waardeeren vrouwen in onderscheid tot mannen, hoe is de waardeering van de op de enquêtelijst genoemde romans bij lezers van verschillende ontwikkelingsgraad, verschillende gezindten, enz? Welke romans zijn typeerend voor de invullers van dit of dat leesmotief? Hoe verhoudt zich het veel of weinig lezen tot den aard der waardeeringen? Waarin onderscheiden zich de bewoners van dorpen en kleine steden van de groote stadbewoners? Hoe verhouden zich alle lezers die een bepaalde roman de hoogste waardeering (het cijfer 5) gaven ten aanzien van de andere romans. En talrijke vragen meer.

Intusschen interesseert ons voorloopig slechts één enkele dezer vragen: namelijk de vraag naar *het motief der onvermengde litteraire belangstelling.* Welke romans zijn typeerend voor de groep lezers, die uit zich zelf aangaven dat de litteraire qualiteiten het hoofdmotief hunner waardeering is? Hoe reageeren geslacht, leeftijd, ontwikkelingsgraad en gezindte op deze typische romans? En wat laat zich uit deze relaties ten aanzien van dit motief deduceeren? Dit is het thema dat ons in het volgende zal bezig

houden. Voor we echter de uitkomsten der enquête in betrekking tot deze vragen raadplegen, dienen we ons eerst nader rekenschap te geven over hetgeen onder onvermengde belangstelling voor den roman als litterair kunstwerk is te verstaan.

Zonder in te gaan op de structuur van het litterair kunstwerk, kunnen we niettemin m.i. veilig het volgende stellen. Het litterair kunstwerk is ons objectief gegeven als een werkstuk uit het materiaal der taal vervaardigd. In dit werkstuk ligt de intentie die kunstwaarde te vervullen, waarop het werkstuk als zoodanig is ingesteld, of anders gezegd 'stof', die in de bewerking van het taalmateriaal is geconstitueerd, tot *expressie* te brengen. Zoo ligt het kunstwerk-zijn in de door taalbewerking tot expressie gebrachte stof. Dat de stof, die buiten de taalbewerking slechts aanleiding, erts is, *spreekt*, dat deze expressie voor-zich-zelf is (dus niet enkel mededeelingsmiddel van een buiten de taal aanwezige 'werkelijkheid') *dat* is het punt waarop zich de litteraire waardeering in haar zuiveren vorm richt. Het gaat om het 'dat' der expressie, niet om het 'wat'. Intusschen geen 'dat' (quid) zonder 'wat' (quod). Een reactie op den 'inhoud' der expressie is dus ook bij de zuiverste aesthetische instelling onvermijdelijk. En de isolatie van het litterair motief houdt derhalve principieel een onvermijdelijke rest van reactie tegen den, niet tot het eigenlijk kunst-zijn behoorende, stof- 'inhoud' mede vast. Van de zijde van den lezer gezien laat zich deze stand van zaken als volgt belichten. Opdat het litteraire werkstuk zijn intentie op kunstwaarde vervulle, dat is kunstwerk worde, vooronderstelt het een 'ideale lezer', dat wil zeggen, *a*: een lezer met het vermogen om de taal van het werkstuk en haar bewerking naar *alle* zijden adaequaat op te vatten en te verstaan. *b*: een lezer met de attitude der aesthetische instelling, opdat hij de in de taal gegeven beteekenissen, ervarings- en phantasievoorstellingen, gevoelens, suggesties, haar acoustische en rhythmische qualiteiten, enz. te betrekken vermag op de, in het werk *zelf*, gelegen individualiteit (oorspronkelijheid) van kunst-zijn en niet op een of andere 'werkelijkheid' en derzelve interpretatie buiten het kunstwerk. Deze ideale lezer en homo aestheticus is evenwel idee, d.i. richtpunt en geen empirisch factum. De werkelijke lezer kan zijn litteraire belangstelling slechts bevredigen door zijn empirische individualiteit te richten op deze idee zonder er ooit

in te slagen zich met de speciale ideale lezer, door dít bepáálde kunstwerk vereischt, ten volle te identificeeren. Hij vermag slechts zijn 'werkelijkheid' tusschen haakjes te zetten, gelijk het kunstwerk het doet met de 'werkelijkheid' die haar stof raakt. Daaruit ontwikkelt zich dan onvermijdelijk de bekende spanningsverhouding, die voor het kunstwerk (in onderscheid met het schoone) karakteristiek is, en dan ook tegelijk de karakteristieke 'subjectieve' rest veroorzaakt die zelfs bij de zuiverste kunstzinnige instelling op het zuiverste kunstwerk de kunstzinnige waardeering blijft beïnvloeden. Deze overwegingen richten het onderzoek inzake de belangstelling voor 'schoone' litteratuur dus op het volgende.

Ten eerste moeten onder de aangeboden romans zulke litteraire kunstwerken, als reactiemateriaal, gevonden worden, waarvan we zeker zijn, dat zij, zoo onbelast mogelijk door andere waardeeringsmotieven, in hoofdzaak als bevrediging van litteraire belangstelling gewaardeerd worden. Is dit reactiemateriaal gevonden, dan zij de beteekenis van de nog immer aanwezige, zij het in kleinste quantum, 'empirische rest' vast te stellen. Deze buiten-kunstzinnige beteekenis voor ieder individu verschillend, laat zich slechts in de kennis vatten onder gezichtspunten waaronder het individu aan een kenbaar kenteeken deelheeft. Deze kenteekenen vinden we in het volgende. Een lezer is nu eenmaal altijd man of vrouw, jong of oud, heeft deze of die schoolontwikkeling en behoort tot deze of gene gezindte. Daarmee kan de op zichzelf ongrijpbare lezerindividu in betrekking tot een wetenschappelijk hanteerbare bepaaldheid worden gebracht. In deze, in principe kenbare, betrekking is dan weer tweeërlei. Ten eerste laat zich vragen hoe de sexen, de leeftijden, enz. zich ten aanzien van den *omvang* der bij hen aanwezige zuivere litteraire belangstelling ten opzichte van elkaar onderscheiden en welke hypothesen inzake de oorzaken daarvan zijn op te stellen en te verificeeren. Vervolgens is te onderzoeken welke in de sexe, leeftijd, graad van ontwikkeling, gezindte wortelende waardeeringsmotieven het sterkst de litteraire belangstelling modificeeren. Zou b.v. blijken dat de omvang der litteraire belangstelling bij de sexen gelijk is, dan is daarmee nog niet gevonden, dat mannen en vrouwen de bij hen als zoodanig werkende waardeeringsmotieven van specifiek mannelijke of

vrouwelijke aard in *gelijke* mate vermogen te onderdrukken of, wat hetzelfde is, dat zij beiden een zelfde *verscheidenheid* van litteraire kunstwerken met verschillende 'inhouden' zuiver litterair vermogen te waardeeren. De hier volgende mededeelingen betreffen nu in hoofdzaak slechts het eerste: den *omvang* van de litteraire belangstelling bij de groepen *ten opzichte van elkaar.* In zoover merkwaardigheden in de te noemen cijfers aanleiding geven tot opmerkingen inzake het tweede probleem zullen we ons daarvan niet geheel onthouden, al moeten we ons tot het uiterste beperken, omdat deze opmerkingen slechts fundeerbaar zijn door de specifieke groepsreacties op de daarvoor specifieke romans, welk thema thans nog niet aan de orde is.

Over de hierna te noemen cijfers nog het volgende. Zij zijn de uitdrukking van de *verhouding* der mate van waardeering der onderscheiden groepen. De groep, die de roman waarover de cijfers gaan het hoogst waardeert, wordt met het cijfer 100 vertegenwoordigd. De andere cijfers drukken dan het percentage van deze hoogste waardeering uit. Wanneer bij voorbeeld bij de roman A voor de groepen a, b en c de cijfers vermeld worden 100:59:21, dan beteekent dit dat bij de groepen b. en c. de roman A respectievelijk 59% en 21% van de mate der waardeering bij de groep a ondervindt. Deze cijfers zeggen dus niets over de waardeeringen van de romans ten aanzien van elkaar. Voor ons thema is deze laatste verhouding irrelevant. Wanneer b.v. een roman A bij groep a een waardeering van gemiddeld 324 punten per 100 lezers krijgt bij groep b. 162 en groep c. 81 punten, is deze roman voor de waardeeringsverhouding tusschen deze groepen precies even karakteristiek als een roman B die misschien maar respectievelijk 80, 40 en 20 punten per 100 lezers krijgt. Daarentegen is de roman die bij elk der drie groepen achtereenvolgens 208, 201 en 220 punten behaalt niet typisch voor het geen de groepen onderscheidt. De groepen die we in het volgende vergelijken zijn *goed gespreid* en in samenstelling *aan elkaar volkomen gelijk.* Wanneer dus de waardeeringen van een bepaalde roman bij mannen en vrouwen vergeleken worden, is er voor zorggedragen dat bij de mannengroep de verschillende leeftijdsperioden, ontwikkelingsgraden, gezindten, enz. met dezelfde getallen vertegenwoordigd zijn als bij de vrouwengroep. Het gevonden verschil is dus enkel en alleen te begrijpen als een

verschil in waardeering dat samenhangt met het moment waarin de groepen verschillen.

Het toeval is verrekend met een waarschijnlijke fout die bij verreweg de meeste cijfers beneden de 5% van het grootste cijfer van twee verschillende blijft. Terwille van enkele cijfers waarbij de waarschijnlijke fout iets hooger is, nemen we in het volgende echter aan dat geen verschil aanwezig is wanneer het verschil tusschen twee cijfers geringer is dan 10% van het grootste cijfer. Met deze maatregel zijn we dan ook zeker dat het toeval ons nergens parten kan spelen.

Als reactiemateriaal kiezen we de volgende romans, die we in de tabellen voortaan slechts met de auteursnaam aanduiden:

Couperus - Het zwevende schaakbord.
Van Looy - Jaapje.
Van Schendel - Een zwerver verliefd.
Streuvels - De Vlaschaard.

Dit zijn namelijk vier romans ten aanzien waarvan de waardeering van de lezersgroep, die op het enquêteformulier aangaf ‘uit zuivere belangstelling voor den roman als litteraire waarde’ in hoofdzaak te lezen, *zeer sterk* verschilt met de lezersgroepen die andere redenen voor hun belangstelling opgaven. Het hier volgende staatje, waaraan we enkele andere romans ter vergelijking, toevoegen laat dit zien:

	Waardeering van lezers met in hoofdzaak belangstelling voor de litteraire waarde	**Gemiddelde waardeering van lezers met andere motieven**
Couperus	100	22
Van Looy	100	27
Van Schendel	100	14
Streuvels	100	30
Couperus, Eline Vere	100	61
Ammers-Küller, De opstandigen	100	91
Courths-Mahler, Roode rozen	4	100

Couperus' Eline Vere, in litteraire qualiteit stellig niet de mindere van Het zwevende schaakbord, vindt dus bij lezers met

andere motieven een bijna driemaal hoogere waardeering; hetgeen bewijst dat deze roman voor deze lezers om de *andere* in Eline Vere aanwezige motieven sterker aantrekkelijk is dan Het zwevende schaakbord, dat in hoofdzaak slechts litterair belangstellenden boeit. Voor Van Ammers-Küller geldt dit in zoo hooge mate dat het litterair belang nauwelijks overweegt. Courths - Mahler maakt zichtbaar dat litteraire lezers voor dit genre lectuur nagenoeg geen waardeering meer over houden.

Uitgaande dus van vier romans die geschikt zijn de onvermengde litteraire belangstelling te toetsen, bieden we hen de sexengroepen ter waardeering aan.

We vinden dan de volgende cijfers.

	Mannen	**Vrouwen**
Couperus	100	50
Van Looy	65	100
Van Schendel	77	100
Streuvels	100	87
	———	———
Gemiddeld	100	99

Het is zeker niet op grond van de gemiddelde waardeering van deze vier romans *te samen*, dat we zonder meer mogen concludeeren dat mannen en vrouwen ten aanzien van den *omvang* van de litteraire belangstelling aan elkaar gelijk zijn. Als ik niettemin ertoe neig dit aan te nemen, dan is het omdat ik uit de romans die voor de toetsing der litteraire belangstelling het meest geschikt bleken, twee koos waarin, zij het in bescheidenste mate, vrouwelijke en twee, waarin mannelijke motieven werken. De bewerking van het materiaal toonde namelijk aan dat er nagenoeg geen litteraire kunstwerken te vinden zijn die, wanneer men ze aan goed gespreide en volkomen vergelijkbare groepen aanbiedt, bij mannen en vrouwen eenzelfde waardeering vinden. Daarom is de vraag naar den omvang van de litteraire belangstelling der geslachten ten opzichte van elkaar slechts oplosbaar, indien men de reacties op vele duizenden, voor litteraire toetsing geschikte, romans kan vaststellen. Hun zeer beperkt aantal maakt echter deze methode practisch onuitvoerbaar. Zoo moet het bij een *vermoeden* inzake de gelijkheid van *omvang* blijven.

Meer licht werpen de cijfers van bovenstaande tabel op het tweede probleem, hetwelk we echter, gelijk gezegd, thans slechts terloops kunnen aanraken. De zeer duidelijke verschillen tusschen beide sexen bij deze, in hoofdzaak slechts uit litteraire belangstelling, gezochte romans, bewijzen dat de 'empirische rest' in de ideale lezer, waarvan boven sprake was, zich in betrekking tot het man-, of vrouw-zijn vrij sterk doet gelden Het kind- en het liefde-thema, dat de stof van respectievelijk Van Looy en Van Schendel o.a. bevat en de inslag van het mannelijke avontuur bij Couperus en van mannelijk karakter, werk en intentie bij Streuvels, spelen, duidelijk onderscheidbaar, in het belevingsorchest mee, ook waar de melodie fortissimo door het litterair motief wordt geblazen. Ongetwijfeld zijn we, zelfs op grond van deze enkele cijfers, gerechtigd tot de conclusie dat - zoo al de *omvang* der litteraire belangstelling vermoedelijk niet door het man-, of vrouw-zijn wordt beïnvloed - de *verscheidenheid* daarentegen zich in die mate doet gelden, dat éénzelfde roman, zij het een van de allerzuiverste litteraire qualiteit, slechts bij hooge uitzondering de onvermengde kunstzinnige intentie van beide geslachten in *gelijke* mate kan bevredigen.

Zien we nu naar de reactie van de leeftijdsgroepen op onze testromans.

	Mannen			**Vrouwen**		
	18-25	**25-45**	**45-65**	**18-25**	**25-45**	**45-65**
Couperus	100	58	55	48	39	24
Van Looy	79	44	27	95	100	71
Van Schendel	100	42	37	81	92	58
Streuvels	100	44	61	64	64	50
Gemiddeld	100	49	49	76	78	54

Wat leeren deze cijfers inzake den *omvang* der litteraire belangstelling? Vast staat dat de *omvang* van de litteraire belangstelling (voortaan tot l.b. te verkorten) bij *jonge* mannen nagenoeg dubbel zoo groot is als die der ouderen en bovendien belangrijk grooter dan bij vrouwen van welke leeftijdsklasse ook.

De adolescentiepsychologie heeft voor dit feit de verklaringsgronden in haar arsenaal. Verder geven de cijfers aanleiding te vermoeden dat bij de leeftijdsgroep van 45-65 bij beide

sexen de l.b. is gedaald tegenover de periode van 25-45. Met uitzondering van de cijfers voor Streuvels vinden we namelijk steeds een dalende curve.

De curve bij de vrouwen zakt daarbij aanmerkelijk dieper dan bij de mannen, hetgeen m.i. niet enkel aan wijziging van belangstelling voor een stofmotief is te wijten. Het kind- en liefdemotief blijkt namelijk bij vele andere romans der enquête evensterk gewaardeerd. Het lijkt mij waarschijnlijk dat biologische omstandigheden hier eenzelfde rol spelen als bij de enorme inzinking der l.b. van de mannen na hun 25ste levensjaar, bij wie immers de afsluiting der, met adolescentie-enthousiasme ondernomen, wereld-verkenning, de langzamerhand uit woelende vaagheid, plastisch geworden levensstijl en vooral de binding aan een, in beroep, huwelijk, enz., gesteld positief levensdoel en levensplicht, de voornaamste factoren vormen, welke de jeugdige levendigheid, bewegelijkheid en onbekommerdheid van geest verloren doen gaan en daarmee één der gunstigste voorwaarden der aesthetische attitude. Vrouwen kennen zulk een overschakeling van een zoekende tot een zich bevestigende *geestes*houding in *deze* leeftijdsperiode minder, hetgeen zich duidelijk in het gelijkblijven van de omvang der l.b. van 18-45 jaar weerspiegelt. Meer dan het vermoeden dat de teruggang van den omvang der l.b. na het 45ste levensjaar bij vrouwen met een biologisch gewijzigde levensinstelling samenhangt, kan uit deze cijfers niet worden geïnterpreteerd.

Bezien we de gang der waardeeringen aan de hand van elken roman afzonderlijk dan komen we weer op het gebied van het probleem der *verscheidenheid* der l.b., waarbij, gelijk reeds eerder gezegd, de kennis van andere motieven dan die der zuivere litteraire belangstelling impliciet is vóórondersteld. Ik zie alleen naar de opmerkelijkste verschillen. De vrouwelijke en mannelijke motieven weerspiegelen zich in deze tabel even duidelijk als in de vorige. Bij de *mannen* geeft dan Van Looy en Streuvels aanleiding tot een opmerking. De sterke inzinking na het 45ste jaar bij de waardeering van Van Looy kan voor een deel verklaard worden uit de afnemende belangstelling voor impressionistische realisme en voor het thema kind. De reacties op enkele andere romans geven een aanwijzing dat na het 65sten levensjaar bij mannen het kindthema weer in koers stijgt. Voor

deze romans kunnen de cijfers echter vanwege de groote waarschijnlijke fout (er waren geen voldoende formulieren dezer leeftijdsgroep) niet gegeven worden. Voorts verzoeken we te letten op de toevoeging impressionistisch voor het woord realisme. Er zijn geen aanwijzingen dat bij die leeftijdsgroep het ethisch, sociaal, humanitair en naturaliatisch realisme als stofbewerkingsmotief minder belangstelling vindt.

De opmerkelijk hoogere waardeering van Streuvels bij de 45-65-jarigen is ten deele te verklaren uit een zekere voorkeur voor een breed teekenende beschrijving, welke voorkeur bij deze levensklasse ten aanzien van de 25-45-jarigen, die meer het zakelijke en 18-25 die meer het geladene zoeken, karakteristiek is. Verder speelt vermoedelijk een inlevingsmotief een rol. Deze levenstijdsgroep kan de overleggingen van Vermeulen en diens jalouzie op zijn zoon ongetwijfeld beter aanvoelen dan lezers, die zich nog niet behoeven te realiseeren dat de jeugd geroepen is hun werk binnen afzienbaren tijd over te nemen. De relatief lage waardeering van Van Looy bij de mannelijke jeugd komt m.i. op rekening van dezelfde factoren als voor de 45-65 jarigen voor dezen roman golden. Mannen beneden 25 jaar waardeeren het kindmotief nog weinig en evenmin worden zij geboeid door een realisme dat meer impressionistisch, dan naturalistisch, sociaal of ethisch is.

Ten aanzien van Van Schendel die ongetwijfeld bij de middelste leeftijdsgroep van de *vrouwen* een iets hoogere waardeering incasseert moge de *aard* der liefde van Tamalone voor Mevena deze omstandigheid motiveeren. Bij een zuivere liefderoman, d.w.z. één zonder een enkel ander waardeeringsmotief, dus óók zonder spoor van litteraire waarde, gedragen zich de drie vrouwelijke leeftijdsgroepen steeds ongeveer gelijk. Zoo zijn b.v. de cijfers voor Noordwal's Ursula Hagen, welke roman als vertegenwoordiger van dit type in de enquêtelijst werd opgenomen voor de drie leeftijdsgroepen respectievelijk 98; 99; 100. Zoodra echter de ‘liefde’ met ethische, religieuse, sociale, enz. motieven wordt gecompliceerd, of het liefdeverlangen en haar bevrediging in een wezenlijke controverse treedt tot andere ‘werkelijkheids’-waarden, gedragen de leeftijdsgroepen zich verschillend. Dit geval bestaat nu m.i. bij Van Schendel. Intusschen dwalen we af. Ten aanzien van de verscheidenheid

der l.b., zoover deze in den *leeftijd* zelf wortelt, mogen we dus aannemen dat zij zeer zeker niet ontbreekt doch niettemin bij een zuivere litteraire belangstelling voor litteraire kunstwerken veel minder gedifferentieerd is dan bij het geslacht. Ten slotte vinden we, als we de som der gemiddelden bij ieder geslacht vergelijken, een aanwijzing dat het boven uitgesproken vermoeden dat de *omvang* der l.b. bij beide geslachten nagenoeg gelijk geacht kan worden, versterkt.

De groepen vergeleken naar hun schoolontwikkeling vertoonen de volgende waardeeringen.

	L.O.	**M.U.L.O.**	**M.O.**	**H.O.**
Couperus	12	53	74	100
Van Looy	43	52	87	100
Van Schendel	12	32	69	100
Streuvels	30	56	71	100
Gemiddeld	24	48	75	100

Er zijn weinig woorden aan zoek te maken om de wet, in deze cijfers begrepen, te formuleeren. De omvang der l.b. neemt evenredig toe met het quantum onderwijs dat de lezersgroepen genoten. Zonder uitzondering winnen de academisch gevormden het van hen, die alleen middelbaar onderwijs genoten en deze weer van de oud-muloleerlingen, die op hun beurt in evensterke mate de L.O. groep overtreffen. De taal der cijfers bevat inzoover het den *omvang* der l.b. betreft dus geen problemen. Ten hoogste valt bij de L.O. groep Van Looy en Streuvels op, omdat zij een meer dan dubbel groote waardeering genoten dan Couperus en Van Schendel. Dit raakt het probleem der *verscheidenheid*, dat in de andere cijfers zelfs niet te voorschijn komt. De verklaring is niet ver te zoeken. Beide romans vertegenwoordigen het alledaagsche, gewone, het aan het leven nabije, terwijl Van Schendel en Couperus wondere beelden uit het ver verleden oproepen. Het laat zich begrijpen dat den *gemiddelden* lezer met slechts lager onderwijs deze stof meer aanspreekt, in zoover hij door de mate van zijn ontwikkeling ook later meer aan het practisch *concrete* leven gebonden blijft.

Bij de *verklaring* van deze toename van den *omvang* der l.b. behooren we op onze hoede te zijn. We komen zeker niet uit

wanneer we de oorzaak in hoofdzaak zoeken bij de toename van het weten en het litteratuur-onderwijs.

Realiseeren we welke voorafgaande kennis tot onbelemmerde lectuur van deze romans voorondersteld wordt, dan zie ik, behoudens enkele moeilijkheden met woorden bij Streuvels en Couperus, geen enkele hindernis die de oud-L.O.-leerling niet kan nemen. Maar ook deze woordhindernissen (enkele middel-Nederlandsche woorden bij Couperus en het Vlaamsch van Streuvels) worden in de waardeeringen zoo weinig zichtbaar, dat Streuvels een meer dan dubbele waardeering tegenover Van Schendel (wiens taal van dit soort belemmeringen vrij is) behaalt. Van zelf is niet te miskennen dat het litteratuuronderwijs invloed uitoefent. Of deze factor zich echter merkbaar in de waardeeringen uitdrukt? M.i. zijn de cijfers der H.O. groep daar een instantie tegen. In de eerste plaats kunnen we bij deze groep slechts een gering aantal litteratoren veronderstellen. Afgezien daarvan echter, is niet in te zien wat het academisch litteratuuronderwijs tot de l.b. van deze romans aan factische kennis zou kunnen bijdragen, Couperus uitgezonderd, waarbij de waardeering zich echter in niets van de andere onderscheidt. De eenige roman die, hoewel aan de regelmatige toename der waardeering deelhebbend, eenigszins opvalt is juist een roman die door klaarheid van taal en eenvoud van compositie de elementen die schoolonderwijs kunnen bijdragen het minst vooronderstelt. En het is juist deze roman (Van Schendel), die de H.O. groep ten aanzien van de andere het meeste waardeert. De voornaamste instantie tegen de hypothese dat het de toenemende omvang der factische kennis bij de verschillende onderwijsgroepen is die de omvang der l.b. verruimt, ligt echter in de aanstonds volgende tabel der gezindten, wier waardeeringen ons in niet minder duidelijke taal een verrassing zullen openbaren. Wij wagen het althans met een ander hypothese. Zij luidt: het is niet de *inhoud* van de, bij het onderwijs vergaarde kennis, die den omvang van de l.b. doet toenemen, maar de ontwikkeling der *bewegelijkheid* van het geestelijk opvattingsapparaat. Naarmate het onderwijs verder gaat, in die mate wordt de kennis relatief. Staat aan den aanvang het ongereflecteerde weten dat aan het bekende vanzelfsprekendheid verleent, aan het einde is het *bekende* in die mate van het *gekende* onderscheiden, dat elke

inhoud van weten de exponent van de gezichtshoek verlangt, waaronder hij geldt. Zoo is, algemeen gesproken voor de L.O. groep iets óf A, óf B, óf C, dus steeds één van drieën en nimmer alle drie tegelijk. Voor de H.O. groep daarentegen zal ditzelfde iets als regel én A, én B, én C zijn naar gelang van het gezichtspunt, waaronder het als een 'zijn' wordt geconstitueerd. Deze, door den weg van het onderwijs zelf, langzamerhand steeds meer ingeprente gewoonte om het diffuus vage ééne in een veeleenheid van verscheidenheid te differentieeren, drukt nu zijn stempel op den opvattingsvorm. Zoo leert de mensch met de mate van het genoten onderwijs allengs de hem natuurlijke, practisch-biologische levensinstelling, die bij de L.O. groep de overheerschende is, ontwikkelen tot verschillende attituden en wordt het hem daardoor steeds gemakkelijker de dingen onder verschillend aspect te zien. Een ons zedelijk weerzinwekkende zede van een inboorlingstam zal b.v. de gemiddelde lageronderwijsmensch van zijn practisch-biologische levensinstelling uit zonder meer verafschuwen, de ethnograaf daarentegen zal niet alleen in zoover zijn weerzin overwinnen als noodig is om met ernst dit phaenomeen te bestudeeren, maar vermoedelijk zelfs in staat zijn er aesthetische qualiteiten aan te ontdekken (in geval b.v. deze zede een boeiend element in de eenheid van levensstijl van dezen stam mocht uitmaken) of er mogelijk een religieuse functie in zien. Deze formeele bewegelijkheid van den opvattenden geest en de daaruit voortvloeiende faculteit zijn velerlei betrekkingen tot een bepaalde werkelijkheid, ten behoeve van één enkel gezichtspunt tijdelijk tusschen haakjes te kunnen zetten en geïsoleerd te beschouwen wat onder dit gezichtspunt valt, is nu m.i. de voornaamste factor die de toename van den omvang der l.b. met de mate der schoolontwikkeling verklaart. Het is ook deze hypothese die m.i. door het opvallende van de volgende 'gezindten'-cijfers opgeroepen wordt.

We vergelijken de waardeeringscijfers a) van de orthodox-protestanten (inclusief de calvinisten) met die b) der vrijzinnig en modern godsdienstigen en c) de groep van lezers gevormd uit de invullers die aangaven ongodsdienstig te zijn.

Het ligt voor de hand dat bij de gezindte-groepen de verscheidenheid der l.b. groot is, zoodra wereld en levensbeschouwelijke motieven in de stof aanwezig zijn. Daarbij blijken dan de

	Orthodoxen	**Vrijzinnigen**	**Ongodsdienstigen**
Couperus	34	83	100
Van Looy	64	73	100
Van Schendel	40	74	100
Streuvels	62	89	100
	———	———	———
Gemiddeld	50	80	100

verschillen beheerscht éénerzijds door de kracht van dit motief, anderzijds door de hoogte van de litteraire qualiteiten, zoodat het wereldbeschouwelijk motief bij echte kunstwerken zich minder doet gelden, al blijft het waarneembaar, dan bij halfslachtig litterair werk. Onze cijfers zijn echter niet uit deze verscheidenheid der l.b. te verklaren, want het wereld- en levensbeschouwelijke element speelt bij *deze* romans een geringen rol en vermoedelijk zelfs geringer dan bij enkele andere *litteraire* romans van onze lijst, waarbij niettemin de waardeeringen veel meer elkaar naderen. Deze laatst bedoelde romans verschillen dan echter weer van onze testromans, doordat bij hen het gemiddelde der andere dan litteraire motieven maar weinig minder is (boven de 90) dan de 100 van het litterair motief. Als voorbeelden geef ik de cijfers van Van Ammers - Küller's De Opstandigen die respectievelijk 89 (orthodoxen) 100 (vrijzinnigen) en 90 (ongodsdienstigen) zijn en van Boudier - Bakker's Armoede welke roman door de orthodoxen met 96, de vrijzinnigen met 93 en de ongodsdienstigen met 100 is gewaardeerd. De geringe verschillen bij de gezindte-groepen in waardeering van deze beide romans die in wereld- en levensbeschouwelijk opzicht ongetwijfeld niet neutraler dan onze testromans zijn, laten zich dus alleen verklaren uit het feit dan zij *minder uitsluitend* uit litteraire belangstelling dan onze testromans gelezen worden. Zoo hebben we dan alle recht aan te nemen dat de cijfers van onze tabel den *omvang* en zeker niet de verscheidenheid der l.b. bij deze groepen in hoofdzaak weerspiegelen. Zij leeren dan dat de onvermengde litteraire belangstelling in omvang toeneemt naarmate de levensvorm minder plastisch is. Dit zij nader toe te lichten. Minder plastisch, zoo moeten we het wel formuleeren, want we mogen niet zeggen minder wereld- en levensbeschouwelijk, daar niemand zich zelf ongodsdienstig kan noemen

zonder daarmee tegelijk een visie op wereld en leven te poneeren. Met plastisch bedoelen we dus enkel en alleen dat de levensvorm contour en volume heeft, zoodat zij zich eenerzijds scherp en niet vervloeiend van andere levensvormen afteekent en anderzijds zich in structuur en détail-geledingen klaar en helder uitdrukt. De orthodoxe levensvorm is zoo meer plastisch dan die der vrijzinnigen. De binding aan het dogmatisch Christendom brengt mee dat zij ten aanzien van de haar omringende wereld over een uitgebreid apparaat van vaste interpretatiemiddelen en onfeilbare waardeeringsnormen beschikt, dat nimmer aarzelt het assimileerbare aan te trekken en het niet in den levensvorm passende af te stooten. De groep der vrijzinnig en modern religieusen omlijnt zich vager, daar zij minder een *bepaalden* vorm dogmatisch tot alleenheerscher maakt dan wel het principe der vorming zelf. Het ééne drukt zich in het vele uit. De vormen wisselen, maar het principe blijft. Zoo wordt bij haar de interpretatie der wereld, hypothese en de norm, experiment, die beide hun 'waarheid' slechts als de spraak van een innerlijk principe kunnen legitimeeren. Zoo kan velerlei naast elkaar tegelijk gelden. Het principe is echter religieus *gebonden*, dus het streven op het 'hoogere' *gericht.* Niet alle werkelijkheid is aanvaardbaar. De contour is vaag, het volume onzeker maar niettemin blijft de voorstelling op een middenpunt betrokken en van het andere onderscheidbaar. Bij de ongodsdienstigen is ten dezen alle plastiek opgeheven. Men heeft slechts zekerheid wat zij *niet* zijn, niet wat zij *wel* zijn. Hoe strak ook de levensstijl van de afzonderlijke individu binnen deze groep soms zij, de onderlinge verscheidenheid dezer individueele levensstijlen tendeert in de groep niet tot de eenheid van een principe en daarmee tot eenheid van richting. Zoo kan zij op lectuur eenerzijds slechts negatief reageeren door afwijzing van alle lectuur waarin godsdienstige motieven werken, en anderzijds positief op lectuur, waarvoor de ongodsdienstige instelling een vruchtbare voorwaarde inhoudt. We zagen dat dit juist de lectuur is, die specifiek is voor de litterair belangstellenden. Behalve deze is er echter nog één soort lectuur waarvoor de ongodsdienstige meer dan de andere groepen waardeering bezit. Daar deze omstandigheid mijn verklaring voor den grootsten omvang der l.b. bij deze groep steunt moge ik hiervan de cijfers nog even geven.

	Orthodoxen	Vrijzinnigen	Ongodsdienstigen
Buffalo Bill-serie	21	68	100
Burroughs Tarzan-serie	41	54	100
Nick Carter-serie	24	46	100
Ivans G.G.-serie	60	85	100

Men ziet de treffende overeenkomst in de tendenz, waarbij natuurlijk te bedenken is (gelijk bij alle andere hier gegeven vergelijkingscijfers) dat deze groepen in samenstelling (behoudens de gezindte) aan elkaar gelijk zijn en dus allen een even groot percentage lezers van *elke* schoolontwikkeling bevatten. (In de onderwijsgroepen behalen de eerste drie dezer series de hoogste waardeering bij de L.O. groep; de laatste (Ivans) bij de H.O. groep).

Hoe is deze overeenkomst te verklaren? Waarom zijn de ongodsdienstigen als groep niet alleen het beste tot het waardeeren van litteraire kunstwerken gedisponeerd, maar tegelijk ook voor die lectuur waarbij de spanning het hoofdmotief is? (Van de verschillende nevenmotieven dezer serie-werken zien we hier, als niet ter zake doende, af). Wanneer bij lectuur in hoofdzaak het beleven van spanning als een 'Functionsgefühl' de grond voor de waardeering uitmaakt, bestaat de neiging het als 'inhoud' aanwezige slechts als verwachtingsprikkel op te vatten. Bij een detective roman b.v. interesseert ons niet de beleving van het *feit* dat er een moord geschied is, integendeel we snijden alle ethische en sociale reacties van onze persoonlijkheid op dit feit als zoodanig, af. We zien den moord enkel en alleen als een op te lossen raadsel, als spanningsprikkel die verwachtingen oproept en onderhoudt, als denkpuzzle in het beste geval. Deze spanningsbeleving is hoofdzaak, denkacten kunnen daarbij een annex vormen, maar persoonlijke uit onzen levensvorm voortvloeiende zedelijke en sociale attituden onderdrukken we.

Houden we dit in het oog dan is de overeenkomst in de reactie der gezindten op zuivere spanningslectuur en litteraire kunstwerken doorzichtig. Immers bij beiden wordt van den lezer verlangd dat hij van de werkelijkheids-betrekkingen der stof isoleert en zijn persoonlijke houding tegenover de in de lectuur

aangeraakte werkelijkheid tusschen haakjes stelt. Het blijkt dan dat de plastische levensvorm aan deze eisch het minste vermag te voldoen. En dat natuurlijk niet omdat zij niet van zins is deze met de lectuur zelf gestelde eisch te erkennen als wel omdat haar opvattings-apparaat daartoe onvoldoende voorbereid is. Dit blijkt m.i. dwingend uit de geheel verschillende houding tegenover de bovengenoemde romans van Van Ammers-Küller en Boudier-Bakker en onze voor *zuivere* litteraire belangstelling karakteristieke testromans.

Overzien we ten slotte de gevonden resultaten inzake den omvang van de litteraire belangstelling bij de leeftijdsgroepen, de onderwijsgroepen en de gezindtengroepen dan vinden we in het feit, dat de jonge mannen van 18-25 jaar, dat de door hooger onderwijs geschoolden en de ongodsdienstigen, ieder ten aanzien van de overeenkomstige groepen den grootsten omvang der l.b. vertoonen, een bevestiging van de hypothese dat de mate van dezen omvang samenhangt met de mate waarin de geest in staat is zich van werkelijkheidsbetrekkingen te isoleeren en als gevolg daarvan gemakkelijker de aesthetische instelling kan aannemen en vasthouden. De jonge mannen danken deze gunstige situatie aan de omstandigheid dat zij op zoek naar een levensvorm het leven naar verschillende zijden verkennend, geneigd zijn elke werkelijkheid als het ware experimenteerend te beproeven en als gevolg daarvan gemakkelijker voor litteraire waarden, wier stofwerkelijkheid tusschen haakjes gezet verlangd te worden, toegankelijk zijn. De H.O. groep heeft de formeele oefening van zijn geestesfuncties ten dezen in zijn voordeel. De gewoonte een veelheid van gezichtspunten ten aanzien van één en hetzelfde object te erkennen, schept voor deze groep een grootere mogelijkheid een attitude aan te nemen die door zijn aard de, uit den individueelen levensvorm voortvloeiende appreciaties, onderdrukt. De groep der ongodsdienstigen is *als groep* ten aanzien van de andere gezindten in het voordeel, omdat zij een factor mist die de aesthetische instelling bemoeilijkt. Als groep beschikt zij niet over gereed liggende normen en interpretatiegewoonten wier buiten werking stelling een zeker quantum energie eischt.

Wanneer we nu m.i. op grond van dit deel der gegevens onzer enquête genoopt worden in het vermogen om ons vertrouwde

werkelijkheidsbetrekkingen tijdelijk tusschen haakjes te kunnen zetten, de hoofdvoorwaarde voor de litteraire belangstelling te zien, dan is daarmee uit den aard der zaak niet gezegd dat er niet nog andere, even noodzakelijke, voorwaarden te vervullen zijn ten einde kunstzinnige waarden te kunnen waardeeren. Deze zijn, gelijk reeds opgemerkt, voor ieder litterair kunstwerk precies zoo verschillend als elk werk zijn eigen speciale 'ideale lezer' vooronderstelt. Deze veelheid van in de lezer vooronderstelde capaciteiten bevatten echter enkele gemeenschappelijke, voor het litterair waardeeren karakteristieke. Als daar bij voorbeeld en onder andere de factor van het 'gevoel' is waarop niet zelden ook door aesthetici een sterk m.i. als regel tè sterk accent wordt gelegd. Dat het 'gevoel' (en we laten daarbij in het midden welke begripsinhouden dit woord dat we veiligheidshalve tusschen aanhalingsteekens zetten, toegekend kunnen worden) bij litteraire waardeeringen en belevingen een niet te veronachtzame rol speelt, zij niet te betwisten. Speelt het echter zulk een hoofdrol als veelal voorondersteld wordt? Uit het resultaat van dit onderzoek blijkt m.i. dat het gevoel als voorwaarde gewoonlijk overschat wordt en in geen geval een conditio sine qua non kan zijn. De groepen, die den grootsten omvang der onvermengde litteraire belangstelling toonen, onderscheiden zich namelijk ten aanzien van het 'gevoel' niet van de groepen met geringere l.b. Bovendien geven noch de détailcijfers, noch de globale beschouwing der sexengroepen, waarbij de vrouwen gemiddeld toch meer emotioneel dan de mannen geacht kunnen worden, een enkele aanwijzing in deze richting.

D. BARTLING

Het ontstaan der Duitsche 'blanco volmacht' aan Oostenrijk-Hongarije, 5/6 juli 1914.

Sedert de groote documentenpublicaties, gewijd aan de voorgeschiedenis van den wereldoorlog, ongeveer voltooid zijn - als laatste kwam de Fransche verleden jaar aan Augustus 1914 toe - kan men vrijwel het volledige oorkondenmateriaal over de diplomatieke crisis, waaruit de oorlog voortkwam, voor de wetenschap toegankelijk achten. Van verreweg de meeste der leidende staatslieden bezit men de mémoires. En de bewerking van dezen overvloed van gegevens is langzamerhand tot in zekeren zin definitieve resultaten gekomen. De 'schuld'-kwestie heeft haar politiek en propagandistisch karakter verloren, de scherpste tegenstellingen in de opvatting der gebeurtenissen zijn afgeslepen. Het boek van dr. Japikse[1)] heeft getoond, hoe men thans in een geest van strenge objectiviteit de mogelijkheden kan nagaan, die ieder der staatslieden in Juli 1914 gegeven waren, en de mate van verantwoordelijkheid voor het ontstaan van de wereldramp bepalen, die hun gedragslijn als keuze tusschen zulke mogelijkheden op hen doet rusten.

Hoewel men dus nauwelijks nog verrassende ontdekkingen op dit gebied of belangrijke wijziging van ons inzicht kan verwachten, verdient niettemin een recente kleine publicatie van Duitsche zijde[2)] ten volle de aandacht. Zij bevat de berichten,

1) N. Japikse, De uitbarsting. Publicaties van het Comité tot onderzoek der oorzaken van den wereldoorlog. 1936.
2) Deutsche Gesandtschaftsberichte zum Kriegsausbruch 1914. Berichte und Telegramme der badischen, sächsischen und württembergischen Gesandschaften in Berlin aus dem Juli und August 1914. lm Auftrag des Auswärtigen Amtes herausgegeben von August Bach. Berlin 1937.

door de diplomatieke en militaire vertegenwoordigers, welke de regeeringen van Saksen, Baden en Württemberg in het oude rijk te Berlijn geaccrediteerd hadden, tijdens de Julicrisis aan hun superieuren gezonden. Geheel onbekend was een deel dezer stukken niet, men heeft ze echter thans voor het eerst volledig en correct bij elkaar. Aan deze teksten laat de bewerker, August Bach, een inleiding voorafgaan, die van bevoegde zijde is gequalificeerd als ‘de klassieke genesis van het tijdvak der uitbarsting van Duitsche zijde.’ Een bijzonder belang ontleent zij aan eenige gedeelten van tot nu toe onuitgegeven bronnen, die de schrijver citeert, nl. fragmenten uit de dagboeken van twee generaals uit de omgeving van den keizer, alsmede enkele aan Von Moltke, den chef van den Grooten Generalen Staf, gerichte brieven.

Het is met dit boekje een eigenaardig geval. Het verschijnt in het zelfde jaar, waarin de Führer Duitschlands handteekening onder het verdrag van Versailles inclusief de ‘oorlogsschuldleugen’ plechtig terugnam. Het tijdschrift ‘Berliner Monatshefte’, dat speciaal aan de voorgeschiedenis van den oorlog gewijd is, en onder redactie staat van den zelfden August Bach, heeft dat feit met een soort van feestnummer gevierd. En men verwondert zich dan ook niet, dat de neiging om Duitschlands aandeel in de verantwoordelijkheid voor de noodlottige wending der dingen zoo gering mogelijk voor te stellen, in Bachs inleiding duidelijk aan den dag treedt (terwijl de bondgenoot Oostenrijk er vrij slecht afkomt; het aandenken der Habsburgsche monarchie is bij het Derde Rijk niet hoog in eere!) Enkele der hier gepubliceerde documenten nu werpen een nieuw licht op de staatkunde van Berlijn, waarbij - en dit is het merkwaardige - zich aspecten voordoen, welke niet zeer geschikt zijn om ons oordeel over die staatkunde gunstig te beïnvloeden. Met name geldt dit voor de wijze, waarop het besluit tot de befaamde ‘blanco volmacht’, de toezegging van Duitschlands onbeperkten steun aan Oostenrijk bij een optreden tegen Servië, tot stand is gekomen.

* * *

Toen de moord te Serajewo op den Oostenrijkschen troonsopvolger werd gepleegd, bestond bij de regeering te Weenen reeds lang het besef, dat de Groot-Servische en Panslavistische

bewegingen voor de monarchie tot een levensgevaarlijke bedreiging waren geworden; de verzwakking van haar positie op den Balkan toch ging gepaard met steeds stijgende binnenlandsche moeilijkheden, en Rusland liet niet na beide factoren grondig uit te buiten. Het Weensche ministerie van buitenlandsche zaken had over deze vraagstukken in den voorzomer van 1914 een uitvoerig memorandum uitgewerkt, waarin de oplossing gezocht werd in de vorming van een Balkanbond van Bulgarijë, Roemenië en Turkijë onder Oostenrijksche leiding, ten einde Servië te isoleeren en Ruslands invloed in den Balkan te beperken; over deze plannen wilde men zich vooraf met Berlijn verstaan. De vorstenmoord van 28 Juni veranderde de situatie in twee opzichten. Eenerzijds was nu de ernst van het Servische gevaar duidelijker dan ooit gebleken, anderzijds de mogelijkheid geschapen, om in plaats van den langen weg der diplomatieke isolatie van Servië een kortere route te volgen: een rechtstreeksche en krachtdadige actie tegen het volk van regiciden zou de wereld op dit moment niet kunnen afkeuren. De Weensche regeering voorzag het genoemde memorandum van een korte toevoeging, waarin zij verklaarde thans genoodzaakt te zijn ‘met vasten greep de koorden te verscheuren, die haar tegenstanders tot een net over haar hoofd wilden samentrekken’. In dezen vorm werd het stuk te zamen met een eigenhandigen brief van Frans Jozef aan Wilhelm II, die het besluit tot een krachtdadig optreden tegen Servië nog eens onderstreepte, op 5 Juli te Berlijn overhandigd. Het succes van deze démarche had men zich niet beter kunnen wenschen. Na besprekingen met enkele hooggeplaatste personen gaf keizer Wilhelm zijn bondgenoot reeds den volgenden dag de ‘carte blanche’ - de verzekering van Duitschlands bondgenootschappelijke hulp, hoe Oostenrijk ook tegenover Servië zou handelen en wat ook de gevolgen dier handelingen zouden zijn. Een besluit, in elk geval, van zeer wijde strekking.

Welke overwegingen hebben bij het nemen van dit besluit gegolden? Welke bedoelingen bezielden den keizer en zijn regeering? Baseeren wij ons, om de heerschende opvatting hieromtrent weer te geven, op de zorgvuldige uiteenzetting van Japikse. Duitschlands lot was nu eenmaal met dat van de Habsburgsche monarchie verbonden; tegenover de vijandige Triple Entente was deze de eenige betrouwbare bondgenoot, nu Italië en

Roemenië niet meer als zoodanig konden gelden. Met andere woorden: het levensbelang van Oostenrijk-Hongarijë was ook het levensbelang van het Duitsche rijk. En dat het eerste met een krachtdadig optreden tegen Servië het best gediend zou zijn, daarmee stemde keizer Wilhelm van ganscher harte in. De onbekende factor in de berekening der kansen van zulk een optreden was natuurlijk Ruslands houding. Keizer Wilhelm nu en evenzeer Bethmann Hollweg waren overtuigd, dat Rusland voor een oorlog zou terugdeinzen; het zou dreigen, maar meer niet, en de diplomatieke overwinning van 1909, toen Oostenrijk rustig Bosnië had kunnen annexeeren, omdat Rusland voor Duitschen druk zwichtte, zou men kunnen herhalen. Japikse verwerpt de bewering, dat Duitschland een 'preventieven' oorlog gewenscht zou hebben, anders gezegd, dat het wèl op een Russisch ingrijpen en daarmee op een algemeenen Europeeschen oorlog rekende, en deze, toch voor de toekomst onontkomelijk geachte, botsing liever nu dan op een later, voor de Centrale mogendheden minder gunstig tijdstip wilde doorstaan. 'Wanneer men als bewijs voor het bestaan van deze bedoeling wil aanvoeren, dat de Duitsche regeering, en in het bijzonder de keizer, de hoop koesterde, en hieraan ook uitdrukking gaf, dat Oostenrijk nu snel zou handelen, dan dient hiertegen ingebracht te worden, dat deze hoop geheel natuurlijk voorkomt. Nu de zedelijke verontwaardiging over den moord nog versch was, had men een betere kans op succes dan later. Het element van verrassing kon daarnevens zijn werk doen'[1]. Ik merk hierbij op, dat niemand minder dan de Oostenrijksche gezant te Berlijn, Szögyény, toch naast de hier genoemde ook andere drijfveren voor de Duitsche aansporingen tot haastig optreden meende te kunnen vaststellen. Duitschland, zoo verklaarde hij dit aandringen van Berlijn[2], is steeds meer overtuigd geworden, dat Rusland zich tot een oorlog tegen zijn westelijken nabuur met alle macht toerust en dezen voor de toekomst zeker acht, terwijl het echter thans nog niet voldoende daarop is voorbereid. Daarom is het lang niet zeker, dat Rusland *nu* Servië in een oorlog met Oostenrijk-Hongarijë zou bijstaan; en *zou het dat wel doen, dan zou het militair toch lang niet zoo sterk zijn als over eenige jaren.*

1) Japikse blz. 20.
2) Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik VIII blz. 408.

Wat Szögyény hier zag als motief voor Duitschlands houding: de voorsprong op Rusland in bewapening, die in de toekomst zou te niet gaan, de daardoor thans gunstige kans op een diplomatiek succes ter versteviging van de Donau-monarchie, geen wil tot den algemeenen oorlog, maar evenmin vrees om het risico daarvan te dragen, althans geringer vrees voor een onmiddellijk dan voor een later conflict - het bestaan van dezen gedachtengang wordt treffend bevestigd door het document, dat Bach als nr. 3 heeft afgedrukt. Het bestaan ervan, niet bij den keizer of den kanselier of het Auswärtige Amt - zij allen hadden, zooals Japikse het zoo juist uitdrukt, 'haast opzettelijk de gevaarszône weggedoezeld, die lag in den terugslag, welken een Oostenrijksche actie op de andere groote mogendheden zou hebben' - maar bij militairen, die met meer realisme de dingen onder de oogen zagen. Al vóór de overhandiging op 5 Juli der beide Oostenrijksche staatsstukken was er te Berlijn iets bekend geworden van Oostenrijks bedoeling, tot geweldmaatregelen tegen Servië over te gaan. Frans Jozef zelf had den Duitschen gezant in een onderhoud, waarover deze op 2 Juli Berlijn inlichtte, gezegd: 'Ik weet niet, of wij daar nog langer rustig zullen kunnen toezien'[1]. Men wist of vermoedde dus, dat er iets ernstigs broeide; hoe reageerde men daarop? Van 3 Juli dateert het bedoelde document, een schrijven van den Saksischen militairen attaché in Berlijn, Von Leuckart, waarin hij de stemming in den Grooten Generalen Staf aldus beschrijft. Ook daar werden, evenals in de Wilhelmstrasse, de gebeurtenissen nauwlettend gevolgd, want, aldus had een lid van den staf tot Leuckart gezegd, Duitschland kon ieder oogenblik in een oorlog gewikkeld worden. Alles hing ervan af, welke houding Rusland tegenover het Oostenrijksch- Servische geschil zou innemen. 'Ik heb den indruk, dat men het daar (in den Gr. Gen. Staf) *als zeer gunstig beschouwt, wanneer het nu tot een oorlog komt. Beter zouden de verhoudingen en vooruitzichten voor ons niet worden.* Daarentegen moet Z.M. de keizer zich voor het bewaren van den vrede uitgesproken hebben.'

Wij bezaten tot nu toe niet een zoo geloofwaardig getuigenis, dat Ruslands onvoldoende paraatheid een rol speelde in de be-

1) Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch I blz. 12.

rekeningen van den Generalen Staf - niet eerst tegen het einde der maand, toen de spanning geleidelijk was gestegen, maar reeds vóór den vijfden Juli. De vraag dient nu gesteld: hebben zulke berekeningen invloed gehad op het besluit tot de blanco volmacht? M.a.w.: zijn de keizer en de rijkskanselier in hun handelwijze beïnvloed door druk van militaire zijde?

Toen de keizer dien vijfden Juli Szögyény als gast aan den lunch ontving en van hem het memorandum met den brief van Frans Jozef in ontvangst had genomen, verklaarde hij, Duitschlands houding niet definitief te kunnen bepalen, alvorens hij zijn kanselier had geraadpleegd. Dienovereenkomstig is daarop Bethmann naar Potsdam ontboden; zeer opvallend is echter, dat de keizer in den namiddag niet met hem het eerst heeft geconfereerd: om 6 uur kwamen Bethmann en de onderstaatssecretaris van buitenlandsche zaken Zimmermann in het Neue Palais aan, een uur te voren reeds was met drie anderen door den keizer een bespreking gevoerd, waaraan het historisch onderzoek m.i. niet voldoende aandacht heeft geschonken. Die drie anderen waren *militairen*: de minister van oorlog Von Falkenhayn, de chef van het militaire kabinet Von Lyncker en de keizerlijke adjudantgeneraal Von Plessen. Aangaande deze bespreking kenden wij tot nu toe alleen het bericht, dat Falkenhayn aan Von Moltke toezond, die met vacantie te Karlsbad vertoefde. Van den keizer had Falkenhayn, zoo schreef deze[1)], vernomen, dat Oostenrijk besloten scheen in den Balkan krachtig op te treden en daarbij niet voor Russisch verzet te wijken. Hij zelf echter had uit de lezing van het memorandum en den brief niet de overtuiging gekregen van een vast besluit der Weensche regeering; veeleer meende hij, dat haar ‘krachtige’ maatregelen slechts in onderhandelingen over een verdrag met Bulgarijë zouden bestaan, waarvoor men Duitschlands diplomatieken steun noodig had. Deze onderhandelingen zouden veel tijd in beslag nemen en Moltke kon dus gerust zijn badkuur voortzetten.

Hiernaast komt nu als nieuw gegeven te staan de aanteekening in het dagboek van Von Plessen, die Bach mededeelt: ‘Z.M. de keizer laat mij tegen 5 uur 's namiddags naar het Neue Palais ontbieden. Ik vind daar den chef van het militaire kabinet

1) S.B. Fay, The origins of the world war II (1929) blz. 212.

Lyncker en den minister van oorlog, Falkenhayn. Z.M. leest ons een brief van den keizer van Oostenrijk en een memorandum van den minister van buitenlandsche zaken, graaf Berchtold voor, volgens welke de Oostenrijkers zich tot den oorlog tegen Servië voorbereiden en van te voren zeker willen zijn van Duitschland. De rijkskanselier en de staatssecretaris verschijnen ook. *Bij ons heerscht de meening, dat de Oostenrijkers hoe eerder hoe beter*[1] *op Servië los gaan* en dat de Russen - hoewel vrienden van Servië - toch niet meedoen.' Men lette er allereerst op, dat 'wir' d.w.z. de militairen Plessen en Lyncker (en Falkenhayn?) een eigen meening hadden en die blijkbaar ook tot uitdrukking brachten; terwijl het volgende onderhoud met Bethmann en Zimmermann juist daardoor treft, dat zij zich eenvoudig bij het oordeel van den keizer aansloten zonder een eigen opinie te uiten.

'De hooge militairen hadden op de vaststelling der politiek geen invloed, hun meening is zelfs niet gevraagd' - zoo luidt, in de formuleering van Japikse, de wel algemeen aanvaarde stelling, sedert het verhaal van den 'Potsdammer kroonraad' door Montgelas, Fay en Jagow naar het rijk der fabelen is verwezen. Kan men de stelling werkelijk in dezen volstrekten vorm handhaven? Men dient in elk geval scherp te onderscheiden tusschen het onderhoud met de drie generaals, dat op 5 Juli om 5 uur plaats vond, en de korte gesprekken die de keizer in den avond van dezen en den vroegen morgen van den volgenden dag nà zijn conferentie met Bethmann en Zimmermann, dus nà het definitieve besluit tot de blanco volmacht, onder vier oogen achtereenvolgens voerde met den kapitein ter zee Zencker als plaatsvervanger van den chef van den Admiralen Staf, admiraal Von Capelle als plaatsvervangend staatssecretaris van marine, en generaal Von Bertrab als vertegenwoordiger van Moltke; zij en hun chefs dienden, alvorens de vorst zijn Noorsche reis aanvaardde, op de hoogte gesteld te worden van de gespannen situatie, die echter geen bijzondere mobilisatiemaatregelen vereischte. Er is inderdaad geen reden de getuigenissen dezer heeren[2], dat die gesprekken een louter informatief karakter droegen, te betwijfelen.

1) De woorden 'je früher je besser' heeft Plessen onderstreept.
2) Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch I blz. XIV vlgg.

Doch wenden wij ons nader tot de drie militairen, die aan het eerstbedoelde onderhoud deelnamen. Hoe komt het, dat Falkenhayn in den brief aan Moltke een heel anderen toon aanslaat dan Von Plessen in zijn dagboek? Verschil tusschen twee persoonlijke opvattingen? Maar ook Falkenhayn heeft een dagboek gehouden, en daarin op 5 Juli aangeteekend[1], dat, toen de keizer de onvoorwaardelijke bondgenotentrouw van Duitschland had vastgesteld, hij, Falkenhayn, *dringend om vergunning verzocht, de benoodigde oorlogsvoorbereidingen voor het leger te treffen*, wat de keizer echter volstrekt weigerde! In een verklaring, in 1919 afgelegd aan de enquête-commissie van de Nationale Vergadering[2] heeft Falkenhayn weliswaar deze voorstelling van zaken zeer verzwakt; daarin luidt het, dat de keizer hem in het bewuste onderhoud op de mogelijkheid wees, dat een krachtig optreden van Oostenrijk-Hongarijë zeer ernstige consequenties zou hebben, en hem de vraag stelde, of het leger voor alle eventualiteiten gereed was. Falkenhayn had kortweg ‘ja’ gezegd, zonder beperking, en de eenvoudige vraag gesteld, of men eenige voorbereidselen moest treffen, waarop de keizer even kort met ‘neen’ antwoordde. Maar het behoeft geen betoog, dat de gelijktijdige aanteekening geloofwaardiger is dan het getuigenis van 5 jaar later. De overeenstemming dezer aanteekening met die van Plessen is even treffend als de tegenspraak met Falkenhayns eigen brief van dien zelfden avond aan Moltke. Wat moeten wij van deze tegenspraak denken?

Falkenhayn was voor een minister een hoogst eigenaardige persoonlijkheid. Na een zeer snelle militaire carrière was hij reeds als 52-jarige, voor ieder volkomen onverwacht, op den hoogsten post benoemd en daardoor zoodanig over 't paard getild, dat zijn overmatig zelfbewustzijn hem al heel gauw in hevige conflicten met den Rijksdag bracht. Het uitbreken van den oorlog versterkte natuurlijk zijn positie in gelijke mate, als de invloed van den Rijksdag op den achtergrond geraakte; en toen Moltke tijdens den slag aan de Marne ineenstortte, stond Falkenhayn

1) H. von Zwehl, Erich von Falkenhayn, General der Infanterie, 1926, blz. 55; hiervoor is uit het ongepubliceerde dagboek van Falkenhayn geput.
2) Beilagen zu den stenographischen Berichten über die öffentlichen Verhandlungen des Untersuchungsausschusses der Deutschen Nationalversammlung. Zur Vorgeschichte des Weltkrieges, blz. 62.

klaar om hem op te volgen, terwijl hij tevens de ministerportefeuille behield. Het lijkt niet buitengesloten, dat Falkenhayn met opzet het oorlogsgevaar, dat hij zelf ter dege besefte, voor Moltke verdoezeld heeft; het is denkbaar, dat hij een mobilisatie zag aankomen, maar Moltke er buiten wilde houden, om zelf de leiding in handen te nemen. Een opzet, die overigens spoedig te niet werd gedaan, want den volgenden dag werd Moltke door Von Bertrab namens den keizer geïnformeerd over de ware strekking van het overleg tusschen Berlijn en Weenen[1)].

Wat hadden nu eigenlijk de twee andere generaals met het zoo gewichtige gesprek tusschen den keizer en Falkenhayn te maken? Verwonderlijk is vooral de aanwezigheid van den adjudantgeneraal Plessen, commandant van het keizerlijk hoofdkwartier, die krachtens zijn ambt als hofdignitaris met staatszaken in het geheel niets had uit te staan. Deze veteraan uit de oorlogen van 1866 en 1870 was al onder Wilhelm I in hofdienst getreden en is gedurende de geheele regeering van Wilhelm II, tot in Amerongen toe, dien dienst blijven vervullen. Van het groepje typisch Pruisische, van militaire kastengeest vervulde generaals in 's keizers omgeving, die men wel de ‘permanente generaalscamarilla’ genoemd heeft, was hij als politiseerend intrigant bijzonder berucht. Hij moet volgens Eckardstein tijdens den Boerenoorlog erop aangedrongen hebben, dat Duitschland onmiddellijk op de Engelschen zou los slaan; bij een andere gelegenheid, in een gesprek over de Deensche kwestie met Von Schön, bepleitte hij de annexatie, niet alleen van Denemarken, maar van Nederland met koloniën erbij[2)].

Wat Lyncker, den chef van het militaire kabinet, betreft, ook hij had de goede gewoonte een dagboek bij te houden, en men moet het betreuren, dat de uittreksels, die Bach daaruit mededeelt, niet ook de besprekingen van 5 Juli betreffen. Want later, in 1919, bij het onderzoek van de Rijksdagcommissie naar de gebeurtenissen van 5 en 6 Juli, heeft de generaal verklaard, zich van een onderhoud met den keizer op die dagen niets te herinneren, ‘wat toch zeker het geval ware geweest, indien er iets gebeurd was en ik daarbij tegenwoordig was geweest’. Men weet, Lynckers aanwezigheid staat door de opgaven èn van Falkenhayn

1) Bach, Inleiding, blz. 14.
2) Von Bülow, Denkwürdigkeiten II blz. 68.

èn van Plessen vast. Had Lyncker een rol gespeeld, waarover hij maar liever het zwijgen bewaarde?

Men dient bij dit alles wel in het oog te houden den moeilijk vast te stellen, maar in elk geval zeer grooten invloed, dien deze hooge militaren uit 's keizers omgeving niet alleen bij deze gelegenheid, maar gedurende de geheele regeering van Wilhelm II op diens staatsbeleid hebben uitgeoefend. De keizer wilde nu eenmaal den autocraat spelen, de kanselier en de ministers mochten slechts de uitvoerders van zijn wil zijn. In de praktijk kwam dit hierop neer, dat zijn besluiten afhankelijk werden, niet van de constitutioneel verantwoordelijke gezagsdragers, maar van personen, meest militairen, uit zijn omgeving, op wie officieel geen enkele verantwoordelijkheid rustte; vooral zijn kabinetchefs, in theorie slechts administratieve functionarissen, waren in werkelijkheid zeer invloedrijke raadgevers geworden. In de eerste plaats gold dit van den chef van het militaire kabinet, die na lange competentietwisten een soort suprematie over den minister van oorlog had gekregen; tijdens Falkenhayn was dit conflict eenigszins bijgelegd, maar eigenlijk alleen daardoor, dat Falkenhayn, die zelf voor constitutioneele inrichtingen weinig begrip had, deze suprematie erkende[1].

* * *

Trachten wij, ook al zijn niet alle vragen met zekerheid te beantwoorden, den gang van zaken zooveel mogelijk te reconstrueeren. Reeds vóór den vijfden Juli hield men in hooge militaire kringen te Berlijn ernstig rekening met de eventualiteit van een oorlog tegen Rusland, en men achtte het voor Duitschland gunstig, wanneer deze thans zou intreden. Wellicht beschikte men over inlichtingen van Oostenrijksche militaire zijde, waar een tuchtiging van Servië gewenscht werd, en zag men de situatie daardoor ernstiger in, dan de Wilhelmstrasse op dat oogenblik deed. Toen keizer Wilhelm te Potsdam het memorandum en den brief van Frans Jozef voorlas, werden de aanwezige generaals in hun meening omtrent het op handen zijn van oorlog versterkt. In hoeverre zij het ingrijpen van Rusland waarschijnlijk achtten,

1) Zie over dit alles: R. Schmidt-Bückeburg, Das Militärkabinett der preussischen Könige und deutschen Kaiser, 1933, vooral blz. 194 vlg., 212.

willen wij in het midden laten; in elk geval vonden zij het niet noodig, een nader onderzoek naar de mate dier waarschijnlijkheid aan te bevelen. Het is om het even, zoo redeneerden zij: houdt Rusland zich kalm, dan lijdt het een diplomatieke nederlaag en verliest het aan macht en prestige; wil het vechten, dan maken wij een goede kans het te verslaan. Of wellicht bovendien persoonlijke eerzucht, waarvoor een oorlog wijde perspectieven bood, een rol heeft gespeeld, bij voorbeeld bij een man als Falkenhayn - zulke vragen naar de meest intieme motieven te beantwoorden, laten de gegevens niet toe. Hoe dit zij, de drie heeren moedigden den keizer aan tot het volgen van wat men 'va-banque-politiek' heeft genoemd - een aanmoediging waarvoor deze maar al te zeer toegankelijk was, vooral, doordat bij hem naast de politieke berekening een persoonlijk affect, verontwaardiging over de revolutionnairen, die morgen zijn eigen leven evengoed konden bedreigen, sterk medesprak. Ook vertroebelde dit affect zijn politiek oordeel door de veronderstelling, dat diezelfde zedelijke verontwaardiging den tsaar van steunverleening aan de vorstenmoordenaars zou weerhouden. Toen Bethmann en Zimmermann verschenen, stond zijn besluit vast; kanselier en staatssecretaris hebben zich ertoe beperkt, het te beamen. Waarom? Was Zimmermann zoo opeens van inzicht veranderd? Reeds op 2 Juli had hij een begin gemaakt van overleg met Rusland, om Servië gezamenlijk te bewegen aan Oostenrijk genoegdoening te geven, ten einde den wereldvrede te bewaren[1]. En nog op 4 Juli had hij Szögyény op de wenschelijkheid gewezen, een actie tegen Servië met groote voorzichtigheid te voeren en aan dat land geen vernederende eischen te stellen, die Rusland zouden kunnen nopen tot ingrijpen![2] En Bethmann? Die was er toch de man niet naar, om zoo zonder bedenken in een dermate gewichtige kwestie een besluit te nemen! Men krijgt den indruk, dat de heeren het als een bevrijding begroetten, dat een ander - de keizer - voor hen de keuze had gedaan en zij zich slechts daarbij behoefden neer te leggen; van de *moreele* verantwoordelijkheid zullen zij zich in zekere mate ontlast gevoeld hebben. Achterna vertoont Bethmann een neiging, de draagwijdte van het besluit, waarvoor hij toch *politiek* mede verantwoordelijk was, te ver-

1) Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch IV blz. 125.
2) Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik VIII blz. 295.

kleinen. In zijn ‘Betrachtungen zum Weltkriege’ (I blz. 135) resumeert hij de opvatting van den keizer, waarbij hij zich aansloot, aldus: Men besefte de ernstige positie van Oostenrijk, achtte het echter niet Duitschlands taak, den bondgenoot te raden wat dezen na den moord te Serajewo te doen stond; daarover moest Weenen zelf beslissen. Duitschland diende zich te meer van rechtstreeksche aansporingen en raadgevingen te onthouden, daar het met alle middelen het uitdijën van den Oostenrijksch-Servischen twist tot een internationaal conflict diende te voorkomen. Keizer Frans Jozef moest echter weten, dat Duitschland hem ook in een ernstig uur niet in den steek zou laten. Het eigen levensbelang van Duitschland eischte immers, dat Oostenrijk-Hongarijë ongeschonden bleef. - Deze uiteenzetting draagt het kenteeken van onwaarachtigheid. Want indien Duitschlands levensbelang op het spel stond, dan gold het reeds niet meer een zuiver Oostenrijksch-Servischen twist; en wat was de belofte van steun ‘ook in een ernstig uur’ anders dan een raad, door dik en dun te gaan? Dit besefte dan ook Szögyény heel goed, toen hij den volgenden dag 's keizers antwoord bij monde van Bethmann ontving. Beperkte Duitschlands houding zich formeel tot het toezeggen van steun in alle moeilijkheden, waarin Oostenrijk door eigen initiatief zou geraken, in het verdere verloop van het gesprek kon S. niettemin vaststellen, dat ‘ook de rijkskanselier, evenals zijn keizerlijke meester, een onmiddellijk optreden onzerzijds tegen Servië als de radicaalste en beste oplossing van onze moeilijkheden in den Balkan beschouwt; *van internationaal standpunt bekeken, houdt hij het huidige oogenblik voor gunstiger dan een later*’[1]. Men ziet: de opinie der militairen was intusschen via den keizer tot de burgerlijke staatslieden doorgedrongen!

Te Weenen deden de toezeggingen van Berlijn snel hun werking; in den ministerraad van 7 Juli waren alle aanwezigen voor

1) Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik VIII blz. 320. Reeds den vorigen avond hadden Bethmann en Zimmermann zich in denzelfden zin tot Hoyos uitgelaten: Oostenrijk kon onvoorwaardelijk op Duitschland rekenen en *het was beter, dat de oorlog nu uitbrak dan over twee of drie jaar*, als de entente sterker zou geworden zijn; volgens een brief uit 1917 van Hoyos aan zijn vriend Merey, Oostenrijksch gezant te Rome, in de Gazette de Lausanne van 12 November 1931 gepubliceerd door M. Muret; aangehaald bij F.W. Foerster, Europa und die deutsche Frage, 1937, blz. 198.

een gewelddadig optreden tegen Servië, er werd in vage termen gesproken over een verkleining van dien staat en verwijdering der Kara-George-dynastie. De stemming aldaar geeft een brief van den Duitschen militairen attaché Kageneck aan Moltke van dien 7en Juli schilderachtig weer: men verwachtte reeds toen in het ministerie van oorlog zoo scherpe eischen aan Servië, dat uitwijken of toegeven uitgesloten zou zijn, zoodat Kageneck het ingrijpen van Rusland zeker achtte. Een lid van den Oostenrijkschen Generalen Staf had hem 'met een triompheerenden glimlach' gezegd: 'Diesmal ist der Krieg gewiss'[1].

Dank zij dergelijke berichten aan Moltke ontstond toen te Berlijn een conflict tusschen den Rijkskanselier en het Auswärtige Amt eenerzijds en den chef van den generalen staf anderzijds, een toestand, dien de keizer bij zijn terugkeer uit Noorwegen nog onveranderd aantrof: 'Generaal Von Moltke verkondigde de meening, dat de oorlog in ieder geval zou uitbreken, terwijl de beide eersten vast in hun opvatting volhardden, dat het daartoe niet zou komen: de oorlog zou vermeden kunnen worden, als ik maar niet liet mobiliseeren. Deze oneenigheid duurde voort en pas toen Moltke meldde, dat de Russen reeds de gebouwen van hun grenscordon in brand gestoken, de grensspoorwegen opgebroken en roode mobilisatiebiljetten aangeplakt hadden, ging ook den diplomaten in de Wilhelmstrasse een licht op. Hun weerstandsvermogen begaf hen. Zij hadden aan den oorlog niet willen gelooven'[2]. Men kan niet aan den indruk ontkomen, dat de geringschatting, welke de keizer hier voor de 'diplomaten in de Wilhelmstrasse' toont, ook reeds tot uiting is gekomen in de wijze, waarop hij de blanco volmacht bij hen er door gejaagd heeft.

JAN FREDERIK NIERMEYER

1) Bach, Inleiding, blz. 15.
2) Wilhelm II, Ereignisse und Gestalten, blz. 210.

De Nederlandsche Opstand in de Spaansche letteren[1)]

Voortgezette lectuur van oude, in 't bijzonder zestiende- en zeventiende-eeuwsche Spaansche schrijvers, heeft bevestigd wat ik in mijn vorige opstellen beweerd heb: dat de Tachtigjarige Oorlog heel dikwijls in de Spaansche literatuur weerspiegelt. Ook ten onzent heeft de oorlog op de schrijvers invloed uitgeoefend, ik herinner o.a. aan de *Geuzenliederen* en talrijke gedichten van Vondel, maar hier is de terugslag doorgaans een op zich zelf staand gedicht, in het Spaansch zijn 't heel vaak in de rede ingelaschte, veelal vijandige, uitingen.

Ik begin met Cervantes, een waardig begin, vooral wanneer we niet zijn kleinere werken kiezen, maar zijn wereldberoemden in alle talen te lezen 'onsterfelijken' *Don Quijote* 'een epos in proza'. Het eerste deel is in 1605 uitgekomen en tien jaar later moest de schrijver zich haasten het tweede deel te doen verschijnen, omdat het wonder zich had voorgedaan, dat een 'tweede deel' het licht had gezien en wel van de hand van Alonso Fernandes de Avallaneda. Eigenlijk was zooiets in Spanje géén wonder, meermalen toch zijn schrijvers verrast door de verschijning van hun eigen werk, zonder dat ze daar zelve een flauw vermoeden van hadden. Ik sprak daar reeds eerder over, maar ik kan niet nalaten nu toch een bijzonder geval van dergelijk plagiaat te vermelden, niet alleen omdat het een boek geldt, dat eeuwen lang gelezen is en voor koningen en hovelingen een vademecum, een Spaansch criticus zegt 'een bijbel' geweest is, maar ook omdat de schrijver wel iets meedeelt, dat in ons verband past.

1) Vervolg van *De Gids* 1930 IV 245 en 326 vlgg.

De Franciskaan, huiskapelaan, reisgezel en kroniekschrijver van Karel V, fray Antonio de Guevara (1490-1544), heeft een compilatie geschreven van anecdoten, exempelen, verhalen veelal verzonnen ‘bedrieger’ is hij daarom wel genoemd o.a. door Bayle - maar ook wel niet verzonnen, onder den titel *Libro áureo de Marco Aurelio*, gulden boek van M.A. Het moest dienen tot leering en tot voorbeeld van den machtigen keizer-koning, het was dus een vorstenspiegel. Geknield had Guevara zijn vorst het handschrift aangeboden met de bede geen copie te laten maken. Toch verscheen het boek tusschen 1528 en '30 verschillende malen anoniem. Diep geërgerd werkte Guevara zijn manuscript om en liet het in 1528 het licht zien met den titel *Relox de principes*, horloge voor vorsten en ook hiervan is nog weer een valsche uitgaaf verschenen met den titel *Boek van keizer Marcus Aurelius met het horloge voor vorsten.*

Deze Guevara nu, schijnt wel eens verontrust te zijn geweest door den oorlog met de noordelijke opstandelingen, want wanneer we zijn *Epistolas familiares* - ten onzent vertaald door v. Beresteyn 1600 - opslaan, dan blijkt het, dat hij wel eens spijt gehad heeft over enkele zijner verhalen in den *Relox.* Hij zegt ongeveer: ‘dat heeft me wel berouwd als ten minste Oranje of mijn oom Pedro de Guevara mij niet het verstand benamen.’ Wat was men dus in Spanje soms benauwd! Hier zullen de verhalen bedoeld zijn, die Brantôme zoo heel goed kon gebruiken (Lamia, Flora) en Rabelais (*Pantagr.* III, 19).

Komen we nu weer terug op Cervantes en nemen we het eerste deel van *Quijote* ter hand, capit. 39 (d.i. in de vertaling meestal 4e boek, 8e hoofdstuk) dan lezen we ‘de gevangene vertelde in de herberg in de Zwarte bergen, dat hij vóór 22 jaren over Alicante naar Genua en Milaan gegaan is, waar hij wapens gekocht heeft om in Piemont een plaats als soldaat te krijgen. Toen hoorde hij op weg daarheen, dat de hertog van Alva op weg naar “Vlaanderen” was (dus in 1567). Hij nam dienst onder dezen en zoodoende vocht hij tegen de opstandelingen. En wat vertelde hij met nadruk daarover? “Halléme en la muerte de los Condes de Eguemon y de Hornos” d.i. ik heb den moord op de graven van Egmond en Hoorne bijgewoond. Dat vond die vechtersbaas dus wel erg. Later werd hij vaandrig van kapitein Diego de Urbina, kapitein van Guadelajara en werd, strijdende

onder Don Jan in den ligastrijd tegen de Turken gevangen genomen (dus in 1571). Cervantes schijnt hier eigen ervaringen te hebben willen boeken. Hij is namelijk slaaf geweest in Algiers en Urbina was zijn kapitein in den slag bij Lepanto (1571), waar hij zijn linkerarm verlamd kreeg “tot meerdere eer van zijn rechter.”

Wanneer wij de Ononverwinnelijke Vloot noemen dan komen wij met Cervantes in aanraking. Hij toch is belast geweest met de approviandeering van de Armada Invincible onder Alonso Perez Guzmán, duque de Medina Sidonia. Bij het uitvaren der schepen dichtte hij een zegelied, dat echter na korten tijd gevolgd is door een treurzang. Beide zijn dwepende, niet hoogstaande gedichten.

Uit dit alles blijkt, dat de dichter van den Don Quijote, die “een epos in proza is”, weinig met de opstandelingen in Vlaanderen (Flándes) en de Engelschen, speciaal hun koningin Elizabet ophad. Deze is alle Spaansche smaad, zie mijn vorig artikel op blz. 270, ruimschoots vergoed in haar eigen land en wel door een gedicht, zoetvloeiend als weinige en van zeldzame dictie. Ik bedoel Spenser's allegorie *Faerie Queene* (van 1590), waarin zij als de glorie van Engeland, Gloriana en als kuische vrouw, Belphoebe, verheerlijkt is.

Met dat al was Cervantes een trouw dienaar van zijn vorst, hij bezong dezen, bij diens overlijden in een quintilla (gedicht in strofen van vijf regels). Hij wordt de verdediger van het geloof genoemd, voor wien

> tembló el cita en el Oriente,
> el bárbaro, al mediodía,
> el lutheráno al Poniente.
>
> d.i. Sidderde de Scyth in het Oosten,
> de barbaar in het Zuiden
> de Lutheraan in het Westen.

Ten slotte meld ik nog, dat Cervantes' broeder, Rodrigo, gesneuveld is in den slag bij Nieuwpoort.

Naar aanleiding van wat geschreven staat op blz. 274/5 van mijn vroeger opstel over den zenuwlijder, den licenciaat “Glas”, deel ik mede, dat in Adolfo Castro's *Libro de Galicismos* (Madrid 1894), een soort leerboek dus, beweerd wordt - hoe belachelijk

het ook is - dat Cervantes met dien lijder bedoeld zou hebben onzen Caspar v. Baerle, Barlaeus, den vriend van Hooft, Huygens en Vondel!! Ik kan dezen onzin niet anders verklaren dan dat v. Baerle verward wordt met den Duitscher Caspar Barth, die in Spanje geweest is en de Spanjaarden geërgerd zal hebben door zijn vertaling van Fernando de Rojas' tragicomedie *Calisto y Melibea* (± 1500), die naar de hoofdpersoon ook wel *La Celestina* genoemd wordt en wel met den denigreerenden titel *Pornodidascalus*. In onze letterkunde wordt die roman in dialogen wel genoemd in verband met Hooft's *Granida.* Wij stappen nu van Cervantes af en nemen nog eens de werken van Lope de Vega, die reeds op vijftienjarigen leeftijd student werd, in 1581 te Alcalá de Henáres (ten O. v. Madrid), waar ook prins Filips Willem van Oranje-Nassau student geweest is van 1568-'78. Wij slaan Lope's comedia *El castigo del discreto* op, die bewerkt is naar een van Matteo Bandello's (geb. 1490) erotische novellen[1]. In het begin van *El castigo d.D.* blijkt al, dat ieder, die in Vlaanderen gevochten had, voor geen kleintje vervaard is. De ridder Ricardo heeft zijn lakei Pinavél een brief laten bezorgen op een plaats en op een tijd, dat dit niet zonder gevaar was. Als Pinavél terugkomt, zegt zijn heer: “Heb je den brief durven geven?” En de criado antwoordt:

pues ¿ qué muralla assaltava?
¿ qué contradique passava?

d.i. Ja, wat wallen heb ik niet bestormd?
Wat dijken heb ik niet overgeklommen?
Wat is 't toch beroerd,
dat er in Vlaanderen geen wal is,
die nog erger versterkt is.

Ook dan had de vechtersbaas nog wel gedurfd dus. Geen

1) Bisschop Bandello's vaak bloedige en zeer tragische novellen hebben meerderen dramatici stof geleverd. Zeer bekend zijn Shakespeare's *Romeo and Juliet* en Lope's *Castelvines y Monteses*, die beide naar de 9e novelle van het IIe deel bewerkt zijn. Er is hier schoone gelegenheid te vergelijken hoe twee groote geesten eenzelfde stof opvatten en uitwerken. Hier zijn het de primaire Lope, wat de techniek van het dichten betreft buitengewoon, naast den zinrijken wijsgeer Shakespeare, die ons van begin tot einde in spanning houdt tegenover Lope, die ons zeer dikwijls na het eerste bedrijf niet meer boeien kan. Shakespeare is van alle tijden, Lope heeft reeds lang zijn tijd gehad. Niet te onrechte zegt Shakespeare's vriend Ben Jonson: ‘to him all scenes homage owe’.

wonder; het was de tijd van Parma en diens successen maakten de soldaten moedig.

Dat, wat uit Vlaanderen kwam, zijn waarde wel had, blijkt in Lope's *Lo Cierto por el dudoso* (Het zekere voor het twijfelachtige), dat te Sevilla speelt. Een der personen (II, 10), die als marskramer verkleed is, zegt: "Ik heb duizend dingen bij me, uit Vlaanderen, Italië en Frankrijk" en dat de Spanjaarden niet te best dachten over de Hollandsche kooplui, die ze als afzetters beschouwden, want tot twee maal toe lezen we in de Comedia's van broeder Gabriel Tellez (pseudoniem: Tirso de Molina), wiens *Don Juan* Molière nagevolgd heeft, dat Hollandsche kooplui en meisjes de menschen in de Groote Straat te Madrid "afzetten als zeeroovers". Bedoelde blijspelen zijn *La celosa de si misma* (Het meisje, dat jaloersch op zoch zelf is) I, 1 en *Amázonas en las Indias* (Amazonen in de (West) Indiën, III, 7. In Lope's *Diálogo militar* (Militair gesprek), toegewijd aan Spinola, waarin drie nimfen en een soldaat (Julio), de personen zijn, haalt de dichter heel wat uit den Tachtigjarige Oorlog op. Zoo: "Ostende, por el sitio inexpugnable" d.i. door de ligging onneembaar "evenals Troje voor de Grieken" staat er bij; verder meldt hij de inneming van Linglen (= Lingen), Oldentel (= Oldenzaal), Riberghe (Rijnberk), Grol, die alle en la provincia de Frisa' liggen!, Craco (Grave?), Batendeve (Bathmen en Deventer?), Wezel, Mulen? en el dique (= de molen op den dijk?); is Nieuwpoort bedoeld?

In het Decembernummer van jaargang 1930 van dit Tijdschrift is door mij uitvoerig het tooneelstuk behandeld van Andrés de Claramonte, waarin de Prins van Oranje een belangrijke rol speelt, een onmogelijke rol weliswaar, en naar aanleiding hiervan zal ik de dramatische literatuur bespreken, voor zoover die betrekking heeft op den Tachtigjarigen Oorlog en wat daarbij behoort. Meteen wordt dan antwoord gegeven op de vraag, die eens tot mij gericht is, of in de Spaansche bronnen ook over Balthasar Gerards gesproken wordt. Dadelijk kan ik al meedeelen, dat over de wandaad van genoemden moordenaar in de Spaansche geschiedboeken niet veel, nog beter, heel weinig gerept wordt en dat dan de waarheid verre is. Dat zal heel duidelijk blijken als aanstonds een stuk vermeld wordt, waarin de Prins optreedt, die, zooals Langendijk dichtte:

Spanjes dwingeland, Flips, op zijnen troon deed beven,
Die door zijn rijpen raad en weergaloos beleid
Den grond eerst heeft gelegd van Neerlands Mogendheid.

Er is wel eens gezegd, dat Willem van Oranje te weinig theatraals heeft, ondanks den strijd, die hij moedig en beleidvol gestreden heeft ten bate van onze vrijheid. En men zou dit inderdaad opmaken uit het geringe aantal en de mindere qualiteit der tooneelstukken, waarin de Prins een rol speelt. Ik noem Onno Zwier van Haren's *Willem de Eerste*, in 1780 opgevoerd en er zijn er nog een paar meer, maar ze zijn volstrekt ongeschikt om b.v. tegenwoordig opgevoerd te worden. Toen dan ook bij gelegenheid van het laatste herdenkingsfeest van Prins Willem in 1934 behoefte gevoeld werd aan een passend tooneelstuk, is men aangewezen geweest op gelegenheidsstukken als van Paul de Mont en Eduard Veterman. Dan is dit in Spanje toch nog anders geweest. Naast veel onmogelijks en onwaars en ideeën, die tegenwoordig niet zouden opgaan, heeft Claramonte's *Dappere Neger in Vlaanderen* toch veel spannends.

En dan blijft nog ter vermelding over een tweede heel onmogelijk en heel onwezenlijk tweede Spaansche drama waar - wie zou 't gelooven? - de aanslag op den Prins, die hem den dood berokkent, voorkomt. De fantastische schrijver is Tomás Osorio en het stuk heet *El rebelde al beneficio*, de opstandeling tot weldaad, (van Spanje, zal men wel moeten aanvallen). De schrijver durft voorstellingen geven, die niet alleen onhistorisch zijn in hooge mate, maar die door haar onmogelijkheid blijk geven van een ongebreidelde fantasie, groote onwetendheid en brutaliteit. Ook Prins Hendrik zien we op het tooneel en deze wordt even onverdraagzaam voorgesteld als zijn vader. De moordenaar is medeminnaar van den Prins en als hij zijn daad gepleegd heeft, ontkomt hij door een sprong uit het venster!!

Ten onzent is ook een stuk, waarin een aanslag op Prins Willem voorkomt, edoch hij wordt niet uitgevoerd; ik bedoel Schimmel's *Joan Wouters* (1847).

De lezers van mijn opstellen hebben heel wat Spaansche uitingen van afkeer, zelfs van haat leeren kennen, waar het betreft het kleine land ‘in 't ijzige Noorden’, dat het groote en machtige Spanje zoo erg lastig geweest is.

Maar dat de tijden ook in Spanje veranderen, bleek mij toen ik in Jovellanos, schrijver en staatsman tijdens minister Godoy en die in 1811 overleden is, over Holland las: El suelo de Holanda, cortada de innumbrables canales, de esteril y ingrato que era, se ha convertido en un jardín continuado, d.i. de bodem van Holland, doorsneden van tallooze kanalen, is van onvruchtbaar en ondankbaar als hij was, veranderd in een doorloopenden tuin. Dit is geschreven ± 1800; de schrijver wilde dus het goede wel zien.

Toen de vrede, op 30 Januari 1648 gesloten, een einde aan de ‘plage’ maakte, was men hier te lande niet onverdeeld blij. Holland, in 't bijzonder Amsterdam, wél en op 5 Juni, na de afkondiging, waren de feesten op den Dam luisterrijk onder het branden van ‘vette teertonnen’. Coster, Jan Vos, Brandt hadden het hunne er toe bijgedragen door den volke voorstellingen te vertoonen en Vondel schreef zijn twee lierzangen ‘aan de Amsterdamsche vredevaders’ en ‘de neering, die op sterven lag, maar nu ten bedde uitsprongh’. Zijn onlangs gedicht ‘Lantspel’ *De Leeuwendolers* werd vertoond en men hoorde het koor:

> Nu is 't al boter tot den boom,
> Men zingt al Pais en vrê.

Maar er waren ook provinciën, die niet ingenomen waren met het einde van den oorlog, die b.v. aan Zeeland heel wat voordeel gebracht had door de kaapvaart. Ook de jonge Prins Willem II had, als hij gekund had, nog wel willen bewerken, dat hij lauweren zou kunnen oogsten. Anders was dat in Spanje. Daar was alom blij geroep: ‘Wat een geluk, dat de oorlog tot het verleden behoort! Dat er geen Vlaanderen meer is!’ Zoo algemeen en zóó gewoon was zulk een uitroep, dat hij een vaststaande uitdrukking, een spreekwijze geworden is - men sla er de spreekwoordenboeken van Covarrubias en Correas maar op na. -

Er is geen Vlaanderen meer! No ay más Flándes!

Enschede.

G.A. NAUTA

Het nieuwe deel der Huygensuitgave

Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société hollandaise des Sciences. Tome XIX. *Mécanique théorique et Physique de* 1666 *à* 1695. *Huygens à l'Académie royale des Sciences.* - La Haye. Martinus Nijhoff. 1937.

In Februari 1935 konden we hier de verschijning aankondigen van het 18e deel der groote Huygens-uitgave, waardoor de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen zich zulk een onvergankelijke verdienste voor de geschiedenis van het wetenschappelijk denken in het algemeen en voor die van de cultuur van ons vaderland in het bijzonder verwerft. Thans, bijna drie jaar later - dit is gemiddeld de tijd, dien de bewerking van een deel vereischt - ligt het 19e voor ons, dat nog slechts door drie andere zal behoeven te worden gevolgd, om het groote werk, dat in 1888 begonnen is, voltooid te krijgen. We zullen in het volgende trachten om, zonder in natuurkundige details af te dalen, een indruk van den inhoud van het nieuwe deel te geven.

Het eerste stuk van den ondertitel vat dien reeds kort samen: theoretische mechanica en physica van 1666, het jaar, waarin Huygens als lid der door Lodewijk XIV in het leven geroepen Academie van Wetenschappen naar Parijs vertrok, tot 1695, het jaar van zijn dood. Het tweede: *Huygens à l'Académie royale des Sciences*, preciseert de plaats, waar de gepubliceerde onderzoekingen in hoofdzaak verricht zijn. Want wel heeft Huygens de laatste veertien jaren van zijn leven weer in Holland doorgebracht, maar toen hij in 1681 uit Parijs terugkwam, was hij toch reeds in het bezit van het wezenlijke bestanddeel van alle vondsten, die hij in zijn verdere geschriften zou verwerken: de tijd in Frankrijk, waarin het *Horologium Oscillatorium* verscheen en het

Traité de la Lumiére werd geconcipieerd, sluit wel de akme van dit rijke leven in.

In de eerste bijna 200 bladzijden van het 19e deel zien we Huygens bezig met de theoretische mechanica, het deel der wiskundig behandelde natuurwetenschap, dat zijn sterken opbloei in de 17e eeuw aan hem in niet mindere mate te danken heeft dan aan Galilei, den grondlegger en aan Newton, den voltooier. De opdracht, door Colbert aan de Academie verstrekt: een boek over mechanica samen te stellen, met een nauwkeurige beschrijving van alle in Frankrijk en daarbuiten bekende werktuigen, die voor kunst of handwerk nuttig konden zijn, had aanleiding gegeven tot pogingen om, bij wijze van inleiding, tot een systematiseering van de nog weinig geordende kennis op het gebied der theoretische mechanica te komen. Het boek is nooit geschreven, maar de besprekingen er over spiegelen zich in de fragmentarische beschouwingen over de statica, die men hier vereenigd vindt: Huygens geeft toepassingen van het oude principe der virtueele verplaatsingen in de theorie der werktuigen en hij levert door zijn merkwaardige afleiding van de hefboomswet een belangrijke bijdrage tot een veel omstreden hoofdstuk der theoretische mechanica. Op dynamisch gebied behandelt hij in 1668 en 1669 het probleem van den val met luchtweerstand, dat Newton in de *Principia* zou bewerken; hij doet het met de geometrische methoden, die in de 17e eeuw vóór de vondst der infinitesimaalrekening in zwang waren en waarvan men het groote vernuft kan bewonderen, wanneer men eerst het geduld heeft verzameld, dat men noodig heeft, om er zich in te kunnen verdiepen. Met beschouwingen over de kracht van stroomend water of stroomende lucht en over den weerstand, dien lichamen bij beweging door deze media ondervinden, betreedt hij het moeilijke gebied der hydro- en aërodynamica, zonder echter resultaten van blijvende waarde te bereiken.

Er volgen nu verscheidene stukken over de luchtpomp, die hij in 1668 had geconstrueerd en waarmee hij in samenwerking met Denis Papin talrijke experimenten heeft verricht. Daartoe behoorde het nader onderzoek van het reeds in 1661 voor water ontdekte en later ook bij kwik waargenomen verschijnsel, dat de vloeistof, mits zorgvuldig van lucht gezuiverd, onder de klok van een luchtpomp in een barometerbuis soms niet wil dalen tot

het niveau, dat met den uitwendigen druk overeenstemt. Dit phaenomeen van de hangende kwikzuil heeft destijds tal van moeilijkheden veroorzaakt in de aanvaarding van den luchtdruk als oorzaak van het verschijnsel van Torricelli. Voor Huygens was het een bevestiging van zijn beschouwingen over de fijnere materiesoorten, die zulk een belangrijke plaats in zijn natuurbeeld hebben ingenomen.

Van Huygens' aandeel in het gemeenschappelijk werk der Academie getuigen dan enkele concept-programma's voor haar onderzoekingen, afgewisseld door algemeene beschouwingen over de methode der natuurwetenschap, waarin hij met nadruk op Baco van Verulam als leidsman wijst.

De moderne lezer zal hierna wellicht verbaasd zijn, wanneer hij onder den titel *Météores* een uit 1681 afkomstige verhandeling over kometen naast een beschrijving van een op 18 September 1692 op Hofwijk waargenomen aardbeving aantreft. De samenvoeging van twee zoo heterogene verschijnselen is echter klassiek; ze dateert uit den tijd, waarin de kometen als sublunaire phaenomenen, namelijk als vurige uitwasemingen van de aarde, werden geduid. Huygens zoekt hun oorsprong in de zon, voorzoover ze niet gedurende hun loop door het planetenstelsel materie opnemen. Hun beweging denkt hij zich aanvankelijk rechtlijnig eenparig; waarnemingen van de groote komeet van 1680-81 overtuigen hem dan echter, dat de baan gebogen is, maar eerst in een na het verschijnen van Newton's *Principia* toegevoegde opmerking ziet hij er een kegelsnede in, die de zon in een van haar brandpunten heeft. Verdere voortzetting van dezen gedachtengang zou hem ongetwijfeld in groote moeilijkheden hebben gebracht; de aanvaarding van Newton's resultaten was nu eenmaal onvereenigbaar met de handhaving van de op het voetspoor van Descartes aangenomen werveltheorie der hemelbewegingen.

Het voor de geschiedenis der physica belangrijkste deel van den inhoud wordt gevormd door de stukken, waarin Huygens over zijn theorie der materie handelt. Hij toont zich hier een overtuigd voorstander van de atomistische traditie, die in Demokritos haar oorsprong vindt en die in de 17e-eeuwsche physica in verscheidene vormen herleefd was: alle natuurverschijnselen

- aldus zijn overtuiging - moeten kunnen worden verklaard door bewegingen van ondeelbare, harde en elastische deeltjes in een overigens leege ruimte; alleen deze verklaringswijze mag mechanisch heeten en alleen de mechanische natuurbeschouwing - het wordt op een van de eerste bladzijden van het *Traité de la Lumière* met nadruk beleden - is met de ware philosophie in overeenstemming; wie haar versmaadt, kan gerust de hoop opgeven, ooit iets van de physische verschijnselen te begrijpen.

Het valt onmiddellijk op, hoezeer de opvatting, die Huygens over het verklaren van de natuurverschijnselen in mechanischen zin huldigt, verschilt van die van Newton. Het krachtbegrip uit de *Principia* en de toepassing daarvan in de gravitatietheorie, door Newton weliswaar bedoeld als mathematisch beschrijvingsmiddel, maar door tijdgenooten en volgelingen als om strijd geinterpreteerd als physische verklaringshypothese, zijn voor Huygens, gelijk voor Leibniz, steeds volkomen onvatbaar gebleven; kracht is voor hem niet de prae-existente oorzaak van een versnelling, maar een symptoom van beweging, dat zich openbaart in de botsing; een werking op afstand kan hij niet anders zien dan als een volmaakte qualitas occulta; de oude regel *corpus non agit ubi non est* heeft voor hem steeds volle geldigheid behouden.

Wat hier duidelijkheidshalve beschreven wordt als antithese tot Newton (en dus ook tot de natuurkundige denkwijze, waarin nog in onzen tijd ieder aanvankelijk wordt opgevoed) bestond natuurlijk reeds lang voordat de *Principia* verschenen. Huygens is van huis uit een Cartesiaan en hij is dit, hoezeer hij den Meester ook heeft gecritiseerd en hoever hij ook van hem is afgeweken (zooals in de aanname van het bestaan van een leege ruimte als receptaculum voor het spel der atomen), in beginsel altijd gebleven: het bestaan van een qualitatief eenige materie in verschillende graden van fijnheid, uit welker beweging de verschijnselen volgen, is ook voor hem de axiomatische grondslag van alle physica.

Men heeft dit altijd wel geweten, maar eerst het 19e deel der *Oeuvres* onthult ten volle de uitwerking van dit denkbeeld. Het blijkt, dat Huygens niet minder dan vier (misschien nog wel meer) verschillende grootteklassen van materieele deeltjes aanneemt, en wel in dezen zin, dat de deeltjes van iedere klasse

uiterst klein zijn ten opzichte van die der onmiddellijk voorafgaande. Men heeft eerst de gewone materie, daarna den aether, drager der lichtverschijnselen, vervolgens de magnetische materie, door welker beweging het magnetisme wordt verklaard (misschien daarnaast zelfs nog een electrische om de elctrostatische verschijnselen door voor te stellen) en ten slotte in uiterste fijnheid de subtiele materie, waarvan de werveling om de aarde het verschijnsel der zwaarte veroorzaakt.

Hoe men zich dit laatste effect moet denken, wordt in de hier gepubliceerde stukken nog slechts ten deele verduidelijkt; er is een verhandeling over van 1668 en een verslag van een discussie, in 1669 in de Academie over de oorzaken der zwaarte gehouden; volledíger zal hierover echter gehandeld worden in Deel XXI, waarin het *Discours de la cause de la Pesanteur* zal worden opgenomen. De werking van den aether en van de magnetische materie komen echter wel volledig ter sprake; de laatste in een *Traité de l'Aimant*, dat van 1680 dateert, de eerste in het beroemde *Traité de la Lumière*, dat in 1690 verschenen is, maar dat in hoofdzaak reeds gedurende het verblijf in Parijs is ontstaan.

We behoeven over dit *Traité* hier niet lang uit te weiden; de inhoud ervan leeft voort in alle leerboeken der optica; het beginsel van Huygens, door Leibniz kort geformuleerd als *considérer chaque point du rayon comme rayonnant et composer une onde générale de toutes ces ondes auxiliaires* is nog steeds de grondslag van de golftheorie van het licht; de verklaring van de dubbele breking geschiedt nog steeds volgens de door Huygens aangegeven methode.

Ieder, die ooit physica beoefend heeft, kent daardoor, wellicht zonder het zelf te beseffen, van het *Traité de la Lumière* reeds aanzienlijke deelen. Dat maakt de lectuur van het origineel echter niet overbodig; wie het ter hand neemt - het prachtige gewaad, dat het in het kader der groote uitgave gekregen heeft, moge den lust er toe wekken - zal namelijk spoedig bemerken, dat er naast vele juiste denkbeelden over Huygens' bijdrage tot de optica enkele minder houdbare in omloop zijn, waarvan wel de meest verspreide deze is, als zoude hij een trillingstheorie van het licht hebben opgesteld. Niets is minder waar: Huygens ziet het licht als een golfverschijnsel, maar noch in de evenwichtsverstoringen, die zich in bolvormige of ellipsoidale golven in den

aether uitbreiden, noch in de opeenvolging van die verstoringen, zit ook maar iets, dat zweemt naar de periodiciteit, die van een trilling het wezenlijke kenmerk vormt. Van eenig verband tusschen kleur en trillingsgetal is a fortiori bij hem geen sprake; daarvoor moet men, hoe paradox het wellicht ook klinken moge, bij Newton terecht komen, die in de gangbare voorstelling uitsluitend als opsteller van een emissietheorie van het licht bekend staat.

Er rest ons nog iets te zeggen over de wijze van bewerking van het nieuw verschenen deel. Dit kan in korte woorden geschieden: de voortreffelijke traditie der Huygens-uitgave is hier weer ten volle gehandhaafd. De bewerker, Dr. J.A. Vollgraff, heeft in noten en inleidingen toegelicht wat voor toelichting vatbaar was en verhelderd, wat ook maar eenigszins verheldering van noode had. Zijn vele *Avertissements* zijn evenzoovele belangrijke monographieën over de geschiedenis der physica, getuigend van onbegrensde belangstelling, rijke eruditie en van dat vermogen, zich in het denken van de bestudeerde periode te verplaatsen, dat het kenmerk van den waren beoefenaar der wetenschapsgeschiedenis vormt. Met ieder deel der uitgave, dat verschijnt, groeit de beteekenis van de plaats, die hij in dezen tak van wetenschap inneemt.

E.J. DIJKSTERHUIS

Fransche boeken

Thyde Monnier, La rue courte.
Marcel Arland, Les plus beaux de nos jours.
Georges Duhamel, Le désert de Bièvres.
André Billy, l'Approbaniste.

Thyde Monnier, *La Rue courte*, (Parijs, Grasset, 1937). Deze eerste roman van Thyde Monnier, is zoowel aan het genre populiste verwant, als aan de kunst van Ramuz en Giono; den laatste is het boek opgedragen. De landschaps-schilderingen, de verbondenheid van sommige personen met de natuur, die voor hen is als een levend wezen, dat voortdurend hun verbeelding bezighoudt, de verhaaltrant, die veelal den gedachtengang van de personen in de vertelling volgt, óók het feit dat de handeling in een zuidelijk deel van Frankrijk speelt, herinneren aan Giono, den uitnemenden schrijver van boerenromans. Maar een sterk persoonlijk element ontbreekt gelukkig niet.

La Rue courte is een steegje in het dorp Châteauvieux, bij Marseille: vijf bouwvallige huizen aan den éénen, vier aan den anderen kant. Er woont een arbeidersbevolking, die voor het meerendeel in de stad - per tram bereikbaar - werkt. De menschen van dit dorp, dat door het slib van de nabije havenstad bezoedeld wordt, leven in een staat van armoede, drank en ontucht, waarvan de schrijfster ons meedoogenloos de tafereelen voor oogen voert. Zij handelen uitsluitend volgens hun instincten. Godsdienst (behalve de kerkelijke feesten waarvan af en toe sprake is) en moraliteitsbesef zijn om zoo te zeggen, onbekende zaken. Het trof mij dat, in dit toch katholieke dorp, geen pastoor voorkomt. De onwettige liefdesverhoudingen, in al die mislukte gezinnen, zijn zóó veelvuldig en verwikkeld, dat men in den aanvang neiging heeft een lijstje te maken, om te onthouden wie het met wie heeft aangelegd. Schrijfster weet de belangstelling voor haar

personen levendig te houden; het boek boeit, maar het is een beklemmende lectuur, waarin slechts de natuur-tafereelen - zij vormen een integreerend deel van het verhaal - herademing brengen.

Te midden van die physieke en moreele ellende, leeft Frisette, een ongelukkige onder de anderen, het meisje met het droevige gezichtje, het dartele krulhaar (vandaar die bijnaam) en oogen 'helderder dan de groene bron van de Baume'. Hoewel ook zij een instinctief en zinnelijk wezentje is, dat de verwording om zich heen, als vanzelf sprekend, aanvaardt, zijn er in haar elementen van goedheid, reinheid, moed en liefde voor het leven, die haar ver verheffen boven de armzalige kudde waartoe zij behoort. Haar gestalte gaat lichtend door het boek, als zonneflitsen in een somber woud. Frisette is waschvrouw van beroep en woonde, sinds den dood van haar ouders, bij een aan drank verslaafde zuster, totdat zij daar wegloopt, om te ontkomen aan dat afschuwelijke leven 'dat haar als een nat koord omwikkelt en verstikt, aan dat altijd vuile en onaangename huis, aan die opdringerige lucht van altijd ontkurkten wijn, in één woord, aan al die dingen, die ze niet goed kan uitleggen, maar die ze niet langer wil ondergaan (p.70).' Dan installeert ze zich alleen, in een proper kamertje. Al vroeg heeft ze het leven leeren kennen, voor geen man in het dorp is ze veilig. Eerst heeft ze zich verslingerd aan een heerschap in de buurt, maar als zij merkt dat hij haar bedriegt, verlaat zij hem zonder veel verdriet. Dan komt Jean Balestra in haar leven en ontwaakt in haar - en voorgoed - een allesoverheerschende liefde. Met meisjesachtige teederheid en tegelijk onstuimig, verlieft zij op den knappen Marseillaan, dien een bedenkelijke tusschenpersoon haar doet ontmoeten en van wien zij niets afweet. Het doet wat onwaarschijnlijk aan, dat de verre van onnoozele Frisette, pas na langen tijd, toen hij het haar zelf bekende, te weten kwam welk geheimzinnig bedrijf die slappe jongen uit de havenstad, met zijn keurig gekapt hoofd, verzorgde handen, die nooit gewerkt hadden en fattige kleedij, er op nahield, de zwierige Jean Balestra, die, steeds platzak, zich zonder schroom door haar liet tracteeren. Zij martelt zich af met vragen, zonder de waarheid te vermoeden.

Opgevoed in ellendige omstandigheden en door zijn charmeerend uiterlijk omringd door vrouwen die niets liever wilden dan

voor hem werken, was de jongen meer uit zwakheid, dan verdorvenheid, souteneur geworden, steeds met den wensch, het bedrijf dat hem tegenstond, te verlaten. Hij voelt dat Frisette, een meisje, zooals hij er nooit een zag, hem die redding kan brengen en hij hecht zich aan haar met een ongekende innigheid. Eerst leven zij samen, dan huwt hij haar. Schrijfster slaagde er in - geen gemakkelijke taak - deze figuur aannemelijk te maken.

Met alle illusies van haar eigen krachtige natuur, tracht Frisette hem op den goeden weg te houden. Schrijfster vermijdt gelukkig valsche romantiek. Jean wordt niet gelouterd tot een braaf echtgenoot en werkman. Hij blijft een zwakkeling, die weldra zijn door arbeid vereelte handen verfoeit en telkens terugvalt in het oude milieu. Dit is het gegeven en daaromheen komen en gaan volkstypen van vrij groote verscheidenheid.

Frisette moet dus haar hooggespannen verwachtingen prijsgeven en liever dan haar Jean te verliezen, berust zij smartelijk. Beiden beseffen zij dat zij elkaar niet missen kunnen. Als een vriend aan Jean vraagt wat hem scheelt, antwoordt hij: ‘Mij scheelt dat ik de pest aan mezelf heb.... Je snapt wel hoeveel inspanning het me gekost heeft om mijn oude leven op te geven En ik heb geboft als niet één, door mijn vrouw te ontmoeten. Want je kunt me gelooven, dat er geen tweede is als Frisette. Zie je, als je in 't voorjaar teveel geloopen hebt en je bent moe en je vindt van die plekjes in 't gras, weet je wel, waar nog niemand op getrapt heeft, waar al het water van den nacht nog op glinstert, dan kijk je er naar en durft niet te gaan zitten, uit angst ze te bezoedelen... zoo is Frisette.’ - ‘Ik begrijp je niet,’ zegt de vriend, ‘je doet niets dan haar bedriegen, sinds je haar hebt.’ - ‘Ja,’ antwoordt Jean, ‘dat is zoo. En toch bestaat zij alleen voor me, waarom, dat weet ik niet. En wat me juist doet voelen dat zij alleen wat voor me beteekent, is dat ik er zelfs geen plezier van heb als ik haar bedrieg.’ Als hij alleen loopt mijmert hij verder: ‘Ik begrijp het niet, ze is alles voor me en het is een feit dat ik niet meer om m'n oogen en m'n armen geef dan om haar. En Marcel zegt tegen me, je bedriegt haar. Ja, ik heb niemand dan haar en ik maak haar niet gelukkig. Er zijn dagen waarop ik van mezelf walg.’ Frisette, op het zelfde oogenblik, denkt: ‘Hij houdt van me en hij laat me het slechtste deel van het leven. En altijd, altijd weer gaat hij van me weg.... Onderwijl heb ik verdriet en toch houd ik van hem

en blijft mijn liefde het sterkst.' 'Ik begrijp het niet,' zegt Jean, - 'ik begrijp het niet,' denkt Frisette, terwijl zij naar haar werk gaat. Ze zijn, al denkend, dezelfde plek voorbij gegaan. De klok heeft zijn wijzer drie minuten verzet, dat was genoeg om elkaar mis te loopen, en in die ruimte, waar hun schreden hetzelfde plaveisel betraden, zonder samen te gaan, vereenigen zich, ongeweten, hun gedachten.' (p. 340-342). Het is met de liefde van Frisette, alsof de mistraal haar te pakken heeft: zoo'n vlaag, denkt ze, 'die maakt dat je niet kunt zien, hooren, of zelfs voelen. Hij duwt en trekt je, hij scheidt je van alle anderen af, hij drinkt je op, hij eet je; met een ruk neemt hij je adem weg en laat je los. Dan merk je dat je met allerlei dingen bedekt bent: dorre bladeren, afgebroken bloemen, aarde, steenen. Wat laat je me over, Janlief, als je van me weg zult gaan?' (p. 216-217). Frisette mijmert veel over de natuur. 'Die nacht, die nacht,' denkt ze, als ze met Jean een avondwandeling maakt in een dennenbosch, 'in bed, ingesloten door muren, lijkt hij een dood ding, maar ik zie nu wel dat het niet zoo is en het, inplaats daarvan, iets groots en levends is, vol geluiden, ademhalingen en licht. Iets wat de dieren en planten in bezit genomen hebben, om er een stilte te ervaren, die zij nooit vinden onder de zon en dat, buiten het leven van iedereen om, voortgaat te leven.' (p. 203). Buiten, onder het drogen van de wasch, is zij voortdurend bezield met wat zij ziet. 'Om zich heen op de rozemarijnstruiken, die zoo lekker ruiken als het maar kan, spreidt ze, hier een zakdoek, daar een hemd, ginds een badhanddoek. Heel dat kleine plekje op den heuvel lijkt al spoedig op den tuin van den dokter, waar zooveel van die groote, witte margrieten groeien, die allemaal tegelijk bloeien.' (p. 40). De visies van schrijfster en van haar figuren vloeien dikwijls in elkaar: 'Wat een prachtweer,' zegt Claire, 'dat is fijn voor het drogen.' Ginds in de verte, staat Notre-Dame de la Garde, hoog tegen een onwezenlijken hemel. De lijn van de bergen, die Marseille omringen, teekent zich doorzichtig grijs af, tegen den rand van den hemel, gespannen als lichte zijde. De olijfboomen werpen elk ternauwernood een kringetje schaduw om hun voet en de toppen der cypressen schijnen voor hun genoegen te wiegen, in het rythme van een vreugdelied. 'Als men maar gelukkig kon zijn,' denk Frisette, 'wat zou dat alles mooi zijn.' (p. 201-202). Zij ziet den wind, de bloemen, de planten niet als het poëtisch gestemde stads-

meisje, maar ervaart ze met een bewust zinnelijk genot.

Door haar liefde voor mijmeren en voor de natuur, voelt Frisette zich bijzonder aangetrokken tot Siffreine, het kruidenvrouwtje, dat eenzaam op een heuveltop woont en geneesmiddelen kent voor lichaam en ziel. De verhalen over planten en dieren, van die halve toovenares, hebben het hallucineerende, dat aan fragmenten uit Giono's boeken herinnert. ‘Als je de Kerstkribbe gaat maken,’ vertelt ze aan Frisette, ‘zeg je: ik ga mos halen - alsof er maar één soort was. Maar ik, die mos en mos honderdduizendmaal bekeken heb, kan je vertellen dat er honderdduizend zijn.... Ik heb er een gezien, dat me bang maakte: het was groen en zwart, als het vel van een slang, het had zich verspreid op een grooten, ronden steen en langzaam aan vrat het dien op, als een spin, die het bloed uit een vlieg zuigt. Een jaar later ben ik op die plek teruggekomen: de steen was klein als een amandeltje geworden, maar het mos erg toegenomen, het had zijn armen met monden naar alle kanten uitgestrekt, totdat er geen steen meer in de buurt was. Je gelooft 't misschien niet, hè? Toch is het waar.’ (p. 346). Een andermaal heeft ze het over de geluiden in de natuur: ‘De krekel, de hop, de nachtegaal, daarvan kent ieder de stemmen. Maar er zijn er, die heel zoetjes aan zingen, die met stemmen van stilte tot elkaar spreken, daaraan moet men gewend zijn, om ze te hooren. De adder die in haar hol glipt, de muis die zich schoonpoetst, het konijn dat opspringt, de mol die zijn gang graaft; dan nog de boom, die, om dikker te worden zijn schors doet kraken.... dat alles kan je wel leeren onderscheiden door lange gewoonte, maar om den steen die jongt te hooren, den rots die een onsje toeneemt en het bloed der aarde, dat door haar aderen snelt, daarvoor is de aandacht van het hart noodig, maar die is, door de feesten hier beneden, verloren gegaan.’ (p. 298). Jammer dat het kruidenvrouwtje verder een soort dames-salon-theosophie verkondigt, welke in haar mond eenigszins onecht aandoet. Frisette's gevoelige ziel is er ontvankelijk voor. Maar Madeleine, de verbitterde vrouw van een dronkelap, die haar zoon aan de tering ziet wegkwijnen (hoe aangrijpend is die jongen en die heele lijdensgeschiedenis geschilderd!) wil maar één ding van Siffreine: dat zij haar kind geneest en juist dàt kan zij niet. ‘Daarom,’ zegt Madeleine, ‘geef ik geen rooje duit om haar en haar ideeën en woorden, dat snap je. Dat is precies als de goede

God, wat doet die voor me? Ik lach om dat alles, het is onzin en ik geloof er niet aan.' (p. 377).

De dialogen nemen een groote plaats in het boek in en vormen - naast het natuurgevoel - de kracht van de schrijfster. Hiermee schildert zij, zonder dat verder veel commentaren noodig zijn, de tragiek van het eentonige bestaan der vrouwen (de mannenfiguren blijven sterk op den achtergrond) met haar groote en kleine zorgen. Het sappige, door het Provençaalsch beïnvloede Marseillaansch, geeft kleur aan die gesprekken en zij doen zóó natuurlijk aan, dat het soms is als een persoonlijk beleven. Wanneer echter een of ander dramatisch gebeuren ter sprake komt, geeft schrijfster teveel toe aan de verleiding het verhaal litérair mooi te maken. Het is bijv. niet aannemelijk dat Frisette, als zij een vriendin vertelt van de vreeselijke nacht, waarin Jean haar bekende wat zijn bedrijf was, er zoo'n keurig gesteld relaas, met décor-beschrijving, van zou maken: 'Het was donker. Ik had de luiken niet gesloten, men kon naar buiten zien. De regen was opgehouden, maar er hing een grijze lucht, die als water tusschen je schouders liep. Ik had het koud in bed en hield Jean stevig vast, zooals je doet als je gaat verdrinken, weet je, en ik dacht bij mezelve: als hij verdrinkt, mij goed, dan verdrink ik samen met hem.' (p. 199).

Er zijn in de *Rue courte* nog andere gebreken: hier en daar is het wat lang, soms wat onbeholpen van uitdrukking. Schrijfster mag zich nog niet geheel bedreven in het vak toonen, maar toch ontwaart men in haar boek het 'vonkje' dat haar tot kunstenares maakt. Zelve afkomstig uit die streek, haar grootvader, van vaderskant, was een boer uit het gebergte, haar moeder een arbeidster, heeft zij een levend beeld gegeven (zóó gelijkend, dat sommigen er aanstoot aan namen) van die half-steedsche, half-boersche bevolking, in haar verwording en van de betere elementen daartusschen, bij wien men den dichterlijken aanleg en de liefde voor hun zonnig landschap herkent, die den zuiderlingen eigen zijn.

Om te besluiten: een zeer lezenswaardig boek, voor wie niet bang is voor sombere lectuur en sterk naturalistische beschrijvingen.

Marcel Arland, *Les plus beaux de nos jours*, Parijs, Gallimard, 1937. Deze auteur, die reeds naam maakte, o.a. met *l'Ordre* en *Antarès*, ook in Nederland veel gelezen, vereenigt hier een aantal korte verhalen, geschreven in een verzorgd en toch eenvoudig proza: schetsjes, als aquarellen, met fijne penseelstreek neergezet. Niet forsch van ontwerp; zij behooren tot 'hoekje-van-den-haard-lectuur', die kunstzinnig genot, plezierige ontroering, maar geenerlei sterke emotie schenkt. De novellen zijn alle van eenzelfde inspiratie en dragen als motto den versregel uit Lamartine's *Le Lac: Laissez-nous savourer les rapides délices....* Deze teruggang tot een dichter, die 'uit de mode' is, kenteekent het boekje, want ook dit verschilt van de hedendaagsche kunst- en geestesrichtingen. We vinden er iets in terug van Lamartiniaansche mélancholie en serene berusting. Ouderwets zijn ook de eenvoud der inspiratie, de weldadige reinheid en ongecompliceerdheid der gevoelens.

Er wordt verhaald van de 'mooie dagen' in het bestaan van kleine luyden op het land, van hun gelukkige uren, die beperkt en bescheiden zijn, als zij zelven. *De Getuige* vertelt van een eenzame, door het lot misdeelde, die een diepe, onzelfzuchtige vreugde in zich voelt opbloeien, als hij het geluk ziet van een vriend, dien hij vereert en de vrouw die hij zelf liefheeft. Hij overwint het verlangen om, op dit hoogtepunt van zijn leven, waarin weemoed en begeerte zich in schoonheid oplossen, stil weg te zinken in het meer, waarin hij dien zomeravond baadt. 'Hij voelde zich tot kalmte gekomen, wat moe, wat leeg en liet zich drijven op den rug, de handen roeien zachtjes; af en toe een knieslag; kon dit maar altijd duren! Zij leven voor mij, wat blijft mij te doen?.... Een oogenblik had hij zich voelen wegzinken. En nu, weer aan de oppervlakte gekomen, sloeg hij onhandig in het water, alsof hij niet meer wist te zwemmen. Hij voelde geen angst; hij had geen kracht meer, was bijna los van alles. Zoo hij wilde, zou hij zich kunnen redden, maar had dat werkelijk nut, was het wenschelijk? Hij had dien dag iets gezien, dat hij nooit meer terug zou zien: zijn leven door anderen verwezenlijkt.' (p. 29). Dan overmant hij zich en om geen schaduw te werpen op jong geluk, zwemt hij naar den oever.

In *Doodewake* komt het mooiste uur voor een jonge vrouw, op haar sterfbed, als, na een rampzalig leven bij een woesteling, de

dood, dien zij met een glimlach tegemoet gaat, haar uitkomst brengt. Twee vrouwen staan haar bij: Jeanne, die, denkend over dit wreede lot, vervuld raakt van een groote dankbaarheid voor haar bescheiden geluk, bij een man, wel niet haar werkelijke liefde, maar die haar een veilige have en koesterende genegenheid schenkt. En de oude Clémence, wier moeder, in haar harde jeugdjaren, altijd tegen haar zei: 'zoo blijft het niet, ook voor jou zullen mooie uren komen.' Inplaats daarvan kwamen niets dan zorgen. 'Welnu,' zegt Clémence, 'wanneer ik, zooals vanavond, denk aan de woorden van moeder, zie je, ik weet niet goed hoe het uit te leggen, dan is het me, alsof ik mijn goede uren toch gehad heb. Wanneer? Ik weet het niet. Ik zeg tegen mezelve dat ik ze niet heb weten te herkennen, maar dat ik ze toch gehad heb. Jullie zult me wel erg onnoozel vinden, nietwaar?' (p. 120-121).

De ouden, in hun leeg bestaan, buigen zich verteederd over hun herinneringen: 'elke dag had zijn doel, er viel wat te doen, er was een nieuwe beslommering, het had wat gevroren, er was iets te verzorgen.' (p. 67). Dat was het goede leven. Voor de oude boerin, in *De Klok*, is een uurwerk het dierbaarst bezit. Zij kocht het in een tijd van bittere armoede, omdat zij en haar man niet aan de verleiding konden weerstaan, dat prachtig opgesierde ding te bezitten; het kostte hun een heelen pruimenoogst. Toen zij het meenamen, durfden zij er nauwelijks naar kijken, zóó mooi was het, zij voelden zich als dieven. En vijf jaar lang verborgen zij de klok op zolder, onder hooi, uit vrees dat de buren over hun verkwisting zouden praten. Maar toch bleef het hun heerlijk bezit.

De jonge menschen genieten met wellust en zelfzucht hun mooie uren en staan onverschillig, soms met haat, tegenover oude lieden, die altijd praten over verleden, of dood en in wier huizen het ruikt naar versleten, stoffige dingen. Treffend wordt die tegenstelling beschreven in het reeds genoemde verhaal, *De Klok*, waar Luce, ongeduldig de dagen telt, die zij nog moet doorbrengen bij grootmoeder, temidden van die verbleekte portretten, van al dat vergane en doode, waaraan men haar, door herinnerings-verhalen, wil vastketenen. Ook in *De jonge Moeder*, die bloeiend van jeugd, fier en lieftallig als een Madonna, met haar kindje op den arm, diep het genot inademt van den zomerschen dag, onverschillig voor de kregele opmerkingen van haar schoonmoeder en voor de dooden, op het nabije kerkhof. *In de Dageraad* beschrijft een

jongen, met vacantie, die buiten, vóór zonsopgang, genietend van geuren, dauw en lucht, zich als in vriendschap verbonden voelt met den ontluikenden dag en al wat leelijk en slecht is in zijn school-bestaan, van zich af voelt glijden. Fel laait dan plotseling zijn afkeer op voor den voorbijgaanden zwerver, over wien het leven reeds is heengegaan en die, verhalend van een mislukt bestaan en onontkoombaar leed, hem uit zijn vreugderoes haalt.

Intimiteit is misschien het kleinood der verzameling. Een man, mijmerend tegenover zijn dommelende vrouw, merkt plotseling op hoe dat gelaat in rust reeds begint te verwelken. Weemoedig vindt hij er de trekken op terug, die hij zoozeer heeft liefgehad en voor het eerst geeft hij er zich rekenschap van, dat, hoe innig verbonden zij ook bleven, hun liefde, hun omgang, geleidelijk veranderd zijn, een andere beteekenis kregen, evenals hij het gelaat tegenover zich - hetzelfde als voor twintig jaar - nu plotseling anders ziet. Met schrik voelt hij zich als een man, die ontwaakt en ziet dat de wereld gedurende zijn slaap veranderd is: in één oogenblik werd de stille kracht der gewoonte onderbroken. Dan denkt hij terug aan hun vroegere liefdewoorden, ‘woorden van jonge menschen: als een man van vijftig jaar ze wilde herhalen, zou zijn stem overslaan en valsch klinken. Men moest er andere voor kunnen vinden, maar zij hebben die andere kleurloos gemaakt. Het lijkt wel - droomt hij verder - alsof we alles hebben afgeleerd. Hoe is dat gebeurd? Wanneer zijn we daarmee begonnen? Als het ons nu overkomt een intiem woordje te gebruiken, praten we snel, of op gekscherenden toon.... Wat zeiden we toch tegen elkaar, dat me zoo diep ontroert, alleen maar door er aan te denken? Hoe dwaas! We zeiden: “Ik houd van je; houdt jij van mij?” Werkelijk? Niets anders? Ja, niets anders. Maar ik geloof dat we van schaamte zouden sterven, als we het nu zeiden.’ (p. 78). Dan begrijpt hij dat die vroegere dagen hun eigenlijke geschiedenis vormen, àl wat hun bleef en voor altijd verbindt. Weer kijkt hij naar zijn vrouw: ‘Vroeger gaf ontroering aan dat gelaat een nog grootere bekoring. Nu moet hij het rust toewenschen, die kan het nog eenigen tijd aan den drempel van den ouderdom tegenhouden. Nu moet hij haar behoeden, vergezellen, haar overtuigen, dat hij in vrede leeft met zichzelf. En waarom zou dat niet het geval zijn?’ (p. 82).

Aldus zijn deze verhalen, verwant en verscheiden, gevoelig en

vol zachte levenswijsheid. Soms zou men ze krachtiger wenschen, een enkele nadert het sentimenteele. Toch meen ik dat deze bundel eenvoudige vertellingen, onder de beste littéraire voortbrengselen van den laatsten tijd gerangschikt kan worden.

Georges Duhamel, *Le désert de Bièvres*, (Parijs, Mercure de France, 1937.) In dit vijfde deel van zijn *Chronique des Pasquier*, vermeit Duhamel zich met herinneringen aan *zijn* 'mooiste dagen' en men voelt dat dit boek met liefde en een zekere verteedering is geschreven. Het experiment van Bièvres: de even berooide, als begaafde jongelieden, die zich in een eenzaam, bouwvallig huis terugtrekken, om, als protest tegen de meedoogenlooze, geldzuchtige wereld, in eenvoud, kameraadschap en reinheid te leven, met als eenige broodwinning, een drukpers - totdat de heele opzet spaakloopt en zij met bitterheid ondervinden dat de natuur sterker is dan de leer, en de wereld, met haar verlokkingen krachtiger dan hun idealen, dit experiment berust, naar bekend, ten deele op een jeugdervaring van den schrijver. De roman speelt ongeveer in den tijd, toen Duhamel zelf behoorde tot de groep van de *Abbaye* (1906). Enkele figuren, die sporadisch in het verhaal voorkomen (*le prince des Orchidées*, de theater-directeur Antoine, Alfred Vallette) zijn naar het leven geteekend, verschillende episodes (vooral de moeilijkheden met de drukkerij, dat geïmproviseerd bedrijf) zijn historisch. Maar de zeven enthousiaste *Solitaires* van Bièvres - schrijver heeft het zelf erkend - hebben weinig gemeen met die van de *Abbaye.* En dat is jammer. Het zou van grooter waarde geweest zijn wanneer, juist een fijn psycholoog als Duhamel, inplaats van *mémoires imaginaires* - het zoozeer door hem geliefde genre - werkelijke mémoires had te boek gesteld, over zijn samenleving met de merkwaardige en begaafde personen, die tot de *Abbaye* behoorden. Een wat delicate onderneming natuurlijk en wellicht niet onmiddellijk voor publicatie geschikt. Maar zulk een, voor de Fransche literatuur- en kunstgeschiedenis belangrijk verhaal zal, na dit boek, wel nimmer door hem geschreven worden.

De personen van Duhamel's verbeelding zijn woordenrijke, dikwijls zeer geestige jongelieden, maar men merkt niet dat zij veel beteekenen. Men verneemt dat de een schildert en de ander

musiceert. Van den dichter Sénac krijgen we een middelmatig versje te lezen; Larseneur brengt fragmenten van een door hem gecomponeerde, drakerige opera ten gehoore. De gesprekken zijn pittig, glinsterend van paradoxen, maar zonder veel achtergrond. Van het zieleleven dezer *Solitaires*, van de problemen die hen kwellen, openbaart zich weinig: behalve eenige overpeinzingen van Justin en het gesprek van Laurent Pasquier met den pastoor, dat van diepen ernst getuigt en het interessantste fragment van het boek vormt. Het maakt den indruk alsof niemand - Justin uitgezonderd - het experiment ernstig opvat en het slechts een wat vèr gedreven vroolijke opwelling is van een groepje artiesten, dat zich ver boven den bourgeois verheven voelt. Wanneer men hen dan ook, onder elkaar, Rimbaud's *Bateau Ivre* hoort voordragen, waaruit de hunkering van den dichter naar een vlucht uit het leven opklinkt, dan is dit haast als een profaneering.

Om deze redenen verliest het avontuur veel van zijn interesse. Het gedrag der kluizenaars van Bièvres, hun grappen en boutades, herinneren aan de baldadigheden der jonge kunstenaren ten tijde der romantiek. De vele bladzijden gewijd aan hun bohême huishouding, hun kampeer-achtig bestaan, met de daaraan verbonden plagerijen, jolijt en ergernis, brengen, te onpas, den humor van *Three men in a boat* in gedachte. Beschrijvingen als van Larseneur's opera, waarvan de helden Makalas en Girlamire heeten en van het onhandig gedoe met de drukpers, dat vooral een typograaf zal amuseeren, doen glimlachen, maar hooren toch beter thuis in een jongensboek. Dergelijke grappige episoden zouden als afleiding, in een belangrijk gegeven, op hun plaats zijn: hier vormen zij echter den hoofdschotel.

Dit zijn de bedenkingen. Daartegenover staat de geestige, boeiende typeering van de jonge artiesten, zooals Duhamel dat, met enkele rake trekken weet te doen: portretten tintelend van humor, onbarmhartig scherp van observatie en tegelijk geteekend met de warme, zachtmoedige menschelijkheid, die het oeuvre en den persoon van den schrijver zoo sympathiek maken. Zij leven voor ons, al die verschillende types: Justin, niettegenstaande zijn hoog idealisme, toch de eenige die oog voor de materieele nooden heeft, zorgend en tobbend voor anderen, Justin, de jood, die zijn minderwaardigheidscomplex tracht te onderdrukken, door een autoritaire houding; de onverdragelijke Sénac, altijd vervuld van

zijn kwalen, rampzalig als hij verkouden is en nòg ongeruster als die verkoudheid te lang uitblijft, de verloopen dichter, die zichzelf aldus beschrijft: ‘Ik heb een chronische dyspepsie en stellig ook een nierziekte. Ik heb financieele en amoureuse moeilijkheden. Ik kreeg langzamerhand ruzie met al mijn vrienden, behalve met jullie. Ik haat ons politieke stelsel en in het bijzonder het kabinet Clémenceau. Ik ben er van overtuigd dat we oorlog krijgen. Ik doe niet het werk dat ik zou willen doen. En vooral, weet ik niet waatom ik op de wereld ben en ik geloof niet aan God.’ (p. 39-40). Het zijn kostelijk beschreven kunstenaarstypen, die meer belangstelling hebben voor het ontluiken van een bloem in hun tuin, voor een mol die den grond omwoelt, dan voor de vraag, hoe zij den volgenden dag aan den kost zullen komen.

Het boek sluit zich aan bij den Pasquier-cyclus, in de eerste plaats, omdat Laurent Pasquier bij de Bièvres-groep behoorde en er zelf de geschiedschrijver van is. Zijn familie bezoekt de *Solitaires* en daardoor hooren wij weder eenige lotgevallen van het gezin. Onder anderen brengt Laurent's zonderlinge vader hem weer eens in onrust, door, uit ‘ridderlijkheid’, partij te trekken voor een groenteboer, die het met een agent aan den stok heeft; in zijn hulpvaardigen ijver, scheldt deze waardige oude heer, den dienaar van het gezag uit voor *cocu*, waarna hij ingerekend wordt.

Het boek heeft te groote litteraire qualiteiten om tot zuivere amusements-literatuur gerekend te worden, maar toch beantwoordt het niet geheel aan wat wij van een schrijver als Duhamel mogen verwachten.

André Billy, *L' Approbaniste*, (Parijs, Flammarion, 1937). Deze schrijver doet ons wederom kennis maken met een mannengemeenschap, maar wel van geheel anderen aard: een jezuieten-school, in de laatste jaren der 19de eeuw, te Amiens. Literatuur over dergelijke scholen ontbreekt niet; het is echter een uitzonderlijke verdienste van dit boek, dat het nòch op apologetische, nòch op satirische wijze, maar zuiver objectief, het geestelijke en materieele leven van deze onderwijs-inrichting weergeeft. Of liever, van een deel daarvan: het aan de school verbonden

instituut, waarin minvermogende jongelieden, die roeping gevoelen voor het zendelingswerk, hun opleiding kosteloos genieten. Tot dezen behoort Guillaume Feuvée, de hoofdpersoon der vertelling.

Schrijver verhaalt de invloeden, die de 16-jarige jongen ondergaat, de reacties, die zij bij hem teweegbrengen en, ten slotte, zijn verwijdering uit het instituut, als blijkt dat hij niet geschikt is voor zendeling. Niet dat geloofsproblemen van Pascaliaansche diepte den jongen man kwelden en oorzaak waren van deze mislukking: het belang van het gegeven ligt elders. Het steeds groeiend conflict, tusschen Feuvée en zijn leermeesters ontstond uit het feit dat hij, niettegenstaande zijn oprecht geloof en zijn goeden wil om te beantwoorden aan hetgeen men van hem verwacht, een onoverwinnelijken wereldschen aanleg heeft. Eenzaam staat hij, een kunstzinnige jongen, met een onafhankelijk, eerzuchtig en sterk egocentrisch temperament, temidden van een groep jezuieten-paters en hun leerlingen, die in volkomen overgave onderworpen zijn aan eenzelfde ideaal, allen priesters, of toekomstige priesters, vervuld van geestdrift voor hun roeping.

Feuvée heeft een bijzonder goed verstand, maakt verdienstelijk verzen en munt uit door zijn zangstem. Deze talenten, die in werkelijkheid niet zoo heel hoog reiken, maar in die kleine gemeenschap wat overdreven worden aangeslagen, plaatsen hem in het middelpunt der belangstelling. Zijn leermeesters zien in hem een mogelijk sieraad van hun orde, maar geven er zich tevens rekenschap van dat, wanneer zijn gaven niet in dienst staan van een allesoverheerschende devotie, hij voor hen, en misschien voor zichzelf, verloren zal gaan.

Om deze reden wordt Feuvée, door welmeenende priesters en kameraden - pater Pétrus, directeur der school, pater de Maulny, leeraar in de letterkunde, Krankenfuss, zijn ‘beschermengel’, beurtelings aangemoedigd, berispt, in de hoogte gestoken en vernederd. Men maakt aanmerking op zijn das, die te bohême, op zijn houding, die onpriesterlijk nonchalant is. Men bewondert zijn verzen, maar laakt ze tevens, omdat ze profaan zijn; men dwingt hem een religieus onderwerp te kiezen en betreurt de mislukking. Hij krijgt de onderscheiding in het zangkoor op te treden, maar men verwijt hem gebrek aan religieus gevoel in zijn

voordracht. Er is als een wedijver om zijn ziel te kneden en te vervormen. Tenslotte hoopt men hem tot verdieping van godsvrucht te brengen, door hem als proef (als *approbaniste*) toe te laten in de Congregatie: een, onder het patronaat der H. Maagd gestelde vereeniging, wier lidmaten - gerecruteerd onder de beste leerlingen der school - zich onderscheiden moeten door hun geloofsijver en voorbeeldigen levenswandel. Aangezien het lidmaatschap voor het gansche leven bindend is, moet Feuvée eerst een proeftijd doormaken. Het duurde niet lang, of men zag dat ook dit middel faalde. Feuvée ondergaat alles met onderwerping - en eenige verveling. Zijn eenige wensch is, hetzij als jezuiet, hetzij buiten de orde, als letterkundige, te slagen. Zijn uitwijzing irriteert hem meer, dan zij hem bedroeft; hij voorziet dat hij, als broodschrijver op een bureau, minder tijd aan zijn kunst zal kunnen geven, dan als priester.

Onder de priesters die aldus trachten den jongen te leiden, is Pater de Maulny een sympathieke figuur. Voor dezen zijn de bemoeiingen, waarvan Feuvée het middelpunt is, pijnlijker dan voor den jongen zelf. Hij voelt zich bijzonder aangetrokken tot dien leerling, omdat hij een zieleverwantschap tusschen hen opmerkt. Ook hij was dichter, maar, na een wonderbare beleving, had hij zijn gave aan zijn priesterschap ten offer gebracht. Toen hij eens, op een lentemorgen buiten rustte, was plotseling een gevoel van extatische gelukzaligheid, van innige gemeenschap met God en de natuur, over hem gekomen. Hoe lang deze gewaarwording duurde wist hij niet, maar toen hij zich oprichtte zag hij iets schrikwekkends: ‘aan de overzijde van den weg keek een monsterachtig beest hem over de omheining van een weiland, strak aan: een zwart beest, met een breed en laag voorhoofd, doffe oogen, kwijlenden snuit en horens in den vorm van een lier, die schitterden als staal.’ (p. 66). Het was een stier, maar het scheen den priester toch toe, dat God hem, door dit met een lier gekroonde beest, toonen wilde dat zijn drang tot dichten een duivelsche verzoeking was. Toen had hij afstand gedaan van zijn talent. Maar de wond van het offer was schrijnend gebleven. De aarzeling van pater de Maulny, tegenover Feuvée, wiens verzen hij hooger stelt dan de zijne en wiens gave hij toch niet mag aanmoedigen, zijn schrik als hij beseft dat het niet de toekomstige zendeling is, die hem in dezen leerling zoozeer belang doet

stellen, maar alleen de dichter, dit alles behoort tot de beste fragmenten van het boek.

De schrijver slaagt er voortreffelijk in, ons te verplaatsen in die sfeer van vrome lieden, wier voortdurend streven er naar gericht is, zichzelf en de anderen tot meerdere volmaking te brengen. Hij toont ons hun altijd knagend zelfverwijt, hun soms kinderlijk ascetisme (niettegenstaande zijn slechte gezondheid, wascht pater de Maulny zich langzaam, ten einde de kwelling van het koude water te verlengen) hun wanhoop als zij gewaar worden dat zij, door één zonde te vermijden, in een andere vervallen, den ijver, waarmee de priester en de 'beschermengelen' de hun toevertrouwde leerlingen terechtwijzen. Kleine zaken nemen in dit, van de buitenwereld afgezonderd bestaan, groote proporties aan: een slordige lessenaar, waarop de aandacht gevestigd wordt, brengt den 16-jarigen Feuvée tot de diepste schaamte; de quaestie of hij àl of niet in de middernachtsmis mag meezingen, is een punt van langdurig beraad; een leerling van de jezuietenschool, die spreekt met een kameraad van de apostolische afdeeling, trekt de algemeene aandacht.

Even groote proporties nemen de conflicten op intellectueel gebied aan. Naar aanleiding van Feuvée's dichttalent, komt het probleem van het wezen der poëzie ter sprake. De klassieke, de romantieke en de moderne opvattingen worden wijdloopig tegen elkaar afgewogen en de discussies krijgen een bijna dramatisch karakter, omdat het groote punt voor de debaters is, of de poëzie op goddelijke inspiratie berust. Het probleem zelf zal den lezer hier niet interesseeren - men heeft daarover belangrijker literatuur - maar wèl de debatteerende paters, hun gedachtenwereld, de wijze waarop zij met hun leerlingen het vraagstuk bespreken, de geheele atmosfeer van de school, die men voelt dat met juistheid is weergeven. De uitweidingen zijn soms wat lang, maar zij dragen bij om den lezer in de omgeving te verplaatsen en hem het dagelijksch bestaan van priesters en leerlingen als het ware te doen beleven. Boven al het klein gebeuren, weet schrijver toch het nobele streven van de geestelijken te doen uitkomen, hun hooggestemd idealisme en volkomen toewijding aan hun taak.

De stijl van het boek is wat strak en kleurloos, maar krijgt bezieling in de passages die den zielestrijd van pater de Maulny tot onderwerp hebben. Deze priester is een belangrijker figuur

dan Feuvée, die een even gesloten karakter voor den lezer is, als hij het voor zijn leermeesters was. Daarnaast zijn min of meer op den voorgrond tredende bijfiguren pittig en psychologisch aannemelijk geteekend, echter zonder een sprankje van den humor waarmee Duhamel dit zou gedaan hebben. De compositie is niet gelukkig, doordat de hoofdpersoon ons geen belangstelling inboezemt. Mogelijk beoogde de schrijver dit ook niet en was de schildering van het milieu zijn voornaamste streven, maar dan is de titel, *L'Approbaniste*, slecht gekozen. Alles tesamen genomen, een interessant en eerlijk boek, maar geen kunstwerk.

C. SERRURIER

Buitenlandsch overzicht

China. - ‘Waste of money’. - Lord Halifax. 23 Nov. 1937

Het Chineesche verzet duurt voort, ‘maar’, dreigde admiraal Hawegawa, ‘totdat China aan Japan's voeten ligt’. Zoolang China Tsjapei, en daarmede de mogelijkheid van contact met het internationale settlement te Sjanghai behoudt, wanhoopte het niet, den strijd te kunnen volhouden tot wellicht Engeland en Amerika druk zullen gaan uitoefenen op Japan. Maar Tsjapei is gevallen; de Japansche vlag waait nu op het Noorderstation van Sjanghai, en voor de eerste maal sedert den oorlog heeft Tokio een overwinningsfeest gevierd.

Intusschen begint Binnen-Mongolië zich meer en meer van China los te scheuren en verlangt Japansche leiding. De Japansche generalissimus Iwane Matsoei dreigde reeds, nu ook Nanking te zullen nemen. Dan zal eindelijk, hoopt Japan, China het hoofd buigen, en gedwongen zijn Noord-China geheel van Nanking af te zonderen.

Zoolang de Chineesche troepen het uit blijven houden op de verdedigingslinie die zij thans bij Nanking innemen, loopt die stad geen gevaar, maar is die lijn doorboord, dan moet zij ongetwijfeld vallen. De burgerbevolking verliet reeds in groote hoopen de stad, die zich tot een hardnekkige verdediging voorbereidt.

Te Brussel vergaderde de door China verzochte ‘negenmogendheden-conferentie’, waaraan echter Japan niet verkoos deel te nemen, zoodat het doel, met Japan's instemming in Oost-Azië te bemiddelen, verijdeld werd. De conferentie verliep dus in vrij nuttelooze besprekingen. Amerika nam er aan deel, na te hebben gewaarschuwd dat dit zou geschieden ‘zonder verbintenis der Vereenigde Staten jegens eenige andere regeering’.

‘Engeland's politiek’, zeide de ‘Toestand’-schrijver der *N.R. Ct.*, ‘was door de eeuwen heen een politiek van kracht. Eenige jaren lang had het er allen schijn van dat zij geworden was een politiek van zwakte. Zoolang de weg terug niet voldoende ver is afgelegd, is zij er een van voorzichtigheid’. *What a waste of money*, riep een Engelsch journalist uit, toen hij zijn eerste informaties over de mogelijkheden der conferentie had ingewonnen. Men trachtte nog steeds een vorm te vinden, Japan bij de conferentie te betrekken. Nutteloos.

Van Zeeland is gevallen en de Belgische ministerieele crisis is nog altijd niet opgelost. Alle in aanmerking genomen politieke persoonlijkheden hebben zich beurtelings vruchteloos aan een probleem gewaagd dat in België buitengewone moeilijkheden oplevert. - Evenmin zijn de Spaansche zaken iets verder gekomen. - Brazilië is een totalitaire staat geworden.

Een nieuwe stap van Engeland in de Duitsche koloniale kwestie schijnt nog niet te verwachten, want er is een driehoek Duitschland-Italië-Japan tot stand gekomen, 't geen Engeland niet aangenaam kan zijn. Intusschen is er groot rumoer ontstaan naar aanleiding van een reis van Lord Halifax naar Berlijn. Lord Halifax wordt gedoodverfd als toekomstig opvolger van Eden; hij zou tegemoetkomender tegenover Duitschland zijn dan Eden het was. Maar wat hij te Berlijn aanschouwd mag hebben, houdt hij nog zorgvuldig verborgen. 24 November zal een kabinetsraad gehouden worden waarin het rapport dat Lord Halifax over zijn reis heeft opgesteld, zal worden besproken.

26 Nov. - In België is Janson eindelijk geslaagd. - In antwoord op een vraag van een liberaal afgevaardigde heeft 25 Nov. Chamberlain in het Lagerhuis de verklaring afgelegd, dat, ondanks de reis van Lord Halifax, een overeenkomst met Duitschland, die een ongunstigen invloed op Frankrijk's veiligheid of die van zijn bondgenooten zou hebben, niet wordt overwogen.

C.

Bibliographie

Josine Reuling, Terug naar het eiland. Roman. - N.V. Em. Querido's Uitg. Mij. 1937, Amsterdam.

Josine Reuling maakte naam met haar eersten roman *Siempie*, die tien jaar geleden verscheen. Het boek werd gepubliceerd in een periode, tijdens welke het wel scheen of een ieder, die in dit land wel eens de pen op papier zette, zich genoodzaakt voelde zijn ervaringen in verband met kinderen op te schrijven. Temidden van dezen overvloed sloeg de roman van Josine Reuling geen slecht figuur. Hij bevatte althans een aantal raak geziene en hartig neergeschreven indrukken, ook al kon men bezwaren koesteren tegen den bouw van het boek. Enkele jaren geleden publiceerde zij *Intermezzo met Ernst*, dat al te oppervlakkig was en nu komt zij met een roman, die het bewijs levert dat deze schrijfster het métier verstaat. Dit boek is ontegenzeggelijk boeiend en vaardig geschreven. De keuze van het gegeven is daarbij van dien aard, dat men dient te erkennen dat Josine Reuling het zich geenszins gemakkelijk heeft gemaakt.

Terug naar het eiland geeft het relaas van enkele jaren uit het leven van een jonge vrouw: Brita Salin, de dochter van een zeer vermogenden Zweedschen houthandelaar. De appel blijkt echter in dit geval nogal ver van den stam te zijn gevallen. Haar belangstelling richt zich op andere aangelegenheden dan waarop haar ouders die gericht zouden willen zien. Het feit daarenboven, dat Brita een begaafde dichteres is bevalt deze ouders maar weinig. Zij vinden de gedrukte poëtische uitingen van hun dochter min of meer gênant en zij weten eigenlijk niet goed wat zij ervan moeten denken, wanneer Brita haar tweeden bundel opdraagt ‘aan een jong meisje’ Zij hebben echter weinig vat op hun zelfstandige dochter. Zomers verblijft zij geruimen tijd op een klein eiland Semmarö; wanneer de wintermaanden aanbreken vertrekt zij naar Parijs, waar zij een appartement heeft. Het leven zou zoo jaren hebben kunnen doorgaan, wanneer niet een oude vriendin uit wraak aan Brita's ouders haar aanleg verraadt. Deze verbreken alle relaties met hun dochter, die nu genoodzaakt is haar eigen brood te verdienen. Voorloopig valt het nogal mee met de financieele moeilijkheden, want Brita's oude gouvernante heeft een appeltje voor Brita's dorst bewaard. Het laatste gedeelte van het boek beschrijft Brita's verblijf in Parijs, waar zij lijkt te weifelen tusschen twee genegenheden: die voor een jongen Zweedschen psychiater, die voortdurend pogingen doet haar ‘in het rechte spoor’ te brengen, en die voor haar schilderende vriendin Renée. Op een auto-tocht met Hans naar de Rivièra verongelukt Brita. Zij wordt, gelijk altijd haar wensch was, begraven op Semmarö.

Dit abrupte slot geeft weinig voldoening. Men heeft het gevoel dat de schrijfster zich op deze wijze al te gemakkelijk heeft ontdaan van haar hoofdpersoon. Een niet geringe verdienste van dezen roman is echter de rustige, heldere stijl, de klare en kalme manier waarop zij een overzicht geeft van deze enkele jaren uit het leven van een eenzelvige, jonge vrouw. Men kan tevens waardeering koesteren voor de behoedzaamheid, waarmee Josine Reuling haar onderwerp heeft behandeld, een behoedzaamheid die den lezer dwingt te vermoeden wat er niet geschreven staat. Aan den anderen kant geeft deze eigenschap het boek iets vaags. Men krijgt geen klaar beeld van deze Brita, men zou het probleem van hare ge-aardheid scherper gesteld willen zien. Immers, men is er lang niet zeker van of de behoedzame distinctie waarmee Josine Reuling haar gegeven uitbeeldt niet voor een deel ook voorzichtigheid of zelfs vrees dient te heeten.

JAN CAMPERT

Michiel van Raversgonde, De Kwelm der Liefde. - Uitgeverij Steenlandt, Kortrijk, z.j.

Dit boek verhaalt van de amoureuze perikelen van den Vlaamschen boer Berten Van Opdenbosch en zij zijn waarlijk geenszins gering. Het is vooral een jeugdige zigeunerin, die het den boer moeilijk maakt en hij rust niet voordat de ‘jeugdige schooister’ bij hem komt inwonen. Hij koopt haar eenvoudig. Dit alles tot onmetelijk misprijzen der dorpsbewoners. Op zekeren dag is Ilonka - moest zij zoo niet heeten? - spoorloos verdwenen, waarna Berten zich op slag overgeeft aan de drank totdat hij na verloop van tijd tot ander inzicht komt en ‘het onbekende’ tegemoet gaat. Deze tocht naar het onbekende voert hem naar de stad, waar hij o.m. een moord pleegt. Na zijn straf te hebben uitgezeten wordt hij hovenier op een kasteel, waar de perikelen zich ook al doen gelden. Hij krijgt o.a. eenige zwarigheid met Mevrouw, die hij afblaft met de woorden: ‘Tot daar strekt dus uw liefde, vrouw. Gefeliciteerd.’ Ook het binnenmeisje ‘een heerlijke verschijning als een gekristalliseerd levensbeeld’ is hem niet ongenegen. Hij gaat ook daar heen, terwijl ‘een halve trotsche lach milderde de vinnige snit van zijn mond’. Vervolgens komt de oorlog, welke Berten Van Opdenbosch eindelijk de welverdiende rust geeft.

Dit banaal geval werd op zoo pathetische en, qua stijl, inferieure wijze te boek gesteld, dat zelfs de eerste de beste stuiversroman hierbij vergeleken verdienstelijke lectuur moet worden genoemd.

J.C.

Vertellen, verhalen van R. Brulez, M. Matthijs, F. de Pillecijn, W. Putman, M. Roelants, L. Zielens. - S.V. Onze Tijd, Brussel, voor Nederland Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam, 1937.

Deze bundel verhalen van een zestal Vlaamsche schrijvers maakt een ietwat wonderlijken indruk. Deze indruk wordt niet in de eerste plaats opgewekt door de

qualiteiten van het hier geboden werk, want men vindt er zeker enkele stalen bij die als vertelling hunne waarde

hebben en die tevens karakteristiek zijn voor het talent van den auteur, maar men vraagt zich af, waarom het nu juist deze zes schrijvers moesten zijn, wier werk in dit boekje werd gebundeld. Immers in een bundel als deze hadden toch, wanneer hij karakteristiek wilde zijn voor datgene wat de Vlaamsche auteur op dit speciale terrein presteert, zonder eenigen twijfel de namen Willem Elsschot en Gerard Walschap niet mogen ontbreken. Waarom vindt men er noch Maurice Gilliams noch R. Berghen en André Demedts, wier letterkundige verdiensten niet onderschat mogen worden? En zou een samensteller, die zorgvuldig te werk gaat, zich ook niet hebben gewend tot Richard Minne, van wiens hand fragmenten speelsch en licht proza verschenen? De mogelijkheid bestaat natuurlijk zeer wel dat deze forgotten men geen forgotten men zijn, dat zij wel degelijk werden aangezocht, maar niets in portefeuille hadden. Dan echter had men er goed aan gedaan te wachten tot men over een meer volkomen overzicht kon beschikken of in een voorwoord dit gemis te verklaren. Vermeden was dan in ieder geval dat thans de samenstelling van dezen bundel willekeurig genoemd moet worden.

Van bijzondere beteekenis is het in dit boek verzamelde werk nu niet bepaald. Iemand als Brulez heeft beter werk geleverd en dat kan al evenzeer gezegd worden van Zielens en Roelants. Het verhaal van de Pillecijn *De Aanwezigheid* staat op dezelfde hoogte als zijn langere vertellingen *Monsieur Hawarden* en *Schaduwen.* Merkwaardig genoeg wordt de verrassing van dezen bundel geleverd door Willem Putman met een allervermakelijkst en hecht gebouwd verhaal *Mijn Gevangene* en door Marcel Matthijs, die in *Mur Italien* zichzelf en vele anderen overtreft.

J.C.

Ed. de Nève, Schuwe Vogels, Roman. - N.V. Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij, Amsterdam, 1937.

Het blijkt hoe langer hoe duidelijker dat het talent van De Nève op zijn zachtst uitgedrukt een zeer aanvechtbaar talent is. Hij maakte met *In den Strik* een gelukkig debuut en het lag voor de hand dat hier en daar zijn werk overschat zou worden. Men verloor eenvoudig uit het oog, dat dit eerste boek voor alles een boeiende reportage was, een relaas dat de aandacht vasthield door het onmiskenbaar waarachtig accent. Maar meer dan een reportage was het niet. Zoodra de Nève zich waagde aan een roman bleken de zwakke kanten van zijn talent. In *Kerels* viel nog wel iets te waardeeren, maar *Muziek Voorop* en ook deze laatste roman *Schuwe Vogels* kunnen niet anders gequalificeerd worden dan als volslagen mislukkingen. Men krijgt den stelligen indruk dat een boek als het laatstgenoemde even goed niet geschreven had kunnen zijn. Nooit en nergens komen deze figuren tot leven. De schrijver slaagt er niet in onze belangstelling bij zijn creaturen te bepalen. Deze *Schuwe Vogels* zijn blijkbaar dermate schuw geweest dat zij van begin tot einde niets anders deden dan schuilevinkje spelen.

J.C.

Heinrich Konen, Physikalische Plaudereien. Gegenwartsprobleme und ihre technische Bedeutung. Mit 111 Abbildungen und einem biographischen Anhang. VIII en 384 blz. - Verlag der Buchgemeinde. Bonn, 1937.

Ziehier nu eens een uitmuntend specimen van het tegenwoordig met zooveel voorliefde beoefende genre der voor den algemeenen lezer begrijpelijke litteratuur over de moderne ontwikkeling der physica. Een vlot en onderhoudend geschreven boek, dat overal de groote lijnen trekt, dat scherp weet te onderscheiden tusschen wat voor iedereen wezenlijke waarde heeft en wat slechts den vakman interesseert, dat ernstig van toon is, zonder zwaarwichtig te worden, dat den humor niet versmaadt, maar dat nergens vervalt in den eenigszins banalen toon, dien sommige physici als een noodzakelijke voorwaarde voor bevattelijkheid schijnen te beschouwen. Het getuigt van volkomen beheersching der stof, van een rijke ervaring over de specifieke moeilijkheden, die de buitenstaander of de beginneling bij eerste kennismaking met physisch denken ondervindt en die hem óf afschrikken óf met wanbegrip vervullen. Het is even vol aandacht voor de historische ontwikkeling van begrippen en theorieën als voor de meest moderne technische toepassingen. Het is, ten slotte, fraai geïllustreerd, voorzien van een biographisch lexicon van alle ter sprake gebrachte, mits niet meer in leven zijnde onderzoekers (waarom van de nog levenden geen biographische data worden vermeld, is niet geheel duidelijk) en van uitvoerige registers; het is royaal uitgevoerd en matig van prijs (R.M. 5.40).

Over den inhoud moge een enkele opmerking hier een plaats vinden; de schrijver maakt een tegenstelling tusschen de denkwijze der hedendaagsche physica en de meening van vroegere natuurphilosophen, dat men uit algemeene theologische of philosophische stellingen conclusies voor de physica zou kunnen trekken. Als voorbeeld noemt hij daarbij J.R. Mayer, een van de grondleggers der energetica. Echter met weinig recht: wanneer Mayer zijn overtuiging, dat er bij alle natuurprocessen een zekere grootheid, de energie, in toto onveranderd blijft, kleedt in de aan de wijsbegeerte ontleende formules *ex nihilo nihil fit; nil fit ad nihilum*, dan belijdt hij in philosophische terminologie een overtuiging, die aan alle wis- en natuurkundigen van de laatste drie eeuwen en aan velen der besten van vroegere tijden gemeen is: de overtuiging. dat het wezenlijke in de verschijnselen in de invarianten bestaat en dat het voor alles de taak der wetenschap is deze op te sporen. Tusschen hem en Joule, (die zich op de eigenschappen van God beroept) aan den eenen en de moderne physica aan den anderen kant bestaat hier slechts verschil in uitdrukkings- niet in denkwijze.

De gegevens in het biographisch lexicon zijn hier en daar voor verbetering vatbaar: Ampère was niet de zoon van een kleinen boer; van Heroon kan men onmogelijk met zekerheid zeggen, dat hij ca. 133 v, Chr. in Alexandria leefde (de meestgezaghebbende beoordeelaars plaatsen hem immers in de 3de eeuw A.D.); Joule bezat geen bierbrouwerij en Huygens wordt alleen door buitenlanders Huyghens genoemd.

E.J.D.

Dr. C.W. Lunsingh Scheurleer, Grieksche Ceramiek. - Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar, 1937.

Een ware verheuging is het verschijnen in ons land van dit voortreffelijk uitgegeven boek, dat de ontwikkeling der Grieksche vazenkunst van de negende eeuw voor Chr. af tot aan het begin van den Romeinschen keizertijd toe in beeld brengt. Het heeft daarbij een omvang en een inhoud, welke gemeenlijk slechts bij en in kostbare buitenlandsche publicaties worden aangetroffen. Wie zich echter voortaan met dit onderdeel van de Grieksche archaeologie gaat bezig houden, zal van de onderzoekingen en meeningen van prof. Scheurleer moeten kennis nemen, om niet dadelijk op onvergeef'lijke wijze onvolledig te zijn. Daarom vooral ware het werk een grooter taalgebied dan het onze zonder twijfel overwaard geweest. ‘Laten de Nederlanders, door belangstelling van hun kant, toonen, dat zij dit boek waard zijn,’ zegt de prefacier van Scheurleer's boek, prof. Bijvanck. Men stemt daar gaarne mee in, want velen kunnen aan dit werk met zijn vele afbeeldingen hun vreugde beleven; de beschaafde of ontwikkelde leek evengoed als de kunstenaar, de kunsthistoricus, de archaeoloog, de philoloog, ja wie eigenlijk niet.

Er is voor den schrijver dezer enkele regelen nog een meer persoonlijke aangename gewaarwording aan het kennisnemen van dit werk verbonden, nl. het groote voorrecht om rustig in de stille uren van aandacht met deze vazenkunst gemeenzaam te kunnen zijn. Iets wat hem bij een bezoek aan de bekende groote museum-collecties vrijwel steeds mislukt. Een ieder, die b.v. te midden van den overdaad aan eerste rangs stukken in de bovenzalen van het ‘British’ te Londen even snel de kluts kwijt raakt als het vermogen tot opnemen en indringend beschouwen, om ten slotte, zich voortslepend van vitrine naar vitrine en van kast tot kast, in een vaag en onbevredigd gevoel van geestelijke vermoeidheid de ‘Refreshment Room’ op te zoeken, hoe zal hij waardeeren een publicatie als de onderhavige, zelfs al staan de toch zeer goede reproducties niet alle op het peil van de afbeeldingen van Grieksche vazen uit het Louvre, zooals de Encyclopédie photographique de l'Art die zoo juist gebracht heeft.

Het is bekend hoe dr. Scheurleer jaren lang zijn schatten met pieuze zorgen omringd heeft in het kleine museum aan de Carnegielaan. Het is ook bekend hoe volkomen hij zich met alle eigenschappen dezer vazen vertrouwd heeft gemaakt, hoe functionaliteit èn versiering door hem werden gezien en begrepen als deelen van één structuur. De zeer omvangrijke stof is ingedeeld volgens de verschillende stijlen, landschappen en technieken, waarbij elke klasse weer op zich zelf behandeld wordt. De reproducties geven verschillende belangrijke doch weinig bekende stukken. Het boek begint logischerwijs met het interessante geometrische vaatwerk, waarvan thans naast de reeds bekende stukken te Leiden ook enkele mooie specimina in het Allard Pierson-museum[1)] zijn te zien; dit geometrisch beginsel, dat de Grieken nooit geheel hebben prijs gegeven, getuige hun voortdurende zin voor klare structuur, voor even-

1) Het is misschien hier de plaats om de kort geleden verschenen uitstekende Gids voor dit jongste der hoofdstedelijke musea te releveeren.

maat en verhouding. Talrijk zijn daarbij de voorbeelden van Scheurleer's pregnante beschouwingen. Geheel willekeurig kiezen wij een zinnetje als ‘dit anorganische, gistende en tastende blijkt ook uit de welving der vaas en de onzekere verhouding van de onderdeelen daarvan tot elkander’, uit het hoofdstuk waarin de stukken uit de achtste eeuw worden besproken, wanneer Oostersche invloeden het geometrisch beginsel stelselmatig verdringen. Het is slechts één van de vele stukjes bondige beschrijving en scherpe analyse. En dan behooren de hoofdstukken over de zwart-figurige vazen, de rood-figurige in archaïsche, ‘strenge’ en ‘mooie’ stijlen, enz. enz., nog tot de hoofdschotels van dit rijke menu. Een achter in het boek opgenomen museographische index - een soort monumentenlijst dus - verhoogt wel zeer de practische waarde.

Ik ben mij bewust, dat hij, die den schrijver een compliment zou wenschen te maken over de zeldzame beheersching der gansche materie, tot het houden van dezen toast moreel alleen het recht heeft, wanneer hij op ongeveer hetzelfde wetenschappelijk niveau kon staan als de geleerde samensteller. Die verhouding is hier in geenendeele aanwezig, wat echter een uit het kamp der kunsthistorici niet behoeft te weerhouden om ronduit zijn bewondering te uiten, voor het even wetenschappelijke als van fijnen kunstzin getuigende werk, dat door den archaeoloog werd verricht.

A. VAN DER BOOM

A.W. Byvanck, La Miniature dans les Pays-Bas Septentrionaux. - Paris, Les Editions d'art et d'histoire, 1937.

De bibliographie die op den tekst van dit werk en den catalogus der behandelde handschriften volgt, vermeldt van de hand van professor Byvanck niet minder dan 22 publicaties over Noordnederlandsche miniatuurkunst, waaronder naast vele artikelen verschenen in het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, later Oudheidkundig Jaarboek, omvangrijke werken als dat over de handschriften met miniaturen uit de Koninklijke Bibliotheek en het Museum Meermanno-Westrheenianum, 1924, en het samen met Dr. G.J. Hoogewerff bewerkte La Miniature hollandaise, 1926. Terwijl het doel van de meeste der voorafgaande studiën lag in de nauwkeurige beschrijving der handschriften met volledige reproductie der miniaturen, inclusief schrift en versiering, mitsgaders in geregelde nalezing van nieuw ontdekt materiaal, wordt thans de nadruk gelegd op de miniatuur zelf, in een proeve van algemeene samenvatting van het geheele onderwerp. De illustratie biedt derhalve een keuze, de tekst een synthese. In tijdsvolgorde worden de verschillende groepen van miniaturen behandeld, onderscheiden naar opdrachtgevers, bepaalde handschriften, of erkende, schoon allen naamlooze meesters. Zoo passeeren ons een Meester van Zweder van Culemborg, van Catharina van Cleef, een Bijbel van Evert van Soudenbalch, een Getijboek van Gysbert van Brederode. Noordnederlandsch is hier te verstaan niet als betreffende het terrein van het huidige Nederland, maar de oude diocees van Utrecht met eenig aangrenzend gebied. De stad Utrecht was hier niet enkel kerkelijk, maar ook kunstcentrum. Naast Utrecht produceerden enkele steden van Holland, en voorts het

gebied der Windesheimer kloosters, Arnhem, Deventer, Zwolle. Het blijft merkwaardig, dat het kloosterrijke Friesland en de Ommelanden van Groningen niets opleverden, evenmin als Zeeland, wel een bewijs, hoezeer de *Devotio moderna* aan den opbloei dezer kunst aandeel had. Ook de tijd van dien bloei is juist die van de groote religieuze beweging van dien naam, de vijftiende eeuw. Het gebied in quaestie is een stijleenheid te noemen. De Noordnederlandsche miniaturen onderscheiden zich zoowel van de Zuidnederlandsche kunst als van de Nederrijnsche. In het slothoofdstuk vat de schrijver het resultaat van zijn zorgvuldige en volledige analyse samen. De Utrechtsche boekversiering is nog in het begin der vijftiende eeuw niet veel meer dan een uitlooper van de Nederrijnsche kunst. Omstreeks 1415 valt een snelle ontwikkeling en vooruitgang waar te nemen, en nu paart zich weldra aan den Keulschen invloed die van de Vlaamsche en Fransche miniaturisten. Het eigen karakter van deze vroege Noordnederlandsche kunst doet zich reeds gelden in trekken, die ook voor de latere kenmerkend zouden zijn: een voorkeur voor aan de werkelijkheid ontleende voorstellingen en een schilderachtige weergave der dingen. Al heel vroeg wordt er naar lichteffecten en atmosfeer gestreefd, met name door den Meester van Catharina van Cleef.

Byvanck's lijvig deel is, ondanks de rijke en goede illustratie, niet een van die artistieke prentenboeken, zoo talrijk heden ten dage, waaruit men in een vluchtigen indruk even een oppervlakkige notie van een stijl of tijdperk in zich opneemt. Het is evenmin een onderhoudend leesboek, dat met litteraire middelen op het willige orgaan van uw fantazie speelt. Het is een ernstig en degelijk werk, dat in soberen trant de resultaten van tientallen jaren van studie verwerkt. Wie zich de moeite wil geven, den schrijver op zijn pad te volgen, zal er rijkdommen in vinden.

J. HUIZINGA

De Werken van Vondel. Volledige en Geïllustreerde tekstuitgave, onder leiding van Dr. J.F.M. Sterck enz. - Tiende deel, 1663-1674. - Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1937.

Nu de groote Vondel-uitgave, kort voor de viering van November, met dit tiende deel voltooid werd, moge de aankondiging daarvan het karakter dragen van een gelukwensch aan de velen, die gedurende een reeks van jaren hun arbeid aan dit werk hebben gewijd. Een gelukwensch met de bekroning van dien arbeid op zich zelf aan allen, voor twee hunner nog bovendien met de wijze, waarop de Amsterdamsche Universiteit hun verdiensten voor de kennis en het goed begrip van Vondel heeft erkend. De uitgever (wie verlost ons van het dwaze uitgeefster, wanneer het bij ongeluk een N.V. betreft?) brengt met zooveel nadruk den dank voor het welslagen der onderneming aan den heer C.R. de Klerk, dien hij prijst als ontwerper, voorbereider en organisator der uitgave, dat deze naam ook hier nog wel eens in het bijzonder mag worden genoemd. Er zullen, dunkt ons, weinigen zijn, wien de Nederlandsche letterkunde ter harte gaat, die zich over den doctorsgraad aan De Klerk verleend niet hebben verheugd. In een woord tot besluit huldigt deze op sympathieke wijze zelf Van Lennep's verdiensten als uitgever

van Vondel. Aan deze nieuwe uitgave blijft De Klerk's naam verbonden als een uit vele, en daarom is het goed, dat in het naschrift uitdrukkelijk werd getuigd, van hoeveel belang zijn aandeel in het werk is geweest.

Men moge tegen de uitvoering van de uitgave enkele bezwaren hebben in te brengen, hoofdzakelijk voortspruitend uit de bewerking der stof deel na deel, het is thans niet meer de tijd voor aanmerkingen op details. Als een nieuwe en stevige bevestiging van Vondel's beteekenis in den bouw der Nederlandsche beschaving neemt de statige rij van kloeke deelen haar plaats in.

J. HUIZINGA